P 2190

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

1985
XL. új évfolyam

Lapkiadó Vállalat
Budapest

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata

ВЕСТНИК ЮРИДИЧЕСКИХ НАУК

Журнал Комиссии государства и права Венгерской Академии наук

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Zeitschrift des Ausschusses für Staats- und Rechtswissenschaften der Ungarischen Akademie für Wissenschaften

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Periodical of the Legal and Administrative Sciences Committee of the Hungarian Academy of Sciences

Főszerkesztő Halász József
Szerkesztő: Vörös Imre

Szerkesztőség címe: Budapest, I. Országház u. 30. Tel.: 759-011/247
Felelős kiadó: a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója

TARTALOMMUTATÓ

a Jogtudományi Közlöny XL. új, 1985. évfolyamához

ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET

Tanulmányok

Bodnár Zoltán: A jogi analógia és a bírói jogalkotás összefüggéséről ... 441
Bydlinsky, Franz: A bíró alkotta joggal kapcsolatos főbb álláspontok ... 635
Hamza Gábor: Jogösszehasonlítás és természetjog ... 447
Hlavathy Attila: A belső jog és a külső jog viszonyáról ... 124
Kecskés László: Eltűnt-e az állam jogi személyisége a szovjet polgári jogi elméletben? ... 262
Peschka Vilmos: Lukács György filozófiájának hatása a jogfilozófiára ... 375
Péteri Zoltán: Egy szocialista összehasonlító jogelmélet felé ... 176
Sajó András: Jogfilozófiai megjegyzések az államnak a büntetőjogi büntetésre formált jogához ... 495
Szabó Imre: Állampolgári jogok — emberi jogok ... 229
Székely László: A személyiségi jogok „érdem szerinti elosztásáról" ... 277
Visegrády Antal: A bírói jogfejlesztés mechanizmusa ... 28

Szemlecikkek

Dobromir, Mihajlov: Néhány jelentősebb kiadvány a bolgár állam- és jogelmélet köréből ... 103
Lukács Tibor: Kulcsár Kálmán—Markója Imre—Petrik Ferenc—Szijártó Károly—Szilbereky Jenő: Jog és törvényesség ... 599
Mezey Barna: Értekezés a hatalomról ... 160

ÁLLAMJOG, ALKOTMÁNYJOG

ld. még Polgári jog

Tanulmányok

Barabasev, G. V.—*Seremet*, K. F.: A szovjet szocialista köztársaságok szövetségének alkotmánya és a tanácsok fejlesztésének elméleti problémái ... 692
Bosánszky Lajos: Gondolatok az állami törvényességi felügyelet egységes rendszerének kidolgozásához ... 319
Csizmadia Andor: Az ideiglenes nemzetgyűlés és a kormány államjogi szempontból ... 172
Halász József: Államépítés a népi demokrácia politikai rendszerében ... 169
Kaiser, Joseph: A weimári alkotmány és a német államtan alakulásának tendenciái ... 704
Radeva, Radka: A bírósági szervezet alkotmányos alapjai Bulgária Népköztársaságban ... 149
Rybicki, Marian: Alkotmányi változások a népi Lengyelországban ... 698
Takács Albert: Az alkotmányvédelem néhány kérdése — különös tekintettel az alkotmányjogi tanácsra ... 607

Szemlecikkek

Csizmadia Andor: Az állam és a katolikus egyház jogi kapcsolatainak alakulása a felszabadulás után ... 648
Schmidt Péter: Szocializmus és államiság (*Földesi* Tamás) ... 216
Hajdú Lajos: Az első magyar közjogi tankönyv megszületésének körülményei ... 219
Kiss Barnabás: Ankét „Az európai népi demokráciák alkotmányai"-ról ... 491
Kukorelli István: Lengyel—magyar közös szeminárium a választási rendszer időszerű kérdéseiről ... 367
Melzer, Helmut: A helyi hatalmi és igazgatási szervek funkciói a Német Demokratikus Köztársaságban, valamint a komplex gazdasági és szociális fejlődés problémája ezek területein ... 415
Szabó Miklós: *Szentpéteri* István: A szervezet és a társadalom ... 669
ifj. Trócsányi László: Nemzetközi államtudományi konferencia Magyarországon ... 545
Visegrády Antal: Szovjet—magyar tanulmánykötet a szocialista jog és személyiség viszonyáról ... 542

ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG

ld. még A népgazdaság jogi kérdései, Polgári jog

Tanulmányok

Bosánszky Lajos: Gondolatok az állami törvényességi felügyelet egységes rendszerének kidolgozásához ... 319
Nemes Zoltán: Egyes központi államigazgatási szervek külgazdasági irányító tevékenysége, különös tekintettel a döntéshozatali tényezőkre ... 642
Nigriny Elemér: Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata továbbfejlesztésének néhány kérdése ... 49
Rácz Attila: A közigazgatás törvényi szabályozása ... 617
Batta Pálné: Továbbfejlesztés — de hogyan? ... 475
Trócsányi László: Az intézetek helye és szerepe egyes polgári jogrendszerekben (*Csizmadia* Andor) ... 419
Karliczek, Hans-Joachim—*Melzer*, Helmut: Az NDK-ban a dolgozók, kollektíváik és szervezeteik közreműködésének formái a helyi államigazgatásban ... 476
Tyihomirov, Ju. A.: A fejlett szocialista társadalom igazgatási mechanizmusa (*Kiss* Mária) ... 223
Melzer, Helmut: A helyi hatalmi és igazgatási szervek funkciói a Német Demokratikus Köztársaságban, valamint a komplex gazdasági és szociális problémája ezek területein ... 415
Pomogyi László: A központi közigazgatás kísérletei a cigánykérdés rendezésére a dualizmus idején Magyarországon ... 471
Takács Albert: Kapcsolódási pontok a legújabb nemzetközi jogi és közigazgatási kutatásokban ... 488
Timoránszky Péter: Az európai szocialista országok külügyi igazgatása ... 660

A NÉPGAZDASÁG JOGI KÉRDÉSEI

ld. még Államigazgatási jog, Polgári jog

Tanulmányok

Halmai Gábor: A gazdasági minisztériumok belső szervezete ... 384
Makay Gusztáv: A létesítő szerv és a leányvállalat kapcsolata ... 577

Szemlecikkek

N. N.: A piaci befolyásolás alapvető jogi eszközei ... 547
Nowinska, Éva: A lengyel gazdasági reform és annak hatása a műszaki alkotó tevékenységre ... 158
Pálné Kovács Ilona: Területi összefüggések a szocialista gazdaságirányításban ... 225
Török Gábor: Állami vállalat és gazdaságirányítás 1985 ... 294

POLGÁRI JOG

ld. még A népgazdaság jogi kérdései

NEMZETKÖZI MAGÁNJOG

Tanulmányok

Alpa, Guido: A számítógép-felhasználási szerződések 410
Fábián Ferenc: Összekapcsolódás és elkülönülés a társasági szerződések körében 73
Gyertyánfy Péter: A videotechnika szerzői jogunkban 249
Harmathy Attila: Az elmebetegek polgári jogi jogállása 514
Harmathy Attila: A szerződés jogi szabályozása a szocialista országokban 117
Novák István: A perköltség-megtérítési kötelem, mint a polgári perből származó kötelmi jogviszony 573
Novotni Zoltán: A társasági (társulási) jogviszony dogmatikai kérdései 328
Pálos György: Szerzői jog a műszaki fejlődés forgatagában. Az integrált áramkörök és chipek védelme 404
Petrik Ferenc: Gondolatok a közös tulajdon megszüntetéséről 551
Szalma József: A szerződés semmissége 257
Török Gábor: Csőd és felszámolás 339

Szemlecikkek

Földi András: XIX. századi magánjogunk forrásai és irodalma 369
Harsányi Gyöngyi—*Miskolczi* Bodnár Péter: Verseny? — Tárgyalás 356
Náray Marianna: Nemzetközi konferencia a tevékenység végzésére irányuló szerződések szabályozásáról a szocialista jogokban 163

MUNKAJOG

Szemlecikkek

Juraj, Kolcsár: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok szociális jogairól (*Benkő* András) 162
Herbst Árpád: Hegedüs István: A szocialista munkaszervezet vezetési és tagsági jogviszonyai c. doktori értekezésének vitája 664
Milorad, Josipovic: A dolgozó viszonya felfüggesztésének intézménye a jugoszláv munkajogi elméletben és gyakorlatban 719
Zsiga László: Közalkalmazottak munkajogi kézikönyve (*Trócsányi* László) 101

CSALÁDJOG

Tanulmányok

Katonáné Soltész Márta: A válás intézményének története .. 57
Lehoczky Marietta: A láthatási jog természete a delegalizáció korában 65
Tarda Pál: Néhány elvi megfontolás a házassági bontóper újraszabályozásának előkészítő munkálataiban 685

Szemlecikkek

Ficzeréné Sirko Alexandra: A családjog fejlődése Csehszlovákiában 713

FÖLDJOG

ld. még Polgári jog

Tanulmányok

Prugberger Tamás: A mezőgazdasági földekre vonatkozó egységes jogi szabályozás kódexrendszerének kialakításához 144

SZÖVETKEZETI JOG

ld. még Polgári jog

Tanulmányok

Bak József: A küldöttgyűlés jogi szabályozásának problémái 332
Bak József—*Prugberger* Tamás: Adalékok és javaslatok egy új szövetkezeti törvényhez 235

Szemlecikkek

Hegedüs István: A szocialista munkaszervezet vezetési és tagsági jogviszonyai c. doktori értekezésének vitája (Herbst Árpád) 664

BÜNTETŐJOG, BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK

Tanulmányok

Bittó Márta: A foglalkozási szabály személyi hatálya a büntetőjogban 582
Borgulya István: A büntetéskiszabás modellezése közlekedési ügyek körében 22
Diczig István: A kriminálstratégia helye és szerepe a bűnözés megelőzésében 527
Korinek László: A magyar népesség viktimizációjának néhány aspektusa 10
Merényi Kálmán: A nemi erkölcs elleni bűncselekmények pönalizálásának fejlődése a Csemegi-kódextől a felszabadulásig 391
Sajó András: Jogfilozófiai megjegyzések az államnak a büntetőjogi büntetésre formált jogához 495
Szabó András: Az elmebetegek helyzete a magyar büntetőjogban 521
Szabóné Nagy Teréz: A büntetőpolitika 1
Szabóné Nagy Teréz: A büntető igazságszolgáltatás hatékonysága 312

Szemlecikkek

Bittó Márta: Monográfia a gazdaságirányítás és a büntetőpolitika kapcsolatáról 659
Horváth Anna: Fejlődési tendenciák a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmében c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitájáról (*Cséka* Ervin) 44
Fehér Lenke: Magyar—finn büntetőjogi szeminárium Budapesten 108
Fehér Lenke: Nemzetközi tudományos konferencia a társadalom védelméről és a bűnözés megelőzéséről 46
Bakóczi Antal: Az emberölés (*Fehér* Lenke) 540
Györgyi Kálmán: Monográfia a büntetőjogi felelősségről és a büntetésről 41
Lázár Miklós: A társadalomra veszélyesség hiánya és a törvényesség közötti viszony 34
Molnár József: A XIII. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus határozatai 286
Maurach-Zipf: Strafrecht Allgemeiner Teil (*Nagy* Ferenc) .. 486
Szük László: Büntetésvégrehajtási jog 291
Bócz Endre: A személyi társadalomveszélyesség a büntetőjogban (*Tauber* István) 38
Wiener A. Imre: 10 éves a Bűnügyi Tudományok Nemzetközi Intézete 671

POLGÁRI ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Bajory Pál: A fellebbezési jogosultság a polgári eljárásjogban 566
Farkas József: Az eljárásjog néhány alapvető elve és a polgári eljárásjog átfogó újraszabályozása 558
Kengyel Miklós: A tanúzási kötelesség a polgári perben 345
Németh János: A hibás bírósági határozatok felülvizsgálata 629
Újlaki László: Bevezető gondolatok a civilisztikai méltá-

nyosság fogalmának megközelítéséhez, különösen a polgári eljárás jogában 435

Szemlecikkek

Andrioli, Virgilio: Az új olasz Polgári Eljárási Kódex megalkotására felhatalmazó törvény tervezetéről 417
Bajory Pál: Doktori értekezés a polgári per idődimenziójáról 105
Wellmann György: Kandidátusi értekezés vitája a polgári perbeli tanúbizonyításról 667

BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Bárd Pál: A tárgyalás kettéosztásáról 14
Cséka Ervin: A büntető jogorvoslatok fogalomkörének problémái 427

Szemlecikkek

Horváth Anna: A vádlott védelemhez való joga a szocialista büntetőeljárásban 39
Moldoványi György: Regionális kollokvium a nyilvánosságról a büntetőeljárásban 542
Szép Flórián: Jogorvoslat a rehabilitációs eljárásban 360

NEMZETKÖZI JOG

ld. még Nemzetközi magánjog

Tanulmányok

Bruhács János: A nemzetközi környezetvédelmi jog néhány problémája 679
Éliás Pál: Az idegenjog néhány kérdéséről 623
Mavi Viktor: Az emberiség közös örökségének elve a mai nemzetközi jogban: jogszabály avagy filozófia? 673

Szemlecikkek

Bruhács János: A hágai Nemzetközi Bíróság döntései 1957—1982 420
Posta Ilona: A flóra és a fauna védelmére kötött legfontosabb nemzetközi szerződések 154
Stanford, Martin I.: Az Unidroit szerepe a XXI. század perspektívájában 482
Takács Albert: Kapcsolódási pontok a legújabb nemzetközi jogi és közigazgatási kutatásokban 488
Timoránszky Péter: A környezetvédelem nemzetközi jogi védelme 723

NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA NEMZETKÖZI MAGÁNJOG

ld. még Nemzetközi jog

Tanulmányok

Braginszkij, M. I.: A nemzetközi termelésszakosítás és kooperáció jogi szabályozása a KGST-ben 272
Kardos Gábor: A nyugati energiapolitikai együttműködés központja: a Nemzetközi Energiahivatal (IEA) szervezete és működése 455
Köhler, A.—*Petzow*, P. M.: A nemzetközi kooperációs szerződések funkciója, tárgya és tartalma 588
Nemes Zoltán: Egyes központi államigazgatási szervek külgazdasági irányító tevékenysége, különös tekintettel a döntéshozatali tényezőkre 642
Takáts Péter: A kártérítési szankció problémái a KGST ÁSZF rendszerében 131

ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET

Tanulmányok

Katonáné Soltész Márta: A válás intézményének története .. 57
Merényi Kálmán: A nemi erkölcs elleni bűncselekmények pönalizálásának fejlődése a Csemegi-kódextől a felszabadulásig 391
Vargyai Gyula: A politikai és a jogi döntésmechanizmus kapcsolatrendszeréről a két háború közötti Magyarországon 708

Szemlecikkek

Csizmadia Andor: Új osztrák—magyar vonatkozású jogtörténeti könyvek 725
Deák Ernő: Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780—1918) (*Csizmadia* Andor) 485
Földi András: XIX. századi magánjogunk forrásai és irodalma 369
Visegrády Antal: „A bírói gyakorlat szerepe a jog fejlesztésében" c. kandidátusi értekezésének vitája az Akadémián (*Gátos* György) 297
Hajdú Lajos: Az első magyar közjogi tankönyv megszületésének körülményei 219
Gaudemet, Jean: Egyház és társadalom Nyugaton a középkorban (*Lippényi* Ferenc) 296
Pomogyi László: A központi közigazgatás kísérletei a cigánykérdés rendezésére a dualizmus idején Magyarországon 471
Samu Mihály: Az egyetemes állam- és jogtörténet tudományának új szintézise 362
Samu Mihály: *Both—Csizmadia—Horváth—Nagyné*: Az egyetemes állam- és jogtörténet 602
Szita János: A szegedi népképviseleti közgyűlés 1848—1871 103

RÓMAI JOG

Tanulmányok

Földi András—*Szájer* József: Római jogi reminiszcenciák civilisztikai oktatásunkban 395

Szemlecikkek

Hamza Gábor: Marx és a római jog 371

JOGTUDOMÁNY. JOGI OKTATÁS

Vegyes tárgyú cikkek

Tanulmányok

Bak József: Elméleti viták a küldöttgyűlés körül. Szakirodalmi áttekintés 379
Baka András: Jogállamiság és nemzetiségi kérdés ellentéte Grünwald Béla politikai gondolkodásában 182
Baranyai Árpád: A számítástechnikai (szoftver) termékek előállításának, forgalmazásának és használatának jogi kérdései 451
Drobnig, Ulrich: Különböző gazdasági rendszerű államok jogrendszereinek összehasonlítása 78
Engelhardt, Hanns: Az államigazgatási aktusok bírósági ellenőrzése a Német Szövetségi Köztársaságban 83
Földi András—*Szájer* József: Római jogi reminiszcenciák civilisztikai oktatásunkban 395
Gergely Ernő: A demokratikus rendőrség megalakulása (1944—1945) 197
Gödölle István: A szolgálati találmányokkal kapcsolatos munkáltatói és feltalálói jogok újraszabályozásáról 137
Gyertyánfy Péter: A videotechnika szerzői jogunkban 249
Halász József: Állampítés a népi demokrácia politikai rendszerében 169
Harmathy Attila: A szerződés jogi szabályozása a szocialista országokban 117
Kálmán György: Elvi irányítás vagy bírói jog 303

Lukács Tibor: A népbírósági jogról: négy évtized múltán ... 189
Möschel, Wernhard: A fúziók ellenőrzése az NSZK-ban, különös tekintettel a sajtóra ... 464
Rácz Attila: Az ideg- és elmebetegek, valamint az értelmi fogyatékosok védelme a magyar közjogban ... 509
Törő Károly: Kísérletezés az emberrel ... 502
Újlaki László: Bevezető gondolatok a civilisztikai méltányosság fogalmának megközelítéséhez, különösen a polgári eljárás jogában ... 435
Vékás Lajos: A Bécsi Vételi Egyezményről ... 243

Szemlecikkek

Balás Gábor: Szomszédság és korszerűsödés ... 365
Bittó Márta: Monográfia a gazdaságigazgatás és büntetőpolitika kapcsolatáról ... 659
B. Kállay István—*Mezey* Barna: Javaslatok az állam- és jogtudományi karok felvételi vizsgáihoz ... 93
Blutman László: Búza László ... 592
Tauber István: Hátrányos társadalmi helyzet, cigányság, bűnözés c. kandidátusi értekezés vitája (*Bordás* Mária) .. 299
Epstein, Richard A.: Modern Products Liability Law (*Burián* László) ... 365
Cséka Ervin: Szabóné Nagy Teréz (1935—1985) ... 532
Horváth Anna: Fejlődési tendenciák a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmében c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitájáról (*Cséka* Ervin) ... 44
Demeter János: A román jog kodifikálásának szakaszai és jellemzői ... 207
Dietz, Adolf: A számítógépi programok jogvédelmének problémái a Német Szövetségi Köztársaságban és Franciaországban ... 653
Az európai szocialista államok jogalkotása (Alth Guidó, Horváth Anna, Ijjas István, Lázár Miklós, Salzmann Géza, Sipos Katalin, Sprém István, Trócsányi László) ... 87,535
Fehér Lenke: Nemzetközi tudományos konferencia a társadalom védelméről és a bűnözés megelőzéséről ... 46
Földesi Tamás: A szocialista országok állam- és jogtudományi karai dékánjainak értekezletéről ... 662
Visegrády Antal: „A bírói gyakorlat szerepe a jog fejlesztésében" c. kandidátusi értekezésének vitája az Akadémián (*Gátos* György) ... 297
Gergely Ernő: Bárd Imre 1884—1958 ... 153
H. G.: In memoriam Csizmadia Andor ... 593
Halmai Gábor: Konferencia a gazdasági jogról ... 721
Hamza Gábor: Emlékezés Vécsey Tamásra, a nemzetközi hírű jogtudósra ... 99
Hamza Gábor: Pólay Elemér hetvenéves ... 548
Simon Péter: A magyar parasztság sorsfordulója 1946—1949 (*Horváth* Pál) ... 363
Irmscher, Johannes: Marx Károly, mint berlini joghallgató 204
Joó Rudolf: A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai (*Kőhegyi* Mihály) ... 162
Mezey Barna: Értekezés a hatalomról ... 160
Nagy Boldizsár: Az Interkozmosz Program; tények és tendenciák ... 594
Nagy Lajos: Bíróságok, jogi könyvtárak és a jogi információ a változó társadalomban ... 167
Náray Marianna: Nemzetközi konferencia a tevékenység végzésére irányuló szerződések szabályozásáról a szocialista jogokban ... 163
Nowinska, Éva: A lengyel gazdasági reform és annak hatása a műszaki alkotó tevékenységre ... 158
Petrik B. Ferenc: Vitaülés az Akadémián ... 424
Pólay Elemér: Goethe és Savigny ... 300
Pólay Elemér: Jogösszehasonlítás és antikvitás ... 604
Posta Ilona: A flóra és a fauna védelmére kötött legfontosabb nemzetközi szerződések ... 154
Rácz György: Emlékezés a Legfelsőbb Bíróság egykori elnöke, Domokos József életéről ... 414
Ruszoly József: Both Ödön (1924—1985) ... 533
Sólyom László: Hozzászólás Ilkei Csaba cikkéhez ... 285
Stanford, Martin I.: Az Unidroit szerepe a XXI. század perspektívájában ... 482
Szabó Miklós: Szentpéteri István: A szervezet és a társadalom ... 669
Takács Imre: Varga Gyula (1930—1984) ... 34
Timoránszky Péter: A környezetvédelem nemzetközi jogi védelme ... 723
Trócsányi László: Visszaemlékezés egy régi igazságügyi intézményre ... 37
Újlaki László: Német—orosz jogi és gazdasági szótár ... 422
Varga Csaba: Filozófia és jogtudományok Magyarországon ... 353
Vörös Imre: II. NSZK—magyar jogásznapok (1984. október 22—25) ... 423
Vörös Imre: Tudományos konferenciák Smolenicében ... 113

Melléklet

Névmutató a Jogtudományi Közlöny 1985. évi XL. évfolyamához

Alpa, Guido 410
Alth Guido 91
Andrioli, Virgilio 417
Bajory Pál 105, 566
Bak József 235, 332, 379
Baka András 182
Balás Gábor 365
Barabasev, G. V. 692
Baranyai Árpád 451
Batta Pálné 475
Bárd Károly 14
Benkő András 162
Bittó Mária 582, 659
Blutmann László 592
Bodnár Zoltán 441
Bordás Mária 299
Borgulya István 22
Bosánszky Lajos 319
Braginszkij, M. J. 272
Bruhács János 420, 679
Burián László 365
Bydlinski, Franz 635
Cséka Ervin 44, 427, 532
Csizmadia Andor 172, 419, 485, 648, 725
Demeter János 207
Diczig István 527
Dietz, Adolf 653
Dobromir, Mihajlov 103
Drobnig, Ulrich 78
Engelhardt, Hanns 83
Éliás Pál 623
Farkas József 558
Fábián Ferenc 73
Fehér Lenke 46, 108, 540
Ficzeréné, Sirko Alexandra 713
Földesi Tamás 216, 662
Földi András 369, 395
Gátos György 297
Gergely Ernő 153, 197
Gödölle István 137
Gyertyánfy Péter 249
Györgyi Kálmán 41
Hajdú Lajos 219
Halász József 169
Halmai Gábor 384, 721
Hamza Gábor 99, 371, 447, 548
Harmathy Attila 117, 514
Harsányi Gyöngyi 356
Herbst Árpád 664
Hlavathy Attila 124
Horváth Anna 39, 88, 536
Horváth Pál 363, 536
Ijjas István 90, 537
Irmscher, Johannes 204
Josipovic, Milorad 719
Kardos Gábor 455
Kaiser, Joseph 704
Karliczek, Hans-Joachim 476
Katonáné Soltész Márta 57
B. Kállay István 93
Kálmán György 303
Kecskés László 262
Kengyel Miklós 345
Kiss Barnabás 491
Kiss Mária 223
Korinek László 10
Köhler, A. 588
Kőhegyi Mihály 162
Kukorelli István 367
Lázár Miklós 34, 92, 539
Lehoczky Marietta 65
Lippényi Ferenc 296
Lukács Tibor 189, 599
Makay Gusztáv 577
Mavi Viktor 673
Melzer, Helmut 415, 476
Merényi Kálmán 391
Mezey Barna 93, 160

Mihajlov, Dobromir 103
Milorad, Josipovic 719
Miskolczi Bodnár Péter 356
Moldoványi György 542
Molnár József 286
Möschel, Wernhard 464
Nagy Boldizsár 594
Nagy Ferenc 486
Nagy Lajos 167
Náray Marianna 163
Nemes Zoltán 642
Németh János 629
Nigriny Elemér 49
Novák István 573
Novotni Zoltán 328
Nowinska, Eva 158
Pálné Kovács Ilona 225
Pálos György 404
Peschka Vilmos 375
Petrik Ferenc 551
Petrik B. Ferenc 424
Petzow, P. M. 588
Péteri Zoltán 176
Pomogyi László 471
Posta Ilona 154
Pólay Elemér 300, 604
Prugberger Tamás 144, 235
Radeva, Radka 149
Rácz Attila 509, 617
Rácz György 414
Ruszoly József 533
Rybicki, Marian 698
Sajó András 495
Salzmann Géza 539
Samu Mihály 362, 602
Seremet, K. F. 692
Sipos Katalin 87, 535
Sólyom László 285
Sprém István 91, 538
Stanford, Martin I. 482
Szabó András 521
Szabó Imre 229
Szabó Miklós 669
Szabóné Nagy Teréz 1, 312
Szalma József 257
Szájer József 395
Székely László 277
Szép Flórián 360
Szita János 103
Szük László 291
Takács Albert 488, 607
Takács Imre 34
Takáts Péter 131
Tarda Pál 685
Tauber István 38
Timoránszky Péter 660, 723
Török Gábor 294, 339
Törő Károly 502
Trócsányi László 37, 89, 101, 536
Trócsányi László ifj. 545
Újlaki László 422, 435
Varga Csaba 353
Vargyai Gyula 708
Vékás Lajos 243
Visegrády Antal 28, 542
Vörös Imre 113, 423
Wellmann György 667
Wiener A. Imre 671

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató. 86-2882. Szeged, 6720. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166 **INDEX 25422**

1990
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM BUDAPEST KÖNYVTÁR
1985 FEB 13

XL. új évfolyam 1. szám Budapest, 1985. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

SZABÓ NAGY TERÉZ
A büntetőpolitika 1
KORINEK LÁSZLÓ
A magyar népesség viktimizációjának néhány aspektusa 10
BÁRD KÁROLY
A tárgyalás kettéosztásáról 14
BORGULYA ISTVÁN
A büntetéskiszabás modellezése közlekedési ügyekkörében 22
VISEGRÁDY ANTAL
A bírói jogfejlesztés mechanizmusa 28

Szemle

TAKÁCS IMRE
Varga Gyula (1930—1984) 34
LÁZÁR MIKLÓS
A társadalomra veszélyesség hiánya és a törvényesség közötti viszony 34

Jogirodalom — Jogélet

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
Visszaemlékezés egy régi igazságügyi intézményre 37
Bócz Endre: A személyi társadalomveszélyesség a büntetőjogban (TAUBER ISTVÁN) 38
HORVÁTH ANNA
A vádlott védelemhez való joga a szocialista büntetőeljárásban 39
GYÖRGYI KÁLMÁN
Monográfia a büntetőjogi felelősségről és a büntetésről 41
Horváth Anna: Fejlődési tendenciák a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmében c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitájáról (CSÉKA ERVIN) 44
FEHÉR LENKE
Nemzetközi tudományos konferencia a társadalom védelméről és a bűnözés megelőzéséről 46
Pályázati felhívás 48

СОДЕРЖАНИЕ: *Терез Сабо Надь:* Об уголовной политике. — *Ласло Коринек:* Некоторые аспекты виктимизации населения Венгрии. — *Карой Бард:* О развоении судебного заседания. — *Иштван Боргуйа:* Моделирование назначения наказаний за транспортные преступления. — *Антал Вишегради:* Механизм судебного развития права. — *Обзор:* Дьюла Варга (1930—1984). — *Миклош Лазар:* Взаимоотношение между отсутствием общественной опасности и законностью. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Ласло Трочаньи:* Воспоминание о старом учереждении правосудия. — Эндре Боц: Общественная опасность личности в уголовном праве *(Иштван Таубер).* — *Анна Хорват:* Право обвиняемого на защиту в социалистическом уголовном процессе. — *Калман Дьёрдьи:* Монография об уголовной ответственности и наказании. — Обсуждение тезисов кандидатской диссертации Анны Хорвата на тему «Тенденции развития в области уголовноправовой защиты общественной собственности» (Эрвин Чека). — *Ленке Фехер:* Международная научная конференция по вопросам охраны общества и предупреждения преступности. — Конкурсное объявление.

INHALT: Frau Szabó Teréz Nagy: Die Strafpolitik. — *László Korinek:* Einige Aspekte der Viktimisation der ungarischen Bevölkerung. — *Károly Bárd:* Über die Spaltung der Verhandlungen. — *István Borgulya:* Die Modellisierung der Verhängung der Strafe auf dem Gebiet der Verkehrsstraftaten. — *Antal Visegrády:* Das Mechanismus der richterlichen Rechtsentwicklung. — *Rundschau: Imre Takács:* Gyula Varga: (1930—1984). — *Miklós Lázár:* Das Verhältnis zwischen dem Mangel an Gesellschaftsgefährlichkeit und Gesetzlichkeit. — *Rechtsliteratur — Rechtsleben: László Trócsányi:* Rückblick an eine alte Institution des Justizwesens. — Endre Bócz: Die Personelle Gesellschaftsgefährlichkeit im Strafrecht *(István Tauber).* — *Anna Horváth:* Das Recht zum strafrechtlichen Schutz des Angeklagten im sozialistischen Strafverfahren. — *Kálmán Györgyi:* Eine Monographie über die strafrechtliche Verantwortlichkeit und über die Strafe. — Anna Horváth: Entwicklungstendenzen im strafrechtlichen Schutz des gesellschaftlichen Eigentums — die öffentliche Diskussion über eine Dissertation *(Ervin Cséka).* — *Lenke Fehér:* Internationale wissenschaftliche Konferenz über den Schutz der Gesellschaft, sowie über die Vorbeugung der Kriminalität. — Bekanntmachung für eine Kandidatur.

CONTENTS: Mrs. Szabó Teréz Nagy: The criminal policy — *László Korinek:* Some aspects of the victimization of the Hungarian population — *Károly Bárd:* On the split of the trial into two parts — *István Borgulya:* Mathematical models of imposing punishment in traffic cases — *Antal Visegrády:* The mechanism of the judge-made development of the law — *Review. Imre Takács:* Gyula Varga (1930—1984) — *Miklós Lázár:* The relation between the lack of danger to society and the legality — *Legal literature-legal life. László Trócsányi:* Remembering an old institution of administration of justice — Endre Bócz: The subjective danger to society in the criminal law *(István Tauber)* — *Anna Horváth:* The right of the accused to defense in the socialist criminal procedure — *Kálmán Györgyi:* Monograph on criminal responsibility and punishment — On the public discussion of the dissertation for candidate's degree by Anna Horváth on „Tendencies of development in the criminal law defense of social property" *(Ervin Cséka)* — *Lenke Fehér:* International scientific conference on the defense of society and the prevention of crime — *Poll call*

XL. új évfolyam 1. szám Budapest, 1985. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Szabóné Nagy Teréz

A büntetőpolitika

A büntetőpolitika az általános jogpolitika része, s mint ilyen részese annak a kapcsolatrendszernek, amely az egyes ágazati jogpolitikai koncepciót az általános jogpolitikai koncepcióhoz, illetőleg egymáshoz csatolja.

A büntetőjog-politikának kifejezésre kell juttatnia azt, hogy

— az adott társadalmi rendszerben, az adott államban és az adott időben mi a büntetőjogi felelősségre vonás társadalmi-politikai célja;

— melyek a társadalmilag és politikailag meghatározott rendezési, alkalmazási elvei, illetőleg

— melyek a büntetőjogi felelősségre vonás jogi szabályozásának — az előző két követelménnyel egyeztetett — szabályozási és alkalmazási elvei.

A büntetőpolitika tehát elsősorban nem más, mint az államnak speciális tevékenységi iránya a büntetőjog-alkotást, a büntető jogalkalmazást és a büntetőjog-követést illetően.[1]

A büntetőpolitikának — ennek megfelelően — ki kell fejeznie az általános jogpolitikai célkitűzéseket és elvárásokat, valamint azokat a speciális célkitűzéseket és elvárásokat is, amelyek a társadalmi, politikai, gazdasági stb. viszonyok stabilitása, védelme és továbbfejlesztése érdekében a büntetőjoggal, illetőleg a büntetőjogi felelősségi rendszerrel szemben támaszthatók.

A büntetőpolitika azonban nem csupán egy jogágra: a büntetőjogra, hanem a büntetőjogi felelősségre vonás rendszerét szabályozó valamennyi jogágazatra: tehát a büntetőjogon kívül a büntetőeljárási jogra, a büntetésvégrehajtási jogra egyaránt vonatkozik. A büntetőjogi felelősségre vonás alapját, rendjét és realizálását ugyanis nem csupán a büntető anyagi jog, hanem — az anyagi joggal szerves egységben — a büntetőeljárási jog és a büntetésvégrehajtási jog együttesen hivatott meghatározni.

A büntetőjog, a büntetőeljárási jog és a büntetésvégrehajtási jog szoros kapcsolatát és közös osztálytartalmon túlmenően, a közös társadalmi alap, a közös funkció és a közös cél határozza meg.

1. A büntetőjog érvényesítéséhez szükséges büntetőeljárási jogot, valamint a büntetőjogi felelősség megállapítását követően alkalmazandó büntetésvégrehajtási jogot ugyanolyan társadalmilag meghatározott vonások jellemzik, mint magát a büntetőjogot. A szocialista társadalmi rendszerben mindhárom jogág a szocialista állam alapjait, tehát a munkások és parasztok, valamint a szocialista társadalmi és politikai berendezkedést igenlő polgárok számára kedvező állami, társadalmi, gazdasági rendet védi. Mindhárom jogág társadalmi tartalma — éppen ezért — az az alapvető politikai viszony, amely az állampolgárokat az államhoz fűzi. E politikai viszonyok egyik oldalán az alkotmányban, illetőleg egyes — nem büntetőjogi — jogágazatokban meghatározott emberi, állampolgári és más, törvényben biztosított jogok találhatók. A jogviszony másik oldalát pedig azok az állampolgári kötelezettségek alkotják, amelyek minden állampolgár, illetőleg magyar joghatóság alá tartozó személy számára kötelezettséget teremtenek az emberi, állampolgári, és más törvényben meghatározott jogok megzavarásától, megsértésétől vagy veszélyeztetésétől való tartózkodásra.

2. A büntetőjog, a büntetőeljárási jog és a büntetésvégrehajtási jog közös funkciója az, hogy a társadalmi tartalmát alkotó politikai viszony zavartalan realizálását állami eszközökkel — éspedig a legsúlyosabb állami eszközökkel — megvédelmezze. Az általános védelmi funkció azonban csak akkor valósulhat meg, ha a büntetőjogi felelősségre vonás a társadalomra veszélyes jogsértéseket veszi alapul, felelős állampolgárokkal (személyekkel) szemben lép fel, a bűnöst találja és bünteti úgy, hogy abból mind a felelősségre vont, mind pedig más okuljon.

Szabóné Nagy Teréz egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] A büntetőpolitika témaköréből *Cic,* M.: A csehszlovák büntetőjog és a büntetőpolitika. Bratislava, 1976.; *Szantalov,* A. Y. Ugolovnopravovüe otnosenia i ugolovnaja otvetsztvennoszt. Vesztnik Leningradszkogo Universitata, 1974. 5. sz. 122., 133. old.; *Elkind,* P. Sz.: Celi i szredsztvo dosztizsenia szovetszkom ugolovnoe-processzualnom prave. Leningrad, 1976.; *Kovaljev,* M. L.: Szootnossenie ugolovnoj politiki i ugolovnogo prava. SZGP., 1979. 12. sz. 66—73. old.; az újabb irodalomban *Orahov,* V. V.: O ponatii szocialiszticseszkogo planirovania preduprezsdenia presztupurszti. Vesztnik Leningradszkogo Universitate, 1983. 5. sz. 65—71. old.; *Terbagsev,* A. N.: Ponatie ugolovnoj otvetsztvennoszti kak poszledsztvia szoversenia prsztuplenia. Uo. 85—89. old.

3. A büntetőjog a büntetőeljárási jog és a büntetésvégrehajtási jog közös célja a szocialista állami, társadalmi, gazdasági rend, az emberi és állampolgári jogok védelme olyan magatartásokkal szemben, amelyek ezekre az értékekre már veszélyesek (társadalomra veszélyesek) és ezáltal a büntetőjog-sértések megelőzése az általános társadalmi és speciális személyi nevelő hatás gyakorlása útján.

A *büntetőjog-politika* tartalmának és ismérveinek a jogalkotást, a jogalkalmazást és jogkövetést befolyásoló hatása kiemelkedő jelentőségű, amit a büntetőjog-politika által befolyásolt jogágazatok társadalmi funkciójából és céljából, valamint a büntetőjogi felelősségre vonás viszonyaiban az állam által betöltött szerepből vezethetünk le.

A büntetőjog-politika jelentőségét támasztja továbbá alá az a körülmény, hogy a jogállamban büntetőviszony, büntetőeljárási viszony, büntetésvégrehajtási viszony jogon kívül nem létezhet: ezek a viszonyok kizárólag mint jogilag szabályozott, jog által meghatározott viszonyok keletkezhetnek és állhatnak fenn. Ez következik a valamennyi jogállamban érvényesített két klasszikus büntetőjogi elvből (nullum crimen sine lege, nulla poena sine crimine), valamint az eljárás megindítására, akadályaira vonatkozó alapszabályokból, az ártatlanság vélelme alapelvből és a büntetőjogi felelősségre vonás iránti eljárás kölcsönös jogi kapcsolatokat — jogviszonyokat — kifejezésre juttató elvi-politikai felépítéséből.

A büntető anyagi, eljárási és végrehajtási viszonyok, mint jogilag nem szabályozott, spontán társadalmi kapcsolat alapján keletkezett és létező társadalmi viszonyok nem alakulhatnak ki. Más kérdés az, hogy természetesen vannak olyan objektív társadalmi viszonyok, amelyek a büntetőjogi szabályozás miként jét befolyásolják, amelyeket tehát a jogalkotás során a büntetőjogi felelősségre vonás kereteinek, jogi tartalmának a meghatározásánál alapul kell venni. E viszonyok felkutatása és megállapítása a kriminológia elsődleges feladata. A kriminológiai kutatások eredményeit pedig a büntetőjog-politikának kell a jogalkotás felé közvetítenie.

1. A büntetőjog-politika jelentősége és ismérvei

1.1 A büntetőjogi felelősség rendszerén keresztül az állam a politikai hatalmat az állampolgárok jogainak jelentős korlátozásával, e jogok időleges vagy akár tartós elvonásával gyakorolja. Minthogy azonban — amint már rámutattunk — a politikai hatalom gyakorlásának e módja a jogállamokban, s így mindenekelőtt a szocialista országokban, jogi szabályozás függvénye, vagyis a büntetőjogi felelősségre vonás kizárólag jogviszonyok realizálásának a végeredménye lehet, a jogi keretek meghatározását, alkalmazását, érvényesítését irányító jogpolitika tartalmának pontos meghatározása kulcskérdés.

A büntetőjog-politika pontos és egyértelmű meghatározása nélkül

— a jogalkotás irányait csupán a jog történeti önmozgása határozná meg;

— a büntetőjog, a büntetőeljárási jog és a büntetésvégrehajtási jog történeti rendszereinek adaptálására — annak belső logikája, történelemben betöltött szerepe stb. alapján — az általános jogpolitikára tekintet nélkül kerülhetne sor;

— a büntető-jogviszonyok, a büntetőeljárási jogviszonyok és a büntetésvégrehajtási viszonyok meghatározásában előtérbe kerülhetnének az eshetőleges, voluntarisztikus elemek;

— a büntetőjogi, büntetőeljárás jogi, büntetésvégrehajtási normák társadalmi hatékonysága pedig csak a norma konkrét jogalkotási céljával s nem a norma létrehozásának alapul vett társadalmi-politikai célokkal lehetne szembesíthető.

A büntetőjog-politika tartalmának legjelentősebb vonásait a következőkben foglalhatjuk össze:

— meghatározza a büntetőjogi felelősségre vonás jogi szabályozásának és alkalmazásának általános társadalmi-politikai célját és ezzel együtt megvonja a büntetőjogi felelősségi rendszer, valamint más jogi, illetőleg nem jogi felelősségi rendszerek közötti határvonalat;

— megállapítja a büntetőjogi felelősség keletkezésének, tartalmának, következményeinek elvei feltételeit;

— meghatározza a felelősségre vonás iránti eljárás általános politikai alapját és célját;

— megállapítja a felelősségre vonás rendszerének legfontosabb politikai követelményeit: az eljárás feladatait, illetőleg alapelveit;

— meghatározza a büntetésvégrehajtás: azaz az állam büntető igénye tényleges érvényesítésének feladatait és elveit.

A büntetőjog-politika tartalmáról vallott nézetek azonban a szocialista jogirodalomban sem egységesek. Ismert olyan álláspont, amely szerint a jogpolitika tartalmának csupán a büntetőjogi felelősségre vonás jogi szabályozására és alkalmazására vonatkozó társadalmi-politikai célkitűzéseket kell meghatároznia, vannak — továbbá — olyan álláspontok is, amelyek a büntetőjog-politikától már a konkrét jogi eszközök megjelölését is elvárják.[2]

A célkitűzésekre korlátozott büntetőjog-politika azonban túlságosan szűkre szabott, az eszközöket is magában foglaló büntetőjog-politika viszont túlságosan széles.

A büntetőjogi felelősségre vonás célja: a társadalmi, politikai, gazdasági rend, illetőleg az állam által elismert, garantált emberi és állampolgári jogok védelme olyan emberi magatartásokkal szemben, amelyek a társadalmi, politikai, gazdasági viszonyokat, az emberi és állampolgári jogokat oly módon és mértékben sértik vagy veszélyeztetik, hogy azok másként, mint az állam beavatkozása, fellépése és számonkérése útján meg nem előzhetők, vissza nem szoríthatók, és nem is szankcionálhatók.

A célfogalomból következik az, hogy az a büntetőjog-politika, amely csupán e követelményekre korlátozódik, mindössze egyfajta jogpolitikai kapcsolatot tart szem előtt: azt nevezetesen, amely az általános jogpolitika és a büntetőjog-politika között a jogrend-

[2] Lásd erről *Cic*, M.: A csehszlovák büntetőjog és a büntetőpolitika. I. m. 4. és köv. old.; *Dagel*, P. Sz.: Problemü szovetszkoj ugolovnoj politiki. Dalnevsztocsnüj Universitet, 1982. 114. old. a témáról a 10. és köv. oldalon; *Elkind*, P. Sz.: Celi i szredszva desztizsenia v szovetszkom ugolovno-provesszualnom prave, i. m. 8. és köv. old.; *Iszakov*, V. B.: Pravovoe regulirovanie i juridicseszkie fakti. I. m. 36. old.

szer általános és a büntetőjogrendszer különös kapcsolata által meghatározható. Az a büntetőjog-politika, amely ezekkel az általános követelményekkel számol, csupán lemond arról, hogy a jogi szabályozás alakulását, illetőleg a jogalkalmazást ténylegesen irányítsa.

A büntetőjog-politika azonban messze túlmegy saját funkcióján és keretein akkor, ha a célokon, követelményeken és elveken túl jogi eszközök megfogalmazására és alkalmazására is kiterjed.

A jogi eszközök: a jogi szabályozás általános társadalmi-politikai célkitűzéseinek megvalósítására alkalmas, jogilag szabályozott viszonyok tartalmát, lényegét fejezik ki. A büntetőjogi felelősségre vonás jogi szabályozásának eszközei — amint már arra rámutattunk — csak mint jogviszonyok, kölcsönös jogokat és kötelezettségeket tartalmazó jogi kapcsolatok létezhetnek. Ezeknek az eszközöknek a büntetőjog-politika által meghatározott célokat kell szolgálni és az ugyancsak jogpolitikai szinten megállapított elveket kell kifejezésre juttatni. Azt azonban, hogy mi az eszköz, mi annak a tartalma vagy hogy mi lehet a jogi eszköz és mi lehet annak a tartalma, a történeti összehasonlító kutatásokon, valamint a szociológiai-kriminológiai kutatások eredményein nyugvó jogdogmatikának kell meghatároznia.

1.2 A jogpolitikának és ennek megfelelően a büntetőjog-politikának tehát

— társadalmi-politikai célokat,

— társadalmi-politikai elveket, valamint

— a legjelentősebb jogelvek aktuális társadalmi-politikai tartalmát kell megszabnia.

A büntetőjog-politika tartalmát — továbbá — mind a jogalkotás, mind pedig a jogalkalmazás számára egységesen kell meghatározni. A büntetőjogi felelősségre vonás ugyanis — ahogyan erről már a korábbiakban szó esett — jogállamban, s így a szocialista államban kizárólag jogi szabályozás, éspedig részletes, pontos és egyértelmű jogi szabályozás alapján valósulhat meg. A büntetőjogi felelősségre vonás megvalósítása során továbbá fokozott követelmény a törvényesség. Ebből következik, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás jogi szabályozásának politikai célkitűzése, követelményei és elvei alapjaiban meghatározzák a jogalkalmazással szemben támasztott követelményeket is. A büntetőjogi felelősségre vonás jogalkalmazási céljai ugyanis nem lehetnek mások, mint amelyeket a jogalkotásnál elfogadtak, és ugyanígy nem lehet eltérés a társadalmi, politikai elvek és alapvető jogelvek között sem.

A büntetőjog-politika legjelentősebb tételeit pedig a büntető-jogalkotás jogpolitikai elveiben kell rögzíteni.

2. A 14/1973. sz. NET-határozat a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről

A jogalkalmazás jogpolitikai irányelvei (Irányelvek) és ezen belül is a büntető jogalkalmazás jogpolitikai elvei olyan céloknak, társadalmi-politikai követelményeknek, illetőleg jogelveknek az összegezését tartalmazzák, amelyek jó néhány, a jogalkotással szemben támasztott legfontosabb követelményt is körülhatárolnak. Jól érzékelhető ez akkor, ha az Irányelvek tartalmát az 1973. évi I. törvény az 1978. évi IV. törvény, illetőleg az 1979. évi 11. számú törvényerejű rendelet célkitűzéseivel, elvrendszerével egybevetjük. A jogalkalmazás elvi-politikai irányítása szükségképpen feltételez egy előzetes jogalkotási elvi-politikai irányítást, hiszen amint arra az Irányelvek az „Általános elvek" című első fejezetének bevezető gondolataiban rámutat: „A jogalkalmazó szervek kötelesek minden határozatukban, intézkedésükben és eljárásukban érvényesíteni a szocialista törvényességet. Kötelesek a jogszabályokat megtartani és megtartatni". A szocialista törvényesség következetes érvényre juttatásának a követelményéből következik, hogy a jogalkalmazás jogpolitikai elvei a jogalkotás jogpolitikai elveitől érdemben és tartalomban nem különbözhetnek, legfeljebb annyiban, hogy a jogalkalmazó tevékenységét részletesebben irányítják.

A büntetőjog-alkotás jogpolitikai elveinek meghatározása során tehát az Irányelvek tartalmából kellene kiindulni, illetőleg az Irányelvek tartalmának bővítését kellene elvégezni.

A büntetőjog-alkalmazás jogpolitikai elvei — az Irányelvek szerint — a következőkben összegezhetők.

a) A bűnözésnek a szocialista társadalmi viszonyok között is megvannak a reális okai és feltételei, amelyeket azonban vissza kell szorítani, illetőleg meg kell szüntetni. E feladat: össztársadalmi feladat, mint ahogyan a bűnözés visszaszorítása is össztársadalmi érdek. „A bűnüldöző szerveknek és minden más állami szervnek ezért megkülönböztetett figyelmet kell fordítaniok a bűnözés okainak feltárására, elemzésére és intézkedéseket kell tenniök azok megszüntetésére" (7. pont utolsó fordulat).

b) A bűnüldöző szerveknek a büntetőeljárás megindítása, illetőleg megtagadása során a büntetőjogi és büntetőeljárási jogi pozitív és negatív feltételeket kell érvényre juttatniok.

c) A büntetőeljárás folyamán következetesen kell érvényesíteni a büntetőügyekben eljáró hatóságok bizonyítási kötelezettségét.

d) Az eljárás folyamán — továbbá — biztosítani kell a védelemhez való jogosultság érvényesülését.

e) A büntető igazságszolgáltatást, illetőleg a büntetőjogi felelősségre vonást differenciálni kell. A differenciálás követelménye átfogja

— az eljárási forma megválasztását,

— a büntetőjogi felelősség mértékének megállapítását, azaz az alkalmazott joghátrány kiszabását, és végül

— a kiszabott büntetés végrehajtása módjának a meghatározását.

A büntetőjog-alkalmazás jogpolitikai elveit összegező 14/1973. sz. NET. határozat tehát olyan dokumentum, amely a büntetőjog-alkotás jogpolitikai elveinek meghatározásához kiindulási alap lehet. Mégis: kiindulási és nem elégséges alap. A büntetőjogalkotás jogpolitikai elveinek meghatározásánál ugyanis a hangsúly a jogalkotáson, a büntető jogalkotási tevékenységen van. Ennek megfelelően az elveknek nem a már meglevő jogi szabályok alkalmazásának „hogyanjára", hanem a büntető jogviszonyok, a büntetőeljárási jogviszonyok, a büntetésvégrehajtási viszonyok kialakításának a tartalmára kell az elsődleges figyelmet fordítaniok. A büntetőjog-alkotás jogpolitikai elveinek ennek megfelelően

— át kell fogniuk valamennyi olyan társadalmi-politikai célkitűzést, elvet és jogelvekben kifejezésre juttatható követelményt, amely a büntető igazságszolgáltatás társadalmi funkciójának és tartalmának meghatározása szempontjából lényeges lehet;

— választ kell adnia azokra a jogszabályalkotási kérdésekre, amelyek a büntető igazságszolgáltatással szemben támasztott alkotmányos és törvényes követelmények kifejezésre juttatása érdekében a jogtudományban, a politika tudományában a szocialista viszonyok között megfogalmazódnak.

3. A magyar szocialista büntetőjog-politika ismérvei

3.1 A magyar szocialista büntetőjog-politikának a büntetőjogi védelmet, a bűncselekmények üldözését, illetőleg a törvényes és igazságos büntetőjogi felelősségre vonást kell kifejezésre juttatnia.

A büntetőjogi védelem: általános védelem. Kiterjed — végső soron — minden szocialista társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális stb. viszonyra és minden emberre, akit a magyar szocialista állam büntetőjoghatósága — és ennek megfelelően büntetőjogi oltalma — alá tartozik. A polgárok között a büntetőjogi védelem tekintetében nemre, fajra, felekezetre, politikai meggyőződésre, ideológiai beállítottságra, életvitelre, büntetett vagy büntetlen előéletre figyelemmel különbség nem tehető.

A büntetőjogi védelemben való részesülés a szocialista állam viszonyai között alanyi-politikai jogosultság. Alapja az az alapvető politikai viszony, amely az állampolgárokat az államhoz fűzi. E politikai viszonyok egyik oldalán az alkotmányban, illetőleg más jogágazatokban meghatározott emberi, állampolgári és más törvényben biztosított jogok, a másik oldalán pedig az állampolgároknak az a kötelezettsége áll, hogy tartsák be a társadalmi együttélésnek jogi erőre emelt normáit.

A büntetőjogi védelem, mint alanyi jogosultság terjedelmét tekintve általános, tartalmát tekintve pedig valamennyi társadalomra veszélyes magatartás elleni állami fellépésre kiterjed.

A szocialista állam azonban akkor, amikor a büntetőjogi védelem érvényre juttatásának tényleges határait megállapítja, a büntetőjogi védelem iránti állampolgári jogosultságon túlmenően egy sor más társadalmi, politikai, gazdasági viszonyt, illetőleg egy sor más állampolgári, emberi jogosultságot, valamint kulturális, morális, egészségügyi stb. tényezőt is számításba vesz. A büntetőjogi védelem tényleges kereteinek a meghatározásánál tehát a társadalmi és az egyéni érdekek, az egyéni és egyéni érdekek egyeztetését kell elvégezni. Az érdekek egyeztetésének a következménye az ún. állami *opportunitás* érvényesítése.

3.2 Az *állami opportunitás:* az állam önkorlátozása

— a társadalomra veszélyes magatartások körének leszűkítésében;

— a büntetőjogi felelősségre vonás feltételeinek a megállapításában;

— a büntetőjogi felelősségre vonás iránti eljárás lefolytatásában, illetőleg

— az állami büntető igény érvényesítésében.

Az állami opportunitás érvényre juttatása minden modern jogállam, és ennek megfelelően minden szocialista állam jellemző vonása. A szocialista állam — a társadalmi és az egyéni érdekek összehangolásán épülve fel — az opportunitásnak széles teret enged. Ennek megfelelően:

— a társadalomra veszélyes magatartások felelősségi rendszerének a meghatározásánál messzemenően érvényesíti a jogi felelősség fokozatosságának elvét, a dekriminalizációt, és — nem ugyan a magyar, de más szocialista országokban — a felelősségfelváltás (társadalmi bírósági elbírálás, fegyelmi útra utalás) lehetőségét is;

— a büntethetőséget kizáró és megszüntető körülmények viszonylag széles skáláját fogadja el;

— meghatározza — általában a társadalomra veszélyesség csekély mértékére alapozva — a büntetőjogi felelősségre vonás eljárási kivételeit (eljárás mellőzése) és végül

— módot ad — a fiatalkorú személyek esetében széles körben, de a felnőttkorúak ügyeiben sem ritka kivételként — a büntetőjogi irány érvényesítése, azaz a büntetőjogi szankciók alkalmazása alóli mentesülésre is.

Az *állami opportunitás* érvényesülése folytán a társadalom általános és a társadalomra veszélyes magatartás tanúsítása által támadott egyéni — sértetti — érdekek a társadalomra veszélyes magatartást ténylegesen tanúsított egyén érdekei mögé szorulnak. A büntetőjog-politikai irányelveknek — éppen ezért — nagy figyelmet kell fordítaniok arra, hogy határai hol húzhatók meg.

A büntetőjog-politikai irányelveknek tehát:

— meg kell határozniok az állami opportunitás fogalmát,

— szólniok kell az állami opportunitás társadalmi céljáról;

— meg kell határozniok azokat a társadalmi-politikai szempontokat, amelyek miatt a társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális stb. viszonyok, illetőleg az állampolgárok jogai a társadalomra veszélyes magatartásokkal szemben büntetőjogi védelem nélkül hagyhatók, feltéve, hogy *a büntetőjogi védelem elmaradásához ténylegesen nagyobb társadalmi érdek fűződik, mint annak megvalósításához.*

3.3 A büntetőjog-politikai elveknek — továbbá — tartalmazniok kell a büntetőjogi védelem jogi szabályozásának legfontosabb társadalmi-politikai pozitív követelményeit. Ezzel összefüggésben a büntetőjog-politikai elveknek kell választ adnia arra:

— hogyan határozható meg a „társadalomra veszélyesség" fogalma, amely a büntetőjogi védelem iránti jogosultság alapján mennyiben „tárgyi" és mennyiben „személyi" jellegű a társadalomra veszélyesség;

— melyek a felróhatóság feltételei (szándékosság, gondatlanság);

— melyek a büntetőigény érvényesítésének mértékét növelő vagy csökkentő, másként megfogalmazva: büntetőjogi felelősséget súlyosító vagy enyhítő körülmények.

A bűncselekmények külső elhatárolása, valamint belső lényeges ismérvei mellett a büntetőjog-politikai elveknek kell meghatározni *a bűncselekmények belső differenciálásának tartalmát is.*

A bűncselekmények belső differenciálása a bün-

tetőjog által szabályozott társadalomra veszélyes, bűnös emberi magatartások súly szerinti megkülönböztetését jelenti.

A bűncselekmények súly szerinti megkülönböztetése azt juttatja kifejezésre, hogy a büntetőjogi jogsértések nem azonos társadalomra veszélyességet juttatnak kifejezésre, s továbbá, hogy egyes bűncselekmények között — a társadalomra veszélyesség hozzávetőlegesen egyező mértéke alapján — viszonylag homogén csoportok alakíthatók ki. Vannak tehát csekélyebb jelentőségű bűncselekmények — ún. átlag bűncselekmények és súlyos bűncselekmények.

A 14/1973. sz. NET. határozat 11. pontja a büntetőjog-alkalmazás folyamatában a differenciálást fontos elvként határozza meg. A 11. pont differenciálással kapcsolatos megállapításai azonban a már megalkotott büntetőjog, büntetőeljárási jog és büntetésvégrehajtási jog szabályainak törvény által engedett mérlegelésére, értékelésére „differenciálására" szólítanak fel. A büntetőjog-alkotás jogpolitikai elveiben azonban nyilván nem arra kell választ adni, hogy a már megalkotott büntetőjogi törvényeket hogyan kell alkalmazni, hanem arra, hogy ezeket a rendelkezéseket hogyan, milyen feltételek alapulvételével és ismeretében kell meghatározni.

A büntetőjogi felelősségre vonás differenciálásának követelményeit a 14/1973. sz. NET-határozat a következőkre építi:

— az elkövetett bűncselekmény jellege (államellenes, élet elleni, a társadalom egyéb érdekeit sértő vagy veszélyeztető különösen súlyos bűncselekmények);

— a bűnösség minősége (szándékosság);

— az elkövető személyes társadalomra veszélyességének mértéke (veszélyes bűnöző; munkakerülő vagy alkoholista életmódot folytató, harácsoló vagy élősdi életszemléletű; csoportos bűnelkövetésben résztvevő; valamint: ugyanolyan vagy hasonló bűncselekményt ismételten elkövető, erőszakos bűncselekményt elkövető, illetőleg az országos vagy meghatározott államigazgatási terület vonatkozásában gyakori bűncselekményt elkövető).

Anélkül, hogy vitatnánk azt, hogy a már megalkotott büntetőjogi szabályok alkalmazásában a felsorolt ismérvek jelentős szerepet töltenek be, hangsúlyozzuk: a büntető jogalkotás jogpolitikai elvei számára a differenciálásának most leírt ismérvrendszere nem elegendő.

3.4 A büntetőjog-alkotás jogpolitikai elveinek abból kell kiindulnia, hogy a büntetőjogilag értékelhető magatartások között ténylegesen van különbség, s hogy ez a különbség szükségszerű is. A magatartások közötti — súly szerinti — különbség részben a bűncselekmény „tárgyi oldalán", másrészt pedig a bűncselekmény megvalósítójának „személyi oldalán" helyezkedik el. Vannak esetek, amelyekben persze mindkét oldal együttesen jelentkezik.

A bűncselekmények belső differenciálása végett a büntetőjog-alkotás jogpolitikai elveinek különbséget kell tennie

— a kisebb súlyú bűncselekmények (vétségek),

— a bűncselekmények (bűntettek) és

— súlyos bűncselekmények között.

A *kisebb súlyú bűncselekmények,* azaz a vétségek meghatározásánál a következőkből kellene kiindulni:

— kisebb súlyú a bűncselekmény, ha a védett társadalmi, egyéni érdekeket viszonylag kisebb mértékben sérti vagy veszélyezteti,

— de kisebb súlyú a bűncselekmény akkor is, ha az nem szándékos, csupán gondatlan magatartás következménye, és végül

— kisebb súlyú a bűncselekmény akkor is, ha a jogsértés ugyan — objektíve — súlyos, de a szándékosság ellenére az elkövető — a társadalomra veszélyesség fokában el nem igazodva — jóhiszeműen járt el.

A *bűncselekmények* kategóriája olyan magatartást tételez fel, amely

— a társadalmi viszonyokat jelentős mértékben sértette vagy veszélyeztette, és

— amelynek elkövetője szándékosan cselekedett.

A súlyos bűncselekmény fogalmát a jogpolitikai irányelveknek meg kell fogalmaznia. Súlyos bűncselekmény lehet az,

— amely az állami, társadalmi, politikai rendszer, valamint a szocialista állam által biztosított alapvető szociális, kulturális, emberi és polgári viszonyok súlyos megtámadását, veszélyeztetését juttatja kifejezésre; vagy

— olyan bűncselekmény, amelynek tárgya nem súlyos jogsértés ugyan, de az elkövető személye — az állandóság és tartós ismétlődés miatt — a társadalomra permanens veszélyt jelent.

3.5 A büntetőjog-politikai elveknek szólniok kell továbbá a büntetőjogi felelősségre vonás feladatairól és alapelveiről.

A szocialista büntető igazságszolgáltatás a büntetőjogi és a büntető-eljárásjogi szabályok összehangolt meghatározásával teljes. A büntetőjogi felelősség megállapítása ugyanis kizárólag a büntetőeljárási jog által meghatározott büntetőeljárás keretei között valósulhat meg.

A büntetőeljárás jogi felelősségre vonás alapvető követelményeit a büntetőjog-politika célkitűzései határozzák meg. Mindazon elvárások, követelmények, melyeket a büntetőjog hivatott megvalósítani, csak akkor valósulhatnak ugyanis meg, ha a büntetőjogi felelősségre vonás iránti eljárás érvényre juttatja

— a szocialista törvényességet és

— az objektív igazságot.

A szocialista törvényesség azt a követelményt jelenti, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás iránti eljárás során az állam képviseletében eljáró hatóságok mind az anyagi jog, mind pedig a folyamat lefolytatását meghatározó eljárásjogi rendelkezéseket betartják és betartatják. A szocialista törvényesség érvényre juttatása átfogja

— az anyagi jogi szabályokat

— a büntetőjogi felelősségre vonás iránti eljárás szabályait, valamint ezen belül

— a büntetőjogi felelősségre vonás iránti eljárás keretei között korlátozható állampolgári jogokat.

Az *objektív igazság* a szocialista büntető igazságszolgáltatásban pedig azt a követelményt foglalja magában, hogy a büntetőjogi felelősség eldöntése szempontjából jelentős: azaz büntetőjogilag releváns tényeket fel kell deríteni és meg kell ismerni. Az objektív igazság megállapításának a feladatából következik, hogy büntetőjogi felelősség alapja csupán igazsággal egyező ténymegállapítás lehet, illetőleg, hogy

az objektív igazsággal nem egyező ténymegállapítás az eljárás alá vont személy büntetőjogi felelősségét nem alapozhatja meg.

A büntetőjogi felelősségre vonás iránti eljárás rendszerét, elvi politikai felépítését a büntetőeljárás alapelvei határozzák meg.

A büntetőeljárás alapelvei általános elvi tételek, amelyek a rendszer kialakítása érdekében a tudományban és a gyakorlatban a történelem során kialakultak, és amelyek minthogy politikai tartalmúak — a történelem során a büntetőjogi felelősségre vonás feladatai által befolyásoltan — szükségképpen változó tartalommal érvényesülnek. A büntetőeljárás alapelveinek — éppen ezért — vannak konstans és változó elemei. Konstans az az elem, amely az alapelv lényegét határozza meg és változó az az elem — a konstans elemmel nem ellentétben —, amely az új politikai viszonyok folytán kialakult új feladatok teljesítése érdekében az alapelv valamely ismérvének átalakítását foglalja magában.

A büntetőeljárás ma ismert alapelvei a felvilágosodás korszakából erednek. Ez határozza meg történetiségüket. A felvilágosodás korszakában az alapelveknek csupán egy céljuk lehetett: az eltiport emberi jogok érvényesítése a büntető igazságszolgáltatás területén. Azok az alapelvek, amelyeket a nagy gondolkodók a polgári fejlődés, a polgári jogok kialakítása során meghatároztak — minthogy tartalmuk alapvetően demokratikus — irántyűi a szocialista demokratikus viszonyokat tükröző szocialista büntető igazságszolgáltatásnak is.

A történelem során kialakult alapelvek azonban csupán lényegüket tekintve szólhatnak a mának, vagyis tartalmukat a mai társadalmi és politikai viszonyok figyelembevételével — szükségképpen — aktualizálni kell. Ha ezt nem tesszük, abba a hibába esünk, hogy az alapelvet — csak azért, mert eredeti tartalmában a büntetőeljárás feladatait nem szolgálja — a büntetőeljárás rendszeralakító elvei közül kiiktatjuk, vagy — és ez is nagy hibaforrás lehet — az alapelv „klasszikus" megfogalmazásának elvi követelményeit hatjuk keresztül a mai modern szocialista büntetőeljárás rendszerén.

A büntetőeljárás tartalmáról, azaz: a büntetőjogi felelősségre vonás elvi-politikai felépítéséről az irányelveknek kell állást foglalnia. A büntetőjog-alkotás irányelveinek kell felsorolnia azokat az alapelveket, amelyekre a büntetőjogi felelősségre vonás rendszere épül, de itt kell meghatározni azokat a sajátosságokat is, amelyek az egyes alapelvek aktuális társadalmi-politikai tartalmát meghatározzák. Így a büntetőjog-alkotás jogpolitikai elveinek kell szólnia arról, hogy a büntetőeljárás alapja a hivatalból való eljárás elve (ami nem azonos a legalitással), a védelem elve, a bizonyítás szabadsága és a bizonyítékok szabad mérlegelésének elve, az ártatlanság vélelmének elve, a jogorvoslati jogosultság elve, az eljárási feladatok megosztásának elve, valamint a közvetlenség, a szóbeliség és a nyilvánosság és az anyanyelv használatának elve.

Az elvek deklarálása mellett a büntetőjog-alkotás irányelveinek szólnia kell az alapelvek aktuális politikai tartalmáról is.

Ennek megfelelően ki kellene mondani, hogy

— hivatalból való eljárás elve olyan hatósági kötelezettséget jelent, amely szerint az eljárás megindítása, lefolytatása és eldöntése állami feladat — de egyszersmind állami kötelezettség is;

— a védelem elve a terhelt és a védője által megvalósított jogosítványok gyakorlásán túl az eljáró hatóságok kötelezettségeit is meghatározza, az eljárás alá vont személy javára szóló valamennyi körülmény megállapítására;

— a bizonyítás szabadsága csupán a bizonyítás törvényességének keretei között érvényesülhet, a bizonyítékok szabad értékelése pedig az egyes eljárási szakaszokban — az írásbeliség és a bizonyítás közvetlen felvételének tilalma folytán — nem érvényesül;

— az ártatlanság vélelme tulajdonképpen nem ártatlanság feltételezése, hanem a bűnösség vélelmének tilalma, olyan korlát, amely folytán a büntetőügyekben eljáró hatóság nem tekintheti bűnösnek azt a személyt sem, akinek a bűnösségéről már meggyőződött;

— a közvetlen szóbeliség nem csupán a bírói tárgyalás, hanem az egész büntetőeljárás folyamán követelmény;

— a nyilvánosság pedig attól kezdve engedhető meg, amely időpontban a társadalom tagjainak visszatartása, okulása végett egy feltárt bűnügy jelentős lehet.

A büntető-jogpolitikai elveknek — végezetül — meg kell határozniok a büntetésvégrehajtás feladatait és elveit is.

A büntetésvégrehajtás feladata: a jogerős bírói ítéletben meghatározott büntetőjogi következmény realizálása. A büntetésvégrehajtási viszonyok tehát olyan büntetőjogviszonyok, amelyekben a büntetőjogi igény érvényesítésének szükségességét jogerős bírósági ítélet megállapította.

Ebből következik, hogy a büntetésvégrehajtás célja nem más, mint a büntetőjogi felelősségre vonás jogi rendezésének általános célja. Megvalósításának „hogyanját" azonban mégis az a sajátos helyzet határozza meg, hogy a büntetésvégrehajtási viszonyban az elítélt és az elítélést foganatosító állami hatóság közvetlen kapcsolatba kerülnek egymással, így az az alá-fölérendeltséget kifejező viszony, ami a büntető-jogviszonyban még absztrakt, itt konkréttá válik. Ebből következik, hogy a büntetésvégrehajtás tekintetében külön célfogalomról, sajátos büntetésvégrehajtási feladatról nem kell szólni, de szólni kell viszont azokról a követelményekről, amelyek a büntetőigény realizálása folytán a büntetőjogi célokat szolgálni alkalmasak. Ezek a követelmények: a büntetésvégrehajtás elvei.

A büntetésvégrehajtás elvei a szocialista társadalmi viszonyok között:

— a törvényesség,
— a humánum,
— a nevelhetőség, (átnevelhetőség) feltételezése,
— a szigor és
— a differenciálás.

A törvényesség azt a követelményt jelzi, hogy a büntetésvégrehajtás során mindenki csupán olyan viszonyok közé kerülhet, amelyeket a vele szemben hozott jogerős ítélet megállapított. A viszonyok jobbra vagy rosszabbra változtatását — az elítélt magatartásának értékelése alapján — újabb bírósági határozatnak lehet csak megállapítania.

A büntetésvégrehajtási — szigorúan alá-fölérendeltségi — viszonyokban a fölérendelt alanynak tiszteletben kell tartania az alárendelt alany állampolgári jogait. A büntetésvégrehajtás során — annak megfelelően — a hatóságok csupán olyan jogokat korlátozhatnak, amelyek korlátozása a jogerős ítéletből következik.

A büntetésvégrehajtás során — az előzőekben említett keretek között — a szigornak kell érvényesülnie. Ezt indokolja a generális prevenció és a speciális prevenció is.

A büntetésvégrehajtásban — végül is — érvényesülnie kell a differenciálásnak is. A differenciálás megvalósulhat a szabadságvesztés büntetés fokozatainak az alkalmazásában, a feltételes szabadságra bocsátás kimondásában, illetőleg a feltételes szabadságra bocsátás visszavonásában, valamint más intézményekben.

4. A legalitás és a büntetőpolitika

A legalitás elvének fogalmáról, kialakulásáról, tartalmáról és érvényesüléséről hosszan lehetne beszélni anélkül, hogy a tárgyat kimerítenénk. A büntetőpolitikával szoros összefüggésben ehelyütt csupán három problémáról szólunk:

— a legalitás fogalmának értelmezéséről,

— a legalitás büntetőjogi jelentőségéről és

— a legalitás büntetőeljárás-jogi érvényesüléséről.[3]

4.1 A legalitás elve azt a parancsot foglalja magában, hogy a büntető törvényeket alkalmaznia kell: vagyis a büntetőjogviszony alapján keletkezett állami büntetőigény érvényesítése az arra kijelölt hatóságok alapvető kötelezettsége. Ezt a parancsot tartja szem előtt az Elnöki Tanács jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló 14/1973. számú határozata is, amikor a büntető-jogalkalmazás egyik legfontosabb követelményét *minden bűncselekmény felderítésében és a tettesek felelősségre vonásában jelöli meg* (8. pont).

A legalitás azonban nem csupán a jogalkalmazásra, hanem a jogalkotásra is irányadó. Mindenekelőtt alapja annak, hogy az állam a társadalmi, politikai, jogi, erkölcsi viszonyok súlyos — társadalomra veszélyes — megzavarását büntetőjogi szankció alkalmazásának kilátásba helyezésével megtiltsa. Alapja továbbá olyan büntetőeljárási rendelkezéseknek, amelyek az állam büntetőigényének érvényesítése végett a büntetőügyekben eljáró hatóságok számára a kötelező cselekvést írják elő.

A szocialista büntetőjog és a büntetőeljárási jog feladata egyaránt a büntetőjogi védelem biztosítása, amelyre az állampolgároknak — amint arról már szóltunk — alanyi joguk van.

A büntetőjogi és a büntetőeljárás-jogi törvények megalkotásakor tehát figyelemmel kell lenni arra, hogy az ugyancsak büntetés terhe mellett megtiltott önbíráskodás tényleges visszaszorításával az állampolgárok jogai és érdekei valóságos védelembe részesüljenek.

A legalitás ilyen — jogalkotási és jogalkalmazási — azaz: tágabb és szűkebb — értelmezése azonban vitatéma. Nincs általános álláspont arról a magyar jogirodalomban sem.

4.2 A legalitás a büntetőjogban tehát mindenekelőtt kodifikációs elv. Akkor érvényesül, ha az állam a büntetőjogi védelmét minden társadalomra veszélyes magatartásra kiterjeszti.

A legalitás azonban nem egyetlen, hanem egyik elve a büntetőjog megalkotásának. A másik fontos elve viszont a modern jogállamokban — s így természetesen a szocialista államokban is — a differenciálás és ezzel együtt a dekriminalizáció.[4]

A differenciálás elvének érvényesülnie kell a felelősségi rendszerek között és az egy adott felelősségi rendszeren belül is.

A felelősségi rendszerek közötti differenciálásnak a szocialista jogi szabályozásban egyik lehetséges módja a felelősségfelváltás, a másik pedig a dekriminalizáció.

A felelősségfelváltás azt jelenti, hogy a büntető törvény a társadalomra csekélyebb fokban veszélyes magatartásokat is bűncselekményként értékeli ugyan, de az elkövető személyére, az elkövetési tárgyra, az eredményre, illetőleg a magatartás megvalósulásának módjára tekintettel, a ténylegesen legenyhébb eseteket a büntetőjogi felelősségre vonásból kirekeszti. E lehetőség következménye a társadalmi bírósági út, illetőleg a fegyelmi felelősségre vonás. A magyar büntetőjogi felelősség szabályozása korábban mindkét lehetőséget ismerte.

A felelősség felváltás megszüntetésének oka azzal magyarázható, hogy az új Büntető Törvénykönyv megalkotása során erőteljes dekriminalizáció valósult meg, és az eljárási jogpolitikában pedig még jobban előtérbe került az egyenlő elbírálás követelménye.

A dekriminalizáció folyamata a magyar büntetőjogban az egységes bűntettfogalom kialakítását jelző szabálysértésekről szóló 1955. évi 17. számú törvényerejű rendelet megalkotásának időpontjában megkezdődött. E jogszabály számos büntetőjogi deliktumot, azaz: kihágást, szabálysértéssé nyilvánított.

A dekriminalizáció újabb állomása az 1961. évi V. törvény volt. Ezt követte az 1966. évi 16. számú törvényerejű rendelet, amely a tulajdon elleni szabálysértések értékhatárát emelte jelentősen. Újabb szeletet kanyarított ki a kisebb jelentőségű bűncselekmények közül a szabálysértésekről szóló 1968. évi I. törvény, majd a régi Btk. második novellája, az 1971. évi 28. sz. törvényerejű rendelet.

Az új Büntető Törvénykönyv megalkotása során ez a folyamat folytatódott, és mind a mai napig nem is állt meg. Nemrégiben adták ki ugyanis az 1983. évi 10. számú törvényerejű rendeletet, amely a tulajdon elleni, és egyes pénzügyi gazdálkodás rendje elleni kisebb jelentőségű bűncselekményeket dekriminalizált (ismét az értékhatárok emelésével). Látható tehát, hogy a magyar büntető törvényhozás nem a szigorodás irányban halad. Látható azonban az is, hogy a büntetőjog-politika felelősség felváltás helyett a felelősségi rendszerek közötti differenciálás álláspontját helyesli.

A jogfejlődés fő tendenciája tehát Magyarországon a dekriminalizáció. E folyamat minden bizonnyal

[3] A legalitásról szóló anyagrészt A legalitás érvényesülése a magyar büntetőeljárásban címmel az AIDP Magyar Szekciója nemzetközi kollokviumára készült előadás tartalmazta. (Balatonkenese, 1983. október 17.)

[4] Ismertetéséről részletesen: *Szabóné* Nagy Teréz: A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása. Bp. 1974. 79. és köv., valamint 122. és köv. oldalakon.

szükségszerű. A dekriminalizációnak azonban határt kell hogy szabjon a legalitás elve, amelyben a büntető jogvédelem iránti igény jut kifejezésre. Éppen ezért a dekriminalizáció tendenciáját folyamatosan szembesíteni kell a legalitás követelményével.[5]

A jogvédelem iránti igény persze önmagában nem mond és nem is mondhat ellent a dekriminalizációnak. Elképzelhető, hogy a jogvédelmet más — nem büntetőjogi — eszközökkel jobban, hatékonyabban lehet biztosítani, azaz: a megelőzés, illetőleg a már megvalósult jogsértésre irányuló reagálás a büntetőjog keretein kívül hatékonyabban érvényesülhet. A legalitás elve — ha ez a tényleges helyzet — sérelmet nem szenved. A magyar dekriminalizációs folyamat egyes területein ezt is tapasztalhatjuk. (Pl. közlekedés, deviza-, illetőleg vámszabályok megsértése, garázdaság, üzletszerű kéjelgés.) Nem ilyen egyértelmű azonban a helyzet a tulajdon elleni deliktumoknál, illetőleg a személyek javai ellen irányuló jogsértéseknél.

A legalitás — amint azt hangsúlyoztuk — azt követeli meg, hogy minden jogsértés derüljön ki, és minden jogsértővel szemben járjanak el. Azoknak a szabálysértéseknek az eseteiben, amelyeket — hivatalos feladataik teljesítése során — hatóságok fedeznek fel, a legalitás biztosítható akkor is, ha a jogi következményeket — a cselekmény vagy mulasztás csekélyebb társadalomra veszélyességére tekintettel — szabálysértésként is elegendő értékelni. Ez e körön kívül eső jogsértések — így elsősorban a személyek javait károsító kisebb értékre elkövetett lopás, csalás, sikkasztás stb. — „felderítését" és bizonyítékkal való alátámasztását — gyakorlatilag — a magánszemélynek kell elvégeznie. Hiszen a szabálysértési hatóságnak — amely az 1968. évi I. törvény értelmében a valóság felderítésére kötelezett — nincsen módja, és főként apparátusa ahhoz, hogy a jogsértés bizonyítékait összegyűjtse. A megsértett vagy veszélyeztetett jogviszony alanya tehát — akkor ha magánszemély — nehéz helyzetbe kerül. S amennyiben sérelmének orvoslása elmarad, nemcsak az ő jogvédelméhez való jogai csorbulnak, hanem — a prevenció híján — más lehetséges sértettek jogai is potenciális veszélyhelyzetbe kerülhetnek. A dekriminalizáció és a legalitás követelményeinek a szembesítése tehát azt követeli meg, hogy a büntetőjogból kirekesztett — de vitathatatlanul jogsértő — magatartások felderítése, bizonyítása és elbírálása érdekében a szabálysértési eljárást fejlesszük tovább.

4.3 A legalitás elvét a már megalkotott büntetőjogi szabályokban is korlátozni lehet, illetőleg kell. Ezeket a korlátokat határozzák meg — az állami opportunitás érvényesülésének jegyében — azok a büntetőjogi rendelkezések, amelyek a büntetőjogviszonyból származó büntetőjogi igény érvényesítésének korlátait határozzák meg.

A büntető igény érvényesítése alóli kivételek a büntethetőséget megszüntető körülmények.

A büntethetőséget megszüntető körülmények a magyar büntető törvény szerint az elkövető halála, a kegyelem, az elévülés, továbbá

— a cselekmény társadalomra veszélyességének megszűnése vagy csekéllyé válása (Btk. 32. § d) pont),

— a kísérlettől való önkéntes elállás (Btk. 17. § (3) bek.),

— az előkészülettől való elállás (Btk. 18. § (2) bek.),

— próbára bocsátás (Btk. 73. § (3) bek.),

— az összeesküvés, feljelentés, illetőleg a lázadás, kémkedés abbahagyása (Btk. 139. § (4) bek., 140. § (6) bek., 147. § (4) bek.),

— a tartás elmulasztásának jóvátétele (196. § (4) bek.),

— a hivatalos személy elleni erőszak végett összejött csoportosulást önként elhagyó személy magatartása (Btk. 229. § (6) bek.).

A halál, a kegyelem és az elévülés magyarázatra nem szorul. Néhány gondolatot azonban a többi büntethetőséget megszüntető körülményhez fűzni kell.

A cselekmény társadalomra veszélyességének megszűnése vagy csekéllyé válása úgyszólván valamennyi szocialista büntető törvénykönyv szerint akadálya az állami büntetőigény érvényesítésének. Jellemző ismérvek is közösek. Ebben a kedvezményben az a személy részesíthető, aki általában nem súlyos, reparálható jogsértést követett el, első alkalommal, vagyis személye pusztán e jogsértés elkövetése folytán vált a társadalomra veszélyessé. A törvényhely azonban további feltételre is utal. A társadalomra veszélyesség megszűnésére, csekéllyé válására. Ezek a feltételek azt juttatják kifejezésre, hogy ezekben az ügyekben az elkövetés és az értékelés között idő — éspedig nem is nagyon rövid idő — telt el.

Összefoglalva: a Btk. 32. §-ának d) pontja tehát az állami opportunitásnak olyan esetét határozza meg, amelyben a csekély jelentőségű jogsértést első bűntényes követte el, és a bűncselekmény elkövetése és az eljárás megindítása között viszonylag hosszabb idő eltelt. Azt mondhatjuk tehát, hogy a Btk. 36. §-a módot ad arra, hogy a cselekmény és a személy társadalomra veszélyessége rövidebb idő alatt „évüljön el", mint azt a Btk. meghatározza.

A többi megszüntetési ok — a próbára bocsátás kivételével — valamiféle olyan ismérvet helyez előtérbe, amely — az adott körülmények között — fontosabb, mint az állam büntetőjogi igényének érvényesítése, ezek az ismérvek a következők lehetnek:

— olyan magatartás tanúsítása, amely a súlyosabb jogsértést megakadályozza,

— olyan magatartás, amely a már megvalósult jogsértés eredményét reparálja.

Az állami opportunitás elvét juttatják kifejezésre végül azok a rendelkezések is, amelyek a bűnüldözést, a büntetőeljárás lefolytatását feljelentéstől, kérelemtől teszik függővé: vagyis a magánindítványra, a kívánatra és a speciális-feljelentésre vonatkozó szabályok. (Btk. 31. §; 183. §; 232. § (5) bek.) Ezekben az intézményekben az állam a büntetőigényének érvényesítését meghatározott személyek vagy szervek akaratához köti.

4.4 A „legalitás" egyszerű magyar fordítása: törvényesség. A magyar szocialista büntetőeljárásban azonban e két fogalom nem azonos. A „legalitás" továbbá a büntetőtörvények alkalmazásának parancsa. Mégis a „legalitás" fogalom a magyar szocialista büntetőeljárás fogalomrendszerében nem helyettesíthető

[5] *Galperin*, I. M.: Szocialnie i pravovie osznovi depönalizacia. SZGP. 1980. 3. sz. 60—68. old. E témáról rendezett szegedi nemzetközi konferencia írásos anyaga: Differenciacia i Predeli ugolovnoj stvetsztvennoszti. Szeged 1981. 203. old.

a hivatalból való eljárás elve, azaz az officialitás elvének fogalmával sem.

A szocialista törvényesség a magyar szocialista eljárás egyik *feladata*. Kiemelt a jelentősége, hiszen a büntetőeljárásban a hatóságok az *állam* büntetőigényét érvényesítik, és az igény érvényesítése — a büntetőjogviszony jogi természetéből eredően — hatalmi viszony keretei között valósul meg.

A szocialista törvényesség, mint eljárási feladat, a legalitást magában foglalja, de annál szélesebb körű. Hiszen a törvényesség nem csupán az anyagi jog szabályainak, hanem a büntetőeljárási jog, valamint az általános állampolgári jogok betartását, betartatását és tiszteletben tartását is megköveteli.

A legalitás tehát a magyar büntetőeljárás egyik alapvető feladatának: a szocialista törvényességnek eleme, része, de azzal nem azonos jelentőségű.

A legalitás: parancs a büntetőjogi jogsértések feltárására és a jogsértők elítélésére. E parancsot a magyar büntetőeljárás alapelvei közül közvetlenül a hatósági cselekvési kötelezettséget meghatározó officialitás elve juttatja kifejezésre.

Az officialitás fogalmát az 1973. évi I. törvény 2. §-a a következőkben határozza meg: „A büntetőügyekben eljáró hatóságok az e törvényben megállapított feltételek fennállása esetén kötelesek a büntető eljárást lefolytatni."

Az „e törvényben megállapított feltételeket" a Be. 12. és 13. §-ai, valamint — negatíve — a nyomozás megszüntetéséről (Be. 139. §), a bírósági eljárás megszüntetéséről (Be. 170., 213. §, 263. §) és a felmentő ítélet meghozataláról szóló rendelkezései (Be. 214. § (3) bek.) határozzák meg. A „törvényben megállapított feltétel" továbbá a bírósági szakaszban a törvényben vád és a vádhozkötöttség szabálya (Be. 9. §), illetőleg a másodfokú bírósági eljárás vonatkozásában a joghatályos fellebbezés.

A hivatalból való eljárás elvéből fakadó követelmények a büntetőügyekben eljáró, a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás funkcióját ellátó valamennyi hatóságra egyaránt irányadók. A hivatalból való eljárás alapelve azonban az egyes hatóságok feladatait, kötelezettségeit nem azonos tartalommal alakítják.

A nyomozási szakaszban a nyomozó hatóságok tevékenységét a törvény csupán a nyomozás — büntetőeljárás — megindításának feltételeire tekintettel, illetőleg a relevancia szempontjából korlátozza. A nyomozó hatóságok feladata — a Be. 16. §-ának értelmében — a bűncselekmények gyors és alapos felderítése, valamint a bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonásához szükséges eljárási cselekmények elvégzése.

A nyomozást bűncselekmény alapos gyanúja esetén azzal szemben lehet megindítani, akit bűncselekmény alapos gyanúja terhel (Be. 12. §). Ezekben az ügyekben és ezekkel a személyekkel szemben azonban nem csupán lehet, hanem meg is kell indítani a büntetőeljárást, hiszen a nyomozó hatóságok — a magánindítvány, feljelentés és kívánat eseteit kivéve — hivatalból kötelesek eljárni. A nyomozás során tisztázni kell a büntetőjogi felelősség alapját — azaz a bűncselekményt —, valamint azt, ki az elkövető. A magyar büntetőeljárási jog szabályai szerint a nyomozó hatóság — a személy kilétét illetően — nem elégedhet meg valószínűséggel, hanem bizonyosságig köteles eljutni. Ezt juttatja kifejezésre a nyomozás befejezéséről szóló rendelkezés, amely az iratok ismertetésének feltételeként „a nyomozás elvégzését" jelöli meg.

A nyomozás elvégzése, befejezése után az ügy az ügyészhez kerül. Az ügyész ismét kontrollál. Kiszűri mindazon bűnügyeket, amelyekben a valóság megállapításához nem sikerült eljutni (Be. 139. § (1) bek. b) pont), pótnyomozást rendel el, vagy megszünteti az eljárást, ha a nyomozás hiányos vagy törvénysértő volt, illetőleg, ha a megszüntetés esetei fennállnak, s vádat emel, ha a nyomozás megalapozott és törvényes volt, és a Btk. rendelkezései értelmében az állam büntetőjogi igényét érvényesíteni kell.

Az officialitás a bírósági szakaszban az eljárási funkciók megosztásából következő vádhozkötöttség, illetőleg jogorvoslati jogosultság feltételei között érvényesül. A bíróság a tevékenységét csak törvényes vád alapján kezdheti meg, és csupán azt teheti ítélkezésének tárgyává, amit a vád tartalmaz. A másodfokú bíróság eljárásának feltétele pedig a joghatályos fellebbezés. A bíróság azonban mindkét szakaszban aktív közreműködésre kötelezett: ami általában a bizonyítási és a döntési kötelezettségben jut kifejezésre. Az officialitás követelménye fejeződik ki továbbá a fellebbezési rendszer egyik igen jelentős elvében: azaz a revízió elvében, amely szerint a másodfokon eljáró bíróságot a fellebbezésben megjelölt ok nem köti: általában köteles — ha a törvény kivételt nem tesz — az egész megelőző bírósági eljárást és a teljes határozatot a törvényesség és a megalapozottság szempontjából felülvizsgálni.

Az officialitás mellett azonban a büntetőeljárási törvény az opportunitásnak is teret ad. Az opportunitásnak tulajdonképpen sajátos intézményrendszerét jelenti a magánvádas eljárás mint külön eljárás, amelyben a bűnüldözés funkcióját a sértett végzi és ennek során a sértett — lényegében — rendelkezik az állam büntető igényének érvényesítése felett. Opportunitásról azonban valójában akkor beszélünk, ha a Btk., illetőleg a büntetőeljárási törvény értelmében a büntetőeljárás megindítása és lefolytatása kötelező lenne ugyan, de az eljárási törvény egyes esetekben a kötelező parancs mérlegelését engedi meg.

Az opportunitásnak ilyen értelemben vett intézménye a magyar büntetőeljárásban a *mellőzés*. Mellőzni lehet a nyomozást (Be. 136. §), a vádemelést (Be. 147. §) és a vád tartalmának teljes elbírálását a bírósági szakaszban (Be. 170. §, 205. §, 213. § (1) bekezdés, 263. §).

A mellőzés feltételeit a hivatkozott törvényhelyek egységesen határozzák meg. Eszerint mellőzni az eljárást olyan bűncselekmény miatt lehet, amelynek a *legjelentősebb súlyú bűncselekmények mellett a felelősségre vonás szempontjából nincs jelentősége*. A megfogalmazásból nyilvánvaló, hogy a mellőzés a személyi összefüggésben levő több bűncselekmény esetén engedhető meg.

A nyomozási szakaszban a mellőzés a nyomozás tárgyának határozattal való korlátozását jelenti. Amennyiben az ügyész a mellőzéssel nem ért egyet, pótnyomozást rendel el. A nyomozás mellőzése nem akadálya annak, hogy az eljárásból kizárt cselekmény miatt újabb eljárás lefolytatására sor kerüljön.

Az ügyész a nyomozás befejezését követően dönthet a vádemelés mellőzéséről. A vádemelés mel-

lőzésére vonatkozó nyilatkozatát a vádiratban köteles megjelölni. Az ügyész az első fokú bírósági eljárásban — addig, amíg a bíróság határozat meghozatalára vissza nem vonul — a mellőzött vádpontot ismét az eljárás tárgyává teheti. Amennyiben erre nem kerül sor, a mellőzött vádpont osztozik az ítélet alá kerülő vádpontok sorsában: vagy res iudicata lesz.

A bíróság a vádhozkötöttség alapszabályai értelmében (Be. 9. § (2) bek.) csak a vád felett ítélkezhet, de a vádat egyszersmind köteles is teljes terjedelmében elbírálni. Ez utóbbi kötelezettség alól állapítanak meg kivételt a már felsorolt rendelkezések.

Összefoglalva:

1. A büntetőjog-politika az általános jogpolitika része, s mint ilyen, részese annak a kapcsolatrendszernek, amely az egyes ágazati jogpolitikai koncepciót az általános jogpolitika, az államnak speciális tevékenységi iránya a büntetőjog-alkotást, a büntetőjog alkalmazását és a büntetőjog-követést illetően.

2. A büntetőjog-politika figyelemmel arra, hogy a büntetőjogi felelősség megállapítása kizárólag a büntető igazságszolgáltatás keretében valósulhat meg, s valamint arra is, hogy az állami büntető igény realizálása a végrehajtási viszonyok által realizálódik, nem korlátozódik az ún. anyagi büntetőjogra, hanem átfogja a büntetőeljárási jog, valamint a büntetésvégrehajtási jog által szabályozott viszonyokat is.

3. A büntetőjog-politika különös jelentőségét támasztja alá az a körülmény, hogy a modern jogállamban — így mindenekelőtt a szocialista államban — büntetőjogviszony, büntetőeljárási jogviszony és büntetésvégrehajtási viszony jogon kívül nem létezhet.

4. A büntetőjog-politika tartalmának legjelentősebb vonásai a következők:

— meghatározza a büntetőjogi felelősségre vonás jogi szabályozásának és alkalmazásának általános célját, megjelölve a büntetőjogi felelősségre vonásnak a jogi (társadalmi, erkölcsi), felelősségi rendszer hierarchiáján belül betöltött szerepét;

— megállapítja a büntetőjogi felelősségre vonás keletkezésének, tartalmának és következményeinek elvi feltételeit;

— meghatározza a felelősségre vonás iránti eljárás általános politikai alapját és célját;

— megállapítja a felelősségre vonás iránti eljárás rendszerének legfőbb politikai követelményeit, az eljárás feladatait és alapelveit;

— meghatározza a büntetésvégrehajtás: azaz az állam büntető igénye tényleges érvényesítésének feladatait, elveit.

5. A Magyar Népköztársaság büntetőjog-politikájának a szocialista büntetőjog-politika általános ismérveit és a hazai sajátosságokat egyaránt kifejezésre kell juttatnia. Ennek megfelelően a jogpolitikai elveknek meg kell határozniok

— az állami opportunitás anyagi jogi és eljárási jogi ismérveit;

— tartalmazniok kell a büntetőjogi védelem jogi szabályozásának legfontosabb társadalmi-politikai pozitív követelményeit;

— állást kell foglalniok a társadalomra veszélyes magatartások felelősségre vonásával kapcsolatos külső és belső differenciálás társadalmi-politikai alapjairól;

— meg kell határozniok a büntetőjogi felelősség iránti eljárások feladatait és elvi-politikai jelentőségi követelményeit (alapelveit) és végül

— meg kell határozniok a büntetésvégrehajtás feladatát és elvi-politikai követelményeit (alapelveit).

A legalitás a büntető igazságszolgáltatás mindkét jogágazatának követelménye:

— a legalitás a büntetőjog kodifikációs elve és érvényesítését egybe kell vetni a differenciálással és a dekriminalizációval;

— a legalitás a büntetőeljárásban, a büntetőjogi szabályok kötelező alkalmazásában és az officialitásban együttesen fejeződik ki.

Korinek László

A magyar népesség viktimizációjának néhány aspektusa

1982 áprilisában a Művelődési Minisztérium anyagi eszközeivel felmérést végeztünk Baranya megyében és Pécsett, melynek során 1%-os minta segítségével mértük fel a népesség különféle viktimizációs tapasztalatait. Ismereteink szerint ez volt az első hazai, de egyben az első szocialista áldozati típusú látens bűnözési felmérés.

1. A minta

Minden 85. személyi igazolvánnyal rendelkező (14 évnél idősebb) személyt válogattunk ki szisztematikusan. Így 3600 főnek küldtünk postán először felkérő levelet, majd egy hét múlva egy önfelmérő kérdőívet. Mivel a vizsgált területen 341 ezer ilyen korú személy él, elvileg minden századikkal kapcsolatba kerültünk. Az alapmintából 2610 személy küldte vissza a kérdőívét kitöltve. A hibásak kiválogatása után 2448-at tudtunk feldolgozni, ez az eredeti sokaság 68%-a.

Az általános reprezentativitásvizsgálat eredményeként elmondható, hogy nemek szerint a minta nagy megbízhatóságáról tanúskodott. Túlreprezentált viszont a fiatalok, az értelmiségiek és a városlakók vonatkozásában, akik szívesebben vettek részt a felmérésben, mint a többi népcsoportok.

A nagyfokú spontán részvétel eredményezte az első meglepő tapasztalatot:

a szocialista társadalomban a népesség szívesebben vesz részt ilyen jellegű felvételekben, aminek az oka feltehetően az, hogy úgy érzik egy ismeretlen szervtől érkező szokatlan felkérést nem illik visszautasítani, vagyis kimutatható egy, az „engedelmes állampolgárképhez" való csatlakozás ereje.

Korinek László egyetemi adjunktus, PJPTE Közgazdaságtudományi Kar (Pécs).

2. A kérdőív

A kérdőív egy 1980-ban R. Teske által Texasban (USA) és 1981-ben H. Arnold által Baden—Württenbergben (NSZK) végrehajtott felmérés kérdőívének aktualizált változata, amely a későbbi nemzetközi összehasonlítás érdekében kb. 80%-ban azonos kérdéseket tett fel, az alábbi bűntetteknek való áldozatulesésre: betörés; gépjárműlopás; egyéb lopás; rablás; testi sértés fegyverrel vagy tárggyal; testi sértés fegyver vagy tárgy nélkül; erőszakos közösülés; gyújtogatás; dologrongálás; emberölés. Mindezt két időhorizonton (az elmúlt 12 hónap, illetve az egész korábbi életút), illetve két áldozati körre (saját, illetve mások sérelmére elkövetve) vizsgáltuk. (A kérdőív IV—V. fejezete.)

A kérdőív I. és III. fejezete a bűnözéssel, bűnüldözéssel és a büntető igazságszolgáltatással kapcsolatos, valamint egyes jogintézményekre vonatkozó lakossági attitűdökre tett fel kérdéseket.

A II. fejezet egy fontos vonatkozási mezőt definiált, amennyiben az állampolgárok biztonságérzetét mérte.

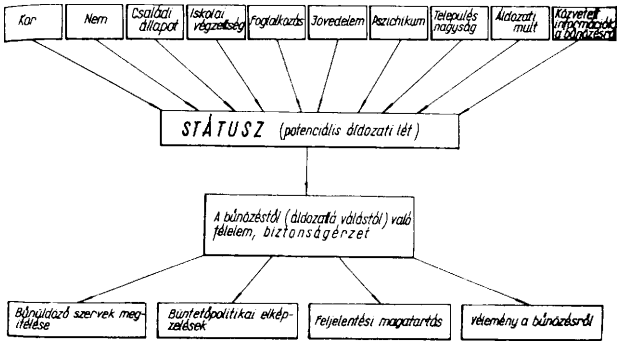
A VI. fejezet egy önfelmérő „személyiségleltár" volt, ahol 11 kérdéssel a vizsgált személy optimista-pesszimista lelkialkatát vizsgáltuk.

A kérdőív utolsó — hetedik — fejezetében demográfiai-gazdasági-szociológiai kérdések találhatók, illetve a legvégén négy — a mikroközösségbe való beilleszkedésre vonatkozó — kérdés szerepelt.

3. Hipotézisek

A felméréstől várt információkat a lakosság biztonságérzete, feljelentési magatartása és áldozati múltja kérdéskör köré kívántuk csoportosítani. Folyamatában a lakosság attitűdrendszerét a következő ábrával illusztráljuk.

A KRIMINÁLIS ATTITŰDRENDSZER KIALAKULÁSA

A kutatással kapcsolatos törekvéseinket és feltételezéseinket a következő kérdésekkel tudjuk vázolni:

1. Mekkora a megkérdezettek szubjektív, és objektív bűnözési leterheltsége?

Alkérdések:

a) Mi a szubjektív áldozattáválás valószínűsége (szubjektív leterheltség), mennyire fél ettől a probandus, és milyen elvárásai vannak a jövőt illetően?

b) A saját bevallásuk alapján az elmúlt évben, illetve az eddigi életük során hányszor váltak jogsértések áldozatává, illetve hányszor értesültek ilyenről (objektív leterheltség)?

c) Milyen összefüggések állapíthatók meg a szubjektív és az objektív leterheltség között?

d) Milyen társadalmi- és személyiségjegyek jellemzik a tipikus áldozatot és a tipikus „nem áldozatot"?

e) Mekkora a látens mező?

2. Milyen feltételei és jellemző vonásai vannak a lakosság feljelentési magatartásának?

Alkérdések:

a) Milyen összefüggés áll fenn az objektív és a szubjektív bűnügyi leterheltség, valamint a feljelentési készség között?

b) Milyen okok miatt maradnak el a feljelentések?

4. A feljelentés

A kérdőív IV. és V. fejezetében került sor a kutatás tulajdonképpen egyik lényeges kérdéskomplexumának tűnő téma tárgyalására, amelyben a probandust ért jogsértésekről történt öninterjún túlmenően külön is rákérdeztünk a feljelentés aktusára. Nemleges esetben pedig kutatni kívántuk azokat a mozgatórugókat, amelyek a sértettet visszatartották, hogy az őt ért büntetőjogilag releváns cselekményt a hatóság tudomására hozza.

Nehéz volna itt nem utalni a motívumkutatás képviselőinek azon nézetére, amely szerint az emberi cselekedetek visszavezethetők valamely azonos célra irányuló, de ellentétes előjelű, egymást kioltani igyekvő, személyiségben ható „drive" („Antrieb") eredőinek megnyilvánulásaira.

Lefordítva ezt a konkrét szakterületünkre, azokat a motívumokat kívántuk elsősorban klasszifikációs ismérvek segítségével azonosítani, amelyek a bűnös megbüntetésének, az elszenvedett jog- és/vagy anyagi természetű sérelem orvoslásának természetesnek mondható igényével szemben, azokat leküzdeni képes mozgatóként viselkedhetnek. Ily módon nem csak a látens bűnözés egyszerű mennyiségi aspektusaira derülhetett fény, hanem elemzésünk segítségével annak a szubjektumba gyökerező okaira, továbbá ezen okok kettős természetére is rávilágíthattunk.

Amennyiben duálisak ezek az okok, hogy egyrészt a szubjektumból a személyiség örökölt információi, valamint a személyiségfejlődés során ért behatások — folytonosan változó, de leírható — szintéziséből vezethetők le, másrészt valamely kvázi aktuális attitűdnek fogható fel, amely speciálisan egyrészt az áldozat, a tettes (és hadd tegyük rögtön hozzá: a környezet) kölcsönhatásának az áldozat tudatában való visszatükröződése, nemkülönben a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás képviselőinek tevékenységéről a potenciális — de itt esetleg nem realizált — feljelentőben kialakult indulatok, kognitív tartalmak, szorongások konglomerátumaként azonosíthatók.

Bizonyos kérdéseknél a kérdőívben a probandusnak tehát módja volt, hogy röviden megindokolja miért tekintett el az egyébként ésszerűnek tűnő feljelentéstételtől.

A beérkezett értékelhető kérdőívekből 596 ilyen választ tudtunk feldolgozni. (Ennél a számnál nagyobb azon bűncselekmények köre, amelyekre a válaszok vonatkoznak: előfordult ugyanis, hogy több bűncselekmény miatt egy azonos ok miatt maradt el a feljelentés, további 486 esetben pedig a probandus nem nevezte meg a feljelentés elmaradásának okát.[1]

Az eredetileg 20 okcsoportú feljelentéselmaradást a hasonló kategóriák összevonása után 7 típusra csökkentettük. Ezeket közöljük az alábbi táblában.

A feljelentések elmaradásának okai bűncselekmény-típusonként

1. sz. táblázat

Okcsoport / Bűncselekmény kategóriák	A tettes és a sértett spec. viszonya	A bűncselekmény vagy a kár csekély volta	A nyomozóhatóság munkájával kapcsolatos kifogások	A bizonyítás kilátástalan volta	A potenciális feljelentő időben vagy térben akadályoztatva volt	Az igazságszolgáltatáson kívüli út (önbíráskodás, kiegyezés)	Egyéb okok	Összesen
Betörés	4	21	11	11	1	2	1	51
Gépjármű lopás	2	14	8	5	—	3	2	34
Egyéb lopások	18	64	60	34	10	21	7	214
Rablás	—	—	3	1	1	3	—	8
Tettleges bántalmazások	35	15	19	6	4	21	6	106
Erőszakos közösülés	5	1	1	3	—	1	5	16
Gyújtogatás	1	—	1	2	—	—	1	5
Dologrongálás	4	63	53	16	1	6	4	147
Más bűncselekmények	1	5	4	1	1	1	2	15
Összesen (Esetszám) (%)	70 (11,7)	183 (30,7)	160 (26,9)	79 (13,3)	18 (3,0)	58 (9,7)	28 (4,7)	596 (100,0)

A külföldi tapasztalatok birtokában a feljelentések elmaradásának indokaihoz csak két megjegyzést kívánunk fűzni, ami talán hazánk lakosságának motívumrendszerét érthetőbbé teszi.

A legfontosabb okcsoport a bűncselekmény okozta kár, vagy a sérelem szubjektíve csekélynek értékelt volta. Ennek a kiemelt szerepe nézetünk szerint abban gyökerezik, hogy a lakosság készségesen részt vett a felmérésben és az „overconformers"[2] magatartásmód érezhetően sok kis súlyú ügyet a felszínre hozott.

Magas a nyomozóhatósággal kapcsolatos ellenérzés, és ennek mintegy komplemenseként értékelhető „az igazságszolgáltatáson kívüli út (önbíráskodás, kiegyezés)" választása, okcsoportnak a szerepe.

5. A látencia

Összevetettük a lakosság által feljelentett és fel nem jelentett ügyeket deliktumtípusonként annak érdekében, hogy megismerjük a különbségek mértékét (2. sz. táblázat), és a kettő arányát tekintettük látens mezőnek. Noha az adatok nyilvánvalóan tükrözik az eredményeket, egy jellegzetességre szeretnénk rámutatni: a más sérelmére elkövetett jogsértéseknél a látencia rendre szintje kisebb (mintegy fele csak) mint a saját sérelemre elkövetettek esetén ez tapasztalható.

6. Az áldozati típusok

Bár többféle csoportosításban feldolgoztuk az anyagot, itt a terjedelmi korlátok miatt csak egyet — az áldozati események gyakorisága szerintit — mutatunk be. (Ld. 2. sz. táblázat.)

A munkánk kezdetén megfogalmaztunk két hipotézist, nevezetesen, hogy azon személyeknek a bűnözéssel kapcsolatos attitűdje, akiknek személyes áldozati múltja még nincs, lényegesen eltér azokétól, akik már egyszer vagy többször esetleg bűncselekmények sértettjei voltak. A másik pedig, hogy a konkrét áldozati események gyakoriságának növekedésével változik a probandus bűnözéssel kapcsolatos attitűdje.

Hipotéziseink igazolására definiáltunk egy változót, mely négy alcsoportra oszlott:

Változó	Megnevezés	Előford. %
Soha	(aki még nem volt bűncselekmény sértettje)	1442 (58,9)
Régen	(aki csak 1 évnél régebben volt áldozat)	440 (18,0)
Tavaly	(aki csak az elmúlt évben volt áldozat)	311 (12,7)
Mindig	(aki tavaly is, *és* régen is áldozat volt)	255 (10,4)

Az ilyen elvek alapján elkülönített részsokaságokat azután párokba rendeztük, és az egyes kérdésekre adott válaszok részátlagait hasonlítottuk össze. Mindezt szignifikanciavizsgálattal is összekapcsoltuk, minek birtokában ellenőrizhettük, hogy a részátlagok különbözőségeire vonatkozó megállapításaink milyen szignifikanciaszinten fogadhatók el igaznak.

Két összehasonlítási sorozatot végeztünk, az egyikben a különféle áldozati típusokat egymással vetettük össze (extern összehasonlítás), a másikban pedig az áldozatokat és az áldozati múlt nélkülieket (intern összehasonlítás).

[1] Ezt azzal magyarázzuk, hogy feltehetően a sértett maga is felismerte „közrehatását" vagy egyéb felróható magatartását a bűncselekmény bekövetkezésében, de ezen körülmény feltárását nem érezte szükségesnek megtenni.

[2] Az angol nyelvű szociológiai szakirodalomban a túlbuzgó adatszolgáltató megjelölése.

A látencia fokának megállapítása a megkérdezettek információi alapján

2. sz. táblázat

Jogsértés	Az előző 12 hónap során						Korábban elkövetett			A látencia foka: fel nem jelentett jogs. száma / Az összes jogsértések száma · 100 (%)		
	Saját sérelmére elkövetett			Más sérelmére elkövetett						Az elmúlt 12 hónap során		
	feljelentett jogsért. száma	fel nem jelentett jogsért. száma		feljelentett jogsért. száma	fel nem jelentett jogsért. száma		feljelentett jogsért. száma	fel nem jelentett jogsért. száma		saját sérelemre elk. jogs. körében	más sérelmére elk. jogs. körében	Korábban elköv. jogsért. körében
Betörés	91	21	112	436	132	568	120	61	181	19	23,2	34
Gépj. lopás	60	40	100	257	45	302	56	42	98	40	15	43
Egyéb lopás	106	376	482	465	345	810	190	474	664	78	42,6	72
Rablás	15	13	28	107	32	139	9	25	34	46	23	74
Tettl. b. fegyv. v. tárggyal	3	49	52	136	124	260	15	90	105	94	48	85,7
Tettl. b. fegyv. v. más tárgy nélkül	17	85	102	201	332	533	57	266	323	83	62	82
Erőszakos közösülés	2	19	21	76	74	150	5	31	36	90	49	86,1
Gyújtogatás	0	1	1	41	28	69	3	8	11	100	41	73
Dologrongálás	0	322	322	149	113	262	54	355	409	100	43,1	87
Emberölés	—	—	—	98	0	98	205	0	205	—	0,0	0,0

6.1. Extern összehasonlítás

— Az áldozati csoportnak — feltehetően mert sokkal konkrétabb elképzeléseik vannak a bűnözésről — a beállítottsága lényegesen toleránsabb annak megítélésénél,

— ez a tolerancia az áldozati események számával arányosan nő,

— ezek a személyek (áldozatok) feltehetően a bűnözéssel egyfajta sajátos szimbiózisban élnek, melynek során nem zárható ki esetenként a saját tettesi szerepük sem (pl. „csúszópénzt" az áldozatok lényegesen gyakrabban adnak),

— az áldozati tapasztalat birtokában a nyomozó hatósággal való együttműködés készsége (a jövőre vonatkoztatva) kimutathatóan csökken,

— külön kiemelést érdemel, hogy minden kérdésre adott válasz az extern összehasonlításokban eltérő előjelű eredményt hozott, ami bizonyítja, hogy az áldozattá válás olyan lényeges szempont, ami jelentősen befolyásolja (gyakorlatilag átfordítja) a probandusok attitűdjét és kellően alátámasztja az áldozat-nem áldozat dichotómiájának létjogosultságát is.

6.2. Intern összehasonlítás

Az időben és gyakoriságban eltérő áldozati múlt hatásának mérésére volt alkalmas a választott módszerünk, mellyel a beállítottság irányát és annak mértékét mérhettük olyképpen, hogy a különféle áldozati típusokat hasonlítottuk össze egymással. A kapott eredményekből a következő általánosításokat tehetjük:

— szinte minden változónál a „Soha" → „Régen" → „Tavaly" → „Mindig" egyirányban változó skálán helyezkednek el a vélemények,

— aki csak régen volt valamely bűncselekmény áldozata, bűnözéssel kapcsolatos attitűdjében lényegében az átlagpopuláció véleménystruktúráját veszi fel, mely jelenség az idő függvényében a fent írt szabályok szerint változik,

— a viszonylag friss, de mindenképpen esetleges előfordulású áldozati élmény élesebb reakciókat vált ki, mint a rendszeres sértetti szerep.

7. A felmérés legfontosabb végkövetkeztetései

Tisztázást nyert, hogy

— a probandusok beszámolóiban a látens mező mértéke az időben távolodva csökken;

— a súlyosabb jogsértések feljelentési aránya jobb, mint a kisebb súlyúaké, illetve ennek inverzeként: a látens arány negatív korrelációja mutatható ki a jogsértések súlyával összevetésben;

— a megkérdezettek kétszer olyan magas látens arányról számolnak be a saját maguk ellen elkövetett jogsértéseknél, mint a mások sérelmére bekövetkezettek esetén;

— az a tény, hogy egy adott jogsértésről hányan szereznek tudomást, mindenekelőtt a kérdéses cselekmény súlyosságától függ;

— a rövid távú áldozati múlt szigorúbb reakciókat hoz felszínre;

— a látencia kialakításában feltehetően szerepet kap a hatósági input szűrő (a szelekció) is;

— minél többször volt valaki áldozat (a mindig → tavaly → régen → soha skálán), annál toleránsabb a bűnözőkkel szemben, és annál ritkábban megy el feljelentést tenni;

— a biztonságérzet az optimisták, a fiatalok, a vezető beosztásúak, a szakmunkások, az anyagilag tehetősebbek és a férfiak jellemző sajátossága;

— a legelégedetlenebb népcsoport tagjai élnek olyan szociális miliőben, ahol a gyakori áldozattá válás köznapi eseménynek számít;

— minél gyakrabban volt valaki áldozat (az előbb vázolt skála mentén), annál kevésbé ítéli elkerülhetőnek a bűncselekményeket/baleseteket;

— a magas kriminális (áldozati) leterheltség feltehetően párosul a saját aktív kriminális szereppel;

— a bűnözés megítélése távolról sem objektív információk eredménye, hanem különféle manipulatív hatások (tömegtájékoztatás) eredőjeként alakul ki, amelybe az illető személy teljes kriminális előtörténete is belejátszik;

— az „áldozati lét" az áldozati múlt logikus folyamánya, mely egy sajátos tanulási folyamat eredménye;

— az emberek több mint kétszer olyan erősen félnek a közlekedési balesetektől, mint a lényegesen gyakoribb bűncselekményektől;

— a népesség nagy részére jellemző egyfajta „sebezhetetlenségi mítosz";

— az állampolgár inkább a bűnügyi tudósítások összességének irányait adja vissza, semmint a valódi bűnözés arányait;

— a bűnözéstől való félelem egyenesen ellentétes a reális viktimizációs valószínűséggel, mert éppen azok félnek a legjobban, akiknek erre a legkevésbé van objektív indokuk;

— a magyar népesség kriminális attitűdrendszerében három típus különíthető el: a nagyvárosi, a kisvárosi és a falusi típus;

— a magyar népesség 93,2%-a tartja a halálbüntetést fontosnak.

8. A felmérés tanulságai

A vizsgálat bebizonyította, hogy szocialista társadalmi viszonyok között is szükséges a látens bűnözés problémakörének vizsgálata, mert az emelkedő bűnözés szükségessé, az ideológiai gátak alól felszabaduló szakmai gondolkodás pedig lehetővé teszi a hasonló vizsgálatok végzését.

A nemzetközi összehasonlítás is eredményezett számos fontos eredményt, melyek tükrében jobban megértjük a saját állapotainkat. Ezek ismertetése ugyan jelen publikációban nem volt célunk, de kijelenthetjük, hogy a szocialista társadalmi viszonyok között is hatnak olyan szociálantropológiai, gazdasági, kulturális tényezők, amelyek hasonlóak a kapitalista államokban tapasztalt eredményekhez.

Bárd Károly

A tárgyalás kettéosztásáról

I.

Bevezetés: a tárgyalás kontinentális rendszerének bírálata

A büntető-eljárásjogi irodalomban, különösen a nyugati államokéban, hosszú ideje a bírálatok nagy része a hagyományos kontinentális tárgyalást, annak felépítését, rendszerét érinti. A kritikai hangú tanulmányok jelentékeny száma nyilván összefüggésben van azzal, hogy az eljárás különböző szakaszai közül — nyilvánossága miatt — a tárgyalás van leginkább kitéve a bírálók fürkésző tekintetének. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a közvélemény és Nyugat-Európában sok eljárásjogász is hajlamos arra, hogy a büntető igazságszolgáltatást leszűkítse a tárgyalásra és ezért annak gyengéit a tárgyalás tökéletlenségére vezesse vissza. A tárgyalással szembeni elégedetlenséget végül előidézhette annak már-már kihívó ellenállóképessége: a 19. század végének és a 20. század első felének eljárási kódexeiben rögzített tárgyalási rendszer hosszú évtizedeket vészelt át különösebb megrázkódtatás nélkül, lényegesebb módosulásra legfeljebb a bírósági szervezet változásai kényszerítették.

A bírálók közül sokan a hatékony bűnüldözés akadályát látják a tárgyalás hagyományos modelljében és ezért elsődlegesen a polgári forradalmak idején megfogalmazott elveket (nyilvánosság, szóbeliség, közvetlenség) hibáztatják.[1] Úgy látják, hogy ezek a biztosítékok, amelyek a feudális igazságszolgáltatás elleni küzdelem eredményeképpen születtek meg, mára elvesztették létalapjukat, gátolják a sikeres bűnüldözést, sőt egyesek szerint ellentétbe kerültek a jogállamiság elvével.[2]

A hagyományos tárgyalási rendszer működésképtelensége különösen két területen feltűnő: a jelentéktelen súlyú bűncselekmények miatt folyó eljárásban a jogsértéshez és az alkalmazható szankcióhoz képest aránytalanul költséges a mai tárgyalási modell, míg a gazdasági bűnözés elleni eredményes fellépés sok esetben egyszerűen meghiúsul a 19. század kriminalitásához és bűnüldözési módszereihez szabott tárgyalás miatt.

Mások azt igyekeznek bizonyítani, hogy a mai tárgyalási rendszerben a bíró és a vádlott közötti hatalmi viszony, a nyilvánosság elve, a bizonyítás sorrendje, a tárgyalás formalizmusa, a ceremónia és a bírósági szubkultúra egyéb kellékei (a bírósági épületek és a tárgyalótermek kialakítása, berendezése, a jogászi nyelv stb.) mind-mind a vádlott megfélemlítését, gúzsbakötését eredményezik, ezért hamis a tárgyalásról alkotott hagyományos kép, amely szerint az a szembenálló egyenlő felek csatározásának színhelye, vagyis ügyféli per.[3]

Hasonló következtetésre jutnak azok a korábban visszhang nélkül eltemetett és most évtizedek elteltével feltámasztott munkák, amelyek a büntető tárgyalást a pszichoanalízis fogalomtárának segítségével magyarázzák. Eszerint a büntető tárgyalás nem más mint

Bárd Károly egyetemi adjunktus, ELTE Büntető-eljárásjogi Tanszék (Budapest).

[1] Ld. pl. Joachim *Hermann:* Das Versagen des überlieferten Strafprozessrechts in Monstreverfahren. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft (ZStW), 1973. 2. sz. 255—287. old.

[2] Különösen a nyilvánosság elvét érik ilyen bírálatok, ld. Lothar *Rimpl:* Einschüchterung in Gerichtsverfahren. Lambertus Verlag. Freiburg im Breisgau, 1980. 42—50. old.

[3] Ld. *Rimpl* i. m.

neurotikus kényszerceremónia, a bűnös ösztönök pótkielégülésének, a ritualizált agressziónak a színhelye.[4]

A hetvenes években megizmosodott és a kriminológia egyik divatos irányzatává fejlődött labeling elmélet hívei sem mentek el szó nélkül a tárgyalás tradicionális, kontinentális rendszere mellett. Az interakciók elemzéséből arra jutnak, hogy a tárgyalás mai felépítése szükségszerűen vezet a deviáns azonosságtudat kiépüléséhez és állandósulásához.[5]

Végül, hoszú ideje támadják a tárgyalást arra hivatkozva is, hogy a modern kriminálpolitikai elképzelések, különösen a reszocializáció gondolata, amelyek a büntető anyagi jog rendelkezéseiben polgárjogot nyertek, az elavult tárgyalás miatt meghiúsulnak vagy legalábbis emiatt valósulnak meg döcögve. A kontinentális tárgyalási rendszernek két alapvonását tekintik különösen a reszocializáció gátjának. Az egyik a bíró iratismerete és ezen alapuló tárgyalásvezetése, amely, ha nem is nehezíti feltétlenül az igazság megállapítását, mégis alkalmas arra, hogy a vádlottban a bírói elfogultság benyomását keltse és ily módon veszélyeztesse a döntés elfogadását, ezzel pedig a reszocializáció sikerét.[6]

A kontinentális tárgyalás másik vonása, amelyben ellenzői a reszocializáció akadályát fedezik fel, az a tárgyalás egységének elve. Az egységes tárgyalásban, ahol is a bíró a cselekmény elkövetését igazoló és az azt cáfoló, valamint a vádlott személyiségét megvilágító bizonyítékokat együttesen, azokat szét nem választva vizsgálja és ennek eredményeképpen egy időben, egy határozatban dönt a bűnösségről és a büntetésről, a 19. század megtorláselméletének processzuális megfelelőjét látják.[7]

A büntető anyagi jogban testet öltött korszerű büntetőpolitikai törekvések így az anyagi jog alkalmazására hivatott eljárás tökéletlenségén feneklenek meg.

Úgy látom, hogy a hagyományos tárgyalási rendszerrel szemben a valódi kihívást az utóbb említett bírálatok, érvek, jelentik. Azoknak a követelései ui. akik a jelen tárgyalási rendszerét a hatékony bűnüldözés nevében bírálják, kielégíthetők szerkezeti módosítások nélkül is, az elterelés, a dekriminalizáció régóta ismert eszközeivel vagy például különeljárások életre hívásával. Nem jelentenek tényleges kihívást azok a bírálatok sem, amelyek a mai tárgyalás legfőbb baját annak hatalmi jellegében látják. Itt ugyanis eleve kizárt az értelmes vita és a tárgyalás reformját eredményező kompromisszum. E bírálatokból egyetlen logikus következtetés adódik: a büntető tárgyalás (és általában a büntetőeljárás, ezen keresztül pedig a büntetőjog) felszámolása. Mindaddig, míg az eljárás személyes hátrányokozással zárulhat, addig a jogviszonyok hatalmi jellege megmarad és a büntetőeljárástól, a tárgyalástól azt várni, hogy váljék a felek együttműködésére építő racionális párbeszéddé (amely így konszenzust teremt), álszent követelés, jó esetben együgyűség.[8]

Ezzel szemben választ igényelnek azok a szemrehányások, amelyeknek a lényege, hogy a tárgyalás mai rendszere a korszerű büntetőpolitikai törekvések kerékkötője. Választ igényelnek, mert nem csupán részterületeit érintik a büntetőeljárásnak és a belőlük adódó követelések nem az utópiák világába tartoznak. Ezt igazolja, hogy e bírálatok megfogalmazói megfontolásra érdemes reformtervekkel állnak elő. A pártatlan döntés érdekében javasolják a bíró mentesítését a tárgyalásvezetés és a bizonyítási eljárás irányításának terhe alól, így a bírói kikérdezés felváltását a felek általi kikérdezés rendszerével. A részletesebb személyiségvizsgálat és a célszerű szankció megválasztásának esélyeit (valamint a vádlott személyiségének védelmét) úgy látják növelhetőnek, ha a tárgyalást két szakaszra bontják az angolszász rendszer mintájára és ahogy azt az új társadalomvédelem irányzata javasolja. Az első fázisban tehát a bűnösségről döntene a bíróság, a másodikban pedig meghatározná a szankciót.

A tanulmányban a kettéosztás tervét vizsgálom, mindenekelőtt azért, mert e javaslat, amelytől egyes kriminalisták a kontinentális tárgyalási rendszer megújhodását, radikális átalakulását várják,[9] nálunk kevésbé ismert.[10] A reformterv elemzését indokolja az is, hogy az alapját képező megállapítás, miszerint a korszerű büntetőpolitikai elképzeléseket felkaroló büntetőjoggal szemben az eljárás és főleg a tárgyalás lépéshátrányba került, a közelmúlt jogalkotási termékeit tekintve a hazai állapotokra is találónak tűnhet. Míg ui. az 1978. évi Btk. az egyéniesítés jegyében alaposan átalakította a korábbi szankciórendszert, addig a Btk-t szükségképpen követő eljárási novella csak annyit tett, hogy rögzítette azoknak a határozatoknak a tartalmi kellékeit és formáját, amelyekben a bíróság az újonnan bevezetett szankciókról rendelkezik. A tár-

[4] Theodor *Reik:* Geständniszwang und Strafbedürfnis és Franz *Alexander*—Hugo *Staub:* Der Verbrecher und seine Richter. In.: Psychoanalyse und Justiz. Suhrkamp. Frankfurt/M., 1974.; Paul *Reiwald:* Die Gesellschaft und ihre Verbrecher. Suhrkamp, Frankfurt/M., 1973.

[5] A gondolat már a labeling elmélet egyik „ősénél", Tannenbaumnál megjelent. Ld. F. *Tannenbaum:* Crime and Community. New York, 1938. Ld. továbbá E. M. *Lemert:* Der Begriff der sekundären Devianz. In.: K. *Lüderssen* és F. *Sack* (szerk.): Seminar: Abweichendes Verhalten. I. Suhrkamp, Frankfurt/M., 1975. 433—476. old.

[6] Ld. Klaus *Sessar:* Wege zur Neugestaltung der Hauptverhandlung. ZStW. 1980. 3. sz. 1980. 3. 701—713. old.

[7] Detlev *Krauss:* Das Prinzip der materiellen Wahrheit im Strafprozess. In Herbert *Jäger* (szerk.): Kriminologie im Strafprozess. Suhrkamp. Frankfurt/M., 1980. 65—91. old.

[8] Ilyen követelményt támasztanak a tárgyalással szemben Gerd *Winter* és Karl. F. *Schumann.* Ld. Sozialisation und Legitimierung des Rechts im Strafverfahren, zugleich ein Beitrag zur Frage des rechtlichen Gehörs c. tanulmányukat. In.: Jahrbuch für Rechtssoziologie. Bd. III. 1972. E felfogás bírálata semmiképppen sem jelentheti azt, hogy ne kellene fáradozni a kommunikációs zavarokat csökkentő, a vádlott kompetenciáját, közreműködési lehetőségeit növelő tárgyalási légkör kialakításán és ne kellene a bírák részéről a vádlott méltóságát tiszteletben tartó tárgyalásvezetési stílust megkövetelni.

[9] Heinz *Zipf:* Kriminalpolitik. C. F. Müller Juristischer Verlag. Hiedelberg—Karlsruhe, 1980. 151. old.

[10] Nem számítva az AIDP X. római kongresszusára készített referátumokat, a szocialista irodalomban alig találkozunk a javaslat elemzésével. Csupán az NDK-ban nyilvánult meg nagyobb érdeklődés a terv iránt. Ld. Horst *Luther:* Sozialistische Gesetzlichkeit, Gerechtigkeit und gesellschaftliche Wirksamkeit — Wesenszüge des Strafverfahrens in der DDR. In.: Aktuelle Beiträge zur Kriminalitätsforschung. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt Universität zu Berlin. 34—35. old. és Andrea *Wolff:* Zweiteilung der Hauptverhandlung in Strafsachen- zu Inhalt. Sinn und Realisierungschancen eines Vorschlages zur Reform des Strafverfahrens in der BRD. In.: Kriminalität und Kriese der Kriminalitätsbekämpfung im Imperialismus. Humboldt Universität zu Berlin. Sektion Rechtswissenschaften, Bereich Kriminologie/Strafrecht.

gyalás kettéosztását végül azért tartom elemzésre érdemesnek, mert a körülötte folytatott vita hátterében olyan — a büntetőeljárás egészének a felépítését, a bírósági jogalkalmazás mibenlétét érintő — összefüggések tárhatók fel, amelyek eddig az érvek és az ellenérvek csatájában nem kaptak jelentőségükhöz méltó figyelmet.

II.

A kettéosztás gondolatának előzményei a kontinensen

Ismeretes, hogy a kettéosztott tárgyalás az angolszász eljárási rendszer sajátja. Gyökere az esküdtbírósághoz nyúlik vissza és egyfajta jogkörmegosztást jelent: a bűnösség kérdésében az esküdtek döntenek, a büntetés kiszabása pedig a bíró dolga. Az angolszász eljárásban azonban a tárgyalás kettébontása függetlenedett a zsüri lététől, a jogkörök szétválasztásától a bíró és az esküdtek között.[11] A tárgyalás akkor is két fázisra bomlik, akkor is két döntés születik, ha mind a bűnösség, mind pedig a büntetés kérdésében egyazon testület vagy személy (a bíró, ill. ritkábban az esküdtek) határoz. A tárgyalás itt valóban két autonóm szakaszból áll és ezek között jelentősek az eltérések: a szankció megválasztására hivatott szakaszban olyan alanyok tűnnek fel, akik korábban nem szerepeltek az eljárásban, a due process elvét az inkvizitórius rendszerre emlékeztető vonások váltják fel, módosulnak a bizonyítási szabályok az előző fázishoz képest.

Az esküdtbíráskodás bevezetése a kontinensen a polgári forradalmak után természetszerűleg magával hozta az eljárást lezáró döntés szétválását is a verdictre és a sentencre. A kontinentális igazságszolgáltatási szervezet adottságaihoz és a processzuális hagyományokhoz szelídített esküdtbíráskodás azonban a döntés részekre bontásánál nem ment tovább, nem ütött rést a tárgyalás egységének elvén. Kettéosztott tárgyalásról nem lehetett szó, ehhez hiányzott a második szakasz. Mintaként szolgálhatnak az 1896. évi magyar Bp-nek az esküdtbírósági főtárgyalást rendező szabályai. Amennyiben az esküdtek a vádlottat bűnösnek találták, úgy a bíróság meghallgatta az ügyész indítványát a kiszabandó büntetésre, a magánfél nyilatkozatát a magánjogi igényről, valamint a vádlott és a védő felszólalásait, majd nyomban visszavonult ítélethozatal végett (Bp. 374. §). Külön — a büntetés megválasztását célzó — bizonyítást nem vettek fel, a bíróság azokat a tényeket vette figyelembe, amelyeket a verdict hozatalát megelőző eljárás bizonyítási anyaga szolgáltatott. Az esküdtek döntését nyomban követte a sentence, a Bp. még attól is elzárta az esküdtbíróságot, hogy az ítélet hozását és kihirdetését elnapolja, amit pedig a törvényszék előtti eljárásban engedélyezett (Bp. 329. §).[12]

Miközben a kontinensen nyílt vagy szemérmes törvényhozási aktusok felszámolták vagy visszaszorították az esküdtbíráskodást, a nemzetközi társulásokba tömörült kriminalisták a tárgyalás valóságos kettéosztása mellett szálltak síkra. Mivel ezt a tettes-büntetőjog tételeiből vezették le, így nem meglepő, hogy elsőnek a végrehajtásban dolgozók szegődtek az új gondolat hívéül. 1925-ben Londonban a IX. Nemzetközi Börtönügyi Kongresszus közgyűlése egyhangúan elfogadta a tárgyalás kettéosztásának tervét. A kongresszusra készített főreferátum szerint a büntetés egyéniesítése a tettes személyiségének mélyreható vizsgálatát kívánja, ez pedig csak önálló eljárási szakaszban lehetséges. A személyiségvizsgálathoz szükséges nyugodt légkör és a bizalom megteremtése végett a büntetéskiszabás fázisában javasolták a nyilvánosság kizárását.[13]

A második világháború után az új társadalomvédelem irányzata élesztette újra a kettéosztott tárgyalás tervét. A Társaság III. nemzetközi kongresszusán (Antwerpen, 1954) határozatot fogadtak el az elkövető bio-pszichológiai és szociális személyiségvizsgálatának szükségességéről és ebből adódóan a tárgyalás kettéosztásának fakultatív rendszerét javasolták. A második szakaszban a nyilvánosság elvének korlátozása mellett foglaltak állást és javasolták az emberrel foglalkozó, tudományokban jártas szakemberek részvételét, akár ülnöki minőségben is, vagyis döntéshozóként.[14]

1961-ben a kriminalisták másik nagy társulása, a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) is letette voksát a kettébontott tárgyalás bevezetése mellett. A Lisszabonban rendezett kongresszus megvitatva „A büntetőbírói ítélet kidolgozásánál alkalmazott módszerek és technikai eljárások" igencsak széles kérdéskörét, többek között arra a következtetésre jutott, hogy kívánatos a jogellenesség és a bűnösség kérdéséről és a szankcióról szóló döntéseket elkülöníteni.[15]

Az AIDP 1969. évi X. kongresszusán a négy szekció egyike már kizárólag a kettéosztás tervét tárgyalta. És bár az előkészítő kollokviumokon szűk körben és feltételek mellett javasolták csak a tárgyalás kettéválasztását, a nemzeti referátumok is igencsak „szóródtak" és a kongresszusi vitán a résztvevők az ellenérvek garmadáját sorakoztatták fel (maga a főreferátum is több fenntartásról tett említést),[16] a határozat mégis a kettéosztás mellett foglalt állást. Hangneme azonban nélkülözte a kongresszusi ajánlások megszokott ünnepélyes magabiztosságát és az alternatív javaslatok nagy száma is bizonyította: az alapgondolat elfogadtatásához engedményeken át vezetett az út.[17] Talán ez is magyarázza, hogy a kongresszusi ajánlás nem váltott ki erjedést Európa nagy részén sem a törvényhozásban, sem az irodalomban. A szocialista országok esetében ez nem volt meglepő, hiszen

[11] Az angolszász eljárásban elsődlegesen a két szakaszban érvényes bizonyítási szabályok eltérései indokolják a kettéosztást. Ld. Johannes *Andenaes:* La division du proces penal en deux phases. Revue Internationale de Droit Penal, 1969. 3—4. sz. 660. old.

[12] Részletesen ld. *Lukáts* Adolf: Az esküdtbíróság. A „főtárgyalás" befejező része. Grill. K., Bp. 1910. 172—174. old.

[13] Günter *Blau:* Die Teilung des Strafverfahrens in zwei Abschnitte. Schuldpruch und Strafausspruch. ZStW, 1969. 39. old.

[14] Entschliessungen des III. Internationalen Kongresses für Soziale Verteidigung. ZStW, 1954. 498—500. old.

[15] Entschliessungen des VIII. Internationalen Strafrechtskongresses in Lissabon. ZStW, 1962. 43. old.

[16] Ld. *Andeneas* i. m.

[17] Érdemes szó szerint idézni a határozat néhány részletét annak érzékeltetésére, hogy milyen kétségek mellett sikerült a kettéosztást elfogadtatni. „Preambulum: Lehetetlen olyan intézkedéseket javasolni, melyek valamennyi a kongresszuson képviselt büntetőjogi rendszerben megvalósíthatóak lennének. Ezért a javaslatok általános iránymutatásként értékelendők. A különböző büntetőjogi rendszerekbe történő bevezetésüket az adott jogrendszer egészének szellemével összhangban kell végrehajtani. Határozatok: ...A bíróság a vádlott személyiségére vonatkozó bizonyítást a megfelelő szankció megválasztása céljából csak a bűnösségről való döntést követően folytassa le, kivéve, ha ezen bizonyítékok figyelembe vé-

képviselőik a kongresszusra készített nemzeti referátumaikban sorra megkérdőjelezték a kettéosztás tervét.[18] De a nyugati államokban is csak az NSZK eljárásjogászainak körében talált a kettéosztás gondolata nagyszámú támogatóra.

Ez részben a szerencsés időbeli egybeesésre vezethető vissza: a római kongresszus évében módosították a nyugatnémet Btk. szankciórendszerét az egyéniesítés jegyében, ezért a kettéosztásban sokan az anyagi jogi változások ésszerű processzuális következményét fedezték fel. Az érdeklődést, a szimpátiát a kettéosztott tárgyalás iránt magyarázza még a bűnözés jellegzetes alakulása az NSZK-ban és a német jogfejlődés sajátsága. Az igazságszolgáltatás életképességét igencsak megkérdőjelezték a háborús bűntettek, a szövevényes gazdasági bűncselekmények elkövetőivel és a terrorista csoportok tagjaival szemben indított eljárások. A hagyományos tárgyalási rendszert ezért éles bírálatok érték és az eljárásjog művelőiben kifejlődött a fogékonyság minden olyan reformelképzelés iránt, amely alkalmasnak tűnt a tárgyalás hatékonyságának a növelésére. A kettéosztás egyébként sem ismeretlen a német jogban: 1924-ig, amíg az esküdtbíróság valóban esküdtbíróság volt, nemcsak nevében az,[19] a bűnösségről és a büntetésről elkülönített döntést hoztak és az NSZK hatályos eljárásjogában is találunk olyan rendelkezést, amely a cezúra meglétére utal. A fiatalkorúak elleni eljárásban időben is elválhat egymástól a bűnösség kérdésében hozott és a büntetés kiszabásáról szóló határozat, ha a bíróság a büntetés felfüggesztését veszi fontolóra (Jugendgerichtsgesetz 57. §).[20] Végül, nem kizárt, hogy a második világháború után a megszálló bíróságok működése és az abból levont tapasztalatok terelték ismét a német jogászok figyelmét az angolszász eljárásra, és így a tárgyalás kettéosztására is.[21]

III.

Mérlegen a kettéosztás

1. Érvek a kettéosztás mellett. A bevezetőben és az előzmények ismertetésekor is említettük, hogy a tárgyalás két részre bontásában sokan a reszocializáció eljárásjogi feltételét látják. Eleve reménytelennek tartják, hogy a hagyományos tárgyalási modell megfelelhessen az egyéniesítés, a speciális prevenció és a reszocializáció követelményének és attól tartanak, hogy a tárgyalás radikális átalakítása nélkül a büntetőjog és a büntetésvégrehajtás terén tett erőfeszítések hatás nélkül maradnak. Nem elég tehát a hagyományos tárgyalási modell toldozgatása, szerkezeti módosítás hiányában a tárgyalás továbbra is csak tettbüntetőjog, a megtorló büntetés igényeit elégítheti ki.

A hagyományos tárgyalás ui. a klasszikus iskola előfeltevéseit osztja, világ- és emberképe ehhez igazodik. A tettet olyan konfliktusnak tekinti, amely néhány óra, esetleg néhány nap alatt „feldolgozható" és eldönthető, az elkövetőben pedig szabad akarattal rendelkező egyént lát, aki képes számot adni cselekményéről, aki ezért vállalja a felelősséget, a döntést elfogadja, tettének következményeit viseli. A speciális prevenció, az egyéniesítés szempontjai az egységes tárgyalási rendszerben nem jutnak szerephez, az ui. a bűnelkövetéshez vezető kriminogén tényezők vizsgálatát a minimumra szorítja. A reszocializáció összeegyeztethetetlen a bűnössé nyilvánítással történő stigmatizációval és már csak azért is kizárt, mert az ártatlanság vélelme következtében a reszocializáció a bűnösség megállapítása után kezdődhet.[22]

Lényegesen eltérő szemléletmódra, bizonyítási szabályokra, tárgyalási légkörre van szükség a cselekmény megtörténtének felderítéséhez és a szankció meghatározásához. A tényállás megállapítása múltba tekintő, retrospektív szemléletet kíván, a szankció megválasztása pedig prognóziskészítést. A tényállás megállapításának módszereit a jogállam elvéből fakadó biztosítékok korlátozzák, különösen az ártatlanság vélelmének az elve, amely arra kötelez, hogy a hatóságok a gyanúsítottban ne az elkövetőt, hanem az (egyelőre még) ártatlan személyt lássák. A tényállás megállapításánál így nem vehetők igénybe sikerrel kecsegtető eszközök, ha az ezekkel járó szenvedés meghaladja azt a mértéket, amiről a személyiség jogait tiszteletben tartó állam még számot tud adni a gyanú alól feloldott polgára és a közösség előtt.

Ez a tépelődő, lépésről-lépésre haladó, állandó kétségekkel kísért eljárásmód indokát veszti abban a pillanatban, hogy az állami kényszerintézkedés címzettjének személye bizonyos. A jogállam elvéből adódó formalizmust, kétkedést az állam szociális gondoskodási kötelezettségéből levezethető elvek, az ésszerűség és a célszerűség váltják fel.[23] Ezek az elvek pedig olyan bizonyítási módszereket, bizonyítási eszközöket implikálnak, amelyek a tényállás-megállapítás során nem jöhetnek szóba. Ugyanígy, eltérő tárgyalási módra, légkörre van szükség a cselekmény elkövetésének igazolásakor és a szankció meghatározásakor. A bűnösség körüli vitában egymással szemben álló, ellentétes érdekű felek vesznek részt, az optimális jogkövetkezmény megválasztása viszont a felek együttműködési készségét igényli.

Vannak azután szerzők, akik nem zárják ki ugyan annak elvi lehetőségét, hogy a vádlott személyisége a hagyományos tárgyalási rendben is feltárható, mégis a kettéosztástól várják a behatóbb személyiségvizsgálatot. Úgy gondolják ui., hogy a tárgyalás egysége, a tényállás-megállapítás és a szankció meghatározásának egybemosódása — párosulva a bírák ha-

tele célszerű, ha pl. a vádlott elmbetegsége a beszámítási képességet döntően érinti... Az eljárás kettéosztása megoldható elnapolás nélkül, úgy hogy a bizonyítás és az állásfoglalás egyetlen ülésen történik, vagy a második szakasz elnapolása útján egy a bíróságok által megállapított későbbi időpontra. Néhány rendszerben kívánatos lehet a vádlott hozzájárulásától függővé tenni a büntetéskiszabás kérdésének elkülönített tárgyalását... Amennyiben az eljárást két külön szakaszra osztják, akkor a második szakasz folyhat ugyanazon tanács előtt vagy az eljárás a büntetés megválasztására illetékes bírósági tanács elé is utalható..."

[18] Ld. *Szabóné Nagy* Teréz és *Farkas* Sándor közös tanulmányát, valamint Marian *Cieslak* és Antonin *Rouzek* referátumait. Revue Internationale de Droit Penal, 1969. 3—4. sz.

[19] Ma az esküdtbíróság (Schwurgericht) három hivatásos bíróból és két ülnökből álló vegyes tanácsot jelent.

[20] A teljesség végett említeni kell, hogy a cezúrára utaló speciális rendelkezések találhatók más országok eljárási rendszerében is (pl. Norvégiában, Franciaországban). Ld. J. *Andenaes* i. m. 663—666. old.

[21] G. *Blau* i. m. 41. old.

[22] D. *Krauss* i. m. 78—80. old.

[23] Ld. D. *Krauss* i. m. 65. és 85. old., valamint Hans-Jürgen-*Bruns:* Strafzumessungsrecht. Carl Heymanns Verlag. Bonn, 1974. 185. old.

gyományőrző beállítódásával — arra csábítja a döntéshozót, hogy csak felületesen foglalkozzék a büntéskiszabási körülményekkel. Az enyhítő és a súlyosító körülmények mechanikus felsorolása jótékony ködöt von a tényleges indítékok fölé és így ezek alig ellenőrizhetők. A tárgyalás szétválasztása — ezzel szemben — az eltérő kérdések világos elhatárolásával, áttekinthetővé és ellenőrizhetővé teszi a büntetéskiszabási folyamatot és így szinte kényszeríti a bírót arra, hogy a szankció megválasztásához szükséges körülményeket lelkiismeretesen felderítse és azokról számot adjon. A kettébontott tárgyalás támogatói azzal is érvelnek, hogy amennyiben az egyéniesítés, a reszocializáció szempontjai a hagyományos tárgyalási rendben jutnának jelentőséghez, úgy ezért aránytalanul magas árat kellene fizetni. A részletes személyiségvizsgálat az intimszférába tartozó körülményeket hoz a felszínre és ezeknek a „kiteregetése" a bűnösségről szóló határozat előtt a személyiségi jogokat sértheti — különösen, ha az eljárás felmentéssel zárul. Ugyancsak felmentés esetén bizonyulhat az alapos személyiségvizsgálat gazdaságtalannak. A speciális prevenció és a reszocializáció hangsúlyozásával járó diszfunkcionális hatásokat azonban a tárgyalás kettéválasztása semlegesíthetné.[24]

A kontinentális tárgyalási rendszer egyik gyengéjének tartják régóta, hogy még a bizonyítási eljárás kezdete előtt előzetes képet alakít ki a bíróban a történtekről. A kettéosztás sokak szerint enyhíthetné az előzetes ítéletalkotásból származható veszélyeket. A személyiséget jellemző körülményeket, köztük a korábbi elítéléseket ui. a büntetőjogi felelősség eldöntése után vizsgálnák csak, így a bírói pártatlanságot jobban biztosíthatnák és a vádlott sem érezné azt, hogy sorsa már az érdemi tárgyalás előtt eldőlt.[25] Végül, a tárgyalás két részre bontása megoldhatná a védők dilemmáját: foglalkozzanak-e a büntetés kiszabását befolyásoló körülményekkel a védőbeszédben, ha elsődlegesen a felmentést indítványozzák. Ha így tesznek, úgy az egységes tárgyalási rendszerben joggal keltik a bíróban azt a benyomást, hogy maguk sem hisznek komolyan védencük ártatlanságában vagy abban, hogy a bizonyítási anyag elégtelen a bűnösség megállapításához. De nem kevésbé kockázatos a másik megoldás sem: ha a bíróság nem osztja a védő álláspontját és bűnösnek találja a vádlottat, úgy ez azt jelenti, hogy a védő önmagát fosztotta meg a felelősséget enyhítő tényezők kiemelésének lehetőségétől.[26]

2. Érvek a kettéosztással szemben. A kettéosztott tárgyalás terve természetesen nem mond semmit azoknak, akik szerint a mai kor büntetőpolitikája utat tévesztett, amikor az egyéniesítést választotta. A tettarányos büntetés mellett fellépő neoklasszicisták pl. értelmetlennek tartják a kettéosztás gondolatát.[27] Mások azért intenek óvatosságra, mert a büntetés hatását egyelőre még nem sikerült pontosan felmérni és így nem tudunk biztosat az individualizált szankciók eredményességéről sem.[28]

A tárgyalás kettéosztását igen sokan azért vetik el, mert úgy látják, hogy ezzel a tettet és a tettest, amelyek a valóságban együvé tartoznak, mesterségesen elválasztják. Ez a gondolat már csak azért is figyelmet érdemel, mert a büntetőpolitika, a büntetőjog és az eljárásjog egyéb kérdéseiről igencsak eltérő nézeteket valló kriminalisták egyaránt hangoztatják. Tett és tettes elszakíthatatlanságára hivatkoztak a szocialista országok képviselői, amikor a római kongresszuson elvetették a kettéosztás gondolatát. Egy nemrég megjelent munkájában pedig Horst Luther kifejtette, hogy a személyiségvizsgálat határait a cselekmény súlya vonja meg és a tárgyalás kettébontása, a tettes elválasztása a tettétől ismétcsak a bűnözést biológiai tényezőkkel magyarázó elméleteket tolhatja előtérbe.[29] A cselekmény és az elkövető együvétartozásában látják a kettéosztott tárgyalás akadályát az NSZK eljárásjogászai is. Egy sor körülményről (és az ezekre vonatkozó bizonyítékokról) kimutatják, hogy nem sorolhatók egyértelműen az egyik vagy a másik szakaszba, mert megismerésük szükséges a cselekmény megtörténtének igazolásához és a szankció megválasztásához is (pl. a tett motívumai, a beszámítási képesség, a korábbi bűncselekmények stb). Így könnyen előfordulhat, hogy a tárgyalás második szakaszában feltárt bizonyítékok megkérdőjelezik a bűnösségről szóló döntés helyességét. A védelem alanyai egyébként sem zárhatók el attól, hogy a második fázisban ismét szóba hozzák a büntetőjogi felelősség kérdését, ezzel pedig az eljárás parttalanná dagad.[30]

Érdekes, hogy még a défense sociale hívei között is akadnak sokan, akik elutasítják a kettéosztott tárgyalás tervét és éppen a tett és a tettes elszakíthatatlanságára hivatkozva. Számukra ui. a cselekmény az elkövető antiszociális beállítottságának a tünete és ezért érzik mesterkéltnek elkülönített vizsgálatukat.[31]

Ugyancsak a reszocializáció támogatói azok, akik a kettéosztott tárgyalás tervét a lehetséges diszfunkcionális következmények miatt vetik el. Tartanak ui. attól, hogy a tárgyalás kettébontása esetén csökken a vádlottak beismerési készsége, költségesebb és hosszabb lesz az eljárás, ezért nőhet az előzetes letartóztatások időtartama, szaporodhatnak a kizárási indítványok, hiszen az első szakasz lezárása után a védelem joggal hivatkozhat elfogultságra a bírósággal szemben. Félnek attól is, hogy amennyiben a vádlottat személyi körülményeiről csak a büntetőjogi felelősség megállapítása után hallgatják meg, úgy a bíróság elesik egy olyan eszköztől, amely alkalmas a tárgyalás sikeréhez szükséges elviselhető légkör megteremtésére.[32]

---

[24] G. *Blau* i. m. 45. old. Hans *Dahs:* Fortschrittlicher Strafrecht in rückständigem Strafverfahren. Neue Juristische Wochenschrift, 1970. 1706—1707. old.

[25] Heinz *Schöch:* Rechherches recentes sur le fonctionnement des tribanaux. Bulletin de Criminologie, 1980. 1. sz. 83. old.

[26] Helmut *Fischinger:* Die Teilung des Strafverfahrens in zwei Abschnitte. ZStW, 1969. 52. old.

[27] Ezt az álláspontot képviselte pl. Inkeri *Anttila* a római kongresszuson. Ld. Günter *Blau:* Tagungsbericht. Der. X. Internationale Strafrechtskongress in Rom von 29. September bis 5. Oktober 1969. ZStW, 1970. 576. old. (Továbbiakban: Tagungsbericht.)

[28] Erre figyelmeztetett J. *Andenaes* a római kongresszuson. Ld. *Blau:* Tagungsbericht, 576. old.

[29] Ld. Horst *Luther* i. m. 46—47. old.

[30] Ld. H. *Schöch* i. m. 84. old. és H. *Fischinger* i. m. 59. old.

[31] Ld. G. *Blau:* Tagungsbericht. 572. old. Megjegyzendő, hogy a défense social szélsőséges irányzatához tartozóknak sem jelent igazi megoldást a kettéosztott tárgyalást. Mint a szélsőséges egyéniesítés hívei, úgy gondolják, hogy a bíróság csupán a büntetés szélső határait hivatott megállapítani, a tényleges tartamot pedig — a reszocializáció eredményességének megfelelően — a büntetésvégrehajtás szerve, esetleg a büntetésvégrehajtási bíró határozza meg.

[32] Ld. H. *Schöch* i. m. 84. old. és Heinz *Schöch*—Hans—Ludwig *Schreiber:* Ist die Zweiteilung der Hauptverhandlung praktikabel? Zeitschrift für Rechtspolitik, 1978. 3. sz. 64. old.

Végül sokan vannak, akik a tárgyalás kettéosztásától azokat az elveket féltik, amelyek nélkül ez idő szerint a tisztességes büntetőeljárást el sem tudjuk képzelni itt a kontinensen. Az aggodalomra maguk a kettéosztás támogatói is okot adnak, amikor nyíltan hirdetik a nyilvánosság, a szóbeliség, a közvetlenség és más elvek korlátozásának a szükségességét a második szakaszban. A kontradiktórius eljárási elvek elkötelezettjei joggal szomorodnak el, ha végigtekintik a kettéosztás tervéhez mintául szolgáló angolszász eljárásban azt a folyamatot, amint a vádlottat védő garanciák a verdict megszületése után a középkori inkvizíciós eljárást idéző mértékre zsugorodnak.[33] És van a kettéosztásnak még egy további — egyelőre kimondatlan, de mégis reális — veszélye: a büntetéskiszabási szakasz elkülönítésével és az orvosi, pszichológia stb. szakismeretek hangoztatásával igen közel kerülünk ahhoz, hogy elvitassuk a független bíróságtól az ítélkezés kizárólagos jogát.

Az érvek és az ellenérvek szembeállításából egyelőre nem kívánom a mérleget elkészíteni. Most csupán azt kívántam igazolni, hogy a tárgyalás kettébontásának terve több mint egyszerű technikai jellegű változtatásra tett javaslat, eddig mozdíthatatlannak gondolt elveket ingat meg és olyan tételek igazolására kényszerít, amelyeket az eljárásjogászok közössége hosszú ideje axiómaként fogad el.

A kettéosztás mellett felsorakoztatott érvek akárcsak az aggályok többsége spekulatív jellegű és egy részük igazolható az empirikus társadalomkutatás eszközeivel, ahogy ez az NSZK-ban 1976-ban meg is történt.[34] Az empirikus vizsgálatok azonban nem pótolhatják az értékek közötti választást. Márpedig a döntés a tárgyalás kettéosztása mellett vagy azzal szemben attól függ, hogy az egymást kizáró vagy egymást kölcsönösen gyengítő értékek között milyen sorrendet állítunk fel.

IV.

További szempontok a kettéosztás tervének megítéléséhez

A döntéshozó helyzetét tovább nehezíti, hogy a mérlegelés során a büntető igazságszolgáltatás egészét érintő dilemmákkal szembesül, olyan kérdésekkel, amelyek csak látszólag függetlenek a tárgyalási rendszer reformjától. Ezek a kérdések kimondatlanul ott húzódnak a kettéosztás körüli vita hátterében.

1. Feladatmegosztás a tárgyaláson belül vagy az eljárás szakaszai között? A kettéosztott tárgyalás gondolatát a kontinensen az a felismerés hívta életre, hogy a bíróra, ill. az egységes tárgyalásra elviselhetetlen terhek nehezednek azóta, hogy a speciális prevenció és a reszocializáció bekerült a büntetési célok közé. A klasszikus büntetőjog elvárásainak a bíró eleget tehetett a tárgyalás kettéválasztása nélkül is. A tényállás megállapításával megismerte a tett súlyát, azt a tényezőt, amelyhez a büntetést kellett igazítania. Segítségül hívta a bírósági tradíciót és a tételhatáron belül a büntetés azon mértékét állapította meg, amelyet „bírói gyakorlat" az adott típusra általában kiszabandónak vélt. A szankció megválasztása tehát lényeges többletmunkát nem jelentett a tényállás megállapításához képest. Változott a helyzet, mikor a bírótól megkívánták, hogy alkosson magának képet az elkövetőről és a szankció kiválasztásakor mérje fel annak várható hatásait. Ezzel túlzott terhek nehezedtek rá, tevékenysége az egységes tárgyalás rendjében mind a maga, mind pedig az eljárás résztvevői számára áttekinthetetlenné vált. A megoldás csak az lehetett, hogy a bírói tevékenység valamelyik területe szükségképpen háttérbe szorult, ez a terület pedig a hagyományos tárgyalási rendben csak a büntetéskiszabás lehetett. Ezt ismerték fel a tárgyalás kettéosztásának a hívei, amikor azt javasolják: adjunk a bírónak egy rövid pihenőt, egy szusszanásnyi időt, hogy azután újult erővel, most már egy szűkebb kérdéskörre összpontosítva kezdhesse meg az újabb vizsgálatot a megelőzés és a reszocializáció szempontjait kielégítő büntetés megválasztása végett. De vajon könnyít-e a bíró helyzetén a kettéosztás, ténylegesen csökkenthetőek-e a tárgyalásra nehezedő terhek a feladatok elhatárolásával a tárgyaláson belül? A kettéosztás pártfogói e kérdésekre igennel válaszolnak éspedig azért, mert a büntető igazságszolgáltatás valamennyi feladatának a teljesítését a tárgyalástól kérik számon. Csakhogy e „totális" feladatmeghatározás a múlt században született kódexekhez nyúlik vissza, amikoris reális és egyben indokolt is volt egyenlőségjelet tenni a tárgyalás és a büntetőeljárás közé. Reális volt, mert a bíróság képességét „csak" a tényállás-megállapítás tette próbára, a büntetéskiszabás a tett-büntetőjog, a tettarányos büntetés idején komoly erőkifejtésre nem késztette. És indokolt, szükségszerű volt, mert az előkészítő eljárás — a főtárgyalás árnyékában — csupán arra volt hivatott, hogy — a kifejezéseket az 1896-os Bp-től kölcsönözve — kipuhatolja és megállapítsa azokat az adatokat, „melyek a vád emelése vagy nem emelése kérdésében a vádló tájékoztatására szükségesek."

Időközben lényegesen módosultak azok a tényezők, amelyek a „totális feladatmeghatározást" igazolták. A megelőzés és a reszocializáció felvétele a büntetési célok sorába a személyiség alapos vizsgálatát igényelte (volna) és ezzel lényegesen növelte a bíróság terheit. Emellett eljutottunk az előkészítő eljárás nagykorúsításáig, a nyomozást, a vizsgálatot végző szervek a legtöbb európai államban kvázi igazságszolgáltatási jogkört kaptak, mégha ez rendszerint csak a büntetőjogi felelősség hiányának vagy a bűnüldözés szükségtelenségének megállapítását jelentette is.

A körülmények változására a törvényhozás nem

---

[33] *Andenaes* említi az idézett tanulmányban, hogy az Egyesült Államokban a bíróságok úgy foglaltak állást, hogy a due process elvét nem sérti, ha a vádlottat elzárják a büntetés kiszabásának alapjául szolgáló ún. presentence report megtekintésétől. Így a vádlottat akár halálra is ítélhetik egy olyan bizonyítási eszköz alapján, amelyet nem ismerhetett meg. Ld. J. *Andenaes* i. m. 660. old. (A teljes képhez tartozik azonban, hogy a büntetésről szóló döntés ellen az angolszász rendszerben több alkalommal is igénybe vehető jogorvoslat.)

[34] E kísérletet helyhiány miatt nem ismertethetem részletesen, noha az a maga nemében egyedülálló, hiszen a hatályos jog keretei között sikerült a reform-modell működését ellenőrizni. A kísérlet néhány vitatott kérdés eldöntéséhez támpontot nyújtott. Így pl. igazolta, hogy a kettéosztás az eljárás elhúzódásával jár, ugyanakkor jobban biztosítja a személyiség védelmét, megoldja a védők dilemmáját, az eljárást áttekinthetőbbé teszi, a vádlott beismerési készségét nem csökkenti. Ld. H. *Schöch*—H. L. *Schreiber* i. m. 66—67. old. A kísérletet és annak eredményeit részletesen tárgyalja Dieter *Dölling:* Die Zweiteilung der Hauptverhandlung. Kriminologische Studien. Bd. 28. Göttingen O. Schwartz Verlag, 1978. c. munkájában.

azzal válaszolt, hogy az eljárási feladatokat a szakaszok között ésszerűen elosztotta, hanem úgy, hogy most már az előkészítő szakasztól is megkövetelte az eljárás valamennyi feladatának maradéktalan teljesítését. Ez különösen a szocialista országok eljárási jogszabályaira igaz, amelyek — a nyomozás (vizsgálat) egyenrangúságának és önállóságának elvére építve — a nyomozástól ugyanúgy elvárják a büntetés kiszabásához szükséges körülmények feltárását, mint a bűncselekmény megtörténtének és az elkövető személyének a valósággal egyező megállapítását.

A jogalkalmazás hétköznapjai azonban azt igazolják, hogy sem a nyomozási, sem pedig a bírósági szakasz nem képes a rá rótt feladatokat optimálisan teljesíteni. A nyomozó szervek feltalálták magukat ebben a helyzetben, belátták, hogy a törvényhozói elvárások közül csupán azoknak felelhetnek meg, amelyeknek a teljesítéséhez a rendelkezésükre álló eszközök alkalmasabbak, mint a bíróságok hagyományos eljárásmódja. Így elsődleges feladatuknak a tényállás tisztázását tekintik és rendszerint tartózkodnak a törvényi tényállás alanyi oldalához sorolt elemek, valamint az egyéb tudati tényezők megállapításától, akárcsak a büntetéskiszabáshoz szükséges körülmények feltárásától. A bíróság — tevékenységének nyilvánossága és ellenőrizhetősége miatt — nincs abban a helyzetben, hogy terhein a törvényhozói utasítások egy részének figyelmen kívül hagyásával enyhítsen. Munkájában így az elvárások és a lehetőségek különbsége szülte feszültségek nyomasztják. A törvényhozó azt feltételezi, hogy a tárgyalás önálló megismerési szakasza a büntetőeljárásnak, amelyben a bíróság képes arra, hogy a közvetlenség elvének megtartásával eljusson a tényállás valósághű megállapításához. Az empirikus vizsgálatok viszont azt sejtetik, hogy a bíróság kevéssé alkalmas a nyomozás során elkövetett hibák orvoslására[35] (így ténykedése nem a történtek „felderítésében", inkább a nyomozás adatainak ellenőrzésében merül ki), a közvetlenség elvét pedig — a törvényhozói intenciót jóval meghaladó mértékben — áttöri a nyomozás folyamán keletkezett iratok felhasználása.[36] És miközben a bíróság azzal vesződik, hogy a valóságot a mítoszhoz igazítsa, tevékenységének éppen azt a területét, a büntetéskiszabást, szorítja háttérbe, amelyen a tárgyalás sajátos módszerei a legjobb eredményt igérik.

A történeti fejlődés vázlata alapján kétséges, hogy a tárgyalás bajai pusztán annak két részre bontásával orvosolhatók. Ha ui. továbbra is számonkérjük mindkét főszakasztól az eljárás valamennyi feladatának a teljesítését, úgy félő, hogy a bíróság a büntetéskiszabás színvonalát csak a tényállás-megállapítás minőségének rovására emelhetné.

Ez magyarázza, hogy többen az eljárási teendőknek a nyomozás (vizsgálat) és a tárgyalás közötti ésszerű elosztásában látják azt a módszert, amellyel a tárgyalás gondjai megoldhatók.[37] További kutatások dönthetik majd el, hogy e terv mennyire reális, milyen következményekkel jár az igazságszolgáltatás egészére. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a feladatok „újraelosztása" egy sor eljárási intézmény, megoldás átalakítását kívánja, mindenekelőtt a kontradiktórius elemek erősítését előkészítő szakaszban. De azt is tudjuk, hogy a tények felderítése, kutatása, amely a bűnüldöző hatóságok munkájának ugyanúgy részét képezi, mint a tények megállapítása és értékelése a kontradiktórius eljárási módnak csak korlátozott mértékét tűri el.

Vizsgálatok igazolják azt is, hogy nálunk, csakúgy mint a kontinens sok más országában, az előkészítő eljárásban már ma fellelhető kontradiktórius elemek is sokszor kihasználatlanul maradnak. A védők pl. alig élnek azokkal az ügyféli jogosítványokkal, amelyeket az eljárási törvények biztosítanak számukra a nyomozás szakaszában, mert ténykedésük igazi színterének a tárgyalást tekintik.[38] Mindaddig, míg elemi (anyagi) érdekük, hogy fenntartsák a tárgyalás primátusának mítoszát, csak ábrándozni lehet az eljárási teendők újraelosztásáról a büntető igazságszolgáltatás két fő szakasza között.

A tárgyalás kettéosztásának hívei viszont azt állítják, hogy tervük valóra váltásához a feltételek megértek, javaslatukat reális feltevésekre építik. Ennek járunk utána a dolgozat záró részében.

2. Jogalkalmazási modellek és a tárgyalás kettéosztása. A kettéosztás körül folytatott vita a nyugatnémet irodalomban érdekes — bár nem egyedülálló — tanulsággal szolgált: míg az elmélet képviselői csaknem kivétel nélkül a reformterv mellé álltak, addig a leginkább érintett gyakorló jogászok, a bírák ugyanilyen egységes tömböt alkottak a kettéosztással szemben. A bírákkal foglalkozó szociológiai irodalomban jártas olvasó azonnal kész a válasszal: nyilván a bírák „foglalkozási betegségéről", a konzervativizmusról van szó, ami szükségszerűen következik abból, hogy nap mint nap a status quo fenntartása érdekében végzik munkájukat. E magyarázat különösképpen kézenfekvőnek tűnik a nyugatnémet bírói kar esetében, amelyről klasszikus munkájában Dahrendorf, majd őt követően még jó néhányan kimutatták, hogy származása, neveltetése, a jogászképzés és a bírósági szervezetrendszer sajátosságainak következményeként irtózik minden változástól.[39] Mégis úgy látom, hogy a vita hátterében nem egyszerűen a kibic felelőtlen vállalkozókedve és a hivatalnok-bíráknak a mindenkori fennállót védelmező mentalitása közötti ellentét fedezhető fel, hanem két jogalkalmazási modell eltérése is.

A kettéosztás pártfogói a jogalkalmazást olyan folyamatként fogják fel, amelyben a bíró — mindenfajta prekoncepció nélkül — a büntetőjogi felelősség

[35] A magyar irodalomban ezt hangsúlyozza *Szabóné Nagy* Teréz: A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása KJK. Bp. 1974. 296. old. (továbbiakban Egységesítés). Karl *Peters:* Fehlerquellen im Strafprozess. Bd. II. Verlag C. F. Müller. Karlsruhe, 1972. 195. old.

[36] Erre következtethetünk *Szabóné Nagy* Teréz ténykutatásából, melynek során a vétségi eljárás gyakorlatát vizsgálta. Ld. *Szabóné Nagy* Teréz: A vétségi nyomozás a gyakorlatban. Belügyi Szemle, 1983. 10. sz. 28—40. old. (a továbbiakban: Vétségi nyomozás).

[37] Erre az eredményre jut pl. *Szabóné Nagy* Teréz. Ld. Egységesítés 295—298. old.

[38] Ld. *Szabóné:* Vétségi nyomozás; Klaus *Sessar:* Wege zu einer Neugestaltung der Hauptverhandlung. ZStW, 1980. 3. sz. 712—713. old.

[39] Ralf *Dahrendorf:* Gesellschaft und Demokratie in Deutschland. R. Piper und Co. Verlag. München, 1966. 260—266. old. Klaus *Zwingmann:* Zur Soziologie des Richters in der Bundesrepublic Deutschland. Walter de Gruyter und Co. Berlin, 1966. Rüdiger *Lautmann:* Soziologie vor den Toren der Jurisprundenz. W. Kohlhammer Verlag. Stuttgart, 1971.

egyes részkérdéseit egymástól elkülönítve, időben pedig egymást követően vizsgálja; e kérdésekben részítéleteket hoz, majd ezek egymáshoz illeszkedésével jut el a végleges döntéshez. A bíró tehát először megállapítja a jogtárgy sérelmét, majd egyenként az objektív tényállási elemeket, ezt követően rátér az alanyi elemek — ugyancsak egyenkénti — vizsgálatára. A tényállásszerűség, a bűnösség eldöntését követően pedig hozzákezd a vádlott személyiségének a feltárásához. A jogalkalmazásnak egymástól elválasztható és időben egymást követő részdöntések láncolataként történő felfogása szerint nincs akadálya annak, hogy a bíróság csak a tettel kapcsolatos állásfoglalás után ismerkedjék meg a vádlott múltjával, egyéniségével, környezetével.

A bírák viszont — saját tevékenységüket alapul véve — tudják, hogy a jogalkalmazás menetében nem válik el egymástól az egyes tényállási elemek, valamint a tényállás és a jogkövetkezmény megállapítása, és a jogalkalmazás nem egymást követően hozott részdöntések sorozata, amelyben a bíró a nemtudás állapotából jut egyre bővülő ismeretek birtokába. A tényállás megállapítása és a jogkövetkezmények meghatározása előtt ui. a bíróban már kialakul a történtek durva képe és egyúttal a hozzávetőlegesen helyesnek vélt megoldás.[40] Ehhez viszont csak akkor juthat el a bíró, ha megismerkedik a megvádolt személy múltjával, életvitelével, környezetével, a sértetthez fűződő kapcsolatával, a cselekmény jogilag esetleg irreleváns előzményeivel stb. Mindez önmagában nem érv a tárgyalás kettéosztásával szemben, hiszen a reformjavaslat előterjesztői hivatkoznak arra, hogy a személyi körülményeknek a második szakaszban történő vizsgálata egyebek között arra is hivatott, hogy felszámolja a jogalkalmazás eddig követett módját, amely éppen az előzetes ítéletalkotás következményeként a bírói tévedés veszélyét hordozza magában. Ám igencsak kérdéses, hogy elzárható-e a bíró a vádlott személyének megismerésétől mindaddig, míg a bizonyítékokat belátása szerint szabadon jogosult és köteles értékelni. A bizonyítékok szabad értékelésének az elve megköveteli, hogy a jogalkalmazó maga foglaljon állást a bizonyítékok bizonyító erejének kérdésében, ehhez viszont döntenie kell a bizonyítékokat szolgáltató személyek és szervek hiteléről, hiteltérdemlőségéről. Úgy tűnik, hogy a kontinentális rendszerben éppen a vádlott személyéről alkotott kép az egyik fontos támpont, amelyhez a bíróság a különböző bizonyítási eszközök hiteltérdemlőségét mérheti.[41] A bíróságnak természetesen egy sor más viszonyítási pont is rendelkezésére áll a bizonyító erő megítéléséhez, a közvetlen megismerés hiánya vagy korlátozottsága miatt azonban ezek nagy része a munkahelyi szocializáció során elsajátított vagy hétköznapi teóriákból merített sablon, sztereotípia (pl., hogy a szakértő ismerője a szakmájának és nem téved, a nyomozás során keletkezett jegyzőkönyvek a tényleges történést hűen rögzítik, a hozzátartozó tanú a vádlott javára elfogult stb.) Félő ezért, hogy amennyiben a bíróságot elzárjuk a vádlott személyiségének a megismerésétől és nem gondoskodunk egy időben a bizonyító erő felmérésére alkalmas más módszerről, úgy a hiteltérdemlőség eldöntéséhez szükséges támpontok köre egy újabb sablonnal bővül.

Tovább is sorolhatnánk azokat az intézményeket és megoldásokat, mind a büntető eljáráson belül, mind pedig azon kívül, amelyeket a tárgyalás két részre bontása új megvilágításba helyezne. Így pl. minden bizonnyal kihatna a kettéosztás a büntetőeljárás és a társadalomtudományok kapcsolatára, a kriminológia, a szociológiai kutatások eredményeinek felhasználhatóságára a büntető-igazságszolgáltatásban. Feltételezhetjük, hogy a kettéosztás nem hagyná érintetlenül a jogászok és ezen belül a bírák képzésének kialakult rendjét sem. A részletesen elemzett példák azonban elegendőek annak bizonyítására, hogy a jogalkotó csak akkor dönthet nyugodt lelkiismerettel a kettéosztás mellett, ha számba veszi a reformjavaslat valamennyi, a büntetőeljárás egészét érintő közvetlen és áttételes hatását.

[40] E jogalkalmazási modellre ld. a magyar irodalomban *Hlavathy* Attila: A jogalkalmazók szubjektivitásáról. Jogtudományi Közlöny, 1976. 6. sz. 321—328. old.

[41] Az angolszász eljárási rendszerben, ahol az előzményi iratokat a bíróság nem ismeri és ahol a vádlottat nem hallgatják ki (legfeljebb úgy, hogy a védelem tanújaként fellép), a hiteltérdemlőség felmérésére más eszközök alakultak ki. Ezek közé sorolhatók egyrészt a formális bizonyítási rendszerből fennmaradt szabályok de főképpen a keresztkérdezés. A kontinensen több ország eljárásjoga ismeri a keresztkérdezést, a gyakorlatban az alkalmazására mégsem kerül sor. Feltételezhető, hogy ennek oka abban rejlik, hogy funkcióját a kontinentális tárgyalási rendszerben más intézmények látják el. Ld. ezzel kapcsolatban Mirjan *Damaska:* Presentation of Evidence and Factfinding Precision. University of Pennsylvania Law Review, 1975. 5. sz. 1083. old. és Thomas *Volkmann-Schluck:* Der spanische Strafprozess zwischen Inquisitions- und Parteiverfahren. Nomos Verlagsgesellschaft. Baden-Baden, 1979. 81—86. old.

Borgulya István

A büntetéskiszabás modellezése közlekedési ügyek körében

A büntetéskiszabás, és egyáltalán az ítélkezés folyamatának egzakt módszerekkel történő közelítése, jellemzése régóta foglalkoztatja a szakembereket. A számítástechnika megjelenése, s vele együtt a modellezés térhódítása módszerek tekintetében új lehetőségeket teremtett a jogi területeken is.[1, 2] Különösen a modellezés elterjedését figyelhetjük meg a jogban. A büntetőjog területéről több modellt is említhetünk, így a büntetőeljárás, a büntetéskiszabás, s a gyermektartásdíj-összeg megállapításának modellezését hozhatjuk fel példának.[3, 4, 5]

E tanulmány is a büntetéskiszabás modellezésére tesz kísérletet. Bár jól tudjuk, hogy a bírói ítélet összetett alkotófolyamat eredménye, mégis megpróbáljuk e folyamatot olyan modellel leírni, amely a bűnösségi körülményekből kiindulva, matematikai, statisztikai módszerek felhasználásával közelíti meg az ítéletet.

A gazdasági és műszaki irányításban az utóbbi időben igen elterjedt azon módszerek alkalmazása, melyek lehetővé teszik, hogy valamely rendszer elemei közt összehasonlítást végezzünk. Ilyen rendszerek lehetnek pl. a vállalatok vagy adott típusú műszaki cikkek, hiszen minden külön-külön vett vállalat, műszaki cikk rendelkezik összehasonlítható tulajdonságokkal. Az összehasonlítás során valamilyen cél — pl. a legkedveltebb cikk — függvényében sorrendet alakítunk ki a rendszer elemei — a különböző típusú cikkek — között. Hasonló módon hozhatnánk példát az orvosi diagnosztika köréből is. A módszerek mindegyike azon alapszik, hogy számba veszik az elemek legjellemzőbb tulajdonságait, és ezeket mérlegelve alakítják ki a sorrendet. E módszerek tanulmányozása közben jutottunk arra a gondolatra, hogy a bírói ítélet kialakítására is alkalmazzuk ezeket. Ha ugyanis a jogerősen elbírált eseteket tekintjük rendszernek, az egyes jogeseteket pedig elemnek, a büntetések mennyiségi volta miatt kialakítható egy sorrendiség: a súlyosság sorrendje. Ez a sorrend azonban nem csak a kiszabott büntetések összehasonlítását jelenti, hanem egyúttal azon körülmények (tulajdonságok) összehasonlítását is, melyek mérlegelése alapján a büntetés nagyságát meghatározta a bíró.

Ez a mérlegelési folyamat, amely a büntetés kiszabásánál jelentkezik, véleményünk szerint jól közelíthető az előbb említett módszerekkel. Ahhoz, hogy ilyen módszert alkalmazni tudjunk, mindenekelőtt a jogesetnél előforduló körülmények olyan teljes körű leírása szükséges, amely lehetővé teszi, hogy segítségével — bizonyos korlátok közt — meghatározzuk az esetre *jellemző körülményeket*. E leírásra támaszkodva már lehetőség nyílik az összehasonlításra.

Mi ezt a megközelítést a büntetéskiszabás modellezésére kívánjuk felhasználni. Megmutatjuk, hogy egy bűntett típusnál a jogerősen elbírált esetekből kiindulva, a további jogerősen elbírált esetek ítélete jó közelítéssel megállapítható a modellből.

Tanulmányunkban e modell felírásához szükséges vizsgálatokat szeretnénk ismertetni. A vizsgálat tárgyául a közlekedési eseteket, azon belül is a közlekedési baleset, járművezetés tiltott átengedése, cserbenhagyás, ill. ittas járművezetés eseteit választottuk. Mintavétel alapjául a Baranya megyei járásbíróságok 1980—81. évi közlekedési ügyei szolgáltak.

1. A módszerről

A gyakorlatban többféle összehasonlító módszer terjedt el. A módszerek egyrészt különböző matematikai apparátussal dolgoznak, másrészt a tulajdonságokkal szemben különbözők az elvárásaik. Ha sorra vesszük pl. a lehetséges tulajdonságokat, rögtön kitűnik, hogy összemérésük azért nem olyan egyszerű, mivel különbözőképpen mérhetők, s nem is lehet mindegyiket számszerű mértékkel jellemezni. Így egy módszer kiválasztásánál a tulajdonságok mérhetősége lényeges szempont.

Tanulmányunkban összehasonlító módszerként a Combinex-módszert alkalmazzuk.[6] Választásunk azért esett e módszerre, mivel lehetővé teszi, hogy különbözőképpen mérhető körülményekkel dolgozzunk, s igen egyszerű számítással alakítsuk ki a sorrendet.

A módszer eljárási lépései a következők:

1. A körülmények (tulajdonságok) halmazának meghatározása.

2. A körülmények pontozása. A mennyiségi jellegű körülmények értékeit (pl. életkor) pontokká transzformáljuk, minőségi jellegüknél (pl. bűnösség foka) pedig becsléssel határozzuk meg a pontértéket. A pontskála terjedelme 0—100 pont.

3. A körülményeket súlyozzuk. A súlyszámokat két lépésben határozzuk meg:

a) először mindegyik azonos súlyt kap, majd

b) tapasztalati alapon módosítjuk a súlyszámokat, úgy, hogy a súlyok összege mindig 1 maradjon.

4. A körülmények pontszámait minden egyes jogesetnél megszorozzuk súlyszámaikkal, majd összegezzük őket. A kapott pontszámok nagyságrendje mutatja az elemek sorrendjét.

Ily módon a jogesetekhez 0—100 közötti pontokat tudunk hozzárendelni. Amennyiben kellő számú és megfelelően válogatott jogerősen elbírált esetet választunk, s pontszámaikat elhelyezzük ezen a skálán, a további jogesetek pontszámai és a büntetések között kapcsolatot tudunk teremteni.

Bár ez a 0—100 közötti pontskála nagyon kényel-

Borgulya István egyetemi adjunktus, PJPTE Közgazdaságtudományi Kar (Pécs).

[1] *Reisinger,* L.: Rechtsinformatik. Berlin—New York Walter de Gruyter, 1977.

[2] *Bárdos* P.—*Bárdos* P-né: Bevezetés a jogi kibernetikába. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

[3] *Kovacsicsné* Nagy Katalin: Bevezetés a kriminálinformatikába. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.

[4] *Müller,* G.: Kísérlet a büntetéskiszabási rendszer modelljének megalkotására. Magyar Jog, XVII. évf. 1970. 1. sz.

[5] *Bárdos* P.—*Bárdos* P-né—*Gulyás* O.: Kísérletek jogesetek matematikai módszerrel történő elemzésére. Gyermektartásdíjösszeg megállapítása tanulóalgoritmussal. Jogtudományi Közlöny, 1975. 6. sz.

[6] *Kindler—Papp:* Komplex rendszerek vizsgálata. Műszaki Könyvkiadó. Bp. 1977.

mesnek tűnik, tapasztalataink alapján ettől mégis eltérünk. A módszer a súlyokra törtszámokat javasol, mi azonban egyszerűbb számolás miatt egész számokkal dolgozunk, a körülmények pontozásánál pedig elegendőnek látszik a 0—10 közötti pontérték. Könnyen belátható, hogy ez nem lényegi eltérés, hiszen egyszerű transzformációval visszatérhetünk a 0—100 pontos skálához.

Az így kialakított pontszámozás tulajdonképpen nem tekinthető új gondolatnak, hiszen Wiener A. Imre is a jogesetek pontozását javasolja cikkében.[7] (Természetesen ő más megközelítésben jut el a pontszámokhoz.)

2. A gyakorlati skála

A vizsgálat első lépéseként a bűnösségi körülmények számbavétele jelentette a fő munkát. Számos bírósági ügyet néztünk át, s gyűjtöttük ki mindazon adatokat, melyek a konkrét eseteket meghatározták.

A következő lépést a körülmények csoportosítása jelentette. E lépésnél a rendelkezésre álló irodalmi forrásokat is felhasználtuk,[8, 11] melyek mind a körülmények kiválasztásánál, mind csoportosításánál fontos szempontokat adtak.

Fontos kérdésként merül fel az enyhítő és súlyosbító körülmények csoportosítása is. Számos körülménycsoportnál ugyanis mind enyhítő, mind súlyosbító körülmények előfordulhatnak. Tekintettel arra, hogy különválasztásuk majdnem duplájára növeli a csoportok számát — könnyebb kezelhetőség érdekében —, az azonos területhez tartozó enyhítő és súlyosbító körülményeket egy csoportba vontuk össze.

Összességében 24 körülménycsoportot alakítottunk ki, különválasztva az alanyi, valamint a tárgyi jellegű körülményeket. Ez a 24 csoport kevésnek is tűnhet, hiszen a bíró az ügyek mérlegelésénél számos körülmény, szempont közül választja ki az adott ügyre jellemzőket, s nem is biztos, hogy minden mérlegelési lépésnek írásos nyoma marad. Ennek ellenére úgy érezzük, ez a 24 csoport az ügyek jelentős részénél elegendőnek fog bizonyulni, hiszen vizsgálataink, valamint az irodalmi hivatkozások alapján is a leggyakoribb körülményeket soroltuk fel.

A körülménycsoportokon belüli pontozásnál a következő szisztémát követtük:

a) a csoporton belül felsorolt körülményeknél az enyhítő jellegűek kisebb, a súlyosbítók nagyobb pontot kaptak,

b) egy csoporton belül a pontok értékével a körülmények közti eltérések nagyságát is kifejeztük: az enyhébbtől a súlyosabb felé haladva „osztályoztuk" a körülményeket,

c) a csoporton belül a pontértékek 0—10 között változnak.

Ez a pontozás, amennyiben az általunk keresett körülményt megtaláljuk a csoporton belüli felsorolásban, egyértelmű. A gyakorlatban azonban számos olyan körülmény adódhat, amely nincs felsorolva az adott csoportban, sőt az is előfordulhat, hogy a csoportból egyszerre több körülmény teljesül. Ezen esetekben becsléssel kell megállapítani azt a pontszámot, amely a csoport körülményeinek pontszámaihoz viszonyítva reális.

Amennyiben egy adott körülménynél a 0—10 pontszám nem bizonyul megfelelőnek, a modell működését nem befolyásolja, ha ettől eltérünk. Így ha a 0 pontszám az enyhítő körülményt nem fejezi ki jól, használhatunk negatív pontszámot is, s súlyosbító körülményeknél akár 10 fölötti pontszámokat is adhatunk.

Ezek után nézzük a „gyakorlati skálát", mely minden körülményhez valamilyen pontszámot rendel hozzá. A skála összeállításánál első közelítésben a közlekedési balesetek és az ittas járművezetés eseteivel foglalkoztunk.

Gyakorlati skála a bűnösségi körülmények leírásához
(a 187. §, 188. §, 189. § és a 190. §-hoz)

	Tárgyi jellegű bűnösségi körülmények	Pontszám
1.	Kresz szabályszegés:	
	sebesség nem megfelelő alkalmazása	1—2
	— útviszonyokhoz	
	— forgalmi viszonyokhoz	
	— időjárási és látási viszonyokhoz	
	gyorshajtás	3
	előzés szabályainak meg nem tartása	5
	elsőbbség meg nem adása	
	— közúti jelzőtáblák utasítása ellenére	3
	— gyalogosoknak kijelölt átkelőhelyen	5
	irányváltoztatási, kanyarodási szabályok meg nem tartása	
	— balra kanyarodáskor	3
	— baloldali hajtás	4
	követési távolság be nem tartása	2
	megállási kötelezettség elmulasztása közlekedési lámpánál	5
	világítási szabályok megszegése	3
	egyéb szabályszegés	1—3
	több Kresz-szabály megszegése	3—5
2.	A szabályszegés elkövetésének oka:	
	— nem gondolt a lehetséges veszélyhelyzetre	1
	— gyakorlatlan vezetés	1
	— figyelmetlenség	2
	— nagyfokú figyelmetlenség	3
	— felelőtlenség	4
	— durva vezetés	5
3.	Veszélyeztetés nagysága:	
	— a minősítő körülményen túl más veszélyeztetés nincs	0
	— jelentős társadalmi veszélyesség (főközlekedési úton)	1

[7] *Wiener* A. J.: A tipikus eset szankciója a büntetési keretben. Magyar Jog, XVIII. évf. 1971. 10. sz.

[8] *Rendeki* S.: A büntetés kiszabása. Enyhítő és súlyosbító körülmények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.

[9] *Kulcsár* K.—*Hoóz* I.: A büntetéskiszabásról. Jogtudományi Közlöny, 1968. 10. sz.

[10] *Földes* B.: Az elítélhetőség matematikai és statisztikai alapjairól. Közgazdasági Szemle, 1906. 30. évf. 1—13. old.

[11] 12 Irányelv. Magyar Közlöny, 1977. 8. sz.

	— mások testi épségének veszélyeztetése	2
	— veszélyeztette más életét	3
	— idős vagy gyerek testi épségét, vagy életét veszélyeztette	4
	— a véletlenen múlt csak, hogy súlyosabb eredmény nem lett	4
	— a sérülések életveszélyesek voltak	5
	— tömeg testi épségét veszélyeztette	5
	— utasokat szállít ittasan, nagy távolságra	5
4.	A minősítő jellegű sérelmen túli további sérelem:	
	— a minősítő körülményen túl más sérelem nincs	0
	— nagy anyagi kár	1
	— 8 napon belüli sérülés	2
	— több 8 napon belüli sérülés, vagy 8 napon túli sérülés	3
	— több 8 napon túli sérülés	4
	— súlyos egészségromlás, maradandó sérülés	5
5.	Milyen járművel közlekedett:	
	— nem gépi hajtásúval	0
	— segédmotor	1
	— motorkerékpár	2
	— személyautó	3
	— teherautó	4
	— autóbusz	5
6.	Az elkövetőt ért hátrány:	
	— közvetlen hozzátartozója meghal	0
	— közvetlen hozzátartozója sérül	1
	— életveszélyes sérült	1
	— súlyosan megsérült	2
	— nagy az anyagi kára	3
	— maga is könnyebben megsérül	4
	— nincs vagy jelentéktelen a hátránya	5
7.	Sértetti közrehatás:	
	— nincs sértett	0
	— a sértett magatartása szabálytalan	1
	— a sértett betegségét vagy halálát nemcsak a baleset okozta	2
	— a sértett nem egyértelmű, megtévesztő viselkedése	4
	— a sértett magatartása nem kifogásolható	5
8.	A gépkocsi műszaki állapota, egyéb külső körülmények:	
	— közvilágítás, úthiba stb.	1
	— utasok zavaró viselkedése	1
	— útközben fellépő műszaki hiba	2
	— normális körülmények	3
	— műszaki hibás kocsival közlekedés	5
9.	A baleset ideje:	
	— éjjel	1
	— nappal	3
10.	Gyakorisága:	
	— ritka	1
	— gyakori ok	5

Alanyi jellegű bűnösségi körülmények		Pontszám
11.	Bűnösség foka (szabályszegés jellege):	
	— fiatalos meggondolatlanság	1
	— könnyelmű szabályszegés	2
	— szándékos szabályszegés	5
12.	Életkor:	
	— a fiatal kor határát alig meghaladó	1
	— idős kor	1
	— ifjú kor	3
	— középkor	5
13.	Személyiségi állapotra jellemző tényezők:	
	— pszichopátia	1
	— primitív személyiség	1
	— rossz idegállapot	2
	— normális	3
	— agresszív	5
14.	Jogosítvány jellege:	
	— hivatásos	1
	— úrvezető	5
15.	Életmód, életvezetés:	
	— átlagon felüli, példás	0
	— példás	1
	— átlagos	4
	— hányt-vetett	5
	— munkakerülő	6
	— italozó	7
16.	Munkához való viszony:	
	— társadalmi érdemek	0
	— átlagon felüli jó	0
	— átlagos vagy rosszabb	5
17.	Korábbi közlekedési előélet:	
	— több éve vezet baleset nélkül	0
	— több éve vezet baleset nélkül, de előfordult szabálysértés	1
	— nem volt szabálysértése	2
	— volt másmilyen szabálysértése	3
	— volt már hasonló szabálysértése	4
	— szabályszegésért volt büntetve	7
18.	Előélet (személyes):	
	— 60 év feletti, vagy 21 év alatti büntetlen	0
	— büntetlen egyéb korú	1
	— büntetett előéletű	5
	— különös visszaeső	7
	— többszörös visszaeső	9
19.	A baleset után létrejövő körülmények (tárgyaláson):	
	— időben elhúzódó tárgyalás	2
	— feltáró jellegű beismerés	2
	— megbánó magatartás	3
	— beismerés (nem feltáró)	4
	— nincs beismerés	5
20.	A baleset után létrejött körülmények (sértettel kapcsolatban):	
	— nincs sértett	0
	— a sértettről gondoskodott	0
	— utólag a kárt megtérítette	0
	— a sértetten segíteni igyekezett, meglátogatta	1
	— a sértettel nem törődött	3

	— a meghalt sértettnek eltartásra szoruló hozzátartozója, gyermeke maradt	4
	— a meghalt sértettnek több eltartásra szoruló hozzátartozója, gyereke maradt	5
21.	Közlekedési morál:	
	— nem sértette különösebben	0
	— durván sértette	3
	— a közvélemény felháborodását okozta	5
22.	Család, eltartás:	
	— több gyerekről gondoskodik	0—1
	— hozzátartozókról gondoskodik	2
	— 1 gyermekről gondoskodik	3
	— egyedülálló	5

Ittas járművezetés esetén	Pontszám
23. Alkohol hatása:	
— nem ittas	0
— enyhén ittas	1
— közepesen ittas	2
— súlyosan ittas	3
— igen súlyosan ittas	5
24. Ittas vezetés motívuma:	
— rábeszélés, kérés	0
— szórakozni ment	5

3. Jogesetek pontozása

A vizsgálat következő lépését a körülménycsoportok súlyozása jelentette. Ehhez a következő módszert követtük:

a) Kiválasztottunk a súlyos testi sértéssel járó, valamint a halálos közlekedési balesetek közül különkülön néhány esetet, úgy, hogy a büntetések közt előfordult pénzbüntetés, javító nevelő munkára bocsátás, szabadságvesztés felfüggesztése és szabadságvesztés különböző időtartamokkal. A büntetések súlyossága alapján mindkét típusnál kialakítottuk a sorrendet.

b) A körülménycsoportok súlyszámait a kiválasztott esetekre támaszkodva határoztuk meg. Először minden súlyt azonosnak választva számoltuk ki az esetek pontszámait. Természetesen az adott pontszámok nagysága nem adta vissza a büntetések alapján várható sorrendet. Ezután szisztematikusan változtattuk a súlyokat úgy, hogy a kapott pontszámok mind a két típusnál külön-külön, a kívánt sorrendnek megfelelő nagyságúak legyenek.

A súlyszámok meghatározásánál a minősítő jellegű körülmények hatásának kiszűrése, valamint a legfontosabb körülmények súlyszámainak megállapítása jelentette a legnagyobb problémát. A minősítő jellegű körülmények (mint pl. az okozott sérelem nagysága) hatását úgy szűrtük ki, hogy a két típus eseteit egymástól függetlenül vizsgáltuk. A legfontosabb körülménycsoportok kiválasztásánál és súlyozásánál pedig fontos szempontokat kaptunk Müller G. büntetéskiszabási modelljéből (4), valamint a gyakorlati bírói munka tapasztalatait tükröző észrevételekből.

A végső súlyszámozás körülbelül 15 féle súlyszám variáció után alakult ki. (1. táblázat). Az a tény, hogy az alanyi és tárgyi bűnösségi körülmények alapján olyan sorrendet tudtunk a pontszámokkal kialakítani, mint amilyet a büntetések alapján vártunk (2. táblázat), azt bizonyítja, hogy pontozási módszerünk az adott típusoknál külön-külön alkalmazható. A súlyszámok jelenlegi formájukban használhatók, de elképzelhető olyan finomításuk, amely a végső pontszámokat jobban szétszórva állítja elő, s így még pontosabban illeszthetők további jogesetek pontszámai a sorozatokba.

1. táblázat

Bűnösségi körülménycsoportok és súlyszámaik

Bűnösségi körülménycsoportok	Súlyszám
1. Kresz szabályszegés	15
2. A szabályszegés elkövetésének oka	10
3. Veszélyeztetés nagysága	3
4. A minősítő jellegű sérelmen túli további sérelem	6
5. Milyen járművel közlekedett	2
6. Az elkövetőt ért hátrány	6
7. Sértetti közrehatás	5
8. A gépkocsi műszaki állapota, egyéb külső körülmények	3
9. A baleset ideje	1
10. Gyakoriság	3
11. Bűnösség foka (szabályszegés jellege)	20
12. Életkor	3
13. Személyiségi állapotra jellemző tényezők	3
14. Jogosítvány jellege	3
15. Életmód, életvezetés	3
16. Munkához való viszony	6
17. Korábbi közlekedési előélet	15
18. Előélet (személyes)	10
19. A baleset után létrejövő körülmények (tárgyaláson)	3
20. A baleset után létrejövő körülmények (sértettel kapcsolatban)	3
21. Közlekedési morál	4
22. Család, eltartás	6
23. Alkohol hatása	10
24. Ittas vezetés motívuma	20

4. Minősítő körülményekről

A 2. táblázat tüzetesebb vizsgálatánál kitűnik, hogy a két sorozatot (S1, S2, ... S7 és H1, H2, ... H12) egybe lehet olvasztani. Ha ugyanis a súlyos testi sértéssel járó esetekhez képest 100 ponttal többet adunk a halálos közlekedési balesetekre, az új pontszámokból olyan növekvő sort kapunk, amely a büntetések súlyossági sorrendjét is visszaadja. (S1, S2, S3, S4, S5, S6, H1, H2, H3, H4, ... H12) Úgy is mondhatjuk, hogy az okozott sérelem nagysága, mint minősítő körülménycsoport 100 pont differenciát okoz a két típusbeli esetek pontszámai közt.

Ez a tény hívta fel a figyelmet, arra, hogy valószínűleg a közlekedési ügyek közül többet, azaz különböző típusú eseteket lehetne egy pontszámrendszerrel leírni. Bővítettük tehát a kört, s a továbbiakban minden közlekedési balesettel (187. §), ittas járműve-

2. táblázat

A súlyos testi sértéssel járó közlekedési balesetek (S1, S2, ...S7), valamint halálos közlekedési balesetek (H1, H2, ...H12) sorozatai

A jogeset jele	Az ítélet		Pontszám
	Pénz, jav. nev. munka, börtön	járművez. elt.	
S1	30 np.	1 év	291
S2	50 np.	1 év	314
S3	70 np.	1 év 2 h	316
S4	10% bércs. 8 hó jav. n. munka	1 év	350
S5	5 hó felf.	1 év	353
S6	7 hó felf.	1 év 2 h	360
S7	7 hó	1 év 8 h	416
H1	1 év felf.	2 év	264
H2	1 év felf.	5 év	315
H3	9 hó	1 év 6 h	322
H4	1 év	2 év	334
H5	1 év 2 hó	2 év	336
H6	1 év 2 hó	4 év	404
H7	1 év 6 hó	2 év	433
H8	1 év 6 hó	3 év	434
H9	1 év 8 hó	3 év	449
H10	2 év	4 év	453
H11	2 év 2 hó	6 év	474
H12	2 év 4 hó	4 év	494

zetéssel (188. §), járművezetés tiltott átengedésével (189. §) és cserbenhagyással (190. §) foglalkoztunk.

Ehhez természetesen először további jogeseteket kellett megvizsgálni, s meg kellett határozni a hozzájuk tartozó újabb bűnösségi körülményeket. Szerencsére a gyakorlati skála ezen eseteknél is alkalmazhatónak bizonyult.

A problémát a továbbiakban a minősítő jellegű körülménycsoportok meghatározása és pontozása jelentette. Úgy gondoltuk, hogy akkor jutunk csak megbízható számokhoz, ha a statisztikai adatokból vonunk le következtetéseket. Ehhez a Baranya megyei járásbíróságok 1980—81. évi adatait használtuk fel (3. táblázat).

A táblázatban először minden sorban megkerestük azt a büntetési tételt, amelynél a maximális számok fordultak elő. Ezen számokat összehasonlítva, a következő „egybeeséseket" állapítottuk meg:

a) 21—40 napi pénzbüntetés a domináló:

— a súlyos testi sértéssel járó közlekedési baleset okozásánál,

— járművezetés tiltott átengedésénél (baleset nélkül)

— ittas járművezetésnél (baleset nélkül)

— és cserbenhagyásnál (sérülés nélkül)

b) körülbelül azonos a szabadságvesztés:

— a maradandó sérüléssel járó közlekedési balesetek

— és a súlyos testi sértéssel járó közlekedési balesetek ittas járművezetés esetén,

c) azonos a szabadságvesztés még:

— a halált okozó közlekedési balesetek

— és a maradandó sérüléssel járó közlekedési balesetek ittas járművezetés esetén.

Ahhoz, hogy a minősítő jellegű körülménycsoportok pontszámait, súlyait megállapítsuk, már csak egy láncszem hiányzik, — meg kell határozni a maradandó sérüléssel járó közlekedési balesetek kapcsolatát pl. a halálos közlekedési balesethez. Néhány mintaeset alapján azt kaptuk, hogy a halálos esetekre 50 ponttal többet kell adni a jelenlegi pontrendszerben.

A súlyok vizsgálata közben megállapítottuk, hogy az okozott sérelem nagysága ittas járművezetés esetén 100 ponttal nagyobb, mint a nem ittas vezetésnél. Célszerű ezért a balesetet okozó ittas vezetést külön súlyozni, s ebben az esetben az okozott sérelem nagysága mindkét esetben azonosan kezelhető.

Nézzük meg ezek után a kapott minősítő jellegű körülménycsoportokat, körülményeket, ill. súlyszámaikat.

Minősítő jellegű bűnösségi körülmények	Pontszám
1. Közlekedési baleset:	
— nem történt	0
— történt baleset, a vezető nem ittas	0

3. táblázat

A Baranya megyei Járásbíróságok 1980—81. évi összesített statisztikai adataiból

	Összesen	Szabadságvesztés								Javító nevelő munka			Pénzbüntetés			
		6 hó alatt		6—12 hó		1—2 év		2—3 év	3—5 év	1 évig	1 évtől 1 év 6 hónapig	1 év 6 hótól 2 évig	napi tétel			
		végr.	felf.	végr.	felf.	végr.	felf.						10—20	21—40	41—60	61—100
Közlekedési baleset okozása	170	2	4	2	7					5			1	103	40	6
Maradandó sérüléssel járó közúti b.	18		2	3	10					2				3	2	1
Halált okozó k. b.	35			4	12	13	3	3								
Több ember halálát okozó k. b.	0															
Ittas járművezetés	935	17	44	14	13	2		1		43			14	464	270	53
Súlyos testi sértést okozó k. b. (ittas járművez.)	20			10	8	2										
Maradandó sérüléssel járó k. b. (ittas járművez.)	6			2	1	3										
Halált okozó k. b. (ittas járművez.)	5							2	3							
Járművezetés tiltott átengedése	21							1						17	3	
Cserbenhagyás	9		1		2					1				3	2	

4. táblázat

Jogesetek és pontszámaik
(a 187. §, 188. §, 189. § és a 190. §-hoz)

A jogeset jele	Az ítélet		Pontszám
	Pénzbünt., jav. nev. munka; börtön	járművez. eltiltás	
S1	30 np.	1 év	341
I	35 np.	2 év	346
S2	50 np.	1 év	364
S3	70 np	1 év 2 hó	366
S4	10% bércs. 8 hó jav. n. munka	1 év	400
C	15% bércs. 8 hó jav. n. munka	2 év	401
S5	5 hó felf.	1 év	403
S6	7 hó felf.	1 év 2 hó	410
H1	1 év felf.	2 év	414
M	1 év 2 hó felf.	2 év	437
S7	7 hó	1 év 8 hó	466
H3	9 hó	1 év 6 hó	472
H4	1 év	2 év	484
SI	1 év	4 év	486
H5	1 év 2 hó	2 év	486
H6	1 év 2 hó	4 év	554
H7	1 év 6 hó	2 év	583
H8	1 év 6 hó	3 év	584
MI	1 év 6 hó	3 év	588
H9	1 év 8 hó	3 év	599
H10	2 év	4 év	603
CH	2 év 2 hó	3 év	609
H11	2 év 2 hó	6 év	624
H12	2 év 4 hó	4 év	644
IHÁ	2 év 6 hó	5 év	675
IH	2 év 6 hó	6 év	684

Jelölések: I — ittas vezetés, C — cserbenhagyás, M — maradandó sérüléssel közl. b.; S — súlyos testi sértést okozó közl. b.; H — halálos közl. b.; Á — járművezetés tiltott átengedése.

— járművezetés tiltott átengedése (baleset nélkül) 3—5
— baleset ittas járművezetővel 5

2. Az okozott sérelem nagysága (minősítő jellegű):
— nincs sérülés 0
— súlyos testi sértés 1
— maradandó fogyatékosság, súlyos egészségromlás vagy tömegszerencsétlenség 2
— halálos sérülés 3
— kettőnél több halál vagy halálos tömegszerencsétlenség 5

3. Cserbenhagyás:
— nincs cserbenhagyás 0
— cserbenhagyás foka:
— elmegy, de később visszajön 2
— elmegy 3—5

Súlyszámaik

1. Közlekedési baleset 20
2. Az okozott sérelem nagysága (minősítő jellegű) 50
3. Cserbenhagyás 20

Ha a minősítő jellegű körülményeket hozzákapcsoljuk a „gyakorlati skálához", lehetőség nyílik arra, hogy a 187, 188, 189 és 190-es paragrafusokhoz tartozó jogesetek pontszámait ugyanazzal a gyakorlati skálával határozzuk meg. Ennek szemléltetésére a 2. táblázat eseteit kibővítettük újabb esetekkel, olyanokkal, amelyek a minősítő körülmények változatosabb előfordulását mutatják. (4. táblázat)

5. A módszer alkalmazásáról

Mint ahogy a bevezetőben említettük, a büntetéskiszabás folyamatát kívántuk matematikai, statisztikai módszerekkel modellezni. Amennyiben a 4-es táblázatot a büntetéskiszabási modell alaptáblázatának tekintjük, akkor egy ítélet várható értékét a következőképp kapjuk meg:

Tegyük fel, hogy valamely, a 187—190. §-hoz tartozó jogesetnél a gyakorlati skála alapján meghatároztuk az aktuális körülmények pontszámait. A pontszámokat megszorozva a súlyszámokkal, s összegezve őket, megkapjuk a jogeset pontszámát: pl. legyen ez a pontszám 625. Ekkor a 4. táblázatban megkeresve azt a helyet, ahová a 625 beszúrható, megállapíthatjuk a várható büntetést, amely jelenleg: 2 év és 2 hó és 2 év 4 hó közötti szabadságvesztés, valamint 4—6 év járművezetéstől való eltiltás.

Felvetődik a kérdés, hogy ez a becslés mennyire elfogadható, statisztikailag mennyire megalapozott. Ehhez a mintavételt kell tüzetesebben megnézni. Jelenlegi mintánk minden eleme másodfokon elbírált jogeset, s olyan rétegzett minta, amelynél a rétegek szélessége közelítőleg egyforma (pl. 2 hónappal növekvő szabadságvesztésenként újabb réteget kezdünk). Egy-egy rétegbe általában 1—5 eset tartozik, s csak a pénzbüntetésnél találunk nagyobb esetszámú rétegeket (3. tábla). A minta 40 elemű volt, s általában 1—2 esetet választottunk egy rétegből.

Tekintettel arra, hogy legtöbb réteg elemszáma kicsi, ezeknél a minta szinte teljeskörűen tartalmazza a réteg elemeit. Ezen rétegeknél a kis elemszám miatt statisztikai vizsgálatoknak nincs értelme. Néhány rétegnél — főleg a pénzbüntetés területén — már statisztikailag kezelhető elemszámokat találunk. Ezen rétegeknél lehetséges a pontszámok statisztikai ellenőrzése is.

Összességében tehát a megyei szintű adatok nem teszik lehetővé a statisztikai ellenőrzést. Az a tény azonban, hogy másodfokon elbírált jogesetekkel dolgoztunk, a modell megbízhatóságát nagymértékben fokozta.

A modellt elsősorban a bírói munka elemzésénél látjuk alkalmazhatónak. Mivel módszerünk a fontosabb bűnösségi körülmények súlyozásával dolgozik, hosszabb távon vizsgálható segítségével az egyes körülmények beszámításának súlya.

A módszer további alkalmazása lehet különböző bíróságok büntetéskiszabási gyakorlatának összehasonlítása, hasonlóan mint (9), (10)-ben. Ha a 4-es alaptáblázatot több bíróságon külön-külön elkészítjük, a táblázatok esetleges eltéréseiből következtetni lehet az eltérés okaira (pl. valamely bűnösségi körülmény enyhébb vagy súlyosabb beszámítására).

Visegrády Antal

A bírói jogfejlesztés mechanizmusa

A jogfejlesztés[1] problematikájával foglalkozó munkákban — az angolszász és az újabb hazai jogirodalmat leszámítva — úgyszólván alig találkozhatunk a bírói jogfejlesztés mechanizmusának kifejtésével. Ez a megállapítás méginkább vonatkozik a jogrendszeren belül jogfejlesztő hatást önmagukban, vagy a bírói gyakorlat közvetítésével kiváltó egyéb, nem kevésbé jelentős faktorok átfogó elemzésére. Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy a szóban forgó kérdéskör differenciáltabb és empirikus jellegű megközelítésével valamelyest hozzájáruljunk a fenti „fehér folt" felszámolásához.

Indításként a *burzsoá* jogtudományból négy olyan nézetet idéznénk, amelyekben felvillantásra került a bírói jogfejlesztés mechanizmusának komplex volta.

Az angolszász jogtudományban tipikusnak mondható az a *W. Friedmann* által képviselt nézet, miszerint a bírói jogfejlesztés folyamatának „alfája és omegája" a bírói gyakorlat.[2] A német irodalomban *Ehrlich* az ügyvédségnek a jogfejlődésben játszott számottevő szerepét emeli ki. Indoklásként — többek között — a pernek egyetemes jogérvényesítő eszközzé való tételére, ill. a bizonyítási jog szabályainak kifejlesztésére hivatkozik.[3]

A neves svéd jogteoretikus, *Lundstedt* az általa „konstruktívnak nevezett jogtudománynak (juridik) azt a feladatot is szánja, hogy az — a jog társadalmi funkciója legoptimálisabb teljesítésének érdekében — járuljon hozzá egyfelől az ország törvényhozásának, másfelől jogalkalmazó apparátusa gyakorlatának alakításához.[4]

Horváth Barna „az ügyfélképviseleti (ügyvédi, ügyészi) jogászat hatalmas jogfejlesztő befolyásáról" beszél, s a bíró érdemének tekinti, hogy „*enged* a születni készülő új jog mellett felhozott érvek unszolásának: az *ügyvédi iniciatívának*".[5]

Látnunk kell, hogy lényegében már a polgári jogelméleten belül is jelentkezik a bírói jogfejlesztés mechanizmusa differenciáltabb jellegű ábrázolásának a szükségessége. Ennek a magunk részéről akként kívánunk eleget tenni, hogy — egyelőre munkahipotézisként — különbséget teszünk egyfelől a közvetlen, másfelől a közvetett bírói jogfejlesztés között.

A továbbiakban tehát ilyen bontásban tárgyaljuk a bírói jogfejlesztés mechanizmusát.

Visegrády Antal egyetemi adjunktus, PJPTE Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

[1] Ennek fogalmáról ld. *Szerzőtől:* A joggyakorlat jogfejlesztő szerepéről. Magyar Jog, 1976. 6. sz.

[2] *Friedmann,* V.: Law in a changing society. London, 1972. 45—90. old.

[3] *Ehrlich,* E.: Grundlegung der Soziologie des Rechts. München und Leipzig. 1913. 276. old.

[4] *Lundstedt,* A. V.: Legal thinking Revised: Ny views on Law. Stockholm, 1956. 126—136. old.

[5] *Horváth* Barna: Bevezetés a jogtudományba. Szeged, 1932. 83. és 87. old.

1. A közvetlen bírói jogfejlesztés mechanizmusa

Ez alatt azt a folyamatot értjük, melynek során *magán a bírói gyakorlaton belül* termelődik ki jogfejlesztő hatást kiváltó produktum. S hogy ez milyen komplex, milyen sokrétű tevékenységet foglal magában, annak mintegy igazolásaként elsőként két szocialista ország legfelsőbb bírósága elvi határozatai születésének a mechanizmusát mutatjuk be, majd a továbbiakban két kapitalista — az angol és a francia — jogrendszerben vizsgáljuk a kérdést.

A szóban forgó jogfejlesztés mechanizmusának a „motorját" a szocialista államok legfelsőbb bírói fórumainak az a — már korábban tárgyalt — alkotmányos kötelessége képezi, hogy elvi irányítást gyakoroljanak valamennyi bíróság működése, ítélkezése tekintetében, gondoskodjanak a jogszabályok országos egységes alkalmazásáról. Ez nemcsak a legfelsőbb bíróságok folyamatos mindennapi intézkedésében megy végbe, hanem sajátos intézmények révén is. A legfelsőbb bíróságok elemzik a bíróságok gyakorlatát és ha problémákra, ellentmondásokra, téves, ingadozó ítélkezési gyakorlatra bukkannak, akkor arra is lehetőségük van, hogy az *egyes jogvitáktól függetlenített,* noha azok elemzésén alapuló iránymutatást adjanak a bíróságoknak.

Miként azt már kimutattuk, egy olyan szakadatlan oda-visszacsatolási folyamatról van tehát szó, amely az elsőfokú és a felsőbb szintű bíróságok — így a Legfelsőbb Bíróság — között megy végbe. Mindezt azért kell elöljáróban hangsúlyozni, mert a vonatkozó szakirodalom hajlamos a bírói jogfejlesztést a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatára leszűkíteni. *Nézetünk szerint azonban az alsófokú bíróságok is aktív részesei a jogfejlesztő tevékenységének, s hogy* mennyiben, az a hivatkozandó példákból minden bizonnyal kiderül.

A magyar joggyakorlatból egy konkrét legfelsőbb bírósági elvi döntés, irányelv és kollégiumi állásfoglalás születésének mechanizmusát vázoljuk fel, utalva mindenekelőtt a jogszabályi alapokra.

Nos, Alkotmányunk 47. §-a értelmében „A Legfelsőbb Bíróság elvi irányítást gyakorol az összes bíróságok bírói működése és ítélkezése fölött. A Legfelsőbb Bíróság irányelvei és elvi döntései a bíróságok számára kötelezők".

A bíróságokról szóló 1972. évi IV. törvény 47. §-a szerint „A Legfelsőbb Bíróság Teljes Ülése irányelvet, illetve elvi döntést ad ki, ha az ítélkezési gyakorlat egységének biztosítása érdekében, jogértelmezési kérdésben elvi irányítás szükséges".

Ugyanezen törvény 49. §-a pedig kimondja, hogy „A Legfelsőbb Bíróság kollégiuma irányelv vagy elvi döntés megállapítását nem igénylő kérdésben, a jogalkalmazás egységének elősegítése végett kollégiumi állásfoglalást hoz".

a) A jelenleg hatályos kisajátítási jogszabályok — a korábbi jogszabállyal ellentétben — nem határozzák meg, hogy a kisajátított ingatlant mikor kell közműnélkülinek, illetőleg részlegesen, teljesen vagy magas fokban közművesnek tekinteni. Nem szabá-

lyozzák azt sem, hogy a kártalanításnál mely közműveket kell figyelembe venni és ezeknek milyen jelentőség tulajdonítható. A hiányt pótlandó, kénytelen volt működésbe lépni a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiuma, mely meghozta a PK. 416. számú állásfoglalását, kimondván, hogy „A kisajátított ingatlanért járó kártalanítás megállapításánál az ingatlanon meglevő, valamint az ingatlannal határos közterületen kiépített azt a közművet lehet figyelembe venni, amely az ingatlanra közvetlenül bekötható".

b) Családjogi Törvényünk (az 1974. évi I. törvénnyel módosított 1952. évi IV. törvény), miként ismeretes a rászoruló szülők eltartását — házastárs hiányában vagy ha a házastárs tartásra nem kötelezhető — elsősorban a leszármazókra hárítja. (61. § (1) bek.)

A tapasztalatok szerint a bíróságok nem ítélték meg mindig helyesen a szülő által gyermekével szemben támasztott tartási igény jogosságát, különösen annak mértékét. A Legfelsőbb Bíróság a szülőtartással kapcsolatosan már több jogalkalmazási kérdésben adott iránymutatást. (Ld. a PK. 144, 145, 146. és 147. számú kollégiumi állásfoglalásokat.) A szülőtartási perek társadalmi jelentősége, a szocialista erkölcsi felfogás érvényre juttatása és a bíróságokra e téren háruló feladatok maradéktalan betöltése azonban *átfogó* elvi iránymutatást indokolt, melyet a Legfelsőbb Bíróság a 8. számú irányelvében adott meg.

Ebben — többek között — rögzítést nyertek az alábbiak: „1. Szülőtartásra az jogosult, aki kereseti, jövedelmi és vagyoni viszonyainál fogva teljesen vagy részben nem tudja magát eltartani és akinek tartásra kötelezhető házastársa nincs. A rászorultság körében a tartást igénylő egészségi állapotának, családi viszonyainak és életkörülményei alakulásának beható vizsgálata is szükséges." Az e ponthoz fűzött indokolás rámutat arra, hogy a tartási igényt érvényesítő szülő rászorultságának megítélésében nem volt egységes ítélkezési gyakorlat.

„Egyes bíróságok abból, hogy a munka általános alkotmányos kötelezettség, továbbá abból, hogy a törvény (Csjt. 60. § (2) bek.) a munkaképes rokonok közül csupán a szükséges tanulmányait folytató leszármazót jogosítja fel a tartásra, azt a következtetést vonják le, hogy a szülő is — életkorára tekintet nélkül — csak teljes vagy részleges munkaképtelenség esetén tekinthető rászorultnak. Más bíróságok viszont abból indulnak ki, hogy a munkakötelezettség általános alkotmányos és szocialista erkölcsi elve a nyugdíjkorhatárt elért személyekre általában nem terjed ki. A nyugdíjkorhatárt betöltött szülőt tehát abban az esetben is jogosultnak tartják a tartásra, ill. tartáskiegészítésre, ha egyébként nem, vagy nem teljesen munkaképtelen.

Mindkét álláspont téves. Bár a szülőtartásdíj iránti igény jogszerűsége szempontjából az életkornak, különösképpen pedig a nyugdíjkorhatár betöltésének komoly jelentősége lehet, az egymagában nem alapozza meg az igény jogosságát. A helyes döntéshez a vagyoni és jövedelmi viszonyok tisztázása mellett minden esetben szükséges a tartást igénylő egészségi állapotának, családi viszonyainak és életkörülményei alakulásának körültekintő vizsgálata is. Lehetséges, hogy a nyugdíjkorhatárt betöltött szülő, aki több gyermeke felnevelésének nehéz terhét évtizedeken át hordozta és emiatt testileg törődött állapotba került, maradék munkaerejének megfeszítésével még tudna némi jövedelemre szert tenni. A társadalmi közfelfogás szerint azonban ez nem várható el tőle pusztán avégett, hogy erre képes leszármazóit a tartás kötelezettsége alól mentesítse. Az ilyen szülő tartási igénye tehát más megítélést kíván, mint azé a testi és szellemi erejének teljes birtokában levő szülőé, aki a nyugdíjkorhatár betöltését követően megélhetésének terhét gyermekeire kívánja áthárítani, jóllehet nincsenek olyan okok, amelyek őt kereső tevékenységében akadályoznák.

Ez esetben tehát az alsófokú bíróságok ellentétes gyakorlata indította be a jogfejlesztési mechanizmus motorját, a Legfelsőbb Bírósággal.

c) A Legfelsőbb Bíróság a büntetés végrehajtásának felfüggesztéséről és a próbaidő tartamának meghatározásáról szóló V. sz. Büntető Elvi Döntésében a szocialista törvényesség követelményeiből, valamint a büntető jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiből kiindulva, a szóban forgó területen folyó ítélkezés differenciáltságának és egységességének biztosítása érdekében, többek között kimondja, hogy „A büntetés végrehajtása felfüggesztésének kedvezményében általában nem részesíthetők:

a nagyobb súlyú, a társadalomra fokozottabb veszélyességű szándékos bűncselekmények;

a szocialista erkölcs szerint különösen elítélendő bűncselekmények;

valamint az olyan nem szándékos bűncselekmények elkövetői, akiknél a gondatlanság magas foka állapítható meg, és a bekövetkezett eredmény is súlyos;

továbbá a személyükben kiemelkedő társadalomra veszélyességű bűnözők;

végül az olyan bűnelkövetők, akik ellenséges beállítottságukból fakadó, illetve ezzel összefüggő bűncselekményt követtek el.

...A próbaidő tartamának megfelelően differenciált megállapítása szükségessé teszi, hogy a bíróság beszerezze azokat az adatokat, amelyek alapulvételével a személyiség vizsgálatát — mindenkor a konkrét ügyre és elkövetőre vetítve — a próbaidő helyes megállapítása végett el kell végezni. Ennek során vizsgálni kell a büntetés végrehajtása felfüggesztésére érdemesnek talált bűnelkövető személyi körülményeit és sajátosságait, életvezetésének módját, a családi környezetét, a munkához való viszonyát, fel kell deríteni, vannak-e káros szenvedélyei, egyébként antiszociális magatartása, erkölcsi téren fennálló fogyatékosságai stb..."

A bírói jogfejlesztés imént vázolt mechanizmusa nem valamiféle magyar specialitás, hanem lényegében az európai szocialista országok mindegyikét jellemző modell. Ezen állításunk alátámasztásaként a *szovjet* jogból hoznánk példát, közelebbről a *Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának 1980. április 8-i 3. számú teljes ülési határozatát,* a valutaügyletek szabályainak megsértése miatt indított ügyekben folytatott bírói gyakorlatról.[6]

A teljes ülési határozat rámutat arra, hogy a bíróságok alapjában véve helyesen bírálják el a szóban forgó csoportba tartozó ügyeket. Mindamellett esetenként hibák is előfordulnak, nevezetesen eltérően értelmezik a valutaértékek fogalmát, valamint az

[6] Bjuleteny Verhovnogo Szugya SZSZSZR. 1980. 3. sz.

OSZFSZK Btk. 88. cikkének (2) bekezdésében meghatározott minősítő körülményeket, ill. a többi szövetséges köztársaság büntető törvénykönyvének megfelelő rendelkezését, nem jól határolják el a valutaműveletek szabályainak megsértését a hasonló bűncselekményi tényállásoktól, ill. az államigazgatási felelősséget eredményező szabálysértésektől. A bíróságok nem minden esetben tesznek eleget azoknak a törvényi követelményeknek, amelyek előírják a büntetés egyéniesítését, mellékbüntetésként vagyonelkobzás alkalmazását és a valutaértékek kötelező elkobzását. Sok esetben nem vonják el az állam javára a bűnös úton szerzett pénzt és más értékeket. Nem fordítanak kellő figyelmet arra, hogy felderítsék a valutaértékek törvényellenes megszerzésének forrásait, a bűncselekmények elkövetésének okait és feltételeit.

Az említett hibák és fogyatékosságok kiküszöbölése, valamint a valutaműveletek szabályainak megsértésére vonatkozó jogszabályok egységes alkalmazása érdekében hozta meg a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának teljes ülése a határozatát.

A legfelsőbb bíróságok jogfejlesztő tevékenysége mechanizmusának feltárását célzó vizsgálódásunk bevezetésekor már hangot adtunk azon szilárd meggyőződésünknek, miszerint az alsófokú bíróságok is aktív részesei ennek a folyamatnak.

Nos, hazánkban a *megyei (fővárosi) bíróságok* — nézetünk szerint — *két módon válhatnak a jogfejlesztési folyamat komponenseivé.*

a) Az egyik lehetőség abban áll, hogy a *megyei (fővárosi) bíróságok kollégiumai* — az Igazságügyi Minisztérium által megadott szempontok szerint — rendszeresen vizsgálat alá veszik a működési területükön folyó ítélkezési gyakorlatot. Ezt a vizsgálatot a megyei (Fővárosi) bíróság szakelnökhelyettese, s az illetékes bírósági tanácselnökök végzik, akik munkájuk eredményeként *kollégiumi előterjesztést* készítenek.

Ez az anyag két részből épül fel: egyfelől a vizsgálati anyag általános megállapításait foglalja össze, másfelől pedig ún. véleményjavaslatokat tartalmaz egy-egy konkrétabb ítélkezési probléma egységesítésével kapcsolatban.

A szóban forgó előterjesztés azután a *kollégium ülésére* kerül, amelyen a fentebb említett személyeken, a kollégium többi rendes és a megyei bíróság elnöke által kijelölt tagjain túlmenően — többek között — résztvesznek a Legfelsőbb Bíróság és az Igazságügyi Minisztérium képviselői. Itt kell megjegyezni, hogy e két utóbbi szerv eleve megkapja már előzőleg a kollégiumi előterjesztést.

A kollégium ülésén azután az előterjesztésben szereplő *véleményjavaslatokat* a jelenlevők megvitatják s (a kollégium tagjai) szavaznak elfogadása tárgyában.

A kollégium ülésén elhangzott vitáról, az ott elfogadott véleményjavaslatokról, ill. azok indokairól *jegyzőkönyv* készül, amelyet azután valamennyi résztvevő személy és szerv számára megküldenek.

Ily módon, a Legfelsőbb Bíróság rendelkezik az ország valamennyi megyei és fővárosi bírósága kollégiumainak a legkülönbözőbb ítélkezési problémákkal kapcsolatosan elfoglalt véleményét tükröző anyagokkal, amelyeket azután elvi döntései, irányelvei, valamint kollégiumi állásfoglalásai meghozatalánál hasznosíthat.

Mindezek illusztrálására álljon itt az alábbi példa.

A Pécsi Megyei Bírósági Polgári és Gazdasági Kollégiuma az Igazságügyi Minisztérium Bírósági Főosztályának utasítására 1980. évben vizsgálat alá vette a Ptk. módosított új rendelkezéseivel összefüggő ítélkezési gyakorlatot.

A vizsgálat nyomán készült kollégiumi előterjesztésben, a véleményjavaslatok között 7/b. sorszám alatt szerepel az a tétel, hogy „Nem minősül ráépítésnek — az értékemelkedés nagyságától függetlenül — az ingatlanba eszközölt olyan beruházás, amely döntően az épület karbantartásával, szerkezeti változást nem eredményező kisebb átalakításával kapcsolatos. A ráépítésnek fogalmi eleme az épületnek szerkezeti, vagy beosztását érintő, vagy egyéb módon történő lényeges megváltoztatása.[7]

Ezt a véleményjavaslatot a Pécsi Megyei Bíróság Polgári és Gazdasági Kollégiumának 1980. október 23-án tartott ülése egyhangúlag jóváhagyta.[8]

A Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának a ráépítés jogkövetelményeivel foglalkozó 424. sz. állásfoglalása szinte szó szerint magáévá tette a Pécsi Megyei Bíróság Polgári és Gazdasági Kollégiumának — talán más megyei bíróságok részéről is megtámogatott — eme véleményét, kimondván, hogy a Ptk. 137. § (3) bekezdése vonatkozásában „Nem lehet közös tulajdont keletkeztető építkezésnek tekinteni az épület szerkezetét nem érintő karbantartási, korszerűsítési, felújítási és más építkezési munkát".

b) Az alsófokú bíróságok jogfejlesztési tevékenységbe való bekapcsolásának másik intézményesült formája a következő:

A Legfelsőbb Bíróság elvi döntéseinek, irányelveinek tervezetét — többek között — megküldi a megyei (fővárosi) bíróságok elnökeinek. Ezáltal ismét mód nyílik arra, hogy a megyei bíróság a tervezetben foglaltak véleményezésekor saját tapasztalatait, javaslatait a legfőbb bírói fórum tudomására hozza, amelynek azután lehetősége van arra, hogy az arra érdemeseket az elvi határozat végleges szövegébe beépítse. Ezen túlmenően, a megyei bírósági elnökök tanácskozási joggal részt vesznek a Legfelsőbb Bíróság Teljes Ülésén, ill. a Kollégiumi Üléseket előkészítő Tanácselnöki Értekezletre, továbbá a Kollégiumi Ülésekre meghívást kapnak.

Hadd hivatkozzunk itt is egy konkrét példára.

A Legfelsőbb Bíróság 1981. évben megküldte a szavatossági jogok érvényesítéséről szóló elvi döntésének tervezetét a Pécsi Megyei Bíróságnak is.

E tervezet II. pontjában rögzítést nyert az az elv, hogy „Ha a szolgáltatott dolog hibája a szavatossági elévülési határidő végén jelentkezik, és a jogosult a kifogását még a határidő lejárta előtt szóban közli a kötelezettel, a szavatossági jogait a jogosult a kifogás közlésétől számított három hónapon belül — de legfeljebb a jogvesztő határidő végéig — érvényesítheti".

Nos, a Pécsi Megyei Bíróság a fenti szövegezés helyett az alábbi megfogalmazást javasolta: „Ha a szolgáltatott dolog hibája a szavatossági elévülési idő végén, vagy csak azt követően jelentkezik és a jogo-

[7] Vö.: Pécsi Megyei Bíróság. 1980. El. II. C. 13/12. sz. I. sz. melléklet, 11. old.

[8] Pécsi Megyei Bíróság. 1980. El. II. C. 13/13. sz. jegyzőkönyv, 23. old.

sult igényét még a jogvesztő határidő lejárta előtt a kötelezetthez címzett jognyilatkozattal érvényesíti, a hiba felfedezésétől számított 3 hónapon belül keresetet akkor is indíthat, ha az elévülési, ill. jogvesztő határidő már eltelt, vagy abból három hónapnál kevesebb van hátra".[9]

A Legfelsőbb Bíróság a hibás teljesítésből eredő jogok érvényesítésének határidejéről szóló I. számú Polgári és Gazdasági Elvi Döntésében végül is magáévá tette a szóban forgó, talán más megyei bíróságok által is megerősített javaslatnak a lényegét, amikor a II. pontot ilyképpen konstruálta meg: „Ha a szavatossági igény a szolgáltatott dolog hibájának későbbi időszakban való jelentkezése folytán vagy egyéb menthető okból az elévülési határidőn belül nem volt érvényesíthető, a jogosult a szavatossági igényét az akadály megszűnésétől számított három hónapon belül akkor is érvényesítheti, ha az elévülési idő már eltelt, vagy abból három hónapnál kevesebb idő van hátra."

Ami a *burzsoá* közvetlen bírói jogfejlesztés mechanizmusát illeti, azt — a hagyományos felosztást követve — a kontinentális és az angolszász jogrendszerekben külön-külön vizsgáljuk, kezdve az utóbbival.

a) A *common law*-jogfejlesztésnek, így a mechanizmusának is, lényegi sajátossága abban rejlik, hogy az angolszász rendszerekben a bírói gyakorlatnak nemcsak az a szerepe, hogy *alkalmazza,* hanem, hogy kialakítsa a jogszabályokat.[10] Mindez pedig a precedensrendszer keretében megy végbe, aminek alapja a precedenskövetési kötelezettség *(stare decisis).*

Az *angol* jogrendszerben nem minden bírói fórum döntése válik kötelező precedenssé, hanem csupán a *három felsőbb bíróságé.* Ezek: a High Court of Justice, a Court of Appeal, s végül, de nem utolsósorban a House of Lords.[11]

Arról van tehát szó, hogy a *felsőbíróság döntése feltétlenül kötelezi az alsó bíróságot és rendszerint a vele egyenlő rangú bíróságot,* viszont az alsófokú bíróságok döntései nem kötelezik a felettük álló bíróságokat.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy természetesen precedenssé válhat egy *alsó bíróság* hézagkitöltő döntése is, ez esetben azonban a precedenssé válást — a felső bírósági döntésbe foglalást — nem astare decisis elve, a döntés autoritása, hanem csak annak meggyőző ereje támogatja.

Precedensereje nem az egész ítéletnek van, hanem csak a *ratio decidendi*-nek, azaz a döntés alapját kifejező jogelvnek. A határozat többi eleme: obiter dicta, amelyet figyelembe lehet venni, de amely nem kötelező.[12] Ilyképpen az ítéletből ki kell hámozni, mi annak a ratio decidendi-je. Az angol bírónak tehát nemcsak alkalmaznia kell a precedensekben foglalt jogelvet, hanem meg is kell keresnie, meg kell találnia a *megfelelő* jogelvet.

Természetszerűleg az angol bírák sem lehetnek szemellenzősek a társadalmi-gazdasági viszonyokban bekövetkezett változásokkal kapcsolatban, ezért nekik is meg kell birkózniuk a precedensrendszer új körülményekhez való igazításának feladatával.[13] Ennek mechanizmusa pedig abban áll, hogy az említett felső bíróságok élnek a ratio decidendi korlátozásának, kiterjesztésének, minősítésének, pontosításának, illetve új formába öntésének a lehetőségével,[14] az ún. megkülönböztetés technikájával (technics of distinction,[15] illetve a ratio decidendi megtagadásának (overruling) a jogával.[16]

Főként a „megkülönböztetés technikája" kínálkozik arra, hogy a bíróság a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődése következtében előálló új esettípust a korábbi ügy tényállásával összemérvén, köztük tényállásbeli eltérést felfedezvén, mellőzze a szőnyegen levő precedens ratio decidendi-jének alkalmazását.

Ez történt pl. a Loop v. Litchfield (1870) ügyben, ahol kimondták, hogy a „caveàt emptor" elve nem áll az inherensen veszélyes termékekre. Ezáltal a jogot egy új jelenséghez, az önmagában veszélyes dologhoz, pontosabban, a megnövekedett baleseti veszély társadalmi-gazdasági kihatásaihoz adaptálták.[17]

b) A kontinentális burzsoá jogrendszerekben zajló közvetlen bírói jogfejlesztés mechanizmusának mintegy „ideáltípusa" a *francia jog,* ahol is „az a felfogás uralkodik, hogy a jogszabálynak némi mozgási lehetőséget kell biztosítania a bírók számára; itt a jogszabály funkciója pusztán az, hogy bizonyos jogi *kereteket* szabjon meg, a bíró számára pedig *irányelveket.* A jogszabály szerzőjének, legyen az jogász vagy törvényhozó, nem szabad ennél tovább mennie és a részletek szabályozására törekednie, mert hiszen képtelen arra, hogy a gyakorlatban előforduló minden konkrét esetet előre lásson."[18]

Ebből fakad, hogy Franciaországban a jogot nemcsak a törvényalkotó által megfogalmazott jogszabályok alkotják, hanem ezeknek bírói értelmezése is. A francia jogalkalmazók — mutat rá René David[19] — manapság valójában csak akkor érzik magukat elemükben, ha az általuk ajánlott jogi megoldás alátámasztására egy vagy több törvény szövegére hivatkozhatnak. S ezért mondhatta a Code Civil százesztendős évfordulójának megünneplése alkalmával Ballott-Beaupré a Cour de Cassation elnöke, hogy a joggyakorlat, *anélkül, hogy bevárta volna az elméletben be-*

[9] Pécsi Megyei Bíróság. 1983. E1. II. E. 25. sz. 6. old.

[10] A bírói jogalkotás brit, amerikai és ausztrál modellje között fennálló különbségekre nézve l. *Jaffe,* L.: Englich and American Judges as Law-makers. Oxford, 1969.; *Lücke,* H. K.: The Common Law as Arbitral Law. Rechtstheorie, 1982. 1. sz.; *Abraham,* H. J.: The Judicial Process. New York, 1965.; *Abraham* (i. m. 282. old.) egyetértőleg idézi Norris nebraskai szenátor alábbi kijelentését: Van egy több mint 400 fős törvényhozó szervünk: a Képviselőház. Aztán van egy 100-nál kevesebb tagot számláló másik törvényhozó testületünk a Szenátus. És végezetül, rendelkezünk egy harmadik törvényhozó apparátussal is: ez a 9 tagú Legfelsőbb Bíróság, amely hatalmasabb mint az előző kettő együttvéve".

[11] Amíg a Court of Appeal 1978-ban 7500 ügyet tárgyalt, addig a House of Lords mindössze 83 fellebbezést bírált el. Vö.: *Carty,* H.: Precedent and The Court of Appeal. Legal Studies, 1981. No. 1. 68. old.

[12] Vö.: pl. *Paton,* G. W.: A text-book of jurisprudence. Oxford, 1948. 158—166. old.

[13] Miként azt pl. Lord Reid kifejtette a Pettit v. Pettit (1969) ügyben.

[14] Vö.: *Platon:* i. m. i. h.

[15] Vö.: *David,* R.: A jelenkor nagy jogrendszerei. Bp. 1977. 318—319. old.

[16] Vö.: *Friedmann* i. m. 50. old.

[17] Vö.: *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 463. old.

[18] *David:* i. m. 83. old.

[19] Uo. 89—90. old.

következő fordulatot, a „Code Civil segítségével a Code Civilen túl" haladt előre.[20]

Többek között a polgári jogi felelősség területén észlelhető ez a látványos fejlődés, példának okáért a Code Civil 1384. cikkével kapcsolatos bírói gyakorlatban, amely e szakaszban foglalt mondatrészt használta fel arra, hogy a vétkesség eszméjétől elvonatkoztatva a legteljesebb mértékig kifejlessze a „responsabilité du fait des choses" intézményét, összhangban a technikai haladás teremtette új szituációkkal.

A kérdés most már az, hogy mi jellemzi a szakadatlanul fejlődő társadalmi viszonyok és az őket csak inadekvátan tükrözni képes jogi szabályozás összhangját folyamatosan megteremtő eme bírói gyakorlat által kialakított „másodlagos jogszabályok" (David) keletkezésének francia mechanizmusát? Nos, a Cour de cassation, melynek feladata a francia bírói gyakorlat egységének, egyöntetűségének biztosítása, *ellenőrzi az alsóbb fokú bíróságok jogszabály-értelmező tevékenységét,* s kikényszerítheti, hogy azok a jogi normának általa kidolgozott „értelmezését" alkalmazzák.[21]

Egy felülről kontroll alatt álló, centralizált, a kódexből kiinduló bírói jogfejlesztési mechanizmussal állunk szemben tehát Franciaországban, amely e tekintetben *formailag* rokonságot mutat a szocialista modellel, ám nem tartalmilag. Éspedig azért nem mert *napjaink burzsoá jogrendszereiben* — a common law-t leszámítva — a *kódexek* „egyfajta *biblikus szerepbe:* a jog gyakorlati fejlesztése rendszertani hálójának, fogalmi készletének, módszertani keretének és referenceforrásának a szerepébe *hullottak vissza.*"[22]

Mindez pedig, természetesen rányomja bélyegét a bírói jogfejlesztés mechanizmusára is, hiszen a joggyakorlat — miként a francia példa is jelzi — „a kódex segítségével, a kódexen túl" elvet vallva, nemcsak átalakítja a kódexeket, hanem néhol összefüggő *széles területeken új jogot alkot,* formálisan továbbra is a kódex alapján. Ezt a tendenciát igen szemléletesen fejezi ki Savatier, amikor azt állítja, hogy a francia magánjog széles területeken megszűnt írott jog lenni és common law-vá vált.[23]

2. A közvetett bírói jogfejlesztés mechanizmusa

A bírói jogfejlesztés mechanizmusa e modelljének az a lényegi sajátossága, hogy abban a bírói gyakorlat mintegy végső pontját, utolsó fázisát képezi a jogfejlesztési folyamatnak, olyképpen, hogy az *igazságügyi kormányzat,* a *jogtudományi kutatások,* valamint az *ügyészi,* ill. némely esetben *az ügyvédi, ill. jogtanácsosi gyakorlat* által kialakított jogi megoldásokat átveszi. Nem immanens módon képződik tehát a jogfejlesztő hatás, mint a közvetlen bírói jogfejlesztésnél, hanem a fentebb említett tényezők összjátékának eredményeként.

A látszat az, hogy a bírói gyakorlatnak köszönhető ez a jogfejlesztő tevékenység is, hiszen ez adja meg a formáját, ez öltözteti jogalkalmazói köntösbe az adott jogi megoldást, ám ha genetikailag vizsgáljuk a jelenséget, nyomban kiderül, hogy az érdemi szerep nem az övé, a babérok nem őt illetik. Az alábbiakban konkrét példák tükrében kívánjuk felvázolni a közvetett bírói jogfejlesztés mechanizmusának burzsoá és szocialista jogrendszerbeli kontúrjait.

A *szocialista jogtudomány* bírói jogfejlesztésbe torkolló működésének kitűnő bizonyítéka a *román* joggyakorlat. Példának okáért a polgári jog területén a jogirodalom bőven foglalkozott az erkölcsi kártérítés kérdésével, s ezáltal gazdagította és árnyalta a jogalkalmazói gyakorlatnak azt az irányzatát, amely szerint közvetlen vagyoni jellegű kár hiányában is megítélhető kártérítés, ha a testi sértés, egészségromlás stb. a sérült társadalmi, családi lehetőségeit korlátozza az életben.[24]

Ha most általánosabb szinten nézzük a kérdést, akkor természetesnek kell tartanunk azt a tényt, hogy a szocialista jogtudomány képviselői, akik aktív résztvevői a kodifikációs munkálatoknak, egyben állandóan figyelemmel kísérik a bírói gyakorlatot, mégpedig kritikus szemmel, miáltal a bírói apparátus tevékenységének egyfajta „külső" értékelését végzik el. Érthető ezekután, hogy a bírói gyakorlat — különösen az elvi irányítást folytató Legfelsőbb Bíróság — nem maradhat közömbös a jogirodalom állásfoglalásaival szemben. Itt a jogi elmélet és gyakorlat egy nagyon is *kívánatos* kölcsönhatásos kapcsolatáról van szó.[25]

Éppen ezért helyeselhetjük azt a hazai jogéletünkben intézményesített módszert, hogy a Legfelsőbb Bíróság kiemelkedő jelentőségű elvi határozatainak tervezetét — véleményezés céljából — előzetesen megküldik az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének, valamint a tudományegyetemek jogi karainak.

A kapitalista jogrendszerek közül a „Professorenrecht"-nek titulált[26] *nyugatnémet* az, amelyben nagy tere van a jogtudományra épülő bírói jogfejlesztésnek. Minden túlzás nélkül állíthatjuk ugyanis, hogy szinte se szeri, se száma azoknak a produktumoknak, amelyeket az NSZK bírói gyakorlata a jogtudomány művelőivel kooperálva munkált ki, főként a magánjog területén. Példának okáért, a BGB 306. §-ában foglalt azon rendelkezéssel kapcsolatban, miszerint egy lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződés semmis, a jogirodalom és a bírói gyakorlat arra az egybehangzó álláspontra jutott, hogy ez a szabály csak az objektív lehetetlenségre vonatkozik, de a tör-

[20] Idézve Uo. 90. old. (kiemelés tőlem — V. A.).

[21] Vö.: *David,* R.: Le droit francais. Tome I. Les données fondamentales du droit francais. Paris, 1960. 164. old.

[22] *Varga* Csaba: A kodifikáció és határai. Állam- és Igazgatás, 1978. 8—9. sz. 713. old., ill. monografikus feldolgozásban: *Uő.:* A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség. Bp. 1979.

[23] *Savatier,* R.: Les métamorphoses économiques et sociales du droit privé d'aujourd' hui. 20 série, 1959. 8. old. (Idézi: *Eörsi:* i. m. 501. old. Hogy az ún. nordikus jogokban is ez a tendencia kísért, arra nézve ld. *Eörsi* Gyula: A skandináv jogról és jogtudományról. Bp. 1974. A „kontinentális" bírói jogalkotás társadalmi, történelmi okait, mibenlétét, valamint ideológiai aspektusait illetően ld. *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965. *Uő.:* A modern jogfilozófia alapproblémái. Bp. 1972. *Kulcsár* Kálmán: A jogszociológia alapjai. Bp. 1976. *Tumanov,* V. A.: A burzsoá jogi ideológia. Bp. 1977., ill. az újabb burzsoá irodalomban: *Rottleuthner,* H.: Richterliches Handeln. Frankfurt Á/M., 1973.; *Wank,* R.: Grenzen richterlicher Rechtsfortbildung. Berlin, 1978.; *Lautmann,* R.: Justiz-der stille Gewalt. Frankfurt/M. 1972.

[24] Vö.: *Iacovescu,* A.—*Rizenau,* D.: A jogtudomány és a joggyakorlat szerepe az új román polgári törvénykönyv kidolgozásában. Magyar Jog, 1978. 9. sz.

[25] Ld. erről részletesen *Peschka* Vilmos: A jogtudomány és a joggyakorlat. Jogtudományi Közlöny, 1967. 8. sz.

[26] *Koschaker,* P.: Európa und das römische Recht. 3. kiad. München und Berlin, 1958.

vény sem itt, sem másutt nem szabályozza az objektív lehetetlenséget.[27]

Az *igazságügy-minisztert* a szocialista országokban megilleti az a jogkör, hogy a bírósági gyakorlat egységének elősegítése érdekében — jogerősen befejezett ügyek alapján — tájékozódjék a bíróságok gyakorlatáról, elvi jelentőségű kérdésekben a Legfelsőbb Bíróságon elvi iránymutatást kezdeményezzen.[28]

Az *ügyészi gyakorlatnak* a bírói jogfejlesztéshez való alkotó és értékes hozzájárulása evidens — ám tudományosan alig elemzett — ténye a szocialista jogéletnek. Hogy az ügyészi apparátus — s különösen a Legfőbb Ügyészség — milyen komoly mértékben vesz részt a Legfelsőbb Bíróság irányelveinek, elvi döntéseinek, kollégiumi állásfoglalásainak megszületésében, arra álljon itt egy viszonylag friss hazai adat.

Ezek szerint a Legfőbb Ügyészség 1976-ban 9 esetben fordult elvi előterjesztéssel a jogalkalmazásban felmerült vitás kérdések megoldása érdekében a Legfelsőbb Bíróság elnökéhez.[29]

Az *ügyészi* gyakorlat bírói gyakorlatra való aktív hatásának *intézményesített csatornái* a következők.

A megyei főügyészségek képviselői részt vesznek a megyei bíróságok kollégiumi ülésein, a Legfőbb Ügyészség képviselői pedig a Legfelsőbb Bíróság kollégiumi ülésein és tanácsvezetői értekezletein. Az e fórumokon szereplő vitás jogalkalmazási kérdések megtárgyalása során az ügyészség törvényességi álláspontjának kifejtésével járul hozzá a bírói gyakorlat, illetve a Legfelsőbb Bíróság iránymutató állásfoglalásainak kialakításához. Így többek között a Legfelsőbb Bíróságnak az élet és a testi épség büntetőjogi védelméről szóló 15. számú irányelvében hasznosítást nyert a legfőbb ügyésznek az az észrevétele, hogy foglalkozni kell annak a helyzetnek a jogi következményeivel, amikor az életveszélyt okozó testi sértés egyben maradandó testi fogyatékosságot vagy súlyos egészségromlást okozott.[30]

A maradandó testi fogyatékosságot vagy a súlyos egészségromlást okozó és az életveszélyes sérüléssel járó testi sértés büntetési tételeire tekintettel az irányelv arra az álláspontra helyezkedik, hogy életveszélyt jelentő eredmény mellett jelentkező ezeket a következményeket súlyosító körülményként kell értékelni.

Az ügyészségnek ugyanakkor feladata, hogy egyes percsoportokban időnként *elemezze az ítélkezési gyakorlatot,* annak megállapítása végett, hogy az eljárás és a hozott határozatok megfelelnek-e a törvénynek. Nos, e felelősségteljes munka során számos esetben merült fel és merül fel az igény, hogy a gyakorlati jogalkalmazás segítésére az ügyészség a Legfelsőbb Bíróságnál irányelv, elvi döntés vagy kollégiumi állásfoglalás hozatalát *kezdeményezze.*

Végezetül, ami az *ügyvédségnek és a jogtanácsosi karnak* a szocialista bírói jogfejlesztésben játszott szerepét illeti, úgy kell vélekednünk, hogy ez egy meglehetősen gyenge intenzitású, mondhatnánk kevésbé látványos tevékenység az előbbiekhez képest, ami talán folyománya a fenti szakmák szocialista jogrendszerbeli státuszának. Úgy tűnik, hogy a jogtanácsosi gyakorlat bírói gyakorlatra való átütőbb erejű, átfogó jellegű ráhatásának egyetlen intézményes csatornájaként az országos munkaértekezletek szolgálnak, ahol is jó alkalom nyílik — többek között — a bírói gyakorlattal összefüggő jogtanácsosi álláspontok széles körű publikálására.

Sajnos nem áll rendelkezésünkre olyan empirikus anyag, amellyel a szóban forgó konferenciákon hallható „szirénhangoknak" a bírói gyakorlatban való visszhangra találását dokumentálhatnánk.

Az *ügyvédség* viszonylag kedvezőbb helyzetben van, mivel az ügyvédi kamarák képviselői tanácskozási joggal részt vesznek a megyei bíróságok, az Országos Ügyvédi Tanács képviselői pedig a Legfelsőbb Bíróság kollégiumainak ülésein, ahol is lehetőségük nyílik a bírói gyakorlat alakítását célzó véleményük kifejtésére. A közelmúltban pl. a Legfelsőbb Bíróságnak a gyermek elhelyezésével kapcsolatos általános szempontokról szóló 17. sz. irányelvének tervezetére tett észrevételeket az Országos Ügyvédi Tanács, melyeket a Legfelsőbb Bíróság hasznosított.[31]

A közvetett bírói jogfejlesztés mechanizmusának legfőbb pozitívuma, hogy abban megvalósul az igazságügyi társszervek és a jogtudomány művelőinek *kölcsönös vélemény-nyilvánításon alapuló együttműködése,* amely egyfelől kiküszöbölni képes a bírói jogfejlesztés „belterjességét", zártságát, másfelől pedig frissíti, dinamikusabbá teszi a bírói gyakorlatot.

Az, hogy a bírói jogfejlesztés mechanizmusának ez a modellje kollektív erőfeszítésen, munkán alapul, perspektivikusan felcsillantja az alkotó láncszemek közti *kapcsolatok még gyümölcsözőbbé tételének* a lehetőségét is, ami már önmagában egy jelentős célkitűzésként értékelhető.

Fentebb vázolt jogösszehasonlító és jogelméleti vizsgálódásaink sommázásaként a bírói jogfejlesztés mechanizmusát — műszaki analógiával élve — egy olyan gépezetként kell felfognunk, amelynek *motorját* az adott országok (leg)felső bíróságai képezik. Ezt a motort azonban számos fogaskerék hajtja meg, azaz egyfelől az alsó fokú bíróságoktól, másfelől pedig a jogtudománytól, az igazságügyi kormányzattól, az ügyészi, az ügyvédi és a jogtanácsosi praxistól kapja a működéséhez szükséges energiát.

A bírói jogfejlesztés mechanizmusa tehát egy komplex rendszert képez, amelyben a komponensek — optimális esetben — illeszkednek egymásba.

Fejtegetéseinket azzal zárjuk, hogy elérkezettnek tartjuk az időt arra, hogy egyszer s mindenkorra szakítsunk végre azzal a hagyományos nézettel, miszerint csak a legfelsőbb bíróságok a jogfejlesztés letéteményesei. A jogászi foglalkozások széles skálájának együttmunkálkodását feltételező és azt tükröző jelenségtartomány tehát az, amit bírói jogfejlesztésnek nevezünk.

---

[27] Idézi *Sándor* Tamás: Az adás-vétel néhány dogmatikai kérdése a német BGB-ben. Jogtudományi Közlöny, 1981. 2. sz. 108. old.

[28] Hazánkban ezt az 1972. évi IV. törvény 51. paragrafusának c) pontja rögzíti.

[29] Vö.: A szocialista ügyészi szervezet fejlődése a Magyar Népköztársaságban. A Legfőbb Ügyészség hivatalos kiadványa. Bp. 1978. 222. old.

[30] Vö.: *Czili* Gyula: A Legfelsőbb Bíróság 15. sz. irányelve az élet és testi épség büntetőjogi védelméről. Magyar Jog, 1982. 1. sz.

[31] Vö.: *Csiky* Ottó: A Legfelsőbb Bíróság 17. számú irányelve a gyermekelhelyezéssel kapcsolatos általános szempontokról. Magyar Jog, 1982. 9. sz.

SZEMLE

Takács Imre

Varga Gyula
1930—1984

Varga Gyula, az Eötvös Loránd Tudományegyetem főtitkára, az Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Perjogi tanszékének adjunktusa 1984. szeptember 2-án váratlanul elhunyt. Az egyetem oktatói kara, hallgatói, dolgozói és az egész magyar jogásztársadalom mély megrendüléssel fogadta a megdöbbentő hírt, hogy kollégánk és barátunk az általa annyira kedvelt Balaton áldozata lett.

Egy felfelé ívelő életpályát tört derékba az értelmetlen halál, egy olyan életutat, amely a képességek teljes kibontakozásával további tudományos eredményeket és gazdag gyakorlati alkotómunkát ígért.

Varga Gyula 1930. október 8-án született Nagykátán egyszerű szülők gyermekeként. Jogi tanulmányait 1950-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán kezdte meg, 1954-ben „summa cum laude" minősítéssel végzett. A jogi diploma megszerzése után az Építőipari Tervező Intézetben, majd a főváros XIV. ker. Tanács apparátusában jogi előadóként dolgozott. 1956. január 1-től a budapesti 3. sz., 37. sz. és a 7. sz. Ügyvédi Munkaközösségben dolgozott. Ügyvédi munkájának elismeréseként 1958-tól 1961-ig tagja volt a Budapesti Ügyvédi Kamara elnökségének. 1961-ben a Villamosipari Vállalatok vezető jogtanácsosa lett. Kilenc évi gyakorló jogászi tevékenység után a Polgári Eljárásjogi Tanszék meghívására oktató munkát vállalt. Gyakorlati ismereteit kiválóan hasznosította a tanszéki oktató-nevelő munkában, ennek elismeréseként hamarosan adjunktussá nevezték ki. Részt vett a tanszéken kiadott példatár és iratmintatár elkészítésében, rendszeresen jelentek meg cikkei, tanulmányai. (A polgári perrendtartás magyarázata. IX. fejezet Bp. 1976., A román polgári eljárás alapvonalai és elgondolások egy új román polgári perrendtartásról., Polgári Eljárásjogi Füzetek VI. Bp. 1974., Jogi továbbképzés. Magyar Jog, 1974., A bírósági meghagyás. Magyar Jog, 1973., A III. Polgári Eljárásjogi Nemzetközi Konferencia. Jogtudományi Közlöny, 1975., The overburden of supreme courts and its remady. In.: Comparative Law — Droit Comparé. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.)

A legszélesebb hazai szakmai körök elismerésüket fejezték ki azzal, hogy a Magyar Jogászszövetségben 1967-ben a szövetség titkárává választották. Már ebben a társadalmi funkcióban kitűnt szervezőkészségével, irányító tevékenységre való alkalmasságával. Ennek ismeretében 1976-ban a Jogi Továbbképző Intézet igazgatóhelyettesének nevezték ki. Intézeti szervező munkája mellett közreműködött a jogi szakvizsgák új rendszerének kimunkálásában, a szakjogászképzés megindításában. Példamutatóan lelkiismeretes munkája, szakmai felkészültsége, emberi tulajdonságai ismételten ráirányították a figyelmet, amikor 1980-ban a megüresedett egyetemi főtitkári posztot be kellett tölteni.

Az Egyetemi Tanács egyöntetű bizalmát, az Egyetem vezetőinek megbecsülését és a felügyeletet gyakorló minisztérium teljes elismerését élvezhette az egyetemi főtitkári munkakörben, amelyet legjobb tudása szerint látott el. Alapvető emberi tulajdonságaihoz tartozott, hogy mindenkihez figyelmes, ugyanakkor mindennel törődő igényes főnök, kolléga és jó barát maradt vezető munkakörében. Nem rangjával, hanem emberségével, közvetlenségével, egyszerűségével és soha nem hiányzó udvariasságával a legszélesebb körű tiszteletet és szeretetet vívta ki magának. Derűs egyénisége, szelíd humora sokakat segített át keserű pillanatokon. Nehéz helyzetekben is töretlen optimizmussal kereste a kivezető utat és nyíltságával, kapcsolatteremtő képességével rendszerint meg is találta azt. A társadalmi szervezetekkel, köztük a hallgatók érdekeit képviselő ifjúsági szervezet vezetőivel is kitűnő munkakapcsolatot tudott teremteni, nyitott volt a hallgatói érdekek, szociális problémák iránt.

Varga Gyula oktató munkájának, jogászszövetségi, intézeti és tanszéki tevékenységének aranyfedezete szaktudományának alapos ismerete, a polgári perjog aktív és eredményes művelése volt. Tagja volt annak a tanszéki kollektívának, amely az Igazságügyi Minisztériumtól megbízást kapott az új polgári perrendtartás koncepciójának előmunkálataira. Tudományos munkájában mindenekelőtt a perjog egyik központi kérdésével, a bizonyítási kötelezettséggel foglalkozott. Ennek a feldolgozását tervezte kandidátusi disszertáció formájában is. (Tárgyalási elv, bizonyítás és ténybeszerzés. In.: Polgári Eljárásjogi Füzetek II. Bp. 1972., A bizonyítási teher és a bizonyítási kötelezettség fogalma a polgári perben. Kari Acta. XIV. kötet, 1972., A vélelmek és hatásuk a bizonyítási eljárásra. Kari Acta XVII. kötet. 1975. Ugyanez németül az egyetemi Annales 1975. évi kötetében.). A korszerűség iránti fogékonyságát jelzi, hogy vizsgálta a technika lehetséges alkalmazását a bizonyítási eljárásban. (A tudományos-technikai haladás eredményeinek alkalmazása a polgári perbeli bizonyításban. Előadás a Szovjet—Magyar Eljárásjogi Kollokviumon Leningrádban, 1979.) Pályafutásának tragikus hirtelenségű megszakadása ellenére is értékes tudományos eredményeket, a polgári eljárási törvény kodifikációs munkálataiban felhasználható iránymutatásokat hagyott ránk.

Varga Gyula emlékét kegyelettel őrzik közvetlen munkatársai, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, az Állam- és Jogtudományi Kar oktatói, hallgatói és dolgozói, és őrzi az egész magyar jogásztársadalom.

Takács Imre egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

Lázár Miklós

A társadalomra veszélyesség hiánya és a törvényesség közötti viszony

Van olyan nézet, amely szerint a bűncselekmény formális megvalósulása ellenére a bíróság anélkül, hogy ezt jogi okokra alapozná, csupán az adott eset konkrét körülményeinek belátása szerinti értékelése alapján, megállapíthatja a társadalomra veszélyesség hiányát és ezen az alapon a bűncselekmény meg nem valósulását. Más, a kérdést érintő nézetek, megkerülve a kérdésre az egyenes választ, elvileg homályosak. A kérdésre adandó egyenes válasz azonban a törvényesség és a gyakorlat érdekében, nézetem szerint, szükséges, nem kerülhető meg. E nézetekkel szemben szükségesnek látom felhívni a figyelmet az alábbiakban néhány gondolatra.

Bevezetésképpen, a társadalomra veszélyesség némely fetisizálási jelenségének előfordulására tekintettel, nem felesleges arra utalnom, hogy a társadalomra veszélyesség nem valamiféle új szocialista, eddig teljesen ismeretlen fogalom. Ellenkezőleg, különböző szóhasználattal más társadal-

Lázár Miklós ny. tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

mi rendszer jogtudományában is ismert, illetve a múltban is ismert volt. (Erre a mai szakirodalom is utal.) Rövidség kedvéért egyetlen régi magyar szerzőre utalok. Vámbéry Rusztem ezt írja „...az adott társadalmi rend zavartalan fennállását sértő cselekményt tekintjük társadalomellenesnek. Kétségtelen továbbá, hogy a bűntett az állami védelem alatt álló érdeket sértő vagy veszélyeztető cselekmény".[1] E fogalom társadalmi-gazdasági tartalma a társadalmi rendszer függvényében viszonylagos ugyan, de ez nem változtat azon, hogy nem új fogalom. Mint Marx írja „...minden új osztály ..., amely egy előtte uralkodó osztály helyébe lép, kénytelen a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként feltüntetni, vagyis eszmeileg kifejezve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy tekinteni mint egyedül ésszerű általános gondolatokat".[2] Az a körülmény pedig, hogy a társadalomra veszélyesség kifejezést szerepeltetik-e a törvény szövegében a bűncselekmény meghatározásában, vagy ellenkezőleg, az elméletben hagyják, mitsem változtat azon, hogy a törvényhozó minden rendszerben az általa védeni kívánt osztály, illetve társadalom érdekeit sértő vagy veszélyeztető cselekményeket (mulasztásokat) határozza meg bűncselekményként.

A régi jogrendszer recipiálása nyilván nem lehetséges egy olyan forradalmat követően, amely a teljesen új termelési módra való áttérést tűzi ki közvetlen céljául: nem lehetséges, hogy a termelési mód átalakuljon, míg ugyanakkor a jogviszonyok megmaradjanak régi állapotukban. Ilyen helyzetben kézenfekvő lehet a bíróság felhatalmazása arra, hogy az új társadalmi-gazdasági viszonyok által megkívánt esetekben, mellőzve a régi jogot, analógia útján bűncselekményt állapítson meg, vagy mellőze azt — belátása alapján — a társadalomra veszélyesség fennforgásától vagy fenn nem forgásától függően. Ez: ítélkezés közvetlenül a gazdasági-társadalmi tartalom alapján, a jogi forma nélkül. Magyarországon azonban a felszabadulás után, az ismert történelmi körülmények között a régi jog hatályban maradt. A szükséges újabb jogszabályok a fejlődés folyamán jelentek meg. Nem kétséges, hogy jelenlegi társadalmunk fejlett jogrendszerrel rendelkezik, következésképp gyakorlati szüksége sincs annak, hogy a bíróság a „formális" joggal ellentétben állapítson meg vagy mellőzzön bűncselekményeket. El lehet képzelni ugyan egy olyan „humanista" nézetet, amely csak az elkövető javára megengedhetőnek tartja a törvény ilyen félretételét, azt, hogy a jog ne hatályosuljon. Egyébként Büntető Törvénykönyvünk a csekély jelentőségű bűncselekmények esetében az enyhítés lehetőségeinek legszélesebb skáláját biztosítja. Itt jegyzem meg, hogy míg a jogalkalmazásban a büntetés, illetve az eljárás mellőzése a törvényben írt esetekben nem képezi a bűncselekmény fogalom negációját, addig a bűncselekménynek az általam vitatott nézet szerinti tagadása arra vezet, hogy a definiált fogalom nem fogalommá válik.

A társadalomra veszélyesség a törvényalkotás során mint a bűncselekmény társadalmi-gazdasági tartalma jön figyelembe. A jogalkotó megfelelő előkészítés, kutatások felhasználásával, a bírósági gyakorlat értékelésével választja ki azokat a cselekménytípusokat, amelyek elkövetése a társadalomra olyan fokban veszélyesek, hogy azokat bűncselekményekké szükséges nyilvánítani. Felvett tárgyunk keretét meghaladja annak vizsgálata, hogy a törvényalkotó milyen módszereket és tapasztalatokat használ fel ahhoz, hogy megállapítsa azoknak a cselekményeknek a körét, amelyek elkövetőit olyan súlyos szankciókkal lehet sújtani, amelyek a legfontosabb emberi értékeket érintik, így többek között az emberi szabadságot és az életet. Fel kell tételeznünk, hogy a törvényhozó képes meghatározni a büntetőjog legelemibb, elhatároló kérdését, azt, hogy egyáltalán milyen cselekmények bűncselekmények. Olyan feladat ez, amelyet semmilyen körülmények között nem lenne helyes lefelé a bíróra áthárítani, aki nyilvánvalóan nem rendelkezik azokkal az eszközökkel és azzal az általános politikai, gazdasági-társadalmi áttekintéssel, mint a törvényalkotó. A jog a társadalmi-gazdasági viszonyok egyfajta tükröződése. A jogot az állam állapítja meg megfelelő szervei útján. Ezzel kapcsolatban idézem a következőket: „Minthogy az állam az a forma, amelyben valamely uralkodó osztály egyénei a közös érdekeiket érvényesítik és amelyben egy korszak egész polgári társadalma összefoglalódik, ebből következik, hogy minden közös intézmény az állam révén közvetítődik, politikai formát kap." Utalok még a következő kijelentésre is: „Az uralkodóvá vált osztály a maga általános érdekeinek a közös hatalma által ad kifejezést, nyújt védelmet."[3] Ezekre a kijelentésekre csak azért utalok, mert szeretném kézenfekvővé tenni, hogy jogot csak az állam, illetve az általa ezzel meghatalmazott szerv alkothat. Ennek az alábbiakban lesz még jelentősége, ahol kétségbe vonom az olyan fejtegetések helyességét, amelyek szerint a szokás és a joggyakorlat is jogot alkot.

A társadalomra veszélyesség specifikus jellege. A valóságban társadalomra veszélyesség csak mint specifikus társadalomra veszélyesség létezik. Csak ez tekinthető *büntetőjogilag releváns* társadalomra veszélyességnek. A társadalomra veszélyesség a vonatkozó bűncselekmény-típus *tulajdonsága,* mert a vonatkozó bűncselekmény a tényállásban meghatározott *ismérvek összességénél fogva* sérti vagy veszélyezteti a társadalom érdekeit. Megjegyzem, hogy általánosságban azt lehet mondani, hogy más jogágazatokhoz, sőt bizonyos, az erkölcs körébe tartozó cselekmények is társadalomra veszélyeseknek tekinthetők. Egy általános társadalomra veszélyességi fogalom gyakorlatilag nem elhatároló a büntetőjogi büntetést érdemlő cselekmények viszonylatában. Inkább úgy fogalmaznék, hogy *a büntetőjogilag releváns* társadalomra veszélyesség a Különös Részben meghatározott ismérveiknél fogva társadalomra veszélyes cselekmények közös általános tulajdonsága.

A tartalom és a forma dialektikus egysége. Az általam vitatott nézet — amely szerint a bűncselekmény megvalósulhat „formálisan", de ugyanakkor a konkrét esetben társadalomra veszélyesség hiányában nincs bűncselekmény — értelmezhető úgy, hogy a tartalom elválik a formától. A marxizmus szerint a törvény nem spekuláció, nem elvont eszme, hanem társadalmi tények jogi kifejeződése. A törvényi tényállásban a tartalom mint társadalmi-gazdasági viszonylat, illetve mint e társadalmi-gazdasági viszony védelmének szüksége jut kifejezésre. Helyesen írja Peschka Vilmos, utalva Marxra, hogy a forma a dialektikus materializmus értelmezésében mindig meghatározott tartalom formája. A formának nincs értéke, ha nem a tarta-

[1] *Vámbéry* Rusztem: Büntetőjog. Bp. 1913. Grill, 167. old. Ld. még: A nemi ragályozás veszélye. Bp. 1917. 3. old., és Büntetőpolitikai követelések. 1900. 15. old.

[2] *Marx—Engels* Művei 3. köt. Bp. 1960. 46—47. old.

[3] *Marx—Engels* Művei 3. köt. A német ideológia. Bp. 1960. 14. old. Ld. *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai c. mű 76. old. Bp. Akadémiai Kiadó. 1971.

lom formája, Peschka szerint a jogalkotó választja meg a formális jogalkotási technikát, de „a jogalkotás formája, a jogalkotó által a jogi normák tartalmának megformálásában alkalmazott technika mindig a készülő jogszabály által meghatározott".[4]

Az anyagi büntetőjog nem korlátozódik a Büntető Törvénykönyv alkalmazására, ugyanis annak eldöntéséhez, hogy van-e bűncselekmény a konkrét esetben igen gyakran kell a választ a jogrendszer más ágazatainak szabályaiban és intézményeiben megtalálni. Bármilyen kézenfekvő ez, mégis tapasztalható, hogy néha elkerüli a figyelmet, különösen annak esetében, aki nem szembesült a jogalkalmazás során ilyen konkrét esetekkel elég széles körben. Bűncselekmény hiánya (esetleg bűnösség hiánya) forog fenn nemcsak a Btk-ban külön megjelölt esetekben, hanem minden olyan esetben is, amikor a cselekmény (mulasztás) az adott körülmények között a jogrendszer valamely más ágazatának jogszabálya vagy jogintézménye értelmében nem tiltott, hanem megengedett vagy éppen parancsolt. Nemcsak az a tevékenység megengedett, amelyet a jogszabály explicite ír elő, hanem az is, amely az adott jogrendszer intézményeihez képest implicite megengedett. Egyes ilyen szabályok részletesebbek, mint például az orvosi, egészségügyi vagy a fegyverhasználati szabályok, mások kevésbé kazuisztikusak, de a megfelelő jogszabály, illetve az abban létrehozott jogintézmény ilyenkor is eligazító abban a kérdésben, hogy tiltott cselekményről és így bűncselekményről van-e szó, vagy sem. Így például, ha szem előtt tartjuk a család jogintézményét és ezzel kapcsolatosan a szülői jogokat, nem kell töprengenünk azon, hogy miért nem valósul meg testi sértés bűncselekménye, ha az anya kislányának a fülét, fülbevaló viselése céljából kilyukasztatja. Más példára utalva, azáltal, hogy az állam elismer valamely vallást, implicite elismeri annak gyakorlását; ehhez képest az izraelita vallás esetében a körülmetélés a jogrendszerünkből folyóan nem valósítja meg a testi sértés bűncselekményét, ezért nem szükséges az, hogy a társadalomra veszélyesség és a bűncselekmény hiányát a szokásjoggal, illetve a szokással indokoljuk. (Itt a példa kedvéért tekintettem el attól, hogy az Alkotmány 63. §-ának az (1) bekezdése a vallás gyakorlását külön is biztosítja.) De a jogi bizonytalanság tapasztalható némelykor a sport során előforduló testi sértés tekintetében is; ugyanis a bűncselekmény hiányát csak a sértett beleegyezésére, esetleg a „szokásra" alapítják. Nézetem szerint a sport és e körben a küzdő jellegű sport is megengedett, az állam által szükségesként elismert tevékenység. Utalok arra, hogy államunk megalkotta a testnevelés irányításáról szóló 1973. évi 9. sz. törvényerejű rendeletet, amellyel létrehozta a Testnevelési és Sport Hivatal intézményét. A 2. § f) pontja szerint a Hivatal feladata „a testnevelés és a sport területével összefüggő jogszabályokban meghatározott hatósági jogkör gyakorlása". A törvényhely g) pontja szerint a Hivatal a szakszövetségek szervezetét és működését szabályozza. Természetesen nem lehet kétséges, hogy a jogszabály alkotásánál figyelemmel voltak arra is, hogy a sportoló valamely sportegyletbe való önkéntes belépésével magára irányadónak ismeri el az adott sporttevékenységre irányadó szabályokat. Mellesleg megjegyezve, ezek rendszerint nemzetközileg elismert szabályok.

Az elv, amely szerint a bíróság a törvénynek van alárendelve, a bírói függetlenség elve a törvényesség fontos biztosítéka. A bíróság döntését csak olyan elemekre alapíthatja, amelyek a hatályos jogba beilleszthetők (ez vonatkozik a szokásra, elméleti nézetekre is stb.). A jogon kívüli elemek erőltetése a bíróságra a törvényesség lazításának az irányzatát idézhetik fel.

Tárgyunkkal kapcsolatos néhány tételre utalok az alábbiakban. Az általam vitatott nézet szerint a bíró a társadalomra veszélyesség hiányát és ezzel a bűncselekmény hiányát „formális" jogi indokok nélkül, a konkrét körülmények alapján is megállapíthatja. (Az előbbi „formális jogi" kifejezés nem azt jelenti, hogy szerintem létezne jog, amely nem forma.) Az általam az alábbiakban említendő tételek mindegyike egy külön tanulmány tárgyát szolgálhatná, itt azonban, rövidség kedvéért, csak ezek felsorolására szorítkozom.

Szerintem ilyen elv az, hogy a bíróság indokolási kötelezettsége nem korlátozódik a ténybeli indoklásra, hanem kiterjed a *jogi indokolásra* is (Bp. 163. § (4) bek. ut. tétele.)

Ismert tétel az is, hogy szocialista jogrendszerünk az *írott jog* elvét fogadta el.

Uralkodónak mondható nézet szerint a *bíróságnak nincs törvényalkotási joga.* Szembe kell néznünk ezzel akkor is, ha elszigetelten ezzel ellentétes jelenségekkel is találkoztunk már. A hatályos jog építő, feltáró jellegű értelmezése viszont nem tekinthető jogalkotásnak.

Továbbá az úgynevezett „szokás" nem jog, ugyanis nem az állam alkotja az előírt formában és következményekkel.

Ha pedig sem a bírósági gyakorlat, sem a szokás nem alkot jogot, akkor a kettő együtt sem alkot jogot. Következésképp felvett tárgyunk körében a mindkettőre — a szokásra és a joggyakorlatra — való közös hivatkozás sem alapozhatja meg egymagában a törvényben bűncselekményként meghatározott cselekménynek a bíróság részéről nem bűncselekménnyé nyilvánítását.

Bizonyos nyugati elméletekre alapozható lenne az általam vitatott nézet. Így a kelseni tiszta jogtan szerint ez elképzelhető lenne. E tan szerint minden norma egy magasabb rendű normából eredezteti erejét, ennek a lépcsőzetnek legmagasabb fokán végül csak egy feltételezett norma áll. Ez a tanítás tehát végső fokon egy hipotetikus legfelső általános normán alapszik. Emellett megkülönbözteti az individuális normát is. Ez utóbbi a konkrét esetre korlátozott. Mint Kelsen írja: minden bírói ítélet „...norma, éspedig individuális, érvényességében a konkrét esetre korlátozott norma".[5] Máshol ezt írja: „...az is előfordulhat, hogy a bíróság általános norma nélkül is jogosult arra, hogy az előtte levő ügyben individuális normát alkosson." Ilyenkor a bírósági döntés tartalmát „a jogszabályalkotás vagy a szokás útján kialakult anyagi jogi általános norma nem határozza meg".[6] Mint Peschka Vilmos írja Kelsent idézve: „...a szabad jogtalálás esetében ... az igazságeszme relativitása folytán a pozitív jog generális normája, illetve a törvényhozó igazságeszméje helyébe a bíróság lép. A bíró is egy általa helyesnek tartott igazságeszméből mint generális normából vezeti le az individuális jogi normát".[7] Mint az előzőekből látható, a tiszta jogtan elmélete alapot nyújtana arra, hogy a bíró a hatályos jogrendszerre alapított jogi indokolás nélkül is kimondja, hogy valamely, a törvény szerint bűn-

[4] *Peschka* Vilmos: Jog és jogfilozófia. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 71. old. és 323 old.

[5] Hans *Kelsen:* Reine Rechtslehre. Wien, 1960. 20. old.

[6] Hans *Kelsen* i. m. 259. old.

[7] Ld. *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Bp. Gondolat, 1972. 269. old.

cselekményként meghatározott magatartás a konkrét esetben nem veszélyes a társadalomra és nem bűncselekmény.

Ugyancsak megtehetné ezt a jogalkalmazó a természetjog valamely változata alapján. Kelsennél olvasható ez a kijelentés: „A természetjognak mint egy természetes rendnek megfelel az, hogy ennek normái, mert azok közvetlenül a természetből, Istentől vagy az értelemből erednek, éppen olyan meggyőzőek, mint a logika normái."[8] Egy másik szerzőnél a természetjogról ez olvasható „...érthető, hogy az értelmet, helyesen a rációt, a lelkiismeretet vagy a jogérzéket a természetjog vagy a természetjogi felismerés forrásaként jelölik meg".[9] Van a természetjognak egy olyan elmélete is, amely a természetjog alatt „...minden olyan teóriát ért, amely az államnak a jog feletti (általános) rendelkezési jogát tagadja...".[10] De alapozható lenne az általam vitatott nézet bizonyos pszichológiai elméletekre is. Így Petrazsickij intuitív jogára, amelynek lényeges vonásait Peschka a következőkben sorolja fel: „Az intuitív jog tulajdonságai személyenként változnak; tartalmát tekintve egyéni és eltér a tételes jogtól; korlátlanul változékony és alkalmazkodóképes; nagy hatásterülete és alkalmazási köre van".[11]

Az előzőekben már utalás történt arra, hogy szocialista rendszerünk az írott jog elvét fogadta el. (Nem szükséges itt ismertetnünk a jog definícióinak sorát.) A marxista elméletben a jogot általában az állam által alkotott vagy szankcionált normák összességének tekintik, amely a pozitív jogon kívül semmiféle más jogot nem ismer el mint ilyet. Természetesen minden más is lehet logikus lényeglátás, helyes felismerés, a valóság valamely részletének megragadása, jogi nézet, morál, jogtudat, szokás vagy jogpolitika. Ezek fontos szempontokat hordozhatnak, az objektív társadalmi tartalmat közvetíthetik és ezért jelentős hatással lehetnek a jogalkotásra, de nem képeznek jogot, mert nem az állam jogalkotási tevékenységének az előírt formában létrejött, állami erővel biztosított eredményei vagy megnyilvánulásai. Nem rendelkeznek a jog ismérveivel. A jogelméletek, a jogtudat és más elemek a bírósági gyakorlatra, a jogalkalmazásra annyiban lehetnek hatással, amennyiben a hatályos jogba beilleszthetők.

Konklúzióként és félreértések elkerülése végett szeretném kiemelni, hogy felfogásom szerint a Büntető Törvénykönyv bevezető részében felvett olyan rendelkezés, amely szerint a Különös Részben meghatározott bűncselekmény tényállásának a formális megvalósulása ellenére nem forog fenn bűncselekmény, ha a konkrét esetben az elkövetett cselekmény nem veszélyes a társadalomra, nem jelent többet, mint a jogalkalmazó figyelmének felhívását arra, hogy a bűncselekményt kizáró okok nem korlátozódnak a Büntető Törvénykönyvben meghatározott ilyen okokra, hanem a társadalomra veszélyes jelleget és a bűncselekmény megvalósulását kizárhatják a jogrendszer megfelelő más rendelkezései is; nem lehet ugyanis bűncselekmény az, ami a jogrendszer más ágazatainak jogszabályaihoz vagy jogintézményeihez képest megengedett vagy éppen kötelességként előírt magatartás.

[8] Hans *Kelsen:* Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus. Charlottenburg, 1928. 8. old.

[9] *Kaufmann—Hassemer* (szerk.): Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtslehre der Gegenwart, Müller Verlag. Heidelberg—Karlsruhe, 1977. 337. old.

[10] *Kaufmann—Hassemer* i. m. 28. old.

[11] *Peschka* Vilmos: Jog és jogfilozófia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1980. 15. old.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Trócsányi László

Visszaemlékezés egy régi igazságügyi intézményre

Negyven éve, hogy az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület budapesti I. Ráth György u. 20. alatti internátusa a mellette levő egyesületi bérházzal együtt a harci cselekmények áldozata lett. Mindkét épület teljesen megsemmisült.

Az internátus 1912-ben épült, az egyesület 1917-ben „Grecsák Károly Kollégium" névvel ruházta fel az egyesület alapító elnökének, *Grecsák Károly* kúriai bírónak az internátus építése körüli fáradozásának elismeréseképpen.

Az internátus 80 diák befogadására szolgált eredetileg, majd néhány szobát később bírói lakások céljára leválasztottak. Az első években nemcsak főiskolás ifjakat vettek fel, de a középiskola felsőbb osztályainak tanulóit is. Az internátus épületében talált kezdettől fogva elhelyezést az egyesület központi vezetősége, a pénztár és a titkárok. Az internátus céljaira a nagy ebédlő és társalgó termen kívül 49 lakószoba szolgált az internátus megnyitásakor. Az internátushoz csatlakozott a I. Tóth Lőrinc u. 6. alatti szomszédos 2000 négyzetöles telken 4 teniszpálya és kuglizó. Az internátus lakói csekély díjért sportolhattak és szórakozhattak is.

Az idők folyamán az internátusba felvehető személyek köre bővült, nemcsak bírák és ügyészek fiait, de más főiskolás ifjakat is felvettek. Ezenkívül befogadást találtak szigorlók, bírói és ügyvédi vizsga előtt álló ifjak is, minthogy a három vidéki egyetem fokozódó vonzására tekintettel az internátus bírák és ügyészek hozzátartozóival egyre kevésbé telt meg.

Az intézet igazgatója 1918 óta *Zachár István* volt, aki mint ítélőtáblai tanácselnök később a kassai ítélőtábla élére került. 1936-ban vette át tőle az internátus vezetését *Kovács György,* a budapesti I—III. ker. járásbíróság elnöke.

Az internátus életéről rendszeresen beszámolt az 1915-ben indult Bírák és Ügyészek Lapja, amely az 1909-ben alapított OBÜÉ Hivatalos Értesítő helyébe lépett. A Bírák és Ügyészek Lapja 1938-ban a Magyar Jogi Szemlébe olvadt be, amely ettől fogva mint az OBÜÉ hivatalos közlönye jelent meg. Az internátus életével foglalkozott még *Mészáros Lajos:* Az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület huszonötéves története (1907—1932) című könyvében is.

Az internátus vendégszerető falai között nyertek elhelyezést az első világháború alatt az Erdélyből menekült bírák és ügyészek családostul hosszabb-rövidebb időre, a második világháború alatt pedig a menekült lengyel bírák és ügyészek nagyszámú csoportja kapott átmeneti szállást.

Az internátus megsemmisülésével egy nemes célt szolgáló igazságügyi intézmény szűnt meg. Emlékét csak mi, akik hajdan az internátus lakói voltunk, őrizzük és ápolgatjuk — elsősorban *Félix Andor* volt kollegista társunk szervező készségének köszönhetően — évenként egyszer tartott baráti összejöveteleinken.

Trócsányi László ny. tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

Tauber István

Bócz Endre: A személyi társadalomveszélyesség a büntetőjogban

Régi adósságát törlesztette a bűnügyi szakirodalom. Bócz Endre könyve tényleges és lényeges hiányt pótolt. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában 1983 végén megjelentetett több mint 400 oldalas mű a büntetőjogi és kriminológiai gondolkodás régóta vizsgált, de mindig is élesen vitatott problémáját, a személyi társadalomveszélyességet tárgyalja.

A könyv alapjául a szerzőnek 1976-ban megvédett: „A személyi társadalomveszélyesség fogalma, összetevői és értékelése a büntetőjogban" c. kandidátusi disszertációja szolgált.

E problémával a bűnügyi szakirodalom már korábban is számtalan cikkben és monográfiában foglalkozott, de mindeddig csupán egyes részterületeit érintve, vagy mint egy másik összefüggésrendszer egyik komponensét — s ebből következően, csak egyes dimenzióit, sajátosságait — vizsgálva. Bócz Endre könyve (és korábban megvédett disszertációja) az első olyan munka, amely e témakört átfogóan, tudományos igénnyel és mélységben tanulmányozza, mutatja be.

A szerző eddigi elméleti és gyakorlati tevékenységét ismerő olvasó számára azonnal — szinte 40—50 oldal után, de munkásságát csupán e könyv alapján megismerő olvasónak a könyv egészének elolvasása után feltűnnek a szerzőre jellemző sajátosságok. Ezeket a következőkben lehet összefoglalni:

a) Alaposság. A könyvben érintett minden lényeges témakörben a szerző a hazai és a külföldi szakirodalom eredményeinek ismeretében a felmerülő lehetőségek valamennyi variációját kritikusan átgondolva vizsgálja a kérdéseket és igyekszik azokra választ adni.

b) A gyakorlat ismerete. Köztudomású, hogy Bócz Endre régóta dolgozik a gyakorlatban, mint ügyész és nem is akármilyen igényességgel. A gyakorlat alapos ismerete viszont szinte kínálja azt a lehetőséget, hogy a szerző az elméleti következtetéseket, problémákat szembesítse a joggyakorlattal, konkrét példákkal.

c) A következetes és logikus gondolkodás. A könyv egész szellemét ez jellemzi. Ez — több más jelenség mellett — alapvetően két sajátos ismérv következménye: egyrészt a szerző elméleti igényességének, másrészt gyakorlati tapasztalatának. Ezen utóbbival kapcsolatban a következőkre szükséges utalnunk: aki hosszabb időt dolgozott a gyakorlatban, azt a mindennapok munkája rákényszerítette (pl. a közvetett bizonyítékok értékelése során) a zárt logikai rendszert alkotó következtetések kialakításának igényességére.

d) Az előzőekben leírtak ellenére a szerző kerüli a dogmatizmust és ún. „nyitott rendszerben" gondolkodik. Félreérthetetlenül utal arra, hogy az általa feltárt és bemutatott összefüggések a tudományos gondolkodási folyamat egy bizonyos fejlettségi szintjének eredményei, de ugyanakkor jelzi e szint korlátait is. Ezért nem akar ún. „abszolút" igazságokat „leszögezni" és végig fenntartja a tévedés „lehetőségének jogát". A szerző azzal is tisztában van, hogy minden kérdésre nem adhatott (de nem is akart adni) választ.

e) A szerző gondolkodására és a könyv egészére jellemző a szerénység. Ez már a könyv címében is megmutatkozik. A mű ugyanis nemcsak büntetőjogi szempontból vizsgálja a személyi társadalomveszélyességet. A szerző gondolkodásmódjára, módszertanára ugyanis az interdiszciplinaritás a jellemző. A felmerülő problémákat, kérdéseket a szerző büntetőjogi, filozófiai, kriminológiai, pszichológiai, szociálpszichológiai, pedagógiai és szociológiai szempontból egyaránt vizsgálja. Véleményem szerint egyetlen hiányossága a műnek abban található — bár lehet, hogy ez nem is hiányosság, hanem a témaválasztás specifikumából adódó sajátosság —, hogy a szociológiai szemléletmód mintha háttérbe szorult volna. Pedig napjainkban éppen a szociológia különböző ágazatai szolgáltatják a legtöbb eredményt és egyben támpontot a társtudományok számára.

A könyv három részben és nyolc fejezetben tárgyalja mondanivalóját. Teljesen felesleges lenne a könyv egészét, valamennyi részletét bemutatni, mivel ezek összességükben egy könnyen áttekinthető és logikus rendszert alkotnak. Ez annak ellenére igaz, hogy az egyes eredményekig, következtetésekig elvezető gondolati folyamatok elolvasása — különösen a szakemberek számára — külön élményt jelent.

A végső következtetéseket, illetve az ezekből felépülő gondolati rendszert kissé leegyszerűsítve a következőkben lehet összefoglalni:

1. A személyi társadalomveszélyesség „nem jogi — még kevésbé büntetőjogi —, hanem társadalomfilozófiai fogalom", amely a személyiségnek mint állandóan és dinamikusan változó pszichikus viszonyrendszernek, a társadalommal való kölcsönhatásos folyamatának leírására szolgál. Lényegében egy tulajdonság, amely a személyiséget nem a haladással összhangban vezérli és emiatt egy negatív viszonyulást fejez ki. Ennek ellenére a személyiség egy többszörösen összetett komplex fogalom. Ebből kiindulva, e tulajdonság olyan tendenciát jelez, „amelynek valószínű következménye a lényegében változatlannak feltételezett környezetben társadalomra veszélyes cselekvés végrehajtása".

2. Ha e tulajdonságot úgy fogjuk fel mint állapotot, akkor ez több faktorcsoport következménye lehet. Így: „a személyiség biológiai-fiziológiai tulajdonságai és a pszichikum viszonyának következménye, ha:

a) a személyiség biológiai szervezete a normálistól eltér és emiatt nem fejlődhetnek ki az egyénnek azok a testi vagy szellemi képességei, amelyek a társadalomba való aktív beilleszkedés előfeltételei;

b) az egyébként normálisan kialakult személyiség átmeneti, fiziológiás természetű működési zavar (mérgezés, kimerültség, sérülés stb.) következtében a megszokott pszichikus működésekre képtelen."

A személyiség és a társadalmi haladásban érdekelt túlnyomó többség közötti társadalmi hátterű pszichés zavarok. Ez a szerző szerint — a mentálisan ép személyiségnél — bizonyos tudatformák esetén érhetők tetten, így „a filozófiai (világnézet), politikai, erkölcsi és jogi tudatformának" szintjén jelentkezik. „A társadalmi tevékenység vezérlésében legközvetlenebb jelentősége a jogi és az erkölcsi tudatnak van; ennek folytán a személyi társadalomveszélyesség legközvetlenebb megnyilvánulási formái:

a) a jogismeret torzulásai vagy hiányosságai; *b)* az ismert joghoz való hibás viszonyulás, aminek alapját rendszerint *c)* az erkölcsi tudat torzulásai képezik; *d)* szélső esetben az ideológiai egy vagy több formáját is átfogó, a szocialista ideológiával szemben álló szervezett erkölcsi, jogi, politikai és filozófiai nézet- és értékrendszer."

Bócz felfogása szerint a személyi társadalomveszélyesség bármilyen jogi

Tauber István egyetemi adjunktus, ELTE Kriminológiai Tanszék (Budapest).

— és nemcsak büntetőjogi — „relevanciát csak úgy kaphat, ha külső tevékenységben megnyilvánul". Ebből logikusan következik, hogy büntetőjogi szempontból is csak akkor van jelentősége, „amennyiben külső megnyilatkozása büntetőjogi tilalom akaratlagos cselekvéssel való megszegésében áll".

A szerző úgy véli, hogy a bűncselekmény elkövetésének ténye a személyi társadalomveszélyesség megnyilvánulása. Ugyanakkor utal arra, hogy a bűncselekményben a személyi társadalomveszélyesség nem merül ki, „sőt sokszor a cselekmény objektív társadalomra veszélyessége nem is tükrözi annak valódi mértékét." Bócz Endre ennek ellenére messzemenően óva int attól, hogy ebből az összefüggésből arra következtessünk: „hogy a személyiség vele semmilyen összefüggésben nem levő sajátosságai olyan intézkedések alapjává legyenek, amelyek a személyiség jogállását érintik."

Meggyőződése a szerzőnek az, „hogy a személyiség tevékenységének általános befolyásolása konkrét büntetőjog-ellenes cselekmény elkövetése nélkül csak egyéb felelősségi eszközökkel — pl. a jogi felelősség egyéb eszközeivel, továbbá erkölcsi elítéléssel — és a büntetőjogi normák létével lehetséges. Ez a törvényesség, jogbiztonság és az állampolgári szabadság elemi szabálya."

3. A szerző a személyi társadalomveszélyesség kialakulásának megelőzése, megakadályozása, illetve a már kialakult jelenség korlátozása érdekében többek között a következőket javasolja:

— A megelőzés szempontjából a gazdasági, szociálpolitikai, népművelési, oktatási és szervezési intézkedések összehangolt rendszerének kidolgozása az egyedül járható út.

— A már létrejött jelenség korlátozására a jogi felelősség intézménye szolgál.

— „A bűncselekményben vagy szabálysértésben meg nem nyilvánuló, de egyéb együttélési normák sorozatos megsértésében kifejezést kapott személyi társadalomveszélyesség felszámolására szolgáló kényszereszközök rendőrhatósági felügyelet, kitiltás, munkaterápiás intézetben foganatosítandó elvonókezelés hatékonyak lehetnek. Mivel ezek is az Alkotmányban biztosított személyiségi jogok korlátozását jelentik, megfontolandó lenne, hogy a rendőrhatósági felügyelet alá helyezés és a kitiltás elrendelésére szolgáló eljárást nem kellene-e úgy szabályozni, hogy a védekezés joga megfelelő garanciákkal biztosított legyen."

4. A büntetőjogi felelősség realizálásával kapcsolatban a könyv a következő főbb problémákra hívja fel a figyelmet:

— A szerző által kidolgozott személyi társadalomveszélyesség olyan absztrakt fogalom, „amely a tevékenység terén elvonatkoztat a környezet aktivitásától, s csak a személyiséget tekinti dinamikus komponensnek — s így a szerző véleménye szerint — nem lehet a felelősség kizárólagos mércéje." A speciális preventív hatás elérése, a reszocializációs cél viszont nem nélkülözheti a fogalom segítségével nyert ismeretek figyelembe vételét.

— A személyi társadalomveszélyesség nem fogalmi eleme a bűncselekmény-fogalomnak. Ennek ellenére e kategóriának olyan komponensei vannak, amelyek más nézőpontból ugyan, de elemei a bűncselekmény-fogalom szubjektív oldalának. Ez viszont a szándékosság és gondatlanság értékelése szempontjából felveti a jelenlegi szubjektív jellegű súlyosító és enyhítő körülmények értékelésének szükségességét. Másrészt a speciális prevencióval való szoros kapcsolata felveti „a büntetés hatékonyságának mérésére szolgáló tudományos eljárások kidolgozásának, a büntetés hatékonysága vizsgálatának és egy racionálisabb büntetési rendszer kidolgozásának igényét, ami egyben azt is szükségessé teszi, hogy a büntetés igazságosságával és a vele szemben támasztott elvárásokkal kapcsolatban a társadalmi tudatot megfelelően formálni kell".

— Célszerű — a szerző szerint — a relatíve határozatlan tartamú szabadságvesztés, a szabadságelvonással nem járó büntetések szélesebb körű alkalmazása, valamint új, a szabadságot csak részben korlátozó büntetési nemek bevezetése.

— E fogalom segítséget nyújthat a bűntettesek tipológiájának kidolgozásához.

A szerzőnek az előzőekben idézett gondolatainak realitását bizonyítják a kézirat leadását követő időszak tudományos eredményei. Így pl.: több tudományos kutatás vizsgálta a büntetőeljárás, a büntetések, a szabadságvesztés-büntetés hatékonyságával kapcsolatos problémákat. Szintén több kutatás (így pl.: a visszaesőkkel, az emberölések elkövetőivel kapcsolatban) már konkrét tipológiai eljárásokat is kidolgozott. Mindezek — de az itt nem jelzett más vizsgálatok, kutatások is — dolgoztak a szerző által vizsgált és kidolgozott fogalommal, kategóriával, igaz nem mindig a szerző által kifejtett felfogással egyetértve.

Teljesen természetes, hogy ez a könyv — mint minden eddig megjelent tudományos mű — nem válaszol meg minden felmerült kérdést. Ez nem is várható el egyetlen könyvtől sem. Így nyilvánvalóan több olvasóban a vizsgált problémakörrel kapcsolatban továbbra is kérdések, kétségek élnek majd. Ez nem baj, sőt inkább pozitívum, hiszen így a szerző által kifejtett gondolatok az olvasókat bizonyos kérdések továbbgondolására serkenti, s ez is a tudományos munkák célkitűzései közé tartozik.

Horváth Anna

A vádlott védelemhez való joga a szocialista büntetőeljárásban*

A nemzetközi szerzői munkaközösség monográfiája hat ország anyagát mutatja be. A munkaközösség tagjai: Bulgária — Radeva, R., Csehszlovákia — Cisarová, D., Lengyelország — Murzynowski, A., Magyarország — Nagy Lajos, NDK — Luther, H., Szovjetunió — Csisztjakov, N. F. A kötethez a szerkesztő, V. M. Szavickij írt tartalmas bevezetőt. Eszerint a munka célja, hogy a szovjet olvasókat megismertesse a többi európai szocialista ország büntetőeljárási törvényhozásának a védelemhez való jogra vonatkozó rendelkezéseivel. A cél ilyen megjelölése igen szerénynek mondható, mert a benne rejlő anyag gazdagsága nemcsak arra teszi alkalmassá a könyvet, hogy a szovjet szakemberek látókörét szélesítse, hanem termékenyítőleg hathat kölcsönösen valamennyi ország törvényhozására is.

A monográfia ezt a gazdagságát elsősorban tematikájának, s a választott feldolgozási módszerének köszönheti.

A feldolgozás tárgya — A vádlottnak a védelemhez való joga — a büntetőeljárásnak egyik legszerteágazóbb alapelve, mely szorosan összefonódik a legtöbb büntető eljárási intézménnyel. Ily módon ennek a szűkebb témának tárgyalása során szükségszerűen kerültek megvilágításra a büntető-

Horváth Anna tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Pravo obvinjaemogo na zascsitu v szocialisztícseszkom ugolovnom processze. Szerk. V. M. Szavickij. Moszkva, 1983. Nauka, 285 old.

eljárási jog más alapelvei is, mégpedig éppen a kölcsönös egymásrahatásukban, egyértelművé téve, hogy az egész csak részeinek tökéletessége és súrlódásmentes illeszkedése révén lehet tökéletes.

A monográfia szerkezetileg két fő részből áll, ezen belül pedig összesen 9 fejezetből.

I. rész: A vádlott védelemhez való jogának biztosítása — a szocialista büntetőeljárás elve: 1. fejezet: A vádlott védelemhez való joga — a személyiséghez fűződő alkotmányos jogok egyike; 2. fejezet: A védelemhez való jogra vonatkozó törvényhozás fejlődésének vázlata; 3. fejezet: A védelemhez való jog tartalma; 4. fejezet: A vádlott és védője. A társadalmi védő; 5. fejezet: A védelemhez való jog biztosítása a büntetőeljárás alapelveinek rendszerében.

II. rész: A védelemhez való jog megvalósulása a büntetőeljárás egyes szakaszaiban. E rész fejezetei: a védelemhez való jog kérdéseit tárgyalják a nyomozás (6. fej.), a bíróság elé állítás (7. fej.), a tárgyalás (8. fej.) és végül a fellebbezés során (9. fej.).

A feldolgozás módszere tekintetében a szerkesztés a lehető legszerencsésebb megoldást választotta: a kötet az egyes fejezeteken belül országonként az egyes szerzők eredeti szövegét közli, megőrizve azok eredeti problémalátását, bemutatva az egyes országok átfogó nemzeti koncepcióját, érzékletessé téve azokat az árnyalatokat, hangsúlyokat, amelyek az adott ország történeti sajátosságaiban, a helyi hagyományok sajátosságaiban, a sajátos jogi gondolkodásban gyökerezenek.

A kötet I. részében foglalt fejezetek anyagának áttanulmányozása teljes körű áttekintést ad a címben szereplő téma legfontosabb elvi kérdéseiről.

Hangsúlyt kap a vádlott védelemhez való jogának mint a *büntetőeljárás elvének* megkülönböztetése a valamennyi állampolgárt megillető jog- és érdekvédelemtől, de kifejezést nyer az a különbség is, amely a vádlottnak a védőhöz és a védekezéshez való joga mint a *jog által biztosított állampolgári jog* és az emberi jogok között van.

Több ország joga kodifikálja a *büntetőeljárás három funkciójának megosztását.* A vád képviselete nem a bíróság, hanem az ügyészség funkciója, a védelem funkcióját a vádlott és védője látja el, míg a bíróság az eljárás irányításával, a történeti tényállás kiderítésével és az igazságos ítélet meghozatalával látja el sajátságos funkcióját. Az eljárási funkciók elválasztása szorosan összefügg a kétoldali meghallgatás alapelvével: az utóbbi csak az előbbin keresztül valósulhat meg. Ezzel összefüggésben az egyes nemzeti anyagok hű képet adnak a fenti elvek gyakorlati megvalósulásának helyzetéről és országuk elméleti szakembereinek véleményéről, illetőleg elvárásairól.

A monográfia adatai arról számolnak be, hogy a szóban forgó funkciók szétválasztása legkevésbé a Szovjetunióban és az NDK eljárásjogában valósul meg. Itt a bíróság bizonyos értelemben hivatalból a vád álláspontjára helyezkedik, s a szovjet beszámolóban még problémaként sem vetődik fel e funkciók elhatárolása.

Szorosan összefügg ezzel *az ártatlanság vélelmének* egyébként központi elve. Ezt az elvet valamennyi ország kodifikálja, kivéve a Szovjetuniót. Maga a beszámoló erre vonatkozóan idézi azt a jogirodalmi álláspontot, amely a szóban forgó vélelmet a szovjet jogtól idegen, burzsoá kategóriának tekinti. Bár a jogirodalomban ezzel ellentétes nézetek is felmerültek, az ártatlanság vélelme a szovjet beszámolóban némiképpen sajátos felfogásban jelenik meg. Mindenesetre V. Szavickij a kötet szerkesztője a bevezetőben kifejezi azt a véleményét, hogy kívánatos lenne az ártatlanság vélelmének törvényi rögzítése a Szovjetunióban is, és erre nézve a gyakorlat részéről az utóbbi időben történtek is kezdeményezések. A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának teljes ülésén 1978. VI. 16-án elfogadott határozat már megszövegezte az ártatlanság vélelmének elvét, sőt tartalmazza az ebből fakadó gyakorlati következtetések felsorolását is, azaz: minden kétség a vádlott javára értelmezendő (in dubio pro reo); a vád bizonyításának terhét a vádló viseli; a vádlott nem köteles bizonyítani saját ártatlanságát. V. Szavickij szerint az eljárási funkciók megosztása is szükséges. A monográfiában két szerző által képviselt szovjet álláspont hűen türközi a valóságot. Ha nehezen is, de egyes szakemberekben már oldódik az a hosszan tartó merevség, amellyel a szovjet jog sommásan elítélte a jogfejlődés egyes, szovjet korszak előtti eredményeit, köztük nem egy olyan jogintézményt, amelyek ma is pozitív követelményként állhatnak előttünk.

Az *in dubio pro reo elve* tekintetében sajátos értékeléssel találkozunk a bolgár beszámolóban. A bolgár szakemberek ezt az elvet azért nem ismerik el, mert összeegyeztethetetlennek tekintik azzal a követelménnyel, hogy a büntetőeljárásban eleve tisztázni kell minden kétséget. Ezzel a követelménnyel teljesen egyetértve, az elvet magát mégsem tekinthetjük feleslegesnek, mivel az éppen annak biztosítéka, hogy az ítélet csak bizonyított tényeken nyugodhat.

A vádlott védelemhez való jogának további következménye az a követelmény, hogy a *bizonyítás nem a vádlottat, hanem a vádat terheli.* Talán az ezzel kapcsolatos anyagban érződik a legjobban az a különbség, amely a népi demokratikus országokban — ahol ez az elv természetesnek tűnik — tapasztalható és a hagyományos szovjet gondolkodás között fennáll. A szovjet anyag ugyanis — amellett, hogy ismerteti a már említett legfelsőbb bírósági határozatot, amely e tekintetben úttörő jelentőségű — erősen hangsúlyozza „a vádlott ártatlanságának bizonyításával" kapcsolatos lehetőséget, valamint a védő tevékenységének az állami funkciók támogatásával kapcsolatos oldalát, és olyan szovjet álláspontot is ismertet, amely szerint a védő adott esetben védence vádlójává is lehet. Különösen hangsúlyozza ezt a referátum az ún. társadalmi védővel kapcsolatban. A kötet ugyanis külön figyelmet fordít a *társadalmi védők* intézményére. Az erre vonatkozó adatok azt mutatják, hogy Magyarország és Lengyelország kivételével a többi ország büntetőeljárási törvénye lehetővé teszi ilyenek fellépését. A szovjet és a német szabályozás annyiban tűnnek ki, hogy ezekben az országokban a társadalmi védők nem a vádlott, hanem a szervezetek, kollektívák érdekeit képviselik.

A monográfia II. része a védőhöz való jog érvényesülésével és a védők tevékenységével kapcsolatos anyagot tartalmazza a büntetőeljárás egyes szakaszai szerint.

E tekintetben az egyes országok elég nagy eltéréseket mutatnak, s éppen ez hívja fel a figyelmet arra, hogy az elvek írásba foglalása és az írott jog, valamint azok gyakorlati megvalósulása nem mindig egy és ugyanaz.

Az országok többségében a védekezéshez való jog csak a gyanúsítottá nyilvánítás után, sőt Bulgáriában még később, a vádlottá nyilvánítás után nyílik meg, ezért a korábban foganatosított kényszerintézkedések védő igénybevétele nélkül kerülnek alkalmazásra.

Az NDK-ban és Lengyelországban

viszont a vádlott helyzete ebből a szempontból kedvezőbbnek tűnik, amennyiben a védelemhez való jog az eljárás megindulásától biztosított. Ez a jog azonban az NDK-ban lényegében csak a vádlott önvédekezésének joga, mivel a védő részvételéhez való jog érvényesítésének erős akadályát képezi, hogy az NDK-ban gyakorlatilag nincsenek ügyvédek.

Ugyancsak gyakorlati okokból nem valósítható meg a Szovjetunióban az a rendelkezés, amely az előzetes vizsgálat során alkalmazott kényszerintézkedés bizonyos esetében megengedi a védővel való érintkezést a vádlott számára.

Csehszlovákiában szintén korlátozott az előzetes vizsgálat során a védő igénybevétele, mivel a vizsgáló megtagadhatja az erre irányuló kérés teljesítését. További korlátokat jelent itt az is, hogy a vádlott csak harmadik személy jelenlétében érintkezhet védőjével, valamint az az elterjedt nézet, mely az ügyvéd titoktartási kötelezettségére vonatkozik. Eszerint a védő köteles a védence előtt titokban tartani azokat az információkat, amelyekről a nyomozás során tudomást szerzett.

A bíróság elé állítás szakaszát nem minden érintett ország joga különbözteti meg. Mindenesetre Lengyelország, a Szovjetunió és Csehszlovákia tekintetében a beszámolók hangsúlyozzák, hogy ez a szakasz a felek egyenlőtlenségére épül, amennyiben az ezzel kapcsolatos eljárási cselekményekben az ügyész részt vehet, de a vádlott és védője nem. A szerzők fontosnak tekintik e helyzet megváltoztatását.

A már említett gyakorlati akadályokon kívül további problémát jelent az egyes országokban az ún. egyszerű megítélésű ügyekben újabban alkalmazott gyorsított eljárás. Ezzel kapcsolatban mind a bolgár, mind a csehszlovák, mind pedig a német szerző hangsúlyozza, hogy ez az eljárási forma az eljárási biztosítékok további korlátozását jelenti.

A védelemhez való jog és a védő igénybevételének lehetősége a dolgok természete szerint a leginkább biztosított a büntetőeljárásnak a *tárgyalási szak*ában, illetőleg a fellebbezési szakaszban.

Valamennyi ország referátuma megegyezik abban, hogy a tárgyaláson a vádlottat és védőjét a vádlóval azonos jogok illetik meg, s hogy e szakaszban a büntetőeljárási alapelvek érvényesülése teljes körű. A perbeszédek és viszonválaszok sorrendjét is azonosan szabályozzák az egyes országok, csupán az NDK-ban találunk kis eltérést. Itt a szabályozás a társadalom képviselőinek biztosítja az elsőséget, így a társadalmi védő perbeszéde megelőzi a vádló beszédét.

A vádlottat valamennyi országban megilleti az *utolsó szó joga,* bár a lengyel anyag közli, hogy a gyakorlatban a bírák néha lebeszélik a vádlottat arról, hogy tartalmilag éljen ezzel a jogával. Ugyancsak a lengyel büntetőeljárással kapcsolatban kell megemlíteni, hogy az ítélet írásbeli indokolását a bíróság csak a felek kifejezett kérésére készíti el.

Eltérő helyzettel találkozunk az egyes országokban atekintetben, hogy a tárgyalás során ki ismerteti a vádat. Bár ez a kérdés valamennyi országban felmerül, s maga az ismertetés tárgyát képező monográfia az eljárási funkciók megosztásának gondolatát kívánja erősíteni, az országok egy részében — talán többségében — még mindig a bíróság feladata a vád álláspontjának ismertetése (pl. a vádirat felolvastatásával), ami természetesen nem jelenti azt, hogy a bíróság ezzel elfogadta és magáévá tette a vádirat tartalmát. A csehszlovák anyag tanúsága szerint egyedül ebben az országban vált gyakorlattá, hogy a vádat az ügyész terjeszti elő.

A monográfia záró fejezete a védelemnek a *fellebbezés szakasz*ában biztosított lehetőségét elemzi.

Bár a kötetben szereplő országok megoszlanak atekintetben, hogy a jogorvoslati eljárás revíziós avagy kasszációs formáját követik, valamennyiükben érvényesül a *reformatio in pejus tilalma,* egyedül a lengyel megoldás tér el ettől bizonyos mértékben. A vádlott és a védő részvételének lehetőségére vonatkozó anyag árnyalt képet ad, és eltérő megoldásokkal találkozunk a büntetőperben előterjesztett polgári jogi igényre vonatkozó súlyosítási tilalom tekintetében is.

Végezetül mégegyszer hangsúlyozni szeretnénk, hogy a vádlott védelemhez való jogára vonatkozó nemzeti törvényhozások történeti bemutatásában jól áttekinthető kép alakul ki az egyes országoknak a tárgyalt jogintézmény tekintetében élő hagyományairól, a felszabadulás óta megtett útjukról, igényeiről és problémáiról. S érdekes módon, az önmagukban zárt nemzeti referátumok egymás mellé helyezése az olvasóban olyan egységes koncepció kialakítását segíti elő, amely nem mindig érhető el a hagyományos monografikus feldolgozási módszerrel sem.

Kitűnő az elmélet és a gyakorlat, valamint a jogászképzés számára egyformán hasznosítható kézikönyvvel gyarapodott a büntetőeljárás-jog irodalma.

Györgyi Kálmán

Monográfia a büntetőjogi felelősségről és a büntetésről*

Az NDK büntetőjogi irodalma iránt érdeklődő hazai olvasó ismereteit elsősorban nagyobb összefoglaló munkákból (tankönyvekből, kommentárokból) és folyóiratcikkekből merítheti. Büntetőjogi elméleti kérdésekről utoljára 1964-ben jelent meg az NDK-ban monográfia.[1] Már csak ez okból is várakozással vettük kézbe a tizenkéttagú szerzői kollektíva által írt és az NDK három vezető büntetőjogásza, Buchholz, Dähn és Weber által „egybedolgozott" és szerkesztett könyvet.

A munka célját a szerzők abban jelölik meg, hogy meghatározzák „a büntetőjogi felelősség tartalmát és lényegét, valamint a büntetés helyét a bűnözés elleni küzdelemben a fejlett szocialista társadalom további építésének viszonyai között". (7. o.) Feladatuknak tekintették, hogy az elmúlt több, mint három évtized elméletének és gyakorlatának elemzése alapján bizonyos kérdéseket új módon vessenek fel és ily módon új felismerésekhez és megoldásokhoz jussanak. Az irodalmi apparátus: az NDK ide vonatkozó *szakirodalmán* kívül a marxizmus—leninizmus klasszikusai, a NSZEP határozatai, az NDK Legfelsőbb Bíróságának elvi jellegű határozatai és néhány szovjet büntetéstani munka. A hazai szerzők közül Vigh Józsefet említik a szabadságvesztés hatékonyságáról közzétett egyik munkája kapcsán (45. és 115. o.) Az imperializmus büntetőjogi doktrínáival vitatkozva több nyugatnémet szerzőre is hivatkoznak.

A munka öt részre tagolódik: 1. A

Györgyi Kálmán egyetemi docens, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* Erich Buchholz—Ulrich Dähn—Hans Weber: Strafrechtliche Verantwortlichkeit und Strafe. Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1982. 200 old. Az NDK-ban két recenzió jelent meg a könyvről, Heinz Duft tollából a Neue Justiz 1983. 6. számában és Joachim Schlegeltől a Staat und Recht 1983. 1. számában.

[1] Ld. *Wiener* Imre: Lekschas, Loose, Renneberg: Felelősség és bűnösség az új büntető törvénykönyvben. Jogtudományi Közlöny, 1965. 532—537. old.

büntetőjogi felelősség és a büntetés társadalmi alapjai és helye. 2. A büntetőjogi felelősség. 3. A büntetés, mint a büntetőjogi felelősség érvényesítésének eszköze. 4. A büntetés hatékonysága és ennek feltételei. 5. A büntetés végrehajtása, mint államilag és jogilag irányított társadalmi folyamat.

A könyv a büntetőjogi felelősség és a büntetés kérdéseit elsősorban az NDK-beli eredményeknek és gyakorlati tapasztalatoknak az alapján tárgyalja és ezekből jut el a szocialista büntetőjogra vonatkozó általános megállapításokhoz.

1. Az általános történelmi és elméleti kérdéseknek szentelt első rész a büntetőjogi felelősség és a büntetés szerepét tárgyalja a kizsákmányoló társadalmakban általában és az NSZK példáján a mai kapitalista társadalomban. A kizsákmányoló társadalmakra nézve a következő megállapításra jut: „A büntetés a kizsákmányoló társadalmakban ... függetlenül attól, hogy milyen formában jelentkezik, társadalmi lényegét tekintve népellenes, konzervatív, antihumánus, az emberi társadalom, annak progresszív fejlődése, az emberek ellen irányul." (19. o.) A mai polgári államok büntetőjogára nézve a következő alapvető közös tendenciákat fogalmazza meg: „Először: az imperialista hatalmi és kizsákmányolási viszonyok sérthetetlenségét biztosítja és ezzel fenntartja a bűnözés társadalmi-gazdasági okait. Másodszor: minden olyan demokratikus törekvés ellen irányul, amelynek célja az imperialista társadalmi viszonyok átfogó megváltoztatása és ezáltal lehetővé tenné a bűnözés elleni hatékony küzdelmet. Harmadszor: a munkásosztály és a többi dolgozó biztonságos élethez fűződő érdekei ellen irányul. Az imperialista állam egyre kevésbé képes a dolgozó embernek védelmet biztosítani a bűncselekményekkel szemben. Negyedszer: az uralkodó osztályt privilegizálja, mert lehetővé teszi, hogy egyrészt kivonja magát a büntetőjogi felelősségre vonás alól, másrészt azt, hogy magánúton vásárolja meg a biztonságát, mint bármely más árut. A bűnözés elleni küzdelem kommercializálódását váltja ki, és ezzel fokozza a társadalmi egyenlőtlenséget a bűnözés elleni küzdelemben. Szétzúzza a törvény előtti egyenlőség polgári demokratikus alkotmányos alapelvét." (29. o.) A szocialista társadalom a büntetőjog egészen új típusát hozta létre. Ennek főbb jellemzői: *a)* Első ízben kerül összhangba a büntetőjog és a büntetés a progresszív, forradalmi társadalmi fejlődéssel, előmozdítja a társadalmi haladást, és első ízben szolgálja általában az emberiség érdekeit. *b)* Első ízben valósul meg az, hogy a büntetőjogot és a büntetést nem a nép ellen, hanem a nép javára alkalmazzák. *c)* A szocialista közvélemény, a dolgozói kollektívák és az egész nép erkölcsileg és politikailag egyre növekvő mértékben helyesli és támogatja a büntetőjog és a büntetés alkalmazását. *d)* A büntetőjog és a büntetés — első ízben — már nem a fő eszköz a bűnözés elleni küzdelemben, a bűnözés gyökerei elleni döntő támadást a termelési eszközök magántulajdona, a kizsákmányolás és az osztályantagonizmus megszüntetése a társadalmi viszonyok átfogó forradalmi átalakítása jelenti. *e)* A szocializmusban új viszony alakul ki a bűntettessel szemben, ő is a társadalom tagja, aki reális lehetőségei ellenére vétett a társadalommal szemben fennálló felelőssége ellen, ennek következményeit viselnie kell és helytállással, jóvátétellel újból elnyerheti a helyét a társadalomban, s a szocialista büntetőjog az első, amely a bűntettesben elismeri a társadalom hasznos tagját. *f)* A büntetés nem az absztrakt igazságosságot szolgálja, hanem sajátos, jogilag szabályozott állami eszköz a bűncselekmények megbüntetésére, céljai: a társadalom védelme, a megelőzés és a bűntettesek nevelése, valamint a társadalmi erők mozgósítása a bűnözés elleni küzdelemre. (30—32. o.) A kiinduló tételek megfogalmazását követi az NDK büntetőjoga kialakulásának és fejlődésének áttekintése, az elvi tételek megvalósulásának bemutatása a törvényhozásban és a gyakorlatban.

A büntetésnek a fejlett szocialista társadalom viszonyai között játszott szerepéről szóló részt a bűnözés okainak megemlítése vezeti be. A hazai kriminológiai irodalmon iskolázott olvasót itt meglepetések érik. Azt olvashatjuk, hogy „a szocialista társadalom viszonyai és a bűnözés *között nincs* törvényszerű összefüggés".[2]

Az indok: „Az uralkodó szocialista társadalmi viszonyok ... a bűnözés okainak fokozatos korlátozására és végül megszüntetésére irányulnak." (49. o.) A szocialista kriminológia eddig elért eredményei alapján túl általánosnak tűnik az „új problémák által kiváltott új konfliktusokra" való utalás. (52. o.) Az okok említése kapcsán levont következtetéssel, amely szerint büntetéssel nem lehet megszüntetni a bűnözést, s a büntetés nem az egyetlen és nem is a legfontosabb eszköz a bűnözés elleni harcban, persze egyetértünk.

2. A büntetőjogi felelősség kapcsán érdekes fejtegetéseket olvashatunk a büntetőjogi felelősségről, mint jogviszonyról. A fő tételek: Az NDK szuverenitásából és alkotmányos tételekből vezethető le az „alapvető büntetőjogi viszony". Ennek lényege: a társadalom érdekében senki ne kövessen el bűncselekményt. A viszony tartalmát és terjedelmét a büntetőjog határozza meg. A büntetőjogi felelősség mindig egyéni felelősség, ez a szocialista büntetőjog központi fogalma. „A büntetőjogi felelősség abban áll, hogy a bűntettesnek az általa elkövetett bűncselekmény miatt a társadalom előtt helyt kell állnia." (67. o.) A büntetőjogi felelősséget a bűncselekmény elkövetése alapozza meg és az állami-jogi felelősségre vonás legszigorúbb formáját jelenti. Mivel a bűntettes a társadalom érdekei ellen — többé vagy kevésbé — súlyos támadást követett el, ez indokolja, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás a tettes alapvető jogainak kisebb vagy nagyobb fokú korlátozását eredményezi. „A tettes személyes büntetőjogi felelőssége sajátos, jogilag szabályozott társadalmi viszony a tettes és a szocialista állammá szerveződött társadalom között. A büntetőjogi felelősség csak jogviszonyként létezik, mert büntetőjogilag oltalmazott társadalmi viszonyok elleni támadás keletkezteti és mert e jogvédelmi viszony tartalmát az állam, ill. az állami szervek és a tettes jogilag szabályozott kötelességei és jogai képezik." (68—69. o.) A büntetőjogviszony a büntetőjogi felelősségi intézkedések teljes realizálásáig, ill. a jogviszony más módon való megszűnéséig (pl. elévülés) tart. Az utógondozási intézkedések már kívül esnek a jogviszony keretein. A szerzők kellő hangsúlyt adnak e jogviszonyon belül a bűntettes jogainak is, amelyek az általános törvényességi követelményeken kívül magukban foglalják azt a jogot is, hogy a büntetőjogi szankció mértéke ne haladja meg a személyes bűnösség mértékét. (72. o.)

A szerzők a büntetőjogi felelősség — mondhatnánk így: „szociáletikai" — megalapozása kapcsán kiemelik, hogy „a szocialista állam az első, amelynek erkölcsi és történelmi jog-

[2] Vigh nálunk 1964-ben mondta ki, hogy „a bűnözés a szocializmus építésének viszonyai között is szükségszerűen létező társadalmi tömegjelenség. Ez a megállapítás nem több, mint a tények megállapítása". *Vigh* József: A fiatalkori bűnözés és a társadalom. Bp. 1964. 271 old.

alapja van arra, hogy minden vétőképestől felelősséggel elvárja, tartózkodjék bűncselekmények elkövetésétől." Ennek az elvárásnak az alapja pedig az, hogy „a szocialista társadalomban a valóságos társadalmi létfeltételek — a társadalom tagjainak a termelőeszközökhöz való, a népi tulajdonon alapuló, elvileg egyenlő és ezért kizsákmányolásmentes viszonya — alapján mindenkinek lehetősége van arra, hogy életét mások alapvető érdekeivel összhangban alakítsa és személyiségét szabadon kibontakoztassa". (72—73. o.) Az újabb hazai irodalomban negyedszázada dúló és szerteágazó determinizmus-vita fejleményeit követő olvasó érdeklődését méltán keltik fel a büntetőjogi felelősséggel és a szabadsággal kapcsolatos fejtegetések. Ezekből megtudjuk, hogy a büntetőjogi felelősség egyedül a bűntettes „saját döntési szabadságának eredménye" (74. o.), mert „a kínálkozó cselekvési alternatívák közül... a büntetőjogilag tilalmazottat választotta". A szükséges büntetőjogi előfeltételekkel rendelkező „embernek objektíve és szubjektíve lehetősége van arra, hogy az adott szituációban így vagy úgy cselekedjék", „választási szabadsággal" rendelkezik. Ezt követi egy engelsi fordulat: a bűncselekményre vonatkozó döntés azt mutatja, hogy a tettesnek „még hiányzott a (belső) igazi szabadsága", mert „szabadság — a cselekvés szabadsága, ill. az akaratszabadság — csak úgy érthető, mint arra való képesség, hogy magatartását az objektív törvények követelményeinek megfelelően, a szükségszerűségnek megfelelően alakítsa". Ebből a következtetés: mivel a szocialista állam büntető törvényei megfelelnek a történelmi szükségszerűségnek, a bűncselekmény elkövetése „mindig a tettes szabadsága hiányának a kifejezése". (75. o.) Aztán később. „A szabadság a szocializmusban nem ismer el alternatívát a társadalmi követelményekhez igazodó magatartással szemben." Könnyen felismerhető, hogy ezek a fejtegetések egyrészről a „filozófiai értelemben vett akaratszabadság", másrészről „a választási, illetőleg döntési szabadság" megkülönböztetésén épülnek fel. (76. o.) A felelősség alapjaival kapcsolatban jutnak a szerzők arra a következtetésre, hogy a bűnözést szülő társadalmi viszonyok miatt „a monopolburzsoázia nem várhatja el igazán az állampolgároktól azt, hogy tartózkodjanak bűncselekmények elkövetésétől". (78. o.) Másutt a szerzők azt írják, hogy „a kriminális magatartás objektíve nézve a kapitalizmusban is a szabadság hiányának a kifejezése", (79. o.) elfeledve, hogy a kapitalista büntetőjogok a munkásosztály harcának számos megnyilvánulását is kriminalizálják. Később, a korábbi tételekkel részben ellentmondásba keveredve megállapítják, hogy „az imperialista államok bíróságai is reális büntetőjogi felelősséget érvényesítenek" bizonyos körben, bizonyos bűncselekmények miatt (pl. háborús bűntettek). (80. o.)

A büntetőjogi felelősség célját a szerzők az NDK Btk-ja 2. cikkéből kiindulva a társadalom védelmében, a bűncselekmények megelőzésében és a nevelésben fogalmazzák meg, hangsúlyozva a társadalomvédelmi cél alapvető jelentőségét. De rámutatnak arra is, hogy védelmi és a megelőzési cél a legszorosabban összefügg, „a bűncselekményekkel szembeni védelem a jövőbeni bűncselekményektől való védelmet jelent és tulajdonképpen azonos a megelőzési céllal." (83. o.) A nevelési céllal kapcsolatban egy helyütt hangsúlyozzák, hogy ez csak büntetőjogi értelemben vett nevelést jelent, azaz a büntető törvények megtartására nevelést. Az ezen túlmutató nevelési célok a büntetőjogi felelősség körén kívül esnek. (84. o.) Más helyütt viszont épp azt emelik ki, hogy a büntetésnek a tettesre gyakorolt hatása ebben nem merülhet ki, hanem tisztességes munkára is nevelnie kell. (108. o.)

A büntetőjogi felelősség realizálásában az állami és a társadalmi ráhatás mellett növekvő szerep jut a helytállás és a jóvátétel gondolatának, tehát a felelősségre vont személy teljesítményének. A szerzők úgy vélik, hogy „a tettestől elvárt helytállás és jóvátétel egyre inkább a büntetőjogi felelősség meghatározó elemévé válik". (85. o.) Utalnak arra a tendenciára, hogy a szabadságelvonás nélküli büntetések arányának növekedésével a büntetőjogi felelősség realizálása (a büntetés végrehajtása) egyre inkább a „normális" életviszonyok között megy végbe. (88. o.) A büntetőjogi felelősségre vonás a biztonsági és igazságszolgáltatási szervek tevékenysége révén valósul meg. Ezek feladata a bűncselekmények felderítése, a bűnösség megállapítása és a szankciók alkalmazása (állami vagy társadalmi bíróság által), végül az alkalmazott büntetés végrehajtása. A büntetőjogi szankciók végrehajtása során más állami szervek is közreműködnek.

Vizsgálják a szerzők a büntetőjogi felelősségnek más felelősségi (polgári jog, munkajogi anyagi és fegyelmi, államigazgatási jogi) formákkal való összefüggését és arra a következtetésre jutnak, hogy a jogi különbségek és sajátosságok ellenére „mindeme felelősségi formák arra irányulnak, hogy védjék az állampolgárok jogait és érdekeit, megelőzzék a jogsértéseket és előmozdítsák a társadalmi haladást." (91. o.) Azt is megállapítják, hogy „a szocializmusban a különböző jogágak szerinti jogi felelősség tartalma, elvei és formái közelednek egymáshoz". (94. o.) Ennek részletesebb megokolásával azonban adósak maradtak.

3. A harmadik rész a büntetést, mint a büntetőjogi felelősség érvényesítésének eszközét tárgyalja. Itt csak röviden utalnék arra — az NDK törvényhozásában is tükröződő — ésszerű fogalomrendszerre, amelyben: a bűncselekmény elkövetése a büntetőjogi felelősség feltétele, a büntetőjogi felelősség megállapítása esetén kerül sor a büntetőjogi felelősségi intézkedések elrendelésére és a büntetőjogi felelősségi intézkedések körén belül foglalnak helyet a büntetések. Az említett fogalomrendszer előnyét épp a felelősségi intézkedések fogalmának kialakításában látom. Persze ebben a rendszerben is a büntetésnek van meghatározó szerepe a büntetőjogi felelősségi intézkedések között.

A büntetés kapcsán tárgyalják a szerzők a büntetés jogpolitikai célkitűzéseit és a büntetés megtorló jellegét, elemzik a kényszer és a meggyőzés elemeit és egységét a büntetésben, majd a jogkorlátozások és kötelességek megállapítását, mint a büntetés szükségképpeni elemét. Ennek kapcsán kellő hangsúlyt kapnak a büntetés lehetséges káros hatásai és e hatások korlátozásának a fontossága is.

A büntetés hatásirányait a büntetés három alapvető létezési formájához kapcsolva tárgyalják: törvényi fenyegetés, bíró által kiszabott büntetés, büntetésvégrehajtása. A generális és speciális preventív hatásirány hangsúlyának változásait nemcsak a büntetés imént említett létezési formáihoz kapcsolva mutatják be, hanem a különböző bűnelkövetői kategóriákra is vonatkoztatják (fiatalkorúak, első bűntényesek kedvező életvitellel, első bűntényesek vagy első ízben visszaesők negatív személyiségi vonásokkal, megrögzött visszaesők). A megelőző-visszatartó hatás mellett nagy nyomatékkal említik a büntetésnek a bűncselekmények elleni harcra mozgósító, ösztönző hatását is. A differenciált megközelítés igénye teszi rokonszenvessé a

büntetés hatásirányával kapcsolatos fejtegetéseket, amelyekben a bűncselekmények, a bűntettesek és büntetésfajták (módok) különbözőségei egyaránt jelentőséghez jutnak. A büntetés generálpreventív hatásiránya kapcsán történik említés Vigh Józsefnek az 1979. évi visegrádi kriminológiai szimpoziumon tartott előadásáról.

4. A büntetés hatékonyságának és a hatékonyság feltételeinek szentelt részben a szerzők a hatékonyság fogalmáról, ennek lehetséges mutatóiról (s az ezekkel kapcsolatos kételyekről) írnak, s az elméleti jellegű megfontolásokon azért nem tudnak túllépni, mert „csak egy átgondolt program alapján lefolytatott számos elemzés ad majd lehetőséget átfogóbb és differenciáltabb kijelentésekre (értékelésekre) a büntetőjogi gyakorlat hatékonyságáról." (120. o.) A könyv itt csak a hatékonyságvizsgálatok szükségességének hangoztatásáig jut el és rámutat arra, hogy ezekben a legkülönfélébb szakemberek közreműködésére lesz szükség.

A büntetés hatékonyságának feltételeként esik szó a büntetés igazságosságáról: „A büntetés objektív helyessége, megalapozottsága és igazságossága a büntetés hatékonyságának döntő feltétele." (120. o.) Ennek kapcsán szép fejtegetéseket olvashatunk a tett és a tettes jelentőségéről a büntetés kiszabásánál. Ugyanilyen megfontolásból, tehát büntetéshatékonysági feltételként esik szó a szocialista büntetőeljárás-jogi alapelvek megtartásáról (törvényesség, igazság, védelem joga, a polgárok jogainak és emberi méltóságának tiszteletben tartása, az állampolgárok bevonása stb.).

5. A könyv közel egyharmad részét teszi ki az ötödik rész, amely a büntetésvégrehajtás kérdéseivel foglalkozik. Az itt olvashatók az NDK Btk-ja büntetési rendszerére építve elméleti és gyakorlati jellegű feldolgozást adnak a büntetésvégrehajtás társadalmi tartalmáról és céljairól, majd külön tárgyalják a szabadságelvonás nélküli büntetések és a szabadságvesztéssel járó büntetések végrehajtásával összefüggő kérdéseket. Az előbbiek körében esik szó a próbára ítélésről, a pénzbüntetésről, a fiatalkorúakkal szemben alkalmazott szabadságelvonás nélküli büntetésekről, az utóbbiaknál pedig a szabadságvesztés formáiról, e büntetések feladatairól, a büntetésvégrehajtás differenciálásáról, a törvényesség biztosításáról a büntetésvégrehajtás során, a büntetésvégrehajtás nevelő feladatairól, a fiatalkorúak büntetésvégrehajtásának sajátosságairól, majd a szabadságvesztés végrehajtása megkezdésének elhalasztásáról, a szabadságvesztés félbeszakításáról, a végrehajtás próbaidőre felfüggesztéséről (ez lényegében a mi feltételes szabadságra bocsátásunknak felel meg), a szabadságvesztés végrehajtása befejezéséről, végül pedig a szabadságvesztésből szabadult személyek újra beilleszkedéséről (a mi fogalmaink szerinti utógondozásról).

Messze meghaladná e recenzió kereteit, ha az itt érintett sokrétű problematikát akár alapvonásaiban is be kívánnánk mutatni. A büntetések végrehajtására vonatkozó törvényi anyag, bírósági gyakorlat és egyéb gyakorlati tapasztalatok összefoglalása és elméleti igényű kommentálása a hazai olvasót sokszínű, fejlett büntetésvégrehajtási rendszerrel és színvonalas tudományos gondolkodással ismerteti meg. Kiváltképp érdekes a szabadságelvonással nem járó büntetések végrehajtásának elméleti alapjait, törvényi szabályozását és gyakorlati tapasztalatait bemutató rész.

A hazai olvasó figyelmébe ajánlhatjuk a szerzőknek az egységes büntetésvégrehajtási törvényre vonatkozó elképzeléseit és a büntetésvégrehajtás jogi kérdései tudományos feldolgozására vonatkozó igényét. Az ötlet forrásai között a mi 1979. évi Bv-kódexünk nem szerepel, a szerzők Szturcskov egy 1979-ben megjelent cikkére hivatkoznak.

A halálbüntetéssel a könyv nem foglalkozik, noha az NDK Btk-ja is szabályozza. Így olvashatjuk a szabadságvesztéssel járó büntetések kapcsán, hogy ezek „a szocialista állam legrepresszívebb szankciói" és, hogy „a szabadságvesztés a legszigorúbb büntetőjogi felelősségi intézkedés" (176. o.). Tudomásom szerint egyébként az NDK-ban évek óta nem szabtak ki halálbüntetést.

A büntetésalkalmazás arányairól a könyv külön táblázatokat nem közöl, szövegközi utalásokból az 1970-es esztendők végére nézve a következő képet alakíthatjuk ki: a büntetések mintegy 60%-a szabadságelvonás nélküli büntetés (ha a társadalmi bíróságok által alkalmazott intézkedéseket is beleszámítjuk, ezek aránya több, mint 2/3 rész). A szabadságelvonással nem járó büntetéseken belül több, mint 50% a próbára ítélés és több, mint 1/3 rész pénzbüntetés. A társadalmi bíróságok elé az ügyeknek hozzávetőleg 1/4—1/5 része kerül. Az ilyen ügyek aránya csökkenő (a 60-as évek közepén közel 40%-ot tett ki), a konkurrenciát a pénzbüntetés növekvő aránya jelenti.

E rövid írásban a hangsúlyt a bemutatásra és nem az értékelésre helyeztük, de az elmondottakból is kitűnik, hogy érdekes, figyelemre méltó monográfiával gazdagodott a szocialista büntetéstani irodalom. Tanulmányozását ajánlhatjuk mindazoknak, akik behatóbb ismereteket kívánnak szerezni a NDK büntetőjog-tudományáról, törvényhozásának fejlődéséről és a bűnözés elleni küzdelem jogi eszköztárának jelenlegi állapotáról.

Cséka Ervin

Horváth Anna: Fejlődési tendenciák a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmében c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitájáról

1. A társadalmi tulajdon jelentősége szocialista társadalmi és gazdasági rendszerünkben korántsem csak vagy elsősorban a jog, avagy éppen a büntetőjog érdeklődési körének nézőpontjából kiemelkedő, de mindenesetre védelmének eszközei között nagy szerep jut a büntetőjogi szabályoknak. Ugyanakkor a társadalmi tulajdon védelmének szerteágazó kérdései sok határterülethez elvezetnek, így az államigazgatási jog, szabálysértési jog érintkezési pontjaihoz. E mellett a társadalmi-gazdasági fejlődés történeti perspektívájában számos tanulság levonására van lehetőség a társadalmi tulajdon múltbeli, mai és jövőbeli szerepének megítélésére, különösen a társadalmi tulajdon fokozottabb védelmének biztosítása szempontjából.

Ilyen összefüggésekben, a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmét az *intézménytörténeti* fejlődés vonalába helyezve, vizsgálja e témát Horváth Anna kandidátusi értekezése, melynek nyilvános vitájára 1984. március 27-én került sor. Az értekezés opponensei *Cséka Ervin* egyetemi tanár és *Máthé Gábor* főiskolai tanár, az állam- és jogtudomány kandidátusai, a bíráló bizottság elnöke *Kertész Imre* c. egyetemi tanár, az állam- és jogtudomány doktora voltak.

Horváth Anna értekezése öt fejezetre tagolva tárgyalja azokat a problémákat, amelyek a társadalmi tulajdon szocialista intézményének kialakulásával és a jogi, elsősorban büntetőjogi védelmével kapcsolatosak az intézményfejlődés múltjában, valamint a

Cséka Ervin tanszékvezető egyetemi tanár, JATE Büntetőjogi és Büntetőeljárási Tanszék (Szeged).

jelenben, nemzetközi vonatkozásban és különösen hazai viszonyaink között. Az értekezés I. része a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmének történeti előzményeit a régi joghoz való viszony tükrében vizsgálja a Szovjetunióban, továbbá a népi demokratikus országokban. Részletesen elemzi azokat a gazdasági, politikai, büntetőpolitikai és bűnözési viszonyokat, amelyek a fiatal szovjet állam első éveiben fennállottak. Az értekezés II. részében a társadalmi tulajdon fogalmának értelmezéséről van szó a különböző jogágakban. Kiterjeszkedik az értekezés az állami tulajdon és az állam gazdasági-szervező munkája; a társadalmi tulajdon védelmének módszerei; a tulajdon és az állami tulajdon büntetőjogi védelme kapcsán adódó összefüggésekre. Az értekezés III., IV. és V. része három fejlődési szakaszban taglalja a társadalmi tulajdon védelmének változásait a szocialista országokban. Az első szakasz a büntetőjogi felelősség szigorításának időszaka (a kezdetektől a második világháború utáni első évekig); a második a felelősség differenciálásának tendenciája (az 50-es évektől kezdődő évtized); a harmadik az előző korszakokat követő és jelenleg is tartó integrációs folyamat.

2. A szerző kritikailag értékeli a 20-as években a régi joghoz való radikális és mérsékeltebb viszony; az osztályharc körülményei; a nehéz gazdasági viszonyok; s nem utolsósorban a 30-as évek elejére és a későbbi évekre is átnyúló személyi kultusz időszakában a politikai és állami vezetésben a jog, ezen belül a büntetőjog szerepének leegyszerűsített felfogását. A büntetőjogi felelősség *szigorítási tendenciájának* megfelelt az a felfogás, hogy a különböző terminológiával illetett állami, társadalmi, össznépi stb. vagyon (tulajdon) védelmét mindenek fölöttinek, a „magántulajdon szentsége" helyett újszerű értelemben vett „szentnek és sérthetetlennek" tekintették. Máthé Gábor opponens megjegyezte, hogy ebben az időszakban a Szovjetunióban a marxizmus klasszikusainak az államra és jogra kidolgozott politikai és ideológiai tételei határozták meg a jogrendszer tartalmát, melyek objektív jellegűek voltak és megelőzték a jogrendszert.

A szovjet jog változásai, illetőleg a népi demokratikus országok szabályozásának változatai a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmében párhuzamok kimunkálására indította az értekezés szerzőjét. Az előbb nevezett opponens itt azt az észrevételt tette, hogy a szovjet fejlődés első szakaszának sajátosságai nem is annyira a népi demokratikus országok, mint inkább a — szovjet hatalom kialakulásával szinte egyidejű — Magyar Tanácsköztársaság hasonló fejlődésével hozhatók összefüggésbe.

A szerző rámutatott e korszakot illetően az elméleti-tudományos munka eredményeire és fogyatékosságaira nemzetközi és hazai relációban is. Az eredmények az addig kitaposatlan utak alapjainak megjelölésében, a fejlődés alapvető tendenciáinak megmutatásában jelentkeztek. Viszont a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmének hatékonyságát csökkentette, hogy túlértékelték a jogi tárgy jelentőségét, elhanyagolták az elkövetési módokat, figyelmen kívül hagyták a cselekmény súlyát és elszakították a büntető jogrendszert a valóságos viszonyok alapján történetileg kialakult kereteitől.

A társadalmi tulajdon ebben a korszakban megjelenő fogalmának problematikáját sokoldalúan megvilágítja a szerző. Taglalja a jogilag védett érdek tágabb és szűkebb tartalmát. Többek között annak az álláspontjának ad hangot, hogy a szocialista állami és társadalmi fejlődés korai szakaszában nem volt indokolt e javakban szűkölködő állam részéről a gazdálkodás, a kereskedelem teljességének magára vállalása. Máthé Gábor opponens nézete szerint ebben a kérdésben szükségszerű folyamatok hatásáról van szó; a szocialista állam létrehozásától kezdve a gazdasági-kulturális folyamatok alakulásáról — a piac szerepének fenntartása mellett — a politikai tényező, az államhatalom dönt.

3. A társadalmi tulajdon büntetőjogi védelme *differenciálási* korszakának tanulságaként rámutat a szerző arra, hogy a büntetőjog fontos, de nem elsődleges eszköze a vagyon, a gazdaság és így a társadalmi tulajdon védelmének. Ez a felismerés azt is maga után vonta, hogy az egységes bűncselekmény-fogalom, ha nehezen is, de később átadta a helyét a bichotomikus rendszernek és így kibontakozhatott a differenciálás a büntetőjogon kívüli területeken is (fegyelmi útra, társadalmi bíráskodásra, államigazgatási felelősségi útra terelés). Ugyancsak sokoldalúan elemzi a szerző a differenciálás eleinte mechanikus, leegyszerűsített megoldásait is a szocialista országokban: a nép ellenségei, illetőleg a megtévedt dolgozók mint az elkövetők legfontosabb csoportjai. Cséka Ervin opponens hozzáfűzte ehhez, hogy a jogalkalmazási gyakorlatban a differenciálás legnehezebb kérdései a két szélső csoport között elhelyezkedő, legnépesebb elkövetői kategória körében merültek fel.

A szerző kitér az itt-ott már túlzott differenciálás nem kívánatos jelenségeire is (kisebb súlyú, még kisebb súlyú, szabálysértések körébe tartozó stb. kriminális cselekmények). Igen szemléltetően és érdekesen elemzi a büntetőjog-tudomány gyakori üres járatait, itt-ott álproblémáit, pl. a büntető útról elterelt cselekményekért való felelősségjogi természetét illetően. (Elvesztik vagy megtartják bűncselekményi jellegüket ezek a cselekmények, ha igen, milyen szempontból, ugyanez a probléma a szankciók jogi jellegét miként érinti stb.) Az elsietett társadalmasítás előnytelen következményeire mutat itt rá a szerző az elméletben és a gyakorlatban egyaránt. A büntető útról való elterelésnek ezeket a következményeit, illetőleg a jogi védelemnek ilyen helyzetben előállott egyenetlenségét az értekezés két opponense nem teljesen azonosan ítélte meg, egyöntetűen megállapítva azonban, hogy a szerző idevonatkozó elemzései nagy gondolati önállóságról tanúskodnak.

4. Az értekezés gazdag ismeretanyagából kiemelendők a büntetőjogi védelem jelenlegi, ún. *integrációs* korszakát áttekintő fejtegetések. A szerző a nemzetközi szabályozás és gyakorlat tapasztalatait is értékesítve, síkra száll a büntetőjogi védelem trichotómiája mellett. Meggyőzően indokolja, hogy a vagyon elleni — és valószínűleg minden más — bűncselekményeknek lényegében három féle súlya és társadalomra veszélyessége van: súlyos bűncselekmények; közepes súlyú bűncselekmények; kisebb súlyú bűncselekmények. Ennek következtében, de lege ferenda javaslata szerint, indokolt lenne a legkisebb súlyú bűncselekményeket kihágásoknak nevezve besorolni a bűncselekmények szerves rendszerébe. Elvi álláspontja szerint ugyanis a szabálysértések körébe csakis a kifejezetten igazgatási normákat sértő magatartások tartozhatnak. Az elvileg nem kifogástalan jelenlegi hazai szabályozás szerint továbbra is különböztetnek — tartalmilag és jogi természet szempontjából — ún. kriminális szabálysértések és egyéb, „igazi" szabálysértések között.

A szerző javasolja a kihágási bíráskodás bevezetését a legkisebb súlyú bűncselekmények elbírálására; a kihágási bíróságok a jelenlegi rendes bíró-

sági szervezeten belül kialakított szervezeti egységként, vagy akár önálló testületként működhetnének. Cséka Ervin opponens észrevétele: ha a kihágásokat a bűncselekmények egyik megjelenési formájának tekintjük, aligha szükséges a rendes bíróságok kebelén belül — külön — kihágási bíróságok szervezése, mert a már működő rendes bíróságok e kihágásnak minősülő csekély súlyú bűncselekményeket éppúgy elbírálhatnák, mint az egyéb bűncselekményeket. Ugyanakkor Máthé Gábor opponens — elismerve a szerző okfejtésének értékes elemeit — a büntetőjogi felelősségrevonási módok és eljárások jelenlegi hazai állapotát tartja helyesnek, hangsúlyozva, hogy a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelme körében a fórumoknak a büntető igazságszolgáltatási, illetőleg a szabálysértési út közötti megosztása a védelem hatékonyságát fokozhatja.

5. Az értekezés opponensei magasra értékelték a szerzőnek a több mint két évtizedes kutatási eredményeit összegező értekezését; elemzéseit, következtetéseit alapvetően helytállóknak, kritikai okfejtéseit figyelemreméltóknak, de lege ferenda javaslatait alapjaikban követhetőknek tartották.

A jelölt a nyilvános vitában elhangzott opponensi észrevételek bizonyos részeit elfogadta, egyebekben pedig újabb érvekkel is alátámasztva védte meg az értekezésben kifejtett, tudományosan képviselhető álláspontját.

A bíráló bizottság, megállapítva a nyilvános védés során *vitatott kérdéseket* (a régi és az új jogi szabályozás együttélésének, az új szabályozás önállósulásának problémája; a társadalmi tulajdon, mint a büntetőjog által védett jogi tárgy értelmezése; a felelősség differenciálódása a társadalmi tulajdont sértő cselekmények körében; az ún. kihágási bíráskodás lehetősége), összefoglalta a szerző értekezésének *új tudományos eredményeit.* Ezek: a szovjet és részint ez európai népi demokratikus államok büntető törvényhozása, ítélkezési gyakorlata és jogtudománya kezdeti eredményeinek összegezése útján a régi és az új jog kölcsönhatásának kidolgozása; a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelme körében a szovjet jognak az európai népi demokratikus országok fejlődésére gyakorolt hatása kritikai értékelése; a társadalmi tulajdon fogalmának büntetőjogi értelmezése; a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelmében érvényesülő tendenciák összehasonlító vizsgálata; a büntető útról való elterelés büntetőjog-dogmatikai és jogelméleti problematikájának elemzése.

Mindezekre és arra figyelemmel, hogy a szerző értekezésének elkészítésével messzemenően tanúsította a tudományos kutatásra való alkalmasságát, a Tudományos Minősítő Bizottság, a bíráló bizottság egyhangú javaslata alapján, Horváth Annát az állam- és jogtudomány kandidátusává minősítette.

Fehér Lenke

Nemzetközi tudományos konferencia a társadalom védelméről és a bűnözés megelőzéséről

(1984. máj. 15—17. Visegrád)

1984. május 15—17. között igen sikeres nemzetközi tanácskozás színhelye volt Visegrád. A Társadalomvédelem Nemzetközi Társasága kezdeményezésére az ELTE Bűnügyi Tudományok Intézete szervezésében a Magyar Jogász Szövetség Tudományos Bizottsága közreműködésével és az igazságügyi szervek jelentős támogatásával itt került megrendezésre a hazai és külföldi szakemberek nagy érdeklődésétől kísért konferencia a társadalom védelméről és a bűnözés megelőzéséről.

Magyarországon az utóbbi években számos konkrét, közvetlen vizsgálat irányult a bűnözés megelőzési módjainak és eszközeinek a kutatására. Különböző szinteken, az Igazságügyi Minisztériumban, a Belügyminisztériumban, az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézetben, az egyetemi és más kutatóhelyeken vizsgálták és vizsgálják intenzíven ezt a témát. A közelmúltban megalakult Magyar Kriminológiai Társaság is nagy figyelmet szentel a bűnmegelőzés és a társadalomvédelem kérdéseinek. Ennek indokoltsága kétségbevonhatatlan. Sajnos hazánk sem képez kivételt az alól a világjelenség alól, hogy évről évre nő a bűnözés, és a számszerű növekedésen túl elgondolkoztató és kedvezőtlen a bűnözésen belüli arányok eltolódása az erőszakos bűncselekmények irányába, a fiatalkori és a visszaeső bűnözés felé. Ez annak ellenére aggasztó jelenség, hogy hazánkban szilárd a közrend és a közbiztonság. Mindenképpen aktuális és értékes tehát a kutatási eredmények összefoglaló és összehasonlító értékelése nemzetközi viszonylatban is.

A konferencián 11 ország mintegy nyolcvan hazai és külföldi szakembere vett részt. A nemzetközi társaság 15 tagú delegációval képviseltette magát. A konferenciát Király Tibor, az ELTE Bűnügyi Tudományok Intézetének igazgatója nyitotta meg, ismertetve bevezetőül a magyarországi bűnözés és bűnmegelőzés jelen helyzetét. Ezután Inkeri Anttila köszöntötte a Bűnmegelőzés Nemzetközi Társasága nevében a tanácskozás résztvevőit, kiemelve a rendezvény érdemi jelentőségét és a bűnözés elleni nemzetközi méretű összefogás szükségességét.

A tanácskozás rangját emelte, hogy a megnyitó ülésen részt vett Szijártó Károly, a Magyar Népköztársaság legfőbb ügyésze, Czili Gyula, a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese, Petrik Ferenc, igazságügyminiszter-helyettes és Nagy László, a Magyar Jogász Szövetség főtitkára is. A konferencia résztvevőit üdvözölte és rendkívül érdekes, nagysikerű előadást tartott az igazságosságnak a bűnmegelőzésben játszott szerepéről, valamint az igazságosság ellentmondásosságáról és dilemmájáról, Földesi Tamás, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának dékánja.

A vitaindító előadást Vigh József egyetemi tanár, az ELTE Állam-és Jogtudományi Kara Kriminológiai Tanszékének a vezetője készítette. A fő referátum kitűnő összefoglalását adta a társadalomvédelem és a bűnmegelőzés fő feladatainak, irányainak. Kiinduló tételéül az a felismerés szolgált, hogy a bűnözéssel szemben a társadalom védelemre szorul, méghozzá egyre fokozottabb mértékben. Ezt a bűnözés növekvő tendenciája és a társadalomra veszélyesség súlyosbodása teszi indokolttá. A bűnözés elleni harcnak elsősorban a megelőzésre kell koncentrálnia, s e feladat nemcsak az erre hivatott szervek (rendőrség, ügyészség stb.), hanem az egyéb állami és társadalmi szervek, az egész társadalom ügye és érdeke. A megelőzés fő irányai közül elsősorban az okokra kívánunk koncentrálni. A bűnmegelőzésnek három területét célszerű megkülönböztetni, nevezetesen:

1. a büntetőjogi eszközök területét, mint sajátos csoportot,

2. a bűnözés megelőzését célzó, arra közvetlenül irányuló társadalmi, technikai, és szervezési intézkedések csoportját, végül pedig

3. a bűnözés megelőzését is szolgáló, de nem közvetlenül arra irányuló, hanem egyéb szférák javítását és fejlesztését célzó intézkedések, amelyek

Fehér Lenke tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

áttételesen azonban a bűnözés csökkenését, megelőzését is maguk után vonják (pl. a jövedelmek igazságosabb elosztása).

Az eredményes megelőzéshez valamennyi rendelkezésünkre álló eszköz együttes alkalmazására szükség van. A kriminológiai kutatások kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a bűnmegelőzés a bűnözés természetének megfelelően csak a szociálpolitikai, közoktatási, egészségügyi, gazdaságirányítási intézményekkel szoros kapcsolatban lehet hatékony.

A megelőzés büntetőjogi eszközei közül a szerző szólt a büntetőjogi felelősség továbbfejlesztéséről, a szignalizáció intézményéről, a lakosság fokozott bevonásáról a bűnözés elleni harcba, a depönalizáció és dekriminalizáció alapgondolatáról, az elítéltekkel való gondoskodásról és törődésről (treatment). Utóbbi körben a büntetésvégrehajtás során a treatment négy alapvető formájának az alkalmazását emelte ki:

1. a hiányzó iskolai végzettség pótlása,

2. a képességekhez igazodó munkáltatás, esetleg szakismeret nyújtása,

3. a munka, a viselkedés, a gondolkodás következetes pedagógiai értékelése,

4. a pozitív társadalmi kapcsolatok fenntartása, erősítése vagy megteremtése.

A bűnözés megelőzésére irányuló technikai, szervezési és társadalmi intézkedésekkel kapcsolatban az előadó szólt arról, hogy az állampolgároknak is kötelességük gondoskodni bizonyos fokig az önvédelmi eszközökről, biztonsági zárak felszereléséről, vagy egyszerűen csak a bűnözéstől fertőzöttebb területek lehetőség szerinti elkerüléséről, de ez nem lehet a megelőzés fő iránya. A rendőrség és a lakosság jó kapcsolata elengedhetetlen feltétele a bűnözés megelőzésének és az elkövetett bűncselekmények felderítésének.

A megelőzés közvetlen eszköze közül is a társadalmi problémák megoldása a leghatékonyabb. Elsősorban a veszélyeztetett helyzetek, predelinquens állapotok felszámolására irányuló intézkedéseket kell kiemelni, mint pl. az alkoholizmus elleni küzdelmet, a kábítószer-fogyasztás megakadályozását, a munkakerülők elleni fellépését stb. A bűnözés megelőzésének társadalmi eszközei közül az előadó az alábbiakat emelte ki:

a) A családi nevelés fokozása, a gyermekek felügyeletének biztosítása, a szülők felelősségének a számonkérése gyermekeik magatartásáért és jövőjéért.

b) A hátrányos helyzetű, nehéz létfeltételek között élő családok fokozott szociális és egyéb irányú támogatása.

c) Az általános iskolákban az oktatás mellett a nevelés, a gyermekekkel való fokozott törődés elvárása, a gyermekek szocializálási, személyiségfejlesztési feltételeinek a javítása.

d) A szabadidő kulturált eltöltésének a jobb megszervezése. A tömegsport feltételeinek a megteremtése. A családon, a szűk baráti körön kívüli társas kapcsolatok kezdeményezése, kialakítása.

e) A társadalmi, biológiai tényezők következtében mutatkozó szellemi elmaradottság, s a különböző mentális problémák vizsgálata és megfelelő intézkedések megtétele a csökkentésük érdekében.

f) Fokozott erőfeszítések az alkoholizmus és a kábítószerek fogyasztása ellen.

g) A munkaerkölcs megszilárdítása, a munkakerülés elleni erélyes intézkedések alkalmazása.

h) A munkanélküli jövedelemben mutatkozó társadalmi igazságtalanságok csökkentése. Hatékony harc a korrupció ellen.

i) A pénzügyi elszámolási rendszer bürokratikus, a jogszabályok kijátszására ösztönző vonásainak a megszüntetése, s egyszerűbb, a felelősséget és a takarékosságot jobban biztosító rendszer bevezetése.

j) A társadalmi tulajdon fokozott védelme, az egyes helyeken tapasztalható nagyfokú gondatlanság felszámolása.

k) Az iparosítás és urbanizáció szociálpolitikai feltételeinek a jobb megteremtése.

l) Fokozott erőfeszítés szükséges az emberek gondolkodásának, tudati tartalmának a helyes irányú befolyásolására, a szocializmus eszméinek és fogalmainak a tisztázására.

A szerző részletesebben szólt a családi nevelés, családi viszonyok és a bűnözés összefüggéseiről, valamint az iskolai nevelés hibáiról és elégtelenségeiről. Leszögezte, hogy a bűnözés megelőzése csak akkor lehet hatékony, ha a bűnözéssel közvetlenül összefüggő mikrotársadalmi viszonyokat és az azokhoz láncszerűen kapcsolódó egyéb, köztük a makrotársadalmi jelenségek körében is hatékony intézkedések születnek a társadalmi problémák, feszültségek és igazságtalanságok megszüntetésére. A bűnözés csökkentésének, megelőzésének a lehetőségei elsősorban a társadalom belső szervezeti viszonyaiban, az emberi kapcsolatok humanizáltságában, az elosztási rend igazságosabbá tételében, s a kitűzött célok progresszivitásában van. E társadalmi intézkedések megtétele nem a bűnügyi tudományok, a kriminológia, illetve a kriminálpolitika hatáskörébe tartozó feladat. Mi csak annyit tehetünk, hogy felismerve a társadalmi viszonyok és a bűnözés közötti összefüggéseket, javaslatokat dolgozunk ki a megelőzés érdekében, s biztosítjuk a tudomány álláspontjának megfelelő kriminálpolitika kialakítását, amelyen keresztül, vagy esetleg közvetlenül is felhívjuk a társadalompolitika irányítóinak a figyelmét a szükséges társadalmi intézkedések megtételére. A bűnözés és az ettől elválaszthatatlan társadalmi igazságtalanságok csökkentéséért folyó harc a tudomány számára akkor is kötelező, ha realizálásának ma még csekélyek az esélyei.

Végül az előadó az alábbiakban sommázta a bűnmegelőzés, a kriminálpolitika és a társadalomvédelem modern vezérelveit.

1. A bűnözés elleni harcban a megelőző intézkedéseket kell előtérbe állítani.

2. A megelőző intézkedéseknek mindenekelőtt az okok, a társadalmi viszonyok szférájára kell irányulnia. Az okkutatás a bűnözés megelőzésének elengedhetetlen feltétele.

3. Fokozni kell a büntető igazságszolgáltatás hatékonyságát.

4. A bűnözéssel összefüggő társadalmi viszonyok között kiemelkedő helyet foglalnak el a társadalmi igazságtalanságok. A bűnözés lényeges csökkentése csak ezen igazságtalanságok csökkentésével érhető el.

5. A bűnügyi tudományok kutatási eredményeit be kell építeni a kriminálpolitikába.

6. A bűnmegelőzés igényeit tudatosítani kell a társadalompolitika vezetőivel, s ösztönözni kell őket azok figyelembevételére.

7. A társadalom tagjait fokozott mértékben kell bevonni a bűnözés elleni harcba (önkéntes rendőrök, népi ülnökök, közösségek stb.).

8. A dekriminalizációval párhuzamosan növelni kell az alacsonyabb szintű felelősségi formák (szabálysértési, fegyelmi stb.) hatékonyságát. A hatékonyság nem a felelősségre vonás szigorában, hanem annak elkerülhetetlenségében rejlik.

9. A bűnözés elleni harc nem lehet csak az állami bűnüldözés és igazságszolgáltató szervek ügye, hanem azt a szülők, pedagógusok, orvosok, közgazdászok, azaz az egész társadalom ügyévé kell tenni.

10. Az állami és társadalmi szervek hatékony intézményrendszerét kell kialakítani a bűnözés és az egyéb deviáns magatartások megelőzése céljából.

Az előbbi ismertetésből talán kitűnik, hogy az előadás milyen rendkívül alapos és mélyreható összefoglalását adta a bűnmegelőzés komplex problémakörének. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy annak állításai a vita során sem kérdőjeleződtek meg. Az egyes felszólalók értékes adatokkal bővítették, egészítették ki vagy támasztották alá a fő referátum egyes részeit. Igazán élénk és ellenérveket felsorakoztató vita bontakozott ki azonban a büntetőjog bűnmegelőzésben betöltött szerepét illetően. A rotterdami egyetem professzora, Louk Hulsman és az uppsalai egyetem professzora Alvar Nelson ugyanis a büntetőjogi eszközök társadalmasításának a szükségességét és időszerűségét hangsúlyozva, az ún. zöld modell bevezetése mellett tört lándzsát. Hulsman professzor szerint helyénvalóbb, ha nem bűncselekményekről, hanem konfliktushelyzetekről beszélünk. A konfliktusok megoldása természetes és az emberi élethez tartozó aktus. A kiélezett konfliktushelyzeteket, kríziseket azonban nem megtorolni, hanem megelőzni kell. A megelőzésnek viszont nem a büntetőjog a megfelelő eszköze. E két felszólaló által elmondottakkal szemben a többség azon az álláspontón volt, hogy a büntetőjogra a jelenlegi körülmények között igen nagy szükség van a megelőzés terén is, és a „bűnüldözés megelőzése" rendkívüli hátrányokkal járna, a bűnözés egyértelmű növekedéséhez vezetne, nevezzük bár a bűncselekményt krízisnek, válsághelyzetnek, vagy konfliktusnak. A vita mindezek ellenére nagyon tanulságos és élénk volt, olyan érveket sorakoztatott fel és olyan információkat nyújtott, amelyek határozottan és élesen rávilágítottak a problémák lényegére. Ebben elvitathatatlan érdeme van a két előbb említett felszólaló sajátos véleményének, valamint sziporkázó szellemességének és előadókészségének. A véleménykülönbség okozta lázas vitában kiválóan fogalmazott, magas színvonalú, élvezetes felszólalásoknak lehettünk tanúi.

Összefoglalóan csak annyit fűznék hozzá az eddig elmondottakhoz, hogy az utóbbi évek egyik legizgalmasabb témáját megvitató nemzetközi kongresszus színvonalas megrendezésével, kiváló előadásaival és magas szellemiségével igen nagy értéket képvisel és a sikeres rendezvények sorában is előkelő helyet foglal el.

Pályázati felhívás

A Magyar Kriminológiai Társaság az Alapokmányban rögzítetteknek megfelelően pályázatot ír ki a kriminológia és a büntetőpolitika legaktuálisabb kérdéseinek megválaszolására.

Az 1984-ben meghirdetésre kerülő pályázat témája:
„A TÁRSADALMI MOBILITÁS HATÁSA A BŰNÖZÉSRE EGYES KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETEKEN" (Megyékben, városokban).

A pályázás feltételei:

1. A pályázaton bárki részt vehet (egyes személyek és alkotó kollektívák).

2. A pályázat jeligés. Nevet és címet zárt borítékban kell mellékelni.

3. A pályázat minimális terjedelme 2 szerzői ív (44 gépelt oldal).

4. Pályázni csak olyan művel lehet, amelyet szerzője eddig nem publikált és máshová pályázatként nem nyújtott be.

5. A pályázat beküldési határideje:

1985. január 15.

6. Eredményhirdetés a Társaság 1985. évi közgyűlésén.

7. A pályaművet a következő címre kell a megjelölt határidőre eljuttatni:

MTA Magyar Kriminológiai Társaság Titkársága
1053. Budapest, V., Egyetem tér: 1/3.

8. A szerzőt a pályadíjak értékelése után a publikálás joga megilleti.

Pályadíjak:

I. díj	6000 Ft
II. díj	4000 Ft
III. díj	2000 Ft

Határidő után érkezett, továbbá az előírásoktól eltérő formában benyújtott pályázatokat nem veszünk figyelembe.

MTA Magyar Kriminológiai Társaság
Igazgató Tanácsa

Károly Bárd:

On the split of the trial into two parts

The author firstly surveys the critical arguments on the traditional continental trial system, then reviews the conceptions aimed at the reform of it: He analyzes among these the plan to split the trial into two parts, as well, as the motives behind this proposal. After an introduction of the arguments for and against the split of the trial the author comes to the problems relating to the structure of criminal procedure as a whole, to the division of tasks between the particular stages of this procedure taking into consideration the different models of the application of law. As a conclusion the author states: the legislator could decide for the split of the trial into two parts only after taking all the direct and indirect consequences into due consideration.

Antal Visegrády:

The mechanism of the judge-made development of the law

The study deals with the mechanism of the judge-made development of the law in capitalist and socialist legal systems. The author distinguishes between a direct and an indirect mechanism in this field. Direct development means that the effects of development are created within the practice of the courts as a result of the activities of both the higher and lower instances. With the latter model the judge-made development of the law is based on the reception of solutions elaborated by the central organs of justice, the legal science, as well, as the practice of public prosecutors, lawyers and attorneys. On the basis of this the study deals with the subject as a complex procedure.

Карой Бард:

О раздвоении судебного заседания

Автор рассматривает критические замечания, высказанные против традиционной континентальной системы судебного заседания, потом представляет соображения по реформе судебного заседания, подвергая детальному анализу план раздвоения судебного заседания и мотивы реформаторских планов. Перечислив аргументы за и против раздвоения автор переходит к проблемам, затрагивающим весь уголовный процесс и его структуру, к разделению задач между отдельными стадиями процесса, к различным моделям применения права. Автор приходит к выводу, что законодатель со спокойной совестью может высказаться за раздвоение только при условии, что он взвешивает все непосредственные и косвенные последствия, которые вызвались бы введением раздвоения судебного заседания.

Антал Вишеградн

Механизм судебного развития права

В статье изучается механизм судебного развития права в социалистических и капиталистических правовых системах. Автор различает механизмы непосредственного и косвенного судебного развития права, о которых дает детальное изложение. Сущность первого из них состоит в том, что влияние, развивающее право, создается в пределах судебной практики в результате деятельности не только верховных, но и нижестоящих судов. В связи со второй моделью речь дает о том, что судебное развитие права получается в результате принятия решений, вырабатываемых органами правосудия, юридическими исследованиями, а также прокурорской, адвокатской и юрисконсульской практикой. На основе всего этого автор рассматривает судебное развитие права как комплексный процесс.

55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta KÖzponti Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 330,— Ft, egy évre: 660,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-4480 Szeged 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XL. új évfolyam 2. Budapest, 1985. február hó

1985 MÁR 12

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

NIGRINY ELÉMÉR
Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata továbbfejlesztésének néhány kérdése 49

KATONÁNÉ SOLTÉSZ MÁRTA
A válás intézményének története 57

LEHOCZKY MARIETTA
A láthatási jog természete a delegalizáció korában .. 65

FÁBIÁN FERENC
Összekapcsolódás és elkülönülés a társasági szerződések körében 73

DROBNIG, ULRICH
Különböző gazdasági rendszerű államok jogrendszereinek összehasonlítása 78

ENGELHARDT, HANNS
Az államigazgatási aktusok bírósági ellenőrzése a Német Szövetségi Köztársaságban 83

Szemle

Az európai szocialista államok jogalkotásáról 87

B. KÁLLAY ISTVÁN—MEZEY BARNA
Javaslatok az állam- és jogtudományi karok felvételi vizsgáihoz 93

HAMZA GÁBOR
Emlékezés Vécsey Tamásra, a nemzetközi hírű jogtudósra 99

Jogirodalom—Jogélet

Zsiga László: Közalkalmazottak munkajogi kézikönyve (TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ) 101

SZITA JÁNOS
A szegedi népképviseleti közgyűlés 1848—1871 103

DOBROMIR MIHAJLOV
Néhány jelentősebb kiadvány a bolgár állam- és jogelmélet köréből 103

BAJORY PÁL
Doktori értekezés a polgári per idődimenziójáról 105

FEHÉR LENKE
Magyar—finn büntetőjogi szeminárium Budapesten 108

VÖRÖS IMRE
Tudományos konferenciák Smolenicében 113

СОДЕРЖАНИЕ: *Элемер Нигриньи:* Некоторые вопросы дальнейшего развития судебного пересмотра административных решений — *Марта Катона-Шолтес:* История института развода. — *Мариэтта Лехоцки:* Субъективное право в семейном праве. — *Ференц Фабиан.* Сочетание и обособление по кругу договоров товарищества. — *Ульрих Дробниг:* Сравнение правовых систем государств с различной экономической системой. — *Ханс Энгелхардт:* Судебный контроль административных актов в ФРГ. — *Обзор:* О правотворчестве европейских социалистических стран. — *Иштван Б. Каллаи—Барна Мезеи.* Предложения по совершенствованию вступительных экзаменов на юридических факультетах. — *Габор Хамза:* Воспоминание о знаменитом правоведе Тамаше Вечэи. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Жила Ласло: Справочник государственных служащих по трудовому право *Ласло Трочаньи* . — *Янош Сита:* Общее собрание народного представительства г. Сегеда, 1848—1871 гг. — *Добромир Михайлов:* Некоторые важные издания по теории государства и права НРБ. — *Пал Байори:* Докторская диссертация об измерении времени в гражданском процессе. — *Ленке Фехэр:* Венгеро-финнский семинар по уголовному праву в Будапеште. — *Имре Вёрёш:* Научные конференции в Смоленице.

INHALT: Elemér Nigriny: Einige Fragen der Weiterentwicklung der Revision der Verwaltungsakte. — *Frau Katona, Márta Soltész:* Die Geschichte der Institution der Scheidung. — *Marietta Lehoczky:* Die Natur des Besuchsrecht im Zeitalter der De-Legalisation. — *Ferenc Fábián:* Zusammenschluss und Trennung auf dem Gebiet der Verträge über Unternehmenszusammenschlüsse. — *Ulrich Drobnig:* Rechtsvergleichung zwischen Rechtsordnungen verschiedener Wirtschaftssysteme. — *Hanns Engelhardt:* Richterliche Kontrolle der Verwaltungsakte in der Bundesrepublik Deutschland. — *Rundschau:* Über die Gesetzgebung in den europäinschen sozialistischen Ländern. — *István B. Kállay—Barna Mezey:* Vorschläge über die Aufnahmeprüfungen auf den Fakultäten für Staats- und Rechtswissenschaften. — *Gábor Hamza:* Gedächtnis an Tamás Vécsey, den Rechtswissenschaftler internationalen Rufs. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben:* László Zsiga: Handbuch für Arbeitsrecht der öffentlichen Angestellten *(László Trócsányi).* — *János Szita:* Volksvertretung in Szeged 1848—1871. — *Mihajlov Dobromir:* Einige Publikationen von grösserer Bedeutung auf dem Gebiet der bulgarischen Staats- und Rechtstheorie. — *Pál Bajory:* Habilitationsschrift über das Zeitdimension des Zivilprozesses. — *Lenke Fehér:* Seminar für Strafrecht Ungarn-Finnland in Budapest. — *Imre Vörös:* Wissenschaftliche Konferenzen in Smolenice.

CONTENSTS: Elemér Nigriny: Some questions of the improvement of the system of the judicial control of administrative decisions — *Mrs. Katona, Márta Soltész:* The history of divorce — *Marietta Lehoczky:* The nature of the right of the divorced parent to meet the child in the age of de-legalization — *Ferenc Fábián:* Integration and differentiation among partnership contracts — *Ulrich Drobnig:* Comparison between legal systems of states of different economic systems — *Hanns Engelhardt:* The judicial control of acts of state administration in the Federal Republic of Germany — *Review.* On the legislation of European socialist countries — *István B. Kállay—Barna Mezey:* Proposals to the admission examinations at the faculties of state and law — *Gábor Hamza:* Remembering Tamás Vécsey, the romanist of international fame — *Legal literature-legal life:* László Zsiga: Labour law manual of public employees *(László Trócsányi)* — *János Szita:* The assembly of people's representatives at Szeged 1848—1871 — *Dobromir Mihailov:* Some publications of significance featuring Bulgarian theory of state and law — *Pál Bajory:* Dissertation for doctor's grade on the time dimension of the civil lawsuit — *Lenke Fehér:* Hungarian-Finnish seminary on criminal law in Budapest — *Imre Vörös:* Scientific conferences in Smolenice.

XL. új évfolyam 2. szám Budapest, 1985. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Nigriny Elemér

Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata továbbfejlesztésének néhány kérdése

A közigazgatás komplex fejlesztését célzó országos kutatási főirány — többek között — célul tűzte ki „A jog és a közigazgatás" témacsoport keretében a közigazgatás és az igazságszolgáltatás viszonyának vizsgálatát. E csoport egyik témájaként szerepel az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának intézménye. *Az Igazságügyi Minisztérium a most folyó középtávú kutatási tervidőszak kezdetekor bekapcsolódott ezekbe a munkálatokba.* Tette ezt annál is inkább, mert az említett problémakör szorosan összefüggött kutatási tervének egy másik fő irányával, közelebbről „Az igazságszolgáltatás és az igazságügyi irányítás korszerűsítésé"-vel. Ez utóbbi főirány ugyanis kutatási témakörként jelölte meg a bírósági hatáskör vizsgálatát, elsősorban a jogalkalmazás hatékonyságára és a közigazgatási határozatok ellenőrzésére is figyelemmel.

Az idevágó kutatási munkálatok, amelyek mintegy három éven át tartottak, „Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata" című *tanulmánykötet megjelentetésével zárultak* (Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztályának 8. sz. tanulmánykötete, Budapest, 1984.). Az ilyen tudományos vizsgálódás akkor válhat eredményesebbé, ha összegezzük a lényegesebb elvi megállapításokat, s az egyes tanulmányokból kiemeljük azokat a nézeteket, amelyek a jogintézmény fejlődésének útját szolgálhatják.

Ezt a célt kívánja a szerző elérni azzal a megjegyzéssel, hogy munkájánál nemcsak erre a tanulmánykötetre támaszkodik, hanem tekintetbe veszi a témával foglalkozó, az utóbbi időben megjelent *más értekezéseket, tanulmányokat is.*[1]

Bevezetőként meg kell említeni, hogy az összefoglalás — már csak terjedelménél fogva sem — tekinthető a problémák teljes gyűjteményének és a szerző a továbbfejlesztést szolgáló egyes kérdések rögzítésénél nem akar egyértelmű és végleges álláspontot kifejteni. *Elsősorban arra törekszik, hogy a megoldásra váró főbb kérdéseket exponálja,* és egyúttal vázolja azokat az érveket, illetve ellenérveket, amelyek a lefolytatott vizsgálódás során az egyes irodalmi publikációkban napvilágot láttak. Az ilyen jellegű munka nem tűnik haszontalannak, hiszen a társadalmi, politikai és gazdasági viszonyok fejlődésével a kérdések előbb-utóbb napirendre kerülnek, s ekkor az új megoldás keresésénél, a kielégítőbb szabályozás megteremtésénél az összefoglalás segítséget nyújthat.

A továbbiakban hat pontban kíséreljük meg csoportosítani a lefolytatott vizsgálódás eredményeit:

1. Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatát támogató, illetve ellenző nézetek

a) Mindenekelőtt szükséges előrebocsátanunk, hogy a jogszabályokban, a jogirodalomban nem mindig egységes *fogalommal* illetik e jogintézményt. Általánosságban ugyan „az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata" elnevezést használják, de találkozunk a kérdéses határozatok „bírósági felülbírálásával", a Pp. pedig az „államigazgatási határozatok megtámadása" iránti perekről szól. Előfordul a tágabb értelemben vett „közigazgatási bíráskodás" kifejezése is. Az egységesség érdekében az tűnik leghasznosabbnak, ha — amint azt az államigazgatási eljárási törvény teszi — általános fogalomként az „államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata" kifejezéssel élünk.

b) Tény, hogy ma már az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának létjogosultsága a polgári és a szocialista jogrendszerekben általában elfogadott. Az intézmény szükségessége mellett szóló okok és indokok megítélése azonban korántsem egységes.

A *polgári jogrendszerekben* az abszolutizmussal szemben követelményként támasztott egyéni szabadságjogok garanciája érdekében született meg az államhatalmi ágak szétválasztásának az elve. Minthogy azonban az egymagában nem szüntette meg az államigazgatási szervek túlsúlyát, az egyén érdekében to-

Nigriny Elemér igazságügyi főtanácsos, Igazságügyi Minisztérium (Budapest).

[1] „Tanulmányok az ellenőrzési rendszer továbbfejlesztéséről". (Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata országos szintű kutatási főirány Programirodájának kiadványa, 1982.)

vábbi garanciát kerestek a független bíróság előtt érvényesíthető jogorvoslatban.

A *szocialista jogrendszerekben* kezdetben élénken élt a történelmi tapasztalat, hogy az államigazgatási szervezetek voltak a forradalmi átalakulás (földreform, államosítások, széles körű igénybevételek) legfontosabb végrehajtói. Sajnos tevékenységük rövidesen a dogmatikus és voluntáris politika eszközévé, s mint ilyen gyakran s törvénysértések okozóivá vált.

Ez a történelmi tapasztalat azonban a szocializmusban ma már csak távolibb összefüggésként érzékelhető. Sokkal fontosabb annak a fejlődési tendenciának a felismerése, hogy a forradalmi átalakulás után a társadalmi és gazdasági fejlődés minden szocialista államban megköveteli a konszolidációt, amely az államigazgatási szervezetben a szocialista törvényesség megtartását és a jogalkalmazás színvonalának emelését jelenti. Tekintve azonban, hogy a jogalkalmazói tevékenységben — jellegénél fogva — a törvénysértő határozatok elkerülhetetlenek, a jogbiztonság érvényesítésére irányuló törekvés előtérbe állította a megfelelő garanciarendszer kiépítésének igényét, beleértve az úgynevezett külső garanciát is, ami az államigazgatási szervek jogalkalmazói tevékenységének ügyészi és bírósági ellenőrzésében valósulhat meg. Ennek megfelelően a fejlődési folyamat határozottan a garanciarendszer kiszélesedése, a jogorvoslati lehetőségek bővítése, differenciálása és hatékonyabbá válása felé mutat.

Az állampolgárok a szocialista állam szervei közül leggyakrabban az államigazgatási szervekkel kerülnek kapcsolatba. Ezért e szervek munkájának színvonala, a hibás határozatok kijavítása lényegesen befolyásolja a *lakosság politikai közérzetét.* Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának helyes szabályozása nemcsak egyszerűen jogi, hanem politikai kérdés is.

Figyelemre méltó, hogy ennek ellenére minden olyan lépés, amely az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának kiszélesítését célozza, heves vitát, ellenkezést vált ki a különböző szintű államigazgatási szervek részéről. Ez azonban korántsem sajátos magyar jelenség, mert más szocialista államok törvényalkotási tevékenysége is alátámasztja.[2]

c) A jogi irodalomban általában kialakultak azok az érvek, amelyek egyrészt a bírósági felülvizsgálat szűkítésére, gyengítésére, másrészt annak erősítésére, bővítésére szolgálnak.[3] Ezeknek az érveknek az áttekintése megkönnyítheti a továbblépés irányát.

ca) Így *ellenző álláspontot* képvisel az a nézet, amely az államigazgatás, a kormányzat hatékonyságát félti a bírósági felülvizsgálat intézményétől, s helyesebbnek tartja az ilyen jellegű jogviták elintézését „a bírói út kizárásával" egyeztető bizottság, döntőbizottság vagy pedig valamilyen más államigazgatási fórum hatáskörébe utalni.

Többen felhozzák, hogy a *bírák nem rendelkeznek a szükséges államigazgatási szakismerettel,* s így a felülvizsgálatot nem tudják kellő színvonalon ellátni. Ezzel kapcsolatosan megjegyezzük: való az, hogy az államigazgatási jog precíz elsajátítása — főként terjedelménél és gyakori változásánál fogva — nehézséggel jár. A vizsgálati jelentések azonban arról tanúskodnak, hogy a jelentősebb számú pert tárgyaló bírák ismeretei általában átfogóak és rendezettek, inkább a kisebb létszámú bíróságokra jellemző, hogy a bírák az államigazgatási jogszabályokat csak a konkrét eset szempontjából, alkalmilag tanulmányozzák. Vizsgálati tapasztalat az is, hogy az államigazgatási perekben az ügyintézés szakmai szempontból az átlagosnál magasabb színvonalú. A fellebbezési arány ugyan nagy, viszont a másodfokú bíróságok a megfellebbezett határozatok több mint 86%-át helybenhagyják. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a bíróságok a megyeszékhelyen működő államigazgatási szervekkel általában közvetlen és érdemi kapcsolatot alakítanak ki: az együttműködés a bírák és az államigazgatási szervek között a kölcsönös információban és véleménycserében mutatkozik meg.

Hivatkoznak arra is, hogy *a bíróság nehezen tudja elviselni a munkateher további növekedését.* Az igaz, hogy a bírósági szervezet jelenlegi létszámával nem lenne képes megfelelően ellátni a kibővülő felülvizsgálati lehetőség folytán ráháruló munkatöbbletet. De a gyakorlatban nem bizonyítja, hogy a felülvizsgálat körének szélesítése elviselhetetlen feladat elé állítaná a bíróságokat. Kétségtelen, hogy a bővítés növeli a perek számát, de ez a növekedés nem túlságosan magas.

cb) Ha azt tekintjük át, hogy a *bírósági felülvizsgálat mellett* milyen támogató érvek szólnak, a következőkre utalhatunk:

Igaz, hogy az államigazgatásban elkövetett törvénysértések kiküszöbölésének garanciáit elsősorban a közigazgatás szervezetén belül kell biztosítani. Ez kínálja ugyanis a legegyszerűbb és leggyorsabb lehetőséget a törvénysértések orvoslására. Ez persze nem jelenti, hogy más szervek ne működhetnének közre az államigazgatás törvényességének biztosításában. Sőt a „külső ellenőrzés", amely elsősorban a bírósági felülvizsgálat intézményében valósul meg, az általánosnak mondható felfogás szerint ma már kifejezetten szükséges.

Egyre inkább érvényesül annak a felismerése, hogy az államigazgatás nem tud mentesülni a konkrét ügyek elbírálásánál a hatalmi érdekek által diktált szempontokból. Az államigazgatás a felmerülő vitás ügyeket nem tudja olyan megnyugtatóan elbírálni, mint azt a bíróságok teszik a polgári és büntetőügyekben. Ezért indokolt az a követelmény, hogy az államigazgatási szervek döntéseit az igazgatási hierarchián kívül álló, ezek utasításaihoz nem kötött szervek is felülvizsgálhassák. Az ilyen természetű tevékenység elvégzésére elsősorban a bírói szervek látszanak alkalmasnak. A bírák független jogállása és a bírósági eljárás garanciái teremtik meg a legkedvezőbb feltételeket az államigazgatási aktusok törvényességének elfogultságtól mentes elbírálásához.

Míg az államigazgatási eljárásban, az államigazgatási jogorvoslatok körében az állampolgár, az ügyfél alá- és fölérendeltségi viszonyban áll az államigazgatási szervvel, addig ez a helyzet a bírói jogorvoslat, a bírósági felülvizsgálat esetén megváltozik. Az államigazgatási perben az államigazgatási szerv és az ügyfél mellérendeltségi (felperes-alperes) viszonyba

[2] *Kilényi* Géza: Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata a szocialista jogfejlődés tükrében. Id. tanulmánykötet, 118. old.

[3] *Sík* Ferenc tanulmánya 6—18. old., valamint *Kovács* László—*Salamonné* Solymosi Ibolya tanulmánya 97—99. old. az Ig. Min. tanulmánykötetben; *Martonyi* János: Államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata. Bp. 1960., 55. old.

kerül, ez pedig az állampolgárok politikai közérzete szempontjából igen fontos. A bírósági felülvizsgálat lehetősége jobb munkára ösztönzi az államigazgatási szerveket, arra készteti őket, hogy átgondoltabban, a jogszabályoknak megfelelően tegyenek meg valamely intézkedést, hozzanak határozatot.

Az előbbivel függ össze, hogy a közigazgatás szemlélete gyakran egyoldalú, a felsőbb közigazgatási szervtől származó iránymutatás nem helyes irányba terelheti az államigazgatási szerv jogalkalmazói gyakorlatát. Ezen a helyzeten segíthet a bírósági jogértelmezés, amely — szemben az esetleg kialakult jogszabálysértő magyarázattal — biztosítja a jogpolitikai elveknek, a jogszabályok valódi értelmének megfelelő helyes jogalkalmazást. Ilyen módon az államigazgatási szervek munkája magasabb színvonalúvá válik, de csökken a jogsértések száma.

d) Befolyásolja az államigazgatási tevékenység és a bírósági felülvizsgálat (ítélkezés) közti kapcsolatot az a körülmény, hogy a *határ,* amely az államigazgatás és más jogterületek (polgári, családjog, büntetőjog stb.) között a választóvonalat megvonja, *nem stabil, nem állandó jellegű,* többször fordul elő változtatás egyik vagy másik irányba.[4] Így pl. már korábban, a felszabadulás előtt is a magyar törvényhozás gyakran ruházott jogszolgáltatási feladatokat a közigazgatásra. Csak példaképpen említhető a községi, a kihágási bíráskodás, az iparosok és alkalmazottaik, a gazdák és a cselédek közti vitás kérdések elbírálása, legalábbis az utóbbi kettőnél alsó fokon. A védjegy ügyekben is végső fokon a kereskedelemügyi miniszter döntött. Ilyen hatásköri eltolódás a szocializmus körülményei között is nem egyszer előfordul.

Gyakran felmerül *a javaslat, hogy a kisebb jelentőségű polgári ügyek intézését célszerű államigazgatási útra terelni.* Az ilyen javaslatok általában a bírósági szervezet tehermentesítését tartják szem előtt, de emellett az ügyek gyorsabb intézését is felhozzák érvül.

A polgári ügyeknek a bírósági hatáskörből ilyen elvonását és államigazgatási útra terelését általában nem tartják helyesnek.[5] Utalnak arra, hogy az érvényesíteni kívánt követelés alapjául szolgáló jogviszony szerint nem lehet helyesen kiválasztani a kisebb jelentőségűnek minősülő ügyek csoportját. A vagyoni követelések jelentőségét ugyanis nem mindig az határozza meg, hogy milyen jogviszonyból keletkeznek. De nem lehet több okból irányadó az érvényesíteni kívánt követelés összege sem.

Az kétségtelen, és ezt az államigazgatási hatáskör kiterjesztésének hívei is vallják, hogy ilyen esetekben, főként az állampolgárok alapvető jogait és kötelezettségeit érintő ügyekben garanciális jelleggel szükséges annak lehetővé tétele, hogy a fél az államigazgatási határozat ellen bírósághoz forduljon.

2. A felülvizsgálat során közigazgatási bíróság vagy a rendes bíróság járjon-e el?

a) Abban a kérdésben, hogy az államigazgatási határozatok ellenőrzését milyen bíróság, vagy bírósághoz hasonló jellegű szervezet lássa el, a *polgári jogrendszerekben* általában három megoldás alakult ki:

A közigazgatási ítélkezést a *közigazgatás szervezetébe tartozó hatóságok* végzik. Ez a megoldás az államhatalmi ágak szétválasztásának elvét következetesen alkalmazó jogrendszerekben, a legtisztábban Franciaországban alakult ki.

Van olyan megoldás, hogy a közigazgatási ítélkezést mind az államigazgatás szervezetétől, mind a bírósági szervezettől egyaránt különválasztott speciális jogalkalmazó szervek: *a közigazgatási bíróságok* látják el. E típusra példa a Német Szövetségi Köztársaság, valamint az Osztrák Köztársaság közigazgatási bírósága.

A harmadik típus szerint a közigazgatási ítélkezést *a rendes bíróságok* látják el. E megoldás történelmi példája az angol jogrendszer, bár a XX. század első felétől kezdve az államigazgatás tevékenységének kiszélesedésével egyre több államigazgatási ügy felülvizsgálatát különféle bizottságokra, ún. „quasi iudiciális" szervekre bízták.

A *szocialista jogrendszerek* nem osztják a fő államhatalmi szervek szétválasztásának elvét: az államhatalom egységét vallják. Ennek megfelelően az állami szervek rendszerének kialakításában a funkciónak, az ebből eredő tevékenység természetének és az államszervezeten belüli munkamegosztás szempontjainak van meghatározó jelentősége. *A szocialista államok többsége az államigazgatási határozatok ellenőrzését a rendes bíróságokra bízza.* Lengyelországban ugyan állítottak fel a közelmúltban közigazgatási bíróságot, anélkül azonban, hogy az igazságszolgáltatás szervezetétől elkülönítették volna. Jellege szerint ez inkább különbíróságnak felel meg.

Ami a *magyar megoldást* illeti, a XIX. század második felében, két szakaszban (1883, 1896) kialakult a bírósági szervezettől elkülönülten működő *Közigazgatási Bíróság intézménye.* A Közigazgatási Bíróság elnöke a Kúria elnökével volt egyenlő rangban. Maga a bíróság két osztályra tagozódott: az általános közigazgatási osztályra és a pénzügyi osztályra, amely az adó- és illetékügyekkel foglalkozott. Az első világháború után jelentkeztek újabb elgondolások a „Közigazgatási Bíróság továbbfejlesztésére: így terv készült az alsó fokú közigazgatási bíróságok megalakítására, amelyeket az ítélőtáblák székhelyén kívántak megszervezni. Később kialakult olyan álláspont, hogy a közigazgatási alsó bíróságot Budapesten kell felállítani.

1949-ben megszűnt a Közigazgatási Bíróság és ezt a feladatot adó- és illetékügyekben a Pénzügyminisztérium kebelében alakított pénzügyi döntőbizottság vette át, a közszolgálati illetményügyekre illetményügyi döntőbizottság létesült, bizonyos ügycsoportok a rendes bíróságok hatáskörébe kerültek. A fel nem sorolt ügyekben pedig a végleges elintézés fóruma az illetékes miniszter lett.

Amikor az *1957. évi IV. törvény* ismét intézményesítette — bizonyos körben — az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatát, e feladatnak az ellátását a *rendes bíróságokra bízta,* mégpedig általában kétfokú eljárás keretében, és lényegében ez a szervezeti rendszer áll fenn ma is.

b) Az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló törvény közelmúltban történt módosításával kapcsolatosan — de ettől függetlenül is — vita bontakozott ki abban a kérdésben, hogy maradjon-e to-

[4] *Sík* Ferenc tanulmánya, 20. old.
[5] *Boros* József tanulmánya, 226. old.

vábbra is a felülvizsgálati teendők ellátása a rendes bírósági szervezet hatáskörében, vagy hazánkban is közigazgatási bíróságot kellene felállítani.

Megállapítható, hogy a vélemények nagyobb részben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy *bizonyos korrekcióval továbbra is fenn kell tartani a rendes bíróságok felülvizsgálati* hatáskörét.[6] Hivatkoztak arra, hogy

— a közigazgatási bíróság felállítása sértené az igazságszolgáltatás egységességének kialakult rendszerét;

— a felülvizsgálattal megtámadható államigazgatási ügyek száma (ez jelenleg évenként 1500—2000 között változik) nem teszi indokolttá külön közigazgatási bíróság szervezését, még kevésbé a közigazgatási bíráskodás két szinten történő megvalósítását: a rendes bíróságok szervezeti felépítése és eljárása valósítja meg legjobban a feltételeket az ügyek törvényes, elfogultságtól mentes elbírálására, azonkívül a rendes bíróságok átfogó hálózata mindenki számára könnyen hozzáférhető;

— a rendes bíróságok által végzett felülvizsgálat rendszere a több évtizedes tapasztalat szerint a gyakorlatban bevált.

Ezzel szemben azok, akik *indokoltnak tartják a közigazgatási bíróság felállítását,* érvként a következő szempontokra utalnak:[7]

—, a rendes bíróságok nem tudnak lépést tartani a politikai, gazdasági, társadalmi kérdésekkel, szakismeretekkel; a bíróság sok esetben nem ismeri kellőképpen az ügy valódi lényegét, annak hatását;

— az egy, esetleg több szinten kiépített közigazgatási bíróság jobban tudná biztosítani az államigazgatási jogalkalmazás egységességét;

— ha felülvizsgálati hatáskört a szükségleteknek megfelelően kiterjesztjük, csak egy külön szervezett közigazgatási bíróság oldhatja meg az emelkedő számú ügyek viszonylag gyors és szakszerű elbírálását.

A közigazgatási bíróság — mint külön bíróság — szervezete tekintetében az 1981. évi módosítások megvitatása alkalmával kialakult olyan elképzelés, hogy Budapesten és az öt megyei városban kellene létrehozni a több megyére kiterjedő, regionális illetékességű közigazgatási bíróságokat, a Legfelsőbb Bíróságnál pedig Közigazgatási Kollégiumot, a közigazgatási bíróságok államunk bírósági szervezetének a rendszerébe tartoznának és az ítélkezés elvi irányítását a Legfelsőbb Bíróság látná el.

3. A bírósági felülvizsgálati kör terjedelme, a felülvizsgálati kör (hatáskör) meghatározásának módja

a) A jogrendszerekben, amelyek az államigazgatási határozattal szemben a bírósági felülvizsgálat lehetőségét — nagyobb vagy kisebb terjedelemben — megadják, a *felülvizsgálható államigazgatási határozatok körének megjelölésére általában két rendező elv érvényesül:*

az *egyik a generális klauzula,* amely főszabályként fogadja el a bírósági felülvizsgálatot. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy teljes körű felülvizsgálat sehol sem valósul meg, s így a hatásköri jogszabály bizonyos kivételeket állapít meg, amely negatív enumerációval történik;

a *másik* megoldási mód a *pozitív taxáció,* amely általánosabban vagy részletesebben történő felsorolással határozza meg, hogy milyen államigazgatási ügyekben foghat helyt a bírósági felülvizsgálat.

A *polgári jogrendszerekben* — mindenesetre a múlt század második felétől kezdődően — általában az állami tevékenység teljes körű bírósági ellenőrzésének a rendszerét honosították meg, természetesen mindig bizonyos megszorítással, amelyet a generális hatáskör kimondása mellett negatív taxációval határoztak meg.

A *szocialista államokban* uralkodó megoldás: a bírósági felülvizsgálatot igénybe vehető ügyek taxációja, amely azonban — a fejlődés tendenciáját tekintve — a bővülés, a növekedés irányába mutat. Taxációval állapították meg a hatáskört Jugoszláviában, Csehszlovákiában. Az 1980-as módosítás szerint Lengyelországban pedig taxáció útján az ügyek olyan széles köre vihető bíróság elé, amely a gyakorlatban majdnem a generális klauzulát valósítja meg.

Hazánkban az Áe. 1957-ben ugyancsak taxációs megoldással szabta meg a bíróság által felülvizsgálható államigazgatási határozatok körét. De emellett nyitva maradt a lehetőség, hogy a jövőben megvalósuló kiterjesztés folytán tovább bővüljön ez a kör. Ez időközben néhány vonatkozásban meg is történt.

Az *1981. évi módosítás* változatlanul megmaradt a taxáció mellett. Az Áe. 72. §-ában foglaltak szerint az államigazgatási szerv határozatának felülvizsgálata általános megfogalmazásban akkor kérhető, ha a határozat az ügyfélnek az Alkotmányban biztosított és más alapvető személyi, családi és vagyoni jogát megvonja vagy korlátozza, illetőleg az ügyfélre ilyen kötelességet állapít meg. Közelebbről azután a 63/1981. (XII. 5.) MT. számú rendelet 1. §-ának (1) bekezdése 23 pontban sorolta fel azokat az államigazgatási határozatokat, amelyek a bíróság által felülvizsgálhatók. Ez a rendezés egyrészt összefoglalta az időközben kialakult hatásköri helyzetet, de több vonatkozásban bővítette is azt. Így pl. növekedett a bíróság felülvizsgálati lehetősége az örökbefogadás, lakás vagy lakrész igénybevétele esetén, az egyesülés nyilvántartásba vételét megtagadó vagy a feloszlatást kimondó határozat ellen stb. Megjegyezzük, hogy a hatáskör növekedése — miként az 1982—83-as statisztikai adatok mutatják — nem idézett elő a bíróságok előtt jelentősebb ügyszaporulatot. A változás országosan évenként csak mintegy 105-tel több bírósági felülvizsgálati ügyet jelentett.

Az új taxáció meghatározásával összefüggésben az irodalomban két elvi jellegű kifogás is felmerült.[8] Egyfelől nem tartják megfelelő szabályozási módnak, hogy a bírói felülvizsgálat körét nem maga a törvény határozta meg, hanem az alacsonyabb rendű jogszabályban, minisztertanácsi rendeletben történt: így az államigazgatás legfelsőbb szerve maga állapította meg, hogy ellenőrzés szempontjából milyen államigazgatási határozatok vihetők bíróság elé.

Másfelől — amint az a később tárgyalandó 4. pont alatti problémákból is kitűnik — a jogalkotó a taxáció megállapításánál nem járt el teljesen elvi ala-

[6] *Rácz* Attila: A közigazgatási bíráskodás elvi kérdései. 1. alatti tanulmánykötet, 104. old.

[7] *Kilényi* Géza id. tanulmány, 120—122., 156. old.

[8] *Kilényi* Géza id. tanulmány, 168. old., *Boros* József tanulmánya 228—229. old.

pon, és nem teremtett rendet, egységes szemléletet azokban az ügyekben, amelyek kifejezetten az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatát célozzák, illetve amikor csak rendes polgári per formájában történő bírósági felülvizsgálatról van szó.

b) A továbbiakban ismertetünk *néhány olyan idevágó gondolatot, amely az Áe. módosítása utáni publikációkban* került kifejtésre.

Meggyőzőnek tartjuk *Kilényi Gézának* a *megállapítását:* abból, hogy hazánkban fokozatosan nő a törvényességi garanciák száma, hatékonysága, és ez céltudatos közigazgatási fejlesztési politika következménye, nem lehet olyan álláspontra jutni, miszerint a szocialista állam az elszaporodó törvénysértésekre reagál új törvényességi garanciák kialakításával; vagyis a törvényességi garanciarendszer fejlesztése csak akkor szükséges és időszerű, amikor ezt a törvénysértések növekvő száma indokolja. A valóságos helyzet — mint mondja — abban összegezhető, hogy hazánkban és a többi szocialista országban nem az államigazgatási törvénysértések növekvő száma vetette fel a bírósági felülvizsgálat kiszélesítésének igényét, hanem éppen az államigazgatási tevékenység színvonalának emelése teremtette meg az előfeltételeket a bírósági felülvizsgálat kiterjesztéséhez. Amíg egy viszonylag alacsony színvonalú és kevésbé stabil közigazgatási szervezet — főként a forradalmi átalakulások időszakában — gyakorlatilag képtelen elviselni a széles körű felülvizsgálatot, addig a hazai államigazgatás már felnőtt arra a szintre, hogy ez ne okozzon számára különösebb gondot.[9]

Ami a fejlődés további tendenciáját illeti, szemben az eddig uralkodó pozitív taxációval *többen annak a nézetnek adnak hangot: a helyes irány az, ha a bírósági kontrollt tesszük általánossá (tehát generális klauzulával operálunk)* és a negatív taxációra bízzuk a bírósági felülvizsgálat köréből kiemelkedő határozatokat. Ez a felfogás az 1981-es módosítások társadalmi vitájánál is szerepelt egyik változatként.

Rácz Attila hasonlóképpen azt fejti ki egy általánosabb jellegű hatáskörű szabályozás érdekében,[10] hogy „hiba lenne a bírói felülvizsgálat intézményét csak az elméletileg „alapvető"-nek tartott jogok védelme szempontjából értékelni. Az ügyfél számára ugyanis a saját, éppen folyamatban levő ügye mindig alapvető jelentőségű. Ügyének törvényes intézéséhez mindig fokozott garanciát igényel. Ebből kiindulva viszont már olyan következtetéshez jutunk, hogy általános klauzulával kellene megengedni az államigazgatási jogalkalmazás bírói felülvizsgálatát".

Végül a bírósági hatáskör bővítésével összefüggésben igen figyelemre méltó az a logikai sorrend, amelyre a szerzők felhívják a figyelmet. Nevezetesen *előbb szükséges gondoskodni a bíróságoknál a nélkülözhetetlen személyi és szervezeti feltételek biztosításáról és csak ezt követően kiterjeszteni — indokolt mértékben — a bírósági felülvizsgálat körét.*

4. Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata és felülbírálata közötti viszony

a) Jogrendszerünk kialakult tagozódása mellett a gyakorlati élet azt mutatja, hogy *az egyes jogágak határai nem merevek, élesen meghúzottak,* hanem bizonyos élet-, illetve társadalmi viszonyok átnyúlnak ezeken, aminek következtében a kialakult jogviszony különböző oldalait más-más jogág szabályozhatja. Így példaként felhozható, hogy bár a tulajdonjog és a szerződés jellegzetesen polgári jogi intézmény, de védi az államigazgatási jog és — adott esetben — a büntetőjog is. Ebből adódóan előfordulhat, hogy a jogalkalmazó a komplex módon szabályozott egyes jogintézmények jogági hovatartozásának megállapításánál nehezen megoldható feladattal találja magát szemben.

Így a kisajátítás, a földrendezés, közérdekből különböző használati jogok létesítése stb. az államigazgatási szerveknek a tulajdonjog elvonását vagy korlátozását eredményező, részbeni államigazgatási tevékenysége, és ezek lehetővé tétele az államigazgatási jog körébe tartozik annak ellenére, hogy valójában a polgári jog szabályozása alá vont tulajdonjogot vagy más használati jogot érint.

Amint Boros József tanulmányában kifejti, ha ezekkel a ténykedésekkel nem jár együtt ellenszolgáltatás nyújtásának a kötelezettsége, az államigazgatási ténykedés nem is terjed túl az államigazgatási jog körén. „Ha azonban ellenszolgáltatás nyújtását kötelezővé teszi a jogszabály, a közhatalmi beavatkozás következménye az államigazgatási jog körén kívül esik. Az, akinek érdekében (javára) a tulajdonjogot elvonó vagy korlátozó államigazgatási beavatkozás történik, ellenszolgáltatást (kártalanítást, megváltást, térítést, igénybevételi díjat stb.) köteles nyújtani a tulajdonosnak vagy egyéb jogosultnak. Az ellenszolgáltatás kérdésének jogszabályi rendezése túlterjed az államigazgatási jog körén, az már a polgári jog körébe tartozik."[11]

b) Ebből a gondolatmenetből kiindulva, az államigazgatási tevékenységgel összefüggésben álló bírósági eljárás tulajdonképpen két típusra osztható, kétféle eljárási módozatot különböztethetünk meg:

A *bírósági felülvizsgálat* a jogerős államigazgatási határozattal szemben igénybe vehető jogorvoslat olyan formája, amely kontradiktórius bírósági eljárásként folyik le az államigazgatási eljárásban ügyfélként szereplő természetes vagy jogi személy mint felperes és az államigazgatási szerv mint alperes között. Célja a jogerős államigazgatási határozat hatályon kívül helyezése, esetleg megváltoztatása. Ilyen felülvizsgálat fogalma alá esnek — több-kevesebb kivétellel — azok az államigazgatási határozatok, amelyeket a 63/1981. (XII. 5.) MT. számú rendelet 1. §-ának (1) bekezdése felsorol.

A *bírósági felülbírálás* fogalma annyiban esik egybe a felülvizsgálattal, hogy lényegében itt is államigazgatási határozat megváltoztatása iránt indított bírósági eljárásról van szó. A perben azonban az államigazgatási szerv nem vesz részt: az eljárásban félként csak azok a természetes vagy jogi személyek szerepelnek, akiknek jogairól vagy kötelezettségeiről az államigazgatási szervek határozata rendelkezett.

A bíróság határozata ezúttal tehát nem a szűkebb értelemben az államigazgatási határozat ellen irányuló jogorvoslat, hanem az államigazgatástól különálló jogágban félként szereplő személyek között dönti el a vitát a polgári jog, a családjog stb. rendelkezései szerint. Amíg a bírósági felülbírálat keretében az eljárási szabá-

[9] *Kilényi* Géza id. tanulmány, 128. és 157. old.

[10] *Rácz* Attila id. tanulmány, 91. old.

[11] Ig. Min. tanulmánykötet, 228—229. old.

lyok rendszerint a Pp. általános szabályai szerint alakulnak, addig a bírósági felülvizsgálat esetén speciális rendelkezések, a Pp. XX. fejezete az irányadó.

A 63/1981-es MT. rendelet hibájaként róják fel, hogy — figyelembe véve az előbbiekben vázolt megkülönböztetést — a felülvizsgálati, illetve a felülbírálati lehetőség átfogó alapon történő újraszabályozására nem törekedett. Az MT. rendelet a jogalkalmazás számára — *a szabályozás elvi tisztaságának hiánya miatt* — több gondot okozott, mint amilyen előnyt az átfogó jellegű szabályozás egyébként adott.

Az alapvető hiba abból ered, hogy — amint arra már utalás történt — az 1. § (1) bekezdésében foglalt taxatív felsorolás olyan eseteket is tartalmaz, amelyek voltaképpen a bírósági felülbírálat fogalmi körébe tartoznak. Erre mutat rá Boros József, amikor hangot ad annak, hogy „a bírósági felülvizsgálat alá csak az olyan államigazgatási határozat eshet, amelyet jellegénél fogva államigazgatási ügyben, nem pedig államigazgatási útra utalt polgári, családjogi, munkajogi, szövetkezeti jogi ügyben hoztak. Ez utóbbi ügyekben biztosított államigazgatási eljárást követő bírósági eljárást nem lehet bírósági felülvizsgálati eljárásként szabályozni. Ennek megfelelően a bíróság által felülvizsgálható határozatok köréből kiemelendők lennének az MT. rendelet 16., 17., 20. és 22. pontjában felsorolt határozatok, és vissza kellene állítani e határozatok bírósági felülbírálatára irányuló eljárás korábbi szabályozását".

Így pl. a 17. pontban foglalt földrendezési és erdőterület rendezési határozat térítésfizetési kötelezettséget nem az államigazgatási szerv javára vagy terhére, hanem az államigazgatási eljárásban szereplő ügyfelek javára, illetőleg terhére állapít meg. Ennek a térítésnek a rendezése valójában polgári jellegű ügyekben hozott döntés.

Arra is nehéz magyarázatot találni, hogy *az MT. rendelet miért nem sorolja fel a (3) bekezdésében említett államigazgatási határozatokat.* Hiszen e körben olyan bírósági felülbírálati esetekről van szó, amikor az államigazgatási szerv az ügyben érdemi döntést hozott, és ezt követően a további vitát a bíróság elé lehet terjeszteni. Ilyen taxációra valójában szükség lenne, mert az lényegesen megkönnyítené a jogalkalmazó munkáját. E vonatkozásban komoly segítséget nyújt Kovács László és Solymosi Ibolya tanulmányának az a része,[12] amely — szinte a teljesség igényével — összegezi az 1981-es módosítást megelőző állapotnak megfelelő bírósági felülbírálati eseteket.

Kifogásolható az is, hogy a *bírósági felülvizsgálattal megtámadható államigazgatási határozatok taxációja sem teljes,* mert pl. a felsorolás nem említi meg a társadalombiztosítási határozatokat. Ezeket a társadalombiztosítási törvény kormányszintű végrehajtási rendeletének (17/1975. (VI. 14.) Korm. sz. r.) 256. §-a tartalmazza, és bírósági felülvizsgálatuk a Pp. XX. fejezete szerint történik.

5. *A bírósági felülvizsgálat (felülbírálat) további kiterjesztésének lehetőségei*

a) A bíróság által felülvizsgálható határozatok körének meghatározása 1957-től 1981-ig általában *esetszerűen,* az elméleti alapok átfogó koncepciója nélkül történt. Ezen a helyzeten lényeges változást az 1981-es módosítás sem hozott, mert túlnyomó részben a korábbi jogszabályok rendelkezéseit foglalta össze. Újat csak annyiban jelentett, hogy — a korábbiakon túlmenően — néhány más államigazgatási határozat felülvizsgálatát is megengedte.

Kiindulva a módosított Áe. 72. §-ának (1) bekezdéséből, amely elvi jelleggel a bírósági felülvizsgálatot akkor engedte meg, ha az államigazgatási határozat az ügyfélnek az Alkotmányban biztosított és más alapvető személyi, családi és vagyoni jogát vonta meg vagy korlátozta, illetőleg az ügyfélre ilyen kötelességet állapított meg, a továbblépés főként két irányban képzelhető el:

— *egyrészről* gondosan meg kellene vizsgálni mindazokat az államigazgatási ügyeket, amelyek akár a magán, akár a jogi személyek személyi, családi és vagyoni viszonyaival kapcsolatosak, s minden olyan esetben, amikor a határozat az e viszonyból eredő jogviszonyokat érinti, a felülvizsgálatot lehetővé kellene tenni;

— *másrészről* meg kellene fontolni, nem lehet-e bizonyos módon a bírósági felülvizsgálatot kiterjeszteni az adó- és illetékfizetési kötelezettség összegszerűségére is.

Az első helyen felvetett problémára átgondolt javaslatot csak az államigazgatás egészét átfogó felmérés alapján lehetne összeállítani. A kutatás és a felmérés szűkre szabott keretei miatt a felülvizsgálható határozatok irányára csupán példálózó jellegű javaslat tehető:

aa) A jelenlegi szabályozás a legfontosabb személyi jogok (állampolgárság, választás stb.) tekintetében általában kellő felülvizsgálati lehetőséget nyújtanak. Továbbfejlesztésként szóba jöhet valamely foglalkozás vagy tevékenység feltételeire vonatkozó igazolások felülvizsgálata. Ezenfelül lehetőséget kellene adni a foglalkozás folytatásának vagy bármilyen tevékenység végzésének az engedélyezéséről hozott határozat bírósági felülvizsgálatára is, amikor az engedélyezés a jogszabályban meghatározott feltételektől függ. Biztosítani lehetne a név megváltoztatását érintő határozat felülvizsgálatát is.

ab) A családi jogviszonyok körében teljessé kellene tenni a bírósági felülvizsgálat körét. Így pl. azt ki lehetne terjeszteni a házasságkötés feltételeiről szóló, a szülői felügyeletet érintő, a gyám és a gondnok tevékenységével, elszámolásával kapcsolatos valamennyi kérdésben hozott határozatra.

ac) A bírósági felülvizsgálat legnagyobb mértékű kiterjesztésére a magánszemélyek és a szervezetek vagyoni jogait érintő államigazgatási határozatok tekintetében van lehetőség. Példaképpen utalás történhet az alábbiakra:

— az adónak nem minősülő mindenféle közteherrel (mint pl. az út- és közműfejlesztési hozzájárulás, a közút létesítésével, bővítésével vagy szabályozásával kapcsolatban kiszabott fizetési kötelezettség) összefüggésben;

— a tulajdon mértékének meghatározásával, a tulajdonszerzés korlátozásával és az ingatlanforgalommal kapcsolatos valamennyi államigazgatási határozat ellen, ideértve az elidegenítési kötelezettség érvényesítésével összefüggő, valamint a felmentés kérdésében hozott államigazgatási határozatokat is.

[12] Ig. Min. tanulmánykötet, 137—157. old.

Boros József ide vonatkozóan több anomáliát is megemlít. Így nézete szerint nem lehet elvi alapon megindokolni, hogy a kisajátítási határozat kártalanításról rendelkező részének megváltoztatása céljából a szövetkezet és a társadalmi szervezet miért nem fordulhat a bírósághoz az államigazgatási eljárást követően.

További ilyen jellegű probléma, hogy az 1977. évi 27. sz. tvr. hatályon kívül helyezte a kisajátításról szóló 1976. évi 24. sz. tvr. végrehajtására kibocsátott 33/1976. (IX. 5.) MT. számú rendelet 11. §-ának (4) bekezdését is. Ezzel a bírósági felülvizsgálat köréből olyan államigazgatási határozatokat zárt ki, amelyek a tekintetben intézkednek, hogy csereingatlannal történő kártalanítás esetén a kisajátított ingatlanon fennálló bérleti, haszonbérleti, haszonélvezeti jog és a használati jog mennyiben szállnak át a csereingatlanra.

Meg kellene engedni a felülvizsgálatot az államigazgatási úton — nem szabálysértési eljárás keretében — kiszabott különféle bírságok (környezet- és természetvédelmi bírság, vízszennyezési, egészségügyi és építésrendészeti bírság stb.) esetén;

A kezelői jog megvonásáról, átadásáról, illetőleg a termelőszövetkezet használatába adott állami föld visszavonásáról, a termelőszövetkezet által meg nem művelt föld állami tulajdonba vételéről hozott határozattal szemben; mindennemű megtérítési kötelezettség alkalmával, akár az államtól a magánszemély vagy szervezet javára szól, akár a magánszemélytől vagy szervezettől az állam javára.

Már említés történt róla, hogy a 17/1975. (VI. 14.) Korm. számú rendelet 256. §-ának (1) bekezdése felsorolja azokat a társadalombiztosítási kérdésekben hozott határozatokat, amelyek ellen a Pp. XX. fejezete szerint megtámadási kereset indítható. Ezzel kapcsolatosan szóvá tettük, hogy a 63/1981-es MT. rendelet 1. §-ának (1) bekezdése nem utal erre e lehetőségre. Lényegesebb problémát jelent azonban a bírósági felülvizsgálat körében a 17/1975. (VI. 14.) Korm. számú rendelet 256. §-ának (2) bekezdése, amely kifejezetten kizárja a bírósági utat néhány fontos kérdésben. Így a rokkantság és a foglalkozási betegség fennállásának; a rokkantság, illetőleg a munkaképesség-csökkenés mértékének tekintetében; abban az orvosi szakkérdésben, hogy a munkaképesség-csökkenés, illetőleg a halál a balesettel összefüggésben áll-e; abban a kérdésben, hogy a nyugellátás, a baleseti nyugellátás milyen összegű átlagkereset alapján jár; s végül a házastársi pótlékkal és a továbbdolgozásra ösztönző nyugdíjpótlékkal összefüggésben. De nincs jelenleg bírósági hatáskör a táppénzre, családi pótlékra szóló jogosultság tekintetében sem.

A most említett kérdéseknek a bírósági hatáskörből való kirekesztése valójában semmilyen alapos érvvel nem indokolható, hacsak presztízs okokból nem. Éppen ezért — különösen mivel a társadalombiztosítási ügyek mikénti elbírálása a legtöbb esetben érzékenyen érinti az állampolgárt — ezeket a hatásköri kivételeket mielőbb meg kellene szüntetni.[13]

b) Külön foglalkozunk az adó- és illetékkötelezettség bírósági felülvizsgálatának néhány problémájával.

A bírósági gyakorlat elemzése, a levont tanulságok arra mutatnak, hogy *nagy jelentőségű lenne a bírósági felülvizsgálat kiterjesztése az adó és illeték összegszerűségére is:* egyrészt azokban az esetekben, amikor az adóalap az adóalany tevékenységéből eredő jövedelem összegétől függ, másrészt akkor, amikor az adó vagy az illeték alapja valamilyen vagyontárgy értékével azonos. Tény az is, hogy mind külföldön, mind pedig a felszabadulás előtti joggyakorlatban a közterhekkel kapcsolatos jogviták a leggyakoribbak. Számos körülmény jelzi, hogy jelenlegi gazdasági viszonyaink között is ezen a téren van az ügyfeleknek a bírósági jogorvoslat iránt a legnagyobb igénye.

A bírósági gyakorlatot értékelő vizsgálat anyagából kitűnik, hogy a magánszemélyek által eredménytelenül kért bírósági felülvizsgálat túlnyomó részében a felperes ügyfél valójában nem az adókivetés jogalapját tartja sérelmesnek, hanem a kivetéssel kapcsolatos egyéb kérdésekben keres jogorvoslatot. A felperesek gyakran nem is tudnak különbséget tenni a kivetés jogalapja és összegszerűsége között, különösen az egy alkalommal, esetenként fizetendő adónemeknél. Az általános jövedelemadó körében az ügyfelek leggyakrabban az ingatlan megosztásával, illetve elidegenítésével szerzett jövedelem után kivetett adó tekintetében kérnek felülvizsgálatot, míg a folyamatosan adózó kisiparosok és kiskereskedők — a bírósági jogorvoslat korlátait jobban ismerve — ritkábban veszik azokat megalapozatlanul igénybe.[14]

Megfontolandó szempont az is, hogy a bíróság a per tárgyalásán elkülöníti a kivetés jogalapjára és összegszerűségére vonatkozó vitás kérdéseket és a továbbiakban csak a jogalappal összefüggő problémát vizsgálja. Emiatt az ítéletből nem lehet következtetést levonni arra, hogy az államigazgatási határozat az összegszerűség kérdésében is helyesen rendelkezett-e, tehát az adózót érte-e valamilyen tekintetben sérelem vagy sem.

Az adóügyek körében utalnunk kell még egy vitatott kérdésre. Nevezetesen a bírói gyakorlat a *becslés* alkalmazásának a jogosságát — elsősorban az általános jövedelemadó kivetésével kapcsolatban — éveken át a kivetés jogalapjához tartozó kérdésnek fogta fel. A bíróságok — a megfelelő bizonyítás lefolytatása után — mintegy 50%-ban hatályon kívül helyezték az államigazgatási határozatot azon az alapon, hogy az adóhatóság a becsléssel a feltételek kellő tisztázása nélkül élt. Jogszabálymódosítás következtében azonban 1977. január 1-től kezdve a jövedelemadók körében megszűnt annak a lehetősége, hogy a bíróság a becslés jogszerűségét felülvizsgálhassa. Sőt 1984. január 1-től kezdődően az adóügyi jogszabályok a bírósági felülvizsgálat szempontjából még tovább módosultak. Hatályba lépett ugyanis a lakossági adóigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 58/1981. (XI. 19.) MT. sz. rendelet módosító 46/1983. (XI. 20.) MT. sz. rendelet. Ennek következtében a jogszabály most már a becslés vizsgálatának lehetőségét minden adónem tekintetében kivette az adófizetési kötelezettség jogalapja köréből. A jövőben tehát a bíróság a becslés kérdését egyáltalán nem vizsgálhatja, és ez az állampolgárok szemszögéből igen hátrányos intézkedés.

Jogosan merül fel tehát a kérdés, hogy ezt az ál-

[13] *Boros* József tanulmánya, 215. old.

[14] *Kovács* József—*Salamonné* Solymosi Ibolya tanulmánya, 80. old.

talánosan tiltó rendelkezést nem kellene-e feloldani és az államigazgatási becslés felülvizsgálatának lehetőségét a bíróságok számára újból megengedni.

c) Az államigazgatási szerv nem egy esetben oly módon hozza meg döntését, hogy *mérlegelési lehetőségével él.* Ez közelebbről azt jelenti: választhat, hogy a jogszabály által meghatározott bizonyos körön belül megengedett többféle döntési lehetőség közül melyiket alkalmazza a konkrét esetben. E vonatkozásban a garanciális korlátok biztosításához elsősorban a jogalkotónak kell segítséget nyújtania a jogszabályban megjelölt tényállások és feltételek pontosításával és annak minél messzemenőbb elkerülésével, hogy puszta keretfogalmakat használjon.

Ezzel összefüggésben már hosszabb idő óta vitatott a kérdés, hogy az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata körében *a bírósági ellenőrzés kiterjedhet-e az államigazgatási mérlegelés helyességének a vizsgálatára.*

Miként Rácz Attila rámutat, hosszú ideig valóban megengedhetetlennek tartották, hogy a bíróság felülvizsgálja az államigazgatási szerv mérlegelési tevékenységét. Az utóbbi időben azonban a polgári berendezkedésű államokban mindinkább elterjedt az a nézet, hogy az államigazgatási mérlegelés is tárgya lehet a bírósági felülvizsgálatnak. Ő maga arra az álláspontra helyezkedik, hogy az ilyen ellenőrzés az ügyfelek jogi érdekének a védelme szempontjából kívánatosnak minősül. Ha ugyanis különböző okok miatt nem kerülhető el, hogy az államigazgatási szerv mérlegelési jogkört kapjon, akkor feltétlenül biztosítani kell, a mérlegelési jogkörben hozott határozatok ne legyenek önkényesek: vagyis a bíróság felülvizsgálati tevékenysége során azt is vizsgálhassa, hogy a határozatban hivatkozott közérdek valóban indokolja az ügyfél jogos érdekének korlátozását vagy megvonását.[15]

6. A bírósági felülvizsgálat eljárási szabályai

a) Amikor 1957-ben meghatározott körben lehetővé vált az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata, egyidejűleg az 1957. évi 58. sz. tvr. és a 11/1957. (IX. 29.) IM. sz. rendelet megállapították azokat a speciális polgári eljárásjogi szabályokat, amelyek megkönnyítették e perfajták minél gyorsabb és eredményesebb tárgyalását és eldöntését. 1972-ben, amikor polgári perrendtartásunk jelentősebb korszerűsítésére került sor, a III Pp. (1972. évi 26. sz. tvr.) az eddigi három jogszabályban szétszórt eljárásjogi rendelkezéseket a *Pp. XX. fejezetében foglalta össze,* jelentős segítséget nyújtva ezzel a pereket tárgyaló bíráknak és más jogalkalmazóknak.

Általános vélemény szerint ezek az eljárási szabályok kiállták az idők próbáját. Most amidőn 1981-ben az államigazgatási eljárási szabályok módosítására kerültek, felvetették a bírósági felülvizsgálat eljárási szabályainak újraértékelését is, összefüggésben a Pp. készülő reformjával. A kérdéssel foglalkozók többségénél — bizonyos kisebb jelentőségű kiegészítésektől és finomításoktól eltekintve — az a nézet alakult ki, hogy a XX. fejezet *alapvető és lényeges módosítást nem igényel.*[16]

Feltétlenül utalnunk kell arra, hogy *a XX. fejezet eljárási szabályai csak az ún. „bírósági felülvizsgálat" eseteiben irányadók,* vagyis amikor az ügyfél az államigazgatási szerv ellen indít keresetet a határozat kontradiktórikus eljárás keretében történő felülvizsgálata érdekében. Ettől meg kell különböztetni a 4. pontban említett perek másik csoportját, a *„bírósági felülbírálat"* intézményét, midőn a sérelmet szenvedett fél nem az államigazgatási szerv ellen, hanem a polgári, családi stb. jogviszonyban szereplő másik érdekelt fél ellen indít keresetet a korábban hozott államigazgatási intézkedés módosítása érdekében (mint pl. ez a kisajátítási kártalanítással kapcsolatos perben történik). Ezeket a pereket rendszerint *a polgári eljárási jog általános szabályai vagy esetleg külön szabályozott megoldás szerint kell elbírálni.* Az említett perek eljárási szabályaival külön nem foglalkozunk, hiszen ezek sorsa szorosan kötődik a Pp. általános szabályainak a reformjához.

b) Egy tekintetben azonban a XX. fejezet szabályai körül ellentétes vélemények alakultak ki: *közelebbről a társadalombiztosítási határozatok elleni bírósági eljárás megítélésénél.* Abból kiindulva, hogy e perek elbírálása az 1979-es Pp. módosítás idején a munkaügyi bíróságok hatáskörébe került, van olyan nézet, hogy a társadalombiztosítási perekre irányadó szabályokat (341. §) e fejezetből el kellene hagyni, és azokat vagy külön, vagy pedig a XXIII. fejezet keretében volna indokolt rendezni. Ez utóbbi fejezet 355. §-ának (3) bekezdése amúgy is tartalmaz intézkedést a társadalombiztosítási perekre. Megfontolandónak vélik azt a szempontot is, hogy a társadalombiztosítási határozatok valójában nem tekinthetők államigazgatási határozatoknak (a szakszervezet szerepe, kapcsolat a munkajoggal stb.).

Ezzel szemben Boros József tanulmányában, figyelemmel az időközben bekövetkezett változásokra is, amelyek szerint a társadalombiztosítással kapcsolatos feladatok ellátását az 1984. évi 5. sz. tvr. és az 1009/1984. (III. 31.) Mt. sz. határozat kivették a szakszervezeti szervek hatásköréből, okszerűen arra az álláspontra helyezkedik, hogy e pereket a jövőben is a XX. fejezet szabályai szerint indokolt elbírálni.[17] Az az átszervezés ugyanis, hogy a társadalombiztosítás állami feladattá vált és most már nem a szakszervezeti szervek, hanem egy új központi államigazgatási szerv: az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság és a beosztott megyei igazgatóságai hoznak határozatokat, megerősíti a nézetet, hogy e határozatok valóságos államigazgatási határozatnak minősülnek.

c) A bírósági felülvizsgálat körében *újszerű megoldásokat* ajánl megfontolásra Boros József dolgozatának az eljárási problémákkal foglalkozó része.[18] A szerző kifejti azt a javaslatot: mivel a bírósági felülvizsgálat megengedése azt a visszás és a bírósági eljárásban idegen helyzetet idézte elő, hogy *a bíróság a felülvizsgálati eljárást gyakran az ügyben valóban érdekelt ellenérdekű fél részvétele nélkül folytatja le,* megfontolásra érdemes, miként lehetne ezen a helyzeten változtatni.

Utal arra is, hogy a bírósági felülvizsgálat — jel-

[15] *Rácz* Attila id. tanulmány, 96—97. old.
[16] *Ferenczi* Katalin tanulmánya, 10—27. old.
[17] Ig. Min. tanulmánykötet, 216. old.
[18] Ig. Min. tanulmánykötet, 219—225. old.

legét tekintve — az államigazgatási ügyben biztosított rendkívüli jogorvoslati eszköz, és ezért annak lefolytatását ennek megfelelően kellene szabályozni. Szerinte a bírósági eljárásból az új tények és bizonyítékok felhasználását, vagyis a bizonyítást ki kellene rekeszteni, mert az új tények és bizonyítékok figyelembevételével már nem az államigazgatási eljárás adatai alapján határoz a bíróság az államigazgatási határozat jogszerűségéről és megalapozottságáról. Ebből következően a szerző *támadja a bírósági felülvizsgálati eljárásnak olyan kontradiktórius jellegét, amelyben az államigazgatási határozatot hozó szerv félként vesz részt.* Az ilyen eljárási szerkezet — véleménye szerint — „polgári-jogiasítja" az államigazgatási jogviszonyt, nyilvánvalóan annak érdekében, hogy a polgári jogviszonyból keletkező jogviták eldöntésére szabott „klasszikus eljárási szerkezet sablonjába kényszeríthesse a bírósági felülvizsgálatot". Az államigazgatási szervnek alperesként történő szerepeltetése tehát mesterkélt megoldás. Bár a perbeli vita alapjául szolgáló jogviszonyban az államigazgatási szerv fölérendeltje az ügyfélnek, a perben az alperest általában megillető jogokat csak részben gyakorolhatja.

Mindezekre tekintettel azt a javaslatot veti fel, hogy a bírósági felülvizsgálat formája ne a peres eljárás legyen, abban ne vegyen részt ellenérdekű félként az államigazgatási szerv. *A felülvizsgálatot valójában a nem peres eljárás formájában kellene elintézni,* és ez tartozzon a megyei bíróságok hatáskörébe. Ezzel kizárható lenne e kétfokú bírósági felülvizsgálati eljárás, amely az ügy elintézését meghosszabbítja.

Más vélemény is hangsúlyozza — mintegy áthidalásképpen —, hogy jelenlegi jogunk ismeri a felülvizsgálatnak nem peres eljárás formájában való elintézését (pl. a választói névjegyzékkel kapcsolatosan), ezért megfontolható e jogorvoslati forma további kibővítése.

Azt a kérdést, hogy melyik változat legyen a bírósági felülvizsgálat célszerű és helyes eljárási módja, a polgári peres és nem peres eljárásokról alkotandó új kódexnek kell majd megoldania.

Katonáné Soltész Márta

A válás intézményének története

1. Modern intézmény a válás?

Azok a társadalmi gondok, amelyek napjaink társadalmában a családi élet belső kötelékeinek meglazulásából, a házasságok felbomlásának magas és növekvő arányából fakadnak, szükségessé teszik magának a válás jogintézményének közelebbi vizsgálatát is.

Sok szó esik a válásról: vannak, akik nosztalgiával fordulnak a múltba, amikor a válás ritka jelenség volt. Széles körben elterjedt az a felfogás, hogy az emberiség eddigi történelmének nagyobb szakaszán nem is volt lehetséges a válás, s hogy a válás modern intézmény, a polgári fejlődés terméke.

A történelmi tények azonban erre rácáfolnak. A válás ősidők óta létező intézmény, olyan régi, mint a házasság maga.

A társadalmi fejlődés folyamán a család és a házasság funkciója és szerkezete a gazdasági-társadalmi alakulattól függően ugyan változott, közös vonásuk volt a történelem évezredei során azonban, hogy a nemek és generációk kapcsolatának szilárd kötelékét képezték. Ennek ellenére olyan időszakot, amikor a házasságnak a házasfelek életében való megszüntetése teljesen lehetetlen lett volna, nem ismer a történelem. Még a keresztény egyháznak a házasság szentségi jellegéről, következésképpen felbonthatatlanságáról szóló, *késői és átmeneti időszakon* át érvényesülő tétele se tette lehetetlenné a házasságból való szabadulást: az *érvénytelenítés* széles körű lehetősége, az *ágytól és az asztaltól* (thore et menso) való *elkülönítés* pótészközök voltak a hatalmon levők számára; a parasztok pedig, akik a feudalizmus évszázadai alatt tömegestül szöktek el falujukból és kezdtek új életet a városokban,[1] kiléptek természetesen a házasságukból is: bizonyos idő után *holtnak nyilvánították őket,* s „özvegyük" új házasságot köthetett; rendszerint ők is új családot alapítottak.

Előítélet tehát, hogy a válás teljesen modern jelenség, a polgári fejlődés terméke. (A következőkben a válás intézményének történetét a kezdetektől az 1960-as évek végéig fogjuk nyomon követni. Az, ami az utóbbi másfél évtizedben a válás intézményével kapcsolatosan bekövetkezett, a jelen problémája, s külön kell vele foglalkoznunk. Itt csak utalni fogunk arra, amit napjainkban megélünk.)

2. A válás a civilizáció kezdetén

A patriarchális és az antik társadalmak házassága magától értetődően felbontható volt: a feleség eltaszítása a *repudiatio,* a férj hatalmából következett, s az antik római társadalomra ugyanúgy jellemző volt, mint a héber és az iszlám jogra.[2] A római jogfejlődés külön figyelmet érdemel, mert a modern civilizáció problémáira is kihatással van.

A köztársasági korban Rómában már bizonyos változások jelentkeztek a válási jogban, amely korábban abszolút volt: a férj, aki igazságos ok — iusta causa — nélkül taszította el feleségét, infámisnak,

Katonáné Soltész Márta igazságügyi főtanácsos, Igazságügyi Minisztérium (Budapest).

[1] *Marx—Engels:* A német ideológia. Marx—Engels Művei, 3. köt. Bp. 1960. 64., 65., 66. old.

[2] Jacques *Commaille:* Le divorce en France. Notes et études documentaires 2e ed. 1980. 12. old.

becstelennek minősült (s ez nemcsak hátrányos erkölcsi megítélést, hanem egyben joghátrányt is jelentett). Iusta causa a gyermektelenség, kicsapongás stb. volt, s ezt a férjnek a feleség nemzetsége — hét felnőtt tagja — előtt igazolnia kellett. A köztársasági kor vége felé a nők jogállásának bizonyos körű kiterjesztése következtében a feleség is elválhatott férjétől,[3] ekkor keletkezik a tulajdonképpeni válás, a *divortium* is, amely alatt *mindkét fél kölcsönös szándékát* értették a kötelék megszüntetésére, szemben a *repudiummal*, az egyoldalú eltaszítással.[4] (Megjegyzendő, hogy a modern fogalom a divortiumra utal — a válást a francia és angol nyelv divorce-nak nevezi —, jóllehet a tipikus helyzet az, amikor az egyik fél kíván elszakadni a másiktól.)

3. A kereszténység első századai és a válás

A keletkező kereszténység — mint a szegények és elnyomottak vallása — ellenséges magatartást tanúsított a nőket egyoldalúan eltaszító repudiummal szemben. Ez ugyanis a *korabeli* Júdeában — a rómainál elmaradottabb viszonyok közt — a zsidó jog által megengedett általános és a nőket rendkívül hátrányosan érintő gyakorlat volt. Az Írás ellenségessége a válással szemben, melyre sokszor hivatkoznak, innen van; egyébként nem volt következetes az őskeresztény tanítás a válás kérdésében: nem ellenezte, sőt ösztönözte az Írás, hogy a férfi — vallási elhivatottságának engedve — hagyja ott családját.

A római birodalom viszonyai közt az államvallássá emelkedett kereszténység álláspontja a válással szemben ugyancsak nem volt elutasító vagy nem egyértelműen volt az.[5] Az egyházatyák ugyan állást foglaltak a válás ellen, így Szent Ágoston is, ám késői munkájában kérdésessé tette ennek a felfogásának helyességét.[6] Tény, mint a jogtörténet megállapítja, hogy a római birodalom utolsó keresztény századaiban — Constantinus óta — a válás megengedett, bár iusta causa hiányában büntetett gyakorlat; a nagyon vallásos Justinianus törvényei a *megegyezéses válást* is megengedik, bár élete végén a consensusos válást megtiltotta, mert vagyoni érdekekből visszaéltek vele; utódja — a közvélemény nyomására — kénytelen volt azonban e tilalmat feloldani.[7]

A római birodalmat leigázó germán népek is mind ismerték a válást, s az egyház e gyakorlattal, mint ahogy a szexuális élet terén jelentkező szabadosságokkal szemben is, nagyfokú toleranciát tanúsított.[8]

4. A kánonjog

A házasság felbonthatatlansága doktrínájának az uralomra juttatása, az egyházi joghatóságnak a családi perekben való kivívása a keresztény egyháztól évszázadok erőfeszítéseit igényelte. Ehhez ki kellett dolgozni a *kánonjogot,* s a világi hatalommal folytatott harcban ki kellett kényszeríteni a családi perekben folytatott bíráskodás jogát. E harc indítéka mindenekelőtt az e perek *jelentős illetékbevétele* iránti törekvés volt, mely ötvöződött a lelkek feletti uralom megszerzése iránti ugyancsak energikus törekvéssel.[9] 1140-ben jelent meg Gratian dekrétuma, mely IX. Gergely pápa 1292-ben kiadott dekrétumával kiegészülve képezi a *Corpus Juris Canonici,* a kánonjog alapját. Alapelve a házasság szentségjellege és felbonthatatlansága. A felbonthatatlanság elvének „megszelídítésére" a *házassági akadályok, s ehhez képest az érvénytelenségi okok széles körű megállapításával* a kánonjog tág lehetőséget nyújtott a nem kívánt kötelékekből való szabadulásra. Emellett *az ágytól és asztaltól való jogi elválás* lehetőségét is megadta az esetben, ha az egyik fél házasságtörést követett el, hitehagyott vagy eretnek lett (lelki „fajtalanságot" követett el), elhagyta a másikat vagy kegyetlenül bánt vele, illetőleg ha a házasfelek a különélésben békésen megegyeztek. Az ágytól és asztaltól való elválasztás esetére a vétlen feleségnek illő tartás járt, s a vagyonokat is elkülönítették. A vétkes feleség nem kapott tartást, s a jegyajándékot is vissza kellett szolgáltatnia. (A válástól azonban abban különbözött ez a jogintézmény, hogy új házasságot a különélők nem köthettek a másik életében, s nemi kapcsolatot se létesíthettek mással.) A kánonjog, mely a házasság szentségjellegéből és felbonthatatlanságából indul ki, paradox módon *közvetítő tényező* az antikvitás és modern korunk között éppen a válás intézményét illetően. Nem kétséges ugyanis, hogy a *kánonjogban a római jog sajátos recepcióját kell látnunk.* „A kánonjog lényeges vonásaiban, a legsajátosabb intézményeit nem számítva az egyházi térre átvitt római jognak tekinthető."[10] A házasság a kánonjog szerint — amellett, hogy szentség és felbonthatatlan — egyben az érdekeltek szerződése is: „a házassági kötelék, mint a római, úgy az egyházi jog szerint is a felek kölcsönös akaratnyilatkozata (consensus nuptialis, affectio maritalis) által jön létre."[11] (Csak a Tridenti Zsinat (1542—1560) tette kötelezővé a házasságkötés formalitásait.) Az ágytól és asztaltól való elválasztásra vonatkozó szabályokat pedig a *kánonjog a császári római jognak a válásra — a divortiumra és a repudiumra — vonatkozó tételei alapján állapította meg.*

A protestáns egyházak házassági joga — elvetve a házasság szentségének és felbonthatatlanságának az elvét — *a válás szabályozásánál átvette ezeket a katolikus kánonjogban csupán az ágytól és asztaltól való elválasztásra vonatkozó, a római jogból merített tételeket,* amelyek aztán az utolsó évtizedig továbbéltek, *s számos vonatkozásban napjainkban is tovább élnek a kapitalista országok házassági jogában,* a vétkességi bontási rendszerben[12] (vagy annak továbbélő maradványaiban.) Nem kétséges ugyanis, hogy a házassági jog *„laicizálása",* a polgári házasság intézményének bevezetése, a házassági-családi ügyek polgári joghatóság alá vonása, a válás törvények útján történő szabá-

[3] Mary Ann *Glendon:* State, Law and Family. North—Holland; Amsterdam—New York—Oxford, 1977. 307. old.

[4] *Móra* Mihály: A házassági kereseti jog eredete és kialakulása. Notter Antal Emlékkönyv. Bp. 1941. 71. old.

[5] *Noonan:* Noval 22. In: The Bond of Marriage. W. Bassett, 1968. 87. old.

[6] *Glendon:* I. m. 309. old.

[7] Max *Rheinstein:* Mariage Stability: Divorce and the Law. Chicago and London, 1972. 16. old.

[8] F. *Pollock* and F. *Maitland:* History of English Law 2. ed. reprinted 1923. 366., 370. old.

[9] M. A. *Glendon:* I. m. 311. old.

[10] *Notter* Antal: Római jog. I. köt. Bp. 1935. 11. old.

[11] *Kérészy* Zoltán: A „Ne temere" decretum. Bp. Athenaeum, 1909. 7. old.

[12] *Glendon:* I. m. 313. old.

lyozása túlnyomórészt a (protestáns) kánonjog tételeinek recepciójával történt. Az első magyar házassági törvény, az 1894. év XXXI. tc. javaslatának miniszteri indokolása, mint erre a parlamenti vitában Pulszky Ágost rámutatott, kifejezetten is utalt arra, hogy a törvény „recipiálta a kánoni jogot".[13] (Ezt a törvény indokolása nemcsak arra értette, hogy a H. T. is szabályozta az ágytól és az asztaltól való elválás katolikus kánonjogban szereplő intézményét.)

5. A francia forradalom válási joga

A francia forradalom gyökeresen szakítva a kánoni joggal, az egyházak joghatóságával, bevezette a *polgári házasságot, az állami anyakönyvezést,* és a lelkiismereti szabadság jegyében az állam neutralitását fejezve ki a vallással szemben, a *liberalizmus eszmeáramlatának megfelelően radikális módon szabályozta a válás jogintézményét.* Már 1879-ben, a győzelem másnapján proklamálták *a szabad házasságot és a szabad, egyoldalú válást.* (A repudiumot.) Majd 1792-ben törvényt fogadtak el. A házasok megegyezéssel is dönthettek házasságuk felbontása felől; az egyoldalú válásra is jogot adott a házasfelek természetének összeférhetetlenségére, a másik fél elmebetegségére, bűncselekményére, kegyetlenkedésére, megátalkodott erkölcstelenségére vagy két év óta tartó különélésére, illetőleg legalább 5 év óta tartó eltűnésére, emigrációjára hivatkozással. Vita esetén egy hat családtagból álló tanács járt el, s a válás kimondása az anyakönyvezető hatáskörébe tartozott.

E forradalmi válási törvény — mely a vétkességen alapuló bontóokok mellett olyan *objektív* okokat is felsorol, mint a karakterbeli összeférhetetlenség, elmebetegség, huzamos távollét — alig több, mint egy évtizedig volt hatályban.

E törvény meghozatalánál — mely figyelemre méltóan a bontó okok között nem említi a házasságtörést, a kánonjog szerint legfontosabb házastársi vétket — a Nemzetgyűlés előtt folyó vitában szenvedélyesen csaptak össze a felbonthatatlanság elvének képviselői a válás híveivel, a vétkességi elv védelmezői az objektivitás (feldúltság) elvének úttörőivel, s a törvényt végül is csupán abban a politikai zavarban sikerült megszavaztatni, 1792. szeptember 20-án, melyet a Verdunnél tartózkodó porosz csapatok jelenléte okozott.[14]

A válásra vonatkozó törvényes rendelkezéseknél is érdekesebb a törvényelőkészítés során érvényesülő ideológia, melyet a felvilágosodás irodalma a XVII. századtól kezdve kidolgozott. A válás mellett szól eszerint az egyénnek az a szabadságjoga, hogy önmagáról, boldogságáról rendelkezzen; e szabadsággal ellentétben áll, hogy egész életre elkötelezze magát. Ezért a házasságot — polgári szerződés lévén, melyet a házasfelek közös akarata létesít — közös akarattal vagy bármelyik fél döntése folytán is meg lehet szüntetni, utóbbi esetben azonban csak akkor, ha a másik fél a szerződéses kötelezettségeit nem teljesítette. A liberalizmusnak ezek az elvei hatották át a XIX. században a válással kapcsolatos, s a házasság felbonthatatlanságának elvét hosszú időn át sikeresen védelmező „utóvédharcosok" ellen folytatott polémiákat,[15] ám gyakorlati érvényesüléshez — többé-kevésbé korlátozott módon (pl. éppen Franciaországban) többé-kevésbé kiterjesztően (pl. Svédországban) — csak a XX. század utolsó másfél évtizedében jutottak a fejlett tőkés országok új házassági-válási törvényeiben.[16] A liberalizmus elvei ugyanis — a XIX. század első éveitől kezdve — a válási törvényekből kimaradtak s más elvek érvényesültek.

6. A Code Napoleon válási joga. A restauráció. A Nauget—törvény

A francia jogtörténet megállapítja, hogy az új forradalmi törvény a válások számának nagymértékű emelkedését váltotta ki, főleg a nagyvárosokban: Párizsban 1793-ban 3 házasságra egy válás jutott. Ezért már 1795-ben módosítást hajtottak végre a törvényen, minek következtében a válások száma látványosan lecsökkent (mindössze évi 50-re Párizsban).[17] A Code Napoleon (1804) azután alapvetően szakított is a forradalmi válási törvénnyel, s annak elvi alapjaival: *visszahozta a következetes vétkességi elvet,* lényegében a kánonjog újabb recepciója következett be. Válni a Code Civil szerint *csak az egyik (esetleg mindkét) házasfél súlyos házastársi kötelességszegése esetén és csak a vétlen fél keresetére lehetett,* bírósági per és ítélet eredményeként. A bontóokok súlyos bizonyított vétkek: házasságtörés, megszégyenítő börtönbüntetés, a házastárs kegyetlen, durva bántalmazása. A bontás objektív okai teljesen hiányoznak a törvényből, mint pl. a házasfelek természetének összeférhetetlensége, elmebetegség stb. Fenntartotta a Code Napoleon a megegyezéses válást, mely a kánonjogban is ismeretes ágytól és asztaltól való elválasztás esetén (a történészek szerint azért, mert Napoleon tervezte a Josephine-től való válást), azonban bizonyos megszorításokkal.

A polgári forradalom klasszikus országában, Franciaországban a válás intézményének fejlődése sajátosan ment végbe. A Restauráció — 1816-ban — a katolikus vallást államvallásnak minősítette és hatályon kívül helyezte a Code Napoleonnak a válásra vonatkozó rendelkezéseit. A házasság közel hatvan évig ismét felbonthatatlan volt, s csak 1884-ben léptették majdnem változatlan tartalommal ismét életbe a Naquet képviselői által beterjesztett törvényjavaslattal a napoleoni válási rendszert, lényegében csak a megegyezéses válásra vonatkozó rendelkezését kivéve. 1975-ig — nem túlságosan jelentős módosításoktól eltekintve — ez az 1804-es vétkességi bontási rendszer volt hatályban Franciaországban, s hatása kisugárzott a századforduló újabb házassági törvényhozásaira, így az 1894-es magyar házassági törvényre és az 1896-os német törvényre is, jóllehet már korszerűtlen volt és a kor — a XIX. század második fele — társadalmi viszonyai fejlődésének és újabb eszmeáramlatainak már korántsem felelt meg; túlélte önmagát.

[13] *Rácz* Lajos: A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon. ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszék kiadványa. Bp. 1972. 62. old.

[14] Jacques *Commaille:* I. m. 16. old.

[15] Uo.

[16] Jan *Gorecky:* Moral Premises of Contemporary Divorce Laws: Western and Eastern Europe and the United States. In: Marriage and Cohabitation in Contemporary Societies. Butterworths. Toronto, 1980. 124. old.

[17] Jacques *Commaille:* I. m. 17. old.

7. A polgári társadalom válási joga fejlődésének „porosz útja"

A polgári társadalom válási joga fejlődésének másik, „porosz útja" a francia forradalommal egy időben kezdődik. A felvilágosult abszolutizmus a francia felvilágosodás hatására Ausztria—Magyarországon és Poroszországban a házassági jog terén is bizonyos reformtörekvéseket tanúsított: II. József és Nagy Frigyes a polgári házasságot kívánták bevezetni országaikban. A jozefinizmus kudarcba fult, a polgári házasságot bevezető haladó pátenseket hatályon kívül helyezték. Nagy Frigyes koncepciója azonban győzelemre jutott, halála után nyolc évvel az *1794-es Porosz Landrecht* törvénybe iktatja a kötelező és felbontható polgári házasságot; a házasság felbontásának objektív, *feldúltságon alapuló elvét ötvözi a vétkességi elvvel:* lehetővé teszi a *megegyezéses válást* gyermektelen párok esetén, s az egyoldalú (a másik fél vétkességére tekintet nélküli) válást is, ha a felek között a viszony mélyen gyökerező és engesztelhetetlen ellenérzés következtében *orvosolhatatlanul megromlott* és ezért a házasság *már nem töltheti be a célját.* A válás e megkönnyítésének vitathatatlanul újabb házasságok lehetővé tétele, a születések számának a növelése volt a célja. Nagy Frigyes a törvényelőkészítő bizottsághoz intézett levelében liberális válási rendszert követelt, azonban a pronatalizmushoz, a katonapolitikához fűződő állami érdekekre hivatkozott és nem az egyéni szabadságjogokra, mint a korabeli francia liberálisok.[18]

A „porosz út" is viszontagságos és paradox: az 1900-ban hatályba lépő új német polgári törvénykönyvnek, a BGB-nek a válásra vonatkozó szabályai a francia Naquet-törvény vétkességi elven alapuló modelljét követték, s a Porosz Landrecht feldúltsági elve szűk körre szorult vissza: csupán elmebetegség esetén tették lehetővé a válást (azzal a megszorítással, hogy különös méltánytalanságot eredményező esetekben meg kell tagadni ilyenkor is annak kimondását). Sajátosan a náci rendszerben, 1938-ban hozott módosítások tágították a fedúltsági elv hatókörét: három évi különélés és testi vagy mentális betegség esetén vétkességre tekintet nélkül, bármelyik fél kérhette a bontást, ha a köteléket visszaállíthatatlannak bizonyította. Ám a bontási okok közt számos, a náci fajelméleti ideológiától áthatott eugenetikai és egyéb elv is szerepelt, pl. „indokolatlan megtagadása utód életrehívásának". 1946-ban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet, angol és francia tagjai — a náci ideológiától áthatott szabályokat, köztük az utóbb említetteket kivéve — jóváhagyták a módosított BGB-t, s az 1976-ig hatályban is volt.[19]

8. Katolicizmus és protestantizmus és a válás intézményének története: az objektív bontási rendszer előtérbe lépése

A válás intézményének elvi alapjait illetően elterjedt téves nézetek, előítéletek leküzdése megkívánja annak leszögezését, hogy jóllehet a polgári forradalmi felfogásnak a válás feldúltsági elve felel meg, s a francia forradalom ezt az elvet ötvözte az egyén szabadságjogairól alkotott liberális felfogással, míg a porosz útra a pronatalizmussal és a katonapolitikai érdekekkel való indokolás volt jellemző, a XIX. század a vétkességi elv győzelmének, a XX. század viszont az objektív bontási rendszer előtérbe nyomulásának periódusa a polgári jogfejlődésben. Téves lenne azt feltételezni azonban, hogy a vétkességi bontási rendszer a katolicizmus pozícióinak erejére utalt, míg az objektív bontási rendszernek a porosz államban való érvényesülése annak volt a következménye, hogy a protestantizmus engedékenyebb volt e tekintetben. A protestantizmus ugyanis csupán a házassági jog laicizálásával szemben volt türelmesebb, sőt, azon az álláspontón volt, hogy mivel a házasság földi intézmény, szabályozása és a belőle fakadó viták eldöntése állami szervek hatáskörébe tartozik, ám e vitákat a keresztény tanítás szellemében kell eldönteni; e tanítás szerint pedig a házasság felbontása csak a vétkességi elv alapján történhetik.[20] Nagy Frigyes koncepciójára, mint hangsúlyoztuk, a felvilágosodás eszmeáramlatai és népesedéspolitikai (katonapolitikai) céljai inkább hatottak, mint a protestáns felfogás. A kálvinista Svájcban, Hollandiában már a XVI. századtól ismerik a polgári házasságkötést; a válás azonban csak szigorúan vétkességi alapon volt lehetséges. Anglia fejlődése sajátos: jóllehet az anglikán egyház létrejötte köztudottan a katolikus egyházzal a vallással kapcsolatosan folytatott vitára vezethető vissza, ebben az országban a válás csak kivételes, parlamenti eseti döntéstől függő, a felső osztálynak fenntartott út volt egészen 1857-ig. Ez időtől kezdve is csak szigorúan vétkességi alapon nyílt meg a válásnak rendes bíróság előtti lehetősége. Az Amerikai Egyesült Államok államainak jelentős részében ez az anglikán befolyás érvényesült, s századunk második feléig (New York államban 1970-ig) azok akik válni kívántak, kénytelenek voltak a liberálisabb gyakorlatot folytató államokba „kivándorolni".[21] A lutheránus Svédország — ahol, mint magukból a svéd forrásokból ismeretes, a reformáció előtt a katolikus egyháznak sohase sikerült keresztülvinnie a házasság felbonthatatlanságának az elvét, s az érdekelt családok maguk intézték el tagjaik válásainak az ügyét — 1734-ben vezette be a válás két vétkességi okra: házasságtörésre és hűtlen elhagyásra alapozható lehetőségét. Ez az eddigi gyakorlat megszigorítását jelentette, s ettől kezdve ismeretes a „Koppenhágába kivándorlásos" válás gyakorlata (ami mögött természetesen más okok húzódtak, éppúgy, mint az amerikai „emigrációs" válások mögött).[22]

A protestantizmusra tehát nem jellemző kevésbé a vétkességi elvhez való ragaszkodás, mint a katolicizmusra. A különbség csupán az, hogy az utóbbi vallás-erkölcsi felfogás a felbonthatatlanság elve alapján áll, az előbbi pedig kivételes, szűk rést üt ezen az elven, s elviselhetetlen élethelyzetek orvoslására törekszik, nem adva fel egy, a házasélettel kapcsolatos, a katolikus felfogásnál még puritánabb vallás-erkölcsi felfogás alapzatát. Ennek is tudható be, hogy már a századfordulón keletkezett új birodalmi német törvény-

[18] H. *Dörner:* Industrialisierung und Familienrecht: Die Auswirkungen des sozialen Wandels dargestellt in den Familienmodellen des A.P.R. BGB und des französichen Code Civil. 1974. 69. old.

[19] M. A. *Glendon:* I. m. 215—217. old.

[20] Max *Rheinstein:* I. m. 247—260. old.

[21] M. A. *Glendon:* I. m. 319. old.

[22] Lars *Tottie:* The Elimination of Fault in Swedish Divore Law. In: Marriage and Cohalition... 131. old.

könyv, a BGB nem a porosz utat követte, hanem a francia-kánonjogias modellt. A szexualitásról azidőben kialakuló tudományosabb nézetek s a hagyományos nemi erkölcs erőteljes *gyakorlati* megkérdőjelezése is indokolta ezt a lépést.

Az objektív bontási rendszer előtérbe lépése és XX. századbeli győzelme az életviszonyok realitásának figyelembevételére irányuló törekvések erősödésére vezethető vissza. A vétkességi elv szükségszerűen merev volt ahhoz, hogy az életben felmerülő elviselhetetlen élethelyzeteket orvosolja, eszköz legyen olyan halott kötelékek feloldására, melyek esetében semmiféle vétkességi ok nem volt felhozható, illetőleg csupán olyan kötelességszegés, amelynek figyelembevételét a törvény nem tette lehetővé. Az életviszonyok bonyolultabbá válásával, a kapitalizmus fejlődésének arra a sajátságára visszavezethetően, hogy minden megállapodott viszonyt mozgásba hoz és felforgat, egyre több lett pl. azoknak a házasságoknak a száma, ahol az egyik házasfél fel nem róhatóan huzamos időn keresztül elszakadt a másiktól, távolélt. Természetesen ez már évszázados gyakorlata volt az emberiségnek, s korábban az emberiség segített is magán ahogy tudott: a távolélőt egyszerűen eltűntnek, holtnak nyilvánították, s az „özvegy" új házasságra léphetett, s új nevet felvéve ezt tehette a másik fél is. Nyilvántartás, regisztrálás hiányában nem volt semmi akadálya az ilyen de facto válásoknak, „meghalásoknak" és „újjászületéseknek". A polgári házasságkötés, a személyi státus, a személyazonosság *nyilvántartása* azonban új helyzetet teremtett: igazolni kellett a korábbi házasság megszűnését. Szükség volt tehát a válási rendszer módosítására, s erre a forradalmi francia törvényhozás, valamint Nagy Frigyesnek a Porosz Landrechtben lecsapódó eszméi előképül szolgálhattak. Így a *vétkességi elv megtörésével — és amellett — a XX. századbeli törvények ismét utat nyitottak az objektív válási elvnek* (magyarul feldúltsági elvnek nevezhető, németül Zerrüttungs-Prinzip, angolul marriage-breakodown, franciául divorce-faillite). A német út sajátosságáról szóltunk (a BGB-ben a Nagy Frigyes-i objektív elv kiegészítő elvvé lép vissza és főelvvé a vétkességi elv válik, amely a Porosz Landrechtnek viszont csak kiegészítő elve volt). Svájcban 1907 óta, Görögországban 1920-tól, a skandináv országokban ugyancsak ez idő óta, Angliában 1937-től és Ausztriában 1938-ban lépett előtérbe a bontás objektív elve a vétkességi elv egyidejű érvényesülése mellett a bontási rendszerekben.[23]

9. A válási jog „flexibilitása"

A válási jog polgári fejlődésének az életviszonyok realitásához alkalmazkodó, az objektív bontási rendszer bevezetésének párhuzamos másik útja a *vétkességi bontási okok* törvényhozási úton, illetőleg a bírói gyakorlattal történő *kitágítása, „rugalmasabbá tétele"* volt. Így New York állam a házasságtörést, mint abszolút bontóokot kiegészítette a kegyetlenkedéssel és a (hűtlen) elhagyással. Angliában a bíróságok célzatosan kiegészítették a kegyetlenség (cruelty) és az elhagyás (desertion) törvényi kategóriáinak az értelmét.[24] Ennél is jelentősebb, sajátos szerepe volt a *jogalkalmazásnak* a válási rendszer fejlesztésében. Világszerte jelenséggé vált ugyanis, hogy a házasfelek, ügyvédjeik segítségével, „megjátszották" az életviszonyok realitásához alkalmazkodó, azt a bontóokot, amelynek a bizonyítása a pernyerés szempontjából legelőnyösebbnek és legegyszerűbbnek tűnt; a bíróságok maguk is részesei voltak e játéknak, s a felek e peren kívüli megegyezésének megadták az óhajtott joghatást: felbontották a házasságot.[25] Így Franciaországban rendszerint a „kegyetlenkedés" vagy súlyos sértés törvényi tényállását vállalta magára az egyik válófél megegyezés esetén.[26]

A svédek átmenetileg Koppenhágába „dezertáltak", New York-ban pedig „házasságtörő hotelok" nyújtottak lehetőséget arra, hogy az egyik fél a vele egyezségre lépő másik felet a bontóok elkövetésén „rajtakaphassa." (Aminek feltehetően megvolt az ára a megegyezéshez vezető alku során.)[27] Egyre inkább gyakorlattá vált, hogy a felek megegyeztek a válásban; a bírói gyakorlat szerte a világon azt tanúsította, hogy *az alperesek csak az esetek 10%-ában védekeztek* a bontókeresettel szemben. S a felek e megegyezésének felelt meg a bírói gyakorlat: *a válási törvények szigorúak voltak, a bírói gyakorlat pedig egyre liberálisabb lett.* Annyira liberális, hogy — mint francia kommunista jogászok ezt aláhúzzák — az utóbbi évtizedekben már teret engedtek a válásnak nemcsak a felek megegyezése esetén, hanem akkor is, ha az egyik fél védekezett és valóságos repudiációt szenvedett el.[28] Eképpen, mint Max Rheinstein, a nagy tekintélyű amerikai professzor írja, két válási jogrendszer létezett egymás mellett: a törvényszövegek konzervatív válási joga és az érvényesülő permisszív élő jog. Ez kompromisszumot jelentett konzervatívok és liberálisok között, s mindkét fél elégedett volt.[29]

10. A magyar válási jog fejlődése az 1952-ben keletkezett Családjogi Törvény előtt

A polgári jogfejlődés útját járta a felszabadulás előtti magyar válási jog is. Az 1894-es házassági törvény bontási rendszere — mint a jogirodalom hangsúlyozza — a következetes vétkességi elven alapult, ám ez korántsem helytálló: míg a feltétlen bontó okok (házasságtörés, fajtalanság, kettős házasság, hűtlen elhagyás, súlyos bántalmazás, súlyos büntetőítélet) bizonyítása esetén a köteléket fel kellett bontani, a házastársi kötelezettségeknek, illetőleg meghatározott erkölcsi követelményeknek kevésbé súlyosnak felfogott megsértése esetén — bírói mérlegeléstől függően — csak akkor kellett felbontani a házasságot, ha a kötelék tarthatatlannak bizonyult, azaz a feldúltság megállapítható volt. Bár a magyar bírósági gyakorlat korántsem volt olyan liberális, mint a legújabb évtizedek polgári bírói gyakorlata — ellenkezőleg, a törvény megszigorító értelmezésére inkább hajlott[30] —,

[23] Jan *Gorecky:* I. m. 125. old.
[24] Uo.
[25] Uo.
[26] Jacques *Commaille:* I. m. 18. old.
[27] Jan *Gorecky:* I. m., uo.
[28] Monique et Roland *Weyl: Divorce: liberalisme ou liberté Ed. Sociales. Paris, 1975. 38—42. old.*
[29] M. *Rheinstein:* I. m. 247—260. old.
[30] *Weiss* Emília. Vétkesség-feldúltság és a házasfelek közös megegyezése a múlt és a ma magyar házassági bontójogában. Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz.

hazánkban is egyre általánosabb jelenség volt a házasfelek megegyezése és bizonyos tényállás ügyvédi segédlettel és hallgatólagos bírói hozzájárulással történő „megjátszása". Különösen a Ht. 77. § a) pontja alatt említett ún. hűtlen elhagyás az, amelyre alapozva a bontó perek többségét indították, s „ez lesz az a bontó ok, amely a Ht. szigorúan vétkességi bontórendszerén — igaz a törvény intenciójának kijátszásával — jelentős rést üt, amelynek felhasználásával a közös megegyezéses bontás bírói gyakorlatunkba bevonul".[31] De jogosan láthatjuk a feldúltsági elv, az objektív bontási rendszer megjelenését, a Ht. „következetes vétkességi rendszere" mellett a 80. § a) pontjában említett bontó okban: a házastársi kötelességek súlyos és szándékos megsértésében, mint erre Weiss Emília is felfigyelt.[32] Ez a generálklauzulaszerű szabály, amelybe a sérelmezhető házastársi magatartások kimeríthetetlen köre tartozhatott, továbbá a bíróság kötelezettsége, hogy vizsgálja a házassági kötelék fenntarthatóságát vagy végleges és elviselhetetlen megromlását, túlmutatott a klasszikus vétkességi bontórendszer taxációs szerkezetén, sőt kifejezetten a feldúltság vizsgálatát írta elő. S ezzel a magyar házassági jog is ugyanoda jutott el, ahová a tőkés országok majd mindegyikében, — nevezetesen, hogy a vétkességi elv mellé kiegészítő elvként belépett a feldúltsági elv is —, csak egy-két évtizeddel korábban.

A vétkességi rendszer túlélte magát; egyre inkább behatolt a gyakorlati viszonyok szükségleteit türközve a jogéletbe — félig-meddig a törvényszövegekben, többnyire azonban az akcióban levő jogban, a joggyakorlatban — az objektív bontási rendszer, a feldúltsági elv. Utat tört magának a megegyezés (ha ez mellékúton való sompolygás is volt).

Logikus következménye volt tehát e polgári jogfejlődésnek, hogy a felszabadulás után miniszterelnöki rendelet vezette be nálunk a megegyezéses válást (ha a házasságkötés óta két év eltelt), továbbá egyoldalú kérelemre, elmebetegség és huzamos (3 évi) különélés esetén is helye volt a házasság felbontásának. E jogszabály a feudális elemeknek a jogrendszerből való kigyomlálása időszakában keletkezett, s a kánonjog még a feudalizmushoz tartozott; a vétkességi bontás kánonjogi elvét volt hivatva áttörni. Az objektív bontás elemeit bevivő új szabályozás 1952-ig volt hatályban; a Ht. korántsem következetes vétkességi bontórendszere és a feldúltság alapján történő bontást kifejezetten megengedő szabályok együttesen léteztek tehát jogrendszerünkben a felszabadulás utáni években.

11. A magyar válási jog keletkezésének körülményei és a korabeli eszmeáramlatok

Nem lenne teljes a magyar válási jog történetének ismertetése, ha nem pillantanánk vissza arra, hogy milyen politikai harcok eredményeként jött létre 1894-ben a házassági törvény és milyen eszmeáramlatok sodrában keletkezett. A XIX. század a polgári forradalmak és ellenforradalmak, a proletariátus színre lépésének, a tőkés társadalom osztály antagnizmusa kiéleződésének a korszaka volt; a válási jog fejlődését a *konzervativizmus* pozícióinak megerősödése jellemezte. Franciaországban a restauráció bukása után se léptek újra hatályba a válási jogszabályok, bár 1830-ban, 1848-ban a válás újrabevezetésére jelentős kísérletek történtek. Az 1848-as magyar polgári forradalom el se jutott az állam és egyház elválasztásának követeléséig, amely előfeltétele lett volna a polgári házasság és a válás bevezetésének. Napirenden csupán a vallások koordinációja volt, a reformáció és a vallásháborúk kora óta e téren létező társadalmi feszültségek enyhítése. Sajátosan éppen az egyházpolitikai harcok menetében vált sürgősen megvalósítandóvá az állami házassági jog megalkotása — anélkül, hogy az állam és az uralkodó katolikus egyház elválasztására sor került volna. A különböző vallásokhoz tartozók házasságuk és az abból fakadó viták tekintetében különböző — egyházi, illetőleg állami — joghatóságok alá tartoztak és a problémák főként a „vegyes" házasok és gyermekeik esetében merültek fel. A katolikus papság nemcsak hogy megtagadta a vegyes házasságoknál az esketést, ha a protestáns fél nem járult hozzá a születendő gyermekek katolizálásához, hanem jogszabályellenesen azokat a gyermekeket is igyekezett „elkeresztelni", akik a törvénynél fogva nem lettek volna katolikusnak tekinthetők. Hasonló „taktikához" folyamodtak a protestáns lelkészek is. Ez országos botrányt váltott ki, kormányválsághoz vezetett, s az új kormány 1890-ben — hogy az ország az elkeresztelési vitákból kilábaljon — meghirdette az *egyházpolitikai reformokat, közöttük a kötelező polgári házasság programját is.*[33] A törvényjavaslat egyik kidolgozója a tekintélyes jogászprofesszor, Grosschmid Béni volt, aki kétkötetes munkájában ismerteti a törvény létrejöttének előzményeit és körülményeit. Hogy milyen szenvedélyek csaptak össze a parlamenti vitában, mutatja, hogy állástfoglalt a polgári házasság mellett a száműzetésben élő Kossuth Lajos; személyesen beavatkozott maga az uralkodó, Ferenc József is, aki ezért Budapestre is utazott! Ugyanis a főrendiház elutasította a törvényjavaslatot, s a kormány kénytelen volt lemondani; a király az új kormány összeállításával gyakorolt nyomást a főrendiházra a törvény elfogadása érdekében.

A kor eszmeáramlataira utal, hogy a konzervatív felszólalók közül sokan a polgári házasság bevezetése ellen azzal érveltek, hogy a házasság „államosításával" a teljes vallástalanság állapota fog bekövetkezni, az pedig magában hordja az erkölcstelenséget, az anarchiát, a „szocializmust".[34] Ez időben már a szocializmus nemcsak formálódó eszmeáramlat, hanem az uralkodó osztályokat fenyegető valóságos mozgalom volt nyugaton, sőt hazánkban is; ismertek voltak Bebel és Engels művei a házasságról, családról, az államról. Széles körben terjedtek el az anarchista, ultraindividualista nézetek is a nemek szabad viszonyáról, a párkapcsolatról, amelybe ne avatkozzon be se az állam, se a jog.[35]

Ami a válással kapcsolatos nézeteket illeti, a parlamenti vitában nemigen kaptak hangot. A tét maga a polgári házasság volt, azt igenelték vagy támadták.

[31] Uo.
[32] Uo.
[33] *Rácz* Lajos: I. m. 34. old.
[34] Uo.
[35] Jean *Carbonnier:* Reformes du droit de la famille. Archives de Philosophie dr Droit. Sirey, 1975. 4. old.

A válás kérdései a jogászközvéleményben vetődtek fel már jóval korábban, hiszen a polgári házasság bevezetésének a gondolata a kiegyezés, 1867 óta napirenden volt.[36] 1873-ban a IV. Magyar Jogászgyűlés megtárgyalta a házasság felbontásának kérdését; 1880-ban Sztehlo Zoltán törvényjavaslatot is készített a házasság megkötésének és felbontásának feltételeiről.[37] Mind a jogászgyűlésen, mind a Sztehlo-féle javaslatban felmerült a feldúltsági rendszer, illetőleg a megegyezéses bontás problémája. A magyar jogászságnak az európai jogrendszerek ismeretében való jártasságára és problémaérzékenységére utal, hogy elképzelései a vétkességi elv korrekciójára, a feldúltsági elvvel való kiegészítésére vonatkoztak, pl. helyeselték volna a házasfél elmebetegsége miatt a házasság felbontását. Többségi álláspont lett a jogászgyűlésen olyan generálklauzula javaslása, melynek alapján a bíróság a meggyőződése szerint „belsőleg megtört és megsemmisült házasságot" felbonthatja.[38] (Mint láttuk, ezt a javaslatot a törvény alkotásánál figyelembe is vették.) Ugyanakkor azt is javasolták, hogy a vétkes felet a másik fél életében tiltsák el az újabb házasságkötéstől, sőt büntessék meg.[39] (E követelmények a Code Napoleon ismeretéről tanúskodnak: ott e szankciók szerepeltek. Csak 1907-ben törölték el Franciaországban pl. azt a szabályt, hogy a házasságtörő fél „bűntársával" a válás után nem köthet házasságot. Az 1804-ből származó azt a napoleoni szabályt, hogy a házasságtörő felet — a feleséget! — két évi börtönnel kell sújtani, a Naquet-törvény már nem tartalmazta. Dehát a most ismertetett vita jóval megelőzte a Naquet-törvényt!)

A megegyezéses bontás körüli vita jóformán minden olyan érvet felvetett pro és kontra, amely mintegy száz év múlva nálunk is, a tőkés országokban is felmerült a válás e módjával kapcsolatosan. Hangsúlyozni kell, hogy az érvek gyakorlati és nem elvi jelentőségűek voltak: *praktikus* okokból javasolták a megegyezés hívei ennek lehetővé tételét főképp azért, hogy a vétlen félt megkíméljék a „szennyesteregetéstől", azaz attól, hogy az őt ért sérelem becsületét is megtépázza. Hangsúlyt kapott, hogy ezért — továbbá azt elkerülendő, hogy valamely más okot kövessenek el vagy játszanak meg a válás érdekében — és *nem a házasság szerződésjellegéből* következne a megegyezésnek, mint bontóoknak a törvénybe való felvétele. A házasságnak ugyanis liberális szerződéses felfogásától — mely szerint a felek szabadon létesíthetik és szüntethetik meg kötelékeiket — a vita résztvevői igyekeztek elhatárolni magukat. A jogászság általában a házasság szilárdsága és a válás kivételes jellege mellett foglalt állást. Hangsúlyozták azt is, hogy a válás könnyű lehetősége ösztönözheti a könnyelmű házasságkötéseket is. Felvetődött a válás kimondásának megfontolandósága gyermekes házasok esetén stb. Csak Sztehlo Zoltán okfejtése mutatott egy már a XX. századra jellemző neo-liberális felfogás irányába: mint írta, a törvény nem alkalmas arra, hogy megakadályozza a házasságok tényleges megromlását, hanem az a rendeltetése, hogy eszközöket adjon a tűrhetetlen életviszonyok rendezésére. Azt is felvetette, hogy akik válni akarnak, mindent megtesznek ennek érdekében: a válókeresetet indítók 90%-a protestáns vallásra áttért katolikus volt e korban.[40] (Az is igaz viszont, hogy századunk közepéig a válás ritka, kivételes jelenség volt nálunk is, éppúgy mint a fejlett tőkés országokban.)

12. Az európai szocialista országok válási jogának fejlődése és e folyamatnak a polgári jogfejlődéstől való különbözősége

A cári Oroszországban a házasság megkötése és felbontása egyházi joghatóság alá tartozott. A Nagy Októberi Forradalomnak éppúgy meg kellett szüntetnie ezt az állapotot, mint annak idején a francia polgári forradalomnak. Ezért már *1917 decemberében dekrétum* jelent meg a kötelező polgári házasságkötésről, az állami anyakönyvezésről és a válásról. A házasság felbontása a bíróságok hatáskörébe került, a felek megegyezésük esetén azonban az anyakönyvi szervekhez is fordulhattak. Az Orosz Szovjet Köztársaság *1918. évi családjogi törvénykönyve* az előző évi dekrétumhoz képest a válási jogot annyiban módosította, hogy az alapelvek közé sorolva a válás szabadságának elvét, azesetben is kötelezte a bíróságot a házasság felbontására, ha azt csak az egyik fél kérte. Az első proletárforradalom válási joga lényegében az volt, mint a francia polgári forradalomé, csak az indokok különböztek gyökeresen. Míg a polgári forradalomban a válás szabadságát az egyén elidegeníthetetlen szabadságjogával, a liberális individualizmus ideológiájával alapozták meg, addig a proletárforradalom a válás szabadságát elsősorban a nők felszabadítása, egyenjoguk kivívása, a társadalmi termelés folyamatába való bevonásuk, tehát társadalmi célok érdekében biztosította.

Az OSZSZK *1926-os,* már Lenin halála után életbelépett újabb családjogi kódexe jelentős módosítást hozott mind a házasság intézményét, mind a válást illetően. A bejegyzett házasság mellett a *házasság joghatásait fűzte a de facto házassághoz (az élettársi viszonyhoz) is.* A törvénytervezet felett folyt vitában mindazokat az ellenérveket felhozták ez ellen a megoldás ellen, amelyekkel mai felfogásunk alapján állást foglalunk e kérdésben. Ám az akkori szovjet viszonyok közt — a NEP-korszak volt ez — sok gyakorlati probléma szólt egy ilyen szabályozás mellett. Különösen falun voltak kiszolgáltatva a nők nepmanok, kulákok olyan törekvéseinek, hogy elkötelezettség nélkül együtt éljenek velük, kihasználják munkaerejüket stb. Az ilyen kapcsolatoknak a száma nem is volt elenyésző. Az egyházi befolyás is jelentős volt, s az egyházi esketéssel, állami anyakönyvi bejegyzés nélkül létrejött, következésképp jogilag csupán de facto házasságnak minősülő kötelékek száma is jelentős volt. Másrészt felvetődött az a feltehetően Bebeltől átvett álláspont is, hogy a házasság az érdekeltek ügye, nincs tehát jelentősége, hogy állami szerv előtt kötik-e meg, avagy sem, hiszen ez formális ismérv.[41] A házassággal kapcsolatos e felfogásnak felelt meg a válás új szabá-

[36] *Rácz* Lajos: I. m. 20. old.
[37] *Weiss* Emília: I. m.
[38] Uo.
[39] Uo.
[40] Uo.
[41] G. M. *Szverdlov:* Házasság és válás. Jogi és Államigazgatási Könyv és Folyóiratkiadó, 1951. 8. és köv. old.

lyozása is. A bírósági hatáskört megszüntették, s a válni szándékozók ezután az anyakönyvvezetőhöz fordulhattak. Az anyakönyvvezető köteles volt a válást bejegyezni akár egyoldalú bejelentésre is.[42] A válás e szabályozása logikusan következett abból a tényből, hogy az élettársi viszony — melyet egyoldalúan, minden további nélkül bármelyik fél megszüntethetett — és a formális házasság közé a jogi megítélés egyenlőségi jelet tett: a bejegyzett házasságot is ugyanúgy lehetett megszüntetni, mint az informálisat, csupán e tény bejegyzésére az előbbinél szükség volt. Mint a szovjet jogirodalom aláhúzza, az új rendelkezés emancipatórius célját teljesen elérte: a szovjet családok megszabadultak régi, elnyomó vonásaiktól, az addig a házasságban durván elnyomott nők milliói léptek be a társadalmi termelésbe stb.[43] Emellett azonban rövidesen nyilvánvalóvá vált a családi kötelezettségekkel kapcsolatos felelőtlenség elterjedése. 1936-ban meg kellett szigorítani a válás feltételeit: az anyakönyvi szerveknek mindkét házastársat meg kellett idézniük, a bontást bevezették az elváltak személyi igazolványába és progresszív illeték fizetésére kötelezték őket attól függően, hogy hanyadik válásról volt szó.[44] Ezek az intézkedések se bizonyultak elégségesnek; a családi élet megszilárdítása további radikális lépéseket követelt. Az 1944. júliusi törvény — jóformán egyidejűleg azzal, hogy a Szovjetunió területéről kiűzték a német csapatokat — csak a bejegyzett házasságokat ismerte el érvényesnek és a házasság felbontását bírósági per lefolytatása uttán tette csupán lehetővé. E perben a bíróságoknak fel kellett tárniuk a válás okait, a felek békéltetésére voltak kötelezve, s ha a házasság felbontására komoly és alapos okot nem találtak, el kellett utasítaniok a keresetet. Az eljárás kétfokú volt: a kereset megindítását közzé kellett tenni a helyi újságban és jelentős bontással kapcsolatos illetéket is kellett leróni. (A válási szándék közzétételének kötelezettségét és a kétfokú eljárást csak 1965-ben szüntették meg.)[45]

Az 1944-es szovjet válási törvény inspirálta az európai népi demokráciák már a proletárdiktatúra időszakában alkotott családjogi kódexeinek a válásra vonatkozó rendelkezéseit, amelyek lényegében a korábbi taxaciós vétkességi bontási rendszerrel szakítva a *feldúltságot* állapítják meg a házasság felbontásának *egyetlen* okául. A felróhatóságot bizonyos szempontokból mindegyik szocialista válási rendszer figyelembe veszi a válás joghatásainál. Kifejezettebben él tovább a vétkességi elv a lengyel jogban, ahol főszabály, hogy a házasság megromlásában vétkes fél nem kérheti a házasság felbontását, ám ilyen esetben is van lehetőség — a másik fél beleegyezése vagy indokolatlan, bosszúból származó védekezése esetén — a kötelék felbontására. A megegyezést a bírói gyakorlat mindenütt figyelembe veszi. (A keresetek túlnyomó része ellen az alperesek ugyanis nem védekeznek, sőt maguk is kérik a házasság felbontását.) Mint a bontás *törvényes alapja* azonban a szocialista országok közül csak a bulgár, a magyar és a szovjet jogban szerepel az 1960-as évek dereka-vége óta a megegyezés. A szovjet jog ezt csak gyermektelen házasságok esetén teszi lehetővé, ekkor azonban az anyakönyvvezető előtt. A bulgár jog is restriktívabb mint a magyar jog: a megegyezéses bontásnak egyrészt csak akkor van helye, ha a felek minden származékos kérdésben — beleértve a vagyoni vitát is — megegyeznek; másrészt az eljárás ilyen esetben hosszabb várakozási időt feltételez.[46]

A szocialista országok tehát válási rendszerüket az objektív feldúltsági elvre építik, nem mellőzik azonban teljesen a felróhatóság következményeinek alkalmazását sem. Hangsúlyozzák a bontóperes bíróság házasság- és gyermekvédő funkcióját, a békítésnek jelentős szerepet tulajdonítanak és hatékonyságára súlyt helyeznek. A szocialista jog továbbfejlődésének is kizárólag ez lehet az útja, iránya.

A kapitalista országok többségében az 1970-es évek első felében végbement módosítások lényege abban fejezhető ki, hogy a vétkességi elv rovására az objektív feldúltsági elv és a megegyezéses bontás kizárólagos vagy elsődleges és túlnyomó szerephez jutott: a békítés jelentősége megszűnt vagy háttérbe szorult, s a vétkességi elvvel való szakítást a jogkövetkezményeknél is törekszenek keresztülvinni. A bontási rendszer technikai szabályait illetően a polgári és a szocialista megoldások között a különbség csökkent; növekedett azonban a különbség a jogpolitikai célok és a válás intézményének eszmei alapjai tekintetében. A jelenlegi polgári jogfejlődés a szélsőséges individualizmus, a neoliberalizmus, a családi közösséggel szembeni érdektelenség, a házasság és a család értékrendjével szembeni semlegesség álláspontjáról indult: ez fejeződik ki az új válási jogokban.[47]

A szocialista országokban a válási jog is a házasság és a család közösségi jellegéből indul ki, megszilárdításukat és a házassági és családi erkölcs szabályainak elfogadtatását tűzi ki célul. Ezt a polgári jogtudomány is elismerően hangsúlyozza.[48]

[42] *Pap* Tibor: Az európai szocialista országok családjogi törvényei. Bp. 1969. 41. old.

[43] Pricipes du Droit sovietique. Edition en langues étrangéres Moscou. 359. és köv. old.

[44] *Pap* Tibor: I. m. uo.

[45] Uo.

[46] Uo. 63., 71. old.

[47] Jan *Gorecky:* I. m., uo.

[48] Hélene *Ivert—Jalu:* L'histoire du divorce en Russie Soviétique Population. 1971. 1. sz. 60. old.

Lehoczky Marietta

A láthatási jog természete a delegalizáció korában

A családi jog átfogta társadalmi-emberi kapcsolatrendszerek sűrűjében a láthatási jog kicsiny tisztás, amely egy időben ugyan élénk vitákat indított el, de amelyet napjainkra „tisztán" látunk; meglevő ellentmondásait tudomásul véve folyik a jogalkalmazó gyakorlat. Elméleti és gyakorlati szakemberek kritikai észrevételei, a jogi szabályozást bíráló szavai nemigen hoztak változást. A következő gondolatok elsősorban néhány nyugati — főleg angolszász — állam bírói gyakorlatának közelebbi megismerése nyomán merültek fel és indítottak olyan további kérdések megvizsgálására-elemzésére, melyek látszólag csak távoli kapcsolatban állnak a láthatással. Úgy hisszük, nem elhamarkodott az a megállapítás — s ez remélhetőleg a cikk végére az olvasóban is megerősítésre talál —, hogy a láthatási jog felvetette problémák a családi jog „alapkérdéseihez" nyúlnak vissza, s ekkor nem feltétlenül azok normatívan is megjelenő intézményeire gondolunk.

Alkotmányos és/vagy családi jogi szülői jogok, családi alanyi jogok és kötelességek s azok jogforrástani követelményei, a szülői jog és a szülői felügyeleti jog korrelációja és terjedelme, családi jogi normák sajátosságai, a családi jogi szankciók természete, a családi jog „etikai befolyásoltsága", a családjogi felelősség-szülői felelősség mibenléte, családjogi alapelvek érvényesülése a láthatásban, bírói és/vagy gyámhatósági hatáskör családjogi ügyekben, gyermekelhelyezés és láthatás viszonya, közös szülői felügyeleti jog, a láthatás jog vagy kötelesség, — csak néhány, véleményünk szerint az „igazság" felmutatásához nélkülözhetetlenül megvizsgálandó terület. Látható, hogy a felsorolt kérdések többségét családi jogunk még nem bontotta ki, azok önmagukban is tanulmány tárgyát képezhetnék. Célkitűzésünk e pillanatban az, hogy a választott témát a fenti kérdések kereszttüzébe állítva járjuk körül, titkon remélve, hogy egy ilyen megközelítés nem lesz idegen a hasonló gondolatokkal birkózók számára sem, köztük elsősorban a napjainkban esedékes, a gyámhatóság tevékenységére és a családi jog egészére kiterjedő kodifikáció résztvevőinek.

A Csjt. az Alkotmányban rögzített egyes alapelveket és célokat valósítja meg a családjogban: kézenfekvő, hogy a láthatási jogot, a családi jog egyik alapintézményét e jogág alapelveivel összefüggésben vizsgáljuk. Azt, hogy a családi jogban alapelvek egyáltalán fellelhetők, már Nizsalovszky Endre bizonyította.[1] Annak eldöntésénél, hogy konkrétan melyek is ezek, már igen szerteágazó az egyes szerzők véleménye: néhány, a törvény és az Alkotmány szövegében tételesen is megjelenő szabály pl. a férfi és a nő teljes egyenjogúsága, a szülői jogoknak a gyermek érdekében való gyakorlása, vagy a gyermek fokozott védelme stb. ma már „nyilvánvaló" alapelvekként élnek a jogtudatban is. Vannak azonban még elfogadtatásra várók (egyben nyomós érvekkel is alátámasztottak), s olyanok, amelyek befogadása előzőleg egyéb elvi akadályok ledöntését követelik (pl. bizonyos, egyelőre a polgári jog hatáskörébe tartozó alapelvek).

Az Alkotmányban (62. § (1) bek.) rögzített, a férfi és nő egyenjogúságát deklaráló elv család esetében az apa és az anya szülői egyenjogúságában nyilvánul meg. Jelenti ez egyben a nők és a házasságon kívül született gyermekek minden hátrányos megkülönböztetésének megszüntetését és az egyenjogúságot a közös gyermekkel szemben, akár házasságból, akár házasságon kívül született, akár együtt, akár külön élnek a szülők. Mivel az alapelveknek akkor is érvényesülniük kell a jogi szabályozásban, amikor (s ezt a helyzetet nem lehet a statisztikai adatok ismeretében „kivételesnek", egyedinek tekinteni) a szülők nem együtt nevelik fel gyermeküket, felmerül a kérdés: hogyan valósítható meg ez a szülői egyenjogúság a szülők különélése vagy a házasság felbontása esetén, s beszélhetünk-e ilyenkor még egyáltalán szülői egyenjogúságról? Hatályos jogunkban a szülői felügyeleti jogot az a szülő gyakorolja, annak valamennyi részjogosítványára kiterjedően, akinél — a házasság felbontása esetén — a bíróság a gyermeket elhelyezte, illetve bontás nélküli különélés esetén, akinek gondviselésében él a gyermek. A másik szülő felügyeleti joga ezekben az esetekben szünetel. Ez azt jelenti, hogy a két egyenjogú szülőt egyenlően megillető jog az egyik szülő kezében összpontosul, s úgy tűnik, e tekintetben nem valósítható meg az egyenjogúság elve. Ezt az elvi nehézséget az elmélet és maga a jogalkotó sajátos módon hidalja át. Pap Tibor nyomán[2] ma már a szülői felügyeleti jognál szélesebb terjedelmű *„szülői jog"* kategóriája is ismeretes, s az a szülőknek a természeti viszonyon alapuló, a gyermekhez kapcsolódó alanyi jogaként, mintegy jogviszonyon kívül keletkező abszolút jogként definiálható. Pap Tibor klasszikussá vált meghatározása a szülői jogról, hogy tehát az „jogviszonyon kívül keletkező abszolút jog", döntő hatást gyakorolt a kérdéssel foglalkozó valamennyi elméleti szakember nézetére. Az ilyen értelmű abszolút jognak nem akadálya a szülői felügyeleti jog szünetelése sem.

Ezeket a „jogelméleti" és a bírói gyakorlatban érvényesülő megfontolásokat és elveket azután úgy értékelik, mint az ún. szülői jog tartalmának mind teljesebb kibontására irányuló törekvéseket, amelyeket az érintkezési jog rendezésénél sem lehet figyelmen kívül hagyni. A szülői jog ilyen definíciója egyébként a jogelmélet ítélőszéke előtt nem áll meg; a bizonyításra az alábbiakban még sor kerül.

A terjedelmi különbséget a két alanyi jog között ez utóbbi javára abban lelhetjük meg, hogy a szülői jog — a gyermek érdekében — akkor is érvényesül, amikor a szülői felügyeleti jog szünetel. Ebből Rácz

Lehoczky Marietta egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] *Nizsalovszky* Endre: A család jogi rendjének alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969. 92. old.

[2] *Pap* Tibor: Az októberi forradalom eszméinek hatása a népi demokráciák családi jogának alakulására és a családvédelem. Jogtudományi Közlöny, 1967. 568. old.

István ugyan arra a következtetésre jut,[3] hogy a szülői felügyeletre jogosult szülő akkor él helyesen több jogával a gyermek érdekében, ha pl. a kiskorú törvényes képviseletével és vagyona kezelésével kapcsolatos tevékenységéből nem zárja ki a másik szülőt, hanem engedi érvényesülni ennek szülői jogából eredő törvényes jogait, ezzel viszont elmossa azt a jogunkban ma meglevő különbséget, amely a szülői jog és a szülői felügyeleti jog között fennáll. A pozitív jog ugyanis a szülői felügyeleti jog szünetelésekor annak valamennyi részjogosítványát csak az egyik szülőre testálja, s ilyenkor a másik szülő felügyeleti joga helyébe a láthatási jog — meghallgatási — tartásdíj fizetési kötelezettség együttese lép. Természetesen elismerjük, hogy a társadalmi elvárásnak, az erkölcsi értékítéleteknek az a szülői magatartás felel meg, amely a fenti szellemben „hagyja" érvényesülni szülőtársának „szülői jogából" eredő jogait és kötelezettségeit, s e körben intézkedései előtt meghallgatja őt, de jelenleg ez inkább a „sollen", mint a „sein" világába vezet minket. A tartalmi korreláció a szülői jog és a szülői felügyeleti jog között egyértelmű, az előbbi — az utóbbi tartalmát magáévá téve — lényegesen gazdagabb, tartalmasabb, mind jogi, mind nem jogi elemeket magában hordozó alanyi jog. A szülők válása, illetve különélése esetén azonban ez egyfelől a gondozó szülő szülői felügyeleti jogában, másfelől a szülőtárs láthatási-meghallgatási jogában és kötelezettségében konkretizálódik. Rácz István álláspontjának következetes végiggondolása ti. a más jogrendszerekben elismert és a gyakorlatban megvalósításra is kerülő közös szülői felügyeleti jognak a mi jogunkban történő megvalósításához vezetne. Csak ez a fajta jogintézmény fejezi ki ugyanis a „jog nyelvén" az általa hangoztatott — és igen helyeselhető — kívánalmakat.[4]

A szülőknek a gyermek felnevelésével kapcsolatos közös feladata és felelőssége nemcsak a jogi normákból fakad, hanem a gyermek irányában fennálló „szülői alanyi" jogukból és erkölcsi felelősségükből is, melyet a szülői jog kategóriájával fejezünk ki. Ez a felelősség akkor is fennáll, ha a szülők házassága felbomlik, a szülők külön élnek vagy egyáltalán nem is éltek házasságban. (A Legfelsőbb Bíróság egyébként egyes törvényességi határozataiban, illetve a már hatályon kívül helyezett XXI. PED-ében is szól a szülő alanyi jogáról, hol kifejezetten,[5] hol közvetetten.)[6]

A szülői egyenjogúság elvének biztosítéka, kifejeződése tehát az ún. szülői jog, amelynek tartalma éppen az, hogy a szülők közös gyermekük érdekében működjenek együtt akkor is, ha a szülői felügyeleti joggal kapcsolatos jogaik lényegesen el is térnek egymástól, azaz: e jogra tekintet nélkül. Emellett a jogalkotó előírja a szülőknek a gyermek ügyeiben való együttműködési kötelezettséget házasságuk felbontása vagy külön élésük esetére is, s így biztosítva látja a szülői egyenjogúság érvényesülését.

A szülői jognak *alkotmányos,* a szülőket megillető *alanyi jogként* felfogása két kérdés megválaszolását is igényli. Az alkotmányos jog-e a szülői jog vagy sem kérdésre a válasz aszerint alakul, hogy — általában véve is — egy ún. alkotmányos jog fennállásának szükségszerű elemeként fogjuk-e fel annak az Alkotmányban való tételes megjelenését, vagy megelégszünk azzal, ha az illető jog az Alkotmány más tételes rendelkezéséből vagy annak „szelleméből" levezethető. Nem árulunk el titkot, amikor megállapítjuk, hogy a magyar Alkotmányban a szülői jogokat elismerő—biztosító szabály nincs. Anélkül, hogy a törvényhozó akaratának kutatásába fognánk, annak mélyebben fekvő szándékát kimutatandó, valljuk, hogy ha a törvény ilyen jogot ezen a jogforrási szinten biztosítani kívánt volna, azt külön szabály alkotásával megtette volna. Szélesebb körű összehasonlító anyag ehelyütt ismertetése helyett most csak — példaként kiragadva — az NSZK Alkotmányának ilyen tartalmú klauzulájára utalunk: az Alkotmány „Alapjogok" (Grundrechte) című fejezetében a 6. cikkely második bekezdés első mondata szerint „a gyermekek gondozása és nevelése a szülők természetes joga és elsőrendű kötelezettsége", s ugyane cikkely ugyane bekezdés második mondata szerint „e tevékenységük felett az állam őrködik". A bírói gyakorlat ezután ezeket az alapelveket úgy értelmezte, hogy a szülői jogok és kötelezettségek a szülőnek olyan — a gyermek érdekében gyakorlandó — alkotmányos joga, illetve kötelessége, amelyek gyakorlásába az államnak csak akkor van joga beavatkozni, de akkor kötelessége is, ha azt a gyermek érdeke megköveteli.[7] Ebből a törvényhelyből azután — véleményünk szerint — lehetséges volna pl. a gyermeknek a „családi kapcsolathoz való jogát" is levezetni, amely bár expressis verbis nem kapott helyet az említett cikkelyben, a szoros tartalmi összefüggés azonban alkotmányos alapelvvé, alapjoggá avathatná. A gondolatmenet végén arra a következtetésre jutunk, hogy a hatályos magyar jogban a *szülői jog nem alkotmányos jog.* Nem rejtjük véka alá azt a meggyőződésünket, hogy kívánatos lenne Alkotmányunkba ilyen tartalmú cikkely felvétele. Természetesen tisztában kell lenni azzal, milyen jogi következményekkel járna ez mind a további jogalkotásra — s itt a Csjt. érintett intézményeinek újra átgondolása, változtatásra érettségének megítélése válna szükségessé —, mind a jogalkalmazásra. A szülői jogok alkotmányos biztosítása elsősorban a gyermek érdekét lenne hivatott szolgálni, de az alkotmányjogilag szavatolt szülői jogok feltételezik azt is, hogy a szülők képesek szülői jogaikat és kötelezettségeiket a gyermek érdekében gyakorolni. A szülők döntési, cselekvési autonómiája így szinte teljes lenne, s állami beavatkozásra csak akkor kerülhetne sor, ha erre a gyermek érdekében szükség van, ha erre a szülők jogaik és kötelezettségeik nem megfelelő gyakorlásával okot adnak. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a családi jogi normarendszer nemcsak hogy sajátos formákban tükrözi a valóságot, hanem egyúttal az adott társadalmi beren-

[3] *Rácz* István: A gyermekkel való érintkezés (láthatás), mint szülői alanyi jog. Jogtudományi Közlöny, 1972. 92—102. old.

[4] Az NSZK és az USA jogára nézve ld.: *Weiss* Emília: A szülői felügyeleti jogok közös gyakorlása a házasság felbontása után. Jogtudományi Közlöny, 1980. 7. sz. 411—421. old. és *Weiss* Emília: Az NSZK alkotmánybíróságának ítélete a házasság felbontása utáni közös szülői felügyeletről. Magyar Jog, 1983. 10. sz. 936—941. old.

[5] Legfelsőbb Bíróság P. Törv. Elv. 20 399/1964. sz. hat.

[6] Legfelsőbb Bíróság XXI. PED. A házastársak — bármennyire sajnálatos is, szembekerülhetnek egymással, megszakíthatják együtt élésüket, sőt a házassági kötelékük felbontását is szorgalmazhatják, szülői mivoltukat azonban nem veszíthetik el, a gyermek továbbra is gyermekük marad.

[7] *Rácz* István: A szülőnek a gyermekkel való érintkezése és annak néhány problémája. Jogtudományi Közlöny, 1968. 5. sz. 244—252. old.

dezkedést erősítő módon jeleníti meg a társadalmi viszonyokat, azaz ideologikus funkciója van, befolyásolja a tudatot, az alkotmányos szintű szabályozás méginkább megfontolandó. Az ebből fakadó jogkövetkezmények számbavétele során természetesen a csak jogi megközelítésen túl kell lépni, s a jogi változás indikálta — lehetséges — társadalmi változások „bemérése" érdekében más tudományágak — elsősorban a szociológia — segítségét is igénybe kell venni.

A jogkövetkezményeknek — a teljesség igénye nélküli — számbavételéhez: ha az elvált vagy különélő szülők nem tudnak megállapodni abban, hogy melyikük gyakorolja a továbbiakban gyermekük irányában a szülői felügyeleti jogokat, az állami beavatkozás ilyenkor indokolt lenne, és az állam, a bíróság lesz hivatott a vitás kérdésben dönteni. Azokban az esetekben azonban, amelyekben mindkét szülő kész a szülői felelősséget a vázolt esetekben közösen viselni, s emellett mindkét szülő alkalmas is a gyermek nevelésére, és nincs más olyan, a gyermek érdekét szolgáló ok sem, amely a szülői jogoknak kizárólag az egyik szülőre ruházása mellett szólna, éppen a szülőket megillető szülői jog zárja ki azt, hogy az állam beavatkozási jogát oly módon gyakorolja, hogy az egyik szülőnek ezt a teljes, a gyermek gondozását és nevelését is magában foglaló jogát elvonja, és jogait a láthatásra korlátozza. A kifejtettekhez hasonló álláspontot vallhatott az NSZK alkotmánybírósága is, amikor a szülők alkotmányos jogaiba való belenyúlást, amely minden kivétel elismerése nélkül kizárja a közös szülői felügyeleti jog fennmaradásának lehetőségét is, alkotmányellenes szabályozásnak minősíti.[8] A közös szülői felügyelet bevezethetősége előtt tornyosuló akadályokról most nem szólunk. Az alkotmányos szülői jog megléte óhatatlanul beiktatása mellett szólna. Megjegyezzük, hogy a Legfelsőbb Bíróság 17. sz. irányelvének rendelkezéseiből, szelleméből ugyancsak az intézmény elfogadása következne. (Ezúttal döntően jogi szempontból érvelünk, az egyéb gazdasági stb. körülmények ellenható befolyását figyelmen kívül hagyjuk.)

A szülői jog *alanyi jog-e* kérdés megválaszolása egyszerűbbnek tűnik. Ha vannak is viták a jogelméletben az alanyi jog fogalma körül, bizonyos támpontok rendelkezésünkre állnak, s alapkérdésekben a vitatkozó jogtudósok is hasonló véleményen vannak. (Hogy a kérdésünkre adandó válasznak az említett alapjogág eredményeire kell épülnie, azzal összhangban kell állnia, nyilvánvaló.) Az alanyi jogosultság és az alanyi kötelezettség korrelatív jelenségek, egymás nélkül nem léteznek.[9] Olyan alanyi jogosultság, amellyel szemben meghatározott személynek, a jogosultnak megfelelő kötelezettsége nem áll fenn, nem létezik. A jogviszonyokon belül az alanyi jogosultság és kötelezettség egységet képeznek, egymást feltételezik. Alanyi kötelezettségen a személy jogszabály által előírt kellő magatartását értjük, amelynek teljesítését az állam biztosítja.[10] A szülői alanyi jog tartalmát az irodalomban[11] — általában — abban vélik felfedezni, hogy az — lényegében — *a gyermekhez való alanyi jogként* jelenik meg, s mint ilyen, független attól, hogy adott esetben a szülői felügyeleti jogot ki gyakorolja. A szülők házassági, életközösségi köteléke felbomolhat, szülői mivoltuk azonban változatlanul fennmarad, azt nem „veszíthetik el", a gyermek továbbra is gyermekük marad. Ebből fakadó legfőbb közös feladatuk a gyermek felnevelése, amelyért felelősségük — az elmélet legalábbis így érvel[12] — tehát nemcsak a jogi normákból fakad, hanem a leszármazott irányában fennálló alanyi jogukból és erkölcsi felelősségükből is. Fogalmak és megközelítési módok keverednek itt egymással, amely — jóllehet — a jogi szabályozás mindennapi életének gyakorlatát kevéssé zavarja, de az elméleti tisztaságot igen.

A jogi normákat az alanyi jogokkal szembeállítani már csak azért sem lehetséges, mert ez utóbbiakat éppen az előzőek alapítják — mindkét jelenség a jog világának része. A jogforrási hierarchia követelményeire csak utalva, annak vonatkozó részeit nem idézve emlékeztetünk, hogy az alanyi jogot magasszintű jogforrás fogalmazhatja csak meg, az e követelménynek meg nem felelő szabályozásról a későbbiekben még szó lesz.

Jogi normákra vissza nem vezethető, ha úgy tetszik azok felett álló, lebegő *alanyi jogok* nincsenek. Nem vitatható, hogy a szülőknek a gyermekük felnevelése olyan kötelezettsége — egyben joga is —, amelyért felelősségük valóban nemcsak a jogi normákból fakad, s hangsúlyozni kell itt erkölcsi felelősségüket, melyet az etikai normák diktálnak. Mi akkor a hangoztatott ún. szülői jog, mint a szülők alanyi jogának tartalma? Álláspontunk szerint a szülő(k)nek gyermeke(-ük) irányában fennálló jogát a szülői felügyeleti jog a maga jogosítványaival jogilag pontosan kifejezi; a szülői jog elismerése — tételezett szélesebb terjedelmével — annak a ténynek elkendőzésére szolgálna, hogy a férfi és nő, illetve a szülők egyenjogúságának — valóban — alkotmányos alapelve sérelmet szenved a vázolt esetekben. A megoldás inkább az lehetne, hogy a szülői felügyeleti jog kontra láthatási jog tartalmi jogegyenlőtlenséget eredményező rendjének igazságosabbá tételén fáradozunk. A megteremtendő jogegyenlőség természetesen nem jelentené szükségképpen a szülők tényleges egyenlőségét, de a jog eszközeinek legalábbis támogatniuk kell a feleket az oda vezető úton; akadályokat gördíteni elébük semmiképpen sem lehet cél.

Vizsgáljuk meg, hogy családjogunk mai megoldása, amely vallja, hogy a *láthatási jog—meghallgatási kötelezettség* kimondásával a *szülők* közti *jogegyenlőtlenség* megszűnik, tehát a szülői jogegyenlőséget ez a megoldás garantálja, ténylegesen betölti-e eme *egyensúly-biztosító* funkcióját?[13] Ha a gyermek a különélő másik szülő gondviselése alatt áll, a szülő felügyeleti joga szünetel (Csjt. 91. § c)). Gyermekével érintkezni azonban ilyenkor is *joga* van (Csjt. 92. § (1) bek.); ezt a jogát, a láthatási jogot a Csjt. biztosítja számára, vagyis alanyi jogot fogalmaz meg. Ehhez kapcsolódik a szülőnek a gyermek fontosabb ügyeibe való *beleszólási joga,* amely alanyi joggal szemben az ügyben hatáskörrel rendelkező gyámhatóságnak és a gondozó szülőnek az a törvényen alapuló jogi kötele-

[8] Ld.: *Weiss* Emília: Az NSZK ... Magyar jog, 1983. 10. sz. 937. old.

[9] Ld. uo.

[10] *Samu—Szotáczky:* Állam és Jogelmélet. Egyetemi Tankönyv, Bp. 1981. II. köt. 513. old.

[11] *Szabó* Imre: A szocialista jog. 355—388. old.

[12] Ld.: *Rácz* István és Nizsalovszky Endre említett írásait.

[13] Ld. uo.

zettsége áll szemben, hogy ilyen kérdésekben való döntése előtt köteles a szülőt meghallgatni, hacsak ennek elháríthatatlan akadálya nincs (Csjt. 92. § (2) bek.). A gyermeket nem közvetlenül gondozó-nevelő szülő felügyeleti joga helyébe így a láthatási-beleszólási jog lép. E jogegyüttes tartalmi elemzése nyilvánvalóan a szabályozó *jogi normák* elemzésével kezdődhet.

A láthatási jogot biztosító *norma* címzettje az a *szülő,* aki jogosult felügyeleti joga szünetelése esetén is gyermekével érintkezni (a láthatás céljáról, funkciójáról ld. 14.).[14] Ezzel ellentétes az a felfogás,[15] hogy a láthatási jog címzettje a *gyermek* is, bár elismeri, hogy ezt a jogát a gyámhatósági eljárásban, láthatási vitákban önállóan nem érvényesítheti, tehát nem ügyfél. Azt a kérdést, hogy a szülő álláspontja a láthatási vitában a gyermek érdekében áll-e, a gyámhatóság — ezúttal mint quasi érdekképviseleti szerv — mérlegeli és dönti el. Ez az érdekképviseleti minősége teszi — a fenti vélemény szerint — esetleges érdekellentét esetében is szükségtelenné *eseti gondnok* kirendelését, noha a szülői felügyeletet gyakorló szülő álláspontja nem feltétlenül felel meg a gyermek érdekeinek.

A korábban, az alanyi jog mibenlétéről mondottaknak megfelelően, a láthatási alanyi joggal szemben ott áll a felügyeletet gyakorló szülőnek az a jogi kötelezettsége, hogy mindent tegyen meg a gyermeknek a másik szülővel kialakítandó folyamatos kapcsolat tartása érdekében, segítse tehát elő közöttük igazi szülő-gyermek kapcsolat megteremtését. Felelőssége ezért fokozott, s ez összefügg azzal is, hogy a több jog több felelősséggel is kell, hogy járjon.

A láthatási jogviszony alanyai az elvált, illetve külön élő szülők. Ebből következően, a jogviszony tartalma a láthatási jog, „kiadási" kötelezettség. Ezen a helyen meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, vajon a láthatási alanyi jog egyben jogi kötelezettség-e? A szakemberek túlnyomó többsége — általában morális érvekre hivatkozva — a láthatási jogot egyben a szülők kötelezettségének tartja. Érveik jogi alátámasztásául a Gyer. 60., 61. § (2) bekezdését jelölik meg, amely meghatározza, hogy a gyámhatóság milyen okokból vonhatja el a láthatási jogot, amely egyben a jog nem gyakorlását szankcionálja. A jog céljának elérését pozitív vagy negatív joghatások kilátásba helyezésével érheti el, amely a jogi normák két fő fajtájának, a tiltó és a megengedő normáknak az elkülönülésében nyilvánul meg. Mint az Peschka Vilmosnak, a jogi normák struktúráját, belső felépítését megvilágító könyvéből kiderül,[16] a parancsoló és a tiltó jogi normák diszpozíciójának közös sajátossága az, hogy a jogkövetkezményt közvetve az váltja ki, hogy a tiltó vagy a parancsoló rendelkezést megsértik, az nem realizálódik. Ezért a jogkövetkezmény jellege negatív: szankció. A megengedő rendelkezést tartalmazó jogszabály közvetlenül pozitív jogkövetkezményt fűz a megengedett emberi magatartás megvalósulásához. Ha a megengedő diszpozíció nem valósul meg, a kilátásba helyezett pozitív jogkövetkezmény elmarad. A jogi normáknak tehát kétféle diszpozíciója különböztethető meg: a *tiltó* és a *megengedő* rendelkezések. Ennek a distinkciónak pedig a jogkövetkezmények beállásának *közvetettsége* vagy *közvetlensége* a kritériuma. Röviden,[17] míg a tiltó jogszabály diszpozíciója nem realizálódásához fűz szakciót, addig a megengedő jogi norma rendelkezése megvalósulását kapcsolja össze pozitív jogkövetkezménnyel, joghatással. Témánk szempontjából e normatani fejtegetéseknek azért van létjogosultsága, mert a jog legyenstruktúrájának kettőssége, illetve ennek a tiltó és megengedő jogi normák két nagy csoportjában konkretizálódása — magától értetődően — a jogviszonyok, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek világában is érezteti hatását.[18] A jogviszonyok s ezek tartalmaként az alanyi jogosultságok és kötelezettségek a jogi tények konkretizáló közrehatásával a jogi normák alapján jönnek létre, s nem mások, mint a jogi normák konkretizálódásai, azaz a legyen-struktúra, valamint a tiltó és megengedő jogi normák kettős jellegének a jogviszonyok világában megnyilvánulása. Ebből okszerűen következik, hogy a jogi kötelezettség ahhoz a legyenstruktúrához kötődik, amely a tiltó jogi normák szerkezetében fejeződik ki, az alanyi jogosultság viszont a megengedő jogi normák legyen-struktúrájából fakad. A jogviszonyokban megjelenő alanyi jogosultság lényegében tér el a jogi kötelezettségtől. A jogi normák világában a hozzá kapcsolódó legyen-struktúra úgy jelenik meg, hogy a pozitív jogkövetkezmény a diszpozíció megvalósulásához közvetlenül fűződik, ami a jogviszony alanyának tudatában akként fejeződik ki, hogy amennyiben a kilátásba helyezett joghatást el kívánja érni, valamit tennie, vagy valaminek tevésétől tartózkodnia kell, de ha a pozitív jogkövetkezmény elmaradása számára közömbös, a jogi norma diszpozíciójának meg nem valósítása csupán azzal jár, hogy jogi szempontból nem történik semmi. A kétféle legyen-struktúra az alanyi jogosultságban és kötelezettségben mintegy a jogi normák kettősségéhez hasonulva, egyfelől *jogi legyenként,* másfelől pedig *jogi lehetőségként* konkretizálódik. Ez utóbbinál a jogi jelleget hangsúlyozni kell: az alanyi jogosultság esetében ugyanis nem egyszerűen lehetőségről, hanem olyan lehetőségről van szó, amelynek megvalósítását a jog kívánja, amelyben a lehetőség realizálása pozitív joghatással jár. Az a lehetőség, amelynek valóra váltásához semmiféle jogkövetkezmény nem fűződik, nem tekinthető jogi lehetőségnek. Az elmondottak alapján leszögezhetjük, hogy a Csjt. 92. § (1) bek. biztosította láthatási jog *megengedő* jogi norma formájában kifejeződő *alanyi jogosultság,* amelynek gyakorlója — joga pozitív következményeként — gyermekével szülői felügyeleti joga szünetelése ellenére is érintkezhet. E jogának *nem gyakorlása* esetén a Gyer. 59. § (1) bek. *negatív szankciót,* az alanyi jog megvonását helyezi kilátásba. Nem szükséges bővebben részletezni a korábbi normatani fejtegetések után, hogy egy olyan családi jogi intézményt, amely a jogosult konkrét alanyi jogával nem élést az alanyi jog megszüntetésével (arra még külön ki kell majd térni, hogy ez a jogelvonás gyámhatósági jogkörben történik) szankcionálja, ellentmond a jog, a jogi norma és a jogviszony azon belső struktúrájának, mely szerint az a jogi legyen,

[14] *Bergmann* Erzsébet: A láthatás szabályozásának pszichológiai szemlélete és feladatai. Magyar Jog, 1977. 2. sz. 170—175. old.; *Simor* Antal: A gyermekkel összefüggő kérdések rendezése bírói és gyámhatósági hatáskörben. Magyar Jog, 1964. 219. old.; *Rácz* István: id. cikkei.

[15] Ld. *Rácz* István álláspontja, i. m.

[16] *Peschka* Vilmos: A jogszabályok elmélete. Bp. 1979.

[17] *Peschka* Vilmos: A jogosult késedelem paradoxona. Jogtudományi Közlöny, 1983. 9. sz. 559—565. old.

[18] Peschka: i. m.

amely engedő jogi normában és alanyi jogosultságban fejeződik ki, nem negatív jogkövetkezménnyel, szankcióval kapcsolódik egybe, hanem csupán azzal, hogy nem realizálódása esetén nem áll be pozitív joghatás. Annak feltételezése tehát, hogy a jogosultat, ha nem él alanyi jogával, joghátrány, szankció éri, paradox, mondhatni abszurd.[19] Ha a jogalkotó azt akarja, hogy a láthatás a jogosultnak egyben kötelezettsége is legyen, úgy nem hagyhatja figyelmen kívül a jogi normák kétféle szerkezetének eltérését, nem moshatja el a különbséget az alanyi jog és jogi kötelezettség között. A jogalkotó, a jogi szabályozás feladata tehát, hogy a törvénynek az intézményt szabályozó helyét kibővítve az alanyi jogot *egyben jogi kötelezettségnek is* minősítse. Ennek semmiféle akadálya nem lenne, hiszen nemcsak a jogviszony tartalma, mint egész jelenti alanyi jogok és kötelezettségek bonyolult és összetett egységét, hanem a jogviszonyok egyes konkrét alanyait is általában alanyi jogok és kötelezettségek komplexusa illeti meg, illetve terheli. A Gyer. említett passzusa negatív szankció kilátásba helyezésével tehát a láthatási jogot megfogalmazó törvényhelyet megengedhetetlen módon, kiterjesztően fogja fel, azt egyben jogi kötelezettségként is tételezi.

A láthatási jog mellett helyet kapó *meghallgatási kötelezettség címzettjei* a gyámhatóság és a gondozó szülő. A jogszabály[20] ezen kívül ide sorolja a szülői felügyeletet gyakorló szülőt is feltehetőleg azon az alapon, hogy a szülőtől is elvárható annyi (ti. a gyermek fontosabb ügyeiben a másik szülő véleményének meghallgatása), mint a hatóságtól. Nem vitásan, a szülők akkor járnak el helyesen a gyermek érdekében, ha „alanyi egyenjogúságukat" (a kifejezés az irodalomban használatos; vö. a korábbi elemzéssel) maguk tartják fenn;[21] ám ezt a kívánalmat — éppen az egyenjogúság megközelítése érdekében — ezúttal nemcsak a jogi normáknak kellene lehetővé tenniük: a gyakorlatban az azoknak megfelelő magatartás igen ritka. A Csjt. 75. §-ának általános klauzulájára szintén vissza lehetne vezetni, ilyen kötelezettséget a gyermeket gondozó szülő terhére megalapító szabályt olyan értelmezéssel, hogy a gyermeknevelés ott meghatározott céljaival ellentétes a szülőtárs véleményének teljes mellőzése a gyermek fontosabb ügyeiben. Mi lehet a gondozó szülőt terhelő meghallgatási kötelezettség negatív szankciója?[22] Miután a láthatási joggal bíró szülőnek a Csjt. szerint alanyi joga van szülőtársának a gyermek nevelésével kapcsolatos döntéseibe való beleszólásra, a meghallgatási kötelezettségnek — elháríthatatlan akadály esetét kivéve — eleget nem tevő kötelezett szülőt a Gyer. 61. § (1) bekezdésében meghatározott szankciókkal lehet sújtani; adott esetben, ilyen magatartás alapul szolgálhat a gyermekelhelyezés megváltoztatása iránti keresetnek is. (Ha családi jogunk ismerné, helyesebben elismerné a joggal való visszaélés általános tilalmának alapelvi érvényességét, lehetségesnek tartanánk a szülői felügyeleti joggal való visszaélés megállapítását ilyen esetekben.)

Jogirodalmunkban hosszú idő óta dúl a vita a bíróság, illetve a gyámhatóság hatáskörébe sorolt ügytípusok lehetséges helyesebb, törvényesebb, az ügyfeleknek több garanciát nyújtó szabályozásáról.[23] Alkotmányjogi, „magasabb elvi" megfontolásoktól ehelyütt — a terjedelem okán — eltekintünk; utalást ezekre a kérdésekre csak ott teszünk, ahol ez elengedhetetlenül szükséges. Előrebocsátjuk, hogy a következőkben kifejtésre kerülő nagyszülői-rokoni láthatás kérdéseit — az említett hatásköri vita szempontjából — *bíróságpárti nézőpontból* vizsgáljuk,[24] egyúttal elutasítjuk azt az álláspontot, amely ki akarja mondani a gyámhatóságok gyermektartási és elhelyezési hatáskörét is.[25]

A napjainkban napirenden levő, a családjogi törvényt és a gyámhatósági tárgyú joganyagot érintő jogszabály-módosítási munkálatok indokolják a következő kérdésekkel foglalkozást.

Változatos lenne azoknak a szituációknak a köre, amelyekben emberi-gyakorlati igényként léphet fel a gyermek nagyszülei részéről unokájuk láthatásának jogilag is biztosított, továbbmenve egyenesen alanyi jogként rögzített lehetősége. Ha a szülőt a bíróság megfosztja szülői felügyeleti jogától, a gyermeknek a másik (többnyire) elvált házastárs szülő háztartásában, vagy esetleg harmadik személynél történő elhelyezése esetén sem szeretnék az ilyen ítélet hatálya alatt álló szülő szülei — a kiskorú gyermek nagyszülei — a gyermekkel az adott esetben közeli emberi kapcsolatukat elveszíteni. Ha az a szülő, akinél a házasság felbontása során a gyermeket elhelyezték, és akinek a nagyszülők a gyermek nevelésében, gondozásában igazi támaszai voltak meghal, s a fennálló gyakorlat a 17. sz. irányelvnek megfelelően ilyenkor a gyermeknek a még élő másik szülőnél való elhelyezése mellett dönt, a gyermek érdeke is, hogy az őt addig nevelő nagyszüleitől ne kelljen elválnia, hiszen a rokoni — nagyszülői szeretet mindenképpen gazdagítja életét, a hálától, ami a nagyszülők áldozatos munkájáért őket nyilván megilleti, nem is szólva. Az említettekhez hasonló esetek a gyermekelhelyezés megváltoztatásával összefüggésben is előfordulhatnak.

A magyar családi jogi rend számára sem érdektelen, erőteljesen terjedő tendenciák érlelődnek, erősödnek a nyugati országok, elsősorban az angolszász jogterület bírói gyakorlatában. A változó (családi jogi) jogelvek, vagy inkább régi jogelvek új tartalma kialakulásának folyamatát, amelyet láthatóan új, megváltozott társadalmi igények kényszerítenek ki, tanulságos közelebbről megismerni; gyakorlati előnyökkel is járó vizsgálódásunk — ti. az értelmes jogösszehasonlítás elméletileg ilyenekkel is kell, hogy járjon — eredményeit érdemes azután a magyarországi tapasztalatokkal és viszonyainkkal szembesíteni: mondanak-e számunkra a megismert jelenségek újat, konfrontálódunk-e — vagy akár — konfrontálódhatunk-e a jövőben hasonló problémákkal? A ma még szórványosként létező esetek a későbbiekben elszaporodhatnak; még nem észlelt szituációk megjelenhetnek, s jó, ha nem érnek felkészületlenül bennünket.

[19] Uo.
[20] Csjt. 92. § (2) bek.
[21] Uo.
[22] Uo.

[23] *Csiky* Ottó: Reflexiók a gyámhatóság hatásköréhez. Jogtudományi Közlöny, 1970. 9. sz. 497—500. old.; *Takács* József: A gyámhatóságok gyermektartási és elhelyezési hatásköre. Jogtudományi Közlöny, 1970. 1. sz. 26—31. old.; *Simor* Antal: A gyermekkel összefüggő kérdések rendezése bírói és gyámhatósági hatáskörben. Magyar Jog, 1964. 219. old.; *Rácz* István i. m.

[24] Ezzel alapvetően Csiky Ottó véleményéhez csatlakozunk (ld. id. cikk), eltekintve a láthatás rendezésének besorolását illetően.

[25] *Takács* József: i. m.

Szociológiai vizsgálatok régen felismerték azt a nagyon értékes, voltaképpen felbecsülhetetlen szerepet, amit a nagyszülők játszhatnak unokáik életében. „Miután a legtöbb gyerek szereti a nagyszüleit és tudják, hogy azok viszontszeretik őket, szert tesznek arra a biztonságra, amely egész fejlődésükhöz szükséges."[26] Eme régi felismerés azonban hosszú időn keresztül nem volt képes a common law-ban uralkodó azon doktrínát áttörni, amelynek álláspontja szerint: „A nagyszülőket nem illeti meg a láthatás joga, ha azt a szülői felügyeleti jogot gyakorló szülő ellenzi". A jogelvnek megfelelően a szülői felügyeleti jogot gyakorló szülő sok esetben vele együtt élő házastársa — a mostohaszülő — hatására megtiltotta a gyermek másik „ágról" származó nagyszüleinek a láthatás gyakorlását. E magatartásuk mozgató rugója szinte kivétel nélkül a külön élő vagy elvált házastársukhoz, a másik szülőhöz fűződő ellenséges érzületük-viszonyuk volt, ami kihatott természetesen egész rokonságára.

Az angolszász, s főleg az amerikai bíróságok egyre erőteljesebben kezdik felismerni, milyen veszélyes lehet a gyermekekre nézve, ha a nagyszüleikhez *és más családtagjaikhoz* fűződő korábbi szoros kapcsolatukat kényszerűen meg kell szakítaniuk. A gyermekelhelyezési ügyekben érvényesítendő elv, hogy ti. bármiféle rendezés történjen adott esetben, a gyermek érdeke az, ami a bírói döntéseket egyedül vezérelheti, ilyen gyakorlat mellett mindenképpen csorbát szenved.

Valószínűleg ez a felismerés indította az Egyesült Államok immár 42 államának Legfelsőbb Bíróságát, hogy ítélkezési gyakorlatukban elismerjük a nagyszülők láthatási jogát. Ezen továbblépett négy szövetségi állam (Illinois, Kansas, Wisconsin és Pensylvania), ahol a dédszülők láthatási joga is elismertté vált. A nagyszülők láthatási jogának kimondása mellett öt államban (Colorado, Oklahoma, Montana, New Mexico, New York) ezen felül kifejezetten megtiltják, hogy a mostohaszülők megszüntethessék — közvetett ráhatásukkal a másik szülőre — a nagyszülők láthatását.

A joggyakorlat azonban egységes az örökbefogadásnak a gyermek vér szerinti szülei jogaira gyakorolt hatása megítélésében: az megszünteti a vér szerinti szülők jogait s ez értelemszerűen kihat a nagyszülőkre is. A teljesen egységes felfogás ellen szól azonban pl. Iowa állam bírói gyakorlatának egy idetartozó vezető esete (In re Gardiner, 287. N. W. 2d 555 Iowa Sup. Ct. 1980.), ahol a bíróság ugyan kimondta, hogy az örökbefogadás megakadályozza a nagyszülők láthatását, de hozzátette, hogy Alabama, California, Ohio és New Jersey bíróságai szerint az örökbefogadás nem akadályozza meg, hogy a gyermek vér szerinti nagyszüleinek a bíróság láthatási jogot nyújtson, s ilyen érvelés mellett végül is az ügyet a felhívott államok gyakorlatának megfelelően döntötte el.

A nagyszülők láthatása nemcsak a bírói gyakorlatban kezd gyökeret ereszteni: az utóbbi években a törvényhozás is felismerte a kérdés jelentőségét és nem maradt tétlen. S az elfogadott törvények tanulmányozása érdekes új jelenségre, illetve annak törvényben való tükröződésére hívja fel a figyelmet. Azokban az államokban, ahol a nagyszülők láthatásáról törvényeket iktattak be, az a tendencia bontakozik ki, hogy a törvényt kiterjesztik más, a gyermekkel szoros *rokoni kapcsolatban levő* személyre is, mint pl. a dédszülőkre, féltestvérekre, nagynénikre, nagybácsikra vagy más ún. *érdekelt személyekre.* Ennek következtében a bíróságok igen nagy szabadságot kaptak a láthatási ügyek eldöntésében.[27]

A pozitív jogot, közelebbről a Gyer-nek a kiskorú láthatásáról szóló V. fejezetét figyelembe véve nem állíthatjuk magunkról, hogy provinciálisak lennénk, hogy lemaradtunk a nagyvilágban megjelenő fejlemények érzékelésében. Az említett jogszabály 55. §-a ugyanis a gyámhatóság feladatává teszi — bármelyik ügyfél kérelmére — a szülőnek és a nagyszülőknek a kiskorúval történő érintkezése szabályozását. Ügyféli minőséget, tehát a láthatás szabályozása igényelhetőségének pozícióját kapja ezen túlmenően a gyermek nagykorú testvére és szülőjének testvére is — ha a szülő és a nagyszülő *nem él,* illetve az érintkezésben *tartósan akadályozva van.* (Ez utóbbi megállapíthatósága még vitakérdés a gyámügyi gyakorlatban.)[28]

Jogunk tehát nem azonos értékű jogi pozíciót juttat — a láthatás szempontjából — a gyermek nagyszüleinek, illetve nagykorú testvérének, szülője testvérének. Mielőtt ezen eltérő rendezés okait, indokoltságát, az esetleges ellenérveket számba vennénk, néhány észrevételnek szeretnénk hangot adni: észrevételeknek, amelyek elsősorban a láthatás kérdése gyámhatósági hatáskörben való szabályozására vonatkoznak, ígéretünkhöz híven, a teljesség igénye nélkül. A jogirodalomban egyes szerzők már szóvátették, hogy a kiskorú láthatásának szabályozása iránti eljárást kontradiktóriusként lenne helyesebb szabályozni.[29] Ezzel kapcsolatban a jogideológia is azt sugallja, hogy a személy annyira fontos a jogalkotás szemében, hogy garanciális okokból ragaszkodik még a legproblémátlanabbnak tűnő státusügyekben is a bírói eljárás garanciáihoz. Másrészt viszont az igazán kényes státuskérdések jelentős része — megint csak a magyar jognál maradva — kikerül a bírósági ellenőrzés alól.[30] Egyidejűleg számtalan azoknak az álláspontoknak a sora, amelyek hitet tesznek a láthatás gyámhatósági hatáskörben hagyása mellett. Érveik tengelyében az a meggyőződés húzódik, hogy a tanácsi szakigazgatási apparátus — szervezeti felépítésénél és érzelmi-tradícionális okoknál fogva — „közelebb" van az emberekhez, így életviszonyaikat is alaposabban, s főleg folyamatosan képes látni; az eljárás „egyszerűbb" volta is az érvek egyike. Nemcsak a gyámhatósági munka aktív résztvevői tudják ma már — gyakorlati tapasztalatok igazolják — ennek a nézetnek a tarthatatlanságát. Meggyőződésünk, hogy az ember életét, életviszonyainak alakulását alapvetően meghatározó döntések színtere csakis a bíróság lehet; s ha a bíróság, mint a hagyományos jogi struktúra klasszikus pe-

[26] *Mackenzie:* Parent and Child, 1949. 33. old., továbbá *Groves, Skinner* és *Swenson:* The family and its relationships (1948) 368. old.; *Turner:* Family interaction (1970) 437. és köv. old-ak.; *Duvall:* Family development (1971) 425. és kk. old.

[27] *Foster* és *Freed:* Grandparent visitation: Vagaries and Vicissitudes, 5. J. Divorce Nos. 1/2, 1979. The Haworth Press. Inc. 1982.

[28] *Benkő* Csilla: Hangkép a családvédelemről. Magyar Jog, 1983. 9. sz. 852—854. old.

[29] *Hámori* Vilmos: A gyámhatóságok gyermekvédelmi teendőinek egyes kérdései. Állam és Igazgatás, 1983. 6. sz. 551—560. old.; *Sajó* András: A polgári per társadalmi funkciója. Állam- és Jogtudomány, 1982. 2. sz. 321—368. old.

[30] *Sajó* András: i. m.

res érvényesítésének kerete, magában hordozza is a jog sajátos ellentmondása részeként — az autonómia, individualitás érvényesítés — az életviszonyok (puszta) társadalmi ellenőrzése kettősségét,[31] a bírói kontradiktórius eljárásnyújtotta biztosítékrendszerről nem mondhatunk le. A gyámhatósági eljárásban — az államigazgatási eljárás alapképletének megfelelően — ügyfélnek a szülő(k) és a gyermek minősülnek. Az ezen kívül eső személyek, még a legközelebbi hozzátartozók is legfeljebb bejelentést tehetnek a gyámhatóság hivatalbóli intézkedése iránt, vagy az illetékes ügyészhez fordulhatnak, hogy az általános felügyeleti joga alapján óvással élhessen.[32] Amíg mindkét szülő él, ez — belátható — nem feltétlenül jelent hátrányt a kiskorúra. A Csjt. 92. § (1) bek. alapján — alanyi joguknál fogva — a külön élő szülők a gyámhatóság alá vetik magukat a láthatást szabályozó döntést elérendő. A Csjt-ben a továbbiakban egyáltalán nem találkozunk a láthatás joga további — esetleges — jogosultjainak említésével. Erre nézve a Legfelsőbb Bíróság 17. sz. irányelve sem ad útmutatást. A családi viszonyokat szabályozó joganyag „személyállapot"-ot érintő, s ezért megfelelő garanciákkal körülbástyázandó jogterület, ahol különösen fontos azoknak a kérdéseknek a meghatározása, amelyeket feltétlenül törvényi szinten kell megfogalmazni, illetve amelyek alacsonyabb rangú jogforrások szabályozási tárgyai lehetnek. Az ún. családi alanyi jogok biztosítása és szabályozása biztosan az előbbiek közé tartozik. Állítjuk ezt annak ellenére, hogy hatályos családi jogunk a láthatási jog szinte teljes komplexumát miniszteri rendeleti szinten látja helyesnek szabályozni.

A már felhívott jogszabályhely (Gyer. 55. §) a szülővel egysorban jogosítja fel a nagyszülőt is arra, hogy a gyámhatóságtól kérje a gyermekkel való érintkezésének szabályozását. Ezzel kapcsolatosan egyszerre több kérdés is felmerül. Ez az a szabályhely, amelynek alapján a nagyszülői láthatás — a szakemberek értelmezése szerint — „polgárjogot" (mint azt az alábbiakban bemutatni szeretnénk, sajnos nem „igazi" alanyi jogot) kapott jogunkban. Úgy tűnik, mintha a szülőkkel egysorban a nagyszülők is ügyféli jogállásra tennének szert egy láthatásrendezésére irányuló államigazgatási eljárásban. Közbevetőleg jegyeznénk meg, hogy még eme tézis helyességének elfogadása esetén sem egyértelmű, hogy az említett személyek valóban egysorban jogosultak-e a láthatásnak rájuk vonatkozóan történő megállapítását kérni a gyámhatóságtól, azaz: az egyik szülő gyakorolja a szülői felügyeleti jogot, a másik, akié szünetel, a láthatást, azután pedig a nagyszülők láthatási joga következne. Nem rejtjük véka alá, hogy a nagyszülő láthatási jogát ezen jogszabályhely alapján nem látjuk megalapozottnak. Az államigazgatási eljárásban ti. ügyfél az a személy, amelynek jogát, vagy jogos érdekét az ügy érinti.[33] Ahhoz tehát, hogy a nagyszülő a gyermekkel való láthatásának rendezése iránt indított államigazgatási eljárásban ügyfél lehessen, a láthatás joga alanyi joga kellene, hogy legyen. Az alanyi joggal felruházást pedig külön — és szerintünk nem miniszteri rendeletben — világosan ki kellene mondania a jogszabálynak.[34] A Csjt. a láthatási jogot csak a szülőnek juttatja, mintegy a szülői felügyeleti jog szünetelése „ellensúlyozására". Az eljárási szabály (Gyer.) ügyféli minőséget ad a nagyszülőnek is eljárási alanyi jog képében. Helyes értelmezés szerint azonban az eljárási szabály az ügyféli jogállást anyagi értelemben vett anyagi joghoz, vagy jogos érdekhez köti, az ügyféli jogállás felőli határozat tehát ebben a meghatározó szelvényében, az anyagi jogban gyökerezik.[35] Ennek eredményeként tehát a nagyszülő tehet ugyan bejelentést a gyámhatóság intézkedése iránt, de — alanyi joga a láthatásra nem lévén — ügyféli minősége híján az eljárásban való közreműködése sokkal korlátozottabb, s végső soron kizárólag a gyámhatóságtól függ, hogy kérelmének — s most nem a lehetséges döntés tartalmára gondolunk — helyt ad-e vagy sem. Mint azt korábban megjegyeztük, ennek hátrányát elsősorban akkor lehet érezni, ha valamelyik szülő meghal, s ilyenkor egyrészt a gyámhatóság az életben levő szülő előadásaira van utalva, másrészt a felügyeletet gyakorló szülő eljárásának az ellenőrzésére a nagyszülők (vagy az elhalt szülő más hozzátartozója) részéről nincs lehetőség, csakúgy, mint a jogorvoslat gyakorlására sem.[36] Álláspontunk szerint — az elemzés eredőjeként — jogunk jelenleg nem ismeri el a nagyszülők láthatási jogát. (A Gyer. sokat idézett szakasza pedig nem értelmezhető láthatási jogkeletkeztetőként. Ellenkező esetben ti. az okozati összefüggést — az alanyi jog fennállása szükséges ahhoz, hogy az államigazgatási eljárásban valaki ügyféli minőségben léphessen fel — figyelmen kívül hagynánk, s az okozatból (ügyfélnek minősítés) következtetnénk az ok (alanyi jog léte) fennállására.) Ezen a ponton kell óhatatlanul számot vetnünk a gyermekelhelyezés és a láthatás, továbbá a szülői felügyeleti jog és a láthatás intézményeinek egymáshoz való viszonyával, funkcióikkal, terjedelmükkel, a nyomukban kialakuló jogviszonyok alanyaival, azok tartalmával. A vitára alapot adható válasz meghatározza a láthatás jog vagy kötelesség dilemmájára megfogalmazott állásfoglalásunkat.

Kiindulópontul a láthatási jogot a Csjt. által meghatározott személyeket megillető alanyi jogként tételeztük. A Csjt. 92. § (1) bekezdése a kiskorú szülőjének láthatási jogot biztosít arra az esetre, ha szülői felügyeleti joga megszűnik vagy szünetel. A szülő-gyermek családi jogi jogviszony tartalmát a szülők együttélése, s együttes gyermeknevelése esetén az ún. szülői felügyeleti jogok és — a fentiek szellemében — kötelezettségek töltik ki. Ezek a felügyeleti jogok a törvényben felsorolt részjogosítványokból, kötelezettségekből tevődnek össze, amelyek értelemszerűen egységben, együttesen illetik meg az ezeket együtt gyakorló szülőket. A reális élethelyzet, a család együtt élése teszi nyilvánvalóvá eme részjogosítványok szétszakíthatatlanságát, szerves egységét. Amennyiben azonban ez a reális szituáció, a család együttese megbomlik, az azt tükröző jogi helyzetnek is meg kell változnia. A szülő-gyermek közötti családi jogviszony a

[31] *Sajó* András: i. m.

[32] *Hámori* Vilmos: id. cikk.

[33] *Takács* József: A gyámhatósági eljárás néhány kérdése. Állam és Igazgatás, 1962. 683. old. A nagyszülői láthatási jog a Gyer-ben szabályozását elemezte, azt „csúsztatott anyagi jognak" nevezte.

[34] 1981. évi I. törvény 3. § (4) bek.

[35] *Szamel* Lajos: Alanyi jog és jogos érdek a hatósági államigazgatásban. Állam és Jogigazgatás, 1982. 6. sz. 527—539. old.

[36] *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. 1963. 351. old.

szülők külön élésével, esetleg válásával nem szűnik meg, de a külön élés szociológiai tényének bekövetkezte a jogviszony tartalmában nyilvánvaló következményeket von maga után.

A családi jog egyik alapvető elve, hogy a házastársak, a szülők kapcsolatának megszakadása ne járjon együtt a szülő-gyermek kapcsolat megszűnésével. A gyermeket legalább olyan jó emberi viszony kösse a vele együtt nem élő szülőjéhez, mint az őt közvetlenül gondozó-nevelőhöz. Ennek az ideális helyzetnek a megteremtése természetesen elsősorban az érintett szülőkön múlik, de a jog orientáló, a materiális igazságosságra törekvő megoldásai segíthetik őket a gyermek érdekeit szem előtt tartó döntés kialakításában. Hatályos jogunk úgy tűnik, nem kellően él „természetadta" eszközeivel a vázolt optimális rendezés elérése érdekében.

Előző gondolatmenetünkből logikusan következik, hogy a gyermekkel nem együtt élő, de annak sorsát állandóan nyomon követni akaró szülő „többet érdemel", mint pusztán láthatási jogot gyakorolni, illetve a gyermeket érintő fontosabb ügyekben való döntés előtt a gyámhatóság előtt meghallgattatni.

A kérdést — nézetünk szerint — legmegnyugtatóbban megoldó közös szülői felügyeleti jog intézménye előtt még sok elvi, szemléletmódbeli akadály tornyosul. Van azonban járható „közbenső" út is. Ha a jogi rendezés a társadalmilag (is) kívánt magatartás tanúsítását nem elég hatékonyan mozdítja elő (sok esetben azt egyenesen gátolja), illetve a családi feszültségek növekedése és a családok bomlása egyre komolyabb társadalmi problémát jelent, amely a jogi „gondoskodást" (a viszonyok szabályozását) szükségessé teszi, a jogi normákat kell a felmerülő igényekhez, problémákhoz igazítani. Jelen esetben szakítani kellene a szülői felügyeleti jogok egységének elvével, s végig kellene egyben gondolni a részjogosítványai megosztásában rejlő — a fenti cél eléréséhez vezető — lehetőségeket. Nem célszerű tehát a gyermekkel nem együtt élő szülőt „megfosztani" (szociológiai értelemben) a szülői felügyeleti jogtól, hanem az életbeli helyzetből kiindulva (ti. a szülők külön élnek, s csak egyikük él a gyermekkel) annak csak olyan részjogosítványait kellene megvonni tőle, amelyeket — helyzetéből adódóan — értelemszerűen nem tud gyakorolni. A gondozás-nevelés jogosítványa helyébe ez esetben a láthatás — mint a gyermekkel való közvetlen, személyes érintkezés biztosításának — joga lép. A többi jogosítvány gyakorlásához egyébként nincs is szükség az „egy fedél alatt" éléshez. Ebben a megközelítésben a láthatási jog is más, az alanyi jog-jogi kötelezettség egységét kifejező tartalmat kaphatna. Ennek realizálásához a láthatás módjának jelenlegi szabályozásán változtatni kellene.

A módosított Gyer. (5/1978. (IV. 23.) OM. sz. rend. 58. § (1—3) bek.) erre vonatkozó szabályából jogértelmezéssel ugyanis levezethető a láthatásnak a jogszabályban foglaltakénál hosszabb időtartamban történő, adott esetben teljes folytonosságot, rendszerességet biztosító szabályozása, a szülők egyezségének jóváhagyása formájában. A gyakorlat az, amely általában az ilyen tartalmú egyezségeket nem hagyja jóvá, helyesebben szólva nem a szülők megállapodásának megfelelő tartalommal hagyja jóvá: abból kiindulva, hogy amennyiben a szülők ténylegesen a jogszabályban előírtaknál nagyobb időtartamban akarják a láthatást biztosítani, azt külön „jogi felhatalmazás" nélkül is megtehetik, így az egyezség korlátozottabb időkeretei jogos érdekeiket úgy sem sértik. Ellenkező esetben viszont, ha az egyezségkötéskori jó viszony a szülők között megromlik, s így a „nap mint nap" történő, szülő-gyermek közti érintkezés feltételei már nem adottak, egy, a jogszabályban pontosan rögzített „minimális" tartalmú láthatás biztosítására a gyermeket gondozó szülőt kényszeríteni lehet. A jogszabályértelmezésre visszatérve: véleményünk szerint a láthatás szabályozása elsődlegesen a szülőkre tartozik, s az ő egyezségük képezi ennek a jogosítványnak a tartalmát. A jogszabálynak a láthatás időtartamára vonatkozó tételei csak ennek hiányában jutnak jelentőséghez, mintegy a szülők megegyezését pótlandó. Tisztában vagyunk a családi jogi normák tartalmas emberi kapcsolatokat keletkeztető, illetve fenntartó hatásának igen korlátozott voltával, a jog mindenhatóságának illúziója legfeljebb kezdő joghallgatókra jellemző. Nagyon kevés egyelőre azoknak a száma, akik képesek belátni — s főleg ennek megfelelően cselekedni —, hogy házastársukkal tartalmatlanná vált emberi kapcsolatuk, ha a kapcsolatból gyermek is született, pusztán saját szempontjaik figyelembevételével nem szakítható szét egyszer s mindenkorra. A gyermek érdekeit nem figyelembe vevő magatartás mögött sokféle — sokszor igen alapos — érzelmi ok húzódik meg: a saját személyében, érzéseiben, hitében megsértett ember igen nehezen tud felülemelkedni a másikkal szemben kialakult gyűlöletén-közönyén a gyermek érdekében. Ezt a gyermek érdekében egyedül célravezető emberi, „kulturált" kapcsolatfenntartást a szülők között jogi normák közvetlenül nyilvánvalóan nem képesek kialakítani. Azonban a jogszabályoknak, különösen a családi jog szférájában tartozóknak az — esetleges — nevelő funkcióját nem hagyhatjuk figyelmen kívül. (A családjogban számos olyan „jogi parancsot" találunk, amelyek közvetlenül nem szankcionáltak, sokszor inkább erkölcsi normáknak a jogban megjelenéseként értékelhetők, jogszabályba foglalásukkal a jogalkotó úgy teremti meg a „sollen" világát, hogy tisztában van vele: be nem tartásuk esetében a reparatív-represszív szankciókat nem veti be, az emberek magatartására mégis kihatással lehet.)[37]

Az emberekben kialakítandó s kialakítható annak tudata, hogy a másik szülőtől, illetve házastárstól elszakadás esetén a gyermekkel szemben fennálló szülői jogai, kötelezettségei nem szűnnek meg. Ezek pedig nem a tartási kötelezettségre redukálódnak, a láthatási jog — esetleges — gyakorolhatósága mellett, hanem jogok és kötelezettségek együttes fennmaradását vonják maguk után. A gyermekkel való közvetlen, személyes érintkezés joga és kötelessége, pontosabban ennek a jogtudatba beépítése jelentené ezen a területen a családi jogi normák nevelő hatásának érvényesítését. Teljesen kiüresedett volt házastársi és szülő-gyermek kapcsolatokban egy ilyen szabály persze nem fog életet lehelni, de esetleg belátóbb, a saját érdekeket háttérbe szorítóbb, a jó szülő-gyermek viszonyt értékként felfogó magatartás kialakításában segítséget nyújthat. Ami a láthatási jog és kötelezettség sza-

[37] *Samu—Szotáczky:* Állam és jogelmélet. Egyetemi Tankönyv, Bp. 1981. II. köt.; *Peschka* Vilmos: 36. sz. lj-ben i. m.

bályozásának hatáskörbeli elrendezését illeti, észrevételeink nem jogtechnikaiak. Különösen nyugtalanítónak tartjuk a Gyer. azon felhatalmazását (Gyer. 56. § (3) bek.), mely szerint a gyámhatóság akkor is jogosult (sőt egyedül jogosult) a láthatás kérdésében dönteni, ha abban a bíróság már határozott — amennyiben ezután a szülők között (újból) vita keletkezne. Státus ügyekben a bírói út garancialitása mellett már korábban hitet tettünk. Ezt ehelyütt azzal erősítenénk meg, hogy ismét hangsúlyozzuk a láthatás családi alanyi jogi természetét.

Elismerve a res iudicata családi jogi ügyekben relatív jellegét, már ti. hogy az érintett személyek emberi viszonyait nem lehet sokszor véglegesen eldönteni, körülményeit, s főleg egymáshoz fűződő érzelmeik változhatnak, amelyek megváltoztathatják a bírói döntés tartalmát. Az életviszonyok — mint láttuk — odáig fajulhatnak, hogy a jogosult szülőtől egyenesen meg kell vonni ezt az alanyi jogát. Elfogadhatatlannak tartjuk ugyanakkor azt a megoldást, amely egyrészt ennek elrendelésére a gyámhatóságot feljogosítja, másrészt amely ennyire szétválasztja a gyermekelhelyezés és a láthatás összetartozó kérdéseit, s azt mintegy a hatáskörök szétválasztásával objektiválja.

Az elmondottak alapján „az egyéb hozzátartozók", mai jogunkban a *gyermek nagykorú testvére* és *szülőjének testvére* ún. láthatási jogával kapcsolatos álláspontunk nyilvánvaló. Az ő számukra egyébként is csak arra az esetre biztosít a Gyer. valamiféle *eljárási alanyi jognak* minősíthető jogi pozíciót (amely a láthatás szabályozásának kérésében nyilvánul meg), amennyiben a láthatási joggal rendelkező szülő, illetve nagyszülő nem él, illetve az érintkezésben tartósan akadályozva van. Alanyi jogosultságuk vizsgálata ezek után már fel sem merül. A felteendő kérdés e körben az, hogy egyáltalán indokolt lenne-e a gyermekkel érintkezni jogosultak körének bővítése? Az irodalomban eddig az a vélemény látott napvilágot,[38] amely erre a kérdésre tagadólag felel arra hivatkozva, hogy a sok ellentétes nevelési hatás éppen a gyermek szempontjából be nem látható, „aggályos" következményekkel járhat. Azonban az intézmény bevezetése mellett is szólnak legalább ilyen súlyú érvek: lehetnek a gyermek rokonai között olyanok, akikhez a gyermeket erős emberi szálak fűzik, akiktől az elszakadás, az emberi kapcsolat megszűnése járhat éppen az említett következményekkel.

A vizsgált — külföldi — bírói gyakorlat az utóbbira szolgált példákkal. Természetesen sok függ az adott család konkrét belső érzelmi kapcsolatrendszerétől; az ellenérvek ellenében azonban túlsúlyban levőknek látjuk — e kérdés pszichológiai aspektusait is szemügyre véve — a gyermek érdekét szolgálni képes funkcióit, természetét. A vitában érintett *érdek társadalmi jelentőségét* pedig olyannak ítéljük, amely a konfliktusrendezés bírósági útját igényli.

Olyan társadalmi viszonyoknak peres eljárásban való rendezése, amelyek mögött a felek között tényleges érdekellentét nincs, beláthatóan szükségtelen: a tudományos „prófécia", hogy ti. a jövő nagy jogi reformjai beláthatóan egy sor esetben kivonják az ilyen ügyeket a bíróság hatásköréből vagy legalábbis nem peres útra terelik,[39] — nem a láthatási ügyekre vonatkozik.

[38] *Rácz* István idézett cikkei.

[39] *Sajó* András: A polgári per ... Állam- és Jogtudomány, 1982. 2. sz. 321—368. old.

Fábián Ferenc

Összekapcsolódás és elkülönülés a társasági szerződések körében

A társasági szerződés kérdéseivel akár csak érintőlegesen is foglalkozó irodalom egybehangzóan állapítja meg e szerződéstípus speciális, különleges jellegét. Ez a specialitás lényegében abban áll, hogy az árujellegzetességek, az áruviszonyok lenyomatai, hatásai más módon tükröződnek ebben a szerződésben, mint a tipikus, árucserére (termék, vagy szolgáltatás cseréjére) irányuló szerződések esetében.

Ebből kiindulva állapítja meg *Eörsi,* hogy a társasági szerződés esetén a felek az adott viszonyban nem állnak az áruviszony két ellentétes pólusán, érdekeik többé-kevésbé szervezett együttműködésük körében közösek.[1] *Világhy* megállapításai szerint a társasági szerződés mindenekelőtt abban különbözik az áruviszonyokat kifejező egyéb szerződési formáktól, hogy benne tulajdonképpen az áruformának az árutulajdonosokat elkülönítő és összekapcsoló mozzanata egyaránt jelentkezik. A társasági szerződésben részes árutulajdonosok egymással összekapcsolódnak annak érdekében, hogy harmadik személyek irányában a piacon anyagi érdekeiket közösen fejthessék ki. Ez a szerződésfajta tehát szerinte nem az áruforma összekapcsoló, hanem elkülönítő oldalán szerepel.

Az elkülönítő oldalon belül van meg az összekapcsolódás annak érdekében, hogy ez az összekapcsolódás harmadik személyek irányában nagyobb anyagi erővel jelentkezhessék.[2]

Az alábbiakban az áruviszony ezen két elemét, az elkülönítést és összekapcsolást vizsgáljuk a társasági szerződések körében.

Az elkülönülés és az összekapcsolódás a társasági szerződések esetében két szinten is jelentkezik: egyrészt a külső, másrészt pedig a belső viszonyokban. A

Fábián Ferenc főelőadó, Igazságügyi Minisztérium (Budapest).

[1] *Eörsi:* A szocialista polgári jog alapproblémái. 1965. 13. old., hasonlóan A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. 217—218. old.

[2] *Világhy:* A magyar civiljogtudomány 25 éve. Jogtudományi Közlöny, 1970. 6. sz. 264. old.

tipikus szerződések és az áruviszony kapcsolatát illetően az elkülönültség eleve adott: a szerződés egymástól elkülönült árutulajdonosok akarati viszony által történő összekapcsolódása. Ez az eleve adott elkülönültség eredményezi azt a helyzetet, amit úgy szoktak nevezni, hogy az áruviszony ellentétes pólusán állók összekapcsolódása. Ebben az esetben tehát az ok az elkülönültség, a következmény, az okozat pedig az a kapcsolat, amit a szerződés fejez ki. Ez az összekapcsolódás kifelé, harmadik személyek irányában is eredményez egyfajta elkülönülést, noha ez szinte teljesen hangsúlytalan marad, nem lényeges szempont, csak mintegy véletlen velejárója egy alapvetően más konstrukciójú szerződéses kapcsolatnak. (Igaz, hogy nem társasági jogi vonatkozásban ugyan, de az ilyen jellegű elkülönülés jelentőssé válhat, például a monopolhelyzetben levő vállalatok kapcsolataiban.)

A társasági formában való együttműködés leglazább formái esetében a kifelé való elkülönülés lényegében nem lesz erősebb, mint a tipikus szerződések esetén. Egymástól elkülönült árutulajdonosok között jön létre egy szerződés által létesített kapcsolat, amely viszonyrendszer jelenti a társasági szerződés belső viszonyait. E viszonyok természetesen áruviszonyok formájában jelennek meg, így valamilyen formában csereelemeket is magukban foglalnak. Legáltalánosabban tekintve ennek a cserének a tárgya a résztvevők közötti kölcsönös együttműködés, mint vagyonérdekű szolgáltatás. Minimális szinten ez az együttműködési kapcsolat, amely a résztvevők között fennáll, tulajdonképpen feloldódik a résztvevők külső, tipikus szerződéses kapcsolataiban, vagyoni jellege (haszna) csak külön-külön jelentkezik, ún. másodlagos (ti. a társasági szerződéshez képest másodlagos) ügyletekben. Kifelé irányuló „elkülönülés" ebben az esetben meglehetősen áttételesen mutatható csak ki, mindössze annyit jelent, hogy a résztvevők egymásra tekintettel, egyeztetetten látják el azon tevékenységeket, amelyeket addig is végeztek vagy végeznének. Az együttműködés intern jellegű, kifelé valójában meg sem jelenik, legfeljebb kedvező vagy kedvezőtlen hatásai tapasztalhatók. (Valójában a külső elkülönültség hiányában nem tekinti *Világhy* társulásnak a koordinatív tevékenységet végző együttműködési formákat, mivel szerinte csak a közös haszonra-veszteségre való működés tekinthető társulási tevékenységnek. A koordinációs célt egyesületszerű tevékenységnek tekinti, amivel az első nem fér és nem is férhet össze.)[3]

Bizonyos esetekben az együttműködés révén az összekapcsolódás felerősödhet. Ezt a felerősödést eredményezheti az, ha az együttműködés által érintett, az általa befolyásolható területeket leválasztják a résztvevők egyéb tevékenységi körétől és azok eredményét valamilyen módon közös elszámolás alá vonják. Az előbb említett együttműködés természetesen ebben az esetben is fennáll, azonban már létrejön egy olyan tevékenység, amely kockázatközösséget, közös haszonra-veszteségre való működést eredményez. Jelent-e ez az elkülönülés szempontjából számottevő különbséget az előző esethez képest? Vagyonegyesítés itt sem jön létre, saját ügyleteit mindegyik résztvevő maga bonyolítja le, a külső kapcsolatokban mindegyik résztvevő önállóan szerepel, a közöttük levő kapcsolat az együttműködésen túlmenően egy elszámolási jellegű viszony, ami kifelé megint csak nem jelentkezik. Az elszámolási viszony pusztán egy technikai kérdés, egy lehetőség: nevezetesen annak a lehetősége, hogy az együttműködés által befolyásolt tevékenység eredményei elkülöníthetőek-e a résztvevők egyéb tevékenységétől. Az elkülönültség tehát ismét csak igen viszonylagossá, nehezen kimutathatóvá válik. A közös haszonra-veszteségre való működés tehát mindenképpen megvan, a külső viszonyokban való elkülönülésnek az előzőnél magasabb fokát azonban ennek ellenére sem lehet megállapítani.

A kifelé való elkülönülés jelentősebb mértékben jelentkezik abban az esetben, ha bizonyos közös feladatokat a résztvevők a társaság szervezete vagy a gesztor révén látnak el. Ezek általában olyan szervezési, koordinatív tevékenységek vagy tevékenységcsoportok, amelyek külső, a társaságon kívüli kapcsolatok fenntartását teszik szükségessé, amelyekben a társaság tagjai, mint egész jelentkeznek. Ebben az esetben az elkülönülés már aligha vitatható, még akkor is, ha ez nem jelent egyben kifejezett gazdálkodási jellegű elkülönülést.

A vagyonegyesítést is megvalósító (tipikus) társulásoknál már más a helyzet. Ebben az esetben az együttműködésen kívül a résztvevők már kötelezettséget vállalnak arra is, hogy vagyoni eszközeik egy részét *közös* rendelkezésre bocsátják, azzal *közös* gazdálkodó tevékenységet folytatnak. Amíg a felek a külön-külön folytatott gazdálkodó tevékenységnek csak az *eredményét* egyesítik (ha egyesítik), ebben az esetben már a gazdálkodás folytatásához szükséges eszközöket és magát a gazdálkodást is, természetesen annak eredményével együtt. A vagyonegyesítést is megvalósító társasági szerződésre vonatkozóan már alkalmazhatóak az árukapcsolatok sajátosságai: a résztvevők között a társasági szerződés által közvetített összekapcsolódás alapvetően elkülönítésre, önmaguk viszonylagos elkülönítésére irányul.

Az elkülönültség alapvető meghatározója a közös gazdálkodó tevékenység folytatása. Ez a tevékenység tipikusan „kifelé", a szerződés résztvevőinek körén kívülre irányul. A közös tevékenység lehet olyan jellegű, amelyet a résztvevők addig külön-külön láttak el, vagy egyikük végzett, de lehet teljes egészében új tevékenység is.[4] Az elkülönültség és a kifelé irányultság azonban speciálisan csak gazdasági vonatkozásban jelentkezik, mivel a szerződés eredményeként még nem jön létre új jogi személy, tehát a közös gazdálkodó tevékenységet is maguk a szerződés résztvevői végzik. Ez még nem különbözik attól az előző esettől, amikor a résztvevők a gazdálkodó tevékenység eredményét egyesítették. A külső kapcsolatokban, a szerződésben résztvevők körén kívül itt is valamelyik résztvevő jelenik meg, mivel a társaság, mint ilyen jogviszonyok alanyává nem válhat.

Amíg az eredményegyesítés vonatkozásában a résztvevők között valójában csak egy elszámolási jellegű együttműködés áll fenn, itt már jóval bonyolultabb viszonyrendszer alakul ki, noha még itt is kötelmi alapon. Ez a gazdasági forgalom szempontjából

[3] *Világhy:* Gazdaságpolitika és polgári jog. 66. old.

[4] A francia társasági jog ilyen szempontok alapján is differenciálja az egyes társasági formákat, ld. *Jeantin:* Le reforme du roit des societes. Recueil Dalloz. Sirey, 1978. 28. 1770.

csupán belső jellegű, intern kapcsolat a szerződés által átfogott területen alapvetően befolyásolja a külső kapcsolatokat: tekintet nélkül arra, hogy a külső kapcsolatokban egy vagy több résztvevő szerepel-e, az ebből folyó jogosultságok és kötelezettségek keletkezésük pillanatában megoszlanak a résztvevők között, a szerződés következményeként a külső viszonyok automatikusan belső viszonyokká válnak. A belső viszonyt tehát ebben az esetben nem pusztán a külső kapcsolatok eredményének elszámolása jelenti; a jogok és kötelezettségek automatikus megoszlása következtében a belső kapcsolatok terjedelme és a résztvevők közötti összetartó ereje számottevően megnövekszik. Ez az erősebb összekapcsolódás természetesen megnöveli a résztvevőknek a kívülállóktól való elkülönülését is, még ha ez csak egy gazdasági, nem pedig jogi elkülönülést jelent.

Az összekapcsolódás és elkülönülés kérdései nemcsak a jogviszonyok, hanem a közös célra szolgáló *vagyontárgyak* helyzetének kapcsán is jelentkeznek. Erre vonatkozóan a jogfejlődés két alapvető rendszert alakított ki: a societas és a Gesamthand elveit.[5]

A societas vagyoni megoldása, amely még a római jogban gyökerezik, lényegében egyfajta következetes végigvitelét jelenti annak a ténynek, hogy a szerződés nem hoz létre a résztvevőktől elkülönülő, önálló jogalanyt, hanem pusztán közöttük létrejövő, intern, kötelmi viszonyrendszert. Ennek megfelelően a közös célra szolgáló anyagi eszközök a résztvevők vagyonának részeiként funkcionálnak, a társasági szerződés, mint kötelmi viszony által terhelt alvagyont jelentenek. A kötelmi viszony alapjául szolgáló vagyon tehát a résztvevők alvagyonaiból tevődik össze, amely alvagyonokkal — noha a szerződés ezt kötelmileg megtiltja — dologi jogilag szabadon rendelkezhetnek. A szerződésszegésnek természetesen megvannak a maga jogkövetkezményei (a római jog szerint infámissá vált az a résztvevő aki a társaság célját szolgáló vagyonrészt elvonta). A gazdasági jellegű elkülönülés tehát ebben az esetben még nem jelent vagyoni elkülönülést a külső kapcsolatokban, a belső viszonyokban pedig csak kötelmi jelleggel különíti el a közös célra szolgáló eszközöket a résztvevők egyéb vagyonától.

A német jog által kidolgozott Gesamthand elve a közös tevékenységhez szükséges és a résztvevők által szerződésileg elvállalt és biztosított vagyonrészek vonatkozásában megszünteti a résztvevők külön rendelkezési jogát. Ez a konstrukció a kötelmi alapon biztosított vagyont dologilag köti meg, a szerződés alapján rendelkezésre bocsátott vagyonrészeket a résztvevők osztatlan közös tulajdonává teszi. A Gesamthand elve alapján működő társaság alapvetően kötelmi jellege nem változik ugyan meg, csak éppen a közös tulajdon létrehozása révén megszűnik a résztvevőknek az a lehetősége, hogy vagyoni hozzájárulásukat — vállalva a kötelmi jogi hátrányos következményeket — a társasági cél szolgálatától elvonják. Ez a megoldás tehát a societasnál jelentősebb mértékben fogja össze a résztvevők társasági célt szolgáló vagyonát, a közös tulajdont, mint egységet létrehozva elválasztja azt a résztvevők egyéb vagyonától. A közös tulajdon révén felerősödik, szorosabbá válik a résztvevők egymás közötti kapcsolata és fokozódik a kifelé irányuló elkülönültség is. Ugyanakkor azonban megjelenik az elkülönülésnek egy belső vonatkozása is, mivel a közös tulajdon természetszerűleg elkülönül a résztvevők egyéb vagyonától.

A Gesamthand szabályozása révén tehát a gazdasági — mondhatni absztrakt — elkülönültség mellett létrejön egy tulajdoni elkülönültség is, amely nemcsak kifelé, harmadik személyek irányában, de befelé, a résztvevők vonatkozásában is érvényesül. Mindez azonban nem változtat a gazdálkodó tevékenység során keletkezett ügyletek jellegén: a szerzett jogok és a vállalt kötelezettségek itt is automatikusan megoszlanak a résztvevők között. Annak ellenére tehát, hogy a közös tulajdon bizonyos fokig elkülöníti a társaságot mint kapcsolatrendszert a benne résztvevőktől, a jogok és kötelezettségek automatikus megoszlása továbbra is szorosan összekapcsolja őket, az összekapcsolódás továbbra is domináns marad a belső elkülönülés mellett, az elkülönülés itt is alapvetően kifelé érvényesül.

A résztvevők összekapcsolódása és gazdasági elkülönültségük a konkrét szerződés által meghatározott együttműködési területen érvényesül. A szerződés által át nem fogott gazdálkodó tevékenység területén azonban a résztvevő kívülállóvá is válhat, mintegy harmadik személlyé lehet. Így nem kizárt, hogy a társasági szerződésben meghatározott kötelezettségein túlmenően szerződést kössön a társasággal, így részben önmagával is.[6] A társasági szerződés által nem szabályozott területeken tehát a résztvevő elkülönülhet a társaság egészétől, benne mintegy saját magától is. A résztvevők egymás közötti kapcsolatában tehát ilyen esetben még nagyobb hangsúlyt kap a társasági szerződésnek az a specifikuma, mely szerint a teljesítés nemcsak a másik félnek, hanem egyben önmagának való szolgáltatás is.[7]

Az összekapcsolódás és elkülönülés kérdéseit speciális módon veti fel az ún. közös név alatt működő társaság konstrukciója. Ebben az esetben is alapvetően ugyanolyan társasági szerződésről van szó, mint a korábbiakban, azonban meghatározott feltételek teljesítése esetén mód van arra, hogy a résztvevők együttes gazdálkodó tevékenységüket közös név alatt folytassák. E közös név alatt a társaság a jogszabály erejénél fogva jogokat szerezhet és kötelezettségeket vállalhat, tehát a közös gazdálkodás területein a külső kapcsolatok alanyai már nem a résztvevők lesznek, hanem maga a társaság. Ez a konstrukció lényegében megfelel a kereskedelmi jog *közkereseti társaságának*, ahol is a társaság cége, közös neve alatt szerezhet jogokat és vállalhat kötelezettségeket.[8] A közös név alatti működés nem eredményez ugyan jogi személyiséget, a külső kapcsolatokban azonban a társaság mégis egy relatíve önálló jogi egységként jelenik meg. Azáltal, hogy a külső jogviszonyok alanya nem a résztvevők összessége, a jogok és kötelezettségek nem oszlanak meg automatikusan közöttük, a társaság külső elkülönültsége gazdaságilag és jogilag is számottevően megnövekszik, még ha nem is válik teljessé.

[5] Ld. *Sárközy—Fábián:* Vállalati társulások joga. Bp. 1978. 134—135. old.

[6] *Eörsi:* Kötelmi jog. Különös rész. Bp. 1971. 145. old.

[7] *Grosschmid:* Fejezetek kötelmi jogunk köréből. Bp. 1900. II. l. 177. old.

[8] *Sárközy—Fábián:* i. m. 50. old.

A belső viszonyokat illetően a *gazdasági* jellegű elkülönültség éppen úgy alakul, mint a lazább, societas jellegű társaságnál, a *tulajdoni* elkülönültség vonatkozásában azonban már több lehetőség is elképzelhető. Lehetséges egyrészt az, hogy a résztvevők a közös gazdálkodás céljaira szolgáló vagyontárgyakra a Gesamthand elvének megfelelő közös tulajdont hozzanak létre. Ugyanakkor azonban a közös név alatt működő társaság jogalanyiságából következően mód van arra is, hogy a közös tevékenység (vagy társasági tevékenység) céljára szolgáló vagyontárgyak már ne csak közös tulajdonba, hanem a társaság tulajdonába kerüljenek.

Gyakorlatilag a szerződés résztvevőjének szempontjából e kérdésnek túl nagy jelentősége nincsen, mivel mind a Gesamthand, mindpedig a társasági tulajdon megoldása esetén a vagyontárgy feletti rendelkezési jogában dologi jogilag van korlátozva. Dogmatikailag, elméletileg azonban már igencsak van jelentősége annak, hogy a résztvevő — akárcsak társtulajdonosként — tulajdonosként is résztvevője egy társasági szerződésnek, vagy pedig a szerződés fennállásának időtartamára tulajdonosi minősége megszűnik, feloldódik a társaság működésével kapcsolatos jogaiban. (A közkereseti társaság esetében egyébként a Kereskedelmi Törvény — kétség esetén vélelmezendően — azt a főszabályt állította fel, hogy a résztvevők által rendelkezésre bocsátott vagyontárgyak a társaság tulajdonába kerülnek.)

A társaság önálló jogalanyisága külső elkülönültségének megnövekedése azt a látszatot keltheti, mintha ennél a konstrukciónál a résztvevők egymás közötti kapcsolata lazább lenne és maga a társaság is valamiképp elkülönülne a résztvevők összességétől.

Kétségtelen az, hogy a külső kapcsolatokban nem a résztvevők jelennek meg, hanem maga a társaság (ha tetszik, a közös név), következésképp a külső kapcsolatokhoz fűződő jogok és kötelezettségek is a társaságot illetik, azok nem oszlanak meg automatikusan a résztvevők között. Mindez a résztvevők kapcsolatának elvi lazulását, a társaságnak a résztvevőktől való bizonyos eltávolodását eredményezi. A másik oldalon azonban bármennyire is a társaság jelenik meg a külső kapcsolatokban, a tényleges gazdálkodó tevékenységet mégiscsak a résztvevők maguk látják el, méghozzá közösen, együttesen, ami a közöttük levő kapcsolat szorosságát, intenzív voltát továbbra is alapvetően feltételezi és szükségessé teszi.

Tovább növeli a kapcsolatok szorosságát mind a résztvevők egymás közötti viszonyában, mindpedig a résztvevők és a társadalmi tevékenységet illetően az e társasági konstrukcióhoz kapcsolódó speciális *felelősségi rendszer*. A felelősségi rendszer kérdése az addigi társasági formák tárgyalása során nem merült fel, tekintettel arra, hogy nem beszélhetünk a „társaság" kötelezettségeiről. A közösen szerzett jogok és vállalt kötelezettségek automatikusan oszlottak meg a társaságban résztvevők között, és főszabályként mindegyiküket csak a reáeső rész illeti vagy terheli (pro parte, pro rate). A felelősség tehát ebben az esetben mindegyik résztvevőnek a „saját" kötelezettségéért való felelőssége. A közös név alatt működő társaság esetében azonban a jogok-kötelezettségek alanya maga a társaság, a nem közvetlenül a résztvevők lesznek. A társaság, mivel jogi személyiséggel nem rendelkezik, nem szükségszerű az, hogy önálló, a tagokétól elkülönített vagyona legyen (bár erre megvan a lehetőség). A társaság azonban, mint ilyen, kötelezettségeket vállalhat, ezért szükséges ezen kötelezettségvállalások mögé odaállítani a résztvevők vagyonát, a résztvevők felelősségét. Az az elkülönülés, ami a társaság és a résztvevők között a társasági jogalanyiság miatt mutatkozik, ezáltal igencsak viszonylagossá válik, mivel bár a külső kötelezettségvállalásokban a társaság jelentkezik, e kötelezettségvállalások mögött minden esetben a résztvevők vagyona, s közvetlen és korlátlan felelőssége áll.

A résztvevők egymás közötti kapcsolatát is szorosra vonja a felelősségi rendszer akkor, amikor a társasági tartozásokért a résztvevők *egyetemleges felelősségét* állapítja meg. Az egyetemlegesség bizonyos esetekben más társasági formánál is előfordulhat, mivel — több kötelezett lévén egy szerződésben — az általános szabályok alapján egy oszthatatlan szolgáltatás bármelyik résztvevőtől követelhető. Ez az egyetemlegesség azonban csak az oszthatatlan szolgáltatások esetén áll fenn, míg a közös név alatt működő társaság mindenfajta kötelezettségvállalására vonatkozik.

A közös név alatt működő társaság jogalanyisága tehát a külső kapcsolatokban bizonyos mérvű elkülönülést eredményez, belső vonatkozásban azonban az egyetemleges felelősség konstrukciója révén szorosra fűzi a kapcsolatokat mind a résztvevők egymás közötti, mindpedig a tásasággal fennálló viszonyukat illetően. Groschmid ezt a helyzetet találóan úgy fogalmazza meg, hogy a felelősség révén, annak közvetítésével a résztvevők jogalanyiságából tevődik össze a társaság jogalanyisága.[9]

Az összekapcsolódás és elkülönülés kérdése más módon jelentkezik a jogi személyiséggel rendelkező társulási formák esetén. Amíg a korábbiakban említettekben, a szerződés által meghatározott tevékenységet maguk a résztvevők látták el (együttesen vagy külön-külön), addig a jogi személy társulást éppen a társasági feladatok ellátására hozzák létre, azokat tehát már nem a résztvevők, hanem maga az új szervezet végzi. Ebben az esetben a résztvevők a szerződéssel nem magukat különítik el a forgalom többi résztvevőjétől, hanem saját maguktól különítenek el egy új szervezetet. Ez a szervezeti elkülönülés jelentős mértékben megváltoztatja a résztvevők egymás közötti és a társasággal, az új szervezettel való kapcsolatát is.

A résztvevők egymás közötti kapcsolatának meghatározója az a tény, hogy a társasági tevékenység már nem a résztvevők együttes tevékenysége, ez pedig a közöttük levő kapcsolatot a korábbiakhoz képest jelentős mértékben meglazítja. A kapcsolat természetesen a szerződés megkötésekor, az alapítás során a legerősebb, de az alapítás természetszerűleg csak egyszeri aktus. A folyamatos működés során a résztvevők tevékenysége lényegében a társulás általános irányítására szorítkozik.

Bizonyos mértékben kivétel volt ez alól a szövetkezeti közös vállalkozás konstrukciója, amely elvileg a résztvevők „közvetlen közreműködésén" alapult, tehát a társasági tevékenység a résztvevők együttes tevékenysége is volt, és így a jogi személyiség nélküli társaságokhoz hasonlóan szorosabb kapcsolatot te-

[9] *Grosschmid:* Fejezetek ... II. 2. 894. old.

remtett a résztvevők között. Általánosságban azonban megállapítható az, hogy a jogi személy társulás alapítóinak, résztvevőinek *egymás közötti* kapcsolata jelentősen meglazul, és jellegmeghatározóvá a *résztvevők és a társulás* kapcsolata válik.

A jogi személy társulást a résztvevők szervezetileg és jogilag elkülönítik saját maguktól, kapcsolatukat (az általános és együttes irányításon túl) alapvetően a vagyoni felelősségi viszonyok jellemzik. A jogi személy társaságnak saját vagyonnal kell rendelkeznie, amelyet a résztvevők bocsátanak rendelkezésére az alapításkor, a társasági szerződésben kötelezik magukat a társaság működéséhez szükséges vagyon biztosítására.

E kötelezettségük teljesítésével — ebben a vonatkozásban — a résztvevőknek a társasággal való kapcsolata végső soron meg is szakadhat, mint az a részvénytársaságok esetén tapasztalható. A társasággal való szorosabb kapcsolatot jelent az, ha a társasági szerződés megkötésekor a résztvevők kötelezettséget vállalnak arra, hogy egy későbbi időpontban a társaság veszteségeinek fedezésére pótbefizetéseket teljesítenek. Ilyen lehetőséget teremtett a korlátolt felelősségű társaság szabályozása, valamint kötelezettségként írta elő a belföldi részvétellel alakult betéti társaságokra vonatkozó végrehajtási utasítás. Ugyanígy jogszabály írta elő a pótbefizetési kötelezettséget a közös vállalatok 1970-es szabályozása során. Figyelemre méltó azonban, hogy a jogi szabályozás nem mindig következetesen különíti el egymástól a *veszteségeket* és a *tartozásokat,* és természetesen az ezekért való alapítói felelősséget. A kereskedelmi jog szabályozása szerint a pótbefizetések nem váltak a társasági vagyon részévé, azokat a társaság meghatározott időn belül visszafizette. A jelenlegi szabályozás erről a kérdésről hallgat, és a felelősségi konstrukció révén inkább a társulással üzleti kapcsolatba kerülő felek érdekeit tartja szem előtt.

A felelősségnek a résztvevők közötti összekapcsolódását eredményező jellegét leginkább az ún. átmeneti formák esetén tapasztalhatjuk, ezért kell ismét szót ejtenünk a már korábban említett társulási formákról is, még akkor is, ha azok már nem élő jogintézmények.

A jelentős mértékben elterjedt szövetkezeti közös vállalkozások vonatkozásában a vagyoni szabályok is szoros kapcsolatot teremtettek a társulás és a résztvevők között. Ennél a konstrukciónál ugyanis a résztvevők nem egy előre meghatározott vagyoni szolgáltatást vagy esetleg későbbi pótbefizetéseket teljesítettek, nem határoztak meg egy rögzített összegű induló vagyont, hanem az alapításkor csak általánosságban határozták meg a vagyoni hozzájárulások mértékét és módját. A társulás éves termelési és pénzügyi terve határozta meg azután azt, hogy az egyes résztvevők az év folyamán milyen ütemezésben, módon és feltételek mellett tesznek eleget a vagyoni hozzájárulási és egyéb közreműködési kötelezettségeiknek. Ebből következőleg az egyes résztvevők által a vállalkozás céljára *ténylegesen teljesített* (nem elvállalt) vagyoni hozzájárulást az év végén, a zárszámadás alkalmával kellett megállapítani. Ebben az esetben tehát egy folyamatos vagyoni hozzájárulásról van szó, amely természetesen egy folyamatos és szoros kapcsolatot jelent a társulás és a résztvevők között.

A felelősség összekapcsoló szerepét a közös név (cég) alatt működő társaság kapcsán is említettük már. Az itt előírt egyetemleges felelősség kiterjed a társaság résztvevőjének teljes vagyonára, éppen úgy, mint ahogy a közös névvel nem rendelkező társaság résztvevője is teljes vagyonával felel a reá eső társasági kötelezettségekért (amely rész tulajdonképpen a saját kötelezettsége). A kereskedelmi jog azonban ismert egy olyan társasági formát is (betéti társaság), amelyben a tagok egy része egyetemlegesen és teljes vagyonával tartozott helytállni a társaság kötelezettségeiért, míg más részük kizárólag vagyonbetétjük erejéig tartozott felelősséggel. Ez a korlátozott felelősség nyilvánvalóan sokkal lazább kapcsolatot eredményez mind a résztvevők egymás közötti kapcsolatában, mindpedig a társasági tevékenységhez való viszonyukban, mint amit a korlátlan és egyetemleges felelősség jelent. Az együttes gazdálkodó tevékenység azonban a felelősség különbözőségének elkülönítő volta mellett továbbra is szoros kapcsolatot jelentett, mind az azonos, mindpedig a különböző felelősségi kategóriába tartozó résztvevők között.

Mint már említettük, a jogi személyiséggel rendelkező társulások esetében a résztvevők, alapítók egymás közötti kapcsolata lényegében kimerül a társaság tevékenységének általános irányításában, az összekapcsolódás és elkülönülés kérdései a résztvevők (alapítók) és a társaság viszonyában merülnek fel. Az együttes tevékenység összekapcsoló jellege ebben az esetben nem érvényesül, mivel a társasági tevékenységet a társaság maga látja el, az alapítók együttes tevékenysége pedig meglehetősen szűk körű. A társaság és a résztvevők egymás közötti kapcsolatát, összekapcsolódását jogi személy társulások esetén lényegében a felelősségi rendszer határozza meg. A felelősségi rendszer, a társasági tevékenységért való vagyoni helytállás kötelezettségének szabályozása nagyon szoros kapcsolatban áll a társasági vagyon rendelkezésre bocsátásának rendszerével. Abban az esetben ugyanis, hogyha a résztvevőnek a társasággal szembeni kötelezettsége kimerül (és megszűnik) a reá eső társasági vagyonrész rendelkezésre bocsátásával, a résztvevőnek a társaság tevékenységéért való felelősségéről nem beszélhetünk, ez jelenti a leglazább kapcsolatot a résztvevő és a társaság (a társasági tevékenység) között. Itt tehát nem felelősségről van szó, hanem mindössze a rendelkezésre bocsátott vagyonösszeg kockáztatásáról. Ez a konstrukció általánosítása annak a kivételes pozíciónak amiben a kereskedelmi jogi betéti társaság kültagja van, anélkül azonban, hogy a közös gazdálkodó tevékenység összekapcsoló, összetartó jellege érvényesülhetne. A társaság és résztvevői, alapítói között a leglazább, a legkevésbé intenzív kapcsolatot az a jogi személyiséggel rendelkező társasági forma jelenti, amelynél a résztvevők csak egy előre meghatározott vagyonösszeget tartoznak a társaság rendelkezésére bocsátani, azaz valójában csak a társaság alapításakor a társaság vagyonának biztosítására vállalt kötelezettségük teljesítéséért, de nem a társaság *tevékenységéért* tartoznak felelősséggel.

Szorosabb köteléket von a résztvevők és a társasági tevékenység közé a jogi személy társulásnak az a konstrukciója, amely már nem elégszik meg a résztvevők alapításkori vagyoni hozzájárulásával, hanem ismeri a későbbi, a működés során teljesítendő *pótbefi-*

zetések intézményét. A pótbefizetés sem egységes kategória azonban, alkalmazásának szabályai alkalmasak arra, hogy a résztvevők és a társaság között szorosabb vagy lazább kapcsolatot hozzanak létre.

A leglazább, az előző, qvázi felelősségi konstrukcióhoz legközelebb a kft pótbefizetési rendszere állott, ahol is a résztvevők csak abban az esetben voltak kötelesek pótbefizetéseket teljesíteni, ha ezt az alapításkor a társasági szerződésben megállapították és egyben meghatározták annak legmagasabb összegét is. Itt tehát már fennállhat a résztvevőknek egy olyan kötelezettsége is, amely a társaság működéséhez, a társasági tevékenység folyamatához kapcsolódik, igaz, hogy csak abban az esetben, ha ezt előre elhatározták és elvállalták. A pótbefizetések szükségességét, azok hovafordítását a résztvevők maguk határozták meg, fordíthatták az esetleges veszteségek pótlására, de vissza is fizethették a résztvevőknek.

Amíg a pótbefizetés vállalása csak lehetőség, addig lehetőség marad az általa létrehozható szorosabb kapcsolat is. Megszűnik azonban ez a választási lehetőség abban az esetben, ha a pótbefizetés teljesítésének kötelezettségét maga a jogszabály írja elő egy társasági konstrukció esetén. Ez a feltétlen jogszabályi előírás valamelyest lazít a résztvevők egymás közötti kapcsolatán, mivel nem ők együttesen maguk állapítják meg a pótbefizetés teljesítésének szükségességét, a társaság és a résztvevők kapcsolatát azonban mindenképp szorosabbra vonja. A pótbefizetés kötelezettséggé válásával mindenképp teljes vagyonukkal és nem pusztán vagyoni hozzájárulásukkal tartoznak felelősséggel a társasági tevékenység eredményeiért.

Tovább színezi a kötelező pótbefizetés által létrehozott kapcsolatot e kötelezettség beálltának időpontja. Lehetséges ugyanis, hogy a pótbefizetésre csak a társaság veszteségének pótlása céljából kerüljön sor, tehát hogy a társasági vagyon ne csökkenjék. Jóval szorosabbá válik azonban a résztvevők és a társaság tevékenysége közötti kapcsolat akkor, ha ez a pótbefizetési kötelezettség (vagy a pótbefizetés kötelező elvállalása) a társaság fizetésképtelenségének megelőzésére vonatkozik, ez utóbbi esetben tehát a résztvevő pótbefizetési kötelezettsége a társaság átmeneti likviditáshiánya esetén is beállhat.

A résztvevők és a társaság között a legszorosabb kapcsolatot a kezesi felelősség előírása jelenti, amely esetben a résztvevők a társulás mindenfajta *tartozásáért* kezesként felelnek. Ez a kezesi konstrukció jelenti a legszorosabb kapcsolatot a jogi személy társulások esetében mind a résztvevők egymás közti, mindpedig a társulással való viszonyában is.

Az összekapcsolás és elkülönülés kérdéseit összefoglalva meg lehet állapítani azt, hogy ezek a szempontok nem alkalmasak a társasági szerződések lényegének megragadására. A résztvevők összekapcsolódása és maguk elkülönítése csak a jogi személyiség nélküli formák esetén releváns, mivel a jogi személy társulás eleve elkülönült nemcsak harmadik személyektől, hanem a résztvevőktől is. A résztvevők egymás közötti kapcsolata ez utóbbi esetben minimális, az összekapcsolódás csak a résztvevők és a társulás között érvényesül. Ez azonban már alapvetően más jellegű kapcsolatot eredményez mint az önmaguk elkülönítése.

Az összekapcsolódás és elkülönülés egyik — igen fontos — jellemzője az egyes társasági formáknak jól mutatja azok sokszínűségét, változatosságát, de nem a lényegük kifejezése.

A társaság lényegének az a meghatározása, mely szerint a felek az áruviszony azonos pólusán helyezkednek el, lényegében megkerüli a kérdést. Minden társasági szerződés végső soron külső kapcsolatokban realizálódik, célja a résztvevők helyzetének javítása. Ebből a szempontból, a külső kapcsolatok szempontjából a résztvevők valóban az áruviszony azonos pólusán állanak, de ezzel még keveset mondtunk a belső kapcsolatokról, tehát magáról a társasági szerződésről.

Az összekapcsolódás és elkülönülés kérdéseinek elméleti vizsgálata meglehetősen elvontnak tűnhet. A viszonyrendszerek tisztázása azonban hozzájárulhat ahhoz, hogy a gazdálkodó szervek a társulás intézményét minél szélesebb körben és minél színesebb tartalommal használják fel mind saját, mindpedig a gazdaság egésze eredményességének növelésére.

Drobnig, Ulrich

Különböző gazdasági rendszerű államok jogrendszereinek összehasonlítása

I.

Bevezetés

A cím első fele elkerülhetetlenül kétséges értelmezésekre és félreértésekre adhat alkalmat. Mi is értendő „különböző gazdasági rendszereken"? A különbözőséget nem olyan, mintegy természetes különbségeknek véljük, amelyek például a földrajzi helyzetből vagy egy ország fejlettségi szintjéből adódnak. Sokkal inkább hangsúlyozzuk a gazdasági rendszerek — körülbelül azonos fejlettségi szint mellett fennálló — olyan különbségeit, amelyek akaratlagos, szándékolt, általában politikai, mégpedig különösen ideológiai és társadalmi természetű alapokon nyugszanak. Ezen általános kérdésfeltevés legfontosabb színtere a kelet-nyugati összehasonlítás. A rövidség kedvéért e helyütt a „rendszerközi jogösszehasonlítás" kifejezést használjuk. (A fordítás során az „intersystemar" szó szó szerinti fordítását — „rendszerközi" — követtük. Bár nem bevett kifejezés, mégis a cikk minden olvasója számára érthető, és ezzel el tudtuk kerülni a szó sze-

Drobnig Ulrich egyetemi tanár (Hamburg).

rinti fordítást helyettesítő hosszadalmas körülírást — különböző társadalmi rendszerű államok közötti jogösszehasonlítás. A ford.)

II.

A nemzetközi viták története

Nem csoda, hogy a „rendszerközi" együttműködés szempontjából oly fontos téma, mint a szocialista és nem szocialista országok jogrendszereinek összehasonlíthatósága nemzetközi, mégpedig „rendszerközi" vita tárgya is lett. Érdemes e körülbelül 20 éve fellángolt vitát röviden felidézni. A szocialista országoknál azonban a feldolgozást természetesen csak a nyugati nyelven hozzáférhető kiadványokra korlátozom.

1. A szocialista és nem szocialista országok jogrendszerei összehasonlíthatóságának kérdését elsőként és teljes szélességében 1961-ben *Loeber* göngyölítette fel.[1] A szerző, a szovjet jog tekintélyes értője, mindenekelőtt az összehasonlíthatóság mellett és ellen szóló, a korabeli kelet- és nyugat-európai jogirodalomban fellelhető érveket vizsgálta meg, és feltette azt a kérdést is, hogy a legkülönbözőbb célokat felállító jogösszehasonlítás a gyakorlatban alkalmazható-e. Arra a következtetésre jutott, hogy — feltéve, hogy az általános háttér (tudniillik: a társadalmi rendszer — a ford. —) kellően meg van világítva — az összehasonlítás lehetséges, sőt hasznos is lehet, természetesen a hasznosság foka változhat, még pedig aszerint, hogy egy jogintézmény mennyire rendszerkötött.

2. Loeber elmélete a kelet-európai szocialista országokban élénk vitát váltott ki, amely végül több stádiumon keresztül, hosszú utat bejárva a jogösszehasonlítás szocialista tanának kialakulásába torkollott.

a) Loeber tételére az első és legradikálisabb reakció a jogrendszerek *„rendszerközi" összehasonlíthatóságának teljes tagadása* volt. *Viktor Knapp* (Prága)[2] hangsúlyozta, hogy a jogot szabályozási — társadalmi-gazdasági — tárgyától nem lehet elválasztani és úgy vélte, ez kizárja az összehasonlíthatóságot. Semmiképpen sem vezethet a jogösszehasonlítás nemzetekfölötti általános elvek képzéséhez, vagy a szocialista és nem szocialista jogrendszerek konvergenciájának feltételezéséhez. Az összehasonlíthatóság eme radikális tagadása megfelelt ugyan a szocialista országokban akkortájt uralkodó felfogásnak, később azonban egyre ritkábban hangoztatták, még *Knapp* is később nyilvánvalóan visszavonta korábbi véleményét.[3]

b) Más szocialista szerzők egy közvetítő utat választottak. Jóllehet az összehasonlíthatóságot vallották, azonban azt az összehasonlítás különös fajtájára, a *prejudikált jogösszehasonlításra,* azaz előre meghatározott eredménnyel járó jogösszehasonlításra korlátozták. Ilyen volt különösen *Zivs*[4] felfogása. Nézete szerint a „rendszerközi" jogösszehasonlításra vonatkoznának a dialektikus materializmus általános elvei. Ennélfogva az ilyen összehasonlítás csak a szocialista és a nem szocialista jogrendszerek különbségeit képes kimutatni, ezért szükségszerűen a szocialista megoldás fölényét bizonyítja. Ez akkor is áll, ha a különböző jogrendszerek egyes szabályai tartalmilag azonosak, mivel állandóan vissza kell nyúlni a jog alapjául szolgáló politikai és társadalmi viszonyokhoz.[5] Ez az érvelés csattanósan leplezi le — ha erre egyáltalán szükség van — a prejudikált jogösszehasonlítás ideológiai jellegét. Tudományos értéket nem tulajdoníthatunk számára.

c) Körülbelül 10 éve erősödtek fel azok a szocialista országbeli hangok, amelyek elismerik a szocialista és nem szocialista jogrendszerek *objektív összehasonlíthatóságát.* E fölfogás kialakításában és érvényre juttatásában magyar összehasonlító jogászok, különösen *Szabó, Eörsi,* és *Harmathy* játszottak vezető szerepet. A korábbi nézeteket dogmatikusnak és szektánsnak nevezték, a prejudikált összehasonlítást elutasították.[6] A jogintézmények és társadalmi politikai hátterük kapcsolata szempontjából *Szabó*[7] különbséget tesz a jog szintjén még föllelhető közvetlen célok, és általános, társadalmi rendszerhez kötött célok között. A közvetlen célok összeegyeztetése során lehetőség nyílik azonos „rendszerközi" összehasonlításra. Kiemeli azonban, hogy a valóságos viszonyok különbözősége miatt veszélyes a technikai-formális jogi szinten meglevő látszólagos megegyezések elhamarkodott feltárása, mert így nem vesszük figyelembe a jogintézmények különböző társadalmi rendszerekben betöltött funkcióit. A 70-es évek általános világpolitikai légköre, különösen a békés egymás mellett élés elve, amelyre a „rendszerközi" összehasonlítás szószólói érthetően szívesen hivatkoznak, kétségtelenül támogatólag hatott az új nézet számára.[8]

A jogösszehasonlítás fokozódó elismerését az indokolja, hogy ez úgymond „szocialista jogösszehasonlításként" polgárjogot nyer. *Szabó* e szakkifejezés használatát érdemben meg is indokolja: minden jogösszehasonlítót és minden jogösszehasonlítást befo-

[1] *Loeber:* Rechtsvergleichung zwischen Ländern mit verschiedener Wirtschaftsordnung. Rabels Zeitschrift 26 (1961), 201—229. old., ld. szintén *Loeber:* Der hoheitlich gestaltete Vertrag. (Beiträge zum ausländischen und internationalen Privatrecht. 35, 1969, 3—16, 40—43)

[2] *Knapp:* Verträge im tschechoslovakischen Recht. Rabels Zeitschrift 27, 1962—63, 495—518. old.

[3] *Knapp:* Quelques problèmes methodologiques dans la science du droit comparè. Rev. roum, sc. soc., Ser. sc. jur. 12 (1968) 75, 4. sz. jegyzet.

[4] *Zivs:* Comparative research into the Science of State and Law. Rev. Cont. L. 11, (1964) 2. sz. 145. s köv. oldalak; *Zivs:* La methode de recherche comparative dans la science juridique; Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae 13 (1971), 175—179. old.

[5] *Zivs:* 4) alatt hiv. mű (1964) 153, s (1971) 178. Hasonlóképpen ld. *Szabó* La science comparative du droit, Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio Juridica 5 (1964) 91—134; *Szabó:* Le droit comparè de nos jours, Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae 13 (1971) 131—141; *Eörsi:* Comparative analysys of Socialist and Capitalist Law, Co-existence 1964, 139—151. old.

[6] Ld. különösen *Jodlowski:* Diskussionsbeitrag in Livre centenaire de la societè de legislation comparè. II (1971) 186. Hasonló irányban jegyezte meg *Szabó:* La comparaison des institutions juridiques. Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, 15 (1973) 131—141, (134—135) c. cikkében, hogy különösen az általános jogelmélet képviselői a széles, rendszerközi jogösszehasonlítást elutasítják, míg a különböző jogi szakmák képviselői a valósághoz közelebb állnak.

[7] *Szabó:* 6) alatt hiv. mű 136—138. ld. továbbá *Szabó:* Theoretical questions of Comparative Law, In: *Szabó—Péteri:* A socialist approach to Comparative Law (1977) 9—44 (38).

[8] *Eörsi:* 5) alatt hiv. mű 145, *Szabó:* 5) alatt hiv. mű. (1971) 134—235., *Szabó:* 6) alatt hiv. mű (1973) 139—140., Posch/Petev: Vergleichung in der Rechtslehre. Staat und Recht 15 (1966) 86—99 (90).

lyásol az a rendszer, amelyben ezt végzik, ezért nyilvánvaló, hogy ma a jogösszehasonlításnak több, mint egy elmélete létezik, és szükségszerűen „alapvető különbségek" állnak fenn a szocialista és nem szocialista jogösszehasonlítás között.[9]

Eörsinek 1979-ben megjelent Összehasonlító polgári jog c. nagylélegzetű műve szerint — ha jól látom — nemcsak egyáltalán nincsenek fenntartásai a szocialista és nem szocialista jogrendszerek összehasonlíthatóságával kapcsolatban, hanem az összehasonlítást nagy területen el is végezte. Emellett a jogösszehasonlítás egyik alkalmazási formája, nevezetesen a jogalkotási politika kialakításában játszott jogpolitikai szerepe vonatkozásában fölvetette a szocialista és nem szocialista polgári jog „konvergenciájának" kérdését.[10] A konvergencia fogalma természetesen többértelmű, ugyanis mind a jogi normák alapjául szolgáló életviszonyokra, mind a jogi megoldásokra, továbbá az életviszonyok és jogi megoldások együttesére is vonatkozhat, *Eörsi* a kifejezést valószínűleg az utóbbi értelemben használja. A jogösszehasonlító szempontok figyelembevételével a belső jogalkotásban azonban nem más, mint a jogösszehasonlítás gyakorlati alkalmazása. Ilyenformán nem csoda, hogy *Eörsi* a szocialista és nem szocialista polgári jog lehetséges konvergenciájáról írott fejtegetéseiben a „rendszerközi" jogösszehasonlítás ugyanazon alapkérdéseivel kerül szembe mint *Szabó,* válaszai is hasonlóak. A két társadalmi rendszer tulajdoni berendezkedésében is kifejezésre jutó ellentéte, nevezetesen az, hogy a termelési eszközök Keleten társadalmi, Nyugaton magántulajdonban vannak, nem hidalható át, sőt, ha különböző intenzitással is, kisugárzik az egyes jogintézményekre is, és mindez oda vezethet, hogy formálisan hasonló jogintézmények a két társadalmi rendszerben teljesen eltérő funkciót töltenek be. A jogintézmények céljának és a fenti alapkérdéseknek a szétválasztása ugyan mindig mesterséges, azonban ennek ellenére elvégezhető és hasznos is. Ez a szétválasztási módszer teszi lehetővé bizonyos területeken, mi több, a jogalkotásban — burzsoá elemektől való megtisztítás után — nyugati megoldások átvételét.

Harmathy később ezt az új elméletet egy konkrét téma feldolgozása során alkalmazta. Azt a kérdést vizsgálta, hogy a szocialista vállalatok által kötött közigazgatási szerződések a nyugati országok állami vállalatainak hasonló szerződéseivel összehasonlíthatók-e.[11] Válasza e szerződések különböző funkcióinak szem előtt tartásával és az összehasonlításnak a hasonló célok elérését szolgáló szerződéstípusokra történő korlátozásával igenlő.

3. A nyugati országokban a jogrendszerek „rendszerközi" összehasonlíthatóságát sokkal kevésbé intenzíven vizsgálják, mint Keleten. Az alacsonyabb intenzitás oka valószínűleg abban keresendő, hogy a nyugati jogösszehasonlítóknak szocialista kollégáikkal ellentétben nem kell ideológiai ellenállással megküzdeni. Általában jelentősen különböznek a pro és kontra érvek is. Mindazonáltal Nyugaton is fellelhető a „rendszerközi" összehasonlíthatóság kérdésére adott ugyanaz a tipikus három válasz, mint Keleten:

a) Nyugaton is tagadják néhányan a szocialista és nem szocialista jogrendszerek összehasonlíthatóságát. A politikai és társadalmi rendszer gyökeresen eltérő jellege állja útját az összehasonlításnak, elsősorban a gazdasági jog területén.[12]

b) A *prejudikált jogösszehasonlításnak* szerencsére nincsenek komolyan veendő képviselői Nyugaton. Mindazonáltal esetenként alkalmazták ezt a módszert, a hidegháború légköre sajnos létrehozott néhány ilyen vadhajtást. E politikai szüleményeket azonban általában elítélés övezte.[13]

c) Ezzel szemben tekintélyes szerzők már idejekorán szót emeltek *a „rendszerközi" jogösszehasonlíthatóság* mellett. *René David* pl. három érvet sorakoztatott fel:[14] először is a jogösszehasonlítás alapja (tertium comparationis), amelyet néhányan hiányoltak, a tág értelemben fölfogott jogszabály, másodszor az az összehasonlíthatóságnak nem feltétele a megoldások hasonlósága, hanem különbségeket is feltárhat, végül a szocialista jogrendszerek sok tekintetben jóval közelebb állnak a nem szocialista nyugati jogrendszerekhez, mint az afrikai vagy ázsiai szocialista országok jogához. *Zweigert és Kötz* egy fontos szempontot tesznek ehhez hozzá: az összehasonlíthatóság megkívánja a jogi szabályozás iránti igények hasonlóságát és még nem bizonyított, hogy ez a hasonlóság nem állna fenn.[15] *Constantinesco* is szót emelt az összehasonlíthatóság mellett. Óv azonban azoktól az árulkodó, felületi hasonlóságoktól, amelyek lényeges érdemi különbségeket fedhetnek el; e különbségeket nem szabad figyelmen kívül hagyni.[16]

Két nem szocialista szerző is behatóan vizsgálta a közigazgatási szerződések összehasonlíthatóságának kérdését. Mindkét szerző igenlő választ adott, *Loeber* elvi alapokról kiindulva, *Schlesinger* pedig részletes elemzés alapján.[17]

III.

Következtetések

Vajon milyen következtetések vonhatók le a nemzetközi vitából? Vajon melyek a szocialista és a nem szocialista jogrendszerek összehasonlíthatóságának lehetőségei és feltételei? Van-e a nem szocialista jogösszehasonlítástól különböző szocialista jogösszehasonlítás?

Úgy tűnik, hogy e kérdéseket csak akkor lehet nemzetközi szinten is gyümölcsözően megvitatni, ha néhány megkülönböztetést teszünk. Mindenekelőtt meg kell különböztetni „a jogösszehasonlítás, mint

[9] *Szabó:* Előszó *Szabó—Péteri:* 7) alatt hiv. művéhez. 7.

[10] *Eörsi:* Comparative Civil (Private) Law (1979) 397—408. *Eörsi:* Convergence in Civil Law?, *Szabó—Péteri:* 7) alatt hiv. mű 45—94., (81—94)

[11] *Harmathy:* Comparison in the sphere of Economic Contracts. *Szabó—Péteri:* 7) alatt hiv. mű 183—212. old.

[12] *Bilinsky:* Das sowjetische Wirtschaftsrecht. Studien des Instituts für Ostrecht 19, (1968), 18., c. tanulmányában a szovjet álláspontra hivatkozik, és azt magáévá is teszi.

[13] *Constantinesco:* Rechtsvergleichung II (1972) 42., *Zweiger—Kötz:* Einführung in die Rechtsvergleichung I (1971) 37.

[14] *David:* Droit comparè et systemes socio-politiques? Livre du cente naire (ld. 6). Lábjegyzet (145—191. old. (148—150).

[15] *Zweigert—Kötz:* 13) alatt hiv. mű: 38.

[16] *Constantinesco:* 13) alatt hiv. mű: 136.

[17] *Loeber:* 1) alatt hiv. mű (1969), *Schlesinger:* Formation of Contracts: (1968) I. 22—29. old.

olyan" (beleértve a jogrendszerek összehasonlíthatóságának előfeltételeit) kérdését egyfelől, és egy bizonyos jogrendszer ideológiai alapjával való összevetésének kérdését másfelől. Emellett differenciálnunk kell az elemző és az értékkutató jogösszehasonlítás között.

1. Csak a jogösszehasonlítás és ideológiai igazolásának elválasztása teszi lehetővé, hogy a „rendszerközi" jogösszehasonlítás specifikus témáit, amelyek kizárólag a szocialista oldalon merülnek föl, leválaszthassuk a „rendszerközi" jogösszehasonlítás általános kérdéseiről. Csak az utóbbi általános problémák vonatkoznak mindkét félre ugyanolyan mértékben.

Nyugati szemszögből nézve magától értetődően nem lehetséges, és mindenesetre nem is illő abban a kérdésben történő állásfoglalás, hogy a szocialista jogrendszer marxista alapjaival összeegyeztethető-e az objektív „rendszerközi" jogösszehasonlítás. Ezt inkább a szocialista jogösszehasonlítókra hagyják. Dialektikus képzésük folytán ők szélesebb eszköztárral is rendelkeznek ezen általuk megfogalmazott feladat megoldására.

2. A „rendszerközi" vitára ennélfogva a másik kérdés marad, nevezetesen az, hogy mely feltételek között lehetséges a „rendszerközi" jogösszehasonlítás. E kérdést külön kell vizsgálni az analitikus és az értékkutató jogösszehasonlításnál.[18]

a) Analitikus jogösszehasonlításon e helyütt az egyszerű felismerés folyamatát értjük. Tárgya semmi más, pusztán az, hogy a jogi megoldások az összehasonlítás alá vont jogrendszerekben megegyeznek, vagy sem. E szakaszban gyakorlati következtetések levonására nem kerül sor. Még a jogösszehasonlító által végzett eredményértékelés is a következő szakaszba, azaz az értékkutató jogösszehasonlításba tartozik.

1/ Így, ha azokat a feltételeket hasonlítjuk össze, amelyek fennállása szükséges a „rendszerközi" jogösszehasonlításhoz egyfelől a szocialista, másfelől a nem szocialista országokban, már nem fedezhetők fel különbségek. Ma már alapvetően egyik oldalon sem vonják kétségbe a különböző társadalmi rendszerű országok jogrendszereinek összehasonlíthatóságát. Az analitikus jogösszehasonlításnál a rendszerkötött és rendszerhez nem kötött (systembezogen und systemneutral) jogintézmények között *Loeber* által tett megkülönböztetés is jelentőségét vesztette.

Az a szocialista részről gyakran hangsúlyozott fenntartás, hogy bizonyos, közös történelmi gyökerekre visszavezethető technikai-formális hasonlóságok feltárása közben nem lehet lényeges különbségek fölött elsiklani, kétségtelenül helytálló. Ez azonban nem a „rendszerközi" jogösszehasonlítás sajátossága. Sokkal inkább mindenfajta jogösszehasonlítás általános követelménye, hogy tudniillik nem lehet megállni a jogtechnikai egyezéseknél, hanem tovább kell vizsgálni, vajon minden formális hasonlóság mögött rejlik-e lényegbeli megegyezés is. Az azonban igaz, hogy egyfelől a közös történeti gyökerek, valamint számos polgári jogi fogalom és új gazdasági és társadalmi jelenségekre való alkalmazása folytán a szokásosnál gyakrabban a formális párhuzamok csak látszólagos megegyezéseket jelentenek. Egy átvett jogintézmény funkciói ugyanis egy új társadalmi kontextusban döntően átalakulhatnak. A „rendszerközi" jogösszehasonlításban különös óvatosságra késztet a nyugati jogösszehasonlító előtt ismert jogintézmények és váratlan új funkcióik eltéréseinek nagy száma. Azonban ebben elvi különbség nem látható. Hiszen a funkcióvizsgálat, azaz az azonos nevű jogintézmények funkciói közötti megegyezések vizsgálata minden jogösszehasonlításnál elengedhetetlen.[19]

A „rendszerközi" jogösszehasonlítás tehát elvben nem más, mint általános jogösszehasonlítás. Semmiféle különleges előfeltétele nincs, mindenfajta más jogösszehasonlítás általános szabályai és feltételei szerint zajlik. E nézet persze csak akkor helytálló, ha a jogösszehasonlítás fogalmát bizonyos toldalékoktól megtisztítjuk és analitikus magjára redukáljuk. A jogösszehasonlítás fogalmának e megtisztulása ténylegesen a vita során történik. Az analitikus jogösszehasonlításnak nem eleme — ahogy ezt kezdetben egyes szocialista szerzők vélték — általános nemzetek fölötti jogelvek és jogi fogalmak alkotása. Sőt, vélemények szerint nem tartozik ide sem általában a jogrendszerek, sem pedig a különböző gazdasági rendszerű országok jogrendszerei közötti konvergencia kérdése.

Másfelől azonban a jogösszehasonlítás fogalmát nem szabad túl szűken sem felfogni. A jogrendszerek összehasonlíthatóságának ugyanis nem feltétele az összehasonlított jogintézmények hasonlósága. Legalább ugyanúgy megengedett az összehasonlítás során a különbségek megállapítása.[20] Az ún. különbségeket kimutató (kontrastierende) jogösszehasonlítás éppolyan tanulságos és önmegismeréshez nyújtott segítsége felbecsülhetetlen értékű. Az összehasonlíthatóságot már csak tudományos etikai okokból is el kell választani az összehasonlítás eredményétől.

Kézenfekvő, hogy a jogösszehasonlítás fogalmának tisztázásához vezető lépések, és különösen e fogalom analitikus jogösszehasonlításra történt redukálása megkönnyítette a szocialista jogösszehasonlítók számára a „rendszerközi" jogösszehasonlítás fogalmának elfogadását.[21]

2/ Milyen következtetések adódnak az eddig leírt fejtegetésekből *Szabó* elméletére, vajon létezik egy szocialista és egy nem szocialista jogösszehasonlítás, és e kettő gyökeresen különbözik egymástól? A jogösszehasonlítás, mint olyan szintjén semmilyen, pláne alapvető különbség sem fedezhető fel a szocialista és nem szocialista jogösszehasonlítás között. Úgy találom — szerencsés módon — sokkal inkább a jogösszehasonlítás koncepciójának és módszertani szabályainak teljes összhangja lelhető itt fel.

Egyetlen ponton azonban található eltérés: és ez

[18] Ugyanígy ld. *Zweigert—Puttfarken:* Possibilities of Comparing Analogous Institutions of Law in different social systems, Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae 15 (1973) 107—130 (110), németül: Zur Vergleichbarkeit analoger Rechtsinstitute in verschiedenen Gesellschaftsordnungen. *Zweigert—Puttfarken* szerk.: Rechtsvergleichung (1978) 395—429. old. (400).

[19] *Zweigert—Kötz* szerint (13) alatt hiv. mű) I. 29., s köv. oldalak, az egész jogösszehasonlítás módszertani alapelve a funkcionalítás ld. különösen a 43. oldalon.

[20] Ugyanígy vélekedik kifejezetten *Szabó:* 7) alatti lábj. (1977) 26., és *Szabó:* 5) alatti lábjegyzet (1964) 114., valamint *David:* 14) alatti lábj. 149.

[21] Ezt a fogalmat *Loeber* az 1) alatti lábj. (1961) 211—212. oldalán pontosan a rendszerközi jogösszehasonlítás elméleti megindokolására alkotta.

az a szükségszerűség, amely a szocialista országok jogösszehasonlítóit abba az irányba vezeti, hogy a jogösszehasonlítást és különösen a „rendszerközi" jogösszehasonlítást általános jogelméletük, azaz jogfelfogásuk marxista alapjai alá rendeljék. Az idevágó fejtegetések azonban elsődlegesen, sőt majdnem kizárólag az ideológia szférájába tartoznak. Így sem a jogösszehasonlítás, mint olyan koncepcióját, sem pedig metodológiáját nem érintik. Következésképpen nem is érintik a szocialista és nem szocialista jogösszehasonlítás között eddig megállapított egyezéseket sem.

3/ Egy kérdés azonban a „rendszerközi" jogösszehasonlítás körül zajló eddigi vita során háttérbe szorult, holott annak eredményessége szempontjából igen jelentős. Egyáltalán milyen területeken és milyen kérdésekben lehetséges a „rendszerközi" jogösszehasonlítás? Elméleti oldalról nézve, a jogösszehasonlítás módszertana fogalmaival kifejezve arról van ehelyütt szó, hogy mi az összehasonlítás alapja (tertium comparationis). Azonban közismert, hogy a válasz e kérdésre elméletileg még nem teljesen tisztázott.

Ezért inkább előnyben részesítem a különböző társadalmi rendszerű országok részvevőivel zajlott szimpóziumok során nyert tapasztalatok alapján történő induktív következtetések levonását. Milyen e körben tárgyalt témák váltottak ki eredményes összehasonlító vitát és melyek nem? Eredményes összehasonlító vitáról szólva természetesen a témám keretei között maradva csak a jogösszehasonlító vitákra gondolok. Bizonyára érdekesek azok a viták is, amelyek megállapítják, hogy az összehasonlított jogrendszerekben a viszonyok gyökeresen eltérőek. Azonban már a kiinduló pontokban ilyen különbségek megállapítása nem gyarapítja a jogösszehasonlító ismereteket. Jogösszehasonlító szemlélet ezzel szemben ott lehetséges (mégha ez nem is mindig mutatkozik meg), ahol a valóságos viszonyokban rejlő vagy a jogi kiindulópontok egészben vagy részben azonosak, így nagyjából a szerződési jog, a családi jog, részben a munkajog, valamint a környezetvédelmi jog területén.

E megfigyelések igazolják az általános jogösszehasonlítás elméletének igazságát, miszerint az összehasonlítás alapját azok a valóságos viszonyok képezik, amelyek az összehasonlított országokban lényegében megegyeznek, amennyiben jogösszehasonlítás egyáltalán lehetséges.[22] Ilyen megegyezések azonban szocialista és nem szocialista országok között valóban ritkábban állnak fenn, mint azonos társadalmi berendezkedésű országokban. Ezen az alapon *csekélyebb mértékben* hasonlíthatók össze a különböző, mint az azonos társadalmi rendszerű országok jogrendszerei.

Ez azonban a jogösszehasonlításnak csak mennyiségi, és nem „minőségi" korlátja. Emellett a tényleges eltérések mértéke nem állandó, hanem változhat, különösen, ha az életviszonyok fokozatos konvergenciájából indulunk ki, mint ahogy ezt *Eörsi* sejtetni engedi.

b) Az *értékkutató jogösszehasonlítás* az analitikustól abban különbözik, hogy ugyan megállapítja az összehasonlított jogrendszerek közötti különbségeket, azonban ezeket a külföldi megoldás átvételével vagy felhasználásával fel kívánja oldani. Az az elhatározás, amely a belső jogot a bírósági joggyakorlat, a jogirodalom vagy különösen jogalkotás útján a külföldi megoldáshoz kívánja igazítani, a megismerési folyamaton felül egy értékelő döntést is igényel. Ezért az alkalmozott jogösszehasonlítás fő szabály szerint értékkutató jogösszehasonlítás.

Az értékelő elem különbözteti meg lényegében a pusztán analitikus jogösszehasonlítástól.

Milyen feltételek között lehetséges az értékkutató jogösszehasonlítás? Úgy tűnik, hogy e kérdéssel az elméleti viták eddig keveset foglalkoztak. Mindemellett *Eörsi* „rendszerközi" konvergenciáról kifejtett nézetei abba a tételbe torkollnak, hogy a szocialista jogalkotó és nem szocialista jogrendszerek megoldásait csak annak burzsoá elemeitől való megtisztítása után veheti át.[23]

Véleményem szerint a különböző társadalmi rendszerű országokra alkalmazott értékkutató jogösszehasonlítás feltételei nem különböznek bármely más alkalmazott, értékkutató jogösszehasonlítás feltételeitől. Mindenekelőtt a minden analitikus jogösszehasonlítás számára kötelező előfeltételeknek kell meglenniük, különösen az összehasonlított jogrendszerek alapjául szolgáló viszonyainak kell lényegében megegyezniük.

Az értékkutató jogösszehasonlításhoz azonban a jogösszehasonlítás e formája sajátosságának megfelelően egy további megegyezés is elengedhetetlen. A szabályozandó jogterület jogi szabályozása szempontjából jelentős érdekek értékelésének azonossága, vagy legalábbis hasonlósága is szükséges.[24] Ebben az összefüggésben jelentős a *Loeber* által a társadalmi rendszerhez kötött és semleges jogterületek között tett megkülönböztetés.[25] Valószínű, hogy a semleges jogterületeken a jogi felfogás és az érdekek értékelése nagyobb mértékben egyezik meg, mint a rendszerkötött jogterületeken. Azonban nyilvánvaló az is, hogy a két vonatkoztatási alap közti határt nem egyszer és mindenkorra vonták meg, hanem az az idővel és hellyel változik. Amint a valóságos viszonyok megegyezésével is ritkábban lelhető fel az alapvető érdekek értékelésének azonossága a különböző társadalmi rendszerek között, mint egy társadalmi berendezkedésen belül. Ez azonban ismét csak mennyiségi és nem lényegi, minőségi kérdés.[26]

Fejtegetéseim eredménye röviden és velősen két mondatban foglalható össze. Nincs külön szocialista jogösszehasonlítás és nincs a „rendszerközi" jogösszehasonlításnak sem külön módszere. A jogösszehasonlítás egységes mind Keleten, illetve Nyugaton, mind pedig a különböző társadalmi rendszerű országok között.

[22] *Zweigert—Kötz:* a 13) alatt hiv. mű 43., valamint hasonlóan *Eörsi:* 10) alatti lábj. (1979) 399—402. old., (1977) 84—88, aki érdekes szocialista elemzést ad. Persze alapvetően más véleményen van *Bartels:* Methode und Gegenstand intersystemarer Rechtsvergleichung (Studien zum ausländischen und internationalen Privatrecht 7 (1982) 126. (Elutasítja a rendszerközi jogösszehasonlítás bármely tárgyi korlátozását, mivel (tévesen!) azt tételezi fel, hogy mindenütt „ugyanolyan társadalmi életviszonyok" állnak fenn.

[23] *Eörsi:* 10) alatt hiv. mű (1979) 3999, 448 = (1977) 85—94.

[24] Ugyanígy *Zweigert—Puttfarken:* 18) alatti lábj. (1973) 131., = (1978) 415., *Bartels:* 22. alatti lábj. 180—183., 199., 204., 205., legalábbis a törvényhozási célból végzett jogalkotásra.

[25] Ld. *Loeber:* 1) alatti lábj. 226.

[26] *Bartels:* 22) alatti hiv. mű: 206, e pontban látja a rendszerközi jogösszehasonlítás egyetlen sajátosságát.

Engelhardt, Hanns

Az államigazgatási aktusok bírósági ellenőrzése a Német Szövetségi Köztársaságban

Kilényi G. utalt arra, hogy a szocialista jogfejlődés iránya egyértelműen az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának kiterjesztése felé mutat. Hangsúlyozza az államigazgatás-tudomány ama feladatát, hogy ennek a bírósági ellenőrzésnek az elméleti alapjait kidolgozza és ennek során más országok tapasztalatait is figyelembe vegye.[1] Ehhez képest a továbbiakban bemutatjuk az államigazgatási aktusok bírósági felülvizsgálatát a Német Szövetségi Köztársaságban.

I.

Alapvetés és jogtörténet

1. Az NSZK nemcsak az Alkotmány szerint „demokratikus és szociális szövetségi állam" (Alaptörvény 20. cikkely 1. bek.), hanem jogállam is kíván lenni, habár ez a meghatározás az Alaptörvény említett cikkelyében kifejezetten nem is szerepelt.[2]

A jogállamiság lényegi elemeihez nemcsak az államigazgatás törvényessége tartozik, amely abban áll, hogy a parlamenti törvények minden más jogi normát megelőznek és az egyes állampolgárok jogaiba való beavatkozást csak törvényi felhatalmazás alapján engedik meg.[3] „Ahhoz, hogy a jogállam valósággá váljék, hogy a közjogot törvények szabályozzák, szükséges az olyan bírósági tevékenység, amely a jogot a konkrét esetre alkalmazza és ezáltal a jogsérelem helyreállítása számára a kétségbevonhatatlan alapot biztosítja."[4] Ennek megfelelően az Alaptörvény 19. cikkelye kimondja: „Ha valakit a közhatalom jogaiban megsért, nyitva áll számára a jogi út". Ez pedig nem más, mint a bírói út, a bíróság működésének igénybevétele.[5]

2. Az állami és városi közigazgatási tevékenység bírósági ellenőrzésének kezdetei a Szent Német Római Birodalom idejéig nyúlnak vissza.[6] Ez az ellenőrzési tevékenység — amelyet a *Reichskammergericht* gyakorolt — rendkívül korlátozott volt és a különböző területi államok megerősödésével el is tűnt. A XIX. század első felében néhány német államban kialakult egy bizonyos közigazgatási jogalkalmazás. Ez része lett a közigazgatásnak és annak hivatalnokai gyakorolták, akik természetesen nem rendelkeztek bírói függetlenséggel. Ezt a jogállamiság eszméjének liberális hívei támadták. Ennek nyomán az 1849. évi — soha hatályba nem lépett — birodalmi alkotmány 182. §-a akként rendelkezett, hogy „A közigazgatási jogalkalmazás megszűnik, minden jogsérelem tárgyában bíróságok ítélkeznek". 1863. évtől kezdődően a német államokban bevezették a közigazgatási bíráskodást, amelyek elkülönültek a rendes bíróságoktól. Ez a különválasztás megfelelt az akkor uralomra került szemléletnek, amely élesen elhatárolta a közjogot és a magánjogot.[7] Az igazgatástól teljesen elválasztva és valóban független bírákból alakítva azonban ilyen közigazgatási bíróságok csak legfelső fokon voltak (így például a porosz Oberverwaltungsgerichtnél.) Alsó fokon a bíróságok szervezetileg és személyileg összefonódtak az államigazgatási hatóságokkal.

A közigazgatási bíróságok hatáskörét taxatív felsorolás korlátozta: kizárólag a törvényben meghatározott ügyekben lehetett a bírósághoz fordulni. Csupán 1946-ban vezették be az általános hatáskör elvét, amelyről két évtizeddel korábban *Jellinek* már megállapította, hogy egyedül ez felel meg a jogállamiság követelményeinek.[8] Ennek megfelelően valamennyi közjogi vitás ügy — kivéve az alkotmányjogiakat — a közigazgatási bírósági hatáskörbe tartozik, hacsak törvényileg egyéb jogi útra nincsen utalva.

II.

A hatályos jog összefoglalása

1. Az államigazgatási aktus. Államigazgatási aktus minden olyan rendelkezés, határozat vagy más önálló intézkedés, amelyet valamely hatóság közjogi téren, egyedi eset rendezése végett tesz vagy meghoz s amely kifelé közvetlen joghatással bír (Államigazgatási eljárási törvény 35. §-ának 1. tétele).

E meghatározás értelmében hatóság minden olyan szerv, amely államigazgatási feladatokat lát el s közhatalommal rendelkezik. Vannak állami, községi, járási és egyéb hatóságok. Nem államigazgatási szervek a parlamentek és a bíróságok, amelyeknek a feladata a törvényhozás, illetve a bíráskodás. Ugyanakkor a parlamenti elnök és a bírósági vezető adott esetben államigazgatási feladatot is elláthat s ilyen aktusokat létesíthet. (Az „államigazgatási" megjelölés a fentiekhez képest valójában szűk, ha a községi igazgatási aktusokat is ide soroljuk.)

Az államigazgatási aktus egyedi esetet szabályoz, ennyiben különbözik a normától, a rendelettől, a szabályrendelettől, amelyek az általános szabályozást tartalmazzák. Az elhatárolás néha nehézségbe ütközik. Államigazgatási aktus az ún. általános érvényű rendelkezés *(Allgemeinverfügung)*, amely egy meghatározott vagy meghatározható személyi körre vonatkozik (Államigazgatási eljárási törvény 35. § 2. tétele)

Engelhardt, Hanns NSZK Legfelsőbb Bíróságának bírája

[1] *Kilényi* G.: Die gerichtliche Kontrolle der Staatsverwaltungsbeschlüsse im Spiegel der sozialistischen Rechtsentwicklung. Acta Juridica Academiae Scientiarum Hongaricae. Tom. 25 (1—2. 161. old. (1983)

[2] Vö.: Maunz—Dürig: Kommentar zum Grundgesetz. Art. 20. VII. 30.

[3] Kivéve természetesen az Alkotmányt.

[4] Otto *Bähr:* Der Rechtsstaat. 1864. 192. old.

[5] Vö.: Maunz—Dürig: i. m. Art. 19. Bek. IV.

[6] Vö.: R. v. *Gneist:* Der Rechtsstaat und die Verwaltungsgeschichte in Deutschland. 2. kiadás. 1879. 81. és köv. old.

[7] Chr. F. *Menger:* Der Schutz der Grundrechte in der Verwaltungsgerichtsbarkeit. In: Bettermann (Nipperdey) *Scheuner:* Die Grundrechte. Vol. III./2. 717—722. old.

[8] W. *Jellinek:* Verwaltungsrecht. 2. kiadás. 1929. 314. old.

Az elhatárolás mérvadó kritériuma, hogy a rendelkezés által érintett személyi kör annak kiadásakor pontosan meghatározható-e, míg a norma esetén az a jövőben fog hatályosulni és kibocsátásakor nem határozható meg, mely személyekre vonatkozik.[9] Ilyen általános érvényű rendelkezés államigazgatási aktusként jelentkezik akkor is, ha valamely tárgy közjogi jellegét vagy a közösség általi használatát foglalja magában (pl. egy útnak a közforgalom számára való megnyitása).

Valamely cselekménynek a közjog vagy a magánjog körébe való sorolása sem mindig egyszerű. Az NSZK legfelső bírósága *(Bundesgerichtshof)* az 1983. november 3-án hozott ítéletével[10] abban a kérdésben döntött, hogy vajon a városi köztisztasági üzem díjszabás-megállapítása államigazgatási aktus-e vagy magánjogi szolgáltatásra vonatkozó intézkedés. Előbbi esetben ugyanis annak felülvizsgálata a közigazgatási bíróság hatáskörébe tartozna. A legfelső bíróság álláspontja szerint magánjogi ügyletről van szó, amelynél a méltányosság vizsgálata a rendes bíróság hatáskörébe tartozik.

Valamely intézkedésnek kifelé való közvetlen joghatása akkor van, ha alanyi jog megalapozására, megváltoztatására, megszüntetésére vagy kötelező erejű megállapítására irányul. Ez a joghatás hiányzik mindennemű véleményadásnál, tájékoztatásnál, ajánlásnál vagy felvilágosításnál. Ugyanez vonatkozik felsőbb szerveknek az alárendelt hatóságokhoz intézett iránymutatásaira és a közalkalmazottak számára adott szolgálati útmutatásaira, feltéve hogy ezek alanyi jogait nem sértik. Nemcsak az államigazgatási aktus megtétele, hanem annak elmulasztása is alapja lehet az államigazgatási keresetnek. Ha a hatóság egy kérelmezett intézkedés megtételét elmulasztja, a kérelmező ugyanolyan jogvédelemre jogosult, mint a kifejezett elutasítás esetén. Ilyenkor a megtámadási kereset helyébe a mulasztást sérelmező kereset indítása lép.

2. Keresetindítási jogosultság. Nem akárki támadhatja meg az államigazgatási aktust az illetékes bíróságnál. Előfeltétel, hogy a panaszos érvényre juttassa, hogy az államigazgatási aktus, illetve annak elutasítása vagy elmulasztása őt jogaiban sérti (42. § (2) bek.)[11] Ez eltér a francia államigazgatási eljárásjogtól, „amelynél nem az a lényeges, hogy az állampolgár szubjektív jogait oltalmazza, hanem megállapítsa, hogy a hatóság jogkörét megszegte, amikor nem a hatályos jog rendelkezéseinek megfelelően járt el".[12] A német jog középpontjában az állampolgár egyéni joga áll. Ezért szükséges, hogy a kereset indításakor legalább a lehetősége fennálljon annak, hogy az államigazgatási aktus az egyéni jogok sérelmét idézte elő.[13] Ilyen lehet különösen, ha az államigazgatási aktus az érintettre nézve terhes kihatású. Másfelől egy kedvező elintézés is lehet olyan, amely harmadik személy jogait sérti, jogilag védett érdekeibe ütközik.

Gazdasági vagy egyéb érdeksérelemről csak akkor lehet szó, ha létezik olyan jogi norma, amely azok védelmét szolgálja.[14] Még kevésbé ismerhető el az egyén megtámadási joga, ha az csupán a közösség érdekeinek megsértésére hivatkozik, olyan jogszabályra utalva, amely számára szubjektív jogot nem biztosít. A keresetre jogosultság eme elhatárolása különösen a környezetvédelmi jogban igen jelentős. E jogterületen számos előírás van hatályban, amelyek a közösséget védik, anélkül azonban, hogy magánszemélyeknek alanyi jogokat biztosítanának. Ha például az alól a tilalom alól, hogy természetvédelmi területen bizonyos cselekményeket foganatosítsanak, a hatóság jogszabályellenesen kivételt tesz valaki javára; úgy ezáltal az állampolgár egyéni jogaiban nem szenved sérelmet. Hasonlóképpen az a törvényi rendelkezés, amely előírja, hogy bizonyos engedélyhez kötött létesítmény üzembe helyezésekor gondoskodni kell a káros környezetbehatások megelőzéséről: az uralkodó felfogás szerint ez a jogszabály a közösséget, annak érdekeit, nem pedig egyes magánszemélyekét kívánja védeni.[15]

Éppen ezért egyes tartományok, szövetségi államok — Bréma, Hamburg, Hessen — bevezették a „szövetségi keresetet" *(Verbandsklage)*. Eszerint olyan jogi személyiséggel rendelkező egyesületek, amelyek alapszabályában célkitűzésként — s nemcsak átmenetileg — a természetvédelem és a tájszépség előmozdítása szerepel, önállóan is keresetet indíthatnak, anélkül, hogy a szubjektív egyéni jogsérelem fennforogna. Így Hamburgban megtámadhatók a természetvédelmi területek védelmére kiadott tilalmak és utasítások alóli mentesítések, Brémában és Hessenben egyéb határozatok is, amelyek a természet- és a tájvédelem érdekeit hátrányosan érintik. A jogirodalomban felmerült hasonló szövetségi kereset bevezetése a víz- és légszennyezést tiltó jogszabályok megszegése esetére is.[16]

3. Az előkészítő eljárás. Mielőtt az állampolgár egy államigazgatási aktust az illetékes bíróságnál keresettel megtámadhatna, meg kell kísérelnie jogainak csorbítását „ellentmondás" útján elhárítani. Ennek határideje egy hónap az államigazgatási aktusról való tudomásszerzéstől számítva. E határidő csupán akkor kezdődik, ha a határozat félreérthetetlen tájékoztatást tartalmaz a jogorvoslat tekintetében.[17] Annál a hatóságnál kell előterjeszteni, amely a sérelmezett intézkedést, illetve határozatot hozta.

Az ellentmondásnak halasztó hatálya van. Az államigazgatási aktus mindaddig nem hajtható végre, amíg az ellentmondás tárgyában jogerős döntés nem született. Ezt a halasztó hatályt a törvény kizárja:

a) a közszolgáltatási követeléseknél (adók, illetékek, járulékok),

b) a rendőri végrehajtó közegek halaszthatatlan rendelkezéseinél és intézkedéseinél,

c) végül a szövetségi törvény által előírt egyéb esetekben.

Ezenkívül az államigazgatási aktust kibocsátó, illetve az ellentmondás tárgyában illetékes hatóság is kizárhatja a halasztó hatályt, ha az azonnali végrehajtás a köz érdekében áll vagy az érdekelt személy nyo-

[9] Vö.: Kopp: Verwaltungsverfahrensgesetz. 2. kiad. 1980. 86. §

[10] III. ZR. 227/82. IN Monatsschrift für Deutsches Recht. 1984. 558. old.

[11] A továbbiakban a paragrafusok a közigazgatási bírósági eljárási törvényre vonatkoznak.

[12] Vö.: *Bayerlin:* Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. 1984. 339. old.

[13] *Kopp:* Verwaltungsgerichtsordnung. 6. kiad. 1984. 42. §.

[14] *Kopp:* i. mű. 13. lábjegyzet, 42. §

[15] Vö.: Engelhardt: Aus der Rechtsprechung zum Immissionsschutzrecht. In. Natur + Recht 1984. 87—90. old.

[16] A magyarországi vitához lásd *Sólyom:* Der zivilrechtliche Umweltschutz und die Möglichkeit einer Bürgerklage im ungarischen Recht. In: Acta Juridica Tom. 22. (1—2) 19. és köv. old. (1980)

[17] Egyébként az ellentmondás bejelentése általában egy éven belül lehetséges a tudomásulvételtől számítva.

mós érdeke fűződik hozzá. (80. § (2) bek. 4. pont) Egyébként az ellentmondás kérdésében illetékes hatóság olyan esetben is, amikor a halasztó hatály elesik, felfüggesztheti a végrehajtást. (80. § (4) bek.) Az érintett közvetlenül ahhoz a bírósághoz is fordulhat, amely a megtámadási kereset tárgyában illetékes. Ez a bíróság az érdekelt fél indítványára — már a keresetindítás előtt is — elrendelheti a halasztó hatályt (80. § (5) bek.) Az „utolsó szó" tehát az azonnali végrehajtás kérdésében is nem az államigazgatási hatóságot, hanem a bíróságot illeti.[18]

Az ellentmondás ügyében a közvetlenül magasabb fokozatú hatóság dönt. Ha azonban ez a legfelső szövetségi vagy tartományi hatóság, úgy az államigazgatási aktust kibocsátó hatóság maga. Ugyanez áll abban az esetben is, ha a kibocsátó önkormányzati (pl. községi) hatóság, amely csupán olyan jogi felügyelet alá tartozik, amely az intézkedés célszerűségét nem vizsgálhatja. Az ellentmondás tárgyában indokolt határozatban kell dönteni, amely a jogorvoslati lehetőségről is tájékoztatást tartalmaz (73. § (3) bek. 1. tétel). Amennyiben ez utóbbi hiányzik vagy nem teljes, az a keresetindítás egy hónapi határideje nem kezdődik meg (74. § (1) bek., 58. §).

Ha az érintett személy nem az aktus megszüntetését vagy módosítását, hanem az elmulasztott államigazgatási aktus megtételét kérelmezi, előkészítő eljárásra nincs szükség, az érintett közvetlenül a bírósághoz fordulhat. Az ilyen kereset legkorábban az indítvány tételétől számított három hónap után megengedett. Ennek a felső határát a törvény nem tartalmazza (korábban egy év); a keresetindítási jogosultság azonban elvész, ha a panaszos — habár a kereset alapjáról már hosszabb ideje tudomással bír vagy kellett volna bírnia — olyan időpontban terjeszti elő keresetét, amikor a panaszolt vagy más érdekelt a körülményekhez képest a keresettel már nem számolhatott.[19]

4. A bíróságok és a fórumrendszer.

a) A megtámadási kereset tárgyában különböző bíróságok határoznak. Az illetékesség az államigazgatási aktus tárgyához igazodik.

Az NSZK Alaptörvényének 95. cikkelye ötféle bíróságot ismer: rendes, munkaügyi, közigazgatási, pénzügyi és társadalombiztosítási bíróságot. Az államigazgatási aktusok megtámadásának a közigazgatási bíróságok, továbbá a pénzügyi és a társadalombiztosítási bíróságok előtt van helye.[20]

A közterhekre vonatkozó államigazgatási aktusok a pénzügyi bíróságok előtt támadhatók meg, amennyiben a közterheket a szövetségi törvényhozás rendelte el és a szövetségi vagy tartományi pénzügyi hatóságok igazgatása alá tartoznak. A társadalombiztosítás, a munkanélküliség elleni biztosítás, valamint a hadigondozás körében hozott államigazgatási aktusok megtámadása társadalombiztosítási bíróságok előtt foghat helyt. Minden egyéb ügyben az *általános közigazgatási bíróságok illetékesek.*

E különleges bíróságok „valódi bíróságok" és egyértelműen a harmadik államhatalmiághoz, a jogszolgáltató, a bíráskodó hatalomhoz tartoznak,[21] nem pedig az államigazgatáshoz.

b) Az általános közigazgatási és a társadalombiztosítási bíróságok felépítése háromfokú. Az elsőfokú határozat elleni fellebbezés elbírálása a Közigazgatási Felsőbíróság *(Oberverwaltungsgericht),* illetve a Tartományi Társadalombiztosítási Bíróság *(Landessozialgericht)* hatáskörébe tartozik. Mind a tényállás megállapítása tekintetében, mind a jogi vonatkozásban felülvizsgálják az elsőfokú ítéletet. Továbbá bizonyos előfeltételek esetén felülvizsgálati kérelemnek lehet helye a Szövetségi Közigazgatási Bírósághoz *(Bundesverwaltungsgericht),* illetve a Szövetségi Társadalombiztosítási Bírósághoz *(Bundessozialgericht).* Ezek a ténymegállapítással nem foglalkoznak, csupán a jogszabályok alkalmazásának törvényességét vizsgálják felül. A pénzügyi bíráskodás kétfokú, az elsőfokon eljáró pénzügyi bíróság ítélete ellen benyújtott felülvizsgálati kérelmet a Szövetségi Pénzügyi Bíróság *(Bundesfinanzhof)* bírálja el.

5. Eljárásjogi alapelvek. Az egyes bírósági ágaknak saját eljárásjogi rendjük van. A fent említett bíróságok eljárási alapelvei lényegileg egyezőek. A közös közigazgatási bírósági eljárásjogi kódex kidolgozása folyamatban van.

A közigazgatási bíráskodás alapelvei részben különböznek a polgári eljárási jogiakétól. Mind a kettőben egyaránt érvényesül a rendelkezési elv: a bíróság nem hivatalból jár el, hanem valamely érdekelt indítványára; nem léphet túl a keresetben foglalt indítványon; a panaszos a keresetet módosíthatja vagy viszszavonhatja; a résztvevők egyezséget köthetnek. A polgári perjogtól eltérően viszont a közigazgatási bíráskodásban nem a tárgyalási elv, hanem a vizsgálati elv érvényesül: a bíróság határozatának ténybeli megállapításánál nincs kötve a felek előadásához és indítványaihoz, hanem hivatalból köteles a tényállást felderíteni.[22]

Hasonlóan a polgári eljárási joghoz, a közigazgatási bírósági eljárásban is az ítélethozatal szóbeli tárgyalásra épül. Kivételesen nincs szükség szóbeli tárgyalásra:

a) ha a bíróság a keresetet előzetes végzéssel elutasítja és egy hónapon belül egyik fél sem indítványozza a szóbeli tárgyalást;

b) ha a felek a szóbeli tárgyalás nélkül hozott határozattal egyetértenek.

A szóbeli tárgyalás nyilvános, tehát az ügyben nem érdekeltek is szabadon megjelenhetnek a tárgyalóteremben. Ennek határa természetesen a tárgyalóterem befogadóképessége; ez különösen az atomerőművek és hasonló nagy üzemek engedélyezésével kapcsolatos eljárásoknál fordult elő. A bíróság kizárhatja a nyilvánosságot, ha fennáll az állambiztonság veszélyeztetése, továbbá a közrend biztosítása érdekében, valamint ha olyan körülmények merülhetnek fel, amelyek fontos üzemi titkot érintenek, illetve valamelyik fél személyi életkörülményeibe vágnak. Ebben az eljárásban is irányadó a kötelező meghallgatás alkotmányos elve (Alaptörvény 103. cikkely (1) bek.): minden résztvevő szót kaphat a tárgyaláson, hogy indítványait előterjeszthesse és megindokolhassa; az ítélet csak olyan tényekre és bizonyítékokra alapítható, amelyekhez a résztvevők nyilatkozhattak.

[18] Vö.: C. H. *Ule:* Verwaltungsprozessrecht. 4. kiad. 1966. 247. old.

[19] *Kopp:* i. mű. 13. lábjegyzet. 74. § 18.

[20] Kivételes eset a rendes bíróság illetékes, főként közjogi kártérítési ügyekben.

[21] *Menger:* i. mű. 727. old.

[22] Vö.: *Szilágyi:* The development of the Hungarian civil procedural law. In: New Traits of the Development of the Tat e and Legal Life in Hungary. 1981. 207—209. old.

6. A közigazgatási bírósági ítélet. Amennyiben a bíróság azt állapítja meg, hogy a megtámadott államigazgatási aktus jogsértő és ennek folytán a panaszos jogaiban sérelmet szenvedett, úgy azt — valamint az ellentmondás tárgyában hozott határozatot — érvényteleníti. Ha az említett aktust már végrehajtották, a bíróság — indítványra — kimondhatja, hogy s milyen módon tartozik az államigazgatási hatóság a végrehajtást visszamenőleg hatálytalanítani. Ez az előzetes igény csak akkor megengedett, ha a kérdés ítélethozatalra érett, továbbá nyomozásra szükség nincsen és a hatóság számára nem áll fenn mérlegelési lehetőség arra nézve, hogy miként hatálytalanítsa visszamenőlegesen a végrehajtást.[23] Ha ez teljes mértékben már nem lehetséges, az igény csupán a következmények elhárítására irányul, azaz a hatóság mindent meg kell, hogy tegyen, hogy a keresettel előt ért vagy érhető hátrány csökkenjen vagy kiegyenlítést nyerjen.

Amennyiben a kereset tárgya valamely aktus elmulasztása vagy elutasítása, miáltal a panaszos jogaiban sérelmet szenvedett, a bíróság kötelezi a hatóságot az indítványozott hivatali cselekmény foganatosítására. Ez esetben is előfeltétel, hogy az ügy eldöntésre érett legyen. Ennek hiányában a bíróság a hatóságot csupán arra kötelezheti, hogy a panaszost a bíróság jogi álláspontjának megfelelően értesítse.

7. A határozat végrehajtása. Ha az ítélet az államigazgatási aktus hatálytalanításában áll, e jogi helyzetből következik, hogy a további végrehajtás tárgytalan.

Amennyiben az ítélet arra kötelezi a hatóságot, hogy az indítványozott hivatali cselekményt foganatosítsa vagy a panaszost a bíróság jogi álláspontjáról tájékoztassa, avagy az államigazgatási aktust visszamenőleg érvénytelenítse, az ítélet végrehajtása válik szükségessé, ha a hatóság az említett kötelezettségének nem tesz eleget. Ez esetben a bíróság a panaszos indítványára határidőt szab a kötelezettség teljesítésére, egyben 2000 DM összegig terjedő közigazgatási bírság fizetésére kötelezéssel fenyegetve, amennyiben a hatóság a kötelezettségét nem teljesíti. A határidő eredménytelen letelte után a bíróság meghatározza a bírság összegét és hivatalból elrendeli annak végrehajtását. E rendelkezést megelőzően a bíróság felszólítja a hatóságot, hogy ennek foganatosítását legfeljebb egy hónapon belül elhárítsa. Ez nem megengedett olyan ügyekben, amelyek közfeladatok ellátása szempontjából nélkülözhetetlenek vagy ha az közérdekbe ütközne. Az ezzel összefüggő kifogás tárgyában a bíróság az illetékes felügyeleti szerv, a legfelső szövetségi vagy tartományi hatóság esetén az illetékes miniszter meghallgatása után dönt. A közigazgatási bírság ismételten is kiszabható és végrehajtható, a bíróság mérlegelésétől függően;[24] a keresetet indítónak erre jogigénye nincs.

III.

Összefoglaló méltatás

Az államigazgatási tevékenységnek a közigazgatási bíróságok általi jogi ellenőrzése természetesen különböző problémákat vethet fel. Már az általános ellenőrzés bevezetésekor felmerült az az aggály, hogy az ilyen széles körű bíróság ellenőrzés a hatóságok munkáját akadályozni fogja. Ezt a veszélyt növelte egyes nagy ügyekben folytatott eljárások hosszú időtartama. Például az atomerőművek vagy környezetkárosító üzemek engedélyezése tárgyában az eljárások — az egyik bíróságtól a másikig — éveken át elhúzódtak. Előfordult, hogy valamely üzem vagy létesítmény már nem is felelt meg a technikai követelményeknek, mire végre az engedélyezés, illetve az üzembe helyezés tárgyában a jogerős döntés megszületett. Az a javasolt megoldás is, hogy az államigazgatási aktust nyomban végrehajthatónak kellene nyilvánítani és a jogszerűség kérdésében csak ezután dönteni: aggályosnak mutatkozik. Igaz ugyan, hogy a bíróság kötelezheti a hatóságot, hogy a végrehajtást utóbb hatálytalanítsa.[25] Ám de a végrehajtás ténye s az azzal összefüggően előálló tetemes költségek — nem ritkán milliókat kitevő beruházások — befolyásolhatják a bírósági döntés légkörét. A bíróság ilyenkor kevésbé lesz hajlamos a már végrehajtott bírósági intézkedést jogellenesnek nyilvánítani, ha ennek foganatosítása csak hatalmas népgazdasági kiadások árán lehetséges. Ehhez járul, hogy az ügyérkezések száma az elsőfokú közigazgatási bíróságoknál 1970 és 1980 között több mint megnégyszereződött, hasonlóképpen a pénzügyi bíróságoknál is megközelítette ezt.[26] *A jogállamiság alapelve mindezek ellenére kizárja, hogy eltekintsünk attól, hogy minden államigazgatási aktust független bíróság felülvizsgálhat,* az ettől való visszalépést az NSZK alkotmányába ütközőnek kellene tekinteni, azonban ez a jogi kontroll nem tabu, hanem azt összhangba kell hozni az eltelt négy évtized fejlődésével. El kell ismerni, hogy ami közvetlenül a háború után — amikor a közigazgatási bíráskodás megalakult — helyes és szükséges volt, az a jelenlegi követelményeknek már nem felel meg s ehhez képest szükségesek lehetnek bizonyos módosítások. 1946-ban az államigazgatási hatóságok eljárása nem elég részletesen, inkább töredékesen volt szabályozva. Indokolt volt akkor a közigazgatási bíráskodásban két, a tényállást is vizsgáló jogorvoslati fórumot szervezni. Jelenleg azonban az államigazgatási eljárás átfogó részletességgel kodifikálva van és így megvannak a jogi biztosítékai az alapos tényállásfelderítésnek, ezért megfontolást érdemel, vajon egyetlen tényállást megállapító bíróság nem elégséges-e.[27] Ezzel az állampolgárok teljes jogvédelme nem szenvedne sérelmet.

Korunkban az, hogy az egyén számos életviszonyban a korábbiaknál nagyobb mértékben függ az államigazgatási tevékenységtől: joggal tekinthető nemcsak az NSZK-ban elengedhetetlen társadalmi értéknek. Az államigazgatás törvényességének hatékony biztosítása nem pusztán jogi, hanem egyben jelentős politikai kérdés is, amelyeknek fontos szerepe van a lakosság jó közérzetének és közéleti szerepének az alakulásában.[28]

[23] *Kopp:* i. mű. 113. § (13. lábjegyzet)
[24] *Kopp:* i. mű. 172. § (13. lábjegyzet)
[25] Ld.: fentebb, II. 6.
[26] Vö.: *Zeidler:* Rechtsstaat 83. In: Deutsche Richterzeitung, 1983. 249—252. old.
[27] Vö.: C. H. *Ule:* Die zweite Tatsacheninstanz in der Verwaltungsgerichtsbarkeit, im Licht der Rechtsstaatsachenforschung. In: Deutsches Verwaltungsblatt. 1983. 440. és köv. old.
[28] *Kilényi* G.: i. mű. 161. old.

SZEMLE

Az európai szocialista államok jogalkotásáról

Sipos Katalin

Szovjetunió

1984. I. félévében a szovjet törvényhozási anyag jelentős része az *államigazgatás* területét érinti, ezért az alábbi ismertetés is erre a területre terjed ki.

A tárgyalt időszak hierarchikusan legjelentősebb jogszabálya *az OSZSZSZK államigazgatási szabálysértési törvénykönyve* (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSZFSZR — továbbiakban RVVSZ 1984. 27. sz. 909. t.). Az öt részből és 307 cikkelyből álló kódex kimondja, hogy a szabálysértések megelőzésére irányuló munkát a helyi tanácsok koordinálják. Adminisztratív eszközök alkalmazására csak az arra felhatalmazott szervek és hivatalos személyek jogosultak. A szabálysértési felelősségre vonatkozó jogszabályok hatálya kapcsán a törvény kimondja, hogy a felelősséget csökkentő vagy megszüntető jogszabályok visszaható hatállyal bírnak, a felelősséget megállapító vagy azt fokozó jogszabályoknak azonban nincs visszaható erejük. A második rész a szabálysértés fogalmával, illetve a szabálysértési *felelősség* kérdésével foglalkozik. Eszerint államigazgatási szabálysértésnek (vétségnek) minősül a bűnös (szándékosan vagy gondatlanságból elkövetett) cselekmény vagy mulasztás, amely sérti az állami vagy a közrendet, a szocialista tulajdont, az állampolgárok jogait és az államigazgatás megszabott rendjét és amely miatt szabálysértési felelősség állapítható meg. Szabálysértés miatt felelősségre vonhatók mindazok a személyek, akik a cselekmény elkövetésekor már betöltötték 16. életévüket. A szabálysértés miatt alkalmazható büntetések és intézkedések: figyelmeztetés; pénzbírság; az elkövetés eszközéül vagy közvetlen tárgyául szolgáló dolog ellenérték fejében történő kisajátítása; a dolog elkobzása; az érintett állampolgár részére nyújtott különleges jog megvonása; javító munka; elzárás. A büntetést az elkövetés napjától számított két hónapon belül, huzamosabb szabálysértés esetén pedig annak felfedésétől számított két hónapon belül lehet kiszabni.

Az *egyes szabálysértések* a következő tíz csoportba sorolva kerülnek szabályozásra: munkajog és munkavédelem; a szocialista tulajdon védelme; környezet- és természetvédelem, műemlékvédelem; ipar, elektromos- és hőenergia-felhasználás; mezőgazdaság; közlekedés és postaügy; lakás- és városgazdálkodás; kereskedelem, pénzügyek; igazgatás. A harmadik rész rendelkezései értelmében a szabálysértés miatt *eljáró szervek* a következők: a helyi tanács V. B. mellett működő szabálysértési bizottság; a falusi és a települési V. B.; a fiatalkorúak ügyeivel foglalkozó járási, városi bizottságok, a belügyi szervek, az állami felügyelőségek szervei, valamint az össz-szövetségi jogszabályok által erre felhatalmazott szervek vagy hivatalos személyek.

A negyedik rész a *szabálysértési eljárásra* vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza. Az eljárás lefolytatása nyilvános, melyre az elkövető lakó- vagy munkahelyén is sor kerülhet. Célja a bizonyítékok megszerzése és az eljárás eredményességét szolgáló körülmények feltárása. Speciális szabályok vonatkoznak az eljárás során eszközölhető fogvatartás (3 órás), személyi motozás és okmányelvonás rendjére. A szabálysértési ügyek *tárgyalása* az elkövetés helye szerint történik. Az elsőfokú *határozatot* 1—15 napon belül kell meghozni és a tárgyalás befejezésekor nyomban ki kell hirdetni. Az elsőfokú határozat ellen tíz napon belül *fellebbezéssel* élhet mind a károsult, mind pedig az elkövető. A másodfokú szabálysértési hatóság a fellebbezést az átvételtől számított tíz napon belül köteles elbírálni. A törvény ötödik része a végrehajtás rendjét szabályozza az egyes büntetési tételek vonatkozásában. A törvénykönyv 1985. január 1-én lépett hatályba.

Társadalmi jelentőségét tekintve a vizsgált időszak legfontosabb szabályozási területe az *oktatásügy*. A kiadott normatívák többsége a középfokú oktatás korszerűsítésére irányul. Ezek közül a legjelentősebb *„Az általános képzést nyújtó és a szakképző iskolák reformjának fő irányai"* címet viseli. Ezt az SZKP KB dolgozta ki és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa határozat formájában hagyta jóvá (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SZSZSZR — továbbiakban SZVVSZ 1984. 16. sz. 237. t.). Az iskolareform célja: az oktatás és a nevelés minőségének javítása; a munkára nevelés és a pályaorientáció helyzetének javítása; a tanulmányi munka minőségének javítása; a tanítók, tanárok társadalmi presztizsének, elméleti és gyakorlati felkészültségének emelése, életkörülményeik javítása; az oktatási intézmények anyagi-műszaki bázisának erősítése.

A *középfokú általános és szakoktatás struktúrája* a következőképpen alakul:

1. elemi iskola — 1—4 osztály;

2. nem teljes középiskola — 5—9 osztály;

3. középfokú általános képzést nyújtó és szakképző iskolák:

a) az általános képzést nyújtó iskola 10—11. osztálya;

b) középfokú szakmunkásképző iskola;

c) középfokú szakoktatási intézmény.

Az *iskolaköteles kor* 6 év, ennek bevezetésére 1986—1990 között fokozatosan kerül sor. Az *általános* képzést nyújtó *középiskola* tizenegy éves, az itt végzők egy, illetve hároméves tanulmányi idő keretében elvégezhetik a másik két középiskola bármelyikét. A *szakmunkásképzés* hároméves, ezek az iskolák bázisvállalatokra épülnek. A tanulók a 9. osztály befejezése után kerülnek ezekbe az iskolákba. A *szakoktatási intézményekben (technikum, egészségügyi szakközépiskola* stb.) a tanulmányi idő 2—3 év. Az eddigi gyakorlat szerint a hallgatók középiskolai tanulmányaik befejezése után nyertek felvételt, az új program azonban a nem teljes középiskolát jelöli meg a szakoktatás utánpótlási bázisául. Mivel a különböző középiskolák egyenlő feltételeket biztosítanak a továbbtanuláshoz, a program előirányozza egy új egyetemi felvételi szabályzat kidolgozását és az érettségi átlagpontszámainak eltörlését.

A program a továbbiakban foglalkozik a munkára nevelés és a pályaorientáció kérdésével, a gyermekek és a serdülők társadalmi nevelésével, az oktatásügy anyagi-műszaki bázisának erősítésével. Az *oktatásügyi igazgatás* továbbfejlesztése kapcsán a program előírja, hogy az oktatási rendszer különböző láncszemei tevékenységének hatékonyabb összehangolása, az oktatásügy és a szakképzés gyakorlati irányítása érdekében *tárcaközi bizottságokat* kell alakítani az össz-szövetségi minisztertanácstól kezdve egészen a városi és a járási tanácsok végrehajtó bizottságaiig. Feladatuk az oktatási intézmények tanulói létszámának tervezésével és feltöltésével, a továbbtanulók elosztásával, a munkára neveléshez szükséges feltételek megteremtésével, az anyagi bázis fejlesztésével

és felhasználásával összefüggő elvi kérdések megoldása.

Az oktatási reformtervben megjelölt feladatkörök *szabályozása külön* is megtörtént. Közös párt- és kormányhatározat jelent meg: az általános képzést nyújtó középiskolák további korszerűsítéséről és munkafeltételeik javításáról (Szobranie posztanovlenij Pravitel'sztva SZSZSZR — továbbiakban SZPSZ, 1984. 18. sz. 101. t.); a szakmunkásképzés továbbfejlesztéséről (SZPSZ, 1984. 19. sz. 104. t.); az iskolások munkára nevelésének és szakmai orientációjának javításáról (SZPSZ, 1984. 18. sz. 102. t.). Az oktatásügyhöz kapcsolódik két kormányrendelet is az óvodai nevelés, illetve az iskolai oktatásra való felkészítés javításáról (SZPSZ, 1984. 18. sz. 103. t.), valamint a bentlakásos általános képzést nyújtó iskolákról, a gyermekotthonokról és egyéb bentlakásos intézményekről (SZPSZ, 1984. 5. sz. 26. t.).

Végezetül megemlítjük, hogy a reform hangsúlyozottan szólt a *tanárképzés* helyzetéről, a tanítók, tanárok *erkölcsi és anyagi megbecsüléséről.* Ezzel összhangban ugyancsak közös párt- és kormányhatározat jelent meg a szak- és közoktatási intézményekben dolgozó tanárok felkészítésének, továbbképzésének, valamint munka- és létfeltételeinek javításáról (SZPSZ, 1984. 19. sz. 105. t.), illetve a szakszervezetek, a párt és a kormány közös határozatot hozott a tanítók és más közoktatásban dolgozók munkabérének emeléséről (SZPSZ, 1984. 19. sz. 106. t.).

Horváth Anna
Bulgária Népköztársaság

Az *1984. I. félévében* kibocsátott bolgár jogszabályok közül a fontosabbak mind az *államigazgatási jog* területéről valók.

Közelebbről meghatározható igazgatási területet érint az a törvény, amely a *társadalombiztosítás irányítását* a minisztertanács mellett működő Munka- és Szociálisügyi Bizottság hatáskörébe utalja, megszüntetve a bolgár SZOT eddigi ilyen irányú hatáskörét. Minthogy a törvény értelmében valamennyi társadalombiztosítási szerv és hivatal átkerül az új főhatóság irányítása alá, a szakszervezetek a továbbiakban csak a társadalmi ellenőrzés, ill. a társadalombiztosítás továbbfejlesztésével kapcsolatos problémakidolgozás, valamint a kibocsátásra kerülő normatív aktusok előzetes véleményezése formájában vesznek részt a társadalombiztosítás irányításában. (Dörzsaven Vesztnik — továbbiakban *Dr. Veszt. 1984. VI. 5-i 44. sz.)*

Ugyancsak konkrét igazgatási feladatot lát el a Min. tan. 1984. V. 5-i 19. sz. határozata, amelynek keretében kibocsátásra került *a Vadgazdálkodási törvény végrehajtási szabályzata.* Meghatározva azokat az állatfajtákat, amelyek az ország vadállományát kitevő helyi és átvonuló, ill. a nagyvad és kisvad fogalmába vonhatók, a szabályzat külön részekben tárgyalja a vadgazdálkodás tervezésével, szervezetével és igazgatásával, majd a vadállomány fejlesztésével és megőrzésével, valamint a vadászattal és a vadhús felhasználásával kapcsolatos kérdéseket.

A vadgazdálkodás főhatósága az Erdőügyi és Erdőipari Minisztérium, amely a mintegy 2 millió hektár területű állami erdők gazdája. Az ezen kívül eső vadászterületek a Bolgár Vadászati-halászati Szövetség irányítása alá tartoznak. Az egyes vadásztársaságok szerződéssel bérlik a maguk vadászterületét.

A vadgazdálkodás távlati, hosszú távú és éves tervezésre épül. Közvetlen irányítását a fent említett minisztérium mellett szervezett Vadászati Tanács látja el, amelynek javaslatai a miniszter által kibocsátott rendeletek és egyéb aktusok formájában jutnak kifejezésre.

A vadászatra vonatkozó rendelkezések átfogják a szándékosan és véletlenül elejtett, ill. megsebzett vadak kezelésének, a trófeák megszerzésének, továbbá a vadászati jogosultság és jogosítvány kérdéseinek, a vadászati időszakok szabályozásának, a vadászat formáinak, a vadászebek felhasználásának, valamint a vadászok és hivatalos személyek felelősségének részletes szabályait. *(Dr. Veszt. 1984. VI. 22-i 49. sz.).*

Jelentőségében talán a legnagyobb, az államigazgatás egészét és annak elsősorban a jövőjét érintő aktus az Államtanács és a Minisztertanács 1983. nov. 25-i 29. sz. együttes döntése, amelyet ugyancsak ebben az időszakban hoztak nyilvánosságra.

A döntés tárgya a *Bulgária lakossága államigazgatási jogi kiszolgálásának tökéletesítésére vonatkozó alapelvek,* azaz a bolgár közigazgatás új alapokra fektetésének főirányai.

Hasonló alapelveket az Államtanács már 1972-ben is kibocsátott (A társadalom kiszolgálásának tökéletesítésére — 1972. VII. 20.), ám azok végrehajtása nem tekinthető eredményesnek. Az alapelvek bevezető része részletesen, számadatokkal dokumentálva fejti ki a közigazgatás helyzetének és állapotának negatív vonásait, köztük olyan korábbi intézkedések alacsony hatékonyságát, mint a lakosság állampolgári nyilvántartásának és államigazgatási kiszolgálásának Egységes rendszerét létrehozó intézkedés. A bürokrácia és formalizmus, az időrabló ügyintézés, az igazgatási szervek személyi állományának szakképzetlensége és nagyarányú fluktuációja, a határidők be nem tartása, az állampolgári érdekek figyelmen kívül hagyása, az ügyintézés gépesítésének elmaradottsága — különösen az igazságszolgáltatásban — mind olyan tényezők, amelyek okkal vonják maguk után az állampolgárok elégedetlenségének növekedését, bizalmuk megvonását a közigazgatástól.

Mindezen hiányosságok felszámolását a döntés a közigazgatás ügyfélszolgálatának új alapokra helyezésétől, magas színvonalra emelésétől, s nem utolsósorban a gépi, elektronikai ellátottság megoldásától várja.

A döntésben kifejezésre jutó alapelvek az átalakítást a következő fő elvek szerint kívánják végrehajtani:

— az ügyiratok egyszerűsítése és csökkentése; — az ügyfélszolgálat decentralizálása, közelítése a munka-, ill. lakóhelyhez; — a kötelező hivatalból való ügyintézés bevezetése; — az ügyfélszolgálati rendszerek integrációja; — az ügyfélszolgálat irányításának társadalmi-állami alapokra helyezése; — a fejlődés legmagasabb színvonalának megfelelő műszaki körülmények — automatizálás és számítástechnika — megvalósítása. Az átszervezés fő irányai ezeknek az elveknek alapján kerültek kialakításra.

Közülük említést érdemel a decentralizáció érdekében elhatározott olyan döntés, amely szerint a lakosság államigazgatási kiszolgálásának centrumai nem a magasabb szintű hatóságok, hanem a faluközösségi tanácsok, az elöljáróság, ill. a munkahelyeken szervezett ügyfélszolgálati irodák. Ennek érdekében bővíteni kívánják a lakosság ingyenes jogszolgálatát még az ügyvédi kollektívák esetében is, széles körben kívánják bevezetni a készpénz nélküli, átutalási betéteken nyugvó, csekkel való fizetések rendszerét, káderátcsoportosítást kívánnak végrehajtani.

Vezérelvként hangsúlyozzák az alapelvek az ügyfélszolgálatnak hivatalból, az ügyfelek személyes megjelenése nélkül történő funkcionálását mind a tanácsoknál, mind a munkahe-

lyeken. Elég az ügyfél személyes vagy írásbeli bejelentése, kérése. E célból mindezeken a helyeken 1984 végéig létre kell hozni a speciális ügyfélszolgálati irodákat, ahol az ügyfelek bármilyen természetű hivatalos ügyét elintézik majd. A kisebb lakóhelyi vagy munkahelyi egységekben elég, ha az elöljáró vagy a titkár, ill. a vállalati jogász látja el ezt a funkciót.

Ezek az ügyfélszolgálati irodák foglalkoznak majd a lakosság tájékoztatásával, vezetik az anyakönyvet (!) és fejlesztik saját tevékenységüket, gondoskodnak a többi szervvel és rendszerrel való integráció megvalósításáról.

Ezt a tevékenységet a Társadalmi Információ egységes rendszerének Bizottsága koordinálja és ellenőrzi. E szerv normatív aktusai kötelező erejűek a többi főhatóságra és hatóságra.

Az alapelvek kilátásba helyezik az ügyfélszolgálati tevékenység normázását, valamint az alkalmazottak anyagi és erkölcsi ösztönzését a jó munkára. Tervezik az állampolgári észrevételek és panaszok azonnali orvoslásának megszervezését is.

Az egész átszervezés két ütemben kerül majd megvalósításra: 1990 végéig — első ütemként — a gépesítés-automatizálás bázisának megteremtésére, az ügyfélszolgálati irodák minimális technikai-anyagi feltételeinek megteremtésére, az irodagépek szervizellátására, a kartotékrendszerek tökéletesítésére, a telekkönyv és a településrendezés aktualizálására kerülne sor, majd 1995 végéig a második ütemben az egyes egységek teljes gépesítésével a számítógépes rendszer koordinálását tervezik. Mindennek anyagi fedezetét az ország teljesítőképességének fokozása jelenti, s a szükséges géppark felszerelését hazai, valamint szocialista importból származó gyártmányok felhasználásával tervezik.

Az ügyfélszolgálat Egységes funkcionális rendszeréhez szükséges jogalkotási tevékenység határideje 1985 vége. *(Dr. Veszt. 1984. III. 9-i 20. sz.).*

Befejezésül megemlítjük a bolgár államhatalom kegyelmi elhatározását, amely az 1984. V. 30-i *amnesztiatörvényben* került kihirdetésre. Az amnesztia kiterjed a 3 évig terjedő szabadságvesztés büntetéssel fenyegetett szándékos, valamint a maximálisan 5 éves büntetési tételű gondatlan bűncselekmények elkövetőire. A törvény külön rendelkezéseket tartalmaz a fiatalkorú, továbbá a visszaeső elkövetők tekintetében. *(Dr. Veszt. 1984. VI. 1-i 43. sz.)*

Trócsányi László

Csehszlovák Szocialista Köztársaság

Az 1984. év első felében kibocsátott jelentősebb jogszabályok csaknem kivétel nélkül *közigazgatási vonatkozásúak.*

Az *energiaügyi igazgatás* területén fontos jogszabály a nukleáris berendezések állami biztonsági felügyeletéről szóló 28/1984. Sbírka Zákonů (a továbbiakban Sb.), sz. törvény, amelynek célja a környezet, az emberek egészsége és biztonsága veszélyeztetésének megakadályozása. A nukleáris berendezések biztonságáért felelős elsősorban az a szervezet, amely építését annak átvételéig végzi, továbbá az a szervezet, amely a berendezést üzemelteti, végül az a szervezet, amely az üzemeltetéséhez szükséges anyagot biztosítja. Meghatározza a törvény a Csehszlovák Atomenergia Bizottság hatáskörét és feladatait, a berendezések ellenőrzésének szervezeti és működési szabályait, továbbá az egyes szerveknek és szervezeteknek a nukleáris berendezésekkel kapcsolatos kötelezettségeit. Végül az Atomenergia Bizottság bírságolási jogkörét szabályozza.

A közlekedésügyi igazgatás körébe tartozik a *közúti közlekedési járművek üzemeltetési feltételeiről* szóló 41/1984. Sb. sz. szövetségi közlekedésügyi minisztérium hirdetménye, amely átfogóan szabályozza a gépjárművek forgalmi engedélyének előfeltételeit. Abból indul ki, hogy közutakon csak olyan járművek használhatók, amelyek szerkezetüknél, kivitelezésüknél és műszaki állapotuknál fogva a biztonságos és folyamatos üzemeltetés kívánalmainak eleget tesznek, nem veszélyeztetik személyek biztonságát és egészségét, nem szennyezik, nem károsítják a közlekedési útvonalakat és a megengedett mértéken felül nem okoznak környezeti ártalmat. A hirdetmény minden gépjárműre vonatkozik a fegyveres erők járműveinek kivételével.

A 27/1984. Sb. sz. szövetségi törvény a 35/1961. Sb. sz. útügyi törvény módosításáról és kiegészítéséről több irányú változást eredményezett, így bevezette a „közúti igazgatási szerv" fogalmát, külön útügyi, építésügyi hivatalokat hívott életre, újólag szabályozta az állami szakfelügyeletet, a közutak használatát, megállapította az útfenntartók kötelezettségeit és azok felelősségét, az utak védelmét, az útépítési engedélyezési eljárást, a jogszabály megszegésének esetére kiszabható szankciókat. A közúti törvény végrehajtásáról a szövetségi közlekedésügyi minisztérium 35/1984. Sb. sz. hirdetménye rendelkezik. Az útügyi törvényt — módosításaira figyelemmel — 55/1984. Sb. sz. alatt egységes szerkezetben is közzétették.

A művelődésügyi igazgatási jogszabályok sorában a 29/1984. Sb. sz. *iskolaügyi törvény* az alapfokú és középiskolák rendszerét fekteti le. Az alapfokú és középfokú iskolák rendszeréhez tartozik az alapfokú iskola, középfokú szakmunkásképző iskola, gimnázium, szakközépiskola és a különös gondoskodást igénylő ifjúság iskolái. A nevelés és képzés cseh vagy szlovák nyelven történik. A magyar, német, lengyel és ukrán (ruszin) nemzetiségű állampolgárok részére nemzeti fejlődésük érdekeinek megfelelően a művelődéshez való jogot anyanyelvükön biztosítják. A törvény értelmében az 1984—85-ös tanévtől kezdve bevezetik a tízéves tankötelezettséget, amely a nyolcéves alapfokú iskolára és a középiskola első két évfolyamára terjed ki. A fiatalok nagy része még további két éven át folytathatja tanulmányait a középiskolákban és érettségit szerezhet.

Az új nyolcéves alapfokú iskola már nem jelent végzettséget, mint eddig, műveltségi fokot sem, csak műveltségi alapot. A műveltség első fokává a középfokú végzettség válik, amelyet a tanulók az alapfokú iskolának és a középiskola első két évfolyamának elvégzésével szereznek meg. A műveltség magasabb foka a teljes középfokú végzettség lesz, gimnáziumokban, szakközépiskolákban vagy középfokú szakmunkásképző iskolákban szerzett érettségivel.

Egységes szerkezetben bocsátottak ki továbbá néhány fontosabb jogszabályt ezen a területen. Ezek: a Cseh Nemzeti Tanács törvénye az *állami iskolaügyi igazgatásról* (48/1984. Sb. sz.), a Cseh Nemzeti Tanács törvénye az *iskolai intézményekről* (49/1984. Sb.), a Szlovák Nemzeti Tanács törvénye az *állami iskolaügyi igazgatásról* (50/1984. Sb.) és a Szlovák Nemzeti Tanács törvénye az *iskolai intézményekről* (51/1984. Sb. sz.). Az egységes szerkezetbe foglalást, különösen a 31/1984. Sb. és 32/1984. Sb. sz. módosító törvények tették szükségessé. Az iskolai intézmények az alapfokú és középfokú iskolák munkáját egészítik ki sajátos szükségleteknek megfelelően.

A *belügyi igazgatás* körében a szövetségi belügyminiszter 3/1984. Sb. sz. hirdetménye a *Közbiztonsági Kisegítő Őrségről* az állampolgárokat kívánja

bekapcsolni a közbiztonsági feladatok ellátásába. Megállapítja a Közbiztonsági Kisegítő Őrségnél a tagsági viszony keletkezésének és megszűnésének módozatait, továbbá az őrség tagjainak jogait és kötelezettségeit. A szolgálat ellátásáért díjazás is adható.

A *szociálisügyi igazgatás* fejlesztését elsősorban két társadalombiztosítási törvény szolgálja. A *társadalombiztosítási törvény módosításáról* szóló 56/1984. Sb. sz. szövetségi törvény úgy rendelkezik, hogy a 18. évnél fiatalabb, csökkent munkaképességű személyek részére az általános iskola elvégzése után biztosítani kell az adottságaiknak megfelelő szakma megválasztását, az abban történő elméleti és gyakorlati képzést, majd a tanulmányok befejezése után elhelyezésüket elsősorban a nemzeti bizottságok támogatásával.

Az 57/1984. Sb. sz. szövetségi törvény a *dolgozók betegségi biztosításáról szóló jogszabályok módosításáról* ugyancsak a fiatalkorúakról történő fokozott gondoskodást kívánta előmozdítani, amennyiben többek között úgy rendelkezik, hogy a kötelező iskolai tanulmányok befejezése után — legfeljebb 26. éves koráig — ellátatlannak kell tekinteni azt a személyt, aki jövő foglalkozásának elsajátítása végett tanulmányokat vagy gyakorlatot folytat, vagy nem tud ilyen tanulmányokat vagy gyakorlatot folytatni betegség vagy tartósan kedvezőtlen egészségi állapot folytán, vagy az ilyen tanulmányok, illetve gyakorlatok egészségi állapotát tartósan veszélyeztetnék.

A fiatalkorúak érdekeinek fokozott védelme érdekében került sor a *nevelőszülői gondoskodásról* szóló 50/1973. Sb. sz. törvény módosítására is az 58/1984. Sb. sz. szövetségi törvénnyel, amely úgy rendelkezik, hogy a kormány a gyermekekről való társadalmi gondoskodással összhangban a gyermek és a nevelőszülő részére a törvény szerint járó összegeket felemelheti.

Ijjas István

Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság

1984. első felében Jugoszláviában 30 szövetségi törvényt hirdettek ki. Ezek többsége gazdasági jellegű.

Az *államigazgatási jog* területén figyelmet érdemel az állambiztonsági rendszer alapjairól szóló törvény (Službeni List SFRJ — továbbiakban Jhl. 1984. 15. szám), amely megállapítja a Föderáció alkotmányával meghatározott rend védelmi rendszerének alapjait, az állambiztonsági szolgálati tevékenység biztosítását, s az ezt ellátó szervek működésének összeegyeztetését. Előírja a polgárok és szervezetek kötelességeit az államrend aláásására és bomlasztására irányuló tevékenységek leleplezése és meghiúsítása terén. Az állambiztonsági ügyeket a Szövetségi Belügyi Titkárság, s a köztársasági és tartományi belügyi szervek, valamint meghatározott közigazgatási szervek intézik. A működésük feletti felügyelet az Állambiztonsági Szolgálatot Ellenőrző Bizottság feladata. A törvény felhatalmazza az állambiztonsági teendőket ellátó szövetségi vezető szerv tisztségviselőjét, hogy ha az állambiztonság érdekében szükséges, olyan intézkedések foganatosítását rendelje el, amelyek a levéltitok és más érintkezési formák titkossága sérthetetlenségének elvétől eltérnek.

A Szövetségi Végrehajtó Tanács ügyrendje (Jhl. 1984. 7. szám) meghatározza a Tanács elnökének, alelnökének és főtitkárának, tagjainak munkakörét, a Tanács szervezetét, bizottságainak feladatait, eljárásukat.

A szövetségi közigazgatási illetékekről szóló új törvény (Jhl. 1984. 20. szám) jelentősen emeli az eddigi illetékeket.

Általános jelentőségű a mértékegységekről és mértékekről szóló törvény (Jhl. 1984. 9. szám), amely szerint a Nemzetközi Mértékrendszer, s ezen törvény által meghatározott, és a tizedes mértékegységek használhatók. A vonatkozó teendők ellátását a törvény külön szövetségi intézetre bízza.

Figyelemre méltó a veszélyes anyagok szállításáról szóló törvény (Jhl. 1984. 20. szám), mely tételesen felsorolja a tárgyi anyagfajokat, szállításuk módját, a vonatkozó biztonsági előírásokat, s ezek megsértését szigorúan bünteti.

Adott esetekben számunkra is szükséges lehet a közokiratoknak, aláírásnak, kéziratoknak és másolatoknak a JSZSZK külföldi diplomáciai-konzuláris képviseleteinél történő hitelesítéséről szóló szabályzat (Jhl. 1984. 31. szám), amely rendelkezik az ujjlenyomat és fénymásolat hitelesítéséről is.

A *pénzügyi jogi* törvények közül figyelmet érdemel vonatkozásunkban is a devizaügyletekről és a külfölddel való hitelviszonyokról szóló törvény (Jhl. 1984. 17. sz.), mely az ország egységes devizarendszeréből és a jugoszláv piac egységéből indul ki, s a devizarendszerben a jogok és kötelességek alaphordozójává a társultmunka-szervezetek dolgozóit teszi. Külön fejezet szól a dinárárfolyam és árfolyampolitika, az egységes devizapiac, a deviza szerzés és efölötti rendelkezés, az aranyforgalom, dinár, deviza és értékpapír kivitel, behozatal, külföldi fizetésforgalom, s a hitelviszonyok szabályozásáról.

Kiegészítették és módosították a hitel- és bankrendszer alapjairól szóló törvényt (Jhl. 1984. 9. szám), majd közzé tették ennek az immár többször módosított törvénynek egységes szövegét (Jhl. 1984. 32. szám). A jogszabály szerint bankszervezetbe társulás önigazgatási megegyezéssel jön létre. Bankszervezetek a belső bankok, alapbankok és társult bankok, különleges pénzügyi szervezetek és takarékhitel szervezetek. Ezek mindegyikét, s a hitelrendszert is részletesen szabályozza a törvény.

A Föderációnak a Jugoszláv Nemzeti Bank és meghatározott más jugoszláv bankszervezetek mint kötelezettek, valamint a jogosultak képviselői és a hitelező külföldi kereskedelmi bankok közötti újrafinanszírozási szerződésből eredő kötelezettségek teljesítéséért való kötelezettségvállalásáról szóló törvény (Jhl. 1984. 29. szám) meghatározza a vonatkozó legmagasabb összeget azzal, hogy amennyiben a kezesség folytán a Föderáció teljesíteni kényszerül, az adott összeget a köztársaságok és autonóm tartományok kötelesek ennek megtéríteni.

Két törvénnyel módosították és kiegészítették a vámtörvényt (Jhl. 1984. 7. szám), s többek között a Szövetségi Végrehajtó Tanács felhatalmazást kapott arra, hogy amennyiben külpiacon olyan változások következnek be, amelyek miatt a belföldi piacon bekövetkezhető romlás gyors megakadályozása válik szükségessé, módosíthatja, illetve eltörölheti a hatályos vámtételeket.

A *gazdasági jog* területén figyelmet érdemel a forgóeszközök biztosításáról szóló törvény (Jhl. 1984. 26. szám), amely részletesen meghatározza a forgóeszközök fajait, fogalmát, forrásaikat, biztosításukat, figyelemmel kísérésüket (e körben jelentős szereppel bír a társadalmi könyvviteli szolgálat). A törvény megsértése miatt igen szigorú pénzbüntetéseket ír elő.

Az árrendszer alapjairól és a társadalmi árellenőrzésről szóló törvény kiegészítése (Jhl. 1984. 21. szám) szerint átmenetileg a termékárak és szolgáltatási díjak képzésének feltételeit és módját az illetékes köztársasági és tar-

tományi szervekkel egyetértésben a Szövetségi Végrehajtó Tanács írja elő.

A szövetségi árutartalékok pénzeszközök forrásainak megállapításáról szóló törvény (Jhl. 1984. 22. szám) szerint a Föderáció költségvetésében meghatározott összegek, s egyéb tételesen felsorolt eszközök mellett a Szövetségi Képviselőház erre a célra egyéb forrásokat is kijelölhet.

Külön törvény szól a szövetségi ipari termék árutartalékok pénzelését szolgáló eszközök biztosításáról (Jhl. 1984. 30. szám), melynek alapján a Szövetség a Jugoszláv Nemzeti Banktól e rendeltetéssel hosszú lejáratú hitelt vesz fel.

Az ország gazdasági helyzetével függ össze a személyi jövedelmek kifizetésére szolgáló társadalmi eszközök feletti rendelkezés részbeni ideiglenes tilalmáról szóló törvény (Jhl. 1984. 20. szám), amely azokat a társadalmi eszközöket használókat érinti, amelyek nem teljesítik esedékes kötelezettségeiket.

Ugyancsak gazdasági okok indítékai a társultmunka-szervezetek ügyvitelének alapjairól az áru- és szolgáltatás forgalom terén, és azon intézkedések rendszeréről, amelyekkel meg kell akadályozni a jugoszláv piac egységének megbontását ezen a területen, szóló törvény módosításának és kiegészítésének (Jhl. 1984. 20. szám), amely kiterjeszti az ilyen jellegűnek tekintendő cselekmények körét, szigorítja a kapcsolatos gazdasági vétségek büntetését, s a felelősökre kiszabható jogkövetkezményeket.

Szigorításokat tartalmaz a vonatkozó területen a tartalékeszközökről szóló törvény módosításáról és kiegészítéséről (Jhl. 1984. 22. szám), valamint a meghatározott külföldi áruhitelek felvételéről szóló törvényt módosító és kiegészítő törvény (Jhl. 1984. 22. szám) is.

Módosították és kiegészítették a társultmunka-szervezetek szanálásáról és megszűnéséről szóló törvényt is (Jhl. 1984. 20. szám), s szigorították a felelősségre vonást a csődöt okozó magatartások, mulasztások miatt.

A Jugoszláv Nemzeti Bankról s a köztársaságok és autonóm tartományok nemzeti bankjainak egységes monetáris ügyviteléről szóló törvényt módosító és kiegészítő törvény (Jhl. 1984. 26. szám) a pénz- és hitelmozgásoknak, s a külfölddel való gazdasági viszonyoknak figyelemmel kísérésére, vonatkozó adatok gyűjtésére, feldolgozására, kimutatására és közlésére külön tájékoztatási rendszert hoz létre.

Sprém István

Lengyel Népköztársaság

A Lengyel Népköztársaság 1984. I. félévi jogalkotásában több — a jogrendszer alapintézményeit érintő — figyelemre méltó jogszabály szerepel.

Az *államjog* területét több alapvető rendelkezés is érinti, így törvény szabályozza a nemzeti tanácsokkal kapcsolatos választási eljárást (Dziennik Ustaw PRL. — a továbbiakban DzU. — 1984. 8. sz. 32. t.), és törvény jelent meg a nemzeti tanácsok rendszerére, valamint a helyi önigazgatásra vonatkozó szabályok módosításáról is. (DzU. 1984. 21. sz. 100. t.) A nemzeti tanácsokat érintette ezen kívül a városi és kerületi nemzeti tanácsok feladatkörének elhatárolását szabályozó alapelvekről és a vajdasági nemzeti tanácsok által az alapfokú nemzeti tanácsokra átruházott feladatkörök meghatározásáról szóló államtanácsi határozat (Monitor Polski — a továbbiakban M. P. — 1984. 12. sz. 81. t.), a nemzeti tanácsok elnökeinek napidíjáról, szabadságáról és tiszteletdíjáról kiadott államtanácsi határozat (M. P. 1984. 12. sz. 82. t.), valamint a vajdasági hivatalos lapok kiadásának és terjesztésének alapelveiről és módjáról intézkedő minisztertanácsi határozat. (M. P. 1984. 12. sz. 85. t.)

Itt említendő meg az a Szejmhatározat, amely a Lengyel Népköztársaság Szejmje működési szabályzatának módosításáról rendelkezik. (P. M. 1984. 10. sz. 65. t.)

Az *államigazgatási jog* vonatkozásában elsősorban az egyes igazgatási szakterületeket érintő törvények érdemelnek említést, így az energiagazdálkodásról (DzU. 1984. 21. sz. 96. t.), a népességnyilvántartásról és a személyi igazolványról (DzU. 1984. 26. sz. 132. t.), a kultúra terjesztéséről és a közművelődési dolgozók jogairól és kötelezettségeiről (DzU. 1984. 26. sz. 129. t.), valamint a sajtójogról szóló törvény. (DzU. 1984. 5. sz. 24. t.)

Külön is figyelmet érdemel az a minisztertanácsi határozat, amely a Törvényhozási Tanács létrehozásáról intézkedik (M. P. 1984. 10. sz. 66. t.). A határozat kimondja, hogy a Minisztertanács elnöke mellett Törvényhozási Tanács működik, amely a jogrendszer egészét érintő alapvető javaslatok és törvénytervezetek, a jogalkotási kormányprogramok, valamint a jogrend helyzetének és a jogalkalmazás értékelésének vonatkozásában tanácsadó, véleményező szerepet tölt be. A Tanács tagjait a jogtudomány és a joggyakorlat kiemelkedő képviselői közül a Minisztertanács elnöke nevezi ki hároméves időtartamra. A Tanács munkájában felkérésre részt vesz a Legfelsőbb Bíróság elnöke, a legfőbb ügyész, a Közigazgatási Főtörvényszék elnöke, valamint hivatalból a közigazgatási és területgazdálkodási miniszter, a pénzügyminiszter, az igazságügyminiszter, a belügyminiszter és a külügyminiszter, a Minisztertanács Hivatalának vezetője, illetve az Állami Gazdasági Döntőbizottság elnöke.

Az igazságügyminiszter rendelettel szabályozta a tárcaszintű jogszabályok nyilvántartásának alapelveit és módját (M. P. 1984. 11. sz. 80. t.), a Minisztertanács pedig rendelkezett a helyi államigazgatási szervek hivatalainak szervezeti és működési alapelveiről (DzU. 1984. 25. sz. 124. t.), a helyi államigazgatási szervek jogszabályalkotási felhatalmazásáról (DzU. 1984. 25. sz. 126. t.), valamint a rendőrség és a hadsereg egységeinek állambiztonsági és közrendvédelmi célra történő felhasználásáról. (DzU. 1984. 27. sz. 137. t.)

A *pénzügyi jog* területén néhány pénzügyminiszteri rendelet érdemel említést, így a devizaellenőrzést (DzU. 1984. 15. sz. 70. t.), a határon történő és a postai devizaellenőrzés alapelveit (DzU. 1984. 15. sz. 71. t.), valamint a külkereskedelmi devizaellenőrzés terjedelmét és módját szabályozó rendelkezés. (DzU. 1984. 15. sz. 72. t)

A *polgári jogot* két törvény megjelenése érintette. Kiadásra került az alapítványokról szóló (DzU. 1984. 21. sz. 97. t.), valamint a szabadalmi törvény módosításáról kiadott törvény. (DzU. 1984. 26. sz. 130. t.)

A *büntetőjog* vonatkozásában a pénzügyi büntetőjogi törvény módosításáról szóló törvény érdemel említést. (DzU. 1984. 22. sz. 102. t.)

A *munkajogot* az üzemi jutalmazási rendszer kialakításának alapelveiről szóló törvény érintette. (DzU. 1984. 5. sz. 25. t.)

Alth Guidó

Német Demokratikus Köztársaság

A magasabb szintű jogszabályok ismertetését — amelyek *1984. első félévében* jelentek meg — azzal a megállapítással kezdhetjük, hogy rendkívül kevés, mindössze három törvény került ebben a periódusban elfogadásra, de ugyanakkor jó néhány államtanácsi, illetve minisztertanácsi határozat-

tal és minisztertanácsi rendelettel találkozhatunk a Hivatalos Lap 1—18. számában.

Az *államjog* területéről csupán a járási, városi, város kerületi és községi tanácsi választásokkal kapcsolatos államtanácsi határozatokat kell megemlíteni (Gesetzblatt der DDR Teil I. — továbbiakban GDDR I. 1984. 6. sz.), amelyek az 1984. V. 6-án tartott választások lebonyolítása céljából szabályozták a választási bizottság összetételét és meghatározták az egyes tanácsok számszerű összetételét. Ugyanakkor került sor a járásbírósági elnökök, bírák és népi ülnökök, valamint a területi társadalmi döntőbizottsági tagok választására is, amelyre választási rendtartás is megjelent.

Kétségtelenül a legbővebb anyaggal az *igazgatási jog* vonatkozásában találkozunk. Itt elsőként a szabálysértések leküzdéséről szóló minisztertanácsi rendeletet (GDDR I. 1984. 14. sz.) említjük, amely az 1968-ban elfogadott törvény végrehajtását preciziroza. Három fejezete az államrend, a közrend és közbiztonság, valamint a gazdaságirányítási szabályok elleni vétségekre vonatkozik. A vadászati törvény és öt végrehajtási utasítása, többek között a vadászati társaságokról, az állami vadászterületekről, a kilőhető állatokról, a kíméleti időkről, a vadgazdálkodásról és a vadászvizsga feltételeiről (GDDR I. 1984. 18. sz.) szól. Az állattartást érinti a 17 §-ból álló és a takarmánytartalékok feltárásáról szóló minisztertanácsi rendelet is, amelynek függeléke tizennégy pontban foglalja össze azokat az anyagokat, hulladékokat, melléktermékeket, amelyek ebből a szempontból szóba jöhetnek (GDDR I. 1984. 10. sz.). Az egészségügy problémáit boncolgatják a gyógyszertárügy feladatairól, irányításáról és szervezetéről (GDDR I. 1984. 10. sz.), továbbá a vállalati üdülési létesítmények tervezéséről és hasznosításáról szóló minisztertanácsi rendeletek (GDDR I. 1984. 11. sz.). És itt említendők azok a szociálpolitikai kérdésekre vonatkozó jogszabályok is, amelyek a három- és többgyermekes dolgozó anyák segítéséről intézkednek megbetegedett gyermekeik ápolása esetén, valamint a fiatal házasoknak kedvező feltételekkel nyújtandó hitelekről szóló minisztertanácsi rendelet (GDDR I. 1984. 16. sz.).

E szociálpolitikai kérdések után nézzük melyek és miről szólnak azok a jogszabályok, amelyek *polgári jogi* kérdéseket érintenek. Elöljáróban két törvényt említünk: az egyik az építkezések számára rendelkezésre bocsátandó területekről, a másik pedig az ezekért járó kártalanítás kérdéseiről intézkedett; mindkettőhöz végrehajtási rendelet is megjelent a Hivatalos Lap (GDDR I. 1984. 17. sz.) ugyanazon számában. Fontos jogszabálynak tekinthető a szabványokról szóló minisztertanácsi rendelet (GDDR I. 1984. 12. sz.), és ez nemcsak a szabványok fajtáit, hanem a Szabvány-, Mérték- és Minőségellenőrző Hivatal feladatait is rögzíti. A szállítás területéről ugyancsak két minisztertanácsi rendeletet kell említenünk, mindkettő az év elején jelent meg, az egyik az ipari és nyersanyagok, valamint alkatrészek szállításának feltételeiről (GDDR I. 1984. 2. sz.); a másik pedig a közforgalmi eszközökkel történő személyszállítás irányításáról és lebonyolításáról (GDDR I. 1974. 4. sz.) szól.

A szűkre szabott terjedelem miatt az anyagok részletesebb ismertetésére sajnos nincs lehetőségünk, de akit az egyes itt említett jogszabályok tartalma vagy az alacsonyabb szinten kibocsátottak is részletesebben érdekelnek, annak ajánlható, hogy a „Neue Justiz" c. folyóirat vonatkozó számaiban (1984. évi 5. és 1984. 8. sz.) utánanézhet.

Lázár Miklós

Románia Szocialista Köztársaság

Románia Szocialista Köztársaságban az 1984. év első félévében főleg az államigazgatási jog terén több jelentősebb jogszabályt alkottak.

Az *államigazgatási jog* területén alkotott új jogszabály a közúti közlekedésről szóló 328/1966. sz. törvényerejű rendelet módosításáról szóló 214/1984. sz. törvényerejű rendelet, valamint az ehhez kapcsolódó 114/1984. minisztertanácsi határozat, amely megfelelő módosításokat vezetett keresztül a közúti közlekedésről és a kapcsolatos kihágásokról szóló 772/1966. sz. minisztertanácsi határozaton. A módosító jogszabály rendelkezése folytán a közúti közlekedésről szóló e jogszabályokat a módosításokkal egységes szövegezésben újból közzétették a Buletinul Oficialnak (a továbbiakban Bul. Of.) ugyanebben, 1984. évi 49. számában. A legújabb módosítás — amely a 10. szakaszt érinti — megállapítja a közúti közlekedésben használt jelzési módokat és jelzőket. A 11. szakasz kimondja, hogy a közúton közlekedő személynek igazodnia kell a forgalmi szabályokhoz, minden közúti jelzési eszköz jelentéséhez, a közúti közlekedési rendőr és a járművezetők jelzéseihez. A közlekedési rendőr jelzései és intézkedései elsőbbséget élveznek más jelzésekkel és a forgalmi szabályokkal szemben.

Ebben az időszakban alkották meg a Duna—Fekete-tenger csatorna hajózási rendjéről szóló 1984. évi 1. sz. törvényt. (Közzétették a Bul. Of. 1984. évi 27. számában.) A törvény kimondja a csatorna nemzeti jellegét és a román szuverenitás érvényesülését. Az áthaladásért és a szolgáltatásokért díjakat kell fizetni. A törvény néhány általános rendelkezést tartalmaz a hajózási szabályok betartása és bizonyos szolgáltatások igénybevétele és bérelhetősége tekintetében.

A tárgyalt időszakban módosították a 91/1984. sz. törvényerejű rendelettel a 250/1981. sz. törvényerejű rendeletet. A jogszabály a más államokban bejegyzett, a nemzetközi forgalomban Románia területén keresztül árut szállító járművek úthasználati rendjét állapítja meg. (Közzétették a Bul. Of. 1984. évi 20. számában.) Ugyanebben az időszakban alkották meg a nemzetközi szállítási tevékenység megjavítását célzó intézkedésekről szóló 143/1984. sz. törvényerejű rendeletet. (Közzétették a Bul. Of. 1984. évi 35. számában.)

Jelentős jogszabályként meg kell említeni a külkereskedelmi tevékenység megjavításáról szóló 136/1984. sz. törvényerejű rendeletet. (Közzétették a Bul. Of. 1984. évi 33. számában a 19 mellékletével együtt.) Ez a jogszabály a külkereskedelmi tevékenységről szóló, többször módosított 276/1979. sz. törvényerejű rendeleten vezet keresztül bizonyos módosításokat. Többek között kimondja, hogy a külkereskedelmi tevékenység és a gazdasági kooperáció folytatására feljogosított vállalatok és részlegek — függetlenül az alárendeltségüktől — a Külkereskedelmi és Gazdasági Kooperációs Minisztérium koordinálási jogkörébe tartoznak. E vállalatok és részlegek a jövőben a jóváhagyott működési körükön túlmenő export tevékenységet is folytathatnak kölcsönös szállítások esetében, vagy ha a tevékenység a megtervezett hatékonysági mutatók megvalósítását szolgálja. A jogszabály és különösen a mellékletei szervezeti rendelkezéseket tartalmaznak.

A nemzetközi turisztikai és az idegenforgalmi szerződések kötésére vo-

natkozó tevékenység megjavítására irányulnak az ebben az időben kiadott 22/1984. sz. törvényerejű rendelet intézkedései. (Közzétették a Bul. Of. 1984. évi 6. számában.) A rendelet megállapítja a Külkereskedelmi és Kooperációs Minisztérium, illetve a Turisztikai Minisztérium jogkörét és kijelöli a szóban forgó tevékenység végzésével megbízott vállalatokat.

Egységes szövegezésben újból közzétették a Bul. Of. 1984. évi 1. számában a Gazdasági-társadalmi Tevékenység Munkásellenőrzési Országos Tanácsának a szervezetéről és működéséről szóló 15/1972. sz. törvényt a módosításokkal egységes szövegezésben.

Gazdasági vonatkozásban jelentős jogszabály a 92/1984. sz. törvényerejű rendelet, amely az építési-szerelési vállalatokat arra kötelezi, hogy a munkálatok vállalkozásban történő kivitelezése tekintetében új szervezési formákat alkalmazzanak.

Az ebben az időszakban megalkotott 69/1984. sz. törvényerejű rendelet tartalmazza a növényi termékek, a 70/1984. sz. törvényerejű rendelet pedig az állatok, az állati termékek és a szárnyasok szerződéses termelésére, illetve felvásárlására vonatkozó előírásokat. (Közzétették a Bul. Of. 1984. évi 16—17. számában.)

A *pénzügyi jog* terén alkotott újabb jogszabály a 159/1984. sz. törvényerejű rendelet. Ezzel módosították és új szövegezésben közzétették a 253/1974. sz. törvényerejű rendeletet. Ez a jogszabály állapítja meg azoknak a jogait és kötelességeit, akik valutajövedelmeket realizálnak. Az ilyen jövedelemről bejelentést kell tenni a vonatkozó román követségnél, beterjesztve a jövedelmet és az azt terhelő költségeket igazoló iratokat. Azok az állampolgárok, akik eseti jövedelmet szereznek valutában (honorárium, szerzői díj stb.), kötelesek ennek egy részét letétbe helyezni, a megtakarításaikból joguk van tartós fogyasztási cikkeket vagy olyan árukat vásárolni, amelyek egyébként csak valutáért kaphatók. (Közzétették a Bul. Of. 1984. évi 40. számában.)

A *földjog* területét érintő új jogszabály a 112/1984. évi törvényerejű rendelet, amely módosítja a földalapról szóló 59/1974. sz. törvény 44. szakaszát. E szerint mezőgazdasági területet csak törvényes öröklés útján lehet szerezni, tilos e területeknek élők közötti jogügylet útján való elidegenítése. (Közzétette a Bul. Of. 1984. évi 28. számában.)

A *munkajog* területét érinti a 93/1984. sz. törvényerejű rendelet, amely szabályozza az építési-szerelési vállalkozások keretében dolgozók akkordbérét. (Közzétéve a Bul. Of. 1984. évi számban.)

B. Kállay István—Mezey Barna

Javaslatok az állam- és jogtudományi karok felvételi vizsgáihoz

Előző tanulmányunk végén[1], melyben a felvételi vizsgák néhány kérdését elemeztük, ígéretet tettünk a jelöltek képességeit a jelenleginél megítélésünk szerint jóval reálisabban értékelő felvételi-szisztéma vázolására. Természetesen ez egy elméleti, s nem is hibátlan konstrukció, melynek próbája még nem volt. Gondolatainkat azonban hosszú évek felvételi tapasztalatai, gyakorlati információi formálták.

A probléma átgondolását indokolttá tette a 120 pontos felvételi rendszer bevezetése. Az új elgondolás megvalósításában, mint minden novum bevezetésekor, jó és rossz következmények egyaránt megbújtak. Egyfelől például kétségkívül általánosabb műveltségi követelményeket támaszt a jelentkezővel szemben a gimnáziumi „hozott" pontok számításának új rendje; másfelől ugyanezen módszer nem a kiváló képességű, ámde talán csak a humán tárgyakból magasszintű tudást bizonyító (tehát az állam- és jogtudományi tanulmányokra feltehetően alkalmas) tanulóknak kedvez, hanem sokkal inkább a négy középiskolai esztendő alatt minden tananyagot egyformán tudó, s ezért a mi szempontunkból talán középszintű „magolóknak". Általánosságban el kell fogadnunk azon állítás igazát, amely feltételezi, hogy aki „mindent" tud, semmit sem tud igazán. (Pontosabban: teljesítménye ritkán rendkívüli egy-egy tárgyból. Ismerjük az új pontrendszer bevezetése előtt lefolyt vitát, melyben az új megoldás hívei főként arra hivatkoztak, hogy az egyetemre, főiskolára jelentkezők a gimnáziumban csupán a felvételi tárgyakat tanulták. Alább megpróbálunk közvetítő javaslatot megfogalmazni a két véglet között — ti. a gimnáziumi évekre, ill. a felvételikre súlyozás álláspontja mezsgyéjén). Nem feladatunk és nem is célunk az új módszer elemzése, csupán azért utalunk bizonyos nehézségekre, hogy nyomatékosan kiemelhessük: *megnőtt az egyetemi vizsgák felelőssége* a „hozott" pontokkal szemben. Hogy miért?

1. Hosszú távon várható a hozott pontok átlagos színvonalának mérséklődése a reáltárgyaknak az értékelésbe történő bekapcsolásával. Eddig a számításnál csak azt vették figyelembe, amely tárgyból a jelölt a legjobb eredményt érte el. (Ezt megfordítva: az jelentkezett a jogi karra, aki az irodalom, nyelvtan és történelem jegyeit tekintve a legjobbak között állt.) Ezentúl a számolásnál megjelennek a „lehúzó" jegyek. S persze ugyanez tapasztalható a reáltárgyakból felvételizők esetében is. Mindezekből következik, hogy

2. a jövőben a gimnáziumok „mindent tudó" eminensei közül nagyobb felelősséggel, s gondosabban kell kiválasztani a jogi tanulmányokra alkalmasabbnak tűnőket. Ellensúlyozni kell valamiképpen a jelentkezők körének ilyen értelmű felhígulását. Sok jófejű, humán érdeklődésű (ezért a történelem, társadalmi problémák, politikai kérdések iránt fogékonyabb) tanulónak kell lemondania a jelentkezésről, hiszen hozott pontjai alapján eleve esélytelen 60 pontot csomagoló osztálytársával szemben, akinek „mindenttudásából" erősen (feltehetően) nincsen határozottan kialakult érdeklődési köre. Ehhez kapcsolódik hosszú évek felvételi vizsgáinak kiérlelődött tapasztalata: a középiskolákból származó humán ismeretek színvonala kétségbeejtően lecsökkent. E tendencia folytatódása révén várható, ha a jelölt matematika — fizika (kémia) —, biológia (földrajz) tárgyakból szerzett jó eredménnyel feljavíthatja átlageredményét s reménnyel adhatja be felvételi kérelmét.

A jelzett követelménynek, tudniillik a fokozott felelősségnek, a felvételi súlyának növekedéséből eredő nagyobb jelentőségnek a jelenlegi felvételi megoldás nem felel meg. Röviden összefoglalva korábbi megállapításainkat: a történelem dolgozat kérdéseit a gimnáziumi évek során bemagolható — javarészben köztörténeti, eseménytörténeti — adatok közül választják ki; az irodalom írásbeli, legfeljebb a fogalmazáskészségről győz meg, de ezért nagy árat kell fizetni. Méltánytalanul nagy súlyt kap a meglehetősen szubjektív megítélés az összpontszám kialakításában. A mai megoldásban a szóbeli vizsga alig több az írásbeli vizs-

B. Kállay István főszerkesztő, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (Budapest).
Mezey Barna egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] Jogtudományi Közlöny, 1983. 1. sz. 30—36. old.

ga szóban történő megismétlésénél, funkciója valójában az írásbeli eredmények kisebb korrigálása vagy megerősítése.

Véljük, hogy a nagyobb hatékonyságú felvételi vizsgák modelljének kidolgozása sürgősen megoldandó, még előttünk álló feladat. Ehhez mindenekelőtt az alábbiakat kell tisztázni:

1. Milyen keretek között beszélhetünk egyáltalán speciális, jogi kari felvételiről?

2. Mit vár el a kar, s mit a szakma egy jövendő jogásztól. Milyen tulajdonságokkal (képességgel, készségekkel) rendelkezzen végzés után — s ezzel összefüggésben — milyen kezdeti érdeklődéssel már az egyetemi évek kezdetén (elismerve természetesen azt, hogy a felvételiző ismeretei és a „kész jogász" ismeretei nagyon messze esnek egymástól)?

3. Az elvárásokból adódó kérdés: miből vizsgázzon a jelölt? Ez már érinti a koncepció kérdését is, vagyis, hogy az állam- és jogtudományok tanulmányozására, később művelésére kell alkalmasnak lennie jelöltünknek, vagy csupán néhány középiskolai tárgy elsajátítását kell bizonyítania?

4. Hogyan, milyen formában történjék a vizsga? Milyen megoldások kapjanak nagyobb súlyt a kikérdezésben?

5. Milyen legyen végül a felvételi vizsga?

Véleményünk a következő:

1. Kétségtelen tény, hogy az oktatás — beleértve az alsó-, közép- és felsőfokú oktatást — többé-kevésbé egységes rendszer. E rendszer két alrendszere közötti egyik neuralgikus kapcsolódási pont a felvételi. Évek dilemmája: hogyan funkcionáljon ez az elem? S nem csupán módszertani kérdés ahogyan sokan megközelítik: tudniillik azt a kérdést vetve föl, mennyiben igazodik vagy kell(ene) igazodnia egymáshoz középiskolának és egyetemnek, főiskolának. Vannak bizonyos elvek, amelyeket több-kevesebb következetességgel el kell fogadnia mindenkinek. Ezek a következők:

— a felvételi nem „szupervizsga". Nem az a feladata, hogy az egyetem oktatási területeiből kiindulva, olyan ismereteket kérjen számon, melyeket majd a felvetteknek oktatni fognak;

— emellett nem is követelhet meg lényegesen többet, mint a gimnáziumi tananyag (egyesek szerint csak ugyanannyit). A felvételin nem szembesíthetik a jelöltet azzal, amit nem nyújtott neki a gimnázium gondolkodáskészségben, kifejezéskészségben, tudásban. Nem az a felvételi vizsga funkciója (bár mellékhatása nyilván ilyen), hogy ráébressze végzett gimnazistánkat arra, mennyire keveset tud (vagy sokat, de rosszul);

— mindezekből következően: az egyetemi kiválasztás lehetőségei tehát a szűk gimnáziumi tananyaghoz kötődnek.

Ugyanakkor azonban föl kell tennünk azt a kérdést is: ez annyit jelentene, hogy

— az azonos tananyagot feltételezve ki kellene zárni a speciális visszakérdezést a felvételi vizsgán?

— a jövendő szakma iránti érdeklődés, információs érzékenység felmérését és értékelését mellőzni kellene?

— le kellene mondani a szakmánkénti eltérő tárgyi ismereteket és módszertani különbségeket tartalmazó vizsgákról?

Meggyőződésünk, hogy nem. Valójában oly módon kell a felvételiket bonyolítani, hogy azok a gimnáziumi tananyag (de nem csak a törzsanyag!) keretein belül informálódjanak a jelöltről, a lehetőségeken belül bizonyos autonóm mozgást biztosítva az egyes szakmák felvételiztetői számára. Meggyőződésünk, hogy nem ugyanannak az elvárásnak kell megfelelnie egy bölcsészettudományi, jogtudományi karra, közgazdaságtudományi egyetemre vagy éppen tanítóképző főiskolára jelentkező, s egyaránt történelemből felvételiző jelöltnek. Legutóbb Gazsó Ferenc miniszterhelyettes fejtette ki a televízióban, hogy a gimnázium funkciója a felsőszintű tanulmányokra történő előkészítés. Anélkül hogy ezen felkészítés színvonalát tanulmányunkban érintenénk, megjegyezzük, hogy mi ezt úgy értelmezzük: a gimnáziumi oktatás bizonyos fokig „szolgálja" az egyetemit, s nem fordítva. Ezért ültünk le, s jegyeztük föl gondolatainkat arról, nézetünk szerint hogyan lehet a kettős igényt kielégíteni.

2. A joghallgatóval, jogásszal szembeni elvárások egyeztetése, egybegyűjtése erőnket meghaladó feladat, ám bizonyos kurta körképet az egymással ellentétes vélemények kuszaságából fölvázolhatunk.

A gyakorlat szakemberei, a jogalkalmazás irányítói — mint az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar fiatal oktatói 1982. évi visegrádi továbbképző tanfolyamán megfogalmazódott — elsősorban a diplomás jogásszal szemben fogalmaznak meg elvárásokat. Az egyöntetűség, az egységes követelmények kialakításának hiányára vall, hogy míg a bíró, az ügyész az egyetem gyakorlati (sokszor technikai) felkészítő tevékenységét hiányolta, addig a művelődési és az igazságügyi tárca képviselői a széles látókörű, nagy rugalmasságú, általános ismeretekkel rendelkező jogász alakját vázolták föl. A gyakorlati munkahelyek tehát konkrét, a praktikumban azonnal végzés után konvertálható ismeretet, felhasználóképességet követelnek (anélkül, hogy a joggyakorlatot lebecsülnénk) másodrangúként ítélt konstruktivitással, a jogalkalmazás elnevezéséből is kiolvasható funkciójából kiindulva. A gyakorlati szempontok vezette megközelítésből rendre kimaradt a művelt, politikus jogász képe. Márpedig az ilyen elvárást képviselő munkahelyek vannak többségben a diplomás jogászok megítélésében és foglalkoztatásában.

Nem tagadható persze az irányítás szintjén, elvi álláspontokban megjelenő igény a sokoldalúan kiművelt jogászra. Ebbe kapaszkodik a kar, amikor megpróbál eleget tenni „universitas"-jellegéből eredő feladatainak. Ezek a szempontok tehát éppen sokszínűségük miatt nem nyújthatnak segítséget a felvételi koncepciójának kimunkálásakor: az egyetem elvek s kétségek között hányódva próbálja megtelni helyét az elmélet és gyakorlat határmezsgyéjén.

Marad tehát a kari feladatok sora, amelyekkel pontról pontra meg kell birkóznia hallgatónknak. E szempontból tehát olyan jelölteket kellene fölvenni az egyetemre, aki ez akadályokat legyőzni képes. Milyen legyen eszerint a jurátus?

A jogi kar ezerszínű követelményrendszerében

— legyen rugalmas a politikai kérdések iránt, legyen járatos a napi politikában, igazodjon el társadalmunk kérdései között;

— legyen megfelelő történeti felkészültsége, hiszen különben sem megalapozott politikai értékelés, sem pedig a történeti szemlélet kreatív alkalmazása nem várható el tőle;

— legyen érzéke a (jogi? politikai? egyszerűen: közéleti?) gyakorlathoz;

— és legyen képes fejlődési íveket áttekinteni, összefüggéseket, koncepciókat felismerni;

— legyen képes memorizálásra, különben a jog — számos tanszéken megkövetelt — aprólékos elsajátítására kevés esélye van;

— legyen elvi kérdéseket megfogalmazó, átlátásra képes, konstruktív elme;

— tudjon jól fogalmazni írásban és

szóban, beszédkészsége üsse meg (vagy inkább hagyja el) az átlagos mértéket: erre szüksége van a vizsgák zömén, s majd a gyakorlati életben is;

— legyen (legalább egy kissé) érdeklődő a jog iránt, még ha tudjuk is, hogy a jelentkezők nagy része a felvételi pillanatában nem igen tudja hová jön, mit fog tanulni. S végül (talán nem túlzott elvárás)

— legyen értelmes, művelt egy kissé, olvasott egy kissé, mint az eljövendő humán értelmiségünk része.

Ezt várja a kar, az oktatók (persze mindenki, egyéniségétől függően mást-mást hangsúlyozva) a hallgatótól. Mindezekből következik a kérdés:

3. Miből felvételizzen a jelölt, milyen ismeretekről adjon számot? Kiindulópontunk az, hogy el kell végre dönteni: ragaszkodjon-e a felvételiztetés a szűken vett gimnáziumi tananyaghoz? A szokásszerű, nem jogszabályokon alapuló gyakorlat szerint „Amennyiben a középiskolában a választott szaknak megfelelő tantárgyat nem tanulta, akkor írásban magyarból, illetve történelemből kell vizsgáznia".[2] Akkor, amikor egyre nő a szakadék a középiskola és az egyetem között, helyes-e egy megcsonkított tananyag ismételt (hiszen feleltek belőle négy évig, vizsgáztak belőle az érettségin) visszakérdezéséhez ragaszkodni? Ma a felvételi teszt dolgozat, a szóbeliztető bizottság csak azt kérheti számon, ami a történelmi (irodalmi) tananyagban foglaltatott. S ráadásul ez nem a történelemkönyvekbe foglalt egész, amúgy is szűrt tananyagot, hanem csupán az ún. törzsanyagot (kb. = amiről a gimnáziumi történelemórán szó esik) tartalmazza. A gimnáziumi színvonalhoz közelít a karon az az új döntés is, mely valamennyi (nappali) szóbeliztető bizottságban gimnáziumi tanerők alkalmazását tűzte célul. Ezzel csökkent a bizottságok közötti nívókülönbség: minden bizonnyal akadt olyan jogi kari oktató, aki — mivel évente ezen az öt napon foglalkozott csupán gimnáziumi történelmi anyaggal — feltehetően még a törzsanyag (nemkívánatos) fogalmával sem volt pontosan tisztában. Nőtt tehát a jelöltek „érdekvédelme": e határozat a szóbeli vizsgákat is szorosan „hozzáköti" a tankönyvi anyaghoz, melyre a jelenlevő gimnáziumi tanár a garancia. Ugyanakkor azonban a kérdezés során csökkent a kérdező oktató mozgékonysága, szabadsága.

[2] Magyar felsőoktatási intézmények — felvételi tájékoztató. 1984. szerk.: Böhm János és Karsai Lajos. Bp. 1983. 42. old.

Javaslatunk a következő. A felvételi alkalmával két ismeretcsoport elsajátításának fokáról adjanak tanúbizonyságot a jelöltek. Egyfelől a *gimnáziumban tanultak,* másfelől alapos mérlegelést igénylő döntés keretében a középiskolai tanrend által nem biztosított ismeretek tudásáról.

3.1. Nézzük, mit célszerű számonkérni abból, amit tanulónk a négy év alatt tanul? Egyáltalán, melyek a szóba jöhető tárgyak, amelyek elsajátítása során a jog tanulmányozásához szükséges alapismereteket megszerzi a jelölt? A stúdiumok közül már eddig is felvételi tárgy volt a *történelem.* A felvételi tananyag ezt a tárgyat nem nélkülözheti, hiszen ez az egyetlen középiskolai tantárgy, amely felöleli az állami-politikai-jogi intézmények (mégha oly csonka) történetét, s a (sok helyen mellékesen kezelt „Világnézetünk alapjai" című tantárgyon kívül) marxista ideológia elvi kérdéseit legalább nagy vonalakban érinti. Ezen az ismeretcsoporton keresztül lehet leginkább kipuhatolni a jelölt fogékonyságát az állami, jogi intézmények megközelítésére, ezen át lehet lemérni a történeti látásmód kialakultságát, vagy legalábbis az erre való hajlamot. A másik, jelenleg is felvételi ismeretcsoport az irodalom területe. Ha a jogászhoz, mint humán értelmiségihez közelítünk, létjogosultsága csak részben, súlya azonban annál inkább megkérdőjelezhető. A fogalmazáskészség fölmérése elengedhetetlen, de nem a jelenlegi formában. Nemigen befolyásolja egy jó jogász képzését, tudja-e mikor és hol született Katona József, tud-e idézni a Bánk bánból, vagy egy Arany-tétel kapcsán föl tud e sorolni öt Arany-szobrot az országból. Persze az általános humán műveltségnek hozzá kell(ene) tartoznia a jogi műveltséghez, ezt azonban érzésünk s tapasztalatunk szerint ily módon kikényszeríteni nem lehet. Mellesleg műszaki értelmiségünk gimnáziumi szintű humán műveltségének növelésére talán még nagyobb szükség lenne — így az irodalom felvételi-jellege éppen a Budapesti Műszaki Egyetemen is indokolt volna. ... Véleményünk szerint az irodalom, mint tárgy a jogtudományi kari felvételikhez szükséges lehet, de a nála jóval nagyobb jelentőségű történelemhez viszonyítva kisebb súllyal kellene szerepelnie a vizsgák során. Például elegendő lenne csupán szóbelin alkalmazni. (Arról nem is beszélünk, hogy — a javító középiskolai tanárok által is elismerten — erősen szubjektív értékelést is kikapcsolná a rendszerből, ami stabilitását biztosítaná.) El tudunk képzelni egy irodalmat „pótló" felvételi dolgozatot is, például megadott történelmi téma részletes kidolgozását, akár irodalmi szemelvényekkel tűzdelten. (Az irodalomdolgozat értékelésénél amúgy sem pontozható a helyesírás vagy nyelvtani hiba — csak a tartalom.)

Hosszú ideig nagy tábora volt a *matematika* felvételi bevezetésének. Indokolták ezt hívei főként a statisztika oktatásának jelentőségével, a logikai készség felmérésének szükségességével. Néhány év óta a jogi karon is ezzel ellentétes folyamat tapasztalható: a logika kötelező oktatását megszüntették, s tanítása főkollégiumból speciális kollégiumi szintre került. Nézetünk szerint a matematika felvételi mellőzhető: kellő logikai készséggel rendelkez(het)nek enélkül is jelöltjeink; a reáltárgyak eredményei a hozott pontszámba amúgy is beleszámítanak.

A *pszichológia* stúdiumának számos híve a tárgy általános bevezetését követeli a jogi karokon; így vetődhet föl felvételiként történő alkalmazása is. Tény: a gimnáziumokban a biológia részeként tanítanak pszichológiát, kidolgozott tananyaga, tankönyve van. Problémát a számonkérés miként je jelent. Úgy érezzük, nem lehetetlen egy tesztszerű pszichológiai feladatlap összeállítása. Ebben azonban pszichológusoknak kellene közreműködniök.

Tisztában vagyunk azzal, hogy forradalmi és hirtelen változást a felvételi rendszertől nem várhatunk el. Ennek tükrében összegezzük véleményünket. A történelem — más felfogásban — képezze továbbra is gerincét a felvételi vizsgáknak, az irodalom azonban — részben — engedjen teret egyéb, az alkalmasságot jobban feltáró vizsgálódási módoknak. (A 120 pontos rendszer kívánatos megoszlására alább még visszatérünk.)

3.2. Vajon mit lehet számonkérni a jelölttől, *ami a gimnáziumi tananyaghoz nem tartozik?*

A választ fölvázolásához vegyük kiindulópontnak az 1982. és 1983. évi felvételi vizsgák eredményeit. Az összehasonlítás alapja a régi (1982) és az új (1983) 120 pontos szisztéma szembeállítása. Erre módot ad, hogy az új módszer esetében nem más minőség méréséről, hanem ugyanolyan felvételi vizsgák esetére, differenciáltabb rangsorolásról van szó. Tehát a 120 pontos értékelési módszer nem „lenyomja" az értékeket, hanem azonos értékelési zónán belül van hivatva

jobban kihangsúlyozni a különbségeket. Tehát amíg eddig egy kiváló feleletre a vizsgáztatók egy jegyet adhattak (jeles), ezentúl hárommal „osztályozhatnak": a jelölt ahhoz képest, hogy magas szintű tudása tökéletes-e vagy némi kívánnivalót hagy maga után, kaphatott 13, 14, illetőleg 15 pontot. Ha ezt összeredményre átfordítjuk, azt mondhatjuk, hogy a korábbi pontszámrendszernek ugyanúgy megtalálható a megfelelője, csak jóval differenciáltabb módon. A zónahatárok kiválasztásánál 0,5 régi pont 3 új pontnak számít.

	1982.	1983.
Jelentkezők száma	600	595
Felvehető	160	150
Ponthatár	17,5	93

Anélkül, hogy a 120 pontos modell értékelését elvégeznénk, maga (az itt helyhiány miatt nem ismertetett) felvételi eredmény-számsor néhány következtetés levonására sarkall. Az első: feltűnően *kevés a kiváló eredményt* produkálók száma. Az 1975-ben a lányoknak még csak „előfelvételis" helyet biztosító 18,5 pontot (ma 109) 1983-ban már csak 21 jelentkező érte el! Az 1982-es 17,5 pontos bekerülési szintet csupán 77 jelölt. (Összehasonlításul: ez egy évvel korábban 143, tehát a duplája volt!) Az általunk vizsgált 15 pontos küszöbhatárt (ma 87,5) a korábbi esztendőben 57-tel többen érték el, mint 1983-ban. (288, ill. 231) Pedig, mint láttuk, a „merítés", a jelentkezők száma között csupán 5 fő a különbség ... Ugyancsak föltűnő a *nívóesés*. A kénytelenségből megvont 93 pontos határ egy évvel ezelőtt még 15,5 pontnak felelt volna meg. Tehát (nem tudni mi okból: az új szisztéma miatt vagy a gimnáziumi oktatás színvonalának további intenzív hanyatlása következtében-e) az állam- és jogtudományi kar 1983 szeptemberében egy még felkészületlenebb évfolyammal volt kénytelen megkezdeni az első szemesztert.

Ha már most a fentiekhez hozzávesszünk egy újabb adatot, tovább szőhetjük következtetéseinket. A vizsgált 231 hallgatóból 1983-ban *csupán 16 tudta „túlteljesíteni" a gimnázium hozott pontszámait* a felvételik során, ami lényegesen kedvezőtlenebb adat a korábbiakhoz képest. Ez pedig egyértelműen jelzi, hogy (mivel oktalanság lenne feltételezni a történelem- és irodalomoktatás egyik évről a másikra történő hirtelen megváltozását) a jelentkezők nem annyira e két tárgy tudására, hanem az „általános műveltséget" (?) tükröző (?) hozott pontjaikra támaszkodtak. Vagyis a 120 pontos rendszerben a *történelem- és irodalomtudás kezdi jelentőségét veszíteni.* Ennek illusztrálására álljon itt egy további összehasonlító táblázat, mely az 1982. és 1983. évi felvételi TESZT (történelem) dolgozatok eredményeit veti egybe. A közös alap megtalálása itt sokkal könnyebb volt: mivel a történelem dolgozatok javítása 100 pontos rendszerben történik, csupán a tavalyi kódot kellett alkalmazni a 83-as eredményekre, hogy az elmúlt évek tükrében vizsgálhassuk az idei osztályzatokat.

A kód szerint például az 1982-es dolgozat javításakor 91% fölött teljesítő jelölt 5 (jeles) érdemjegyet kapott. Ugyanez 1983-ban 15 pontot. A 76 és 90% közötti eredmény „jó" (négyes) minősítést, egy évvel később pedig 12—13—14 pontot, s így tovább.

A történelem (TESZT) dolgozatok eredményei
(nappali és esti tagozat)

	nappali		esti	
	1982	1983	1982	1983
5 (jeles)	22	16	6	2
4 (jó)	108	92	31	4
3 (közepes)	142	117	44	30
2 (elégséges)	178	158	62	40
1 (elégtelen)	96	169(!)	79	110

S a hibák, a jellemző tévedések ugyanúgy halmozódnak, mint korábbi cikkünkben már illusztráltuk. Csak (ha lehet egyáltalán ilyen) még fokozottabban. Csupán szemléltetésül néhány válasz. Jelöltjeink közül egyesek az ókori Babilóniát a Szovjetunióhoz csatolt tartománynak tartják, híres törvényhozója Abu Dabi, illetőleg Hamm Ráby, s a szemet szemért elv szerintük leegyszerűsítve azt jelenti, hogy „a törvény előtt mindenki egyenlő". A helyesíráson, különösen az idegen szavak, nevek lejegyzésén már meg sem lepődünk. Az hogy Wat Tyler előfordul Wáttájlerkén, Watt Taylorként, sőt Wat Ty Lord néven, eltörpül a Reichstag 28 féle írásmódja mellett, amit a javítók gyűjtöttek egybe. Nem lepődhetünk meg azon, hogy a Bach rendszer egyik jelentkező szerint „egy osztrák csatlós kispolgári kisember száz éven át tartó államszervezete", hogy a provizórium a „folytonosság" és „következetlenség" mellett elő- és várószobát is jelent, s megtudhatjuk, hogy a millennium az egyik legnagyobb munkásmozgalmi ünnep.

Kénytelenek voltunk arra a következtetésre jutni, hogy a történelem, mint felvételi tárgy kezd a 60 pontos „túlsúlyos" hozott csomaggal szemben erőtlenedni, hogy *nem megfelelő* a felvételiken történő alkalmazása (legalábbis a jelenlegi módon nem) a jelöltek *alkalmasságának felmérésére.* Alábbiakban azt jegyeztük le, hogy véleményünk szerint hogyan lehetne a gimnáziumi hozott pontok erejével szemben az alkalmasság felmérésére koncentráló felvételit megszerkeszteni. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy „alkalmasságon" nem valamiféle pályaalkalmassági vizsgálat pozitív eredményeit jegyző tulajdonságcsoportot értünk; nem gondoljuk, hogy megvannak egy jogásznak azon katalógusba gyűjthető tulajdonságai, melyet már kereshetnénk 18 éveseinkben. De igenis szükség van bizonyos készségekre a szakmában, például fogalmazás- és beszédkészségre, memorizálási képességre, logikai, analizáló és kombinatív készségre, szelektálóképességre, melyek birtokában nagyobb eséllyel kezdheti meg úgy tanulmányait, mint jogi pályáját. Ennek felmérését pedig nem tartjuk lehetetlennek a felvételi vizsgák során.

Ebből a szempontból nagyon lényegesnek tartjuk azt, hogy míg egyéb fakultásokon a felvételi részét képezi olyan speciális ismerethalmaz is, melyet a gimnáziumban nem oktatnak (lásd: Btk. Könyvtár, Művészettörténet, Népművelés, Pszichológia stb. szakok), addig az állam- és jogtudományi karokra jelentkezőknek két olyan stúdium ismeretét kell bizonyítaniok, melyek közül csak az egyiknek van némi köze a később tanulandókhoz. Miért? Miért nincsen a jogi, politikai érdeklődést jobban szűrő, a készségeket alaposabban vizsgáló felvételi a jogi karokon? Nem speciális intelligencia-vagy pályaalkalmassági tesztekre gondolunk, hiszen előző tanulmányunkban elfogadtuk azt a tényt, hogy a felvételi rendszeren (különösen egy frissen végrehajtott reform után, az új periódus első szakaszában) nem lehet alapvetően változtatni. Csupán a felvételi jelenlegi szisztémájában beépített ismeretkörök visszakérdezéséről van szó. Valóban: mit lehet(ne) kérdezni a jelölttől, amit a gimnáziumban nem tanult?

Mindenekelőtt elvárható, hogy az állam- és jogtudományok iránt érdeklődő (???) jelölt legalább bizonyos fokú *politikai jártasságról* (értsd eligazodásról, kis mennyiségű információ birtoklásáról) legyen képes tanúbizonyságot tenni. Nem politikatörténe-

ti vagy elméleti témakörben, hanem a mindennapi (az átlagot talán kissé meghaladó) olvasottsággal kelle(ene) rendelkeznie. A minimális politikatörténeti ismeretanyag ugyanis részét képezi amúgy is a történelem tananyagnak.

Néhány évvel ezelőtt erre irányuló kérdéseket már építettek be a TESZT dolgozatba: érdeklődtek napi hírekben szereplő politikusok nacionáléja, politikai hovatartozása, párt-, illetve állami tisztségei iránt. Az ilyen TESZT-elemek egyértelműen tisztázzák bizonyos területen a jelentkező érdeklődési körét, azt a felvételiknél minduntalan fölvetődő gondolatot, hogy miért ide jelentkezik, mi az indítéka. (S a konkrét példánál maradva: tükrözte azt a sajnálatos tényt, hogy középiskolásaink jelentős többsége nem olvas újságot rendszeresen, a forgatott napilapok között a Népsport és az Esti Hírlap áll az élen.)

Jogi karra bekerülni kívánó jelölt esetében talán elvárható *hazánk* államszervezetének, *politikai mechanizmusának,* politikusaink (!) ismerete. Kell(ene), hogy legyen véleménye államunk helyéről a nagyvilágban, információi nemzetközi kapcsolataink aktuális eseményeiről. Hihetetlen hiányosságokat lehet tapasztalni a felvételi vizsgák idején a világpolitikában lezajló legfontosabb események terén. Ismernie kellene (legalább *Európa*) *vezető politikusait,* pártjait, a nagyobb államok államfőit, kormányfőit, az államok államformáit.

Ahogyan a politikai tájékozottságot elvárhatjuk egy jogot hivatásul választó jelentkezőtől, ugyanúgy mondhatjuk a jogra történő (nem többet: csak) odafigyelést. Vagyis? Vannak *jogi ismeretek, miket mindenkinek illik tudni,* mindennapos életünkben előforduló, állandóan jelen levő normák. Vannak olyan jogi információk, *amik után illik érdeklődni,* ha valódi a szándék s nem csak a diploma megszerzése irányába tart jelentkezőnk. Így például, ha valaki beadja kérelmét a jogi karra, talán elvárható tőle, hogy (egyszer-egyszer) megnézze a „Kék fényt", leüljön a „Jogi esetek" sugárzásakor a televízió elé, vagy az újságokból értesüljön egy-egy nagyobb port felvert ügyről. S végül — ez nem a mi ötletünk, tízegynéhány évvel ezelőtt már próbálkoztak vele a jogi karon — nem elképzelhetetlen *logikai feladványok* beépítése a felvételi tesztbe. (Legismertebb változata ennek, hogy egy bűncselekmény gyanúsítottjainak kihallgatása nyomán, azok vallomásainak összevetéséből kell megszületnie a válasznak.)

Úgy véljük, nem túlzunk, ha számonkérhetőnek tartjuk a *sajtótájékozottságot,* mondjuk például azt, hány szaklapot ismer jelöltünk (nem azok rendszeres olvasásáról van szó!); milyen lapjai vannak a pártnak, a kormánynak, társadalmi szervezeteknek.

S végül megítélésünk szerint nem lehetetlen (bár feltehetően ez a legnehezebben megvalósítható indítványunk) más karokhoz hasonlón, nálunk is megadni bizonyos — nem túl széles körű — szakirodalmat, esetleg *jogtörténeti munkát.* Ennek eredményeként a diák fogalmat alkothat arról, hová jelentkezik, mit fog tanulni. A felvételiztetők pedig azt mérhetik föl, miként képes elsajátítani a jelölt az immáron állam- és jogtudományi ismereteket.

A jelenlegi helyzetben mindezeknek beépítését a felvételi rendszerbe nem a felvételi vizsga megváltoztatásával, jelentősebb bővítésével látjuk megoldhatónak, hanem a történelem TESZT dolgozat, illetőleg a szóbeliztető bizottságok által feltett kérdések átalakításával.

4. A felvételi vizsga átalakítása — tudjuk — meglehetősen kemény fának bizonyulhat fejszénk alatt, különösen közvetlenül a reform után. Mégis fölvázoljuk elképzeléseinket, hiszen szerintünk a 120 pontos rendszer bevezetése csupán általános újjászervezése volt felvételi rendszerünknek, s egy tapodtat sem léptünk előre a speciális cél felé: a „szakmai" szelekció beépítése irányába. Vagyis a felvételi továbbra is olyan általános számonkérési forma, melyben megismétlődik a gimnáziumban már visszakérdezett és értékelt törzsanyag ismeretének nagyjából ugyanolyan szempontú ellenőrzése. Ezért nem látjuk kilátástalannak a további módosítások fontolgatásait: kizártnak véljük, hogy a minisztérium görcsösen ragaszkodna a logikátlanul egységes mundérhoz, ahhoz, hogy országunk minden egyetemén, karán, szakán ugyanolyan módszerekkel történő felvételiztetés a leghelyesebb.

Kiindulópontunk tervezgetéseinknél az volt, hogy a rövid időn belül át nem alakítható 120 pontos rendszer keretein belül próbálkozzunk a jobb jogi kari kiválasztási szisztéma kialakításával.

A jelenlegi felvételiztetés nem különböztet a vizsga egyes részeinek funkciói között. Talán a szóbeli esetében kerül(het) szóba a jelölt talpraesettségének vizsgálata; ez azonban — tekintve hogy két tárgyból tételszerű feleltetés folyik — a rendelkezésre álló 20—30 perces vizsgából fennmaradó néhány perc alatt legalábbis kétséges eredményekkel jár. A gimnáziumból hozott, általunk túlsúlyosnak tartott 60 pont pedig állítólag az általános műveltség erősítését hivatott szolgálni. Ugyanakkor hiányzik a sorból jó néhány követelmény, legfőképpen az állam- és jogtudományok iránti (ilyen szinten elvárható) érdeklődés?, alkalmasság? mérése.

Alábbiakban megpróbáljuk felvázolni azokat a funkciókat, melyek a felvételi egyes „lépcsőin" szolgálhatnák a jelölt többoldalú megismerését, helyesebb értékelését. Rendszerünket tehát a funkciók elkülönítésére alapoztuk.

a) Gimnáziumi év végi eredmények. Ezekből a jelentkező összpontszámának 50%-át megszerezheti. Mint már említettük, véleményünk az, hogy e pontösszeg sérti az egyenlő esélyek elvét. Okozza ezt a gimnáziumok színvonalából adódó különbség, s bizonyos esetekben a „duplázó" számítási mód. Ezt ellensúlyozni esetleg csak a felvételin lehet, meglehetősen kicsiny eséllyel. A kritikátlanul osztott „segélypontok támogatásával egyesek már egyetemi polgárságuk tudatában készülődhetnek szeptemberre. Aránytalan a pontfelezés azért is, mert az egyetemen szerzett 60 pont 80—90%-át is a gimnáziumi törzsanyag tudásának értékelése teszi ki. S miből keletkezik a hozott 60 pont? Két gimnáziumi esztendő 2—3 oldalas leckéinek felmondásából, esetleg az összefoglaló fejezet egy-egy feleletéből, dolgozatból. Anélkül, hogy vitatni kívánnánk pedagógusaink alkalmasságát a talentum felmérésére, a négy évi együttdolgozás alatt kialakult kép megfelelő honorálására, tudomásul kell vennünk, hogy félévente 2—3, maximum 4 feleletjegy által kialakult érdemjegy nem a diák átfogó, általános tudását jellemzi, hanem a rövid tananyagok ismeretét. Ott pedig nyilvánvalóan nem az összefüggéslátás, hanem a tényanyagismeret dominál. A felvételi rendszer ezt a tudást jutalmazza 60 + 30 ponttal. (A 30 ez esetben a felvételi történelem- és irodalomdolgozat, amelyekben ugyanabból a törzsanyagból, hasonlóan *aprólékos formában* kérdezik vissza a hallgató ismereteit.) Így mindössze 30 pont áll a felvételiztető bizottság rendelkezésére, hogy az átfogó tudást + alkalmasságot + előadókészséget + talpraesettséget, fellépést + szakmai érdeklődést és ismereteket értékelje.

b) Sajnálatos módon — számunkra teljesen értelmetlen és érthetetlen okból — jó néhány éve kimaradt az értékelésből az *érettségi eredmény*. Két okból hiányoljuk a matúra jegyeinek beszámítását. Egyfelől ez az a vizsgaforma, mely a gimnáziumi tananyag *átfogó tudást* igénylő elsajátítását kérte-kéri számon, tehát a törzsanyagot, majdnem optimális feltételek mellett. Saját iskolájának ismert körülményei között, saját osztálytársaival együtt, saját tanárai ellenőrzése mellett; az érettségi bizottság jelenléte által többnyire az elfogultság, a beskatulyázottság is háttérbe szorul. Itt lehet „javítani", de rontani is. Másfelől az úgynevezett általános műveltség felmérésére jóval alkalmasabbnak látszik a humán és reál tananyagot amúgy is egyaránt felölelő érettségi, mint kizárólag a hosszú évek feleletei által körvonalazott átlagjegy. (Utóbbi talán a „szorgalom" mérésére szolgálhat.) Nem azt állítjuk, hogy az évközi munka számonkérésére, s annak beszámítására nincs szükség, de véleményünk szerint meg kell adni az esélyt mindenkinek arra, hogy 18 évesen korrigálhassa azt, amit 15 esztendős fejjel elrontott, amit nem látott át. Márpedig ezt a kizárólagosan a feleltetésből eredő év végi jegyekre alapított 60 pont lehetetlenné teszi.

c) Mint mondtuk, a jelenlegi módszerből hiányzik *a „szakmai" szelektálóképesség* mérlegelése. Nem csupán általános válogatásról van szó, hanem az állami-politikai-jogi intézmények megkülönböztetett elsajátításáról. A mai *történelem TESZT-dolgozat* csupán a történelem törzsanyag általános visszakérdezését szolgálja (vagy ha úgy tetszik: újravisszakérdezését.) Tapasztalataink szerint a TESZT olyanfajta átalakítása lenne célszerű, mely a gimnáziumi tananyaghoz ragaszkodva, az abban fellelhető ismeretanyagot politikai-jogi-államtörténeti kérdéscsoportokba sűrítve kérdezné vissza, s így ellenőrizné a jelölt kiválasztóképességét. A tudás bázisa tehát nem változna, csupán az ellenőrzés módszere lenne más a középiskolai stílusú kérdezéshez képest. A tankönyvek alapos elemzése nyomán jutottunk arra a következtetésre, hogy azok bőven tartalmaznak idevágó ismeretanyagot.

d) Szóltunk már az irodalom írásbeli dolgozat funkciótlanságáról, sőt szubjektív megítéltetése miatt kérdéses helyéről is. A helyes út szerintünk az lenne — s ennek a felvételiztetésben részt vevő középiskolai tanárok sem vetettek ellent —, ha az írásbeli irodalmi dolgozat „visszaszorulna". vagy — a mai lehetőségek és helyzet szerint leginkább megvalósíthatóan — pontszámban kifejezett súlya csökkenne, vagy pedig teljes egészében visszavonulna a szóbeli vizsgáztatásba, s helyét egy más, tipikus dolgozat foglalná el. Lehetne szó a történelem dolgozat megduplázásáról, sokoldalúbbá tételéről. Lehetne egy, az irodalmihoz hasonlóan átfogó, ámde történelem téma kidolgozása. Elképzelhető egy, a korábbi próbálkozások miatt rosszízű szó: alkalmassági teszt (vagy inkább: képességfelmérő, *készségmérlegelő*) *dolgozat* bevezetése. Az ilyen típusú dolgozat a „szakmai" vonásokon túl mérhetné *a stresszhelyzetben* történő *koncentrálás* képességét, a hallgató *memorizáló készségét* is. Ez az a része ti. a felvételinek, mely előre nem megtanulható, biflázható tananyag számonkéréséből állana, hanem a logikus gondolkodást, jogi érdeklődést s — esetleg — jogérzetet vehetné célba. Persze egy ilyen feladatlap kidolgozására rendkívül komoly feladat, elkészítésébe pszichológusokat, talán számítógépeseket is be kellene vonni. Esetleg a több országban is rendelkezésre álló próbálkozások, néhol rendszeres gyakorlat tapasztalatainak elemzése segíthet át az első nehézségeken. (Erre egy későbbi alkalommal még szeretnénk visszatérni.)

e) Az *irodalom szóbeli vizsga* fenntartása a mai helyzetben indokoltnak látszik, a humán műveltség miatt éppúgy, mint a fogalmazás- és beszédkészség elemzése szempontjából.

f) A *szóbeli* másik fele jelenleg a középiskolai *történelem* negyedik visszakérdezését szolgálja. Negyedszer ugyanazt, majd nem ugyanúgy. Ezt garantálja a középiskolai tanár részvétele. A megoldás? Talán a felvételi tudásanyag „törzsének" megváltoztatása. Ha — mint szóltunk róla — más felvételin lehetséges *speciális tudásanyag* előzetes „feladása", miért ne lehetne éppen a jogi karokon, ahol igazán sem a történelem, sem az irodalom nem alapja a tanulandóknak. Lehetséges, mint vázoltuk már, kötelező olvasmányként feladott művek visszakérdezése a történelem mellett (vagy helyett?). Nem látszik lehetetlennek egy „előtananyag" elkészítése sem, például jogtörténészek közreműködésével. Lehetne alapja a vizsgának az állampolgári ismeretek keretében oktatott tananyag is, esetleg általános politikai tájékozottság, ismeretek. Amellett, hogy a jogon oktatott tantárgyakhoz némiképp hasonlító felvételi anyag a felvételiztető oktatókat a mérlegelésben az alkalmassághoz közelítésben segítené, a hallgatót a tájékozódásban támogatná.

Ha most a felvételi „lépcsők" funkcióit röviden összegezzük, a javaslatunk szerinti felosztásban a következő képet mutatják:

1.:	2.:	3.:	4.:	5.:	6.:
középiskolai évvégi eredmények átlaga	érettségi bizonyítvány	írásbeli TESZT	alkalmassági dolgozat (esetleg az előzővel összevontan)	irodalom szóbeli	(történelem) szóbeli
részletes kikérdezés a középiskolai törzsanyagból + általános műveltség értékelése	átfogó kikérdezés a középiskolai törzsanyagból + általános műveltség értékelése	„szakmai" szelektálóképesség mérése a középiskolai történelem tananyag alapján	képesség- és alkalmasságvizsgálat	fogalmazáskészség értékelése a középiskolai tananyag alapján + előadás- és beszédtechnika	rátermettség, politikai-jogi tájékozottság mérése, készségek

Koncepciónk kialakításánál arra törekedtünk, hogy egyetlen „lépcsőfoknak se legyen azonos funkciója, ugyanakkor a felvételi jellege eltolódjon a jogi alkalmasságot ha nem is tökéletesen, de a jelenleginél mindenképpen jobban értékelő forma irányába." Minimális programként már az is nagy eredmény lenne, ha a történelem TESZT dolgozat anyagát kissé államtörténeti-jogtörténeti irányba át lehetne formálni s a történelem egyszerű ellenőrzése mellett betörne a politikai ismeretek számonkérése.

5. Végül föl kell vázolnunk a javaslatunkhoz illeszkedő *pontszámarányokat* is. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán felvételiztető oktatók és középiskolai tanárok plénumán többek szájából is elhangzott a 120 ponton belüli arány megváltoztatása

50—70 vagy 40—100 arányban a gimnázium rovására. Ez az elképzelés nyilvánvalóan csak távoli tervként fogalmazható meg, tekintve, hogy ütközik a fennálló, mindenütt alkalmazott megoldással. Mi tehát a 60—60 pontos megosztás állandókénti tételezésével alakítottuk ki elgondolásunkat.

A) A gimnáziumi pontok esetében feltétlenül a két funkció között kellene elosztani a rendelkezésre álló hatvanat. Megítélésünk szerint ebből 40 lenne optimális az érettségi értékelésénél, 20 az év végi pontszámoknál. Ám már az is nagyszerű eredménynek tekinthető, ha egyáltalán visszaállítva az érettségi értékelhetőségét, bevezetné a minisztérium a 30—30 egyenlő megosztást.

B) Az egyetemen szerzett pontok 4 vizsga között oszlanak el, 15—15 pontonként. Már rövid távon is szükségesnek tartjuk módosítani ezt a történelem javára, 20—10-es megosztásban, akár marad az irodalom írásbeli, akár nem. A szóbelinél bár elfogadható a fele-fele osztás, kívánatosabb volna öt ponttal növelni a rátermettséget szubjektív elemekből is mérlegelő bizottság által adható összeget a történelem (politika? államtörténet?) vizsga esetében. Tehát:

	Gimnázium		Felvételi			
	2 éves átlag érettségi		TESZT dolgozat	irodalom vagy TESZT dolgozat	történelem szóbeli	irodalom szóbeli
a mai helyzet	60	—	15	15	15	15
javaslat/1	30	30	20	10	15	15
javaslat/2	20	40	20	10	20	10

Röviden összefoglalva javaslatunkat: a felvételi rendszer megváltoztatásának két lépcsőjét indítványozzuk. Az első szakaszban átmeneti megoldásként elképzelhető a jelenlegi modell fenntartása az állam- és jogtörténeti jelleg fokozott hangsúlyozása mellett. Ez részben a (sajnos hiányos és e vonatkozásban vitatható) történelem tananyag jogi szempontú szelekciójával oldható meg: a TESZT-dolgozat összeállításánál, a szóbeli kikérdezésnél a tárgy államtörténeti, politikatörténeti, jogtörténeti vonásai domináljanak. Részben pedig, hasonlón több más egyetemhez és szakhoz, előre megjelölt jogtörténeti, jogi „irodalmat" kellene ez alkalommal visszakérdezni.

A második lépcső radikális változtatást hozna. Megszüntetve a gimnáziumi tananyag négyszeres visszakérdezését ugyanazon a szinten, e modell helyébe a „szerzett" 60 pont új típusú elosztását állítaná. A gimnáziumi történelem tananyag itt csupán a szelektálóképesség mérlegelését biztosíthatná. Emellett megjelenne az előre kötelezően kiadott állam- és jogtörténeti tananyag visszakérdezése (persze nem egyetemi szintű tankönyvről van szó!), valamint a nem múlt nélküli „alkalmassági dolgozat" újbóli bevezetése.

Véleményünk szerint — ha premisszaként fogadjuk el a felvételi szisztéma kereteinek változtathatatlanságát — ez a modell hozzásegíthetné a jogi karokat az alapos, és a képességeket a jogi tanulmányokhoz mérő felvételi vizsgák gyakorlatához; egyfajta reális válogatáshoz, melynek jelenleg híján vagyunk. S egyben a felvételi rendszer megítélésünk szerint egyetlen helyes továbbfejlesztési irányba tett lépést jelentené: a vizsgák specializációjának kibontakoztatását.

Hamza Gábor

Emlékezés Vécsey Tamásra, a nemzetközi hírű jogtudósra

A budapesti tudományegyetem alapításának 35 esztendős jubileuma alkalmából kötelességünk azoknak a tudósoknak-pedagógusoknak emlékét felidéznünk, akik az Alma Mater-nek bel- és külföldön egyaránt fokozott mértékben szereztek elismerést és megbecsülést. S bár hazánkban a múltban egyetemünk sohasem rendelkezett olyan tekintéllyel mint például a bolognai egyetem, amelynek auctoritása feljogosította a várost arra, hogy már a XIV. században aranyérmet verhessen „Bononia docet" felirattal, kétségtelen tény az — és ennek kiemelése éppen a jubileum kapcsán tűnik indokoltnak —, hogy rendelkezett egyetemünk olyan *tanárokkal,* akiknek életpályája és tudományos munkássága egyaránt örök értéke hazánk történelmének és tudományos életének. Ezek közé tartozik az enciklopédikus műveltségű jogtudós, pedagógus és haladó politikus Vécsey Tamás. A megfelelő időbeli távlat adta objektív értékelés lehetősége is feljogosít minket arra, hogy a jubileum alkalmából áttekintsük és értékeljük Vécsey Tamás tudósi életművét.

1. Vécsey Tamás első nagyobb terjedelmű, először 1867-ben publikált, tankönyvként is használt „Római jogtan" c. munkájában[1] a római jog kiemelkedő jelentőségére mutat rá az európai és a hazai jogi gondolkodás fejlődésében. Vécsey hangsúlyozza továbbá ebben a művében a római jognak az *egész* európai művelődés alakulásában betöltött kimagasló szerepét is. A szerző már ebben a munkájában felismeri azt, hogy a római jog „szellemét" „történelmi fejlődésének ismerete nélkül" megismerni nem lehet.[2] Következésképpen a római jog tárgyalásánál nem csak a *rendszerességre* kell törekedni, hanem lehetőség szerint a *történetiség* szempontjára is figyelemmel kell lenni. Ebből azonban még nem következik az, hogy az Institutiotanfolyamot külön kellene választani a Pandekta-tanfolyamtól, amire a német egyetem tanrendje a példa. A római jog magyarországi hatását elemezve rámutat arra, hogy ebben a tekintetben „nem annyira a corpus juris civilis részletei érdemelnek főfigyelmet, hanem inkább az egész római törvényhozás szelleme és hatása, melyet az emberiség történelmére gyakorolt"[3]. Vécsey tehát a római jog egyfajta „ius universum" jellegét hangsúlyozza. A római jog elterjedésének okai közt szerepel az is, hogy kiválóan alkalmas a „továbbfejlesztésre", amennyiben *szellemi* bázisául szolgál a jogfejlődésnek. Ez a „szellemi örökség" az oka annak, hogy mint nem hatályos jog is kötelező egyetemi diszciplína. Nem volna szabad természetesen azokról a politikai természetű motívumokról sem megfeledkezni, amelyek a római jogot *ius commune omnium gentium-má* tették. Összegezve megállapítható, hogy a „Római jogtan", Vécsey első áfogó műve,[4] a kor tudományos színvonalán — európai mércével mérve is — álló munka.

Hamza Gábor egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] Az első kiadást már 1868-ban — megjelenésének helye mindkét esetben Pest — követi a második, ami a siker kétségtelen jele.

[2] Ld.: *Vécsey:* Római jogtan 4. sk. old.

[3] Ld.: *Vécsey:* Római jogtan. Előszó 1. old.

[4] Vécsey első római jogi munkája, melynek tárgya a római perjog 1867-ben jelent meg „Tanulmányok a római jog köréből" címmel. (Magyar Akadémiai Értesítő, 1867. V. köt. 3. füzet.)

2. 1886-ban jelent meg első kiadásban „A római jog külső története és institutioi" c. munkája. Ez a tankönyv és kézikönyv funkcióját egyaránt betöltő mű úttörő jelentőségű a hazai római jogi irodalomban. Megítélésünk szerint ez az első *modern* római jogi tankönyv hazánkban. A modern jelző ebben az esetben arra utal, hogy európai mércével mérve is *korszerű* munkáról van szó. A korszerűséget jelenti egyrészt a szekunderirodalom szerves módon történő felhasználása, másrészt a szemléletmód. „A római jog tárgyalásának módszere" c. alfejezetben a szerző rámutat az ún. systematicus vagy másképpen dogmatikus és az ún. történelmi módszer alkalmazásának szükségességére.[5] A két módszer esetében a *szinkretizmus* szükségszerű követelmény. A történelmi módszer különösen nagy szerephez jut az institutiókban. Ezen a területen ugyanis egyenesen hiba volna a dogmaticus irány követése. Némiképpen más a helyzet a pandekták tárgyalásánál. Vécsey a római jog „külső története" terminus technicus kapcsán utal arra, hogy a „jogtörténelem" Leibniz óta tesz különbséget a „külső" és a „belső" történet között.[6] A szerző a „külső" történet ismertetése körében jelentősen szélesíti azoknak a munkáknak a körét, amelyekre még a „Római jogtan" írása során volt figyelemmel.

A tankönyvnek talán a legértékesebb része a jusztiniánuszi kodifikáció ismertetése és értékelése. Vécsey rámutat — korát megelőzve — az *interpolációkritika* fontosságára. A komplikáció pozitív és negatív oldalait egyaránt áttekinti. Ugyancsak szemléletesek a jogi oktatással foglalkozó fejtegetések. Igen részletesen elemzi a szerző a római jog továbbélésének bonyolult kérdéskörét. A ravennai jogi főiskola tekintetében a kontinuitást vallja Vécsey. Igen jó összefoglalást ad a szerző a Történeti Jogi Iskoláról, egyúttal értékelve is ezt az irányzatot. Savignyt egyenesen a jogtudomány „regenerátorának" nevezi.[7] Utal arra továbbá, hogy igen fontos volna a római jog hazai sorsának kutatása művelődéstörténeti-kultúrtörténeti szempontból is. A magyarországi reneszánsz általános igényű kutatása körébe is beilleszthető ez az elemzés. A római jog hazai továbbélése vonatkozásában igen értékesek és máig is aktuálisak az 1367-ben alapított pécsi egyetemmel kapcsolatos megállapításai. Joggal utal arra, hogy milyen komoly szerepe van a római jognak — ami az adott esetben a ius civile-t jelenti — nem csupán a jogászképzésben, hanem általában a kor civilizációjában.[8]

A könyv második részét az Institutiok alkotják, amelyeknek Vécsey megfogalmazása szerint az a feladata, hogy a római jogot az i. sz. VI. században nyert formájában mutassa be. Az Institutiok bevezető részében a szerző átfogó képet rajzol a cupida legum iuventus számára nem csupán a római jogról, hanem *általában* a jogról. Külön értéke ennek a résznek az, hogy Vécsey legtöbbször forrásokkal konkrét formában is alátámasztja megállapításait. A *ius scriptum* és a *ius non scriptum* disztinkciója körében a hellén jogfelfogás elemzése is szerephez jut, ami további értéke a könyvnek. A szokásjoggal (ius consuetudinarium) kapcsolatos megállapításai ugyancsak — mai mércével mérve is — helytállóak. Az interpoláció-kritika kérdésében lényegében Savigny-nek a „System"-ben koncipiált nézetét fogadja el. Módszertani szempontból ma is irányadó az, hogy az interpolációk kérdésében a leglényegesebb a *történelmi fejlődés* figyelembevétele. Összegezve megállapítható, hogy a könyv úttörő jelentőségű a hazai római jogi irodalomban mind tárgyszerűsége, mind pedig metódusa szempontjából.

Ez ad magyarázatot arra, hogy miért válhatott annyira népszerűvé a munka. Vécsey azonban — és ebben Marton Gézához hasonlóan jár el — állandóan csiszolja, finomítja könyvének megállapításait. Már a második, 1888-as kiadásban is megfigyelhetők azok az átfogalmazások, amelyek révén a könyv értéke még tovább növekszik. A harmadik, 1893-as kiadásban Vécsey a „külső történetben" elsősorban *szerkezeti* vonatkozásban módosít a korábbi változatokhoz képest. Beépíti azonban saját kutatómunkájának eredményeit, ami elsősorban a jogtudósokkal foglalkozó részeket érinti. A könyvért Vécseyt a Magyar Tudományos Akadéma 1892-ben Marczibányi-jutalommal tünteti ki. A további kiadások címe — anélkül, hogy ezzel különösebb tartalmi módosulás járna együtt — megváltozik, amennyiben „A római jog institutiói jogtörténeti bevezetéssel a forrásokba" címre módosul.[9] Ennek magyarázata az, hogy időközben — egyébként alig több, mint tíz esztendős periódusról van szó — a „külső történet" Leibnizre visszanyúló terminus technicusa „avittá" válik.

Vécsey Tamás számára nyilvánvaló az, hogy a római jog értéke *független* a recepcióktól. Erre tekintettel hangsúlyozza az Institutiók oktatásának oly nagy jelentőségét. A római jog tehát ún. *tanjog* számára, s nem pedig hatályos joggal kevert, elegyített joganyag. Megítélésünk szerint ennek a szemléletnek egyfajta manifesztálódása az is, hogy oly nagy erővel szorgalmazza Trefort Ágostonnál a római jogi szeminárium felállítását, amely 1887-ben jön létre.

3. Vécsey Tamás tudományos oeuvre-jén belül — mint erre már tankönyveinek értékelése kapcsán fentebb utaltunk — igen komoly szerepet tölt be a római jog hazai továbbélése igen komplex kérdéskörének vizsgálata.[10] Vécsey a római jog magyarországi hatása analízisénél döntő elemnek a recepció *elmaradásának* tényét tekinti. Ebből következik az, hogy a római jog a latin nyelv, irodalom és általában véve kultúra módjára — törvényhozói aktus és bírói praxis *nélkül* — hat hazánkban.

Vécsey abból indul ki, hogy a ius Romanum Magyarországon már jóval a pécsi egyetem alapítása *előtt* kiemelkedő szerepet tölt be a jogéletben. A római jogi stúdiumok fellendülését eredményezi a pécsi egyetem alapítása. Igaz, állapítja meg Vécsey, a *gyakorlatban alkalmazható* elvi jog megalkotása az elsődleges cél a római jog tanulmányozása révén. Következésképpen nem a *klasszikus* római jogi források tanulmányozása a feladat. További római jogi hatásról tanúskodnak az egyes városi jogkönyvek (így az eperjesi, kassai, bártfai, kisszebeni, lőcsei, nagyszombati, pozsonyi városi jogkönyvek).[11] Nem egy németajkú vá-

[5] Ld.: *Vécsey:* A római jog külső története és institutioi. Bp. 1886. (1. kiad.) 5. sk. old.

[6] Ld.: *Vécsey:* A római jog külső története és institutioi. 1. kiad. 7. old.

[7] Ld.: *Vécsey:* A római jog külső története és institutioi. 1. kiad. 140. old.

[8] Ld.: *Vécsey:* A római jog külső története és institutioi. (1. kiad.) 142. sk. old.

[9] A múlt század utolsó éveiben publikált kiadásokban jelentkezik először ez a változás. A tankönyv hetedik és egyben utolsó kiadása 1907-ben jelent meg.

[10] Vécsey sajnos nem dolgozta fel monografikus formában ezt a problémakört. Rendelkezésünkre áll viszont sztenografált formában az 1877—78. évi tanévben tartott kurzusának anyaga, melyet két hallgatója jegyzett le. Ld.: *Szalay* L.—*Orsó* M.: A római jog története hazánkban és befolyása a római jogra. Vécsey Tamás egyetemi tanár előadásai után lejegyezve.

[11] Itt utalunk arra, hogy Vécsey nem említi a múlt században Pozsonyban felfedezett Budai Jogkönyvet. A Budai Jogkönyv római jog továbbélése vonatkozásában betöltött súlyára nézve ld.: *Kállay* I.: Über die Möglichkeiten des Erforschens

rosban a római jog *szubszidiáriusan* nyer alkalmazást. Vécsey nagy érdeme ezen a kutatási területen az, hogy ráirányítja a figyelmet a hazai jogban mutatkozó római jogi elemek vizsgálatának *feltétlen szükségességére.* Emellett — anélkül, hogy valamiféle, inkább az ideák világába tartozó „kontinuitás" gondolat megfogalmazója lenne — arra is rámutat, hogy mennyire szükséges volna a pannóniai és dáciai[12] jogélet részletekbe menő feltárása, pontos feltérképezése. Nem utolsósorban ennek a kívánalomnak a megvalósításával kapcsolatos az egyes római jogtudósok, iurisconsultusok életének főbb állomásait és életműve jelentőségét feltáró kutatási területe.

4. Vécsey Tamás három klasszikus kori jogtudóssal, Marcellusszal, Papinianusszal és Africanisszal foglalkozik értekezéseiben.[13] A sorban az első a Marcellusról szóló igen tartalmas, alapos forráskutatásra épülő értekezés. A munka második részében elemzi Vécsey Marcellus jogirodalmi tevékenységét. Elfogadja azt a Kuntze-féle nézetet, mely szerint Marcellus a Hadrianus és Alexander Severus uralkodása határolta periódusban a „hét első nagyság" (Cervidius Scaevola, Marcianus, Papinianus, Ulpianus, Paulus, Modestinus és Marcellus) között helyezkedik el. További értéke az értekezésnek az, hogy Vécsey külön alfejezetben foglalkozik Marcellus „bölcseszetével", hangsúlyozva, hogy a jogtudós a sztoikus irányzat követője.

Szerkezetileg hasonló a Papinianusról szóló értekezés a Marcellus-tanulmányhoz. Vécsey először átfogó képet fest arról a korszakról, amelyhez Papinianus politikusi és jogtudósi pályája kapcsolódik. Külön értéke az értekezésnek a reszpondeáló jogtudomány jellemzőinek áttekintése. Ugyancsak figyelemre méltóak azok a fejtegetések, amelyek Papiniaunus politikusi működésével kapcsolatosak.

Az Africanusról szóló értekezés szintén a kor politikai klímájának megrajzolásával kezdődik. A jogtudós középkori „utóéletét" vizsgálva Vécsey utal arra, hogy a glosszátorok számára az Africanus-fragmentumok a „leges damnatae, cruces iuris consultorum" fogalmával egyenlők. A Humanista Irányzat képviselői számára (elsősorban Cuiacius) is igen problematikusak az Africanus szövegek. Vécsey más források elemzése révén is magyarázatot ad arra, hogy miért nem helytálló a communis opinionak számító „lex Africani est, ergo difficilis" tétele.

Vécsey római jogtudósokkal foglalkozó tanulmányai mai is értékesek a bennük megfogalmazott következtetések és az elemzés módszere alapján egyaránt.

5. Önálló monográfiában dolgozza fel Vécsey a római családi jogot.[14] Ebben a munkájában Vécsey európai színvonalon tárgyalja átfogó módon ezt a korántsem könnyű témakört. A könyv bevezető részében áttekinti azokat a társadalmi (elsősorban morális) viszonyokat, amelyek a családi élet hátterét képezik. A „házassági jog" c. részben Vécsey először a személyi elemeket vizsgálja, majd ezt követően tér át a vagyonjog elemzésére. Igen értékes az eljegyzéssel foglalkozó rész. Vécsey nem egy esetben az összehasonlító módszert is felhasználja ebben a munkában. Így például a manus ismertetése során utal a német nyelvben ismert Munt-ra (mundium), feltárva a paralel vonásokat. Gyakran felhívja a figyelmet a középkori magyar joggal való párhuzamokra is. A manus és a matrimonium irodalomban mind a mai napig sokat vitatott kapcsolatát tekintve Vécsey azon az állásponton van, miszerint azok eredetileg elválaszthatatlanul egymáshoz kapcsolódnak. A gyámság és gondnokság intézményének vizsgálatával befejeződő munka a hazai római jogi irodalom *egyetlen* olyan terméke, amely a római családi jog igen komplex kérdéseit átfogó módon áttekinti.

6. Vécsey Tamás a fentebb említett témákon felül még számos más római jogi problémával is foglalkozik. A teljesség igénye nélkül utalunk arra, hogy elemzi a Digesta és a Codex Justinianus „de aleatoribus" titulusát, áttekinti a pompeji leletek jelentőségét a római jog szempontjából és foglalkozik a vadászat kérdésével a római jog szerint. Emellett — ismét csak egy-egy munkát kiragadva — tanulmányt ír a fogyasztási egyletekről, a gyülekezési szabadságról a modern alkotmányokban, a megbízás nélküli ügyvitelről, az Actio Pauliana-ról a magyar csődtörvényben, Széchenyi jelentőségéről a magyar magánjog szempontjából és Tacitusról.

Ez az igen széles körű tudományos oeuvre számunkra Vécsey Tamást enciklopédikus műveltségű jogtudósként jeleníti meg. A pedagógiai pályafutása által is motivált enciklopédikus műveltség *európai színvonalat* jelent az ő esetében. A hazai tudományos élet vonatkozásában Vécsey Tamás munkássága mindenképpen úttörő jelentőségű.

der Forstbestehung, mit besonderer Rücksicht auf das Ofner Rechts-Buch. In: Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts. Szeged, 1970. 59—65. old.

[12] A dáciai jogi emlékek átfogó feldolgozása Pólay Elemér érdeme. Ld.: *Pólay* E.: A dáciai viaszostáblák szerződései. Bp. 1972.

[13] *Vécsey* T.: Lucius Ulpius Marcellus. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának külön kiadványa. Bp. 1881., uő.: Aemilius Papinianus pályája és művei. A M. T. Akadémia II. Osztályának külön kiadványa. 1884. és uő.: Sextus Caecilius Africanus jogtudós. Székfoglaló értekezés. A Magyar Tudományos Akadémia kiadványa. Bp. 1889.

[14] *Vécsey* T.: Római családi jog. Bp. 1875.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Trócsányi László

Zsiga László: Közalkalmazottak munkajogi kézikönyve*

Első ízben jelent meg a közalkalmazottakra vonatkozó tételes joganyag feldolgozása kézikönyv formájában. Egyes részterületeken hasonló vállalkozásoknak már lehettünk tanúi, ilyen volt pl. a Munka- és bérügyi kézikönyv egészségügyi és szociális intézmények részére (1979), A kulturális igazgatás kézikönyve (1977), amelynek ötödik része foglalkozik a bér- és munkaügyekkel, a munkavédelemmel, a társadalombiztosítással. A közalkalmazotti munkajogi problematika átfogó feldolgozása azonban csak most történt meg. Közelebbről a költségvetésből gazdálkodó állami szervek és az általuk foglalkoztatott dolgozók munkaviszonyára vonatkozó szabályok bemutatásáról van szó.

A szerző az alkotmányból indul ki, amely a munkajogi szabályozás elveire sokoldalú útbaigazítást ad. Röviden összefoglalja azokat az alapelveket és követelményeket, amelyek a munka társadalmi megszervezésének módját és jövőbeli fejlődésének irányát is meghatározzák. Ezek alapulvételével kívánunk a munkáról röviden képet adni.

Trócsányi László ny. tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Budapest, 1983. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 744 old.

A szocialista alkotmányokban általában két helyen találhatók rendelkezések a munkával kapcsolatban, éspedig a társadalmi rendről szóló fejezetben és az állampolgárok alapvető jogai és kötelezettségei között. Ez a helyzet a magyar alkotmány tekintetében is. A munkának ugyanis a társadalmi rend egyik legfőbb pillérévé, az állampolgárok tudati elemévé kell válnia és így kiemelkedő fontosságára tekintettel az alkotmány mindjárt elöljáróban kimondja, hogy minden munkaképes állampolgárnak joga és kötelessége, hogy képességei szerint dolgozzék.

A munkához való jogot és a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazást, mint az állampolgárok egyik alapvető jogát a munkaügyi törvényhozás elsősorban a munkaviszony létesítésére, módosítására és megszüntetésére vonatkozó szabályaival biztosítja. A könyv második és negyedik része szentel e témakörnek beható figyelmet, míg a munka díjazásának kérdései a munkavégzésről és foglalkoztatásról szóló részben kaptak helyet. A munkához való jog érvényesülését elősegítik a pályaválasztási tanácsadás, a munkaközvetítés és a tanulmányi szerződések rendszere, amelyek a megfelelő munkahelyek, illetve dolgozók megválasztásának közvetett eszközei (57. old.).

Az alkotmány szerint a Magyar Népköztársaság biztosítja állampolgárai számára a pihenéshez való jogot. Az Alkotmány eredeti — 1949-es — szövege az „üdüléshez való jogot" is állampolgári jognak nyilvánította, az üdülőhelyek korlátozott számára tekintettel azonban az 1972-es alkotmánymódosítás már csak a pihenéshez való jogról beszél, és az üdülés megszervezése a pihenéshez való jog egyik biztosítékaként került meghatározásra. Az üdültetésről a szerző a béren felüli juttatásokról szóló fejezetben szól és rámutat arra, hogy mind a szakszervezeti, mind a hivatali üdülőbe a beutalás a szakszervezeti bizottság joga (269. old.).

Az alkotmány biztosítja az állampolgárok részére az élet, a testi épség és az egészség védelméhez való jogot. Ezt a jogot a Magyar Népköztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, az emberi környezet védelmével valósítja meg. A szerző e témával a munkavégzés feltételeiről szóló fejezetben foglalkozik, éspedig közelebbről az egészség és testi épség védelmével kapcsolatban, ahol szó van többek között a munkaegészségügyi gondoskodásról, az üzemi balesetek és foglalkozási betegségek bejelentéséről, kivizsgálásáról és nyilvántartásáról és a balesetet szenvedettek védelméről (136. és köv. old.). A munkavédelmi szabályzat fontosságára a szerző a munkaviszony helyi szabályozásának körében hívja fel a figyelmet (32. és köv. old.).

Külön alkotmányos joggá vált az állampolgárok anyagi ellátásához való joga öregség, betegség és munkaképtelenség esetén. Ezt a jogot a társadalombiztosítás keretében és a szociális intézmények rendszerével biztosítják. A könyvben erről két fejezetben találunk eligazítást, éspedig az egészségügyi ellátásról és társadalombiztosítási szolgáltatásokról, továbbá a szociális gondoskodásról szóló fejezetben. Előbbiben van szó a táppénzről, a baleseti járadékról, a rokkantsági nyugdíjról, a családi pótlékról és az öregségi ellátásról, az utóbbiban a csökkent munkaképességűek rehabilitásáról, a vakok személyi járadékáról, a hadigondozási járadékról, a mozgássérültek üzemanyag utalványáról és a szociális otthoni (intézeti) elhelyezésről. A gyermekgondozási segély a munkabéren kívüli pénzügyi juttatások között szerepel (273. és köv. old.) nyilvánvalóan azért, mert nem tartozik a társadalombiztosítási ellátások körébe, mégis azokkal szoros kapcsolatban van és folyósítása az illetékes társadalombiztosítási szerv feladata.

A szerző az alkotmányos alapelvek sorában említi a törvény előtti egyenlőséget és az állampolgári egyenjogúság elvét. Ez azt jelenti, hogy a dolgozó munkajogi státusa a nemtől, felekezettől vagy nemzetiségtől független. A hátrányos megkülönböztetés tilalmát a könyv a munkaviszony létesítésénél irányadó alapvető szabályként tárgyalja (59. old.).

Alkotmányos elv az is, hogy a nők és a férfiak egyenlő jogokat élveznek, aminek a munkajogban különös jelentősége van. A dolgozókat foglalkoztató szerv vezetője felelős azért, hogy a nők egyenlő munkáért a férfiakkal egyenlő bérben részesüljenek, munkalehetőségeiket és munkafeltételeiket megfelelő módon biztosítsák. A nődolgozók fokozottabb védelméről az egészség és testi épség védelméről szóló fejezetben van szó (132. és köv. old.), ugyanitt foglalkozik a szerző a fiatalkorúak védelmével (134. és köv. old.).

Az állampolgárok lakáshoz való jogát a magyar alkotmány még nem tartalmazza, ellentétben egyes külföldi alkotmányokkal (1977. évi szovjet, 1968. évi NDK alkotmány). A szerző munkájából azonban úgy tűnik, hogy jogszabályalkotásunk mintha már egyengetné a lakáshoz való jog kialakulásának útját a dolgozók lakásépítésének (vásárlásának) támogatásával. Előnyben kell részesíteni különösen a fiatal, pályakezdő házaspárokat, valamint a saját háztartásában több személy eltartásáról gondoskodó (nagycsaládos) alkalmazottakat (259. old.). A munkáltató szerv szempontjából ugyanis nem közömbös, hogy dolgozóinak milyenek a lakáskörülményei, mert a lakásgondok kihatnak a hivatali munkára is.

A könyv szerkezeti felépítése elsősorban gyakorlati célokat szolgál és a könnyű tájékozódást kívánja elősegíteni. Az első rész általános szabályokat tartalmaz (munkaviszonyra vonatkozó szabályok megjelölései és általános rendelkezések, a munkaviszony helyi szabályozása, a dolgozókat képviselő szakszervezetek és tevékenységük), a második rész a munkaviszony keletkezését tárgyalja (a munkaviszony és létesítésének feltételei, a munkaviszony létesítésének módja ügyviteli intézkedések alkalmazásakor, a munkavégzés kivételes formái), s harmadik rész a munkavégzésnek, a foglalkoztatásnak szentel figyelmet, a negyedik rész a munkaviszony módosításáról és megszűnéséről szól, az ötödik rész a munkaügyi viták elintézésének szabályait foglalja össze. A hatodik rész — mellékletek — a legterjedelmesebb, csaknem a könyv felét teszi ki. Ezek sorában találjuk meg az egészségvédelemmel kapcsolatos előírásokat, a munkaköri bértáblázatokat, besorolási feltételeket, egyéb díjazásokat és végül — aminek felbecsülhetetlen gyakorlati jelentősége van — a munkaügyi nyomtatványokat és iratmintákat.

Az egyes részeken belül szerencsés kézzel sikerült a szerzőnek viszonylag széles körű anyagot összefoglalnia. Így pl. a munkavégzésről — foglalkoztatásról — szóló rész foglalkozik a munkavégzés feltételeinek biztosításával, az utasításszerű munkavégzéssel, a munkaidővel és pihenőidővel, a szabadsággal, a munka díjazásával, a béren felüli (jóléti) juttatásokkal, segélyezéssel — jutalmazással, az egészségügyi ellátással — társadalombiztosítási szolgáltatásokkal, a szociális gondoskodással, a fegyelmi felelősséggel és az anyagi-kártérítési felelősséggel.

A szerző, aki egy életet töltött a

munkajog gyakorlati alkalmazásának területén, gazdag ismereteit és tapasztalatait jól hasznosította a könyv megírásánál, amelynek a munkajoggal a közszolgálat területén foglalkozók jó hasznát fogják venni. A részletes tárgymutató a könyvben való eligazodáshoz és kereséshez kíván segítséget adni.

Szita János

A szegedi népképviseleti közgyűlés 1848—1871*

A „Szeged múltjából" sorozat 3. számaként jelent meg Ruszoly József: A szegedi népképviseleti közgyűlés 1848—1871. című helytörténeti jellegű tanulmánya. Maga a tárgyalt korszak már arról árulkodik, hogy több szempontból is nehéz feladatra vállalkozott a szerző: hiszen ez a közel negyedszázad nemcsak köztörténetileg rendkívül mozgalmas nálunk, hanem politikai fordulatokban is rendkívül gazdag. (A szabadságharc, a Bach-korszak, az Októberi Diploma kora, a Schmerling provizórium, a dualista korszak első évei.) Ez az a korszak egyben, amikor a feudális társadalmi és állami berendezkedés burzsoá alapokra helyezkedik át. Nehezíti még a feladat megoldását az is, hogy mindezt egy városi törvényhatóság vonatkozásában kell felderíteni és úgy írásba foglalni, hogy a különösebb (jog-)történelmi ismeretekkel nem rendelkezők is megértsék. Rendszerezés szempontjából pedig nemcsak az egyes időszakok sok esetben ellentétes tendenciáiból fakadó eltérések, hanem a közgyűlés sokrétű feladatának csoportosítása és az átfedések, meg az ismétlések elkerülése fokozott figyelmet és gondosságot igényel. És már most le kell rögzítenem, hogy a szerző mindezeket a nehézségeket sikerrel leküzdötte és a vállalt feladatot, néhány apróságtól eltekintve, jól teljesítette.

A 13,5 íves kötet tartalmi gazdagságának teljes ismertetésére a megszabott terjedelem nem ad lehetőséget, mégis szükségesnek látszik legalább távirati stílusban utalni a legfontosabbnak vélt fejezetekre. Rövid, általános bevezető után részletesen foglalkozott a szerző a korszak valamennyi tisztújításával és a közgyűlés jórészét alkotó városi képviselők megválasztásával. Külön érdeme ennek a résznek, hogy alaposan ismerteti az egymással szemben álló retrográd és haladó pártok (tömörülések) választási harcait és hogy törekszik felderíteni az egyes csoportosulások társadalmi, gazdasági mozgató rugóit.

A munka egyik leghasznosabb fejezete — a jogtörténészek számára — a közgyűlésekkel foglalkozik (III. fejezet, 65—87. lap). Itt nemcsak a közgyűlések menetét (határozatképesség, lefolyás, jegyzőkönyvezés) tárgyalja a szerző, hanem rámutat azokra a nehézségekre is, amelyek a hiányos törvényi szabályozásból fakadnak. (Többek között arra, hogy a városi tanács és a közgyűlés hatásköre jogszabályban egymástól mereven elhatárolva nem volt.) Ugyancsak érdeklődésre tarthat számot (még a jogtörténészek körében is) a közgyűlésnek a törvénykezési (bírósági) szervezet többszöri megalkotásával kapcsolatos tevékenysége.

Foglalkozik a tanulmány a rendészet és a közbiztonság, az oktatás, az egészségügy, a kegyuraság, az árszabályozás, a mértékrendszer, a telekkönyv felfektetése kapcsán a közgyűlésre háruló feladatokra. Viszonylag részletesen tárgyalja a szerző az adóügy és a városgazdálkodás sokrétű problematikáját. Ezekből kiviláglik, hogy Szeged város szinte teljes közigazgatását tekintette át a szerző és foglalta írásba ebben a művében.

Maga a munka a Szeged múltja után érdeklődők számára, mind a történészek és a jogtörténészek számára jól használható, de a tanulmányt olvasónak mégis itt-ott támad némi hiányérzet. Így nem ártott volna kicsit többet foglalkozni a Bach-korszak intézkedéseivel, hogy például érthető legyen, miért tekintik az adóhivatalt idegen testületnek az Októberi Diploma korában (147. lap). Aztán szükséges lett volna legalább lábjegyzetben megadni, mi az a honi, ill. háziadó (146. lap), továbbá miért említi az „új értékű" krajcárt? (A csak helytörténeti érdeklődéssel bíró olvasók alig tudhatnak valamit — az 1858-as — osztrák értékű forintra való áttérésről.) Ugyancsak a könyebb megértés végett célszerűbb lett volna, ha kevesebb korabeli iratokból vett szó szerinti idézet. Mindezt azonban menti az a körülmény, hogy ez a tanulmány csak előmunkálat kíván lenni a Szeged története monográfiához és így majd a monográfia szerzőjének módja lesz a hiányosságok kiküszöbölésére.

Összefoglalva: Ruszoly József ezen munkáját a jogtörténészeken kívül a történészek, de a Szeged múltja után érdeklődők számára is hasznos olvasmány, már azért is, mert főleg levéltári források alapján olyan részletkérdéseket tisztáz, és olyan problémákat vet fel, melyek a korszakkal alaposabban foglalkozók figyelmét gyakran elkerülik.

Szita János egyetemi docens, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

* *Ruszoly* József: A szegedi népképviseleti közgyűlés 1848—1871. Szeged, (Somogyi Könyvtár) 1984.

Dobromir Mihajlov

Néhány jelentősebb kiadvány a bolgár állam- és jogelmélet köréből

Az utóbbi években Bulgáriában több érdekes monográfia jelent meg az állam- és jogelmélet köréből, amelyek eddig nem, vagy csak érintőlegesen vizsgált kérdések átfogó elemzését tűzték ki célul. Az alábbiakban ezek közül ismertetünk néhány jelentősebbet.

1. Janko Janev professzor tollából 1977-ben megjelent „A szocialista együttélési szabályok funkciói a jogi normák alkalmazásában" c. könyve.[1] A szerző a bolgár jogtudósok élvonalához tartozik az állam- és jogelmélet területén. A monográfia egy napjainkban is vitatott problémakör több éves tanulmányozásának eredményét összegezi.

Az első fejezet a szocialista együttélési szabályok összetevőit, lényegét és funkcióit tárgyalja, bemutatja a különböző szocialista országok szakirodalmában kifejtett nézeteket is. A szerző szerint a szocialista jellegű tartalom az, amely elhatárolja a szocialista együttélés szabályait a többi normától. Ezek bonyolult és dialektikus folyamat eredményeként egyre homogénebb egységet képeznek. A nem jogi szabályokat külön vizsgálva *Janev* megállapítja, hogy azokat — a szocialista erkölcsi normák kivételével — nem lehet jogforrásnak tekinteni. Erre leginkább az általuk betöltött funkciók részletesebb vizsgálatából lehet következtetni. Három alapvető funkciót nevez meg, amelyeknél a szocialista együttélés nem jogi normái kritériumként lépnek fel, éspedig: *a)* a jogi normák helye, értelmezése és a joghézagok kitöltése; *b)* a jogi felelősségrevonás, illetve a ráhatást gyakorló intézkedések kiszabása; *c)* a joggal való visszaélés. A könyv további három fejezete ezeket a funkciókat veszi sorra,

Dobromir Mihajlov tudományos munkatárs, Államigazgatási Szervezési Intézet (Budapest).

[1] Janko G. *Janev:* Funkcii na pravilata na szocialiszticseszkoto obstezsitie pri prilagneto na pravnite normi. Szófia, Nauka i izkusztvo kiadó, 1977.

bőségesen ismertetve példákat a hatályos bolgár jogszabályozásból.

Janev vizsgálja azt a szerepkört amelyet a nem jogi normák töltenek be a jogi normák értelmezése, illetve a joghézagok kitöltése terén. Kiindulópontja ebben a vonatkozásban a Normatív aktusokról szóló törvény 46. cikke, amelyet egybevet más szocialista országok e tárgyú szabályozásával. Meggyőzően alátámasztja azt a tételt, hogy Bulgáriában akárcsak a többi vizsgált országban (bár különböző módon) fönnáll az összehangolás követelménye a normatív szabályozás valamennyi szocialista formájával kapcsolatban. Megemlítjük, hogy azon normák széles skálájából, amelyekben kifejezésre jutnak a szocialista együttélés normái, Janev három szabálytípusra szűkíti a vizsgálatát: az erkölcsi normákra, a társadalmi szervezetekre vonatkozó normákra és a szokásjog szocialista normáira.

A következő fejezetben a szerző a büntetőjogi törvényhozás és a bírói gyakorlat felhasználásával szemlélteti az együttélési szabályok szerepét a jogi felelősségrevonás, illetve a ráhatást gyakorló intézkedések kiszabása esetén. Nagy figyelmet fordít a preventív tevékenységre, emellett sorba vesz szinte valamennyi büntetőjogi intézményt, amely kihatással lehet a büntetés, illetve az intézkedés egyéniesítésére. A polgári jog köréből a semmis és a megtámadható kötelmek esetében felmerülő szankciók alkalmazásánál nyilvánul meg az együttélési szabályok kritériumadó szerepe.

Az utolsó fejezetet — több szerzővel is vállalva a vitát — *Janev* a joggal való visszaélésnek szenteli, pontosabban azon cselekmények minősítésének, amelyek az alanyi jogok gyakorlásával és a jogi kötelességek teljesítésével összefüggő visszaélést valósítják meg. Rámutat ezen intézmény a magyar, a cseh és a lengyel szabályozására és hiányolja átfogó rendezését Bulgáriában. A joggal való visszaélés szerinte akkor áll fönn, ha az alanyi jogok és a jogi kötelességek gyakorlása során ugyan nem sértenek jogszabályt, és nem is kerülik azt meg, de mindamellett — akár szándékosan, akár nem — a cselekmény (vagy a passzív magatartás) ellentmondásba kerül a szocialista együttélés szabályaival. E problémakör vizsgálata az állampolgári jogok és kötelességek gyakorlását is érintik, azaz a szocialista demokrácia és a szocialista törvényesség kérdését is.

Janko *Janev* monográfiája pozitív visszhangra talált a bolgár szakirodalomban, több recenzió is kiemelte, hogy számos problémát eredeti módon oldott meg, erénye polemizáló jellege. Orosz nyelven is megjelent.[2]

2. Az utóbbi években *Neno Nenovszki* két tanulmánnyal is gazdagította a bolgár állam- és jogelméleti szakirodalmat. 1980-ban megjelent „Az állam és a jog egysége és kölcsönhatása" című könyve,[3] az orosz nyelvű kiadására két évvel később került sor.[4] Nenovszki egyébként a „Jogutódlás" című általános elméleti művével szerzett méltó nevet a szocialista országok jogelméletei körében. „Az állam és a jog egysége és kölcsönhatása" című munka öt fejezetre tagolódik: *1.* Problémafölvetés; *2.* Az állam és a jog egységének elemzése; *3.* Az állam hatása a jogra; *4.* A jog hatása az államra; *5.* Az állam és a jog közötti viszony jellege.

Nenovszki a jog szélesebb értelmezésének a híve, azaz amellett foglal állást, hogy a jogi normák létét nemcsak a törvényben, hanem a tudat és a társadalmi viszonyok szférájában, az emberi magatartásban is keresni kell. A jelen könyv specifikuma, hogy hangsúlyozza a jog szerepét az állam vonatkozásában. Anélkül, hogy kétségbe vonná az állam meghatározó szerepét, okfejtése szerint „...az állam nem manipulálhatja a jogot önkényesen, illetve nem szabadulhat meg tőle. A jog a szükségszerűség erejénél fogva „körülfonja" az államot és ezzel együtt bizonyos korlátokat, határokat állít tevékenysége elé..." A jog szerepének kiemelése eszközül is szolgál, hogy elmélyültebben vizsgálja meg az állam és a jog közötti viszonyt annak dinamikájában és kétoldalúságában. Logikusan és megalapozottan a szerző elvezeti az olvasót ahhoz a következtetéséhez, amely szerint a szocialista állam *jogállamnak* minősíthető, miután a szocializmus és az önkény összeférhetetlen. A jogállam fogalma eredetileg más tartalmat fed (a jog elsőbbsége az állammal szemben), ezért a szakirodalomban eldöntendő az, hogy célszerű-e az ilyen minősítés a szocialista állam vonatkozásában, még akkor is, ha ezt a *törvényesség* hangsúlyozását hivatott szolgálni. Végezetül átfogóan jellemzi az államot és a jogot azok egysége és kölcsönhatásában.

3. Jogfilozófia-centrikusnak minősíthető *Neno Nenovszki* másik, a „Jog és értékek" című monográfiája is,[5] amely a jog axiológiai (értékelméleti) problémáival foglalkozik. Abból kiindulva, hogy a jogtudományon belül már viszonylag elkülönült a jogi axiológia mint elméleti irányzat, behatóan vizsgálja annak helyét és szerepét. Részletesen jellemzi az értékelést és a normát, mint specifikus formáját a társadalmi reflexiónak és megismerésnek. A jogi normák útján olyannak ismerjük meg a világot, amilyennek az uralkodó osztály szempontjából lennie kell, azaz a jog az uralkodó osztály államilag érvényesített jogtudatának normatív része. A szerző szerint a jog a világ szellemi-tapasztalati megismerését szolgáló normák rendszere, amelyeknek két alapvető megnyilvánulása van: az eszmei létük a tudatban, mint eszmei absztrakt magatartásmodellek, illetve a reális-tapasztalati létük a társadalmi viszonyokban. E kettős lét egységét a törvény és a törvényesség elve biztosítja. A harmadik fejezet az értékek és az értékelések azon szerepét tárgyalja, amelyet a Sein-Sollen, illetve a Sollen-Sein közötti átmenetben játszanak. Az érték a Sein és a Sollen között jelentkezik és nem elválasztja, hanem összekapcsolja őket, azaz az ismert sémát a szerző a következőképpen bővíti: Sein → Érték, Értékelés → Sollen.

Folytatva az okfejtést a szerző olyan kérdéseket is vizsgál, mint például: a jog kötelező jellege és a valósághoz való értékviszony közötti kapcsolat, amelyből eredenek a jogi normák; a különbség a jogi és a műszaki normák között az értékelmélet szemszögéből stb.

A szerző keresi a választ arra, hogy a jog szempontjából mi minősülhet értéknek és miért értékkategória maga a jog. A jog területén azok a célok, eszmék, elvek és jelenségek nyerik az érték státuszát, amelyek az ember személyiségéhez fűződnek. A jogi értékek végül is a szabadságjogok alapját öltik, dialektikus összességükben az embert jelölik ki legfőbb értéknek és egyben valamennyi érték központjának.

A továbbiakban *Nenovszki* a jogi értékek hierarchiáját összeveti a jogi normák hierarchiájával. S miután a hierarchia általában vertikális rendszert is jelent, annak felsőbbrendű

[2] Janko G. *Janev:* Pravila szocialisztic-eszkovo obstezsitija, ih funkcii primenenii pravovüh norm. Moszkva, Progressz kiadó, 1980.

[3] Neno *Nenovszki:* Edinsztvo i vzaimodejsztvie na dörzsavata i pravoto. Szófia, Nauka i izkusztvo kiadó, 1980.

[4] Neno *Nenovszki:* Jedinsztvo i vzaimodejsztvie goszudarsztva i prava. Moszkva, Progressz kiadó, 1982.

[5] Neno *Nenovszki:* Pravo i cennoszti. Szófia, BAN kiadó, 1983.

láncszemei a célokat, az alsóbbrendűek pedig inkább az eszközöket jelölik ki. Magát a jogot két alapon lehet értéknek tekinteni: a jog egyrészt magában foglal és rögzít értékeket s így beletartozik az „értékek világába", másrészt pedig miután a társadalom rendjének és szervezettségének biztosítására rendeltetett, elutasítja az anarchiát és az önkényt.

A monográfia szerteágazó szakirodalomra támaszkodik. A magyar olvasó számára az hozza közelebb a művet, hogy a szerző *Peschka Vilmos* koncepcióját elfogadva, úgy véli, hogy a jog értékének kritériumát az emberi személyiség fejlődése adja meg.

4. A jogfilozófia egy másik kevésbé vizsgált kérdéskörével foglalkozik *Mihajlina Mihajlova* terjedelmes könyve.[6] A „Cél és célszerűség a jogban" című műve igen részletesen kidolgozott monográfia, amely a teljesség igényével, átfogó koncepció és újszerű megállapítások felvetésével mozdítja elő ezt a jelenleg kissé feledésbe ment problematikát.

Az elemzés kétirányú: egyrészt a jogi cél fogalmának tisztázása és annak funkciója a jogi szabályozás mechanizmusában. Másrészt hogyan értelmezhető a jog szempontjából a célszerűség, mik a hordozói és viszonya más jogi jelenségekhez. A cél mivoltát pozitív jogi, jogszociológiai és jogfilozófiai aspektusból világítja meg. Annak bizonyítására törekszik, hogy a cél szervesen integrálódik a jogban és eleme a jogrendszernek, akár kifejezetten, akár hallgatólagosan. Ezzel a szerző azt az álláspontot vitatja, amely a célt egyedül a jogtudat elemének tekinti. A jogrendszer magába olvasztja a saját céljait, ezáltal a jogi normák célszerűvé válnak. A cél nem normatív szabályozó, amely az előírt magatartási modellel együtt képezi az egységes norma célrendszerét.

A jogi cél elérésére jogi és nem jogi eszközök vehetők igénybe, ezek közül az előbbiek a meghatározók. Röviden: a jogi célt normatív eszközökkel kell elérni és az eredménynek ugyancsak jogszerűnek kell lennie.

A cél természetéhez közel áll a terv és a prognózis. A prognózist az különbözteti elsősorban a céltól, hogy az önmagában véve nem integrálódik a joggal, inkább megelőzi annak képződését. A prognózisnak tájékoztató, valamint megelőző funkciója van, mellőzhetetlen előfeltétele a jogbeli célkitűzésnek és a cél megvalósításának. A terv pedig a megvalósítás alatt álló cél formája. A cél megszabja a terv tartalmát, ez utóbbi részletezi a célt. Az első fejezetben helyet kapott még a cél jogfilozófiai aspektusainak vizsgálata.

A következő fejezet a célszerűséget és a törvényességet (vagyis a jogszerűséget) igyekszik megközelíteni külön-külön és kölcsönhatásukban. A jogban a cél azt a jövendőbeli kívánt és előírt eredményt fejezi ki, amely elérésére irányul a jogrendszer működése. A célszerűség viszonyt a jognak azt a képességét juttatja kifejezésre, hogy ez eszközül szolgálhat a jogi cél megvalósítására. A célszerűség a jogrendszer egyik tulajdonsága, szociológiai értelemben vett törvénye. A jog közvetlenül a célszerű cselekedeteket, közvetetten pedig a célszerű eredményeket is előírja. A jogi alany cselekedetének célszerűségét annak normaszerűsége közvetíti. Ugyanakkor a célszerűség nem azonos a normaszerűséggel, hiszen a norma célszerűsége önállóan is módosulhat. Ezzel máris felvetődik az abszolút és a relatív célszerűség kérdése. Külön alátámasztja a szerzőnek azt a tételét, hogy a célszerűség a jog egyik alapelve kell hogy legyen, majd a hatékonyság és a célszerűség fogalmainak elhatárolását tartja szükségesnek.

A jog sajátos problémája a célszerűség és a törvényesség (jogszerűség) közötti viszony. Elvben ezt a viszonyt a jogrendszeren belül az összhang jellemzi, de bizonyos esetekben nem zárható ki az ellentmondás sem. Az egyensúlyt a *törvényesség elsőbbségének* elve hivatott biztosítani, amely elv a mérlegelés esetének is határokat szab.

Kimerítően *osztályozza* a jogi célok fajtáit és hangsúlyozza, hogy a rendszeren belüli alá-fölérendeltségi kritérium azon normatív aktus jogereje, amely a jogi célokat megtestesíti. Nem kerüli el figyelmét a jogi célok hierarchiájának nemzetközi jogi aspektusa sem. A jogi célok funkcionális oldalait vizsgálva rámutat a cél összekötő és irányító funkciójára szabályozási folyamatban, ugyanakkor motiváló, ösztönző és szabályozó szerepét is hangsúlyozza.

5. Némi késéssel ugyan, de feltétlenül szeretnénk felhívni magyar olvasóink figyelmét *Vatjo Conev* professzornak „A szocialista jogforrások elmélete" című munkájára.[7] Bár a könyv tíz évvel ezelőtt jelent meg, aktualitása ma is vitathatatlan, annál is inkább, mert az az 1971. évi új bolgár Alkotmány előírásaira is támaszkodik. Elsősorban a bolgár jogi materia felhasználásával a szerző átfogóan elemzi a szocialista jog forrásait. Tekintettel a jogforrások eltérő voltára Bulgáriában és Magyarországon, itt eltekintünk a szerző részletező megállapításainak bemutatásától.

Conev egyértelműen amellett foglalt állást, hogy a társadalmi viszonyok egyre magasabb fokú általánosítása logikusan eredményezi a törvények és a törvénykönyvek szerepének fokozását a származékos jogforrások rovására. Ez a tendencia pozitív, hiszen növeli a szocialista állam legfelsőbb szerveinek jogalkotási aktivitását. Mi több: ugyanazon anyagot egységesen és átfogóan egy jogforrás útján kell rendezni. A lépcsőzetes szabályozás ugyanis több fogyatékosságot is mutathat, amely végső soron a legfelsőbb képviseleti szervek tekintélyére is negatívan hat ki. A szerző kritikusan viszonyul a bolgár jogalkotási gyakorlat több eleméhez, így például fellép a túlszabályozottság ellen („...amely nem erénye a jogrendszernek, hanem tökéletlensége..."), továbbá a normatív és az egyedi aktusok elnevezésének nem túl szerencsés egybeesése, a normatív aktushierarchiában fölvetődő bizonyos ellentmondások ellen. A jogalkotási folyamatoknál a szigorúbb követelményeket még az úgynevezett tudomásulvételi eljárásban is érvényre lehet juttatni. A szerző rámutat arra, hogy a bolgár Nemzetgyűlés gyakorlata nem ismer olyan precedenst, amikor is az Államtanács által alkotott törvényerejű rendeletet ne vett volna tudomásul (249. oldal), s ez formális, tekintélyrontó eljárásra utal.

Bajory Pál

Doktori értekezés a polgári per idődimenziójáról

Szent László királyunk dekrétumaiban olvashatjuk: si quis iudicum distulerit litigia ultra triginta dies, vapuletur, azaz el kell páholni azt a bírót, aki a pert harminc napon túl halogatja. Hogy ez a rendelkezés alkalmazásra került-e és hogyan hajtották azt végre, nem tudjuk, az azonban kétségtelenül kitűnik belőle, hogy a perek elhúzódását már akkor is helytelennek tartották és azon voltak, hogy a bíró-

[6] Mihajlina *Mihajlova:* Cel i celeszöobraznoszt v pravoto. Szófia, Nauka i izkusztvo kiadó, 1983.

[7] Vatjo *Conev:* Teorija na iztocsnicite na szocialiszticseszkoto pravo. Szófia, Nauka i izkusztvo kiadó, 1983.

Bajory Pál legfelsőbb bírósági bíró, Legfelsőbb Bíróság (Budapest).

sági eljárások mielőbb befejezést nyerjenek. A perek időtartama még inkább gond lett a későbbi évszázadok folyamán, amelyekben a krónikák nem egyszer nemzedékeken át tartó pereskedésekről számolnak be. Nagy íróink történelmi tárgyú elbeszéléseikben, regényeikben is említenek és feldolgoznak ilyen eseteket, amelyeket tréfás formában mutat be az az anekdóta, amely szerint a fiatal ügyvéd büszkén újságolja ugyancsak ügyvéd apjának, hogy az évtizedek óta húzódó pert sikerült befejeznie, az apja azonban dicséret helyett felkiált: Te szerencsétlen, mit tettél, hiszen ebből a perből éltünk és neveltelek fel benneteket!

De félre a tréfával, a perek időtartama nemcsak régen volt, hanem most is problémája az igazságszolgáltatásunknak. Nálunk ugyan nincsenek nemzedékeken át vívott pereskedések, de azért találunk hosszú ideig, néha közel tíz évig, elvétve esetleg még tovább is tartó pereket. Hangsúlyozom, hogy az ilyen elhúzódó perek egyáltalán nem jellemzőek az igazságszolgáltatásunkra, de a felgyorsult életünkben érzékenyek vagyunk már akkor is ha valamely eljárás évekig elhúzódik. A polgári eljárásjog elméleti és gyakorlati művelői egyre erőteljesebben hangsúlyozzák azt, hogy a polgári eljárás célja jogvédelem nyújtása, éspedig mind a felperes részére, akit jogaiban megsértettek, mind az alperes részére, akit alaptalanul támadtak meg és zaklatnak perrel. A jogvédelem nyújtása pedig a legszorosabb összefüggésben áll az időtényezővel. Valódi jogvédelemről csak akkor lehet szó, ha az kellő időben megtörténik. Példával támasztom alá ezt a megállapítást: a tartási szerződést a kötelezettek nem teljesítik és a jogosult pert indít a tartási szerződés megszüntetése iránt. A per elhúzódik és a jogosult meghal, majd halála után jogutódainak perbelépése után a keresetindítástól számítva 2—3 év múlva ítélet hozatalára kerül sor. A bíróság az ítéletben az eltartók szerződésszegését kellően értékelve, kifogástalan elszámolással juttatja érvényre a Polgári Törvénykönyvnek a felek megfelelő kielégítésére vonatkozó rendelkezését.

De mit ér a jogvitának a jogszabályok alapján történt elbírálása, ha a jogosult annak hasznát nem látja, mert már meghalt és utolsó idejét nyomorogva, esetleg mások kegyelemkenyerén töltötte, holott céltudatos és ügyes pervezetés esetén a per már az életében befejezhető lett volna és a jogosult a hátralevő napjaira megélhetését újabb tartási szerződés megkötésével vagy más módon biztosíthatta volna. Nyújtott jogvédelmet az ilyen ítélet? A kérdésre határozottan nemmel kell válaszolnunk. Sőt kétségbe lehet vonni az olyan eljárás törvényességét is, amely elsődleges funkcióját nem teljesítette és a megfelelő jogvédelmet kellő időben nem adta meg.

A perek időtartama különben nemcsak nálunk okoz gondokat, sokkal nagyobb problémákat jelent ez számos fejlett nyugati országban, ahol szinte naponta lehet olvasni panaszokat arról, hogy mennyire elhúzódnak és ezzel még inkább költségesebbé válnak náluk a perek. Külföldi tanulmányutaimon pedig magam is többször tapasztaltam megütközéssel azt, hogy a másodfokon elutasított tartási igények felülvizsgálati tárgyalására csak a fellebbezési bíróság ítéletét követően mintegy másfél év múlva került sor.

Az időszerűség és a polgári peres eljárás közötti összefüggések kutatásával foglalkozik évek óta *Gáspárdy László,* aki korábbi ügyészi munkájában szerzett tapasztalatainak és széles körű elméleti felkészültségének felhasználásával a témával kapcsolatban már számos tanulmányt, cikket jelentetett meg nemcsak a magyar, hanem külföldi folyóiratokban is. E tanulmányok anyagának magasabb szintű összefoglalását, de ezen túlmenően újabb kutatásainak eddig nem publikált eredményeit tartalmazza *„A polgári per idő-dimenziója"* c. doktori értekezése, amelyet 1984. október 4-én védett meg a Tudományos Minősítő Bizottság által kiküldött Bíráló Bizottság előtt. Az értekezés opponensei Kilényi Géza intézeti igazgatóhelyettes, az állam- és jogtudományok doktora. Farkas József tanszékvezető egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora, valamint Novák István nyug. megyei bírósági tanácselnök, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

Az értekezés első része a polgári perek időtartamát meghatározó tényezők rendszerével foglalkozik és a pertartam meghatározását adja. A szerző eltér a bírósági ügyviteli szabályok és a bírósági statisztikai elszámolás rendjétől, amely az ügy fogalmát tekinti a mérés alapegységének, míg ő a pert jogerősen befejező határozat közléséig számítja a pertartamot. Ennek megfelelően nem minősíti a pert befejező határozatnak a tárgyalást felfüggesztő és az eljárás félbeszakadását megállapító határozatot, amennyiben a jogutódlás nem kizárt, ugyanígy nem minősül az eljárást befejező határozatnak a per áttételét elrendelő határozat, s ilyenkor a pertartamot mindkét fórum eljárásával kell mérni. Szünetelés esetén csak a szünetelést követő permegszűnéssel tekinthető a per befejezettnek.

A pertartamot meghatározó tényezők a szerző szerint olyan rendszert alkotnak, amelyet a konkrétság, a dinamizmus és a nyitottság jellemez. Az értekezés ezután behatóan vizsgálja a pertartamot befolyásoló külső tényezőket, amelyek vagy objektív jellegűek (perállomány, azaz a perek száma, a népességszám, a lakosságon kívüli szervezetek), vagy pedig szubjektív jellegűek (sérelemtudat, társadalmi státusz, jogi kultúra stb.). A pertartamot meghatározó belső tényezőkként — többek között — a bírósági szervezet, a polgári per érdekstruktúrája, valamint az igazságszolgáltatás személyi és tárgyi feltételei jelentkeznek.

Az első rész harmadik, egyetlen záró fejezetében a szerző egy sajátos okcsoporttal: a jogi normával és annak érvényesülési módjával foglalkozik és ezzel összefüggésben azt vizsgálja, hogy mennyiben érinti a pertartamot a jogi szabályozás. Megállapítja, hogy a jogorvoslati lehetőség kiszélesítésével az elbírálás időigénye általában progresszívé növekszik, majd statisztikai adatokkal kimutatja, hogy a Pp. 124. §-ában kifejezett az a kívánalom, hogy a per lehetőleg egy tárgyaláson befejezést nyerjen, inkább csak lex imperfectának tekinthető. A továbbiakban a bírónak a rövid pertartam követelményéhez fűződő valóságos viszonyát elemzi a Legfelsőbb Bíróság elvi jelentőségű állásfoglalásainak ismertetése kapcsán, amelyek a per mielőbbi eldöntését a jogszabályok értelmezésével igyekeznek elérni.

Az értekezés második — legterjedelmesebb — része az idő-dimenzió problémáit a perjogtudomány fogalmainak összefüggéseiben tárgyalja. Itt a szerző a hazai és a külföldi jogirodalom anyagának feldolgozásával előbb a gyorsaság, a rövidség és az időszerűség meghatározását adja. A perrel kapcsolatban gyorsaságról akkor beszél, ha a per az időhatározó perjogi szabályoknak megfelel, rövidnek pedig azt a pert minősíti, amely kevesebb ideig tart, mint a másik per, illetőleg amelynek tartama a viszonyítási alaphoz képest kisebb időtartományt fog át, míg időszerűnek — az időszerűség fogalmának az igazságügyben kialakult értelmezésétől elhatárolva magát — akkor mondja a pert, ha annak tartama — a konfliktus keletkezésétől a

perindításig eltelt időre is figyelemmel — nem rontja le a megsértett vagy veszélyeztetett, illetőleg vitatott alanyi jog vagy törvényes érdek érvényesíthetőségét.

E fogalmak közül a szocialista jogtudomány általában a gyorsaságra fordítja a figyelmet, bár az utóbbi időkben — főleg magyar részről — a perhatékonyság fogalma egyre inkább előtérbe kerül.

A szerző nem osztja azt az álláspontot, amely szerint a perben az idő ráfordításnak minősül. Ez utóbbi a munka attributuma, amelynek értékét a per idő-dimenziója szempontjából is a „szükségesség" határozza meg. A szükséges idő követelménye a bíróság részéről a per célszerű megszervezését, továbbá az egyidejűleg folyó perek intézésében a jogpolitikailag súlyozott arányosság megvalósítását igényli, a per összes többi résztvevőjét pedig a jogok és kötelességek társadalmi rendeltetésével összhangban álló gyakorlására kötelezi.

A gyorsaság a modern viszonyok között a per rövidségének egyik eszköze, a rövid per pedig az időszerűséget alapozza meg. Az idő-dimenzió kategóriái között gyakorlati szempontból a rövidség bír középponti jelentőséggel.

A pertartam rövidsége közvetlenül érték, amely az anyagi joggal kapcsolatos előnyökben, a szorosan az eljárási joggal kapcsolatos előnyökben, gazdasági vonatkozásokban és tudati mozzanatokban jelentkezik. A hosszú per során felszaporodó költségeknek és elmaradt társadalmi hasznoknak túlnyomó terhe nem annyira a felek, mint inkább a társadalom vállára nehezedik.

Az értekezésben ezt követően a per céljának, funkciójának és a perjogi alapelveknek az idő-dimenzió szempontjából történő vizsgálatára kerül sor.

A per célját a szerző a törvényhozói céllal hozza kapcsolatba, ennek megfelelően a per a törvényhozói célok elérésének eszköze. A „per funkciója" kifejezés tárgyát a szerző azzal a perbeli magatartással azonosítja, amely a per rendeltetésének betöltésére irányul. Ennek eszköze pedig a perindítás, valamint a bíróság ítéletalkotása.

A továbbiakban a szerző a per funkcióját hordozó ezt a két magatartást, vagyis a perindítást és az ítéletalkotást a per hatékonysága szempontjából elemzi, hatékonyságon pedig általában az eredménnyel igazoltan a kívánt hatás létrehozására való képességet érti, vagyis a per hatékonyságát a pernek szánt jogalkotói célok megvalósulási fokával azonosítja. A per rendeltetésének megvalósulása — a hatékonyság — szempontjából a gyors, a rövid és az időszerű per kategóriái a perindítás, illetőleg az ítélkezés vonalán nem töltenek be azonos szerepet. A perindítás hatékonyságát helyesen vagy helytelenül kialakult társadalmi tudomás is befolyásolja, míg az ítélkezés hatékonyságát alkotó legtöbb tényező szempontjából a per idő-dimenziójára vonatkozó kategóriák érvényesülése objektív előfeltétel, amely fokozza, illetőleg csökkenti az ítélkezés hatékonyságát.

A szerző szerint a gyorsaság követelménye a jogrendszer összes eljárási ágazatait átfogó posztulátum, de sem ágazati, sem ágazatközi alapelvnek nem tekinthető. Ugyanakkor a per idő-dimenziójára vonatkozó fogalmak és az alapelvek között funkcionális hasonlóság áll fenn, amennyiben mind a jogszabály-értelmezés—jogszabály-alkalmazás, mind a jövő törvényhozása szempontjából szerepet játszanak.

Az értekezésnek ezt a részét az alaposság követelményének a vizsgálata zárja le. Ez a tárgyalt téma sarkalatos kérdése és ezért a szerző tüzetesen foglalkozik az ezzel kapcsolatosan felmerülő problémákkal. Az alaposság a felszínesség ellentéte, a per működési oldalához kapcsolódik és a gyorsaság általános követelményével szemben részszerű követelmény. A gyorsaság és az alaposság összeütközése az érvényesség közös területén kizárt, nem kizárt azonban az ütközés a pertartam megrövidítésére irányuló törvényhozói elgondolások megvalósulása és egy olyan alapossági követelmény között, amely az ítélet hatályú határozatok (pl. bírósági meghagyás) alapjául szolgáló tényállástól feltétlenül az objektív igazsággal való egyezést kéri számon. A szerző a pertartam-rövidítés érdekében nem zárkózik el egy ilyen követelmény érvényesülésének bizonyos korlátozásától, főleg, ha súlyos önhiba szankciójaként, illetve az ellenfél elismerésének eredményeként az érdemi döntés meghozatala siettethető.

Az értekezés harmadik részében a szerző a polgári per idő-dimenziójának problémáit a polgári eljárási jogszabályok átfogó felülvizsgálatának tükrében vizsgálja és ennek keretében az Alkotmányt is érintő de lege ferenda javaslatokat terjeszt elő. Így nem tartja kívánatosnak az igazságszolgáltatás bírósági monopóliumára vonatkozó alkotmányi tétel fenntartását és pártolóan veti fel egyes bírósági útra tartozó ügyeknek bíróságon kívüli állami és nem állami szervek elé utalását. Ez a perek számát csökkentené, ami viszont a pertartam rövidítésének az irányában hatna. Ugyanilyen szerepe lehet a választottbíráskodási eljárás és a fizetéses meghagyásos eljárás kiterjesztésének, valamint az ügy tárgyaláson, illetőleg tárgyaláson kívüli elintézése kérdésének.

A per szervezeti oldalát érinti a szerzőnek az a javaslata, amely a döntőbizottságok és a munkaügyi bíróságok megszüntetésére és helyettük speciális hatáskörű „körzeti" bíróságok hálózatának a kiépítésére vonatkozik.

A szerző a per működési modelljét illetően is több javaslatot tesz és ezek között helyteleníti azt a helyzetet, hogy jelenleg csupán általában az ügyviteli szabályokat tartalmazó miniszteri utasításban szabályozott lehetőség van a per soron kívüli elbírálásának az elrendelésére. Szerinte egyes perekben maga a törvény írhatná elő a soronkívüliséget, amint ezt ez idő szerint csupán a sajtóhelyreigazítási eljárásban teszi.

A szerző végül a perelhúzás kérdéseit elemzi. Meghatározza a perelhúzásnak és a per befejezése késleltetésének a fogalmát, majd törvényi rendelkezéseket javasolt a perelhúzás megakadályozására és szankcionálására.

Az értekezést részletes irodalomjegyzék, a rövidítések jegyzéke és tartalommutató zárja le. Az egyes részek és ezeken belül a fejezetek gondolatmenetét terjedelmes jegyzetanyag dokumentálja.

Kilényi Géza opponens véleménye szerint az idő-dimenzió problémája túlnő a polgári eljáráson és felmerül más (büntető, államigazgatási és munkaügyi) eljárásokban is. Szerinte a szerző helyesen érzi, hogy mennyire szerencsétlen az időszerűség kifejezésnek használata az igazságügyi igazgatásban és egyetért a szerzővel abban, hogy helyesebb lenne ehelyett a bírói ügyintézés tartamáról beszélni. Ellentmondást lát azonban abban, hogy a szerző ennek ellenére többször használja ezt a kifejezést, sőt megkísérli annak meghatározását is. Osztja a szerző álláspontját abban is, hogy nem tekinthető kielégítőnek az a szabályozás, amely a soronkívüliség elrendelését az ügyviteli szabályok körébe utalja, ehelyett valóban a törvény tartalmazhatna idevonatkozó előírásokat. Az opponens még ezen is túllépne és azt javasolja, hogy bizonyos perekben — az általános érvényű szabályozás igénye nélkül — a törvény állapítsa meg a pertartam maximumát. Alátá-

masztják ezt a javaslatot azok a gyakorlati tapasztalatok, amelyek az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvénynek az ügyintézési határidőt 30 napban meghatározó rendelkezésével kapcsolatosak. Annak idején sokan kétkedéssel fogadták a törvénynek ezt a rendelkezését, amely azután a gyakorlatban jól bevált és eredményes szabálynak bizonyult.

Farkas József az opponensi véleményében arra mutatott rá, hogy a pertartam rövidítése nem mindig a bírói munkának és a felek eljárási cselekményének a gyorsításával, hanem sokszor inkább technikai kérdésekkel oldható meg. Állítja, hogy a dologi lehetőségek jobb kihasználásával, a leírás és általában az irodai munka feltételeinek biztosításával és a kézbesítés megszervezésével sokkal többet lehet elérni a pertartam rövidítése érdekében, mint a polgári perrendtartás néhány szakaszának az átfogalmazásával. A szerzőnél is erőteljesebben kívánja hangsúlyozni a gyorsaság és az alaposság követelményének szintézisét: a gyorsan meghozott, de összecsapott ítélet nem ér semmit, ha a benne foglalt tényállás megalapozatlan és emiatt további bizonyítás érdekében új eljárás elrendelése válik szükségessé. A gyorsaság tehát nem mehet az alaposság rovására, éppen ezért a polgári per idő-dimenzióját nem szabad túlbecsülni.

Novák István opponens megkérdőjelezte a szerzőnek azt a megoldását, amely az idő-dimenzióba a konfliktus keletkezésétől a perindításig terjedő időt is beleszámítja. Ez a számítási mód a kérdést nem tisztázza, sokkal inkább — szükségtelenül — bonyolulttá teszi. A szerző számos megállapítását megalapozottnak és helyesnek tartja és különösen sikerültnek minősíti a perelhúzás meghatározását, helyesli a perelhúzás megakadályozására és szankcionálására vonatkozó, a szerző által előterjesztett javaslatokat.

Az opponensek egyébként egyetértettek abban, hogy a szerző témaválasztása újszerű és aktuális volt. Elemzései, az azok alapján tett megállapításai és javaslatai a további elméleti kutatásokban és a gyakorlatban, főleg a jogszabály-alkotás terén egyaránt jól hasznosíthatók. A szerző a maga elé tűzött feladatot magas színvonalon és eredményesen oldotta meg, értekezése ezért a polgári eljárásjogi irodalmunk értékes alkotása.

Egyet kell értenünk az opponensnek azzal a véleményével is, hogy kívánatos lenne az értekezésnek könyv alakban való megjelentetése, hogy így a szélesebb körű jogászközönség is megismerhesse annak sokrétű tartalmát. Ez a további kutatásokat is segítené. Ezzel kapcsolatban örvendetes értesülés: az Akadémiai Kiadó az 1985. évi kiadási tervébe beleillesztette a munka publikálását.

A Bíráló Bizottság az értekezés vitája alapján javasolta, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság Gáspárdy Lászlónak az állam- és jogtudományok doktora címet adományozza.

Fehér Lenke

Magyar—finn büntetőjogi szeminárium Budapesten

1983. szeptember 5—8. között az akadémiai csereegyezmények keretében harmadízben került sor magyar—finn büntetőjogi szeminárium megrendezésére. A mostani rendezvény specialitása a korábbiakhoz (1979. Budapest, 1980. Helsinki) képest abban rejlett, hogy egyetlen témakört — a szabálysértések büntetőjogi, kriminológiai és államigazgatási jogi aspektusait — választotta tárgyául, s mindkét fél kötetlenül, a saját belátása szerint emelte ki a téma legproblematikusabb vonatkozását. Természetesen ezt azért tehette meg, mert a korábbi két szeminárium változatos programja hozzájárult és alapul szolgált a két ország büntetőjogának a mélyebb megismeréséhez. Ez a tudományos tanácskozás mindkét fél véleménye szerint minőségileg egy magasabb szintet képviselt a magyar—finn büntetőjogi kooperáció terén, és fontos lépést jelentett egy tényleges kooperációs munkakapcsolat irányába.

A szeminárium finn részről Helsinki, Turku és Rovaniemi egyetemei jogi karának a képviselői vettek részt:

— Eero Backman, a turkui egyetem professzora,

— Pekka Koskinen, a helsinki egyetem professzora,

— Martti Majanen, a helsinki egyetem docense,

— Harri Palmén, a helsinki egyetem adjunktusa,

— Per Ole Träskman, a helsinki egyetem professzora,

— Terttu Utriainen, a rovaniemi egyetem professzora.

Magyar részről, egyben mint rendező szerv, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Büntetőjogi Osztályának munkatársai működtek közre a szemináriumon munkájában. Az előadók között az Államigazgatási és a BM Rendőrtiszti Főiskola is képviseltette magát. A rendezvény második napján az előadásoknak helyet biztosított, a munkában aktívan résztvett és a résztvevőket vendégül látta a BM Rendőrtiszti Főiskola. Jelen voltak még a rendezvényen a bíróságok, az ELTE Jogi Karának és az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete egyes osztályainak a képviselői is. A szemináriumon Szabó András az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete Büntetőjogi és Kriminológiai Osztályának vezetője elnökölt, majd a második napon P. O. Traskman és P. Kiskinen professzor osztozott e tisztségen. A szeminárium hivatalos nyelve az angol, francia és a német volt.

A szeminárium első napján Máthé Gábor előadását — a szerző más fontos elfoglaltsága miatt — Szabó András osztályvezető ismertette. Máthé Gábor „A kihágás megítélése a magyar jogfejlődésben" címmel általános áttekintést adott a kihágás intézménytörténetéről, annak főbb korszakairól és tendenciáiról. 1945 után a kihágás és a bűntett azonos társadalmi veszélyességükén nyert értékelést. Az egységes bűntett fogalom eredményeként született meg a szabálysértés intézménye. A szabálysértés gyűjtőfogalomként a jogellenes, a társadalomra csekélyebb fokban veszélyes közigazgatásellenes cselekményeket és a társadalmi együttélés szabályaiba ütköző magatartásokat fogja egybe. Utóbbiak azonban nem mások, mint a bűncselekmények kisebb súlyú alakzatai. A szabálysértés önállóvá válásán túl a jogalkotói döntés lényege az igazgatási hatáskör privilegizáltsága. A szabálysértések elbírálása igazgatási szervekhez: tanácsi, rendőri, vám- és pénzügyőri szervek, felügyeletek hatáskörébe tartozik. Az igazgatási szervek a bírói út kirekesztésével bírálják el a cselekményeket. Felmerül tehát dilemmaként a közigazgatás büntetőhatalmának kérdésköre. Az utóbbi időben egyre erősödő szakirodalmi vélemény szerint a közigazgatási büntetőbíráskodással nem a bírói igazságszolgáltatást kell szembeállítani, inkább abból a társadalmi igényből kell kiindulni, hogy az állam büntetőhatalmát kétfé-

Fehér Lenke tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

leképpen, bírói és közigazgatási szervek által gyakorolhatja.

Ezután P. O. Träskman „A vétségek büntetése és a vétségi eljárás" címmel általános áttekintést adott azokról a módozatokról, ahogyan jelenleg ezt a kérdést kezelik Finnországban.

A finn jogból hiányzik a bűncselekmények súly szerinti felosztása, tehát megfelelő terminológia sem alakult ki. Felváltva használatosak a jogsértés, vétség, enyhe bűncselemény, jelentéktelen bűncselekmény kifejezések.

A német mintát követve, az 1930-as évek elején a finn büntetőjogban is életbe lépett a büntetőparancs (Strafbefehl) intézménye, amely egyszerűsített büntetőeljárást jelentett a pénzbüntetéssel büntetendő szabálysértések esetében. Alkalmazhatósága azonban korlátozott, mert börtönbüntetés, megelőző intézkedések (gépjárművezetői jogosítvány bovonása, kártérítési összeg megfizetésére kötelezés stb.) nem szabhatók ki büntetőparancsban.

Az 1983. évi pénzbírságról szóló törvény alapján bizonyos jogsértések esetében max. 400 finn márkáig terjedhető bírság szabható ki a rendőrség hatáskörében. Jelenleg három cselekményi körre alkalmazzák, nevezetesen: a gyalogosok szabálysértései (30 finn márka), a kerékpárosok szabálysértései (50 finn márka) és a gépjárművezetők szabálysértései (50—150 finn márka) a közlekedés terén.

Az 1982. évi 5. számú törvény a teherautók rakományának túlsúlya esetén állapít meg bírságolási jogot a rendőrség számára. A súlykorlátozások kisebb túllépése esetén ennek összege 100 kg-onként 50 márka, nagyobb mérvű túllépés esetén pedig 150—200 finn márka/100 kg.

1979. óta a jegyellenőrök pénzbírságot szabhatnak ki a tömegközlekedési járműveken érvényes jegy nélküli utazókkal szemben.

A finn jogból tehát hiányzik a szabálysértésekkel szemben alkalmazott egységes eljárás és büntetés, azaz egyelőre nem létezik a német rendszer közigazgatási büntetőjogának megfelelő (Ordnungswidrigkeit) quasi-büntetőeljárás.

A következő előadó, Harmathyné Horváth Anna „Közigazgatási felelősség a bűncselekményekért, különös tekintettel a társadalmi tulajdon elleni cselekményekre" címmel vázolta a magyar törvényhozás fejlődési tendenciáit és rámutatott a jelenlegi törvényhozási problémákra. Emellett előadásának a szocialista országok vonatkozásában jogösszehasonlító aspektusai is voltak. Végigkísérte azt a részben önmagában visszatérő fejlődési vonalat, amely a középkori megtorlási rendszer fellazulásától, a bűncselekmények súly szerinti differenciálásától a XX. századra a kihágási jog kialakulásához vezetett, majd az 50-es években ismét visszatért az egységes büntett fogalom és a kihágás megszüntetésével a szabálysértések intézményének megalkotására került sor. Ez utóbbi Magyarországon (de más szocialista országokban is) befogadta a kisebb súlyú bűncselekmények bizonyos csoportját, köztük a tradicionális tulajdonvédelemből elbocsátott tulajdon elleni bűcselekményeket is. Ez a törvényhozási tendencia, amely a büntetőügyek elterelése néven vált ismertté, a büntető- és közigazgatási jog érintkezési felületének növelésével felvetette a jogrendszer tagozódásának a kérdéseit is. A 70-es 80-as években már a kihágási jog újraéledésének második szakaszáról beszélhetünk, amely tudatosan irányválasztást jelent a maga dekriminalizációs törekvéseivel.

A büntetőjog válságáról, útkereséseiről már a századforduló óta beszélnek. A megújulás, az új formák és intézmények meghonosítására tett az a kísérlet, amely a közigazgatási joggal kötött házasságát eredményezte, — nem bizonyult kielégítőnek. Talán azon az úton kellene továbblépni — folytatta a szerző — amelyet azok a kísérletek nyitnak meg, amelyek a kihágások ügyét a büntetőbíróságok kezébe teszik le, de módosított eljárási szabályokkal, vagy módosított szankció- és fórumrendszerrel. Végül a továbblépésre a következő javaslatot tette:

a) intézményesíteni kellene a bírói korrekcionalizációt;

b) a büntetőbíróságok testületén belül ki kellene alakítani a speciális kihágási bíróságokat, speciális kihágási bírákkal;

c) a közigazgatás keretében csak a szabálysértések, szabálytalanságok kategóriáját indokolt megtartani, jóval egyszerűbb anyagi jogi és eljárásjogi szabályozással.

Az előadásokat követő vita során felszínre került, hogy a két ország (nevezetesen Magyarország és Finnország) ugyanazt a problémát különböző módon oldotta meg. Magyarországon a szabálysértésekkel speciális (szabálysértési) törvény foglalkozik, míg Finnországban az egyes területek különböző törvényekben nyertek szabályozást, tehát nincsenek egységesítve. Az egyik legfontosabb kérdésként a bírósági fellebbezés lehetősége merült fel, amely Magyarországon jelenleg nem megoldott.

A vitát követően Pekka Koskinen „A bűnösségi elv szerepe a büntetőjogi és igazgatási jellegű szankciók alkalmazásánál, a kisebb súlyú törvénysértések esetén" című előadásában számos általános elvi jelentőségű probléma kifejtése mellett konkrét, gyakorlati kérdéseket is érintett.

A szerző szólt a felróhatóság fogalmáról és jelentőségéről, a bűnösségnek a büntetés kiszabásával való kapcsolatáról, a kihágásokról, a bírságolási rendszerről, a büntető törvényhozás reformterveiről, és ezzel kapcsolatos saját javaslatairól. A bírságok közül részletesen elemezte a parkolási bírságot, a tömegközlekedésben kiszabható helyszíni bírságot, és a közúti fuvarozásban előforduló túlterhelési bírság kiszabásának feltételeit.

Finnországban 1983. szeptember 1-én néhány kisebb súlyú kihágás elintézésére egyszerűsített rendszert, az ún. rendbírságolási eljárást vezették be. Ebben az eljárásban a jogsértőt egy új büntetőjogi szankcióval, az ún. rendbírsággal büntetik. Az eljárás alapjait egy általános kerettörvényben szabályozták. Az eljárás bevezetésének első szakaszában csak kisebb közúti közlekedési szabályszegések esetén alkalmazták, jelenleg azonban más életterületeken előforduló kisebb kihágásokra is kiterjeszteni tervezik. A rendbírság egyértelműen büntetés. Az eljárás egyszerűsítésével egy további lépést tett a finn jog a sommás peres eljárások kifejlesztésének irányába, amely még az ún. büntetőparancs eljárásnál is egyszerűbb.

Ha jogösszehasonlító szempontból vizsgáljuk a finn büntetőjog rendszerét — mondotta az előadó — akkor megállapíthatjuk, hogy a kriminalizációs folyamat itt igen nagyfokú. A bűncselekmények súly szerinti differenciálása a finn törvényalkotásból formálisan hiányzik. A gyilkosság vagy a biztonsági öv használatának a forgalomban való mellőzése egyaránt bűncselekmény (rikos). Az új rendbírságolási rendszer ebben a vonatkozásban nem hozott változást. A kriminalizáció változatlan maradt, csupán arra nyílt lehetőség, hogy néhány olyan bűncselekménnyel kapcsolatban, amelynek szabálysértési jellege van, sommás eljárásban rendbírságot állapítsanak meg. A szerző álláspontja szerint a jövőben Finnországban is célszerű lenne a tulajdonképpeni bűncselekmények és a rendes büntetőjogi rendszeren kívüli eljárásban szankcio-

nálandó szabálysértések között világos és forma szerinti határt vonni. A tulajdonképpeni büntetőjog alkalmazási területe ebben az összefüggésben felismerhetően beszűkítendő lenne.

Az előadó végül a bűnösségi elv jelentőségéhez fűzött záró megjegyzésekkel fejezte be előadását.

Az előadást követően a felróhatóság, bűnösség fogalomkörében mozogva alakult ki igen élénk vita és eszmecsere a szeminárium résztvevői között.

A szeminárium második napján Bitto Mártának a munkavédelmi szabályszegésekről szóló előadását (a szerző külföldi tartózkodása miatt) Wiener A. Imre ismertette. Az előadás a téma történeti, társadalmi és jogi aspektusain kívül a jelenlegi törvényhozási problémákra is kitért. Kiemelte, hogy a régi jog nem tett különbséget bűncselekmény és büntetendő cselekmény között, s a trichotomikus felosztás rendszerében a büntető törvénykönyv a cselekményeket súlyuk szerint különítette el bűntettekre, vétségekre és kihágásokra. A kihágások kisebb részben bíróság elé tartoztak, nagyobb részüket azonban — épp úgy, mint ma a szabálysértéseket — a közigazgatási hatóság bírálta el. A közigazgatási eljárás ténye azonban a jogalkotó számára nem volt ok arra, hogy a kihágási jogot ne büntetőjognak és ne büntetőeljárásnak tekintse.

A munkavédelmi kihágásokat külön törvények tartalmazták. A munkavédelmi kihágási keretdiszpozíciók vagy a törvény bizonyos rendelkezéseire utaltak vissza, vagy megjelölték azokat az egyéb közigazgatási normákat, amelyekben írt kötelességek megszegése megvalósítja a kihágást, vagy bizonyos követelményeket állítottak fel a kötelességszerű magatartással szemben.

A munkavédelmi szabálysértések újraszabályozására az 1967. évi átmeneti újraszabályozás után csak 1968-ban került sor, a szabálysértések kodifikációja keretében. A munkavédelmi szabálysértést egyetlen tényállásban foglalta össze a kódex. A munkavédelmi szabályszegést eszerint az követi el, aki a munka egészséges és biztonságos végzésére vonatkozó szabályokat megszegi. Ez a tényállás annyira általános és keretszerű, hogy módosítására mindeddig nem volt szükség, annak ellenére, hogy az egészséges és biztonságos munkavégzési szabályrendszer az utóbbi években gyökeres átalakuláson ment keresztül. A munkavédelmi szabályozás új rendszerének alapjait 1979-ben rakták le a munkavédelemről szóló kormányrendelettel. Az új, keretjellegű szabályok felvetik a szabálysértési szankció alkalmazhatóságának a kérdését. A szabályszegés ugyanis önmagában, további ismérvek számbavétele nélkül nehezen állapítható meg.

A munkavédelemben a szankcionálás alapja az a tény, hogy a szabályszegő magatartás emberi életet, testi épséget, egészséget veszélyeztet, s gyakran csak a szerencsén vagy a véletlenen múlik, hogy nem következik be baleset.

Ha a szabályszegés balesetet okoz, mindenképpen büntetőjogi szankció alkalmazására kerül sor, hiszen az élet és testi épség hagyományosan védendő tárgyai a büntetőjognak. Ez a büntetőjogi védelem viszont azt a követelményt támasztja, hogy mindenki olyan gondos magatartást tanúsítson élettevékenysége során, amellyel elkerülheti mások életének, testi épségének a megsértését. A speciális életviszonyok terén, ahol az élet, testi épség, egészség fokozott veszélyeknek van kitéve, a jog büntetéssel fenyegeti már önmagában a külön szabály megsértését is. A munkavédelmi kötelességek a munkavégzés során fellépő technikai veszélyek semlegesítésének a szabályait tartalmazzák. A munkavédelmi szabálysértéseket elsősorban nem az általános szabálysértési hatóságok bírálják el, hanem a szakszervezeti munkavédelmi szervek és — a 19/1983. (VI. 15.) Korm. sz. rendelet értelmében — a közegészségügyi és járványügyi felügyelet szervei. Az, hogy a munkavédelmi szabálysértések elbírálása ezáltal helyt kapott a munkavédelmi felügyeletre és ellenőrzésre irányuló hatósági tevékenységben, azt is jelzi, hogy ezek a szabályszegések markánsan különböznek a jogellenes cselekmények azon csoportjától, ahol a szabálysértési szankció a bűncselekmény súlyát még el nem érő, de már büntetést érdemlő cselekményekhez kapcsolódik. A szerző végezetül hangsúlyozza, hogy a szabálysértési szankció alkalmazása a munkavédelmi felügyelet és ellenőrzés során felesleges bonyodalmakhoz vezet. A szabályszegő magatartás szankciójának a szerepét a mai körülmények között a végrehajtási bírság is jól betöltené.

Bittó Márta előadását követően Harri Palmén ismertette a finn munkavédelmi szabályok szankcióiról szóló előadását. A munkafeltételeket szabályozó legfontosabb törvény az 1958. évi Foglalkozási Biztonsági Szabályokról szóló törvény, amely néhány kivétellel szinte mindenfajta munkára alkalmazható, így pl. előírásokat tartalmaz a szellőztetés, világítás, hőmérséklet, zaj, tűzbiztonság, elektromos berendezések vonatkozásában. Fő célja, hogy biztonságos munkafeltételeket hozzon létre, ezáltal megelőzze a baleseteket. De szolgál kiriminalizációs célkitűzést, azzal, hogy a szabályokat megszegő munkáltatót pénzbüntetéssel, súlyosabb esetben hat hónapig terjedhető börtönbüntetéssel fenyegeti. Munkavédelmi előírások találhatók még a Hajózás-biztonsági törvényben, (1967), a Bányászati törvényben (1965), az Ifjúságvédelmi törvényben (1967) és a Háztartási Alkalmazottakról szóló törvényben (1977) is.

Ezután a szerző ismertette a munkavédelem szervezetét, a foglalkozási biztonságot felülvizsgáló hatóságok rendszerét. A legmagasabb szinten az Egészségügyi Minisztérium bírálja el az ügyeket. Irányítása alatt tevékenykedik a Munkavédelmi Felügyelőség. A gyakorlati feladatok elvégzésére 11 munkavédelmi körzet jött létre és helyi munkavédelmi felügyelők tevékenykednek.

Hangsúlyozta a szerző, hogy a hatóságok fő célja a balesetek bekövetkezésének a megelőzése, nem pedig a szabályszegések megbüntetése. A munkavédelem rendszere a munkaadó, a munkavállaló és a hatóságok kooperációján alapul. Ha a munkaadó nem teszi meg a szükséges intézkedéseket, a hatóságoknak joguk van bizonyos adminisztratív eszközöket alkalmazni. A legenyhébb alternatíva az, hogy a felügyelő írásbeli utasítást ad arra nézve, hogyan kell megszüntetni a hiányosságokat és ha szükségesnek látszik, határidőt tűz ki annak elvégzésére. Ennél drasztikusabb intézkedés az ún. végrehajtási bírság (uhkasakko), amely azt jelenti, hogy a munkáltató pénzbírság terhe mellett köteles az utasításoknak eleget tenni. A pénzbírság összegét a jogszabály nem maximálja. Ha a munkáltató nem hajtja végre az utasítást, a hatóság elrendeli a pénzbírság megfizetését és új végrehajtási bírságot állapít meg, amely általában magasabb, mint az előző. Az is megtörténhet, hogy a szükséges intézkedéseket a munkáltató költségére a hatóság elvégezteti. Ha a hiányosság vagy rendellenesség állandó veszélyt jelent a munkavállalók egészségére vagy életére és a munkáltató nem intézkedik a kijelölt határidő alatt, a felügyelő megtilthatja az adott berendezés használatát vagy eljárás alkalmazását. Ehhez az Egészségügyi

Minisztérium utólagos hozzájárulása is szükséges.

A közigazgatási szankció az egyéb közigazgatási ügyekhez hasonlóan megfellebbezhető, tehát először a kerületi felügyelőségtől az Országos Munkavédelmi Felügyelőséghez, majd innen bizonyos esetekben a Legfelsőbb Közigazgatási Bírósághoz kerülhet.

A munkavédelmi szabályok megszegése közigazgatási és büntetőjogi szankciót egyaránt maga után vonhat. A gyakorlatban azonban csak az összes eset 1—2 százalékát jelentik a munkavédelmi hatóságok az ügyésznek. A büntetőjogi szankció a valóságban nem is annyira hatékony, mint a közigazgatási. A büntető szankció ugyanis szinte minden esetben pénzbüntetés, és mivel Finnországban a jogi személyek nem tartoznak büntetőjogi felelősséggel, a társaság vezetőjével szemben alkalmazott pénzbüntetés összege még egy nagy vállalat esetében is jelentéktelen. Ezzel szemben a végrehajtási bírság érzékeny anyagi hátrányt jelent, az adott berendezés vagy technika alkalmazásának megtiltása pedig a termelés folyamatosságát megakadályozván szintén érezhető gazdasági veszteséggel jár.

Az általános képen az sem változtat, hogy néhány kivételes esetben a büntető szankció börtönbüntetést (általában felfüggesztett) jelent.

Amennyiben a szabályszegés balesethez vezet, a Btk. 21. szakasza alkalmazandó. Az a személy, aki ily módon megszegi a szükséges biztonsági rendszabályokat, a körülményektől függően gondatlan emberölésért vagy gondatlan testi sértésért felel. Ugyanakkor megállapítható a Munkavédelmi törvény megszegése is. A büntetés ezekben az esetekben pénzbüntetés vagy börtönbüntetés. A bírói gyakorlatban a pénzbüntetés gyakoribb, bár a maximális büntetés négy évi börtönbüntetésig terjedhet.

A két előadást követő vitában főként a keretényállásról és a keretet kitöltő szabály kérdéséről esett szó mindkét fél részéről.

A következő téma a fogyasztók érdekvédelme volt, előadója Eero Backman ismertette az 1978-as fogyasztói érdekvédelemről szóló törvényt, amely speciális közigazgatási hatóságokat hozott létre a piac és a szerződések ellenőrzésére, valamint foglalkozott a törvény alkalmazásának gyakorlati kérdéseivel is.

A modern társadalomban az emberek nagy többsége szükségleteit ipari termékek vásárlásával, vagy társadalmi szolgáltatások (iskola, orvosi ellátás, társadalombiztosítás stb.) igénybevételével elégíti ki. Így a társadalom tagjainak egyik fontos szerepét képezi a fogyasztói szerep. A fogyasztók helyzetét számos módon befolyásolhatjuk pl. gazdasági, társadalmi, adózási és árpolitikával. A fogyasztói politika fő célja, hogy javítsa a fogyasztók helyzetét:

1. az áruk termelésének és a szolgáltatásoknak az ellenőrzésével,

2. a piac szabályozásával,

3. a kereskedők és a fogyasztók közötti szerződések szabályozásával,

4. annak ellenőrzésével, hogy az áruk és szolgáltatások megfelelnek rendeltetésüknek és nem ártalmasak.

A gazdasági és technikai fejlődés tovább erősítette a fogyasztók helyzete segítésének szükségességét. A termékek száma fantasztikusan megnőtt, és strukturálisan, valamint funkcionálisan is egyre bonyolultabbak. A termékek előállítása során olyan anyagokat használnak, amely ártalmas lehet az emberi szervezetre. A piacnak és a reklámnak egyre hatékonyabb eszközei vannak a fogyasztók befolyásolására, ám a reklám gyakran valótlan, félrevezető vagy lényegtelen információt ad. A gazdasági koncentráció folyamata előnytelenül befolyásolta a kereskedő és a fogyasztó viszonyát, azt még inkább egyenlőtlenné tette. A fogyasztói érdekvédelem alapvető célja éppen ezért e tendenciák negatív hatásainak a megelőzése.

A piac és a szerződések ellenőrzése két vonalon történik. Az egyik a Fogyasztók Tanácsa, amely a fogyasztóknak a minőségi kifogásai vagy a kereskedők szerződési magatartásával kapcsolatos kifogásai esetén lép fel. Az egyetlen szankció, amit alkalmazhat, a szóban forgó kereskedő nevének publikálása. Fellebbezési lehetőség e határozat ellen nincs, lehetőség van azonban arra, hogy rendes bírósághoz forduljon akár a fogyasztó, akár a kereskedő. A Fogyasztók Tanácsa olyan típusú ügyekkel foglalkozik, mint pl. az áru minőségi hibái, működési rendellenességei, a szolgáltatást nem a megfelelő szakértelemmel végezték el, a szolgáltatás vagy áru ára az általános árszínvonalhoz képest aránytalanul magas, ésszerűtlen a szállítási vagy teljesítési határidő stb. A panaszt először az eladónak kell jelezni, mert ha a fogyasztóval egyetért, nincs értelme a további eljárásnak. A Fogyasztók Tanácsának tagjait a kormány jelöli ki, négy évi időtartamra. Jelenleg nyolc szekciója van, minden szekció egy elnökből és négy tagból áll.

A másik vonal a fogyasztói ombudsman intézménye, akit a köztársasági elnök nevez ki öt évre. Az ombudsman hivatalában 20 alkalmazott dolgozik, a felülvizsgálati munka gyakorlatilag külső kezdeményezésre történik. Az ombudsman köteles még a legjelentéktelenebb panaszt is kivizsgálni, a panaszok kivizsgálásának sürgősség szerinti sorrendjét azonban ő állapítja meg. Az ombudsman az ügyet először a Kereskedelmi Bíróság elé viheti, amely speciális, kilenc tagból álló bíróság. Tagjait a köztársasági elnök nevezi ki négy évi időtartamra. Közülük az elnök és a bíróság négy tagja jogász, a többi laikus. A bíróság három tagja (az elnök, alelnök és egy tag) érdektelen, három tagja a fogyasztókat és három az eladókat képviseli. A Kereskedelmi Bíróság határozattal, általában feltételes pénzbírság kiszabásával, megtilthatja a szóban forgó piaci gyakorlatot és az eladót korrektív intézkedés megtételére is kötelezheti, ha a fogyasztónak tényleges kárt okozott. A helyesbítésnek ugyanabban a lapban kell megjelennie, amelyben a félrevezető vagy hibás reklámot korábban publikálták. Fellebbezési jog csupán a Kereskedelmi Bíróság feltételes pénzbüntetést kirovó határozata ellen biztosított és csak az összegszerűség vonatkozásában.

Ha az eladó által elkövetett cselekmény kimeríti a finn Btk-ban meghatározott gazdasági bűncselekmény vagy vétség fogalmát, az ombudsman átadja az ügyet az ügyésznek, aki rendes bíróság előtt emel vádat.

A szerző végül hangsúlyozta, hogy a fogyasztók érdekvédelme a gyakorlatban ritkán történik büntető és megtorló módszerekkel, általában békésebb úton is sikerül megoldani a problémákat.

Ezt követően Terttu Utriainen ismertette Raimo Lahti professzornak A büntető ügyek elterelése c. előadását. Az elterelés kifejezés az utóbbi néhány évben általánosan alkalmazást nyert az USA-ban azokra az esetekre, amikor az ügyeket a hagyományos büntetőeljáráson kívül oldják meg. Az elterelés lényege, a büntetés bírói úton történő kiszabásának az elkerülése a hatóságok tudomására jutott egyes bűncselekmények esetében. A finn jogot tekintve, az eltereléshez hasonló jogintézmény az intézkedésről való lemondás, amely a büntetéstől való tartózkodást jelenti, vagy — még az ítélkezés előtti fázisban — a nyomozás

megszüntetését. Az elterelés mind a nyomozati, mind pedig a bírósági szakban meglehetősen ritka Finnországban. Az elterelés három fő vonalon történik:

1. A 15—17 éves elkövetőkkel kapcsolatban az 1940. évi Fiatalkorú Elkövetőkre vonatkozó törvény alapján;

2. a csekélyebb közlekedési szabályszegések vonatkozásában, az 1965. évi törvény alapján; és

3. az 1966-os minden elkövetőre alkalmazható általános diszkrecionális szabály alapján.

Az intézkedésről való lemondás (waiving of measures) és az elterelés között a szerző szerint nincs lényeges különbség. A kisebb jelentőségű ügyekben a rendőrség pl. figyelmeztetésben részesíti a közlekedési szabályok megszegőjét, vagy emellett még kötelezheti a hibás jármű megjavíttatására, illetve a hiányzó dokumentum beszerzésére; a kisebb adócsalás esetén az adóügyi hatóság büntetésből megemeli az adót stb. ahelyett, hogy jelentené az ügyet az ügyészségnek. De sor kerülhet arra is, hogy súlyosabb bűncselekmények kívül rekedjenek a büntető igazságszolgáltatáson, pl. a magánindítványos bűncselekmények esetében, ahol az ügyész csak akkor emelhet vádat, ha a sértett kéri az elkövető megbüntetését. A Büntetőjogi Bizottság (1977) javasolta, hogy ezeknek a cselekményeknek a számát növelje, oly módon azonban, hogy közérdekből, bizonyos körülmények között sor kerülhessék a vádemelésre. Az „egyszerű" és a beavatkozásos elterelés célja Finnországban az eljárás gazdaságosabbá tétele, tehát az igazságszolgáltatás munkájának a megkönnyítése. Igaz, ez a célkitűzés más eszközökkel, pl. dekriminalizáció és depönalizáció révén is szolgálható. Az intézkedésről lemondás abban a sajátos esetben is alkalmazható, ha a büntető szankció igazságtalan és aránytalan lenne.

Az előadást követő vita során főként az elterelés fogalmáról fejtették ki nézeteiket a szeminárium résztvevői. Ennek során felmerült, hogy az európai országokban a legalitás és az opportunitás elve nem kedvez az elterelésnek. Ha alkalmaznánk is, az igen szoros szabályozás keretei között történnék, a bűncselekmény súlyát és feltételeit illetően. Az elterelés lényegében a bűncselekménynek a büntetőjog területéről más területre történő áttételét jelenti. Ennek megvannak a maga veszélyei, ezért alapos kutatást igényelne a bevezetése.

A szemináriun harmadik napján az előadások a BM Rendőrtiszti Főiskolán zajlottak le. Első előadóként Tóth István „A rendőrség hatáskörébe tartozó szabálysértések" címmel részletes áttekintést adott e szabálysértési csoport jellemzőiről és ismertette a szabálysértési felelősségrevonásnak a bűnmegelőzésben betöltött szerepét. A jogalkotó a rendőrség hatáskörébe a közrend és a közbiztonság ellen irányuló szabálysértéseknek azt a részét utalta, amely a rendészeti igazgatási munkát, illetve az állam- és közbiztonság védelmében kiadott feladatok megoldását, végrehajtását hivatottak segíteni. Ide tartoznak az elzárással is sújtható, valamint azok a szabálysértések, amelyek csak helyszíni bírságolás esetén tartoznak a rendőrség hatáskörébe. Az elzárással is sújtható szabálysértések közül a garázdaság, közveszélyes munkakerülés és a tiltott kéjelgés súlyosabb változata a Btk-ban is megfogalmazást nyert.

A szerző számos érdekes számadatot közöl a rendőrség által elbírált szabálysértések összetételéről, tendenciáiról, valamint a szankcióról. Ezek közül kiemelést érdemel, hogy az évek óta emelkedő tendenciát mutató garázdaság, közveszélyes munkakerülés és tiltott kéjelgés szabálysértése az 1982-es évben számottevő számszerű visszaesést mutat.

Finn részről Martti Majanen — mivel az előző témának pontos megfelelője nincs — a helyi hatósági szabályok köréről, megsértésük szankcióiról tartott előadást „Helyi hatósági szabályok Finnországban" címmel. Finnországban a helyi önigazgatás elve alapján a közrend és a közbiztonság elősegítése céljából már az 1600-as évektől joguk van helyi hatóságoknak rendeletek és más szabályok kibocsátására. Eredetileg ezt a törvényhozás hézagai vagy hiányosságai tették szükségessé. A városi tanács rendeleteinek megsértése pénzbüntetéssel büntetendő szabálysértés. A szankció kiszabása az elsőfokú bíróság hatáskörébe tartozik.

A helyi rendeletek az általános szabályok között tilalmazzák a közrendet zavaró, vagy közerkölcsöt sértő magatartásokat. Részletesen felsorolják azokat a helyeket, ahol tilos tartózkodni, tiltják a közterületen való szemetelést, szabályozzák egyes berendezések közterületi használatát stb. Foglalkoznak a kereskedelmi és más szakmai tevékenységgel, a veszélyes vagy másokat zavaró munkával, a közegészségüggyel, a lakóházak házirendjével, a cégtáblák, hirdetések és feliratok elhelyezésével, a házi állatok tartásával, a címnyilvántartással, az uszodák, szaunák üzemeltetésével stb.

A tanácsi rendeletek között a gyakorlatban nincs túl nagy eltérés, mivel a szabályozás a Finn Városok Szövetsége által kidolgozott modellen alapul. Az első ilyen modell megalkotására 1934-ben került sor, a legutóbbi pedig 1974-ből való. Ez a szabályrendszer csak általános útmutató, kötelező érvénnyel nem bír, bár általános vélemény szerint erre szükség lenne.

Az előadó végül országos statisztikai adatokat közölt a szabálysértések számáról és szankció szerinti (bíróság által kiszabott pénzbüntetés vagy egyszerű büntető parancs) megoszlásáról, 1977-től 1982-ig.

Martti Majanen után Dános Valér kapott szót, aki „A szabálysértések egyes kriminológiai kérdései" címmel előadásában a szabálysértések jogi természetéről, szabályozásának mai rendszeréről, csoportosítási lehetőségeiről, morfológiai jellemzőiről és — egy empirikus felmérés keretében — a bűnmegelőzéssel való kapcsolatáról beszélt.

A szabálysértés — a szerző definíciója alapján — az a társadalomra kissebb mértékben veszélyes magatartás, amely az államigazgatási tevékenységet, vagy a társadalmi együttélés szabályait sérti, és amelyre a törvény büntetés kiszabását rendeli. Tipikus szankciója a pénzbírság, kivételesen azonban elzárás is alkalmazható. A szabálysértés miatt általában államigazgatási szervek járnak el, a szabálysértési eljárás általános rendje szerint.

A szabálysértések csoportosíthatók jogi tárgyuk, az eljáró szervek vagy a szankciók szerint. A szabálysértések meghatározása országos vagy partikuláris jogszabályokban történik. Kriminológiai szempontból az azonos, vagy hasonló oksági tényezők alapján történő csoportosítás a legcélszerűbb.

A statisztika alapján a szabálysértések száma enyhén csökkenő tendenciát mutat. Az összes szabálysértésen belül a közlekedési szabálysértések száma a legmagasabb, számuk enyhén emelkedő tendenciájú. A szabálysértések második legnagyobb csoportját a tulajdon elleni szabálysértések alkotják, ezek száma kifejezetten emelkedő.

1977-ben egy több évre tervezett vizsgálat kezdődött, amely arra a kérdésre keresett választ, hogy megállapítható-e valamilyen összefüggés a

szabálysértések és a bűncselekmények között, s ha igen, milyen korreláció mutatható ki. Az első lépcsőben a vizsgálat tárgya az volt, hogy a szabálysértés elkövetésétől számított öt éven belül kik és hány bűncselekményt követnek el. A második lépcsőben az újabb ötéves időszakban vizsgálják az elkövetők és a bűncselekmények számát, beleértve az ismételt bűnelkövetést is. A harmadik lépcsőben, ha a tíz év alatt jelentős az elkövetők és a bűncselekmények száma, az elkövetés oksági tényezőinek a vizsgálata következik. Végül a harmadik lépcsőben vizsgálandók azok az eszközök, amelyek nagy valószínűséggel alkalmasak annak megakadályozására, hogy a szabálysértőkből bűnelkövetők váljanak.

A vizsgálatokból egyértelműen kitűnik, hogy a szabálysértés elkövetése utáni első két évben feltűnően magas a kriminalitás, majd az azt követő három évben fokozatos csökkenés tapasztalható, végül az utolsó öt évben pedig alacsonyan stagnál azoknak a száma, akik megkezdték bűnöző életútjukat. A szerző részletesen ismertette a vizsgálatok további eredményeit és megállapításait, majd előadása befejező részében a rendőri szabálysértések jellegzetességeivel és problémáival foglalkozott.

Az előadásokat követően számos kérdés megtárgyalására került sor, majd a Rendőrtiszti Főiskola igazgatója ismertette az intézmény tantervét, oktatási módszerét és a szeminárium résztvevői meglátogatták az intézmény egyes részlegeit.

A szeminárium általános értékeléseként elmondhatjuk, hogy az előző két év, általános kérdéseket és többféle témát napirendre tűző szemináriumhoz képest ez már egy konkrétabb szintet képviselt, kézzelfogható eredményekkel és egy határozott témakör alaposabb, mélyebb megismerésével, megvitatásával. Ez azonban nem vitatja el a korábbi két szeminárium érdemeit, hiszen azok magas színvonala és megalapozó jellege nélkül elképzelhetetlen lett volna az újabb, eredményesebb találkozó előkészítése, már egy konkrétabb szinten és valódi párbeszéd-jelleggel. A szeminárium rendezői ezúton mondanak köszönetet a résztvevőknek a rendkívüli érdeklődésért és aktív közreműködésért, valamint a BM Rendőrtiszti Főiskola igazgatójának és tanárainak a szeminárium szakmai és kulturális programjának megszervezésében nyújtott segítségért.

Vörös Imre

Tudományos konferenciák Smolenicében

1984. október 8—12. között a Szlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete a Pozsony melletti Smolenicében két konferenciát rendezett. Az egyik témája a KGST-tagállamok és vállalataik, valamint a nem tagállamok és vállalataik közötti együttműködés jogi kérdései voltak.

A konferencia alapját az Állam- és Jogtudományi Intézetek igazgatóinak értekezletén létrejött azon megállapodás képezte, miszerint e témában a prágai Állam- és Jogtudományi Intézet szerkesztésében tanulmánykötet lásson napvilágot. A konferencia a felkért szerzők eszmecseréjeként szerveződött azzal a céllal, hogy a szerzők kicseréljék nézeteiket, ismertessék saját témájukkal kapcsolatos elképzeléseiket kollégáikkal, szerzőtársaikkal, valamint a kötetet szerkesztő *P. Kalensky* professzorral (Prága).

Ennek megfelelően a konferencia munkarendje szerint minden szerző módot kapott leendő cikke tartalmának vázlatos kifejtésére és ezt vita követte. Ezen mód nyílott nemcsak a nézetek tartalmi ütköztetésére, illetve összehangolására, hanem arra is, hogy az esetleges átfedéseket a későbbi kötetben el lehessen kerülni.

A kötet vázának megfelelően a konferencia két nagyobb téma köré csoportosította munkarendjét: az államközi-nemzetközi jogi, valamint a vállalatközi-polgári jogi szint köré. Előbbiben a KGST, mint a nemzetközi jog alanya téma került megvitatásra. *Rüster* (Potsdam—Babelsberg) a KGST-t, mint a nemzetközi jog alanyát és nemzetközi szervezetekkel szerződő nemzetközi jogi jogalanyt, V. *Kesely* (Pozsony) pedig a KGST és a nem tagállamok közötti együttműködés általános kérdéseit, V. *Fomin* (Moszkva) a KGST és az ENSZ jogi kapcsolatait, A. *Kohout* (Prága) pedig a KGST immunitását, privilégiumait vizsgálta a nem tagállamokkal és a nemzetközi szervezetekkel való viszonyban. H. *de Fiumel* (Varsó) a KGST és az EGK kapcsolatainak jogi lehetőségeit, B. *Zimmerman* (Potsdam—Babelsberg) pedig az EGK közös kereskedelempolitikáját, B. *Mitschke* (Potsdam—Babelsberg) a KGST-tagországok és a fejlődő országok államközi-nemzetközi jogi kapcsolatait vizsgálta.

A konferencia *második* része A. *Wagner* (Prága) referátumával indult, mely a külkereskedelmi monopólium, a nemzetközi egyezmények és a külkereskedelmi szerződések kérdésével foglalkozott. E körben bocsátották vitára P. *Kalensky*nek (Prága) a KGST-tagállamok vállalatai és a nem tagállamok vállalatai közötti gazdasági kapcsolatok kollíziós jogi problémáit tárgyaló referátumát, míg *Vörös* Imre (Budapest) referátuma a nemzetközi termelési kooperációs szerződések kérdéseivel foglalkozott. J. *Zemanek* (Prága) referátuma hiteljogi és pénzügyi jogi kérdéseket tárgyalt, míg F. *Enderlein* (Potsdam—Babelsberg) az ÁSZF és a nemzetközi vételről szóló Bécsi Konvenció rendelkezéseit vetette össze. M. *Pauknerová* (Prága) nemzetközi fuvarjogi kérdéseket elemzett, míg L. *Neustupna* a műszaki-tudományos együttműködés jogi kérdéseit vizsgálta.

A konferencia befejezéseként a szerzői kollektíva tagjai megvitatták a tervezett közös tanulmánykötet szerkezetét és néhány tartalmi problémáját.

A szocialista országok Tudományos Akadémiái közötti sokoldalú tudományos együttműködés keretében működő, a *népgazdaság jogi kérdéseinek* problémáival foglalkozó albizottság is ülést tartott Smolenicében. A megbeszélés témáját a résztvevők 1983-ban Potsdam—Babelsbergben határozták meg, melynek címe „A jog szerepe a népgazdaság irányításában" volt.

A megbeszélés *három* fő témát ölelt fel, melyek a következők voltak:

— a jog szerepe a gazdasági viszonyok szabályozásában;

— a gazdasági szerződés a szocialista gazdaság tervszerű irányításának folyamatában;

— a jog szerepe az agrár-ipari komplexumok fejlesztésében.

A tanácskozáson, amelyet a pozsonyi és a prágai Állam- és Jogtudományi Intézet együttesen szervezett, résztvettek Bulgária, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió jogtudományi intézeteinek képviselői.

A konferenciát Milan *Csics*, a pozsonyi intézet igazgatója nyitotta meg, aki bevezetőjében utalt arra, hogy minden ország gazdaságirányításának eredményessége függ a külső körülményektől, a belső mechanizmustól és a belső feltételektől egyaránt, amely tényezőket a hatékonyság növelése érde-

Vörös Imre tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

kében a jogi szabályozásnak azonos súllyal kell figyelembe vennie.

O. *Ovecskova* (Pozsony) élénk vitát kiváltó felszólalásában a gazdaság területén érvényesítendő koordinatív tevékenység fontosságát hangsúlyozta, nyitva hagyta azonban azt a kérdést, hogy e tevékenység megvalósításáért az állam vagy pedig a kormány tartozik-e felelősséggel.

Cs. *Goleminov* (Szófia) megállapította, hogy a gazdasági demokrácia csak az egyéni és a társadalmi érdek egymással összhangban álló érvényesülése esetén valósulhat meg, így a gazdaság területén a kizárólagosan adminisztratív módszerek nem is vezethetnek eredményre.

V. *Knapp* (Prága) előadásában a gazdasági jog területén érvényesülő felelősség hatékonyságáról beszélt, megállapítva azt, hogy a gazdasági jog területén a felelősség hagyományos funkcióinak (megelőzés, reparáció, reprenció) érvényesítése, az — elsősorban anyagi — érdekeltség háttérbe szorítása miatt szembe kerülhet a hatékonyság követelményével mind a gazdálkodó tevékenység, mindpedig a felelősség hatékonyságát illetően. Az e téren felmerülő problémák kiküszöbölése céljából interdiszciplináris kutatások szükségességét hangsúlyozta a közgazdaságtudomány és a szociológia területén is, felhasználva pl. a logikai szemantika és a faktoranalízis módszereit is.

Z. M. *Zamengof* (Moszkva) előadásában a gazdasági viszonyok területén érvényesülő felelősség és a törvényesség viszonyáról beszélt. Megállapította, hogy a szocialista törvényesség erősítésével párhuzamosan, egyidejűleg kell fejleszteni az állami gazdaságirányítás módszereit, valamint a gazdálkodó szervezetek operatív-gazdasági önállóságát. E folyamat során lényegében a gazdaságirányító szervek diszkrecionális jogkörét korlátozzák, pontosan meghatározzák funkcióikat, jogaikat és kötelezettségeiket.

U. J. *Heuer* (Berlin) a gazdaság és a jog kapcsolatait elemezve erőteljesen kihangsúlyozta azokat a nehézségeket, amelyeket a jog — és különösen a gazdasági jog — stabilitása és a gazdaság folyamatos fejlődése közötti különbségek okoznak. Ennek kapcsán részletesen szólt a nemzetközi gazdasági kapcsolatok és a nemzetközi piac szerepéről, amelynek változásai elkerülhetetlenül hatnak a gazdasági jog elméletére is.

Hasonló gondolatokat vetett fel L. *Bar* (Varsó), aki szerint kompromisszumot kell kötni a jog stabilitás iránti igénye és a technikai fejlődés folyamatosan fejlődő követelményei között. Véleménye szerint a kompromisszum optimális lehetőségét kínálja a gazdálkodó tevékenység decentralizációja, a gazdasági egységek önállóságának növelése a központi gazdaságirányítás normatív aktusainak szabályozása mellett.

Fábián Ferenc (Budapest) felszólalásában a vállalati szervezetrendszer jogi szabályozásának továbbfejlesztéséről szólott. Ismertette azokat a tervezett új vállalatvezetési formákat, amelyek bevezetésének célja az, hogy elősegítsék a vállalatok vállalkozásszerű működését, növeljék a piac szerepét, fokozzák az államigazgatási szervek és a vállalatvezetés közötti munkamegosztást. A vitában felszólaltak elsősorban az új szervezeti formák társadalompolitikai, közgazdasági és szociológiai megalapozottsága felől érdeklődtek.

L. *Stepniak* (Varsó) a tervszerű irányítás és a gazdasági szerződések kapcsolatáról beszélt. A szerződések szerepének fontosságát kiemelve hangsúlyozta a tervezés és a szerződéskötések összehangolásának szükségességét.

Megállapította azt, hogy noha a jogszabályi előírások szerint nincsen előírt kapcsolat a népgazdasági és a gazdálkodó szervek által készített tervek között, gyakorlatilag ez a kapcsolat fennáll. Az irányító és tervező szervek rendszeres információt kapnak a gazdálkodó szervek által megkötött (különösen a hosszú távú) szerződésekről, és ezek alapján készítik el a népgazdasági terveket. A lengyel gazdaságban az ún. szabad szerződéskötés kategóriája is ismeretes, gyakorlati alkalmazásának köre azonban meglehetősen korlátozott.

T. *Petkov* (Szófia) a gazdasági jogi és a polgári jogi kodifikáció egymáshoz való viszonyát elemezte. A gazdaságirányító szervek és a gazdálkodó tevékenységet folytató szervezeti egységek *(brigádok)* közötti szerződéseket igen hatékonynak minősítette, azonban a jogalanyiság és a jogi személyiség kérdése ezen a területen is jelentős elméleti problémákat vet fel.

R. *Arlt* (Berlin) a mezőgazdaság irányításának és vezetésének sajátos vonásairól beszélt. Hangsúlyozta azt, hogy a mezőgazdaságban a tulajdonviszonyok és a kooperáció szabályozása is lényegesen különbözik az ipartól. A mezőgazdaság, amely „élő anyaggal" dolgozik, sokkal nagyobb kockázatot kénytelen vállalni, mint az ipar, és ezt a körülményt a jogi szabályozás szintjén is állandóan szem előtt kell tartani.

J. *Viszokaj* (Prága) a mezőgazdaság területén megvalósuló együttműködés jogi szabályozásának új elemeit ismertette. Megállapította azt, hogy a jogszabályalkotás újabb eredményei végső soron a korábbi gyakorlati tapasztalatokat rögzítették, és lehetőséget teremtettek ezek továbbfejlesztésére.

J. *Kvesova* előadásában a gazdasági szerződések előkészítésének módjáról beszélt. Problémaként vetette fel azt, hogy a szerződéseket megelőző megállapodások (amelyek a terveket megalapozzák) mennyiben kötelező erejűek, és e megállapítások mennyiben szegényítik el a szerződések tartalmát.

A konferencia vitájában felszólalt még A. *Makszimovics* (Moszkva), R. *Halupa* (Prága), F. *Badstein* (Berlin), Sz. *Pliva* (Prága), O. *Zikova* (Prága), J. *Drgonec* (Pozsony), J. *Szuhozsa* (Kassa), A. *Bierc* (Varsó).

A konferencián elhangzottakat összefoglalva Olga Oveckova megállapította, hogy a felszólalások nem csupán a tudományos kutatás eredményeit tükrözték, hanem nagyban hozzájárultak a jogalkotás konkrét, gyakorlati problémáinak megoldásához is.

Мариэтта Лехоцки:

Субъективное право в семейном праве

Опираясь на результаты теории права и используя в качестве модели право родителей на общение с ребенком, автор попыталась обосновать задний фон и принципиальной основы имеющихся в семейном праве субъективных прав. По мнению автора регулирование родительского надзора на случай развода по действующему семейному праву ВНР противоречит конституционным и семейноправовым основным принципам. Автор считает, что признание права общения правовой обязанностью также является актуальным. Вопросы права общения, принадлежащего дедушке и бабушке или другим близким родственникам, рассматриваются автором в свете судебной практики англосексонских стран. В статье выдвинуты и предложения по новому регулированию рассматриваемых проблем в ходе кодификации семейного права, которая в настоящее время ведется.

Ференц Фабиан:

Сочетание и обособление по кругу договоров товарищества

Право товариществ, создаваемых между предприятиями, оказывает значительное воздействие как на структуру промышленности так и на систему связей между промышленными предприятиями и кооперативами. Регулирование 1978 года прекратило раздробленность права товариществ на секторы: сейчас те же правовые относятся к товариществам, создаваемым предприятиями и кооперативами. Товарищество представляет собой такой правовой институт, который вправе создавать и новую организацию, посредством которой может оказать влияние на структуру всей экономики и отдельных хозяйственных органов.

Marietta Lehocky:

Die Natur des Besuchsrechts im Zeitalter der De-Legalisation

Die Autorin versucht auf Grund der Ergebnisse der Rechtstheorie die theoretischen Gründe und Hintergründe der familienrechtlichen subjektiven Rechte darzustellen. Dafür benützt sie das Modell des Besuchsrechts. Nach ihrer Auffassung verletzt die gegenwärtige Lösung das Aufsichtsrechts der Eltern nach der Scheidung verfassungsrechtliche und familienrechtliche Grundsätze. Es wäre auch die Anerkennung des Besuchsrechts als rechtliche Verpflichtung aktuell. Die Studie schlägt die Neuregelung der berührten Probleme für die gegenwärtige familienrechtliche Kodifikation vor.

Ferenc Fábián:

Zusammenschluss und Trennung auf dem Gebiet der Verträge über Unternehmenszusammenschlüsse

Das Recht der Unternehmenszusammenschlüsse beeinflusst wesentlich ebenso die Struktur der Industrie, wie das Verhältnis der Industrieunternehmen und der Genossenschaften. Die Regelung vom Jahre 1978 hat die sektorale Zersplitterung des Rechts der Unternehmenszusammenschlüsse abgeschafft; die Rechtsregel beziehen sich ebenso auf die Zusammenschlüsse zwischen den staatlichen Unternehmen und den Genossenschaften. Der Zusammenschluss (Assoziierung) soll als eine Institution betrachtet werden, der sogar eine neue Organisation schaffen kann, und kann dadurch ebenso die Struktur der Volkswirtschaft, wie die der Wirtschaftsorganisationen beeinflussen.

Marietta Lehoczky:

The nature of the right of the divorced parent to meet the child in the of de-legalization

The author takes an attempt to give a theorethical foundation to the subjective rights in family law on the basis of the results of the theory of law and using the divorced parent's right to meet his or her children, as a model. According to her opinion the present allocation of parents' rights for the breeding of their children in case of divorce is contrary to basic principles of the constitution and the family law. It would be actual to recognize the right in question as a legal duty, too. The study surveys the rights of grandparents and other relatives to meet the child mostly on the basis of judicial experiences of Anglo-Saxon countries.

The study also makes proposals for the new regulation of the problems treated in view of the codification under way in family law.

Ferenc Fábián:

Integration and differentiation among partnership contracts

The law concerning partnerships and associations of enterprises influences in a considerable manner both the structure of the industry and the system of relations between enterprises and co-operatives of the industry. The regulation in 1978 put an end to the differentiation of partnership and association law according to economic branches — the same provisions are to be applied to associations of enterprises and co-operatives. The association is an institution of law capable of creating a new organization, as well, thereby influencing the structure of both the economy and the single economic organs.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 330,— Ft, egy évre: 660,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 84-5018 Szeged 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XL. új évfolyam 3. szám Budapest, 1985. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

BUDAPEST 1985 APR 2

TARTALOM

HARMATHY ATTILA
A szerződés jogi szabályozása a szocialista országokban ... 117

HLAVATHY ATTILA
A belső jog és a külső jog viszonyáról ... 124

TAKÁTS PÉTER
A kártérítési szankció problémái a KGST ÁSZF rendszerében ... 131

GÖDÖLLE ISTVÁN
A szolgálati találmányokkal kapcsolatos munkáltatói és feltalálói jogok újraszabályozásáról ... 137

PRUGBERGER TAMÁS
A mezőgazdasági földekre vonatkozó egységes jogi szabályozás kódexrendszerének kialakításához ... 144

RADEVA, RADKA
A bírósági szervezet alkotmányos alapjai Bulgária Népköztársaságban ... 149

Szemle

GERGELY ERNŐ
Bárd Imre 1884—1958 ... 153

POSTA ILONA
A flóra és a fauna védelmére kötött legfontosabb nemzetközi szerződések ... 154

NOWINSKA, EVA
A lengyel gazdasági reform és annak hatása a műszaki alkotó tevékenységre ... 158

Jogirodalom — Jogélet

MEZEY BARNA
Értekezés a hatalomról ... 160

Joó Rudolf: A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és tipusai (KŐHEGYI MIHÁLY) ... 162

Juraj Kolesár: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok szociális jogairól (BENKŐ ANDRÁS) ... 162

NÁRAY MARIANNA
Nemzetközi konferencia a tevékenység végzésére irányuló szerződések szabályozásáról a szocialista jogokban ... 163

NAGY LAJOS
Bíróságok, jogi könyvtárak és a jogi információ a változó társadalomban ... 167

СОДЕРЖАНИЕ: *Аттила Хармати:* Правовое регулирование договора в социалистических стран. — *Аттила Хлавати:* О соотношении внутреннего и внешнего. права. — *Петер Такач:* Проблемы санкций по возмещению убытков в системе ОУП СЭВ. — *Иштван Гёдёлле:* Новое регулирование прав изобретателей и работодателей, связанных с служебными изобретениями. — *Тамаш Пругбергер:* К разработке единого правового регулирования сельскохозяйственных земель в форме кодекса. — *Радка Радева:* Конституционные основы судоустройства в НРБ. — *Обзор Эрне Гергей:* Имре Бард (1884—1958). — *Илона Пошта:* Важнейшие международные договоры об охране флоры и Фауны. — *Ева Новинска:* Хозяйственная реформа в Польше и ее влияние на техническую творческую деятельность. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Барна Мезеи:* Эссе о власти. — Йо Рудольф: Особенности и типы западно-европейских меньшинств *(Михай Кёхедьи).* — Юрай Колесар: О социальных правах членов сельскохозяйственных производственных кооперативов *(Андраш Бенкё).* — *Марианна Нараи:* Международная конференция по вопросам регулирования договоров о выполнении определенной деятельности в социалистическом праве. — *Лайош Надь:* Суды, юридические библиотеки и правовая информация в изменяющемся обществе.

INHALT: Attila Harmathy: Die rechtliche Regelung der Verträge in den sozialistischen Ländern. — *Attila Hlavathy:* Über das Verhältnis des inneren und äusseren Rechts. — *Péter Takáts:* Probleme der Sänktion des Schadenersatzer im System des ALB/RGW. — *István Gödölle:* Über die Neuregelung der mit den Diensterfindungen zusammenhängen- den Arbeitgeber- und Erfinderrechte. — *Tamás Prugberger:* Zur Herausbildung des Kodexsystems der einheitlichen rechtlichen Regelung des landwirtschaftlichen Bodens. — *Radka Radewa:* Verfassungsrechtliche Gründe des Gerichtssystems in der Volksrepublik Bulgarien. — *Rundschau: Ernő Gergely:* Imre Bárd (1884—1958). — *Ilona Posta:* Die wichtigsten, über den Schutz des Phlora und der Phauna geschlossenen völkerrechtlichen Verträge. — *Eva Nowinska:* Die Wirtschaftsreform in Polen und ihre Wirkung auf die technische Schaffungstätigkeit. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Barna Mezey:* Abhandlung über die Macht. — Rudolf Joó: Typen und Eigenschaften der Minderheiten in West-Europa. *(Mihály Kőhegyi).* — Juraj Kolesar: Über die sozialen Rechte der Mitglieder des LPG's *(András Benkő).* — *Marianna Náray:* Internationale Konferenz über die Regelung der auf die Tätigkeit gerichteten Verträge in den sozialistischen Rechten. — *Lajos Nagy:* Gerichte, Rechtbibliotheke und die rechtliche Information in der Weltveränderung.

Contens: Attila Harmathy: The legal regulation of contract in Socialist countries — *Attila Hlavathy:* On the relation of inner and outer law — *Péter Takáts:* Some problems of compensatory damages in the CMEA General Conditions of Delivery — *István Gödölle:* On the new regulation of employer's and inventor's rights concerning inventions of service — *Tamás Prugberger:* To the formation of a uniform system of codes concerning agricultural lands — *Radka Sadeva:* The constitutional bases of the judicial system in Bulgaria People's Republic — *Review. Ernő Gergely:* Imre Bárd 1884—1958 — *Ilona Posta:* The most important international conventions for the protection of flora and fauna — *Ewa Nowinska:* The polish economic reform and its effect on technical innovation — *Legal literature-legal life. Barna Mezey:* A treatise on power — Rudolf Joó: Types and particularities of West-European minorities *(Mihály Kőhegyi)* — Juraj Kolesár: On the social rights of agricultural co-operative members *(András Benkő)* — *Marianna Náray:* International conference on the regulation of contracts on agency and for work and materials in the socialist legal systems — *Lajos Nagy:* Courts, legal libraries and legal information in a changing society.

XL. új évfolyam 3. szám Budapest, 1985. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Harmathy Attila

A szerződés jogi szabályozása a szocialista országokban

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében hosszabb idő óta folyik a szerződések kérdéseinek vizsgálata. Ez a munka a hazai elméleti és gyakorlati tapasztalatok, a kapcsolódó tudományágak eredményeinek tanulmányozása mellett kiterjedt más országok jogi megoldásainak elemzésére is. A jogösszehasonlításból származó előnyök közismertek, ennek kifejtése itt szükségtelennek látszik. Közismert azonban az is, hogy milyen akadályokkal és nehézségekkel jár más országok joganyagának megismerése, a jogszabályok szövegére felépülő joggyakorlathoz való hozzáférés és helyes értelmezés, az idegen jogi kategóriák helyes tartalmának feltárása és következményeinek a saját kategóriák alapján való mérlegelése. Részben ezekre a nehézségekre tekintettel, részben a közös kutató munkából fakadó számos előny kihasználása érdekében kísérletek történtek arra, hogy a hazai kutatást nemzetközi munka részévé tegyük és ilyen módon is megpróbáljuk megalapozottságát, megbízhatóságát növelni, színvonalát magasabbra emelni. Ezek a kísérletek a szerződések témáiban ma már több mint egy évtizedes múltra tekinthetnek vissza. Több irányban is történtek lépések a cél elérése érdekében.

A nemzetközi kutatás kibontakoztatása érdekében kézenfekvő volt a nemzetközi tudományos kapcsolatok felhasználása. Ennek körében különösen jó lehetőség nyílt a szocialista országok kutatóintézetei között fennálló kapcsolatokban.

A szocialista országok Tudományos Akadémiái között olyan közös kutatási megállapodás van, amelynek a keretében több jogi téma vizsgálata folyik és ezek közé a témák közé be lehetett illeszteni a szerződések összehasonlító elemzését is. Az együttműködés első eredménye az volt, hogy 1979-ben Budapesten nemzetközi konferencia került megrendezésre, amelyre a szocialista országoknak konferencián részt vevő kutatói előre megadott tematika alapján tanulmányt készítettek. Ezeket a tanulmányokat és az azok alapján kidolgozott összehasonlító áttekintést az ELTE Jogi Továbbképző Intézete sokszorosított formában, Szerződési kérdések a KGST-országok áruforgalmában címmel közzétette. E munka újabb szakaszt az az 1984-ben ismét Budapesten tartott nemzetközi tanácskozás jelezte, amelynek napirendjén a tevékenységvégzésre szóló szerződések alapkérdései szerepeltek. Erre az értekezletre az egyes országok hazai megoldásait, elméleti álláspontjait kifejtő nemzeti referátumok készültek és vitában mód nyílt a megmutatkozó jelentős véleményeltérések jobb megvilágítására.

A nemzetközi kapcsolatok más irányban is lehetővé tették a szerződések vizsgált témáinak külföldi kutatókkal történő megvitatását, a tapasztalatok kicserélését. Így a magyar—amerikai jogásznapok keretében két alkalommal is a szerződések kérdéseiről készültek referátumok és ezekről folyt vita; egyetértés is volt a tekintetben, hogy ennek a témakörnek kutatási együttműködésként való folytatására szükség van. Az újabb jogásznapok megszervezése azonban elmaradt és így ennek a munkának a továbbvitele nem valósult meg. Más témakörök mellett szerződési kérdések is szerepeltek az 1983-ban megrendezett magyar—NSZK jogásznapokon is, kutatási együttműködés megszervezésére itt még nem került sor. A következőkben nem térek ki a nemzetközi kapcsolatoknak ez utóbb említett két viszonylatában szerzett tapasztalatokra, itt csak a szocialista országok jogának összehasonlításával foglalkozom.

A szocialista országok jogászaival való együttműködésnek, a tapasztalatok szerzésének egy másik vonalát is sikerült kiépíteni, illetve hasznosítani a szerződési tárgyú kutatásokhoz. Mint ismeretes, a KGST Jogi Értekezletének keretében az egyik munkacsoport a KGST-tagországok nemzeti jogának közelítése és egységesítése érdekében végzett jogösszehasonlítással foglalkozik. Ebben a munkacsoportban magyar kezdeményezésre eddig a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szempontjából különösen jelentős szerződési kérdések összehasonlító vizsgálata folyt. A munkában felhasználásra kerültek az Intézetben folyó kutatás eredményei is, és egyidejűleg az intézeti kutatás is gazdagodott az együttműködésnek ebben a körében szerzett tapasztalatokkal. Egyébként a munkacsoport tevékenységének alapján a KGST Titkársá-

Harmathy Attila tudományos osztályvezető, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

ga 1985-ben tanulmánykötetet készül megjelentetni a szocialista országok szerződési általános szabályairól, tájékoztatást adva ilyen módon az Általános Feltételek mellett, mögöttesen alkalmazandó fontosabb szabályokról és az ezekhez kapcsolódó gyakorlatról, elméletről.

Ebben a tanulmányban a nemzetközi együttműködés során szerzett tapasztalatokra is támaszkodva néhány olyan kérdéssel foglalkozom, amely a szerződések szabályozása szempontjából különösen fontosnak látszik. Nem törekszem arra, hogy az egyes szocialista országok jogi megoldását ezekkel kapcsolatban részletesen bemutassam, hiszen ilyen jellegű feldolgozás részben a Jogi Továbbképző Intézet előbb említett kiadványában, részben a közeljövőben megjelenő tanulmánykötetben megtalálható. Célom az, hogy a különböző országok jogában az adott kérdések szabályozásában megfigyelhető irányzatokat emeljem ki és ezekkel összefüggésben néhány általános jellegű problémára hívjam fel a figyelmet.

I.

Közös elvek

1. A szocialista országok jogi szabályainak tanulmányozásakor már a kiinduló lépés megtételekor kérdésként merül fel az, hogy mennyiben lehet a szerződések szabályozásának közös elveiről beszélni. Mint ismeretes, egyes szocialista országokban a gazdasági jog önállóságának elvi alapján állva külön szabályozzák a magánszemélyek közötti, továbbá a magánszemélyek és gazdálkodó szervezetek közötti szerződéseket, külön a gazdálkodó szervezetek közötti szerződéseket, és külön a külkereskedelmi joggal rendelkező szervezeteknek külföldiekkel kötött szerződéseit. Az említett viszonylatokban lényegesen eltérő elvek jutnak kifejezésre. Ezzel szemben azokban a szocialista országokban, amelyekben a polgári jog egységének elvi alapján állva történik a szabályozás, egészen más megközelítéssel lehet találkozni.

A közös elvek keresésekor azt kell azonban megállapítani, hogy a problémák nemcsak a gazdasági jog önállóságának elismeréséből kiinduló és a polgári jog egységét alapul vevő jogi szabályozás összehasonlításánál jelentkeznek. Számos esetben látni kell azt, hogy a polgári jog egységét valló kodifikáció mellett is lényegesen eltérő szabályok, sőt alapvetően eltérő szemlélet érvényesül a különböző viszonylatokban. Lehetséges, hogy a polgári törvénykönyvekben a különbségek kevéssé látszanak, de a szerződések jelentős részére a törvénykönyvön kívül kialakult olyan jogszabálytömeg, amely csak részlegesen veszi át a törvénykönyv elveit. Külön szabályok találhatók a gazdálkodó szervezeteknek egymással kötött szerződéseire, ezek a rendelkezések sokszor csak elég lazán kapcsolódnak a polgári törvénykönyvekhez. Speciális szabályok vannak a külkereskedelmi joggal rendelkező alanyoknak a külföldiekkel létrejövő gazdasági kapcsolataira (ezeknek súlya országonként jelentősen eltér; lehet, hogy egészen szűk körben térnek csak el a polgári törvénykönyv szabályaitól, ennek ellenére erősen kérdéses, hogy a jogalkalmazási gyakorlatban is megvan-e az elveknek, a szemléletnek az az egybeesése, ami a szabályok alapján feltételezhető volna). Végül egyáltalán nem elhanyagolható a gazdálkodó szervezetek és a magánszemély fogyasztók között kialakuló gazdasági kapcsolatokra vonatkozó szabályok jelentősége és sajátos elvei, szemlélete.

Leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy a magánszemélyek között fennálló gazdasági kapcsolatok az egyszerű árucsere vonásait mutatják és a jogi szabályozással, jogalkalmazással szemben ennek megfelelő igényeket támasztanak. Az egyszerű árucsere jellemzői többnyire megtalálhatók a gazdálkodó szervezetek és a magánszemélyek közötti viszonyokban is. Vannak azonban olyan vonások is, amelyek csak itt találhatók meg, jelentősek és szabályozást igényelnek. Jellegzetessége ezeknek a viszonyoknak az, hogy gyakran szólnak a szerződések kis értékre, tömegesen fordulnak elő, és az esetek nagy részében megfelelő szakismerettel nem rendelkező fogyasztóval szemben nagy szervezet áll (nem ritkán monopol helyzetben). A gazdálkodó szervezetek közötti kapcsolatokban viszont gyakran a bonyolult árucsere vonásai a meghatározóak, e mellett a jogi szabályozás szempontjából alapvető az, hogy a gazdaságirányítás különös jelentőséget tulajdonít ezeknek a viszonyoknak és befolyást kíván ezekre gyakorolni. A külkereskedelmi joggal rendelkező alanyok és a külföldiek között létrejövő gazdasági kapcsolatokra szintén a bonyolult árucsere igényei a jellemzőek az esetek jelentős részében, valamint az, hogy az állami beavatkozás a lehető legkisebb mértékben érvényesüljön, de ugyanakkor úgy, hogy a szabályozás lehetőleg mégis tendenciájában segítse az előnytelen gazdasági következmények elkerülését.

A különböző viszonylatok igényeit nem könnyű összeegyeztetni. A gazdasági jogi alapon álló jogalkotás ezt az összeegyeztetést nem is kísérli meg. A többi országban azonban természetes igény van a jogalkotásban a szerződések egységes elmélete, szemlélete iránt. A polgári törvénykönyvekben többnyire a magánszemélyek közötti szerződések igényei állnak előtérben, ami több okra vezethető vissza. Ezek között az okok között jelentős szerepe van a kodifikációs technikai jellegű megfontolásoknak (így pl. annak, hogy a gazdálkodó szervezetek közötti szerződések szabályai a gazdaságirányítás igényeinek megfelelően sűrűbben változnak és kódexben való elhelyezésre kevésbé látszanak érettnek). Nem lebecsülhető azonban annak a tényezőnek a hatása sem, hogy a magánszemélyek szerződéseire többnyire nehézség nélkül alkalmazhatók a korábbi elméletnek (főleg a pandektisztikának) gazdagon kidolgozott tételei, míg a többi viszonylat igényeinek megfelelő megoldások nem kiforrottak, nem elég megalapozottak és kipróbáltak.

A magyar Ptk. az 1977. évi változtatás után szinte egyedülállónak tekinthető az egységre törekvés szempontjából. Erre lehetőséget a gazdaságirányítási rendszer reformja teremtett. Ennek eredménye ugyanis az, hogy egyrészt a gazdálkodó szervezetek szerződéses viszonyaiban nagyobb szerephez jutnak az áruviszonyokból fakadó sajátosságok, mint a többi országokban, másrészt — az előbbi sajátossággal szoros összefüggésben — kisebb az állami szervek beavatkozása ezeknél a szerződéseknél, mint a többi országokban. Az egységes szabályozás igénye azzal is járt, hogy a gazdálkodó szervezetek közötti szerződések sajátosságainak megfelelő megoldások mellett beépültek a gazdálkodó szervek és a magánszemélyek

közötti szerződésekre tekintettel lévő rendelkezések is. A szabályozásnak ez a módja általában elismerést váltott ki a többi a szocialista országban is, ugyanakkor azonban komoly problémákat is okozott. Az egyik jelentős probléma annak következménye, hogy még nem sikerült összeegyeztetni, egységbe foglalni a különböző viszonylatok igényeit és egy egységes elméletet kialakítani. Ezért a szabályok olyan benyomást keltenek, hogy bár egymás mellett helyezkednek el, mégis különállnak. Egy másik súlyos gond azért keletkezett, mert a többféle szempont összehangolására való törekvés közben háttérbe szorultak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok sajátos követelményei. Ezek a módosítás előtti szabályokból is hiányoztak, de a módosítás után erősebben jelentkeztek. A megoldást a jogalkotó ugyanazon az úton kereste, amelyen a módosítás előtt haladt: külön tvr. mondta ki azt, hogy a Ptk. milyen szabályai nem alkalmazhatók, illetve milyen módosítással alkalmazhatók a nemzetközi kapcsolatokban. Egyúttal tovább is haladt a korábbihoz viszonyítva, mert egyes szerződések speciális szabályait is meghatározta a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra. Így ez a megoldási mód középúton áll az önálló nemzetközi gazdasági kódex és az egységes szabályozás (ahhoz csak egyes kiegészítések, kivételek megállapítása) között. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok igényeit tükröző általános szerződési szabályok is hiányoznak, és a szerződések egységes szabályozásának gondolata sem érvényesül következetesen.

Továbblépés nézetem szerint csak úgy lehetséges, ha a különböző viszonylatok sajátosságainak figyelembevételével kísérletet teszünk az egységes elvek és szabályozás, egységes szemlélet kialakítására, megvizsgálva azt, hogy az egységes alap mennyiben teremthető meg. Ehhez a munkához nagy segítséget ad az összehasonlítás. Különösen érdekes azt megnézni, hogy milyen szempontokat érvényesítenek az egyes országok olyankor, ha valamelyik viszonylatot kizárólagos jelleggel rendeznek. Érdekes azonban az egységes rendezésre való törekvés is abból a szempontból, hogy a különböző igények összehangolását miként sikerült megoldani. A következőkben erre is igyekszem figyelmet fordítani, bár a teljes feldolgozás természetesen nem egy tanulmány feladata, hanem hosszabb elemzést igényel.

2. Csak utalásszerűen jegyzem meg azt a közismert tényt, hogy a szerződéseknél is alapvető jelentősége van a szocialista államokban megtalálható azonos társadalmi, politikai, gazdasági rendnek. Ennek következtében a szerződések jogi szabályaiban igen sok a megegyezés, az azonosság (itt az európai szocialista országok jogáról van szó; a munka a bolgár, csehszlovák, lengyel, NDK, román, szovjet jogra terjedt ki a magyaron kívül). Érdemes azonban felhívni a figyelmet arra is, hogy a szerződések jogi szabályozásának összehasonlításánál két további tényező hatását is gyakran észlelni lehet. Az egyik ezek közül a történetileg hasonló jogi kultúra. A hagyományos kategóriák, megoldások esetében érzékelhető különösen a pandektistáknak a hatása. Sok esetben ha nem is teljesen megegyező eredménnyel, de azonos gondolati körben mozgó jogi technikával lehet találkozni. A másik tényező a szovjet jogi megoldások hatása a népi demokráciák jogára a gazdálkodó szervezetek közötti szerződéseknél, az állami gazdaságirányítás e szerződéseknél megnyilvánuló formáinál. Az államosítások és az ezeket követő időszak gazdaságirányítási rendszere sokat merített a szovjet tapasztalatokból, egészében a szovjet gazdaságirányítási rendszernek megfelelően épült fel és ennek hatása a szerződések körében is érzékelhető.

Az is közismert azonban, és e tekintetben is csak az utalás szintjén maradok, hogy az azonosságok mellett jelentős eltérések is vannak. A különbözőség megjelenésében döntő szerepe van az egyes országok eltérő gazdasági, társadalmi adottságainak. Ezzel összefüggésben számottevő különbségek állnak fenn a gazdasági szerkezetben, ami azután kisugárzik a szerződések körében alkalmazott jogi megoldásokra is. A gazdaságirányítási renszer reformjának a szocialista országokban történt bevezetése óta az adott területen az eltérések megerősödtek. A különbségek azonban természetesen még sok más tényezőre is visszavezethetők. Ezek közül megemlíthető a jogfejlődés nem azonos útja az egyes országokban s ezzel kapcsolatban a jogi kultúrában a különböző hatások érvényesülése (nem egyszer észrevehetők egy-egy sajátos megoldásnál a régi francia, osztrák vagy német hatás nyomai). Nem elhanyagolható továbbá az a hatás sem, ami annak tulajdonítható, hogy egy-egy ország jogi történetében sajátos szerepet játszott a jogi elmélet, a politikai életben a jogászoknak nagyobb vagy kisebb befolyása volt. A mai jogfejlődés alakulása szempontjából sem közömbös az, hogy milyen a jogászok elméleti felkészültsége, mennyire képesek kellőképen megalapozott új megoldásokat kidolgozni és ezeket elfogadtatni. Ebből a szempontból is vannak különbségek az egyes országok között.

II.

A szerződéses jogviszony keletkezése

1. A szerződések jogi szabályozásának egyik fontos kérdése az, hogy mikor keletkezik a szerződéses jogviszony, azaz olyan viszony a felek között, amelyben a szerződésben meghatározott jogok és kötelezettségek állnak fenn. Más szavakkal megfogalmazva, mikortól beszélhetünk jogi kötöttségről.

A kötöttség keletkezésének időpontját a szocialista jogok azonos módon határozzák meg. A *szerződéskötési folyamatra* adnak szabályokat és ennek során megjelölik azt a pillanatot, amikor a folyamatot lezártnak tekintik. A folyamat két elemét tárgyalják: az ajánlatot és az elfogadást. Bizonyos kötöttség már az ajánlathoz is fűződik, és ez a kötöttség azt jelenti, hogy a másik fél meghatározott időn belül megtehető nyilatkozatáig az ajánlattól nem lehet eltérni, nem lehet visszavonni, kivéve azokat az eseteket, amelyeket a jogszabály meghatároz. Az elfogadás pedig már a szerződéses viszony keletkezéséhez vezet. Megegyeznek egyébként a tárgyalt jogok abban, hogy a szerződéskötési folyamat eredményes lezárása az elfogadásnak az ajánlattevőhöz való megérkezésével történik meg.

A szerződéskötés folyamatának ezzel a szabályozásával kapcsolatban két körülményre hívom fel a figyelmet. Az egyik körülmény: a szerződéskötési folyamatnak ez a rendezése szorosan kapcsolódik az egyszerű áruforgalomhoz. Nem számol azzal, hogy a felek között bonyolult kapcsolat keletkezik, hogy a

jogok és kötelezettségek tisztázása hosszas tárgyalási folyamatot igényel. Az ajánlat és az elfogadás egyszerű sémájával ábrázolt folyamat teljesen megfelel viszont a jogügyletekre vonatkozó elméletnek. Érdekes az, hogy a magyar jog, amely a törvényi szabályozásban szakítani kívánt a jogügyletekkel és ezért nem általános részben, hanem a szerződéseknél rendezte a megegyezés kérdését, a jogügyleti gondolatmenettől nem szakadt el, lényegileg azt a megoldást alkalmazza, mint a jogügyletet alapul vevő szabályozás.

A szerződéskötésnek jogügyletre támaszkodó szabályozása mellett sem tekinthető egyébként kizártnak a bonyolultabb szerződéskötési folyamat figyelembevétele. A szocialista jogok közül a bolgár jog szolgáltat erre példát, amely ismeri a szerződés több lépcsőben való megkötését s az egyes lépcsőfokokon elért részmegegyezésekhez való kötöttséget. A többi jogok egy részében (így különösen a csehszlovák és az NDK jogban, illetve elméletben) az előszerződés felhasználásával lehet hasonló eredményt elérni. A magyar Ptk. 1977. évi módosítása az előszerződést kifejezetten ilyen irányba alakította. A Ptk-nak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban való alkalmazásáról szóló törvényerejű rendelet azonban ezt a változtatást közömbösítette. Abból a tényből viszont, hogy a jogügyletek szabályai hiányoznak az következett, hogy a gyakorlatban problémák merülnek fel a nem kötelmi jogi vonatkozású megállapodások megítélésében és a kötelmi jog szabályainak alkalmazhatósága tekintetében.

A másik említendő körülmény: milyen következményt fűz a jog ahhoz, ha az ajánlattevő kötöttségét semmibe veszi. Két alapmegoldás képzelhető el: vagy a kártérítés, vagy az elfogadás esetén a szerződés létrejöttének elismerése. A jogi szabályozás a második lehetőséget választotta. Ez pedig azt jelenti, hogy az ajánlattal nemcsak az a kötöttség jár, amit a jogszabályok kiemelnek, hogy ti. a másik fél nyilatkozattételére előírt időpontig az ajánlaton nem lehet változtatni, nem lehet visszavonni (a kivételektől eltekintve), hanem az ajánlattevő oldalán már a teljes szerződési kötöttség is fennáll — az elfogadás feltételétől függően. Az ajánlat ilyen felfogása viszont aligha alkalmas másfajta ügyletekre, mint a piaci vételekre, ahol a jogok és kötelezettségek nem igényelnek különösebb tisztázást, legfeljebb alkuról van szó.

2. A szerződéses kötöttség, a jogviszony keletkezése időpontjának a meghatározásához nem elég azonban a keletkezés folyamatának a leírása. Szükség van a tartalmi meghatározásra is, annak megszabására, hogy mikor lehet kötöttséggel járó megegyezésről beszélni. Ebből a szempontból ismét azonosságot lehet megtalálni a szocialista jogok szabályozási módjában. Mindenütt megkövetelik a *lényeges elemek* meglétét ahhoz, hogy a szerződéses jogviszony létrejöttét elismerjék. Nincs azonban azonosság abban a tekintetben, hogy mit tekintenek lényeges elemnek.

Az eltérés egyrészről abban áll, hogy egyes országok jogában (így a román és a bolgár jogban) a lényeges elemeknek nem tartalmi megközelítését találhatjuk. Lényeges elemnek tekintenek minden olyan előfeltételt, ami érvényes szerződéshez szükséges, pl. a jogképességet, a cselekvőképességet. E feltételek között szerepeltetik azután magát a megegyezést is. Más országok jogában viszont a lényeges elemek tartalmi megközelítése jelentkezik. Azt határozzák meg, hogy miben kell a feleknek megállapodniuk a kötöttség beállásához. Itt tehát a tartalmi minimumról van szó. Látszólag formai, csoportosításbeli különbség áll csak fenn a kétféle megközelítés között, hiszen az elsőként említett jogoknál is ismert a tartalmi minimum meghatározása. Valójában nemcsak a csoportosításban van különbség, hanem részben eltérő eredményről is. Az a felfogás ugyanis, amely a lényeges elemeket az érvényes szerződések előfeltételeiként fogja fel és ezek közé sorolja a megegyezést is, eljuthat az érvénytelen szerződés és a nem létező szerződés közötti különbségtétel elejtéséhez (ha nincs megegyezés, azt jelenti, hogy nincs meg az érvényes szerződés egyik előfeltétele). A bolgár és a román jog el is jut ehhez a következtetéshez, és a megegyezés hiányát a semmisség egyik eseteként szerepelteti.

A lényeges elemek tartalmi szempontból történő meghatározásánál érdekes különbségeket lehet megfigyelni az egyes országok jogán belül a különböző viszonylatokra vonatkozó szabályokban. Nem egy esetben azt lehet látni, hogy a gazdálkodó szervezetek közötti szerződésekre határoz meg a jogszabály a legtöbb lényeges elemet, a magánszemélyek közötti szerződésekre, illetve a magánszemélyek és a gazdálkodó szervezetek közötti szerződésekre vonatkozó szabály kevesebbet, és talán még ennél is kevesebb kötöttséget állapítanak meg a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra szóló külön kódexek. Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy a jogalkotó a gazdálkodó szervezetek között kevésbé akarná szerződések létrejöttét, mint az egyéb viszonylatokban. A gazdálkodó szervezetek között a szocialista országok többségében ma is széles körben áll fenn szerződéskötési kötelezettség és így a szerződés létrehozásának akkor is megvannak az eszközei, ha a felek a lényeges elemekben nem állapodtak meg. Ilyen körélmények között a lényeges elemek meghatározásának feltehetőleg más feladata van, mint a többi viszonylatokban: legalább részlegesen a szerződéskötők nevelése, továbbá támogatása olyan módon, hogy jogszabályban is megtalálják annak felsorolását, miről ne feledkezzenek el. Olyan esetben azonban, ha a jog a gazdálkodó szervezeteket önállónak tekinti, és elég teret akar hagyni a piaci hatásoknak, ez a szerep nemcsak szükségtelen, hanem szemben is áll az általános törekvésekkel. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának több állásfoglalása is a szerződések lényeges elemeinek új felfogását fogadta el az elmúlt években.

Az viszont mindenképpen elgondolkoztató, hogy a nemzeti érdekek védelmét is figyelembe vevő szabályok meghatározásánál a csehszlovák nemzetközi kereskedelmi törvény és az NDK gazdasági kapcsolatokról szóló törvénye, továbbá gyakorlata a legkevesebb lényeges tartalmi elem megkövetelését látta indokoltnak. A csehszlovák szabály meghatározott feltételek mellett még az olyan szerződést is elfogadja, amelyben a felek az árat nem határozták meg. Az NDK-gyakorlat pedig a szállítási szerződéseknél — a korábbi felfogással szakítva — létrejöttnek tekinti azt a megegyezést is, amelyben a teljesítési határidőt nem határozták meg. Ennek oka csak az lehet, hogy a szerződéses viszony létrejötte elé a lehető legkevesebb akadályt kívánják gördíteni, és elfogadják azt, hogy a

felek kevéssé meghatározott szerződési tartalom mellett jogi kötöttséget akartak vállalni.

Megjegyzendő egyébként, hogy a tevékenységvégzésre szóló szerződéseknél a szerződéskötéskor gyakran nem lehet teljes pontossággal megállapítani, mekkora munkát kell majd elvégezni és ettől függően bizonytalan lehet az ellenszolgáltatás mértéke is. A szerződéskötésre vonatkozó általános szabályban ez az esetkör sem kifejezést, sem megoldást nem kap. Egyes országok jogában (pl. a bolgár kötelmi törvényben, az OSZFSZK polgári törvénykönyvében, az NDK polgári törvénykönyvében) a vállalkozási szerződésnél megjelennek azonban olyan szabályok, amelyek jelzik azt, hogy a jogalkotó számolt a vállalkozói díj bizonytalanságával. A magyar jogalkalmazás hosszú ideig küzdött ezzel a problémakörrel és polgári elvi döntés született az egységes ítélkezési gyakorlat biztosítása érdekében. Kérdéses azonban, hogy itt csak egy szűk kivételről van-e szó, amit speciális megoldással rendezni lehet vagy olyan horderejű kérdésről, amit az általános elveknél is figyelembe kell venni. Álláspontom szerint nem lehet megállni a kivételes helyzetre szóló szabály kialakításánál.

3. A lényeges tartalmi elemeken való megegyezés követelményével tulajdonképpen együtt járt a felek jogainak és kötelezettségeinek teljes körű meghatározottsága. Az egyszerű áruviszonyok mellett többnyire felmérhető az, hogy milyen fontos kérdések merülhetnek fel a felek viszonyában. Ezekre a kérdésekre vagy maguk a felek adnak választ a szerződésben, vagy a jogalkotó ad segítséget a diszpozitív szabályok megfogalmazásával. A bonyolult áruviszonyok esetében azonban nagyon kérdéses, mennyire megalapozott a jogok és kötelezettségek teljes meghatározottságának elvárása. Felmerül a *részleges meghatározottság* problémája, aminek többféle megnyilvánulása van.

A szerződés tartalmának részleges meghatározottsága jelentkezhet a szerződéskötési kötelezettség esetében olyan módon, hogy a felek a lényeges (vagy bármelyikük által lényegesnek minősített) elemek valamelyike tekintetében nem tudnak megállapodásra jutni. Ilyenkor sor kerül a szerződés bírósági vagy döntőbizottsági létrehozására. Kérdéses lehet azonban, hogy van-e jelentősége a felek között korábban történt tárgyalásoknak és részleges megegyezésnek vagy a szerződést létrehozó határozat szempontjából közömbös ez a megegyezés. A gazdálkodó szervezetek között kötendő szerződésekre vonatkozó jogszabályokban és a gyakorlatban utalásokat találhatunk arra, hogy egyes országokban a felek részleges megegyezését figyelembe veszik. Ha azt vesszük kiindulási pontnak, hogy a szerződéskötési kötelezettség esetén is a feleknek kell legjobban tudniuk, mi az érdekük, és miként alakítsák kapcsolataikat, akkor aligha fogadhatunk el más álláspontot. A bíróság ha szerződéskötési kötelezettség alapján létrehoz egy szerződést, a felek kifejezett szándékának, helyzetének, érdekeinek megfelelően kell, hogy a jogokat és kötelezettségeket meghatározza. Ilyenkor a bíróság csak annyiban jár el az állam nevében, hogy a jogszabályban meghatározott szerződéskötési kötelezettség megvalósítását kikényszeríti, egyébként azonban közvetítőként, a felek megbízottjaként cselekszik (ennek a felfogásnak felel meg az a gyakorlatban kialakított tétel, hogy a bíróságot ezekben az esetekben nem kötik a diszpozitív jogszabályok, a szerződés tartalmát nem ezek szerint a szabályok szerint kell meghatároznia). A jelzett nézet elfogadásából az is következik azonban, hogy a részleges megegyezés köti a feleket akkor is, ha a szerződés nem jött létre. A kötöttség azt jelenti, hogy a meginduló szerződési jogvitában a már rögzített feltételeket nem vitathatják, kivéve ha a később tisztázásra és meghatározásra kerülő feltételek a korábbi feltételeknél elért egyensúlyt lényegesen megváltoztatják.

A szerződéskötési kötelezettség esetkörén kívül hasonló kötöttséget a részleges megegyezéshez nem lehet fűzni. Más álláspontra lehet jutni azonban akkor, ha a felek valamilyen lényeges elemet nem határoznak ugyan meg, de együttesen a bíróságot kérik a hiányzó elem meghatározására. Azonos helyzetről van szó továbbá akkor is, ha a felek nem a bíróságot kérik a hiányzó elem meghatározására, hanem szakértőt vagy ismerőst, azzal, hogy döntését magukra nézve kötelezőnek fogadják el. Ezekben az esetekben egyébként tovább is lehet menni, mint a szerződéskötési kötelezettség előbb említett eseteiben. A részleges megállapodással és a hiányzó elemek kitöltésére vonatkozó megegyezéssel a felek a maguk számára teljes mértékű kötöttséget kívántak teremteni. Ez pedig azt jelenti, hogy a szerződés a részleges megegyezéssel is létrejött és ennek alapján akár a szerződés teljesítésére is lehet kötelezni, ha nem a kérdéses teljesítés valamilyen elemét kell meghatározni.

Az eddig említettektől eltérő esetről van szó akkor, ha az elfogadás csak az ajánlat egy részére szól. A szocialista jogokban nem alakult ki egyértelmű megoldás ezekre az esetekre. A kiindulási alapnak nézetem szerint ilyenkor is annak kell lennie, hogy megállapítható-e a felek részéről valamilyen mértékben a jogi kötöttség vállalásának szándéka.

A részleges meghatározottság áll fenn abban az esetben is, ha felek a lényeges elemek valamelyikét meghatározták ugyan, de a nem lényeges elemek közé tartozó olyan kérdés merül fel, amelyről sem a szerződés, sem a jogszabályi rendelkezések semmilyen választ nem adnak. A szocialista jogok erre az esetre kifejezett rendelkezést nem tartalmaznak, kivételt csak a magyar Ptk. 206. §-ának (4) bekezdése jelent, amely a szerződés bírói kiegészítéséről szól. Külön szabály hiányában a többi jogok nyilván az értelmezés körében oldják meg ezt a problémát. A magyar szabályban nemcsak az feltűnő, hogy a bíróság ilyen hatalmat kap, ami a magyar bíróság aktívabb szerepét jelzi. Elgondolkoztató az is, hogy a bíróságra a szerződés tartalmának kiegészítésénél mintegy jogalkotásra emlékeztető feladat elvégzése hárul. Ugyanúgy kell eljárnia, mint ahogy a jogalkotó tette volna, ha az adott nem lényeges kérdésre is szabályt adott volna: a forgalmi szokások és a szocialista együttélés elvei alapján határozza meg a hiányzó elemet. A szövegben szerepel ugyan az is, hogy a szerződés célját és tartalmát is figyelembe kell vennie a bíróságnak, ez azonban a szövegezés módjából megállapíthatóan másodlagos szerepet játszik. Ennél is fontosabb azonban az, hogy a szabály *nem* azt mondja: a bíróság úgy határozza meg a hiányzó elemet, mintha ő lépne a felek helyébe, közvetítő megbízottjuk szerepét látja el, a szerződéskötők elképzelését valósítja meg elsődlegesen. Valószínű, hogy ennek az álláspontnak a kialakításában

szerepe volt a Ptk. megalkotása idején érvényesülő gazdaságirányítási rendszernek, az áruforgalom akkori állapotának, a gazdálkodó szervezetek kisebb önállóságának. A jelenlegi körülmények között a gazdálkodó szervezetek megváltozott önállóságának, az áruforgalom megnövekedett szerepének megfelelően lenne célszerű átformálni ezt a szabályt, olyan értelmű tartalmat kialakítva, hogy a bíróság nagyobb mértékben vegye figyelembe a felek szerződéskötéssel megvalósítani kívánt szándékát, a szerződési egyensúlyt.

A szerződés kiegészítésével kapcsolatban áll a szerződés értelmezése. Bár elkülönült tevékenységről van szó, a vonatkozó szabályokat összefüggésükben kell vizsgálni. Ha ennek megfelelően tekintetbe vesszük mind a kiegészítésről, mind az értelmezésről szóló szabályt, akkor ismét egy sajátos magyar megoldás válik feltűnővé. A magyar Ptk. nem a szerződés, hanem az egyes nyilatkozatok értelmezéséről beszél. Ez azt jelzi, hogy a jogalkotó szigorúan az ajánlat és elfogadás egyoldalú nyilatkozatainak kategóriáiban gondolkozott, nem számolt közösen kialakított szövegekkel, tárgyalási folyamatokkal. Ez a körülmény pedig logikailag erősebben szükségessé tette a szerződés kiegészítéséről szóló külön szabály megalkotását, míg abban az esetben, ha a szerződés értelmezésére (nem kizárólag az egyes különálló nyilatkozatok értelmezésére) van szabály, a szerződés kiegészítésének rendezése kevésbé indokolt.

Az adott témához viszonyítva kitérőként megjegyzésre érdemes az, hogy úgy tűnik, a magyar szabályozásban háttérbe szorult a felek szerződéskötési szándéka. Valószínűleg ennek is szerepe volt abban, hogy a gyakorlatban kevéssé vizsgálták azt a kérdést, részévé válhat-e a szerződésnek az egyik fél által kidolgozott és a szerződéskötésnél felhasznált általános szerződési feltétel. Az általános szerződési feltételekről a szocialista jogokban csak kevés szabályt lehet találni. Ahol a kérdés megjelenik (így a bolgár jogban és az NDK Ptk-ban), ott a fogyasztóvédelmi szempontok kerülnek kihangsúlyozásra. Annál feltűnőbb az, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokról szóló NDK törvényben az általános szerződési feltételeknek éppen ez a kérdése kerül szabályozásra, jelezve a téma fontosságát az olyan áruforgalomban, ahol a piaci hatások érvényesülnek. A magyar gyakorlat figyelmét a GK 37. sz. állásfoglalás nem régen hívta fel erre a kérdésre; remélni lehet, hogy hatása széles körben érzékelhető lesz.

4. A megállapodásoknak van egy olyan sajátos területe is, ahol nagyon élesen vetődik fel a tartalmi meghatározottság és a jogi kötőerő kérdése. Ez a terület az *előszerződések* témaköre. Bár az előszerződésekről nem mindegyik szocialista ország joga tartalmaz külön szabályt, a jelenség mindenütt ismert. Kétféle felfogás figyelhető meg.

Az egyik felfogás azzal jellemezhető, hogy az előszerződés is szerződés, tehát itt is meg kell határozni pontosan a felek jogait és kötelezettségeit ahhoz, hogy a jogi kötöttség beálljon. Mivel azonban itt még nem a végleges szerződés teljesítéséről van szó, hanem csak a végleges szerződés megkötésének elvállalásáról, ezért elég a végleges szerződés lényeges elemeinek meghatározása. E szerint a végleges szerződés és az előszerződés tartalmilag szinte egybeeső megállapodás.

Az előszerződés és a végleges szerződés egymáshoz való közelítésének különböző fokozatai vannak. Van olyan nézet, amely az előszerződés alapján lehetségesnek tartja a végleges szerződés teljesítésére való kötelezést is (itt természetesen az igazi előszerződés az érdekes, nem pedig az előszerződésként megjelenő, tartalmilag azonban végleges szerződés). Kevésbé megy messzire az a megoldás, amely csak a végleges szerződés bíróság által történő létrehozásáig jut el. A következő fokozatot pedig az jelenti, hogy a bíróság csak akkor hozhatja létre a végleges szerződést, ha a felek az előszerződésben ezt kikötötték. Ebben a legutóbbi fokozatban már tartalmi különbség is megjelenik (a szerződés létrehozására vonatkozó megállapodás). Ezt kiegészíti a csehszlovák nemzetközi kereskedelmi törvénynek az a szabálya, amely megköveteli, hogy az előszerződésben a felek a végleges szerződés megkötésének időpontját is rögzítsék.

A másik felfogás ezzel szemben a jogi kötöttség beálltához kevésbé szigorú követelményeket fűz, és nem követeli meg a végleges szerződés lényeges elemeinek meghatározását az előszerződésben. Itt tulajdonképpen az előszerződés más szerepét tételezik fel, mint az előzőekben említettekben. Nem a végleges szerződéssel azonos értékű megállapodásnak tekintik az előszerződést, hanem egy hosszabb tárgyalási folyamat egy részének, ahol a felek jogi kötöttséget is vállalnak a tárgyalások folytatása tárgyában.

Akármelyik felfogás érvényesül is, további problémaként az jelentkezik, hogy mi a következménye az előszerződésből folyó kötelezettség megszegésének. A számításba vehető két alapvető következmény a kártérítés az előszerződés megszüntetésével, vagy a teljesítésre kötelezés (adott esetben a végleges szerződés létrehozása) és esetleg a késedelem miatt keletkező kár megtérítttetése. Tulajdonképpen a következmény megválasztása nem speciális az előszerződésnél, ha elválasztják is a végleges szerződést az előszerződéstől, az előszerződés megszegését minden valószínűség szerint követi a végleges szerződés megszegése. Közösnek látszik az alapprobléma egyébként is: vajon a szerződésszegési jogkövetkezmények meghatározásánál nem felejtkezünk-e el teljesen az eljárási oldalról, a következmények végrehajthatóságáról. Kérdéses, hogy mi értelme van olyan anyagi jogi következmények megállapításának, amelyek végrehajthatóságának az esélye minimális, különösen cselekmény végzésénél. Érdemes-e fenntartani azt az elvet, hogy a vállalt kötelezettségektől nem lehet egyoldalúlag szabadulni és a teljesítésre kötelezni, majd a végrehajtás eredménytelensége esetén elismerni — a másik fél esetleg kárként ki nem mutatható érdeksérelmével — a szerződés megszűnését. Úgy gondolom, hogy itt — a jelen témakör határait meghaladó — olyan vizsgálatra lenne szükség, amelyben az anyagi és az eljárási jogászoknak együtt kellene működniök.

III.

A jogi kötöttség problémái

1. Az előszerződésről az előzőekben elmondottak már átmenetet jelentettek a kötőerő problémáinak témájához. Általában is elmondható, hogy nehéz a határvonalat meghúzni a kötőerő keletkezésének és a

kötőerő problémáinak témája között. Különösen így van ez akkor, ha összehasonlító jogi vizsgálódásról is szó van. Ennek példájaként említhető a nem létező szerződés, amiről már történt említés, és amit egyes országok joga a semmis szerződések egyik eseteként szabályoz, mások viszont az érvénytelenségtől elkülönítve kezelnek. Az *érvénytelenség* egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek a kötöttség problémái körében felmerülnek, és amelyek elméletileg is, gyakorlatilag is sok érdekességet rejtenek.

Annak ellenére, hogy a szocialista jogokban az érvénytelenség alapkategóriai tekintetében azonosság vagy nagymértékű hasonlóság áll fenn, sok kérdésben lényeges különbségek jelentkeznek. Ezek a különbségek alapjában az elméleti felfogások eltérésére vezethetők vissza.

Érdekes annak megfigyelése, hogy milyen széles körben határoznak meg az egyes jogok érvénytelenségi okokat. Különbségek jelentkeznek az egyes országok jogán belül is. Ez különösen azokban az országokban érvényesül, amelyekben a gazdasági jogi felfogás érvényesül (a többiekben ugyanis az egységesen megállapított érvénytelenségi okok egy része nem kerül alkalmazásra egyik vagy másik viszonylatban, de külön szabályozás nincs). Természetes, hogy a gazdálkodó szervezetek közötti viszonylatokban nem jelennek meg olyan érvénytelenségi okok, amelyek csak a természetes személyek viszonylatában képzelhetők el. Ezen túlmenően is feltűnő azonban az, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó külön törvények milyen szűk körben szabályoznak érvénytelenségi okokat. Az a törekvés feltételezhető e mögött a megoldás mögött, hogy az egyszer létrejött szerződést ne fosszák meg a kötőerőtől, hanem a hibát valamilyen módon másként értékeljék, illetve küszöböljék ki.

Az érvénytelenségi okokkal kapcsolatban itt csak két kérdést említek meg. Az egyik a jogszabályban előírt szerződési forma figyelmen kívül hagyása, leggyakrabban az előírt írásbeli szerződés helyett szóban való megállapodás. Érdekes az, hogy éppen a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó NDK és csehszlovák külön jogszabályok, illetve gyakorlat tesznek engedményeket ezen a téren nem tartva attól, hogy a nemzeti érdekek csorbát szenvedhetnek. Így a csehszlovák szabály az írásbeliség elmulasztását csak viszonylagos érvénytelenségi okként kezeli és az utólagos orvoslásra is lehetőséget enged. Az NDK-ban pedig ezekben az esetekben is alkalmazzák a venire contra factum proprium tételét, azaz itt is érvényesül a szerződés érvényben tartása. Megfontolandónak látszik az ebben a témában szigorú álláspontot elfoglaló magyar álláspont felülvizsgálata, viszonylatonként is felmérve a lehetséges következményeket.

Az érvénytelenségi okokkal összefüggésben említendő másik kérdés a felek magatartásának figyelembevétele a szerződés érvénytelenségének megállapításánál. Az előzőekben éppen a venire contra factum proprium elvének alkalmazásáról volt szó az írásbeliségnél. Sok más esetben is felmerül azonban ez a kérdés. Így különösen jelentős lehet az, hogy a tévedésnél milyen módon kell értékelni a felek magatartását. Megoszlanak a különböző szocialista országok szabályai annak eldöntésénél, hogy a gondatlanul eljáró fél hivatkozhat-e a tévedésére és ezen az alapon szabadulhat-e a jogi kötöttségtől vagy teljesítenie kell a szerződést. További kérdés az, hogy ha az adott jog az akaratok egyezőségének hiánya miatt mentesíti a tévedő felet a kötöttség alól, akkor vétkességtől függetlenül sor kerül-e kártérítésre. Úgy tűnik, hogy a magyar jog a tévedő fél érdekeit védő álláspontokra jutott (bár itt a másik fél magatartása is értékelésre kerül) és viszonylag könnyen enged a jogi kötöttség alól való mentesülés kérelmének.

A felek magatartásának vizsgálata szükségszerűen felmerül a képviselő közbenjárásával kötött szerződéseknél is. Abban az esetben, ha álképviseletről volt szó, kérdéses, hogy az álképviselővel szerződő fél miről volt köteles meggyőződni a szerződéskötés előtt, és a másik oldalról kérdéses, hogy az a jogi személy, amelynek dolgozója álképviselőként járt el, mit lett volna köteles megtenni a helyzet megakadályozása érdekében. Abban az esetben, ha a szervezeti rendszerünkben valóban megindul a mozgás, régi szervezetek megszűnnek, újak alakulnak, akkor ennek a kérdésnek a gyakorlati jelentősége lényegesen megnő. Máris számos probléma adódik a kis vállalkozások esetén a képviseleti jog körében. Mindenképpen szükségesnek látszik ezért e téma megvizsgálása.

A szocialista jogokban többféle megoldás alakult ki. Vannak olyan jogok, amelyek az álképviselet kockázatát az álképviselővel szerződő félre hárítják, ő köteles tájékozódni arról, hogy a tárgyaló félnek van-e képviseleti joga. A képviseleti jog hiánya tehát ilyenkor a szerződés érvénytelenségéhez vezet, nem lesz jogi kötőereje a megállapodásnak. Más országok jogában ezzel szemben annak a jogi személynek a magatartását állítják középpontba, amelynek dolgozója álképviselőként járt el és ezt a jogi személy nem akadályozta meg. A következmény ilyenkor vagy kártérítési felelősség a szerződés érvénytelensége miatt, vagy a szerződés érvényesként való elismerése a jogi személlyel szemben.

A jogi személy elméletének számos megoldásra váró kérdése körében tisztázandó lenne, hogy milyen összefüggés van a képviseleti jogosultság és az alkalmazott károkozásáért való felelősség között. A kérdés megoldása érdekében nyilván külön meg kell vizsgálni továbbá a különböző viszonylatok sajátos szempontjait. Közös lesz azonban az elemzésre váró kérdések között az, hogy milyen információs rendszer van, mennyiben lehet tájékozódást szerezni nagyobb nyomozás nélkül az eljáró személyek képviseleti jogosultságáról. A kérdéskör alaposabb vizsgálata nélkül jelenleg csak annyi mondható, hogy kevéssé látszanék szerencsésnek a jogi személy terhére jogi kötöttséget teremteni akkor, ha eljáró dolgozója nem volt a képviseletre jogosult, és ezt a megoldást a kártérítési felelősség szabályaival megindokolni. Nemcsak a felek megegyezésének hiánya szól ez ellen, hanem az is, hogy nagy a valószínűsége az így létrehozott szerződés megszegésének, annak, hogy a szerződéssel megterhelt jogi személy a nem kívánt szerződést nem fogja teljesíteni, és ebben az esetben a megoldás mégis kártérítésbe fordul át. E kitérő helyett egyszerűbb azonnal annak tisztázása, megáll-e a kártérítési felelősség.

Mind a képviseleti jog hiánya, mind az írásbeli forma elmulasztása jelentkezik egyébként a szerződéskötés körében tett nyilatkozatok körén kívül a szerződésmódosításnál és a megszüntetésnél is. A szocialista jogokban ez a kérdés általában nem tekinthető

tisztázottnak. A magyar gyakorlatban is vannak problémák ebben a témában.

2. A jogi kötöttség problémái közül kiemelést érdemel az az egyébként szintén külön részletesebb elemzésre váró kérdés, hogy tulajdonképpen *mire is kötelesek a felek*. A magyar szerződéses gyakorlatban általában nem szokás terjedelmes szerződési szövegek készítése. Sokszor nagy értékre szóló szerződések kötésénél sem kísérlik meg a felek azt, hogy jogaikat és kötelezettségeiket részletesen előre tisztázzák. Ennek a helyzetnek a kialakulása több tényezőre vezethető vissza, tárgyalásuk itt szükségtelen. A felek tehát többnyire éppen, hogy valamit tisztáznak, egyébként azonban szinte nyitott lappal indulnak el. A jogszabályok kétségtelenül sok kérdést rendeznek, nem ritkán eltérést nem is engedő módon; e szabályok egy része azonban meglehetősen tág fogalmazású, értelmezést igényel, azaz a bizonytalanságot teljesen nem szünteti meg.

A többi szocialista ország jogával összehasonlítva feltűnő az, hogy a magyar jogban milyen széles körben kap a bíróság felhatalmazást arra, hogy a szerződéses viszonyba beavatkozzék. Világszerte ismert az a jelenség, hogy kritikus helyzetekben szükség van a felek viszonyába való beavatkozásra, mégis kérdéses ennek mértéke is, módja is. A félreértések elkerülése végett tisztázni szeretném, hogy nem azt látom meggondolandónak, helyes-e, hogy a bíróság kap beavatkozási jogot. A bírósági eljárásban leginkább adva vannak a garanciák a felek számára álláspontjuk kifejtésére, a döntés felülvizsgálatára, a magas szakértelem alapján történő végső határozatra. Problémát az jelent, hogy a felek bizonytalanságban vannak jogaik és kötelezettségeik alakulásáról.

A felek viszonyát mindenütt utólag formálják a szerződés értelmezésével, különböző kötelezettségeknek jogszabály vagy a kártérítési felelősség elvei alapján történő megállapításával. Ilyen körülmények között is szembeötlő azonban az, hogy a magyar jogban többletként fennáll a szerződések kiegészítésének lehetősége, érvénytelenségi okok kiküszöbölésének szerződések tartalma megváltoztatásával történő elvégzése, a tartós szerződéses viszonyoknál a szerződéskötés után bekövetkezett változások esetén a szerződés tartalmának módosítása, továbbá az együttműködési kötelezettségnek a különböző esetekre szóló ismételt, de általános megfogalmazású szerepeltetése — mindez a többi szocialista jogban így nem található meg. Megjegyzendő, hogy ezek a szabályok nem a gazdálkodó szervezetek szerződéseinek a Ptk-ba való beépítése miatt jelentek meg a törvénykönyvben, a különbséget tehát nem ez indokolja.

Figyelmet érdemel az a mód is, ahogyan ezekre a beavatkozásokra sor kerül. A szerződés tartalmának átalakításánál nem az a jogszabály szerint az alapvető szempont, hogy a felek szándéka vagy a célzott egyensúly érvényesüljön, azaz a bíróság a felek megbízottjaként, közvetítőként tevékenykedjék, hanem inkább a felektől független hatóság szerepet lehet érzékelni. Ez nem növeli sem a felek biztonságérzetét, kapcsolatuk eredményének előre kalkulálhatóságát, sem a szerződések megbecsülését. Indokoltnak látszanék kísérletet tenni olyan megoldások kialakítására, amelyek nagyobb teret biztosítanak a felek önállóságának a szerződések körében is, és olyanokra, amelyek a jogi megoldások előre kiszámíthatóságának mértékét növelik.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni azt, hogy nem szeretnék olyan benyomást kelteni, mintha az adott területen az átlagosnál nagyobb problémák, valamiféle elmaradás lenne tapasztalható. A magyar polgári jognak, és ezen belül a szerződések szabályozásának és gyakorlatának számos megoldása megállja a helyét a nemzetközi összehasonlításban; élénk érdeklődés van a magyar polgári jog iránt külföldön. Minden területen szükség van azonban a megoldások felülvizsgálatára, a változó körülményekhez való igazítására, gyakran még alapkérdések újragondolására is. Nem feltétlen változtatásra van szükség; lehetséges, hogy a kérdések megfelelő alapos megválaszolása egybeesik majd a korábbi felelettel. A társadalmi, gazdasági változások figyelemmel kísérése és a jogintézményeknek ezzel történő összevetése, ellenőrzése nélkül azonban a jog nem tudja feladatát ellátni. Ehhez a munkához a jogösszehasonlítás nagy segítséget nyújt.

Hlavathy Attila

A belső jog és a külső jog viszonyáról

Ha tanulmányomat elsősorban jogfilozófiai jellegűnek szánnám, a „(belső) jogunk határai — (jogi) világunk határai" címet adhatnám neki. A megközelítés természete azonban ezúttal prózaibb: a „hivatásos jogászok" nézőpontját helyezi előtérbe, akiknek az a társadalmi munkamegosztásban kialakult feladata, hogy „a jogot mint tételezett rendszert megalkossák és működtessék".[1] Bár a későbbiek során néhány összefüggésben jogalkotási kérdéseket is érintek, a vizsgálódás alapvetően azon tétel jegyében történik, miszerint a jognak mint tételezett rendszernek és alapegységének, a jogi normának a jogalkalmazókkal kapcsolatban meghatározó jelentőségű mozzanata, hogy „feltételezi a tudatos elsajátítást, elismerést és megértést, mert jogalkalmazásról vitathatatlanul csak mint a jogi norma irányában tudatos tevékenységről beszélhetünk".[2]

A kiinduló kérdés logikailag az lehetne, hogy a valamilyen összefüggésben „külső" — bevezető jelleggel némileg leegyszerűsítve: külföldi vagy nemzet-

Hlavathy Attila osztályvezető ügyész, Legfőbb Ügyészség (Budapest).

[1] *Peschka* Vilmos: A jog mint ideológia. Állam- és Jogtudomány, XXIV. 1981. 1. sz. 39. old.

[2] *Peschka* Vilmos: Gondolatok a jogviszonyról. ÁJT. XXV. 1982. 1. sz. 19. old.

közi — vonatkozásokkal is rendelkező jogi normák és jogintézmények alkalmazásának egy általános jogalkalmazói ideológián vagy pedig a „tisztán belső" jog alkalmazására vonatkozó ideológián kell-e alapulnia. Amíg azonban — legalábbis az általános jogászképzés keretében — nincs egy következetes, ténylegesen is oktatott ideológiánk a jogalkalmazás folyamatának és a jogalkalmazó pozíciójának világos megértetésére,[3] sem a jogalkalmazásra „általában", sem a belső jog alkalmazására különösen, addig a felvetés szükségszerűen csak doktréner jellegű lehetne. Ezért is indokolt egy gyakorlatiasabb kiindulópontot választani.

Ha a jog leendő alkalmazóit a tényleges jog tényleges alkalmazására kívánjuk felkészíteni, aligha indulhatunk ki másból, mint egy adott, létező jogrendszer alkalmazásával kapcsolatos kérdésekből. Hiszen a jog leendő alkalmazóinak nem egy elvont jogrendszer elvont alkalmazása vagy bármely tetszőleges jogrendszer bárhol tetsző alkalmazása, hanem egy adott, létező jogrendszer érvényre juttatása lesz a feladata. Éspedig egy olyan jogrendszeré, amely nem csak, hogy önmagától nem kíván belátható időn belül „elhalni", hanem alkotói sem számolnak fokozatos leépülésével. Alapvető tételeit és intézményrendszerét maga a törvényhozó testület deklarálta hosszabb távra stabilizálandónak, illetőleg még tovább fejlesztendőnek.[4] Ma már talán senki előtt nem kétséges, hogy ebbe a távba legalább a most érlelődő jogalkalmazók egész jogalkalmazói pályafutása belefér.

Ennek a pályának a során egyre gyakrabban és egyre rendszeresebben fognak találkozni olyan, nem kizárólag „belső" jogi normákkal, jogintézményekkel, de ugyanígy jogi nézetekkel, joggyakorlati szokásokkal és jogi gondolkodásbeli sajátosságokkal, amelyekhez óhatatlanul viszonyulniuk kell. Ezekből a találkozásokból a jelenségszinten leggyakrabban csak olyan kérdések csapódnak le, hogy az adott, nem vagy nem tisztán belsőjogi normát lehet-e vagy kell-e alkalmazni és ha igen, azt a belső jogrendszer mely szabályai mellett vagy helyett, keretében vagy keretein kívül. De több-kevesebb tudatossággal, változó mennyiségű és természetű ismeretanyagra támaszkodva, a jelenségvilágban alig vagy csak részlegesen tükröződve felötlenek „lényeginek" nevezhető kérdések is. Olyanok pl., hogy a belső jogalkotásban és jogalkalmazásban megszokottól eltérő „külső" megoldások — egy-egy konkrét jogszabály vagy szabálycsoport, intézmény vagy intézményegyüttes vagy akár egy másik állam vagy államcsoport egész jogrendszere — mennyiben „egyenértékűek" a hazaival, illetőleg meghatározott „külső" normák és intézmények avagy egész jogterületek és jogrendszerek mennyiben és miként kapcsolódnak a hazai joghoz.

Ha a már „kész" jogász ilyen kérdései felmerülésekor az egyetemen szerzett ismereteit próbálja meg visszaidézni, nem csak arra döbben rá, hogy ezekről a dolgokról milyen keveset tanítottak neki, hanem arra is, hogy még ez a meglehetősen szerény ismeretanyag sem egységes és koordinált. Szinte ahány diszciplína, annyiféle magyarázat arra nézve, hogy saját kis aktuális belsőjogi világunk hol helyezkedik el a „nagy" jogi világon, annak fejlődéstendenciáin és jelenlegi állapotán belül; belső jogunk határai mennyiben jelentik jogi világunk határait, vagyis ahhoz, ami ezen kívül esik, így egyfajta „külső jogként" jelentkezik, miként viszonylik maga a belső jogrendszer és miként kell viszonyulnia az utóbbin nevelkedett jogásznak.

A „tiszta" belső jogon túli jelenségekhez való viszony kellő megértésének és tudatosulásának a hiánya olyan gondokat vet fel, amelyek egyaránt jelentkeznek a jogkövetés, a jogalkalmazás és a jogalkotás szintjén, éspedig a legegyszerűbb jogismereti kérdésektől a legösszetettebb tudati és értékelési vonatkozásokig. Nyilvánvaló pl., hogy egészen más súlyú problémát jelent a külső eredetű normák megismerése, értelmezése, alkalmazása stb., mint a belsőjogi normáké. Az ezzel szinte mindig együttjáró — általában nem elvont axiológiai, hanem konkrét ügyintézői síkon jelentkező — tudati kérdésről azonban (a ritka kivételnek számító nemzetközi magánjogi tankönyvön kívül) sehol nem esik szó, hogy a jogalkalmazó mennyiben kezeli a külső eredetű normát a tisztán belsőjogi normával egyenértékűnek. Ha több lépcsőt átugorva már feltételezzük, hogy a jogalkalmazó a külső norma alkalmazhatóságát már eldöntötte, sőt annak tartalmát is azonosította, az egyet jelent-e a külső norma teljes „nosztrifikálásával", vagyis ugyanúgy bánik-e vele, mint a „tiszta" vagy „eredeti" belsőjogi normákkal: az általa biztosított megoldási lehetőség azonos súllyal esik-e latba, mint a belsőjogi normák alapján megszokott és „bejáratott" lehetőségek?

Ez a kérdés az irodalomban részletesen tárgyalt „hazafelé törekvés" problémájához vezet, amit sem megismételni, sem megerősíteni nem szükséges. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a belsőjogi norma kontra külsőjogi norma kérdései már lényegesen korábban, nevezetesen már az „ügy" keletkezése során felmerülhetnek. Bizonyos emberi magatartások és életbeni helyzetek jogi „beminősítésére" ugyanis nem csak a „tiszta" belsőjogi normák kínálhatnak különböző lehetőségeket, hanem a különböző minősítés lehetősége a belső jog normáinak alkalmazásával egyfelől és a külső norma alkalmazásával másfelől is előfordulhat. Ilyen esetekben gyakran ugyanúgy a jogalkalmazón — vagy akár a félen — múlhat, hogy adott emberi magatartásból vagy életbeni helyzetből milyen „ügyet" csinál, mint a kizárólag „tisztán" belsőjogi normák által biztosított lehetőségek esetén.[5] A megfelelő viszonyulás jogalkalmazói bonyodalmai tehát már itt, az ügy keletkezésekor felmerülhetnek, hogy aztán az „ügyintézés" menetének előrehaladásával vagy tisztázódjanak, vagy tovább bonyolódjanak. Ami a két esetkör között alapvető eltérés lehet, az a külső normák által biztosított lehetőségek ismeretének, illetve e sajátos — ügyféli és jogalkalmazói — „jogválasztás" tudatosságának társadalmi általánosságban nyilván sokkal alacsonyabb szintje. Az egységes viszonyulás kialakításának az általános jogászképzés keretében való elmaradása a leendő jogalkal-

[3] Részletesebb kifejtésére lásd: *Hlavathy* Attila: Van-e jogalkalmazói ideológiánk? Jogpolitika, 1982. 1. sz. 6. old.

[4] Lásd pl. a jogalkotásról szóló 7/1981—85. sz. országgyűlési határozat II. rész (3) bek-ét, mely szerint „a jogalkotásban a jogrendszer szükséges fejlesztése mellett határozottabban kell törekedni a stabilitás megőrzésére".

[5] Az azonos emberi magatartások vagy életbeni helyzetek különböző „üggyé" válásának lehetőségeiről lásd részletesen *Hlavathy* Attila: A jogalkalmazás ügyközpontúságának veszélyeiről. JK, 1981. 5. sz.

mazókat nemcsak bonyodalmakba, hanem tévutakra, bizonyos ügyszaki vagy szervezeti elfogultság irányába is viheti. Ha ugyanis a tisztán belsőjogi normákon, intézményeken, megoldásokon túli jogi világhoz való korszerű és egyértelmű viszonyulás alapjait jogalkalmazói működésük megkezdése előtt nem kapják meg, valamiféle alap az ilyen működésük során fog kialakulni.

Attól függően, hogy a jogélet forgatagában éppen hová vetődnek, milyen jogághoz, jogterülethez, ügyszakhoz, illetőleg mely ügyszakok által uralt szervezethez vagy szervezeti egységhez és konkrét munkakörhöz kötődnek, a külső joghoz előbb-utóbb annak megfelelően fognak viszonyulni. Aki külső jogként elsődlegesen és általában nemzetközi magánjogi tényállásokkal és problémákkal foglalkozik, annak általános viszonyulása is előbb-utóbb magánjogiassá válhat, akinél a külső jog elsősorban a nemzetközi vonzatú büntetőügyek kísérőjeként jelentkezik, annak általános viszonyulását is előbb-utóbb a büntetőjogiasság jellemezheti a külső jog minden megnyilvánulásával szemben. Némi malíciával azt mondhatnánk, hogy a jogelméletet szerencsére nem kell a gyakorlatban is művelni, mert akkor annak a veszélye is fennállna, hogy az alig követhető jogelméleti viszonyulás válna az általános viszonyulás alapjává.

A „külső jog"-hoz való átgondoltabb viszonyulás kialakítását a jogalkotás utóbbi években bekövetkezett fejleményei különösen időszerűvé tennék, hiszen ma már jogalkotásunkat is egyre inkább a „kifelé nyitás" jellemzi. Csak a legjellemzőbb momentumokra való hivatkozás okából érdemes külön is utalni a nemzetközi magánjogi tvr-re, az 1979-ben hatályba lépett Btk. Általános részének arra az intézménycsoportjára, amely eleve nemzetközi szerződéses szabályozást feltételez, a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos eljárásról szóló 1982. évi 27. sz. tvr-re, illetőleg a különböző, jogsegély tárgyú szerződéseink, valamint konzuli egyezményeink gyarapodására.

Nemzetközi magánjogi kódexszel ma már a szocialista országok többsége rendelkezik, a nemzetközi magánjog jogforrási és jogrendszerbeli problémáival pedig még azokban a szocialista országokban is egyre intenzívebben foglalkoznak, ahol egy egységes nemzetközi magánjogi törvény még várat magára.[6] A miénkhez nagyon sok vonatkozásban hasonló fejlődést mutat más szocialista országok jogsegély és konzuli egyezménykötési gyakorlata is. A mi Btk-nk hivatkozott intézménycsoportjához hasonló megoldásokat azonban a többi szocialista ország jogrendszere nem vagy csak részkben tartalmaz és sok szempontból sajátosnak tekinthető a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos eljárásról szóló hivatkozott tvr-ünkkel megvalósult szabályozás is.

A Btk. nemzetközi vonatkozású rendelkezéseinek alapvető problémáival egy korábbi írásomban már foglalkoztam,[7] ezért azokkal kapcsolatban a későbbiek során csak néhány alapvető elvi vonatkozást emelek ki. A nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos eljárásról szóló tvr-rel azonban indokolt kissé részletesebben is foglalkozni. Már csak azért is, mert ez a jogszabály két olyan tételt is — kötelező erővel — megfogalmaz, amelyek alkalmasak arra, hogy számos alapkérdés egyértelműbb tisztázásához hozzásegítsenek.

Először is: a tvr. preambuluma szerint „a Magyar Népköztársaság a nemzetközi szerződéses kapcsolatait alkotmányos rendjével és a nemzetközi jog általánosan elismert elveivel összhangban alakítja".

Másodszor: ennek a tételnek olyan biztosítékát is beépíti, ami — legalábbis a jövőbeni jogalkotás szintjén — az un. „primátus" problémáinak a feloldásához vezethet. A 3. § ugyanis előírja: „A nemzetközi szerződések és a belső jogszabályok összhangját a megkötésre kerülő szerződés tartalmának a belső jogszabályokra tekintettel történő alakításával, illetőleg a szerződésben foglaltaknak meg nem felelő belső jogszabály módosításával vagy hatályon kívül helyezésével kell megteremteni". Ez a jogszabályi rendelkezés — amely jelentőségénél fogva az alkotmányba vagy legalábbis törvénybe kívánkozott volna — nem csak a jogalkotás, hanem a jogtudomány számára is olyan iránytűt jelenthet, amelyet követve talán néhány alapvető összefüggés is átértelmezhetővé válik.

A szabályozás egyértelművé teszi, hogy a Magyar Népköztársaság a nemzetközi szerződéseket nem csupán a belsőjogi status quo fenntartásának vagy erősítésének a szolgálatába kívánja állítani, hanem intézményesíti azt az elvet is, hogy az összhang megteremtésének adott esetben a belső jogszabályok módosításával vagy hatályon kívül helyezésével kell történnie. És hogy ez az elv mennyire nem csak deklaratív jelentőségű, világosan tükröződik egy formálisan csak eljárásjoginak látszó további rendelkezésben.

A ratifikációs eljárás szabályozása körében kimondja, hogy „megerősítést igényelnek a Magyar Népköztársaság nemzetközi kapcsolatai szempontjából kiemelkedő fontosságú, valamint azok a szerződések, amelyek megkötésével kapcsolatban törvény vagy törvényerejű rendelet alkotása, módosítása vagy hatályon kívül helyezése szükséges...". Vagyis — bár ennek a rendelkezésnek látszólag csak eljárásjogi jelentősége van — magasszintű jogszabály a belső jogváltoztatás természetes és éppen ezért intézményesített útjának konstituálja a külső jogra tekintettel történő változtatásokat. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az autarchikus alapállás ma már a jogéletben és ezen belül a jogalkotásban sem védhető még csak formáljogi érvekkel sem. Számos nemzetközi szerződés igazán korszerű tartalmának kialakítását — azt itt most elemezni nem szükséges egyéb okok mellett — hosszú időn keresztül éppen egy ilyen kifejezett jogszabályi rendelkezés hiánya hátráltatta. Korántsem kardinális és nem is a legjellemzőbb az a példa amit említeni fogok, mégis ez tűnik alkalmasnak a problémák természetének érzékeltetésére, mert viszonylagos egyszerűségénél fogva nem igényel részletesebb jogdogmatikai fejtegetéseket.

Az utóbbi években, különböző államokkal jogsegélyszerződés kötésére vagy korszerűsítésére irányuló tárgyalásokon visszatérő problémaként merült fel az egyik fél állampolgára által a másik fél területén elkövetett szabálysértés miatti eljárásnak az elkövető hazai hatóságai részére történő átengedése, azon korszerű rendezés mintájára, amely a bűncselekmény miatti eljárás kölcsönös átengedését lehetővé teszi. Az államok jelentős részének a szabálysértés miatti eljárások

[6] Ld. erről pl. *Mavi* Viktor: A Szovjetunió nemzetközi magánjoga a hetvenes években. JK, 1983. 2. sz.

[7] Ld.: *Hlavathy* Attila: Büntetőjogunk nemzetközi rendelkezéseiről. MJ, 1982. 5. sz.

átengedése-átvétele nem okoz belsőjogi problémát, ezért pl. több szocialista ország egymással kötött vagy korszerűsített jogsegélyszerződései ezt ugyanúgy előirányozzák, mint a bűncselekmények miatti eljárás kölcsönös átengedését. A magyar félnek azonban egy ilyen rendezés elől belső jogi akadályokra hivatkozással mindig el kellett zárkóznia.

A szabálysértésekről szóló 1968. évi I. tv. 2. §-a 15 éven keresztül úgy szólt, hogy „ha a szabálysértést meghatározó külön jogszabály másként nem rendelkezik, ezt a törvényt a belföldön elkövetett szabálysértésre kell alkalmazni, akár magyar, akár nem magyar állampolgár követte el". Olyan „szabálysértést meghatározó külön jogszabály" viszont, amely a magyar törvény alkalmazását a külföldön elkövetett szabálysértésre is lehetővé teszi, csak egy volt: maga a szabálysértési tv. (116. § (4) bek.) mondta ki, hogy „a devizaszabálysértés elkövetőjét akkor is felelősségre kell vonni, ha a cselekményt külföldön követte el". Általánosságban tehát a külföldön elkövetett szabálysértések miatti eljárások átvételét nem lehetett vállalni (hacsak nem kívántuk volna intézményesíteni azt az inkorrektséget, hogy az eljárást formálisan ugyan átvesszük, utána azonban egyből megszüntetjük).

Áthidalhatatlan jogi akadálya természetesen a hivatkozott tvr. megjelenése előtt sem lett volna annak, hogy a belső jog ne kizárólag belső okokból, hanem adott esetben a nemzetközi szerződés meghatározott tartalommal való megkötése útjában álló akadályok elhárítása érdekében kerüljön megváltoztatásra, így példánkban a szabálysértési törvény egyik általános szabályának módosítását az arra illetékesek kezdeményezzék. A belső jog zártsága, mintegy autarchiája azonban olyan mélyen gyökerezik jogi gondolkodásunkban, hogy az nemegyszer gátlásokat eredményez vagy tart életben a nemzetközi kapcsolatok szempontjából akár még oly indokolt jogváltoztatásokkal szemben is. Ez a gátlás gyakran teljesen esetlegesnek minősíthető belsőjogi kategóriákhoz kötődik. A példánál maradva: a szabálysértési tv. nem azt írta, hogy a szabálysértés belföldön történt elkövetésének követelménye alól általában „külön jogszabály" tehet kivételt — ami adott esetben a nemzetközi szerződést kihirdető tvr. is lehetett volna —, hanem hogy a „szabálysértést meghatározó külön jogszabály" rendelkezhet így. Márpedig ugyanezen tv. I. § szerint „valamely tevékenységet vagy mulasztást (a továbbiakban: cselekmény) törvény, törvényerejű rendelet, kormányrendelet vagy tanácsrendelet nyilvánithat szabálysértéssé", tehát csak ezek a jogforrások tekinthetők „szabálysértést meghatározó jogszabály"-nak. Nemzetközi szerződés nem — de még az azt kihirdető tvr. sem —, hiszen a (nemzetközi szerződések közül szóba jöhető) jogsegélyszerződésben, illetve az azt kihirdető tvr-ben nem szabálysértések meghatározásáról lenne szó, hanem arról, hogy egy korábban már „meghatározott", vagyis a belső jog által szabálysértéssé nyilvánított cselekmény külföldi elkövetése esetén a belső jog szabályai szerint lehessen felelősségre vonást eszközölni.

A belsőjogi dogmatika gátlásait végül a jogalkotás oldotta fel: az Sztv. 2. §-ának 1983. szeptember 1-től hatályos új szövege már külön, kifejezetten is megemlíti a nemzetközi szerződést.

A gátlások azonban nem csak dogmatikai síkon jelentkeztek, hanem a külállamokhoz való homogén viszonyulás, az „egyenlő elbánás" szempontjaira hivatkozással is. További indokként ugyanis szokás volt felhozni, hogy ha a magyar belső törvény generális megváltoztatása — vagyis a külföldön elkövetett szabálysértések miatti hazai felelősségre vonás általános megengedése — helyett csupán egy-egy adott állam viszonylatában tennénk lehetővé a külföldön elkövetett szabálysértés hazai elbírálását, azzal mind az államok, mind a potenciális elkövetők között diszkriminációnak minősíthetően differenciálnánk. Az államok között azért, mert egyiktől hajlandóak lennénk (ilyen tartalmú szerződés esetén) az eljárást átvenni, a másiktól (ilyen tartalmú szerződés hiányában) viszont nem. Az elkövetők között pedig azért, mert az esetleges ugyanolyan súlyú és természetű külföldön elkövetett szabálysértésekért eszközölt hazai felelősségre vonásuk attól függne, hogy olyan államban követték-e el cselekményüket, amellyel van megfelelő szerződésünk, vagy olyanban, amellyel nincs.

A homogén vagy heterogén viszonyulás előnyei és hátrányai külpolitikai természetű kérdéseinek a boncolgatása helyett hasznosabbnak látszik a már meglévő és a jövőben minden bizonnyal csak tovább fokozódó heterogenitás konkrét megnyilvánulásaival foglalkozni.

A hatályos Btk. Általános része több olyan rendelkezést, illetőleg intézménnyé összeálló rendelkezéscsoportot tartalmaz, amelyek a magyar törvény hatályával kapcsolatos számos kérdést nemzetközi szerződések szabályozási körébe utalnak. Pl. a magyar törvényt kell alkalmazni nem magyar állampolgár által külföldön elkövetett cselekményre is, olyan bűncselekmény esetén, amelynek üldözését nemzetközi szerződés írja elő; a diplomáciai és a nemzetközi jogon alapuló egyéb mentességet élvező személyek büntetőjogi felelősségre vonására nemzetközi szerződés (ennek hiányában a nemzetközi gyakorlat) irányadó; a külföldi bíróság ítélete a magyar bíróság ítéletével azonos érvényű, ha azt nemzetközi szerződés előírja; a külföldi bíróság által kiszabott büntetést nemzetközi szerződés alapján végre lehet hajtani, illetőleg magyar bíróság által kiszabott büntetés végrehajtását más államnak nemzetközi szerződés alapján át lehet engedni; nem magyar állampolgár nemzetközi szerződés alapján (ennek hiányában viszonosság alapján) más államnak kiadható, de a büntetőeljárások kölcsönös átengedését — un. „felajánlását"[8] — is szabályozhatja nemzetközi szerződés.

A felsoroltak közül két jogintézmény: a külföldi ítélet érvényének elismerése, valamint a büntetés végrehajtásának átvétele és átengedése esetén maga a Btk. e jogintézményeknek csak a helyét jelölte ki a belső jog rendszerében, konkrét tartalommal való megtöltésüket gyakorlatilag teljes egészében nemzetközi szerződésekre bízta.

E külön kiemelt két intézmény, részben pedig a harmadik, a büntetőeljárás átengedése is, egyértelműen intézményesítik a differenciálást. Ahány állammal szerződést kötnénk egymás büntetőítéleteinek kölcsö-

[8] A „felajánlás" fogalmának nemzetközi szerződésben való alkalmazási nehézségeiről és ehelyett a „büntetőeljárás átengedése" kategória használatáról lásd részletesen *Hlavathy* Attila: Jogsegélyszerződés kötési gyakorlatunk elvi kérdései és pragmatikus szempontjai. JK, 1982. 4. sz. 297—299. old.

nös elismeréséről, a büntetés végrehajtásának átvételéről és átengedéséről, bizonyos körben pedig a büntetőeljárások átengedéséről és a kiadatásról, elvileg szinte annyiféle tartalmat adhatnánk a belső jog vonatkozó intézményeinek. Egyes államokkal pl. úgy állapodhatnánk meg, hogy a bíróságai által hozott büntetőítéletek érvényét minden korlátozás nélkül elismerjük, tehát a saját állampolgárai, a magyar állampolgárok és a harmadik államok polgárai ügyében, illetőleg bármely bűncselekmény miatt hozott és bármely büntetési nemet vagy mértéket megállapító ítéleteket. Más államokkal akár a személyek, akár az elítélés alapjául szolgáló cselekmények, akár a büntetési nemek és mértékek körét illetően megszorításokban állapodhatnánk meg. Ugyancsak eltérően állapodhatnánk meg különböző államokkal a már kiszabott büntetések végrehajtásának kölcsönös átengedéséről, pl. a büntetési nemek vagy az elítélés alapjául szolgáló cselekmények szerint differenciálva. A büntetőeljárás átengedése és a kiadatás kérdésében pedig kizáró okként fogalmazhatnánk meg pl. a politikai, katonai és pénzügyi bűncselekményeket, vagy ilyen kizáró ok felvételétől eltekinthetnénk stb. A különböző államokkal szemben vállalt kötelezettségeink, illetőleg szerzett jogosultságaink köre tehát olyan differenciált lehet, ami a potenciális bűnelkövetők helyzetét is befolyásolhatja. Attól függően lehet pl. korábbi külföldi elítélésüket minősítő körülményként értékelni, hogy az ítéletet hozó állammal van-e és milyen tartalmú szerződésünk, de ugyanígy ettől függően lehet velük szemben a büntetőeljárást itthon lefolytatni vagy a büntetést itthon végrehajtani stb.

Ez a differenciálódás azonban korántsem valamiféle „diszkrimináció" eredménye, hanem a nemzetközi kapcsolódásra szánt jogintézmények természetéből, illetőleg egyes belsőjogi intézményeknek a nemzetközi jogi forgalomba történő utólagos bekapcsolásából adódik. A nemzetközi kapcsolódásra nem szánt (illetőleg a nemzetközi forgalomba való bekapcsolódásra később sem rendelt) és az ilyen célra szánt (vagy később erre „alkalmasított") intézmények között általánosságban is a következő különbség látszik megfogalmazhatónak: az első csoportba tartozó normákra az a jellemző, hogy a kilátásba helyezett diszpozíció megvalósulása esetén generálisan, a diszpozícióban részes alanyok egyedi sajátosságai által nem befolyásoltan kerülnek alkalmazásra (vagy ha az alanyok egyedi sajátosságait figyelembe is kell venni, annak — alapelvként egyenlő — mércéjét a belső jog szintén generálisan rendeli alkalmazni minden, a kérdéses sajátosságokkal rendelkező alanyra).

A nemzetközi kapcsolódásra szánt jogintézmények és jogi normák (akár kizárólag belső jogalkotási folyamat eredményeként jöttek létre, akár nemzetközi szerződés, viszonosság, szokás stb. eredményeként kerültek a belső jog működési mechanizmusába beépítésre) általános jellemzője viszont éppen az, hogy rendszerint nem generálisan, hanem a diszpozícióban részes alanyok hovatartozásától függően, gyakran eltérő tartalommal kerülnek alkalmazásra. A hivatkozott nemzetközi büntetőjogi intézmények mellett ez teljesen nyilvánvaló a nemzetközi magánjogi tényállásokat érintő intézmények és szabályok esetén is, hiszen jószerével egyetlen nemzetközi magánjogi kérdést sem találunk, amely pl. minden kétoldalú jogsegély-szerződésünkben egyformán lenne szabályozva, olyan multilaterális nemzetközi magánjogi tárgyú egyezmény pedig szinte nincs, amely univerzálisnak lenne tekinthető.[9]

Nem sokkal különb a helyzet a nemzetközi közjogi tárgyúnak nevezhető szerződések esetén sem. A konzuli kapcsolatokról szóló bécsi szerződéshez pl. Magyarország sem annak idején, sem azóta nem csatlakozott. Ehelyett az érdekelt államokkal külön-külön kétoldalú egyezményeket köt, amelyekben a konzuli tisztviselőket, illetőleg azok egyes kategóriáit megillető kiváltságoktól, mentességektől és könnyítésektől (ezen belül pl. a fogadó állam joghatósága alóli mentességtől) kezdve a konzuli tisztviselőknek a fogadó állam hatóságaival és a küldő állammal vagy annak külképviseleteivel való érintkezésén keresztül az egyes konzuli feladatokig és azok gyakorlásának feltételéig a megoldási változatok meglehetősen széles és színes skálája található.[10]

A nemzetközi szerződések útján létrehozott differenciálódás eredményeként a belső jog érintett intézményei sajátos pluralizmust mutatnak: eltérő tartalmat nyernek attól függően, hogy mely állam, illetőleg mely állam polgárai és jogi személyei vonatkozásában kell alkalmazni őket. Ez a pluralizmus a jövőben, nemzetközi szerződéses kapcsolataink fejlődésével még tovább fog gazdagodni. Ez pedig egyre több jogintézmény kapcsán fogja felvetni azt az igényt, hogy mind az elmélet, mind a jogalkotás részéről kidolgozásra kerüljön az a belsőjogi minimum, amihez feltétlenül ragaszkodni kell, illetőleg a különbségeknek az a skálája, ameddig a különböző államok viszonylatában elmehetünk. Ez a pluralizmus elméleti és jogalkotási vetülete, ami azonban a jogalkalmazás számára csak technikai kérdésként jelentkezik. A valamilyen vonatkozásban nemzetközi vagy külföldi elemet tartalmazó tényállás vagy jogvita elbírálásánál a szokásosnál több elemet: az „eredeti" belső jog kiinduló pontot jelentő szabályai mellett a többoldalú vagy kétoldalú szerződésben, a viszonosságban, a nemzetközi gyakorlatban vagy akár éppen az alakulófélben lévő szokásjogban[11] explicite vagy implicite található

[9] Van-e egyáltalán esély — pl. a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia keretében — olyan egyezmények kidolgozására, amelyekhez az összes (vagy legalábbis az adott állammal meghatározó jellegű jogi kapcsolatban lévő többi) államok csatlakoznak, egyelőre nehezen dönthető el. A Konferencia hatályos alapokmánya a nemzetközi magánjogi rendelkezések fokozatos egységesítésében jelölte meg a célt, amelyet korábban egyezménytervezetek kidolgozásával próbáltak megvalósítani. A XVI. ülésszak záróokmánya azonban már olyan módszereket is szorgalmaz, mint az ajánlások és modellszabályok kidolgozása. Lásd: Conférece de la Haye de Droit International Privé. Quatorzieme session. Acte Finale. La Haye 25 X 1980., 37. old.

[10] Ezen a sokszínűségen az sem változtat, ha adott szocialista államban a konzuli tevékenységről külön belső törvényt hoznak (mint pl. az NDK-ban) vagy ha valamely szocialista ország a többoldalú bécsi egyezményhez csatlakozik (mint ahogy azt az európai szocialista országok többsége meg is tette). A belső törvény ellenére is szükség van — viszonylatonként eltérő rendelkezéseket tartalmazó — kétoldalú szerződésekre, ill. a többoldalú egyezményhez nem csatlakozott államokkal kötendő kétoldalú egyezményekre, és gyakran kötnek egymással kétoldalú szerződést a többoldalú egyezményben egyaránt részes államok is.

[11] Szokásjog mostanában és még az elvileg legsztriktebb területeken is keletkezik. Ennek — a magyar ügyészség tapasztalataival is egyező — egyik jelenségével nemrég egy csehszlovák szerző is foglalkozott. A jelenség lényege az, hogy egyes szocialista országok egymás közötti gyakorlatukban az olyan személyekkel szembeni büntetőeljárást is átengedik egymásnak, akik az eljárást átvevő ál-

normákat is figyelembe kell venni. Amikor azonban a figyelembe veendő normák köre már eldöntésre került, a belső jog működési mechanizmusában ezeknek a normáknak már szinte ugyanaz a jelentőségük, mint az „eredeti" normáknak, alkalmazásuk vagy egyéb érvényesítésük lényegében ugyanúgy történik.[12]

Legérdekesebb a helyzet a kétoldalú egyezményekben foglalt kollíziós normák esetén. Ha egy kétoldalú szerződés előírja, melyik állam jogát kell alkalmazni, ha polgári, családi jogi vagy munkajogi viszonyban külföldi elem szerepel, a magyar hatóságok a külföldi elemet tartalmazó jogvita elbírálásakor külföldi jogként rendszerint egy meghatározott másik állam nemzeti jogát alkalmazzák.

Attól, hogy az eléjük kerülő, külföldi elemet tartalmazó jogviták elbírálásánál a magyar hatóságok — akár rendszeresen visszatérő jelleggel és nagy gyakorisággal — az adott másik államnak a szerződésben felhívott jogi normáit alkalmazzák, ezek a külföldi jogi normák olyan értelemben nem válnak a magyar belső jog részévé, mint a közvetlen jogrendező normák. A belső jog működési mechanizmusa szempontjából azonban ugyanúgy viselkednek, mintha magában az eredeti belső jogban kerültek volna megfogalmazásra, illetőleg közvetlen jogrendező előírásban szerepelnének. Ezeket az általában vett külföldi jogtól mindenképpen indokolt megkülönböztetni. Elnevezésükre a „hazai jogként működő külföldi jog" megjelölés lenne alkalmazható.

Speciális esetét képezik a hazai jogként működő külföldi jognak azok a külföldön hozott, bontó-, tartásdíjat megállapító vagy egyéb, nemzetközi magánjogi tárgyú ítéletek és más határozatok, amelyek eredeti vagy származékos belső jogszabály alapján belföldön is elismerésre és végrehajtásra kerülhetnek. Itt ugyanis már nem a külföldi jog szoros értelemben vett alkalmazásáról, vagyis a jogalkalmazói döntés alapjául való felhasználásról, hanem a külföldi hatóság részéről már megvalósított jogalkalmazás eredményének belföldi érvényesüléséről van szó. Ha azonban a jog működési mechanizmusa körébe nem csak az ügydöntő határozat meghozatalát soroljuk, hanem a hozott határozatok érvényesítését célzó eljárást is, a külföldi határozatok elismerése és végrehajtása úgyszintén a hazai jogként működő külföldi jog fogalma alá vonható.

Ilyen helyzet azonban nem csupán a nemzetközi magánjog, hanem a büntetőjog területén is jelentkezik, éspedig a Btk. korábban már hivatkozott két jogintézménye, a büntetés végrehajtásának átvétele, illetőleg a külföldi büntetőítéletek érvényének az elismerése kapcsán. E két jogintézményünk egyelőre egyetlen létező konkrét megvalósulása, az un. berlini konvenció — a szabadságvesztésre elítélt személyeknek büntetésük hazai végrehajtása céljából történő átadásáról szóló egyezmény[13] — 11. §-ában kifejezetten ki is mondja, hogy „a büntetés végrehajtása végett az állampolgársága szerinti államnak átadott személy tekintetében az elítélésnek ugyanazok a jogkövetkezményei, mint az átvevő államban az ugyanilyen cselekmények miatt elítéltek esetében". Még pregnánsabb lenne a helyzet a külföldi büntetőítéletek érvényének a kölcsönös elismeréséről szóló szerződések által érintett ítéletek esetén — ha ilyen szerződéseink lennének. A berlini konvenció ugyan bizonyos körben (a végrehajtásra átvett, szabadságvesztés büntetést kiszabó ítéletek körében) a külföldi ítéletek érvényének elismeréséről szóló nemzetközi szerződésnek is tekinthető, nyilvánvalónak kell tartani, hogy a törvényhozó a Btk. 6. §-ban keretszerűen előirányzott jogintézmény konkrét tartalommal való megtöltését nem egy másik — a Btk. 7. §-ába felvett — jogintézmény egyik szükségszerű mozzanataként képzelte el. Az eredeti elképzelés az volt, hogy a külföldi büntetőítéletek érvényének elismeréséről vagy kifejezetten ilyen tárgyú külön szerződések szülessenek, vagy pedig az elismerés jogsegélyszerződések keretében kerüljön külön intézményként szabályozásra, éspedig a büntetőítéletekre „általában".

Valószínű, hogy a magyar törvényhozó valami nagyon korszerű és progresszív dolognak szánta a maga megoldási elképzelését, sőt azzal — a miniszteri indokolás szerint — egyenesen a nemzetközi jogfejlődés vonalához akart felzárkózni. Csak éppen azzal nem vetett számot, hogy a nemzetközinek szánt jogintézmények tényleges érvényesüléséhez nem elegendő a mégoly progresszív szándék sem, amennyiben az egyoldalú marad. Ha az a nemzetközi közeg amelyben elképzeléseit érvényesíteni akarja, ugyanazt a célt más eszközökkel tartja megvalósíthatónak. Vagyis: hiába kívánta a magyar törvényhozó a büntetőítéletek érvényének kölcsönös elismerését nemzetközi szerződések tárgykörébe utalni, ha más államok nem mutatnak készséget ilyen szerződések kötésére. Éspedig általában nem azért, mert a progresszió felismerésében és kívánásában nem érték el a mi szintünket, hanem azért, mert a progresszióról mások az elképzelései és a gyakorlati megvalósításra is más utakat választanak. Vagy azt, hogy a külföldi ítélet érvénye elismerésének feltételeit magában a belső jogban határozzák meg, vagy pedig az elismerés feltételeit legfelsőbb bírósági normatívában írják elő. Ha pedig mégis nemzetközi szerződést tartanak szükségesnek, azt nem saját maguk önkorlátozásaként, hanem az együttműködés megkönnyítéseként kívánják beiktatni. A nemzetközi szerződések révén saját belső jogintézményeik érvényesülési lehetőségeinek gazdagítására törekednek, nem pedig azok érvényesülésének nemzetközi szerződésektől való abszolút függővé tételére.

Ez a nemzetközi kapcsolódásra szánt jogintézmények egy másik jellemző sajátosságára utal, nevezete-

lamnak nem állampolgárai, csak állandó lakosai, az elkövető állampolgársága szerinti állam illetékes hatóságai pedig ezt tudomásul veszik. Lásd: *Klapal,* C: Uplatnéni zásady univerzality v mezinárodnich právnich vztazich, Prokuratura, 1982/1. Erre a megoldásra semmiféle nemzetközi szerződési — vagy akár minden érintett állam eredeti belső jogában egyformán szereplő — rendelkezés nincs. Miután azonban az érintettek ezt a megoldást egyetértőleg alkalmazzák, ez szokásjogi normává vált.

[12] Ezen az sem változtat, hogy — pl. nemzetközi magánjogi norma esetén — teoretikus szempontból különböző álláspontokat lehet elfoglalni a „külföldi jog" ténykérdésként vagy jogkérdésként való minősítéséről. A végeredmény gyakorlatilag azonos: vagy alkalmazni kell az adott normát vagy nem. A külföldi (vagy „idegen") jog alkalmazásának természetesen vannak bizonyos sajátosságai, ez azonban nem indokolja valamiféle harmadik kategória bevezetését. Miként azt az irodalomban szellemesen megjegyzik: „A jog és a tény mellett valamiféle harmadik kategória világrahozása csupán látszatoperáció; a döntő stádiumban, a bírósági eljárásban ugyanis a jogot jogként kell kezelni". Ld.: *Erecinski,* T: Prawo obce w sadowym postepowaniu cywylnym. Warszawa, 1981. 177. old.

[13] Kihirdette az 1979. évi 26. sz. tvr.

sen arra, hogy a nemzetközi kapcsolatokban elengedhetetlen konszenzus kialakítását nem elegendő post festa megkísérelni, hanem annak lehetőségével már előzetesen, a törvényelőkészítés során számot kell vetni. Ahhoz, hogy adott norma vagy jogintézmény valóban túlléphessen tiszta belsőjogi státuszán és egy tágabb jogi világ részévé válhasson, tekintettel kell lennie ennek a tágabb közösségnek a szokásaira, gyakorlatára, kialakult megoldásaira.

A nemzetközi kapcsolódásra szánt jogintézmények és jogi normák státuszával kapcsolatban még számos egyéb kérdés elmélyültebb vizsgálódást igényelne. Mert pl. nem csak hazai jogként működő külföldi jogról beszélhetünk, hanem megtalálható ennek mintegy a fordítottja is, amikor a formálisan a belső jog részét képező norma a hazai jogalkalmazás számára irreleváns.

Ez a helyzet azoknál a normáknál, amelyeknek nem is az a rendeltetésük, hogy a belső jog működési mechanizmusa számára szükséges joghatásokat váltsanak ki, hanem azt célozzák, hogy egy külföldi államban folyó eljárás céljaira következzék be joghatás, éspedig esetenként a belső jog számára szokatlan mozzanatoktól kísérve. Ilyen pl. a polgári eljárásra vonatkozó 1954-es hágai egyezmény[14] néhány olyan normája (a 3. cikk (2) bek-ben, ill. a 14. cikk (2) bekben), amelyek az iratok kézbesítésének, illetőleg eljárási cselekmények foganatosításának különös eljárás szerinti teljesítéséről szólnak. Ha a megkeresett állam illetékes hatósága úgy is foglal állást, hogy a kért különös eljárás a magyar jogszabályokkal nem ellenkezik és az eljárást le is folytatja, az adott különös eljárás nem válik a magyar jogalkalmazásban is igénybe vehető lehetőséggé.

Még kézenfekvőbb a példa a nemzetközi magánjogi tvr-ünk 69. §-ában foglalt lehetőség esetén, amely előirányozza, hogy „magyar közjegyző előtt külföldi eljárás céljára peren kívüli esküt vagy fogadalmat lehet tenni". Ezt a lehetőséget ugyan egy legtisztábban belsőjogi norma intézményesíti, belföldi joghatások kiváltása céljából soha sem alkalmazható.

A tisztán belsőjogi szabályok és intézmények, valamint az ezeken valamilyen vonatkozásban túlmutató normák, illetőleg rendszereik közötti viszony összetettsége fogalmi-terminológiai vetületekben, mondhatnánk: a nyelvi tükröződés jelenségszintjén is érzékelhetően lecsapódik. Hosszas terminológiai vizsgálódásokat lehetne folytatni arról, hogy a jogalkotás, a jogalkalmazás és a jogtudomány milyen összefüggésekben és milyen jelentésekben, illetőleg mennyire helyesen és következetesen használ különböző kategóriákat annak jelölésére, ha olyan helyzetről (tényállásról, jogvitáról, jogintézményről, megoldásról stb.) van szó, amelynek megítéléséhez nem elegendő kizárólag a hazai jog figyelembevétele, illetőleg azokat a normákat (normacsoportokat, intézményeket), amelyek a hazai jogon valamilyen vonatkozásban túlmutatnak, milyen elnevezéssel illeti és milyen rendszer vagy rendszerek keretében helyezi el.

Amellett, hogy ilyen vizsgálódás még elviselhetetlen terjedelme esetén sem törekedhetne teljességre — főleg, ha a külföldi előfordulásokra is figyelemmel kívánnánk lenni —, az semmiképp sem léphetne fel a terminológiai egységesítés igényével. Hiszen az egyes tételesjogi és jogtudományi diszciplínák a saját fogalomrendszerükön belül alakítják ki kategóriáikat egy-egy kérdéssel kapcsolatban. Ezekből a viszonylagos önállósággal rendelkező fogalomrendszerekből nem lehetne egy-egy kategóriát kiragadni és módosítani csupán avégből, hogy a többi fogalomrendszer rokon kategóriáival azonos elnevezést és jelentéstartalmat adjunk nekik.

A terminológiai egységesítésről való lemondás azonban nem jelent szükségszerűen lemondást a nézőpontok közelítésének, a közös tartalmi és gondolati nevezők keresésének igényéről. A legfontosabbnak ebben a vonatkozásban az tűnik, hogy található-e olyan nézőpont, amely valamennyi tételesjogi és jogtudományi diszciplína megközelítési módjával, céljaival és szükségleteivel összeegyeztethető, anélkül, hogy az adott diszciplínákra jellemző megközelítési módok létjogosultságát és az azok alapján elért eredményeket vitatná, azzal azonban, hogy bizonyos közös igények kielégítéséhez hozzájáruljon.

Ez a nézőpont, meggyőződésem szerint, saját belső, hazai jogunk működése lehet, a közös igények pedig a jogalkotás és a jogalkalmazás gyakorlati szükségleteiből adódnak. Ezeknek az igényeknek és szükségleteknek a jegyében alkalmaztam eddig — munkahipotézis jelleggel — a „belső jog" és a „külső jog" szembeállítását. Azt kíséreltem meg ezáltal nyelvileg is tükröztetni, hogy a jogalkalmazó számára mindaz, ami nem a legtisztábban belső jog, egyfajta amorf tömegként, „külső jogként" jelentkezik. Egyértelmű, gyakorlatias útmutatások nélkül ez azzal a veszéllyel jár, hogy nem tud minden esetben világos különbséget tenni a belső jog részévé is vált és az annak körén kívül maradó, a belső jogalkalmazásban releváns és irreleváns normák, a hazai jog- külföldi jog- nemzetközi jog kategóriái között. Ezért is a „belső" jognak a „külső" joghoz való viszonya kérdéskörében az alapvető differenciálási szempont az, hogy egyáltalán milyen „külső" jogi normákat és jogintézményeket kívánunk a belső joghoz viszonyítani.

Gyakorlatilag is hasznosítható eredményekre az vezethet, ha kiinduló pontként a hatályos hazai jog és a működése számára releváns nemzetközi, illetőleg külföldi jog viszonyát vesszük. Ha a nemzetközi jogot úgy tekintjük mint az egyes államok belső, azaz nemzeti jogának kereteit valamilyen vonatkozásban túllépő, a más államokkal való jogi érintkezés, vagy a politikai, gazdasági, kulturális stb. érintkezés jogi formáit rendező szabályok halmazát, együttesét vagy akár valamiféle rendszerét, úgy az — abban a részében, amelyben valamely adott állam nemzeti jogát éppen nem érinti — adott állam nemzeti jogától függetlenül létezik.

Adott állam belső, nemzeti jogrendszere számára azonban a „nemzetközi jog" csak annyiban létezik, amennyiben a belső jogba megfelelően beépítésre került. Vonatkozik ez a nemzetközi jog minden ágára vagy területére, illetőleg minden egyedi intézményére és szabályára.

A „nemzetközi" vagy „külföldi" vonatkozásokkal is rendelkező jogi normáknak a belső jogba tartozását a normák eredetétől és szabályozásuk tárgyától függően differenciálhatjuk.

A kizárólag a belső törvényhozás keretében alko-

[14] Kihirdette az 1966. évi 8. sz. tvr.

tott jogszabályoknak és jogintézményeknek a belső jogrendszerbe tartozását evidenciának tekinthetjük, még akkor is, ha szabályozási tárgyukat külföldi vagy nemzetközi vonatkozású kérdések alkotják.

A belső jog rendszerébe tartozónak kell tekinteni azokat a nemzetközi szerződéseket is, amelyeket az állam belső jogszabályként kihirdet (vagy közzétesz). Gyakorlati szempontból érthetetlen és értelmetlen bármi olyan okoskodás, ami a belső jogforrásba foglalt normákat a belső jog köréből kirekesztené.

A nemzetközi szerződésen alapuló belső jogszabályoknak megvan az a plusz sajátosságuk, hogy egyúttal más állam vagy államok nemzeti jogredszerének a részévé is válnak. Éppen ez teszi lehetővé, hogy szélesebb összefüggésben az „általános nemzetközi jog" részét alkossák. Ez a többlet azonban arra nem adhat alapot, hogy a másik oldalról, a nemzeti jogrendszer szempontjából, a belső jog többi szabályához képest kevesebbnek minősítsük őket. Foglalkozhatunk és foglalkoznunk is kell a belső jog „eredeti" szabályaitól eltérő sajátosságaikkal, alapvetően közös jellemzőiket azonban nem kérdőjelezhetjük meg.

Ha a „nemzetközi jogot" a belső jog szempontjából megfelelően — vagyis a belsőjogi relevanciához — relativizáltuk, a tételes joganyag és a tudományos tételek rendezhetősége érdekében felmerülhet belső tagolásának szükségessége is. Ha számot is vetünk azzal a mindenki által felismert és elismert körülménnyel, hogy a hagyományosan kialakult elnevezések nem adekvátak — mert pl. a nemzetközi magánjog „tiszta értelemben" sem nem nemzetközi, sem nem magánjog — vagy a szocialista jogtudománynak azzal a hagyományos tézisével, miszerint a szocialista jog a „közjog" klasszikus fogalmát meghaladta volna, figyelemmel kell lennünk arra, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás gyakorlata kellően azonosítható fogalmakat és kategóriákat igényel. A jog tényleges működési mechanizmusában ugyanis minden dolgot el kell valahol helyezni, éspedig valamilyen konkréten nevesített kategóriában, még akkor is, ha a név vitatható vagy magyarázatra szorul. Saját kategóriái elnevezésének vitathatóságához és magyarázandóságához a jog sokkal jobban hozzászokott és azt sokkal jobban el tudja viselni, mint a formális zártság hiányát. A jogalkotás szintjén nincs olyan norma, a jogalkalmazás szintjén pedig olyan releváns tényállás, amelyet valamilyen nevesített kategóriába ne kellene besorolni. Ha a nemzetközi (köz) jog, a nemzetközi magánjog, a büntetőjog, az állam- és jogelmélet és egyéb diszciplínák — mint tudományágak — várhatnak is azzal, hogy egész szabályozott vagy szabályozandó területek hovatartozását mindenki számára elfogadhatóan eldöntsék, a jogalkotás és a jogalkalmazás a problémák felmerülésekor, hosszabb halogatás lehetősége nélkül, dönteni kénytelen. Vagyis a jogalkotó nemzetközi magánjogi kódexet alkot, a Büntető Törvénykönyv Általános Részébe nemzetközi büntetőjogi szabályokat vesz fel, illetőleg — pl. a nemzetközi szerződések kötésével kapcsolatos eljárásról szóló tvr. létrehozásával — nemzetközi közjogi normákat fogalmaz meg. Ami az elnevezést illeti, a különbség csupán az, hogy amíg a nemzetközi magánjogi tvr. címében és rendelkezéseiben is nevesíti saját hovatartozását, addig az utóbbi két jogszabály esetén a „nemzetközi büntetőjog", illetve a „közjog" és a „nemzetközi közjog" fogalom szemérmesen elrejtőzik a miniszteri indokolásban.[15]

[15] Lásd pl. a Btk. 9. §-hoz fűzött miniszteri indokolást, amely azt az alapelvet, hogy az állam saját állampolgárát más államnak nem adja ki, „a nemzetközi büntetőjogban általában érvényesülő alapelvnek" nevezi. Az 1982. évi 27. sz. tvr. 1. §-hoz fűzött miniszteri indokolásban pedig a „közjogi" és a „nemzetközi közjog" fogalmak használatának egész kumulációjával találkozhatunk. Megtudjuk ugyanis, hogy nem tartoznak a tvr. hatálya alá azok a megállapodások, amelyek „közjogi természetű jogokat és kötelezettségeket a magyar állam tekintetében nem keletkeztetnek", viszont indokolt helyet biztosítani az olyan keret- vagy alapszerződéseknek, amelyek tartalmát a gazdálkodó szervezetek által kötött „s a tervezet értelmében nemzetközi közjoginak nem minősülő szerződések töltik ki."

Takáts Péter

A kártérítési szankció problémái a KGST ÁSZF rendszerében

I.

A kártérítés funkciója

1. A KGST-tagországok vállalatai közötti termékforgalomnak a kártérítési szankció kezdettől fogva kritikus pontja. A felmerülő problémák közül némelyek — itt különösen a kártérítés alapjára és mértékére gondolunk — a nemzetközi kereskedelem jogi szabályozásának általános kérdései közé sorolhatók, mások ugyanakkor specifikusan a KGST-integráció struktúrájával, az áru-pénz forgalom megszervezésének módjával függenek össze. Ez utóbbi körben is annak megválaszolása látszik alapvetően fontosnak, hogy miként kapcsolódik az árutermelő gazdaság jellegzetes reparatív szerződésszegési szankciója egy olyan forgalmi mechanizmushoz, ahol (a szűk körű „szabad devizás" kapcsolatokat kivéve) a kártérítésként kapott nem konvertibilis pénz *nem váltható át* minden további nélkül más forrásból származó árura. Van-e ilyen körülmények között, s ha igen, úgy mi lehet a valódi funkciója a kártérítésnek?

A kérdés feltételét az teszi különösen aktuálissá, hogy — miközben a KGST-együttműködés jogi vonalán a Komplex Program 15. fejezet 6. pontjának megfelelően másfél évtizede a kötelezettségek teljesítéséért való felelősség növelése az előtérben áll — a szankció-

Takáts Péter tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

rendszer fejlesztése szempontjából fontos *gazdasági* előkérdések tisztázatlanok maradtak. Aligha szorulhat különösebb bizonyításra, hogy a kártérítés intézményének erősítése az áru-pénz viszonyok jelentős fejlődését feltételezi, ennek hiányában viszont elméletileg a reális teljesítés minden áron való kikényszerítését ösztönző (egyúttal pedig kárátalányként is viselkedő) kötbér látszik megfelelő szenkciónak.[1] Az említett két típusú szankció alkalmazásának eltérő gazdasági összefüggései *együttes* fejlesztésüket meglehetősen ellentmondásossá teszik. Ez látszik nézetünk szerint tükröződni abban a paradoxonban is, hogy amilyen mértékben a kártérítés intézménye megjelent az elmúlt évtizedben a nemzetközi adásvétel KGST-szintű egységes jogában, úgy csökkent annak tényleges alkalmazási területe.

A témához természetesen hozzátartozik, hogy a Komplex Program az áru-pénz viszonyok sokkal jelentősebb fejlődésével számolt annak idején, mint amilyet a hetvenes—nyolcvanas évek gazdaságának tényleges alakulása igazolt.[2] Az 1973-as világpiaci árrobbanásra a KGST-tagországok különféleképpen reagáltak: kisebb részt a piaci mechanizmusok erősítését, nagyobb részt a szükségletkielégítés direkt szervezését állították a középpontba. A realitások fényében igaznak tűnik az a megállapítás, hogy a Komplex Program inkább a KGST-mechanizmus piaci reformjára irányuló törekvések *lezárását,* semmint kezdetét jelentette.[3] A KGST-együttműködésben a világgazdasági helyzet és a tagországok belső gazdasági helyzete következtében a fő kategória hosszabb távon is láthatólag nem a pénz, hanem a termék, mint naturália, a reális teljesítés, az áru helyettesíthetetlensége, a direktív rendszer lesz. Ez a körülmény pedig a szerződésszegési kártérítés perspektíváit, érvényesülésének közegét is meghatározza.

2. Az előzőekben mondottak pesszimisztikus végkicsengése nyomán joggal merül fel a kérdés, hogy nem elhibázott-e egy olyan szankció jogi problémáinak elemzése, amely — szigorúan elméleti értelemben — a KGST-tagországok áruforgalmában ez idő szerint „rendszeridegen", s nyilván felvethető, hogy nem lenne-e célszerűbb inkább a *kötbérszankció* problémáiról írni. Az a véleményünk, hogy nem. Több körülmény mutat ugyanis arra, hogy az ÁSZF szankciórendszerében a kártérítésnek a jelenlegi — a piac hatásaira kevéssé építő — gazdasági háttér ellenére is helye van, jóllehet nem feltétlenül azzal a funkcióval, amelyet az az intenzív árutermelés viszonyai között általában betölt.

Ebből a szempontból elsősorban arra szükséges utalni, hogy egy kizárólag kötbéreket alkalmazó szankciórendszer még a KGST-integráció termékforgalmának sajátos körülményei között is elképzelhetetlen. Nemcsak arról van szó, hogy alighanem lehetetlen egy sokoldalú nemzetközi dokumentumban valamennyi elgondolható szerződésszegési fajtára annak súlyával arányos kötbérkulcsokat megállapítani — az áttekinthetetlenség veszélyét nem is említve —, hanem azt is látni kell, hogy a kötbér egyidejűleg hatásos ösztönző és a károkat megfelelően reparáló szerepet betölteni, mint kizárólagos szankció, természeténél fogva *nem alkalmas.* Ha ugyanis csak a kötbér alkalmazásában gondolkodunk, úgy annak mértékét megfelelően magasan kell megállapítani ahhoz, hogy az adott kötelezettségszegéssel együttjáró tipikus károkat fedezze, ám a kötbérkulcs mégsem alapítható pusztán az átlagos veszteségre, mert figyelemmel kell lenni arra, hogy a kötelezett a kötbért akkor is ki kell fizesse, ha magatartása következtében egyáltalán nem következett be kár.[4] A kötbér nagysága e két — egymással ellentétes — szempont kompromisszumának eredménye. Figyelemre méltó, hogy számos szerződésszegési esetkörben az ÁSZF nem kötbért, hanem korlátozott *kártérítés-jellegű* szankciót alkalmaz (pl. a „tényleges károk", a „rendes tényleges kiadások", „költségek", illetve a „további költségek" megtérítése),[5] nyilván azért, mert azt a szükségképpen merevebb, nehezebben individualizálható kötbérnél célszerűbbnek tartották.

A kötbérnek azonban a most említett elvi nehézségek mellett jól kitapintható funkcionális problémái is vannak a KGST-tagországok vállalatai között szerződési kapcsolatok gyakorlatában. Ezek gyökere láthatólag a KGST 1968/1975. évi ÁSZF 1979. évi szövegének 67/C §-ába beiktatott szabály, amely szerint a fél semmilyen kártérítési igényt nem támaszthat azokban az esetekben, amikor a szerződésszegésre maga az ÁSZF állapít meg kötbért. Minthogy pedig törvényes kötbérek éppen a leggyakoribb szerződésszegési fajtáknál érvényesülnek, a felelősség mértéke pontosan a tipikus tényállások körében szorítkozik a kötbérre. E kötbérek — különösen azokban a relációkban, ahol pl. a késedelem első 30 napjának kötbérmentességét kétoldalú államközi egyezmények írják elő — az irodalom egyöntetű véleménye szerint *nem ösztönöznek* kellőképpen a szerződésszerű teljesítésre, s lévén a természetbeni teljesítést választottbírósági úton ki nem lehet kényszeríteni, az adósnak lehetősége nyílik arra, hogy kötelezettségei alól a maximális kötbér megfizetésével egyszer s mindenkorra szabaduljon.[6]

3. A kártérítési szankció kétirányú — a gazdasági háttérből adódó, illetőleg jogi természetű — korlátai következtében nemigen lehet csodálkozni azon, hogy a gyakorlatban a kártérítési ügyek száma és jelentősége *csekély,* a kártérítésnek pedig — minthogy az ezzel kapcsolatos jogviták nagy része egyezséggel ér véget — úgyszólván nincs választottbírósági gyakorlata. Úgy tűnik, a tipikus szerződésszegések közül csak a minőséghibás szállítás egyes kárkövetkezményei relevánsak témánk területén.

[1] Vö. *Szász* Iván: a KGST-együttműködés rendszerében jelentkező polgári jogi kérdések. Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat-tanulmány. Bp. 1981. 6—7. old.

[2] Ehhez a problémához ld. pl. *Vörös* Imre: A termelési szakosítás és a termelési kooperáció polgári jogi problémái a KGST-integrációban. JK. 1980. 11. sz. 752—753. old.

[3] *Csaba* László: A KGST a változó világban. Kézirat. Bp. 1983. 420. old.

[4] Vö. *Rozenberg,* M. G.: A KGST-tagországok szervezetei közötti külkereskedelmi adásvételi (szállítási) szerződésekből eredő felelősség. Magyar Kereskedelmi Kamara kiadványa. Bp. 1976. 31—32. old.

[5] Ld. pl. az ÁSZF 13. §-át, 33. §-át, a 40. § (3) és (4) bekezdését stb. Figyelemre méltó, hogy a 86/A § az eladóra bízza, hogy — amennyiben a vevő a minőségileg hibás árut az ő hozzájárulása nélkül küldené vissza — a vevőtől kötbért, vagy kártérítést követel.

[6] Vö. pl. *Bargyina,* M. P.: Otvetsztvennoszty hozjajsztvennüh organizacij sztran-cslenov SZEV po vnyesnyetorgovüm szdelkam. Moszkva, 1981. 106. old.

Mit lehet mégis a kártérítési szankció sokak által igényelt kiterjesztésétől várni a KGST áruforgalmában? Véleményünk szerint elsősorban a jelenlegi, szinte kizárólag a kötbérekre épített szankciórendszer funkcionális problémáinak mérséklését, anélkül azonban, hogy az ÁSZF szankciórendszerének szerepében, jellegében lényeges változások következnének be. A kártérítés kilátásba helyezése valószínűleg a kötbérnél nagyobb *ösztönző hatást* lenne képes kifejteni a szállító szerződésszerű teljesítésére,[7] ugyanakkor pedig általa feltehetőleg ki lehetne küszöbölni a kötbérszámítás alapjából következő jelenlegi anomáliákat, mint pl. azt a gyakran emlegetett esetet, hogy a hibás motorok szállítójának a motorok értéke, a hibás motorok miatt nem üzemképes hajó szállítójának pedig az egész hajó értéke alapján kell a kötbért fizetnie, s kérdéses, hogy utóbbi a különbözetet áthárítja-e kártérítés címen a motor gyártójára.

Az elmondottakból jól látható, hogy a kártérítési szankció fejlesztéséről a KGST-tagországok vállalatai közötti áruforgalomban aligha lenne célszerű — elvi okokból — eleve lemondani. Ezzel együtt tudomásul kell venni azonban, hogy a KGST ÁSZF rendszerébe ez idő szerint beilleszthető kártérítés nem lesz minden tekintetben „valódi" kártérítés, reparatív funkciói az áru-pénz viszonyoknak az integrációban juttatott csekély szerep miatt *másodlagosak* maradnak, a kártérítés nem váltja le a kötbért a szankciórendszer éléről, hanem azt csak *korrigálja, kiegészíti.* Az ilyen módon eleve korlátozott funkciójú kártérítés sem nélkülözheti ugyanakkor a dogmatikai megalapozást. Ennek érdekében véleményünk szerint két kérdés részletesebb vizsgálatát szükséges elvégezni: tisztázni kell egyfelől a kötbér és a kártérítés kívánatos viszonyát, másfelől pedig állást kell foglalni a kártérítés mértékében, a kártérítés korlátozásának módjában.

II.

Kötbér és kártérítés

4. Kötbér és kártérítés viszonya elvileg háromféle lehet: a kötbéren felüli károk a kötelezettel szemben nem érvényesíthetők az első megoldás szerint (itt a kötbért kifejezetten kárátalányként fogják fel), a második lehetőség a kötbér által nem fedezett károk igényelhetősége (ez a modell a dolog természeténél fogva a túlzott mértékű kötbér bírói mérséklését is feltételezi), végül — ha a kötbért bírságként közelítik meg — az is elképzelhető, hogy a kártérítés a kötbéren felül jár. A KGST tagországainak az ÁSZF mögöttes jogát alkotó nemzeti normái mindhárom megoldásra szolgáltatnak példát. Az elsőt alkalmazza diszpozitív szabályként a magyar és a lengyel, továbbá a csehszlovák és az NDK szabályozás a törvényes kötbérre nézve, a második érvényesül a szovjet, továbbá főszabályként a bolgár, illetve a kikötött kötbérnél az NDK-jogban, ugyanakkor a harmadik variáns jöhet szóba a felek ez irányú megállapodása esetén a szovjet és a csehszlovák, valamint késedelemnél — ha a kártérítést a teljesítés helyett adják — a bolgár jog szerint.[8]

Előbbi, kizárólag az európai KGST-tagországok normáira korlátozódó szemlénk is jól érzékelteti, miért váratott magára a KGST ÁSZF-beni egységes szabályozás a téma területén az 1968. évi ÁSZF 1975. évi módosításáig, s érthetővé teszi azt is, hogy az egységes jog hallgatása idején az irodalomban és a választottbírósági gyakorlatban a kötbér és a kártérítés viszonyát illetően egymással merőben ellentétes felfogások léteztek. Az egyik nézet szerint a témával kapcsolatos általános szabály hiányának az volt a következménye, hogy a kérdés megoldásához az ÁSZF 110. §-ának alkalmazásával az eladó jogát kell segítségül hívni,[9] míg a szembenálló vélemény az 1968. évi ÁSZF 31. §. (7) bekezdésének speciális szabályából, illetőleg az NDK—csehszlovák, NDK—szovjet és az NDK—lengyel kétoldalú államközi megállapodások ilyen értelmű kifejezett, vagy ekként is értelmezhető rendelkezéseiből arra a következtetésre jutott, hogy az ÁSZF által megállapított kötbérek esetén nincs mód a kötbért meghaladó kár érvényesítésére.[10]

A témában az ÁSZF 1975. évi módosítása során történt először kísérlet az egységes szabályozásra. Az újonnan beiktatott 67/C §. szerint az olyan tényállások alapján, amelyek vonatkozásában szerződésszegés esetére akár az ÁSZF, akár kétoldalú államközi megállapodás, akár pedig a szerződés *nem* állapít meg kötbért, a kötelezett a jogosultnak okozott kárt köteles megtéríteni. A hivatkozott szabály bizonytalan szövege erőteljesen ellenkező álláspontok között létrejött törékeny kompromisszumot jelzett. Érthető, hogy az 1968/1975. évi ÁSZF 67/C §-ából mindkét szembenálló felfogás profitált: egyesek szerint a szövegből „a contrario" következik valamennyi esetben a kötbér és a kártérítés egymást kizáró természete, mások ugyanakkor arra hivatkoztak, hogy a 67/C §. a kötbér és a kártérítés viszonyáról kifejezetten nem nyilatkozik, így továbbra is az eladó joga alkalmazandó.[11]

Az ÁSZF 1979. évi szövegezése — legalábbis részben — az eladói érdeket preferálta, amikor a szóban forgó kérdésben kifejezett szabállyal döntött. A 67/C §. (1) bekezdésének új szövege az ÁSZF-ben megállapított és tételesen fel is sorolt kötbérkövetelési jogcímeknél a *kártérítést kizárta,* amiből az is következik, hogy a kétoldalú államközi egyezmény vagy a szerződés által előírt kötbéreknél a kötbért meghaladó kár érvényesítésére lehetőség van. Hozzá kell azonban tenni, hogy az említett lehetőség eléggé elméleti: kétoldalú államközi egyezmény tudomásunk szerint az ÁSZF-en túlmenő kötbért nem ír elő, s az ipari termékek forgalmában sem tekinthető gyakorinak, hogy a felek a szerződésben külön kötbéreket kötnének ki. Megjegyezzük végül, hogy a szóban forgó, nem az

[7] Ugyanígy *Szász* Iván: a KGST Általános Szállítási Feltételek. Bp. 1974. 257. old. és *Bargyina:* i. m. 106—107. old.

[8] Vö. a magyar külgazdasági Ptk. (1978. évi 8. tvr.) 10. §-át, az 1964. évi lengyel ptk. 484. cikk 1. §-t, az 1963. évi csehszlovák nemzetközi kereskedelmi törvény 5. és 193. §-ait, az 1964. évi OSZFSZK ptk. 189. §-át, az NDK GIW (1976) 304. § (2) és (4) bekezdéseit, továbbá az 1950. évi bolgár kötelmi törvény 92. cikkét.

[9] Vö. pl. *Rozenberg:* Felelősség. I. m. 31—32. old. és *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek felelősségi rendszerének továbbfejlesztése. JK. 1976. 3. sz. 126. old.

[10] Vö. *Wagner,* H.-*Kretzschmar,* D.: Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW 1968. Berlin, 1970. 107—108. old.

[11] A kérdéskör részletesebb elemzését ld. *Szász:* Továbbfejlesztés. I. m. 126. old.

ÁSZF által megállapított kötbéreknél az azt meghaladó kár követelésének lehetősége korántsem az egyetlen létező irodalmi álláspont. Felmerült egyrészről, hogy a kötbér és a kártérítés viszonyának kérdése itt az eladó joga alapján döntendő el, illetőleg a jogosult választása szerint igényelhetne kötbért *vagy* kártérítést.[12]

5. A KGST 1968/1975. évi ÁSZF 1979. évi szövegezésének most tárgyalt megoldásából több vitás kérdés is adódik témánkat illetően. Egyrészt fel kell figyelni arra, hogy a 67/C §. (1) bekezdése nem teljes általánosságban, hanem csak az ÁSZF-ben szabályozott kötbéreket tekintve foglalt állást a kötbér és a kártérítés egymást kizáró jellegéről, azaz a vitát e két szankció viszonyát illetően *korántsem zárta le,* a megoldás ideiglenesnek tekinthető. Feltűnő ugyanakkor, hogy a jogosult követeléseinek a kötbérre szorítása éppen a legtipikusabb szerződésszegéseknél következik be, ami világosan jelzi a konstrukció már említett jogpolitikai gyökereit, azt tehát, hogy a jogalkotó célja — a Komplex Programban, illetve a KGST VB. több határozatában megfogalmazott vevő-védelmi igénnyel egyébként ellentétesen — az eladói pozíció jogi megerősítése volt. Az irodalom az eladónak a fokozottabb felelősségből származó nagyobb kockázat alóli mentesítését azzal indokolja, hogy így kívánták elejét venni annak, hogy az eladó megnövekedett kockázatát hosszabb teljesítési határidők vállalásával, vagy számára egyébként előnyös kikötésekkel kompenzálja.[13]

Az ÁSZF 67/C § (1) bekezdésében írt konstrukció ideiglenes, átmeneti jellege abból a nem kevés *fejlesztési javaslatból* is kitűnik, amelyek a kötbér és a kártérítés ésszerűbb viszonyának kialakítására irányulnak. M. G. Rozenberg már a 70-es évek elején indokoltnak tartotta volna a kötbérrel nem fedezett károk megtérítése általános kötelezettségének kimondását,[14] s az a vélemény, hogy a végső cél a teljes kártérítés bevezetése, mihelyt annak *gazdasági* feltételei adottak lesznek, az újabb szovjet irodalomban is általánosnak mondható.[15] Ugyancsak a gazdasági realitások figyelembevétele húzódik meg Szász Iván álláspontja mögött is, aki felvetette, hogy a kötbéren felüli kár megtérítését az ÁSZF-be ne egy csapásra, hanem differenciáltan, *egyes szerződésszegéseknél* — javaslata szerint a teljesítés megtagadásánál és a minőséghibás teljesítés egyes eseteinél — vezessék be.[16] Bizonyos mértékig ez a vélemény cseng vissza abban a legutóbbi szovjet javaslatban, amely a kötbéren felül a kártérítés lehetőségét csak a hibás teljesítésnél engedné meg.

Úgy véljük, a kötbért meghaladó kár megtérítésének általános szabályként való előírására egyes KGST-tagországok gazdasági nehézségeitől függetlenül már *jelenleg is* szükség van. A kártérítés csak akkor töltheti be a KGST keretei között a dolog természeténél fogva csak korlátozott, elsősorban a reális teljesítést ösztönző funkcióját, ha valamennyi szerződésszegésre reagál. Ha ugyanis ezt a szankciót csak egyes — mégoly súlyos — szerződésszegési fajtákra írjuk elő, a gyakorlatban óhatatlanul megindul egy olyan tendencia, mely a kártérítéssel is szankcionált „minősített" szerződésszegések határainak *indokolatlan szűkítésére,* a szóban forgó szerződésszegési fajták jogi „eltüntetésére" irányul. A viták nem csökkennek, legfeljebb elhatárolási kérdések köré csoportosulnak, a gazdasági hátrány is megmarad. Úgy tűnik továbbá, hogy a kötbéren felüli károk megtérítésének általános bevezetése a gyakorlatban — a kártérítés mértékének megfelelő meghatározása esetében — nem feltétlenül járna a szerződésszegő adóst sújtó terhek elviselhetetlen fokozásával. Részben azért, mert a kötbér a tapasztalatok szerint a tipikus károk jelentős részét jelenleg is fedezi, részben pedig azért is, mert a kártérítés jogi előfeltételei — különösen a kár mértékének megnyugtató bizonyítása — a kötbérhez képest továbbra is *szigorúbbak* maradnak.

6. Annak egyszerű kimondásával a KGST ÁSZF-ben azonban, hogy a jogosult a feltételek fennállása esetén a kötbér által nem fedezett kárát valamennyi szerződésszegésnél követelheti, még aligha elégedhetni meg. Nem csak arról van szó, hogy a komplett gyárak és berendezések szállításánál ez a kérdés valószínűleg diszpozitív jellegű megoldást igényel — ez a körülmény a szolgáltatás természetére figyelemmel eléggé nyilvánvaló. Szükséges ezen kívül a *kártérítés módjának* témakörében is néhány új szabály az egységes jogban ahhoz, hogy a kártérítési szankció a maga ismert korlátai között is viszonylag hatékonyan funkcionáljon. A következőkben két javaslatot ajánlunk megfontolásra, természetesen annak tudatában, hogy megvalósításukra a tagországok kapcsolatai ez idő szerint még nem feltétlenül érettek, s maguk a felvetések is feltehetőleg további finomításra szorulnak.

Célszerűnek tűnnék a KGST ÁSZF szintjén egy olyan szabály általános bevezetése, amelynek megfelelően a kártérítést a kötelezettnek a szerződésben *kikötött pénznemben* kell teljesítenie. Jóllehet a KGST elszámolási pénzneme az esetek nagy többségében a rubel, aligha lehet szó nélkül elmenni az utóbbi időszakban terjedni látszó „szabad devizás" kapcsolatok mellett (ezek számarányáról csak Magyarországon tettek közzé hivatalos adatokat), különösen, hogy éppen a „legkeményebb" árucikkek látszanak (részben) kikerülni a rubeles forgalomból.[17] Bár a tárgyalt szférában a kapcsolatok jellegzetesen készpénzfizetés nélkül, lényegében árunak áruval történő kompenzációja mellett történnek, a szerződésszegés itt sem elképzelhetetlen, amit a választottbírósági gyakorlat is mutat.[18] Konvertibilis valuta esetén azonban a kártérítési szankció funkciója is kiteljesedhet, hiszen nemcsak a teljesítés ösztönzésére, hanem a kieső szolgáltatás tőkés piaci pótlásának finanszírozására is alkalmas. Ezt tenné kifejezetten lehetővé a javasolt megoldás megvalósítása.

---

[12] Vö. *Bargyina:* i. m. 107. old. és *Rozenberg,* M. G.: Novoje v Obscsih uszloviah posztavok SZEV. Vnyesnyaja torgovlja, 1980. 5. sz. 36. old.

[13] Vö. *Bargyina:* i. m. 103. old. A fokozott felelősségnek az eladói magatartásra való feltehető hatásáról, ld. a korábbi irodalomból *Szász:* ÁSZF. I. m. 285. és 287. old.

[14] *Rozenberg:* Felelősség i. m. 31—32. old.

[15] *Bargyina:* i. m. 104—106. old.

[16] *Szász:* ÁSZF i. m. 284—288. és 296. old.

[17] Vö. *Csaba:* i. m. 92. old.

[18] A bukaresti választottbíróság pl. egy esetben a magyar felperes javára USA dollárban ítélt meg késedelmi kötbért. A határozatot ismerteti *Milassin* László: Egyes választottbírósági perek áttekintése a külkereskedelmi vállalatok KGST-irányú kapcsolataiban. Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat-tanulmány. Bp. 1983. 63—65. old.

Mint arra már történt utalás, a KGST keretei közötti áruforgalom döntő hányadát jelentő rubelelszámolású kapcsolatokban a kártérítési szankció hatékonyságának komoly akadálya a kártérítés más KGST-tagországból történő fedezeti beszerzésre való fordíthatóságának igen nehéz, ha nem lehetetlen volta. A KGST-ben a jogosultnak elsősorban árura, s nem — nem konvertibilis — pénzre van szüksége. A bilaterális alapokon nyugvó kontingens-rendszerben ugyanakkor az sem bizonyos mindig, hogy az egyik népgazdaság a másiktól azokat a termékeket kapná meg, amelyekre szüksége van, hiszen mind az ötéves árucsere-forgalmi és pénzügyi megállapodások, mind pedig az éves jegyzőkönyvek létrehozásánál az államközi alkuban messzemenően érvényesül az árukapcsolások rendszere, a „gépet gépért, anyagot anyagért" elv, sőt, az aláíró minisztériumok arra is ügyelnek, hogy az egyes árucsoportok keménységi összetétele is egyensúlyba kerüljön. Ilyen körülmények között feltehetőleg nem lenne célszerűtlen lehetővé tenni, hogy a jogosult kártérítés címén — függetlenül a kontingenstől — a kötelezett által forgalmazott *más árut is* elfogadhasson, amennyiben arra igénye van. E megoldás természetesen azt is feltételezi, hogy annak tényleges feltételeit a direktív, kötött tervgazdálkodást folytató országok megfelelő gazdaságirányítási intézkedésekkel megteremtsék.[19]

III.

Közvetett kár — előreláthető kár

7. A szerződésszegési kártérítés korlátozása a nemzetközi kereskedelemben természetes igény. Azon túl, hogy általában sem szerencsés a szerződés rendellenes lebonyolódásának kockázatát egyoldalúan az egyik vagy a másik félre hárítani, a külkereskedelmi ügyletek ilyen kockázata a belföldiekéhez képest rendkívül nagy, s értelemszerűen fokozottabb kockázatmegosztást indukál. Ez egyrészt abban jelentkezik, hogy a világkereskedelem jogában a szerződésszegésért való felelősség szerződésben történő korlátozásának lehetőségei szélesebbek, másrészt pedig abban, hogy a felelősség mértékét a vonatkozó nemzeti és nemzetközi jogforrások általában maguk is korlátozzák. Úgy tűnik, ennek napjainkban szokásos eszköze a felelősségnek az *előreláthető károkra* való szorítása: e szabály karrierje a francia Code civil-től az angol—amerikai jogon át — a lényeget alig érintő módosulásokkal — az 1964. évi hágai ULIS-ig és az 1980. évi bécsi nemzetközi adásvételi konvencióig ível.[20]

A modern jogrendszerekben az előreláthatóságnak már nincs köze a fogalomnak a felelősség alapja területén betöltött eredeti szerepéhez — előre látta (kellett volna látnia), tehát vétkes —, hanem ez a határ *objektivizált mértékké* vált. A károkozó addig az összegig felel, amellyel a hasonló helyzetben egy észszerűen eljáró személynek számolnia kellett volna.[21] Ez a standardizálható mérték teszi az üzleti élet számára a szóban forgó jogintézményt szimpatikussá. Tőkés viszonyok között az újabb elmélet az előrelátható károkra korlátozodó kártérítést azzal indokolja, hogy mindenki, aki szerződést köt, bizonyos kockázatot vállal, s — a szándékosság és az igen súlyos gondatlanság esetét kivéve — a jog feladata a szerződéses kockázatok kalkulációs alapon történő elosztása, figyelembe véve azt is, hogy a nem kalkulálható veszteség ellen biztosítással lehet védekezni.[22]

Az előreláthatósági korlát alkalmazása ugyanakkor láthatólag nem a nyugati jogfejlődés sajátossága. Csak a hatvanas évek végén fennállt helyzetet alapul véve ilyen korlátozást tartalmazott a román és a bolgár jog, de az 1963. évi csehszlovák nemzetközi kereskedelmi törvényben is nyomon követhető a kártérítés mértéke objektivizálásának gondolata.[23] Nem véletlen, hogy az irodalomban kifejezetten is felmerült olyan javaslat, mely a KGST ÁSZF akkor még csak tervezett egységes kártérítési szabályozását tekintve az előreláthatósági korlát alkalmazását ajánlotta.[24] Az ÁSZF 1975. évi módosítása során azonban nem ezt az utat követték: az ekkor beiktatott 67/D §. (6) bekezdése — ez jelenleg a 67/E §. (5) bekezdése — szerint a *közvetett károkat* nem kell megtéríteni. Nem vagyunk meggyőződve e megoldás szerencsés voltáról. A téma közelebbi vizsgálatát az is aktuálissá teszi, hogy a közelmúltban a közvetett kár értelmezésének problémája a KGST Jogi Értekezlet napirendjén is megjelent.

8. Azt a körülményt, hogy a kártérítés mértékét a KGST ÁSZF a közvetlen károkban állapítja meg, aligha tévedés elsősorban M. G. Rozenberg munkásságának tulajdonítani, aki a KGST-tagországok szervezetei közötti külkereskedelmi adásvételi szerződésekből eredő felelősségről írott monográfiájában összehasonlító jogi alapon tett javaslatot a kártérítés ilyen jellegű korlátozására.[25] Úgy tűnik azonban, hogy szerzőnk következtetései kialakításában figyelmen kívül hagyta, hogy napjainkra a közvetlen kár fogalma *elvesztette* felelősségkorlátozó funkcióját, s mind a bolgár, mind a román jogban egyszerűen a megtérítendő releváns kárt értik alatta (azt a kárt tehát, aminek megtérítésével a rosszhiszemű, illetve a szándékosan kötelemszegő adós is tartozik),[26] ugyanakkor pedig a lengyel jogban szereplő „rendes következmények" sem a közvetlen kárra, hanem az adekvát kauzalitásra, vagyis inkább az előreláthatóságra vo-

[19] Megjegyezzük, hogy ez a megoldás a mai kereskedelmi gyakorlattól sem idegen. Intézményesítése mindemellett célszerűbbnek látszanék a jelenlegi államközi „ellentételezéshez" képest, amikor is a kieső szállításra a vevő országa általában exportra szánt hasonló keménységű árunak hasonló arányban visszatartásával reagál. Vö. *Nagy* Boldizsár: A szocialista országokkal folytatott árucsere-forgalom joga és gyakorlata. JK. 1983. 4. sz. 232. old.

[20] Az áttekintést ld. *Eörsi* Gyula: A szerződésszegési kártérítés korlátozásáról. MJ. 1974. 3. sz. 142—144. old.

[21] Vö. *Sólyom* László: A felelősség korlátozása a közvetlen kárra. ÁJ. 1969. 4. sz. 699. old.

[22] Vö. *Eörsi:* i. m. 143. old.

[23] Az 1864-ből származó román ptk. 1085. cikke az előrelátható károk megtérítéséről rendelkezik, az 1086. cikk ugyanakkor úgy szól, hogy a közvetett károk megtérítésével még a szándékosan szerződést szegő adós sem tartozik. Lényegében ugyanezt a konstrukciót alkalmazza a bolgár kötelmi törvény 82. cikke A csehszlovák nemzetközi kereskedelmi törvény 254. § (2) bekezdése szerint: „Nem kell megtéríteni a közvetett kárt, sem azt a kárt, amelyet a kötelezettségét megszegő személy a kötelezettsége keletkezésekor az ilyen nemteljesítés szokásos következményeként nem láthatott előre".

[24] Vö. *Kanda,* A.: K problematike odpovednosti hospodarskych organizaci ve vzajemnych vztazich clenskych statu RVPG za nesplneni zavazku ze smluv o dodsavce zbozi. Právnik, 1971. 7. sz. 574—592. old.

[25] Vö. *Rozenberg:* Felelősség i. m. 28. és 50. old.

[26] Vö. *Sólyom:* i. m. 697. és 703. old.

natkoznak.[27] Eleve nem volt tehát alapos a jogegységesítés ama kiindulópontja, hogy a szerződésszegési kártérítés mértékét a szocialista országok jogrendszerei általában a közvetlen károkra korlátoznák.

A premissza helytelen megválasztása ma már valószínűleg a gyakorlat számára közömbös lenne akkor, ha a konklúzióképp létrejött megoldás annak a célnak, amelynek érdekében bevezették, minden tekintetben megfelelne. A közvetett kár fogalma azonban láthatólag sem az elméletben, sem pedig a gyakorlatban nem egyértelmű, s így a felelősség egységes korlátozására aligha alkalmas. Korántsem véletlen, hogy annak idején pl. a német BGB kodifikátorai tudatosan mellőzték a direkt (egyenes) kár fogalmát, mert a közvetlen és a közvetett kár megkülönböztetését *nem lehetett volna* világosan definiálni, s az elmélet ezt a fogalompárt, mint homályosat, azóta is elveti.[28] Igazat kell továbbá adni Sólyom Lászlónak, aki a jogintézményt alkalmazó külföldi jogrendszerek elemzése alapján jut arra a következtetésre, hogy a közvetlen kár fogalmának logikai értelme és az az igény, amit a felelősség felső határával szemben a gyakorlat támaszt, egymással *nincs összhangban*. Az, hogy a szerződésszegő fél sem az elmaradt haszonnal, sem a következményi károkkal nem tartozik, a gyakorlat számára túl szűknek látszik.[29] Ezzel függ össze valószínűleg az is, hogy a KGST ÁSZF 1975. évi módosítását követően kiadott szocialista kódexek az egységes jog megoldását a kártérítés mértékének meghatározásában nem követték. A kártérítés korlátozását a közvetlen kárra az NDK GIW (1976) csak kivételes intézményként alkalmazza, a szerződésszegési kártérítésre nézve pedig mind a GIW, mind pedig a magyar külgazdasági Ptk. általános szabályként az előreláthatóság elemét vezette be.[30]

A közvetlen kár meghatározásának problémái és az intézménynek a kártérítés korlátozására való csekély fokú alkalmassága mutatkozik meg ugyanakkor azokban az elméleti véleményekben, amelyek a KGST ÁSZF rendszerében a kártérítési szankció *felső határának* kialakítását vetik fel. Az egyik javaslat szerint ezt kétoldalú államközi megállapodásokban lenne célszerű meghatározni,[31] más vélemény szerint pedig a kártérítés mértékét magában az ÁSZF-ben kellene a szerződési érték 50 és 100%-a között elhelyezkedő arányban maximálni.[32] Ez utóbbi nézet viszonylagos objektivitása miatt meglehetős népszerűségre tett szert. Figyelemre méltó, hogy az 1979. évi TKÁF a kártérítés korlátozására — a közvetlen kár helyett — láthatólag ezt az utat választotta: a 28. §. (7) bekezdése értelmében a kártérítés nem haladhatja meg a szerződésszegés által érintett szakosított termék értékének 50%-át. Erre is tekintettel merült fel az újabb irodalomban a szerződésszegéssel érintett áru értékének, mint a felelősség felső határának általános megfogalmazása az ÁSZF-ben.[33]

A hivatkozott nézetekkel csak annyiban értünk egyet, amennyiben azok a jelenlegi, meglehetősen bizonytalan közvetlen kár—közvetett kár fogalompár kritikáját jelentik. Nem hisszük azonban, hogy a kártérítés mértékének az áru értékében vagy annak meghatározott hányadában való maximálása az adásvételi szerződések területén gyümölcsöző megoldás lenne. Látni kell egyfelől, hogy a kereskedelemben a merev határok alkalmazása általában is célszerűtlen, a kártérítéssel szemben inkább az a követelmény, hogy mértéke viszonylag könnyen kiszámítható, s a tipikus veszteségeket megfelelően kompenzáló legyen. A termelési szakosítás és a kooperáció sajátos közege elképzelhetően jobban elvisel egy mechanikusabb természetű megoldást, mint az adásvétel, amelynek szabályozásánál alighanem az univerzális igényű nemzetközi kodifikációk felfogására is indokolt figyelemmel lenni. Minthogy pedig — a szovjet jog kivételével — valamennyi európai KGST-tagország joga, továbbá a szocialista országok cselekvő részvételével megalkotott 1980. évi bécsi adásvételi konvenció is a kártérítés korlátozására az *előreláthatóságot alkalmazza* (vagy legalábbis ismeri), s emiatt az egységes értelmezés is feltehetőleg könnyebben biztosítható, célszerűnek látszanék a közvetlen károk helyett az ÁSZF-ben is a kártérítésnek az előrelátható károkra való korlátozását megfontolni.

9. A szerződésszegési kártérítés mértékének az előrelátható károkra történő korlátozásával egyidejűleg az *elmaradt haszon* ellentmondásos dogmatikai helyzete is megoldható lenne az ÁSZF felelősségi rendszerében. Ez idő szerint ugyanis — véljük — a 67/E § (1) és (5) bekezdése egymással logikailag nem egyeztethető össze, minthogy az előbbi rendelkezés az elmaradt hasznot kifejezetten a kárfogalom elemei közé sorolja, ez utóbbi pedig a közvetett károkat a kártérítésből kategorikusan kizárja, figyelmen kívül hagyva, hogy az elmaradt haszon elméletileg — ám az NDK GIW (1976) 296. §. (2) bekezdése értelmében is — mindig közvetett kár. Úgy tűnik, ez a probléma az irodalom érdeklődését azért kerülte el, mert az ÁSZF 67/E § (2) bekezdése az elmaradt haszon érvényesítését csak arra az esetre teszi lehetővé, ha azt kétoldalú egyezmény vagy a szerződés előírja, így a jogintézmény a gyakorlatban nem él: kétoldalú államközi megállapodás a témában nem tartalmaz rendelkezést, a szerződésbe ugyanakkor a szállítók kiemelt helyzete folytán nem sikerül ilyen kikötést felvenni. A közvetlen kár fogalmától eltérően az előrelátható kár fogalmába a szokásos, tipikus elmaradt haszon is beletartozik — így a 67/E § (5) bekezdésének olyan módosítása, hogy „az előre nem látható károkat nem kell megtéríteni", az ÁSZF kárfogalmát feltétlenül áttekinthetőbbé tenné.

Más kérdés ugyanakkor az elmaradt haszon gyakorlatilag is alkalmazható meghatározása az ÁSZF által szabályozott jogviszonyokban, tekintettel a tervgazdaság körülményeire, valamint a külkereskedelmi

[27] A lengyel ptk. 316. cikk 1. § ama tételét, hogy a felelősség „a kárt okozó cselekmény rendes következményeiért" áll fenn, az adekvát kauzalitás értelmében magyarázza *Czachórski*, W.: La sanction de l'inexecution di contrat aprés le systeme du code polonais, in: Rapparts polonais présentés au VIIe Congrés International de Droit Comparé. Warszawa, 1966. 72. old.

[28] Vö. *Fikentscher*, W.: Schuldrecht. 2. kiad. Berlin, 1969. 242. old. Megszivlelendő továbbá Ernst *Rabel* véleménye: „Niemand hat zu lehren vermocht, wie man direkten und indirekten Schaden unterscheiden soll. In der Tat ist dieses Problem unlösbar." (Das Recht des Warenkaufs, I. köt. Berlin, 1964. 479. old.)

[29] Vö. *Sólyom:* i. m. 712. old.

[30] NDK GIW 297. § és 296. § (2) bekezdés, 1978. évi 8. tvr. 18 §.

[31] *Rozenberg:* Novoje i. m. 39. old.

[32] *Szász:* ÁSZF i. m. 290—291. old.

[33] *Bargyina:* i. m. 112. old.

monopólium következményeire: a kérdés ugyanis úgy vetődik fel, hogy *kinek milyen mértékű* elmaradt hasznáról lehet a szerződés keretei között egyáltalán szó. Minthogy a vizsgált területen a szerződés alanyai szabály szerint a KGST-tagországok külkereskedelmi szakvállalatai, a belföldi termelő vállalatok elmaradt jövedelme az ÁSZF alapján aligha vehető figyelembe, különösen, hogy a 67/E § (4) bekezdése a kártérítésből még a belföldi vállalatoknak a nemzeti jog, illetve a gazdasági szerződések alapján kifizetett kötbért is eleve kizárja. Az elmaradt haszonnak a külkereskedelmi vállalatokra korlátozott értékelése ugyanakkor ugyancsak elfogadhatatlan eredményre vezet, hiszen ekkor az elmaradt haszon vetítési alapja nyilván csak a szerződésszegéssel érintett külkereskedemi vállalat betervezett nyeresége lehetne. Ez a számítási mód azonban jól láthatóan irreális: az egyes népgazdaságok színvonala, termelékenysége, preferenciái, megállapított haszonkulcsai között jelentős különbségek vannak, ezek pedig az elmaradt haszon esetében éppen az előreláthatóság elemét teszik kétségessé, a kártérítés körébeni értékelhetőséget akadályozzák.

Az elmondottakból az tűnik ki, hogy az elmaradt haszon általános jellegű, a KGST ÁSZF körébeni sokoldalú meghatározására a gyakorlat számára is hasznosítható módon ez idő szerint lehetőséget *nem látunk*. Célszerűnek tűnik ezért az előrelátható károk megtérítendőségének kimondása mellett is a 67/E § (2) bekezdésében írt megoldás további fenntartása. A piaci viszonyok remélhető javulása, a tagországok gazdasági helyzetének hosszabb távú stabilizálódása feltehetőleg elvezet majd ahhoz, hogy az elmaradt haszon a szerződések szintjén is megjelenjen, a gyakorlat pedig az elméletet és a jogalkotást orientálhatja az elmaradt haszon körében releváns tényezők kimunkálásával. Ez vélhetően azt a fogalmi zsákutcát is megszünteti, mely jelenleg a külkereskedelmi szakvállalatok szintjén az elmaradt haszon kiszámításánál jelentkezik, ugyanakkor lehetőséget ad arra is, hogy a szóba jöhető kárelemeket differenciáltan értékeljék, ami az önálló külkereskedelmi joggal rendelkező belföldi gazdálkodó szervezetek nagyobb mértékű bekapcsolódását feltételezve feltétlenül a reális kibontakozás irányába mutathat.

*Gödölle István**

A szolgálati találmányokkal kapcsolatos munkáltatói és feltalálói jogok újraszabályozásáról

A találmányok szabadalmi oltalmáról rendelkező jogszabályok, az 1969. évi II. törvény (szabadalmi törvény) és ennek végrehajtásáról rendelkező 4/1969. (XII. 28.) OMFB-IM sz. együttes rendelet, a múlt évben módosításra kerültek. A szabadalmi törvényt az 1983. évi 5. sz. törvényerejű rendelet (Sztn.), a végrehajtási rendeletet a 4/1983. (V. 12.) IM sz. rendelet (Vrn.) módosította. A továbbiakban a módosítás előtti szabadalmi törvényre és végrehajtási rendeletre az RSzt. illetve RVr. jelöléssel, a módosítottra pedig Szt., illetve Vr. jelöléssel fogunk hivatkozni.

Teljesen újraszabályozták a szolgálati találmányért járó találmányi díjról szóló díjazási rendeletet, a 71/1981. (XII. 28.) MT sz. rendelettel módosított 45/1969. (XII. 29.) Korm. sz. rendelet (RDr.) helyébe a 11/1983. (V. 12.) MT sz. rendelet (Dr.) lépett.

A jelen tanulmányban a szolgálati találmány feltalálójának és a munkáltatónak a szabadalmaztatással kapcsolatos jogait és kötelességeit kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni. A szoros összefüggés miatt foglalkozunk a feltaláló találmányi díj iránti igényének két anyagi jogi feltételével is: a szolgálati jelleggel és szabadalmi védettséggel. Nem vizsgáljuk a harmadik feltételt, a találmány értékesítésének kérdését.

Gödölle István szabadalmi ügyvivő, Budapesti Nemzetközi Ügyvédi Munkaközösség (Budapest).

* A tanulmány a szerzőnek a Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Patent-, Urheber- und Wettbewerbsrecht-ben (München) eltöltött ösztöndíjas tanulmányutja során jott létre.

A) Az 1983. évi módosítás előtti helyzet problémái

Az 1969. évi szabályozás lényeges eleme volt a szolgálati találmányokra vonatkozó munkáltatói jogok megerősítése. Ennek értelmében a szolgálati találmánnyal a munkáltató rendelkezhetett és őt illette meg a szabadalmi igény is, a feltalálónak értékesítés esetén díjazás járt. A feltaláló csak akkor rendelkezhetett a találmánnyal, ha ehhez a munkáltató kifejezetten hozzájárult.[1] A munkáltató abszolút rendelkezési joga miatt a feltaláló nem volt feljogosítva a szabadalmi bejelentés megtételére, hiszen nyomós munkáltatói érdek fűződhetett ahhoz, hogy a találmány titokban maradjon.

Ez a szabályozás alapvonalaiban helyesnek bizonyult, a gyakorlatban azonban több problémát vetett fel.

Egyrészt mi történik, ha a munkáltató a feltalálónak a szolgálati találmány létrejöttét bejelentő közlésére nem nyilatkozik és szabadalmi bejelentést sem tesz. Nem arról az esetről van szó, amikor a munkáltató tudatosan cselekedvén titokban kívánja tartani a találmányt, és ezt közli is a feltalálóval, hanem arról, amikor a találmány nem alkalmas a titokban tartásra, hanem azt szabadalmaztatni kellene vagy lehetne, és a munkáltató hanyagságból vagy tájékozatlanságból

[1] RSzt. 9. §. valamint RVr. 5. §. es 11. §. (2) bekezdés.

maga nem tesz lépéseket ennek érdekében, sem pedig a feltalálónak nem adja át a rendelkezési jogot. A feltaláló a munkáltató „hallgatása" folytán nem szerez rendelkezési jogot, az idő múlása pedig veszélyezteti a szabadalmazhatóságot.

Másrészt erre az esetre a feltaláló díjazási igényének jogi alapja és érvényesítése sem volt megnyugtatóan szabályozva. A szolgálati találmány feltalálója ugyan akkor is jogosult volt díjazásra, ha a találmányra a munkáltató vállalati érdekből nem kívánt szabadalmat szerezni.[2] Kérdéses azonban, hogy a fenti vállalati magatartásra ráillik-e a „vállalati érdekből" célmegjelölés. A bírósági gyakorlat a vállalati érdeket tágan értelmezte, oly esetben is megállapította pl. a díjazási kötelezettséget, amikor a hasznosított találmányt azért nem védte szabadalom, mert a munkáltató által hibásan megfogalmazott igénypontot később megsemmisítették.[3]

Zavaró volt az is, hogy a nem szabadalmaztatott találmányok esetén a díjazási időszak kezdőpontját a jogszabály a feltaláló rendelkezési jogához való hozzájárulást megtagadó írásbeli nyilatkozat keltével állapította meg.[4] Ilyen írásbeli nyilatkozat adására pedig semmiféle jogszabály sem kötelezte a munkáltatót, és a fenti „hallgatási" esetben nem is került rá sor.

További nehézséget jelentett díjperes gyakorlatban a jogérvényesítés. Abban az esetben, ha a munkáltató nem szerzett szabadalmi oltalmat, vélelmezni kellett, hogy a megoldás a szabadalmazható találmány követelményeit kielégíti. Ez a vélelem azonban — helyesen — megdönthető volt, a munkáltatónak ehhez bizonyítania kellett, hogy a találmány nem felelt meg a szabadalmazhatósági feltételeknek.[5] Jogvita esetén ezért a díjperben eljáró illetékes megyei bíróságnak kellett elbírálnia a szabadalmazhatóságot, jóllehet ezek a bíróságok a szabadalmi jog fennállásának kérdésével soha sem foglalkoznak, mivel mind a szabadalom megadása, mind pedig megsemmisítése az Országos Találmányi Hivatal (a továbbiakban OTH) hatáskörébe tartozik[6] és az OTH határozata elleni megváltoztatási kérelem elbírálására a Fővárosi Bíróság egy speciális tanácsának van hatásköre és kizárólagos illetékessége.[7]

A szabadalmaztatásra már bejelentett szolgálati találmányokra vonatkozó rendelkezések a feltaláló számára „mögöttes jogokat" biztosítottak. Így, ha a bejelentés érdemi vizsgálata során a munkáltató a hiányokat ismételt felhívásra sem pótolta, illetve nem nyilatkozott, úgy kellett tekinteni, hogy hozzájárult ahhoz, hogy a találmánnyal a feltaláló rendelkezzék.[8] Különös módon azonban az alaki vizsgálatra vonatkozó rendelkezések[9] nem tartalmaztak ilyen fikciót.

A gyakorlatban kevéssé volt használható a feltaláló számára az az előírás, hogy szolgálati találmány esetén a munkáltató az ideiglenes vagy a végleges oltalomról csak a feltaláló előzetes értesítése mellett mondhatott le, de a lemondáshoz a feltaláló hozzájárulása nem volt szükséges.[10] Az értesítés nem volt érvényességi kelléke a lemondásnak, így megtörténtét az OTH nem is vizsgálta.[11] A lemondás egyébként is rendkívül ritka módja a szabadalmi jog megszüntetésének, az általános gyakorlat a fenntartási illeték fizetésének tudatos elmulasztása, ami a jog megszűnését vonja maga után.[12] Nem is volt indokolható kellően ez az értesítési kötelezettség, hiszen a díjazás arra az esetre is biztosított volt, ha a találmány szabadalmi oltalma a munkáltató lemondása vagy illeték nem fizetése következtében szűnt meg.[13]

Mindezek a problémák már önmagukban is elégségesek voltak ahhoz, hogy a szolgálati találmányok ügye újraszabályozásra kerüljön.

B) Az 1983. évi módosítás utáni helyzet új vonásai

I.

Szabadalmaztatás titoktartás mellett

Az új díjazási rendelet szerint a szolgálati találmány feltalálóját — értékesítés esetén — csak két esetben illeti meg találmányi díj: ha szabadalom van, vagy ha a végleges szabadalmi oltalom a munkáltató lemondása vagy a fenntartási illeték megfizetésének elmulasztása miatt szűnt meg.[14] Nincsen már tehát az a fent említett díjazási eset, amikor a munkáltató vállalati érdekből nem szerez szabadalmat.

Az adott esetben szükséges titokban tartást a jogszabály két új jogintézmény bevezetésével oldja meg: a közzététel mellőzésével[15] és a megadás utáni 30 napon belül történő, visszamenőleges hatályú lemondással.[16] Ezek együtt azt eredményezik, hogy a köz — a bejelentés néhány adatának kivételével[17] — sem a bejelentést, sem a megadott szabadalmat nem ismerheti meg, a találmány titokban marad. A szabadalmi oltalom keletkezésére visszaható hatályú lemondás miatt pedig harmadik személlyel szemben szabadalmasi jogok nem érvényesíthetők, azaz nem áll elő egy újfajta „titkos" szabadalom.

A titokban tartás ilyen lehetősége mellett — *Bobrovszky* Jenő és *Vékás* Gusztáv szerint[18] — nem látszik indokoltnak az a munkáltatói magatartás, amelyik megtagadja a találmány szabadalmaztatását, de azt a feltalálónak se engedi át. A szolgálati találmány feltalálója minden esetben maximálisan érdekelt ab-

[2] RDr. 1. §. (2) bekezdés c) pont.
[3] Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 20. 034/1979/4. sz. végzése, ismerteti *Törő* Károly. Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő, 1980. 9. sz. 704. old.
[4] RDr. 3. §. (2) bekezdés.
[5] RDr. 1. §. (2) bekezdés c) pont, ill. (3) bekezdés.
[6] RSzt. 33. §. a) és c) pont.
[7] RSzt. 58. §. és 59. §.
[8] RSzt. 48. §. (5) bekezdés.
[9] RSzt. 44. §.
[10] RVr. 11. §. (2) bekezdés.
[11] OTH 4. sz. állásfoglalása. Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő, 1970. 5. sz. 249. old.
[12] RSzt. 29. §. c) pont és 30. §. b) pont.
[13] RDr. 1. §. (2) bekezdés b) pont.
[14] Dr. 1. §. (1) bekezdés.
[15] Szt. 50. §. (4) bekezdés.
[16] Vr. 28. §. (4) bekezdés.
[17] Szt. 43/A. §. és Vr. 22/A. §.
[18] A találmányi jogszabályok továbbfejlesztése. Újítók Lapja, 1983. 17. sz. 5. old.

ban, hogy találmánya szabadalmaztatva legyen. Ennek biztosításához az új jogszabályok további eszközöket is nyújtanak a feltaláló „mögöttes" jogainak megerősítésével.

II.

A feltaláló bejelentési jogosultsága és fikció a rendelkezési jog átengedéséről

Ha a munkáltató a találmány ismertetésének átvételétől számított kilencven napon belül nem tesz szabadalmi bejelentést, a bejelentés megtételére — a munkáltató egyidejű írásbeli értesítése mellett — a feltaláló is jogosult. Ha pedig eme értesítés átvételétől számított hatvan napon belül a munkáltató nem nyilatkozik arról, hogy a szabadalomra igényt tart, a szolgálati találmánnyal a feltaláló vagy jogutódja rendelkezhet.[19] Ez a jogszabályhely fikciót állít fel a munkáltatói hozzájárulásra.

Nem szól a jogszabály arról, hogy a feltaláló saját vagy munkáltatója nevében teheti-e meg a bejelentést. Abból a tényből azonban, hogy a feltaláló számára a találmánnyal való rendelkezés joga csak a fenti hatvan nap eltelte után nyílik meg, arra kell következtetnünk, hogy bejelentésben a munkáltatót kell feltüntetni bejelentőként (még ő a jogosult) és a feltaláló, aki a bejelentést benyújtja és aláírja, a szabadalmi törvény felhatalmazása alapján különleges képviselőként jár el. Több feltaláló esetén, úgy véljük, mindegyiket külön-külön is megilleti ez a bejelentési jog.

Ha a munkáltató, értesülvén arról, hogy a feltaláló benyújtotta a bejelentést, igényt kíván tartani a bejelentésre, hatvan napon belül nyilatkoznia kell erről. Számára ez a határidő jogvesztő. Nem szól a jogszabály arról, hogy kihez kell intéznie a munkáltatónak e nyilatkozatot ahhoz, hogy az joghatályos legyen. Úgy véljük, akár a feltalálóhoz, akár az OTH-hoz intézheti. Célszerűbbnek látszik az OTH-hoz benyújtani és a feltalálót egy másolattal értesíteni, ezzel ugyanis az OTH előtt függőben lévő bejelentés ügye is a rendes kerékvágásba kerül.

Ha a munkáltató a hatvan napon belül nem nyilatkozik, a szabadalmi igény csak akkor száll át a feltalálóra, ha az elfogadó nyilatkozatot tesz.[20] Az elfogadó nyilatkozatot intézheti a munkáltatóhoz, de benyújthatja az OTH-nál is. Az utóbbi célszerűbb, mivel ennek alapján az OTH tudomásul veszi a szabadalmi igény átszállását és a továbbiakban a bejelentési eljárást a feltalálóval, mint bejelentővel folytatja le.

A vázolt rendelkezések miatt a feltaláló számára igen fontos lehet, hogy szolgálati találmányát a munkáltatóval írásban közölje és a bejelentésről szóló értesítés is írásban történjék, mégpedig úgy, hogy az átvétel napja mindkét esetben bizonyítható legyen. E szabályok széles körű tudatosítása a munkáltatók és a feltalálók körében a jogpropaganda feladata.

[19] Szt. 9. §. (3) bekezdés.
[20] Vr. 5. §. (2) bekezdés.

III.

A feltaláló „mögöttes" jogai a bejelentési eljárásban

A szolgálati találmány feltalálójának jogai a szabadalmi bejelentési eljárásban is megerősítést nyertek. Így szolgálati találmány esetén a munkáltató csak akkor vonhatja vissza a bejelentést és a bejelentés közzétételével keletkező ideiglenes oltalmat csak akkor szüntetheti meg illeték nem fizetéssel vagy lemondással, ha a feltaláló nem tart igényt a szabadalmi bejelentésre.[21]

Ebből az következik, hogy a munkáltatónak a szabadalmi bejelentést, illetve az ideiglenes oltalmat megszüntető intézkedése előtt erről a feltalálót értesítenie kell és meg kell kérdeznie, hogy a feltaláló nem kíván-e igényt tartani a bejelentésre. Ha a feltaláló nyilatkozik arról, hogy nem tart igényt, a bejelentés jogszerűen megszüntethető. Ha igényt tart, a munkáltató nem szüntetheti meg a bejelentést és vagy hozzájárul ahhoz, hogy a bejelentéssel a feltaláló rendelkezzék, ekkor a feltaláló azt átveheti, vagy továbbra is fenntartja a bejelentést. Ha a bejelentésre az OTH az engedélyezési eljárás eredményeképp szabadalmat ad, az így megszerzett végleges szabadalmi oltalomról a feltaláló hozzájárulása nélkül is lemondhat a munkáltató, vagy azt illeték nem fizetéssel megszüntetheti. Ez a megszűnés ugyanis nem érinti a feltaláló díjazási jogosultságát, amint ezt már fentebb láttuk.[22]

Eddig is megillette a bejelentési eljárásban a szolgálati találmány feltalálóját az a kedvezmény, hogy ha a munkáltató bejelentő az OTH ismételt felhívására sem pótolta a bejelentés érdemi hiányait avagy nem nyilatkozott, úgy kellett tekinteni, hogy hozzájárult ahhoz, hogy a találmánnyal a feltaláló rendelkezzék.[23] A módosítás ezt a fikciót kiterjesztette a bejelentés alaki vizsgálatára.[24]

A joggyakorlat[25] már korábban is elismerte a szolgálati találmány feltalálójának azt a jogát, hogy találmánya ügyében az OTH érdemi határozatai ellen megváltoztatási kérelemmel éljen, akkor is, ha nem ő az igényjogosult. Ezt a jogot a módosított jogszabály most kifejezetten biztosítja,[26] és alkalmazását eljárásjogilag megkönnyíti, illetve lehetővé teszi azzal, hogy az OTH érdemi határozatait a szolgálati találmány feltalálójának is kézbesíteni rendeli,[27] függetlenül attól, hogy az eljárásban félként szerepelt-e vagy sem.

IV.

Következtetések, problémák

A tárgyalt új jogszabályi előírások a munkáltató számára a szolgálati találmányok szabadalmaztatása tekintetében két választást engednek: vagy maga sza-

[21] Szt. 29. §. (2) bekezdés és Vr. 13. §. (1) bekezdés.
[22] Dr. 1. §. (1) bekezdés b) pont.
[23] RSzt. 48. §. (5) bekezdés.
[24] Szt. 44. §. (4) bekezdés és Szt. 48. §. (5) bekezdés.
[25] Legfelsőbb Bíróság Eln. Tan. P. törv. 21 314/1975 sz. törvényességi határozat. Bírósági Határozatok, 1976. 7. sz. 504. old.
[26] Szt. 57. §. (2) bekezdés.
[27] Vr. 12. §. (4) bekezdés.

badalmaztat, vagy átengedi a jogot a feltalálónak. A szabadalmaztatástól csak akkor tekinthet el, ha ehhez a feltaláló passzív vagy aktív módon hozzájárul. Ez viszont tudatosan alig várható, mivel a feltaláló találmányi díj iránti igénye teljesen a szabadalmaztatás eredményétől függ. A megoldás a legtöbb esetben méltányos mindkét félre: ha a munkáltató igényt tart a szolgálati találmányra, nincs különösebb oka belföldön nem szabadalmaztatni, ha meg nincsen szüksége a találmányra, és nem kíván a szabadalmaztatásra időt és pénzt áldozni, engedje át azt a feltalálónak.

Probléma akkor adódhat, ha a munkáltató és a feltaláló megítélése eltér a megoldás szabadalmazhatósága tekintetében és a munkáltató igényt tart a megoldásra. Ha a munkáltató nem tudja meggyőzni a feltalálót, hogy a technika állása alapján a megoldás nem szabadalmazható, akkor megteheti, hogy a szabadalmi bejelentés benyújtásával az OTH döntésére bízza az ügyet. A magyar szabadalmaztatás nem jár oly nagy költséggel, hogy az a munkáltatónak különös méltánytalanságot jelentene, és a jogvita ilyen eldöntését szerencsésebbnek tekintjük, mintha egy találmányi díjper keretében az eljáró bíróságnak kellene a szabadalmazhatóság előkérdésében állást foglalnia.[28]

Az eddigiekben feltételeztük, hogy mind a munkáltató, mind pedig a feltaláló a jogszabályok ismeretében, jogszerűen, sőt kölcsönös jóakarattal jár el. Bármennyire is kívánatos és bizonyára várható a jogismeret és ez a magatartás, meg kell vizsgálnunk a helyzetet, ha az események nem a jogszabályalkotó által elképzelt ideális modell szerint történnek. A joggyakorlat néhány év elteltével találkozni fog ilyen esetekkel és a bíróságoknak ezekben a jogvitákban is dönteniük kell.

V.

Díjazási helyzet, ha a munkáltató jogellenesen visszavonja a bejelentést vagy megszünteti az ideiglenes szabadalmi oltalmat

Tegyük fel, hogy egy szolgálati találmány szabadalmi bejelentésre kerül, akár a munkáltató, akár a feltaláló révén, a munkáltató az igényjogosult, és ő a bejelentést visszavonja[29] vagy az ideiglenes oltalmat megszünteti,[30] anélkül, hogy a jogszabály előírása szerint megkérdezné a feltalálót, hogy nem tart-e igényt a szabadalmi bejelentésre.

A fenntartási illeték nem fizetése esetén az OTH automatikusan megállapítja az ideiglenes szabadalmi oltalom megszűnését.[31] A visszavonásra a munkáltató csak akkor jogosult, ha a feltaláló nem tart igényt a bejelentésre, de ez csak anyagi jogosultságot jelent, és — véleményünk szerint — a feltaláló ilyen nyilatkozata nem érvényességi kelléke a visszavonó beadványnak, ezért az OTH a visszavonást anélkül veszi tudomásul, hogy vizsgálná a munkáltató és a feltaláló közötti jogviszonyt.

Úgy tűnik, más a helyzet a lemondással, mivel az a korábbi rendelkezés, mely szerint a szolgálati találmány szabadalmi oltalmáról történő lemondáshoz a feltaláló hozzájárulása nem szükséges,[32] hatályon kívül helyeztetett.[33] Így, mivel az ideiglenes oltalomról történő lemondás a szolgálati találmány feltalálójának jogszabályon alapuló jogát — találmányi díj iránti igényét — érinti, a munkáltató lemondása csak a feltaláló hozzájárulásával hatályos.[34] Az OTH-nak tehát — véleményünk szerint — vizsgálnia kell, hogy a feltaláló nem tart-e igényt a szabadalmi bejelentésre.[35] A feltaláló ilyen értelmű nyilatkozata a hozzájárulást jelenti. Lemondással tehát nem szüntetheti meg a munkáltató az ideiglenes oltalmat a feltaláló tudta nélkül.

Végeredményben azonban visszavonás és díj nem fizetés folytán előállhat az a helyzet, amelyről fentebb szóltunk. A probléma akkor lép fel, ha hasznosítás történik. Van-e a feltalálónak találmányi díj iránti igénye?

A díjazási rendelet szerint nemleges a válasz, nincs és nem is volt szabadalom.[36] Tehet-e a feltaláló arról, hogy a szabadalmaztatási eljárás abbamaradt? A válasz a fenti két esetben szintén nemleges. Megilleti-e a feltalálót kártérítés az elmaradt találmányi díj miatt?

A Polgári Törvénykönyv (Ptk.) szerint, aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni. Mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy úgy járt el, ahogy az adott helyzetben általában elvárható.[37] Nézetünk szerint ez esetben a jogellenesség fennáll, hiszen a munkáltató a visszavonásnál vagy illeték nem fizetésnél jogszabályi előírás ellenére cselekedett. Mivel pedig a jogszabály ismerete általában egy munkáltatótól elvárható, eljárása legalábbis gondatlan volt, ezért az felróható. A felelősség megállapításához még az is kell, hogy a kár jogilag releváns okozati összefüggésben legyen a felróható magatartással. A feltaláló kárának közvetlen oka az, hogy nincsen szabadalom. Releváns oka-e a szabadalom hiányának a bejelentési eljárás megszüntetése? Ha a bejelentési eljárás szabadalomhoz vezetett volna, a megszüntetés releváns ok. Ha az OTH a bejelentést elutasította volna, mivel a találmány nem felel meg a szabadalmazhatósági feltételeknek, a megszüntetés — bár jogellenes volt — nem tekinthető releváns oknak, ez utóbbi a szabadalmazhatóság hiányában rejlik.[38]

Úgy tűnik tehát, hogy a munkáltató kártérítési felelőssége a szabadalmazhatósággal áll vagy bukik. A perben eljáró bíróságnak ezért vizsgálnia kell — adott esetben műszaki vagy iparjogvédelmi szakértő bevonásával — a szabadalmazhatóságot. Így — legalábbis a példánk szerint ritka esetben — visszalopózkodott egy hátsó kapun az a fentebb már tárgyalt helyzet, amikor a díjazás kérdésében eljáró bíróság-

[28] Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 20 515/1980/6. sz. ítélete, ismerteti *Törő* Károly: Bírósági gyakorlat szabadalmi ügyekben. Iparjogvédelmi ismeretek, II/3. MIE Tanfolyami Jegyzet, Bp. 1980. 78. old.

[29] Vr. 13. §. (1) bekezdés.

[30] Szt. 29. §. (2) bekezdés.

[31] Szt. 53. §.

[32] RVr. 11. §. (2) bekezdés.

[33] Vrn. 14. §. (3) bekezdés.

[34] Szt. 31. §. (1) bekezdés.

[35] Szt. 29. §. (2) bekezdés.

[36] Dr. 1. §. (1) bekezdés.

[37] Ptk. 339. §. (1) bekezdés.

[38] Hasonló esetben, egy szolgálati találmány megsemmisítésével kapcsolatban: Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 21. 300/1976. sz. Bírósági Határozatok, 1977. 9. sz. 660. old.

nak a szabadalmazhatóság ügyében, mint előkérdésben, is állást kell foglalnia.[39] A régi díjazási rendelet szerinti perhez képest mégis van egy különbség: akkor a vállalati érdekből nem szabadalmaztatott szolgálati találmány szabadalmazhatóságát vélelmezni kellett,[40] a munkáltatót terhelte az ellenbizonyítás. A jelen példánk szerinti kártérítési perben nincs ilyen vélelem. Ez azonban nézetünk szerint a gyakorlatban nem jelent lényeges különbséget, mivel a szabadalmazhatósági feltételek[41] közül a legfontosabb, az újdonság[42] önmagában elvben sem bizonyítható.[43] Csak az újdonság hiányát lehet bizonyítani az ismert megoldások, a technika állásának feltárásával. Ez pedig értelemszerűen azt terheli, aki az újdonságot kétségbe vonja.

VI.

Díjazási helyzet, ha nincsen szabadalom és nem is volt bejelentés

Az imént vizsgált esetben volt szabadalmi bejelentés, de az még az OTH érdemi döntése előtt a munkáltató jogellenes cselekménye folytán megszűnt. Ennél valószínűleg gyakoribb lesz az az eset, amikor a szolgálati találmány egyáltalán nem kerül szabadalmi bejelentésre, de hasznosítás történik, és újdonságrontás miatt később már nem lehet érvényes szabadalmat szerezni. Előállhat ez a helyzet pl. úgy, hogy a munkáltató nem ismeri fel a találmányt, vagy felismeri ugyan, de nem jelenti be szabadalmaztatásra, mivel saját gazdasági érdeke ezt látszik indokolni. A feltaláló pedig pl. csak fejlesztési eredményként adja át, vagy újításként nyújtja be a munkáltatónál a megoldást, nem is gondol arra, hogy szabadalmazható találmányt alkotott, vagy tájékozatlan a találmányok ügyében, nem ismeri a szabadalmaztatást, nem tudja, hogy ettől mily jelentős jövőbeli anyagi jogai függhetnek. Minderre csak később derül fény, pl. akkor, ha a találmány megvalósítása üzleti sikerrel jár, és így mások felvetik, van-e szabadalom.

Kérdésünk itt is: jár-e találmányi díj a feltalálónak? S ha nem, van-e néki valamilyen igénye a munkáltatóval szemben a találmány hasznosítása folytán?

A díjazási rendelet szerint nem jár találmányi díj, mivel nincs és nem is volt szabadalom.[44] Felelős-e a munkáltató a találmányi díj elmaradásáért? Avagy a feltaláló magára vessen, hogy nem élt a szabadalmi törvény által biztosított bejelentői jogosultságával?[45]

A munkáltató magatartását vizsgálva látnunk kell, hogy nincsen oly jogszabályi előírás, amelyik a munkáltatót a szolgálati találmány szabadalmaztatására kötelezné. A döntés a szabadalmaztatásról a vállalati gazdálkodás körébe tartozik, és ugyanúgy kockázati jellegű, mint pl. a találmány hasznosítása. Sokszor még utólag is nehéz megállapítani, hogy egy szabadalmaztatás gazdaságilag kifizetődött-e vagy sem. A nem szabadalmaztató munkáltató eljárását tehát önmagában nem tekinthetjük jogellenesnek.

Terheli-e a munkáltatót tájékoztatási kötelezettség a feltaláló irányában? Azaz, ki kell-e oktatni a feltalálót a találmánya folytán előállt helyzetről, arról, hogy ő ugyan nem kíván szabadalmi bejelentést tenni, de a feltalálónak is joga van bejelenteni, és az esetleges jövőbeli találmányi díj iránti igénye a szabadalmaztatástól függ? Sem a módosított szabadalmi törvényben és végrehajtási rendeletben, sem pedig az új díjazási rendeletben nem találunk oly rendelkezést, ami a munkáltató számára a jogi tájékoztatást előírná. A találmányok és újítások ügyében kibocsátott 7001/1983. (SZK. 6.) OTH-SZOT sz. együttes irányelvek sem tartalmaznak ilyen útmutatást, pedig a gazdálkodó szervezeteknek az újításokkal és találmányokkal összefüggő feladataira részletes ajánlásokat tesznek.

A feltaláló helyzetét tekintve az a kérdés merül fel, hogy mi várható el általában a szolgálati találmány feltalálójától? Elvárható-e tőle a speciális jogismeret, azaz tudnia kellene-e, hogy a megoldás kidolgozásakor a munkáltatóval való közlésen túlmenően adott esetben meghatározott jogi lépéseket is kell tennie esetleges későbbi jogai megóvása végett? Véleményünk szerint ez általában nem várható el egy szolgálati találmány feltalálójától.

Körüljárva a felvetett problémát, úgy tűnik számunkra, hogy a módosított szabadalmi-találmányi jogszabályok erre a díjazási esetre nem adnak eligazítást, mintha joghézag mutatkoznék. Ha a feltalálót eredetileg szabadalmazható találmánya munkáltatói értékesítése után semmiféle díjazás sem illetné meg, ez adott esetben súlyosan méltánytalan, sőt igazságtalan lenne. Reméljük, hogy — ha a probléma felmerül és jogvitára kerül sor — a bíróság az általános polgári jogi alapelvek[46] segítségül hívásával, vagy a szellemi alkotásokat általában védő rendelkezések[47] alapján, vagy esetleg a jogalap nélküli gazdagodás jogintézménye[48] szerint[49] méltányos megoldást talál, feltéve természetesen, hogy a találmány szabadalmazhatósága a bírósági eljárásban megállapítható lesz.

VII.

A szolgálati jelleg

Az új és a régi díjazási rendelet összevetésekor feltűnik, hogy az újban nem található meg az a rendelkezés, hogy a munkáltató mentesül az e rendelet szerinti díjazás kötelezettségétől, ha hozzájárul ahhoz, hogy a találmánnyal a feltaláló (jogutódja) rendelkezzék.[50]

---

[39] RDr. 1. §. (3) bekezdés.

[40] RDr. 1. §. (2) bekezdés c) pont.

[41] Az Szt. 1. §-a szerint „szabadalmazható találmány minden új, haladást jelentő, műszaki jellegű megoldás, amely a gyakorlatban alkalmazható".

[42] Az Szt. 2. §-a szerint „új a megoldás, ha nem jutott olyan mértékben nyilvánosságra, hogy azt szakember megvalósíthatta".

[43] *Törő* Károly: A szabadalom keletkezésével és megszűnésével kapcsolatos bírósági eljárás sajátosságai. Polgári Eljárásjogi Füzetek. X., Bp. 1980. 117. old.

[44] Dr. 1. §. (1) bekezdés.

[45] Szt. 9. §. (3) bekezdés.

[46] Ptk. 4. §.

[47] Ptk. 86. §. és 87. §. (2) bekezdés.

[48] Ptk. 361. §.

[49] Vö. Legfelsőbb Bíróság P. törv. IV. 20 113/1978. sz. határozata. Bírósági Határozatok, 1979. 5. sz. 347. old.

[50] RDr. 1. §. (3) bekezdés.

Azt akarja-e ez jelenteni, hogy az új jogszabály szerint akkor is találmányi díjat kell a munkáltatónak fizetnie, ha pl. harmadik személy hasznosítása előtti időszakban díj nem fizetéssel megszüntette a szabadalmat, de előzőleg felajánlotta a rendelkezési jogot a feltalálónak és a feltaláló nem kívánta azt elfogadni? És mi a helyzet, ha a feltaláló elfogadó nyilatkozattal szabadalmasi pozícióba került?

Egyik esetben sem látnánk indokoltnak a találmányi díj fizetését. A munkáltató hozzájárulása a feltalálót a jövőre nézve olyan helyzetbe hozza, mintha a találmány „magán"jellegű lenne, rajta áll most már, hogy él-e a jogosultságával, azaz elfogadja-e a találmányt. Ha igen, a szabadalmi jog átszáll, és a feltaláló az átszállás előtti időszakra találmányi díjat, ez után pedig — mint szabadalmas — hasznosítási (licencia) díjat követelhet,[51] amely utóbbi a bírósági gyakorlat szerint több a találmányi díjnál, általában annak kétszerese,[52] de adott esetben lehet ennél magasabb is.[53]

A megoldást néztünk szerint a szolgálati jelleg megszűnésében kell keresni. Ha a szabadalom a munkáltató hozzájárulása és a feltaláló elfogadó nyilatkozata folytán átszáll, a jövőre nézve megszűnik a találmány szolgálati jellege.[54] Ez a megszűnés adott esetben részleges is lehet, pl. ha a feltaláló csak 50 %-ban szerez jogosultságot.[55] A szolgálati jelleg megszűnésének időpontja utáni értékesítések már nem esnek a díjazási rendelet hatálya alá, mivel az csak „szolgálati találmány" értékesítése esetén állapít meg találmányi díj iránti igényt.[56]

Ha egészen pontosak akarunk lenni, a szolgálati jelleg már akkor megszűnik, amikor a munkáltató hozzájáruló nyilatkozata a feltalálóhoz eljut. Ekkor nyílik meg ugyanis a feltaláló számára a találmánnyal való rendelkezés joga. Az elfogadás és ezzel a jog átszállása — véleményünk szerint — nem feltétele a szolgálati jelleg megszűnésének. Ezért mondhatjuk, hogy helyes volt nem átvenni az új díjazási rendeletbe a szóban forgó mentesítő rendelkezést. Egyértelműbb lenne azonban, ha maga a szabadalmi törvény — pl. 9. §-ának (2) bekezdése — úgy rendelkezne, hogy a munkáltatói hozzájárulással a találmány szolgálati jellege a jövőre nézve megszűnik.

Nem szünteti meg azonban a szolgálati jelleget az olyan jogutódlás, amikor nem a feltaláló, hanem harmadik személy lép — részben vagy egészben — a munkáltató helyébe. Ilyenkor a feltaláló nem szerez rendelkezési jogot, licenciadíjra sem tarthat igényt, anyagi természetű jogait továbbra is a díjazási rendelet biztosítja.[57]

Abból, hogy a szolgálati jelleg a munkáltató egyoldalú jognyilatkozatával megszüntethető, nem következik, hogy egy nem szolgálati találmányt munkáltatói vagy feltalálói nyilatkozattal, vagy akár a munkáltató és a feltaláló megállapodásával szolgálativá lehet nyilvánítani. A szolgálati jelleget egyedül a szabadalmi törvény határozza meg,[58] azaz, hogy a találmány megalkotásakor a feltalálónak munkaviszonyból vagy más jogviszonyból folyó kötelessége volt-e a találmány tárgykörébe tartozó megoldások kidolgozása.[59] A feltaláló természetesen nem szolgálati jellegű találmányát szabadon átruházhatja[60] akár munkáltatójára is, ettől azonban a találmány nem válik szolgálati jellegűvé.

VIII.

Díjazás külföldi szabadalom, illetve jogi oltalom alapján

Az új díjazási rendelet akkor rendeli díjazni értékesítés esetén a feltalálót, ha a találmányt szabadalom védi vagy a végleges szabadalmi oltalom a munkáltató cselekménye folytán megszünt.[61] Nem derül ki azonban ebből a rendelkezésből, hogy bel- vagy külföldi szabadalomról van-e szó.

Az új díjazási rendelet 2. §. (3) bekezdése tisztázza a helyzetet. E szerint „a feltalálót találmányi díj illeti meg a külföldi szabadalom, illetőleg az annak megfelelő tartalmú más jogi oltalom alapján történő értékesítés esetén is; a hasznosítás után azonban csak akkor, ha azért belföldi szabadalom alapján nem jár találmányi díj".

Hasonló rendelkezés a régi díjazási rendeletben nem volt. Bevezetését az indokolja, hogy előfordultak és a jövőben is lehetségesek olyan esetek, amikor külföldi szabadalmi jog alapján értékesítés történik, de a találmányra nincsen magyar szabadalom. Ekkor is méltányos, ha a feltaláló részesedik az értékesítés folytán a munkáltatónál előállott hasznos eredményből.

Az új rendelkezés növeli a feltaláló érdekeltségét a külföldi szabadalmaztatásban. Így nagyobb lesz a valószínűsége, hogy az értékes magyar találmányok nemcsak bel-, hanem külföldi jogvédelmet is nyernek.

---

[51] Legfelsőbb Bíróság Pf. I. 20 269/1979/4. sz. ítélete, ismerteti *Törő* Károly: Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő. 1982. 2. sz. 96. old., valamint a Fővárosi Bíróság 2. P. 20 070/1979/11. sz. ítélete és a Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 20 914/1979/5. sz. ítélete, ismerteti őket *Szilvay* Géza. Újítók Lapja, 1981. 11. sz. 8. old.

[52] A bírósági gyakorlat vizsgálata alapján megállapítja Törő Károly: A szabadalom hasznosítási díj (licencia-díj) és a találmányi díj (feltalálói díj) vitás kérdései a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatában. Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei, 18. sz. (1979) 107—150. old., 143. old. Ld. továbbá a Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 20 793/1980/3. sz. ítéletét, ismerteti *Törő* Károly: Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő. 1982 2. sz. 97. old.

[53] Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 20 772/1982/4. sz. ítélete, ismerteti *Szilvay* Géza. Újítók Lapja, 1983. 3. sz. 28. old.

[54] Így a bírósági gyakorlat is, vö. Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 20 186/1976. sz. ítélete. Bírósági Határozatok, 1977. 3. sz. 184. old.

[55] Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 20 482/1983/5. sz. ítélete, ismerteti *Szilvay* Géza. Újítók Lapja, 1983. 24. sz. 8. old.

[56] Dr. 1. §. (1) bekezdés.

[57] Ezt az álláspontot képviseli *Bogsch* Attila: Jogesetek és megoldandó problémák a találmányok díjazásával kapcsolatban. Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei, 16. sz. (1978) 81. old. Így döntött a bíróság is egy részleges átruházásra került szolgálati találmány ügyében, lásd az 55. lábjegyzetet.

[58] Szt. 9. §. (1) bekezdés.

[59] Így foglalt állást *Bense* István: A szolgálati találmányok díjazásának kötelezettsége. Szabadalmi közlöny és Védjegyértesítő, 1974. 3. sz. 174—181. old., 176. old és a bírósági gyakorlat is. Lásd pl. Legfelsőbb Bírósági gyakorlat is. Lásd pl. Legfelsőbb Bíróság Pf. IV. 20 003/1980. sz. Bírósági Határozatok, 1981. 4. sz. 267. old.

[60] Szt. 15. §. (1) bekezdés.

[61] Dr. 1. §. (1) bekezdés.

Sőt, mi több, a feltaláló érdekelt lehet olyan találmányok külföldi szabadalmaztatásában is, melyek a magyar jog szerint nem (pl. gyógyászati eljárások), vagy csak korlátozottan szabadalmazhatóak. Pl. új vegyület esetén a magyar szabadalmi jog szerint csak az előállítási eljárást lehet védeni, számos országban azonban magára az új vegyületre is adnak anyagszabadalmat. Ha a munkáltató pl. gyógyszergyár és az új vegyületet tartalmazó gyógyszert belföldön először a Magyarországon szabadalmaztatott eljárás szerint gyártja, majd később második, jobb eljárásra tér át, egy külföldi anyagszabadalom alapján történő értékesítésnél a második eljárással történő hasznosításnál is díjazni köteles az új vegyület és az első eljárás feltalálóit.

A fenti rendelkezés díjazást biztosít a szabadalomnak megfelelő tartalmú más külföldi jogi oltalom alapján is. Ilyen lehet pl. a feltalálói tanúsítvány, az ún. „kis" szabadalom, a hasznossági vagy használati minta, a behozatali szabadalom, a fajtaoltalom.

A szabadalmi jog territoriális hatálya miatt a belés külföldi szabadalmak egyidejű fennállása esetén — legalábbis elvben — elválasztható egymástól a bel- és külföldi szabadalomhasznosítási engedély, illetve szabadalomátruházás. Ezek mindegyike után külön-külön jár találmányi díj.[62]

Az értékesítés harmadik esete,[63] a hasznosítás — ami magában foglalja a találmány tárgyának előállítását, használatát vagy forgalomba hozatalát — csak akkor választható szét országok szerint, ha nincs határátlépő áruforgalom. Pl. belföldi gyártás és külföldi eladás esetén az egyik hasznosítási mozzanat (az előállítás) a magyar, a másik (a forgalomba hozatal) a külföldi szabadalom hatálya alatt történik. Ilyen esetre rendelkezik az idézett szakasz akként, hogy a feltalálót csak az egyik jogcímen illeti meg találmálnyi díj, mégpedig elsősorban a belföldi szabadalom alapján, és csak akkor a külföldi szerint, ha a belföldi szabadalom alapján nem tarthat igényt találmányi díjra.[64]

Ha a fenti exportra gyártás esetén egyáltalán nincs magyar szabadalom, a feltaláló — nézetünk szerint — a külföldi szabadalom alapján igényelhet találmányi díjat. Úgy látjuk, hogy az új díjazási rendelet 2. § (3) bekezdése gyakorlatilag hatályon kívül helyezte az OTH 19. sz. állásfoglalását,[65] amelyet az irodalom már a régi díjazási rendelet hatálya alatt is vitatott.[66] Az állásfoglalás a régi díjazási rendelet 1. § (3) bekezdése alapján azt az álláspontot képviselte, hogy ha egy találmány a magyar jog szerint nem felel meg a szabadalmazhatósági feltételeknek, akkor hiába élvez a találmány külföldön szabadalmi oltalmat, a feltalálónak nem jár találmányi díj.

A találmányok nemzetközi értékesítése igen változatos formákat ölthet. Licenciaszerződés esetén pl. előfordulhat, hogy néhány országban van csak szabadalmi oltalom, a licenciaszerződés azonban jóval több országra kiterjed. Ha a szabadalmaztatás országai a piac és a termelési potenciál figyelembevételével jól voltak megválasztva, a szabadalmak gyakorlatilag az egész licenciaszerződés területére monopolhelyzetet biztosítanak, így az egész licenciaszerződés a külföldi szabadalmak alapján történő értékesítésnek minősül.

Azok a problémák, amelyeket fentebb az V—VII. részekben tárgyaltunk, a találmányok külföldi értékesítése esetén még fokozottabban fennállnak. Egyrészt a legtöbb külföldi szabadalmi jog nem ismer a titkos szabadalmakon kívül oly jogintézményt, amellyel titokban tartás mellett lehetne szabadalmaztatni. Másrészt a külföldi szabadalmaztatás jóval nagyobb költséggel jár, mint a magyar, s ezért a munkáltatótól általában nem várható el, hogy minden potenciálisan számba jövő országban szabadalmaztassa mindegyik szolgálati találmányát, pusztán azért, hogy jogcím legyen találmányi díj fizetésére. Harmadrészt a feltaláló gyakorlatilag nem rendelkezik olyan „mögöttes" jogokkal, mint a magyar szabadalmaztatás tekintetében, és általában nem képes fedezni a küldöldi szabadalmaztatás költségeit. A belföldi helyzet taglalásánál említett joghézag itt inkább hasadéknak látszik.

A külföldi szabadalmak alapján történt értékesítéssel kapcsolatos díjazási jogvitákban jelentős szerepe lehet a nemzetközi magánjog alkalmazásának. A magyar bíróságnak pl. nincs joghatósága a külföldi szabadalom vagy hasonló oltalom érvénytelenségének megállapítására.[67] Egy további példa: a magyar bíróságnak magyar feltaláló és magyar munkáltató közötti díjperben — nézetünk szerint — a külföldi jogot kell alkalmaznia annak eldöntésénél, hogy a külföldi értékesítés a külföldi szabadalom szerint történt-e, ha a díjazási igény a külföldi szabadalom alapján áll fenn.[68] Előfordulhat, hogy a hasznosítás nem a magyar szabadalom szerinti, de megfelel az ugyanarra a találmányra megadott külföldi szabadalomnak.

Összefoglalva megállapítjuk, hogy a feltalálók díjazási jogainak kiterjesztése a külföldi szabadalmak alapján történő értékesítés esetére a jogalkotás jelentős előrelépése volt. A jogalkalmazókra vár a nemes feladat, hogy az említett problémákra is törvényes és méltányos megoldást találjanak.

---

[62] Dr. 2. §. (1) bekezdés.

[63] Dr. 1. §. (2) bekezdés.

[64] *Bobrovszky* Jenő és *Vékás* Gusztáv: A találmányi jogszabályok továbbfejlesztése. Újítók Lapja, 1983. 18. sz. 4. old.

[65] Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő, 1971. 1. sz. 12. old.

[66] *Bacher* Vilmos (a Magyar Iparjogvédelmi Egyesület „Szolgálati találmányok feltalálóinak díjazása munkabizottsága" nevében): Javaslatok a szolgálati találmányok díjazásáról. Újítók Lapja, 1974. 5. sz. 5. old. és *Vida* Sándor: A szellemi alkotások és a nemzetközi magánjogi kódex. Jogtudományi Közlöny, 1981. 12. sz. 1040. old.

[67] A nemzetközi magánjogról szóló 1979. évi 13. sz. tvr. 56 §. c) pont. Vö. továbbá *Bobrovszky* Jenő: Nemzetközi magánjogi kérdések az 1969. évi II. törvény alkalmazása körében. Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő, 1973. 3. sz. 164. old.

[68] 1979. évi 13. sz. tvr. 20. §. (1) bekezdés.

Prugberger Tamás

A mezőgazdasági földekre vonatkozó egységes jogi szabályozás kódexrendszerének kialakításához

I.

Földtulajdoni és földhasználati kérdések

1. A földjogi szabályozás jelenlegi kiinduló alapnormájának a földtulajdon és földhasználat továbbfejlesztéséről kiadott 1967. évi IV. tv.-t tekinthetjük, amelyet az 1976. évi 34. sz. tvr. módosított. E törvény végrehajtásáról a 44/1976. (XI. 11.) Korm. sz. rendelet, valamint a 37/1977. (XI. 3.) MÉM sz. rendelet gondoskodik (egységes szerkezetben közli a MÉM Értesítő 1977. évi 16. száma). E jogszabályegyüttesről részben el lehet mondani, hogy kódexszerűen rendezi a *jogcímek* oldaláról a földtulajdoni és használati viszonyokat. Ugyanakkor azonban csak kódex módjára összeállt hierarchikus jogforrásrendszerről van itt szó, amelynek bár van jogintézményi és jogdogmatikai rendszere, de az éppen távlati fejlesztésről szóló programjellege miatt nem teljes. Az 1967. évi kodifikáció nagyon is helytálló koncepcionális programja a földhasználat és földtulajdon egységesítése volt. Ennek az egységesítésnek a figyelembevételével építette ki a „földtörvényt" (továbbiakban: Ft.) az állami, a mgtsz, a személyi és a kisárutermelő földtulajdon és földhasználat jogintézményeit. A kiinduló alapelv az volt, hogy ahol lehet, a föld tulajdonosa legyen egyben a föld használója is, mivel ily módon van leginkább biztosítva a föld legszakszerűbb és leggondosabb megművelése.

Ennek az elvnek a gyakorlati megvalósítása érdekében vezette be az Ft. a kötelező és önkéntes földmegváltás intézményét. Eszerint az mgtsz 5 évi részlettörlesztés mellett megváltani köteles a kívülállók tulajdonában álló vagy bármilyen jogcímen használatba került földeket, az államtól használatba kapott földeket pedig a jelképes vételáron válthatta meg. Ugyanígy a tagokkal a jogszabály keretei között kialkudott vételáron saját tulajdonába vehette a tsz-tagok földjeit is. Ugyanakkor továbbra is fennáll a tsz-tagoknak járadékot biztosító földtulajdona az általuk a tsz közös használatába adott, megvételre fel nem ajánlott földeken. A Ft. részben mentesítéssel, részben zártkertrendezéssel, részben pedig a fennálló helyzet megerősítésével megvalósította a zártkertekben az állampolgárok személyi földtulajdonát, míg a külterületen a tsz tulajdonát és a még meglévő kisárutermelői földtulajdont, valamint a földhasználatot. Az Ft. a földforgalmat is abba az irányba terelte, hogy a földtulajdonnak és a földhasználatnak ez az egysége megvalósuljon. Ennek értelmében meg volt a jogszabályilag biztosított lehetőség arra is, hogy állami tulajdonban és tanácsi kezelésben álló kisparcellák OTP-értékesítés útján személyi tulajdonba kerülhessenek.

Ezt az eredeti helyzetet és jogalkotói koncepciót gyökeresen megváltoztatta a Ft. és kapcsolt jogszabályainak 1976-ban a fent említett jogforrásokkal megvalósított módosítása. Az 1968-ban bevezetett piaci orientáltságú autonóm és önkockázatú gazdaságviteli és decentralizált gazdaságirányítási rendszer 1973—74 körüli bemerevítése ismét előtérbe állította az állami tulajdon abszolút elsőbbrendűségét. Ennek megfelelően vezette be az Ft.-módosítás a tartós földhasználati jog intézményét, amelynek figyelembevételével ezentúl állami tulajdonban álló föld nem kerülhet sem szövetkezet, sem gazdasági társulás, sem magánszemély tulajdonába, hanem azokat részükre csak tartós használatba lehet adni. A célja ennek az új jogi szabályozásnak az egységes állami földalap megteremtése és bővítése a célból, hogy idővel — a szovjet megoldáshoz hasonlóan — minden föld ide tartozzon. Különbség viszont a szovjet tartós földhasználathoz viszonyítva nemcsak az, hogy az állami földtulajdon mellett párhuzamosan léteznek más földtulajdoni formák, hanem az is, hogy nem ingyenes földhasználati jogról van szó, hanem olyanról, amelynek megszerzéséért a föld forgalmi vételárával egyenlő használati jogszerzési díjat kell fizetni. Sőt, a tanácsok túlnyomó része a földhasználati jog vételi árát a helybeni földforgalomban kialakult értékek szerint állapítják meg. Erre fel a tulajdont is ígérő földeladók magasabbra emelik a földárakat.[1] Így a tartós földhasználati jog intézménye bizonyos inflációs folyamat elindítója is. Egyezően Mándi Endrével, mi is azt tapasztaltuk, hogy mindez jelentős visszatartó tényező a földhasználati jog iránti kereslet terén.[1a]

Aki teheti, inkább magánosoktól tulajdont vásárol, aki pedig mégis rákényszerül állami föld tartós használati jogának megvételére, a tapasztalatok szerint minden tulajdonosi hozzáállás nélkül a hajdani török szpáhi birtokláshoz hasonlóan kezeli, a termőképességet hosszú távon is megőrző, sőt növelő ráfordítások mellőzésével. Ezt a helyzetet az 1982 májusában tartott siófoki földjogi konferencia résztvevőinek egy jelentős része is felvetette.[2] A legfrissebb földjogi szakirodalomban Tanka Endre — Nagy László koncepciójából kiindulva — a földhasználati jog ellenzői-

Prugberger Tamás tudományos főmunkatárs, Szövetkezeti Kutatóintézet (Budapest).

[1] *Mándi* E.: A szövetkezeti földtulajdonnal és földhasználattal összefüggő kérdésekről c. írt cikkében gyakorlati tapasztalatok alapján Pest megyére állapítja meg (Magyar Jog, 1983. 1077. old.), míg e cikk szerzője tsz. jogtanácsosokkal felvett interjúk alapján Vas megye több községére nézve kapott hasonló adatokat. (Szombathely, 1983. okt. 13. TESZÖV.)

[1a] Vö. *Mándi* E. előbbi jegyzetben hiv. helyen: „öt és fél év alatt a tartós földhasználatba adott terület nem érte el a 3000 ha-t. (Összehasonlításul: a külterületi földforgalom mintegy évi 2600 ha.)".

[2] *Mándi* E.—*Süveges* M.—*Kovács* J.—*Sárandi* I.—*Orbán* S. és *Prugberger* T. nyomtatásban megjelent hozzászólásai. A földjogi törvényhozás kérdései c. konferenciaelőkészítő füzetben (Magyar Jogász Szöv. — TOT Bp. 1982), valamint a konferencia előadásait és hozzászólásait tartalmazó Jogásszövetségi Értekezések c. kötetben. Magyar Jogász Szöv. Bp., 1982.

vel szemben egy megreformálandó tartós földhasználati jog mellett foglal állást. Érvelését azonban mesterkéltnek érezzük, ugyanakkor nem ad feleletet arra, hogy miként kellene a tartós földhasználati jogot megreformálni.[2a]

2. Mindez amellett szól, hogy az 1974-ben bevezetett tartós földhasználati jog kiiktatásra kerüljön jogrendszerünkből és adott esetben az arra jogosult szervek engedélyezése alapján szerződéses ingatlanforgalmon keresztül állami tulajdonban álló föld mgtsz, sőt állampolgári tulajdonba is kerülhessen. Ezzel összefüggésben — összhangban állva a vállalati önállóságból fakadó — azzal az igénnyel, hogy az állami vállalat is tulajdonosa legyen az általa kezelt vagyonnak,[3] indokolt lenne jogszabályalkotás útján is lehetővé tenni azt, hogy állami gazdaság, mezőgazdasági termelőszövetkezet, valamint ezek jogi személyiséggel felruházott mezőgazdasági társulásai szükségletük kielégítésére szabadon vásárolhassanak egymástól és állampolgároktól egyaránt földet és köthessenek földhaszonbérleti szerződést is. Elegendő biztosítéknak látszik szerintünk e vonatkozásban a földforgalmazással és használatba adással kapcsolatos minden szerződéskötésre általánosan megkívánt földhivatali hozzájárulás.[4]

Ezáltal kiesnének a Ft.-ből egyrészt a földforgalmat és használatba adást korlátozó szabályok, másrészt pedig azok, amelyek a tartós földhasználati jogot meglehetősen szövevényesen rendezik. Ide értjük a nagyüzemileg nem hasznosított földek tartós használatba adásáról szóló 6/1977. (I. 28.) MÉM—ÉVM—PM—IM. sz. rendeletet is. Teljesen anakronisztikusnak és a vállalati önállóság, valamint az állami vállalatot is ezzel összhangban polgári jogi tulajdonként kezelendő — szerintünk korszerű — elmélettel (Sárközy Tamástól)[5] ellentétesnek tartjuk azt, hogy e rendelet nemcsak a tanácsi kezelésű és nagyüzemileg nem hasznosítható földek tulajdonba adását tiltja, tartós földhasználatba adást engedve csupán, hanem ugyanerre biztosít csak lehetőséget a mgtsz-ek számára is. Azaz nemcsak a helyi tanács, hanem a mgtsz is a nagyüzemileg nem hasznosítható földek tartós használatba adásáról dönthet, emellett a mgtsz saját földjeit is csak tagjainak vagy alkalmazottainak adhatja át kisparcellás magánművelésre, valamint lakóházépítés céljaira. Lényegében ugyanez a helyzet a tanács esetében is azzal a különbséggel, hogy ő bármely állampolgárnak tartós használatba adhatja a földet.

Az előbb említett vállalati önállóság és ezzel együttjáró szabad tulajdonosi igazgatás alapulvételével a mgtsz-ek számára is meg kellene adni a lehetőséget, hogy vételár ellenében bárkinek és ne csak tartós használatba, hanem tulajdonba is adhassák a felesleges földjeiket a tagok és alkalmazottak elővásárlási jogának „ex lege" biztosítása mellett. A felelőtlen földpazarlással szemben továbbra is fenn állana kettős biztosíték mind a tanácsi, mind pedig a mgtsz földeladás vonatkozásában. Az egyik biztosíték ugyanis a szerződéshez történő, már említett általános földhivatali hozzájárulás, míg a másik a föld művelési ágból való kivonása, vagy művelési ágának megváltoztatása esetén a földvédelmi törvényben előírt ehhez szükséges előzetes földhivatali, illetőleg MÉM (meghatározott területi mértéken túl) engedély.

A művelési ágváltoztatással kapcsolatos földhivatali hozzájárulási rendszer vonatkozásában azonban fenntartásaink vannak. Azt ugyanis, hogy egy gazdaság számára melyik a legeredményesebb mezőgazdasági földhasznosítási mód, azt csakis maga a gazdaság, illetve a gazda tudja legjobban megítélni, nem pedig a gazdaságviteltől, sőt a mezőgazdaságtól, mint szakmától is távol álló földnyilvántartást végző hivatali apparátus. Ezért más szakemberek álláspontját[6] elfogadva azon a véleményen vagyunk, hogy a művelési ágváltozásra vontkozó földhivatali hozzájárulási rendszert meg kellene szüntetni.

E témakörhöz kapcsolódik az erdő- és mezőgazdasági ingatlanok forgalmáról szóló 1977. évi 27. sz. tvr.-rel, valamint a végrehajtására vonatkozó 36/1977. (XI. 3.) MÉM. sz. rendelet. A mezőgazdasági rendeltetésű földek forgalmára nézve kifejtett kötetlenebb szabályozásra irányuló javaslatainkkal összhangban felül kellene vizsgálni a jogi szabályozás e területén megnyilvánuló kötöttségeket, mindenekelőtt a személyi és a kisárutermelői földmagántulajdon közötti különbség és mértékhatárok javasolt eltörlésére tekintettel. A földforgalom korlátait az állampolgári földtulajdon esetében éppen ezért két tényezőhöz, mégpedig a 4. pontban megemlített állampolgári földtulajdon maximumához, valamint a zártkerti maximumhoz igazodva lehetne igazítani az ott már kifejtettek szerint. Ennek megfelelően az 1977. évi 27. sz. tvr.-ben és végrehajtási szabályban szereplő joganyag rendszertanilag egy egyszerűsített tartalommal kialakítandó Földjogi Kódex földtulajdoni, használati és forgalmi viszonyokat tárgyaló I. fejezetébe kívánkozik.

3. Az itt kifejtettekkel áll összefüggésben a kisárutermelői és a személyi földtulajdonra vonatkozó jelenlegi kötöttségek egy jelentős részének felszámolására irányuló igény is. Ez összhangban áll Vékás Lajosnak azzal az elméletével, amely szerint a kisárutermelői magántulajdon és a személyi tulajdon egybevonásával egységes állampolgári tulajdont volna helyes létrehozni. Vékás Lajos a Jogtudományi Közlöny 1982. évi 5. számában közzétett, e tárgykört feldolgozó tanulmányában meggyőzően bizonyítja, hogy a két tulajdonforma a gyakorlatban jelentősen összemosó-

[2a] *Nagy* L.: Az új földtörvény néhány elméleti kérdéséről. Jogásszövetségi Értekezések. Bp. 1982. — *Tanka* E.: Föld árujelleg — földtulajdoni rendszer — racionális földhasználat. Jogtudományi Közlöny, 1984. 7. sz. 391. 394—399. old.

[3] *Sárandi* I.: Az új gazdasági mechanizmus és a jog. Jogtudományi Közlöny, 1968. 2. sz. Uő.: A társadalmi tulajdon változásai. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Aktái, XII. köt. 27—31. old. *Prugberger* T.: A gazdaságirányítás reformja és a Ptk. egyes tulajdonjogi szabályai. Magyar Jog, 1969. 678—681. old. *Sárközy* T.: Állami tulajdonjog — vállalati tulajdonjog. Jogtudományi Közlöny, 1982. 5. sz.

[4] Hasonló álláspontot fejt ki *Mándi* E. is: „a legcélszerűbbnek tűnik olyan szabályozás kialakítása, hogy az mgtsz-ek nagyüzemileg nem hasznosítható földjeiket magánszemélyeknek is elidegeníthessék". Hiv. tanulmány 181. old.

[5] *Sárközy* T. 3. sz. jegyzetben hi. mü.

[6] A szerző „A magyar agrárjogi szabályozás jellege elemzése" c. tanulmányának a Szövetkezeti Kutató Intézetben tartott vitáján Mándi E. MÉM osztályvezető és Bosánszky L. MÉM osztályvezető hozzászólásai alapulvételével. Mándi e nézetét utóbb részletesen ki is fejtette e helyen többször hivatkozott cikkében. Vö.: *Prugberger* T.: A magyar agrárjogi szabályozás jellege és kritikai értelmezése. Tanulmány agrárjogi szabályozás jellege és kritikai értelmezése. Tanulmány és vita. Szövetkezeti Kutatóintézet Közlemények, 177. old. Bp. 1983.

dott egymással.[7] Ez az általános érvényű megállapítás különösen vonatkozik a mezőgazdaságra, ahol az a háztáji gazdaság és a tsz, valamint az állami gazdaság alkalmazottainak illetménygazdasága vonatkozásában már régóta lényegében a személyi tulajdon fikciójával tételesjogi elismerést nyert.

Az állampolgári tulajdoni koncepciót átvetítve a mezőgazdaságra, indokoltnak látszana törölni a személyi tulajdon mértékét maximáló 6000 m²-es határt. Elegendőnek látszana fenntartani jelenleg a mezőgazdasági tevékenységet főfoglalkozásként űző „kisárutermelőkre" megállapított azt a határt, mely szerint egy közös háztartásban élő család tulajdonában és bármilyen jogcímen fennálló használatában 3 ha-nál nagyobb földterület nem lehet. A művelésre alkalmatlan nadrágszíj-parcellázódás megelőzése érdekében azonban már indokolt lenne eltörölni azt a korlátozást, mely az állampolgárok számára öröklés, vétel vagy bármilyen más jogcímen történő földszerzést 6000 m²-ig teszi csak lehetővé. Ez a szabály jelentős akadálya annak, hogy a falun egészséges méretű háztáji és egyéni gazdaságok konzerválódhassanak, valamint kialakulhassanak.[8] Az, hogy jelenleg az örökösök valamelyike a többi örökössel elszámolva egy tagban átvehesse az egész földhagyatékot korlátokba ütközik, ösztönzőleg hat a fiataloknak a mezőgazdaságból való kiáramlására. Ezért e korlátozás megérett a feloldásra.

Részben a zártkerti földhasználók és tulajdonosok nagy száma, részben pedig a zártkerti földterületek korlátozott rendelkezésre állása miatt a zártkertben indokolt lehet az állampolgári földtulajdon mértékének a meghatározása. Ez lehetne a jelenlegi 6000 m². Ezt a „nadrágszíjparcellák" öröklési megosztással történő elkerülése végett személyekre szólóan helyes lehet ily módon maximalizálni. Ez azonban nem jelentené azt, hogy egy családnak ily módon ne lehessen a külterület és belterület összeszámításával 3 ha-ig terjedhető állampolgári földtulajdona. Ezáltal bármely állampolgárnak — akár mezőgazdasági műveléssel élethivatásszerűen foglalkozó, akár nem — külterületen, belterületen és zártkertben egyaránt lehetne a fenti értékhatárig földje. Hogy ki az élethivatásszerűen mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozó és ki nem, azt sem a föld külterületben vagy zártkertben található fekvése, sem pedig a 6000 hektáros határ vagy a föld területi nagysága, hanem a tényleges helyzet mondaná meg. Ezt az adóhatóságnak kellene megállapítania és adóügyi vonalon kellene ennek konzekvenciáit levonni oly módon, hogy az állam magasabb adóterhet róna a gazdaságból főfoglalkozásként jövedelmet szerző földtulajdonosra, mint arra, aki csak kisegítő, illetőleg melléktevékenységként foglalkozik mezőgazdasági műveléssel. Ez utóbbi kategóriába tartozna a tsz-tag háztáji gazdasága és minden mezőgazdasági vállalati alkalmazottjának illetménygazdasága is.

4. Az állampolgári földtulajdon egy sajátos eseteként kell szabályozni a mgtsz-használatban, de a tagok tulajdonában álló földet, ami számukra földjáradék iránti jogot biztosít. A földjáradékra és annak mértékére vonatkozó jelenlegi szabályok megfelelőek. A szabályozás rendszerét illetően ez is maradhatna a tsz földtulajdonra és földhasználatra vonatkozó szabályozás körében. A tagok háztáji gazdaságára és a mezőgazdasági alkalmazottak illetménygazdaságára vonatkozó földjogi vetületi szabályok azonban szerintünk inkább az állampolgári földtulajdon és földhasználat területére kívánkoznának. Ebben a körben ugyanis már valóságos állampolgári földtulajdonról és földhasználatról van szó, nem úgy mint a tsz-tagok közös használatban álló földjei esetében, amely egy kiüresedett fiktív állampolgári tulajdonjog és egy tényleges tsz-földhasználati jog. Ezzel megint visszakanyarodtunk az 1968-as jogalkotási koncepcióhoz, mégpedig annak ahhoz a részéhez, hogy lehetőleg a tsz-földhasználat egyúttal földtulajdonná is váljon. Ennek elősegítése jegyében született meg annak idején a tsz-tagok önkéntes földfelajánlásának az intézménye a tsz használatában álló földjeikre nézve. Csakhogy a Ft.-ben és végrehajtási rendeleteiben foglalt azon korlátozás, miszerint a tagoknak kölcsönös megegyezés alapján fizetendő vételár összege nem haladhatja meg a kívülállónak a tsz-be bekerült földjeik után ex lege térítendő, meglehetősen alacsony megváltási ár kétszeresét, egyáltalán nem jelent a tagok számára ösztönző erőt arra, hogy lemondva a földjáradékról a tsz tulajdonába adják földjüket. Ez amellett szól, hogy a megváltási összegre vonatkozó jelenlegi korlátozást fel kellene oldani, lehetővé téve a mindenkori földforgalmi értéken történő szabad megegyezést.

5. Az ily módon tartalmában és szabályaiban ismét egyszerűsödő és egyúttal racionalizálódó Ft. a földtulajdonjogi és földhasználati viszonyokat mint a leendő Földjogi Kódex első címfejezete az 1977-es módosítás „sallangjaitól" letisztítva lényegében az 1968-as jogalkotás szerint, struktúrájában azonban az állami földtulajdonnal kiegészülve, a következő alfejezetekben rendezné: I. Az állampolgári szempontból fennálló állami földtulajdon és földhasználat, ezen belül annak alanya és tárgya és a belőle származó államjogi jogosultságok. II. A mezőgazdasági vállalatok (állami gazdaság, szövetkezet és ezek jogi személlyel felruházott gazdasági társulási) polgári jogi értelemben felfogott földtulajdona és földhasználata, mégpedig ennek alanya, tárgya kül- és belterületen, a tulajdon és a használat jogcímei, a tulajdonosi igazgatás és a rendelkezési jogosultság tartalma, terjedelme. III. Az állampolgári földtulajdon és földhasználati jog az előbbi pontban vázolt rendszerben, kiterjesztve a tárgyi körnél a szabályozást a zártkertekre is. Ennek megfelelően eme alfejezetnek egyik alcíme a zártkerti földtulajdon és földhasználat lenne. IV. A mezőgazdasági földek tulajdonba és használatba-haszonbérbe adásának, valamint a földfelajánlásnak különleges szabályai, ide értve az esetleg még szükséges, jelentős mértékben azonban lazítandó értékesítésre vonatkozó szabályokat is.

[7] *Vékás* L.: Az állampolgári tulajdon elvi kérdéseiről. Jogtudományi Közlöny, 1982. 5. sz. Ezt az álláspontot Orbán S. is magáévá teszi. A földjogi törvényhozás kérdései. Jogásszövetségi Értekezések. 125. old.

[8] Hársfalvi R. hozzászólása a 6. sz. jegyzetben feltüntetett vitán.

II.

A földvédelem kérdéseihez

6. A földhasználat módjával összefüggő kérdés a földvédelem, melynek jogi normái a rendeltetésszerű földhasználatot hivatottak biztosítani. Jelenleg ezt a témakört az Ft.-től és kapcsolt jogforrásaitól különálló háromszintű jogforrásrendszer: az 1968. évi I. tv.-vel, az 1969. évi 3., az 1972. évi 21. sz. tvr.-ekkel módosított 1961. évi VI. tv., továbbá a 38/1977. (X. 12.) MT. sz., valamint a 33/1977. (X. 12.) MÉM. sz. rendelet szabályozza. A földtulajdon és a földhasználati viszonyait rendező Ft.-hez hasonlóan lényegében a Földvédelmi Törvény (továbbiakban: Fv. t.) is részkódex, mely 4 fő témakört ölel át. Ezek közül az első a mezőgazdasági rendeltetésű földek fogalmát határozza meg külterület, zártkert és belterület szerinti bontásban és művelési ágak szerinti osztályozásban. Ez az első téma tulajdonképpen nem illeszkedik szervesen a földvédelemhez, a leendő földkódex valamennyi területéhez, így a földtulajdonhoz, valamint a földrendezéshez is kapcsolódik. Ezért a fogalmi meghatározást kiemelve a földvédelmi szabályok köréből, a leendő Földjogi Kódex preambulumába, bevezető, fogalommeghatározó részében kellene elhelyezni a földtulajdonra, használatra és a földforgalomra vonatkozó szabályozást megelőzve. A második téma már a földvédelem körébe tartozik, amely elviekben határozza meg a mezőgazdasági földek rendeltetésszerű használatának módját abban, hogy a föld termőképességét fenntartva kell azokon mezőgazdasági termelést folytatni. A harmadik témakör a mezőgazdasági termelésből való földkivonást, valamint a művelési ágváltoztatás szabályait, annak engedélyhez kötését és engedélyezési módját rendezi, ideértve a beruházási célzatú földkisajátítások korlátozására irányuló szabályokat is. A negyedik témakör a termőtalaj védelmére és a termőképesség növelésére irányuló intézkedési és intézményi tényezőkkel foglalkozik, idekapcsolva az újrahasznosítási eljárást is.

7. A földvédelemre irányuló szabályozást az abban foglalt megszorításokkal együtt általában korszerűnek ítéljük meg. Szankciórendszerét azonban nem találjuk megfelelően szigorúnak. Először is azt, hogy a magánföldhasználótól nem művelés esetén térítés nélkül el lehet venni a földet, nem tartjuk megfelelő preventív hatást kiváltó szankciónak. Igen sokszor azok hagyják parlagon földjüket, akik amúgy is szabadulni kívánnának tőle. Ha pedig nem is ez a céljuk, akkor is legtöbbször a tanácsnak sincsen kapacitása arra, hogy megművelje. Mezőgazdasági vállalatnak nagyüzemi művelésére kiadni nem lehet, állampolgári földhasználat vagy tulajdon formájában pedig az adott községben nem meri elvállalni senki. Ilyen okok miatt vevőt sem igen talál a tanács az ilyen ingatlanokra. A nagyüzem esetében a művelés elhanyagolása miatt fegyelmi eljárás kezdeményezhető, aminek úgyszintén nincsen preventív hatása. Megfelelő hatást esetleg az 54/1979 (XII. 30.) MT. sz. rendelettel bevezetett földmegművelési bírsággal lehetne elérni, amelyet a megművelni elmulasztott föld aranykoronában nyilvántartott kataszteri tiszta jövedelme egyszeres szorzatának megfelelő összegben kellene a nagyüzemi mezőgazdasági vállalattal szemben megállapítani. Ugyanakkor a földmegművelési bírság sem mutatkozott mind ez ideig hatékony eszköznek a föld minőségi állapotának és rendeltetésszerű használatának hatékony védelmére.[9]

Jóllehet a földmegművelési bírság intézményével kezdetben rokonszenveztünk, utóbb azonban azoknak a szakembereknek az álláspontjához csatlakoztunk, akik nem a föld műveletlenül maradásában látják a legfőbb kárt, hanem a föld biológiai struktúráját erőszakosan megváltoztató és ezáltal a termőképességét tönkretevő termelési módszerekben.[10] A legújabb egzakt környezetvédelmi kutatások a Balaton-régió vizsgálatánál mutatták ki a hozamnövelés érdekében végzett mértéktelen vegyszerezés, műtrágyázás és a talajerő-visszapótlás elhagyásának egyértelmű káros hatásait.[11] A szakemberek egy jelentős részének álláspontja szerint, ha tovább folytatódik a termés-eredmény maximálására irányuló korlátlan talaj- és növényvegyszerezés, a talajerózió és más talajszerkezeti károsodás következtében jelenleg még jóminőségű földek válnak rövidesen termőképtelenné, vagy gyengén termővé.[12] Bár, ma már egyre szélesebb körben terjed ennek tudományos felismerése, főleg a nagyüzemi gazdaságok jelentős része még sem tér el erről a rövid távú nyereségorientáció miatt.[13] Ezzel szemben termelőszövetkezeti szakemberektől nyert információk szerint gyakran azért maradnak a hozamnövelési törekvések ellenére parlagon földek, mert a termelési költségek vagy a földek minősége, vagy a beszerzési -értékesítési árak kedvezőtlen alakulása stb. miatt nem térülnének meg. Tapasztalataik szerint a talajnak nem árt, ha egy ideig parlagon hagyják, mert az alatt pihen és regenerálódik. Számításaik szerint nem ebből, hanem abból származik kár, ha a földet ráfizetésesen művelik.

Mindez arra utal, hogy megnyugtató megoldás nem a termelést előíró adminisztratív rendelkezésektől, hanem vállalati érdekeltségen alapuló indirekt pénzügyi szabályozórendszertől (ártámogatás, meliorizációs hitel stb.) várható csupán. A földmegművelési bírság fenntartása éppen ezért elhibázott lépés volna, miként nincs kellő hatékonysága a magánparlagföldek állami tulajdonba vételének, nagyüzemnél pedig a fegyelmi felelősségrevonás kezdeményezésének.

Mindezt figyelembe véve, azt a gazdaságot vagy gazdálkodót kellene bírsággal sújtani, amelyik természettudományos módszerekkel (pl. talajmechanikai vizsgálattal), bebizonyított módon a korszerű vegyszerezéssel visszaélve (pl. túladagolással) a talajszerkezetet tönkretevő és termőképességet kimerítő rablógazdálkodást folytat. Ezt ágazati-szakmai felügyelet

---

[9] Problémafelvetésünk egyezik Nagy Lászlóéval, valamint Mándi Endréjével. *Nagy* L.: Az új földtörvény néhány elméleti kérdéséről. In: Vita egy új földtörvény elméleti kérdéseiről. TOT—MJSZ. kiadvány 1982. 18. old.; *Mándi* E. hiv. mü. 1081. old.

[10] Kotz L. OTH osztályvezető és Herbst Á. egyetemi tanársegéd (Gödöllő, ATE) hozzászólása a 6. sz. jegyzetben hiv. vitán.

[11] Környezeti kár — gazdasági veszteség (a Balaton-régió vizsgálata alapján), VEAB monográfia, VIII. évf. 1. sz. — szerk.: Láng I. és Berényi J. Veszprém, 1982. II. fejezet.

[12] Az előbbi jegyzetben hiv. hely, valamint a pápai tsz Talajjavító GT. 1982. évi helyzetfelmérése, továbbá tsz főagronómusi közlés a Celldömölk környéki tsz-ekből.

[13] Álláspontunkhoz hasonlóan vélekedik Mándi E. is: „indokolt volna a földvédelmi rendszerünk finomítása. Szükség volna ugyanis megvizsgálni meddig reális igény minden esetben, minden földre a megművelési kötelezettség előírása". Hiv. mü. 1073. old.

keretében a megyei növény- és agrokémiai állomások tudnák az egyes gazdaságok szántóföldi növénytermesztésének rendszeres ellenőrzése útján megállapítani. Ha pedig ellenőrzéseik során ilyen talajkárosító gazdálkodást derítenének fel, eredménytelen figyelmeztetés után környezetvédelmi bírság kiszabására irányuló feljelentési joggal kellene, hogy éljenek az annak kiszabására hatáskörrel és illetékességgel bíró szabálysértési hatósághoz. Így tehát a talajerő-pazarlást folytató gazdálkodást kellene környezetvédelmi bírsággal szankcionálni, nem pedig a föld műveletlenül hagyását. Továbbfűzve ezt a megoldást, az eredeti állapot helyreállítására (in integrum restitutio) kötelezés mellett ugyancsak környezetvédelmi bírsággal volna helyes sújtani azt is, aki földterületet mezőgazdasági művelés alól engedély nélkül kivon. Ebben az összefüggésben teljesen meghaladottnak tartjuk az Ft. által a községi tanács feladatává tenni tavaszi határszemlét és a föld megműveletlenül maradásának szankcióját jelentő személyi földtulajdon kártalanítás nélküli állami tulajdonba vételét, nagyüzemi gazdaság esetében pedig a fegyelmi felelősségre vonás kezdeményezését.

Az itt kifejtett elgondolás a jelenlegi tételesjognak több jogforráson keresztülvezetendő módosítását igényli. Mindenekelőtt módosítani szükséges a fenti értelemben az Ft. megfelelő részeit. Ezzel összhangba hozva pedig ki kellene egészíteni az emberi környezet védelméről szóló 1972. évi II. tv.-t, valamint a növényvédelmi és agrokémiai szakigazgatásról (szakszolgálatról) szóló, többszörösen módosított 1968. évi 32. tvr.-t és végrehajtási jogszabályait.

8. Visszatérve ismét magára az Ft.-re, a mikénti földhasználattal kapcsolatban abban megszabott kötöttségek, valamint a termőföld csökkentését szigorító kogens rendelkezések nagyon is indokoltak a település- és iparfejlesztéssel összefüggő erős termőföldcsökkenési folyamat visszaszorítása érdekében. Ennek figyelembevételével az Ft. és végrehajtási jogterülete a leendő Földjogi Kódex második főcímének anyagát képezné az itt kifejtett módosítások mellett.

III.

A földrendezés rendszeréhez

9. A tervezett Földjogi Kódex a harmadik főcímben a földrendezést foglalná magába. Jelenleg a földrendezést önálló jogi területként az 1976. évi 23. tvr. és a 29/1976. (IX. 2.) MÉM. sz. rendelet szabályozza. Az idevonatkozó szabályozás nyolc fő témakörre oszlik, úgymint: önkéntes földcserére, általános földrendezésre, részleges földrendezésre, üzemek közötti földrendezésre, a földrendezés közös szabályaira, a földfelajánlásra, a földrendezéssel és a földfelajánlással kapcsolatos államigazgatási eljárásra, határozathozatalra, valamint a határozatok megtámadásával összefüggő bírósági eljárásra. Ennek a joganyagnak mind a rendszerét, mind tartalmát korszerűnek tartjuk. Csupán kisebb módosításokra lenne szükség.

A rendszert illetően a Ft.-ből ide kellene áthozni a zártkert rendezésére vonatkozó szabályokat, mivel hogy az tulajdonképpen földrendezés. Ennélfogva az a helyes, ha a zártkert rendezésénél is a földrendezés egyes elvei érvényesülnek. Tartalmilag viszont az üzemi földrendezést illetően a vállalati gazdasági és tulajdonosi igazgatási önállóság elvével nem fér össze, hogy állami vállalatok egymástól és a mgtsz-ek állami földért a csereterület nélkül földekért térítést nem igényelhetnek. Végezetül a földfelajánlással összefüggésben indokolt volna lehetővé tenni, hogy bármely mezőgazdasági vállalat is tehessen az állami földalap javára akár térítés ellenében, akár ingyenes földfelajánlást, amikor is a polgári jogi állami vállalati tulajdon állami államjogi tulajdonná alakulna teljesen vissza azzal, hogy az állam ismét valaki másnak polgári jogi tulajdonába adhassa, esetleg lemondva az államjogi tulajdonáról is. Ez utóbbi állna fenn a mgtsz-eknek vagy állampolgárnak való átadás esetében, amikor is az államnak a nemzeti vagyon feletti rendelkezési jogköre a szuverenitásból eredő közhatalmi jogosultsággá alakulna át.[14]

10. Ugyanígy lehetővé tennék a polgári tulajdonosi jogosítványok körében azt is, hogy mgtsz is felajánlhassa földjét állami és csoport tulajdonosi érdekeltségben álló mezőgazdasági vállalatnak egyaránt. Lehetőséget kellene adni arra is, hogy ugyanezt megtehesse az állami, mezőgazdasági és erdőgazdasági vállalat is. Mindezt földvédelmi szempontból a földek parlagra kerülésének megelőzése okából lenne indokolt lehetővé tenni. Ugyanakkor az ilyen megoldás teljesen összhangban állna a szabadabbá tenni javasolt földforgalmazás intézményével. Ebben az aspektusban nézve pedig a földfelajánlás szerződési ajánlatnak minősülne.

IV.

Földnyilvántartási problémák

11. Végezetül a földjogi témakörben a földnyilvántartással foglalkozva, e témakör jogi szabályozását indokolt továbbra is külön hagyni, és hozzá nem kapcsolni a jövőben kialakítandó Földjogi Kódexhez. Az ingatlannyilvántartásról szóló 1972-ben, 1976-ban és 1977-ben módosított 1972. évi 31. sz. tvr., valamint a végrehajtására kiadott ugyancsak többszörösen módosított 27/1972. (XII. 31.) MÉM sz. rendelet nemcsak a mezőgazdasági földingatlanok, hanem a belterületi és egészen más célú ingatlanok nyilvántartására is kiterjed. Ez is azt indokolná, hogy a végrehajtási jogforrások kormányrendeleti, ne pedig MÉM rendeleti alakban kerüljenek kiadásra. A szabályozásnak e mezőgazdasági jogon túlnövő körére tekintettel az állami ingatlannyilvántartás kérdéseivel nem foglalkozunk, csupán a mezőgazdasági üzemi földnyilvántartással.

12. Az üzemi földnyilvántartást elviekben az 1963. évi 32. sz. tvr., valamint a 37/1963. (XII. 24.) Korm. sz. rendelet szabályozza. Ezzel összefüggésben a mezőgazdasági vállalatok táblatörzskönyv-vezetési kötelezettségét a 8/1965. (X. 17.) FM sz. rendelet oly

[14] Vö.: *Eörsi* Gy.: Jog — gazdaság — jogrendszertagozódás. Akadémiai Kiadó, 1977. 82. old.

módon írja elő, amely szerint állami és szövetkezeti mezőgazdasági vállalatnak egyaránt a táblatörzskönyvben olyan nyilvántartást kell vezetnie, amelyen keresztül az ágazati, illetve a szakhatósági felügyeletet gyakorló szerv képes konkrétan iránymutatást adni a vállalat operatív vezetésének arra vonatkozóan, hogy mit hová vezessen. Ez összefüggésben áll a mezőgazdasági ágazati irányításban még mindig meglevő naturális és mennyiségi szemlélettel. Ettől függetlenül azonban maga az egész üzemi földnyilvántartási szabályozás még a kötött tervirányítás koncepcióit tükrözi.

Éppen ezért az egészet át kellene alakítani a decentralizált gazdaságirányítás igényeihez. Ennek megfelelően csak azt kellene előírni, hogy minden mezőgazdasági vállalat üzemi földnyilvántartást saját gazdasági tevékenységének könnyebb áttekintése végett vezetni köteles, de hogy azt miként alakítja ki, abban már az egyes gazdaságok maguk jogosultak dönteni. Erre nézve a MÉM ajánló formulákat bocsáthatna ki, de nem kötelező jogforrási erővel! Ezzel függ össze az is, hogy az e kört érintő végrehajtási szabályozásnak is meg kellene állni az MT rendeleti szintnél és az FM végrehajtási jogforrás kiadása mellőzhető volna.

Radeva, Radka

A bírósági szervezet alkotmányos alapjai Bulgária Népköztársaságban

Bulgária Népköztársaság új Alkotmánya országos népszavazás útján került elfogadásra és az V. Nemzetgyűlés 16. ülésszaka 1971. május 18-án hirdette ki ünnepi ülésén.

Az Alkotmány, mint az állam alaptörvénye, meghatározza az ország társadalmi-politikai és gazdasági berendezkedésének alapelveit és szabályozza a főbb intézményeket. Az Alkotmány tükrözi az elért eredményeket és jogilag rögzíti a bolgár állam továbbfejlődésének irányait a fejlett szocialista társadalom feltételei között.

Bulgária Népköztársaság Alkotmánya tartalmazza a bíróságok funkcióit, feladatait és szervezetük főbb elveit is. A vonatkozó alkotmányos normák zárt rendszert alkotnak és a bírósági szervezet alkotmányos alapjait képezik.

I. *Az igazságszolgáltatás gyakorlása kizárólag a bíróságok útján.* Alkotmányos norma rögzíti azt a tételt, hogy *az igazságszolgáltatást kizárólag a bíróságok gyakorolják.* Az Alkotmány 125. cikkének 1. bekezdése értelmében Bulgária Népköztársaságban a bíróságok gyakorolják az igazságszolgáltatást. Az Alkotmány 136. cikkének 4. bekezdése kimondja, hogy bűncselekmények elkövetéséért büntetést csak a törvényben meghatározott bíróságok szabhatnak ki. Az Alkotmány 126. cikkének 3. bekezdése pedig hangsúlyozza, hogy rendkívüli bíróságok létesítésének nincs helye.

Az Alkotmány értelmében tehát a bíróság az egyetlen szerv, amely felhatalmazással bír arra, hogy a bűncselekmények elkövetőit bűnösnek nyilvánítsa és velük szemben büntetést szabjon ki. Ilyen jogokkal egyetlen más szerv vagy hivatalos személy sem rendelkezik.

Az Alkotmány ezen irányait következetesen továbbfejlesztve a jogalkotók az új, 1975. március 1-én hatályba lépett Büntetőeljárási Törvénykönyvben (a továbbiakban: Be.) megerősítették, hogy a büntető igazságszolgáltatást kizárólag a BNK Alkotmányában megjelölt bíróságok gyakorolhatják, továbbá azt, hogy büntetőügyek tárgyalása céljából rendkívüli bíróságok létesítésének nincs helye (6. cikk).

II. *Bírósági rendszer.* Az Alkotmány 125. cikkének 1. bekezdése szerint Bulgáriában a következő bíróságok vannak: Legfelsőbb Bíróság, megyei bíróságok, járásbíróságok és katonai bíróságok. Az Alkotmány 131. cikkében ez kiegészül azzal, hogy a bíróságok szervezetét, hatáskörét és illetékességét, a bírósági illetékességi területek meghatározásának a rendjét, az ügyek elbírálásának a menetét, a bírák és a népi ülnökök megválasztásának, beszámoltatásának és visszahívásának feltételeit, rendjét és idejét törvény szabályozza.

Az 1976. évi bírósági szervezeti törvény (a továbbiakban: Bsz.) részletesen tárgyalja az itt vizsgált kérdéseket. A bírósági rendszer Bulgáriában kapcsolódik az államigazgatási-területi beosztáshoz. A járási, a megyei és a katonai bíróságok székhelyét és működési területét az Államtanács határozza meg.

Az elsőfokú bíróságok alapegysége a járásbíróság (Bsz. 16. cikk). A kerületi beosztással rendelkező városokban egy ilyen bíróság működik. A járásbíróság összetétele: elnök, bírák és népi ülnökök. A nagy létszámú járásbíróságokon a bírák szakosodnak. Első fokon a járásbíróságok járnak el minden polgári és büntető ügyben, kivéve azokat, amelyeket a törvény más bíróság hatáskörébe utal.

Radeva, Radka tudományos főmunkatárs (Szófia).

A megyei bíróság elnökből, egy vagy több elnökhelyettesből, bírákból, bírójelöltekből, fogalmazókból és népi ülnökökből áll. Elsőfokú bíróságként a megyei bíróság a törvény által előírt esetekben jár el polgári és büntető ügyekben. A Be. 28. cikkének 2. bekezdése tartalmazza azoknak az ügyeknek a körét, amelyeket első fokon a megyei bíróság tárgyal, a Polgári Eljárási Törvénykönyv (a továbbiakban: Pp.) 80. cikke pedig azokat a kereseteket, amelyek első fokon a polgári megyei bíróság illetékessége alá tartoznak.

Az elmúlt néhány év hivatalos statisztikai adatainak elemzéséből kiderül, hogy első fokon a járásbíróságok járnak el az összes polgári és büntetőügy mintegy 90%-ban, a megyei bíróságok elé pedig az ügyeknek mintegy 10%-a kerül.

A katonai bíróságokat területi vagy katonai egységek szerint hozzák létre. A katonai bíróság elnökből, egy vagy több elnökhelyettesből, bírákból és népi ülnökökből áll. A katonai bíróságok bírálják el a katonai szolgálatot teljesítő személyek által elkövetett bűncselekményekkel kapcsolatos ügyeket és egyéb olyan ügyeket, amelyeket a törvény a hatáskörükbe utal.

A Legfelsőbb Bíróság a legmagasabb fokú bírósági szerv. A Legfelsőbb Bíróság elnökből, elnökhelyettesből, osztályelnökökből, bírákból és népi ülnökökből áll. Első fokon a Legfelsőbb Bíróság jár el az olyan bűncselekményekkel kapcsolatos ügyekben, amelyeket az Államtanács tagjai, kormánytagok, bírák, népi ülnökök, ügyészek vagy nyomozók követtek el szolgálati kötelezettségük ellátása során vagy azzal összefüggésben. Az ilyen ügyek aránya rendkívül alacson, kevesebb mint 1%.

Bulgária Népköztársaságban törvény rögzíti az ügyek tárgyalásának kétlépcsős rendszerét. A Bsz. 13. cikke kimondja, hogy az elsőfokú bíróság ítéletei fellebbezéssel megtámadhatók, kivéve azokat az eseteket, amikor a törvény mást ír elő. A másodfokú bíróság ítéletei véglegesek és fellebbezéssel nem támadhatók meg. A megyei bíróság másodfokon bírálja el a járásbíróságok aktusai ellen benyújtott fellebbezéseket és óvásokat. A Legfelsőbb Bíróság mint másodfokú bíróság bírálja el a megyei és a katonai bíróságok aktusai ellen benyújtott fellebbezéseket és óvásokat. Csak a Legfelsőbb Bíróság első fokon hozott ítéletei nem vehetők másodfokú felülvizsgálat alá.

III. *Bíróságok létrehozása.* A BNK Alkotmánya rögzítette a bírák és a népi ülnökök választásának elvét is. A választott bírák és népi ülnökök rendszere a szocialista állam lényegéből következik és ez a legfontosabb elv, amelyre a szocialista bíróság felépül és amely alapján működik. Az Alkotmány 128. cikke értelmében a bírákat és a népi ülnököket választják. Az Alkotmány nem teszi lehetővé, hogy a törvény eltérjen ettől az elvtől. Ez tükröződik a Bsz. 6. és a Be. 8. cikkében is.

A járási és a megyei bíróságok népi ülnökeit az adott bírósági terület választói közvetlenül választják ötévi időtartamra.

A katonai bíróságok bíráit és népi ülnökeit az igazságügy-miniszter javaslatára és a honvédelmi miniszter véleménye alapján az Államtanács választja meg ötéves időtartamra. Azokat a népi ülnököket, akik tényleges katonai szolgálatukat töltik két évre, a továbbszolgálókat pedig öt évre választják meg.

A Legfelsőbb Bíróság valamennyi bíráját és népi ülnökét a Nemzetgyűlés választja meg ötéves időtartamra.

A bíróságok kötelesek beszámolni tevékenységükről a választóknak, illetve az őket megválasztó szervnek. Ez azt jelenti, hogy a járási és a megyei bíróságok az adott bírósági terület választói előtt, a katonai bíróságok az Államtanács előtt adnak számot tevékenységükről, a Legfelsőbb Bíróság pedig a Nemzetgyűlés, illetve az ülésszakok közötti időszakokban az államtanács előtt köteles beszámolni.

A bírák és a népi ülnökök választásának elvét kiegészíti az a tétel, miszerint a bírák és a népi ülnökök megbízatásuk letelte előtt visszahívhatók (Alk. 128. cikk, Bsz. 11. cikk).

A bíró és a népi ülnök visszahívható, ha az Alkotmányt és a törvényeket nem tartja be, ha közönséges bűncselekmény elkövetéséért szabadságvesztésre ítélték, ha eltiltják a bírói tisztség ellátásától, ha cselekedeteivel csorbítja az igazságszolgáltatás tekintélyét és a társadalom érdekeit. Mielőtt a járási és a megyei bíróságon sor kerülne bíró vagy népi ülnök visszahívására, vizsgálatot kell lefolytatni és ki kell kérni az igazságügy-miniszter és az illetékes bíróság elnökének véleményét. Az érintett bírót vagy népi ülnököt, akinek idő előtti visszahívását kérik, meg kell hallgatni.

A járási és a megyei bírákat és népi ülnököket az adott körzet választói hívják vissza, a katonai bíróságok bíráit és népi ülnökeit az Államtanács, a Legfelsőbb Bíróságét pedig a Nemzetgyűlés, illetve az ülésszakok közötti időben az Államtanács hívja vissza.

Létszámcsökkentés, nyugdíjba vonulás, saját kérelemre és nyomatékos okok alapján más munkakörbe helyezés vagy alkalmatlanság esetén az igazságügy-miniszter javaslatára a járási és a megyei bírákat az illetékes nemzeti tanács, a katonai bíróságok bíráit az Államtanács, a Legfelsőbb Bíróság bíráit pedig a Nemzetgyűlés menti fel tisztségük alól.

Ha járási vagy megyei bírák ellen közönséges bűncselekmény elkövetése miatt büntetőeljárás indult, az eljárás befejezéséig az igazságügy-miniszter ideiglenesen felfüggesztheti őket hivatalukból. A katonai bíróságok bíráit hasonló okok alapján a honvédelmi miniszter hozzájárulásával az igazságügy-miniszter függesztheti fel hivatalukból, a Legfelsőbb Bíróság bíráit pedig az Államtanács. A felfüggesztést a legfőbb ügyész kezdeményezi.

IV. *A bíróság összetétele.* Bulgária Népköztársaságban valamennyi büntetőügyben társasbíráskodás érvényesül. Az Alkotmány jelentősen megerősítette a *népi ülnöki intézményt,* amely biztosítja a dolgozók bevonását a bíróságok munkájába. Ily módon a hivatásos bírák mellett a bíróság munkájában laikus bírák is részt vesznek. Az Akotmány 127. cikke rögzíti, hogy a bírósági eljárásban népi ülnökök is részt vesznek, kivéve, ha a törvény más ügyintézést ír elő. Ezt tartalmazza a Bsz. 7. és a Be. 7. cikke is. Abban az esetben, ha a járási, a megyei és a katonai bíróságok első fokon járnak el büntetőügyekben, a bíróság egy bíróból és két népi ülnökből áll. Büntetőügyekben a Legfelsőbb Bíróság első fokon három bíróból és négy népi ülnökből álló tanácsban jár el. Az előkészítő ülésen a járásbíróság egy bíróból és két népi ülnökből, a megyei és a katonai bíróságok, valamint a Legfelsőbb Bíróság három bíróból áll. Másodfokon büntető-

ügyekben a bíróság három bíróból álló összetételben jár el (Bsz, 21, 26, 36, 44.; Be. 23, 24. cikk).

A III. részben már szó volt a népi ülnökök megválasztásának főbb szabályairól. A IV. részben tárgyalt kérdésekhez kapcsolódik, hogy a járási és a megyei bíróságok népi ülnökeit a választók közvetlenül választják ötéves időtartamra. A katonai bíróságok népi ülnökeit az Államtanács választja meg az igazságügy-miniszter javaslatára, aki pedig figyelembe veszi az illetékes főhatóság vezetőjének véleményét. A tényleges katonai szolgálatukat teljesítő népi ülnököket két évre, a továbbszolgálókat pedig öt évre választják. A Legfelsőbb Bíróság népi ülnökeit a Nemzetgyűlés választja meg ötéves időtartamra.

Az ügyek elbírálása során a népi ülnökök a bírákkal azonos jogokkal rendelkeznek (Alk. 127. cikk 2. bek.); a társasbíráskodás elvét éppen ez az alkotmányos norma erősíti meg. Ezt a szabályt a Be. mindig elválaszthatatlanul összekapcsolta a népi ülnökök intézményével és azt a tendenciát juttatja kifejezésre, hogy a dolgozók teljes értékű részvétellel bírjanak a szocialista igazságszolgáltatás gyakorlásában.

Ebből következik, hogy Bulgária Népköztársaságban minden kérdést (tényeket és jogokat) tanácsban vitatnak meg, vagyis a hivatásos bírákkal együtt. A népi ülnökök önállóságának biztosítékát a Be. 41. cikke tartalmazza, mely szerint a népi ülnökök elsőként fejtik ki véleményüket és adják le szavazatukat. A tanács elnöke utolsónak nyilvánít véleményt, illetve szavaz. Az ítéletet többségi szavazattal hozzák meg. A tanács minden tagjának joga van arra, hogy különvéleményt jelentsen be, melyet azonban meg kell indokolnia. A tanács valamennyi tagja által aláírt ítéletet az elnök hirdeti ki. A különvéleményt az ítélet aláírásakor rögzítik és legkésőbb hét napon belül írásban kell beadni.

V. *A bírák függetlensége.* A BNK-ban az Alkotmány rögzíti azt az elvet, hogy *a bíróság független és csak a törvénynek van alárendelve.* Az Alkotmány 129. cikkének 1. bekezdése kimondja, hogy a bírák és a népi ülnökök funkcióik megvalósítása során függetlenek és csak a törvénynek vannak alárendelve. Ezt a megfogalmazást tartalmazza a Bsz. 8. és a Be. 9. cikke is. A bíróság függetlenségét az biztosítja, hogy választott szerv, továbbá az az elv, hogy az igazságszolgáltatást csak a kijelölt bíróságok gyakorolják. A tárgyalt ügy valamennyi körülményének objektív, sokoldalú és átfogó vizsgálatán alapuló döntését a bíróság belső meggyőződésből, a törvény által vezérelve hozza meg. Szervezetileg a bíróság elkülönül az államhatalom végrehajtó szerveitől. Az Alkotmányban a bírósági szervezet alkotmányos alapjai külön fejezetet (VIII.) alkotnak. A bíróságok nincsenek alárendelve a kormánynak, az igazságügyi minisztériumnak, a belügyi minisztériumnak, az ügyészségnek vagy más államigazgatási szervnek. Mint már említettük, a bíróság csak az őt megválasztó szervnek köteles beszámolni tevékenységéről. A bíróság függetlenségének biztosítéka az a Bsz. 83—90. cikkében előírt külön eljárás is, amely szerint a bírák fegyelmi felelősségre vonása a többi hivatalos személyétől eltérő módon történik. A bírák által hivatali kötelezettségeik ellátása során elkövetett bűncselekmények a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe tartoznak.

Az ügy ismételt elsőfokú tárgyalása során a másodfokú bíróság iránymutatásai kötelező erejűek: arra a szakaszra vonatkozóan, ahonnan az új eljárást le kell folytatni; a törvény alkalmazását illetően, kivéve azokat az eseteket, amikor a bíróság egyéb ténykörülményt állapít meg; a tisztázandó körülményekre és a végrehajtandó vizsgálati cselekményekre nézve (Be. 342. cikk). A másodfokú bíróság iránymutatásai nem kötelező erejűek azokban az esetekben, amikor kizárják vagy korlátozzák annak lehetőségét, hogy az elsőfokú bíróság belső meggyőződésből döntse el a bűnösség és büntetés kérdéseit.

A Legfelsőbb Bíróság büntető kollégiumának (a büntető és a katonai kollégium bíráinak, illetve polgári kollégiumának, a polgári kollégium bíráinak) teljes ülései elvi döntést adnak ki a törvény értelmezésének vitás vagy ellentmondásos kérdéseiben. A kollégiumi teljes ülés elvi döntései irányadóak a bírák számára. A Legfelsőbb Bíróság elvi határozata pedig kötelező a bíróságokra nézve (Bsz. 51, 52, 59. cikk).

VI. *A bírósági tárgyalások nyilvánossága. A tárgyalás minden bíróságon nyilvános.* Ez alkotmányos követelmény. A BNK Alkotmánya 157. cikkének 2. bekezdése hangsúlyozza, hogy a tárgyalások minden bíróságon nyilvánosak, hacsak a törvény más rendet nem ír elő. A gyakorlatban ez az elv érvényesül. Kivételképpen a tárgyalásra vagy bizonyos eljárási cselekmények lefolytatására zárt ajtók mögött is sor kerülhet, ha államtitok megőrzése vagy a szocialista erkölcs védelme ezt követeli. Zárt tárgyalásra kerülhet sor abból a célból is, hogy az állampolgárok magánéletének bizalmas adatai ne kerüljenek nyilvánosságra (Be. 262. cikk). Az ítéletek kihirdetése azonban ilyen esetekben is nyilvánosan történik. A zárt bírósági tárgyaláson csak azok a személyek vehetnek részt, akik erre az elnöktől engedélyt kaptak, valamint a vádlottak által megjelölt 1—1 személy. Ez utóbbi lehetőség nem áll fenn abban az esetben, ha államtitok nyilvánosságra kerülésének veszélye áll fenn (Be. 263. cikk).

VII. *A vádlott joga a védelemre. A védelem jogának* alkotmányos rögzítésében az állampolgári jogok és szabadságjogok biztosítása tükröződik a szocialista társadalom feltételei között. A BNK Alkotmánya általános rendelkezés formájában rögzíti, hogy az igazságszolgáltatás gyakorlása során az állampolgárokat megilleti a védelem joga (138. cikk 1. bek.). Ezzel a védelem joga kiterjed mindazokra az állampolgárokra, akiknek jogát és törvényes érdekeit érinti az igazságszolgáltatás gyakorlása. Ily módon garantált a sértett joga a védelemhez, függetlenül attól, milyen minőségben fog részt venni az eljárásban, és minden szükséges eljárási eszközt megkap jogai és törvényes érdekei védelmére.

Az általános rendelkezésen kívül az Alkotmány 138. cikkének 2. bekezdése kimondja, hogy a *vádlottnak joga van a védelemhez.* Az Alkotmány azonban nemcsak a bírósági eljárás során biztosítja a vádlott részére a védelem jogát, hanem az előzetes eljárásban is. A vádlott joga a védelemhez magában foglalja mindazoknak az eljárási jogoknak a rendszerét, amelyek biztosítják a vádlott aktív részvételét az eljárásban, illetve a védelem funkciójának ellátását. A Be. 51. cikke értelmében a vádlottnak joga van megtudni, hogy mivel vádolják és milyen bizonyítékok alapján, nyilatkozatokat tehet a vádra, tanulmányozhatja az ügy anyagát és kijegyezheti abból a szükséges adato-

kat, bizonyítékot terjeszthet elő, részt vehet a büntetőeljárásban, követeléseket terjeszthet elő, megjegyzéseket tehet és utolsóként nyilváníthat véleményt, panasszal élhet a bíróság és a vizsgálati szervek azon döntései ellen, amelyek sértik jogait és törvényes érdekeit, joga van a védelemhez. A vádlottat megilleti az utolsó szó joga. Ezeket a jogokat a Be. nemcsak deklarálja, hanem reális garanciákat és részletes szabályozást is ad. Így például a Be. 14. cikkének 3. bekezdése alapján a vádlott és a büntetőeljárásban résztvevő állampolgárok részére biztosítani kell minden olyan eljárási eszközt, amely szükséges jogaik és törvényes érdekeik megvédéséhez. Először is a bíróság köteles kioktatni eljárási jogaira a vádlottat és a büntetőeljárásban résztvevő többi állampolgárt és biztosítania kell, hogy ezeket a jogokat gyakorolják (Be. 14. cikk 4. bek.). A Be. keretében a terhelt védekezési jogainak valamennyi formája megtalálható: a személyes védekezés, a védő útján gyakorolt védelem, önkéntes és kötelező védelem, önkéntes védelem kirendelés útján, szolgálati védelem. A személyes védekezést és a védő útján gyakorolt védelmet párhuzamosan gyakorolják és ezek minden esetben teljes mértékben érvényesülhetnek.

A BNK Alkotmánya nem tartalmaz rendelkezést az ártatlanság vélelméről, a Be. azonban összekapcsolja a védelem jogát az ún. ártatlanság vélelmével, melyet a 14. cikk 2. bekezdése rögzít; eszerint a terhelt ártatlannak tekintendő a büntetőeljárást záró jogerős ítélet meghozataláig, amely ennek az ellenkezőjét állapítja meg. Ezen eljárási szabály realizálásának biztosítéka egyrészt az a bírósággal szemben támasztott követelmény, hogy a vádlottat csak akkor nyilvánítsa bűnösnek, ha a vád kétségtelen bizonyítást nyert, másrészt az a rendelkezés, hogy az ítélet nem alapulhat feltételezéseken (Be. 301. cikk), valamint a bizonyítási teherre vonatkozó iránymutatások és — egyebek közt — az, hogy vádlott nem köteles bizonyítani ártatlanságát (Be. 83. cikk 2. bek.) stb.

A BNK Alkotmánya és a Be. egyéb biztosítékokat is előírnak a védelem jogának reális gyakorlásához. Ilyen biztosíték a személyi sérthetetlenség (Alk. 48. cikk); törvény biztosítja a személyi szabadságot és sérthetetlenséget és huszonnégy óránál tovább senkit sem lehet fogva tartani a bírósági szervek vagy az ügyész határozata nélkül. Ebből kiindulva a Be. 15. cikkének 1. bekezdése megállapítja, hogy a büntetőeljárásban résztvevő állampolgárokkal szemben — a törvényben előírt esetek kivételével — nem szabad kényszerintézkedéseket alkalmazni.

VIII. *A bíróság hatásköre.* Bulgária Népköztársaságban a bíróságok illetékesek valamennyi polgári, büntető- és államigazgatási ügyben, kivéve azokat, amelyeket a törvény más szerv hatáskörébe utal. A bíróság által tárgyalt ügyet más szerv nem vonhatja magához (Bsz. 12. cikk). Az Alkotmány 125. cikkének 3. bekezdése kimondja, hogy a bíróságok a törvényben meghatározott keretek között bírósági felügyeletet gyakorolnak az államigazgatási szervek aktusai felett. Az Alkotmány 55. cikke pedig kimondja, hogy az állampolgárokat megilleti a bejelentési és a panaszjog, valamint a javaslattétel joga. Az 55. cikk szerint azonban az állam felelős a szervei és hivatalos személyei által törvénytelen cselekmények útján okozott kárért. Minden állampolgár jogosult arra, hogy követelje azoknak a hivatalos személyeknek a bíróság elé állítását, akik hivatali teendőik ellátása során bűncselekményt követtek el. Az 1970. évi Államigazgatási eljárási Törvénykönyvben (a továbbiakban: Áe.) a jogalkotók bevezették az ún. generalis clausulát, ami elvi lehetőséget nyújt minden olyan egyedi államigazgatási aktus bírósági jogorvoslatához, amely az állampolgárok vagy a szocialista szervezetek alanyi jogait és jogos érdekeit sérti. Az Áe. 46. cikke tartalmazza azoknak az aktusoknak a felsorolását, amelyek bírói úton nem támadhatók meg. Ide tartoznak a honvédelemmel és az állambiztonsággal közvetlenül összefüggő államigazgatási döntések, az Állami Ellenőrzési Bizottság aktusai, valamint a devizaügyleteket és a devizaellenőrzést szabályozó törvényhez kapcsolódó aktusok.

IX. *Az állampolgári jogok védelme.* Az Alkotmány 3. cikke értelmében az állam a népet szolgálja, s ennek során biztosítja az ember szabad fejlődését, szavatolja jogait és védelmezi az emberi méltóságot. Alkotmányos tétel rögzíti, hogy minden állampolgárnak joga van védelemre a személyes vagy családi életébe való törvénytelen beavatkozással, valamint becsületének és jó hírnevének csorbításával szemben (Alk. 50. cikk). Ez utóbbi norma tartalmazza azt az elvi tételt is, hogy az állampolgárokat megilleti a bejelentési és panaszjog, valamint a javaslattétel joga. Ebből kiindulva és az említett elveket következetesen továbbfejlesztve az Alkotmány a bíróságok feladatává teszi az állampolgárok életének, szabadságának, becsületének, jogainak és törvényes érdekeinek védelmét (125. cikk 1. bek.). Azonkívül, hogy az ügyész hivatalból jogosult a büntetőeljárás megindítására, a Btk. a sértett számára is lehetővé teszi, hogy panasz benyújtásával büntetőeljárást kezdeményezzen a személyiség, az állampolgári jogok és a személyi tulajdon ellen elkövetett bűncselekmények körében (Btk. 161, 175, 268. cikk). A Pp. kimondja, hogy minden állampolgár védelemért fordulhat a bírósághoz az országban élő személyek cselekményei ellen, azok kivételével, akik területenkívüliséget élveznek. Ezen túlmenően a Pp. 2. cikke hangsúlyozza, hogy a bíróságok kötelesek kivizsgálni a személyi és a vagyoni jogok védelmére és támogatására irányuló bejelentéseket és mindegyikben döntést kell hozniok.

Az állampolgárok bíróságok előtti egyenlőségének elve alkotmányos norma formájában deklarált; eszerint a bíróságok a törvényeket pontosan és egyformán alkalmazzák valamennyi állampolgárral és jogi személlyel szemben. Itt nem csak az egyes állampolgárok egyenlőségéről van szó, hanem arról, hogy az állampolgárok és a szocialista szervezetek egyenlősége ugyanazon szinten kerül elbírálásra. A törvények egyforma alkalmazása és az állampolgárok bíróság előtti egyenlősége jut kifejezésre a Bsz. 5. és Be. 10. cikkében. Az állampolgárok bíróság előtti egyenlősége nem más, mint az állampolgárok törvény előtti egyenlőségéről vallott általános elv közvetlen kifejezési formája (Alk. 35. cikk 1. bek.). Nincs helye semmiféle előjognak vagy jogkorlátozásnak nemzetiség, faj, származás, nem, vallás, képzettség és társadalmi vagy anyagi helyzet alapján. Az Alkotmány 35. cikkének 3. bekezdése értelmében az állam biztosítja az állampolgárok egyenlőségét, megteremtve a jogaik gyakorlásához és kötelességeik teljesítéséhez szükséges feltételeket és lehetőségeket. Tilos és büntetendő mindenféle gyűlölet

szítása vagy az emberek megalázása faji, nemzetiségi vagy vallási hovatartozásuk miatt. Bulgária Népköztársaságban minden állampolgár irányába ugyanazok a bíróságok azonos feltételek között gyakorolják az igazságszolgáltatást.

Bulgária Népköztársaságban a Legfelsőbb Bíróság ítéleteinek kivételével minden első fokú ítélet fellebbezéssel megtámadható. A fellebbezést az ítélethirdetéstől számított hét napon belül lehet benyújtani, de azokban az ügyekben, amelyekben ténybeli vagy jogi nehézség miatt az indokok kifejtésére az ítélet kihirdetése után kerül sor, a fellebbezési határidő két hét. Amennyiben a másodfokú bíróság elutasítja a fellebbezést, annak ismételt benyújtására nincs mód. Az ítélet jogerőre emelkedése után fellebbezésnek helye nincs. A Be. 37. cikke szerint az ítéletek jogerősnek tekintendők vagy meghozataluk időpontjától számítva, ha fellebbezéssel nem támadhatók meg, vagy a másodfokú bíróság döntésének meghozatalától számítva, ha a fellebbezés nem került elbírálásra vagy a fellebbezésnek nem adtak helyt, vagy az ítéletet módosították, ill. akkor, ha a törvényben előírt határidőn belül nem nyújtottak be ellenük fellebbezést.

A BNK Alkotmányában még számos olyan rendelkezés található, amelyek közvetlenül az állampolgári jogok védelmét célozzák. A 49. cikk, például, kimondja, hogy a lakás sérthetetlen és a lakó hozzájárulása nélkül senki sem mehet be a lakásba és annak helyiségeibe, senki sem tarthat ott házkutatást, kivéve a törvényben meghatározott eseteket és feltételeket. Az Alkotmány 51. cikke a levéltitok, a telefonbeszélgetések és a távközlések titkosságának sérthetetlenségét deklarálja.

A vizsgált problémákhoz közvetlenül kapcsolódik az Alkotmány 136. cikke is, amely szerint a bűncselekményeket és az értük járó büntetéseket csak törvényben lehet meghatározni. A cselekmény büntetendőségét vagy a büntetőjogi felelősség fokozását előíró törvénynek nincs visszaható hatálya. A büntetés személyhez kötött és arányban kell lennie a bűncselekménnyel.

X. Alkotmányos norma az a tétel is, hogy *az ügyben lefolytatott eljárásnak biztosítania kell az objektív igazság feltárását* (137. cikk 1. bek.). Az objektív igazság felderítése nélkül nem valósíthatók meg az *igazságszolgáltatásnak* az Alkotmányban rögzített *feladatai*. Az Alkotmány 125. cikkének 1. és 2. bekezdése értelmében a bíróságok védik meg a társadalmi és az állami berendezkedést, a szocialista tulajdont, az állampolgárok és a szocialista szervezetek jogait és törvényes érdekeit. A bíróságok szilárdítják a szocialista törvényességet, elősegítik a bűncselekmények és egyéb jogsértések megelőzését, az állampolgárokat a haza és a szocializmus iránti elkötelezettségre, a törvények és a munkafegyelem tudatos megtartására nevelik. Az Alkotmányban a bíróságok faladatairól van szó, de tekintettel arra, hogy a bíróságok gyakorolják az igazságszolgáltatást, feladataik egyúttal az igazságszolgáltatás feladatai is Bulgária Népköztársaságban.

A bírósági tárgyalás során feltárandó objektív igazság tárgya és célja a szocialista igazságszolgáltatás feladataiban rajzolódik ki.

Az Alkotmány rámutat, hogy az objektív igazság felderítése a tárgyalt ügyben lefolytatandó cselekményeknek nemcsak célja, hanem szükségszerű eredménye is. Az illetékes szerveknek mindent meg kell tenniük annak biztosítása érdekében, hogy az objektív igazság feltáruljon, de csak a törvénykönyv által előírt eszközökkel (Be. 12. cikk).

SZEMLE

Gergely Ernő

Bárd Imre 1884—1958.

1884. november 12-én született a Somogy megyei Nagybajom községben Bárd Imre szociáldemokrata, majd kommunista ügyvéd, a Magyarországi Szociáldemokrata Jogászok Szervezetének és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Országos Munkás Jogvédő Irodájának egyik megalapítója. A gimnáziumot Kaposvárott, a jogot a budapesti egyetemen végezte el, 1912-ben szerzett ügyvédi oklevelet.

1903-ban belépett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba, ahol Landler Jenő munkatársa lett. 1902-ben egyik alapító tagja volt a Szabó Ervin vezetése alatt működő Szocialista Diákok Szervezetének. 1905-től jelennek meg cikkei a Népszavában. Ő ismertette először — több folytatásban — Marx Károly értéktöbbletéről szóló munkáját, rendszeresen tartott előadásokat a szakszervezetekben.

1908-ban egyéhány szakszervezet és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt között — az előbbinek szindikalista irányzata miatt — jelentős tudományos polémia indult meg. Ehhez a vitához szólt hozzá Bárd Imre a Typográfiában „Osztályharc" címmel. E cikke nyomán hívták meg az amerikai magyar kommunisták New-Yorkban megjelenő Előre című lap szerkesztőjének. Szerkesztési munkája mellett megalakította az „Amerikai Magyar Szocialista Munkás Szövetséget", amely az ott élő magyar munkásokat tömörítette.

Amerikában írta meg 1908-ban a „Szocializmus elméleti és gyakorlati kérdései" és az „Amerikai munkásmozgalom története" című munkákat. Itt fordította le először magyar nyelvre Gorkij „Anyá"-ját, mely az Előre-ben és a Népszavában került közlésre, de megjelent könyvalakban is az Athenaeum Könyvkiadó gondozásában.

1910-ben hazajött Amerikából. Hazatérve 1918-ig elsősorban a szakszervezetek elméleti kérdéseivel foglalkozott, ismertette az angol—amerikai konzervatív szakszervezetek helyzetét, bírálta a trade-unionizmust és a szindikalizmust. 1918-ban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a Külügyminisztériumba delegálta, ahol a Tanácsköztársaság ideje alatt a Külügyi Népbiztosság osztályvezetője (a latin és görög mellett angol, francia, olasz és német nyelvtudása volt). A proletárdiktatúra leverése után fegyelmi úton elbocsátották állásából, 1919 auguszt-

Gergely Ernő tudományos főmunkatárs, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum (Budapest).

tusában a rendőrség letartóztatta. Kiszabadulás után rögtön szervezni kezdte a letartóztatott szociáldemokraták jogvédelmét.

Az 1919—30-as években ügyvédi irodájának egyik fő tevékenysége a politikailag üldözöttek jogvédelme volt. A Horthy-korszakban nehéz körülmények között, személyes szabadsága veszélyeztetésével, a húszas és harmincas években csaknem valamennyi nagyobb kommunista perben (Rákosi Mátyás, Szántó Zoltán, Széll Jenő stb.) védett kommunistákat.

Madzsar József az 1920-as években megjelent Társadalmi Lexikon munkatársának kérte fel. Ő írta a lexikon angol és amerikai vonatkozású szócikkeit.

1929 nyarán Brüsszelben a II. Internacionálé ülésezésekor itt alakult meg a Nemzetközi Jogászok Szervezete. Magyarország részéről Bárd Imre volt jelen. A konferencia határozata alapján egymásután alakultak meg világszerte a szocialista jogász szervezetek.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Jogász Szervezete 1929. január 17-én alakult meg, mint a Nemzetközi Jogászok Szervezetének Magyarországi Csoportja. Bárd Imrét az első elnök, Balázs Emil halála után megválasztják e tisztségre és a Szervezet fennállása alatt viseli tisztségét. Egyik megalapítója és vezetője a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Munkás Jogvédő Irodájának. A kommunisták bátor védője a bíróság előtt.

1930-ban egy cikluson át a Budapest főváros törvényhatósági bizottságának is tagja. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Választmányában a baloldali csoport vezetői közé tartozott. Több ízben küldött a szociáldemokrata kongresszusokon.

1944. március 19-én a német megszállás első napján a németek mint közismert munkásmozgalmi harcost keresték, de sikerült elmenekülnie. 1945. február 5-én Budáról Pestre jött, a Kommunista Párt tagja lett. Részt vett a párt budapesti értelmiségi munkájában, jogi tanácsadást szervez, panasznapokat tart, gyűlések előadója. Tagja az Igazoló Bizottságnak.

Haláláig gyakorló ügyvéd, alapítója és vezetője az egyik budapesti ügyvédi munkaközösségnek. Pártmunkája mellett részt vesz, különböző tisztségeket tölt be a Magyar Jogász Szövetség és az Ügyvédi Kamara munkájában. Halála előtti években a Hazafias Népfront Budapesti Elnökségének tagja, jogi tanácsadóként dolgozik a Népszabadság szerkesztőségében.

Bárd Imre nagy műveltségű, polihisztor típusú ember volt. Érdeklődési köre az irodalomtól a zenéig, a klasszikus nyelvek művelésétől a felső matematikáig terjedt. Az ügyvédséget hivatásának tekintette. Ebben a munkában is érvényesült rendkívüli műveltsége, politikai elkötelezettsége és jogi tudása. Hosszú, öt évtizedes ügyvédi munka során tett bizonyságot arról, hogyan lehet a sokszor ellentmondásos és nehéz helyzetekben egyaránt hűnek maradni a politikai meggyőződéshez és védőügyvédi hivatásához.

Egész életében egyszerű gyakorló ügyvéd volt, mindössze két ízben vállalt szerepet, állami megbízatást az 1918—19-es forradalmak idején és 1956 decemberében, az ellenforradalmat követő nehéz napokban, amikor átvette a Budapesti Ügyvédi Kamara vezetését és megindította a dezorganizált kamarai szervezet működését. Vállalkozott erre a nehéz és nagy körültekintést igénylő feladatra, — noha ekkor már súlyos beteg volt.

1958. július 11-én hunyt el.

Posta Ilona

A flóra és a fauna védelmére kötött legfontosabb nemzetközi szerződések[1]

A XX. század utolsó harmadában a legsúlyosabb globális gondok közé emelkedett az emberi környezet rohamos pusztulása és egyre szélesedik a környezetvédelmi tevékenység. Környezetvédelem alatt szélesebb értelemben az ember alkotta („humán") környezet védelmét is értjük, szűkebben ez csak a természeti környezet védelmét jelenti. A természeti környezetbe mind az élettelen környezeti elemek (talaj, vizek, ásványok, geológiai formációk, levegő stb.), mind az élők beletartoznak, ez utóbbi kategória a növény- és állatvilágot foglalja magában. Ha természetvédelmi terminológiaként használjuk a növény- és állatvilág kifejezést, csak a vadon élő fajokat értjük alatta. (Az egy szóként lefordíthatatlan „wildlife" angol szó is épp a vadon élő állat- és növényfajok összességét jelenti.) Bár fogalmilag a háziállatok és a kultúrnövények is a természet részei, és az idetartozó fajokat is számos veszély fenyegeti, azonban ez a veszély nem az embertől származik, és kipusztulásuk lehetősége sincs meg, hiszen ezeket a fajokat éppen az ember tenyésztette vagy nemesítette ki és tartja, szaporítja, óvja saját táplálékának közvetlen biztosítására.

A továbbiakban a flóra és a fauna kifejezéseket csak a vadon élő fajokra használom. Ezek védelmére sürgetően szükség van, mert sok hasznos faj már kipusztult (Magyarországon pl. a bölény, a hód, az őstulok; a növények közül 19 őshonos faj), sokat a kihalás veszélye fenyeget vagy állományuk jelentősen megcsappant. (Csak példaként Magyarországról: a sólyomfélék, a sasok, egyes bagolyfajok, a gólyatöcs, a vízirigó, a hiúz, a medve, a farkas mind veszélyeztetettek, a növények közül pedig kb. 420 faj, ami az összes hazánkban élő növényfaj 25%-a.)

A természeti kincsek feletti állami szuverenitás elve azt vonja maga után, hogy a természet megőrzéséért való felelősség elsősorban nemzeti szinten helyezkedik el. Az elv érvényesülését azonban korlátozza a megőrzés számos problémája, úgymint:

— sok élő kincs megosztottan létezik az államok között;

— sok élő kincs a nemzeti joghatóságon kívül fordul elő (ideiglenesen vagy állandó jelleggel; pl. a költöző madarak vagy a tengerben élő halak);

— az egyik államban levő élő kincseket befolyásolhatja a másik állam által kifejtett tevékenység, így ezeket a kincseket csak nemzetközi cselekvéssel lehet megőrizni. Ezenkívül nemzetközi együttműködést igényel még az egész emberiség életben maradása és jóléte szempontjából létfontosságú genetikai és más források megőrzésének az elősegítése és a nemzeti tevékenységek összehangolása és támogatása.

A nemzetközi tevékenység talán legfontosabb formája a nemzetközi megőrzési jognak és alkalmazási eszközeinek a fejlesztése. A nemzetközi szerződések jogi eszközt jelentenek azon élő természeti kincsek megőrzésére, ahol a nemzeti jogalkotás egyedül nem képes védelmet adni. Mivel azonban a nemzetközi szerződések az államok által vállalt szabadságkorlátozások, így gyakran nehéz kellően hatékony szerződéseket kötni. Az ún. gyenge szerződések viszont veszélyesek, mivel azt az illúziót keltik, hogy a problémák megoldódtak, holott ez valójában nem történt meg.

Posta Ilona titkárság vezetője, Alföldi Nyomda (Debrecen).

[1] Ez az írás szerény vázlata a környezetvédelmi kutatási főirány keretében elkészült tanulmánynak (*Posta* Ilona: A flóra és a fauna védelme a nemzetközi jogban. Szeged, 1984. Kézirat.)

Bár több mint 40 multilaterális egyezmény foglalkozik kifejezetten az élő kincsekkel és legtöbbjük védelmi elemeket is tartalmaz, csak kevesük tekinti elsődleges céljának a környezet megóvását. Az utóbbi időben azonban egyre inkább előtérbe kerül az önmagában vett természetvédelmi célzat.

A nemzetközi szerződéseknek — kötelező jogi erejük miatt — igen fontos szerepük van a természet megvédésében. A hatékonyabb szerződésekhez szükséges a kormányok, nem kormányközi szervezetek és a nemzetközi szervezetek állandó és hathatós támogatása. Figyelmet kell fordítani azonban olyan formákra is, melyekben a nemzetközi jog fejlődik: pl. új koncepciók feltárására, mint amilyen a nemzetközi környezetvédelmi bírságolás gondolata, vagy a soft law-ra, amelynek jó példája a stockholmi deklaráció.[2]

Az 1972-ben Stockholmban megtartott ENSZ-konferencia mérföldkő a nemzetközi környezetvédelem fejlődésében. Az itt elfogadott 26 alapelv közül három, a 109 ajánlásból pedig mintegy harminc kapcsolódik szorosan a növény- és állatvilág védelméhez. A stockholmi deklaráció vonatkozó alapelvei kimondják, hogy a Föld természeti erőforrásait, beleértve a levegőt, a vizet, a talajt, a növény- és állatvilágot, különösen pedig a természetes ökológiai rendszereket a szükséghez mérten gondos tervezés és kezelés útján meg kell óvni a jelen és a jövő nemzedékek javára. A természet, benne az állatvilág megőrzését fontos tényezőként kell tekintetbe venni a gazdasági fejlődés megtervezésénél. A mérgező és egyéb anyagok, valamint a hő kibocsátását azon mennyiségen és koncentráción túl, amely meghaladja a környezet közömbösítő képességét, be kell szüntetni, hogy súlyos vagy visszafordíthatatlan károsodás ne érje az ökológiai rendszereket. A konferencia ajánlásai[3] a nemzetközi együttműködést segítik elő a talajvédelemben, a növényvédő szerek káros hatásainak kiküszöbölésében, az erdők (különösen a trópusi őserdők és a fenyőkultúrák) védelmében, az állatvilág megóvásában, főként a kereskedelem érdekei által fenyegetett fajok, a nemzetközi vizekben élő vagy a vándorló fajok tekintetében; tízéves moratóriumot ír elő a kereskedelmi célú cetvadászatra; a növényvilágot és az ökorendszereket nemzeti parkok, tájvédelmi körzetek felállításával kívánja védeni; előírja, hogy oltalmazni kell a genetikai kincseket, nemzetközi gyűjteményeket és információhálózatot kell kiépíteni ezek megmentésére; koordinálni kell a halászati tevékenységet, amelyben legfőbb célul a halállomány fenntartását kell kitűzni.

Ezután a flórát és a faunát védő legfontosabb nemzetközi szerződéseket vizsgáljuk meg.

A madarak védelme

A szerződések közül a legjelentősebbeket kiemelvén, először az 1950. évi párizsi univerzális madárvédelmi egyezményt kell említeni, amely minden madarat védetté nyilvánít, különösen szaporodási ciklusa idején, a kihalófélben levő, ill. tudományosan értékes fajokat pedig minden időben. Szabályozza a madarak befogását, a velük való kereskedelmet, az elejtés megengedett módjait, a tojások védelmét. Jelentős az 1970. évi Benelux-egyezmény is, amely megtiltja a védett madarak adásvételét, beleértve a tojásokét és a kitömött példányokét is; tilos megölésük, fészkeik elpusztítása. Bár kétoldalú egyezményekről van szó, mégis példaként érdemes megemlíteni

a) az 1972. évi USA—japán szerződést a kihalással fenyegett madarak és környezetük védelméről, amely már nemcsak a fajokat óvja, hanem környezetüket is, ami lényegesen hatékonyabb védelmet jelent az állatokra, mint a korábbi módszer. A két állam kötelezettséget vállalt a szerződésben a környezetkárosítások (pl. tengerszennyezés) elkerülésére és az ökológiai egyensúly megbontására alkalmas import betiltására. A szerződés tiltja a vándormadarak befogását, tojásaik elvitelét, adásvételét, kivéve tudományos célra, személyek és tulajdon védelme céljára, a nyílt vadászati időszakok alatt és a bennszülött népek saját élelmezésére. Természetvédelmi területek felállításával védi a két állam a különösen fenyegetett fajokat,

b) hasonló szabályokat tartalmaz Japánnak Ausztráliával kötött szerződése is (1974), és mivel az USA, Japán és Ausztrália a Csendes-óceán három különböző pontján helyezkedik el, így a csendes-óceáni szigetvilág madárállománya megfelelő védelemben részesül, figyelembe véve azt is, hogy a Szovjetunió is kötött Japánnal egy madárvédelmi egyezményt.[4]

A tengerben élő halak védelme

A legtöbb halászati egyezmény csupán az államok gazdasági érdekei összeegyeztetését szolgálja, mások mindössze igazgatási, rendészeti szabályokat állítanak fel és csak kevés szerződésnek elsődleges célja a halvédelem. Ezek közül nagyon fontos a ma is hatályos 1946. évi londoni univerzális egyezmény, amely 12 halfajnál rögzíti a legkisebb kifogható méretet és az alkalmazható hálónagyságokat. A szerződés hatálya az Atlanti-óceán északi részére és a hozzákapcsolódó tengerekre (a Földközi-, a Balti-tengerre és a Beltekre is) vonatkozik. Több nagy halászállam 1949-ben Washingtonban megkötötte az északnyugat-atlanti halászati egyezményt, amely egy bizottság felállításáról rendelkezett. Ez a bizottság évente megvizsgálja egyes halfélék (főként a tőkehalak és lepényhalak) halászatát, szabad és tiltott halászati időket, kifogási minimum-méreteket állapíthat meg, lezárhat egyes tengerrészeket a halászat elől, eltilthat bizonyos halászati eszközöket és fogási kvótákat szabhat meg. Hasonló jogkörű bizottságot állított fel

a) az USA, Kanada és Japán 1952. évi szerződése is a Csendes-óceán északi részére; e szerződés kiemelten védi az óriás laposhalat, a heringet és a lazacféléket;

b) Chile, Ecuador és Peru 1952-ben, az önkényesen 200 mérföldre kiterjesztett parti tengeri térségükre;

c) 1956-ban Japán és a Szovjetunió a Csendes-óceán északnyugati részére; e szerződés is elsősorban a lazacokat védi;

d) az 1959. évi londoni északkelet-atlanti halászati egyezmény; az e szerződés által felállított bizottság egyes tengerrészeket zárttá nyilvánított és 1976-tól meghatározatlan időre megtiltotta a lazac halászatát a nemzetközi vizeken; a hering és a makrélahalászatot is erősen korlátozta;

e) az 1969. évi római egyezmény az Atlanti-óceán délkeleti térségére és

f) az 1973-ban, Gdanskban a Balti-tenger térségére a parti államok által kötött egyezmény is.

Létezik még többoldalú nemzetközi

[2] ENSZ-konferencia Stockholmban az emberi környezet védelmére (1972. június 5—16.)

[3] in: C. A. *Colliard*—A. *Manin:* Droit international et histoire diplomatique. Paris, 1975. 181. és következő oldalak.

[4] 1973-ban. Szövege ismeretlen.

szerződés a Fekete-tenger térségére, ez azonban nem elsősorban természetvédelmi, hanem gazdasági indítékú. 1962-ben Dánia, Svédország és az NSZK kötött szerződést a balti-tengeri lazacállomány megőrzésére, 1966-ban univerzális egyezmény jött létre az atlanti-óceáni tonhalak és tonhalfélék védelmére, 1973-ban pedig Izland, Norvégia és a Szovjetunió szerződött a heringhalászatról. A két tengerjogi egyezmény (ENSZ) is tartalmaz természetvédelmi rendelkezéseket; míg az 1958-as magmarad elvi szinten, addig az 1982. évi lényegesen konkrétabb és gazdagabb anyagot tartalmaz, főként a vándorló halfajok (lásd a szerződés I. függelékét) nemzetközi védelméről a kizárólagos gazdasági övezetben és a nyílt tengeren.

Cet- és fókavadászat

Az első univerzális szintű bálnavadászati egyezmény 1931-ben jött létre és a simabálnafélék vadászatát tiltotta a világtengerekben. Az 1937-es londoni egyezmény a simabálnák mellett a szürkebálnák vadászatát is eltiltja, korlátozásokat ír elő a kékbálnák, hátúszós bálnák és púpos bálnák vadászata tekintetében. Eltiltja az egyezmény a bálnavadászatot a 40. déli szélességi körtől délre. Az 1946-ban, Washingtonban létrejött újabb egyezmény felállítja a Nemzetközi Bálnavadász Bizottságot (International Whaling Commission), mely ellenőrzi és regulázza a bálnák vadászatát. A Bizottság a mai napig létezik és évről évre szigorúbb szabályokat hoz. Minden egyes bálnavadászati egyezmény megtiltja a vemhes, a szoptató és a borjaival együttlevő bálnamamák vadászatát.

Ma már sok fókafaj közel áll a kipusztuláshoz, holott a múlt század végén is voltak már fókavadászati egyezmények (1891, USA—angol; 1893, angol—orosz; 1894, USA—orosz), 1911-ben pedig a négy legnagyobb fókavadász állam megtiltotta a vadászatot a 30. szélességi foktól északra fekvő egyes csendes-óceáni részeken (pl. a Bering-, Ohotszki-, Kamcsatka-, Japán-tengereken). A modern időkben 1957-ben ugyanezen négy állam (USA, Szovjetunió, Japán, Kanada) kötött egy újabb szerződést a Csendes-óceán északi térségeire; ez igen szigorú védelmi rendelkezéseket tartalmaz. Egy bizottságot is létrehoz, amely minden szükséges intézkedést megtehet a fókafajok védelmére. A tilalmakat megszegő hajókat zár alá lehet venni, a legénység letartóztatható. 1957-ben jött létre az Atlanti-óceán északkeleti térségére vonatkozó norvég—szovjet megállapodás, amely egy rövid vadászati időszak kivételével eltiltja a grönlandi és a hólyagos fókák vadászatát; az északnyugat-atlanti térségre pedig az 1971. évi kanadai—norvég szerződés tartalmaz szabályokat. Súlyos problémát oldott meg az 1972. évi antarktiszi fókaegyezmény, amely a 60. szélességi foktól délre eltiltja a következő fajok vadászatát: Miorunga leonina, Ommatophoca rossi, Arctocephalus-félék, más fajokra pedig maximálja az évente elejthető példányokat, így: Hydrurga leptonyx, Leptonychotes weddelli, Lobodon carcinophagus.

Több állat- és növényfaj együttes védelme, nemzeti parkok, természeti rezervátumok

Az állatok védelmével kapcsolatos nemzetközi jog fejlődési vonala azt mutatja, hogy a nemzetközi szerződések kezdetben csak egyes fajokat védtek, később az együttélő vagy rokon fajokat együttesen, s a legkorszerűbb szabályozás az, amikor a megőrzendő fajokat természeti környezetükkel együtt kívánják óvni. A növényvilág vonatkozásában eltérően alakult a szabályozás: itt még most sem jelentek meg azok a szerződések, amelyek egyes növényfajokat védenének.[5] Ez nem is feltétlenül várható, hiszen a növények helyhezkötötten léteznek, így a belső jog elegendő védelmet biztosíthat számukra. Elképzelhető lenne azonban egy olyan univerzális kötelezettség vagy alapelv kialakulása, mely szerint minden államnak védeni kellene a veszélyeztetett növényfajokat, s e kötelezettség megszegése nemzetközi felelősséget vonna maga után. Ettől azonban még messze vagyunk, hiszen az államok alig jutottak még túl a természetvédelem szükségességének felismerésén. Várható azonban, hogy egyes különleges vagy kipusztulóban levő növényfaj lelőhelyének védelmére előbb-utóbb létrejönnek nemzetközi megállapodások vagy programok, főleg olyan területek vonatkozásában, amelyek két vagy több államhoz tartoznak.

Modern és hatékony védelemnek tűnik a komplex természetvédelmi szabályok megjelenése a nemzetközi jogban. Ezek több együttélő állat- és növényfajt és azok környezetét egyszerre veszik védelem alá és a fenyegetett területrészek megóvására különböző rezervátumok létesítését írják elő. Az első ilyen szerződés 1933-ban jött létre Afrika térségére (a gyarmatosító államok kötötték), majd 1940-ben az amerikai államok rendelkeztek természetvédelmi parkokról az amerikai kontinensen. Rendkívül korszerű az 1968-ban Algírban kötött afrikai egyezmény, amely háromféle védett területet különböztet meg:

a) szoros értelemben vett természeti rezervátum: állami ellenőrzés alatt áll, határai nem változtathatók meg, szigorúan tilos a vadászat, halászat, bármilyen üzem létesítése, legeltetés, szántás, bármely olyan munka, amely a talajformák vagy a vegetáció jellegének megváltoztatását eredményezné; minden, ami veszélyes vagy zavaró a flóra és a fauna tekintetében, és ahová tilos belépni, tartózkodni stb.,

b) nemzeti park: állami ellenőrzés alatt áll, azért hozták létre, hogy a vegetáció és a vadállatok megőrzését segítse, a különleges, tudományos vagy esztétikai jelentőségű tájat, vagy geológiai formákat védje; itt tilos vadászni, állatokat befogni, növényeket gyűjteni vagy elpusztítani,

c) speciális rezervátumok (pl. vadrezervátum). Különleges fontosságú az 1971. évi ramsari vadvízegyezmény; meghaladja a vízimadarak környezetének védelmét, az ökológiai egyensúlyt és egy pótolhatatlan természeti örökséget véd. Mindegyik szerződő fél kijelöli a területén a fontos, nemzetközi jelentőségű vadvizeket; ezek egy nemzetközi listára kerülnek. E vadvizek tekintetében az államok koordinálni fogják tevékenységüket. Jelentős az 1973. évi washingtoni szerződés a vadon élő veszélyeztetett fajokkal való kereskedelemről (a szerződésnek a Szovjetunió is részese). A szerződés három kategóriába sorolja — fenyegetettségük szerint — a fajokat és különböző súlyú szabályokat állít fel kereskedelmükre vonatkozóan. 1976-ban Apiában kötöttek egyezményt az érdekelt államok Ázsia és a déli Csendes-óceán természetének megvédésére. És

[5] A belső jog is hasonlóképpen fejlődött: kezdetben egyes területrészeket nyilvánítottak védettnek azért, mert ott valamely különleges növényféle élt, pl. a Szársomlyót a magyar kikerics miatt, vagy a soproni bécsi dombot a szívlevelű gubóvirágért, később azonban a természetvédelmi jogszabályok megnevezték a védendő növényfajokat és mindenkinek kötelessége volt ezeket védeni, bárhol nőttek is. (Ilyen pl. az erdélyi — volgai — hérics, amely az első kifejezett faji védelmet élvező növényünk 1971-től.)

talán nem véletlen, hogy legkésőbb az öreg kontinensen jött létre regionális természetvédelmi megállapodás — 1979-ben, Bernben kötötték ezt az Európa Tanács tagállamai. Kiemelkedő jelentőségű az 1979. évi univerzális egyezmény a vadon élő állatok költöző fajainak megőrzéséről. Védi azokat a fajokat, amelyek a nemzeti szuverenitás határain keresztül vagy azon kívül vándorolnak; e fajok megőrzése mindazon államok együttműködését megköveteli, ahol az ilyen fajok életciklusuk valamely részét töltik. Azonnali védelem szükséges az I. kategóriába sorolt fajoknak (I. függelék);[6] a II. függelék fajait is védeni kell, de ezek még kevésbé veszélyeztetettek.

Magyarország szerződési gyakorlata ma és de lege ferenda

Magyarország kifejezetten természetvédelmi tárgyú *kétoldalú* nemzetközi szerződést ez ideig nem kötött; több, a természet védelmét szolgáló rendelkezés található azonban a szomszédos államokkal aláírt határ- vagy határvízegyezményekben.[7] Tizenegy államal növény és/vagy állategészségügyi szerződése[8] van Magyarországnak, azonban e szerződések nem elsősorban természetvédelmi, hanem egészségügyi rendelkezéseket tartalmaznak és a háziállatokra, valamint a kultúrnövényekre vonatkoznak. Új, biztató jelenségek hazánk nemzetközi környezetvédelmi tevékenységében az OKTH-nak a más országokban levő társszerveivel kialakított együttműködési munkaprogramjai,[9] amelyek az első szerény lépéseket jelentik a magyar bilaterális természetvédelmi jog elindulásában. (Ezen programok legfőbb módszernek a szakértők és információk cseréjét, a konferenciákat, munkaértekezleteket tartják, melyekre egyébként a kétoldalú kultúregyezmények keretei között is van elvi lehetőség, de azok nem szólnak speciálisan a természeti környezetről mint konferenciatémáról.)

Az *univerzális* állat- és növényvédelmi nemzetközi szerződések közül eddig mindössze hármat írt alá és hirdetett ki Magyarország: a FAO keretében létrejött 1951. évi Nemzetközi Növényvédelmi Egyezményt[10] és az ugyanekkor létrehozott Európai és Földközi-tenger melléki Növényvédelmi Szervezetet alapító szerződést,[11] valamint az 1971-ben Ramsarban kötött egyezményt[12] a nemzetközi jelentőségű vadvizekről, különösen mint a vízimadarak tartózkodási helyéről.

A KGST keretében kötött *partikuláris* természetvédelmi egyezmények (3 db) közül kettő növény- és állategészségügyi tárgyú (mindkettőt a KGST XII. ülésszakán, 1959-ben, Szófiában fogadták el a tagállamok, köztük Magyarország), a harmadik pedig a dunai halak védelméről szól (1958, Bukarest). Az 1971-ben elfogadott ún. Komplex Program is előirányoz tudományos-műszaki együttműködést a természetvédelem területén, itt azonban nincs szó konkrét jogi szabályok felállításáról, vagy a természet közvetlen védelmét szolgáló intézkedések rögzítéséről.[13]

Mindössze ennyi Magyarország nemzetközi joganyaga a flóra és a fauna védelme terén. Ez a mai veszélyeztetettségi fokon már szinte érthetetlen helyzet. Minél előbb kormányközi megállapodásokat kell kötnünk a szomszédos országokkal az egymás tevékenysége által befolyásolt állat- és növényfajokról. Szükséges minél előbb halvédelmi egyezményeket kötnünk a határfolyók, a két vagy több állam területén keresztülhaladó folyók és a határ által kettészelt tavak élővilágának a védelmére. A határmenti erdőségek mint ökológiai egységek védelme szintén szabályozásra érett tárgy.

A Kárpát-medence sajátos ökoszisztémát jelent és földrajzi-ökológiai egységet képez, szükséges lenne tehát az e területen levő államok együttműködésére a természeti környezet megvédésében is. Kívánatos lenne a Dunára egy korszerűbb halászati egyezmény kötése, amely a Dunát mint hidrobiológiai egységet védené. Bár Magyarországot nem érinti közvetlenül, de a Kárpátok (amely mint geológiai formáció, mint sajátos ökorendszer és mint fontos gazdasági erőforrás és üdülési centrum egyaránt védelemre szorul) megmentésére is hamarosan nemzetközi együttműködési programokat kell kidolgozni. Vannak kezdeményezések a túzokállomány együttes megmentésére, ezt regionális szintűvé kellene tenni. Más állatfajok szintén igényelnek effajta védelmet: a költöző fajok, főként a vándorló madarak védelme már a regionális szintet is meghaladja. Fontos, hogy Magyarország az 1971. évi ramsari vadvíz-egyezményen túlmenően más univerzális egyezményekhez is csatlakozzon, így különösen az 1973. évi washingtoni, a vadon élő állatok és növények veszélyeztetett fajaival való kereskedelemről szóló egyezményhez vagy az 1979. évi bonni egyezményhez, mely a vándorfajok megőrzését szolgálja. Nemcsak Magyarországnak, de valamennyi európai szocialista országnak érdemes fontolóra venni az 1979. évi berni megőrzési egyezményhez való csatlakozás lehetőségét is.

---

[6] Az első függelék fajai: Tadarida brasiliensis, hegyi gorilla, kék bálna, hosszúszárnyú bálna, grönlandi bálna, vizcayai bálna, fehérhasú fóka, grevi-zebra, vikunya, berber szarvas, kauprey, mendeszantilop, Couvier-gazella, Gazella dama, Dorkasz-gazella, rövidfarkú albatrosz, Bermuda-vészmadár, Pterodroma phalopygia, Egrettaeonlophotes, feketecsőrű gólya, tarvarjú, rőtesfejű lúd, óriás rétisas, Mandzsu daru, hódaru, feketenyakú daru, galléros túzok, eszkimó póling, vékonycsőrű póli, korallsirály, Larus relictus, kucsmás sirály, Dendrolca kutlandii, Serinus syriacus, Bastard-teknős, bőrteknős, Arran-teknős, gaviál, Pangasianodon gigas. II. függelék: fehér delfin, afrikai elefánt, dugong, fehérhasú fóka, vikunya, bejza, gazella, borzas gödény, fehér gólya, fekete gólya, kanalasgém, flamingók, kacsafélék, újvilági keselyűk, halászsas, vágómadarak, sólyomfélék, fürj, darvak, pártás daru, galléros túzok, lillék, szalonkák, gulipánok, víztaposók, légykapók, tengeri teknősök, Arran-teknős, bordás krokodil, Acipenser fulvescens, Danaus plexippus.

[7] 1956. Magyar—csehszlovák (1958. évi 15. tvr.); 1961. magyar—szovjet (1962. évi 16. tvr.); 1963. magyar—román (1964. évi 18. tvr.); 1964. magyar—osztrák (1965. évi 10. tvr.); 1957-ben pedig Jugoszláviával határvíz-egyezményt kötött Magyarország (nincs kihirdetve).

[8] Állategészségügyi szerződést kötött Magyarország: Lengyelországgal (1949), Romániával (1955 és 1967), az NDK-val (1957 és 1958), Jugoszláviával (1957 és 1981), Csehszlovákiával (1958), Bulgáriával (1958), Ausztriával (1964), növény-egészségügyit: Lengyelországgal (1949), Szovjetunióval (1950), Albániával (1952), Kínával (1954), az NDK-val (1957), Jugoszláviával (1957 és 1965), Ausztriával (1963), Bulgáriával (1968, de 1980 óta hatálytalan, lásd: 1980. évi 9. tvr.), Romániával (1969), Csehszlovákiával (1969), Spanyolországgal (1976).

[9] Ilyen megállapodás jött létre 1980 után a bulgár, a csehszlovák, a szlovák, a jugoszláv, a szovjet, a svéd társszervekkel; tárgyalások folynak Lengyelországgal, Franciaországgal és Ausztriával. Nincs megállapodásunk a román társszervvel.

[10] Ld: 1961. évi 3. tvr.

[11] Ld: 1961. évi 2. tvr és az 1971. évi 6. tvr.

[12] Ld: 1979. évi 28. tvr.

[13] Ld: erről részletesen: *Szabó* Sándor: A KGST környezetvédelmi tevékenysége (Kézirat, 1983.)

NB. A nem közölt forráshelyek:

a) Hatályos jogszabályok gyűjteménye, Bp. 1977.

b) International Protection of the Environment (Treaties and related Documents). 1979, Oceana Publications, INC. Dobbe Farry, New York c. kiadványából az I—XXII. és a XXVII. kötetek. Válogatta és kiadta: Bernd Rüster, Brunó Simma, Michael Bock.

Nowinska, Eva

A lengyel gazdasági reform és annak hatása a műszaki alkotó tevékenységre*

A Lengyelországban 1980 augusztusában lejátszódott események igen nehéz feladat elé állították a lengyel jogtudományt is. Ezeknek az eseményeknek a társadalmi viszonyokra gyakorolt hatása világosan megmutatta, hogy milyen nagy szükség van a népgazdaságot érintő jogi kérdések szabályozásának reformjára. Sürgőssé vált számos új törvényjavaslat kidolgozása, különös tekintettel arra, hogy közben a gazdasági válság is elmélyült. Ezen felül nem volt könnyű annak meghatározása sem, hogy hogyan és milyen formában legcélszerűbb a jogszabályi korrekciók elvégzése. Túl késő volt továbbá már ahhoz is, hogy a magyar gazdasági reform keretében bevezetett jogintézményeket átültessék, különös tekintettel a több vonatkozásban eltérő lengyel politikai és gazdasági viszonyokra. Mindezek a problémák a hatályos szabályozásban tükröződnek.

A magunk részéről különösen sajnálatosnak tartjuk, hogy a magyar gazdasági reform által megvalósított olyan fontos korszerűsítések, mint például a gazdasági bíróságok felállítása vagy mint az államigazgatási határozatok bírósági úton való felülvizsgálatának lehetősége Lengyelországban csupán a vágyak szférájában maradt.[1]

Ilyen körülmények között a megoldandó feladatok saját, lengyel jogi eszköztárnak a kidolgozását tették szükségessé.

A lengyel gazdasági reform jogi szabályozó rendszerének kidolgozása alkalmával a *következő kérdések* kaptak különös figyelmet:

— a jogi és gazdasági mechanizmus konzisztenciájának (folyamatosságának) biztosítása;

— a jogrendszernek a népgazdaság struktúrájával való összhangja;

— a jogi eljárások nyíltságának biztosítása;

— minden vállalat számára egyenlő feltételek biztosítása a piaci tevékenységben;

— a polgári jogi eszközök széles körű bevezetése (egyenlő feltételek biztosítása valamennyi érdekelt számára) a piaci kapcsolatokban.

E társadalmi igények kielégítése érdekében hirdették ki 1981. szeptember 25-én az állami vállalatról szóló törvényt, valamint egyidejűleg a vállalati alkalmazottak önigazgatásáról szóló törvényt.[2]

Ezeket a jogszabályokat a következő év februárjában a következő *törvények* fejlesztették tovább:

— a társadalmi-gazdasági tervezésről az állami vállalatoknál; — az állami vállalatok adózásáról; — az árakról; — a vállalatok külkereskedelmi jogáról; — a banktörvény.[3]

Figyelemmel a jelen írás témaválasztására szükséges, hogy az állami vállalatról szóló törvény néhány alapvető intézkedéséről ehelyütt beszámoljunk, minthogy e törvény a találmányi jogról szóló törvények módosításának is indítékául szolgált.

Az állami vállalat működésének a jogszabályalkotó által meghatározott, a korábbihoz viszonyítottan újszerű *elvei* a következőkben foglalhatók össze:[4]

— az állami vállalat önálló, igazgatási joggal rendelkező és önfinanszírozó jogi személy, amely saját tevékenységét az államigazgatástól függetlenül, önállóan határozza meg, amely rendelkezik azokkal a jogi eszközökkel, amelyek jogai érvényesítéséhez szükségesek;

— az állami vállalat alapításának különféle lehetőségei vannak (szerződés, államigazgatási határozat). Közhasznú vállalatok is alapíthatók, ezek különös előírások alapján működnek, alapíthatók továbbá nemzetközi vállalatok, vegyes vállalatok, állami részesedésű szövetkezeti vállalatok, továbbá állami részesedésű társadalmi vállalkozások;

— az állami vállalat alapítása, figyelemmel a kötelező előkészítő eljárásra, csak a korábbi jogban ismeretlen szigorú alaki követelmények betartásával lehetséges;

— a vállalat szervei az új elvekkel összhangban kötelesek tevékenykedni, különösen az igazgató kiválasztásában (a vonatkozó jogok a Munkástanácsot, valamint az alapító szervet illetik, ez utóbbi vagy a minisztérium, vagy a helyi tanács);

— a felügyeleti jogot az alapító szerv gyakorolja, amely azonban e jogokat nem ruházhatja át;[5] a vállalat szembehelyezkedhet a felügyeleti szerv határozatával, és a bírósághoz fordulhat;

— törvény határozza meg és minősíti azokat az eseteket, amikor a vállalat államigazgatási eljárást vehet igénybe;

— az állami vállalat csődbe mehet, ezzel a lehetőséggel a törvény számol;

— ha az állami vállalatot a felügyeleti szerv intézkedésének végrehajtása következtében kár éri, a vállalatnak kárigénye nyílik;

— a vállalatoknak joguk van önkéntes társulásokat létrehozni; e jogot azonban sajnos korlátozza a Kormány számára biztosított az a lehetőség, amely szerint az Állam kényszertársulásokat hozhat létre;

— az alkalmazottaknak széles körű jogaik vannak a vállalat vezetésében való részvétel tekintetében;

— a vállalati jogok gyakorlásának garanciája a bírósági eljárás lehetőségének biztosítása.

Amint azt a fentiekben vázlatosan szemléltettük, a gazdaság újjászervezése új jogi szabályozást kívánt. Előfordult ugyanis, hogy a korábbi szabályok esetenként ellentmondtak a gazdasági reform koncepciójának. Ez volt a helyzet a találmányi jog szférájában is. A találmányi jog reformja márcsak azért is igen sürgős volt, mert mind a feltalálói, mind az újítói tevékenység vonatkozásában visszaesés mutatkozott, holott ez a tevékenység a múltban a technológia korszerűsítésének fontos tényezője volt.[6]

Ezért került sor a *a találmányi jog korszerűsítésére.* A fő célkitűzés az volt, hogy kiküszöbölje a szabadalmi bejelentésről szóló törvényes rendelke-

---

Nowinska, Eva egyetemi docens, Jagelló Egyetem (Krakkó).

* Az 1984. május 8—9-én rendezett Magyar—Lengyel Iparjogvédelmi Napokon elhangzott előadás.

[1] Kívánatos lenne a szélesebb kör, mint amire most lehetőség van, nevezetesen a Közigazgatási Legfelsőbb Bíróság által gyakorolt felülvizsgálat jelenlegi rendszerére. Az államigazgatási határozatok bírósági úton való felülvizsgálatának magyar tapasztalataira nézve vö. *Halász József* cikkét. Sądowa kontrola decyzji administracyjnych na Wegrzech. Państvo i Prawo, 1982. 9. sz.

[2] Lengyel Hivatalos Lap, 1981. 24. sz. 122. és 123. tétel.

[3] Lengyel Hivatalos Lap, 1982. 7. sz. 51; 52; 53; 54; 55; 56. és 59. tétel.

[4] Vö. *L. Bar* Poznanban 1984. január 24-én elhangzott előadása a gazdasági reformról. Vö. továbbá *L. Bar* cikkét az állami vállalat jogairól és alkalmazottainak önigazgatásáról: Ochrona praw przedsiębiorstwa panstwowego i samorządu załogi. Państwo i Prawo, 1983. 10. sz.

[5] A felügyeleti szerveknek a korábbi gazdasági mechanizmus vállalatvezetésbe való beleszólási jogot biztosított. A felügyeleti szervek látták el az ellenőrzést és koordinálást, valamint biztosították a termelést.

[6] *J. Górski* cikke a tudományos és műszaki fejlődés és a gazdasági reform kapcsolatáról: Postęp naukowo-techniczny i reforma. Zycie Gospodarcze, 1984. 18. sz.

zések, valamint az állami vállalatokról szóló törvény közötti ellentmondásokat. A jogszabályalkotó persze egyidejűleg más intézkedésekkel is korszerűsítette a törvényt, ezeknek az intézkedéseknek elfogadását hosszú vita előzte meg.

Végül is az Országgyűlés (Szejm) 1984. április 24-én elfogadta az új törvényt.[7] A következőkben a törvénynek azokat a rendelkezéseit ismertetjük, amelyek közvetlen kapcsolatban vannak az állami vállalatnak a gazdasági reformot követően bekövetkezett új helyzetével.

Az állami vállalat önállóságának elve alapján szükségessé vált a feltalálói tevékenységgel kapcsolatos korábbi adminisztratív kötöttségek feloldása is. Ezeket az államigazgatási eljárási törvény *sensu stricto* szabályozta, aminek következtében a találmányi ügyekkel kapcsolatos eljárásban felmerülő problémák nem voltak megnyugtatóan rendezve.[8] Annak ellenére, hogy e törvény rendelkezései kétfokú eljárást irányoztak elő, ez a jogi konstrukció a gazdaságirányítás új rendszerében már nem felelt meg a vállalati önállóság elvének.[9] Az említett államigazgatási eljárás volt ugyanis irányadó a találmányi javaslat elfogadása, valamint a feltaláló díjazása vonatkozásában.

Az új jogi szabályozás alapján a vállalat megfelelő szervei most már önállóan döntenek ezekben a kérdésekben. Kivételt csupán a feltalálói díjazás összegének megállapítása képez, e vonatkozásban a törvény lehetőséget biztosít a bírósági út igénybevételére.[10]

A gazdasági reform koncepciójának megfelelően további követelmény volt a *felek egyenjogúságának* biztosítása. A megfelelő jogi szabályozás kidolgozása nemcsak az állami vállalatok tevékenysége szempontjából volt fontos, de a magánvállalatok, szövetkezetek, valamint a külföldi érdekeltségű vállalatok szempontjából is. Perszе a lengyel népgazdaságon belül ma is döntő súlya van az állami szektornak. Éppen ezért a reform szerzői szükségesnek látták a piacgazdaságra jellemző, a felek közötti egyenlő elbánás elvének biztosítását. E célkitűzéstől vezetve a reform széles körű lehetőséget biztosított a normális, polgári jogi jogviszonyok létrehozására. Ezért az elsődleges célkitűzés az volt, hogy olyan szabályokat alkossanak, amelyek a piaci tevékenység döntően nagy hányadát a polgári törvénykönyv szabályainak rendelik alá és ugyanakkor lehetőleg korlátozzák az államigazgatás befolyását.

A találmányokról szóló törvényben e koncepció a szabadalmazott találmány értékesítésével kapcsolatos rendelkezésekben tükröződik legjobban: most egy szerződéstípus (a licenciaszerződés) rendezi a találmányok forgalmával kapcsolatos kérdéseket, a korábbi számos kötöttséget tartalmazó előírásokkal szemben.

A hatályos rendelkezések szerint a vállalatok pénzgazdálkodása feletti ellenőrzést a bankok gyakorolják, így különösen a beruházások tárgyában történő döntéseknél, valamint a vállalatoknál végzett műszaki fejlesztés vonatkozásában. 1982 óta, mióta a bankok ezt a hatáskört megkapták, szigorú pénzügyi szemlélet vált uralkodóvá, ami lassította az általában kockázatos műszaki innovációk megvalósítását.

Figyelemmel erre a problémára, a találmányi törvény novellája *adózási, valamint hitelpreferenciákat* irányoz elő olyan esetekre, amikor ezzel találmányi megoldások megvalósítása mozdítható elő. Ez a rendelkezés azért nagyon fontos, mivel lehetővé teszi, hogy az önálló és önfinanszírozó vállalat korszerűsítse technológiáját, termelését.

Amint azt az előzőekben említettük, az utóbbi években Lengyelországban a kreatív, az innovációs tevékenység hanyatlása mutatkozik. Az önfinanszírozó vállalat számára nem közömbös, hogy végez-e műszaki fejlesztést vagy sem. A találmányok számának csökkenéséhez, függetlenül a szervezeti és gazdasági akadályoktól, hozzájárulnak a feltalálói díjazás terén jelentkező problémák is. Az 1972. évi találmányi törvény által felállított díjazási rendszer elvesztette ösztönző erejét. Ezért e vonatkozásban is új rendelkezések kibocsátása vált szükségessé. Ez a kérdés hosszas vitára adott alkalmat, amelyben mind az elmélet, mind a gyakorlat képviselői részt vettek. Ennek ellenére a hatályos törvény mégis viszonylag kevés új szabályt tartalmaz. Ilyen új szabály, hogy a törvény a továbbfejlesztett műszaki megoldások[11] alkotói díjazásának időtartamát az addig kötelezően előírt 5 évről további 5 évre emeli. Gyakran előfordul, hogy az első öt évben a termelés meg sem indul, vagy ha megindul, akkor nem kellő mértékű. Ezért a korábbi szabályozás a műszaki megoldások szerzői számára anyagi veszteségeket okozott, amelyek súlyát az új intézkedés most jelentősen csökkenti.

A jogszabály módosítása alkalmával egy másik irányú továbbfejlesztés is történt: nevezetesen annak előírása, hogy a találmányi díjazás alapjának megállapításánál azt a hasznos eredményt is figyelembe kell venni, amelyet a szabadalmazást követően nem a találmányt megvalósító vállalatnál, hanem a felhasználó vállalatnál értek el.

Ezek és egyéb rendelkezések, amelyekkel a novella a feltalálók helyzetét javítja, a népgazdaság számára annyira fontos új technika létrehozására ösztönöznek.

A vállalatnak, mint a népgazdaság önálló egységének új jogi pozíciója a vállalatnak a *nemzetközi* licenciakereskedelemben való részvétele vonatkozásában is fontos hatásokkal jar. A nemzetközi licenciakereskedelem mindeddig a nemzetközi kereskedelemben specializált vállalatok monopóliuma volt. Most, a külkereskedelmi jogok gyakorlásáról szóló törvény[12] rendelkezései értelmében az ott meghatározott esetekben, az állami vállalat megfelelő éngedély alapján, önállóan is folytathat szerződéskötési tárgyalásokat külföldi partnerével.

A találmányokról szóló törvény rendelkezései 1984. július 1-ével léptek hatályba. Ezért hatékonyságukat értékelni idő előtti volna. A lengyel szakemberek türelmetlenül várják a változások hatását. Ezek majd akkor válnak érezhetővé, ha az új rendelkezések következtében megváltozik a lecsökkent feltalálói tevékenység.[13] A lengyel gazdaság jelen helyzetében a műszaki alkotó tevékenység fontos eszköze a termelés hatékonysága növelésére irányuló erőfeszítéseknek.

[7] Ez 1984. július 1. óta van hatályban. Szövegét közli a Lengyel Hivatalos Lap, 1984. 33. sz. 177. tétel.

[8] Például az eljárást befejező határozat megváltoztatásának lehetősége, a fél fogalma stb.

[9] Amint azt jeleztük, ma a vállalatok felügyeleti szervei nem gyakorolják a korábban, az államigazgatási eljárásban a másodfokot jelentő jogokat.

[10] Hasonló rendelkezés volt hatályban a régi szabályok érvényben létének idején is, azonban azzal a megszorítással, hogy mielőtt az ügyet a bíróság elé viszik, ki kell meriteni valamennyi államigazgatási jogorvoslatot. Ez a korábbi rendelkezés az ügyek jelentős időbeli elhúzódását eredményezte.

[11] A használati minták, valamint az újítások szerzőinek díjazási idejét meghosszabbították.

[12] Lengyel Hivatalos Lap, 1982. 7. sz. 59. tétel.

[13] Vö. *Sołtyinski* előadását Poznanban, 1983. december 20-án, valamint annak kivonatát a Panstwo i Prawo 1984. évi 5. számában, 128. old., valamint *S. Włodyka* cikkét a jog szerepéről a gazdasági reformban: Rola prawa w reformie gospodarczej. Państwo i Prawo, 1984. 6. sz.

Befejezésül álljon itt néhány összefoglaló megjegyzés azokról az *általános elvekről*, amelyek mind a gazdasági életben, mind a szorosabb értelemben vett iparjogvédelem területén jellemzik a változásokat.

A fentiek alapján már levonható az a következtetés, hogy az új szabályozás a vállalatok, valamint alkalmazottaik számára igen nagy szabadságot biztosít, mind a gazdasági döntések meghozatalában, mind azok végrehajtásában. Ez önmagában kétségtelenül helyes irányzat, azonban a tényleges kondícionálás a kivitelezés során történik. Ezért fennáll annak veszélye, hogy figyelemmel azokra a nehézségekre, amelyek a gazdasági reform szabályainak végrehajtásával kapcsolatosan jelentkeznek, a szóban forgó területen sem lehet a javulás radikális.

Az állami vállatokról szóló törvény által meghatározott új eszközök nyújtotta lehetőségek nincsenek még teljesen kimerítve. A dolgok ilyen állása mellett a vállalati alkalmazottak, valamint a közalkalmazottak várakozó, sokszor passzív álláspontját ezért helytelenítení kell.

Talán még korai, hogy az itt ismertetett szabályok általános értékelésére vállalkozzunk, habár már lehet a részleges módosítások szükségességéről is hangokat hallani. (Így különösen az állami vállalatról szóló törvény vonatkozásában). Amint arra Bognár József akadémikus[14] lengyel szempontból is helyesen mutatott rá, a politikai és gazdasági változások komplex hatása 2—4 év múlva jelentkezik csupán. Jellemző, hogy a magyar gazdasági reform végrehajtásáról beszámolva nevezett azt jelzi, hogy a legnagyobb gondot a régi rendszer képezi, amely hosszú ideig ellenáll a változásoknak. Talán a menet közben felmerülő nehézségek vonatkozásában ugyancsak irányadó ez a megállapítás, ez azonban mégsem ad feleletet minden problémára. Alighanem túl korai még, hogy teljes értékelést adjunk. Mindenesetre az említett 2—4 éves érési időszak kezdete lengyel viszonyok között a katonai igazgatásról szóló törvény hatályon kívül helyezésétől, vagy a szükségállapot megszüntetésétől számítható csupán. A társadalmi-gazdasági válság idején ugyanis e rendelkezések voltak hatályban, s az e rendelkezéseket felváltó új szabályok indították el a változást.[15]

Befejezésül álljanak itt Sárközy Tamás szavai: „Nem lehetséges és a jövőben sem lesz lehetséges olyan reformot kidolgozni — sem a gazdasági mechanizmus, sem annak szervezeti keretei vonatkozásában —, amely a gazdaság problémáinak közvetlen megoldását biztosítaná és amelynek csak kedvező hatásai volnának anélkül, hogy fogyatékosságai is ne lennének."[16] Ez a megállapítás a lengyel viszonyok szempontjából is helytállónak látszik.

[14] A gazdasági reform szerepe a szocialista társadalom fejlődésében — a magyar gazdasági mechanizmus reformjának 15 éves évfordulója (lengyelül). MNK Lengyelországi Nagykövetségének Bulletinje. 1982. május 24. 25. old.

[15] Lengyel Hivatalos Lap, 1983. 39. sz. 178. tétel

[16] MNK Lengyelországi Nagykövetségének Bulletinje. 1982. május, 82. old.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Mezey Barna

Értekezés a hatalomról*

„...Európa szélén írtam, messze a tudósok és bölcsek világától, nélkülözve a könyvek bárminemű segítségét" — vezeti be az „Értekezés a hatalomról (Tractatus de potestate) című könyvét a száműzött fejedelem. A „Testament politique et moral du prince Rakoczi" (Hága, 1751) kiadás nyomán a „Reflexions sur la vie civile et la politesse d'un chrétien" (Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának szabályairól) szóló tanulmányával egy kötetben megjelentetett munka különleges csemegét kínál történészek és joghistorikusok számára egyaránt. A rodostói elmélkedő két, a magyar történelem megismerése szempontjából lényegesebb műve már többször napvilágot látott magyar nyelven (Mémoires, Confessio), a jelen kötetben közzétettek azonban most első ízben jutnak el az olvasóhoz. Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes és Hopp Lajos régi adósságot törlesztett, amikor a két értekezést az Archívum Rakoczianum újjáindított sorozatának (III. osztály: Írók) harmadik kötetében hozzáférhetővé tette.

Különös élmény megismerkedni a bukott fejedelem gondolataival. Az Emlékiratok és a Vallomások a keresztény elmélkedések mellett főként a szabadságharc eseménytörténetéhez és a fejedelem életrajzához nyújtanak adalékokat. A „Gondolatok..." és az „Értekezés..." pedig a politikus Rákóczi arcképét segít fölvázolni. S bár Köpeczi Béla a kötet függelékében szereplő tanulmányában azon véleményének adott hangot, hogy e munkák „nem annyira politikai vagy nevelési értekezések, inkább morális esszék", a jogtörténész megítélése szerint e két mű Rákóczi Ferenc állampolitikai (sőt helyenként jogpolitikai) elgondolásainak legteljesebb és legkövetkezetesebb összefoglalása. Állíthatjuk ezt azért is, mivel — s ezt Zolnai Béla ugyanúgy hangsúlyozza, mint Köpeczi Béla — az Értekezések a szabadságharc egyfajta sajátos apologetikája: a fejedelem a mű minden sorában cselekedeteinek igazolását igyekszik megfogalmazni, a háborúban képviselt álláspontját higgadtan átgondolnj és egységbe szerkeszteni. Nyugodtan föltételezhetjük azt is, ami egyébként a szatmári béke előtti leveleivel, nyilatkozataival, állásfoglalásaival összevetve bizonyítható, hogy nem változott meg lényegesen az álláspontja a dolgok megítélésében. Utal is erre bevezetőjében: nemigen befolyásolták, nem is befolyásolhatták (hiszen alig jutott hozzájuk) utóbb megjelent, s általa 1711-et követően megismert művek. Az Értekezésben egyedül Bousset „Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte" című művére hivatkozik kifejezetten, azonban többször polemizálva mintsem egyetértve. „...ezért nemhogy az evilági tudományt kerestem volna, de inkább a keresztényi egyszerűséghez akartam és kellett igazítanom azokat a maximákat, amelyeket egy keresztény fejedelem és atya átad gyermekeinek...". Sajátos módszert választott: gondolatai alátámasztására a Szentírás történeteit használta föl. A bibliai idézetek közé szúrta megjegyzéseit az állam- és kormányformákról, politikáról, közjogi viszonyokról, uralomról és hatalomról.

A fejedelem politikai koncepciója az *államforma* kérdésében a demokrácia és az autokrácia határmezsgyéjén mozog. „...figyeljünk föl arra" — írja —, „hogy kezdetben Isten köztársaságot alakított népe körében". Értelmezi is a köztársaság lényegét: a kormányzás terhének megosztására Tanácsot állított Mózes mellé, s a hatalom gyakorlásának jelentős részét a nép gyűlésére bízta. „Valamennyi erkölcsi tör-

Mezey Barna egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete. Bp., Akadémiai Kiadó, 1984.

vény, amelyet Isten a népének adott, arra törekszik, hogy az egész népet egyetlen családdá tegye, és ez volt az igazi köztársaság, amellyel szögesen ellentétes a király joga ... mely által a köztársaságról minden az egyénre szállt, és így kialakult a birtoklási vágy uralma." A fejedelem Bousset nyomán elismeri ugyan, hogy a monarchikus államforma kétségtelenül a legelterjedtebb s a „legősibb" szokásokra épít, de hangsúlyozza, hogy a királyok uralomra a nép akaratából juthatnak. A társadalom maga döntött úgy, hogy az egyeduralom mechanizmusát magára veszi. S e megállapítástól jut el Rákóczi egyfelől az ellenállási jog igazolásáig, másfelől a monarchikus kormányformák közül a választó (= *rendi képviseleti) királyság* igenléséig. Kijelenti ugyan, hogy a „kormányzás minden formája jó, ha az értelem józanságára van alapozva, mert ez — alávetve magát a törvények hatalmának — ugyanazt a hatalmat gyakorolja, s nem engedi, hogy a birtoklási vágy irányítsa", ő azonban a képviseleti monarchia mellett teszi le a voksot. (Értekezés, 432, 433, 439. o.)

A monarchikus *kormányformákat* két típusba sorolja: örökös és választó királyság között tesz különbséget. Eltérést többek között abban lát, hogy „egy választott fejedelem nem teheti azt ... amit egy örökös fejedelem minden nehézség nélkül bevezethet" (Gondolatok, 360, 376. o.). Egyébként egész művén az összeegyeztetés kísérlete húzódik végig. A két értekezés mintája és útmutatója Bousset, az abszolutizmus egyik ideológusának számító gondolkodó egyik műve. Szövetségese és támogatója volt XIV. Lajos, az abszolút monarchák mintaképe. Elgondolásaiban az államgépezeti modell a francia királyság apparátusa (vagy inkább csak nagyhatalmi pozíciója?) volt. Munkáját francia támogatással, Franciaországban szerette volna kiadatni. Ugyanakkor látnivalóan az uralkodó francia felfogással ellentétes rendi-képviseleti monarchia, a választó királyság híve. A népnek (rendeknek) széles beleszólási jogot kíván adni, eszméje a patriarchális uralom, a nép által korlátozott királyi hatalom már-már „demokratikus" királyság modellje. Uralomképét nyilvánvalóan nemcsak gyakorlati tapasztalatai, hanem etikai-történeti olvasmányai is befolyásolták. Az ellentmondás több helyütt magyarázkodásra kényszeríti. „... nem szándékozunk elítélni azon országok örökös kormányzatát, melyet a népeknek szabad beleegyezésük révén joguk volt megalkotni ..." (Értekezés, 462. o.) — próbálja védelmébe venni a francia abszolutizmust az osztrák dinasztia örökös uralmával szemben. Kényszerűen ügyetlen okoskodással a francia koronázási eskü szövegét próbálja úgy értelmezni, mintha az a nép hozzájárulását, a királyi hatalom alsóbbrendűségét fejezné ki. Szerinte az örökös királyok úgy tekintik magukat, mint államuk tulajdonosát, míg a választott uralkodók csupán országuk kormányzói. (Értekezés, 466. o.)

Különböztet tehát *uralom* és *kormányzás* között, csakúgy, mint *király és fejedelem* között. „Isten nem mint király akart uralkodni, hanem mint fejedelem kormányozni" (Értekezés, 434. o.). A király, aki uralkodik, a birtoklási vágy és a féktelen uralkodói becsvágy hatalmát gyakorolja. Ezzel szemben a fejedelem az állam elöljárója, a közjót, az isteni rendelést szem előtt tartva, népe javára kormányoz. Ebből a gondolatból kiindulva fordul szembe több kérdésben is „mesterével", Bossuet-vel. Leginkább az *ellenállási jog* kérdésében polemizál vele. A fejedelem összhangban a szabadságharc idején képviselt nézetével, bizonygatja a nép törvényes indokát arra, hogy a törvényeket megszegő zsarnok ellenében a fegyverfogás eszközéhez nyúljon. Argumentálásában bibliai történeteket idéz. „Ki állítaná, hogy a nép ellenében uralkodik?" — kérdezi. Nem lehet tehát az a döntő, ahogyan a központi hatalom értékeli a fegyverviselés jogosságát. Nyilván csak a nép dönthet e kérdésben. Egy helyütt még II. András Aranybullájának záradékát is citálja, itt már a szabadságharcra konkretizálva az ellenállási jog intézményét. Ugyanerre hivatkozva utasítja el a fegyverjog Bossuet által megfogalmazott jogosságát. Rákóczi Ferenc a *fegyverjogot* az elnyomással köti össze (Értekezés, 453.); „azok, akik hagyják, hogy a birtoklási vágy vezesse őket, el akarják nyomni a népet, s amikor ez felkel ellenük, a fegyver jogán akarnak uralkodni rajta." Szerinte „a fegyverjog mindig olyan jog, amelyet a birtoklásivágy bitorol s valójában nem nevezhető jognak csak jogtalanságnak". (458. o.)

Ezen főbb témákon túl szól az elmélkedő fejedelem a keresztény uralkodó politikai módszereiről, az uralom törvényességéről, a nép és monarchia kapcsolatáról, a fejedelmi hatalom korlátairól, az ideológiai és politikai hatalom kapcsolatáról és kettősségéről, a jogos és jogtalan háborúkról. Az általános hatalmi kérdések mellett érint konkrét közigazgatási és igazságszolgáltatási problémákat is, mint az uralkodó tanácsának működése, a fejedelmi udvar szervezete és szabályai, a döntéshozatal elvei, igazságosság és diplomáciai magatartás. A Gondolatok és az Értekezések alapján előttünk áll II. Rákóczi Ferenc gyakorlatalakította elméleti állammodellje. Eszerint az uralkodó legyen népe atyja, tartsa szem előtt a közjót, szolgálja alázatosan Istent és népét. Uralmát választással nyerje el, s ez az electio biztosítsa a nép jogát az ellenállásra, a hatalom korlátozására a józan kormányzás érdekében. Utal arra, hogy az uralom akkor lesz jó, ha nemzeti király áll az ország élén. Ma még a történettudomány adós a politikus Rákóczi szabadságharc alatti képének és a rodostói állampolitikai gondolkodó egybevetésével. Az eddigi elemzések hol a háború vezérlő fejedelmének alakját, hol a száműzött államférfit formálták meg. Holott — s ezt most közzétett értekezései is megalapozzák — korántsem akkora a szakadék a két periódus gondolkodója között, mint az az eddigi kutatások alapján közismertté vált. Elmélkedései világosan bizonyítják, hogy az értekezések szerzője ugyanazokat a nézeteket vallja a szabadságharc bukása utáni évtizedekben is, mint a háború folyamán. Talán érettebben, átgondoltabban, letisztultabban jelennek meg gondolatai, de lényegi mondanivalója ugyanaz. Ezért véljük, hogy a szabadságharc államszervezési koncepcióinak vizsgálatához, a jogpolitikai elképzelések felvázolásához páratlan adalékul szolgálhat a két tanulmány. Zolnai Béla kettéválasztotta az Emlékiratok, Vallomások, valamint a Gondolatok és az Értekezések szerzőjét. Szerinte az előzőkben inkább a szabadságharcra koncentrált a fejedelem, azok a történettudomány elsőrangú forrásai, a másik kettőben befelé fordult, s magasszintű elméleti munkát fejtett ki, Montesquieuhöz, Machiavellihez hasonló modellt vázolt föl a keresztény fejedelemségről. Köpeczi Béla, mint említettük, apologetizáló morális esszéknek véli e tanulmányokat. Mi legszívesebben összekapcsoljuk a két megállapítást, s egy harmadik elemmel egészítjük ki: a két értekezés szerzője általános szintre emelte a szabadságharcban szerzett konkrét tapasztalatait, eszmei egységbe rendezte gondolatait, s új argumentumokkal kiegészítve szabadságharc alatti nézeteit, az utódok tanulságára fölvázolta az általa helyesnek és célszerűnek tartott rendi-képviseleti monarchia képét.

Kőhegyi Mihály

Joó Rudolf: A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai*

Kisebbségen igen eltérő történelmi múltú, szociológiai helyzetű, gazdasági-társadalmi fejlettségű, lélekszámú, településformájú, kulturális jellemzőjű (nemzeti, nyelvi, vallási stb.) közösséget értünk a világ különböző tájain. Az egyetemes kisebbségmeghatározás nehézségeit a különböző elnevezések: nemzeti kisebbség (Finnország), nemzetiség (Magyarország és a legtöbb szocialista ország), kulturális közösség (Belgium, Fülöp-szigetek), együtt élő nemzetiség (Románia), bevándorló csoport (Észak-Amerika), őslakos csoport (Ausztrália, Dél-Amerika), helyi nyelvjárást beszélő csoportok (Franciaország) is jól érzékeltetik. S ezek a megjelölések nem csupán fogalmazási különbségeket takarnak, hanem rendszerint az uralkodó nemzet jogi magatartását tükrözik. A polgári államok létrejötte Nyugat-Európában nem jelentette a nyelvileg, kulturálisan és tudatilag egységes nemzetek megalakulását. Ez az oka annak, hogy az évszázados szunnyadás után az utóbbi két évtizedben sorra-rendre lépnek színre a kisebbségi szervezetek és okoznak állandó gondot a kapitalista államoknak. Az ENSZ Diszkriminációs és Kisebbségvédelmi Bizottságának 1977. évi, több mint hetven ENSZ-tagállam nemzetiségi viszonyaira kiterjedő felmérése (az ún. Capotorti-jelentés), amely e tárgykörben végzett addigi legszélesebb körű és legfrissebb összegezés, egyszerre érzékelteti a kisebbségi elmélet és a nemzetközi politikai-jogi gyakorlat hiányait és nehézségeit az egységes definíció és terminológia kérdésében.

A nemzetiségeket (megmaradva a mi magyar elnevezésünknél) az ENSZ-jelentés a következőképpen csoportosítja: 1. Kisebbségek, amelyek már az állam megalakulása előtt a területen éltek. 2. Kisebbségek, amelyek más államba tartoztak és annexió vagy területátengedés útján kerültek az állam fennhatósága alá. 3. Kisebbségek, amelyek bevándorlás útján váltak az állam polgáraivá. A nyugat-európai nemzeti fejlődés és a jelenlegi kisebbségi viszonyok sajátossága az, hogy önálló állmiság nélkül etnikai közösségek alkotják a kisebbségek túlnyomó részét.

A szerző sokoldalúan, a külföldi szakirodalom teljes ismeretében, a témában való alapos jártassággal — ezt korábbi tanulmányaiban is bebizonyította már — nyúlt témájához és ezért következtetései, általánosításai helytállnak, elfogadhatóak. Könyvének számunkra két tanulsága van:

1. A kötet végén található irodalomjegyzékből egyértelműen kiderül, hogy e kérdéskörrel mi magyarok viszonylag keveset foglalkoztunk, s ezen kevesek is kizárólag újkor-történészeink soraiból kerültek ki.

2. Kelet-Európában, ahol a polgári demokratikus forradalmak erősen elkésve, csak 1905 után zajlottak le; nagy soknemzetiségű államok jöttek létre, amelyekben egy-egy uralkodó nemzet tartotta elnyomás alatt az itt élő népek többségét. A gyenge és ellentmondásos tőkés fejlődés, a terület tarka etnikai képe, az uralkodó nemzetek erőszakos beolvasztási törekvései következtében a nemzeti kérdés itt történelmileg meghatározó jelentőségűvé vált. Ez a különbség arra késztet bennünket, hogy történészek, nyelvészek, néprajzosok összefogásával behatóbb vizsgálat alá vegyük a két világháború közti hazai fejlődést. E feltáró munkából a jogtörténészek is ki kell vegyék részüket, hiszen jelenlegi jogalkotásunk nemzetiségekre vonatkozó része csak úgy lehet igazán szilárd és példamutató, ha a bonyolult kérdés gyökereit ismerjük.

Benkő András

Juraj Kolesár: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok szociális jogairól*

A bratislavai „Priroda" Könyvkiadó gondozásában 1983 nyarán jelent meg Juraj Kolesárnak, a bratislavai Egyetem Jogi Fakultása tanszékvezető egyetemi tanárának „A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok szociális jogairól" szóló könyve.[1]

E könyv a nemzetközi hírnévnek örvendő jogtudós általunk ismert negyedik monográfiája. A szerző tudományos kutatásainak homlokterében évek óta töretlenül a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony, s azon belül a munkavégzéssel kapcsolatos jogok és kötelezettségek vizsgálata áll. Ezt a tematikai koncentráltságot jól érzékelteti az a három könyv is, amelyet a recenzált mű megjelenése előtt Kolesár professzor publikált. Így 1967-ben „A munkaviszony jogi szabályozása a mezőgazdasági termelőszövetkezetben", 1970-ben „A munkával kapcsolatos alapvető jogok és kötelezettségek a mezőgazdasági termelőszövetkezetben", míg 1977-ben „A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony valamint a munkaviszony jogi szabályozásának egymáshoz való közeledése" címmel jelentetett meg a szerző monográfiákat.

Kolesár professzor legutóbbi, 1983-ban kiadott könyvében azokat a szociális jogokat elemzi, melyek részletes taglalását a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogi normák, valamint a munkajog szabályai egyaránt tartalmaznak. A szerző a témával kapcsolatban több olyan közgazdasági feltételre is rámutatott, amelyek az általános szociálpolitikán alapulva lehetővé teszik a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok szociális jogainak érvényre jutását. A mű általános értékeléséhez tartozik annak hangsúlyozása, hogy a szerző nem reked meg a jelenlegi helyzet, a hatályos jogi szabályozás bemutatásánál, hanem kísérletet tesz a perspektíva kontúrjainak felvázolására is, megjelölve azt a tendenciát, amely a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok és a népgazdaság más ágazataiban dolgozók közötti szociális különbségek fokozatos megszüntetésében jelölhető meg.

A könyv *hét önálló fejezet*re tagolódik.

Az *első fejezet*ben a szerző abból indul ki, hogy a szocialista társadalomban az ember legfontosabb szociális joga a munkához való jog. Ennek a jognak a realizálása nemcsak állami, hanem a szövetkezeti szervezetekben, így a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is megvalósul. Kolesár professzor a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben létező munkaviszonyok alatt olyan társadalmi viszonyokat ért, melyek a közös munka végzése folyamán valósulnak meg, a tagsági viszony egyik komponensét alkotva. Külön figyelmet érdemel e fejezet ama része, melyben a szerző azzal a problematikával foglalkozik, hogy vajon a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok munkavégzésével összefüggő viszo-

---

Kőhegyi Mihály tudományos főmunkatárs, Türr István Múzeum (Baja).

* Nemzetiségi Füzetek. 5. sz. Akadémiai Kiadó, 1983. 77 oldal.

Benkő András egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem, Állam és Jogtudományi Kar (Pécs).

* „Priroda" Könyvkiadó. Bratislava, 1983.

[1] A szerző a könyv címében „egységes földművesszövetkezet" kifejezést használja, amely a mi terminológiánk szerint a mezőgazdasági termelőszövetkezet fogalmának felel meg. A recenzióban mi a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogban meghonosodott elnevezést alkalmazzuk.

nyait a termelőszövetkezeti jogszabályok, vagy a munkajogi rendelkezések hivatottak-e szabályozni. A mű szerzője e vonatkozásban — a rendkívül gazdag szovjet és csehszlovák jogi irodalomra, valamint a saját, e területen végzett kutatómunkájára hagyatkozva — egyértelműen azt az állásfoglalást képviseli és bizonyítja, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok munkaviszonyainak jogi szabályozása a termelőszövetkezeti jog organikus részét kell, hogy képezze.

Ebben a fejezetben fejti ki a szerző véleményét a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok munkafeltételeit meghatározó munkamegállapodásokról is. Ezeket olyan jogi garanciaként tárgyalja, mely lehetővé teszi a termelőszövetkezeti tag számára, hogy képességei, szakmai felkészültsége és a termelőszövetkezet szükségletei figyelembevétele mellett végezzen a közös gazdaságban munkát.

E fejezet záró részében Kolesár professzor teret szentel a mezőgazdasági termelőszövetkezetben dolgozó fiatalok sajátos tagsági viszonya — ideértve a szakmunkástanuló jogviszonyt — bemutatására is.

A könyv *második fejezet*ében — amely a végzett munka díjazását tartalmazza — a szerző a tagsági viszonyon belüli munkaviszony fontos és egyben nagyon érzékeny területének különböző tényezőivel foglalkozik, kitérve a munkavégzés egyes akadályaival kapcsolatos térítési stb. problémákra is.

A *harmadik fejezet*ben — amely a végzett munka utáni pihenéshez való jogot mutatja be — két alapelemet emel ki a könyv írója: mégpedig a tagok munkaidejének, valamint a tagok üdülési szabadságának egyes kérdéseit. A munkaidővel kapcsolatban rámutat arra, hogy az újabb jogi szabályozás közelebb hozta a termelőszövetkezeti tag munkában töltött idejét a más területen dolgozókéhoz. Ebben a részben a mű alkotója részletesen foglalkozik a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok munkaidejének várható és kívánatos fejlődésperspektíváival is. Szerinte a munkaidő intézményes csökkentése a mezőgazdaság kollektív üzemeiben is jórészt a többműszakos üzemeltetés bevezetésével függhet össze. Ez a — ma még nem kívánatos ütemű — folyamat Kolesár professzor szerint várhatóan hozzájárul majd a szakemberek stabilizálásához éppenúgy, mint a fiatalok megnyeréséhez, valamint a termelőeszközök hatékonyabb kihasználásához. E fejezet további részében a szerző a termelőszövetkezeti tagok pihenőidejének jogi kérdéseit állítja vizsgálódásának középpontjába.

A *negyedik fejezet*ben a könyv írója a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosítási kérdéseivel foglalkozik. E fejezetben a szerző röviden vázolja a tagokat érintő társadalombiztosítási jogok történeti alakulását, eljutva a hatályos szabályozás ama kardinális rendező elvéig, amely azonos jogokat biztosít e téren is a különböző területeken dolgozók számára. E fejezetben olyan részletkérdéseket taglal a szerző, mint például a betegségbiztosítás, a nyugellátás, az anyasági segély, valamint a társadalombiztosítás egyes szervezeti-jogi problémái. Ez utóbbival összefüggésben rámutat a mezőgazdasági termelőszövetkezeti szociális bizottságoknak az egyes társadalombiztosítási összegek odaítélésével kapcsolatos jogosítványaira is.

A könyv *ötödik fejezet*e a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok munkavédelmének és egészségvédelmének egyes kérdéseit foglalja össze. A szerző e fontos témánál a jogi szabályozás fejlődésén keresztül mutatja be a munkavédelem, valamint az egészségvédelem egyes elemeit. Külön figyelmet fordít e rendelkezések érvényesítésével foglalkozó állami és társadalmi szervezetek működésének bemutatására. Kiemeli a szövetkezeti érdekképviseleti szervek erre vonatkozó teendőit éppen úgy, mint maguknak a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek, valamint vezetőiknek a munkavédelem és az egészségvédelem terén megvalósuló feladatait. A szerző munkája e részében felhívja a figyelmet az üzemi balesetek, valamint a foglalkozási betegségek megelőzésének fontosságára is.

A *hatodik fejezet*ben Kolesár professzor alapvetően a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok felelősségének egyes kérdéseit vizsgálja. Helyesen mutat rá arra, hogy az állampolgárok jogai és kötelezettségei szoros egységet alkotnak, s ez érvényes a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjaira is. Alapelvként rögzíti, hogy a tagsági kötelezettségek teljesítése nélkül a tagsági jogokat sem lehet gyakorolni. E fejezet hangsúlya a tagok fegyelmi felelősségre vonásának jellemzésén van, bár maga a szerző is kiemeli, hogy a tagok szigorú felelősségre vonása önmagában még nem jelenti a szövetkezeti fegyelem általános javulását. Rámutat ezzel kapcsolatban arra is, hogy emellett folyamatosan figyelemmel kell kísérni és elemezni azokat az okokat, amelyek a munkafegyelem megsértését eredményezik. Egyet lehet érteni a szerző azon gondolatával is, hogy a munkakörülmények fokozatos javulása a munkafegyelem általános erősödésével is kell hogy járjon.

A szerző a könyv *hetedik* és egyben záró *fejezet*ében a szövetkezeti érdekképviseleti szervek kialakulásával, fejlődésével és jelenlegi helyzetével foglalkozik, különös figyelemmel e szervezeteknek a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok szociális jogai realizálásával kapcsolatos teendőire.[2]

Összegezésképpen megállapítható, hogy Kolesár professzor legújabb könyve értékes hozzájárulás a szocialista mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog eredményeinek gyarapításához. Olyan magas szakmai színvonalú alkotás, amely a csehszlovák elméleti és gyakorlati szakemberek mellett más országok kutatói és jogalkalmazói számára is kiemelt figyelmet és megkülönböztetett érdeklődést érdemel.

[2] Érdemes megemlíteni, hogy északi szomszédainknál az érdekképviseleti szerv — a Csehszlovákiai Szövetkezeti Földművesek Szövetsége — sajátos módon nem a szövetkezetek, hanem a szövetkezeti parasztság egységes és önkéntes társadalmi szervezete. Ez egyértelműen kitűnik a Szövetkezeti Földművesek Szövetsége 1972-ben elfogadott és 1979-ben kiegészített alapszabálya bevezető részéből is.

Náray Marianna

Nemzetközi konferencia a tevékenység végzésére irányuló szerződések szabályozásáról a szocialista jogokban

Az Állam- és Jogtudományi Intézet hangulatos könyvtárszobája érdekes konferenciának volt színhelye 1984. október 16—18. között. A konferencia a szocialista országok tudományos akadémiái között fennálló közös kutatási megállapodás keretében került megrendezésre. A „Szocialista Világrendszer" főcímet viselő kutatási program egyik altémájaként jogösszehasonlító munka folyik *a szerződések tipizálása* és a *tevékenység végzésére szóló szerződések* területén. E két téma szerepelt a kétnapos tudományos tanácskozás napirendjén.

A konferencián öt szocialista országból érkezett tizennégy külföldi vendég és számos itthoni szakember

Náray Marianna tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

vett részt. Jelen voltak: L. B. Arhipova, A. Burzyński, Csanádi Gy., Fehér F., Ficzere L., Harmathy A., E. Heera, J. Hoffmann, P. Kalensky, V. Keszely, E. Lentowska, Lontai E., H. Liebold, D. Maskow, Juhász J.-né, Nagy M., Náray M., G. Neumann, Németh Á., Petrik F., L. Popov, L. Rüster, Sándor T., Takáts P., E. T. Uszenko, Vékás L., Vörös I., J. Zemanek. A konferencia elnöki tisztét Eörsi Gyula töltötte be. A tanácskozás első napján az Igazságügyi Minisztérium fogadást adott a résztvevők tiszteletére.

A konferencia anyagát egyrészt *írásos referátumok,* másrészt a vita során elhangzott *hozzászólások* tették ki. A nemzeti referátumok a szervezők által szerkesztett és szétküldött kérdőívek alapján készültek. A kérdőív két téma — a tipizálás és a tevékenység végzésére szóló szerződések közös szabályai — egységes feldolgozásához nyújtottak támpontokat. Az egyes referátumok, de maga a vita is, bizonyos fokig összefonódva kezelték az említett két tárgykört.

I.

A referátumok anyaga elsősorban a belső kodifikációs megoldásokról nyújt átfogó képet. Rendszerbeli hasonlóságuk alapján talán egy csoportba tartozóknak tekinthetjük *az NDK és Csehszlovákia szerződési szabályait.* Számos különbség ellenére közös jellemzőjük — a szerződéstípusoknak alanyok szerinti megkülönböztetése — domináns szerepet tölt be. A konferenciára készült két referátum (G. Brand és N. Kolle) nyomán az alábbiakban foglaljuk össze az NDK jogalkotás vonatkozó álláspontját.

Mint ismeretes, az *NDK-ban három különálló részre tagolt szerződési rendszer* van érvényben, amely 1. külgazdaság szerződési joga, 2. gazdasági jog és 3. állampolgárok szerződési jogából áll. Mindhárom rész szabályoz olyan szerződéseket is, amelyek tárgya meghatározott tevékenység végzése. Típusképzés szempontjából az azonosság szembeötlő; mindhárom rendszerben a *tipizálás kritériuma a „jellemző szolgáltatás",* következésképp a tevékenység végzésére szóló szerződések mindhárom részen belül külön csoportot is képeznek. Ugyancsak mind a három szférára jellemző a szolgáltatás, ill. tevékenység materiális vagy immateriális jellegének megkülönböztetése. A szabályozott árucsereviszony eltérő jellegéből adódóan viszont jelentős különbségek vannak a háromféle szabályozás között diszpozitivitás és kógencia szempontjából, s eltérés mutatkozik abban is, hogy az adott részen belül más és más szerződéstípusok kerültek megfogalmazásra. Pl. míg a külkereskedelmi szerződések között főtípus a szerelési szerződés, addig az állampolgárok szerződései között a háztartási szolgáltatásokra irányuló szerződések tekinthetők dominánsnak.

Ehelyütt nincs mód arra, hogy részletesen ismertessük e rendszer egészét, így csak a téma szempontjából releváns egy-két intézményt emelünk ki vázlatosan. A tevékenység végzésére szóló szerződések NDK-jogi kulcsfogalma a „Dienstleistung", s mint igen tág értelemben felfogott szolgáltatás, magában foglalja a dolog és a tevékenység nyújtását, mint áruszolgáltatást. E tág értelmű szolgáltatás árujellegéről egyébként élénk vita folyik a jogirodalomban.

A jellemző szolgáltatás, mint típusképző kritérium a Dienstleistungvertrag mellett létrehozza a Werkleistungvertrag-ot, ahol a munkavégzés eredménye tárgyiasult formában jelentkezik, míg az előbb említettnél a tevékenység végzése a lényeges. Mindkettő főtípus, *a GIW-ben* (Gesetz über internationale Wirtschaftsverträge) például a Werkleistung-szerződésnek kettő, a Dienstleistung-szerződésnek pedig hat altípusa került szabályozásra. Elhatárolási problémát főleg a Werkleistungvertrag és az adásvétel között jelez az irodalom. A *Ptk* már csak a Dienstleistung-ot ismeri mint tevékenység végzésére irányuló fő szerződéstípust, amely viszont magában foglalja az egy meghatározott műben, új tárgyban realizálódó eredményt célzó kötelmeket is. A gazdasági jog szerződéseit szabályozó *Vertraggesetz* szintén a Dienstleistungvertrag-ba sűríti valamennyi, a magyar jogban vállalkozásnak minősülő szerződéstípust. Az e területen fennálló típuskényszer, a szabályozás kógens jellege korlátozóan hat az újabb típusok kialakulására. A Vertraggesetz a Dienstleistungszerződés nyolc altípusát fogalmazza meg.

Csehszlovákiában szintén a polgári jog hármas tagolása jellemzi a kodifikációt. A tevékenység végzésére irányuló szerződések tipizálása területén alapvető különbség az NDK megoldáshoz képest, hogy sem a nemzetközi kereskedelmi jogi, sem a gazdasági jogi, sem pedig a Ptk-szabályozás nem szentel külön önálló részt ezeknek a szerződéseknek. Vagy ha igen, mint pl. a Ptk „Szolgáltatások" című fejezete, akkor sem valamennyi tevékenység végzését célzó kötelmet gyűjti egy csoportba, hanem a törvény más fejezetei is tartalmaznak ilyen szerződéseket.

P. Kalensky és J. Zemanek által készített közös tanulmány alapján a csehszlovák szabályozás az alábbiak szerint jellemezhető. *A nemzetközi kereskedelmi kódex (1963)* a szerződési szabadság alapelvére épül, alapvetően a diszpozitivitást preferálja — bizonyos korlátokkal — és megfelelő teret hagy a nemzetközi szokások, szokványok érvényesülésének. A kódex nem határozza meg a tevékenység végzésére szóló szerződés fogalmát, csupán a teljesítés jellege szerint beszél — nagyon általánosan — a szerződésben foglalt kötelezettségről, amely állhat valamely dolog átadásából, vagy valaminek a másik fél számára történő elvégzéséből, vagy tartózkodásból. A nevesített szerződések között szabályozza a törvény többek között a vállalkozást, megbízást, bizományt, letétet, összesen mintegy húsz különböző szerződéstípust, gyakran oly módon, hogy a különböző szolgáltatásra vagy tevékenységre vonatkozó elemek egy típuson belül keveredtek. Elhatárolási probléma főleg az adásvétel- szállítási szerződés, ill. a vállalkozás között jelentkezik. A nem materiális eredmény megvalósítására irányuló szerződések szintén nehezen határolhatók el a megbízásos jogviszonytól. A döntő kritérium mindkét esetben a munkatermék materiális, illetve immateriális jellege.

Polgári törvénykönyv (1964) rendezi az állampolgárok szerződéseit, élesen különválasztva az egymás közötti kötelmi viszonyokat az állampolgár és a szocialista szervezet jogviszonyaitól. Fő jellegzetessége a szabályozásnak, hogy a típusképzésnél a társadalmi-gazdasági célszerűség szempontjait közvetlenül juttatja érvényre.

A szolgáltatás fogalma igen tág, jelent egyrészt dologszolgáltatást általában, ideértve a nagyon is vitatott áruházi eladásnak nevezett tulajdonképpeni adásvételt, s jelenti a nem áru jellegű és az állampolgárok kulturális és anyagi szükségleteinek kielégítését célzó tevékenységet. Ilyen szolgáltatások a rendelésre készítés, javítás, építés, jogi szolgáltatás, takarékbetét és kölcsön, fuvarozás. A szolgáltatás alapulhat szerződésen vagy más jogi tényen. Állampolgár és szocialista szervezet vi-

szonyában érvényesül az a szabály, miszerint a szocialista szervezet csak akkor kötelezhető a teljesítésre, ha a szerződés tárgya a profiljába tartozik és ha egyébként van kapacitása. A szolgáltatásoknak nincsenek speciális szabályai, általában a diszpozitivitás érvényesül.

Az állampolgárok egymás közötti vagyoni viszonyait rendező szabályozás egyik sajátos intézménye az ún. „állampolgári segítségnyújtás", amely a „Más jogi tényekből fakadó kötelmek" c. fejezetben található. Az elnevezés is utal arra, hogy általában ingyenes szolgáltatásról van szó, csak költségtérítés jár, ellenérték csupán akkor, ha azt a felek a szerződésben kikötötték. E szerződéstípusnak három fajtája van: más számára végzett tevékenység, kölcsön és egyéb segítség. A fejezet többek között szabályozza még más személy ügyeinek vitelére irányuló szerződést. Ez a fajta szerződés csak olyan szolgáltatás tekintetében köthető állampolgárral, ha a szocialista szektoron belül nincs olyan szervezet, amely az adott szolgáltatással foglalkozna.

A gazdasági jog 1964-es szabályozása a tevékenység végzésére irányuló szerződések típusait két fő csoportra osztja, közvetlenül gazdasági elemek figyelembevételével: vannak előkészületi tevékenységre vonatkozó szerződések és vannak befejezésre, teljesítésre irányuló szerződések. A tervfeladat végrehajtása érdekében kifejtendő együttműködési kötelezettség dominál a szerződési szabadság rovására, a szerződés felbontására például nincs is rendelkezés a gazdasági kódexben.

A fentiekben vázolt NDK és csehszlovák jogalkotói koncepciótól nagymértékben eltér a *lengyel* kodifikációs gyakorlat, amely az egységes polgári jog elvét vallva magáénak 1965-ben *egységes törvénykönyvben* szabályozta az állampolgárok és a szocialista szervezetek vagyoni viszonyait egyaránt. E. Lentowska és A. Buzynski a konferenciára készített közös referátumában hangot ad a kódexet ért bírálatoknak is. Nem lévén külön gazdasági törvénykönyv, a Ptk megpróbál megfelelni az univerzális célnak, ezért rendelkezései túlzottan absztraháltak. Nem tükrözik a gyakorlat empirikus gazdagságát, a specifikusat, — csak a közöset emeli ki, a tipikusat. A Ptk-ban szabályozott szerződéstípusok csupán „árnyképei" az életben előforduló szerződéseknek — vélik a szerzők —, ezért a Ptk-szabályok jelentősége kisebb a kívánatosnál. Alsóbbrendű jogforrás speciális szabályai nyernek alkalmazást a szocialista szervezetek kapcsolataira, a fogyasztók közötti forgalomra és a vegyes szektorban egyaránt. A Ptk-t érintő számos kritika közül témánk szempontjából lényeges az a megállapítás, hogy a törvény nem vett be a nevesített szerződések közé egy egész sor olyan szerződéstípust, amelyek a gyakorlatban kiválóan beváltak, s hogy a tradicionális szerződések tárgyalásánál is mellőzi az altípusok szabályozását. A szerződéstipizálási folyamat kicsúszik a törvényhozás kezéből, mivel az államigazgatás normaalkotó tevékenysége keretében kerülnek kibocsátásra nagyszámban az említett speciális rendelkezések. Az így létrejött szerződéstípusok viszonya a Ptk szerződési rendszeréhez nem megoldott.

A rendszert leíró általános ismertetést követően a szerzők a tipizálás jelentőségét hangsúlyozzák. A szerződés típusától függ, hogy mely rendelkezések kerülnek alkalmazásra, ezek határozzák meg a jogviszony tartalmát, a kötelezettségek mibenlétét, a felek magatartásának jogkövetkezményeit. Az elhatárolás valamennyi típus között okozhat problémákat.

A vállalkozás és a megbízás elemeinek vegyülésénél *eligazító ismérv az eredmény,* amely a vállalkozást támasztja alá, vagy a csupán tevékenységből álló kötelezettség, amely a megbízás felé mutat. Gyakran az eredmény értelmezésének nehézségei vezetnek minősítési problémákhoz. Kiegészítő kritérium lehet a vállalkozási szerződés mellett az, hogy a jogviszony jótállási kötelezettséget is tartalmaz. A megbízás és a munkaszerződés elhatárolásában a lengyel Legfelsőbb Bíróság iránymutatása orientál, kétség esetén inkább a munkaszerződéskénti minősítés felé kell hajlani. Egyéb szerződések esetében az ügylet gazdasági célját figyelembe véve döntenek a minősítés kérdésében. Igen széles az olyan szerződések köre, amelyek valamilyen szolgáltatás nyújtására irányulnak és nem vonhatók egyik meglévő típus alá sem. Ezekre — a referátum szerzőinek álláspontja szerint — a megbízás szabályait kell analógia segítségével megfelelően alkalmazni, ami azért problematikus, mert megbízást a lengyel Ptk csak jogi cselekmények végzésére korlátozza.

A szocialista szervezetek szerződéses kapcsolataiban a Ptk rendelkezései gyakorlatilag alig játszanak szerepet. E terület kizárólagos szerződéstípusai a szállítási szerződés és az építési-vállalkozási szerződés. A konkrét kérdéseket alacsonyabbrendű jogszabályok és szakmai alapfeltételek rendezik. Hasonló a helyzet a fuvarozással, a biztosítással, a bankjoggal. A beruházási szerződések körében is sok speciális szerződés fordul elő, ezek nagyrészt a vállalkozás altípusainak tekinthetők.

A társadalmi és egyéni szektor közötti forgalomra nincsenek külön speciális típusok, többnyire a Ptk hatálya alá tartozó adásvétel és vállalkozás fordul elő, kiegészülve néhány egyéb szabállyal, amelynek célja, hogy megakadályozza az állami vagyon megalapozatlan kiáramlását. Új, önálló típusnak tekinthető az egyéni mezőgazdasági termelővel kötött termeltetési szerződés. Kialakult a magántermelőknek nyújtott szolgáltatások szerződéses rendje, e szerződések általában a vállalkozás altípusainak minősülnek. Kiskereskedelmi egységek, benzinkutak, vendéglátóipari egységek üzemeltetésére állami vállalat és magánszemély között létrejött szerződések minősítése sem tisztázott, tendencia van ezeknek a Ptk ügynöki szerződéséhez való közelítésére. A fogyasztók szerződései tekintetében szükség lenne a fogyasztók védelmét szolgáló részletes szabályokra, mivel a Ptk-szabályozás túl általános, nem veszi figyelembe a gyengébb fél pozícióját.

A nemzetközi kereskedelem szerződéseire új lengyel jogszabály van előkészületben. A Ptk-t kiegészítő *külkereskedelmi törvény tervezetének* munkái nemrégiben fejeződtek be. A tervezet az általános részben szabályozza a főbb szerződéstípusokat, mint az adásvétel, bizomány, ügynöki szerződés, és felvesz egy egész sor olyan szerződést, amelyek ez ideig még nem kerültek szabályozásra a lengyel jogban (szerelési szerződés, komplett objektum építése, clearing, licenc, know-how, garancia, akkreditív, kooperáció stb).

A magyar jogtudománynak a vizsgált témában elfoglalt álláspontját, valamint a jogalkotás vonatkozó eredményeit Harmathy A. és Lontai E. referátumai ismertették meg a konferencia résztvevőivel.

II.

Az eddigiekben főképp a referátumok alapján próbáltunk ízelítőt adni a különböző nemzeti jogok eltérő vagy hasonló megoldásaiból a tevékenység végzésére szóló szerződések terén. Rátérve *a hozzászólások és a vita* anyagá-

ra, elmondhatjuk, hogy az részben továbbra is az egyedi jogrendezés konkrét kérdéseit érintette, de ezzel párhuzamosan előtérbe kerültek a tipizálás és a jogközelítés, illetve jogegységesítés általános elméleti problémái.

A szerződések *tipizálása* kérdésében elfoglalt eltérő álláspontok mögött fővonalakban a gazdasági jogot elfogadó és az azt elutasító jogrendszerbeli különbségek rajzolódnak ki. A gazdasági jogot különállóan kezelő NDK-ban és Csehszlovákiában a szerződéstípusok kialakításánál közvetlen meghatározó és elsődleges szerep jut a gazdasági szempontoknak, míg a jogi jellegű értékelés háttérbe szorul. A polgári jog egységét vallő szovjet, lengyel és magyar jogalkotás fenntartotta a típusképzésre kialakult korábbi elveket, szerepet játszik a jog is, a szabályozás mikéntje, a jogi tradíciók, a nemzeti sajátosságok. Ez utóbbi esetben kevesebb új típus képzésére kerül sor, mint a teljesen új alapokra helyezett, hármas tagolású szerződési rendszert megvalósító gazdasági jogi megoldásnál.

A vita és a hozzászólások nyomán megfogalmazódtak a tudományos tipizálással szemben és a kodifikációval szemben támasztott egymástól eltérő követelmények, s megállapíthatjuk, hogy az eszmecsere a jogalkotás szempontjait helyezte előtérbe.

Belső kodifikációt érintő egyik kérdés volt, hogy milyen szintű jogforrás állapítson meg új szerződéstípust. Egyöntetű vélemény szerint a minél magasabb szintű szabályozás a kívánatos.

A vitában központi helyet foglalt el az a kérdés, hogy vajon indokolt-e *a tevékenység végzésére szóló szerződéseknek egy átfogó kategóriáját* létrehozni, alkossanak-e külön blokkot a Ptk-n belül — esetleg külön általános résszel — ezek a szerződések, s ha igen hol a legcélszerűbb elhelyezni az általános szabályokat. Több megoldás kínálkozik, attól függően, hogy a kérdéses szabályozásban van-e kötelmi általános rész, dologközpontú-e vagy sem stb. Elképzelhető e szabályoknak Ptk általános részbe foglalása, vagy kötelmi általános részbe való elhelyezése, de lehetséges az egyes szerződéstípusokat megelőző rövid általános szabály formájában is kodifikálni.

Elhatárolási problémákat érintve a hozzászólások azt boncolgatták, hogy az eredmény produkálása a tevékenységre irányuló szerződéseknél elegendő-e mint elhatárolási ismérv, ténylegesen meghatározza-e az adott szerződés jellegét, vagy csak a felelősség kérdésénél jön számításba. Továbbá szó volt arról a különbségtételről, amely eltérő szabályozást tenne szükségessé, attól függően, hogy a tevékenység végzésére kötött szerződés hivatásszerűen az adott tevékenységgel foglalkozó, vagy avval nem hivatásszerűen foglalkozó felek között jön-e létre.

Az eszmecsere a *nemzetközi szerződéses kapcsolatok tipizálását* érintette a továbbiakban. Élénk vitát váltott ki a tipizálás és a jogegységesítés viszonyának problematikája. Maga *az egységesítés fogalma* sem teljesen tisztázott, nyitott kérdés, hogy a belső szabályokat lehet-e egyáltalán egységesíteni általános nemzetközi szinten vagy csak KGST viszonylatban. Fő kérdés maradt, hogy vajon az *egyes szerződések szabályait* kell-e egységesíteni vagy az *általános* rendelkezéseket. Ez utóbbit helyeselték a szovjet, NDK és a csehszlovák résztvevők. A KGST általános feltételek (ÁSZF és társai) absztrakciós szintje alacsony ahhoz, hogy az eddigi gyakorlatot fenntartva általános részként funkcionáljon. Új, nemzetközi kötelmi általános rész kidolgozása lenne időszerű. Ezzel szemben az egyes szerződések tipizálása mellett foglalt állást a lengyel és a magyar hozzászólás. A vitára egyébként egy KGST-integrációs központú és egy tágabb nemzetközi szemléletű megközelítés ellentéte nyomta rá bélyegét.

A nemzetközi jog és az egységes jog kapcsolatának kérdése is eltérő megítélést kapott. Az egységes szerződéstípusok kialakításánál nem kell kötődni a nemzeti jogban kialakult típushoz, hanem az adott szerződés csupán egynémely kérdését kiemelve is lehetne nemzetközi érvényű szabályt létrehozni, míg az általános rendelkezések egységesítése igen nehéz lenne, mivel az egy zárt rendszerben képzelhető csak el, s a nemzetközi szféra nem tekinthető annak — vallja az egyik lengyel hozzászóló. Ugyanez a probléma NDK megközelítésben annyiban egyezik az előzővel, hogy a típusalkotáshoz szintén egy rendszert feltételez, de éppen ezt szolgálná az egységes általános rész. A KGST normatív dokumentumai nem jelentenek egységesítést, hanem olyan közös szabályok, amelyek megmaradnak nemzetközi szinten, bár az NDK-ban sajátos módon háttérszabályként belső jogviszonyokra is alkalmazzák. Mások szerint az egységesített szabálynak figyelembe kell vennie a belső, nemzeti jogi megoldást s abból extrapolálni a közös szabályt. De a közös szabály vajon egységes szabály-e, szükséges-e a nemzeti jog megváltoztatása az egységesítés érdekében — mind megannyi nyitott kérdés, amelyre a végső válasz megadása nem is tartozik egy kétnapos tudományos konferencia hatáskörébe, viszont a nézetek szembesítésével gyümölcsözően hozzájárulhat az adott témában való tisztánlátáshoz.

A tipizálás és egységesítés kérdésének főleg *a nemzetközi jog oldaláról* történő megvilágításával foglalkozott felszólalásában Uszenko professzor. Érintette a vegyes szerződések problematikáját, utalva az általános tendenciára, amely a vagyonjogi viszonyok mellé a polgári jogba utal számos szervezési jellegű kapcsolatot, mint pl. a technikai együttműködés szerződéseit. Majd a nemzetközi jogi szabályozás és a belső jog közelítéséről szólva két módozatot említ: a nemzetközi szerződés ratifikáció útján válik belső joggá vagy magával az aláírással automatikusan válik a belső jog részévé. Ez az adott állam nemzetközi magánjogi szabályaitól függ. Kívánatos lenne, hogy valamennyi ország rendelkezzen nemzeközi magánjogi törvénnyel. A kollíziós jog szükségességét húzta alá több más hozzászóló is.

Az egységesítés fogalmához fűződően E. T. Uszenko utalt arra, hogy egy-két közös jogi szabályozás önmagában nem elegendő, csak akkor beszélhetünk egységesítésről, ha az valóban széles jogterületet ölel fel. Szerinte az általános feltételek a KGST-ben valódi jogegységesítést valósítanak meg, mivel rendelkezései a csatlakozást követően belső jogi aktus révén belső joggá váltak. Nem tekinti egységes jognak a KGST közös szabályokat a csehszlovák és az NDK vélemény.

A tevékenység végzésére irányuló szerződések — mind a szocialista szervezetek, mind az állampolgárok gazdasági kapcsolataiban — egyre nagyobb mértékben kerülnek alkalmazásra, *gazdasági jelentőségük nő* valamennyi szocialista országban. Mint ahogy azt a konferencia élénk vitahangulata is tükrözte, ez az egyik olyan terület, ahol az egyes országok között *jelentős véleményeltérés* mutatkozik. Az említettek talán választ is adnak arra a kérdésre, hogy miért éppen a tevékenység végzésére szóló szerződések témája került a konferencia napirendjére.

A konferencia célja az volt, hogy a résztvevők jobban megismerjék és jobban megértsék az egyes országokban kialakult eltérő megoldásokat, s hogy közös elveket keressenek a tipi-

zálás különbségeinek ellensúlyozására. Érdemes külön is hangsúlyozni, hogy — ellentétben az oly gyakran a referátumokhoz tapadó, sokszor annak felolvasására szorítkozó tanácskozások hangulatnélküliségével — ez a tudományos konferencia a gondolatgazdag és kötetlen beszélgetés, a tényleges véleménycsere jegyében zajlott le.

Nagy Lajos

Bíróságok, jogi könyvtárak és a jogi információ a változó társadalomban

1. A Jogi Könyvtárak Nemzetközi Szövetsége (International Association of Law Libraries) ebben a nagyon időszerű tárgykörben rendezte meg jubileumi kongresszusát a nyugat-németországi Freiburgban, 1984. júl. 15—20. között. A kongresszus egyben a Szövetség 25 éves fennállásáról, végzett tevékenységéről, jövő terveiről is átfogó képet adott.

A Szövetség célja az egyének és a könyvtárak ingyenes, hasznot nem hajtó, barátságos együttműködése a könyvtár jogi anyagok megszerzése és feldolgozása terén, valamint a kutatás és az anyagok más irányú felhasználásának világszinten történő elősegítése. Az 1959-ben alakult Szövetség tagjai különböző rendeltetésű, illetőleg szervezeti kapcsolatba tartozó intézmények, adattárak, tájékoztató központok (nemzeti, parlamenti, közigazgatási, egyetemi és általános könyvtárak), valamint a Szövetségbe belépő egyéni tagok.

Folyóiratai az International Journal of Law Libraries és az IALL Newsletter. Emellett önálló kiadványokat is megjelentet. A Szövetség egyik legfontosabb feladata a szakmai továbbképzés. E célból 2—3 évenként megrendezett előadássorozatban ismerteti meg a könyvtári vezetőkkel, tájékoztatási szakemberekkel egy-egy jogterület alapvető sajátosságait, legfontosabb intézményeit, továbbá a jogi információszolgáltatás időszerű elméleti és gyakorlati kérdéseit.[1]

2. A valóban mintaszerűen megszervezett Freiburg-i kongresszus méreteiben is a legnagyobb volt a korábbiakhoz képest: összesen 21 országból kb. 150 résztvevő és kísérő hallgatta végig az előadásokat, vett részt a vitákban és élvezte az országos viszonylatban kis egyetemi város hangulatát, légkörét. A kongresszus példamutató volt abban is, hogy a jogi információszolgáltatás ez idő szerint még mindig legfontosabb területeiről (könyvkiadás, könyvterjesztés) — a magasrangú bírák, könyvtárosok stb. mellett — a gyakorlati szakemberek is előadásokat tartottak, megoldásokat keresve az információáradat hatékony felhasználására.

Természetesen lehetetlen az egyes előadások részletes ismertetése, az előadások címeinek felsorolása azonban legalább általános tájékoztatást ad a kongresszus munkájáról.

A Freiburg-i Egyetemi Könyvtárban lefolyt kongresszus — német és angol szinkron tolmácsolással közvetített — előadásainak bevezetőjeként a stuttgarti kormány miniszterének (Prof. H. Engler), az Egyetem rektorának (Prof. V. Schupp) és az Egyetemi Könyvtár igazgatójának (Prof. W. Kehr) üdvözlő szavai után G. *Dahlmanns,* a Szövetség korábbi elnöke számolt be a Szövetség 25 éves tevékenységéről, s vonta meg — nagy vonalakban — a Szövetség várható célkitűzéseit, tevékenységének módszereit. A további előadások (R. *Wassermann:* A bíró személyisége és az ítélkezés, Prof. H. *Kötz:* A jogtudomány és az ítélkezés, K. W. *Drozd:* Racionalizálás a könyvtárakban, V. *Schwarz* és D. *Evans:* Minőség és mennyiség a jogi könyvkiadásban, W. *Zeidler:* A Szövetségi Alkotmánybíróság különleges szerepe és a Bíróság bírái, *Petzold:* Az Emberi Jogok Európai Bírósága és a Bíróság bírái, D. *Combe* — L. *Wenger* — D. *Sabalot:* Szükség van-e mikrofilmre a jogi könyvtárakban? J. *Volkmann:* Az adatfeldolgozás befolyása az ítélkezésre) és a színvonalas hozzászólások a témakör egy-egy súlyponti kérdésében vázolták a megoldási lehetőségeket. Külön kell kiemelni a szakmai látogatásokat Egyetemi Könyvtár, Jogi Kari Könyvtár, Max Planck Intézet, a Szövetségi Alkotmánybíróság — Karlsruhe, az Emberi Jogok Európai Bírósága — Strassburg. Ennek a rendkívül gazdag programnak a megvalósítását elősegítette, hogy a hivatalos szervek mellett számos kiadóvállalata anyagilag is hozzájárult a kongresszus terheinek viseléséhez.

3. A kongresszus keretében alkalom nyílott néhány meglátogatott intézmény jogi könyvtárának megtekintésére (Egyetemi Kari Könyvtár, az Emberi Jogok Bíróságának könyvtára — Strassburg, az Alkotmánybíróság könyvtára — Karlsruhe, a Max Planck Intézet könyvtára — Freiburg) s ennek kapcsán ezek magyar jogi vonatkozású anyagának áttekintésére is. Bár ennek eredménye meglehetősen szomorú, a negatívumnak is a kongresszus tanulságai között kell helyet foglalnia.

A magyar jogi anyagra vonatkozó, határokon túli információszolgáltatás — s ezt nem csupán itt kell megállapítani, hanem külországi vonatkozásban kétségtelenül általánosnak mondható — nem kielégítő. A magyar jogi szellemi exportnak a jog területén számos olyan hiányossága van, amelyen segíteni elsősorban a hazai szervek a hivatottak. A meglátogatott könyvtárakban idegen nyelveken, tehát elsősorban a külföld számára kiadott monográfiák csak nagyon hiányosan lelhetők fel. Folyóirati irodalomban az Acta Juridica eléggé elterjedt s a meglátogatott könytárak anyagát legtöbbször a folyóiratban megjelent tanulmányok — valószínűleg személyi kapcsolatok révén oda eljutott — különlenyomatai jelentik. Az ilyen különlenyomatok intézményes terjesztése bizonyos hiányokat pótol, mert a magyar jogra vonatkozó folyóirati anyag elemző feldolgozása kívül esik a legtöbb külföldi könyvtár feladatkörén.

A legfontosabb tételes jogi anyagot (alkotmány, polgári és büntető törvénykönyv, eljárási törvények, szövetkezeti törvényhozás, nemzetközi magánjogi vonatkozású anyag) összefoglaló szövegkiadványunk nincsen, holott az ide sorolható anyag legnagyobb része külön-külön már megjelent folyóiratokban, — nagyon sok esetben könyvárusi forgalomba nem kerülő — fordításokban. Egy ilyen kiadvány feltétlenül szükséges volna a legáltalánosabb kép bemutatására.

4. Ez negatívum — amelynek felismeréséhez a kongresszus adott lehetőséget — semmit sem von le a kongresszus valóságos eredményeiből. A jogi könyvtárak 25 éves együttműködése valóban példamutató. A mostani kongresszus jelentősége mindenekelőtt az volt, hogy az arra leghivatottabbak — maguk az alap-, felső- és legfelsőbb fokon eljáró ítélkező bírák — adtak a könyvtárak vezetőinek és tájékoztatási szakembereinek széles

---

Nagy Lajos ny. osztályvezető, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] A Szövetség korábbi tevékenységéről beszámolókat közöl a Jogtudományi Közlöny: 1975. évf. 420—421. old. az 1974. évi Washingtoni kongresszusról; 1977: 641—642. old., az 1977. évi budapesti kongresszusról; 1979: 78—79. old. és Állam és Igazgatás 1979: 859—861. old., Állam- és Jogtudomány 1978: 612—614. old. az 1978. évi tokiói kongresszusról.

körű áttekintést a bírói tevékenység és döntéshozatal sokágú összetevőiről, kezdve a bírónak az ítélkezésben kétségtelenül szerepet játszó személyiségi vonásain, s megvizsgálta a korszerű tájékoztatási, információszolgáltatási eszközök szerepét ebben a folyamatban. Ehhez kapcsolódva a kongresszus a bírósági ítélkezés céljait szolgáló információszolgáltatás, a napjainkban ezen a téren is mutatkozó információáradat gyakorlati felhasználásának legfontosabb kérdéseit új oldalakról közelítette meg. Ezzel a Szövetség a tagok kölcsönös segítségnyújtási tevékenységének egy újabb területét vonta érdeklődési körébe. E tevékenység keretében tárta fel az elmélet, a bírósági gyakorlat és az információs adattárak, és információszolgáltató eszközök — könyvtárak, tájékoztató központok — közötti kölcsönös összefüggéseket —, elsősorban az igényeket és azok teljesítési lehetőségeit — és kereste a célszerű megoldási lehetőségeket.

Hazai szemmel nézve a kongresszus eredménye mindezeken túlmenően az a már említett felismerés is volt, hogy az egyes országok kölcsönös megismertetéséért és az együttműködést elősegítő adatszolgáltatásért felelős hatóságai és ezeknek alárendelt szervek milyen sokat tehetnek az együttműködés formáinak kialakítása és e formák tartalommal való megtöltése terén. A tevékenység hazai felelősei számára pedig figyelmeztetés arra, hogy a nyelvi nehézségeket a lehetőség határain belül leküzdve, sokkal többet kell tennünk azért, hogy valóságos helyzetünket és értékeinket az őszinte és jóakaratú érdeklődést tanúsító külországok a jogalkalmazás és a jogalkotás terén is meg- és elismerjék.

Attila Harmathy:

Die rechtliche Regelung der Verträge in den sozialistischen Ländern

Die Studie entstand auf Grund der Ergebnisse jener Forschungsarbeiten, die im Rahmen der internationalen Zusammenarbeit hinsichtlich verschiedener Themen der Verträge durchgefürt worden sind. Der Autor untersucht, welche Tendenzen in den diesbezüglichen rechtlichen Regelungen der sozialistischen Ländern zu beobachten sind, und vergleicht mit Erscheinungen des ungarischen Rechts, sowie sucht Erklärung und neue Lösungen auf diese Erscheinungen. Die Studie untersucht drei Themen. Erstes Thema: welche Prinzipien sind gültig in den folgenden Verhältnissen: a) Verträge zwischen Privatpersonen; b) Verträge zwischen Privatpersonen und Wirtschaftsorganisationen; c) Verträge zwischen Wirtschaftsorganisationen; d) Verträge zwischen für Aussenhandelstätigkeit Berechtigten und ausländischen Personen. Zweites Thema: die Entstehung der rechtlichen Gebundenheit. Drittes Thema: einige Frangen der rechtlichen Gebundenheit.

Péter Takáts:

Probleme der Sanktion des Schadenersatzes im System der ALB/RGW

Die Studie stellt vor allem fest, dass die reparative Funktion des Schadenersatzes für die Vertragsverletzung wegen der Warenverkehrs- und Valutaumstände der RGW-Inegration begrenzt sind; der Schadenersatz ist vielmehr für die vertragsgerechte Erfüllung zu stimulieren geeignet. Der Autor meint doch, dass die Rolle des Schadenersatzes in den ALB erhöht werden soll. Er schlägt einerseits vor, dass der Ersatz der durch die Vertragsstrafe nicht gedeckten Schaden in den ALB mit allgemeinen Charakter ermöglicht werden soll. Er nimmt andererseits die Stellung ein, dass der Mass des Schadenersatzes wegen Vertragsverletzung — im Gegenteil zum unsicheren und gegensätzlichen Begriff der indirekten Schaden — auf die voraussehbaren Schaden begrenzt werden soll.

Tamás Prugberger:

Zur Herausbildung des Kodexsystems der einheitlichen rechtlichen Regelung des landwirtschaftlichen Bodens

Erster Teil der Studie beschäftigt sich mit Bodeneigentums- und Bodenbenutzungsfragen und stellt — abweichend von der Institution des Dauerbodenbenutzungsrechts — das Bodeneigentum in den Vordergrund. Er nimmt Stellung für die Preferierung, und Liberalisierung des Verfügungsrechts des Bodenbenutzers und des Bodenverkehrs. Im zweiten Teil behandelt der Autor die Fragen des Bodenschutzes und schlägt die Ersetzung der administrativen Vorkehrungen mit die Bearbeitung des Bodens stimulierenden Vorkehrungen. Danach beschäftigt sich die Studie mit der Modifizierung des Systems der Bodenorganisierung, mit deren Vereinheitlichung, schliesslich mit Fragen der Bodenregistrierung.

Attila Harmathy:

The legal regulation of contract in socialist countries

The study was made on the basis of the results of research carried out in the framework of international co-operation concerning the topic of contracts. The author looks for tendencies in the rules existing in socialist countries and makes a comparison with phenomena of Hungarian law in view of making comments and collecting experiences. The study concerns three problems. First: the principles governing contractual relations between private persons, between private persons and economic units, between economic units, and, finally, between economic units participating in foreign trade and foreign persons (enterprises). Second: the formation of the legal obligation. Here mostly questions of contractual assent and the prelininary contract are tackled with. Third: some problems of the legal obligation. The aspects dealt with are here voidableness and the intervention of the courts in the contents of contracts.

Péter Takáts:

Some problems of compensatory damages in the CMEA General Conditions of Delivery

The study states that the compensatory function of the remedy of damages is only limited within the currency and turnover conditions of the CMEA and as a consequence of this the sanction could mainly serve the stimulation of the specific performance. The author is of the opinion in spite of this, that the role of this remedy should be increased in the CMEA General Conditions of Delivery. He proposes on the one hand that the party in breach of the contract should be obliged to pay also the damages not covered by the penalty, and, on the other hand, that the measure of damages in contract ought to be limited by the use of the notion of foreseeability, as the notion of „direct" damages now used by the CMEA General Conditions of Delivery proved to be ambiguous and unstable.

Tamás Prugberger:

To the formation of a uniform system of codes concerning agricultural lands

The first part of the study prefers the ownership of land to steady land use and it is for the liberalization of both the right to transfer steady land use and the turnover of agricultural real estates in general. In the second part the author deals with the protection of agricultural soil. He proposes the inauguration of measures stimulating the cultivation instead of administrative measures. At last the study deals with the modification (uniformization) of the system of land arrangement as well, as with problems of the registering of land.

55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta KÖzponti Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 300,— Ft, egy évre: 600,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 85-37 Szeged 1984. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XL. új évfolyam 4. szám Budapest, 1985. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

1985 JUL 16

TARTALOM

HALÁSZ JÓZSEF
Államépítés a népi demokrácia politikai rendszerében 169

CSIZMADIA ANDOR
Az ideiglenes nemzetgyűlés és a kormány államjogi szempontból 172

PÉTERI ZOLTÁN
Egy szocialista összehasonlító jogelmélet felé 176

BAKA ANDRÁS
Jogállamiság és nemzetiségi kérdés ellentéte Grünwald Béla politikai gondolkodásában 182

LUKÁCS TIBOR
A népbírósági jogról: négy évtized múltán 189

GERGELY ERNŐ
A demokratikus rendőrség megalakulása (1944—1945) 197

Szemle

IRMSCHER, JOHANNES
Marx Károly, mint berlini joghallgató 204

DEMETER JÁNOS
A román jog kodifikálásának szakaszai és jellemzői . 207

Jogirodalom—Jogélet

Schmidt Péter: Szocializmus és államiság (FÖLDESI TAMÁS) 216

HAJDU LAJOS
Az első magyar közjogi tankönyv megszületésének körülményei 219

Tyihomirov, Ju. A.: A fejlett szocialista társadalom igazgatási mechanizmusa (KISS MÁRIA) 223

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA
Területi összefüggések a szocialista gazdaságirányításban 225

СОДЕРЖАНИЕ: *Йожеф Халас:* Государственное строительство в политической системе народной демократии. — *Андор Чизмадиа:* Временное Национальное Собрание и правительство с государственно-правовой точки зрения. — *Золтан Петери:* К социалистической «теории сравнительного права». — *Андраш Бака:* Противоречие между правовой государственностью и национальным вопросом в политической мысли Белы Грюнвальда. — *Тибор Лукач:* О праве народного суда спустя четыре десятилетия. — *Эрне Гергей:* Образование народной милиции (1944—1945 г.г.). — *Обзор: Иоханнес Ирмшер:* Карл Маркс — студент юридического факультета Берлинского Университета. — *Янош Деметер:* Стадии и характерные четы кодификации румынского права. — *Юридическая литература:* Шмидт Петер: Социализм и государственность *(Тамаш Фёлдеш).* — *Лайош Хайду:* Условия подготовки первого венгерского учебника по публичному праву. — Ю. А. Тихомиров: Механизм управления в развитом социалистическом обществе *(Мария Киш).* — *Илона Пал-Ковач:* Территориальные аспекты в управлении социалистическим хозяйством.

INHALT: József Halász: Staatsbau im politischen System der Volksdemokratie. — *Andor Csizmadia:* Die Provisorische Nationalversammlung und Regierung (1944) aus staatsrechtlichem Gesichtspunkte. — *Zoltán Péteri:* In die Richtung einer sozialistischen Rechtsvergleichungstheorie. — *András Baka:* Rechtstaatlichkeit und die Nationalitätsfrage im Gegensatz im politischen Denken von Béla Grünwald. — *Tibor Lukács:* Über das Recht der Volksgerichte — nach vier Jahrzehnten. — *Ernő Gergely:* Der Ausbau der demokratischen Polizei (1944—1945). — *Rundschau: Johannes Irmscher:* Karl Marx, als Jurastudent in Berlin. — *János Demeter:* Epoche und Eigenschaften des rumänischen Rechts. — *Rechtsliteratur:* Péter Schmidt: Sozialismus und Staatlichkeit *(Tamás Földesi).* — *Lajos Hajdú:* Umstände des Geburtes des ersten Lehrbuches für öffentliches Recht. — Ju. A. Tihomirow: Verwaltungsmechnism der entwickelten sozialistischen Gesellschaft *(Mária Kiss).* — *Frau Pál, Ilona Kovács:* Gebietszusammenhänge in der sozialistischen Wirtschaftsleitung.

CONTENTS: József Halász: Building the state in the political system of the people's democracy — *Andor Csizmadia:* A constitutional law analysis of the temporary parliament and government — *Zoltán Péteri:* Towards a socialist "comparative legal theory" — *András Baka:* The contradiction between rule of law and nationalities' problems in the political thoughts of Béla Grünwald — *Tibor Lukács:* On the law of the people's courts — four decades after — *Ernő Gergely:* The establishment of the democratic police (1944—1945). *Review. Johannes Irmscher:* Karl Marx, student of law in Berlin — *János Demeter:* The periods of the codification of Rumanian law and their characteristic features. *Legal literature.* Péter Schmidt: Socialism and state *(Tamás Földesi)* — *Lajos Hajdú:* The circumstances of the coming into being of the first Hungarian manual on public law — Ju. A. Tikhomirov: The mechanism of the administration of the developed socialist society *(Mária Kiss)* — *Mrs. Pál, Ilona Kovács:* Regional contacts in socialist economic management.

XL. új évfolyam 4. szám Budapest, 1985. április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Halász József

Államépítés a népi demokrácia politikai rendszerében

A népi demokratikus államiság négy évtizedéről és fejlesztésének irányairól szólva felidéződnek Szalay Lászlónak, a magyar reformkor jeles történetírójának és nagy kodifikátor-jogtudósának máig tanulságos szavai. Abban a vitában, melyet a korszerű magyar polgári állam kiépítéséről, a népképviseleti kormány szerepéről, a miniszterek felelősségéről és a törvényhozás közigazgatás feletti befolyásáról folytattak, arra hívta fel a figyelmet, hogy „...Saját földjén emelkedik a státus, saját ereje lövelli törzsökébe és sudaraiba az életet; de társak által környékeztetik, közös atmosphereában él másokkal. Innen következik, hogy az önök által emlegettetni szeretett nemzeti erkölcsökről, szokásokról, históriai előzményekről nem fogunk megfeledkezni; az elsőknek, míg a józan ész előtt megállhatnak önök sem lehetnek nagyobb barátai, mint mi; az utolsókról pedig igen jól tudjuk, hogy egyben irányt adnak, mellyet kövessünk, másban a szirtre mutatnak, melytől óvakodjunk, adnak mindig és mindenben *leczkét*".[1]

De miért is emlékezzünk és emlékeztessünk ez alkalommal Szalay László közel másfél száz esztendeje írt soraira? Ismeretes, hogy a szocialista országokban és nálunk is az utóbbi másfél évtizedben a politikai rendszer, közelebbről az állami berendezkedés demokratikus fejlesztésének feladata előtérbe került, s ebben a bonyolult folyamatban egymás tapasztalataira, eredményeire és tanulságaira fokozottan építünk, s azokat saját körülményeink között hasznosítani törekszünk. A szocialista politikai rendszer állami berendezkedés általános érvényű alapelvei valóban hatékonyan azonban csak az egyes országok sajátos körülményei között érvényesülnek és csak így gazdagítják a szocialista építés közös tapasztalatait.

1. A második világháború utáni esztendőkben a Szovjetunió által felszabadított országokban kialakuló politikai rendszereket és államiságot elemezve, az első induló esztendő vitáiban és mértékadó politikai dokumentumaiban arra mutatnak rá, hogy ezek a rendszerek már nem a hagyományos polgári demokráciák, de különböznek a demokrácia szovjet formájától is, a demokrácia új formái, népi „plebejus" demokráciák.

Az 1945-től 1948—49-ig terjedő periódus sokszínű, változatos kibontakozása volt az új népi szerveknek, öntevékeny intézményeknek, ugyanakkor a korábbi állami intézmények lényegében demokratikus tartalommal és eredményesen hasznosultak. Ezt a megoldást belső feltételeink és az ország nemzetközi helyzete is indokolta. Ezért sem voltak megalapozottak azok a kapcsolatos kritikai megjegyzések, amelyek a politikai rendszer, az állami szervezet szocialista jellegű építésének megkezdésében már előbbre tartó barátaink részéről elhangzottak. A magyar népi demokratikus rendszer kibontakozásának és építésének sajátos körülményeit mellőzve E. Kardelj azt írta, hogy „...Magyarországon majdnem teljességében érvényben maradt a hatalom megosztásának régi burzsoá rendszere. Ezért helyi viszonylatban is a főispánok, polgármesterek, főszolgabírák, szolgabírák és községi bírák gyakorolják a hatalmat, s valamennyiüket a belügyminiszter nevezi ki; mellettük a régi burzsoá-demokrata típusú, úgynevezett „önkormányzati testületek" állnak fenn, amelyeknek úgyszólván semmi hatalmuk sincs. Ezenkívül vannak úgynevezett nemzeti bizottságok, amelyeknek állítólag olyanokká kellene válniok mint amilyenek népbizottságaink, de egyelőre csak valamilyen tanácsadói tisztséget töltenek be és gyakorlatilag nem sokat jelentenek. Jellemző, hogy a reakció éppen ezek ellen a nemzeti bizottságok ellen acsarkodik legjobban, mert érzi, hogy ez az egyetlen forma, amelynek révén a dolgozó nép valóban résztvehet a hatalom gyakorlásában és ezért ezt a maga hatóságának fogja érezni. De a magyar kommunisták nem vették úgy védelmükbe ezeket a bizottságokat, mint kötelességük lett volna. A bölcselkedő szemfényvesztés a marxista—leninista idézetekkel nyilván annyira elkápráztatta őket, hogy nem tudták

---

Halász József igazgatóhelyettes, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] *Szalay* László: Eredetiség és utánzás a politica mezején. in.: Publicistai dolgozatok, I. k. Pest. Kiadja: Heckenast Gusztáv, 1847. 207. old.

meglátni, hol a népi demokráciájuk továbbfejlesztésének legfőbb láncszeme".[2]

E kérdésben döntő fordulat — mint ismeretes — akkor következett be, amikor 1949 januárjában — nemcsak Magyarországon, hanem a baráti népi demokratikus országokban is — elhangzott annak deklarálása, hogy a népi demokrácia olyan állam, amely funkciójára nézve proletárdiktatúra szovjet forma nélkül. A népi demokratikus forma és a szovjet forma megkülönböztetése ebben a periódusban — 1949 elején — elfogadott volt a szovjet politikai irodalomban is, „A történelmi tapasztalat bebizonyította — írta Jugyin —, hogy a proletárdiktatúra két formában létezik: szovjet formában és népi demokrácia alakjában. A proletárdiktatúra megvalósulása népi demokrácia formájában külön történelmi okok és körülmények révén vált lehetségessé".[3]

Annak megfogalmazására azonban már nem került sor: milyen sajátos jellemzői vannak a népi demokratikus rendszernek, milyen szerepet tölt be a népfront (szervezet vagy mozgalom) a társadalomban, milyen tevékenységet látnak el a különböző érdekképviseleti szervek, a bizonyos autonómiával és önkormányzattal rendelkező öntevékeny szervezetek és intézmények? A választ erre hamarosan az az állásfoglalás adta meg, hogy a munkáshatalom legfejlettebb intézményi formájának a megvalósítására készülünk, s hogy az új alkotmány elfogadásával, a tanácsrendszer kiépítésével jelentős lépéseket teszünk előre a legfejlettebb, legjobb forma — a szovjet forma — kialakításának útján. Ez pedig nemcsak azt jelentette, hogy felszámolásra kerülnek az egyesült munkáspárt vezető szerepét ezekben az években már elismerő demokratikus pártok, hanem azt is, hogy fokozatosan megszűntek a népi demokrácia szerves fejlődésével kialakult demokratikus érdekképviseletek, öntevékeny intézmények, még azok is, amelyek célkitűzései között a szocialista viszonyok kialakítása is megfogalmazódott, illetve fontos szerepet láthattak volna el a kiépülő szocialista hatalom tömegbázisának erősítésében, a szövetségi politika megvalósításában. Látszatintézménnyé vált a népfront, szerepe pusztán választási teendőkre zsugorodott.

E folyamatot Révai József úgy fogalmazta meg, hogy „...Az 1949-es választások után a Függetlenségi Népfront szerepe tovább változik. Az egyes pártok aligha tekinthetők már transzmissziónak. A mi proletárdiktatúránk az államhatalomnak kizárólag egy párt, a Kommunista Párt vezetése szempontjából is egyre közeledik a proletárdiktatúrának ahhoz a típusához, amely a Szovjetunióban valósult meg.

A Szovjetunió a tanácsrendszer formájában a proletárdiktatúra legmagasabb típusát alkotta meg. 1949 elején, amikor a népi demokráciában először fogalmazták meg a népi demokratikus államhatalomnak a proletárdiktatúrával azonos jellegét, a népi demokrácia úgy szerepelt, mint „proletárdiktatúra szovjet forma nélkül". Ez a formulázás ma is érvényben van, de nem változatlanul. A mi tanácsrendszerünk még nem az, ami a Szovjetunió tanácsrendszere és még akkor sem lesz az, ha majd áttérünk — valószínűleg hamarosan — a választott tanácsokra, a jelenlegi kinevezési vagy behívási rendszer helyett. De az is kétségtelen, hogy a tanácsrendszer bevezetése lépést jelent előre a proletárdiktatúra legfejlettebb, szovjet típusa felé".[4]

A fordulat évét követően, az 1950-es évek elején lényegében egyre szűkebb tömegbázison, hatalmi úton, erősen centralizáltan, saját feltételeinkkel nem számító sematizmussal épült ki a szocialista államszervezet, a szigorúan centralizált tanácsrendszer. Az államhatalomnak mindinkább adminisztratív természete érvényesült, a népképviseleti testületek formálissá váltak, a hatalom elsősorban az erőszakszervezetekre épült (pl. az országgyűlést helyettesítő NET 1949 szeptemberi első ülésétől 1953 májusáig tartó ciklusban a tvr-ek jórészét röpszavazással, ülésen kívül fogadták el; az egész ciklus alatt tartott összes ülésen együtt nem volt annyi felszólalás, mint az 1953. májusi ülésen, ahol az 1953. évi júniusi párt- és kormányhatározat előszele már érződött, a NET titkára önkritikusan bejelentette, hogy a testület alkotmányellenesen működött; a fővárosi rendőrkapitány 1954. évi jelentése szerint az 50-es években évenként kb. 100 ezer embert zaklattak ügyészi vonalon stb.).

Az 1950—53 közötti esztendők állami—tanácsi dokumentumai ma már alig hihető feszültségben idézik föl az eseményeket. A népi demokratikus politika tartalmának megváltozása, az új állami intézmények gyorsított kiépítése, a fokozott központosítás magyarázható ugyan a nemzetközi háborús feszültséggel, a társadalmi viszonyok forradalmi átalakításának nehézségeivel, de a népi demokrácia fejlődésével szerves kölcsönhatásban kialakult népi szervek, önkormányzati jogosultsággal rendelkező érdekképviseletek és intézmények, az egyesült munkáspárt vezető szerepét elfogadó demokratikus pártok felszámolása nem volt szükségszerű velejárója a szocialista átalakulásnak. Ellenkezőleg: a népi demokratikus rendszer mint sajátos út, mint a munkáshatalom új államisága sajátos jellemzőinek megszüntetését jelentette. Következésképpen a népi állam és a politikai hatalom társadalomtól való elidegenedése irányában hatott.

A népi demokratikus forma szerepével és jelentőségével kapcsolatos hibás, egyoldalú felfogás tarthatatlanságára a Szovjetunió XX. Kongresszusa utáni esztendőkben a szovjet politikai-államtudományi irodalomban is rámutattak. „Helyénvaló megjegyezni — írja N. P. Farberov —, hogy irodalmunkban a proletárdiktatúra formájának megítélésével kapcsolatban arra mutattak rá, hogy a szovjet forma a legjobb, legcélszerűbb, legtökéletesebb forma ... Ebből — akarva akaratlanul — az következett, hogy a népi demokratikus forma a szovjet formával összehasonlítva kevésbé célszerű, vagy kevésbé tökéletes.

A Szovjet Köztársaságról, mint a társadalom politikai szervezetének legjobb és legcélszerűbb formájával kapcsolatos álláspont a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet időszakában teljes mértékig helyes volt akkor, amikor gyakorlatilag proletárdiktatúrának csak egyetlen formája volt ismeretes — a Szovjetek Köztársasága —, amelynek a Párizsi Kommün volt a mintaképe. De jelenleg, amikor a

[2] *Kardelj*, E.: A népi demokrácia Jugoszláviában. Korunk kérdései. Noviszad, 1950. 47. o.

[3] Pravda, 1949. ápr. 27.

[4] *Révai* József: A magyar népi demokrácia jellege és fejlődése. Szikra, 1950. Bp. 30. old.

proletárdiktatúrának gyakorlatilag két formája ismeretes — a Szovjetek Köztársasága és a Népi Demokratikus Köztársaság — és emellett mindkettő kipróbált és teljes mértékig igazolta magát, nem lehet — szerintünk — közülük egyikről úgy beszélni, mint a legcélszerűbb és a legtökéletesebb formáról és a másikról pedig mint kevésbé célszerűről és kevésbé tökéletesről. A proletárdiktatúra mindegyik létező formája a legjobb és legcélszerűbb az adott konkrét feltételek között."[5]

Amikor a magyar népi demokratikus államiság alakulásának első időszakára visszatekintünk, azt nem pusztán évfordulós kötelességből tesszük, hanem azért, hogy szembesüljünk megtett utunk máig ható tanulságaival. Ezzel részben állást foglalunk az önkormányzatokkal, érdekképviseleti szervekkel kapcsolatban napjainkban érdeklődést kiváltó vitában, hogy vajon a hatalom centralizációja mennyiben volt szükségszerű velejárója a szocialista átalakulásnak és hol voltak szükségtelen és túlhajtott másolások, olyan eltúlzások, torzulások, amelyek nehezen helyrehozható károkat okoztak a szocialista politikai rendszer építésében. Illyés Gyula szavaival szólva „... mindent pontosan a helyére kell tenni. A rosszul megírt múlt föltámad, visszajár, állandóan zavarja az embert".

2. Milyen tanulságok hordozója a szocialista politikai rendszer, az államépítés mai feladatai szempontjából a népi demokratikus államiság alakulásának első szakasza, különösen az 1949—1956 közötti esztendők? Számos tanulság közül azt emelném ki, ami a demokrácia tartalmi és formai-intézményi követelményeinek kölcsönhatásban való érvényesülésével kapcsolatos. Marx a demokrácia tartalmi és formai jellemzőinek összefüggéséről azt írja: „A demokrácia tartalom és forma".[6] Marxi—lenini értelemben a demokrácia fő kérdése: kié a hatalom? De a tartalmi oldal megvalósulását, a munkásosztály hatalomra kerülését követően, éppen a népi hatalom megszilárdítása érdekében, már *állandó feladattá válik a szocialista demokrácia formai-intézményi garanciáinak kiépítése és tudatos fejlesztése!* Ennek elhanyagolása egyfelől a demokratikus hatalom gyengüléséhez, társadalmi bázisának szűküléséhez vezet, másfelől a centralizáció túlhajtását, az adminisztratív-igazgatási módszereket ösztönzi és érvényesíti a társadalom irányításában.

Más szóval a hatalom megragadása után nem elegendő pusztán a hatalom jellegére és birtoklására hivatkozni! Az intézményi garanciák fejlesztése elválaszthatatlan a hatalomgyakorlás demokratikus jellegétől, elengedhetetlen követelménye a hatalom szilárdságának és legitimitásának.

Jól ismert az a probléma is, hogy a szocialista demokrácia érvényesülésének problémáit korábban legtöbbször az anyagi, gazdasági garanciára szűkítettük, a háttérben maradt — gyakran alá is értékelődött a szemléletben, a politikai, a jogi irodalomban és az oktatásban is — az intézmények szférája. Márpedig ahogy a szocialista országok gyakorlata tanúsítja: az anyagi és szociális feltételek változása *nem automatikusan gyakorol hatást a demokrácia fejlődésére és érvényesülésére.* Az intézményi garanciák egész rendszere fontos szerepet tölt be a társadalmi demokrácia tényleges érvényesülésének biztosításában, beleértve a társadalom politikai kultúráját, eszmei-politikai légkörét, a párt vezető-irányító szerepének érvényesülését, a politikai rendszer valamennyi tényezőjének demokratikus jellegét.

Az is tény, hogy a magyar társadalom szocialista viszonyai alakulásának immár negyedszázados hatására és a párt demokratikus társadalomirányító tevékenységének fejlődése következtében napjainkban *érzékenyebb és igényesebb a demokrácia garanciáinak tényleges hatékonyságára,* kritikusabb a látszat-megoldásokkal, formális ülésezésekkel szemben. A garanciák rendszerét tekintve e vonatkozásban különösen fontos szerep hárul az államra: egyfelől biztosítania és erősítenie kell a demokratikus viszonyokat a közhatalom és az állampolgárok közötti kapcsolatokban, az államhatalom gyakorlásában; másfelől fontos feladata mindenkivel szemben védeni a szocializmus vívmányait, biztosítani a törvényességet, az állampolgárok jogainak érvényesülését. Az intézményi garanciák fejlődésének folyamatában ugyanakkor nem lehet megfeledkezni arról sem, hogy az állam és a közigazgatás jellegéből és természetéből fakadó centralisztikus és sajátos érdekek hordozója lehet, következésképpen ezek a törekvések és a demokratikus garanciák fejlesztése között időnként éles ellentmondások is kialakulhatnak.

Hazai gyakorlatunk és a szocialista országok tapasztalatai egyaránt azt jelzik, hogy az utóbbi másfél évtizedben felerősödött a szocialista politikai rendszer és államszervezet demokratikus fejlesztésének folyamata. Korszerűbb és hatékonyabb, ugyanakkor demokratikusabban funkcionáló társadalomirányításra és intézményi biztosítékainak fejlesztésére törekszünk.

Az elmúlt esztendőkben a politikatudomány képviselői és államtudományok hazai művelői sokoldalúan foglalkoztak a választási rendszer és a népképviseleti rendszer fejlesztésének tudományos megalapozásával, a kormányzati tevékenység szerepének alakulásával a szocialista politikai rendszerben, a helyi-területi igazgatás demokratikus fejlesztésének problémáival.

Külön szeretném megjegyezni — bár ezt szinte természetesnek tartjuk —, hogy említett témakörünkben sokoldalú összehasonlító tanulmányokat folytattunk a szocialista országok kapcsolatos tapasztalatainak, új intézményi megoldásoknak megismerésére és feltételeink közötti hasznosítására.

Mint jeleztem a társadalmi fejlődés közös törvényszerűségeinek megvalósítására való törekvés, a nemzetközi kitekintés, az összehasonlító szemlélet számunkra nem új jelenség. Gazdag hagyományai vannak a magyar reformkor legjobbjai államépítő munkájában, a századforduló európai színvonalú és a hazai politikai kultúránkra máig hatást gyakorló politikai gondolkodók műveiben, az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság rövid, de tanulságos történetében, amikor is maga Lenin hívta fel a magyar munkások figyelmét a közös törvényszerűségek és a nemzeti sajátosságok összefüggésének jelentőségére.

---

[5] *Farberov*, N. P.: A Szovjet Köztársaság és a Népi (Népi Demokratikus) Köztársaság mint a proletárdiktatúra állami formáinak néhány közös vonásáról és sajátosságaikról. A népi demokratikus országok államának és jogának kérdései. Állami Jogi Kiadó, Moszkva, 1960. 16—17. old.

[6] Ld.: *Marx*: A hegeli államjog kritikája. Marx—Engels Művei. I. k. Bp. 1957. 231. old.

Megnövekedett fontosságú követelmény e politikai törvényszerűség érvényesülése a szocialista államok rendszerének feltételei között, amikor a politikai rendszer építésének és funkcionálásának közös alapelvei hatékonyan csak a sajátos nemzeti körülményekre fokozott figyelemmel valósulhatnak meg és ezzel gazdagodhatnak. Szalay László gondolatával befejezve: „... így ha Magyarország felküzdheti magát oda, hová annyi szent óhajtás várja, annak idejében mi is fogjuk sajátosságainkból gazdagítani a európai eszmetőkét".[7] Szerény utódként hozzátehetjük, hogy elsődlegesen a szocialista „eszmetőkét".

[7] *Szalay* László: i. m. 208. old.

Csizmadia Andor

Az ideiglenes nemzetgyűlés és a kormány államjogi szempontból

A „nemzetgyűlés" kifejezés először az 1848/49. évi szabadságharc folyamán kerül elő a magyar történelemben. Jelentette az országgyűlésnek azt a formáját, mely jórészt egykamarás alakban a szabadságharcnak 1849. évi szakaszán előbb Debrecenben, majd a szegedi utolsó napokban alakította ki a legfőbb állami akaratot. Újabb megnyilvánulási formájával a Tanácsköztársaság megdöntése után az ellenforradalom államában találkozunk, amikor is a nemzetgyűlés elnevezést a korszak közjogászai márcsak az egy kamarássággal hozták kapcsolatba s a nemzetgyűlés legott országgyűléssé változott, amikor az 1926. évi 22. tc. alapján a második kamara, a felsőház megalakult.

1944 télbeforduló őszén, a jövőért felelősséget érző politikusok és államférfiak e háborúk sebeiben vérző földön, a német és a honi fasiszták ámokfutása után a szovjet fegyverek segítségével a maguk lábára állva latolgatták: quid nunc? — hogyan most tovább, — az államhatalom gyakorlásának legsürgősebb kérdéseiben ismét előállt a probléma: milyen állam és kormányforma legyen a kibontakozás útja? Arra, hogy a kérdőjel helyébe pont kerüljön, az ideiglenes nemzetgyűlés megalakítása adott választ.

A Tiszántúl és Debrecen felszabaduláskori történetének bizonyára első számú munkása, *Révész Imre* az egykori debreceni református püspök, akadémikus és korszakunknak egyik legelső történésze emlékezik meg a felszabadulás után eltelt első jubileumkor kiadott írásában arról, hogy már a felszabadulás előtt szemlélhetők voltak a kezdő lépései egy széles nemzeti egységfront kialakulásának, amelynek kezdetei akkor már — nagyjából hasonló tényezők egymásra találása folytán — országszerte mindenütt megvoltak, mind a már felszabadult, mind a még hosszú hónapokig fasiszta és nyilas katonai és polgári uralom alatt nyögő részeken. Különös szerencse volt azonban, hogy ennek az egységfrontnak létrejötte már október közepétől megkezdődött Debrecenben és a Tiszántúlon. Különös szerencse volt ez azért, mert így már két hónap múlva, az egyébként még igen súlyos körülmények között nemzetgyűlés és kormány alakulhatott mind a felszabadult, mind a felszabadulandó országrészek számára.[1]

A szervezkedés — külső formában is — legelőször 1944. december 5-én Szegeden lépett a nyilvánosság elé, miután a demokratikus pártok és szakszervezetek képviselőinek értekezlete december 2-án elhatározta az egységet megteremtő és demonstráló Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakítását és létrehozta ennek helyi szervét a Szegedi Nemzeti Bizottságot. Debrecenben *Juhász Nagy Sándor* az egykori polgári demokratikus forradalom államtitkára, majd igazságügyminisztere, most a kényszerű hallgatás után a színre lépve értékelte a Szegeden elfogadott programot, „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programját".[2] Juhász Nagy utalt arra, hogy a nagy összefogásnak a Magyar Kommunista Párt adott találó elnevezést a nemzeti bizottságokban, melyeknek programja egyben azonos volt a Kommunista Párt javaslatával. Juhász Nagy ugyanakkor a korszak felfelé ívelő páthoszában az említett programot lényegileg azonosnak tartotta azzal, amiért ő már 1918-ban harcolt.[3]

A nemzeti bizottságok szegedi megalakulását követte a nagyobb városokban és községekben a felszabadult területeken hasonló nemzeti bizottságok szervezkedése. Ezek közül Debrecenben december 5-én következett be a zászlóbontás, amelynek során a nemzeti bizottságba a kisgazdákból, a kommunistákból és a szociáldemokratákból öt-öt tag került; később hívtak be a radikális polgári demokraták közül két tagot, majd bekerült a szabad szakszervezetek részéről négy.

Csizmadia Andor ny. tanszékvezető egyetemi tanár, Janus Pannonius Tudományegyetem (Pécs).

[1] Révész Imre: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány. Tanulmányok a Magyar Népi Demokrácia történetéből c. kötetben. Bp. 1955. 134. old. Révész Imre e helyen Nemes Dezsőnek a Magyarország felszabadulása című, Budapesten 1955-ben megjelent könyvére utal, mely a nemzeti egységfront kialakulásának kezdeteiről és fokozatos előrehaladásáról — szerinte — kitűnő összefoglaló képet ad. Ez a képet kiegészíti *Korom Mihály* professzornak igen széles körű forráskutatáson alapuló disszertációja: Magyarország Ideiglenes Nemzeti kormánya és a fegyverszünet. (1944—1945). Bp. 1981.

[2] A programot közli *Nemes* Dezső i. m. 192. old. Közli a Debrecenben megjelent Néplap december 1-i száma is.

[3] Néplap, 1944. december 1.

az ipari és kereskedelmi érdekeltségek részéről négy tag, végül öt pártonkívüli. Ez utóbbiak között volt *Vásáry István* polgármester, *Révész Imre* a református püspök, *Herpay Gábor* a volt főlevéltáros, most a vármegye alispánja, *Bodnár János* az egyetem helyén maradt rektora és *Bánáss László* prépostplébános, a későbbi veszprémi püspök. Az első debreceni nemzeti bizottság elnökéül a szintén párton kívüli *Juhász Nagy Sándort* választották meg.

Debrecenben az előkészületeket egy Révész Imrétől „kis magyar társaságnak" nevezett tömörülés végezte, amelyben a már említetteken kívül a hivatalos Horthy-hadseregtől elszakadt magas rangú katonatisztek foglaltak helyet. Részben politikai szerepet vállalt polgári egyénekből álló ad hoc szervezet volt, amely a Szovjetunióból hazatért kommunista politikusok (elsősorban Gerő Ernő és mások) „segítő és tájékoztató készségét igénybevéve" „az ideiglenes nemzetgyűlés tervét dolgozta ki". Mindezekben a tárgyalásokban Molotov szovjet külügyminiszter is segítségre volt tanácsaival. Molotov javasolta azt is, hogy a nemzetgyűlést Debrecenben tartsák, ahol Kossuth is előterjesztette a függetlenségi nyilatkozatot és itt detronizálták 1849-ben a Habsburg-dinasztiát.[4]

Más történelmi emlékhelyek is döntő szerepet kaptak a debreceni kibontakozásban. Itt állt egykor Komáromi Csipkés György debreceni főbíró háza, melynek helyére a pénzügyigazgatóság palotája, majd az ideiglenes kormány székhelyéül szolgáló épület került. Itt folytak egykor a Rákóczi-szabadságharcot követő béketárgyalások, most pedig előkészültek és megállapodtak a nemzetgyűlés összehívásában. December 12-én már elhatározták, hogy ideiglenes nemzetgyűlést fognak Debrecenbe összehívni a felszabadult terület demokratikus pártjainak és csoportjainak tagjaiból s a velük együtt dolgozni kész hazafiakból: ez a nemzetgyűlés ideiglenes kormányt választ, amit felruház az állami hatalommal, maga pedig a nemzeti és állami szuverenitás hordozójaként, mindaddig együttmarad, amíg az országterület teljes felszabadulása után általános titkos választásokkal meg nem lehet alakítani a szuverenitás teljességével bíró, demokratikus alkotmányozó és törvényhozó népképviseletet. Ugyanakkor Révész Imre református püspök indítványára elhatározták, hogy az ideiglenes nemzetgyűlést az ősi református kollégium oratóriumában tartják, ugyanott, ahol 1848—49. szabadságharcának legdicsőbb szakasza folyamán üléseit tartotta a magyar nemzetgyűlés képviselőháza és ahol lefolytak a Habsburg-ház detronizálását kimondó április 14-i függetlenségi nyilatkozat előzetes tárgyalásai.[5] Az előkészületi értekezletet követő napokban megérkeztek Debrecenbe a szegedi, hódmezővásárhelyi és békéscsabai szervezkedés küldöttei, Erdei Ferenc és Molnár Erik s így már forma szerint is megalakult egy nagyobb előkészítő bizottság, amely megtette még a szükségesnek látszó intézkedéseket. Tizenkilenc teherautó indult el december 14-től kezdve az addig felszabadult terület 44 városába és községébe, ahol népgyűléseket tartottak s mindenütt — ahol még nem volt — megalakították a nemzeti bizottságokat, melyek útján kellő megfontolás és egyeztetés után mindjárt lefolytatták a választásokat.

Deák Ferenc mondta a kiegyezést előkészítő országgyűlés választásainál: „A haza érdekében szükséges, hogy a választás mindenütt a bizalom tiszta kifolyása legyen. A bizalomnak fő feltétele kétségtelenül az, hogy a választandók a választók többségének elveivel a fő kérdésekben ellentétben ne legyenek".[6] Az 1944. évi decemberi választásokon a helyi nép- és nemzeti bizottsági ülések éppen arra helyeztek súlyt, hogy olyan személyeket válasszanak, akik valamenynyien kívánták a felszabadulást és az ország demokratikus átalakulását. Az így megválasztott képviselőket a szervezők felrakták az autókra s december 20-ig befuvarozták Debrecenbe azt a kétszázegynéhány embert, akik Debrecen város 25 képviselőjével együtt alkották meg a 230 tagú ideiglenes nemzetgyűlést.

A még fel nem szabadult területek lapjaiban és a nyugati sajtóban ebben az időben ismételten felvetették: vajon nem csonka és kierőszakolt képviselet volt-e a debreceni nemzetgyűlés. Erre a kérdésre minden magyar alkotmányjogász csak határozott nemmel felelhetett. A népgyűlések és nemzeti bizottságok legtöbbször egyhangú választását nem lehet a Horthy-korszak Bethlen és utódai által szervezett egyhangú választásához hasonlítani. Ez utóbbiakban — jól tudjuk — a választási taktika és a hatalmon levő politikai pártok raffinált technikája úgy teremtette meg az egyhangúságot, hogy a kormány jelöltjén kívül más képviselőjelölt indulását terrorral, megfélemlítéssel vagy a választási törvények által nyitott kapukon létrehozható visszaélésekkel megakadályozták és így lehetővé vált, hogy csak egy jelölt maradjon a porondon, aki így egyhangúan választott képviselővé vált. 1944 decemberében éppen az előkészületek adtak lehetőséget a jelöltek kiválasztására, akik valóban a választóközönség akaratából kerültek a mandátumhoz és ez a választóközönség abban is különbözött a Horthy-korszak választóitól, hogy az utóbbi rendszer cenzusai, hendikepjei éppen a dolgozó nép tömegeit zárták el a szavazástól, míg most egy-egy város, egy-egy község minden felnőtt dolgozó polgára hallathatta szavát a választógyűlésen. Ennek megfelelő volt a debreceni ülésszak 230 képviselőjének társadalmi összetétele, amely már ekkor tükrözte a felszabadult területek dolgozó népének osztályösszetételét:

Ipari munkás	42
Földmíves, földmunkás, szegényparaszt	39
Önálló iparos (túlnyomóan kismesterek)	37
„Gazdálkodó"(e néven szerepeltek a kulák-kisgazdák, a középparasztok, sőt néhány értelmiségi földbirtokos is)	36
Szabadfoglalkozású értelmiségi (orvos, ügyvéd stb.)	18
Tanár (egyetemi, fő- és középiskolai) tanító	16
Egyéb köz- és magántisztviselő	16
Újságíró, egyéb közíró	10
Pap (4 katolikus, 2 református, 1 evangélikus)	7
Katona	6

[4] *Révész* i. m. 138—139. old.
[5] *Révész* i. m. 140. old.
[6] *Kónyi* Manó: Deák Ferenc beszédei. 1861—1866. Bp. 1889. 3. kötet. 350. old.

Önálló kereskedő	2
Kereskedelmi alkalmazott	1
	230[7]

Ha az osztályösszetétel mellett a pártok megoszlását szemléljük Debrecenben, a következő képet kapjuk: Magyar Kommunista Párt 71 (30,9%), Független Kisgazdapárt 55 (23,9%), Szociáldemokrata Párt 38 (16,5%), Nemzeti Parasztpárt 16 (6,9%), Polgári Demokrata Párt 12 (5,2%), Szabad Szakszervezetek 19 (8,3%), Pártonkívüliek 19 (8,3%), összesen 230 (100%).[8]

Mikor az oratóriumban a képviselők elfoglalták helyeiket, ahol 1849-ben a nemzetgyűlés tagjai vitáztak, indítványoztak, szavaztak, egy helyet a szorongásig megtelt teremben üresen hagytak: ez volt 1849-ben Kossuth Lajos helye.

December 21. a nemzetgyűlés megnyitásának napja. Miután az elnöki tisztet sem a javasolt *Szentpéteri Kun Béla* egyetemi tanár, sem Juhász Nagy Sándor nem vállalták, egyhangúlag *Zsedényi Béla* jogakadémiai tanárt, Miskolc város egyik képviselőjét választották s melléje alelnököknek *Juhász Nagy Sándort,* illetve *Sántha Kálmán* orvosprofesszort.

Mint az ülésen résztvevő Révész Imre történész és pártonkívüli képviselő erről 10 év távlatában megemlékezik, a nemzetgyűlés tárgyalásai a megalakulás után „egyetlen disszonáns hang nélkül, fölemelően lelkes, komoly ünnepi hangulatban, bár roppant elevenséggel, az érdeklődés és a figyelem percnyi lankadása nélkül folyták le 21-én este 7 óráig, majd másnap, pénteken de. 10 órától du. 2 óráig, amikor ez a debreceni ülésszak be is zárult".[9]

A nemzetgyűlésnek tulajdonképpen két olyan tárgya volt, amely szükségesnek látszott, hogy az államhatalom központi orgánuma a megalakulás után a hatalmi működését megkezdje, létrehozza a további működéshez szükséges feltételeket és azt a szervezetet, mely a hatalmi, de ugyanakkor az igazgatási funkciókat is — legalábbis a központi hatalmi szerv működésének szünetében — elvégezze. Mindenekelőtt azonban programot kellett adni az ország következő hónapjainak működéséhez. Mint az állami legfőbb szuverenitás képviselőjének meg kellett állapítani azokat a feladatokat, amelyeket az állam működő szerveinek, elsősorban a kormánynak el kellett végeznie, illetőleg az alsóbb adminisztrációval elvégeztetni.

A program az ideiglenes nemzetgyűlés szózatát tartalmazta a magyar néphez.[10]

A szózatban a nemzetgyűlés ünnepélyesen kijelentette, hogy kezébe veszi a gazdátlanul maradt ország ügyeinek intézését, mint a nemzeti akarat kifejezője, a magyar szuverenitás birtokosa. Utalt egyúttal a szózat e szuverenitás kinyilvánításának kül- és belpolitikai következményeire. A szózat — visszatekintve a háború utolsó hónapjaiban, de még az ország egy részén a nemzetgyűlés összeülésének ideje alatt is folyó borzalmakra — leszögezte a legfontosabb külpolitikai orientációt: Szakítani kell a hitlerista Németországgal. Ugyanakkor fegyverszünetet kell kötni a győztes hatalmakkal. A szakításon túlmenően az országnak cselekvően kell kivenni részét a felszabadításból: „álljon talpra a nemzet szabadságharcra a német elnyomók ellen".

A belső program mindenekelőtt a romokban heverő ország újjáépítése. Ehhez nemzeti egység kell, amely egy demokratikus Magyarországban testesül meg. Szabadságot és széles körű politikai jogokat kívánnak biztosítani a dolgozó tömegeknek, hogy megvédhessék érdekeiket és hallathassák szavukat az ország ügyeinek eldöntéséről.

A szózat lerögzíti a népi demokrácia alapelveit, amely mellett megindul az élet. Mindenekelőtt megígéri a magántulajdon szentségének biztosítását, mint társadalmi és gazdasági berendezkedésünk alapját. Ugyanakkor kijelenti a földreform megvalósítását, hogy gyarapítsák a magyar nemzeti erőt és évszázadokra megszilárdítsák a demokratikus magyar államrendet.

Végül buzdítást tartalmaz a szózat a még fel nem szabadult területek lakosságához és a honvédekhez. Előbbiek siettessék saját felszabadulásukat, hogy ők is küldhessék követeiket a nemzetgyűlésbe. Utóbbiaknak azt parancsolja a nemzetgyűlés: fordítsák fegyvereiket a német elnyomók ellen, támogassák a felszabadító Vörös Hadsereget, csatlakozzanak a magyar szabadságharchoz, a szerveződő új magyar nemzeti haderőhöz.

Mivel az ideiglenes nemzetgyűlés egyelőre — elsősorban a harcok miatt — nem kívánt még karácsony után is együtt ülni, működésének következő napján az állami szervezet létrehozása következett. Mindenekelőtt megválasztották pártközi megegyezés alapján a nemetgyűlés politikai bizottságát, melybe 5 kisgazdapárti, 4-4 kommunista és szociáldemokrata, 3 parasztpárti, 2 polgári demokrata és 4 pártonkívüli képviselő került be. Összesen 22 tag ült össze, akik *Zsedényi Béla* jogászprofesszort választották meg elnökké. A politikai bizottság első ténykedéseként javaslatot tett a miniszterelnök megválasztására. Ez *Miklós Béla* vezérezredes Debrecen egyik pártonkívüli képviselője lett, aki előterjesztette megválasztásra az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Ezek között 2-2-2 kisgazda, szociáldemokrata, illetve kommunista volt, 1 parasztpárti, a miniszterelnökön kívül még két pártonkívüli vezérezredes, valamint Teleki Géza gróf és Molnár Erik, akik közül az előbbi Teleki Pál egykori miniszterelnök professzor fia, pártonkívüli, míg Molnár Erik a jeles történész később a kommunista párt tagjaként foglalt helyet a kormányban.

A nemzetgyűlés tevékenységének következő lépése volt egy kormánynyilatkozat elfogadása, mely lényegében megismételte a nemzetgyűlés szózatában foglalt elhatározásokat, de ezen túlmenően konkréten kijelentette az összes népellenes törvények és rendeletek, valamint a zsidók elleni barbár intézkedések hatályon kívül helyezését, a náci és nyilas mételynek az

[7] Az adatok *Paál* Joób—*Radó* Antal: A debreceni feltámadás. Debrecen, 1947. 19 és köv. old. vö.: Révész i.m. 143. old. Egyébként a nemzetgyűlés összetételét hivatalos adatok alapján közli a hivatalos kiadvány: Az ideiglenes nemzetgyűlés képviselői. Függelék 1. — Az 1944. évi december hó 21-re Debrecenben összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. (Később: Napló) Bp. 1946. Hiteles Kiadás.

[8] Napló Függelék 2. sz. alatt. Voltak még más kisebb képviseletek is (Kossuth-párt, MOKÁN-Partizán Párt, Demokrata Ifjúsági Szövetség stb.). E tömörülések tagjai a nemzetgyűlés alatt beolvadtak az említett 7 tömörülés valamelyikébe.

[9] Napló, 20, 21, 33. old.

[10] A szózatot az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-én fogadta el. Napló, 9—10. old.

ország életéből való kiküszöbölését. Rendezi a kormány a munkabéreket, visszaállítja a munkásbiztosítás teljes önkormányzatát, továbbfejleszti a munkásvédelmet és messzemenő progresszív adózást vezet be.[11] Az egyhangúlag elfogadott kormánynyilatkozatot követően a nemzetgyűlés egyhangúlag bizalmát nyilvánította a kormány iránt, felhatalmazta az ország ügyeinek vezetésére, elfogadta az államfőt megillető kinevezési jogkör gyakorlásáról szóló javaslatot, végül felhatalmazta az ideiglenes kormányt a fegyverszüneti szerződés megkötésére.[12] A nemzetgyűlés ezután megállapította, hogy a feladatoknak rája kirótt részét egyelőre elvégezte. További munkaköre a rendkívüli körülmények által megszabott lehetőségektől, a kormány külpolitikai elismerésétől és munkájától függ. Ezért elnapolta üléseit és felhatalmazta az elnökséget arra, hogy az ideiglenes nemzetgyűlést a szükséghez képest egybehívhassa. Ezzel a nemzetgyűlés be is fejezte az első ülésszakot.[13]

Az ideiglenes kormány nyilatkozatának a nemzetgyűlés által való elfogadása, nemkülönben a kormány felhatalmazása az ország ügyeinek vezetésére felveti a nemzetgyűlés és a kormány kapcsolatának kérdését, s ugyanakkor egyrészt a nemzetgyűlés, másrészt a kormány jogállásának tisztázását az 1944 decemberében megalakult új állam hatalmi rendszerében. Az ideiglenes nemzetgyűlés már megalakulásakor magát a nemzeti szuverenitás letéteményesének nyilvánította, amely a magyar nép összességének nevében jogosult szólni. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásával — mondotta a nyilatkozat — a magyar nép végre maga dönt sorsa fölött. Mindez nem volt semmiféle feltételhez kötve, nem tartalmazott semmiféle cezúrát. A hatalom teljessége jelentkezett. S ezt a nyilatkozatot megismételte 1945. szeptember 16. napján a végleg megválasztott nemzetgyűlés (1945: I. tc.).

A kormány élt is a nemzetgyűlés által kapott felhatalmazással. 1945 év elejétől a rendeletek egész sorával kezdte meg a magyar demokratikus átalakulás jogalkotását, amelyek közül nem egy olyan tárgykörre terjedt ki, amely jóval meghaladta a klasszikusnak ismert burzsoá alkotmányok által megszabott kormányzati kereteket. Deák 1848. július 10-én a minisztérium és a ház jogainak viszonyáról azt tanította, hogy „a ház a végrehajtó hatalom körébe nem avatkozhatik" azt azonban már ő is megengedte, hogy „kötelessége a minisztériumnak a dologban rendelkezni, annyival is inkább, mert a ház sem az eszközökkel, melyek már megvannak, nem rendelkezhetik, sem a módot mellyel azon eszközök használtatni fognak, nem ismeri".[14] Felvetődik tehát a kérdés, hogyan áll az alkotmányjog e hatalmi szférákban 1944/45 fordulóján? Azt hiszem különbséget kell tennünk Deák Ferenc 1848. július 10-én a minisztérium és a ház jogának viszonyáról elhangzott megállapítása és a felszabadulást követő nemzetgyűlés, illetve a kormány jogainak viszonyáról megállapítható jogkörök között. Deák a polgári forradalom záróakkordját alkotó 1848. évi átalakulás során tette meg megjegyzéseit, amikor még a jogalkotóknak fülükbe csengett Montesquieunek a maga idejében valóban haladó megállapítása a hatalmak elválasztásáról. Deákról pedig tudjuk, hogy a polgári haladó elméleteknek kevés következetesebb és ragaszkodóbb híve volt — személyénél —. Most azonban a felszabadulást követő szocialista átalakulásban nem a hatalmak elválasztása került előtérbe, hanem figyelő szemünket a szuverenitás teljességét megtestesítő nemzetgyűlés központi hatalmi szervi jogkörére irányoztuk, s ebből következtetjük, hogy a nemzetgyűlésnek milyen széles körű irányítása van a kormányzat vitelére.

Valóban az 1944—45. évben december hó 22-én tárgyaló nemzetgyűlés olyan határozatot hozott, hogy elfogadja a kormánynak az államvezetés vitelére vonatkozó nyilatkozatát, elfogadja magát a nyilatkozat szövegét, bizalmat nyilvánít egyébként is a kormány iránt, felhatalmazza az ország ügyeinek vezetésére.[15] Mindez szakítást jelentett a burzsoa liberális hatalommegosztási elmélettel s a központi államhatalmi szerv (a nemzetgyűlés) jogkörének rögzítése, ennek ellenőrzése és felhatalmazás adása mellett lényegében tisztázta egyúttal az éppen megválasztott ideiglenes nemzeti kormány jogkörét is.

A burzsoá kormányzati jogkört meghaladó jogszabály volt az 1945. március 15. napján Debrecenben kibocsátott és 3 nap múlva (március 18.) hatályba léptetett rendelet a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földmívelő nép földhöz juttatásáról rendelkező 600/1945. M. E. számú rendelet.[16] Főképpen erre a rendeletre mondották a konzervatív politikusok, hogy mivel a földreformot nem törvény mondotta ki, az alkotmányba ütközik. Ez a magatartás nála is a klasszikus burzsoá felfogáshoz való ragaszkodást dokumentálta, melynek 1945-ben semmi köze sem volt a magyar néphez. Mert nézzük a rendelet alkotmányjogi kibocsátását a közjog nyelvén! A december 21-én összeült ideiglenes nemzetgyűlés, amelynek jogosságát a konzervatívok sem vonták kétségbe, nyilatkozatot intézett a magyar néphez. A nyilatkozatban — láttuk — kijelentette a hatalom szuverenitásának birtokosa, hogy földreformot akar; földhöz kíván juttatni sok százezer földnélküli és szegényparasztot. A nemzetgyűlés nyilatkozata alapján a kormány másnap kiadott nyilatkozatában kijelentette, hogy „haladéktalanul földreformot hajt végre, mely sok százezer földnélküli és kisparasztot tesz életképes gazdaság tulajdonosává". A kormány a földreform elhatározásához még azt is hozzáfűzte, hogy a földreform elsősorban a hazaárulók, a Volksbundtagok, a német hadseregben szolgáltak birtokait veszi igénybe és teljes egészükben, minden felszereléssel együtt elkobozza. Mindenekelőtt földhöz juttatandók azok, akik részt vesznek a németek és nyilas bérenceik elleni fegyveres harcban.[17] Ugyanerről rendelkezett az említett 600/1945. M. E. rendelet, mely alapja lett az egész földreformnak.

Nem lehet tehát azt mondani, hogy a demokratikus átalakulásnak ebben az időszakában a kormánynak nem volt joga földreformrendeletet kibocsátani. Láttuk, hogy milyen messzemenő felhatalmazást ka-

[11] A kormánynyilatkozat a Naplóban 23, 24. old.
[12] Napló, 33. old.
[13] Napló, 33. old.
[14] Deák Ferenc beszédei. II. k. 1866. 69—70. old.
[15] Napló, 33. old.
[16] Ezt a rendeletet később a végleges nemzetgyűlés 1945. szeptember 16-án az 1945: VI. tc-be iktatta.
[17] Napló, 23. old.

pott a nemzeti szuverenitás birtokosától a kormány, amellyel a következő hónapokban csak élni akart. S hogy a kormánynak ez a jogköre nem egyedül a népi demokratikus állam jogfelfogásában jelentkezett, mutatja az 1848/49. évi szabadságharc folyamán Kossuth Lajosnak, a 48-as parlament kiemelkedő vezető alakjának, majd a szabadságharc kormánya, a Honvédelmi Bizottmány elnökének ismételt megnyilatkozása. Mindenekelőtt az aggályoskodó burzsoa konzervatívokat tanította meg arra, hogy Werbőczy törvényeivel nem lehet a hazát megmenteni.[18] Más alkalommal Csányi László országos kormánybiztos erdélyi megbízása során jogkörét abban jelölte meg, hogy mint az országnak teljhatalmú biztosa mind azt tehesse, rendelhesse és végrehajthassa, mik az ország szabadságának, territoriális épségének, alkotmányának s a törvényes állapot és közrend helyreállításának és biztosításának érdekében jónak és célszerűnek ítélend.[19] Valamivel előbb Kossuth egy másik levelében magyarázza meg azokat a lehetőségeket, melyekkel a Honvédelmi Bizottmány felhatalmazásából a kormánybiztos élhet: „A bizottmánynak elve országos biztos úr irányában — írja Csányi Lászlónak 1848. december 14-én: „Misimus sapientem et nihil ei dicimus. Curet consul, ne quid respublica detrimenti capiat".[20] 1944-ben az ország szuverenitásának birtokosa, az ideiglenes nemzetgyűlés adta meg a kormánynak a felhatalmazást az állam érdekeinek védelmére. Mint tudjuk, a kormány a következő hónapokban élt is ezzel a felhatalmazással. Munkájában segítségére volt, egyben ellenőrizte a nemzetgyűlés által megválasztott „politikai bizottság", mely a nemzetgyűlés együtt nem létekor is, mint a nemzetgyűlés kifolyása részt vett a felmerült elodázhatatlan problémák tárgyalásában és a végleges nemzetgyűlés 1945 szeptemberi összehívásáig „mint szükségszerű kisegítő szerv elvégezte azokat az elkerülhetetlenül sürgős feladatokat, amelyek nemzetgyűlési határozatokat követeltek s a meghozott határozatokat tudomásulvétel és jóváhagyás végett a nemzetgyűlés elé terjesztette. Mindez a tevékenység messzemenően biztosította még a konzervatívok szemében is az állam szerveinek törvényes működését.

[18] Közlöny, 1849. 87. sz. 320. old.
[19] Kossuth munkái. XIII. k. 305, 810, XIV. k. 250.
[20] Küldünk egy okos embert és semmi utasítást nem adunk neki. Vigyázzon a konzul (itt a kormánybiztos) nehogy valami az államot veszélybe döntse. Kossuth munkái. XIII. 747. old.

Péteri Zoltán

Egy szocialista összehasonlító jogelmélet felé

I.

A szocialista országokban az elmúlt évek folyamán fokozatosan kibontakozott a jogösszehasonlítás művelése. A szocialista állam- és jogtudomány egyre intenzívebb részt vállal az ún. droit comparé jelszavával folyó és világméretűvé terebélyesedett mozgalomban: a kezdeti kisebb cikkek után mind nagyobb igényű publikációk születnek a jogösszehasonlítás kérdéseiről.

Az eddigi, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból jelentős részeredmények után most — úgy tűnik — eljött a szintézis ideje.[1] Napirendre kerülhet a pusztán leíró jellegű jogösszehasonlítás alsóbb szintjéről a magasabbra, az „összehasonlító jogtudomány" szintjére történő előrelépés. A megkísérelt elméletalkotó szintézis voltaképpen annak tisztázását célozza, hogy milyen elméleti következtetések vonhatók le a szocialista jogösszehasonlítás eddigi eredményeiből, milyen általános tételek, a jogot érintő törvényszerűségek megfogalmazásához vezethet az összehasonlító módszer alkalmazása a jog és a jogtudomány világában.

Ismeretes, hogy a droit comparé fogalmában — a XX. század fordulóján kialakult formájában — tudományos igények összegeződtek. Ezek az igények ekkorra már több évtizedes múlt eredményeire támaszkodhattak, hiszen a főként német és angol földön kibontakozott jogösszehasonlító kutatások elsődleges célja a korabeli tudományosság legmagasabb szintjét fejezte ki: az objektív fejlődéstörvények kutatásának — a darwini fejlődéselmélet mintájára — a társadalmi jelenségekre történő kiterjesztését. Ez természetesen történeti, éspedig főleg őstörténeti, a primitív népek életére és intézményeire is kiterjeszkedő kutatásokat tett szükségessé; nem véletlen tehát Maine, majd Pollock oxfordi katedrájának „Historical and Comparative Jurisprudence" elnevezése, [2] vagy a Bernhöft és Post-féle „ethnologische Jurisprudenz" összehasonlító kutatásai a jogfejlődés múltbeli emlékei körében.[3]

Ez a fajta tudományosság-igény élt tovább a századforduló droit comparé-jának egyik ágában is. Az I. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus (1900) alkalmából Párizsban összegyűlt komparatisták egy része ismételten megfogalmazta a droit comparé feladataként a társas élet *természettörvényeinek*

Péteri Zoltán osztályvezető, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] Ezt monografikus formában elsőként *Tille* kísérelte meg. Ld. *Tille*, A. A.: Szocialisticseszkoe szravnitelnoe pravovedenie. Moszkva, 1975.

[2] Ld. *Péteri* Zoltán: A jogösszehasonlítás kezdetei az angol jogtudományban. Állam- és Jogtudomány, 1975. 393. és köv. old.

[3] Ld. *Bernhöft*, F.: Unser Zweck. In: Jahrbuch der internationalen Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre. 1. Jahrgang. Berlin, 1896. 1—15. old.

kutatását, ami lehetővé teszi a jogi jelenségek közötti kapcsolatok, valamint a jogéletben végbemenő változások megértését, az egyes fejlődési szakaszok szükségleteinek legjobban megfelelő jogintézmények felkutatását.[4] Az így értelmezett droit comparé-tól a történeti szemlélet elválaszthatatlan; vizsgálatait nemcsak *horizontálisan* — tehát az élő jog rendszereire —, hanem *vertikálisan*, az eltűnt társadalmak jogára is ki kell terjesztenie; a jogélet fejlődési törvényeinek feltárását célzó összehasonlítás tehát térben és időben párhuzamosan folyik.[5]

E koncepcióval szemben éppen a párizsi kongresszuson fogalmazódott meg a droit comparé tudományvoltának egy másfajta alátámasztása. Ez az új megközelítés a tudományos önállóságot a tételes jog, illetve joggyakorlat szükségleteihez szorosabban kapcsolódó tételes jogi diszciplínák oldaláról kiindulva igényelte a droit comparé számára. A fejlődéstörvények kutatása helyett itt egy gyakorlati célkitűzés, a nemzeti jogrendszerek közötti közeledés előmozdítása állt a középpontban, a jogintézmények és a jogi fogalmak *közös alapjának* (fonds commun) felkutatása útján. Ahogyan az európai jogfejlődés korábbi szakaszában a francia, majd a német helyi szokások összehasonlítása és egységesítése útján jött létre a „droit commun coutumier", illetve a „Deutsches Privatrecht", amely mint egyfajta „közös jog", a kodifikáció alapját képezte, ugyanígy lehet, sőt szükséges kialakítani a fejlődés új szakaszában a különböző kodifikált jogrendszerek anyagára támaszkodó „közös törvényhozási jog"-ot (droit commun législatif)[6]. A droit comparé mint önálló jogtudomány feladata éppen ennek a folyamatnak az elősegítésében áll: az ugyanazon civilizációs szinten álló népek tételes jogának összehasonlítása feltárhatja egyrészt az egyes megoldások — éppen a civilizációs szint azonosságából fakadó — közös vonásait, másrészt azokat az eltéréseket, amelyek nem egy adott nép politikai vagy erkölcsi „alapállás"-ából adódnak, hanem a történeti fejlődés véletlen eredményei. Ez utóbbiak kiküszöbölése a jogösszehasonlítás célja, s ez a *gyakorlati* célkitűzés az így értelmezett droit comparé-t nem annyira tudománnyá, mint inkább a „jogászi technika" (art juridique) magasrendű formájává avatja.[7]

Nem lehet célunk természetesen azokat a meddő és mindmáig el nem dőlt vitákat végigkövetni, amelyek a droit comparé e kétféle értelmezésével kapcsolatban évtizedeken át folytak a polgári tudományban, s amelyek napjainkban is főként a „módszer vagy tudomány" kérdésében összegeződnek.[8] Ugyancsak nem jelenthet „megoldást" a szocialista jogelmélet művelője számára annak a jólismert tapasztalati ténynek a felidézése, hogy a jogösszehasonlító világmozgalomban a droit comparé utóbb említett értelmezése jutott túlsúlyra, s a gyakorlati célkitűzések mögött háttérbe szorult a jogösszehasonlítás elméleti kérdéseinek vizsgálata. A problémát „hic et nunc" csak az jelentheti, hogy mi lehet a jogösszehasonlítás helye az állam- és jogtudományok szocialista rendszerében: rendelkezik-e a jogösszehasonlító tevékenység — vagyis az összehasonlító módszernek az állami és jogi jelenségekre való alkalmazása — olyan sajátos ismérvekkel, amelyek ezt a megismerést önállóvá, az általa elért eredményeket pedig elkülönült tudománnyá tennék.

II.

Ismeretes, hogy a szocialista állam- és jogtudománynak — mielőtt ehhez a kérdésfelvetéshez eljutott — számos nehézséget kellett leküzdenie a jogösszehasonlítás eszméjének elfogadtatásával kapcsolatban. Az alapvető problémát tudvalevően a szocialista jogtípus minőségileg új jellegének felismerése és hangsúlyozása képezte, amely a droit comparé jelszavával időnként összekapcsolódó *politikai* törekvések iránti jogos bizalmatlansággal párosulva, kétségeket ébreszthetett egyrészt a két ellentétes jogtípus közötti összehasonlítás értelme, másrészt általában a jogösszehasonlítás eszméje iránt. Érthető, hogy ilyen körülmények között mindenekelőtt az a gyakorlati kérdés várt tisztázásra, hogy mi lehet a különböző típusú jogrendszerek összehasonlító tanulmányozásának társadalmi hasznossága, melyek lehetnek egy ilyen összehasonlítás módszerei és céljai.[9] S míg egyrészről lassanként úgyszólván teljes nézetazonosság alakult ki a szocialista és a tőkés országok jogrendszerei összehasonlításának *lehetőségét* illetően,[10] a jogösszehasonlítás tudományos önállóságáról már jóval inkább megoszlottak és ma is megoszlanak a vélemények.[11] Ez minden bizonnyal annak is a következménye, hogy az eszmecserékbe kezdettől fogva intenzíven bekapcsolódtak a különböző szaktudományok képviselői is, a maguk sajátos szempontjaival gazdagítva azt.

A magyar állam- és jogtudományban — a komparatisztika szaktudományi vonulata részéről megnyilvánuló munkamegosztási igények folytán[12] — elsősorban az állam- és jogelméletre hárult a szocialista jogösszehasonlítás elméleti kérdéseinek felvetése és továbbgondolása. Szabó Imre akadémikus, akinek nevéhez e téren a legtöbb kezdeményezés fűződik, kezdetben a szocialista állam- és jogtudomány uralkodó, többségi álláspontjához csatlakozva, az összehasonlítást csupán az állami és jogi jelenségek megismerésének *egyik módszereként* értelmezte,[13] utóbb azonban álláspontja fokozatosan módosult és rugalmasabbá vált. Előbb megfogalmazta és pozitív módon vála-

[4] Ld. különösen *Kohler*, de la *Grasserie*, *Tarde* és *Kowalewski* felszólalásait a párizsi Összehasonlító Jogi Kongresszuson. In: Procès-Verbaux des Séances et Documents. Tome premier. Paris, 1905. 227. és köv. old. 198. és köv. old. 437. és köv. old., ill. 405. és köv. old.

[5] Ld. *Lambert*, Édouard: Rapport général au Congres International de Droit Comparé tenu a Paris du 31 juillet au 4 aout 1900. In: Procès-Verbaux ... 32. old.

[6] Uo. 39. old. valamint *Lambert*: La fonction du droit civil comparé. Paris, 1903. 914. old.

[7] Uo.

[8] Ld. *Constantinesco*, Léontin-Jean: Traité de droit comparé. Tome I. Paris, 1972. 176. és köv. old.

[9] Ld. *Knapp*, Viktor: K otázce socialisticke srovnávácí právni vedy. Právnik, 1963. 391—402. old.

[10] Ld. *Kalensky*, Pavel: A propos de quelques problèmes théoriques de la doctrine de droit comparé. In: Travaux de droit comparé. No. 1. 1969. 34. és köv. old.

[11] Ld. *Eminescu*, Yolanda: K voproszu o szravnimoszti razlicsnüh pravovüh szisztem. In: Szravnitelnoe pravovedenie. Moszkva, 1978. 191. és köv. old.

[12] Ld. *Eörsi*, Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 18. old.

[13] Ld. *Szabó*, Imre: Az összehasonlító jogtudomány. In: A jogösszehasonlítás szocialista elmélete. Bp. 1975. 31. old.

szolta meg az ún. *általános*, vagyis valamennyi jogrendszerre kiterjedő, átfogó igényű jogösszehasonlítás tudományos elkülönülésének kérdését, majd pedig ahhoz a következtetéshez is eljutott, hogy az általános jogösszehasonlítás viszonylagos önállóságát nem fejezi ki adekvát módon a segédtudományként való értelmezés, mert itt valójában többről van szó. Az összehasonlító módszer alkalmazása útján megfogalmazott általánosító tételek ugyanis meghaladják a tételes jogtudományokra inkább jellemző pozitivista-leíró szintet és egyfajta összehasonlító jogi elméletté összegeződnek. Ez az elmélet közbeeső helyet foglal el a tételes jogtudományok és az általános jogelmélet között, ezért *átmeneti* vagy *közbenső* jogtudományi diszciplínát képez.[14]

Szabó felfogása tehát mintegy „megkettőzi" a jogelméletet: az „általános" jogelmélet mellett elismeri a jogösszehasonlítás elméletének bizonyos önállóságát is. Az elhatárolás lehetőségét e kétfajta elmélet között az biztosítja, hogy míg az *általános* jogelméletet a többoldalú megközelítés, tehát a módszerbeli komplexitás jellemzi, addig a jogösszehasonlító elmélet tételei egyedül az összehasonlító módszer alkalmazására épülnek.[15]

A magunk részéről úgy véljük, hogy e koncepcióval szemben legalábbis két szempontból lehet megalapozott ellenvetésekkel élni.

Az ellenvetések egyik csoportja a módszertani kizárólagossággal kapcsolatos. Az ugyanis ma már közhelynek számít a jogösszehasonlító irodalomban, hogy az összehasonlításnak — szakítva a századforduló droit comparé-jának az írott jogforrásokra, vagyis a törvényhozásra (législation) összpontosító szemléletmódjával — a jogra mint *társadalmi jelenségre*, tehát egy meghatározott társadalmi környezetben ható, s önmagában is különböző nem jogi tényezők által meghatározott jelenségre kell vizsgálódásait kiterjesztenie. E koncepció érvényre juttatása, amelyet a polgári komparatisztika a jogrendszerek *stílusának* fogalmával próbál érzékeltetni,[16] mindazoknak a tényezőknek a számbavételét igényli, amelyek a jog „társadalmiság"-ának megragadására alkalmasak, amelyek tehát — felülemelkedve a szorosan vett *jogösszehasonlításon — más módszerek* alkalmazását is igényli a droit comparé művelőitől. Ezen az alapon tehát nincs elválasztó vonal a droit comparé és az ún. általános jogelmélet között; a módszertani komplexitás a jogösszehasonlításnak — s ezen belül a szocialista jogösszehasonlításnak — is sajátja.

Az ellenvetések másik csoportja a jogösszehasonlítás útján nyert elméleti tételek általánosságával függ össze. Ez az általánosság különböző szinteken jelentkezik: ha a jogösszehasonlítás fogalmát a legtágabban értemezzük, akár arra a következtetésre is eljuthatunk, hogy egy adott jogrendszeren belül, annak egyes jogágazatai között is helye van egyes jogintézmények (pl. felelősségi alakzatok) összehasonlításának, bizonyos, mindegyikükre jellemző közös, általános tételek megállapítása céljából. Ha ezt, a komparatista irodalomban csupán elszigeteltnek tekinthető álláspontot nem tesszük is a magunkévá, az már nehezen tagadható, hogy pl. egy sok nemzetiségű, föderatív alapon szervezett állam keretein belül többféle jogi megoldás, akár többféle jogrendszer létezhetik, így intézményeik összehasonlítása minden bizonnyal elvezethet általánosító következtetésekhez.[17] Ugyanígy egyértelműen a jogösszehasonlítás körébe tartozik a nagyobb gondolati-fogalmi egységekbe (jogcsalád, jogtípus, stb.) foglalható jogrendszerek (illetve egyes jogintézményeik) összehasonlítása, valamint az ebből fakadó elméleti-általánosító következtetések levonása.

Mindebből logikusan következik, hogy az általánosság fogalma mindig relatív, az összehasonlítás eredményei különböző szinteken jelentkezhetnek „általános"-ként. Ugyanez azonban a helyzet az ún. általános állam- és jogelmélet tételeivel kapcsolatban is, amennyiben azok is egy-egy állam jogrendszerére, az államok kisebb-nagyobb csoportjára, vagy pedig valamennyi létező jogrendszerre kiterjedő érvénnyel jelentkeznek az „általánosság" formájában. Ha viszont ez így van, akkor nincs különbség a jogelmélet és jogösszehasonlítás elmélete között: mindkettő a pozitív jogrendszerek anyagából meríti — és csak abból merítheti — a maga „általánosító" következtetéseit, minden jogelméletnek, amely „általános"-ként lép fel, kiindulópontja csak a jogrendszerek meghatározott csoportja lehet.

III.

A jogösszehasonlítás ily módon mint egyrészt a *különböző*, másrészt az *azonos* típusú jogrendszerek összehasonlító vizsgálatát végző diszciplína igényelhet a maga számára elkülönült helyet a jogtudományok rendszerében. Ezt fejezi ki a „külső", illetve a „belső" jogösszehasonlítás megkülönböztetése.[18] Az eddigiekből következik, hogy ez a tevékenység mindkét területen s ugyanakkor az összehasonlított jelenségek megválasztásától függően több szinten (egyes jogszabályok, jogintézmények, jogágak vagy teljes jogrendszerek szintjén) is eljuthat bizonyos, általános igényű következtetések, elméleti tételek megfogalmazásához. A kérdés csak az, hogy ezek, az összehasonlító módszer alkalmazása útján levont következtetések mennyiben összegeződhetnek egy „általános" jogelméletté, illetve mit jelent ez az általánosság egy szocialista összehasonlító jogelmélet számára.

E kérdés megválaszolásánál minden bizonnyal a szocialista állam- és jogtudománynak az általános jogelmélet mibenlétével és feladatával kapcsolatos felfogásából kell kiindulnunk, amely alapvető egységet mutat. Eszerint az állam- és jogelmélet az állami és jogi jelenségek lényegének, létrejöttének, fejlődésének, funkcióinak és társadalmi hatásának általános törvényszerűségeit kutatja.[19] A szocialista állam- és jogtudomány tehát lényegében hű maradt ahhoz a mar-

[14] *Szabó* Imre: Az összehasonlító jog elméleti kérdései. In: A jogösszehasonlítás szocialista elmélete. Bp. 1975. 105. és köv. old.

[15] Uo. és köv. old. valamint *Szabó*: Jogelmélet és összehasonlító jog. Uo. 145. old.

[16] Ld. *Zweigert*, Konrad: Zur Lehre von den Rechtskreisen. In: Twentieth Century Comparative and Conflicts Law. Legal Essays in Honour of Hessel E. Yntema. Leiden, 1961. 42—55. old.

[17] Ld. *Fajziev*, M. M.: Primenenie szravnitelnogo metoda pri iszszledovanii goszudarsztvennogo i pravovogo sztroitelsztva goszudarsztvennogo i pravovogo sztroitelsztva szojuznüh reszpublik. Taskent, 1978.

[18] Ld. *Szabó* Imre: Az összehasonlító jog elméleti kérdései. 96. és köv. old.

[19] Marxistische Staats- und Rechtstheorie. Köln, 1974. 43. old.

xizmus múlt századbeli alapvetéséhez tartozó hagyományhoz, amely az emberi társadalom fejlődésében bizonyos objektív törvényszerűségek érvényesülését fedezi fel, s a tudomány elsődleges feladatát éppen e törvényszerűségek kutatásában látja. A felismert objektív törvényszerűségek alapján válik lehetővé a tudomány — Marx által ismételten hangsúlyozott — valóságalakító szerepének fokozatos kibontakoztatása, a jövő megtervezése és a társadalmi gyakorlat ennek megfelelő befolyásolása. Az alapvető probléma tehát úgy fogalmazható meg, hogy megfelelhet-e ezeknek a kritériumoknak a jogösszehasonlításból kisarjadó elmélet.

Ami a *„belső" jogösszehasonlítást* illeti, ennek — illetve a belőle kisarjadó következtetéseknek — jelentőségét már hagyományainak gazdagsága is indokolja. Az a felismerés ugyanis, hogy a civilizáció azonos vagy hasonló szintje minden összehasonlítás előfeltétele („csak összehasonlíthatókat lehet összehasonlítani"), úgyszólván első lépéseitől kíséri a droit comparé jelszavával kibontakozó mozgalmat. Ennek megfelelően az a modell is, amely a „közös törvényhozói jog" (droit commun législatif) fogalmában megfogalmazódott, egy egységes civilizációs szint jogi kultúráját, értékrendszerét és jogintézményeit fejezte ki. A „civilizált népek joga" a droit comparé nagy klasszikusa, Lambert értelmezésében a gazdasági rendszerüket „nemzetközivé" változtató s ehhez megfelelő jogi eszközöket kereső népek szükségleteihez kapcsolódik,[20] tehát a monopolkapitalista társadalmak azonos törekvéseit tükrözi. Az „összehasonlítható" állami és jogi intézmények a századfordulón *azonos típusú* gazdasági-társadalmi formáció intézményei, így közös vonásaik és általános érvényű törvényszerűségeik — a jogi formában mutatkozó kisebb-nagyobb eltérések ellenére — egyértelműen megfogalmazhatók voltak. Az az elmélet, amely egy ilyen összehasonlításból kisarjadt, valóban a jog egyetemes érvényű, *általános elmélete* lehetett.

A közös szükségletekre, mint közös alapra épülő összehasonlító jogelmélet (vergleichende Rechtslehre) jellegére és célkitűzéseire vonatkozólag azonban már a modern jogösszehasonlítás megjelenése óta jelentős eltérések mutatkoznak. Ha elfogadjuk is kiindulópontként a tudományos önállósághoz a terület, a tárgy és a módszer hármas követelményét,[21] ezek értelmezése tekintetében legalábbis két alapvető álláspont feszül szembe egymással. Az egyik, amely eredetét tekintve Leibniz-ig nyúlik vissza,[22] az összehasonlító jogtudomány (vergleichende Rechtswissenschaft) feladatát — amely önállóságát is meghatározza — a jogintézmények *lényegének* feltárásában látja. Nemcsak a különböző jogrendszerekből nyert adatok összegyűjtéséről és csoportosításáról van itt szó, hanem azok mérlegeléséről, illetve értékeléséről is abból a szempontból, hogy milyen mértékben fejezik ki az örök emberi szellemet.[23] Ha nem is ilyen nyíltan természetjogi érveléssel, de lényegében ugyanebbe az irányba mutat az a kísérlet is, amely a jogintézmények *ideális formáját* kutatja azok különböző típusaiban, illetve fejlődésében.[24]

A másik irányzat kiindulópontja a természetjogi jellegű jogi posztulátumok mint értékmérők elutasítása,[25] hiszen éppen a jogösszehasonlítás vezet el jogi fogalmaink és maga a jogeszme relatív voltának felismeréséhez.[26] A jogösszehasonlítás elmélete éppen ezért csak a jogi *valóságra* épülhet, annak értékelésmentes bemutatására, leírására irányulhat.[27] Jólismert tény, hogy ennek a pozitivista alapállású összehasonlító jogi elméletnek is számos változata nyert megfogalmazást az idők folyamán, sőt aligha túlzó az a megállapítás, amely e téren a legnagyobb zűrzavart panaszolja fel.[28] Közös vonásként tulajdonképpen csak a pozitív jogból történő kiindulás szerepel, de már e fogalom értelmezése is szembeállítja egymással a „normativista" és a „szociológiai" elkötelezettségű jogösszehasonlítás művelőit, valamint azokat, akik a jog pozitivitásának kérdését egy átfogóbb összefüggésrendszerbe ágyazva, a szorosan vett jogösszehasonlítást különböző „társadalmi" tényezőkre is kiterjesztik.[29] Egységes elmélet helyett tehát a jogösszehasonlítás szférájában legfeljebb olyan, többé-kevésbé kialakult és elfogadott *paradigmáról* beszélhetünk, amely ennek az elméletnek a felépítését a „mit", a „hogyan" és a „mi célból" kérdéseinek megválaszolásával kapcsolja össze.[30]

Az elméletalkotás feladatának ilyen megoldása azonban már szubjektív jellege következtében is kérdéseket és ellenvetéseket ébreszt. Nyitva marad ugyanis az az alapvető kérdés, hogy hogyan és miért válnak paradigmává bizonyos kérdéskörök. E kérdés objektív igényű, tehát a társadalmi lét objektív adottságaiból táplálkozó megválaszolásának elmaradása a választ a szubjektív elhatározások körébe utalja, ami egyrészt megmagyarázza a válaszok sokféleségét, másrészt akadályát képezi egy általános érvényű elmélet megalkotásának.[31]

Talán még ennél is súlyosabban esik azonban latba az a körülmény, hogy a jogösszehasonlítás paradigmájaként megjelölt kérdéskörök legfeljebb csak egy hallgatólagosan kialakultnak tekinthető tematika súlypontjaira utalnak, de korántsem képeznek összefüggő, rendszeres elméletet. Ez a paradigma voltaképpen csak a jogösszehasonlítás — és általában *minden* összehasonlító tevékenység — módszertani alapvetését tartalmazza, s az összehasonlító jogtudományt az

[20] Ld. *Lambert*, Édouard: Mémoires de l'Académie Internationale de Droit Comparé. Tome II. é. n. 600. old.

[21] Ld. *Constantinesco*: I. m. 180. old.

[22] *Leibniz*: Nova methodus discendae docendaeque jurisprudentiae, 1667. Idézi *Schnitzer*, A.: Vergleichende Rechtslehre. Basel, 1961. 6. old.

[23] Ld. Del *Vecchio*, Giorgio: Les bases du droit comparé et les principes généraux du droit. In: Humanité et unité du droit. Essais de philosophie juridique. Paris, 1963. 11—19. old.

[24] Ld. *Otetelisano*, A.: Esquisse d'une théorie générale de la science du droit comparé. Paris, 1940.

[25] Ld. *Schnitzer*, A.: I. m. 18. old.

[26] Ld. *David*, René: Traité élémentaire de droit civil comparé. Paris, 1950. 204. és köv. old.

[27] Ld. *Arminjon, P.—Nolde, B,.—Wolff, M.*: Traité de droit comparé. Paris, 1950. 29. old.

[28] Mc*Dougal*, M.: The Comparative Study of Law for Policy Purposes: Value Clarification as an Instrument of Democratic World Order. American Journal of Comparative Law, 1952. 28. old.

[29] Ld. *Péteri*, Zoltán: The Notion of Positive Law. In: Comparative Law — Droit Comparé. Bp. 1978. 57. és köv. old.

[30] Ld. *Merryman*, J. H.: Comparative Law and Scientific Explanation. In: Law in the United States of America in Social and Technological Revolution. Brussels, 1974. 81. és köv. old.

[31] Egy ilyen gondolatmenet alapján az egész jogtudomány tekintetében el lehet jutni a tudományos jelleg megkérdőjelezéséig. Ld. Sajó András: Kritikai értekezés a jogtudományról. Bp. 1983.

állami és jogi jelenségek vizsgálata körében alkalmazott *egyik* módszer — ti. az összehasonlítás — sajátosságainak kutatására korlátozná. Egy önálló jogösszehasonlító elmélet — a szó igazi értelmében vett összehasonlító jogtudomány — viszont több ennél,[32] létrehozásának útja — megítélésünk szerint — csak a szocialista állam- és jogtudomány által az állam és jog általános elméletével szemben megfogalmazott követelmények vállalásán át vezethet. Úgy tűnik tehát, hogy egy szocialista összehasonlító jogelmélet lehetőségeit nem ötletszerűen kiválasztott kérdéskörök alapján, hanem a jogtudomány alapvető kérdéseinek a jogösszehasonlítással kapcsolatos felvetése útján lehet tisztázni.

A *„külső" jogösszehasonlítás* körében az általános elmélet kialakítása másfajta problémákat is felvet, amennyiben ennek az általánosságnak eltérő, sőt ellentétes típusú állam- és jogrendszereket kell átfognia. Ma már a polgári komparatisztikában is közkeletű igazságnak számít az a felismerés, hogy a szocialista jog — ha mutat is a római—germán eredetre utaló sajátosságokat — alapvetően új, önálló jogtípust jelent. S jóllehet ma már az ellentétes társadalmi formációkhoz tartozó állam- és jogrendszerek összehasonlíthatóságának kérdését mind a polgári, mind a szocialista komparatisztika igenlően válaszolja meg,[33] az is nyilvánvaló, hogy az összehasonlítás lehetőségei és várható eredményei itt korlátozottabbak.[34] A polgári komparatisztikában ebből főként a világnézeti szembenállást tükröző „értékelő" jogösszehasonlítás hiábavalóságára következtettek,[35] a szocialista irodalom azonban a „leíró" jogösszehasonlítás szférájában is óvatosságra int az általánosító következtetések levonásánál. A „belső" jogösszehasonlítás körében ugyanis az alapvető hasonlóságok képezik a kiindulópontot, míg a „külső" jogösszehasonlítás területén inkább a jogrendszerek és jogintézmények eltérő vonásai játsszák a főszerepet.

Arra már a polgári komparatisztika is rámutatott, hogy az összehasonlító módszer főként akkor válhat relevánssá a tudományos elméletalkotás számára, ha a vizsgált jelenségek *közös ismérveire* építhet; ekkor tud ugyanis a jelenségek lényege után kutatni, közös fejlődési törvényszerűségeket megállapítani, a jogi szabályozás céljait és jövőbeli távlatait feltárni.[36] E közös ismérvek a „belső" jogösszehasonlítás szférájában az alapvető, a lényeges vonásokat is magukban foglalják, míg a „külső" jogösszehasonlítás körében ez a közösség csak a formai-technikai elemekre terjed ki. A jogrendszerek eltérő, sőt ellentétes „stílusa" így egy „általános" elmélet kialakítását csak ez utóbbiak tekintetében teszi lehetővé, a „külső" jogösszehasonlítás eredményeként kiépülő „elmélet" szerepe csak bizonyos formai-technikai hasonlóságok, illetve eltérések megállapítására szorítkozhat. A jogösszehasonlítás mint „alkalmazott topika" feladata így valóban nem több, mint a különböző jogrendszerekben ugyanazon vagy hasonló probléma megoldására alkalmazott szempontok (topoi) összegyűjtése és egy „topos-katalógus"-ban mint egyfajta „adatbank"-ban történő rendszerezése.[37]

Kétségtelen, hogy egy ilyen önkorlátozás a jogösszehasonlító gyakorlat valóságos szükségleteit tükrözi, s alkalmas is e szükségletek kielégítésére. Ezzel magyarázható, hogy a polgári komparatisztikában egyre inkább háttérbe szorult az elméletalkotás igénye, s egy olyan empirisztikus-funkcionalista szemléletmód vált uralkodóvá, amely fő feladatát a jogi jelenségek lényegének vizsgálata helyett a társadalmi együttélés szabályozásában játszott szerepük tisztázásában, illetve az eltérő társadalmi-gazdasági berendezkedésű államok békés egymás mellett éléséből fakadó gyakorlati feladatok megoldásában látja. Ez — a polgári jogösszehasonlításban ma már egyértelműen eluralkodó — szemléletmód egyfelől kétségtelenül nagymértékben konciliáns jellegű, amennyiben — céljától és jellegétől függetlenül — *minden* jogösszehasonlító tevékenység létjogosultságát elismeri,[38] másfelől azonban tudatosan elzárkózik az elméleti kérdések feszegetése elől.

IV.

Az elmondottak alapján indokoltnak látszik az a következtetés, hogy a polgári komparatisztikában a jogösszehasonlítás egységes és önálló elméletéről sem a „belső", sem a „külső" szférában nem beszélhetünk. A kérdést a szocialista állam- és jogtudomány oldaláról felvetve, abban feltétlenül egyetérthetünk a polgári jogelmélet egyik jeles művelőjével, hogy „csak ha az általánosan elterjedt *közös* vonások kutatása útján az általánosan *érvényeset* is sikerül kifejezésre juttatni, akkor fog az általános és összehasonlító diszciplína úgy kiterjedni és elmélyülni, hogy megfelel neki a jogtudománynak az az elmélete, amely az abszolút érvényesség posztulátumával fellépve, a jogfilozófiával kerül szoros kapcsolatba, sőt, amelybe — egy bizonyos körülhatárolás alapján — át is megy".[39] (Kiemelések tőlem P. Z.).

Ha a jogelmélet és a jogfilozófia között ilyen megkülönböztetést a szocialista állam- és jogtudomány — az általános érvényűséget a jogelmélet számára is igényelve — nem is teszi a magáévá,[40] annyi kétségtelen, hogy a jogösszehasonlítás magasabb szintre emelkedése, vagyis átfogó elméletté válása a közös jogi formák mögött rejlő közös „érvényesség", vagyis a tartalmi, *lényeges* elemek közös vagy eltérő voltának megvilágítására való alkalmasságtól függ, vagyis, ha — mint a polgári komparatisztika egyik, ma már a klasszikusok között emlegetett tekintélye oly találóan mondja — a jog összehasonlító tanulmá-

---

[32] Ld. *Posch*, Martin — *Petev*, Valentin: Vergleichung in der Rechtslehre. Staat- und Recht. 1966. Heft 1. 90. és köv. old.

[33] Ld. La Comparaison des Institutiones Juridiques. I^e. Conférence Internationale de Table Ronde en Matière de Droit Comparé. Bp. 1972. Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1973.

[34] Ld. *Szabó*, Imre: Az összehasonlító jog elméleti kérdései. 98. és köv. old.

[35] Ld. *Zweigert*, K.—*Puttfarken*, H.—J.: Zur Vergleichbarkeit analoger Rechtsinstitute in verschiedenen Gesellschaftsordnungen. In: Rechtsvergleichung. Darmstadt, 1978. 404—405. old.

[36] Ld. *Sauer*, W.: Lehrbuch der Rechts- und Sozialphilosophie. Berlin—Grunewald, 1929. 20. old.

[37] Ld. *Kramer*, Ernst A.: Topik und Rechtsvergleichung. Rabels Zeitschrift Jg. 33. 1969. H.1.3. és köv. old.

[38] Ld. *David*, René: I. m. 35. és köv. old.

[39] *Huber*, E.: Recht und Rechtsverwirklichung. Basel, 1925. 13. old.

[40] Ld. *Szabó*, Imre: Jogbölcselet, jogfilozófia, jogelmélet. In: Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog. Bp. 1967. 11. és köv. old.

nyozása lépést jelent a magasabb dolgok felé.[41] Úgy véljük nem tévedünk, ha ezt a megállapítást korántsem a jogösszehasonlítás útján nyert eredmények sokféle felhasználhatóságára való utalásként értelmezzük, hanem mint többé-kevésbé nyílt felhívást a tudomány alapvető céljának az emberi megismerés kiterjesztésével, a bennünket körülvevő világ *lényegének* feltárásával kapcsolatos feladatok megvalósítására. E lényeg kutatására vállalkozva, az már a szocialista komparatisztika első lépéseihez kapcsolódó felismerés volt, hogy a jogrendszerek vagy jogintézmények összehasonlítása csak akkor lehet releváns, csak akkor juthat el azok „érvényesség"-éig, vagyis a lényeges, tartalmi összefüggésekig, ha az összehasonlítás alá vont sajátosságok köre kibővül, kiterjed a szorosan vett „jogi" elemeken túl. A jogi formák közös volta ugyanis önmagában még nem jelenti „érvényességük", vagyis adott társadalmi környezetükben játszott szerepük, funkciójuk, céljuk közösségét is; ehhez további, nem jogi tényezők közösségére vagy legalábbis hasonlóságára is szükség van. A jogösszehasonlítás számára ebből adódó probléma — amely a jogösszehasonlító irodalomban általában az összehasonlíthatóság, különösen pedig az ellentétes társadalmi formációkhoz tartozó jogrendszerek összehasonlíthatóságának kérdéseként szerepel[42] — korántsem a nemzetközi divat kívánalmaiból, hanem az új típusú állam- és jogrendszerek megjelenéséből fakadt.

A droit comparé egyik legfőbb eredménye éppen a joggal kapcsolatos koncepciók viszonylagosságának felismerése, amely egyaránt vonatkozik a jogi fogalmakra és rendszerezésekre, valamint a jog társadalmi szerepének értelmezésére. E különbségek számbavételéből azonban nem csupán a „belső" és a „külső" jogösszehasonlítás lehetséges célkitűzéseinek és korlátainak eltérő volta következik, hanem az a további felismerés is, hogy az összehasonlítás körébe vont jelenségek alapvető, tehát az „érvényesség"-üket meghatározó azonossága az e jelenségek lényegére, fejlődési törvényszerűségeire és céljaira vonatkozó általánosító elméleti következtetések megfogalmazásának nélkülözhetetlen előfeltétele. A különböző társadalmi-gazdasági formációkhoz tartozó jogrendszerek eltérő „stílusa", tehát a megoldásaik mögött rejlő eltérő, sőt ellentétes ideológiai, politikai és egyéb alapelvek nemcsak az „értékelő" jogösszehasonlítás területén akadályozzák a közös nevező elfogadását, hanem az ún. „leíró" jogösszehasonlítás eredményeire épülő elméletalkotás tekintetében is. A vizsgált jogi jelenségek — jogintézmények vagy teljes jogrendszerek — lényegbeli azonosságáról, hasonló rendeltetéséről, közös fejlődési törvényszerűségeiről csak az azonos típusú állam- és jogrendszerekkel kapcsolatban, a „belső" jogösszehasonlítás szférájában beszélhetünk, ebből viszont logikusan fakad az a következtetés, hogy egy összehasonlító jogelmélet kiépítésének lehetőségeit elsősorban ebben a körben kereshetjük.

A jogösszehasonlítás szocialista elméletének a szocialista jogtípus körében fellelhető hasonlóságok és különbségek megállapításán túl azok okainak feltárása, az objektív történeti folyamat keretében való „elhelyezése" és értelmezése az alapvető feladata. E hasonlóságok és különbségek okai — minthogy a lényegbeli azonosság eleve kizárja a gazdasági, politikai vagy ideológiai *alapelvek*ben mutatkozó eltérések lehetőségét — főként a történeti hagyományokban, a fejlődés eltérő ütemében, a jog — s általában a felépítményi jelenségek — relatív önállóságában keresendők; szerepük lehet azonban az objektív törvényszerűségek érvényesülése szempontjából csupán esetleges vagy véletlenszerű tényezőknek is.

Az okok feltárása — amellett, hogy elősegíti a jogi formák lényegének jobb megismerését, tehát a minden tudomány célját jelentő *megismerést* — ugyanakkor a gyakorlati cselekvés előkészítésében is szerepet játszik; a múlt magyarázata útján a jövőre vonatkozó prognózisokat is hitelessé teszi. A jogtípus belső egységének megszilárdítása a ma még többé-kevésbé eltérő jogi megoldások *harmonizálása*, majd fokozatos *egységesítése* útján a szocialista jogösszehasonlításnak ugyancsak a droit comparé századfordulós hagyományait idéző feladata.

Mindez a „belső" jogösszehasonlítás szocialista elméletének „szintetikus" jellegét igazolja. Ez az elmélet a jogintézmények hasonlóságain és különbségein keresztül azok lényegére és történeti változásaira kíván következtetéseket levonni, s a pozitív irányú változásokat a maga eszközeivel előmozdítani. Kétségtelen, hogy a szocialista állam- és jogelmélet „hagyományos" megközelítésmódjában eddig csak igen kevéssé érvényesült az összehasonlító szemlélet.[43] Ez az állam- és jogelmélet alapvetően filozófiai ihletésű; problémafelvetései és válaszai a nagy, átfogó összefüggések felől haladnak a „különösség" és az „egyediség" felé, s az egyedi jelenségek inkább csak mint illusztrációk szerepelnek az általános tételek alátámasztására vagy — Eörsi megfogalmazásában — az „elméleti úton nyert következtetések verifikálására".[44] E felfogásban immanens módon benne rejlik a jogösszehasonlításból kisarjadó általános elmélet lehetőségének tagadása. Az az elmélet ugyanis, amelyre utalás történik, valamiféle, a jogösszehasonlítástól független elméletnek tűnik, amely végsősorban akár el is szakadhat az induktív úton nyert következtetésektől, ez utóbbiak szerepét legfeljebb a „verifikálásra" korlátozva.

A jogösszehasonlításra elsődlegesen jellemző gondolkodásmód ezzel ellentétes irányt követ: az egyedi jelenségektől halad a mind általánosabb összefüggések felé, tételeinek „hierarchiája" alulról felfelé épül fel. A kérdés éppen az, hogy a két megközelítés különbsége vagy szembenállása a „dolog természeté"-ből következik-e, vagy pedig csak helytelen beidegzés, esetleg rosszul értelmezett hagyománykövetés eredménye.

Kétségtelen, hogy az állam- és jogelméletünkben uralkodó „deduktív" gondolkodási modell annyiban mindenképpen megalapozott — s ez minden, a „belső" jogösszehasonlítás körében jelentkező elméletalkotásra érvényes —, hogy az általa tanulmányozott jelenségeket illetően bizonyos „általános" összefüggé-

[41] Ld. *Lawson*, F. H.: Selected Essays. Amsterdam, 1977. 355. old.

[42] Ld. *Loeber*, D.: Rechtsvergleichung zwischen Ländern mit verschiedener Gesellschaftsordnung. Rabels Zeitschrift. Jg. 29. 1961. 201—229. old., illetve e felfogás bírálatát ld. *Eörsi*, Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 376. old.

[43] Az ezzel ellentétes álláspontot ld. *Posch—Petev*: I. m. 86. old.

[44] Ld. *Eörsi*: I. m. 19. old.

sek eleve adottnak tekinthetők, és nélkülözhetetlen kiindulópontot képeznek a további vizsgálódás számára. Ez a kiindulópont a „belső" jogösszehasonlítás területén, tehát *egynemű*, azonos típushoz tartozó jogrendszerek és egyes jogintézmények tekintetében a *lényeget* érintő, alapvető azonosság. A vizsgálódás ennek az alapvető kritériumnak tekintetében nyilvánvalóan túllépheti a „hasonló—nem hasonló" kérdés eldöntésén és a lényeghez képest másodlagos jelentőségű kritériumokra irányulhat. Ezek a kritériumok a jogi *formá*val kapcsolatosak, tehát magát a jogi szabályozást, a tételes jogintézményeket, illetve a jogi eljárásokat érintik. Ez a körülmény a jogösszehasonlítás szocialista elméletét látszólag a droit comparé „tételes jogi" vagy „pozitivista" ágának örökösévé teszi, ami feladatait is a jogi formák összehasonlítására korlátozná.

Valójában azonban korántsem erről van szó. A szocialista jogösszehasonlítás művelője ugyanis a jogi formák vizsgálata során sohasem téveszthetí szem elől e formák tartalmát, vagyis a jogi forma mögött rejlő sajátos társadalmiságot.[45] A jog társadalmi hátterének, meghatározottságának, valamint a társadalomra gyakorolt hatásának sokoldalú vizsgálata szükségszerűen túllép a formális jogi ismérveken, s a szocialista jogösszehasonlítást igazi társadalomtudománnyá teszi, annak „ideológiai", vagyis egy meghatározott *értékrendszerhez* való kapcsolódását kifejező értelmében. Ebből viszont a szocialista társadalomtudományokra közösen jellemző feladatok vállalása is logikusan adódik a jogösszehasonlítás számára: eredményeinek a társadalmi gyakorlatot, az objektív fejlődési törvényszerűségek hatásának kibontakoztatását, a valóság átalakítását kell szolgálnia.

E vonatkozásban nem látunk különbséget az állam- és jogelmélet és a jogösszehasonlításra épülő általános elmélet között.[46] Hasonlóságuk, sőt elvi azonosságuk még inkább nyilvánvalóvá válik, ha állam- és jogelméletünk — szakítva az előbbiekben említett „deduktív" szemléletmódjával — fokozottabban merít a szocialista országok tételes jogi anyagából, s általánosító következtetéseit erre alapozva fogalmazza meg. Az összehasonlítás minden elméletalkotás nélkülözhetetlen előfeltétele; az állam- és jogelméletnek is csak mint elsősorban összehasonlító elméletnek lehet relevanciája.

Ha tehát az állam- és jogelmélet valamilyen „kettőség"-éről és „pluralitás"-áról beszélhetünk, annak alapját — megítélésünk szerint — csak az absztrakció különböző szintjei képezhetik. Ezen az alapon lehetne akár a különböző jogcsaládokhoz (római—germán, Common Law, skandináv stb.), akár a jogcsaládokat nagyobb egységbe foglaló jogtípusokhoz (szocialista, burzsoá) tartozó jogrendszerek „általános" elméleteiről mint különböző szintű állam- és jogelméletekről beszélni; míg a legáltalánosabb elméleti összefüggések és törvényszerűségek megfogalmazására — az absztrakció legmagasabb szintjén — a *minden* állam- és jogrendszerre kiterjedő érvényű „általános" állam- és jogelmélet lenne hivatott.

Az állam- és jogelmélet pluralitását tehát elképzelhetőnek tartjuk. Nem igényelve valamiféle kizárólagosságot a jogösszehasonlításból kisarjadó *szocialista* állam- és jogelmélet számára, úgy véljük — s ez lehet a jogösszehasonlítás tudományos önállósulásának, elméletté válásának perspektívája is —, hogy az ilyen, a jogösszehasonlításra épülő állam- és jogelméletet a jogrendszerek különböző csoportjait alapul véve, ki lehet, sőt ki kell építeni.

[45] Ld. *Péteri*, Zoltán: Some Aspects of the Sociological Approach in Comparative Law. In: Droit hongrois — Droit comparé. Bp. 1970. 75. és köv. old.

[46] Az ellentétes álláspontot ld. *Posch—Petev*: I. m. 97. és köv. old.

Baka András

Jogállamiság és nemzetiségi kérdés ellentéte Grünwald Béla politikai gondolkodásában

„A magyar állam legyen jogállam" — írja Grünwald Béla Zólyom vármegye alispánja egyik első publicisztikai munkájában,[1] sajátos ellentmondást fejezve ki. Megyei ember, aktív közigazgatási tisztviselő állít előtérbe egy olyan gondolatot, mely a nyugati — német — jogtudomány sajátja, bár a szűk hazai közigazgatási irodalomban, az országgyűlési viták során már elő-előtűnik. Mindez önmagában még nem lenne meglepő, hiszen, mint ismeretes, „az élő magyar közigazgatás területén fellépő valós igények gyakorlati közigazgatási tisztviselőket késztettek az akkor bizonyosan hiánypótlónak számító magyar nyelvű közigazgatási munkák megírására",[2] a közigazgatás problémáival való foglalkozásra. Nem meglepő önmagában az állam magyar jellegének hangsúlyozása és az sem, hogy a fenti követelmény a magyar államnak, annak közigazgatási szervezetével szemben fogalmaz meg modern gondolatokat. Új azonban mindezek összekapcsolása, az, hogy egy soknemzetiségű, de a grünwaldi publicisztikában nemzeti államnak kívánt országban olyan államszervezeti, jogi garanciák

Baka András tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] *Grünwald* Béla: Közigazgatásunk és a szabadság. Bp. 1876. 134. old.

[2] *Szaniszló* József: A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán. 1777. és 1977. között. I—III. köt. Bp. 1977. I. 141—142. old.

nük kizárólag a „nemzetiségi veszély" elleni védekezés, a magyar nemzeti érdekek védelmének és megerősítésének szándéka fejeződik ki. Ide — valamint a *protestáns autonómiára* — vonatkozó nézetei nem pusztán a liberális reformnemzedék nagy alakjaival állítják őt szembe, hanem egyben *egy új gondolkodási irány jelentkezését is* nyomon követhetjük nézeteinek alakulásában. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a grünwaldi gondolkodás csak rendszerében, csak egyes alkotórészeinek — közigazgatási modernizáció, feudalizmusellenesség, egyéni jogok és az állami intézmények védelme, nacionalizmusa és a nemzetiségi kérdés — összefüggéseiben lehet árnyalt, egyik vagy másik részének abszolutizálása szerepének megítélését eltorzítja. Lényeges az is, hogy publicisztikája a korszak sokszínű politikai gondolkodásának része, amely valóságos folyamatok irányára utal ugyan, a valósággal azonban nem azonosítható. Joggal írhatta Szekfű Gyula a Három nemzedékben: „Munkaerőnket és energiánkat Grünwald a magyar állam olyan kiépítésére foglalja le, aminő magában véve alig megvalósítható," „...a nemzetiség terjesztése tisztán állami úton, közoktatási intézmények által teljességgel lehetetlen".[42] Grünwald maga is érezhette ezt és különböző megközelítésű és célú elképzeléseinek valóra váltásáért végigharcolt életének tragikusan maga vetett véget.

[42] *Szekfű* Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. 3. kiad. Bp. 1934. 297—298. old.

Lukács Tibor

A népbírósági jogról: négy évtized múltán

Éppen negyven esztendeje annak, hogy megszületett az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. M. E. számú rendelete a népbíráskodásról, amely a következő, hasonló tárgyú jogszabályokkal együtt megalkotta *a népbírósági jogot.*[1] Jelentősége történelmi volt. Kádár János 1945. évi nemzetgyűlési felszólalása is ekként értékelte: „...demokráciánk komoly eredményei között van kétségtelenül a népbíróságok felállítása is."[2] Sokan a haladó gondolkodású politikusok, államférfiak közül a népbírósági jogot és a népbíráskodást a fiatal állam nagy erőpróbájának tekintették, mert olyan történelmi korszak produktumai voltak, amelyben „a ki kit győz le" súlyos kérdése még nem dőlt el. Kialakulása körülményeinek éppúgy, mint politikai-társadalmi-nemzetközi hatásának vizsgálatát a társadalomtudományok egész sorának kell elvégeznie, ezekhez a vizsgálódásokhoz kell csatlakoznia a jogtörténetnek és a jogtudománynak is.

Bár az egykori gazdag és élő joganyag „emlékét" hatályos büntetőjogunk megőrizte,[3] szükségesnek tartom, hogy a népbírósági joggal, a népbírósági anyagi és eljárási jog legfontosabb intézményeinek értékelésével a jogtudomány — ne csak a jogtörténet — ma is, négy évtized távlatából is foglalkozzék. Nemcsak azért indokolt ez, mert meglehetősen elhanyagoltuk a népbírósági jog „jogtudományos" vizsgálatát; az értékelés azért is lényeges, mert sok, ma is élő intézményt világíthat meg a vizsgálódás, a kitaposott utak helyett más oldalról is és számos, klasszikusnak kikiáltott, de legalábbis mozdulatlanságba merevedett nézet újragondolására, gazdagítására késztethet.

A törvények visszaható erejéről

A népbírósági jogot 1944-ben, illetőleg 1945—1947. években alkották.[4] Ez a jog túlnyomó többségében olyan bűncselekmények büntetőjogi üldözésére született, amelyeket *korábban* — általában 1945 előtt— követtek el. Az általánosan elfogadott és egyértelműen uralkodó jogelméleti nézetek és büntetőjogi alapelvek, illetőleg normák azt vallották, hogy *a törvény nem hat vissza:* a nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege klasszikusnak hirdetett elvét fogalmazták meg. Úgy tűnik tehát, hogy a magyar népbírósági jog merőben ellentétes álláspontra helyezkedett és még kitűnő alkotóinak egyike is védekezésre kényszerült. Kovács Kálmán 1945. évi előadói beszédéből idézem: „Amikor a múlt bűneit számoljuk fel, akkor félre kell tennünk a büntetőjog klasszikus elveit és a törvénynek visszaható erőt kell biztosítanunk."[5] A népbírósági jog, miként a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék működését biztosító nemzetközi bünte-

Lukács Tibor főosztályvezető, Igazságügyi Minisztérium (Budapest)

[1] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 25-én alkotta meg az 1945. február 5-én hatályba lépett 81/1945. M. E. számú rendeletet. Ezt módosította és kiegészítette az 1945. április 27-én alkotott és 1945. május 1-én hatályba lépett 1440/1945. M. E. számú rendelet. A két rendeletet az 1945. szeptember 16-i 1945: VII. törvénycikk emelte törvényerőre. A népbíráskodással kapcsolatos egyes rendelkezésekről szólt az 1947. december 31-én kihirdetett 1947: XXXIV. törvénycikk.

[2] Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 6. ülése 1945. szeptember 11-én tárgyalta Kovács Kálmán előterjesztésében azt a javaslatot, amelyből az 1945: VII. törvénycikk született. A vitában a Magyar Kommunista Párt részéről Kádár János szólalt fel.

[3] A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény 165. §-a szerint: „Az egyéb háborús bűntettekről külön jogszabály (az 1945. évi VII. törvénnyel törvényerőre emelt, az 1440/1945. (V. 1.) ME számú rendelettel módosított és kiegészített 81/1945. (II. 5.) ME számú rendelet) rendelkezik."

[4] Emlékeztetni szeretnék arra, hogy a Szegeden megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja (olvasható a *Délmagyarország* 1944. december 3-i számában) kimondotta már: „A hazaárulókat, a háborús bűnösöket le kell tartóztatni és átadni az erre a célra létesítendő népbíróságoknak. Vagyonukat el kell kobozni." Egyes Nemzeti Bizottságok — így a szegedi, a miskolci, a gyulai stb. — az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete előtt alkottak jogszabályokat, hoztak jogszabály erejű rendelkezéseket a népbíróságról, illetőleg a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásáról.

[5] Elhangzott az Ideiglenes Nemzetgyűlés 6. ülésén, 1945. szeptember 11-én. Ekkor Kovács Kálmán államtitkár előterjesztése és a vita után az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalkotta az 1945: VII. törvénycikket (lásd: 1.) alatti jegyzet).

tőjog is hatalmas vihart kavart, amiből két reagálásra emlékeztetek mindössze. Gault írta 1945-ben, hogy a németországi „háborús bűncselekmények" elkövetésükkor nem voltak bűncselekmények, ezért üldözésüknek nem lehet helye.[6] Zékány idehaza írta egy évvel később, 1946-ban: „A szabadság illuzórikus, ha olyan cselekmény miatt, amely elkövetése idején nem volt büntetendő, elkövetése után büntetni lehet a tettest... Nem kis jelentőségű és a jogtudomány klasszikus álláspontja szempontjából valóban súlyos lépést tett tehát a népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. sz. rendelet... De ha ilyen módon a büntető igazságszolgáltatás *egyik legszilárdabb* alapját elhagyjuk — mint ahogy elhagytuk — hol lehet megállni?"[7]

Az álláspont ebben az alapvető kérdésben — természetesen nem a háborús és népellenes bűncselekményekre vetítve — ma is egységes. Kádár Miklós—Kálmán György művében így jelenik meg: „Szilárdan kialakultnak tekinthető ma már az az elv, hogy *a törvénynek visszaható ereje* nincs, a büntettet az elkövetéskor hatályban levő törvény szerint kell elbírálni. Ez alól az elv alól egy kivétel ismeretes, ha az elkövetés időpontjától az elbírálásig terjedő időben olyan új büntetőtörvény lépett hatályba, amely a bűntett elbírálása szempontjából enyhébbnek tekintendő."[8] Ha mindez így van, akkor a népbírósági jog „magatartására" — úgy tűnik — csak két magyarázat lehetséges. Az egyik az, hogy az írott és kihirdetett tételes jog előtt, avagy afölött létezik valamiféle jog, amelyből a tételes jog is ered és táplálkozik. A másik magyarázat szerint az uralom azt tehet, amit akar: a nürnbergi, a magyar és más hasonló népbírósági jogok alapja a hatalom, a győzelem. A győztes pedig mindig bosszút áll a legyőzötteken.

Jó lenne szembenézni mindkét magyarázattal, az egyikkel, amely a természetjogig vezet, a másikkal, amely a jogi pozitivizmushoz visz el. Terjedelmi korlátaim ezt nem engedik, a „vitát" különben is elvégezték sokan mások. Én azt vallom, hogy nem igaz egyik magyarázat sem. Igaz viszont az, hogy *a törvénynek igenis van visszaható ereje.* Mint ismeretes, a nullum crimen sine lege elvét a győztes polgári forradalmak írták zászlajukra. Korábban ez az elv teljesen ismeretlen volt.[9] Ez azonban önmagában még nem lenne elegendő érv a népbírósági jog védelmére.

A jog társadalmi meghatározottságához nem férhet kétség. Ezért a törvények időbeli hatályának, illetőleg visszaható erejének problematikáját — még ha a jog világán belül kívánunk is maradni — gazdasági-politikai-társadalmi szemszögből kell megközelítenünk. E szemszögből — anélkül, hogy a polgári forradalmak haladó voltát, illetőleg a nullum crimen elvének a hűbéri önkénnyel szemben nagyra értékelhető vívmányát kisebbíteni akarnók — meg kell állapítani a következőket: amikor egy társadalmi berendezkedés győz és megszilárdul, természetszerűen arra törekszik, hogy a konszolidációt — a kialakultat, mint megváltoztathatatlant — minden intézményében kifejezze és védje. A jog világában az említett törekvések — többek között — a törvény visszaható erejének tagadását kívánják. Az uralmon levők objektív helyzete és érdekeik lehetetlenné teszik a számukra, hogy a világot ne mint kész dolgoknak összességét fogják fel. Pedig a világ folyamatoknak összessége. A jog, illetőleg a törvény is „kész dolgok összességének" tűnik a szemükben, holott az ma is folyamatok szülöttje és megjelenésével a folyamatokat semmilyen irányban sem zárja le. Érdemes emlékeztetni, hogy a polgári rend maga sem ragaszkodott mindig a nullum crimen elvéhez, azt, mihelyt érdekei úgy kívánták, nyomban feladta.[10]

Jó lenne elgondolkodni Szászy István megállapításán: „A visszaható erő tehát nem egy kivételes, csak különös feltételek esetén meglevő tulajdonsága az új jogszabálynak, hanem a jogszabály fogalmából következő általános immanens sajátossága."[11] Szocialista jogunk a törvény visszaható erejét nem tartja a jogszabály általános és immanens sajátosságának, véleményem szerint azért, mert kiegyensúlyozott társadalmi viszonyaink és gyakorlatunk nem igényli, hogy a jog a visszaható erejével éljen. Szászy nézetével ennek ellenére egyetértek, sőt leszögezhetőnek tartom, hogy az új törvény *formailag* mindig visszahat, mert a régi törvény továbbélése, vagy elenyészte, alkalmazása egy ideig, vagy nem alkalmazása éppúgy, mint az új törvény hatálya a korábban rendezett, vagy másként rendezett életviszonyokra, mindig az új törvényen múlik. Egészen más kérdés, hogy az új törvény — és ez általában a gyakorlat ma — a saját időbeli alkalmazásának körét *anyagilag* korlátozhatja. Ha a törvénynek nincs visszaható ereje, ez *önkorlátozásának a következménye.* Az, hogy az önkorlátozás milyen terjedelmű legyen, mindig a jogpolitika határozza meg. Hatályos Büntető Törvénykönyvünk 2. §-a is bizonyítja a *van*-t, de önkorlátozása következtében csak annyiban tulajdonít önmagának visszaható erőt, amennyiben a hatályba lépése előtti cselekmény az új törvény szerint már nem lenne bűncselekmény vagy enyhébb elbírálás alá esne. A súlyosabb jogszabályi rendelkezés nem hat vissza, *az enyhébb igen* (az in dubio mitius elve érvényesül).

---

[6] *Gault*, P. F. 1945-ben Chicagóban megjelent művéből (Prosecution on of War Criminal — The Journal of Criminal Law and Criminology 3. sz.) idézi: *Stux* László: Háborús bűnperek és nemzetközi jog. Jogtudományi Közlöny, 1946. évi 5—6. sz. 103—104. old.

[7] *Zékány* A: Bűn és bűnhődés. Új Ember, 1946. február 17-i sz. 2. old.

[8] *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 185. old.

[9] Példaként említem a római jognak a crimina extraordinarai elnevezésű intézményét. Ez az intézmény lehetőséget biztosított büntetés kiszabására a törvény által meg nem határozott cselekményekre is. Az 1532. évi Carolina lehetőséget adott arra, hogy a bíró felsőbb hatóságokhoz fordulhasson utasításért, amennyiben egy cselekményre büntetést akart kiszabni, de annak tényállása vagy büntetése a törvényben nem szerepelt, illetőleg nem volt meghatározva. A visszaható erő tilalmát a kánonjog sem ismerte. Elég utalni még az angolszász jogokra, amelyek tág teret engedtek a bírói jogalkotásnak.

[10] A magyar törvényhozásból, illetőleg jogalkalmazásból említek példákat. A képviselőház elhatározta — határozatát két nap múlva a felsőház is elfogadta — az 1849. február 13-i törvényt, amely visszaható erővel ruházta fel önmagát az 1848/49. évi forradalom eseményeinek megítélésében. A polgári demokratikus forradalom 1919. évi XXIII. Néptörvénye — amely a világon először határozta el a háborús bűnösök felelősségre vonását — szintén megfogalmazta a visszaható erőt. Hasonló okokból érdemel említést az 1915. évi XIX. törvény, az 1920. évi III. törvény. A második világháború idején a háborús főbűnösök és bűnösök felelősségre vonására több nemzetközi egyezmény született, így a Szövetségi Nyilatkozat. London, 1942; a 32 állam nevében meghozott 1943. évi Moszkvai Deklaráció; az 1945. augusztus 8-i Londoni Egyezmény stb.

[11] *Szászy* István: A törvény visszaható erejének kérdése. Jogtudományi Közlöny, 1948. 11—12. sz. 152. old.

A *van* — a lehet — nem vitatható, az önkorlátozás viszont más kérdés, ez már a *helyesség* problémája. Ezek után így kell megfogalmazni problematikánkat: a törvénynek van — lehet — visszaható ereje, kérdés, hogy helyes-e, ha a konkrét esetben van? A törvénynek lehetett volna visszaható ereje, kérdés, hogy helyesen korlátozta-e önmagát (helyesen szakította meg vajon a folyamatok összességét) a lemondással, illetőleg helyesen és indokoltan szabta-e meg az önkorlátozás mértékét? A népbírósági jog felismerve a történelmi folyamatokat, illetőleg azok összességét, nem tekintette önmagát a folyamatokból kiragadva a „dolgok összességének." Ezért kinyílvánította a *van*-t és a második világháború szörnyűségeire: a fasizmus példátlan módszereire — tehát a folyamat sajátosságaira tekintettel — nem élt önkorlátozásának lehetőségével. Helyesen tette-e? Úgy vélem, hogy a történelem azóta már válaszolt erre a kérdésre.

A háborús és a népellenes bűncselekmények jellege

Volt olyan korabeli álláspont, amely szerint a háborús és népellenes bűncselekmények elkövetőit külön jogszabályok nélkül is felelősségre lehet vonni. Az ilyen nézetek — könnyen lehet, hogy a nullum crimen klasszikus elvének védelmében — a gyakorlatban is megnyilatkoztak. A legelső — és még a népbírósági jogszabály hatálybalépése előtt hozott — népbírósági ítélet a védtelen embereket halomra pusztító keretlegények bűnösségét az akkor hatályban volt Büntető Törvénykönyv — az 1878. évi V. törvénycikk — alapján igen sok rendben gyilkosságban állapította meg. Igaza volt tehát egyes korabeli álláspontoknak, mert a háborús és népellenes bűncselekmények törvényi tényállásai többségükben valóban olyan magatartásokat nyilvánítottak bűncselekménnyé, amelyeket a modern államok büntetőjoga közönséges bűncselekményekként tartott már akkor is — és jóval korábban is — nyilván. A népbírósági jog azonban messze túllépett ezen, mert a *háborúra* vetítette a sok esetben egyébként is bűncselekményeket megvalósító magatartásokat: *szabályainak éppen ebben rejlik történelmi jelentősége.*

A háborús és népellenes bűncselekmények tényállásainak megfogalmazásával, kodifikálásával *a háború* véglegesen kilépett a mitológiák, a misztikumok világából, a transzcendentális erők, a homályos ösztönök által irányított sorstragédiák ködéből és valós, megérthető és megmagyarázható társadalmi-emberi jelenséggé vált. A megismeréssel együtt merült fel a felelősség kérdése is. Az agresszív, a támadó háborúért, a háborús cselekményekért, az embertelenségért, a népirtásért való felelősség valós társadalmi és jól meghatározott jogi probléma lett.

Nincs módom arra, talán szükség sincs rá, hogy a népbírósági jog által alkotott törvényi tényállásokat bemutassam. Amennyiben általános vizsgálat alá vesszük a háborús és népellenes bűncselekményeket, azoknak *politikai jellegére* kell elsősorban felfigyelnünk. Ezt a jellegzetességüket maga a törvényhozó is kiemelte. Egyértelműen megállapíthatjuk tehát, hogy a népbírósági jog és a gyakorlat is a háborús és népellenes bűncselekményeket *politikai deliktumoknak* tartotta, azokat ma is ilyenekként kell értékelnünk. Finkey Ferenc szerint: „Az anyagi büntetőjognak nincs kényesebb, bizonytalanabb és tisztázatlanabb kérdése, mint a politikai bűncselekmény fogalma."[12] Még Barna Péternél is találtunk némileg hasonló gondolatokat: „A büntetőjog művelői azt találták legkényelmesebbnek, ha törvényhozási megoldások alapján keresik a politikai deliktum fogalmának ismertető jegyeit."[13] A népbírósági jog nem biztosított senkinek ilyen „kényelmességet", sőt épp az ellenkezőjét tette. Nemcsak a törvény statuált félreérthetetlenül és hangoztatottan politikai deliktumokat, hanem a jogalkalmazóra bízta, hogy az egyes bűncselekmények politikai jellegét felismerve, azokat — a kodifikált politikai deliktumokkal való összefüggés alapján — hatáskörébe vonja. Azt hiszem ez volt az egyedüli helyes megoldás. Egy-egy magatartás politikai jellege annyira elválaszthatatlan a helytől és időtől, annyira változó tartalmú, hogy azt, csupán törvényhozói eszközzel, meghatározni nem lehet. Egészen más a helyzet ma konszolidált viszonyaink közepette mint a háború idején, amikor minden gyorsan változott, a dolgok jellege is igen gyorsan alakult. Példaként emlékeztetek a rendőri bejelentkezés nélküli tartózkodásra, illetőleg a lakásban engedély nélkül tartózkodó személy feljelentésére. A magatartás kihágásnak minősült, a feljelentő — különösen ha a házmester volt — egyszerűen csak a kötelességét teljesítette. Mennyire megváltozott a magatartás, különösen a feljelentő magatartásának értékelése azokban a hónapokban, amikor nyilas terror dühöngött Budapest utcáin és gyilkos szándékkal kereste a bújkáló üldözötteket, akik rendőrségi bejelentkezés nélkül húzódtak meg egy-egy lakásban!

A népbírósági jog alkotta törvényi tényállásokat tartalmuk szerint több csoportba lehetne osztani. Egyesek béke elleni bűncselekmények, mások a már létező háború viselésére vonatkozó nemzetközi jogi szabályokat sértő deliktumok. További terjedelmes csoportjukban azok a magatartások sorolhatók, amelyek közvetlenül nem vétettek sem a béke, sem a hadviselésre vonatkozó normák ellen, de megsértették az emberiesség alapvető normáit.

A bűncselekmények sértettje — bár voltak háborús, illetőleg népellenes deliktumok, amelyek egyes embereket, természetes személyeket támadtak — egységesen *a magyar nép* volt. Nemcsak egyszerű szóhasználat volt ez a nagyszerű és kodifikált felismerés, hanem a háborús és népellenes bűncselekmények politikai jellegéből következett és mély politikai-társadalmi tartalmat fejezett ki. A népbírósági jog — miként a 81/1945. M. E. számú rendelet praeambuluma is hangsúlyozta — abból indult ki, hogy a történelmi katasztrófa áldozata a magyar nép, a bűncselekmények sértettje is a nép. Igen sok anyagi jogi és eljárási jogi következménye volt ennek a meghatározásnak, így például a vádat képviselő népügyész mellett a sértett nevében a politikai ügyész lépett fel; a terhelt által elkövetett cselekménysorozat egységnek minősült, mert a sértett mindig egy: a magyar nép volt stb. A gondolat az anyagi és eljárási jogi következményeknél sokkal többet, sokkal maradandóbbat fogalmazott meg.

[12] *Finkey* Ferenc: A politikai bűncselekmények és a büntető törvénykönyv. 1927. 1. old.

[13] *Barna* Péter: A szocialista állam büntetőjogi védelme. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 79. old.

A népbírósági jog azzal, hogy törvényi tényállásait politikai deliktumoknak tekintette, amelyeknek sértettje a magyar nép, történelmi jelentőségű gondolatot fejezett ki: a népek sorsával, a néppel felelőtlenül senki, semmilyen hivatkozással nem játszhat többé; a büntetőjogi felelősségre vonással a jövőben is számolni kell mindenkinek, aki a népeket katasztrófába sodorja. Az újszerű és nemzetközi jelentőségű, nemzetközi jogi értékű meghatározás a népbírósági jogban alapelvvé emelkedett, új intézményeket szült és nagy hatást gyakorolt az ítélkezési gyakorlatra is. Engedtessék meg, hogy egykori NOT ítéletből idézzek. A tényállás szerint a nyilas pártszolgálatos utcai razzián vett részt és az ott elfogott személyeket előállította: „Az Országos Tanács több ízben megállapította már, hogy a népbírósági törvény hatálya alá tartozó cselekmények tekintetében a sértett maga a magyar nép, még akkor is, ha az agresszió a tettes vagy a tettesek részéről csak bizonyos csoport, vagy egyes személyek ellen irányul. Ebből okszerűen következik, hogy a tettes a bűncselekményt akkor is elköveti, ha az agresszió nem fajilag, származásánál, vagy politikai beállítottságánál fogva üldözött személyen, vagy katonaszökevényen követik el, hanem bármilyen magyar állampolgár ellen." A NOT azért emelte ki ezeket a gondolatokat, mert az első fokú bíróság az egyenruhás, fegyveres nyilast felmentette az ellene emelt vád alól: igaz, hogy razziázott az utcán, elfogott személyeket és azokat átadta a nyilas pártszolgálatnak, de a „razzia nem volt politikai jellegű." A NOT I. 2859/1946/9 — 1946. május 29-én hozott ítéletének indokolását csak az értheti meg, aki eleget tud az 1944. évi Magyarországról. A vádlott az elfogottakat a II. kerületi pártszolgálatnak adta át. A kerületi nyilasház udvarán a felszabadulás után tömegsírt találtak, amelyben agyonlőtt áldozatok százai bizonyítottak, mint elnémított és mégis vádoló bűnjelek.

Az egyesülések felelőssége: a kollektív felelősség problémái

Kádár Miklós—Kálmán György a jogi irodalmunkban élő és egységes álláspontot fogalmaztak meg a bűncselekmény alanyával kapcsolatban: „A szocialista büntetőjogban bűncselekmény alanya csak beszámítási képességgel bíró, bizonyos korhatárt elért fizikai (természetes) személy lehet." Említést tesznek ugyan a testületek felelősségre vonásának lehetőségéről az angol jogban, mint hűbéri maradványról; az USA jogáról, amely bűncselekmény alanyai körébe vonja a jogi személyeket és a büntetőjogot ezen az úton is a politikai üldözés fegyverévé teszi; de: „...a jogi személy büntethetőségről szóló tanítás logikai ellentmondásban van a büntető-jogtudomány alapfogalmaival."[14]

Az idézett vélemény mellé sorakoztassuk fel mindazt, amit a háborús és népellenes bűncselekményekről tudunk. A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt bizonyos egyesülések, csoportok (szándékosan használom a legtágabb fogalmat és nem teszek jogi személyről említést) bűnösségének a megállapítását kérték. A bíróság a Gestapo, az SS és az SD bűnösségét meg is állapította azzal, hogy az említett egyesülésekhez való tartozás önmagában — a személy ellen lefolytatott eljárás nélkül — nem bűncselekmény. A magyar népbírósági jog bűncselekménynek nyilvánította a Volksbundba tagként való belépést; bűncselekménynek tekintette azt, ha valaki magyar állampolgár létére a német hadsereg vagy biztonsági szolgálat kötelékébe lépett; fasiszta pártban, szervezetben tagként tevékenyen működött, tisztséget vállalt stb. Úgy tűnik tehát, hogy maguk az egyesülések voltak „bűnösök" és az azokhoz való tartozás — egyéb bűncselekmény megvalósítása nélkül is — vélelmezte, sőt megállapította a személy alanyi bűnösségét. Joggal merül fel ezek után, hogy az egyesüléshez való tartozás, mint büntetőjogi felelősséget megalapozó magatartás nem a kollektív felelősség elvét fogalmazta-e meg és miként viszonyult a jogalkotó nézete és a gyakorlat a bűnösség hagyományos, Kádár—Kálmán által egyértelműnek mondott felfogásához?

Mindössze emlékeztetek arra, hogy az egyesülések felelősségének kérdése már igen régen felmerült. A középkori germán jog és a hatása alatt álló jogok szóltak már az emberi egyesülések büntethetőségéről. A jogtörténet számon tartja XIV. Lajos 1670. évi ordonannce-át, a new-york-i 1881. évi büntetőtörvény 718. §-ának 13. pontját, az angol 1889. évi Interpretation Aet 2. artikulusát stb. A kérdés gazdag irodalmából elég Gierke négykötetes munkájára, a „Das deutsche Genossenschaftsrecht"-re, vagy Garraud, Hamel, Lilienthal munkásságára utalni. A magyar irodalomban leginkább Hacker Ervin foglalkozott az egyesületek büntetőjogi cselekvősége és bűntethetősége kérdésével. Tőle tudjuk, hogy az egyesülések, a jogi személyek felelősségének gondolata hazánkban kapitalizmus fejlődésével került előtérbe, mert „főleg a gazdasági élet terén láthatjuk — írta — a mai kapitalisztikus világrend mellett a gazdasági erők összegyűjtésében rejlő nagy erőt". Ebben az időszakban a gazdasági jellegű egyesülések jelentettek veszélyt. Követeléssé erősödött azért, hogy a jog ne elégedjék meg a magánjogi represszziókkal, a csalárd részvénytársaságokkal és más egyesülésekkel, társaságokkal szemben, hanem ismerje el büntetőjogi cselekvőségüket és büntethetőségüket is: „A nagytőke terjeszkedésével együtt járó új irányú kriminalitást csak így fogjuk tudni leküzdeni."[15]

Hafter 1903-ban Berlinben megjelent műve példát hozott fel. Egyetemi hallgatók egy testülete elhatározta, hogy a mindnyájuk által gyűlölt egyik társuk bántalmazására felbérelnek egy nagy testi erővel rendelkező vasúti málházót. Az angol Bishop példája szerint egy egyesület elhatározta valamely közút eltorlaszolását, ami nagy közúti szerencsétlenséget okozott. Ilyen példákon okulva sokan eljutottak odáig, hogy az egyesülés is büntethető, ha a tanúsított magatartás valamennyi tagjának akaratát tükrözi és végrehajtásában valamennyi tag fizikai személyként részt vesz. Ezek a gondolatok ma számunkra talán nem különösen érdekesek. Büntetőjogunk ismeri az együttes

[14] *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: i. m. 349. old.

[15] *Hacker* Ervin: Az egyesületek büntetőjogi cselekvőképessége és felelőssége. Pécs, 1922. Hasonló címmel tartott előadást a szerző a Magyar Jogászegyletben, az előadás megjelent a Magyar Jogi Szemle, 1922. évfolyamában 146—162. old. Az idézet innen való, 146. old.

elkövetés, a bűnszövetség, a csoportosulás stb. fogalmát, ez azonban távol áll magának az egyesülésnek büntetőjogi alanyiságától. A magyar jogban mindössze egyetlen példát találtam erre. Egy 1898. évi belügyminiszteri rendelet kihágásnak minősítette a hatóságilag feloszlatott, vagy felfüggesztett egyletekben való részvételt.[16] Egyébként csak követelések hangzottak el, hol óvatosan, hol határozottabban. Finkey Ferenc például így vélte: „Egy egyenesen csalásra, uzsorás ügyletekre alakított egyesülésnél fictio nélkül lehet az egyesület (az összes tagok) bűnösségéről is beszélni, a feloszlatást, időleges felfüggesztést, jogokban való megszorítást és a pénzbüntetést miért ne lehetne büntetésnek neveznünk velük szemben."[17]

A kifejtettek bizonyítják, hogy az egyesülések büntetőjogi felelősségének kérdése régen felmerült és vitákat váltott ki a magyar jogi irodalomban is. Ma, mai viszonyaink közepette a kérdés nem érdekes, ami az életben felmerül, azt a büntetőjog a maga eszköztárával megoldja. A második világháború alatt és után előállott helyzet, a fasiszta szervezetek embertelen, jogtipró, népellenes tevékenysége szükségessé tette, hogy egyes egyesülések felelősségét, sőt bűnösségét deklarálják a népbírósági jogok. Hasonló törekvések — mint említettem — régóta éltek a jogtudományban, mert mint Hacker Ervin írta: „...olyan eredménnyel állunk szemben, amelynek előidézője nem egyed, amelynek előidézője egyesület, illetve annak valamely szerve, amely akárcsak az egyed: bűnös motívumokból szegült ellene a társadalmi rendnek."[18] Pedig hol voltak Hacker Ervin ismeretei azoktól az „eredményektől", amelyeket később produkált a fasizmus? A német nemzeti szocialista párt, a Gestapo, az SS, a nyilaskeresztes párt (bár a párthoz való tartozást a népbírósági jog önmagában nem tekintette bűncselekménynek), a Volksbund stb. tevékenysége nyomán olyan „eredménnyel" találta magát szemben az emberiség, amely a történelemben példátlan volt.

Vélelmezett alanyi bűnösség

A kollektív felelősség kérdéseit taglalva igyekeztem bizonyítani a népbírósági jog álláspontjának helyességét. Mégsem beszélhetünk objektív felelősségről. Aligha vitatható, hogy az a személy, aki minden kényszer nélkül a Gestapo, az SS, a nyilaskeresztes párt pártszolgálatának tagja lett, aki önként tisztséget vállalt a Szálasi „kormányban", a belépéssel vállalta a célkitűzéseket és azok megvalósításában közreműködött. A belépés, a tagság, a vállalkozás tényéhez, mint objektívhez tehát szubjektív kapcsolat is járult. A népbírósági jog, illetőleg gyakorlat azonban nem elégedett meg ennyivel sem. Kialakította *a vélelmezett alanyi bűnösség intézményét.* Mivel az adott egyesülés csoport, testület, szervezet célkitűzéseit és gyakorlati tevékenységét illetően kétségtelenül háborús, népellenes, elnyomó, fasiszta, tehát *bűnös* konglomerátum volt és mivel a belépés, a tagság, a tisztségvállalás *önkéntessége* a célkitűzések és a tevékenység elfogadását és szolgálatát is jelentette, ezért megalapozottan tételezték fel a tag, a tisztségviselő alanyi bűnösségét. Az egyesülés tagja bizonyíthatta ennek ellenkezőjét, ezzel a vélelem alól szabadult, sőt előfordult — erre bemutatok majd példát —, hogy a „bizonyítást" a népbíróság folytatta le és hivatalból oldotta fel a vádlottakat — nem ritkán contra legem — a vélelem alól. Igaz, hogy a megoldás — már maga a vélelmezett alanyi bűnösség is, különösen pedig a bizonyítási teher áthárítása — sérteni látszik a klasszikus büntetőjogi elveket — az ártatlanság vélelmét, a bizonyítási tehernek a terheltre való átháríthatatlanságát —, amelyek hatályos büntetőjogunkban töretlenül érvényesülnek. Az a tény, hogy a klasszikus elveken ilyen „sérelmek" következtek be, egyedül azzal magyarázhatók, hogy az objektív helyzet sem viselte magán a „klasszikus" elveket. Sem a fasiszta hadviselés, sem a hadifoglyokkal, a megszállott területek lakosságával vagy a munkaszolgálatosokkal való bánásmód, sem a nép egyes rétegeinek kíméletlen üldözése, deportálása, elgázosítása, vagy a kormányzati, párt- és egyesületi tevékenység nem mutatta a klasszikus ismérveket.

A népbíróságok tehát nem szívesen helyezkedtek a kollektív felelősség, az objektív büntetőjogi felelősség álláspontjára és nem ritkán contra legem tevékenykedtek, hatalmas viharokat kavarva és súlyos támadásokat vállalva ezért. Legjobb lesz, ha néhány példával érzékeltetem törekvéseiket.

A jogszabály háborús bűncselekménynek tekintette azt a tényt, hogy valaki „magyar állampolgár létére a német hadsereg...kötelékébe lépett." Tömegesen kerültek ilyen személyek a népbíróságok elé. A Népbíróságok Országos Tanácsa hivatkozott a magyar és a német kormány között 1944. április 14-én létrejött megállapodásra, amely a magyarországi SS kötelékek felállítása tárgyában tartalmazott rendelkezéseket. Az egyezmény *előtt* a magyarországi német nemzetiségűek önként beléphettek a német hadsereg vagy az SS kötelékébe. Bűnösségüket — a népbírósági jog szerint — az önkéntes belépés megalapozta és legfeljebb azt bizonyíthatták, hogy elhatározásuk nem volt önkéntes. Az egyezményt *követően* viszont kötelesek voltak az SS sorozásnak és behívásnak eleget tenni. Így is tagjai lettek a német hadseregnek, amely tény önmagában bűntett volt. Az 1868. évi XLVII. törvénycikk viszont biztosította, hogy a nemzetiségek anyanyelvüket szabadon használhassák. Német nemzetiségű az volt, aki magát korábban német anyanyelvűnek vallotta, tehát olyan tény alapozta meg nemzetiségi hovatartozását, amely nem volt tiltott, sőt szabad volt. Ez viszont egyértelművé tette, hogy az SS kötelékébe hívják be őt. A népbíróság álláspontja szerint az ilyen személy a német hadsereg kötelékébe nem belépett, őt oda besorozták. Háborús bűncselekményt nem követett el, az ilyen német nemzetiségű magyar állampolgárokat fel kell menteni. „A belépés kifejezés alatt a minden kényszertől mentes, szabad akaratelhatározáson alapuló jelentkezést kell érteni".[19]

Volt népbírósági vezető, aki helytelenítette a népbíróságok többségének állásfoglalásait és így írt „...elavultnak bizonyult az alanyi bűnösség régi rendszere, mert hiszen ésszerűtlen az, hogy az egész magyar népet sértő rendkívül súlyos hatású cselekményeknél akár családi körülmények, akár jellembeli fogyaté-

[16] 1136/1898. BM redelet. Rendeletek Tára, 1898. 244. old.

[17] *Finkey* Ferenc: recenziója Hacker Ervin művéhez. Magyar Jogi Szemle, 1922. évfolyamában 638. old.

[18] *Hacker* Ervin: i. m. 152. old.

[19] NOT I. 182/1945-5- 1945. november 30.

kosságok vagy logikai tévedések, vagy akár külső hatások figyelembe vehessenek." Megrovóan állapította meg, hogy a népbírósági eljárásban: „...a tárgyi felelősség gondolata tulajdonképpen idegen maradt és ahelyett, hogy csupán azoknak az elemeknek fennforgását keresték volna, amelyek a törvény rideg szövegében vannak felvéve, a szándékot, a célzatot, az egyéni jó- vagy rosszindulatot vizsgálgatták, noha a magyar népet ért támadás mindenki előtt ismert volt és közelebbi bizonyításra alig szorult."[20] Ezzel a „váddal" szemben a népbíróságok megtettek mindent, hogy a terheltekkel szemben olyan széles körű bizonyítást folytassanak le, amely őket is, méginkább a félrevezetett tömegeket meggyőzze az ellenforradalmi, a nyilas rendszer és kiszolgálóik bűnösségéről. Egy vezető nyilas ügyében írta az ítélet: „A törvény bűntettnek minősíti a nyilas mozgalmat, tehát közömbös, hogy ki mily okból csatlakozott... Így rendelkezik a törvény s ennek indokát az Országos Tanács nem volna köteles kutatni"...mégis... „...a demokrácia igazságszolgáltatása súlyt helyez arra, hogy az eléje kerülő bűnösök tisztában legyenek a népük ellen elkövetett bűnük súlyával..." ...ráadásul a vádlott szociális ügyeket intézett vezető beosztásban... „...a szociális síkon mozgó nyilas párttag cselekményének különösen veszélyes a jellege, mert a nyilaskeresztes párt általános célkitűzéseivel szemben egyes emberek javára juttatott előny vagy szociális szempontok hangoztatása alkalmas volt arra, hogy a tájékozatlan és jóhiszemű tömegeket megtévessze és félrevezesse, mert azt hihették, hogy a fennálló politikai, társadalmi és gazdasági rend által elszenvedett sérelmeik a nemzetiszocialista rendszerben orvoslást nyernek."[21]

A miniszteri felelősség

A népbírósági jog személyi hatályát illetően a népbíróságoknak *a miniszteri felelősség* problémájával is szembe kellett nézni. Köztudott, hogy a „Független magyar felelős minisztérium alakításáról" rendelkező 1848. évi III. törvénycikk a miniszterek vád alá helyezését az alsótábla általános többségi szavazatához kötötte és a bíráskodást a felsőtábla által választandó bíróságra bízta. Ezt a törvényt, a felszabadulás után, fiatal államunk többször megerősítette. A „Magyarország államformájáról" rendelkező 1946. évi I. törvény 16. §-ának (2) bekezdése például kimondotta: „A bíráskodás a Nemzetgyűlés tagjaiból az 1848: III. tc. 34. §-ának megfelelő alkalmazásával alakított bíróság joga."

Rajniss Ferenc a „Szálasi-kormány minisztere" volt. Ügyében az első fokú bíróság álláspontját osztva, így foglalt állást a NOT: „Az Országos Tanács álláspontja szerint is 1944. évi október hó 15. napján az un. Szálasi-hatalomátvétel erőszakos úton és a jogfolytonosság megszakításával történt. Vádlott tehát nem tekinthető olyan alkotmányos úton kinevezett miniszternek, aki akár egyéb bűncselekmények tekintetében is az 1848. évi III. tc-ben foglalt kivételes eljárást igényelhetné." Ez a történelmi értékű indokolás kijelentette tehát, hogy a Szálasi-féle hatalomátvétel jogellenes, erőszakos úton történt, a „kormány" tagjai nem tekinthetők minisztereknek. Volt más probléma is. A népbírósági jog használta a „nyilas kormányzat" kifejezést. (NBR 11.§ 4. bek.) Ebből arra lehetett volna következtetni — voltak akik meg is tették —, hogy a magyar törvényhozás elismerte a Szálasi-féle uralmat, illetőleg az általa alakított kormányt. Mai szemmel túlságosan tág értelmezéssel, így foglalt állást az ítélet ebben a kérdésben: „Ezen álláspontnak — ti. annak, ami a fentebbi idézetben volt olvasható — látszólag ellentmond a 81/1945. M. E. sz. rendelet 11. § 4. pontjának azon szóhangzata, amely szerint az e pont alá vont bűncselekményt követi el, aki a nyilas kormányzatban vezető állást vállal, így pl. miniszteri állást. Ez a szóhangzat nem jelenti azt, mintha a népbírósági rendelet a nyilas kormányban szerepet vállaló 'miniszterek' alkotmányos úton kinevezett és a miniszteri szó közjogi tartalmát betöltő személyeket értett volna, hanem miután ezek törvénytelenül saját magukat és egymást miniszteriek titulálták —, e rendelet a szabatosság rovására, a közérthetőség érdekében a miniszteri kifejezést használta."[22]

Mit tett a népbíróság azokkal a miniszterekkel, akik 1944. március 19-e előtt (ti. a népbíróság a Sztójay kabinetet sem tekintette törvényesnek és tagjait nem tekintette minisztereknek) töltöttek be tisztséget a kormányban? Imrédy Béla, Bárdossy László egyaránt hivatkoztak a hatályban levő 1848. évi III. törvénycikkre. Dr. Imrédy Béla első fokú ítéletéből idézem: „...büntető eljárásjogi alapelvként megállapítható, hogy az összes háborús és népellenes bűntettesek, akár polgári, akár katonai személyek, a népbíróság ítélkezési hatáskörébe vonattak."[23] Az ítélet, Imrédy kifogásával szemben tehát azt hangsúlyozta, hogy a népbírósági jog kivételes erejű, amely specialitása révén különleges hatásköri szabályokat állapított meg. Ezért az általa konstruált bűncselekményekre — a háborús és népellenes bűncselekményekre nézve — az 1848. évi III. törvénycikk nem alkalmazható. dr. Bárdossy László az alkotmányosságra hivatkozással tiltakozott a népbíróság hatásköre ellen. Az első és másodfokú ítélet egyaránt a népbírósági jog specialitására hivatkozott: „A törvényhozó nép ilyképp úgy döntött, hogy a népbíróság útján von felelősségre mindenkit, aki háborús vagy népellenes bűntettet követett el, arra tekintet nélkül, hogy mi volt az elkövető közjogi állása. Természetesen az 1848: III. tc. érvényét a törvényhozó az 1945: VII. tc-kel nem érintette."[24]

Visszatekintve a négy évtized előtti eseményekre, talán érthetetlennek tűnik, hogy miért csináltak a romokban heverő országban problémát az 1848. évi III. törvénycikkből. Nem szabad elfeledkeznünk arról azonban, hogy a fasizmus leverése után a felszabadult

[20] *Bojta* Béla nyilatkozata az Ítélet című hetilapban. Ítélet II. évfolyam, 38. sz. 1946. október 3. 3—4. old.

[21] NOT I. 1930/7/1046 — 1946. április 6. Első fokon a Budapesti Népbíróság járt el 1946. január 30-án.

[22] NOT I. 1348/1946/9. Rajniss Ferenc büntetőügyével kapcsolatban említem, hogy a mentelmi jog felfüggesztésének kérdése is szóba került, mert a vádlott országgyűlési képviselő is volt. A NOT ebben a kérdésben is a népbírósági jog specialitására hivatkozott és azokra a törvényi tényállásokra, amelyeket éppen az országgyűlés tagjai követhettek el a parlamentben, tehát a mentelmi jog védelme alatt megtartott beszédeikben.

[23] Imrédy Béla Nb. 3953/1945 — 11. számú büntetőügyének első fokú ítéletéből.

[24] Bárdossy László NOT I. 2946/1945—35. számú büntetőügyének másodfokú ítéletéből.

népek valami egészen mást, újat és emberit akartak az embertelenség évei, évtizedei után. A népbíróságok számára ez a törekvés egyet jelentett a törvényesség tiszteletbentartásával. A törvényhozó expressis verbis kifejezésre juttatta nem egy törvényében, hogy az 1848. évi III. törvénycikket fenntartja. A népbíróságoknak a reá vonatkozó szabályok értelmezése útján kellett arra a helyes álláspontra jutnia, hogy a miniszstereknek — háborús és népellenes bűncselekmények miatti — felelősségre vonása a hatáskörébe tartozik. Bár a Rajk László ügyét tárgyaló bíróság kísérelte meg volna ilyen lelkiismeretesen hatásköre kérdésének tisztázását!

Az elévülés kivételes szabályozása

Az elévülés intézményét népbírósági jogunk is ismerte, bár a szabályozása egyes vonatkozásokban eltért a hatályos jog rendelkezéseitől, illetőleg a büntetőjogban kialakult nézetektől. Többek között ez is oka volt annak a támadásnak, amely a népbírósági jogot érte. Igaz az is, hogy a szabályozás nem állotta ki mindenben az idő próbáját, mert nem volt tekintettel olyan kívánalmakra, amelyeket a nemzetközi jog támasztott. Ezt a hiányosságot azonban nem róhatjuk népbírósági jogunk terhére, mert csak a hatvanas években jutottak győzelemre — világméretű vitákban — azok, csak ekkor mondták ki, hogy a háborús bűncselekmények nem évülnek el soha.

Népbírósági jogunk az elévülés tekintetében a hatályos büntetőjog rendelkezéseit vette alapul „azzal, hogy az 1941. június 21. napja után a fegyverszünet megkötéséig elkövetett cselekményekre az elévülés a fegyverszünet megkötésének napjával (1945. január 20.) veszi kezdetét." Az elévülés kivételes szabályozását illetően figyelemre méltó még az alábbi rendelkezés: „Az 1919. évben és az azután elkövetett ama politikai gyilkosságokra vonatkozólag — amelyek üldözését az uralmon volt hatalom megakadályozta — az elévülés csak 1944. évi december 21. napján veszi kezdetét."

Azt mondták sokan annak idején, hogy az elévülés tekintetében a népbírósági jog *kivételes* rendelkezéseket tartalmazott. A kivételes szó használata azonban már viszonyítást jelent; abból a feltevésből indul ki, hogy a hatályos jogi rendezés a nem kivételes, az felel meg a klasszikus, általánosan elfogadott elveknek. A jogpolitikai indokok olyan nyomatékosak és jelentősek, hogy az elévülés intézményét a szocialista büntetőjogok is kodifikálták. Nem igaz azonban az, hogy az elévülés a jogunk általános elve lenne. Ez ellen szól, hogy viszonylag fiatal intézmény;[25] több ország joga ma sem ismerik, vagy csak korlátozottan fogadja el. Az sem igaz, hogy ha lennének is klasszikus elvek, azoktól a népbírósági jogunk eltért. A rendezés éppen a hatályos jog talaján történt az értelemszerű eltérésekkel. Mivel a háborús és népellenes bűncselekmények kodifikálására csak a népbírósági jogban nyílt lehetőség, az ezekre vonatkozó szabályozás is csak e jognak lehetett feladata. A klasszikusnak mondott intézmény is ismerte viszont az elévülés félbeszakításának lehetőségét, illetőleg nyugvásának beálltát. A népbírósági jog ezeknek felhasználásával szabályozott, amikor kimondotta, hogy az elévülés — amenynyiben a bűncselekményt 1941. június 21. napját követően követték el — nyugszik és ismét 1945. január 20-án veszi kezdetét. A két dátum kiemelkedő jelentőségű, Magyarország 1941. június 21-én lépett a háborúba, ettől kezdve egészen a fegyverszüneti egyezmény megkötéséig rendkívüli erőhatalom kövezkezett be, amely a rendes elévülési időtartam alá eső jogigényeket csaknem minden vonatkozásban félbeszakította, nyugtatta. A háborús és népellenes bűncselekmények jellege is sajátos rendezést követelt. Az elkövetett bűncselekmények miatti felelősségre vonást ugyanis a fennálló uralom szükségszerűen megakadályozta, feltéve, ha azok társadalomra veszélyességét egyáltalán felismerte és méltányolta volna. Hasonló indokok miatt nyúlt vissza a népbírósági jog az 1919. évben elkövetett politikai gyilkosságokra, illetőleg azokra is, amelyeket ezt követően vittek végbe az ellenforradalmi rendszer pribékjei. Jogilag sem indokolatlan az eltérő szabályozás, mert éppen a hatóságok nem teljesítették törvényes kötelességüket. A jogi vonatkozásokon túlmenően a kérdés elsősorban politikai-társadalmi probléma volt: az elévülés kivételes rendezése az egész ellenforradalmi, majd nyilas rendszer bűnpártoló tevékenysége felett gyakorolt súlyos történelmi bírálatot.

Sokkal nagyobb jelentőségű volt a háborús bűncselekmények elévülhetetlenségének kérdése, aminek jelentőségét népbírósági jogunk, de a felszabadulás utáni új jogalkotásunk sem ismerte fel kellően. Igaz, ennek a kérdésnek jelentősége meghaladta a nemzeti kereteket és nemzetközi jelentőségűvé emelkedett. Az ENSZ Közgyűlése 1968. november 26-án fogadta el azt a nemzetközi egyezményt, amely a háborús és az emberiség elleni bűntettek elévülését kizárta. Hazánk már előbb, az 1964. évi 27. számú törvényerejű rendeletben tejesítette azt a kötelességét, amellyel minden nép önmaga és az egész emberiség érdekében adós volt: a háborús és az emberiség ellen elkövetett bűncselekmények, *függetlenül elkövetésük időpontjától, nem évülhetnek el soha.*

A „parancsra tettem" vitatható kérdésköre

A felettes parancsa a modern büntetőjog számára általában a kényszer és a fenyegetés fogalmán belül válik jelentőssé. A parancs a kényszernek vagy a fenyegetésnek egyik megnyilvánulási formája lehet, a büntetőjog ezért azzal külön nem foglalkozik. A katonai büntetőjogban természetszerűen a parancs és összefüggései fokozott jelentőséget kapnak, ezért a kérdéssel a katonai büntetőjog, a katonai büntető törvénykönyvek kiemelten foglalkoznak. Nekünk azonban az általános kérdésnél kell maradnunk, mert a „parancsra tettem" problematikájával a népbírósági jog és a népbíróságok is ekként találkoztak.

[25] Az elévülés fogalmával először II. József uralkodása idején találkozhatunk, akkor is negatív értelemben, mert az elévülés ellen foglaltak állást. Először az 1791. évi francia büntető törvénykönyv fogalmazta meg, majd átvették a mintájára felépülő büntetőjogok. Hazánkban az 1878. évi V. törvénycikk előtt csak az 1848: XVIII. törvénycikk 28. §-a szólt az elévülésről, pontosabban a sajtóvétségek elévüléséről. Igaz viszont, hogy az 1792., 1827. és 1843. évi javaslatok szabályozni kívánták már az elévülés intézményét, de a javaslatok egyikéből sem lett törvény.

A népbírósági jog ismerte a büntethetőséget kizáró okokat és ezek során a kényszert és a fenyegetést is, mint a bűnösség fokát csökkentő, vagy a bűnösséget teljességgel kizáró tényezőket. A fogalmak többször megjelentek a konkrét törvényi tényállásokban is („életét fenyegető kényszerű szükség nélkül", „aki anélkül, hogy evégből vele szemben közvetlenül vagy közvetve kényszert alkalmaztak volna" stb). Voltak, akik a népbíróság előtt *általános kényszerről* beszéltek védekezésként, mint dr. Bárdossy László volt miniszterelnök; voltak, akik a parancsra hárították a felelősséget mindenért, amit tettek. A NOT elvi álláspontját a parancsra tettem védekezéssel kapcsolatban az alábbiakban foglalta össze: „A népbíráskodásról kiadott rendeletek nem tartalmaznak olyan rendelkezést, mely szerint azon egyéneket is büntetni kívánja, akik alárendeltségi viszonyukból kifolyólag a katonai függelem folytán a feltétlen engedelmességükből kifolyólag egy megkapott parancsot teljesítettek."[26] Nem fogadta el viszont a védekezést akkor, ha a parancs megtagadása, az eltérő, emberségesebb magatartás nem fenyegette az engedelmeskedni köteles személy életét közvetlenül; ha tehát volt választási lehetősége. Az ítélkezési gyakorlat bemutatására nincs terem, csak általános megállapításokat tehetek.

A jogellenes, erkölcstelen vagy bűnös cselekmény elkövetésére utasító felsőbb parancs — a történelem hatalmas példatárát áttekintve, úgy tűnik — kibékíthetetlen ellentmondásokat hord magában. Összeütközésbe kerülnek az erkölcsi követelmények és az engedelmességi rendszer normái. Az engedelmesség nemcsak a katonai szervezetek körében alapvető norma, hanem az állami gazdasági, társadalmi rendnek is velejárója. A népbíróságok ítélkezési gyakorlata ezért általában is figyelemmel volt az engedelmességi rendszerre, emiatt — bár ösztönösen, elvileg tisztázatlanul és nemritkán önmagának ellentmondóan — nem helyezkedett az abszolút felelősségi elmélet álláspontjára. Érezte ugyanakkor a minden emberre kötelező alapvető erkölcsi követelmények erejét, emiatt tagadta a felettes kizárólagos felelősségének elvét is. Az ítélkezési gyakorlat többnyire a nyilvánvaló jogellenesség, illetőleg a személyes tudomás elméletének talajáról keresett megoldást, természetesen anélkül, hogy e nézeteket megfogalmazták vagy az egyikhez-másikhoz való csatlakozást kifejezték volna. Megérezték azt is, hogy a nagy ellentmondás két pólusa, az erkölcsi követelmények, illetőleg az engedelmességi rendszer az adott társadalmi berendezkedésből fakadnak, tehát mindkettő azonos eredetű. Ezért sem az egyiket, sem a másikat nem emelték irracionális magasságokba.

Törekvéseik ezt üzenik a ma embere számára: A parancs *nem önmagában* különbözik az összes többi felhívástól, felszólítástól — adott esetben felbújtástól —, hanem abban a rendszerben, szervezetben, erőben van a különbség, amely a parancs *mögött* áll. Az embernek nemcsak önmagában, hanem *társadalmi és erkölcsi rendszerében* is fel kell emelkednie arra a magaslatra, amelyről vissza képes utasítani minden fenyegetést, amely tőle erkölcstelen tettet, bűncselekmény elkövetését követeli; az embernek mindig és mindenütt meg kell találnia azt az utat, melyen járva meg tudja őrizni emberi rangját.

*

Négy évtized távlatából értékelve a népbírósági jog néhány intézményét, nem volt lehetőségem, hogy kitérjek valamennyi sajátos anyagi és eljárási jogi intézményre, rendelkezésre.

Sem a jogalkotás, sem a jogalkalmazás nem volt hibáktól, hiányosságoktól mentes. Soha nem az, különösen nem tömeges felelősségre vonások idején. Történelmi érdeme volt viszont a népbírósági jognak és a népbíróságok tevékenységének, hogy a leszámolást nem az indulatokra, a szenvedélyekre bízta, hanem a fasizmus felszámolása, az országot elpusztító bűnök leleplezése és a bűnösök felelősségre vonása *igazságszolgáltatási úton* történt. A népbírósági jog, a népbíráskodás elévülhetetlen érdemeket szerzett hazánk fejlődésében; az új rendnek, a fiatal államnak nagy erőpróbája volt. Érdeme volt nem utolsósorban az is, hogy segítségével fokozódott a történelmi tisztánlátás, hiszen a népbírósági jog történelmi dokumentumként hirdette az új állam nézeteit, a népbíróságok nemcsak ítéleteket, történelmet is írtak; hazánk pedig teljesítette nemzetközi kötelezettségeit és népünk — leszámolva uralkodó osztályainak bűnös politikájával — tiszta lappal indulhatott a magyar újjászületésbe.

Ezért, és nem a negyvenedik évforduló kívánta tiszteletkör okából vettem elő népbírósági jogunk néhány jellegzetességét az „értékmegőrzőből", amelyben oly sok nemzeti kincsünk várja a felfedezést vagy újrafelfedezést.

[26] NOT I. 165/8/1945 — 1945. július 30.

Gergely Ernő

A demokratikus rendőrség megalakulása

Az ellenforradalmi rendszer erőszakszervezetének széthullása, a demokratikus rendőrség megszervezése

I.

A Vörös Hadsereg csapásai alatt, a hitlerista koalíció romhalmazának közepette omlott össze a menekülő német csapatok oldalán a régi magyar uralkodó osztály államgépezete. Erőszakszerveinek, hadseregének, rendőrségének, csendőrségének egyik darabja a másik után bomlott fel és hullott szét.

A szovjet Vörös Hadsereg csapatai 1944. szeptember 26-án átlépték a magyar határt és a felbomlás ezzel teljessé vált. Jelentések tömege számolt be a rendőrfőkapitányságok menekülőséről a Vörös Hadsereg elől. Kiskunfélegyházi kapitányság utasítást kapott, hogy Kecskeméten csatlakozzék az ottani kapitánysághoz. Nyíregyházán október 9-én a hadműveleti területi kormánybiztos elrendelte a város személyi és anyagi kiürítését. A szegedi kapitányság személyzete október 9-én Dunaföldvárra, a hódmezővásárhelyi kapitányság személyzete Kaposvárra, a hajdúszoboszlói kapitányság október 10-én pedig Hajdúszoboszlót elhagyva Mosonmagyaróvár felé menekült. A túrkevei kapitányság személyzete kiürítési parancs nélkül október 10-én Túrkevét elhagyta és Gyöngyösre érkezett. A kecskeméti kapitányság pedig ugyanakkor azt jelentette, hogy Kecskemét városát az éjjel ellenséges orosz erők támadták meg, mire a kapitányság helyét elhagyta és Budapest felé útra indult.[1]

Az ország fokozatosan felszabaduló területein a községekben és városokban megalakult forradalmi szervek vállalták az élet újraindításának feladatait. 1944 decemberében kialakult a felszabadult országrészekben a nemzeti bizottságok intézménye, amely azután az egész országban állandósult. A nemzeti bizottságok mint társadalmi szervek a demokratikus pártok helyi szövetségesei, politikai szervként alakultak meg. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásával pedig új fejezete kezdődött a magyar történelemnek! Megkezdődött a független szabad demokratikus Magyarország építése — nyilatkoztatta ki 1944 decemberében Debrecenben a Nemzetgyűlés „Szózata", a szuverén magyar államiság újjászületésének ünnepélyes deklarációja.[2]

A nemzeti bizottságok működésük első korszakában a közbiztonság érdekében nemcsak Budapesten, hanem majdnem mindenütt az országban, megszervezték vagy közreműködtek a rendőrség létrehozásában, vagy az ideiglenes polgárőrséget átszervezték állandó rendőrséggé. A Belügyminisztérium egyelőre még alig tudta hatáskörét az ország felszabadított területén érvényre juttatni. A nemzeti bizottságok gondoskodtak a rendőrség tisztikarának és személyzetének személyi feltételeiről. Ennek keretében megválasztották vagy megerősítették a rendőrség vezetőjét és befolytak a rendőrségi alkalmazottak kiválasztásába is. Egy sor, főleg tiszántúli községben a nemzeti bizottságok munkásokból, kubikosokból, szegényparasztokból politikai rendőrséget is felállítottak és keményen lesújtottak a helyi fasisztákra. (Pl. Mezőberényben, Gyomán, Szeghalmon, Dévaványán, Vésztőn, Orosházán, Kondoroson, Nagyszénáson stb.) Csongrád megyében, de másutt is több városban és községben vörösőrséget szerveztek.[3]

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front felhívására alakultak meg a fővárosban a házőrségek a rablók és fosztogatók, a fasiszta bűnösök ellen. Ezek a házőrségek voltak a felszabadult fővárosban a rendőri szervezet csírái. A rendőrség számított a főváros lakosságának támogatására. Ezért a főkapitányság felkérte a lakosságot, hogy a felállított házőrségek segítségével a még mindig jelentkező fosztogatókkal a legerélyesebben járjon el. Tekintve a rendőrség újjászervezésének nehéz munkáját, a rendőrség a lakosságot hívta fel arra, hogy a házőrségek útján maga akadályozza meg a kellőképpen el nem zárt üzletek és más helyiségek kifosztását.[4]

A rendőrség volt az első működő budapesti szervezet. Az új kerületi vezetőket a Magyar Kommunista Párt a nemzeti bizottságokon keresztül állította a kapitányságok élére. Az 1945. január 21-én megalakult Budapesti Nemzeti Bizottság kinevezte a magyar államrendőrség budapesti főkapitányát. A kinevezett rendőrfőkapitány a hivatali esküt a Budapesti Nemzeti Bizottság főtitkára kezébe tette le. Budapest főkapitánya Sólyom László, helyettese Kádár János lett.[5]

A nemzeti bizottság azonnal gondoskodott a közbiztonsági szervezet működésének lehetővé tételéről. Felhívta a polgármestert, bocsásson kétmillió pengő kölcsönt a belügyi tárca terhére a főkapitányság rendelkezésére, a budapesti rendőrség kiadásainak fedezésére. Az újjáalakult budapesti magyar rendőrség fő feladatának tekintette, hogy „a debreceni kormányt programjainak végrehajtásában minden erővel és eszközzel támogassa. A demokratikus Magyarország felépítéséhez a rendőrség hűségesen nyújt segédkezet. Ennek kapcsán meg fogjuk akadályozni, hogy az itt rekedt és bújkáló fasiszta elemek a kormány építőmunkáját

Gergely Ernő tudományos főmunkatárs, Magyar Munkásmozgalmi Múzeum (Budapest).

[1] PI Archívum. A XXIV. I/1. L.: Felszabadulás 1944. szeptember 26—1945. április 4. Dokumentumok. Szikra, 1955. 10—11. old.

[2] A magyar népi demokrácia története 1944—1962. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 20—23. old.

[3] *Csizmadia* Andor: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944—49.). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968. 326—328. old., *Balázs* Béla: A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Akadémiai Kiadó, 1955. 179—180. old., *Kelemen* Miklós: Csongrád megye rendőri szerveiről. Belügyi Szemle, 1970. 1. sz. 71. old.

[4] Szabadság, 1945. január 25. A debreceni kormány szellemében normalizálják a lakosság életét. Szabadság, 1945. február 2. Akadályozzuk meg a fosztogatást.

[5] Szabadság, 1945. április 7. „A demokrácia őre és a nép legjobb barátja". Sólyom László főkapitány az újjászervezett rendőrség munkájáról és feladatairól. Népszava, 1945. március 2. Sólyom László budapesti rendőrkapitány a Nemzeti Bizottság ötös tanácsa előtt kedden délben letette a hivatali esküt. *Ságvári* Ágnes: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten 1945—1947. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 16—19., 44. old.

megzavarhassák. A letűnt rendszer bűnei nyomán ittmaradt romokat a legrövidebb időn belül eltakarítjuk és megteremtjük a jogrend és közbiztonság légkörét" — hangzott a budapesti főkapitány nyilatkozata.[6]

A nemzeti bizottság többsége közvetlenül a felszabadulás után a megszervezett helyi rendőrség vagy polgárság vezetőit és tagjait javasolta az államrendőrség kötelékébe. A nemzeti bizottságok még a rendőrség országos megszervezése után is pozitív befolyást gyakoroltak a rendőrség működésére. A régi rendőrség reakciós vezetőinek leváltásával a nemzeti bizottságok elősegítették a demokratikus rend megszilárdítását, a közbiztonság helyreállítását. Ez az előkészítő munka fontos szakaszát jelentette az új, demokratikus rendőrség létrehozásának.

A karhatalom újjászervezésének kérdése jelentős problémát okozott. A felszabadulás előtt a rendőrség az uralkodó osztályok érdekében jól működő szervezet volt, s számukra megfelelő politikai célokat szolgált ki. A rendőrség azonban nem követte egyöntetűen Szálasiék útját és főleg Budapesten, mind tisztikarában, mind legénységi állományában voltak akiket az új, demokratikus állam is alkalmazhatott. Ezek később értékes tagjai lettek az új karhatalmi szervezetnek. Ezzel szemben a csendőrség mélységesen gyűlölté tette magát a nép szemében. Kíméletlen módszereivel börtönőrei voltak a falusi népnek, másrészt a csendőrség végig kiszolgálta a fasiszta politikát. Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. február 9-én a rendőrség újjászervezésével kapcsolatban a következőképpen nyilatkozott: Az összes többi belügyi feladatok előtt a közbiztonság és a karhatalom kérdését tartom a legfontosabbnak és a legközelebbi napokban minden megmozgatható erőt ennek a kérdésnek a megoldására használok fel. A kormány és a nemzet összes törekvései azon múlnak, hogy a közbiztonságot minél szilárdabbá és tartósabbá tegyük. A kormány megállapította azokat az alapelveket, amelyekre az új karhatalmi szervezetet felépíti. Az újjászervezés főbb irányelvei: a csendőrséget nem állítják vissza, az egységes szervezet, az önkormányzatok befolyása az újjászervezés munkájába, az újjászervezendő államrendőrség alapját a meglevő polgárőrségek képezik.

Az egységes központi irányítás hiányában 1945 év derekán kétféle szolgálati rendszer alakult ki aszerint, hogy az egyes rendőri szervek városban vagy községben teljesítettek szolgálatot. Budapesten a munka lényegében a Horthy-rendőrség szervezetének nyomdokain folytatódott. A főkapitányságra centralizált központi erő: lopási, betörési, sérülési, intellektuális szakokra tagozódott úgy, hogy külön volt szervezve a fogalmazói és nyomozói munka. Vidéken a bűnügyi erők decentralizálva voltak.[7]

Budapest ostroma alkalmából a magyar rendőrség főkapitányságának bejelentő hivatala is elpusztult. A romok eltemettek körülbelül százmilliónyi beés kijelentő lapot. Budapest főkapitánya február közepén napiparancsban közölte a már működő rendőrségi őrszobák vezetőivel, hogy az államrendőrség bejelentőhivatala szolgálatát megkezdte és így a lakosság be- és kijelentési kötelezettségének eleget tehet. A főkapitány felhívta a figyelmet, hogy a főváros minden egyes lakosa köteles a legrövidebb időn belül a jelenlegi lakása helyén magát bejelenteni.[8]

Már közvetlen Budapest felszabadulása után felmerült, hogy országosan — falun és városon — egységes rendőrséget kell szervezni. Erdei Ferenc belügyminiszter az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi január hó 12-én tartott ülésén rendelettervezetet terjesztett elő az államrendőrség újjászervezésére.

A tervezett elgondolásai: egységes rendőrség, de a falvakra és külterületekre különleges alakulatokat, az itteni rendészet különleges viszonyainak megfelelően (lovas, kerékpáros őrszolgálat) kell szervezni. A karhatalmi szervezetnek — figyelembe véve az 1945. évben fennálló politikai körülményeket — bizonyos mértékben decentralizáltnak kell lenni, de központi parancsnokság alatt kell állani. Ennek megfelelően úgy kell a karhatalmat újjászervezni, hogy alsó fokon az önkormányzatnak kell bizonyos hatáskört biztosítani, magasabb fokon pedig országosan közös parancsnokság alatt álljon. A helyi rendőrségek fölött egységes parancsnokság biztosítsa a rendőrség működésének sikerét.

Az újjászervezett rendőrségnek kettős feladatot kell megoldani: egyfelől a közönséges bűncselekmények elleni védekezés, másfelől a demokratikus államrend politikai biztosítása. Ennek megfelelően végig az országos rendőrség szervezetében, kivéve a legalsó helyi szervezeteit, érvényesülni kell a kettős tagoltságnak: a bűnügyi és politikai osztályok egymás mellett való megszervezésének. Az, hogy az Országos Rendőrség kielégítően elláthassa azt a feladatot, amit korábban az államrendőrség és a csendőrség együttesen láttak el, az ország területére számítva mintegy 30 000 főnyi rendőrlegénység és kb. 3000 rendőrtiszt szükséges. Az újonnan toborzandók szakszerű kiképzéséről a felállítandó rendőriskolákban és tanfolyamokon kell gondoskodni. Természetesen át kell venni régi szakembereket is, azonban ezeket politikailag képezni és nagyon szigorúan meg kell rostálni.

Az Országos Rendőrség szervezeti felépítése a következő alapokra épül: A rendőrség első szervezeteinek az önkormányzatokhoz kell alkalmazkodni, míg felső tagozatai a kormány alá rendelt egységes szervbe kell, hogy összefussanak.[9]

Az új, demokratikus állam belső rendjének biztosítása céljából az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 májusában — a csendőrség egyidejű feloszlatása mellett — elrendelte a demokratikus államrendőrség megszervezését. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az 1700/1945. M. E. sz. és a 1690/1945. M. E. sz. rendelete intézkedett az államrendőrség megszervezéséről és a csendőrség feloszlatásáról. A rendeletek kihirdetésével az állam egész területén a belügyminiszter legfelsőbb

[6] PI Archívum. 274—15/19., *Csizmadia* Andor: A nemzeti bizottságok rendészeti tevékenysége. Rendőrségi Szemle, 1955. 4. sz. 325—326. old., Szabadság, 1945. január 25. A debreceni kormány szellemében normalizáljuk a lakosság életét.

[7] Délmagyarország, 1945. február 9. Erdei Ferenc belügyminiszter nyilatkozata a rendőrség újjászervezéséről és a közbiztonság megszilárdításáról. *Erdei* Ferenc 25 évvel később a belügyi igazgatás kialakításáról adott nyilatkozatát ld. Belügyi Szemle, 1970. 1. sz. 40—41. old.

[8] Népszava, 1945. február 21. Megkezdte működését az államrendőrség bejelentőhivatala. Az Országos Rendőri Bejelentőhivatal szervezése tárgyában egyébként az Ideiglenes Nemzeti Kormány később, 1945. november 21-én intézkedett. (Ld.: 11.100/-1945. ME. sz. rendelet. Rendőrségi Közlöny, 1945. 12. sz.

[9] Minisztertanács Titkársága. Központi Irattár. Minisztertanács jegyzőkönyve. (Továbbiakban: MT jkv.) 1945. január 12., 18., Országos Levéltár. Belügyminisztériumi irattár. (Továbbiakban: OL BM) 5026/1945.

felügyelete és ellenőrzése alatt a magyar államrendőrség gyakorolta az összes rendőrhatósági jogokat és látta el a rendőrközegei útján a rendőrszolgálatot.[10]

Ezek az alapvető szervezeti formák — kisebb módosításokkal — 1948—49-ig fennmaradtak.

A Minisztertanács 1945. március 28-án úgy foglalt állást, hogy a rendőrség létszáma ne haladja meg a 30 000 főt. Erdei belügyminiszter javaslatára a Minisztertanács 1945. június 13-án tartott ülésén ismét foglalkozott a rendőrség létszámának megállapításával. A belügyminiszter elmondotta, hogy a rendőrség létszáma eddig mintegy 70 000 főből állott és tervezete 34 090 főre csökkentette az összlétszámot. Hivatkozott arra, hogy korábban a Minisztertanács a rendőrség hozzávetőleges létszámát 30 000 főben állapította meg, véleménye szerint azonban ez a létszám az államrendőrség sokirányú tevékenységére való tekintettel nem kielégítő. Vita után a Minisztertanács végül is a belügyminiszter előterjesztését szótöbbséggel elfogadta azzal, hogy mihelyt a csökkenés lehetősége bekövetkezik, meg kell kísérelni a régi létszám elérését.[11]

A rendőrségnek demokrácia szempontjából történő átszervezése messzemenő vívmány volt. Ez a folyamat hónapokig tartott és 1945 év végével fejeződött be. Ezzel megszünt a népellenes apparátus elnyomó gépezetének fontos eleme, a régi rendőrségi szervezet. E rendőri szervezet keretében került megszervezésre a politikai rendőrség, egyelőre mint a rendőrségnek egyik osztálya, amelynek vezetését a Magyar Kommunista Párt első perctől kezdve magának követelte és a párt gondoskodott róla, hogy ez a szerv kezdettől fogva és mindvégig „a népi demokráciáért folytatott harcnak biztos és éles fegyvere maradjon".[12]

A határok ellenőrzése céljából új rendőrségi szervezet került felállításra, a határrendőrség. A határrendőrség akkori legfontosabb feladata a nyugatra távozott nyilasok figyelemmel való kísérése volt. A gazdasági élet hiénáival szemben folytatott mindennapos küzdelemben egyre nagyobb szükség volt arra, hogy speciálisan képzett gazdasági rendőrségre bízzák a feketézők, valutázók, csempészek és az ország gazdasági életének rendjét veszélyeztető elemek elleni harcot. Ezért 1945 szeptember elején sor került a gazdasági rendőrség felállítására. A gazdasági rendőrség munkájához jelentős segítséget nyújtott a szovjet katonai parancsnokság is.[13]

A vízi utak használatának megindulásával, de különösen a hajózás megkezdésével a folyamrendőri szolgálat megszervezése is szükségessé vált. A folyamrendőri szolgálat megkezdését sürgőssé tette az a körülmény, hogy a vízi utak használatát sok akadály (hídroncs, hajóroncs, akna) gátolta, amelyek eltávolítását, illetőleg melyek eltávolításának hatósági vezetése szintén a folyamrendőrség feladata volt.[14]

A kormány a belügyminiszter előterjesztésére még januárban elhatározta, hogy a véres emlékmű, a nép és a szabadságharcosok hírhedt hóhérainak szervezetét, a csendőrséget feloszlatja. A magyar nép szerte az országban örömmel fogadta a kormány elhatározását, teljes mértékben helyeselte, hogy a csendőrségre a kollektív felelősség elvét kívánja alkalmazni, mert a vadállati kegyetlenkedések sorozatáért a csendőrtábornoktól le az egyszerű csendőrlegényig, az egész csendőrség felelősséggel tartozik. Pártközi értekezleteken is egyhangúsággal jutott kifejezésre, hogy a csendőrséget kollektív felelősség terheli az intézmény népellenes bűnéért.[15]

Erdei Ferenc belügyminiszter a rendelet tervezetét több alkalommal terjesztette a Minisztertanács elé, de azt mindannyiszor visszautasították. A Minisztertanács 1945. évi március hó 28-i ülésén vagy vita fejlődött ki a csendőrségi igazolások körül, melyben Vörös János, Faraghó Gábor, Valentiny Ágoston és Vásáry István miniszterek azon az álláspontón voltak, hogy „aki büntetlen tudott maradni... az feltétlen megérdemli, hogy minden téren megtartsa jogait". Miklós Béla miniszterelnök és Gyöngyösi János külügyminiszter olyan áthidaló javaslatot tettek, hogy a politikai pártokkal a belügyminiszter a kérdést tárgyalja meg. A Minisztertanács 1945. évi április hó 18-i ülésén Miklós miniszterelnök azt a véleményt hangsúlyozta: bár a csendőrség gyűlöltté tette nevét, „mégsem tartja lehetőnek, hogy azokat testületileg együttesen vonják felelősségre." A Minisztertanács 1945. évi április hó 23-i ülésén került ötödször a csendőrség feloszlatásáról és az államrendőrség megszervezéséről szóló rendelettervezet előterjesztésére. A kollektív felelősség kimondása ellen Valentiny, Faraghó, Miklós, Vörös, Vásáry szólaltak fel, úgy, hogy végeredményben a Minisztertanács a kollektív felelősséget „a csendőrségnek mint testületnek felelősségére" változtatta át. A rendeletet kisebb változtatásokkal a Minisztertanács végül egyhangúlag elfogadta.[16]

A volt csendőrségi személyek az intézmény megszüntetése folytán általános igazolási eljárás alá nem

[10] Rendőrségi Közlöny, 1945. 1. sz. A magyar államrendőrség budapesti főkapitányságának szervezetéről pedig az Ideiglenes Nemzeti Kormány 8490/1945. ME. sz. rendelete intézkedett. (Ld.: Rendőrségi Közlöny, 1945. 5. sz.)

[11] MT jkv. 1945. március 28., 1945. június 13.

[12] A reakciós erők természetesen támadták a politikai rendőrséget. Sajnos azonban előfordult, hogy alaptalan támadás érte a munkáspárt másik lapja, a Népszava részéről is. A Népszava azt állította, hogy a politikai rendőrség nem elég hatékony a nyilasokkal szemben. (Népszava, 1945. március 1. Mi történik a politikai rendőrségen.) Másnap azonban a Népszava már korrigálta álláspontját. (Ld.: Népszava, 1945. március 2.)

[13] A belügyminiszter 1945. évi augusztus hó 17-én megjelent 145.389/1945. IV. 12. BM. sz. rendelete a magyar határrendőrség felállítása tárgyában., Szabadság, 1945. szeptember 15. Felállították a gazdasági rendőrséget., Szabad Nép, 1945. október 21. Komoly eredményeket ért el a gazdasági rendőrség — mondja Erdei belügyminiszter., Új szó, 1945. október 28. Az orosz katonai parancsnokság támogatásával dolgozik a gazdasági rendőrség.

[14] A Minisztertanács előterjesztéséből. Ld.: OL BM 20270/1945.

[15] *Erdei* Ferenc belügyminiszter úgy nyilatkozott: A csendőrség intézményét megszüntetjük, mert nem tarthatunk fenn továbbra is olyan intézményt, amely a magyar nép börtönőreinek kakastollas gárdáját jelentette. A csendőrök mindig ott voltak, amikor el kellett hallgattatni azokat, akik a nép nevében jogos panaszukkal mertek előállni. (Magyar Nemzet, 1945. május 1.) A magyar sajtó is egyöntetű megelégedéssel nyugtázta a csendőrség feloszlatását. A Szabad Nép így írt: „A reakció elbukott és követnie kell a sírba, megbízható és hűséges kiszolgálójának, a csendőrségnek is." (Szabad Nép, 1945. április 2. A csendőruralom vége.) A büszke kakastoll nem cikázik többé a faluk főutcáin. Nincs nagybirtok, vége a feudális világnak. Miért lenne szükség csendőrségre? — tette fel a kérdést a Szabadság. Hűséges kutyaként őrizte a latifundiumokat. Vérbeli szolgaként felfelé alázatos volt, lefelé basáskodó. Minden népi megmozdulásra idomított vérebként csapott le. Meggyötört testek, betört fejek, csikorgó zárkafülkék jelezték dicstelen útját. Most végre a nép osztatlan örömére a történelem lomtárába került. (Szabadság, 1945. április 20. A büszke kakastoll.)

[16] Ld.: MT jkv. A magyar nép, a magyar dolgozók első számú közellenségének, a csendőrségnek a feloszlatásáról szóló rende-

estek. Egyes tagjai azonban saját kérésükre, különleges igazolási eljárás alá voltak vonhatók. A volt csendőrségi személyek különleges igazolására a Belügyminisztériumban kizárólagos illetékességgel igazoló bizottság alakult. A bizottság elnevezése: A volt csendőrségi személyek igazolására alakult különleges igazoló bizottság. A beküldendő tagokat az egyes politikai pártok országos vezetősége, illetve a Szakszervezeti Tanács jelölte ki. A bizottság csak „igazolt" vagy „nem igazolt" határozatot hozhatott.[17]

II.

Harcban az ország közrendjének és közbiztonságának megszilárdításáért

Hatalmas feladatokkal kellett az új rendőri szerveknek megbirkózniok. Helyre kellett állítani az ország közrendjét, közbiztonságát, fel kellett venni a harcot a helyenként fegyveresen garázdálkodó szökött bűnözőkkel, csempészekkel, ártalmatlanná kellett tenni és fel kellett deríteni a háborús és népellenes bűnösöket, és meg kellett védeni a nép érdekeit a nyomor és az infláció vámszedőivel, a gazdasági bűnözőkkel szemben. Számosan voltak akik életüket, vérüket áldozták a politikai és köztörvényi bűnözőkkel vívott küzdelemben. Ahhoz, hogy az élet rendes kerékvágásba lendüljön, helyre kellett állítani az elemi közrendet. A közbiztonság helyreállítása nemcsak az élet megindításához volt elengedhetetlenül szükséges, hanem egyúttal a kialakuló népi rendszer egyik alapvető követelményévé vált. A hosszú háború egymaga is elősegítette a bűncselekmények számának emelkedését. Az országon keresztülvonuló háború, az államgépezet szétzúzása, a társadalom összetartó erőinek meglazulása olyan viszonyokat teremtettek, melyek alkalmasak voltak arra, hogy a zavarosban halásszanak bűnöző és ellenséges elemek. A börtönökből kiszabadultak a bűnözők, elhagyott gyermekek ődöngtek ezrével az országban és addig ismeretlen méreteket öltött a prostitúció.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása után egyik legfontosabb feladatának tartotta a közbiztonság országos rendezését. 1945. január 4-én megjelent a Magyar Közlöny első száma és egymást követték az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak a közállapotok normalizálása érdekében kiadott rendeletei.[18]

Az erkölcsrendészet hathatós megoldása hosszabb ideig rendezetlen problémája volt a demokratikus rendőrségnek. A budapesti főkapitányság 1945 októberi és novemberi jelentésében arról számolt be, hogy erkölcsrendészeti szempontból a főváros helyzete katasztrofálisnak mondható. A főváros utcáin ezrével tartózkodnak titkos prostituáltak. Az előállított fiatalkorúak jelentős része lányokból áll, akiknek többsége nemibetegségben szenved. A legtöbb fiatalkorú bűnöző vidékről került Budapestre és itt lopásokból és üzletszerű titkos prostitúcióból él.[19]

A felszabadulás utáni időkben a bűnözők világában három réteget lehetett megkülönböztetni: a szokásos bűnözők, a nyilas terror aktív részesei és a kisebb-nagyobb spekulánsok. E három réteg együttesen alkotta az úgynevezett „alvilágot." Az erre az időre legjellemzőbb bűncselekményfajta a rablás volt, mégpedig a rablásnak egy egészen különlegesen jellegzetes módja, amit a lakosság vetkőztetésének nevezett.

Az újjászervezendő rendőrség munkájához jelentős segítséget nyújtottak a szovjet hatóságok. A rendőrség első alakulatai a Vörös Hadseregtől kapott fegyverekkel biztosították, hogy a harcoló csapatok mögött szilárduljon a rend és a közbiztonság. Erdei Ferenc belügyminiszter már 1944. december 28-án a Minisztertanács ülésén beszámolt a szovjet hatóságokkal a közrend és a közbiztonság kérdéseiről folytatott tárgyalásairól. A belügyminiszter közölte, hogy a szovjet őrségek a közrend biztosításában mindaddig segítséget adnak, ameddig megfelelő számú és megbízható rendőr nem áll rendelkezésre.[20]

A felszabadulást követően a demokratikus rendőrségnek ahhoz is volt ereje, hogy a politikai, szolgálatszervezési, közbiztonsági és egyéb feladatai mellett felderítse és bíróság elé állítsa azokat a bűnözőket, akik az ostrom alatt fosztogattak és ölték a lakosságot.

A földosztás volt az egyik olyan feladat, amelyben az éppen hogy megszerveződött rendőrség közvetlen és hathatós segítséget nyújtott. A rendőrök védelmezték a földosztókat és a föld új gazdáit a földesurakkal szemben. A rendőrök megakadályozták a földosztás elleni provokációkat, leleplezték azokat a rémhírterjesztőket, akik meg akarták félemlíteni az újgazdákat. A földreform védelmében hozott közvetlen rendőri intézkedések között első helyen szerepelt a szoros kapcsolat kiépítése a rendőri szervek és a Kommunista Párt helyi szervei között.[21]

A föld védelménél semmivel sem jeletett kisebb feladatot a fiatal, tapasztalatlan és kiképzetlen rendőrségnek azoknak a spekuláns elemeknek, feketézőknek a megfékezése, akik a háború okozta ínséget és nyomort saját gyarapodásukra, meggazdagodásukra igyekeztek felhasználni. Az ellenséges erők nemcsak politikai, hanem gazdasági síkon is támadást indítottak a demokrácia ellen. Ezek az elemek a háború dúlta országban az éhséget, a nyomort saját hasznukra, a dolgozók szenvedéseinek növelésére igyekeztek felhasználni. A fiatal demokratikus rendőrség kímélet len harcot folytatott a dolgozók ellátottságát veszélyeztető spekulánsokkal szemben és sikerrel leplezte le a háborús nyomorúság vámszedőit.[22]

---

letet — írta a Szabadság — a minisztertanács most már egyhangúlag elfogadta. (Szabadság, 1945. április 24. Feloszlatták a csendőrséget.)

[17] OL BM 70.123/1945., Szabadság, 1945. július 24. Visszásságok a csendőrségi igazolások körül.

[18] 13/1945. ME. sz. r. Magyar Közlöny, 1945. 1. sz.

[19] OL BM 20.461/1945.

[20] Ld.: *Erdei* Ferenc beszámolóját a Minisztertanács 1944. december 28-án és január 18-án tartott ülésén. (MT jkv.)

[21] *Palásthy* László: Demokratikus rendőrségünk harca Győr-Moson megyében a földosztás védelmében. Rendőrségi Szemle, 1955. 1. sz. 24—25. old.

[22] A demokratikus rendőrség a reakciósok által legtöbbet támadott testület valóban nagyszabású és sikeres akcióval most mutatkozik be előttünk. Ez a rendőrség megmutatta, hogy rátermett vezetőinek irányításával komoly munkára képes. Az utolsó néhány nap alatt a reakció elleni felkészültségről és a nép érdekeiért folytatott harcáról tett tanúbizonyságot. Eszpresszó-razziákon lecsap a feketepiac hiénáira, kemény kézzel szétüt a nincstelen telepest elnyomó fasiszta bandák között, méreteiben is nagyszabású razziákon számolja fel a demokrácia legveszedelmesebb ellenségeit... Így írt a Szabad Nép, 1945. augusztus 4-én. Ld. meg: Szabad Nép, 1945. szeptember 1. Általános offenzíva a feketézők, munkakerülők és csempészek ellen.

III.

A reakció támadása a demokratikus rendőrség ellen

A kialakult demokratikus rendőrség jellegét ezekben az időkben ugyanazok az ellentmondások jellemezték, mint az állami és társadalmi élet egészét. Erdei Ferenc belügyminiszter a rendőrhatóságok vezetőinek Budapesten, 1945. évi szeptember hó 21-én tartott értekezletén számvetést csinálva az új magyar rendőrség addigi munkájáról — többek között — a következőket állapította meg: Több ezer apró és fegyelmezetlen helyi hatalomból egységes államrendőrséget szerveztünk egybe. Ez azt is jelenti, hogy a korábbi erősen anarchikus állapotból a rendőrség teljes határozottsággal a jogrend állapotába lépett. Ez pedig óriási dolog, senki kétségbe nem vonhatja. Mindamellett még távolról sem működik kifogástalanul ez a rendőrség. „Miről van szó itt tulajdonképpen. Arról, hogy a fiatal szervezet gyermekbetegségei és a forradalmias eredet bélyegei állapíthatók meg a rendőrség szervezetén. Azt is meg kell azonban állapítani, hogy ezek a tünetek erőteljesen visszafejlődésben vannak. Mindamellett nyomaik és maradványaik még igen sok helyen és igen sok esetben fellelhetők."[23]

Problémát okozott az is, hogy a rendőrség fennállásának első éveiben a szakemberek szerepét elsősorban a horthysta rendőrség erőszakszervektől átvett, az új társadalmi renddel szemben lojálisan viselkedő rendőrtisztek töltötték be, akik azonban a régi szervezeti formákat, régi munkamódszereket hozták magukkal.

A rendőrséget a sajtó részéről több bírálat érte. A hírlapi bírálatok azonban nem mindig az építő kritika jegyében zajlottak le. Ha egyes lapok rá is mutattak konkrét visszásságokra, fel lehetett fedezni az írásokban a reakció hangját is. Bár az ellenséges erők egy időre megbénultak, hamarosan azonban magukhoz tértek és rémhírterjesztéssel, sokszor pedig nyílt fellépéssel igyekeztek zavart, a rendőrség iránt pedig bizalmatlanságot kelteni. A Magyar Nemzet pl. így írt: „A rendőrség szervezetében az ország különböző részeiben jelentkező hibák súlyos és indokolt megütközést, kritikát váltottak ki a közvéleményből. A sajtóban szinte napirenden szerepelnek azok a hatalmi túlkapások, visszaélések, amelyekre egyes helyeken ragadtatják el magukat a rendőrséghez tartozó közegek."[24]

A rendőrség munkája nem volt problémamentes és ezt a körülményt a reakció kárörömmel használta fel a maga céljai számára. A nagy nehézségek között megszervezett és alig néhány hónapos múltú rendőrség természetesen zavarokkal küzdött, erre a munkáspártok is rámutattak. Ez azonban nem jelenti azt — írta Népszava —, hogy szabad kezet adtunk a reakciónak: a kritikát támadássá túlozva akarják most a demokrácia ellenségei lejáratni rendőrségünket. Vannak hibák, tudjuk, de hagyják dolgozni a rendőrséget. Ne telefonáljanak rá, ne interveniáljanak bárkinek a sógora vagy barátja kerül is oda, mert nyilas kerületvezető volt. Azért nem érheti dorgálás a rendőrségen dolgozó elvtársainkat, mert kemények és kérlelhetetlenek a reakcióval szemben.[25]

A Magyar Kommunista Pártnak az volt a véleménye, hogy a hibáktól minél hamarabb meg kell szabadítani a magyar demokrácia rendjének legfontosabb szervezetét, a rendőrséget. Voltak azonban, akik nem a hibái miatt fújtak tüzet a rendőrségre, hanem az eredmények voltak azok, amelyek kihozták őket a sodrukból. Egyesek szerint a legnagyobb baja az országnak, hogy az új rendőrségen hibák vannak — írta a Szabad Nép. Másról nem beszélnek, mint a rendőrség „túlkapásairól." Egy-egy esetet elmondanak huszonötször is, hogy a dolognak olyan színezete legyen, mintha nem egy, hanem huszonöt esetről lenne szó.[26]

A jobboldali Vásáry István vezetése alatt álló Pénzügyminisztérium igyekezett akadályokat gördíteni a rendőrségi fizetésrendezések elé. A rendőrségi fizetések rendkívül alacsonyak voltak, az ellátottság rossz és a kérdés megoldása mégis hónapokig húzódott. A Budapesti Nemzeti Bizottság is foglalkozott a kérdéssel, 1945. évi június hó 27-én megtartott ülésén. A Nemzeti Bizottság felkérte a kormányt, hogy „a rendőrség fizetésének a kérdését sürgősen rendezze. Fizetésrendezés alatt azt értjük, hogy a demokratikus rendőrség tagjainak olyan fizetést kell kapniok, amelyből felelősségteljes és megerőltető szolgálatuk tekintetbevételével meg tudnak élni."[27]

Július 4-én több száz rendőr vonult a Pénzügyminisztérium és a Belügyminisztérium elé, ahol fizetésük rendezését kérték. A rendőrtüntetéssel kapcsolatban a Kommunista Párt véleménye az volt: „...nem szívesen látjuk, ha a demokratikus állam karhatalma szolgálat alatt és szolgálat helyett tüntet és felvonul. A demokratikus karhatalomtól is fegyelmet követelünk és a bérkövetelések érdekében való tüntetés a fegyelemnek nem válik javára... De azért ami történt nemigen lehet a rendőröket hibáztatni, hanem azokat, akik huzavonálásukkal szinte belekényszerítették a rendőröket ebbe a nem kívánatos eljárásba."

Végül is 1945. július 4-én a Minisztertanács megszavazta a rendőrség tagjai illetményének és nyugdíjellátásának a belügyminiszter által benyújtott javaslatát.[28]

A Minisztertanács 1945. június 8-i ülésére Valen-

---

[23] Rendőrségi Közlöny, 1945. 4. sz.

[24] Magyar Nemzet, 1945. június 8. Mi az igazság Kovács államtitkár miniszterelnöki megbízatása körül. Hasonló szellemben írt a Kis Újság is. Ld.: 1945. április 14. Közbeszólás.

[25] Népszava, 1945. június 10. Hagyják dolgozni a rendőrséget.

[26] Szabad Nép, 1945. június 8. Politikai pecsenyesütők.

[27] PI Archívum. 274—15/19. Az 1945. évi július hó 4-én tartott Minisztertanácson Vásáry pénzügyminiszter észrevételezte a rendőrség tüntető felvonulását. Szerinte a Pénzügyminisztérium a rendőri fizetésekre fordítható összegeket azonnal rendelkezésre bocsátotta. Erdei belügyminiszter viszont arra mutatott rá, hogy a Pénzügyminisztérium részéről valóban a legszükségesebb intézkedéseket megtették, de „a korábban ilyen tárgyban előterjesztett javaslatot a Pénzügyminisztérium részéről tették vitássá és a késedelem előzményei innen származnak."(MT jkv. 1945. július 5.)

[28] Szabad Nép, 1945. július 5. Tüntető rendőrök, detektívek és rendőrtiszviselők küldöttsége a belügyminiszternél. *Vásáry* pénzügyminiszter véleménye egyébként az volt, hogy a probléma nem a rendőröknek adott kis fizetésben, hanem abban van, hogy a rendőrség túl magas létszámban lett megállapítva. (ld.: MT jkv. 1945. május 18.) Egyébként fegyelmi szempontból *Erdei* belügyminiszter is kifogásolta a tüntetést és ennek a küldöttséghez intézett beszédében is kifejezést adott. (Ld.: MT jkv. 1945. július 4.) A belügyminiszter az 1945. évi július hó 4. napján tartott Minisztertanácson terjesztette elő javaslatát „a magyar államrendőrség tagjai illetményeinek és nyugellátásának rendezése tárgyában." A Minisztertanács által elfogadott javaslat szerint: „Az államrendőrség tisztjeit, tisztviselőit és többi alkalmazottait ugyanolyan javadalmazásban kell részesíteni, mint amilyen javadalmazást élveznek a honvédség tisztjei, tisztviselői és tiszthelyettesei.". (Ld.: MT jkv. 1945. július 4.) A rendelet még aznap, mint az Ideiglenes Nemzeti Kormány 4350/1945. ME. sz. rendelete került kihirdetésre. (Rendőrségi Közlöny, 1945. 1. sz.)

tiny Ágoston rendelettervezetet terjesztett elő „a rendőrségi szolgálatot teljesítő személyek működésének a kormány részéről kiküldött vegyes ellenőrző bizottság által való felülvizsgálása tárgyában." A minisztertanácsi előterjesztés indokolása szerint, az utóbbi időben a rendőrségi szolgálatot teljesítő személyek működésével kapcsolatban számos panasz merült fel. A rendőrségi személyek működésének felülvizsgálatát — az igazságügy-miniszter véleménye szerint — „akként lehetne hatályossá tenni, ha a rendőrhatóság székhelyére, előre be nem jelentve... repülő bizottság száll ki, amely az ügykezelés szabályszerűségét és általában az ott működő személyzet eljárását a helyszínen ellenőrzi, a tapasztalt szabálytalanságokat vagy visszaéléseket megszüntetni". A Minisztertanácson a tervezettel szemben éles vitára került sor. A kommunista miniszterek veszedelmesnek tartották, hogy a rendőrség vizsgálatába más szervek is beleszólnak. Végül a kérdést levették a napirendről.

Az igazságügy-miniszter további akcióval a rendőrség hatáskörének csökkentésére törekedett. Az 1945. június 27-i Minisztertanácson az igazságügy-miniszter „A népbíróságok hatáskörébe tartozó bűncselekmények nyomozásának hatályosabbá tétele és gyorsítása" címén rendelettervezetet terjesztett elő, amelynek értelmében igazságügyi rendőrséget állítanak fel. A rendelet, amelyet a Minisztertanács két szótöbbséggel elfogadott, gyakorlatilag kivette a rendőrség hatásköréből a fasiszták, a háborús bűnösök elleni eljárást. A Kommunista Párt tiltakozott a rendelet ellen: leszögezte, hogy ez a rendőrség elleni reakciós hajsza része. A Minisztertanács a rendeletet később visszavonta.[29]

Az 1945 nyarán megélénkülő reakció az egész országban napról napra bátrabban ütötte fel a fejét. A reakció különösen erős támadásokat indított a rendőrség politikai osztálya ellen. Ha a fővárosi rendőrség politikai osztályának létjogosultságát nem is merték nyiltan támadni, azt hangoztatták, hogy vidéken nincs szükség politikai osztály működésére. A reakció a következőképpen érvelt: nyugalom van az országban, tehát nincs szükség politikai rendőrségre. A valóságban azonban fordítva volt a helyzet: jól dolgozott a politikai rendőrség, ezért tehát nyugalom volt.[30]

Mint erre utaltam, az eredmények mellett a még nem elégséges szakmai felkészültség, nem különben a központi irányítás hiánya, és nem utolsósorban a rendőrségre beférkőzött kártékony elemek romboló munkája folytán hibák is mutatkoztak a rendőri munkában.[31]

A Kisgazdapárt választási győzelme új helyzetet teremtett a haladás és a reakció harcában. A jobboldali támadás első lépcsőfoka a demokratikus államhatalmi szervek ellen irányuló akciósorozat volt. A kisgazdapárti képviselők és a polgári sajtó mindenekelőtt a demokratikus rendőrséget és a népi bizottságokat támadták. A reakció nyílt és agresszív támadásokat kezdett a demokrácia, a kommunisták ellen. Sorozatosan követtek el merényleteket kommunista párttitkárok ellen és országszerte szaporodtak a fasiszta, nyilas provokációk.

Éles politikai harcok bontakoztak ki közvetlenül a választások után a kormány megalakításának kérdésében is. A Kommunista Párt megőrizte, sőt erősítette a kormányban pozícióit, mert egyéb tárcák mellett megszerezte a Belügyminisztériumot is. Nehezítette a kormányalakítást, hogy a pártnak nemcsak a Kisgazdapárt jobboldalával kellett éles harcott vívnia, hanem a szociáldemokrata jobboldallal is, akik követeléseikkel, pl. a belügyi tárcáért való harcukkal megnehezítették a párt helyzetét. Annál nagyobb volt a Kommunista Párt sikere, mert elképzeléseit ilyen helyzetben is megvalósította. Jelentős sikereket ért el az egyéb államhatalmi pozíciók elosztása körüli harcokban is. Mindenekelőtt megvédte és fenntartotta a rendőrségben korábban elért pozícióit, sőt a választások után keresztülvitte a gazdasági rendőrség megerősítését.[32]

IV.

A Magyar Kommunista Párt harca a demokratikus rendőrség megszilárdításáért

A felszabadult Pesten már az új élet jelei bontakoztak ki, Budán pedig még harcok folytak. Az élet megindulása azonban nem várhatott a város teljes felszabadulásáig. A illegális Központi Vezetőség Budapesten tartózkodó tagjai ágyútűz közepette, a frontvonalon áttörve jöttek, hogy létrehozzák a budapesti pártközpontot. A nyolctagú Központi Vezetőség már 1945. január 19-én megtartotta első ülését. Itt több fontos kérdés megbeszélése mellett — a demokratikus rendőrség megalakításán munkálkodó — 220 kommunista beszámolt tapasztalatairól. A vitában felszólalók hangot adtak annak a meggyőződésüknek, hogy a rendőrség szervezése nemcsak közbiztonsági, de egyben demokratikus átalakulást elősegítő feladat. Január 19-én a népi hatalom önvédelmére elsőként alakult budapesti rendőrség politikai osztályán a kommunista párttagok már munkaértekezletet tartottak. A Központi Vezetőség január 23-i ülése világosan körvonalazta a rendőrség politikai szerepét. A január 25-i budapesti titkári értekezlet a pártfeladatok között pedig szintén első helyen említette a rendőrség megszervezését és következetes politikai irányítását.

A Kommunista Párt az első pillanattól kezdve nagy jelentőséget tulajdonított a belügyi szervezet kiépítésének és megszervezésének. Nagy-Budapest területén is elsősorban a kommunisták vették kezükbe a szervezést. Az új tisztikar gerincét a mintegy 3000 kommunista és szimpatizáns alkotta, akik a budapesti főkapitányságon, a politikai osztályon és a vidéki főkapitányság politikai osztályán teljesített szolgálatot.[33]

---

[29] MT jkv. 1945. június 8., június 17., A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 96. old.

[30] Szabad Nép, 1946. január 20., Új szó, 1946. január 24. Egy éves a magyar politikai rendőrség.

[31] Helyesen foglalt állást egy konkrét esetben a Szabadság és pellengérezte ki a reakciót: „...mód felett csodálkozunk azon, mekkora visszhangja van néhány, a szegedi rendőrségen (egy nyilas tömeggyilkos arcán G. E.) elcsattant pofonnak... Nem emlékszünk rá, hogy a magyar sajtó annak idején még oly halkan is visszhangozta volna azoknak a halálhörgését, akiket több mint egy évtizeden keresztül vertek Hitlerék kínzókamrájában. Pedig akkor az ország, a magyar nép legjobbjai voltak az áldozatok és nem közönséges tömeggyilkosok." (Szabadság, 1945. május 23. Különös akusztika.)

[32] *Molnár* János: A munkás- és parasztтömegek harca a Kommunista Párt vezetésével a reakció ellen. (1945. október—1946. március). Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből, i. m. 303., 314—315. old.

[33] A Minisztertanács előterjesztésére 1944. évi december hó 23-án az Ideiglenes Nemzetgyűlés dr. Zöld Sándort belügyi politikai államtitkárrá, a miniszterelnök dr. Szebenyi Endrét miniszteri taná-

A demokratikus rendőrség szervezése a Kommunista Párt tömegmunkájának fontos része volt. A rendőrség előtt pedig az a feladat állott, hogy fegyveres erejének teljes súlyával alátámassza a párt politikai harcát. A munkásosztály vezető szerepének megvalósítása ebben az időben a rendőrségen belül a differenciált politikai munkát, a kialakuló demokratikus rendet magukévá tevő vezető posztokat betöltő régi rendőrségi alkalmazottak iránti bizalmat jelentette.

A Kommunista Párt 1945-ben a végrehajtó hatalom egyes területein, mindenekelőtt a rendőrségen és a kulcsminisztériumokban, túlsúlyra tett szert. Tekintettel arra, hogy 1945-ben az ország gazdasági és politikai helyzete számos átmeneti, ideiglenes intézkedést követelt meg, a kormánynak pedig a Nemzetgyűlésről felhatalmazása volt a rendeleti úton való kormányzásra, a végrehajtó hatalomnak a törvényhozó hatalom mellett fontos szerep jutott.

A demokrácia és a reakció között harc a rendőrség megszervezésénél is jelentkezett, küzdelem a rendőrségi állások betöltéséért. Különösen a politikai rendőrség vezetésének birtoklása szorosan összefüggött a demokratikus államrend továbbfejlődésével. A politikai rendőrség segítségével volt mód az ellenforradalmi és reakciós meghiúsításra. Ezért teljesen érthető, hogy a Magyar Kommunista Párt a politikai rendőrség vezetésében egyértelműen elutasította a koalíciós politikának még a gondolatát is. A reakció persze iparkodott minden erejével a rendőrségen belül a befolyás megszerzéséért. Pl. a Kisgazdapárt nagyválasztmányán (1945. augusztus 20.) felszólaló Sulyok Dezső követelte: „A pártvezetőséget mint a párt határozatának végrehajtóját kérjük, hogy a végrehajtó és a rendőrségi hatalom közegeinél legalább 25 százalékig legyen a párt érdekelve."[34]

A reakció különben az 1945-ös választások után nagy harcot kezdett az államhatalmi pozíciók számára kedvező elosztásért, a Kommunista Párt államhatalmi pozíciónak gyengítéséért. Általános rohamot indítottak a rendőrség „paritásos" alapra helyezéséért. 1946. januárjában a rendőrségi pozíciók 50 %-át követelte magának a Kisgazdapárt.

A paritás elvére való hivatkozással a koalícióban résztvevő reakciós erők a rendőrséghez politikailag káros elemeket igyekezetek elhelyezni. A kommunista tisztánlátásnak volt köszönhető, hogy ezek a kísérletek alapvetően nem befolyásolhatták a fiatal szerv tevékenységét és sikerült az ellenséges elemeket, a karrieristákat eltávolítani.

A szakképzett és hivatásos szocialista államigazgatási gépezet kiépítésére irányuló erőfeszítések szükségképpen párosultak azzal, hogy a bukott rendszertől átvett bürokráciát le kellett bontani. Ez a folyamat a felszabadulással azonnal elkezdődött, de az adott koalíciós kormányzat mellett kielégítő eredménnyel nem járt.

A Magyar Kommunista Párt egyrészt harcolt a rendőrségnek a reakciós elemektől való megtisztításáért, másrészt fellépett a rendőrségen kétségtelenül fennálló hibák, a túlkapások és korrupciók ellen. Az 1945 májusában tartott országos értekezlet, amelynek „Harc az újjáépítésért" volt a jelszava, erőteljesen hangsúlyozta, hogy a parancsolgatás, az erőszak, az előreszaladás nem a párt lényegéből fakadó irányzat, sőt ellenkezőleg: a párt politikai vonalától, munkastílusától idegen. A Kommunista Párt az országos értekezleten azt a követelést támasztotta a rendőrségen dolgozó kommunisták elé, hogy mutassanak példát, hogyan kell védeni a fiatal demokrácia rendjét. Az itt hozott határozat leszögezte: „A kommunista rendőrtisztviselő vagy közalkalmazott fegyelmével, munkateljesítményével és a szakismeretek gyors elsajátításával tűnjön ki. Szilárdítsa meg a fiatal demokrácia rendjét és tekintélyét. Bizonyítsa be, hogy ez a rend a régivel szemben gyorsan, a széles tömegek szükségleteinek szem előtt tartásával, megértően, túltengő és költséges bürokrácia nélkül, a népért dolgozik".[35]

A felszabadulás első időszakában nehéz és áldozatos munka volt rendőrnek lenni. Sokan haltak meg kötelességteljesítés közben, hónapszámra nem kaptak élelmet, nem volt egyenruha, gyakran orozva megölték őket. A szabadságukat, az emberi méltóságukat visszanyert emberek hihetetlen rossz egészségügyi és anyagi körülmények között, időt és fáradságot nem kímélve küzdöttek a dolgozó nép rendjének védelmében.

Elsősorban a kommunisták vállalták az akkori nehéz körülmények között a rendőri feladatok teljesítését. Rendőrségi munkájukat segítette, hogy az illegális munka során olyan tulajdonságokat és tapasztalatokat szereztek, amelyek az akkori körülmények között a rendőri feladatok ellátására különösen alkalmassá tette őket. Az illegalitás évei alatt a személyes bátorság, a kitartás és szenvedélyesség, az egyéni érdek háttérbe szorítása olyan erények voltak, melyek különösen alkalmassá tették őket a rendőri feladatok vállalására és teljesítésére. A Kommunista Párt jelentős segítséget nyújtott a közbiztonsági szervek kiépítéséhez, mikor az illegális harcokban megedződött káderek egész sorát, valamint a Szovjetunióból hazatért harcedzett, kipróbált partizánok jelentős részét rendőrségi munkára küldte.[36]

A legnagyobb sikere volt a fiatal magyar demokráciának, hogy rövid idő alatt megteremtette a demokrácia rendjének egyik legfőbb fegyverét: az új magyar rendőrséget.

---

csossá, Tömpe Andrást rendőrfőtanácsossá nevezte ki. (Magyar Közlöny, 1945. 2. sz., 11. sz.) Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Sólyom Lászlót budapesti rendőrfőkapitánynak, Kádár Jánost főkapitányhelyettesnek nevezte ki. A belügyminiszter később Kádár János főkapitányhelyettest, saját kérésére — minthogy időközben budapesti Pártbizottság titkárává választották — állásából felmentette. A belügyminiszter az Ideiglenes Kormány és saját maga nevében is köszönetet mondott Kádár János főkapitányhelyettesnek azért a céltudatos munkájáért, amellyel a budapesti rendőrség megszervezésében, a főváros felszabadulásának napjától kezdve lankadatlanul részt vett. Kádár János utódjául a belügyminiszter Ratulovszky Jánost, a XI. kerületi kapitányság vezetőjét bízta meg a főkapitányság helyettesi teendők elvégzésével. A kommunisták részvételére ld. még: A Magyar Kommunista Párt harca a demokratikus rendőrség megteremtéséért 1944. október—1945. október. (Belügyi Szemle, 1970. 2. sz. 3—10. old.)

[34] A Minisztertanács 1945. évi április hó 23-án tartott ülésén *Vásáry* István pénzügyminiszter az államrendőrség felállításával kapcsolatban felkérte a belügyminisztert, hogy a főkapitányságoknál a politikai osztályvezetői állások betöltésénél a pártok szerinti megoszlást a Minisztertanácsnak jelentse. (Ld.: MT jkv. 1945. április 23.)

[35] Szabad Nép, 1945. május 23. *Rákosi* Mátyás beszéde a Magyar Kommunista Párt 1945. évi május hó 20—21-én tartott országos értekezletén., A Magyar Kommunista Párt Országos Értekezletének határozata a politikai helyzetről és a párt feladatairól. (1945. május 20—21.) Ld.: A Magyar Kommunista Párt és Szociáldemokrata Párt határozatai. 85. old.

[36] Lásd *Rajk* László felszólalását a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusán. A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt Budapesten 1946. szeptember 28., 29., 30. és október 1. napján megtartott kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, 1946. 166. old.

SZEMLE

Irmscher, Johannes

Marx Károly, mint berlini joghallgató*

1836. október 22-én Marx Karl Heinrichet a porosz Rajna-tartománybeli Trierből 973 folyószám alatt, mint studiosus juris-t írták be az akkori Friedrich-Wilhelm-Egyetem matrikulájába.[1] Előbb már két szemeszteren át folytatta jogi tanulmányait a bonni Friedrich-Wilhelm-Egyetemen. Prugé professzornál a jogtudomány enciklopédiáját s európai nemzetközi jogot és természetjogot hallgatta, Böcking professzornál a római jog institutióit, Walter professzornál pedig a római jog történetét, valamint német jogtörténetet.[2] A porosz főváros egyetemére való beiratkozás — ugyanúgy mint előbb a jogi tanulmányok melletti döntés — Marx Károly apjának, Heinrich Marx jogtanácsosnak a kívánságára következett be,[3] aki kedvenc fiának fényes jogi pályafutást kívánt és ezenfelül azt is tudta, hogy annak a korszaknak berlini egyeteme valódi munkaháznak számított.[4] Marx Károly kilenc félévet töltött Berlinben, és ebben az időben csak 12 kollégiumot vett fel — ami az akadémiai szabadság akkori fogalmai szerint egyáltalán nem volt lehetetlen —, de egy gondolkodó fő, amilyen ő volt, dolgozhatott önállóan már mint tanuló, és két szemeszter alatt megbirkózhatott egy olyan tudásanyaggal, amelynek feldolgozására — mint Franz Mehring, a német munkásmozgalom nagy történésze és publicistája megfogalmazta — „az akadémiai előadások lassú istállói takarmányozásánál húsz szemeszter sem lett volna elegendő".[5] A marxi tanulmányok azonban mindinkább túllépték a jogtudomány határait és nem a jogi vizsgák letételével zárultak le, hanem a filozófia doktorává történt avatásával — 1841. április 15-én Jénában — és pedig *in absentia*.[6] Mi azonban itt csupán Marx jogi tanulmányainak ismertetésére kívánjuk fejtegetéseinket korlátozni.

A berlini jogi kar arculatát azokban az években, amelyekben Marx tanulmányait végezte, a történeti jogi iskola és a baloldali hegeliánusok, konkréte Friedrich Carl von Savigny és Eduard Gans közti vita határozta meg. Savigny (1779—1861), a „Historische Rechtsschule" előharcosa, akadémiai pályafutását 1803-ban Marburgban kezdte és 1810-ben a berlini Alma Mater először meghívott professzorai közé tartozott. Szellemileg és személyesen sokféle módon a romantikusokhoz kötődve szembefordult azzal a francia racionalizmusból levezetett követelménnyel, hogy az érvényes jogot törvényhozásilag változtassák meg,[7] abból a tételből kiindulva, hogy a jog folyamatosan és szervesen a nép történelmével, a „népszellem"(Volksgeist) alapján fejlődik. Azáltal, hogy ez a felfogás Savignynál a forradalmi átmenetek történeti funkciójának kétségbevonásával volt összekötve, bizonyos reakciós irányzatot kapott és retrográd politika támaszává lett.[8] Egyszersmind azonban a romantikus felfogásból a történelem elmélyültebb megértése nőtt ki, amely Savignynál a források biztos ismeretével és értelmezésével egyesült és őt a római jog történetének és recepciójának klasszikusává tette.[9] Savigny ellenfelét, Eduard Ganst (1798—1839), egy zsidó bankár fiát Berlinbe, hosszú huzavona után kikényszerített megkeresztelkedést követően rendkívüli tanárnak hívták meg.[10] Hegel tanítványaként (akinek konzervatív politikai nézeteit Gans semmiképp sem osztotta) a liberálisdemokrata Gans a Historische Rechtsschule-val való vitája során a hegeli dialektika szerint a jog állandó fejlődéséről vallott szemlélete képviselte. Tanárával ellentétben tagadta azt, hogy a jelenben abszolút érték lehetséges, s azt hitte, hogy az abszolút érték végső totális megvalósulása csak a jövőben következhet be, s ezért nem rendelhető alá — mint Savigny és követői teszik — a jelen a múltnak, ebben keresve az ideált, amelyhez állítólag vissza kellene térni.[11] Marx „szorgalmasan" hallgatta Savignynál a Pandektákat az 1836/37-es téli szemeszterben; ugyanakkor „kiválóan szorgalmas" minősítést kapott Gansnál a büntetőjogból és az 1838-as nyári félévben hasonló értékeléssel a porosz Landrechtből.[12] Marx jogtanárai voltak még Heffter és Rudorff.

Az 1837-es nyári és az 1837/38-as téli szemeszter alatt August Wilhelm Heffter (1796—1880) előadásait vette csak fel Marx; minősítése minden esetben „szorgalmas" volt.[13] Heffternél hallgatta az egyházjogot, a német és porosz polgári eljárásjogot és — az 1837/1838-i téli szemeszterben — a büntető eljárásjogot. Heffter eredetileg Savigny tanítványa volt, utóbb azonban 1833-ban Halléból elhelyezve a hegeli filozófiához közeledett;[14] professzori kinevezése a büntetőjogra, a büntető eljárásjogra és a nemzetközi jogra vonatkozott.[15] További pályafutásában Heffter koronatanácsos és felsőházi (Herrenhaus) tag lett. Fő művei közül a *„Lehrbuch des gemeinen deutschen Kriminalrechtes"*[16] már publikálást nyert (1833), mikor Marx Berlinben tanult, míg átfogó műve a Gans indítására megírt *„Europäisches Völkerrecht der Gegenwart"*[17] csak 1844-ben jelent meg.

Adolf Friedrich Rudorffnál[18] (1803—1873) Marx az 1838/39-es téli szemeszter egyetlen kollégiumaként az öröklési jogot hallgatta „szorgalmasan".[19] Rudorff azokhoz a Savigny-ta-

---

Irmscher, Johannes egyetemi tanár (Berlin).

* Elhangzott német nyelven Szegeden, 1984. október 13-án a József Attila Tudományegyetem Római Jogi Tanszékének és a Gruppo di Ricerca sulla Diffusione del Diritto Romano (Sassari)-nak közös rendezvényeként megtartott nemzetközi római jogi konferencián.

[1] Günther *Rose*: Forschen und Wirken 1, Berlin, 1960, 133. old.

[2] Auguste *Cornu*: Karl Marx und Friedrich Engels, 1, Berlin, 1954, 65, 43. jz.

[3] Vö. 1836. július 1-i levelével fiához, in: Karl Marx Friedrich Engels: Gesamtausgabe (MEGA) III 1, Berlin, 1975, 229. old.

[4] *Rose* i. m. 134. old.

[5] Franz *Mehring*—Karl *Marx*. kiad.: Thomas Höhle. Berlin 1960, 16. old.

[6] Mehring i. m. 33; Erhard *Lange*: Die Promotion von Karl Marx. Jena, 1841, Berlin, 1983.

[7] Karl *Obermann*: Deutschland von 1815 bis 1849, 2. kiad. Berlin, 1963, 39. és köv. old.

[8] Szovjetskaja isztoricseszkaja enciklopedija 12. Moszkva, 1969, 448. és k(a következőkben is). E szemrehányással szemben maga Savigny is hiába próbált védekezni; vö.: *Cornu* i. m. 76., 80. jz.

[9] Igy Bildnisse berühmter Mitglieder der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 1950, 20; vö. Jürgen *Kuczynski: Gelehrtenbiographien*. Berlin, 1977, 146 és k. találó méltánylásával is.

[10] Max *Lenz*: Geschichte der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. II.1. Halle, 1910, 216 ff.

[11] *Cornu* i. m. 78.

[12] Az 1841. március 30-i végbizonyítványok dátummal meg nem jelölt különlenyomata a Berlini Humboldt Egyetemen.

[13] Különlenyomat i. m.

[14] *Lenz*, i. m. 498.

[15] Johannes Asen: Gesamtverzeichnis des Lehrkörpers der Universität Berlin 1. Leipzig, 1955, 73.

[16] August Wilhelm *Heffter*: Lehrbuch des gemeinen deutschen Criminalrechts mit Rücksicht auf die nicht exclusiven Landesrechte. Halle, 1833.

[17] August Wilhelm *Heffter*: Das europäische Völkerrecht der Gegenwart. 4. kiad. Berlin, 1861.

[18] Ernst *Landsberg*: Allgemeine deutsche Biographie. 29, Leipzig, 1889, 580 és köv.

[19] Különlenyomat, i. m.

nítványokhoz tartozott, akik a Mester tervét serény aprómunkával, eredetiség és saját rendszeralkotás nélkül tovább vitték.[20] Háromkötetes gyámjogi műve *(Recht der Vormundschaft, 1832—34)*[21] már publikálást nyert, amikor Marx őt hallgatta; a későbbi években, a történeti jogi iskola koncepcióit fejtegetve komoly érdemeket szerzett magának a római jog történetének felderítésében; „A római földmérők" Karl Lachmann által szervezett kiadásában is résztvett.[22]

Marx a *„Zur Kritik der politischen Ökonomie"* első füzetében, 1859-ben a következőket állapította meg: „Szaktanulmányom a jogtudományé volt, amelyet azonban a filozófia és történelem mellett csak mint alárendelt tudományágat műveltem."[23] Úgy látszik, hogy Marx azt a kevés kollégiumot, amelyet felvett, teljes körültekintéssel választotta ki és professzoraitól kapott osztályzatai világossá teszik, hogy ezeket fel is tudta használni. Az 1844-es Német—Francia Évkönyvekben a Historische Rechtsschule-ről írt éles politikai kritikája ellenére[24] tanulóéveiben módszer tekintetében mégis Savignytól tanult, míg Gans a hegeli filozófia felé fordulását befolyásolta, és egyben ahhoz is hozzájárult, hogy megtanult különbséget tenni a hegeliánusok között.[25] Azonban „az akadémiai istállói takarmányozásnál" — hogy ismét Mehring szóvirágjához térjünk vissza — többet köszönhetett a magántanulmányozásnak, amelybe a jogtudományt többféle szempontból is bevonta.

Egyetlen, de annál gazdagabban folyó forrásunk egy nagyon részletes levél, amelyet Marx 1837. november 10/11-én apjához intézett; ez egyébként egyáltalán az egyetlen oly levél, amely Marxnak apjával folytatott berlini levelezéséből fennmaradt.[26] Erre is áll az utalás, hogy Marx, a diák, a jogtudományt és filozófiát összekapcsolta. „Jogtudományt volt muszáj tanulnom, de mindenekelőtt arra éreztem hajlamot, hogy a történelemmel küzdjek."[27]

A tények receptív elsajátítását produktív önmegértéssel kapcsolta össze. Így vett át „tisztán kritikátlanul és tanulószerűen"[28] írásokat Heinecciustól és Thibauttól. Johann Gottlieb Heineccius (Heinecke-ből latinosítva; 1681—1741) a 18. sz. ókortudósa volt. E területen európai hatást fejtett ki, amit az a körülmény mutat, hogy műveit a következő évszázadban újra meg újra kiadták és belőlük három összkiadást is rendeztek (Genf 1744—48, Velence 1743, Nápoly 1759). Heineccius egyetemi pályafutása Hallében kezdődött, majd a holland Franekerben, valamint Frankfurt an der Oderben folytatódott és Hallében fejeződött be. 1719-ben az *„Antiquitatum Romanorum iurisprudentiam syntagma secundum ordinem Institutionum Iustiniani digestum"*-ot adta elő;[29] ez áttekintés volt a római törvénygyűjteményekről és a római jog ábrázolását adta a Corpus Iuris intézményeinek titulusai szerint, amely messze több, mint egy évszázadon át tankönyvül szolgált.[30] Nagyon valószínű, hogy Marx kezébe Heineccusnak ez az áttekintő műve került, de feltehető, hogy másik két művét az *„Elementa iuris civilis secundum ordinem Institutionum"*[31] (1725) és az *„Elementa iuris iuris civilis secundum ordinem Pandectarum"*[32] (1727)-ot is ismerte. A jénai, majd heidelbergi jogász, Anton Friedrich Thibaut[33] (1772—1840) a természetjogon alapuló egységes német polgári jog létrehozásáért harcolt és ezzel szembekerült a Historische Rechtsschule-val.[34] 1814-es manifesztuma: *„Über die Notwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland"*[35] még akkor is teljes aktualitású volt, mikor Marx tanult. Thibaut azonban ezenfelül pandektajogász is volt, akinek „System des Pandektenrechts" c. műve (1803) több kiadást ért meg.[36] De éppen a *Corpus iuris* Pandektái (= Digesták) foglalkoztatták — saját vallomása szerint — a studiozus Marx Károlyt, aki ezek 50 könyvéből az első kettőt a maga számára németre fordította[37] (a fordítás sajnos nem maradt fenn).

Eközben a fiatal Marx kialakította saját filozófiáját és jogrendszertanát, amely kéziratban majdnem 300 ívet tett ki. Az első részben, „a jog metafizikájában" a jogi „alapelveket, elmélkedéseket, fogalommeghatározásokat" tárgyalta, elválasztva azokat a valóságos jogtól és minden valóságos jogi formától: „a matematikai dogmatizmus egy tudománytalan formája" volt azonban ez, ahogy hamarosan a szerző is kénytelen volt kritizálni saját eljárását.[38] A második résznek azután „a gondolatok fejlődését" kellett szemügyre vennie a „pozitív római jogban"; itt teljesen savignyánus értelemben járt el, a római jogot a jog legmagasabb formájának tekintve.[39] Hegel dialektikája felé haladva azonban végre felismerte, hogy helytelen úton indult el, bár megjegyezte, hogy sikerült neki „áttekintést nyerni ez anyagról legalábbis bizonyos módon".[40]

Jogi tanulmányai során a továbbiakban inkább a pozitív jog felé fordult áttanulmányozva a jogi irodalom további standardműveit. Mindenekelőtt a porosz jogász, Ernst Ferdinand Klein (1744—1810) művei jöttek figyelembe.[41] Klein 1789 óta a Berlini Akadémia tagja, 1803-tól pedig annak jogtanácsosa volt. Kleinre a felvilágosodás nagy gondolkozói: Montesquieu és Beccaria voltak hatással. Klein egyébként breslaui ügyvédi tevékenysége és szakírói működése által is tekintélyre tett szert és 1781-től sokféle módon vett részt a porosz törvényhozásban. Az „Annalen der Gesetzgebung und Rechtsgelehrsamkeit in dem

[20] *Lenz* i. m. 385.

[21] Adolph August Friedrich *Rudorff*: Das Recht der Vormunschaft aus den gemein in Deutschland geltenden Rechten entwickelt, 3. köt. Berlin, 1832, 1833, 1834 (Az első kötet ajánlást tartalmaz Savignyhoz, „a drága, mélyen tisztelt barátnak, a hála és odaadás jeléül").

[22] Conrad *Bursian*: Geschichte der classischen Philologie in Deutschland. 2, München, 1833, 793.

[23] Karl Marx Friedrich *Engels: Werke* 13, Berlin, 1961, 7.

[24] „Egy olyan iskola, amely a ma gyalázatát a tegnap gyalázatával legitimálja, egy olyan iskola, amely a jobbágy minden kiáltását a korbács ellen lázadónak nyilvánítja, amennyiben a korbács régi, öröklött, történelmi korbács, az olyan iskola, amelynek a történelem, miként Izrael az ő szolgájának, Mózesnek csak *a posteriori*-ját mutatja, a Historische Rechtsschule" (Marx) Engels: Werke 1, 1956, 380).

[25] *Cornu* i. m. 82.

[26] Szöveg - MEGA i. m. 9 és köv.

[27] MEGA i. h. 10.

[28] MEGA i. h. 10.

[29] Iohann. Gottlieb *Heineccius*: Antiquitatum Romanorum iurisprudentiam illustrantium syntagma secundum ordinem Institutionum Iustiniani digestum. Halle, 1719.

[30] *Bursian* i. m. 1, 1883, 372f.

[31] A köv. kiadásban használom: Io. Gottl. *Heineccius*: Elementa iuris civilis secundum Institution m. Ed. Berolinensis, 2. kiad. Berlin, 1765.

[32] A következő kiadásban használtam: Io. Gottl. *Heineccius*: Elementa iuris civilis secundum ordinem Pandectarum. 4. kiad. Amsterdam, 1740.

[33] Ernst *Landsberg*: Allgemeine deutsche Biographie 37. Leipzig, 1894, 745. és köv.

[34] *Cornu* i. m. 75.

[35] Jacques Stern kiadásában használtam, Thibaut *und Savigny*. Berlin, 1914, 35. és köv.

[36] A köv. kiadásban használtam: Anton Friedrich Justus *Thibaut*: System des Pandekten-Rechts. 3. köt. 6. kiad. Jena, 1823.

[37] MEGA i. h. 10.

[38] MEGA i. h. 10.

[39] *Cornu* i. h. 15.

[40] MEGA i. h. 15.

[41] Erik *Amburger*: Die Mitglieder der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1700—1950. Berlin, 1950, 20. és 177.

preußischen Staaten" c. 26 kötetes gyűjteményt Marx is felhasználta.[42] A fővárosban Klein egyike lett a Filozófiai Társaság legtevékenyebb tagjainak; e társaság 1783 és 1794 között és főleg a Wöllner-féle obskurantizmus és megszigorított cenzúra éveiben is szabadon nyilatkozott meg.[43] Miután 1791-ben Halléba professzornak hívták meg, különösképpen a büntetőjog elméletével és gyakorlatával foglalkozott, és megfogalmazta egyebek között a német általános büntetőjog alapelveit[44] *(Grundsätze des gemeinen deutschen peinlichen Rechts)*; Marx ez elveket átdolgozta. 1800-ban Kleint egyébként titkos főjogtanácsos címmel a Berlini Felsőbírósághoz hívták meg.[45]

1837 tavaszán az akkor még vidéki es Stralauba átköltözve, Marx növekvő intenzitással folytatta tanulmányait.[46] Most különösen a filozófia állott előtérben, mert tisztába kellett jönnie tudományos tevékenysége alapjaival; látható volt ui., hogy a hegeli rendszer nem vehető át teljesen. Ebben a vívódásban a „pozitív tanulmányok"[47] a kívánt egyensúlyt adták neki, amelyek között ezentúl a jogtudomány széles teret foglalt el. Marx mindenekelőtt Savigny ifjúkori nagy művét a „Das Recht des Besitzes"-t (1803) vette elő, hiszen Savignyt is hallgatta.[48] A mű, mint ismeretes, szerzőjének európai hírt szerzett. Savigny műve mind antik, mind az ezeket követő forrásokon alapult, amelyeket történeti kritikával vizsgált át. A Historische Rechtsschule filozófiai szelleme itt már erőteljesen jelentkezett, mindenekelőtt azonban elbűvölő volt a felépítés logikája és a stílus csiszoltsága, úgyhogy a szakkönyv irodalmi értékké vált.[49] Johann Paul Anselm Ritter von Feuerbach (1775—1833) egy polgári-liberális büntetőjogi elméletet fejlesztett ki, hogy haladó eszméit bevihesse az 1813-as Bajor Büntető Törvénykönyvbe. Marx tanulmányozta Feuerbach 1801-ben megjelent, 17 kiadásban megismételt könyvét *(Lehrbuch des gemeinen, in Deutschland geltenden peinlichen Rechts)*, mely a büntetőjogot (miközben büntetés alapját és célját kutatta) új, humánus alapokra helyezte,[50] és nem utolsósorban gondos stílusával gyakorolt hatást.[51] Feuerbach tankönyvét Karl von Grolmann-nak ajánlotta a következő szavakkal: *Agathe eris quum invicem se mutuis exhortationibus amici ad amorem veritatis exacuunt"* (jó vita az, ha a barátok egymás kölcsönös bátorításával az igazságszeretetre ösztönzik magukat). Valójában Karl Ludwig Wilhelm von Grolmann (1775—1829), az előbb megnevezett Ernst Ferdinand Klein tanítványa, a hesseni professzor és államminiszter, mint a praeventio elméletének[52] megalapítója más alapfelfogásokat képviselt, mint Feuerbach. Ebben az irányban úttörően hatott a *„Grundsätze der Criminalrechts-Wissenschaft"* c. műve 1798-ból,[53] amelynek elvei ugyancsak benne voltak Marx stralaui munkaprogramjában. Ehhez tartozott továbbá a Digesták 50. könyve 16. titulusának egy szövegkiadványa: *„De verborum significatione"*,[54] amelynek jelentősége volt a jogi terminológiára. A Marx által használt kiadást a kieli római jogász, Wilhelm Cramer[55] (1770—1833) dolgozta fel előadás-kéziratai alapján.[56] Ezek a Digesta-tanulmányok tovább folytatódtak két mű kapcsán: 1) Pandektaelőadásai alapjaként fogalmazta meg először a Landshutban és 1826 óta Münchenben működő magánjogász, Johann Nepomuk von Wenning-Ingeheim[57] (1790—1831) polgári jogi tankönyvét *(Lehrbuch des Zivilrechts)*,[58] amely rövid idő alatt öt kiadást ért meg; 2) kitűnő latinsággal adta elő a hallei polgári jogász a sokoldalú és irodalmilag tevékeny Christian Friedrich Mühlenbruch[59] (1785— 1843) háromkötetes diákkönyvét: *„Doctrina Pandectarum"* (először 1823—1825).[60] Marx, amikor apjának munkájáról beszámolt, még azzal foglalkozott, hogy a *„Doctrinát"* átdolgozza, és máris egy további műhöz fogott, a gyűjtést kedvelő 17. sz. egy anyagban gazdag teljesítményéhez, a „Collegium theoretico-practicum"-hoz,[61] amelyet a maga korában híres tübingeni pandektista, Wolfgang Adam Lauterbach[62] (1618—1678) állított össze a Digesták magyarázatára, 43 kötetben. A joghallgató Marx ez óriási „tudáshombárnak" magától értetődően csak egyes címein tudott átmenni.

Sőt az egyházjogot is figyelembe vette az egyetemes tájékozottságú Marx jogászi képzésének elmélyítésénél. Eredetiben vette elő a Corpus Iuris Canonicit-t, éspedig az ő idejében hozzáférhető legújabb kiadásban,[63] amelyet a protestáns jogász: Justus Henning Böhmer[64] (1674—1749), Magdeburg hercegség kormánykancellárja és a hallei egyetem rendes tanára 1747-ben adott ki.[65] A Corpus első részét az „Egyházjog tankönyve" képezi *(Lehrcbuch de Kirchenrechts)*, melyet

[42] Ernst Ferdinand *Klein*: Annalen der Gesetzgebung und Rechtsgelehrsamkeit in den preußischen Staaten 1. Berlin, 1788. és köv.

[43] Adolf *Harnack*: Geschichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften 1. Berlin, 1900, 552, 2. jz.

[44] A következő kiadásban használtam: Ernst Ferdinand *Klein*: Grundsätze des gemeinen deutschen peinlichen Rechts nebst Bemerkung der preußischen Gesetze. 2. kiad., Halle, 1799.

[45] *Teichmann*: Allgemeine deutsche Biographie 16, *Leipzig*, 1882, 88. és köv.

[46] Heinrich *Gemkow*: Karl Marx. Eine Biographie. Berlin, 1967, 32.

[47] MEGA i. m. 16.

[48] A következő kiadást használtam: Friedrich Carl von *Savigny*: Das Recht des Besitzes. Eine civilistische Abhandlung. 3. kiad. Gießen, 1818.

[49] A lényeg Kuczynskinál, i.m. 127. és 146. és köv.

[50] Vö. esetleg a 303. §-sal az istenkáromlásról: Paul Johann Anselm *Feuerbach*: Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts. 4. kiad. Gießen, 1808 (az általam használt kiadás), 262: „Az, hogy az istenség megsértessék, lehetetlen; az, hogy ő a sérelem miatt magát embereken megbosszulja, elképzelhetetlen; az, hogy őt megsértője megbüntetésével ki kelljen engesztelnünk, balgaság. De az egyháznak, mint erkölcsi személynek joga van a tiszteletre."

[51] *Marquardsen*: Allgemeine deutsche Biographie 6, Leipzig, 1877, 731ff.

[52] *Teichmann*: Allgemeine deutsche Biographie 9, Leipzig, 1879. 713. és köv.

[53] A következő kiadásban használtam: Karl von *Grolmann*: Grundsätze der Criminalrechts-Wissenschaft 4. kiad., Gießen, 1825.

[54] Corpus iuris civilis. ed Albertus et Mauritius fratres Kriegelii, 1, 4. kiad. Leipzig, 1848. 961. és köv. old.

[55] *Ratjen*: Allgemeine deutsche Biographie. 4. Leipzig, 1876, 546.

[56] Andr. Guil. *Cramer*: De verborum significatione tituli Pandectarum et Codicis cum variae lectionis apparatu. Kiel, 1811.

[57] v. *Eisenhart*: Allgemeine deutsche Biographie 41. Leipzig, 1896, 723f.

[58] A köv. kiadásban használtam: J.V.v. *Wening-Ingelheim*: Lehrbuch des gemeinen Civilrechtes ... zum Behufe von Pandekten-Vorlesungen. 5. kiad., von Johann Adam Fritz, 3. köt. München, 1837, 1837, 1838.

[59] *Mejer*: Allgemeine deutsche Biographie 22, Leipzig, 1885, 463. és köv.

[60] A köv. kiadásban használtam: Christianus Fridericus *Mühlenbruch*: Doctrina Pandectarum, 3. kiad., 3. köt., Halle, 1830, 1831.

[61] A köv. kiadásban használtam: Wolfgang Adam *Lauterbach*: Collegium theoretico-practicum. ed. Ulricus Thomas Lauterbach, 2. kiad., Tübingen, 1763. és köv.

[62] *Eisenhart*: Allgemeine deutsche Biographie 18 Leipzig, 1883, 75 és köv.

[63] A vonatkozó kiadásokról tájékoztat J.B. *Sägmüller*: Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts. Freiburg, 1904, 129.

[64] *Jacobson*—E.*Friedberg*, Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. 3. kiad., Albert Hauck-tól, 3, Leipzig, 1897, 276.

[65] Iustus Henningius *Boehmer*: Corpus iuris canonici Gregorii XII. Halle, 1747.

a kamalduli szerzetes, magister Gratianus szövegezett meg az 1150. évben Bolognában.[66] Gratianus általános tételeket *(distinctiones)*, fiktív jogeseteket *(causae)* és megtárgyalt jogkérdéseket *(quaestiones)* állított fel. A választ korábbi kánongyűjteményekből idézett helyekkel *(auctoritates)* adta meg és annak a céljának megfelelően, hogy egy áttekinthetetlenné vált, sokalakú anyagot rendezzen, Gratianus összeállítását *Concordantia discordantium canonum*-nak nevezte (a diszharmonikus kánonok harmonizálása). Ebben a formában idézte Marx Gratianus gyűjteményét, amelyet majdnem teljesen átolvasott és kivonatolt. Ez az irodalomban túlnyomórészt a könnyebben kezelhető *„Decretum Gratiani"* elnevezés alatt található.[67] A Gratianusén kívül megismerkedett Marx a *Corpus Iuris Canonici* Böhmer-féle kiadásának függelékével is, amelyet a kánonjog perugiai professzora, Johannes Paulus Lancelott (meghalt 1590-ben) IV. Pál pápa megbízásából 1577-ben fogalmazott meg.[68] Az iratot először 1563-ban nyomták ki, majd a Corpus Iuris Canonici legújabb kiadásához függvényként mellékelték.[69]

Figyelembe vette továbbá Marx a — mint ő nevezi[70] — német jogot. Ezalatt a *Capitularis regum Francorum*-ot értette, a frank territorialis jogot, szemben a törzsi joggal,[71] amelyet 1835—1837-ben a Monumenta Germaniae historica vezetőjének, Georg Heinrich Pertz-nek a kiadása tett hozzáférhetővé ez átfogó forrásgyűjtemény keretében.[72] Érdekelték továbbá Marxot ebben az összefüggésben a pápák levelei a frank királyokhoz.[73]

Ez az átfogó jogelméleti, jogtörténeti és joggyakorlati alap, amelyet Marx, a berlini joghallgató teremtett magának, későbbi tudományos és politikai tevékenységénél sokrétűen javára volt. E tanulmányok első lecsapódása apjának, Heinrich Marxnak egyik munkájához írott korrektúrákban és kiegészítésekben érlelődött meg, a „kölni egyházi vitában", amely azonban szerzőjének betegsége és 1838. május 10-én bekövetkezett halála folytán befejezetlenül és kiadatlanul maradt.[74, 75] „Kölni egyházvitán" azt a konfliktust értették, amely 1837-ben a vegyes házasságok kérdésében lángolt fel a porosz állam és a katolikus klérus között. Az egyház az ilyen házasságokból született gyermekek katolikus nevelését kívánta, míg a porosz törvényhozás az apa felekezetét nyilvánította irányadónak a gyermekek nevelésére.[76] A liberális Heinrich Marx ebben az összefüggésben egyértelműen az állami jog mellett foglalt állást, míg Marx Károly szövegváltoztatása a dolgok filozófiai látását és differenciált szemléletét bizonyítja.

Marx Károly formálisan nem fejezte be jogi tanulmányait. Azt azonban, hogy a jogtudományt tartalmilag mégis átfogóan abszolválta, e fejtegetések bizonyára megmutatták.

[66] Ed. *Boehmer*., 1. köt. 1 és köv.: Gratiani Concordiam discordantium canonum seu Decretum a correctoribus Romanis emendatum.

[67] *Sägmüller* i. m. 126f.

[68] Ed. *Boehmer*: 2. köt. 1201. és köv.

[69] *Jacobson—Sehling*: Realencyklopädie. i.m. 11, 1902, 236.

[70] MEGA i. h. 16.

[71] *Wattenbach—Levison*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger. Beiheft: Rudolf *Buchner*: Die Rechtsquellen. Weimar, 1953, 45.

[72] Monumenta Germaniae historica, ed. Georgius Heinricus Pertz, Legum t. I, Hannover, 1835. a következőket tartalmazza: Rerum Merowingum capitularia, Karlomanni principis capitularia, Pippini capitularia, Karoli Magni capitularia, Hludowici I. capitularia, Regum Francorum, imperatorum divisio imperios capitularia; Legum t. 2, Hannover, 1837, lff. (tartalmazza: Supplementa ad vol. 1).

[73] Bizonyára a Codex Carolinust érti, Philippus Jaffé általi régebbi kiadásokat Ernestus Dümmler méltatja kiadásában: Epistolae Merowingici et Karolini aevi I, Berlin, 1902, 470.

[74] Gemkow i. m. 35.

[75] Szöveg: MEGA, i. m. 869.

[76] MEGA i. m. 869.

Demeter János

A román jog kodifikálásának szakaszai és jellemzői

A román jog kodifikálásának történetét — körülményeit, szakaszait, jellemzőit — tanulmányozva, a jogelmélet és a jogtörténet művelőinek mindenekelőtt azzal kell számolniok, hogy az ország területe a történelem bizonyos szakaszaiban, századokon át, több külön államhatalom között oszlott meg. 1859 előtt a két román fejedelemség is — Moldova és Havasalföld, amelyek megvetették az egységes Románia alapját — külön államterület volt s csak 1862-ben, a közös parlament összehívásával és a közös kormány megalakulásával vált reálunióvá. A kodifikálás története szempontjából azonban figyelemre méltó az is, hogy a fejedelemségek jogrendszere között már korábban is voltak hidak, amelyek azután a jogszabályok egységesítéséhez is egyengették az utat. A jogforrásaik közt található azonosságok mellett, amelyekre a későbbiek során részletesebben is kitérek, már az egymagában is éreztette hatását, hogy állami berendezkedésükre és főleg külkapcsolataikra ugyanaz a nagyhatalom nehezedett. A XVIII. század első évtizedei után a Porta olyan fejedelmeket küld Moldovába és a magát Tara Romaneascanak nevező Havasalföldre, akik felváltva hol itt, hol ott uralkodnak s magukkal vihetik a maguk alkotta törvényeket és módszereket. Mélyreható és közvetlenül kapcsolódó eseménye a két jogrendszer közeledésének az 1831-ben mindkét fejedelemségben bevezetett Regulamentul Organic (Szervezeti Szabályzat), amelyet az orosz—török háborút lezáró 1826. évi Akermani békeszerződés és az azt megerősítő és kiegészítő Adrianapol-i szerződés alapján Paul Kiselef gróf, a megszálló orosz csapatok parancsnoka dolgoztatott ki. Főleg alkotmányjogi és közigazgatásjogi jellegű, de számos előírása kiterjed más jogágakra, s hatályát csak a fejedelemségek egyesülése után életbe léptetett tövényekkel veszti el.

Azokat a területeket illetően, amelyek az első világháborút lezáró békeszerződések alapján egyesültek Romániával, kiváltképpen Erdély érdemel figyelmet, mint amelynek a belső jogrendszere a legutóbbi évtizedekig megőrizte néhány partikularizmusát. Az 1529 előtti korszak, amikor Erdély szervesen Magyarországhoz tartozott, a román jog kodifikálásának történelmi felmérése számára lényegtelen. Jelentős viszont az az időszak — 1787-től kezdődőleg — amikor Ausztria, a törökök felett aratott győzelem nyomán, felszámolta az önálló erdélyi fejedelemséget s mint ún. Nagyfejedelemséget Habsburg uralomnak vetette alá. Erdély tartományi statusa — az 1848/49 évi forradalmi átmenettől eltekintve — csak az 1867. évi kiegyezéssel ért véget, amikor ismét magyar joghatóság alá kerül 1920-ig. A trianoni békeszerződéssel válik Románia részévé. A román közjogi álláspont szerint Erdély 1918. december 1-én, a román nép gyulafehérvári nagygyűlésének határozatával csatlakozott Romániához. Az 1918 és 1920 közötti időszak azonban a kodifikálás szempontjából nemcsak Erdélyben, hanem az ország más területein is eseménytelen volt. A Romániával történt egyesülés idején hatályban volt törvénykönyvek tekintetében megkülönböztetendő a törté-

Demeter János ny. egyetemi tanár (Kolozsvár).

nelmi Erdély a Partiumtól, valamint a Bánság keleti részétől. Az az 1868. évi törvény, amely Magyarország és Erdély egyesítését részletesen szabályozta csak a Királyhágón túli területen hagyta hatályban az osztrák polgári törvénykönyvet és azokat a jogszabályokat, amelyeket Erdély különállása idején léptetett életbe. Az 1919. évi Saint-Germain-i békeszerződés előtt 1774-től kezdődőleg külön jogterületnek számított az egykor Moldova északnyugati csücskéjén elhelyezkedett Bukovina tartománya is. A mai Románia jogtörténetének tárgyai tehát ennek a közel másfél évszázadnak olyan törvényei is, amelyek a Habsburg birodalom örökös tartományaira egyöntetűen vonatkoztak.

I.

A jogszabályok összegyűjtése, megrostálása, kiegészítése és egységes, rendszerezett törvényben való közlése Moldovában és Havasalföldön egyaránt a fanarióta fejedelmek uralkodásával kezdődik. (Fanariótáknak azokat a gazdag és befolyásos görögöket nevezték, akik Instambul Fener körzetét lakták és vezető tisztséget — sokan közülük dragoman tisztséget — töltöttek be az oszmán birodalomban.)

A XVIII. század első évtizedeitől kezdve, amikor a török birodalom külkapcsolatai kezdtek megélénkülni, különösen Oroszország és Ausztria irányába, a Porta tudatosan és mind nyomatékosabban támaszkodott erre a vagyonos, művelt, idegen nyelveket ismerő görög arisztokráciára. Száz éven át ilyen fanarióták töltötték be a fejedelmi tisztet mindkét tartományban. Megbízatásuk diplomáciai célzata mellett azt a birodalmi törekvést is szolgálták, hogy a tőkefelhalmozás, a szélesedő piac és a központi igazgatás növekvő igényeinek megfelelően minél több adót sajtoljanak ki. A fanarióták ebben a tekintetben is általában a Porta megelégedésére tettek eleget megbízatásuknak s uralmuk a nép anyagi kifosztásának és adminisztratív zaklatásának lesújtó korszaka volt. Jellemző, hogy uralmuk nem volt kizárólag egy fejedelemséghez kötve s nem egy fanarióta felváltva uralkodott Moldovában és Havasalföldön vagy ugyanabban a fejedelemségben, de megszakítással.

Messzi történelmi távlatból ítélve, a fanarióta uralomnak elismerésre méltó pozitív elemei is voltak. Sok feljegyzett epizód utal arra, hogy a köznép, az udvari hivatalok által elszenvedett zaklatások ellenére, a fejedelemnél keresett menedéket a bojárok önkénye ellen. A fanarióták száz éve alatt bontakozott ki a tőkefelhalmozás, épültek ki a kereskedelem nemzetközi kapcsolatai, a későbbi városok alapjai és — ami az adóztatás fokozódásával és a központi hatalom megerősödésével is összefügg — állt össze a polgárosodó feudális államigazgatás kerete. A fanarióta Alexandru Ipsilanti nevéhez fűződik a pénzügyek és az igazgatás megszervezése, az igazságügy reformja, a kisipar és a kereskedelem fellendülése és a céhek átszervezése Havasalföldön, ahol 1774-ben, 1782-ben, 1786—1788 között és hasonlóképpen Moldovában, ahol 1802—1806 között uralkodott. Constantin Ipsilanti, aki Moldovában 3, Havasalföldön 4 évig uralkodott, támogatta a szerbek felkelését és románokból, görögökből, albánokból és kozákokból hadsereget szervezett a szultán ellen.

Mi késztette a fanarióta fejedelmeket — és éppen őket — arra, hogy felfigyeljenek az állami élet új törvényhozási igényeire és a jogforrások rendezésével törvénykönyvet dolgoztassanak ki? A szakirodalomban a kérdés így nem fogalmazódott meg, de a fejedelemségek közállapotából és nem utolsósorban maguknak a törvénykönyveknek a kommentálásából következtetni lehet az indítékokra is. Ami elsősorban tollra kívánkozik az, hogy a fanarióta uralom időben egybeesik a társadalmi-gazdasági fejlődésnek azzal a szakaszával, amikor megkésve ugyan, megindul a polgárosodás folyamata — a tőkefelhalmozódás, a piac és általában a kereskedelem kiszélesedése, az iparosodás —, ami szükségképpen a politikai és közigazgatási hatalom szervezettebb ellenőrzésével és összpontosításával jár. Az viszont azzal az igénnyel is, hogy világosabb legyen az áttekintés a társadalmi viszonyok jogi rendbentartása felett.

A fejedelmeknek nyomatékos okuk volt erre azért is, mert országaik jogi állapotában súlyos volt a bizonytalanság. A folyamatos, rendezett, belső törvényhozás hiányában — amire különben a társadalmi-gazdasági élet szervezetlensége és elaprózódottsága nem is igen nyújtott lehetőséget —, a jogforrásokat kellően meg nem állapodott pluralizmus jellemezte. Ez megfelel a bizánci hagyományoknak. Valentin Al. Georgescu, a bizánci jog hatásának neves kutatója, Vasile Lupu havasalföldi fejedelem 1646. évi törvénygyűjteményének jogforrásait azonosítva, magának a gyűjteménynek az alapján a következőket sorolja fel: a császári törvények, az isteni és egyházi törvények, a régi és az új törvények, az ótestamentum vagy a „Régi Könyv", az írott törvények, a helyileg átvett törvények, a szokások, a „rimnealok" törvénye, a megye akarata, a joggyakorlatban jelentkező közvélemény, sőt maga Farinaccius is, aki pedig a római jog recepciójának nyugat-európai szárnyán helyezkedik el. Ami a jogforrásoknak ebben a szövevényében vitathatlan volt, az a Justinianus idején alkotott törvény az ún. Pravilele imparatesti[1] volt. Egykori feljegyzésekre utalva Valentin Al. Georgescu megjegyzi, hogy Havasalföldön az Arges-i metropolita beiktatása elképzelhetetlen volt anélkül, hogy a metropolita ne hozta volna csomagjában a császár törvénykönyvét. Jól lehet ezek kivételes tekintélynek örvendtek, mégis a már balkánszerte honos gyakorlatnak megfelelően csak kivonatosan, magyarázott kiadásban forogtak kézen, s alkalmazásuk során különféle értelmezésre adtak lehetőséget.[2]

A fanarióták uralma egybe esett azzal az időszakkal is, amikor a napoleoni code-ok nyomán európaszerte terjed a kodifikálás láza s a francia és osztrák példák hatása alatt felfigyelnek annak gyakorlati előnyeire. Még a napoleoni code-ok előtt ismeretesek voltak azok a Mária Terézia uralma idején indult kodifikálási kezdeményezések, amelyek közül néhány II. József, II. Lipót és I. Ferenc uralma alatt hatályos törvénykönyvhöz vezetett. A fanarióták műveltségük és tájékozottságuk folytán fel tudták ismerni azokat az előnyöket, amelyek az európai törvénykönyvekből a fejedelemségekre és saját uralmukra származhatnak. Uralmuk idején több orosz—török háború zajlik le s az átmeneti békeévekben is dúlt — diplomáciai úton vagy felkelések támogatásával — a nagyhatalmi versengés. A háborúk következtében fokozatosan fellazul a ro-

[1] Pravilele imparatesti — császári törvények. A fejedelemségekben leghasználatosabb kivonatos kiadásuk: Basilicales, amelynek az összeállítását Basilius Macedon kezdeményezte, de csak a IX. század végén került kihirdetésre; a Stefan Dusan zakonikul-ja, Konstantinus és Justinianus törvényének szerb kivonata; Konstantinus Harmenopolus Konpilációja.

[2] Valentin Al. *Georgescu*: Bizantul si matitutüle romanesti vînă la mijlocul secolulni al XVIII.leg. Editura Academiei R.S.R. Bucuresti, 1980.

mán fejedelemségekre nehezedő török fennhatóság. Ez pedig kínálkozó alkalom volt arra, hogy a fejedelmek tágítsák mozgási területüket s magukhoz ragadják a kezdeményezést többek közt azoknak a teendőknek a dűlőre vitelében is, amelyek a törvényhozás rendbe tételét illetően adódtak.

II.

Moldova első törvénykönyve 1817-ben készült el, először görögül, majd a fordítás befejezése után románul és Scarlat Calimach fejedelem nevéhez fűződik. Jóllehet az előkészület első lépése 1812-ben a Pravilele Imparatesti lefordítása görögből románra a hagyományos bizánci út követését jelzi, mégis a törvénykönyv szerkezetében és tartalmának néhány részletében az 1811. évi osztrák polgári törvénykönyv hatásáról tanúskodik. Már az is a bizánci hagyományoktól való távolodásra vall, hogy a jogszabályok egyetemes össszefoglalása helyett csak egy jogágra, az akkor, Nyugaton alapvetőnek, legfontosabbnak vélt polgári jogra összpontosít. A beosztása még inkább, amennyiben a joganyagot három részre osztja és külön fejezetekben vonja össze azt, ami a személyekre, a dolgokra és — ahogy kifejezi — „a személyeket és a dolgokat együttesen érintő meghatározásokra vonatkozik". A két fejedelemség korabeli törvényhozásához viszonyítva — írja tankönyvében Dumitru V. Firoiu, a román jog történetének kolozsvári professzora — Calimach törvénykönyve haladást jelent az anyag elrendezésében és kifejtésében a Basilicales-ekből átvett normák burzsoá szellemben megejtett átdolgozásával és a modern francia (1804-beli polgári törvénykönyv) és osztrák (1811-beli polgári törvénykönyv) behatása következtében".[3] A fejedelem 1813. január 23-án levelet intéz Metternich-hez, amelyben bejelenti trónralépését és egyben közli azt a szándékát, hogy tartós és hasznos igazgatásra törekszik. A levélből következtetni lehet a törvények rendszerezésének indítékára is, ami — Calimach vallomása szerint — az általános érdek és a szerencsétlen, de hozzá hű nép felemelése. A Calimach törvényről szóló szaktanulmányok, konkrétebben fogalmazva, arról írnak hogy a különféle jogszokások, amelyek szerint hatóságok és a lakosság eljár, pontatlanok, hézagosak és ismeretlenek a törvények idegen végrehajtói előtt. Ösztönözte a jog kodifikálását és Európa-szerte lendületet vett kodifikálási áramlat, amelyről tudtak a művelt és nyelveket ismerő fanarióta fejedelmek.

Az osztrák polgári törvénykönyv intenzívebb felhasználására magyarázat az is, hogy a törvénykönyv szerkesztőbizottságának vezéralakja és legtájékozottabb tagja Christian Flechtenmacher brassói eredetű szász jogász volt, aki jogi és filozófiai tanulmányait Bécsben végezte s azután állt be mint jogtanácsos a fejedelem szolgálatába. Ebben a minőségében kapott megbízást a Codul Civil al Principatului Moldovei anyagának összegyűjtésére és megszerkesztésére. A szintén befolyásos munkatársa Anania Cuzanos, görög eredetű jogtanár főleg a törvénykönyv görög nyelven való megszerkesztésében tevékenykedett, Andronache Donici, ugyancsak jogtanár, a szakirodalom következtetése szerint csak segédkezett. Flechtenmacher közvetítésével az udvar ismerte az osztrák polgári törvénykönyvet, amely az egykori Moldovához tartozó Bukovinában már korábban hatályban volt.[4] Flechtenmacher nemegyszer hivatkozik jegyzeteiben az osztrák polgári törvénykönyv szerzőjének, Franz von Zeilernek a kommentárjaira is. A francia polgári törvénykönyv, amelyből különben az osztrák törvényhozás is merített, közismert volt és különösebb közvetítés nélkül is hatott minden olyan jelentősebb társadalmi probléma megoldására, amely a polgárosodás nyomán vetődött fel. Erről Calimach törvénykönyvében a gyámság, az örökösödés, a házassági szerződés, a külföldön kötött szerződések intézményének szabályozása tanúskodik.

III.

Moldova első törvénykönyvével egyidejűleg készül el és egy évre rá lép hatályba Havasalföld első törvénykönyve, a Legiuirea Caragea.[5] A törvényt 1818-ban tették közzé Bécsben görög nyelven, de egyidejűleg megindul román nyelvre való fordítása, ami részletekben, fejezetenként megy végbe és 1833-ban került közlésre. A fejedelem rendelete értelmében ezt a szöveget a Metropolitánál helyezték letétbe, akinek feladata volt annak ellenőrzése is, hogy az új törvény maradjon összhangban a császári törvényekkel és ősi, szentesített (canonizalt) szokásokkal Havasalföldön, amely tartósabban kapcsolódott Bizánc és a Balkán világához, nagyobb súlyt helyezett annak jogi hagyományaira is. Az ezektől való elfordulás és a továbblépés folyamata, ha lassabban és óvatosabban is, de itt is kifejezésre jutott. Ion Gheorghe Caragea vajda, aki magát Gospodar Zemli Vlahskoe-nak címezi, törvényét bemutatva meghozatalának magyarázatául azt hozza fel, hogy a Tara Românească lakosait illető régi, szentesített szabályok gyűjteményei, tisztázatlan, íratlan szokásai és az a kevés kódexe, amelyeket nem fejlesztettek tovább, írott törvények nem voltak alkalmasak arra, hogy bárkinek igazságot szolgáltassanak s szükségessé vált a római császárok törvényeinek igénybevétele. Így a jogforrások három csoportja alakult ki, amelyek sokszor ellentmondottak egymásnak s az a veszélyes helyzet állott elő, hogy az a jogszabály nyert alkalmazást, amelyet a legerősebbek, legravaszabbak és legkitanultabbak tetszése diktált. A vajda szerint az új törvénykönyv ennek az anomáliának kíván véget vetni azáltal, hogy a régi jogforrásokat, amelyekből továbbra is kiindul, kiegészíti s mellettük új jogszabályokat alkot.[6] Az átgondolt előkészítés és néhány elismerést érdemlő újítása ellenére Caragea törvénykönyve tartalmilag és szerkezetileg, mint rendező munka nem tart lépést a kor igényeivel s elmarad Calimach törvénykönyvéhez képest is. „Ami a tartalmat illeti — állapítja meg a Legiuirea Caragea 1955. évi akadémiai kritikai kiadásának bevezető tanulmánya — Caragea törvénykönyve feudális törvény s az uralkodó feudális osztály törvényerőre emelt akaratát képviseli. Bevezetésének időszakához mért reakciós jellege különösképpen abban nyilvánul meg, hogy fenntartja az osztályok és a társadalmi feltételek egyenlőtlenségét (szabadok, rabok és felszabadítottak), a nők alárendeltségét, a keresztények és a nem keresztények közti különbséget, a büntetések diszkriminatorikus alkalmazását aszerint, hogy valaki gazdag vagy szegény stb. Ipsilanti törvényével ellentétben növeli a cläcasi-

[3] Dumitru V. *Firoui*: Istoria Statului si Dreptului Romanesc. Editura Didactica si Pedagogica. Bucuresti, 1977. 119. old.

[4] Moldova Fejedelemség Polgári Törvénykönyve.

[5] Caragea törvények.

[6] Leguiirea Caragea, editie eritica. Editura R.P.R. Bucuresti, 1955. 2. old.

ok kötelezettségeit". Amíg Moldova első törvénykönyve jogágra szakosított s csak a polgári joghoz kapcsolt fontosabb eljárási szabályokat foglalja magába, Caragea törvénykönyve általános törvénygyűjtemény, vegyesen polgári, büntető- és eljárási jog. A fogalmazás szakszerűsége sem éri el a moldovai törvénykönyv színvonalát. Magyarázata az, hogy a görög szöveg főszerkesztője jogilag nem képzett, inkább szépirodalmi képességeivel kitűnt Atanasie Hristopol volt, aki mellett az anyag jogi feldolgozásának munkása egy Nestor nevezetű főtisztviselő, később a fejedelmi iskola jogtanára. Közreműködésének mértéke és értéke azonban csak részben ismert. A Törvénykönyv görög kommentálói dicsérik a szöveg nyelvezetét, amelyet irodalmi színvonalúnak mondanak. A román szöveg kevésbé sikerült, mert a román jogi nyelv még csak akkor volt kialakulóban és a szakkifejezések a görögből történt fordításról árulkodnak. Trandafilopolus görög jogtudós szerint igaz ugyan, hogy Hristopol nem végzett jogot, de ismeretköre széles volt s munkájában, dilettantizmusa ellenére nagy segítségére szolgált a természetjog, amely akkor valósággal elárasztotta Európát.

IV.

Moldova és Havasalföld állami különállásának korszakából ugyancsak mint összefoglaló, rendszerező törvényhozási aktus emelkedik ki a Regulamentul Organic, amely évtizedeken át mindkét fejedelemség jogrendszerének alapját képezte. Amint már említettük a Regulamentul Organic az orosz—török háborút lezáró békeszerződések alapján jött létre azzal a indokolással, hogy vessen véget a fejedelemségekben uralkodó politikai és jogi bizonytalanságnak. Az egyezmények következtében a török hódoltság az orosz protekturátussal s velejáró katonai megszállással párosult. A Szabályzat a megszálló orosz hadsereg parancsnokának, Paul Kiselef grófnak a nevéhez fűződik, de a szultán jóváhagyásával lépett életbe 1832-ben. Megalkotásának rendhagyó módja miatt — amennyiben a fejedelemségek törvényhozó hatalmát megkerülve, két külhatalom megegyezését önti szabályokba — nem törekszik teljességre és távol áll a jogágakra való specializálódástól is. A román jogtörténetnek mégis több magyarázata van arra, hogy a törvénykönyvek szintjén tartsa számon. A Regulamentul Organic 318. szakaszában megerősíti Calimach és Caragea törvénykönyveit, amelyek éppen ennek a rendelkezésnek az alapján maradnak hatályban 1865-ig. Ha nem is foglalja össze és rendezi a fejedelemségek minden jogforrását, ez alól részben mentesíti is az előző kódexek hatályának elismerése, kodifikáló szerepet töltött be a jogrendszer valamennyi jogágára kiterjedő alapjainak összefüggő rendezésével. Jelentőségét főleg a közjogászok méltatják, akik a parlamentáris alkotmányrendszer első lépcsőfokának tekintik a fejedelemségekben. A Regulamentul Organic az első lépés a mai parlamentáris alkotmányos rendszer felé írja 1912-ben Constantin Dissescu, az alkotmányjog bukaresti professzora, félreérthetetlenül megtaláljuk benne a jelenlegi alkotmány majdnem minden princípiumát: a hatalmak elválasztását, a nemzeti képviseletet, az adók és a költségvetés megszavazásához való jogot, a decentralizáció kezdetét, a bíróság függetlenségét és egyebeket. „Victor Onisor a kolozsvári egyetem jogtörténész tanára az 1925-ben kiadott tankönyvének megítélése szerint a Regulamentul Organic egyike a román állam szervezetére vonatkozó jelentős munkáknak, mivel egyetlen törvénykönyvbe foglalja az igazgatásra, kormányzásra, a bírói szervezetre és eljárásra vonatkozó normákat." Hasonló elismeréssel illeti az 1977-ben Kolozsváron kiadott jogtörténeti tankönyv is, amely azonban természetesen felhívja a figyelmet a törvénykönyv tartalmának feudális elemeire is. Megjegyzi továbbá, hogy intézmények egységes átszervezésével és egy sorozat új intézménynek mindkét fejedelemségbe történt bevezetésével elősegítette Moldova és a Havasalföld egyesülését.[7]

V.

Az 1858 évi párizsi békeszerződés, amely öt európai nagyhatalom részvételével lezárta a krími háborút s véget vetett a két fejedelemség Törökországtól és Oroszországtól való függőségének, új szakaszt nyitott Moldova és Havasalföld jogi státusában és belső jogrendszerében. 1859-ben a két fejedelemség közös fejedelmet választ, s 1862. január 24-én Románia néven egyesül. A párizsi egyezmény kikötéseire támaszkodva a román kormány sietve megteszi a szükséges előkészületeket új, modernebb törvénykönyvek kidolgozására, amelyek a bizánci hagyományoktól elszakadva s a Regulamentul Organic alól mentesülve a polgári fejlődés magasabb fokát képviselő nyugati törvénykönyvekhez igazodjék. A polgári törvénykönyv — az egyesült Románia első polgári törvénykönyve — 1865. május 1-én lépett életbe. A dátum fontos, mert a törvénykönyv azóta is — közbejött módosításokkal, amelyek közül a szocialista építés során végbement változtatások lényegbevágóak — hatályban van. A román polgári törvénykönyv mintaképe a Code Napoleon volt, a múlt század egész Európájának mintaképe, de amellett éreztették hatásukat más országok, alkalmazhatóbbnak vélt intézményei is. Civilisták egyöntetű értékelése szerint a jelzálogviszonyok szabályozását az 1851. december 16-i belga törvényből mintázták, de legalább 70 szakaszban fedeztek fel olasz behatást. Az egészen sajátos romániai viszonyok jogforrása továbbra is a *jogszokás* maradt.

A nyugat-európai törvényhozás gyakorlatához hasonlóan a román jog kodifikálása is jogágak szerint tagolódik s arra törekszik, hogy minden jogágnak külön törvénykönyve legyen, ahol ezt a jogi szabályozás alá vont társadalmi viszonyok lehetővé teszik. A polgári törvénykönyv mellett, amely egy ideig még megőrzi kivételes tekintélyét (mondhatnánk vezető szerepét, amennyiben bővelkedik általános érvényű jogelvekben), szinte egyidejűleg megjelenik a büntető törvénykönyv, a büntető-, majd a polgári eljárás törvénykönyve, s 1887-ben egy szűkre szabott kereskedelmi törvénykönyv is.

A büntető törvénykönyv a polgári törvénykönyvvel egyidejűleg, 1865. május 1-én lép életbe, s alapja az 1810 évi francia Code (ami azonban a büntetés mértékét illeti, az 1851 évi porosz büntető törvénykönyv befolyásáról is tanúskodik). A francia orientációt követő és a francia iskola szellemi hatása alatt álló fejedelem idejében fölfigyelt erre, s a tervezetet azzal küldte vissza a törvényelőkészítő bizottsághoz, hogy „... a tervezet súlyosabb büntetéseket irányoz elő, mint amilyeneket a jelenlegi törvénykönyv ír elő, jól lehet ezt a nemzet jelenlegi erkölcsi állapota nem teszi szükségessé".[8] Mindazonáltal a

[7] Victor *Onisor*: Istoria dreptolui... Cluj, 1925.

[8] Dumitru V. *Firoui*: Ibid. 120—121. old.

törvénykönyv szigorú büntetésekkel és elnagyolt rendelkezésekkel jelent meg s a rákövetkező években nem egyszer lényeges módosításokon kellett, hogy átessen. A szigorúságon azonban a módosítások sem enyhítettek, ellenkezőleg azzal tetézték, hogy több bűncselekményt kivontak a tárgyilagosságra több garanciát nyújtó esküdtszékek illetékessége alól.

A polgári eljárás törvénykönyve 1865. december 1-én lépett életbe és az előkészítő vitákból következtetve Genfkanton 1819 évi eljárási „törvényét" vette alapul. Az viszont a francia eljárási jog 1806 évi kódexéhez vezet vissza. Ahhoz, hogy az új eljárási törvénykönyv hatékony legyen, szellemének és konkrét előírásainak megfelelő álamapparátusra, végrehajtó szervezetre lett volna szükség. Mivel az alkotmány, amely hivatva volt a közigazgatási és igazságszolgáltatási apparátus és működésük elvi alapjainak meghatározására, csak 1866-ban jött létre, az eljárási törvénykönyv képtelen volt rendszerbe foglalni olyan jelentős részlegek joganyagát mint pl. az eljárásra illetékes közegek, azok hatásköre, intézkedéseik formái, jogorvoslatok változatai stb. Mindezeket külön törvények pótolták, amint külön törvényeknek kellett utólag szabályozniok a „Semmitőszék" összetételét és működését, az iratok hitelesítését, a végrehajtást s közigazgatási bíráskodást is.

A büntetőeljárás törvénykönyve szintén a kodifikálás nagy évében, 1865. április 30-án lépett életbe és a többi törvénykönyvhöz hasonlóan a francia Code-ból (az 1808 évi Code d'instructionból) inspirálódott. Mivel a büntetőeljárási törvénykönyv is megelőzte a fejedelemségek egyesülését követő első alkotmányt, ez is hamar módosításokra és kiegészítésekre szorult. A változtatásokat a törvényhozó azzal is indokolta, hogy az eredeti szöveget illeszteni kellett az alkalmazása során észlelt tapasztalatokhoz és bizonyos társadalmilag súlyosan veszélyes bűncselekmények ellen folyó küzdelemhez. Az ilyen célzattal hozott módosítások közül, amelyek elég gyakoriak voltak, a szakirodalom kettőt emel ki, mint iránymutatót: az 1902-ben történt kiegészítést, amely megengedi a vádlottnak, hogy védőjével már a vizsgálat szakaszában érintkezhessen s az 1913 évi törvényt, amely külön gyorsított eljárást ír elő bizonyos helyeken (állomásokon, parkokban, vásárokon) elkövetett bűncselekmények tettenérése esetén. A kiegészítések növelték az államügyész hatáskörét, de ugyanakkor szélesítették a védelem jogát és fokozták a közrend védelmének hatékonyságát.

VI.

A Moldovában, Havasalföldön majd Romániában lefolyt kodifikálással párhuzamosan, — azt kezdetben néhány évtizeddel megelőzően — Erdély jogrendszerére osztrák törvénykönyvek nyomták rá bélyegüket. A Habsburg uralomnak alávetett Nagyfejedelemség közjogi keretei között folytathatta ugyan Erdély saját törvényhozását — maradtak hatályban különállása idejéből is helyi érdekű jogszabályok — de nem azon a szinten, hogy törvénykönyvekké állhatott volna össze. A Tripartitum, amely a Diploma Leopoldianum alapján érvényben maradt Erdély bekebelezése után is, valójában Magyarországon és Erdélyben egyaránt szokásjogként nyert alkalmazást. Átmenetileg átélte Erdély mindazokat a gyűjteményes jogszabályrendezéseket, amelyek Mária Terézia kezdeményezéséből II. József, II. Lipót, majd Ferencz alatt mentek végbe az egész Habsburg birodalomra nézve. Ezek folyományaképpen lép tartósan életbe 1803. szeptember 3-án az I. Ferencz császár által szentesített büntető törvénykönyv és 1853. május 29-én az osztrák polgári törvénykönyv. Mivel az osztrák polgári jog kodifikálását befolyásolta Napoleon törvénykönyve is, ezen a láncszemen keresztül az Erdélyben alkalmazott osztrák polgári törvénykönyv nem áll távol a fejedelemségekben kodifikált törvénykönyvek új irányvételétől.

A magyar alkotmány visszaállítása és a felelős minisztérium kinevezése után a magyar igazságügy-minisztérium büntetőjogi reformok céljából új büntető törvénykönyvet dolgoztatott ki, amely 1878-ban mint V.t.cz. lépett életbe. Ezt, egy évre rá, külön kódex követte a kihágásokról. A XLIII.t.cz. már 1868-ban kiterjesztette a magyar törvényhozást Magyarország egész területére s az természetesen kihatott a két említett későbbi törvénykönyvre is. A törvény 12. §-a lehetővé tett bizonyos, meghatározatlan átmenetet olyan törvényeket illetően, amelyeket Magyarország és Erdély törvényhozásának egyesülését megelőzőleg Magyarországon külön országgyűlésen alkottak erdélyi törvényekre nézve. A 12. § értelmében ezekről szükség esetén törvényhozás útján intézkednek. Ennek a §-nak az alapján maradt hatályban Erdély területén az osztrák polgári törvénykönyv mindaddig, amíg azt a román törvényhozás hatályon kívül nem helyezte. Az erről szóló törvény 1943. június 2-án jelent meg a hivatalos közlöny 142. számában, s ott az Ókirályság polgári és kereskedelmi törvénynek a kárpáton túli Romániába való kiterjesztéséről szól. A háború alatt csak Erdély déli részén nyerhetett alkalmazást. Megjegyzendő még, hogy az idézett magyar törvény 12. §-a általános, meg nem jelölt törvényekre utal, de a 14. § konkrét megjelöléssel kivételez a magyar jog hatálya alól néhány olyan közjogi területet, amelyre nézve léteznek Magyarország és Erdély egyesítése előtt alkotott törvények. „Erdély mindazon törvényeit, amelyek az erdélyi területen és korábban ún. magyarországi részekben a bevett vallásfelekezetek, egyházak és egyházi hatóságok vallásgyakorlati és önkormányzati szabadságát, jogegyenlőségét, egymás közti viszonyait s állami hatáskörét biztosítják, nemcsak sértetlenül fenntartanak, hanem egyszersmind a görögkatolikus és örménykatolikus és a kelet-görög szertartású egyházakra is kiterjesztenek."

Az egységesítési törvény kivételező rendelkezései nem vonatkoztak az ún. magyarországi részekre, tehát a Királyhágótól Magyarország felé eső területre, a Bánság keleti részeire. Ott 1868 után változatlanul fennmaradtak azok a törvények is, amelyeket a 12. § Erdélyt illetően kivételez. Bukovina jogállása részben az erdélyihez hasonlított, amennyiben a román jog egyesítéséig ott is az osztrák polgári törvénykönyv volt hatályban, hasonlóképpen az 1852. évi osztrák büntető törvénykönyv és más törvény is, amennyiben Bukovina Romániához történt csatlakozása után nem állt ellentétben a tartomány új közjogi statusával.

VII.

Az első világháborúból győztesen és lényegesen megnagyobbodva kikerült Románia számára hamarosan sürgetővé vált a jog fontosabb ágainak felülvizsgálata, megújítása és egységes törvénykönyvekben való elrendezése. Már az egymagában elegendő indok volt, hogy az Ókirályság törvénykönyveinek meghozatala óta több mint fél évszázad telt el — gazdasági és társadalmi mozgásban dús fél évszázad — s kezdeti tartalmukat a módosítások és

kiegészítések sora szabdalta össze. De a kormányzatnak szembe kellett néznie azzal is, hogy az ország újonnan szerzett területein más törvények szerint élnek — s ott sem mindenütt egységesen. A törvénykönyvek megújításának és az ország különböző területein ható törvények egységesítésének a követelménye időben is találkozott.

Az első a büntető törvénykönyv, amely hosszas előkészítés után 1937. január 1-én lépett életbe. Az ehhez vezető első lépések már jóval azelőtt megkezdődtek, mivel a munkásmozgalom előretörésével szemben a reakciós kormányzat már a háborút követő első években szigorított büntetőpolitikára határozta el magát. A leghirhedtebb az 1924. évi ún. Marzescu-törvény volt, amelynek az ökle az illegalitásba kényszerített kommunistákra sújtott. Önmagát a „közrend" védelmével igazolta. Miután a Mironescu kormány tovább szigorított a törvényen, a köznyelvben, tovább mint a Mironescu-Marzescu törvény szerepelt. Ilyen előzmények után, azok folytatásaképpen jelent meg a büntető törvénykönyv, amely most már az egész országra kiterjedőleg új, egységes rendszert teremt. A törvényhozásnak ezt a műveletét a kolozsvári egyetem jogtörténeti tankönyve a következőképpen jellemzi: „Az 1937. január 1-én életbe léptetett büntető törvénykönyv meggyőzően szemléltette Románia akkori kormányának jobbra tartó irányzatát... Ezt a törvénykönyvet elsősorban az jellemezte, hogy aprólékosan körülírta a bűncselekményeket és azoknak bűntettre, vétségre és kihágásokra való osztályozása mellett még a következő bűncselekménykategóriákat állította fel: olyan bűncselekmény, amely elkövetésének körülményeitől vagy indítékaitól függőleg politikai bűncselekménnyé alakulhat át; természeténél fogva politikai bűncselekmény; és olyan köztörvényi bűncselekmény, amely soha és semmilyen körülmények között nem válhat politikai bűncselekménnyé. A törvény előírásai szerint voltak külön politikai büntetések, a rendes büntetésektől független és biztonsági intézkedések a „büntetések mellett." Ami a büntetéseket illeti, az 1937. évi törvénykönyv hangsúlyozottan megszigorította ezeknek a rendjét, jóval megemelte a büntetések felső határát s alkalmazásukban teljhatalmat adott a bíráknak s lehetőséget arra is, hog túllépjék a törvényben meghatározott mértéket."[9]

[9] Dumitru V. *Firoui*: Ibid. 273. old.

Ugyancsak 1937-ben került sor a büntetőeljárási jog egységesítésére, s jött létre a büntetőeljárás törvénykönyve. Traian Pop megállapítása szerint, aki mint a kolozsvári egyetem egykori professzora és neves büntetőjogi szakértő nyomon követte a törvénykönyv előkészítését, az új törvénykönyv főleg az olasz eljárási jogból merített, de egyes intézményei és rendelkezései az ókirályságbeli kódexre, a joggyakorlat tapasztalataira, Erdély 1918. december 1. előtti büntetőeljárási törvénykönyvére és más idegen törvénykönyvekre is emlékeztetnek. A mai szakirodalom elismeri jogászi rendszerességét, de tagadja, hogy a korábbi törvényekkel szemben említésre méltó haladást hozott volna. Az a kevés, ami értékelhető volt benne, rövid életűnek bizonyult. A törvénykönyv életbeléptetését követő években bekövetkezett a királyi diktatúra, amelynek a nyomán a büntetőeljárás intézményei is több retrograd módosítást szenvedtek.

Ami a polgári jog kodifikálását illeti, a törvényhozás körültekintőbbnek bizonyult, s beérte azzal, hogy az 1865. évi törvénykönyv fenntartása mellett mind az egységes kívánalmait, mind a beérett reformszükséglet kérdéseit részletszabályozásokkal rendezze. Ezek részben közvetlenül az anyagi jogban végbement változásokkal, mint ahogy az a földhöz juttatással szerzett földek forgalmának szabályozásával, vagy a mezőgazdasági tartozások konverziójával részben külön eljárási törvényekkel történt. A törvénykönyv, mint átfogó keret szempontjából számottevő az az 1925. évi törvény volt, amely egyszerre egyes polgári és kereskedelmi eljárási szabályok egységesítéséről, a törvényszékek és föllebbezési hatóságok előtt folyó ítélkezések meggyorsításáról, valamint a bírák illetékességének egységesítéséről rendelkezik.

VIII.

Az 1937. évi büntető és büntetőeljárási törvénykönyv után hosszú szünet állt be a jogszabályok kodifikálásában. Az 1938-ban beköszöntött királyi diktatúra véget vetett a parlamentáris törvényhozásnak, s az 1940 szeptemberében kibocsátott dekrétumok az egész államhatalmat — a törvényhozást, a végrehajtást és az igazságszolgáltatást — a hadseregre és a vasgárdára támaszkodó Ion Antonescu kezébe összpontosították. Az 1940. szeptember 5-i 3052. sz. királyi dekrétum még a királyi diktatúra 1938. évi alkotmányát is felfüggesztette, az 1940. szeptember 5-i 3053. sz. királyi dekrétum felállítja a teljhatalommal rendelkező Conducatorul Statului (az államvezető) intézményét és intézkedik, hogy a köztisztviselők hűségesküt tegyenek az államvezetőnek. Az 1940. szeptember 6-i 3067. sz. királyi dekrétum a dekrétumok ellenjegyzésének jogát a miniszterelnökről Ion Antonescura ruházza át. 1940. szeptember 14-én a 3151. sz. királyi dekrétum Romániát nemzeti-legionarus államnak, a legionarus mozgalmat az új állam egyetlen elismert mozgalmának, Ion Antonescut pedig a legionarus állam conducator-jának, és a legionarus rendszer főnökének jelenti ki.

Ilyen körülmények között minimális esélye sem lehetett egy olyan jogszabályrendezésnek, amelynek a támpontjai a jogok és kötelességek áttekinthetősége, valamelyes stabilitása, a hatályban levő törvények lomtalanítása, és végső soron olyan jogrend, amelyben mind a végrehajtó közegek, mind az állam polgári alkalmazottai eligazodhatnak. A legionarus hatalom lényege éppen a kiszámíthatatlan önkény volt, az a tudatosan meglepetésekre játszó parancsolgatás, amely fölött sem állami, sem társadalmi szerv, sem előzetesen, sem utólag semmiféle ellenőrzést nem gyakorolhat.

Mialatt a kodifikálás így, kilátástalanul lekerült a napirendről, 1943-ban a diktatúra olyan intézkedéssel rukkolt ki, amely látszólag elismeréssel adózik a törvénykönyv intézményének. 1943. június 22-én törvényrendelet jelent meg Ion Antonescu aláírásával, szó szerint „az Ókirályság polgári és kereskedelmi törvényének a Kárpáton túli Romániába való kiterjesztése végett". (Szöveg szerint az 1864. december 4-i polgári törvénykönyvről, a járásbíróságra vonatkozó 1907. évi törvényről, az 1900. március 14-i polgári eljárásjogi törvénykönyvről, az 1887. május 10-i kereskedelmi törvénykönyvről és más törvényekről volt szó). Mindezeknek a hatályát olyan területekre terjesztették ki, amelyeken addig főleg osztrák polgári törvénykönyvet, helyi jellegű jogszabályokat és az egykori magyar jog maradványait alkalmazták. Ami több mint húsz éven át nem volt sürgős a történelmi pártoknak, sürgőssé vált Antonescunak a háború kellős közepén. A törvény szövegéből is kiérezhető, hogy a váratlan törvényhozási közbelépésnek

politikai demonstrációs háttere is van, ugyanis az ország jogos határaira való ismételten hangsúlyozott hivatkozás nyilván Erdély egész területére célzott. A román törvényhozásnak és jogtudománynak mai álláspontja szerint is a dekrétum az ókirályságbeli törvényhozást az akkor ténylegesen még magyar igazgatás alatt álló Észak-Erdélyre is kiterjesztette, csak az akkor gyakorlatilag nem volt kivihető. A dekrétum ilyen értelmezésére utal egy Lucretiu Patrascanu igazságügyminiszter által 1945-ben ellenjegyzett törvény is, amely ugyancsak a román törvények Észak-Erdélyre való kiterjesztésével kapcsolatban figyelembe veszi az 1943. évi dekrétumok rendelkezéseit. Így tehát Ion Antonescu az ókirályságbeli törvények térbeli hatályának kiterjesztésével kapcsolatban hallatja szavát a törvénykönyvek életében s alkalmazásában. Megjegyzendő, hogy jól lehet az 1943. évi törvény politikailag hangsúlyozza ki az ókirályságbeli törvények a Kárpáton túli Romániába való kiterjesztésének jelentőségét, mégis a kiterjesztés ezúttal sem valósulhatott meg maradéktalanul. Alapvető vagyoni érdekek és főleg az eljárás hatékonysága megkövetelte, hogy az általános rendezéssel szemben kivételek is tétessenek. Így például „a román kódexek felülvizsgálatáig" mentesültek a hatályon kívül helyezés alól azok a helyi törvényes rendelkezések, amelyek a gyámságra, gondnokságra, az állam örökösi jogára, a telekkönyvekre, a közjegyzőkre és az örökösödési eljárás egyes részleteire vonatkoznak. Engedélyezni kellett bizonyos átmenetet a folyó ügyeket illetően és azoknak az ítéleteknek és határozatoknak a végrehajtására nézve, amelyek az ókirályságbeli törvények kiterjesztése előtt hozattak. A dekrétum azzal indokolja önmagát, hogy az ókirályságbeli törvénykönyvek latin szellemtől vannak áthatva, ismertek és kiterjesztésükkel az ország egységét mozdítják elő. Jelzi, hogy békeidőben majd felülvizsgálatra kerülnek, tehát elvileg ezúttal sem zárja ki a törvénykönyvet, mint intézményt, de ezúttal is csak szólamszerűen, más időkre utalva, a maga hatalmi szféráján kívül.

IX.

Ion Antonescu fasiszta diktatúrájának megdöntése és a népi demokrácia megszilárdulása ismét időszerűvé tette a hatályban levő törvények leltározását, megrostálását és rendszerbe foglalását természetesen megfelelő kiegészítésekkel. Ezúttal azonban a hangsúly nem annyira a jogtechnikai rendezésen volt, amelyhez azután valamelyes reformok is járuljanak, hanem olyan átalakításon, amely az új törvénykönyvek tartalmán keresztül hiánytalanul és következetesen juttassa kifejezésre a politikai fordulat lényegét. A jog egységesítésének kérdése a második világháborút követően is felmerült, de azt a kormányzat sietve a kodifikálástól elkülönülten, azt megelőzően oldotta meg.

1940. augusztus 30. — a bécsi döntés napja — és az 1945. március 13. a román közigazgatás helyreállítása közti időszakban Észak-Erdélyben a magyar jogot alkalmazták az osztrák polgári törvénykönyv kivételével, amely a Partium területeitől eltekintve a közel négy év alatt is hatályban maradt. A román közigazgatásnak Észak-Erdélybe történt visszatérése után Románia, amely a háborút a Szövetséges Hatalmak oldalán fejezte be, sürgősnek ítélte a magyar jog hatályának megszüntetését, ezen a területen azt a román nép nemzeti felszabadulásának és a bécsi döntés kezdettől eredő semmisségének kinyilvánításaként fogta fel. Ilyen hangsúllyal jelent meg 1945. április 4-én Mihály király dekrétuma, Lucretiu Patrascanu igazságügyminiszter ellenjegyzésével, amely szavai szerint „Románia bármily természetű törvénye, az Erdélyben hatályban maradt kivételekkel kiterjesztetik az 1940. augusztus 30-i bécsi diktátum által kikényszerített magyar megszállás alól felszabadult Erdély egész területére". A királyi törvényrendeletet Lucretiu Patrascanu a dekretumhoz kapcsolt előterjesztésében azzal indokolja, hogy „Annak az igazságtalanságnak a megszüntetésével, amely minket a bécsi diktátum folytán ért, késedelem nélkül el kell tűnnie a vonatkozó helyzet bármily nyomának. Haladéktalanul meg kell, hogy szűnjön az idegen törvényhozás fennmaradása. Átmeneti rendelkezéseket ez a rendelettörvény is tartalmaz tekintettel azokra a jogi aktusokra, amelyeket még most hatályon kívül helyezett törvények alapján hoztak.

A kodifikáció gyakorlatilag nem indulhatott meg mindaddig, amíg a társadalmi életben a kormányzatnak nem sikerült jogilag is megtalálnia azokat a formákat és módszereket, amelyek a rendszerváltozás lényegét kifejezik. Addig — s ez néhány évet vett igénybe — nemcsak a törvénykönyvek, hanem az életviszonyok részleges jogi szabályozása is hiányzott. A jogalkalmazó apparátusnak nem volt más kiútja, mint a régi rendszer törvényeinek a politikai stratégia és taktika szellemében való értelmezése. Erre a történelem kínálkozó példával is szolgált, amennyiben az októberi forradalmat követően a fiatal szovjet hatalom kötelezte a bíróságokat, hogy a törvényeket az új hatalmi rendszer érdekeivel összhangban alkalmazzák. Ez az út azonban Romániában sem volt járható. Mind a bírói ítéletek, mind a közigazgatási intézkedések arra figyelmeztettek, hogy nem minden hatóság vagy köztisztviselő képes a népi demokrácia szocialista irányvételének ütemét követni, kielégítő biztosítékot nyújtani a jogszabályok egyöntetű értelmezésére. Az igazságügyminiszter utasító és ellenőrző körlevelei, amelyek szorgalmasan magyarázták a jogszabályokat, csak részben és csak alkalomszerűen segítettek ebben a helyzetben. Az első jelentős lépés, amely hivatva volt arra, hogy törvényhozási úton és általános hatállyal oldja fel azt az ellentmondást, amely a jog elavultsága és az új életviszonyok között tátongott, a Román Népköztársaság első alkotmánya, — az 1948. április 13-i alkotmány volt. Ennek 105. szakasza kimondta, hogy „Az Alkotmánnyal való összhangba hozás céljából minden érvényben levő törvénykönyv és törvény felülvizsgálandó. Az alkotmánynak a Hivatalos Közlönyben való közzétételével történő életbeléptetése napjától érvényét veszti a törvényekben, dekrétumokban, végrehajtási utasításokban és bármilyen más intézkedésben foglalt minden olyan rendelkezés, amely az Alkotmánnyal ellenkezik. Az utóbbi rendelkezést megismétli az 1965. évi alkotmány is, amely hatályon kívül helyezte az 1952. évi, sorrendben második alkotmányt, valamint „...a törvények, dekrétumok és más normatív aktusok bármilyen rendelkezését, amely ellentétben áll a jelen alkotmány előírásaival" (114. sz.).

Az a törvénykönyv, amely elsőnek érkezik be a népi demokrácia vágányán — két héttel meg is előzve az első alkotmányt — az 1948. február 27-i büntető törvénykönyv volt. A sietség miatt azonban már 1958-ban módosulnia kellett és csak 1968. június 21-én hozott lényeges tartalmi és szerkezeti változtatásokkal nyert végleges, ma is érvényben levő alakot. Kezdetben, a kormányzatra háruló föladatok súlya szerint valóban, ebben a jogágban volt legsürgősebb áttekinteni azt, hogy mi a használható és mi hátráltató

a régi jogban s melyek azok a helyzetek, amelyekben azonnali törvényhozási közbelépésre van szükség. Amikor ez a kérdés a törvényhozó elé került, még az 1937. évi büntető törvénykönyv volt hatályban, mely — amint már említettem — a királyi diktatúra küszöbén és a jobboldal terrorja alatt született, s mint ilyen éppen a dolgozó nép által vívott gazdasági és politikai mozgalmak ellen irányult. Antonescu uralma idején, alkalmi kiegészítésekkel még jobbra tolódott és a fasiszta terror nyílt, közvetlen eszközévé vált, olyannyira, hogy az Országos Demokratikus Arcvonal hatalomra kerülése után az eredeti szöveg még a legmerészebb átértelmezéssel sem volt alkalmazható. Mivel a büntetőpolitika a legkiélezettebb konfliktusokba összpontosult, az első büntető törvénykönyv nem törekedett teljességre és a büntetőjog mennyiségileg jelentős területeit törvények gondjaira hagyta. A büntető törvénykönyv mellett ma is létezik egy ún. Codul Silvic (Erdészeti Törvénykönyv) és külön törvények foglalják egybe a munka védelmével, a közlekedéssel, a villanyáram szolgáltatással összefüggő jogszabályokat. A szakirodalom amúgy is megoszlik abban a tekintetben, hogy a büntető törvénykönyv, mint jogforrás szférája milyen keretek között mozoghat. Hallatja szavát egy olyan elképzelés is, hogy ha már kódex, akkor tömören ugyan, de foglaljon magába mindent s számolja fel a büntetőjog szétszóródását egyrészt törvénykönyvben, másrészt különféle speciális törvényekben. Ion Oancea-nak, a bukaresti Jogtudományi Kar professzorának tájékoztatása szerint eredetileg a ma érvényben levő törvénykönyv is erre a megoldásra hajlott. A tervezet megvitatása során azonban az az álláspont kerekedett felül, hogy tartósnak és iránymutatónak szánt törvénykönyv nem merülhet bele olyan részletekbe és perifer ikus jelenségek minősítésébe, szankciójuk méregetésébe, amelyek gyakorlati változásnak vannak kitéve. Az ilyen jellegű kérdések rendezésébe való belemerülés ártalmára volna a büntető törvénykönyv áttekinthetőségének és eligazító funkciójának. Az utolsó, az 1968. évi büntető törvénykönyv láthatólag törekszik is ebben a keretben maradni és arra szorítkozni, hogy az alapvető elvek és normák leszögezése mellett, mint amilyenek pl. a büntető jogszabályok hatálya időben és térben, az elévülés, a büntethetőség, az azt kizáró okok, a büntetés nemei, mértéke, az enyhítő és súlyosbító körülmények, a felfüggesztés esetei stb. csak a társadalmilag legveszélyesebb bűncselekmények alkotó elemeit és szankcióit szabályozza.[10]

Az első büntető törvénykönyvet nem követte a büntetőeljárás új törvénykönyve. A törvényhozó az új anyagi törvénykönyv alkalmazására is elegendőnek tartotta az érvényben levő, 1865. évi eljárási törvénykönyvet néhány új eljárásjogi intézménnyel kiegészítve, amelyek nélkül több újonnan inkriminált cselekmény üldözése fedezetlen maradt volna. Ilyen módosítás pl. az 1947. törvény a háborús bűnösök, a béke és az emberiség elleni bűncselekmények üldözéséről; az 1945. évi törvény a tiltott üzérkedés és a gazdasági szabotázs letöréséről; az 1945. évi törvény egyes agrártermékek és árukészletek bejelentéséről. A legújabb az 1968. évi büntető törvénykönyv, amely már magában foglalta az említett külön törvényeket is — amennyiben tárgyuk szerint nem avultak el, vagy nem módosultak, és miután az eljárás új intézményei átestek a gyakorlat próbáján, lehetségessé és szükségessé vált új eljárási kódex összeállítása is. Ilyen törvénykönyvet szavazott meg a Nagynemzetgyűlés 1968. november 12-én és lett közzétéve ugyanaz nap a Hivatalos Közlönyben. Ez ma is hatályban van és meggyőzően képviseli ebben a jogágban az addig Romániában elért legmagasabb szintet.

Magyarázat nélkül talán rendhagyónak tűnik, hogy a kodifikálás korábbi hazai és nemzetközi gyakorlatával ellentétben a polgári jog kodifikálása lemaradt s az országnak ma a népi demokratikus kormányzat alkotmányos beiktatása után közel négy évtizede sincs új polgári törvénykönyve. Ez korántsem jelent lemaradást a vagyoni jogviszonyok átértékelt, ma már szocialista szabályozásában, még kevésbé megrekedést valahol a század előtti polgári törvénykönyvek szintjén. Ellenkezőleg, a régi polgári törvények felülvizsgálata — és ahol ez nem bizonyult elegendőnek új szocialista tartalmú törvényekkel való helyettesítése — meglehetősen intenzív volt s már az első népi demokratikus alkotmány előtt kezdetét vette. A vagyonjogi és az azokhoz kapcsolódó egyéb viszonyokat szabályozó normatív aktusokat összefoglalva közlő, két kötetes „Legislatia civila uzuală" (A használatos polgári törvények) csupán 1946 és 1956 közötti időszakból 62 olyan törvényt, dekrétumot, miniszertanácsi és miniszteri határozatot közöl, amelyek mind a polgári jog körébe esnek. Csak az az elhatározás maradt el, hogy ezeket, amelyek lassan, lépcsőzetesen jelentek meg, elvekhez igazítva, módszeresen, egységes törvényhozási aktusba foglalják össze. Ami ennek az elhatározásnak a késlekedését illeti, a legtájékozottabb és legilletékesebb választ az igazságügyminisztérium rendezésében megjelent *Legislatia civil* uzuală bevezetője adja meg, amely — ha helyesen értelmezzük — az előkészítés elmulasztására és a munka nehézségeire utal. Magának a kodifikálásnak a szükségességét nemcsak, hogy nem tagadja, de hangsúlyozza, időszerűnek véli, tekintettel arra a számos módosításra, amely a gazdasági és társadalmi rendszer strukturális átalakulása folytán közbejött. A Legislatia civila uzuală csak az első lépés volt a polgári jog általános rendezése felé, de kétségtelenül jelentős lépés volt, mert a joganyag összegyűjtésével, valamint az új jogszabályok alkalmazása elősegítésével a polgári jog egységes rendszerbe foglalását is előmozdította.

A polgári eljárási jog kodifikálásának a története egy ideig a polgári jogéhoz hasonló utat követett, de rövidesen jóval előbbre haladt. A kiindulópont az ókirályságbeli törvénykönyv volt, amelyet folyamatosan sok alapvető módosítás követett. A jogág egészét átfogó kódexet tehát egy módosításokkal és kiegészítésekkel átszabdalt törvénykönyv pótolta. Volt kísérlet az újraközlésére, módosításaival együtt, de az sem volt teljes és egymást sűrűn követő módosítások azt is hamar túlhaladták. Jelenleg az újraközlés van hatályban, amelyet 1948. ferbuár 12-én tettek közzé. Ezt a szakirodalom úgy értékeli, hogy az előző közléseket túllépve, sikeresen fejleszti tovább, vagy bevezeti azokat a szocialista eljárási jogelveket, amelyek az idők követelményeinek megfelelően közelebb hozzák az igazságszolgáltatást a néphez és részben lerántja róla a régi törvényre rátapadt túlzott formalizmust. A kódex azonban az 1948. évi újraközlés után is változott; s a további módosításait és kiegészítéseit az váltotta ki, hogy a közlése után az igazságszolgáltatás lényeges átszervezésen esett át és anyagi jellegű törvények, mint pl. a családjogi törvénykönyv, néhány ügykörrel kapcsolatban olyan különleges szempontokat kívánt érvényesíteni, amelyek kihatottak az eljárás rendjére is.

A szocialista építés útjára ért román

[10] I. *Oancea*: Dreptul penal. Partea generala. Bucuresti, 1971. 49. old.

népi demokrácia kodifikációs igyekezetének legkiemelkedőbb eredménye a munkajogi törvénykönyv korai megalkotása. Jelentős előrehaladásnak tekinthető magának a munkajognak, mint a jogrendszer külön ágának a kialakítása is. Az előző rendszerben a munkajogot csupán néhány munkaviszonyt szabályozó külön törvény alkotta, lényegében a munkáltató igényeire s érvényesülésük ellenőrzésére helyezte a hangsúlyt. Jellemző a jogrendszerben elfoglalt helyükre és súlyukra, hogy javarészt vagy a magánjog, vagy a közigazgatási jog szférájához kapcsolódtak. Az 1933-ban felállított munkakamarák és munkabíróságok jelezték ugyan az előrehaladást a munkajog mint külön jogág kifejlődése felé, de a nyílt diktatúrára történt átállás következtében azok is rövid életűeknek bizonyultak s rendeltetésük végső soron arra irányult, hogy a dolgozók munkajogi igényeit és általában a szakszervezeti mozgalmat állami fegyelembe törjék bele. Megjegyzendő, hogy a munkakamarákról és a munkabíróságokról szóló törvény arra bátorított néhány jogászt, hogy a munkajogi szabályokat Codul Muncii címen közreadja, de az struktúrájában nem haladta meg az egyszerű törvénygyűjtemény kereteit, amellett, hogy magánkezdeményezés maradt.

A munkajogi viszonyok alapvető területeinek, mint pl. a munkához való jognak, a munka feltételeinek, a munka védelmének, idejének, a pihenő szabadsághoz való jogosultságnak,a dolgozók szervezkedésének, a kollektív szerződések mint jogforrások helyének stb. a szabályozása és a szabályok koordinálása a népi hatalom megszilárdulásával és a szocializmus építésére történt áttéréssel indul meg gyakorlatilag. Az első lépést ezen a téren az 1948. évi alkotmány tette meg, amelynek a 19. szakasza, az ország történelmében először, kimondja minden állampolgár jogát a munkához, amelyet „a nemzetgazdaság tervszerű szervezése és fejlődése biztosít." A 20. szakasz kimondja a pihenéshez való jogot, amelyet „a munkaidő szabályozása, a törvény szerint fizetett szabadság, pihenő otthonok, szanatóriumok, klubok, sportpályák, valamint e célra különlegesen berendezett intézmények biztosítanak". Ezekhez az új jogi intézményekhez kapcsolódik a nők és férfiak egyenjogúságának az elvi kinyilatkoztatása minden téren, a fizetés tekintetében is (21. sz.). Az 1952. évi alkotmány megismétli ezeket a jogokat és az eltelt négy év eredményeire, a szocialista perspektíva közelségére támaszkodva, konkréten körvonalazza a munkával kapcsolatos jogok gyakorlati érvényesülésének a feltételeit, mint pl. a 8 órás munkanap általánossá tételét, a munkanélküliség felszámolását, a társadalmi biztosítás fejlesztését állami költségen, a dolgozók ingyenes orvosi kezelését stb. (77—79. sz.). A ma is érvényben levő alkotmány is ebben a keretben mozog, amennyiben elismeri minden állampolgárnak jogát ahhoz, hogy képességeinek megfelelően fejthesse ki tevékenységét gazdasági, adminisztratív, szociális vagy kulturális téren, s munkája mennyisége és minősége szerint javadalmaztassék (18. sz.). Jelzi, hogy a nők és az ifjak munkájának védelmét külön törvény fogja szabályozni. (18.sz.) Megismétli az államnak azt a „kötelezettségét, hogy egészségügyi intézményekkel" biztosítsa az orvosi segély nyújtását, de nem nyilatkozik annak ingyenességét illetően.

A Codul Muncii 1950. június 8-án lépett életbe az 1948. évi Alkotmány előírásaiból kiindulva. Az ezt követő kiegészítő és módosító külön munkajogi törvények figyelembe veszik a későbbi alkotmányok szabta kereteket is. A román szakirodalom nagyra értékeli a munkatörvénykönyvet, mint a munkaviszonyok alapvető jogforrását, amelyet ugyancsak nagyra értékelt több jogforrás — dekrétum, miniszter tanácsi határozat, a munkaügyi közigazgatási szervek által kibocsátott utasítások, kollektív munkaszerződések egészítenek ki. A román munkajog eddigi legérdemesebb tankönyvének szerzője, dr. Virgil Campianu professzor a munkatörvénykönyv kiemelkedő jellegének azt tartja, hogy hatályon kívül helyezte a burzsoá-földesúri rendszerből fennmaradt utolsó normatív aktust is. „Így a munkajog forrása között nem található egyetlen olyan jogszabály, amelyet a régi rendszer hozott." „... a munkajog forrásait *túlsúlyban parancsoló (imperatív) normák* jellemzik." „Jellemző vonása a munkajogban alkalmazott *törvényhozási technika*. Így a Codul Muncii szabályozza a munkások és tisztviselők munkaviszonyainak fontosabb aspektusait, míg a részletes szabályozás egy sor olyan normatív aktussal valósul meg, amely kifejti és kiegészíti a törvénykönyvet. Ez a törvényhozási technika annak tulajdonítható, hogy általában a munkafeltételek változóak, ami a részletszabályozás viszonylag gyakoribb módosulását vonja maga után. Ennélfogva az említett törvényhozási technika igazolt és biztosítja a Cudul Muncii előírásainak nagyobb stabilitását."[11]

A román népi demokrácia égisze alatt keletkezett külön jogág, a családjog szintén külön „törvénykönyv alakjában" jelent meg. A családi jogviszonyok szerveződése logikus következménye volt a szocialista társadalmi szemlélet úttörésének, amely a családi viszonyokat mentesítette a vagyoni jogviszonyok nyomasztó terhétől, s a férfiak és nők egyenlőségének, a házastársak kölcsönös megbecsülésének és vonzalmának alapjára helyezte. A román jog történelmének szakirodalma szerint a családi jog kiterebélyesedésének és más jogágakból történt kiválásának kiinduló pontja az alkotmánynak az a rendelkezése volt, hogy az anyák és a 18 éven aluli gyermekek törvényben megállapított különleges védelemben részesülnek. (Az 1948. évi alkotmány 26. sz.) Az 1952. évi alkotmány figyelme kiterjed a sokgyermekes anyák, a terhes asszonyok és az egyedülálló anyák igényeire is, akiknek szükség szerint fizetéses szabadságot, szülőotthonokat, bölcsődéket és gyermekotthonokat helyez kilátásba (83. sz.).

Mivel a családjog, mint új keletű jogág mentes volt régi törvénykönyvek terhétől, s a törvényhozónak módjában állt kötetlenül, egyöntetűen és egységesen szabályozni a családdal kapcsolatos minden lényeges kérdést, érthető, hogy ez a jogág is törvénykönyv alakjában jelentkezzék. A családjogi törvénykönyvet a Nagynemzetgyűlés az 1953. december 29-i ülésén szavazta meg és 1954. február 1-én léptette életbe, a Hivatalos Közlöny 1954. január 31-i 35. számában. A közzétételről szóló törvény — teljes szövege szerint „a családjogi törvénykönyv, valamint a fizikai és jogi személyekről szóló törvényrendelet alkalmazásáról" — több olyan rendelkezést is tartalmaz, amely módosítja is a törvénykönyvet, amennyiben kitölti egyes hézagait, pontosítja az időbeli hatályát és kivételes eljárási szabályokat vezet be a házasság felbontásával, a gyámsággal, a gondnokság alá helyezéssel, a holttá nyilvánítással, kiskorúak védelmével kapcsolatban. Az alkalmazásáról szóló törvény és az utólag gyér módosítások nem olyan méretűek, hogy megbontsák a törvénykönyv átfogó jellegét, amely eredeti szövegében is kiterjedt a családi jogviszonyok mindhárom fő körére: a házasságra

[11] Virgil I. *Câmpeanu*: Dreptul Muncu. Bucuresti, 1967. 50. old.

(megkötése, semmissége, joghatása); a rokonságra (leszármazás, a gyermek törvényes helyzete, örökbefogadása, tartási kötelezettség) és a cselekvőképtelen, korlátolt cselekvő képességű és más személyek védelmére (a kiskorúak védelme, a szülők kötelességei kiskorú gyermekeik iránt, a kiskorúak feletti gyámság, gondnokság, gyámhatóság).

1945. március 6. óta, amikor Groza Péter vezetése alatt megalakult az Országos Demokratikus Arcvonal kormánya, de különösen a népi demokrácia útját járó ország első Alkotmánya után mélyreható változásokat hozó, intenzív jogalkotás ment végbe minden jogágban. E tekintetben talán a közigazgatási jog vezet, amely ország közigazgatási területi beosztásának s az államhatalmi és államigazgatási apparátusnak a változásaihoz igazodva gyakran kényszerült új szabályozásra. Hasonlóképpen a pénzügyi jog is, amely szintén függ a közigazgatás mozgásától, de, amelyet különösképpen a költségvetési és pénzügyi politika alakulásai befolyásoltak. Valószínűleg éppen a joganyag gyakori változásai és ingadozásai miatt ezekben a különben rendkívül fontos jogágakban nem állhattak össze átfogó, stabil törvénykönyvek. Erre a szövetkezeti jog sem bizonyult egyelőre alkalmasnak. A szövetkezeti jog stabil, szocialista rendszerezését illetően még bizonyos alapelvek megérlelődése is várat magára, ami viszont nagy mértékben a szövetkezeti gyakorlat eredményeitől függ. A kodifikálást kétségtelenül késleltető, alaposan megfontolandó kérdés az is, hogyan önthetők egy törvénykönyvbe az államilag előírt parancsoló vagy ajánló normák a szövetkezeti élet szélesebb területét átszövő szövetkezeti alapszabályokkal és határozatokkal, amelyek a szövetkezeti demokrácia talaján fejlődnek.

Valamennyi említett jogág kodifikálására ránehezedik az a tendencia, amely egyik-másik szocialista országba be is érkezett, hogy a vagyoni jellegű jogviszonyok bizonyos köre ún. gazdasági jogágban csoportosuljon. A vita Romániában még nem dőlt el véglegesen s ez várakozásra inti a törvényhozást is. A sok örökölt és újonnan előadott nehézség ellenére a szocialista jog kodifikálása napirenden maradt és remélhetőleg a nem távoli jövőben újabb lendületet vehet. Ezt a reményt támasztja alá az is, hogy a folyamat a legfelső politikai és kormányszerveket is foglalkoztatja és egyes jogágak tervezetei illetékes minisztériumok szakmai vizsgálata alatt állanak.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Földesi Tamás

Schmidt Péter: Szocializmus és államiság

(A megújuló államelmélet)

„A mai társadalmi problémákra válaszolni tudó államelméletet teremteni, kitörni csak a klasszikusok interpretálását jelentő tételekből — mint ahogy a gazdasággal foglalkozó tudományok az elmúlt 15—20 évben kitörtek ebből a körből — ez napjainkban az állam elméleti kérdéseivel foglalkozó társadalomtudományok fő feladata. Ha erre nem lesznek képesek, úgy mondanivalójukkal a társadalom mozgásának perifériájára szorulnak, nem tudják segíteni a társadalomban végbemenő folyamatokat. Meggyőződésem, hogy korunk társadalomtudományának ez óriási felelőssége." Ezekkel a korántsem szokványos gondolatokkal vezeti be Schmidt Péter a közelmúltban megjelent tanulmánykötetet, amely lényegében két évtizedes munkásságának legjavát foglalja össze.

A szerző tanulmánykötetét az teszi az utóbbi évek *egyik legjelentősebb állam- és jogelméleti produktumává*, hogy munkája nemcsak kitűzi ezt a nagyigényű reformer programot, hanem számos alapvető vonatkozásban eleget is tesz a maga által támasztott követelményeknek. Kitörni vagy — talán szolidabban fogalmazva — túlhaladni a csak a klasszikusok értelmezését tartalmazó tételeken ugyanis sokféleképpen lehet, s magának a továbblépésnek a szükségessége többékevésbé általánosan elismert igény. Ami Schmidt Péter kutatásait különösen értékessé teszi, az a megvalósítás módja, *hogyanja, miként je és nem kis mértékben szellemisége*.

Módszertani elvei közül elsőként a Lukács György által is nélkülözhetetlennek ítélt *totalitást* emelném ki. Vezérfonalként húzódik végig a tanulmánykötet, hogy olyan alapvető problémákat, mint az állam és jog és közelebbről a képviselet, az állampolgári jogok, a jogforrások helye, szerepe, funkciója változó társadalmunkban, eredményesen csak akkor lehet kutatni, ha a *társadalmi rendszer*, illetve azon belül *a politikai rendszer egészéből* indulunk ki. Másként kifejezve, mivel ezek a jelenségcsoportok más hatalmi és nem hatalmi jellegű jelenségekkel együtt funkcionálnak, csak az egymásra és kölcsönhatásukra tekintettel levő megközelítések igazán létjogosultak. Mindez így elvontan talán természetesnek tűnik a társadalomtudományi kutatással foglalkozók számára, konkrét vonatkozásaiban azonban korántsem az. Ez a követelmény ugyanis gyakorlatilag azt jelenti, hogy az előbb felsorolt területeken való előrelépések, intézkedések, változtatások az egész politikai rendszer szerkezetének és funkciójának újragondolását és — az értékes alapok megőrzésével — továbbfejlesztését igénylik. (Nem véletlen, hogy a szerző egy olyan kollektíva egyik vezetője, amely évek óta rendszeresen folytat kutatásokat a politikai rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatban.)

Szorosan összefügg a totalitás szemlélettel a könyv konzekvensen végigvitt *történetisége*. Ha valaki azt a célt tűzi maga elé, hogy túllép a nívósabb vagy színvonaltalanabb interpretációkon, azt sokféle veszély, köztük az aránytévesztés, utópizmus, a reális feltételektől való elszakadás fenyegeti. Schmidt Péter alapjában elkerüli ezeket a veszélyeket, s ezt elsősorban annak köszönheti, hogy mindvégig hű marad a történetiség elvéhez. A történetiség számára nem azt a pozitivista színezetű formát jelenti, amely lényegében csak regisztrálja a történelmi változásokat, hanem a historikus szemlélet *magyarázó elvként funkcionál*. Egyik kedvenc témáját példázva Schmidt Péter nemcsak leírja az emberi, majd állampolgári jogok katalógusának bővülését és értelmezésének változását, hanem sikeresen próbálkozik azzal, hogy részben új értelmezésekkel világítsa meg a bővülés és az interpretáció átértékelés indokait.

A tanulmánykötet egyik legjelentősebb módszertani értéke, hogy szerzője nemcsak igen széles, megalapozott *valóságismerettel* rendelkezik, hanem általában vállalja annak kockázatát, hogy az egyes intézményekről szóló *elképzeléseket*, értékeléseket szembesítse *tényleges működésükkel*, valóságos funkcionálásukkal. (Ebben az a kockázat, hogy Schmidt Péter gyakran olyan funkcionálásbeli gyengeségeket is feltár, amelyekről „hivatalosan" viszonylag kevés szó esik, vagy többékevésbé szépített kép szerepel az értékelésekben.)

Mindezek a módszertani elvek szorosan összefüggnek *a mű szellemiségé-*

Földesi Tamás egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

vel. Schmidt Péter abból indul ki, hogy bármennyire is alapvető részei a szocializmus politikai rendszerének az állami és jogi jelenségek, s ennyiben lényegileg kényes kérdések tárgyai, ez nem adhat felmentést az alól, hogy funkcionálásukat ne a maguk realitásában, ellentmondásosságában vizsgáljuk, feltárva alapvető problémáikat. Tegyük hozzá, itt többről van szó, mint arról az apologetikus szemlélettől való eltávolodásról, amely a szocializmus politikai rendszerének polgári bírálatával szemben önkéntelenül is hajlamos arra, hogy a politikai rendszer funkcionálásával kapcsolatban csak a valóságos vagy vélt pozitivizmusokat állítsa előtérbe, vagy domborítsa ki, s így idealizált képet adhasson.

A szerző kritikus álláspontja elsősorban arra épül, hogy úgy véli, a szocialista állam és jog funkcionálása arra kell hogy késztesse a kutatókat, hogy túllépjenek bizonyos *begyökerezett,* de a valósággal számos vonatkozásban összhangban nem álló *sémákon.* Ezek közé tartozik elsősorban az az elképzelés, hogy a szocialista állam mindig az össztársadalmi érdek kifejezője, s ennek következtében az állam korlátozásának gondolata eleve negatív elképzelés, amely mögött szükségszerűen csoport- vagy egyéni érdekek húzódnak meg. Hasonlóképpen ebben a modellben a jog is csak az uralkodó osztály, majd szélesebben véve a társadalom törvényerőre emelt akaratként jelenik meg és ezért az a gondolat, hogy a szocializmus fejlődését elősegítheti a jog sajátos korlátozása. Pl. az, hogy bizonyos területek problémáit az állam ne jogi úton rendezze, ugyancsak eretnekségnek, s a szocialista hatalom gyengítésének tűnik.

Ugyancsak alapeleme ennek a modellnek, hogy az állam és jog minden vonatkozásban szétválaszthatatlan egységben létezik, mivel mindkettő a munkásosztály vezette egyre szorosabbá váló népi egység két, egymással összekapcsolódó formája. Ebben a modellben eleve idegen az a gondolat, hogy a jog nemcsak kifejezője az állami akaratnak, hanem egyben korlátja is az államhatalomnak, amely meghatározza a társadalom állami szervezetének határait, a társadalom olyan mozgását, ahol az állam cselekvése, beavatkozása tilos.

Ezzel a modellel szemben Schmidt Péter egy *differenciáltabb,* az előző modell értékeit megőrző, s nem azzal abszolút szembenálló elképzelést fejt ki, amelynek bázisa a szocialista állam és jognak a politikai rendszerben betöltött sajátos funkciója és a társadalomhoz való sajátos viszonya.

A szocializmus fejlődése arról tanúskodik, hogy a szocialista államban is elkülönülés következett be egyrészről az állam és a társadalmi szervek között (a politikai hatalom itt sem esik egybe az államhatalommal), másrészt az állam és a társadalom olyan típusú egysége sem valósult meg, mint amilyen az eredeti szovjet hatalomról szóló elképzelésekben fennállt. Ha azonban a szocialista társadalomban is társadalmi tény az állam kisebb-nagyobb elkülönülése (számos formájában elidegenülése, bár ezt a kifejezést a szerző nem használja), akkor nem tartható fenn az a felfogás, amely az állam funkcionálását a maga egészében az össztársadalmi érdek megnyilvánulásának tekinti. Akkor jogosan vetődik fel *az állam társadalmi ellenőrzésének* és ezzel összefüggésben a társadalmi ellenőrzés különböző formái értékének problémája. Schmidt Péter meggyőzően dokumentálja, hogy ez a kérdéskör nemcsak a személyi kultusz állammal is összefüggő problémáinak fényében vetődik fel, hanem akkor is, mikor ilyen jelenségek nem torzítják el a szocialista állam fejlődését, tehát az állam — nemegyszer bürokratikus — hétköznapjai során. Mindemögött az a reális felismerés húzódik meg, hogy *„érdekszinten"* nemcsak az (gyakran igen nehezen megállapítható) össztársadalmi érdeket kell értéknek tekinteni, hanem a csoport- és egyéni érdeket is, valamint a társadalmat, amely részben szembeállítható az állammal, s a politikai hatalom többi szerveit is. Ennek következtében a szocialista társadalmat nem egy — régebben feltételezett — érdek homogenitás felé való fejlődés jellemzi, hanem az érdekek ütköztetése és egyeztetése, s a szocialista társadalomnak az a legkedvezőbb gazdasági, politikai, jogi stb. struktúrája, amelyben lehetőség van ezeknek az érdekkonfliktusoknak demokratikus megoldására.

Schmidt Péter tanulmánykötete lényegében ennek a koncepciónak a demokráciára, az államigazgatás s a képviseleti szervek viszonyára, az emberi és állampolgári jogokra, a jogforrásokra stb.-re vonatkozó konzekvenciáinak levonása, figyelembe véve ezeknek az intézményeknek valóságos fejlődésvonalait, fejlődési tendenciáit, s a társadalmi rendszer egészébe való beilleszkedését.

Erre épül a szerző *demokrácia* felfogása, ahol a demokráciát elsősorban mint a hatalomgyakorlás módját vizsgálja. Az érdekkoncepcióra épülő demokráciafelfogás lényege, hogy a demokrácia mint „az érdekek nyílt, állami típusú kényszerítő eszközök nélküli (ebben az értelemben az „adminisztratív" beavatkozás nélküli) megjelenése és összeütközése". Ennek egyik alapformája az állam *képviseleti* szervein keresztül valósul meg. Jellemző, hogy a szerző egyetért ugyan azokkal, akik szerint az államhatalmon belül a képviseleti szervek súlyát növelni kellene, de ennek útját koncepciójával összhangban elsődlegesen abban látja, hogy a képviseleti szervek politikai súlyát kell növelni, *érdekkifejező szerepük erősödése révén.* Ezzel kapcsolatban társadalmunk egyik alapproblémájának tartja, hogy a különböző érdekeket kifejező társadalmi viták többnyire kívülrekednek a szervezett formákon, s ennek következtében a képviselőknek általában nem áll módjukban összegyűjteni a törvények által szabályozott társadalmi viszonyok ellentmondásait. Ennek egyik alapvető következménye, hogy a törvényhozás során háttérbe szorul a törvények társadalmi-politikai érdekeken alapuló megvitatása, s társadalmi viták hiányában a jogalkotás — az egyébként fontos — szakkérdésekre korlátozódik.

Az érdekek különbözőségére (és természetesen részbeni egységükre is) épülő képviseleti rendszer alapvető követelménye lenne, hogy a választási rendszer lehetőséget biztosítson a különböző szerteágazó, egymással érintkező s egymást nemegyszer átfedő érdekek becsatornázására. A szerző gazdag tényanyagra épülő elemzésében próbálja kimutatni azokat a történelmi, az érdekszférák eltéréseivel összefüggő okokat, amelyek választási és képviseleti rendszerünk formális vonásait megmagyarázzák. Ezzel kapcsolatban érdemes rámutatni a tanulmánygyűjtemény egy újabb értékére, arra, hogy a szerző általában nemcsak egyetlen megoldást tart célravezetőnek, hanem részletesen elemzi az egyes alternatívák előnyeit és hátrányait, s ezen az alapon nemegyszer nyitva hagyja a megoldás útját.

Az állam társadalmi értékének differenciáltabb szemléletére épül a tanulmánykötetnek egyik legalaposabb dolgozata, amely a *magyar jogforrási rendszer* anomáliáit vizsgálja. A problémát itt is sokirányúan közelíti meg, elhatárolja magát például attól a divatos irányzattól, amely a decentralizálást azonosítja a demokrácia szélesítésével, s kiemeli, hogy a központi jogalkotás is garantálhat demokráciát.

Ugyanakkor igen problematikusnak tartja, hogy az egyébként fontos és hasznos funkciót ellátó államigazgatási szervek, amelyeknél a társadalmi ellenőrzés eleve alacsonyabb, aránytalanul nagy szerepet játszanak a jogalkotásban. Ez azzal a következménnyel jár, hogy „ma Magyarországon a feladat végrehajtásáért felelős végrehajtó szervezet azonos a jogalkotó szervvel", noha nyilvánvaló, hogy „a jogalkotói szint elválasztása a végrehajtásért felelős szervezetek szintjétől több garanciát ad a társadalmi befolyásra". Már csak azért is, mert a szerzőnek — jogosan — az a meggyőződése, hogy a bürokratikus jelenségek forrásait elsődlegesen nem a jogalkalmazás, az ügyintézés szintjén kell keresni, hanem a jogalkotás szférájában, s ezen belül elsődlegesen az államigazgatási típusú jogalkotásnál.

S ezen a ponton jutunk el a tanulmánykötet egyik kulcskérdéséhez, melyet a szerző számos tanulmányában érint és körbejár. Ez az, hogy hogyan ítéljük meg a szocialista viszonyok között *az állami beavatkozás jellegét, minőségét és mennyiségét*. Schmidt Péter tulajdonképpen egy *államfetisisztikus felfogás ellen harcol,* amelynek lényege, hogy az állami beavatkozás, mert szocialista államról van szó, „eo ipso" pozitív jelenség. A szerző mint államjogász természetesen tudatában van az állam sokirányú, nélkülözhetetlen szerepének, s ez egyaránt vonatkozik az államigazgatási és képviseleti szervek tevékenységére, de alapkérdésnek tartja, hogy a társadalom úgynevezett magánszférájában döntően ne az államigazgatási eszközök dominálnak. Alaptétele, hogy a szocialista állam sem bírhat korlátlan társadalmi hatókörrel és ezért igen fontos, hogy a gazdasághoz hasonlóan kimunkálódjanak a kultúra, az oktatás, az egészségügy államhoz viszonyított autonómiái. Nézete szerint, ahogy a gazdaságirányítási rendszerben a tervutasításos rendszer felváltása a szerződéses szisztémával, az államigazgatási eszközök korlátozása a gazdasági fejlődés lényeges előrehaladásához vezetett, úgy más területeken is megvizsgálandó, hogy a sajátos igényeket figyelembe véve a nem államigazgatási típusú megoldások növekvő alkalmazása hogyan valósítható meg.

Érdemes itt felhívni a figyelmet arra, hogy a pozitív alapgondolaton belül talán nem túl szerencsés az autonóm szférának „magán" jelzővel való ellátása. A szerző által magánszférának nevezett terület ugyanis korántsem esik egybe a kisárutermelés (kiskereskedők, kisiparosok) világával, hanem lényegében átfogja a szocialista társadalom minden jelentős szféráját. Jellemző, hogy ebből a szempontból Schmidt Péter a nem tervutasításos gazdasági szféra jelentős részét is magánszférának tartja, pontosabban vegyesnek, mert hiszen az államigazgatás jellegű, adózásra, bérgazdálkodásra stb.-re vonatkozó mutatók itt is érvényesülnek.

Hasonlóképpen lehet bizonyos fokig vitatkozni az alkalmazott példák értelmezésén is. Így pl. a szerző felveti, hogy a lakásgazdálkodás területén is szembeállítható az államigazgatási eszközökre épülő lakáselosztás, s a gazdasági ösztönzőkre épülő egyéb formák, amelyeknek előnye, hogy a lakásgondok így gyorsabban oldhatók meg. Feltehetően igaza van abban is, hogy az első forma „igazságosabb" volta nemegyszer megkérdőjelezhető, azonban a lakás, egészségügy, s általában az elsőrendű létszükségletek kielégítésének értékelésénél a gazdasági szempontok mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a szociálpolitikaiakat sem.

Ugyancsak az érdekek divergenciájára és egyeztetésének szükségességére épül a tanulmányok egy másik alaptémájának, az *állampolgári jogoknak* megközelítése. Ennek jegyében a szerző sokoldalúan ábrázolja azt a fejlődést, amelyen az emberi és állampolgári jogok polgári, illetve szocialista tartalma végbement. Koncepciójával összhangban az egyik legjelentősebb változást abban látja, hogy míg a szocialista alkotmányok az állampolgári jogokat korábban társadalmi tényként rögzítették, addig az újabb fejlődésben a hangsúly arra tolódott el, hogy ezek a jogok az állam által kötelezően tiszteletben tartandó állampolgári jogosítványok és ezért pl. az állam szervei személyi szabadságot korlátozó intézkedéseket csak a jogban pozitívan megengedett módon és tartalommal tehetnek. Igen értékesek azok a fejtegetések, amelyek rámutatnak arra, hogy az állam egyes funkciói bizonyos fokig egymással is ellentétbe kerülnek. Így pl. bizonyos garanciák, amelyek a személyi szabadság védelmére szolgálnak, egyben csökkenthetik a bűnüldözés hatékonyságát és ugyanakkor a garanciák, amelyek az emberi, állampolgári jogoknak ebben a felfogásban alapkérdései, mégis elengedhetetlenek.

Az állampolgári jogok színvonalas elemzése mégis kielégíthetetlenséget hagy az olvasóban. Míg a szerző a tanulmánykötet más írásaiban igen gyümölcsözően alkalmazza a valósággal való ütköztetés módszerét, s ezzel tudja meggyőzően dokumentálni bizonyos szemléleti változások szükségességét (a gyakorlatban észlelhető diszfunkcionalitásnak ugyanis egyes elvek merevségében találhatók az okai), addig az emberi és állampolgári jogokról szóló tanulmányokból szinte teljesen hiányzik a kritikai szembesítés. Sőt paradox módon, ha találkozunk kritikai megjegyzésekkel, például a társadalmi viták helyzetét illetően, akkor azok nem az emberi jogokról szóló tanulmányokból valók és nem is a véleménynyilvánítás vagy a sajtószabadság gyakorlati fogyatékosságaként jelennek meg. Feltehetően a szerzőt itt az befolyásolta, hogy egyes nyugati körök támadták a szocialista államokat az emberi jogok országaikban történő rendszeres megsértéséért, s kritikájával még önkéntelenül sem akarta e körök érvelését alátámasztani. Bár meg lehet érteni ezt a felfogást, amely lényegében az ezzel a témakörrel foglalkozó írások túlnyomó többségét is jellemzi, nem lehet vele egyetérteni. Úgy gondolom, hogy az emberi jogok érvényesülése igen komplex folyamat, amelynek számos gazdasági, politikai, ideológiai összetevője van. Megvalósulásuk és korlátaik valóságos vagy vélt fejlettségi szintünket tükrözik. Érvényesülésük problémái egyetemi szemináriumok tárgyai, s szükséges lenne, ha ennek irodalmi vetülete is szélesebb mértékben jelentkezne.

Szeretném kiemelni, hogy igazságtalan lenne pont Schmidt Pétertől számon kérni a gyakorlattal való szembesítés hiányát, akinek tanulmánykötetét alapjában éppen az ellenkezője jellemzi, de úgy gondolom, hogy magát a problémát jelezni kell.

Mint minden tanulmánykötetnél, amely már megjelent cikkeket tartalmaz, itt is felvetődik a kérdés, jogos-e ezek újrakiadása, hiszen a szakértő közönség jelentős része már ismeri ezeket az írásokat. Erre a kérdésre egyértelműen igennel kell válaszolni, s ez nemcsak és nem is elsősorban az írások színvonalával és gondolatgazdagságával indokolható, hanem sokkal inkább azzal, hogy a bennük megjelenő sok szempontból új állam- és jogelméleti szemlélet, irányzat még nem tört át, nem vált sem a szakmai, sem a szélesebb közgondolkodás integráns részévé. (Az irányzat kifejezés arra utal, hogy az utóbbi években a politológián belül több hasonló szemléletű tanulmány is megjelent.)

A tanulmánykötet megjelentetésének egyértelmű hasznossága és üdvözlése nem jelenti azt, hogy a könyvben ne lenne számos vitára ingerlő gondolat, számos nyitott kérdés (ilyen pl. az, hogy hogyan lehet az érdekek ütköztetése esetén a szocialista szempontból nem kívánatos érdekeket korlátozni vagy ellensúlyozni), ez azonban természetes következménye a tanulmánykötet jellegének, számos újszerű probléma felvetésének.

Végül egy recenziókban szokatlannak tűnő észrevétel és javaslat. A kötet szerzője az állam- és jogtudományok kandidátusa. Könyvének koherens koncepciója az állam- és jogtudományok fejlődését előrevivő gondolatai egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a mű doktori teljesítmény. Szerzője megérdemelné, hogy könyve alapján megkapja ezt fokozatot.

Hajdú Lajos

Az első magyar közjogi tankönyv megszületésének körülményei

A felvilágosult abszolutizmus Mária Terézia által követett válfaja — a többi ilyen kormányzati rendszerhez hasonlóan, a társadalmi-gazdasági elmaradottság csökkentése érdekében — nagy jelentőséget tulajdonított a valamennyi társadalmi réteget átfogó közoktatásnak, amelynek céljait és didaktikai-pedagógiai módszereit egyaránt maga az állam határozza meg, és a rendektől elkülönült közigazgatási apparátusával maga segíti elő e célok megvalósulását. Az iskolarendszer fenntartásáról azonban részben az állam (közép- és felsőfokú oktatási intézmények), részben a települési közösségek, illetve földesurak (népiskoláknál) kötelesek gondoskodni e koncepció szerint. A célok és eszközök meghatározását a Habsburgok felvilágosult abszolutizmusa átfogó tanulmányi rendelkezésekben foglalta össze, ezek nemcsak rendeletek, hanem egyben oktatási-pedagógiai módszertani utasítások is. A felsőoktatásra vonatkozó magyarországi rendelkezések között különösen figyelemre méltóak az 1777-es I. Ratio Educationis-nak a jogászképzésre vonatkozó előírásai, hiszen a felvilágosult abszolutizmus oktatási reformjának egyik elsődleges célja az volt, hogy a felsőoktatás intézményei a kormányzat számára jól képzett tisztviselőket, hivatalnokokat neveljenek. Ennek érdekében az I. Ratio 1777-ben kötelezővé tette a királyi akadémiákon és az egyetem jogi karán Magyarország közjogának oktatását, mégpedig az I. év második félévében, napi 1 órában (kedden délután és csütörtökön azonban nem volt oktatás, így az 5 hónapos félév alatt heti 4, összesen kb. 80 óra állt a hallgatók rendelkezésére a magyar közjog alapelemeinek elsajátításához). A magyar közjog tanulását megelőzte a természetjog (heti 8, összesen kb. 150—160 óra keretében), valamint az általános közjog tanulmányozása (ezt nagyjából olyan terjedelemben oktatták, mint a magyar közjogot).

Az I. Ratio Educationis meghatározása szerint a közjog „tanításának elsődleges célja, hogy a hallgatók elsajátítsák az egész magyar jogrendszer szilárd alapjait és elveit". A professzorok kötelessége viszont, hogy „nagy körültekintéssel és megfontoltsággal felhasználják e munka során" „a Római Birodalom és más országok közjogát tárgyaló könyveket", e rendelkezés azonban nyomatékosan azt is a lelkükre kötötte, hogy „az országgyűléseken felmerülő bonyolultabb kérdésekkel ... amelyek a joghallgatók számára még nagyon nehezen érthetők, még ne foglalkozzanak; tartózkodjanak attól, hogy a növendékek még nem eléggé biztos ismereteit különféle felesleges okoskodásokkal, jogi szőrszálhasogatásokkal terheljék". Maga az I. Ratio is kénytelen volt azonban megállapítani, hogy e fontos tárgy oktatására „egyetlen könyv sem áll rendelkezésre", ezért mindenekelőtt ennek elkészítése a legfontosabb feladat.[1]

A tankönyv hiánya azonban a többi tárgynál (büntetőjog, hazai jog, jogtörténet, stb.) is akadályozta a munkát és ez a helyzet évtizedekig fennmaradt. A közjogi tankönyv elkészítésének ügye csak 1782-ben mozdult ki a holtpontról, amikor II. József a budai egyetemre kinevezte a természetjog, valamint az általános és magyar közjog tanárává Demjén Antalt, a nagyszombati — később Pozsonyba áthelyezett — akadémia igazgatóját, egyben arra is kötelezte, hogy a magyar közjogi előadásaihoz használt „könyvet" akár nyomtatásban, akár kéziratban ellenőrzésre (ad inspiciendum) hozzá mielőbb terjessze fel.[2] Több mint egy évbe került azonban, amíg Demjénnek sikerült elkészítenie ha nem is a tankönyvet, de legalább annak vázlatát; néhány hónapot igénybe vett az anyag köröztetése is (a kancellária tanácsosai, illetve az udvari tanulmányi bizottság tagjai között). A vázlat azonban annyira vázlatosan sikeredett,[3] hogy e két udvari szerv plénuma nem tudta megállapítani: az egyes címek mögött milyen tartalom rejtőzködik. Ezért született meg a közös felség-előterjesztés javaslata: Demjén az egyes kérdéseket *jobban* világítsa meg és az így átdolgozott vázlatot mielőbb küldje vissza, hogy azt a tanulmányi bizottság megvitathassa. A kancellária szerint ugyan „nem látszik szükségesnek a magyar közjog elveit terjedelmes munkában fejtegetni", mert már az általános közjog után tanulják ezt a tárgyat a hallgatók, II. József azonban (magánál tartva Demjén szinopszisát) úgy döntött, hogy a kancellária adjon ki rendelkezést: Demjén Antal világosabban és bővebben fejtse ki véleményét, és hogy ezt minél gyorsabban meg is tehesse, engedélyezte számára előadásainak felfüggesztését is.[4]

A királyi rendelkezés azonban gyenge egészségi állapotban találta Demjént, betegsége miatt már régóta nem tudta megtartani az előadásait sem (kezelőorvosa Trnka Vencel, az orvosi fakultás professzora állította ki a tanúsítványt) és nem lehetett előre látni felgyógyulása időpontját, azt, hogy a feladat végrehajtásához mikor láthat hozzá. Ekkor a jogi kar igazgatója, Vörös Antal javasolta, hogy a tankönyv elkészítéséhez vegyék alapul Petrovich Józsefnek, a zágrábi akadémia professzorának (1779-ig a budai egyetem professzorának, Demjén elődjének) magyar közjogi vázlatát, amelyet Petrovich már megfelelően rendbeszedett és ennek egy részét ő

Hajdú Lajos egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] A felvilágosult abszolutizmus oktatáspolitikai koncepciójának kitűnő elemzését lásd *Kosáry* Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. (Bp, 1980, 242—300. és 403—449.) A magyar közjog oktatási céljainak és módszereinek meghatározását lásd *Mészáros* István (szerk.): Ratio Educationis. (Bp, 1981, 145—152. old., elsősorban a 186. §.)

[2] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban *OL*), Magyar Kancelláriai Levéltár — Acta Generalia (a továbbiakban *A-39*): 8264/1782.

[3] E harminc oldalas vázlat kézirata az *OL*-ban, a „Bécsi Levéltárakból kiszolgáltatott iratok" között, az Izdenczy-hagyatékban (a továbbiakban *I-30*) a 4. csomó IX/3.sz. tételénél található. E szinopszis szerint *Demjén* (a Bevezetést nem számítva) 9 könyvben összesen 57 fejezetben kívánta hallgatóit a magyar közjog alaptételeivel megismertetni.

[4] *OL*,A-39: 2181/1784.jan.31.

(már tudniillik Vörös) is átvizsgálta. Ilyen értelmű utasítást kapott a helytartótanács a Petrovich-féle anyag felterjesztésére.[5] Nem sokkal ezt követően II. József az udvari tanulmányi bizottság jegyzőkönyvének áttanulmányozása során hozta meg a döntését, hogy amíg a közjog tankönyve az *általa megszabott szempontok szerint* el nem készül, addig sem Demjén, sem más nem tarthat ebből a tárgyból előadásokat.[6]

A várva várt és oly szükségesnek ítélt tankönyv Petrovich-féle „A magyar királyság közjogának tételei" (Positiones juris publici Regni Hungariae) című kompendiumát a helytartótanács 1784. szeptember 27-én fel is terjesztette.[7] E munka fő jellegzetessége az, hogy rövid: három részben, összesen 265 — folyamatosan számozott, tehát az egész könyvön áthúzódó — szakaszban, mindössze 101 oldalon tárgyalja lakonikusan és szabatosan mindazt, amit a magyar közjog lényegének tart. A bevezetést (1—12. §) követő I. részben a szerző 5 fejezetben és 33 §-ban az ország történetét, területét (annak koronkénti változásait), valamint igazgatási beosztását és lakóit mutatja be.[8] A II. rész 15 fejezetének 105 §-ában az ország kormányzati rendszerét tekinti át, és minthogy ő Magyarországot mérsékelt monarchiának (monarchia temperata) tekinti, a könyv e részében (amely az egész anyag 40%-át foglalja el) lényegében egyrészt a királyi hatalom terjedelmét, másrészt a rendek jogait-kötelességeit határozza meg.[9] A tankönyv III. részében Petrovich az ország törvényhozó, igazgatási és bírósági fórumainak szervezetét, hatáskörét és működési rendjét mutatja be 9 fejezetben és 115 §-ban, az anyagnak e része teszi ki a könyv terjedelmének 44%-át.[10]

Petrovich művének egyik legnagyobb erénye mondanivalója szabatossága és rövidsége. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy munkáját a hallgatók hasznára készítette (és valószínűleg éveken át csiszolta), márpedig a hallgatókat abban az időben nem illett nyakon önteni terjengős, homályosan megírt tankönyvek nehezen kihámozható megállapításaival. De — hogy a többet akaró fiatalok tájékozódását is megkönnyítse — az elvi jelentőségű megállapításoknál vagy a történeti tények elemzésénél a szerző mindig feltüntette az érintett szakasz (§) után azt is, hogy az érdeklődő kinek a művében vagy milyen országgyűlési artikulusokban találja meg a kérdéssel foglalkozó részletesebb adatokat, ismereteket. Az utaló jegyzeteket áttekintve meg kell állapítani, hogy Petrovich derekas munkát végzett, a korabeli európai (elsősorban német és osztrák) szerzők alapmunkáira éppúgy támaszkodik, mint a magyar történetírókra (Bonfini-től és a krónikaíróktól kezdve gr. Révai Péteren és Oláh Miklóson, valamint Istvánffy püspökön át Bél Mátyásig, Katona Istvánig, Pray Györgyig) vagy azokig az írókig, akik a hungarus-öntudatot levetkőzve éppen ekkoriban kezdik meg szláv vagy román népük őstörténetének „tanulmányozását". Köztük többször is hivatkozik Ján Severini selmeci gimnáziumigazgató ilyen tárgyú munkáira.[11]

De gazdagnak mondható a Petrovich által feldolgozott külföldi tudományos irodalom is: Jean Bodin-nek az államról írt munkájától kezdve Achenwall, Cocceji, Beck, Egger, Mascow közjogi tankönyvein keresztül Martini több természetjogi munkájáig szinte a korabeli tudomány minden értékes művére hivatkozik a szerző egy-egy fejtegetett kérdés irodalmánál.[12] Az pedig ebben az időszakban természetes, hogy egy professzor tankönyve megírásánál figyelembe veszi működő vagy egykori kollegái munkásságának eredményeit: kevesen vannak ugyanis még azok, akik a tudományt szolgálják és nem alakult ki közöttük olyan gyűlölködés, hogy még a másik eredményes munkásságát is említés nélkül hagynák. Ezért az egyes §-okat követő irodalmi utalásokban gyakran olvasható Kollár Ádám, Benczur József, Cornides Dániel, Lakics György, Markovich Mátyás és mások egyik-másik könyvének címe is.[13]

Petrovich gondosságának azonban legszembetűnőbb bizonyítéka, hogy az egyes közjogi kérdések megválaszolásánál nem elégedett meg csupán az irodalmi vagy törvényhozási utalásokkal, hanem feldolgozott királyi instrukciókat, országgyűlési aktákat (pl. az 1563-as diéta iratait), sőt néha levéltári forrásokat is: ilyen a kancellária számára kiadott 1727-es és 1746-os

---

[5] *OL*,A-39: 5516/1784.máj.10.

[6] *OL*,A-39: 6207/1784.június 1. A döntés: „Ehe und bevor nicht das Vorlesebuch für das Jus Publicum Meiner vorgeschriebenen Anordnung gemäss vollkommen berichtiget ist, hat weder der Demén, noch ein anderer Lehrer über diesen Gegenstand Vorlesungen zu halten"

[7] *OL*,A-39: 11879/1784. A továbbiakban — a 14. jegyzetig bezárólag — a tankönyv bemutatását-értékelését e forrás alapján végzem el.

[8] *1. fej.*: Magyarország létrejötte és régi kormányzati formái a különböző korszakokban = 13—17. §§.*2. fej.*: Magyarország területéről és határairól, a hozzákapcsolt országokról és tartományokról = 18—34. §§. *3. fej.*: A Magyarországra támasztott igényekről = 35—37. §§.*4. fej.*: Magyarország és kapcsolt részeinek felosztása = 38—42. §§.*5. fej.*: Magyarország és kapcsolt részeinek lakói = 43—45. §§.

[9] *1. fej.*: Az ország modern kormányzati rendszeréről általában = 46—47. §§. *2. fej.*: A királyról = 48—51. §§. *3. fej.*: A királyi hitlevélről = 52—57. §§. *4. fej.*: A királyi koronázásról, címekről, jelvényekről valamint a királyi udvarról = 58—65. §§. *5. fej.*: A királynéról és 9 az uralkodó gyermekeiről = 66—69. §§. *6. fej.*: A társuralkodóról, helytartóról, helyettesről és kormányzóról = 70—77. §§. *7. fej.*: A királyi felségjogokról általában és különösen = 78—91. §§. *8. fej.*: Az uralkodó és a rendek közös jogairól = 92—99. §§. *9. fej.*: A korona- és kincstári javakról valamint jövedelmekről = 100—102. §§. *10. fej.*: A magyarországi Karokról és Rendekről. Ezek jogai általában = 103—107. §§. *11. fej.*: A magyarországi Rendek kötelezettségeiről = 108—110. §§. *12. fej.*: A főpapi rendről = 111—118. §§. *13. fej.*: A bárók, mágnások és nemesek rendjéről = 119—134. §§. *14. fej.*: A szabad királyi városokról = 135—139. §§. *15. fej.*: A nemesség megszerzésének és elvesztésének módjai Magyarországon = 140—150. §§.

[10] *1. fej.*: Az országgyűlésekről vagy Diétákról = 151—174. §§. *2. fej.*: A magyar királyi udvari kancelláriáról = 175—185. §§. *3. fej.*: A magyar királyi helytartótanácsról = 186—192. §§. *4. fej.*: Magyarország igazságszolgáltatási kormányszékeiről = 193—206. §§. 5. fej.: Magyarország gazdasági dikasztériumairól = 207—216. §§. *6. fej.*: Az országos hadbiztosságról = 217—223. §§. *7. fej.*: A megyékről = 224—248. §§. *8. fej.*: A szabad királyi városok igazgatásáról = 249—256. §§. *9. fej.*: Magyarország egyéb helyi igazgatási hatóságairól = 257—265. §§.

[11] „Commentatio historica de veteribus incolis Hungariae Cis-Danubianae", „Pannonia veterum monumentis illustrata cum Dacia Tibiscana" és „Conspectus historiae hungaricae".

[12] Jean *Bodin*: De republica, Frankfurt, 1591. *Achenwall*, G.: Vorbereitung von der Statistik überhaupt. *Beck*, Chr.: Specimen juris publici austriaci. *Mascow*, J. J.: Principia Juris Publici Imperii Germani—Romani. *Cocceji*,H.: Jus Publicum. *Martini*, K. A.: Positiones de jure civitatis. *Uő*: De lege naturali exercitationes sex. *Uő*: Positiones de lege naturali.

[13] *Kollár* Ádám: Historiae diplomaticae juris patronatus. *Uő*: De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Hungariae. *Uő*: Historiae jurisque publici regni Ungariae amoenitates. *Benczúr* József: Ungaria semper libera. *Uő*: Institutiones juris publici Hungariae. *Uő*: Jurium Hungariae in Russiam minorem et Podoliam ... explicatio. *Markovich* Mátyás: De fontibus juris hungarici. *Windisch*, K.G.: Politische-geographische und historische Beschreibung Ungarns. *Lakics* György: Praecognita juris ecclesiastici universi.

Instrukció, a Mária Terézia által 1768-ban kibocsátott Főispáni Utasítás, sőt a horvát bán jogállását bemutatva (129. §.) hivatkozik a horvát királyság archívumában a 2. fasciculus-ban 27-es szám alatt található levéltári forrásra, olykor azonban valamilyen kérdést eldöntő királyi leiratra is (pl. Mária Terézia 1780. június 2-án a királyi tábla részére kiadott rescriptumára, amelyben az uralkodó a tábla tagjainak ülésrendjét — valójában rangsorát — határozta meg). Az anyag természeténél fogva Petrovich leggyakoribb forrása mégis a Corpus Juris: amikor történetesen felsorolja, milyen jogok illetik meg Magyarország rendjeit (105. §), a törvénytárból 51 cikkelyt nevez meg Szent István 2. könyvének 35. fejezetétől kezdve az 1741-es 8. tc.-ig (a nemesi föld adómentességének ünnepélyes megígéréséig). A törvénycikkek halmozása ilyen esetben nem teljesen indokolt: a csaknem háromnegyed évezred alatt létrejött törvényanyag különféle rendelkezéseit csak kiterjesztő értelmezéssel lehet *rendi* jognak minősíteni. Ezen artikulusok mellett természetesen a fő forrás a Hármaskönyv megfelelő szakasza minden lényeges kérdésben.

A tankönyv didaktikai értéke, hogy világosan és szabatosan határozza meg az egyes kormányszékek feladatait, arra azonban — talán a rövidség mindenáron való szolgálata miatt? — nincs módja, hogy a kormányzat számára fontos, és így az oktatásban is elsődleges kérdésekben elmélyedjen. Csak példaként említem meg, hogy Petrovich a helytartótanács hatáskörét bemutatva 3 lényeges feladatot említ meg: a közigazgatási, a gazdasági-kereskedelmi és hadsereg ellátási hatáskört.[14] Arról azonban a tankönyv semmit sem szól, hogy az egyes feladatok ellátásával kapcsolatban melyek a konkrét teendők, milyen a belső munkamegosztás a tanácson belül, milyen módjai vannak a felügyelet gyakorlásának, a tanács irányító tevékenysége csak a rendelkezések kiadására és a jelentések „beszedésére" terjed-e ki vagy egyéb eszközök is állnak a feladat végrehajtásához rendelkezésre, stb... Természetesen e kifogás ellenében fel lehetne hozni, hogy az egyetemen oktatták (utolsó évben) az igazgatási jogot is, és ennek keretében ilyen kérdéseket alaposan meg lehetett tárgyalni. A kifogás természetesen elfogadható lenne akkor, ha a közjogi tevékenység lényeges elemeit e tankönyv nem mellőzné. Olyan periódusban viszont, amikor az egyetemi képzés egyik kimondott célja az állam számára hasznos tisztviselők nevelése, e kérdések vázlatos elemzése nem maradhatott volna ki egy államjogi tankönyvből.

Ugyancsak hiányossága a könyvnek, hogy szerzője aránytalanul sokat foglalkozik a horvát viszonyokkal és a tankönyv más adatai összehasonlíthatatlanul hézagosabbak. Erre csak egyetlen példa: a helyi hatóságok sorában csaknem 2 oldalon át tárgyalja a túrmezei nemesek közösségi szervezetét (258—259. §.), de csak 3/4 oldalon a jász-kun kerületet, 1/2 oldalon a hajdúvárosokat, ennek következtében a horvátországi adatai túl részletesek (attól kezdve, hogy Túrmező nemesei rendszeresen Lukavec várában tartják közgyűléseiket, elmondja, hogy miképpen bonyolítják le évente a tisztújítást, stb.), a többi regionális egységnél viszont szükségszerűen szűkszavú, a lényeges részletek helyett legfeljebb azt említi meg, hogy a jász-kun statutumokat Mária Terézia 1751-ben adta ki, a hajdúvárosok helyzetét pedig 1745-ben rendezte. Ugyanez megmutatkozik a tankönyv I. részében, a terület ismertetésénél is: Erdély csak azzal szerepel a tankönyvben — a történeti fejtegetéseket leszámítva —, hogy itt „vannak magyar megyék, székely székek, szász föld és taksás helyek" (40. §). Horvátországnál és Szlavóniánál viszont nemcsak az egyes megyéket sorolja fel, hanem még a határőr-kerületeket (generalátusokat) és az egyes ezredek székhelyét is. Erdélyben, sőt a Magyarországhoz 1778-ban visszacsatolt Bánátban is voltak ugyan határőrkerületek, ezekről azonban Petrovich tankönyve egy szót sem szól, de arról sem, hogy a határőrvidék polgári igazgatási és igazságszolgáltatási rendszere milyen volt.

A fő gondot azonban a kormányzat számára nem a tankönyv hiányosságai jelentették (ezeket ugyanis viszonylag könnyen ki lehetett volna javítani), hanem a rendi koncepcióknak és az addigi jogszabályanyagnak megfelelő tartalom. Az elméleti fejtegetések kiindulási pontja a német természetjogi iskolában kidolgozott társadalmi szerződéstan. Eszerint az emberek életük és vagyonuk biztonsága érdekében mondtak le szabadságuk *egy részéről*, ezért hozták létre a közhatalmat (államot) és ennek *ezért* vetették magukat alá (1. §.). A magyar nép által létrehozott állam is így (2 szerződéssel) alakult ki, kormányzati formája azonban mérsékelt monarchia, ebben „az uralkodót illeti meg a legfőbb hatalom, az állam ügyeinek intézésében azonban őt köti a rendek országgyűlésen kialakított szabad döntése" (46. §.). Az uralkodót egyúttal a sarkalatos törvények is kötik, amelyek meghatározzák, hogy e mérsékelt monarchiában a hatalmat miképpen kell gyakorolni (3. §.). A Hármaskönyv I. részének 4. szakaszára alapítva Petrovich véleménye is az, hogy az uralkodó és a rendek egy politikai testet alkotnak, e test feje a király, tagjai a karok és rendek (47. §.). Nem mondja ugyan ki a tankönyv szerzője a nemesi véleményt, de benne bújkál műve számos tételében a meggyőződés, hogy II. József abszolutista rendszere törvénytelen, sérti a magyar alkotmányt, az ország sarkalatos törvényeit. Ezért kap nyomatékot a koronázás előtti hitlevél jelentősége (53. §.), az uralkodó esküjének fontossága az ország törvényeinek és a

[14] A közigazgatási hatáskörbe tartozó feladatok a 189. §. szerint: a *vallási* ügyek (ideértve az alapítványok felügyeletét és a lelkészpénztár kezelésének irányítását is); az *oktatásügy* irányítása és felügyelete — beleértve a cenzúrát is; a *hadiadóval* kapcsolatos ügyek; a *nemességvizsgálattal* járó feladatok; az *úrbéri* szabályozás és az adózó nép védelme; az *árvaügyek* felügyelete; a *katonaszökevények* — és ezek támogatóinak — üldözése; a megyék és városok rabtabelláinak és *perkivonat*ainak „begyűjtése" és értékelése; a *közegészségügy* irányítása és az állatjárványok elhárításáról-megfékezéséről való gondoskodás; a külföldi egyetemekre pályázó *protestáns* fiatalok kérelmeinek előterjesztése; a *börtönök*ről-javítóházakról való gondoskodás; a *külföldi pénzek* elfogadásának vagy tilalmának kihirdetése; a *hatalmaskodás* megakadályozása és végül a *taksák* kivetése valamint a zsidók türelmi illetékének kezelése.

A gazdasági-kereskedelmi feladatokhoz sorolja *Petrovich* a *harmincadvám* kivetését, illetve mérséklését; az *állam gazdasági* helyzetének állandó javítását; az ország *betelepítését*; a száraz- valamint vizi-*vámok* szabályozását, illetve eltörlését; a *közutak* jó karbantartását; a *borhamisítás* és a külföldről történő vasbehozatal megakadályozását; a száraz és folyékony áruk *mértékegységeinek* ellenőrzését; a vásár- és céh-*privilégiumok* megadását (ilyen kérelmeket a tanácshoz kell benyújtani); a *kereskedelem* gyámolítását; az *iparosok* számának növelését; a *csatornaépítés* szorgalmazását; a *tűzesetek* megelőzéséről való gondoskodást; a *fűzfák* és egyéb — gyorsan növő — *fák telepítését*; az *erdőgazdálkodás* felügyeletét; a szabad *királyi városok* gazdálkodásának elllenőrzését. Végül a helytartótanács hatáskörének harmadik lényeges eleme a hadsereg ellátásáról való gondoskodás: az alakulatok *elhelyezése* (dislocatio); a katonai *regulamentum* megtartása; a lakosság által a hadseregnek nyújtott pénz vagy termény *beszámíttatása* a hadiadóba; minden olyan feladat elvégzésének felügyelete, amely összefügg a hadbiztosi tevékenységgel.

nép jogainak megtartására. Ezért határozza meg néhány szakasszal később (56. §.) a diploma fogalmát szabatosan: „a rendeknek írásban adott ünnepélyes eskü, amellyel az uralkodó biztosítja őket, hogy a királyság sarkalatos törvényeiben foglaltakat, valamint az ország szabadságának megvédése és nyugalmának fenntartása érdekében mindenki közös megegyezésével megalkotott törvénycikkeket megtartja". E rendi szellemben hangsúlyozza Petrovich a II. József által makacsul elutasított koronázás közjogi jelentőségét (58. §), mert hiszen enélkül az uralkodó nélkülözhetetlen aktusai, így az általa kiadott privilégium-levelek is érvénytelenek. Ugyanez a koncepció húzatja alá Petrovich-csal a nádori tisztség jelentőségét és ebben a szellemben határozza meg az uralkodó kizárólagos, valamint a rendekkel *közösen* gyakorolt jogait is. Ennek megfelelően az uralkodó és a rendek *együttes* joga a törvényhozó hatalom gyakorlása, ez olyanformán oszlik meg a király és a rendek között, hogy sem ő az ország egyetértése nélkül, „sem pedig a rendek királyuk nélkül törvényeket nem alkothatnak." Ugyancsak közös a nádorválasztás joga (a király 4 személyt jelöl, a rendek közülük választanak); új adót kivetni vagy a régi mértékét növelni szintén *csak* az uralkodó és a rendek együttes döntésével lehet, de az általános nemzeti felkelés elrendelésénél is ez a követelmény. A rendekkel megosztott felségjognak tekinti Petrovich a bíróságok létrehozását és az igazságszolgáltatás rendszerének meghatározását is. Ez a jog olyan széles terjedelmű, hogy a tankönyv szerzője szerint „a király még a legfelsőbb bíróság törvényesen hozott ítéletét sem változtathatja meg". (97. §.).

Ugyanakkor a tankönyv szerzője — a felvilágosult abszolutista „káderpolitika" alaptételének mellőzésével („az államnak érdeke, hogy felekezetre és rendi helyzetre való tekintet nélkül a legrátermettebb emberek- kerüljenek az egyes tisztségekbe!") — a birtokos nemesség hivatalviselési monopóliuma mellett tör lándzsát, „legjobb ugyanis a közügyek intézését azokra bízni, akiknek nagyon nagy érdeküket fűződik az állam fenntartásához". (108. §.VI.) A tankönyv későbbi részeiből is sok példát lehetne említeni még arra, hogy Petrovich lojális ugyan az uralkodóval szemben (ezért történetesen conventiculumnak, alattomos gyűlésnek nevezi az olyan rendi tanácskozásokat, amelyeket nem a király hívott össze), de hangsúlyozza, hogy a szabályszerűen megalkotott törvények kötik az uralkodókat is és a rendek közreműködése nélkül „sem új törvényeket nem adhatnak ki, sem a régieket nem változtathatják meg, de még autentikus magyarázattal sem láthatják el ezeket, sőt azokkal ellentétes rendelkezéseket még leirataik, rendelkezéseik sem tartalmazhatnak" (172. §.). Mindezt olyan körülmények között hangoztatja, amikor II. József nem koronáztatta meg magát (ilyen szempontból egyetlen volt az ország uralkodói közül), országgyűlést sem hívott össze, és ekkoriban még nem kezdte meg a rendi Magyarország alappillérének számító megyei igazgatás és bíráskodás átalakítását, de számos olyan rendelkezést adott már ki a trónralépésétől számított 4 esztendő alatt is, amelyek az ország kiváltságos rendjeinek jogait vagy érdekeit sértették.

Mindez előrevetítette annak árnyékát, hogy Petrovich munkája nem fogja megnyerni az uralkodó tetszését. Ez be is következett, az 1784. október 20-án felterjesztett tankönyvkéziratra az uralkodó csaknem 3 hónappal később (1785. január 10-én) először csak egy lakonikus döntést hozott: „A magyar közjog tanszékének megszervezését további intézkedésemig vissza kell tartani".[15] Két nappal később (január 12-én) azonban már egy bővebb leiratot (Handbillet) kapott kézhez gr. Pálffy Károly alkancellár: „azokhoz a dolgokhoz, amelyeket legutóbb Petrovich professzorral kapcsolatban elrendeltem, még néhány gondolatomat akarom Ön előtt kifejteni. Azt tudniillik, hogy Nekem semmi nem tűnik hasznosabbnak, mint az, hogy a magyar államjog e professzorát iderendeljék és munkáját (amely már sok jó dolgot is tartalmaz) itt fejezze be a magyar udvari kancellária, valamint a tanulmányi bizottság felügyelete alatt, majd ezt követően könyvét azonnal adják nyomdába". Ilyen utasítást kell tehát kiadni Petrovichnak és az ügyről a Kancellária tájékoztassa az Udvari Tanulmányi Bizottságot is, *„mert semmi nem fontosabb, mint az, hogy a tanuló ifjúságot ezen a területen is megtanítsuk az igazi alapelvekre és így azt a hazai alkotmánnyal kapcsolatban se lehessen félrevezetni"*.[16] E döntés kiadása után megkezdődött a korabeli igazgatásban gyakran tapasztalható huzavona: a Kancellária indítványozta, hogy a 400 Ft illetményt élvező Petrovich kapja meg a Bécsbe való utazás költségeit is, a fővárosban végzett munkája minden hónapjára pedig adjanak neki (itteni költségei fedezésére) 100 Ft-ot, helyette viszont mást bízzanak meg a zágrábi akadémia igazgatói, (illetve a tankerület főigazgatóhelyettesi) tisztségével. II. József döntése: a zágrábi akadémia tanárai Petrovichot távolléte idején felváltva helyettesítsék (társadalmi munkában!), ő maga kapja meg az útiköltséget, Bécsben fizessék ki neki havonta a 100 Ft-ot, de ebből vonják le rendes fizetése megfelelő (1 hónapra jutó) hányadát. Ezt a döntést a korabeli igazgatás nehézkes módszereivel közölték Petrovich-csal, aki 1785 júniusában meg is érkezett Bécsbe, jelentkezett a magyar udvari kancelláriánál, illetve az udvari tanulmányi bizottságnál és rajtuk keresztül utasítást kért az uralkodótól arra, hogy milyen szempontok szerint végezze el a munkát.

II. József Petrovich előadásai vázlatát megfelelő kiindulási alapnak tekintette, szükségesnek tartotta azonban, hogy „egy bővebb bevezetés készüljön a tankönyvhöz, amelyben a szerző az államjog általános és speciális (magyar) forrásait elemezze. Ezeket azonban ne csak mutassa be, hanem értékelje is, elsősorban arra helyezve a hangsúlyt, hogy e források hitelessége kifogástalan-e és milyen tanulságokat közvetítenek. Az alaposság érdekében mindenekelőtt az alábbi kérdéseket kell a tankönyvben megválaszolnia:

a) Kinek a kötelessége az alaptörvények megalkotása?

b) Mikor fogadtak el ilyeneket Magyarországon?

c) Melyek a magyar alaptörvények?

d) II. András dekrétuma az alaptörvény minden követelményének megfelel-e?

A fenti kérdésekre adott valamennyi választ kifogástalan (untrüglichen) források alapján kell megadni.

A munka előkészítésénél viszont az alábbi szabályokat kell szem előtt tartani:

1. Semmit sem szabad bizonyítékok nélkül állítani, ezeket csak tiszta forrásból lehet meríteni és azon helyeket (Stellen), amelyekre a bizonyítékokat

[15] *OL*,A-39: 515/1785. A rezolúció: „Cathedra Juris Publici Hungariae usque ad ulteriorem Meam ordinatonem suppriemnda est".

[16] *OL*,A-39: 458/1785.jan.12. Az idézett — kiemelt — rész: "...weil nichts wichtiger ist, als der studierenden Jugend in diesem Fache wahre Grundsätze beizubringen, damit sie in Ansehung der Vaterländigen Verfassung nicht irregeführet, und dadurch zu ausschweifenden Begreifen verleitet werde".

alapozzák, mindig gondosan meg kell vizsgálni.

2. A segédeszközök csak a közelebbi megvilágítást szolgálják és csak azután szabad állítani valamit, ha előbb a szerző bemutatja a forrásokra alapozott bizonyítékokat.

3. Ahol a döntő bizonyítékok hiányoznak, ott a kijelentésnek sem szabad kategorikusnak lennie.

4. Egyetlen állításnál sem szabad elhallgatni az ellene szóló érveket, tehát minden fontosabb kérdést történetileg kell vizsgálni, saját korának körülményeibe helyezetten kell tárgyalni.

5. Az előítéleteket és a dőre néphiedelmeket a tankönyből teljesen száműzni kell, de legalábbis ezeket erősíteni nem szabad. Ilyen jellegű hiedelem pl. a korona állítólagos szentsége és az államra ezen tulajdonságából (mint igazi forrásból) eredő jogok.

6. A felségjogokkal kapcsolatban minden korlátozást egy alaptörvény vagy szerződés világos betűivel kell bizonyítani.

7. A bevételekről szóló anyagban történetileg meg kell világosítani az egykori állami bevételt, a kamara hasznát (lucrum camerae), meg kell mutatni, hogy ennek mi volt a lényege, ki volt jogosult a kivetésére, kinek kellett fizetnie s végül miképpen szűnt meg.

E kiemelt alapelvek szerint azonnal meg kell Petrovichnak adni az utasítást a munka elkészítésére, Hozzám pedig az előírt bevezetést — mihelyt elkészül — betekintésre azonnal terjesszék fel.[17] Rendkívül tiszteletreméltó mindaz, amit II. József — a történészi kutatómunka etikai törvényeit is megfogalmazva — e közjogi tankönyv elkészítéséhez szempontként megszabott. Petrovich azonban nem volt hajlandó az abszolutizmus igényeit érvényesíteni, alighanem azt is felismerte, hogy egy hatalmi harc tűzvonalába került és nem kívánt az abszolutizmus eszköze lenni. Ezért nagyon lassan végezte munkáját, a bevezetést így csak félév elteltével, 1785 decemberében terjesztette fel — minden saját véleménynyilvánítás nélkül — a kancellária.[18] A 28 §-ból álló, 48 oldalas „Bevezetés" természetesen nem nyerte meg a király tetszését. E bevezetésnek két kényes része akadt, az egyik a 9. §., amelyben Petrovich (16 oldalon) a „társadalmi szerződés"-t, a magyar törzsi vezérek vérszerződését tárgyalja, azt állítva, hogy ezzel a fejedelem megkapta az impériumot, a nép tagjai pedig szabadságjogokat kaptak, amelyeket utódaik is háborítatlanul élvezhetnek. E „Bevezető" másik kényes része a Hármaskönyv alaptörvény jellegét és kötelező erejét bizonygató 23—24. § (ez a fejtegetés is 10 teljes oldalt tölt ki).

A tanulmányi bizottság természetesen nem fogadhatta el Petrovich fejtegetéseit, teljesen tudománytalannak minősítette az Anonymus által leírt vérszerződés és a kettős (átruházási és alávetési) társadalmi szerződés azonosítását. Ezek alapján II. József döntése kategorikus: „Erre a feljegyzésre semmi szükség nincsen és Petrovich e feladat végrehajtására — amelyhez egyébként a képességei sincsenek meg — a továbbiakban nem alkalmazható. Ebben a kérdésben további rendelkezésemig mindent fel kell függeszteni."[19] Négy esztendő alatt tehát a magyar közjog tankönyvének elkészítése egy lépést nem jutott előbbre, a rendek és az udvar (az uralkodó) diametrálisan ellentétes koncepciója miatt az abszolutizmusnak más személyekkel (nem egyetemi tanárokkal) kellett e feladatot végrehajtatnia. Ennek elemzése azonban már egy külön tanulmány feladata.

[17] *OL*,A-39: 8387/1785

[18] *OL*,A-39: 16347/1785. dec. 18.

[19] Az udvari tanulmányi bizottság véleményét lásd I—30: fasc. 4/IX. 3. pos. Az uralkodó döntését — *OL*,A-39: 6249/1786.

Kiss Mária

Tyihomirov, Ju.A.: A fejlett szocialista társadalom igazgatási mechanizmusa*

Még napjainkban is találkozunk olyan nézetekkel, melyek kétségbe vonják az általános igazgatástudomány létét, állítva, hogy ismeretanyagának mennyisége, rendszerezettsége, alapfogalmainak körülhatároltsága és definiáltsága még nem érte el az önálló tudományokra jellemző szintet. E nézetekkel szemben a könyv meggyőző ellenérveket szolgáltat, felvonultatva lapjain a szocialista igazgatás elméletének és gyakorlatának immár tekintélyt parancsoló eredményeit, nem hallgatva el ugyanakkor nyitott kérdéseit, illetve sikertelen próbálkozásait sem.

A szerző a felhalmozódott ismeretanyag birtokában nem kevesebbre vállalkozik, mint a fejlett szocialista társadalom igazgatási mechanizmusának, működésének komplex elemzésére, alapfogalmainak, alapintézményeinek körülhatárolásával és tudományos igényű definiálásával egyidejűleg. Bevallott törekvése az is, hogy szakítson a tudományos irodalomban korábban uralkodónak tekintett szemléletmóddal, mely vizsgálódása középpontjába az igazgatás „statikáját" helyezte, és figyelmét ennek megfelelően az igazgatás alapelveinek, szervezeti rendszerének és szervezeti kapcsolatainak vizsgálatára összpontosította. A szerző ezzel szemben az igazgatás mechanizmusát működő rendszerként kívánja bemutatni.

A mű vizsgálódásának középpontjába a társadalomnak mint egésznek az igazgatási mechanizmusát helyezi. A társadalom igazgatásaként definiálja az állami és társadalmi ügyek igazgatását, hangsúlyozva, hogy minden más társadalommal szemben csak a szocialista társadalom igazgatását jellemzi a társadalom minden alapvető szférájára történő célratörő, tudatos ráhatás, melynek körében kiemelkedő szerepe van az állami igazgatásnak. Milyen alapvető jellemvonásokkal, tendenciákkal jellemezhető a fejlett szocialista társadalom igazgatása?

A szerző szerint a szocialista társadalom fejlődésének jelen szakaszában az igazgatás minőségileg új vonásokat mutat fel. Ilyenek: az igazgatás formális és informális struktúráinak közeledése, ellentmondásainak kiküszöbölése, demokratikus alapjainak szélesedése, tudományos-technikai potenciáljának jelentős növekedése stb. E folyamatok a maguk összességében az igazgatás mechanizmusának jelentős erősödéséhez vezetnek, s ez nemcsak az egyes mechanizmuselemek tökéletesedését, hanem elsősorban az elemek közötti összhang biztosítását, olyan mechanizmus létrehozását eredményezi, amely biztosítja az igazgatás objektív és szubjektív tényezőinek optimális összhangját.

A szerző a társadalom igazgatási mechanizmusának tágabb és szűkebb meghatározását adja. Szűkebb értelemben a társadalomigazgatás szervezeti és működési mechanizmusaként definiálja, amely magában foglalja az alapvető célok kitűzését, továbbá a kitűzött célokat az igazgatás folyamatában megvalósító irányító rendszer létrehozását és fejlesztését. Tágabb értelemben az igazgatási mechanizmus felöleli az igazgatás alanyainak a társadalmi környezetre gyakorolt hatásmechanizmusát is, amely ebben a minőségében az igazgatás dinamikus, belső

Kiss Mária tudományos munkatárs, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* Moszkva. Nauka Könyvkiadó, 1978.

összetevője, nélküle az igazgatás csak potenciális lehetőség maradna.

A rendszerszemléletű közelítésmód alkalmazásával a szerző célja annak bizonyítása, hogy az igazgatás mechanizmusa egységes egész, amelynek célirányos, eredményes működését csak elemeinek összessége, azok harmonikus rendszerkapcsolatai biztosíthatják. Nem hallgatja el azt sem, hogy a társadalomigazgatás fogalmának definiálása, a mechanizmus határainak kijelölése során azért lépte át a szakirodalomban ismeretes szűkebbre szabott határokat, hogy elméleti rendszerét ily módon adaptálhatóvá tegye a helyes igazgatási gyakorlat kialakítása számára.

Az elméleti alapvetést követően a könyv az egyes mechanizmuselemek részletes elemzését adja. Jelentőségére tekintettel a szerző külön fejezetet szentel az igazgatás és demokrácia összefüggéseinek, rámutatva arra, hogy az egyes elemek és az egész mechanizmus továbbfejlődésének kulcskérdése az igazgatás társadalmi alapjainak szélesítése, a dolgozók és társadalmi szervezeteik részvételi formáinak gazdagítása, az igazgatás tartalmi összetevőinek további demokratizálása.

A szocialista társadalom igazgatásának alanya a társadalom politikai szervezeti rendszere, amely maga is állami és nem állami szervezeti alrendszerekből álló bonyolult rendszer. A társadalom politikai rendszere viszonylatában az igazgatás tárgya a társadalom a maga egészében. Ebben az összefüggésben kiemelkedő szerepe van az államnak, melyre jellemző, hogy a társadalom igazgatásának egyre újabb területeire terjeszti ki tevékenységét, az irányított folyamatokra egyre hatékonyabb befolyást gyakorol, és így a társadalom fejlődésének egyre inkább meghatározó tényezőjévé válik. Ugyanakkor a szerző azt is kiemeli, hogy az államnak mint a társadalomigazgatás alanyának ez a szerepnövekedése nem jelentheti a társadalmi folyamatnak mechanikus etatizálását, azaz az állami tevékenység módszereinek egyoldalú alkalmazását, más társadalomirányítási megoldások visszaszorítását. A szerző értelmezésében az állam szerepének növekedése a társadalom irányíthatóságának, szervezettségének növekedéséhez fűződő követelményeket elégíti ki. Ennek megvalósítására az állam különösképpen azért látszik alkalmasnak, mert sajátos eszközeivel képes a társadalomirányítás tudományos alapjainak fejlesztésére, a tudományos-technikai forradalom eredményeinek alkalmazására, másrészről pedig az egész társadalom politikai szervezeteként lép fel.

Az állami igazgatás hatékonyabbá tétele érdekében a szerző megítélése szerint a jövőben még nagyobb figyelmet kell fordítani a törvényhozás és igazgatás egységére. Az igazgatás hatékonyságának növekedését ugyanis csak az állami döntések meghozatalának és végrehajtásának egysége biztosíthatja. Mindezek szem előtt tartásával az állami igazgatás szerveiként — tágabb értelemben — a következőket jelöli meg:

a) az igazgatás vezető szervei: a tanácsok,

b) végrehajtó-rendelkező szervek: a Minisztertanács, a végrehajtó bizottságok, minisztériumok, országos hatáskörű szervek, a végrehajtó bizottságok szakigazgatási szervei,

c) ellenőrző szervek: népi ellenőrzés, felügyeletek, stb.,

d) a komplex programok irányítására létrehozott szervek, pl. a BAM építését irányító szerv,

e) olyan vállalatok, egyesülések, trösztök, melyek az irányítás mellett gazdálkodó és egyéb tevékenységet is folytatnak,

f) szolgáltató szervezetek, pl. információs-számítógépes központok.

Ez az osztályozás néhány ponton aggályokat kelthet az olvasóban. A szerző definíciója alapján — „társadalomigazgatás = a társadalmi folyamatokra gyakorolt céltudatos ráhatás" — az állami igazgatás tágabb értelemben vett alanyai közé lennének sorolhatók az állami funkciókat megvalósító szervek a maguk összességében. A fenti osztályozás keretei közé ugyanakkor nem illeszkednek olyan fontos, állami funkciókat megvalósító szervezetek, mint pl. a bíróságok vagy a fegyveres erők és testületek. A bíróságok ugyanis pl. a generális prevenció érvényesítésével feltétlenül eleget tesznek a fenti definíció kívánalmainak.

Az osztályozás másik elméletileg vitatható pontja annak tisztázatlansága, hogy a felsorolt szervek mindegyikének szükségszerű jellemzője-e az állami közhatalom birtokában történő fellépés. Ez ugyanis pl. az ún. szolgáltató szevezetek esetében a legkevésbé sem egyértelmű.

Egyet kell érteni ugyanakkor a szerző azon véleményével, hogy az igazgatás alanyának tekintett szervezetegyüttesnek olyan, azonos célra orientált, összehangolt tevékenységet folytató szervezeti rendszerré kell válnia, amely alkalmas lehet össztársadalmi méretű, komplex feladatok megoldására. Csak ily módon oldhatók meg a társadalom előtt álló aktuális komplex feladatok: a környezet megóvása, a szállítás, energetika stb. feladatkomplexumai. A célirányított szervezetegyüttesek új típusú szervezeti kapcsolatok kialakításával felelhetnek meg e követelményeknek: az irányító szerveknek pedig mindig az adott feladat jellegének megfelelően rendelhetők alá más, a hierarchiában egyébként alájuk nem tartozó minisztériumok és más szervek.

Az állam, az állami irányító szervezeti rendszer mellett a szerző nagy jelentőséget tulajdonít a jog társadalomirányításban betöltött, illetve betöltendő aktív szerepének is.

Teljes joggal vitatja a szerző azokat a — közgazdászok, matematikusok és gyakorlati szakemberek körében a jogot illetően eléggé elterjedt — nézeteket, melyek a jogban kizárólag a társadalmi folyamatok szabályozásának „formalizáló", „korlátozó" eszközét látják. E nézetekkel vitatkozva a szerző rámutat a jognak aktív, a társadalmi folyamatokat sajátos eszközeivel alakító szerepére. Elsősorban az irányítási célok jogi formában való megjelenése kölcsönöz a jognak aktív, társadalomformáló szerepet, mivel az igazgatási célok hordozójaként biztosítja azok kötelező jellegét és számonkérhetőségét, az egész igazgatási folyamat stabilitását. A feladat tehát éppen a jog e szolgáló, közvetítő szerepének tudatosítása, és ezzel egyidejűleg az igazgatási céloknak egyre növekvő mértékű megjelenítése a jogszabályokban.

A jog szerepének védelmezése során a szerző helyenként általánosnak tűnő megállapításokat is tesz. A könyv egyébként elméletileg legjobban kimunkált, a társadalomigazgatás folyamatát elemző fejezetében pl. megállapítja, hogy a társadalom igazgatásának folyamata jogi formákban valósul meg. Ez az alapvető folyamatokat illetően természetesen helyes megállapítás azonban még e helyen is kiegészítendő lenne a társadalomirányítás nem jogi formában megvalósuló szabályozási megoldásaira, az önigazgatás-önszabályozás nemcsak jogi formában megjelenő folyamataira történő utalással.

E fenntartások azonban nem kisebbítik az igazgatási folyamat természetét, törvényszerűségeit tárgyaló fejezet tudományos értékét. Az igazgatástudománynak ebben az örökzöldnek te-

kinthető témakörében, melyben a legkülönbözőbb felfogásokkal találkozhatunk, a szerző mélyreható, gondolatgazdag elemzést nyújt.

A szerző meghatározása szerint az igazgatási folyamat nem más, mint az igazgatás normatív úton megállapított céljainak elérésére irányuló folyamat, az igazgatási befolyásolás jogi, szervezési és más eszközeinek segítségével; a folyamat egymással kölcsönhatásban levő elemeinek állandóan megvalósuló igazgatási tevékenysége. Az igazgatási folyamat elemeihez kettős: anyagi és eljárási értelemben felfogott igazgatási funkciókat rendel. E funkciók egyfelől az igazgatási alanyok tevékenységének fő irányait és tartalmi oldalát jelenítik meg, másfelől pedig eljárási értelemben kifejezik, hogy e funkciók az igazgatási tevékenység különböző stádiumaiban jelennek meg, egymást állandó jelleggel, folyamatosan követő műveletek formájában. A funkciók anyagi és eljárási értelemben vett oldalai között természetesen szerves összefüggés áll fenn, bizonyos esetekben, pl. az információs funkció esetében nem is különíthetők el egymástól.

A szakemberek figyelmét különösen az igazgatási döntésekről szóló fogalmát, törvényszerűségeit, fajtáit tárgyaló alfejezetre érdemes felhívni. A szerző e helyen is hangsúlyozza, hogy az állami döntéseknek, elsősorban az igazgatási szervek normatív aktusainak ellentmondásoktól mentes, konzisztens rendszert kell (kellene) alkotnia.

A társadalomirányítás mechanizmusának, az alapvető mechanizmuselemek feltárásának legfőbb jelentőségét — a szerzővel egyetértve — abban a végkövetkeztetésben lehet összefoglalni, hogy a mechanizmuselemek a társadalomra gyakorolt hatásukat egymással elválaszthatatlan kölcsönhatásban fejtik ki. Valamely elem kiesése vagy a kölcsönös függőség figyelmen kívül hagyása az egész mechanizmus működőképességét csökkenti.

Pálné Kovács Ilona

Területi összefüggések a szocialista gazdaságirányításban

A Dunántúli Tudományos Intézetben egy évtizede folyó komplex kutatások egyik immáron tradicionális irányzatának tekinthetjük azokat a vizsgálatokat, amelyek a társadalom gazdaságirányítási szférájának területi vonatkozásait érintik. E sorba illeszkedik a legutóbb megjelent kötet (szerk. Horváth Gyula), amely nemzetközi összehasonlításban tárja az olvasó elé a szocialista gazdaságirányítás területi összefüggéseit. Az európai szocialista országok több neves szakembere nemzeti tanulmányok és szintetizáló igényű összehasonlító elemzések formájában, rendkívül gazdag tematikai spektrumon veti össze a gazdaság térbeli működésének irányítási szükségleteit az állami irányítás területi rendszere által nyújtott lehetőségekkel és mérlegeli a harmonizálás, követés szocialista országok gyakorlatában már meghonosodott vagy éppen kialakulóban levő modelljeit.

Bulgáriában az 1970 után nagy lendületet vett regionális vizsgálatok eredményeire támaszkodva a gazdaság fejlődése, a területi tervezés számára optimális keretként 8, több megyét átfogó ún. területi-termelési komplexumot határoltak körül. 1978-ban radikális területi reformot hajtottak végre. A létrehozott 291 különböző fejlettségi fokú településrendszer a településhálózat alapvető strukturális elemeként fokozatosan át kell, hogy vegye a területen zajló társadalmi, gazdasági folyamatok egészének irányítását. A bolgár szerzők *(Najdenova, Radka-Popov, Petör)* külön kitérnek a területi tervezés elméleti és gyakorlati problémáira, amit az egyik legfontosabb eszköznek tartanak a különböző területi egységek között megmutatkozó fejlettségbeli különbségek kiegyenlítésében.

A lengyel területfejlesztés egyik központi feladata a gazdasági agglomerációk (vajdaságok) hatékony irányítási rendszerének kialakítása, szoros összefüggésben az 1981-ben jóváhagyott általános gazdasági reformkoncepció végrehajtásával. A területi gazdasági rendszer új működési mechanizmusában a vállalati önkormányzat elvei kiegészülnek a területi képviseleti és igazgatási szervek szerepének erőteljes megnövekedésével. A lengyel regionális és agglomerációs irányítási rendszer megszilárdítását szolgáló koncepciónak szintén nagy jelentőségű eleme a területi tervezés, amelynek komplex megalapozását célzó tudományos, rendszerszemléletű kutatását a szerzők *(Pietrucha, Jerzy-Pilay, Antoni)* regionális kutatóbázisok kiépítésével látják megoldhatónak.

Az NDK 1981-ben elfogadott gazdasági stratégiájának vezérfonala az intenzív fejlődés megvalósítása. E program végrehajtásában a helyi, területi szervek szerepét alapjaiban határozza meg az a tény, hogy a gazdaságot központilag, elsősorban ágazati elvek alapján irányítják. A központi irányítású kombinátok formájában kialakult anyagi és pénzügyi koncentráció mellett *Schulze, Gerhard* szerint csak úgy biztosítható a területi erőforrások ésszerű hasznosítása, ha a tagvállalatok is megfelelő önállósággal rendelkeznek és ugyanakkor a helyi, területi népképviseletek is hatékony koordinációt képesek megvalósítani a terület gazdasági egységei irányában. A területi-ágazati koordináció feladatai a gyakorlatban megoszlanak az Állami Tervbizottság, a minisztériumok, a kombinátok, a megyei, járási és részben a helyi népképviseletek között. Az ágazati és területi fejlesztések összehangolásában hatékony formának bizonyultak a megyénkénti, ún. komplex értekezletek.

A Szovjetunió területi gazdaságirányítási kérdésekkel foglalkozó neves tudósa, *Horev, Borisz Szergejevics* a társadalom területi fejlesztésével összefüggő törvényszerűségek feltárását folyamatosan jelentkező feladatnak tartja. A tervezésen belül az egyik legidőszerűbb program a területi megközelítés szerepének növelése, valamint az ágazati és területi tervezés összehangolásához szükséges racionális mechanizmus kialakítása. A szerző azonban a tervezés mellett a szabályozóknak is nagy jelentőséget tulajdonít a területi gazdaságpolitikában, példaként a költségvetési eszközök elosztási mechanizmusát és elveit hozza fel. Az irányítás szervezetrendszere szempontjából alapvető a közigazgatás területi beosztása, a helyi tanácsok fokozatosan bővülő hatásköre. A tanulmány kitér a területi-termelési komplexumok rendszerére, irányítási nehézségeikre. Az összegzésben a szerző áttekintve a jövőbeni feladatokat, a jelenlegi gazdasági és közigazgatási beosztás módosítását tartja optimális megoldásnak a regionális irányítás tökéletesítésében.

A tanulmánykötetben *Bihari Ottó* posztumusz munkája tekinti át a magyar közigazgatás területi rendszerének alakulását abból a szempontból, hogy milyen gazdasági, illetve politikai szükségletek, tényezők játszottak szerepet egyes területi képződmények születésében, megszűnésében, funk-

---

Pálné Kovács Ilona tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központjának Dunántúli Tudományos Intézete (Pécs).

cióváltozásaiban. A folyamatelemzés vezérfonala a területi törekvések és az állami irányítás decentralizációjának következetes összekapcsolása.

A szintetizáló igényű tanulmányok egyike a moszkvai Irányítási Problémák Nemzetközi Kutatóintézete által koordinált, a szocialista országok város- és agglomerációirányítási gyakorlatát feldolgozó kutatás eredményeinek összegzését tartalmazza. A szerzőkollektíva a probléma gyökerét abban látja, hogy a városok és az agglomerációk fejlesztését meghatározó viszonyok irányításában a hatáskörök jelentős részét nem városi-helyi szervek gyakorolják. Alapvető követelményként fogalmazzák meg, hogy az adott területen működő valamennyi vállalat és intézmény kötelező érvénnyel vegyen részt a fejlesztésben és tartalmas kapcsolatot alakítson ki a helyi szervekkel. Ugyan a szocialista országok mindegyikében növekszik a helyi szervek koordinációs jogosítványainak köre, azonban bebizonyosodott, hogy a „városok vonzáskörzeteik és agglomerációik társadalmi-gazdasági viszonyai csakis egy általános területi-igazgatási reform következtében foglalhatják el méltó helyüket a társadalmi-gazdasági viszonyok rendszerében". (159. old.)

Kétségtelenül a kötetet egyúttal szerkesztő *Horváth Gyula* vállalta a legnehezebb feladatot, amikor tanulmányában elméleti igénnyel összegzi a szocialista országok területi gazdaságirányítási rendszereinek általános és sajátos vonásait. A hetvenes évek gazdasági korszakváltása nyomán a szocialista országokban a térszerkezeti változások a gazdasági fejlődésnek már nem csupán következményei, hanem meghatározó faktorai, mutatja ki a szerző az egyes szocialista országok alapvető gazdaságpolitikai dokumentumait, a vonatkozó tudományos kutatási eredményeket és koncepciókat a területi gazdaságirányítás különböző megoldásainak történeti fejlődési folyamatát elemezve. Kritikai éllel veti össze a különböző szocialista országokban a társadalom és gazdaság működésének keretéül szolgáló gazdasági körzetrendszereket, területi-közigazgatási egységeket, továbbá a térbeli gazdasági fejlődést meghatározó néhány egyéb tényezőt, mint az irányítás centralizált és decentralizált elemeinek arányát, a vállalati struktúrát, a településhálózat szerkezetét, a tanácsrendszer fejlődését.

A tanulmánykötetet gazdag mellékletanyag — táblázatok, ábrák, térképek — teszi szemléletessé.

Йожеф Халас:

Государственное строительство в политической системе народной демократии

В период после второй мировой войны в Венгрии — подобно другим странам Средне-восточной Европы — вследствие международных условий и внутренних обстоятельств создавалась новая народно-демократическая форма политической власти, которая была охарактеризована специфическим развитием демократических политических и общественных институтов. Вследствие напряженности холодной войны на международной арене и схематического упразднения внутренних политических учреждений, выражавших союзную политику, данная тенденция развития прекратилась в 1949—1950 годах. После укрепления социалистической власти — начиная с середины 1960-х годов — на передний план выдвинулось развитие социалистической политической власти с учетом наших условий и обеспечение ее демократических институтов.

Золтан Петери:

К социалистической «теории сравнительного права»

Автор изучает место сравнительного изучения права в социалистической системе наук о государстве и праве и приходит к выводу, что предпосылкой всякого обобщения является сравнение, следовательно каждая теория права, выступающая с претензией на всеохватность, должна быть в силу необходимости теорией сравнительного права. Теория сравнительного права основывается на материалах положительно-правовых систем аналогичного или различного типа и изучает общие закономерности их сущности, возникновения и развития. Задача социалистической теории сравнительного права заключается в том, чтобы сверх простой регистрации сходств и различий, находящихся в сфере социалистического типа права, раскрыть и истолковать их причины и на этом основании составлять прогнозы будущего развития и содействовать гармонизации различных решений.

József Halász:

Staatsbau im politischen System der Volksdemokratie

Nach dem zweiten Weltkrieg hat sich — ähnlich, wie anderen Ostmitteleuropäischen Ländern — infolge der internationalen und inneren Umstände die neue volksdemokratische Form der politischen Macht herausgebildet. Dies ist durch die eigenschatliche Herausbildung der demokratischen politischen und gesellschaftlichen Institutionen gekennzeichnet. Diese Tendenz wurde einerseits infolge der Entwicklung der internationalen Beziehungen in die Richtung des kalten Krieges, andererseits durch die schematische Liquidierung der inneren, die Bündnispolitik ausdrückenden politischen Institutionen abgebrochen. Nach der Konsolidierung der sozialistischen Macht nach den 60-er Jahren eben deshalb drang in den Vordergrund die Weiterentwicklung der sozialistischen politischen Macht, natürlich rechnend mit unseren eigenen Vorausstezungen, sowie der Ausbau der demokratischen institutionellen Garantien dieser Macht.

Zoltán Péteri:

In die Richtung einer sozialistischen Rechtsvergleichungstheorie

Der Autor sucht den Ort der Rechtsvergleichung im sozialistischen System der Staats — und Rechtswiessenschaften. Er gelangt zur Folgerung, dass die Vorbedingung aller Verallgemeinerungen die Vergleichung ist, also alle Rechtstheorien, die mit dem Anspruch der Allgemeinheit auftreten, müssen notwendigerweise auch vergleichende Rechtstheorien sein. Die vergleichende Rechtstheorie baut sich auf positive Rechtsordnungen des gleichen oder verschiedenen Typs, und untersucht deren Wesen, Entwicklung und die allgemeinen Gesetzmässigkeiten deren Weiterentwicklung. Die Aufgabe der sozialistischen vergleichenden Rechtstheorie ist, dass sie die einfache Registrierung der im Gebiet des sozialistischen Rechtstyps auffindbaren Ähnlichkeiten und Verschiedenheiten übertrete; sie soll die Ursachen dieser Erscheinungen interpretieren und auf Grund deren die Prognose für eine zukünftige Entwicklung feststellen, sowie die Harmonisierung der verschiedenen Lösungen herbeiführen.

Ernő Gergely:

Der Ausbau der demokratischen Polizei

Nach der Befreiung des Landes war eine sofortige Aufgabe die Organisierung der demokratischen Polizei. Die Provisorische Regierung war am Anfang physisch nicht in der Lage die Arbeit gegen die Kriminalität unter zentralen Kontrolle zu bringen. Die auf örtlicher Ebene organisierten Einheiten begannen ohne eine zentrale Richtlinie und ohne Kenntnis der Arbeit der anderen zu arbeiten. Die Aufgabe der neuorganisierten Polizei war einerseits der Schutz gegen die allgemeine Kriminalität, andererseits die politische Sicherung des demokratischen Staatsraisons.

József Halász:

Building the state in the political system of the people's democracy

After the 2nd World War — as a consequence of national and international circumstances — a new form of political power came into being in Hungary as well, as in other East-Central-European states, the people's democracy, characterized by a particular development of democratical institutions of the politics and the society. This tendency of development was temporarily stopped in 1949—50 because of the cold war in international politics on the one hand, and of the schematical termination of inner political institutions expressing social alliance, on the other. This is one of the reasons why the progressive development of socialist political power, together with the establishment of its institutional democratic guarantees, became a main task after the consolidation, i.e. after the mid-sixties.

Zoltán Péteri:

Towards a socialist „comparative legal theory"

The author investigates the place of the comparison of law in the socialist system of the sciences of state and law. He comes to the conclusion that comparison is a precondition of generalizations of all kinds, thus every legal theory of a general character should necessarily be a comparative legal theory. The comparative legal theory is based on the materials of positive legal systems of similar or different types, it explores their essence, the general laws of their coming into being and development. It is a task of the socialist comparative legal theory to be more then the simple registration of similarities and differences of legal systems of socialist type — it should also investigate and interprete the reasons and give some prognostics concerning the future development according to them as well, as to help harmonize different solutions.

ÁRA: 55,—Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221—285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 330,—Ft, egy évre: 660,—Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 85—592 Szeged, 1985. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XL. új évfolyam 5. szám Budapest, 1985. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

1985 JÚL

TARTALOM

SZABÓ IMRE
Állampolgári jogok — emberi jogok 229

BAK JÓZSEF — PRUGBERGER TAMÁS
Adalékok és javaslatok egy új szövetkezeti törvényhez 235

VÉKÁS LAJOS
A Bécsi Vételi Egyezményről 243

GYERTYÁNFY PÉTER
A videotechnika szerzői jogunkban 249

SZALMA JÓZSEF
A szerződés semmissége 257

KECSKÉS LÁSZLÓ
Eltűnt-e az állam jogi személyisége a szovjet polgári jogi elméletben? 262

BRAGINSZKIJ, M. J.
A nemzetközi termelésszakosítás és kooperáció jogi szabályozása a KGST-ben 272

SZÉKELY LÁSZLÓ
A személyiségi jogok „érdem szerinti elosztásáról" .. 277

Szemle

SÓLYOM LÁSZLÓ
Hozzászólás Ilkei Csaba cikkéhez 285

MOLNÁR JÓZSEF
A XIII. Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus határozatai 286

Jogirodalom—Jogélet

SZŰK LÁSZLÓ
Büntetésvégrehajtási jog 291

TÖRÖK GÁBOR
Állami vállalat és gazdságirányítás 1985 294

Gaudemet, Jean: Egyház és társadalom Nyugaton a középkorban (LIPPÉNYI FERENC) 296

Visegrády Antal: „A bírói gyakorlat szerepe a jog fejlesztésében" c. kanditátusi értekezésének vitája az Akadémián (GÁTOS GYÖRGY) 297

Tauber István: Hátrányos társadalmi helyzet, cigányság, bűnözés c. kandidátusi értekezés vitája (BORDÁS MÁRIA) 299

PÓLAY ELEMÉR
Goethe és Savigny 300

СОДЕРЖАНИЕ: Имре Сабо: Права граждан — права человека. — *Йожеф Бак — Тамаш Пругбергер:* Предложения по поводу нового закона о кооперативах. — *Лайош Вёкаш:* Венская конвенция о международной купле-продаже. — *Петер Дьертьянфи:* Видеотехника в венгерском авторском праве. — *Йожеф Салма:* Недействительность договора. — *Ласло Кечкеш:* Исчезла ли юридическая личность государства в теории советского гражданского права? — *М. И. Брагинский:* Правовое регулирование международной специализации и кооперирования производства в рамках СЭВ. — *Ласло Секей:* Разделение личных прав по существу. — *Обзор: Ласло Шойом:* К статье Чабы Илкеи. — *Йожеф Молнар:* Резолюции XIII Международного конгресса уголовного права. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Исполнительно-трудовое право (*Ласло Сюк*). — *Габор Тёрёк:* Государственное предприятие и руководство хозяйством, 1985 г. — Жан Годемэ: Церковь и общество на Западе в средних веках (*Ференц Липпеньи*). — Обсуждение кандидатской диссертации Антала Вишегради «Роль судебной практики в развитии права» (*Дьердь Гатош*). — Обсуждение кандидатской диссертации Иштвана Гаубера по теме «Невыгодное социальное положение, цыгане, преступность» (*Мария Бордаш*). — *Элемер Полаи:* Гёте и Савиньи.

INHALT: Imre Szabó: Bürgerrechte — Menschenrechte — *József Bak — Tamás Prugberger*: Beiträge und Vorschläge zu einem neuen Genossenschaftsgesetz — *Lajos Vékás*: Über die Wiener Kaufrechtskonvention — *Péter Gyertyánffy*: Videotechnik in unserem Urheberrecht — *József Szalma*: Die Nichtigkeit des Vertrages — *László Kecskés*: Ist die juristische Persönlichkeit des Staates verschwunden aus der sowjetischen Zivilrechtstheorie? — *M. J. Braginsky*: Die rechtliche Regelung der internationalen Spezialisierung und Kooperation der Production im RGW — *László Székely*: Über die Verteilung der Persönlichkeitsrechte „nach Verdienst". *Rundschau. László Sólyom*: Diskussionsbeitrag und kritische Bemerkungen zu einer Artikel von Csaba Ilkei — *József Molnár*: Die Entscheidungen des XIII. Internationalen Kongresses der Strafrechtlern — *Rechtsliteratur—Rechtsleben. László Szűk* Strafvollstreckungsrecht — *Gábor Török*: Staatliches Unternehmen und Wirtschaftslenkung 1985 — Jean Gaudemet: Kirche und Gesellschaft im Mittellalter in West-Europa (*Ferenc Lippényi*) — Die Diskussion der Dissertation zur Kandidatenwürde von Antal Visegrády über die Rolle des Gerichtspraxis in der Rechtsentwicklung (*György Gátos*) — Die Diskussion der Dissertation zur Kandidatenwürde von István Tauber: „Nachteilige Soziallage, Zigeunertum, Kriminalität" (*Mária Bordás*) — *Elemér Pólay*: Goethe und Savigny.

CONTENTS: Imre Szabó: Civil rights — human rights — *József Bak—Tamás Prugberger*: Comments and proposals to a new co-operative law — *Lajos Vékás*: On the Vienna Convention on the International Sale of Goods — *Péter Gyertyánffy*: Video technics in our copyright law — *József Szalma*: The mullity of contract — *László Kecskés*: Has the juristic personality of the state faded away in the Soviet civil law theory? — *M. J. Braginsky*: The legal regulation of the international specialization and co-operation in the CMEA — *László Székely*: On the distribution of personal rights (privacy) „according to merits". *Review. László Sólyom*: Critical comments on the article by Csaba Ilkei — *József Molnár:* The decision of the 13th International Congress on Criminal Law. *Legal literature-legal life. László Szűk*: The law of enforcing punishments — *Gábor Török*: State enterprise and economic management 1985 — Jean Gaudemet: Clergy and society in medieval West-Europe (*Ferenc Lippényi*) — The discussion of the dissertation by Antal Visegrády for the candidate's degree on the role of judicial practice in the development of the law (*György Gátos*) — The discussion of the dissertation by István Tauber for the candidate's degree, entitled: „Disadvantageous social situation, gipsies, crime" (*Mária Bordás*) — *Elemér Pólay*: Goethe and Savigny.

XL. új évfolyam 5. szám Budapest, 1985. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Szabó Imre

Állampolgári jogok — emberi jogok

Habent sua fata libelli! E latin mondással kapcsolatban mindjárt megjegyezhetjük, hogy nemcsak a könyveknek van meg a maguk sorsa, hanem a jogfogalmaknak is. Így az emberi jogok fogalma is egy történelmi fejlődésen ment keresztül, amelynek során tartalmilag is módosult, kifejlődött, gazdagodott.

Az első kérdés amit e jogokkal kapcsolatban feltehetünk, hogy vajon pontos-e maga a kifejezés? Talán nem minden jog emberi jog-e, emberek által teremtett magatartási szabály? Mindenekelőtt ezt a kérdést illetően kell rendet teremtenünk. A következtetés, amelyet előre is bocsáthatunk és eleve is megfogalmazhatunk, tulajdonképpen amiről beszélünk, vagy amire gondolunk, az nem is az emberi jogok, hanem az ember alapvető jogai. Ezekre gondolt Grotius, amikor az ember jogai közül kiválogatta az ember alapvető és elidegeníthetetlen jogait, amelyek az államot megelőzően is megillették az embereket. A további gyakorlat azután ezekből az alapvető emberi jogokból egyszerűen emberi jogokat csinált, amelyek közé felvett minden jogot, olyat is, amely alapvetőnek egyáltalán nem tekinthető.

Második előzetes megjegyzésünk, hogy a történelmi fejlődésnek volt olyan időszaka, amelyben a hangsúly nem az emberi jogokra, hanem az emberi csoportok jogaira helyeződött. Az első világháború után a kisebbségvédelem gondolata került a nemzetközi életben előtérbe és a kisebbségeknek az önállósághoz való jogát tartották védendőnek.

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének harmadik közgyűlése egy nappal azelőtt, hogy az emberi jogokra vonatkozó egyetemes nyilatkozatot elfogadta volna, azaz 1948. december 9-én elfogadott egy egyezményt, amelyben a szerződő felek egyrészről elítélik a népirtást, másrészről megállapítják, hogy az a nemzetközi jogba ütköző bűncselekmény, azaz nemzetközi jogi bűncselekmény. Ezzel az egyezménnyel az Egyesült Nemzetek Szervezete tulajdonképpen az egyik oldalon közvetlenül levonta a második világháború tragikus eseményeiből azt a következtetést, hogy a náci fasizmus a nemzetközi jogba ütköző módon irtott ki egész népeket vagy néprétegeket. Ez azonban még nem zárja ki azt a tételünket, hogy a második világháborút követően az Egyesült Nemzetek Szervezete a fő tanulságot a második világháború szomorú eseményeiből abban vonta le, hogy az egyes embereket kell megvédeni az atrocitásoktól, mindenféle kegyetlenségtől. Nem változtat ez azon a tételünkön, hogy ha a Népszövetség idején a kisebbség volt, hogy úgy mondjuk, az uralkodó jelszó, a fő védendő egység a nemzetközi jogban és a Népszövetség egész szervezetében, úgy a második világháború után a nemzeti kisebbségeknek ezt a helyét elfoglalták az emberi jogok és az Egyesült Nemzetek Szervezetének egyik fő tevékenysége döntő mértékben az emberi jogok védelmére összpontosult, miközben természetesen elítélték a genocidiumot, azaz a népirtást is. A kisebbségek jogainak védelméből az Egyesült Nemzetek Szervezetében csak egy nagyon jelentéktelen rendelkezés maradt fenn az 1966-ban kelt egyezményben a polgári és politikai jogokról. Ennek az egyezménynek 27 §-ában van szó a nemzeti kisebbségek bizonyos jogairól, de ez nem pótolja azt a korábbi nemzetközi jogi intézményt, amely abban állott, hogy az összes nemzeti kisebbség mindegyikét megillették bizonyos szervezeti jogok, azaz a nemzetiséggé való szerveződés joga, tehát az a lehetőség, hogy külön, elkülönülve és magukba zártan is a nemzetközi jog védelmét élvezzék. Mind e helyett most az emberi jogokról szóló egyezményben, a polgári és politikai jogokról szóló paktumban, egyetlen paragrafus tesz említést a nemzetiségi, a vallási és az ehhez hasonló kisebbségekről, amelyeknek joguk van a külön szerveződésre. Az a tételünk tehát, amely szerint a kisebbségvédelmet felváltotta a második világháborút követően az egyes emberek védelmére vonatkozó nemzetközi jog és az emberi jogokra vonatkozó nyilatkozatok, határozatok, egyezmények és szerződéstervezetek hosszú sora, nem változik, továbbra is igaz marad és olyan érvényes tétel, amelyet bizonyos alapon kifogásolni is lehet, sőt kifogásolni is kell. Az emberek ugyanis nemcsak a maguk emberi

Szabó Imre akadémikus, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

mivoltukban léteznek, hanem bizonyos közösségekbe tömörülnek, kisebbségeket alkotnak vagy alkothatnak és ezeknek a kisebbségeknek a maguk tömegességében is kell bizonyos jogokkal rendelkezniök azon túlmenően, hogy egyéneik élvezik az egyetemes emberi jogokat vagy hogy pontosan szóljunk, az alapvető emberi jogokat. E tekintetben tehát változatlanul érvényes az a tételünk, hogy a kisebbségvédelem újabban lekerült a nemzetközi jog címszójegyzékéből és átadta helyét az emberi jogoknak, amelyek mint divatos jelszó uralják napjainkat, de figyelmen kívül hagyják, hogy csak kevéssé érintik a kisebbségeket, a kisebbségek nyelvi, kulturális és egyéb szervezetbe való tömörülésére vonatkozó jogosítványokat.

Ezt a természetjogias felfogást ma már tulajdonképpen figyelmen kívül is hagynánk, mert a modern felfogás szempontjából nincsen már jelentősége, de mégis csak van bizonyos jelentősége az emberi jogok fogalmával kapcsolatban e fogalmat illetően, mert tagadhatatlan, hogy ennek a fogalomnak a nemzetközi jog keretei közé iktatásában a természetjogias szemléletnek nagy, sőt mondhatjuk elsőrendű szerepe volt és van ma is. A kérdés megvilágítására jó példaként szolgálhat a magyar népi demokratikus alkotmányjogi fejlődés. Az 1949. évi Népköztársasági Alkotmány 54. §-ának első bekezdése ugyanis még kimondotta, hogy a szabadságjogokat a Magyar Népköztársaság a területén lakó minden ember számára biztosítja, vagyis a szabadságjogokra összpontosítva elismerte a területén élő minden embernek szabadságjogait. Az 1972-es alkotmányjogi módosítás során kibocsátott új alkotmányjogi szövegben ez már nincsen benne, de helyette benne van, mint az 58. § első bekezdése, az a tétel, hogy a Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat, vagyis azokat a jogokat, amelyek nemzetközileg kerültek megfogalmazásra akár deklarációban, akár konvencióban. Így hát már ebből következőleg is van bizonyos különbség az állampolgár jogai és az ember jogai között és ez a különbség más megközelítés útján abban jelölhető meg, hogy az állampolgár jogai alkotmányjogi fogalom, az ember jogai pedig nemzetközi jogi fogalom.

De vajon az emberi jogok azonosak-e az ember jogaival? A két fogalom között nincs-e bizonyos különbség? Ne feledjük, hogy az 1789. évi francia deklaráció csak az ember, illetőleg az állampolgár jogairól beszél, egyes számban fogalmazva meg azokat a személyeket, akiket e jogok illetnek. Az újabb nemzetközi jogi deklarációk és konvenciók viszont emberi jogokról szólanak és a fogalom angol megfelelője a Human Right is többes számú gyűjtőfogalom; nem biztos, hogy ez azonos az ember jogaival. Az ember jogainál ugyanis kétségtelenül az embert egyedileg megillető jogokról van szó, az emberi jogoknál viszont a jogok egy bizonyos többes számú megfogalmazása mellett a jog egészére értelmezhető fogalomról, holott nem erről van szó. Valójában az lenne a pontosabb megjelölés és a fogalom értelmének megfelelő meghatározás, ha az állam az állampolgár alapvető jogairól szólana és ugyanígy a dolog nemzetközi szinten való rendezésénél az ember alapvető jogairól lenne szó, azaz a jogok egy olyan csoportjáról vagy köréről, amelyek a jog egészéből kiemelkednek, elkülöníthetők, az állampolgárok vagy az emberek számára külön biztosíthatók és biztosítottak.

Annak idején a római birodalomban is különbséget tettek egyrészről a római polgárok, másrészről pedig a Rómában tartózkodó idegenek között. Ez utóbbiak joga volt a ius gentium; valami hasonló van a mai államban is és ezt fejezte ki tulajdonképpen a Magyar Népköztársaság két alkotmánya, amelyekre az előzőekben utaltunk, amikor a szabadságjogokról, illetőleg az emberi jogokról szólt. Itt a nemzetközi jogi okmányok úgy fogalmazták meg ezt a helyzetet, hogy minden állam kötelessége bizonyos alapvető — hangsúlyozzuk ezt a szót — jogoknak az állam által való biztosítása. Ezek egyrészről az állam által a saját állampolgárait illetően alkotmányos jogok alakját öltik magukra, másrészt pedig — amint ezt az 1972. évi Magyar Népköztársasági Alkotmány tette — az emberi jogoknak, hozzá kell tennünk, hogy az alapvető emberi jogoknak tiszteletben tartására vonatkozó állami kötelezettséget jelent. Ha annak idején a Népszövetség korában a nemzeti kisebbségek fogalma volt az a központi elem, amely a Népszövetség egész tevékenységét bizonyos értelemben meghatározta, úgy ez jelenleg a nemzetközi életben az emberi jogok intézménye. Az 1966. évi nemzetközi okmány a polgári és politikai jogokról csak — mint említettük — mellékesen említi a nemzeti kisebbségeket, mert — mint szintén említettük — az egész nemzetközi védelmet döntően az egyénekre, közelebbről szólva az emberekre összpontosítja. Ebben — amint erre az előbb utaltunk — kétségtelenül befolyással volt és van is a természetjogias felfogás, amely az államtól függetlenül feltételezi, hogy minden ember rendelkezik bizonyos alapvető jogokkal, amelyeket az államoknak el kell ismerniök, biztosítaniok kell és erre nemzetközi kötelezettséget is kell vállalniok. De vajon lehetne-e ezt más elméleti állásponttal indokolni, mint egyfajta természetjogias állásponttal? Vajon az a feltételezés, hogy az embereket az államoktól függetlenül is bizonyos jogok illetik, nem az örök és elidegeníthetetlen jogok fogalmából fakad-e? Vajon nem az ilyen örök jogok kategóriája süt át az emberi jogok egész nemzetközi rendezésén? Ez is okot ad arra, hogy az emberi jogoknak ma divatozó általános és az Egyesült Nemzetek Szervezetében is képviselt felfogásával szemben bizonyos fajtájú kételyeket támasszunk.

Mi kétségtelenül elismerjük alkotmányjogi intézményként az állampolgárok alapvető jogait, vagyis olyan legfontosabb jogait, amelyeket az alkotmányoknak kell biztosítaniok; elismerjük továbbá, hogy az államok kötelesek e jogok, ha nem is mindegyikét, de legalábbis némelyikét a területükön lakó minden ember számára biztosítani és ezekből vevődnek a nemzetközileg is figyelemmel kísért alapvető emberi jogok, azonban szigorúan megtartanánk ezeket a jogokat az állampolgári körben, azaz alkotmányos jogoknak tekintenők őket, vagyis olyan jogoknak, amelyeket az alkotmányoknak kell az államokon belül biztosítaniok még akkor is, ha ilyesfajtájú alkotmányos biztosítékokra az államok nemzetközi kötelezettséget vállalnak. A szó tulajdonképpeni, azaz igaz értelmében nem emberi jogokról van szó, hanem az emberek alapvető jogairól és ebben a fogalmi különbségtételben kétségtelenül van bizonyos eltérés a jelenlegi fogalomhasználattól, az emberi jogok gyűjtőfogalmától, mert amint ezt kifejtettük az emberi jogok abból a feltételezésből kiindulva nyerhetnének csak

valami értelmet, ha feltételeznők, hogy vannak nem emberi jogok, amelyek nem az emberek által csináltak, hanem megelőzik az emberi társadalmat. Ilyen jogokról — mint jeleztük — csak a természetjogi irány beszélt és beszél ma is annak modern változata. Helyesebb tehát, ha az ember alapvető jogait tekintjük alapul a nemzetközi élet szótárában egyik alapvető kategóriának, amiként az alkotmányokban is az állampolgárok alapvető jogairól kell beszélnünk.

Érdemes ismételten megjegyezni, hogy az 1948-as ENSZ-deklaráció is Déclaration Universelle des Droits de l'Homme címet viseli a francia szóhasználatban, vagyis az ember jogait tartalmazó egyetemes nyilatkozat címszavát és nem az emberi jogok megjelölést, ami az angol terminus technikus szó szerinti magyar fordítása lenne. Igaz és a tárgyilagosság kedvéért el kell ismernünk, hogy a világ számos nyelvén emberi jogokként jelölik meg az ember alapvető jogait és Menschenrechte elnevezéssel illeti ezt a kategóriát *Marx* is „A zsidókérdésről" írt tanulmányában. Ennek ellenére hangsúlyozni szeretnők azt a fogalmi megkülönböztetést, amely az emberi jogok kategóriája helyett az emberek alapvető jogainak kategóriáját használná, illetőleg ezt kellene az előző helyére beiktatni. Ezzel mindjárt jó néhány félreértést, illetőleg félremagyarázásra okot adó körülményt kiiktatnánk abból a vitából, amely az emberi jogok kategóriája körül a nemzetközi életben, de az államok közötti vitákban is jelenleg folyamatban van.

Ezek a gondolatok látszólag egy fogalmi szőrszálhasogatás következményei, illetőleg annak körébe tartoznak. Valójában azonban nem jelentéktelen kérdésről van szó, mindenekelőtt arról a kérdésről, hogy az emberi jogok körébe számított jogok, függetlenül most attól, hogy az ember ezeket a jogokat alkotmányában fogalmazza-e meg, vagy valamely nemzetközi fórum előtt. El kell ismerni, hogy a nemzetközi jog nem is jog a szónak abban az értelmében, ahogyan mi a jogon a felépítmény részét értjük, hogy a nemzetközi jognak, mint jognak, nincsen egységes gazdasági alapja, hogy a nemzetközi jog valójában nem más, mint egyfajta konvenció vagy a konvenciók sora, amelyek mindegyike bizonyos megállapodáson nyugszik a tőkés és a szocialista rendszerek között. Ennek a megközelítésnek megfelelően a nemzetközi jog nem más, mint annak a helyzetnek a tükörképe, amely azt a tényt veszi tudomásul, hogy a világ napjainkban tőkés és szocialista rendszerekre szakadt. E kétféle társadalmi rendszer békés együttélésének, együttműködésének, kölcsönös kapcsolatainak a formája azoknak a konvencióknak, szerződéseknek, egyezményeknek és szokásoknak az a tömege, amelyet röviden nemzetközi jognak nevezünk vagy ennek tekintünk, de amely nem olyan jog, mint valamely állam által megalkotott jog.

Sőt e tekintetben talán még tovább is mehetünk. Feltételezhető ugyanis, hogy ugyanazt a konvenciót más okból tartja magára nézve kötelezőnek egy szocialista és ismét más céllal egy kapitalista termelési viszonyokon alapuló állam. A szocialista állam a nemzetközi konvenciókat a béke megőrzésének érdekében a békés egymás mellett élés elvének megvalósítása céljából tartja meg, ezzel szemben a kapitalista termelési viszonyokon alapuló államok ugyanazokat a konvenciókat terjeszkedése vagy nemzetközi befolyásának növelése végett tartják tiszteletben.

A nemzetközi jogászoknak természetesen eleve adott a válasza ezekre az ellenvetésekre. Ennek a válasznak pedig az a lényege, hogy a pozitív jogi rendszerek ismerik a ratifikálás intézményét, azaz bizonyos nemzetközi jogi okmányokat (egyezményeket, szerződéseket stb.) a nemzeti törvények közé iktatnak és ezáltal a belső joghoz adaptálják. Erre többféle ellenvetés adódhatik. Az egyik az, hogy vannak jogrendszerek, amelyekben a nemzetközi jogot, azaz a nemzetközi jogi okmányokat belső állami hatással ruházzák fel, azaz a belső pozitívjog fölé helyezik. Ám ez nem általános. Van a nemzetközi jognak egy másik része, amelynél nem szerződés vagy egyezmény a nemzetközi jog alapvető okmánya, hanem egy másfajta okmány, amely eleve nem alkalmas a ratifikálásra. Hogy az emberi jogok körében maradjunk, az 1948-ban kelt egyetemes deklaráció az ember és az állampolgár jogairól például nem szerződéses alakban keletkezett és ennélfogva nem is alkalmas ratifikálásra. Noha tényleg nem is ratifikálta egyetlen ország sem, a nemzetközi jognak mégis sarkalatos forrása és ez nemcsak ebben az esetben van így. A nemzetközi szokásjog vajon a maga egészében ratifikált jognak tekinthető-e? Hiszen semmiféle ratifikációs aktus nem kísérte vagy kíséri ezeket és hivatkozhatunk számos nyilatkozatra, például az Egyesült Nemzeteknek az apartheid elítélésére vonatkozó nyilatkozataira, amelyeket elfogadnak az államok, hivatkoznak rájuk, megszavazzák őket, azaz csatlakoznak hozzájuk, de ratifikálásukra mégsem kerül sor egyszerűen azért, mert ezek nem olyan nemzetközi okmányok, amelyek elviselnék a ratifikálást.

Ebből most vajon az következnék-e, hogy a nemzetközi jog e szempontból két részre osztható, az egyik része ratifikált nemzetközi jog, a másik része pedig nem ratifikált, vagyis a nemzetközi jogiságában az államon belül érvényesülő vagy annak csak a szokás erejénél fogva érvényesítendő része? E mellett kérdéses az is, hogy vajon valamely ratifikált nemzetközi egyezmény, illetőleg szerződés nem az adott pozitív jogi rész ágává válik-e, azaz megmarad-e nemzetközi jognak az államon belül és az állam oldaláról tekintve vajon nemzetközi jog-e vagy pedig büntetőjog, családjog vagy polgári jog, illetőleg bármely más jogág? Ez is nyitott kérdés és ezért a ratifikálás egésze, mint válasz arra az észrevételünkre, hogy a nemzetközi jog egy atipikus jog, de része a jogrendszernek, nem megfelelő, nem elfogadható.

Tehát adódik végül is a kérdés: mindaz, amit az előzőkben kifejtettünk vajon annyit jelent-e, hogy mi tagadjuk az emberi jogok jelentőségét vagy annak a jelentőségét, hogy a nemzetközi fórumokon az emberi jogok védelmével egyre többet foglalkoznak? Erről egyáltalán nem lehet szó. Nem lehet letagadni annak jelentőségét, hogy az állampolgárok alapvető jogainak intézménye belekerült a nemzetközi politika sodrába és a nemzetközi szervezetek egyik fő témájává vált. Nem lehet, ismételjük, ennek jelentőségét kicsinyíteni, de ugyanakkor hozzá kell ehhez azt is fűzni, hogy nem is szabad ezt a jelentőséget eltúlozni. Márpedig napjainkban elsősorban az utóbbinak vagyunk tanúi. E tekintetben az Egyesült Nemzetek Szervezetét kell elsősorban említenünk, mint olyan szervezetet,

amely feladatkörének egy jelentős részét az emberi jogokkal való foglalkozásban látja, munkáját és tevékenységét nagyrészt erre fordítja. Nincsen olyan közgyűlése az Egyesült Nemzetek Szervezetének, amely ne fogadna el valamiféle határozatot, deklarációt vagy esetleg egyezményt, amely az emberi jogokkal általában vagy pedig azok valamelyikével ne foglalkoznék. Ezt a túlfoglalkozást nyugodtan mondhatjuk túlzásnak, annak, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete a béke és biztonság területén végzendő feladatok ellátása terén mutatkozó nehézségek miatt inkább az emberi jogokkal foglalkozik, mint amelyek kérdése látszólag könnyebbnek tűnik az előbbieknél, valójában azonban egyáltalán nem könnyebb.

Hol van itt az alapvető hiba, amelyet kifogásolunk? Ismételnünk kell, hogy nem azt kifogásoljuk, miszerint az emberi jogok a nemzetközi szerződésrendszer vagy a nemzetközi élet sodrába kerültek és napjainkban ennek egyik központi kérdését alkotják. A probléma lényege és a kifogások magva abban rejlik, hogy az állampolgár alapvető jogai és az emberi jogok a jognak és az úgynevezett nemzetközi jognak is nem ugyanazon a szintjén helyezkednek el. Az állampolgár alapvető jogai az állam polgárának vagy az állam területén lakó valamely személynek a viszonosság alapján azt a jogát jelenti, amellyel az államtól bizonyos helyzetnek a létrehozását vagy biztosítását követelheti. Ez a személy jogviszonyban tehát az állammal áll, az állampolgár és az állam között áll fenn jogviszony, nem pedig az állam e viszony alanya, a kötelezettségek tulajdonképpeni fő személye, ahogyan ez a nemzetközi jog síkján van. Az emberi jogoknál ugyanis a nemzetközi jog szabályozásában mindenütt maga az állam a kötelezett és a jogosított egyaránt. Az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi egyezmények nem véletlenül mindenütt az államokat kötelezik arra, hogy hazájukban az emberi jogokat, azaz az állampolgárok jogait és velük együtt a területükön élő más személyek jogait is biztosítsák, valóra váltsák; ez egyben jogosítványt is jelent. A nemzetközi jog síkján tehát az államokról, az államok jogairól és kötelességeiről van szó, nem pedig az egyének jogairól és kötelességeiről. Ott van nézetünk szerint az alapvető hiba az emberi jogok kérdésének mai tárgyalásánál, hogy egyesek az emberi jogokat is, amelyek — mint fogalom — a nemzetközi jog tárgyai, annak egyik alapvető intézménye, az egyének által nemzetközi fórumokon érvényesíthető jogokként fogják fel, holott az egyéneknek nincs nemzetközi jogalanyiságuk, nem is fordulhatnak panaszokkal nemzetközi szervezetekhez vagy szervekhez; náluk csak a saját államukkal való jogviszonyukról lehet szó és csak ilyen tekintetben rendelkeznek aktorátussal. Az a tény, hogy az emberi jogokat felemelik vagy leszállítják az egyének jogainak, jogosítványainak a szintjére, annyit jelent, hogy ezzel egy külön, önálló, sajátos intézménynek próbálják megvetni az alapjait. Ez a törekvésük azonban mindeddig nem vezetett sikerre, de nem is vezethet arra a nemzetközi jog egész jellegéből, lényegéből kifolyólag. Valamely állam nem kérheti számon az emberi jogok megtartását egy másik államtól, mert az államok egymás közötti jogviszonyai csak akkor tekinthetők valódi jogviszonyoknak, ha közöttük az adott kérdésre, ebben az esetben az emberi jogok kérdésére, külön nemzetközi egyezmény jött volna létre. Ilyen hiányában az államokat csak valamely nemzetközi szervezet útján lehet felelősségre vonni, illetőleg lehet a nemzetközi szervezetnek javaslatot tennie bizonyos állam felelősségre vonására az emberi jogok megsértése miatt. Hogy ilyesmire sor kerül-e vagy sem, ez ténykérdés. Annyi azonban mindenesetre nyilvánvaló, hogy egyetlen államnak sincs joga úgy fellépnie a nemzetközi életben, mint az emberi jogok megőrzésére ügyelő rendőri szervnek, hogy egyetlen állam sem rendelkezik jogosítvánnyal más államok felett az emberi jogok megtartását, megőrzését illetően, hanem csak annyi joggal rendelkezik, ismételjük, hogy nemzetközi szervezethez fordulhat panasszal a szóban forgó és az emberi jogokat állítólag megsértő állammal szemben.

A kifejtettekből látható, hogy az emberi jogok egész kategóriája más szinten helyezkedik el, mint az állampolgár alapvető jogai. Azt is le kell szögeznünk, hogy nemzetközi szinten sem emberi jogokról van vagy lehet szó, hanem az ember alapvető jogairól és éppen ezekről, ilyenekről; az ember alapvető jogait illetően — amint azt kifejtettük — eddig egyedül a természetjogi magyarázat szolgál válaszul, vagy hogy pontosabbak legyünk, többé-kevésbé elfogadott válaszul. Az a megjegyzés, amely arra utal, hogy az ember alapvető jogairól, nem pedig az emberi jogokról van vagy lehet szó, egyben azt is jelenti, hogy az a folyamat, amelynek napjainkban tanúi vagyunk és amely abban áll, hogy szinte minden évben új és új úgynevezett emberi joggal bővítik ezek katalógusát, nem helyes folyamat, ennek az erőltetői nem járnak jó úton.

Az államon belüli jogágak egyikének-másikának bevezetőjében szereplő alapvető jogelveket napjainkban emberi jogokként kifejezni: ez túlzás. Ha például valamely törvénykönyv az államon belül leszögezi, hogy a tiszta környezethez minden állampolgárnak joga van, ez lehet, válhat alapvető állampolgári joggá, de nincs semmi értelme, hogy vele az emberi jogoknak a listáját bővítsük, felduzzasszuk és ezzel az államon belüli jogág elvi alapjait meggyengítsük, elsorvasszuk. Amint az állampolgár alapvető jogairól beszélünk az alkotmány a jog alapján és annak kereteiben, úgy az ember alapvető jogairól kell beszélnünk nemzetközi vonatkozásban és ezeknek az alapvető emberi jogoknak a megállapításánál kellő óvatossággal a társadalmi viszonyok gondos elemzésével kell eljárnunk. Nem lehet helyes bármiféle emberi jogot alapvető emberi jogként a nemzetközi fórumon deklarálni, amikor a társadalmi élet szempontjából alapvető jogokról és csakis ilyen jogokról lehet szó, csakis ezeket lehet és kell nemzetközileg is kiemelni, hangsúlyozni.

Jeleztük már, hogy a második világháború utáni nemzetközi életnek egyik döntő jelentőségű eseménye volt az ember alapvető jogainak szintre emelése. Hangsúlyozzuk: valóban alapvető jelentőségű változás ez a nemzetközi életben, de ez a körülmény nem változtat azon a tényen, hogy itt egy új sík nyitásáról van szó, amely lényegileg különbözik az állampolgároknak alkotmány által leszögezett alapvető jogaitól és az egyes államok ennélfogva kettős kötelezettség alatt állanak. Egyrészről köti őket saját alkotmányuk vagy talán alkotmányos ígéretük az állampolgár alapvető jogainak megtartására, másrészt pedig kötelezi őket a nemzetközi szinten elfogadott alapvető emberi

jogok alkotmányba iktatására vonatkozó szerződéses kötelezettség. Csak e kettős látószögben, e kettős tükrözésben lehet az állampolgárok alapvető jogainak és az ember alapvető jogainak mibenlétét megvilágítani és valóságos társadalmi szerepét, jelentőségét kimunkálni. Jól tudjuk, hogy a publicisztika, sőt még a nemzetközi jogi irodalom is ezzel a felfogással nem ért egyet, vagy legalábbis nem tesz erről említést, valójában azonban ezzel az emberi jogok egész ügyét, a nemzetközi csatározást Páris almájává teszi és ekörül vitákat rendez, szervez, folytat, anélkül, hogy az emberi jogok mibenlétének valóságos értelmét igyekezne megvilágítani és a nemzetközi életben szerephez juttatni. Erről a politikai életben, sajnos, nincsen szó. A dolognak ezt az oldalát az irodalom teljesen elhanyagolja, az egyes államokkal — és itt kétségtelenül a politikailag velük nem egy nézeten álló államokkal — szemben panaszként vagy kifogásként hozza fel, azt állítván, hogy azok megsértik az emberi jogokat, holott nem ez a dolog lényege, hanem az, hogy vajon az állampolgárok alapvető jogait alkotmányaikba iktatják-e és az állami élet mindennapjában érvényre juttatják-e vagy sem. Itt van a kérdés magva: az állampolgári jogok és az emberi jogok kapcsolatát, összefüggését és különválását, egységét és kettősségét csakis ebben a vetületben lehet az igazságnak megfelelően és a társadalmi valósághoz képest vizsgálni.

Az elmondottakkal talán sikerül érzékeltetnünk, hogy az állampolgárok alapvető jogai és az emberi jogok nem szinonim fogalmak, hogy közöttük alkotmányos és nemzetközi különbségek vannak, amelyeket minden elemzés során figyelembe kell venni. Ám ugyanakkor az is kétségtelen, hogy sok hasonló vagy rokon vonás is föllelhető közöttük. A továbbiakban kíséreljük meg e rokonság egyes jeleinek kimutatását, más szóval foglalkozzunk most azzal a kérdéssel, hogy mik a közös vagy rokon elemek az állampolgári jogokban és az emberi jogokban.

Közismert, hogy azok a jogok, amelyek emberi jogokként az Egyesült Nemzetek Szervezetének különböző okmányaiban szerepelnek, valójában eredetüket a francia forradalom 1789-ben kelt deklarációjából származtatják. Ez az alapja az emberi jogok minden nemzetközi deklarációjának vagy konvenciójának is; ezek a jogok adják a gerincét annak a jelenségnek, amelyet emberi jogok címszó alatt tartanak ma nyilván. Áll tehát itt is az a tétel, hogy az emberi jogok nem más, mint az állampolgár alapvető jogainak a folytatása, a kiteljesedése nemzetközi síkon. De nemcsak ennyi, illetőleg nemcsak ez. Az emberi jogok címszó alatt új jogok is keletkeztek, olyan jogok, amelyek az egyes államok alkotmányaiban nem szerepelnek és nem is szerepelhetnek. Ilyen például az élethez való jog, amely annyira természetes volt, amelyre annak idején nem is kellett felfigyelni. Ilyen továbbá például a külföldre távozás joga, amelyet az Egyesült Nemzetek Szervezetének az emberi jogokról szóló Egyetemes Nyilatkozata iktatott először nemzetközi okmányba, de amelyet az egyes államok állampolgári jogokkal foglalkozó alkotmányos rendelkezései nem vesznek át okvetlenül. Ilyen jog például az egyes emberi jogokról szóló nemzetközi egyezményekben szereplő jogok közül a nők jogainak elismerése, mert köztudomású, hogy a nők jogai nem szerepelnek minden alkotmányban, a nők egyenjogúsága nem ismert mindenütt, hiszen vannak országok, ahol még szavazati joguk sincs. Ugyancsak ide kell számítani azt a nemzetközileg elismert alapvető emberi jogot, amelynek ellene szól a dél-afrikai apartheid, mint az emberi egyenlőséget súlyosan sértő politikai intézmény, és amellyel szembeállítják az emberek feltétlen egyenlőségét. De ez nem eredeti emberi jog, mert már az 1789-es francia deklarációban is szerepelt.

Mindent összefoglalva azt lehet mondani, hogy az emberi jogok katalógusa két részből tevődik össze. Az egyik rész azoknak a jogoknak az emberi szintjére, vagyis nemzetközi szintre emelése, amely jogokat az egyes államok alkotmányai ismernek, törvénybe iktatnak és amelyek eredete tulajdonképpen az 1789. évi francia deklarációban található meg. Ezek a jogok a polgári társadalom alapvető követelményei és így joggal lehet azt mondani, hogy az, ami nemzetközi síkon a későbbiekben emberi jogokként merült fel, nagyrészt nem más, mint a XVIII. században előtörő polgári törekvések kifejezése a nemzetközi élet síkján. A másik fajtája az emberi jogoknak a sajátosan emberi jogok, amelyeket a különböző társadalmi rendszerű országok együttélése során tiszteletben kell, hogy tartsanak, amelyek tehát emberi jogok a szó igazi vagy igazabb értelmében, mert minden társadalmi rendszer állama által minden ember számára biztosítandó kötelező jogosítványok.

Az állampolgári alapvető jogoknak és az ember alapvető jogainak e kettős rendszerét többnyire összekeverik, vegyesen hivatkoznak egyik vagy másik jogra, egy szintre helyezik a kétféle jogosítványt és egy gyökérből származtatják az államok kötelezettségét is mindkét fajta megtartására, holott ezek nem azonos jogok. Míg egyik esetben az államok nemzetközi kötelezettséget vállalnak arra, hogy állampolgáraik számára, valamint viszonosság alapján a területükön élő idegenek számára biztosítják az alapvető állampolgári jogokat, addig a másik csoport úgynevezett emberi jogai — tehát a valóban alapvető emberi jogok — az államoknak azt a kötelezettségét fejezik ki, amelyet a nemzetközi közösség irányában vállalnak egy olyan helyzetben, egy olyan világban, amelyben különböző társadalmi rendszerű államok élnek egymás mellett, sőt kell, hogy együtt éljenek. Ennek az együttélésnek bizonyos alapvető feltételei egyes jogosítványoknak a biztosítása mind saját állampolgáraik, mind lakosaik számára, sőt a területükre érkező külföldiek számára is. Ezt a kettős jelleget minden körülmények között figyelembe kell venni, mert különben menthetetlen zűrzavar támad — ami már támadt is — az állampolgárok alapvető jogait, illetőleg az emberi jogokat illetően. A fogalmaknak ilyen nem tisztázott voltából adódnak azután a politikai arénában olyan küzdelmek, amelyek során egyes polgári államok mindenáron azt kérik számon a szocialista országoktól, amik jellegzetesen polgári követelmények, azoknak a szó polgári értelmében való végrehajtását igénylik, tehát nem is ezeknek az intézményeknek, kategóriáknak és fogalmaknak szocialista módon való értelmezését, alkalmazását, hanem azoknak tőkés módon, polgári módon való használatát követelik.

Hogy az előzőkben az emberi jogokról, illetőleg a nemzetközi jogról általunk mondottak mennyire helytállók, azt bizonyítják azok a regionális egyezmények is, amelyeket az emberi jogokat illetően a világ

egyes területein néhány állam elfogadott és törvényei sorába iktatott. Elsősorban két ilyenről kell szólnunk: az egyik az amerikai államokra vonatkozó egyezmény, a másik pedig egyes nyugat-európai államokra kiterjedő egyezmény az emberi jogokról. Már kezdetben felmerül a kérdés, hogy vajon honnan veszik, hogyan válogatják ki azokat az emberi jogokat, amelyek egy regionális egyezménybe kerülnek. Egy pillantás ezekre az egyezményekre megmutatja, hogy ezekben alapvető állampolgári jogokról van szó, amelyek közé itt-ott belekeveredik egy valóban nemzetközi szintre emelkedett és első ízben nemzetközi szinten deklarált alapvető emberi jog. Valójában azonban ezekre a regionális egyezményekre nincsen és nem is lehetséges más magyarázat, mint ezeket természetjogi eredetűeknek felfogni, vagyis abból kiindulni, hogy ezek az államot megelőző alapvető jogosítványok. Hogy mégis miért nevezik őket emberi jogoknak, ugyanúgy, mint az univerzális hatósugarú Egyesült Nemzetek Szervezete által elfogadott egyezménybe, nyilatkozatba vagy másféle nemzetközi okmányba — esetleg határozatba — foglalt emberi jogokat? Ezeket illetően ugyanis az egyezményt aláíró államok kötelezettséget vállalnak arra, hogy alkotmányukba vagy törvényeikbe foglalják és ezek után biztosítják azoknak a jogoknak az érvényesülését; éppen e gyakorlatba vételt szokták a szocialista államoknál kérdésessé tenni. Napjainkban ezeket a regionális egyezményeket jelentőségükben meghaladja az Egyesült Nemzetek Szervezetében elfogadott egyetemes okmányok sora, nemcsak azért, mert ezek az államok legtöbbjére kiterjednek, hanem azért is, mert ezek az állampolgárok alapvető jogainak úgyszólván teljes katalógusát tartalmazzák, hozzávéve azokat az alapvető emberi jogokat, amelyeket a nemzetközi élet síkján és a nemzetközi érintkezés érdekében foglaltak az Egyesült Nemzetek Szervezete által elfogadott okmányokba.

A regionális egyezmények bizonyítják, hogy azok a jogosítványok, amelyeket regionális emberi jogokként deklarálnak, valójában nem is regionális jelentőségűek, vagy ha ilyen jelentőségűek, a regionális egyezmény ezeket nem biztosítja a maguk általánosságában, azaz minden tagállamra nézve. Létezik vagy létezhetik tehát az emberi jogoknak egy sajátos kategóriája, amely csak az államok egy bizonyos körére nézve lenne érvényes, csak azokra terjedne ki, csak azokra nézve lenne kötelező. E tekintetben egyébként egyfajta átfedésről is szólnunk kell, mert vannak olyan regionális egyezmények és ezekben ugyanis olyan jogok szerepelnek, amelyek az Egyesült Nemzetek Szervezetének valamely paktumában már egyszer benne foglaltattak. Így például az emberi jogoknak nyugat-európai egyezménye, amely jellegzetesen politikai okokból jött létre, az oktatáshoz való jogot deklarálja, de ez a jog egyrészről az Egyesült Nemzetek Szervezete által 1948-ban elfogadott Egyetemes Nyilatkozatban is szerepel, másrészt pedig szerepel az 1966-ban kelt, az emberek polgári és politikai jogaira vonatkozó paktumában is. Kitűnik ebből, hogy a regionális egyezmények valódi célja és rendeltetése nem is az emberi jogok biztosítását célozza, amelyeket ilyenképpen most már — mondhatjuk — háromszorosan deklaráltak, ugyanis az adott államok alkotmányukban, a regionális egyezményben és az Egyesült Nemzetek Szervezete által elfogadott okmányban. Ezek tudniillik csak egyfajta közös politikai felfogást fejeznek ki sajátos módon. E tekintetben az emberi jogok nem más mint jelszó, olyan jelszó, amely egyfajta politikai rendszer élére írható; ezek ennek a rendszernek állítólag biztosított alapvető állampolgári jogait vannak hivatva érvényre juttatni. Hogy ez gyakorlatilag nincsen így, hogy e jogok a polgári államokban nem jutnak érvényre és ezeknek a deklarálása valójában semmiféle gyakorlati jelleggel nem bír azon túlmenően, ami már az alkotmányban is kifejeződött, az természetes. Köztudomású egyébként, hogy a nyugat-európai államokban az emberi jogokra nézve létrejött regionális egyezmény e jogok érvényesítésének különböző kísérleti módozatait is megfogalmazza, de e kísérleti módozatokra még alig szereztek tapasztalatokat. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének okmányaiban is megfogalmazott jogokat megismétlő nyugat-európai egyezmény állítólagos megsértése miatt egyének által benyújtott több ezer panaszt ugyanis a nyugat-európai államok által az emberi jogok megsértésének kivizsgálására létrehozott bizottságok mindössze csak egytized nagyságrendben tekintettek megengedhetőnek, vagyis olyannak, amely miatt eljárás indulhat. Mindebből látszik, hogy itt sokkal inkább egyfajta jelszóról, mondhatnánk egyfajta reklámról, a polgári demokrácia megvédésének egyfajta jelszaváról van szó, nem pedig az emberi jogok valóságos biztosításáról.

Napjainkban — mint említettük — a világ visszhangzik az emberi jogok jelszavától. Mindenütt, minden nemzetközi konferencián, minden nemzetközi tárgyaláson téma lett az emberi jogok védelmének a kérdése, de ugyanakkor mi is feltehetjük a kérdést: valóban téma ez? Valóban történik-e nemzetközi síkon bármi is annak érdekében, hogy az alapvető állampolgári jogokat, amelyek alapvető emberi jogok alakjában kerülnek a nemzetközi egyezményekben vagy nyilatkozatokban kifejezésre, a polgári államokban biztosítsák? Vajon az Egyesült Nemzetek Szervezete nem kénytelen-e szinte évenkint határozatokat elfogadni például a dél-afrikai apartheid ellen? Vajon — és ez is kérdés — az emberi jogok legfőbb védelmezőjének magát kikiáltó ország elfogadta-e az Egyesült Nemzetek Szervezetének minden egyezményét vagy deklarációját, esetleg határozatát az emberi jogok védelméről. Ez a világ ebből a szempontból rendkívül furcsa képet mutat. Egyes országok alapvető állampolgári jogokként iktatják alkotmányukba az alapvető emberi jogokat és ezeket hazájukban érvényre is juttatják. Más országok hirdetik e jogokat, emberi jogoknak nevezve ezeket, anélkül, hogy bármit is tennének megvalósításuk érdekében. Hiába takaróznak e tekintetben a nemzetközi joggal, amelynek relatív érvényesüléséről az előzőekben már szólottunk. Az emberi jogok korunk nagy jelszava, de azt is most mindjárt hozzátehetjük, üres jelszó, amelynek megvalósítása érdekében nem történik egyéb, minthogy e jogok állítólagos megsértését egy más országnak szemére vetik. Ez a másik ország rendszerint az, amellyel szemben egy adott ország politikai tőkét akar kovácsolni és ezért kifogásolja, hogy a kifogásolt ország nem tartja tiszteletben az emberi jogokat, az állampolgárok alapvető jogait. Ez a játék visszaélés az emberi jogok jelszavával, amelyek fogalma, mint az emberek alap-

vető jogainak fogalma, el kellene, hogy nyerje igazi tartalmát.

Fejtegetéseink végére értünk. A legáltalánosabb és legfőbb tanulság, amely az elmondottakból levonható, abban áll, hogy a mai mindennapi életben az emberi jogok fogalmát egyfajta hamis, túlzott általánosítással, mondhatnánk vulgarizált értelemben használják. Az emberi jogokat az általunk kifejtettek szerint ki kell bontani. E vulgarizált forma elkerülésével meg kell határozni összetevőit, fajait és pontosabbá tenni elméleti tartalmát. Így csak és csak így lehet az emberi jogokból társadalmi realitást csinálni, jelszóként való használatától megszabadulni és igaz lényegét meghatározni, illetőleg megvalósítani. Ehhez mind az alkotmányjogászoknak, mind a nemzetközi jogászoknak az államszervekkel karöltve még további erőfeszítésre, sőt mondhatnánk összefogott erőfeszítésre van szükségük. E kérdést illetően természetesen a fő kötelesség az Egyesült Nemzetek Szervezetére hárulna. Ez a szervezet napjainkban szinte központi feladatának, legalábbis egyik központi feladatának tekinti az emberi jogok jelszavának e vulgarizált formában való hirdetését. De — mint láttuk — nem ez az alapvető teendő, hanem éppen az, hogy elméletileg visszaállítsuk az alapvető emberi jogok fogalmának a nemzetközi életben érvényre juttatható lényegét, tartalmát, értelmét és mintegy segítsük a világot és főleg a világ politikai életét abban, hogy az ember alapvető jogainak igazi tartalmát megértsék, ezt hirdessék, nem pedig azt a közönséges és hamisan általánosított formát, amelyben ez ma napjainkban történik. Ennek az elméleti munkának kell azután gyakorlati következményeit levonni mind az egyes államoknak, mind a nemzetközi szervezetnek.

Bak József—Prugberger Tamás

Adalékok és javaslatok egy új szövetkezeti törvényhez

I.
Egy új szövetkezeti törvény indokai

1. Az MSZMP KB 1984. évi áprilisi ülése ismételten és határozottan állást foglalt az 1966-ban már elhatározott és 1968-ban megkezdett gazdasági reform folytatása, következetes továbbvitele mellett.

Ennek nyomán és egyéb okok miatt is most már kétségtelenül szükségesnek látszik — többek között — a szövetkezetek új, átfogó jogi szabályozása. Az egyéb okok: az 1967. évi mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény, valamint az ipari szövetkezetekre és az áfészekre vonatkozó ágazati jogszabályok ugyan többé-kevésbé az 1966—68-as reformok hatása alatt készültek, de e reformok követelményeit részben nem következetesen érvényesítve. Ugyanez vonatkozik a későbbi — többszöri — módosításokra; a takarékszövetkezetekről és a lakásszövetkezetekről rendelkező jogszabályok pedig már az 1968-as reformok lefékezésének és visszafordításának éveiből származnak. A kisszövetkezeteknek a közelmúltban történt szabályozása a szövetkezetek szabályozásának struktúráján kívül áll. Az egységes szabályozáson — legalább is szerkezetileg — kívül áll a mezőgazdasági termelőszövetkezetek sokkal régebbi szabályozása is. Végül maguknak az eredeti jogszabályoknak a mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvénynek, a szövetkezeti törvénynek, az ágazati szabályoknak (mindezek végrehajtási rendeleteit is ideértve) a többszöri módosítás utáni toldozott jellege, bonyolultsága szintén az általános új szabályozást indokolja.

2. A jelen szerzők a Szövetkezeti Kutatóintézet több éves kutatási eredményei alapján — csak szűk terjedelmi keretek között, csak nagyon vázlatosan — már most fel kívánnak vetni bizonyos gondolatokat, egyes olyan általános követelményeket, javaslatokat, amelyekre megítélésük szerint egy új szövetkezeti törvény megalkotása során figyelemmel kell lenni.

Már most előre kell bocsátanunk, hogy a következőkben leírtakat nem tartjuk vitathatatlanoknak, mégis úgy véljük, hogy megfontolásra vagy további alaposabb vizsgálatra érdemesek, akár elfogadásra, akár elvetésre kerülnek. Itt megjegyezzük azt is, hogy már e cikk megírását Intézetünkben (Szövetkezeti Kutatóintézet) részletes vita előzte meg, amelyben közgazdász és szociológus munkatársaink értékes gondolatokat vetettek fel.[1] Ezért e helyen nekik köszönetet mondunk.

3. Javaslataink két alapelv köré csoportosíthatók. Egyik: a szövetkezetek önállósága. Másik: a szövetkezeti önkormányzat demokratizmusának erősítése, sőt helyreállítása. Megítélésünk szerint e kettőtől is függ az, hogy egyrészt milyen mértékben erősödik a szövetkezeti gazdálkodás hatékonysága, másrészt milyen lesz a szövetkezetek tagságának közérzete.

II.
A szövetkezeti viszonyok jogi szabályozásának módja és rendszere

1. A szabályozás jogforrási szintje *törvény* legyen, amit kiegészít egy legalábbis kormányrendeletnél nem alacsonyabb szintű végrehajtási jogszabály.

Bak József tudományos tanácsadó, Szövetkezeti Kutatóintézet (Budapest).

Prugberger Tamás tudományos főmunkatárs, Szövetkezeti Kutatóintézet (Budapest).

[1] A vita résztvevői: Gyenes Antal közgazdász, igazgató; Kapronczai István közgazdász, főmunkatárs; Tellér Gyula szociológus, főmunkatárs, valamint a szerzők.

2. A jogalkotás *módszerénél* a következőket kellene figyelembe venni:
a) Egységes, átfogó és minden szövetkezeti ágazatra, típusra és formára, a szövetkezeti érdekvédelemre, valamint a szövetkezetek állami felügyeletére kiterjedő törvénykönyv legyen érvényes, amely az ágazati sajátosságokban megfelelően differenciál. A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek az Szvt-n kívül állását meg kell szüntetni, valamint az új Szvt-nek ki kell terjednie a kisszövetkezetekre is.
b) A szövetkezeti törvény a Polgári Törvénykönyvhöz (Ptk.) hasonló részletességgel, de ugyanakkor nagyrészt nem kötelező, hanem diszpozitív jellegű szabályozással rendezze a szövetkezeti viszonyokat. Vagyis a jogi szabályozás adjon lehetőséget arra, hogy az általa ajánlott megoldásoktól a szövetkezet a saját elképzelései szerint térhessen el és rendezhesse belső viszonyait. Ez alól 3 kivételt kellene tenni: kogens jellegűek legyenek azok a szövetkezeti szabályok, amelyek a tagok alapvető egyéni, szociális érdekeit hivatottak védeni a szövetkezettel, mint erősebb féllel szemben; a szövetkezet céljával és a szövetkezeti elvekkel, valamint a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjével ellentétes belső önszabályozást a törvény kizárja; ne legyen lehetőség álszövetkezeti jellegű vagy a szövetkezeti demokráciát korlátozó belső önszabályozásra.
c) A szövetkezeti törvénykönyvben a törvényi szintű alapjogforrás minden lényeges tartalmi rész strukturális pontját fogja át, többségében diszpozitív, kisebb részében kogens szabályaival, míg a végrehajtási rendelet a Ptk. végrehajtási jogszabályához hasonlóan csak *technikai* hatályosulási előírásokat tartalmazzon.

3. Az új szövetkezeti jogi szabályozás általános *rendszerével* kapcsolatosan két variáció volna lehetséges:
a) Egy, valamennyi szövetkezeti típusra, ágazatra és formára kiterjedő *általános rész* és *különös rész*, amely utóbbi fejezetekre osztva tárgyalná a szövetkezetek egyes típusait, ágazatait és formáit.
b) Más elképzelés szerint nem volna szükséges a törvényt a fenti két fő részre bontani, hanem az egyes szövetkezeti szervezeti, vagyoni, tagsági intézményeknél (munkakötelezettség stb.) kellene az általános és a különös részre való tagolást megvalósítani.

4. A szövetkezeti törvénykönyv általános részének a fejezetrendszere a következő lehetne:
a) A szövetkezet gazdasági és társadalmi feladatai, valamint a szövetkezés és a szövetkezetek működésének elvei.
b) A szövetkezeti tulajdon és a szövetkezeti önállóság, valamint ezek garanciái.
c) A szövetkezet megalakulása, átalakulása, valamint a szövetkezetek megszűnése, továbbá a belső szabályozás kötelezettsége.
d) A szövetkezeti tagsági viszony, ennek alcímében: a tagsági viszony keletkezése, tartalma és megszűnése; a tag szervezeti jogai és kötelezettségei; a szövetkezet és a tag vagyoni kapcsolatai; a tagok személyes részvétele a szövetkezet működésében; a közös gazdaság és az egyéni taggazdaságok kapcsolatai.
e) A szövetkezet vállalatai és önkormányzati szervezete.
f) A szövetkezetek gazdálkodása, ágazati típusai és egymás közötti gazdasági együttműködései.
g) A szövetkezeten belüli jogviták.
h) A szövetkezeti érdekképviselet.
i) A szövetkezetek állami felügyelete.

5. A jogi szabályozás *történeti előzményeit* is vizsgálva, az új szabályozáshoz kiinduló alap lehetne az 1982. évi jogszabályi szövegezés, mivel néhány kivételtől eltekintve az 1977. és az 1982. évi módosítás visszalépés volt az 1968. évi gazdasági reformkoncepciótól való eltérés következtében. E két utóbbi jogi szabályozásban előrelépést jelentő, későbbi intézményeket — mint pl. a szövetkezeten belüli kiskollektívák (munkahelyi közösségek, stb.) — a törvény nem vitte végig következetesen. Ezért ezen a téren is előre kell lépni. (L. később.)

III.
A szövetkezet gazdasági és társadalmi feladata, valamint a szövetkezés és a szövetkezet működésének elvei

Az Szvt jelenlegi preambuluma, valamint bevezető rendelkezései ebben vagy egy ehhez hasonló című fejezetben lennének összevonhatók. Ebben a fejezetben deklarálni, ill. elvileg rögzíteni kellene:
1. a szövetkezet lényegét (fogalmát), társadalomgazdasági szerepét és feladatát,
2. a szövetkezés és a szövetkezetek működésének elveit,
3. a szövetkezeti tulajdont és a reá épülő szövetkezeti autonómiát és az önkormányzati szervezetet.

A beható belső vita során határozottan kialakult az az álláspont, hogy — bizonyos „átalakítások", „továbbfejlesztések" követelésével szemben — maga a klasszikus szövetkezeti „modell" lényege, azaz a tagsági kollektíva demokratikus igazgatása alatt, autonómiával működő vállalat *nem kíván „átalakítást", „továbbfejlesztést", sőt éppen ennek a modellnek lényegéhez kell visszatérni*, ezt kell megerősíteni, visszaállítani. Ezt bizonyítja az is, hogy jelenleg szövetkezeteink közül szövetkezeti jellegüket — bár ebből szintén sokat vesztettek — legjobban a mezőgazdasági szövetkezetek őrizték meg és ez nagy erősségük.

IV.
A szövetkezeti tulajdon és a szövetkezeti önállóság, valamint ezek garanciái

1. Részletesen körül kellene írni, hogy a szövetkezet a saját tulajdonával és a rendelkezésére álló vagyonával *milyen önállósággal* gazdálkodhat és rendelkezhet; ez hogyan kapcsolódik az általános vállalati autonómiához.

2. A tulajdonosi igazgatás alapján meghatározni a saját és a tagok érdekében történő gazdasági *tervezés* jogát, amelyet direkt módon az állami gazdaságpolitika és gazdaságirányítás nem befolyásolhat csak normatív eszközökkel (gazdasági szabályozás).

3. Itt kellene meghatározni a szövetkezeti *vagyon kezelésének* főbb elvi szabályait szakmai normákra történő utalással, egyúttal pedig a jelenlegi bürokratikus megkötéseket e tekintetben tartalmazó rendelettömeget hatályon kívül kellene helyezni. A lényeg az, hogy a szövetkezet olyan vagyonkezelésre és vagyonnyilvántartásra (üzleti könyvvitelre) legyen kötelezve, amely az áttekinthetőséget, a megbízható adatkimuta-

tást és a visszaélések elkerülését biztosítja. E feltételek keretein belül azonban szabadon rendezhesse e kérdéseket a szövetkezet, ide értve az alapok képzését és felhasználását is.

Általában megfontolandónak tartjuk az alapok képzésének és felhasználásának szabaddá tételét. Különösen szükséges a fel nem osztható vagyon alakulásának, arányának felülvizsgálata. Feltételezhető, hogy a tagság érdekeltségét a vagyon növelésében erősítené az, ha a szövetkezet által akkumulált vagyon, amelyhez a tagok a munkájukkal hozzájárultak, bizonyos részben és meghatározott feltételekkel osztható lenne. (Pl. lenne egy tagsági érdekeltségi alap, a tagnak pedig lenne egy vagyoni részesedési számlája, amely a szövetkezetben végzett munkája arányában évről évre növekedne.) E kérdés gondos vizsgálatot kíván, akár a javaslat elfogadását, akár elvetését megelőzően.

4. Meg kellene adni és itt kellene meghatározni azokat az *anyagi-jogi* és *eljárásjogi garanciákat*, amelyek biztosítékot adnak a szövetkezeteknek az önállóságukat és önkormányzatukat sértő jogellenes (jogon kívüli, informális) külső beavatkozásokkal szemben. A garanciák alapja annak kimondása volna, hogy a gazdaságpolitikai és a gazdaságirányító szervek csak a szövetkezet egyetértésével, kölcsönös akaratmegegyezés alapján vihetik át elképzeléseiket a szövetkezetre.

A jogellenes beavatkozásokkal szemben a szövetkezetek részben a megfelelő hatóságok (bíróság, államigazgatás stb.) előtt léphetnének fel, részben érdekképviseleti úton. A hatóság előtti fellépés jogát meg kellene adni az érdekképviseleti szervezeteknek is; egyben feladataik között meg kellene jelölni a jogellenes (akár jogi formákban történő, akár jogon kívüli, informális) beavatkozások elleni fellépést. — L. később is.

A szövetkezetek autonómiáját, egyben belső demokráciáját is durván sértő (és eleve törvényellenes) hatósági „hűségigazolásról" szóló rendelkezéseket, amelyek az elnök állami jelölését teszik lehetővé, hatályon kívül kell helyezni, minél előbb, már az új Szvt-től függetlenül. (19/1974. VIII. 18.) MÉM sz. r., 7/1974. (X. 4.) Bk. M. sz. r., 4/1974. (XII. 23.) Kip. M. sz. r.)

A vita során e fejezetre vonatkozóan felmerült az az álláspont is, hogy a szövetkezeti tulajdont és az autonómiát *elkülönítve* kell tárgyalni a törvényben. A két kategória — bár szorosan kapcsolódik — nem azonos. A tulajdon is általános, de *vagyoni kategória*, az autonómia pedig *státus-kategória*, a tulajdonosi pozíciónak fölötte áll, annál több. Ezért előbb külön kell deklarálni az autonómiát (esetleg már utalva a tulajdonra is), majd később szólni a szövetkezeti tulajdonról.

V.

A szövetkezet megalakulása, önkormányzati és vállalati szervezetének kiépítése, átalakítása, valamint megszűnése, a belső szabályzatok kialakítása, azok tartalma és módosítása

1. A szövetkezet megalakulásának eddigi szabályai változtatást nem igényelnek, beleértve az alapszabállyal és a szervezeti-működési szabályzattal kapcsolatos rendelkezéseket is. A szövetkezeti nyilvántartásba vételt kellene olyként módosítani, hogy a nyilvántartás irányadó alapja a cégbejegyzés legyen.

2. Az önkormányzati és vállalati szervezet kialakított rendszerének — az alapszabályzaton túlmenően — a *szervezeti működési szabályba* foglalását kellene csak előírni. Erre vonatkozóan a törvény — diszpozitív szabályokkal — csak variációs lehetőségeket vessen fel, úgymint:

a) egy önkormányzati és gazdasági szervezettel működő szövetkezet,

b) egy önkormányzati és több gazdasági szervezettel (önelszámolási egységek) működő szövetkezet,

c) a szövetkezet keretében több önkormányzati szervezettel is felruházott gazdasági szervezet megléte.

3. A szövetkezetnek joga legyen önkormányzati és vállalati szervezetét a közgyűlés (küldöttgyűlés) határozatával megváltoztatni.

Az egyesülés, beolvadás, kiválás és szétválás hagyományos intézményei megmaradnának, bizonyos változtatások azonban szükségesek:

a) Az egyesülésnél és beolvadásnál elejthető az ágazati miniszteri hozzájárulás, mivel ez saját érdekéből (minél kevesebb vállalatot kelljen irányítania) a hozzájárulást előbb-utóbb úgyis megadja. Ennél komolyabb védelmet jelentene a kívülről erőltetett összevonásokkal szemben a IV/4. és a X/2. pontban kifejtett garanciarendszer megvalósítása.

b) A *szétválás* és a *kiválás* lehetőségét meg kell könnyíteni, erre *reális*, gyakorlatilag alkalmazható szabályozást kell adni. Ez elsősorban a kisebbségi kiválásnál jelentkezik, abban, hogy a kisebbség a többség hozzájárulásától függetlenül kiválhasson, a bejelentéstől számított meghatározott idő múlva. Ez az erőltetett szövetkezeti összevonások reparációjának is *egyik útja* lehetne.

4. Az alapszabályon és a szervezeti-működési szabályzaton, valamint a termelői típusú szövetkezeteknél a munkaügyi és munkadíjazási (részesedési) szabályzaton kívül *egyéb szabályzatra nincs szükség*, mivel a többit általános szakmai szabályzatok (melyek jogszabályi felhatalmazással generális érvényűek) úgyis szabályozzák.

VI.

A szövetkezeti tagsági jogviszony

1. Keletkezése, átalakulása és megszűnése.

a) A szövetkezeti tagsági viszony *keletkezésénél* a következő újításokat volna helyes Szvt-be foglalni:

Először is minden szövetkezeti típusra és ágazatra, sőt formára nézve általánosan kötelezővé kellene tenni *a részjegyjegyzést.*

Meggondolandó, de ajánlatos lenne a részjegy intézményét általánosan bevezetni a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is. Ezt indokolja egyrészt az egységesítés (egyben szövetkezeti elv is), másrészt enélkül — alaprészjegy hiányában — nem vezethető be, nem logikus a célrészjegy, ami pedig a tagsági kölcsön mellett is jól alkalmazható önsegélyezési forrás volna. (A részjegy mellőzésének ideológiai indokai — ha voltak ilyenek — tévesek voltak.)

A jogi szabályozásban rendelkezni kellene egyrészt a részjegyjegyzésnek az új belépőkre vonatkozó szabályairól, másrészt — esetleg azt átmeneti rendel-

kezések között — a meglévő tagság részjegy-tulajdonosának rendezéséről, amely megoldható lenne külön e célra történő befizetések nélkül is. (Pl. jóváírás meghatározott időtartamú tagsági viszony alapján, a már említett tagsági érdekeltségi alapból.) Az egyéb vagyon- és termelőeszköz-bevitelt (apport) fakultatívvá kellene tenni. A tagfelvétel kérdésében meghatározott taglétszám alatt (30—50 fő) a közgyűlésnek kellene dönteni, nagyobb szövetkezeteknél az illetékes kiskollektívának (munkahelyi közösségnek), ahol pedig önkormányzati önelszámoló egység működik vagy ennek a közgyűlése dönthetne, vagy az igazgatóság, a munkahelyi közösség véleményének meghallgatása mellett. A tagjelölt személyes megjelenése meghatározott taglétszám alatti szövetkezetben a közgyűlésen, egyébként pedig a munkahelyi közönség előtt kívánatos lenne.

b) A tagsági viszony átalakulásának (másik szövetkezetbe átlépés) és megszűnésének jelenlegi szabályait továbbra is fenntartva, szükséges lenne e szabályokat kiegészíteni olyan megoldásokkal is, amelyek figyelemmel lennének az ugyanazon szövetkezeten belül az egyes autonóm önkormányzati egységből a másikba történő átlépésre. Az átlépés valamennyi formájánál (egyik szövetkezetből a másikba, ill. a szövetkezeten belül egyik önkormányzati egységből a másikba) az eddigi megoldással és gyakorlattal szemben lehetővé kellene tenni a tényleges vagyon-, ill. részjegyátvitelt. Ebben a keretben rendezni kell a jegyzett célrészjegy sorsát is. Ugyanitt felvethető kérdés az alaprészjegy átvitelének lehetősége is, ehhez azonban el kell dönteni azt, hogy a szövetkezet egyes vállalati (üzemi, ill. forgalmi) egységei között a részjegyalap megoszthatóe. E kérdésnek külön jelentősége volna a nagyméretű fogyasztási szövetkezeteknél.

2. A tagsági viszony tartalma:

a) A tagok szervezeti jogait és kötelezettségeit differenciálni szükséges azokban a szövetkezetekben, amelyek keretében az egységek szintén önkormányzattal működnek. A tagok szervezeti jogait és kötelezettségeit a munkahelyi közösségekre is ki kellene vetíteni.

b) A tagok vagyoni közreműködési formáit előre kell helyezni. Az 1/a. pontban már említett részjegyjegyzés és az utána járó osztalék, valamint a részjegykiadás (visszaváltás) részletes szabályozásán túlmenően ugyancsak egzakt módon kellene meghatározni a célrészjegyet, az utána járó osztalékot és a részjegyvisszaváltást, továbbá a tagsági kölcsönt és az utána járó kamat szabályaival együtt. Lényeges a különböző vagyontárgyak és termelőeszközök használatba adásának s az utána járó használati díj rendezése, lényegében a kisszövetkezetekre vonatkozó hatályos jogi szabályozás felhasználásával. A tag és a szövetkezet között kialakulható vagyoni kapcsolatok számos különböző formái közül — a szövetkezeti önsegélyre és kölcsönök segítségnyújtás elvére alapozva — igen lényegesek a tagok részére történő kedvezményes szolgáltatások, tagok részére nyújtható kölcsönök, a tagokkal köthető tartási és életjáradéki szerződések, valamint a tagok egyéni gazdaságait és kisipari műhelyeit érintő beszerző-értékesítő és más irányú szolgáltatást ellátó kapcsolatok, amelyek keretében a tagok egyéni gazdaságai a szövetkezet által integrálhatók és fejleszthetők. E sokrétű vagyoni kapcsolatokat az Szvtben a Ptk. szabályainak felhívásával kellene rendezni azzal, hogy a kapcsolatok kialakításának eszköze olyan belső szerződés, amelynek joghatásait a Ptk. alapján kell elsősorban elbírálni.

c) A személyes tagsági közreműködésnél szakítani kell a jelenlegi fix munkadíjazású, bérmunkás típusú foglalkoztatási formákkal és előtérbe kell állítani a szövetkezeten belüli kiscsoportos és egyéni vállalkozási formákat, az eredmény, nem pedig a munkavégzés tényének díjazása mellett. Tehát eredménykötelmi kapcsolati formákat indokolt alternatívaként meghatározni, a vállalkozási szerződéshez hasonló tartalommal, de utalva arra, hogy e munkavállalkozás nem polgári jogi autonóm struktúrájú jogviszony, hanem tagsági (egyéni, vagy csoportos) státuszviszony keretében bonyolódik le. Eszerint kellene levonni a végzett munkával kapcsolatos felelősségi szabályokat is, a jelenlegi munkajogias felelősségi modellt kissé polgári jogiasítva. Érdemes lenne utalni a törvényben arra, hogy a szövetkezet részéről a tagoknak nyújtandó szolgáltatások, kedvezmények a tagok személyes közreműködésének függvényei lehetnek. Érdemes lenne továbbá azon is gondolkodni, hogy a tag személyes közreműködése bizonyos keretek, ill. korlátok között mennyiben volna megváltható vagyoni szolgáltatással vagy fordítva. Ez különösen a kisebb szövetkezeteknél lehet jelentős.

VIII.

A szövetkezet vállalati és önkormányzati szervezete, valamint működése

1. Abból kiindulva, hogy a szövetkezet olyan vállalat, amely önkormányzati (társadalmi szervezeti) keretekben működik, először a szövetkezetek számára csak *ajánlott* vállalati modellformákat kellene a törvényben meghatározni, azzal, hogy azok igazgatását a tagság önkormányzati alapon végzi. Az ajánlott modellektől a szövetkezetek természetesen eltérhetnek. A törvénybe foglalható főbb modellformák a következők lehetnének:

a) Hagyományos központi önkormányzati vezetésű szövetkezeti vállalat a központi önkormányzati vezetésnek alárendelt üzemági vagy üzemegységi tagolással;

b) Központi önkormányzati vezetésű szövetkezeti vállalat, amelynek keretében működő üzemágak vagy üzemegységek önelszámoló egységként bizonyos gazdasági autonómiával működnek;

c) Olyan központi önkormányzati vezetésű szövetkezet, amelynek keretében működő egységek ugyancsak szövetkezetszerű önkormányzattal, belső gazdasági és önigazgatási önállósággal működnek, korlátozott jogképességgel és tulajdonosi jogosítványokkal;

d) Olyan központi önkormányzattal működő szövetkezet, amelynek gazdasági egységei személyes vagy kiscsoportos vállalkozásba adással átalánybefizetés (bérbevétel) mellett működnek;

e) Előbbiek kombinált formái.

Megjegyezzük, hogy az a) és d) megoldást a kisméretű szövetkezeteknél, a b)-t a közepeseknél, míg a c) és az e) megoldást az ennél nagyobb szövetkezeteknél látjuk optimálisan alkalmazhatónak. Ez lehetne a másik mód az összevonások (egyesítések) hátrányos következményeinek (a nagyszövetkezetek nehézkességének stb.) reparációjára.

2. Az önkormányzati szervezet lényegében a mai szervezeti formákkal épülne rá a jelzett szövetkezeti vállalati szervezetre. Az egyes önkormányzati szerveknél azonban bizonyos korszerűsítések szükségesek lennének:

a) Közgyűlés, részközgyűlés, küldöttgyűlés A részközgyűlést, mint valóságos elhatározásokra képtelen, egyébként pedig a tagság manipulálására alkalmas intézményt, meg kell szüntetni. Érdemi közgyűlés tartására lehetőség van az a) és a d) szövetkezeti vállalati szervezetnél. A c) szövetkezeti vállalati szervezetnél a szövetkezeten belüli önálló egységeknél — a saját ügyeikben — közgyűlés tartandó, az egész szövetkezet általános ügyeiben pedig küldöttgyűlés, a belső egységek küldötteiből. Ilyen szervezeti formában is biztosítani kell azt, hogy a szövetkezetek különböző szervezeti egységei minden tagot magukban foglaljanak. (L. munkahelyi közösségeknél.) A szövetkezet egészében — ha a tagság kéri — „igen-nem" kérdésekben teljes szavazás (referendum) is tartható. A c) pont alatti szövetkezeti vállalati szervezet esetében viszont olyan jellegű küldöttgyűlés tartása is lehetséges, amely az ottani közgyűlés mellett működne.

b) Felügyelő bizottság (ellenőrző bizottság): Működése ma elsősorban azért hatástalan, mert ténylegesen a vezetőségtől (igazgatóságtól) nem független. Ha mint testület független is, a tagjai a munkaszervezeten keresztül függőségben vannak. Ezért ki kellene fejezni a törvényben a sorrend megfordításával is (a vezetőség elé helyezve), hogy a felügyelő bizottság elsősorban az igazgatóságnak és a szövetkezet gazdasági és társadalmi vezetésének a kontrollja és működésének értékelője. Hogy a felügyelő bizottság valóban függetlenül járhasson el, elnökét és helyetteseit a munka alól függetleníteni lenne szükséges (a kisebb szövetkezetek kivételével).

Szükséges visszaállítani az eredeti (klasszikus) *felügyelő bizottság* elnevezést, ezzel is kifejezve azt, hogy egyaránt feladata a szövetkezet törvényes és alapszabályszerű működése fölötti felügyelet, valamint az operatív (gazdasági célszerűségi) ellenőrzés, mindebben a feladatkörben pedig elsősorban és közvetlenül *a vezetőség* (igazgatóság) *működése fölötti felügyelet* és ellenőrzés, a vezetőség működésének értékelése. E célok érdekében fel kell újítani a felügyelő bizottság régóta ismert (klasszikus) — csupán feledésbe merült — feladatait a zárómérlegről (zárszámadásról) előírt jelentésére vonatkozóan, valamint a felügyelő bizottság speciális szervezeti (eljárási) jogait. (Közgyűlés rendkívüli összehívása stb.)

c) Igazgatóság (vezetőség): Mivel a választott tagokból álló vezetőség jelenleg csak formálisan működő szerv és a tényleges vezetést az elnök szűkebb szakmai vezető stábja végzi, helyes lenne kimondani, hogy a magasabb szakmai (üzemi) vezető vagy tisztségénél fogva automatikusan a szövetkezet és az igazgatóság tagja legyen, vagy pedig csak az tölthessen be ilyen tisztséget, aki vállalja a belépést és egyúttal a közgyűlés e munkakörre és ezzel együtt az igazgatósági tagságra megválasztja. Így az igazgatóság egy gyakrabban ülésező szűkebb szakmai stábból és egy ritkábban ülésező teljes testületből állna. Ezzel együtt vissza kellene állítani az igazgatóság testületi felelősségét, amely alól csak az a tagja mentesülne, aki a kárt okozó határozataiban nem vett részt, vagy ellene szavazott.

E testületi felelősségen belül azonban meg lehetne állapítani nagyobb (pl. 2/3) részarányú felelősséget is a szakvezetőkre és kisebbet (pl. 1/3) a laikus vezetőségi tagokra.

d) Szövetkezeti döntőbizottság: Figyelemmel az összetett szövetkezeti autonóm szervezetre, ma már nemcsak a tagok és a szövetkezet, hanem a szövetkezet önelszámoló-önkormányzati egységei között, az önelszámoló-önkormányzati egységei és a szövetkezet között is keletkezhetnek viták. Ezért a döntőbizottságok hatáskörének megállapításánál az ilyen jogvitákra is kellene gondolni. Megfontolandó az, hogy a szövetkezet és az egységek közötti viták eldöntése a felügyelő bizottság hatáskörébe kerüljön, mivel a szövetkezet nevében az igazgatóság köt belső szerződéseket az egyes egységekkel, így a szövetkezet nevében tulajdonképpen az igazgatóság jár el. Ez a megoldás ugyancsak emelné a felügyelő bizottság tekintélyét.

e) Munkahelyi közösség: Az intézményt általánosítani kellene a szövetkezeteken belül jelentkező minden érdekközösségi (azonos vagy hasonló érdekű) csoportosulásra. Így a fogyasztási szövetkezeteknél és a lakásszövetkezeteknél területi, ill. lakóközösségekről lehetne beszélni, a termelőszövetkezetekben pedig a háztáji, ill. egyéni gazdák, valamint a mellékfoglalkozású tagkisiparosok esetében szakmai specializálódási közösségeirőI. Lehetőséget kellene adni a bármely ügyre kiterjedő titkos szavazásra, amely egyensúlyozná a szövetkezet vezetőinek esetleges jelenlétéből (ami néha helyes, néha viszont nem) adódható feszültségeket.

Ellentétben az 1983-ban módosított hatályos szövetkezeti jogi szabályozással, a törvényben tételesen helyes volna meghatározni azokat a kérdéseket, amelyekben a munkahelyi közösségeknek kizárólagos döntési joguk van. Alapelvként kimondható, hogy e körbe azok az ügyek tartoznak, amelyek a munkahelyi közösségeknek, illetve azok tagságának közvetlen érdekkörén nem terjednek túl. A munkahelyi közösség ilyen jogának megsértése a szövetkezeten belüli jogviták körébe tartozna.

Figyelembe véve ezt a konstrukciót, az előzőleg már tárgyalt, önkormányzattal rendelkező szövetkezeti egységekben, de az ilyennel nem rendelkező önelszámoló egységekben is több munkahelyi-területi közösséget helyes kialakítani, alapelvnek tekintve azt, hogy a szövetkezeten belüli egységeknek, ill. kisebb közösségeknek minden tagot magukban kell foglalniuk. A kisebb közösségek (kiskollektívák) a *közvetlen érdekkörükbe tartozó ügyekben* fennálló döntési jogukon kívül egyben szavazókörzetként is működnének a küldöttek megválasztásában, valamint az alternatív („igen vagy „nem") szavazattal eldönthető ügyekben tartott teljes szavazás esetén (referendum).

f) A bizottságok között minden ágazatban és szövetkezeti típusban elő kellene írni egy olyan bizottságot, amely elsősorban a tagok szociális, kulturális és képzési ügyeivel foglalkozna. Megfontolás tárgyává kellene ezenkívül tenni, hogy a tagok egyéni gazdaságának integrálására ne csak a mezőgazdasági, hanem az ipari termelőszövetkezetekben is működjön a háztáji bizottsághoz hasonló, beszerzést-értékesítést elősegítő, koordinációt és tanácsadást végző bizottság.

A vita során felmerült olyan álláspont is, hogy a törvényben az önkormányzati szervezetet *sorrendben*

előbb kell tárgyalni, mivel a vállalati (üzemi, ill. forgalmi) szervezethez képest ez kíván általánosabb szabályozást. Egyébként az önkormányzati szervezet részletesebb kialakításában figyelembe kell venni az adott szövetkezet vállalati (üzemi, forgalmi stb) szervezetét is, ez azonban már a belső szabályozás körébe tartozhat.

VIII.

A szövetkezet gazdálkodása, ágazati típusai és egymás közötti gazdasági együttműködései

1. A szövetkezet gazdálkodása: Ki kellene mondani, hogy a szövetkezet is minden olyan gazdasági tevékenységet folytathat, mint bármely más vállalat, ha a feltételei ehhez adva vannak. Ez esetben a szakhatóság az ipar, ill. kereskedés folytatásához a szükséges engedélyt megadni köteles. Ki kellene mondani, hogy az alapszabályban csak a tevékenység fő ágát kelljen meghatározni, a jelenleg megkívánt alágazati részletezés elhagyásával. Így a szövetkezet tevékenységét módosíthatja is a megfelelő engedélyezési eljárással és alapszabálymódosítással.

2. A szövetkezet *ágazatok, típusok* és *formák* szerinti meghatározásánál az alábbi tagolás lenne kívánatos:

A ágazat	*B* típus	*C* forma
a) mezőgazdasági	termelő értékesítő-beszerző vegyes (szakszöv.)	önálló szövetkezet szövetkezeten belüli önkormányzati szövetkezeti egység és ezzel egyenrangú; szakcsoport, valamint munkaközösség
b) ipari	termelő-szolgáltató háziipari értékesítő-beszerző vegyes	önálló szövetkezet szövetkezeten belüli önkormányzati szövetkezeti egység és ezzel egyenrangú; szakcsoport, valamint munkaközösség
c) kereskedelmi	beszerző-értékesítő fogyasztási szolgáltató	önálló szövetkezet szövetkezeten belüli önkormányzati szövetkezeti egység és ezzel egyenrangú; szakcsoport, valamint munkaközösség
d) lakásszövetkezeti	lakásépíttető, lakáskarbantartó, garázsszövetkezet, üdülőszövetkezet	
e) szövetkezeti pénzintézet	takarékszövetkezet, hitelszövetkezet, biztosító szövetkezet, vegyes szövetkezet	

Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet jelenleg a szakszövetkezethez közeledve olyan vegyestípusú szövetkezetté is fejlődhet, amely a termelésen kívül a tagok háztáji gazdasága, sőt kívülállók egyéni gazdaságai irányában is beszerző-értékesítő és más irányú szolgáltatásokat végez. Erre való tekintettel meggondolandó volna a tagok mellett egyéni gazdák tagsági viszonya, bizonyos egyszerű tartalommal. A mezőgazdasági szövetkezésben helyet kaphat a kiskertgazdaságok beszerző-értékesítő szövetkezete is.

Az ipari *szövetkezeteknél* a tagok egy része mellékfoglalkozásként munkaidőn kívül saját ipart folytat. Az ipari termelőszövetkezet ezek részére beszerző-értékesítő tevékenységet is végezhetne. Ezen kívül az anyagellátás színvonalát biztosan emelné önálló ipari beszerző-értékesítő szövetkezetek létrehozása kisiparosok számára, az NDK-hoz hasonlóan. A beszerző-értékesítő szövetkezetek — és ezek bizonyos kombinációi — nem jelentenek új típust, csak feledésbe mentek; újra meg kell tanulni (többek között ezt is).

3. A szövetkezetek közötti gazdasági együttműködés formáinak elsődleges szabályozása a gazdasági társulásokról szóló jogszabály feladata. A szövetkezeti társulások bizonyos specialitásai azonban az új Szvtben kívánnak rendezést. Ez elsősorban három kérdéskörre vonatkozik:

a) El kellene ejteni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kooperációi vonatkozásában az agráripari egyesülésekre és a termelési rendszerekre vonatkozó külön szabályozást, amely az 1970-es évek idején a MÉM burkolt direkt ágazati irányításának eszközeként szolgált, nagyrészt a MÉM rendeleteiben kialakított, állami gazdaságokon keresztül történő tulajdonosi igazgatás, a gesztorgazdaságok kiváltságokkal történő felruházása révén. Mindkét intézményt vagy egy általános társasági törvény, vagy a szerződéskötés általános szabályai alá kellene helyezni.

b) Az első kérdéskör, hogy a társulás igazgató tanácsa határozatait az egy tag—egy szavazat szövetkezeti elve, vagy pedig a vagyoni hozzájárulás arányában hozza-e meg. Szerintünk egy kompromisszumos álláspont elfogadása lenne helyes, mely szerint a fő szabály az egy tag—egy szavazat lenne, vagyoni kihatású kérdésekben azonban az igazgatósági tagok a vagyoni hozzájárulás arányában szavaznának. Megfontolható a kizárólag vagyoni hozzájárulás alapján történő szavazás is, mivel itt szocialista vállalatok érdekeltsége áll fenn, amelyek vagyona munkából ered, így a vagyoni érdekeltség és részesedés nem munkanélküli jövedelmet jelent.

c) Mind a jogi személyiséggel rendelkező, mind az enélkül működő szövetkezeti társulásban lehetővé kellene tenni, hogy a munkakollektívában ne csak munkaviszonyban állók dolgozhassanak, hanem delegálás alapján a tagszövetkezetek tagjai is. Ez részben a tagok egyéni (háztáji) gazdaságon való jogosultságának fennmaradása, részben pedig a foglalkoztatási gondok megoldása miatt volna fontos.

IX.
A szövetkezeten belüli felelősség kérdései, valamint a szövetkezeten belüli jogviták

E két jogterület egy fejezeten belül is szabályozható, mivel nagyrészt ugyanannak a témának anyagi jogi és eljárásjogi kérdéséről van szó.

1. A felelősség anyagi jogi viszonyait ma már tágabban értelmezve kellene rendezni. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a tagokat a szövetkezettel szemben és viszont terhelő felelősségi kérdések rendezendők, hanem a szövetkezeti egységek egymással, tagjaikkal és a vezetéssel szemben *kölcsönösen* jelentkező felelősségi kérdései is. Ezen túlmenően mind a „tagfelelősség", mind a „belső szervezeti felelősség" területén a szankciórendszert el kellene mozdítani a jelenlegi munkajogias jellegű alapállásból az érték- és áruviszonyokat jobban kifejező polgári jogias jellegű felelősség irányába.

2. Az eljárásjogi oldalt az eddigi „tagsági viták" körének belső szövetkezeti vitákká történő kiszélesítése képezi, ahogyan erről már a szövetkezeti döntőbizottságnál szó volt. Ez a kiterjesztés azonban a tagsági viták jelenlegi jogi rendezésének alapulvételével is megvalósítható.

X.
A szövetkezetek érdekképviseleti rendszere

1. A szövetkezetek jelenleg hatályos érdekképviseletének strukturális rendszere alapjában véve jó. A területen működő szövetkezeti szövetségek hatáskörének megyék szerinti felosztása azonban túl sablonos. Egyrészt a szövetkezeten belüli káderfejlesztés eredményei következtében ma már a szövetkezetek is rendelkeznek olyan nívós szakembergárdával, mint a szövetségeik, így az a többlet, amelyet a szövetségek szakemberei nyújtani tudnak, a nagyobb területről származó információk áramoltatásában van. Másrészt a természeti és más adottságok nem igazodnak közigazgatási határokhoz. Ezért lehetővé kellene tenni, hogy a területi szövetség a megyénél nagyobb vagy kisebb területre is kiterjedjen, átléphessen közigazgatási határokat az érdekelt szövetkezetek elhatározásától, érdekeitől függően. A szövetségek fölött a szükséges törvényességi felügyelet így is megoldható. Lehetőséget kellene adni a szövetségek egyesülésére és szétválására is. Az is indokolt, hogy a szövetkezetek azonos vagy hasonló természeti adottságok, ill. szakmai érdekeltségük alapján valamennyi szövetkezeti ágazatban *szakmai szövetségeket* alakíthassanak.[2]

2. A szövetkezeti érdekvédelemnek a jelenleginél hatékonyabbá tétele megkívánná azt, hogy a központi és helyi szerveknek a szövetkezeteket társadalmi kihatásokban érintő normatív és egyedi aktusait ne csak véleményezhesse, hanem egyes kérdésekben mind az országos tanácsok, mind pedig a területi és a szakmai szövetségek egyetértése legyen szükséges bizonyos *normatív* és *egyedi intézkedések* meghozatalához. Ezzel együtt mind az országos tanácsok, mind a szövetségeknek biztosítani kellene a működési területükön állami és társadalmi (politikai) szervek által hozott, a szövetkezeteket (ill. egy adott szövetkezetet) közvetlenül érintő normatív és egyedi aktusok elleni, halasztó hatályú vétójogát, amely esetekben a határozatot hozó szerv felettes szervének döntése lenne a mérvadó. Az Szvt-ben meg kell állapítani az erre irányuló eljárás általános szabályait.

Foglalkozni kellene a szövetségek szolgáltató feladatkörének növelésével (piaci és más információk, kapcsolatok közvetítése, koordináció), alapozva az egyes szövetkezeteknél szélesebb piaci stb. tájékozottságukra.

XI.
Az állam viszonya a szövetkezetekhez

1. E témakör szabályozása túlmegy az Szvt. keretein; részben a népgazdasági tervezésről szóló törvény, részben az állami ellenőrzésről szóló MT. rendelet, részben a gazdaság ágazati irányításának, részben a pénzügyi ellenőrzés, részben pedig a gazdasági szabályozórendszer problémakörébe tartozik. Erre tekintettel a szövetkezetek tervkészítéséről külön nem is kellene beszélni, sőt a vállalatok szabad tervezési lehetőségét figyelembe véve ki kellene hagyni az új Szvt-ből azt az előírást, hogy a szövetkezet a saját gazdasági tervét köteles összhangba hozni a népgazdasági tervvel. Ezt csakis indirekt eszközökkel, a mikrokollektív vállalati érdekeltség felkeltésével lehet biztosítani, normatív jellegű, de ugyanakkor a gazdasági viszonyok alakulására érzékenyen reagáló *gazdasági szabályozókkal.*

Felülvizsgálandó a szövetkezetek fölötti (vállalati) pénzügyi ellenőrzés jelenlegi rendszere, célja is. A pénzügyi ellenőrzés a jövőben is szükséges az adózás, valamint a vállalatok (szövetkezetek) valóságos gazdasági helyzetének regisztrálása szempontjából, de ez nem jelenthet irányítást, beavatkozást a gazdálkodás menetébe. Inkább bizonyos egységes vállalati pénzügyi felügyeletről lehetne szó, amely kiterjedne az állami vállalatokra, a szövetkezetekre, valamint társadalmi szervezetek vállalataira is, a gazdálkodás (és számvitel) törvényes követelményeire irányulna. Ugyanígy kellene érvényesíteni az egyéb szakhatósági (árhatósági stb.) felügyeletet is.

2. A szövetkezetek fölötti állami felügyelet szervezeti alapelvévé kellene tenni a törvényességi felügyeletnek minden más felügyelettől való elkülönítését. Ezért a törvényességi felügyeletet vagy az ügyészségi szervezet általános felügyeleti osztályának hatáskörébe, vagy pedig a területi (megyei, esetleg városi) tanácsok jogi osztályainak hatáskörébe kellene adni. Az ügyészség törvényességi felügyeleti feladatköre erre jelenleg is kiterjed, minden külön rendelkezés nélkül. Emellett azonban — figyelemmel az ügyészi törvényességi felügyelet szerepére és konstrukciójára — az látszik helyesnek, ha a szövetkezetek fölött a felügyeletet a megfelelő *állami, tanácsi szervek* gyakorolják, az ügyészség törvényességi felügyeleti tevékenysége pedig ennek ellátása fölött érvényesül (szuperfelügyelet), ami egyáltalán nem zárja ki a szövetkezetekben és szövetkezeti szervezeteknél közvetlenül végzett vizsgálatokat. Az ügyészi törvényességi felügyelet országos irányítását a Legfőbb Ügyészség általános fel-

[2] A területi és szakmai szövetségek rugalmasabb alakításának gondolatát Gyenes Antal vetette fel.

ügyeleti osztálya (főosztálya) végzi, egyébként pedig a Minisztertanács Tanácsi Hivatalából (ill. azon belül) szerveződő felügyeleti szerv láthatná el. Az utóbbi központi szerv által irányított, területi hatóságok szabhatnák ki a megállapított törvénysértésekre a megfelelő szankciókat. Természetszerűen ugyanilyen és más törvényes szankciókra az ügyészi szervek is tehetnének indítványt, mint jelenleg is.

XII.
Az új Szövetkezeti Törvény különös része

A különös rész fejezetenként sorolná fel, elsősorban ágazati tagozódásban az egyes szövetkezeti ágazatokat, gazdasági tevékenységük figyelembevételével. Ez alól indokolt lenne kivételt tenni az áfész-ek és az ifjúsági szövetkezetek tekintetében. Az egyes ágazatokra vonatkozó fejezeti felosztás elsősorban a szövetkezeti típusok szerint tagozódna címekre, alfejezetekre a következőképpen:

I. fejezet: Mezőgazdasági szövetkezetek
  1. cím: mezőgazdasági termelőszövetkezetek
  2. cím: mezőgazdasági szakszövetkezet
  3. cím: kistermelők mezőgazdasági beszerző és értékesítő szövetkezete (pl. kertszövetkezet)

II. fejezet: Ipari szövetkezetek
  1. cím: ipari termelő és szolgáltató szövetkezet
  2. cím: háziipari termelőszövetkezet
  3. cím: iparosok beszerző-értékesítő szövetkezete
  4. cím: vegyes típusú ipari szövetkezet, kb. a mezőgazdasági szakszövetkezetekhez hasonlóan

III. fejezet: Általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek

IV. fejezet: Lakásszövetkezetek
  1. cím: lakásépítő szövetkezet
  2. cím: lakásfenntartó szövetkezet
  3. cím: üdülőszövetkezet
  4. cím: garázsépítő és fenntartó szövetkezet

V. fejezet: Ifjúsági szövetkezet, ill. szakcsoportok[3]
  1. cím: egyetemi és főiskolai hallgatók ipari és szolgáltató munkaszövetkezete (elsősorban gyakorlat megszerzése és jövedelemkiegészítés céljából)
  2. cím: egyetemi és főiskolai hallgatók fogyasztási szövetkezete
  3. cím: iskolai szövetkezetek az 1. és 2. címben meghatározott tevékenységekre

VI. fejezet: Szövetkezeti pénzintézetek
  1. cím: hitel- és takarékszövetkezet
  2. cím: biztosítási szövetkezet
  3. cím: vegyes (bank és biztosítási) szövetkezeti tevékenység
  4. cím: üzemi (vállalati) ifjúsági szövetkezet.

XIII.
A szövetkezeti bank

Az eddigi meggondolások során — már nem először — felmerült a szövetkezeti bank kérdése is. Ebben a vita során az az álláspont alakult ki, hogy az ilyen intézmény nagyon indokolt, de erről részletesen rendelkezni nem ebben a törvényben kellene, hanem az egész bankrendszer egyébként is napirendre kerülő reformja során, a minden pénzintézetre érvényes szabályozásban, valószínűleg törvényben. Az új Szvt. a szövetkezeti bankra megfelelő utalást tartalmazhatna.

Egyébként — a maguk helyén — eldöntendő kérdések:

a) Szövetkezeti bankok működjenek-e (ágazatonként) vagy egy általános szövetkezeti bank? Bár az ágazatonkénti bankok között is lehetne együttműködés, de racionálisnak az egy, általános szövetkezeti bank látszik, a különböző ágazatokba tartozó szövetkezetek alapításában.

b) A takarékszövetkezeti ágazat alakuljon-e át szövetkezeti bankká, kiterjesztve tevékenységi körét a szövetkezetek pénztartalékainak kezelésére és a szövetkezetek gazdasági műveleteinek finanszírozására vagy a takarékszövetkezetek maradjanak meg jelenlegi feladatkörükben és külön szövetkezeti bank alakuljon?

c) A szövetkezeti bank (bankok) mellett az országos tanácsoknál kezelt kölcsönös támogatási alapok megmaradjanak-e vagy kerüljenek be a szövetkezeti bankba (bankokba)?

A kölcsönös támogatási alapok külön fenntartása mellett szól ezek eddig tapasztalt hatékony működése, rugalmas, viszonylag bürokráciamentes kezelésük (bár ez az alap az ipari ágazatban kiutalásos-rendelkezési szisztémában működik, a mezőgazdasági ágazatban azonban kölcsönös megegyezéses alapon).

Emellett szól az is, hogy egyrészt a bank és a kölcsönös támogatási alapok feladatai részben elkülönülnének, másrészt pedig közöttük bizonyos rivalizálás is kialakulhatna, ami működésük színvonalára ösztönzően hatna.[4] A bank egyébként holdingszerűen is működhetne, ill. a szövetkezetek gazdasági akcióiban nemcsak kölcsönökkel, hanem tőketársulással (nyereségérdekeltséggel) is részt vehetne, eltérően a kölcsönös támogatási alapoktól.

[3] Az ifjúsági szövetkezetek külön kategóriaként kezelését Gyenes Antal javasolta.

[4] A szövetkezeti bank és a kölcsönös támogatási alap egymáshoz való viszonyának megfontolását és az utóbbiaknak esetleg külön fenntartását Kapronczai István javasolta.

Vékás Lajos

A Bécsi Vételi Egyezményről

I.

Aligha tévedünk, amikor azt mondjuk, hogy a magyar jogászok — gyakorlati és elméleti szakemberek egyaránt — fokozott érdeklődéssel várják az UNCITRÁL által kidolgozott és az ENSZ Diplomáciai Konferenciáján 1980-ban elfogadott, a nemzetközi adásvételre vonatkozó egységes jogról szóló egyezmény (a továbbiakban: Bécsi Egyezmény) hatályba lépését. A kitüntető figyelemnek több okát is megnevezhetjük.

Az első és minden bizonnyal legfontosabb körülmény magának a Bécsi Egyezménynek a témája. A nemzetközi kereskedelemben ugyanis aligha van még egy olyan központi jogintézmény, mint éppen a nemzetközi adásvétel. Közismert, hogy az államhatárokat túllépő vételi ügyletek páratlan jelentőségét elismerve indította el fél évszázaddal ezelőtt Ernst Rabel, a modern jogösszehasonlítás zseniális élharcosa azt az alapos nemzetközi kodifikációs munkát, amely négy tervezet (1935., 1939., 1956., 1963.) után az 1964-es vételi egyezmények (az ULIS és az ULF) elfogadásához vezetett. Ismertek azok a — részben politikai, részben jogi — körülmények is, amelyek az említett hágai egyezmények szélesebb körű elfogadását — a vitathatatlanul magas szakmai színvonal ellenére — megakadályozták.[1]

A nemzetközi adásvétel kiemelkedő szerepe miatt az ügy nem futhatott zátonyra: nem sokkal a hágai egyezmények korlátozott sikerének bebizonyosodása után az ENSZ-nek a nemzetközi kereskedelmi jog egységesítésével foglalkozó bizottsága, az UNCITRAL keretében új kodifikációs munkálatok indultak meg ebben a témakörben. A magyar jogászok különleges érdeklődésének másik — ha úgy tetszik: szubjektív — fő oka talán éppen abban a tényben található, hogy a Bécsi Egyezmény szülője, az UNCITRAL az ENSZ-nek magyar kezdeményezésre alapított szerve. Minden bizonnyal ez a tény is szerepet játszott az egész magyar jogtudományt és jogéletet ért abban a megtisztelő elismerésben, hogy az 1980. március 10. és április 11. között tartott Bécsi Diplomáciai Konferencián elnökké a magyar küldöttség vezetőjét, *Eörsi* professzort választották.

Már több, mint az érdeklődés jele, hogy Magyarország az elsők között ratifikálta a Bécsi Egyezményt; s a hozzáértők egyöntetű véleménye szerint a minimálisan szükséges, tíznél lényegesen több állam ratifikációjára lehet számítani.

A jogirodalom — mind külföldön, mind belföldön — szintén megkülönböztetett figyelmet szentel a Bécsi Egyezménynek. Diplomáciai elfogadása után nyomban megjelent az első német nyelvű rövid és egy angol nyelvű részletes kommentár, a világ minden nyelvén közzétett tanulmányokat pedig már felsorolni sem lehet.[2]

Talán nem korai az a megállapítás, hogy a Bécsi Egyezmény (angol rövidítéssel: CISG) kedvezőbb csillagzat alatt született és szélesebb körű elfogadásra számíthat, mint az 1964-es hágai egyezmények. Erre vall nemcsak az a tény, hogy a Bécsi Diplomáciai Konferencián az ENSZ tagállamainak csaknem fele képviseltette magát (köztük a két szuperhatalom, továbbá a Kínai Népköztársaság, valamennyi európai szocialista ország, az összes vezető tőkés állam és a harmadik világ fejlődő országai közül is számosan), hanem mindenekelőtt az a határozott kodifikációs törekvés, hogy — a hágai egyezmények pozitív és negatív tapasztalataiból is okulva — ésszerű kompromisszumokra épüljön az egységes vételi jog.

Mindezek indokolttá teszik, hogy már hatályba lépése előtt kritikai ismertetést adjunk a Bécsi Egyezmény főbb rendelkezéseiről.

II.

1. Az Egyezmény szabályai (összesen 101 szakaszban) *négy Részben* csoportosulnak:

— az első Részben az Egyezmény hatályára vonatkozó és más általános szabályok találhatók (1—13. szakaszok), amelyeket alább részletesebben is taglalunk);

— a második Rész a szerződés létrejöttére vonatkozó rendelkezéseket tartalmazza (14—24. szakaszok);

Vékás Lajos egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] *Mádl* Ferenc — *Vékás* Lajos: Magyar Nemzetközi magánjog, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának főbb elemeivel. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1981. 275. old.

[2] *Schlechtriem*, Peter: Einheitliches UN-Kaufrecht. Tübingen, 1981. 167 old.) A könyv melléklete — angol és francia nyelven — közzéteszi a Bécsi Diplomáciai Konferencia záródokumentumát és magának a Bécsi Egyezménynek a szövegét.); *Honnold*, John O.: Uniform Law of International Sales under the 1980 United Nations Convention. Deventer, 1982. 586. old; *Huber*, Ulrich: Der UNCITRAL-Entwurf eines Übereinkommens für internationale Warenkaufverträge. RabelsZ, 43 (1979) 413. skk. old.; *Eörsi* Gyula: Problems of Unifying Laws on the Formation of Contracts for the International Sale of Goods. Am. J. Comp. L. 27 (1979) 311. skk. old.; *Réczei* László: The Rules of the Convention Relating to Its Field of Application and to Its Interpretation, in: Problems of Unification of International Sales Law. 1980. 53 skk. old.; *Digler*, Konrad: Das Zustandekommen von Kaufverträgen im Aussenhandel nach internationalem Einheitsrecht und nationalem Sonderrecht. RabelsZ, 45 (1981) 169. skk. old.; *Herber*, Rolf: Das UN-Übereinkommen über internationale Kaufverträge. RIW/AWD 1980, 601. skk. old.; *Magnus*, Ulrich: Europäische Kaufrechtsvereinheitlichung. RabelsZ, 45 (1981) 144. skk. old.; *Eörsi* Gyula: Az 1980. évi bécsi nemzetközi adásvételi Konvenció margójára és ürügyén. Állam- és Jogtudomány, XXIV., 1981. 3. skk. old.; *Gyárfás* Kálmán: Adásvételi szerződés nyugat-európai országok vállalataival. Külgazdaság, XXVII. Jogi Melléklet. 1983. 129. skk. old.; 145. skk. old.; *Réczei* László: The Area of Operation of the International Sales Convention. Am. J. Comp. L. 29 (1981) 513. skk. old.;

— a harmadik Rész szabályai rendezik részletesen az eladó, illetve a vevő jogait és kötelezettségeit, a veszélyátszállást, a szerződésszegéseket és azok jogkövetkezményeit, ide értve a kártérítést is (25—88. szakaszok);

— a negyedik Rész zárórendelkezései az Egyezmény aláírásáról, a ratifikálásáról, hatálybalépéséről, a későbbi csatlakozás lehetőségéről stb. intézkednek (89—101. szakasz).

A Bécsi Egyezmény *egységes szerkezetbe* foglalja az adásvételi szerződés *létrejöttére* és *tartalmi* kérdéseire (a felek jogaira és kötelezettségeire, továbbá a szerződésszegésre és következményeire) vonatkozó rendelkezéseket. Mód van ugyanakkor arra, hogy bármely állam — az aláíráskor, a ratifikáláskor vagy a csatlakozáskor — kijelentse: magára nézve az Egyezménynek a szerződéskötésre vonatkozó II. Részét vagy a tartalmi kérdésekre vonatkozó III. Részét nem tekinti kötelezőnek (Art. 92.). Ezen az úton gyakorlatilag ugyanúgy kettéválhat az Egyezmény két fő része, mint az eleve két szerződésbe foglalt 1964-es hágai egyezmények esetében. Várhatóan a ratifikáló, illetve csatlakozó államok többsége mégis egészében fogadja el a Bécsi Egyezményt.

2. Az Egyezmény *hatályát* több szempontból is vizsgálat tárgyává kell tennünk. Megnézzük ezért: mely *felek* (Art. 1.), milyen *szerződéseinek* (Art. 2. és 3.) milyen *kérdéseire* (Art. 4. és 5.) kell alkalmazni az Egyezmény rendelkezéseit.

a) Az alkalmazás szempontjából alapvető előfeltétel, hogy a szerződő (az adásvételi szerződést kötő) felek helye különböző államok területén legyen. Ez az egyetlen mozzanat teszi a szerződést — az Egyezmény értelmezésében — nemzetközivé; míg — például — a felek állampolgársága, az ügyletkötés helye vagy a szerződés teljesítésének helye közömbös az adásvétel nemzetközi jellegének megállapítása szempontjából. Alkalmazást nyerhet tehát a Bécsi Egyezmény — adott esetben — azonos állampolgárságú felek között, illetve olyan adásvételi szerződésre is, amelyet egy és ugyanazon — esetleg nem is szerződéses — államban kötöttek és teljesítettek — feltéve mindig, hogy a szerződéskötő felek helye különböző államok területén található. Tekintettel arra, hogy az adásvétel nemzetközi jellege — és ezzel az Egyezmény alkalmazása — ezen az egyetlen körülményen múlik, a jogbiztonság követelménye miatt az Egyezmény megkívánja, hogy a helyek különbözősége — a szerződéskötés előtt vagy annak során — magából a szerződésből vagy a felek szerződéskötési tárgyalásaiból, vagy az általuk adott felvilágosításból tűnjék ki. Amennyiben valamelyik félnek több helye van, úgy azok közül azt kell figyelembe venni, amelyik az adott szerződéssel és annak teljesítésével a legszorosabb kapcsolatot mutatja; amennyiben viszont valamelyik félnek nincs üzleti telephelye, szokásos tartózkodási helyét kell tekintetbe venni (Art. 10.).

Az előbbiek szerint definiált felek között az Egyezmény rendelkezései *két úton* kerülhetnek alkalmazásra. Elsősorban az Egyezményből következően, vagyis a kollíziós jogtól független, *autonóm* módon: ha *mindkét szerződő fél* helye az Egyezményhez tartozó — azt ratifikáló, ahhoz csatlakozó (a továbbiakban *egyezményes) — állam területén van.* Másodsorban — a *kollíziós jog közvetítésével* — akkor is, ha nem mindkét szerződő fél helye van egyezményes állam területén (vagyis ha csak az egyiké vagy akár egyiké sem): amennyiben az eljáró fórum kollíziós szabálya (a lex fori) egy egyezményes állam kollíziós jogát rendeli alkalmazni.

A kollíziós jogi út kitágítja az Egyezmény alkalmazásának körét: az egyezményes rendelkezések figyelembevételéhez vezethet — adott esetben — akkor is, ha sem a szerződő felek telephelyének államai, sem az eljáró fórum állama nem tagja az Egyezménynek; elegendő, ha a felhívott jogrendszer a lex causae állama részes állam. Ez a széles alkalmazási igény első látszatra furcsának tűnhet; alaposabb meggondolás után mégis komoly és reális érvek szólhatnak mellette. Először is, a gyakorlatban egészen ritkán merül föl az Egyezmény alkalmazásának lehetősége olyan esetben, amikor az ügy „főszereplői" (a szerződő felek és az eljáró fórum) közül egyik sem kapcsolódik egyezményes államhoz; ha pedig akár csak az egyik szerződő alany helye részes állam területén van, az Egyezmény mindkét fél számára elfogadható lehet, mivel ismertebb és „semlegesebb" anyagi jogot jelenthet, mint bármely állami jogrendszer. Emellett egy nem részes állam fóruma számára is rendszerint hozzáférhetőbb, könnyebben és szakszerűbben alkalmazható akármely idegen állam belső jogánál. Nem is szólva arról a fontos tényről, hogy a Bécsi Egyezmény szabályai — szemben minden belső (nemzeti) anyagi joggal — eleve és mindenképpen *nemzetközi adásvételre szabottak* és ezért rendszerint adekvátabb rendezés lehetőségét biztosítják. Azokat az eseteket pedig, amelyekben az Egyezményhez történő kapcsolódás teljesen esetleges lenne; a szinte véletlenszerű alkalmazást a szerződő felek elkerülhetik azzal, hogy az Egyezményben is garantált (Art. 6.) *autonómiájukkal* élve kizárják az Egyezmény szabályainak alkalmazhatóságát. Ez akár egy nemzeti jogrendszer választásával megtörténhet, akár pusztán negatív aktussal: az Egyezmény rendelkezéseinek kirekesztésével, az alkalmazandó (nemzeti) jog egyidejű pozitív meghatározása nélkül. (Az utóbbi esetben az eljáró fórum kollíziós szabályai döntik el az irányadó jog kérdését.)

A bécsi Diplomáciai Konferencián résztvevő államok többsége mindezen megfontolások ellenére szükségesnek találta, hogy az Egyezmény alkalmazásához vezető kollíziós jogi utat elzárja. Ez a kívánság ölt testet annak a *fenntartásnak* a lehetővé tételében, amellyel bármely részes állam kijelentheti, hogy magára nézve az Egyezménynek a lex fori kollíziós szabálya alapján történő alkalmazhatóságát kimondó szabályát (Art. 1/b.) nem tekinti kötelezőnek (Art. 95.).

b) Az Egyezmény hatálya alá tartozó nemzetközi adásvételi szerződések megítélésénél közömbös az ügylet kereskedelmi jogi vagy magánjogi jellege, éppúgy, mint az ügyletkötő felek *kereskedői* minősége. Ezzel az Egyezmény (egyébként a hágai vételi joggal egyezően) esetenként felmerülő és jelentős értelmezési nehézségekhez vezető minősítési problémákat kerül el.

A nemzetközi természetű (tehát különböző államokban telephellyel rendelkező felek közötti) adásvételi ügyletek sem tartoznak mind az Egyezmény hatálya alá (Art. 2.). *Kivételt* képeznek mindenekelőtt a *fogyasztói* ügyletek, nem utolsósorban azért, hogy a fogyasztók védelmére szaporodó speciális nemzeti

törvényhozások lehetőségei érvényesülhessenek. Az adásvétel lebonyolításának sajátosságai indokolják a kivételt az *árverési* és *végrehajtási* ügyleteknél; míg a vétel tárgyának sajátosságai teszik szükségessé a kivételes rendelkezést *értékpapírok* és *pénz, hajók* és *repülőgépek*, továbbá *elektromos energia* adásvételénél.

Az előbbi esetcsoportokkal szemben az Egyezmény hatályát bővíti az a rendelkezés (Art.3.), amely az adásvételi ügylettel azonos megítélést ír elő a megrendelésre előállított vagy gyártott művek teljesítésére irányuló — lényegében a *vállalkozási és a szállítási szerződés elemeit kombináló* — ügyletekre, kivéve, ha a megrendelő szolgáltatja a termék előállításához vagy gyártásához szükséges anyag jelentős részét. Általában is kizárja az Egyezmény alkalmazásának lehetőségét a vállalkozási elemek túlsúlya, így különösen az az eset, amikor a szállítandó áru előállítójának kötelezettségeiben túlnyomó részt képvisel a munkavégzés vagy más szolgáltatási tevékenység. Aligha kerülhet tehát alkalmazásra az Egyezmény ún. „helyközi vállalkozások" esetében.

c) A nemzetközi adásvételi ügyletek *jogi kérdései* közül a Bécsi Egyezmény (a hágai vételi joghoz hasonlóan) a szerződés *létrejöttét*, továbbá a *felek jogait és kötelezettségeit* szabályozza; nem fogja tehát át a vételi jog teljes problematikáját. (Itt jegyezzük meg, hogy a nemzetközi adásvételi szerződésekkel kapcsolatos *képviseleti ügyletek* jogának egységesítéséről egy másik fontos nemzetközi jogegységesítő szervezet, az UNIDROIT keretében készítenek elő nemzetközi egyezményt, amelyet — mind szerkezetében, mind terminológiájában — tudatosan a Bécsi Egyezménnyel összhangban dolgoznak ki.)[3]

Kifejezetten is kiemel az Egyezmény (Art. 4.) két területet, amelyre szabályai nem terjednek ki: a szerződés *érvényességét* és a *tulajdonátszállás* problémáját. Ez utóbbi szinte természetes, hiszen mind a belső anyagi jogok (így a magyar Ptk. 117—120. § §), mind a kollíziós jogok (így a magyar Kódex 21—23. § §) a szerződés kötelmi jogi vonzataitól elkülönítve rendezik a tulajdonjog átruházását.

Kevésbé magától értetődő viszont, hogy — hacsak a kérdés nem esik kifejezetten az Egyezmény valamely szabálya alá — nem foglalkozik a Bécsi Egyezmény az adásvételi szerződés érvényességi problémáival; nemcsak a jog- és cselekvőképesség feltételeivel (ez ugyancsak megszokott megoldás, mind a belső anyagi jogokban, mind a kollíziós jogban), hanem az akarati hiányokkal, az erkölcstelen ügyletekkel és más érvénytelenségi okokkal sem. Mindezeket, éppúgy, mint az érvénytelenség figyelembevételének módját és fajtáját (semmisség, megtámadhatóság stb.), vagy az érvénytelenség hatását (teljes vagy részleges stb.) és jogkövetkezményeit (in integrum restitutio vagy a hiba kiküszöbölése) a kollíziós jogi úton megkeresett nemzeti jog dönti tehát el. Ugyanez vonatkozik az adásvételi szerződésben foglalt üzleti szokványok érvényességére is. Megjegyzendő mégis, hogy nem egy érvénytelenségi probléma szerződésszegésként is felfogható, s ezen a címen az Egyezményben szabályozottnak tekinthető.

A Bécsi Egyezmény a *termékfelelősséget* nem rendezi; nem kívánja ugyanis a nemzeti jogok ilyen természetű szerződéses felelősségi szabályait érvényesülésükben akadályozni, legalábbis életben, testi épségben, egészségben történő károsodás esetén (Art. 5.).

3. Említettük már, hogy a Bécsi Egyezmény elismeri a *felek autonómiáját*, éspedig mind *kollíziós jogi*, mind anyagi jogi értelemben (Art. 6.) Az előbbi lehetőség alapján sor kerülhet arra, hogy a szerződő felek az egész Egyezményt kikerüljék, akár annak puszta mellőzésében állapodva meg, akár egy nemzeti jogot kötve ki helyette. Az *anyagi jogi* értelemben felfogott akarati autonómia azt jelenti, hogy az Egyezmény szabályai *diszpozitívek*, azoktól tehát a szerződő felek egyező akarattal (adott esetben általános szerződési feltételek alkalmazásával is) eltérhetnek.

A *hallgatólagos* jogválasztást az Egyezmény nem tiltja ugyan, de szabályainak *implicit* kizárására nem ad módot (ahogy ezt a hágai vételi jog megengedi). Ezért például egy joghatósági kikötést önmagában aligha lehet hallgatólagos jogválasztásként, az Egyezmény kizárásaként értelmezni.

Fontos gyakorlati problémaként merül föl, hogy miként kell fölfogni a szerződő felek jogválasztását, ha az egy egyezményes állam jogára irányul: az Egyezmény, mint az illető jogrendszerbe inkorporált jog választásaként vagy pedig az illető belső állam anyagi jogának kikötéseként. E kérdés eldöntése részben az Egyezménynek az adott állam jogrendszerébe történő inkorporációjától, annak módjától függ.(Az NSZK bírói gyakorlata például a hágai vételi szabályokkal kapcsolatban azt az elvet követi, hogy „nemzetközi vételre" nem a BGB, hanem az illető egyezmények szabályai jelentik a „nyugatnémet jogot".) A döntő — kétség esetén — mégis a szerződő felek akaratának kikutatása, vagyis a *jogkikötés értelmezése*. Vélelem aligha szól az Egyezmény választása mellett. (Ilyenfajta vélelem a hágai egyezményekkel kapcsolatban az idézett nyugat-német praxisban alakult ki, s azt egyes delegátusok a Bécsi Egyezmény előkészítő tárgyalásain is javasolták.) Ez még akkor sem volna helyes, ha tudjuk, hogy az Egyezmény azokat az ellenkező javaslatokat sem tette magáévá, amelyek az itt említett jogválasztást mindig az illető jogrendszer belső anyagi szabályainak kikötéseként javasolták felfogni. Az Egyezmény választása melletti vélelem felállítása — nézetünk szerint — mindenképpen erőltetett és életszerűtlen volna. Egészen nyilvánvaló ez, ha a szerződő felek éppen jogválasztással kívánják elkerülni az — adásvételi szerződésükre egyébként irányadó — Egyezmény szabályait. De általában is felvethető az Egyezmény melletti vélelemmel szemben: miért akarnák a felek jogviszonyukat egy nemzeti jog megjelölésével egy nemzetközi egyezmény hatálya alá vetni, a Bécsi Egyezményhez ilyen kerülő úton eljutni? Minden további nélkül módjuk van ugyanis a feleknek arra, hogy — a nemzeti joguk által megszabott autonómiájuk körében, azaz saját jogrendszerük imperatív szabályainak keretei között — az Egyezményt közvetlenül válasszák jogviszonyukra.

4. Jelentősek a Bécsi Egyezménynek a *szabályai értelmezésére* és a felmerülő *joghézagok* kitöltésére vonatkozó rendelkezései (Art. 7.). Az értelmezésre vonatkozó szabály elsősorban azt a célt kívánja szolgálni, hogy az alkalmazás során a lehető legnagyobb

[3] Vö.: *Hamza* Gábor: Egyezménytervezet a képviseletről a nemzetközi adásvétel körében. Külgazdaság; XXVIII. Jogi Melléklet. 1984. 17. skk. old.;

mértékben sikerüljön megőrizni az Egyezmény nemzetközi jellegét és gyakorlatának egységességét. Tudatosan kerüli az Egyezmény az olyan megoldásokat, amelyeknek segítségével az eltérő nemzeti jogok elemei és hagyományai szűrődnének be az egységes jog szöveteibe. Ugyanezen megfontolásból joghézag esetében sem nyúlhat a bíró nyomban valamely — az ügyhöz kapcsolódó — nemzeti jog intézményeihez, hanem a hézagot elsősorban az Egyezmény alapjául szolgáló elvek szerint kell kitöltenie; csak ilyen alapelvek hiányában oldhatja meg a problémát a nemzetközi magánjog szabályai alapján irányadó jogrendszerrel összhangban. Ismeretes, hogy a Hágai Vételi Egyezmény (17. Art) a kollíziós jog szerepét joghézag esetében is teljesen kiiktatja, és kizárólag az alapjául szolgáló általános jogelvek segítségül hívását írja elő. Az ASZF 110. §-a viszont a joghézagot kizárólag az eladó országának anyagi jogi szabályaival tölteti ki.

Döntő előkérdés e problémakörben, hogy mi minősül az Egyezmény területére eső joghézagnak. Fentebb szóltunk már arról, hogy a Bécsi Egyezmény a nemzetközi adásvétel számos lényeges problémájának szabályozásától tudatosan eltekint. Ilyen kérdések vonatkozásában (pl. a tulajdonátszállás, az ügyletkötő felek cselekvőképessége stb. tekintetében) nyilvánvalóan nincs szó az Egyezmény szerinti joghézagról. Ezekre a problémákra — eleve és természetszerűen — az Egyezményen kívüli jogforrások (elsősorban a kollíziós jog szerinti nemzeti anyagi jog, a lex causale szabályai) irányadóak. Valóságos joghézagot azok az esetek képeznek, amelyek az Egyezmény által rendezett problémák szabályainak hiányossága folytán merülnek föl: „questions conserning matters governed by this Convention". A judikatura számára várhatóan azok a határeseti hézagok jelentenek majd gondot, amelyek szabályozott és nem szabályozott intézmények (pl. szerződésszegési és érvénytelenségi problémák) találkozásánál merülnek fel. Effajta konfliktusok feloldásához iránytűül az az elvi meggondolás szolgálhat, hogy az ugyanazon problémára alkalmazható több jogdogmatikai eszköz (pl. tévedés miatt megtámadási jog és szavatossági igény) közül akár egynek az Egyezményben történt alkalmazása már az Egyezmény körébe vonja az ügyet, s így az esetleg felmerülő joghézagot is. Ilyenkor tehát valódi, az Egyezmény körébe tartozó joghézag állapítható meg.

A nemzetközi egységes jog hézagainak kitöltésénél a kollíziós jogi rendezés a Bécsi Egyezményben szerephez jut tehát. (A Hágai Egyezmény — már említett — „belterjes", a kollíziós jogot teljesen kirekeszteni kívánó megoldása éles kritikát váltott ki.)[4] A kollíziós jogi kisegítő módszer számos problémája elkerülhető viszont akkor, ha a részes államok *egységes kollíziós szabályokat* állapítanak meg. Az egyezményes anyagi jogot kiegészítő egységes kollíziós szabályok segítségével világos, az előreláthatóság követelményeit minden szempontból kielégítő jogi rendezés biztosítható, és megvalósítható a nemzetközi döntési harmónia — Savigny óta szorgalmazott — ideálja is (feltéve, természetesen, ha nem a lex fori válik egységes kapcsoló szabállyá). Már csak emiatt is fontos, hogy a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia új kollíziós jogi egyezményt dolgoz ki a nemzetközi adásvételre, amely a Bécsi Egyezmény kiegészítő párdarabjaként funkcionálhat.

5. A szerződő felek *jognyilatkozatainak értelmezésére* vonatkozó szabály (Art. 8.) a nyilatkozó fél akaratából indul ki, feltéve mindenesetre, hogy ez az akarat a másik fél előtt ismert vagy legalábbis felismerhető volt. Ilyen lehetőség hiányában a jognyilatkozatot úgy kell értelmezni, ahogy azt egy — a címzett pozíciójában és körülményei között levő — ésszerűen gondolkodó személy felfogná. Ez a szabály a jognyilatkozat egyfajta objektivizált értelmének felkutatását teszi a bíró feladatává. A nyilatkozó fél akaratának megállapításánál éppúgy, mint az ésszerűen gondolkodó személy felfogása szerinti értelem meghatározásánál az eset összes körülményeit figyelembe kell venni, ide értve a szerződéskötési tárgyalásokat, a felek között használatos üzleti szokásokat és a nyilatkozat után tanúsított magatartását, továbbá az üzleti élet szokványait is.

Itt emlékeztetünk ismételten arra a tényre, hogy a Bécsi Egyezmény sem szabályozza az *akarati hibák* (tévedés, megtévesztés, téves feltevés, titkos fenntartás, rejtett indok, színlelt megállapítás stb.) jogkövetkezményeit, s ezért azokat az egyébként irányadó nemzeti jog (a lex causale alapján kell meghatározni. Ez utóbbi szabályok alkalmazásánál is tekintettel kell lenni ugyanakkor arra, hogy az Egyezmény a jognyilatkozatok értelmezésénél nem egy merev akarati elv talaján áll; így emiatt például valamelyik fél titkos fenntartásának vagy rejtett indokának elismerésére (a Ptk. 207. § (3.) bekezdéséhez hasonlóan) egy szigorúan akarati elv alapján álló nemzeti jogszabályra hivatkozva sincs lehetőség.

6. Az üzleti *szokványokat* és a felek között használatos *üzleti szokásokat* — a szerződő partnerek megállapodása alapján — kötelezőnek tekinti a Bécsi Egyezmény (Art. 9.), éspedig mind a szerződéskötés, mind a felek jogai és kötelezettségei tekintetében. Megszorítja ugyanakkor a kifejezetten ki nem kötött, a felek között szokásossá vált (*„implied"*) szokványok érvényesülését. Az ilyen szokványok közül — ellenkező megállapodás hiányában is — csak azok válnak a szerződés részévé, amelyeket a felek ismertek, illetve ismerniök kellett és amelyek a nemzetközi kereskedelemben széles körben ismertek s az adott kereskedelmi ágazatban hasonló szerződésfajtát kötő felek között rendszeresen használatosak. Ezek a *szigorító feltételek konjunktív* kondíciókként értendők; ami — például — azzal a következménnyel jár, hogy a csupán belföldi kereskedelemben alkalmazott vagy egy adott kereskedelmi régióban használatos üzleti szokványok — kifejezett kikötés nélkül — nem tekinthetők a szerződés részének (mivel nem váltak „nemzetközivé"), még akkor sem, ha a szerződő partner történetesen ismerte (vagy neki ismernie kellett) azokat.

Mivel — mint szóltunk róla — a Bécsi Egyezmény teljes mértékben elismeri — anyagi jogi értelemben is — a felek autonómiáját, vagyis rendelkezései diszpozitívek, a szerződő felek — kifejezett vagy hallgatólagos — megállapodásával a szerződés kikötéseivé vált üzleti szokványok megelőzik az azonos tárgyú egyezményes szabályok érvényesülését.

[4] *Dölle*, Hans: Kommentar zum Einheitlichen Kaufrecht. München, 1976. 15. skk. old.; *Zweigert*, Konrad-*Drobing*, Ulrich: Einheitliches Kaufgesetz und internationales Privatrecht. Rabelsz, 29 (1965) 146. skk. old.;

Ugyanúgy, ahogy a szerződéses kikötések tartalmi érvényességének megítélését általában, az üzleti *szokványok tartalmi érvényességének* elbírálását is az irányadó nemzeti jogrendszer szabályainak (tiltó normáinak) engedi át az Egyezmény (Art. 4/a.).

Az a tény, hogy az Egyezmény üzleti szokványok szerződési elemmé válását a szerződéskötési eljárás vonatkozásában is elismeri (Art. 9.) egyebek mellett azzal a következménnyel járhat, hogy — valamely szokvány alapján — *a fél hallgatását* beleegyezésként kell értékelni.

7. A nemzetközi adásvételi ügylet alakszerűségét illetően a Bécsi Egyezmény a *formátlanság* elvéből indul ki, éspedig mind a megállapodás létrehozásánál és utólagos bizonyításánál (Art. 11.), mind az ügylet módosításánál és megszüntetésénél (Art. 29.). Kifejezetten is kimondja az Egyezmény, hogy a szerződés (létrejötte és tartalma) bármilyen eszközzel és módon (ideértve tanúk igénybevételét is) bizonyítható.

A szerződő felek, természetesen, előírhatnak a maguk számára kötelező alakiságot. Ez a lehetőség az Egyezmény szabályainak diszpozitivitásából is következik; de megerősíti ezt az a rendelkezés is (Art. 29.), amely szerint a felek által írásban megállapított, a szerződés módosítására és megszüntetésére vonatkozó alakszerűségi követelménytől a szerződő partnerek általában nem tekinthetnek el.

A formátlanság elvével kapcsolatban az Egyezmény az írásbeli formakényszert ismerő részes államok számára módot ad *fenntartás* kijelentésére, mégpedig bármikor, az Egyezmény aláírását követő időpontban is (Art. 96.). Ez a fenntartás kizárhatja a formakényszert ismerő jogrendszer államában üzleti tevékenységi hellyel rendelkező fél ügyletével kapcsolatos jognyilatkozatokra (szerződéskötésre, módosító és megszüntető megállapodásra, ajánlatra, elfogadásra és más akaratnyilvánításra) az Egyezményben megállapított formátlansági elvet. A fenntartás kijelentésének ez a hatása ráadásul kógens: a formátlanság elvét áttörő (belső jogbeli) szabályok érvényesüléséhez vezető egyezményes rendelkezést a szerződő partnerek egyező akarattal sem tehetik félre, és abból nem is engedhetnek (Art. 12.).

Az Egyezmény (Art. 13.) egységes anyagi szabályként állapítja meg, hogy írásbeli alaknak minősül a *távirati* és a *telexforma* is. Ez a lehetőség különösen szerződésmódosításnál életszerű és gyakorlatias. Nézetünk szerint a szóban forgó rendelkezés helyes értelme szerint a távirati, illetve a telexforma alkalmazása elegendő az illető jognyilatkozat érvényességének megállapíthatóságához akkor is, ha a formátlanság elvét fenntartás útján kizáró állam belső joga szigorúbb alaki érvényességi követeményt támasztana. A felek írásbeli megállapodása (Art. 29.) viszont megállapíthat eltérő alakszerűségi feltételeket is.

8. Az adásvételi szerződés megkötésére vonatkozó II. Rész szabályait nem részletezhetjük.[5] Megállapíthatjuk mégis, hogy a szerződéskötésre vonatkozó rendelkezések alapvetően a hagyományos — elsősorban a kontinentális jogokban ismert — sémát követik, a szerződést konstituáló egymásra épülő kölcsönös akaratnyilatkozatoknak: az *ajánlatnak* és az *elfogadásnak* a magyar polgári jogban is jobbára hasonlóan ismert szabályozásával (Art. 14—24.). A szerződés abban az időpontban jön létre, amikor az ajánlatot elfogadó nyilatkozat hatályossá válik (Art. 23.).

A tradicionális szerződéskötési problémákat logikailag zártan rendezi a Bécsi Egyezmény. Jó néhány újabb keletű, de ma már ugyancsak általánosnak tekinthető kérdés, mindenekelőtt az *általános szerződési feltételek* alkalmazásával felvetődő számos vitaforrás (pl. a szerződési formulák versengése: *„battle of the forms"* néven ismert problémakör) nyitva marad az Egyezményben. Ezekre, csakúgy mint más, az Egyezményben nem rendezett szerződéskötési problémára (így a *képviseletre*, továbbá az érvényes szerződéskötéshez nem vezető jognyilatkozatok és más jogi tények által valamelyik félnél kiváltott költségek, károk megtéríttetésének jogi lehetőségére — *culpa in contrahendo — utaló magatartás* címén vagy egyéb formában) a kollíziós lex fori szerinti nemzeti anyagi jogszabályokat kell segítségül hívni. Ugyanez vonatkozik (mondhatni természetszerűen, az Art. 4/a-ból következően) a szerződés érvényes létrejöttéhez, illetve hatályosságához szükséges hatósági jóváhagyás jogi hatásának megítélésére is.

9. A Bécsi Egyezmény III. Részének kommentált ismertetésétől ezúttal — sajnos — szintén el kell tekintenünk. Mindenekelőtt a terjedelmi korlátok késztetnek erre; no meg az a tény, hogy a felek jogaira és kötelezettségeire vonatkozó szabályok, s még inkább a szerződésszegésre irányadó rendelkezések jobbára csak az Egyezmény gyakorlatában alakulhatnak ki igazán, ölthetnek valójában testet. A szabályozás alaposságát és árnyaltságát mutatja, hogy 64 szakasz foglalkozik a nemzetközi vételi ügylet tartalmi kérdéseivel, mindenekelőtt a szerződésszegésekkel és azok jogi következményeivel. Valamennyi rendelkezés diszpozitív természetű. Az Egyezmény részletekre is kiterjedő „figyelmét" bizonyítja a kártérítési felelősség (Art. 74—77.) és a kimentési okok (Art. 79—80.), továbbá az ellátás következményeinek (Art. 81—84.) szabályozása, valamint az eladó őrzési (Art. 85—87.), illetve értékesítési (Art. 88.) kötelezettségének előírása a vevő késedelme esetére.

Eörsi állapítja meg a Bécsi Egyezmény egyik — már a kodifikációs munkálatok során is — legvitatottabb intézményével, az *„alapvető szerződésszegéssel"* („fundamental breach of contract": Art. 25.) kapcsolatban: „A legtöbb ilyen általános jellegű fogalom egzakt definiálása nem sikerülhet ... Csak a gyakorlat lehet ... képes arra, hogy értelmüket évtizedek során meglehetős bizonyossággal meg tudja állapítani."[6] Az Egyezmény maga meghatározza ugyan az „alapvető szerződésszegést", annak tényleges fogalmi határait mégis csak a judikatúra lesz képes meghúzni. A kérdés centrális jelentőségét mutatják ugyanakkor az intézmény definiálásával kapcsolatos heves viták a nemzetközi vételi jogi egyezmény megalkotásának több évtizedes története során; de még inkább aláhúzza az intézmény főszerepét maga az elfogadott szöveg, amely szerint az „alapvető szerződésszegés" *elállásra* jogosítja föl a másik felet: Art. 49/1/a; 51/2/; 64/1/a; 72/1/; 73/1/; /2/; 79/5/; *kicserélési* igényt keletkeztet: Art. 46/2/; s a *veszélyátszállásnál* is jelentőséghez jut: Art. 70.

[5] A szerződéskötés problematikájához a Bécsi Egyezményben. ld.: *Schlechtriem*: i. m. 34. skk. old.

[6] *Eörsi*: i. m. Állam- és Jogtudomány, XXIV., 6. old.

III.

1. A Bécsi Egyezmény nemzetközi jogi keretét adó IV. Rész *zárórendelkezései* (Art. 89—101.) közül már említettünk néhányat: a külön-külön részesség lehetőségét a szerződéskötésre (II. Rész), illetve az anyagi vételi jogra (III. Rész) megállapított szabályok vonatkozásában (Art. 92.); továbbá a fenntartás lehetővé tételét az Egyezmény kollíziós úton történő hatályosulásával (Art. 95.), illetve a formátlanság elvével (Art. 96.) kapcsolatban.

Az Egyezmény által lehetővé tett *fenntartások* közül kiemelést érdemel még annak a kivételnek a biztosítása, hogy részes állam — bármikor — kizárhassa az Egyezmény alkalmazását olyan vételi ügyletekre, amelyek az Egyezményben rendezett kérdésekre azonos vagy nagyon hasonló jogi szabályokat alkalmazó államokban telephellyel rendelkező partnerek között jönnek létre (Art. 94.), amennyiben az összes érintett állam részese a Bécsi Egyezménynek a fenntartást együttesen is kinyilváníthatják.

A Bécsi Egyezményben biztosított — taxatíve (Art. 98.) felsorolt — fenntartási lehetőségek (Art. 92, 94—96.) között nem szerepel a hágai vételi jog egyik sírásójának bizonyult az a fenntartás, amely szerint bármely részes állam kijelentheti, hogy az egységes vételi jog szabályai csak a szerződő partnerek jogválasztása alapján érvényesülnek (ún. *„opting-in-megoldás"*). Az ilyen irányú — főleg az angolszász jogterület államai részéről támogatott — javaslatokat a Bécsi Diplomáciai Konferencián — az Egyezmény szélesebb körű alkalmazása érdekében — visszautasította a delegátusok többsége.

2. A Bécsi Egyezményben szabályozott problémaköröket vagy azok valamelyikét — éppen az adásvételi ügylet alapvető jelentősége miatt — egyéb nemzetközi konvenciók is szabályozzák, illetve szabályozhatják a jövőben. A hatályban levő hasonló tárgyú egyezmények közül számunkra kétségkívül az ÁSZF a legjelentősebb.

Az azonos vagy rokon viszonyok jogi rendezését célzó nemzetközi *egyezmények szabályainak összeütközései* a mai nemzetközi magánjog egyik legfontosabb problémáját jelentik.[7] A Bécsi Egyezmény elejét kívánja venni az ilyen kofliktusoknak.

Ezért a *hágai* vételi egyezmények részes államai — legkésőbb a Bécsi Egyezmény elfogadásakor — kötelesek felmondani a hágai megállapodásokat (természetesen, abban az esetben, ha az illető állam a Bécsi Egyezmény II., illetve III. Részét magára nézve nem tekinti kötelezőnek, csak a Hágai Vételi Egyezményt, illetve a Hágai Vételi Szerződéskötési Egyezményt kell felmondania). Az ilyen államoknak a Bécsi Egyezményben való részessége az illető hágai egyezmény(ek) felmondásának hatályossá válásával veszi kezdetét: Art. 99/3/—/6/. Ezek a rendelkezések logikus következményei annak a megfontolásnak és ténynek, hogy a Bécsi Egyezmény a hágai vételi jog továbbfejlesztett változata és annak örökébe kíván lépni.

Más azonos (vagy hasonló) *tárgyú* nemzetközi egyezményekkel kapcsolatban ilyen viszony semmiképpen sem állapítható meg. Ezért mondja ki a Bécsi Egyezmény (Art. 90.), hogy rendelkezései nem előznek meg egyetlen — már hatályos vagy a jövőben alkotandó — olyan nemzetközi egyezményt sem, amely azonos kérdéseket szabályoz, feltéve, hogy a szerződő felek helye az illető egyezményben részes államokban van. Ez a szabály képezi a *Bécsi Egyezmény* és az *ÁSZF* viszonyának alapját is: a mindkét nemzetközi egyezményben részes államokban hellyel rendelkező szerződő felek nemzetközi adásvételi jellegű ügyletére az ÁSZF szabályai nyernek alkalmazást.

3. Itt említjük meg, hogy a Bécsi Egyezmény az *ÁSZF egyfajta mögöttes jogává* válhatna, amennyiben a KGST-tagországok akként inkorporálnák azt saját jogrendszerükbe, hogy nemzetközi vételi szerződésekre az Egyezmény minősülne belső anyagi jognak. Ilyen megoldás mellett ugyanis az ÁSZF szabályozási hézagaiban — a 110. §-ban megállapított kollíziós jogi úton — az eladó országának anyagi jogaként a Bécsi Egyezmény kerülhetne alkalmazásra. Ez — tekintettel az Egyezmény színvonalára, továbbá szabályainak kifejezetten nemzetközi vételre szabott voltára — feltétlenül kívánatos volna. Ezzel a módszerrel az Egyezményben rendezett problémák vonatkozásában szinte teljesen egységesíthető volna a KGST-tagországok nemzetközi vételi joga, hiszen az ÁSZF hézagait nem az egyes államok egymástól eltérő belső szabályai, hanem az Egyezmény rendelkezései töltenék ki. Kérdéses mégis, hogy az ÁSZF 110. § (2) bekezdésében foglalt norma megfelelő módosítása nélkül megvalósítható volna-e javaslatunk, mivel ez a szabály „az eladó országnak jogán a polgári jog általános rendelkezéseit" érti.

4. A Bécsi Egyezmény az *elévülésre* nem tartalmaz rendelkezéseket. Így arra — ugyanúgy mint az Egyezményben nem rendezett többi kérdésre — a kollíziós lex fori szerint irányadó nemzeti anyagi jog előírásai alkalmazandók.

Megjegyzendő, hogy az elévülés intézményét külön nemzetközi konvenció, az — ugyancsak UNCITRAL-égisz alatt kidolgozott: „a nemzetközi adásvételre irányadó elévülési időről" szóló — 1974-es *New York-i Egyezmény* rendezi, amelyet a Bécsi Diplomáciai Konferencián összhangba hoztak a Bécsi Egyezménnyel.

A New York-i Egyezmény egységes *négyéves* elévülési határidőt állapít meg (Art. 8.). Ez az elévülési idő érvényesül a mindkét nemzetközi egyezményben részes államok területén telephellyel rendelkező szerződő partnerek nemzetközi adásvételi ügyleteiből eredő minden igényre.

Alkalmazandó ez a viszonylag hosszú elévülési idő a hibás teljesítésből fakadó *szavatossági jogok* érvényesíthetőségére is. Fontos korlátja viszont a szavatossági igény támasztásának, hogy a Bécsi Egyezmény (Art. 39.) szerint — a nyomban említendő kivétellel — jogvesztést von maga után, ha a vevő „ésszerű határidőn belül" nem kifogásolja az áru hibáját az eladóhoz küldött — a hiba természetét megjelölő — nyilatkozatban. A kifogásolás határideje akkor kezdődik, amikor a vevő a hibát felfedezte vagy fel kellett volna fedeznie azt. Az árleszállítási és — az elmaradt haszonra ki nem terjedő — kártérítési igény e határidő elteltével nem enyészik el, ha a vevő a kifogásolás elmulasztását „ésszerű indokkal" kimenti (Art. 44.). A jogvesztő határidő abszolút végső pontja az árunak a vevő részére történő átadásától számított két év, kivéve ennél hosszabb idejű jótállás szerződéses

[7] *Majoros*, Ferenc: Les conventions internationales en matière de droit privé. I—II. Paris, 1976., 1980.

vállalása esetén. Végül utalunk arra, hogy a Bécsi Egyezménynek a szavatossági igényre és annak érvényesítésére vonatkozó szabályai is diszpozitívek.

IV.

A fenti kritikai bemutatásban — a szükségszerűen vázlatos tárgyalás ellenére — mindenekelőtt azt szerettük volna érzékeltetni, hogy a Bécsi Egyezmény igen színvonalas jogalkotói munka eredménye. Bizonyítani kívántuk, hogy — a nemzetközi egyezményekben elkerülhetetlen kompromisszumok ellenére — az Egyezmény átgondolt, szerves koncepciót tükröz. Magyarázatainkkal, kritikus megjegyzéseinkkel az volt a célunk, hogy segítséget nyújtsunk a Bécsi Egyezmény értelmezéséhez, szabályainak majdani gyakorlati alkalmazásához.

Gyertyánfy Péter

A videotechnika szerzői jogunkban

1. A videotechnika a szerzői művek felhasználásában

A videotechnika az ipari országokban rövid gyermekkor után hirtelen „felnőtté" vált — mélyen behatolt szinte az élet minden területére. A „videózás" az esetek nagyobb részében egyéni-eredeti alkotások, szerzői művek felhasználásával jár, sőt nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy elsősorban ezekből táplálkozik, léte az új meg új művek keletkezésétől függ. A videotechnika használatának a problémái tehát jelentős részükben a szerzői jog problémái is, s csak a szerzői jog eszközeivel oldhatók meg.

A videotechnika elterjedtségét jellemzi, hogy 1984 elején a világon összesen mintegy 36 millió képmagnó volt használatban.[1] Magyarországon körülbelül 10 000 készülék lehet a háztartásokban,[2] ugyanakkor jelenleg 160 ún. video-diszkós (videofelvétel bemutató) működik 251 vendéglátóipari egységben, s számos művelődési intézményben.[3]

A videofelvételek — s azokon a szerzői művek — tényleges felhasználásának terjedelméről már nehezebb átfogó adatokat kapni, de a döntő területek jól láthatók. Míg a játékfilm — videofelvételek tipikus felhasználási módja — a felvételeknek a nagyközönség részére való *bérbeadása*, a zenei videofelvételeket a terjesztők inkább *adásvétellel* hozzák forgalomba. 1982-ben az Egyesült Államokban 7,5 millió műsoros kazettát adtak el (1983: 9 millió db), Angliában ez a szám 5 millió, míg Európában összesen 12 millió volt.[4]

Egészében mégis világszerte a bérleti forma előretörését tapasztaljuk: az NSZK-ban, Franciaországban, az USA-ban, Angliában a forgalmazott videofelvételek mintegy 90%-a bérleti formában jut el a felhasználókhoz.[5] Az adásvétellel, bérlettel történő felhasználások Magyarországon még kevéssé terjedtek el, bár az *igények* erre máris hatalmasak. Magyarországon ma a legelterjedtebb — csak többé-kevésbé ellenőrzött — felhasználási forma a videofelvételek *nyilvános előadása* (vendéglátóipar, reklám, *oktatás*), de nő a sugárzással vagy vezetéken történő *televíziós továbbközvetítésekkel* való felhasználás jelentősége is.[6] Hogy ismét lássuk a külföldet is: az Egyesült Államokban már működik olyan kábeltelevíziós hálózat, amely kizárólag videofelvételen előre rögzített — főleg zenei — műveket közvetít közönségéhez. A művek videofelvételeken való *rögzítése* (magán-, üzleti és *oktatási* célra) a közvetlen műholdas televíziós közvetítésekkel egyre jobban terjed, s „régi—új" felhasználási módok is jelentkeznek: Nyugaton egyre terjed az automata *video-zenegép* („jukebox") is. Végül hadd említsük meg a színpadi előadások videofelvételen való — szórakoztatási, reklám, archiválási, oktatási célú — *rögzítésének* ha nem is gyakorlatát, de itt-ott már — nálunk is — jelentkező igényét.

Az igények és lehetőségek kavalkádja, a műveknek gyorsuló ütemben terjedő felhasználása nálunk is követeli a megfelelő jogi tükrözést, *átfogó rendezést*. Azok a szerzői jogi vagy a szerzői jogot érintő jogszabályaink ugyanis, amelyek kifejezetten említik a videofelvételeket vagy videoműveket, hézagosak és néhol ellentmondóak is.[7] 1984 májusában a Minisztertanács és az Országos Közművelődési Tanács Elnöksége is határozatba foglalta, hogy azonnal meg kell kezde-

Gyertyánfy Péter jogtanácsos, Szerzői Jogvédő Hivatal (Budapest).

[1] A TV World Dec./Jan. 1983/84, 7. old. részletes adatai a képmagnók elterjedtségéről.

[2] Tájékoztató jelentés az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának a videotechnika fejlődésével és elterjedésével kapcsolatos feladatokról. 1983. nov. 22. 3. old.

[3] A Szerzői Jogvédő Hivatal Műsorengedélyezési Főosztálya 1984. júliusi adatai.

[4] Variety, 1984. márc. 7.; részletes elemzés a tendenciákról: IFPI (a Hangfelvétel Gyártók Nemzetközi Szervezete): Controle des locations des videogrammes. Measures proposées. 1981. dec.

[5] WIPO—UNESCO dokumentum B/EC/17, IGC/1971 /V/17. 1983. okt. 15. 6. old.

[6] A nagyközösségi (tehát legalább 800 lakást átfogó) antennarendszerek ma legalább 100 000 háztartást fognak át és számuk egyre nő. (ÉVM 1983. dec. adata). Megkezdődött a helyi önálló kábeles műsorszórás is (Pécs).

[7] Az 1975. évi 5. tvr.-rel kihirdetett Berni Uniós Egyezmény párizsi szövege 2. cikk (1) bek.; a 9/1982./VII.5./MM. sz. r. 1. §; a 144/1981./M.K.22./MM. sz. utasítás melléklete 4. és 23. §-ai; a 9/1969./XII.29./MM. sz. rendeletnek a 15/1982./XI.20./MM sz. r. 1. §-a által beiktatott 14/A §-a, valamint a 39. §-a (2) bekezdése; a 19/1983./VI.15./MT sz. rendelettel kiegészített 17/1968./IV.14./ Korm. sz. r. 165. §-a; a 6/1984./II./1./MM sz. r. 2. § (1) bek. e) pontja.

ni a videózás jogi és gazdasági szabályozását.[8] E döntések időszerűségét, helyességét nemcsak az *elméletileg azonosítható, veszélyeztetett* szerzői vagyoni jogok, személyhez fűződő érdekek, kielégítetlen oktatási igények indokolják, de a jogszabályok végrehajtásával és előkészítésével kapcsolatos olyan *konkrét események* is, mint a folyamatban levő videózási büntetőperek, szabálysértési ügyek, a filmalkotók, valamint a filmgyártásban közreműködők gazdasági érdekeltségéről szóló rendelet előkészítése, a Szerzői Jogvédő Hivatal, a HUNGAROFILM és a MAFILM külföldi szerződéskötési nehézségei és a szervezetek *kérelmei* a videofelvétel-készítés és -másolás széles körű *engedélyezése* iránt. Minthogy a készülő videoszabályozásnak szorosan illeszkednie kell a magyar és a nemzetközi szerzői jogi rendszerbe, talán nem haszontalan e helyen a *szerzői jogi háttér*, a *fogalmak* s ezen túl a *videoműveken fennálló szerzői jogok* tisztázása.

2. A szükséges jogi szabályozás szerzői jogi háttere

A szerzői jogi háttérhez tartozik először is az itt érintett érdekek rendszere s gazdasági értéke. Nemcsak a szerzőkről van szó, hanem az előadóművészekről, a videoművek, videomásolatok gyártóiról, a hangfelvétel-gyártókról, a filmgyártókról (akiknél világszerte kiterjedt szerzői jogok vannak), a film- és videoterjesztőkről és a másik oldalról természetesen a végső felhasználók anyagilag közvetlenül ki nem fejezhető érdekeiről is.

Ezek a gazdasági (és persze a kultúra számára alapvetően fontos) érdekek a videotechnika (és néhány más új technikai eszköz esetében) erősebben polarizálódnak, mint a hagyományos felhasználási módoknál. A szerzői jog, ezen belül a szocialista magyar szerzői jog kizárólagossága (amelynek fő tartalma a *felhasználás kizárólagos szerzői engedélyezésének joga*) egyrészt a szerző anyagi létének és legszemélyesebb alkotói integritásának biztosítéka, másrészt és *ugyanakkor* alapja annak is, hogy a társadalmi felhasználási igény kielégítésére egyre újabb és újabb művek szülessenek (a szerzői jog „szociális funkciója"). A hagyományos joggyakorlási modell — az egyedi szerződések — a felhasználásokat a „második ipari forradalomig" rugalmasan lehetővé tette. A másolás egyszerűsödésével és tömegessé válásával, a művek többszörös, a magánlakások falain belüli vagy egyébként ellenőrizhetetlen, másodlagos felhasználásainak elszaporodásával (amelyek kezdik a hagyományos, ellenőrzött műfelhasználásokat kiszorítani) ma egyre nehezebb e szerzői jogok érvényesítése, gyakorlása — a szerzői jog szociális funkciójának ellátása. Egyúttal paradox módon feléledni látszanak azok a régen holtnak hitt téveszmék, hogy a szerzői jog — e kizárólagos jogok érvényesítése — a kultúra, az információáramlás „kerékkötője". Az ellentmondás egyik megnyilvánulási területe éppen a videoművek mára igen elterjedt használata.

Az ellentmondások feloldását Magyarországon a következő szerzői jogi rendszerbe kell beillesztenünk:

A magyar és a külföldi szerzők *alanyi jogait* az Szjt., a Berni Uniós Egyezménnyel (BUE, 1975. é. 4. tvr.) és az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezménnyel (1975. é. 3. tvr.) összhangban határozza meg úgy, hogy az egyezmények felhatalmazása alapján e jogokat — elsősorban *gyakorlásuk módja* tekintetében — az egyezmények alapvető szabályaihoz képest néhol korlátozza. E korlátozás esetenként csak a magyar szerzőket érinti.

A hazánkra is kötelező nemzetközi szabályozás kereteket ad a joggyakorlás módja tekintetében (egyedi vagy kollektív szerződések, törvényi engedély stb.), de nem ad szabályt a *szerződések tartalmát illetően.* Jogunk ezt a *belföldi felek közti* viszonyokra a felhasználási szerződések általános szabályaival (az Szjt. 25—30. §-ai), másrészt egyes felhasználási szerződések — pl. kiadói szerződés, megfilmesítési szerződés stb. — kogens és diszpozitív — részben egyoldalúan diszpozitív — szabályaival (Szjt. 31—34. §., művelődési miniszteri rendeletek) adja meg.

Ebbe a nemzetközi és hazai jogi feltételrendszerbe a *következő kérdések* válaszait kell beágyaznunk:

A kérdést legáltalánosabban megfogalmazta már *Olsson* is:[9] a megoldandó probléma a szerzői jog által garantált kizárólagos jogok összeegyeztetése az új technika követelményeivel és a társadalmi felhasználás igényeivel. Konkrétabban: Kik a videoművekre vonatkozó szerzői jogok alanyai? Ezeknek milyen szerzői jogai vannak? Kik a filmek videofelvételre való átmásolási jogának alanyai? Mennyiben változik az átmásolt filmekre vonatkozó jogok tartalma és természete?

3. Fogalommeghatározás

Az új jelenség, a videotechnika egységes szerzői jogi terminológiája még nem alakult ki. A videotechnika anyagi része egyrészt a képmagnókból áll, másrészt az *audiovizuális program anyagi hordozójából*, amely többféle is lehet — kazetta, lemez stb. A hordozó anyag jellemzője, hogy arra a rögzítés — szemben a filmmel — mágneses, mechanikai vagy elektromos úton történik; lehetővé teszi a tetszőleges számú sokszorosítást és a képernyőn való tetszőleges számú megjelenítést — lejátszást.

Az anyagi hordozón *rögzített audiovizuális program* állhat egyrészt szerzői jogilag védett *művekből* (játékfilm, tv-film, több műből „összevágott" részletek, élő koncert felvétele, reklám, előadóművészt bemutató ún. demo-felvétel stb.), másrészt *nem védett művekből* „nem művekből" (pl. sportprogram, egyéb televíziós program, mint például híradó, vetélkedő). Egy másik ismérv szerint megkülönböztethetünk nem video céljára készült művek *videomásolatait*, másrészt kifejezetten a videón való rögzítésre készült *eredeti videoműveket.*

Figyelembe véve a külföldi jogirodalom, az UNESCO és a WIPO (a Szellemi Tulajdon Világszervezete), a magyar jogirodalom és a magyar jogszabá-

[8] 2006/1984./V.8./ Mt. határozat; 25.001/1984./V.8./ OKTE határozat.

[9] Henry *Olsson*: Le droit d'auteur et les nouvelles techniques de communication. Bulletin du droit d'auteur. 1982. Vol. 3. 8. old.

lyok eddigi terminológiáját,[10] mi a továbbiakban a következő fogalmakat használjuk és egyben ezeket javasoljuk a további jogalkotás céljára is:

„Videofelvétel": az audiovizuális programok anyagi hordozója, amely az előbbiekben felsorolt jellemzőkkel bír. (Úgy véljük, hogy erre *külön* kifejezést kell használnunk, s nem keverhetjük össze az intellektuális tartalommal. Az eddigi „hang- és képhordozó" igen nehézkes, nem utal a filmtől való eltérésre. A „video" szó közhasználatúvá vált, a „felvétel" pedig a „hangfelvétel" mintájára adódik.)

„Videomű": a videofelvételen rögzített, szerzői jogilag védett audiovizuális mű. (Itt az eddigi jogszabályi terminológia ma már mindenki számára egyértelmű.)

„Videoprogram": a videofelvételen rögzített, szerzői műnek nem minősülő egyéb program.

„Eredeti videomű": kifejezetten a videofelvétel céljára készült alkotás.

„Videováltozat": előzetesen meglévő audiovizuális művek (programok), melyeket videofelvételre másoltak át. (Az anyagi ösztönzésről szóló 6/1984/II.1./MM „filmrendelettel" összhangban lévő javaslat.)

4. A videoművek jogi minősítése

Kulturális igazgatási jogunk a videofelvételeket a *gyártási és terjesztési tevékenység engedélyezése* szempontjából a filmekhez asszimilálja. Kérdés, hogy a *szerzői* jogok szempontjából is *„filmeknek"* tekintsük-e *a videoműveket?*

A videoműnek azok a jellemzői, melyek szerzői jogilag lényegesek lehetnek, a következőkben foglalhatók össze:

A videomű többnyire hanggal kísért egyéni-eredeti képsorok összessége, melyek folyamatos bemutatáskor a mozgás látszatát keltik, s amelyeket videofelvétel hordoz (vagyis amelyeket mágneses, mechanikai vagy elektromos úton rögzítettek olyan anyagi hordozóra, amely lehetővé teszi a televíziós készülék képernyőjén való tetszőleges lejátszást). A videoműveket végső felhasználásként általában családi, baráti körben televíziókészüléken való lejátszásra — vagyis magánfelhasználásra — szánják.

A videoműveket a fentiek alapján könnyűszerrel a BUE 2. cikke (1) bekezdésében említett „a *filmhez* hasonló eljárással létrehozott műnek" minősíthetjük. Ez a minősítés azonban még csak annyit jelent, hogy a Berni Unió által adott védelem ezekre az egyéni-eredeti művekre is mindenképpen kiterjed. Minthogy a BUE *speciális filmjogi* szabályai — 14, 14 bis cikkek — még csak nem is utalnak a videoművekre, az a kérdés, hogy az egyezmény speciális filmjogi szabályai, vélelmei vonatkoznak-e a videoművekre, az *egyes nemzeti jogok értelmezésétől függ*. Ez volt az álláspontja egyébként a BUE autentikus értelmezésére hivatott Szellemi Tulajdon Világszervezete (WIPO) vonatkozó munkabizottságának is.[11] Az amerikai, angol, svéd jogirodalom a filmekhez való asszimilálás mellett foglal állást,[12] s *Ulmer* is a filmekhez számítja a videokazettákat, képlemezeket is, bár hangsúlyozza ezek speciális, a hangfelvételekéhez hasonló felhasználási célját.[13] A francia, olasz jogirodalomban nincs többségi vélemény, sokan vannak amellett is, hogy itt egy sui generis kollektív műfajról van szó.[14] Az UNESCO-nak és a WIPO-nak a kérdéssel foglalkozó közös munkabizottsága különbséget tesz az eredeti videoművek jogi jellege és videováltozatok (videofelvételre áttett film) jogi természete között.

Ami az eredeti videoműveket illeti, itt a munkabizottság egy része az asszimilálás mellett foglalt állást, mondván, hogy ezt kívánja a jogi biztonság és a filmek tekintetében adott nemzetközi szerzői jogi háttér is, továbbá az, hogy mindkét műfajban az *alkotói aktusok azonos kombinációjával* állunk szemben. Az „ellentábor" azzal érvelt, hogy a BUE 1967/1971-es szövege nem véletlenül hallgat filmjogi szabályainál a videoról, s hogy továbbá a filmszabályok, vélelmek maguk is *kivételek*, s így nem értelmezhetők kiterjesztően. (Ráadásul e filmjogi vélelmek többnyire éppen nem a szerzőnek kedveznek.)[15] A mi szerzői jogunk sem ad sokkal több iránymutatást, mint a BUE említett szakaszai. Kifejezett jogi állásfoglalás nincs. A bevezetőben említett jogszabályok inkább a videonak a hangfelvételekkel rokon tipikus felhasználási módjára utalnak.

A magyar jogirodalomban *Pálos* — azon az alapon, hogy a televíziós játékok nagyrészt videotechnikával készülnek, s a TV-játékokat a jogszabály „a filmmel azonos elbírálás" alá veti „a rögzítés módjára tekintet nélkül" — a videoművek filmkénti minősítése mellett foglal állást. Ugyanakkor hangsúlyozza a videomű filmtől eltérő tipikus felhasználási célját is.[16]

Ahhoz, hogy kifejezett jogszabály hiányában jogértelmezéssel próbálkozzunk, először is fel kell idéznünk a film magyar jog szerinti fogalmát. Az Szjt. vagy a Vhr. ezt a műfajt sem határozza meg tartalmilag. Az Szjt. Vhr. 1. §-a a tipikus alkotói kifejezési formák példálózó felsorolásában a mozgókép és hang kombinációjával történő gondolatkifejezések két fajtáját, a televíziós játékokat és a filmeket említi *egymás mellett*. Az Szjt. egyes műfajokról szóló része a IX. fejezetben viszont főfogalomként csak a „filmet" használja, s a megfilmesítési szerződések legáltalánosabb, közös szabályait is erre alkotja meg. A Vhr. 31. §-a szerint „a filmmel azonos elbírálás alá esnek ... a televíziós játékok is", ám a művelődési miniszter az egyidejűleg kiadott 5/1970./VI.12./MM sz. rendeletével a TV-játékok alkotására a *„megfilmesítési" szabályoktól részben eltérő, külön szabályokat adott.*

Mindebből következik, hogy szerzői jogunkban a *„film"-nek jelenleg van egy szélesebb, a televíziós játékokat is átfogó értelme, s van egy szűkebb értelme is*

---

[10] É. *Ulmer*: Urheber- und Verlagsrecht, 3. Aufl. Berlin—Heidelberg—New York, 1980. 364. old. UNESCO/WIPO/VWG/I.8., B/EC/SC.1/VAD/S, IGC/SC. 1/VAD/S; *Pálos* Gy.: A hangképberendezések használata és a szerzői jog. Jogtudományi Közlöny, 1981. 788. old.

[11] UNESCO/WIPO/VWG/I/8. 1977. febr. 25., 16. pont.

[12] F. *Klaver*: The legal problems of videocasettes and audiovisual discs. UNESCO/WIPO dokumentum 1975. DA/34. 17—19. pontok.

[13] *Ulmer*: i. m. 155. old.

[14] F. *Klaver*: i. m. 21. pont.

[15] Ld. 11. lábj.

[16] Szjt. Vhr. 31. § — Pálos: i. m.

(azok a filmek, amelyeket a magyar filmgyártók az Szjt. 42. §-a és a megfilmesítési szerződésekről szóló 12/1970./IV.30./MM sz. rendelet alapján elsődlegesen a nagyközönség előtt való vetítés céljára készítenek). A „film" *Boytha* szerint „lényegileg események helyhez és időhöz nem kötött mozgásának folyamatos képsorokban érzékelhető, fotokémiai rögzítése, helyhez kötött, gépi-optikai berendezés segítségével ismételhető előadás (filmvetítés) céljaira."[17] Ha ebből a meghatározásból elvesszük a rögzítés módját és a „vetítést" bemutatással helyettesítjük, a film e szűkebb fogalmától eljutunk *a szélesebb értelemben vett film fogalmához* (a film mint *főfogalom*).

E fogalomba beletartoznak — mint láttuk — *a televíziós filmek* is, és úgy véljük — szemügyre véve az előbb adott meghatározásunkat — *a videoművek is.* Az azonosságok abban állnak, hogy az egyéni-eredeti szellemi alkotás a kép- és hangsor egymásutánságának kialakításában van; az alkotás lépcsőzetesen jön létre; döntő szakasz a mű tényleges megvalósítása (a rendező szerepe); fontos szerepe van a produkció gazdasági-szervezési hátterének és ehhez jelentős anyagi befektetések szükségesek.

A fő felhasználási célból (sugárzás) és a képernyő méretei által adott művészi-műfaji különbségekből (kevéssé árnyalt tónusok, kis képernyő — nagy hanghatások ellentmondásossága stb.) adódó sajátosságok szerzői jogunkban a *televíziós filmeknek* a szűkebb értelemben vett „filmektől" való *elkülönítéséhez* vezettek (speciális felhasználási szabályok, szabad felhasználások).[18]

A videoműveknél is vannak ilyen *elkülönítő* sajátosságok: a közönségez való eljuttatás tipikus, a létrehozáskor elsősorban szándékolt módja *a szűkebb értelemben vett filmekétől eltérő és inkább a hangfelvételekéhez hasonló*: műpéldányonkénti terjesztés a nagyközönség körében. Ugyancsak sajátos, inkább *a televíziós játékokhoz hasonló* a néző általi érzékelés módja (képernyő) azzal a további különbséggel, hogy itt a cél és lehetőség az ismételt otthoni lejátszás.

A videoműveknek a *filmek szélesebb értelemben vett fogalmával való azonosításából* és a *szűkebb értelemben vett filmektől való elkülönítéséből* az alábbiak következnek:

a) Nálunk a magyar és a külföldi *videoművekre* is *vonatkoznak* a BUE filmjogi szabályai (az egyezmény hatálya, a védelmi idő számítása, a mű létrehozásához fehasznált művek és a film szerzői jogainak alanyai; vélelem a főcímen szereplők javára).

b) Az Szjt. 41. §-a a mű szerzőiről és a gyártóra való *jogátszállás vélelméről a videoművekre is* vonatkozik. Az *Szjt. módosítása esetén* ebben a szakaszban helyesebb lenne a filmeket, televíziós játékokat, videoműveket és a diaporámát is átfogó *audiovizuális művekről beszélni.*

c) A kulturális igazgatási, gyártási engedélyezési jog szempontjából a videomű a filmekkel esik egy tekintet alá (Szjt. 43. §).

d) A sajátos felhasználási célból következően a *megfilmesítési szerződések szabályaiból csak a legálalánosabbak (Szjt.* 42. §) vonatkozhatnak a videoművekre és ezek is — az alapelveknél említett szociális funkciónak, a sajátos célhoz kötött felhasználásnak megfelelően — *további jogi értelmezést, végrehajtást kívánnak.*

e) A videoművek előbb említett sajátosságai és az oktatásban játszott szerepe a *szabad felhasználásoknál is* újabb, *speciális tényállást kívánhat meg.*

f) Minthogy a videoműveket a szűkebb értelemben vett filmektől éppen a rögzítés, a terjesztés és a néző általi érzékelés tipikus módja különbözteti meg és a videora vonatkozó speciális szabályozásnak ehhez kell igazodnia, a filmek *videomásolatai a felhasználási szerződések, a joggyakorlás módja és a szabad felhasználás tekintetében osztják az eredeti videoművek sorsát. Nem korlátozza ez természetesen a film és a filmhez felhasznált művek jogtulajdonosait a videomásolat elkészítésére vonatkozó kizárólagos joguk szerződéses gyakorlásában.* (Hogy a filmgyártóé-e vagy a filmhez felhasznált művek szerzőié-e ez az utóbbi jog, arra az alábbiakban még kitérünk.)

5. Videojog a mozifilmeken, tv-játékokon

A videoművekre, videováltozatokra vonatkozó szerzői jogok megítéléséhez előzetesen az döntendő el, hogy *kié a filmek, tv-játékok videofelvételre való átmásolásának és a videováltozat felhasználásának joga (a „videojog").* Kitérőt kell tehát tennünk a *filmjog területére.*

A szerzői jogok alanya eredendően a szerző, aki a művet megalkotta. A válasz tehát kézenfekvő lenne — a videojogok a film, a tv-játék alkotóinál vannak —, ha a nemzetközi szerzői jog és jogunk nem tartalmazna külön szabályokat a filmakotásokra. Így viszont azt kell vizsgálnunk, hogy a filmgyártó, aki különféle jogi konstrukciók alapján kiterjedt jogokat szerez a film céljára készült, a filmhez felhasznált művekre, megszerzi-e a videojogokat is?

Annak a kérdésnek az eldöntését, hogy *ki tekintendő* a filmek *szerzőinek*, a BUE 14 bis cikkének (2/a) bekezdése a nemzeti jogalkotás hatáskörébe utalja.

Nem sokkal többet mond az egyezményben az a *megdönthető vélelem* sem, amely szerint a filmre vonatkozó bizonyos szerzői jogokat a *filmgyártó gyakorolja* (BUE 14 bis cikk (2/b) bek.), hiszen ez sem vonatkozik a forgatókönyv-íróra, a zeneszerzőre és a rendezőre (BUE 14 bis cikk (3) bek.). Ezek után nyilvánvaló, hogy azt a kérdést, hogy „kié a videojog" (szerzők — filmgyártók — szomszédjogi jogosultak), országonként *csakis* az illető nemzeti jog dönti el (természetesen a szerzői jog alapelveinek megfelelően).[19]

Ismeretes, hogy a „jogszabályi jogátszállás" módszerét választó filmjogi rendszerek mellett még két másik filmjogi rendszer tipizálható: a *filmproducer eredeti jogszerzését* tételező angolszász és a *szerződéses* jogátruházást igen erős *jogszabályi vélelmekkel* kiegészítő „kontinentális" rendszer.

Ami az első jogcsoportot illeti, itt a jogszerzés

[17] *Boytha* Gy.: „A szerzői jog kézikönyve" c. műben 1973. (Szerk: Benárd A. és Tímár I.). 265. old.

[18] A mozifilmek és a televíziós művek műfaji eltéréséről lásd részletesebben: J. *Kriz*: A televíziós mű mint a szerzői művek külön kategóriája. Magyar Jog, 1984. márc. 271. old.

[19] G. *Davies*: The Acquisition of Rights for the Production of Videoprograms EIPR 12/1981. 354. old.

eredeti volta eleve kizár minden korlátozást a filmgyártónak a filmre (a filmben foglalt, ahhoz felhasznált művekre) vonatkozó jogai tekintetében. Ebből következik, hogy például *az USA-ban és Angliában a videojogok egyértelműen a filmgyártóknál* vannak. (A nemzetközi gyakorlat is ezt mutatja: az angolszász filmekre vonatkozó videojogot — beleértve a zenei rögzítési, nyilvános előadási jogokat is — csakis a gyártótól (vagy a tőle jogot szerzett forgalmazótól) lehet megszerezni.[20]

Más a helyzet a „vélelmekkel kiegészített szerződéses jogátszállás" filmjogi rendszerét alkalmazó országokban. Ezekben az országokban a megfilmesítési szerződések tartalma dönti el, hogy a felhasznált művek szerzői s a rendező a videojogot is átruházzák-e a gyártóra. Míg a szorosan vett filmjogok tekintetében (a film többszörözése, vetítéssel, sugárzással bemutatása, terjesztése stb. — vö. BUE 14 bis cikk (2/b) bek.) a szerzői jogok a *gyártók jogszerzését alátámasztó* vélelmekkel egészítik ki a szerződések tartalmát, a videojogok tekintetében a bíróságok ezekben az országokban mindenütt *korlátozóan értelmezik* a szerződésben átruházott jogok terjedelmét. A videojog kifejezett akaratnyilvánítással természetesen itt is átruházható a filmgyártóra, de például az NSZK-ban *a zeneművek, szöveges zeneművek* tekintetében ennek az útját állja a szerzőknek a GEMA-val, a szerzői jogvédő és képviseleti társasággal kötött tagsági szerződése.[21] Ugyanez a helyzet az NDK (az „AWA" jogvédő társaság) esetében is.

A szűkebb értelemben vett (vetítéssel a nyilvánossághoz közvetítendő) filmek és a tv-játékok videosításának alanyi jogát illetően tehát a nemzetközi szerzői jog sem a helyzetfelmérésnél, sem rendezési javaslatainknál nem jelent korlátokat.

A filmre vonatkozó vagyoni jogok gyakorlását a következő szabályokkal ruházza jogunk a filmgyártóra: „A filmre vonatkozó szerzői vagyoni jogokat a szerzőkkel kötött szerződések alapján jogutódként a filmgyár szerzi meg, és harmadik személyekkel szemben kizárólag a filmgyár gyakorolja." (Szjt. 41. § (3) bek. első mondata.) „Megfilmesítési szerződés alapján a szerző köteles a művet a filmgyár rendelkezésére bocsátani, a filmgyár megszerzi a film egyszeri filmrevételének, továbbá a film területi korlátozás nélküli terjesztésének és nyilvános előadásának jogát, s jogot szerez a filmnek más nyelvű felirattal vagy (szinkronizált) hanggal való ellátására, a felhasználás fejében pedig a szerzőnek köteles díjat fizetni." (Szjt. 42. § (1) bek.)

A szűkebb értelemben vett filmek és tv-filmek (tv-játékok) szempontjából ezt a jogátruházást a 12/1970./VI.30./MM sz. rendelet (a továbbiakban: Fr.), illetve az 5/1970./VI.12./MM. sz rendelet (a továbbiakban: RTr.) konkretizálja.

A *filmgyár* a film szerzőitől (ide értve az ahhoz felhasznált előzetesen meglévő művek szerzőit is) ha a mű egészéhez alkotó módon való hozzájárulásról van szó — vö. Szjt. 41. § (1) és (2) bek. — a következő jogokat szerzi meg:

a) A *mű egyszeri filmrevitelének joga.* Az Szjt. 42. §-a (1) bekezdése által mindenféle filmalkotásra adott ezt a jogot az Fr. nem magyarázza, konkretizálja tovább.

b) A *film területi korlátozás nélküli terjesztésének joga.* Ezt az Szjt. 42. §-a (1) bekezdése ugyancsak mindenféle „film" gyártójának megadja, az Fr. itt hallgat.

c) A *film nyilvános előadásának joga és az idegen nyelvű feliratozás, szinkronizálás joga.* Az Szjt. 42. §-a (1) bekezdésének az erre vonatkozó rendelkezését az Fr. nem tölti ki, csupán kiveszi a filmzene nyilvános előadási jogát. (Fr. 9. § c.). Az elmélet és a gyakorlat viszont 1984. február 1-ig ide értette a *sugárzási jogot*[22] is. Az ekkor megjelent 6/1984./II.1./ MM r. 2. § a munkaviszonyban álló rendező és operatőr javára kötelezően, a külső szerzők javára eshetőlegesen (?) (4. § (1)) bevezette a „tv-sugárzási prémiumot". Ebből arra lehetne következtetni, hogy a jogalkotó ma már nem tekinti a filmgyártó által a külön filmjogi szabályok alapján megszerzett nyilvános előadási jog részének a sugárzási jogot.

d) Előzetesen meglévő mű vagy a film céljára készülő filmvázlat, filmnovella adaptálásának a joga. (Fr. 4. § (1))

e) Egyidejűleg többnyelvű verzió készítésének a joga. (Fr. 4. § (2))

f) A filmhez készült művek *propaganda céljára — a cél által indokolt terjedelemben — való felhasználásának a joga.* (Fr. 4. § (3))

g) A filmből *rövidfilm vagy diafilm készítésének a joga.* (Fr. 4. § (4))

h) A *terjesztés és nyilvános előadás jogának átruházási lehetősége.* (Fr. 17. §)

A *televízió* a megfilmesítés szerződései alapján a szerzőktől a következőkre szerez jogot:

a) televíziós mű *rögzítése* (RTr. 8. § (1))

b) a televíziós mű *más nyelvű felirattal történő ellátása és szinkronizálása* (RTr. 8. § (1/a.),

c) a televíziós mű területi korlátozás nélküli *ismételt sugárzása, terjesztése, nyilvános előadás céljára* („mozivetítésre") *való értékesítése* (RTr. 8. § (1/b.),

d) előzetes művek televíziós célú *adaptálása* (RTr. 8. § (2)),

e) terjesztési és nyilvános előadási jog átruházása (RTr. 9. § (1)),

f) a televíziós mű egyes részeinek *más műsorban való felhasználása* (RTr. 9. § (2)).

Az előzőekben részletesen ismertetett jogátruházás terjedelmét a videojogok szempontjából általában abból a feltételezésből kiindulva értelmezték, hogy az Szjt. 41. § (3) bekezdése, a filmre vonatkozó *összes* — akár nem „filmszerű" — *hasznosítási jogokat* — kivéve a kifejezett megszorító kikötéseket — *automatikusan a gyártóra ruházta.*[23]

Eszerint az Szjt. 42. §-a, az Fr. és az RTr. az átszálló jogokról csak *példálózó* felsorolást ad. Egyes árnyaltabb jogirodalmi álláspontok utalnak a taxatív felsorolás lehetőségére is, s így egyes jogoknak a szerzőnél maradására, de a filmrendelet körében ilyennek meglétét tagadják.[24]

Az itt hivatkozott vélemények ezért a videojog-

[20] F. *Klaver* i. m.

[21] *Ulmer*: i. m. 495. old.

[22] *Boytha*: i. m. 273. old.

[23] *Gyertyánfy* P.: A filmrendező és a filmgyár szerző jogai a filmen. Magyar Jog, 1983. jan. 55. old. Ugyanitt az ellenkező álláspont melletti érvek is kifejtve.

[24] *Boytha*: i. m. 280. old.

nak a *filmgyártóra való átszállása mellett* foglalnak állást, hozzátéve, hogy azért a felhasználásért a szerzőnek viszont *különdíj jár*. A díj *összegét* — Boytha szerint — nem jogszabályi, hanem szerződéses úton kellene megállapítani.[25] A televíziós művek tekintetében Boytha jóllehet kifejezetten nem mondja ki, hogy a gyártó a megfilmesítési szerződéssel kizárólag az RTr.-ben felsorolt jogokat szerezné meg vagy hogy az RTr. által adott „terjesztési jog" csak a sugárzott (sugárzandó) műkénti terjesztést jelenti, mégis — szerintünk is helyesen — leszögezi, hogy a televíziónak a *videojogot szerződéssel külön meg kellene szereznie*.[26]

A szűk értelemben vett filmek (*mozifilmek*) tekintetében legújabban a jogalkotó is állást foglalt: a videováltozat készítésének joga a gyártóé, de a film *bizonyos* alkotói részére a jognak a gyártó általi hasznosítása esetén „videoprémium" jár (6/1984./II.1./ MM. sz. rendelet 2. § (1) bek. e) pontja).

A megfilmesítési szerződéssel átszálló jogok terjedelménél figyelembe kell venni a szerzői jognak azt az alapelvét, hogy a jogosítványok kétség esetén a szerzőnél maradnak. Ennek megfelelően — korábbi álláspontunkat[27] feladva — ma már úgy látjuk, hogy igenis komoly kétség lehet itt a jogátruházás terjedelmét illetően.

Az Szjt. 41. §-a (3) bekezdése azt kívánja elérni, hogy a jogszabályi jogátszállás jogi konstrukciójával a film — általában az audiovizuális művek — hasznosítási jogai alapvetően egy kézben legyenek. Ez a bekezdés kimondja, hogy a filmgyár a jogait *„szerződés alapján szerzi meg"*. E jogok mibenlétét, terjedelmét azonban *kimerítő felsorolással* az audiovizuális művek tekintetében általában az Szjt. 42. §-ának (1) bekezdése; a szűkebb értelemben vett filmekre (mozifilmekre) az Fr.; a televíziós játékok és egyéb tv-filmek tekintetében pedig az RTr. határozza meg.

Minthogy szerződés alapján való jogátszállásról van szó — még ha ez a jogszabálynál fogva a szerződés tényével automatikusan következik is be —, az átruházott jogok terjedelmének meghatározásánál itt is alkalmazni kell azt a szerzői jogi elvet, hogy a jogok kétség esetén a szerzőknél maradnak, amit kiegészít az a további elv, hogy a célba vett felhasználás határozza meg az átruházott jogok pontos terjedelmét (a „célhoz kötött jogátruházás" elve). Különösen a másodlagos felhasználásoknál van helye az átruházott jogok *szűk* értelmezésének.

A *mozifilmeknél* például amikor az Szjt. 42. §-a (1) bekezdése a mű egyszeri *filmrevitelének* jogáról szól, ezen csakis a nyilvános vetítés célját szolgáló filmeket értjük, hiszen az Fr. a 2. §-ában maga is ilyen szűken határozza meg a tárgyi hatályát. Mi ugyanígy látjuk ezt — szemben Boythával[28] — a terjesztési jognál is. Ugyanis amint ezt a korábbiakban kimutattuk, a videováltozat a terjesztési és érzékelési sajátosságai folytán már más jellegű audiovizuális mű, s a mozifilmek átmásolásával ezek a jellegzetességek lépnek előtérbe. A felsorolás kimerítő jellege és a több verzió készítése kapcsán az Fr. által használt „egyidejűleg" kifejezés is (4. § (2)) a szűkítő értelmezés mellett szól.

A *televíziós játékoknál, tv-filmeknél* a gyártó által szerzett jogok ugyancsak kizárólag a rögzített mű *sugárzással* történő vagy közvetlenül ezt célzó felhasználásait foghatják át. Az RTr. 8. §-a (1) bekezdése értelmében ugyanis „mű" alatt itt mindig csak a „televíziós játékok, animációs filmek és dokumentumfilmek" értendők. *Ezek* rögzítésére, terjesztésére, előadására stb. szerez jogot a televízió. A jogokat, ahogyan Boytha is mondja,[29] a televízió a végrehajtási rendeletben és a szerződésekben körülírt feltételek keretei között gyakorolja. Ilyenformán a jogok *terjedelme* szempontjából jelentőség nélküli az Szjt. Vhr. 31. §-ának visszautalása a megfilmesítési szerződések törvényi feltételeire (az Szjt. 42. §-ának (1) bekezdésére). Az utalásnak a szerzőségi vélelem, a megrendelt művek elfogadási szabályai és az újrafilmesítési jog szabályának a televíziós művekre való kiterjesztéseként van értelme.

A *mozifilmek, tv-filmek videojogára* mindebből az következik, hogy mivel az Fr. és az RTr. kifejezetten nem tartalmazzák ezeket a jogokat, ezek a jogszabályi jogátszállással *jelenleg nem szállnak át a gyártóra*.

Az is nyilvánvaló, hogy a gyártóknak kifejezetten juttatott jogokba *értelmezéssel sem* foglalhatjuk a videojogot. A videomű, videováltozat az audiovizuális műveknek a mozifilm, a televíziós film (tv-játék) és a diaporáma mellett önálló válfaja; ilyen mű vagy változat létrehozásával a „közönséghez közvetítésnek" új folyamata indul meg; az új felhasználás nem elengedhetetlen része a mozifilm vagy tv-játék készítésének s az utóbbiakra irányuló szerződéskötés e további felhasználás lehetősége nélkül sem értelmetlen, céltalan.

A filmek, tv-filmek *szerzői* ma elvileg szerződéssel *rendelkezhetnek művük videora való áttétele*, s annak további *felhasználása jogáról*. Ez alól kivétel is van: a zeneművek szerzői a filmzene nyilvános — akár videofelvételről történő — előadási jogait és videorögzítési jogát csak a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül érvényesíthetik (Szjt. 40. §. és Szjt. Vhr. 39. § (2) bek.).

A *munkaszerződés alapján filmet alkotók* — tipikusan rendezők — *videojogaival némiképp sajátos a helyzet*. Az ilyen filmszerzők jogai részben az Szjt. 41. §-ának (3) bekezdésében és 42. §-a (1) bekezdésében foglalt speciális szabályozás alapján szállnak a munkáltatóra, hiszen a munkaszerződés is „szerződés" az Szjt. említett szakaszai szempontjából. Azok a szerzői vagyoni jogok viszont, amelyek így elvileg a munkavállaló szerzőnél maradnak (hogy vannak ilyen jogok, azt az előzőekben láttuk), az Szjt. általános szabályai közé tartozó *Szjt. 14. §-a értelmében nagyrészt* a gyártó munkáltatóra szállnak, ha az alkotás munkaköri kötelezettség volt. Tipikusan ilyen a *munkavállaló szerzőtől* az általános szabályok alapján a *gyártóhoz kerülő jog a mozifilmekre, tv-filmekre vonatkozó videojog*.

Szükséges itt azonban egy kiegészítés: az olyan szerzői vagyoni jogok esetében, amelyek az Szjt. 14. §-a alapján szállnak át a munkáltatóra, s ha az a műre harmadik személlyel felhasználási szerződést köt, az e szerződéssel elért szerzői díj *bizonyos része a munkavállaló-szerzőt illeti meg*. (Szjt. Vhr. 12. § (1)

[25] *Boytha*: i. m. 280. old.
[26] *Boytha*: i. m. 222. old.
[27] *Gyertyánfy*: i. m.
[28] *Boytha*: i. m. 273. old.
[29] *Boytha*: i. m. 217. old.

bek.) A részesedés *mértékét* a munkáltató állapítja meg, s arra az esetre, ha a harmadik személyekkel a felhasználási szerződések kötése a munkáltató feladatkörébe tartozik, a jogszabály csak felső határt jelöl meg (80%), de alsó határt nem. A munkaviszonyban alkotó filmszerzőknek így véleményünk szerint *részesedés jár* a filmgyár, televízió *videobevételéből*. A részesítés formája, módja lehet a *prémium is*.

6. A videoprémium tételes jogunkban

A jogi helyzetnek az 5. pont szerinti értelmezése egyben a *6/1984./II.1./MM. sz. rendelet kritikája is*. E rendelet, melyet más szempontokból is kifogás érhet, téves, ellentmondásos a videojogok szempontjából is.

a) A rendelet a *munkaviszonyban alkotó* filmszerzők közül a rendezőt, az operatőrt, a kép-, háttér-, figura- és mozdulattervezőt videoprémiumban (a videojogok belföldi értékesítéséért) és hatékonysági prémiumban (videojog külföldi értékesítéséért) részesíti. (A rendelet 1. §-a (1) és (3) bekezdései, 2. §-a (1) c) és e) pontjai.) E szabályozásnak az a hibája, hogy *figyelmen kívül hagyja* a filmalkotók körének az Szjt. 41. § (1) bekezdésében történt meghatározását. Nem az a fő baj, hogy nem alkotók *is* kapnak ebből a juttatásból, hanem hogy ezzel jelentős munkavállalói filmszerzői csoportok eleshetnek a videojogok harmadik személynek történő értékesítése folytán *nekik járó* részesedéstől. Pl. forgatókönyvíró, zeneszerző, esetenként a vágó stb.

b) E rendelet a nem munkaviszonyban filmet alkotók videojogait is eleve a filmgyártóknál lévőnek tekinti, ami — mint kimutattuk — *téves* jogértelmezés. Még a *téves kiindulóponthoz képest is ellentmondásos a szabályozás*. Így különösen:

— A belföldi videojogok értékesítéséért a prémiumot (különdíjat) az érintett személyi körnek csak kilátásba helyezi (4. § (1) bek.: „fizethetők ki"), holott a térítésre alanyi jog van, az legalább különdíjként jár.

— Egyes szerzői kategóriákat eleve *kizár* a videojogok legalább különdíjjal való megváltásából: a zeneszerzőt mindenféle prémiumból, az írót, forgatókönyvírót a belföldi videojog-értékesítés ellenértékéből,[30] a film egészének kialakításához esetenként alkotó módon hozzájáruló esetleges egyéb szerzőket (pl. vágó) ugyancsak minden térítésből. (A rendeletet végrehajtó utasítástervezetből ugyanis kitűnik, hogy a 4. § (1) bekezdésben ígért lehetőséget — minden prémiumtípus fizethető a „külső" alkotóknak is — a jogalkotó végül is csak szelektíve engedi valóra váltani.)

Különösen feltűnő a *zeneszerzők* teljes kizárása, ugyanakkor még a szerzőnek nem minősülő dramaturg is kap videoprémiumot a bel- és külföldi videojog-eladás esetén is. Az az érvelés, hogy a zeneszerzők az egyidejűleg hatályon kívül helyezett szabályozás szerint sem kaptak különdíjat a filmek külföldi bevételeiből (Fr. 9. § d)) teljesen alaptalan. Míg a mozifilmek külföldi vetítéséből befolyó ún. zeneszerzői méterpénz bizonyos kárpótlást[31] jelenthetett, a videojogok bel- és külföldi eladása — ebben a jogi konstrukcióban — semmiféle nyilvános előadási jogdíjat nem hoz a szerzőnek. (A videofelvételeket tipikusan otthon használják.)

7. Videojog az eredeti videoműveken

A videoműveknek a szélesebb értelemben vett „filmek" fogalmába helyezésével tulajdonképpen már megjelöltük az e művekre vonatkozó szerzői jog alanyait is. Eszerint — összhangban a BUE filmszabályaival — a magyar jogban a videoművek jogainak alanyai *a videomű számára készült irodalmi és zeneművek szerzői, a videomű rendezője és mindazok, akik a videomű egészének kialakításához ugyancsak alkotó módon hozzájárultak*. (Szjt. 41. § (1) bek.) A videoműre vonatkozó szerzői vagyoni jogokat a szerzőkkel kötött szerződések alapján jogutódként a gyártó szerzi meg és harmadik személyekkel szemben kizárólag a gyártó gyakorolja. A gyártó a szerzők személyhez fűződő jogai védelmében is felléphet. (Szjt. 41. § (3) bek.) A videomű gyártójának — az ellenkező bizonyításáig — azt a természetes vagy jogi személyt kell tekinteni, akinek nevét a videoművön a szokásos módon feltüntetik. (BUE 15. cikk (2))

A videoművek *védelmi idejére* elvileg ugyancsak alkalmazható az Szjt. meglévő szabálya (15. § (4) bek.), amely az 50 évet a *bemutatástól* rendeli számítani. Minthogy e művek tipikus felhasználása nem a nyilvános előadás, bemutatás, javasoljuk, hogy jogunk a videoműveknél kezdő időpontként a bemutatás helyett a *forgalomba hozatalt* jelölje meg. Erre a törvénymódosítás helyett talán alkalmas a Vhr. módosítása is. Ezt a BUE minden további nélkül lehetővé teszi, hiszen a 7. cikk (2) bekezdése szerint a védelmi idő számítását a „közönség számára való hozzáférhetővé tételtől" vagy — annak hiányában — az előállítástól lehet kezdeni.

Szerzői jogunkban a jogalanyok jogosultsága kiterjed a művek — a törvényi kivételektől eltekintve — *bármilyen felhasználásának engedélyezésére*. (Szjt. 13. §) Elméletileg tehát nincs szükség annak közelebbi vizsgálatára, hogy milyen jogokat tartalmaz a videojog, hanem megfordítva, azt kellene szemügyre venni, hol vannak a szerzői jog korlátai e műfajban. Gyakorlati okokból mégis tisztáznunk kell két kérdéskört:

— *mit értsünk a videoműveknél* a jogunkban csak a filmjogoknál konkretizált „terjesztési" jogon (ez az Szjt. 42. §-ának (1) bekezdése szerint a gyártóra mindenképpen átszáll);

— *videoszerzőktől milyen jogok kerülnek át a gyártókhoz*?

A szerzői alkotásra, illetve az annak anyagi hordozójára vonatkozó jogok különállása a szerzői jog egyik alapelve. A műpéldány tulajdonára és a szerzői alkotás felhasználási jogára vonatkozó jogok hangsúlyozott elkülönítésére mindeddig főleg a képzőművészeti alkotásoknál volt szükség, ahol a két jogtárgy fizikailag el sem választható egymástól (pl. Szjt. 46. §). A szerzői jog és a dologi jog kollíziójának újabb területe a film és videoművek terjesztése. A művek példányainak „terjesztési jogát" a BUE csak a filmekre nézve adja meg a szerzői jogtulajdonosnak (BUE 14.

[30] Az írók, forgatókönyvírók a *külföldi* videojog-értékesítés bevételéből a „hatékonysági prémiumban" részesülnek (6/1984./II.1./ MM sz. r. 1. § (2), 2. § (1) c.

[31] A méterpénz az egyéb nyilvános előadási jogdíjaknak csak töredéke és nem is minden jelentős országból (pl. USA) szedhető be.

cikk (1) és 14 bis cikk (1); ugyanezt követi — más rendszerben — az Szjt. is (42. §. (1)).

Néhány állam — pontosan 16, s ezek között olyan fontosak is, mint pl. az USA, NSZK, Ausztria, Svédország — szerzői jogában a terjesztési jogot általában is, tehát nemcsak a filmekre, megadják.[32] Ez a jog tehát a közönség körébeni, műpéldányonkénti forgalomba hozatalt jelenti. Az itt említett országokban azonban általában ezt a jogot „kimerítettnek", „elhasználtnak" tekintik, ha egyszer a műpéldány (film, videofelvétel) tulajdonjogát egyszer már átruházták. Ilyenkor a jogtulajdonos nem részesedhet a további forgalmazás (főleg bérbeadás) nyereségeiből.[33]

Ez alól azonban növekvő számban kivételek is vannak. *Az NSZK-ban* bár szintén „elhasználódik" a jog (hacsak ezt kifejezett szerződéses nyilatkozat ki nem zárja!), de a jövedelemszerzésre irányuló további *bérbeadások* bevételével szemben a jogtulajdonosoknak térítési igényük van. Ez az igény csak a szerzői jogvédő (képviseleti) társaságon keresztül érvényesíthető.[34] *Svédországban* a zeneműveket is magukban foglaló műpéldányok jövedelemszerzési célú *bérbeadása* vagy az ehhez *hasonló eredményű tevékenység* tekintetében a terjesztési jog előzetes tulajdonátruházás esetén sem szűnik meg. Hasonló a helyzet a többi skandináv országban is.[35] *Japánban* — bár a terjesztési jogot a japán Szjt. csak a filmeknél említi (s ott a „jogkimerülésről" nincs tétel) — 1984-től külön jogszabályt alkottak a *hangfelvételek bérbeadási jogáról* a szerzők és a szomszédjogi jogosultak javára.[36] *Kanadában* jogszabály-előkészítés folyik a videofelvételek bérbeadási jogairól.[37] Az *olasz* jogban — ahol a „terjesztési jog" ismét csak a filmekre nézve jelenik meg — a *jövedelemszerzési célú bérbeadás* a műpéldány tulajdonjoga esetén is engedélyköteles s ezt az engedélyezési jogot a Művelődési Minisztérium gyakorolja.[38] *Franciaországban* és *Belgiumban*, bár nincs külön „terjesztési jog", a felhasználási cél pontos behatárolásának jogát, amely a gyakorlásával „nem merül ki", úgy értelmezik, mint ami mindig jogot ad a bérleti jövedelemből való részesedésre is.[39] *Karnell* úgy látja, hogy ezt az értelmezést a bírói gyakorlat még nem erősítette meg kellőképpen.[40]

Hadd zárjuk ezt a körképet azzal az összefoglaló megállapítással, hogy a szerzői jogban illetékes kormányközi és nem kormányközi szervezetek véleménye szerint ott is, ahol még erre nincs jogszabályi alap *meg kell teremteni a videoművek szerzői javára a videobérlettel elért üzleti nyereségekbeni részesedés jogi alapját.*[41]

Ami most már a *magyar helyzetet* illeti, az Szjt. a terjesztés jogát az általános engedélyezési jog konkretizálásaként csak a filmjogoknál említi. A 42. § (1) bekezdés, mint láttuk, vonatkozik a videoművekre, videováltozatokra is. A terjesztési jog „kimerüléséről", a tulajdonjog átruházása általi esetleges „elhasználásáról" filmjogi szabályaink nem szólnak; vissza kell hát nyúlnunk a dologi jog—szerzői jog konfliktusát feloldó általános szerzői jogi szabályokra.

Az Szjt. 28. §-a (3) bekezdése szerint „a műpéldány tulajdonjogának átruházása nem jelenti a szerzői jog átruházását..." Ebből elvileg az következik, hogy a terjesztési jog — amit ugyan az Szjt. csak a filmeknél nevesít — nem merül ki az első eladással, hanem *a szerzőtől a további értékesítésekre (így a bérletére is) jogot kell kérni.* (A félreértés elkerülése céljából itt kell megemlíteni, hogy az Szjt. szabad felhasználást engedő 18. §-ának (1) bekezdése „kölcsönzésről", azaz ingyenes jogügyletről beszél — gyakorlatilag ilyen ma a könyvtári könyvkölcsönzés is — szemben a visszterhes „bérlettel".)

A *jogi helyzet tehát a videofelvételek szempontjából nem egészen egyértelmű.* A legmegnyugatóbb így az lenne, ha a jogalkotó állást foglalna e kérdésben, mégpedig a nemzetközi ajánlásoknak megfelelően, vagyis kimondva, hogy nálunk a *videofelvételek bérbeadásával vagy az ahhoz hasonló üzleti tevékenységgel elért jövedelemből* — akár a műpéldány tulajdonjogának átruházásakor, akár utóbb — *a videojogok tulajdonosa részesedést* követelhet. A joggyakorlás módjaként elő kellene írni, hogy ez a szerzői díjigény csak a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül és e hivatal által meghatározott átalányösszegben érvényesíthető.

Javaslatunkat nemcsak a jogszabályok, hanem a *gazdasági érdekek oldaláról is indokolt*nak látjuk. A videoművek gyártása — illetve a videomásolatok esetén az alapulvevő film elkészítése, amire nézve a filmgyárnak vagy a videogyárnak a videojogot még külön meg kell szereznie — komoly anyagi befektetéseket igényel. Ez csak a fő felhasználási formából eredő bevételekből fedezhető. Ugyanígy a szerzők számára is a jogdíjbevételek alapját képező korábbi felhasználások visszavonulásával ez az új felhasználási forma alapján járó jogdíj kell hogy kárpótlást nyújtson.

Egyúttal hangsúlyozni kell, hogy itt csak a jövedelemszerzési célú továbbértékesítés, bérbeadás jogának a video-jogalanyok javára való fenntartásáról van szó, s ez nem akadályozhatja a jogszerűen megszerzett műpéldányok ettől eltérő magánforgalmát.

Nyilvánvaló, hogy a magyar jogi helyzetről alkotott értelmezés — a belföldiekkel azonos elbírálás elve szerint — a Magyarországon bérbe adott külföldi videofelvételekre is érvényes. Ugyanakkor az ilyen magyar jogok külföldi érvényesítése az illető ország belső szerzői jogától függ. Karnell mindenesetre felhívja arra a figyelmet, hogy például az Európai Gazdasági Közösség államaiban a Római Szerződésnek az áruk szabad forgalma korlátozását tiltó szabályai (30, 26.

[32] L. 5. lábj. 44. pont

[33] IFPI (a Hangfelvétel Gyártók Nemzetközi Szervezete): Controle des locations des videogrammes. Measures proposées. 1981. dec.

[34] NSZK Szjt. (1965. év szept. 9.) 17/2 cikk és 27 cikk; továbbá az 5. lábj.-ben idézett dokumentum 47—52. pont. A további bérbeadás szerződéses kizárásának joghatályát többen elvitatják. L.: von Ungern *Sternberg*: Erschöpfung des Verbreitungsrechts und Vermietung von Videokassetten. GRUR 4/1984. 262. old. H. *Ahlberg*: Die Vermietung von Schallplatten und Videokassetten GRUR 1983. 406. old.

[35] Svéd Szjt. (1960. dec. 30. és 1982. dec. 8.) 2., 8. és 23. cikk.

[36] L. az 5. sz. lábj. dokumentum III. sz. mellékletét.

[37] Az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény Kormányközi Bizottsága, IGC/1971/V.23. 1984. febr.—március 28. 152. pont.

[38] Olasz Szjt. (1941. ápr. 22.) 69. cikk.

[39] L. 5. sz. lábjegyzet.

[40] G. *Karnell*: Rental und market phenomena concerning videograms and the right of distribution under Copyright Law. RIDA janvi, 1983. 97. old.

[41] UNESCO, WIPO (1. 5. sz. lábj.); IFPI (1. 33. lábj.)

cikkek), úgy tűnik, akadályai az említett videoszerzői (gyártói) jogok érvényesítésének.[42]

A videoszerzőktől az eredeti videoműveket gyártóra átszálló jogokat részben meghatározza az összes audiovizuális műre közös szabály, az Szjt. 42. §-ának a szélesebb értelemben vett „megfilmesítésről" szóló (1) bekezdése. Az itt említett *„terjesztési jogról"* már szóltunk; nyilvánvaló, hogy az előzetes és a videomű céljára készült művek videosítási felhasználási célja alapvetően feltételezi a példányonkénti forgalomba hozatal, sőt az üzletszerű bérbeadás jogának vagy a térítési igénynek szerződéses átszállását is.

Az Szjt. 42. §-ának (1) bekezdése alapján a szerzővel kötött megállapodás eredményeként kézenfekvő a rögzítési *(egyszeri videofelvételre vételi)* jog átszállása is. Zenénél ez csak a videomű céljára rendelt zenére vonatkozik, hiszen az előzetesen meglévő zeneművek felhasználása más jogszerzési, joggyakorlási módot kíván.

A *nyilvános előadás* jogával (Szjt. 42. § (1) bek.) kapcsolatban már kitűnik, hogy a mozifilmekhez és a televíziós művekhez hasonlóan a videoművek is *megkívánnak egy*, az általános audiovizuális szabályozáson (Szjt. 41. §, 42. §) túlmenő, *az Fr.-rel és az RTr.-rel azonos szintű külön szabályozást*. Az Szjt. 40. §-ából ugyanis az következik, hogy a videon rögzített zeneművek nyilvános előadási jogaival a szerzők (jogutódok) külön nem rendelkezhetnek, ezeket a jogokat a Szerzői Jogvédő Hivatal kezeli. A videoművek tipikus felhasználása nem fogja át a nyilvános előadást — s ha mégis erre kerül sor, ennek díját a zeneszerzők részére az SzJH közvetlenül a felhasználóktól szedi be. (A nyilvános előadás atipikus előfordulása miatt az egyéb műfajok szerzőinek is meg kellene hagyni a lehetőséget, hogy videoszerződésükben a gyártóra átruházott jogok közül kizárják a nyilvános előadási jogot.)

A *más nyelvű feliratozás* és a *szinkronizálás* joga a videosítási szerződéssel szintén átszáll a szerzőkről a gyártóra (Szjt. 41. § (2) bek.). Mindez azonban a gyártónak rendszerint nem lesz elegendő a célja (legalábbis a befektetése megtérülése) eléréséhez. Ha a videoműveket az audiovizuális műveken belül elkülönítve, a mozifilmek, tv-művek mellett kezeljük, *szükséges lesz egyéb jogok kimerítő felsorolása is*. Egyeseknél, ahol az illető jognak gyakorlása a videofelvételnél nem tipikus, a jogátszállást csak *diszpozitív* szabályként kell megállapítani.

8. A személyhez fűződő jogok a videoműveknél

A *személyhez fűződő jogok* Szjt-beli általános szabályai (Szjt. II. fej. Vhr. 5—9. §) minden további nélkül érvényesek a videoművek céljára felhasznált művekre és a videoművekre is. Az „alapos ok" értelmezése a visszavonási jognál, a rögzített mű megváltoztatása és a részeinek más műbe való áttétele felhasználói jogának korlátai, valamint a munkavállalószerző személyhez fűződő jogai mind olyan kérdések, melyeknél ezek a szabályok és a filmjogi értelmezések alkalmazhatók.[43] Így például szerintünk a zeneszerző — ideértve a videováltozat eredetijének filmzene-szerzőjét is — megtilthatja a videofelvétel eredetihez képest más hangcsíkkal való ellátását. E jogot érvényesíthetik a szerzők a gyártókkal szemben és együtt, és külön-külön is harmadik személyekkel szemben (Szjt. 41. § (3) bek.).

[42] *Karnell*: i. m; IFPI i. m.

[43] *Gyertyánfy*: i. m.

Szalma József

A szerződés semmissége

a) *Fogalommeghatározás és klasszifikáció*

Az 1978-as Kötelmi viszonyokról szóló jugoszláv törvény szerint a szerződés megsemmisíthető a közrend, kényszerítő jogszabály, avagy a szocialista önigazgatású társadalom erkölcsének, egyszóval az általános érdek megsértése miatt és az akarathiba, azaz az egyéni érdek megsértése miatt.

A magyar jogi terminológia a semmisség kifejezése alatt csak a tilos szerződéseket érti; a szerbhorvát terminológia szerint azonban a „ništavost" (semmisség) általános kifejezés és összefoglalja a megtámadható, valamint a semmis szerződéseket, de ugyanakkor megkülönbözteti a semmis (apsolutna ništavost) és a megtámadható (relativna ništavost vagy rušljivost) szerződésnek megfelelő kifejezést.

A szerződéskötési akaratszabadságnak általános és különös korlátai vannak. Az általános korlátok a közrend szabályait képezik, a különleges korlátokat pedig vagy a szerződéskötési szabadság egyes alternatívái (opsići), vagy pedig a különösen méltányolt egyéni érdek.

Ha a szerződés nincs összhangban az alkotmánnyal, a törvénnyel vagy a szocialista önigazgatású társadalom erkölcsi elveivel (más szóval az akaratszabadság általános korlátaival), akkor az semmis.

Az Alkotmány, a törvény és az erkölcsellenes szerződések egynéven tilos szerződésként szerepelnek. A tilos szerződések azonban nem egyforma érdeket képviselnek, s így szankciójuk sem egyértelmű. Az erkölcstelen szerződések különválasztása a törvényellenesektől sokszor mesterséges, mert az erkölcsi szabá-

Szalma József egyetemi docens, Újvidéki Egyetem Jogtudományi Kara (Újvidék).

* Összehasonlító jogi áttekintés, különös tekintettel a jugoszláv jogra. *(Szerk.)*

lyok átitatják a jogi normákat, inspirálják azokat és összefonódnak velük — állapítja meg helyesen Polajner — Pavnik Ada.[1] A különválasztás mégis szerintünk irreleváns, mert a magatartásdiszpozíció minősítésénél—jogszerűségénél, a jogellenességnél pontosítani kell azokat a normákat (itt erkölcsi szabályokat), amelyek biztosítják a szankció elkerülését. A törvénynél a diszpozíció stabilabb, körvonalazottabb, az erkölcsnél pedig változó és kevésbé kifejezett. Az erkölcsi szabályok alkalmazása tehát több nehézségbe ütközik, s különösen alkalmazási területük és tartalmuk adhat okot vitára vagy kétségre, sokan csak az erkölcstelen szerződéseket tekintik közrendsérelmesnek, ez a nézet azonban nem fogadható el maradéktalanul, mert nem minden erkölcsi érdek tartozik a közrend fogalmába, azaz a legkiemeltebb érdekek tárába.

A közrendsérelmes szerződéseknél az általános érdekmegsértésről van szó.[2]

A megtámadható szerződések az egyéni érdekeket sérelmezik, mégpedig legtöbbször a felek vagy harmadik személy érdekét. A semmisség tehát a közrendsérelmes szerződések tipikus szankciója, míg a megtámadhatóság az akarathibás, egyéni érdekeket sértő szerződések szankciója.

A tilos szerződéseknél több kategóriát különböztethetünk meg. Az első a *közrendsérelmes* szerződés, amelynek következménye a társadalom javára való marasztalás.[3] A másik kategóriát a *törvényellenes* szerződések képezik, amelyeknél elvben az előző helyzet helyreállításának következménye lép fel, kivéve, ha a törvény másként nem rendelkezik.[4]

A semmis szerződések általános következménye az *előző helyzet visszaállításában* nyilvánul meg, amely egyrészt a szolgáltatások visszaadásában nyilvánul meg (amennyiben a szerződő fél teljesített), vagy abban, hogy a szerződő fél a továbbiak során nem kötelezett (amennyiben a szerződő fél még nem teljesített).

A társadalom javára való marasztalás a közrendsérelmes szerződésekre jellemző, s abban nyilvánul meg, hogy a rosszhiszemű szerződő fél nem jogosult az általános következmény megvalósítására, tehát az előző helyzet visszaállítására (indignitása miatt) és így szolgáltatását a bíróság mintegy büntetésként a társadalom, azaz a társadalmi tulajdon javára marasztalja.

A közrendsérelmes és törvényellenes szerződések teljesen világos megkülönböztetése az elméletben nem történt meg. A törvény azonban utal a két fogalom különböző jogi következményeire, s várható, hogy különválasztásuk bizonyos gyakorlati problémákhoz fog vezetni.

A törvény szerint minden kényszerítő jogi normával ellentétes szerződés jogi következménye a semmisség.[5] Nem mindegy azonban, hogy a szerződést megkötő felek milyen mértékű rosszhiszeműséget tanúsítottak a törvényellenes szerződés megkötésekor. Más szóval, nem mellékes körülmény, hogy a szerződő felek *tudtak-e* a szerződés törvényellenességéről vagy sem, így jóhiszeműen kötötték-e meg a törvényellenes szerződést, vagy rosszhiszeműen. Az sem mindegy, hogy a szerződő felek objektíve *milyen jellegű kényszerítő normát* sértettek meg. A kényszerítő normák között ugyanis különbség mutatható ki: nem mindegyik kényszerítő norma védelmez a társadalom szempontjából egyazon értékrendű jogi érdeket; más szóval, egyforma fontosságú érdeket. A társadalmi tulajdon megsértésével pl. a társadalom legféltettebb jogintézményét sértik meg. Ezek a sérelmek jóval súlyosabbak, mintha a szerződő felek egyéb érdeket vagy törvényi tilalmat sértenének meg szerződésükkel (pl. harmadik személy kárára kötött szerződésükkel). Az utóbbi (sértett érdek) nem hasonlítható össze az előbbi, társadalmi tulajdonra vonatkozó példával. Így a kényszerítő jellegű normák sem egyöntetűek, szigorúságuk különböző fokú, bizonyos esetekben fokozott hangsúllyal védelmezik az adott értéket.

Mind a közrendsérelmes, mind a törvényellenes szerződés végeredményben véve tilos szerződés, a közöttük fennálló különbség abban nyilvánul meg, hogy a közrendsérelmes szerződés a társadalom által kiemelt érdekbe ütközik, míg a törvényellenes az „egyszerű" kényszerítő normákkal ellentétes szerződés. Látható tehát, hogy különböző intenzitású kényszerítő normákat fedezhetünk fel és ennek alapján jogos az elvárás, hogy függően a sérelmezett jogszabály típusától és a felek jogszabály iránti magatartásától (rosszhiszeműségétől), különböző szankciókat irányozzon elő a törvény a két szerződéskategória megsemmisítése folyamán. Úgy látszik, hogy a törvény ezt a megkülönböztetést el is végezte.[6]

A törvény szava szerint ugyanis a kényszerítő jogszabályokat sértő szerződés semmis, kivéve, ha a törvény más rendelkezést nem irányzott elő. Ez a rendelkezés tehát előirányozza a tilos szerződések általános következményét, a semmisséget, azzal, hogy az előző helyzet visszaállítása engedélyezhető a törvényellenes szerződésnél.[7] Ez a rendelkezés ugyan vonatkozik a közrendsérelmes szerződésekre és a többi kényszerítő jogszabályt sértő szerződésekre is. A köz-

[1] Ada Polajner Pavcnik, Nevaljavnost pogodb, doktori disszertáció. Sokszorosítás. Ljubljana, 1980. 115 old.

[2] *Perovic Slobodan*: Zabranjeni ugovori. Sluzbeni list SFRJ, 1975. 231. old.: ibid, Teorija nedozvoljene kauze u prakticnoj primeni, Anali Pravnog Fakulteta u Beogradu, 1—3/1972; dr Ada *Polajner Pavcnik*, op cit. 94—133. old. a szerző, Nedopustena restitucija i oduzimanje predmeta prestacija u korist drustvene zajednice, Glasnik Advokatske komore SAPVojvodine, 10/1981. szám 7—26. old. *Weiss Emilia*: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1969, 236—237. old: *Simon*: L'ordrepublic en droit privé, thése, Rennes, 1941; *Viravaud*, Le caractéra d'ordre public des lois sur les beaux commerciaux, thése. Paris, 1960. *Bertrand*: La notion d'ordre public en matiére de nullités, thése, Lille, 1939, *Bienvennue*: Des conditions impossibles, illicites au contraires aux Ebaxa dans les notes a titre gratiuit, thése, Rannés, 1899; *Dragoul*, Essai d'une théorie générale des nullités, thésa, Paris, 1902; *Lepelletier*: Des conditions impossibles, illicites au contraires aux moers, thése. Paris, 1899; *Lienhard*: La role et la valeurde l'ordre public en droit privé et en droit international privé, thése, Dijon, 1934; *Otetelesan*: Effets de la condition impassible, illicite et contraire aux moers dans les acres á titre gratuit, thése, Paris, 1910; *Panian*: Theorie générale des condition imposibles, illicites et immorales dans les liberalités en droit francais, thésa Caen, 1899; *Elume*: Rechtgeschaft und Privatautonomie. Hundert Jahre Deutsches Rechtslebe, I. kötet. 1960, *Zweigert*: Verbotens Geschafte, Peştschriff, Reise, 1964, 213. old.

[3] Ld. a Kt. 104/2. szakaszának 10. szakaszával való vonzatát.

[4] A Törvény 103. szakaszának 104/1. szak. alkotott vonzata szerint, lásd részletesebben a szerző, Nedopustena restitucija i oduzimanje predmeta prestacije u korist drustvene zajednice, op. cit. 7—26. old.

[5] Ld. a Kt. 103. szakaszát.

[6] Ld. a Kt. 103. szakaszát.

[7] Ld. a Kt. 104/1. szakaszát.

rendsérelmes szerződésnél azonban a bíróság úgy is dönthet, hogy nem tesz eleget a szerződés semmisségére hivatkozó szerződő fél helyzetvisszaállítására irányuló kérelmének és szolgáltatását a társadalom javára marasztalja.

Léteznek azonban különleges esetek is, amikor sem az előző helyzet visszaállítására, sem a társadalom javára való marasztalásra nem kerül sor, amennyiben a Kt. vagy más törvényi rendelkezés speciális tényállás fennforgása esetére más szankciót irányoz elő. Más szóval, ilyenkor a törvény érvényben tartja a szerződést a tilalom megszegése ellenére is. Így pl. az uzsora fennforgása esetében, az uzsoratilalom sérelmezése ellenére külön (Kt.) rendelkezés alapján a felek érvényben tarthatják a szerződést, amennyiben élnek a törvény által előirányzott vagylagos felhatalmazással. A szerződési és az önigazgatási megegyezés olyan egymás közötti eltérése esetében, ha a szerződés végrehajtja az önigazgatási megegyezést, az önigazgatási megegyezést megkötő felek hivatkozhatnak a szerződés megsemmisítésére, de amennyiben ez lehetséges, igényelhetik a szerződés önigazgatási megegyezéssel való összehangolását is, s ily módon érvényben tartják azon alapvetőleg törvényellenes szerződést. Az utóbbi esetben, azon általános semmisségi szabályhoz viszonyítva, amely szerint bármely személy hivatkozhat a semmisségre, a törvény leszűkíti a megtámadás szubjektumainak körét.

Ha az előző helyzet visszaállítása az első, tipikus általános semmisségi következmény, amely alól kivételt képez az érvénybentartási lehetőség különleges törvényi rendelkezés alapján, akkor a másik általános jogi következmény a rosszhiszemű fél szerződési szolgáltatásának a társadalom javára való marasztalása. Hogy az utóbbi következmény a közrendsérelmes szerződésekhez kapcsolódik, természetes, mert ezekkel a felek a társadalom legféltettebb érdekeit sérelmezik. Ezért a társadalom javára való marasztalás a legsúlyosabb szerződési jogi szankcióként említhető.

b) A semmisség jogi következményei

1) *Perszonális következmények*

A perszonális következmények a tilos szerződést megkötő alanyok semmisség iránti felelősségét illeti és ezek szolgálatainak megszűnésében nyilvánulnak meg. A perszonális jogi következmény továbbá a semmisségre való hivatkozás jogosságában nyilvánul meg. Más szóval, azt a kérdést érinti, melyek azok az alanyok, akik a semmisségre eredménnyel hivatkozhatnak.

A hivatkozási jog tekintetében két egymással ellentétes elv ütközése figyelhető meg: *a)* a semmisségre az általános érdekek megsértése miatt bármely érdekelt szemény hivatkozhat,[8] *b)* a nemo auditur tureitudinem allegans szabály — a fenti rendelkezéssel (szabállyal) szemben leszűkíti a semmisségre való hivatkozás körét és kizárja azokat a személyeket abból, akik rosszhiszeműen kötötték meg a szerződést, tehát azokat, akik tudtak a szerződés tilos voltáról.

A két szembenálló elv alkalmazása a bírói gyakorlatban nem hozott egységes álláspontot: hol az egyik, hol a másik került előtérbe. Ezen ellentétes irányt követő elvek alkalmazásánál, megítélésünk szerint, az a tény nyom többet a latban, hogy a társadalom kiemelt érdeke a tilos szerződések mielőbbi konstatálása, s erre ennek az érdeknek a kielégítésére ki kell használni a rosszhiszemű fél benyújtott keresetét is.

Addig, amíg a szerződés gyakorlati, bírói úton való megsemmisítésére sor nem kerül, ex lege szemlélve „hiába" érvénytelen a szerződés, ha a felek teljesítenek gyakorlatilag érvényesülő szerződésről van szó. Ha harmadik személy, különösen a közérdeket védelmező alany nem veszi észre a szerződés semmisségét, a szerződő felek hivatkozási lehetősége egyedüli lehetséges megoldása annak, hogy az illető szerződés egyáltalában a bírói autoritás elé kerül-e vagy sem. Probléma tehát akkor támad, ha a szerződő fél, akinek tudomása van arról, hogy tilos szerződést kötött, saját szolgáltatását nem teljesítette, de a másik szerződő fél már teljesített és ilyen tényállás után fordul a rosszhiszemű szerződő fél a bírósághoz semmisségi kérelmével, azzal, hogy ebben az esetben saját szolgáltatásának teljesítésére így már szándéka szerint nem kerülne sor, mivel a bíróság konstatálná a semmisséget. Semmis szerződés alapján ugyanis senki sem követelhet teljesítést. Ilyen tényállás fennforgása esetében fokozott rosszhiszeműségnek vagyunk szemtanúi. Mint mondottuk, az általános elv az, hogy a semmis szerződés teljesítését senki sem követelheti.

A törvény kifejezetten szabályozza azt a kérdést is, ki hivatkozhat a semmisségre.[9] A rendelkezés szerint bármely *érdekelt* személy is hivatkozhat. E rendelkezés arra mutat, hogy a semmisségre való hivatkozásnál, habár a közérdek védelméről van szó, a hivatkozási jog nem korlátlan. A megtámadási jog ugyan széles körű és a szerződésen kívüli alanyokat, avagy a nyilvános érdekeket védő szerveket illeti meg, de az utóbbiakon kívül a nyilatkozónak megtámadási érdekeltségét is be kell bizonyítania.

Három (érdekelt) megtámadásra jogosult alanycsoport helyzetét kell taglalni: *a)* a felek semmisségre való hivatkozási jogát, *b)* harmadik személy hivatkozási jogát, *c)* valamint a bíróság és egyéb nyilvános szerv felügyeleti vagy hivatkozási jogát.

A „nemo auditur"—elmélet, megítélésünk szerint, a rosszhiszemű félnek a semmisségre való hivatkozását a bíróság figyelembe veszi, elindítja az eljárást, de nem ad helyet mindig az indítványozó fél további követelésének az előző helyzet helyreállítására vonatkozó javaslata tekintetében. A bíróságnak tehát helyet kell adnia a rosszhiszemű fél semmisségi kérelmének, mint perindítványozási cselekménynek. Ennek alapján a bíróság megindítja a semmisségi eljárást, de nem ad helyet a benyújtott kereseti kérelemben kijelölt összes jogi következménynek, különösen az előző helyzet visszaállítását illetően. Más szóval, az előző helyzet visszaállítására irányuló kérelemrésznek csak akkor ad helyet a bíróság, ha a rosszhiszeműség nem érinti a közrend szabályát. Ha a bíróság az eljárás folyamán megállapítja a fél közrendsérelmes mértékű rosszhiszeműségét, akkor ennek a félnek a szolgáltatását a társadalom javára marasztalja, függetlenül attól, hogy azt teljesítette-e már, vagy sem.

[8] Ld. a Kt. 109. szakaszát.

[9] Ld. a Kt. 109. szakaszát.

A fenti elv szerint tehát lehetőség nyílik a rosszhiszemű fél számára is a per lefolytatására, azaz elindítására és a szerződés megsemmisítése iránti kérelem megvalósítására, de nem minden esetben kap helyet az előző helyzet visszaállítására irányuló javaslata.

A szerző megítélése szerint a jugoszláv jogban a „nemo auditur" elv azon értelmezését alkalmazzák, amely szerint a rosszhiszemű fél is hivatkozhat a semmisségre, de csak az eljárás megindítása tekintetében. A kért jogi következményekről a bíróság dönt, s elutasító döntést hozhat az előző helyzet visszaállítására irányuló javaslatról.

Természetesen a *jóhiszemű* fél hivatkozása is engedélyezett, keresetének a bíróság teljes egészében helyt ad, mind az eljárás megindítását, mind az előző helyzet helyreállítását illetőleg, amennyiben az természetesen, alapos.

Harmadik személy hivatkozása a szerződés semmisségére nem egyértelmű. A törvény hatálybalépése előtt a gyakorlat szerint minden harmadik személy jogosult a tilos szerződés megsemmisítésére. A Kt. hatálybalépése után azonban a szerződés semmisségére eredményesen csak a szerződésben *érdekelt* harmadik személy hivatkozhat. A törvény az érdekelt személy fogalmát nem határozta meg közelebbről, de feltételezhető, hogy olyan alanyra utal, akit vagy valamilyen (közvetített) anyagi jogosultság érdeke, vagy valamilyen jogonkívüli (erkölcsi) érdek fűzi a szerződés joghatásának megszűntetéséhez.

Azok a *nyilvános szervek*, amelyek hivatkozhatnak a szerződés megsemmisítésére, két csoportba sorolhatók: a) a bíróság, b) egyéb nyilvános szervek.

A *bíróság* hivatalból ügyel a semmisségre.[10] Feltehető a kérdés azt jelenti-e ez a rendelkezés, hogy a bíróság hivatalból semmisségi pert indítványozhat, tehát azt, hogy van-e felperesi „jogosultsága". Más szóval, vitás, hogy perbeli jogállása tekintetében a bíróság perképes-e olyan ügyben (jogvitában), amelyben ítélkezik. A bíróság esetleges felperesi jogállása a perben levő ügy (semmisség) kapcsán ellentétben áll a polgári peres eljárás diszpozitivitásával és koncepciójával, amely szerint nincs ítélkezés a perben, ha a bíró előtt nem áll a felek által benyújtott javaslat (nemo index ultra et extra petita partium).[11]

További probléma merül fel, ha a szerződő felek elindítják az eljárást, de *lemondanak* a semmisségi kérelemről, vagy oly módon *módosítják* a kereseti kérelmet, hogy ebben többet nem foglal helyet a semmisség iránti javaslat, jogosult-e ilyenkor a bíróság folytatni az előzetesen semmisségre utaló eljárást? A probléma összetett. Ha túlnyomóan a perrendtartási elveket méltányoljuk, akkor ebben az esetben a bíróság nem dönthet a semmisségről, mert adott esetben a bíróság előtt a semmisségi kérelem többé nem szerepel (nemo index ultra et extra petita partium). Ha azonban a problémát tisztán perrendtartási szempontból szemlélnénk és nem vennénk figyelembe az anyagi jogi szabályokat is, akkor a törvénynek széles körű hivatkozást sugalmazó rendelkezésének[12] semmilyen gyakorlati jelentősége nem volna, mert a bíróság semmisségre való ügyelése gyakorlatilag nem volna megvalósítható. Ezek szerint a bíróság sem perindítási, sem perfolytatási joggal nem rendelkezik akkor, ha a fél a perben módosító javaslattal él (pl. lemond a semmisítési igényről). Ha ugyanis a bíróság pert indíthatna vagy folytathatna, akkor a szó szoros értelmében csak alperes forogna fenn a perben, felperes pedig nem létezne, mert a bíróság egyúttal nem szerepelhet felperesi és ítélkezési funkcióban, hanem csak kizárólagosan ítélkezési hatalma van.

Megítélésünk szerint a törvény semmisségre való hivatkozási rendelkezését másként kell értelmezni, és lehetőséget kell adni a bíróságnak a rendelkezés alapján, hogy hivatalból ügyeljen a szerződés semmisségére, de egyúttal arra is, hogy a feladatot összhangban valósítsa meg a polgári peres eljárás tradicionális és általánosan elfogadott koncepciójával. Szerintünk ez úgy valósítható meg, ha figyelembe vesszük azt az alkotmányos elvet, amely szerint a bíróság köteles együttműködni más szervekkel (így pl. értesíteni a fennálló problémákról a törvényhozót).[13] Adott esetben ez a kötelesség abban a konkrét feladatban valósul meg, hogy a bíróság felhívja a semmisség fennforgási lehetőségére a közérdekre ügyelő szerv (ügyész, vagy önigazgatási ügyész) figyelmét, annak érdekében, hogy az adott szerződés kapcsán felperesként, azaz a társadalom nevében indítson semmisségi eljárást. Más szóval, ha a bíróság más kérdés kapcsán (pl. szerződésfelbontás) ítélkezik és e közben észreveszi, hogy a szerződés ellentétben áll a közrenddel vagy a törvénnyel, akkor az együttműködési kötelezettsége alapján köteles erről értesíteni az illetékes harmadik személyt, az önigazgatási ügyészt. A törvény semmisségére való hivatkozási rendelkezéseknek ilyen értelmezésével elkerülhetjük az „egyoldalú polgári eljárást" és eleget tehetünk a törvény által sugalmazott széles körű hivatkozási jog érvényesítési érdekének.

2) *Tárgyi semmisségi következmények*

A bíróságnak a semmisség megállapításakor egyúttal meg kell állapítania a semmisség gyakorlati következményeit is. A semmisséget illető bírói ítélet tehát deklaratív, megállapító, mert csak konstatálja azt, ami már a törvény alapján megtörtént. A felek további kötelezettségeit érintő ítéletrész ezzel szemben konstitutív (jogalakító). Más szóval, a bíróságnak a kötelezettségeket illetőleg kreatív szerepe van: fel kell számolnia a teljesített szolgáltatásokat, el kell döntenie, hogy helyet ad-e az előző helyzet visszaállítására irányuló kérelemnek, vagy a szolgáltatást a társadalom javára marasztalja, továbbá meg kell határoznia, mi lesz a még nem teljesített szolgáltatásokkal.

a) *Az előző helyzet helyreállítása (restitúció)*

Ha a szerződés megkötésénél: *a)* a felek nem tudtak a szerződés semmisségéről (jóhiszeműek voltak), akkor az eredeti helyzet visszaállítása a törvény alapján engedélyezhető. További restitúciós feltétel, hogy

[10] Ld. a Kt. 109. szakaszát.

[11] Ld. a JSZSZK Polgári eljárásáról szóló törvényének 2/1. szakaszát (megj. a JSZSZK Hivatalos Lapjának 4/1977. számában).

[12] A Kt. 109. szakasza.

[13] Ld. a JSZSZK Alkotmányának 222. a Szerb. SzK Alkotmányának 245. és a Vajdaság SZAT Alkotmányának 245. szakaszait.

b) a felek nem sértették meg a *közrendet*. Ez esetben mindkét fél köteles visszaszolgáltatni a másik félnek mindazt, amit az ilyen szerződés alapján átvett. A semmisség gyakorlati következménye tehát a teljesített szolgáltatások eredeti helyzetben való visszaállítása, a visszaszolgáltatási kötelezettség. Ha az elv nemcsak a szerződő felek jóhiszeműségétől függ: *c)* hanem attól is, hogy *lehetséges-e* az eredeti helyzet visszaállítása. Sokszor a restitúciós elvet, azaz az eredeti helyzet visszaállítását nem lehet gyakorlatilag megvalósítani, mert ez a szolgáltatások természete miatt, vagy utólagos lehetetlenülés miatt nem lehetséges. Ilyenkor a törvény szerint a bíróság a döntés meghozatalának pillanatában fennálló *pénzbeli érték* visszaszolgáltatására marasztalja a feleket.

b) *Az egyoldalú restitúció és a társadalom javára való egyoldalú marasztalás*

A közrendsérelmes szerződésekre előirányzott szankció függ attól, hogy csak az egyik vagy mindkét fél volt-e rosszhiszemű. Az előző helyzet helyreállítása lehetséges itt is, amennyiben az egyik szerződő fél jóhiszemű volt, azaz nem tudott a szerződés közrendsérelmes voltáról. Az utóbbi esetben a jóhiszemű fél szolgáltatását, amennyiben azt már teljesítette, a bíróság az eredeti helyzetbe állítja, tehát lehetővé teszi, hogy a jóhiszemű fél azt a rosszhiszemű féltől visszakövetelje.

Egyoldalú jóhiszeműség esetében, amennyiben a jóhiszemű fél még nem teljesített, a semmisség megállapítását követően a jóhiszemű fél többé nem tekinthető kötelezettnek. Így az nem köteles teljesíteni vállalt szolgáltatását.

Amennyiben a másik fél rosszhiszemű volt, függetlenül attól, hogy teljesített-e vagy sem, a bíróság a társadalom javára marasztalhatja a rosszhiszemű fél szolgáltatását. Amennyiben a rosszhiszemű fél teljesített, a jóhiszemű fél a rosszhiszemű félnek a szolgáltatását köteles átadni a társadalom javára. Amennyiben a rosszhiszemű fél még nem teljesített, a társadalom javára való szolgáltatás kötelessége őt érinti. Mindenesetre, a jóhiszemű fél ezek szerint nem szenvedhet kárt, mert minden további nélkül követelheti az előző helyzet helyreállítását. Saját szolgáltatását tehát megtarthatja. Bizonyos esetekben tehát, a közrendsérelmes szerződésnél is számításba jöhet az előző helyzet visszaállítása (a feltétel az, hogy a restitúciót igénylő fél jóhiszemű legyen), és a bíróság úgy is dönthet, hogy a restitúció csak egyoldalú lesz, azzal, hogy a rosszhiszemű szerződő fél szolgáltatását a társadalom javára marasztalja.

A társadalom javára való marasztalás a törvény hatálybalépése előtti ritka példái közé tartozik az az ítélete a Horvát SZK Legfelsőbb Bíróságának, amely szerint ha kölcsön forog fenn (mégpedig tilos játékhoz, kockával igényelt kölcsön, játékbarlangban, jugoszláv állampolgárnak) amely ellentétben áll a kényszerítő törvényi jogszabályokkal, akkor amit átadtak vagy át kellett volna adni ezen a címen, a társadalom javára marasztalandó.[14]

c) *Kétoldalú társadalom javára való marasztalás*

Ha tilos közrendsérelmes szerződés mindkét fele rosszhiszemű, mindkét fél szolgáltatásának társadalom javára való marasztalásra is sor kerülhet.

Ezzel kapcsolatban kell világosan körvonalazni a bíróság szerepét, azaz felhatalmazását.

A közrendsérelmes szerződéseknél, a társadalom javára való marasztalás a bíróság megítélésére tartozik. Ez azonban nem jelenti, hogy a bíróságnak e tekintetben szabad megítélési joga van, s hogy a társadalom javára való marasztalás kérdését arbitrárisan (önkényesen) döntheti el. A bírósági tevékenység feladatköre itt arra szorítkozik, hogy figyelemmel legyen az eset összes körülményeire, és hogy súlyos közrendsérelem esetén marasztaljon a társadalom javára. Egyéb esetben pedig megítélheti az előző helyzet helyreállítását.

Felmerül a rosszhiszeműség igénye mértékének kérdése is. Nem valószínű ugyanis, hogy a kényszerítő jogszabályok megsértésekor a feleknek vagy az egyik félnek nem volt tudomása a tilalom megszegéséről. Felmerül továbbá az a kérdés is, hogy vajon a rosszhiszeműség csak a tilalom szerződés megkötésének pillanatában fennforgó ismeretében, vagy pedig a felek egymás közötti közösen tudott rosszhiszemű magatartásában nyilvánul meg.

Ha az elmondottakat összegezni szeretnénk, a következő gyakorlati következményeket emelhetnénk ki: ha a rosszhiszemű fél teljesített, akkor a jóhiszemű félnek adott vagy adandó szolgáltatást a bíróság a társadalom javára marasztalhatja, azzal, hogy a jóhiszemű fél teljesített szolgáltatását visszakövetelheti, ha pedig még nem szolgáltatott a semmisségi perig, a jogerős semmisségi ítélet után nem kötelezett a másik féllel szemben. Mindkét fél rosszhiszeműsége esetén a bíróság úgy is dönthet, hogy mindkettő szolgáltatását a társadalom javára marasztalja.

Ha a semmis szerződés alapján egyik fél sem teljesítette a szerződésben vállalt kötelezettségét, akkor az eredeti helyzet visszaállítása abban nyilvánul meg, hogy a felek többé egymással szemben nem kötelezettek, a társadalom javára való marasztalás pedig abban, hogy a rosszhiszemű fél köteles tulajdonából, azaz a birtokából a vállalt szolgáltatás tárgyát átadni a közösségnek.

d) *A társadalmi tulajdonban levő eszközök társadalom javára való marasztalása*

Felmerül a kérdés, hogy amennyiben tilos gazdasági szerződés útján való forgalmazásról (tehát társadalmi jogi személyek közötti szerződési jogviszonyról) van szó, vajon a rosszhiszemű társadalmi jogi személy köteles-e szolgáltatását „a társadalom javára" átadni. Más szóval, *marasztalható-e az egyébként is társadalmi tulajdonban levő eszköz a „társadalom javára"*. Erre a kérdésre, megítélésünk szerint, bizonyos magyarázatmegszorítással ugyan, igenlő választ kell adni. Ha ez a válasz az első szempillantásra ellentmondásosnak tűnik, egy mélyrehatóbb elemzés kimutathatja, hogy az ellentmondás látszólagos és a válasz indokolt, mert a társadalmi tulajdonban levő eszközök nem egységes jogi rezsimben levő eszközök, azaz különböző formát ölthetnek. Így lehetnek különös

[14] A Horvát SZK Legfelsőbb Bíróságának Gz. 173/1973. számú ítélete, megjelent, *Kosovac*: Obligacioni ugovori, op. cit. 221. old.

használatban, azaz nem teljesen pontos kifejezéssel élve, vállalati eszközökként is szerepelhetnek. Ezeken az eszközökön a társultmunka szervezeteket rendelkezési jog illeti meg. A társadalmi tulajdonban levő eszközök lehetnek általános használatban is, akárcsak a közjavak, amikor az illető eszközökkel kapcsolatban a társadalmi-politikai közösségeket közigazgatási jogok és kötelezettségek illetik meg. E jogok és kötelezettségek, pontosabban, irányítási kötelességek gyakorlására nem bármely társadalmi-politikai közösség, hanem az idevágó alkotmányi rendelkezések szerint a közösség illetékes. Ezek szerint az a társadalmi jogi személy, amely a rendelkezési jogában álló társadalmi tulajdonnal szemben nem tanúsít jogszerű magatartást és ezekkel a kényszerítő jogi normákkal ellentétes módon rendelkezik, méltánytalan az illető dolog további kezelésére és e jogokat az egyéb tágabb társadalmi érdekeket szavatoló közösségi szervnek kell átengednie. Ily módon a társadalmi tulajdont forgalmazó szerződés szolgáltatásának „társadalom javára" való marasztalása, a társultmunka szervezet rendelkezési jogának megszüntetésében és a társadalmi politikai közösség ezen eszközök iránti igazgatási jogának létrehozásában nyilvánul meg.

Kecskés László

Eltűnt-e az állam jogi személyisége a szovjet polgári jogi elméletben?

Az állam polgári jogi jogalanyiságának megítélésénél a burzsoá és a szocialista jogtípus között tételesjogi és elméleti vonatkozásban egyaránt lényeges különbségek mutatkoznak. A szocialista jog és elmélete témakörünkben a burzsoá jog történeti bázisáról vált le, mikor elviekben is új téziseit kialakította. Jelen tanulmány azokat az utakat, jogászi gondolatpályákat igyekszik nyomon követni — a szovjet jog és jogtudomány irányadó példái alapján —, amelyeken a szocialista felfogás elmozdult a burzsoá modelltől.

Vizsgálati területünkön, a tények és elméletek halmazában két dogmatörténeti vonal látszik jellegzetesen kiemelkedni: az állam jogi személyiségét állító dogma megkopásának folyamata; a kincstár jogi kategóriájának változó pályaívű intézménysorsa.

A szovjet jogi elméletben az állam civiljogi jogalanyiságával kapcsolatban — nagyjából történetileg is tagolhatóan — az alábbi három megközelítési irányzat különböztethető meg: *a)* Polgári jogias megközelítés az állam kincstári jellegének hangsúlyozásával és jogi személyiségének állításával (Bratusz, Venediktov). *b)* Kezdetben gazdasági jogi, később a polgári jogászok többsége által is átvett megközelítés az állam jogi személyiségének tagadásával és különleges jogalanyi státuszának hangsúlyozásával, az állam politikai és gazdasági jellegének szétválaszthatatlanságából kiindulva. Ebben a megközelítési alternatívában a kincstár problematikája elhalványodott. (Genkin, Mickevics, Joffe, Puskin a 60-as években.) *c)* Új polgári jogias megközelítési módok: a kincstár fogalmának részletes elemzésére építve (Braginszkij), az állam jogi személyiségének állításával (Puskin a 70-es évektől) és az állam jogi személyiségének tagadásával, egyéb polgári jogi kritériumok hangsúlyozásával (Vitkjávicsjusz, Kraszavcsikov).

Kecskés László egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem (Pécs).

a) Az állam jogi személy

Az állam polgári jogi személyiségét állító nézet a 20-as évektől az 50-es évek végéig csaknem négy évtizeden keresztül, többnyire uralkodó jelleggel hatott a szovjet civiljogi elméletben. Venediktov és Bratusz hosszú pályafutásuk során mindvégig azt hirdették, hogy az állam jogi személy. Rajtuk keresztül pedig — nagy tudományos tekintélyük folytán — a szűkebb értelemben vett szakirodalmon kívül a tankönyvek is ebből a tézisből indultak ki. A nézet jelentkezése az említett két szerző közül Bratusznál a hangsúlyosabb. Ő egyébként mind a mai napig ezt a felfogást vallja, de állításával az 50-es évek végétől elméleti kisebbségbe került.

Az államot jogi személynek tételező szovjet elmélet dogmatikai—történeti gyökerei akár az európai burzsoá magánjogtörténet múlt századi szakaszáig is visszavezethetők, ezúttal azonban talán beérhetjük azzal az utalással, hogy a Forradalom előtti orosz joghoz is hozzátartozott az állam jogi személyiségét állító tétel, noha abban az nem kapott különösebb hangsúlyt. Venediktov és Bratusz tehát „az állam jogi személy" állítást megalapozó gondolatkörben bizonyos mértékig a régi orosz jognak egy elemét is felhasználta, miközben azt a szocialista sajátosságokkal gazdagította. A Forradalom előtti orosz jog és az új minőségű szocialista jog e tekintetben hasonló tartalmú vonásai persze csak laza szálakkal kapcsolhatók össze. A Forradalom után „belépő" új szovjet jognak ugyanis nem éppen a régi orosz jogi hagyományok tiszteletben tartása volt a legfőbb jellemzője. Az állam jogi személyiségét állító tétel megőrzése sem a tudatosan vállalt jogtörténeti kontinuitás eredménye, hanem az inkább csak „lappangva" került át a szocialista jogba. A Forradalom után csaknem két évtizeden át nem volt különösebb fontossága annak, hogy az államot jogi személynek tekintik vagy sem. Sőt a szocialista fejlődés kezdeteinél — a felvetődő anarchista és szindikalista elképzelések hatására — egyideig

az is kérdés volt az ideológiában, hogy az államra egyáltalán szükség van-e.

A szocialista fejlődés kezdeteinél a jogi személyiség fogalmáról, valamint az állam jogi személy minőségéről elvi jelleggel egyáltalán nem esett szó. Természetes, hogy az állam jogi személyisége nem hangsúlyozódhatott olyankor, amikor a jogi személy kategóriáját általában véve is bizonytalanság övezte. A jogi személy terminológiáját a szocialista szervezetek vonatkozásában a különböző normatív aktusok ugyan már 1918 elejétől kezdve alkalmazták, de az intézmény tényleges felhasználására csak a NEP bevezetését követően kerülhetett sor.[1] A 20-as évek szovjet jogirodalmában a jogi személyiség témája inkább csak dogmatikai-történeti jelleggel élt és tanulmányozásának intenzitása is elég változó volt. Történtek ugyan mélyebb megközelítési kísérletek is egyrészt az állami jogi személyek, másfelől pedig a szövetkezetikolhoz szervezetek vonatkozásában, de az intézmény praktikus alkalmazását a nagyfokú centralizáció és az állami szektor monolit egysége megnehezítette.[2] A helyzet a direkt szocialista tervgazdálkodás bevezetése után sem változott és azt csak merevítette a gazdasági jog időleges uralomra jutása. A gazdasági jog provizóriuma alatt a jogi személy fogalom csaknem teljes mellőzése volt megfigyelhető a szovjet elméletben. A gazdasági jogi elmélet hanyatlásával azonban a 30-as évek második felében több más régi magánjogi kategóriával együtt a jogi személy fogalmát is használatba vonták ismét. Ettől kezdve lett csak zavartalan a jogi személy intézményének pályaíve a szovjet jogban. A vonatkozó elmélet szocialista alapjait a 40-es évek második felében alakították ki. Venediktov és Bratusz is úttörő munkát végzett.[3] Mindketten az államra is vonatkoztatták a jogi személyek elméletét.

A jogtörténeti hagyományok szocialista szemléletű tudomásulvétele mellett Venediktovnál a kettős kollektívaelmélet vállalati és állami nézőpontjának párhuzama, Bratusznál pedig a jogalanyiság és jogképesség kategóriájának egybemosódása, illetve az ezzel kapcsolatos erősen általánosító, de ugyanakkor mégis pozitivista keretek között maradó módszertani tendencia az amely megkönnyítette, hogy a jogi személyiség szocialista elméletét az államra is „ráfogalmazzák".

Venediktov jogalanyiság tana pályafutása során lényeges változáson ment keresztül. Jól nyomonkövethető ez, ha egybevetjük munkásságának 1940 előtti és azt követő szakaszait. 1940 előtt a venediktovi jogalanyiság tan direkten tulajdonjogias volt. A jogi személyek problémáinak mereven tulajdonjogi látásmódja megakadályozta Venediktovot abban, hogy az állam civiljogi jogalanyisága körében is mélyen vizsgálódhasson. Kutatásai inkább az állami jogi személyek, az állami szervezetek területére estek. Az állami szocialista tulajdonjog osztottsági-egységességi problémáinak bonyolult és tisztázatlan volta azonban zsákutcát jelentett Venediktov számára, minek következtében az állami jogi személyek vizsgálatából eredő eredményeket nem tudta az állam civiljogi jogalanyiságának problémáival is összehangolni.[4] Az állami tulajdonjog állami vállalatok oldalán kirajzolódó operatív jellegének és az állam elviekben meglevő tulajdonosi státuszának a tulajdonelméletben jól tolerált kettőssége a venediktovi szervezeti jogban — időlegesen — feloldhatatlannak tűnő problémákhoz vezetett. Ezt tükrözi az is, hogy még az egyik 1940-ben, a Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo hasábjain publikált cikkében is — később félreértésekre okot adó módon — azt írta Venediktov, hogy az állam mint a szervezetei (jogi személyei) rendelkezésére bocsátott vagyontárgyak mögött álló tulajdonos tulajdonképpen nem is jogi személy, mivel az ilyen vagyonok igazgatása érdekében nem fejt ki operatív tevékenységet.[5] Erre a kitételre alapította egyébként Bratusz azt a kritikát, amelyben — félreértve koncepcióját — Venediktovnak tulajdonította az állam jogi személyisége tagadásának gondolatát.[6] Pedig Venediktov általános értelemben sohasem vonta kétségbe az állam jogi személyiségét. Igaz munkásságának első szakaszában különösebben nem is hangsúlyozta azt, lévén, hogy a tétel pusztán csak tulajdonjogilag igazolhatatlannak tűnt. Abból is látszik viszont, hogy a tulajdonjogi részproblémák végül is általános szinten nem zavarták meg Venediktovnak az állam jogi személyiségével számoló álláspontját, hogy már a Bratusz által kritizált cikkében is leírta, hogy az államot a költségvetési intézmények adósságaiért való felelősség esetében jogi személynek kell tekinteni. Az említett cikk egyébként már Venediktov szemléleti modernizálódásáról is tanúskodik. Csíráiban felismerhetők benne ugyanis a kollektíva elméletének vázai. Azé az elméleté, mely megalkotóját, Venediktovot hozzásegítette ahhoz, hogy az állami jogalanyiság kérdéseit is sikeresebben tanulmányozhassa. A munkásságában új korszakot jelentő kollektívaelméletet Venediktov először 1940-ben fogalmazta meg az állami szocialista tulajdon igazgatási szerveiről, valamint az állami jogi személyekről írt cikkeiben[7], alapvető kifejtését pedig az állami szocialista tulajdonról írt, 1948-ban megjelent könyvében adta.[8] Venediktov az állami szervezetek jogi személyiségét ekkor is, akárcsak korábban, az árupénzviszonyok fennmaradásával kapcsolta össze, attól viszont eltekintett már ezúttal, hogy az állami jogi személyek vagyoni jogait az állami tulajdon áruformája fogalmával magyarázza meg.[9] Államfelfogását az jellemezte ekkor, hogy a szovjet államot elsődlegesen az állami hatalom hordozójának tekintette és emellett csak másodlagosnak tartotta a tulajdonosi jelleget.[10]

[1] A részletekről ld: *Venediktov* A. V.: Organyizácija goszudarsztvennoj promüslennosztyi v SzSzSzR. Leningrád, 1957. I. köt. 417. és köv. old.

[2] Ld erről: *Joffe*, O. Sz.: A szovjet civilisztikai gondolkodás fejlődése. Bp. 1979. 282. old.

[3] *Sárközy* Tamás: Jogi személy. in: Állam- és Jogtudományi Enciklopedia Bp. 1980. 913. old.

[4] Vö: *Venediktov*, A. V.: Pravovaja priroda goszudarsztvennüh predprijátyij. Leningrád, 1928 2. kiad. 68—88. old.

[5] Ld: *Venediktov*, A. V.: Goszudarsztvennüje juridicseszkije lica v SzSzSzR. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1940. 10. sz. 66. old.

[6] Ld: *Bratusz*, Sz. N.: Juridicseszkije lica v szovjetszkom grazsdanszkom prave. Moszkva, 1977. 181—182. old.

[7] Ld: *Venediktov*, A. V.: Organü upravlényija goszudarsztvennoj szocialisztycseszkoj szobsztvennosztyi. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1940. 5—6. sz. 24—51. old. és *uő.*: Goszudarsztvennüje juridicseszkije lica v SzSzSzR. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1940. 10. sz. 62—87. old.

[8] Ld: *Venediktov*, A. V.: Goszudarsztvennaja szocialisztycseszkaja szobsztvennoszty. Moszkva—Leningrád, 1948.

[9] Vö: *Joffe*: A szovjet civilisztikai gondolkodás ...300 old.

[10] Ld: *Venediktov*: Goszudarsztvennaja szocialisztycseszkaja szobsztvennoszty. 321—322. old.

A kollektívaelmélet abból indul ki, hogy az állami szervezetek polgári jogi jogalanyiságának nem csupán az állami szocialista tulajdon egysége az alapja, hanem az alkotórészein fennálló operatív igazgatás is. Az állami vagyonból az adott állami szervezetre bízott rész operatív igazgatását pedig nemcsak e vagyon hivatalosan megbízott kezelője, azaz az állam által kinevezett vezető (igazgató) valósítja meg, hanem a állami szervezet munkásainak és alkalmazottainak egész kollektívája is, — mert éppen ezeknek a dolgozóknak a termelőtevékenységében testesül meg az állami jogi személy tevékenysége. Az állami szocialista tulajdon egysége pedig abban is megnyilvánul, hogy mindegyik állami szervezet mögött ott áll az igazgatása alatt levő vagyon tulajdonosa: az állammá szerveződött szovjet nép.[11] Az állami szocialista tulajdon egységességének gondolata a kollektívaelmélet segítségével így már illeszkedhetett Venediktov jogi személy elméletébe. A tulajdonjogias képletek pedig nem zavarták már meg ettől kezdve Venediktovot abban, hogy az állam civiljogi jogalanyiságát is részletesebben és mélyebben vizsgálja.

Venediktov szerint a „kincstár" kifejezés három különböző értelmet foglal magában. Jelenti egyrészt az államnak, mint a polgári forgalom közvetlen résztvevőjének, tehát jogi személynek a fogalmát. Másrészt az államnak, mint a költségvetésen keresztülmenő összes javak tulajdonosának a fogalmát. Harmadsorban pedig az említett javak összességének a fogalmát, ezeknek a pénzbeli, vagy pénzbeli és dologi alakjukban. Rámutat arra is, hogy ha ezeket a fogalmakat nem határoljuk el egymástól, akkor nehéz elválasztóan megítélni azt, hogy az állam mikor tekinthető a polgári jog alanyának és mikor közigazgatási, illetve a pénzügyi jog alanyának.[12]

Megfigyelhetjük, hogy Venediktovnál a civiljogilag releváns kincstár és költségvetés nem kapcsolódik össze úgy mint ahogy — a későbbiekben látni fogjuk — Bratusznál. Sőt a költségvetési jelleg a kincstár intézményét a venediktovi felfogásban éppen a közjogi (közigazgatási jogi, pénzügyi jogi) minősítések irányába viszi. Nála a kincstár csak a költségvetésen túli értelmében polgári jogi és így az állam jogi személyisége is csak ehhez a hagyományosan civiljogi kincstárszektorhoz kapcsolódik.

A venediktovi kettős kollektívaelméletbe már jól beilleszkedett az állam és az állami szervezetek jogi személyiségét párhuzamosan tételező felfogás. Elméletörténetileg fontos annak a körülménynek a kiemelése, hogy a kettős kollektívaelmélet — mivelhogy a szovjet civilisztikai gondolkodás homlokterét hosszú időre betöltötte — egyidőre konzerválta is az állam jogi személyként felfogását. Ez a hatás főként Bratusz munkásságán keresztül realizálódott.[13]

Az államot polgári jogi személynek tekintő nézet a legkarakterisztikusabban Bratusznál figyelhető meg a szovjet jogirodalomban. Felfogását az jellemzi, hogy az állam polgári jogi jogállását vizsgálva nagyban támaszkodik a kincstár kategóriájára. A kincstár fogalmát ő erőteljesen a költségvetésre hangolta, minek következtében a kincstári fogalomkör felfogásában a korábbi irányzatokhoz képest szűkebb tárgyi behatároltságú lett. A kincstár nála nem jelent többet a költségvetésnél: „a kincstár személyében maga az állam lép fel a társadalmi jövedelem meghatározott részének a szocialista építés szükségleteivel összhangban, a költségvetésen keresztül történő felhalmozásának és szétosztásának folyamán."[14]

Az állam jogokat és kötelezettségeket kincstárként csak azon állami vagyonok felett szerezhet — felfogása szerint —, amelyekkel a költségvetés végrehajtása során rendelkezik. A kincstári vagyon leírásánál két ismérvet mutat ki. Az egyik negatív jellegű. Abban áll, hogy a kincstári vagyon egyik állami szerv számára sem lehet lekötve. [15] A másik pozitív: a kincstári vagyon beletartozik a költségvetésen keresztül felhalmozott és szétosztott pénzügyi eszközök körébe.[16]

Rámutat Bratusz arra, hogy a kincstár a szovjet valóság feltételei között reális és élő fogalom.[17] A kincstárhoz tartozó vagyon irányítója a Szovjetunió pénzügyminisztériuma, illetve a szövetséges köztársaságok pénzügyminisztériumai. A pénzügyminisztérium azonban nem a saját szervezeti érdekei szerint vagy más állami szervek érdekében működik, hanem az államnak, mint egésznek érdekében. „A pénzügyminisztérium az állami érdekek őrségén áll" írja Bratusz. „A pénzügyminisztérium funkciói végrehajtó jellegűek. Mindenkor a kormány útmutatásai szerint jár el. A kormány irányítási tevékenysége nyilvánvalóan magáé az államé. Az állam pedig, mint a kormány és a pénzügyminisztérium által irányított alapok tulajdonosa: a kincstár."[18]

Perspektivikusan úgy tartja Bratusz, hogy addig, amíg különbség van a költségvetési és a gazdasági önállóság rendszerében működő szervezetek között, valamint az állam mint olyan és szervei között, addig megmarad az állami költségvetésnek a szocialista gazdaság egyéb pénzügyi terveitől való elkülönülése és az államnak mint kincstárnak az elkülönülése.[19] Leírja Bratusz, hogy a költségvetés a pénzügyi eszközök újra elosztásának pénzügyi terve és mint ilyen nem azonos a népgazdasági tervvel. Azt értékkifejezésileg sem fedi, hanem annak alap- és döntő mutatószámait foglalja csak magába. A kincstár pedig a pénzügyi eszközöknek, az állam által a költségvetésen keresztül történő begyűjtésének és kiadásának egységes folyamata. Az állami va-

[11] Ld: *Venediktov*: Goszudarsztvennaja szocialiszticseszkaja szobsztvennoszty. 591. és köv. old. A kollektívaelmélet értékeléséről ld: *Joffe*: A szovjet civilisztikai gondolkodás ... 300—303. old.

[12] *Venediktov*: Goszudarsztvennaja szocialiszticseszkaja szobsztvennoszty. 315. old.

[13] Joffe is utal arra, hogy az 1938 és 1955 közötti tudományos kutatások között Venediktov kollektíva-elmélete foglalta el a központi helyet. Érdekes módon ez az elmélet kezdetben sokkal inkább kritikákat váltott ki, mintsem támogatást. Általános elméleti szinten a 40-es évek végén mégcsak Bratusz vette pártfogásba a szerzőt, a kollektívaelmélet felhasználása nélkül. A kollektívaelméletre építő tendencia főként a felelősségi jogászok körében volt megfigyelhető. Nem érdektelen annak a ténynek a megemlítése sem, hogy a kollektívaelmélet terjedését kritikusai is elősegítették. A kollektívaelmélet tudományos fogadtatásáról részletesen ld. *Joffe:* A szovjet civilisztikai gondolkodás ... 299—305. old.

[14] *Bratusz*: Juridicseszkije lica ... 185—186. old. A szovjet pénzügyi jogi irodalomban Rovinszkij mutatott rá arra — Bratusz nézeteit kifogásolva —, hogy a kincstár és az állami költségvetés fogalmait nem lehet egymással megfeleltetni. *Rovinszkij*, E. Á. Oszновnüje voproszü tyeorii szovjetszkogo finanszovogo prava. Moszkva, 1961. 151—152. old.

[15] Ld: *Bratusz*: Juridicseszkije lica ...175—176. old., uő: Szubjektü ...24. old.

[16] Ld: uo.

[17] *Bratusz*: Juridicseszkije lica ...186—187. old.

[18] *Bratusz*: Juridicseszkije lica ...177—178. old.

[19] Ld: *Bratusz*: Juridicseszkije lica ...187. old.

gyon költségvetési szelvényét az államhatalom és államigazgatás legfelsőbb szervén keresztül rendező államot tekinti kincstárnak. A költségvetés realizálásának folyamatában a pénzügyi eszközök folyamatosan folynak be az állami jövedelmek különböző csatornáin át az államhoz és folyamatosan a költségvetési terv által megállapított szükségletekre történik kiadásuk. Az állami mechanizmus normális működése mellett az eszközöknek az államkincstárba való folyamatos soha meg nem szűnő odaáramlása és onnan történő kiáramoltatása megy végbe. Az egész nem oldódik fel a különálló részekben, a különös jelenléte pedig nem szünteti meg, de feltételezi az általánost. A költségvetési eszközöknek a szakadatlan beáramlása és kiáramlása nem szünteti meg, sőt feltételezi ezen eszközök beszedésének és szétosztásának állandó központját: az államot. Ennek a központnak a minőségében az állam mint kincstár jelentkezik — írja Bratusz.[20]

Abból a körülményből kiindulva, hogy Bratusz a kincstár fogalmát leszűkítette a költségvetésre és hogy a költségvetés közgazdasági, igazgatási, pénzügyi funkcióiról is pontos képet alkotott, egyértelműen következik, hogy a kincstár jogi kategóriáját nem tarthatta csak a polgári jog keretei közé illeszkedőnek. Venediktovhoz hasonlóan, a kincstár fogalmát ő is szituatíven tagolta. A kincstár jelenségén belül Bratusznál is megjelenik a kincstár polgári jogi értelme. A kincstári jelenség polgári jogi szelvénye azonban egyben a költségvetési körhöz is hozzátartozik Bratusz nézetei szerint. Nála tehát a költségvetési minőség önmagában nem disztributív kategória az alkalmazható jogág megválasztása szempontjából. Bratusznál a kincstár a költségvetésen keresztül is polgári jogi, noha az komplexitásánál fogva szerinte sem fér el a polgári jog klasszikus keretei között.[21]

Bratusz tehát a kincstár jogviszonyainak polgári jogivá minősíthetősége érdekében, komplex módszerrel más jogágak elemeit is befogadja a polgári jog oldottabb keretei közé. Komplexebb ez a felfogás, mint Venediktové, akinél is a kincstár költségvetési relációi eleve kizárják a polgári jogi minősítés lehetőségét. Ezért aztán Venediktovnál a kincstár csak a költségvetésen túli értelmében kaphatott polgári jogi minősítést.

Bratusznál az a pont, ahol felismeri, hogy a kincstár nem fér el a polgári jog keretei között[22] egyszersmind olyan mozzanatot is jelent, amelyben tulajdonképpen már benne van az állam „különleges" jogalanyiságáról szóló, 50-es évek végétől terjedő elméleteknek a kiindulópontja. A bratuszi elmélet a maga antitézisét is kitermelte tehát.

Bratusz végül is könnyedén kerülte meg a kincstár jogi szabályozásával kapcsolatos komplexitási elvi kérdéseket és a nyitva hagyott rendezetlen problémák fölé illesztette tézisét, miszerint a kincstár, azaz az állam a polgári jogi fellépései alkalmával jogi személy és hogy az állam polgári jogi jogi személyként való elismerése nem szállítja le az állami hatalom auktoritását, nem kisebbíti az állami szuverenitást.[23]

A venediktovi kettős kollektívaelmélet szemléleti hatása Bratusz munkásságán is érződik. Ő is kifejti, hogy az állam polgári jogi jogalanyiságának két szintje van. Egy általános szint, amely az államot, mint egészt hozza vonatkozásba, és egy különös szint, amely a részeket, azaz az állami intézményeket és állami vállalatokat sorakoztatja fel. Bratusz fontosnak tartja, hogy az állam polgári jogi jogalanyiságának megítélése az általános és a különös jelenségszint szerves egységében történjen. Az ilyen szemléletmódnak pedig az a kétségbe nem vonható premisszája és posztulátuma is egyben, hogy az államot, mint egészt éppen úgy jogi személynek kell tekinteni, mint ahogy az állami intézményeket és az állami vállalatokat is.[24] Azok tehát — mutat rá Bratusz — akik az állami költségvetési intézmények jogi személyiségét kétségbe vonják, ott hibáznak, hogy az általános mögött nem látják a különöst. Az állam jogi személyiségét tagadóknak pedig fordított a hibájuk: a különösnek vetik áldozatul az általánost, a rész mögött nem látják az egészt.[25]

Bratusz jogalanyiságelméletét az jellemzi — későbbi munkáiban is —, hogy a jogalanyiság és a jogképesség fogalmát azonosítja.[26] Ebben a felfogásban kétségtelenül egy intenzív általánosító hajlam tükröződik. Ez az a módszertani elem, ami megkönnyíti Bratusznál azt, hogy a civiljog kategóriáit — így a jogi személyiséget is — a civiljog tényleges szabályozási területein túlra is kivetítse.[27] Elmélet- és rendszeralkotásának dogmatikai kötetlensége és általánosító tendenciája tette számára lehetővé azt, hogy a jogi személyek elméletének klasszikus útvesztőit megkerülje. A jogalanyiság témájában legfőbb tudományos eredménye az, hogy teljesen elvágta a szovjet civilisztikában a jogi személyek tanulmányozásának görcsösen a tulajdonjoghoz kötött módszertani szálait.[28]

[20] Ld: *Bratusz*: Juridicseszkije lica ...175—176. old. 179., 184. old. *uő*: Szubjektü grazsdanszkogo prava. Moszkva, 1950. 24. old. Bratusz a kincstár pénzügyi és jogi jelenségét az állami kölcsönök garantálásának a Munka és Védelem Tanácsa által 1927-ben megállapított rendjén keresztül mutatja be. Vö: A CIK és az SzNK SzSzSzR 1927. január 21-én kelt rendeletét a garancialeveleknek az SzSzSzR pénzügyi népbiztossága és a szövetséges köztársaságok pénzügyi bizottságai általi kibocsátásának rendjéről. SzZ. SzSzSzR 1927. évi 6. szám 59. old. Azokról az Állami Bank által kibocsátott kölcsönökről van itt szó, amelyeket az intézmények és vállalatok a költségvetési év befejezésének napjától az új költségvetés megnyitásának napjáig terjedő időre kaptak. A pénzügyi népbiztosság mint kincstár képviselője arra vállalt kötelezettséget, hogy ha a kölcsönt az intézmények és vállalatok nem fizetnék vissza határidőre, akkor az Állami Bank (Goszbank) jogosult a megfelelő összeget a pénzügyi népbiztosság folyószámlájáról a kölcsönvevő kötelezettségének kiegyenlítésére leírni. Ebben az esetben az Állami Bankkal a kincstár mint egész áll szemben. A költségvetési tevékenység ezen oldalával magyarázható egyébként Bratusz szerint az az általa kifogásolt, de az idő tájt széles körben elterjedt felfogás, amely elutasítja az állami költségvetési intézmények jogi személyiségét — és az ezen intézmények által kötött megállapodások alapján keletkező vagyoni jogok és kötelezettségek egyedüli hordozójának a kincstárat, vagyis az államot mint egészt ismeri el. *Bratusz*: Juridicseszkije lica ...177—178. old.

[21] Vö: *Bratusz*: Juridicseszkije lica ...181. old.

[22] Ld: uo.

[23] *Bratusz*: Juridicseszkije lica ...169., 181—182. old.

[24] *Bratusz*: Juridicseszkije lica ...178—182. old.

[25] Bratusz mindkét álláspontot egyoldalúsága miatt helyteleníti. Ld: *Bratusz*: Juridicseszkaja lica ...181. old.

[26] Vö: *Bratusz*: Szubjektü ...5. és köv. old.

[27] Bratusznak a jogalanyiságot és a jogképességet azonosító felfogását éppen általánosító jellege miatt támadták, mert úgy vélték, hogy a polgári jog határain kívül egyáltalán nincs hely a jogképesség számára és ott csak jogalanyisággal rendelkező személyekről és anyagi jogaikról lehet beszélni. Ld: *Flejsic*, J. A.: Szootnosényije pravoszposzobnosztyi i szubjektnüh prav. Voproszi obscsej tyeórii szovjetszkogo prava. Moszkva, 1960. 255—283. old.

[28] Vö: *Sárközy* Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. Bp. 1971. 218. old.

Bratusz az állam civiljogi jogalanyiságának vizsgálata során mindvégig érzékeny a felelősségi kérdésekre. Igaza van abban, hogy a kincstár jogi személyként való elismerése és civiljogi felelősségre vonhatósága között van bizonyos történeti és praktikus kapcsolat.[29] Túloz, illetve téved azonban akkor, amikor azt írja, hogy a kincstár felelőssége párhuzamosan fejlődött a jogi személyek szerveik cselekményeiért való felelősségének kialakulásával.[30] Ez a megállapítás legfeljebb csak a szerződési felelősség körére nézve helytálló. Az állam deliktuális és nemzetközi magánjogi felelősségének jogtörténeti vizsgálata ellenben minket arról győzött meg, hogy a szovjet jogban a kincstári (állami) felelősség intézménytörténete sokkal vontatottabb és kevesebb eredményt hozó volt, mint a jogi személyek felelősségének kialakulása általában véve.

b) *Az állam különleges jogalany*

Az 50-es évek vége felé a szovjet jogtudományban új vonások jelentkeztek az állam civiljogi jogalanyiságának megítélésénél. A változásnak az a lényege, hogy a jogviszonyokba bocsátkozó gazdálkodó államot politikai—gazdasági komplexitásából adódóan egyre inkább „különleges jogalanynak" tartják és nem jogi személynek. Az új gondolatok kialakulásában alapvető szerepe volt az éppen az idő tájt jelentőssé váló „második" szocialista gazdasági jogi elméletnek. Az ekkor érvényesülő komplex gazdasági és jogi problémakezelési módszereknek, különösen pedig a szocialista állam fellépéseinek politikai és gazdasági lényegét együttesen értékelő szemléletnek nagy hatása volt a későbbi gazdasági jogi irodalom mellett a polgári jogi elméletre is.

A gazdasági jogi és polgári jogi nézeteknek az állami jogalanyiság témakörében kétségtelenül meglevő kölcsönhatásos viszonyára tekintettel az alábbiakban ismertetésre kerülő álláspontok sorában nem tulajdonítunk különösebb jelentőséget annak, hogy a „polgári jog" vagy a „gazdasági jog" szavak kerültek-e a citált könyvek címoldalára. Különösen vonatkozik ez a tankönyvekre, amelyek a Szovjetunióban többnyire kollektív munkák és így egyáltalán nem biztos, hogy egy-egy címlap a könyvben közreműködő összes szerzőtárs véleményét tükrözi a gazdasági jogról és polgári jogról szóló elhúzódó vita alapkérdéseire vonatkozóan. Manapság a szovjet jogtudományban a gazdasági jogi irányzat tekintélyes kisebbségnek számít a polgári jogi többség mellett, de a kialakult helyzet relatív sajátosságait jól tükrözi az, hogy vannak szerzők, akik az egyik évben gazdasági jogi, a másik évben pedig a polgári jogi tankönyvek és szakkönyvek megalkotásánál működnek közre (pl. Kraszavcsikov, Gribanov, Puskin).

A Szovjetunióban 1956 és 1959 között jelentőssé váló úgynevezett „második" gazdasági jogi elmélet a társadalmi tulajdon belső jogágazati komplexitására alapozott. Megfogalmazói abból indultak ki, hogy a korábbi szovjet gazdasági jogi hullámot legyűrő Visinszkij nevéhez fűződő irányzat, bár élesen bírálta a burzsoá közjog-, magánjogfelosztást, valójában azonban maga is azt alkalmazta. Az új szocialista gazdasági jogi irányzat ezért azt állítja, hogy az államigazgatási jog és a polgári jog merev elválasztása a társadalmi tulajdon területén nem helyes, mivel ott új típusú komplex jogviszonyok vannak kialakulóban.[31] Így van ez az állam gazdasági jellegű tevékenysége során a saját részvételével kialakuló jogviszonyok esetében is.

Már a kezdetek óta foglalkoztatja a szovjet jogászokat az a kérdés, hogy az állam olyankor, amikor részt vesz a polgári jogi jogviszonyokban, akkor ezt politikai és gazdasági funkcióinak egységében teszi, vagy csupán gazdasági szervezetként.[32] Manapság már súlytalan az a régimódian civiljogi nézet, amely az államot csak gazdasági funkciókat megvalósító alanyként fogadta be az autonóm struktúrába. Az a tág körű, gazdasági jogias, illetve rugalmasan polgári jogi nézetcsoport képezi ezzel szemben az uralkodó irányt, amely szerint az állam az úgynevezett polgári jogi jogviszonyokban nemcsak gazdasági, hanem közhatalmi (politikai) funkciókat is megvalósít.[33] Erre tekintettel tartják elterjedten az államot különleges jogalanynak. Joffe szerint az állam civiljogi jogalanyiságának különlegessége abban nyilvánul meg, hogy a polgári jogi jogviszony keretei között is megőrzi az állam azon minőségét, hogy a társadalom politikai szervezete, de megtartja hatalmi jellegét és szuverenitását is.[34] Hasonló elvi alapokról indulva Genkin azt írja, hogy a szovjet szocialista államot nem szabad külön hatalmi alanyra és külön polgári alanyra felosztani. A szovjet állam ugyanis tevékenységének minden megnyilvánulásában egységes. Így aztán a szuverenitás és az ebből származtatott immunitás a civiljogi jogviszonyokban is megilleti.[35]

Puskin a szovjet elmélet nézetváltását elemezve arra mutatott rá, hogy a szovjet tételes jog sohasem volt összhangban az állam jogi személyiségét állító elméleti doktrínával, a jogszabályok ugyanis nem rendelkeztek a jogi személy állam keletkezéséről, megszűnéséről és jogalanyiságának egyéb jogalkalmazásilag fontos kérdéseiről sem. Gyakorlatias indokok is hozzájárultak így a régi dogma meghaladásához.

Puskin 1965-ös véleménye szerint az állam nem jogi személy, nem kincstár, hanem különleges jogalany.[36] Az állam jogi személyiségének tagadása mögött nézetünk szerint az állami jogalanyiság közjogi és magánjogi vonásait egybemosó gazdasági jogias praktikum húzódik meg. Ugyanakkor mégis inkább azt, a primér jellegű meghatározó tényezőktől távol álló dogmatikai érvet szokták általában hangsúlyozni, hogy az állam polgári jogi jogalanyiságában nem mutatható ki a jogi személy absztrakt fogalmának egyik

[29] *Bratusz*: Juridicseszkije lica ...162. old.
[30] Ld: uo.
[31] Ld. erről: *Sárközy* Tamás: A szocialista vállalatelmélet ...258. old.
[32] Ld. erről: *Puskin*, A. A.: Szovjetszkoje goszudarsztvo kak szubjekt grazsdanszkogo prava. Harkov, 1965. 12. old.
[33] Vö: Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo. Ucsebnyik. Moszkva, 1965. I. köt. 97. old. *Genkin*, D. M.: Znacsenije primenyenija insztituta juridicseszkogo lica. Szbornyik naucsnüh rabot. Vüpuszk IX. Moszkovszkij insztitut narodnogo hozjajsztva. Moszkva, 1955. 38. old.
[34] *Joffe*, O. Sz.: Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo. I. rész. 1958. 12—121. old.
[35] *Genkin*: Znacsenije primenyenija ... 28. old.
[36] *Puskin*: Szovjetszkoje goszudarsztvo kak ...12—14. old.

lényeges eleme: a jogképesség államtól származtatottsága és állam általi elismertsége.[37]

Témánk gazdasági jogias megközelítésének az a felismerés képezi kiindulópontját, hogy az állam gazdálkodási tevékenysége során létrejövő jogi kapcsolatainak leírására, illetve beszabályozására — az államból ki nem szűrhető közhatalmiság miatt — nem elegendő a polgári jog, hanem a kialakuló jogviszonyokra a polgári jog mellett és azzal egyidejűleg a közjogi jogágakat is vonatkoztatni kell. Ezért a gazdasági életben megjelenő állam jogalanyisága tulajdonképpen nem is a polgári jog, hanem a komplex gazdasági jog problémája. Az állampolgár-állam képletű viszonyok már a kiindulásnál leválasztódtak a gazdasági jog állami jogalanyisági problémájáról és megmaradtak polgári joginak.[38] Ezzel szemben az állam szervezeti viszonyait „belülről" érintő kérdéseket teljeskörűen magáénak tekinti a gazdasági jog.

Minthogy a gazdasági jogot általában véve is jellemzi, hogy a klasszikus jogi, dogmatikai absztrakciókat minél jobban a szélekre igyekszik leszorítani,[39] úgy ez a tendencia az állam polgári jogi jogalanyiságával és jogi személyiségével kapcsolatban is megfigyelhető. A gazdasági jogi és polgári jogi felfogások konfrontációi során helyenként meglehetősen szélsőséges nézetek is napvilágot láttak. A radikális támadók közül Mickevics például azt hangoztatta, hogy az állam, mint olyan, meg sem jelenhet a polgári jogi jogviszonyokban.[40] Martemjanov pedig nemrégen azt fejtette ki, hogy a jogi személy alakzatot a „tervszerű gazdasági forgalom" viszonyai között egyáltalán nem célszerű alkalmazni, mivel azt a tervezés és az ösztönzés modern módszerei meghaladottá tették.[41] Genkin is azt hangsúlyozta, hogy hiábavaló minden olyan kísérletezés, mely arra irányul, hogy megpróbálja a jogi személy fogalmát a polgári jogi jogviszonyokra is alkalmazni. Az államot jogi személynek tartó teória követői Genkin szerint ugyanis egyrészt „(a) jogi személyt még mindig valaminő fétisnek tekintik, amely egyszer s mindenkorra megállapított ismérvekkel rendelkezik, tekintet nélkül ennek az intézménynek különleges szolgálati rendeltetésére a szocialista társadalom viszonyai között", másrészt pedig azonos álláspontra helyezkednek a kereskedői államról szóló reakciós burzsoá „elmélettel".[42]

A szovjet jogtudományban Puskin adta eddig a legteljesebb képet az állami jogalanyiság gazdasági jogi koncepciójáról. 1965-ben kézirat gyanánt kiadott egyetemi jegyzete[43] címe és mérsékelt hangvétele ellenére is az állami jogalanyiság gazdasági jogias megközelítésének jellegzetes darabja. Puskin művére meghatározó erővel hatott a szocialista jogalanyiság elméleteknek az utóbbi évtizedekben megfigyelhető egyszerűsödési tendenciája. Ez a közigazgatási jog oldaláról tekintve a jogalanyiság és a hatáskör, civilisztikai oldalról nézve pedig a jogalanyiság és a jogi személyiség kategóriáinak szinonimmé válásában nyilvánul meg elsősorban. A szovjet gazdasági jog — ha nem is mindig Puskin tudatosságával — egy egyszerűsített közigazgatási jogi és polgári jogi jogalanyiság tanra építette rendszerét, mégpedig úgy, hogy abban kétségtelenül az adminisztratív elemek kaptak hangsúlyos szerepet.[44] Csakhogy a gazdasági jogi elmélet alkotói számára a civiljogi jogtörténet kínált kimunkáltabb kategóriákat, fogalmakat, amiket egyébként az elméletépítés során igyekeztek nem figyelembe venni. A civiljogi jogalanyiságtant a gazdasági jogászok főként azért utasították el, mert abban túlságosan hangsúlyossá vált az a követelmény, hogy a jogviszonyokban a szervezeti jogalanyok saját nevükben lépjenek fel. Ez a kritérium különösen az állami szervek jogalanyiságát tette problematikussá. A civiljogi jogalanyiságtan konzekvens végigvitele a gazdasági jogi felfogás szerint téves eredményekre vezethet. A civilisztikai jogalanyiságí koncepció elfogadása esetén Puskin szerint a tervező-irányító (szabályozó) szervek közötti jogviszonyok — amilyenek például az minisztériumok közötti jogviszonyok és a tervező szervek és a minisztériumok közötti jogviszonyok — létrejötte esetén az állam önmagával kerülne jogviszonyba. A felvetődő dogmatikai problémák mellett az ilyen jogviszonyok társadalmi funkcióját is nehéz lenne levezetni a civiljogi jogalanyiságtan alkalmazásával.[45] Márpedig az összes állami gazdasági szerv — függetlenül attól, hogy mely jogág alanyaként tényked ik a jogviszonyokban — mindig megvalósít egy bizonyos szociorealitást is. Ebből pedig az is következik, hogy a termelő szervezetek és az állami irányítás között az állami tulajdon alapján létrejövő viszonyok nem pusztán szervezeti-technikai viszonyok és nem is csak hivatalnokok közötti viszonyok, hanem mindenkor társadalmi viszonyok, amelyek konkrét társadalmi tartalmat hordoznak.[46]

Az adminisztratív—gazdasági jog önálló jogalanyiság elméletet próbált meg kiépíteni, mivel számára a civilisztika hagyományos jogalanyiságtana használhatatlannak bizonyult. E művelet során a civiljogi jogalanyiságtan gyengéje, vagyis az állami szervek jogalanyiságával összefüggő kérdések kerültek az érdeklődés középpontjába. Az állami szervezet—állami szerv fogalmainak problematikájához vált szükségessé visszanyúlni. E témának korábban civiljogi csatlakozópontja is volt ugyan — mégpedig a jogi személyek elméletével —, de az ilyen irányú megközelítés elhalványult, mivel a témában elsősorban az adminisztratív és gazdasági jogászok mutattak érdeklődést az elmúlt két, két és fél évtizedben. Azzal pedig, hogy a gazdasági jog az állami szervek jogalanyiságára koncentrál, az állammal mint egésszel való foglalkozása meglehetősen felületessé válik. Szembetűnő ez például az 1977-es kiadású gazdasági jogi tankönyv témakezelésében is.[47]

---

[37] *Genkin*, D. M. (szerk.): Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo. Moszkva, 1950. magyarul: Szovjet polgári jog, Bp. 1952. Ld: utóbbi I. köt. 99—101. és 120—126. old.

[38] *Puskin*: Szovjetszkaja goszudarsztvo kak ...3. old.

[39] *Bratusz*, Sz. N.: K probleme hozjajsztvenno-adminisztrativnogo prava. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo. 1930. 10—11. old. *Sárközy* T.: A szocialista vállalatelmélet ...202. old.

[40] *Mickevics*, A. V.: Szubjektü szovjetszkogo prava. Moszkva, 1962. 96. old.

[41] *Martemjanov*, V. Sz.: Pravovüje formi planovogo ekonomicseszkogo oborota. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1979. 5. sz. 79—86. old.

[42] *Genkin*, D. M.: A szovjet polgári jog tudományának néhány kérdése. Szovjetjogi Cikkgyűjtemény. 1952. 10. sz. 603. old.

[43] *Puskin*: Szovjetszkoje goszudarsztvo kak szubjekt szovjetszkogo grazsdanszkogo prava. Harkov, 1965.

[44] *Puskin*: Szovjetszkoje goszudarsztvo kak ...9. old.

[45] *Puskin*: Szovjetszkoje goszudarsztvo kak ...7. old.

[46] *Puskin*: Szovjetszkoje goszudarsztvo kak ...6. old.

[47] Vö: *Gribanov*, V. P. -*Kraszavcsikov*, O. A. (szerkesztették): Hozjajsztvennoje pravo. Moszkva, 1977. 179—186. old.

Szinte hagyományos a szovjet jogirodalomban is, hogy az állami szervezet és az állami szerv fogalma összemosódottan jelentkeznek.[48] Az ebből adódó problémák már az 50-es években is jelentős tudományos figyelmet vonzottak. Az államigazgatási jogászok részéről ekkor főleg Jampolszkaja és Kozlov nyomán olyan felfogás terjedt el, miszerint állami szervezeteknek a vállalatokat és a szociális-kulturális intézményeket, állami szerveknek pedig az állami szervezetek adminisztratív egységeit és az állami apparátus vertikálisan felettük álló vezető, irányító egységeit kell tekinteni.[49] Ezen a nézeten erősen érződött, hogy ez idő tájt az állami vállalatokat még többnyire az államapparátus utolsó, termelő-elosztó láncszemének tartották. Petrov ezzel szemben már mellőzte az állami szervi minősítést a vállalati adminisztráció vonatkozásában, mivel a vállalati adminisztráció, mikor tevékenységével kapcsolatban egyáltalán felvetődik az államhatalmi funkciót megvalósító jelleg — például a tervezés vagy a termelés szervezése területén —, akkor a vállalat belső szerveként ténykedik. Egyébként pedig — mutat rá Petrov — nincs adat a marxizmus-leninizmus elméleti forrásai között sem és a szovjet tételes jogban sem arra, hogy az állami vállalat adminisztrációjának „kifelé" valaha is az államhatalom végrehajtó szerveként kellene ténykedni.[50]

Azzal, hogy az állami szervek jogalanyiságának gazdasági jogias felfogása elterjedt, egyidőre elvékonyodott a szovjet jogban az a zártabb rendszerű, hagyományos nézet — amit a közigazgatási jogi oldalról például Sztugyenyikin is képviselt —, mely szerint az állami szervek fellépéseinél különbséget kell tenni minőségüket tekintve egyrészt az államhatalmi jogosítványok hordozójaként véghezvitt cselekmények, másrészt pedig a polgári jogi jogviszonyok résztvevőjeként megvalósuló cselekmények között.[51] A jogi elmélet által nyújtott disztinkciók az 50-es évek második felétől kezdve nagyjából akörül az elv körül mozogtak, hogy míg az állami szervezetek polgári jogi alanyi jogok hordozói lehetnek, saját nevükben cselekedhetnek és mint jogi személyek a polgári jogi jogviszonyok önálló alanyaivá válhatnak, addig az állami szervek az állam hatalmi jogosítványait valósítják meg, az állam nevében tevékenykednek, és rajtuk keresztül az állam adminisztratív-gazdasági jogi jogviszonyokba lép.

Puskinnál a civiljogi és közigazgatási jogi jogalanyiság elméletek konkurrenciája az állami szervekre orientáltan kap adminisztratív gazdasági jogi szintézist. Hangsúlyozza, hogy az adminisztratív-gazdasági jogi jogviszonyokban az összes állami szerv rendelkezhet önálló jogalanyisággal, attól függetlenül, hogy jogi személy vagy sem. Az állami szervek mindegyike az állam meghatározott jogait érvényesíti és e jogoknak egyben hordozója is.[52] Puskin rámutatott az 50-es években totalizálódó gazdasági jogi álláspontokat korrigálva arra is, hogy bár helyes az állami szervek tevékenységével kapcsolatban az adminisztratív-gazdasági jogi jogviszonyok fogalmának felvetése és szerepeltetése, de nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy helyenként az állami irányító apparátus egységei (minisztériumok, állami bizottságok) mint jogi személyek kifejezetten a polgári jog alanyaként is megjelennek. Ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy az állam nemcsak mint adminisztratív tervező-szabályozó szervek „tiszta összessége" létezik, hanem Lenin szavaival élve úgyis, mint „termelő és fogyasztó közösségek hálója".[53] A jogi személyiséggel rendelkező állami szerveknek lehetnek olyan jogai is, amelyek mögött nem húzódik meg az állami akarat érvényesítésének funkciója. Ilyenkor az állami szervek nem az államhatalmat képviselik. Mint jogi személyek nem az állam nevében járnak el. Jogi helyzetüket úgy kell tehát megítélni, mint ahogy általában a polgári jogi jogalanyokét.[54]

Puskin 60-as évekbeli adminisztratív-gazdasági jogi állami jogalanyiságtana az állami szervek szintjére összpontosított. Ennél a szintnél azonban nem is jutott túl. Érdekes megfigyelni viszont, hogy amikor kutatásai a 70-es években már az állam szervezeti teljességének jogalanyiságára kérdéseiben is elmélyülnek, akkor konklúzióinak előjele gazdasági jogiról polgári jogira váltott.

c) *Új polgári jogi nézetek az állami jogalanyiságról*

Az állami jogalanyiság „különlegessége" a II. világháború utáni fejlődésben a szovjet gazdasági jogi és polgári jogi elméletekben egyaránt hangoztatott tézissé vált. A „különlegesség" tényét a téma legújabb elméleti feldolgozásai sem cáfolják, noha az állami jelenség jogalanyiságára kérdéseinek kizárólagos magyarázataként azt már nem fogadják el.

Újabban leginkább az a kérdés vált vitatottá, hogy mi a pontos viszonya az állam vonatkozásában a „különleges jogalanyiságnak" és a mostanában ismét egyre többet szerepeltetett fogalomnak, a „polgári jogi jogalanyiságnak". A 60-as és 70-es évek vegyesen polgári jogi és gazdasági jogi fejlődésében — talán leginkább a két gondolkozási modell párhuzamos működésének hatása miatt — tisztázatlan maradt az állami jogalanyiság azon vonatkozása, hogy a „különleges jogalanyiság" kizárja-e a „polgári jogi jogalanyiságot", vagy ha nem, akkor miként illeszkedik hozzá. A szovjet polgári jogi tankönyvekben olvashatók olyan vélemények is, amelyek szerint az állam politikai-hatalmi jellegében is lehet polgári jogi jogalany,[55] de olyan álláspontokkal is találkozni, amelyek ezt a lehetőséget tagadják.[56]

---

[48] Ld. erről: *Tolsztoj*, Ju. K.: Szogyerzsanije grazsdanszkopravovaja zasita prava szobsztvennosztyi v SzSzSzR. Leningrád, 1955. 85. old.

[49] Ld: *Jampolszkaja*, Sz. A.: Organü szovjetszkogo goszudarsztvennogo upravlenyija v szovremonnoj period. Moszkva, 1954. 40. old. *Kozlov*, J. M.: Organü goszudarsztvennogo upravlenyija. Moszkva, 1960. 29. old.

[50] Ld: *Petrov*, G. J.: O ponjátii organa goszudarsztvennoj vlasztyi v SzSzSzR. Vesztnyik LGV. 1956. 5. sz. 81. old.

[51] Ld: *Sztugyenyikin*, Sz. Sz.: Szocialiszticseszkaja szisztema goszudarsztvennogo upravlenyija i voprosz o predmete szovjetszkogo adminisztrativnogo prava. Moszkva—Leningrád, 1949. 33. old.

[52] Ld: *Puskin*: Szovjetszkoje goszudarsztvo kak ...29. old.

[53] *Lenin*: Polnoje szobranyije szocsinyenij ...27. köt. 224. old. *Puskin*: Szovjetszkoje goszudarsztvo kak ...6. old.

[54] Ld: *Puskin*: Szovjetszkoje goszudarsztvo kak ...8—10. old.

[55] Ld. például: Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo I. köt. Moszkva, 1979. 131. old.

[56] Ld. például: Grazsdanszkoje pravo. I. köt. Moszkva, 1969. 131. old. Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo. I. köt. Leningrád, 1971. 88. old.

Összességében úgy értékelhető, hogy a „különleges jogalanyi" felfogások mindenképpen szűkítették az állami jogalanyiság „igazi" polgári jogi értelmezési lehetőségét. Az állam polgári jogi jogalanyiságával kapcsolatos problémák vizsgálatakor a szovjet monográfia- és tankönyvszerzők a kialakult hagyományokat követve, egészen a közelmúltig csak annak hangsúlyozására szorítkoztak, hogy az állam saját nevében elég ritkán lép fel a polgári forgalomban, s erre főként külkereskedelmi ügyletek létesítésekor, lottó és kölcsön kibocsátásakor, a gondatlanul kezelt, elhagyott, illetve elkobzott vagy rekvirált vagyontárgy megszerzésekor kerül sor. Ily módon tehát egy meglehetősen szűk és rendkívül sajátos tényálláskör alakult ki az állam polgári jogi jogalanyiságának értelmezésénél és ezt a felfogást azzal indokolták, hogy a belső forgalomban az állami tulajdont mozgató jogi formáknak az alanyai többnyire nem az államkincstár fogalomkörébe tartozó szervezeti formációk, hanem állami jogi személyek.[57] Megfeledkeztek viszont néhány klasszikusan polgári jogi tényállástípusnak az állami jogalanyiság szempontjából való értékeléséről. Így például arról, amikor az államalakzatok és az államigazgatási területi egységek pénzügyi szervei az állam nevében vindikációs vagy negatorius keresetet indítanak, kártérítésre perelnek,[58] vagy pedig amikor a kincstár különböző polgári jogi szerződések alanyaként jelenik meg.[59]

Vilnyánszkij már 1958-ban támadta az akkori tankönyvi irodalmat, mivel abban jellegzetesen szűkítőleg fogták fel az állam polgári jogi jogalanyiságát.[60] Álláspontját azonban másfél évtizedig alig támogatták. Ahhoz hasonló irányt a 60-as években hozzávetőlegesen is csak az államot makacsul jogi személynek tartó bratuszi felfogás mutatott.

Az állam civiljogi jogalanyiságának a korábbinál tágabb koncepcióját megfogalmazó „új" polgári jogi nézetek csak a 70-es évekre tudtak tekintélyesebbé válni és bizonyos fokig irányzattá rendeződni. Az ekkor kialakuló elméleteket csak laza szálakkal lehet egy körbe fogni, csoportba rendezni. Közös vonásuk, hogy a korábbi két évtized uralkodó felfogásához viszonyítva nagyobb fontosságot tulajdonítanak az állam polgári jogalanyiságának. Valamilyen formában megelevenednek bennük a venediktovi és a bratuszi civiljogi gondolatmotívumok, de ugyanakkor az állam politikai és gazdasági jellegének komplex megközelítési sajátosságait is kivétel nélkül átvették az elmúlt két évtized domináns szovjet jogi irodalmából. Eltérő pontokon súlypontoznak viszont. A jogegyenlőség eszméje, a jogi személyiség problémája, a polgári jogi joghatások vizsgálata, a kincstár és költségvetés témái külön-külön izoláltan kerülnek az egyes szerzőknél a kutatások középpontjába.

Kraszavcsikov az állam polgári jogi jogalanyiságához a jogegyenlőség elvéből kiindulva közelít. Azt írja, az általa szerkesztett 1972-ben kiadott polgári jogi tankönyvben, hogy az állam ügyleteiért éppen úgy felel mint a polgári jog többi alanyai, az állampolgárok és a jogi személyek. Hozzáteszi azonban, hogy ebből a követelményből egyáltalán nem következik az, hogy az államot jogi személynek kell tekinteni.[61] Kraszavcsikov megfogalmazásában a jogegyenlőség elve azért „új" és azért „polgári jogi", mert korábban a gazdasági jogi irányzatnak az 50-es évek vége felé tapasztalható felerősödése idején a szovjet jogfejlődés addigi történeti tapasztalatait vizsgálva, az állam civiljogi szerződésekbeni jogalanyiságával, a sajátos állami többletjogokkal kapcsolatban azt is felvetették, hogy a formális jogegyenlőség kritériumát már meghaladta a szocialista jog.[62]

A 60-as években még gazdasági jogi determináltságú Puskin a 70-es évektől már jogi személynek minősíti az államot. Ilyen minőségében tartja polgári jogi jogalanynak.[63] Az állam részvételével létrejövő jogviszonyok ellenben nem lehetnek polgári jogiak olyankor, mikor azok alá- és fölérendeltségi struktúrát tükröznek és azokban az állam hatalmi jogosítványokat gyakorol.[64] Puskin munkásságában azt a vonást tartjuk feltétlenül előbbrevivőnek, ahogy rámutat arra, hogy az állam politikai és hatalmi jellege nem jelent feltétlenül egyet a polgári jogi nézőpont számára. Nem tagadhatjuk az állam polgári jogi jogalanyiságát pusztán azon az alapon, hogy az politikai szervezet. Ellenben az olyan esetekben, amikor hatalmi jogosítványokkal él, úgy már nem lehet a polgári jog alanyaként elfogadni.[65]

Vitkjávicsjusz szerint az állam mikor a polgári jog alanyaként jelenik meg, akkor egyszersmind politikai hatalom hordozója is. Az állam polgári jogi jogalanyisága nemcsak polgári jogi normákon keresztül realizálódik, hanem az állami szervek hatalmi aktusain keresztül is.[66] Vitkjávicsjusz annak a körülménynek tulajdonít fontos jelentőséget az állam polgári jogi jogalanyiságának megítélésénél, hogy az állami fellépés hatására milyen jellegű jogkövetkezmények állnak be. Ha polgári jogi a jogkövetkezmény, akkor az

[57] Ld. erről: *Braginszkij*, M.I.: Ucsasztyije szovjetszkogo goszudarsztva v grazsdanszkih pravootnosenyijah. Moszkva, 1981. 104—105. old.

[58] Ld. erről: *Braginszkij*: Ucsasztyije ...105. old. Az állam vindikációs igényével kapcsolatban ld: *Volosin*, N. P.: Grazsdanszko-pravovaja ohrana szocialisztyicseszkoj szobsztvennosztyi. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1979. 5. sz. 53. old. *Rabinovics*, N. V.: Nyegyejsztvityelnoszty szgyelok i jijo poszledsztvija. Leningrád, 1960. 115. old.

[59] Utóbbiak közé tartozik egyebek között például az ajándékozás (mikor is a megajándékozott a Szovjetunió, a szövetséges vagy autonóm köztársaság, a város stb., az adományozó pedig az állampolgár, (a letét) az elkobzott vagyon, vagy az államra szállt hagyaték, melynek megőrzésével ideiglenesen állampolgárokat, vagy jogi személyeket bízhatnak meg), az adásvétel) a különböző jogalapokon az államhoz került dolgokat rendszerint a bolthálózaton keresztül értékesítik az állampolgároknak), a bérlet és a megbízás. Ld: *Braginszkij*: Ucsasztyije ...106—110. old.

[60] *Vilnyánszkij*, Sz i.: Lekcii po szovjetszkomu pravu. I. rész. 1959. Harkov. 113. old.

[61] Ld: *Kraszavcsikov*, O. A.: in: Kraszavcsikov (szerk.): Szovjetszkoje Grazsdanszkoje Pravo, I. köt. Moszkva, 1972. 140. old.

[62] *Gavze*, F. I.: Razvütyije civiliszticseszkogo grazsdanszkopravovogo dogovora. Minszk. 1959. 42—44. old.

[63] Ld: *Puskin*, A. A.: in: *Maszlov*, V. F. —*Puskin*, A. A. (szerkesztették): Szovjetszkoje Grazsdanszkoje Pravo. Kijev, 1977. 144—145. old.

[64] Ld: *Puskin*, A. A.: V. I. Lenin ob ekonomicseszkoj roli Szovjetszkogo goszudarsztva i voprosz o grazsdanszkoj pravoszubjektnosztyi goszudarsztva. in: Voproszü szovjetszkogo prava. Moszkva, 1970. 44. old. *uő*: in: *Maszlov*, V. F. *Puskin*, A. A. (Szerkesztették): Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo, Kijev, 1977. 145. old.

[65] Ld: *Maszlov-Puskin* (szerkesztették): Szovjetszkoje grazsdanszkoje pravo. Kijev, 1977. 145. old.

[66] *Vitkjávicsjusz*, P. P.: Grazsdanszkaja pravoszubjektnoszty szovjetszkogo goszudarsztva. Vilniusz, 1978. 6. old.

azt kiváltó állami tevékenység is polgári jogi.[67] Ez a megközelítési mód azért tűnik problematikusnak, mert az állam polgári jogi jogalanyisága benne erősen a tulajdonszerzési tényállásokra súlyozódik. Ez pedig a minősítésnél torzítási veszélyeket rejt magában. Így például Vitkjávicsjusz szerint az állam polgári jogi jogalanyiságának kérdései vetődnek fel olyankor is, amikor egy állampolgár pénzeszközei vagy más vagyontárgyai büntetés vagy konfiskáció eredményeként állami tulajdonba kerülnek.[68] Nem teljesen következetes azonban Vitkjávicsjusz még ezen a gondolati szálon sem, mivel — ahogy Braginszkij kifogásolja — elmulasztja a polgári jogi jogalanyiság kategóriájának felvetését olyankor, amikor az állami költségvetésadók vagy illetékek révén gyarapodik.[69] Az állam és vállalatainak viszonyát teljes egészében kizárja a polgári jog területéről Vitkjávicsjusz. Levinnel vitatkozva rámutat arra, hogy az állam és vállalatainak viszonya nemcsak hogy nem szerződési, hanem mégcsak nem is polgári jogi, mivel a „vállalat nem tekinthető egyenrangú félnek az ilyen viszonyokban".[70]

Az állami jogalanyiság megítélésével kapcsolatban a szovjet jogéletben jelentkező új polgári jogi irányzat legjellegzetesebb alakjának Braginszkij tűnik. 1981-ben megjelent monográfiájában ő adta a témakörről a legmélyebb és legátfogóbb elemzést. Munkájában a korábbi bratuszi polgári jogi vonalnak és a 60-as évekbeli gazdasági jog — leginkább Puskin által képviselt — mérsékelt irányzatának gondolatai, problémafelvetései egyaránt kontinuitást kapnak. Az állam polgári jogi jogalanyiságának lényegét a kincstárban látja, de nem állítja azt, hogy az állam vagy a kincstár jogi személy lenne.

Braginszkij abból indul ki, hogy az állam az állami tulajdonjog alapján őt megillető vagyon nagyobb részét átadja az állami jogi személyeknek, azaz a vállalatoknak, intézményeknek és szervezeteknek. Az állami vagyonnak egy része azonban nem kerül felosztásra az állami jogi személyek között. Az összállami vagyonalapnak az állami jogi személyek között szét nem osztott része felett fennálló igazgatás kapcsán az állam egyes nem jogi személy jogalany láncszemei is polgári jogi jogviszonyba lépnek. Braginszkij lényegében az államnak ilyen, a jogi személy konstrukcióba bele nem férő jogalanyainak a láncolatát tekinti államkincstárnak.[71] Az állam, ha teljes vagyonát és nemcsak annak nagyobb részét osztaná szét az állami jogi személyek között, akkor tulajdonképpen lemondana arról, hogy „államkincstári" minőségében résztvegyen a polgári forgalomban. Főként azért nem teszi ezt, mert az államkincstár polgári forgalombeli részvételét külön szabályozás rendezi és ez eltér a jogi személyekre vonatkozó joganyagtól. A kincstári fellépéssel az állam a maga számára „specifikus jogokat" tud biztosítani. Olyanokat, amelyek őt csak ilyen minőségében illethetik meg, a jogi személyein keresztüli tevékenységei során viszont nem.[72] A „specifikus" állami jogokat Braginszkij sem és más szerzők sem részletezik, illetve nem vizsgálják mélyebben. A szovjet tételesjog nem tartalmaz formális prerogatívákat, hanem inkább csak arról van szó, hogy a társadalmi érdekek súlyozott figyelembevételét fontosnak tartó szovjet polgári jogban az állam jogalanyi „rendszerközpontján", a kincstáron keresztül gyakorta kedvezményezett helyzetbe kerül, a dominánsan csoportérdekeket illetve egyéni érdekeket érvényesítő egyéb jogalanyokkal szemben.[73] Az állami kedvezményezettségnek, a specifikus állami jogoknak is ki kell alakítani azonban az etikus határait, mivel Braginszkij szerint is az állam csak akkor lehet polgári jogi jogviszony alanya, ha abban partnerével vagy partnereivel szemben egyenlő félként viselkedik.[74]

A „kincstári" alanyok körének meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy az állam közvetlen részvétele, azaz államkincstárként való részvétele a polgári forgalomban szorosan összefügg a Szovjetunió állami költségvetésével, noha vagyonszubsztrátumát tekintve nem koncentrálódik csak és kizárólag arra.[75] A költségvetés bevételi és kiadási tételeinek végrehajtása kapcsán nemcsak a „fölé- és alárendeltség" modellje szerint felépülő pénzügyi jogi jogviszonyok jönnek létre, hanem polgári jogi jogviszonyok is.[76] A Szovjetunió állami költségvetése magában foglalja a szövetségi költségvetést és a tizenöt szövetségi köztársaság költségvetését. A szövetségi köztársaság költségvetése pedig egyesíti a köztársasági költségvetést és a helyi költségvetéseket, vagyis az autonóm köztársaságok és az autonóm területek, a határterületek, a területek, a járások, a városok, a falvak és a munkástelepülések költségvetéseit.[77] Az állami költségvetés alkotóelemeinek egysége és viszonylagos önállósága abban jut kifejezésre, hogy mindegyikük biztosítja a polgári forgalomban egy külön alany részvételét oly módon, hogy részére a költségvetési eszközökből egy szigorúan meghatározott részt különít el. Ebből következik, hogy az államkincstár fogalmába bevont polgári jogi jogalanyok száma ugyanannyi, mint ahány alkotóeleme van az állami költségvetésnek.[78] A kincstár nevében mindig az adott szintnek megfelelő pénzügyi szerv jár el.[79]

Braginszkij kifejti, hogy a költségvetési eszközökkel nem merül ki azoknak az államalakzatoknak és államigazgatási területi egységeknek a vagyoni szubsztrátuma, amelyek saját nevükben lépnek fel a polgári forgalomban. Az államkincstár költségvetésen túli értelmének és fogalomkörének a megközelítésénél mind erőteljesebben felvetődik az a bonyolult kérdés, hogy miként alakul az állam egészét, illetve egyes jogalany elemeit megillető vagyoni jogok kölcsönös viszonya. Ez pedig már egy általánosabb témának, „a rendszer" polgári jogi jogalanyiságának problematikájának a része.[80] Az ezen témára vonatkozó szovjet elméleti adalékokat Braginszkij nagyban hasz-

[67] *Vitkjávicsjusz*: Grazsdanszkaja pravoszubjektnoszty ...73. old.

[68] Ld: uo.

[69] Ld: uo. *Braginszkij*: Ucsasztyije ...104. old.

[70] Ld: *Vitkjavicsjusz*: Grazsdanszkaja pravoszubjektnoszty ...140. old.

[71] Ld: *Braginszkij*: Ucsasztyije ...22. old.

[72] Ld: uo.

[73] Vö. részlegesen: *Braginszkij*: Ucsasztyije ...29. old.

[74] Vö: *Braginszkij*: Ucsasztyije ...135. old.

[75] Ld: *Braginszkij*: Ucsasztyije ...23. 25. old.

[76] Ld: *Braginszkij*: Ucsasztyije ...23. old.

[77] Vö: Zakon o bjudzsetnüh pravah Szojuza SzSzSzR i szojuznüh reszpublik 6. és 7. szakasz. Vedomosztyi Verhovnogo Szovjeta SzSzSzR, 1959. 44. sz. 221. old.

[78] *Braginszkij*: Ucsasztyije ...23. old.

[79] Vö: *Braginszkij*: Ucsasztyije ...23. old., 105. old.

[80] *Braginszkij*: Ucsasztyije ...25. old.

nosította az állam civiljogi jogállásának megközelítésénél. A szovjet irodalomban a „rendszer" problémáját hosszú időn keresztül főként a fogyasztási szövetkezetek és a szakszervezetek vonatkozásában vizsgálták,[81] újabban azonban a kutatások mindinkább az állam—állami szervezetek kérdései felé irányulnak.[82]

A fogyasztási szövetkezetek és a szakszervezetek is olyan rendszert alkotnak, melynek alkotórészei jogi személyek, ugyanakkor viszont sem a fogyasztási szövetkezet egésze, sem pedig a szakszervezet egésze nem vehet részt saját nevében a polgári forgalomban.[83] A fogyasztási szövetkezetek és a szakszervezetek vagyoni viszonyainak kutatása során olyan elv fogalmazódott meg, miszerint a rendszer, mint olyan, saját nevében nem léphet polgári jogi jogviszonyba a maga polgári jogi jogalany részeivel egyidejűleg. A vagyoni elkülönültség, mint a jogi személyiség egyik fő ismérve, kétségbevonhatatlanul kizárja ugyanis, hogy „az egész" és „az egyes részek" egyidejűleg lépjenek fel a polgári jogi jogviszonyban. Kettős alternatíváról van tehát szó: a polgári jogi jogviszonyban vagy „az egész", vagy „az (egész) része" léphet fel saját nevében. Az egész és a rész egyidejű fellépése a polgári jogi jogviszonyokban Braginszkij szerint megsértené azokat a „játékszabályokat", amelyek a kollektív alakzatok részvételi rendjét meghatározzák a polgári forgalomban.[84]

A fogyasztási szövetkezetek és a szakszervezetek, mint rendszerek vonatkozásában levont következtetés általános jelentőségű minden rendszerre nézve, így a szocialista gazdaság állami szférájának irányítási rendszerét illetően is.[85] Ezzel kapcsolatban a jogirodalomban két nézetcsoport látszik kibontakozni. Egyesek a „rendszer" kategóriájába csak a minisztériumokat és a többi főhatóságokat sorolják be.[86] Mások viszont a rendszer fogalmába a hierarchikus szervezési elvre épülő alrendszereket is bevonják.[87] Alrendszerekként idetartozónak tartják így az egyesüléseket is,[88] amelyeknek az 1973—1974-ben kialakított szabályozás szerint két fő típusa van: a vállalati struktúrához tartozó „termelési egyesülés" és az irányító apparátus körébe illeszkedő „ipari egyesülés". A termelési egyesülés, mint egész, jogi személyként önálló polgári jogi jogalany, a részeit képező vállalatok (amiket termelőegységeknek neveznek) ellenben rendszerint nem lehetnek önállóan alanyai a polgári jognak és nem is jogi személyek. A „rendszer" civiljogi szemléletét alkalmazva viszont az ipari egyesüléseket a maguk teljességében nem lehet a polgári jog saját státuszú alanyának tekinteni, mivel „részei" polgári jogi jogalanyok.[89]

Braginszkijt a „rendszer" civiljogilag adaptált szemlélete jelentősen segítette abban, hogy főleg „makro-vagyonjogi" alapon különbséget tegyen az állam mint egész, annak szűkebb értelmű absztrakt vagyoni centruma: a kincstár és az állami jogi személyek között. Rendszerszemlélete ahhoz volt elegendő, hogy az egyes, az állami mechanizmusban amúgyis többé-kevésbé körülhatárolt vagyonszubsztrátumokat az imént felsorolt jogalanytípusokra vonatkoztassa. Nem vitte viszont már be Braginszkij az államkincstár szervezeti viszonyai közé is a rendszerszemléletet. Így pedig az általa laza alanyláncolatban felvázolt államkincstár szervezeti kérdéseinek mindegyike nem nyer tisztázást. Igaz persze, hogy a „rendszer" vagyonelkülönítőségi elve az államkincstár fogalomkörén belül már nem teremthet olyan erősen differenciált struktúrát, mint ahogy ezt az állam, mint egész és jogi személyei vonatkozásában például megtette, de azért annak bizonyos dogmatikai és absztrakt vonásai segítségére lehetnének az államkincstár szervezeti képét felvázolni igyekvő szándéknak.

Főleg azon a ponton látjuk Braginszkij elméletét újszerűnek a közelmúlt szovjet jogi elméletéhez viszonyítva, mikor kinyilvánítja egyrészt azt, hogy a költségvetés bevételi és kiadási tételeinek végrehajtása során létrejövő polgári jogi jogviszonyokban csak olyan kollektív alakzatok szerepelhetnek, amelyek polgári jogi jogalanyisággal rendelkeznek,[90] másrészt pedig azt, hogy az államnak a jogi személy konstrukcióba bele nem férő jogalanyainak a láncolata jelenti az államkincstár fogalmát.[91] E tézisek párhuzamában az jelent fontos jogi kultúrértéket, hogy Braginszkijnél a polgári jogi jogalanyiság és a polgári jogi személyiség nem válik szinonimmé és nem keveredik a két fogalom. Braginszkij megfelelő mértékben súlyt fektet a két fogalom közötti különbségtételre és így kivonja magát a közelmúlt szovjet civiljog-elméletének a jogalanyiság és a jogi személyiség témaköreiben megfigyelhető túlzóan egyszerűsítő tendenciája alól. Ha látjuk azt, hogy Braginszkijnél a jogalanyiság és a jogi személyiség nem egymással megcserélhető és akár kölcsönösen egymás helyett is alkalmazható két kategória, akkor nem érezhetjük hézagosnak és elhibázottnak Braginszkij fogalomrendszerét pusztán azon oknál fogva, hogy az államot mint egészt is és az ilyen minőségében „helyette" gyakran mind ez ideig tisztázatlan közvetlenséggel vagy közvetettséggel megjelenő (itt hiányzik nagyon a rendszerszemlélet az államkincstár fogalmán belül) államkincstári jogalanyokat is a polgári jogi jogviszony konstrukciójába befogadja, anélkül, hogy bármelyiket is (akár az államot, mint egészet, akár az államkincstár jelölte alanyláncolat valamely elemét) jogi személynek tekintené.

[81] A fogyasztási szövetkezetek vonatkozásában ld: *Bratusz*: Szubjektü ...343. old, a szakszervezetek vonatkozásában pedig lásd: Pravovüje aszpektü gyejatyelnosztyi profszojuzov. Moszkva, 1973. 275., 278., 329. old., Maszljajev, A. I.: Pravo szobsztvennosztyi profszojuzov SzSzSzR. Moszkva, 1975. 82. old., *uő*: Szubjekt prava szobsztvennosztyi profszojuzov. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1969. 4. sz. 115. old.

[82] Ld: *Mamutov*, V. K.: Predprijátyije i vüsesztojássij hozjajsztvennüj organ. Moszkva, 1968. 39. old. *Konjajev*, N. I.: Pravoszubjektnosztyi hozjajsztvennüh szisztem. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1978. 2. sz. 56—94. old. *Laptyev*, V. V.: Pravovaja organyizacija hozjajsztvennüh szisztem. Moszkva, 1978, *Rahmilovics*, V. A.: Pravovüje formü hozjajsztvennogo raszcsota v promüslennüh obegyinyenijah. Moszkva, 1977.

[83] Ld: *Braginszkij*: Ucsasztyije: ...26—28. old.

[84] *Braginszkij*: Ucsasztyije ...28—29. old.

[85] *Braginszkij*: Ucsasztyije ...30. old.

[86] Ld. például: *Mamutov*: Predprijátyije i vüsesztojassij ...39. old.

[87] Ld. erről: *Laptyev* V. V.: in: Teoretyicseszkije problemü hozjajsztvennogo prava. Moszkva, 1975. 60. old.

[88] Ld.: *Braginszkij*: Ucsasztyije ...30. old.

[89] Vö: *Braginszkij*, M. I.: Az államkincstár a szovjet polgári forgalomban. Jogtudományi Közlöny, 1982. 4. sz. 302. old.

[90] *Braginszkij*: Ucsasztyije ...23. old.

[91] *Braginszkij*: Ucsasztyije ...22. old.

Braginszkij, M. J.

A nemzetközi termelésszakosítás és kooperáció jogi szabályozása a KGST-ben

A nemzetközi termelésszakosítás és együttműködés területén kialakuló kapcsolatok jogi közvetítésével kapcsolatos új és bonyolult problémák széles körben vonták magukra a szocialista államok szakembereinek figyelmét. Elegendő utalni arra, hogy csupán a Szovjetunióban ezeknek a problémáknak a kutatásával kisebb-nagyobb mértékben foglalkoztak a nemzetközi közjog és magánjog, úgyszintén a polgári jog tekintélyes képviselőinek — N. V. Mironovnak, A. I. Talalajevnek és Je. T. Uszenkonak, M. M. Boguszlavszkijnak, I. A. Gringolcnak, V. Sz. Pozdnyakovnak és M. R. Rozenbergnek — a munkái. Különösen meg kell említeni a fiatal tudósok — V. A. Lavrov, N. L. Platonova, T. A. Trubnyikova — által elért kétségtelen sikereket. Éppen e szerzők és ugyanilyen mértékben az egyéb szocialista országokból származó kiváló tudósok nagy csoportjának művei meggyőzően bizonyították be, hogy az összehangolt kapcsolatokat a nemzetközi termelésszakosítás és együttműködés megszervezése és lebonyolítása céljaira nem csupán állami és főhatósági, hanem alacsonyabb szinten is fel kell használni. E gondolat helyességének kétségtelen bizonyítéka volt, hogy a szocialista országok egyhangúlag fogadták el a termelésszakosítás és kooperáció Általános Feltételeit: a KGST-TKÁF-ot. Ezzel együtt ennek a nemzetközi aktusnak a megjelenése nem kevés új problémát szült. Ezek megoldása nagy jelentőségű a szocialista gazdasági integráció előnyeinek hatékony felhasználása szempontjából. Ezek széles köréből a beszámolóban csupán a szakemberek nézőpontjából legvitatottabb három problémáról esik szó: először, a TKÁF által szabályozott viszonyok ágazati hovatartozóságáról, másodszor, a termelésszakosítási és együttműködési szerződések jogi természetéről és harmadszor, a szakosítási szerződések alanyi állományáról és szerkezetéről.

A KGST-TKÁF által szabályozott viszonyok ágazati hovatartozósága

Bármely új kapcsolat ágazati hovatartozóságának kérdése mindenekelőtt azért elsőrendű jelentőségű, mert ez határozza meg, lehet-e alkalmazni a kapcsolatok konkrét fajtáira az illető ágazat általános normáit, ha pedig polgári jogi jogviszonyokról van szó, lehet-e alkalmazni a pandektarendszerre épülő azokat a normákat, amelyek a Ptk-ban a törvénykönyv általános részének tartalmát képezik. Ez a kérdés nem csupán de lege lata, hanem de lege ferenda is igen fontos, mivel az erre adott válasz határozza meg eleve az e viszonyokat szabályozó normakomplexum fejlesztésének alapvető irányvonalait.

Van egy hagyományossá vált hozzáállás a valamely jogviszony jogi természetét érintő kérdés megoldásához. Értelmének megvilágítása érdekében figyelembe kell venni, hogy a jogtudományban diametrálisan ellentétes nézetek alakultak ki arra nézve, hogy a jogrendszer objektív-e vagy szubjektív. Mégis azonban — függetlenül az e problémában elfoglalt kiinduló állásponttól — kétségtelen, hogy egy adott konkrét jogviszonytípusra nézve a jogi rendezettséget annak teljességében maga az állam, saját akaratából, állapítja meg. Ennélfogva a hagyományos hozzáállás lényege abban foglalható össz ogy az elemzett jogviszonytípusnál kiemelik annak egyes szerkezeti elemeit, abból a célból, hogy végső soron felderítsék a jogalkotó akaratát: melyik jogágazati rendszernek kívánta alárendelni az adott viszonyt.

A KGST-TKÁF megalkotásánál elesik annak szükségessége, hogy felderítsék ezt a valódi akaratot. Már a TKÁF 1. §-ának 1. pontja kimondja, hogy az Általános Feltételeket „a sokoldalú polgári jogi termelésszakosítási és együttműködési szerződésekre kell alkalmazni". Hozzá kell tenni ehhez azt, hogy a Szovjetunió Minisztertanácsának 1979. június 27-i 629. sz. rendelete — e szabály megszövegezésével teljes összhangban — eme aktus jóváhagyásának ezt a formuláját tartalmazza: „A TKÁF 1980. január 1-én lép hatályba és azt a polgári jogi termelésszakosítási és együttműködési szerződésekre kell alkalmazni".

Mindez azt jelenti, hogy — nézetünk szerint — arra a következtetésre kell jutni, hogy a szakosítási és együttműködési viszonyok rendelkezésre hivatott TKÁF kapcsán a jogágazati hovatartozóság fontos problémája jelentős mértékben veszített élességéből. A KGST-tagországok elismerték, hogy a TKÁF által szabályozott szerződések a polgári jogi szerződések körébe tartoznak.

A tudósok erőfeszítéseit ez idő szerint nyilvánvalóan már nem a szakosítási és együttműködési szerződések polgári jogba tartozásának bizonyítására kell fordítaniok, amint azt korábban tették, hanem az ebből adódó következtetések megfogalmazására. Teljesen világos, hogy mivel a tárgyalt viszonyok a polgári jogi jogviszonyok körébe tartoznak, a TKÁF alapján létrejövő konstrukciónak teljesen összhangban kell lennie a polgári jogi jogviszonyok típusismérveivel, a kötelmi és szerződési jogviszonyok, mint ezek típusválfajának ismérveivel. Éppen ezeknek az ismérveknek a figyelembevételével kell eldönteni azon egyes normák megalkotásánál és alkalmazásánál felmerülő különböző kérdéseket is, amelyek az illető szerződések keletkezésének, módosításának és megszüntetésének módozatait szabályozzák.

A TKÁF által szabályozott polgári jogi szerződések jogi természetéről

A jogalkotó és jogalkalmazó tevékenység síkján egy konkrét szerződésnek valamely ismert polgári jogi

Braginszkij M. J. tudományos osztályvezető, Igazságügyi Minisztérium Összszövetségi Törvényhozási Kutatóintézet (Moszkva).

szerződés fajtájába (típusába) sorolásához bizonyos mértékig ugyanaz a jelentőség fűződik, mint az ágazati hovatartozóság megállapításához: ez is, az is szükséges alap annak a kérdésnek a pozitív eldöntéséhez, hogy milyen jogszabálykomplexum alkalmazásának van helye. Ennek magyarázata az, hogy a megfelelő ágazat keretein belül a jogviszonyok típus-hovátartozósága is eleve meghatározza azoknak a szabályoknak a megalkotását, amelyeket a szakosítási és együttműködési szerződésekre alkalmazni kell, úgyszintén meghatározza azt is, hogy milyen irányban kell fejleszteni az illető szerződések nemzetközi és hazai szabályozását.

A szerződés jogi természetének meghatározásánál kulcsfontosságú annak tartalma: a szerződő felek jogainak és kötelezettségeinek köre. Ismeretes, hogy a TKÁF előírja mind a szakosító, mind a nem szakosító feleket terhelő kötelezettségek legszélesebb körű feltüntetését. A TKÁF előírásai szerint a feleket terhelő nagyszámú kötelezettséget három csoportba lehet sorolni: először, a jövőben külkereskedelmi (főképpen szállítási típusú) szerződés kötésének kötelezettsége; másodszor, azok a kötelezettségek, amelyeket feltételesen „szervezeti-termelési típusúaknak" nevezhetünk (a szakosított termékek állandó tökéletesítése, az új vagy tökéletesített termékek mintái ellenőrzésének biztosítása, a termelési-műszaki tapasztalatok átadása, a termékek jogi kifogástalanságának és annak biztosítása, hogy azok a szakosító félnél feleljenek meg a munkavédelemre, a munkabiztonságra vonatkozó kötelező előírásoknak; a műszaki dokumentáció, a termelési-műszaki tapasztalatok és ismeretek átadása, az ipari tulajdonra vonatkozó joggal élés lehetőségének nyújtása, tájékoztatás a termékek felhasználásának tapasztalatairól, az őt vagy az ország más szervezeteit megillető kizárólagos jogokról, az országban hatályos kötelező munkavédelmi, munkabiztonsági előírásokról, stb. — a nem szakosító félnél); harmadszor, a nem szakosító félnek az a kötelezettsége, hogy a szerződés hatályának tartama megszünteti és/vagy nem szervezi meg újból a szakosított termékek termelését.

Az ismertetett osztályozás egyebek között azért is jelentős, mert lehetővé teszi annak helyes meghatározását, hogy melyik típusba tartoznak a kötelezettségeket rögzítő, az e három csoport mindegyikébe belefoglalt feltételek. A TKÁF megfelelő szabályainak értelméből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a szerződések jövőbeni megkötésére vonatkozó kikötések a lényeges, vagyis ama kötelezettségek körébe tartoznak, amelyekben való megállapodáshoz magának a szerződéses kötelezettségnek a létrejövetele fűződik. A szervezeti-termelési kötelezettségeket rögzítő feltételek a szokásos feltételek kategóriájába tartoznak: az a feltevés, hogy ezek mindig a szerződés tartalmát képezik, hacsak a felek expressis verbis másban nem állapodtak meg. Végül, a szakosításra vonatkozó feltétel eseti feltétel (csak akkor foglalják bele a szerződés tartalmába, ha erre nézve a szerződés szövegében kifejezett utalás történik).

Általánosan ismert, hogy a szerződés típus-hovatartozóságát lényeges feltételei adják meg. Szerződés jövőben történő megkötését előirányzó szerződés nem más, mint a római források ideje óta jól ismert pactum de contrahendo. Ezt a szerződést többé vagy kevésbé széles körben valamennyi szocialista országban alkalmazzák. Ami a Szovjtuniót illeti, az OSZFSZK 1922. évi Ptk-ja különlegesen kiemelte az ilyen szerződések két típusát: lakóházépítési adásvételi szerződés jövőbeni megkötésére vonatkozó szerződés (ennek különleges elnevezése „előreeladás" volt) és bérleti szerződés jövőbeni megkötésére vonatkozó szerződés. Annak figyelembevételével, hogy mindkét említett szerződéstípus — amelyek kizárólagosan a polgárok részvételével kialakuló jogviszonyokra terjedtek ki — az utóbbi időkben elveszítette jelentőségét, a szövetségi köztársaságok hatályos Ptk-i nem említik sem ezt, sem a másik szerződést. Ismeretes azonban, hogy a Polgári Törvényhozás Alapjai 4. és 33. §-ai értelmében a Szovjetunióban nincsen zárt szerződési rendszer. Ezért a polgári jogi jogszabályokban meg nem nevezett, a polgári jogi jogviszonyok valamennyi ismérvét kielégítő szerződések is jogvédelemben részesülnek. Vonatkozik ez természetesen a szerződés jövőbeni megkötésére szóló szerződésekre is.

Figyelembe véve, hogy a nemzetközi szakosítási és együttműködési szerződésekben előfordulnak szervezeti-termelési jellegű kötelezettségek, egyes szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a vizsgált szerződések vagy teljesen a szervezeti szerződések kategóriájába tartoznak, vagy pedig két szerződés elemeinek kombinációját képezik: először, a szerződés jövőben történő megkötésére vonatkozó szerződések és másodszor, a szervezeti szerződések elemeit foglalják magukban.

Erre vonatkozóan meg kell említeni mindenekelőtt azt, hogy a „szervezeti szerződés" fogalom önmagában véve pontosításra szorul. A hatályos jogalkotás, legalábbis a szovjet jogalkotás, nem ismeri a „szervezeti szerződés" műkifejezést. Amikor „szervezeti szerződések"-ről beszélnek, egymástól lényegükben eltérő két szerződési konstrukciót tartanak szem előtt. Először, ezek oly szerződések, amelyekben a felek meghatározzák a nekik alárendelt szervezetek magatartását (például szolgálhatnak az általános szerződések, amelyeket széles körben alkalmaztak országunk anyagi-műszaki ellátásának szférájában a harmincas-negyvenes években: e konstrukció értelme az volt, hogy a szállító és a vevő minisztériumai egymás között általános szerződéseket kötöttek, ezt követően a minisztériumoknak alárendelt vállalatok (a termék előállítója és felhasználója) aláírták a helyi szerződést (a szállítási szerződést), tartva magukat ennek során az általános szerződés tartalmához). Másodszor, ezek olyan szerződések, amelyekben a felek a jövőre vonatkozóan szabályozzák a saját magatartásukat.

Ha azok felé a „szervezeti-termelési kötelezettségek" felé fordulnak, amelyekről a TKÁF-ban esik szó, nem nehéz észre venni, hogy mindezek maguknak a szakosítási és együttműködési szerződést kötő feleknek a kötelezettségei. Emellett ezeknek a kötelezettségeknek a fontos sajátossága, szembe állítva az első csoportba tartozó, vagyis külkereskedelmi szerződés jövőbeni megkötésére irányuló kötelezettségekkel, az, hogy ezek mint ilyenek, nem a szakosítási és együttműködési szerződés megkötésének időpontjában, hanem kizárólag a későbbiekben megkötött szerződésekből keletkeznek. A szakosítási és együttműködési szerződés és a külkereskedelmi szerződés szükségszerű elemei a megfelelő kötelezettségeket szülő jogi tényállásnak. A szakosítási és együttműködési szerző-

désekből csupán a felek összekapcsoltsága származik, amely alanyi kötelezettséggé csak a külkereskedelmi szerződés megkötésével válik.

A szakosítási és együttműködési szerződésben a szervezeti-termelési jellegű kötelezettségeket rögzítő feltételek jogi jelentősége nyilvánvalóan abban áll, hogy e szerződés felei kötelesek belefoglalni az általuk kötendő külkereskedelmi szerződésbe a megfelelő kikötést. Ebből viszont az folyik, hogy először, ha ez utóbbiban egyébre nem történik hivatkozás, ezt a feltételt a szövegben történt idézés nélkül is tartalmába felvettnek kell tekinteni és másodszor, a külkereskedelmi szerződés megkötésénél az említett feltételektől való eltéréshez szükséges a felek egyetértő akarata. Következésképpen, ha a felek közül akár csak az egyik is tiltakozik az ilyen kikötés ellen, a másik fél ilyen esetben jogosult tiltakozását a szerződés megkötésének megtagadásaként tekinteni, amikor is beállnak a TKÁF-ban előírt bírságkövetkezmények.

Ismeretes, hogy a szerződés jövőben történő megkötésére irányuló szerződésnek végső célja, hogy a felek között megfelelő kötelezettség keletkezzék (adásvételi, bérleti stb. jogviszonyra vonatkozóan). Emellett azonban a pactum de contrahendo előírásai szerint nem akármiféle szerződést kell kötni, hanem olyant, amely a felek által már korábban létesített pactum de contrahendo-ban egyetértően megállapított feltételeket foglalja magában. Ebből a contrario azt a következtetés lehet levonni, hogy — például — a lakásépítési elővásárlási szerződésnek elő kell irányoznia a tárgyra vonatkozó azokat a követelményeket, amelyek megfelelően jellemzőek a lakásépítésre mint ilyenre, a leendő adásvételi szerződés ellenértékét és egyéb feltételeit. Az említett körülmények olyan következtetéseket tesznek lehetővé, hogy a szakosítás és együttműködési szerződés úgynevezett szervezeti elemei is teljesen belefférnek a pactum de contrahendo-konstrukció kereteibe.

Különös figyelmet érdemel az a kérdés, hogy mi a jogi természete a szerződés szempontjából esetleges kötelezettségnek, mint a szakosított termék termelésének beszüntetésére és/vagy újbóli meg nem szervezésére vonatkozó kötelezettség. Nézetünk szerint az említett kötelezettség mint ilyen, semmiféle polgári jogi szerződés, így a termelésszakosítási és együttműködési szerződés tartalmába sem illik bele.

Bármiféle szerződés értelme az, hogy meghatározza felei magatartásának paramétereit. Amellett a közvetlen ráhatás mellett, ami csupán magukkal a felekkel szemben érvényesül, a szerződés meghatározott körülmények között közvetett ráhatást gyakorolhat harmadik személyekre, azokra, akik államigazgatási alárendeltség vagy polgári jogi kötelezettség folytán vannak kapcsolatban az adóssal, mint szerződéses féllel.

A „megszüntetésre vagy az újra nem szervezésre" vonatkozó kötelezettség vonatkozásában azonban nem forog fenn sem a közvetlen, sem a közvetett ráhatás előfeltétele. Tény, hogy a tervezés abban az értelemben, amelyben ezt a fogalmat a szocialista országokban használják, az állami szuverenitás megnyilvánulása. Ez pedig azt jelenti, hogy jellegét illetően az a kötelezettség, amiről szó van, az állami szuverenitás bizonyos korlátozásának megszabására irányul. Következésképpen, ilyen kötelezettséget csak maga az állam — amely ennek során a szuverenitás hordozójának különleges minőségében lép fel — vállalhat el.

A kifejtett vélemények alapján el kell ismerni, hogy a polgári jogi forgalom résztvevői nem vállalhatják magukra a megfelelő kötelezettségeket, minthogy azok teljesítése nem az ő akaratuktól függ: a terveket maga az állam akarata állapítja meg s módosítja azokat. Ezért nézetünk szerint itt nem olyan kötelezettségről van szó, hogy mivel nem értek el egy harmadik személy cselekményeivel kapcsolatos bizonyos eredményt, meg kell fizetni valamilyen pénzösszeget (meg kell téríteni a kárt). Az adott esetben a biztosítással való bizonyos fajta analógiát lehet alkalmazni, mivel a megfelelő kötelezettség értelme az, hogy a termelés esetleges folytatását vagy újrafelvételével kapcsolatos kockázatot a külföldi szerződő félről áthárítják az illető állam félként szereplő szervezetére. Ilyen módon a szakosítási és együttműködési szerződés tartalmába nem az a kötelezettség kerül, hogy „szüntesse be és/vagy ne szervezze meg", hanem más: fizessen meg megfelelő összeget, ha az állam a termelést nem szüntette meg vagy a megszüntetett termelést az állam újból felvette.

A megfelelő kötelezettség jogi természetének sajátosságához fontos gyakorlati jelentőség is fűződik: ha olyan kötelezettségeket foglaltak bele a szerződésbe, hogy „megszüntetni és/vagy nem megszervezni...", az illető fél nyilvánvalóan olyan esetben is mentesülne a felelősség alól, amelyben a termelés folytatása vagy újrafelvétele a fél akaratától nem függő körülmények miatt következett be: annak folytán, hogy legfelsőbb szinten ilyen határozatot hoztak (ismeretes, hogy éppen ilyen szinten hagyják jóvá a szocialista országokban az összállami terveket). Ellenkezőleg, a javasolt konstrukció mellett a termelés folytatásával és/vagy újrafelvételével okozott károk megtérítésének kötelezettsége mindig felmerül, minthogy maga a fizetség a fél feltételes kötelezettsége és nem az elvállalt kötelezettség megszegése miatti felelőssége.

Az említett körülmény egyáltalán nem azt jelenti, hogy az illető feltételnek a szerződésbe való belefoglalása a felet valamiféle biztosítéki jellegtől is megfosztaná. Tény, hogy akkor, amikor az állam határozatot hoz „a termelés újrafelvételéről vagy folytatásáról", számolnia kell annak lehetőségével, hogy a szakosítási és együttműködési szerződést kötő félnél bizonyos anyagi veszteségek keletkezhetnek. Ilyesfajta meggondolások bizonyosfajta visszatartó befolyást gyakorolhatnak reá. Nézetünk szerint azonban mégis hatásosabb az állam magatartásának említett értelmű kifejezett szerződéses szabályozása. Ezt azonban csak akkor lehet elérni, ha „a termelés megszüntetésére és /vagy nem folytatására" vonatkozó kötelezettséget beveszik az állam, mint ilyen által kötött nemzetközi szerződésbe.

A szerződéses felek és a kötelmi kapcsolatok struktúrája a szakosításnál és együttműködésnél

Amikor a TKÁF számol a szakosítási és együttműködési viszonyok alanyi összetételével, világosan megkülönböztet két helyzetet: az egyik azokra az országokra vonatkozik, amelyekben a közvetlenül előállító vagy felhasználó gazdálkodó szervezetek jogosul-

tak külkereskedelmi ügyletek kötésére, a másik viszont azokra az országokra vonatkozik, amelyekben csak különleges szervezetek jogosultak külkereskedelmi műveletek végzésére.

Az első helyzetben a kötelemben álló felek problémája viszonylag egyszerűen oldható meg: a szakosítási és együttműködési szerződés feleiként — mint ezt a TKÁF 3. §-ának 1. pontja hangsúlyozza — olyan gazdálkodó szervezetek szerepelnek, amelyek „alanyai a polgári jognak és a szervezet telephelye szerinti ország jogszabályi értelmében fel vannak hatalmazva ilyen szerződés megkötésére".

A második helyzetben a szakosítási és együttműködési szerződés alanyi összetételének problémája bonyolult, sőt mi több, nézetünk szerint nem is teljesen világos. Tény, hogy a TKÁF 3. §-ának 1. pontja szerint az ilyen esetekben „a külkereskedelmi műveletek végzésére fel nem hatalmazott szervezet együttesen vesz részt az ilyen műveletek végzésére felhatalmazott szervezettel".

A második helyzet vonatkozásában egy sereg kérdés merül fel. Ezek közül az első: hány fél vesz részt az ilyen szerződésben? E kérdésben alapjában véve két nézetet fejtettek ki. Az első a külkereskedelmi ügyletek kötésére fel nem hatalmazott szervezet (a továbbiakban ezt „gazdálkodó szervezetnek" fogjuk nevezni) és ilyen joggal bíró szervezetet (a továbbiakban ezt „külkereskedelmi szervezetnek" fogjuk nevezni) a szakosítási és együttműködési szerződés önálló feleinek ismeri el. A másik nézet híveinek véleménye szerint mindkét szervezet („a gazdálkodó" és a „külkereskedelmi") ugyanazon fél a szerződésben.

Álláspontunk szerint az első nézet két különböző civilisztikai konstrukció — „a sokoldalú szerződés" és „az egyik és/vagy másik fél oldalán többalanyú szerződés" összekeverésén alapszik. A sokoldalú szerződés a kötelezettségek olyan kombinációja, amelynél mindegyik fél hitelező és/vagy adós a szerződés összes többi felének viszonyában; éppen ebben nyilvánul meg bármely — különösen a szerződési — kötelezettség viszonylagossága.

A sokoldalú szerződések körébe tartozik — például — az együttes tevékenységgel kapcsolatos szerződés. Ha 20 ember elhatározza saját gépkocsijaik számára gépkocsitároló építését és üzemben tartását, valamennyien hitelezők és adósok egymás viszonylatában. Ilyenképpen itt 20 személyes szerződéssel van dolgunk. Más a helyzet, ha egy, 15 tulajdonos tulajdonában álló, ház lakásában egy főből álló család él. Az erre vonatkozóan létesített lakásbérleti szerződésben csak két fél szerepel: a bérbeadó (ezen az oldalon 15 ember van) és a bérlő (ezt a szerepet egyidejűleg 5 ember tölti be). A lakásbérleti szerződés a bérlőtársakra és megfelelőképpen a bérbeadótársakra nézve semmiféle jogokat és kötelezettségeket nem keletkeztet. Ilyen jogok és kötelezettségek csak a későbbiekben keletkezhetnek olyan esetben, ha egyik egyetemleges adós teljesíti meghatározott kötelezettségét vagy ilyent egyik egyetemleges hitelezővel szemben teljesítenek.

A kifejtett nézet alapján a másik felfogás a helyesebb, minthogy a szakosítási és együttműködési szerződésből a gazdálkodó és a külkereskedelmi szervezet között semmiféle jog és kötelezettség nem keletkezik. Ilyen jogok és kötelezettségek, nyilvánvalóan, annál fogva nem keletkezhetnek, hogy az ilyen viszonyt a belső normák szabályozzák, a TKÁF viszont nemzetközi jogi kodifikáció. Feltehetően ez a nézet felel meg leginkább a TKÁF 3. §-ának 2. pontjában foglalt szabály szó szerinti értelmének, amely az említett két szervezet együttes fellépését írja elő.

Korábban már idéztünk bizonyos érvelést annak a következtetésnek az alátámasztására, hogy a szakosítási és együttműködési szerződés alapjául a pactum de contrahendo-konstrukció szolgál. Ha következetesen tartjuk magunkat ehhez az nézethez, nem lehet kétségbe vonni azt, hogy a gazdálkodó szervezet a szakosítási és együttműködési szerződésben annak feleként nem csupán önállóan, hanem a külkereskedelmi szervezettel együttesen is szerepelhet.

Úgy tűnik, a gazdálkodó szervezet szerződéses félkénti elismerése azt fogja jelenteni, hogy külkereskedelmi szerződés megkötésének kötelezettségét az a személy fogja elvállalni, amelyiknek kétségtelenül nincsen joga ilyen szerződések kötésére. Tegyük fel, hogy a külföldi szerződő fél, „a külkereskedelmi műveletek végzésére fel nem hatalmazott gazdálkodó szervezet"-konstrukcióra alapítva, önálló szerződéses fél vagy „az ilyen műveletek végzésére felhatalmazott szervezettel" együttesen fél keresetet terjeszt elő a szerződés meg nem kötése miatt a gazdálkodó szervezet ellen. Nem nehéz elképzelni, hogy a gazdálkodó szervezet, hivatkozva arra a régi római elvre, amely szerint lehetetlen szolgáltatás nem lehet kötelezettség tárgya, könnyen mentesülni fog a felelősség alól. Az adott esetben nyilvánvaló a teljesítés jogi lehetetlensége, vagyis olyan helyzet, amelynél nem a kötelezettség teljesítése, hanem, ellenkezőleg, annak megszegése jogos.

Úgy tűnhetne, hogy ezt a következtetést azzal kell megcáfolni, hogy a gazdálkodó szervezet a harmadik személyekért való felelősség elve alapján nem lehet felelős a gazdálkodó szervezetért. Mindazonáltal emlékeztetni kell az ilyen felelősségnek arra a fontos specifikumára, hogy az adós csak az olyan személy cselekményeiért felelős, akivel jogi kapcsolatban van, ez viszont az adott esetben nem forog fenn. A gazdálkodó szervezetnek a szerződésben való részvétele olykor azzal magyarázható, hogy ő az, aki elvállalja a termék termelését, aki kielégíti a szakosított termékekben fennálló szükségleteket, lehetővé téve ezzel a külkereskedelmi szervezet által kötött szerződés teljesítését.

Mégis azonban arról van szó, hogy függetlenül a TKÁF szóban forgó szabályai szó szerinti szövegétől, e szabályok rendeltetése a forgalom és nem a termelés szférájának szabályozása és következésképpen a szerződés közvetlen tárgya éppenséggel a termékek értékesítése (a termék temelésének csupán annyiban van jelentősége, amennyiben ez kapcsolatban áll ezek értékesítésével).

Figyelembe kell venni azt is, hogy azt a kötelezettséget, amely szerint minden lehetőt el kell követni a külkereskedelmi szerződés teljesítése érdekében, nem lehet bevenni az illető félnek a külföldi szerződő féllel szemben fennálló kötelezettségének tartalmába. Az ilyen szerződőtárssal szembenálló félként — nyilvánvalóan — csak az a személy szerepelhet, aki a szerződés jövőbeni megkötésére és teljesítésére köteles. A fél részéről a kötelezettség teljesítése lehetőségének tény-

leges előfeltételei kívül esnek mind a szakosítási és együttműködési szerződés, mind pedig az ennek alapján kötött külkereskedelmi szerződés keretein. Jelentősége a szóban forgó kötelezettségnek csupán az illető állam két szervezetének szempontjából van: az egyik, amelyik a termékeket termelni vagy felhasználni fogja (a gazdálkodó szervezet) és a másik, amelyik a külkereskedelmi szerződést megkötni és teljesíteni fogja (a külkereskedelmi szervezet). Ezek a viszonyok azonban kívül esnek a szakosítási és együttműködési szerződés keretein.

Más nézet esetén arra az álláspontra kellene helyezkedni, hogy a TKÁF-ban szabályozott szerződésnél fogva a külföldi szerződő felet a másik ország szervezetével két különböző kötelezettség kapcsolja össze: a külkereskedelmi szervezetet a termék szállítására, a gazdálkodó szervezetet pedig e szállítás lehetőségeinek biztosítására vonatkozó kötelezettség. A kötelezettség ilyenfajta széttagolását azonban elvileg lehetetlennek kell minősíteni. Ilyenképpen csupán egy út marad: annak elismerése, hogy a gazdálkodó szervezet valóságban nem fél a szakosítási és együttműködési szerződésben.

Kimutatható, hogy a javasolt következtetés tisztára ellentétes a TKÁF 3. §-a 3. pontjának szabályával, amely szerint: „amennyiben egy országnak a szerződésben résztvevő gazdálkodó szervezetei közötti jogokat és kötelezettségeket a szerződés nem határolja el, akkor ezek a szervezetek egyetemlegesen felelősek a szerződést kötő másik féllel szemben". Éppen ezt a szabályt használják fel egyaránt a gazdálkodó szervezetek és a külkereskedelmi szervezetek felelősségének alapjairól szóló fejtegetéseikben mind a gazdálkodó szervezet — a külkereskedelmi szervezet mellett — önálló szerződéses félként való elismerésének hívei, mind pedig azok a szerzők, akik a gazdálkodó szervezetet a külkereskedelmi szervezettel egyazon félnek tekintik. Ezzel szemben az idézett § szó szerinti szövege valójában olyan következtetés levonására ad alapot, hogy ez a § teljesen más helyzetet tart szem előtt: vagyis azt, amelyben ugyanazon állam részéről két vagy több gazdálkodó szervezet vagy két vagy több külkereskedelmi szervezet szerepel, de semmiképpen sem a TKÁF 3. §-ának 2. pontjában vázolt azt a helyzetet, amelyben egy gazdálkodó szervezet egy külkereskedelmi szervezettel együtt vesz részt a szerződésben.

A külkereskedelmi és a gazdálkodó szervezet közötti kölcsönös viszonyok kérdése kizárólagosan a hazai szabályozás tárgya. Ennek során mindegyik államnak kell eldöntenie azt a kérdést, hogy az általános rendezést kiterjeszti-e a gazdálkodó és a külkereskedelmi szervezetek közötti viszonyokra vagy különleges rendezéshez folyamodik.

Nézetünk szerint előnyösebb — meghatározott ésszerű keretek között — a második variánshoz tartani magunkat. Ez esetben egyébként bizonyos jogi jelentőséget lehetne tulajdonítani annak a ténynek, hogy a szakosítási és együttműködési szerződést gazdálkodó szervezet külkereskedelmi szervezettel együttesen írta alá. Arról van szó, hogy az ilyen aláírást úgy lehet tekinteni, mint a gazdasági szervezet arra irányuló kötelezettségvállalását a külkereskedelmi szervezettel (de nem a külföldi szerződő féllel!) szemben, hogy biztosítja a külkereskedelmi szerződés teljesítését. Ilyen megoldás pótlólagos biztosítékot teremt a szakosítási és együttműködési szerződés és az ezen alapuló külkereskedelmi szerződés reális és kellő teljesítéséhez.

A gyakorlatban felvetődött az a kérdés, hogy kinek kell tulajdonképpen aláírnia a szerződést a külkereskedelmi szervezettel együtt. Ha a TKÁF 3. §-a 2. pontjának betű szerinti értelmét követjük, a szerződéseket csak a gazdálkodó szervezetek — amelyek közé a minisztériumok (főhatóságok) nem sorolhatók — írhatják alá, minthogy ez utóbbiak szervezeti-gazdasági és nem operatív-gazdasági tevékenységet fejtenek ki. Ezzel együtt a szakosítási és együttműködési szerződés javasolt alanyi összetételi konstrukciójánál azt a kérdést, hogy kinek kell a szerződést aláírnia, csupán egy nézőpontból kell szemlélni, éspedig annak a kérdésnek a megoldásától függően, hogy ki áll kötelmi viszonyban a külkereskedelmi szervezettel. Ez a kérdés viszont kizárólag a belső jogszabályi rendezés területére tartozik. Egyébként a Szovjetunióban szerződések minisztériumok részéről történő megkötését teljesen normálisnak kell tekinteni, már azért is, mert a termékimportra vonatkozó kötelemnél éppen a minisztérium a fél. Célszerű ennél fogva, hogy a megfelelő belső jogszabály két változatot irányozzon elő: a szerződést vagy a minisztérium, vagy a gazdálkodó szervezet írja alá.

Befejezésképp meg kell említeni, hogy az új jogszabály a TKÁF megjelenésével igen nagy jelentőségűvé válik egyes szabályainak értelmezése. Elvileg nyilvánvalóan normálisnak kell tekinteni mind betű szerinti, mind pedig kiterjesztő értelmezését, meghatározott esetekben pedig még szabályainak megszorító értelmezését is. Az alapvető feladat nyilvánvalóan az, hogy helyesen állapítsuk meg a jogalkotó valódi akaratát és ezzel biztosítsuk a bonyolult szakosítási és együttműködési viszonyok leghatékonyabb jogi szabályozását.

Székely László

A személyiségi jogok „érdem szerinti elosztásáról"

„Egy gondolat elfogadása legalább annyira függ a társadalom állapotától, mint magától a gondolattól."

A. L. Kroeber

I.

A kérdőjelek reményében

Az alábbi — jórészt kritikai reflexiónak szánt — dolgozat szerzője töredelmes beismeréssel tartozik. Jogvégzett honfitársai azon táborának tagja, akik nem ismerik a televízió belső munkáját, sajátos lehetőségeit és feladatait. „A televízióét — avatja be tanulmányának olvasóját Ilkei Csaba (Személyiség, társadalom, tömegkommunikáció. Jogtudományi Közlöny, 1984. 12. sz.) —, amely a legösszetettebb, legbonyolultabb tömegkommunikációs intézmény; kollektív műfaj, megosztott felelősség és korszerű technikai rendszer." (684. o.) Ha nem is esnek jól Ilkei — jogásztársaimat is érintő — korholó szavai a tömegkommunikáció berkeiben való járatlanságunkat illetően, kétségkívül igazat kell adjak neki: valóban ismeretlen terület számomra a televíziózás hazai műhelyeinek belső világa, s ennyiben akár hálás is lehetnék írásának szakmai titkokat is felfedő részleteiért, ha azok mondjuk a JEL-KÉP című folyóiratban jelentek volna meg.

Hogy dolgozatának figyelmes olvasata mégsem a hála érzetét váltotta ki bennem, azért alighanem a szerző jogtudományi eszmefuttatásai okolhatók, amelyek megítéléséhez viszont sokkal inkább hatályos polgári jogunk és az irodalom vonatkozó álláspontjának ismerete szükséges, semmint a televíziózás szakmai berkeiben való jártasság és szakértelem. Ebben az összefüggésben már nem kevéssé bántónak éreztem írásának befejező részében kifejtett — kioktatással is felérő — figyelmeztetését, amelyben óva inti az igazságszolgáltatásban dolgozó jogászokat attól, hogy a televíziózásban való „kellő jártasság és szakértelem híján" kíséreljenek meg állást foglalni olyan személyhez fűződő jogok megsértésével kapcsolatos perekben, amelyekben a Magyar Televízió az alperes.

Pedig — sokakkal egyező — álláspontom szerint az ilyen perek számának növekedése több mint kívánatos volna, s csak egyetérteni tudok Sólyom László véleményével, aki úgy látja, hogy ha „a személyiségi jogok lehetőségeit akarjuk kihasználni, elsősorban használni kell őket: perelni kell". (Polgárjog és polgári jog — JK. 1984. 12. sz. 669. o.) Ilkei — bár maga is bírálóan utal rá, hogy a személyiség polgári jogi védelmével kapcsolatos bírói jogalkalmazás bizonytalan és következetlen — dolgozatának kinyilatkoztatásszerű megállapításaival, leplezhetetlen, intézményi érdekek motiválta részrehajlásaival, szakmai pontatlanságaival és főként írásának korántsem elfogultságmentes szellemével mégis inkább az ilyen tárgyú pereket tárgyaló bírák és a jogkereső közönség további elbátortalanodását, visszahúzódását fogja elérni, semmint egy, a társadalmi közmegegyezés által támogatott, elméletileg letisztult, egységes joggyakorlatot.

Ilkei Csaba — szándéka szerint — írását polémiának szánta, vitairatnak két gyakorló bíró egy korábban megjelent cikkében (Felkay Andrásné — Kiss Daisy: A személyiség védelme és a bírói gyakorlat, JK. 1984. 1. sz.) kifejtett gondolatokkal szemben, hangot adva egyet nem értésének a PKKB személyiségvédelmi joggyakorlatában előforduló egyes jelenségekkel kapcsolatban. A dolgozat megjelentetésének indítékát bírálat ennyiben aligha érhetné. De ami már kevésbé helyeselhető — s valószínűleg a szerző figyelmét is elkerülte —, hogy írásának hangvétele, „hangszerelése" hogyan változik a kifejtett gondolatmenet során, miként csúszik át a tudósi polémia joggal elvárt „pianójából" a tudományos vita eszköztárának tisztaságához méltatlan „nagyzenekari fortissimoba". A hangerő viszont csak ritkán áll egyenes arányban a kifejtettek igazságtartalmával. Márpedig egy valóban tudományos vitának ez korántsem válik előnyére, mert a megválaszolatlan kérdések mielőbbi tisztázásának a szerző által is hangoztatott — dolgozata utolsó fejezetének címválasztásában (Maradtak még kérdőjelek ...) is kifejezésre jutó — fontosságát igencsak negligálja az érvelés ellentmondást alig tűrő, nehéztüzérségi hevessége. Ilkei dolgozatát olvasva egyébként is könnyen az a képzete támadhat az embernek, hogy azok az általa emlegetett megmaradó kérdőjelek ugyancsak katonás feszességű vigyázzba vágják magukat, s már sokkal inkább felkiáltójeleknek látszanak — s még csak nem is óhajtó mondatok végén.

II.

Félreértések

Ilkei, írásának első fejezetében jelentőségéhez illően méltatja a személyiség jogi és polgári jogi védelmének fontosságát, kitérve e jogosultságok történeti fejlődése főbb állomásainak a bemutatására is. De már a dolgozat első részének egyes megállapításai is vitára késztethetik a figyelmes olvasót. Ilkei — kiemelve, hogy szerinte jogtisztelőbb, etikusabb lett a tömegkommunikáció — megállapítja, hogy az esetek többségében a tömegtájékoztatás „akkor ütközik a személyiség jogaiba, amikor a tájékoztatáshoz (a gondolatközléshez) és bírálathoz (a véleménynyilvánításhoz) való közérdekű jogosítványait gyakorolja". (679. o.) Ez a mélyebben ki nem fejtett, mintegy csak odavetett gondolat első pillantásra akár aggálytalan-

Székely László egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

nak is tűnhetne. De ha jobban belegondolunk, már közel sem ennyire derűlátásra okot adó a kép. A szerző gondolatmenete szerint egy, a sajtó (a televízió) útján elkövetett személyiségi jogsérelem esetén a felek közötti konfliktus elvont szerkezetét egyrészről a személyhez fűződő jogok polgári jogi védelmére szolgáló valamelyik jogosultság, másrészről pedig a sajtó (televízió) közérdekű, a tájékoztatáshoz és bírálathoz fűződő jogosultságainak összeütközése képezi. Ilkei szerint tehát az ilyen tárgyú perekben a bíróságok feladata a két egynemű jogosultság összevetése és mérlegelése útján az erősebb alanyi jog érvényesülése előtt utat nyitni, azaz azt eldönteni, hogy a konkrét esetben a két, egyaránt fennálló jogosultság közül melyik kényszerül „kitérni" a másik elől. Első pillantásra állítása megnyugtatónak is tűnik, hiszen a bíróságok funkciójával kapcsolatos klasszikus illúziókat látszik erősíteni azzal, hogy a mérleget tartó, bekötött szemű Justitia istennőre enged asszociálni. A jogosultságok összeütközésének ilyen, a szerző által felvázolt képlete azonban teljesen elhibázott. Kiindulásul talán nem felesleges leszögezni, hogy a konfliktus két pólusán elhelyezkedő felek „jogosultságai" nem egyneműek a jog szempontjából. Míg a személyhez fűződő jogok polgári jogi védelme egy abszolút szerkezetű alanyi jog útján valósul meg, amelyet „mindenki köteles tiszteletben tartani" (Ptk 75. § (1)), addig a tömegtájékoztatási eszközök szerző által említett „jogosultságai" csak a tömegkommunikáció szervei általános funkciójának, tevékenységük irányultságának a meghatározására szokásos frázis, ahol a hangsúly elsősorban az idézőjelen van. Ebben az értelemben jogosultságok összeütközéséről pedig nem lehet szó, mert a sajtó (televízió) tevékenysége vagy nem sérti valamely jogalany személyhez fűződő, a polgári jog által is védett alanyi jogát s akkor nincs konfliktus, vagy megsérti azt, amely esetben is oldalán jogosultság már egyáltalán nincs, a tevékenysége jogellenes, tehát megint csak nem lehet szó a jogosultságok bíróság által való összevetéséről és súlyozásáról. A jogosultságok bíró általi mérlegelésének a szerző által sugallt képe abból a félreértésből származik, hogy Ilkei tévesen egyneműnek tételez fel, egyaránt alanyi jogosultságként kezel lényegüket tekintve, minőségileg különnemű fogalmakat. Polgári Törvénykönyvünk ugyanis nem ismeri a tömegkommunkációnak „a tájékoztatáshoz (a gondolatközléshez) és a bírálathoz (a véleménynyilvánításhoz) való közérdekű jogosítványait", mint a személyhez fűződő jogok megsértésének jogellenessége alól kivételt biztosító clausulát, ennek hiányában pedig — tekintettel arra, hogy a személyiség polgári jogi védelme az abszolút szerkezetű polgári jogviszonyok mintájára konstruálódott — a jogsérelem bekövetkezte esetén a sértő fél oldalán valamiféle jogosultság megléte fogalmilag kizárt. Nem arról van szó természetesen, hogy bárki is kétségbe vonná a sajtó (televízió) szerző által említett idézőjelbe tett jogosultságainak meglétét, hogy a személyhez fűződő jogok védelmének abszolút szerkezetével szemben felemlegetni őket joglogikai értelmetlenség.

A szerző ezen félreértéséről árulkodik dolgozatának az a megállapítása is, hogy „a bírói gyakorlat helyenként bizonytalan és következetlen, a sajtóval kapcsolatban ellentmondásos. Egy-egy ítélet (és annak indokolása!) mintha kétségbevonná a tömegkommunikációnak azt az elkötelezett feladatát, hogy előmozdítsa a jogok társadalmi rendeltetés szerinti gyakorlását, s ha kell — felelősséggel — időben akadályozza meg az e jogokkal való visszaélést". (679. o.) Félreérti a szerző a személyhez fűződő jogok megsértésével kapcsolatos perekben a bíróságok feladatát, ha azt rója fel vétkükként, hogy azok kétségbevonják a tömegtájékoztatás bármilyen irányú elkötelezettségét. Egy személyiségvédelmi polgári perben ugyanis a bíróságnak nem feladata a tömegkommunikáció szerveinek elkötelezettségéről ítéletet mondani, azok irányultságát minősítenie. A bíróság feladata kizárólag az, hogy a kereseti kérelemről pozitív vagy negatív értelemben állást foglaljon, annak egészben vagy részben helyt adjon, vagy azt elutasítsa. S még ha az előbbi eset következne is be, ép ésszel nemigen feltételezheti senki, hogy ezzel a tömegkommunikációra nézve közvetetten negatív értékítélettel a bíróság a sajtó, a televízió ilyen vagy olyan „elkötelezettségét" vonná kétségbe, egyrészt mert ez nem tárgya a pernek, másrészt mert a személyhez fűződő jogok megsértésére vezető műsorokat, cikkeket nem a sajtó, a televízió készíti, mint ilyen, hanem újságírók, riporterek, szerkesztők, operatőrök stb., azaz munkájukat jól vagy rosszul végző emberek, akik számára — gondolom — Ilkei Csaba sem vindikálja a tévedhetetlenség kiváltságát.

De — az előbbi idézetből is kitűnően — több mint aggályosak Ilkei Csaba írásának a joggal való visszaéléssel kapcsolatos megállapításai is. Mint minden, a polgári joggal egy kicsit is behatóbban foglalkozó jogásznak, úgy neki is tudnia kell, mennyire kifinomult, óramű-precizitású jogi szerkezettel rendelkezik a rendeltetésellenes joggyakorlás polgári jogi tényállása. Az állítás igazát mi sem bizonyítja jobban, hogy az egyébként bőséges joggyakorlat — bár tudom, hogy Ilkei szemében ez megint csak vörös posztó — nem egységes abban a kérdésben, hogy mit kell rendeltetésellenes joggyakorlásnak minősíteni. Pedig ebben az esetben a bíróságok óvatossága korántsem tétovaságból fakad. Annak megállapítása ugyanis, hogy egy konkrét jogosultság, amelynek gyakorlását a tárgyi jog általában, azaz a tipikus esetek nagyszámú átlagára nézve megengedettnek minősítette, az adott esetben — in concreto — mégis tilos, azaz a jogosultság önmaga minőségének ellentétébe, jogtalanságba fordul át: több mint kényes kérdés. Kényesebb annál, sem mint hogy olyan lapos általánosságokkal megoldottnak véljük — szemben Ilkei álláspontjával — mint a társadalmi érdek prioritását előíró jogszabályokra és jogpolitikai irányelvekre való hivatkozás, vagy annak a — mindenki számára evidens — elvnek a heurisztikus deklarálása, hogy „a személyhez fűződő jogok a személynek nem adnak korlátlan cselekvési lehetőséget". (680. o.)

Téves továbbá Ilkei álláspontja abban is, hogy szerinte a joggal való visszaélés akkor állapítható meg, ha a joggyakorlás „sérti mások jogait, a közösség érdekeit, ha összeegyeztethetetlen a szocialista erkölcsi felfogással, az általánosan elfogadott magatartásnormákkal". (680. o.) A bírósági gyakorlat hagyományos vonulata ugyanis tartja magát ahhoz a klasszikus doktrínához, hogy amennyiben a joggyakorlónak törvényes érdeke fűződik a joggyakorláshoz, e törvényes érdek elvileg legkisebb mértéke mel-

lett már nem látja megállapíthatónak a joggal való visszaélést még akkor sem, ha a jog gyakorlása nyomós közérdeket vagy különös méltánylást érdemlő magánérdeket sért. A rendeltetésellenes joggyakorlás elmélyült felkészültséget igénylő, részletesebb elemzése nélkül is megállapítható, hogy olyan bonyolult dogmatikai szerkezettel van dolgunk, amely nem tűri az avatatlan, durva kezekkel történő megközelítést. Tudva, hogy gyakran a sok évtizedes szakmai tapasztalat birtokában levő bírák is milyen nehézségekkel találják szemben magukat egy-egy joggal való visszaéléssel kapcsolatos ügy megoldása során, kissé elbizakodottnak tűnik Ilkei állítása, mely szerint a televízió feladata, hogy előmozdítsa a jogok rendeltetésszerű gyakorlását, s megakadályozza a jogokkal való visszaélést. Bár e szándék — ha a televízió nem érintett fél az ügyben — általában dicséretes, azért mégis megnyugtatóbbnak látszik a Ptk 7. §-ának megoldása, mely szerint a joggal való visszaélés megállapítása — mind ez ideig — a bíróságok, s nem a Magyar Televízió feladata.

(Végül egy megjegyzés valóban csak zárójelben. Ilkei Csaba figyelmezteti Felkay Andrásnét és Kiss Daisyt, hogy „ha idézünk, idézzünk pontosan, ez méltó ahhoz a hivatáshoz, ahol minden szónak jelentősége van" (680. o.), mert az ő, egy korábbi tanulmányából vett idézetükben, amely az „állampolgárok vagy a „nézők többségének" kiszolgáltatott helyzetét ecseteli a „monopolhelyzetben levő államhatalmi eszközzel", a televízióval szemben, a szerzőpáros pontatlanul monopolhelyzetben lévő „államhatalmi erőt" írt. Amennyire közjogi ismereteim ennek megítélését egyáltalán lehetővé teszik, véleményem szerint a televízió sem nem államhatalmi erő, sem nem államhatalmi eszköz, a hangsúly egyébként is a monopolhelyzeten van, amit — s ez kétségkívül realitásérzékre vall — maga Ilkei sem támadott ez esetben. Egyébiránt véleményünk egyező: az idézés pontatlansága valóban legalább olyan méltatlan a bírói hivatáshoz, amint a kicsinyesség sem erény egy tudományos vitában.)

III.

„Álszemélyiségek" avagy a „másodlagos frissesség"

Mindazok a kifogások, amelyek eddig kifejtésre kerültek Ilkei Csaba írását illetően, jelentőségükben eltörpülnek azokhoz a valóban súlyos elméleti ellenvetésekhez képest, amelyek a személyiség polgári jogi védelmének Ilkei-féle megközelítésével szemben hozhatók fel. Itt ugyanis a személyhez fűződő jogok polgári jogi védelmének lényegi kérdéseiben van vitánk a szerzővel. Röviden összefoglalva Ilkei álláspontjának gondolati magvát, szerinte a személyiség jogi megítélése csak a személyiség konkrét társadalmi értékelésén alapulhat. Természetesen elhárítja magától a rögtön felmerülő ellenvetést, hogy e tétele rést üt a törvény előtti állampolgári egyenlőség nyilvánvalóan félreérthetetlen alapelvén (az ő szóhasználatában: „aranyigazságán"). Véleménye szerint „az állampolgárok egyenlő jogokat élveznek, egyenlő módon és egyenlő eszközökkel érvényesíthetik személyi jogaik védelmét", de ez csak „az alanyi jogosultság absztrakt (formai) oldala" (680. o.). (A szerző bővebb magyarázata híján kénytelen vagyok rákérdezni: ez valami új, szocialista változata lenne a formális jogegyenlőségnek? A gondolat már csak azért is meglepő, mert éppen Ilkei figyelmeztet minket néhány sorral előbb, hogy „társadalmi berendezkedésünk kereteit — és bennük jogviszonyaink jellegét — véletlenül se tévesszük össze a polgári demokrácia kereteivel és játékszabályaival" (680. o.), s most mégis ő az aki visszacsempészni igyekszik ezt a jogrendszerünkből örökre száműzni vélt, s éppen a polgári demokráciákban honos, rossz emlékű fogalmat.)

A jogosultságok tehát csak formálisan egyenlőek a védelem terjedelmét illetően, a hangsúly — álláspontja szerint — a tartalmi oldalon van, azaz „a közösség a személyiség társadalmi minősége szerint differenciálva alkot értékítéletet, s azzal arányos megbecsülést és hírnevet biztosít számára. Az azonos védelmi eszközök perenként és személyenként különböző értékeket oltalmaznak. Tehát mindenki egyforma esélyekkel indul, de nem kap egyforma értékelést, mert nem vagyunk egyformák." (681. o.) Akármennyire is próbálom másként értelmezni az előbb kifejtetteket, a személyiségi jogok Ilkei által alkotott doktrínája számomra a személyhez fűződő jogok polgári jogi védelmének valamiféle „érdem szerinti elosztásával" egyenlő. Gondolatmenete szerint a jogalanyok egy bizonyos csoportja, amely a róla alkotott társadalmi értékítélet szerint kiérdemelte a teljes körű személyiségi jogvédelmet, orvoslást nyer személyhez fűződő jogainak megsértése esetén, míg mások — mint azt később megtudjuk, az „álszemélyiségek", akikkel szemben a társadalomnak a személyiségi jogok védelmi eszközeinek tőlük való megvonásával is védekeznie kell — a teljes körű védelemre méltatlanok, ők tehát személyiségi jogsérelmeikre a bíróság előtt nem kérhetnek orvoslást, illetve azt csak korlátozott mértékben kaphatják meg.

A személyiségi jogvédelemre való érdemesség szempontjából „másodrendű álszemélyiségek" — az én fülemnek igencsak rosszul csengő — kategóriájának elfogadása előtt egy fokkal alaposabb körültekintés azért mindenképpen indokolt volna. Megfontolásra érdemes kérdés mindenekelőtt az, hogy vajon a jog, a személyiséghez kapcsolódó jogosultságok védelmi körének megkonstruálásakor tényleg a személyiség tartalmi összetevőihez igazodó, azzal minőségileg és terjedelmileg adekvát, személyenként differenciált védettséget kívánt-e biztosítani a jogalanyok számára. A személyhez fűződő jogok polgári jogi oltalmának konstrukciója ezt ugyanis felettébb kétségessé teszi. Az, hogy a személyhez fűződő jogokat a Ptk 75. § (1) bek. értelmében *„mindenki* köteles tiszteletben tartani", egyúttal kifejezi azt az abszolút rendszert, amely a Ptk-ban a személyiség védelmén túlmenően csak a tulajdonjog védelménél fordul elő. A személyhez fűződő jogok Ptk-beli szerkezete tehát egy, a tulajdonjog mintájára képzett, klasszikus abszolút szerkezetű jogviszony, amelyet rendszerint a struktúra egypólusosságával és túlnyomórészt negatív tartalmával szokásos jellemezni. Gyorsan hozzáteszem — mielőtt Ilkei engem is a személyiség jogainak „abszolút túlhajtásával" vádolna —, hogy a polgári jog személyiségi jogai elvileg csak *szerkezetileg* abszolút jogviszonyok, azaz csak a többi jogintézményhez, a kötelmi jogokhoz és a másodlagos dologi jogokhoz ké-

pest relatíve korlátlanabbak és teljesebbek. E megállapítás tehát nem axiológikus ítélet a személyiségi jogok lehetőségéről, hatóerejéről, hanem a szerkezetükre vonatkozó kijelentés. Jogpolitikai és jogalkotástechnikai vita tárgya esetleg lehet, hogy indokolt-e egy polgári jogi kódexben a személyiségi jogok védelmét a tulajdonjog mintájára megkonstruálni, abszolút szerkezettel megoldani (a nemzetközi tapasztalatok azt mutatják: igen), számunkra azonban ez jelenleg jogforrási adottság, amelyet kiindulásul kell elfogadnunk, ha a személyiség polgári jogi védelméről ejtünk szót. Ez a hagyományos abszolút szerkezet pedig megintcsak kényes képződménye a polgári jogi jogviszonyok egyébként is számos sajátos alakulatot produkáló, sokszínű szerkezetvilágának. A személyhez fűződő jogoknak a polgári jogban kialakult ilyen abszolút szerkezete ugyanis azzal a következménnyel jár együtt, hogy az Ilkei által javasolt, a jogviszony alanyának személyiségéről alkotott társadalmi értékítélethez igazodó, a védelem, azaz a jogosultság terjedelmét meghatározó differenciáltságot ez a szerkezettípus *nem tudja leképezni*, arra éppen lényegénél fogva alkalmatlan. Érdekes, hogy míg egyrészről az abszolút szerkezetű polgári jogi jogviszonyok bámulatos rugalmasságról tesznek tanúbizonyságot bármilyen „külső" korlátozás nyomása esetén (a személyiségi jogok vonatkozásában pl.: a közszereplés, összetéveszthető név), addig végzetesen ellenállóképtelenek minden olyan kísérlettel szemben, amely „belülről", a jogviszony jogosultjának ilyen vagy olyan tulajdonságához kötötten próbálna meg fokozati különbségeket létrehozni az abszolút szerkezetű jogviszony által nyújtott jogosultság terjedelmében. Egy ilyenfajta differenciálás a polgári jog világában csak relatív, kötelmi jogviszonyok formájában jeleníthető meg, mert az abszolút szerkezet azonnal *kötelmi helyzetekben oldódik fel*, ha a jogosítottal szemben álló, pontosan meg nem határozott kötelezettek nem azonos mértékben kötelesek tartózkodni az ugyanazon jogosultság által védett különböző jogosultak helyzetének megsértéséről. A személyiségi jogok Ilkei-féle „érdem szerinti elosztásának" doktrínája nézetem szerint már csak e jogosultságok Ptk-beli szerkezeti sajátosságaira tekintettel is vitatható.

Ez lényegében még mindig csak formai, a személyiségi jogok szerkezetéből következő ellenvetés Ilkei álláspontjával szemben. Ugyancsak súlyos kritikával illethető az „érdem szerinti elosztás" elmélete azonban tartalmi szempontok alapján is. Ilkei érvelése szerint ugyanis a személyhez fűződő jogok védelmi eszközei által biztosított alanyi jogosultságok csak „absztrakt (formai)" értelemben egyenlőek, a lényeg a tartalmi oldal, a „közösség értékítélete", amely a „személyiség társadalmi minősége" szerint differenciál. Gondolatmenete végül is arra a következtetésre vezet, hogy „mindenkit megillet a teljes jogvédelem, de senki sem kívánhatja, hogy érdemein felül jobb színben tűnjön fel, mint amilyent reálisan, mindennapi munkájával, életmódjával, alkotó tevékenységével a társadalom előtt kivívott magának. S a perek kimenetelét tekintve a bíróság sem hagyhatja figyelmen kívül az életbeni realitásokat". (681. o.)

Eltekintve most attól, hogy az Ilkei által kifejtett „mindenkit egyenlő mértékben megillető jogvédelem" és a „személyiség társadalmi minősége szerinti differenciálás" pusztán logikai alapon is kizárják egymást, az előbbi idézet a személyiségi jogok ontológiai sajátosságainak teljes félreértéséről árulkodik. Az elővigyázatosság pedig felettébb indokolt lenne. „Személyiségi jog és jogi technika nincs nagy barátságban egymással — figyelmeztet Balás P. Elemér már 1941-ben, a Szladits-féle Magyar Magánjog számára írt dolgozatában (I. kötet 626. o.), de azért némi optimizmusra okot adóan hozzáfűzte, hogy „bizonyos, szűk körben összefér a kettő". A polgári jog védelmi eszközeinek dogmatikai lehetőségei jócskán beszűkülnek akkor, amikor a külvilág számára csak egészen speciálisan megnyilvánuló védendő tárgyat kell oltalmazólag körülbástyázniuk. A jogi védelemnek a tulajdonjogtól örökölt abszolút szerkezete, amelyben csak a jogosított van megnevezve, s amelyben ennél fogva a jogosultnak az e jogviszonyból származó valamennyi jogosultsága a tulajdonjog tárgya, tehát valamely időben, térben hiánytalanul körülírható dolog körül gyűrűzik, zavarba ejtően elbizonytalanodik akkor, amikor a személyiség, mint a külvilág számára sajátos, nem tárgyiasult formában megnyilvánuló empíria-feletti minőség köré kell fonódnia. A dologias világ vaskos tényeihez szokott jogi technika e zavarát azzal igyekszik leplezni, hogy óvatosan távoltartja magát attól, hogy bármit is állítson pozitív értelemben a személyiség „nemléti lényegéről" s bölcs előrelátással védelmezi a személyiség meglétét valamennyi természetes személy számára. A megítélés kompetenciájának hiányában adottnak veszi a személyiség fogalmának tartalmi összetevőit, megelégszik a személyiség — ebben az értelemben — valóban formális, „külső" szemléletével. S ez végül is korántsem a jog elvtelen megfutamodását jelenti a szokatlan körülményekhez való adaptáció nehézségei elől, hanem saját lehetőségei korlátozott voltának a nagyonis helyénvaló beismerését. A jog nem kíván tehát ítéletet mondani senkinek a személyiségéről előzetesen, mielőtt védelemben részesítené azt, vagy e védelmet — érdemtelenségre hivatkozva — megtagadni, már csak azért sem, mert a személyiség olyan sajátos totalitás, amelynek megragadására, megítélésére és értékelésére a jog eredendően, „genetikailag" alkalmatlan. A személyiség értékelését a jog a társadalmi totalitás más szférái sokkal kompetensebb értékelő mechanizmusainak engedi át, amelyek a maguk bonyolult összetettségű értékrendszereik lévén, egészen másféle szempontok szerint képesek is az ítéletalkotás feladatára, s maga bölcsen beéri annak az elvnek a kinyilvánításával, hogy a személyiségek megléte, sokféleségük számára önmagában társadalmilag értékes s hogy standard védelmet próbáljon nyújtani legalább az „átlagos" személyiség külső határainak. A jog tehát meg kell, hogy álljon a személyiség formális szemléleténél, az Ilkei által követelt tartalmi szempontok számára megragadhatatlanok. Amint azt Balás P. Elemér már hivatkozott munkájában szemléletesen írja: „...a személyiség eleven folyam, amely sohasem áll meg és saját medrében halad a külső világnak más lényegi tárgyai között. Ennek a folyamnak az érintetlenségét védeni hivatása a jognak egyfelől abban, hogy mozgása ne legyen akadályozva, tisztasága ne legyen elhomályosítva, másfelől, hogy önmagával azonossága és más ilyen folyamoktól — valamint a külvilágtól — való különbsége el legyen ismerve." (625. o.) De talán még talá-

lóbb — a lényeget jobban megvilágítja — a jog feladatáról és lehetőségeiről vallott nézete: „A személyiség folyamat ugyan, de van benne állandóság is, mint ahogy a folyóvíz sem nyugszik, de megvan a medre. Ez a meder az, amit a személyiségből a jog megragadhat, nem maga a személyiség."(625. o.)

Korántsem valami új felfedezésről van itt szó, hiszen az, hogy a jogi dogmatika esetenként kénytelen vélelmezni bizonyos értékek meglétét ott, ahol ezek tényleges meglétének és minőségének adekvát megítélésére lényegénél fogva képtelen, egyáltalán nem kizárólag a polgári jogi személyiségi jogok sajátja. Ugyanezt a technikai fogást alkalmazza a szerzői jog is, amikor a jogi védelem megadásának feltételrendszeréből a mű esztétikai értékeinek vizsgálatát lényegében kirekeszti. A jog ugyanis könnyedén állást tud foglalni olyan kérdésekben, hogy pl. érvénytelen-e egy szerződés, hibás-e a teljesítés stb., de hogy ítéletet mondjon egy irodalmi alkotás esztétikai értékei felől: ez nyilvánvalóan nem lehet a jog és a bíróságok feladata. A jogalkotó tehát — tiszteletreméltó önmérséklettel — beéri az alkotás értékes voltának megdönthetetlen vélelmével, s felmenti ezzel a bírót vagy más jogalkalmazót azon kötelezettség alól, hogy olyan kérdések vizsgálatába legyen kénytelen belefolyni, amelyekhez sem felkészültsége, sem pedig az általa igénybe vehető módszerek és instrumentumok nem alkalmasak. Nem azt jelenti ez természetesen, hogy kétségbe vonnánk azt, hogy pl. egy irodalmi alkotással kapcsolatos szerzői jogi perben az ítéletet hozó bíró ne rendelkezhetne nagyon is határozott véleménnyel az alkotás értékei felől, csak azt, hogy e véleménye a jogvita eldöntése szempontjából teljességgel közömbös. Nincs ugyanis társadalmi (jogalkotói) felhatalmazása arra, hogy saját értékítéletét a „Népköztársaság nevében" kinyilatkoztatva egy irodalmi alkotást értékesnek vagy értéktelennek nyilvánítson, s e döntésének függvényében annak teljes vagy korlátozott szerzői jogi védelmet biztosítson, illetve a védelmet esetleg egészében megtagadja. Nemzetközileg nyilvánvalóan egyedülálló, botrányos megoldása lenne a jogi rendezésnek, ha a szerzői jogból folyó jogosultságokat a mű „érdemei" szerint kívánnánk elosztani, s ily módon pl. a népszerű bestseller-író műveinek szerzői jogi oltalmát halála után mondjuk csak tíz évig biztosítanánk, míg irodalmunk még életükben klasszikussá vált nagyjainál száz évben állapítanánk meg az oltalmi időt — az éppen eljáró bíróság ízlésére bízva a „besorolást". A gondolat abszurditása úgy vélem nyilvánvaló. Pedig Ilkei Csaba ennek a megoldásnak a bevezetését javasolja a személyhez fűződő jogok polgári jogi védelmének gyakorlatába, amikor arra akarja kényszeríteni a bíróságokat, hogy az „életbeni realitások" figyelembevétele címén a „személyiség társadalmi minősége" szerint differenciálva oszszák szét a személyiségi jogok védelmi lehetőségeit a jogkeresők között, elősegítve ezzel a — ideje nevén nevezni — a jogfosztással a társadalom védekezését az „antiszociális, értékeket tagadó álszemélyiségekkel" szemben. Ilkei Csaba javaslata a maga egészében tarthatatlan. Személy szerint igen nagyra értékelem az olyan — általa kifejtett — magvas gondolatokat, mint hogy a „jogi oltalom — a törvényhozói szándék szerint — nem az emberi gyarlóságokra, hanem az erényekre vonatkozik" (681. o.), csak éppen a személyhez fűződő jogok polgári jogi védelmének kapcsán nem tudok vele mit kezdeni, mert a jogi oltalom sem nem az erényekre, sem nem a gyarlóságokra, hanem a személyiségre vonatkozik, mégpedig az előbb tárgyalt formális, „külső" értelemben, amellyel nem fér össze a személyiség, mint totalitás bíróság által való értékelése. Ha valaki — mint Ilkei tette ezt, s ez dolgozatának talán legsúlyosabb félreértése — a személyiségi jogok kapcsán összetéveszti a személyiséget a jogalannyal, elfelejtve, hogy a személyhez fűződő jogoknak a személyiség tárgya ugyan, de nem alanya, az elkerülhetetlenül az „álszemélyiségekkel" szembeni hadakozás talán hangzatos, de a polgári jog szempontjából értelmetlen szólamának csapdájába esik. A polgári jogban ugyanis — a jogalkotó ellenkező tartalmú, megdönthetetlen vélelménél fogva — nincsenek „álszemélyiségek". A személyhez fűződő jogok szempontjából — bármennyire is különbözőek vagyunk, Ilkei egyébként helyes meglátása szerint — csak egyféle személyiség létezik: a jogalkotó által egyformán értékként tételezett és azonos mértékben védeni kívánt, lényegében „absztrakt" személyiség. Irodalmi hasonlattal: személyiségben és — ahogy azt Bulgakov méltán klasszikussá vált regényéből megtudhatjuk — tokhalban nem létezik a „másodrendű frissesség". „Frissesség csak egyféle létezik — oktatja ki Messire Andrej Fokicsot, a Varietészínház büféjének vezetőjét —, elsőrendű és egyben ez az utolsó is. Ha a hal másodrendű frissességű, az azt jelenti, hogy büdös, romlott." De aligha vétünk az igazság ellen, ha ezt a tételt a jogtudomány által gyártott elméletekre is vonatkoztatjuk.

IV.

Egy jogeset igazi tanulságai

Ilkei Csaba egy jogeset tanulságait igyekszik összefoglalni dolgozatának harmadik részében — igaz, maga is elismeri: „a televízió szemszögéből" (681. o.) —, egy jogesetét, amelyben ő képviselte az alperes Magyar Televízió álláspontját, s amelyben Felkay Andrásné hozott I. fokon ítéletet, akinek írását Ilkei dolgozata — enyhe kifejezéssel — kritikával illette. Ezzel kapcsolatos morális aggályaimnak most hangot nem adva, magával a perrel, annak lefolyásával és konkrét eredményével nem kívánok foglalkozni, hisz a jogeset igazi tanulságai után a véges emberi lét megmásíthatatlan tényei tettek pontot, igazolva ezzel is Kolozs Gyula tételének igazát, amely szerint „a bírói székből nemcsak halálos ítélettel lehet embert ölni". (Jogállam, 1936. 141. o.) Nem mintha a per leírásának Ilkei-féle változatához nem lenne mit hozzáfűzni. Érthetetlennek tűnik az a görcsös igyekezet, ahogy a szerző, még három év távlatából is megszállottan bizonyítani igyekszik az egykori felperes — szerinte lényeges — emberi gyarlóságait, s ennek érdekében itt-ott még a denunciálásra emlékeztető hangnemtől sem riad vissza. Feltehetően az indulat okozta elvakultság vezethette Ilkeit arra, hogy a bizonyítási eljárás bírói mérlegelési jogkörbe tartozó mozzanatait is bírálat tárgyává tegye, s hogy a nevetségessé válás kockázatától se riadjon vissza akkor, amikor a felperes egyik tanújának szavahihetőségét azzal kívánta kétségbe

vonni, hogy az „a tárgyalást követő napon kilépett a vállalattól". (682. o.) Hogy egy saját per szubjektív tanulságai mennyiben tartoznak egy jogtudományi folyóirat nyilvánossága elé, ez kinek-kinek a jó ízlésére van bízva. Nem így azonban a Ptk 75. § (3.) bekezdése szerinti hozzájárulás visszavonhatóságával kapcsolatos Ilkei-féle eszmefuttatás, amely feltétlenül közérdeklődésre igényt tartó kérdés.

„A személyhez fűződő jogokat nem sérti az a magatartás, amelyhez a jogosult hozzájárult, feltéve, hogy a hozzájárulás megadása társadalmi érdeket nem sért vagy veszélyeztet." — mondja ki az idézett törvényhely. Ilkei álláspontja szerint — mivel a Ptk. kifejezetten nem rendelkezik arról, hogy a nyilatkozat visszavonható-e, „értelemszerűen — a szerződésekre vonatkozó szabályokat kell segítségül hívni. (Ptk 199. §) "(682. o.) Ebből számára az a következtetés adódik, hogy a jogosult csak „alapos okkal" vonhatja vissza e hozzájárulását, amely alapos ok lehet szerinte mindaz, amely a visszterhes szerződések körében semmisségre, illetve megtámadhatóságra vezet. De még az „alapos ok" fennforgása esetén is a hozzájáruló nyilatkozatot visszavonó fél — a szerzői jogi törvény 11. §-nak analógiájára — a nyilatkozat időpontjáig felmerült kár megtérítésére köteles, „ami egy 15 perces riportfilm leforgatásánál akár több százezer forint is lehet". (683. o.) A gondolatmenetből kiolvasható fenyegetés, mint a jognyilatkozat visszavonásától való elrettentés eszköze esetleg hatékony lehet, de mint elméleti álláspont már kiindulásában is elhibázott. A szerződésekre vonatkozó szabályok Ilkei-féle „értelemszerű" alkalmazása ugyanis a Ptk 75. § (3) bekezdés szerinti hozzájáruló nyilatkozatra számos problémát vet fel. Aligha kerülhette el a szerző figyelmét, hogy a Ptk 199. §-nak első fordulata — amelyet elmulasztott idézni, mivel gondolatmenetébe csak a törvényhely második fordulatának rendelkezése illeszthető be — úgy rendelkezik, hogy „egyoldalú nyilatkozatból csak a jogszabályban megállapított esetekben keletkezik jogosultság a szolgáltatás követelésére". Ezt tehát, mint kivételes lehetőséget szabályozza a Ptk, a fő szabály az, hogy egyoldalú jogügyletből nem keletkezik kötelem. Jelenleg két olyan egyoldalú jognyilatkozatot ismer és szabályoz a Ptk az egyes szerződések körében, amelyből jogosultság keletkezik a szolgáltatás követelésére: a díjkitűzést és a kötelezettségvállalást közérdekű célra (L. Fejezet), s újabb típusok csak jogszabály alapján jöhetnének létre. Jogszabály ilyen tartalmú rendelkezése híján a Ptk 75. § (3) bekezdésben említett hozzájárulás, mint egyoldalú jogügylet viszont nem tekinthető olyannak, amely kötelmi igényt teremtene a személyiségi jog jogosultjával szembenálló fél javára. Tovább nehezíti a helyzetet az, hogy a Ptk-nak nincs olyan fejezete, amely a jogügyletek szabályait elvontan, minden kérdésre — például azok visszavonhatóságára is — kiterjedően tartalmazná. A jogügylet fogalma, fajtái, létrejötte, érvényessége és megszűnése szoros logikai kapcsolatban áll a szerződések szabályozásával, hiszen a jogügylet maga a szerződés elemeinek művi absztrakciója útján képzett joglogikai kategória. A magyar kódex ilyen elvi megfontolások után a jogügyletekre vonatkozó szabályokat beolvasztotta a szerződések joganyagába a 199. § generálklauzulájával, amelynek alkalmazása során azonban mindenekelőtt a törvényhely által használt „megfelelő" szó valódi tartalmát kell szem előtt tartani. A Ptk magyarázata szerint a „megfelelő alkalmazás" jelentheti a szabályok teljes" egy az egyben való alkalmazását, de jelentheti a szabályok olyan alkalmazását is, amelyben az eredeti szabálynak csak csekély nyomai fedezhetők fel". (I. köt. 944. o.) Ami most már a Ptk 75. § (3) bek. szerinti hozzájáruló nyilatkozat visszavonhatóságát illeti, arra a kérdésre kell választ találnunk, hogy a Ptk-nak a szerződésekre vonatkozó *mely szabályainak* a „megfelelő" alkalmazásával dönthetjük el, hogy a hozzájáruló nyilatkozat visszavonható-e vagy sem.

A szerződésekre vonatkozó szabályoknak az egyoldalú hozzájáruló nyilatkozatra való „értelemszerű" alkalmazásának Ilkei-féle változata hibásan figyelmen kívül hagyja azt a nagyon lényeges sajátosságot, hogy a jogosult nyilatkozatát *ingyenesen*, minden ellenérték nélkül adja meg. Azt az esetet, amikor — most a televízió gyakorlatában előforduló esetekre koncentrálva — valaki képmásának vagy hangfelvételének felhasználásához ellenérték fejében adja hozzájárulását, nyugodtan kirekeszthetjük a további vizsgálódás köréből, hiszen ilyenkor — amennyiben az ügylet egyáltalán érvényes a társadalmi érdek védelmét biztosító rendelkezésre tekintettel (Ptk 75. § (3) — lényegében a vagyoni forgalom valamely szokásos szerződési helyzete áll elő, amelyet az illető szerződésre vonatkozó szabályok tükrében kell elbírálni. A minket érdeklő esetben azonban egy *egyoldalú* és *ingyenes* jognyilatkozatról van szó, amelyről a Ptk 199. § alapján egyelőre annyit tudunk, hogy az — erre vonatkozó jogszabályi rendelkezés hiányában — nem keletkeztet kötelmet, azaz jogosultságot a szolgáltatás követelésére. Következő lépésben a Ptk által szabályozott ingyenes kétoldalú ügyletek közül kell — a Ptk 199. §-ban biztosított „megfelelő alkalmazás" szabadságával élve — kiválasztani azt az ügylettípust, amely analógia útján a hozzájáruló nyilatkozat megítélésére egyáltalán szóba jöhet, szem előtt tartva azonban az ingyenes jogügyleteknek már az általános részben kifejezésre jutó olyan sajátosságait, mint pl. az akarat hibájából való érvényteleníthetőség privilégizáltsága (Ptk 210. §. (5) bek.), vagy az ingyenes nyilatkozatot tevő felet favorizáló értelmezési szabályok. Mivel az ingyenes szerződések alaptípusának tekinthető ajándékozás (Ptk XLVII. Fejezet) analógia útján történő felhívása az ügylet hangsúlyozottan vagyoni jellege miatt nem látszik megfelelőnek, önként adódik a Ptk-nak a haszonkölcsönre (XLVIII. Fejezet) vonatkozó szabályainak a szemügyre vétele, annál is inkább, mert e szerződéstípus közvetett tárgyául szolgáló dolog időleges használatának ingyenes átengedése a tipikus esetben a haszonkölcsönbe adó oldalán, mint a tulajdonjog — amely a személyiségi jogok szerkezeti értelemben vett előképe — saját elhatározásból, de a másik fél érdekében történő korlátozása jelentkezik. Az analógia alkalmazása során a konszenzuális elvből következő clausula rebus sic stantibus szabály (585. §) és a rendkívüli felmondás eseteinek (585. § (4) bek.) „megfelelő" alkalmazása a hozzájáruló nyilatkozat visszavonhatóságának okaiként is aggálytalanul megállják a helyüket. Aligha túlfeszített például a haszonkölcsönbe adott dolog „rendeltetésellenes használatának", mint azonnali hatályú felmondási oknak a személyiségi jog körében adott hozzájárulás visszavoná-

sának esetenkénti alkalmazása, ahol is a „rendeltetésellenességet" a személyiségi jogok sajátos természetére tekintettel amúgy is csak a jogosult ítélheti meg. Szerencsésnek tűnik továbbá a felmondási okok között a felek viszonyának megromlására való utalás is, amely nem túl távoli analógiával ugyancsak alkalmazható a hozzájárulás visszavonására. De végső soron egyáltalán nem kizárt egy olyan értelmezés lehetősége sem, hogy a Ptk 75. § (3) bek. szerinti hozzájáruló nyilatkozat egészében precárium jellegű, s a jogosult az időlegesen „átengedett" jogosultságot bármikor indokolás nélkül visszavonhatja. Egy ilyen értelmezés már csak azért is elképzelhető, mert a Ptk — bár nem a haszonkölcsön szabályai között rendelkezik róla — ismeri a „szívességből vagy visszavonásig" átengedett ingyenes használat fogalmát a 168. § (2) bek.-ből kitűnően, a telki szolgalom vonatkozásában. A hivatkozás — a szerkezetbeli rokonságra tekintettel — igen helyénvalónak tűnik, hiszen itt a személyiségi jogok szerkezetével megegyező, abszolút szerkezetű jogviszony biztosította valamely jogosultság ingyenes, szívességből történő átengedéséről van szó. Szívességi telki szolgalom esetében pedig az ingatlan tulajdonosának ingyenesen tett „hozzájáruló" nyilatkozatának visszavonhatóságát holmi „alapos okokhoz" kötni aligha jutna bárkinek is az eszébe.

Összefoglalva tehát a Ptk 75. § (3) bek. szerinti hozzájáruló nyilatkozat visszavonhatóságával kapcsolatban eddig kifejtetteket, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ez a hozzájárulás egy *egyoldalú* jognyilatkozat, amelyből jogszabály ilyen tartalmú rendelkezésének hiányában nem keletkezik jogosultság valamilyen szolgáltatás követelésére a címzett oldalán; továbbá *ingyenes* jognyilatkozat, amelyre ennek következtében a Ptk 199. § alapján a szerződésekre vonatkozó szabályok „megfelelő alkalmazásával" a haszonkölcsönre vonatkozó rendelkezéseket látszik célszerűnek igénybe venni úgy, hogy vagy a felmondási okok értelemszerű adaptációjával, igen széles körben megengedhetőnek venni a hozzájáruló nyilatkozat visszavonhatóságát, vagy a nyilatkozatot precarium jellegű, szívességi „használatként" kell felfogni, ahol is a visszavonás joga bármikor, indokolás nélkül megilleti a hozzájárulást adó felet. Tekintettel a haszonkölcsön szerződés felmondási esetei által az ingyenesen szolgáltató fél részére biztosított igen nagy szabadságra, a két megoldási alternatíva lényegében csak árnyalatokban fog különbözni egymástól a gyakorlatban.

V.

Kártérítés jogellenesség nélkül?

Miután a Ptk. 75. § (3) bek. szerinti hozzájáruló nyilatkozat visszavonhatóságát illetően remélhetőleg sikerült kielégítő megoldást találni, feltétlenül szót kell ejtenünk a visszavonó nyilatkozat anyagi konzekvenciáira vonatkozó Ilkei-féle javaslatról. Ilkei — amint az dolgozatának III. része 3. fejezetének címéből is kitűnik — az „alapos ok" esetén történő visszavonás *kártérítéshez* kötése mellett száll síkra. Ebből viszont az derül ki, hogy gondolatmenete még saját logikáján belül is hibás, s hogy számára a kártérítés és kártalanítás (vagy ha úgy tetszik: a kár megtérítése) közötti igen lényeges különbség nem ismeretes. Ha ugyanis — elfogadva most az (egyébként az előbb tárgyalt okokból fenntarthatatlan) általa javasolt „alapos okhoz" kötött visszavonhatóságot — egyrészről alapos ok fennforgása esetén lehetővé teszi a jogosult számára, hogy nyilatkozatát visszavonja, akkor milyen alapon sújtja másrészről az e lehetőségével jogszerűen élő felet a *jogellenes* magatartások felróható alakzatainak általános jogkövetkezményével, a kártérítéssel. Az ellentmondás mögött aligha húzódhat meg más, mint az, hogy a szerző egyszerűen elfelejtkezett arról, hogy a Ptk elméleti rendszerében egy egyébként jogszerű magatartás esetleges anyagi következményeinek a telepítése csak *kártalanítás* lehet, s hogy a két intézmény teoretikus különtartása mellőzhetetlen követelmény egy tudományos igényű dolgozattal szemben.

De nem kevésbé elhibázott Ilkei Csaba szerzői jogból vett analógiája sem, amikor is a Ptk 75. §. (3) bek. szerinti nyilatkozat visszavonását a nyilatkozat időpontjáig felmerült kár megtérítéséhez kívánja kötni azért, mert a szerzői jogi törvény 11. §-a a mű nyilvánosságra hozatalához adott, illetve felhasználásához megszerzett szerzői engedélyt csak a nyilatkozat időpontjáig felmerült kár megtérítése mellett tartja visszavonhatónak. Ilkei Csaba elfeledkezik arról, hogy a szerzői jog és a személyiségi jog körében adott hozzájárulások jellegüket és hatásukat tekintve közel sem azonosak. A szerző engedélye alapján egyszer már nyilvánosságra került mű elszakad alkotójától és részint annak akaratától is, bizonyos értelemben önálló, független életet él. A személyhez fűződő jogok esetében a hozzájáruló nyilatkozat következtében előálló ilyen önállósodással, „leszakadással" nem számolhatunk. Különbség az is, hogy a szerző művének nyilvánosságra hozatalához jórészt saját érdekből adja hozzájárulását, többnyire az alkotói hírnév és az ehhez kapcsolódó megbecsülés megszerzése motiválja, míg a személyhez fűződő jogok körében ilyen, a nyilvánosság felé törekvő indítékok nem szerepelnek. Éppen ellenkezőleg, a tömegkommunikáció gyakorlatában az érdekeltség fordított, a hozzájáruló nyilatkozat megszerzése a tömegtájékoztatás célját és sajátos műsorpolitikai „szükségleteit" elégíti ki, mégpedig a jogosult oldalán, ellenérték nélkül. Tovább rontja az analógia alkalmazásának esélyeit az is, hogy maga a szerzői jog részjogosítványok olyan sajátos kétarcú összessége, amelyben egyszerre és egymásra tekintettel vannak jelen személyiségi és vagyoni jogosultságok. Ebből adódik az a sajátosság, hogy a szerző, engedélyének visszavonása esetén kártalanításra lényegében nem is a Szjt. 11. §-nak elvont elvi tétele alapján lesz köteles, hanem az alkotáshoz kapcsolódó egyes jogosultságoknak a vagyoni forgalomban való részvételét lebonyolító kétoldalú kötelmi ügyletekből folyó kötelezettségeinek — nem jogellenes — megszegése miatt, annál is inkább, mert ilyen kötelmi kötelezettségek hiányában a hozzájáruló nyilatkozat visszavonása következtében harmadik személyeknél előálló kárról nem is beszélhetünk. Nézetem szerint tehát a szerzői jogból vett analógia egyáltalán nem alkalmazható a Ptk 75. § (3) bek. szerinti hozzájáruló nyilatkozatra, illetve visszavonásának jogkövetkezményeire.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a hozzájáruló nyi-

latkozat címzettjének — esetünkben a televízió — vagyoni érdekei semmiféle védelemben sem részesülnek a polgári jog körében. Van ugyanis a Ptk bevezető rendelkezései között egy — korántsem lebecsülést érdemlő — 6. §, amely más néven az utaló magatartás tényállásaként ismert. Ez a jogintézmény szolgál a saját — mégha mások nem jogellenes vagy csalárd befolyására történt is — magatartások anyagi következményeinek viselésére kötelező, a polgári jog logikájából következő rideg elvnek a korrektív célzatú „felpuhítására" a jóhiszemű, önhibáján kívül károsodást szenvedő harmadik személy érdekében. A bíróság ebben a körben az elkészített film, híradás, riport költségeinek, mint kárnak a megtérítésére kötelezheti — részben vagy egészben — azt, aki utóbb visszavont nyilatkozatának megadásával *(szándékos magatartás)* más *jóhiszemű* személyt, *alapos okkal* olyan magatartásra indított, amelyből őt *önhibáján kívül* károsodás érte. Persze körültekintően vizsgálandó kérdés minden ilyen tárgyú perben, hogy a károsodást szenvedett fél alapos okkal indíttatott-e egy bizonyos magatartásra, jóhiszemű volt-e, s nem önhibájából következett-e be a károsodása. A televízió ugyanis a Ptk 6. §-ra hivatkozással nem háríthatja át a műsoridő kitöltésének „szükségletéből" fakadó, a műsorok elkészítésével szokásosan együttjáró *saját* kockázatát a személyiségi jog jogosultjára pusztán azon az alapon, hogy az a forgatás megkezdésébe beleegyezett ugyan, de utóbb, a sugárzást megelőzően hozzájárulását visszavonta. Semmiképpen sem, mert a felvétel elkészítéséhez való hozzájárulást nem lehet úgy értelmezni, mint amely magában foglalja a sugárzásba való beleegyezést is; egyrészt azért, mert „ha valaki jogáról lemond vagy abból enged, nyilatkozatát nem lehet kiterjesztően értelmezni" (Ptk 207. §. (2.) bek.), másrészt azért sem, mert a felvétel végleges elkészülte előtt a jogosult nem is tudhatja, hogy mihez adja hozzájárulását, csak annak végleges formájának teljes ismeretében képes eldönteni, hogy a konkrét esetben kívánja-e beleegyezését adni a felvétel nyilvános közvetítéséhez.

Tehát ilyen és hasonló esetben a televízió vagy az önhiba okából, vagy az alapos ok, illetve a jóhiszeműség hiánya miatt nem kaphat jogvédelmet a Ptk 6. §-a alapján.

VI.

A Ptk 80. § (3) bekezdés — új megvilágításban

Ilkei Csaba dolgozatának utolsó részében a Ptk 80. § (3) bekezdésével foglalkozik, amely úgy rendelkezik, hogy az „eltűnt valamint súlyos bűncselekmény miatt büntetőeljárás alatt álló személyről készült képmást (hangfelvételt) nyomós közérdekből vagy méltánylást érdemlő magánérdekből a hatóság engedélyével szabad felhasználni". Ezt az esetet a Ptk., mint sajátos, kivételes lehetőséget fogalmazza meg a képmás, illetve hangfelvétel nyilvánosságra hozatalához szükséges, az érintett személytől származó hozzájárulás beszerzésének általános kötelezettségével szemben. Az okot, ami miatt Ilkei dolgozatában figyelmet szentelt a kérdésnek, megintcsak a televízió gyakorlatában felmerült eset szolgáltatta. Egy, a Kék fény c. műsor számára készült riport előzetes letartóztatásban levő alanya a felvétel elkészülte után kérte a bemutatás mellőzését fontos családi okokra hivatkozva. Végül is a II. fokon eljárt bíróság döntése folytán a Ptk 80. § (3) bekezdésében biztosított lehetőségre alapítva, hatósági engedéllyel a riportot mégis bemutatták. Ilkei derűsen optimista álláspontja szerint a döntés azért helyeselhető, mert „aligha lehet vitatni azt a fontos társadalmi érdeket, amely ahhoz fűződik, hogy a lakosság megismerje egy veszélyes bűncselekmény mozgatórugóit, köztük az elkövetők gondolatvilágát. Enélkül jóval nehezebb lenne a megelőzés, a társadalmi védekezés. Erre a fontos társadalmi érdekre épített — minden bizonnyal — a jogalkotó, amikor a Ptk 80. § (3) bekezdésében fontos közérdekből lehetővé tette, hogy a hatóság pótolja a személyes hozzájárulást". (684. o.) Én ugyan óvakodnék a Kék fény és más televíziós műsorok lehetőségeinek túlbecsülésétől a bűnözés megelőzése és visszaszorítása terén és sokkal megnyugtatóbbnak tartanám a bűncselekmények felderítése és a bűnözés, valamint a büntetőigazságszolgáltatás hatékonyságának a valóban arra szolgáló eszközök útján való emelését, végül is elismerem: a tömegkommunikáció mestereinek ilyen irányú buzgósága mindenképpen tiszteletet parancsoló érdem.

De még parancsszóra sem tisztelhető a Ptk 80. § (3) bekezdésének ilyen új — kék fényű — megvilágításba helyezett Ilkei-féle értelmezése. Igaz ugyan, hogy a forráshely szóhasználata — *képmás* — hagy némi bizonytalanságot abban a tekintetben, hogy itt vajon a súlyos bűncselekmény miatt büntetőeljárás alatt álló személy *fényképének* az egyszerű bemutatására szól-e a jogalkotói felhatalmazás a felkutatás érdekében, vagy esetleg kiterjeszthető nyelvtani értelmezés révén a képmás magában foglalhatja-e a Kék fény c. műsor gyakorlatában szokásos riportokat és filmbeszámolókat is. Tekintsük át az ide vonatkozó főbb álláspontokat. Törő Károly személyiségi jogokat tárgyaló monográfiájának (Közgazdsági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1979 — Személyiségvédelem a polgári jogban) a képmás és hangfelvétel bűnüldözési érdekből történő felhasználásával — egyébként igen részletesen — foglalkozó fejezetében még csak meg sem említi egy ilyen fajta értelmezés lehetőségét. A Polgári Törvénykönyv Magyarázata a 80. § (3) bekezdését kommentálva hallgatásával ugyancsak kizárni látszik ezt az értelmezést. A polgári jog tankönyve (Asztalos László: Magyar polgári jog — Általános rész — Személyek) szintén nem tesz említést arról, hogy egy riport értelmezhető lenne képmásként e szakasz alkalmazásában. Az irodalomban tehát úgy tűnik, fel sem merült a képmás ilyen kiterjesztő értelmezésének a lehetősége. S ha mindez nem lenne még elegendő annak bizonyítására, hogy a Ptk 80. § (3) bekezdésében foglalt kivételes felhatalmazásban a képmás nem jelenthet egy riportterjedelmű filmfelvételt, hadd hivatkozzam a Ptk novellájának miniszteri indokolásából vett értelmezésre, amelynek autentikussága már igazán nehezen kérdőjelezhető meg. „A javaslat nyomós közérdekből vagy méltánylást érdemlő magánérdekből lehetővé teszi, hogy a hatóság engedélyével az eltűnt, valamint a súlyos bűncselekmény miatt büntetőeljárás alatt álló személyről rendelkezésre álló *fényképet* (hangfelvételt) felhasználják." (Indo-

doktrinája széles körben ismert, mert tudományos művelése az utóbbi esztendőkben igen magas szintre jutott. *3.* E jelenség valóságos terjedelme és az igazságszolgáltatásban játszott szerepe országonként különbözik — különösen a büntetőjog területén — minthogy a különböző ideológiák, társadalmi-gazdasági rendszerek és kulturális tradíciók befolyásolják az igazságszolgáltatást. Mindazonáltal könnyen észrevehető a büntetőjog hatáskörének kiterjesztésére irányuló sokféle tendencia. Így a törvényhozó a büntetőjog különös része területén egyre nagyobb számban alkotja meg a mulasztásos bűncselekmények törvényi tényállásait. A jogértelmezésben pedig egyre szélesebb körben alkalmazzák a nyitott törvényi tényállásokat a mulasztásos cselekményekre anélkül, hogy ehhez a minősítéshez világos és egységes kritériumot vennének alapul. Így szankcionálják azokat a mulasztásos részesi formákat is, amelyek egy aktív tettesi cselekménnyhez kapcsolódnak. *4.* Mindenképpen szükséges volna körvonalazni azokat az általános szabályokat, amelyek a törvényhozó tevékenységet megfelelő keretek közé irányítják. Ennek érdekében számításba kell vennünk a különböző jogilag védett érdekeket és célokat, valamint azt, hogy az igazságszolgáltatásban a büntetőjogi felelősség általános szabályai között valósul meg.

Terminológia. Tény, hogy a *valóságos* (tiszta) és nem *valóságos* (vegyes) mulasztásos bűncselekmények elhatárolásának kritériumai még nem alakultak ki egységesen az elméletben. A részrehajlás elkerülése érdekében a kriminálpolitika nézőpontjához célszerű folyamodni. El kell fogadnunk, hogy a legfontosabb számunkra: különbséget tenni a büntetőtörvényben már tipizált esetek és azon esetek között, amelyekben a törvény valójában csak az aktív magatartást tipizálja. Ennek megfelelően különbséget kell tenni a „törvényben tipizált mulasztásos bűncselekmények" (valóságos mulasztásos bűncselekmények) és a „törvényben nem tipizált mulasztásos bűncselekmények" (vagyis a nem valóságos mulasztásos bűncselekmények) között.

A törvényben meghatározott mulasztásos bűncselekmények. (Valóságos mulasztásos bűncselekmények.) Ismert tény, hogy számos államban jelentősen emelkedik a valóságos mulasztásos bűncselekmények aránya. Ez a tendencia nem felel meg mindig a modern kriminálpolitika követelményeinek. Ismert az a principium, hogy akár az egyes állampolgár, akár az egész társadalom érdekeinek védelmében csak akkor kell a büntetőszankciókhoz fordulni, ha az állampolgárt a megkövetelt aktív magatartás tanúsítására ezzel kényszeríteni is tudjuk. Ezt az elvet figyelembe véve a következő ajánlásokkal fordulunk a törvényhozókhoz:

a) Midőn a jog valamely kötelesség elmulasztását bevonja az inkriminált magatartások körébe, figyelembe kell vennie védett érdek tényleges jelentőségét és azt az alapvető kötelezettséget, amelyet az állampolgárnak a társadalom érdekében valóban teljesítenie kell.

b) Elsősorban a polgári és a szabálysértési szankciókat kell alapul venni, mert ez felel meg a kisebb jelentőségű cselekmények dekriminalizációjára irányuló egyetemes törekvésnek. Kiemelten kell törekedni a gondatlan mulasztásos bűncselekmények számának korlátozására.

c) Törekedni kell a blanketta jogszabályok körének szűkítésére, mert így elkerülhető, hogy tartalmában csak államigazgatási vagy fegyelmi jellegű jogsértő cselekmények elbírálására használják fel a büntetőjog intézményeit.

A törvényben nem meghatározott mulasztásos bűncselekmények. (Nem valóságos mulasztásos bűncselekmények.) Azok a mulasztásos bűncselekmények, amelyek nem kifejezetten büntetőjogi törvényi tényállásokon alapulnak, elsősorban a törvényesség szempontjából vetnek fel problémákat. Attól kell tartani, hogy egyes országokban bizonyos politikai indítékból a már létező büntetőjogi normák alkalmazási köre ellenőrizhetetlenül és önkényesen kiszélesedik. Tapasztalható, hogy bár egyes országok büntetőtörvényei az Általános Részben tárgyalják a mulasztást, a szabályozás módja nem felel meg a biztonság és a törvényesség követelményeinek. A szóban forgó rendelkezések nem alkalmasak az elkövetett cselekmény és a hozzájuk rendelt büntetés arányának megteremtésére.

Mégis remélhető, hogy az egyes országok törvényhozói megtalálják az említett típusú bűncselekmények jobb definíciójának kritériumait. A törvényhozó technika két lehetőséget kínál az említett cél elérése érdekében:

a) Tökéletesíteni kell az egyes Büntető Törvénykönyvek Általános Részének idevágó rendelkezéseit,

b) Arra kell törekedni, hogy a törvénykönyvek a Különös Részben az inkriminált cselekményeket részletesen jellemezzék. Ez utóbbi megoldás valójában nem tűnik kielégítőnek önmagában, célszerűbb az Általános Rész Szabályait tökéletesíteni. Az alábbi minimális feltételeket kell biztosítani:

1. A cselekvési kötelezettséget — amelynek megsértése büntetőjogi relevanciával rendelkezik — nem szabad csak erkölcsi vagy társadalmi normákból levezetni, hanem szigorúan csak jogi szabályokra lehet építeni. Ebben az összefüggésben törvényen, szerződésen vagy egyéb olyan alapon kell a cselekvési kötelezettségnek fennállnia, amely jogszabályi megerősítést nyert.

2. Az elkövetőnek a büntetőjogi felelősség szempontjából olyan aktuális helyzetben kell lennie, hogy hatalma legyen a történés lényeges feltételei felett.

3. A jogi tartalmú kötelezettségek ne általános, hanem speciális jellegűek legyenek s ne mindenkihez, hanem csak az állampolgárok meghatározott kategóriájához szóljanak. Ezért

4. A mulasztásnak pontosan az ellenkező eredményre kell vezetnie, mint amelyet a jog az aktív magatartás kifejtése útján elérni akar.

5. A mulasztásos bűncselekmények körének limitálását eredményezi, ha a hatókörükben jelentkező hátrányt csak az állampolgárok és a társadalom számára fontos jogérdekek sérelme esetén tekintjük relevánsnak.

Felmerült, vajon a mulasztásos bűncselekményeket nem kellene-e az aktív magatartással történt tényállás-megvalósításhoz képest enyhébben szankcionálni.

Bűnösség és szándék. A mulasztásos bűncselekmények körében meg kell követelni a szándékot. A következményekre kiterjedő szándékon túl szükséges annak a ténynek az elkövető általi ismerete is, hogy a jog milyen aktív magatartást követel meg a szóban forgó helyzetben az állampolgártól.

A tevéssel és a mulasztással is elkövethető bűncselekmények körében a dolusnak magában kell zárnia a törvényi tényállásban foglalt eredmény megakadályozásának mellőzésére irányuló akaratot.

A nem szándékos mulasztásos bűncselekmények körében a nem tudás mozzanatában kell értelmezni a bekövetkezett eredmény előrelátásának lehetőségét és az előrelátás kötelességét.

Részesség. A tettes által elkövetett mulasztásos bűncselekményben való

— ugyancsak mulasztásos — részvételre ugyancsak a szabályok alkalmazandók, amelyeket a tevéssel is és mulasztással is elkövethető bűncselekményekkel kapcsolatban már említettünk. Ilyenek:

a) A jogi kötelezettség fennállása.

b) A cselekvési kötelezettség (ún. garancia kötelezettség) fennforgása.

c) Az a szituáció, amelyben a mulasztás a tevéssel, mint elkövetési móddal azonos jelentőségű.

d) A kisebb jelentőségű bűncselekmények eseteiben a felelősség korlátozása.

A csoportosan elkövetett mulasztásért való felelősség. A vállalatok és társaságok keretében elkövetett bűncselekmények körében szükség van arra, hogy a törvényhozók kidolgozzák a csoportosan elkövetett mulasztásos bűncselekmények feltételeit. Biztosítani kell az egyéni felelősség általános szabályainak érvényesítését.

II.

1. Bevezetés. A gazdasági bűncselekmények igen gyakran komoly károkat okoznak az országok egész gazdasági életének, tekintet nélkül azok gazdasági berendezkedésére.

2. A büntetőjog a gazdasági élet szabályozásának egyik eszközévé válik azáltal, hogy büntetni rendeli a gazdasági élet normáinak megsértőit. A büntetőjog általában csak kisegítő szerepet tölt be, de néhány esetben elsődleges jelentőséget nyer és alapvető eszközöket szolgáltat a gazdasági és kereskedelmi tevékenység szabályozásához. Ezekben az esetekben nem annyira a gazdasági és kereskedelmi tevékenységbe, mint inkább hozzájuk kapcsolódó adminisztratív és polgárjogi szabályokba szól bele a büntetőjog.

3. A gazdasági bűncselekményeknek mind az egyéni, mind a kollektív sértettjei teljes igazságra és támogatásra jogosultak.

4. Terminológia. A gazdasági büntetőjog fogalma átfogja a gazdasági rend elleni támadások csoportját. A kereskedelmi büntetőjog pedig a magán, illetőleg a köztulajdonban levő vállalatok ellen irányuló bűncselekményeket kapcsolja össze. Mindkét irányba történő támadás a gazdasági és az üzleti életet támadja egészében, ezért a jog ennek védelmét szolgálja.

5. A jogilag védett érdekek. A legtöbb esetben — az említett területeken — a büntetőjog nem az egyéni, hanem a köz érdekét szolgálja. E kollektív érdekek túlnyomó nagy többsége, minthogy azok rendkívül komplex és szétfolyó jellegűek, az egyéni érdekeknél nehezebben védhetőek. Mindez azonban éppen nagy fontosságára utal. Ez a jogi érdekvédelem kell hogy az egyes Büntető Törvénykönyvekben világosan megfogalmazott legyen.

6. A büntetőjog technikai megoldásai. A gazdasági és üzleti büntetőjogban — azok minden specialitása ellenére — az általános büntetőjog szabályainak — különösen az emberi jogok védelmének — érvényesülniük kell. A bizonyítási teher nem helyezhető át a vádlott oldalára.

7. A bűncselekmények megfogalmazásával összefüggésben rá kell mutatni, hogy a „keretszabályozás", vagyis az a módszer, amellyel a büntetőjog által nem pönalizált cselekményeket a hivatkozás segítségével bevonhatjuk az igazságszolgáltatás folyamatába, a precizitás és a világos megfogalmazás hiányának veszélyét hordja magában. Ez egyben azt is jelenti, hogy túl sok törvénykezési hatalmat ruházunk át az adminisztrációra. A tilalmazott cselekményt a lehetséges legvilágosabb megfogalmazásban a büntető törvénynek kell megállapítani.

8. Az általánosan megfogalmazott klauzulákat a gazdasági és kereskedelmi büntetőjog vonatkozásában is ajánlatos kerülni. Abban az esetben, ha ezeknek a klauzuláknak az alkalmazása elkerülhetetlen, akkor azokat szűkítő módon kell értelmezni. A tilalmazott magatartást viszont világosan kell megfogalmazni.

9. A „per se" tilalma megfelelő eszköz a gazdasági bűncselekmények elleni harcban abban az esetben, ha a tilalmazott cselekmény világosan megfogalmazott és a tilalom egyértelműen azonosítható védett érdekekre vonatkozik. A „per se" tilalmának használata nem szűkíthető le egyszerűen a bizonyítás előmozdítására.

10. Büntethetőség és büntetőjogi felelősség. A büntethetőség általános büntetőjogi szabályai a gazdasági bűncselekmények tekintetében is érvényesek. Azokban az esetekben azonban, amikor a büntetőjogi felelősségre vonás mérlegelést nem tűrő szabályai érvényesülnek, legalábbis alá kell vetni azokat a felelősségre vonás „lehetetlenülése" próbájának. Olyan reformokra kell törekedni, amely a lehetséges legrövidebb időn belül megszünteti — a tárgyalt területen — a felelősségre vonás most említett rendszerét.

11. Ha alkalmazottak követik el a bűncselekményt a végrehajtó és felügyelő apparátus felelősségét csak abban az esetben lehet megállapítani, ha őket is kötelességszegés terheli és személyes büntethetőségük (pl. gondatlanság) feltételei fennállanak. A bűncselekményben való részvétel általános szabályait a fenti javaslat egyáltalán nem érinti.

12. Testületek és más jogi személyek büntetőjogi felelőssége egyre több ország jogrendszerében — különösen a gazdasági bűncselekmények kapcsán — elismerést nyer. Azok az országok, amelyek a jogi személy büntetőjogi felelősségét továbbra is tagadják, gondolkodjanak más alkalmazható eszköz kimunkálásáról.

13. Államigazgatási és polgári jogi megoldások. A gazdasági élet ellen irányuló, főleg mulasztással elkövethető cselekményeknek a kriminális szférákba utalása előtt próbálkozni kell államigazgatási vagy polgárjogi megoldási formák alkalmazásával.

14. Az államigazgatási elbírálások során gondoskodni kell a szabályos eljárást biztosító garanciákról, beleértve a bíró felülvizsgálati lehetőségét. Nem szabad, hogy az államigazgatási testületek jogot kapjanak a gazdasági bűncselekmények kapcsán börtönbüntetés kiszabására.

15. A sértettek védelméről. A gazdasági bűncselekmények egyéni és kollektív sértettjeit fel kell ruházni a védekezés államigazgatási és igazságszolgáltatási eszközeivel. A sértettek különböző társulásait, beleértve a fogyasztói érdekvédelmi szerveket is, nem szabad megfosztani a büntető, polgári vagy államigazgatási eljárásokban való részvételtől. A gazdasági bűncselekményekhez tapadó szankciók között helyet kell adni a kártalanításnak is.

16. Nemzetközi büntetőjog és büntetőeljárás. Minthogy számos gazdasági bűncselekménynek nemzetközi karaktere van, a nemzeti büntetőjogok közötti harmonizációs folyamatot mindenképpen bátorítani kell. Ez a harmonizáció úgy is végbe mehet, hogy létrehoznak a büntetőjogászokból álló nemzetközi testületet, amelyek azután a modern időnek megfelelő büntető jogszabályokat tudnak megalkotni. Ezeknek a rendelkezéseknek tartalmazniuk kell a jog kijátszásának a tilalmát is. (Pl. ügynökök felhasználása stb.)

17. Külföldi érdekeknek a nemzeti büntető jogszabályok által való oltalmazása — különös tekintettel regionális gazdasági érdekekre és szervezetekre — mindenképpen bátorítandó fel-

adat. Kétoldalú és többoldalú szerződésekkel és egyezményekkel harmonizálni és hatásosabbá kell tenni a nemzeti gazdasági büntetőjogi rendelkezéseket és csökkenteni kell a közöttük és a nemzetközi jog között előfordulható konfliktusokat.

18. Azt a hagyományos szabályt, hogy a pénzügyi és más hasonló bűncselekményeket kivették a kiutasítás, valamint a kölcsönös segélynyújtás gyakorlati alkalmazása alól, újra kellene vizsgálni a harmonikus nemzetközi kapcsolatok, valamint az emberi jogok iránti tisztelet szellemében.

III.

1. Bevezetés. Bizonyos cselekmények, amelyek a büntetőjogszabály szerint bűncselekménynek nyilváníthatók — de amelyek az eljáró hatóságok által a konkrét esetben nem nyilváníttatnak annak és nem is kerülnek el a büntető hatóságokhoz — igen fontos szerepet játszanak a bűnözés elleni küzdelemben és a prevenció megszervezésében. Reális elemzéssel ki lehet mutatni, hogy a fent említett cselekmények leggyakrabban úgy nyernek megoldást, hogy a benne résztvevő személyek közvetlenül együttműködnek különböző szervekkel, állami vagy magánintézményekkel. Egyes személyek például azzal a csoporttal amelyhez maguk is tartoznak. Vagy a társadalom-egészségügyi rendszerével, esetleg olyan szervekkel, amelyek polgári, fegyelmi vagy államigazgatási intézkedéseket hozhatnak és végül a rendőrséggel. Mindez általában függetleníthető attól a kérdéstől, hogy a jogsérelem jelentős vagy jelentéktelen. Ezek az elterelések informális jellegűek, amelyek valóságos érvényesülését a szabályozást erőltető hivatalos próbálkozások sem ronthatják le, sőt a velük való lehetséges együttműködés az ajánlott út.

2. A különböző igazságszolgáltatási rendszerekben az effajta büntetőjogi elterelések különböző utakon mennek végbe egyezően a társadalmi, politikai, kulturális, gazdasági, jogi koncepciókkal és a hagyományokkal. Ha valamilyen lényeges oknál fogva (például a nagy távolság vagy utazási nehézségek miatt) az eljáró büntető hatóság nem tudja az adott büntetőügyet gyorsan megoldani, az elterelés folytán az ügy a közösség vagy más helyi (illetve törzsi) vezető kezébe rakható le. Különösen így van ez, ha az ügy nyilvánvalóan nem jelentett komolyabb kárt a közösségnek.

3. Az eddig elmondottak a következőket foglalják magukba:

a) olyan állami szervezeteknek az aktív részvételét, amelyek igazságszolgáltatási rendszer keretein kívül folynak bele a társadalom irányításába,

b) a rendőri és ügyészi szerveknek olyan döntését, hogy lemondanak az ügyben a büntetőeljárásról és

c) az igazságszolgáltató szervek által elfogadott alternatívát a büntetőeljárás pótlására.

4. Terminológia.

a) Elterelést jelent a büntetőeljárás hagyományos folyamatainak a büntetőítélet előtti bármilyen más útra való eltérítése.

b) Az egyszerű elterelés a hivatalos szervek részéről történő egyoldalú döntés arra nézve, hogy a bűnügyi nyomozást vagy a büntetőeljárás más szakaszát (az ítélet előtt) félbeszakítja.

c) A *beavatkozással* történő elterelés ugyancsak a nyomozásnak, illetve az eljárásnak a félbeszakítását jelenti azzal a kombinációval, amely a konfliktus megoldásának nem büntetőjogi útjaival azonos és amely rehabilitáló, terápiás vagy nevelő természetű, esetleg kompenzáló, illetve restitutív sajátossággal rendelkezik.

d) A közbeavatkozás olyan folyamat, amely az elkövetők, az áldozatok családtagjaik, a közösség vagy a kormányzati szervek oldalán fennálló konfliktus érzések kibékítésére irányul. Ez természetesen feltételezi az elkövetőknek az aktív szerepét is az említett kiegyező folyamatban.

e) Az elkövető megjelölés alatt ebben a szövegben a gyanúsítottat, a megvádolt személyt és a bíróság elé állított vádlottat egyaránt érteni kell.

5. Az elterelési folyamatok nem ütközhetnek a kötelező büntetőeljárások szabályaiba és megfelelő feltételek között az adott jogrendszeren belül az utóbbi szabályoknak kell érvényesülniük. Ilyen feltétel lehet például annak az elismerése, hogy az elterelések nem alapulhatnak egyedül a vádlott hozzájárulásán, hanem szükség van az eljáró hatóságok jóváhagyására is, amelyet a nyomozási cselekmények vagy egyéb eljárási cselekmények megszakítása követ.

1. Az elterelésekre alkalmas ügyek. Különösen a fiatalkorúakkal kapcsolatos büntetőügyek alkalmasak az elterelésekre. A társadalmi resszocializáció érdekében minden segítséget meg kell adni a fiatalkorúaknak nevelésük biztosításához.

2. Természetesen az elterelések a felnőttek ügyeiben is alkalmazhatóak. Abban a döntésben, hogy milyen ügyekben kell a beavatkozásos elterelések eszközölni, nagy szerepet játszik az egyes ügy tényállása és az elkövetők személyes tulajdonságai.

3. Különösen alkalmas az elterelésre az olyan ügy, ahol az elkövető és a sértett között hosszabban fennálló személyes kapcsolat áll fenn. (Család, üzlettárs, szomszédság, nevelői kapcsolat, tulajdonos, bérlői viszony stb.)

4. Különleges esetekben az elterelések, ha azok egyébként is alkalmasak arra, az úgynevezett „treatment programokkal" párosíthatóak össze. (Például alkoholista vagy kábítószer-fogyasztó esetében.)

5. Az elterelésekből nem kell szükségszerűen kizárni a visszaesőket. Ellenkezőleg, az egyéni körülményektől függően az egyszerű elterelések vagy a beavatkozásos elterelések a többszöri bűnelkövetők ügyeiben is alkalmazhatók.

6. Az elterelés megtagadható, ha általa az igazságszolgáltatásba vetett közbizalom csökkenne és akkor is, ha a büntető tárgyaláshoz az elkövető ragaszkodik.

1. A megoldási formák megválasztása. Az elteréléssel kapcsolatos döntésekhez két egymással szembenálló megoldási mód szolgál alapul. Egyik az egyenlőség szabályain alapul, amely szerint az azonos jellegű ügyeket azonos módon kell kezelni. A másik irányt az individualizáció szabálya jelenti, amely szerint valamennyi ügyet a saját speciális tényei alapján kell megoldani. Egyik szabály sem kötheti meg a hatóságok kezét. Ellenkezőleg, az olyan kisebb jelentőségű bűncselekményeknél, ahol a bűncselekmény alaposabb felderítése és az elkövető személyes tulajdonságai részletes megismerése csak ritkán válik szükségessé, az egyenlőségi szabály az uralkodó. A súlyosabb esetekben, vagy amikor például az elkövető fiatalkorú, sokkal fontosabb az individuális jellegű megközelítést alkalmazni.

2. A beavatkozásos elterelések eszközléséért való felelősséget lehetséges, talán szükséges is áttenni a büntetőigazságszolgáltatáson kívül levő személyek és intézmények szféráiba. Mindenesetre gondoskodni kell arról, hogy az elterelt jogesetek elkövetőjét ne vessük alá jogtalan kényszerítő intézkedéseknek. Különösen figyelemmel kell lenni arra, hogy csak a kormányzati szervek legyenek felhatalmazva arra, hogy kötelező intézkedéseket hozzanak. Intézkedések, amelyek az egyéni szabadságot érintik (pl.

gyógykezelés), igazságügyi felhatalmazáshoz kötöttek.

3. Az állami hivatalos szervek ellenőrzésének egyaránt ki kell terjednie a beavatkozásos elterelések engedélyezésére és végrehajtására.

4. A döntésnek mindig rá kell épülnie az összes feltalálható adat értékelésére, semmilyen előre kialakított recept nem befolyásolhatja a hatóságot, és az sem, hogy van-e elegendő adat tárgyalás megtartására.

5. A beavatkozással együttjáró elterelésnek az elkövető szabad és önkéntes beleegyezésén kell alapulnia, hiszen terápiás vagy nevelési program nem kényszeríthető ki eredményesen. Ugyanakkor el kell fogadni egy bizonyos fajta, de facto beleegyezést is, amikor az elkövető egyébként magától érthető módon részt vesz a már előbb említett programokban. Az elkövetőnek a tárgyalás megtartásához való jogát azonban mindig tiszteletben kell tartani.

6. A beavatkozásos elterelés eszközléséhez feltétlen szükséges az elkövető bűnösségére vonatkozó adekvát bizonyíték. Az egyszerű elintéléshez nem szükséges az elkövető bűnösségére vonatkozó előzetes „megbizonyosodás", ha csak azt nem jegyezték fel a bűnügyi nyilvántartóban.

7. Az elterelések nem áshatják alá az elkövető állampolgári vagy alkotmányos jogait. Ha egy elterelési processust valamely magánügynökség hajt végre, vagy felügyeli azt, a fent említett jogok tiszteletben tartása tőle megkövetelt. Különösen védeni kell az elkövetőnek azt a jogát, hogy akár az egyszerű elterelés, akár a beavatkozásos elterelés esetében védőjével konzultálhasson és képviseltethesse magát.

8. Az eltérítéses ügyekben az elkövetőkkel kapcsolatos jegyzőkönyvek, írásos agyagok bizalmasan kezeltessenek úgy, hogy sem tények, sem a vád egyéb részletei ne legyenek felhasználhatók az elkövetők ellen, ha azok valamilyen foglalkozást vállalnak vagy egyébként köz- és magánelőnyök elfogadására jogosítottak.

9. Az informális elterelési eljárás gyakran zártkörű módon zajlik, de amikor a hatóságok a beavatkozásos elterelés mellett döntenek, az eljárás a köz számára is ismertté válik.

10. Laikusoknak, beleértve az áldozatot is, az elterelésben való részvétele nem feltétlen megkövetelt, de az igazságszolgáltatás társadalmi és kulturális hagyományaira tekintettel nem kifogásolható.

11. A sikerrel járó elterelés lehetetlenné teszi ugyanabban az ügyben történő eljárási intézkedés megtételét. Ugyanakkor a sértettnek fennmarad a joga a polgári eljárás kezdeményezésére, kivéve, ha az elterelési akcióhoz korábban maga is hozzájárult. A rendőrségi nyomozást és a vele kapcsolatos aktakészítést például be fejezni.

12. Felújított eljárás vagy az eljárás újrakezdése akkor áll a hatóság rendelkezésére, amikor a beavatkozásos elterelés esetében az elkövető elmulaszt eleget tenni a beavatkozás során rá kötelezően előírt feltételeknek. Ugyanakkor arra is figyelemmel kell lenni, hogy az idő múlás sem hathat túlságosan a korábban elterelt ügy elkövetőinek eljárási jogai ellen. A sikertelenség miatt megújított eljárás sem lesz azonos a tipikus büntetőeljárással. Az az általános szabály, hogy megújított eljárás csupán azon a címen, hogy a korábban elterelt ügyben „treatment" célok nem valósultak meg, nem indítható.

A megvalósítás folyamata. Nagyobb hangsúlyt kell a jövőben biztosítani az elterelések és a közreműködéseknek. Beleértve ebbe a kísérleti programokat és azokat a kutatásokat, amelyek fel akarják tárni a konfliktusok okait és a konfliktusok megoldására vonatkozó módszereket is. A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság felhívja az egyes kormányok figyelmét, hogy a nemzeti hagyományok és körülmények szem előtt tartásával vezessék be az elterelések és egyéb beavatkozási formákat a jogrendszerükbe, ha az eddig ismeretlen volt. Erősítsék, fejlesszék azokban a jogrendszerekben, ahol már eddig is (állami tisztviselők és állampolgárok bevonásával) alkalmazták azokat.

IV.

1. Az anyagi jog területe. Bátorítani szükséges a nemzetközi konvenciók kialakítását az olyan bűncselekmények ellen, amelynek büntetendősége már eddig is egyértelműen elfogadott. Természetesen ezekben a konvenciókban megfogalmazott büntetőjogi szabályozásnak egyértelműnek és világosnak kell lenni. Egyben fel kell hívni az egyes országok figyelmét: készítsék elő a nemzeti törvénykezést az így meghozott jogszabályok elfogadására és alkalmazására. Az egyes országok hozzanak létre olyan büntetőrendszereket, amelyek lehetővé teszik a konvencióban foglalt bűncselekmények elkövetőinek a megbüntetését.

2. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az anyagi büntetőjog területén a nemzetközi együttműködésnek ki kell terjedni a bűnözés új formái elleni küzdelemre, különös tekintettel:

— a személyi jellegű adatok (magántitok) elleni támadásra,

— a kulturális javak és a környezet védelmére,

— a kompjuter bűnözésre,

— az üzletemberek vesztegetési és korrupciós cselekményeire,

— a csalárd nemzetközi kereskedelmi üzletkötésekre.

3. Az egyes államok amennyire csak lehetséges, terjesszék ki a saját jogszabályaik által nyújtott védelmet — a nemzetiségtől függetlenül megadott személyvédelmen túl — azokra a külföldi vagy nemzetek fölötti közérdekek védelmére is, amelyek segítségével el lehet kerülni a zavaró joghézagokat és az ítélkezés lehetetlenülését.

4. Fontosnak kell tekinteni, hogy azok a nemzetközi konvenciók, amelyek az anyagi joggal kapcsolatosak, tartalmazzák a „ne bis in idem" elvét az elítélt személy védelmének érdekében azokban az esetekben, amikor a vizsgált tények tényleg azonosak. Akár elítélés, akár felmentés esetén, anyagi-jogi okok miatt kizártnak kell lenni az ugyanolyan tényért való további elítélésnek mindaddig, amíg az eljárás és a döntés összeegyezhető a köz érdekével. A „ne bis in idem" elve nem alkalmazható abban az esetben, amikor kiszabott büntetést az illető külföldi állam nem hajtotta teljesen végre, de még ilyen esetekben is szükség van arra, hogy a már kitöltött büntetést beszámítsák az újabb elítélésbe.

5. Ítélkezési szakasz. Szükségesnek látszik — anélkül, hogy a különböző országok büntető igazságszolgáltatását átrendezni kívánnánk —, hogy a több igazságszolgáltatási forma ne okozzon konfliktusokat az ugyanazon ügyben egyidőben történő, vagy egymásután következő büntetőeljárásban. Ezért az ilyen kapcsolatba kerülő országok kezdjenek egymással konzultációt azért, hogy eldöntsék: az adott ügyben melyik országban történő büntetőeljárás lefolytatása lenne a legalkalmasabb?

6. Fel kell kérni az egyes államokat arra, hogy legalábbis a legsúlyosabb bűncselekmények elbírálására fogadják el az „univerzalitás" elvét azért, hogy ezek a súlyos bűncselekmények ne maradjanak büntetlenül. Mindezt azzal a megjegyzéssel tesszük, hogy el-

sőbbséget — még regionális szinten is — a nemzetközi bíróságok létrehozásának kell biztosítani

7. Eljárási jog. Rá kell irányítani a figyelmet a nemzetközi jogi megoldási eszközök létezésére és alkalmazásának kibővítésére jogsegély területén. Fel kell hívni az országok figyelmét nemcsak az új konvenciók létrehozására, hanem a már meglévők alkalmazására is, különösen a kölcsönös jogsegélyek vonatkozásában. Ennek segítségével el lehet érni, hogy minden fokon megszilárduljanak a büntetőjogi garanciák, különösen a „ne bis in idem" elve, de egyéb garanciák is, amelyeket olyan konvenciók tartalmaznak, mint az 1966. december 19-én kelt Polgári és Politikai Jogok Konvenciója, vagy az 1950. november 4-én kelt Emberi Jogok Európai Konvenciója és a hozzá csatlakozó protokollok.

8. Javasolni kell, hogy bár a „locus regit actum" továbbra is alapelve marad a kölcsönös jogsegélynyújtásnak, szükség esetén a kikérő ország joga is tekintetbe kell hogy vétessék. A külföldi igazságügyi hatóságok részvételét és aktív részesedését, különösen a vád és védelem aktív részvételét a lefolytatandó eljárásban, meg kell hogy engedjék az eljáró országok.

9. Javasolni kellene, hogy amikor a kölcsönös megkeresésre irányuló igény semmiféle kényszerítő eszközzel nincs összekapcsolva, a kétszeres megbüntethetőség lehetőségét a megkeresés elfogadásával kell kiküszöbölni.

10. Bátorítani kell a nemzetközi egyezmények olyan megállapodásait, amelyek a külföldi elítélések elismerését és kikényszerítését tartalmazzák és kívánatosnak tartják azt, hogy az államok a legáltalánosabban támogassák egymást. A kölcsönös jogsegélynek elérhető legszélesebb elismerését a külföldön meghozott bírói ítéletek érvényességének teljeskörű állami elismerése jelenti.

11. Fel kell hívni az államokat, hogy hozzanak létre megállapodásokat a büntetőeljárás átadásáról azoknak az országoknak a számára, amelynek területén az elkövető tartózkodik, illetve amelynek az elkövető az állampolgára. Ha az elkövetőt abban az országban tartóztatták le, ahol a büntetőeljárást is lefolytatják, a büntetőeljárás átadása csak az ő beleegyezésével végezhető el.

12. Annak érdekében, hogy az elkövetőnek a társadalomba való visszavezetése sikeres legyen, hangsúlyozott jelentőséget nyer a büntetés végrehajtásának az átengedése más ország számára. Ha az elbíráló ország bírósága az elkövetőt szabadságvesztésre ítélte, az ítélet végrehajtásának az átengedése az elítélt hozzájárulásával mehet végbe.

13. Szükségesnek látszik, hogy a büntetés végrehajtásának átengedése esetén az átvevő államnak legyen bizonyos szabadsága, hogy a kiszabott büntetést a saját büntetőrendszeréhez igazítsa anélkül, hogy ez az elítélt számára szigorúbb büntetési szituációt teremtene. Az átvevő államnak informálni kell az ítélkező államot az ezzel kapcsolatos döntéséről és jóindulat alapszabályának figyelembevételével kell a büntetést végrehajtani. A végrehajtás a kikérő ország jogrendszerének megfelelően történik anélkül, hogy szabadságvesztésre ítélt személy elesne azoktól az előnyöktől, amelyet a két ország akármelyikének szabályai biztosítanak a számára. (Pl. kegyelem.)

14. Ajánlatos az egyes országok számára olyan szerződések megkötése, amely a feltételes elítélés, vagy a feltételes szabadságrabocsátás ellenőrzéséről rendelkezik.

15. A Kongresszus kifejezi azt az igényét, hogy a nemzetközi együttműködés olyan új formáit, mint az eljárás átengedését, a büntetés végrehajtásának az átengedését, a feltételesen elítélt vagy feltételesen szabadságra bocsátott személy ellenőrzésének az átengedését ki kell terjeszteni az illető ország állampolgárain túl olyan személyekre is, akik állandóan vagy időszakosan az illető országban tartózkodnak. Mindez előbbre vinné a társadalmi beilleszkedés megvalósítását az ilyen ügyekben.

16. Felhívja azonban arra a figyelmet, hogy a nemzetközi együttműködés most említett formáit nem kellene alkalmazni azokban az ügyekben, amikor a bíróság halálbüntetést vagy egyéb nagyon szigorú, degradáló jellegű határozatot hozott. Arra is vigyázni kell, hogy a fent említett eszközöket az államok ne kezelhessék a kiutasítás régen létező intézménye álcázott formájának.

17. Végkövetkeztetések. A nemzetközi együttműködés most említett módszereit kívánatosnak és megvalósítandónak kell kezelni anélkül, hogy alkalmazásuk valamelyest is sértené az elítélt vagy sértett személyes érdekeit. E tekintetben különös tekintettel kell lenni a védelemhez való jogra és a sértett egyéb törvényes érdekeire.

18. A téma során tárgyalt szoros együttműködési formákat széles körű nemzetközi megállapodások, regionális vagy kétoldalú megállapodások segítségével lehet létrehozni. De ajánlásokat lehet tenni az országoknak más ország jogrendszere egyes szabályainak az átvételére, a kölcsönösség figyelembevételére stb.

19. Ajánlani kell az országoknak, hogy a már meglevő regionális szerződéseket nyissák meg a saját földrajzi régióin kívül eső államok számára is és hasonlóképpen cselekedjenek az egyes államcsoportokkal is.

20. A Kongresszus felkéri az összes országot, nemzetközi szervezeteket, különösképpen az Egyesült Nemzeteket csakúgy, mint a nem kormányzati szintű szervezeteket, hogy vegyék figyelembe a fenti javaslatokat és tegyenek meg mindent az említett elvek és szabályok megvalósítására.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Szük László

Büntetésvégrehajtási jog*

„Keressed a valót! ez intés
vizsgálatra int, s vizsgálat
szelleme tisztelettel járul
minden véleményhez, mely
gonoszság bélyegét magán nem
hordja."

(Kölcsey: Parainesis)

Fenti címmel főiskolai tankönyv jelent meg 1983-ban: két kötetben, tíz szerző tollából, 213+438 oldal terjedelemben, a BM Oktatási és Közművelődési Csoportfőnökség és az IM Büntetésvégrehajtás Országos Parancsnoksága vállalkozásában, a Zrínyi Nyomda és az IM Bv Házinyomda közreműködésével, 3000 példányban. A szép kiállítású kiadvány nem csupán az oktatás szempontjából örvendetes produktum (köteles olvasói a Rendőrtiszti Főiskola büntetésvégrehajtási szakának növendékei), de egyszersmind a tudományfejlődés szempontjából is jelentős teljesítmény. „Az itt közreadott tankönyv az első ilyen jellegű

Szük László tudományos főmunkatárs, Igazságügyi Minisztérium (Budapest).

* Főiskolai tankönyv I—II. Bp. 1983. (Szerk.: Horváth Tibor)

munka a magyar szakirodalomban" — olvashatjuk a szerkesztő előszavában, s minthogy e kiadvány az első átfogó feldolgozását adja a nemrégiben kodifikált tárgynak: belátható a teljesítmény tudományos jelentősége. A két kötetben évtizednyi kutatási és oktatási tapasztalatok összegeződtek, hasznosítván a tisztes előzménynek számító főiskolai jegyzet tanulságait, eredményeit. Írásomban, amely inkább olvasói reflexió, mintsem részletekre menő beszámoló kíván lenni, az elméleti vonatkozásoknak nagyobb teret szánok. A tankönyv részletes taglalása egy eljövendő tankönyvvita feladata lehet.

(A tartalom) Az *első kötet* — az első rész — elméleti, történeti és összehasonlító ismereteket nyújt. Hangsúlyozva a fejlődési tendenciák megismerésének fontosságát, bemutatja egyrészt a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának helyzetét és fejlődési tendenciáit a fejlettebb *tőkés* államokban, másrészt az európai szocialista államok büntetésvégrehajtásának fejlődését. Két fejezet foglalkozik a *magyar* büntetésvégrehajtás történeti kialakulásával s 1945-ig tartó periódusával (Horváth T.) és az ún. jelenkori — felszabadulás utáni — szakaszával (Balogh L.). Az első kötet — az első rész — tehát az *alapozás* matériáját tartalmazza, a *bevezetés* szellemi fogódzóját adja. A *második* kötet jórészt a gyakorlati tudnivalókat összegzi, három részre tagolva az ismeretanyagot. A tankönyv II. része a *büntetések* végrehajtásáról szükséges tudnivalókat tartalmazza, 257 oldalon; a III. rész az *intézkedések* anyagát taglalja, 105 oldalon; a IV. rész pedig a büntetésvégrehajtási szervek által végrehajtott *szabadságkorlátozó intézkedések* joganyagát tárgyalja, 47 oldalon; s az utolsó fejezet a büntetésvégrehajtás törvényessége feletti *ügyészi felügyelet* jelentőségét és eszközeit méltatja. A szerkesztő függelékben közli a tankönyvhöz felhasznált szakirodalom jegyzékét, 163 tételt ajánlva.

A kiadvány tananyagként egységes egész; az értékelésben viszont külön kezelhetők a kötetek. Az *első* kötet — az utolsó fejezet kivételével — *Horváth* professzor teljesítménye, míg a *másodikat* tizen jegyzik: *Balogh* László, *Banka* Lajos, *Csordás* Sándor, *Deme* Mihály, *Gláser* István, *Horányi* Miklós, *Horváth* Tibor, *Lőrincz* József, *Magyar* Miklós, *Tandari* János. Horváth Tibor, Gláser István (nyugalmazott legfőbb ügyészségi osztályvezető) és Horányi Miklós (legfelsőbb bírósági bíró) kivételével a szerzők: a büntetésvégrehajtás gyakorlati szakemberei, magasrangú tisztjei. (Az utóbbi két szerző foglalkozása (státusza) nincs feltüntetve a szerzői névsorban.)

Sokszerzős oktatási kiadványt szerkeszteni a legbonyolultabb feladatok egyike. Elismerés illeti a tankönyv létrejöttében oroszlánrészt vállalt *Horváth* Tibor tanszékvezető egyetemi tanárt, aki e kiadványnak nemcsak szerzőként, hanem *szerkesztőként* is alkotó részese, s megokolt azt a tényt is rögzíteni, hogy a büntetésvégrehajtási tudomány megújulása: szervesen összefügg az ő tudományos érdeklődésének ilyen irányú módosulásával. A szerkesztői koncepciót később — a didaktikai jellegű észrevételek kapcsán — érdemben is latolgatom. Egyelőre csakis a technikai megoldásokat méltatva: dicsérhető a kivitelezés. A *tagolás*, a félkövér és a dőlt betűs szedés és a széljegyzetek jól hangsúlyozzák a szöveget, s hatásosan sulykolják a mondandót. Talán egy további — „apróbetűs" — tagolás indokolt lehetett volna, hogy bizonyos helyek jelezzék az ismeretek másodlagosságát a *számonkérésben*. (Igaz, ez megoldható tankönyvön kívül is.) A kézirat ún. avulási ideje gyakorlatilag elhanyagolható, ami a nyomdák igyekezete mellett az alkotók serénységét dicséri, hiszen még az 1982. évi 41. sz. tvr. (kihirdetve: december 13-án!) anyagát is feldolgozták. Ez utóbbi tény viszont arra vall, hogy nemigen folyhatott hosszantartó véleménycsere sem a szerkesztő, sem pedig a lektorok (*Györgyi* Kálmán egyetemi docens, *Kiszely* Pál bv ezredes) részéről a kézirat/ok felett.

(Tankönyv-e a méltatott mű?) Eme elmélkedéssel nem kívánom megfosztani a kiadványt attól a műfaji megjelöléstől, mit címe után visel; csak árnyalni kívánom azt, a tartalmi jegyek alapján. — Egy („a") tankönyv: a tárgy vertikális (történeti) és horizontális (összehasonlító) adatékait is nyújtja a jelenérvényű anyag ismertetése és elméleti megalapozása mellett, kitérve a gyakorlat (jogalkalmazás) lényeges részeire is. Ez a mű a „klasszikus" büntetésvégrehajtási jog tekintetében (börtönügyi részében) tankönyvi jellegű, ha tetszik: minőségű; a további részek viszont inkább kézikönyvszerűek: jobbadán a szorosan vett tárgy aktuális információit tolmácsolják. Az iméntiek nem értékminősítést jelentenek; csupán egy műfaji vonatkozású ténymegállapításról van szó. Végül is a kötetek: *tananyagot* tartalmaznak. „A tankönyv feladata a Rendőrtiszti Főiskolán oktatott büntetésvégrehajtási jog — mint önálló tantárgy — korszerű ismeretanyagának összefoglalása" — olvashatjuk az előszóban. S egyetérthetünk azzal a szerkesztői véleménnyel is, miszerint: „Ennek megfelelően a büntetésvégrehajtási testület dolgozóinak főiskolai szintű képzésében és továbbképzésében tölt be jelentős szerepet. Ugyanakkor jellegére és színvonalára tekintettel remélhetőleg haszonnal forgathatják a jogi karok hallgatói, továbbá mindazok a jogászok és gyakorlati szakemberek, akik hivatásuknál fogva kapcsolatban állnak a büntetésvégrehajtással." Összefoglalásul: megítélésem szerint jellegbeli különbséget mutat a „klasszikus" büntetésvégrehajtási jog, illetőleg a szélesebb értelemben vett büntetésvégrehajtási jog feldolgozása. Az előbbi: tankönyvszerű, az utóbbi: kézikönyvszerű kifejezést nyert. S ezt kifogásolni aligha lehet, hiszen így is túlságosnak tűnik a terjedelem; nem lett volna tehát célszerű a (teljes) tárgy tankönyvi — tankönyvnyi — feldolgozása.

(A jogág önállóságáról) E jogág és büntetésvégrehajtás ismeretanyagának önállóságával kapcsolatos fejtegetések a téma — és a tankönyv — elvi jelentőségű részét képezik. *Horváth* Tibor álláspontja szerint „A büntetésvégrehajtási jog a büntetőjogi jogágazatok területén helyezkedik el". (I—17.) A tankönyvi *definíció* pedig így szól: „A büntetésvégrehajtási jog azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek meghatározzák a büntetőeljárás során jogerősen kiszabott büntetések és intézkedések végrehajtását, nevezetesen a jogszabályban arra feljogosított állami szervek tevékenységét, a büntetés, illetve az intézkedés végrehajtásának feltételeit és módjait, az elítélt és az adott állami szerv jogait és kötelezettségeit." (I—16.) Azzal egyet kell érteni, hogy a büntetésvégrehajtási jog: *nem redukálható* a szabadságvesztés-büntetés és a „szabadságvesztés jellegű" szankciók (előzetes letartóztatás, szigorított őrizet, elzárás) végrehajtásának szabályaira; a *büntetőjogi szankciók* végrehajtására vonatkozó szabályok maradéktalanul ebbe a körbe tartoznak. Ám éppen az ún. szélesebb fogalomra figyelemmel nem tűnik meggyőzőnek az a kijelentés, hogy a büntetésvégrehajtási jog: a „büntetőjogi jogágazatok területén helyezkedik el" (I—17.), hiszen azon túlterjeszkedik. (Az *elzárás* és a *polgári bí-*

róság által elrendelt munkaterápiás kényszergyógyítás emellett érv.) Csak helyeselni lehet azt az álláspontot, hogy a büntetésvégrehajtási jog: a *jogrendszer önálló ága/zata*; egyedül ez az álláspont helyénvaló. Ám ezzel kapcsolatban a tankönyv a „túlbizonyítás" hibájába esik: olyan érveket említ, amelyek a bizonyítandó tételt nem hitelesítik. Így a „szabályozás bővülő tendenciája", a „joganyag terjedelme", „társadalmi jelentősége": kétségtelen tények, de — legalábbis az én nézetemben — nem meggyőző érvek. (Ezekre a tényekre tekintettel fölvethetnénk: a „lakásjog", a „bányajog", a „vámjog", a „vízjog" stb. önállóságának kérdését is.) E jogág önállóságát a *büntetésvégrehajtási jogviszony* sajátos tartalma igazolja. Egy olyan specifikus szervezetrendszer működéséről van szó, amit e jogág megkülönböztető jegyeként lehet értékelni, s az a tény is figyelmet érdemel, hogy a realizálandó szankciók között olyanokat is számon tartunk, amelyeket sem a büntetőjog, sem a büntetőeljárási jog nem fedez. A szabályozás kétségtelenül bővülő tendenciája éppenséggel szétfeszíteni látszik e jogág hagyományosan vett fogalmi kereteit. Ez a körülmény arra a következtetésre indít, hogy annyiban tartozik a büntetésvégrehajtási jog a büntetőjogi jogterületre: amennyiben „származékosságára" tekintettel (inkább: a tradíció kötőereje folytán) *oda soroljuk*. Nem olyan szoros a kapcsolat a büntető anyagi jog és a büntetésvégrehajtási jog között, hogy erre figyelemmel ez utóbbi önállóságát viszonylagossá kellene halványítani. Viszonylag önállónak a büntetésvégrehajtási jogot is a *jogrendszer* egészéhez képest „mérhetjük". (Ma is tartom magam ahhoz a véleményhez, amelyet ebben a tárgyban a Jogtudományi Közlöny 1976. évi 8. számában kifejtettem). Más kérdés, hogy egyes jogágak tartalmi sajátosságaik alapján rokoncsoportokba sorolhatók. A tankönyvi meghatározás alapján egyébként a büntető anyagi jog is „csak" viszonylag önálló jogág, s ugyanígy a büntetőeljárási jog; ennélfogva a viszonylagosság tartalma szerfelett viszonylagossá válik. Kétségtelen, hangsúlyozom, hogy a tárgyi összefüggés a büntető anyagi jog és a büntetésvégrehajtási jog között fennáll és szoros; mégsem tartom meggyőzőnek ezzel magyarázni az önállóság viszonylagosságát, azaz: emiatt korlátozni az önállóságát. A büntető anyagi jog és a büntetőeljárási jog kapcsán is kérdéses lehet/ne ez utóbbi önállósága; s a büntetésvégrehajtási jog önállóságát az eljárási jog felől is kérdésessé tehetnénk. (Utalok *Angyal* Pál 1915. évi eljárásjogi tankönyvének változatlanul elgondolkodtató tagolási szempontjaira.) Amiként a *polgári eljárásjog* felöleli a végrehajtási joganyagot — miért vajon? Föltehetően azért, mert az ún. bírósági (polgári) végrehajtási eljárás: az eldöntött jogvita azonnali (mielőbbi) realizálását célozza, éspedig *eljárási cselekmények útján*; míg a büntetésvégrehajtás esetében nem egyszerűen a büntető anyagi jogviszony érvényesítéséről van szó, hanem: *újabb anyagi jogi (büntetésvégrehajtási) jogviszony keletkezik*, s annak keretében érvényesül a büntetőjogi szankció. A tankönyvi álláspont a *jogforrási összefüggésben* sem tűnik kifogástalannak. „Ugyanúgy mint más jogágazatokban, a büntetésvégrehajtási jog területén is megtalálható a törvényi szintű (törvény, törvényerejű rendelet) és az alacsonyabb szintű jogforrások (miniszteri rendeletek, utasítások) rendszere." (I—23.) A büntető anyagi jogot éppenséggel a *törvényi szintű szabályozás* garanciális követelménye jellemzi. A büntetőjogi jogkövetkezmények *végrehajtására* vonatkozó jogszabályokat, amelyek alacsonyabb szintű forrásokban jelennek meg, épp ezért indokolt más jogágba tartozóknak minősíteni. S de lege lata az a különleges helyzet kívánna a tankönyvi koncepció alapján magyarázatot, hogy *többkódexes* (!), ám mégsem (?) teljesen önálló jogág is létezhet. Az ún. Bv-kódex (1979. évi 11. sz. tvr.) meggyőző érvrészlet az önállóság mellett. A büntetésvégrehajtási jog „kettős jellege" mást is jelenthet, mint amit a tankönyv ezzel kapcsolatban említ. (A jelzett „kettős jelleg" azt jelenti a tankönyvben, hogy a büntetésvégrehajtási jog"...egyrészt része a büntetőjognak, másrészt önálló szabályozásra is igényt tart" (I—23.). Nézetem szerint, ha a büntetésvégrehajtási jog más jogág/ak része: akkor nem lehet önálló. A „kettős jelleg" annyiban érdemel figyelmet, méghozzá a sajátszerűség, a különállóság igazolásaként, hogy a büntetésvégrehajtási jog: *anyagi jogi és eljárási szabályok rendszere*. Az a körülmény, hogy a büntetésvégrehajtás fázisára vonatkozó szabályokat találunk a Btk-ban és a Be-ben: nem lehet érv a büntetésvégrehajtási jog „származékossága" mellett. A jogrendszerrel szemben támasztott „jogesztétikai" igény (Györgyi Kálmán kifejezése) ezeknek a normáknak a tudomány fogalomrendszerével egyező átrendezését követelheti. (Ezen normák elhelyezését eredetileg garanciális meggondolások indokolták, pl. a feltételes szabadságra bocsátás szabályait; ennek változásairól részletes ismertetést ad a tankönyv). *De lege lata* viszont teljességgel „kilóg" a Btk-ból s a Bv-kódexbe kívánkozik például a *büntetés végrehajthatóságát kizáró okok csoportja* (Btk 66. §). A Bv-kódex híven érzékelteti a büntetésvégrehajtás önálló szféráját: „Büntetés és intézkedés csak a bíróság jogerős határozata alapján, jogszabályban meghatározott módon hajtható végre." (1. § (1) bekezdés.) Továbbá: „A büntetések és az intézkedések végrehajtását a bíróság rendeli el. A végrehajtás a bíróság, a büntetésvégrehajtási testület, a rendőrség, valamint az e törvényerejű rendeletben meghatározott más szervek feladata, a végrehajtásban egyéb szervek is közreműködhetnek." (3. §) Lényeges, a dolog velejét érintő kérdés: *a végrehajtásban közreműködők köre*, a szerepek, a szervezet kérdései, tényei. Ezekről a tankönyvben csak a történeti áttekintés során, illetőleg a részletek kapcsán esik szó. (A javító-nevelő munka végrehajtásának szervezete. II.—215.), de nem *általános* érvénnyel. Pedig ez a téma alapozó jelentőségű, ez a kérdés a téma homlokterébe kívánkozna, s alkalmul szolgálna a tárgy — a büntetésvégrehajtási jog — önállóságának megalapozására. Ezekről a tankönyvben csak a történeti áttekintés során, illetőleg a részletek kapcsán esik szó. (A javító-nevelő munka végrehajtásának szervezete. II.—215.), de nem *általános* érvénnyel. Pedig ez a téma alapozó jelentőségű, ez a kérdés a téma homlokterébe kívánkozna, s alkalmul szolgálna a tárgy — a büntetésvégrehajtási jog — önállóságának megalapozására.

A büntetésvégrehajtási *jogtudományt* illetően egyetértek azzal a tankönyvi állásponttal, amely e tudomány *komplex* jellegét hangsúlyozza: „A büntetésvégrehajtás tudománya tehát komplex jellegű, egyrészt jogtudomány (a büntetésvégrehajtási jog tudománya), másrészt pedig egyes társadalomtudományok (pönológia, kriminológia, szociológia), illetve az emberrel foglalkozó tudományok (kriminálpszichológia, kriminálpedagógia) területére tartozik." (I—34.) Azt ugyan ellentmondásnak tartom, hogy ez a komplexnek nevezett tudomány: ‚nem önmagához tartozik' (hová tartozik a *kriminálpszichológus*? — lásd

erre: *Menning* Éva bv o. alezredes írását a Magyar Jog 1983. évi 1. számában). De ez a szétaprózás kevésbé tesz bizonytalanná, mint az a következő állítás, amely szerint : a büntetésvégrehajtási jogtudomány tárgya (egyrészt) *büntetési rendszer* (I—34.). Itt arról a fentebb feszegetett problémáról van szó, hogy ti. a tankönyv indokolatlanul — s egyben következetesen — szorosra fűzi a kapcsolatot a büntető anyagi joggal; pedig a Bv-kódex ‚preambuluma' csak mint „feladatelőttesre" utal a Btk IV. fejezetére. El kellene távolodni a büntető anyagi jogtól, s az intézményi-szervezeti összefüggésekre fordítani a figyelmet. A büntetésvégrehajtási jog annyira sajátszerű szférája a jognak, hogy a kétségtelen átfedések dacára (feltételes szabadság szabályozása) a *különbözőség dominál.* Olyannyira, hogy ami a büntetőjogon belül: *általános* részi, az a büntetésvégrehajtási jogban: *különös részt* képez (az egyes joghátrányok végrehajtására vonatkozó szabályok).

(A tantárgy struktúrája.) A két kötet imént jelzett megkülönböztetéséről a *Belügyi Szemle* 1984. évi 3. számában közölt — aránytévesztően elégedetlen — recenzióban olvashattunk. Így az első kötet: az *általános,* a második pedig a *különös részt* foglalja magában. E különbségtétel indokolt és célravezető, de önmagában nem elegendő. A büntetésvégrehajtás ismeretanyagának említett differenciálása akkor érdemleges, ha *tematikus bővítéssel* jár együtt. A büntetésvégrehajtási jog általános részi anyaga a következők szerint gyarapítható. Egyrészt olyan témákkal bővítendő a tematika, amelyeket a tankönyv nem tárgyal. Így: a büntetésvégrehajtásban résztvevő személyek; szervezeti és eljárási kérdések. Másrészt pedig azok a témák kerülhetnének — megfelelő absztrakció révén — az ún. általános részbe, amelyekről az ún. különös részben többször is olvashatunk. Így: a büntetésvégrehajtási jogviszony kérdése (II—88.; II—212.), a büntetés végrehajthatóságát kizáró okok (II—204.; II—224.; II—229.). A büntetésvégrehajtási jogviszony általános érvényű tárgyalása azért is igéretesnek tűnik, mert a részletek fogalmi kapcsolását segítené. A büntetésvégrehajtási jogviszony *megszűnésének* tárgyalása olyan ismétlésekre adna alkalmat, amelyek didaktikailag megokoltak; ezáltal hangsúlyt kapnának azok az árnyalatok, amelyek megértése elgondolhatóan problematikus (feltételes szabadság, ideiglenes elbocsátás, szabadságvesztés félbeszakítása, szabadítás). A fentiek: a tematikus bővítésre vonatkozó — bizonyára vitatható — elképzeléseim. A jelzett módosítások az anyag redukcióját is feltételezik.

[A tematika és az arányok.] Nem látszik indokoltnak a büntetőjogi intézmények ismertetése és kifejtése. *Büntetéskiszabási kérdések* tárgyalása is mellőzhető egy büntetésvégrehajtási tankönyvben. (II—208—209.; II—225—227.) Hiányolom viszont a *katonákra* vonatkozó végrehajtási szabályok feldolgozását — indokolhatatlannak tartom e téma mellőzését. A *fiatalkorúakra* vonatkozó végrehajtási szabályokat szerencsésebb lett volna egy külön fejezetben elhelyezni. A tankönyvben, a *gyógyszerellátást* követően, a 3. fejezet 8. alkérdésének *címe*: „A fiatalkorúak szabadságvesztés-büntetésének végrehajtása"; s ennek *alcíme*: „A fiatalkorúakkal szemben alkalmazható büntetések és intézkedések", tehát a fogalmilag tágasabb téma alárendelt bosorolást kapott, ami fölöttébb zavaró. S ugyanígy zavaró, hiszen nehezíti a tanulást, hogy a tankönyv legkülönbözőbb helyein találkozunk a fiatalkorúakra vonatkozó magyarázatokkal. (II—145.; II—178.; II—340.; II—359.) A jelzett helyeken olvasható előzménytörténeti fejtegetések szükségtelenek — amiként a második kötetben általában; s a hivatkozott helyeknél az *ismétlődéseket* is célszerű lett volna elkerülni.

(Összegzésül.) Az itt méltatott tankönyv — olvashatjuk az előszóban: — „...számot tart az olvasók megértésére, az elméleti és gyakorlati szakemberek jobbító szándékú bírálatára". Fentiekben — úgy tartom — nem bírálatot írtam, hanem átgondoltam a tananyagot, s kicsit „megforgattam". S ha mégis bírálat, amit írtam — hiszen a vitát sem kerültem —: a jobbító szándékra tekintettel fogadtassék megértéssel a véleményem. (Az ún. *általános rész* kimunkálására vonatkozó javaslatomat ajánlom leginkább az érintettek figyelmébe: innét nézve bizonyosan elismerést nyer a büntetésvégrehajtási jog önállóságának tétele.)

Belátom viszont, hogy a dicsérő szavakkal túlontúl fukarul bántam, lett volna pedig a használatukra bőségesebben is alkalom. Így például a IV/3. fejezet (A büntetésvégrehajtás törvényessége feletti ügyészi felügyelet) olvasása az első részihez hasonló élményül szolgál: áttetszően világos és míves munka.

Hasonlóképpen kiemelést érdemel, mert dicséretesen alapos és progresszív szellemű, az elítéltek neveléséről szóló rész (II—108—141.).

A büntetésvégrehajtás nevelési koncepciójának érvényesülését természetesen a munkáltatási és a szervezeti feltételek is befolyásolják. (Ezért is tekintünk nagy várakozással a munkáltatási és a szervezeti koncepciók kidolgozására irányuló erőfeszítésekre.) Ám minden szép elv írott malaszt maradna, ha azok nem gyökerezhetnek meg az érvényesítésükre hivatott lelkekben. Ezt szolgálja a főiskolai képzés; ezt segíti a tankönyv, amely magas követelményeket támaszt a büntetésvégrehajtás leendő szakembereivel szemben. (Sejthetően nagy a szellemi hozadéka az összehasonlító jogi részek: az ismertetett tények ugyanis helyzetértékelésre indítanak.)

A tankönyvírók elvégezték a feladatukat — elismerés érte; s mindenkinek, akinek szerepe volt a tankönyv létrehozásában. És ha a hallgatók nem csupán a vizsgákon, de hivatásuk gyakorlása közben is megfelelnek — nap mint nap — a követelményeknek: ez a tárgyszerűségre ügyelő ismertetés nem lehet más, mint a tisztelgés — itt sem titkolt — mozdulata.

Török Gábor

Állami vállalat és gazdaságirányítás 1985*

(A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének joga, különös tekintettel az új állami vállalati formákra)

Az 1985. január 1-én hatályba lépett új rendeletcsomag a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének keretében elsősorban a gazdasági szervezetrendszer tekintetében hozott lényeges módosításokat. A módosítások döntően az állami vállalatok irányítási, vezetési és belső szervezeti viszonyait érintik, olyan szervezeti formációk kialakítását célozva, amelyek keretében elérhető a gazdaságilag hatékony és eredményes vállalati működés. Ebből adódóan az új rendelkezések ismerete elengedhetetlen nemcsak a vállalati jogtanácsosok, hanem a gazdasági vezetők számára is. Önmagában azonban az ismeret kevés, hiszen a különböző alternatívák közötti választási lehetőség egyben megköveteli annak a gazdaságpolitikai koncepciónak részletes és mélyreható tudását

Török Gábor tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* ELTE Jogi Továbbképző Intézet Budapest, 1984.

is, amelyben ez az új szabályozás elhelyezkedik. Ezt a célt szolgálja elsősorban az ELTE Jogi Továbbképző Intézetének tavaly decemberében megjelent jegyzete. A jegyzet szerzői — Sárközy Tamás, Haitsch Gyula, Szalay László és Halmai Gábor — a konkrét szabályok ismertetésén túlmenően felvázolják a gazdaságpolitikai elképzeléseket és részletesen elemzik a változások várható gazdasági jelentőségét.

Az I. fejezetben Sárközy a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének okaival, alapelveivel és általános menetével ismerteti meg az olvasót. Rendkívül jelentősnek ítéljük az e részben foglaltakat, hiszen itt találhatjuk meg a tételes rendelkezések alkalmazási kulcsát. Ez a kulcs a reformfolyamat fokozatos végrehajtásában rejlik. Szemben az 1968-as reformmal az új intézkedések most nem egyszerre, egyidőben kerülnek bevezetésre, hanem egy 6—8 éves szakaszban folyamatosan. A jogalkotás szintjén ez azt jelenti, hogy az alapvető módosítások kormányszintű jogforrásokban látnak napvilágot, s az átfogó törvényben való szabályozásra csak a tapasztalatok birtokában a 90-es évek elején kerül sor. Ennek a megoldásnak kétségkívül előnye, hogy elegendő időt biztosít az egyes részintézkedések gyakorlati használhatóságának lemérésére, viszont ugyanakkor — nem lebecsülhető — veszélyeket is rejt magában. A szerző nyomatékosan felhívja a figyelmet, hogy a fokozatos „átállás" alkalmat ad bizonyos visszarendeződési tendenciákra, hiszen a régi, megszokott módszerek önmagukban is jelentős tehetetlenségi erőt képviselnek. Ezenkívül, mivel a mostani szabályozás döntően a szervezeti kérdésekre koncentrált, de érintetlenül hagyta a gazdaságirányítás legfelsőbb intézményeit, a szabályozás egyes elemei szükségképpen ellentmondásba fognak kerülni tehát a kialakított vállalati szervezettel.

Ezeket az ellentmondásokat azonban vállalni kell, mert minden új forma — bevezetési időpontjától függetlenül — negatív jelenségeket is magában hordoz, de az elodázás semmit sem old meg, a világgazdaságban végbemenő folyamatok miatt pedig mindenfajta halogatás azzal járna — mutat rá a szerző —, hogy a jelenlegi rendszer hátrányai lényegesen megnövekednek és előnyei csökkennek.

Az elérendő cél az államigazgatás és a vállalati gazdálkodás elkülönítése az ún. államigazgatási állam lebontása jegyében. Az államigazgatásnak elsősorban törvényességi jellegű felügyeletet kell gyakorolni a gazdálkodó szervezetek felett, a jelenlegi operatívnak minősíthető jogosítványokat pedig az ún. központi piacfelügyelet útján kell megvalósítani. A gazdaságpolitikai koncepció — hangsúlyozza Sárközy — feltételezi a kormányzati irányítás hatékonyságának növelését, oly módon, hogy megnövekszik az Országgyűlés és a NET gazdaságirányításban játszott szerepe. Ez jogi oldalról nézve azt jelenti, hogy elsődleges jelentőségűvé a törvényhozásnak kell válnia. Ha ez megvalósul, lényegesen csökkenne a túlszabályozottság is, mivel ma ennek okát az alsóbb szintű „jogforrások" — sokszor egymásnak is ellentmondó — rendelkezései adják.

Haitsch Gyula az önkormányzattal rendelkező vállalatok típusait veszi szemügyre a jegyzet soron következő fejezetében. Ez a forma alapvető változást jelent az eddig ismertekhez képest, hiszen itt például jelentősen bővülnek a vállalatok tulajdonosi jogai. Az alapító szervek jogosítványai lényegében három területre koncentrálódnak: a jövőben is alapító jog marad a vállalatok létrehozása, azzal a megszorítással, hogy ha az új vállalat szétválással, egyesüléssel vagy egy szervezeti egység önállósodásával jön létre, az alapító szervnek csak vétójoga van. Formailag ebben az esetben is az alapító szerv „adja ki" az alapítási határozatot, viszont ennek kiadását csak abban az esetben tagadhatja meg, ha az a jogszabályban előre meghatározott feltételbe ütközik. Ennek következtében — mutat rá Haitsch — elválik egymástól a vállalatot megillető érdemi létesítés és az államigazgatási alapítás: a tulajdonosi jog jórészt a vállalatra száll.

Az igazgató megválasztásához vagy felmentéséhez az alapító szerv előzetes egyetértése szükséges. Ez azonban nem azt jelenti, hogy csak azt lehet igazgatónak megválasztani, aki „bírja az alapító szerv bizalmát", mivel a jogszabály helyes értelmezése arra a következtetésre kell hogy vezessen, hogy az igazgatót megválasztani (vagy felmenteni) az előzetes egyetértés birtokában sem kötelező. Lényegében tehát a vállalati szervek meg tudják akadályozni, a nem megfelelőnek tartott igazgató „megválasztását."

Operatív beavatkozásra az alapító szervnek csak egyetlenegy esetben van joga, ha a vállalatot honvédelmi feladat megoldása érdekében meghatározott gazdasági tevékenységre utasítja. Az utasítás végrehajtásából eredő anyagi károkért viszont az önkormányzattal rendelkező vállalatot — az általános szabályok szerint — kártalanítás illeti meg.

A szerző a fejezet további részeiben részletesen elemzi a vállalati tanács működését és ezek feltételeit, a dolgozók közgyűlésének és küldöttgyűlésének vezetésével működő vállalatok önkormányzati rendszerét, megállapítva, hogy ez a szabályozás számos kérdésben a szövetkezeti rendelkezésekre támaszkodott, végül az igazgató jogállásával, a szakszervezetek szerepével és a vállalat első szervezeti és működési szabályzatának kérdéseivel foglalkozik.

Az önkormányzattal rendelkező vállalatok típusai után — mintegy „ellenpólusként" — az államigazgatási irányítású gazdasági szervezetek és trösztök bemutatása következik. A fejezet írója — Szalay László — azonban nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az államigazgatási irányítás maga is tartalmi módosulásokon ment keresztül már 1977-ben, hiszen ebben a körben is elismerésre került, hogy a vállalat az állam gazdasági vállalkozása. Ennek következtében ezeket a vállalatokat a gazdasági kormányzat, elsősorban a gazdasági szabályozók és hatósági előírások segítségével irányítja. A szabályozás lehetőséget ad a dolgozók részvételére a vállalat irányításában, a kockázatvállalást és a körülményekhez való rugalmas alkalmazkodást írja elő fő szabályként. Itt is megfogalmazásra kerül a vállalati önállóság, oly módon, hogy e szervezetek a központi irányítás és a vállalati önállóság elvének összekapcsolása alapján működnek.

A 77-es szabályozás adott körben való fenntartásának kettős gazdaságpolitikai oka van. Egyrészt az ún. nem profit szektorban tevékenykedő vállalatok versenyviszonyok közötti működtetésére csak szűk körű lehetőség van, másrészt — s ez összefügg a reform fokozatos bevezetésével — jogi lehetőséget kell biztosítani a kormányzatnak ahhoz, hogy a reformfolyamat időszakában a közgazdasági feltételeknek megfelelő korrekciós döntéseket hozhasson. Ezt a célt is szolgálja az államigazgatási irányítású vállalat típusának megőrzése. E kör alapos áttekintése után a szerző a trösztök helyzetét veszi szemügyre, részletesen elemezve a trösztközpontok és a trösztí vállalatok egymáshoz való viszonyát. Vizsgálódásai végén megállapítja, hogy a tröszt az önkormányzati típusú és az államigazgatási irányítású vállalatok mellett karakterisztikusan sajátos önál-

ló vállalattípus. Ez pedig azt is jelenti, hogy adott esetben a trösztösítés is növelheti a vállalati önállóságot.

A munka IV. fejezetében Halmai Gábor az állam irányítási jogainak változásával foglalkozik. A változás egyik alapköveként jelöli meg a tulajdon feletti rendelkezési jogok gyakorlásában az államigazgatási szervek és a vállalatvezetés közötti munkamegosztás átalakítását, e jogok jelentős részének decentralizálását. A gondolat tulajdonképpen nem új, hiszen az 1968-as reform is döntőnek tartotta a gazdaságirányítás és a gazdálkodás egyértelmű — intézményi szinten is kifejezésre kerülő — elkülönítését, az új szabályozás és a várható idei rendelkezések azonban jelentős előrelépést jelentenek. A feladat cseppet sem könnyű, hiszen — egyebek között — felülvizsgálatra kell hogy kerüljön a minisztériumi tevékenység egésze, mivel célszerűnek látszik az eddigi merev ágazati — funkcionális — tagozódás helyett népgazdasági ágakra profilozott szakmai funkcionális minisztériumok létrehozása a klasszikus főhatóságok mellett. A szerző külön érdeme, hogy témája egy részében nem támaszkodott már megjelent jogszabályanyagra (pl. a Kamara tevékenységével vagy a gazdálkodó szervezetek megszűnésével foglalkozó, várhatóan 1985-ben megjelenő rendelkezések, stb.). Áthidaló megoldásként Halmai részletesen ismerteti az előkészületi munkák során felmerült különböző koncepciókat, jelezve a legvalószínűbb megoldási variáns alaptételeit is.

A jegyzet utolsó fejezetében Sárközy Tamás a változások jogi elméleti hatásait taglalja. E hatások rendkívül szerteágazóak és alapvetően érintik több hagyományos jogág területét, a megfelelő választ tehát az elméletnek magának is komplex módon kell megadnia. A szerző több korábbi munkájában síkraszállt az ún. gazdasági alkotmányjog kialakítása mellett. Gazdaságirányításunk korszerűsítési folyamata lényegében elhárította az akadályokat a gazdasági alkotmányjog koncepciójának kidolgozása elől, hiszen a szervezeti-irányítási módosulások nyomán az állami vállalatok jelentős része és a központi gazdaságirányítás között „kölcsönös jogokból és kötelezettségekből álló jogviszonyok" keletkeznek. Kialakult vagy kialakulófélben van a vállalatok érdek- és jogvédelme és várhatóan megteremtődik a túlszabályozottságtól mentes, vállalati jogforrási rendszer is. Mindezek alapján a szerző a 90-es években reálisnak látja alkotmányunk ez irányú újraszabályozását. Addig azonban az elméletnek meg kell teremtenie a megfelelő kiindulási alapokat, mint pl. a jogalanyiság, a kollektívák szerepe vagy az ún. konszern típusú nagyvállalatok szervezete és kapcsolatrendszere kérdéskörében.

Az új szabályozás hatékonyságát napi gazdasági gyakorlatunk fogja eldönteni, nem mindegy azonban, hogy a puszta jogszabály szövegen kívül milyen támogatást kapnak a vállalatoknál tevékenykedő szakemberek. A jegyzet már akkor is betöltötte volna hivatását, ha pusztán az egyes normákhoz fűzött volna értelmező magyarázatokat, ennél azonban lényegesen többet tett: a módosításokat a gazdaságpolitikai koncepció fényében mutatta be, felvázolva mind a kívánatos és lehetséges eredményeket, mind pedig a szükségképpen jelentkező negatív tendenciákat és buktatókat. A magunk részéről ebben látjuk kiemelkedő értékét. Éppen ezért rendkívül sajnálatos, hogy a mű nem került könyvárusi forgalomba és csak az ELTE Szerb utcai jegyzetellátójában kapható. Megérdemelte volna a sokkal szélesebb nyilvánosságot!

Lippényi Ferenc

Egyház és társadalom Nyugaton a középkorban*

Jean Gaudemet professzor tanulmányainak ez a harmadik kötete, amely a Variorum londoni kiadó gondozásában jelenik meg. Mind a három kötet a professzornak különböző folyóiratokban megjelent tanulmányait, illetve előadásait tartalmazza új lenyomatban. A két előbbi kötet, amely a középkori kánonjog kialakulásával, illetve a középkori Nyugat egyházi társadalmával foglalkozó tanulmányokat gyűjt össze, egyenként 13, illetve 16 tanulmányt tartalmaz.

Jelen kötet 17 tanulmányt foglal magában, közöttük azt a tanulmányt is, amelyet a professzor Csizmadia Andor professzor tiszteletére megjelent pécsi kötet számára írt és 1980-ban jelent meg a Jogtörténeti Tanulmányokban Pécsett.

Amint az előszó mondja, e harmadik kötetben összegyűjtött 17 cikk a kánonjog történetéről, harmincöt év terméséből való válogatás (1947—1981). Különböző megközelítésből és nézőpontból valamennyi egy és ugyanazon alapvető problémával foglalkozik: milyen változó kapcsolatok jöttek létre, az egyes korszakok szerint, az egyház és a társadalmak között, amelyekben az egyház hívei éltek. A szerző szerint ezt a dualizmust, amely az egyház és az állam között áll fenn és amelyre igen szívesen redukálják a kapcsolatokat, messze meghaladja a probléma. Nem mintha a politikai vita másodlagos volna. Amint mondja ez a kapcsolat annyira alapvető, hogy mindig újból és újból előtűnik bármilyen legyen is az ideológia, amely az államhatalmat ihleti, a szövetségtől a különválasztásig, a közömbösségtől az üldöztetésig. A történelem azonban elgondolkoztat sok más vonatkozásról is, arról, ami dualizmus vagy ozmózis lehet. Az egyház intézményeire, a vallásos gondolkodásra rányomta mindig bélyegét az a világi társadalom, amelyben kifejlődtek. Maga az egyház is sok vonatkozásban alakította a nyugati társadalmakat.

Amint a szerző bevezetésében írja, a gyűjtemény általános jellege nem engedte meg azon tanulmányok felvételét, amelyek ezekről a témákról a modern kort és a mai időket érintik. Néhány vonást találunk itt az „első találkozásokról", de nagyobb számmal olyanokat, a középkorról, legyen bár szó az intellektuális életről és a „két jogról" (római jog és kánonjog), akár a társadalomról és a hierarchiáról.

Az „első találkozások" alcím alatt az első hat tanulmány foglalkozik a konstantinuszi szabadsággal, amelyet egy államegyház kapott; Konstantin császár vallási tárgyú törvényalkotásával, az egyház és állam viszonyával időszámításunk IV. századában, a vallásos társadalommal és a világival a késői római birodalomban, a politikai hatalom és a keresztény közösségek viszonyával a Theodóziusz-féle törvénykönyv után és a családi törvénykezés új tendenciájával a IV. században.

A két világ szembeállítását tárgyaló tanulmányok három csoportba sorakoznak: az iskolák, a két jog (kánon- és római jog), valamint a klerikusok és laikusok címszavak alatt.

Az iskolák csoportjában három tanulmányt találunk: Bologna, a jog európai fővárosa; a párizsi egyetem

---

Lippényi Ferenc ny. osztályvezető (Budapest).

* Gaudemet, Jean: Englise et societé en Occident au Moyen Age. London, 1984. Variorum Reprinte kiadása.

kezdetei és az egyetemi élet Párizsban a XII. és XIII. században címmel.

A két jog viszonyával ugyancsak három tanulmány foglalkozik. Az első a római joggal foglalkozik a doktorok gyakorlatában a XI. és XII. században; a második a római és kánonjog befolyásával a szokásjogi dokumentumokra Nyugaton a XVI. század előtt; és a harmadik a római jogászok és kánonjogászok középkori hozzájárulásával a modern államelmélethez.

Öt cikk foglalkozik a klerikusok és laikusok viszonyával. Itt szerepel a tanulmány a kánonjogi gyűjteményekről a társadalmi élet tükrében. A Willibald M. Plöchl 60. születésnapjára kiadott emlékkönyvben szerepelt egy tanulmány a római- és kánonjog definíciójáról a házassággal kapcsolatban. Bécsben jelent meg eredetileg 1982-ben a professzor tanulmánya a papi nőtlenségről a XI.—XIII. század jogában és gyakorlatában. A Mendola-ban 1971-ben tartott nemzetközi tanulmányi héten hangzott el a tanulmány a püspöki kinevezésekről a XII. század második fele kánonjogászai szerint. Ugyancsak a püspökök választásáról és kinevezéséről szól egy a Concilium című folyóiratban eredetileg megjelent cikk 1980-ból.

Az összesen 364 oldalra terjedő gyűjteményes kiadvány Gaudemet professzor sokrétű tudományos munkásságának egy rendkívül érdekes szektorát öleli fel. A jogtörténészek számára, mint forrásmunka nagy segítséget jelent a kor egyházi és világi társadalmának elemzésében. Ehhez járul még az a rendkívüli tudományos alaposság, amellyel a szerző ezt az igen széles témát kezeli.

A Variorum[1] ezúttal ebben a tárgykörben egy sorozatot adott ki a középkori egyházról és társadalomról a kánonjog tükrében. E sorozatban Jean Gaudemet mellett olyan jogtörténészek és teológusok szerepelnek, mint Stephan Kuttner, Walter Ullmann, Yves Congar, Leonard E. Boye, C. R. Cheney, Dorothy Whitelock, Charles Duggan, Rainhard Elze, Raymond Foreville.

[1] A Variorum londoni kiadó új lenyomatokat és teljesen új könyveket ad ki (Reprints és Publications). Több mint tizenöt éve fontos alapanyagokat is revideált, valamint kiegészített kiadásokat közöl. A sorozatok mindig egy központi téma köré tömörülnek, új előszavakkal és jegyzetekkel, mind szélesebb körben ismertetve a mai kutatási eredményeket. Az új kiadványokkal elősegíti a szakosított tudományágakban a tudósok műveinek megjelenését.

Gátos György

Visegrádi Antal: „A bírói gyakorlat szerepe a jog fejlesztésében" c. kandidátusi értekezésének vitája az Akadémián

1984. szeptember 25-én került sor *Visegrády Antal*: „A bírói gyakorlat szerepe a jog fejlesztésében" c. kandidátusi értekezésének vitájára és megvédésére az Akadémián. A Bíráló Bizottság elnöke: *Szilbereky Jenő* az állam- és jogtudományok doktora, titkára: *Varga Csaba* az állam- és jogtudományok kandidátusa, tagjai: *Samu Mihály* az állam- és jogtudományok doktora, *Papp Ignác* és *Péteri Zoltán* az állam- és jogtudományok kandidátusai voltak. Az opponensi tisztet *Hlavaty Attila* és *Tamás András* az állam- és jogtudományok kandidátusai látták el.

A jogelmélet örökzöld, mégis új kérdésköre, a bírói gyakorlat jogfejlesztő szerepének az ókortól napjainkig, a történelmi jogfejlődés minden időszakán végighúzódó problematikája volt a témája a két részből, és azokon belül 11 fejezetből álló értekezésnek.

Hlavaty Attila opponensi véleményében hangsúlyozta, hogy az értekezés első érdeme az, hogy ellenáll a jogbölcselet és az eszmetörténet csábításának: túl általánosra sikerült címe ellenére nem kíván sem valamiféle tértől és időtől elvonatkoztatott jogfilozófiai traktátum, sem pedig történeti összefoglaló lenni. Egy-egy résztől eltekintve időben és matériában körülhatárolt, ezáltal zömmel konkretizált és aktualizált. A mű fő erénye, hogy a szerző megfogalmazza: „az általánosítás igényével vizsgálat alá veszünk a jogrendszerünknek szinte minden ágához tapadóan kialakult újabb bírói gyakorlatból — reprezentatív módszerrel kiválasztott — számos olyan példát, amely nemcsak illusztrálja, hanem új megvilágításba is helyezi a címben foglalt témakört vagy annak valamely aspektusát."

Elismerésre méltónak tartja, hogy a szerző megtalálja a szakirodalomban azokat a megállapításokat, amelyek saját tételei megalapozásához építőkövekként felhasználhatók. Megítélése szerint azonban alaposabb bizonyításra szorult volna az a nézet, miszerint a bírói gyakorlat egyes elemeinek jogforrási jellegét tagadó vélemények még ma is uralkodók, másrészt túlzott leegyszerűsítésnek tűnik ezt a nézetet egyfajta „leszűkítő szemlélettel" azonosítani.

Kiemelte a más országok jogi „berendezkedésébe" való kitekintést, elsősorban a legfelsőbb bíróságoknak a jogalkalmazást irányító tevékenységére annak a tételnek a jegyében, hogy a legfelsőbb bíróságok valamennyi jogrendszerben irányítják az alsó és középszintű bíróságok gyakorlatát, éspedig a jogegység biztosítása érdekében. Álláspontja szerint e kitekintés még bővebb, elvibb, érdemibb megalapozású is lehetett volna.

A Nemzetközi Bíróság tevékenységéhez való kapcsolódás kidolgozása — az opponensi vélemény szerint — hiányérzetet kelt. Hiányosságnak tűnik az is, hogy a bírói jogfejlesztés fogalmára nézve nem ad maga alkotta meghatározást. A disszertációban szűkebb értelemben vett jogfejlesztés fogalmával kapcsolatban kifejtettek a társadalmi-gazdasági viszonyok változási irányának és a bírói gyakorlatnak a viszonya szemszögéből leegyszerűsített képletben jelentkeznek, mintha a társadalmi viszonyok változását a szerző valamiféleképpen idealizálná.

Mindezek a fenntartások a disszertáció tudományos értékét alapvetően nem kérdőjelezik meg és ezeket bőven ellensúlyozzák az értekezés legértékesebb részei, a jogfejlesztő bírói gyakorlat formáit konkrét példák segítségével elemző és megvilágító fejezetek. Külön érdemként könyvelhető el a bírói jogfejlesztés különböző formáinak és módjainak teljességre törekvő katalogizálása, amely nem áll meg a Legfelsőbb Bíróság hagyományosan tárgyalt olyan normatíváinál, mint az irányelv, az elvi döntés és a kollégiumi állásfoglalás, hanem kiterjed — a kollégiumi tanácselnöki értekezlet állásfoglalásától kezdve a fellebbezés folytán hozott eseti döntésen keresztül a Legfelsőbb Bíróság különböző fórumainak üléseiről készült jegyzőkönyvekig és tájékoztatókig — lényegében minden nevesíthető formára.

A bírói jogfejlesztés formáit sajátos és szinte egyéni módon tárgyalja. Nem elégszik meg az elméleti klasszifikációval, hanem minden egyes felsorolt formánál felhoz illusztrálásul egy vagy több legfelsőbb bírósági, illetve középszintű bírósági normatívát is.

A szerző túl nagy terjedelmet szentel — álláspontja szerint — az angol jogban honos equity intézményének. Viszont a disszertációnak a jogfejlesztő bírói gyakorlatot érdemben tárgyaló II. fő része — a tárgykörnek egyes kérdésekkel való szükségtelen kibővíti

Gátos György bírósági főtanácsos, Megyei Bíróság (Pécs).

tése és megterhelése ellenére — magas tudományos színvonalat képvisel.

Tamás András opponens mindenekelőtt kiemelte az értekezés témafeldolgozó módszerének komplex és bizonyos értelemben interdiszciplináris jellegét. Azt is, hogy a szerző a bírói jogfejlesztést mintegy evidenciaként kezeli, bár ezzel kapcsolatban azért kérdéses lehet, hogy olyan mértékben magától értetődő jelenségről van-e szó, hogy ahhoz módszert lehet igazítani.

A bírói jogalakítás — nézete szerint — nem kifejezetten normatív fogalom — még akkor sem, ha ehhez valamilyen módon épp a hatályos jog enged lehetőséget —, hanem sokkal inkább a jogérvényesítés körébe tartozik. A jog fogalma szerint nem a hatályos jog lesz ebben a vetületben, hanem a ténylegesen érvényesülő jog. Ám a döntés és a hatályos jog nem egybevágóság, mert a döntés valamiképpen eltér a normától, a döntésben csak egy lényeges elem a norma; abban még más meghatározottságok is vannak. Azonban épp e különneműség folytán a döntés a hatályos jog tartalmát legfeljebb érinti, de nem hatol be annak közegébe; vagyis általa nem a hatályos jog, hanem annak alkalmazási gyakorlata változhat, s nem is bármilyen esetben. Az ítéletek eseteket döntenek el, elsősorban partikulárisak és magukban véve nincsenek általános törvényeik.

A bírói gyakorlat jogalakító szerepe először is a szervezet egészéhez kötődik; ez a maga általánosságában meghatározás nélküli. Különös meghatározása pedig a Legfelsőbb Bíróság tevékenységének elemzésével tárható fel.

A kiindulási evidencia végül is inkább a bíróságok jogalkalmazó szerepére vonatkoztatható, s nem jogfejlesztő szerepükre, annak ellenére, hogy egyet kell érteni azzal, hogy Magyarországon jelenleg az érvényesülő jog tekintetében alakító, jogfejlesztő szerepe van a Legfelsőbb Bíróság által irányított ítélkezési gyakorlatnak is.

Megítélése szerint a disszertációban az indokoltnál talán nagyobb hangsúlyt kapott a jogalkotásnak a társadalmi viszonyokat tükröző, leképző jellege. Viszont a szerző értékelésében a valóságosnál kisebb szerepet kap a jogalkotásnak a társadalmi viszonyokat irányító szerepe, a mai hatályos jog konstruktivitása, társadalmi irányító eszközjellege.

Az értekezésnek a bírói jogfejlesztést elemző részét gondosan válogatott irodalmi körképhez hasonlítja, azzal, hogy e jogi doxográfia bőségesen kiegészül esetek elemzésével. Erősebben lett volna hangsúlyozható a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenysége keretében kibontakozó jogalakító funkció.

A jog alakításában vagy a jog fejlesztésében a karakterisztikus elsősorban az ahhoz tartozó tartalom, s csak másodsorban az a mód, ahogyan ez a tartalom kifejezést nyer. A tartalom jellegzetessége, hogy minőségileg más mint a hatályos jogi norma tartalma. Az új tartalom épp a normában foglaltnak a meghaladása, dialektikus tagadottságában való tételezése: ugráspont. Nem egyszerűen eltérés a norma tartalmától; ez így nem jogfejlesztés. Hozzátartozik a reflexió is; mindannak a meghatározott tudata, ami szükséges és kötelességszerű, s az ebből a tudatból fakadó cselekvés. Az a mód ahogy ez a kifejezést nyer, elsősorban a hatályos legitimitáltság kérdése, s így forma szerint elsősorban legfelsőbb bírósági irányelv és elvi döntés. Ez jognak látszik, de nem az. A jog mint lényeg nem ebben, hanem a hatályos jogban van.

Kérdés, vajon a jogalkotás és a jogalkalmazás rivalizálhat egymással? Valójában a jogi gyakorlat végső soron nem a jogalkotó és a jogalkalmazó párharca. A disszertációban egyértelműen elutasított contra legem jogalakítás okaival, feltételeivel, körülményeivel esetleg célszerűbb lett volna bővebben foglalkozni. A bírói jogfejlesztés komplex problematika. A jogi normában társadalmiság fejeződik ki, a bírói döntésekben úgyszintén, s elsősorban épp az a társadalmiság, amelyet a jogi norma magában foglal.

Érdeme az értekezésnek, hogy áttekinti a témával kapcsolatos tudományos kutatások legfontosabb eredményeit, a jellegzetes elméleti megállapításokat, s az ide tartozó kérdésekre választ ad.

A bizonyos értelemben kettős keresztmetszetű mű (egyfelől irodalmi alapokon haladó teoretikus feltárás, a jogi ideológia vizsgálata, másfelől tények elemzése, a bírói működés egyes dokumentumainak vizsgálata), mindkét metszetében mértéktartó, tényszerű megállapításokat tesz, általában kerüli az éles vagy szélsőséges megfogalmazásokat. Továbbművelésre serkent.

Összességében: jelentős kérdésekben gazdagítja jogi és jogszociológiai irodalmunkat.

Visegrády Antal válaszában:

1. Kifejtette, hogy a bírói gyakorlat jogfejlesztő szerepét maga is a mennyiségi és minőségi változások dialektikájaként fogja fel. Egyetértett azzal a véleménnyel, hogy a jogalkotási folyamatnak a társadalmi viszonyokat irányító szerepe ábrázolását mellőzte, mentségére szolgáljon azonban, hogy a szóban forgó témakör tárgyalásánál eleve a bírói jogalkalmazás, illetve jogfejlesztés szempontjából releváns mozzanatokra koncentrált, egyúttal megkísérelve bebizonyítani Madách — sokak által ma is hangoztatott — azon sommás ítéletének tarthatatlanságát, miszerint: „Mily könnyű törvényt írni pamlagon...". Magáévá tette azt az észrevételt is, amely szerint a contra legem jogfejlesztés okaival, feltételeivel, körülményeivel bővebben is foglalkozhatott volna.

2. Munkálkodását előrevivőnek ítélte meg azokat a bírálatokat is amelyekkel nem, vagy nem teljesen értett egyet, ugyanis Goethevel együtt vallja: „Hol nem viharozhat a kétség, ott nincs boldog bizonyosság".

Úgy véli, hogy csak relatíve dönthető el, hogy egy adott jogintézményi kérdéssel kapcsolatban, mely felfogást lehet és kell uralkodónak tekinteni. Nem az a lényeges, hogy melyik az uralkodó nézet, hanem az, hogy tudományosan melyik az igaz, s ez utóbbi nem valamiről szavazás kérdése. Az „alkotmányjogi indíttatású" azt a teóriát, mely szerint a bírói gyakorlat nem tekinthető jogforrásnak, nemcsak a szocialista alkotmányjogtudomány, hanem több jogtudományi ág képviselői is vallják. E teóriáknak jómaga egész disszertációjával megkísérli kritikáját adni, éspedig oly módon, hogy a bírói gyakorlat empirikus valóságának jogszociológiai elemzését elvégezve próbálja meg azokat árnyaltabbá tenni, anélkül azonban, hogy kategórikus tételekben alapvetően megingatná őket.

Az értekezés egésze — nézete szerint — kellő összehasonlító anyagot prezentált. Ha röviden is, de foglalkozik a Nemzetközi Bíróság tevékenységének alapját képező nemzetközi jogi (nagyrészt szokásjogi) szabályok alkalmazásával, de rá kell mutatni arra a tényre is, hogy a Nemzetközi Bíróságot az államok elenyészően kis mértékben foglalkoztatják jogvitákkal és az eléje került ügyek is kisebb jelentőségűek.

A „jogfejlődés" és a „bírói jogfejlesztés" fogalmának szűkebb és tágabb értelmű meghatározásánál definíciói elemként az „általában progresszív irányban változó vagy változott" terminus technikus használatával nem kívánta kizárni a regresszív

irányú társadalmi változásokhoz igazodó jogi szabályozás, illetőleg bírói gyakorlat jogfejlesztő jellegét.

Kifejtette, hogy a bírói gyakorlat szférájában a contra legem döntések aránya elenyészőnek mondható, aminek folytán egyrészt nem állítható általános érvénnyel, hogy a bírói gyakorlat jogforrás, másrészt a contra legem bírói jogfejlesztést maga is a bírói jogalkalmazás egyik eseteként tárgyalta, tehát jogforrásként kezelte — szociológiai értelemben.

Megítélése szerint a bírói jogfejlesztés témaköréből tudományos jelzőre pályázó értekezésnek megfelelő terjedelemben és mélységben kell foglalkoznia az angol joggal, márcsak azért is, hogy rávilágítson: a common law is csak az equity és a statute law segítségével képes a változó társadalmi-gazdasági viszonyokhoz adaptálódni.

3. A továbbmunkálkodás irányaként a következő problémakörök jöhetnek szóba:

— társadalmi rendszert fenntartó erő lévén a jog, mint strukturális funkcionális rendszer, ennek alakulásában milyen mélységig vesz részt a bírói gyakorlat?

— változtat-e a bírói jogfejlesztés a jogrendszer struktúráján, a jog funkcióin, valamint

— mennyiben válhat a bírói jogfejlesztés indokolatlanná, vagy diszfunkcionálissá?

*

A Bíráló Bizottság ezért az ülésen egyhangúlag úgy határozott, hogy a Tudományos Minősítő Bizottságnak javasolja azt, hogy ítélje oda az „állam- és jogtudományok kandidátusa" fokozatot Visegrády Antal részére.

Bordás Mária

Tauber István: Hátrányos társadalmi helyzet, cigányság, bűnözés c. kandidátusi értekezés vitája

A Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottsága 1984. december 8-ra tűzte ki Tauber István: Hátrányos társadalmi helyzet, cigányság, bűnözés c. kandidátusi értekezésének vitáját.

Az értekezés hétéves kutatómunka eredményei alapján dolgozza fel a cigányság bűnözésének kriminológiai problémáit. A téma időszerűségét bizonyítja az a tény, hogy a cigányság bűnözésének kriminalitása nagyobb, mint az összlakosság kriminalitása és szerkezete is eltérő. A mű alapkoncepciója, hogy nem létezik a „cigánybűnözés", mint elkülönült társadalmi jelenség, ebből adódik — a tanulmány álláspontja szerint —, hogy a cigányok bűnözését alapvetően nem az etnikai hovatartozás determinálja, hanem az szoros összefüggésben áll a cigányság hátrányos társadalmi helyzetével. Ennek bizonyítására a szerző a következő módszert választotta: először kitér azokra a szociológiai és kriminológiai elméleti eredményekre, amelyek módszertani alapot nyújtanak a bűnözés és a hátrányos társadalmi helyzet összefüggéseinek feltárásához. Tauber felfogása szerint a bűnözés is — mint a deviáns viselkedés formája — szorosan kapcsolódik a társadalom egyenlőtlenségrendszeréhez, ezen belül is a társadalom alapvető strukturális folyamataihoz, mely folyamatok bonyolult kölcsönhatások révén, közvetett módon meghatározzák az egyes ember cselekvését, személyiségét. A hátrányos társadalmi helyzet a társadalom egyenlőtlenségrendszerének egyik kiemelt problémaköre, mely vonatkozásában szociológiai, kriminológiai kutatások támasztják alá a hátrányos helyzet szoros összefüggését a bűnözéssel.

A továbbiakban az értekezés empirikus kutatások eredményeivel bizonyítja, hogy a cigánybűnözés alapvetően rétegspecifikus, így a bűnözésük elsősorban a társadalomban elfoglalt hátrányos helyzetükkel magyarázható.

Az opponensek közül Raskó Gabriella az előzőekkel kapcsolatban megállapította, hogy a szociológiai megközelítés szerencsésnek tartható, ennek ellenére hiányosság, hogy a bűnözést determináló tényezők köréből a mikrokörnyezeti hatások szerepének vizsgálata nem kellő mélységű. A jelölt erre reflektálva kifejtette, hogy a kutatómunkában elsősorban azokra az összefüggésekre kellett koncentrálni, amelyek a társadalomban elfoglalt hely és a bűnözés közti kapcsolatokra utalnak. Ez azért volt szükséges, mert a mikrokörnyezeti hatások feltárása és átfogó elemzése csak a jelenlegihez hasonló, önálló tanulmány keretében oldható meg.

Az értekezés második fejezetében tudománytörténeti áttekintést ad a XIX. és a XX. századi gazdasági helyzet és a bűnözés kapcsolatára vonatkozó polgári elméletekről, a marxizmusnak a kriminológiai elméletekre gyakorolt hatásáról.

A harmadik fejezet a cigánybűnözés morfológiai sajátosságait tartalmazza, bemutatván a cigánybűnözés belső szerkezeti sajátosságait, az elkövetési módokat, melyeknek legfontosabb jellemzői a rablások és a garázdaságok magas százaléka, a csoportos elkövetés és az elkövetők között a fiatalkorúak növekvő aránya.

A további fejezetben sorolja fel Tauber, hogy a cigányság bűnözését milyen társadalmi összefüggések determinálják. Egyrészt sajátos történelmi fejlődésüknek van jelentősége a cigányság problémáinak kialakulásában, amelyek máig éreztetik hatásukat. Megállapítható többek között az is, hogy a cigányság egy jelentős része ma is a többszörösen hátrányos helyzetű rétegekhez tartozik. A másik ellentmondásos helyzet a cigányság körében kialakult sajátos norma- és szokásrendszerből fakad, amely az integrációs folyamat következtében már nem tudja szabályozó funkcióját betölteni, viszont az új normák elsajátítási folyamata még nem fejeződött be.

Az évszázados diszkrimináció hatásaként kialakult egy bűnöző szubkultúrával rendelkező cigánycsoport, amely bűnöző életmódot folytat. Ugyancsak a diszkriminációs folyamatok alakították ki a társadalomban a cigánysággal szembeni mély előítéleteket, amelyek jelentős részben akadályozói voltak a cigányság integrációjának. Tauber a cigányság bűnözését döntően meghatározó társadalmi tényezőnek a cigányság réteghelyzetét tartja, amit széles körű empirikus kutatások alapján bizonyít. Ennek igazolására rétegmutatók alapján létrehozott két csoportot, amelyekből az egyiket cigány elkövetők, a másikat — a kontrollcsoportot — nem cigány elkövetők alkották. A két csoport hasonló rétegmutatókkal (foglalkozás, egy főre eső jövedelem, gyerekszám) és hasonló bűnözési szerkezettel rendelkezett. (Ellenkező esetben nem egynemű sokaság összehasonlításáról lett volna szó.) A hipotézis lényege az, hogy ha a két kritérium megegyezik, akkor a közbenső társadalmi jelenség szerkezetének — ezek közül is a legfontosabbnak, az életmódnak — hasonlónak lell lennie. Az értekezésben ez a hipotézisvizsgálat volt az opponensek által legtöbbet vitatott rész. Szabó András módszertani szempontból kifogásolta az eljárást: véleménye szerint a rétegképző

Bordás Mária egyetemi tanársegéd, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

ismérvek — az életmódszerkezet és a deviáns viselkedések — között nincs kellően bizonyítható, egyértelmű összefüggés. A réteghelyzetet meghatározó mutatók növelése esetén a két csoport vonatkozásában (az előbbi három kritériumon túlmenően pl. iskolázottság, lakáshelyzet stb) az életmódszerkezet nem azonosságot, hanem csak lényegi hasonlóságot eredményezett volna. Az opponens a vizsgálati eljárást túl nehézkesnek tartotta, helyette a cigánybűnözők köréből alkotott volna rétegcsoportokat, amelyek egymásnak lettek volna kontrollcsoportjai. Statisztikai- matematikai módszerek alkalmazását is célravezetőbbnek látta volna.

A jelölt válaszában utalt arra, hogy az etnikailag különböző csoportok vizsgálata esetén jobban bizonyítható, hogy nem az etnikai hovatartozás ténye a meghatározó, hanem — az egyéb, korábban már említett rétegmutatók figyelembevételével — az adott társadalmi helyzet a determináns a deviáns viselkedések alakulásában. Ugyane vonatkozásban jegyezte meg Tauber István azt is, hogy a — disszertáció elején kifejtettek szerint — mikro- és makrojelenségek között nem áll fenn funkcionális összefüggés. Véleménye szerint a matematikai-statisztikai módszerek alkalmazhatósága a társadalmi jelenségek szűkebb körében lehetséges csupán, ezért választotta az opponens által kifogásolt, egyszerűbb vizsgálati módot.

A cigányság bűnözését determináló tényezők közé tartoznak még — Tauber felfogása szerint — bizonyos stigmatizációs mechanizmusok, a cigányság sajátos anomiája és a bűnöző szubkultúrával rendelkező csoportok fertőző hatása.

A negyedik fejezet foglalkozik továbbá azon tényezőkkel, amelyek a cigányság bűnözésének területi egyenlőtlenségét meghatározzák. A legfontosabb determinánsnak Tauber a „kulturális és érintkezési konfliktusok faktorát" tartja. Ennek lényege az, hogy a cigányság társadalmi integrációjának folyamatában a sajátos belső érték- és normarendszer felbomlott, az új értékek és normák elsajátítása pedig lassú folyamat eredménye. Ennek az átmeneti állapotnak a konfliktusai eredményezik a magasabb kriminalitást a cigányság körében. A legalacsonyabb kriminalitás azokon a területeken fordul elő, ahol ez a felbomlási folyamat még nem kezdődött el, vagy pedig már lezajlott. Raskó Gabriella az opponensek közül észrevételezte azt, hogy az említett területi egyenlőtlenséget meghatározó tényezők közül továbbiak kiemelése is szükséges lett volna, mivel e területen a bűnözést számos más lényeges társadalmi folyamat is befolyásolja.

A hatodik fejezet a cigányság bűnözésének megelőzésével foglalkozik. A tanulmány többirányú megközelítését bizonyítja, hogy egyfelől a cigányság általános társadalmi problémáinak megoldásától teszi függővé a prevencióra vonatkozó eszközök helyes kidolgozását, másrészt a bűnüldözés és a jogalkalmazás szempontjából vizsgálja a lehetséges módszereket, javaslatot téve a továbblépés lehetséges módozataira.

Raskó Gabriella és Szabó András opponensi véleményükben többször hangsúlyozták, hogy az értekezés alapvető megállapításaival, következtetéseivel egyetértenek, összegzésképpen pedig megállapították, hogy tudományos eredményei újszerűek a hazai kriminológiai irodalomban. Mindkét opponens javaslatot tett a Bíráló Bizottságnak arra, hogy tegyen előterjesztést a Tudományos Minősítő Bizottságnak a kandidátusi fokozat odaítélésére. A Bíráló Bizottság ennek alapján javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy ítélje oda Tauber Istvánnak a kandidátusi fokozatot.

Pólay Elemér

Goethe és Savigny

A József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Tudományos Bizottságának és Római Jogi Tanszékének rendezésében Szegeden, 1984 október elsején „*Goethe und Savigny*" címmel tartott előadást *D. Nörr* egyetemi tanár, a müncheni, Leopold Wengerről elnevezett Ókori Jogtörténeti Intézet igazgatója.

Előadásának bevezetéseként rámutatott azokra a véletlen azonosságokra, amelyek Németország e két nagy fiának életpályáját jellemezték (mindketten Frankfurt am Mainben születtek, 23 évesen publikálták a nevüket ismertté tevő művet, Goethe a „Wertherˮ-t, Savigny a „Besitzˮ-et, 7-7 évig töltöttek be miniszteri funkciót Szász-Weimarban, ill. Poroszországban, s 82 éves korukban haltak meg). Ezzel szemben Savignyban a nemzeti érzés erősebb volt napóleoni relációjában, mint Goethében, az előbbi érdeklődése a jog és történelem, az utóbbié a művészet területére koncentrálódott: Savigny vallásos volt, Goethe pantheista. — Goethe a római jog iránt fiatal korától nagy érdeklődést mutatott, s azt a kacsához hasonlította, amely a habokban néha eltűnik, de mindig újra felbukkan. Savigny nagy előszeretettel és „tisztelettel" olvasta Goethe műveit — mint ezt Jakob Grimmhez írt levelében 1810-ben említi. A „Wilhelm Meisters Lehrjahre" Savigny filozófiai fejlődésére nagy hatást gyakorol, s többek közt ennek hatására tér át az absztrakt bölcseletről (Kant, Fichte) a konkrét jogfilozófiára. Goethét — szokása ellenére — gyakran idézi műveiben. — Goethe egy Herderhez 1787-ben intézett levelében kifejti, hogy adva lehetett egy ún. ősnövény (Urpflanze), amelyből minden növény származott, s nincs kizárva, hogy ez a gondolat lehetett többek közt hatással az ún. Konstruktionsjurisprudenz kialakulására, mely szerint minden jogi fogalom a jog fogalmából, mint axiómából vezethető le, s mint tudjuk a történeti jogi iskola methodikájában ez a módszer tükröződik. — Goethe a Faust első részének ún. Schülerszene-jében arról szól, hogy a diáknak „jogászi tudományossághoz nincs hajlama", mire Mefiszto azt válaszolja, hogy ezen nem csodálkozik, hisz a törvény és jog mint örök betegség száll nemzedékről nemzedékre; a bölcsességből butaság, a jóból csapás lesz; ki beszélhet a velünk született jogról? E párbeszéd interpretációja sokrétű lehet. Goethe a természetjog uralma idején tanulta a jogot, s a feudalizmust, rendi államot, tradíciókat állítja szembe az ésszerűséggel, egyenlőséggel, emberi jogokkal. Bár ez Mefiszto szájában Goethe iróniáját is tükrözi, Savigny mégsem érezte a jelenetet iskolája elleni támadásnak. A diák által említett „Rechtsgelehrsamkeitˮ Savigny szemében a Kant, Hugo, Feuerbach előtti „jogi tudományosságra" vonatkozik, s hogy Goethe is így gondolkozhatott, mutatja az a jenai jogi karhoz 1825-ben írt levél, melyben kifejti, hogy „ma nagyobb kedvvel tanulná a jogtudományt, mint annak idején", tehát Savigny irányzatát igenli. — Majd szólt az előadó arról, hogy Goethe strassburgi jogi karhoz benyújtott disszertációját politikai és vallási okokból nem fogadták el, s így a licenciátus megszerzésére (ami kb. egyenrangú tudományos fokozatot jelentett az előbbivel) tézise-

Pólay Elemér egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

ket nyújtott be „Positiones iuris" címmel. 56 tézisében szól a monarcha, bíró, törvény viszonyáról, s felveti a kérdést, hogy a rabszolgaság vajon a természetjog intézménye-e? 49—52. tézisében elveti a kodifikáció gondolatát. Javaslata: alkossanak generálklauzulákat tartalmazó tabulákat, amelyek „időtlenek", viszont a monarcha kötelessége a tabulákat időnként (kb. 30 évente) interpretálni a kornak megfelelően. E gondolatok lényegében Savigny „népszellemelméletében" is kimutathatók, s ha ez elméletet a kibernetika nyelvére fordítjuk, úgy megállapítható, hogy a jog önszabályozó rendszer, amely öntevékenyen reagál a külső behatásokra, s ha a törvényhozó e rendbe beleavatkozik, úgy annak egyensúlyát érinti, s az okos kodifikátornak ezzel számolnia kell. — Savigny Wesen und Werth der deutschen Universitäten (1832) c. művében Goethe „Dichtung und Wahrheit"-jéből idézi: „Az írás a nyelvvel való visszaélés. Önmagunkban csendben olvasni: a beszéd szomorú szurrogátuma". Ennek alapján mutat rá Savigny, hogy az előadásnak elevennek kell lennie, mintha a gondolat most formálódott volna meg az előadóban. Így a hallgató nemcsak tanul, de alkotóan továbbképezheti azt, amit az élőszó elétárt. — Savigny Geschichte des römischen Rechts im Mittelelter (1826. 2. kiad. 1850) c. nagy művének csak egy részében ad átfogó képet a „középkori római jogról", jórészt azonban tudóséletrajzokat nyújt, amelyeknek Goethe nagy jelentőséget tulajdonít. Savigny rámutat arra, hogy a biográfiák hivatása, hogy rajtuk keresztül nemcsak az elmúlt korok szellemi produktumait tanuljuk meg becsülni, hanem az abban rejlő értékek folytatólagos hatását is biztosítjuk.

Az előadást követő vitában *Hamza Gábor* egyetemi tanár (ELTE) rámutatva arra, hogy Savigny számára a római iurisperitusok „fungible Personen" lévén — akiknek egyénisége háttérbe szorul —, feltette a kérdést, hogy vajon Savigny e nézete goethei hatást tükröztet-e, hiszen e nézet filozófiai bázisa kétségtelenül egyfajta progresszivista történelemfelfogás. Előadó szerint a goethei hatás nem kizárt, de nem is bizonyítható, hiszen Goethe eklektikus gondolkodó volt. A Savigny-féle „fungible Person"-elmélet hegeliánus hatásra is visszavezethető, ami nem mond ellent annak sem, hogy Savigny döntően Fichte nézeteinek hatása alatt állt. — *Horváth Róbert* egyetemi tanár rámutatott arra, hogy a két nagy ember történelemszemlélete, az individuális konkrét vonások kihangsúlyozására való törekvése, a filozófiai és rendszerező elméleti megállapításokkal való összekapcsolás szükségességének hangoztatása Savigny „Marburger Methodenlehre"-jében elvileg egy német történeti jogi iskola munkásságán túlmutató modern tudományelmélet követelményeinek megfogalmazása is lehetne. A római jog középkori történetében nyújtott tudóséletrajzok azonban azt bizonyítják, hogy Savigny ilyen szintet nem ért el, s talán a szintézishez közelebb jutott e vonatkozásban a kortárs, A. Quetelet a modern statisztikai tudomány kialakítója A matematikai tudomány története a Németalföldön c. művében. Persze a Savigny-korszak messze állott még olyan szintézis kialakításának lehetőségétől, amelyet Rostowtzeff és Beloch az antik római jogról is képesek voltak nyújtani. — *Molnár Imre* docensnek válaszolva előadó megjegyezte, hogy a jenai levélből kitűnőleg Goethének ismernie kellett a történeti jogi iskola produktumait, s így Savigny műveit. *Pólay Elemér* egyetemi tanár zárszavában hangsúlyozta azt, hogy a „Schülerszene" az a mondata, mely szerint a törvény és jog mint betegség öröklődik nemzedékről nemzedékre, mintegy előképe annak a Savigny-féle megállapításnak, mely szerint az Usus modernus Pandectarum az elődök tévedéseit kritikátlanul átvette, azokat gyarapította, s végül is egy „todte Masse"-t hozott létre (Savigny: Vermischte Schriften IV. 197—198). Másrészt kiemelte, hogy bármennyire is hangsúlyozta az előadó a goethei iróniát, Goethének a tabulákról és azoknak koronként megújuló interpretációjáról szóló licenciátusi tézisei mégis a XII tábla és interpretációjának, mint jogtörténeti jelenségnek tükröződése. Egyben méltatta az előadás tudományos jelentőségét.

ÁRA: 50,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221—285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 330,—Ft, egy évre: 660,—Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 85—1008 Szeged, 1985. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XL. új évfolyam 6. szám Budapest, 1985. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

BUDAPEST KÖNYVTÁR
1985 AUG 23

TARTALOM

KÁLMÁN GYÖRGY
Elvi irányítás vagy bírói jog 303

SZABÓNÉ NAGY TERÉZ
A büntető igazságszolgáltatás hatékonysága 312

BOSÁNSZKY LAJOS
Gondolatok az állami törvényességi felügyelet egységes rendszerének kidolgozásához 319

NOVOTNI ZOLTÁN
A társasági (társulási) jogviszony dogmatikai kérdései 328

BAK JÓZSEF
A küldöttgyűlés jogi szabályozásának problémái 332

TÖRÖK GÁBOR
Csőd és felszámolás 339

KENGYEL MIKLÓS
A tanúzási kötelesség a polgári perben 345

Szemle

VARGA CSABA
Filozófia és jogtudományok Magyarországon 353

HARSÁNYI GYÖNGYI—MISKOLCZI BODNÁR PÉTER
Verseny? — Tárgyalás 356

SZÉP FLÓRIÁN
Jogorvoslat a rehabilitációs eljárásban 360

Jogirodalom—Jogélet

SAMU MIHÁLY
Az egyetemes állam- és jogtörténet tudományának új szintézise 362

Simon Péter: A magyar parasztság sorsfordulója 1946—1949 (HORVÁTH PÁL) 363

BALÁS GÁBOR
Szomszédság és korszerűsödés 365

Epstein, Richard A.: Modern Products Liability Law (BURIÁN LÁSZLÓ) 365

KUKORELLI ISTVÁN
Lengyel—magyar közös szeminárium a választási rendszer időszerű kérdéseiről 367

FÖLDI ANDRÁS
XIX. századi magánjogunk forrásai és irodalma 369

HAMZA GÁBOR
Marx és a római jog 371

XL. új évfolyam 6. szám Budapest, 1985. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Kálmán György

Elvi irányítás vagy bírói jog

I.

A Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységével a jogirodalom részletesen foglalkozott,[1] ezért cikkemnek nem az a célja, hogy ezzel a témával ismét átfogóan foglalkozzam, csupán annyi, hogy megjegyzéseket fűzzek néhány olyan tanulmányhoz, amely a „bírói jog" kérdését tárgyalta — főleg az alkotmányjog és a jogelmélet oldaláról. A „bírói jog" kérdésének több kötetnyi irodalma van a jogtudományban. Furcsa módon most nálunk megújul ez a vita anélkül, hogy a magyar jogrendszer fejlődése erre okot adott volna. Hiszen a szocialista jogrendszer kiépült, az alapvető jogágak kodifikációja jórészt a második generációs jogszabályokkal megtörtént. Ebben a vitában az állásfoglalások nem egységesek. Egy részük — főleg jogelméleti szerzők tollából — a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységét a jogrendszer fejlesztése alapvető eszközének tartja és sürgeti a bírói jogalkotás elméleti és törvényhozási elismerését, más része viszont — főleg az alkotmányjog oldaláról — a bírói jogfejlesztés kifejezett eltiltását és a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységének — főleg a bíróságok által kötelezően alkalmazandó elvi döntések és irányelvek — más, jogalkotó hatáskörrel rendelkező állami szervek hatáskörébe utalását javasolja.

Véleményem szerint ezek a nézetek nem vetnek számot a jogalkotás és a jogalkalmazás közötti dialektikus, egymást kölcsönösen átható és tevékenységre serkentő kapcsolat jellegével — s előrebocsátva végső konklúziómat — csak erőltetett terminológiai vitát foglalnak magukban.

Ezért e cikkemben főleg azt a kérdést tárgyalom, szükség van-e a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységére, különösen annak legkiteljesedettebb formájára, az elvi döntésekre és az irányelvekre és ha igen, lehet-e ezek megalkotását bírói fórum helyett más állami, elsősorban államhatalmi szervek hatáskörébe utalni.

A bírói ítélkezési gyakorlat és a jogalkotás kapcsolatának, egymáshoz való viszonyának dialektikáját röviden és átfogóan a következőkben lehet jellemezni:

A szocialista országokban általános az a jogpolitikai irány, hogy a szocialista jog az állam jogalkotó szervei által alkotott magatartási szabályok összessége legyen. Ez az általános követelmény azonban az egyes országok történelmi, társadalmi tradíciói — beleértve a jogi tradíciókat is — közepette érvényesül. Magyarországot sem lehet elvonatkoztatni attól, hogy a polgári jog területén a szocializmus alapjainak lerakásáig magánjogi kodifikáció nem volt, az 1959. évi Ptk. foglalta először egységes kódexbe a magyar polgári jogot.

A jogelmélet szerint a „jogalkotás és a jogalkalmazás kapcsolatát az határozza elvileg meg, hogy a jogra alapvetően jellemző mozgásfolyamatok a társadalmi viszonyoktól a jogi normákig és onnan ismét a társadalmi viszonyokig terjedő folyamatok".[2]

A jogalkotás a társadalmi viszonyokból indul ki, a jogalkalmazás a társadalmi viszonyokat célozza. A jogalkotás azonban e mozgásnak nem előzménytelen kiindulópontja, a jogalkalmazás pedig nem ilyen végpontja. Mit is jelent ez a joggyakorlatban? A jogszabály a társadalmi viszonyokat átfogóan szabályozza és igyekszik azok tipikus elemeit megragadni. Ahhoz, hogy a jogszabály egy gyors társadalmi fejlődés közepette viszonylag időtálló legyen, átfogó, a kazuisztikát elkerülő szabályozásra kell törekedni. A bíró elé az egyedi jogeset kerül az élet sokszínűségének megfelelően. A bírónak ezt az egyedi tényállást kell az átfogó szabályokból álló jogrendszer rendelkezései alá vonni. Ez a bírótól értelmező tevékenységet, az esetleges joghézag kitöltését, a polgári jog területén esetleg analógia alkalmazását is igényli. (A büntetőbíró a törvény rendelkezésénél fogva az analógia eszközéhez nem nyúlhat.) Minél átfogóbb a jogszabály, minél

Kálmán György a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának helyettes vezetője (Budapest).

[1] Az 1972. évi bíró szervezeti törvény nyomán Szakács Ödön a Legfelsőbb Bíróság akkori elnöke a Jogtudományi Közlöny 1973. évi 9-es számában, a legutóbbi években átfogóan Szilbereky Jenő a Magyar Jog 1982. évi 9-es és 10-es számában dolgozta fel a témát.

[2] *Varga* Csaba: Jogtudományi Enciklopédia. 809. old.

jobban sikerült elkerülni a kazuisztikát, annál nagyobb mozgástere van az alkotó jogalkalmazásnak. A kazuisztika mindig ingoványos talaja a jogalkotásnak. Gyors társadalmi változások esetén egyáltalában nem alkalmazható. Ebből következik, hogy átfogó jogalkotás esetén a törvényi tényállás általánossága és a konkrét jogeset sokszínűsége mindig alkotó jogalkalmazást, sok értelmezést vagy analógiát magában foglaló adaptációs tevékenységet igényel a bírótól. A jogszabályok a maguk társadalmi rendeltetését akkor tudják betölteni, ha alkalmazkodnak a társadalmi változásokhoz. Ez nem mehet végbe a fokozatosan jelentkező változási folyamat elején, mert ez elhamarkodott jogalkotáshoz vezethet. A bírónak kell a jogi normának a konkrét jogesetre való adaptációja során elvégeznie ezt az alkalmazkodási tevékenységet. Ez akarva, nem akarva így van, hiszen a bírónak el kell döntenie az eléje kerülő jogesetet, s döntését meg is kell indokolnia. E nehéz tevékenységben a konkrét jogesetet eldöntő bíró segítségre szorul, s jelentkezik az az általános társadalmi követelmény is, hogy a törvényesség egységes legyen. Ez teszi szükségessé az igazságszolgáltatási hierarchia csúcsán álló bírói szervek elvi irányító tevékenységét. Ezt az elvi irányító tevékenységet a Legfelsőbb Bíróságok a gyakorlatban eseti jellegű döntésekkel is végzik és testületi állásfoglalásokkal is gyakorolják. A testületi állásfoglalások lehetnek kötelező vagy nem kötelező jellegűek, de többé kevésbé ettől függetlenül is érvényesülnek a bírói gyakorlatban. A társadalmi változások folyamatának bizonyos csomópontjain a jogszabályok újrakodifikálására is szükség van, de kodifikációnak egyik nem jelentéktelen forrása az, hogyan reagált a bírói gyakorlat és elsősorban a bírósági hierarchia csúcsán álló Legfelsőbb Bíróság az általános jogtétel és a konkrét jogeset ellentmondásaira, milyen új megoldásokat próbált ki a gyakorlatban. Azt sem lehet kizárni, hogy a gyakorlat értelmezési technikájával a jogszabálynak a gyakorlatban esetleg megmutatkozó káros hatásait kívánja kiküszöbölni. A törvények indokolásai sokszor hivatkoznak a bírói gyakorlatban kipróbált új megoldásokra. Ez a röviden vázolt folyamat a jogalkotás és a jogalkalmazás kölcsönhatása, dialektikus kapcsolata. Ebben az egymásra kölcsönösen ható folyamatban vannak jogalkotási és jogalkalmazási elemek.

A magyar jogrendszerben a jogalkotási, rendeletalkotási joggal felruházott miniszterek és országos hatáskörű szervek vezetői általános jogi iránymutatásokat bocsáthatnak ki — feltétlenül indokolt esetben — elvi állásfoglalás, irányelv és tájékoztató formájában. Az iránymutatás nem tartalmazhat jogot és kötelezettséget megállapító magatartási szabályt. Az elvi állásfoglalás a jogszabályok értelmezését célozza. Kibocsátására a miniszter akkor jogosult, ha a jogszabályt ő maga hozta, illetőleg a magasabb szintű jogszabály végrehajtásáért ő felelős vagy annak értelmezésére felhatalmazást kapott (1002/1982. (I. 16.) MT. sz. határozat). Ez a tevékenység ugyanúgy a jogalkotás és jogalkalmazás határterületén helyezkedik el, mint a Legfelsőbb Bíróságok normatív alakban megfogalmazott és a hivatalos lapban is közzétett irányelve, illetőleg elvi döntése. Hová soroljuk tehát azt a tevékenységet, amikor a miniszter saját rendeletét elvi állásfoglalással értelmezi?

Jórészt arról van tehát szó, hogy egy dialektikus egységet képező, egymásra kölcsönösen jelentős hatással levő kettős folyamat (jogalkotás és jogalkalmazás) határterületét hogyan nevezem el.

A jogalkalmazás legalapvetőbb problémája a jogi norma és a konkrét jogeset közötti viszony. A konkrét tényállás és a jogi normában foglalt tényállás között a legritkábban áll fenn azonosság, sőt a formális logika értelmében vett teljes azonosság ki is van zárva. A két tényállás között dialektikus azonosság áll fenn, ami azt jelenti, hogy a konkrét tényállás lényegi vonásai megfelelnek a törvényi tényállás tartalmának. A lényegi azonosság megállapításában mérlegelésre, értékelésre van szükség és ebben kétségkívül szerephez jut a bíró szubjektuma.

Ez a bírói tevékenység mindig szükségessé teszi, hogy a lényegi azonosság megállapítása céljából a bíró értelmezze a jogszabály rendelkezéseit. Minél gyorsabb a társadalmi fejlődés, annál sűrűbben fordul elő, hogy a jogi norma rendelkezésének és a konkrét tényállás dialektikus azonosságának megállapítása csak akkor lehetséges, ha a bíró a jogszabály rendelkezéseit kiterjesztő vagy szűkítő jelleggel értelmezi. Ebben az értelmező tevékenységben igen nagy szerepe van a jogpolitikának. A bírónak tisztában kell lennie, mi az adott rendelkezés jogpolitikai célja. (A jogpolitika része a társadalompolitikának, így közvetíti annak követelményeit, a gazdasági ítélkezés tekintetében a gazdaságpolitika igényeit is.) Minden társadalmi rendszerben előfordul, hogy a bíró az általa eldöntendő ügyben nem talál olyan szabályt a jogrendszerben, amelyik közvetlenül alkalmazható az adott jogesetre. „A jogrendszer hézagmentessége soha sem volt egyéb mint délibábja a jogászi technikának" (Ehrlich). A bíró ilyenkor az analógia eszközéhez nyúl. A szocialista kódexek általában meghatározzák azokat az általános jogelveket, amelyek áthatják a kódex tételes szabályozását, s egyszersmind jelzik a jogfejlesztésnek azt a tendenciáját, amelyek a tételes rendezések társadalmi-gazdasági alapját adják. Ilyenek a mi Ptk-ánk bevezető rendelkezései. A bíró olyan helyzetbe is kerülhet, hogy e bevezető rendelkezések nemcsak a tételes rendelkezés értelmezésének irányát szabják meg számára, hanem közvetlenül azokra kell ítéletet alapítania. Az ítéletet tehát nem teljes hipotézist, diszpozíciót és szankciót tartalmazó törvényi tényállásra, hanem általában jogelvekre kell alapítania, ami már az ún. analógia juris alkalmazásához vezet.

A bíró ebben az alkalmazó, értelmező tevékenységben segítségre szorul. A legnagyobb segítséget ebben a hierarchia csúcsán álló bírói szerv, a Legfelsőbb Bíróság tevékenysége nyújtja számára. A Legfelsőbb Bíróság konkrét döntései ugyanúgy segítik a bírót, mint a testületi állásfoglalások. A gyakorlatban a Legfelsőbb Bíróság közzétett eseti döntései, kollégiumi, illetőleg tanácselnöki értekezleti állásfoglalásai — amelyek nem kötelezőek — ugyanúgy érvényesülnek az alsóbb bíróságok gyakorlatában, mint a Teljes Ülés kötelezően követendő elvi döntései és irányelvei. Senkinek sem jut eszébe kétségbevonni, hogy az alsóbb bíróságok számára ugyancsak eligazítást adó, konkrét ügyekben hozott döntések jogalkalmazási tevékenységet foglalnak magukban. Még azt sem vonják kétségbe, hogy a normatív módon megfogalmazott kollégiumi és tanácselnöki állásfoglalások szintén

a jogalkalmazói tevékenység részei. Az elvi döntés és az irányelv az utóbbiaktól csak abban különbözik, hogy

— a hierarchia csúcsán álló bíróság legmagasabb testülete hozza,

— követését törvény is kötelezővé teszi,

— közzéteszik a Magyar Közlönyben is.

Ez a három körülmény azonban még nem indokolja, hogy éppen ezt a tevékenységet kiragadjuk a Legfelsőbb Bíróság jogalkalmazási jellegű tevékenysége köréből és jogalkotásnak minősítsük. A kötelező erőre azért van szükség, hogy a legnagyobb értelmezési (joghézag kitöltési) kérdésekben az országosan egységes jogalkalmazásnak meg legyen a biztosítéka, s e döntést azért utalja jogszabály (tehát a jogalkotó) a legmagasabb bírói testület hatáskörébe, hogy meg legyen a mindenoldalú körültekintés és megfontolás garanciája. Kétségtelen, hogy jogalkotás és jogalkalmazás dialektikus összfolyamatában ez a tevékenység közeledik leginkább a jogalkotáshoz.

Nincsen és nem lehet olyan teljes körű kodifikáció, amely feleslegessé tehetné a bíróság jogfejlesztő jellegű jogalkalmazását, amely egyben minden következő kodifikáció egyik alapja. A jogfejlesztő jogalkalmazásnak legpregnánsabb, garanciákkal is körülbástyázott formája a Legfelsőbb Bíróság Teljes Ülése által hozott, az alsóbb bíróságokra kötelező jellegű elvi döntés és irányelv.

Meg kell még indokolnom, hogy miért neveztem az elvi irányítótevékenységet jogfejlesztő jogalkalmazásnak, amikor éppen az előbbiekben fejtegettem, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás nincsenek egymástól éles határral, kínai fallal elválasztva, vannak egymást átfedő, egymásba átmenő tevékenységeik és jórészt terminológiai kérdésnek tartom, hogy a határon elhelyezkedő tevékenységeket egyikbe vagy másikba soroljuk.

A jogszabályok az életviszonyok tágabb vagy szűkebb körét rendezik, a szabályozás körében azonban ezt átfogóan és rendszerint komplex módon teszik. Az elvi irányítás körében hozott állásfoglalás a jogszabály alkalmazásának egy-egy vetületét rendezi, mindig részkérdésekre vonatkozik, hatóköre ennélfogva is behatárolt. Az elvi irányítás tehát — a jogalkotással összehasonlítva — kettős értelemben is limitálva van, egy-egy részkérdésre vonatkozik, annak rendezésében sem szuverén, mert azt be kell illesztenie a tételes jog keretei közé.

A jogalkotó és a jogalkalmazó tevékenység egyaránt társadalmilag determinált vagy motivált. Hogy a determináció vagy a motiváció esete forog-e fenn, az azon múlik, hogy a rendezendő életviszony menynyire van közel az alapvető társadalmi folyamatokhoz. Míg azonban a jogalkotó a társadalmi determináció, illetőleg motiváció keretein belül szuverén módon rendezi az életviszonyokat, a jogalkalmazót a társadalmi determináció mellett kötik a jogszabályok is. Megoldását — akár a konkrét ügyek eldöntéséhez, akár a normatív módon megfogalmazott állásfoglalásokban — a hatályos jogszabályok keretei között kell kialakítania. Eközben alkalmazhat olyan értelmezési és hézagkitöltési technikát, amely feszegeti a hatályos jog kereteit és amelyben már új jogi, sőt jogszabályi megoldások egyes vonásai is kialakulnak, de ez a bírói jogfejlesztés kényszerűen figyelembe kell hogy vegye a tételes jog kereteit, megoldásainak a kiterjesztő vagy megszorító értelmezés, illetőleg az analógia keretei között kell maradniuk. Alapvető jellemzőjük ennélfogva az is, hogy

— nem rendezhet újólag alapvető kérdéseket, egész jogintézményeket,

— nem tartalmazhatja a társadalmi viszonyok szűkebb vagy tágabb területének átfogó rendezését.

A bírói „alkotó jogfejlesztés" tehát mindig részkérdéseket rendez, a fennálló tételes jog (tágított vagy szűkített, de kényszerűen figyelembe vett) keretei között. Ez tehát mindig a jogi adaptáció valamilyen formája.

II.

Nézzük meg, hogy a jogelméleti irodalom hogyan foglalkozik a „bírói jog" kérdésével.

Szabó Imre kifejtette, hogy a szocialista államokban „megengedhetetlen ... ha a jogalkotó jogkört értelmezés címén — akár részben is, akár „illegális" módon is — átruháznánk olyan szervekre, amelynek lényegi feladata a jogalkalmazás". Az egyedüli megoldás a törvények megváltoztatása. Többször is említi a bírósági kiterjesztő értelmezésben rejlő „veszélyt"-t, azt, hogy az „átmegy bírói jogalkotásba".[3] Egy későbbi munkájában enyhébben fogalmaz: „Feladatai megoldásánál ugyanis a jogalkotás jellegzetesen általánosító jelleggel jár el, az egészet a társadalom, az adott jogág vagy az adott társadalmi viszony egészét tartja szem előtt; a jogalkalmazás ezzel szemben elsősorban az egésznek egyedi vagy részmegnyilvánulásait látja, messzebb van az általános felismerésétől, és ennélfogva az új tételek kimunkálását illetően sem igen lenne képes a részleteken túljutni, jellegénél fogva legfeljebb részletjelentőségű tételekhez juthat el, amelyek általában csak kiegészítő jellegűek lehetnek a jogrendszer egészéhez képest, egy-egy részterületet érint, egy-egy hézag meglétét tárja fel. A jogalkalmazásnak említett jogalkotói tendenciája tehát tulajdonképpen csak korlátozott mértékben, csak leszűkített szinten, csak a pozitív jog kiegészítőjeként hathat. E tekintetben és ennyiben azonban kétségtelenül van szerepe a jogfejlődés szempontjából, ez a szerep azonban nem közvetlenül jogalkotó, hanem csak a jogalkotást befolyásoló szerep".[4]

Peschka, aki egyébként nem ellensége a bírói jogalkotás meghatározott körben való elismerésének, de a minima non curat praetor elvet hívja segítségül a törvényi jog monopóliuma védelmében: ha a törvényhozói tilalom ellenére való ítélkezés szórványos, eseti, társadalmi méretekben nem észlelhető, akkor sem beszélhetünk jogalkalmazói jogalkotásról.[5] A bírósági jogalkotás ellen azt hozza fel, hogy a bíró a jogtételhez a konkrét jogeset kapcsán jut el, míg a törvényhozó tevékenysége kizárólag a jogalkotásra irányul. Ezzel összhangban van az a véleménye, hogy a Legfelsőbb Bíróság elvi döntéseit jogforrásként kellene elismerni: itt a bíróság rendszerint nem egy eset, hanem egy esettípus alapján mondja ki a jogtételt.

---

[3] *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. 27—28. old.

[4] *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963. 222. old.

[5] *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Bp. Gondolat Könyvkiadó, 1972. 150. old.

Samu Mihály szerint[6] „amennyiben a bírói jogalkotás szükségszerű, vagyis e jogfejlődés, a jogalkalmazó gyakorlat alakulása természetszerűen kiváltja a hatályos jog alakítását, módosítását, hatálytalanítását és új normák létesítését, akkor ezt el kell fogadni, s szükséges alkotmányos szinten is rögzíteni. Ha viszont a joggyakorlat képes megvalósítani azt a követelményt, hogy a bíróságok csak a jogszabályokat alkalmazzák, akkor a bírói jogalkotást ki kell küszöbölni. Bizonyos történelmi tapasztalatokra és fejlődési tendenciákra tekintettel — mélyebb elemzés nélkül — arra következtetek, hogy a szocialista jogrendszerek modelljébe is be kell építeni a bírói jogalkotást. Természetesen a bírói jogalkotás nélkülözhetetlen szerepének elismerése nem jelentheti, hogy e precedens rendszerre térünk át, hanem azt, hogy jogi keretek és határok között a bíróságok jogalkotó és jogalakító szerepkörét rögzítjük".

Kulcsár Kálmán szerint nem szabad elfelejteni, hogy a keretjellegű vagy a generális klauzula által az alsóbb szintű jogforrásokra, illetőleg a jogalkalmazó szervezetek gyakorlatára támaszkodó jogi szabályozás nemcsak a folyamatos változást teszi könnyebbé a legmagasabb szintű jogszabályozás — pl. egyes törvények — látszólagos stabilitásával egyidejűleg, hanem lehetőséget ad — akár az értelmező tevékenységben is — a korábbi szabályozással vagy gyakorlattal konzisztens elemek kialakulására.[7]

A szovjet irodalom sokat foglalkozik a Legfelsőbb Bíróságnak az alsóbíróságokra kötelező irányelveinek jellegével. O. Sz. Joffe azon az álláspontón van, hogy a tulajdonjog, a találmányi jog, az öröklési jog, a családjog területén egyáltalán nem lehet alkalmazni az analógia egyik fajtáját, a joganalógiát, mert e területeken nem lehet szó a törvény által közvetlenül nem szabályozott jogviszonyokról: joganalógiának esetenként csak a kötelmi jogban lehet helye, minthogy a törvénykönyv e fejezete nem kimerítő felsorolásra épül, itt rendelkezésre állnak a kötelmi jog kodifikált általános elvei.[8]

Tkacsenko szerint a Legfelsőbb Bíróság által kiadott irányelvek közvetlenül a bírói szervekhez szólnak, de ennek az értelmezésnek nyilvánvalóan jelentősége van minden szervezet és minden személy számára, amely, illetőleg aki a bírói perek résztvevőjeként lép fel, mert adott esetben ettől az értelmezéstől függ az ügyek helyes eldöntése.[9]

„Ezért a törvénynek vagy akár csak a jogi irodalomnak az a megállapítása, hogy az irányelvek a bíróságokra és csakis azokra kötelező, gyakorlatilag nem egészen pontos. Ha ugyanis az irányelvek a bíróságokra kötelezőek, akkor a bíróságok ezeket az állampolgárok (és a jogi személyek) polgári jogi, munkajogi stb. vitáiban, továbbá a büntetőügyekben kötelezően alkalmazzák, az értelmezést illető megállapodásait érvényesítik, ez pedig kihat az állampolgárok jogviszonyaira, jogi helyzetére. Ez még akkor is így van, ha az irányelvek valóban és szigorúan csak értelmezést (vagy jogalkalmazást érintő megállapítást) tartalmaznak, nem pedig akár közvetett kiegészítést a magatartás-szabályokhoz".[10]

A csehszlovák irodalomban Knapp kifejti, hogy a bírósági ítélet nem jogforrás, de szociológiai értelemben mégis jogalkotásra vezet de facto és nem de jure. Ennek eszköze az értelmezés; az eredmény néha praeter legem eredményre vezet. Az ítélet olyan értelemben precedenssé válik, hogy nem köti ugyan a bírót, de ténylegesen követik (Soudcovská). A román irodalomban Naschitz kifejti, hogy a bíróságok döntései nem lehetnek normatív jellegűek, csak jelzéseket dolgoznak ki a törvényhozásnak, kidolgozva egyben a lehetséges normatív megoldásokat, olyan elveket, amelyek inspirálhatják a jogi megoldásokat, mint ahogy gyakran elő is fordul, hogy az egyes ügyekben hozott bírói döntésekben foglalt megoldásokat a törvényhozás valóságos normákká változtatja. A bírói döntés tehát a jognak csak társadalmi, de nem jogi forrása.[11]

III.

Az európai szocialista jogok elvileg csak a törvényt, a törvényerejű rendeletet és a rendeletet ismerik el új jogforrásként. Ezek között kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak a kódexeknek, bár jogforrástanilag ezek a törvénnyel egy szinten állnak. A szocialista állam aktív szerepet tölt be a társadalom átfogó fejlesztésében. Ennek egyik jogi megnyilvánulása és eszköze a széles területeket átfogó kódex, amely világosan, megfelelő rendszerben megállapítja az állam, az egyes kollektívák, az állampolgárok jogait és kötelezettségeit. A tételes jognak ez a szerkezete egyfelől megfelel a törvényességnek, amely megkívánja, hogy a jogrendszer egységes legyen, egyformán érvényesüljön az állam egész területén és a szocialista demokráciának, amely megkívánja, hogy a legfontosabb jogok és kötelezettségek rendszere mindenki számára (jogi képzettség nélkül is) megismerhető legyen.

A kódexek rendszerint jogpolitikai alapelvekkel kezdődnek, amelyek generálklauzula jellegűek, de szerves egységben vannak a kódex többi rendelkezéseivel (a burzsoá viszonyok között a generálklauzula és a részletrendelkezések között rendszerint ellentmondás áll fenn). Az alapelvek egyfelől értelmezési irányelvek a kódex egyéb rendelkezései tekintetében, másrészt lehetőséget adnak arra, hogy azok adott esetben közvetlenül is bírói határozatok alapjául szolgáljanak, azok alapulvételével a bíró kitölthesse a joghézagot olyan módon, hogy az megfeleljen a kódex szellemének, alapvető rendelkezéseinek. A joghézag ilyen módon történő kitöltése nemcsak contra legem nem lesz, hanem éppen az alapelveket tartalmazó generálklauzula felhívása folytán még praeter legem sem.

[6] A jogalkotás főbb jogpolitikai összefüggései. A „Jogalkotás jogpolitikai elveiről" tanulmánykötet. IM Tudományos és Tájékoztatási Főosztály. 6. köt. 39. old.

[7] *Kulcsár* Kálmán: Gazdaság, társadalom, jog. Bp. 1982. 125—126. old.

[8] O. Sz. *Joffe*: Grazsdanszkoje pravo, Leningrád, 1963. 128. old.

[9] J. G. *Tkacsenko*: Normi szovjetszkovó szocialiszticseszkovó prava. 56. old.

[10] M. G. *Kiricsenko*: Szovjetszkoje zakonodatelsztvo i principi jevo primenyenyija. Moszkva, 1976. 59. old.

[11] *Naschitz* A.: A bírói gyakorlat szerepe a szocialista jog normáinak kialakításában és tökéletesítésében. (Románul, Bucuresti, 1961. Idézi: Szabó Imre: A szocialista jog. Bp. 1963. 222. old.)

A szocialista kódexek sokkal kevésbé részletezőek, mint a legtöbb burzsoá kódex. Az a törekvés érvényesül bennük, hogy a „jogintézmények várhatóan tartós fő vonásait szabályozzák", mégpedig az alapelvek jobbára az általános, a többi rendelkezés pedig jobbára a különös szintjén.[12] A jogalkotás számol azzal, hogy igen nagy a tényállások szóródása, az atipikus tényállások száma. Minél kazuisztikusabb a jogszabály, annál több a határeset. Számol a jogalkotás a fejlődés gyors ütemével is és ezért csak az időtállóbb rendelkezéseket foglalja magasabb szintű jogszabályba, a kevésbé időtálló részleteket a hierarchia alacsonyabb szintjén álló szabályokra és a jogalkalmazóra, elsősorban a bíróra bízza. Persze ebből ered a nem egyszer túlzásba vitt többlépcsős szabályozás számos nehézsége is. Ezt a jelenséget nevezi Eörsi a kódex „feszesen nyitott" jellegének.[13]

A kódex egy bizonyos, de előre meg nem határozott tartalmú fejlődési szakaszra szól, szakaszváltáskor új kódex vagy legalábbis novella készül. Egy-egy szakaszon belül a gyakorlat végzi el a szükséges finomításokat. Eörsi szerint mindez megteremti a lehetőségét annak, amit folyamatos és szakaszos jogfejlesztésnek nevezünk: szakaszonként a kódex reformja vagy újraalkotása, a szakaszok között pedig a bírói jogfejlesztés stabilitását és rugalmasságát biztosító „feszesen nyitott" szabályozás. Az elvek határozott kontúrjai és a jogintézmények fő vonásai adják a viszonylag nagy mozgástérrel rendelkező bírói jogfejlesztés stabilitását.[14] A folyamatos jogfejlődés bírósági tevékenység, a szakaszos túlnyomórészt a kodifikáció eredménye. Az új kodifikáció vagy az átfogó kódexmódosítás ugyanis nemcsak igen nagy erőfeszítést igényel, nemcsak nehéz részdöntéseket kíván nem mindig teljesen tisztázott gazdasági-társadalmi helyzettípusokban, de az is nyilvánvaló, hogy a túlságosan rövid szakasz a kódexet számos előnyétől fosztja meg. A kódex megismeréséhez, a gyakorlatban való alkalmazásának begyakorlásához, gyökeret veréséhez idő kell. A túlságosan gyors változás a jog tekintélyének ugyanúgy nem használ, mint az, ha a jog elmarad a társadalmi-gazdasági viszonyok mögött.

Ezért van a folyamatos jogfejlesztésben az ítélkezési gyakorlatnak nagy szerepe, s az életben soha nem alakulhatott ki olyan kétségkívül ideális helyzet, hogy a jogot csak a kimondottan jogalkotó szervek alkotják, a jogalkalmazók pedig csak alkalmazzák.

Mindez a polgári jogra vonatkozik, a büntetőjogban a bírói jogfejlesztés a szorosan vett értelmezési feladatokon túl nem terjeszkedhet. A Btk. 10. §-ának (1) bekezdése ugyanis tiltja az analógiát. Bűncselekmény az a szándékosan — ha a törvény a gondatlan elkövetést is bünteti — vagy gondatlanul elkövetett cselekmény, amely veszélyes a társadalomra és amelyre a törvény büntetés kiszabását rendeli.

A jogalkotó sokszor kifejezetten a bírói gyakorlatra bízza ezt az ún. folyamatos jogfejlesztést. A törvény a részleteket nem rendezi, az indokolás (bár az nem a jogalkotó szava, de ismert előtte a törvény rendelkezéseinek meghozatalakor) kifejezetten utal arra, hogy a „részleteket a gyakorlat rendezi". Ezzel mintegy „megrendeli" az elvi irányítás valamilyen formáját. Nem kétséges, hogy jogszabály is rendezhetné ezeket a részleteket, de kerülni kívánja (éppen a gyors avulás, a határesetek növekedésének elkerülése érdekében) a kazuisztikát. Lehet, hogy egy későbbi szabályozás a következő jogfejlesztési szakasz kezdetekor részletesebb lesz, s maga a törvény vesz át a gyakorlat, az elvi irányítás által kimunkált megoldásokat.

A mai burzsoá jogokban bizonyos konvergencia mutatkozik meg a kódex rendszerű kontinentális és a precedens rendszerű common law között. A gyorsabb társadalmi-gazdasági változásokkal sem a kódexek, sem a common law nem tud lépést tartani. A kódexeket a bírói ítélkezés igazítja hozzá e gyorsan változó modern viszonyokhoz, a common law jogában mind sűrűbben jelenik meg a részleges törvényhozás. A precedens jog tehetetlennek bizonyult a társadalombiztosítás jogintézményeivel kapcsolatban, ezért jogszabályi rendezésre volt szükség. A gyors társadalmi-gazdasági fejlődés hatására ki is szélesednek a jog által szabályozott életviszonyok. Sokféle technikai szakanyag nyomult be (egyébként ellentmondásos módon, túlszabályozást is eredményezően) a jogba, a jogszabályok száma meghatványozódik és sűrűbben is változik. A tőkés országokban a jogfejlesztés társadalmi válsága következtében az egyértelmű jogi megoldások széles területen diszkreditálódtak, mert minduntalan biztonsági szelepekre, rendkívüli megoldásokra volt szükség, „A jogfejlesztés technikai válsága szükségessé teszi a nyitott rendszert, ezzel a generálklauzulát vagy alapelvet, melyet a konkrét esetben a bíró tölt meg tartalommal. Ez ellentmondáshoz vezet a generálklauzula és a kódex részletrendelkezései között".[15]

Kétségtelen, hogy a kódexjogon alapuló kontinentális jogrendszerben sem teljesen ismeretlen fogalom, különösen a mai viszonyok között, egyfajta tényleges és nem jogilag kiépült precedens rendszer. Minden alsóbíróság hajlamos a felsőbíróság ítélkezési gyakorlatát követni és tudatosan csak igen indokolt esetben tér el attól. Ez nem elsősorban azért van így, mert a felsőbíróság „precedensén" alapuló ítéletet könnyebben hagyják helyben mint az attól eltérő megoldást, hanem azért, mert az ítélet, amely szükségképpen későbbi mint az a jogszabály, amelyen alapul, már jobban hasonlít az elbírálandó ügyhöz és így önmagában is meggyőző ereje van. Kétségkívül közrehat „a járt utat a járatlanért el ne hagyd" elv is. (Eörsi felhozza azt a példát, hogy Svájcban pl. korábban a bírót csak figyelembevételi kötelezettség terhelte a precedensek vonatkozásában, újabban korlátozott követési kötelezettség terheli, amelyet egy generálklauzulából, a ZGB Art. 1. (3-ból) vezetnek le. Kiépülőben van tehát egy jogi, s nemcsak tényleges precedens rendszernek a kódex generálklauzulájából eredő erőltetett levezetése.[16]

IV.

Ezek után vizsgáljuk meg néhány konkrét példán hogyan kapcsolódik össze értelmezés és jogfejlesztés a

[12] *Szabó* Imre: A szocialista jog. 202. old.
[13] *Eörsi*: Összehasonlító polgári jog. 516. old.
[14] *Eörsi*: Összehasonlító polgári jog. 517. old.
[15] *Eörsi*: Összehasonlító polgári jog. 520. old.
[16] *Eörsi*: Összehasonlító polgári jog. 510. old.

Legfelsőbb Bíróság állásfoglalásaiban. Nézzünk először egy elvi döntést:

1982-ben a Legfelsőbb Bíróság I. sz. Polgári-Gazdasági Elvi Döntése a hibás teljesítésből eredő jogok érvényesítésének határidői kérdésében foglalt állást. A Ptk. speciális (általánosnál rövidebb) elévülési időt állapít meg a szavatossági jogok érvényesítésére, ezen felül még az igények érvényesítésének végső időbeli korlátja a jogvesztő határidő. Az elvi állásfoglalás értelmező rendelkezéssel kimondja, hogy a speciális elévülési határidőn belül az igény az elévülés általános szabályai szerint érvényesíthető, más szóval az elévülés nyugvására és félbeszakadására vonatkozó rendelkezések a szavatossági jogok elévülésére is vonatkoznak. Értelmező rendelkezéssel állást foglal az elvi döntés többek között abban is, hogy mi tekintendő a szavatossági igény érvényesítésének, mégpedig úgy, hogy az a bírósági úton történő érvényesítés és nem pedig az igénynek a kötelezettel való közlése. Elévülési idő és jogvesztő határidő egymással való összefüggésének feltárásával az elvi döntés arra a következtetésre jut, hogy

— az elévülés nyugvása vagy megszakadása folytán még rendelkezésre álló határidő elteltéig a szavatossági igény akkor is érvényesíthető bírósági úton, ha a jogvesztő határidő már lejárt, illetőleg

— ha a szavatossági igény a szolgáltatott dolog hibájának későbbi időszakban való jelentkezése folytán vagy egyéb menthető okból az elévülési határidőn belül nem volt érvényesíthető, a jogosult a szavatossági igényét az akadály megszűnésétől számított 3 hónapon belül akkor is érvényesítheti, ha az elévülési idő már eltelt vagy ebből 3 hónapnál kevesebb idő van hátra. E két utóbbi állásfoglalás kétségkívül olyan értelmezést foglal magában, amely jogfejlesztő jellegű és korrigálja a rövidebb elévülési, de különösen a jogvesztő határidőből eredő méltánytalanságot, a summum jus, summa injuria-t. Pusztán értelmező, s jogfejlesztést is tartalmazó elemek szorosan összefüggnek ebben, s más állásfoglalásban is. Elképzelhetetlen lenne, hogy a pusztán értelmező jellegű állásfoglalásokra bírói szerv jogosult, de az elévülés és jogvesztés összefüggésére vonatkozó, tehát már jogfejlesztést is tartalmazó állásfoglalásra legfeljebb szignalizációs lehetősége lenne, s ez utóbbi már jogalkotói döntést igényelne.

A Legfelsőbb Bíróság 16-os számú irányelve a nem vagyoni kárért való felelősség tekintetében oszlatta el a gyakorlatban észlelhető bizonytalanságot. Az irányelv 2. tétele kimondja, hogy a nem vagyoni kárért való felelősség csak súlyos nem vagyoni hátrány okozása esetében állapítható meg. E tétel indokolása pedig hozzáteszi, hogy ilyen kár megtérítésére csak súlyosabb esetekben kerülhet sor, amikor a károkozás a károsultnak a társadalmi életben való részvételét, illetőleg életét tartósan vagy véglegesen megnehezíti. A tartósság és a súlyosság csakis egymással szoros összefüggésben értelmezhető. Az irányelv e megállapításával szemben nagyon éles a kritika, ti. azt mondja, hogy ezzel a törvény vagylagos feltételét (tartós vagy súlyos) az irányelv együttes, konjuktív feltétellé alakítja (csak az a súlyos, ami egyben tartós is). Ez a kritika azonban nem szól arról, hogy a törvény vagylagos feltételét a törvényjavaslat indokolása is magyarázza és ennek során az irányelvvel azonos megállapításra jut: „erre (ti. a nem vagyoni kár megtérítésére) azonban csak a súlyosabb esetekben kerülhet sor, amikor a károkozás a károsultnak a társadalmi életben való részvételét, illetőleg — akár azzal együtt, akár külön — életét tartósan és véglegesen megnehezíti".

A Pk. 428-as számú állásfoglalás kimondja, hogy a végrehajtási lap kiállítási kérelmet a feltétlenül szükséges adatok hiánya esetén — ha azok pótlására irányuló felhívás eredménytelen — el kell utasítani. A Legfelsőbb Bíróság ezzel a Pp. szabályok analogikus alkalmazásával joghézagot tölt ki.

A GK. 36. sz. állásfoglalás nyolc tételben értelmezi a Ptk-nak és a 7-es rendeletnek az árban való megállapodásra vonatkozó rendelkezéseit. Az állásfoglalás — a jogszabályok részleges változása alapján — koncepcionálisan más felfogást tükröz, mint az e tárgyban mintegy 10 évvel korábban hozott GK. 19. sz. állásfoglalás. A korábbi állásfoglalás az árrendszer stabilitásának — az állásfoglalás meghozatalakor helyes — gazdaságpolitikai követelményeiből indult ki és ezért a szerződés létrejöttéhez az árban való határozott megállapodást követelt meg, amelyet általában úgy fogtak fel, hogy abszolút értékben meg kell határozni az árat. Az árrendszer teljes stabilitásának fenntartása időközben gazdaságpolitikailag meghaladottá vált, az abszolút összegben történő ármeghatározás követelményének fenntartása azzal a mind jogpolitikailag, mind gazdaságpolitikailag káros következménnyel járt volna, hogy növelte volna a szerződésen kívül lebonyolódó termékforgalom körét, mert különösen hosszabb távra senki sem vállalná az árváltozásból eredő kockázatot. Az új állásfoglalás a szerződés megkötésének előmozdítását tartja alapvető jog- és gazdaságpolitikai követelménynek és ennek megfelelően tárgyalja az árrendszer és a szerződési rendszer összefüggéseinek különféle csomópontjait és törekszik az ellentmondások feloldására. Ez azt tette lehetővé, hogy időközben jogszabály megengedte az ún. csúszó árklauzula alkalmazását.

A GK. 37. sz. állásfoglalása az általános szerződési feltételek alkalmazásáról és értelmezéséről szóló, joghézagot kitöltő állásfoglalás. Az általános szerződési feltételek a gazdasági forgalomban igen nagy szerephez jutottak azáltal, hogy a Ptk. novella 1978. március 1-én történő hatálybalépésével hatályukat vesztették a korábban hatósági úton megállapított szállítási alapfeltételek. A Ptk. az általános szerződési feltételek kérdésével csak abból a szempontból foglalkozik, hogy az indokolatlanul egyoldalú előnyt tartalmazó szerződési feltétel, illetőleg az azon alapuló konkrét szerződés kinek a részéről és hogyan támadható meg. Az élet követelményei megmutatták, hogy az általános szerződési feltételek alkalmazásával kapcsolatban a gyakorlat más kérdéseket is felvet. Különösen nagy volt a veszélye annak, hogy ezekben a kérdésekben a bírói döntések erősen divergálni fognak, ezért az ítélkezés tapasztalataira, a tudomány megállapításaira támaszkodva az állásfoglalás olyan módon tölti ki a joghézagot, hogy az — helyességének megfelelő ellenőrzése után — egy későbbi kodifikáció során feltehetően hasznosítható lesz.

A GKT 3/1981. sz. állásfoglalás joghézagot tölt ki. Kimondja ugyanis, hogy ha fennáll a kivitelező és a tervező egyetemleges felelőssége a megrendelővel

szemben, de az kártérítési igényét nem valamennyi károkozóval szemben érvényesíti, az alperesként perelt vállalkozó jogosult arra, hogy a kárnak, a közrehatás arányának megfelelő áthárítása érdekében az eljárásban félként nem szereplő károkozó ellen pert indítson és a bíróság a két pert egyesítheti. Az állásfoglalásnak perökonómiai haszna is van.

A II. sz. Büntető Elvi Döntés a jelentős és a különösen nagy érték (kár) mint minősítő körülmény szempontjából figyelembe jövő forintösszeget határozza meg (100 000 Ft., illetőleg 1 millió forint).

Az elvi döntés meghozatalának az előzménye az, hogy az 1979. évi 5. sz. törvényerejű rendelet (Btké.) 27. és 28. §-aihoz fűzött miniszteri indokolás azt tartalmazza, hogy a szabálysértés és a bűntett, valamint a vétség elhatárolása szempontjából figyelembe jövő, fix összegben meghatározott forintösszegeket indokolt jogszabályban rendezni. Ugyanakkor azonban a törvényerejű rendelet a jelentős és a különösen nagy elkövetési érték elhatárolását a Legfelsőbb Bíróságra bízta, habár semmi akadálya nem lett volna, hogy ezt maga megtegye.

A Legfelsőbb Bíróság ezek után nem tehetett egyebet mint a Btké. 27. §-ában már érvényesített összeget jelölte meg a jelentős érték alapjául, s tulajdonképpen önállóan kizárólag a különösen nagy érték megállapítása volt a feladata.

Akár részletes a törvény, akár nem, értelmezésre mindig szükség van. Bármilyen nagy gonddal készült a jogszabály, nem képes arra, hogy a belső szerkezetében levő összefüggéseket feltárja, pedig az a gyakorlati alkalmazás során elengedhetetlen.

A jogpolitikai célkitűzésekre alapított értelmezés nem oldható meg pusztán a jogalkotó által végzett autentikus értelmezéssel. Szükség van tehát a bírói jogértelmezésre, az országosan egységes joggyakorlat jogpolitikai követelménye a kiemelkedően fontos értelmezéseknek a legfelsőbb bírói fórum részéről történő elvégzését teszi szükségessé. A jogszabály pontos tartalmát megállapítani hivatott értelmezés és a jogfejlesztést is magában foglaló értelmezés rendkívül közel áll egymáshoz. Nincsen közöttük éles határvonal, ugyanaz az állásfoglalás mindkét fajta értelmezés elemeit tartalmazhatja. El lehet képzelni, hogy az egyik fajta értelmezést, a jogszabály pontos tartalmának feltárására irányuló értelmezést megengedjük a bírói fórumoknak, a másikat már nem? Célszerű lenne olyan módon kettébontani ezt a tevékenységet, hogy „az egyszerű" értelmezést a Legfelsőbb Bíróság maga adja ki, de ha ez már jogfejlesztést is magában foglal vagy hordozza egy újabb jogi koncepció csíráit is, akkor ez már csak javaslat lehet, amely az Elnöki Tanács vagy más államhatalmi szerv jóváhagyására szorul?

V.

Foglalkozni kell azzal a kérdéssel, mert az irodalomban felmerült, hogy

— illegitim-e a normatív módon is tételeket megfogalmazó elvi irányító tevékenység,

— „átpolitizált"-e az vagy sem,

— szükséges vagy fölösleges, s ha szükséges, helyettesíthető-e más állami szerv érdemi tevékenységével. Már most előrebocsátom azt a nézetemet, merő formalitásnak tartom, ha a legfelsőbb bírói fórum által kidolgozott állásfoglalásra más szerv pecsétje kerül.

A tevékenység legitim vagy illegitim voltát könnyen lehetne megválaszolni az Alkotmány 47. §-ával: „a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága elvi irányítást gyakorol az összes bíróságok bírói működése és ítélkezése fölött. A Legfelsőbb Bíróság irányelvei és elvi döntései a bíróságok számára kötelezőek". Természetesen lehet valakinek tudományos álláspontja, hogy a Legfelsőbb Bíróságnak ez a tevékenysége ellentétben áll azzal az elvvel, hogy csak az állam jogalkotó szervei által alkotott magatartási szabályok lehetnek kötelező erejűek. Az előzőekben már kifejtettem azt a nézetemet, hogy a lényeget nem érintő terminológiai kérdésnek tartom, hová soroljuk azt a tevékenységet, amely az összefüggő és egymásra átható jogalkotó és jogalkalmazó tevékenység határvidékén helyezkedik el. Az idézett alkotmányos rendelkezések fényében hogyan lehet ez illegitim?

Nézzük meg milyen kifogásokat hoznak fel az elvi irányító tevékenységgel szemben:

— a bírói jogalkotás nem átpolitizált, társadalmi jelentőségű problémák mint tisztán szakmai kérdések jelennek meg és ezzel a szakmai elem kiszorítja a döntéshozatali mechanizmusból a politikai elemet, illetőleg ha a politika mégis utat tör magának, úgy az érdekérvényesítés a jogalkotás más módozatánál és szintjén tapasztalhatóhoz képest is kevésbé publikus, a nyilvánosság teljes kizárásával történik",

— hosszú időn át jogszabály alapján a Teljes Ülés nevében a 11 tagú elnökség hozta az iránymutató döntést és gyakorlatilag napjainkban is e testületben születik meg a döntés... az irányelvek és elvi döntések azonban gyakran érintenek olyan kérdéseket, amelyek a különböző érdekcsoportok számára politikai relevenciával bírnak és nem egyszerűen jogi technikai problémák megoldását szolgálják a... jogalkotás soha sem lehet depolitizált... a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységének nemcsak az egységes jogalkalmazás az eredménye, hanem a bírói önállóságnak csökkenése is. Ha a bíró határozatát a felső bíróság elvi iránymutatásaira alapozza... lemond az önálló alkotótevékenységről.[17]

Vajon mi veszélyezteti a jogbiztonságot, az e, hogy azonos kérdéseket különböző bírói fórumokon egységes nézőpontból döntenek el, vagy pedig az, hogy ugyanabban a kérdésben különböző bírói fórumok előtt azonos (vagy közel azonos) tényállás mellett ellentétes ítéleteket hoznak. Felhozható persze, hogy a törvényességi óvás mint rendkívüli perorvoslat kiküszöbölheti ezt az anomáliát. Ez kétségtelenül igaz, nincsen azonban intézményes biztosítéka annak, hogy az ellentétes joggyakorlat a törvényességi óvás benyújtására jogosultak tudomására jut. Bár nézetem szerint nem ad okot elszörnyülködésre, hogy részletkérdésekben nem teljesen azonos az ítélkezési gyakorlat még egy-egy bíróságon belül sem, mégis célszerűbb a jogbiztonságot az egységes ítélkezési gyakorlat intézményes előmozdításával megteremteni és megelőzni az indokolatlanul különböző állásfoglalásokat, mint törvényességi óvással azt utólag orvosolni. Nem

[17] *Bodnár* Zoltán: A bírói jogalkotás. Jogtudományi Közlöny, 1984. 9. sz. 502. old.

hiszem, hogy az elvi irányító tevékenység publikussága lényegesen kisebb a jogalkotásénál. Nemcsak arról van szó, hogy az elvi döntések, irányelvek, de még a kollégiumi állásfoglalások utólagos ismertetése nem csak a szaksajtóban, hanem a napi sajtóban is legalább olyan széles körű mint a jogalkotásé. A napi sajtónál, ha úgy tetszik a tömegkommunikációnál mint a legszélesebb nyilvánosságnál maradok. Ezekben a törvények az országgyűlési bizottságok és a plénum munkájának ismertetésén keresztül kapnak nyilvánosságot. Ez azonban nem terjed ki a törvény tartalmának egészére, mert erre a törvények által szabályozott életviszonyok komplexitása terjedelmileg nem ad lehetőséget. A törvényerejű rendelet és a minisztertanácsi rendeletek címük és tárgyuk megjelölésén keresztül még kapnak valamelyes publicitást, az annál alacsonyabb szintű jogszabályok jóformán semmit. Ezzel szemben az elvi döntések és az irányelvek a hivatalos lapban és a BH-ban való közzétételen túl nemcsak a szaksajtóban, hanem még a napi sajtóban is tartalmilag ismertetésre kerülnek, amire annál is inkább mód van, mert rendszerint egy vagy több meghatározott életviszonyra és nem azok komplex egészére vonatkoznak és sokszor az emberek életviszonyait magánéletük szférájában is közelről érintik (gondoljunk csak a gyermekelhelyezésre vagy a nem vagyoni kárra vonakozó állásfoglalásra).

Az utólagos publikálásnál azonban fontosabbnak tartom az előzetes, a kidolgozás folyamatában érvényesülő nyilvánosságot. Ehhez, ha röviden is, ismertetnem kell az állásfoglalások kidolgozásának folyamatát, ha úgy tetszik, technikáját (egy-egy cikk ebben a tekintetben tárgyi tévedést is tartalmaz).

Az elvi irányítás körében hozott állásfoglalással rendezendő kérdéseket az élet veti fel, ezek nem íróasztalnál születnek. Az eseti döntéseknél ezt meg sem kell indokolni, hiszen ezek konkrét, rendes vagy rendkívüli perorvoslat alapján meghozott határozatok. A kollégiumi állásfoglalások, a tanácselnöki értekezleti állásfoglalások (ez utóbbiak tényleg rendszerint csak jogtechnikai kérdésekre vonatkoznak), az elvi döntések és az irányelvek kidolgozásának szükségességét is a bírói gyakorlat veti fel éppen azokon az alsóbb bírósági fórumokon, amelyeknek önállóságát az elvi irányítástól egyes tudományos állásfoglalások féltik. Az állásfoglalás tervezetének kidolgozásában a Legfelsőbb Bíróság illetékes kollégiumának tagjain kívül részt vesznek egyes alsóbb bíróságok képviselői is. Az állásfoglalás (sokszor többszöri) előzetes koordinációjának keretében kikérik a tudomány képviselőinek, az érdekelt állami és társadalmi szervek (minisztériumok, országos hatáskörű szervek, tanácsi szervek, szakszervezetek és tömegszervezetek stb.) véleményét. Az ő észrevételeik s a széles körben folytatott vita alapján kidolgozott és továbbcsiszolt tervezet kerül előbb az illetékes kollégium (kollégiumok) ülése elé, amelyen szintén részt vesznek az illetékes állami és társadalmi szervek és tudományos intézmények képviselői, egyes alsó bírósági vezetők. Az elvi döntés és az irányelv innen kerül a Teljes Ülés elé, amelyen az igazságügy-miniszter és a legfőbb ügyész rendszerint személyesen vesz részt és tanácskozási joggal tudományos intézmények és a megyei szintű bíróságok elnökei is meghivást kapnak (a Legfelsőbb Bíróság elnökségének annál kevésbé van az elvi irányításban ma már bármilyen szerepe, mert ilyen szervezet a Legfelsőbb Bíróságon belül ma nincsen, elnökségi tanács van, annak azonban az 1972. évi IV. tv. hatálybalépése (1973. január 1.) óta az eljárási törvények szerinti kizárólagos feladata az, hogy elbírálják a konkrét ügyekben a legfőbb ügyész és a Legfelsőbb Bíróság elnöke által legfelsőbb bírósági ítélet vagy végzés ellen előterjesztett törvényességi óvást). Ilyen körülmények között azt hiszem nem kevés túlzást foglal magában az az álláspont, hogy ezek az állásfoglalások depolitizáltak és meghozataluknál az eltérő társadalmi érdekek érvényesítése nincsen biztosítva. Az érdekérvényesítési mechanizmus ugyanazokban az intézményi formákban és módszerekkel érvényesül, mint a Tvrnél alacsonyabb szintű jogalkotásban, nem is szólva az autentikus jogszabály-magyarázat olyan intézményeiről, mint az 1002/1982. MT. sz. határozatban minden jogalkotó számára biztosított elvi állásfoglalás és irányelv.

A politikai és szakmai elem egységére a büntető ügyszakban például szolgálhat a 12. sz. irányelv az enyhítő és a súlyosító körülmények értékeléséről: hogy a törvényi keretek között mi tekinthető enyhítő vagy súlyosbító körülménynek, ez nem pusztán szakmai kérdés, hanem a társadalmi-politikai összefüggések figyelembevételével kell elbírálni.

Utalni lehet még a 14. sz. irányelvre a bűnismétlés értékeléséről vagy a 15. sz. irányelvre (pl. „az erős felindulás" vagy a jogos védelem keretei sem tekinthetők tisztán jogtechnikai problémának).

Az eljárásjogban a törvényességi garanciákat, pl. a személyi szabadságot és a védelem jogát érintő állásfoglalások közvetlen politikai tartama is vitathatatlan.

Mi a helyzet az alsóbíróságok önállóságának, a bírói önálló alkotó tevékenységnek veszélyeztetettségével.[18]

Nem akarok olcsó érvekkel előhozakodni. Nem kell megismételnem, hogy az elvi állásfoglalások kezdeményezése rendszerint nem a Legfelsőbb Bíróságon „hivatalból" történik, hanem éppen az alsóbíróságok oldaláról. Jogszociológiai vizsgálatot érdemelne, hogy „az adott ügyre ráilleszthető eseti döntés, állásfoglalás kérdése" emeli vagy csökkenti az alsóbíróságok ítélkezésének színvonalát. Az alsóbíróságoknak — ha mindenben követik is a Legfelsőbb Bíróság elvi irányításának minden formáját — bő terük marad az önálló alkotó jellegű állásfoglalásra. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a Bírósági Határozatok

[18] Érdekes módon az alsóbíróságok önállóságát ezek az irodalmi állásfoglalások csak a Legfelsőbb Bíróság eseti vagy normatív tartalmú elvi irányító tevékenységétől féltik, de nem gondolnak arra, hogy ugyanúgy merül fel ez a kérdés a helyi és a megyei szintű bíróságok viszonyában is, csak sokkal tömegesebben. A mi fellebbezési rendszerünk vegyes (kasszációs, revíziós, reformatórius) rendszerű. A megyei bíróságok fellebbezés kapcsán tömegesen foglalnak állást az alsóbíróságok által hozott ítéletek tekintetében. Minthogy minden ügyszakban első- és másodfokon is van bizonyos szakosítás, jórészt ugyanaz a fellebbezési tanács foglalkozik a helyi bíróságok egy-egy bírájának majd minden ítéletével másodfokon. A fellebbezés folytán másodfokon hozott ítéletekben meglévő állásfoglalás nem korlátozza a helyi bíróságok bírájának önállóságát? Hiszen számolni kell azzal, hogy a következő, elvileg azonos ügyben ugyanúgy fog állást foglalni a másodfokon eljáró bíróság, mint azt korábbi ítéletében tette. A tudomány a jogalkotás feldolgozásánál ugyancsak értelmez s megállapít bizonyos elveket az alkalmazással kapcsolatban. Ez is hat a jogalkalmazókra. Ettől sem félti senki — egyébként helyesen — a jogalkalmazó autonóm döntését.

nem egy esetben közli is a megyei bíróságok elvi tartalmú határozatát. Az elvi döntés és az irányelv alkalmazása kötelező, a gyakorlatban követik a kollégiumi, tanácselnöki értekezleti állásfoglalásokat is. Ez utóbbiak megfogalmazása azonban nem zárja ki, sőt megköveteli az alsóbíróságok mérlegelését, nemcsak abban, hogy a konkrét jogesetet az állásfoglalás alá szubszumálják-e vagy sem. Ezek az állásfoglalások olyan megfogalmazásúak (rendszerint, általában, ha az eset körülményei stb.), amelyek még az állásfoglalás elvi magjának alkalmazása esetén is messzemenő önállóságot s mérlegelési szabadságot biztosítanak a bírónak.

Elkerülhető-e a bírói jogfejlesztés, helyettesíthető-e mással? A jog történetében nem egyszer volt példa arra, hogy a jogalkotó nem előírta (mint legtöbb szocialista alkotmány) az (jogfejlesztésnek vagy jogalkotásnak nevezett) elvi irányító tevékenységet, hanem egyenesen megtiltotta azt (Justiniánus, Napóleon). Az élet azonban megmutatta, hogy ezt a tevékenységet e tilalmak ellenére sem lehetett nélkülözni, még olyan társadalmakban sem, amelyekben a változások üteme kisebb mint nálunk és olyan jogrendszerben sem, ahol az alapvető jogszabályok nem átfogó jellegűek, hanem kazuisztikusak. Nem hiszem, hogy ilyen társadalmi és jogrendszerbeli premisszák és történelmi előzmények mellett egy elvont tétel védelmében kardot kellene rántani az elvi irányítással szemben. A legtöbb szerző nem is gondol erre. Ha e tevékenység nem nélkülözhető, úgy helyettesíthető-e mással? Bodnár Zoltán a helyettesítésre két javaslatot tesz:

— a Legfelsőbb Bíróság kollégiumai éljenek szignalizációval a jogszabályt kibocsátani jogosult és hivatott jogalkotó szerv felé, olyan kérdésben pedig, amelyben törvényi szintű szabályozás vagy annak módosítása szükséges, a szignalizáció címzettje a Népköztársaság Elnöki Tanácsa legyen,

— a Legfelsőbb Bíróság által az elvi irányítás körében kidolgozott iránymutatást a Népköztársaság Elnöki Tanácsa adja ki".[19]

A dolog érdemét nem tartom megvalósíthatónak. Nem tartozom azok közé, akiknek az a véleménye, hogy egy átfogó kódexet tízévenként vagy ennél hosszabb idő múlva lehet csak módosítani. Előttem is kétségtelennek látszik azonban, nem lehetséges, hogy a társadalmi fejlődés által felvetett részkérdések megoldása érdekében félévenként vagy évenként módosítsunk alapvető kódexeket. Ha a folyamatos társadalmi fejlődés és a szakaszos jogalkotás ellentmondásait a bírói jogfejlesztéssel nem lehet, mert egy elvont tétel alapján nem szabad feloldani, úgy marad az ítélkezési gyakorlat bizonytalansága és annak veszélye, hogy az egyes konkrét bírói állásfoglalások nem felelnek meg a társadalom igazságérzetének. Mit tegyen a bíró a konkrét jogesettel addig, amíg eldől, hogy a szignalizáció alapján módosítják vagy kiegészítik a jogszabályt? Ne döntse el a konkrét ügyet? A konkrét eseti ügy eldöntése elvi maggal még nem jogalkotás s a konkrét ügy ezzel lezárult, — válaszolható meg a szónoki kérdés. Akkor hát a jövőben is ismétlődjék, maradjon a bizonytalanság, az abból eredő helytelen eseti döntések és azok óvással történő korrekciója?

Bodnár Zoltán által javasolt másik megoldás, hogy a Legfelsőbb Bíróság által kimunkált norma államhatalmi szerv aktusában jelenjék meg, végső soron jogot alakító, kiterjesztő és jogot módosító megszigorító értelmezés vagy a joghézagot kitöltő analógia ne bírósági, hanem az államhatalmi aktusban jelenjék meg. Ez ellentmondásban látszik lenni a szerzőnek néhány sorral lejjebb következő azzal a megállapításával „nem arról van szó, hogy minden kérdést át kell préselni az államhatalmi szervek szakértelmet néhol nélkülöző mechanizmusán". Úgy gondolom, hogy a társadalmi élet minden területén el kell kerülni a formalizmust. Ha a társadalmi és gazdasági gyakorlatban mind szélesebb körben érvényesítjük azt az elvet, hogy minden döntést azon a szinten hozzanak meg, ahol az ahhoz szükséges információ közvetlenül rendelkezésre áll, úgy semmivel sem indokolható, hogy éppen a bírói gyakorlat elvi irányítása, a jogfejlesztés (ha úgy tetszik a bírói jogalkotás) tekintetében tegyünk kivételt. A bíróság nem egy esetben él a jogalkotó felé jogszabályalkotást javasló szignalizációval, mert a gyakorlatban felmerült kérdés az elvi irányítás módszerével nem oldható meg.[20] Erre mindenekelőtt akkor van szükség, ha contra legem vagy a büntető ítélkezésben praeter legem kellene állást foglalni, amit a bíróság nem tehet meg. Ha az elvi irányítás jogalkotás lenne, erre a jelzésre nem lenne szükség, mert az elvi irányítás dinamikusabban megoldhatná a felmerült problémát, mint az ennél időigényesebb jogalkotás. Ezek az állásfoglalások nem átfogóan szabályozzák a társadalmi-gazdasági viszonyokat, ami kétségtelenül a jogalkotó hatáskörrel rendelkező államhatalmi szervekre tartozik, hanem eloszlatják a jogalkalmazásban mutatkozó bizonytalanságot, kitöltik a joghézagot és olykor korrigálják az élet és a formális jogi megoldások ellentmondásait. Hogy van-e bizonytalanság az ítélkezési gyakorlatban és annak eloszlatására mi a legkedvezőbb megoldás, azt olyan viszonylag széles és az államigazgatási, társadalmi és tudományos intézmények véleményét is meghallgatni képes testületben lehet eldönteni, mint amilyen a Legfelsőbb Bíróság Teljes Ülése, vagy kollégiumai.

Összefoglalóan: A bírói gyakorlat — amelynek az elvi irányítás része — a jog érvényesülésének egyik alapvető területe. Ezért alakítólag és fejlesztőleg hat a jogra. Ez azonban mindig korlátozott, nem fog át szélesebb jogterületet, — rendszerint még egy-egy jogintézmény átfogó rendezését sem. Még e szerepen belül sem autonóm, mert számolnia kell a jogszabályok adta keretekkel, azokat szűkítheti vagy tágíthatja ugyan, de sohasem hagyhatja figyelmen kívül. A bírói gyakorlatnak ez a szerepe szociológiai valóság, amelyen tilalmakkal, tehát jogi szabályozással változtatni nem lehet. Ezt a szerepkört formalizmus nélkül, a jogalkotás — különösen gyors társadalmi fejlődés viszonyai között — nem képes átvenni.

[19] *Bodnár* Zoltán: A bírói jogalkotás. Jogtudományi Közlöny, 1984. 9. sz. 503. old.

[20] A Legfelsőbb Bíróság a legutóbbi két esztendőben javaslatot tett a hagyatéki eljárás és a cégbírósági eljárás módosítására, a kisvállalkozások egyes kérdéseinek újraszabályozására, a számítógép-programok jogi védelmének rendezésére. Szignalizációban tett javaslatot abban a tekintetben, hogy jogszabály hogyan rendezze a haszonélvezet figyelembevételét a háztáji földterület mértékének meghatározásánál. Javaslatot tett az árvíz és a belvíz által megrongált személyi tulajdonban álló épületek helyreállításáról és újjáépítéséről szóló ÉVM—PM együttes rendelet módosítására, mivel azok egyes rendelkezései ellentétesek voltak a Ptk-val.

Szabóné Nagy Teréz

A büntető igazságszolgáltatás hatékonysága

A büntető-igazságszolgáltatás hatékonyságának vizsgálata tágabb és szűkebb értelemben végezhető el. Tágabb értelemben felöleli a büntető-igazságszolgáltatás mindhárom jogilag szabályozott területét: tehát a büntető jogviszonyokat, a büntetőeljárási jogviszonyokat és a büntetésvégrehajtási jogviszonyokat is. Szűkebb értelemben a büntető-igazságszolgáltatás a büntetőjogi felelősségrevonás folyamatával és viszonyaival egyenlő, e folyamat és viszonyok elemzését és értékelését foglalja magában.

A jogirodalomban a büntető-igazságszolgáltatás tartalmát alkotó jogágakat gyakran elkülönítve vizsgálták és vizsgálják ma is, elválasztva egymástól a büntetőjogi felelősség alapjait meghatározó büntetőjog és büntetésvégrehajtási jog, valamint a felelősségre vonás realizálását szabályozó büntetőeljárási jog tulajdonképpen szervesen összetartozó problémáit. Ez az elhatárolás azonban — legalábbis bizonyos értelemben — érthető, magyarázható. Mégis úgy véljük, hogy a büntetőjogi szabályok — és a büntetésvégrehajtási szabályok — hatékonyságának elengedhetetlen feltétele a hatékony, eredményes felelősségre vonás, hiszen csupán ilyen eljárásban biztosítható a büntetőjogi felelősség törvényes és igazságos eldöntése, illetőleg a büntetésvégrehajtási viszonyok eredményes realizálásának alapfeltétele.

Ezek a gondolatok fejeződnek ki azokban az utóbbi egy—másfél évtizedben készült munkákban is, amelyek a büntető igazságszolgáltatás szűkebb értelemben vett hatékonyságának a problémáival foglalkoztak.

A büntető igazságszolgáltatás hatékonyságának vizsgálata tehát már múltra — ha nem is nagyon hosszú időt átfogó múltra — tekinthet vissza. Persze, ha arra gondolunk, hogy az egyes büntető törvénykönyvek, novellák előkészítésének mekkora elméleti irodalma van, úgy az előbb megtett kijelentés nyilván nem igaz, hiszen a büntetőeljárás jogirodalma — ha le is maradt a büntetőjog, a kriminológia, a büntetési rendszerek, a büntetés, büntetőjogi intézkedés kérdéseinek kutatásához képest — igen kiterjedt. Akkor, amikor tehát a büntetőjogi felelősségre vonás folyamatának elemzését keveslem, kifejezetten azokra a kutatásokra gondolok, amelyek a büntetőeljárási cselekmények és jogviszonyok konkrét vizsgálatával, hatályosulásával, realizálásával foglalkoznak, vagyis a büntetőeljárási jogot hatályosulásában, érvényesülésében elemzik.

1. A hatékonyság vizsgálata a szocialista jogirodalomban

1.1. A szocialista büntetőeljárási jogirodalomban az 1960-as évek derekától jelentős fellendülés volt tapasztalható. A büntetőeljárás általános elméleti kérdései körében számos munka született a büntetőeljárási jogtan problémáiról, a büntetőeljárás rendszerének elvi megalapozásáról, a büntetőeljárás feladatáról, céljáról, a büntetőeljárásban résztvevő személyek jogi helyzetéről.[1] Központi téma továbbá az igazság megállapítása és a büntetőeljárásbeli bizonyítás, az egyes bizonyítási eszközök, különösen a szakértői bizonyítás elemzése és értékelése.[2]

Szabóné Nagy Teréz egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] *Bozsev*, V. P.: Ugolovno-processzualnie pravostnocsenia. Moszkva. 1975.; *Melnyikov*, Ju. M.: Priroda i szoderzsanie norm processzualnogo prava v szocialiszticseszkom obsesztve. Jaroszlavsz, 1976.; *Zusz*, L. V.: Mehanizm ugolovno-processzualnogo regulirovania. (Obsaja harakterisztika osznovih elementov). Vladivosztok, 1976.; *Pavlov*, Sztepan: A büntetőeljárás rendszerének fejlődése a BNK-ben. Szófia, 1976.: *Bayer*, K.: Das Strafverfahren in der. DDR. Berlin. 1967.; Strafprozessrecht der DDR Berlin. 1977.; *Luther*, H-Bein, H: Entwicklung der demokratischen Grundlagen der Strafverfahren in der DDR, Berlin, 1967.: *Pavlov*, Sztepan: Az alkotmányos alapelvek fejlődése az BNK büntető eljárásában. Szófia, 1972.; *Alekszejev*, N. Sz. — *Lukasevics*, V. Z.: Pretvarenia leninszkih idej v szovetszkom ugolovnom szudpprsizvodsztve. Leningrád, 1979.: *Babaev*, A. Sz.: Szocialnie osznovi szovetszkogo ugolovnogo i ugolovno processzualnogo prava. Azerbajdzsan, 1973.: *Matovilovker*, Ja. O.: O principaz objektivnoj isztini, prezumcü nevinovnoszti i szosztazatelnoszti processza. Jaroszlavszk, 1978.; *Koblikov*, A. Sz.: Zakonnoszt-konsztitucionij princip szovetszkogo ugolovno-processzualnogo szudpproizvadsztva. Moszkva. 1979.; *Luther*, H.: Die Verwirklichung der sozialistischen Gezeclichkeit der DDR. „Staat, Recht und Demokratic bei Gestaltung der entwickelten sozialischen Gezellschaft". Berlin. 1975.; *Libusz*, I. A.: Chrana prav licsnoszti v ugolovnom processze. Taskent, 1975.; *Jelemiszov*, G. B.: Juridicseszkaja zascsita prav i zakonnüh interszov licsnoszti v ugolovnom processze. Alma-Ata, 1979.; *Kokorev*, L. D.: Ucsasztie pravoszudia po ugolovnom delam Voronyezs. 1971.; *Cinzburg*, G. A.: Szovetszkij advokat. Moszkva, 1968.; *Avrach*, Ja. Sz.: Pszichológicseszkie problemü zascsitü po ugolovnüm delam. Kazany, 1972.; Voproszü zascsitnikam po ugolovnom delam. Red.: Elkind, P. Sz. Leningrad, 1967.; *Bolgár*, Gy.—*Kárpáti*, L.—*Traytler*, E.: A bűnügyi védő munkája. Bp. 1965.; *Szavickij*, G. P.: Zascsitnik v ugolovnom processze. Taskent, 1971.; *Kiszelev*, Ja. Sz.: Etika advokatov. (Nravsztv, osznovü deatelnoszti advokata v ugolovnom processze.) Leningrad, 1974.; *Fatkulin*, F. N.: Obvinenie i zascsita po ugovolnüm delam. Kazany, 1976.; *Bojkov*, A. D.: Etike professzionalnej zascsitü po ugovolnom delam. Moszkva, 1978.; *Kokorev*, L. D.: Podszudimüj v szovetszkom ugolovnom provessze. Voronyezs, 1973.; *Radeva*, Sz.: A büntető igény kérdései a BNK büntetőeljárásban. Szófia, 1972.; *Davidov*, P. M.: Obvenie v szovetszkom ugolovnom processze. Szverdlovszk, 1974.; *Zeleneckij*, V. Sz.: Deatelnoszt prokurora v szovetszkom ugolovnom processze. Harkov, 1977.; *Mazakov*, A. G.: Grazsdanszkij iszk v ugolovnom processze. Moszkva, 1967.; *Kocsev*, K.: A károsult, mint vádló a büntető perben. Szófia, 1971.; *Luther*, H.—*Veber*, H.: Die Entschädigung des durch eine Straftet Verletzten. Revue Internationale De Droit Penalé, 44. 1973. Nr. 1—2.; *Nikulin*, B. Sz.: Bozmesenie userba, pricsinnovo presztupleniem goszudarsztvennüm i obsesztvennüm organizaciam. Moszkva, 1974.; *Mazalov*, A. G. A.: Grazsdanszkij iszk v ugolovnom processze. Moszkva, 1979.; *Sejfer*, Sz. A.—*Lazarov*, V. A.: Ucsaztie peterpivsevo i jevo predsztavitelja ne predvaritelnem szledsztivie. Kujbisev, 1979.; *Petruhin*, I. L.: O raszsirenie zaszcsiti na predvaritenem szledszvii. SzGP; 1972. 1. sz. 62—70. old.

[2] *Cséka*, E.: A büntető ténymegállapítás elméleti alapjai. Bp. 1968.; *Mühin*, I. I.: Bazsnejseje problemü ocenki szudebnüh dokazatelsztv v ugolovnom szudpproizvodsztve. Leningrad, 1974.; *Vinogradov*, I. V.: Ekszpertizü na predvaritelnom szledsztvii. Moszkva, 1967.; *Gödöny*, J.: Bizonyítás a nyomozásban. Bp. 1968.; *Szelinov*, N. A.: Matematicseszkie metedü v szobrauii i iszledovanii dokazatelsztv. Moszkva, 1974. Teoria dokazatelsztva v szovetszkom ugolovnom processze. Red.: Zsogin, N. V. Moszkva, 1966.; *Arszenyev*, V. D.: Osznovü teorii dokzatelsztv v szovetszkom ugolovnom processze. Irkutszk, 1970.; *Muhin*, I. Y.: Obektivnaja isztina i nekotorie voproszü ocenka szudebnüh dokazatelsztv pri oszusosztvlenii pravoszudia. Leningrad, 1971.; *Fatkulin*, F. N.: Obsie problemü processzualnovo dokazatelsztv. Kazany, 1973.; *Cisarova*, D.: Topical problems of bringing the evidence in legal proce-

A büntetőeljárás hatékonyságának a gondolata — ha nem is ilyen néven nevezve — az eljárási formák differenciálásáról, az egyszerűsítés és gyorsítás lehetőségeit tárgyaló — gyakorta nagyon vitatott — problémákról írott munkákban bukkant föl.[3] Ezzel mintegy párhuzamosan került előtérbe a ma már egyre nagyobb érdeklődésre számot tartó téma: a büntető igazságszolgáltatás tényleges eredményességének kutatása, vagyis a büntető-igazságszolgáltatási jogalkalmazás hatékonysága.

1.2 Az európai szocialista országok büntető-igazságszolgáltatásának alakulását a fejlődés első szakaszában az egységesítés folyamata jellemezte.[4] Ezt követően azonban a bűncselekmények eltérő súlya és jelentősége az egyes ügycsoportok ténybeli-jogi megítélése közötti jelentős különbségek, és nem utolsósorban természetesen a munkaszervezési, munkaelosztási, pergazdaságossági szempontok a büntetőjogi felelősségre vonás belső differenciálásának gondolatát kezdték érlelni. A büntetőeljárás formáinak differenciálása, illetőleg az egyszerűbb eljárási formák kialakítása egyes szocialista országokban viszonylag korábban, másokban később, megint másokban pedig mind ez ideig még nem valósult meg.[5]

A büntetőjogi felelősségre vonás formáinak differenciálása természetesen nem önmagában lehet biztosítéka a büntető-igazságszolgáltatás hatékonysága növelésének. Amennyiben ugyanis az egyszerűsített (gyorsított) forma keretei között a büntető-igazságszolgáltatás célkitűzéseinek megvalósulása akadályokba ütközik, vagy az egyszerűbb forma alkalmazása az egyik hatóságnál csökkenti ugyan a munkaterheket, de a másiknál azokat jelentősen megnöveli, az egyszerűsítés nem mozdítja elő a hatékonyság fokozását. A forma differenciálását tehát csupán nagy körültekintéssel és gondos előkészítés után célszerű megvalósítani, majd pedig — a szabályok hatályba lépését követően — tényleges hatását is folyamatosan vizsgálni kell. E követelményekre hívta fel a figyelmet Luther Horst a berlini koloquium főreferátumában a Német Demokratikus Köztársaság büntetőeljárási jogában szabályozott büntetőparancs (tárgyalás mellőzésével kiszabható pénzbüntetés) intézményével kapcsolatban, hangsúlyozva azt, hogy a büntetőparancs alkalmazása a hatékonyságra hivatkozva nem korlátozhatja a büntető-igazságszolgáltatás legjelentősebb céljainak: az igazság érvényre juttatásának, a törvényességnek és a nevelő hatásnak az érvényre juttatását.[6]

A magyar szocialista büntető-igazságszolgáltatás a differenciálás jogi lehetőségeinek a meghatározásában — mondhatjuk — élen jár. Az 1973. évi I. törvény — már korábban szabályozott — két egyszerűsített eljárási forma: azaz a tárgyalás mellőzésével kiszabható pénzbüntetés és a bíróság elé állítás mellett az általános egyszerűsített eljárási formát, vagyis a vétségi eljárást is meghatározza. A vétségi eljárás gyakorlati érvényesüléséről, hatékonyságáról felmérést végeztünk. Ennek ismertetéséről és a vizsgálat alapján megállapítható következtetésekről külön tanulmány készült.

1.3 A szocialista büntető-igazságszolgáltatás hatékonyságának elemzése és értékelése szempontjából azonban az egyszerűsített eljárási formák problémája — mindenekelőtt azért, mert szabályozásuk, mint láthattuk szűk körű — csupán részkérdés. Azok a jogtudósok, akik a hatékonysággal behatóan foglalkozni kezdtek, éppen ezért a büntető-igazságszolgáltatás egészét, de mindenekelőtt a bírósági tevékenységet, a bírósági döntést vizsgálták, elemezték és értékelték. A szovjet jogirodalomban az első ilyen tárgyú tanulmányok a hatvanas évek derekán, az első tanulmánykötetek a hetvenes évek elején jelentek meg, az első komplex monografikus feldolgozás pedig I. L. Petruhin, G. P. Baturov és T. G. Morscsakova tollából került az olvasók kezébe.

Az első — e témakörben nagy visszhangot kiváltó — tanulmány A. Bojkov: „A bírósági hibák okainak tanulmányozása"[7] c. munkája volt, amellyel

dings. Prague, 1975.; *Babaev*, V. K.: Prezumeia v szovetszkom prave. Gorkij, 1974.; *Belkin*, R. Sz.—*Vinberg*, A. I.: Kriminalisztika i dokazüvanie. Moszkva, 1969.; *Emirov*, A. A.: Koszvennüe dokazatelsztva. Moszkva. 1979.; Depress v szovetszkom ugolovnom processze i kriminalsztika. Red.: Raminov. A. R. Minszk, 1968.; *Soukup*, J.: Selfindictment and false confession Prague, 1973, uö.: Examination (interrogatory) and psychology Prague. 1966.; *Mathern*, V.: Defendant statement and witness testimony at the court hearing. Bratislava, 1968.; *Szewczik*, H.: Die Begutechtung und Bechandlung erwachsener und jugendlicher Täter. Jena, 1966.; *Hermann*, R.—*Hinderer*, H.—*Lechmann*, U.: Das Geständniss. Berlin, 1967.; *Székely*, J.: Szakértők az igazságszolgáltatásban. Bp. 1967.; *Abaev*, M. J.: Szudebnomedicinszkaja ekszportiza. Moszkva. 1968.; *Zelgyesz*, I. M.: Kemplekszniie isszladovania v szudebnom ekszpertize. Moszkva, 1968.; *Osztroumov*, Sz. Sz.: Osznovü buhgalterszkaja ucseta is szdebnobuhgalterszkoj okszpertizü. Moszkva, 1972.; *Prerad*, J.: Examination experiment. Prague, 1972.; *Mather*, V.: Expert assesment as means os giving evidence in the Czehoslovak criminal proceding. Bratislava, 1967.; *Sikanov*, I. I.: Komplekszniaja eszpertiza i jeje primenenie pri rasszledovanii ubijsztv. Irkutszk, 1967.; *Belnir*, L. M.: Posztroennce i obosznovanie vüvodov pri szudebno-medicinszkoj ekszpertize truda. Sztavropol, 1974.; *Viberg*, A. J.: Szudebnaja eszkpertologia. Obsteorii i metodologicseszkie problemü szudebnovo ekszpertiza. Volgograd, 1979.; *Sztoimanov*, J.—*Racsev*, I.: A bírósági pszichiátria elmélete és gyakorlata. Szófia, 1979.; *Hermánek*, J.: Inspaction of the crime. Prague, 1973.; *Pusztai* L.: Szemle a büntetőeljárásban. Bp. 1977.; *Kertész* I.: A tárgyi bizonyítékok elmélete a büntetőeljárási jog és a kriminalisztika tudományában. Bp. 1972.; *Szelivanov*, N. A.: Vesesztvennüe dokazatelsztva, Moszkva, 1971. *Pinheszov*, V. I.: Iszpolzovanie dokumentov v dokazüvenii. Taskent, 1977.

[3] Lásd erről a már hivatkozott berlini kolloqium anyagát, valamint: *Spilev*, V. N.: Szoderzsnie i formi ugolovnom szudoproizvodsztve. Minszk, 1974.; *Asevszkij*, T. B.: Oszobennoszt proizvodsztvo po dolam o huligansztve. Moszkva, 1970.; *Kalmükov*, J. T.: Otvotsztvennoszt za huligansztvo po szovetszkomuz zakonodatelsztvu. Minszk, 1970.; *Katkelo*, Sz. I.—*Lukasevics*, V. Z.: Szudoproizvodsztvo po delam csaztnogo obvinenie. Leningrad, 1972.; *Babrov*, V. K.: Forma szovetszkogo ugolovno processzualnogo prava. Moszkva, 1974. *Szabóné* Nagy Teréz: A büntetőeljárás egyszerűsítése. Bp. 1970., ugyanő: A szocialista büntető-igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása. Bp. 1974.; *Tremmel* Flórián: A magánvád. (Kandidátusi értekezés) Pécs, 1982.

[4] Lásd erről részletesen: *Szabóné* Nagy Teréz: A szocialista büntető-igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása. I. m. 35. és köv. oldalakon.

[5] Az egyszerűsített eljárási formákról: u.o. 230. és köv. old, az újabb szovjet, illetőleg bolgár jogfejlődésről: *Petruhin*, I. L.: Einheit und differenzierte prozessform. „Gesellschaftliche Wirksamkeit des Strafverfahren und differenzierte prozessform". I. m. 57—61. old. *Radeva*, R.: Die differenzierten Prozessformen des Ermittlungsverfahren, U.o. 62—65. old.

[6] *Luther*, H.: Gesellschaftliche Wirksamkeit des Strafverfahrens und differenzierten Prozessform. U. o. 4—24. old. a témáról a 20. és köv. oldalakon. Részletes vizsgálat elemzéséről számol be *Schänfeht*, H.: Überlegungen de Wirksemkeit des Strafbelsverfahrens. U. o. 73—77. old.

[7] *Bojkov*, A. D.: Izucsenie pricsin szudebnih osibok. Szoc. Zak. 1968. 8. sz. 37—42. old.

majdnem egy időben jelent meg I. L. Petruhin—G. Z. Anakin: „Az igazságszolgáltatás hatékonysága és a bírósági hibák"[8] c. tanulmánya.

Bojkov által lefolytatott vizsgálat kiindulópontja az első fokú bírósági ítélet hatályon kívül helyezése, illetőleg megváltoztatása volt, amelyről 1966-ban a Vilnai Egyetem Jogi Karán folytattak le kutatásokat[9]. A szerző azonban nem elégedett meg a hibák tényének feltárásával és regisztrálásával, hanem a hibák okaira is nagy figyelmet fordított. Megállapította, hogy az okok többsége a fő személyek (elsősorban a bírák, de ezen túlmenően a vizsgálók, a vádlók és a védők) tevékenységének fogyatékosságából következnek. Ennek kapcsán részletes — igen érdekes — szociológiai vizsgálatot és elemzést végzett a vizsgált ügyekben közreműködő fő személyek képzettségi szintjéről, kulturális, szociális viszonyairól, munkakörülményeiről, munkához való viszonyairól. A szerző a tanulmányban javaslatokat fogalmaz meg a kutatás továbbfolytatására, amelyek egyszersmind a szerző 1973-ban megjelent nagyobb lélegzetű tanulmányának tézisei is.[10] Ezek lényege: az eljárás minden fő személye tevékenységének értékelésére minőségi mutatót kell megállapítani. A minőségi mutató lehetne egyszersmind a hatékonyság koeficiense. Ilyen lehetne pl. az első fokú bírósági határozat szempontjából a másodfokú bíróság határozatának a tartalma, a vádló szempontjából az elsőfokú bíróság ítéletének tartalma, a védő tekintetében pedig az egyes eljárási cselekmények elfogadásának-elutasításának a viszonya.[11]

A szovjet bíróságok tevékenysége hatékonyságának első komplex feldolgozása — mint már említettem — 1979-ben készült el. A szerzők (Petruhin, Baturov, Morscsakov) jogi és módszertani szempontja egyaránt kitérve rámutattak azokra az általános és különös ismérvekre, amelyek a konkrét vád feletti döntést meghatározzák.

A szerzők mindenekelőtt egy hatékonyság vizsgálatához alkalmasnak vélt alapkoncepciót határoznak meg: azt nevezetesen, hogy a büntető-igazságszolgáltatás hatékonyságának megállapításához az igazságszolgáltatás céljának és a konkrét eredményeknek az egybevetésével lehet eljutni. A cél és az eredmény nem közvetlenül, hanem az ún. kritériumok közvetítésével vethető egybe. A cél és a kritérium fogalmán túl — a szerzők szerint — fontos szerepük van a mutatóknak is. E fogalmakról egyébként:

A cél végső soron mindazon társadalmi-politikai értékeknek a védelme, amelyek a társadalmi rendben, az ország biztonságában, a személyek szabadságában, becsületük, sérthetetlenségük biztosításában, illetőleg a polgárok jogainak és kötelezettségeinek az érvényre juttatásában kifejezésre jut. Ebből következik, hogy „az igazságszolgáltatás céljai, amelyek értékei megvalósítása a feladatban van biztosítva, integrálva vannak a büntető-igazságszolgáltatásnak és a garanciáknak a rendszerébe, e kapcsolatoknak az összefüggő elemeknek az összességéből állanak".[12] A szerzők különbséget tesznek a büntető-igazságszolgáltatás feladata és célja között. A feladat az általánosabb fogalom, ami tartalmát tekintve tehát a szocialista igazságszolgáltatással szemben támasztható társadalmi-politikai elvárások összessége. Ezzel szemben a *cél* — a konkrét hatékonysági vizsgálatok számára használható cél — a törvényi cél, amely a jogi norma tartalmában fejeződik ki és amelynek megsértése szankció alkalmazását vonja maga után és amely a „mindennapok célja", vagyis olyan követelmény, amelynek minden ügyben érvényesülnie kell.[13]

A szerzők a *kritériumokat* olyan követelményeknek tekintik, amelyek a cél leglényegesebb elemeit foglalják magukban — figyelemmel az igazságszolgáltatás egyes szakaszainak sajátosságaira is. A szerzők *külső* és *belső* kritériumok között tesznek különbséget. A külső kritériumok arra vonatkoznak „milyen fokban járul hozzá az igazságszolgáltatás, a büntető-igazságszolgáltatás, a büntetőügyekben a büntető ítélkezés rendszeréből adódó általános követelmény, feladat eléréséhez — mindenekelőtt a bűnözés megelőzéséhez". A büntető igazságszolgáltatás *belső* kritériumai pedig tulajdonképpen az egyes szakaszok ideális, megtervezett célkitűzései.[14] Az igazságszolgáltatás külső és belső kritériumai összességükben a következőkben foglalhatók össze: *1.* a szocialista törvényesség megtartása az igazságszolgáltatás teljesítése során és az igazságszolgáltatásban résztvevő polgárok jogainak és törvényes érdekeinek védelme (1. kritérium), *2.* a büntetőügy törvényes elbírálása (2. kritérium), *3.* az igazságszolgáltatás nevelő hatásának érvényesülése a polgárokra (3. kritérium), *4.* a bűncselekmények által okozott kár megtérülése, jóvátétele (4. kritérium).[15]

A *hatékonysági mutatók* a kritériumok, az igazságszolgáltatással kapcsolatos tevékenység teljesítésével összefüggő egyes eljárási cselekmények módját, minőségét és egyedi eredményességét értékelik és teszik összehasonlíthatóvá, mérhetővé. (Lényegében a mutatók segítségével lehet megállapítani azt, hogy az egyes kritériumok érvényre juttatása szükségszerű volt-e, vagy esetleg véletlenszerű, illetőleg azt is, hogy a negatív eredmény mennyiben tudható be a bíró magatartásának stb.[16]

A bemutatott teoretikus munkát követően a hatékonysági vizsgálatok a szocialista jogirodalomban újabb lendületet vettek. Számos tanulmány jelent meg a büntetőeljárás első fő szakasza: a vizsgálat (nyomozás) hatékonyságáról, a védő tevékenységének haté-

[8] *Anaskin*, G. Z. Petruhin, I. L.: Effektivnoszt pravoszudia i szudebnie csibki. SZGP. 1968. 8. sz.

[9] A kutatás során felmért ügyek a bírósági hibák tekintetében a következő megoszlást mutatták: helytelen ténybeli következtetés: 21,6 százalék; eljárási szabálysértés: 15,8%; büntetőjogi szabályok megsértése: 27,3%; a bűncselekmény és az elkövető személyének téves megítélése a büntetés kiszabásánál: 13,1%; a nyomozás, illetőleg a bírósági vagy előzetes vizsgálat egyoldalúsága, illetőleg hiányossága: 7,8%; a polgári jogi igény téves eldöntése 9%; a szabadságvesztési reszim téves meghatározása 5,3%. *Bojkov*, A. D. i. m. 37. old.

[10] *Bojkov*, A. D.: K izucseniu effektivnoszti ugolovno-processzualnogo zakona. Szb. ,,Effektivnoszt priminenie ugolovnogo zakona". Moszkva, 1973. 178. és köv. old.

[11] *Bojkov*, A. D.: Izucsenie pricsin szudebnih csibek. I. m. 38. és köv. *Pulatonszkaev*, Sz. és *Vilenszkij*, M. ugyancsak a Szoc. Zak hasábjain a bírósági munka értékelésének szempontjairól a következőket írták: *1.* a törvényesség alapvétele, *2.* a rugalmasság, *3.* a döntés minősége, *4.* a hibák esetén azok súly szerinti kategorizálása. Szoc. Zak., 1967. 4. sz. 51—54. old.

[12] *Petruhin*, I. L.—*Baturov*, G. P.—*Morcsakova*, T. G.: Teoreticseszkie osznovi effektivnoszti pravoszudia. Moszkva, 1979. 50. old.

[13] U. o. 51—52. old.

[14] U. o. 252. old.

[15] U. o. 258. old.

[16] U. o. 360—361. old.

konyságáról, a szakértő közreműködésének hatékonyságáról. A vizsgálódások[17] elméleti alapja az előzőekben vázolt elméleti koncepció.

2. A hatékonyság vizsgálata az NSZK jogirodalomban

2.1. A büntető-igazságszolgáltatás — közelebbről: a bírósági eljárás hatékonyságának a vizsgálatáról — egy kiterjedt empirikus kutatás alapján, amely jogerősen befejezett és perújítási kérelem folytán felülvizsgált ügyre terjedt ki, Karl Peters számol be háromkötetes munkájában.[18]

A munka szerkezete sajátos. Az első kötet az egyes eseteket ismerteti részletesen, bűncselekménycsoportok szerinti bontásban és a perújítás irányára, okaira figyelemmel. A második kötet a bizonyítási eszközökről, az egyes bizonyítási eszközökből származó bizonyítékok erejéről, jellegéről, értékéről, valamint a joggyakorlat reformálására vonatkozó javaslatokról szól, a harmadik kötet a perújítási eljárás rendszerét, gondjait, valamint a szerző jogalkotásra vonatkozó javaslatait foglalja magában.

Peters koncepciója szerint a büntető-igazságszolgáltatás hatékonysága vagy az általa vizsgált ügyekben éppen a hatástalansága, két fő faktor függvénye: az egyik a bírósági tevékenység, illetőleg a bírósági mérlegelés, meggyőződés és döntés, a másik a bizonyítási eszközök (bizonyítékok) minősége. Vizsgálatait a bírósági szakaszra koncentrálja és nem foglalkozik lényegében a megelőző eljárás, illetőleg a bűnüldöző hatóságok munkájával, feladataival. A bírósági eljárás elemzése, értékelése tekintetében azonban kiemelkedő teljesítménnyel örvendezteti meg az olvasót.

Peters — amint már említettük — következtetéseit részint a joggyakorlat, másrészt pedig a jogalkotás számára fogalmazza meg.

Megállapítja, hogy a gyakorlat minősége — mindenekelőtt — a magasabb fokú bíróságok gyakorlatától függ és ott is elsősorban attól, sikerül-e, s ha igen, milyen mértékben, feloldani azokat a feszültségeket, amelyek a büntető per keretei között felhalmozódnak.

A jogalkalmazásnak a feladata egyeztetni az egyéni érdekeket és a közérdeket, az igazságosságot és a jogbiztonságot, a bűnös üldözését és az ártatlan mentesülésének a biztosítását, a bűncselekmények elleni harcot és a több-kevesebb jelentőségű kriminalitással való együttélés elviselését, az ideálokat és az eljárás tényleges lehetőségét. A joggyakorlatnak továbbá összhangban kell lennie a jog erkölcsi, filozófiai és politikai elveivel.

A büntetőjog-alkalmazás további feszültségforrása, hogy azt a törvényalkotó által létrehozott eljárás keretei között kell megvalósítani. Az eljárási keretek tipikus, általános esetekre méretezettek, az ügyek azonban mindig egyediek. Figyelemmel kell tehát lenni a célszerűségre is, de csak a megengedett keretek között, a kriminalisztikai érdekekre is, de csak a jog határain belül.

Az anyagi jogi szabályok értelmezése és alkalmazása az igazság megállapításait könnyítheti vagy nehezítheti, bizonyíthatja vagy veszélyeztetheti. Ha a tényállást olyan határterületre is kiterjesztik, amely sem az áldozat, sem a bíróság előtt nem világos és objektív bizonyítékok nincsenek, fennáll a tévedés veszélye. Más oldalról helytelen az a jogalkalmazás is, amely csak az objektív bizonyítékokra hagyatkozik és nem merészkedik következtetések megállapítására. A helyes gyakorlatot az egyes bűncselekmény-típusok, esettípusok vonatkozásában a felsőbb bíróságoknak kell kialakítaniuk.

Az eljárási szabályok alkalmazása szempontjából ugyancsak a felsőbíróságokra várna — a szerző szerint — egyes problémák tisztázása és a tisztázás alapján az alsóbíróságok gyakorlatának az irányítása. E munkát az eljárási keretek tekintetében a felsőbíróságok ellátják, gyakorlati hiányosság főként a bírósági bizonyítás lefolytatása, — az egyes bizonyítási eszközök felhasználása, illetőleg értékelése tekintetében van. Peters — mindenekelőtt — egyes bizonyítási tilalmak határozott megfogalmazását javasolja (a magánszemély által felvett magnetofon-felvétel felhasználása, a napló értékelése, a poygraf használata, tanú kihallgatása, a névtelen bejelentő adatairól, az ambuláns vizsgálat alapján elkészített szakorvosi vélemény szakvéleményként való felhasználásának tilalma).[19]

Igen figyelemre méltóak továbbá azok a gyakorlati javaslatok is, amelyek a büntető-igazságszolgáltatásban vagy az azzal összefüggésben tevékenykedő hatóságokra vonatkoznak. Ezek — röviden — a következőkben summázhatók: a rendőrség személyi és tárgyi feltételeinek biztosítása, az ügyészi ellenőrzés biztosítása a rendőrség tevékenysége felett és ennek érdekében az ügyészek kriminalisztikai ön- és továbbképzése; a bírák kriminalisztikai ismereteinek a biztosítása, illetőleg kibővítése (ugyanazt javasolja a védők vonatkozásában is); a jogászképzés továbbfejlesztése.[20]

Peters jogalkotásra vonatkozó javaslatai elég sokrétűek, de úgyszólván valamennyi javaslat a ténymegállapításra, a bizonyításra, illetőleg a bizonyítás és a ténymegállapítás ellenőrzésének további lehetőségeire vonatkozik. Mindenekelőtt síkraszáll a keresztkérdezési rendszer és a kettéválasztott performa beve-

[17] *Mihailov*, I. A.: Povüsenie effektivnoszti otadii peredania szudu. SZGP, 1981. 4. sz. 80—85. old.; *Baev*, O. Ja.: Konflikti na pradvaritelnom szledsztvie. Pravovogyenyie, 1979. 3. sz. 82—87. old.; *Vidrja*, M. M. Rasszledovanie ugolovnogo delo-funkcia processza. SZGP., 1980. 9. sz. 78—82. old.; *Mihaev*, Ju. V.: Zakonnoszt processzualnüh resenij szledovatelja. Pravovogyenyic, 1982. 5. sz. 92—98. old.; *Csuvilev*, A. A.—*Kalnyickij*, V. V.: Processzualnoj kontrol nacsalnika szledvoatelja. SZGP., 1983. 4. sz. 69—73. old. *Szoja*—Szerko, L. A.: Naucsnaja organizacia truda szledovatelja. SZGP., 1977. 9. sz. 104—109. old.; *Déri* Pál: Korszerű nyomozás, integrált bűnözés. Bp. 1976.; *Bojkov*, A. D.: O povüsenia reli advokata-zascsitnika v ugolovnom szudoproizvoszte. (Doklad na konferencii: Problemi iszkorenij pravonarusenia v SzSzSzR. Moszkva, 1971. 38. és köv. old. *Perlov*, I. D.: Zascsita i Pravoszuda. SzB." Rol i zadácsi szovetszkoj advokaturü. Moszkva, 1972. 140. és köv. old; *Martincsik*. E. G.: Effektivnoszti advokata v ugolovnom szudproizvodszstve. Pravovogyenie, 1979. 5. sz. 70—75. old.; *Szteputenkova*, V. K.—*Jakovlev*, J. I.: Teoreticseszkio aszpekti effektivnoszti szudebnüh eszkpertiz. SZGP., 1979. 2. sz. 68—71. old.

[18] Karl *Peters*: Fehlerquellen im Strafprozess. Eins Untersuchung Wiederauf-nahmenverfahren in der Bundes republik Deutschland. Karlsruhe, I. köt. 1979. II. köt. Tübingen, 1972., III. köt. Tübingen, 1974.

[19] *Peres*, K.: Fehlerquellen im Strafporzess. II. köt., im. 224—229. old.

[20] U. o. 229—231. old. a jogászképzésről 331—335. old.

zetéséért. Ez utóbbi indokaként a személyiségkutatási szervezet hiányát is megemlíti. Nem ért egyet az esküdtbíróság megszüntetésével, de a súlyos bűncselekményekre egy második ténybíróság felállításának szükségességét nem utasítja el. A szabad bizonyítás, a bizonyítékok értékelésének szabadsága ésszerű határok közé szorítását indítványozza, amellyel kapcsolatban már korábban említett bizonyítási tilalmak bevezetésének szükségességére, illetőleg a bírósági tévedésekre hivatkozik. A felülbírálati rendszer reformja mellett tör lándzsát, hangsúlyozza a revízió kibővítését. A terhelt érdekében az őrizetbe vétel szabályainak megszigorítását, az előzetes letartóztatás tartamának, illetőleg a tárgyalás nyilvánosságának a korlátozását javasolja, az eljárás hatékonyságának növelése végett pedig a rendőrség és az ügyész kapcsolatának tisztázását, az eljárás elhúzódásának megakadályozását tartja szükségesnek.[21]

2.2. A hatékonysági kutatás — ugyancsak empirikus alapon nyugvó — másik jelentős terméke Steffen, Wibke: „A rendőri nyomozás elemzése a későbbi büntetőeljárás szempontjából" c. könyve.[22] Steffen a rendőrség tevékenységét két aspektusból vizsgálja: az egyik „a büntetőjogi társadalmi kontroll", a másik a rendőrség nyomozási tevékenysége. A rendőrség elsőként említett feladatai a legalitás és a szelekciókényszer problémáját vetik fel. A rendőrség nyomozási feladatai a bűncselekményekről való tudomásszerzés gondjait, a rendőri tevékenység jogi értékelésének bizonytalanságát (alárendeltség, önállóság), illetőleg a rendőri tevékenység eredményességi mutatóinak problémáit vetik fel. A szerző megállapítása szerint a nyomozás hatékonyságának bűncselekmény-specifikus és elkövető-specifikus mutatói vannak. Bűncselekmény-specifikus mutatók: a büntetendő cselekmények sértettjének kiléte és magatartása;[23] a bűncselekmény súlya, a bizonyítási nehézségek részaránya; a különös nyomozási és elintézési feltételek (pl. a gyanúsított vallomása és előélete). Az elkövető-specifikus mutatók: a gyanúsított életkora, neme, a gyanúsított rétegheztartozásának befolyása a rendőrségi és az igazságszolgáltatási kontrolltevékenységre.

A szerző egyes ügyek problémáin túlmenően általában a rendőrség és az ügyészség helyzetének, kapcsolatának tisztázatlanságát hiányolja, ami főként akkor kerül előtérbe, ha a rendőrség a nyomozást elvégezve az ügyet az ügyésznek adja át.[24]

3. A büntető-igazságszolgáltatás céljáról

3.1. A hatékonyság mérésének egyik fontos feltétele az, hogy az eredmények viszonyítási alapját, vagyis a célt meghatározzuk. A méréshez használt célfogalom azonban csupán olyan elemekből, követelményekből alakítható ki, amelyeket a büntető-igazságszolgáltatás alapjául szolgáló törvények kimondanak vagy kifejezésre juttatnak. Ezen belül is azokat a követelményeket kell számításba venni, amelyek elérése a jogviszonyok realizálásának eredményeként az egyes ügyekben várható el.

Az elmondottakból következik, hogy a hatékonyság általános elméleti tételeinek a büntető-igazságszolgáltatásra történő alkalmazása a célnak bizonyos értelemben újszerű megfogalmazását követeli meg. Az a célfogalom, amelyet a büntetőeljárás tudományában általában használtunk, amely mögött tehát nem a közvetlen eredmény elérésére utalás, hanem a büntető-igazságszolgáltatással, mint társadalmi tevékenység egyik fajtájával szemben támasztott perspektivikus elvárások húzódnak meg (társadalom védelme, a bűncselekmények megelőzése) a hatékonyság méréséhez nem használható.

A büntető igazságszolgáltatás általános célja: a szocialista állami, társadalmi, gazdasági, politikai rend, az emberi és állampolgári jogok védelme, valamint az ezek ellen támadó — társadalomra veszélyes — emberi magatartások megelőzése, olyan követelményrendszer, amelyben a büntető-igazságszolgáltatásnak nagy, de távolról sem kizárólagos szerepe van és amelynek a megközelítése a büntető-igazságszolgáltatástól a büntetőjog és a büntetőeljárási jog eszközei alkalmazásának a keretei között várható el. A büntető-igazságszolgáltatástól, mint a társadalmi tevékenység egyik ágától nem kérhető tehát számon a társadalomra veszélyes magatartások felszámolása mint végeredmény, de számon kérhető viszont az általános célkitűzés elérésének egyik nagyon fontos feltétele, vagyis a jogsértésre való reagálás, azaz a bűncselekmények felderítése, megállapítása és elbírálása. Nem kétséges, hogy a felderítés, megállapítás és elbírálás tevékenységének színvonala nagyban hozzájárul ahhoz, hogy az általános társadalmi célkitűzést megközelítsük. Ezzel a gondolatsorral tulajdonképpen el is jutottunk ahhoz a célfogalomhoz, amelyet az empirikus alapú hatékonysági vizsgálat során használnunk kell. A hatékonyság mérésére alkalmas *közvetlen cél* azoknak a követelményeknek az összessége, amelyek a jogalkotó az igazságszolgáltatás alapnormáinak — a büntető törvénykönyvnek és a büntetőeljárási törvénykönyvnek — meghatározásakor szem előtt tartott és a büntetőjogi valamint a büntető-eljárásjogi eszközökben kifejezett.

3.2. A magyar büntető-igazságszolgáltatás közvetlen célját az 1978. évi IV. törvény és az 1973. évi I. törvény határozza meg, illetőleg fejezi ki. Ez a cél azonban kevesebb is meg több is azoknál a követelményeknél, amelyet a Btk. és a Be. bevezető szakaszai tartalmaznak.

3.3. A büntető törvény célja. A Btk. 1. §-a értelmében: „A törvény célja az, hogy védelmet nyújtson a társadalomra veszélyes cselekményekkel szemben, neveljen a szocialista társadalmi együttélés szabályainak megtartására és a törvények tiszteletére. Ennek érdekében meghatározza a bűncselekményeket és az azok elkövetőivel szemben alkalmazható büntetéseket és intézkedéseket." A Btk. 1. §-ának célmeghatározása első részében az általános, második részében közvetlen, de azon belül is valamennyi szocialista büntető törvény közös közvetlen célkitűzéseivel kapcsolatos

[21] U. o. 305. és köv. old.

[22] Wiebke, *Steffen*: Analyse pozlizeilichen Ermittlungkstätikeit aus der Sicht des späteren Strefverfahrens. Wiesbaden, 1976. A kutatás alapja 4588 tulajdon elleni bűncselekmény volt. A probléma regisztrálását és az eredményeket összefoglalja a 291—313. oldalakon.

[23] Lásd erről még: *Schneider*, H. J.: Viktimologie. Wissenschaft vom Verbrechthersopfer. Tübingen, 1975. a témáról a 3. és köv. oldalakon; Schwind, H. D.: Viktimologie in der Praxis von Plizei und Justiz. Kriminalistik, 1979. 11. sz. 514—519. old.

[24] *Steffen*, W.: I. m. 296. old.

követelményeket összegezi. A Btk. 1. §-a tehát tulajdonképpen nem „E büntető törvény", hanem „A büntető törvény" célját fejezi ki.

Ami már most az 1978. évi IV. törvény közvetlen célkitűzéseit és a büntető-igazságszolgáltatástól számon kérhető követelményeket illeti, az a következőkben összegezhető:

— a büntető jogviszonyt kiváltó jogi tények (diszpozíciók), a büntethetőségi feltételek és akadályok, a büntetőjogi következmények félreérthetetlen, pontos meghatározása, valamint

— a büntetőjogi felelősségre vonás területének további korlátozása a dekriminalizáció és a csekély társadalomra veszélyesség vagy a társadalomra veszélyesség utólagos megszűnése következményeinek szabályozása útján;

— a büntetendő magatartások differenciálása nagyobb részt a magatartások társadalmi értékelésének enyhébb rosszallást kifejező szabályozásával (vétségek, közlekedési, népgazdasági és vagyon elleni bűncselekmények);

— a visszaeső bűnelkövetők megítélésének megszigorítása;

— a szabadságelvonással nem járó büntetések és intézkedések alkalmazásának a bővítése;

— a kóros elmeállapotú személyekkel szembeni büntetőjogi eszközök korlátozása és az alkoholisták elleni büntetőjogi eszközök továbbfejlesztése;

— a jogkövetkezmények közötti alternatívák kiszélesítése mellett a törvényi keretek érvényre juttatása a büntetések megállapításánál (enyhítő szakasz korlátozása).

3.4. A büntetőeljárási törvény célja. A Be. 1. §-a értelmében: „E törvény célja az, hogy a büntetőeljárás szabályozásával, a szocialista törvényességnek megfelelően biztosítsa a bűncselekmények felderítését, a Magyar Népköztársaság büntető törvényeinek alkalmazását." A Be. 1. §-ának tartalma közvetlen — jogalkotói — cél: olyan büntetőeljárás szabályozását követeli meg, amelyben a törvények betartása a bűncselekmények felderítéséhez és a büntetőjogi szabályok alkalmazásához vezet. A követelmény tehát elsősorban a jogalkotóval szemben áll fenn, éspedig arra, hogy a bűncselekmények felderítését és a büntetőjogi törvények alkalmazását biztosító jogi eszközöket határozzon meg és ezek által alakítsa ki a büntetőjogi felelősségre vonás rendjét: vagyis a büntető-igazságszolgáltatást. E jogalkotó cél azonban közvetlen jogalkalmazói cél is: a jogalkalmazót

— a törvényesség betartására,

— a bűncselekmények felderítésére és

— a büntető törvények alkalmazására kötelezi.

Amennyiben a hatékonyságot nem az igazságszolgáltatási folyamat, hanem csupán a folyamatot lezáró ítélet alapján vizsgáljuk, e célmeghatározás elegendő alap a végeredmény értékeléséhez. Az ítélet azonban nem választható el attól a folyamattól, amely megelőzte azoktól a jogviszonyoktól és cselekvésektől, amelyek a lefolytatott büntetőeljárást jellemezték. Az igazságszolgáltatás — mint arról már szó volt — nem egy aktus, hanem egy összetett, bonyolult, számos alany, mindenekelőtt a hatóságok magatartása által meghatározott eljárási rend, amelyben a büntető törvény és a büntetőeljárási törvény által kijelölt célokat az egyes eljárási szakaszok speciális viszonyai között valamennyi hatóság köteles érvényre juttatni és valamennyi — eljárási kötelezettségeket hordozó — alany köteles előmozdítani. Ez a követelmény egyébként az 1973. évi I. törvénynek a hatóságok kötelezettségeit, feladatait egységesen szabályozó I. fejezetben igen határozottan kimondott, további, speciális célja. Az I. fejezet valamennyi hatóságot kötelezi az alábbi célok megvalósítására:

— a büntetőeljárás lefolytatása a törvényi feltételek fennállása esetén (legalitás);

— a tényállás alapos és hiánytalan tisztázása, valóságnak megfelelő megállapítása, a terhelő és mentő, a súlyosbító és enyhítő körülmények figyelembevétele;

— a büntetőeljárás akadályainak megállapítása;

— az eljárás alanyai (elsősorban a terhelt) eljárási jogainak és kötelezettségeinek érvényre juttatása;

— a megelőzés érdekében megállapított konkrét eszközök alkalmazása.

A Be. I. fejezetén túl, más törvényi rendelkezésekben jut még kifejezésre a büntetőeljárási törvény néhány további speciális célja. Ezek:

— az eljárási formák differenciálása,

— az egyszerűsítés és gyorsítás.

A büntető törvény és a büntetőeljárási törvény közvetlen céljainak megvalósulását valamennyi büntetőügyben vizsgálni kell és lehet. A céloknak az eredményekkel való szembesítése érdekében azonban kritériumok megállapítására van szükség. A kritériumokban a közvetlen célt a vizsgált intézmény (szakasz) optimális végeredményéből megállapítható ismérvekkel kell kiegészíteni.

4. A büntető-igazságszolgáltatás szakaszosságának hatékonyságáról

4.1. A büntető-igazságszolgáltatás hatékonyságának a kutatásában más szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió, már eredményeket jeleznek.

A hatékonyság vizsgálatának szentelt eddigi kutatásokban azonban — tudomásom szerint — nem kapott azonban kellő hangsúlyt a szocialista igazságszolgáltatás, mint a büntetőeljárás megindításától kezdődő és az ítélet jogerőre emelkedésével befejeződő egységes folyamat. Márpedig a büntető-igazságszolgáltatás egységének az elismerése a szocialista jogfejlődés egyik nagyon is jelentős vívmánya. A szocialista büntető-igazságszolgáltatás mint egységes tevékenység elismerése ugyanis összekapcsolja a büntetőügyekben eljáró hatóságokat a közös általános társadalmi cél elérésére és kötelezi a büntetőjog és a büntetőeljárási jog közvetlen céljainak együttes megvalósítására is. A büntetőeljárás, azaz: a büntető-igazságszolgáltatás egységének elismerésével — amint azt a tudományban hosszú és olykor éles hangú viták során végül is megállapították — összefér, illetőleg nem áll ellentétben a funkciók megosztása és az eljárási szakaszok speciális rendeltetésének megfelelő differenciáltsága. A funkciók megosztását és a szakaszok eltérő rendeltetését azonban a jogi eszközökkel úgy kell kifejezni, hogy ez ne akadályozza meg a büntetőjog és a büntetőeljárási jog közvetlen céljainak realizálását sem a nyomozási szakaszban, sem a bírósági eljárás különböző szakaszaiban, sem a nyomozó hatóság, il-

letőleg az ügyész tevékenységében, sem pedig a bíróság tevékenységében.

A szocialista büntető-igazságszolgáltatás egységének és az abban érvényesülő funkciók és szakaszok közötti feladatmegosztásnak a dialektikus kapcsolata tükröződik a magyar büntető-eljárásjogi törvényben is. Ez fejeződik ki közös célokban és a funkciók, illetőleg szakaszok sajátosságaiban. A rendelkezések társadalmi hatása — az eddigi gyakorlati ismereteink szerint is — jelentős mértékű, de nem mindenben kicsiszolt és zökkenőmentes, s gyakorta félreértésre is okot ad. Fontos érdek fűződik éppen ezért ahhoz, hogy a szakaszok hatékonyságának elemzésével a reális helyzetet feltárjuk, annak pozitív és negatív eredményeit megállapítsuk.

4.2. Az egyes szakaszok vizsgálatánál tehát a nyomozás és a bírósági szakasz közös és speciális ismérvekből kell kiindulnunk, vagyis abból, hogy a büntető-igazságszolgáltatás első fő szakaszában a bűn üldözése, a második — bírósági — fő szakaszában pedig a bűn megítélése határozza meg az ügydöntő hatóság (eljáró) tevékenységét.

A bűn üldözése a rendőrségnek nem a büntetőeljárás szakaszhatárai közé szorított, hanem általános hivatásbeli kötelezettsége. Az igazságszolgáltatás számára releváns bűnüldözést a büntetőeljárási törvény materiális és eljárási feltételekhez köti: a bűncselekmény alapos gyanújához, illetőleg egyéb anyagi jogi és eljárásjogi feltételekhez. A feltételek ismeretében dönteni kell a nyomozás — azaz a büntető-igazságszolgáltatás — megindításáról vagy megindításának a szükségtelenségéről. A nyomozás elrendelése tehát az igazságszolgáltatás első hatósági aktusa, a nyomozás megtagadása pedig az első — és egyben, legalábbis időlegesen, utolsó — érdemi állásfoglalás a büntetőtörvény és a büntetőeljárás törvényi realizálásáról. Az elrendelt nyomozást lefolytatva a hatóság ismét állást foglal, s ebben a büntető-igazságszolgáltatás továbbfolytatását (nyomozás befejezése) vagy szükségtelenségét mondja ki. Az eldöntendő kérdések horderejére tekintettel a magyar szabályozás szerint a rendőrség állásfoglalása ugyan arról, hogy a büntető-igazságszolgáltatást nem kell lefolytatni, csak az ügyész jóváhagyása esetén joghatályos, mindez azonban nem változtat azon, hogy a nyomozás kezdő és végpontja állásfoglalás a büntető-igazságszolgáltatás közvetlen céljairól, vagyis hatékonyságuk e célokkal szembesíthető.

A nyomozás befejezését követően az ügyész — most már egymaga — dönt. A döntése lezárja az igazságszolgáltatás folyamatát (megszüntetés), illetőleg a bírósági szakaszba juttatja azt. Az ügyész mindkét esetben alkalmazza a büntetőjogot és természetesen a büntetőeljárási jogot is. Az ügyész vádja konkretizálja a bírósági eljárás tárgyát és egyben megszabja annak határait is, egyszersmind kötelezi a bíróságot arra, hogy tevékenységét megkezdje. Az ügyész a vádemelési szakaszban a nyomozó hatóság tevékenységének hatékonyságát vizsgálja és ellenőrzi, de ezzel — bizonyos értelemben — saját tevékenységének hatékonyságáról is véleményt vagy kritikát mond.

Az ügy a vádemeléssel a bírósághoz kerül át. A bíróságnak az első fokú tárgyalás előkészítésének szakában a törvény szerint ugyancsak véleményt kell mondania az előzményekről, vagyis az első fő szakasz eredményeiről. (Más kérdés, hogy teszi-e ezt.) És bár a Be. az ügy visszaadásának lehetőségét korlátozza, nem zárja el attól a bíróságot, hogy

— megállapítsa a büntetőeljárás akadályait,

— észlelje a vád megalapozatlanságát,

— kifejezésre juttassa az állampolgári jogok korlátozásával vagy biztosításának elmulasztásával kapcsolatos kötelezettségét,

— rámutasson az ügyész jogi értékelésének hibáira stb.

Az első fő szakasz eredményességét vagy fogyatékosságait a bíróság teljes terjedelmében a tárgyaláson észleli, illetőleg észlelheti. A bírósági értékelés — minthogy a bíróság nem gyakorol felügyeletet az első fő szakasz, csupán annak eredménye felett — az érdemi határozatból lesz majd kiolvasható. Az elsőfokú bíróság érdemi határozatának, valamint az ahhoz vezető egész tevékenységének az értékelése a másodfokú bíróságra tartozik. Az ellenőrzés természetesen elmarad, ha a jogosultak az érdemi határozatot nem sérelmezik. A másodfokú bíróság határozata rámutat arra, miben vétett a bíróság, milyen kötelezettségeknek nem tett eleget. Az értékelés szempontjából természetesen valamennyi másodfokú bírósági határozatnak van mondanivalója, annak is, amelyik helyben hagy és annak is, amely csupán helyesbít.

A büntető-igazságszolgáltatás közvetlen célkitűzései közül néhány igen jelentős követelmény tehát az eljárás valamennyi szakasztól számonkérhető. Ilyenek különösen a tényállás alapos és hiánytalan tisztázása, a büntetőeljárás akadályainak megállapítása, eljárási formák differenciálása. A célokban megfogalmazott más követelményeket azonban adaptálni kell a büntető-igazságszolgáltatás egyes szakaszaira annak megfelelően, hogy az egyikben és másikban a folyamat lényege és a végeredmény a törvény szerint milyen sajátosságokat tükröz. Az adaptáció segítségével alakíthatók ki a szakaszok és az alszakaszok kritériumai.

4.3. A szakaszok belső vizsgálata során a célokat lebontó kritériumoknak ki kell fejezniök azt, hogy a nyomozási szakasz funkciója elsősorban a felderítés, a bírósági eljárás funkciója pedig elsősorban a döntés. A nyomozási szakaszban ezért vizsgálni kell a nyomozás megkezdésének, a bizonyítékok összegyűjtésének és összegezésének hatékonyságát. A bírósági szakaszban a hatósági tevékenység alapját és egyben korlátait a törvényes vád határolja körül. A vád törvényességéért — a magyar Be.-ben érvényesülő feladatmegosztás értelmében — a vádló felelős. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a bíróság a vád törvényességét és megalapozottságát, valamint a vádemelés törvényességét és megalapozottságát ne lenne köteles — elsősorban a tárgyalás előkészítése során, de a tárgyaláson is — vizsgálni. E tevékenység azonban a döntésben, illetőleg az azt előkészítő pervezető és az elsőfokú bírósági tárgyalás hatékonyságának vizsgálata során értékelni kell a tárgyalásra való felkészülést, a pervezetést, a tárgyaláson (vagy tárgyaláson kívül) felvett bizonyítást és a döntést. A másodfokú bírósági eljárásban ezekhez járul még az ellenőrzés eredményességének a vizsgálata. Az egyes eljárási szakaszok mutatóit tehát a szakaszra jellemző hatósági tevékenység céljai fejezik ki. A hatékonysági mutatóknak az eljárás valamennyi szakaszában ki kell terjednie a tevékenység időszerűségének követelményére is.

Bosánszky Lajos

Gondolatok az állami törvényességi felügyelet egységes rendszerének kidolgozásához[1]

Az állami törvényességi felügyelet a szövetkezetekkel kapcsolatos állami tevékenység egyik eszközeként jelenik meg a magyar államigazgatási jog rendszerében 1971-ben és tulajdonképpen előbb a mezőgazdasági, majd más ágazatba tartozó szövetkezetekkel összefüggő állami tevékenység gyakorlatában alakult ki mai formája.

A szövetkezetekkel kapcsolatos állami törvényességi felügyeleti rendszer fejlődésével párhuzamosan alakul ki a tételes jogban az egyesületek, a gazdasági társulások állami törvényességi felügyelete, majd a vízgazdálkodási társulások állami törvényességi felügyeleti rendszere, de ezek a szövetkezeti tövényességi felügyelethez képest meglehetős eltéréseket mutatnak.

Ugyanakkor számos olyan — nem hierarchikus jellegű — kapcsolat áll fenn az állami szervek és más szervezetek között, mely kapcsolatok lényegét tekintve törvényességi felügyeleti sajátosságokat mutatnak. Ilyen jellegű felügyelettel találkozunk az állami szervek és a nem tömegszervezeti jellegű társadalmi szervek kapcsolatában (Magyar Agrár Egyesület, Alkotóközösségek stb.). Törvényességi jellegű felügyelet azonban nem csupán az állami, államigazgatási szervek, valamint egyéb szervezetek között jelenik meg, hanem az államigazgatási szervek egymás közötti viszonyában is, nevezetesen: a Minisztertanács, a területi tanács végrehajtó bizottsága törvényességi felügyeletet gyakorol más tanácsi szervezetek fölött és fellelhető ez a felügyelet az adott tanácsi szervezeten belül is (lásd a vb-titkár törvényességi felügyeleti jogkörét vagy az államigazgatási eljárási törvény által nevesített felügyeleti intézkedési jogot).[2]

A törvényességi felügyelet kialakult rendszere azonban nem nélkülözi az előzményeket.[3] A felszabadulást követően hatályba lépett a szövetkezetekről szóló 1947. évi XI. törvény említi a felügyelő hatóságot. Sajátossága, hogy kettős felügyeletről rendelkezik, melyet egyrészben gazdasági kérdésekben az ágazati miniszter, míg szövetkezetpolitikai téren a kereskedelmi és szövetkezetügyi miniszter lát el.[4]

Ebből következően a felügyelet részben ágazati irányítási sajátosságokat, másrészt érdekvédelmi (stabilizációs) sajátosságokat mutat, vagyis nem kifejezetten törvényességi jellegű ez a felügyelet.

Megjelenik a felügyelet mint eszköz az egyesületekkel kapcsolatos állami tevékenység körében is (2233/75/1957. Mt. h. sz. hat. 75/1954./XII. 1). Mt. sz. rendelet, azonban itt irányítói jogokkal keverve lehetővé teszi a működés gazdasági-célszerűségi felülvizsgálatát is.

A mezőgazdasági szövetkezetekről szóló 1957. évi 9. sz. tvr. a szövetkezetek tekintetében már állami felügyeleti jogkört említ, azonban ez a felügyeleti forma is direkt beavatkozási elemeket hordoz (mérleg jóváhagyása, kedvezmények, támogatások megvonása). Megtalálhatók ugyanakkor az állami felügyeleten belül a később kialakuló szövetkezeti törvényességi felügyelet elemei, melyeket először az 1967. évi III. törvény rögzített, bár itt is egészen 1971. évi módosításig az állami felügyelet kifejezés él.

A múltból a jövőbe tekintve — figyelemmel a fejlődést megalapozó politikai állásfoglalásra[5] — az állami törvényességi felügyelet létező rendszerén túl a közeljövőben a vállalati szférában végbemenő korszerűsítés következtében számolni kell új vállalattípus elterjedésével, melynek állami *irányítása* nem kizárólag a tulajdonjogból fakadó rendelkezési jogosítvány útján történne, hanem ezt fokozatosan felváltaná a törvényességi felügyelet. A vállalatfelügyelet körében alapításra kerülő úgynevezett önkormányzati (vállalati tanács, illetve választott vezetőség által irányított) vállalatok felügyeleti kérdéseitől függetlenül felmerül a nem állami vállalatok, pontosabban a nem állami szerv által alapított vállalatok állami felügyeletének problematikája. A szövetkezeti vállalatok (például Mavad, Coopturist), a leányvállalatok, különösen a szövetkezeti leányvállalatok felügyeleti kérdései, legalábbis az állam oldaláról tekintve ma is rendezetlenek.

Külön problémakört jelent a jelenleg jogi személyiség nélküli, de ténylegesen nagyfokú önállósággal, kiterjedt szervezettel és önkormányzattal rendelkező szervezetek a gazdasági társaságok és kisvállalkozások (szakcsoportok, gazdasági munkaközösségek) törvényességi felügyeletének kérdése, melyet a gyakorlat ma sajátosan a gazdálkodó szervezetet működtető jogi személyiséggel rendelkező szervezet állami törvényességi felügyelete keretében igyekszik megoldani. Egyben számolni indokolt azzal is, hogy a jelenlegi jogi személyiség nélkül működő társulások, kisvállalkozások közül sajátos, már jogi személyiséggel is rendelkező formák „növik ki" magukat, melyek felügyeleti rendszerének kialakítása érdekében már most indokolt ezt a sajátos helyzetet is áttekinteni.

Az állami törvényességi felügyelettel kapcsolatos megoldásra váró feladatok nem korlátozhatók csak a törvényességi felügyeleti modellel való kizárólagos foglalkozásra. A szövetkezetek, de a társulások esetében jogszabályok nevesítik az *ágazati-szakmai* felügyeleti tevékenységet, melyet az állam a hatáskörrel rendelkező ágazati miniszter útján gyakorol, párhuzamosan alkalmazva a törvényességi felügyelet mellett.

Bosánszky Lajos tudományos főmunkatárs, Államigazgatási Szervezési Intézet (Budapest).

[1] A cikk az Államigazgatási Szervezési Intézet (ÁSZI) Középtávú Kutatási terve keretében folytatott témaalapozó vizsgálatról összeállított feladatmeghatározó tanulmány alapján készült.

[2] Lásd bővebben *Holló* Andrásnak: A végrehajtó bizottság titkára által gyakorolt törvényességi felügyelet c. tanulmányát. (ÁSZI kiadvány 1984.)

[3] A felszabadulás előtti időszakban élő felügyeleti jogkör alakulásáról lásd bővebben *Szamel* Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái c. művének V. fejezetét. KJK. 1963.

[4] Lásd még *Vágó* László: A szövetkezetek törvényességi felügyelete c. tanulmányát. (Állam és Igazgatás, 1984. 3. sz. 232. old.)

[5] Az MSZMP KB 1984. ápr. 17-i ülésének állásfoglalása. (Társadalmi Szemle, 1984. 5. sz.)

Ugyanakkor megjelent az úgynevezett piacfelügyelet fogalma[6] és egyre többször bukkan fel a gazdasági-pénzügyi felügyelet kifejezés a különböző elméleti munkákban.[7] Ebből következik, hogy a törvényességi felügyelet helyét, szerepét csak akkor vagyunk képesek meghatározni, ha meg tudjuk oldani az egyéb felügyeletektől való elhatárolás problémáját.

Az elméleti kérdések mellett a praktikum oldaláról tekintve egyre sürgősebben jelentkezik a törvényességi felügyelet gyakorlatának korszerűsítése is. A hatályos rendelkezések alapján törvényességi felügyeletet a Minisztertanács, a minisztériumok, országos hatáskörű szervek, tanácsi testületek, különböző szintű tanácsi szakigazgatási szervek látnak el. A törvényességi felügyeleti eszközrendszer sem egységes, szervtípusonként eltérő felügyeleti módszereket alkalmaznak úgy az intézkedések, mint a vizsgálatok terén.

Ezek a röviden vázolt problémák önmagukban arra késztetnek, hogy megkíséreljük komplexen áttekinteni az állami felügyelet rendszerét. Ahhoz viszont, hogy ezt eredmény reményében tehessük mindenekelőtt az elméleti kérdéseket kell tisztáznunk. Nem azért mintha az elmúlt évtizedek során elméleti kutatók és gyakorlati szakemberek elmulasztották volna a tudomány idevonatkozó berkeinek kutatását, hanem azért, mert különösen az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével terebélyesedő, fejlődő új igazgatási, irányítási, vezetési, felügyeleti módszerek olyan megoldásokat hoztak magukkal, amelyek igénylik az eddigi elmélet felfrissítését, a kialakult ellentmondások feloldását.

I.

A felügyelet alapkérdései

A törvényességi felügyelet röviden vázolt alapproblémáiból véleményem szerint következik, hogy a kutatást két párhuzamos területen egyidejűleg kell folytatni. Egyrészt elméleti oldalról közelítve, meg kell keresni a felügyelet helyét az állami tevékenységben, ki kell dolgozni a törvényességi felügyelet elméleti rendszerét. Másrészt a jelenlegi gyakorlatot felmérve kutatni indokolt az e feladatkör ellátása során kialakult gyakorlatot, feltárva a helyes és helytelen tendenciákat; megadva ezzel az alapot a megfelelő módszertan kidolgozásához. A párhuzamos kutatás előnye mindenekelőtt az, hogy nem jár időveszteséggel, mivel az egyik vonal elemzése sem előzi meg a másikat, az elméleti kutatás eredményei beépülhetnek a gyakorlati megoldásokba, míg a gyakorlat feltárt sajátosságai elősegítik az elmélet megalapozását, megóvnak a gyakorlattól való elszakadás káros következményeitől.

1. A felügyelettel kapcsolatos szakirodalom korántsem teljeskörű áttekintése után is elég egyértelműen jelentkezik az elmélet első alapproblémája: mi is tulajdonképpen a felügyelet, hogyan viszonylik a fogalom az irányítás, vezetés, igazgatás fogalmakhoz.

Ebben a körben a kérdést már több oldalról megközelítette a tudomány, Szamel Lajos az 1945 utáni jogirodalomban az elsők között végezte el az akkori tételes jogra is alapozva a felügyelet tartalmának meghatározását és a felügyeletek rendszerezését.[8] Raft Miklós a felügyelet, irányítás, igazgatás, vezetés, ellenőrzés egymáshoz való viszonyának kérdéseit nyelvtani oldalról közelítette meg és határozta meg államigazgatási tartalmukat.[9]

A később napvilágot látott cikkek, monográfiák a törvényességi felügyelet tételesjogi megfogalmazását követően már szinte kizárólag ezzel a felügyelettel foglalkoztak. Az ágazati-szakmai felügyelet, a piacfelügyelet, az itt-ott megjelenő szakfelügyelet elméleti kérdéseinek tisztásával a jogirodalom adós maradt, így nem tisztázódott mind ez ideig a különböző „felügyeletek" egymáshoz való viszonya.

Elsőként az tisztázandó, hogy a felügyelet, mint állami tevékenység alkalmas-e az állami akaratban megtestesülő közakarat közvetítésére, s ha igen milyen mértékben s mélységben; vagy csupán az akarat követésének folyamatos számonkérését tűzheti ki célként, illetve az akaratközvetítés milyen körben biztosítható a felügyeletet végző szerv részére abban az esetben, ha a felügyelt szerv az akarat követését önként nem vállalja.

Ezen belül annak figyelembevételétől sem lehet eltekinteni, hogy milyen jellegű (direkt vagy normatív) akaratközvetítési rendszeren belül kerül alkalmazásra. Ennek tisztázása segít az irányítás, vezetés, igazgatás fogalmától való elhatárolásban, illetve ezen belül helyének meghatározásában. A felügyelet fogalmának kimunkálása során felhasználva az e téren végzett kutatásokat is, indokolt a fogalom többirányú megközelítése, ami nagyban elősegítheti a pontos definiálást.

A fogalom pontosítását követően a felügyelet rendszerének elemzése útján léphetünk tovább. A ma gyakorlatában többféle felügyelet ismert, mint azt már jeleztem. A jogszabályok nevesítik az állami törvényességi felügyeletet, az ágazati szakmai felügyeletet, a szakfelügyeletet és a vállalatokkal kapcsolatos kutatómunka során egyre inkább előtérbe kerül az úgynevezett piacfelügyelet fogalmának a meghatározása is. Erre való tekintettel meg kell vizsgálni, hogy e fogalomnak mindegyike sajátos felügyeleti területet takar-e vagy átfedések találhatók. A kutatást itt arra kell kiterjeszteni, milyen ismérvek által határolhatók el egymástól az ismert felügyeleti formák (az alanya, a tárgya vagy a tartalma terén lelhető-e fel „a differencia specifika"), vagyis léteznek-e a felügyelet rendszerén belül világosan elhatárolható felügyeleti *típusok* (például szervezetek működésére, szervezetek gazdasági tevékenységére irányuló felügyeletek). A tipizálás elméleti jellegű megközelítésével egyidejűleg a különböző típusú felügyeletek fogalmának a gyakorlat igényével is megfelelő pontosítását is el kell végezni.

2. A különböző típusú felügyeletekre kialakított fogalom birtokában mindenekelőtt az állami törvényességi felügyelet elhatárolásának elméleti kérdéseire kell a hangsúlyt helyezni.

a) Az egyik legfontosabb feladat annak tisztázása

[6] 1060/1980./XII.28./ Mt. h. sz. határozat és a hivatkozott politikai állásfoglalás III/3. pontja említi ezt a feladatkört.

[7] *Prugberger* Tamás is a felügyelet körébe tartozónak véli a gazdasági-pénzügyi revíziót és ennek ad hangot „Az ipari szövetkezetek állami felügyeletének időszerű kérdései" c. tanulmányában. (Szövetkezeti Kutatóintézet. Közlemények, 142., 100. old.)

[8] Ld.: a (3) alatt hivatkozott művet.

[9] A tanulmány megjelent az Állam és Igazgatás, 1971. 1. számában.

a párhuzamosan folyó, gyakorlatot feltáró elemzések birtokában az, hogy a különböző szervezetek felügyelete mennyiben és milyen mértékben igényli a felügyelet típusán belül a további részletezést. Vannak e a felügyeletnek az azonos típuson belül fajtái pl. attól függően, hogy a gazdasági tevékenység melyik területére (termelés, szolgáltatás, anyag-, pénzgazdálkodás, forgalmazás) irányul. Továbbá vannak-e a felügyeletnek a felügyelt szerv sajátosságai által meghatározott — elkülöníthető — területei; nevezetesen: találhatók-e a felügyeleti fajtán belül elhatárolható állami felügyeleti formák, illetőleg a felügyeletet gyakorló szerv oldaláról jelentkező specifikumok igénylik-e a formák kialakítását. Figyelembe kell venni a munka során azt is, hogy az egyes szervezetek sajátosságai által indukált eltéréseknek van-e elfogadható elméleti, gyakorlati alapja vagy az eltérések abból adódnak, hogy eddig a felügyelet átfogó módon történő megközelítése hiányzik.

A felügyeleti formák létének vizsgálatánál külön célszerű kitérni arra, hogy célszerű-e a formák taxálása, ami azt a veszélyt hordozza magában, hogy az intézményrendszer továbbfejlődése újonnan megjelenő szervezetekre való kiterjesztése akadályokba ütközik, vagy pedig nyitott, fejleszthető rendszer kialakítása az indokolt.

b) A törvényességi felügyeletnek egyik igen jelentős elméleti kérdése a mai — egyesek által tökéletesnek vélt — törvényi szintű fogalommeghatározás. A törvényszöveg általánosságban kívánja meg, hogy a felügyelt szerv működése összhangban álljon a jogszabályokkal. A jogszabályok köre azonban igen terjedelmes. Kérdés tehát az, melyek azok a jogszabályok, melyek megtartása felett a törvényességi felügyeletnek őrködnie kell. A jogszabályok teljes körére való kiterjesztése nyilvánvalóan nem lehetett és nem is lehet cél, hiszen ily módon, mintegy szuperfelügyelet alakulna ki, mivel ma az önkormányzattól a műszaki-technikai normákig szinte kizárólag jogszabályok tartalmaznak rendelkezéseket. A határ megvonására irányuló eddigi elméleti és gyakorlati kísérletek a kívánt célt nem érték el.[10] A vonatkozó irodalom is bizonytalan, inkább a gyakorlatra támaszkodik.

Mindezek alapján sürgető feladat annak körvonalazása, hogy a törvényességi felügyelet általában milyen jogterület közvetített akarat követését hivatott biztosítani és az egyes törvényességi felügyeleti formáknál ettől milyen mértékű eltérés indokolt. Az eredménye itt természetesen visszahat az egyes törvényességi felügyeleti formák fogalmának a pontosítására is.

c) A törvényességi felügyelettel kapcsolatos kutatás következő kérdésköre a törvényességi felügyelet eszközrendszerének a feltárása. Különösen arra kell koncentrálni, milyen eszközöket kell biztosítani általában a felügyeletet gyakorló szerv részére ahhoz, hogy a törvényességi felügyelet célját elérje legyen az akár akaratközvetítés, akár az akaratkövetés számonkérése. Részletezni célszerű, hogy az eszközök meglévő körét (intézkedések, ellenőrzés stb.) mennyiben indokolt bővíteni, igényelnek-e a különböző formák eltérő eszközrendszert, illetőleg az egyes eszközök tekintetében indokolt-e eltérést alkalmazni a törvényességi felügyelet formájától függően. Ma is vitatott kérdés a törvényességi felügyelet gyakorlása körében, hogy például az intézkedések rendszere eltérő teszem azt a szövetkezetek és a társulások esetében. Ugyanakkor az intézkedések rendszere bizonyos belső önkormányzati, szervezeti egységet privilegizál. (Nem figyelmeztethető a szövetkezeti döntőbizottság vagy más testület.) Az ismert intézkedések egy része, például a felelősségre vonás kezdeményezésének a joga nem zárt, a joggal való visszaélés kizárása nem megoldott. Ezért mindenképpen ki kell térni az intézkedési rendszer törvényességi felügyeleti formáknak megfelelő egységesítésének elméleti kidolgozására, lehetőséget teremtve arra, hogy az általános intézkedések mellett az egyes törvényességi felügyeleti formák — ha indokolt — sajátos intézkedési lehetőségeket kapjanak.

3. Különösen gazdálkodó szervek tekintetében az ágazati-szakmai felügyelet fogalmának pontosításán túl tisztázni kell, hogy az úgynevezett ágazati-szakmai felügyelet önálló felügyeleti fajta vagy szinonim a szakhatósági felügyelettel. Az ágazati-szakmai felügyeletnek gyakorlása tekintetében az 1971. évtől kezdve a holtpontról gyakorlatilag nem történt elmozdulás. Gyakorlása eseti jellegű, fogalma kidolgozatlan, hatásköre tisztázatlan, eszközrendszere jóformán behatárolhatatlan.

Az ágazati-szakmai felügyeleti jogra hivatkozva éppen ezért gyakran indokolatlanul beavatkoznak az államigazgatási szervek a gazdálkodó szervek gazdálkodásába, megsértve ezzel az önállóságot; „elvárásokat" támasztanak, majd nem egy esetben ennek figyelmen kívül hagyását állami törvényességi felügyeleti szankciókkal „torolják" meg. Az e területen fennálló bizonytalanság eredete többféle lehet:

— az ágazati-szakmai felügyelet elméleti kimunkálatlansága az oka a gyakorlati gondoknak;

— vagy az ágazati-szakmai felügyelet azonos a szakhatósági tevékenységgel, illetve annak része.

Ezért ki kell terjednie e jogintézmény kialakulásának eddigi gyakorlatának elemzésére, a fogalom pontos körülhatárolására is.

Amennyiben ez a felügyeleti fajta valóban létező és a felügyeletek között elhelyezhető, a többi fajtától elhatárolható, akkor meg kell határozni meddig terjedhet ez a felügyelet, milyen intézkedési rendszert kell kialakítani a működéséhez és a minisztériumok „ágazati", funkcionális jellegének kutatására irányuló tevékenység eredményei figyelembevételével a felügyeleti hatáskörök telepítésének lehetőségeit is ki kell munkálni.

Amennyiben az elemzés eredménye e felügyeleti típus tekintetében negatív, vagyis az ágazati-szakmai felügyelet egy meghatározott szervezet (szövetkezet) felé gyakorolt szakhatósági tevékenység, arra kell kiterjedni a kutatómunkának, hogy a szakmai-szakhatósági felügyelet mennyiben bővíthető ki annak érdekében, hogy az eddig ágazati-szakmai felügyelet címén gyakorolt államigazgatási tevékenységet is átfoghassa.

[10] Erre elsőként Somody Dezső tett kísérletet. A szövetkezetek állami törvényességi felügyeletének gyakorlati kérdései c. munkájában (megjelent az Állam és Igazgatás, 1977. 12. számában), ahol körvonalazza az állami törvényességi felügyelet szempontjából figyelembevételre ajánlott jogszabályok körét. A kérdés gyakorlati jellegű megoldását a mezőgazdasági termelőszövetkezetek állami törvényességi felügyeletéről összeállított MÉM—MTTH közös irányelv kívánta megalapozni (MÉM Értesítő, 1978. 1. sz.) több-kevesebb sikerrel.

4. A felügyelet egyik fajtájaként — bár nem így nevezik — ma a pénzügyi szervek egy sajátos tevékenységet gyakorolnak a gazdálkodó szervek felett. Nevezetesen a pénzügyekről szóló 1979. évi II. tv. X. fejezetében foglaltak alapján az ott, valamint a végrehajtási rendeletben szabályozott módon *pénzügyi ellenőrzést* gyakorolnak.

Ez az ellenőrzési jog célját, tartalmát illetően felügyeleti elemeket tartalmaz, hiszen feladata a pénzügyi jellegű jogszabályok, előírások!? megtartásának ellenőrzése, a vagyonnal való gazdálkodás rendjének felügyelete.

Az alapfogalmak tisztázottsága birtokában eldöntendő, hogy itt valóban felügyeletről van-e szó vagy valamilyen más államigazgatási tevékenységi kategóriába sorolandó.

Amennyiben ez valóban felügyeleti tevékenység és erre már egy-két helyen az irodalom is utal,[11] fel kell tárni a gazdálkodó szervek tevékenységének azon szféráját, melyre ez a felügyelet fajta hat, pontosabban kidolgozandó módszertana és intézkedési rendszere egyaránt, főleg a kialakult gyakorlat felmérése útján.

5. A már említett piacfelügyelet kérdéskörébe a hivatkozott politikai állásfoglalás egyértelműen a felügyeleti módszerek kialakításának szükségességében látja a jövő útját. Ez azt jelenti, hogy a jelenlegi irányítási jelleg helyébe egy oldottabb tevékenység lép, vagyis ezen a területen is kettéválik a piaci mechanizmusokkal kapcsolatos állami tevékenység. Egyrészt tisztán és normatív eszközökkel kell megvalósítani a piacszabályozást és a szabályozásban megnyilvánuló akarat követése ellenőrzésének eszköze legyen a piacfelügyelet.[12]

Ha valóban ez a cél új módon kell meghatározni a piacfelügyelet fogalmát, a gazdálkodó szervek tevékenységének azt a területét, melyre ez a felügyeleti fajta irányul. A kívánt cél elérésére alkalmas felügyeleti intézkedés rendszerére van szükség és ki kell alakítani a piacfelügyeleti hatáskörök telepítésének elvi körvonalait.

II.

A felügyelet részletkérdései

A felügyelet kérdései tisztázása részletes feladatainak a meghatározásánál, illetve a feladatok elvégzésének ütemezésénél a ma gyakorolt egyes törvényességi felügyeleti területek ellátásának elemzését ma már nem lehet halogatni. Az erre irányuló tevékenység eredményeként rendelkezésre álló következtetések és javaslatok megfelelő elméleti alapvetéssel együtt a folyamatban levő kodifikáció, a gazdaságirányítási rendszer fejlesztésével kapcsolatos tevékenység, az igazgatás korszerűsítésével összefüggő munka rendelkezésére állhassanak. Ennek megfelelően a kutatást indokolt az egyes szervezetek törvényességi felügyeleti rendszerének elemzésével kezdeni és ezt követően kerülhet sor az általános gyakorlati célú kutatási munkálatokra.

1. A gazdálkodó szervezetek állami törvényességi felügyelete. A gazdálkodó szervezetek közül a szövetkezetek állami törvényességi felügyelete tetszik úgy a jogi szabályozás, mint a gyakorlat szemszögéből tekintve a legkiforrottabbnak. Ennek ellenére ezen a területen is számos kérdés igényli a felügyelet áttekintését.

a) A szövetkezetek állami törvényességi felügyelete a hatáskörök gyakorlása szempontjából — bár a szövetkezeti törvény a szabályozást igyekezett egységbe foglalni — korántsem egységes.

Az egyik kérdéskör a szövetkezetek és érdekképviseleti szervei felügyeleti rendszerének a sajátos problémájában gyökerezik. Míg a szövetkezetek állami törvényességi felügyeletét a tanácsi szakigazgatási szervek látják el, az érdekképviseleti szervekét a területi szövetség esetében a megyei tanács végrehajtó bizottsága, az országos érdekképviseleti szervekét pedig a Minisztertanács. Az országos érdekképviseleti szervek tekintetében a törvényességi felügyelet problémái részben hasonlóak a területi szövetségekével, ugyanis mindkét esetben testület gyakorol felügyeletet. Ennek megfelelően a törvényességi felügyelet ellátásának gyakorlata eleve eltér az általánostól. Az ellenőrzés általános módszere a beszámoltatás, amely a Minisztertanács felügyeleti tevékenységében szinte kizárólagos megoldás maradt. A megyei végrehajtó bizottságok azonban a kezdeti beszámoltatásos módszert egyre inkább kiegészítették tételes ellenőrzési módszerekkel, melynek lebonyolítására — lévén a végrehajtó bizottság testület — vagy a szakigazgatási szervnek adtak utasítást, vagy „ad hoc" bizottságot hívtak életre. Ez utóbbi megoldást vette át a kodifikáció is. A gyakorlat azonban változatlanul tarka képet mutat. Az ellenőrzést végző bizottság tagjait tekintve, gyakorlatilag azonos a szakigazgatási szerv szövetkezeti felügyeletet végző dolgozóival, vagyis csak formai a változás. Ezt régóta és joggal kifogásolják a területi érdekképviseleti szervek.[13]

Más oldalról nézve a végrehajtó bizottság egyébként is túlterhelt és kollektív szerv lévén a szakkérdésben, így a törvényes működés kérdésében sem tud szakmai megalapozottsággal dönteni. Ezért vizsgálni indokolt, helyes-e a szövetkezeti érdekképviseleti szervek felügyeletét a testületi szervek hatáskörében hagyni, vagy más alkalmasabb megoldást indokolt keresni, illetve vizsgálni kell, hogy a hatékonyság érdekében melyek azok az eltérések, melyeket a szövetkezeti érdekképviseleti szervek felügyelete tekintetében a szövetkezetekéhez képest érvényesíteni célszerű.

A tanácsi szervek a gyakorlat eddigi tapasztalataiból kiindulva jelezték az igényt, hogy a szövetkezetek eddig széttagolt fő tevékenységük szerint hatáskörrel rendelkező szakigazgatási szervek által gyakorolt felügyeletét indokolt lenne egységessé tenni. A jelenlegi megoldás ugyanis a hatékonyság oldaláról erőteljesen megkérdőjelezhető és egyben egységes módszerek sem alakulhattak ki.

[11] Lásd *Prugberger* Tamás: A szövetkezet felügyeleti intézményrendszer fejlődése c. tanulmányának 115. oldalát. (Szövetkezeti Kutatóintézeti Közlemények, 178. sz.)

[12] Erre való tekintettel vitatható az az álláspont, ami tételes jogunkban is kifejezésre jut, nevezetesen az, hogy a piacfelügyelet egyenlő a piacszabályozással és piacszervezéssel. Ld.: erről Boytha Györgyné, „Piacfelügyelet" c. cikkét, megjelent a Jogtudományi Közlöny, 1983. 9. számában.

[13] A problémát először *Bencze* János veti fel: A szövetkezetek állami felügyeletének gyakorlata c. cikkében (Állam és Igazgatás, 1973. 12. sz.). Ugyancsak érinti az érdekképviseletek felügyeletének problémáit hasonló tárgyú, az Állam és Igazgatás, 1975. 7. számában közzétett tanulmányában.

Felmerül éppen ezért a szövetkezetek állami törvényességi felügyelete ellátása tekintetében olyan, erre specializálódott belső szervezeti egység kialakításának igénye, amely az ágazati sajátosságokra való tekintet nélkül gyakorolná ezt a feladatot. Ennek a kérdésnek a vizsgálata során párhuzamosan a tanácsi szervezet korszerűsítésére irányuló kutatómunkával indokolt megkeresni e szervnek a helyét a tanácsi apparátuson belül[14].

Más álláspontok szerint az ilyen irányú megoldás együtt járna a felügyelet sterilizálásával, önmagáért való tevékenységgé válva elszakadna a valóságtól, de főleg a gazdálkodás fékjévé válhatna. E kérdéskört tehát a szövetkezetek állami törvényességi felügyelete körében is vizsgálni kell, de olyan módon, hogy az egyéb szervezetek törvényességi felügyeletének integrálási lehetőségét is figyelembe vesszük.[15]

b) A gazdasági társulások állami törvényességi felügyelete egyik jellegzetes alapproblémája, a szövetkezetekéhez hasonlóan, a hatáskörök terén lelhető fel. Az úgynevezett országos jelentőségű gazdasági társulások állami törvényességi felügyeleti teendőit a fő tevékenységük szerint hatáskörrel rendelkező ágazati miniszter végzi, de ha túlnyomórészt mezőgazdasági termelőszövetkezek az alapítók, akkor a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter. (Privilegizált ágazat?!) Más ágazatba tartozó szövetkezetek esetére ilyen szabály nincs. Ha viszont a társulás helyi jelentőségű, úgy a megyei tanács végrehajtó bizottságának a fő tevékenység szerint illetékes szakigazgatási szerve bír hatáskörrel. (Külön problémát jelent viszont az, hogy nehezen dönthető el, hogy a társulás milyen ismérvek alapján minősül országos jelentőségű társulásnak, eddig legalábbis erre objektív jellegzetesség alig található.) Ez a kettősség a felügyelet ellátását bonyolulttá teszi, kettős gyakorlat alakult ki. Az egyik a megyei, amely a szövetkezetekéhez hasonló megoldással operál, a másik a központi, amely ahány ház annyi szokás elv alapján folyik. Ezért a kutatást arra kell koncentrálni elsősorban indokolt-e a jelenlegi kettősség, indokolt-e egy ágazatot a felügyelet tekintetében privilegizálni, és igen alaposan fel kell mérni a feladat minisztériumi szinten való ellátásának gyakorlatát, és megoldást kell találni az egységes hatásköri rendszer megteremtésére is, figyelembe véve az ágazati és funkcionális minisztériumok szervezeti fejlesztésével kapcsolatos kutatási eredményeket is.

A gazdasági társulások többségét a gazdasági társaságok teszik ki, számuk megközelíti az ezret. Jogi személyiséggel nem bírván, az úgynevezett gesztor törvényességi felügyelete keretében gyakorolják fölöttük a hatáskörrel rendelkező szervek az állami törvényességi felügyeletet. Ez kétirányú problémát vet fel:
— ott, ahol szövetkezet a gesztor, viszonylag ellentmondás-mentes a gyakorlat, lévén a két szervezet felügyelete között meglehetős a hasonlóság;
— ott, ahol a gesztor állami vállalat, a megoldás lehetetlenüléséről indokolt beszélni, mivel a gesztor felé gyakorolt tulajdonosi felügyelet lényegesen szélesebb körű és ezt kivetítve a társulás működésére, a felügyelet helyett inkább irányítási elemek dominálnak a felügyeleti tevékenységben.

Különösen azért sajátos ez, mivel a gesztor vállalat nem rendelkezik önkormányzattal, a gazdasági társaság viszont legtöbb esetben igen. Ez utóbbi problémát csak részben oldja meg egyes vállalatok önkormányzati vállalattá való átalakítása.

Külön bonyolítja a helyzetet a „quasi" jogi személyiséggel rendelkező (önálló név alatt jogok, kötelezettségek alanyává váló társulás) társulások léte. Ezért meg kell vizsgálni indokolt-e a gazdasági társaságok törvényességi felügyeletét külön szabályozni és milyen módon (hasonló probléma merül fel az úgynevezett jogi személyiséggel nem rendelkező kisvállalkozások tekintetében is).

A gazdasági társulások törvényességi felügyeleti intézkedésrendszere a szövetkezetekétől eltér:
— Az alapítás tekintetében nem kizárólagos a törvényességi jellegű elbírálás, némi mérlegelési, gazdasági, célszerűségi szempontokat is figyelembe vehet a törvényességi felügyelet, mivel megtagadhatja a társulási szerződés jóváhagyását akkor is, ha az népgazdasági érdeket sért. Igaz, hogy ezeket az eseteket a jogszabály felsorolja, de a felsorolt esetek olyan tágan értelmezhetők, hogy végső soron ez a jogkör diszkrécióhoz vezet (megtagadható a társulási szerződés jóváhagyása például, ha a társulás a gazdasági verseny korlátozására irányul).
— A törvényesség helyreállítása érdekében meghozott intézkedések köre eltér a szövetkezetekétől, kevésbé részletező és részben hiányos is (például az önkormányzat nem függeszthető fel).

Vizsgálni kell mi indokolja ezeket az eltéréseket. Ott ahol indokolt fenn kell tartani megfelelő korszerűsítéssel, ahol viszont nem, közelíteni indokolt a szövetkezeti felügyelet intézkedésrendszeréhez. Külön célszerű elemzés tárgyává tenni, hogy mi indokolja a „fordított alapállást". Szövetkezeteknél alapítás esetén csak szigorúan törvényességi szempontok érvényesülhetnek, gazdasági célszerűségi szempontok nem vehetők figyelembe, a társulás alapítása törvényességének elbírálásánál viszont figyelembe lehet venni gazdasági célszerűségi szempontokat is. Ugyanakkor a szövetkezeteknél a feloszlatás gazdasági célszerűségi szempontokból is kimondható (az elrendelt szanálás nem vezetett eredményre), a társulásoknál ezzel szemben gazdasági célszerűségi szempontból a felszámolást törvényességi felügyeleti szerv nem rendelheti el.

A gazdasági társulásokon belül ma is működik számos olyan forma, amelyre vonatkozóan a társulási jogszabályok törvényességi felügyeletre vonatkozó rendelkezései nem érvényesülnek. Ilyenek az agráripari egyesülések, a részvénytársaságok és a korlátolt felelősségű társaságok.[16] Ezek esetében is meg kell vizsgálni felügyeletük integrálásának lehetőségeit.

[14] Verebélyi Imre álláspontja szerint a felügyeleti tevékenység a titkársághoz lenne telepíthető. Ld.: Az államigazgatás és az állami vállalatok új típusú kapcsolatai c. cikket. Állam és Igazgatás, 1984. 8—9. számát.

[15] *Szép* György: A szövetkezetek állami törvényességi felügyeletének továbbfejlesztése c. kutatási előtanulmányában megfontolandónak tartja a felügyeleti hatáskörök egy szervezethez történő összevonását, bár egyetért azzal, hogy ez a megoldás a felügyelet jogi-szakmai színvonalának látványos felfutásával járna, de az egysíkú szemlélet eluralkodásával járhat. (ÁSZI kézirat, 1984.)

[16] Az 1975. évi XXXVI. tv. alapján működő részvénytársaságok és az 1930. évi V. tv. alapján létrehozott korlátolt felelősségű társaságok állami felügyeletét általában a minisztériumok látják el jórészt országos jelentőségű gazdasági társulások törvényességi felügyeletének gyakorlata szerint. Az agráripari egyesülések alapításáról szóló Mt. határozatok e szervezetek tekintetében állami felügyeletről tesznek említést. Ez szélesebb területet fog át, mint a törvényességi felügyelet. Az állami felügyelet gyakorlásának rendjét MÉM belső szabályzat rendezi.

c) A törvényességi felügyelet problémáinak elemzése során új kategóriaként kell számot vetni a vállalati törvényességi felügyelettel. A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése során új vállalati típusként fognak működni az úgynevezett önkormányzati típusú vállalatok. De ettől függetlenül is létezik a vállalatoknak két olyan formája, ahol az állami törvényességi felügyeleti kérdés az új típusú vállalat létrejötte nélkül is felmerül. Nevezetesen a leányvállalat és a szövetkezeti vállalat törvényességi felügyelete, ezért ezt a kérdéskört együttesen kell vizsgálni, sőt számolni lehet a vállalatalapítási jog szélesítésével is.

A nem állami vállalatok és az említett önkormányzattal bíró vállalatoknál a törvényességi felügyelet problémának vizsgálatánál a következőkre célszerű kitérni:

— a vállalatok törvényességi felügyelete — lévén önkormányzatuk szűkebb körű — milyen terjedelmű lehet, vagyis a felügyelet a szervezet és működés mely területeit vonhatja hatáskörébe, hol lehet meghúzni a határt;

— mivel a társulásokhoz hasonlóan az alapító és a törvényességi felügyeletet végző szerv nem feltétlenül azonos, hova lehet telepíteni a felügyeleti hatásköröket;

— milyen jogosítványok illetik meg a törvényességi felügyeleti szervet és azok hogyan hozhatók összhangba az alapítói jogosítványokkal.

Az első kérdéscsoport tekintetében eléggé egyértelműnek látszik, hogy a törvényességi felügyelet terjedelme általában szűkebb, mint az eddigi gyakorlat által kialakított terjedelem. A vállalatalapító ugyanis szükségszerűen nem esik egybe a törvényességi felügyeleti szervvel, vagyis a tulajdonjogból fakadó gazdasági önállóságot nem sértő rendelkezési jogosítvány változatlan fenntartása itt a törvényességi felügyelet korlátja. Ennek figyelembevételével az alapítás, átszervezés (értve ez alatt az állami vállalat más vállalati kategóriába történő átsorolását is), átalakítás (például a vállalatból társulásba való átalakítás), megszüntetés jogát a törvényességi felügyelet hatáskörén kívül indokolt hagyni.[17]

Ennek megfelelően a törvényességi felügyelet a törvényes működés feletti folyamatos működésre terjedhet ki, az elemzésnek itt arra kell kiterjednie, hogy a működés milyen köre az, amelyet a felügyelet átfoghat (vállalati belső szabályzatok törvényessége, testületek, önkormányzati fórumok jogszerű működése, tevékenység gyakorlása stb.). Külön ki kell térni arra is, hogy a dolgozók jogainak biztosítása a törvényességi felügyelet ellenőrzési körébe tartozik-e figyelemmel a szakszervezetek érdekképviseleti funkciójára.

A másik kérdéskör a hatáskör-telepítés, nevezetesen: milyen szervek gyakorolják a jövőben ezt a felügyeleti jogkört. A törvényességi felügyeleti hatáskörök meghatározásánál már felhasználható a társulások hatásköri problémáinak elemzése során kapott eredmény, melynek birtokában javaslatot lehet kidolgozni arra, célszerű-e megosztani a hatásköröket országos és területi szervek között. Ha igen, úgy meg kell keresni a központi államigazgatási szervrendszeren belül a felügyeletet gyakorló szervezetek körét, amely igazodhat a fő tevékenységhez, az alapítói joghoz, de lehet tárcaközi szervezet is. A területi szervek esetében a tanácsi szervezeten belül indokolt a hatáskör kialakítása. Mindenképpen ki kell térni arra is, nem volna-e elegendő csak területi tanácsi szervek útján megoldani ezt a hatáskör-telepítést, hiszen a kezdetben nemigen kell számolni nagyvállalatok ilyen jellegű vállalati átsorolásával.

A harmadik kérdéscsoport kutatási területét eleve behatárolja az első kettő elemzése során kialakult eredmény. Itt viszont arra kell koncentrálni, hogy az úgynevezett státuszkérdésekben kapjon-e jogosítványt a törvényességi felügyelet. Pontosítva alapítás, átszervezés kérdésében kapjon-e a törvényességi felügyeleti szerv véleményezési vagy egyetértési jogot, kezdeményezhessen-e például törvénysértés esetén akár a vállalat megszüntetéséről, önkormányzatának felfüggesztéséről, átszervezéséről és a kezdeményezés mennyiben kötelezheti az alapítót.

A törvényes működés folyamatosságát biztosító intézkedések körét a már meglévő, a szövetkezetek tekintetében alkalmazott intézkedések lehetséges adaptációja útján látszik célszerűnek megoldani, a kutatást itt a kellő differenciálás kimunkálására kell korlátozni.

Ugyanakkor garanciális szabályokat kell biztosítani az alapító és felügyelő szervek együttműködésére, megfelelő lehetőséget kell kialakítani a véleménykülönbségek, eltérő érdekek egyeztetésére. Milyen terjedelmű legyen a javaslati jog, mennyiben illesse meg az alapítót az intézkedésekkel szembeni jogorvoslat joga.

d) A vízgazdálkodási társulatok törvényességi felügyeletének jelenlegi gyakorlata hatályos jogszabályokon alapul és nagymértékben mutat hasonlóságot a szövetkezetek törvényességi felügyeletével. A kutatásnak itt az a célja, hogy a fennálló eltéréseket elemezze abból a célból, hogy mennyiben integrálható a vízgazdálkodási társulatok törvényességi felügyelete a gazdasági társulások felügyeletébe. Az integrációnak azonban ma az egyik legnagyobb akadálya az, hogy a vízgazdálkodási társulások esetében a törvényességi felügyelet gazdasági-célszerűségi szempontoktól vezérelve is beavatkozhat a társulás működésébe és a kifejezetten szakmai jellegű jogsértés esetén is beavatkozhat az önkormányzat működésébe.[18]

Erre való tekintettel célszerűnek látszik felülvizsgálni a felügyeletükre vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket abból a szempontból, hogy a vízgazdálkodási ágazat rendelkezik-e olyan sajátossággal ami ezt az eltérést indokolja vagy ez a sajátos megoldás a társulások működésén kívül eső okkal magyarázható.

Sajátosságként jelentkezik az a tény, hogy a vízgazdálkodási társulatok érdekképviseleti szerveket hozhatnak és hoztak létre, míg a gazdasági társulások esetében erre lehetőség nincs, bár ilyen irányú igény is felmerült.[19]

[17] Ld. bővebben a szerző: Az új önkormányzati típusú vállalatok törvényességi felügyelete kialakításának egyes kérdései c. cikkét. Állam és Igazgatás, 1984. 8. sz.

[18] A vízgazdálkodási társulásokról rendelkező 1977. évi 28. sz. tvr. és a végrehajtásáról szóló 41/1977./XI.3./ MT. sz. r. szabályai szerint a törvényességi felügyelet beavatkozhat az önkormányzat működésébe ha a társulás nem a vízgazdálkodási érdekeknek megfelelően gazdálkodik, nem tesz eleget a társulás közfeladatainak, működése vízgazdálkodási vagy népgazdasági érdeket sért.

[19] Az Építőipari Társulások Egyesülése, illetve a TSZTEJ Egyesülés gazdasági társulási formában működő sajátos szervezet. Mint egyesülés az alapítók tevékenységének összehangolásával,

Ugyanakkor a területi érdekképviseleti szerv felügyelete a felügyeleti jog alanya tekintetében egybeesik a társulás felügyeletével, mivel mindkét szervezet felett a vízügyi igazgatóságok látják el a felügyeleti feladatkört. Kérdésként merül fel itt indokolt-e olyan hatásköri megosztást alkalmazni, mint a szövetkezetek és érdekképviseleti szerveik esetében.

A törvényességi felügyeleti szerv jogosítványait áttekintve a szövetkezeti hasonlóságok ellenére jelentősebb eltéréseket is találhatunk. Az alkalmazható intézkedések köre szélesebb. (Például a felügyelet tanácskozási, javaslattételi joggal vehet részt a testületi szerv ülésein.) Vizsgálandó, hogy a társulások sajátossága indokolja-e ezt az eltérést vagy a megoldást a kialakult szövetkezeti intézkedési rendszerhez közelíteni célszerű.

A felügyeletet gyakorló szerv e jogkörét az ágazati minisztériumokkal, a területi tanáccsal egyetértésben gyakorolja. Ez a felügyelet gyakorlása során szoros egyeztetést kíván meg. Ki kell térni annak a vizsgálatára, hogy a felügyelet mennyiben egyszerűsíthető, indokolt-e hatásköri átcsoportosítás a felügyelet gyakorlásában és milyen irányban (például tanácsi felügyelet).

e) Az egyesületek törvényességi felügyeleti problémakörét annak ellenére, hogy az egyesületi tvr. szerint gazdálkodó tevékenységet nem folytathatnak, itt a gazdálkodó szervezetek körében indokolt áttekinteni, mivel több mint ezer egyesület folytat gazdálkodó tevékenységet és így a felügyeletükkel kapcsolatos kérdések közelebb állnak a gazdálkodó szervezetekéhez.

Az egyesületek felügyelete körében az első problémakör a felügyelet jellege körében merül fel. A Polgári Törvénykönyv egyértelműen állami törvényességi felügyeleti jogkört említ. Ezzel szemben az egyesületi tvr. következetesen felügyelet kifejezést használ. Ez az ellentmondás nem okozna különösebb gondot, hiszen elméleti síkon ez feloldható pusztán jogértelmezés útján is. A gyakorlat azonban a felügyelet kifejezés tágabb megközelítésére helyezkedve túlmegy a tisztán törvényességi jellegű felügyelet körén és az egyesületek működésének olyan körére is kiterjeszti tevékenységét, amely nem egyeztethető össze a felügyelet törvényességi jellegével (például vizsgálja az egyesület pénzgazdálkodását, a szakmai rendelkezések megtartását).[20]

A kifogásolható gyakorlat kialakításához maga a jogszabály ad kiinduló pontot. Az egyesületekről szóló 1981. évi 29. sz. tvr. 7. §-a a felügyeleti szerv feladatává teszi a pénzkezelés, a vagyonkezelés, a zárszámadás, a költségvetési előirányzat vizsgálatát is, ami gazdasági célszerűségi szempontok szerinti ellenőrzésre is lehetőséget biztosít, így konkurrál a gazdasági-pénzügyi szervek ellenőrzési jogosítványaival. Ezért felvetődik indokolt-e ilyen széles körű ellenőrzési jogkört biztosítani a felügyelet részére. Bírnak-e az egyesületek olyan sajátossággal, amelyek ezt a megoldást indokolják, ha az eredmény negatív meg kell keresni a megfelelő felügyeleti megoldásokat.

További sajátosságként jelentkezik az egyesületek felügyelete tekintetében a hatáskörök sajátos megoszlása. Az országos egyesületek (helyi csoportjaik) esetében a felügyeleti hatáskör, az alapszabályszerű tevékenység célja szerinti hatáskörrel bíró miniszterhez tartozik, míg a helyi egyesületek felügyeletét általában a helyi tanács általános igazgatást végző szakigazgatási szerve gyakorolja. (Ezt a jogkört a miniszter egyébként magához vonhatja.) Jogszabályok azonban kivételt tesznek. Így például a vadásztársaságok és a horgászegyesületek felügyeletét a vonatkozó miniszteri rendelet szerint a megyei mezőgazdasági szakigazgatási szerv látja el. Ugyanakkor további eltérés, hogy a felügyeleti szerv a felügyeleti jogkörének egy részét országos egyesületre, illetve egyesületek szövetségére bízhatja. Sajátosan jelentkezik itt a Belügyminisztérium hatásköre is.[21] Ez a hatásköri rendezés túl bonyolult, hatékonysága is megkérdőjelezhető, és nem alkalmas annak, a már felmerült a munkát végző tanácsi szervek által jelzett gyakorlati igénynek a megvalósítására, hogy az egyesületi felügyeleti jog a szövetkezetek törvényességi felügyeletével azonosan legyen telepíthető. Ezért nem mellőzhető annak kimunkálása, hogyan egyszerűsíthetők a felügyelet körében meghatározott hatáskörök és hogyan oldható meg egységes hatásköri rendszer kialakítása.

A felügyeleti intézkedések rendszere az egyesületek tekintetében viszonylag kimunkálatlan, ellentmondásos. Egyrészről a törvénysértő működés esetén alkalmazható intézkedések köre a szövetkezetekkel szemben alkalmazható szankcióhoz képest korlátozott, viszont a felügyelet olyan sajátos intézkedések birtokában van, amelyek véleményem szerint túlmennek a törvényességi felügyelet keretein. (Például vállalatalapításhoz való hozzájárulás, megszűnt egyesület vagyona felőli rendelkezés, egyesület szervezésének feltételekhez való kötése stb.) Ezért indokolt a hatáskörök megalapozottságát kritika tárgyává tenni és megfelelő elméleti alapot kell teremteni a szükséges hatáskörök fenntartására, mások megszüntetésére, figyelemmel arra, hogy az egyesületek felügyeletének lehetőség szerint egységes intézkedésrendszere kialakulását segítse elő.

Külön indokolt az egyesület törvényességi felügyelete körében foglalkozni a sportegyesületek felügyeletének kérdéseivel. Az egyéb egyesületekhez képest ugyanis felügyeletük sajátos, ami lényegében abban gyökerezik, hogy létrejöttük, működésük, gazdálkodásuk jelentősen eltér azoktól, így a sportegyesületek tekintetében inkább irányításról, mintsem felügyeletről beszélhetünk. Ezt támasztja alá a testnevelési és sportirányításról szóló jogszabály szóhasználata is, mely szerint itt a felügyelet kiterjed az egyesület irányítására is.[22] Ugyanakkor a sportegyesületek létesítése úgynevezett bázisintézményekhez kötődik, melyek tekintetében felmerül, egyáltalán bevonhatók-e a

szervezésével foglalkozik. Tevékenységeik azonban ennél szélesebb és jól feltalálhatók benne a szakmai érdekképviseleti vonások. Hasonló vonásokat fedez fel az agráripari egyesülések tevékenységében *Fábián* Ferenc. Ld. az Agráripari egyesülések néhány jogi problémája c. cikkét. JK., 1980. 1. sz.

[20] Lásd erre nézve bővebben „Az irányítás és felügyelet és ellenőrzés néhány elvi és gyakorlati kérdése c. tanulmány II. kötetét. ÁSZI kiadvány, 1975.

[21] A Belügyminisztérium az egyesülésekről szóló 1970. 35. sz. tvr. 3. §-a alapján ellenőrzi, hogy egyesület szervezését csak előzetes bejelentés után folytassanak, illetve csak nyilvántartásba vett egyesület működhessen.

[22] Ld.: *Beckl* Sándor: A testnevelés és sport állami irányítása. Állam és Igazgatás, 1973. 9. sz.

sportegyesületek a törvényességi felügyelettel kapcsolatos részletes vizsgálatok körébe, vagy a részletes kutatás körén kívül kell azokat hagyni. Külön problémakör az „önkéntes" tűzoltóegyesületek kérdése, amely létesítése, átszervezése, megszüntetése tanácsi feladat. Ezek körében mindenekelőtt annak eldöntése szükséges, hogy egyesületek-e és mennyiben vonható tanulmányozásuk az állami törvényességi felügyelet körébe.

f) Egyes elkülönült szervezettel bíró kisvállalkozások állami törvényességi felügyelete gyakorlásának alapproblémája, hogy jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetek révén elméletileg jogok és kötelezettségek alanya a szervezet nem lehet. Joggal vethető fel, beszélhetünk-e az elkülönült szervezettel rendelkező szakcsoportok és gazdasági munkaközösségek esetében állami törvényességi felügyeletről. A tételes jog a szakcsoportok tekintetében nevesíti az állami törvényességi felügyeleti tevékenységet, melyet a szakcsoportot „gesztoráló" szövetkezet állami törvényességi felügyelete körében lát el a hatáskörrel rendelkező szakigazgatási szerv. A gazdasági munkaközösségek esetében ilyen jogkört a vonatkozó rendelet nem határoz meg. A rendelkezés szerint a gazdasági munkaközösség működése felett a tevékenysége szerint hatáskörrel rendelkező szakigazgatási szerv látja el a *hatósági ellenőrzést*. Sajátos módon azonban a hatósági ellenőrzés célját a jog szinte azonosan határozza meg az állami törvényességi felügyeletével, amikor kimondja, célja a működés jogszabályokkal, a társasági szerződéssel való összhangjának biztosítása.

A hatósági jogkörben alkalmazható intézkedések is hasonlóságot mutatnak a törvényességi felügyeleti szankciókkal (társasági szerződés jóváhagyása, figyelmeztetés, felosztás). A hatósági jogkör azonban több mint a törvényességi jellegű felügyelet, mivel az intézkedések a vízgazdálkodási társulásokéhoz hasonlóan szakmai rendelkezések megsértése esetén is alkalmazhatók.

Mindezek alapján az állami törvényességi felügyelet kérdésének vizsgálatánál a kisvállalkozásokra is célszerű kiterjeszteni az elemzést. A munkának arra kell irányulnia, hogy a gazdasági munköközösségek esetében milyen jellegű felügyelet érvényesül, ez mennyiben tisztítható meg a szakmai rendelkezések megtartása feletti őrködéstől és indokolt-e ilyen irányú rendezést végrehajtani. Ha igen, úgy mennyiben integrálható a gazdasági munkaközösség törvényességi felügyelete a szakcsoportok felügyeletéhez.

Más irányban ki kell térni arra is, hogy a kisvállalkozások törvényességi felügyelete keretében ott ahol az beolvad a működtető szervezet törvényességi felügyeletébe, milyen eltérésekkel lehet alkalmazni a működtető szervezet felé alkalmazott módszereket, intézkedéseket, különös tekintettel a vállalati mezőgazdasági szakcsoportok felügyeletére. Figyelemmel kell lenni arra is, hogy több típusú vállalat működésével is számolnunk kell.

2. A gazdálkodást nem végző szervezetek törvényességi felügyelete. A gazdálkodással nem foglalkozó szervezetek törvényességi felügyelete szemben a gazdálkodó szervezetek felügyeleti rendszerével, melyeknél az eltérések ellenére bizonyos egység tapasztalható, a törvényességi felügyelet körének megvonásában (nevezetesen abban, hogy a gazdasági tevékenység nem terjedhet ki a felügyeletre) elméletileg, de gyakorlati szempontokból is meglehetősen kimunkálatlan terület, ami abban is jelentkezik, hogy a különböző szervezetek felügyelete között hasonlóság is alig található. Ennek megfelelően elsősorban azt indokolt feltárni, egyáltalán milyen szervezetek tekintetében jelentkezhet ez a felügyeleti forma.

a) Az államigazgatási szervek törvényességi felügyelete. Az államigazgatási szervezeten belül kialakult alá-fölérendeltségi viszonyok körében több magas szintű jogszabályunk nevesíti a törvényességi felügyeleti jogkört. Ugyanakkor sajátos felügyeleti viszonyok is jelentkeznek egyes szervezetek tekintetében, így eldöntendő, hogy e felügyeleti viszonyok a törvényességi felügyelet körébe tartozók-e vagy sem.

Az Alkotmány rendelkezése szerint az Elnöki Tanács *alkotmányos felügyeletet* gyakorol a tanácsok felett. Ez a felügyeleti jogkör kiegészül az alkotmány végrehajtása feletti őrködéssel, ami végső soron törvényességi felügyeti jogkör.[23] Itt azt kell vizsgálnunk, hogy az Elnöki Tanács törvényességi felügyeleti jogköre a szervezetek milyen körére terjed ki, a gyakorlatban hogyan érvényesül, intézkedési rendszere különös tekintettel az országgyűlés alkotmányjogi tanácsa tevékenységére igényel-e módosítást, megfelelő-e az eszközrendszere ahhoz, hogy a feladatnak eleget tehessen. Az államigazgatás szervezetén belül a Minisztertanács törvényességi felügyelete kettős. Egyrészt — mint azt már jeleztem — ellát állami törvényességi feladatokat bizonyos szervezetek felett (például szövetkezetek országos érdekképviseleti szervei), de felügyeleti feladatai jelentkeznek az államigazgatási szervek irányában is. Így az Alkotmány szerint ellátja a tanácsok törvényességi felügyeletét és az 1973. évi III. törvény értelmében állami felügyeletet lát el a jogszabályokban meghatározott szervek tevékenysége felett. A Minisztertanács ugyanakkor — egyes miniszterek és az MTTH útján — irányítja, átfogja a szövetkezetek, egyesületek, társulások, vagyis minden tanácsi törvényességi felügyeleti jogkörbe tartozó szervezet állami törvényességi felügyeletének irányítását.

A Minisztertanács állami törvényességi felügyeleti jogkörének megismerése körében, az eddigi kutatási eredmények birtokában arra kell irányítani a kutatómunkát, hogy a Minisztertanács állami felügyeleti tevékenysége tulajdonképpen milyen tartalommal bír. Felügyeleti jogköre a tanácsokon kívül kiterjed-e más államigazgatási szervezetek törvényességi felügyeletére, hiszen az intézkedési lehetőségeiből erre is lehet következtetni (például jogszabály, határozat megsemmisítési jogkör), vagyis gyakorol-e a Minisztertanács törvényességi felügyeletet az államigazgatás központi szakigazgatási szervei, a minisztériumok, illetve országos főhatóságok felett vagy irányítja azokat és ezen irányítás helyébe léphet-e egy sajátos felügyeleti jogkör.

A minisztériumok törvényességi felügyeleti jogköre az utóbbi időben bővült, hiszen egyes gazdálkodó szervezetek tekintetében is állami törvényességi

[23] Ld.: idevonatkozóan *Ádám* Antal: Az Elnöki Tanács jogai és feladatai c. cikkét. Állam és Igazgatás, 1973. 3. sz.; továbbá *Besnyő* Károly: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa az Alkotmánymódosítás után c. cikkét. Állam és Igazgatás, 1981. 5. sz.

jogkört gyakorol részben első, részben másodfokon. A tanácstörvény rendelkezései szerint a miniszterek figyelemmel kísérik a tanácsok tevékenységét, azt segítik és egyben irányítják a tanácsok végrehajtó bizottságai útján a szakigazgatási tevékenységet. Az irányítási tevékenység — erre vitathatatlan jelek utalnak — bizonyos törvényességi felügyeleti jogkört is magában hordoz. Erre abból lehet következtetni, hogy a minisztérium nem csupán akaratközvetítést végez a tanácsi szakigazgatási szervek felé (hatáskör-megállapítás, feladatmeghatározás stb), hanem ellenőrzi a szakigazgatási szervek jogszabály szerinti tevékenységét is. Vizsgálni kell ezért, hogy ez a jogkör törvényességi jellegű felügyelet-e, illetve annak egy sajátos formája. Ha igen, úgy ennek érvényesülése megfelelő-e, indokolt-e a továbbfejlesztés, mennyiben konkurrál ez a jogkör a vb, illetőleg a vb-titkár törvényességi felügyeletével és mennyiben jelent ez a szakigazgatási szervek felé *kettős felügyeletet*. Elemezni kell továbbá célszerű-e ennek fenntartása, illetve megoldások vehetők számításba, amennyiben törvényességi jellegű felügyeletének fenntartása indokolt.

A tanácsi szervezeteken belül maga a tanácstörvény intézményesíti a törvényességi felügyelet gyakorlását. A megyei tanács vb ugyanis törvényességi felügyeletet gyakorol a helyi tanács tevékenysége felett, de egyben a vb felel a szakigazgatási szervek törvényes működéséért és tevékenységüket e szempontból ellenőrzik. Ez utóbbi tevékenység, bár a tanácstörvény nem törvényességi felügyeletként nevesíti, törvényességi felügyelet. Ugyanakkor a végrehajtó bizottság titkára a hatósági ügyintézés tekintetében törvényességi felügyeleti jogkörrel rendelkezik. Jelentkezik azonban a törvényességi felügyelet a szakigazgatási szervek tekintetében is, mivel a felettes szakigazgatási szerv az államigazgatási eljárásról szóló törvény értelmében *felügyeleti intézkedés*re jogosult a jogsértő határozatok tekintetében, ami kifejezetten törvényességi jellegű felügyelet. Az eddigiekből kitűnően a tanácsi szervezeten belül a törvényességi felügyelet hasonlóan a központi államigazgatási szervekéhez nem egységes. Az azt gyakorló jogállásától, szervezeti sajátosságától függően változó, határa sem teljes mértékben tisztázott, így végső soron az államigazgatási szervek viszonylagos önállóságára sem ad a rendszer megfelelő garanciákat (lakossági érdeket sértő rendelkezéseket is megsemmisíthet a felettes vb). A felügyelet körében alkalmazható intézkedések köre szűk, általában csak a jogsértő határozat megsemmisítésére van lehetőség.

Külön problémakörként jelentkezik azonban a tanácsrendszeren belül érvényesülő törvényességi felügyelet körében, hogy irányítási elemekkel vegyesen jelenik meg, melynek körében utasítási jog is megilleti a felettes végrehajtó bizottságot. Ennek megfelelően az elemzések során ki kell térni indokolt-e az irányítás ilyen erőteljes eszközökkel való fenntartása vagy itt is célszerű a törvényességi felügyelet oldottabb eszközrendszerének kimunkálásával a helyi tanácsi szerveknek nagyobb önállóságot biztosítani. Egyben arra is ki kell térni, hogy megfelelő intézkedésrendszer kialakítására törekedjünk.

b) Nem tömegszervezeti jellegű társadalmi szervek törvényességi felügyelete. Társadalmi rendszerünkön belül sajátos helyet foglalnak el a társadalmi szervek. Ezek egy része tömegszervezeti jellegű és kifejezetten politikai tevékenységet folytató szervezet (MSZMP, KISZ). Ezek a társadalmi szervek a felügyeleti témakör kutatásán kívül maradnak. A nem tömegszervezeti jellegű társadalmi szervek esetében (például Művészeti Alap, Olimpiai Bizottság) azt kell körvonalazni, melyek azok a társadalmi szervezetek, melyek felügyeletére az állami törvényességi felügyeleti módszer kiterjeszthető. Itt figyelemmel kell lenni arra, hogy egyes társadalmi szervek egyesületi formában működnek, így ezek tekintetében a törvényességi felügyelet kérdései az egyesületekkel kapcsolatban kerülnek kutatásra.

Ezt követően a sajátosságokat elemezve arra kell választ adni, hogy indokolt-e számukra külön törvényességi felügyeleti formát kidolgozni vagy — figyelemmel arra, hogy egy részük érdekképviseletet is ellát — felügyeletük integrálható a szövetkezeti érdekképviseleti szervek felügyeletéhez.

c) Végül indokoltnak tartom a törvényességi jellegű felügyelet alkalmazásának vizsgálatát abból a szempontból, hogy mennyiben lehetne alkalmazni ezt a megoldást a különböző intézetek irányításában. Feltételezhető ugyanis, hogy miként a vállalatok körében is felmerült a törvényességi jellegű felügyelet alkalmazásának lehetősége, az irányítási rendszer továbbfejlesztése körében előtérbe kerülhet az intézetek ma eléggé bonyolult (tulajdonképpen kettős, fenntartói és szakmai) irányítási rendszerének korszerűsítése is. A kutatás feladata az lenne, hogy a törvényességi felügyeleti rendszer alkalmazhatóságát körvonalazza az egyes intézeti típusok sajátosságainak figyelembevételével.

Összegzésképpen véleményem szerint levonható az a következtetés, hogy a törvényességi felügyelet mint meghatározott szervezetekkel kapcsolatos állami tevékenység ma korántsem képez egységes rendszert, elhelyezkedése a felügyelet körében számos elméleti és gyakorlati problémával terhes. Ezek megoldása azonban egyre sürgetőbb. A különböző szervezetek önállóságának teljesebb körű kibontakozásának ugyanis mintegy feltétele, hogy a hierarchikus kapcsolaton alapuló irányítási jog szerepét egyre inkább átvegye az oldottabb módszereket alkalmazó felügyelet, irányuljon az akár a szervezet működésére, akár tevékenységére. Ahhoz viszont, hogy a felügyelet ezt a szerepet vállalja, a felvetett kérdések tisztázása nélkül alig-alig lehet előrelépni.

Novotni Zoltán

A társasági (társulási) jogviszony dogmatikai kérdései

1. A társasági szerződés, mint többalanyú jogviszony

A gazdasági élet szabályozására szolgáló jog nem önmagától formálódik, mindig az adott gazdaság viszonya, a tömegesen jelentkező ügyletek szabályozásának igénye kényszeríti a jogalkalmazót, majd a jogalkotót jogelvek létrehozására és bonyolult szabályrendszerek kidolgozására.

A római jog, közelebbről a római magánjog szerződési szabályai a pénzkölcsön (nexum) szabályozásán alapszanak, hiszen az Itália városállamaiban kialakult kezdetleges piaci viszonyok között a pénzforgalomnak volt a legnagyobb jelentősége, a pénz használata teremtette meg a bonyolultabb árucsereviszony kialakulását. A kölcsönhelyzetből alakult ki az adósi és hitelezői pozíció, a két antagonisztikus jogi pólus közötti összeköttetés, mint kötelem (obligatio) alkalmas volt arra, hogy a két fél közötti relatív kapcsolatra épülő szabályozást idézzen elő. A termelési és piaci viszonyok fejlődése, a világhatalommá vált Róma világkereskedelmi központi szerepe már nem csak a pénzkölcsönzés szabályozását igényelte, hanem elsősorban az adásvételi ügylet került a jogilag szabályozandó forgalom középpontjába — a kötelem formája ekkor azonban már az alapvető árucsereviszony szabályozási céljára is rendelkezésre állott.

A kapitalista termelési rend és kapitalista piaci szükséglet kialakítása idején a tömegméretű árucsere viszonyainak szabályozására alkalmas eszköznek látszott a római jog kifinomult és a jogtudomány által tovább finomított eszköztára, így az adásvételi szerződést alaptípusként ismerő kötelmi jog a szerződések kötelező erejének hangsúlyozása mellett azok szigorú relatív szerkezetét állította a jogdogmatikai szemlélet középpontjába.[1] A fejlett, tőkekoncentrált kapitalista gazdaság azonban szükségképpen elszakadt az egyszerű áruviszony, az adásvételi koncepció talajától. A tőke és egyéb gazdasági eszközök koncentrálására, felhalmozására irányuló törekvések már nem az egyéni tőkés magántulajdon és az ennek létrehozatalára és gyarapítására hivatott adásvételi jogát igényelték, hanem olyan jogi formát, mely a tőkés tulajdon egyesítésére, a tőkeerőben megnyilvánuló gazdasági hatalomnak, az egyéb magántulajdonosok jogait korlátozó és a mozgásterület behatároló érvényesülésére, ugyanakkor e hatalom anomitására irányultak. A tőkés vállalkozó úgy igyekezett a gazdasági forgalomban megjelenni, hogy saját gazdasági pontenciáljánál erősebb üzletfélnek lássék, nem egy személyt és annak vagyoni helyzetét vizsgálja a potenciális üzleti partner, hanem egy tőkecsoport letéteményesét. A *fejlett tőkés gazdaság gazdasági életében ezért a tipikus és meghatározó jellegű szerződés már nem az adásvétel, hanem a társasági szerződés*, mely típusát tekintve nem két, hanem több póluson támaszkodik. A római jogi bázisokra épült magánjogokból ezért kiszakadnak, önállósulnak a kereskedelmi jogok, melyek alapvetően a kereskedelmi cégek, kereskedelmi társaságok létrehozásának és működésének kérdéseivel foglalkoznak a sajátos kereskedelmi ügyletekre vonatkozó normák mellett.

A kötelmek relatív szerkezetének szétesése ma már világszerte érvényesülő jelenség. A bonyolult termelési kapcsolatok, a széles körű kooperáció, az áttételes értékesítési láncolatok korában a jogviszonyok szigorú kétszemélyes szemlélete a „ki kivel áll jogviszonyban" elv a tényleges szolgáltatási, teljesítési kötelezettségek terén épp úgy nem jöhet számításba, mint a tényleges felelősség meghatározása, a felelősségi jogkövetkezmények helyes telepítése területén. Korunkban — a fejlett szocialista gazdálkodás viszonyai között sem — lehet a kötelmeket elszigetelt és csak az adott szerződő felek egymás közötti kapcsolatként felfogott jelenségnek tekinteni, mert az egyes szerződések szervesen illeszkednek a körülöttük létező gazdasági és társadalmi jelenségek rendszerébe és a fennálló szoros összefüggések következtében az egyes szerződési kapcsolatok szükségszerűen átfedik egymást úgy, hogy egy adott szerződés során keletkező jogok és kötelezettségek egy másik érintkező szerződés területén érvényesülnek. Elég itt a beruházások megvalósulása során létrejövő szerződések kölcsönhatására, a közreműködés széles körére és a felelősség telepítése során jelentkező bonyolult helyzetekre utalni.

Szocialista polgári jogunk szabályozási rendszerében is mindinkább találkozunk a kétpólusú relatív szerkezet széttörésére utaló jelenségekkel. Nemcsak a beruházási szerződések körében, de a javítószolgálati rendszerrel megoldott jótállási kötelezettségek kérdésénél, a perbizományi konstrukcióknál, a felelősségbiztosítási jogviszony körében a kötelmek szükségképpen sokoldalúvá alakulnak át.[2] Áttöri a relatív szerkezet merev határait a *közérdekű igény* érvényesítésének az a lehetősége, melyet a tisztességtelen gazdasági tevékenység tilalmáról szóló törvény 21. §-a teremtett meg, kiszélesítve a fogyasztóvédelem jogi eszközeit, hiszen kétszemélyes kötelmi helyzetből eredő igény érvényesítésére széles körben felruház jelentős érdekképviseleti testületeket.[3]

Novotni Zoltán tanszékvezető egyetemi docens, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] Kétségtelen tény az is, hogy a társasági többalanyú kötelmi helyzetek már a római jogban is kifejlődtek. Schulz véleménye szerint a római jogi társaság őse a consortium, vagyis az apa halála után a fiúgyermekek között kialakult tulajdonközösség (Classical Roman Law. Oxford, 1951. 550. old.). A societas, mint a jus civile intézménye kétségkívül ősi eredetű intézmény. A társasági jogviszony azonban a római jognak soha nem volt alapvető, meghatározó jellegű intézménye.

[2] Ld. részletesebben *Novotni* Zoltán.: A kétszemélyes relatív szerkezet szétbomlásának jelei kötelmi jogunkban. Jogtudományi Közlöny, 1983. 11. sz. 688. old.

[3] A közérdekű igény érvényesítésének lehetősége a tisztességtelen gazdálkodással összefüggő cselekmények kapcsán nem teljesen új jelenség jogrendszerünkben. Első magyar kartelltörvényünk (A gazdasági versenyt szabályozó megállapodásokról szóló 1931. évi XX. tv. 7. §-a részletesen szabályozta a közgazdasági miniszter utasítása alapján a kincstári jogügyi igazgatóság által indítandó közérdekű kereseti jogot a törvénybe, jóerkölcsbe és közrendbe ütköző kartellalakulatok és kartelltevékenység esetén. A kérdéssel részletesen foglalkozik *Király* Ferenc: A kartell (Bp. 1936.) c. nagy monográfiája.)

A piacorientált szocialista gazdaság sem nélkülözheti a gazdálkodó szervezetek tulajdon- és eszközigényeit, közös cél érdekében létrehozott társaságait (társulásait), s ugyanakkor a gazdasági élet egyes területein helyt kaphatnak az állampolgárok által létrehozott gazdasági célú társaságok is. Ebből következik, hogy jogrendszerünkbe szervesen beépül a társaságot (társulást) létrehozó társasági szerződés, mint *tipikusan többalanyú szerződés* és jogintézményünkké válik a *gazdasági társaság*, mint többpólusú jogviszony.

A társasági jogviszony *elsődleges* jellemzője a *jogalanyok által — akarategyezés formájában — kialakított közös célkitűzés*, mely vagy *egyesíti* a társak már létező és egymással mindenben megegyező célkitűzését vagy nem azonosítható teljességében egyik társuló gazdasági célkitűzéseivel sem, mert azokból felépülve azokat *szintetizálja*, illetve integrálja.

A jogviszony *másik* — általános érvényű — jellegzetessége az, hogy a társasági szerződéssel a *társuló tagok saját cselekvési szabadságukat, mozgásterületüket önkéntesen korlátozzák*. A mozgástér korlátozása *általában a tulajdonjog korlátozásában* is megnyilvánul.

A *harmadik* jellegzetesség a *korlátozott vagy korlátlan közös vagyoni érdekeltség* létrehozásában rejlik, mely magában öleli a közös kockázat, közös felelősség létrehozását is.

A társasági jogviszony keretei között valójában több síkon többféle kapcsolatrendszer rejlik.

2. A társaság tagjai között létrejövő szervezeti-tagsági természetű jogviszony

A hagyományos jogi felfogás a társasági jogviszony szerkezetén belül belső és külső jogviszonyokat szokott megkülönböztetni. Belső jogviszonyoknak nevezzük a társaságon belül, tehát a tagok egymás közötti jogviszonyait, míg a külső jogviszonyokban az egész társaság — akár mint jogi személy, akár mint cég, illetve a társaságot képviselő és nevében eljáró tag — harmadik személyekkel létesít jogi kapcsolatokat.

A társasági jogviszony ilyen szemlélete azonban túlzottan egyszerűsíti a helyzetet. Az általában belső jogviszonynak nevezett jelenség ugyanis önmagában is sokoldalú, sokirányú és többféle természetű jogokból és kötelezettségekből alakul ki.

Az első megvizsgálandó jogviszony *alanyai* egyértelműen a *létrehozó társak*. Ez a jogviszony a társaság *alapviszonya*, hiszen ennek keretei között jön létre e jogviszony alkalmas módosulására és megszűnésére.[4] A létrehozó társak, mint saját eddig is létező jogalanyiságuk hordozói, elkülönült jogi helyzetükben, egyenrangú és mellérendelt pozícióban vesznek részt a jogviszonyban. A többpólusú jogi helyzetre tehát jellemző a felek mellérendeltsége és önálló mozgástere.

A jogviszony *tárgya*: a feleknek a társaság létrehozására, működtetésére esetleg megszüntetésére irányuló magatartása. A magatartás megnyilvánul szolgáltatásban (vagyoni részvétel), megnyilvánul cselekvésben (részvétel az akaratképző szervezetben), megnyilvánul tűrésben (közös használatba adásból eredő tulajdonjogi korlátozás).

A jogviszony *tartalmát* a társaság létrehozásával, működésével összefüggő jogok és kötelezettségek alkotják. Ezek:

— *kötelezettségek* a társaság közös vagyonának létrehozásával kapcsolatban a szerződés egyéb alanyaival szemben,

— *jogosultságok* a közös cél megvalósításával összefüggő közös akaratképzés körében (igazgatótanácsi, közgyűlési stb. részvétel és szavazás joga) ugyancsak a szerződés valamennyi más alanyával szemben. A jogosultságok és kötelezettségek az egymás közötti kapcsolatban természetszerűen érvényesülnek a létrehozás és megszűnés fázisaiban is, hiszen a felek egyező akarata létrehozza, *de meg is szüntetheti* a társaságot.

Az alapjogviszony keretei közé tartozik a szerződés *felmondására irányuló jog* is, hiszen a felmondás annak a szerződésnek a megszüntetését célozza, melyet valamennyi társ közösen létesített, így dogmatikailag a felmondónak a felmondását valamennyi szerződő félhez el kell juttatnia.[5]

Végül az alapjogviszony keretei között mehet végbe a *társaság megszűnését követő* elszámolás, mind a nyereségek, veszteségek, mind a felmerült károk viselése és megosztása tekintetében. Mivel a társaság mint jogi személy vagy egyébként mint elkülönült jogalany a megszűnését jelentő jogi aktus után nem létezik, ennélfogva dogmatikai értelemben mindig a társak között áll fenn az elszámolási viszony, még akkor is, ha valamiféle elszámoló szervezet vagy ezzel megbízott személy még működik. Olyan helyzetekben viszont, amikor a felszámolás ideje alatt egy társulás még megőrzi jogi személyiségét, úgy természetszerűen nem az alapjogviszony funkcionál.

3. Az alapítók és a létrehozott társaság (társulás) között keletkező szervezeti-tulajdonosi természetű jogviszony

Az előzőekben hangsúlyoztuk, hogy a létrehozó szerződés következtében egy — a létrehozóktól gazdasági és jogi értelemben egyaránt elkülönült — jogalanyként funkcionáló szervezet jön létre. Az alapítók és a létrehozott szervezet közötti jogviszony az alábbiak szerint alakul:

Alanyokként a társaságot (társulást) és csak adott alapító tagot kell tekinteni, tehát a belső jogviszonyok most tárgyalt csoportjára a kétszemélyes jogviszony konstrukciója vonatkozik. *Tárgyában* ez a

[4] A gazdasági alapszerződés (Wirtscharftsgrundverlag) Kronstein által a fejezetközi kartellstruktúra egyik sajátosságának nevezett jogi jelenség. Szerinte a kartellmegállapodások lényege elsősorban az, hogy a szerződő felek elhatározzák, hogy a nemzetközi piacon együttesen, csoportos formában, gazdasági formációként vesznek részt. A szerződések tehát a tervszerű gazdálkodás alapjaivá válnak. (Das Recht der internationalen Kartelle. Berlin, 1967. Ismerteti *Mádl* F. Jogtudományi Közlöny, 1968. 417. és köv. old.)

[5] Régi kereskedelmi jogunkban is az a tétel érvényesült, hogy a társasági szerződés felmondásához való jog, illetőleg a szerződés felbontására irányuló kereseti jog nem a társaság ellen irányult, hanem azon társasági tagok ellen, akik a társaság felosztásához hozzájárulni nem akartak. A Kuria is kimondta „A felbontási kereset nem a társaságnak, hanem az egyes tagoknak ügye, mert hiszen a társaság a keresetnek tárgya, következőleg annak alanya nem lehet" C. 489/1983. Idézi *Nagy* Ferenc: A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. Bp. 1901. 273. old.

jogviszony *tulajdonosi jellegű magatartásokat* mutat az egyik irányban, míg másik oldalról a *működéssel összefüggő szolgáltatások* jelentkeznek.

A jogviszony *tartalma* meglehetősen bonyolult. Egyrészt a létrehozó társasági tag jogosult arra, hogy a társaságtól részesedést igényeljen, másrészt kötelezve van alapkiegészítésekre, befizetésekre, helytállásra.[6] A kilépő tag jogai és kötelezettségei dogmatikailag a társasággal szemben keletkeznek (kiadás iránti igények), bár jelenlegi jogi felfogásunk szerint a jogi személyiség hiányának az a következménye, hogy az igények a társasági tagokkal szemben, tehát az alapjogviszony körében érvényesülnek, de egy fejlettebb, cégszemléletű jogi szabályozásnak a társaság jogalanyiságát ebben a körben is el kell ismernie. A létrehozott kötelezettsége az is, hogy a létrehozókkal szemben elszámolásokat eszközöljön, tevékenységéről adatokat szolgáltasson, a létrehozó pedig jogosult arra, hogy a társaság közös tevékenysége tekintetében információkat kérjen.

A társakat a létrehozott szervezettel szemben illetik meg a *kisebbségi* és egyéb *megtámadási* jogok is. Mivel az igazgatótanács vagy egyéb akaratképző szervezet a társaság szerve, ennéfogva határozatai társasági határozatok, — így az eredendően alapjogviszonyszerű igények — a létrehozók egymás közötti vitái — a kialakított jogalanyiságra tekintettel már nem több személy határozatát, hanem a társaság akaratképző szervezete döntését jelentik. A *kizárás* a társaság és a kizárt tag között hoz létre jogkövetkezményeket, akár a kizárt tag esetleges jogutódlása kérdésében.

4. Jogviszony a létrehozó tagok közössége és a létrehozott szervezet között

A társaságok egyik sajátossága az, hogy a létrehozó tagok nemcsak egyedileg állanak kétszemélyes jogviszonyban a létrehozott szervezettel, de keletkezik és funkcionál egy sajátos jogi kapcsolat a *társasági tagok együttese, közösség* és a *társaság mint szervezet között*.

A társasági struktúra — kevés kivétellel — tulajdonközösség létrehozását is eredményezi: a tulajdonostársak a tulajdonosi pozíciókat egyik irányból ugyan korlátozzák, illetve csökkentik a közösség létrehozása során, másik irányból azonban szervezett formában gyakorolják jogosítványaikat a tulajdonközösség tekintetében. Minden társasági struktúra jellemzője az, hogy a létrehozók *egységes akaratképző szervezetet* hoznak létre: intézőbizottság, igazgatótanács, igazgatóság, közgyűlés formájában. Ez a testület *egyrészt biztosítja az egyes létrehozók tulajdonosi gazdaságirányító jogának gyakorlását, másrészt megtestesíti a stratégiai döntések kialakítására alkalmas belső szervezetet.*

A létrehozók testületének *jogi helyzete* tehát többrétű:

a) egyik megközelítés szerint az igazgatótanács, mint tulajdonos, mint gazdaságirányító sajátos *alá-fölérendeltségi jogviszonyban áll* magával a társasággal, illetve annak munkaszervezetével: lényeges kérdésekben dönt, munkáltatói jogokat gyakorol, utasításokat ad, ellenőriz, elszámoltat;

b) a másik megközelítés szerint *maga is része a társaság szervezetének*, vagyis jogi személyiség esetén a jogi személy akaratképző szervezete — de a jogi személyiséggel nem rendelkező társaság struktúrájának is szerves része —, ebből adódik az, hogy az igazgatótanács és a tag konfliktusa tulajdonképpen a létrehozott szervezet és az alapító közötti vitának minősül;

c) az igazgatótanácsi szervezetnek felismerhetünk még egy harmadik sajátos funkcióját is: *az alapjogviszony realizálásának eszköze*: a tagok közötti elszámolás, az alapítói kötelezettségek (befizetések, pótbefizetések, eszközátadások stb.) tekintetében az alapítók az igazgatótanács keretei között hoznak magukra nézve kötelezővé váló döntéseket.

Az igazgatótanácsi funkciók gyakorlása során a létrehozó szervezetek egyéni önjogú jogalanyiságukat nem adják fel — ez a jogalanyiság érvényesül akkor, amikor az igazgatótanács harmadik szerepkörén belül tevékenykedik —, azonban a struktúrán belül képződik egy *együttes jogosultsággal járó* komplex jogalanyiság is, mely szemben áll a szervezeten belüli egyénekkel (pl. igazgatók), illetve a teljes munkaszervezettel. Itt tehát egy vállalaton belüli sajátos jogviszony keletkezik, olyan jogviszony, melyhez hasonló jön létre az önkormányzattal rendelkező vállalatok tekintetében az igazgatótanács, illetve vezetőség és a munkaszervezet között.[7]

5. Gazdaságszervező természetű jogviszony a társasági tagok között

Népgazdasági életünk szinte minden, a gazdálkodó szervezetek által megkötött szerződésnek szükségszerű velejárója az, hogy a szerződési kapcsolat szervező erőként befolyásolja a szerződést kötő felek gazdasági tevékenységét. Nem kell azt hangsúlyozni, hogy a közvetett gazdaságirányítás viszonyai mellett milyen fontos szerepe van a termeléssel, piacforgalommal, szállítással, bankügyletekkel, együttjáró szerződéseknek. (Más kérdés, hogy mennyiben töltik be jelenleg a szerződések gazdaságszervező funkcióját akkor, amikor azok létrehozatala sem tükrözi mindenkor a felek valóságos akaratát.)

[6] A létrehozó tag és a létrehozott társaság elkülönült jogi helyzetének és a közöttük fennálló jogviszony sajátosságainak klasszikus megfogalmazását és az angolszász jogokban a Solomon v. Solomon ügy adja. Solomon Leicesterben élő bőrkereskedő volt, aki eladta üzletét egy erre a célra általa alapított korlátolt felelősségű társaságnak. A társaság részvényeinek egyetlen részvény kivételével Solomon volt a tulajdonosa. (Az egyetlen részvény felesége és gyermekei tulajdonában volt.) A társaság egy év múlva felszámolás alá került és a hitelezők között szerepelt maga Solomon is, mivel a társaság alapításakor 10 000—Ft értékű kötvényt állított ki saját részére. A Lordok Háza megállapította, hogy Solomon mint fedezettel rendelkező hitelező megelőzi a fedezettel nem rendelkező egyéb (valóságos) hitelezőket, annak ellenére, hogy a valóságban a társaság és Solomon mint kizárólagos ellenőrző azonosak. (T. *Colin*: Company Law. London, 1982. 15. old.)

[7] A fejlett tőkés jogrendszerekben részletesen szabályozzák az igazgatótanács, mint testület és a társaság közötti jogi kapcsolat kérdéseit. Sajátos megoldás alakult ki a részvénytársaságok újabb francia típusával a direktórium által irányított részvénytársaságokkal kapcsolatban, ahol az ügyvezető igazgatói jogkört a direktórium tagjai együttesen jogosultak gyakorolni a társaság irányában, tehát a belső jogviszonyok körében is (F. *Lemeunier*: Principes et partique du Droit des Societes. Paris, 1983. 68. old.). Az igazgatók kollektív elszámolási kötelezettségét mondta ki a Lordok Háza a Regal Ltd. v. Gulliver ügyben (ism. G. M. *Afley*: Bussines Law. London, 1983. 54. old.)

Vannak viszont jelenlegi jogunkban is olyan sajátos szerződések, melyek *elsődleges célja a gazdálkodásra irányuló tevékenység szervezése*: tehát a szerződés *maga hoz létre gazdálkodás céljára szervezetet* (társasági szerződés), a *szerződés hivatott a hosszú távú együttműködés feltételeinek biztosítására* (eszközbiztosító szerződések a vállalat és a vállalati gazdasági munkaközösség között, vagy szövetkezet, illetve vállalat és szakcsoport között, alapító vállalat és leányvállalat között) vagy a *szerződéselőkészítés előzetesen szabályozza a későbbi konkrét árukapcsolatokat* (előszerződések, keretszerződések, tartós együttműködési szerződések, több évre szóló mezőgazdasági termékértékesítési szerződések).

A társasági szerződés általában és eshetőlegesen is tartalmazhat gazdaságszervező szabályokat. Általános gazdaságszervező hatású a társasági szerződés akkor, ha keretei között valóságos, az alapítóktól elkülönült módon gazdálkodó szervezetet hoz létre: közös vállalatot, betéti társulást, közös név alatt működő gazdasági társaságot, gazdasági munkaközösséget stb. Mivel a társasági szerződés tartalmazza a tevékenységi cél eléréséhez szükséges struktúra szervezeti és működési elvét, így a *szerződés szervezi meg a későbbi gazdálkodó egységet*. Az ilyen gazdaságszervező tevékenység a társasági alapjogviszony keretei között valósul meg.

Különös gazdaságszervező hatása akkor van a társasági szerződésnek, ha a létrehozott társaság gazdasági tevékenységének szervezésén kívül a *létrehozó tagok egymás közötti későbbi gazdasági kapcsolatát is a saját szabályozási körébe vonja*.

A társaságok ilyetén tevékenységét már nehéz a hagyományos belső-külső kapcsolatrendszerre vonatkozó elképzelések között elhelyezni, mert itt a létrehozó tagok nem a struktúrán belüli (tulajdonosi) pozíciójukban járnak el, hanem saját — társaságba be nem vitt — vagyonuk és a társaságon kívüli tevékenységük körében, mégis ténykedésüknek az a kizárólagos indoka, hogy a társasági közös célok megvalósítását szolgálják. Vannak társasági (társulási) szerződések, melyek meglehetősen általánosítva tartalmazzák a gazdaságszervező tevékenységet, van ahol ez kifejezetten konkretizálódik. Néhány példa: a „Skála-Coop" Közös Vállalat hatályos társulási szerződése a közös vállalat tevékenységi körében megjelöli, hogy feladata „alapvetően tagjai és egyéb szövetkezetek más szövetkezeti gazdálkodó szervek és az ipar vagy a külkereskedelmi szervek közötti árukapcsolat szervezése" (kiemelkedő ebből a tagok közötti árukapcsolatok megemlítése).[8] A Sörárpatermesztési Társaság társasági szerződésében már egészen konkrét gazdaságszervező intézkedéseket találunk: így a társaság egyik tagjának (a Vetőmagtermeltetési és Értékesítő Vállalat egyik központjának) szerződés szerinti feladata „a bejelentett vetőmag szállítására a taggazdaságokkal szerződést köt".

A társasági szerződés tehát létrehozhat tagjai, mint egymástól elkülönült jogalanyok között termelési, áruforgalmi, egyéni gazdasági kapcsolatokat és e funkciója során a társasági szerződés az előszerződés szerepét tölti be, mert a felek előzetesen arra vállalnak kötelezettséget, hogy későbbi időpontban, meghatározott körben, meghatározott jellegű szerződéseket fognak egymással létrehozni. Az előszerződési jelleg magában hordozza a társasági tagok *szerződéskötési kötelezettségét is*, hiszen a társasági cél csak akkor érhető el, ha a tagok vállalt kötelezettségeiket ilyen vonatkozásban is teljesítik.

A most tárgyalt jogviszony tehát az alapítók között keletkezik, de tárgya további szerződési kapcsolatok létrehozatalára irányuló magatartás, ami tartalmilag szerződéskötési és esetleg egyéb kötelezettségeket, valamint ezekkel összefüggő jogosultságokat eredményez.

6. Gazdaságszervező természetű jogviszony az alapítók és a létrehozott szervezet között

A gazdaságszervező hatású szerződések fenti fogalmából és rendszeréből következik, hogy a társasági szerződés nem csupán az alapító tagok egymás közötti kapcsolatának szervezésére és előzetes szabályozására alkalmas, de méginkább feladata az, hogy a tagok és a létrehozott vállalkozás közötti gazdasági tevékenység szervezésére vonatkozó előírásokat tartalmazza.

A gazdasági társaságok-társulások szinte minden típusánál gyakori jelenség annak szabályozása, hogy a létrehozó tagok mindegyike tekintetében — horizontális struktúra esetén — egységes követelményeket támaszt, míg a vertikális jellegű tevékenység során értelemszerűnek az látszik, ha a tagokkal egyedi, egymástól eltérő kapcsolatrendszert alakít ki a társaság.

A most tárgyalt jogviszony elhelyezése sem könnyű feladat a „belső-külső" felosztási rendszerben. Kétségtelen tény, hogy a kialakuló árukapcsolatok tekintetében az alapító tag külső jogalanynak látszik, így a létrehozott társaság külső kapcsolatot fog vele létesíteni, de ezt a „külső" kapcsolatot csak azért létesítheti, mert jövendő partnere egyben alapítója, aki a társaság létrehozása során az alapjogviszony keretei között vállalkozott arra is, hogy gazdaságszervező hatású kapcsolatot *is* létrehozzon. Az alapító tag a folyamatos áruviszony keretei között sem tekintendő tehát a társasághoz viszonyítva harmadik személynek, ő olyan „második személy" aki egyéb téren is meghatározó jellegű jogviszonyban áll a megkötendő szerződés alanyával. A most tárgyalt gazdaságszervező szerződési kapcsolatra — csakúgy, mint a tagok egymás között létesülő jogviszonyára — a kétoldalú, kétpólusú szerkezet jellemző. A társasági szerződés e körben is *előszerződési jelleggel* rendelkezik, a felek között szerződéskötési kötelezettséget hoz létre.

A jogviszony, mint említettük, a létrehozott szervezet és egyik (vagy mindegyik) alapítója között keletkezik. Jelenlegi jogi szemléletünkben nem kétséges az, hogy a jogi személyiséggel felruházott egyesülések ténylegesen gazdasági szerződési kapcsolatban állnak alapítóikkal, létrehozóikkal. (A társulási szerződések kissé pejoratív fogalmazása szerint a „közös vállalat tagjai"-val. A fogalmazásban azért érzek pejorativitást, mivel a tag elsősorban alapító és tulajdonos, másodsorban szerződési partner. Az övé a vállalat és nem ő a vállalat alkotórésze.) A jelenlegi jogszemléletünk elviekben megtagad ugyan mindenféle jogalanyi-

[8] Ismerteti *Fazekas* Judit: A belkereskedelmi vállalatok (szövetkezetek) között létrejövő koordinatív és piacfelosztó társulások, társaságok jogi struktúrája és gazdasági szerepe. Miskolc, 1984. Céltanulmány (kézirat).

ságot a jogi személyiség nélküli társaságoktól, bár a külső kapcsolatkörben valamiféle jogalanyiságukat elismeri. Mégis a kialakult és a társasági szerződésekben is megnyilvánuló gyakorlat arra utal, hogy a gazdaságirányító hatású kikötések a *társaságok és alapítók közötti* relációban jelentkeznek. Így pl. a fentebb említett sörárpa-termesztési társaság tevékenységi köre egyebek között „A gazdaságok által termelt és a társasággal szerződött — söripari célra alkalmas — sörárpa átadás-átvételének szervezése". Egy szőlőtermelő borfeldolgozó társaság szerződése szerint: „A résztvevők kölcsönösen kötelezik magukat, hogy az általuk megtermelt borszőlőt, illetve az abból előállított mustot vagy bort a társaság rendelkezésére bocsátják". Egy textiltermék előállító gazdasági társaság szeződéséből „A GT. 1983. január 1-től a Tokajhegyaljai Mg. Tsz. konfekció üzemének kooperációs partnere". (Az említett a társasági szerződés egyik alanya.)

A társasági szerződés gazdaságszervező rendelkezéseitől meg kell különböztetni azt a helyzetet, amikor a gazdaságszervező, alapítókat érintő szabályokat nem a létrehozó jogi aktus, a társasági szerződés tartalmazza, hanem a társaság akaratképező szervezete (igazgatótanácsa) a későbbiek során kíván ilyen feladatokat ellátni. Ilyen helyzetekben valójában még nem jött létre a társaság és az érintett tagok között jogviszony, tehát ilyen helyzetben maga a társaság jogosult arra, hogy ebben a kérdésben is döntsön. Ez a döntés azonban csak *kétoldalú megegyezés formájában jöhet létre*, olyan paradox jogi helyzetben, amikor a gazdasági kapcsolat létesítésére készülő társasági tag az egyező akaratnyilatkozat kialakításában úgy is részt vesz, mint a létesítendő szerződés egyik alanya, de úgy is, mint a társaságon belüli akaratképző szervezet részese. A szerződés azonban úgy jön létre, hogy csak saját nevében fogadja el a társaság ajánlatát. Szándékosan ajánlatról beszélünk, annak ellenére, hogy a közös akaratképző szervezet határozatokat jogosult hozni. A tagok saját gazdálkodását érintő kérdésekben azonban a társaság nem hozhat határozatot, csupán konszenzus kialakítására törekedhet. (A jogszabály ugyan egyhangú határozatot kíván ebben a kérdésben, de így szóhasználatában nem érzi a különbséget a közösség ügyeiben kialakított közös akarat és a közösség ügyeivel összefüggő, de a létrehozó tag saját, elkülönült gazdálkodását érintő kérdések között, melyek terén határozat hozatalának helye nem lehet.)

A tag és a társaság közötti — gazdaságirányító szabályozás során kialakított — árukapcsolatok elszámolása vagy elkülönül a társaság és a tagok közötti szervezeti jogviszonyból eredő elszámolásoktól vagy azokhoz kapcsolódik. A tag által a társaság javára kifejtett tevékenység ellenértéke — a társasági szerződés szabályainak függvényében — növelheti az érintett tag részesedését, de lehet a közös eredmény része is olyan esetekben, ha a horizontális struktúra szerint valamennyi tag azonos természetű gazdasági kapcsolatban áll a közös vállalkozással.

Bak József

A küldöttgyűlés jogi szabályozásának problémái
*Kritikai értékelés**

Az 1970-es évek végétől — jó félévtizedes időveszteség után — ismét napirendre került és számos szakember, több tudományos intézmény közreműködésével fokozatosan előrehalad gazdaságunk mechanizmusának átfogó reformja, a reform megfelelő lépéseinek kidolgozása. Ezzel együtt folyik gazdasági és társadalmi intézményeink reformja és működésük racionalizálása is, ami a gazdasági mechanizmus reformjának részben természetes következménye, de részben eredményességének feltétele is.

Most már — a szakmai körökben ismeretes húzódozások, habozások, majd latolgatások után — láthatóan eldőlt, hogy ebben a folymatban sor kerül a szövetkezetek jogi szabályozásának általános, átfogó felülvizsgálatára is, egésze rendszerében, elméleti (szakmai és politikai ideológiai) alapjaival együtt. A felülvizsgálat — és annak eredményeként az új kodifikáció — kiterjed mind az „egységes"[1] szövetkezeti törvényre, mind az egyes ágazatok szabályaira, többek között és nem utolsósorban az 1967. évi — már többször és bonyodalmasan végigmódosított — Tsz-törvényre.

A szövetkezetek szabályozása — kétségtelenül majd az új szabályozás is — különösen nagy figyelmet fordít a belső viszonyokra, mivel a szövetkezetek társadalmi lényege, szövetkezeti jellege elsősorban ezekben a viszonyokban fejeződik ki. E belső viszonyok középpontjában álló kérdés a demokratikus vezetés, *a szövetkezeti demokrácia*, azaz *a tagsági kollektíva hatalmi pozíciójának érvényesülése* a szövetkezeti tulajdon, annak működtetése, hasznosítása fölött, elsősor-

Bak József tudományos tanácsadó, Szövetkezeti Kutatóintézet (Budapest).

* A cikk részleteket tartalmaz a szerző „A küldöttgyűlés a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben" c. tanulmányából. — Kézirat a Szövetkezeti Kutatóintézet könytárában. 70. old.

[1] Az 1971. évi III. tv. — eltérően előkészítésének kezdeti céljától és ellentétben a még mindig használatos „egységes", „általános" jelzőjével — nem egységes, nem általános. Mint *általános szabályozás* kiterjed minden szövetkezeti ágazatra, de a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, éppen *a legnagyobb jelentőségű szövetkezeti ágazat* kivételével. Így a szövetkezeti jog általános részének szerepét felemásan tölti be, egyben indokolatlanul zavarva a jogalkotás ismert és jól bevált elveit. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre jelenleg is *külön törvény* vonatkozik (1967: III. tv.), általános szabályokat fölöslegesen ismételve, a külön szabályokban pedig fölösleges és néha szakszerűtlen eltérésekkel.

ban és közvetlenül a vezetőség fölött. Ennek a hatalmi pozíciónak érvényesítésében — mint ismeretes — első helyen természetszerűen a szövetkezet legszélesebb vagy viszonylag széles körű testületi vezető szervei állnak, az egész tagsággal azonos közgyűlés vagy a választott küldöttgyűlés. A szűkebb testületi szervek (és az egyes tisztségviselők) az előbbieknek vannak alárendelve mind státusukban (választás stb.), mind működésükben (rájuk kötelező határozatok hozatala stb.). Ezért különös jelentőségű kérdés a tagok közvetlen vagy közvetett részvételének lehetősége, pontosabban a közvetlen vagy közvetett részvétel *eredményessége* a szövetkezet vezetésében, azaz *a közgyűlés vagy küldöttgyűlés alternatívája*.

A jelen tanulmány célja — ha szűk korlátok között is — annak elemzése, hogy a küldöttgyűlésnek jelenleg milyen a pozíciója, mi a jelenlegi és a lehetséges szerepe a mezőgazdasági temelőszövetkezetekben *a jelenlegi jogi szabályozás szerint*; elláthatja-e a szövetkezet *jogszabályok szerinti* „irányító szervének"[2] szerepét.

A téma tárgyalása — érthető okoknál fogva — jelentősen érinti a közgyűlés helyzetét, ugyanakkor csak a mezőgazdasági teremlőszövetkezetekre korlátozódik. E korlátozás oka többek között az, hogy ez a szövetkezeti ágazatunk mind gazdaságilag, mind társadalmilag legnagyobb jelentőségű, *ennek szabályozása kezdettől fogva meghatározó*, más szövetkezeti ágazatokra is (pozitíve és negatíve) *példamutató* volt. Így kétségtelen, hogy a küldöttgyűlés problémáinak még a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre korlátozott vizsgálata is jelentős, lényegbeli általánosításokra ad lehetőséget.

A jelen téma további korlátozása az, hogy tárgyalása itt csak a jogi szabályozás folyamatának és a hatályos szabályoknak elemzésére terjed ki, nem érinti jelentősen az erről szóló (nagyon fontos) szakirodalmat és a küldöttgyűlés gyakorlatának (szintén nagyon fontos) tapasztalatait. Ennek a korlátozásnak kizárólag terjedelmi oka van. A jelzett nagy — és kényszerű — hiányokat további tanulmányok pótolhatják.

I.

A küldöttgyűlés szükségessége

A szövetkezeteknek — mint kollektíva által alapított és működtetett vállalatnak — társadalmi-szervezeti jellegéből az következik, hogy egész működése fölött a tagsági kollektívának kell rendelkezési jogot gyakorolnia. Azaz: a szövetkezetekben a tagsági kollektívának — eltérően az „üzemi" demokráciától — nem „beleszólási joga" (befolyásolási, véleménynyilvánítási joga) van, hanem *hatalmi pozíciója, teljes körű* (tulajdonosi) *rendelkezési joga* a szövetkezeti tulajdon, annak működése fölött.[3] Ebből az is következik, hogy az a felfogás, amely szerint a szövetkezeti demokrácia „a munkahelyi demokrácia egyik válfaja", téves. A tagsági kollektíva hatalmi pozíciója, rendelkezési joga a szövetkezet működése fölött (sőt léte fölött is) *minden szövetkezetre* érvényes, tekintet nélkül arra, hogy az adott szövetkezet a tagoknak egyben munkahelyük-e (termelői típusú szövetkezetek) vagy nem (fogyasztási szövetkezetek, lakásszövetkezetek stb.). Az idézett tétel azt jelentené, hogy egyfelől a szövetkezeti demokrácia a mezőgazdasági és az ipari szövetkezetekben is a tagoknak csak „beleszólási" jogokat foglalna magában, másfelől pl. a fogyasztási szövetkezeteket, a lakásszövetkezeteket stb. — mivel ott a demokrácia a tagok számára nem munkahelyi demokrácia — nem lehetne szövetkezeteknek elismerni. Tudjuk, hogy nem így van.

A tagsági kollektíva számára a hatalom gyakorlásának közvetlen szerve, így egyben a szövetkezet legmagasabb vezető szerve a közgyűlés, amint ez a különböző jogszabályokban is kifejeződik, amelyek a közgyűlést a szövetkezet „legfőbb szerveként" jelölik meg, a szövetkezet szervei között első helyen.

A szövetkezetek méretei kb. két évtized alatt — előbb a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél, majd ezt gyorsan követve minden ágazatban — nagyra növekedtek, működésük területe és taglétszámuk az előbbieknek többszöröse lett.[4] (Itt most a méretek nagyra növekedésének okára — természetes és nem természetes okokra, valamint a méretek realitására és irrealitására — nem térek ki.) Így a közgyűlés intézménye, a szövetkezet működése fölött a tagság közvetlen ellenőrzése és irányítása, a szövetkezet legfontosabb, meghatározó jelentőségű ügyeiben a tagok közvetlen és együttes részvételével történő döntések kialakítása már technikailag is többé-kevésbé lehetetlenné vált. A közgyűlés tényleges működése, a tagsági kollektíva általános érdekeinek megfelelő akaratelhatározások *valóságos vitákban*, javaslatok, variációk, érdekek és ellenérdekek sokoldalú, *együttes mérlegelésével* való kialakítása először érdemben vált lehetetlenné, a technikai, formai lehetetlenné válás ezt követte. A taglétszám előbb csak annyira növekedett (és

[2] Az 1967: III. törvény — továbbiakban: Tsz-törvény — 23. §. (1) bek. kifejezése. — Itt és a továbbiakban a Tsz-törvény (ill. végrehajtási rendeleteivel együtt: II. Tsz-kódex) mindig a módosítások szerinti, hatályos szöveggel értendő.

[3] A szövetkezeti és az ún. üzemi (pontosabban: állami vállalati), ill. bármilyen munkahelyi demokrácia között a különbség itt van. Az „üzemi" demokrácia az állami vállalatnál dolgozók — egyébként nem lebecsülendő, sőt növekvő — befolyását, beleszólását jelenti a vállalat működésébe, azzal a végső (természetes) korláttal, hogy a *döntő szó* mint tulajdonosé az államé, azt akár egy személy (igazgató) képviseli, akár testületi szerv (igazgató tanács stb.). A vezetés szervezeti formája az eddigi egyszemélyi vezetéstől el is távolodhat, sőt a vezetők és vezető testületek függőségbe is kerülhetnek a helyi dolgozók kollektívájától (választás), amint ezt a legújabb jogi szabályozás az állami vállalatok többségénél bevezeti, de *megmarad* az állam tulajdonosi pozíciójának az a lényege, hogy a vállalat működésében *a legfontosabb tulajdonosi döntések* az államot (annak képviselőjét) illetik meg, legalábbis a vállalat státusa (alapítás stb.) kérdésében vagy kritikus helyzetekben. Ami pedig az „üzemi" demokrácia kifejezést illeti, helyesen *állami vállalati* demokráciáról lehet szó. Ennek tartalma (és határa) azonos, akár ipari vagy mezőgazdasági állami vállalatnál (állami gazdaságnál), akár kereskedelmi vállalatnál (áruháznál stb.), azaz a vállalatnak akár van (termelő) üzeme, akár nincs. — Az „üzemi" demokrácia kifejezés a közvetlen politikai igényekre jött létre (és ilyen értelemben használható is), majd — főleg a publicisztika hatására bekerült az elméleti munkába, annak ellenére, hogy a tudomány a pontos fogalmakat már régóta kialakította. (Üzem és vállalat fogalma, egy üzem-egy vállalat, több üzem-több vállalat, ill. üzem nélküli vállalat stb.)

[4] A kb. két évtizedet — pontos naptári számítás lehetetlensége miatt — az 1960-as évek elejétől az 1970-es évtized végéig becsülhetjük, aminthogy a nagy tsz-ek kialakítására irányuló törekvések *már az átszervezés végétől jelentkeztek* és az időnkénti korlátozó rendelkezések ellenére, kisebb-nagyobb intenzitással egészen az 1970-es évtized végéig érvényesültek. A termelőszövetkezetek méreteinek növekedésére l. később a táblázatot.

egyes nagy szövetkezetek ezt még nem lépték túl), hogy az együttes közgyűlést ugyan meg lehetett tartani, a tagságot — legalábbis a határozatképességhez elegendő nagy többséget — még el lehetett helyezni, de ez a közgyűlés *ténylegesen* már *tárgyalóképtelenné* vált (hol egyszerű passzivitásba, hol ünnepi együttlétbe, hol zavaros hangoskodásba fulladt), mivel „érdemleges tárgyalás csak meghatározott létszámon belül folytatható.[5] Később — további növekedések (egyesítések) után — már az is előfordult, hogy a közgyűlés számára nem is volt megfelelő helyiség; a közgyűlés technikailag is lehetetlenné vált.

A növekedés, a méretbeli, mennyiségi változások mellett — nagyrészt azokkal összefüggésben és hasonló gyorsasággal — minőségi változások is történtek. A szövetkezetek gazdálkodása, vállalati működése mind a termelési technológia, mind a gazdasági műveletek, forgalmi folyamatok terén bonyolultabbá vált, ami a szövetkezet működésének mérlegeléséhez, ellenőrzéséhez és megítéléséhez, a döntések kialakításához a közelmúlthoz képest is alaposabb ismereteket és sokkal szélesebb tájékozottságot kíván. (Arra a — különben nem érdektelen — kérdésre, hogy a tagság képzettsége és tájékozottsága ezeket a változásokat mennyire tudta vagy nem tudta követni és miért nem, itt szintén nem lehet kitérni.)

Ebben a helyzetben — amint ez a szövetkezeti mozgalom fejlődése során már régóta ismeretes — az a kérdés merül fel, hogy a nagyra növekedett szövetkezetekben hogyan, milyen szervezeti megoldásokkal lehet biztosítani a szövetkezet egész működése fölött a tagság ellenőrzését és rendelkezési jogának érvényesítését, azaz hatalmi pozícióját.

A szövetkezetek ilyen problémáinak megoldására a magyar szövetkezeti mozgalomban — először a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, külföldi (bolgár) példa nyomán — előbb felülről ösztönzött (akkor még törvényellenes) kezdeményezésekre, majd a jogi szabályozás szentesítésével *a részközgyűlés* intézménye alakult ki. Ez az intézmény (amely egyébként a szövetkezeti mozgalomban a teljes ismeretlenségből tűnt elő) valóban közvetlenül foglalja magában a tagság egészét, de részekre tagolva, ezért már technikailag is lehetetlenné teszi a szövetkezet ügyeinek eldöntésében a tagság együttes részvételét, különösen *a határozatok együttes vitában való kialakítását*.[6] Minden részletezés nélkül megállapítható, hogy „a részközgyűlés nem közgyűlés".[7]

A másik megoldás: a tagok választott képviselőinek testülete, *a küldöttgyűlés*, amely a nagy szövetkezetek legmagasabb (és legnagyobb létszámú) vezető szerveként a szövetkezeti mozgalomban régóta kialakult, szintén klasszikus intézmény. A magyar szövetkezeti mozgalomban küldöttközgyűlés néven volt ismeretes, jól kifejezve azt a szerepét, hogy a közgyűlést — a nagy taglétszámú szövetkezetekben — teljes hatáskörrel helyettesítette.

A küldöttgyűlés ismeretes a magyar szövetkezeti mozgalomban is mind a felszabadulás előtt, mind azután; a szocialista szövetkezeti mozgalomban pedig ennek éppen az első valóban jogi értékű szabályozásában, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló törvényerejű rendeletben és végrehajtási rendeletében[8] jelent meg (amelyet — együttesen — méltán neveztek Tsz-kódexnek). Azóta (előbb a mezőgazdasági, majd a többi szövetkezetekben is) létezik, működik — a jogi szabályozás számos módosításától függően — hol teljes, hol erősen szűkített, újabban pedig fokozatosan bővített hatáskörrel, de a II-Tsz-kódex hatályba lépése óta változatlanul *szorosan összekapcsolva a részközgyűlés fenntartásával*.

A küldöttgyűlés problémájának lényege az, hogy jelenleg milyen a helyzete, mi a szerepe a szövetkezetekben. Képviseli-e, hogyan képviseli a tagságot; ellátja-e a legmagasabb vezető („irányító") testületi szerv feladatkörét, ill. milyen mértékben látja (láthatja) el. E kérdések abban összegezhetők, hogy mivel a szövetkezet legmagasabb vezető szervének feladatkörére a közgyűlés alkalmatlanná vált — különösen a részközgyűlési formában, de általában még a teljes közgyűlés formájában is — akkor a küldöttgyűlés erre alkalmas-e vagy alkalmas lehet-e. E kérdést — kiélezve — úgy is fel lehetne tenni, hogy ha a közgyűlés a szövetkezet legmagasabb vezető szervének szerepére, a tagság hatalmi pozíciójának érvényesítésére (már) nem alkalmas, akkor ebben a küldöttgyűlés helyettesíti-e vagy nem, azaz *a szövetkezetben a tagsági kollektívának legmagasabb testületi vezető szerve végső soron van-e vagy nincs*.

II.

A küldöttgyűlés a magyar jogi szabályozás folyamatában

A szövetkezetek legmagasabb vezető szerve eredetileg és hagyományosan a közgyűlés volt. Amint a szövetkezetek méretei — főleg taglétszámuk — megnövekedtek, az összes tagok közgyűlésen való közvetlen részvétele lehetetlenné vált, így kialkult a küldöttgyűlés már a kapitalizmus rendszerében működő szövetkezetekben. A küldöttgyűlés tehát — ugyanúgy, mint más vezető szerv — szintén hagyományos és klasszikus szövetkezeti szerv. Ismeretes volt (küldöttközgyűlés néven) a felszabadulás előtti magyar szövetkezetekben is, majd — amíg működtek — ezek 1945 utáni működésében is.

Az 1945 után újonnan alakult szövetkezetekben, így elsősorban a földművesszövetkezetekben mind a gyakorlatban, mind a jogi szabályozás szerint a legmagasabb vezető szerv csak a közgyűlés volt. Ugyanígy később, a földművesszövetkezetek kereteiből kivált, önállósult vagy önállóan alakult mezőgazdasági termelőszövetkezetek[9] működéséről szóló szabályok a

[5] *Csizmadia* Ernő: A vezetés korszerűsítése a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Vezetés a mezőgazdaságban, 1971. 5. sz. 199. old.

[6] A jelen szerző a részközgyűlés (eredetileg: osztott közgyűlés) intézményét már kezdettől fogva (törvénybe iktatása előtt 2—3 évvel) ellenezte, amikor azt — mint átvételre ajánlott külföldi szocialista intézményt — előbb a politikai-ideológiai irodalom, majd a napi sajtó felvetette. Erről ld. szerző: Igazgatás a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. (Kandidátusi értekezés) 241—245. old.

[7] *Halász* József (egyetértő) opponensi véleménye a szerző kandidátusi értekezésének vitájában. (1964.)

[8] 1959: 7. tvr. és 19/1959./VII.12.) F. M. sz. r.

[9] A földművesszövetkezetek keretében működő termelőszövetkezeti csoportok kiválását és termelőszövetkezetként való működését, valamint önálló tsz-ek megalakulását a jogi szabályozás 1950 nyarától tette lehetővé. (133/1950. M. T. sz. r.)

mintalapszabályok is csak a közgyűlésről, a vezetőségről és az ellenőrző bizottságokról szóltak, ezekről is nagyon kezdetlegesen, figyelmen kívül hagyva a magyar (és nemzetközi) szövetkezeti mozgalom hagyományaiból már régóta ismeretes szabályokat is, többek között olyanokat, amelyeknek pedig a szövetkezeti demokrácia számára garanciális jelentőségük van.[10]

A küldöttgyűlés intézménye a magyar szövetkezeti mozgalom szocialista fejlődési szakaszában csak 1959-ben, az I. Tsz-kódexben jelent meg a sokoldalú, de jól érthető, jól alkalmazható szabályozás keretében. Ez a magasrendű, törvényi szabályozás a mezőgazdasági termelőszövetkezetek működésének első olyan szabályozása volt, amelyet valóban jogi értékűnek tekinthetünk. A sematikus és hiányos, de teljes mértékben kötelező, semmiben sem változtatható mintaalapszabály-rendszerrel szakítva,[11] a mezőgazdasági szövetkezetekre olyan szabályozást adott, amely azok működésének minden lényeges kérdéséről rendelkezett, mégpedig (általában) szövetkezeti elveket véve alapul, támaszkodva a szövetkezeti mozgalomban már kialakult és jól ismert intézményekre, jogi megoldásokra, teret engedve a magyar szövetkezeti mozgalomban ismeretes és jól használható hagyományoknak is. Ilyen módon lehetővé tette, hogy a termelőszövetkezetek alapszabályai valóban alapszabályok legyenek, azaz a kötelezően előírt keretek között saját viszonyaiknak megfelelő belső szabályok.

Az I. Tsz-kódex előkészítésére (1958), majd hatályba lépésére (1960. január 1.) olyan időszakban került sor, amikor a magyar mezőgazdaság szövetkezeti nagyüzemi átszervezése — már kétszeri súlyos visszaesés után — ismét folyamatban volt, még messze a befejezéstől. Ekkor jellemzően és tömegesen viszonylag kis és közepes méretű termelőszövetkezetek működtek, ilyenek voltak az 1956 után megmaradottak és az újonnan alakulók is. Csak kivételesen fordultak elő — csak az akkori átlaghoz képest — nagy tsz-ek[12], az I. Tsz-kódex azonban ilyenek létét és ezzel a közgyűlés lehetetlenné válását már érzékelte és számításba vette. Ezért a közgyűlés mellett rendelkezett a küldöttgyűlésről is, a közgyűlés mellett ezt is a szövetkezet legmagasabb vezető szervének tekintette, bár nem teljes következetességgel, amiről később még lesz szó.

Az I. Tsz-kódex a küldöttgyűlés alakítását *a szövetkezet közgyűlési elhatározásától függően tette lehetővé*, abban az esetben, ha a tagok közgyűlésen való megjelenése a nagy taglétszám vagy a települési viszonyok miatt nagy nehézségekbe ütközik. A végrehajtási rendelet e feltételeket pontosabban úgy jelölte meg, hogy a nagynak tekintendő létszámot 200-on felülinek határozta meg, az egyéb nehézségekkel kapcsolatban pedig a tanyás, ill. szétszórt településre, a távolságokra vagy az útviszonyokra utalt.

A küldöttgyűlés hatáskörét a jogszabályok úgy határozták meg, hogy *az a közgyűlés hatáskörét részben vagy egészben veheti át*, amiről az alapszabály erről szóló módosításában kellett rendelkezni.[13] A jogszabályok ilyen alternatív rendelkezésében ugyan már benne volt az a lehetőség is, hogy a küldöttgyűlés ne lépjen teljes hatáskörrel a közgyűlés helyébe, hanem *a közgyűlés mellett működjék* (amit a későbbi jogi szabályozás kizárólagos lehetőséggé változtatott), de ez akkor nem okozott problémákat, mert a termelőszövetkezetek gyakorlata úgy alakult, hogy *ahol a küldöttgyűlést létrehozták, ott az mindig a közgyűlés teljes hatáskörét kapta meg*. Ez egyszerűbb is volt, mert így nem okozott külön gondot az alapszabály-módosítás során az, hogy tételesen megjelöljék a közgyűlés hatáskörében maradó vagy a küldöttgyűlés hatáskörébe kerülő ügyeket. Ezt a gyakorlatot — igaz, teljesen ösztönösen, egyáltalában nem gondolva a probléma későbbi nagy jelentőségére — támogatta az akkori jogértelmezés és jogalkalmazás is, amely szerint ha az alapszabály a küldöttgyűlés hatáskörébe tartozó ügyekről nem rendelkezett, akkor *a közgyűlés teljes hatáskörének átvételét* kellett vélelmezni.[14]

Ami a képviselet arányát illeti, a küldöttgyűlésnek voltak tisztségüknél fogva tagjai (vezetőségi tagok, az ellenőrző bizottság elnöke, valamint a brigádvezetők) és voltak a választott küldöttek, akiknek számaránya nem lehetett kisebb a tagság 15%-ánál.

Az előbbiekből láthatóan tehát a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, méreteik növekedésének már kezdetén a nagy szövetkezetekben jellegzetes, klasszikus legfelső vezető szerv, *a teljes hatáskörrel működő küldöttgyűlés alakult ki*.

Ez az intézmény ilyen tartalommal csak rövid ideig, mintegy fél évtizedig működött, ilyen rövid idő alatt is jó tapasztalatokat mutatva. Egyes (akkori) nagy termelőszövetkezetekben, ahol a küldöttgyűlési rendszerre tértek át, azt lehetett tapasztalni, hogy az addigi nagy létszámú közgyűléshez képest a küldöttgyűlés sokkal eredményesebben, a kitűzött kérdésekben koncentráltabban tárgyalt, a szövetkezet ügyeiben (pl. zárszámadást tárgyalva) *sokkal kritikusabb magatartást tanúsított*, alaposabb felvilágosításokat követelt, lényeges észrevételeket tett, azaz a szövetkezet tisztségviselőitől gondosabb munkát követelt.

A küldöttgyűlés működésének — és egészében véve az I. Tsz-kódex gyakorlatának — még viszonylag kevés tapasztalata volt, amikor máris megkezdődött a mezőgazdasági termelőszövetkezetek még újabb, is-

[10] A mintaalapszabályokban nem volt szó pl. a tagság meghatározott arányú kisebbségének, valamint az ellenőrző bizottságnak a közgyűlés rendkívüli összehívására irányuló, kötelező erejű kezdeményezési jogáról.

[11] A mintaalapszabály-rendszer széles körű megszűnése, majd hivatalos eltörlése már korábban megtörtént. Az 1956-os politikai válság nyomán, 1958 elején a kormány — szentesítve a megmaradt tsz-ek spontán kezdeményezéseit — rendelettel hatályon kívül helyezte a minta-alapszabályokat, tudomásul vette a helyi, saját alapszabályok megalkotását, csak az alapszabályok minimálisan kötelező tartalmát írta elő. (5/1958. M. T. sz. r.)

[12] Az akkori (viszonylag) nagy tsz-ek általában természetes módon, a belépések folytán alakultak ki, ill. növekedtek nagyra, bár kezdettől fogva jelentkeztek külső (állami és politikai) szervek részéről *a méretek növelését ösztönző törekvések is*. Előbb olyan irányú befolyásolások, hogy egy faluban csak egy tsz alakuljon, ill. az új belépők ne alakítsanak új tsz-t („egy falu — egy nóta"), majd az 1960-as évtized első felében már szélesebb körben tapasztalhatók voltak az egyesítésekre és újabb egyesítésekre irányuló törekvések is.

[13] 1959: 7. tvr. 51. §. (1) bek. és 19/1959./VII.12.) PM. sz. r. 96. §. (1) bek.

[14] Ilyen tartalmú értelmező állásfoglalás jelent meg annak idején — a jelen szerző kidolgozásában — az Ügyészségi Értesítőben; az állásfoglalás ugyan csak az ügyészi általános törvényességi felügyelet számára volt kötelező erejű, de általános hatása volt a tanácsi felügyeleti szervek jogalkalmazási gyakorlatára is.

mét átfogó szabályozásának előkészítése.[15] Éppen ebben az időszakban a nagy termelőszövetkezetek vezetési szervezetének, nevezetesen a legmagasabb vezető szerv kialakításában új jelenség merült fel, előbb a gyakorlatban, de rövidesen a politikai-ideológiai irodalom erőteljes támogatásával. Bulgáriában, ahol ekkorra már 5—6, sőt több község határára is kiterjedő, gigantikus szövetkezetek alakultak ki, az „osztott közgyűlés" (későbbi nevén: részközgyűlés) intézményét alakították ki, amelyet — helyesléssel — ismertetett a Bolgár Kommunista Párt elméleti folyóirata, majd a cikket hamarosan átvette az MSZMP elméleti folyóirata.[16]

Röviddel ezt követően került sor nálunk is az első részközgyűlések bevezetésére, kétségtelenül a jelzett cikkek hatására, esetleg még politikai szervezetek ösztönzésével is,[17] aminthogy addig sem a szövetkezeti mozgalom hagyományaiban, sem a jogi szabályozásban ilyen primitív intézmény soha, sehol nem fordult elő.[18] Igaz, hogy a magyar szakirodalomban már kissé előbb — az I. Tsz-kódex rendelkezéseit kommentálva — és kétségtelenül a jogszabályi rendelkezésekkel szemben — feltűnt a nem teljes hatáskörrel működő küldöttgyűlés gondolata, olyan jelzés formájában, hogy ha a termelőszövetkezet a küldöttgyűlést *a közgyűlés fenntartása mellett* kívánná létrehozni, akkor mit tarthatna meg a közgyűlés hatáskörében,[19] de „osztott közgyűlésről" itt nem volt szó. Ezt a tanácsot a termelőszövetkezetek gyakorlata nemigen vette figyelembe; a jogalkotás — később — annál inkább.

III.

A küldöttgyűlés jelenlegi jogi szabályozása

A jelenlegi, ill. a II. Tsz-kódex szerinti jogi szabályozásában a küldöttgyűlés hatásköre — és ezzel a termelőszövetkezet vezetésében elfoglalt pozíciója — a következőképpen alakult (több lépésben, időrendben):

1. 1967-ben a II. Tsz-kódex a kizárólagos közgyűlési hatáskört átértelmezte, a küldöttgyűlésnek a közgyűléssel egyenértékű pozícióját megszüntette; elvnek tekintve „a közgyűlés feltétlen magatartásának szükségességét", a közgyűlés mindenképpen kötelező fenntartását írta elő, alárendelte a közgyűlésnek, gyakorlatilag és általában a részközgyűléseknek. Ekkor már széles körben folyt a termelőszövetkezetek egyesítése; a nagy szövetkezetek ugyan még nem voltak többségben, de a tendencia jól látható volt: ami addig kivételes volt (a nagy szövetkezet), *általánossá* válik és ami addig nagy többségben volt (a kis és közepes méretű szövetkezet), *kivételessé válik*. Ez a folyamat még 1980-ban is tartott (ami sem az 1966—68-as, sem az 1978-ban elhatározott gazdasági reformokból egyáltalán nem következett, sőt azokkal szemben állt). A méretek növekedési folyamatának és végeredményének értékeléséhez jellemzők a következő adatok:

	1961	1965	1970	1975	1980
Tsz-ek száma	4204	3278	2441	1598	1338
Tagok száma összesen (1000 fő)	966*	845*	1025	935	904
Átlagos taglétszám	237*	258*	420	585	676

* 1961-től 1965-ig alkalmazottakkal együtt (róluk külön adat nincs), 1970-től *a tiszta taglétszám* szerepel.

Látható, hogy *az átlagos taglétszám* 1965-től 1980-ig *megszakítás nélkül* és *rohamosan emelkedett*, annak ellenére is, hogy az *össztaglétszám* 1970-től *állandóan* és *jelentősen csökkent*. A II. Tsz-kódex ilyen tendenciák ismeretében — talán még a további egyesítések perspektíváit is látva — degradálta a küldöttgyűlést és vezette be a részközgyűlési rendszert.

A közgyűlés hatáskörét kettéosztotta: az ügyek egyik — nagyobb — csoportját jelölte meg „kizárólag" közgyűlési hatáskörbe tartozóknak, másik — kisebb — csoportját pedig azzal sorolta fel, hogy „a közgyűlés hatáskörébe tartozik *továbbá*". Ez utóbbi ügyeket lehetett (alapszabályi rendelkezéssel) a küldöttgyűlésnek átadni. Azaz: a II. Tsz-kódex kialakította a közgyűlésnek egy *abszolút* és egy *„továbbá"* hatáskörét.

A közgyűlés így értelmezett kizárólagos hatáskörébe tartozó ügyek (összesen 8 ügycsoport) közül a II. Tsz-kódex szerint a legfontosabbak a következők voltak:

— az alapszabály megállapítása és módosítása;

— a tisztségviselők megválasztása, felmentése, visszahívása és elmozdítása;

— a tervek, az évi mérleg és a zárszámadás megállapítása.

A közgyűlés hatásköréből a küldöttgyűlésnek átadható ügyek közül (összesen 6 ügycsoport) közül a legfontosabbak voltak:

— a nem kötelező közgyűlési bizottságok tagjainak megválasztása stb.;

— bizonyos esetekben fegyelmi és kártérítési jogkör gyakorlása;

[15] A II. Tsz-kódex (a későbbi 1967. évi III. törvény) előkészítése — a szerző emlékezete szerint, aki akkor egyik országos hatóság képviseletében mind az előző, mind az utóbbi jogszabály előkészítésében részt vett — már legalább 1963-ban megkezdődött, majd szüneteltetés után 1965-től folytatódott. Ez némileg *ellentmond* annak az általánosan hangoztatott (és elfogadott) magyarázatnak, hogy a II. Tsz-kódex megalkotásának, a tsz-ek újabb átfogó szabályozásának indoka és indítéka — legalábbis eredetileg — a gazdaságirányítás reformja volt, amint erre széles körben hivatkozás történik. Ez a magyarázat sokkal inkább helyt állt a szövetkezeti törvény (1971: III. törvény) létrejöttére. Emlékeztetésként: a gazdaság irányításának reformjáról szóló határozatot az MSZMP Központi Bizottsága 1966. május végén hozta meg.

[16] Dimitr *Jurukov*: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek belső szövetkezeti demokráciája. Novo Vreme, 1963. október; Társadalmi Szemle, 1964. 1. sz. (Ekkor még a gazdaságirányítási reformról még szó sem volt.)

[17] Ilyen (akkor törvényellenes) gyakorlati kezdeményezést — helyeselve és ajánlva — ismertetett a Népszabadság, 1965. február 19-i cikke, most már országos napilap legszélesebb nyilvánosságával. *Sólyom* József: Nélkülük senki sem dönthet.

[18] A részközgyűlés részletes értékeléséről lásd szerző: Igazgatás a mezőgazdasági termelőszövetkezetben, 241—244. old.; A szövetkezeti demokrácia jelenlegi problémái. Jogtudományi Közlöny, 1979. 9. sz.

[19] *Nagy* László — *Seres* Imre: A termelőszövetkezeti törvény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 345. old.

— jogi személyként működő gazdasági társulás alapítása, ahhoz való csatlakozás és kilépés elhatározása, annak vezető szerveibe küldöttek delegálása.

Magáról a küldöttgyűlésről általánosságban kimondotta, hogy annak a hatáskört a közgyűlés — korlátozottan is — csak *kivételesen* adhatja át.

2. 1971 végén az egységes szövetkezeti törvény (1971: III. törvény) nyomán a II. Tsz-kódexen nagymértékű módosítás történt (1971: 34. tvr.), a szövetkezetekre vonatkozó általános szabályokkal való egyeztetése céljából, amint ezt a módosító tvr. indokolása jelzi.[20]

A módosítás a küldöttgyűlés helyzetét némileg még tovább gyengítette. Egyrészt kismértékben bővítette a közgyűlés kiemelt hatáskörét, másrészt a küldöttgyűlésnek a közgyűlés alá rendelését ismételten megerősítette, kimondva azt, hogy „nem terjedhet ki a küldöttgyűlés jogköre azokra az ügyekre, amelyek a közgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartoznak". (Tvr. 23. §. (2) bek. — A szabályozás konstrukciója eddig is ilyen volt, de ezt addig nem elvi jelentőségű rendelkezés mondotta ki, hanem a jogszabályszerkesztés technikája biztosította.)

3. 1977-ben a szövetkezeti törvény ismét módosult (mostmár nagyobb mértékben), így ennek nyomán a Tsz-kódex is. Ez a módosítás (1977: 9. tvr.) a küldöttgyűlést is érintette annyiban, hogy a közgyűlés kiemelt hatáskörébe tartozó ügyek körét kissé csökkentette, a küldöttgyűlés hatáskörét pedig növelte.

A közgyűlés kétféle (kötelező és fakultatív) hatásköréből — változatlanul „kizárólagos" hatáskörmegjelöléssel — csak a kötelező (kiemelt) hatáskört hagyta meg, tételes felsorolással. A fakultatív („továbbá") hatáskört megszüntette, ehelyett a küldöttgyűlés hatáskörébe tartozó ügyeket is tételesen határozta meg. Így elhagyható volt a közgyűlési hatáskör egy részének — a jogi kultúrában enyhén szólva szokatlan — „továbbá" megjelölése, valamint kihagyható volt (formálisan) a közgyűlési hatáskörbe tartozó ügyek küldöttgyűlési hatáskörbe adásának kifejezett tilalma, mert *megmaradt a lényeg*: a közgyűlés kizárólagos hatáskörének sajátos értelmezése, a küldöttgyűlésnek a közgyűlés (gyakorlatilag a részközgyűlések) alá rendelése.

A küldöttgyűlés hatáskörének felsorolásában ott van ugyan generálklauzulaként az is, hogy a küldöttgyűlés hatáskörébe tartozik „döntés minden olyan kérdésben, amelyet jogszabály vagy az alapszabály a küldöttgyűlés hatáskörébe utal", de ez természetesen nem jelenti azt, hogy a törvényben közgyűlési hatáskörben felsorolt ügyek közül bármelyik is a küldöttgyűléshez kerülhetne.

A módosítás alapján ugyan a határozathozatal több fontos ügyben a küldöttgyűlés hatáskörébe került (pl. az éves terv, a mérleg, a zárszámadás részletes megtárgyalása és elfogadása), de változatlanul a közgyűlésen lehet határozatot hozni az egyesülésről, szétválásról (kiválásról), a távlati és középtávú tervekről (lényegében a gazdasági stratégiáról), a mérleg és a zárszámadás főbb mutatóiról stb.

A legfontosabb az, hogy szintén változatlanul a közgyűlés „kizárólagos" hatáskörében maradt *a szövetkezet vezetését meghatározó ügy: a vezető szervek és vezető tisztségviselők (elnök, elnökhelyettes stb.) megválasztása*, ugyanígy visszahívása stb., mégpedig *kétharmados szótöbbséggel*, ami a demokráciát szintén jó nagy „technikai nehézségekkel" korlátozza körül. (Az utóbbi ügyekben már az eredeti II. Tsz-kódex előírta a kétharmados szótöbbséget, ami látszólag nagyon demokratikus, a valóságban éppen antidemokratikus. Így — itt sem tévesztve szem elől a részközgyűléseket — szinte semmi valószínűsége nincs annak, hogy a vezetőségválasztásban a jelöltlistára esetleg pótlólag felkerült nem „hivatalos" jelölt a részközgyűléseken kétharmados szavazattöbbséget kaphasson.)

Ez az 1977-es módosítás már azt is mutatta, hogy az előző módosítás óta eltelt 5 évben a tsz-ek méretei tovább növekedtek. (Az átlagos taglétszám 1975-ben 585 volt; l. az előbb közölt táblázatot.) Amíg az addigi szabályok szerint *a választott küldöttek arányának* el kellett érnie a taglétszám legalább 10%-át, ez utóbbi módosítás ezt az arányt *a taglétszám 5—10%-a között* határozta meg, amely arány abszolút számban 25 és 150 között lehet. A választott küldöttek mellett tisztségüknél fogva teljes jogú tagjai a küldöttgyűlésnek — már az I. Tsz-kódex szerint és jelenleg is — a vezetőség tagjai és bizonyos más tisztségviselők is. Az utóbbiak körében szintén történt némi változás, pl. előbb tisztségüknél fogva küldöttek voltak az ellenőrző bizottság tagjai és az állandó bizottságok elnökei, a módosítás szerint — és jelenleg — az ellenőrző bizottságokból csak az elnök, valamint a döntőbizottság, a háztáji bizottság és a nőbizottság elnökei. Nem változott az a valóban helyes elv, hogy bizonyos tisztségviselők teljes jogú küldöttek legyenek.

A képviseleti arány szűkítését az tette szükségessé, hogy a tsz-ek méretei akkorra már még nagyobbra növkedtek. Egyes monstre szövetkezetekben az addigi 10%-os képviseleti aránnyal már a küldöttgyűlés is túl nagy létszámú lett volna. Egyben számításba lehetett venni a még további növekedéseket (újabb egyesítéseket) is, mivel a módosítás szerint már elegendő lett, ha minden huszadik tagot választanak küldöttnek.

Végül ugyanez a módosítás — az I. Tsz-kódex óta ismét — meghatározta a küldöttgyűlés megalakításának létszámbeli feltételét is. Amíg az I. Tsz-kódex 200-ban határozta meg azt a taglétszámot, amelyen felül már *alakítható* volt küldöttgyűlés, ez a módosítás 300-on felüli taglétszám esetén a küldöttgyűlés létesítését *kötelezővé* tette.

4. A legutóbbi, 1982. decemberi módosítás (1982: 35. tvr. és 70/1982./XII.10./ MT. sz. r.) az előbbi irányban tett egy további kis lépést. Egyfelől: kis mértékben tovább szűkítette a közgyűlés abszolút hatáskörét (pl. a tervek közül csak a középtávú tervek meghatározását hagyta közgyűlési hatáskörben; lehetővé tette az éves terv, a mérleg és zárszámadás megállapításának teljes egészében küldöttgyűlési hatáskörbe adását.) Másfelől: egyes ügycsoportokat még a küldöttgyűlés hatásköréből is kihagyott, ami nyilván

[20] Az egységes szövetkezeti törvénnyel a II. Tsz-kódex sem hatályon kívül helyezésére nem került, sem — mint ágazati szabályozás — nem kapcsolódott a szövetkezeti törvényhez. Az 1971-es módosító tvr. indokolása ugyan kimondotta, hogy „mindazokban a kérdésekben, amelyeket a termelőszövetkezeti törvény és végrehajtási rendelete nem szabályoz, *a szövetkezeti törvényt és végrehajtási rendeletét kell alkalmazni*, ilyen rendelkezés azonban magában *a törvényben* sehol sincs, ilyet nem elegendő indokolásban kimondani, mivel *az indokolás nem jogszabály*.

azt jelenti, hogy ezek — alapszabályi rendelkezéssel — a vezetőség hatáskörébe is kerülhetnek. (Pl. jogi személyként működő társulás alapításában való részvétel és ehhez kapcsolódó más döntések.)

A közgyűlés hatáskörének több érdemi üggyel való további csökkentése — a küldöttgyűlés javára — némi egyszerűsítést jelent. Ugyanígy az is egyszerűsítés, hogy e legutóbbi módosítás szerint a küldöttgyűlést az évi kétszeri helyett évente egyszer kötelező összehívni (mint a közgyűlést is).

Mindezek az egyszerűsítések azonban *nem hoztak minőségi változást a küldöttgyűlés pozíciójában*, a szövetkezet szervezeti rendszerében elfoglalt helyzetében.

A hatáskört tekintve még az egyszerűsítések sem vezettek valóságos egyszerűsödésére; a közgyűlés és a küldöttgyűlés közötti elhatárolás így is bonyolult, nehezen áttekinthető maradt. Azt, hogy még ugyanaz az ügy is mennyiben (mely részében) tartozik a közgyűlés vagy a küldöttgyűlés hatáskörébe (döntési jogkörébe), az adott ügyeken belül is azok variációi alapján és a — néha egymástól távoli — jogszabályi rendelkezések bonyolult összevetésével lehet megállapítani.

Pl.: A módosító jogszabályok a közgyűlés hatáskörében tételesen felsorolják a vezetőség, az ellenőrző bizottság, a döntőbizottság tagjainak és a nőbizottság elnökének megválasztását, felmentését, visszahívását, elmozdítását, a küldöttgyűlésnek pedig hatáskörébe adták a határozathozatalt „a közgyűlés hatáskörébe nem utalt tisztségviselők" ugyanilyen ügyeiben, de szintén a küldöttgyűlés hatáskörébe adták *az összes tisztségviselő* és a magasabb vezető munkakört betöltő dolgozók (vezető alkalmazottak) *felelősségre vonását*.

Közérthetően: a küldöttgyűlés megállapítja pl. az elnök felelősségét, vétkességét vagy alkalmatlanságát, de ha ennek konzekvenciájaként elmozdítást vagy visszahívást tart szükségesnek, ezt már csak a közgyűlés mondhatja ki. Ez egyébként logikus annyiban, hogy megválasztásuk is (és új vezetőségi tag megválasztása) a közgyűlés hatáskörébe tartozik, ahol aztán már gyakorlatilag (általában) a széttagolt részközgyűlési rendszer lép be, a demokrácia összes további korlátaival (a kétharmados szótöbbség követelményével, választása esetén a „hivatalos" jelöltséggel, új elnök választás esetén pedig még külön a semmilyen feltételhez nem kötött, ellenőrizhetetlen megyei tanácselnöki „hűségigazolással").

Ami pedig a „maradék" (közgyűlési hatáskörbe nem utalt) tisztségviselők megválasztásának stb. küldöttgyűlési hatáskörébe helyezését illeti, ilyen tisztségviselő összesen 2 fordulhat elő: a területi szövetség küldöttgyűlésébe delegált küldött és a TOT-ba választott tag (ahol ilyen van), így a küldöttgyűlésnek ez a hatásköre jelentéktelen, csak díszes reprezentáció.

Mindezek csak a jogszabályok egymástól távoli rendelkezéseinek aprólékos összevetéséből derülnek ki. Így a közgyűlés és a küldöttgyűlés hatáskörének elhatárolásában láthatóan szerepe volt a jogtudománynak is, helyesebben: a tudománynak álcázott misztifikációnak. De lehet gondolni a tartalom és forma törvényszerű összefüggéseire is, ami ebben az esetben úgy igaz, hogy homályos, leplezett célokat — akaratlanul is — csak homályos, bonyolult formákban lehet kifejezni.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a küldöttgyűlés szövetkezeten belüli pozíciójának alapproblémája *a hatáskör*.

A szövetkezet egész működésében — mint ezt a mozgalom egész történetének tapasztalatai mutatják — mindig domináns szerepe volt a vezetőségnek (igazgatóságnak), amely iniciatív és koncepcionális képességeivel, a gazdasági stratégia kialakításával és irányító munkájával a szövetkezet gazdasági eredményességét mindig meghatározta. Következésképpen a tagsági kollektívával vagy azonos, vagy (később) azt képviselő legmagasabb vezető testületnek mindig *első helyen álló hatalmi funkciója* volt a vállalat vezetésére a lehető legalkalmasabb tisztségviselők megválasztása, egész működésük megítélése (egyszerűen a gazdasági eredmények alapján), ennek konzekvenciájaként pedig újraválasztásuk eldöntése; összefoglalóan: *a vezetőség fölötti hatalom, a tagságtól való függőségének érvényesítése*. Ezt a hatáskört a küldöttgyűlés hatáskörének semmilyen eddigi módosítása nem adta meg (pontosabban: nem adta vissza). Ez a szövetkezeti demokráciának az a Rubiconja, amelyet a jogalkotás több mint másfél évtizede nem hajlandó átlépni, a kétszer megindított gazdaságirányítási reform ellenére — és azzal szemben.

A vezetőség fölötti hatalom érvényesítésének feladatát a nagy szövetkezetekben sem a nagylétszámú közgyűlés, sem a részközgyűlési rendszer nem képes ellátni, a küldöttgyűlés pedig ettől a lehetőségtől az I. Tsz-kódex hatályon kívül helyezése óta *el van zárva*. Következésképpen *a szövetkezetekben* — kevés kis méretű szövetkezet kivételével — *olyan szerv, amely a legfontosabb hatalmi funkciót, a vezetés fölötti rendelkezést intézményesen gyakorolhatná, jelenleg nincs*.

Az I. Tsz-kódex hatályon kívül helyezése és a küldöttgyűlés teljes hatáskörének megszüntetése óta a küldöttgyűlés — a jogszabályok bármilyen eddigi módosítása után is — a részközgyűlési rendszer (vagy legfeljebb a működésképtelenné vált közgyűlés) függelékévé, segédszervévé vált, *egy valóságosan már nem létező közgyűlést helyettesít*. Olyan másodhegedűs, akinek egy nem létező elsőhegedűs mellett kell játszania, de prímet mégsem játszhat; ehhez nem kapta meg a kottát.

A küldöttgyűlésről a II. Tsz-kódex a következő definíciót adja: „A küldöttgyűlés a termelőszövetkezet képviseleti alapon működő irányító szerve." (Tv. 23. §. (1) bek.) Az eredeti törvény semmilyen meghatározást nem adott, ez a módosítás már a küldöttgyűlést — bár pozíciójáról hallgat — „irányító szervnek" tekinti. (Talán azért, hogy ne lehessen *vezető* szervnek tekinteni, bár — legalábbis ebben az esetben — nem érthető, hogy mi lehet lényeges, elvi különbség irányítás és vezetés között.) Az irányító feladatkört, az irányítás lényeges lehetőségét azonban az egész jogi szabályozás úgy adta meg, ahogy az csak a költő — súlyosan tudathasadásos korszakából származó — szavaival fejezhető ki: „legyen, hogy ne legyen, legyen, hogy ne legyen...".[21]

A szövetkezeti törvény hatályba lépése után — a II. Tsz-kódex példája nyomán — mindez nemcsak a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre érvényes.

[21] *József* Attila: Semmi (Töredékek.)

Török Gábor

Csőd és felszámolás

Gyakran előfordul, hogy egy-egy jogintézmény — melyet már-már sikerült teljesen elfelejteni — hirtelen előbukkan a feledés homályából, s ismét helyet követel magának a pozitív jog normái között.

Napjainkban így vagyunk a csődjoggal: az utóbbi két évben nyilvánvalóvá vált, hogy szanálási és felszámolási rendeleteink nem tudják maradéktalanul betölteni gazdaságpolitikai funkciójukat. Ilyen helyzetben önként adódik a történeti és nemzetközi elemzés gondolata, annak elvégzése előtt azonban célszerűnek látszik számbavenni azokat a gazdasági összetevőket, melyeknek hatására szükségessé vált a jogintézmény újrakodifikálása.

Nyilvánvaló, hogy a piaci hatásokat teljesen kiiktató tervutasításos gazdasági rendszernek nincs szüksége a spontán gazdasági folyamatok jogi „megzabolázására", hiszen a termelés és az elosztás között nincs közvetlen gazdasági kapcsolat, minden termelőegység a maga központilag kijelölt helyén, a külvilágtól lényegében elzárva tevékenykedik, léte vagy nem léte végső soron nem eredményességén, hanem kizárólag felső közigazgatási-hatalmi döntésen múlik.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése csak részben hozta felszínre a kérdést, egyrészt mert maga a reform elsősorban a gazdaságirányításra vonatkozott, másrészt a reform megtorpanása után kialakult felemás helyzetben az állami vállalatok szervezeti korszerűsítése elmaradt, s megszűnésükre legfeljebb a „gigantománia" vissza-visszatérő időszakaiban összevonás vagy beolvadás formájában került sor.[1] A jogi szabályozás természetszerűleg igazodott az éppen hatályos gazdaságpolitikai koncepciókhoz, s így 1968-ig a veszteségrendezés módját — az állami vállalatok és a szövetkezetek vanatkozásában egyaránt — nem publikus jogforrások, hanem pénzügyminisztériumi utasítások és leiratok szabályozták, esetleg az ágazati főhatósággal közösen.[2]

1968-ban elsőként az állami vállalatok veszteségrendezéséről jelent meg pénzügyminiszteri rendelet, majd ezt követően 1972-ben került sor a szövetkezetek vonatkozásában a szanálás jogszabályi megfogalmazására.[3]

A bevezetett szanálási eljárások közös jellemzője a közigazgatás-centrikusság; állami vállalatoknál szinte kizárólag, de a szövetkezetek esetében is döntően az alapító szervet, illetve az állami törvényességi felügyeletet gyakorló szervet illetik meg a legfőbb jogosultságok, magának a gazdálkodó szervezetnek az eljárás menetébe alig van beleszólása. Ugyanez az közigazgatás-centrikusság jellemzi a felszámolásról szóló két 1978-as PM-rendeletet is.[4]

A 80-as évek nemzetközi és hazai gazdasága azonban már nem tűri el a tartósan rosszul és tetemes veszteséggel tevékenykedő vállalatokat, ezért sürgetőleg merül fel az igény olyan eljárás anyagi- és eljárásjogi szabályainak kidolgozására, amely képes jelenlegi fejlettségi szintünkön az alacsony hatékonyságú vállalatok, elsősorban közgazdasági-pénzügyi eszközökkel való megmentésére, illetőleg — végső esetben — a gazdálkodó szervezet megszüntetésére. Az elmúlt évek tapasztalatai ugyanis megerősítették, hogy a veszteségek és alaphiányok rendezésének közigazgatási útja csak az átmeneti pénzügyi problémák megoldására alkalmas, s ezért a legtöbb bajbajutott vállalat helyzetével — kényszerűségi okokból — kormánybizottság foglalkozott. Ennek következtében viszont a pénzügyi teher viselőjévé a költségvetés vált, illetve maga az eljárás — a közigazgatás belső sajátosságai miatt — viszonylag nehézkesnek és lassúnak bizonyult.

A kialakult helyzetre tekintettel az Alkotmányjogi Tanács 1/1984. sz. határozatában megállapította, hogy *a)* a hatályos jogszabály sem a vállalat, sem pedig a hitelezők számára nem biztosítja azokat a jogokat, amelyekre önállóságuk miatt szükség lenne, *b)* a hitelezői érdekek nem érvényesülnek kellő súllyal az eljárás során, *c)* a felszámolással kapcsolatos döntésekben a felügyeletet gyakorló államigazgatási szervezetet és a felszámolót (amelyet ugyancsak a felügyeletet gyakorló szerv nevez ki!) illetik meg a döntési jogultságok, *d)* jelenleg maga a vállalat nem kezdeményezhet önfelszámolást csak a szövetkezet, de ilyen hitelezői jogkör nincs, *e)* a hatályos joganyag nem nyújt eligazítást a tekintetben, hogy mikor kötelező a felszámolási eljárás megindítása, *f)* a kielégítési rangsor egyes követeléseknek indokolatlan prioritást enged.

Az új szabályozás megteremtését ma már az idő és a tételes jog időközi változása is sürgeti: 1985. január 1-től jelentősen változott az állami vállalatok irányítási rendszere, ennek következtében egyes rendelkezések ellentétbe kerültek a hatályos felszámolási elvekkel,[5] nemzetközi gazdasági kapcsolatrendszerünk fejlődése is megköveteli a külföldi szabályozással — legalább elvi síkon — konform magyar jogi megoldás kidolgozását, de gazdaságunk jelenlegi helyzete is a csőd valamilyen formában történő „felélesztése" mellett szól, hiszen az elmúlt évek decentralizálási intézkedései nyomán emelkedett gazdálkodó szervezeteink száma, ennek következtében sokrétűbbé váltak a belső piaci kapcsolatok, s a kialakulófélben lévő versenyszituációt csírájában fojtaná el a 78-as rendelkezések hatályban tartása.

Török Gábor tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] Ld. bővebben: *Laki* Mihály: Megszűnés és összevonás. Szövetkezeti Jogi Kutatóintézet. Bp. 1983. 174. sz. Közlemény.

[2] *Prugberger* Tamás: A szanálási eljárás a szövetkezeti szektorban. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata c. kutatási főirány részére készített tanulmány. Bp. 1984. 18. old.

[3] *Prugberger*: i. m. 19—34. old.

[4] A jogszabályok részletes kritikai elemzését ld. a szövetkezetek vonatkozásában: *Prugberger*: i. m. 41—45. és 48—83. old. az állami vállalatok vonatkozásában: *Török* Gábor: Csődeljárás esetleges szerepe és jelentősége hazai jogunkban. A szocialista vállalat részére készített tanulmány. Bp. 1983. 1—23. old.

[5] Vö.: az 1984. évi 22. sz. tvr. rendelkezéseivel.

I.

Adott tehát a jogalkotó számára a feladat: dolgozza ki a csőd vagy egy továbbfejlesztett változatának joganyagát. Az elmélet — megítélésünk szerint — akként nyújthat segítséget a jogalkotónak, ha megkísérli összegyűjteni az eddigi jogtudományi eredményeket, felvázolja a történeti és nemzetközi tapasztalatokat és igyekszik felhívni a figyelmet azokra az esetleges buktatókra, melyeket e jogintézmény — elsősorban gazdasági hatályosulása tekintetében — magában rejt.

Természetesen a terjedelmi korlátok miatt nem törekedhetünk komplex — az anyagi- és eljárásjogot is magában foglaló — elemzésre, ezért a csődjog fejlődéstörténetét röviden szemügyre véve, megkíséreljük összegezni a magyar vonatkozásban is használható tapasztalatokat.

1. A csőd — mint az üzleti élet egyik kísérőjelensége — lényegében egyidős az áru- és pénzviszonyok kialakulásával, s bár jogi szabályozására számos példát találunk,[6] azonban a csődjognak, mint nagyjából elkülönült jogterületnek a megszületésére csak a liberálkapitalizmus időszakában kerül sor. Nemcsak arról van szó, hogy az addig elszórtan létező rendelkezések egységes keretek közé illesztődnek, hanem alapvetően megváltozik az egész jogintézmény célja is: eddig ugyanis az eljárás középpontjában az adós személye állt, s lényegében hitelezője „magánügye" volt, hogy követeléséből mennyit és hogyan tud rajta behajtani, most viszont a középpontba az adós vagyonának meghatározott része került (az ún. csődtömeg) és alapvető jelentőségűvé vált a hitelezői igények kielégítése.[7]

A csődjog gyakorlati rendszere és működési mechanizmusa ugyan rendkívül rövid idő alatt alakult ki a XIX. sz. elején, a jogirodalom azonban még ma sem döntötte el a jogági hovatartozás kérdését, sőt még fogalmának precíz meghatározásával is adós. A jogági besorolás kérdése nem pusztán teoretikus: komoly hátrányokkal járhat ugyanis, ha a csődöt — amint az kézenfekvőnek látszana — csupán a végrehajtás egy speciális fajtájának fognánk fel. Ez esetben — az eljárásjogi szemlélet — elfedné azokat a nagyon lényeges anyagi jogi kérdéseket, amelyeken az egész eljárás nyugszik. Ezenkívül — a csőd intézményét a polgári eljárásjogba utaljuk — azzal a nem lebecsülhető hátránnyal is számolni kell, amely az általános eljárási szabályozásból adódik, mivel az eljárásjog figyelmének középpontjában a peres eljárás áll.

Az eljárásjogi koncepció — bár találunk rá tételesjogi példát[8] — lényegében kivételes megoldásnak számított, az általánosan elfogadott jogfejlődés a csődöt a kereskedelmi jogba utalta. E körön belül is különbséget kell tenni két nagy csoport között: az egyikben a csőd alanyai csak kereskedők lehetnek, ezért a csődjog szabályozását is a kereskedelmi törvény tartalmazza (pl. francia, belga, olasz, holland megoldás), míg a másikban a csőd kiterjed a nem kereskedőkre is, s a kereskedőkre vonatkozó rész csak mint speciális szabályozás jelenik meg (osztrák, régi magyar, porosz, német-birodalmi megoldás). Ez utóbbiaknál külön törvények rendelkeznek a csődről. A csődjog viszonylagos önállóságát jelzi azonban az a tény, hogy a „tiszta kereskedelmi jogi" megoldást követő országokban is hamar megjelennek az önálló csődtörvények, Franciaországban pl. már 1838-ban, Belgiumban még ma sincs önálló csődtörvény.[9]

Összességében tehát a csődjog a magánjog tágabb keretei között a kereskedelmi jog részét alkotja, amely azonban speciális eljárási renddel egészül ki és — szűk körben — meghatározott büntetőjogi, alkotmányjogi és munkajogi konzekvenciákat von maga után.

Szocialista viszonyok között egyedül Lengyelországban találunk külön nevesített csődtörvényt[10] a polgári jog részeként. Hazánkban — mivel gazdasági jog nem létezik — ugyancsak egyértelmű az új jogi szabályozás polgári jog körébe való utalása.

A jogági hovatartozás jelzett eltérései lényegében a csőd komplex — több jogág kereteit átfogó — kihatásai miatt keletkeztek s emiatt okoz nehézséget a csődjog precíz fogalmának kimunkálása is. A magunk részéről — az egyszerűség és a könnyen kezelhetőség kedvéért — Apáthy megfogalmazását használjuk a továbbiakban, mely szerint a csődjog azon jogszabályok összessége, melyek egyrészt a csődnyitásból eredő jogviszonyokra, másrészt a hitelezőknek a csődtömegből való kielégítésének szabályaira vonatkoznak.[11]

Ebből kiindulva a csődjog két nagy területet ölel fel: az anyagi és alaki (eljárási) jogot. Egyes szerzők[12] különbséget tettek concursus materialis és concursus formalis között is. A megkülönböztetés lényege, hogy az első esetben az adós vagyonát ugyan a követelések meghaladják, de a csőd állapotát a bíróság még nem mondta ki, míg a másodikban ez már megtörtént. E kategorizálás jelentősége — mint arra többen rámutattak[13] — pusztán elméleti volt egészen az 1970-es évekig, akkor viszont egészen különleges gyakorlati jelentőségre tett szert.

2. A csődjog máig is funkcionáló rendszerének alapjait a liberálkapitalizmus gazdasági környezete teremtette meg, az alapok ma is többé-kevésbé változatlanok, ugyanakkor viszont arra is alkalmasak voltak, hogy reájuk egy teljesen más célt elérni kívánó jogi szabályozás épüljön. Amíg ugyanis a klasszikus csőd-

[6] Ld. pl. az 1603-as hamburgi Stadtrecht, württembergi Landrecht, 1610 bajor Landrecht 1616 stb.

[7] E váltási folyamat gyakorlati lejátszódását jól példázza a francia jogfejlődés. A kereskedelmi törvény rendelkezése értelmében az adóst mindig le kell tartóztatni. Az eredeti javaslat a letartóztatást csak mint lehetőséget említi, Napóleon azonban szót emelt a kötelező letartóztatás mellett. A szigorú törvényi előírást a gyakorlat általában sikerrel játszotta ki, s ennek eredményeképpen az 1838-as francia csődtörvény már nem mondja ki ezt a kötelezettséget.

[8] Szász-góthai perrend 1770, braunschweigi perrend 1830, hannoveri perrend 1850.

[9] *Coppens*, Pierre: Faillites et Concordats. Louvain, 1981. 557. old.

[10] Az 1983. június 29-i 165. sz. tv. az állami vállalatok gazdálkodásának javításáról és csődjéről. A lengyel megoldás ismertetésétől eltekintünk, mivel annak gyakorlati végrehajtásáról nincs információnk.

[11] *Apáthy* István: A magyar csődjog rendszere. Bp. 1887. 20. old.

[12] *Wengler*: Der Concurs der Glaubiger. Leipzig, 1870. I. k. 7. old. *Günther*: Günther, Carl: Der Concurs der Glaubiger. Leipzig, 1852. 1. old.

[13] *Apáthy*: i. m. 2. old., vagy *Hercegh* Mihály: A magyar csődtörvény. Bp. 1882. 14. old.

jognak lényegében egyetlen és kizárólagos célja a hitelezői érdek megvédése volt,[14] addig mára az inga átlendült: a mai cél az adós védelme, amíg ez gazdaságilag egyáltalán lehetséges. A változás elsősorban a csődjog eljárási részében következett be, a csőd anyagi jogi szabályai kevésbé módosultak, illetve az új rendelkezések az ún. csődpótló (a csődeljárás és ezáltal a csőd kimondásának meggátlását szolgáló) intézményekben jelentek meg. Tekintsük át most röviden a klasszikus csődjogok eljárási vázát a fentebb említett változások jelentőségének lemérhetősége érdekében.

Az eljárás megindítását kérheti az adós, a hitelezők és kivételesen hivatalból is elrendelhető.[15] Ha fennállnak a csőd elrendelésének tételes jogi alapjai, a bíróság a csődöt megnyitja. Ezt követőn az adós vagyonát zár alá veszik és a hitelezők bejelentik igényeiket. Az igényekről a vagyonfelügyelő ún. táblás kimutatást készít és javaslatot tesz az egyes igények kielégítése vonatkozásában. A bíróság az ún. felszámolási tárgyaláson dönt a hitelezői követelések kielégítéséről (ez az ún. rostálás), majd a vagyonfelügyelő szerepe általában megszűnik és helyét a hitelezők által önmaguk közül választott ún. csődválasztmány foglalja el. A csődválasztmány a bíróság és a csődbiztos felügyelete mellett értékesíti a vagyont és a befolyó összeget — meghatározott elvek szerint[16] — felosztja. A bíróság a vagyon felosztása után a csődöt befejezettnek nyilvánítja. Az eljárás során az adósnak lehetősége van hitelezőivel való kiegyezésre, aminek jogi formája a csődön belüli egyezség vagy kényszeregyezség.[17]

Az eljárás hármas csomópontja *a)* a csőd kimondásának törvényi előfeltétele, *b)* a csődnyitás általános és különös joghatálya és *c)* a felszámolási határnap joghatása.

a) A csőd előfeltételeinek tételesjogi meghatározásánál tulajdonképpen a közgazdasági kategóriák jogi átírhatóságának problémáját kell megoldani. Közgazdasági értelemben ugyanis a csőd fogalmilag tisztázottnak vehető, a csődöt a fizetésképtelenséggel és/vagy a vagyonhiánnyal azonosítják.[18] Kérdéses, hogy jogi eszközökkel e fogalmak mennyire megragadhatók, s ha adaptáljuk ezeket a jog világába, akkor is ugyanazt jelentik-e majd, mint „átültetésük" előtt.

Az egyes jogrendszerek döntően e fogalmakkal operáltak, jogi tartalommal való megtöltésüket azonban általában a bírói gyakorlatra bízták. Régi magyar csődtörvényünk pl. különbséget tett a kereskedők és kereskedelmi cégek, illetve egyéb természetes és jogi személyek között. Az előbbieknél elég a fizetések megszüntetése, az utóbbiaknál viszont — a fizetések megszüntetésén felül — azt is valószínűsíteni kell, hogy az adós tartozásai meghaladják vagyonát. Önmagában az adós fizetésképtelenségének ténye tehát nem elég, ez csak mint a vagyonhiányra esetlegesen utaló körülmény jöhet számításba. A törvény nem mondja meg, hogy mit ért valószínűsítés alatt pontosan, ezt a joggyakorlat dolgozta ki esetről-esetre.[19] A német jog — amit a mai nyugat-német jog alapvetően megtartott — szerint természetes személyek valamint betéti és közkereseti társaságok esetében csak a fizetésképtelenséget kell bizonyítani, jogi személyeknél viszont ezenfelül még a vagyonhiányt is igazolni kell. Megjegyezzük, hogy a BGB szerinti társaságok nem csődképesek, nem lehetnek a csőd alanyai. Ezt a rendelkezést a mai nyugat-német irodalomban többen támadják, indokként rámutatva pl. a korlátolt felelősségű társaságok növekvő gazdasági súlyára.[20]

A fizetésképtelenség azonban nem azonos a fizetési nehézséggel — a fizetésképtelenség az adós fizetőeszközeinek tartós hiányán alapul. A tartós hiány fogalmát — hasonlóan a régi magyar megoldáshoz — ugyancsak a bírói gyakorlat töltötte meg tartalommal. A gyakorlat a fizetésképtelenség jeleként értékeli többek között váltók kifizetésének megtagadását, áruknak beszerzési ár alatt történő eladását, pénzfizetés helyett áru szolgáltatását stb.[21]

A belga jogi rendelkezések értelmében a csőd kimondásának előfeltétele kettős: az adósnak be kell szüntetnie fizetéseit és ezenfelül szükséges, hogy hitele „meginogjon". A fizetésbeszüntetés azt jelenti, hogy a követelés esedékessé válásától számított 6 hónap már eltelt és a kereskedő nem kapott hitelezőjétől haladékot. A belga szóhasználatban a fizetésképtelenség jelenti a vagyonhiányt, ennek azonban csődjogi relevanciája nincs. A rendelkezés indokoltságát a belga irodalom abban látja, hogy a vagyonhiány önmagában még nem eredményezi a fizetések beszüntetését, hiszen a kereskedő rendelkezhet megfelelő forgótőkével — a fizetések beszüntetésénél viszont éppen ez a forgótőke hiányzik.[22]

A belga Kt. 437. §-a[23] a fizetések beszüntetése mellett konjunktív feltételként követeli meg a hitelmegingást is. A törvény nem adja meg a hitelmegingás pontos fogalmát, a bírói gyakorlat azonban ennek jeleként értékeli a hitelezők fizetési felszólítását, a szállítók azon nyilatkozatát, hogy csak készpénzfizetés ellenében hajlandók a jövőben szállítani, a bankok és pénzintézetek elzárkózását a további hitel-, ill. kölcsönszerződések megkötése elől.

[14] A hitelezői érdek uralma ugyan kétségtelen, de lényeges adósvédelmi rendelkezéseket is találunk: pl. az adós és családja megélhetését szolgáló vagyon vagy nem volt része a csődtömegnek, vagy ha része volt, akkor a hitelezők megfelelő tartást biztosítottak részére. Egyedül a porosz csődtörvény nem gondoskodott az adós megélhetéséről.

[15] Ld.: részletesen: *Török*: A csőd gazdasági jelentőségének vizsgálata történeti és nemzetközi összehasonlítás alapján. Szocialista Vállalat részére készült tanulmány. Bp. 1983. 5. old.

[16] A német, osztrák, magyar stb. csődjogok a hitelezőket követeléseik alapján ún. csődhitelezői osztályokba sorolták. Az egyes osztályok — a kielégítés sorrendjében — mindig megelőzték az utánuk következőket. Az osztályokon kívül voltak még egyéb hitelezői kategóriák is: pl. különkielégítésre jogot formáló, visszakövetelésre jogot formáló, tömeghitelező stb. Az osztályba sorolás azóta lényegében megszűnt, viszont egyes hitelezők, akik követeléseiket valamilyen formában biztosították (pl. zálogjoggal) ma is kielégítési elsőbbségre tarthatnak igényt. (USA, NSZK jog)

[17] Ld. erről részletesen: *Prugberger*: i. m. 108—129. old. *Sándor* Tamás: Az európai csődjogi rendszerek összehasonlító áttekintése. Kézirat, Bp. 1985. 22. és köv. old.

[18] „Gazdasági értelemben csődön azt a helyzetet értik, amelyben az adósnak nincsen elegendő vagyona ahhoz, hogy tartozásait teljes egészükben megfizesse". Közgazdasági Kisenciklopédia I. köt. Bp. 1929. 733. old. „A csőd.... cég felszámolása fizetésképtelenség következtében". Közgazdasági Kislexikon, 1977. Kossuth Kiadó, 87. old.

[19] Az esetek felsorolását ld. *Török*: A csőd gazdasági jelentőségének.... 6. és köv. old.

[20] *Schönke—Bauer*: Zwangsvollstreckungs- Konkur- und Vergleichsrecht. Karlsruhe, 1969. 242—243. old.

[21] *Sándor*: i. m. 14. old.

[22] *Coppens*: i. m. 630. old.

[23] Minden olyan kereskedő, aki fizetéseit beszünteti és akinek hitele megingott, csődben van. Belga Kt. 437. §.

Az 1982-es osztrák módosítás szigorúbb szabályokat állapít meg e tekintetben az adósra nézve. Természetes személyeknél (s a felelősségük szempontjából ilyennek minősülő társaságoknál) elegendő a fizetésképtelenség valószínűsítése, melynek különös jellemzője a fizetések beszüntetése. A fizetésképtelenség kimondásának nem előfeltétele az, hogy a hitelezők „megszorítsák" az adóst, sőt az utóbbit még az sem menti, ha bizonyítja, hogy néhány hitelezője követelését részben vagy egészben kielégítette. Kereskedelmi társaságoknál és jogi személyeknél a fizetésképtelenségen felül még a vagyonhiányt is igazolni kell.

Az idézett rendelkezések mindegyike — a belga kivételével — a közgazdasági kategóriákat használja jogszabályi fogalmakként, s a bírói gyakorlatra bízzák a fogalmak gyakorlati jelentésének tisztázását. Felfogásukban látszólag nincs különbség, sőt az osztrák szabályozás mintha szigorúbb lenne liberálkapitalista elődjénél, ez azonban csak a látszat, s egy csődpótló intézmény (Vorverfahren) gyakorlati alkalmazási sikerét hivatott elősegíteni (ld. alább).

b) A csődnyitás joghatálya döntő mind az anyagi, mind pedig eljárási vonatkozásban. Az anyagi csődjog jogviszonyt keletkeztető, módosító vagy megszüntető rendelkezései a csődnyitás időpontjához tapadnak, eljárásjogilag pedig ekkor indul maga az eljárás. A csődnyitás általános hatályának az adósra nézve legsúlyosabb következménye az, hogy az adós a csődnyitás időpontjától kezdve elveszti kezelési és rendelkezési jogosultságát a csődvagyonba tartozó javak felett. A szabályozásból értelemszerűen következik, hogy rendkívül precízen meg kell határozni a csődnyitás időpontját és a csődvagyon fogalmát.

A csődnyitás időpontja általában az a nap, amelyen az elrendelő végzést a bírósági hirdetőtáblára kifüggesztették. Ezzel szemben a porosz és a német birodalmi csődtörvény — amelyet az NSZK joga hatályában fenntartott — szerint a csőd elrendelését kimondó határozatban meg kell jölölni azt az órát is, amelytől fogva a csődöt megnyitottnak kell tekinteni.[24]

A csődvagyon, a többségi megoldás alapján, az adós végrehajtás alá vonható vagyontárgyait tartalmazza (amelyeknek a csődnyitás időpontjában a tulajdonosa volt), valamint azon szerzeményeket, amelyekhez a csődeljárás időszakában jut. Ezzel szemben a porosz csődtörvény úgy rendelkezett, hogy az adós összes vagyontárgya automatikusan a csődvagyon részévé válik.[25]

Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy az adós kezelési és rendelkezési jogosultságának elvesztését szűken kell értelmezni, éppen ezért szükséges az éles határvonalak meghúzása. Negatív oldalról ez azt jelenti, hogy az adóst a csődtömeghez tartozó vagyon birtoka és haszonélvezete nem illeti meg, e vagyon gyümölcseit, béreit, kamatait nem szedheti, nem idegenítheti el és nem is terhelheti meg.[26]

Pozitív oldalról vizsgálva az adós helyzetét a csődnyitás után megállapítható, hogy egyik kontinentális jog szerint sem veszíti el tulajdonjogát a csődtömeg felett, ezenkívül megtartja személyes cselekvési és szerződési képességét. Harmadik személyekkel szembeni jognyilatkozatai ugyanis csak a csődvagyon tekintetében és csak a hitelezőkkel szemben semmisek (relatív semmiség). E rendelkezést azért emeljük ki, mert ez adja meg a jogi lehetőséget arra, hogy az adós és hitelezői között a csődeljárás során olyan érvényes szerződés jöjjön létre, amely a csőd megszűnése után is köti mindkét felet. Ennek hiányában nem lehetne szó a csődbeli egyezségről, márpedig ez az intézmény a gyökere a mai csődpótló intézmények mindegyikének.

A csődnyitás általános hatályához tartozik még, hogy a csődnyitást követően nem lehet tulajdonjogot szerezni vagy a követelést más módon biztosítani a csődtömeg terhére. Az eljárás áttekinthetőségét hivatott biztosítani az a szabály, amely szerint a csődnyitás pillanatában az összes követelés lejárttá válik, illetve hogy ezt követően a csődtömegbe tartozó dolgok vagy jogok tekintetében nem lehet pert indítani, az esetlegesen folyamatban lévőket pedig fel kell függeszteni.

c) A csődvagyon kezelése és értékesítése tekintetében nagy jelentőséggel bír az ún. felszámolási határnap, melynek időpontját a bíróság a felszámolási tárgyaláson határozza meg. A felszámolási határnap előtt a csődtömeget a vagyonfelügyelő kezeli a csődbíróság, a csődbiztos és az ideiglenes választmány felügyelete mellett. A vagyonfelügyelő kezelési jogát azonban a legtöbb jogrendszer erőteljesen korlátozza: a régi magyar csődtörvényünk szerint pl. ingókat csak akkor adhat el, ha ezzel egyértelműen előnyt szerez, vagy megtartásuk kifejezett hátránnyal járna (többlet költséget okozna a tömegnek), ingatlant pedig kizárólag jelentős kár elhárítása céljából idegeníthet el. Lényegében ennek az időszaknak az egyetlen pozitív teendője a követelések behajtása. Teljesen megváltozik a helyzet a felszámolási határnap után. Ettől az időponttól kezdve a hitelezők már önállóan — a végleges csődválasztmány útján — kezelik a vagyont és megkezdődik az értékesítés folyamata. A vagyonfelügyelő rendelkezési jogosultsága megszűnik.

3. A liberálkapitalizmus csődjogi rendszereinek legnagyobb eredménye — nézetünk szerint —, hogy kidolgozta és egységes rendszerbe foglalta a csőd anyagi jogi kihatásait, mind magán-, mind büntetőjogi vonatkozásban. Az anyagi jogi tételek helyességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy jórészük ma is hatályban van. Ugyanezt viszont nem lehet elmondani a csődjog eljárási részéről. Az eljárás — még a francia típusú szabályozásban is — rendkívül időigényes volt, ami — gazdasági szempontból — egyik fél érdekeit sem szolgálta. Rendkívül érdekes, hogy a gazdasági szempontok már a csődtörvények megalkotása időpontjában jelentkeztek, s ezért a legtöbb jogrendszer már magába az eljárásba igyekezett gyorsító intézményeket beépíteni. E gyorsító intézmény egyike a csődön belüli kényszeregyezség volt, amire általában a felszámolási határnap és a végfelosztás közötti időpontban kerülhetett sor. Egyes jogrendszerek azonban még ezt sem találták kielégítőnek és ezért lehetőséget adtak az adósnak, hogy az eljárás során bármikor hitelezőivel egyezséget köthessen (belga jog).

Összességében — s kis túlzással — megállapíthatjuk, hogy a csődeljárások már bevezetésük pillanatában sem feleltek meg a gazdaság igényének és így az a furcsa helyzet állt elő, hogy e részében a jogintézmény

[24] *Schönke—Bauer*: i. m. 245. old.

[25] Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Apáthy, hogy ha e rendelkezést betartották volna, az csak erkölcstelenségre kényszerítette volna az adóst. *Apáthy*: i. m. 71. old.

[26] Hercegh: i. m. 22. old.

már megszületése pillanatában elaggott. Erre utal Králik is, amikor 1881-ben kijelenti, hogy „a kényszeregyezség lételét a csődeljárás költséges és hosszadalmas voltának köszöni.[27]

A kényszeregyezség lényege abban rejlett, hogy a hitelezők többsége kényszerítette (innét a kényszer elnevezés) a kisebbséget, hogy követeléseik egy részéről mondjon le és későbbi fizetési határidőt engedélyezzen. A kényszeregyezség érvényességéhez mindegyik jogrendszer bírói jóváhagyást írt elő. A jóváhagyás feltételéül kettős kötelezettséget kellett az adósnak vállalnia: egyrészt a követelések nagyobb hányada kielégítésére kellett vállalkoznia (ennek összege 51%-tól 75%-ig terjedt), másrészt a hitelezők szám szerinti többségével kellett megállapodnia. Bár a kényszeregyezség formailag a csődeljárás befejezését jelentette, lényeges biztosítékul szolgált, hogy ha az adós nem teljesítette az egyezségben vállalt kötelezettségeit, ellene a csődeljárást tovább lehetett folytatni, nem élhetett tehát a res judicata kifogásával.[28]

A kényszeregyezség bevezetésére az irodalom heves vitái közepette került sor. Az ellenzők főleg azt kifogásolták, hogy az intézmény a kisebbség jogainak korlátozásán alapszik. E vitathatatlan ténnyel szemben a támogatók a gazdaság elsődleges érdekeire hivatkoztak.[29]

A kényszeregyezség körül kirobbant múlt századi rendkívül heves vita nem azt jelentette, mintha egy új intézménytől féltették volna a csődeljárást, ellenkezőleg, a kényszeregyezség maga már régtől fogva ismert volt. Franciaországban pl. már az 1673. évi Ordonance du commerce ismerte és szabályozta a jogintézményt. Eszerint a követelések 3/4 részét képviselő hitelezők többsége által kötött egyezség végrehajtható, fellebbezésre való tekintet nélkül. Megjegyezzük, hogy a kényszeregyezség a zálogjoggal biztosított követeléseket nem érintette. Ezt az alapelvet később mindegyik csődtörvény átvette, oly módon, hogy a kényszeregyezség alanyai csak az ún. rendes csődhitelezők lehettek, vagyis a biztosított követeléseket, ill. az ún. különkielégítésre jogot formálókat kényszeregyezség esetében is teljes mértékben ki kellett elégíteni.

Német jogterületen találkozunk mind az intézmény kizárásával,[30] mind pedig megengedhetőségével.[31]

Ez utóbbiak közül a legkülönösebb rendelkezést a brémai csődeljárásban találjuk.[32] Eszerint a kényszeregyezségi eljárás két szakaszra oszlik: Az elsőben az adós és a hitelezők egyszerű többsége fizetési moratóriumban állapodnak meg. A moratórium határideje hat hónap, de több ízben is meghosszabbítható. Ezen időszak alatt készítik elő az egyezséget, amelyhez viszont már az ismert hitelezői minősített többség kell. Egyezség hiányában viszont megindul a csődeljárás. Az eljárás fizetési moratóriummal való „megindítása" tökéletesen egybevág a legújabb osztrák jogfejlődéssel.

A csődön belüli kényszeregyezség ugyan jelentősen meggyorsította az eljárást, de nem küszöbölte ki magát a csődeljárást. A továbblépést ezen a téren az egyezség csődön kívüli formája, a csődön kívüli kényszeregyezség önálló szabályozása jelentette. Tulajdonképpen nem történt más, mint a csődön belüli kényszeregyezség kiemelése a csődeljárásból.

Az intézményt a magyar jogba először 1915-ben vezették be, majd 1926-ban került sor átfogó újraszabályozására. Eljárási szempontból egy lényegesen egyszerűsített csődeljárás volt,[33] míg anyagi jogilag kiemelésre érdemes az a tény, hogy ezt az eljárást csak és kizárólag az adós kezdeményezhette, sőt a költségek előlegezésére is kötelezhető volt. Amennyiben nem működött együtt teljes mértékben a bírósággal, az az eljárást egyszerűen megszüntette, s ezzel kitette az adóst a csődeljárás veszélyének.

4. A világgazdasági változások, a kedvezőtlen foglalkoztatottsági helyzet, a növekedési ütem lassulása vagy éppen stagnálása arra kényszerítették a fejlett tőkés országokat, hogy további csődpótló eljárásokat vezessenek be. Ugyanakkor — amint arra már utaltunk — a kedvezőtlen gazdasági helyzetben előtérbe került az adós, s rajta keresztül az egész nemzetgazdaság védelme. A csődeljárás céljának megváltozását jól illusztrálja a francia és az osztrák megoldás.

Az 1967-ben bevezetett rendelkezések, melyeket az 1985. január 21-én életbe léptetett új szabályozás megerősített, lényegében a hagyományos csődeljárás megindítása elé egy kétfokozatú rendszert állítottak, amelyek a csőd bekövetkezését hivatottak meggátolni. Az esetek egy bizonyos részében az eljárást annak megindítása pillanatában ideiglenesen felfüggesztik, az adós számára pedig fizetési moratóriumot biztosítanak három vagy négy hónapra. A moratórium egyben anyagi jogi szempontból azt jelenti, hogy az összes hitelező követelésének érvényesítését felfüggesztik.

Ez a forma azonban nem alkalmazható mindig. Előfeltétele, hogy a vállalat működésére országos vagy helyi szempont miatt gazdaságilag szükség legyen, (francia felfogás szerint a foglalkoztatási kérdések erőteljesen gazdasági szempontnak minősülnek!), a vállalat megmentésére legyen reális gazdasági esély és hogy talpraállítása előreláthatólag ne vegyen igénybe három évnél hosszabb időt. Az eljárás megindítását kérheti az adós, a hitelezők, de a bíróság hivatalból is elrendelheti.

Gazdaságilag nyilvánvaló, hogy a talpraállítási terv sikere döntő mértékben az adós magatartásától függ, ha ugyanis a pénzügyi problémák jelentkezésekor rögtön kéri az eljárás megindítását, nagyobb esélye van a nehéz időszak átvészelésére. A gyakorlati tapasztalatok azonban arra mutatnak, hogy a vállalatok nem szívesen veszik igénybe ezt a lehetőséget. A negatív reakció kettős: annak megítélése, hogy a vállalat működésére országos vagy helyi szempontból szükséges-e a közigazgatás feladata, s döntését előre nem mindig lehet teljes bizonyossággal kimondani, azonkívül a fizetési moratórium időszaka alatt beterjesztett talpraállítási tervről a bíróság dönt, a vállalat tehát pozitív határozat esetében is ki van téve egy — elképzeléseivel esetleg ellenkező — gazdasági program

[27] *Králik* Lajos: A csődtörvény. Bp. 1881. 281. old.

[28] Ld. részletesen *Török*: A csőd gazdasági jelentőségének... 15—20. old.

[29] *Kaserer*, Josef: Kommentar zuröster. Concursordnung. Wien, 1869. 252. old.

[30] Nem ismeri a kényszeregyezséget pl. a nassaui csődrendtartás (1859), a lübecki csődrend (1872)

[31] Megengedi és alkalmazza is pl. hamburgi csődrendtartás (1753), a brémai csődeljárás (1843).

[32] Az 1843. május 24-én kelt rendelkezés.

[33] Ld. erről részletesen: *Török*: A csőd gazdasági jelentőségének... 19. old.

végrehajtásának. E tartózkodó magatartás miatt mondta ki a Párizsi Bíróság 1975. március 5-én kelt ítéletében, hogy a fizetések beszüntetése — mint jogi fogalom — nem azonos a fizetések tényleges beszüntetésével, ha ugyanis valószínűsíthető, hogy az adós csalárd vagy csak igen költséges módon tudott eleget tenni kötelezettségeinek, a bíróság hivatalból is elrendelheti az eljárást.[34]

Amennyiben az ideiglenes felfüggesztésre valamilyen okból nem került sor vagy az nem járt eredménnyel, a tényleges csődeljárás következik. Ennek első szakasza az ún. Reglement judiciaire némiképp hasonlít a csődbeli kényszeregyezséghez, amely során a bíróság megkísérel egyezséget létrehozni a felek között. Ha ez sem jár sikerrel „megindul" a klasszikus csődeljárás.[35]

Ausztriában a csődtörvény 1982-es módosítása során vezették be az ún. előzetes eljárást. Az intézmény lényege az adós rászorítása kötelezettségeinek legalább részbeni teljesítésére, ill. a hitelezőkkel való megegyezésre. Az adósnak az előzetes eljárás időtartama alatt — amely csupán 5 hét — gazdasági tervet kell készíteni vállalata rentábilissá tételére. Amennyiben ez nem sikerül megindul maga a csődeljárás. Az osztrák irodalomban többen rámutattak, hogy az előzetes eljárások gyakorlati sikertelenségének (70—80%-uk eredménytelen) egyik oka a rendelkezésre álló idő rövidsége.[36]

A különböző jogi megoldások mellett az állam természetesen gazdasági eszközökkel is igyekszik segíteni a nehéz helyzetbe került vállalatokat.

Ennek egyik módja — a kedvezményes hitelakciók szervezésén kívül — az általában állami dotációval működő gazdasági tanácsadó irodák megszervezése és fenntartása. Az irodák alapvetően kettős feladatot látnak el: egyrészt működési területükön figyelemmel kísérik a vállalatok általános helyzetét s jelzik a bíróságoknak a hivatalból való „csődnyitási" lehetőséget, másrészt konkrét elemzéseikkel igyekeznek segítséget nyújtani a cégeknek a fizetési nehézségek elkerülésében. Érdekes „csődelkerülési" megoldásnak számít a francia gyakorlatban az az eset, amikor a veszteséges — s egyéb módon nem megmenthető — vállalatot a dolgozók szövetkezeti jellegű önigazgatásba veszik át. Az ehhez szükséges pénzügyi eszközöket az állam bocsátja rendelkezésre, ideértve a vállalat megvételéhez, az adósságok kifizetéséhez és a termelés beindításához szükséges tőkét is. Az így juttatott összeg felhasználási módját a felek közigazgatási szerződésben rögzítik.[37]

5. Összességében megállapíthatjuk, hogy a csődjog az utóbbi 200 évben nagyobb változásokon ment keresztül, mint az azt megelőző időszakban bármikor. Ekkor tevődik át az eljárás súlypontja az adós személyéről a hitelezői érdek kielégítésére, majd pedig a fizetésképtelenséggel küszködő cég megmentésére. A bevezetett „új" megoldások lényegében nem újak, történelmi gyökereik mindegyiknek kitapinthatók. Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindegyik módosítás jórészt hatályban tartotta a klasszikus csődjog rendszerét, mivel a csődfenyegetettség állapota a békés megegyezésre készteti az adóst.

A csődjog tehát nem szűnt meg, csak klasszikus szabályainak alkalmazása szorult háttérbe, megmaradt viszonylagos elkülönültsége és önállósága. Ez azt mutatja, hogy — függetlenül az elérni kívánt gazdaságpolitikai céltól — a csőd akkor lehet hatékony eszköz a gazdaság befolyásolására, ha szabályozása egységes s rendelkezései ugyanazon jogforrásban találhatók meg.

II.

A történeti és nemzetközi tapasztalatok e rövid, vázlatos áttekintése után, vizsgáljuk meg azokat a momentumokat, amelyek figyelembevétele mindenképpen indokoltnak látszik a magyar jogalkotás számára.

1. Jelenleg a szanálásra és a felszámolásra vonatkozó joganyag különböző jogforrásokban lelhető fel, egymástól elkülönülve, de néha egymásnak ellent is mondva. Mindenképpen célszerűnek látszik a joganyag egységesítése egyrészt az áttekinthetőség kedvéért, másrészt — s ez a döntőbb — a szanálási és felszámolási eljárás szoros tartalmi kapcsolata, a két eljárás egymásra épültsége miatt. A nemzetközi tapasztalatok is azt bizonyítják, hogy a jelen gazdasági helyzetben előtérbe kerülnek a csőd megakadályozását célzó intézmények. A mi viszonyaink között ez annál is inkább indokolt, mivel feltétlenül biztosítani kell az államnak az adott gazdasági egység „megmentésének" a jogát. E megmentés a szanálási eljárás keretében történhetne, oly módon, hogy a költségvetés a pénzügyi eszközök rendelkezésre bocsátásával ismét helyreállítaná a vállalat pénzügyi egyensúlyát. Lényegesnek tartjuk viszont, hogy a jelenlegi eljárás nehézkessége kiküszöbölése érdekében a szanálással a jövőben egy megfelelő pénzügyi eszközökkel rendelkező országos hatáskörű szerv foglalkozzék. Ez a megoldás egyben biztosítaná az adós gazdálkodó szervezet fokozottabb közreműködését is, mivel — ha a két intézmény egymásra épültsége megvalósul, vagyis a szanálás sikertelensége után automatikusan a felszámolás következik — alapvető érdeke lenne a felszámolási eljárás elkerülése.

2. Az egységes szabályozás keretében azonban mindenképpen indokoltnak látjuk a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó speciális joganyag kidolgozását. Ezt elsősorban azzal indokoljuk, hogy a föld, mint a mezőgazdasági nagyüzem gazdálkodásának alapja és tárgya, nem számolható fel, azon a jövőben is célszerű mezőgazdasági termelést folytatni. Korlátozott forgalomképességének megszüntetését gazdasági szempontok nem indokolják. Ugyanakkor viszont célszerű lenne elkerülni azt a szinte automatikusan kínálkozó megoldást, hogy a felszámolásra kerülő Mgtsz. földjeit a szomszéd termelőszövetkezet vegye át. A Tsz-összevonások — gyakran kívülről szorgalmazott — esetei ugyanis bőséges negatív tapasztalattal szolgálnak. A megoldást — nézetünk szerint — egyrészt speciális felszámolást gátló intézmények kialakítása terén, másrészt — ha a felszámolás elkerülhetetlen — az egyéb szövetkezetfajták kialakításával kell keresni.

[34] *Brilman*, Jean: Le redressement d'entreprises en difficulté. Paris, 1981. 196. old.

[35] *Sándor*: i. m. 63—66. old.

[36] *Jelinek*, Wolfgang: Das neue österreichische Vorverfahren, ZIP. 1984. 4. sz. 506. old.

[37] Ld. erről részletesen *Prugberger*: i. m. 162—166. old.

3. A magyar gyakorlat közigazgatásra épülő eljárása nem érte el a kívánt gazdasági célt. Tanácsosnak látszik ezért a kidolgozandó új eljárásba a bíróságok bevonása. A történeti és nemzetközi tapasztalatok viszont azt mutatják, hogy a csődeljárás beépítése a polgári eljárásjogba csak zavart okoz, mivel az általános polgári eljárásjogi elvek nem vagy csak részben alkalmazhatók a csődeljárásban. Ezenkívül a bíróságnak olyan mélységű gazdasági ismeretekre van szüksége, amelyek az egyéb bírói feladatok ellátásához szükségtelenek s amelyeket csak részben pótolnak a szakértők.

A megvalósíthatóság oldaláról szemlélve a kérdést nyilvánvaló, hogy önálló csődbíróságok felállítása kivihetetlen, ezért közbenső megoldásnak azt tartanánk, ha a megyei (fővárosi) bíróságok gazdasági bírái tanácsban járnának el, de nem a Pp., hanem a megállapított szanálási/felszámolási eljárás külön szabályai szerint. A tanácsban — a népi ülnökök mintájára — a bíró mellett két külső, nagy tapasztalatokkal rendelkező gyakorló gazdasági szakember látná el a szavazó, ill. előadó bírói szerepkört.

4. Az idén hatályba lépett szervezetkorszerűsítési jogszabályok félreérthetetlenül jelzik, hogy megszűnik az alapító szervek eljárást kezdeményező gyakorlati „monopóliuma". Nézetünk szerint — figyelemmel a francia előzetes eljárás relatív sikertelenségére — indokolt lenne a gazdálkodó szervezeteket — meghatározott gazdasági feltételek esetén — az eljárás megindítására kötelezni.

5. Napjainkban nálunk is megjelentek — igaz még csak kis számban — a gazdasági tanácsadással foglalkozó szervezetek. Fejlesztésük — éppen a külföldi tapasztalatok miatt — elengedhetetlennek tűnik, hiszen megfelelő működésük nagyban hozzásegíthet a szanálások eredményességéhez és a felszámolások elkerüléséhez.

6. Vizsgálódásaink során arról győződtünk meg, hogy semmi esetre sem lenne célszerű a klasszikus csődjogot újrakodifikálni, a kialakult csődpótló intézmények széles választékot kínálnak, viszont arról sem szabad elfeledkezni, hogy csődjog hiányában gondoskodni kell egy olyan „kemény magról", amely megfelelő elrettentő erővel bír ahhoz, hogy elkerülése érdekében a nehéz helyzetbe került vállalatok mindent megtegyenek.

Kengyel Miklós

A tanúzási kötelesség a polgári perben

Egy közpolgári kötelezettség múltja és jelene

A tanúzási kötelezettség sarkalatos eljárásjogi kötelezettségeink egyike. A honi szóhasználat korábban közpolgári kötelezettségnek nevezte,[1] újabban — fenntartásokkal — állampolgári kötelességként említi.[2] Német nyelvterületen az általánosabb értelmű „öffentlich-rechtliche Pflicht", azaz a közjogi kötelezettség elnevezés használatos.[3] Az elnevezések egyértelműen utalnak arra, hogy a tanúzási kötelezettség gyökereit az államjogban kell keresni, még akkor is, ha érvényesülési területe és kikényszerítője az eljárásjog. Feltehetően ezzel a kettősséggel magyarázható a tanúzási kötelezettségre vonatkozó jogi szabályozás hézagossága. Mindenekelőtt annak a deklarálása hiányzik, hogy a tanúzás egy *általános kötelezettség, amely — ha a jogszabály kivételt nem tesz — mindenkit terhel, aki az ország területén tartózkodik.*[4]

Túl ezen a hiányosságon a polgári eljárásjogász még arról is panaszkodhat, hogy a polgári perrendtartás — ellentétben a büntetőeljárásról, illetve az államigazgatási eljárásról szóló törvénnyel[5] — a tanúzási kötelezettség fennállására vonatkozó kifejezett rendelkezést nem tartalmaz. Hogy a polgári bíróság által megidézett tanú köteles a kihallgatása végett a bíróság előtt megjelenni és vallomást tenni, arra — per argumentum a contrario — az engedetlen tanúval szemben alkalmazható kényszerintézkedésekből (Pp. 185. §), illetve a vallomástétel megtagadására vonatkozó rendelkezésekből (Pp. 170. §) következtethetünk. A tanúzási kényszert, illetőleg a vallomástétel megtagadási jogot ugyanis *csak a tanúzási kötelezettség „ellentételezi".*

A tanúzási kötelezettség a XIX. században vált *közjogi természetű, általános kötelezettséggé.* A hozzá vezető utat egyfelől a bizonyítási jog „forradalma", különösképpen a kötött bizonyítási rendszer felszámolása, másfelől a francia forradalom eszméinek — elsősorban az állampolgári egyenlőség gondolatának — a térhódítása nyitotta meg. Ugyanezek az erők a század második felére elsorvasztották a tanúzási képtelenséget előidéző okok jelentős részét. A kötött bizonyítási rendszerrel együtt nyomtalanul eltűnt a kifogástalan vagy aggályos tanúk megkülönböztetése,[6] míg az aggályossághoz vezető okok jelentős része a

Kengyel Miklós egyetemi adjunktus, Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

[1] *Magyary* Géza: Magyar polgári perjog. Bp. (évszám nékül). 426. old.

[2] *Farkas* József: Bizonyítás a polgári perben. Bp. 1956. 188. old.

[3] *Bruns*, Rudolf: Zivilprozeßrecht. Berlin und Frankfurt, 1968. 314. old.; *Fasching*, Hans Walter: Kommentar zu den Zivilprozeßgesetzen. Wien, 1966. III. köt. 407. old.; *Rosenberg*, Leo-*Scwab*, Karl Heinz: Zivilprozeßrecht. München, 1974. 638. old.

[4] Az ország területén tartózkodó személyek közül a diplomáciai mentességet élvezők mentesek a tanúzási kötelezettség alól. Ezeket a személyeket a bíróság nem idézheti meg, hanem diplomáciai úton kell őket felkérni, hogy esetleg jelenjenek meg a bíróság előtt, járuljanak hozzá lakásukon vagy hivatali helyiségükben történő kihallgatásukhoz, vagy pedig adjanak írásbeli nyilatkozatot.

[5] Vö.: Be. 62. § (1) bek., Ae. 29. § (2) bek.

[6] Azaz mégsem teljesen nyomtalanul, mert a kánoni perjog mind a mai napig fenntartotta a gyanús és az alkalmatlan tanúk megkülönböztetését. Vö.: Codex Juris Canonici. c. 1575.

vallomástétel megtagadásának alapjává vált.[7] Mentességi okokat ugyan a korábbi perrendtartások is ismertek, mégsem véletlen az, hogy a vallomástétel megtagadása mint jog a XIX. században, a polgári forradalmak korszakában fogalmazódott meg. A század második felében a polgári eljárásjog fejlődése felgyorsult és az európai kodifikációs hullám eredményeként számos polgári perrendtartás és még több tervezet készült el,[8] amelyek *a tanúzási kötelezettség, a tanúzási képesség és a vallomástétel megtagadási jog „dogmatikai egyensúlyát" különbözőképpen alakították ki.* A közép-európai perrendtartások közös vonása lett az az ellentmondás, hogy a tanúzási kötelezettséget — éppen annak általánosan elfogadott volta miatt — szükségtelennek tartották a törvényben lerögzíteni. A miniszteri indokolások vagy nem tettek említést róla, vagy az általánosságokra szorítkoztak: „Az általános tanúzási kötelezettség... a büntető, illetve polgári eljárásban nélkülözhetetlen, minden törvénykönyvben elismert követelmény".[9] Ezt az eljárásjogi közhelyet, amely egyúttal a szabályozás hiányát volt hivatott megindokolni, sűrűn látjuk viszont a XX. század első felének hazai és külföldi perjogi irodalmában is.

A szocialista polgári perrendtartások többsége hamar pótolta ezt a hiányosságot.[10] Csak a magyar Pp. nem tett így, feltehetően azért, mert — a vallomás esküvel történő megerősítése kivételével — lényegesebb érdemi módosítás nélkül vette át az 1911:I. törvénynek a tanúbizonyításra vonatkozó szabályait és így a polgári perbeli tanúzási kötelezettség deklarálása is elmaradt. Talán ez a magyarázata annak, hogy a tanúzási kötelezettség története és dogmatikája rendre elkerülte a hazai perjogászok figyelmét.

A tanúskodás mint magánjogi kötelezettség

A modern perjogokban „munus publicumként" ismert tanúzási kötelezettség hosszú történeti fejlődésen ment keresztül. Ennek során fokozatosan elveszítette magánjogi karakterét és közjogi, vagyis az államhoz fűződő kötelezettséggé vált. Ugyancsak a történelmi fejlődés során alakultak ki az engedetlen tanúkkal szemben alkalmazható kényszerintézkedések, majd a tanúzási kötelezettség merevségét enyhítő mentességek is. Mindez nem választható el a perjog, a bizonyítás és a polgári eljárásjogi gondolkodás fejlődésétől.

A tanúzási kötelezettséget túlzás nélkül sorolhatjuk az igazságszolgáltatással összefüggő legrégebbi kötelezettségek sorába. Mivel az igazság kiderítéséhez többnyire tanúkra volt szükség, a tanúskodás igénye az igazságszolgáltatás legkezdetlegesebb formái között is megnyilvánult. A tanúzási kötelezettségre vonatkozó legrégebbi forráshelyek azonban differenciálatlanok: a tanúskodás egybeolvad a feljelentési kötelezettséggel, a büntetőeljárás a polgári perrel. „Hallotta az...átkot és neki tanúskodnia kellett volna, mivel látta a dolgot, de semmit sem fed föl, ezért viseli bűne terhét."[11] Mózes korának tanúzási kötelezettsége szakrális karakterű volt, amelyet egyenesen az isteni parancsból származtattak, ezért elmulasztása miatt egyaránt engesztelő áldozatra volt köteles a főpap, az elöljáró és a közember is, különbség csupán az áldozat nagyságában volt.[12] Ebből a szakrális jellegű kötelezettségből fejlesztette ki később a kánoni jog az általános tanúzási kötelezettséget, amelynek megtagadása nemcsak a feleknek, hanem egy nagyobb közösségnek, az egyháznak az érdekét is sértette.

A tanúzási kötelezettség a római jogban. A kánoni joggal ellentétben a *római jogban,* illetve *a középkori világi perjogokban* a tanúskodás tisztán magánjogi jellegű kötelezettség volt. Amit a római jog fejlődésének korai szakaszában tanúzási kötelezettségnek nevezünk, az nem egyéb, mint a tanú önkéntes kötelezettségvállalása arra, hogy az ügyletkötés ünnepélyes pillanatánál jelen lesz és a vallomását arról — egy esetleges későbbi perben — sem fogja megtagadni. A legrégebbi szabályozás erről a tizenkéttáblás törvényekben található: „Qui se sierit testarier, libripensve fuerit, ni testimonium fatiatur, inprobis intestabilisque esto." A forráshelyből kitűnik, hogy a tanúzási kötelezettség csak az erre irányuló felkérés vagy felhívás alapján keletkezhetett (testari = tanúul hívni) és hogy elmulasztásának következménye a becsület és a tanúzási képesség elvesztése lett. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a tanúságot megtagadó személy többet nem működhetett közre szerződések megkötésénél, illetve elveszítette azt a jogát, hogy a saját szerződéseinél más személyeket igénybe vegyen. Az intestabilitas, mint a tanúzási kötelezettséget megszegők büntetése feltehetően a császárkor végéig fennállott,[13] más közvetlen kényszerítő intézkedést azonban a római magánjog nem ismert. Az általános tanúzási kötelezettséget Justinianus vezette be: „Non solum in criminalibus causis, sed etiam in pecuniariis omnes cum iureiurando dicere compellantur, quod noverint vel ignorantia iurare."[14] Justinianus rendelkezése ugyanakkor *nem változtatott a tanúzási kötelezettség magánjogi karakterén,* az továbbra is a felekkel szemben fennálló kötelezettség maradt.

A korai feudalizmus bizonyítási joga. A feudális perjogok hosszú időn keresztül ugyancsak a magánjogba tartozónak ítélték a tanúzási kötelezettséget. Változást — elsősorban a recipiált kánoni jog hatására — csak a késői feudalizmus perjoga hozott.

A korai feudalizmus bizonyítási joga lényegesen átalakult a római joghoz képest. Mivel a népjogok a perben két fél (család) magánküzdelmét látták, ezért a perjog nem a közjogi erőszak eszköze, hanem a sza-

[7] Pl. A Polgári Törvénykezés Rendtartás (1868:LIV. tv.) 192. §-a a „kifogás alá eső" tanúk közé sorolta az ügyvédeket és a hozzátartozókat. Az 1911:I. tv. (régi Pp) 299. §-a ugyanezeknek a személyeknek vallomástétel megtagadási jogot biztosított.

[8] A kodifikációs hullám legjelentősebb állomásai: 1865: Codice di procedure civile, 1877: ZPO, 1895: ÖZPO, 1911: magyar Pp. A tervezeteket részletesen elemzi *Zlinszky* Imre: A bizonyítás elmélete a polgári peres eljárásban, tekintettel a jogfejlődésre és a különböző törvényhozásokra. Bp. 1875. 248—300. old.

[9] *Niebergall,* Emil: Das Zeugnis-Verweigerungsrecht im Zivilprozeß. Mainz, 1953. 12. old.

[10] A tanúzási kötelezettség egyértelmű megfogalmazását tartalmazza a csehszlovák, a jugoszláv és a román polgári perrendtartás, továbbá az NDK és az OSZFSZK polgári eljárásjogi törvénye.

[11] Mózes III. 5.1., továbbá Példabeszédek 29. 24.: „A tolvajjal osztozó gyűlöli életét, hallja az átkot, mégsem tesz jelentést."

[12] A főpap bikával vagy hibátlan szarvasmarhával, az elöljáró hibátlan kecskebakkal, a közember hibátlan nőstény kecskével mutathatott be engesztelő áldozatot. Mózes III. 4—5.

[13] A leggyakrabban hivatkozott források: D. 22.5.9. és Inst. 2.10.6.

[14] C. 4.20.16.

bad emberek magánjoga volt. A felek elsősorban a feleknek bizonyítottak, nem pedig a bíróságnak. A bizonyítás nem a bírói meggyőződés kialakulására igyekezett hatást gyakorolni, hanem csupán a felek állításainak a formális megerősítésére szolgált. A formalizmus következtében *a tanúbizonyítás is háttérbe szorult*: a tanúvallomásoknak nem tulajdonítottak perdöntő erőt, inkább az előzetes bizonyítás szerepét töltötték be, amely alapján a bíró az egyik vagy a másik félnek ítélte meg a próbát vagy az esküt.[15] A ténytanúkat az ügyleti tanúk és a felek rokonságából, illetve szomszédságából kikerült tanúk váltották fel. A tények véletlenszerű ismerete nem volt elegendő a tanúzáshoz. Csak azok lehettek tanúk, akiket a felek „bevontak" abba a jogügyletbe, amelyről vallani kellett. Az ügyleti vagy másképpen „bevont" tanúk (Gezogene) *tanúzási kötelezettsége továbbra is magánjogi természetű maradt*. A római joghoz hasonlóan a népjogok sem ismerték a tanúnak a bíróság általi megidézését: a tanút a bizonyító fél hívta fel a bíróság előtti megjelenésre. A felhívás sikertelensége esetén *mannitio*-val élhetett, amelyet a tanú köteles volt teljesíteni. Az engedetlen tanút általában pénzbírsággal sújtották, de zár alá vehették a vagyonát, sőt ki is közösíthették. Közvetlen kényszer alkalmazására azonban nem volt lehetőség, amelynek az oka *Kayser* szerint nem az individuális szabadság tisztelete, hanem a *közhatalom gyengesége volt*.[16] A tanúzási kötelezettségre vonatkozó legrégebbi forráshelyek egyébként a szál és a ribuári frankok törvénykönyvei voltak a VII.—VIII. századból (Lex Salica és Lex Ribuaria).[17]

A népjogok az ügyleti tanúk mellett ismerték az ún. „Gemeindezeugen" fogalmát is. Ezek a tanúk a peres felek szűkebb környezetéből kerültek ki és mint a helyi, illetve közösségi viszonyok ismerői többnyire a születést vagy halálesetet tanúsították. *Tanúzási kötelezettségük fennállása vitatott*: *Brunner* szerint ebben a korszakban a tanúzási kötelezettség csak az ügyleti tanúkra terjedt ki,[18] *Bethmann-Hollweg* ezzel szemben úgy vélekedik, hogy a tanúságtételre mindenki köteles volt, aki az akkori felfogás szerint tanúnak számított.[19] A kérdést azért is nehéz utólag eldönteni, mert a források nem tesznek különbséget, általában „testes"-ről, azaz tanúkról beszélnek.

A tanúbizonyítás legformálisabb mozzanata kétségtelenül a vallomástétel volt. A tanúnak jogában állott ugyan a vallomástételt megtagadni vagy a fél állítását megerősíteni, a bizonyítási ítéletben foglaltaktól eltérően azonban nem nyilatkozhatott. Annak a félnek volt jobb a bizonyítása, akinek az állítását több és hitelt érdemlőbb vagy előkelőbb tanú erősítette meg. A jobb tanúbizonyítás alapján a bíró a felek valamelyikének ítélte meg az esküt, amelyet a fél rendszerint a tanúi társaságában tett le. Az *eskütársak* számát a bíró állapította meg. A tanúknak az eskütársi minőségben tett esküje nem az igazmondásukat ígérte, hanem a fél esküjét erősítette meg.[20] *A bizonyítási eljárás súlypontja a felek és az eskütársak esküjén volt.*

A tanúk szerepe a frank perjogban. A frank birodalom fennállása alatt megerősödött a bíróság tekintélye és ezzel együtt megnőtt a súlya a per vitelében. A népjogok korának formális bizonyítási eszközei továbbra is fennmaradtak, de a frank perjog intézményei hatékonyabbnak bizonyultak, mivel az igazság kiderítéséhez nagyobb garanciát nyújtottak. A Karoling-kor törvénykönyvei megteremtik a bíróság által gyakorolt *hivatali erőszak* alkalmazásának lehetőségét. Bővült a tanúkkal szemben alkalmazható kényszerintézkedések köre; a peres felek által gyakorolható mannitiot felváltotta a *bannitio*, azaz a tanú idézése királyi büntetőparanccsal. Ez a jog kezdetben csak a királyt illette meg, aki nemcsak a tanúkat, hanem a feleket is a bíróság elé idézhette a parancsával. A kapitulárék a IX. századtól kezdve a bannitio jogát valamennyi bíróságra kiterjesztették. A tanúk fogalma változatlan maradt, továbbra is csak azokra a személyekre korlátozódott, akik a népjog szerint tanúk lehettek. A tanúzási kötelezettség annyiban bővült ki, hogy a bannitio mind az ügyleti tanúkra, mind a közösségi tanúkra kiterjedt. De a királyi büntetőparanccsal való idézés lehetősége nem változtatta meg a tanúzási kötelezettség magánjogi jellegét, továbbra is a bizonyító fél javára fennálló kötelezettség maradt, közjogi jellege — *Schrutka-Rechtenstamm* megállapítása szerint — még nem tudatosodott.[21]

A frank perjog a tanúk kihallgatásának a menetét is megváltoztatta. Kialakult egy *előzetes eljárás* a tanúzási képesség bizonyítására. A közösségi tanúk esetében ez nem jelentett nehézséget, mivel a közösséghez tartozás alapja — a germán szemlélet nyomán — a korabeli viszonyok között meglehetősen egyszerűen bizonyítható földbirtok volt. A közösséghez tartozás egyben a tanú igazmondásának a garanciája volt. Az ügyleti tanúk esetében viszont esküvel kellett bizonyítani azt, hogy a tanút a vitatott jogügyletbe „bevonták". A korszak újításai közé tartozott az *előzetes kihallgatás* is. Ezt Nagy Károly rendelte el azzal a céllal, hogy a tanúságtétel előtt kiderítsék: a tanú a kérdéses dologról tudomással bír-e. A discussio testium csak annyiban volt hatással a bizonyítási eljárás menetére, hogy a bíró kizárhatta az esküből azt a tanút, aki a kérdéses dologról nem rendelkezett kellő ismeretekkel. Ezek a változások már jelzik azt az igényt, amely a korszak perjogi godolkodásában a *reális tanúbizonyítás iránt megfogalmazódott*. Jóllehet évszázadokra volt szükség ahhoz, hogy a tanúbizonyításban döntő funkcióváltozás következzen be; a formális tanúbizonyítást és az eskütársi intézményt a ténytanúkkal történő bizonyítás váltsa fel, az első lépéseket kétségtelenül a Karoling-kor perjoga tette meg ebben az irányban.

Nemcsak a Karoling-kor, hanem a későbbi évszázadok perjogára is rendkívül nagy hatást gyakorolt az *inkvizicionális bizonyítás*, amellyel jelentősége miatt részletesebben kell foglalkoznunk. Az „inquisitio per

[15] Bővebben: *Hajnik* Imre: A perdöntő eskü és az előzetes tanúbizonyítás a középkori magyar perjogban. Bp. 1881.

[16] *Kayser*: Der Zeugniszwang im Strafverfahren in geschichtlichen Entwicklung. Berlin, 1879. S. 8.

[17] *Brunner*, Heinrich: Deutsche Rechtsgeschichte. Leipzig, 1906. I. köt. 427—448. old.

[18] *Brunner*, Heinrich: Zeugen und Inquisitionsbeweis der karolingischer Zeit. Wien, 1866. 132. old.

[19] *Bethmann-Hollweg*, Moritz August von: Der Civilprozeß des gemeinen Rechts in geschichtlicher Entwicklung. V. köt. Bonn, 1873. 144. old.

[20] *Hajnik* Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. 280—282. old.

[21] *Schrutka-Rechtenstamm*, Emil von: Zeugnisspflicht und Zeugnisszwang im österreichischen Civilprocesse. Wien, 1879. 48. old.

testes" a kapitulárékban és a korszak okirataiban bukkan fel először. Az elnevezés a bíró tevékenységére, a tényállás kikutatására, kinyomozására utalt (inquiro = kutat, vizsgál, nyomoz). A *Brunner* által feltárt inkvizicionális bizonyítás[22] — a névbeli egyezőség ellenére sem azonosítható az 1215. évi lateráni zsinaton állandósított szent inkvizícióval, sem azzal az inkvizicionális eljárással, amelynek formája és gondolata először XIV. Lajos 1670-ben kibocsátott Ordonnance criminelle-jében jelent meg. Ez az ordonnance — a büntetőeljárásban — lehetővé tette a kínvallatást, ugyanakkor szigorú és formális bizonyítási szabályokkal próbálta útját állni a bírói önkénynek.[23] A Karoling-kor inkvizíciós bizonyítása elsősorban a bírói aktivitást növelte meg. A bíró számára megnyílt annak a lehetősége, hogy mindazokat a tanúkat megidézze, akikről feltételezte azt, hogy a vitatott kérdést ismerik. A kiválasztott tanúkkal megígértette, hogy az általa feltett kérdésekre az igazat fogják vallani. Ezután következett a tulajdonképpeni inkvizíció, a tanúk kikérdezése, *amely az eljárást olyan karakterisztikussá tette, hogy az elnevezésének az alapjává vált.*

Az inkvizíciós eljáráshoz való jog csak a királyt illette meg, továbbá azokat a személyeket, akik ezt a jogot királyi privilégiumként megkapták. *A tanúzási kötelezettség alapja* a tanúknak, mint alattvalóknak a király iránti hűségesküje volt. De ez a kötelezettség, miként a hűségeskü klauzulájából kitűnik, a bizonyító fél — tehát a király vagy a privilegizált személy — javára szóló *magánjogi kötelezettség* volt.[24] Az inkvizicionális bizonyítás gyors elterjedését viszonylag szűk alkalmazási köre, továbbá az a tény hátráltatta, hogy az ügyleti tanúkra nem terjedt ki. Ezért hosszú időn keresztül még egymás mellett érvényesültek a formális tanúbizonyítás és az „inquisitio per testes" szabályai.

Tanúzási kötelezettség a virágzó feudalizmus korában és a kánoni jog recepciója után. A bizonyítási eljárás merevségének oldódása — német jogterületen — a XII—XV. századi városi és tartományi *jogkönyvekben* figyelhető meg. Ekkor indul meg az a lassú fejlődés, amelynek során fokozatosan háttérbe szorulnak azok a bizonyítási eszközök, amelyek csupán a ténykérdés formális eldöntésére voltak hivatottak (istenítélet, bajvívás stb.) és helyüket a reálisabb, a bírói meggyőződés kialakítására tényleges hatást gyakorló bizonyítási eszközök (okiratok, szemle, ténytanúk) váltották fel. A tanúk köre — a jogkönyvek tanúsága szerint — már azokkal a személyekkel is kibővült, akik a per tárgyául szolgáló eseményt csupán *véletlenül* észlelték. A tanúzási kötelezettség egyértelmű elismeréséről mégsem beszélhetünk. A Magdeburger Oberhof döntése alapján senki sem volt kényszeríthető vallomástételre: „Man sal nymands zcu geczuge twingen, das her mit willen nicht geczugen will."[25] Ezzel szemben a tartományi és városi jogkönyvek sora tette a tanú kötelességévé azt, hogy a bizonyító felet a „jogához hozzásegítse" és az engedetlen tanúval szemben pénzbüntetést vagy a fél részére teljesítendő kátérítést helyezett kilátásba.[26]

Az a gondolat, hogy a tanúzás nem a bizonyító fél javára szóló, hanem *az állammal szemben fennálló és a bíróság által kikényszeríthető kötelezettség*, először a kánoni jog recepciója után fogalmazódott meg. A kánoni jog tanúzási kötelezettségének gyökerei — mint arra már utaltunk — a keresztény vallásban lelhetők fel, amely a bibliára hivatkozással isteni parancsnak tekintette azt. A tanú vonakodása — a kánoni jog felfogása szerint — a legfontosabbnak tartott értékeket, az igazságosságot és a méltányosságot veszélyeztette, azért az engedetlen tanúkkal szemben egyházi büntetéseket helyeztek kilátásba (suspensio, depositio, kiközösítés stb.). Habár a kánoni perjog sem volt mentes a formalizmustól, sőt *Zlinszky* azt egyik főbűnének nevezte,[27] a tanú vallomása — szemben a világi perjogokkal — elsősorban az igazságot kereső bírónak, nem pedig a feleknek szólt. Ezért a tanúzási kötelezettség nem a felek magánérdekén, hanem a bírósággal szemben fennálló és kikényszeríthető engedelmességen és az igazság kiderítésében való részvétel közérdekén alapult. Ezt a tanú akkor sem tagadhatta meg, ha a tanúskodástól való tartózkodást magánesküvel fogadta meg.

A kánoni jog recepciója után a világi jogokban is megfogalmazódott az a gondolat, hogy a vallomástétel megtagadása nemcsak a feleket érinti, hanem *sérti az állam autoritását is.* A XVI. századtól a német birodalmi és tartományi bíróságok gyakorlatában uralkodóvá vált a tanúzási kötelezettség „munus publicum"-ként való felfogása és a tanúzási kényszer „executio ad faciendum" jellege. Ha a tanúval szemben kiszabott pénzbírság nem vezetett eredményre, a tanút szabadságelvonással sújtották, sőt később tortúrának is alávetették. Az engedetlen tanúkkal szembeni kényszerintézkedések — amint azt a korszak partikuláris törvénykönyvei beszédesen bizonyítják — a pandektajogban rendkívül nagy változatosságot mutattak. Így pl. a szolgákat bérük megvonásával szorították tanúskodásra, a Codex juris bavarici judiarici (1753-ból) a vallomást megtagadó tanúknak nemcsak az őrizetét, hanem az éheztetését is elrendelte, a császári bíróságok a tanúval szemben engedetlenségi parancsot (Poen der Acht) bocsáthattak ki és ismert volt a tanú törvényen kívül helyezése is. Ez utóbbi büntetés mintája a kánonjogi kiközösítés volt, amely azonban — Itáliával ellentétben — nem vált a német bíróságok gyakorlatává. Csak azok az esetek képeztek kivételt, amikor a tanú a császári parancsban elrendelt vallomástételi kötelezettséget tagadta meg. A törvényen kívül helyezés büntetése a XVIII. század végéig fenyegette az engedetlen tanúkat. Meg kell jegyezni azt, hogy ezek az intézkedések elsősorban a büntetőeljárásban kerültek alkalmazásra.

A feudális perjog fejlődésének utolsó szakaszában felismerte a tanúzási kötelezettség *közjogi jellegét.* Ennél tovább azonban nem juthatott, mert egy mindenkit mindenkivel szemben terhelő kötelezettség elfogadtatása vagy a központi hatalom gyengeségén, vagy a rendek ellenállásán meghiúsult.

---

[22] Vö.: *Brunner*, Heinrich: Zeugen und Inquisitionsbeweis der karolingischer Zeit. Wien, 1866., Entstehung der Schwurgerichte. Berlin, 1872.

[23] *Hauser*, Robert: Der Zeugenbeweis im Strafprozeß mit Berücksichtigung des Zivilprozesses. Zürich, 1974. 9. old.

[24] *Schrutka—Rechtenstamm*: i. m.: 49. old.

[25] *Behrend*, Jakob Friedrich: Das Stendaler Urteilsbuch aus dem vierzehnten Jahrhundert. 1868. 136. old.

[26] Pl. a freibergi városi jogkönyv 1294-ből, freysingi városi jog 1359-ből, müncheni városi jog 1347-ből, dattenriedi városi jog 1358-ból.

[27] *Zlinszky*: i. m. 22—23. old.

A tanúzási kötelezettség kialakulása és fejlődése a magyar perjogban. Az Árpád-kori perjogunk leggyakrabban használt bizonyítási eszköze az eskü volt. Az esküt — az istenítélethez hasonlóan — a bíró ítélte meg az egyik vagy a másik fél részére, perbeli állításának vagy tagadásának alátámasztására. A germán—frank perjoghoz hasonlóan az eskü teljesen háttérbe szorította a tanúbizonyítást, amelynek nem tulajdonítottak perdöntő erőt. Az Árpád-kori „tanúságot" (humanum testimonium) *Hajnik alaki tanúbizonyításnak* nevezte és szembeállította a későbbi századok *anyagi tanúbizonyításával*, a tudományvétellel.[28] Ugyancsak a germán—frank perjog hatásának véljük azt, hogy az Árpád-kori bizonyítási jogunk a tanúknak kétféle csoportját különböztette meg. *A tanúzásra köteles ügyleti tanúknak* emlékeztetőül aprópénzeket kézbesítettek, ha pedig a jogügyletről okirat készült, nevüket az okmányba is beiktatták.[29] A tanúk másik csoportjába a peres felek rokonai és ismerősei tartoztak, akik a peres ügyről csak közvetett módon, vérségi vagy községi kötelékűknél fogva szerezhettek tudomást. Ezek a személyek — a szolgajobbágyok kivételével — *nem voltak kötelesek a tanúskodásra.*

Az alaki tanúbizonyítás az Anjouk korára eltűnt, és helyét a tanúk kihallgatásán alapuló tudományvétel, az inkvizíció foglalta el. A tudományvétel útján való bizonyítás — *Hajnik* megállapítása szerint — „sokkal inkább az anyagi bizonyítás eszköze, mint a régi tanúbizonyítás volt".[30] Ennélfogva jelentékeny haladást idézett elő a magyar perjog terén, jóllehet alkalmazási köre jelentősen korlátozott volt. Kezdetben csak a király és a nagybírák rendelhették el, a XV. századtól kezdődően aztán az alsóbb bíróságok is alkalmazhatták. További korlátozást jelentett az, hogy a tudományvétel tárgyai csak a köztudomású tények, a rendi, birtok, községi vagy rokonsági állapotok, egyes jogoknak a gyakorlása, határkérdések, hatalmaskodások, okmányok elvesztése, kölcsönök vissza nem fizetése és bizonyos bűncselekmények lehettek. A tulajdonképpeni jogviszony eldöntéséhez okirati bizonyításra volt szükség.

A magyar feudális perjog a tudományvételnek többféle módját ismerte.[31] A pert megelőzően, egyoldalú kérelemre elrendelt *egyszerű tudományvétel* (inquisitio simplex) esetén a tanúzási kötelezettség alapja a királyhoz való hűség volt. Az inkvizíció másik formája a per során elrendelt közös tanúbizonyítás vagy *közös tudományvétel* volt (inquisitio communis). A tanúkat — nemeseket és egyéb rendbélieket — kezdetben a felek hívták fel és vezették a tanúzás helyszínére, anélkül, hogy a megjelenésre bárkit is kényszeríthettek volna. Zsigmond király azonban már három márka bírságot szabott ki a tanúskodás megtagadóival szemben,[32] amely összeg Werbőczy korára tizenhat márkára emelkedett és az ispán vagy alispán rögtön és kérlelhetetlenül behajtani tartozott.[33] A XV. század második felétől a vonakodó tanúkat királyi paranccsal szorították a köztudományvételre. Ha a bizonyító fél attól tartott, hogy a tanúk félelemből vagy részrehajlásból az igazság bevallásától tartózkodnak, a királytól parancslevelet eszközölhetett ki (mandatum compulsorium), „mely mindazoknak kik e parancslevelet látták, meghagyta, hogy szabályszerűen meghíva tanúskodásra megjelenni s hitökre a valót megvallani szoros kötelességüknek ismerjék.[34]" A XVI. században még tovább bővült a tanúkkal szemben alkalmazható szankciók köre: az 1563: XXXI. tv. az engedetlen tanúkkal szemben testi fenyítést helyezett kilátásba.

A XVII. század eleje lényeges változást hozott a tanúzási kötelezettség megítélésében. Először *Kitonich* Directio-jában találkozunk azzal a gondolattal, hogy „az igazság megvallása alól senki sem vonhatja ki magát, mivel az igazság mindenki számára közös",[35] tehát *az igazság érvényesülése közérdek, a tanúzás pedig közkötelesség.* Ez utóbbi gondolat a korábbi évszázadokban elsősorban a rendi ellentétek miatt nem fogalmazódhatott meg ennyire egyértelműen. Az 1486:XIV. tv. elzárta a jobbágyokat a nemesek ellen való tanúságtételtől. Ezt a rendelkezést lényegében a Hármaskönyv is fenntartotta, mert nem nemes nemes ellen csak a felek megegyezésére hozott bírói határozat alapján volt kihallgatható.[36] *Winkler* a tanúzási kötelezettségnek már a XIV. századtól kezdődően közjogi jelleget tulajdonít, amikor „az inquisitionalis elv a bizonyítási jogot teherré változtatja, ez viszont a tanúzási kötelezettséget hívja életre". A tanúzási kötelezettséget azonban a XVI. század végéig az jellemzi, hogy „teljesen kívül áll a tanú egyéni discretioján, s kivétel nélkül kényszerítő jelleggel érvényesül". Ezért *Winkler* a XVI. század végéig a tanúzásban egy *közjogi jogosítványt lát*, amely csak a XVII. században válik *közjogi kötelezettséggé.* A tanúzási kötelezettség jellege a mentességi okok kialakulásának hatására változik meg.[37]

Winkler szerint a tanú mentesülésére a XVII. századot megelőzően is lehetőség nyílt. Az engedetlen tanúval szemben megállapított bírság egyúttal a váltság szerepét is betöltötte, amellyel a tanú nemcsak a tanúzási kötelezettségétől, hanem a hamis tanúzás követelményeitől is megszabadulhatott! Az alacsonyan tartott bírságösszegek feltehetően sokakat indítottak erre, ezért volt szükség a XVI. században a testi fenyítés bevezetésére. A mentességi okok a XVII. század elején még nem konkretizálódtak, *Kitonich*-nál csak a mentesülés *lehetősége* fogalmazódik meg. Arra a kérdésre, hogy „adható-e valaminő kifogás a tanúskodni vonakodók részére", az óvatos válasz az volt, hogy „nem, kivéve nagyon ésszerű esetekben".[38] Ezzel szemben *Szegedy*-nél és *Huszty*-nál a XVIII. század-

[28] *Hajnik*: i. m. 277. old.

[29] III. Béla koráig még a királyi okiratokban is tanúkat neveztek meg.

[30] *Hajnik*: i. m. 284—285. old.

[31] Különbséget tehetünk az egyszerű tudományvétel (inquisitio simplex), a köztudományvétel (communis inqisitio) és a bírósági közgyűlésen — később a kikiáltott közgyűlésen végbemenő tudományvétel (inquisitio generalis) között.

[32] Zsigmond király rendeletének az időpontja ismeretlen. Mátyás királynak egy 1470-ben kelt rendelete hivatkozik „Zsigmond végzeményére".

[33] Hármaskönyv: II. 27.

[34] *Hajnik*: i. m. 309. old.

[35] *Kitonich* János: Directio methodica processus judiciarii juris consvetudinarii Inclyti Regni Hungariae. 1619. Cap. VII. 16.

[36] Hármaskönyv: II. 27.

[37] *Winkler* János: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. Pécs, 1927. 514. old.

[38] „An detur aliqua excusatio attestari nolentibus? Non (nisi forte valde rationabilis)..."*Kitonich*: i. m.: Cap. VII. 16.

ban már a mentességi okok kiterjedt rendszerével találkozunk.[39]

Hazai polgári perjogunkban az *általános tanúzási kötelezettség* kialakulásához az 1729:XXVI. tv. nyitotta meg az utat, amelyik feloldotta a nem nemesek tanúzásával kapcsolatos korlátozásokat.

A tanúskodás mint közjogi kötelezettség

Tanúzási kötelezettség a burzsoá polgári perrendtartásokban.

1. A kötött bizonyítási rendszer maradványaitól nehezen szabaduló *német dogmatikának* az 1877-ben kodifikált polgári perrendtartás szabott új irányt. A ZPO a tanúzási képességet a legszélesebbre tágította, csak a félként kihallgatott személyeket zárta ki a tanúk sorából. *Az általános tanúzási kötelezettséget ugyanakkor szükségtelennek tartotta deklarálni*, beérte a tanúzási kényszer szabályozásával: a távolmaradó, a vallomás-vagy eskütételt jogos ok nélkül megtagadó tanúval szemben költségekben való marasztalást, elővezetést, rendbírságot és elzárást helyezett kilátásba (380. és 390. §). Az általános tanúzási kötelezettség fogalma lényegében egybeesik az általános tanúzási képességével, az előbbi alól a megtagadás, az utóbbi alól a félként való meghallgatás jelent kivételt. Tehát mindenki képes és egyúttal köteles a tanúskodásra. A gyermekek, illetve a fogyatékosok tanúzási képességének a megítélése a bírói mérlegelés körébe tartozik. A német eljárásjogi irodalom a tanúzási kötelezettséget egyöntetűen közjogi kötelezettségnek (öffentliche-rechtliche Pflicht) nevezi.[40] *Laband*-ra hivatkozással hangsúlyozzák azt, hogy a tanúzási kötelezettség állampolgárságtól függetlenül, mindenkivel szemben fennáll, aki az állam bírói hatalmának alá van rendelve.[41]

2. Az 1895. évi *osztrák* és az 1911. évi *magyar polgári perrendtartás* nem szakított teljesen a tanúzási képtelenséggel: az előbbi fenntartotta az ún. természeti képtelenségi okokat, az utóbbi pedig a lelkészek és a közhivatalnokok tanúzási képtelenségét. *Az általános tanúzási kötelezettséget egyik perrendtartás sem deklarálta*, a kötelezettség fennállása a tanúkkal szemben alkalmazható kényszerintézkedésekből következik. Az 1911:I. tv. az engedetlen tanúkkal szemben elővezetést, hatszáz koronáig terjedő pénzbüntetést, hat heti elzárást és az okozott költségekben való marasztalást tett lehetővé. A tanúzási kötelezettség alól csak a képtelenek, illetve azok mentesülhettek, akik érvényes megtagadási jogra hivatkoztak. Az osztrák perjogi dogmatika — a némethez hasonlóan — a tanúzási kötelezettséget olyan közjogi kötelezettségnek tartja, amely mindenkit terhel, aki az ország joghatóságának alá van rendelve. Hasonló felfogással találkozunk *Magyary*-nál, aki a tanúzást „közpolgári, helyesebben mindenkit terhelő közjogi kötelezettségnek" nevezi.[42]

3. A francia polgári eljárásjogi törvény — a Code de procedure civile — a napoleoni kodifikáció eredményeként 1806-ban készült el, a szabad bírói mérlegelés elvét mégis a formalizmus kényszerébe szorította.[43] A tanúkra vonatkozó szabályozás középpontjában az „incapacite de témoigner", azaz a tanúzási képtelenség (alkalmatlanság) fogalma állt, amely az egyetlen mentesülési lehetőséget biztosította a tanúzási kötelezettség alól, mivel a vallomástétel megtagadásának joga ismeretlen volt. Az 1958. évi módosítás sem hozott lényeges változást ezen a téren, mivel a novella sem volt képes teljes egészében feloldani a bizonyítási eljárás merevségét. Az „incapacite de témoigner" ugyan megingott, de a francia perjogi dogmatika nagy építménye mégsem omlott össze, továbbra is meghatározó szerepet tölt be a tanúbizonyítás szabályozásában. 1958 óta a tanúzásra képtelen személyek a bíróság számára felvilágosítást nyújthatnak, továbbá kialakulóban van a foglalkozásuknál fogva titoktartásra kötelezettek vallomástétel megtagadási joga.[44] Az 1865-ben kodifikált *olasz polgári eljárásjogi törvény* — a Codice di procedura civile — a francia perjoghoz hasonlóan a tanúzási képtelenségre, az „incapacita a testimoniare" intézményére fektette a hangsúlyt. Az 1940. évi új törvény nem csökkentette lényegesen a képtelenségi okok számát, de elismerte a hivatali, illetve foglalkozási titoktartásra kötelezettek megtagadási jogát (facolta d'astensione). A tanúzási kötelezettséget a törvény 250. §-a konkretizálta: a tanúk parancsot kapnak a kihallgatáson való megjelenésre. A tanúzási képesség behatárolása tekintetében középkori képet mutat a *spanyol polgári eljárásjogi törvény*, a Ley de enjuiciamento civil, amely természeti vagy törvényi képtelenség címén tanúk egész sorát zárja ki a vallomástételből.[45] A képtelenség — mivel arra a tanú is hivatkozhat — némileg pótolja a vallomástétel megtagadási jog hiányát, szerepét azonban nem veheti át, mert nem a tanú érdekében áll, hanem a feleket védi a részrehajló tanúvallomásoktól.[46] A spanyol polgári eljárásjogi törvényen a *kánoni perjog* közvetlen hatása érezhető. (Ugyanez — kisebb mértékben — a francia és az olasz perrendtartásról is elmondható.) Habár a tanúzási kötelezettséget a kánoni joghoz hasonlóan mindhárom perrendtartás szabályozta és az engedetlen tanúkkal szemben vagyoni és személyi kényszerintézkedéseket helyezett kilátásba, *általános tanúzási kötelezettségről csak fenntartásokkal beszélhetünk*, mivel képtelenség vagy alkalmatlanság címén a tanúk jelentős része ki van zárva a perből. A kánoni perjog hatása egyébként a tanúk kihallgatására vonatkozó szabályokban (kérdőpontok rendszere, kifogásolási eljárás stb.) is felismerhető.

4. Mindeddig azokról a perrendtartásokról volt szó, amelyek az általános tanúzási kötelezettséget vagy nem szabályozták, vagy erősen korlátozták. Ellenkező példákra mind a XIX., mint pedig a XX. szá-

[39] *Winkler*: i. m. 513. old.

[40] *Bruns*: i. m. 314. old., *Rosenberg—Schwab*: i. m.: 638—639. old.

[41] *Laband*, Paul: Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. Thübingen, 1880. III. köt. 2. r. 165—166. old.

[42] Vö.: *Fasching*: i. m.: 407. old., *Magyary*: i. m.: 426. old.

[43] *Larguier*, Jeans: Procedure civile. Paris, 1976. 110—111. old.

[44] *Delpech*, Henry: Témoin. In: Encyclopédie Juridique. Paris, 1955. I. köt. 33—36. old.

[45] *Nagel*, Heinrich: Die Grundzüge des Beweisrechts im europäischen Zivilprozeß. Baden-Baden, 1967. 244—245. old.

[46] Vö.: *Prieto-Castro*, Ferrandiz Leonardo: Derecho Procesal Civil. Madrid, 1964. I. köt. 457. old.

zadból hivatkozhatunk. Kezdjük mindjárt egy kuriózummal: Európában az általános tanúzási kötelezettséget első alkalommal a porosz büntető perrendtartás mondta ki 1805-ben! „Az államban társadalmi helyzetre való különbség nélkül mindenki köteles mint tanú vallomást tenni és a vizsgálóbíró felhívására megjelenni, még akkor is, ha egy másik bíróság illetékessége alá tartozik." (311. §) Hasonló rendelkezés található a würtenbergi perrend 464. §-ában, a hannoveri perrend 260. §-ában, továbbá a század második felében kodifikált svájci polgári perrendtartásokban is.[47] A XX. századból ugyancsak svájci példákra a legkönnyebb hivatkozni. Az Államszövetség 25 polgári perrendtartása valóságos paradicsom a jogösszehasonlítás művelői számára. A huszonnégy kanton és Bázel-város polgári perrendtartásai — Wallis kanton kivételével — különböző formában, de *azonos tartalommal deklarálják az általános tanúzási kötelezettséget*: „mindenki köteles tanúvallomást tenni", „a tanúzási kötelezettség általános polgári kötelesség", „a vallomástétel mindenkit terhelő kötelesség".[48]

5. Külön kell említést tennünk az *angol* bizonyítási jogról, amelynek egyes intézményei emészthetetlenek a kontinentális perjogi dogmatika számára. Amíg a német, illetve a német hatást mutató polgári perrendtartások (pl. osztrák, magyar, görög, japán stb.) az általános tanúzási kötelezettséget elsősorban a vallomástétel megtagadásának jogával ellensúlyozzák és a szabályozás súlypontja a megtagadási jogok kimerítő felsorolásán van; amíg a „latin perjogok" a képtelenséget, illetve az alkalmatlanságot szegezik a tanúzási kötelezettséggel szemben, addig az *angol perjog a tanúbizonyítás vonatkozásában a hangsúlyt a tanúzási kötelezettségre helyezi.* A tanúzási kötelezettség személyi és tárgyi terjedelme lényegesen nagyobb, mint a kontinentális perjogban. A német bizonyítási joggal ellentétben az angol tanút okiratfelmutatási kötelezettség is terheli, a Civil Evidence Act pedig 1851-ben a tanúzási kötelezettséget a felekre is kiterjesztette. Mentességet csak a — vallomástétel megtagadási joghoz képest — lényegesen takarékosabban alkalmazott privilégiumok nyújtanak.[49]

A tanúzási kötelezettség a burzsoá jogirodalomban. Laband szerint a tanúzási kötelezettség alapja szerződés vagy törvény lehet.[50] Erre a képletre a tanúzási kötelezettség kialakulásának története is leegyszerűsíthető: a korábban *szerződésben* felvállalt magánjogi kötelezettséget a XVI—XVIII. században a *törvényen alapuló*, államilag közvetlenül kikényszeríthető kötelezettség váltotta fel. Ennek következtében a tanúzási kötelezettségnek a magánjoghoz fűződő dogmatikai kötelékei meglazultak. A perjogi irodalom — a változást felismerve — a tanúzást közjogi kötelezettségként deklarálta és a továbbiakban felmentve érezte magát az intézmény lényegének a meghatározása alól. Ettől kezdődően (mind a mai napig) az eljárásjogi irodalom beéri a tanúzási kötelezettség tartalmának, terjedelmének és kikényszeríthetőségének vizsgálatával. Ha pedig a tanúzási kötelezettség jellegére vagy alapjaira kíváncsi, akkor *a közjogi dogmatikához fordul segítségért.* Itt azonban a tanúzási kötelezettséget már a közjogi jogosultságok és kötelezettségek rendszerébe beillesztve találja. Így pl. Otto *Mayer*-nél, aki a tanúzási kötelezettséget *az igazságszolgáltatás javára fennálló kötelezettségnek nevezi.* Ide sorolja még a szakvéleményadás, továbbá a vallomás, illetve szakvélemény esküvel való megerősítésének a kötelezettségét is. Az igazságszolgáltatás javára fennálló terhek (Justizlasten) a katonai, illetve a szükséghelyzetből adódó kötelezettségekkel együtt képezik azokat a közös terheket (gemeine Lasten), amelyeket az egyénnek, amennyiben képes rá, minden további törvényi előfeltétel nélkül teljesíteni kell.[51] *Jellinek* rendszerében a tanúzási kötelezettség a közjogi kötelezettségek sorába tartozik. A közjogi kötelezettség nála azt jelenti, hogy az egyes ember, tekintet nélkül saját érdekeire, akként tartozik viselkedni, amint azt a parancsoló és kényszerítő hatalom előírja. Ez az ún. *passzív státusz*, mivel *Jellinek* szerint a személy csak a jogok alanya lehet, a kötelezettségek alanya csupán eszköz, tehát mélyreható különbséget tételez fel a jogok és a kötelezettségek között.[52] Ezzel szemben *Ereky* arra az álláspontra helyezkedik, hogy a jogok osztályozása magában foglalja a kötelezettségek osztályozását is. A közkötelezettségek túlnyomó részének alanyi közjogok felelnek meg. Emiatt a kötelezettségekkel nem is foglalkozik részletesen; a tanúzási kötelezettséget is csak a neki megfelelő alanyi közjogból kereshetjük vissza. Ez pedig a vallomástétel megtagadási jog, amelyet *Ereky* az igazságszolgáltatást érintő mentességek, végső soron az ún. negatív szolgáltatásra irányuló alanyi közjogok közé sorol.[53] *Laband* a tanúzási kötelezettségben *annak a kényszernek a reflexióját látja*, amelyet a bírói *hatalom a jogvédelem megvalósítása érdekében gyakorol.*[54] Főművében — Das Staatsrecht des Deutschen Reiches — nagy terjedelmet szentelt a tanúzási kötelezettségnek. Fejtegetése azért is figyelemre méltó, mert az egyetlen olyan szerző, aki a tanúzási kötelezettséget egyszerre közelítette meg államjogi és processzuális szempontból. A tanúzási kötelezettséget nem szűkítette le a bíróság előtti eljárásra, hanem *a hatóságokkal szemben fennálló* általános kötelezettségként vizsgálta. Így még inkább szembetűnő volt számára a tanúzási kötelezettség általános, átfogó és egyöntetű szabályozásának (eine einheitliche, umfassende und gleichmäßige Normierung der Zeugenpflicht) *hiánya.* Ezt azonban *Laband* nem az eljárásjog, hanem az államjog terhére rótta.[55]

A XX. század második felének burzsoá perjogi irodalmában — a közjogi dogmatikára való hivatkozáson túl — néhány érdekes kísérlet történt a tanúzási kötelesség jellegének feltárására. A büntetőeljárás-jo-

[47] Vö.: *Hauser*: i. m.: 82. old.

[48] Pl. az 1913-ban kodifikált zürichi ZPO 184. §-a, az 1936-ban kodifikált luzerni ZPO 161. §-a vagy az 1970-ben kodifikált nidwaldeni ZPO 146. §-a stb.

[49] Vö.: *Curti*, Arthur: Englands Zivilprozeß. Berlin. 1928., *Pietsch*, Christa: Berufliche Privilegien und Zeugnisverweigerungsrechte im englischen und deutschen Zivilprozeß. Göttingen, 1974.

[50] *Laband*: i. m. 155. old.

[51] *Mayer*, Otto: Deutsches Verwaltungsrecht. München u. Leipzig, 1917. II. köt. 382. old.

[52] *Jellinek*, Georg: System der subjektiven öffentlichen Rechte. Freiburg, 1892. 94—102. old.

[53] *Ereky* István: A tárgyi és alanyi jogok dualizmusa. Pécs, 1928. 84—98. old.

[54] *Laband*: i. m.: 169. old.

[55] *Laband*: i. m.: 156. old.

gász *Hauser* — természetjogias szemlélettel — *magától értetődő erkölcsi követelménynek nevezi az arra való készséget, hogy az egyén mint tanú az igazságszolgáltatás rendelkezésére álljon.* Azt azonban kénytelen elismerni, hogy a valóság egészen más, mivel az emberek általában nem tanúskodnak szívesen. A jog azonban nem veheti figyelembe ezeket az emberi érzéseket és esetenként kényszert is alkalmaz, hogy az engedetlen tanúkat szóra bírja.[56] *Vetter* a véleménynyilvánítási szabadságot választja kiindulópontként. Ez az alapvető állampolgári jogosultság — szerinte — nemcsak a gondolatközlés szabadságára terjed ki, hanem arra is, hogy senkit sem lehet a véleményének az elmondására kötelezni. Az egyénnek tehát joga van a vallomás megtagadására, amihez képest *a tanúzási kötelezettség csak kivételes jellegű*, mivel csak pontosan körülírt feltételek esetén lehet valakit vallomástételre kötelezni. (Ezeket az eseteket *Vetter* a mayeri dogmatika hatására két csoportba sorolja, attól függően, hogy az állam a vallomásért cserébe nyújt-e ellenszolgáltatást vagy sem.) *A tanúzási kötelezettség tehát nem egyéb, mint a vallomástétel megtagadási jog kivétele. Vetter* szigorú logikája tetszetős, de véleményét nem támasztják alá a kevesebb logikával, de több célszerűséggel megszerkesztett perrendtartások. Ezek ugyanis — egységesen — a tanúzási kötelezettség alóli mentességet, a vallomástétel megtagadási jogot vagy képtelenséget tekintik kivételnek. Ezt az érvet azzal hárítja el, hogy a tételesjogokban található negatív körülírás nem változtatja meg a tanúzási kötelezettség karakterét. Ha *Vetter* magyarázata — a jogalkotók szándékának és a tételesjogi rendelkezéseknek a teljes figyelmen kívül hagyása miatt — nem is fogadható el, azzal a megállapításával egyet kell érteni, hogy indokolt lenne a tanúzási kötelezettség szabályozását oly módon megváltoztatni, hogy „az egyén a privátszférába való beavatkozás jogosságára egyenes úton találjon rá".[57]

A tanúzási kötelezettség a szocialista polgári eljárásjogban

Az általános tanúzási kötlezettség magától értetődő természetességgel vált a szocialista perrendtartások részévé. Az OSZFSZK 1923. évi polgári eljárásjogi törvénykönyvéből ugyan még hiányzik az erre utaló kitétel,[58] de az 1964. évi törvénykönyv 62. §-a már úgy rendelkezik, hogy „tanúként megidézett személy köteles a bíróság előtt megjelenni és az igazságnak megfelelő vallomást tenni". Ezzel egyező tartalmú rendelkezést találunk az 1963. évi csehszlovák perrendtartás 126. §-ában, az NDK 1975. évi polgári eljárásjogi törvényének 55. §-ában, valamint a JSZSZK 1976. évi polgári perrendtartásának a 235. §-ában. Ezzel szemben nem találunk a tanúzási kötelezettségre vonatkozó kifejezett rendelkezést a lengyel, a magyar és a román perrendtartásban. Az utóbbiak esetében a korábbi törvényszöveg változtatás nélküli átvétele a magyarázat, míg az 1964. évi lengyel polgári perrendtartás esetében a tanúzási kötelezettség *negatív* megfogalmazásával találkozunk: „senki sem tagadhatja meg mint tanú a vallomást" (261. §).

A különbségek ellenére *a szocialista perrendtartások is hasonló dogmatikai egyensúlyt alakítottak ki a tanúzási kötelezettség, a tanúzási képesség és a vallomástétel megtagadási jog között.* Az általános tanúzási kötelezettséget kevés — többnyire természeti, ritkábban törvényi — képtelenségi ok és viszonylag kiterjesztett megtagadási jogosultság tartja egyensúlyban. (Ez utóbbi alól csak az OSZFSZK és Románia polgári perrendtartása jelent kivételt.[59]) Hasonló szabályozás érvényesül az engedetlen tanúkkal szemben alkalmazható *kényszerintézkedések* terén is: az elővezetéssel és a pénzbírsággal valamennyi perrendtartásban találkozunk. Ezen felül a magyar Pp ismeri a költségek megtérítésére való kötelezést (185. §), az OSZFSZK polgári eljárásjogi törvényének 62. §-a pedig büntetőjogi következményeket is kilátásba helyez.

A szocialista polgári eljárásjogi irodalom a tanúzási kötelezettséget állampolgári vagy egyszerűbben mindenkit terhelő kötelezettségnek nevezi.[60] Az állampolgári kötelezettség megjelölés a korábbi közpolgári, illetve közjogi kötelezettség elnevezést váltotta fel. Az elnevezés azonban — mint arra *Farkas* rámutat — nem szabatos, mert az ország területén tartózkodó nem magyar állampolgárokat is terheli a tanúzási kötelezettség. A magyar állampolgár viszont, aki nem tartózkodik az ország területén, nem kötelezhető tanúzásra, hanem a külföldön tartózkodó magyar állampolgárt megkeresés útján kell kihallgatni külföldi bíróság előtt, amikor őt nem a magyar, hanem a külföldi bíróság előtti tanúzási kötelezettség terheli, amely szintén az ott-tartózkodás jogcímén áll fenn.[61] *Tanúzási kötelezettség tehát mindenkit terhel, aki az ország területén tartózkodik.*

Nehezebb helyzetben vagyunk akkor, ha a tanúzási kötelezettség államjogi gyökereit keressük. A szocialista államjogtudomány az állampolgári jogok és kötelezettségek taglalása során az alkotmányból indul ki. Mivel a szocialista alkotmányokból hiányzik a tanúzási kötelezettség deklarálása, ezért általában nem sorolja az állampolgári alapkötelezettségek közé.[62]

---

[56] *Hauser*: i. m. 79. old.

[57] *Vetter*, Rudolf: Probleme des Zeugnisverweigerungsrechtes. Aarau, 1954. 17—34. old.

[58] A törvény 129. §-a mégis tartalmazza a kötelezettség negatív körülírását: „A bíróság előtt való tanúskodást senki sem tagadhatja meg, kivéve azokat az eseteket, amikor a kívánt tények közlése állami vagy hivatali titoktartási kötelezettségbe ütközik."

[59] Az OSZFSZK polgári perrendtartása talán a legszélesebb körű vallomástételi kötelezettséget írja elő, amikor a mentességet a lehető legszűkebb körre vonja. A román polgári perrendtartás, amely mindmáig svájci és francia hatást mutat a képtelenség és a mentesség kategóriáit alkalmazza az általános tanúzási képességgel szemben.

[60] Vö.: *Szilbereky* Jenő: A bizonyítás. in: *Névai—Szilbereky*: Polgári eljárásjog. Bp. 1974. 380. old., *Farkas* József: A bizonyítás. in: *Farkas—Németh—Névai—Szilbereky—Varga—Vida*: Polgári eljárásjog. Bp. 1980. I. köt. 364. old.

[61] *Farkas*: Bizonyítás, in: A polgári perrendtartás magyarázata. Bp. 1976. I. köt. 910. old.

[62] Vö.: *Szamel* Lajos: Az állampolgárok alapkötelességei. in: *Beér—Kovács—Szamel*: Magyar államjog. Bp. 1964. 481—483. old.; *Toldi* Ferenc: Állampolgári alapkötelezettségek a szocialista alkotmányokban. In: Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Bp. 1965. 525—553. old.: *Bihari* Ottó: Államjog. Pécs, 1974. 120. old. A legújabb államjogi irodalomban *Ádám* általános állampolgári kötelezettségnek nevezi a tanúzást.(*Ádám* Antal: Magyar államjog. Bp. 1982. 181. old.)

SZEMLE

Varga Csaba

Filozófia és a jogtudományok Magyarországon*

A jogtudományok minden korban — kínai, görög vagy római előképeikben is — filozófiai megalapozású diszciplínák voltak. Úgyszólván századunk küszöbéig az egyetemes filozófiai gondolkodás nagy képviselői egyszersmind a jog filozófiájának is megalapozói vagy legalább alakítói voltak. A jogtudományi gondolkodás javarészt ilyen megalapozás nyomán fejlődött. Közvetlenül gyakorlati jellegű és jelentőségű ágai, sőt ezeknek látszólag öntörvényű művelése is — mint ami pl. a jogdogmatikában megfigyelhető — meghatározott filozófiai előfeltevéseken nyugszik és ezzel általában művelői is mindenkor tisztában voltak. Nem véletlen tehát, hogy Marx és Engels korai műveiben a polgári világkép kritikájának fontos elemeként megjelenik a „jogászi világnézet" bírálata. Nem véletlen az sem, hogy a szocializmus első berendezkedéseiben — Szovjet-Oroszországban, sőt a Magyar Tanácsköztársaság néhány hónapja alatt is — hangsúlyos kérdésként vetődik fel, hogy a jogtudományt mint a marxizmus jogtudományát filozófiailag-elméletileg megalapozzák.

A létező szocializmusok rendszereiben ez a megalapozás ugyanakkor történelmileg egybeesett a társadalmi-politikai konszolidációval, a szovjet fejlődés esetében pedig a Lenint követő időszakkal. Emez időszak politikai igényeinek pedig, amit Sztálin neve és politikai stílusa fémjelez, egy meglehetősen leegyszerűsített s megmerevített marxista világkép felelt meg, mely számos területen elfojtotta az alkotó gondolkodást, a módszertani újragondolást, sőt magát a voltaképpeni problémaérzékenységet. E filozófiai világképnek alárendelten, ugyanakkor ezen időszak uralomgyakorlási követelményeit közvetlenül kifejezve jött létre A. J. Visinszkij jogtudományi elmélete, mely — némi bírálattal és az alapjait nem érintő vitákkal — mint úgyszólván egyetlen elméleti alternatíva változatlanul uralkodó maradt a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX., sőt hasonlóképpen nagy jelentőségű XXII. Kongresszusát követő időszakban is. Magyarországon a neokantianizmus jogbölcseleti hagyományát a marxizmussal felváltó, az utóbbi évtizedekben önnön visinszkijizmusát is meghaladó Szabó Imre fogalmazta meg a legtalálóbb kifejezést, ezt az irányzatot szocialista normativizmusnak nevezvén. Jellemzője, hogy a jog társadalmi meghatározását a jogalkotói tételezés társadalmi meghatározására korlátozza. Ennek megfelelően a történeti és a szociológiai szemléletmódot elfojtja vagy csupán látszólagos szerephez juttatja annak érdekében, hogy a mindenkori jogalkotói tételezést igazolja és gyakorlatilag érvényre juttassa, vagyis — politikai mögötteseként — a voluntarista gyakorlatot alátámassza. Eltekintve Lengyelországtól, ahol Visinszkij hatása a továbbvihetőnek bizonyuló pszichológiai, logikai és nyelvi-analitikai megközelítéseknek köszönhetően eleve nem lehetett olyan kizárólagos, a visinszkiji doktrina valóságos elméleti-filozófiai meghaladására irányuló kísérlet a szocialista táborban az elsők közt Magyarországon indult meg, az 1956-os drámát lassan követő társadalmi-politikai konszolidáció előrehaladásának eredményeként.

A magyar elméleti-jogi gondolkodás számára ez lépéselőnynek bizonyult. Egyik előfeltétele volt, hogy lehetővé váljék az ideologikus és teoretikus mozzanatok (viszonylagos) elkülönítése a jogi gondolkodásban. Gyümölcse pedig az egyébként csekély kutatói háttérrel rendelkező hazai jogelméleti teljesítmények nemzetközi elismerése a szocialista és nem szocialista tábor marxistáinak körében s az újító törekvései és megbízhatóan megalapozott szintézisei iránt megnyilvánuló érdeklődés a más gondolatrendszerekben. Ugyanakkor ez a helyezés a jogtudomány egészére nézve minden további nélkül nem általánosítható. A korábbi időszak marxizmusának filozófiai és ideológiai hatása sokkal maradandóbbnak bizonyult a jogtudomány más területein. Kifejeződik mindez egyfajta vulgármarxista köntösbe bújtatott szűkkeblű prakticizmusban, csekély gondolati töltéssel rendelkező pozitivizmusban s a problémaérzékenység nagyfokú hiányában egyaránt. Ezek a jellemzők túlnyomórészt visszavezethetők alapvető felfogásbeli elbizonytalanodásokra, melyekben a régi, ideológiai pörölycsapásként érkezett sugallatokat filozófiailag megalapozott új jogelméleti felismerések még nem közömbösíthették, nem is illeszthették egy lényegesen differenciáltabb társadalomelméleti világképbe. Ez figyelhető meg például a jog sajátszerűsége, eszközszerű természete, viszonylagos önállósága és viszonylag önálló mozgása problematikájának kapcsán. Mindez nyilvánvalóan a fejlődés problémája; pontosabban az egyenlőtlen fejlődésé. A kívánatos előrehaladás esélyeit azonban gyengíti, hogy korántsem áll minden esetben kellő mélységben és kellően korszerű tudományos apparátussal kibontott marxista filozófiai megalapozás a jogelmélet ilyen törekvései, megoldási kísérletei mögött. Leegyszerűsítve, de képszerűen kifejezve: mintha a marxista filozófia számos területen csupán a hallgatás bírálatával élne vagy a sündisznó harcálláspontjából küzdene, miközben társadalomtudományi szakelméletek már saját területükön biztonságban ugyan, mégis kellő általános elméleti háttér nélkül offenzív módon, az érdemi felelet igényével válaszolnak meg kérdéseket, melyek a nézetek terén is világméretekben folyó versengésben mint éppen aktuális vagy mindeddig kellően meg nem válaszolt úgynevezett örök kérdésekként vetődnek fel.

Ami egy ilyen általános képen belül a részleteket illeti, esetenként még nagyobb a szakadék a jogelmélet s a jogtudomány egyéb ágai között. Egyszersmind azonban egymás közt az egyes jogtudományi diszciplínák is meglehetősen változatos képet mutatnak.

A legparadoxonabb vonásokat talán a történetiség s a *történeti szemléletmód* alakulása mutatja. Noha a marxizmus leginkább központi módszertani törekvéséről van szó, kielégítése úgyszólván minden területen meglehetősen problematikus. A múlt hozadéka a diszkontinuitás túlhangsúlyozása, mely évtizedeken keresztül, az elkötelezett történeti szemléletmód nevében voltaképpen tagadta magát a történetiséget. Ugyanakkor a jelen kényelmességéről árulkodik egy sajátos citatológiai gyakorlat kialakulása, mely a történetiség eszményének eleget vél tenni azzal, ha szellemes környezetben idézgeti Marx, Weber, Lukács vagy Thomas Mann szemléletes kifejezéseit. Nemcsak áltörténetiséget eredményez ez, de még legjobb megnyilvánulásaiban is a valóságos történettudomány valóságos vizsgálódásait egy sajátos esszéizmussal helyettesíti — ahelyett, hogy a dolgok sajátszerű fejlődésének nyomonkövetése során kísérelné meg feltárni maguknak a

Varga Csaba tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Az MTA Filozófiai Bizottsága felkérésére készült tanulmány alapján.

dolgoknak és fejlődésüknek sajátszerű logikáját. További paradoxon, hogy éppen a jogtörténet tudománya nem heverhette még ki egészen a már jelzett ideologikus gyökerű buktatókat, s így pozitivisztikus oldala ma is lényegesen erősebb, mint azon képessége, hogy — a hazai történettudományok egyéb eredményeivel karöltve — valóban elméleti értékű közvetítésekkel, általánosításokkal vagy legalább elmélet-, ill. fogalomképzéshez is vezető részszintézisekkel járuljon jogtudományunk fejlődéséhez. A pillanatnyi eredmény így széttagoltság, egységgé nem szerveződő párhuzamosság. Ez mindenekelőtt abban jelentkezik, hogy a jogelméleti, a polgári jogi, a római jogi, a nemzetközi jogi feldolgozások saját apparátust mozgatnak, hogy — egyéb forrás híján — tárgyuk problématörténeti alapjait tisztázzák. Így hát az sem csodálható, hogy századunk utolsó harmadában még mindig egy egyetemes műveltségű Marxot vagy Webert kell eszményítenünk, akik nemcsak nagyformátumú gondolkodók voltak, de egyszemélyben tárgyuk szaktörténész feladatait is betöltötték. Egy valóban történelmi szemlélet elterjedését ugyanakkor gátolja, hogy a filozófiai alapok olykor vitásak, máskor meg olyan hagyományokat hordoznak, amelyeket ha a szaktudomány felhasznál, inkább problémaérzékenységet korlátozó, semmint megvilágosító hatást gyakorolnak. Ilyen például a filozófiai formációelmélet és a jog sajátszerűségének és eszközjellegének kérdése; a jog és állam egyidejűségének s kölcsönös feltételezettségének többnyire verbális megoldásokhoz vezető problemetikája; vagy az ősi társadalmak s a primitív közösségek korszerű tanulmányozásának hiánya, illetve legfeljebb egy előítéletes világképtől meghatározott vizsgálata.

A *szociológiai szemléletmód* és vizsgálati módszer ugyanakkor széles körben elterjedt, s e tekintetben a jogtudomány talán a társadalomtudományok sorában előkelő helyezést érne el. Nem csupán általános jogszociológia létezik, de — az eleve szociologikus igényű kriminológián túl is — mindegyik jogtudományi diszciplína feltételezi önmaga szociológiai megközelítését. A már említett paradoxon egyik sajátos vonása, hogy ez idő szerint a szociologikus igény talán a jogtörténetből hiányzik leginkább, pedig éppen ez lenne egyik előfeltétele annak, hogy korábbról örökölt önmagát, szemléleti korlátait sikerrel meghaladja. Hasonlóképpen régi beidegződések hathattak közre abban, hogy alig néhány évvel ezelőtt még megkérdőjeleződhetett a nemzetközi jognak a nemzetközi kapcsolatok szociológiájával történő megalapozása. Ugyanakkor a szociologikus látásmód egyik legfőbb problémája, hogy teoretikus és empirikus kutatásai egységes elméletalkotássá csak ritkán szerveződnek. További probléma, hogy a szociológia elméleti megalapozása szempontjából oly fontos szociálantropológiának Magyarországon még úgyszólván hagyományai sincsenek — legfeljebb (és leginkább tudománytörténeti nézőpontból) a néprajztudomány s a teológia körében találhatók ilyen irányú kezdeményezések. A jogtudomány így nem csupán önmaga problémalátását szegényíti, de arra irányuló készsége, fogalmi apparátusa sem alakulhat ki, hogy legalább a szociálantropológiákban megfogalmazott kérdéseket a maga számára újragondolja vagy szakterületi alkalmazásával a polémiát — akár csekély siker reményében is — megkezdhesse.

Bármilyen különös is, a *pszichikai tényezők* figyelembevétele ma még számos jogtudományi területen (a jogszociológiát s a bűnügyi tudományokat kivéve) korántsem magától értetődő. Úgy vélem, elsősorban itt is a múlt árnyai kísértenek: korábbi magyar és kortárs külföldi pszichikai iskolák és pszichológiai látásmódon alapuló jogtudományi irányzatok alig két-három évtizeddel ezelőtt oly sommásan ítéltettek el, hogy a pszichológiai megközelítés máig sem nyerhetett igazán polgárjogot. Avagy még nem bukkant fel olyan pszichológiai megközelítésű jogelméleti/jogtudományi irányzat, amely átütő erejével a korábban beépített gátlásokat feloldhatta volna.

Ezzel szemben a *gazdasági megalapozás* örvendetesen — és a kényszerszülte országos helyzettől felerősítve is — általános tudományos igénnyé vált. A civilisztika (és különösen a gazdasági jog), valamint a hozzájuk kapcsolódó eljárásjogok diszciplináin túl mindenekelőtt a jogelmélet s a jogszociológia mutat a gazdaság és jog viszonyának tisztázása iránt megkülönböztetett figyelmet. A múlt hagyatékából azonban itt is máig hatók az alapvető bizonytalanságok, melyek például az ötvenes évek úgyszólván mechanikus kauzalitást érvényesítő felépítményvitáinak, avagy a tartalom és forma hegeli kategóriapárjának vulgáris leegyszerűsítéseiből és túlfeszítéseiből fakadnak.

Érdekes — és a jogtudományon belül voltaképpen meg sem fogalmazott — kérdés, hogy a *kvantifikáció és formalizálás* módszereinek egyáltalán van-e helyük a jogtudományi kutatás és kifejtés módszertanában. Jogtudományunk még a közelmúlt vitáiban és mai egyetemi oktatásában is elfelejtkezni látszik arról, hogy a jogtudománynak tárgya és feladata a (sajátosan metanyelvi szinten képzett és alkalmazott fogalmak sorozata felhasználásával alkotott) jogszabályi szövegek (fogalmi szintű és eszközű) feldolgozása, az ún. jogdogmatika. Ha e legsajátszerűbben jogtudományi módszer kiesett a görcsösen marxistává formáltnak hitt jogtudomány módszertani készletéből, könnyen elgondolható, hogy a purifikátori hevület miképpen bánt az olyan, formalizálásra még alkalmasabb — tehát a túlélő felfogás szerint a marxizmus szellemétől még inkább idegen (sőt, mint ki is mondották: csupán álobjektív ellenséges eszmék közvetlenül nem cáfolható implementálására alkalmas) — módszertani lehetőségekkel, mint amilyeneket a jog nyelvi, logikai, rendszerelméleti, kibernetikai vagy kommunikáció-elméleti elemzése nyújthat. A másik oldalon ugyanakkor mindez nem akadályozhatta meg a jogszociológiát, a jogforrások államjogi vizsgálatát, a gazdasági jogot elemző diszciplínákat, a polgári per és társadalmi funkciója kutatását, avagy a kriminológiát abban, hogy a kvantifikáció vagy formalizálás eszközeivel a szükséghez képest éljen. Mindezt azonban nem tehette általánossá, de magától értetődővé sem abban az értelemben, hogy legalább alkalmazásának természetes közege és határai tisztázódhattak volna. További mellékhatás, hogy a joglogika és a jogi informatika Magyarországon létezik ugyan, de nem intézményesített formában. Inkább csak egyes kutatók jobbára magánjellegűnek tekintett érdeklődése, szenvedélye eredményeként.

Mindezek következményeként a jogtudomány *elméleti-filozófiai igényessége* egyenetlen, végletek közt mozgó. Mint említettem: mindaz, amit a vulgármarxizmus egyszer pejoratíve jogászias megközelítésnek bélyegzett, bizonyos mértékig még ma is gyanús — mindenesetre nyílt sisakkal, önmagát vállalva ma sem jelentkezik. Ugyanakkor olyan számottevő hagyományokkal rendelkező fejlett tudományok, mint az államigazgatás (és általában az igazgatás) vagy az alkotmányjog is, szenvednek attól a vi-

szonylagos fejletlenségtől, ami — minden eddigi jobb sorsra érdemes törekvés dacára — a politikatudományt, de az erős hagyományokkal rendelkező államelméletet is mindmáig jellemzi. Ez pedig legfeljebb párhuzamos fejlődést tesz lehetővé. Keményebben fogalmazva ez annyit jelent, hogy problematikáik elvi-elméleti megalapozásában az említett diszciplínák nagyrészt szükségképpen magukra kell hagyatkozzanak. Végezetül az igényesség természetes korlátja, hogy végső soron a jogtudomány ma sem rendelkezik összefüggő és elégséges gondolat- és fogalomrendszerrel — nagyrészt a filozófiai alapok bizonytalansága, kellő mélységű kibontásának hiánya, valamint a jogtudományon belüli interdiszciplináris összehasonlító elméletalkotó fogalomelemzést célzó ún. általános jogtan (szintén ideologikusan motivált gyökerű) hiánya miatt.

Továbblépve az általánosítás irányában, elmondható, hogy a jogtudomány filozófiai előfeltevéseivel, ill. az érvényesülő *előfeltevések filozófiai tartalmá*val a jogtudomány művelői nagymértékben tisztában vannak. Ha tehát problémát e tekintetben egyáltalán meg szabad fogalmaznunk, úgy ez korántsem a nem tudásra, mint inkább a tudás objektíve jelenlévő s érvényesülő tárgyára vezethető vissza. Azt jelenti ez, hogy a jogtudomány — legalábbis ez idő szerint — furcsa kettősséget mutat. Alapvetően elméleti diszciplínái nyíltan vállalják filozófiailag érintett megalapozó jellegüket, és — a lehetőségek keretei közt — a filozófiával élő kapcsolatban végzik alapkutatásaikat. Vagyis marxista filozófiánk eredményeire támaszkodnak, ha rendelkezésre állnak ilyenek. Illetőleg a marxista filozófiai megalapozást a konkrét kérdésben pótolják, ha olyan területen kell állást foglalniok, amelyben filozófiai alapkutatásaink hallgatnak vagy fáziskésésben vannak. Egyéb jogtudományi diszciplínák ugyanakkor ezeket az előfeltevéseket gyakran mint a problémalátást és problémaérzékenységet szűkítő, korlátozó környezeti hatást tudatosítják. Tárgyuktól vagy múltbéli tapasztalataiktól indíttatva egyértelmű filozófiai megalapozásra várnának. S ha az, amit filozófiánk éppen nyújtani tud, nem elég korszerű, kibontott vagy elfogadható apparátuson nyugvó, egyszerűen keretként kezelik az adottságokat. Ennek folytán pedig nem egy alkalommal hajlamosak arra, hogy ne úgy hordozzák ezeket az előfeltevéseket, mint az ösztönzés lehetséges forrásait, hanem mint előítéletességről tanúskodó, a problémaérzékenységet behatároló és ezért színszűrő — vagy éppen sötétítő — szemüvegként szolgáló gondolatszűrő közeget.

Ami a jogtudomány *tudományelméleti alapjait* illeti, két magatartási formával találkozhatunk. Az egyik végletesen szélsőséges kérdésfeltevéssel él, hogy a stricto sensu tudománytalanságra való rádöbbentéssel maximális teljesítményekre ösztönözzön, ill. letörje a megokolatlan — jobbára csak az ideológiai szférától állított — önbizalmat. A másik megközelítés mindezt eleve köztudott evidenciaként kezeli, hogy erőfeszítéseit már a kezdetektől a tudományelméleti optimalizálásra — a jogtudomány esetében tehát a marxi (Lukácstól ismételten átgondolt) módszertani alapokon önmaga folytonos újragondolására — összpontosíthasson. Ugyanakkor tényleg kényszerítő környezeti hatásként kísért a megalkuvás szüksége, egy önkorlátozó pragmatizmus kizárólagos lehetősége ott, ahol a dolgok sajátos logikájának feltárása és kifejtése külső okoknál fogva lehetetlenül. Érzékletes példát mutatnak erre olyan kiemelt kutatási programok — mint a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása vagy az állami vállalatok s a gazdaságirányítás szervezetrendszerének átfogó vizsgálata —, amelyek politikatudományi elmélet és a politikai gyakorlat feldolgozásának és bedolgozásának lehetősége nélkül, a párt vezető szerepének elvét és meghatározó valóságát mintegy zárójelbe téve kényszerülnek problematikájuk monografikus igényű feldolgozására — mintha azok a jelenségek, amelyek elemzésre kerültek, önmagukban vizsgálhatók vagy reformálhatók lennének vagy lettek volna.

Ha mintegy összegzésként *a filozófia valóságos hatásai és kihívásai* iránt érdeklődünk, elsősorban az általános (rendszerjellegű) hatást említeném. Ha pedig mindezt folyamatként kell érzékeltetni, úgy vélem, inkább a múlt idő használata helyénvaló. Ez persze rögtön érthetővé válik, ha Lukács Györgyöt és tanítványi körét említem. Hiszen itt olyan mélyengyűrűző megtermékenyítő erőről van szó, amely minden szándék ellenére bizonyos affinitást sugall a lukácsi kérdésfeltevés s a jogtudományi gondolkodás filozófiai alapjainak megújulása között. Nevezetesen: Lukács hatása kimutatható már A különösség s még inkább Az esztétikum sajátossága közzétételétől és ez egyenesen újító, felszabadító, sőt reveláló hatásúnak bizonyult Ontológiája posztumusz megjelenésekor. Talán nem túlzás állítanom, hogy a társadalomtudományok közül a jogtudomány reagált a leggyorsabban s leginkább széleskörűen a lukácsi szintézisre, mérföldkövet állítva a marxista elméleti jogi gondolkodás alakulása, benső megújulása folyamatában. Ugyanakkor a társadalomtudományok közt — a filozófiát is ideértve — a jogtudomány foglalkozott a leginkább behatóan, igényesen, filozófiai alapkategóriákat is újragondolva — s valóban a marxizmus reneszánsza ígéreteként kezelve — a lukácsi Ontológiával. Időben és térben részleges hatásúként s más mércével mérve említhető még az ösztönző kezdeményezések sorából az akaratszabadság vagy az igazság és igazságosság filozófiai feldolgozása, avagy az erkölcsi tudat dialektikájának kibontása hazai irodalmunkban. Gondot okoz ugyanakkor, hogy — a magyar deontikus logikai kezdeményezésektől eltekintve, melyek csekély visszhangját a normalogikának a jogtudományunkban már említett sajnálatosan marginális helye indokolja — a hazai logikai feldolgozások (legyenek mégoly releváns témájúak is) a jogtudomány szakmai területén többnyire hasznosítatlannak bizonyulnak, mégpedig szűkkeblű vagy egyenesen korszerűtlen apparátusuk okából. Hiszen a túlnyomórészt jogászok által — Lengyelországban, Franciaországban, Belgiumban vagy Nyugat-Németországban — művelt kortárs joglogika gyakran még az általános logika szempontjából is magasabb szinten, nagyobb válaszadó érzékenységgel tárgyalja a felmerülő kérdéseket. A másik oldalról azonban, a filozófiai hatás felmérésénél és értékelésénél nem feledkezhetünk meg azokról a problematikákról sem, amelyekben a jogtudomány — mindenekelőtt a jogelmélet — maga kényszerült a vonatkozó filozófiai kutatómunkát és eredményeket megelőlegező vagy pótló állásfoglalásokat megfogalmazni. Ilyen — a jogra alkalmazottan persze — a fogalomalkotás elmélete és módszertana, a visszatükrözés-elmélet korszerűbb újrafogalmazása, egy objektivációelmélet kidolgozása, a céltételezés társadalmi összefüggéseinek s az eldologiasodás és elidegenedés viszonyának meghatározása, tartalom és forma filozófiai problematikájának tisztázása, az értelmezéselméletnek a mai szemantika eredményeivel számot vető újrafogalmazása, továbbá — egyre in-

kább a sajátosan jogi birodalma felé közelítve — a jogi értékek, a természetjogi ideológiában rejlő gondolati örökség és az emberi jogok elméleti megalapozása.

Végül is a *filozófia gyakorlati kapcsolata* a jogtudománnyal meglehetősen kiegyensúlyozatlan. Az intézményes kapcsolatok ritkák, jobbára személyes jellegűek. Bár minden együttműködésnek csak szerves fejleményeként van (és lehet) értelme, mégis elgondolkodtató: négy magyarországi egyetemi jogtudományi kar és két felsőfokú jogi képzést nyújtó főiskola közül csupán egyetlen karon működik olyan filozófus munkatársaival, akik nemcsak jogvégzettek, de kutatómunkájukban is a jog iránt érzékenységet és érdeklődést tanúsítanak. A többi esetben a szakmai műhely és légkör ösztönzése s többlethatása elvész — ez pedig bizonyára nemcsak a jogtudomány tekintetében kedvezőtlen, de a szakfilozófust is a marginalitás felé sodorhatja. Továbbfolytatva, filozófus és jogász egyenlőtlen kapcsolata tükröződik egyebek közt a publikációs gyakorlatban. Ami a jogászoldalt illeti, ma már bevett gyakorlat jelentkezése filozófiai fórumokon — és ez örvendetes, hiszen a filozófiai élet fokozódó nyitottságáról vall. Az ellenkező gyakorlat ugyanakkor sajnálatosan ritka. És talán még sajnálatosabb, hogy mindez abból fakad, hogy népes filozófustársadalmunknak néhány kivételtől eltekintve a jog vagy a jogi vonatkozások területén egyszerűen nincsen semmiféle kompetenciája. Következésképp a szakmai együttműködés is csak ritkán vezethet valóságos, előrevivő vitához. Élénk és kölcsönösen gyümölcsöző együttes vita pozitív példájaként az akaratszabadság problémakörének megújuló áttekintését említhetem. Ugyanakkor számos, tárgyában közös vita voltaképpen egymással párhuzamosan: külön fórumokon, független mozgáspályákon zajlik. Ilyen a normalogika, az igazságosság s az értéktan, a brit Hayek-féle neoliberalizmus, avagy a természetjog égisze alatt megfogalmazódó problematika elméleti feldolgozása. Ami végezetül a filozófiai eredmények tükröződését és feldolgozását illeti a jogtudományban, úgy vélem: a jogászság tudatlansággal vagy tájékozatlansággal kevéssé vádolható. Inkább érdeklődésének viszonzatlansága a szembeötlő. Sőt, olykor mintha külföldi filozófiai irányzatok és életművek hazai megismertetésében és kritikai feldolgozásában is jogelméletünk a honi filozófiát megelőzné. Nem csupán olyan sokoldalú, korszakot jelző tudósokra gondolok, mint Weber vagy Kelsen, kiknek műve javarészt a jogtudománnyal valóban határos. De a normalogika, a heurisztika, az argumentációelmélet vagy a Rawls-féle igazságosságtan érdemi tárgyalásában jogelméletünk gyorsabban reagált és lényegesebben növelte gondolkodásunk látóterét, mint filozófiai életünk.

Végül elmondhatjuk, hogy a filozófia és jogtudomány sajátosan dialektikus kapcsolatában, az eredmények nemzetközi bemutatásában, a gondolatokkal folytatott világméretű versenyben a hazai marxista jogelmélet a maga nemzetközi presztizsével bizonyára ad egy többletszínt. Nemzetközi rendezvényeken és publikációs fórumokon a jogelmélet az alkotó marxista gondolkodás szakjogtudományi teljesítményeivel együtt egyszersmind általános filozófiai kultúránkat is közvetíti. És helyzeti előnye folytán van bizonyos esélye arra, hogy esetenként ezt a filozófiánál közvetlenebbül: hatásosabban, talán differenciáltabban, egyúttal élőbb párbeszédben is tegye — nem feltétlenül és kizárólag saját érdeméből fakadóan, de legalábbis sajátos közegének köszönhetően. Hiszen a marxista társadalomelméleti gondolkodás specifikus szakmai területeként nemcsak a filozófiai gondolkodáshoz általában, de egy meghatározott, rendkívül erősen fejlett sajátszerűségeket hordozó szakmához is közvetlenül kapcsolódik.

Harsányi Gyöngyi—Miskolczi Bodnár Péter

Verseny? — Tárgyalás

Gondolatok, javaslatok Vörös Imre „Beruházások versenytárgyalás útján" c. könyve alapján

A Jogtudományi Közlöny 1984. júliusi számában Vörös Imre tollából megjelent Beruházások versenytárgyalás útján c. izgalmas cikk már utalt rá, hogy az írás egy készülő monográfia részlete. Időközben kiadták az érdeklődéssel várt könyvet,[1] amelyet nyugodt szívvel ajánlhatunk az olvasó figyelmébe. Az izgalmas téma — a szerzővel a Hét c. műsor is interjút készített — és a tömör, lényegre törő, kertelést és kerülő utakat mellőző fogalmazás garantálja, hogy az érdeklődő olvasó nem fogja letenni a könyvet.

A versenytárgyalás nem valaminő szocialista „deus ex machina". Vörös Imre az 1907. évi Közszállítási Szabályzat részletes bemutatása mellett napjaink hatályos külföldi szabályozásait elénk tárja, összehasonlítja. Választása szerencsés, hiszen több nyugat-európai modell mellett fejlődő országokbeli, illetőleg jugoszláv megoldással is megismerteti olvasóit. A szerző nem illendőségből járja a történeti elemzés és nemzetközi összehasonlítás rögös útját, hanem mert sok tekintetben elégedetlen a magyar megoldással. Kételyeire választ keres és sokszor talál. Gondosan ügyel azonban arra, hogy a megtalált jó megoldást ne automatikusan ültesse át a hazai viszonyok közé. Előbb áttekinti a magyar versenytárgyalás kialakulásának körülményeit, a fejlődés fázisait, az egyes szabályok honi alkalmazhatóságát pedig külön-külön vizsgálja.

A történelem süllyesztőjéből ismét előkerült piac egyik, csipkerózsika álmából fölébresztett régi-új jogintézménye kapcsán Vörös Imre kerülni akarja még annak látszatát is, hogy azt a benyomást keltse, mintha önmagában a jogi szabályozás megfelelő kialakításának a gazdasági folyamatokban döntő jelentősége volna. Egy fecske nem csinál nyarat. A verseny kibontakozásához *a)* piaci egyensúly, *b)* szervezeti rendszer, *c)* szabályozó rendszer területén megfelelő körülmények kellenek. A szerző részletesen vizsgálja ezeket a feltételeket. Zárókövetkeztetése az, hogy az adott feltételek mellett a gazdaságirányítás világos, a versenyt támogató elkötelezettsége alapján a verseny kibontakozásának elvi lehetősége fennáll. A beruházások terén még az 1968-as reform után is tovább élő kijelölési rendszert kiszorító versenytárgyalásnak van egy bizonyos „előre menekülés" jellege. A beruházási rendszer alapvető vonásának ugyanis a hierarchikus beruházási forrás-allokáció tekinthető, amelynek alapja a vállalatok „normatív" elszegényítése és „szelektív" meggazdagítása támogatások, hitelek révén. „Ebben a helyzetben nem csak a piac, de a polgári jog sem tudja eljátszani a rá kiosztott szerepet." „A gazdaságirányítás ezen a területen lépéskényszerbe került és még akkor is lépnie kellett,

---

Harsányi Gyöngyi egyetemi tanársegéd, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

Miskolczi Bodnár Péter egyetemi tanársegéd, NME Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] Vörös Imre: Beruházások versenytárgyalás útján. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984.

ha a kibontakozás lehetősége nem tekinthető egyértelműnek."

A versenytárgyalásos rendszerre áttérés gazdaságpolitikai kérdései után a szerző a versenytárgyalások gyakorlati tapasztalatait veszi sorra. A működés első éve alapján a számszerű adatokból Vörös Imre az alábbi általánosítható következtetéseket vonja le:

— nagy arányban jelentkeznek a zárt körben meghirdetett versenytárgyalások, ezek általában sikeresek;

— nyilvános versenytárgyalások esetén feltűnően nagy a meghiúsulás aránya, gyakran még jelentkező sincs;

— az ajánlatok gyakran eltérnek a kapott tervdokumentációtól;

— az ajánlatok nehezen hasonlíthatók össze;

— az árajánlatok gyakran meghaladják az eredeti, ill. prognosztizált költségvetési összegeket;

— sokszor rövid az ajánlat kidolgozására adott idő;

— a kiírók több esetben megpróbálták meghiúsítani a versenytárgyalást, illetőleg felmentés elérésére törekedtek.

A könyv számunkra legérdekesebb, VI. fejezete a versenytárgyalások jogi szabályozásának néhány problematikus kérdését emeli ki és számos javaslatot tesz de lege ferenda.

A szerző mindenekelőtt felteszi a kérdést: elképzelhető-e a jogviszony ennyire szűkszavú rendezése, ahogyan a hatályos jogunk teszi. A szabályozás frappáns-e vagy hiányos? A választ nemzetközi összehasonlítás — esetenként vaskos köteteket tesznek ki a versenytárgyalási szabályok — tükrében adja meg: tizenhárom rövidke szakaszban nem lehet a felek és a köz érdekének egyaránt megfelelő, garanciákat tartalmazó, precíz szabályozást adni. Az intézmény korlátozza a felek akarati autonómiáját, szerződéskötési szabadságát. Részben e korlátozások miatt, részben — a szerző által részletesen elemzett — gazdaságpolitikai cél megvalósulása érdekében szükséges az alapos szabályozás. A magunk részéről hadd tegyük hozzá, a jelenlegi gyakorlat is igazolja a kimerítő szabályozás igényét. A keretjellegű jogszabályt[2] végül is részletszabályok egészítik ki, pontosítják. Az 58/1982. (X. 12.) PM sz. rendelet, amely a versenytárgyalás kötelező eseteit és az ezek alóli kivételeket sorolja föl, a 15/1982. (VII. 1.) ÁH rendelkezés a versenytárgyalás alapján érvényesíthető árról (díjról) és a 21/1983. (VII. 20.) PM sz. rendelet a versenytárgyalás pénzügyi biztosítékairól zömükben olyan szabályokat tartalmaznak, amelyeknek helyük lett volna az alapjogszabályban is. Sajnos a jogi szabályozás még e kiegészítő szabályok révén sem felelt meg a gyakorlati elvárásoknak és ennek következményeként tájékoztatók és irányelvek[3] jelentek meg, amelyek részletes szabályokat is tartalmaztak. Az ÁFB a felhatalmazás körét — előírhatja versenytárgyalás tartását — lényegesen túllépve adta ki Tájékoztatóját. „A helyzet pikantériája az — fogalmazza meg a szerző —, hogy amikor a Tájékoztató szabályozza pl. a verseny tisztességtelenségét, egész tartalmából és hangneméből kitűnően a tisztességtelen piaci magatartás egyik eklatáns példáját nyújtja: nevezetesen a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés példáját." (69. old.) Végül is a normaanyag eléggé terjedelmes, de összegyűjtése és — a sajnálatos ellentmondások folytán — értelmezése így sokkal nehezebb. Egyetértünk a szerző javaslatával: „az átfogó, részletes és jól átgondolt jogi szabályozásnak egységesnek kell lennie."

A mű egyik kiemelkedő erénye, hogy nem a jogintézmény leírása foglalja el a központi helyet, hanem a történeti fejtegetéssel és nemzetközi összehasonlítással megalapozott javaslatok. Az intézmény jobbítására, a szabályozás precízebbé, világosabbá tételére, fokozott garanciák beépítésére vonatkozó javaslatok a mű több mint ötödrészét alkotják. Átgondolt, lényegretörő javaslatok ezek, amelyek nemcsak a jogalkotó figyelmére tarthatnak számot, hanem a jogász közvéleménynek is példát mutatnak arról, milyen kritikusan is kell nézni és megérteni egy jogintézményt. A hatályos szabályoknak a gyakorlat igényeivel és a másutt már kidolgozott megoldásokkal való összevetése számtalan jó gondolatra vezetett. A 23 oldalon sorolt felvetések között találkoztunk néhánnyal, amely talán idegennek tűnik, ez azonban mit sem von le annak az értékéből, hogy az ajánlások túlnyomó többsége átgondolt, helyes. Ezek jogszabály tartalmává tétele sürgetően szükséges volna.

Teljes mértékben egyetértünk a kötet számos javaslatával, amelyeket az alábbiakban csak jelzésszerűen közlünk, zárójelben feltüntetve az oldalszámokat, ahol az érdeklődő olvasó a kötetben megtalálja ezeket. Szükséges annak taxatív felsorolása, hogy mikor lehet zártkörű versenytárgyalást tartani. (92) A jogszabály szerinti tipikus nyilvános formánál ugyanis jelenleg gyakrabban kerül sor az érdekelt vállalkozók közvetlen tájékoztatására.

Célszerűnek látszik a felhívás közzététele egy országos napilapban is, (93) hiszen ily módon a potenciális vállalkozók nagyobb köréhez jut el a hír, amely esetleg meg is előzheti az „Árszabályozás és Termékforgalmazás" c. lap megjelenését.

A kiírásnak olyan részletezettségűnek kell lennie, hogy lehetőség nyíljék olyan ajánlatok kidolgozására, amelyek a kiíró fél egyszerű elfogadó nyilatkozatával a szerződés létrejöttét eredményezik. (94) Lehetséges azonban a részleteket külön dokumentációra bízni. Ekkor viszont minimális tartalmi követelmény kell legyen az, hogy az érdeklődők a kiírás alapján el tudják dönteni, hogy érdemes-e a dokumentációt megvásárolniuk.

Helytelen az árak feltüntetése a kiírásokban. „Azt az árversenyre kellene bízni. Hogyan várható, hogy az ajánlattevők kedvezőbb árat ajánljanak meg, ha a kiíró eleve közli, hogy ennyit biztosan hajlandó fizetni." (89) Megítélésünk szerint ez a gyakorlat kissé a jogszabályi fogalmazásra vezethető vissza. A 14/1982. (IV. 22.) MT sz. rendelet 5. §-a rögzíti, hogy a versenytárgyalásra vonatkozó felhívásnak tartalmaznia kell többek között az ellenszolgáltatással kapcsolatos kikötéseket és feltételeket. A rendelkezés ugyan nem mondja azt, hogy árat (díjat) kellene közölni, mégis a kikötéseket, feltételeket kötelező tartalmi elemként tartja számon, noha nem biztos, hogy vannak ilyenek.

A szerző további — a kiírás tartalmával kapcsolatos — kritikai megjegyzése már nem is a gyakorlatnak szól, hanem a jogalkotónak. Egyetértünk a szerző azon nézetével, hogy „kifejezetten elhibázott a kiírás kötelező tartalmává tenni a teljesítési határidőt, hiszen az árhoz hasonlóan ez is versenyfaktor." (94) Más kérdés, hogy a 14/1982. (IV. 22.) MT sz. rendelet 5. §-hoz képest az ÁFB Tájékoztató — véleményünk szerint helyesen — a teljesítési határidőre vonatkozó esetleges rendelkezéseket említi. Esetleges tartalmi elemként pedig a teljesítés legvégső határidejét valóban tartalmazhatja a kiírás, hiszen előfordulhat, hogy az adott szolgáltatás bizonyos idő után már célját veszti. A felek egyenlőségének, a verseny tisztaságának elengedhetetlen biztosítéka az,

[2] 14/1982. (IV. 22.) MT sz. rendelet.

[3] 501/1983. (PK 5.) sz. ÁFB Tájékoztató és 7001/1984. (PK 6.) sz. PM Irányelv.

hogy valamelyik vállalkozónak adott tájékoztatást az összes többi érdeklődő vállalkozó tudomására kell hozni. (95)

Nemcsak formai szempontból helyeselhető az a javaslat, hogy jogszabályban is rögzítsék azt a — jelenleg csak az ÁFB Tájékoztatóban olvasható — lehetőséget, amely alapján az ajánlatok a bánatpénz kockáztatása nélkül az ajánlati határidő leteltéig visszavonhatók, módosíthatók, kiegészíthetők. (97) Ennek deklarálásával egyértelművé válna, hogy az ajánlati kötöttség nem az ajánlat benyújtásától, hanem csak az ajánlati határidő leteltétől kezdődik. A Tájékoztató pontjai (III. 2. 4., ill. V.) ugyanis ma még ellentétes következtetésekre adnak alkalmat.

Az ajánlatok tartalmát illetően a szerző olyan középutas megoldást javasol, amelyben a kiíráshoz képest lényegtelen eltérések, megengedhető fenntartások még nem eredményeznék az ajánlat érvénytelenségét. (98)

A szerzőnek az a véleménye, hogy „teljesen elhibázott a R-nek az a szabálya, amely szerint a pályázó ajánlata egyes adatainak nyilvánosságra hozatalát megtilthatja. Az adatok nyilvánossága ... a verseny, a piac működésének fontos eleme volt, hiszen itt szereztek tudomást a versenytársak a konkurrencia árairól, egyéb feltételeiről, ami a vállalati stratégia módosításának, a verseny hatékony működésének, a versenyhatások eljuttatásának fontos feltétele... Az a megoldás lenne helyes, hogy a jogszabály taxatíve rögzítené a nyilvánosságra hozandó adatokat, egyben kifejezetten meg is tiltaná egyéb adatok feltárását a nyilvánosság előtt".

Az ajánlati határidő előtt visszavont ajánlat esetén a bánatpénzt haladéktalanul vissza kell fizetni (fel kell szabadítani). Nem kielégítő a jelenlegi megoldás — ÁFB Tájékoztató V. rész — amely szerint ilyen esetben is csak a döntés után 15 napon belül kapja vissza az ajánlattevő a bánatpénzt. (100)

Szükséges annak rögzítése, hogy a döntés eredményét haladéktalanul közöljék az ajánlattevőkkel. (103) Felmerülhet viszont az a kérdés, hogy e közlés módosítja-e az ajánlati kötöttség időtartamát. Megítélésünk szerint ez a kötelezettség csak nevesített esete lenne a felek közötti általános együttműködési kötelezettségnek (Ptk. 4. § (3) bek.). Nem látjuk célszerűnek az ajánlati kötöttség végső határidejét előbbre hozni, hiszen ez esetleg az ajánlatokat gyorsan elbírálót sújtaná. A döntés kihirdetéséhez nem feltétlenül szükséges a pályázók meghívása. (103) Az R 10. §-hoz képest valóban méltányosabbnak tűnik a sikertelenül pályázók írásbeli értesítése azzal, hogy ajánlati kötöttségük még fennáll mindaddig, amíg a szerződést a nyertessel meg nem kötötték vagy a döntésre megjelölt időtől számított 30 nap le nem jár.

A hatályos jogi szabályozás egyik legfőbb hiányosságának a szerző a jogorvoslati eljárás mellőzését tekinti (103—105), hiszen a verseny tisztaságának megőrzése nemcsak a felek, hanem a köz érdeke is. „Számos garanciális szempontú megoldásnak csak akkor van értelme, ha a versenytárgyalás levezetését, eredményét vitatni lehet." — írja a szerző, márpedig erre vonatkozó rendelkezéseket jelenleg csak az ÁFB Tájékoztató tartalmaz. A szerző ezt viszont azért tartja szakszerűtlennek, mert felsorolja a tisztességtelen verseny tényállásait, amelyeket fölöslegesen (időközben hatályba lépett az 1984. évi IV. tv.) és hiányosan tartalmaz. Megítélésünk szerint ez a példázó felsorolás nem ártalmas, más kérdés, hogy ezeket tisztességtelen verseny-tényállásoknak nevezni valóban nem szerencsés. A megjelölt esetek ugyanis kifejezetten a versenytárgyalás tisztaságát veszélyeztető cselekmények. A szerző nemzetközi példák alapján további típustényállások nevesítését javasolja (pl. a kiíró úgy igyekszik kibújni a versenytárgyalás alól, hogy eleve egyetlen vállalkozóra (technológiájára) szabott kiírást bocsát ki vagy az ajánlattevők előzetesen megállapodnak az ár nagyságában stb.). A szerző szerint „a fenti tényállásokhoz megfelelő — a versenytárgyalás puszta megsemmisítésén túlmenően a verseny tisztaságát sértőt személyében is érintő — szankciórendszert kellene kidolgozni és megnyitni a szakszerű, esetleg speciális összetételű tanácsok előtt folyó bírósági eljárás lehetőségét".

A számtalan kiváló javaslat mellett engedtessék meg, hogy a recenzorok kételyüknek is hangot adjanak néhány javaslat kapcsán. Teszik ezt azért is, hogy nézeteik esetleg másokat is a témában való elmélyedésre, újfajta érvelésre ösztönözzenek, vállalva annak kockázatát is, hogy ezek az érvek nem feltétlenül a recenzor gondolatmenetét igazolják.

A versenytárgyalás komolyságának megőrzése érdekében a szerző javasolja, hogy csak akkor lehessen versenytárgyalást kiírni, ha a beruházási döntés megszületett és a szükséges fedezet rendelkezésre áll. Megítélésünk szerint ilyen korlátozás bevezetése tovább lassítaná a beruházások — jelenleg sem rövid — átfutási idejét. A versenytárgyalás egyik célja éppen az ajánlatok „begyűjtése" és összevetése. Mindaddig, amíg a kiíró nem tudja milyen feltételekkel lehet megkötni a szerződést, a beruházási döntés legfeljebb az általánosság szintjén mozoghat (pl. szükség van adott létesítményre). Konkrét ajánlatok hiányában azt sem lehet előre tudni, hogy a szükséges fedezet valóban rendelkezésre áll-e. Úgy látjuk, hogy a versenytárgyalással kapcsolatos szervezési tennivalók sokasága kellő szűrő szerepet tölt be és felhívást csak olyan tevékenységre hirdetnek meg, amelyek elvégzésére valóban megalapozott igény van. A jelenlegi gyakorlat szerint a beruházók inkább kibújni igyekeznek a versenytárgyalás alól, semmint felelőtlenül egyre többet és többet meghirdetni. Nézetünk alátámasztására szolgálhat az a tény is, hogy különösebb veszteség akkor sem éri a pályázót, ha a szerződés nem jön létre. Minden gazdálkodó szervezetnek fel kell készülnie arra, hogy megrendelések elnyerése érdekében gyorsan, a lehető legjobb feltételekkel kell ajánlatot tennie. Amennyiben ajánlatát nem fogadják el, azt kénytelen tudomásul venni. Még a jól dolgozó vállalatoknak is sokkal több szerződés létrehozását kell megkísérelniük, mint ahányat valóban meg is kötnek. Ennek a kockázatát feltétlenül a vállalkozónak, szállítónak kell viselnie.

Vitatnánk azt a megállapítást, hogy „elvileg ugyan a kiírásban közölni lehetne, hogy a szerződés a szükséges hatósági engedélyek beszerzése után lép életbe, de egy ilyen kikötés a versenytárgyalás, mint intézmény diffamálásához vezetne". A versenytárgyalás ugyanis — megítélésünk szerint — az ajánlattételre felhívás és az ajánlattétel körének speciális intézménye, tehát még a szerződés megkötését megelőző fázis. Nincs tudomásunk olyan szabályról, amely szerint a felhívás kibocsátóját egyúttal szerződéskötési kötelezettség is terhelné. Más kérdés, hogy amennyiben az államigazgatási, pénzügyi jóváhagyást nem lehet meggyorsítani — bár ez lenne a kedvező — és fennáll annak a lehetősége, hogy az ajánlattevő ajánlati kötöttsége alatt döntés nem születik, akkor a szerződést felfüggesztő tartalmi feltétellel kell megkötni.

A szerző a kiírás korlátozásának azt a hatást is tulajdonítja, hogy „ezzel

egyben kiküszöbölhetővé válna a kiírót a sikeres ajánlattevővel szemben terhelő szerződéskötés elmulasztása miatt keletkező kötbér, illetve kártérítés-fizetési kötelezettség problémája is". Már kifejtett véleményünk szerint szerződéskötési kötelezettség hiányában a kötbér és kártérítési felelősség szóba sem jöhet.

Más megközelítésben a probléma visszatér a 102. oldalon, ahol a következőket olvashatjuk: „szükséges lenne megakadályozni azt az esetleges kiírói visszaélést, amely mindegyik ajánlat visszautasítását, a kiírás visszavonását kizárólag az alacsonyabb árak elérése céljából teszi". Megítélésünk szerint nem róható fel a kiírónak az a törekvés, hogy a lehető legkedvezőbb feltételeket érje el. A versenytárgyalás egész rendszerének ez a célja. Amennyiben a kiíró úgy érzi, hogy van lehetőség még kedvezőbb feltételek elérésére, nem találunk kellő súlyú érveket annak igazolására, hogy a szerződést az ajánlatnak megfelelő tartalommal köteles megkötni.

Megítélésünk szerint nem minden esetben vezetne célra az a javaslat, hogy meghatározott értékhatár felett vagy bonyolult munka esetén előzetes közleményt kelljen kiadni a versenytárgyalás későbbi meghirdetéséről. (93) A javaslat hátterében az áll, hogy a potenciális vállalkozók csak késve jutnak hozzá a felhívást tartalmazó „Árszabályozás és Termékforgalmazás" c. laphoz, így gyakran nem marad elegendő idő arra, hogy a kooperációs partnerekkel egyeztetett ajánlatot határidőre benyújtsák. Valóban jónak mondható az a — nemzetközi és régi hazai — gyakorlat, hogy jóval a kiírás előtt közleményt jelentetnek meg, amely jelzi a kiírás szándékát. Amennyiben viszont már készen áll maga a versenytárgyalási felhívás, nem volna célszerű annak közzétételét csak azért elhalasztani, hogy az előzetes közlemény korábban megjelenhessen. Számunkra célravezetőbbnek tűnik az a módszer, hogy a felhívásokban ne naptár szerinti határnapot jelöljenek meg, hanem — ha már a nyomdai átfutási időt lehetetlen kiszámítani — a hivatalos lap megjelenésétől számított határidőt. Ennek tartamára nézve teljes mértékben elfogadjuk azt a kritikai megjegyzést (95), hogy az ÁFB Tájékoztató tévesen az ajánlattételi határidő maximumát írja elő — 60 nap —, holott helyesebb volna a „megfelelő idő" legkisebb mértékét rögzíteni. A beruházások átfutási idejét valóban nem a későbbiekben meghatározó ajánlat kidolgozására rendelkezésre álló idő kurtításával kell csökkenteni.

A szerző javasolja, hogy — régi, hazai és jelenlegi külföldi minták alapján — tegyünk különbséget „bánatpénz" és „biztosíték" között. (99). A megkülönböztetés szerint a bánatpénz kizárólag annak biztosítására szolgálna, hogy a pályázók ne tegyenek komolytalan ajánlatot, illetve, hogy ajánlatukat a „Benyújtási időpont" (a korábbiakban kifejtettek szerint: helyesen: ajánlati határidő) és az elbírálás között többé ne vonhassák vissza. Ehhez képest a biztosítékot a döntés után csak a nyertesnek kellene letenni. A biztosítékadási kötelezettség célja az, hogy a sikeres ajánlattevő a szerződést kösse is meg.

Megítélésünk szerint e különbségtételnek nem lennének jelentős előnyei, felismerni véljük azonban néhány hátrányát. Mindenekelőtt tovább bonyolítaná a szabályozást. Meg kellene továbbá pontosan határozni, hogy milyen biztosítékról is van szó. A foglaló, a kötbér, a bankgarancia, az óvadék, illetőleg a kezesség merülhetne fel, amelyek véleményünk szerint a bánatpénzhez képest nem jelentenének több biztosítékot a kiíró számára. Másrészt ezek a biztosítékok Ptk.-beli elnevezésük szerint is szerződést biztosító mellékkötelezettségek, az adott esetben pedig szerződést még nem kötöttek, éppen ennek létrehozatalát biztosítaná az intézmény. Ellenezzük továbbá ezt a mogoldást azért is, mert a szerződés megkötésének elmaradását a jelenlegi szabályok kellőképpen szankcionálják. Az ÁFB Tájékoztató szerint ugyanis „a bánatpénz minden előzetes bírósági vagy választottbírósági határozat nélkül a megrendelőt illeti meg, ha az ajánlattevő az ajánlati kötöttség időtartama alatt a megrendelő felhívására a szerződést nem köti meg vagy nem a versenytárgyalási feltételeknek, vagy ajánlatának megfelelően kívánja megkötni". A javasolt megoldás szerint a kiíró éppenhogy kedvezőtlenebb helyzetbe kerülne, mert alaposan feltehető, hogy az a nyertes, aki a szerződést nem kívánja megkötni, az már a biztosítékot sem hajlandó letenni. A pályázó részére tehát egy újabb kötelezettséget iktatna be a javaslat, amelynek megszegése valójában szankció nélkül maradna. Az ajánlati kötöttség teljes tartamára szóló bánatpénz rendelkezik azzal a kedvező tulajdonsággal, hogy azt már korábban le kellett tenni, tehát az a kiíró számára valóban nyújt biztosítékot. További előnye a jelenlegi megoldásnak, hogy a döntési határidőtől számított 30 napon belül mindegyik ajánlattevőt ajánlati kötöttségben tartja. Amennyiben ezalatt a nyertes nem köti meg a szerződést, a kiíró a második legjobb ajánlatot tevőhöz fordulhat. A javasolt megoldás megszüntetné ezt az előnyös lehetőséget.

Magunk részéről nem osztjuk a szerző azon nézetét, hogy „az R teljesen érthetetlen szabályát a bánatpénz bírósági mérsékléséről mellőzni kell". A rendelet 6. § (3) bekezdése csak a túlzott mértékű bánatpénz mérsékléséről szól, amely szabály összhangban van a Ptk. 320. § (2) bekezdésével.

Az ajánlattal kapcsolatban felmerült költségekért nem jár térítés. Ha azonban a kiírás a szokásos mértékben túlmenő munkálatok elvégzését kívánja meg az ajánlat tartalmaként, úgy a kiírásban ezért térítés nyújtható. Ehhez a szigorú kivételhez képest a szerző az ÁFB Tájékoztató rendelkezését[4] parttalan megoldásnak tartja. (100) Nem osztjuk ezt a nézetet, már csak azért sem, mert mindkét esetben csak adható az ellenérték, nem illeti meg kötelezően azt aki bizonyos feltételeknek megfelelt. Ehhez képest mindenképpen a kiíró döntésére van bízva a juttatás, ilyenkor pedig nem okozhat gondot a széles körű felhatalmazás, hiszen a kiíró legfeljebb nem él a lehetőséggel. Nehéz volna az ellenérték eseteit jogszabályban úgy megfogalmazni, hogy az ne váljék viták forrásává. A szerző által javasolt „szokásoson túlmenő munkálatok" megjelölés is szükségszerűen további jogértelmezést vonna maga után.

Nyitott kapukat dönget az a javaslat (103), amely szerint „a döntést ... a kiírásban meghatározott határidőn belül, vagyis az ajánlati kötöttség idején belül kell meghozni". A hatályos jogszabály ugyanis az ajánlati kötöttség végső határidejét a döntést követő későbbi időpontban jelöli meg.[5] Ez természetesen csak akkor igaz, ha a kiíró valóban meghozza a döntést az általa megjelölt határidő leteltéig. Ezt viszont feltételezhetjük, hiszen a kiírót semmi sem korlátozza a tekintetben,

[4] „2. 1. Az ajánlat kidolgozásáért térítés nem jár. Ha azonban a megrendelő a vállalkozótól részletes tervek, rajzok, statisztikai számítások, egyéb dokumentációk kidolgozását igényli..."

[5] 14/1982. (IV. 22.) MT sz. rendelet 7. § (4) bek.: „A versenytárgyalás során a vállalkozó az adott ajánlatához a megrendelő által — a versenytárgyalásra vonatkozó felhívásban — közölt elbírálási időpontot követő 30 napig kötve van, kivéve..."

hogy elbírálási határidőként mekkora időtartamot jelöl meg. Más kérdés, hogy a gyakorlatban sok kiírás nem tartalmazza az ajánlatok elbírálásának időpontját. Ez ugyan a versenytárgyalás fogalmi eleme, megítélésünk szerint azonban ez mégsem vonja maga után a kiírás érvénytelenségét. Elégséges az a jogkövetkezmény, hogy az ajánlati kötöttség 30 napos határidejét ilyen esetben a nyitótárgyalástól kell számítani.

Végezetül a mű talán legfontosabb javaslatát szeretnénk kiemelni. A szerző legélesebben azt a szabályt bírálja, amely szerint a megrendelő hozzájárulásával a vállalkozók az ajánlataikat módosíthatják. Vörös Imre részben logikai alapon, részben garanciális szempontok szerint, illetőleg nemzetközi tapasztalatok alapján sürgeti a szabály eltörlését. Módosítási lehetőség hiányában ugyanis a pályázók ajánlataikat abban a tudatban teszik meg, hogy ez az egyetlen és utolsó esélyük a tárgyalás megnyerésére, tehát gazdasági ésszerűségi szempontok szólnak amellett, hogy valóban a legalacsonyabb árat, illetve a legkedvezőbb feltételeket adják meg. Garanciális szempontból is hasznos volna a módosítás lehetőségének kizárása. A módosítás és a pályázókkal folytatott tárgyalások veszélyeztetik a verseny tisztaságát, sértik a versenytársak esélyegyenlőségét, lehetőséget adnak a kiírónak a versenytárgyalás manipulálására. A versenytárgyalás alkufolyamattá átalakulva már nem alkalmas arra, hogy felette külső törvényességi kontrollt alkalmazzanak. A régi magyar megoldások és a versenytárgyalás mai nemzetközi szabályai is csak szűk körű — taxációval meghatározott — kivételes esetekben engedték meg, illetve teszik lehetővé a felek közötti megbeszéléseket, ezek azonban sehol sem jelentenek érdemi módosítást. A szerző véleménye szerint a hatályos magyar jogszabály az egyszerű versenyeztetés és a versenytárgyalás között valahol középúton áll, de mégis inkább a szimpla licitáláshoz közelebb. Egyet kell, hogy értsünk Vörös Imrével, amikor megállapítja, hogy ez a jogi konstrukció képtelen azt az eredményt hozni, amit tőle a gazdaságpolitika elvár. Nem tudja a legalacsonyabb, legelőnyösebb ajánlat kiválasztásának lehetőségét biztosítani.

Az ismertetést nem ezzel a szomorú megállapítással fejezzük be. Jogalkotásunk változékonyságát ismerve bízva bízhatunk, hogy ez a jogintézmény is számos módosítást fog megérni és ezek során remélhetőleg felhasználják azt a sok jó javaslatot, amelynek részletes megismerését ismételten hadd ajánljuk az olvasó figyelmébe.

Szép Flórián

Jogorvoslat a rehabilitációs eljárásban

A megváltozott munkaképességű dolgozók rehabilitációjának célja egyrészt az, hogy a dolgozót olyan munkakörben, illetőleg munkahelyen foglalkoztassák tovább, amely egészségi állapotának megfelel, másrészt ha nem foglalkoztatható, akkor a jogszabályban meghatározott szociális ellátásban (átmeneti járadék, szociális járadék) kell részesíteni.

Ahhoz, hogy a rehabilitációs eljárás mind a foglalkoztatási rehabilitáció megteremtése, mind a szociális ellátások megállapítása vonatkozásában célját betölthesse, szükséges egy olyan eljárási — jogorvoslati — rendszer kiépítése, melyben a megváltozott munkaképességű dolgozó jogainak, érdekeinek védelme biztosított legyen és ugyanakkor érvényesüljenek az eljárásra, ezen belül a jogorvoslati eljárásra vonatkozó alapvető követelmények is, így pl. célszerűség, gyorsaság, hatékonyság, objektív igazság felderítésére irányuló törekvés.

A rehabilitációt és ezen belül a rehabilitációs eljárást szabályozó 8/1983. (IV. 29.) EÜM—PM rendelet és a végrehajtására kiadott 3/1983. (IX. 15.) SZOT szabályzat azonban ezeknek a követelményeknek nem tett maradéktalanul eleget.

Ezen állítás igazolására szükséges áttekinteni a rehabilitációs eljárásra és jogorvoslatra vonatkozó alapvető szabályokat. A rehabilitációs eljárást kezdeményezheti a megváltozott munkaképességű dolgozó, az illetékes gyógyító-megelőző intézmény Főorvosi Bizottsága vagy az üzemorvos, de tulajdonképpen kezdeményezheti a táppénzfolyósító szerv is közvetve, hiszen az ő kötelezettsége, hogy a biztosított keresőképtelensége 180. napját követő 8 napon belül kezdeményezze az előzetes orvosi elbírálást az illetékes Főorvosi Bizottságnál. A rehabilitációs eljárást a munkáltatói rehabilitációs megbízottnál kell kezdeményezni. A rehabilitációs megbízottnak 8 napon belül foglalkoztatási javaslatot kell előterjesztenie, melyet ha a dolgozó nem fogad el, akkor a rehabilitációs megbízottnak a munkáltatói, ha nincs, a helyi rehabilitációs bizottságot kell megkeresnie. A munkáltatói rehabilitációs bizottság (annál a munkáltatónál kell megalakítani, ahol üzemorvos működik) 15 napon belül írásban közli a foglalkoztatásról szóló javaslatát a megváltozott munkaképességű dolgozóval. Ha a munkáltatói rehabilitációs bizottság működési körén belül nem tud megfelelő munkakört javasolni, erről írásban értesíteni köteles a telephelye szerint illetékes helyi rehabilitációs bizottságot. A helyi rehabilitációs bizottságokat a városban, megyei városban, fővárosi kerületben működő tanácsok kötelesek létrehozni rehabilitációs feladataik ellátása érdekében. A helyi rehabilitációs bizottság a megkeresést 30 napon belül köteles elbírálni.

Fontos garanciális szabály, hogy a munkáltatói és a helyi rehabilitációs bizottság ülésére a dolgozót meg kell hívni. A helyi rehabilitációs bizottság intézkedik annak a megváltozott munkaképességű dolgozó rehabilitációját illetően is, ahol az előzőekben ismertetett munkáltatói intézkedésekre nem kerülhet sor, mert pl. egészségi állapotában bekövetkezett javulás miatt rokkantsági nyugdíját meg kellett szüntetni és a korábbi munkáltató újbóli alkalmazási kötelezettsége nem állapítható meg. Tulajdonképpen tehát a munkáltatói és a helyi rehabilitációs bizottság dönt abban a kérdésben, hogy a megváltozott munkaképességű dolgozó foglalkoztatható rehabilitációs munkakörben vagy nem. A döntést követően a munkáltatói rehabilitációs megbízott 15 napon belül köteles intézkedni a dolgozó foglalkoztatásáról. Ha a dolgozó foglalkoztatását nem lehet megoldani, akkor tájékoztatni köteles a dolgozót, hogy szociális ellátás iránti igényét a társadalombiztosítási szervnél érvényesítheti.

Az előzőekben röviden ismertetett rehabilitációs *intézkedésekkel* szemben a jogszabály csak *egy* esetkörben biztosít *jogorvoslati lehetőség*et, mégpedig a megváltozott munkaképességű dolgozó a munkáltatói rehabilitációs megbízott intézkedésével szemben, illetőleg, mert a 15 napos határidőn belül az intézkedést elmulasztotta, a munkaügyi (tagsági) viták eldöntésére vonatkozó szabályok szerint élhet jogorvoslattal. Attól függően, hogy a megváltozott munkaképességű dolgozó foglalkoztatási rehabilitációja megoldható-e vagy sem, jogosult megfelelő szociális ellátásokra. Rehabilitációs foglalkoztatás esetén — további

Szép Flórián osztályvezető jogtanácsos (Szombathely).

feltételek megléte mellett — a dolgozó jogosult kerestkiegészítésre, átmeneti keresetkiegészítésre, illetve mezőgazdasági szövetkezeti tag jövedelemkiegészítésére vagy átmeneti jövedelemkiegészítésére. Ha a rehabilitációs foglalkoztatás nem oldható meg, akkor a dolgozó — szintén bizonyos feltételek megléte esetén — jogosult átmeneti járadékra és rendszeres szociális járadékra.

Sajátosan alakulnak az említett ellátások *igénylésére,* megállapítására vonatkozó szabályok, illetőleg elutasítás esetén a határozatok elleni *jogorvos*lat rendje. Az említett EÜM—PM rendelet és a végrehajtására kiadott 3/1983. (IX. 18.) SZOT szabályzat értelmében a keresetkiegészítés és az átmeneti keresetkiegészítés iránti igény érvényesítésére, a jogalap nélkül felvett kiegészítés visszafizetésére, megtérítésére, valamint az ezekkel kapcsolatos viták eldöntésére a táppénzre vonatkozó rendelkezéseket kell megfelelően alkalmazni. Az átmeneti járadék, illetőleg a rendszeres szociális járadék iránti igény érvényesítésére, a jogalap nélkül felvett járadék visszafizetésére, a jogorvoslatra a társadalombiztosítási jogszabályoknak a sajátjogú nyugellátásra vonatkozó szabályait kell megfelelően alkalmazni. Ezen utóbbi rendelkezés azt jelenti, hogy az átmeneti járadék és a rendszeres szociális járadékra jogosultság kérdésében bírói útnak is helye van, hiszen a 17/1975. (VI. 14.) MT sz. r. 256. § értelmében a nyugellátásra és a baleseti nyugellátásra jogosultság kérdésében a Társadalombiztosítási Tanács határozata ellen a kézbesítéstől számított 30 napon belül az érdekelt keresettel élhet az illetékes Munkaügyi Bírósághoz. A keresetkiegészítés, átmeneti keresetkiegészítés kérdésében a jogorvoslat *lezáródik* a Társadalombiztosítási Tanácsnál, hiszen a táppénzre jogosultság kérdésében is ezen szerv döntése jogerős és végrehajtható.

Megjegyezendő, hogy a gyakorlati jogalkalmazás során a keresetkiegészítés, átmeneti kerestkiegészítés témakörén belül különösebb problémák nem vetődtek fel a jogorvoslat vonatkozásában. Annál több problémát vetett fel a gyakorlati jogalkalmazás az átmeneti járadék és a rendszeres szociális járadék kérdésében. Az átmeneti járadék, illetőleg a rendszeres szociális járadékra jogosultság alapvető feltétele, hogy a megváltozott munkaképességű dolgozó nem rehabilitálható, tehát nincs olyan munkahely, munkakör, ahol megváltozott munkaképességére tekintettel foglalkoztatni lehetne.

A jogosultság feltétele még: a) átmeneti járadéknál az öregségi nyugdíjhoz szükséges szolgálati idővel rendelkezik, és nem jogosult rokkantsági nyugdíjra; az öregségi nyugdíjkorhatárt 5 éven belül eléri; munkaképességváltozásának mértéke az OOSZI Orvosi Bizottságának véleménye szerint legalább 50 százalék,

b) rendszeres szociális járadéknál a rokkantsági nyugdíjhoz az életkora szerint szükséges szolgálati idő felével rendelkezik és: munkaképesség-változásának mértéke az OOSZI Orvosi Bizottságának véleménye szerint legalább 50 százalék. Az átmeneti és a rendszeres szociális járadékot a társadalombiztosítás területi igazgatási szervei társadalombiztosítási igazgatóságok, kirendeltségek állapítják meg. A határozat ellen a társadalombiztosítási jogorvoslatra vonatkozó szabályok alapján lehet *ellentmondással* élni. Tehát az igazgatóságok, kirendeltségek határozata ellen a megyei társadalombiztosítási tanácshoz lehet felszólalni, a társadalombiztosítási tanács határozatát a jogosultság kérdésében — mint már említésre került — keresettel lehet megtámadni az illetékes Munkaügyi Bíróság előtt.

A jogorvoslat eképpen történő kiépítése azonban több *problémát* is felvet. Nevezetesen azt, hogy a jogosultság egyik alapvető kérdésében — abban, hogy a dolgozó rehabilitációs munkakörben foglalkoztatható-e — az illetékes rehabilitációs bizottság dönt és a rehabilitációs eljárásban ez ellen a döntés ellen jogorvoslatnak helye nincs. A rehabilitációs eljárásban, mint említettem, a dolgozó csak a munkáltatói rehabilitációs megbízott intézkedését, illetőleg intézkedésének elmulasztását vitathatja. Ugyanakkor a rehabilitációs bizottság olyan döntése esetén, amikor a megváltozott munkaképességű dolgozót rehabilitációs munkakörben foglalkoztathatónak nyilvánítják, nincs elzárva az igénylő attól a lehetőségtől, hogy a társadalombiztosítási szervektől a rendszeres szociális vagy az átmeneti járadék megállapítását kérje. Természetesen ebben az esetben, mivel az egyik alapvető feltétel hiányzik, az igénylő kérelmét mind az alap, mind a felszólalási eljárásban el kell utasítani. Ugyanakkor, mivel jogosultságot érintő kérdésben történt döntés, helye van a bírósági keresetindításnak is. Az igénylő ezekben az esetekben a társadalombiztosítási eljárásban és a bírósági eljárásban is azt próbálja bizonyítani és igazolni, hogy a rehabilitációs bizottság döntésével ellentétesen nincs olyan munkahely és munkakör, amelyben őt megváltozott munkaképességére tekintettel foglalkoztatni lehetne. Tulajdonképpen ezekben az esetekben a rendszeres szociális és az átmeneti járadék megállapítása iránti kérelem nem más, mint egy jogorvoslati kérelem a rehabilitációs bizottság döntése ellenében.

Az előzőekben vázolt problémák nem csak elméleti jellegűek, hiszen több ügy már bírósági ügyszakba is eljutott és minden esetben a felperesek tulajdonképpen a rehabilitációs bizottság döntését vitatták, noha formálisan a megyei társadalombiztosítási tanács határozata ellen fordultak keresettel a Munkaügyi Bírósághoz.

Nincs azonban iránymutatás sem a Legfelsőbb Bíróság, sem a társadalombiztosítás irányító szerve részéről arra vonatkozóan, hogy a társadalombiztosítási szervek és az eljáró bíróságok felülbírálhatják-e a rahabilitációs bizottság döntését vagy kötve vannak ahhoz. A rehabilitációra vonatkozó szabályok értelmezéséből az adódik, hogy legalábbis a társadalombiztosítási igényelbíráló szervek kötve vannak a rehabilitációs bizottság döntéséhez és azt nem bírálhatják felül. Az eljáró bíróságok részéről is nagy a bizonytalanság a kérdés eldöntésénél, ennek bizonyítéka az is, hogy az ügyek nagyon elhúzódnak. Ennek oka az is, hogy tulajdonképpen annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a dolgozó foglalkoztatható rehabilitációs munkakörben, orvosi szakkérdés is, így szükséges orvosszakértő véleményének beszerzése.

Született ugyan olyan jogerős megyei bírósági ítélet, mely a rehabilitációs bizottság döntését megváltoztatva kimondta, hogy a felperes rendszeres szociális járadékra jogosult, mivel a lefolytatott bizonyítás eredményeképpen nincs olyan munkahely, ahol a dolgozó megváltozott munkaképességére tekintettel foglalkoztatható lenne, mégis célszerű volna a kérdés eldöntésére országos hatályú egységes, jogi iránymutatást adni. *Nem* lenne célszerű ezen jogorvoslati eljárási formát alkalmazni még akkor sem, ha olyan iránymutató döntés születne, hogy a társadalombiztosítási igényelbíráló szervek vagy a bíróságok felülbírálhatnák a rehabilitációs bizottság döntését, hiszen ez a megoldás alapvetően ellentmond a rehabilitációs eljárás gyors, hatékony lefolytatására irányuló követelményeknek.

A rehabilitációs bizottság döntése ellen nem a társadalombiztosítási eljárás keretében kellene jogorvoslatot adni, hanem a megváltozott munkaképességű dolgozónak meg kellene adni azt a jogot, hogy *a rehabilitációs bizottság döntését a munkaügyi, szövetkezeti tagsági viták eldöntésére illetékes szervek előtt* — (döntőbizottságok, bíróságok) — *vitathassa,* ne pedig közvetett úton a társadalombiztosítási eljárás keretében, mert tulajdonképpen, ha az igényelbíráló társadalombiztosítási szervek és a bíróságok a rehabilitációs bizottság döntését nem bírálhatják felül, akkor a jogorvoslat ilyen módon való megadása ebben az esetkörben tulajdonképpen formálisnak tekinthető, hiszen az eljáró szervek csak annak a megállapítására szorítkozhatnak, hogy a rehabilitációs bizottság döntésének értelmében az igénylő foglalkoztatható és nem jogosult átmeneti vagy rendszeres szociális járadékra. Ezen utóbbi álláspont érvényre juttatásához viszont a jogszabály módosítására lenne szükség.

Amennyiben viszont a jogszabályalkotó a rehabilitációs bizottságok döntését véglegessé kívánta tenni a foglalkoztathatóság kérdésében, úgy ebben az esetkörben szükségtelen a közvetett jogorvoslat megadása az átmeneti és rendszeres szociális járadékra való jogosultság kérdéskörén belül.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Samu Mihály

Az egyetemes állam- és jogtörténet tudományának új szintézise*

1. A jogi felsőoktatás számára örvendetes tény, hogy megjelent és a közhasználatba került az új Egyetemes Állam- és Jogtörténeti tankönyv. A hazai állam- és jogtörténet tankönyvének a kiadása (ld. *Csizmadia A.—Kovács K.—Asztalos L.:* Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972.), ill. a Római jog (ld. *Brósz R.—Pólay E.* im. Bp. 1974.) tankönyvének megjelenése után az egyetemes állam- és jogtörténet tudományának és oktatásának prominens képviselői korszerűsített ismeretanyagot adtak közre. Biztonállítható, hogy e tankönyv nem csupán formálisan gyarapítja a jogi felsőoktatásban használt tankönyveink számát.

A tankönyv anyagába betekintve következtethetünk, hogy ez nemcsak tananyag, hanem az egyetemes állam- és jogtörténeti kézikönyve is egyben; a hazai jogtörténet-tudomány utóbbi néhány évtizedes fejlődését méltán reprezentálja.

Utalni kell arra, hogy ezen új tankönyv az 1979. évi tanterv figyelembevételével készült és terjedelmileg szűkebb, jóval racionálisabb ismeretanyagot foglal magában mint a korábbi, hasonló tárgyú, hazai, ill. külföldi kézikönyvek (ld. pl. a *Sarlós—Bónis* féle 1957. évi tankönyv közel 60 ív terjedelemben jelent meg. Vö. Vszeobscsaja isztorija goszudarsztva i prava. Red. Z. M. Csernilovszkij. Moszkva, 1973. 624 o., vagy pl. a lengyel M. Czanieczki-féle Powszechna historii (1969) többkötetes anyag.)

A külső szemlélő azt is mondhatná, hogy a munkaközösség (Both Ödön, Csizmadia Andor, Hajdú Lajos, Horváth Pál, Nagyné Szegvári Katalin) egy szinte lehetetlennek tűnő föladatra vállalkozott, amikor az adott tudományág igen kiterjedt ismeretanyagának tankönyvszerű összefoglalását megkísérelte. Ám az olvasót meggyőzi e kollektíva arról, hogy sikeresen szintetizálta e tudományág legfőbb eredményeit és kiválogatta az alapvető ismereteket az állam- és jogtudományi oktatás történeti alapjainak elsajátításához.

2. A tankönyv megírását munkaközösségi tagok egész sor részletkutatási eredménnyel alapozták meg. A tananyag különböző témaköreit, ill. a didaktikai és módszertani problémákat is szép számban elemezték a szerzők az utóbbi évtized folyamán. Valójában azonban az újabb követelményeket leghatásosabban a *forrásfeltáró* és közreadó (ld. Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba I.—III. 1970. III/a., III/b., IV/a., IV/b. 1972. xerox kiadv. sorozat) munkák készítették elő és alapozták meg.

Kiemelhető, hogy a tankönyv már a modern burzsoá jogrendszerek anyagát a legújabb korokra is kiterjesztve dolgozza föl bizonyos oktatási tapasztalatok hasznosítása alapján. Ugyanis az időközben kifejlődő *intenzív* (kiscsoportos) *oktatás* forráselemző munkája lehetővé tette, hogy az ismeretanyagból kihagyják a részleteket bemutató leíró történelmet és a túl fölszínes következtetéseket.

A közhasználatba került új tankönyv új sajátos követelményeket elégít ki a szintetizálással és a leíró módszer lehető mellőzésével. Mégis van kritikai észrevételem, ugyanis az említett törekvésre tekintettel némely részeket túl sommásan intéznek el. Nem ártott volna — esetleg petit szedéssel — még némely fejezeteket kiegészíteni. Különösen szembetűnő ez a feudális jogtípus egyetlen fejezetbe foglalás miatt; tudomásom szerint a hiányzó összefüggések bemutatására kiegészítő előadásokat tartanak. A segédanyagként használt „Feudális jogtípus fejlődéstörténete" című anyag (ld. az Összehasonlító Jogtörténeti Tanulmányok 1983. évi köteteként ELTE kiadv. 312 o.) kötelezővé tétele mégsem lenne szerencsés, mivel az leíró jellegű általános jogtörténet. Valójában helyénvaló tehát a szerzői munkaközösség törekvése, hogy a tankönyv azokat a történeti tapasztalatokat állítsa előtérbe, amelyek koronként meghatározó szerepet játszottak és egyben a nemzeti fejlődésünk jobb megértéséhez is hozzásegíthetnek bennünket. A modern kapitalizmus állam- és jogfejlődése egészében ilyennek mondható, mégis jó lett volna, ha a leíró jellegű ábrázolás ez utóbbi területen is némiképpen csökkent volna.

3. Szükségtelennek tűnik az egyetemes állam- és jogtörténeti tankönyv közreadásának aktualitását indokolni. Ez az ismeretanyag megalapozott; a szocialista országok jogi felsőoktatásában is szerepel. Az új tankönyvben jól látható, hogy a szerzők bőségesen merítettek a magyar és más szocialista irodalmi forrásokból, ám elsősorban a hazai jogtörténetírás eredményeire építettek.

Szembetűnő változás az, hogy e tananyag tematikájának súlypontját áthelyezték az újkori, ill. a legújabbkori jogfejlődésre — s ez helyeselhető. Egyértelmű (és jelentős) változás mutatkozik abban, hogy a korábbi követelményekkel szemben az antik, ill. a középkori jogfejlődés jellemzését és történelmi tapasztalatait is egy-egy fejezetbe vonják össze, meg a modern burzsoá jogrendszereket bővebben mutatják be és elemzik. Ez a törekvés még abban az esetben is érdemes lehet, ha a munkaközösség ezt az egyedülállónak mondható arányváltást csak az

Samu Mihály tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi kar (Budapest).

* *Both — Csizmadia — Hajdú — Horváth — Nagyné:* Az egyetemes állam- és jogtörténet. (Egységes egyetemi tankönyv.) Budapest, 1984. 516 old.

eredeti elképzelések némi módosítása árán tudta megvalósítani. Az adja a realitását ennek a törekvésnek, hogy az anyag felépítése eleve az ún. reprezentatív (összehasonlító) eljárások alkalmazásával történt, ami koronként a jogfejlődés irányát lényegileg (már) nem befolyásoló ismereteink szelektálását tette lehetővé. Ilyen értelemben az egyes fejlődési korszakokat bevezető, jellegzetesen komparatív ihletésű fejezetei a tankönyvnek nyilván a további előrelépés lehetőségét rejtik magukban, miután a korszakot reprezentáló jogcsoportok tényanyagából mindaz kiszűrhető (ill. a részletes leírások elejthetők), amelyeket az olvasó a megismert szélesebb összefüggések kereti közt már magáévá tehetett. Ilyen értelemben azonban utalnom kell arra, hogy a munkaközösség két fokozatosan korszerűsített egyetemes jogtörténeti jegyzet (1966, 1972) és az igen kiterjedt forráskiadás tapasztalatainak a birtokában van, ami nyilván bőséges alapul szolgál arra, hogy a fedések veszélyei valóban elkerülhetővé váljanak a tankönyv anyagában. Ennek ellenére a modern kapitalizmus korszakába átlépve, a főbb összetevők markáns típusjegyeinek a megismerését (főként az imperializmus korszakában) ismét egyfajta leíró jellegű vizsgálódások követik.

4. A tematika újszerű kiegészítésével, jelesül a szocialista állam és jog kialakulását tárgyaló ismeretek beiktatásával messzemenően egyetértek. Valóban indokolt ma már, hogy az alapozó jogtörténeti tárgyak, az élő szocialista jog immár tekintélyesnek mondható történelmi előzményeivel is megismertessék az újabb generációk tagjait. Az sem gyöngítheti meg ezt a törekvést, hogy a korábbi oktatási anyagainkban (jegyzetekben) kipróbált előzményekkel éppen ezen a területen nem rendelkezünk. Ismeretes azonban az egyetemes állam- és jogtörténet területén is, hogy a környező szocialista országok, ill. a Szovjetunió egyetemeinek gyakorlatában bőven áll rendelkezésünkre ilyen értelmű tapasztalat. Láthatóan a tankönyv ezekre a tapasztalatokra épült, de az adott tudományág hazai művelői is több idevágó részletkutatási eredményt tettek közzé az utóbbi években. *Mindezek nyilván alapot teremtettek egy didaktikailag is rendezett tananyagrész kimunkálására.* Hiányolom mégis, hogy a tankönyv csak a szovjet építés, ill. a szovjet jogrendszer első néhány évét fogja át. Az európai szocialista országok jogrendszereinek a kimunkálását lett volna célszerű még a tankönyv záró részébe beágyazni, ami persze már a terjedelem túllépésének veszélyével járt volna. Ilyen körülmények közt született az a megoldás, hogy a készülő tankönyv anyagától különvált átmeneti jegyzet kiadására kerül sor kifejezetten a szocialista állam- és jogrendszer bemutatását célozva. Ez az anyag azonban — néhány év tapasztalata után — a tankönyv újabb kiadásába is beépíthetővé válhatna. Önmagában persze az is igen jelentős előrelépés volna, ha az egyetemes jogtörténet tankönyve a sok tekintetben modellként szolgáló szovjet állam- és jogrendszert 1945-ig terjedően bemutatná.

5. Hangsúlyozni kívánom egyébként, hogy a logikus rendszert képező anyagot alkalmasnak tartom egy méreteiben is kiegyensúlyozott egyetemes állam- és jogtörténeti követelményrendszer érvényesítésére az alapozó történeti tantárgyak keretei között. Ennek előrebocsátása mellett egy nyilván rövidesen napirendre kerülő tankönyvvitához szeretnék adalékokat szolgáltatni a részleteket érintő megjegyzéseimmel is.

A tankönyv első fejezetével kapcsolatban fölvetődik az az elméleti probléma, hogy nem kellene-e tekintettel lenni a történetfilozófiában kibontakozott új vitára a társadalmi formációkról. Ha az ezzel kapcsolatos új megközelítést a szerzői munkaközösség majdan elfogadja, akkor ezt a fejezetet bontani kellene úgy, hogy külön tárgyalja az ázsiai termelési mód állam- és jogtípusát, valamint az antik állam- és jogtípus jellemző vonásait. Ugyancsak a társadalmi formáció elméleti problémái kapcsán fölvetődik egy más előjelű kérdés is, nevezetesen, hogy a későbbi, kapitalizmus állam- és jogtípusát tárgyaló fejezetében az egyes jogrendszerek tárgyalását (például angol, amerikai, francia) nem kellene-e úgy tárgyalni, hogy az egész kapitalista fejlődést átfogják. Ez esetben egy sor fedés elkerülhető lenne és nem jelentéktelen terjedelem szabadulna fel (pl. a szocialista jogtípus fejlődéstörténetének a kiterjesztésére).

Az egész tankönyv koncepcióját áthatja egyébként a történelmi materializmus szemlélete, egy némely fejtegetésnél mégis úgy tűnik, hogy a gazdasági viszonyok meghatározó szerepét erőltetetten hangsúlyozzák a szerzők és az osztályharcok, a hatalmi küzdelmek, a világtörténelmi összefüggések hatása, valamint az állam és a jog önmozgása nagyobb hangsúlyt kaphatna. Konkrét megjegyzésem továbbá, hogy a szerzők gyakran használják a jogrend, az abszolút rendszer, a jogcsoport-régiók fogalmát; sok esetben ezek az elnevezések nehézkeseknek tűnnek, emiatt fölváltásukat javasolom más, az állam- és jogtudományban bevett fogalmakkal.

A tankönyv tizenötödik fejezete (a monopolkapitalista állam- és jogtörténet általános vonásai) a tananyag új része. Véleményem szerint itt lehetne feloldani azt az ellentmondást, hogy az érintett korszak (változatlanul) leíró jogtörténeti jellegű. Ezért is a monopolkapitalizmus általános vonásait összegző fejezet anyagát oly módon kellene majdan kibővíteni, hogy az fölöslegessé tegye az érintett leíró jellegű fedéseket. Hasonlóan megoldásra vár, hogy a környező Kisnemzeti államok újjászületése (A Balkánon már a 19. században), ld. a tankönyv tizenharmadik, ill. a huszonharmadik fejezetei alapján) és az ezzel összefüggő releváns jogtörténeti ismeretanyag egybeszerkesztetten nyerjen elhelyezést az egyetemes állam- és jogtörténetben. Ez utóbbi megjegyzéssel kapcsolatban szeretnék érinteni egy általános jellegű szempontot is, nevezetesen, hogy több helyen kellene utalni az európai fejlődés és a magyar állam- és jogtörténeti fejlődés konkrét összefüggéseire, valamint az európai régiók hatására.

6. Mindezek már most arra utalnak, hogy egy sokrétű érdeklődést fölkeltő kézikönyv született ismét elsődlegesen a hazai jogi felsőoktatás követelményeit szolgálva. Nem kétséges azonban, hogy ez az érdeklődés a közgondolkodást szélesebb értelemben is mozgásba hozhatja és az új egyetemes állam- és jogtörténeti tankönyv elősegíti a történeti szemlélet erősödését, s a mai jogrendszer különböző összefüggéseinek történeti megragadását és magyarázatát.

Horváth Pál

Simon Péter: A magyar parasztság sorsfordulója 1946—1949.*

A „Négy évtized sorozat" első kötetei között látott napvilágot „A magyar parasztság sorsfordulója 1946—1949. c. kismonográfia, amely a hazai, szocialista jellegű agrárátalakulásunk első nagy történelmi korszakát kísérte nyo-

Horváth Pál tanszékvezető egyetemi tanár ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* Kossuth Kiadó, Bp. 1984. 213 old.

mon a módszeres történelmi forráskutatás eszközeivel. Az idevágó társadalompolitikai vizsgálódások (ld. pl. *Fazekas Béla:* Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Bp. 1967., *Szakács Sándor:* A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1948—1949. Bp. 1971. stb.) eredményeit gazdagítva eleddig ez a mű tudott empirikus közelségbe kerülni azokhoz a sajátos feladatokhoz, amelyek szélesebb értelemben a magyar jogi historizmus szembetűnő adósságaiként ismeretesek. A legújabbkori jogfejlődésünk megoldatlan problémáit aposztrofálva mondjuk, hogy ezúttal a történelemkutatás ismét számottevő hozzájárulást nyújt a hazai jogi közgondolkodásnak, sőt a feltárt immár történelmi jelentőségű jogforrások felhasználása alapján a jogtudománynak is. Közelebbről persze az újabb korokat elemző jogtörténetírásunk hiányait érzékelhetnénk elsősorban a szerző eredményeit látva, a konzekvenciák egyikének a felidézése alapján is nyilvánvaló azonban a témakör szélesebb aktualitása számunkra.

„1947—1949-ben nem egy dolog dőlt el, mint közönségesen hisszük — mondja találóan a szerző —, hanem kettő, nevezetesen végleg eldőlt a hatalmi harc a munkásosztály javára és egyidejűleg lezajlott a szocializmushoz vezető út gyökeres átprogramozódása „egy kialakuló háborús veszély közepette, de jórészt szubjektív indítékok" alapján (ld. i. m. 193. old.). Ennek a kettős történelmi változásnak a szerves alkotóeleme, tárgya és az ország öröklött gazdasági elmaradottságát tekintve determináns tényezője lett az agrárgazdaság szocialista átalakulásának a mikéntje a népi demokratikus fejlődésünk korai szakaszában. Kezdetben a Párt fő irányvonala és taktikája általában véve jól alkalmazkodott a történelmi feltételekhez, (ill.) a nemzeti sajátosságokhoz és ezzel együtt a szocializmus megvalósítását kezdte meg, miközben saját erőinek az újjászervezését és a napirendre került feladatokat is sikeresen megoldotta. Ennek eredményeként jutott ki az ország abból a szakadékból, amelybe a háború következtében került, miközben történelmi léptekkel haladt előre az elmaradottság felszámolása, ill. a dolgozó osztályok hatalmának a megszilárdítása. Az a politikai irányvonal azonban, amely 1948 júniusa után eluralkodott, egészében véve kedvezőtlenné lett a magyar társadalom fejlődésében, mert „eltorzította a kialakuló szocialista viszonyokat, rombolta a párt tömegkapcsolatait, veszélybe sodorta az államhatalmat, megrekesztette és veszteglésre ítélte a munkásforradalmat" (ld. i. m. 195. old.) — mondja találóan a szerző.

Legújabbkori történelmünk pozitív és negatív folyamatainak ez a sokoldalú elemzése önmagában is módfelett tanulságos lehet a hazai jogi közgondolkodás számára. Simon Péter feldolgozása ugyanakkor egy sor máig is ható releváns jogfejlődési tényezővel kapcsolódott össze és ezek nyomvonalán haladva jut el a szocialista agrárátalakulás ama torzulásainak a tárgyilagos elemzéséhez, amely már 1948 őszén kibontakozott. (Ld. Újabb fordulat: Átszervezés néhány év alatt i. m. 157—174. old.) Már a „válaszút" kezdetén, vagyis a földreform utáni idők elemzésénél szemünkbe ötlenek azonban a különböző állami kényszerintézkedések, amelyek a mezőgazdaság poroszutas fejlődésének a lezárását (vagyis a földreform végrehajtását) is beárnyékolták (ld. 13. 17. old. vö. az 57. oldalon levont következtetésekkel). Az idevágó korabeli legiszláció végrehajtásának a módszeres feltárása végül is a magyar agrárgazdaság talpraállításának a sajátos rejtelmeibe vezeti el az olvasót és egyidejűleg azt bizonyítja, hogy a falura nehezedő terhek már ebben az időben „súlyos akadályokat gördítettek a mezőgazdaság nem kapitalista irányú fejlődése elé" (ld. i. m. 57. old.). A falu korabeli teherviselését a maga valóságában láttatva, kár viszont, hogy csak szignálni lehetett ebben a műben annak a nagy történelmi igazságtevésnek (a földreformnak) a szerepét, amely láthatóan még az agrárpolitikai torzulások kifejlődése idején is progresszív irányban hatott a magyar agrártársadalom fejlődésére. Hasonlóan fontos társadalmi tapasztalatokra irányíthatná a figyelmet a korabeli magyar földművesszövetkezeti szisztéma rendkívül energikus kibontakozása (ld. 61—67. old.), majd annak az egységes (termelői és áruforgalmi) szövetkezetekké válásában rejlő történelmi lehetőségek láttatása is. A szerző vizsgálódása mindenesetre azt érzékelteti, hogy a KMP rövidesen meghirdetett szövetkezetpolitikája (III. Kongresszus), ill. az 1948. áprilisi Szövetkezeti Irányelvek még magukban rejtették a torzulásoktól mentes lenini agrárátalakulás lehetőségeit (ld. 81—84. old.). Az „ily mélyreható történelmi fordulat (azonban) csak akkor vihető végig, ha a politikai élet és a gazdasági, jogi, morális és tudati viszonyok, egyszóval a társadalmi viszonyok (gyökeres) átalakításában a lakosság túlnyomó többsége öntudatosan és öntevékenyen vesz részt" — mondja találóan a szerző.

Az időközben megromlott külső feltételek és sokasodó hibás döntések hatása alatt azonban rövidesen „jócskán elkanyarodtunk a (lenini) elvektől" és ennek az útvesztőit követi most már a szerző az MDP KV 1984. júniusi ülése, ill. a Tájékoztató Iroda második ülésének a határozatai nyomán. (Váratlan bejelentés: kolhozosítani kell — hosszabb előkészítés után ld. i. m. 94—109. old. nyomán.) Az előhaszonbérletek igénybevétele és az első termelőszövetkezeti csoportok megjelenése követi ezt a vizsgálódást ismét kifejezetten a hazai szocialista jogtípus fejlődéstörténetét gazdagító társadalmi tapasztalatokat összegezve. Szövetkezeti jogunk fejlődésének a különös színfoltjaként láthatjuk ezúttal az ígéretes fejlődésnek indult földművesszövetkezeti szisztéma-visszafejlődésnek a folyamatát (ld. im 141—143. old.), ill. a gépállomás-hálózat és az állami gazdaságok eleve (politikailag is) hibás tételeken nyugvó kiépítését.

Íme, ilyen előzmények után került sor az MDP KV 1948. november 27-i ülésére, amely megalapozatlanul a szövetkezetesítés tömeges megvalósítására adott jelt, megváltoztatva a párt általános stratégiáját, amely a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet megvalósításának az irányvonalaként volt ismeretes (ld. i. m. 159—160. old.). A voluntarizmus elburjánzását e téren persze egy sor szükségszerű lépés is kísérte, amit a szerző tárgyilagos szemlélődése is jól tükröz. A párt általános gyakorlata azonban — a külső körülményektől is ösztökélve — olyan gazdasági és politikai mechanizmust hozott létre, amelynek szervezete és működése nem egy vonatkozásban szembekerült (már) a falu szocialista átalakulásának a követelményeivel is. A „sorsforduló" gazdaságpolitikáját jellemző hibák tehát a felidézett útvesztőkön keresztül vezettek átmenetileg a népi államhatalom kiteljesedésének a lehetetlenüléséhez.

Összegezve a felidézett kutatási eredményeket joggal mondhatjuk, hogy a szerző vizsgálódásai egy tisztultabb közgondolkodás formálásának az igényén messze túlmutatnak. A jogtudományok egyes ágazataiban az itt feltárt társadalmi tapasztalatok valóságos jelenkor-történeti tényezőkként is hatnak, mégis ma már jobbára beintegrálódnak ezek az ismereteink a leg-

újabbkori jogfejlődés módszeres feltárásába. Jó volna tehát, ha e téren jogi historizmusunk a történeti- gazdaságtörténeti kutatómunka szemmel látható eredményeihez az eddiginél tudatosabban felzárkóznék.

Balás Gábor

Szomszédság és korszerűsödés*

Az 1840-es években alakult Verein für Siebenbürgische Landeskunde (Erdélyi Honismereti Egyesület) már a múlt században is bocsátott ki „Archív" címen különféle tudományágakat érintő értékes tanulmányokkal kiadványokat. Ennek a sorozatnak régi és új folyama jelent meg Erdélyben. Minthogy az említett egyesület működését Romániában megszüntették a második világháború után, most Németországban működik egy Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde nevű szervezetként elismert munkaközösség. Ez Gundelsheimben erdélyi tárgyú könyvtárat, múzeumot, folyóiratot tart fenn és elindította a Studia Transylvanica című könyvek sorozatát. Így III. folyamban folytatódott a jelzett Archív-sorozat. A munkaközösség kiadványaiban nemcsak német, hanem román és magyar szerzők is helyet kapnak, akik között jelenleg Erdélyben élők is vannak.

A Studia Transylvanica sorozatban megjelent Nachbarschaft und Modernisierung c. könyv került kezünkbe, amelyet Hans-Achim Schubert írt. Mivel a jogtörténet mai alapelvei közé tartozik, hogy a jogszabályok ismertetésén kívül még az is feladata a tudományágnak, hogy a jog gyakorlati alakulását is vizsgálja, érdeklődéssel lapozhatjuk e könyvet. A jogszabályok életbe hatolásának hajszálgyökerei a szomszédságokon keresztül nyúltak az egyének mindennapi életébe.

A szerző feltárja, hogy a szomszédságoknak, mint társadalmi szervezeteknek, nagy múltjuk van és csak a legújabb korban, amely a régi céheket is eltörölte, oldódott fel a szomszédságok zárt rendszere. Ismerteti nem egy szerzőnek a tárgykörre vonatkozó megállapításait.

A szomszédság egyrészt a családokkal, másrészt a községgel érintkező közösségként alakult ki. Ezek rendszere Erdélyben a szászoknál különösen figyelemre méltóan alakult. A legrégibb gyökerek feltehetőleg a 11—12. századi frank szervezettségig nyúlnak vissza. A szomszédság vezetője a Nachbarhann (szomszédsági bíró) vagy Nachbarschaftsvater (szomszédsági atya), szervezete városban, faluban hasonló volt. Megállapítja, hogy a szomszédságok általában néhány száz tagot is számláló közösségekké fejlődtek. Ismerteti a szomszédságok szokásos társadalmi szerepét is, amely a születéstől a temetésig kíséri végig az emberi életet. Egyes szokások még jogszabályi tilalmak ellenére is gyakorlatban voltak.

Rátér a szerző a szomszédságok felbomlásának folyamatára is. A jogi és társadalmi folyamatot a gazdasági háttér ismertetése is kíséri.

A szomszédságoknak gazdasági és jogi szerepe jelentős volt és még ítélkezéssel is járt. Jogszabályalkotó hatáskörük, belső demokráciájuk is szóba kerül. A kormányok általában bizalmatlanul nézték a nehezen ellenőrizhető és demokratikus szomszédságokat. A legújabb kori fejlődés a szomszédságoktól mind több feladatkört vont el és végül az intézményt magát is megszüntette.

Az összefoglaló fejezetet több mint 200 könyv címét tartalmazó irodalmi tájékoztató és az erdélyi szász községneveknek az erdélyi nyelveken való jegyzéke követi. A könyv végén a régi medgyesi szomszédsági szabályzat másolata zárja a gazdag anyagot.

Burián László

Epstein, Richard A: Modern Products Liability Law

Richard A. Epsteinnek, a chicagoi egyetem professzorának a modern amerikai termékfelelősségi jogról szóló tanulmánya méltán tarthat számot annak a szakmai közönségnek az érdeklődésére, amely figyelemmel kíséri a termelői felelősség jogintézményének alakulását. Annak ellenére, hogy az utóbbi másfél-két évtizedben a termelői felelősségről több figyelemre méltó munka is megjelent, a jogintézmény meglehetősen idegen maradt jogásztársadalmunk számára. Epstein tanulmánya összefoglalja mindazt, amit az amerikai termékfelelősségi jog intézményének fejlődéséről és modern irányzatairól tudni érdemes. Sajnos nem valószínű, hogy e mű magyar nyelven is napvilágot lát, ezért megkíséreljük röviden összefoglalni leglényegesebb mondanivalóját.

A szerző a mű bevezető soraiban utal arra, hogy napjainkban szükségessé vált a termékfelelősségi jog átfogó újraértékelése. Annak ellenére, hogy a jogintézmény a XIX. század közepe óta él és létezik és azóta is vitatják fő elveit, az utóbbi években végbement jelentős fejlődés értékelése még nem történt meg. Mintegy 15—20 éve kezdődött el az a folyamat, amely a termelői felelősséget az érdeklődés középpontjába állította, felébresztve azt másfél évszázados csipkerózsika álmából. A termékfelelősség intézményének fejlődésével egyidejűleg a felelősség biztosítása is központi kérdéssé vált és virágzó üzletággá fejlődött. Nem véletlen, hogy a szerző kutatómunkáját az American Insurance Association támogatásával folytatta.

A könyv első része a termékfelelősségi jog intézményének kialakulásával és történetével foglalkozik. A kezdetek az általánosan ismert Winterbottom v. Wright-ügyig nyúlnak vissza, melyet 1842-ben Angliában döntöttek el. Az első korszakot a privity of contract elvének uralma jellemezte, azaz a felek közötti, szerződéses kapcsolat hiányában nem lehetett szó felelősségről. A szerző bemutatja, hogy hogyan lépett túl a bírói gyakorlat a privity doktrínán, először szűk körben, az ember életét és egészségét közvetlenül fenyegető termékek vonatkozásában (Thomas v. Winchester); a tulajdonos (termelő) gondatlansága esetén, amennyiben a károsult az ő feltételeivel használta a hibás eszközt (Devlin v. Smith); illetve abban az esetben, ha az eladó tudja, hogy az általa szállított (előállított) termék veszélyes az életre és a testi épségre, de nem figyelmezteti erre a használót (Lewis v. Terry, Huset v. Case).

A privity doktrína korszaka 1916-ban zárult le a MacPherson v. Buick Motor Co.-ügyben hozott new yorki ítélettel, melynek során a bíróság azt vizsgálta, hogy a gépkocsit gyártó Buick cég tudhatta-e azt, ill. számíthatott-e arra, hogy a gépkocsit nemcsak közvetlen vásárlója, az autókereskedő, hanem más is használni fogja, továbbá, hogy a termék, annak ellenére, hogy nem minősül természeténél fogva veszélyesnek, veszélyeztette-e az életet és a testi épséget. Mindkét kérdés igenlő megválaszolása után a bíróság azon az alapon állapította meg a gyártó fe-

Balás Gábor ny. jogtanácsos (Budapest).

* Nachbarschaft und Modernisierung. Böhlau Verlag. Köln 1980. 236 old.

Burián László egyetemi adjunktus, NIM Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

* Quorum Books. London, 1980. 190 old.

lelősségét, hogy gondossági kötelezettségét gondatlanul megsértette, amikor nem vizsgálta meg a gépkocsit. A szerző szerint Cardozo bíró gondos megfogalmazásának köszönhető, hogy a privity doktrína félretétele nem indította meg a perek áradatát.

A privity of contract uralmának megszűnésétől a strict liability, azaz a szigorú, nem vétkességi felelősség általánossá válásáig Epstein szerint három fő elv volt jellemző: a gondatlanság (negligence), a hallgatólagosan és a kifejezetten elvállalt szavatosság (express and implied warranty) és a szigorú felelősség (strict liability). Mindhárom irányzat érvényesülését jogesetek illusztrálják.

Külön fejezetet szentel a szerző a strict liability győzelmét jelentő két alapvető jogeset, az Escola v. Coca-Cola Bottling Co. és a Greenman v. Yuba Power Products, Inc. elemzésének. Mindkét ítélet indokolásának az a lényege, hogy a gyártó szigorú felelősséggel tartozik, ha az általa a piacon forgalmazott termék — amelyről tudja, hogy megvizsgálás nélkül fogják használni — hibásnak bizonyul és a hiba sérülést okoz. Az abszolút felelősséget az áru normális és megfelelő használata közben előforduló hibákra korlátozzák és az nem terjed ki az azon hibák okozta sérülésekre, amelyeket a termék gyártásakor nem ismerhettek fel a technika fejlettségének adott fokán. Epstein szerint mindkét ítélet indokolása nyitva hagy bizonyos kérdéseket. Hiányzik a hiba fogalmának meghatározása és nem kapunk választ arra a kérdésre sem, hogy mi a sorsa a gondatlanságra alapított igényeknek. A fentiek ellenére kétségtelen, hogy „forradalmi jelentőségű" ítéletekről van szó.

A szerző külön tárgyalja azt a XX. szd.-i jogfejlődés által felvetett, de az irodalomban nemigen vizsgált kérdést, hogy mennyiben lehet a felelősséget a szerződésben kizárni vagy korlátozni. Vizsgálódását két jogesetre, a Baxter v. Ford Motor Co.-ra és a Henningsen v. Bloomfield Motors, Inc.-re koncentrálja. Az előbbit 1932-ben, az utóbbit 1960-ban döntötte el a bíróság. Az első esetben a felelősség korlátozását érvényesnek ismerték el, míg a másodikban a New Jersey-i bíróság nem adott helyt az alperes azon érvelésének, hogy a szerződés kizárta a személyi sérülésből származó károkért való felelősséget és a szavatossági kötelezettséget a felek akaratától független tényezőnek fogta fel.

A termelői felelősség történeti megközelítésének utolsó témája a Restatement (Second) of Torts 402A §-a. A szerző ennek közzétételét a termékfelelősségi jog fordulópontjaként jellemzi. A 402A § magáévá teszi a Greenman ügyben hozott döntés indokolását és kimondja a termék eladójának vétkességétől független felelősségét a fogyasztók és használók, valamint a termék hibája következtében károsodók irányában.

A részletes elemzés során Epstein kiemeli a gondatlanság irrelevanciáját, és azt, hogy a privity limitation nem érvényesül. Az előzőt a 2. bekezdés a) pontjának szövegéből vezeti le, az utóbbit pedig ugyanezen bekezdés b) pontjából. A 402A § legjelentősebb újítását abban látja, hogy a termék eladójának (seller) felelőssége az eddiginél nagyobb mértékűvé válik, mert e szabály szerint — mint arra a Restatement kommentárja rámutat — azok a kereskedők is a szigorú mérce szerint felelnek, akik nem voltak abban a helyzetben, hogy a terméket megvizsgálhassák, mielőtt azt a fogyasztóhoz eljuttatnák. Ezt az álláspontot olyan ítéletek igazolják, mint a Vandermark, v. For Motor Co.-ügyben hozott döntés, amelyet a szerző elméletileg kifogásolhatónak tart és erőteljesen kiritizál. Az 1964-es Restatement „hiba" meghatározása a következő vizsgált kérdés. Epstein megállapítja, hogy a Restatementet követő jogfejlődés a „hiba" Restatement szerinti meghatározásával nem tudott mit kezdeni, mert a hiba fogalma túl szűkre szabott, amelyet tovább korlátoz az „ésszerűtlenül veszélyes állapot" megfogalmazása. Ez utóbbi korlátozás annál is feleslegesebb, mert már a korábbi gyakorlat is a termék normális használata közben fellépő hibák esetében állapította meg a felelősséget.

A Restatement kritikai elemzése után a szerző a modern — Restatement közzétételét követően kialakult — joggyakorlatot vizsgálja. Ennek során először a konstrukciós és tervezési hibák definíciójával, az erre alapított igényekkel és a köztük fennálló viszonnyal, ezután az ún. „duty to warn" esetekkel, majd a felperesi magatartás értékelésével, végül pedig eljárási és bizonyítási kérdésekkel, valamint a kártérítés problematikájával foglalkozik.

A konstrukciós és tervezési hibák közötti különbségtételt gyakorlati szempontok indokolják. A konstrukciós hiba feltételezi, hogy a terv jó, de a kivitel nem megfelelő, míg a tervezési hibák esetén hiába a legtökéletesebb kivitelezés, ha a tervbe hiba csúszott. Az utóbbi a felelősség új távlatait nyitja meg. A szerző megvizsgálja azt a kérdést, hogy mi ezekben az esetekben a felelősség alapja. A tervezési hibák három csoportja között tesz különbséget: az első az ún. „strong design defects", amikor a termék a gyártó által kifejezetten vagy hallgatólagosan vállalt normáknak nem felel meg, a második a jogszabály vagy az általános gyakorlat által előírt standardoktól való elmaradás esete, a harmadik pedig azon tervezési hibák köre, amikor a hibát a bíróság (a jury) az előbbi követelményeken túlmenő elvárásoknak való meg nem felelés folytán állapítja meg. Ez utóbbi csoportot Epstein „modern" tervezési hibás eseteknek nevezi. Mindhárom esetkört gazdag gyakorlati anyag illusztrálja.

Epstein véleménye szerint, míg a korai időszak privity limitationja túlságosan restriktív volt, addig a jelenlegi modern tervezési hibák esetén az ítélkezési gyakorlat túlságosan is nagyvonalú a károsultak irányában. A kívánt eredményt azonban ennek ellenére (vagy éppen ezért) nem érik el. A bírói gyakorlatot bizonytalanság jellemzi és a pereknek magas költségkihatásuk van.

A „duty to warn" elmulasztására alapított perek a modern termékfelelősségi jogesetek jelentős részét alkotják. A felperesek keresete ezekben az esetekben azon alperesek ellen irányul, akik nem tettek eleget annak a kötelezettségüknek, hogy felhívják a termék használójának figyelmét a használattal járó veszélyekre. A perek ezen csoportjának körvonalai még nem alakultak ki teljes határozottsággal, az elméleti alapok tisztázása ezért alapvető fontosságú. A kötelezettség megsértése lehet aktív (helytelen tájékoztatás) és passzív (a tájékoztatás elmulasztása). A termék már önmagában is elárul valamit biztonságos használatának módjáról. Kérdés, hogy a termék által „sugallt" használati mód veszélyeit semlegesíti-e a gyártó tájékoztatása, ill. a termék áttervezése útján megszüntethető-e a veszély. Természetesen sok olyan termék van, amelynek éppen a veszélyes tulajdonságait hasznosítják, mint például a vegyszerek. Amennyiben a termék funkciójából egyértelműen következik annak használati módja, az ezzel ellentétes utasítások irrelevánsak. Az a kérdés, hogy mennyiben irányadó a termék megjelenése, funkciója, ill. az azzal összefüggő tájékoztatás, a szerző

szerint a termékfelelősségi jog egyik legbonyolultabb problémája.

Az általános elemzést követően a szerző sorra veszi a fontosabb gyakorlati területeket. Külön foglalkozik a gyógyszerekkel és vegyi anyagokkal kapcsolatos esetekkel, melyeknek ősére, a Thomas v. Winchesterről már korábban is szó volt.

Speciális kérdéseket vet fel a tömeges védőoltások alkalmazása (Givens v. Lederle). Más jellegű, de a „duty to warn" esetek körébe tartozik a gépek, szerszámok és az ehhez hasonló termékek által okozott károkért való felelősség, végül pedig az általánosan használt fogyasztási cikkekkel kapcsolatban előforduló esetek sora.

Összegzésképpen Epstein kifejti azon véleményét, miszerint a „duty to warn" előnyeit nem lehet vitatni, az jelentősen hozzájárul a termékek biztonságos használatához, bizonyos határokon túlmenő alkalmazása azonban felesleges, drága és bizonytalan kimenetelű pereskedésre vezet.

A felperes magatartásának értékelése körében a szerző először annak elméleti hátterét és történetét elemzi. A gyakorlat sokáig irrelevánsnak tekintette a felperesi vétkes közrehatást vagy más, a felperesi magatartásra alapított alperesi védekezést. Ezt a tendenciát erősítette a Restatement 402A §-ához fűzött n. kommentár is.

A szerző külön tárgyalja a felperesi vétkes közrehatást, a terméknek felperes általi nem rendeltetésszerű használatát és a veszélyek tudatos átvállalását. Álláspontja szerint nem helyeselhető a bírói gyakorlatnak az az iránya, amely nem értékeli megfelelően a vétkes felperesi közrehatást. Ennek kapcsán több jogesetet elemez és arra a következtetésre jut, hogy a felperesi vétkes magatartás kármegosztást kell hogy eredményezzen, ami nem ellentétes a termékfelelősség objektív jellegével.

A nem rendeltetésszerűen, ill. nem rendeltetésének megfelelő célra használt termékek által okozott károk esetében arra hívja fel a figyelmet, hogy a termék előállítója által előírt használattól való eltérés nem okvetlenül jelent rendeltetésellenes használatot és fordítva, a termelő által előre látott és nem kívánatosnak nem minősített használat is lehet rendeltetésellenes.

A veszélyek átvállalása körében a szerző először a veszély ismeretében tudatos átvállalásának eseteit tárgyalja, utalva a korábban elemzett tervezési hibák és a veszély ismeretének, ill. felismerhetőségének összefüggéseire. Álláspontja szerint az alperes csak az ún. „strong design defects" körében védekezhet azzal, hogy a felperes előtt ismert volt a veszély és azt átvállalta. Befejezésül a szerződéssel történő veszélyátvállalás eseteiről és annak relevanciájáról esik szó, természetesen a legújabb joggyakorlat tükrében.

Művének utolsó előtti fejezetében eljárási és bizonyítási kérdésekkel foglalkozik a szerző. Három kérdéskör köré csoportosítja mondanivalóját: az első a termék azonosságának megállapítása, a második a konstrukciós hiba és a felperes kára közötti okozati összefüggés bizonyítása, a harmadik pedig annak vizsgálata, milyen lehetőségei vannak az alperesnek arra, hogy bizonyítsa, hogy az általa előállított termék megfelel a biztonsági követelményeknek.

Az utolsó fejezet a kártérítés kérdéseit tárgyalja. Először a vagyoni károkról és azok megtérítéséről szól és arra a következtetésre jut, hogy ésszerű határokat kell szabni a kártérítés mértékének, majd a nem vagyoni kártérítésnek a termékfelelősséggel összefüggő speciális aspektusait vizsgálja.

Kukorelli István

Lengyel—magyar közös szeminárium a választási rendszer időszerű kérdéseiről

A Hazafias Népfront delegációjának tagjaiként tudományos konferencián vettünk részt Varsóban 1985. február 24—28. között. A delegációt *Ádám Antal* a Hazafias Népfront Elnökségének tagja vezette, tagjai: *Dezső Márta, Schmidt Péter, Dobos László*, a HNF OT Titkársági Irodájának vezetője és e tudósítás írója.

A tanácskozást a Lengyel Nemzeti Megújhodás Hazafias Mozgalma (PRON) Országos Tanácsa és a Varsói Egyetem Politikai Tudományok Intézete rendezte. *Jerzy Jaskiernatól, a PRON főtitkára tájékoztatójából megtudhattuk, hogy a PRON működésének kibontakozása rendkívül nehéz. A PRON nyitott mozgalom, mindenki — aki nincs a szocializmus ellen — részt vehet benne. Napjainkban közel 130 társadalmi szervezet és mintegy 700 000 aktivista támogatja az új népfrontpolitikát képviselő szervezetet. A PRON egyfelől támogató partner kíván lenni az államhatalom felé, másfelől a közvélemény, a társadalmi javaslatok közvetítője. A gazdasági helyzet megjavítása, az állam demokratizálása szerepel céljai között. A főtitkár szerint sokan nem veszik figyelembe a társadalmi érdekeket, de fejlesztésre szorul a munkához való pozitív magatartás is. A PRON új társadalmi konszenzus feltételeinek a kialakítására törekszik.* A választójogi törvény reformja — a tervezet társadalmi vitájának szervezését a PRON vállalta — ezt a társadalmi konszenzust szolgálja, s a konszolidáció elősegítésére irányul. A Varsói Egyetem rektora, *Gregorz Bialkowski*, küldöttségünknek adott tájékoztatójában a PRON és az egyetem együttműködéséről szólva hangsúlyozta, hogy az egyetem nyitott a társadalmi problémák iránt, a tudósok felelősséget éreznek súlyos társadalmi gondok megalapozott megoldásáért. Ezt követően *Jerzy* Ozdowski — a szejm marsallhelyettese — a szejm épületében tájékoztatta delegációnkat a szejm szervezetéről, működéséről.

A többnapos tanácskozásunkon rész vettek a PRON, a politikai pártok, a Szejm és az Államtanács képviselői, meghívottak voltak a varsói, a poznani, a lódzi tudományegyetemek, intézetek kutatói, tudományos munkatársai. Bekapcsolódtak a tanácskozásba politológusok, alkotmányjogászok, szociológusok közül mindenekelőtt a házigazda *Stanislaw Gebethner* nevét emelném ki, aki a szeminárium első napjának plenáris ülésén tartotta meg referátumát." A képviselet kérdése körüli ellentmondások a szocialista demokrácia rendszerében" címmel szinte minden jelenlevő szót kapott (kb. 50 fő). Élénk eszmecsere bontakozott ki, különböző „iskolák", elképzelések ütköztek meg, mintegy 50 résztvevő fejtette ki véleményét. A különféle nézetek reprezentánsai közül csak néhány, a választójog kérdéseiben ismert lengyel professzor és kutató — *Barbara Zawadska, Zdzislaw Jarosz, Andrzej Gwizdz, Marian Rybicki, F. Ryska* — nevét említve megjegyzem, hogy többen referátumukat is a résztvevők rendelkezésére bocsátották. A tanácskozás célja elsődlegesen az volt, hogy a PRON által szervezett társadalmi vitába bekapcsolódva, a nézeteket ütköztetve a kodifikáció sokoldalú megalapozását elősegítsék. A választási rendszer fejlesztésének jelentőségét mutatja, hogy a szejm helyét a lengyel politikai rendszerben politikai bizalom szempontjából a szociológiai felmérések közvetlenül az egy-

Kukorelli István egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

ház és a hadsereg után jelölik meg. Több tényező között ez magyarázható azzal is, hogy az elmúlt kritikus években a szejm — mind törvényhozói, mind ellenőrző tevékenységét tekintve — rendkívüli agilitással tevékenykedett. Pl. 1980 óta 176 törvényt alkotott; a szejm mellett létrejött a 150 tagú Társadalmi Gazdasági Tanács, a Szejm Tanácsadóinak Testülete, törvénytervezet született a parlamenti képviselők státusáról, törvénytervezet készül az állampolgári alapjogok védelmére hivatott parlamenti megbízottról stb.

Mindez érzékelteti *az 1985. évi lengyel parlamenti választások rendkívül nagy politikai jelentőségét a politikai rendszer legitimitása szempontjából.* Mint a tanácskozás bevezető előadásában is elhangzott: a szejm iránti bizalom akkor őrizhető meg és növelhető, ha a népszuverenitást reprezentáló parlament összetételében megfelel a lengyel társadalom politikai tagoltságának. A tanácskozást végig a valóságos politikai helyzet megismerésére való törekvés jellemezte. S. Pietkowski docensezredes, a Lengyel Közvéleménykutató Központ vezetője tárgyszerű tájékoztatójában ismertette a múlt évi tanácsválasztásokat megelőzően végzett felmérések tapasztalatait. Országos minta alapján háromszor 1500 állampolgárt kérdeztek meg. A kérdőívek fő kérdései voltak: elmennek-e vagy nem szavazni, milyen választási magatartások, motívumok állapíthatók meg? A felmérés azt tanúsította, hogy a lengyel társadalomban a korábbi frontok (pl. a szolidaritás) elmosódtak más törésvonalak körül: politikai, tulajdoni, vagyoni, vallási, képzettségi stb. kritériumok szerinti motivációk állapíthatók meg. A megkérdezettek 80%-a kíván megjelenni a választásokon, 54%-uk jelezte pl., hogy biztosan szavaz is.

Közvetlenül a múlt évi tanácsválasztások előtt 1984. május—júniusában reprezentatív minta alapján az állampolgároknak a választási rendszerről kialakult tudásszintjét mérték fel. A kérdések közül néhány: hallott-e arról, hogy rövidesen választások lesznek, hogy a tanácstagjelöltek a választás előtt gyűléseken találkoznak a választóikkal, lakóhelyén volt-e ilyen gyűlés, s részt vett-e azon, ismeri-e lakóhelyén a tanácstagjelölt nevét, tudja-e, hogy joga van titkosan szavazni, hogyan értékeli a szavazás módját stb.

A megkérdezettek 70%-a helyes válaszokat adott. Jellemző volt a pozitív kriticizmus, amely különösen a lengyel értelmiség rétegspecifikuma. Pl. egy értelmiségi válasz: „A választások rituálisak, négyévenként egyszer a mise után bedobjuk a szavazólapot." Ryska professzor, aki a lengyel politikai kultúra ismert kutatója, előadásában feltárta ennek a kriticizmusnak a történelmi gyökereit, leszögezve, hogy az elmúlt 200 évben nem volt lengyel generáció, amely ne ért volna meg történelmi drámát, a történelem ezt a „patológikus" hozzáállást, magatartást „továbbgörgeti" egészen napjainkig.

A társadalom és az adminisztráció viszonyáról tanulságos idézni azt a szociológiai felmérést, melynek a következő kérdései voltak: 1. mi a véleménye, személyes részvételétől függ-e, hogy kit választanak meg tanácstagnak? A válaszok megoszlása: nagyon 11,5%, közepesen 41%, kicsit 47,5%; 2. A választások után javulni fog-e lakóhelyén az általános (ellátási, kommunális) stb. helyzet? Válaszok: nem 9%, kicsit 40%, semmilyen javulás nem várható 49%, visszaesik 2%.

A „szociológusok napján" már %-ok csöpögtek a szemináriumnak otthont adó Mala Wies-i kastély csapjából is, — mondtuk egymás között kicsit irigykedve a lengyel politológia, szociológia valóságfeltáró törekvése és fejlettsége láttán. A szociológiai felmérések szerint a kormányt ebben a periódusban az állampolgárok mintegy 25—30%-a támogatja, a rendszerellenes erők pedig 10—15%-ra számíthatnak. *A lengyel társadalom politikai térképét több résztvevő politológus és szociológus értékítélete szerint a „kétpólusú felállás" és a történelemből jól ismert „centrum probléma" jellemzi.* Ennek a centrumnak az aktivizálása, megnyerése a választójogi reform egyik célkitűzése.

A választójogi reform előkészítése Lengyelországban kedvezőtlen körülmények között zajlik; politikai-bizalmi krízis van, a gazdasági egyensúly hiányzik.

Ilyen politikai feltételrendszer közepette kell olyan választójogi megoldásokat kialakítani, 1. melyek az optimumot biztosítják a burzsoá „professzionális parlament" gyakorlata és a dolgozó parlament lenini elképzelése között, más szóval a tiszta politikai képviselet, a területi érdekek képviselete, a szakmai érdekképviselet között; 2. a jelölés jogát kiszélesítik, társadalmasítják; 3. megteremtik az állampolgárok előtt a tényleges alternatív választás lehetőségét.

Nagyjából ezek a „szakmai" kérdések voltak a konferencia fő témái. Lengyel barátaink értékelése szerint a magyar választójogi törvény mindhárom kérdésben újszerű, számukra mintaadó jogi megoldást hozott (vö.: országos lajstrom, kettős jelölés az állampolgárok jelölő gyűlésén, a szavazás módja). A magyar delegáció tagjai kezdettől fogva a „be nem avatkozás elve" alapján saját politikai rendszerünkhöz képest értékelték a magyar törvény megoldásait, óva intve — a szomszéd kertje mindig zöldebb közmondás mottójával — azok mechanikus adaptálásától.

Az első vitatéma központi kérdésfeltevése: a jelöltek párthoz való tartozása derüljön ki a jelölőlistából, avagy a választópolgárok a személyes adottságok alapján döntsenek, *azaz lajstromos vagy egyéni választókerületi rendszer legyen?*

A „konkurrens pártok" elképzelése kizárt a szocialista politikai rendszerből, a társadalmi konszenzus egyik előfeltétele a párt vezető szerepének elfogadása. A hegemonista hatalomgyakorlási mechanizmusból adódik, hogy minden „koalíciós" javaslat a politikai képviseletre vonatkozóan kizárt a választójogi törvényből. Néhány felszólalás úgy fogalmazott, hogy Lengyelországban mesterségesen nagyítják föl a többpártrendszer követelményeit, a választójogi törvénynek a személyes választáson és az egymandátumos választókerületeken kellene állnia. A választójogi törvény tervezete közelít ehhez az elképzeléshez, amikor a lajstromos választókerületekben (kb. 72—75) a 3—8 mandátumos jelölőlistán külön feltünteti az egyes mandátumokat.

További kérdésfeltevések: lehetséges-e a politikai, területi és szakmai képviselet együttes alkalmazása egy egykamarás rendszerben? Reális elképzelés-e? A lengyel törvény tervezete a magyar országos listához hasonló regionális listákat intézményesít. Bár a felszólalók egy része úgy vélekedett, hogy ez a regionális lista nem indokolható az érdekképviseleti elemmel, valójában ez az elképzelés mégis azt takarhatja.

Élénk vita alakult ki a képviselőjelöltek jelölésének joga körül. A korábbi törvény és a törvénytervezet szerint a jelölés a pártokat és a társadalmi szervezeteket illeti meg, s a jelölteket utólag mutatják be a választói gyűléseken. A szociológiai adatok is érzékeltették, hogy jelen helyzetben korlátozott azoknak az állampolgároknak beleszólása a képviseleti szervek tagjai-

nak kiválasztásában, akik nem tagjai egyetlen pártnak és társadalmi szervezetnek sem (az egyik résztvevő találóan másodosztályú állampolgároknak nevezte őket). Ezek az állampolgárok nem jelölhetnek, csak szavazhatnak. A jelen lengyel politikai realitásokat figyelembevéve, amikor a társadalom közel 50%-a ingadozó, alapvető politikai cél, hogy a társadalom nagyobb befolyással rendelkezzen a jelölőlista összeállítására. Ki kell tehát bővíteni a jelölési joggal rendelkező szervek listáját (pl. lakók önkormányzata is jelölési jogot kapjon). A parlamentet „fenti" politikai döntések és „lenti" társadalmi-politikai aspirációkra figyelemmel lehetne közmegelégedésre létrehozni. Ezek az erők ütköznek ma Lengyelországban, ennek a konfliktusnak a vállalása teremtheti meg a szejm legitimitását.

Ismeretes a lengyel törvény szabad lajstromos megoldása: a választó annyi jelöltre szavaz, ahányat az adott választókerületben meg kell választani, jelölteket törölhet, ha pedig nem húz ki annyit ahányat kell, a jelöltek sorrendje dönt. A kihúzás nélküli lista nem kedvez a szelekciónak, a „főhely" mögött eltűnnek a jelöltek, anonimmá válnak a hátrébb állók, a választók nem ismerik őket és nincsenek rákényszerítve, hogy észleljék a különbséget. A választópolgárok passzivitásának áttörése — gondoljunk csak a korábban említett centrumproblémára — fontos politikai cél. Hogyan szolgálhatja ezt a választójogi törvény? Ha pl. a magyar megoldáshoz hasonlóan érvénytelennek tekinti a ki nem húzott többes jelölteket, a „párokat". A lengyel törvény tervezete ugyanis kimondja: a választókerületekben a külön feltüntetett mandátumokon minden mandátum mellett két jelöltet kell állítani.

A választás lehetőségét könnyítheti meg a jelöltek egyéni programja. A jelöltek egyéni programjáról élénk vita bontakozott ki, amely egyéni program a társadalmi méretű konszenzust magában foglaló népfront (PRON) program keretében létezhet. A legtöbb felszólaló az egyéni program gazdasági előfeltételeit hangsúlyozta.

A konferencián a kiemelt témákon kívül természetesen számos más államjogi kérdésről is szó esett. Hiába állapodtunk meg előzetesen tíz témában, a vita lendülete valamennyi alkalommal az alapkérdéshez vitt vissza: *mi a képviseleti szervek (a parlament) funkciója a szocialista hatalomgyakorlási mechanizmus jelen feltételei között?* Az egyik sarkított vélemény szerint: eddig központilag létrehozott „avantgarde képviselet" volt, most politikai képviseletre lenne szükség. Ám lehetséges-e politikai képviselet politikai pluralizmus nélkül? Kellenek-e egyáltalán a választások a szocializmusban? Ennél a pontnál elszabadultak az indulatok. A demokratikusan szikrázó viták alatt gyakran eszembe jutottak azok az érzelmek és gondolatok, amelyek egyik nagy olvasmányélményem Spiró György: Az Ikszek kapcsán maradtak meg bennem.

A többségi reagálás erre a „provokatív" felvetésre az volt, hogy van harmadik út is: a párt vezető szerepének elismerése és a társadalommal egyetértésben gyakorolt hatalom. Szükség van választásokra, más békés evolutív út nincs. Viszont tudomásul kell venni, hogy a forradalmi legitimitás a befejező szakaszához ért. A parlamentet nem lehet központilag létrehozni, ami ugyan hatékony politikai biztonságot nyújtott, de lényeges hibája volt, hogy kicsi a politikai reprezentativitása. Az új legitimitás esélyei ott kezdődnek, ha a szocializmuson belüli politikai pluralizmus korszakában a társadalmi autonómiák is szerepet kapnak a képviseleti szervek létrehozásában. A képviseletnek nem lehet más értelme — fogalmazta meg a hazai irodalomban jól ismert nézetét Schmidt Péter — mint az államiságot érintő különböző társadalmi érdekek, a szocializmus talaján keletkező ellentmondások megfogalmazása, összeütköztetése és feloldása.

A szemináriumon Schmidt Péter és Stanislaw Gebethner tartott vitazárót. Schmidt Péter érzékeltette a magyar és lengyel társadalmi-politikai környezet különbségét, továbbá, hogy Magyarországon már elfogadott törvény van, a magyar delegáció helyzete egészen más mint lengyel partnereinké, akik a törvény elfogadása előtt mondják el véleményüket. S. Gebethner megítélése szerint — bár sem az alapkérdésben, sem az egyes szakmai kérdésekben nem született egységes álláspont — a konferencia betöltötte hivatását. „Nem az a gond, hogy intellektusaink nem tudják megoldani a kérdéseket, hanem a valóság bonyolult. A lengyel helyzet komplikáltabb, mint eredetileg tűnhetett. Több kérdőjel keletkezett mint korábban volt. „A politikai helyzet és a választójogi megoldások közötti ellentmondásokra tehát jól rávilágított a tanácskozás, a lengyel választójogi törvény tervezete jelen állapotában egyesíti a lajstromos és az egyéni választókerületi rendszer hátrányait. (Pl. az egyéniesített mandátumra állított két jelölt egy párthoz, társadalmi szervezethez kötődik, hogyan lehet akkor egyéni programról beszélni, s ha egyik jelölt szükségképpen alulmarad, milyen feszültségeket teremt ez a párton belül?) Az ellentmondások feloldása a „politikai döntnökökre" és a törvényhozókra vár, többek között e konferencia „jelzései" és jegyzőkönyve alapján, amely tanácskozásra a lengyel sajtó is nagy figyelmet fordított.

Az új választójogi törvény tervezetét 1985. április 18-i ülésén tárgyalta meg a szejm.

Földi András

XIX. századi magánjogunk forrásai és irodalma

Zlinszky János kanditátusi értekezésének vitája

A Budapesti Ügyvédi Kamara tanácstermében 1984. december 10-én egy több vonatkozásban is kivételes tudományos eseménynek lehettek tanúi a jelenlevők. *Zlinszky* Jánosnak, a miskolci jogi kar tanárának kandidátusi védése ugyanis már az értekezés témájánál fogva is különös figyelmet érdemel, hiszen igen ritkán kerül sor jogtörténeti tárgyú disszertációk vitájára és kiváltképpen elmondható ez a magyar magánjogtörténet vonatkozásában. Az értekezés az „Einführung in die Quellen und die Literatur der Privatrechtsgeschichte Ungarns im 19. Jahrhundert" címet viseli és ez az, ami a disszertációt a sajnálatosan elhanyagolt témától függetlenül is kivételessé, sőt rendhagyóvá teszi.

Hogy miként született meg ez a rendhagyó disszertáció, ahhoz röviden vázolni szükséges a szerző eddigi pályafutását. Zlinszky János 1948-ban, mint *Marton* Géza demonstrátora kezdett el foglalkozni a római joggal. Már hallgató korában igen értékes tanulmányokat írt és publikált is.[1] A tudományos kutatómunkával való kapcsolata azóta is megszakítatlan. És jóllehet tudományos karrierjét mintegy negyedszázados gyakorlati jogászi működése jelentékeny mértékben hátráltatta, a még 1960-ban megjelent hézagpótló jelentőségű *Verschollenheit im römischen Recht* c. dolgozatát a

Földi András egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] *Zlinszky* János: A XII táblás törvény töredékei. Bp. 1949.

nemzetközi irodalom is számontartja,[2] majd miután hosszú éveken keresztül intenzív kutatásokat végzett a polgári jog és a magyar magánjogtörténet körében, az 1970. évi német jogtörténésznapon Baranyai Decsi János Syntagmájáról tartott előadása[3] alkalmával tevékenységére fölfigyelt a nemzetközi tudományos közvélemény és Helmut *Coing* professzor, a frankfurti *Max-Planck-Institut für neuere europäische Privatrechtsgeschichte* akkori igazgatója, a *Max-Planck-Gesellschaft* jelenlegi alelnöke megbízta őt a tekintélyes szerzőgárdát magáénak mondható, monumentális és már fogalommá vált *Coings Handbuch zu Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte* XIX. századot tárgyaló kötetében a magyar fejlődéssel foglalkozó fejezetek megírásával.

Ennek a *Coings Handbuch* részére német nyelven megírott tanulmánynak a megjelent és részben megjelenés alatt álló fejezeteit nyújtotta be a szerző kandidátusi értekezésként. Ez egyfelől szerencsés, amennyiben a bíráló bizottság (elnöke *Pólay* Elemér professzor, tagjai *Asztalos* László, *Benedek* Ferenc és *Harmathy* Attila professzorok, titkára *Máthé* Gábor volt) és az opponensek (*Weiss* Emília professzornő és *Sápi* Vilmos) elé — mint azt már a műhelyvita során *Gáspárdy* László, majd ez alkalommal Sápi Vilmos megállapította — egy tekintélyes nemzetközi kézikönyvben megjelent (vagy megjelenés előtt álló) munka került, önmagában is dokumentálván a szerző nemzetközi reputációját. Másfelől azonban „szakmai körökben nem volt kivételes az olyan észrevétel, hogy a mind a római jog, mind a magyar magánjogtörténet kérdéskörében megjelent publikációiból és emellett külföldi fórumokon tartott előadásairól is ismert, mondhatnók elismert szerző miért 'bibliográfiát' nyújt be kandidátusi értekezésként." Weiss Emília azonban e vonatkozásban nyomban hozzáfűzte, hogy „pusztán az értekezés rendkívül kimunkált, egy önálló dolgozatnak is beillő téziseinek olvasói viszont ... értetlenül állhatnának ezen észrevétel előtt".

Hogy Zlinszky János értekezése mennyire nem „csupán" bibliográfia, azt már az a megoldás is ékesen dokumentálja, hogy — mint ezt Weiss Emília kiemelte — magát a bibliográfiai anyagot (33 nyomtatott + 144 gépelt oldal) a szerző az értekezés mellékleteként, külön kötetben nyújtotta be.

Nem szabad természetesen a bibliográfia tudományos értékét sem lebecsülni, hiszen hasznosságán túl ennek a hiánypótló információbázisnak a megteremtése is jelentős kutatómunkát igényelt, amint erre Weiss Emília rámutatott. Ami azonban Zlinszky János munkáját elsősorban tudományos munkává avatja, az, hogy „a tárgyalt korszak magyar magánjog-fejlődését nemcsak felkutatja és bemutatja, hanem arról színvonalas, magas tudományos felkészültségű *értékelést* is ad". (Weiss Emília)

Ami a feldolgozás korszakhatárait illeti, a kézikönyv szerkesztői a XIX. századi kötetre nézve az 1815—1914-ig terjedő periódust vették alapul. Mivel Magyarország a megelőző kötetben önálló tárgyalásban nem szerepelt és ezt a rugalmas szerkesztői elvek lehetővé tették, a szerző helyenként egészen a XVI. század elejéig, de általában a XVIII. század elejéig visszanyúlóan foglalkozott múlt századi magánjogunk történeti előzményeivel. Weiss Emília hiányolta a századfordulón indult magánjogi kodifikációs kísérleteket betetőző 1928. évi *Mtj* tárgyalását. Zlinszky János válaszában arra mutatott rá, hogy azon túlmenően, hogy a megadott irányelveket már csak a magyar anyagnak — a terjedelem vonatkozásában — nagylelkű kezelése miatt is igyekezett betartani, az 1914-es korszakhatár alapulvétele azért is indokolt, mert egyrészt gyökeresen különböznek azok a politikai-gazdasági viszonyok, melyek között a dualizmuskori tervezetek, ill. az *Mtj* megszülettek, másrészt ennek megfelelően eltértek egymástól a megfelelő tervezetek alapvető célkitűzései is.

Az értekezés — a *Coings Handbuch* által követett tagolásnak megfelelően — három fő részre oszlik, melyek közül az első a törvényhozás, a második a jogtudomány, harmadik pedig az igazságszolgáltatás forrásaival és irodalmával foglalkozik. A mellékletként csatolt bibliográfiában kapott helyet a jogi oktatásról szóló fejezet szövege is. Ezt a kényszermegoldást (melyet Weiss Emília bírálatilag észrevételezett), mint a szerző válaszában elmondta, terjedelmi okok tették szükségessé. (E vonatkozásban talán megjegyezhetjük, hogy a kandidátusi és doktori disszertációkra megállapított terjedelmi előírások meglehetősen rugalmatlannak tűnnek.)

A törvényhozást tárgyaló részben elkülönített fejezetekben foglalkozik a szerző a szorosan vett polgári (és családi) jog, a szakjogok (kereskedelmi jog, váltójog, értékpapírjog, munkajog, nemzetközi magánjog stb.) és az eljárásjog forrásaival és irodalmával (101 o.).

Nagyjából ebben a rendszerben tárgyalja az értekezés a második részben a jogtudományi irodalmat. (75 o.).

Végül az igazságszolgáltatással kapcsolatos részben a törvénykezési szervezet és a perjogi szabályok (köztük az 1911:I. tc.), az ítéletek közzététele, az igazságszolgáltatás és a jogtudomány kölcsönhatása, valamint a magyar judikatúrára gyakorolt külföldi hatás képezik az egyes fejeztek tárgyát. (74 o.)

A szerző a törvényhozásról szóló részben alapvetően a *kodifikáció és kodifikációs törekvések, egyedi törvényművek* bontásban közelíti meg tárgyát. Nemcsak magukkal a törvényekkel, hanem a létrejöttük történetével kapcsolatos irodalmat is figyelembe vette. Nem mulasztotta el továbbá — mint ezt Weiss Emília kiemelte — annak vizsgálatát sem, hogy „a kodifikációs javaslatokra hogyan és miért hatottak más európai jogok már meglevő, hasonló jogterületet szabályozó törvényei vagy éppen miért zárkózott el tudatosan a magyar kodifikáció egyes más országok szinte kínálkozó szabályainak követésétől, hasznosításától, s miért volt olyan erős a ragaszkodás a régi feudális magyar magánjoghoz, hogy egyetlen más ország hasonló jogterületet rendező szabályának a figyelembevétele sem kerülhetett komolyabban szóba". Ugyancsak a disszertáció érdemeként értékelte Weiss Emília azt, hogy „ott, ahol a tárgyalt törvényjavaslatok, törvények mögött már jelentősebb elméleti viták, elméleti alapok is állnak, ... a disszertáns a kodifikációtörténet szerves részeként ezeket ... is bemutatja".

Ami az értekezés tudománytörténeti részét illeti, a szerző egyebek között feltárta, hogy „mikor és miért követte a magyar jogtudomány inkább a természetjogi irányzatot és mikor és miért jutott ezzel szemben a történeti jogi irányzat, majd az ún. konstrukciós elmélet előtérbe". (Weiss Emília)

A vita a bírói jogfejlesztés kapcsán a XIX. századi magánjogtörténet szférájából kilépve a napjainkban is akutalitással rendelkező[4] bírói jogalkotást

[2] *Kaser*, M.: Das Römische Privatrecht. München, 1971. I. 273. old.

[3] Megjelent a Festgabe für Arnold Herdliczka. München, 1972. emlékkönyvben Ein Versuch zur Rezeption des römischen Rechts in Ungarn címmel.

[4] Ld. legutóbb *Bodnár* Zoltán: A bírói jogalkotás. Jogtudományi Közlöny, 1984. 9. sz.

is érintette. A szerző ugyanis arra a megállapításra jutott, hogy „a bírói jogfejlesztés, amely Magyarországon különösen a XIX. század kapitalista periódusában döntően meghatározó volt, egy olyan hagyományt alakított ki, amely egészen napjainkig messzemenően meghatározza a magyar polgári jog fejlesztésének metodikáját. Ez a módszer kétségtelenül bizonytalanabb, mint a törvényhozás, de rugalmasabb, életközelibb is és könnyen korrigálható és tökéletesíthető. A törvényhozó számára is megtakaríthatja a törvényszövegben a különös kazuisztikát és ily módon a törvényeket stabilabbá teszi". (III. rész 56. o.) Weiss Emília e nézetet bírálva azt fejtegette, hogy „a bírói jogfejlesztésnek az írott törvények, sőt írott jogszabályok sajnálatos, majdhogynem dzsungelje mellett lényegesen kisebb szerepet kellene betöltenie, mint amit ma nálunk betölt".

Ugyancsak túllépte bizonyos értelemben az értekezés témakörét a vita, amikor Zlinszky János Sápi Vilmos opponensnek arra az észrevételére válaszolt, miszerint a római jognak a magyar jogfejlődésre gyakorolt hatásával az értekezés csak érintőlegesen foglalkozott. Zlinszky János ebben a vonatkozásban rámutatott arra, hogy a római jog a magyar jogra legfeljebb a XVI. és a XVII. században hatott, míg a disszertáció által tárgyalt korszakban a pandektisztika befolyása érvényesült, amit pedig az értekezés kellő súllyal tárgyal és amiről egyébként — a jogtudomány vonatkozásában — *Pólay* Elemér professzor írt a közelmúltban kimerítő monográfiát.[5]

Ugyanakkor teljesen egyetértett az opponenssel abban, hogy ezt a munkát, nevezetesen a római jognak a magyar magánjogra való hatása feltárását mindenképpen el kellene végezni, mégpedig a városi statutumok, a városi és tárnoki peres anyagok, a Tripartitum, a Quadripartitum, az erdélyi törvények, a horvát statutumok, a Systematica Comissio munkája, a XVIII. századi reformjavaslatok, a magánjogi tárgyú dekrétumok és az ezek alapján álló megyei, kúriai, úriszéki bírósági anyag, valamint családjogi vonatkozásban az egyházi perek és joggyakorlat — jórészt hazai és külföldi levéltárakban felkutatandó — anyagának elemző vizsgálata alapján. A disszertáns elmondta, hogy már eddigi kutatásai alapján is nagy lehetőségekkel kecsegtet ez a munka, amelynek elvégzéséhez azonban egy ember ereje kevés. Kapcsolódva Sápi Vilmos hasonló értelmű javaslatához (mely szerint a Tripartitumtól 1848-ig terjedő időszak jogfejlődése összefoglaló értékelésének hiányára tekintettel az MTA hozzon létre egy jogtörténész munkabizottságot e téma tervszerű kutatására és feldolgozására addig, amíg rendelkezésre áll egy német és főleg latin nyelvben járatos generáció), hangsúlyozta, hogy történészek, levéltárosok, jogtörténészek és nem utolsósorban római jogászok országosan (pl. az Akadémia) által összefogott, irányított és támogatott kooperációjára van szükség e nemzeti feladatnak tekintendő nagy munka elvégzéséhez. És addig kell ehhez hozzáfogni, amíg a latin nyelvű és gótbetűs német nyelvű levéltári anyag nem válik a hazai kutatók számára „ékírásos" anyaggá.

Az összefoglaló értékelés körében Weiss Emília azt hangsúlyozta, hogy a disszertáns olyan témát dolgozott fel, amelyre tudományos igény volt és oly módon dolgozta föl, hogy munkájával nemcsak a szerzőnek, hanem rajta keresztül a magyar jogtudománynak is méltán szerez elismerést határainkon kívül.

Sápi Vilmos megállapítása szerint „a disszertáció olyan átfogó értékelést ad a XIX. századi magyar magánjogról és a vonatkozó perjogi fejlődésről, amilyen széles skálájú áttekintés még nem látott napvilágot... A disszertáció a jogtörténet tudományának újat adott, összefüggéseiben is tisztázta a magyar jogfejlődés említett témaköreit, sőt esetenként meg is döntötte a régebbi álláspontokat".

Miután mindkét opponens támogató javaslatot tett, a bíráló bizottság többségi határozattal úgy foglalt állást, hogy a Tudományos Minősítő Bizottságnak javasolni fogja Zlinszky János részére az állam- és jogtudomány kandidátusa tudományos fokozat odaítélését.

Hamza Gábor

Marx és a római jog
A szocialista országok és Olaszország római jogászainak IV. Nemzetközi Kollokviuma

1984. október 11—13. között került sor Szegeden a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Római Jogi Tanszéke szervezésében a szocialista országok és Olaszország romanistáinak IV. Nemzetközi Kollokviumára. Az *interdiszciplináris* jellegű nemzetközi együttműködés kezdetei 1977-re nyúlnak vissza, amikor is első alkalommal jöttek össze Lipcsében az európai szocialista országok és Olaszország romanistái és ókortörténészei abból a célból, hogy a római jog egyes, a nemzetközi együttműködést fokozottabb mértékben igénylő kérdéseit megvitassák. 1978-ban a Varsó melletti Popowóban, 1981-ben pedig Szomolányban (Smolenice—Csehszlovákia) került sor a szocialista országok és Olaszország római jogászainak és a római történelemmel foglalkozó szakembereinek találkozójára. A csupán néhány esztendős múltra visszanyúló nemzetközi kollokviumokhoz hasonlóan ezúttal is széles spektrumú tematika áttekintésére került sor. Kiemelkedő súlyt és aktualitást kölcsönzött a szegedi kollokviumnak az, hogy több szálon is kapcsolódott Marx halálának *százéves évfordulójához*. Ezért is szerepelt központi jelentőséggel a témák között Marxnak a római joggal való kapcsolata, ami — s ezt már a bevezetőben hangsúlyozni kívánjuk — mind a mai napigszinte feltérképezetlen területe a jogtudománynak. Az évfordulóhoz kapcsolódott a jogösszehasonlítás és a római jog, továbbá a római tulajdon kérdései című témakör is. A kollokvium eredményes megszervezésének biztosítékát jelentették a valóban élő nemzetközi kapcsolatok. Ezek körében kiemelkedő szerep jut a Gruppo di ricerca sulla diffusione del diritto romano-nak, melynek elnöke Pierangelo Catalano, a római egyetem (La Sapienza) professzora. A „Gruppo" több kontinensre is kiterjedő kapcsolatai képezik a nemzetközi relációk, itt utalunk arra, hogy a „Gruppo" szervezésében Sassariban még a lipcsei kollokvium *előtt* (1973-ban, 1975-ben és 1976-ban) sor került nemzetközi jellegű konferenciák szervezésére, egyfajta szervezeti keretét, melynek hasznossága már a korábbi kollokviumok szervezése során is egyértelműen bebizonyosodott.

Az elsőként jelzett témakörhöz kapcsolódott Massimo Brutti (Róma) „Marx és a jog kritikája" című referátuma. Brutti professzor mindenekelőtt utalt a „fiatal" Marx római jog iránti érdeklődésére, ami az eddigi kutatások során — tegyük hozzá, elég sajnálatos, sőt szinte érthetetlen módon — nem kapott kellő figyelmet. Az előadó

[5] *Pólay* Elemér: A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára. Szeged, 1976.

Hamza Gábor egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

is utalt arra, hogy az eddig kutatások centrumában Gans és Marx kapcsolata áll. Kétségtelen persze, hogy a hegelianus Gans, akinek az „Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung" (Berlin, 1824—1835.) c. munkája már csak témaválasztásánál fogva is paradigmája lehetne szerzője szemléletének, a *tanár* Marx számára. Talán ez is befolyásolja Marxot abban, hogy a Történeti Jogi Iskola legnagyobb hatású alakját, Savignyt már oly korán erős *kritikával* illeti. A „System des Heutigen Römischen Rechts" koncepcionális bírálata Marxnál már 1842-ben jelentkezik. Zárójelben jegyezzük meg, hogy Savigny 1842-ig csak a „System" első öt kötetét publikálja, következésképpen a marxi kritika nem vonatkozik a „magnum opus" egészére (a VIII. kötet 1849-ben jelenik meg). A „Rheinische Zeitung"-ban napvilágot látó kritika a mesterséges rendszernek tekintett „System" elvi szempontból kétségtelenül helytálló bírálata. Marx valójában a „leibnizizmust" veszi bonckés alá. Bruttinak igen találó a Savigny-féle „System" kapcsán felhozott hasonlata, hiszen valójában Leibniz — gondoljunk a Corpus Juris Reconcinnatum ideájára — a túlhajtott, a valóságtól elrugaszkodó *szisztematizálás* atyja a természetjog virágzása korában. A társadalmi valósággal „konfrontáló" mesterséges rendszer *általános* bírálata húzódik meg ebben a marxi Savigny-értékelésben. A kiváló olasz romanista referátuma éppen a római jog összefüggésében irányította a figyelmet a marxi jogi kritika kérdéskörére.

Johannes Irmscher (Berlin) „Marx Károly, mint berlini joghallgató" című előadásában Marx tanárainak és az 1830-as években a berlini egyetemen „divatozó" tankönyvek áttekintése révén adott áttekintést azokról a *lehetséges* (valószínű) impulzusokról, amelyek Marx világnézeti fejlődésére a későbbiek során hatással voltak. Így — többek között — utalt a hegelianus Hefterre, akinek abban az időszakban igen népszerű „Lehrbuch des alldeutschen Kriminalrechts" című munkája Marxra nagy hatással volt. Ugyancsak komoly hatással vannak Marxra Rudorff „Erbrecht"-je és Mühlenbruch par excellence romanista indíttatású „Doctrina Pandectarum"-a. Liselot Huchthausen (Rostock) „Marx és F. Lassalle „Das System der erworbenen Rechte" című könyve" című referátumában Lassalle munkájának komoly értékeire is rámutatott. Az alapos forrástanulmányokra építő munka — így például Cicero „De re publica"-ja és „De legibus"-a is átfogó analízis tárgya — igen *színvonalas* alkotás. Más kérdés az, hogy — amire különben már Bernstein utalt — a hegeli filozófia bírálata általában csak kevésbé lényeges pontokra szorítkozik. A marxi kritika lényege az, hogy Lassalle a vallás és a jog kapcsolatát (a szakrális szféra és a ius) *kizárólag* a felépítmény, s nem pedig a gazdasági alap relációjában elemzi. Csillag Pál (Budapest) előadásában Marx néhány olyan kevéssé ismert megállapítására hívta fel a figyelmet, amelyek a római joggal állnak kapcsolatban. Utalt arra, hogy Marx számára a jogbölcselettel való foglalkozás vonatkozásában a paradigmát éppen a római jog, illetőleg annak egyes intézményei jelentik. A még jogi tanulmányokat folytató Marx 1837. november 10-én kelt, apjához írt levelében hivatkozott olvasmányai — ezek közül az előadó Heineccius egyébként önálló gondolatokban kevésbé bővelkedő „Elementa iuris naturae et gentium" (Halle, 1737.) c. tankönyvet emelte ki — jelentőségére utalt Marx római jogról alkotott elképzelései formálódásában. Antun Malenica (Újvidék) referátumában Marx és a római tulajdonjog kérdésével foglalkozott. A római tulajdon függvényében elemezve a marxi társadalomelmélet általános kérdéseit az előadó behatóan érintette a birtok (possessio) problémakörét is.

A nemzetközi konferencia második témakörét a jogösszehasonlítás és a római jog igen komplex jellegű, a kutatásokban mind ez ideig kellő módon fel nem tárt összefüggései alkották. Mario Talamanca (Róma) „Római jog, „antike Rechtsgeschichte" és „jogösszehasonlítás" című előadásában rámutatott a római jog és a többi antik jog kapcsolatának *metodológiai* vonatkozású jelentőségére. Részletesen foglalkozott azzal is, hogy az „antike Rechtsgeschichte" irányzat vezéralakjának számító Leopold Wenger számára is az időtényező — s tegyük hozzá a politikai klíma — függvényében az „antike Rechtsgeschichte" más és más tartalmat foglal magában. Az előadás második részében Talamanca professzor a jogösszehasonítás *funkcionális* profilját elemezte a római jog és a többi antik jog története követelményeinek viszonylatában. Ennek a kérdéskörnek kapcsán felvetődik, ami feltétlenül többoldalú analízist kívánó körülmény, a jogi „fenomenológia" fejlődése ún. természeti törvényeinek kérdése. Lényegét tekintve a jogösszehasonlításhoz tartozott Witold Wolodkiewicz (Varsó) „A római jog kontinuitása a szocialista országok polgári jogában" című előadása. Wolodkiewicz professzor előadásában azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a római jogban kialakult fogalmak milyen mértékben hatottak a szocialista polgári jog formálódására. Polemizált azzal a René Davidtól származó tézissel, miszerint a kontinuitás kizárólag a kapitalista országok magánjoga és a római jog viszonylatában állna fenn. Nézete szerint nincs szó diszkontinuitásról a római jog és a szocialista országok polgári joga relációjában sem, amit többek között jól dokumentál a polgári jogi rendszer, a tulajdonfogalom és a polgár jogi felelősség szabályozásának különböző rendszere is. Ugyancsak nagy elvi jelentőségű problémakört érintett Pólay Elemér (Szeged) Jogösszehasonlítás és római jog Magyarországon" című előadása. Pólay professzor referátuma „történeti részében" először a római jog „krízisének" (Koschaker) kérdését elemezte, amit a német BGB hatálybalépése váltott ki. Végső soron erre vezethető vissza az, hogy a jogelmélet művelőinek *egy része* Magyarországon 1945 után a római jogot az *antik jogtörténet* Prokrusztész-ágyába igyekezett helyezni. Figyelmen kívül hagyták azt, hogy a szovjet jogtudományban — így például Szerebrovszkij — is voltak hívei annak a nézetnek, mely szerint a római jog a gyakorló jogász számára is *komoly jelentőséggel* rendelkezik. A jogösszehasonlítás körében uralkodónak számított az a nézet, hogy kizárólag a gazdasági-társadalmi fejődés *azonos* nívóján álló államok jogának összehasonlítása lehetséges. Az előadó hangsúlyozta azt, hogy ennek a hamis ideológiai bázisra építő nézetnek a leküzdése révén elismert a római jog *kiemelkedő* szerepe mind az antik jogok, mind pedig a modern jogok összehasonlítása területén. Pólay és Wolodkiewicz professzorok előadásához kapcsolódott Sandro Schipani (Róma) „„Rómaiak" és „germánok" Marx szerint és a „romanista rendszer" megjelenése a jogösszehasonlításban" című előadása. Schipani professzor rámutatott arra, hogy egy rendszer *különböző* elemeket is magában foglalhat, amelyek egymással harmonizálhatnak, de egymásnak ellent is mondhatnak. A René David által „római—germán" rendszernek tekintett jogrendszercsoport jellemzőinek feltárásánál szükségesnek tartotta a német Pandektisztika „extraromanista" gyö-

kereinek átfogó elemzését. Ilyen értelemben ezeknek a kutatásoknak a körében nem csupán a Természetjogi Iskolára kell figyelemmel lenni. Elemzést igényelnek a német jog kidolgozásában a XVII—XVIII. században nagy érdemeket szerzett jogtudósok (így például Schilter, Senckenberg, J. St. Pütter, Selchow és Runde) munkái is. A továbbiakban az előadó azokra a különbségekre hívta fel a figyelmet (így a germán társadalom erős individualizmusa szembeállítva a rómaiak közösségre épülő társadalmi struktúrájával), amelyek a római és a germán társadalom *szerkezete* körében mutatkoznak és amelyekre Marx több művében is utal. Hamza Gábor (Budapest) „A jogösszehasonlítás sajátosságai az antik jogok körében" című referátumában először azokra a vitákra utalt, amelyek az ún. antik jogösszehasonlítás *konkrét* lehetőségeit érintik. Ennek a mindmáig nyugvópontra nem jutó diszkussziónak oka döntően az, hogy nem tisztázottak az antik jogok összehasonlításának a modern jogok összehasonlításától eltérő *sajátos vonásai.* Nézete szerint öt ilyen, a gazdasági-társadalmi bázis által determinált sajátossága van az antik jogösszehasonlításnak. A kutatónak figyelemmel kell lennie az antik jogok körében mutatkozó gyakran igen jelentős *nívóbeli* különbségre, a római jogi terminológia — vagy másképpen fogalmazva az interpretatio Romana — esetenként *inadekvát* voltára, az egyes antik jogok igencsak eltérő *forrásalapjára,* a különböző ókori államok *heterogén* közjogi struktúrájára (például az Imperium Romanum sajátos közjogi szerkezete) és végül a gyakran igen erős formában mutatkozó *kölcsönhatás* tényére. Ezeknek a sajátosságoknak szem előtt tartása jelentős mértékben járulhat hozzá az antik jogok egyes intézményei összevetésének eredményességéhez. Rumen Csolov (Szófia) „A római jogi adásvételi szerződés keletkezésének kérdéséhez az antik jogok összehasonlító történetének nézőpontjából" című előadásában az antik jogösszehasonlítás kérdésével egy adott intézmény relációjában foglalkozott. Az előadó a marxi áru- és pénzforgalom keletkezésére vonatkozó elmélet függvényében a *készvétel* szinte kizárólagos szerepét hangsúlyozta a Mediterráneum térségében. Egyedül a római jogban alakul ki az adásvételi szerződés körében a *konszenzuálszerződés* konstrukciója, ami döntő módon befolyásolja ennek a szerződési típusnak alakulását a további évszázadok során. Luigi Capogrossi Colognesi (Róma) „Az összehasonlító jog kezdetei és a római jog: H. S. Maine" című referátumát írásban juttatta el a konferenciára. A referátum szerzője Maine Ancient Law és Village Communities in the East and West című munkáit elemzi a jogösszehasonlító kutatások oldaláról. Capogrossi Colognesi rámutat arra, hogy az Ancient Law-ban az összehasonlítás *tengelyében* helyezkedik el a római jog. Hangsúlyozza továbbá a Maine által választott módszer és a Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft köré csoportosuló, főképpen Kohler és Post nevével fémjelzett jogösszehasonlító irányzat szemléletmódja közötti alapvető *eltérést.* Ez az eltérés abban mutatkozik, hogy Maine nem híve az *evolucionizmusnak,* ami pedig szinte attributuma a múlt század második felében kibontakozó jogösszehasonlításnak. Az Ancient Law másik jellemzője az, hogy benne nem annyira egy-egy jogintézmény struktúrájára vonatkzó elemzés, hanem sokkal inkább a *„dinamikára",* tehát a transzformálódásra és a változásra figyelemmel lévő analízis jellemző.

A konferencia harmadik, a római tulajdonjogot tárgyul választó tematikája körbe tartozott Benedek Ferenc (Pécs) „A római jog és a forgalmi biztonság" című előadása. Referátumában Benedek professzor utalt arra, hogy a tulajdonjog egyes szerzésmódjait a római jog olyan módon alakította ki, hogy egyrészt törekedett a lehető legjobban *megkönnyíteni* a tulajdonosi pozíció elnyerését az áru felett, másrészt igyekezett *megakadályozni* azt, hogy a dologgal a tulajdonoson kívül más is rendelkezhessen. Az első kritériumnak azzal tett eleget, hogy a tulajdon-keletkezéshez a dominusnak lényegében csupán a bonae fidei possessio-t kell igazolnia: éspedig egyszerű jóhiszemű birtokot a forgalmi szférán kívül (így a gyümölcsszerzésnél és a feldolgozásnál) és jogcímeset azaz jogcímes birtokot a forgalomban való szerzésnél. A jogszerűen szerző árutulajdonos érdekét más oldalról a *lex Atinia* rendelkezései tartalmazzák olyan formában, hogy a nem tulajdonos által elidegenített dolgot elbirtoklásra *alkalmatlanná* teszik. Molnár Imre (Szeged) „A veszélyviselés és a tulajdonátszállás kérdése az adásvételnél" címmel tartott előadást. A referens leszögezte, hogy ma már egyértelműen bizonyított a „periculum est emptoris" elv érvényesülése az egyedi vétel körében. Utalt arra, hogy nem adekvát a forrásokkal az a Seckel és Levy nevéhez kapcsolódó felfogás, miszerint a *periculum* csak abban az esetben száll át a vevőre, ha a dolog átadásra kész. Ilyen módon ugyanis a *traditio* és a *veszély* átszállásának ideje félreértésre adhat okot. A források elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a kettő egymással *nincs* kapcsolatban. Ilyen módon veszélyviselésről csak a szerződés megkötése és a traditio *közötti* időben lehet szó. Zlinszky János (Miskolc) „A „familia pecuniaque" értelmezéséhez" címmel tartott előadást. Az előadó szerint a „familia" és a „pecunia" fogalom már kezdettől fogva lényegét tekintve jogi tartalmú fogalomnak tekinthető. A „familia" — az etimológiai elemzés alapján — az oszk-szabell paraszti törzsek gondolatvilágából ered. A „pecunia" pedig nagy valószínűséggel a latin pásztortörzs fogalomvilágából származik, amely eredeti jelentésében az *állatvagyonra* utaló fogalom. A XII Táblás Törvényben a kérdéses fogalompár mindkét eleme a vagyonra utal és csak későbbi fejlődés eredményezi azt, hogy a „pecunia" „pénz" jelentésben szerepel.

A konferencia eredményeinek rövid értékelését adta Pólay Elemér és Pierangelo Catalano professzor az utolsó referátum elhangzását követően. Pólay professzor zárszavában utalt a Marx-évforduló kapcsán rendezett kollokvium témáinak nagy *elméleti* és *gyakorlati* jelentőségére. Az elhangzott referátumok olyan kérdéseket érintettek, amelyeknek megoldása csakis széles *nemzetközi* együttműködés kereteiben képzelhető el. Catalano professzor az átfogó értékelésen felül a résztvevők nevében mondott köszönetet a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának, a konferencia sikeres lebonyolításában részt vállaló kollégáknak és személy szerint is Pólay Elemér professzornak a kollokviumnak a Gruppo di ricerca sulla diffusione del diritto romanoval való együttműködés kertében történő megszervezéséért. Ezt követően Luigi Labruna (Nápoly) professzor tájékoztatta a kollokvium résztvevőit arról, hogy a konferencia anyagát az Index c. római jogi folyóiratban kívánja közzétenni. A „Marx és a római jog" című, központi jelentőségű témákat exponáló kollokvium igen értékes hozzájárulás volt a marxista jogi romanisztika fejlődéséhez és a római jogászok élő tudományos együttműködést jelentő nemzetközi kapcsolatainak további bővüléséhez.

Габор Тёрёк:

Банкротство и ликвидация

В вводной части статьи детальному изучению подвергаются хозяйственные причины, которые обосновывают новое регулирование законодательства о несостоятельности в венгерском народном хозяйстве. В ходе анализа данного правового института автор подвергает подробному изучению возникновение банкротства в современном смысле слова, его материально-правовые последствия и новые формы решения проблемы на Западе. Автор указывает на то, что результаты развития права во Франции и Австрии содержат и такой опыт, который оказывается используемым и в венгерском законодательстве. В заключительной части автор подытоживает эти используемые элементы.

Миклош Кендьел:

Обязанность дать свидетельское показание в гражданском процессе

Обязанность свидетеля дать показание, известная в современном процессуальном праве как „munus publicum", прошла долгое историческое развитие. В ходе этого она постепенно утрачивала свой первоначальный частноправовой характер в XVIII—XIX веках превратилась в публично-правовую обязанность, возложенная на каждого. Обязанность дать свидетельское показание представляет собой правовой институт с двумя корнями: ее основы коренятся в государственном праве, а сферой ее реализации является процессуальное право. Первая часть статьи посвящена историческому развитию обязанности дать свидетельское показание, вторая часть — публично-правовому характеру данного института, а третья часть — толкованию института в социалистическом процессуальном праве.

Zoltán Novotni:

Dogmatische Fragen des Zusammenschlussverhältnisses

Die Studie beschäftigt sich erstens mit dem Zusammenschluss (Assoziierungs-) vertrag, als eine mehrseitige Obligationslage, und weist darauf hin, dass es unter den Verhältnissen der entwickelten kapitalistischen Wirtschaft als massgebende Rechtsinstitution eben der mehrseitige Zusamennschlussvertrag al typisch betrachtet werden soll. Die Studie analysiert die verschiedenen -im Zusammenschlussvertrag verborgenen-Rechtsverhältnisse: die zwischen den Mitgliedern zustandekommenden organisationell-mitgliedschaftlichen Rechtsverhältnisse; die zwischen dem Gründern und der Gesellschaft zustandekommenden organisationell-eigentümerischen Rechtsverhältnisse, die rechtliche Verbindung zwischen der Gemeinschaft der Mitglieder und der Gesellschaft, schliesslich die wirtschaftorgenisierenden Rechtsverhältnisse.

Gábor Török:

Konkurs und Liquidation

Der Autor erörtert eingehend jene Ursachen, auf Grund deren die Neuregelung der Insolvenz begründet ist. Im Laufe der Analyse der Rechtsinstitution beschäftigt er sich eingehend mit der modernen Entwicklung des Konkurses, mit den materiellen Konsequenzen des Konkurses, sowie mit den modernen westlichen Lösungen. Die Ergebnisse der französischen und österreichischen Entwicklung sind auch für die heimische Kodifikation erfahrensreich.

Miklós Kengyel:

Zeugenverpflichtung im Zivilprozess

Die Institution des „munus publicum", also der Zeugenverpflichtung hat eine lange historische Entwicklung hinter sich. Im Laufe der Entwicklung hat es seinen anfänglichen privatrechtlichen Charakter verloren und bis zum 18. und 19. Jh. hat den Charakter einer öffentlich rechtlichen Verpflichtung gewonnen. Diese Institution trägt einen doppelten Charakter: sein Grund liegt in Verfassungsrecht, aber das Gebiet seiner Realisiserung ist das Prozessrecht. Die Studie beschäftigt sicht mit der historischen Entwicklung, mit dem öffentlich-rechtlichem Charakter, und mit der Interpretation im sozialistischen Zivilprozessrecht.

Zoltán Novotni:

Questions of dogmatics of partnership (association) relations

The author deals with the special features of partnership contract in the first part of his study, considering it an obligation of typically many subjects and pointing out, that among the circumstances of developed capitalism the partnership contract, concluded between many subjects, may be regarded as an institution of law of typical and determinant nature. The study further makes a distinction between the legal relations coming into existene within a partnership contract, distingmishing first, organizational-membership relations between the parties, second, organizational-ownership relations between the founders and the partnership, third, legal relations between the community of members and the parnership, and, finally, legal relations to organize economic activities partly between the partnership and the members and partly between the members themselves.

Gábor Török:

Bankruptcy and liquidation

In the introduction of the article the author reviews in details the economic reasons why the legal material concerning insolvency is in need of a re-regulation. While analyzing the legal institution the author deals with the formation of bankruptcy in the modern sense, with its consequences of substantial law, as well, as with the recent Western solutions. He points out, that results of French and Austrian legal development contain experiences to be used in certain respects for the Hungarian legislation, too. At last, the author shortly summarizes the elements that may be used.

Miklós Kengyel:

The duty to give testimony in the civil lawsuit — The past and the future of a „citizen's obligation"

The duty to give testimony, known in modern procedure laws as „munus publicum", has undergone a long development in the history. Ist original civil law character was lost during this process and it became a public law obligation by the 18th and 19th centuries, that obliges everybody. Thus the duty to give testimony is an institution of law with double roots: its bases are to be found in constitutional law, while its sphere of realization is procedure law. The first part of the study deals with the historical foundations of the development of the duty to give testimony, its second part is devoted to the public law character of this, finally, the third part is about the interpretation of the topic in socialist procedure law.

СОДЕРЖАНИЕ: *Дьердь Калман:* Принципиальное руководство или судебное право — — *Терез Сабо-Надь*: Эффективность уголовного правосудия — — *Лайош Бошански:* К разработке единой системы государственного контроля за законностью — — *Золтан-Новотни:* Догматические вопросы правоотношений в товариществе — — *Йожеф Бак:* Проблемы правового регулирования собрания депутатов — — *Габор Тёрёк:* Банкротство и ликвидация — — *Миклош Кендель:* Обязанность дать свидетельское показание в гражданском процессе — — *Обзор: Чаба Варга:* Философия и юридические науки в Венгрии — — *Дьендьи Харшаньи — Петер Мишкольци Боднар:* Соревнование? — Заявка на подряд — — *Флориан Сэп:* Обжалование в процессе реабилитации — — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Михай Шаму:* Новый синтез науки о всеобщей истории государства и права — — Шимон Петер: Перемена судьбы венгерского крестьянства, 1946—1949 гг. *(Пал Хорват)* — — *Габор Балаш:* Соседство и осовременивание — — Ричард Эпштейн: Ответственность за качество продукции по современному праву *(Ласло Буриан)* — — *Иштван Кукорелли:* Польско-венгерский семинар по актуальным вопросам избирательной системы — — *Андраш Фельди:* Источники и литература венгерского частного права XIX в. — — *Габор Хамза:* Маркс и римское право

INHALT: György Kálmán: Prinzipielle Leitung oder Richterrecht. — *Frau Szabó Teréz Nagy*: Die Effektivität der Strafjustiz. — *Lajos Bosánszky*: Gedanken über die Ausarbeitung eines einheitlichen Systems der staatlichen Gesetzlichkeitsaufsicht. — *Zoltán Novotni*: Dogmatische Fragen des Zusammenschlussverhältnisses. — *József Bak*: Probleme der rechtlichen Regelung der Gesandtenversammlung. — *Gábor Török*: Konkurs und Liquidation. — *Miklós Kengyel*: Zeugenverpflichtung im Zivilprozess. — *Rundschau: Csaba Varga*: Philosophie und die Rechtwissenschaften in Ungarn. — *Gyöngyi Harsányi—Péter Miskolczi—Bodnár*: Wettbewerb? — Verhandlung. — *Flórián Szép*: Überprüfungsrecht im Rehabilitationsverfahren. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben: Mihály Samu*: Neue Synthese der gesamten Staats- und Rechtswissenschaften. — Péter Simon: Schicksalswende des ungarischen Bauerntums 1946—1949 (*Pál Horváth*). — *Gábor Balás*: Nachbarschaft und modernisierung. — *Richard A. Epstein:* Modern Products Liability *(László Burián)*. — István Kukorelli: Polnisch-ungarisches gemeinsames Seminar über zeitgemässe Fragen des Wahlsystems. — *András Földi*: Die Literatur und Quellen unseres Privatrechts aus dem XIX Jh. —*Gábor Hamza*: Marx und das römische Recht.

CONTENTS: György Kálmán: Direction by principles or judge-made law — *Mrs. Szabó, Teréz Nagy*: The efficiency of criminal justice. — *Lajos Bosánszky*: Some thoughts to the elaboration of a uniform system of state legality control — *Zoltán Novotni*: Questions of dogmatics of the partnership (association) relation — *József Bak*: Problems of the legal regulation of the assembly of representatives in cooperatives — *Gábor Török*: Bankruptcy and liquidation — *Miklós Kengyel*: The obligation to give testimony in the civil lawsuit. *Rewiew. Csaba Varga*: Philosophy and legal sciences in Hungary — *Gyöngyi Harsányi—Péter Miskolczi Bodnár*: Tenders without competition — *Flórián Szép*: Remedies in the procedure of rehabilitation — *Legal literature-legal life. Mihály Samu*: A new synthese of the science of the universal history of state and law — Péter Simon: A turning point in the fate of Hungarian peasantry 1946—1949 (*Pál Horváth*) — *Gábor Balás*: Neighbourhood and modernization — Richard A. Epstein: Modern Products Liability Law (*László Burián*) — *István Kukorelli*: Hungarian-Polish joint seminary on the actual questions of electoral systems — *András Földi*: The sources and the literature of our 19th century private law — *Gábor Hamza*: Marx and the Roman law.

ÁRA: 55,--Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221—285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., Jozsef nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 330,—Ft, egy évre: 660,—Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 85—1572 Szeged, 1985. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XL. új évfolyam 7. szám Budapest, 1985. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

OKI

TARTALOM

PESCHKA VILMOS
Lukács György filozófiájának hatása a jogfilozófiára 375

BAK JÓZSEF
Elméleti viták a küldöttgyűlés körül. Szakirodalmi áttekintés 379

HALMAI GÁBOR
A gazdasági minisztériumok belső szervezete 384

MERÉNYI KÁLMÁN
A nemi erkölcs elleni bűncselekmények pönalizálásának fejlődése a Csemegi-kódextől a felszabadulásig 391

FÖLDI ANDRÁS—SZÁJER JÓZSEF
Római jogi reminiszcenciák civilisztikai oktatásunkban 395

PÁLOS GYÖRGY
Szerzői jog a műszaki fejlődés forgatagában. Az integrált áramkörök és chipek védelme 404

ALPA, GUIDO
A számítógép-felhasználási szerződések 410

Szemle

RÁCZ GYÖRGY
Emlékezés a Legfelsőbb Bíróság egykori elnöke, Domokos József életéről 414

MELZER, HELMUT
A helyi hatalmi és igazgatási szervek funkciói a Német Demokratikus Köztársaságban, valamint a komplex gazdasági és szociális fejlődés problémája ezek területein 415

ANDRIOLI, VIRGILIO
Az új olasz Polgári Eljárási Kódex megalkotására felhatalmazó törvény tervezetéről 417

Jogirodalom—Jogélet

Trócsányi László: Az intézetek helye és szerepe egyes polgári jogrendszerekben (CSIZMADIA ANDOR) 419

BRUHÁCS JÁNOS
A hágai Nemzetközi Bíróság döntései 1957—1982 ... 420

ÚJLAKI LÁSZLÓ
Német—orosz jogi és gazdasági szótár 422

VÖRÖS IMRE
II. NSZK—magyar jogásznapok (1984. október 22—25.) 423

PETRIK B. FERENC
Vitaülés az Akadémián 424

СОДЕРЖАНИЕ: *Вильмош Пешка:* Влияние философии Дь. Лукача на философию права. — — *Йожеф Бак:* Теоретические дискуссии и собрания делегатов производственных кооперативов. Обзор литературы. — — *Габор Халмаи:* Внутренная организация хозяйственных министерств. — — *Кальман Мерэньи:* Развитие наказания преступлений против половой морали от принятия кодекса Чемеги до освобождения. — — *Андраш Фельди—Йожеф Сайер:* Реминисценции римского права в обучении венгерской цивилистике. — — *Дьердь Палош:* Авторское право в калейдоскопе технического развития. Охрана интегральных схем и микроэлектроники. — — *Гайдо Альпа:* Договоры на использование компютеров. — — *Обзор: Дьердь Рац:* Воспоминание о бывшем председателе Верховного Суда, Йожефе Домокош. — — *Гельмут Мельцер:* Функции местных органов власти и управления в ГДР, а также проблемы комплексного социально-экономического развития на подчиненных им территориях. — — *Виржилио Андриоли:* О проекте закона о разработке нового ГПК в Италии. — — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Трочаньи Ласло: Место и роль учреждений в некоторых буржуазных правовых системах *(Андор Чизмадия).* — — *Янош Брухач:* Решения Международного Суда в Гааге, 1957—1982 гг. — — *Ласло Уйлаки:* Немецко-русский юридический и экономическил словарь, — — *Имре Вергш:* Вторая встреча ученых юристов ФРГ и ВНР (24-25 октября 1984 г.) — — *Ференц Петрик Б.:* Обсуждение доклада проф. А. Шайо «О соотношении экономики и права».

INHALT: Vilmos Peschka: Die wirkung von Lukács auf die Rechtsphilophie. — *József Bak*: Theoretische Diskussionen um die Gesandtensammlung. Ein Durchblick über die Fachliteratur. — *Gábor Halmai*: Innere Struktur der Wirtschaftsministerien. — *Kálmán Merényi*: Die Entwicklung der Pönalisation der Verbrechen gegen den Geschlechtsitten seit dem Kódex von Csemegi bis 1945. — *András Földi—József Szájer*: Römischrechtliche Remisizenzen in unserer Unterricht der Zivilistik. — *György Pálos*: Autorenrecht in der technischen Entwicklung. Der Schutz der IC's und der chips. — *Guido Alpa*: Verträge über Benutzung der Computers. — *Rundschau: György Rácz*: Gedächtnis an József Domokos, an den ehemaligen president des Obersten Gerichts. — *Helmut Melzer*: Funktionan der örtlichen Staatsmacht — und Verwaltungsorgane in der DDR, sowie das Problem der komplexen wirtschaftlicen und sozialen Entwicklung. — *Virgilio Andrioli*: Über den Entwurf des Gesetzes, wodurch eine Ermächtigung zur Schaffung eines neuen Kódexes der ZPO gegeben wird. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben*: László Trócsányi: Stelle und Rolle der Instituten in einzelnen bürgerlichen systemen (*Andor Csizmadia*). — *János Bruhács*: Entscheidungen des Internationalen Gerichts hofs von Den Haag zwischen 1957—1982. — *László Újlaki*: Deutsch—russisches Wörterbuch Recht-Wirtschaft. *Imre Vörös*: Die zweite Rechtstagung BRD—Ungarn (22.—25. Október 1984.). — *Ferenc B. Petrik*: Diskussionssitzung an der Akademie.

CONTENTS: Vilmos Peschka: The impact of the philosophy of G. Lukács on the philosophy of law — *József Bak*: Theorestical debates on the assembly of delegates. A survey of legal literature — *Gábor Halmai*: The inner structure of economic ministries — *Kálmán Merényi*: The development of the penalization of crumes against sexual morals from the Csemegi-Code until the liberation — *András Földi—József Szájer*: Roman tradition in teaching civil law in Hungary development. The protection of chips and integrated electric circuits — *Guido Alpa*: Contracts to use computers. *Review. György Rácz*: In memorian József Domokos, once chairman of the Supreme Court — *Helmut Melzer*: The functions of local organs of power and administration in the German Democratic Republic and the problems of complex economic and social development in these areas — *Virgilio Andrioli*: On the project of the bill authorizing the creation of the new Italian Code of Civil Procedure. *Legal literature-legal life.* László Trócsányi: The place and the role of institutes in some bourgeois legal systems (*Andor Csizmadia*)—*János Bruhács*: The decisions of the International Court of the Hague 1957—1982 — *László Újlaki*: German—Russian legal and economic dictionary — *Imre Vörös*: The 2nd FRG—Hungarian conference on economic law (October 22—25, 1984) — *Ferenc B. Petrik*: Round-table conference at the Academy.

XL. új évfolyam 7. szám Budapest, 1985. július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Peschka Vilmos

Lukács György filozófiájának hatása a jogfilozófiára

1. Lukács György oeuvre-jének ismerői jól tudják, hogy a filozófus több munkájában is — a „Történelem és osztálytudat"-tól kezdve „Az esztétikum sajátosságán" át egészen a társadalomontológiáig — közvetlenül és behatóan foglalkozott a jog általános elméleti problémáival. Ezért talán meglepő, ha most Lukács György filozófiájának a jogfilozófiára való hatását vizsgálva mégsem ezeket a kifejezetten jogfilozófiai fejtegetéseket méltatom, hanem a lukácsi gondolatrendszernek azokra az általános megállapításaira hívom fel a figyelmet, amelyek a jogfilozófiai gondolkodást a leginkább befolyásolták. A filozófus számára a jogfilozófia periféria, appendix, legjobb esetben paradigma; a jogfilozófus érdeklődésének középpontjában a jog áll, ennek a sajátos társadalmi-ideológiai jelenségnek a rejtélyeit szeretné megoldani. E törekvése során segítségért fordul a filozófiához: megkísérli adaptálni azokat az elméleti megállapításokat, amelyek — a filozófia természetéből adódóan — minden társadalmi-ideológiai jelenségre nézve általánosan érvényesek. Mutatis mutandis a filozófia és a jogfilozófia kapcsolatára is áll, amit egy egészen más vonatkozásban a műalkotás világát illetően Lukács György szellemesen a következőképpen fogalmaz meg: „az általános és a különös itt az inherencia viszonyát valósítja meg, ahol is természetszerűleg a különösség annak a szubsztancialitásnak az alapja, amelyhez az általánosság inherens módon hozzátartozik."[1] Íme néhány azokból az általános lukácsi megállapításokból, amelyek immár a jogfilozófia különös meghatározásaihoz inherensen hozzátartoznak.

2. Az egész lukácsi életművön végigvonuló, azzal a gondolattal kell kezdenem, amely legkiérleltebb formában „A társadalmi lét ontológiájáról" című utolsó munkájában fogalmazódott meg. A komplexusok és a totalitás problémájáról van szó, arról, hogy a társadalmi lét nem más, mint komplexusok komplexusa, mely totalitáson belül a részkomplexusok és az összkomplexus viszonyában az utóbbi a túlsúlyos mozzanat: „Így hát — írja Lukács[2] — a társadalmi lét már legkezdetlegesebb fokán is komplexusokból álló komplexus, aholis szakadatlan kölcsönhatás áll fönn, mind a részkomplexusok, mind pedig az összkomplexus és a részei között. Ebből bontakozik ki a mindenkori összkomplexus reprodukciós folyamata, mégpedig úgy, hogy a részkomplexusok is — persze csak viszonylagos — önállósággal reprodukálódnak, de mindezekben a folyamatokban a mindenkori egész reprodukciója a kölcsönhatások e sokrétű rendszerének túlsúlyos mozzanata." Ez a megállapítás a jog filozófiai vizsgálata és megértése számára meghatározó jelentőségű. Hiszen a jog — nyilvánvalóan — a társadalmi lét egyik komplexusa, amelynek a társadalmi rendeltetése, jelentősége és hatása csak a többi részkomplexussal való összefüggésében és döntően az összkomplexusban való elhelyezkedésétől és funkciójától függően világítható meg. A társadalmi totalitásnak, az összkomplexusnak ez a túlsúlya ugyanakkor nem szünteti meg a jognak mint részkomplexusnak viszonylagos önállóságát, sőt kiemeli ennek különösségét vagy sajátosságát, amelyet „ontológiailag nemcsak a részkomplexus öntörvényűsége határoz meg, hanem mindenekelőtt az a hely és funkció, amelyet a totalitásban betölt.[3] Ilyeténképpen a jogfilozófiai érdeklődés előterébe a jog sajátosságának vizsgálata kerül. Ám mindenkor a lukácsi intést megszívlelve óvakodni kell attól, hogy a jog mint „részkomplexus következetes ismeretelméleti felépítésének módszertani elsőbbsége" veszélyeztesse a társadalmi totalitásban elfoglalt valóságos helyének, szerepének és funkciójának megértését. A módszer kifejezés filozófiai reminisztenciákat ébreszt, a fiatal Lukács arra a haláláig híven vallott tételére emlékeztet, amely szerint a marxista ortodoxia a módszerre vonatkozik. A társadalmi lét mint a komplexusok komplexusa pedig csupán csak ontológiai konkretizálása a fiatal Lukács által

Peschka Vilmos akadémikus, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] *Lukács* György: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. Bp. 1965. 225. old.

[2] *Lukács*: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Bp. 1976. 140. old.

[3] Uo. 286. old.

megfogalmazott marxi módszernek. Aktualitása miatt nem állhatok ellent a kísértésnek, hogy idézzem: „A teljességnek, az egységnek, az egésznek ilyen feltétlen uralma a részek elvont elszigetelése felett: ez Marx társadalomszemléletének lényege, a dialektikus módszer. Ennek követése (és nem az egyes szavakon való kérődzés) az ortodox marxizmus."[4]

3. A jogról mint a társadalmi totalitás részkomplexusáról lévén szó, a kérdés mindenekelőtt az: hol helyezkedik el a jog a társadalmi lét összkomplexusában? A válasz kézenfekvő és egyszerű: a társadalmi-ideológiai szférában. De ez csak akkor magától értetődő, ha az ideológiát a lukácsi ontológiai-gyakorlati felfogás, azaz mindenekelőtt társadalmi funkciója alapján értelmezzük. Ennek megfelelően valamely gondolat, nézet, szellemi produktum ideológiavoltát, ideológiai jellegét nem ismeretelmélei hamissága, hanem az a társadalmi funkció dönti el, amelyet a mindennapi élet gyakorlatában betölt. Marx a nagy gazdasági-társadalmi átalakulások konfliktusával kapcsolatosan a gazdasági termelés feltételeként határozottan megkülönbözteti azokat a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formákat, „amelyekben az emberek ezt a konfliktust tudatosítják és végigharcolják[5]". Lukács ezt a marxi megállapítást általában a társadalmi életre, a társadalmi fejlődés totalitására vonatkoztatva, az ideológia lényegét abban látja, hogy az ideológiai formák olyan eszközt jelentenek, „amelyek segítségével az ember tudatosítja és végigharcolja a mindennapokat betöltő problémákat[6]". Az ideológia társadalmi funkciója tehát: a társadalmi konfliktusok tudatosítása és végigharcolása. És a jogé? Döntően az, hogy rendezze a társadalmi viszonyokat, szabályozza az emberi magatartásokat, általánosabban kifejezve, hogy a társadalom tagjait meghatározott irányban befolyásolja, belőlük meghatározott akciókat és reakciókat váltson ki; röviden, hogy a társadalmi konfliktusokat tudatosítva, azokat feloldja. A jog mint ideológia ezt a társadalmi feladatát és rendeltetését mindenekelőtt azzal a struktúrával éri el, amely általában — mint Lukács felhívja rá a figyelmet — minden ideológiai jelenségnek sajátja: teleologikus struktúrájával, mégpedig jogról lévén szó sajátos teleologikus-normatív struktúrájával. Az ideológiában megnyilvánuló teleologikus szerkezet sajátossága — amiben eltér az egyszerű munkafolyamatban jelentkező teleológiától —, hogy — a lukácsi terminológiával élve — másodlagos teleológia, azaz: „egy más ember (vagy emberek) tudatának meghatározott irányban történő befolyásolására törekszik, arra, hogy az illetőt a kívánt teleológiai tételezésre bírja."[7] Itt a célkitűzés anyaga nem a természeti létösszefüggések, hanem — mint Lukács hangsúlyozza[8] — „az ember, akit alternatív döntésre kell bírni". A jogban ez a legközvetlenebbül és a legegyszerűbben akkor fejeződik ki, amikor a jog határozottan előírja, hogy az adott szituációban milyen magatartást *kell* tanúsítani. Annak a sajátosságnak a felmutatására, ahogyan a jog mint ideológia másodlagosan teleologikus szerkezetben alternatív döntések befolyásolására irányul, két mozzanatot kell kiemelni, amelyek szintén nem idegenek Lukács György gondolatvilágától. Az egyik, hogy a jog — mint minden igazi szabályozó rendszer — alternatív jellegű szituációkra és magatartásokra irányul, azaz olyan helyzetekre, amelyekben többféle cselekvési lehetőség áll fenn; e cselekvési lehetőségek, alternatívák között választ a cselekvő ember. A jog nyilvánvaló célja, hogy az alternatív cselekvési lehetőségeket tartalmazó szituációba kerülő embert az egyik alternatíva választására, olyan döntésre és cselekvésre késztesse, amely a jogban preferáltként megfogalmazódott. A másik mozzanat, ami említést érdemel, hogy a jogban megnyilvánuló másodlagos teleologikus struktúra még azt a sajátosságot mutatja, hogy a jogban a társadalom tagjainak egyenesen megmondja, hogyan kell cselekedni, ezzel határozottan, erőteljesen is közvetlenül fejezve ki az emberek befolyásolására irányultságát. Ezt a legyen jelleget a jog nem egyszerűen az imperatív módú nyelvi kifejezéssel éri el, hanem döntően azzal, hogy két másodlagos teleologikus struktúrát kombinálva, a jognak meg nem felelő magatartások esetén államilag érvényesíthető és kikényszeríthető jogkövetkezményeket, szankciókat helyez kilátásba. Ebből következik a jognak mint ideológiának az a lényegi sajátossága, hogy a jog *normatív* ideológia. Az emberi tudat, az alternatív döntés és cselekvés befolyásolása a jog esetében tehát intenzívebben, az állami kényszer kilátásba helyezésével és alkalmazásával, egyszóval a jog normatív erejével és nem egyszerűen tudati, eszmei, gondolati érvényével történik.

Az ideológia — Lukács György által nyomatékkal hangsúlyozott — másik fontos kritériuma, amely a jogfilozófiai gondolkodást jelentősen befolyásolja, az ideológia *általánosító* és *általános* jellege. Arról van szó, hogy az ideológia — Lukács szavaival[9] — „társadalmi beállítottságú általánosítás", azaz a felmerülő társadalmi konfliktus tudatosítása és végigharcolása a társadalmi általánosítás szintjén történik. Az ideológia döntő szerepe az érdekösszeütközésekből adódó társadalmi konfliktusok megoldásának segítésében — többek között — éppen abban van, hogy társadalmilag tudatosítja az egyik (osztály, csoport, réteg stb.) érdek össztársadalmiságát, s azt, hogy az egész társadalom érdekeként a legkülönfélébb eszközökkel (erőszak, meggyőzés, kényszer, képmutatás) érvényesíti. „Az emberek a saját tevékenységüket (osztályérdekeiket, amennyiben ezek személyi életvitelük mozgató motívumai, és legszemélyesebb érdekeiket is) — írja Lukács[10] — ideológiailag úgy szokták igazolni, hogy ily módon az általánosság szférájába emelik őket; a neveléstől a gazdasági és politikai gyakorlatig megfigyelhető ez az önigazolási tendencia, mely a saját cselekvési módját az ilyen általános normák puszta megvalósításának tünteti fel, és azt, amit helytelenít, a normáktól eltérőnek mondja, olyannak, ami nem testesíti meg ezt az általánosságot."

Aligha van az ideológia ezen sajátosságának pregnánsabb példája, mint a jog. A jogi szabályozás — mint arra utaltam — közvetlenül a mindennapi élet eseteire, konfliktusaira koncentrál; a koncentrá-

[4] *Lukács*: Mi a ortodox marxizmus? In: Utam Marxhoz. I. köt. 1971. 214. old.
[5] *Marx—Engels*: Művei, 13. köt. Bp. 1968. 6—7. old.
[6] *Lukács*: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. 449. old.
[7] Uo. 339. old.
[8] Uo. 340. old.
[9] Uo. 506. old.
[10] Uo. 473. old.

ció azonban csak azért válik ideológiává, mert a mindennapi élet jelenségeiben, emberi helyzeteiben és magatartásaiban társadalmi konfliktus fejeződik ki, amelynek tudatosítása, végigharcolása a jog sajátos eszközeivel és módszereivel a társadalmi általánosság szintjén megy végbe; a konfliktus társadalmisága a megoldás társadalmi általánosságát feltételezi. A társadalmi konfliktus ideológiai megoldásának érvénye az egész társadalomra kell, hogy kiterjedjen. Ezt fejezi ki kézzel foghatóan a jog sajátos tárgyias, megmerevítő pozitivitásában, illetve ennek általánosságában. A jog döntő kategóriája ugyanis — amint azt Lukács is hangsúlyozza[11] — az általánosság. Az általánosság kategoriális túlsúlyát a jogban éppen azok a társadalmi folyamatok határozzák meg, amire az imént az ideológiával kapcsolatban utaltam. Marxnak arról a fontos megállapításáról van ezzel összefüggésben szó, amely szerint „minden új osztály... amely egy előtte uralkodó osztály helyébe lép, kényszerül már csak azért is, hogy célját keresztül vigye, a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként feltüntetni, vagyis eszmeileg kifejezve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül ésszerű, általános érvényű gondolatokat".[12] Ez a társadalmi törvényszerűség, ami egyébként minden ideológia alapja, a jog lényegi sajátosságaként szilárdul meg. Arról van ugyanis szó, hogy míg az ideológia általánossága — Marx szerint[13] — azon alapul, hogy az új „forradalmasító osztálynak kezdetben érdeke még valóban inkább összefügg valamennyi többi, nem uralkodó osztály közösségi érdekével..., mert az eddigi viszonyok nyomása alatt még nem fejlődhetett ki egy különös osztály különös érdekeként", és így „nem mint osztály, hanem az egész társadalom képviselője lép fel", addig a jog érvényességének általánosságát lényegében az a társadalmi szükséglet határozza meg, amely már az osztályérdek és az össztársadalmi érdek ezen egybeesésének megbomlását fejezi ki. Jóllehet, a forradalmasító osztálynak mint új, különös uralkodó osztálynak különös érdeke kialakult és nyilvánvalóvá vált már, ezt a különös társadalmi (osztály) tartalmat a társadalmi státus quo fenntartása és a társadalmi viszonyok meghatározott irányú rendezése érdekében a jog változatlanul mint társadalmi általánosságot mondja ki általános érvényességgel. Az általánosság kategoriális uralmát a jogban tehát paradox módon tartalma különösségének társadalmi uralma határozza meg. A jog különös társadalmi tartalmát általánosként reprezentálja. Társadalmi feladata és rendeltetése éppen arra irányul, hogy a különös tartalmat a társadalmi totalitás valóságos általánosságává tegye. Ennek érdekében a társadalmi különöst általánosként tünteti fel. A társadalmi tartalom különösségének a jogban általánosként való megjelenése pedig az ideológiának éppen azt a sajátosságát fejezi ki, amit Lukács „társadalmi beállítottságú általános"-nak nevez.

4. A lukácsi gondolatvilágban különös jelentőségű különösség kategóriájának említése Lukács filozófiai építményének egyik tartópilléréhez vezet: a valóság tudati visszatükröződéséhez. Lukács György legközvetlenebb tanítványai az ontológiáról írt feljegyzésekben szkeptikusan teszik fel a kérdést: „Mit jelent az, hogy a jog visszatükrözés, hogy az ökonómia tükrözése?"[14] Ez a szkepszis azonban csak akkor jogosult, ha a valóság visszatükröződését ismeretelméleti módon fogjuk fel, nevezetesen azzal a jelentéssel, hogy a visszatükröződés mindenkor a valóság megismerését, ismeretszerű kifejeződését jelenti. Aligha kétséges, hogy a jog mint ideológia, mint társadalmi objektiváció ebben az értelemben egyáltalán nem tekinthető visszatükröződésnek; a jog a valóságot nem megismeri, a jog nem valóságról szóló ismeret, a jog a valóságot nem ismereti értelemben tükrözi, hanem szabályozza, és mint sajátos társadalmi objektiváció, szabályozó rendszer fejezi ki. Ám Lukács György filozófiájában a valóság tudati visszatükröződése a legkevésbé sem redukálódik annak imént említett ismeretelméleti jelentésére. Lukács nemcsak a megismerés különféle formáit (mindennapi, logikai, tudományos stb.) tekinti a valóság visszatükröződésének, hanem ennél sokkal tágabban és általánosabban minden tudati, szellemi, eszmei kifejeződést, objektivációt (például esztétikai, etikai, állami, politikai stb. jelenségeket) a valóság visszatükröződéseként fog fel. A valóság visszatükröződésének ebben a lukácsi értelmében — természetesen — a jog is a társadalmi valóság visszatükröződése, sajátos visszatükröződési formája, amelynek sajátosságát az a kategoriális szerkezet, a kategóriáknak az a csoportosítása, kiemelése, hangsúlyozása, illetve háttérbe szorítása, jelentőségének elhalványítása adja meg, amelyben a társadalmi valóság kifejeződése megtörtént. A jogi visszatükröződés jellegét és sajátosságát, belső folyamatait, szerkezetét és kategóriáit a jog alapvető társadalmi rendeltetése, a társadalmi viszonyok rendezése, az emberi magatartások szabályozása határozza meg. Végül is a jogi visszatükröződés valamennyi mozzanata ennek a társadalmi-ideológiai funkciónak rendelődik alá. Magától értetődő tehát, hogy a jog a társadalmi viszonyok szabályozására leginkább alkalmasnak bizonyuló fogalmakban, kategóriákban (általános, különös, típus stb.) — a lukácsi filozófia egyik központi kategóriájával kifejezve — a jog homogén közegében fejezi ki a társadalmi valóságot. Mi több, ezeket a kategóriákat, ezt a homogén közeget úgy formálja, alakítja, hogy azok a jogi szabályozás céljának és funkciójának megfeleljenek. Ilyeténképpen ezek a kategóriák (különös, típus, általános stb.) a jogi vissztükröződésben jogi sajátosságot nyernek, jogilag formált homogén közegként jelennek meg, egyesek előtérbe kerülnek, mások jelentéktelenné válnak stb.

Nem véletlenül hangsúlyoztam az imént, hogy a különösség és a különösséget reprezentáló típus megkülönböztetett helyet foglal el Lukács filozófiai munkásságában. Arról van szó, hogy a különösségnek és a különösséget reprezentáló típusnak a jogban, a jogi visszatükröződésben, a jog homogén közegének kialakításában is jelentős szerepe és funkciója van, jóllehet — mint arra korábban felhívtam a figyelmet — az általánosság a jog uralkodó kategóriája. Már az általánosság a jogban, a jogi visszatükröződésben be-

[11] *Lukács*: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 197. old.
[12] *Marx—Engels*: Művei. 3. köt. Bp. 1960. 46—47. old.
[13] Uo. 47. old.

[14] *Fehér* Ferenc—*Heller* Ágnes—*Márkus* György—*Vajda* Mihály: Feljegyzések Lukács elvtársnak az ontológiáról. Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 1. sz. 110. old.

töltött kategoriális uralmának méltatása sem történhetett azonban meg a jog különös társadalmi (osztály) tartalmára való utalás nélkül. Még inkább ez a helyzet a jog, a jogi normák tartalmának sajátos kategoriális megformálását illetően. A jogszabály tartalmát illetően ugyanis, mint ismeretes, az egyik legnagyobb probléma és nehézség az olyan kategoriális megformálás, ami a jogérvényesülés folyamatában optimális kapcsolatot hoz létre a jogi norma érvényességének általánossága és a konkrét jogeset egyedisége között. Az a kategória pedig, amely az egyestől az általánoshoz, illetve az általánostól az egyeshez való átmenetet közvetíti, amely az egyest és az általánost összekapcsolja — mint Lukács rámutat — a különösség kategóriája. „A mozgást az egyestől az általánoshoz és megfordítva — írja[15] — mindig a különös közvetíti; ez reális közvetítő tag mind az objektív valóságban, mind az ezt megközelítő adekvátsággal visszatükröző gondolkodásban. De nagyon sajátos jellegű közvetítő tag." Ha most a figyelmet a jogszabály tartalmára, arra fordítjuk, hogy a társadalmi viszonyok, helyzetek, körülmények, emberi magatartások a jogi norma tartalmában, kiváltképpen ún. tényállásban, túlnyomóan és optimális esetben a különösség szintjén fejeződnek ki, akkor a különösség kategóriájának Lukács által hangsúlyozott két sajátosságát kell megemlíteni: Az egyik a különösség relativitása, a különösség helyzeti jellege, az, hogy a különös relatív általánosságot képvisel az egyessel és relatív egyediséget az általánossággal szemben. „Az általános meghatározott konkrét viszonyok között — írja Lukács[16] — specifikálódik, meghatározott vonatkozásban különössé válik; de az is megeshet, hogy az általános elnyeli, megsemmisíti a különösséget, vagy új különösségekkel kölcsönhatásban lép fel, vagy egy korábbi különösség fejlődik általánossággá és megfordítva." A különösség másik, a jogszabály tartalma vonatkozásában is jelentős sajátossága, hogy a különösség nem fix pontot vagy közvetítő tagot jelent, hanem egy meglehetősen széles és gazdag mozgási teret, közvetítő szakaszt az egyes és az általános között. A különösség mindig az egyestől az általánoshoz és megfordítva vezető közvetítő mező, közvetítő közép: „A különösség nem csupán viszonylagos általánosítás — hangsúlyozza Lukács[17] —, nem csupán út az egyeditől az általános felé (és megfordítva), hanem egy — az objektív valóság lényege által előidézett és a gondolkodásra rákényszerített — szükségszerű közvetítés az egyediség és az általánosság között. Mégpedig olyan közvetítés, amely korántsem csupán egyszerű összekötő kapocs az egyedi és az általános között — ez a funkció persze a különösség egyik legfontosabb jellegzetessége —, hanem e funkcióban, beteljesítése által, önálló jelentőséghez is jut."

A jogi norma tartalmának — érintett — különösségét a lukácsi esztétikában sokoldalúan kidolgozott kategória, a típus, a tipikus reprezentálja és testesíti meg. A tipikus az a jelenség és visszatükröződési forma, amelyben a különféle társadalmi viszonyok, emberi helyzetek és szituációk, magatartások és folyamatok különösségükben a jogszabály tartalmaként megjelennek. A tipikus, miként a különös, az élet kategóriája, amely a visszatükröződési folyamatokban általában, így a jogi visszatükröződésben konkrétan, jelentős szerepet és funkciót tölt be. A tipikus ugyanis — mint arra Lukács György felhívja a figyelmet[18] — az a közbülső terület, amelyben az emberek, helyzetek, tettek stb. egyediségének általánosított jelentősége összpontosul, de közben ezek egyediségét nem szünteti meg, sőt, még intenzívebbé teszi. A típus a konkrét társadalmi helyzetből és törvényszerűségekből levezetett, ezekből szükségszerűen következő vonások és vonatkozások koncentrált gondolati kifejezése: „Típuson — írja Lukács[19] — ama meghatározások koncentrált összefoglalását értjük, amelyeket a társadalomban, mindenekelőtt a termelés folyamatában elfoglalt határozott konkrét hely objektív szükségszerűen életre hív. Ezzel a típus fogalma az általános törvényszerűség fogalmának rendelődik alá. Mind az életben, mind a tudományban tehát közvetlenül különös jellegű." A típusnak Lukács által történő kifejtése és jellemzése — amely szerint a típus olyan társadalmi jelenség és kategória, amely a konkrét viszonynak objektív törvényszerűségei és lényegi általánossága által meghatározott, ezekből szükségszerűen előálló, legkonkrétabb és legkifejlettebb tulajdonságait, meghatározásait és vonatkozásait reális ellentmondásosságuk legmagasabb fokán ragadva meg, az adott konkrét társadalmi viszonynak és helyzetnek mind lényegi általánosságát, mind egyedi jelenségformáját megszűnten megőrizve úgy foglalja magában, hogy benne a törvényszerű, az általános, a lényeges meghatározások egyúttal még világosabban jelentkeznek — a tipikus helyzetekre és magatartásokra koncentráló jogszabály megértése számára rendkívül jelentős. A jogszabályi tartalomnak a tipikus szintjén megragadása ugyanis — a tipikus imént vázolt jellegzetességei következtében — rendkívüli módon megkönnyíti a jogszabály általánosságának a konkrét jogeset egyediségére való vonatkoztatását.

Mindezzel — természetesen — a legkevésbé sem merítettem ki Lukács György filozófiájának azokat a megállapításait és fejtegetéseit, amelyek megvilágító erejű segítséget nyújtanak a jogfilozófiának a jog mint társadalmi-ideológiai objektiváció kutatása és feltárása számára. A jogfilozófiának — meggyőződésem — máig sem sikerült a lukácsi életművet teljesen kiaknázni. Ezért — gondolom — akkor vagyunk hívek a lukácsi gondolatvilághoz, ha feladatnak tekintjük további elmélyült tanulmányozását.

[15] *Lukács*: A különösség mint esztétikai kategória. Bp. 1957. 92. old.
[16] *Lukács*: Az esztétikum sajátossága. 2. köt. 180. old.
[17] Uo.
[18] Uo. 281. old.
[19] *Lukács*: A különösség mint esztétikai kategória. 217. old.

Bak József

Elméleti viták a küldöttgyűlés körül
Szakirodalmi áttekintés

A szövetkezetek várható új szabályozásában kétségtelenül előreláthatóan fontos problémaként merül fel a szövetkezetek önkormányzati szervezete, ezen belül pedig — többek között — *a tagsági kollektívának* a szövetkezet vezetése fölötti hatalmi pozíciója, *az egyes tagoknak* pedig a vezetésben való széles körű részvétele, a részvétel közvetlen és közvetett formája, azaz a közgyűlés vagy küldöttgyűlés kérdése. Ez a probléma ismeretes már a szövetkezeti mozgalom múltjában is, a nagy szövetkezetek kialakulása folytán; a magyar szövetkezeti mozgalom szocialista fejlődési szakaszában szintén a szövetkezetek méreteinek nagyra növekedése nyomán került fokozatosan előtérbe.

A jelen tanulmány célja az, hogy az ezzel kapcsolatos, közelebbről a közgyűlés-küldöttgyűlés körül mintegy két évtized alatt kialakult szakirodalomról, elméleti vitákról adjon áttekintést.

Előre kell bocsátani azt, hogy a szakirodalom ezzel a kérdéssel is — mint számos más elméleti kérdéssel, érthető okoknál fogva — legelőbb és legnagyobbrészt a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkoztatva foglalkozott. Így ez az áttekintés is legnagyobbrészt a termelőszövetkezeteket érintő szakirodalomról szól, általában ezt elemzi, nyilvánvaló azonban, hogy mindez általánosítható a többi szövetkezeti ágazatra is. Az is megjegyzendő, hogy az elemzés — elkerülhetetlenül — kritikai elemzés, azaz természetesen kiterjed az egyes elméleti álláspontok értékelésére, más felfogás és nézetek kifejtésére is.

I.

A termelőszövetkezetek kollektív (tagsági) vezetésének a vállalati méretek nagyra növekedéséből eredő problémájára kezdetben — időbelileg az 1960-as évek elején — a szakirodalom csak kevéssé reagált.

Legelsőnek a magyar szakirodalom említhető annyiban, hogy legelőbb — az 1957:7. tvr-t és végrehajtási rendeletét kommentálva — itt merült fel *a nem teljes hatáskörrel működő küldöttgyűlés*, azaz *a közgyűlés és a küldöttgyűlés egymás mellett létezésének* gondolata, aminthogy erre a jelzett jogszabályok valóban lehetőséget adtak. E jogszabályok szerint ugyanis a termelőszövetkezet alapszabályi rendelkezéssel a közgyűlés a hatáskörét *részben vagy egészben* adhatta át a küldöttgyűlésnek. A szabályozást követő, akkor általában autentikusnak tekintett kommentár javaslatot adott arra, hogy ha a termelőszövetkezet *a küldöttgyűlést a közgyűlés fenntartása mellett* kívánná létrehozni, akkor milyen ügyeket tarthatna meg a közgyűlés hatáskörében.[1] Ezt a tanácsot a termelőszövetkezetek gyakorlata — teljesen racionális okokból — nem vette figyelembe (a jogalkotás később — kevésbé racionálisan — annál inkább). Az akkori (viszonylag) nagy termelőszövetkezetek a küldöttgyűlést mindig *teljes hatáskörrel* hozták létre, már csak azért is, mert így a küldöttgyűlésnek átadott vagy a közgyűlésnek fenntartott ügyeket nem kellett az alapszabályban tételesen megjelölni. Egyébként a teljes hatáskörrel működő küldöttgyűlésnek — sajnos csak jó fél évtizedig — jó tapasztalatai voltak.

Időrendben következőnek a szovjet I. V. Pavlov ismeretes, aki a problémát annyiban helyesen érzékelte, hogy az akkor nagyra növekedő kolhozokban a közgyűlés szintén nehézkessé válását érzékelte. Így a küldöttgyűlést szükségesnek tartotta, de csak a közgyűlés mellett létező, „a közgyűlés és a vezetőség közötti (időközi) igazgatási szervként" volt hajlandó számításba venni és igen rosszallotta, hogy egyes kolhozok gyakorlatában a közgyűlés szerepe „lealázódik", hatáskörének túl nagy része kerül át a küldöttgyűléshez, sőt helyenként a küldöttgyűlés a közgyűlést felváltja („kiszorítja").[2] Azaz: mégsem vette figyelembe *a közgyűlés teljes lehetetlenné válását*, ami pedig ekkor már előrelátható volt.

Ez után — bár nem szakirodalom, de ebben az esetben fontos — a politikai-ideológiai irodalom említendő, a bolgár KP folyóiratának cikke. Bulgáriában — ahol a termelőszövetkezetek egyesítése már nagyon előrehaladt — 5—6, sőt több községre kiterjedő, gigantikus szövetkezetek alakultak ki, az „osztott közgyűlés" (későbbi nevén: részközgyűlés) intézményét hozták létre. Ezt ismertette — helyesléssel — a Novo Vreme, amit hamarosan átvett az MSZMP folyóirata.[3]

Röviddel ezután sor került nálunk is az első részközgyűlések gyakorlati bevezetésére, bizonyára a jelzett cikk hatására (esetleg még politikai szervek ösztönzésével is), aminthogy addig sem a szövetkezeti mozgalom történetében, gyakorlatában, sem a jogi szabályozásban ilyen primitív intézmény soha, sehol sem fordult elő. A politikai ösztönzésre mutat az, hogy ezeket az első — akkor törvényellenes — kezdeményezéseket hamarosan országos napilap propagálta.[4] Ezek az akkor törvényellenes kezdeményezések csak mintegy három év múlva, az 1967:III. törvény (továbbiakban: II. tsz-kódex) hatálybalépésével (1968-tól) legalizálódtak.

A jelen szerző (mint időrendben következő) már a II. tsz-kódex előkészítésének időszakában — szemben az előbb ismertetett szakirodalmi és ideológiai álláspontokkal — határozottan a részközgyűlés ellen, a

Bak József tudományos tanácsadó, Szövetkezeti Kutatóintézet (Budapest).

[1] *Nagy* László—*Seres* Imre: A termelőszövetkezeti törvény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961. 345. old.

[2] I. V. *Pavlov*: Razvityije kolhoznoj gyemokratyii v period razvjornutovo sztroityelsztva kommunyizma. Moszkva. Goszjurizdat, 1962. 109—110. és 118—123. old.

[3] Dimitr *Jurukov*: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek belső szövetkezeti demokráciája. Novo Vreme, 1963. október; Társadalmi Szemle, 1964. 1. sz.

[4] *Sólyom* József: Nélkülük senki sem dönthet. Népszabadság, 1965. február 19.

küldöttgyűlés, mégpedig *a teljes hatáskörrel működő* (klasszikus) küldöttgyűlés mellett foglalt állást (pontosabban: küldöttrendszer mellett),[5] bár az egyesítések akkor még nem öltötték a későbbi tömeges mértéket, nagy szövetkezetek még kis számban és főleg nem a későbbi monstre méretekben fordultak elő, de a tendenciák már látszottak.

Mint ismeretes, az új tsz-törvény előkészítésében a következetes demokráciát a közvetlen demokráciával azonosító sematikus álláspont, a „minden áron" közgyűlés koncepciójának képviselői voltak túlsúlyban (hatalmi helyzetben), így a törvénybe — a tervezet szakmai vitái során a bolgár „példára" is hivatkozva — a küldöttgyűlés csak a közgyűlés, azaz egyre több esetben a részközgyűlési rendszer mellett működő, formális testületként került bele, 1971-ben aztán a szövetkezeti törvény az új tsz-törvény „példamutatása" nyomán ezt a rendszert vette át és általánosította.

II.

A II. tsz-kódex hatálybalépését (1968) követően a szakmai (magyar) irodalom ugyan nem gyakran, de a korábbi időszakhoz képest sokkal intenzívebben, mélyebb elemzésekkel foglalkozott a küldöttgyűléssel, mégpedig *mindig összekapcsolva a részközgyűlési rendszer problematikájával*, teljesen természetesen, aminthogy *a küldöttgyűlés jelenlegi működésére, egész pozíciójára a részközgyűlési rendszer létének meghatározó hatása van*. Másképpen: a küldöttgyűlés intézményének *jelenlegi értékére* a részközgyűlési rendszer nyomja rá bélyegét. Ezért a szakmai (szövetkezeti jogi) irodalom a küldöttgyűlésről szólva — természetszerűen — mindig állást foglalt a részközgyűlés kérdésében is, sőt elsősorban ez utóbbi kérdésben, amelyhez mindig kapcsolódott a küldöttgyűlésre vonatkozó álláspont is.

Legelőbb (az időrendnek megfelelően) *a részközgyűlés melletti*, egyben *a küldöttgyűlést* — még a nagyon szűk hatáskörével is — *inkább ellenző álláspont* említendő. Ez a küldöttgyűlést kivételes, éppen csak megengedhető intézménynek tekinti. „Minthogy a küldöttgyűlés nem a közvetlen, hanem a képviseleti demokrácián alapszik, létesítésére *csak kivételesen* kerülhet sor. Az okok lényegében ugyanazok, mint a részközgyűlés tartásának indokai. Küldöttgyűlés tehát csak akkor létesíthető, ha közgyűlést... megfelelő helyiség hiányában vagy egyéb okból nem lehet a szükséges gyakorisággal összehívni. A küldöttgyűlés és a részközgyűlés tehát nem zárják ki egymást: küldöttgyűlés létesítését a termelőszövetkezet akkor is elhatározhatja, ha részközgyűléseket is tartanak. Gyakorlatilag azonban — a részközgyűlés lehetővé tétele után — a küldöttgyűlés már kevéssé indokolható".[6]

Azaz: a nagy termelőszövetkezetekben — ha már a teljes (valóságos) közgyűlés úgyis lehetetlenné vált — a részközgyűlések mellett a küldöttgyűlés szinte fölösleges. Ennek az állásfoglalásnak pontos értékeléséhez nem téveszthetjük szem elől azt, hogy a törvény szerint — a kiemelt közgyűlési hatáskör miatt — a nagy szövetkezetekben részközgyűlési rendszer elkerülhetetlenné, azaz kötelezővé vált, a küldöttgyűlés pedig csak szabadon választható szerv, így az idézett kommentár (egyetemi tankönyben) még ezt a fakultatív lehetőséget is „kivételesnek", kevéssé ajánlatosnak tüntette fel (még a jogszabályok rendelkezéseihez képest is korlátozó értelmezéssel). Tulajdonképpen (bizonyos szövetkezetpolitikai irányzat szempontjából) érthető: a küldöttgyűlés — még így is, a szűkre korlátozott lehetőségeivel — mint fogalom önmagában is „irritáló anyag"; ki tudja, milyen veszélyes gondolatokat, elképzeléseket és törekvéseket inspirálhat.

Következőként — szintén időrendben — a jelen szerző említhető, aki a szövetkezeti törvény (1971: III. törvény) tervezetének szakmai vitáiban, majd hamarosan a törvény hatálybalépése után és később is — már általános szövetkezeti problémaként — élesen rámutatott a részközgyűlési rendszernek a legmagasabb kollektív vezető szerv feladatkörére való teljes alkalmatlanságára (sőt eleve antidemokratikus törekvésekre való alkalmasságára), így azzal szemben a klasszikus alternatíva mellett foglalt állást: *vagy* valóságos, működőképes (teljes) közgyűlés, *vagy* — ahol az előbbi lehetetlen — teljes hatáskörrel működő küldöttgyűlés.[7]

Itt említhető, hogy a részközgyűlési rendszer melletti, így a teljes hatáskörű küldöttgyűlés elleni állásfoglalások között kb. ebben az időben elhangzottak (szóbelileg) kizárólag politikai-ideológiai — egyben napi politikai — indítékúak is, pl. a részközgyűlés intézménye „jól megállta a helyét" (a II. tsz-kódex 5 éves és a szövetkezeti törvény 1—2 éves gyakorlata alapján!).[8] Az ilyen sommás állásfoglalások mögött azonban sem ténybeli (empirikus), sem elméleti bizonyítás nem volt, így ezek érdemleges tudományos vitára nem alkalmasak, de jellegzetességük és bizonyos helyzeti jelentőségük miatt mégsem hagyhatók figyelmen kívül.

A részközgyűlési rendszerrel szembeni állásponthoz később csatlakozott Domé Györgyné. A részközgyűlést — nagyrészt a jelen szerző indokaira hivatkozva — szintén elutasította, de a küldöttgyűlés melletti állásfoglalásában nem volt következetes. Csak azt kifogásolta, hogy a jogszabályok túlzott mértékű „szigorítást" tartalmaznak, *túl széles körben* határozzák meg azokat az ügyeket, amelyek nem adhatók át a küldöttgyűlés hatáskörébe. Így bizonyára nem vette eléggé figyelembe azt, hogy ez pedig gyakorlatilag a — szerinte is manipulálható, eleve antidemokratikus célokra alkalmazható — részközgyűlés *kötelező hatáskörét* jelenti. Lehetségesnek tartja a kizárólagos (helyesen: kiemelt) közgyűlési hatáskör ilyen „szigorításának" a közvetlen demokrácia erősítéseként való felfogását, a képviseleti demokrácia bizonyos visszaszorítását, csak kérdésként veti fel, hogy „szükség

[5] *Szerző*: Igazgatás a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1965. 241—244. old.

[6] *Földes* Iván—*Molnár* Imre—*Seres* Imre—*Veres* József: Termelőszövetkezeti jog. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp. 1970. IX. fejezet, 256—266. old. Kiemelés az eredetiben. A fejezet szerzője: Molnár Imre.

[7] *Szerző*: A szövetkezetek kollektív (tagsági) vezetésének egyes újabb problémái. Szövetkezeti Kutatóintézet Közleményei, 94. sz. 1974. 60—75. old. A szövetkezeti demokrácia néhány jelenlegi problémája. Jogtudományi Közlöny, 1979. 9. sz.

[8] *Rév* Lajos, az OKISZ elnöke felszólalása a szerző hivatkozott tanulmányának előzetes vitájában a Szövetkezeti Tudományos Tanács 1973. június 22-i ülésén. Jegyzőkönyv 2. és 83. old. Kézirat a Szövetkezeti Kutatóintézet könyvtárában.

volt-e erre"; „a közvetlen demokrácia *látszólagos* erősítése végső soron nem eredményezte-e hatékonyságának gyengülését[9]".

III.

1977-ben a II. tsz-kódex a szövetkezeti törvény módosítása nyomán — ennyiben immár elkerülhetetlenül a szövetkezeti törvény hatása alatt, nem először — jelentősen módosult. Ez a módosítás a közgyűlés kiemelt hatáskörét ismételten csökkentette, a küldöttgyűlés javára. A gyakorlatilag (és elvileg) fontos ügyek közül „mindössze" olyanokat tartott meg a közgyűlés kiemelt hatáskörében, mint pl. a vezetőségi tagok megválasztása (az elnököt is ideértve), mindez természetesen a „hivatalos", jelöltlistás választási szisztéma alapján, részközgyűléseken, ahol a széttagolt részközgyűlések keretében a „hivatalos" jelöltekkel szemben mások megválasztása szinte lehetetlen.

A küldöttgyűlés hatásköre szélesebb lett, a kiemelt közgyűlési hatáskör már kevésbé „szigorú", de megmaradt a lényeg: a küldöttgyűlés ezzel a módosítással is a közgyűlésnek, mégpedig általában *a részközgyűlési rendszernek árnyékintézménye* maradt, mivel a küldöttgyűlés nyilvánvalóan a nagy szövetkezetekben létezik, ahol — *kötelező lévén* a kiemelt ügyeket mindenképpen közgyűlés elé vinni — *a részközgyűlési rendszer gyakorlatilag kötelező*.[10] Ez a módosítás lényegében meg is felelt az utóbb idézett bíráló véleménynek, de egyben azt is mutatja, hogy a küldöttgyűlési hatáskör „szűkösségének" bírálata végül is — szándéka ellenére — nem jelentett a küldöttgyűlés melletti következetes állásfoglalást.

A II. tsz-kódex módosításával kb. azonos időből a teljes hatáskörű küldöttgyűlés elleni, a részközgyűlések melletti, elméleti igényű állásfoglalás csak egy található. Erről annak jellegzetessége miatt is szólni kell. Azért is figyelemre méltó, mert kifejezetten a részközgyűlést elutasító felfogásra reagál.

Eszerint a részközgyűlések bevezetésének alapja „a közgyűlés feltétlen megtartásának szükségessége",[11] a részközgyűlés pedig azonos értékű a közgyűléssel, következésképpen a részközgyűlés intézményével szemben minden ellenvetés a közgyűlés (azaz: a következetes demokrácia) elleni támadás. Így a jelen szerzőnek — első helyen vele polemizálva — mintegy pálfordulásként veti szemére azt, hogy bár korábban *a közgyűlést* olyan vezető szervnek tekintette, amely a szövetkezeti demokráciát közvetlenül és a legmagasabb színvonalon testesíti meg, később mégis élesen fellép *a részközgyűlési rendszer* ellen. Mindössze az marad figyelmen kívül, hogy *a részközgyűlés nem közgyűlés*. A részközgyűlés ilyen módszerű védelme (a *valóságos*, együttes közgyűlés mögé bújtatva) nyilvánvalóan nem pontos vitamódszer.

Ami a részközgyűléssel szembeni ellenvetéseket illeti, ezeket elintézi azzal, hogy ezek „túlnyomórészt technikai nehézségekre" hivatkoznak (a szavazatok összeszámlálásának, a módosító javaslatok érvényesítésének nehézségeire stb.)[12] A további, elméleti indok a részközgyűlés mellett és a küldöttgyűlés ellen: „A szövetkezeti demokrácia voltaképpen a közvetlen és a képviseleti demokrácia egysége; az egyiknek vagy a másiknak hiányában nem is beszélnénk szövetkezeti demokráciáról. Ha viszont a legfelső vezető szerv is képviseleti alapon szerveződnék, *a tagság nagyobbik hányada nem gyakorolhatná vezetési jogait*; csak a küldöttek megválasztásában vehetne részt, a tényleges gazdasági-társadalmi döntésekben nem, a *mozgalmi jellegű tevékenysége* is (alkalmi gyűlésekre korlátozódva) szervezett fórum nélkül maradna.[13]

Lehetséges, hogy ez az álláspont minden kommentár nélkül, önmagában is eleget mutat, megfelelően értékelhető, mégis érdemes egyes elemeit külön megvilágítani.

Legelőbb is: kérdéses, hogy a kioktatás a demokrácia formáiról szükséges-e és helyes-e. Ami a demokrácia közvetlenségét és képviseleti rendszerét, valamint ezek egységét (kölcsönös feltételezettségét és kapcsolódását) illeti, ez mint *formai, szervezeti megoldás* teljesen természetszerűen — nemcsak „voltaképpen" — minden demokráciára és mindenütt érvényes: szövetkezeti demokráciára, állami, társadalmi demokráciára, pártdemokráciára stb., akár polgári, akár szocialista rendszerben, ez egyáltalán nem a szövetkezeti demokrácia specialitása. Sőt: nincs, nem lehet a demokráciának olyan közvetett, képviseleti intézménye (tanács, országgyűlés stb.), amely mögött ne volna ott valamilyen — jó vagy hibás, valóságos vagy legalább látszólagos — közvetlen demokratikus intézmény. A demokrácia képviseleti intézményei is — ha valóban demokratikusak — mindig a közvetlenség alapján szerveződnek.

A küldöttgyűlés mögött is ott van a közvetlen demokrácia, a küldöttek választása a tagok által, a maguk köréből. Ezt nem lehet lebecsülni azzal, hogy a tagok joga „csak" a küldöttek megválasztását jelenti, ill. akkor valóban nagyon kevés az értéke, *ha maga a küldöttgyűlés nagyon alacsony értékű*, ha a küldöttek nem határozhatnak a szövetkezet legfontosabb ügyeiben, pl. és elsősorban a kollektív vállalat vezetőinek megválasztásában.

Meg lehet gondolni, hogy mi a demokratikus eljárás és mennyire: 500—800 tag mindegyike tárgyalhat — inkább beszélhet — a zárszámadásról, a tervről, ezek részösszegeiről, mutatóiról (és mindenről) 5—6—10 részközgyűlésen, aztán formális módon szavazhat arról, hogy elfogadja-e úgy, ahogy van vagy nem. Inkább elfogadja, mert nemigen tehet mást, a tervezetek gyakorlatilag egészben kerülhetnek szavazásra. Vagy: 80—100 választott (és a szövetkezet ügyeiről, helyzetéről, érdekeiről — viszonylag — tájékozottabb) küldött tárgyalja ugyanezt, vitatkozik és módosításokat tud javasolni, mindezeket — érveket és ellenérveket is ismerve — *együttesen mérlegeli* és szavaz arról, hogy mit fogad el változatlanul és mit milyen módosítással. Más: 500—800 tag 5—6—10

[9] *Domé* Györgyné: Demokrácia a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Kossuth Kiadó, 1976. 116. old.

[10] Az igaz, hogy az utóbbi időkben több nagy termelőszövetkezet a részközgyűlési rendszert felszámolta és — minden nehézség ellenére — visszatért a teljes közgyűlésre, de ezek a nagy (600—800—1200-as) létszámú teljes közgyűlések nyilvánvalóan szintén nem alkalmasak érdemi működésre, így a küldöttgyűlés helyzetén ez sem változtat.

[11] *Molnár* Imre: A szövetkezeti vezetés kettőssége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 39. és 65. old.

[12] *Molnár* Imre: uo. 65. old.

[13] Uo. 66. old.

részközgyűlésen szavaz arról, hogy a „hivatalos" jelöltlistán javasolt 15 jelöltet megválasztja-e vezetőségi tagnak vagy nem. A szavazólapra ugyan írhatnak be másokat is, de minek: azok úgyis csak szétszórt szavazatokat vagy legfeljebb csak ottani, helyi többséget kaphatnak. Vagy: 80—100 küldött együttesen vitathatja meg a jelöltlistát és ha arra más jelöltek is felkerülnek, akkor azok még általános többséget is kaphatnak, azaz *a választás valóságos választás* lesz.[14] Hát ilyenek a „technikai" különbségek küldöttgyűlés és részközgyűlés között.

Talán csak — a jelen téma szempontjából — mellékesen: A küldöttgyűlésnek a választásokban még a jelenlegi jogi szabályozás keretei között is lehetne közvetett, de lényeges szerepe, pl. a jelölések összegezése és módosítása (kiegészítése), ami még nem választás, tehát jogszabályba nem ütközne, ami lényegesen növelhetné a küldöttgyűlés értékét, így a tagok küldöttválasztó jogának értékét is. Ehhez elegendő lenne alapszabályi rendelkezés. (Ilyenre azonban a tagság nem gondol, az pedig kérdéses, hogy a vezetők — ide értve a jogász szakembereket is — ilyen alapszabályi rendelkezés kezdeményezését egyik-másik szövetkezetben mennyire támogatnák.)

Meg lehet gondolni, hogy mi a demokratikusabb: Jobb esetben szavazásnak nevezett felületes közvéleménykutatás, rosszabb esetben a széttagolt kollektíva manipulációs szavaztatása, vagy a szövetkezet helyzetének jobb ismeretében és az érdekek alaposabb mérlegelésével *valóságos vitákban kialakított döntések*, egységes testületben. Más oldalról: Az eldöntendő kérdések tartalmának megfelelő, érdemi határozat kialakítása vagy valami amorf népszavazás, amelyen (mint közismert) csak „igen" vagy „nem", valamint érvénytelen szavazatokra van lehetőség. Nem alternatív, hanem több variációs (vagy csalárd módon felvetett) kérdések népszavazásra vitele a manipuláció egyik szokásos módszere, amint ez szintén közismert, a burzsoá politikai gyakorlatból.

A részközgyűlés és a küldöttgyűlés tehát nem a teljes tagság vagy a kisebbik hányad alternatívája, hanem egy részekre tagolt, bármilyen egységes akaratelhatározásra képtelen, amorf alakulat vagy a tagságból kiválasztódott, a szövetkezet ügyei iránt legjobban érdeklődő, (viszonylag) legtájékozottabb, tekintélyes tagok *reprezentatív hányadából álló, konzisztens testület* alternatívája. A küldöttgyűlés — még a kiválasztódás bizonyos hibái és más lehetséges tévedések mellett is — a tagságnak nem valami matematikai, hanem *minőségi hányada*.

A korlátozott hatáskörrel megbénított küldöttgyűlés mellett a részközgyűlési rendszer — a közvetlen demokráciával álcázva — a demokrácia megsértésére és ennek leplezésére alkalmas intézmény, éppen jól beleillik a gazdaság (és a társadalom) szorosan centralizált irányítási szisztémájába, annak (egyik) *szövetkezeti intézménye*. Egyrészt: a gazdaság centralizációjának terméke, a szövetkezetek nem szerves fejlődéssel történt nagyra növekedésének talaján jött létre, szintén külső befolyások eredményeként (mentségükre szólva a szövetkezetek tisztségviselőinek, annál kevésbé az érdekképviseleti szerveknek). Másrészt: a tagsági kollektíva tényleges döntési lehetőségeitől, hatalmi pozíciójától való megfosztásának egyik jogi eszköze.[15]

Végül pedig ami a tagság „mozgalmi jellegű tevékenységét" illeti, ehhez az idézett szerző szerint szintén mindenképpen küldöttgyűlés kell[16] (ha másképp nem 5—6—10 részre tagolva). Ennek az igénynek elméleti alapja még mindig a szövetkezetek társadalmi szervezeti jellegének (ún. társadalmi oldalának) az a régi, túlpolitizált értelmezése, amely szerint a szövetkezet társadalmi szervezeti jellege abban van, hogy nemcsak gazdálkodik (termel stb.), mint vállalat, hanem *mint társadalmi szervezeti* (szociális, kulturális, sport, sőt politikai) *feladatokat is végez*; gazdálkodó szervezet és egyben a tagság „társadalmi szervezete" is.[17] A szövetkezetek társadalmi szervezeti jellegének ilyen felfogása mögött — ha ösztönösen is — a Sztálin-féle „transzmisszió" elmélet van, amely szerint mint a társadalomban működő minden szervezetnek, az a feladata, azért van, hogy erőátviteli mű legyen a párt és a társadalom (a „tömegek") között. Így ez az elmélet a transzmissziós „tömegszervezetek" közé sorolta a szövetkezeteket, sőt a tanácsokat is.

Bizonyára a szövetkezetek társadalmi szervezeti jellegének ilyen felfogása alapján került be a szövetkezeti törvénybe a szövetkezet általános fogalmának az az eleme, amely szerint a szövetkezet (amellett, hogy vállalat) „társadalmi tevékenységet folytató közösség".[18] A szövetkezet fogalmának ez az eleme a II. tsz-kódexben sokkal határozatlanabb megfogalmazásban található,[19] de az elméleti munkákban, a mezőgazdasági szövetkezetekre vonatkoztatva láthatóan jelentkezik.

Mindezzel szemben közismert, hogy a különböző társadalmi, kulturális, szociális stb. funkciók — és politikai közéleti elemek is — léteznek bármilyen nagyobb vállalatnál (szakmai képzés, tudományos ismeretterjesztés, sport, üdülés, szociális támogatások stb.), akár a Láng Gépgyárban, akár a FIAT cégnél. Mindezek *szervesen* (felépítményként) *kapcsolódnak gazdasági működésükhöz*, de ettől még egyik sem szö-

[14] A „hivatalos" jelöltlistás választási rendszert, amely szerint pl. 15 vezetőségi tagot 15 jelölt közül, 1 elnököt 1 jelölt „közül" kell megválasztani, korábban már bírálta Bennó Pál, majd a jelen szerző. *Bennó* Pál: Az elnökválasztás mechanizmusa az ipari szövetkezetekben. Szövetkezeti Kutatóintézet Közleményei, 1976. szám nélkül. Szerző: A szövetkezeti demokrácia néhány jelenlegi problémája. Jogtudományi Közlöny, 1979. 9. sz. Ezekkel a kritikákkal szemben nyílt ellenvetés nem volt, figyelemre méltó azonban egyik szövetkezeti mozgalmi vezető tisztségviselő akkori véleménye: A választási rendszer ilyen kritikája logikus, de hogyan lehetne elképzelni, hogy éppen a tsz-ek alakítanának ki egy olyan demokratikus választási rendszert, amilyen sehol sincs, sem az államszervezetben, sem a pártban. Az országgyűlési képviselőt, a tanácstagot, a tanácselnököt is egy jelölt „közül" választják, ugyanúgy pl. 51 tagú pártbizottságra ugyanannyi jelölt van. Az új választási törvény azóta az országgyűlési és a tanácsi választásokra többes jelölést írt elő.

[15] Ezt kiegészítik — szintén általánosítva más szövetkezeti ágazatokra — más jogi eszközök is: külön az elnök megválasztásához — már a jelöléshez — megyei tanácselnöki hozzájárulás (hatósági igazolás) előírása (egyébként magasabb jogszabállyal is ellentétesen), amihez láthatóan szintén nem volt egy szavuk sem az érdekképviseleti szervezeteknek.

[16] *Molnár* Imre: i. m. 65. old.

[17] Ld. (többek között) *Nagy* László: A termelőszövetkezetek tevékenységének társadalmi oldala. Pártélet, 1967. 6. sz. és más írásai. *Földes—Molnár—Seres—Veres*: Termelőszövetkezeti jog. Egyetemi tankönyv. 1970. 36—37. old.

[18] Ld. Szvt. 1. §.

[19] Ld. 3. §. (1) bek. utolsó tétel.

vetkezet. Ilyen funkciók igénye — végső soron gazdasági érdekek talaján — előbb-utóbb természetszerűen felmerül bármilyen nagy vállalatnál. Fordítva is: Ha egy szövetkezetnek nincs kultúrterme vagy könyvtára, vagy akár egy szem pingpong labdája is (mert még nem telt rá), attól még senki nem vitatja el a szövetkezeti jellegét, aminthogy ilyen okból soha egyetlen szövetkezettől sem tagadták meg és nem vonták meg a működési engedélyt.

Végül is: a szövetkezet definíciójának „társadalmi tevékenységi" eleme bár nagyon fennkölt, de üres frázis, amely a szövetkezet fogalmához nem ad semmit, ellenben éppen jó arra, hogy elhomályosítsa a szövetkezet társadalmi szervezeti jellegének azt a lényegét, hogy a szövetkezet a tagsági kollektíva demokratikus önigazgatása alatt működik (a társadalmi szervezetekhez hasonló belső mechanizmussal és autonómiával), elterelje a figyelmet a demokrácia igényéről és követelményeiről.

A szövetkezet társadalmi szervezeti jellege nem funkcióiban (a mindenféle „társadalmi tevékenységben") van, hanem magában *az intézmény lényegében*: abban, hogy az azonosan érdekeltek önkéntes társulással alakítják meg, közvetlen gazdasági céllal (ezért nem egyesület), a tagok kollektív igazgatása alatt működik, autonómiával stb. A közgyűlés *ehhez* kell: a gazdálkodást, a vállalatot vezető tisztségviselők megválasztásához; a gazdasági célok, tervek meghatározásához; az eredmények elbírálásához, a megválasztott tisztségviselőknek a cég vagyoni helyzetéről és üzletmenetéről való elszámoltatásához stb. és nem valami magasztos és misztikus, szent „mozgalmi tevékenységhez". De ezekhez a „profán" műveletekhez *valóságos, a tagság akaratának kialakítására és kifejezésére alkalmas közgyűlés* kell (ha ez lehetséges), nem ömlesztett, formátlan, érdemi tárgyalásra képtelen több százas tömeggyűlés, sem nem 5—10 részre tagolt gyűlések sorozata.

IV.

A részközgyűlés vagy küldöttgyűlés kérdésében a legújabb álláspont[20] látszólag határozatlan, ill. képlékeny, rugalmas. Eszerint a tsz-törvény (eddigi) módosításában egyfelől a közgyűlés „kötelező" hatáskörének[21] szűkítése és a küldöttgyűlés rendszeresítése, másfelől a részközgyűlés *egyaránt* a küldöttgyűlés működőképességének javítására irányuló lépések voltak, a küldöttgyűlés pedig, „a törvényben meghatározott keretei között *jól tölti be feladatát*; hatáskörének bővítése vagy a jelenlegi hatáskör megtartása attól függ, lehet-e a közgyűlést a mostani (a legutóbbi, 1982-es) módosítás alkalmával működőképessé tenni vagy nem".[22] A szerző végül is határozottan a közgyűlés intézményének megtartása mellett „voksol" és „működőképessé tételének lehetőségei után kajtat".[23] Ennek érdekében javasolja egyrészt — mint „eretneknek tűnő megoldást" — a „megbízásos képviselet" bevezetését. Azaz: a közgyűlésre tűzött ügyek előzetes ismeretében egy vagy több tag megbízna más tagokat *álláspontjának képviseletével* és azzal, hogy „nevében szavazzon", másrészt a gyakoribb közgyűléseket, ideértve — *egyenértékű* közgyűlésként — a részközgyűléseket is.

A „megbízásos szavazás" tulajdonképpen újra feltalálása annak, amit a szövetkezeti mozgalom — a gyakorlatban és elméletileg is — régen feltalált, csak jobban: küldöttgyűlés, csak sokkal kezdetlegesebb. Akiket a tagok „megbíznak", azok — ha nem tudnánk — küldöttek lennének, csak azzal a súlyos korlátozással, hogy a „megbízásos" közgyűlésen (valójában küldöttgyűlésen) a megbízók állásponját képviseljék és aszerint szavazzanak. Azaz: minden küldött csak mondja a magáét, aztán szavaz; szó sem lehet érvek és ellenérvek ütköztetéséről, elfogadásáról, a küldött köteles hangoztatni megbízóinak álláspontját és meggyőző érvek ellenére sem szavazhat másképp. (A választók utasítási joga és a küldöttek utasításhoz kötöttsége. Itt-ott már erről is szólt az irodalom.)

Egy ilyen küldöttgyűlés („megbízásos" közgyűlés) kb. a jelenlegi részközgyűlések egyszerű összegezése (képviselete) lenne, azzal az előnnyel, hogy egy időben, egy helyen ülésezne, így a patthelyzetek azonnal láthatók lennének, a működőképtelenség nyilvánvaló lenne, ami talán mégis elvezethetne a valóságos küldöttgyűlés újra feltalálásához, de ez már fel van találva.

Ami a közgyűlések számának (sűrűségének) növelését illeti, az lehet, hogy hasznos volna, ha valóban működőképes közgyűlésről van szó, de ahol ez lehetséges, ott minek a küldöttgyűlés? Ha pedig a valóságos tárgyalóképes közgyűlés lehetetlenné vált, akkor mégis küldöttgyűlés kell és nem részközgyűlés, mert ott olyan „technikai" nehézségek állnak elő (mint a gyakorlat mutatja), hogy pl. nem ismerik az egyes részközgyűlések módosító javaslatait, aztán olyan „technikai" nehézségek, hogy már a részközgyűlések is gyakran messze túl vannak a tárgyalóképességen (pl. előfordulnak 300—600-as részközgyűlések is). Az ilyen „közgyűlések" számát nemigen érdemes szaporítani.

*

Az eddigiek abban összegezhetők, hogy a küldöttgyűlés vagy közgyűlés, pontosabban: küldöttgyűlés vagy részközgyűlés kérdésében az elméleti álláspontok nemcsak nem egységesek, hanem általában élesen szemben állnak egymással, a viták folyamán polarizálódtak is. Azt azonban az irodalmi viták eléggé egységesen érzékeltetik, hogy a küldöttgyűlés problémája nem annyira *a közgyűlés* vagy *küldöttgyűlés*, hanem sokkal inkább *a részközgyűlés vagy küldöttgyűlés* (küldöttrendszer) alternatívájának problémája. Ez talán azt is jelenti, hogy ez a probléma — ha felmerült volna is — bizonyára nem növekedett volna ilyen nagyra a részközgyűlés intézményének megjelenése nélkül. Egyébként a tapasztalatok azt mutatják, hogy a küldöttgyűlés problémája nem csak az elméleti munkákban, hanem a termelőszövetkezetek gyakorlatában is a részközgyűlési rendszerrel összefüggésben jelentkezik.

[20] *Sárándi* Imre: Gondolatok a Tsz-törvény felülvizsgálatához. Jogtudományi Közlöny, 1982. 11. sz.

[21] Az ún. kizárólagos (kiemelt) közgyűlési hatáskörről van szó; a szerző nem szövetkezeti jogász.

[22] Nem sikerült; a Szövetkezeti Kutatóintézet 1983—84-ben végzett vizsgálatai ezt mutatják, de a módosításoknak semmilyen, sem előmozdító, sem akadályozó szerepük nem volt.

[23] Uo.; a szerző kifejezései.

Halmai Gábor

A gazdasági minisztériumok belső szervezete

A gazdasági minisztériumok a szocialista gazdaság irányításának sokat bírált, de mind ez ideig nélkülözhetetlennek bizonyult intézményei. Szerepük, jelentőségük a gazdaságirányítás különböző rendszereiben eltérően alakult. A változások általában a minisztériumok szervezetrendszerének módosulását is involválták. Az 1968 előtti módosulások, ha mégoly számosak voltak is, inkább mennyiségi változást jelentettek. A belső szervezet gyakori átalakulása ebben az időszakban szorosan összefüggött a minisztériumok számának szinte folyamatos változásával. Ugyanakkor a sűrűn bekövetkező minisztériumösszevonások, illetve szétválások alapvetően nem érintették a minisztériumi funkciók stabilitását, márpedig a szervezet jellegét nem elsősorban az egyes minisztériumok változó feladatai, hanem a minisztériumnak a gazdaságirányítás rendszerében betöltött szerepe határozza meg. Az 1968-at megelőző időszak másik sajátossága, hogy a funkcionális minisztériumok jelentősége a gazdaság irányításában elenyésző az ágazati szervekkel való összehasonlításban. A funkcionális szervezetek szerepének és ezzel egyidejűleg az ágazati minisztériumok funkciójának minőségi megváltozása az 1968 utáni, indirekt módszereket célul tűző gazdaságirányítási rendszer sajátja, ezért a belső szervezet vonatkozásában is ez az időszak hozta a jelentősebb változásokat. De vajon minőségiek voltak-e ezek a változások?

Összességében megállapítható, hogy a reform eredeti elveivel ellentétben *túlságosan meghatározó maradt mind a funkcionális, mind pedig az ágazati gazdasági minisztériumok belső felépítésében az ágazati tagozódás, illetve a vállalatfelügyeleti tevékenység*. Ez a körülmény már önmagában is szükségessé tenné a belső struktúra rendező elveinek felülvizsgálatát, egy korszerűbb, a gazdaságirányítás alapvetően indirekt típusának jobban megfelelő szervezet kialakítását.

1. A gazdasági minisztériumok irányítási jogainak változásai

A változtatást különösen aktuálissá teszik *a vállalatvezetés 1985-től bevezetett új formái, illetve az állam vállalatirányítási jogainak ezzel összefüggő módosulásai*. Mint ismeretes ugyanis a vállalati tanács, illetve a választott vezetőség által vezetett vállalatok intézményesítése módosítja a minisztériumi gazdaságirányítás vállalatokkal kapcsolatos módszereit, eszközeit. A változások az irányítás két területét érintik elsősorban:

— az állami vállalatok többsége vonatkozásában megszűnő felügyeleti irányítást felváltja a törvényességi felügyelet intézménye, kiegészítve bizonyos alapítói többletjogokkal;

— a forgalmi folyamatok irányításának modernizálása és ennek keretében egy hatékonyabb piacfelügyelet kialakítása.

1. Az új vállalatvezetési formák esetében a tulajdonosi jogok jelentős része a minisztériumoktól (illetve tanácsoktól) decentralizálásra került a vállalatokhoz. Ugyanakkor aligha vitatható, hogy e tulajdonosi jogok vállalatok általi törvényes gyakorlását biztosítani szükséges. Ezt a célt szolgálja a korábbi vállalatfelügyeletet felváltó *törvényességi felügyelet*. A törvényességi jellegű általános szervezeti felügyeletnek a magyar jogrendszerben számos előképe van mind a gazdálkodó szervek (szövetkezetek, gazdasági társulások), mind egyéb szervek (pl. egyesületek) vonatkozásában. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bármelyik egyszerűen átvehető lett volna az új típusú állami vállalatokra, vagyis az új jogszabályoknak e tevékenység tartalmát is meg kellett határozniuk.

A jogszabály értelmében a törvényességi felügyeletet az alapító szerv látja el, ami minisztérium által alapított vállalat esetében az ágazati minisztériumot jelenti. Ilyen körülmények között különösen nagy jelentősége van annak, hogy az ágazati minisztériumok a törvényességi felügyeletet, illetve az alapítói többletjogaikat *egymástól szervezetileg elválasztva* gyakorolják. Ugyanakkor erre vonatkozóan az új jogszabályok értelemszerűen nem tartalmazhattak előírásokat, a szervezeti megoldást a minisztériumok vezetésére kell bízni.

2. Gazdasági ágazati minisztériumok és a vállalatok közötti munkamegosztás mostani fejlesztésének egyik legfontosabb vonása, hogy a stratégiai tulajdonosi jogok egy részét a továbbiakban nem a minisztériumok mint államigazgatási szervek, hanem maguk a vállalatok gyakorolják. Ugyanakkor az eddig államigazgatás által ellátott valamennyi tulajdonosi jogot nem lehet a vállalatokhoz decentralizálni. A minisztériumok és a vállalatok kapcsolatrendszerében tehát az előbbiek jogosítványait nem lehet csupán a törvényességi felügyeletre korlátozni, bizonyos *alapítói többletjogoknak* — melyek szintén stratégiai tulajdonosi jogok — a minisztériumoknál kell maradniok.

Némileg leegyszerűsítve, ezek az alapítói többletjogok a korábbi vállalatfelügyeleti jogosítványok közül elsősorban a vállalatszervezési alapintézkedéseket őrizték meg, ugyanakkor a vállalati működés szervezeti feltételei megteremtésének másik fontos elemét, az igazgatóval kapcsolatos káderhatáskört nem foglalják magukban. Bizonyos kivétellel ugyancsak hiányoznak e jogok közül a kormányzati gazdaságpolitika vállalatok felé való folyamatos közvetítését szolgáló közvetlen, konkrét, operatív beavatkozási lehetőségek.

Ami pedig a minisztériumok *államigazgatási felügyelet alatt álló vállalataival kapcsolatos irányítási jogokat* illeti, a vállalatfelügyeleti irányítás e vállalatok vonatkozásában fennmaradt, ami egyszersmind ki is zárja a törvényességi szervezeti felügyeletet, hi-

Halmai Gábor egyetemi docens, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (Budapest).

* A tanulmány a Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat keretében, a Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása főirány finanszírozásában készült végtanulmány alapján íródott (Szerk.)

szen az a vállalatfelügyeleti ellenőrzésben — mint többen a kevesebb — benne foglaltatik. Az alapítói jogok itt beleolvadnak az általános irányítási jogokba.

3. A gazdasági minisztériumok irányítási jogainak változását eredményezte *a piacfelügyeleti tevékenység munkamegosztásában bekövetkezett módosulás* is. Az ún. folyamatos kormányzati irányítás eszközeként felfogott piacfelügyeleti hatáskört csak néhány területre vonatkozóan határoz meg a rendelet.

A munkamegosztás kialakítása során — érthető módon — az egyik legnagyobb vita az egyedi utasítási jog szabályozásával kapcsolatban alakult ki. A piacfelügyeletről szóló minisztertanácsi rendelet értelmében a gazdálkodó szervezetek a piacfelügyelet körében meghatározott gazdasági tevékenységre akkor utasíthatók, ha a forgalmi folyamatok zavartalansága más eszközzel nem érhető el. E kivételes operatív beavatkozási lehetőségre főszabály szerint a központi piacfelügyeleti szerv jogosult, az ágazati minisztériummal egyetértésben.

4. Az említett változások eredményeként a gazdasági ágazati minisztériumok munkájában még nagyobb hangsúlyt kell kapjon a szűkebb értelemben vett ágazati irányítás: az ágazathoz tartozó valamennyi tevékenység gazdaságpolitikai, illetve hatósági-szakigazgatási irányítása, amely független attól, hogy az azt folytató gazdálkodó szervezetet ki hozta létre. A jövőben még inkább igaz kell legyen az a már 1968-ban megfogalmazott, de olykor feledésbe merült alapelv, mely szerint az ágazati minisztériumok alapvető feladata nem az alapítói jogok gyakorlása. Az *ágazati irányítás új tartalma* azt is egyértelművé teszi, hogy annak keretében a miniszter — ahogy az a jogszabályokból a korábbiakban is kiderült — nem felelhet meghatározott termelési, kooperációs, beruházási stb. eredmények eléréséért, hiszen ehhez a jogszabályok továbbra sem biztosítanak eszközöket számára. A vállalatfelügyeleti irányítás főszabálykénti kiiktatása pedig eleve kizárja, hogy annak korábbi gyakorlója bármilyen ellátási felelősséggel tartozzon vállalatai tevékenységéért. A hierarchikus gazdasági államigazgatásnak ezzel a korlátozásával mind a szűkebb értelemben vett ágazati, mind a hagyományos funkcionális irányítás tartalma is szükségképpen változik.

2. Az ágazati-funkcionális megkülönböztetés létjogosultsága

Az előzőekben ismertetett módosulások szükségessé teszik az ágazati, illetve a funkcionális minisztériumok feladatainak újraértékelését. Az új vállalati típusok vonatkozásában az ágazati minisztériumok vállalatfelügyeleti tevékenységének megszűnése kérdésessé teszi a hagyományos ágazati-funkcionális megkülönböztetés létjogosultságát, és a gazdasági mechanizmuselemekre (tervezés, pénzügyek, bér- és munkaügyek, ár- és termékforgalmazás stb.) szervezett funkcionális főhatóságok mellett népgazdasági ágakra profilozott ún. *szakmai funkcionális minisztériumok*[1] kialakításának szükségességét veti fel.

Mielőtt azonban az ágazati-funkcionális megkülönböztetés jövőbeli létjogosultsága kérdésében állást foglalunk, érdemes e kategorizálás rövid történetéről néhány szót ejteni, legalábbis a gazdaság irányításának területén. Ez utóbbi szűkítésre azért van szükség, mert ez a probléma a közigazgatás-tudomány egésze vonatkozásában is többször felmerült a közelmúltban,[2] hiszen a közigazgatástudományban széles körben elterjedt és elfogadottá vált az a felosztás, amely az államigazgatási feladatokat ágazati és funkcionális feladatokra, a különös hatáskörű államigazgatási szerveket pedig az ágazati és funkcionális szervekre osztja. Ennek megfelelően ez a kategorizálás nemcsak a gazdasági ágazati irányításról szóló 46/1978. (IX. 28.) MT. számú rendeletben, hanem a tételes jog számos jogszabályában fellelhető. Hozzá kell azonban tenni, hogy a népgazdaság területén alkalmazott funkcionális-ágazati közgazdasági megkülönböztetés sohasem volt összhangban a közigazgatásban használatossal.

Ami most már e kategóriapárnak a gazdaságirányításban történt alkalmazását illeti, a direkt tervgazdálkodás keretei között az alapvető különbség abban állt, hogy míg az ágazati szervek konkrét szervezetirányító tevékenységet láttak el, addig a funkcionálisak nem jelentek meg önálló gazdaságirányító szervként, hanem lényegében a kormány törzskari szervezetének számítottak. Ez egyben meghatározta a két szervtípus lényegesen eltérő politikai jelentőségét is, az ágazati szervek javára. A gazdaságirányítás indirekt vonásainak erősödésével a funkcionális szervek is önálló gazdaságirányító alakzattá formálódtak és a tervlebontásnak a közgazdasági szabályozás által történő felváltásával jelentőségük is meghaladta az ágazatiakét. Ugyanakkor az ágazati minisztériumok gazdaságirányító tevékenységében a reform bevezetésével nagyobb hangsúlyt kapott a tevékenységirányítás, amely nem igazodik a szervezeti hierarchiához, elválhat a szervezetirányítástól. Vagyis a kezdettől fogva tevékenységirányítási jellegű funkcionális gazdaságirányítás mellett az ágazati minisztériumok gazdaságirányítási munkája is egyre kevésbé szervezet- és *egyre inkább tevékenységirányítási jellegűvé vált* akkor is, ha a gyakorlatban ez a fejlődés — mint láthattuk — nem volt töretlenül egyenes vonalú. Tovább nehezítette a tiszta ágazati-funkcionális megkülönböztetést, hogy ma már egyfelől a gazdasági ágazati minisztériumok is ellátnak funkcionális feladatokat (pl. az ÉVM a városfejlesztés, illetve a lakás- és kommunális ellátás, az Országos Vízügyi Hivatal a vízgazdálkodás vonatkozásában), másfelől funkcionális szervek is töltenek be ágazati irányító funkciókat: pl. az Országos Anyag- és Árhivatal a TEK-vállalatok, illetőleg a pénzügyminiszter a pénzintézetek tekintetében. Mint látható a gazdaságirányítás területén az ágazati és funkcionális tevékenység megkülönböztetése — mely annak az időszaknak a terméke, amikor a szervezetirányítás és a tevékenységirányítás úgyszólván teljesen egybeesett — a tevékenységirányításnak a szervezetirányítástól

[1] A szakmai funkcionális minisztérium fogalma az iparirányítás átszervezésére létrehozott bizottság vezetőjétől, Horváth Lászlótól származik; első jogirodalmi megjelenése: *Sárközy* Tamás: A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére. Közgazdasági Szemle, 1981. 1. sz. 28—32. old.

[2] Lásd többek között *Madarász* Tibor: Az államigazgatási anyagi jog komplex elemzése. Doktori értekezés. Bp. 1984., illetve *Kilényi* Géza: A minisztériumi irányítás elméleti alapkérdései. Az „ágazati" és a „funkcionális" irányítás a jogfejlődés tükrében. ÁSZI. Bp. 1984.

való elválása és megerősödése következtében meglehetősen *viszonylagossá, sőt meghaladottá vált.*

A kérdés csak az, milyen következtetéseket vonunk le ebből a tényből. A jogirodalomban olvasható egyik vélemény szerint a központi szerveket két csoportra lehet osztani: a kormányzati tevékenységhez közvetlenül kapcsolódó minisztériumokra és főhatóságokra, valamint a végrehajtás minsztériumai, főhatóságai csoportjára. Ugyanakkor e két szervtípus e felfogás szerint nem egyenértékű, vagyis nem két azonos szinten elhelyezkedő szerv egybevetéséről van szó, hanem a kormányhoz szorosan kapcsolódó és attól határozottan elszakadó szervtípus szembeállításáról. Ebből ered e felfogás képviselőinek az a javaslata, hogy az első csoportba tartozó — a hagyományos terminológia szerinti funkcionális — szerveket a direkt irányítási rendszerben betöltött eredeti rendeltetésüknek megfelelően kormányzati segédszervekké kell visszaminősíteni.[3] Mintegy ellenkező irányú megoldásként olyan elképzelések is megfogalmazódtak — mindenekelőtt funkcionális gazdaságirányító szervek nem publikált belső anyagaiban —, amelyek az ágazati minisztériumok teljes megszüntetését és funkcionális szervekbe történő beolvasztását tűzték célul.

Véleményem szerint az ágazati-funkcionális megkülönböztetés meghaladott voltából önmagában nem következik automatikusan egyik típus megszüntetésének szükségessége sem. A népgazdasági ágazatokra szervezett minisztériumokra, mint a szervezetirányítástól megszabadított „szakmai funkcionális" gazdaságirányító szervekre megítélésem szerint továbbra is szükség van. Az ily módon felfogott minisztériumok *a kormányzati gazdaságirányításhoz való viszonyukat tekintve* éppúgy *előkészítő, illetőleg végrehajtási feladatokat látnak el,* mint a hagyományosan funkcionális főhatóságok, csak nem egy-egy mechanizmuselem, hanem egy-egy népgazdasági ágazat szakmai kérdéseit illetően. E minisztériumi tevékenység középpontjában a következők állnak:

— a kormányzati szerveknek a gazdaságpolitika kialakításával kapcsolatos tevékenységének alátámasztása az adott szakma oldaláról;

— a fejlesztéspolitika kialakítása, beleértve a műszaki fejlesztést, a beruházás- és struktúrapolitikát;

— a nemzetközi gazdasági együttműködés és fejlesztés irányítása, ideértve a kormányközi nemzetközi kapcsolatok megalapozását, illetve a vállalatok nemzetközi kapcsolatai támogatását;

— a szakmai információáramlás megszervezése, mindenekelőtt a központi tervezés és a vállalatok között;

— az ágazathoz tartozó tevékenységet kifejtő gazdálkodó szervezetek gazdaságpolitikai befolyásolása;

— a hatáskörükbe utalt piacfelügyeleti feladatok ellátása;

— az érintett ágazatok szakhatósági igazgatása, annak jogi szabályozása;

— a költségvetési intézmények, háttérintézmények irányítása, az államigazgatási irányítású vállalatok vállalatfelügyelete, az önkormányzó állami vállalatok feletti törvényességi felügyelet és az azokkal kapcsolatos alapítói jogok ellátása.[4]

Mint látthattuk, az 1985. január 1-től bevezetett új vállalatvezetési formák kapcsán az irányításban bekövetkezett változások teljes egészében nem szüntették meg e minisztériumok szervezetirányítási feladatait (ld. az államigazgatási irányítású vállalatok vonatkozásában megmaradt vállalatfelügyeleti irányítást). Ugyanakkor a vállalatok többsége, az ún. önkormányzó, vállalati tanács, illetőleg közgyűlés által vezetett vállalatok tekintetében a szervezetirányítás megszűnt, ami lehetővé tette, hogy a minisztériumok *tevékenységcentrikus gazdaságpolitikai döntéselőkészítő és végrehajtó feladatkörének arányai jelentősen növekedjenek.* Ehhez tartozna a népgazdasági tervezésbe és a szabályozórendszer kialakításába való erőteljesebb beleszólás biztosítása. Ugyanakkor gazdaságpolitikai befolyásoló tevékenységük alátámasztására a korábbiaknál nagyobb mértékben kellene biztosítani számukra anyagi eszközöket, célalapok feletti rendelkezési jogköröket. A vállalatfelügyeleti „köldökzsinór" főszabálykénti elvágása kellő garanciát jelent e pénzeszközök „érdekképviseleti jellegű" szétosztásával szemben.

A szakmai funkcionális jelleg erősítése egyben módot adna arra is, hogy e minisztériumokat megtisztítsuk olyan — az új profiltól idegen — funkcióktól, amelyek eddig a hierarchikus irányítás miatt maradtak meg. (Pl. szabványügyi feladatok átadása a Magyar Szabványügyi Hivatalhoz stb.) Ilyen irányú mozgás a MÉM belső szervezetének 1985. év elejei — egyébként nem kellően radikális — átalakítása során meg is indult. A minisztérium — helyesen — igyekezett megszabadulni azoktól a feladatoktól, amelyek nem tipikusan szakmai jellegűek, és ezért azokban a vállalatok irányítása nem a minisztérium hatáskörébe tartozik (munkavédelem, üzemrendészet, tűzvédelem, titokvédelem, iratnyilvántartás, gépjárműigazgatás stb.).

A funkciók átalakulása azonban nem szükségképpen a szakmai minisztériumok feladatátadásában megnyilvánuló egyirányú folyamat. A műszaki fejlesztésnek e szervek alapvető feladatává válása pl. minden bizonnyal az OMFB feladatainak csökkenésével fog járni.

A hagyományos funkcionális minisztériumok feladatai vonatkozásában kevesebb változtatásra van szükség, ami nem jelenti egyszersmind a belső szervezetük változatlanságába való beletörődést. Ami egyelőre a funkciók jellegét, általánosságban illeti, a kormányzati gazdaságirányító tevékenységet közvetlenül alátámasztó, elősegítő és végrehajtó jelleget szükséges továbbfejleszteni, amihez a korábbi ágazati minisztériumok szakmai funkcionális szervekké történő átalakítása megteremtené a szükséges alapokat. Alapvető célkitűzésként kell kezelni, hogy a funkcionális szervek ágazati feladatokkal csak rendkívül kivételes esetben foglalkozzanak.

[3] Vö: *Lőrincz* Lajos: A közigazgatás fejlődésének tendenciái és hosszú távú fejlesztési céljai. MTA ÁJI. 1982. 40—43. old.

[4] Ld.: *Sárközy* Tamás: Az állami gazdaságirányítás fejlesztése, különös tekintettel az állam tulajdonosi funkcióinak gyakorlására az államigazgatási szervek és a vállalatok között. Bp. 1983. 48. old. Sárközynek a leendő szakmai funkcionális minisztériumok feladataira vonatkozó elképzelését részben a fejlesztéspolitika kialakításával, részben pedig az 1985. január 1-től bevezetett új vállalatvezetési formák miatt kialakult új feladatokkal egészítettem ki.

3. Fejlesztési elképzelések

A gazdasági minisztériumok funkcióinak az előzőekben leírt változásai természetesen szükségessé teszik belső szervezetük korszerűsítését. Ennek igénye pedig annál is inkább sürgető, mert a lemaradás ezen a területen számottevőbb, mint a gazdaságirányítási rendszer más területein, hiszen egyes gazdasági minisztériumok belső felépítése nemhogy az 1985-től intézményesített új vállalatvezetési formáknak, de a gazdasági mechanizmus elveinek sem felel meg.

A belső szervezet átalakítására vonatkozó javaslatok kialakítása során nem lehet cél egy minden gazdasági minisztériumra alkalmazható, osztályokra, csoportokra lebontott struktúra felvázolása. Ez nem csak maximalista, de értelmetlen célkitűzés is lenne, hiszen az egyes minisztériumok sajátosságait teljesen eliminálni nem lehet. Mivel a teljesen egyforma belső szervezeti felépítés nem lehetett cél, arra törekedtem, hogy a legtipikusabb minisztériumi feladatokhoz megkíséreljem hozzárendelni a belső szervezeti egységeknek azokat a csoportjait, amelyek még közösek lehetnek az egyes minisztériumokban. Az ezeken a csoportokon belüli további tagozódás lehetőségeit már legfeljebb csak jelzem a különböző minisztériumok esetében. Az ún. szakmai funkcionális és a hagyományos, gazdasági mechanizmuselemekre szervezett funkcionális minisztériumok belső szervezetével azonban kezdettől fogva külön foglalkozom.

1. A *szakmai funkcionálissá* átalakítandó korábbi gazdasági minisztériumok belső szervezetében — az előbbiekben ismertetett megváltozott funkcióknak megfelelően — az alágazati tagozódás és a vállalatfelügyeleti tevékenység szervezeti bázisát meg kell szüntetni. A szervezeteknek *két alapvető pilléren* kell nyugodnia: egyrészt a kormányzatnak az adott ágazattal kapcsolatos gazdaságpolitikáját megalapozó és érvényesítő szervezeti egységek blokkján, másrészt a szakma szakigazgatási—hatósági feladatait megvalósító szervezeti egységek csoportján.[5]

A *gazdaságpolitikai blokkba* tartozó szervezeti egységek alapvető feladata lenne a népgazdasági tervezésben és a szabályozórendszer kialakításában való aktív közreműködés, a fejlesztéspolitikai koncepciók kialakítása, valamint a nemzetközi-gazdasági kapcsolatok irányítása. E három alapvető gazdaságpolitikai részfeladatnak megfelelően célszerű ebben a blokkban három szervezeti egységet elhelyezni: egy közgazdaságit, egy fejlesztésit és egy nemzetközit. (Anélkül, hogy az elnevezéseknek különösebb jelentőséget tulajdonítanék, ezeket a szervezeti egységeket az egyszerűség kedvéért főosztálynak nevezem.) Ezek egy blokkba tartozását, tevékenységük koordinálását szolgálná, a minisztérium azonos vezetője, mégpedig az államtitkár felügyelete alá tartoznának. Ezeknek a főosztályoknak a további belső tagozódására nézve az a negatív szabály a legfontosabb, hogy az nem lehet alágazati. A közgazdasági főosztály értelemszerűen a hagyományos funkcionális főhatóságok szerint tagozódhatna osztályokra, tehát népgazdasági tervezéssel, pénzügyekkel, árszabályozással, bér- és munkaügyekkel foglalkozó osztályok képzelhetők el. (A későbbiekben szó lesz arról, hogy a szakmai ágazati minisztériumoknak ez az új felépítése milyen változásokat involvál a hagyományos funkcionális szervezeteken belül. Itt most csak annyit bocsátok előre, hogy az ágazati tagozódásnak ott is meg kell szűnnie, tehát ezáltal nem áll fenn az a mai veszély, hogy a funkcionálisok ágazati és az ágazatiak funkcionális egységei kölcsönösen „fogják" egymást.) A fejlesztési főosztályon belül sem az alágazatok fejlesztési problémái alapján szerveződnének az osztályok, hanem külön egység foglalkozhatna a műszaki fejlesztéssel, a beruházás-és esetleg a struktúrapolitikával. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó főosztályok osztály-tagozódásának alapjául kézenfekvően kínálkozik a reláció, amit viszont az adott szakmai ágazat sajátosságai határoznak meg (kelet, nyugat, fejlődő stb.).

A gazdaságpolitikai tevékenységnek tisztán a hagyományos hivatali apparátus általi ellátásának lehetséges *alternatívájaként* kínálkozik, hogy tőkés mintára elkülönítsük egymástól a gazdaságpolitika kialakításával és annak végrehajtásával kapcsolatos munkát. Az utóbbit e variáció szerint is főosztályokra, illetve osztályokra tagozódó, alapvetően lineárisan felépített állandó hivatali apparátus látná el, a koncepcióalkotás feladatát azonban szakértőkből álló bizottságokra bízzuk. A legnagyobb realitása feltehetően a két alternatíva kombinációjának van. Eszerint a gazdaságpolitikai koncepciókkal kapcsolatos előkészítést, variációk kidolgozását végezze továbbra is az apparátus, de az azzal kapcsolatos döntési jogot adjuk a következő pontban részletesebben tárgyalandó testületi szervek (minisztériumi kollégium) kezébe, miként a végrehajtás ellenőrzésének lehetőségét is.

Mint elsődleges „felhasználóhoz", ehhez a blokkhoz kell kapcsolni a megalapozó gazdaságpolitikai kutatások irányítását.

Ennek a blokknak a tevékenysége, bármilyen szervezeti megoldásban látják is el, — mint látható — alapvetően a gazdaságpolitikát kialakító kormány irányában valósul meg, annak szakmai alátámasztását szolgálja. A minisztériumi szervezeti egységek másik meghatározó csoportjának, a szakigazgatási-*hatósági blokknak* az irányító munkája inkább az ágazatba tartozó tevékenységet ellátó vállalatok felé fordul. A vállalatokkal kapcsolatos hierarchikus irányítási jogok megszüntetésével az önkormányzó vállalatok irányában megnyilvánuló állami irányítás jelentős részben hatósági eszközökkel valósul meg. Ezáltal a szakmai minisztériumok valódi közigazgatási szervként, hatóságként tudnak működni. Ezt egyébként másik oldalról a vállalati önállóság növekedése is szükségessé teszi.

Az 1985. január 1-én hatályba lépett jogi szabályozás pl. úgyszólván korlátlan lehetőséget biztosít az önkormányzó állami vállalatoknak tevékenységi körük szuverén megváltoztatására. Ugyanakkor a lakosság ellátása vagy a népgazdaság egyéb igényei adott esetben hatósági megkötéseket tehet szükségessé. Így pl. hatósági úton szükséges előírni azokat a feltételeket, amelyek megléte esetén a vállalatok külkereskedelmi jogot kaphatnak.

Az ebbe a blokkba tartozó szervezeti egységek az

[5] E minisztériumok funkcionális belső tagozódása természetesen nem azt jelenti, hogy e belső szervezeti egységek ne az adott ágazattal foglalkoznának (ilyen alapon a minisztériumi szakemberek pl. a közgazdasági főosztályokat ágazati egységnek tekintik); a funkcionális jelző ebben az értelemben arra utal, hogy ezek az egységek az ágazat egészének gazdaságpolitikáját megalapozó tevékenységet végeznek.

adott ágazat szakigazgatását, az ezzel kapcsolatos hatósági teendőket látják el. Az ágazati szakigazgatás alapvető célja az ágazathoz tartozó szakmák fejlesztéséről való gondoskodás a népgazdasági követelményeknek megfelelően, amelyek körébe egyebek között a minőség- és fogyasztóvédelmi szempontok is beletartoznak. Ezzel kapcsolatban a minisztérium egyfelől javaslatokat tesz a kormánynak a területére vonatkozó hatósági előírások kiadására, másfelől saját hatáskörében ad ki jogszabályokat, ellátja a jogszabályok által hatáskörébe utalt hatósági feladatokat, végzi az ágazathoz tartozó tevékenységek ágazati szakhatósági ellenőrzését. Tekintettel arra, hogy a hatósági feladatok konkrét végrehajtása általában a tanácsi szakigazgatási szervek hatáskörébe tartozik, a minisztérium szakigazgatási teendői ellátása során kiemelt jelentősége van a tanácsi szervekkel való együttműködésnek, a tanácsi szakigazgatási tevékenység irányításának.

A minisztérium hatósági feladatai körében teljes körű ellenőrzési jogokat gyakorol. Ennek során bárkinél ellenőrizheti az ágazati szakmai előírások, jogszabályok betartását, és megsértésük esetén a jogszabályokban előírt szankciókkal élhet.

Az ágazati minisztériumokat eddig is megillető ezek mellé a szakigazgatási-hatósági teendők mellé a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése kapcsán felsorakozott a piacfelügyeleti hatáskör, valamint a minisztérium által alapított önkormányzó állami vállalatokkal kapcsolatos törvényességi felügyelet, amelyek szintén hatósági jellegű államigazgatási tevékenységek. Tekintettel egyfelől arra, hogy az ebbe a blokkba tartozó tevékenységek viszonylag homogén jellegűek, az azzal foglalkozó egységek további belső tagolására nemigen van szükség, másfelől arra, hogy a minisztérium irányító tevékenysége szempontjából a gazdaságpolitikai blokkba tartozó egységek a meghatározóak, indokolt e másik csoport egységeit önálló osztályként megszervezni. A blokk egyik szervezeti egysége a hagyományos hatósági feladatokkal foglalkozna. Részben e hatósági tevékenységgel, részben pedig a minisztérium minden irányító munkájával összefüggő jogi teendőt a külön erre szervezett egység látná el. Ebbe beletartozik mindenekelőtt a minisztérium hatáskörébe utalt jogalkotás, illetve a kormányzati szervek jogszabályainak előkészítése, valamint más szervek jogszabály-tervezeteinek jogi véleményezése. Ugyanakkor — ellentétben a jelenleg több minisztériumban tapasztalt gyakorlattal — az adott szakma jogi alátámasztását szolgáló ezt az ugyancsak sajátos szakmai tudást igénylő tevékenységet célszerű megtisztítani a maradék elv alapján hozzácsapott egyéb teendőktől (belső igazgatás, koordináció, roszszabb esetben „gondnoksági" teendők stb.). Ugyancsak zömmel jogászi jellegű munkát igényel az önkormányzó állami vállalatok törvényességi felügyelete. Az önálló szervezetben való elhelyezést — legyen a minisztériumhoz tartozó vállalati tanácsos, illetve közgyűléses vállalatok száma bármilyen csekély — annak elkerülésére való törekvés indokolja, hogy e szervezetek a régi beidegződések alapján a vállalatok szakmai ügyeibe is beleavatkozzanak. Ennek megakadályozásához bizonyára nem elégséges, de mindenképpen szükséges garancia, hogy e szervezetek lehetőleg ne a korábbi vállalatfelügyeleti részlegek cégtábláinak átfestésével, de még csak ne is megosztásával jöjjenek létre. Nem lehet szem elől téveszteni, hogy ez a tevékenység alapvetően más jellege révén másféle szakértelmet is követel. Ez a szervezeti egység látná el a gazdasági társulások és az egyesületek törvényességi felügyeletét is.

E dolgozatnak nem feladata annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a piacfelügyeleti tevékenység munkamegosztásának 1984 végén elhatározott rendszere az optimális megoldás volt-e. A belső szervezet kapcsán tényként kell tudomásul venni, hogy a jogszabályok értelmében az ágazati minisztériumok egy része, irányító tevékenységének meghatározott szeletei vonatkozásában piacfelügyeleti hatáskört kapott. Azoknál a minisztériumoknál, ahová ilyen hatásköröket telepítettek, szükségképpen ezek ellátásához meg kell teremteni a szervezeti feltételeket.

Mint látható az általam elképzelt kétpilléres sémában a *speciális szakmai szempontok* érvényesítésének hagyományos szervezeti keretei (az ágazati, alágazati főosztályok, osztályok stb.) hiányoznak. Ugyanakkor aligha vitás, hogy minden szakmai-ágazati minisztériumban több ilyen (al)ágazati szempontra, sajátosságra kell tekinetettel lenni. Ennek érvényesítésére több lehetőség is kínálkozik; ezek közül ismertetek kettőt, nem tagadva, hogy magam a második alternatívát tartanám célravezetőbbnek.

Az első variáció lényegét tekintve az Ipari Minisztérium 1980-as létrehozása során alakult ki. Ennek lényege, hogy a fontosabb speciális szakmáknak megfelelően egy-egy államtitkár, illetve miniszterhelyettes mellett szakmai törzskarokat hoztak létre, amelybe kezdetben kevés — később nagyobb — számú szakembert vontak be, akik azonban nem alkottak hagyományos lineáris tagozódású szervezetet és kifelé nem képviselhettek minisztériumi véleményt. Fő funkciójuk tehát a funkcionális főosztályok tevékenységének szakmai segítése volt. A rendszer bevezetése óta szerzett tapasztalatok birtokában azonban úgy tűnik, hogy az elképzelésnek volt egy koncepcionális problémája, ami egyben magában hordta a később bekövetkezett visszarendeződés veszélyét. Azzal ugyanis, hogy a minisztérium felső szintű vezetőinek zöme (kilencből hét; tulajdonképpen csak a miniszter és a funkcionális államtitkár képezett kivételt) alágazati kérdésekkel foglalkozott — mégha nem is ilyen főosztályokat felügyelve — el is dőlt a funkcionális—ágazati arány kérdése. Ebből okulva, ha ez a megoldás válna általánossá — ami egyébként nyilvánvaló előrelépés az (al) ágazati főosztályi variációhoz képest — mindenképpen elkerülendőnek tartom az „ahány (al) ágazat annyi miniszterhelyettes" sémáját. Kevésbé rossz megoldásnak tartanám ebben az alternatívában a külön-külön szervezett, de hangsúlyozottan kis létszámú törzskaroknak egyetlen miniszterhelyettes alá helyezését, vagy esetleg — némiképp a francia miniszteri kabinetek mintájára — közvetlenül a miniszter alá helyezésüket.

A speciális szakmai szempontok érvényesítésének általam jobbnak tartott variációja — ami egyébként abból indul ki, hogy ezek a szempontok nem nagy számúak és nem meghatározóak a minisztérium tevékenységében — abban áll, hogy ezeket a szempontokat a gazdaságpolitikai, illetve a szakigazgatási blokkban dolgozó munkatársaknak kell érvényesíteniök.

Természetesen nem oly módon, hogy ilyen tagozódású belső szervezeteket hoznak létre. Ez azt jelenti, hogy ezek a hierarchikus irányítást főszabályként kiiktató ún. szakmai funkcionális jellegű minisztériumok még inkább mint a korábbiak, a specialisták helyett egyre inkább generalistákat igényelnek.[6] Olyanokat, akik közgazdasági, műszaki, igazgatási, jogi követelményeknek egyaránt és egyidejűleg tudnak megfelelni, mert hiszen a problémák nem közgazdasági vagy műszaki stb. problémaként jelentkeznek. Annak a minisztériumi ügyintézőnek pl., aki az építőipar árképzésével foglalkozik, nem elég csak az árképzéshez értenie. Addig is azonban, amíg a minisztériumok megtelnek generalista szakemberekkel, lehet alkalmazni bizonyos „rásegítő" megoldásokat. Ezek egyike lehetne *a team-munka* jelenleginél általánosabb elterjesztése. Meghatározott ad hoc feladatokra hozhatók létre ezek a vegyes összetételű szakértői csoportok. Vegyesek egyfelől abból a szempontból, hogy a minisztérium különböző szervezeti egységeinek képviselőiből, másfelől mert eltérő szakképzettségű tagokból állnak. Ha az adott feladat ideiglenes jellegű ugyan, de viszonylag hosszabb időre szól, alkalmazható a *programorientált szervezet* kialakításának módszere is. A jelenlegi minisztériumokban mindkettőre találunk példát az Országos Tervhivatal belső szervezetében.

A szakmai-ágazati minisztériumok belső struktúrájának az előbbiekben felvázolt sémája bizonyos nem alapvető, de kétségtelenül létező funkciókat nem fed le szervezetileg, ezeknek a feladatoknak az ellátása ugyanis egyik említett blokk keretében sem képzelhető el. Ezek a *kimaradt funkciók* a következők: a honvédelmi feladatok, a tárca irányítása alatt maradó ún. államigazgatási irányítású vállalatok vállalatfelügyelete, az önkormányzó állami vállalatokkal kapcsolatos alapítói jogok gyakorlása, valamint a minisztérium belső igazgatása.

A *honvédelmi feladatok* speciális önálló szervezetet igényelnek, ezzel a továbbiakban nem foglalkozom.

Az államigazgatási irányítású, zömmel közüzemi jellegű vállalatok *vállalatfelügyelete*, mint a minisztérium egyetlen megmaradt hierarchikus irányító tevékenysége nyilvánvalóan élesen elválasztandó mind a gazdaságpolitikai, mind pedig a szakigazgatási — hatósági blokk szervezeteitől. Ennek a vállalatfelügyeleti tevékenységnek az ellátására úgy gondolom a minisztériumok többségében elegendő egy önálló osztály szervezése, megfontolandó viszont esetleg, hogy ott, ahol viszonylag nagy az államigazgatási irányítású vállalatok aránya és száma, ezt az egységet főosztályi formában szervezzék meg.

A vállalatfelügyelet hierarchikus tevékenységétől szervezetileg elválasztva — ugyancsak önálló osztály keretében — javasolom gyakorolni az önkormányzó állami vállalatokkal kapcsolatos alapítói többletjogokat. Ez a két utóbbi szervezeti egység azon az alapon kerülne egy blokkba, és ezáltal azonos miniszterhelyettes felügyelete alá, hogy mindkettő a vállalatokkal kapcsolatos *közvetlen vállalatirányítási* jogokat gyakorol.

A minisztérium *belső igazgatásával* kapcsolatos teendőket szintén az eddig említett blokkok szervezetén kívül indokolt ellátni, ez ugyanis kifelé egyáltalán nem jelentkezik, alapvető feladata a minisztériumi irányító munka belső feltételeinek biztosítása.

Ebbe a blokkba tartozna a *Miniszteri Titkárság*, amely amellett hogy a miniszter szakmai-politikai tevékenységének törzskari jellegű segítését végzi, ellátja a kormánnyal való kapcsolattartást, valamint a következő pontban tárgyalandó minisztériumi kollégiumokkal kapcsolatos titkársági teendőket is.

A belső igazgatás önálló egységét képezné a minisztérium *személyzeti és oktatási* ügyeivel foglalkozó szervezeti egység. Szintén önálló szervezetet igényel a minisztérium egyes részlegei elképzeléseinek *koordinálása*, a vélemények egyeztetése, a közös minisztériumi álláspont kialakításának előkészítése mindenekelőtt a külső anyagok véleményezésével kapcsolatban. Ugyancsak külön szükséges megszervezni a minisztérium *költségvetési* feladatainak ellátását.

Az ebbe a blokkba tartozó szervezeti egységek összefogására indokolt lenne főosztályvezetői jogállású vezetőt megbízni.

Ami az általam javasolt blokkokkal kapcsolatos *vezetői felügyeletet* illeti, elsősorban nagyobb minisztériumoknál el tudom képzelni, hogy a blokkba tartozó szervezeti egységek több miniszterhelyettes felügyelete alá kerüljenek. Ugyanakkor a blokkokon belüli keveredést, azt tehát, hogy egy vezető felügyeleti körébe különböző blokkba tartozó szervezeti egységek is tartozzanak — ami pl. mint láthattuk az ÉVM-ben az elmúlt időszakban történt —, szükségesnek tartanám elkerülni. Ez ugyanis nemcsak a blokkba tartozó szervezeti egységek közötti koordinációt nehezíti meg, de elvileg nagyobb esélyt ad egy esetleges visszarendeződésnek.

2. Az a típusú viszonylagos egységesítési törekvés, ami a szakmai funkcionális minisztériumok belső szervezetével kapcsolatban elképzelhető volt, a hagyományos, tehát meghatározott mechanizmuselemekre szervezett *funkcionális főhatóságok* vonatkozásában nem megoldható, tekintettel e szervek rendkívül eltérő gazdaságirányítási feladataira. Itt a belső tagozódás alapja kizárólag az adott főhatóság irányítási tevékenységének egy-egy területe lehet, a pénzügyi irányítás esetében pl. a költségvetés, az adók és illetékek, a vámügyek, hitelügyek stb. Így tehát a belső szervezeti felépítés értelemszerűen nagyon különböző lesz, aminek felvázolása meghaladná e tanulmány kereteit, de célját is, hiszen itt alapvetően az adott mechanizmuselem (tervezés, ár, bér- és munkaügyek stb.) szakmai sajátosságai determinálják elsősorban a tagozódást és nem szervezeti-jogi szempontok. Ami ez utóbbiakat illeti, ezekkel kapcsolatban egy-egy meglehetősen általános pozitív, illetve negatív követelmény állítható fel. A pozitív úgy fogalmazható meg, hogy a funkcionális főhatóságok szervezetében növelni szükséges a kormányzati működést közvetlenül alátámasztó, elősegítő és végrehajtó jelleget. A negatív kívánalom pedig, hogy e szervezetek belső felépítésében ki kell küszöbölni az ágazati szempontokat.

3. A minisztériumi belső szervezet felépítésére vonatkozó elképzelések kialakítása során — mint látható volt — figyelmen kívül hagytam azt az egyébként

[6] Ez a változás egybeesne a közigazgatás személyzeti politikájának azzal a kívánatos fejlesztési irányával, amelyet a közigazgatási jogtudomány is felvázolt. Vö.: *Lőrincz* Lajos: i. m. 62—64. old.

nyilvánvalóan rendkívül fontos kérdést, vajon a jelenlegi *minisztériumi struktúra* milyen korszerűsítésre szorulna. A tanulmány kereteit szétfeszítő ezzel a problémával kapcsolatban csak jelzésszerűen utalok néhány variációra.

A szakmai minisztériumok struktúrájának lehetséges megoldásai közül a következők érdemelnek említést:

a) Az Ipari Minisztérium vonatkozásában elképzelhető a jelenleg más minisztériumokhoz tartozó építőanyag-ipar, illetve élelmiszeripar vagy azok egyikének beintegrálása.

b) A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium esetében az előbb említett élelmiszeripar — egyébként kevéssé valószínű — leválasztása mellett felmerülhet más területek pl. földhivatal elszakítása is. Ugyanakkor nem elképzelhetetlen a vízügyek ide csatolása.

c) A Külkereskedelmi Minisztérium vonatkozásában reális alternatíva lehet egy nemzetközi kooperációs és külkereskedelmi minisztérium létrehozása a mai KkM és a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának összeolvasztásával, vagy pedig a külkereskedelem és a belkereskedelem egységes kereskedelmi minisztériummá történő átalakítása.

d) A Közlekedési, valamint az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumnál elméletileg felmerülhet azok összevonása. Az építésügy tekintetében további alternatíva lehet az iparral való összevonás is, esetleg az Ipari Minisztérium alatt önálló főhatóságként való kialakítás is. Ez utóbbi esetben azonban a jelenlegi ÉVM-ről le kellene választani a városfejlesztést, valamint a lakás- és kommunális politikát.

Ami pedig a szakmain kívüli gazdasági minisztériumok struktúráját illeti, ezzel kapcsolatban többféle elképzelés alakult ki a tudományos irodalomban. Ezek közül a legradikálisabb változást Sárközy Tamás csúcsminisztériumi koncepciója jelentené, ez azonban elválaszthatatlan kapcsolatban van a kormányzati gazdaságirányítás szintén kívánatos átalakításával.[7]

4. Egyszemélyi versus kollektív vezetés

Társadalmi berendezkedéstől függetlenül, világszerte érvényesülő tendencia, hogy a nagy szervezetek stratégiai kérdései kollektív vezetést igényelnek. Ez a felismerés Magyarországon is erőteljesen megfogalmazódott az 1985. január 1-től bevezetett új vállalatvezetési formák kapcsán, egyelőre azonban csak a vállalati szervezet vonatkozásában. Ezzel szemben a minisztériumok továbbra is az *egyszemélyi felelős vezetés elvének* meglehetősen túlhaladott értelmezése alapján működnek. Ezt tükrözi, hogy a jogszabályok szinte kivétel nélkül *a miniszter és nem a minisztérium feladatairól*, hatásköréről, kötelességéről és felelősségéről beszélnek, lényegében annak a 19. századi állapotnak megfelelően, amikor a miniszter személyében volt közjogi jogalany, tagja a kormánynak, és a minisztérium csak a miniszter segédszerveként volt felfogható. A gyakorlatban egyeduralkodó e felfogással szemben a jogirodalomban többen helyesen felvetették annak szükségességét, hogy a minisztert a minisztérium vezetőjeként kell felfogni.[8] Ennek az álláspontnak logikus következménye a minisztérium saját közjogi jogalanyiságának elismerése, ami azonban nem jelenti egyszersmind az egyes szervezeti egységek, főosztályok hasonló jogi helyzetét.[9]

A miniszter tehát az ily módon felfogott, bonyolult minisztériumi szervezetrendszer első, de nem kizárólagos vezetője, hiszen vezetői tevékenységében államtitkár és miniszterhelyettesek segítik. Ez a tény már ma is bizonyos mértékben *kollektívvé* teszi a minisztérium vezetését, ezt azonban kollektív testületek szerepének fokozásával a jövőben méginkább erősíteni szükséges.

A jelenlegi helyzetben is működnek ilyen testületek, de kizárólag véleményező, tanácsadó jelleggel, tehát anélkül, hogy a döntési jogkörök ezáltal megoszlanának a miniszter és a testületek között.

A döntési jogkörrel is rendelkező vezető testületek intézményesítésére a legkézenfekvőbb megoldásként az 1968-ig kötelezően működött *minisztériumi kollégiumok* ismételt visszaállítása kínálkozik. E testületnek egyfelől az adott minisztérium felső vezetői (miniszter, államtitkár, miniszterhelyettesek), illetőleg a szervezeti és működési szabályzat által meghatározott szervezeti egységek (főosztályok, önálló osztályok stb.) vezetői, másfelől külső szakértők (az adott minisztériummal kapcsolatban álló vállalatok, bankok vezetői, vállalati érdekképviseleti szervek képviselői, tudósok stb.) lehetnének tagjai. Ez utóbbi kollégiumi tagok kinevezése a miniszter javaslatára az automatikus tagsággal rendelkező tagok részéről történhetne. Állandó meghívottként az MSZMP KB Gazdaságpolitikai osztálya és az adott ágazati szakszervezet képviselője jöhet számításba. Ez a kollégium tehát alapvetően menedzseri típusú testület lenne, állami vállalati példával élve az igazgatótanácshoz és nem a vállalati tanácshoz hasonlatos. A testület a minisztérium hatáskörébe tartozó legfontosabb stratégiai kérdések (a gazdaságpolitika adott területen történő megvalósítását célzó koncepció kialakítása) vonatkozásában döntési jogkörrel rendelkezne, egyéb ügyekben véleményező, javaslattételi hatáskörrel. A kollégium döntési jogkörébe tartozó kérdések megállapítására a minisztérium feladatairól és hatásköreiről szóló nyilvános minisztertanácsi jogszabályban kell sort keríteni. A fontosabb véleményezési hatásköröket pedig a minisztérium szervezeti és működési szabályzata tartalmazhatná.

A kollégium hatáskörébe a testület összetételénél, jellegénél fogva csak általános stratégiai döntések tartozhatnak, melyek végrahajtása az esetek nagy részében számos operatív miniszteri intézkedést tesz szükségessé. Ha a kollégium az ilyen miniszteri döntések valamelyikével nem ért egyet, ellenvéleményével a Minisztertanácshoz fordulhat, amely dönt a vitás kérdésben.

Ugyanakkor a döntési jogkörrel is rendelkező minisztériumi kollégium intézményesítése nem teszi feleslegessé más tanácsadó, véleményező testületek, teamek működését.

[7] Vö.: *Sárközy* Tamás: A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése.

[8] Ld.: pl. *Sári* János: Miniszteri felelősség az alkotmányjogban. Jogtudományi Közlöny, 1978. 4. sz., a hatósági jogkörök tekintetében pedig *Mónus* Lajos: Ki a hatóság: a miniszter és (vagy) a minisztérium? Állam és Igazgatás, 1979. 11. sz.

[9] Vö.: *Sárközy* Tamás: Jogi felelősség a népgazdaságban. Akadémiai Kiadó, 1983. 64. old.

Merényi Kálmán

A nemi erkölcs elleni bűncselekmények pönalizálásának fejlődése a Csemegi-Kódextől a felszabadulásig

I.

Előzmények

A magyar büntetőjog kodifikálásának gondolata már az 1687. évi országgyűlésen felmerült és 1712-ben önálló büntetőjogi javaslatot tárgyalt az országgyűlés, a magyar Praxis Criminalist.[1]

A többség által elsőnek tekintett 1712. évi javaslat a házasságtörést, a paráználkodást, valamint az erőszakos nemi közösülést egy §-ban tárgyalja. Ezenkívül büntetni rendeli a kettős házasságot és — először a magyar rendelkezésekben — a természet elleni fajtalanságot.[2] A javaslat 13. §-ában foglaltak szerint: „A házasságtörés egyszerű vagy kettős a szerint, amint csak az egyik fél, vagy mind a kettő házas. Az egyszerű házasságtörést, ha a nő követte el, férje halállal torolhatja meg vagy megbocsáthatja; ha a férj követte el, arbitrárius büntetéssel kell sújtani. Ilyenkor a nem házas nő cselekménye csak paráználkodás (fornicatio), melyet szintén arbitrare kell büntetni. A kettős vagy arbitrárius büntetés útján újra elkövetett egyszerű házasságtörés fejvesztéssel büntetendő, s ettől a megbocsátás sem mentesít. Ha valaki leányt, szüzet, özvegyet vagy férjes nőt közösülésre kényszerít, az erőszakos meggyalázás (stuprum violentum) cselekményét követi el és kard általi halállal büntetendő."[3]

Különbséget tesz az egyszerű házasságtörés (adulterium simplex) és kettős elkövetés (adulterium duplex) között, valamint eltérő a rendelkezés a feleség és a férj esetében. Érdekessége az intézkedésnek, hogy a férj házasságtörése esetében, amennyiben partnere nem házas, paráznaság cselekményében bűnös. A nő által elkövetett egyszerű házasságtörés büntetése halál, úgyszintén az „erőszakos meggyalázás" elkövetőjének is kard általi kivégzés jár.

A kettős házasság a javaslatban már nem egyértelműen „szemérem elleni" bűncselekményként kerül meghatározásra.[4] A nem házas félnek — aki a bigámiát elkövetővel köt házasságot — a cselekménye minősül szemérem elleni bűncselekménynek, paráználkodásnak. Amennyiben tudott a korábbi házasságról büntetése börtön, jóhiszeműsége esetén viszont felmentették.[5]

A magyar törvényekben és irodalomban először találkozunk a természet elleni fajtalanság eseteivel, a sodomiával és a bestialitással.[6] A javaslat 15. §-a szerint: „Sodomia embernek emberrel való természetellenes fajtalansága, „a testi bűnök legborzasz többika", amikor férfi férfivel, vagy nő nővel közösül; büntetése kard általi halál. Bestialitás embernek állattal való közösülése; „az elkövető ember és az állat máglyán haljanak meg, hamvaikat szórják a szelekbe vagy a vízbe."[7]

Nemcsak a férfiak között elkövetett cselekmény, hanem büntetendő az ún. sapphói vagy lesbosi szerelem is. A régi — kezdetleges — jogrendszerek szabályozása érvényesül bestialitás esetén, amikor is az ember kivégzésén túlmenően elpusztítani rendeli az állatot is.

A vérfertőzést (incestus) bünteti *III. Károly* 1723. évi decrétumának 11. és 12. czikkelye. Mindkét törvényhely a hűtlenségi esetek között szabályozta a deliktumot. A 11. czikkely 3. és 4. §-a bünteti: „Ezenfelül az első és második fokon vérfertőztetőket. Úgyszintén a mostoha anyák s mostoha leányok megszeplősítőit s azokkal paráználkodókat."

A 12. czikkely 2. §-a enyhébb eseteket rendeli büntetni: „Azok, a kik harmadik és negyedik ízen tudva vérfertőzést követnek el és pedig, az előbbiek három, az utóbbiak pedig két évi börtönt szenvedjenek."[8]

Az 1795. évi magyar büntető törvénykönyv-tervezet jelentőségének megfelelően foglalkozott a szemérem elleni bűncselekményekkel.[9] A keletkezési idő-

Merényi Kálmán egyetemi adjunktus, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

[1] Eltérőek a nézetek az irodalomban arról, hogy melyik évben készült az első önálló büntető törvénykönyv-tervezet. A különböző nézeteket *Hajdú* Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntető kódex-tervezet c. munkájában részletesen ismerteti. Bp. 1971. 21—29. old. Lásd még: *Both* Ödön: A stuprum violentum a kései feudális magyar büntetőjogban (1790—1848). Acta Juridica et Politica. Tomus XXIV. Fasciculus 2. Szeged, 1977; *Angyal* Pál: A szemérem elleni bűntettek és vétségek. Bp. 1937. 8. old.

[2] Az 1712-es javaslatot elemzi: *Bónis* György: A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben. *Angyal* Pál Szemináriom kiadványai. Bp. 1934. 5—46. old.

[3] *Bónis* i. m. 36. old., *Angyal* i. m. 8—21. old.

[4] Részletesen: *Bónis* i. m. 37—38. old., továbbá: *Angyal* Pál: A kettős házasság. A családi állásra vonatkozó bűntettek és vétségek. Bp. 1938. 9—10. old.

[5] Javaslat 14. §., *Bónis* i. m. 37—38. old., *Angyal*: A kettős házasság. 10. old.

[6] Vö. *Angyal*: A szemérem elleni bűntettek 8. és 73. old.

[7] *Bónis* i. m. 38. old., *Angyal*: A szemérem elleni bűntettek 74. old., továbbá: *Pauler* Tivadar: Büntetőjogtan. II. köt. Pest, 1870. 121—123. old.

[8] Magyar Törvénytár. 1657—1740. évi törvényczikkek. Bp. 1900. 575—577. old., *Angyal*: A szemérem elleni bűntettek. 88. old., *Pauler* i. m. 117—121. old.

[9] Az 1791. évi LXVII. törvénnyel felállított országgyűlési bizottságok egy átfogó jogalkotási programot dolgoztak ki. A büntetőjogot érintő tervezet keletkezési időpontját a későbbiek során az irodalomban nem egységesen határozták meg. Egyes szerzők 1792-re teszik, így: *Angyal*: A szemérem elleni bűntettek. 8, 21., 74., 88., 101., 111. old., *Angyal*: A kettős házasság 10. old.; továbbá: *Vámbéry* Rusztem: A házasság védelme a büntetőjogban. Bp. 1901. 306. old., *Halász* Zoltán: A szemérem elleni bűncselekmények. Bp. 1909. 99. old., *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. Bp. 1914. 79—80. old., viszont *Hajdú* Lajos azt állapítja meg, hogy „...az utolsó módosításokat pedig 1795. február 1-én a bizottság 131. ülésén fogadták el. ...Az 1792-es év csak egy a büntetőjogi kodifikációs munka öt éve közül és még azt sem lehet állítani, hogy ebben az évben már kialakult a tervezet lényeges tartalma. Ezért helyesebb — a tényeknek és a jogtudomány elfogadott gyakorlatának megfelelően — a Deputatio Juridica által kidolgozott tervezetet a munka befejezésének alapján 1795-ös javaslatnak nevezni. (*Hajdú* Lajos: Adalékok a magyar büntetőjogi kodifikációs kísérletek történetéhez. Jogtörténeti tanulmányok. Bp. 1966. 11—127. old.). Ugyanígy: *Both* i. m. 4. old.

pont körüli ellentétes nézetek közül Both és Hajdú álláspontját fogadjuk el és a továbbiakban „tervezetnek" jelöljük.

A „tervezet" a szemérem elleni bűncselekményeket részben a polgárok javait, vagyonát és szabadságát veszélyeztető, részben pedig az erkölcsök megrontására irányuló bűntettek között szabályozza.

A polgárok elleni cselekmények között a nőrablásról (XXXVI. szakasz) és a nemi erőszakról (XXXVII. szakasz) találunk rendelkezéseket. A nemi erőszak vonatkozásában új vonása a tervezetnek, hogy passzív alanya lehet a bűntettnek nem tisztességes nő, szajha, valamint férfi is. Ezenkívül elkövethető őrült, részeg, elmebeteg vagy gyengeelméjű, öntudatlan, serdületlen vagy tévedésben lévő személyek sérelmére is.

Az erkölcsök megrontására irányuló bűntettek között találjuk a bigámiáról és poligámiáról (XLVI. szakasz), a vérfertőzésről (XLVII. szakasz), a házasságtörésről (XLVIII. szakasz), a kerítésről (XLIX. szakasz), a bujálkodásról és a paráználkodásról (L. szakasz), a természetellenes fajtalankodás bűntetteiről (LI. szakasz), valamint a közbotrányt okozó cselekedetekről szóló (LII. szakasz) rendelkezéseket.[10]

Az 1827. évi — kisebb jelentőségű — büntető törvénykönyv-javaslat az erőszakos nemi közösülésnél ismét csak a tisztességes nőket veszi védelembe, mert következetesen a „megszeplősíti", „megrontja" kifejezéseket használja. Meglepő ez a leszűkítés, mert a javaslat a bűncselekményt nem az erkölcsök megrontására irányuló delictumok, hanem az ember veleszületett jogait sértő bűncselekmények között szabályozza, ott, ahol még a nőrablást és az élet, testi épség, egészség elleni bűntetteket is elhelyezi.

A házasságtörést — ellentétben az 1795-ös tervezettel — nem a házastársi hűség megszegésének tekinti; ennek megfelelően, amennyiben a cselekmény közbotránkozást okozott, hivatalból, ellenkező esetben magánindítványra indulhatot eljárás.[11]

Az 1843. évi büntető törvénykönyv-javaslat igen haladó — a reformkor eszméit magában foglaló — alkotás.

A házasságtörés bűncselekményénél nem tett különbséget férfi és női elkövető között, azonban divergált a tekintetben, hogy adulterium simplex vagy duplex esete forog fenn. A büntetés is ehhez igazodott, a legsúlyosabb — „hat hónapi fogság" — ha mindkét elkövető házasságban élt. Az eljárás csak bármelyik sértett panaszára indulhatott meg.

A bigámiáról a „többfeleségűségről és többférjűségről" szóló fejezet rendelkezik. Eltérően büntette a szándékos és gondatlan elkövetést, valamint az olyan személy cselekményét, akinek házastársa hosszabb ideig volt távol, illetve tévedésben volt. A legsúlyosabb büntetés három évi, a legenyhébb egy évi rabság volt; sőt alapos ok miatt történt tévedés esetén az elkövetőt felmentették.

A nőrablásról szólva célzatként fogalmazta meg a házasságra történő „erőltetést", a bujaságra vagy más hasonló tevékenységre való erőszakos, illetve fenyegetés alkalmazásával végrehajtott elragadást. Ameddig a célzat nem realizálódott, a cselekmény emberrablásnak minősült és a büntetés is ahhoz igazodott; ha viszont az elérendő cél bekövetkezett, az elkövető büntetését két évig terjedhető rabsággal súlyosították.

Az erőszakos nemi „közösködést" a javaslat a legsúlyosabb bűncselekménynek tekintette és ennek megfelelően rendelte büntetni.

Miután a javaslat enyhébben büntette a kísérletet a befejezett bűncselekménynél, meghatározta a „bevégzettség" kritériumát. A 202. § szerint az „erőszakos közösködési bűntett akkor tekintetik bevégzettnek, midőn a nemző részek már valósággal egyesítettek".[12]

A bűncselekmény passzív alanya csak nő lehetett korára és erkölcsiségére tekintet nélkül, azonban súlyosabb a büntetés, ha a sértett — a cselekmény elkövetésekor — tizennegyedik életévét még nem haladta meg. A cselekményt nemcsak tettleges erőszakkal vagy fenyegetéssel lehetett elkövetni, hanem öntudatlan vagy bódult állapot előidézésével vagy kihasználásával is.

Súlyosabb büntetést helyezett kilátásba a javaslat, ha a sértettnek betegséget vagy sérülést okoztak. Még súlyosabb büntetéssel fenyegette azt az esetet, ha a cselekmény halált okozott, sőt életfogytig tartó rabság volt a büntetés, amennyiben az életét vesztett sértett tizennégy éven aluli, illetve az elkövető egyenes vagy oldalági rokona volt.

Ebben a fejezetben rendelte büntetni a javaslat az ún. férjszínlelés cselekményét is, amelynek büntetése egy évig terjedhető rabság volt.

Köteles volt az elkövető — a büntetésen túlmenően — még pénzbírságot, mint kártérítést is fizetni, melynek összegét a bíróság volt hivatva meghatározni.

Abból a rendelkezésből kitűnően, mely szerint halál, őrültség, közbotrány-okozás vagy vérfertőzés esetén a cselekmény hivatalból volt üldözendő, következett, hogy egyéb esetekben eljárás csak „magán panasz" előterjesztése esetén indulhatott.

Egy fejezetben rendelte büntetni a javaslat a „vérfertőzést és egyéb bujasági bűntetteket".

Vérfertőzésnek tekintette a szülők és gyermekek, szülők és unokák, a mostoha szülők és mostoha gyermekek, az édes- és féltestvérek, az első fokozatú sógorok, valamint a nagyszülők, vők vagy menyek közötti nemi közösülést. A bűncselekmény — amint az erőszakos nemi közösülés és házasságtörés esetében is — csak a „nemző részek" valóságos egyesítésével vált befejezetté. A tévedés büntethetőségi kizáró oknak minősült.

Büntetendőnek vette a javaslat tizennégy éven aluli fiú vagy leány sérelmére elkövetett — a közösülésen kívül — bármilyen „bujasági" cselekmény elkövetését.

[10] A tervezet megalkotásának előzményeiről, kidolgozásának menetéről, részletes szabályairól és elemzéséről kitűnő áttekintést nyújt: *Hajdú*: Az első magyar. 550. old., *Hajdú*: Adalékok... 111—127. old. Az erőszakos nemi közösülés vonatkozásában *Both* i. m. 4—5. old.

[11] A javaslatról l. részletesen: *Both* i. m. 5. old., *Halász* i. m. 99—101. old., *Vámbéry* i. m. 308—310. old.; továbbá: *Fayer* László: Az 1848-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. Bp. 1898. I. köt. 147—149. old.

[12] Javaslat XVIII. fejezet 200—209. §. *Fayer* i. m. 56—57. old.

Minősített eset akkor valósult meg, ha az elkövető a sértettnek szülője, gyámja, nevelője vagy tanítója volt.

Bujasági bűntettként értékelte a fogalmilag kerítésnek minősülő esetet, amikor valaki feleségét vagy gyermekét „bujasági" célokra másnak bérért vagy haszonért átadta.

Három évig terjedő rabsággal fenyegette a javaslat a „természet elleni közösködés" — sodomia és bestialitás — elkövetőjét.[13]

II.

A Csemegi Kódex

Az első magyar Büntető Törvénykönyv — Csemegi Kódex (a továbbiakban: törvény) — az 1878. évi V. törvény, 1880. szeptember hó 1-én lépett hatályba.[14]

A törvény a szemérem elleni bűntettekről és vétségekről szóló XIV. fejezetében a következő bűncselekményeket szabályozta: az erőszakos nemi közösülés, a szemérem elleni erőszak és a megfertőztetés (232—240. §), természet elleni fajtalanság (241—242. §), a vérfertőztetés (243—244. §), a szemérem elleni bűntett (245. §), a házasságtörés (246. §), a csábítás (247. §), valamint a szemérem elleni vétség (248—249. §).[15] A kettős házasságot — bigámiát — annak ellenére, hogy a törvény előterjesztett javaslata a szemérem elleni delictumokat tárgyaló fejezetben helyezte el, bizonyos eltérő sajátosságainál fogva a törvény a XV. fejezetben rendelte büntetni.[16]

Az erőszakos nemi közösülés passzív alanya csak nő lehetett, tekintet nélkül korára, családi állapotára vagy erkölcsi és egyéb magatartására. Az erőszakos és fenyegetéssel elkövetett cselekményeken kívül büntetendő volt az öntudatlan vagy akaratnyilvánításra, illetve védelemre képtelen állapot kihasználásával elkövetett házasságon kívüli közösülés, valamint ha a sértett 12 éven aluli volt.[17] Megvalósult a cselekmény abban az esetben is, amikor a házastársak csupán ágytól és asztaltól voltak elválasztva. A szemérem elleni erőszak esetében az elkövető szándéka nem a közösülés, hanem valamilyen fajtalan cselekmény elkövetésére irányult. A büntetés közösülés elkövetésekor tíz évig, fajtalanság véghezvitelekor öt évig terjedhető fegyház. Amennyiben a sértett az elkövető fel- vagy lemenő, illetve oldalági rokona, úgyszintén ha a sértett az elkövető gyámságára, nevelésére, tanítására, gondnokságára, felügyeletére, gondviselérére vagy gyógykezelésére bízott személy volt, a minősített esetekért járó büntetés — a két eltérő cselekménytől függően — tíztől tizenöt, illetve öttől tíz évig terjedhető fegyház.

A megfertőztetés tényállásában már szükségszerű elemként használja a törvény a „tisztességes" kifejezést és e bűncselekmény akkor valósult meg, ha a sértett leány 14. életévét nem töltötte be, valamint — negatív feltételként — hiányzott az erőszak, fenyegetés, illetve más kényszerítő eszköz vagy módszer alkalmazása. Amennyiben a nemi erőszak vagy a megfertőztetés a sértett halálát okozta, az elkövetőt életfogytiglanig tartó fegyházbüntetéssel fenyegette a törvény.

Az előbb tárgyalt cselekmények esetében bűnvádi eljárásnak általában csak a sértett indítványára volt helye, kivéve ha a cselekménnyel összefüggésben hivatalból üldözendő más bűntettet is elkövettek, ha a bűntett a sértett halálát okozta, illetve ha a minősített esetek forogtak fent. Nem volt büntethető az elkövető, ha a sértett és az elkövető az ítélet kihirdetése előtt házasságot kötött.

A természet elleni fajtalanság tényállása a férfiak egymás közötti, valmint embernek állattal történő fajtalan cselekményeit üldözte, vétségként egy évig terjedhető fogházzal fenyegetve. Bűntettnek minősült a cselekmény és a büntetés öt évig terjedhető börtön volt, ha a homoszexuális cselekményt erőszakkal vagy fenyegetéssel követték el; amennyiben pedig a sértett belehalt, a kilátásba helyezett büntetése életfogytiglanig tartó fegyház.[18]

Vérfertőzés bűncselekménye valósult meg fel- és lemenő ági rokonok, valamint testvérek közötti nemi közösülés, illetve fajtalan cselekmények elkövetése esetén. Testvérek esetében a természet elleni fajtalanság is büntetendő volt. Nemi közösülés elkövetésekor a felmenő büntetése öt évig terjedhető fegyház, a lemenőé két évig terjedhető fogház, a tesvéreket pedig két évig terjedhető börtönnel fenyegette a törvény. Büntethetőséget kizáró okként minősült a lemenő ágbeli rokon javára, ha a cselemény elkövetésekor tizennyolcadik életévét még nem töltötte be. Büntetőeljárásnak — kivéve az erőszakosan elkövetett és halált okozó természet elleni fajtalanság eseteit — csupán a szülő vagy gondnok indítványára volt helye.[19]

Szemérem elleni bűntett a tartalma a férjszínlelés cselekményének is. A bűncselekmény passzív alanya — a dolog természeténél fogva — csak nő lehetett, tekintet nélkül azonban arra, hogy a sértett férjnél volt-e, illetve hajadon vagy özvegy. Az elkövetési magatartás a tévedésbe ejtés és tévedésben tartás, így a cselek-

---

[13] *Fayer* i. m. 56—61. old. A javaslatról. ld. még: *Angyal*: A szemérem elleni bűntettek 8., 21., 74., 88., 101., 111., old., *Angyal*: A kettős házasság... 10. old., *Halász*: i. m. 101—107. old., *Both* i. m. 5—10. old., *Vámbéry* i. m. 310—317. old.

[14] A kódex megalkotásának szükségességéről, előzményeiről, képviselői kézi tárgyalásairól, miniszteri indokolásáról részletes és kitűnő áttekintést nyújt *Lőw* Tóbiás: A magyar büntető törvénykönyv a bűntettekről és vétségekről és teljes anyaggyűjteménye. Bp. 1880. I—II. köt.; ld. még *Both* i. m. 7—10. old.

[15] Magyar Törvénytár. 1877—1878. évi törvényczikkek. Bp. 1896.

[16] Lásd részletesen: *Angyal*: A kettős házasság... *Lőw*: i. m. 407—422. old.; továbbá: *Illés* Károly: A bűntettekről, vétségekről és kihágásokról szóló Magyar Büntető Törvénykönyvek Magyarázata. Bp. 1882. II. kötet 236—248. old.

[17] A törvény szövegéből hiányzik a tisztességes meghatározás, azonban egy határozat szerint: „Életkorának 12. évét be nem töltött *tisztességes* lányon tényleges erőszak alkalmazása nélkül elkövetett vagy megkísérelt nemi közösülés a Btk. 232. §-a alá eső erőszakos nemi közösülés, illetve ennek kísérlete." (1881. febr. 22. 8509. T. Ü. megállapodás. Büntetőjog Tár, I. 370.)

[18] Magyar Törvénytár. i. m. 233—242. §. 138—139. old.

[19] Magyar Törvénytár. i. m. 243—244. §. 139. old. Az „indítvány" esetében *Angyal* egy igen súlyos joghézagot lát. Ugyanis ha vérfertőzést elkövetett, sőt tartósan vérfertőző viszonyban élő testvérek szülei meghaltak és mivel nagykorúak, gyámjuk vagy gondnokuk nincs — indítvány előterjesztésére jogosult nem lévén — a cselekmény büntetlen marad. *Angyal*: A szemérem elleni bűntettek. 93. old. *Angyal* tankönyv 224. old.; ugyanígy *Halász* i. m. 402. old.; továbbá: *Edvi* Illés Károly: A büntető törvénykönyv magyarázata. Bp. 1894. II. köt. 253. old.

mény csak szándékosan volt elkövethető. A férjszínlelés három évig terjedhető börtönnel volt büntethető, büntetőeljárás csak a sértett nő vagy férje indítványára indulhatott.

A házasságtörést a törvény büntetendő cselekménynek tekintette, de igen szoros előfeltételekhez kötötte. Házasságtörés miatt a büntetőbíróság csak akkor hozhatott ítéletet, ha az inkriminált házasságtörés miatt a házasságot jogerősen felbontották vagy az elválás ténye vált jogerőssé. Egyéb okból történt felbontás irreleváns volt. Adulterium duplex esetén elegendő volt, ha csak az egyik fél házasságát bontották fel, ez esetben azt a felet is büntették, akinek a házassága fennmaradt. A bűncselekményt csak szándékosan lehetett elkövetni, a tévedés itt is kizárta a büntethetőséget. A házasságtörést három hónapig terjedhető fogházzal fenyegette a törvény és büntetőeljárásnak csak a sértett házastárs, adulterium duplex esetén pedig mindegyik házastárs előterjesztésére volt helye.

Csábításnak nevezte a törvény a fogalmilag kerítésnek minősülő cselekményeket, de leszűkítette az elkövetők körét olyan személyekre, akik a sértettel szülői vagy egyéb szorosabb, felügyeleti viszonyban állottak. A szülő elkövethette a cselekményt, ha törvényes vagy természetes leánygyermekét mással való közösülésre, illetve mindkét nembeli gyermekét természet elleni vagy egyéb fajtalanság elkövetésére bírta rá. Úgyszintén elkövetője volt a bűncselekménynek az a személy is, aki a gyámságára, gondnokságára, nevelésére, tanítására vagy felügyeletére bízott sértettet vette rá a felsorolt cselekmények elkövetésére. A törvény nem követelte meg a nyereségvágyat vagy más előny által indíttatva történtő elkövetést. A második fordulat esetében nyilvánvaló, hogy amennyiben az ott említett személyek valamelyike a sértettet saját magával történő nemi cselekményre bírta rá, szintén a csábítás bűntettét követte el. A büntetés öt évig terjedhető fegyház volt.

A szemérem elleni vétség az ún. „pornográf irodalom" készítését, sokszorosítását, nyomtatását, áruba bocsátását vagy terjesztését büntette. Az elkövetési tárgy lehetett irat, nyomtatvány vagy képes ábrázolás. A büntetés rövid tartamú fogházbüntetés vagy pénzbüntetés.

Ebbe a tényállásba ütközött azok cselekménye is, akik szemérem sértő cselekményt közbotrány okozásával követtek el. Az elkövetési magatartásokat a törvény taxatíve nem sorolja fel, a kialakult bírói gyakorlat — többek között — ide sorolta az exhibicionista cselekményeket is. A büntetés a fogház mellett pénzbüntetés is volt.[20]

A múlt század utolsó évtizedeinek és a huszadik század első éveinek társadalmi viszonyai, valamint a bírói gyakorlat bizonytalanságai és — a némely vonatkozásban tapasztalt — joghézag szükségessé tették a Csemegi Kódex rendelkezéseinek módosítását. Ezekre is figyelemmel jött létre az 1908. évi XXXVI. törvény, az I. Büntetőnovella (a továbbiakban: Bn).[21]

A Bn a szemérem elleni bűncselekmények vonatkozásában is tartalmazott igen fontos, hiánypótló rendelkezéseket, nevezetesen: kibővítette és több, a mai napig is használatos fogalommal és meghatározással gazdagította a kerítés törvényi tényállását, valamint szélesítette a lehetséges elkövetők körét, illetve szigorította a felelősségre vonást.[22]

A Bn 43. §-a szerint a bűncselekmény alanya tettesi minőségben is bárki lehetett (delictum commune), aki a huszadik évét még be nem töltött tisztességes nőt vesz rá nemi közösülésre, illetve fajtalanságra. Tényállási elemként szerepelt még az önérdek, mint motívum, a más részére történő megszerzés vagy megszerzésre való törekvés. A bűncselekményt csak szándékosan lehetett elkövetni, vétségnek minősült és büntetőeljárásnak csak magánindítványra volt helye.

A 44. § azt az esetet rendelte büntetni, amikor az elkövető életkorára tekintet nélkül tisztességes nőt bír rá vagy törekszik rábírni bordélyházban, illetve hasonló intézményben folytatandó tevékenységre. Szintén kerítésnek, de bűntettként minősült, ha a sértett huszadik életévét még nem töltötte be, illetve ha a sértettet — az említett helyeken — akarata ellenére bármely okból visszatartották.

A minősített eseteket a Bn 45. §-a határozta meg. E szerint a sértett nő életkorára és erkölcsiségére tekintet nélkül bűntettként minősült a cselekmény, ha csalárdsággal, erőszakkal vagy fenyegetéssel követték el; ha a sértett az elkövető hozzátartozója, illetve nevelése, felügyelete, tanítása alatt álló, valamint alárendelt nő; ha az elkövető a sértettet külföldre szállítja vagy szállíttatja; üzletszerűen vagy visszaesőként követték el.

A törvény a büntetésről — a cselekmény minősítésétől függően két évig terjedhető fogháztól tíz évig terjedhető fegyházig — eltérően rendelkezett. Nyereségvágyból, üzletszerűen vagy visszaesőként történt elkövetése esetén, illetve ha a sértettet külföldre juttatták, a szabadságvesztésen túlmenően az elkövető még száz koronától kétezer koronáig kiszabható pénzbüntetéssel is sújtható volt. Mellékbüntetésként a hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését is kimondhatták.[23]

A szemérem elleni bűncselekmények megismertetett szabályozása és a büntetések, lényegükben és alapvetően az 1961. évi V. törvény megalkotásáig és

[20] Magyar Törvénytár. i. m. 245—249. §. 139—140. old. Az újabbak közül ld. még: *Kovács* Kálmán: A magyar büntetőjog és büntetőeljárási jog története 1848—1944-ig. Bp. 1971. 11—27. old., *Lukács* Tibor—*Traytler* Endre: A nemi erkölcs elleni bűntettek. Bp. 1963. 91—92. old. Megemlítendő még az 1879. évi XL. törvény a kihágásokról, amely a VII. Fejezet 74—86. §-ában rendelkezik a közrend és a közszemérem elleni kihágásokról. (Magyar Törvénytár 1879—1880. évi Törvény Czikkek, Budapest, 1896. 203—205. old.).

[21] XXXVI. Törvény-Czikk a büntető törvénykönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról. Magyar Törvénytár. 1908. év törvényczikkek. Bp. 1909. 831—885. old.

[22] Magyarországon — a Csemegi Kódex igen szűk körre szorított rendelkezéseit kivéve — a belügyminiszter 1869-ben kiadott 3390. sz. rendelete büntette kihágásként fiatal nőknek keletre, bordélyházba történő szállítását. Az *1843-as* évi javaslat sem pönalizálta sui generis bűntettként a kerítést, csupán azt a férfit fenyegette három évig terjedhető rabsággal, aki feleségét vagy gyermekét tudva másnak bujasági célokra vagyoni haszonért átadja. *Pauler* viszont öt §-ban foglalkozik a csábítás fajtalanságra és a kerítés bűncselekmények elemzésével, (*Pauler* i. m. 339—403. §. 124—130. old.).

[23] Magyar Törvénytár. i. m. Bn 43—47. §. 832., 881., 878—879. old. Ld. még: *Angyal*: A szemérem elleni bűntettek 159. old., továbbá: *Schultheisz* Emil: A nemi erkölcs elleni bűntettek de lege lata. Bp. 1966. 259—260. old., *Lukács—Traytler* i. m. 321. old.

1962. július hó 1-én történt hatályba lépéséig érvényben voltak.

A kevés számú változások közül csupán az 1913. évi XXI. törvény 4. § (2)-ben foglalt azon rendelkezést említjük, amely közveszélyes munkakerülés vétségeként rendelte büntetni azt a személyt, „aki kéjnővel vagy tiltott kéjelgésből élő nővel tartatja ki magát".

E jogszabály azért figyelemreméltó, mert itt találkozunk először a kitartottság törvényi tényállásának megfogalmazásával, definíciójával és büntetendővé nyilvánításával.[24]

Három további törvény a Bn-ben megfogalmazott kerítés bűncselekménye törvényi tényállását módosított és szigorított, alapjaiban és lényegében azonban az ott megfogalmazott tételeket nem érintett.[25]

[24] Az *1913: XXI. T. cz.* a közveszélyes munkakerülőkről: *4. § (2) bek.* Magyar Törvénytár. 1913. évi Törvényczikkek. Bp. 339. old.

[25] Az *1925: XIX. t. c.* „A nőkkel és a gyermekekkel űzött kereskedés elnyomása végett Genfben létrejött nemzetközi egyezmény becikkelyezése tárgyában." *2. §.* Magyar Törvénytár. 1925. évi Törvénycikkek. Budapest, 1926. 119—120. old. Az *1929: VII. t.-c.* „A szeméremsértő közlemények fogalmának és a velük való üzérkedésnek elnyomása végett Genfben létrejött nemzetközi egyezmény becikkelyezése tárgyában." *2. §.* Magyar Törvénytár, 1929. évi Törvénycikkek. Franklin-Társulat. Budapest. 1930. 97. old. Az *1935: XX. t.-c.* „A nagykorú nőkkel űzött kereskedés elnyomására vonatkozó nemzetközi egyezmény becikkelyezése tárgyában". *3. §.* Magyar Törvénytár. 1935. évi Törvénycikkek. Budapest, 1936. 253—254. old. Lásd még: *Angyal*: A szemérem elleni bűntettek. 19—109. old.

Földi András—Szájer József

Római jogi reminiszcenciák civilisztikai oktatásunkban*

1. A Művelődésügyi Minisztérium által nemrégiben nyilvánosságra hozott, a jogi felsőoktatás fejlesztéséről szóló elaborátum egyebek között hangsúlyozza, hogy a jogi képzés tárgyainak funkcionálisan egymásra kell épülniök, és az I. év feladata ebben a vonatkozásban az elméleti-történeti megalapozás.[1] A civilisztikai ismeretek megalapozására a római jog szolgál. A jogi felsőoktatás fejlesztése szempontjából is időszerű ezért annak vizsgálata, hogy miként érvényesül a római jog eme propedeutikus szerepe.

A római jogi oktatásról, annak funkciójáról, céljáról már sokan és sokszor értekeztek.[2] Sohasem merült fel azonban a kérdés a másik oldalról: mennyiben alapoz, és mennyiben alapozhat a *civilisztikai oktatás* a római jogra?

A római jog és a civisztikai ismeretanyag kapcsolódási pontjai megszámlálhatatlanok, hiszen a római jog implicit módon, de kitörölhetetlenül benne van minden civilisztikai stúdiumban. *Számunkra azonban ezúttal a római jognak a civilisztikai tananyagokban való explicit megjelenése bír érdekességgel.*

2. A civilisztikai oktatás római jogi reminiszcenciáinak vizsgálatát a jogi felsőoktatás reformja mellett bizonyos, a római joggal kapcsolatban elterjedt félreértések is aktuálissá teszik. Az egyik egyoldalú felfogás a római jogot gyakorlatilag azonosítja a rárakódott későbbi, elsősorban pandektisztikai anyaggal. Ez nem pusztán terminológiai probléma, ugyanis gyakran a jogi romanisztikában sem könnyű megállapítani, hol végződik a római jog, és hol kezdődik a továbbélés. A másik véglet kategorikusan tagadja az ókori római jog rendszerjellegét, és abban merő esetjogot látva a fogalom- és a rendszeralkotást teljes mértékben az újkornak tulajdonítja. Előszeretettel szoktak hivatkozni e vonatkozásban Iavolenus ismert regulájára.[3]

Kétségtelen, hogy a rómaiak sohasem törekedtek a magánjog belső rendszerének megalkotására. A rendszeralkotásban még a jusztiniánuszi kodifikáció sem mutatott minőségi előrehaladást a posztklasszikus jogiskolai hagyományhoz képest, ezért a Corpus Iuris Civilis modern értelemben csak erős megszorítással nevezhető kodifikációnak.

Földi András egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

Szájer József egyetemi hallgató, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* E cikk alapjául az ELTE jogi karán a cikk készítése idején használatban levő következő tankönyvek és jegyzetek szolgáltak: *Asztalos* László: Polgári jog. I. Általános rész. II. Személyek. Bp. 1982. (a továbbiakban: ÁSZ), *Sárándi* Imre: Tulajdonjog. Bp. 1982. (TUL), *Eörsi* Gyula: Kötelmi jog. Általános rész. Bp. 1980. (KÁ), *Eörsi* Gyula (szerk.): Kötelmi jog. Különös rész. Bp. 1982. (KK), *Világhy* Miklós: Öröklési jog. Bp. 1983. (ÖR), *Világhy* Miklós: A szellemi alkotások joga. Bp. 1980. (SZA), *Pap* Tibor: Magyar családjog. Egyetemi tankönyv. Bp. 1982. (CSJ), *Mádl* Ferenc—*Vékás* Lajos: Magyar nemzetközi magánjog. KJK. Bp. 1981. (NM), *Szilbereky* Jenő: (szerk.): Polgári eljárásjog. Bp. 1981. (PE), *Seres* Imre (szerk.): Földjog. Bp. 1981. (FJ), *Seres* Imre (szerk.): Mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog. Bp. 1983. (TSZJ), *Nagy* László—*Weltner* Andor: A magyar munkajog. Bp. 1983. (MU), továbbá civilisztikához is kapcsolodó jellege miatt *Samu* Mihály—*Szotácky* Mihály: Állam- és jogelmélet. II. Bp. 1982. (ÁJE II. = Samu Mihály (szerk.): Állam- és jogelmélet. Egyetemi tankönyv. Bp. 1978. 335—571. old.). Természetesen felhasználtuk még *Brósz* Róbert — *Pólay* Elemér: Római jog. Egyetemi tankönyv. Bp. 1984. (RJ). A terjedelmi korlátokra tekintettel a lábjegyzet-apparátust a minimálisra szorítottuk.

[1] Javaslat a felsőfokú jogi és államigazgatási szakemberképzés fejlesztési koncepciójára. Művelődési Minisztérium. Bp. 1984. január. 10. old.

[2] Ld. összefoglalóan RJ 28. sk. old.

[3] „Omnis definitio in iure civili periculosa est" (D. 50. 17. 202.)

A római jogot mégsem lehet rendszertelen kazuisztikának tekinteni. A római iurisconsultusok gondolkodásmódjában már a preklasszikus korban megjelenik az absztrakciókra való törekvés,[4] a II. században élt Gaius Institutióiban pedig már kialakul az a rendszer, amely a mai napig is alapját képezi a magánjog dogmatikájának. Másfelől nem szabad túlértékelni az említett iavolenusi regula jelentőségét sem, hiszen a római jog — éppen a kazuisztika gyümölcseként — számos elvi jelentőségű definíciót és kategóriát dolgozott ki, melyek számos mai fogalom alapját is képezik.[5] Mindezekre tekintettel a római jog rendszerként tárgyalható és mutatható be,[6] jóllehet ezt a rendszert maguk a rómaiak tudatosan, ill. explicit módon nem dolgozták ki.

E rendszer azonban alig választható el a modern magánjog rendszerétől, melyet a keletrómai jogiskolai hagyomány, valamint a középkori, a humanista és a természetjogi előzmények alapján a pandektisztika alkotott meg.[7] Bizonytalan ezért, mit kell érteni „római jogi" intézmények, fogalmak, terminológia stb. alatt. Az ún. római jogi dogmatikát közelebbről vizsgálva könnyen úgy járunk mint Aeneas, aki „háromszor próbálta (ti. Creusa, majd Anchises) nyakát átfonni, hiába háromszor surrant ki a testtelen árny eloszolván.".[8] A római jogi dogmatika ugyanis szinte megfoghatatlanná válik, midőn egyes fogalmak, intézmények rómainak tűnnek, holott a római felfogástól teljesen idegenek (pl. kártérítési felelősség), mások pedig újkorinak látszanak, noha a rómaiak is ismerték, legfeljebb nem nevesítettek (pl. utalványozási ügylet).

Fokozza a nehézségeket, hogy a római kort követően is, sőt kiváltképpen akkor, számos *latin* műszó született. Léteznek ily módon latin terminussal rendelkező fogalmak, amelyeket a római jog egyáltalán nem ismert (pl. *acquisitio originaria*), más fogalmakat a római jog ismert ugyan, de azokat névvel csak a későbbi korokban látták el (pl. *damnum emergens*), ismét vannak olyan fogalmak, amelyeket a római jog ismert és igei alakban használt is (pl. *occupare*), ezeknek egy része már az ókorban főnevesült, anélkül, hogy terminus technicusszá is vált volna (pl. *pactum*), végül egyes fogalmaknak — igen kevésnek! — már a római jogban kialakult az adekvát terminusa (pl. *ususfructus*).[9] Még nehezebb fölismerni a latinul megfogalmazott regulák római, ill. későbbi eredetét.[10]

Ez az anyag — melyet Sólyom László a polgári jog „latinjának" nevez[11] — a modern jogász számára a szétválaszthatatlanságig összeolvad, mint a magánjog klasszikus anyaga.

3. Ami most már tulajdonképpeni tárgyunkat illeti: ha a civilisztikai oktatásban szereplő római jogi reminiszcenciák nem csupán „tiszteletkörök", kegyeletből megőrzött relikviák, hanem funkciójuk van, úgy ez a funkció csak a történeti tisztánlátás mellett érvényesülhet. Ezért a következőkben arra szeretnénk fényt deríteni, hogy civilisztikai oktatásunkban hol tűnik föl (és hol hiányzik) a római jog, ahol megjelenik, ott valóban a római jog jelenik-e meg, vagy a fogalmak változása észlelhető, és mindez hogyan kapcsolódik a római jogi oktatás anyagához.

Dolgozatunkban nem kívánunk egyfajta leltárt adni, és nem foglalkozunk olyan fogalmakkal, amelyek a jogászi műveltség természetes elemeit képezik (pl. *res iudicata*), kivéve, ha ezeket a modern jog a római joghoz képest lényegesen eltérő, megváltozott értelemben használja.

Anyagunkat — amennyire ez egyáltalán lehetséges volt — a római jog, közelebbről a gaiusi Institutiók rendszerében láttuk célszerűnek tárgyalni, ehhez képest külön vizsgáljuk a római személyi jog, dologi jog, kötelmi jog és az egyéb területek (öröklési jog, perjog) jelentkezését a különböző tankönyvekben, jegyzetekben.

Személyi jog

4. A római magánjog általános hatásához viszonyítva mai személyi jogunkban szerényebb mértékben van jelen a római jog. Ennek tulajdonítható, hogy a civilisztikai tananyagok többnyire csak történeti kitérőként, „illusztrációként" hivatkoznak a római személyi jogra. A hivatkozások kis számának másik oka pedig abban rejlik, hogy a személyi jogi dogmatika csíráit ugyan megtalálhatjuk a római jogban is (pl. a jogképesség, a jogi személy, a jogalanyiság előképét), de ezeket a fogalmakat elsősorban a pandektisztika rögzítette a jogászi gondolkodásban.

5. A rabszolga jogalanyisága a római jogban nem volt paradoxon, ezért az az általános megállapítás, hogy a rabszolga nem volt jogalany,[12] csak bizonyos fenntartásokkal alkalmazható a római jogra. Árnyaltabb, de még így sem teljes az a megfogalmazás, miszerint a servus jogalanyiságának részleges elismerését a *peculium* jelentette.[13] A rabszolga jogalanyiságának köre ugyanis ennél sokkal szélesebb volt. Ismeretes, hogy a rabszolga összegyűjtött vagyonával szabadságát is megvásárolhatta, és peculiumát egyre inkább tulajdonának tekintették és ismerték el. A rabszolga collegium és societas tagja lehetett, a császárkorban még urával is perben állhatott,[14] és még számos egyéb adattal is rendelkezünk, melyek a rabszolga jogalanyiságának bizonyos fokú elismerésére utalnak.[15] A servus publicus pl. még korlátozott végrendelkezési

[4] *Pólay* Elemér: Jogászi gondolkodásmód a görög—római antikvitásban. In: Jogtörténeti tanulmányok. V. Bp. 1983. 276. old.

[5] *Riccobono*, S.: Lineamenti della storia delle fonti e del diritto romano. Milano, 1949. 88. old.

[6] *Kaser*, M.: Zur juristischen Terminologie der Römer. In: Studi in onore di Biondo Biondi. Milano, 1965. I. 141. old.

[7] *Pólay* Elemér: A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára. Szeged, 1976. 35. skk. old.

[8] *Vergilius*: II. 792. sk. és VI. 700. sk. (Lakatos István ford.)

[9] Ld. az egész problematikára nézva Brósz Róbert: Bekämpfung versteinerter Vorurteile und andere aktuelle Aufgaben im Unterricht des römischen Rechts. Acta Jur. et. Pol. Szeged 17 (1970), 219. skk. old.

[10] A regulák kérdésére még külön kitérünk.

[11] *Sólyom* László: A polgári felelősség hanyatlása. Bp. 1977. 53. old.

[12] ÁSZ 127. old.

[13] ÁJE II. 514. old.

[14] RJ 138. old.

[15] Ez az uralkodó felfogás a szovjet irodalomban is, ld. *Földi* András: Az ókori Róma állama és joga az újabb szovjet tudományos irodalomban. In: ELTE Tudományos Diákköri Füzetek. IV. Bp. 1980. 86. sk. old.

joggal is rendelkezett, ami kétségtelenül ius commercii-jének elismerését jelenti.[16]

Ezek a tények természetesen nem rontják le a tankönyvbeli megállapítások igazságát, de mutatják, hogy a kérdés jóval összetettebb.

A jogalanyiság egy másik kérdése, a peregrinusok jogállása különösen a nemzetközi magánjog előtörténete szempontjából lényeges. Helyes az a megállapítás, hogy „Róma a praetor peregrinus fóruma révén elismerte az idegenek vagyoni jogképességét",[17] ami persze szükségképpen korlátozott jogképesség volt.

6. A családjogi tankönyv — külön alfejezetben — tömören és lényegretörően ismerteti a családjog római jogi előzményeit. A tömörséggel persze szükségképpen együttjár bizonyos elnagyoltság, vagy nem eléggé árnyalt fogalmazás. Természetes, hogy egyetlen tantárgy sem vállalkozhat arra, hogy anyagához áttételesen kapcsolódó, számára részkérdésnek minősülő területről teljes értékű és terjedelmű tárgyalást nyújtson.

Bizonyos bírálat csak azért érheti a szerkesztést, mert az egyes mai jogintézmények tárgyalásánál már csak elvétve találhatunk római jogi utalásokat, pedig didaktikai szempontból is hasznos lett volna az összefüggések, eltérések rövid megvilágítása. Ahol a legszembetűnőbb a hasonlóság a mai szabályozással (ízszámítás, sógorság, nagykorúság, gyámság, eljegyzés stb.), ott — már csak a tanulhatóság elősegítése végett is — kifejezetten üdvös szerepet tölthetne be egy-egy zárójeles hivatkozás.

A tankönyvben szereplő *sponsalia de futuro* kifejezés a kánonjogra utal, de említi a szöveg az eljegyzés rómi intézményét is.[18] Ez a kezdetben stipulatio útján tett ígéret a pun háborúk korától formátlanná vált, s megszűnt a házasságkötési kötelezettséget keletkeztető jellege is.[19] A más jogrendszerekben is végbement — a tankönyvben is említett — ehhez hasonló fejlődés érzékeltetésére kitűnő illusztráció lehetne a római *sponsalia* intézményének változása.[20]

A házasság tárgyalásánál nem találunk római jogi hivatkozást, és ezt helyeselnünk kell. A *matrimonium* római jogi tartalma ugyanis jelentősen eltér a házasság modern jogi konstrukciójától. A római házasság ti. nem annyira jogintézmény volt, inkább társadalmi tény, szociológiai jelenség, amihez a jog reflexióként járulékos joghatásokat rendelt.[21]

A visszavetítő szemlélet nyilvánul meg ezzel szemben a római jogi bontó okokra való utalásban.[22] A házasság (itt természetesen a manus nélküli házasságról van szó) tény jellegéből fakadóan a klasszikus korban az *affectio maritalis* megszűnése automatikusan a házasság megszűnését jelentette, nem volt szükség sem közös megegyezésre, sem bontó okra. A házasság szabadsága *(libera debent esse matrimonia)* a válások korlátlan szabadságát is jelentette. Az Augustus-féle lex Iulia is csupán formaságokhoz köti a válást, és a bontó okok — jórészt keresztény hatásra — csak a posztklasszikus korban jelennek meg. Az ilyen válások azonban még Iustinianusnál is csak a házasságfelbontások egyik fajtáját képezik a közös megegyezésen alapuló, a törvényes ok nélküli és a házastársak hibáján kívüli okból származó válások mellett.[23]

Az 1881. évi csődtörvény kapcsán említi meg a tankönyv a *praesumptio Muciana*-t.[24] Tipikusan olyan intézmény ez, amely nevét megtartva tartalmilag, funkciójában gyökeresen megváltozott. A római jogban ugyanis ez a vélelem nem a „forgalom és ... a férj hitelezőinek oltalmát" célozta, mint ahogyan ez a modern jogokban megfigyelhető. A források (D. 24. 1. 51. és C. 5. 16. 6. 1.) alapján arra következtethetünk, hogy a praesumptio Muciana fő funkciója a nő infamiájának elkerülése volt.[25] Az ősi forma a kapitalista kor forgalmi igényeinek megfelelően alkalmasnak bizonyult új funkciók betöltésére is.

Figyelemre méltó és a római jogi tankönyv vonatkozó részeit hasznosan egészíti ki a kis és nagy patriarchális család szülő-gyermek viszony szempontjából való elemzése, összehasonlítása, és korábbi jogunk apai hatalom intézményénél a római jogi eredetre való figyelemfelhívás.[26]

Dologi jog

7. A civilisztikai tananyag római dologi jogi referenciái viszonylag jelentős számúak. A szerzők általában zárójeles formában közlik az adott jogintézmény, szabály latin megfelelőjét, vagy — kisebb számban — közvetlenül a latin terminus technicust használják, építvén ezzel a római jogi tanulmányok során már elsajátított ismeretekre.[27] Néhány esetben részletesebb jogtörténeti-római jogi fejtegetést is találunk. Ilyen például a birtok és a birlalat római jogban ismert éles elhatárolására vonatkozó figyelemre méltó hivatkozás.[28]

A rabszolgatulajdon és az egyéb dolgokon fennálló tulajdon elhatárolása túlzottan formálisnak tűnik.[29] Véleményünk szerint éppen a jogi szféra az, amely a legkevésbé képes két fajta tulajdon közötti

[16] RJ 139. old., *Diósdi* György: A servus publicus. Antik Tanulmányok 6 (1959), 13. old.

[17] NM 113. old.

[18] CSJ 80. old.

[19] *Corbett*, P. E.: The Roman Law of Marriage. Aalen, 1979. 14. old.

[20] Szintén ide kívánkozik a házasság meghiúsulása esetén való ajándék-visszaadási kötelezettség Constantinus óta szabályozott intézménye, amely polgári jogunk hasonló megoldásának gyökerére utalhatna (C. 5. 3. 15.).

[21] *Benedek* Ferenc: A manus-szerzés és a házasságkötés alakszerűségei a római jogban. In: Pécsi Tudományegyetem Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből. X. Pécs, 1979. 7. skk. old.

[22] CSJ 119. old.

[23] Ld. RJ 154. old., *Vécsey* Tamás: Római családi jog. Bp. 1875. 137. skk. old., *Corbett*: id. m. 211. skk. old. *Robleda*, O.: El matrimonio en derecho romano. Róma, 1970. 241. skk. old.

[24] CSJ 175. old. Sajnálatos sajtóhiba folytán a *Muciana* jelző (a híres jogtudós, Quintus Mucius Scaevola nevéből, aki e vélelmet felállította) a tankönyvekben csupa kisbetűvel szerepel. Itt hívjuk fel a figyelmet egy másik sajtóhibára: a 36. oldalon lemaradt egy félmondat: „a rangkülönbségek házassági akadályra emelése következtében"; így egészíthetnők ki: „később ismét megjelentek."

[25] *Brósz* Róbert: Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban. Bp. 1964. 126. old.

[26] CSJ 306. sk. old.

[27] Pl. derelictio (TUL 85. old., 108. old.), a traditio és különböző fajai (TUL 87. old., KÁ 303. old), ius tollendi (TUL 200. old.). E — részben nem római eredetű — kifejezések római jogi és modern jogi tartalma nem különbözik lényegesen egymástól.

[28] TUL 209. old.

[29] TUL 13. old.

különbséget árnyaltan tükrözni. A jogi szabályozás alapját képező gazdasági-elsajátítási dimenziót tekintve a rabszolga egy másik egyén vagy közösség[30] mint tulajdonos számára való termelés természeti feltételei egyikeként jelenik meg; a tulajdonos az embert — mint rabszolgát — „ugyanúgy saját újratermelésének természetileg kimunkált feltételeként használja fel, mint bármely más természeti lényt[31]". Ennek megfelelően a jog, mint sajátos és a rómaiaknál már differenciálódott alrendszer területén[32] a dominus-servus (ember-ember) gazdasági, elsajátítási viszony a rabszolgatulajdon belső tartalmát tekintve ember-dolog relációként jelenik meg, és mint ilyen nem minősül jogviszonynak. Helyes annak hangsúlyozása, hogy a rabszolgán fennálló „tulajdonjog nem lehetett ugyanolyan, mint a tudattalan, akarattalan dolgokon" fennálló.[33] Látnunk kell azonban azt is, hogy a rabszolga ember voltának (jogképességének) — az előzőekben már vázolt — jogi elismerését jelző intézmények nem a tulajdonjog imént jelzett lényegi tartalmát változtatják meg, hanem valamilyen „járulékos" viszonyt, vagy a tulajdonjog speciális állami korlátozását jelentik.

Az ember-dolog (dominus-servus) kapcsolat azonban csak a belső dimenziót jelenti, jogilag igazán nem értékelhető. A formális jogi szférában az egymást kölcsönösen tulajdonosnak (jogképesnek) elismerő cserepartnerek között beszélhetünk ember-ember jogviszonyról (szándékos pleonazmus!).[34]

Mindezek alapján a rabszolgatulajdonnak a „rabszolgatartó és rabszolga között kétszemélyes (relatív szerkezetű, pozitív) jogviszony"-ként való felfogásával nem érthetünk egyet.[35] Jogviszony alanya a servus csak a tulajdonjog-viszonyhoz képest az imént járulékosnak nevezett szabályok tekintetében lehetett, de semmiképpen nem volt a speciális tulajdonjogviszony egyik alanya.

8. Az elbirtoklás római jogi gyökereire egyetlen — közvetett — utalással találkozunk, a *vi clam precario* kapcsán.[36] Az *usucapio*-ra való visszautalás mellőzését éppúgy helyeselnünk kell, mint tettük ezt a *matrimonium* vonatkozásában, ugyanis ebben az esetben sem egészen azonos fogalmakkal állunk szemben. A római usucapio Ptk-beli megfelelője ugyanis — mint ezt legújabban Benedek Ferenc a communis opinio doctorum-tól bizonyos tekintetben eltérően kifejtette[37] — nem az elbirtoklás (Ptk. 121. § (2) bek.), hanem a kereskedelmi forgalomban való jóhiszemű szerzés szabálya (Ptk. 108. § (1) bek.). Ez jól illusztrálja a különböző korok jogintézményei formális azonosításának veszélyeit, és ékes bizonyítéka annak, mennyire nagy jelentősége van a különböző korok jogi megoldásai közötti alapos tartalmi, funkcionális összevetésnek.

Számos helyen történik utalás az *aedificium solo cedit* elvére.[38] E szabály gyökerei is a római jogig nyúlnak vissza, bár az eredeti regula nem pontosan így hangzott.[39] Helyes az a megállapítás, miszerint ez az elv a fődolog és az alkotórész viszonyának a földre vonatkozó speciális változata. A történeti kialakulást tekintve azonban először ez a speciális változat jelent meg, s csak később általánosodott az *accessio cedat principali* (D. 34. 2. 19. 13.) regula alakjában.[40] Brósz Róbert hívja föl a figyelmet arra, hogy mennyire nem az elméleti megfontolás, hanem az osztályérdekek vezettek a regula kialakulására, majd általánosodására.[41]

Pontosításra szorul az a megállapítás, mely szerint „a kisajátítás intézménye a kapitalista áruviszonyok kialakulásával keletkezett".[42] A római jog ugyanis a *publicatio* formájában ismerte a modern jogi kisajátítás elődjét, mely ingókra és ingatlanokra egyaránt kiterjedt, de csak fontos közérdekből és teljes kártalanítás mellett történhetett.[43]

9. A jogtudomány — egyébként nem negatív értéktartalmú — konzervativizmusának sajátos megnyilvánulása az új tartalmú intézményeknek a hagyományos kategóriákba sorolására irányuló görcsös igyekezet.[44] Az 1959. évi IV. törvénnyel bevezetett államigazgatási birtokvédelem következetes azonosítása a possessorius eljárással lényegében a régi sémákhoz való merev ragaszkodás jegyében történt. Lontai Endre a kérdést alaposan megvizsgálva már 1965-ben arra az eredményre jutott, hogy a római jogból örökölt possessorius—petitorius felosztás a birtokvédelem új szabályozása következtében túlhaladottá vált.[45] Az államigazgatási birtokvédelmi eljárás során az esetek jelentős részében a ténykérdésen túl a jogkérdésben is dönt a hatóság.[46] Így az eljárás sok esetben vegyíti a possessorius, azaz tényvédelmet a petitorius, azaz jogvédelemmel. A látszólagos hasonlóság ellenére tehát lényegi eltérést találunk a hagyományos — római jogi eredetű — és a hatályos jogi megoldás között. Az új osztó elv inkább az ügyek bonyolultságának foka, és nem a tény-, ill. jogkérdés vizsgálatának elhatárolása.[47] Éppen ezért a *birtokvédelem* megjelölés helyessége is erősen vitatható, ahol ugyanis jogkérdésben is dönt a hatóság, ott — legalábbis hagyományos, szoros értelemben — aligha beszélhetünk *birtok*védelemről.[48]

A tulajdonjogi jegyzet elméleti bevezetőként ismerteti a possessorius és petitorius eljárás közötti különbséget, de a tételesjogi tárgyalás során önhatalommal, igazgatási úton és bírói úton történő birtokvédelemről beszél. Elkerüli így a merev azonosítás veszélyes örvényét, de nem nyilatkozik kellő világossággal

[30] Pl. a servus publicus esetében.

[31] *Marx*, K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, MEM 46/I. 374. old.

[32] *Sárközy* Tamás: Gazdaságirányítás és vállalati jog. Bp. 1983. 10. old.

[33] TUL 28. o.

[34] *Marx*: id. m. II. 376. old.

[35] TUL 29. old.

[36] ÁSZ 115. old.

[37] *Benedek* Ferenc: A probatio diabolica kérdéséhez. In: Jogtörténeti tanulmányok. Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára. Pécs, 1980. 342. [illegible] 65. i

[38] TUL 54. old., FJ 61. skk. old. és 82. old.

[39] Nem helytálló ezért az a megállapítás, miszerint ezt az elvet a kapitalista magánjog alakította volna ki (FJ 82. old.).

[40] Brósz: id. m. 164. old.

[41] *Brósz*: uo.

[42] FJ 243. old.

[43] *Vécsey* Tamás: A római jog institutiói. Bp. 1902. 291. sk. old.

[44] *Diósdi* György: Sul conservatorismo della giurisprudenza. INDEX 2/1971/. 174. old.

[45] *Lontai* Endre: Az államigazgatási birtokvédelem eredményei és problémái. Állam- és Jogtudomány. 8/1965/, 198. skk. old.

[46] *Salamonné* Solymosi Ibolya: A birtokháborításról. A tulajdon és a birtok védelmére szolgáló jogi eszközök. Magyar Jog 31/1984/, 320. sk. old.

[47] *Salamonné*: id. m. 316. old.

[48] RJ 22. old.

az elméleti konstrukció és a hatályos jogi megoldás közötti kapcsolatról.[49]

Íme egy kiváló példa arra, hogy a hagyományokhoz való túl erős kötődés bizonyos esetekben új törvényszerűségek felismerését gátolhatja. Ilyenkor a római jogi reminiszcenciák „visszahúzó erőként" hatnak.

10. A szellemi alkotások joga vonatkozásában mindössze egy, negatív értelmű és közvetett római jogi hivatkozást találunk.[50] A szellemi alkotások jogi védelme történeti gyökereinek vizsgálata keretében sem említ a jegyzet római kori vonatkozásokat. Ez nem is lehet meglepő, hiszen a szellemi tulajdon összefüggő jogterületként való szabályozása hiányzott a római jogból, az idevágó rendelkezések rendszertelenül, a legkülönbözőbb forráshelyeken bukkannak föl. Az *artes liberales* nemzetközi hírű kutatója, Visky Károly azonban kimutatta, hogy a rómaiak tisztában voltak azzal, hogy az írói, költői mű a szerző sajátos tulajdonát képezi, jóllehet ez nem tekinthető a modern szellemi tulajdon elődjének, mert a római világban a szellemi érték a kézirattól független jogi védelemben nem részesült.[51]

Kötelmi jog

11. A római magánjogon belül kétségtelenül a kötelmi jogi anyag dacol a legszívósabban az évezredekkel, „állja a végtelen évek hosszú sorát s a rohanó időt."[52] Ez megfelelően tükröződik az ilyen vonatkozású hivatkozások kiemelkedő számában is.

A római jogban a kötelmi jog — az institutiorendszert figyelembe véve — a *de rebus* fejezeten belül, a dolgok joga és az öröklési jog után helyezkedett el, és magában foglalta a munkajognak megfelelő szabályokat (locatio conductio operarum stb.), és a mai értelemben vett büntetőjog tekintélyes részét is (delictumok). A római „munkajog" és „büntetőjog" tükröződését ezért szintén itt fogjuk majd vizsgálni.

A római kötelmi jogra vonatkozó általános megállapítások némelyike a római jog rendszerjellegének tagadásáról a bevezetőben írott fejtegetésünket látszik illusztrálni.[53] Találunk továbbá néhány olyan megállapítást, mely föltehetően a tömörség miatt nem eléggé pontos.[54] Eme általános jellegű megállapítások alapján a római kötelmi jogról egyoldalú, némileg negatív kép rajzolódik ki.

12. Annál örvendetesebb módon hasznosítják a római jogi vonatkozásokat a felelősségről szóló fejtegetések, melyek a custodia vonatkozásában ki is egészítik a római jogban tanultakat.[55] Úgy tűnik azonban, célszerű lett volna talán utalni arra az alapvető tényre, melyre mindenekelőtt Marton Géza hívta föl a figyelmet,[56] hogy a *lex Aquilia* nem kártérítési, hanem *büntető* törvény volt.[57] Ugyanezt lehet elmondani általánosságban a kontraktuális és deliktuális felelősség vonatkozásában. A polgári jogot tanuló ugyanis a deliktuális felelősség egymástól alapvetően eltérő római és modern felfogása közti különbséget sem ismerheti föl, ha a lex Aquilia-ban kártérítési jogot lát.

13. A római kötelmi jog általános részének viszonylag nagyszámú kategóriája bukkan föl a tananyagokban, melyekben a hallgató általában fölfedezheti a római jogból már megismert megfelelőket. A kései utódok azonban olykor igen jelentősen elütnek őseiktől.

Gyakran előfordul pl. a *naturalis obligatio* említése.[58] E fogalom és terminus technicus római eredetű. Eredetileg csak a hatalomalattiak kötelmeire vonatkozott, a Digestában előttünk álló, föltehetően posztklasszikus fogalma szerint azonban a naturalis obligatio „olyan kötelem, amelyet nem lehet peresíteni..., egyébként azonban minden vonatkozásban joghatással bír[59]". E fogalomnak a polgári jogban nagyjából[60] az államilag *az elévülés folytán* nem érvényesíthető kötelem felel meg, melyet — a római naturalis obligatio-hoz hasonlóan — „bizonyos esetekben ... kifogásként lehet érvényesíteni és az ilyen követelést biztosító kézizálogjogból kielégítést lehet keresni."[61] A polgári jog azonban a naturalis obligatio alatt nem ezeket a kötelmeket, hanem — ezekkel éppenséggel szembeállítva — az államilag *eleve nem* érvényesíthető kötelmeket érti, pl. a szerencsejátékból eredő követelést.[62]

---

[49] TUL 213. skk. old.

[50] SZA 129. old.

[51] *Visky* Károly: Geistige Arbeit und die „artes liberales" in den Quellen des römischen Rechts. Bp. 1977. 105. old. 114. old.

[52] *Horatius*: Carm. III. 30. 4. sk. (Kosztolányi Dezső ford.)

[53] „A római jog pl. kidolgozta a kötelezettség (obligatio) mibenlétét, keletkezési alapjait, de a római jog nem ismerte a kötelem általános fogalmát, csupán egyes szerződéseket ismert, és rendszerének nem volt kötelmi jogi része." (KÁ 17. old.) E megállapítás erősen vitatható. Ha a római jognak rendszere volt, úgy abban a kötelmi jog léte sem tagadható, mely már Gaiusnál elkülönítetten szerepel (Gai Inst. III. 88. skk.) A kötelem általános fogalma pedig nemcsak hogy kialakult (ld. Kaser, M.: Das römische Privatrecht. I. München, 1971. 329. old.), de még — jóllehet nem tökéletes — definíciója is született (D. 44. 7. 3. pr.). A kötelmeknek contractualis és delictualis obligatiókra való felosztása sem történhetett volna meg, ha a rómaiak csak egyes szerződéseket láttak volna maguk előtt.

[54] A KÁ 30. old-on írottakkal szemben a stipulatio segítségével nemcsak adásvételt, hanem „bármilyen gazdasági célt meg lehetett valósítani." (RJ 405. old.) A *Schuld und Haftung* problematikájával foglalkozó részben olvasható, hogy „a római jog fejlődése során... egyre szélesebb körben ismerték el azt, hogy aki kötelezettséget vállal, az kötelezettsége teljesítéséért egyben felelőssé is válik, de a kötelezettségvállalás általános felelősségfakasztó hatását csak a burzsoá korban ismerték el." (KÁ 14. old.) Ez a megállapítás azért nem tűnik szerencsésnek, mert benne a tartozás és felelősség, másfelől a szerződési típuskényszer felbomlásának kérdése szinte összeolvad, ami a kezdőt különösen megzavarhatja. A *Schuld* ugyanis nem szükségképpen kötelezettségvállalásból származik, és kiváltképpen így van ez akkor, amikor nem foglalja magában a *Haftungot*, vö. RJ 330. old. A hibás teljesítés nem kielégítő szabályozása, melyet a KÁ 152. old. a római jognak tulajdonít, csak az archaikus kor stricti iuris szerződéseire áll, később ugyanis a bona fides uralkodóvá válása folytán a hibás teljesítés is szerződésszegésnek minősült, ld. pl. *Molnár* Imre: Fejezetek a klasszikus kori locatio conductio köréből. Szeged, 1982. 90. old.

[55] KÁ 251. old, KK. 96. old.

[56] *Marton* Géza: Les fondements de la responsabilité civile. Paris, 1938. 83. skk. old.; Kártérítési kötelmek jogellenes magatartásból. In: Szladits Károly (szerk.) I. Magyar magánjog. Bp. 1942. IV. 783. old.

[57] KÁ 251. és 259. old. A lex Aquilia büntető jellegére utal a RJ 343. és 464. old., de talán nem az elterjedt félreértéshez mérten szükséges hangsúllyal.

[58] ÁSZ 86. old., KÁ 27., 119. old. stb.

[59] RJ 331. old.

[60] A döntő eltérés az, hogy a római jogban éppen az elévült kötelem naturális jellege nem bizonyított (RJ 33. old.).

[61] KÁ 120. old.

[62] KÁ uo. Érdekes e vonatkozásban, hogy a római jog „a szerencsejátékból eredő „kötelezettséget" nem minősítette naturális obligatiónak", hanem „üldözte és büntette, s a kifizetett veszteség visszakövetelésére is módot adott. Sőt, ha a vesztes nem élt visszaköveteléssel, a köz javára hivatalból lehetett fellépni a szerencsejátékból eredő nyereség perlésére." (RJ uo.) Íme *mutatis mutandis* az állam javára marasztalás római jogi őse!

14. Még problematikusabb a *facultas alternatíva* metamorfózisa. Az elnevezés ugyan nem római eredetű, de a fogalom a római jogban is ismert volt: „vagylagos felhatalmazottság esetén a törvény, illetőleg a szerződés felhatalmazza az adóst, hogy vagy a hitelező által követelt szolgáltatással, vagy a törvény, illetőleg szerződés által meghatározott mással teljesítsen."[63] A polgári jogban ezzel szemben vagylagos felhatalmazottság esetén „eredetileg ... csupán egy szolgáltatásra irányul a szerződés, ezt azonban utóbb *valamelyik fél* (Kiemelés tőlünk!) választása szerint egy másik, ugyancsak eredetileg megállapított szolgáltatással lehet felváltani". „Ha a felhatalmazottság a jogosultat illeti meg, facultas alternatíva *actíva* áll elő, ha a kötelezettet, facultas alternatíva *passíva*."[64]

A római jog facultas alternatívája tehát a polgári jogban facultas alternatíva passíva-vá „fokozódik le", míg a facultas alternatíva actíva római jogi értelemben alternatív obligatio-nak tekinthető.[65] De miben is különbözik voltaképpen a facultas alternatíva actíva a polgári jogban is jól ismert vagylagos szolgáltatásnak[66] attól az esetétől, amikor a jogosult választ? Ugyanis a facultas alternatíva „törvényen alapuló esete pl. az, amikor hibás teljesítés esetén a jogosult választhat az ellenérték megfelelő csökkenése és a szolgáltatás kijavítása vagy kicserélése között".[67] A Ptk. idevágó szabályai (306. §) azonban közönséges vagylagos szolgáltatást látszanak meghatározni,[68] illetőleg facultas alternatíva éppenséggel a kötelezettet illeti meg.[69] Megerősíti ezt a nézetünket az is, hogy „a jogosult a választott szavatossági jogáról *áttérhet* egy másikra (ius variandi)".[70] Legfőbb argumentumunk mégis az a gyakorlati szempont, hogy az eredetileg az adós érdekeit szolgáló facultas alternatíva szabályainak a jogosultra való alkalmazása rendkívül hátrányos helyzetbe hozza a jogosultat. A facultas alternatívának ugyanis az a következménye, hogy „az eredetileg kikötött szolgáltatás teljesítésének lehetetlenné válása esetén a lehetetlenné válás jogkövetkezményei a járulékos felváltó szolgáltatásra is kiterjednek".[71] E szabály alkalmazása pl. az eladói kellékszavatosság körében legalábbis aggályosnak látszik. A facultas alternatíva actíva természetesen — a jogosulti késedelemmel szemben[72] — nem paradoxon, de úgy tűnik, bizonyos tisztázásra szorul.[73]

15. A fogalmak változásának legbonyolultabb esetét talán az interessze-tan történetében fedezhetjük föl. A római jogászok régtől fogva[74] használták az *interesse* igét a károsult becsléssel megállapítható egyéni érdeksérelmének kifejezésére, anélkül, hogy az interesse fogalma egyértelműen kialakult volna.[75] Az interesse csupán a forgalmi érték és a konkrét kár között jelentkező különbségekre utalt, és nem ismerte ily módon a római jog a pozitív és negatív interessze fogalmát sem.

Mint ismeretes, a pozitív és negatív interesse fogalmát *Jhering* alkotta meg híres Culpa in contrahendo c. cikkében.[76] Jhering abból indult ki, hogy az érvénytelen szerződés megkötéséből eredő kár megtérítésére a pandektajogban — joghézag folytán — nincs lehetőség. A forrásokat újraértelmezve[77] bebizonyította, hogy a római jog ezekben az esetekben is módot adott az interesse megtérítésére.[78] Szerinte ez az interesse — és itt haladja meg Jhering a római jogot — számítható egyfelől a szerződés érvényessége, másfelől a szerződés érvénytelensége alapján. Ha ugyanis a károsult anyagi helyzetét ahhoz az értékhez viszonyítjuk, amelyet a szerződés érvényessége, tehát teljesítése esetén kapott volna, akkor a pozitív interessze *(positives Vertragsinteresse)*, ha pedig azt az értéket vesszük figyelembe, mellyel akkor rendelkezne, ha a szerződés külső tényállása egyáltalán nem valósult volna meg, úgy a negatív interessze *(negatives Vertragsinteresse)* áll elő.[79] A pozitív interesszét a károsult akkor követelheti, ha a szerződés érvényes, míg a negatív interessze megtérítésének alapja az, hogy a másik fél úgy kötötte meg a szerződést, hogy tudnia kellett volna, hogy az érvénytelen *(culpa in contrahendo)*, és ezzel közvetve kárt (ún. *Vertrauensschaden*, biztatási kár) okozott.[80]

Jhering kimutatta, hogy mindez lényegében a római jogban is ismert volt, anélkül, hogy elméleti kidolgozást nyert volna.[81] Jhering koncepciója szerint a negatív interessze az esetleges elmaradt hasznot is magában foglalja, és elérheti a pozitív interessze mértékét is, persze egészen más alapon.[82]

Az interessze-tan azonban fejlődése során ettől a — sajnos Jhering megfogalmazásában is túlságosan bonyolult és mesterkélt — modelltől jelentősen eltávolodott, annak ellenére, hogy csak a német hatás alatt álló jogterületeken tudott tért hódítani. E fejlődés behatóbb vizsgálatára ehelyütt nem vállalkozhatunk.[83] Célunkhoz képest elegendő arra utalni, hogy újabb jogirodalmunk a negatív interesszének eredetileg alapjául szolgáló érvénytelenség helyett vagy mellett a szerződésszegést emeli ki,[84] továbbá a pozitív interessze olykor a teljes, míg a negatív interessze a csökkentett mértékű kárral válik szinonimmá.[85] Az in-

[63] RJ 341. old.
[64] KÁ 57. old.
[65] RJ uo.
[66] KÁ 56. old., Ptk. 230. §.
[67] KÁ 57. old.
[68] Ld. még a Polgári Törvénykönyv magyarázata. Bp. 1981. 1416. old.
[69] „Ha ez a jogosult érdekeinek sérelme nélkül lehetséges, a kötelezett a kijavítás vagy árleszállítás helyett a dolgot kicserélheti." (306. § (6) bek.). Vö.: KÁ 162. skk. old.
[70] KÁ 164. old. A iur variandi a római jogban sem volt ismeretlen, de külön kellett kikötni (Vécsey: 43. j-ben id. m. 341. old.)
[71] KÁ 57. old.
[72] *Peschka* Vilmos: A jogosult késedelem paradoxona. Jogtudományi Közlöny 38 (1983), 559. skk. old.
[73] A Ptk. a vagylagos felhatalmazottságról nem rendelkezik, és nem ad eligazítás e vonatkozásban a Ptk-kommentár sem (1107) skk. old.
[74] Kasel. 53. j-ben id. m. 493. old. és uő: Das römische Zivilprozessrecht. München, 1966. 244. old.
[75] *Kaser*: 53. j-ben id. m. 500. sk. old.
[76] Jhering, R.: Culpa in contrahendo oder Schadensersatz bei ninchtigen oder nicht zur Perfection gelangten Verträgen. Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts. 4 (1861), 1.
[77] *Jhering*: id. m. 11. old.
[78] *Jhering*: id. m. 15. old.
[79] *Jhering*: id. m. 16. sk. old.
[80] *Jhering*: id. m. 17. old.
[81] *Jhering*: uo.
[82] *Jhering*: id. m. 20. sk. old.
[83] Az interessze-tan fejlődésére összefoglalóan ld. *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Bp. 1966. 230. skk. old.
[84] A pozitív és negatív interessze helyét Eörsi korábban csak a szerződésszegés körében (*Eörsi* Gyula: Kártérítés jogellenes magatartásért. Bp. 1958. 56. old.), majd utóbb a szerződések érvénytelensége és megszegése körében (*Eörsi* Gyula: A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve. Bp. 1966. 75. old.) jelölte meg.
[85] *Asztalos*: id. m. 155. old. 230. old. 53. j., *Weiss* Emília: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Bp. 1969. 465. old.

teressze-tantól való eltávolodást Asztalos László kritikailag jelzi, de csak egy szembetűnő „vadhajtás" vonatkozásában.[86]

Nézzük most meg, hogyan tükröződik ez a fejlődés a tankönyvekben. A római jogi tankönyv az interesse fogalmát a források alapján határozza meg, és nem teszi hozzá, hogy itt a jheringi értelemben pozitív interesszéről van szó.[87] A tankönyv idézi ugyanakkor a jheringi teória egyik alappillérét képező Modestinus-fragmentumot (D. 18. 1. 62. 1.), megemlítve, hogy „amikor valakit abból folyóan ér kár, hogy az általa megkötött szerződés érvényességében bízott (mai szóval: ún. 'negatív interesse', 'biztatási kár')", ennek megtérítése követelhető.[88] E meghatározás a római jogforrásokkal és a jheringi teóriával is összhangban áll.

A kötelmi jogi jegyzet a szerződésszegésre irányuló közös szabályok körében definiálja a pozitív és a negatív interesszét, kiemelve, hogy „a negatív interesse a szerződés megkötéséből eredő kárra vonatkozik: a szerződéskötéssel kapcsolatban felmerült költségekre terjed ki..., pozitív interesse körébe pedig az összes kár tartozik, *ideértve az elmaradt hasznot is*[89]". (Kiemelés tőlünk.)

A kötelmi jogi jegyzetek számos helyen használják a pozitív interesse-negatív interesse megkülönböztetést, általában „a szerződés megkötéséből eredő költségek — teljes kár" értelemben,[90] helyenként pedig azt hangsúlyozva, hogy a negatív interesse — szemben a pozitív interesszével — az elmaradt hasznot nem foglalja magában.[91]

A gyakorlatból tudjuk, hogy az oktatás során a legtöbbször végül is az a hibás leegyszerűsítés szűrődik le, hogy negatív interesse = felmerült kár, pozitív interesse = felmerült kár + elmaradt haszon, és e sajnálatos félreértésnek bizony nem mindig csak a hallgatók esnek áldozatául.

16. A kötelmi jog különös részének terrénumára áttérve azt tapasztalhatjuk, hogy a római jogintézmények áthagyományozódása itt sem mindig zajlott le teljesen zökkenőmentesen. Örvendetes, hogy a jegyzet több helyen utal a római jog megfelelő intézményeire,[92] de ez olykor bizonyos félreértések veszélyét idézi föl.[93]

A római jogban a kötelmi jog különös részében nyert szabályozást a bérmunka is. A római társadalom rabszolgatartó jellege ugyanis nem volt akadálya annak, hogy a szabad emberek bérmunkája a gazdasági életben nem elhanyagolható szerepet játsszék. A római kori bérmunka ily módon sok tekintetben a kapitalista viszonyok bérmunkájának jegyeit viselte már magán.[94] A bérmunka adekvát jogi tükröződését jelentették a locatio conductio operarum szabályai, de ide sorolhatjuk az alkalmazotti viszonyra vonatkozó speciális szabályokat is (pl. actiones in factum adversus nautas caupones stabularios). Tágabb értelemben a rabszolga-munkaerő védelme érdekében hozott jogszabályok is[95] *mutatis mutandis* a mai munkajognak megfelelő szabályokként foghatók föl, és egyéb vonatkozásokban is fölfedezhetünk analógiákat a munkavégzési jogviszonyokra vonatkozó egyes hatályos munkajogi és szövetkezeti jogi szabályok, valamint némely római jogintézmény között.[96] Mindezekre tekintettel vitatható az a megállapítás, mely szerint a munkaviszony jogi szabályozása csak a kapitalizmus korában alakult volna ki.[97] Természetesen képtelenség és anakronizmus volna a munkajogot és a szövetkezeti jogot a római jogra „visszavetíteni", de nem tűnik helyesnek a kimutatható előzmények kategorikus tagadása sem.[97/a]

17. Végül ugyancsak a kötelmi jog keretén belül szabályozta a római jog — mint erre már utaltunk — a mai büntetőjognak megfelelő viszonyok legnagyobb részét is. A római büntetőjogra vonatkozó tankönyvi hivatkozások arról tanúskodnak, hogy a római „büntetőjog" fogalmát nemcsak az általános, hanem a különös szintjén is igen nehéz megragadni. Mai szemmel nézve pl. a *manus iniectio* büntetőjogi szankciónak tűnik,[98] pedig az ősi római jogban az adós rabszolgaként való eladása, sőt megölése is a korabeli végrehajtási jog intézménye volt.[99] Hasonlóképpen nem egészen egyértelmű, hogy a törvények szankciók szerinti felosztásánál[100] mit kell *büntető* szankció alatt érteni.[101] Végül csak jelzésszerűen utalunk arra a más vonatkozásban már említett tényre, hogy a modern felfogás — a manus iniectio esetéhez képest pontosan

[86] *Asztalos*: id. m. 235. old.
[87] RJ 345. skk. old.
[88] RJ 344. old.
[89] KÁ 177. skk. old.
[90] KÁ 118., 171, skk. old. KK. 50. old.
[91] KÁ 80. old. KK 201. old.
[92] KK 106., 137., 141., és 216. old.
[93] A mandatum és a locatio conductio szembeállítása (KK 106. old.) elméletileg kifogástalan, de figyelembe kell venni e két jogintézmény sajátos, a római viszonyokhoz kötött osztályjellegét: a mandatum ugyanis eredetileg arra szolgált, hogy a szabad római polgárhoz méltó munkavégzésnek jogi keretet adjon, szemben a lenézett bérmunkát jelentő locatio conductioval. (Vö. RJ 435. skk. old.) A továbblépés során ez a szempont figyelmen kívül maradt, és a tényleges viszonyok jogi reflexiójára — egyébként tetszetős — elméleti konstrukció épült. Ugyancsak a római viszonyokkal függ össze, hogy a letét a római jogban csak ingyenes lehetett, ezért a letéteményes csak dolusért felelt. A Ptk-beli, főszabályként visszterhes letétnek a római jogban a locatio conductio megfelelő (őrzésre irányuló) alakzata felel meg, ahol valóban a custodia-felelősség érvényesült, ahogy ezt a KK. 63. és 138. old. írja, csakhogy ez a római jog szerint nem letét. A jegyzetbeli megállapítás ezért csak e korrekcióval pontos.

[94] A szovjet irodalom ilyen értelmű állásfoglalására nézve ld. Földi: id. m. 98. skk. old.
[95] RJ 138. old.
[96] Így pl. a 48/1979./XII.1./ MT. sz. rendelet 84. § (1) bek.-ben és az 5/1977./III.5./ MT. sz. rend.-tel módosított 40/1971./XI.30./ Korm. sz. rend. 37. § (3) bek.-ben foglalt felelősségi szabályok több vonatkozásban is emlékeztetnek a római receptum nautarum cauponum stabulariorum dogmatikai konstrukciójára; a jogi személy római felfogásához, mely a *mindenkori* tagok összességét tekintette jogalanynak, igen közel áll a szövetkezet modern koncepciója.
[97] MU I. 23. old. (A TSZJ még ilyen közvetett és negatív formában sem utal a római jogra.)
[97/a] Figyelemre méltó és egyben igen örvendetes ebben a vonatkozásban, hogy a cikkünk megírását követően megjelent pécsi munkajogi jegyzet már részletesen foglalkozik a római joggal is (*Román* László: Munkajog, Bp., 1984.)
[98] ÁJE II. 496. old.
[99] A manus iniectio deliktuális gyökerei persze nem tagadhatók. Megjegyzendő azonban, hogy már az i. e. IV. századtól tilos volt az adós megölése, ill. rabszolgaként eladása (RJ 124. old.), így a manus iniectio a római jog ezeréves történetében nem tekinthető jellemző intézménynek.
[100] ÁJE II. 501. old.
[101] Ez a felosztás először a *Tituli ex corpore Ulpiani*ban (IV. szd.) jelent meg. Megjegyzendő, hogy az e forrás által büntetőnek nevezett szankció nem a római közbüntetőjog szankcióira vonatkozott. (Vécsey: 43. j.-ben id. m. 160. old.).

ellenkező módon — a büntetőjogi jellegű les* Aquiliaban már inkább kártérítési jogot lát.

Mindezt nem bírálatilag jelezzük, hanem csupán érzékeltetni szeretnők, hogy mennyire nehezen vonható meg — különösen történeti összehasonlításban — a büntetőjog és a magánjog határa, hiszen még hatályos jogunkban is vitatott egyes intézmények jogági jellege, pl. az állam javára marasztalás esetében.

Egyéb

18. A római öröklési jogra és perjogra a megfelelő jegyzetekben csupán egy-két latin műszó utal.[102]

Talán első hallásra meglepően hangzik, de annál bővebben foglalkozik a római jogi előzményekkel a nemzetközi magánjog tankönyvként használt kézikönyve. A szerzők megállapítják, hogy a mai értelemben véve a nemzetközi magánjog körébe tartozó viszonyokat a római jog alapvetően a *ius gentium* alkalmazásával szabályozta, de elismerik, hogy a kollíziós jogi kérdésfeltevés sem volt teljesen idegen a rómaiak számára.[103] A könyv számos ponton kiegészíti a római jogból oktatott ismeretanyagot, és szervesen kapcsolja a történeti fejtegetéseket a nemzetközi magánjogi problematikához. Ezt az egyértelműen pozitív megítélést — melyhez még a kitűnő, világos stílust is hozzátehetjük — nem rontja le, hogy néhány konkrét megállapítás tekintetében kételyeinket kell kifejeznünk.[104]

Ami végül a római jogi regulákat illeti, ezek közül viszonylag kevés található meg a civilisztikai tankönyvekben és jegyzetekben. Ismeretes, hogy a Digesta utolsó titulusában összegyűjtve találhatók a legfontosabbnak tartott regulák,[105] és a Corpus Iuris Civilis egyéb helyei is számos jogi szállóigévé nemesedett bölcs mondást tartalmaznak. A ma használatos regulák legnagyobb része azonban a középkorban vagy még később keletkezett.[106] Ennek megfelelően a tankönyvekben, jegyzetekben idézett regulák is túlnyomórészt nem római eredetűek.[107] Természetesen a továbbélés során keletkezett regulák is legtöbbször közvetlenül visszavezethetők a római forrásokra,[108] vagy egyszerűen római regulák átfogalmazásai.[109]

A tankönyvekben és jegyzetekben található latin kifejezések nem merülnek ki a terminus technicusokban és regulákban, hanem számos latin, ill. latin eredetű szót alkalmaznak a szerzők, részint a bonyolult körülírások elkerülése végett, részben pedig stíluséléniktés céljából. Ahol azonban elszakadnak a klasszikus jogi szókincstől, ott sajnos nem mindig születnek nyelvileg szerencsés megoldások.[110]

Következtetések

19. Áttekintésünk alapján föltehető a kérdés, hogy valójában milyen helyet tölt be a római jog civilisztikai oktatásunkban. Mennyiségi oldalról az vetődik fel, vajon sok-e vagy kevés a tankönyvekben, jegyzetekben található római jogi utalás. Ennek a kérdésnek önmagában véve csak a civilisztikai oktatás története szempontjából van jelentősége, hogy ti. az idők folyamán csökkent-e vagy nőtt az ilyen hivatkozások száma. Ez a mennyiségi vonatkozás ugyanis valójában csak annak a funkciónak a szempontjából ítélhető meg, amelyet ezek a hivatkozások ténylegesen betöltenek. Ha a római jogra való utalások csupán jogtörténeti kuriózumot képező kövületekként szerepelnek, akkor kis mennyiségben is a kelleténél többnek tűnhetnek. Ha viszont hasznosan, tartalmilag épülnek be a civilisztikai tananyagba, akkor éppenséggel fordított a helyzet.

E helyütt nyilván nem a római jogi oktatás, hanem a civilisztikai oktatásban jelentkező *visszacsatolás* funkciója az, ami relevanciával bír, jóllehet a kettő elválaszthatatlanul összefügg egymással. A római jogi reminiszcenciák fő funkciói megítélésünk szerint a következőkben összegezhetők:

1. Didaktikai szempontból e referenciák megvalósítják az ismeretlennek az ismerthez kapcsolása elvét;

2. Elméleti jelentőségük elsősorban abban áll, hogy rávilágítanak a jogintézmények széles értelemben vett történeti meghatározottságára;

3. A gyakorlat oldaláról is hasznosak lehetnek ezek az utalások, amennyiben elmélyítik a klasszikus jogászi ismeretanyagot, melynek — elsősorban a terminus technicusok vonatkozásában — igen jelentős szerep jut a nemzetközi érintkezésben is.

20. Ami most már a mennyiség kérdését illeti, általánosságban megállapítható, hogy a fentiekben a

---

[102] Az ÖR 112. old.-on sajtóhiba folytán *adicionális* helyett *addicionális* rendszerről esik szó.

[103] NM 48. skk. old. Vö.: *Hamza* Gábor: Nemzetközi magánjog és a római jog. Acta Fac. Pol. — Iur. Univ. Budapest. 24 (1982). 260. skk. old.

[104] NM 49. old. szerint „...a nem római polgárok egymás közti családi és öröklési ügyeiben ezek hazai joga érvényesült." Valójában a peregrinusok hazai joguk szerint teljes családjogi és *vagyonjogi* jogképességgel rendelkeztek, mert a hódító Róma a helyi népjogokat a peregrinusok egymásközti viszonylataiban általában meghagyta, így ezek még római bírói fórum előtt is érvényesülhettek (RJ 49. 145. old. *Schulz,* F.: Classical Roman Law. Oxford. 1951. 78. old.). Egyébként a tétel indokolása is részben vitatható, vö. ui. Kaser, M.: Römische Rechtsgeschichte. Göttingen. 1982. 136. old. Nem világos továbbá, mit értenek a szerzők *ius peregrini* alatt. A római jogi szakirodalomban nem használatos ez a kifejezés. Ha az *idegenjog* fogalmát fedi, arra nézve ld. *Pólay* Elemér: Differenzierung der Gesellschaftsnormen in antiken Rom. Bp. 1964. 179. old.)

[105] E regulák magyar fordításban is olvashatók: *Hamza* Gábor—*Kállay* István: De diversis regulis iuris antiqui. Kari jegyzet. Bp. 1982.

[106] *Liebs,* D.: Lateinische Rechtsregeln und Rechtssprichwörter. München, 1982. 11. old. A szakirodalmat ld. uo.

[107] Római eredetű a *nemo plus iuris...* (ÁSZ 100. old.), neminem laedere (KÁ 262. old.)., A *remanet pignus propter obligationem* eredetileg éppen fordítva hangzott: *remanet ergo propter pignus naturalis obligatio* (D. 36. 1. 61. pr.).

[108] *De internis non iudicat praetor* (ÁSZ 28. old.), *pacta sunt servanda* (KÁ 31. old.), *genus perire non potest* (KÁ 54. old.), *venire contra factum proprium* (KÁ 191. old.), *casus nocet domino* (KÁ 246. old.).

[109] *Volenti non fit iniuria* (KÁ 128. old.), *vigilantibus iura* (KÁ 205. old.).

[110] Így előfordul bizonyos jogviszonyok jellemzésére a *latens-virulens* létszakok szembeállítása, ahol a virulens az *élő* szinonimája volna. Ez a szó — mely a klasszikus latinban is ismert virulentus = mérgező melléknévből származik — *megbetegítésre fertőzésre képest* jelent, és az orvosi szaknyelv kórokozó mikroorganizmusok vonatkozásában használja. A Magyar Értelmező Kéziszótár (Bp. 1972. 1503. old.) jelzi ugyan, hogy e szó helytelen használatban virulót, életképest jelent, de ezt a gyakorlatot nem célszerű ex cathedra szentesíteni, annál is inkább, mert e szónak idegen nyelvekben nincs negatív tartalomtól mentes jelentése, ezért a nemzetközi érintkezésben semmiképpen sem használható.

Sollen szintjén megfogalmazott funkciókhoz képest nem túl gyakran bukkan föl a civilisztikai tananyagok „víztükrén" a római jog Goethe-i „kacsája[111]". Néhány jegyzetben egyáltalán nem fordul elő római jogi hivatkozás. Másfelől az átlagost messze meghaladó terjedelemben foglalkozik a római jogi előzményekkel a családjogi tankönyv és a nemzetközi magánjog tankönyvként használt kézikönyve.[112] Ennek az igen örvendetes ténynek az okát elsősorban talán a „kemény kötésű" tankönyvformában kereshetjük.[113] A családjogi tankönyv vonatkozásában pedig arra utalhatunk, hogy a családi viszonyok jogi szabályozása — e viszonyoknak a szintén lassan változó erkölccsel való szoros összefüggéséből adódó viszonylagos állandóságából[114] fakadóan — jellegénél fogva konzervatív, és ez a hagyományok szerepének felértékelődésével jár együtt. Az alapok keresésében szerepet játszhat az is, hogy a családjog jogági önállósága még részben ma is vitatott. Annál is inkább örvendetes a római jogi alfejezet felvétele, mert a régebbi családjogi tankönyv említést sem tett a római jogról.[115]

Bizonyára az óvatosság is szerepet játszik abban, hogy a tankönyvírók nem szívesen merészkednek a római jog sok tekintetben „ingoványos" terepére. Vizsgálódásaink során is több ízben látható volt, hogy még a jogintézmények azonos elnevezése sem jelent garanciát arra, hogy azok tartalmi szempontból akárcsak kommenzurábilis jellegűek lennének. Ez is aláhúzza a jogintézmények társadalmi-gazdasági alapjai figyelembevételének kiemelkedő jelentőségét.

21. Általánosságban megállapítható, hogy a római jogi és a civilisztikai oktatás anyagának kapcsolódásai a tankönyvekben és jegyzetekben nem mindig rajzolódnak ki egyértelműen.

Ennek egyik összetevője az, hogy a civilisztikai tananyag római jogi utalásai gyakran nem veszik figyelembe a római jogból oktatott ismeretanyagot, ennek következtében a hallgató nem mindig tudja a civilisztikai oktatás római jogi utalásait római jogi ismeretekre építeni, azokhoz kapcsolni.

Ezt már csak „súlyosbítja" a különböző jogi fogalmak tartalmának jelentős megváltozása. A különböző intézmények közötti összefüggések tisztázását a római jogi oktatás egymagában nem végezheti el. Elsősorban a tételesjogi stúdiumok feladata lenne ez, s ha tudnák vállalni, ez jelentősen elősegítené a római jogra vonatkozóan még a jogtudományban is érezhető retrospektív szemlélet torz elemeinek gyengítését, a helyes jogászi szemlélet alakítását.

A jelenlegi helyzetben, amikor — mint ezt több példán keresztül is szemléltettük — az összefüggések felismerése teljesen a hallgatóra van bízva, gyakorlatilag — némi túlzással — az jár jól, aki elfelejtette a római jogból tanultakat, mert így sok esetben megkímélődik a fogalmi zűrzavartól.

A visszacsatolás másik akadálya az, hogy a civilisztikai tananyag gyakran ott sem utal a római jogra, ahol az kifejezetten szükséges lenne, legalábbis a hivatkozások meglehetősen esetlegesek.

Az érem másik oldala persze az, hogy a római jog milyen mértékben készít föl a civilisztikai ismeretek befogadására. Úgy véljük, hogy a jelenleg oktatott római jogi tananyag megfelel a propedeutikai funkcióból adódó követelményeknek, bár nem tagadható, hogy ezen a téren is bő tartalékok állnak rendelkezésre, ami a két ismeretrendszer minél tökéletesebb harmonizálását illeti.

Szeretnénk még fölhívni a figyelmet arra a sajnálatos tényre, hogy a klasszikus jogászi műveltség magját képező regulák elsajátíttatása több okból a jogi felsőoktatás perifériájára került. Mint arra már utaltunk, a ma használatos regulák jelentős hányada a középkorban keletkezett, ezért közülük a római jogi tankönyvben — mely elsősorban az ókori forrásszövegekre épít — viszonylag kevés szerepel. Fokozottan jellemző ez a jogi kari latinoktatásra.[116] Nyilvánvaló, hogy ezt a hiányt a civilisztikai oktatás csak részben pótolhatja. Úgy véljük, hogy a modern jogász számára szükséges latin nyelvű regulák és egyéb kifejezések módszeres és rendszeres elsajátíttatása elsősorban a jogi latinoktatás anyagának korszerűsítése útján képzelhető el.

Végső következtetésünket abban summázhatjuk, hogy a római jogi és a civilisztikai oktatás nagyon eredményesen együttműködhetne, egymásra épülhetne-építhetne, a jelenlegi helyzetben azonban ez csak részben és esetlegesen van így. Cikkünkkel ehhez az együttműködéshez szeretnénk hozzájárulni.

---

[111] Ld. *Hamza* Gábor: (szerk.) A magyar római jogi szakirodalom bibliográfiája 1945—1984. Előszó. Bp. 1984. 8. old. (megjelenés alatt)

[112] A CSJ külön alfejezetben foglalkozik a római joggal (35—36. old.), a NM pedig két önálló részben, a továbbélést is ideszámítva mintegy 15 oldalt szentel a római jognak (48—60., 112—115. old.).

[113] A jogi kari civilisztikai oktatásban ugyanis jelenleg csak a családi jog és a nemzetközi magánjog rendelkezik tankönyvvel, a többi stúdium anyagából jegyzetek használatosak.

[114] Vö.: *Vécsey:* 23. j.-ben id. m. 5. old.

[115] *Pap* Tibor: Magyar családi jog. Bp. 1967.

[116] *Diósdi* György—*Szilágyi* Lászlóné: Latin nyelvi jegyzet joghallgatók számára. Bp. 1982.

Pálos György

Szerzői jog a műszaki fejlődés forgatagában Az integrált áramkörök és chipek védelme*

I.

A tudományos műszaki forradalom egyre újabb és egyre nehezebb feladatok elé állítja a szellemi alkotások oltalmával — védelmével — foglalkozó jogászokat. Nemcsak az iparjogvédelem területén kellett és kell keresni, hogyan lehet a rohanó fejlődéstől szükségszerűen és elkerülhetetlenül elmaradó jogszabályokat megfelelően alkalmazni az új jelenségekre (biológiai, géntechnikai találmányok, termelési rendszerek stb.), de a szerzői jogot sem kerülte el az újdonságok áradata, sőt úgy tűnik, hogy éppen ez az a jogterület, ahol a felhasználás eszközei és a felhasználási módok forradalmi változásának üteme egyre gyorsabbá válik. Jóformán még be sem fejeződött az üres kazetták, kábeltelevízió és a számítógépi programok szerzői jogi kérdéseit rendező jogszabályok végrehajtása, új feladatok tornyosulnak a szerzői jogászok elé. Ezek egyike az integrált áramkör, mely szoros kapcsolatban áll a számítógépekkel és a számítógépi programmal. Az integrált áramkör, bármilyen furcsának is tűnik a nem szakember szemében, a számítógépi programhoz hasonlóan nem illeszthető bele a szabadalmi rendszerbe oly módon, hogy a tág értelemben vett társadalmi fejlődést a jogi oltalom eszközeivel megfelelő módon elősegítse. A társadalmi érdek — gazdasági életünk fejlődése — azonban megköveteli, hogy a szellemi alkotásoknak ez az egyre fontosabbá váló területe se részesüljön mostohább elbánásban.

II.

1. Az integrált áramkör[1] (Integrated Circuit: IC.) és korszerű kiviteli formája, a félvezető chip[2] tette lehetővé, hogy a második ipari forradalom informatikai forradalommá alakult át. Az informatikai forradalom kifejezés nem pontos, túlságosan szűk, mert a chipek használata nélkül ma már a társadalmi élet egyetlen területén sem képzelhető el korszerű fejlődés. Nemcsak a számítógépekhez szükséges a chipek használata, hanem nélkülözhetetlen a Hi-Fi berendezésekhez, a szívbetegek részére készített pacemakernél is, nem szólva az önműködő gépekről és robotokról. Még a mikrohullámmal működő sütő, a legújabb hűtőszekrény vagy televíziós készülék sem nélkülözheti a tudományos műszaki fejlődésnek ezt a ma már pótolhatatlanná vált, kb. 5 × 5 mm, tehát a körömnél jóval kisebb apróságát, ide értve a mikroszámítógépet tartalmazó „fizetőeszközként" használható szilícium lapkát[3] is. Erre az 1/4 cm²-nyi kis helyre ma már több mint 250 000 elektronikus alkatrészt tudnak elhelyezni. A nagy mennyiségű tranzisztor elhelyezése oly módon, hogy az hatásosan működjék, teljesítse műszaki, gazdasági feladatait, igen nehéz és nagyon sokba kerül. A chip-gyártó vállalat sokszor évekig fejleszt egy chipet és egyetlenegy felvezető chip család kifejlesztésének költsége is elérheti a 100 millió $[4]-t. A chipet és a chipet alkotó szelvényeket — rétegeket — könnyen lehet fényképezni, a chip ilyen módon való újra előállítása, „koppintása" a fejlesztési költségek töredékébe kerül. Ez önmagában pedig elegendő indok arra, hogy az I. C. vagy a chip alkotója a többi szellemi termék létrehozójához hasonlóan védelemben részesüljön, ha nem akarjuk szabaddá tenni az utat arra, hogy az alkotó eredményeit különösebb szellemi és anyagi befektetés és ellenszolgáltatás nélkül más felhasználja. A chipek jelentős része számítógépi programokat is tartalmaz, így a jogi védelem rendezésének ezt a tényt sem szabad figyelmen kívül hagyni.

A kérdés vizsgálatához, a védelem meghatározásához elkerülhetetelen az I. C. előállításának ismerete, mert csak ennek fényében lehet választ adni arra a kérdésre, hogy hatályos jogszabályaink között van-e olyan, melynek hatálya kiterjed és a gyakorlatban is alkalmas a chip védelmére.

2.a) A félvezető chip legfontosabb alapanyaga a félvezető; olyan anyag (elem, vagy ötvözet), mely csak részben vezeti a villamosságot, tehát átmenetet képez a vezető és a nem vezető anyagok (szigetelők) között. Ilyen félvezetők a szilícium, germánium, gallium-arzenid, stb. A chipet tulajdonképpen félvezető anyagból készült rétegek alkotják, melyeket nyomszennyező anyagokkal (bór, foszfor, arzén) szennyeznek, szigetelő réteg és fém hozzáadásával. A chip szilícium lapkájára miniatűr áramkörök mintáját maratják, melyeket fém „filmek" kapcsolnak össze. Amit 20—30 évvel ezelőtt egy termet kitöltő elektronikus berendezés végzett, azt ma egyedül egy chip tudja teljesíteni.

A chipnek két fajtáját alkalmazzák a mikroprocesszort és a tárolót (memóriát):

1. A mikroprocesszor elektronikus logikai áramkörei lehetővé teszik az adatfeldolgozó, programvezérlő vagy információs műveletek végzését (pl. robotoknál, mikrohullámú sütőknél, zsebszámológépek-

Pálos György vezető jogtanácsos, Szerzői Jogvédő Hivatal Jogi Osztály (Budapest).

* A dolgozat a szerző személyes nézeteit tükrözi és ezek nem feltétlenül azonosak annak az intézménynek hivatalos álláspontjával, melynek munkatársa.

[1] Az I. C. olyan elektronikus részek összessége, melyek többek között tranzistorokat, rezistorokat, vezérelt egyenirányítókat, diódákat stb. foglal magában, egy vagy több szigetelő vagy félvezető anyagra helyezve, melyek együttesen áramkört alkotnak. Az I. C. az elektronikai ipar alapja és jelentősen olcsóbbá teszi a gyártást.

[2] *a)* Az első félvezető chipet egyidejűleg Jack Kilby és Robert Noyce találta fel 1959-ben. A chip „szilánk", „morzsa" elnevezése nemzetközileg elfogadott szakmai zsargon. *b)* A tranzisztor különleges félvezető anyagból (germanium, szilícium stb.) készített elektronikus alkatelem, melynek egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy egyik irányban vezet, a másik irányban nem, 3 vagy több hozzávezetéssel villamos jel erősítésére vagy kapcsolására használható.

[3] NZZ Forschung und Technik. Nr. 283/1984.48. old.

[4] Az USA képviselőházi bizottság jelentése: Semiconductor chip protection act 1984. 2. old.

nél stb.). Mikro-számítógépeknél a mikroprocesszor a számítógép agya.

2. A memória információt tárol. Ezek részben azok az adatok, melyek alapján a mikroprocesszor működik, részben pedig azok, amelyeket a további felhasználás érdekében tárolni kell.

Mind az *1.*, mind az *2.* pontban jelzett egységek egyetlenegy chipre is rávihetők.

b) A chip gyártásának[5] első lépését az határozza meg, hogy a chipnek milyen feladatot kell elvégeznie. Ez befolyásolja a chip fizikai és villamos jellemzőinek meghatározását. Ezt követi a tényleges alkotójellegű szellemi tevékenység első fázisa: a feladat elvégzésének kivitelezéséhez szükséges áramkör tervezése. A tervező vázlatot készít, mely a feladat elvégzéséhez szükséges működést biztosító tranzisztorkapcsolókat tartalmazza. A papírra vetett áramkör terve után készül el az elrendezés (lay-out). Ez az alkotói tevékenység második fázisa. Az áramkör vázlata és az elrendezési minta (sablon) rákerül egy lapkára (wafer), melyből a chip készül. Az elrendezési minta képezi azután a háromdimenziós elrendezési sablon alapját, mely előre meghatározott építő blokkokból áll. Minél kisebb az elrendezési minta, annál kevesebb szilíciumot kell felhasználni és annál több chip helyezhető el a lapkára. Az elrendezési minta készítése igen költséges és hosszú időt vesz igénybe.

Ezt követően a gyártásnál egyéni, eredeti változatok egyelőre nem ismeretesek, ma inkább uniformizált eljárást alkalmaznak.

A chip gyártásánál leginkább a fotolitografikus eljárást (maszk készítést) használják.

Először a chip két, illetőleg háromdimenziós formáját határozza meg a tervező és azután készíti el az elrendezési tervet, ami tulajdonképpen a chip „térképe". A chip egyes rétegeit (képeit) színkód jelzi, minden réteg más-más elrendezési tervet tartalmaz. A réteg elkészítésével befejeződik a maszksorozat (készlet) képeinek rögzítése.

A rögzítés nemcsak rajzon, hanem digitális formában is történhet, pl. mágnes lemezen, vagy diszken.

Az így elkészült maszk a chip előállításához szükséges sablont alkotja. A chip azután úgy készül, hogy a felvezető lapkáról részben levesznek, illetőleg részben hozzáadnak bizonyos anyagot. Ehhez az eljáráshoz alakítják ki a maszksorozatot. A maszksorozat, illetőleg készlet a félvezető chip rétegeinek felületeit ábrázoló, egymáshoz kapcsolódó képsor. A maszk pedig a maszksorozat egy rétegének felületét ábrázoló kép.

A maszksorozat mintáját a maszkok felhasználásával a következőképpen viszik át a szilíciumra:

A szilíciumdioxid réteggel bevont szilícium lemezt vékony rétegben, fényérzékeny gumival vonják be, ez a resist, mely saválló. Erre helyezik rá a maszksorozat sablonját, ami rendszerint üvegből van. Az üveg nem átlátszó és átlátszó részekből áll, a maszksorozat egyik maszkjának megfelelően. A rábocsátott ibolyántúli sugár áthatol az átlátszó részen és megkeményíti a gumiréteget, mely ezáltal szerves oldóanyagokkal nem oldható, polimerizált felületté válik. Az opák részen a fény nem tud áthatolni. A lemez felületén lévő, nem polimerizált részeket azután feloldják és eltávolítják, míg a többi megmarad. A lemezre rávitt gumiréteg így visszaadja a maszk mintáját. A szabaddá vált szilíciumoxidos részeket ezután hidrogén-fluoriddal maratják és ezzel elkészült a maszk „dombormű" mintája.

A maszksorozat és az egyes maszkok között lényegében ugyanolyan kapcsolat áll fenn, mint pl. a filmmű és az azt alkotó filmkockák vagy egy írásmű és annak egyes fejezetei között, de talán még ennél is jobb példa a többszínnyomás technológia.

Hasonló módon, a maszkok segítségével történik az alkatelemeket összekötő alumíniumsávok felvitele, illetve a nyomszennyező anyagok bediffundáltatása.

A chip készítéséhez a fenti eljárás kb. tízszeri ismétlése szükséges, minden egyes lépésnél más-más maszk alkalmazásával. Ennek eredményeképpen az eredetileg tiszta szilíciumlemezen többszáz chip található egymás mellett.

Az így készült chip tehát szilíciumból és alumíniumból álló több réteg. A nyomszennyező anyagokat a szilícium egyes helyeire viszik be és ezek megváltoztatják az elektromos vezetőképességüket. Az alumínium feladata, hogy huzalként összekapcsolja az áramkör egyes elemeit. Az így elkészült chip-lemezt azután chipekre vágják és — megfelelő ellenőrzés és tokozás után — azok felhasználhatók.

III.

Iparjogvédelmi oltalom

1. Szabadalom

A magyar szabadalmi törvény (Szt. 6.)[6] nem zárja ki az integrált áramköröket a szabadalmi oltalom köréből. Szt. 1. §-a értelmében szabadalmazható minden *a)* új, *b)* haladást jelentő, *c)* műszaki jellegű megoldás, amely *d)* a gyakorlatban alkalmazható. A chip oltalma szempontjából elsősorban a fenti *a)* és *c)* szerinti feltételeket kell megvizsgálni. Új a találmány, ha nem jutott olyan mértékben nyilvánosságra, hogy azt szakember megvalósíthassa. (Szt. 2. §) A chipek oltalmánál ez az a feltétel, mely az elvi oltalmi lehetőséget a gyakorlatban lehetetlenné teszi, mert a chip-ben lévő áramkörök általában jól ismertek és így nem felelnek meg az újdonság követelményének sem nálunk, sem külföldön. Ennek ismeretében a haladó jelleg és gyakorlati alkalmazhatóság vizsgálata nem bír jelentőséggel.

A másik feltételnél, a műszaki jellegnél a helyzet kedvezőbb. Műszaki jellegű a megoldás, ha termékben, vagy termelési eljárásban változást jelent (Szt. 4. §). A mikroprocesszor, a chip elektronikus áramköre, vagy más hasonló termék kétségtelenül olyan megoldásnak tekinthető, amely megfelel a Szt. 4. §-ában foglaltaknak. Ezt megerősíti a törvény miniszteri indoklása is, amely szerint „a műszaki jelleg megállapítható, ha a feladatot műszaki úton és eszközökkel oldják meg".[7] „A feladat azonban nemcsak az ipar, hanem az élet bármelyik területén felmerülhet.

[5] A chip gyártását igen szemléltetően mutatja be a National Geographic Vol 162. No. 4. 1982. októberi szám 421. old. és J. C. *Oxman*: Intellectual Property Protection and Integrated Circuit Masks. Copyright Law Symposium 29. 1983. 169. old.

[6] 1969. évi II. tv. a találmányok szabadalmi oltalmáról.

[7] Miniszteri indoklás a Sz.t. 4. §-ához.

A műszaki megoldás alkalmazásának célja bármely emberi szükséglet."[8]

A szabadalmi oltalom berendezésekre és eljárásokra vonatkozik. Vizsgáljuk meg, hogy az I. C. maszk melyik kategóriába tartozik. Az I. C., amennyiben új áramköri berendezést tartalmaz, maga az áramkör szabadalmazható. Ha mikroszámítógépen új szerkezetet alkalmaznak, az is szabadalmazható és a mikrokompjuter új gépnek tekinthető. A maszk azonban semmiképpen nem tekinthető gépnek, nem végez mozgást, nem alakít át és nem közvetít erőt, nem végez előre meghatározott műveletet, tehát nem működik. Inkább azt lehetne mondani, hogy csak elv, melynek alapján pl. a mikroprocesszor működik, az elv pedig nem szabadalmazható.

Eljáráson adott cél elérése érdekében végrehajtott és előre meghatározott műveletet értünk. Az eljárásnak ez az általános meghatározása azonban túl tág, mert ennek alapján pl. matematikai műveletet is eljárásnak lehet tekinteni. Szabadalomjogilag eljáráson fizikai közegen fizikai közrehatással véghezvitt műveletet értünk annak érdekében, hogy a fizikai közeg állapotát, vagy jellegét megváltoztassuk.

A fentiek fényében az I. C. maszk maga nem eljárás, hanem az eljárás eredménye. Az I. C. maszk tulajdonképpen olyan tárgy, melyet egy meghatározott eljárás keretében használunk fel arra, hogy létrehozzuk a chipet. Maga a maszksorozat sem tekinthető több lépésből álló eljárásnak, de ha még ennek lehetne tekinteni, akkor sem szabadalmazható, mert hiányzik az újdonság, ha pedig egy maszk önmagában nem szabadalmazható, a maszksorozat sem válik azzá, tekintettel arra, hogy az előállítási eljárás is ismert.

További akadályt jelentene a szabadalmi oltalomnál az igénypont. A szabadalom Achilles-sarka az igénypont, az igénypont határozza meg az oltalom körét. Ha a találmány lényegét nem lehet igénypontba foglalni, az erre adott esetleges oltalom csak illuzórikus. Az igénypontban feltétlenül többet kellene megadni mint a maszk geometriáját, ennél több pedig nincs. Az sem lehetséges, hogy pl. az áramkör típusát adjuk meg (read only memory),[9] mert ez már közkincs. Nincs lehetőség tehát arra, hogy „megadjuk" a találmány tárgyát, miután a maszk mindenütt és mindenkor ugyanazt a funkciót látja el.

A szabadalmi oltalom alkalmazásának vizsgálatánál igen fontos tényező a szabadalom engedélyezési eljárás hosszadalmas volta. Az uniós elsőbbség következtében a bejelentéstől számított egy éven belül szó sem lehet a szabadalom engedélyezéséről, a gyakorlatban azonban a helyzet sokkal rosszabb, a valóságban ennek legalább a kétszeresével kell számolni. A félvezető chip gyártásában viszont a technológiai fejlődés olyan gyors, hogy annak figyelembevételével a chipre adott szabadalom értéke jelentősen csökkennék, ha a bejelentéstől a szabadalom engedélyezéséig 2—2 1/2 évet kellene várni.

A következő kérdés, amire válaszolni kell, hogy ha lehetőség lenne szabadalmi oltalmat adni a chipre, ez az oltalom hathatós-e. A chip elektronikus áramkörére adott szabadalom kiterjedne ugyan az áramkör hasznosítására (Szt. 11. §), pl. annak előállítására, forgalomba hozatalára stb., de nem adna oltalmat a chip elrendezési tervének, rajzának jogellenes felhasználása ellen. A gondosan kidolgozott elrendezési terv, amely mögött nemcsak komoly szaktudás, de egyben „iparművészeti grafikai alkotói teljesítmény" is rejlik, nem részesülhet szabadalmi oltalomban még akkor sem, ha az újdonság követelményének eleget lehetne tenni. Az „iparművészeti grafikai alkotói" kifejezéssel itt arra szeretnék rámutatni, hogy a százezernél is több elektronikus alkatrész elhelyezése 1/4 cm^2-nyi területen több, mint ügyesség, ehhez már „művészettel" kell rendelkeznie a tervezőnek.

A chip „elrendezése" ahogy az a maszk-ban megjelenik — az esetleges kivételektől eltekintve — nem felel meg a szabadalmazhatóság feltételeinek, sőt, a szó köznapi értelmében véve, találmánynak sem tekinthető, habár igen magas értékű szellemi teljesítmény eredménye, mely mögött sok ezer munkaóra és komoly befektetés rejlik. A szabadalom jogintézménye által biztosított oltalom tehát nem azt védené, ami a chip-ben a tényleges érték, érték az alkotás és érték gazdasági szempontból, csak a nevében lenne oltalom, a gyakorlatban nem.

A maszksorozat egyes maszkjai elrendezési tervének kialakítása a szabadalomjogi újdonság hiánya ellenére is azonban önálló, eredeti erőfeszítés eredménye és nem nélkülözi az innovatív teljesítményt sem. A szabadalomjogi és a hétköznapi értelemben vett műszaki jelleg ugyan nem állapítható meg a chip kialakítását eredményező alkotói teljesítménynél, de kétségtelen, hogy — a számítógépi programhoz hasonlóan — jellegében a szerzői alkotások jegyeit viseli magán és hathatós oltalma nem oldható meg a szabadalmi jog keretében.

2. Más oltalmi lehetőségek az iparjogvédelem területén

Az iparjogvédelmi oltalom kérdésének vizsgálatánál röviden meg kell említeni az ipari mintát és a használati mintát. Függetlenül attól, hogy a maszk beleerőltethető-e akár az egyik, akár a másik iparjogvédelmi jogintézmény fogalomkörébe, azok a maszk oltalma szempontjából aligha vehetők figyelembe, ti. ugyanúgy mint a szabadalomnál, ezeknél is fennáll az újdonság követelménye. Hazánkban csak az ipari minta ismert és az 1978. évi tvr. 1. § (1) bekezdése az oltalmat az újdonságtól teszi függővé. Ugyanezen szakasz rendelkezése alapján ipari mintán a ipari termék külső formáját kell érteni, tehát a maszk belső tervének-elrendezésének oltalma szempontjából számításba sem jöhet. A maszk külső formájának oltalma viszont — ha véletlenül új is lenne — gyakorlati jelentőséggel nem bír.

Azokban az országokban, ahol van használati minta (például NSZK, Japán, USA), az általa biztosított oltalom olyan műszaki szellemi alkotásra vonatkozik, melyek többé-kevésbé jellegükben a szabadalmazott találmányok köréhez tartoznak, de azok „műszaki színvonalát" nem érik el. Ezért kapta sok helyen ez az iparjogvédelmi oltalmi forma a szakmai zsargonban a „kis szabadalom" elnevezést.

3. Az árujelzők területén alkalmazott jogintézmények (pl. védjegy, eredetmegjelölés) által biztosí-

[8] Miniszteri indokolás az Szt. 4. §-ához.

[9] Rövidítése: ROM. Holt emlékezet. A számítógépi áramkörbe beépített félvezető, nem lehet olvasni, törölni és újra írni.

tott oltalom nem terjed ki a szellemi alkotásokra, illetőleg a szellemi alkotás alapján létrehozot termékre, annak előállítására, így az I. C. maszk oltalma szempontjából ezek sem jöhetnek szóba.

4. Nemzetközi oltalom

Az ipari tulajdon oltalmára létesített Párisi Uniós Egyezmény[10] (a továbbiakban: PUE) 1. § (2) bekezdés értelmében „az ipari tulajdon tárgya a szabadalom" stb., a (4) bekezdés pedig a következő rendelkezést tartalmazza:

„Szabadalomnak kell tekinteni az ipari szabadalmaknak bármely, az Unió országainak jogszabályai által elismert fajtáját, így... " stb.

A PUE tehát csak formailag rendelkezik arról, hogy mit kell szabadalomnak tekinteni, tartalmilag az Unió országainak jogszabályaira utal és így a hazai jogszabályok határozzák meg, hogy az adott országban mi és milyen feltételek teljesítése esetén részesülhet szabadalmi oltalomban. A PUE-ban részes országokban tehát kizárólag a hazai jogszabály irányadó abban a tekintetben, hogy az I. C. maszkoltalom tárgyát képezheti-e.

A PUE szempontjából a regionális szabadalmak (pl. az európai szabadalom) sem esnek más elbírálás alá, mint az Unió országainak jogszabályai által elismert szabadalmak. Ennek következtében a regionális szabadalmat létrehozó nemzetközi egyezmény szabja meg a szabadalmazhatóság körét és feltételeit. Az I. C. maszk oltalma kérdésében a PUE tehát semmiféle eligazítást nem ad.

IV.

Szerzői jog

Az Szjt.[11] értelmében az egyéni, eredeti jellegű mű áll védelem alatt (4. § (2) bek.). A Vhr. 1. § (1) bekezdése értelmében az Szjt. védelme alá tartozó alkotások közé tartoznak többek között az építészeti alkotások, az iparművészeti alkotások, valamint ezek tervei és a műszaki létesítménytervek. Az Szjt. 51. § (1) bekezdése értelmében a fénykép, az ábra, a műszaki rajz, a térkép, a szemléltető kép, vagy eszköz és film (amely mint tudományos vagy művészeti alkotás, nem esik a szerzői jogi védelem alá) védelemben részesül, ha rajta a készítő neve és a megjelenés, vagy a nyilvánosságra hozatal éve szerepel. A védelem tartama ez utóbbi esetben a megjelenés, vagy nyilvánosságra hozatal évét követő 15 év (Szjt. 51. § (2)). Szerzői jogunk tehát a védelemet ugyan nem teszi függővé az alkotás értékétől, de a védelem szempontjából kétféle műkategóriát ismer:

a) „alkotás" eredményeképpen létrehozott műveket, melyek eredeti és önálló jelleggel rendelkeznek, és

b) a csak *„alkotás jellegű"* műveket, melyeknél az önállóság és eredetiség elhalványulhat. Ezt a törvény úgy fejezi ki, hogy „mint tudományos vagy művészeti alkotás nem esik szerzői jogi védelem alá". E két kategóriát tehát nem lehet mint „alkotást" és „nem alkotást" szembeállítani egymással. Ez az egyetlen eset, amikor a törvény értékel, de nem a védelem fennállása, hanem csak a védelem időtartama vonatkozásában. A védelemnek ezt a fajtáját nevezzük rokonjognak, melyet a törvény az Szjt. 51. § (1) bekezdésében megjelölt körben biztosítja.

(A védelem időtartama: alkotásnál p.m.a. 50 év, „alkotás jellegű" műnél p.m.a. 15 év a fentiek szerint.)

A chip védelmének vizsgálatánál meg kell említeni azt is, hogy a szerzői jog nemcsak a képzőművészet (szobor, plasztika, stb) területén ismeri a három dimenziós alkotásokat, de az árutermeléssel kapcsolatban álló iparművészet és ipari tervezőművészet is szerzői jogi védelmet élvez. Ez utóbbihoz tartozó alkotások is három dimenziósak. Visszatérve az Szjt. 51. § (1) bekezdésében felsoroltakhoz, pl. térkép is lehet háromdimenziós (dombortérkép, földgömb), nem szólva a szemléltető eszközökről. Az I. C. sablonjának szerzői jogi védelmét tehát nem zárja ki az a tény, hogy a szellemi alkotást végső felhasználási formájában háromdimenziós rögzítés tartalmazza, ti. a chip.

A védelem kérdésének lényege azonban nem abban rejlik, hogy a chip mint háromdimenziós alkotás védelmet élvez-e, arra kell választ adni, hogy a chip lelkét, az I. C. sablont (maszkot) minek tekintjük: az Szjt. X. fejezetében felsorolt (képzőművészeti, építészeti, műszaki, iparművészeti és művészi fénykép) vagy a XII. fejezetben megjelölt fénykép, ábra, műszaki rajz, térkép, szemléltető kép vagy eszköz és filmalkotások valamelyikének, illetőleg ezek valamelyikéhez hasonló műnek. Az I. C. sablon készítése elsősorban gazdasági igények kielégítésére szolgál, feladata általában nem kulturális jellegű.

Sem a magyar szerzői jog, sem az irodalmi és művészeti alkotások védelmére létesült Berni Uniós Egyezmény[12] (a továbbiakban: BUE) nem teszi függővé a védelmet attól, hogy mi a mű célja, tehát a védelem ugyanúgy megilleti a művet, ha felhasználása kizárólag gazdasági, ipari, kereskedelmi jellegű, mint a kulturális igények kielégítésére készült alkotások.[13] Nemcsak a felhasználás jellege, hanem a mű célja, rendeltetése, értéke sem jelent akadályt a szerzői jogvédelem szempontjából, mint ahogy a mű létrehozatalának alakja, vagy módja (BUE 2. § (1) bek.) sem vehető figyelembe és az sem számít, hogy milyen módon válik ismertté, ha erre egyáltalán sor kerül.

Az I. C. védelem kérdésének vizsgálatánál feltétlenül rá kell mutatni arra is, hogy a magyar szerzői joghoz hasonlóan, a BUE a két és háromdimenziós képző- és iparművészeti alkotások mellett kifejezetten védelemben részesíti a fényképészeti alkotásokat és azokat a műveket, amelyeket a fényképészeti művekhez hasonló eljárással hoznak létre (pl. fotolitografikus eljárás). Ehhez még hozzá kell fűzni azt is, hogy a földrajzi, tereprajzi, építészeti vagy tudományos tervvel, vagy vázlattal kapcsolatos háromdimenziós művek is védelem alatt állnak.[14]

[10] Kihirdette az 1970. évi 18. sz. tvr.

[11] Kihirdette az 1975. évi 4. sz. tvr.

[12] Guide to the Bern Convention. WIPO 1978. 13. old. 2. 4. pont.

[13] Guide to the Bern Convention, WIPO 1978. 17. old. 2. 6. j. pont.

[14] Miniszteri indokolás az I. fejezethez. 1. pont.

A védelem körének általános és igen nagy vonalakban történt felvázolása után vizsgáljuk meg, hogy az I. C. hatályos szerzői jogunk rendelkezései alapján mennyiben tekinthető szerzői jogi védelem alatt álló alkotásnak.

1. A félvezető chip olyan „termék", melyet a maszk „szerszámok" segítségével hoznak létre. Sem a chipnek, sem a maszknak nincs kapcsolata az esztétikummal. A maszk elrendezési terve információt közvetít, de legfontosabb és legközvetlenebb feladata, hogy lehetővé tegye a félvezető chip gyártását. A maszksorozat egyes maszkjai — a bennük lévő elrendezési terv — a szellemi alkotási folyamat részleteit képezik, eredményük a chip, amelyet „elektronikus írásműnek" is tekinthetünk. A Vhr. 1. § (1) bekezdése értelmében a Szjt. védelme alá tartoznak többek között az építészeti alkotások, a műszaki létesítmények, az ipari tervezőművészeti alkotások tervei, a képzőművészeti alkotások és azok tervei. A Vhr. 32. § (2) bekezdése pedig kifejezetten megemlíti, hogy pl. nemcsak a közút, vagy vízi erőmű terve, hanem még ipari üzem teljes gépi berendezésének egységes eredeti megoldása is védelemben részesül. A Szjt. 44. § (1) bekezdésében említett „műszaki létesítmény" fogalmát a szerzői jog szempontjából tehát egészen tágan kell érteni.

Nem kétséges, hogy a chip olyan termék, melynek létrehozásához a maszkokban rögzített elrendezési terv kidolgozása szükséges. A chip azonban nem tartozik sem a képzőművészeti, sem az építészeti alkotásokhoz. Az ipari mintához közelálló, sőt azzal rokon területnek tekinthető a szerzői jogban az iparművészet és az ipari tervezőművészet. A chipnek azonban nincs köze a használati funkcióval rendelkező dísztárgyhoz, ez az iparművészeti alkotás. Az ipari tervezőművészet tárgya ugyan a termék terve, vagy modellje, de miután az ipari tervezőművészeti alkotások nemcsak művészeti szempontok alapján hozhatók létre, hanem legalább olyan súllyal jelentkezik a külső megjelenéssel kapcsolatos esztétikai igény, a chipet ebbe a kategóriába sem lehet besorolni.

A Vhr. 1. § (1) bekezdésének felsorolása a művészeti fényképeket is megemlíti. A chip készítésénél a leggyakrabban a fotolitografikus eljárást alkalmazzák, ami hasonló a fényképészetben alkalmazott eljáráshoz. Ha el is lehetne fogadni, hogy a szerzői jog szempontjából a két eljárás azonos, sem a maszkot, sem a chipet nem lehet művészi fényképnek tekinteni annak ellenére, hogy a chip előállításánál lényegesen nagyobb technológiai fegyelem szükséges, mint bármely művészi fénykép technikai előállításánál. A fényképként való elfogadás még abban a vonatkozásban is sántítana, hogy kizárná a nem fotolitografikus eljárással létrehozott maszkokat, illetve maszksorozatot a védelem köréből.

Meg kell említeni azt is, hogy technológiai folyamatában a chip készítése majdnem azonos azzal az eljárással, amit a sokszorosított képgrafikánál alkalmaznak. A képgrafikus mintát készít (falap, rézlemez stb.) nyomófelületként történő felhasználás céljára. Ez az alkotói folyamat. A chip tervezője maszkot készít. A maszk elrendezési terve a tervezői alkotás. A nyomófelület felhasználásával készül a képgrafikai mű, a rézkarc, a rézmetszet stb., természetesen esztétikai igénnyel. A maszkot nem nyomófelületként, hanem „fotófelületként" (fotolitografikus eljárás) használják és így készül a végtermék, melynél a műszaki kötöttségek esztétikai igény érvényesítését aligha engednék meg. Míg a maszknak gyakorlati (műszaki) funkciója van a felhasználás során, a képgrafikai alkotás mint kép (illusztráció) kerül alkalmazásra. Ez az alkotásnem sem alkalmas arra, hogy befogadja az I. C. félvezető chip-maszkcsaládot.

Az Szjt.-nek a képzőművészeti, építészeti, műszaki és iparművészeti alkotások, művészi fényképek védelmére vonatkozó X. fejezetének rendelkezései tehát nem alkalmazhatók az I. C.-re. Egy terület van ugyan, ahol a kapcsolat fennáll: a műszaki létesítményterv igen tág fogalom, minden alkotói teljesítmény eredményeként létrejött önálló eredeti jelleggel rendelkező terv védelem alatt áll. A chipnél mint láttuk, az áramkört és az elrendezést kell megtervezni, képletesen kifejezve: mikro tervezést kell elvégezni. E pontnál azonban ismét komoly nehézségekbe ütközünk. A képzőművészeti, építészeti, iparművészeti alkotásoknál, de még a műszaki létesítménytervnél is általában különösebb nehézség nélkül meg lehet állapítani, hogy rendelkeznek-e önálló, eredeti jelleggel. Amikor a chip elkészül; vagy jól működik, vagy nem, de ha nem működik jól, még akkor sem mondható, hogy az eljárás során elkövetett hiba okozza a bajt (nálunk inkább ez a jellemző). A kitűnő áramkör és elrendezési terv tehát még nem biztosíték, hogy a chip jól működik. Az önálló, eredeti jelleg prima facie nem állapítható meg.

Egy festménynél vagy szobornál, de akár egy épületnél is az önálló, eredeti jelleggel kapcsolatos vita eldöntése általában különösebb nehézséget nem jelent, de a sok millió chipnél gyakorlatilag erre lehetőség nemigen van, mert egy ilyen vizsgálat vagy a chipek keresekedelmi forgalmát nehezítené meg oly mértékben, ami már a gyártó megbénításával lenne egyenértékű, vagy jogvita esetén — amire az befejeződnék — a műszaki fejlődés jelenlegi gyorsasága mellett, az erkölcsi kopás következtében a chip elvesztené forgalmi értékét. Ez természetesen a chip alkotójának — gyártójának — érdekét sem szolgálná. Nem szabad és jogilag nem is lehet kizárni, hogy adott esetben a chip alkotója bizonyítsa a szerzői jogi védelemmel kapcsolatos követelmények meglétét, ennek azonban legfeljebb csak erkölcsi jelentősége lehet, gyakorlati értéke aligha, amint ezt a következőkben látni fogjuk.

Az I. C. — félvezető chip — maszk tehát sehogy sem szorítható be az Szjt. 44—48. §-ok által körülhatárolt Prokrustes ágyba.

2. A védelem kérdésének rendezésére az úgynevezett rokonjogok nyújtanak megfelelő lehetőséget. Az előzőekben már említettem, hogy sokszor igen komoly nehézséget okoz az „alkotás" és az „alkotás jellegű" mű közötti határvonal meghúzása. Vannak esetek, amikor ez megnyugtatóan nem lehetséges, szerzői jogunk természetesen ilyenkor sem hallgathat, valamit mondania kell. E nem könnyű kérdés megoldásának elősegítése érdekében szerzői jogunkban egy irányelvet és egy egyértelmű jogszabályi rendelkezést találunk.

a) Az irányelvet az Szjt. miniszteri indoklása tartalmazza. „A jogi védelem nem tesz minőségi különbséget az alkotások között: a társadalmi felhasználás ténye alapozza meg a jogi védelmet. A miniszteri in-

dokolás tehát a határesetekben az „in-dubio melius" elve alapján dönt. Azokban az esetekben, amikor az „alkotás"-„nem alkotás" jelleg prima facie eldönthető, a fenti elv kitűnő segédeszköznek bizonyul (természetesen jogerős bírói ítélet a ellenkezőjét is megállapíthatja). Nem alkalmazható célszerűen ez az elv akkor, amikor a felhasználó kezébe nem maga a szerzői alkotás, hanem az alkotásból keletkező, abból előállított termék, a chip kerül. A chip alapján nem lehet megállapítani, hogy az integrált áramkör és az elrendezési terv szerzői jogi alkotás-e, azaz tudományos vagy művészeti alkotásnak tekinthető-e, de indokoltan feltételezni lehet, hogy nem.

A fentiek alapján abból indulhatunk ki, hogy a chip nem „mű", ennek ellenkezője természetesen bizonyítható. Az irányelv tehát negatíve határolja el a chip védelmének lehetőségét.

b) Az említett jogszabályi rendelkezést a már többször idézett 51. § tartalmazza. A rokonjog körében szerzői jogunk a fényképet, továbbá az ábrát, műszaki rajzot, térképet, szemléltető képet vagy eszközt és filmet védi, amennyiben mint tudományos vagy művészeti alkotás nem esik szerzői jogi védelem alá (1. bek.) A Vhr. 36. § (1) bekezdés értelmében ilyen védelem alá tartoznak többek között a művészeti vagy tudományos alkotásnak nem minősülő, építészeti, mérnöki és egyéb műszaki vagy szerkezeti tervek, rajzok és vázlatok, valamint a szakmai fénykép is. Nem kétséges, hogy az I. C. áramkör és elrendezési terv egyértelműen megfelel „a mérnöki és egyéb műszaki terv" kategóriának, miután mint tudományos vagy művészeti alkotás nem esik szerzői jogi védelem alá. (E tervről készül azután a szakmai fénykép, a maszk. A maszk és a maszksorozat minőségi kivitelezése biztosíthatja a chip hibamentességét, ez a legnehezebb és legbonyolultabb eljárások közé tartozik.)

Ehhez hozzá kell fűzni azt is, hogy habár a maszk nem tekinthető sem tudományos, sem művészeti alkotásnak, bizonyos alkotói tevékenység mégis szükséges kidolgozásához. A chip terve — mint minden más műszaki terv — vonalakból, görbékből, háromszögekből stb. áll, de ezeket a tervező egyéni módon rakja össze, így a kialakított sablon eredeti jellegű alkotássá válik.

A chip szerzői jogi értékelésénél alapvető fontosságú az is, hogy a félvezető chip funkciója nem meghatározó jellegű a maszk kifejezési formájára. A tervező igen sok megoldás között választhat a félvezető chip elrendezési tervének kialakításánál, hogy biztosítsa a kívánt funkciót.

Tulajdonképpen az „alkotás"-„alkotás jellegű" kritérium eldöntése a chip szempontjából — figyelemmel az Szjt. 51. §-ára — nincs kihatással a védelem fennállására, az csak a védelem időtartamát befolyásolja (50 év-15 év). A chip forgalmi értéke szempontjából teljesen mindegy, hogy 50 vagy 15 éves védelmet élvez, viszont az alkotásjelleg megállapításához szükséges ráfordítás pénzben és időben is jelentős, így a jogosult érdekeinek teljesen megfelel, ha a védelem a rokonjog alapján 15 év. Rá kell mutatni arra, hogy a chip kereskedelmi értéke, piaci értéke 2—3 év. Akár 15 éves a védelem időtartama, a chip egyiket sem fogja elérni, mert már régen nem használják a védelem lejártának időpontjában. A tervező szempontjából tehát gyakorlati jelentőséggel nem bír, hogy a maszk tervezése a szerzői jog, vagy a rokonjogok keretében részesül védelemben.

Véleményem szerint az Szjt. 51. §-a tehát az a jogszabályi rendelkezés, mely minden módosítás nélkül már ma is biztosítja az I. C. hathatós védelmét.

3. A védelem kérdésének csak egyik, habár legfontosabb oldala, hogy hatályos szerzői jogunk kiterjed-e a chipre. A másik — nem kevésbé lényeges — oldal, hogy az Szjt. által biztosított védelem megfelelő-e, elegendő-e. Vitathatatlan, hogy a chip természetrajza látszólag eltér mindazoktól az alkotásnemek jellegzetességeitől, melyek az 1969. évi III. tv. és a BUE 1971. évi Okmányának kidolgozásánál számításba jöhettek. Sem a szerzői jogi törvényünk, sem a BUE nem korlátozza azonban a védelmet a hatálybalépés idején ismert alkotónemekre, mindkét jogszabály alkotói számoltak azzal, hogy a jövőben létrejövő, akkor még nem ismert műfajnak is biztosítani kell a védelmet. E bölcs előrelátás azonban nem elég, szükséges az is, hogy a szerzői jog által átfogott alkotásnemre adott védelem hatékony legyen.

Mire kell tehát a védelemnek kiterjednie az I. C. maszk esetében?

— az áramkör és az elrendezési tervre (ennek alapján a maszk-maszksorozat készítése a tervező kizárólagos joga);

— a maszk terjesztésére — forgalombahozatalára;

— a maszk és maszksorozat képeinek a chipben való felhasználására, a maszksorozat alapján előállított chip használatára (miután a chip használata egyet jelent az áramkör és elrendezési terv használatával);

— a maszk másolására;

— a maszk másolása útján előállított chip használatára (pl. forgalomba hozatal).

A maszk készítésére vonatkozó kizárólagos jog természetesen nem korlátozódhat a fotolitografikus úton elkészített maszkra. A maszksorozat pl. tárolható mágnesszalagon is és ennek segítségével is másolható. A maszkot elektronikus úton is lehet maratni és ugyanilyen módszerrel irányítani a resistet polimerizáló fénysugarakat, ha a mágnesszalagot számítógéppel és szoftverrel együtt alkalmazzák. A jövő titka, hogy milyen eljárás kerül majd még alkalmazásra, a lényeg azonban nem az új lézeres vagy egyéb eljárás, hanem az, hogy a maszkot használják fel, a maszkot másolják stb.

Szerzői jogunk nem sorolja fel azokat a felhasználási módokat, amire a szerző kizárólagos joga kiterjed, a felhasználás általános meghatározása tehát mindenfajta felhasználásra vonatkozik, még arra is, amit ma nem ismerünk. (A kivételekkel kapcsolatos törvényi rendelkezésekre külön tanulmányban térünk ki.) A felhasználás általános meghatározása lehetővé teszi, hogy a maszk tervezője érvényesítse jogait minden olyan cselekménynél, melyet a maszk vonatkozásában felhasználásnak kell tekinteni, még akkor is, ha a kérdéses felhasználási módot a szerzői jog eddig nem ismerte (pl. szilíciumlapka maratva lézer sugárral). A számítógépi program védelmének kérdésénél ugyanúgy mint az I. C. esetében bebizonyosodott, hogy a felhasználás általános meghatározása olyan rugalmasságot biztosít, mely különösebb nehézség nélkül lehetővé teszi szerzői jogunk fejlődését.

Alpa, Guido

A számítógép-felhasználási szerződések

1. Bevezetés

Nagyon gazdag irodalom foglalkozik az elektronikus számítógépek felhasználásának módszereivel és formáival, s különféle, az emberi értelem határait elérő programnyelveivel, s egy olyan társadalom képével, ahol a számítógép központi, néha uralkodó helyet foglal el.[1] A számítógép behatolt a jog területére, és ezzel együttjárnak a lemaradások, az óvintézkedések, a tétovázások és a bizalmatlanság, amelyek az új jelenségeket mindig is kísérik. Ha igaz az, hogy az elsőgenerációs számítógépek olyan megdöbbenést váltottak ki az emberi lélekben, mint amilyet az a legkorábbi, legprimitívebb korokban az istenségekkel szemben érzett, akkor ma, amikor a generációk az egyre tökéletesedő technológiáknak köszönhetően mind rövidebb időközökben követik egymást, az európai jogtudós — úgy tűnik — továbbra is ragaszkodik ehhez a szemlélethez. Másutt már szisztematikusan újra átgondolták a hagyományos sémákat és ugyanezen sémák szerint rekonstruálják azokat.

A *common law* irodalmában — különlegesen az amerikai szakirodalomban — fel kell ismernünk — ezen a területen is — a tények olyan interpretációjának az elsőbbségét, amely megfelel a gyakorlati igényeknek.[2]

Az „analitikai gép" — amely a termelés és a hétköznapi élet szinte minden területére betört — élre kerülését élénk érdeklődéssel tanulmányozták, még ha ez a vizsgálat csak a probléma fölvetésére korlátozódott is, anélkül, hogy minden kérdésre választ sikerült volna találni.

Egyes területek, ahol a számítógép és a jog közötti kapcsolódások felfedezhetők, bizonyos elsőbbséget nyertek. Így a számítógépeknek a jog területén, a kutatásra való felhasználástól (joginformatika) kezdve, ahol a jog a számítógép nyújtotta szolgáltatás tárgya, a számítógépet érintő szerződések (computer contracts) szövegezési technikájáig, a gépbe helyezett programba foglalt „gondolat" védelmének (*software*-védelem) formáin és annak szükségességén keresztül, hogy a magánélet szféráját megóvják a számítógép által földolgozott adatok összegyűjtésétől *(personal data bank protection)*. A jogász szerepe, s ez néha a fordítókra korlátozódik, nyilvánvalóan abból áll, hogy a meglevő jogi formákat adaptálja az új jelenségekre és — ha kell — ezekből e célra tervezett vagy inkább programozott lényegi jellemzőket alkosson.[3]

Bár ennek korábban szenteltek már bizonyos figyelmet, mégis a szerződéseké a legkevésbé tanulmányozott terület. Ezt vizsgáljuk majd, hogy néhány, szükségszerűen leíró, meggondolásra jussunk.

2. A számítógép-felhasználás szerződési modelljei

Ha lényegében akarjuk megragadni azt a vitát, amely a számítógép-felhasználási szerződések gyakorlatának vizsgálatáról folyt, akkor találunk egy minden esetre jellemző helyzetet: egy jogalany létrehoz egy terméket és azt a piacon forgalmazni akarja. Mindez azzal a különbséggel, hogy esetünkben a termék kettős jellegű, mert egyrészt a „gépből" — a szigorú értelemben vett számítógépből, azaz a *hardware*-ből — és a „gondolatból" — a szolgáltatás elérése érdekében a gépbe helyezendő programból, azaz a *software*-ből — áll.[4]

Igy születnek azok az értekezések, amelyek a technológiák fejlődésével lépést tartanak, tehát azzal a jelenséggel, hogy az előállítás technikái egyre jelentősebben egyszerűsödnek, valamint hogy megnőtt a létező modellek száma, a termék széles körűen elterjedt, s a nagyközönség egyre inkább hozzájut ehhez az új géphez. Esetenként és szakonként eltérnek a formulák, a szerződési tipológia, a kockázatelosztás: esetünkben — első megközelítésre — helyesebb a szerződést csak a jelen tényeit figyelmbe véve vizsgálni, és annak leggyakoribb jellemzőit hangsúlyozni.

Alpa, Guido egyetemi tanár, Genfi Egyetem Jogi Kara Polgári Jogi Tanszék (Genf)

[1] Az e témával foglalkozó művek bibliográfiája igen kiterjedt, itt azonban csak néhány népszerűsítő műre utalunk: J. *Bernstein*: La macchina analitica. I calcolatori, passato, presente e futuro. Milánó, 1967. (e kötet a következő címmel jelent meg: The Analytical Engine, a Randon House kiadásában, New York, 1963); *uő.*: Verso una societa dell'informatica. Milánó, 1974; A. *Tofler*: Lo choc del futuro. Milánó, 1974; S. *Nora*—A. *Minc*: Convivere con il calcolatore. Milánó, 1979; A. *Frova*: La rivoluzione elettronica. Róma, 1982; a jelenséget elmélyültebben vizsgálók közül V. *Frosini*: Cibernetica, diritto e societa. Milánó, 1968 (új, átdolgozott, javított kiadás jelent meg 1978-ban); 1978-ban); S. *Rodota'*: Elaboratori elettronici e controllo sociale. Bologna, 1973 (de ld. szintén S. *Simitis*: Crisi dell' informazione giuridica ed elaborazione elettronica dei dati. Milánó, 1974).

[2] Az 1970-ig megjelent művek mindenre kiterjedő bibliográfiája található R. P. *Bigelox*: Computers and the Law, An Introduction, Handbook (2. kiadás) című könyvében, Chicago, III., 1969, 199—216. old.; az utóbbi években megjelenteket l. a J. Comp. Tech. Law által készített bibliográfiában. 8. évf., 1980, 161—171. old.

[3] Az olasz irodalomban nagyobb fontosságot tulajdonítottak a magánszféra védelmének; S. *Rodota'*: Elaboratori ...i. műve mellett megemlíthető még La „privacy" tra individuo e collettiviata. Pol. dir. 1974, 545 s köv. old. és Technologie dell informatzione e frontiere del sistema socio-politico. uo., 1982, 25. s köv. old. (gazdag bibliográfiával): továbbá l. Privacy e banche dei dati. (szerk. N. *Matteucci*), Bologna, 1982; Banche dei dati e tutela della persona (szerk. V. *Frosini*, a Camera dei Deputati kiadásában), Róma, 1982; G. *Alpa*: Privacy e statutu dell'infomazione. Riv. dir. civ., 1980. 61. s köv. old.; G. *Alpa*—M. *Bessone*: Atipicita dell'illecito, I. k. Milánó, 1981. A szerződés területén, G. *Criscuoli*: Una nuova figura di appalto: il „computer services contract", in: Nuovi tipi contractuali e techniche di redazione nella pratica commerciale (szerk. P. *Verrucoli*), Milánó, 1978. A software-védelemről l. E. *Luzzatto*: La crisi del software, in: Problemi attuali del dirotto industriale, Vol. celebrativo del XXV anno della Rivista di diritto industriale, Milanó, 1977, 719. s köv. old.

[4] Néha nehézségek adódnak e kifejezésekkel: az S. *Nora* és A. *Minc* idézett műve függelékében található kis magyarázó szójegyzetben az olvasható, hogy a *„hardware"* amerikai szó (amit a franciák a „matériel" kifejezéssel fordítanak), amellyel az adatfeldolgozás és -közlés gépi oldalának egészét jelöljük ellentétben a „softwere"-nek nevezett programok, eljárások és szabályok összességével (156. old.). Ami a *software*-t illeti (l. 162. old.) általában különbséget teszünk alapsoftware (operatív rendszer) és alkalmazott software között, ez utóbbi azokat a programokat jelenti, amelyek lehetővé teszik a konkrét programok szerinti működést)

A jogban azok a kritériumok, amelyek alapján az elmélet azokat a szerződéses viszonyokat definiálja, minősíti és közöttük — típusaik és jellemzőik segítségével — következetesen különbséget tesz, alapvetően kétfélék: az egyik objektív és a vizsgált tevékenység természetére vonatkozik, arra, hogy mi az igényünk a számítógéppel szemben, a másik szubjektív és a piac jogalanyai közötti viszonyok természetére vonatkozik. A jelenség vizsgálatának ez két lehetséges módja: ez nem jelenti azt, hogy az első teljesebb vagy helyesebb volna, mint a második; csak a nézőpont változik, és ha jól meggondoljuk, a két módszer együttesen a számítógép szerződéses felhasználásának minden (vagy majdnem minden) lehetőségét kimeríti.

A szubjektív kritérium a számítógépgyártás, -forgalmazás és -alkalmazás technikájának fejlődésútját is jelzi: abból az időszakból, amikor a számítógép túlzottan magas ára és felhasználásának nehézségei miatt olyan terméknek tűnt, amely kizárólag néhány konstruktőr-feltalálónak van fenntartva, könnyen monopólium és korlátozott oligopólium lehetett, ahol a felek alapvetően csak a *lánc* két végén álltak, egyrészt mint gyártó, másrészt mint felhasználó, átérünk egy olyan szakaszba, ahol a széles körű elterjedés igényli azt, hogy a komplex forgalmazást, a pótalkatrész-ellátást a szolgáltatás elérése érdekében az azonos „programokkal" való, könnyebbé tett forgalmi láncot megtervezzék.

Ha kombináljuk a két kritériumot — a számítógép-felhasználó szempontjából vizsgálva —, különböző szerződéstípusok állapíthatók meg. Francis Awalt ezek között hét alapvető típust különböztet meg: *a)* az egész rendszer bérbeadása (amit ingóbérletként is lehetne definiálni; *b)* vétel (helyesebben adásvétel); részadásvétel, amit egy *c)* vagy több gyártóval *d)* fennálló bérleti rendszer kísér; *e)* adásvétel egy olyan vállalat részéről, amely a hasznosítást átengedi egy másik vállalatnak, úgy hogy szolgáltatásokat nyújt neki; *f)* a rendszer egy részének a megvétele, a programot azonban más vállalat nyújtja, mint amelyik a számítógépet gyártotta; *g)* egy speciális vállalat megveszi a „számítógépes szolgáltatásokat".[5]

Az a)—e) szerződések a *hardware*-re vonatkoznak, azaz magára a számítógépre és mechanikus *alkatrészeire*; de a szakirodalomban a szerzők hangsúlyozzák, hogy a „gép" mint olyan nehezen lehet a szerződés tárgya, még akkor is, ha egy Egyesült Államokban hozott ítélet szerint a számítógép eladása azt nem foglalja magában, hogy a gépnek bizonyos szolgáltatásokat is kell nyújtania.[6] Kezdetben a szerződési gyakorlat a vételi szerződésekbe beleértette a mellékszolgáltatásokat is (segítségnyújtás a programhoz, a használó által a gép működtetésére alkalmazott személyzet betanítása, a berendezés próbaüzemeltetése, javítás hibás működés esetén és így tovább). E nagy port felvert jogvita azonban arra késztette az előállítókat, hogy minden tevékenységre külön szerződést kössenek és külön jelöljék meg, ha a számítógép „használatra kész", azaz képes az ügyfél által igényelt szolgáltatásokat nyújtani.[7]

A szerződéstípusok vagy kombinációik megválasztása nagymértékben függ azoktól a változó tényezőktől, amelyek függvényei a használó vállalat fontosságának, a számítógéppel feldolgozott anyagoknak, a programösszeállítás nehézségének és így tovább.

Awalt azt állítja, hogy az a) típusú szerződés az eredeti szerződés; ez az a szerződéstípus, ahol az ellenszolgáltatás — azaz a fizetendő összeg — kiszámításánál az e célra alkalmazott személyzet által a programok kidolgozására és a „gép" működtetésére fordított munkaórákat veszik figyelembe. A fő szerződésen kívül a felek mellékszerződéseket is kötnek, például olyanokat, amelyek a számítógép karbantartására vonatkoznak, vagy pedig a főszerződésbe erről rendelkezéseket iktatnak be. Ugyanakkor, mivel a *hardware*-t gyártók által nyújtott programoknak meg kell felelniük azoknak a különleges igényeknek, amelyeket a használó vállalkozási tevékenysége támaszt, a gyártó személyéhez csatlakozik még a programozóé is, aki az előbbi által kínált programot módosítja, vagy aki azt újraalkotja (ezt nevezik *turn key service*-nek).[8]

A vállalkozási szerződések (computer service, service bureau) a felhasználó vállalkozási tevékenységével kapcsolatos elszámolások, statisztikák, matematikai szolgáltatások stb. elkészítéséről rendelkeznek.

Ezek a szerződések különleges feladatokat foglalhatnak magukban és tartalmuk különféle lehet. Például megvásárolható egész egyszerűen a számítógép „ideje". Mivel olyan ismétlődő szolgáltatásról van szó, amely egy azonos ágazat több vállalkozását érintheti, a szolgáltatást nyújtó az igényelt szolgáltatás által megkívánt időt úgy számítja, hogy kiindulásként általában tekintetbe veszi a számítógép bérletéért a gyártó vagy a közvetítő (kereskedő) által felszámított összeget és hozzáadja a munka díját (purchase of time). De lehetséges olyan szerződés is, amelyet a használók maguk között kötnek, amikor együtt veszik meg a számítógépet: ez egyfajta átmeneti vagy közös tulajdon, amely a turisztikai-szállodai, valamint a hajózási piacon már elterjedt (time-sharing). Ez esetben a közös tulajdon „az adatok operatív központjává" válik, ahol a használó a számítógépet megosztja másokkal. Léteznek továbbá olyan szerződések, amelyek információszolgáltatásról rendelkeznek (ma az információk a videotelnek köszönhetően jobban hozzáférhetőek).[9]

A számítógép adásvételről szóló szerződések nem különböznek a gépkocsi adásvétel szokásos szerződéseitől; rendelkeznek a mellékkötelmekről, a felszerelésért járó díjról stb.[10]

Nehézségek adódhatnak esetleg a jótállással és a

[5] F. G. *Awalt*: Contracts for Computers, in: Computers and the Law i. m. 119. old.

[6] Lovable Corp. v. Hoeywell. Inc., 431. F. 2d 668 (1970).

[7] Az ügy további visszhangjáról ír C. *Trapper*: Computer and the Law. London, New York, 1978, 45. és köv. old.

[8] F. G. *Awalt*: Contracts. i. m. 119—120. old.

[9] Ld. még F. G. *Awalt*: i. m. 120. és köv. old.; C. *Trapper*: i. m. 48. és köv. old.

[10] Számítógép-felhasználók és szakemberek részére javasolt szerződéstípusokhoz készített bizonyos mintaszerződéseket R. *Bigelow* és S. H. *Nycum*: Your Computer and the Law. Englewood Cliffs, N. Y., 1976, 214. és köv. old. (bekerült a Guide to Negotiating a Computer-ba (szerk. R. *Bigelow*); másfajtákat R. L. *Bernacchi* és G. H. *Larsen*: Data Processing Contracts and the Law. Boston—Toronto, 1974, 651. s köv. old.; a *computer services* egy mintaszerződését lefordította G. *Criscuoli*: i. m. értekezésének végén.

számítógép által okozott károkkal kapcsolatban: de ezzel a kérdéssel később foglalkozunk.

A bérleti szerződések általában egy évre szólnak, és háromhónapos felmondási határidőt kötnek ki. Átalakíthatók leasing vagy adásvételi szerződéssé.

A leasing szerződés (third-party leasing) meglehetősen gyakori, és lehet operatív vagy finanszírozási. A legfontosabb kérdés a gép elavulásának kockázata, amelyet külön rendelkezések osztanak meg a felek között.

A *hardware*-forgalmazás magában foglalja a karbantartással kapcsolatos szempontokat is (maintenance contracts): ez a szerződésfajta a javításról vagy az alkatrészcseréről, az időszakos ellenőrzésről, a sürgős beavatkozásokról rendelkezik. Ebben a szerződésben kiköthető a gép felújítása, a technikai fejlődés által szükségessé tett módosítások stb. is.

Nem beszéltünk még a programra vonatkozó szerződésekről. Ezeknél a szerződés tárgya a *software* (amelynek fogalmát a felek rendszerint beleveszik a szerződésbe, hogy a vitákat és értelmezési bizonytalanságokat elkerüljék).

Számos módja van annak, ahogyan a programot a használó rendelkezésére bocsáthatják, így beszélhetünk komplett szolgáltatásról (packaged programms), amelyet úgy dolgoztak ki, hogy csak egy vállalkozás különleges igényeit elégítse ki. Ha a programot kizárólag a szállító állította össze és tervezte meg, akkor biztosítja magát az ellen, hogy az ügyfél vállalkozási tevékenységén kívül felhasználhassa azt. Más esetekben az egyedi programot más programok teszik szükségessé *(programming service)*.

A programnál szükséges, hogy részletesen kidolgozzák a gondolat védelmének technikáját és az információ jogtalan átadásának szankcióit. Ez kiegészíthető később nyilvánosságra hozható programokkal is.

Néha azt, hoy a *software*-t a *hardware* előállítója bocsátja rendelkezésre, olyan természetes kikötésnek tekintik, amelyet a szerződés „előfeltételeként" (vagy szükséges feltételeként) lehet értelmezni. Más esetekben a használó a programot egy erre specializálódott vállalattól kérheti *(software house)*, amely azt neki „sötéten" vagy „átláthatóan" szállítja, attól függően, hogy a program tulajdonjogát meg kívánja-e tartani, vagy sem.

A programot — javasolják a szerzők a szakirodalomban — a legrészletesebb módon kell meghatározni, hogy elkerülhetők legyenek az értelmezési nehézségekből eredő konfliktusok, és így megelőzhetőkké váljanak a kockázatok és a meglepetések. Az aprólékos leírás, figyelmeztet Trapper, „védi a használót, mivel az ennek segítségével ellenőrizheti a teljesítést, s könnyen kimutathatja a nem teljesítést", és ennek következményeként megindíthatja a kártérítési eljárást.[11] A kötelem nem teljesítése ezekben az esetekben ugyanis sokkal komolyabb következményekkel jár, mint egyéb ügyleteknél vagy tevékenységeknél, ahol a hitelező rendes körülmények között helyettesítheti a mulasztó adós teljesítését. A program egyedi volta, átalakításának nehézsége, a működés eléréséhez szükséges idő, a vállalat egy részétől vagy egészétől megkövetelt passzivitás nagyon kellemetlen helyzetet teremt, így a szerződő feleknek erre figyelmet kell fordítaniuk. A Rossi ügy, amely Illinoisban került bíróság elé, komoly figyelmeztetés a tapasztalatlan számítógép-alkalmazók számára.[12]

E különböző szerződéstípusoknak vagy ugyanazon szerződéstípus altípusainak egységes vagy közös jellemzőik vannak, amelyek a leggyakrabban kikötött szerződési rendelkezésekben és a felhasználóknak javasolt szerződéseket tartalmazó kézikönyvekben jelennek meg.

Fölösleges tehát elméleti osztályozást csinálni; elég hangsúlyozni, hogy a különböző alkalmazott modellek — az adásvétel, a bérlet, a leasing, a közös tulajdon vagy a többes tulajdon — közt az egyetlen bizonytalan természetűnek tűnő modell a *computer services contracts*; de ezt helyesen a vállalkozás típusába sorolták;[13] következésképpen a szerződési rendelkezések hiánya esetén a vállalkozásról szóló joganyaghoz kell fordulni. Helyesebb azonban, ha előbb egy ideig a szerződési kikötéseknél időzünk.

3. A szerződés megszövegezése

A különböző figyelembe vehető modellek közül kettő kitűnik gyakori alkalmazása és megszövegezésének egyszerűsége miatt: az egyik a *hardware*; a másik a *software* felhasználásához kapcsolódik.

a) Ami az elsőt illeti, a kézikönyvek azt tanácsolják a gyártónak, hogy (miután figyelmesen felmérte a helyzetet) ellenőrizze a kért szolgáltatás minőségi szintjét, a szolgáltatás típusát az időmennyiségre és azokra az eshetőségekre tekintettel, amelyek a teljesítést gátolhatják, figyelemmel az összeredmény eléréséhez szükséges munkamennyiségre és arra, hogy a teljesítéshez szükséges személyzet rendelkezésre áll-e.

Ezután meg kell nézni az ügyletben résztvevő jogalanyokat és az ügylet egyes sajátosságait (pl. a *hardware*-nél az óránként kibocsátott „adatmennyiséget"; a nyújtott felszereléseket; a szükséges kézi műveleteket, a *software*-nél azoknak a pontos számát, akik alkalmazzák, vagy alkalmazni kívánják a programot; a program kinek a tulajdona; a felhasználás és a másolatkészítés korlátait a külső és a belső felhasználásban; a nyilvánosságra hozatal jogát; a korrekciók, a hibák, az átadott okmányok sorsát).

Figyelmet kell fordítani arra is, hogy milyen az a helyiség, ahová a számítógépet elhelyezik (biztonsági intézkedések, annak szabályozása, hogy ki juthat be stb.), valamint a személyzet betanítása, az odaszállítás, a felszerelés és a működés ellenőrzésének módjaira, a fizetési módozatokra.

Különös figyelmet érdemel a szerződés időtartamának meghatározása: a gyártónak jótállást kell nyújtani a *hardware* felhasználására, hibák és javítások esetére, a harmadik személy helyettesítésének megoldására és a karbantartás költségeire. Választott bíróságról szóló rendelkezések ajánlatosak.

[11] C. *Trapper*: i. m. 46. old.

[12] Rossi Quality Foods Inc. v. Friden Inc., Distr. Ct. Ill., 4 C. L. S. R. 912. A program gyorsfagyasztott pizzák gyártására és raktári nyilvántartására vonatkozott, amelyeknek a Rossi-társaság viszonteladója volt; minden előzetes ellenőrzés nélkül alkalmazták, és anélkül, hogy a szükséges próbákat elvégezték volna. A programot a vásárló társaság személyzete helytelenül alkalmazta, és olyan hanyag módon járt el, hogy a vállalat csődbe jutott.

[13] Ez a végkövetkeztetés G. *Criscuoli*: i. m.

b) A második modellben alkalmazott kikötések, amelyek a *computer services* szerződésekhez kapcsolódnak, a nyújtandó szolgáltatásra, a fizetés tartamára és módozataira, a munka ütemtervére, az „ipari monopólium" jogára, az adatvédelemre, az eladó azon jogára, hogy esetleges ellenőrzések céljából bejuthasson felhasználó helyiségeibe, azokra az eshetőségekre, amelyek lehetetlenné teszik a teljesítést, valamint az esetleges felelősségkorlátozásokra vonatkoznak.

4. A felelősségről és a szavatosságról szóló szerződési rendelkezések

A kommentárok ez utóbbi szempontot különösen hangsúlyozzák, és mindenekelőtt azzal foglalkoznak, hogy a kikötésekben való megállapodáskor az írásbeli formát és a részletes fogalmazást elfogadtassák, hogy ezáltal elkerülhető legyen az, hogy a szerződést a jogszabályok rendelkezései egészítsék ki (implication by law).[14] Mind a szavatossági, mind a felelősséget kizáró vagy korlátozó rendelkezések elemzésekor a szerződés általános elvei alkalmazandók (az amerikai *common law-ban a Uniform Commercial Code* szabályai és az *unconscionability* elve, az angolban a *Supply of Goods (Unplied Terms Act)* és a *Unfair Contract Terms Act).*[15]

A szerződéses károkozásnál ugyancsak a hagyományos elveket követik.

Nyilvánvaló, hogy a felek közül az, aki a szerződéskor az erősebb (a *hardware* gyártója) hajlamos arra, hogy a neki legjobban megfelelő szerződési rendelkezéseket rákényszerítse a többiekre. A kommentátorok hangsúlyozzák, hogy ez a felhasználó számára kedvezőtlenebb kockázatelosztás megnyilvánul a vételi szerződésekben. Az a kérdés, hogy az erőfölénnyel visszaélve kicsikart szerződések vizsgálati kritériumai miként alkalmazhatók, még abban az esetben is nyitott marad, ha mindkét szerződő fél vállalkozó, de az adott területen csak egyikük rendelkezik szaktudással.[16]

Még ha úgy tűnik is, hogy a *common law* gyakorlata távol áll — a szerződések terén — az európai kontinentális hagyománytól, nem szabad figyelmen kívül hagyni azokat a következtetéseket, amelyek az esetenként hozott és *leading precedent*-té váló bírói döntésekben találhatók.

Valójában az eddig feljegyzett esetek száma nem túl nagy, ugyanakkor mégis úgy tűnik, van jelentőségük.

Egyes esetekben olyan szavatosságot korlátozó kikötésekről van szó, amelyek éppen azt a szeződéskötéskori erőaránytalanságot tükrözik, amire az előbbiekben utaltunk. A Beasley-ügyben[17] például egy olyan kikötésről volt szó, amelyben a *hardware* szállítója kizárt minden felelősséget az ügyfél (Besley) által elszenvedett és a számítógép hibájából eredő bármilyen kárért, és csak az esetleg meghibásodott alkatrészek kicserélésére vállalkozott. A gép — a szállító erőfeszítései ellenére — soha nem működött megfelelően, és a vásárló jelentősen károsult.

A bíróság a vitát végül eldöntő ítéletében olyan összegű kártérítést állapított meg Beasley számára, amely megfelelt a gép árának, az eladó által nyújtott szolgáltatások ellenértékének, a számítógép vásárlására felvett kölcsön kamatainak, valamint a számítógépre bízott könyvelési helyzet helyreállítása által igényelt költségek együttes értékével. Ami az eladót illette, a fizetendő összeg olyan mértékű csökkenését tudta csak elérni, amely megfelel azon számítógépes szolgáltatások értékének, amelyeket addig nyújtott. Másrészről a bíróság úgy ítélte, hogy az eladó — szóban — garantálta, hogy programokat is fog szállítani, és ezért nem hozhatta fel védekezésképpen azt a kifogást, hogy egy olyan terméket adott el, amely megáll magában is.

A gép eladása és a vevő tevékenységét segítő programok összekapcsolása meglehetősen gyakori az ítéletekben — még akkor is —, ha ez az írott szerződésből nem tűnik ki világosan.

A Chatlos-ügyben[18] alkalmazták azokat a jótállás érvényességére és hatásaira vonatkozó szabályokat, amelyeket az Egyesült Államokban a fogyasztóvédelem *(consumerism)* új mozgalma fogadtatott el. A bíróság nem kívánt új tortot alkotni *(computer malpractice)*, és nem akarta a felelősség objektív szabályait alkalmazni, de nem zárta ki (hangsúlyozza) azt a lehetőséget, hogy a jövőben ezt meg lehessen tenni.[19]

Mindenesetre a bíróságok álláspontja e tekintetben nem egységes, és nem áll egységesen a védelemre szoruló felhasználó mellé sem. Vannak olyan esetek, amelyekben a kifejezett szavatosságvállalásnak (express warranty) a vételi szerződésbe való belefoglalása csak látszólag kedvez a vevőnek, mivel a szavatosság kifejezett említése a szavatolt tulajdonságok korlátozásaként értelmezhető, és ez a vevőt automatikusan megfosztja az olyan más tulajdonságokkal szembeni védelemtől, amelyek rendesen magától értetődőnek tekinthetők.

Más esetekben — formális érvek alapján — kizárták a vételre vonatkozó jogszabályoknak és következésképpen a vevő számára kedvező Uniform Commercial Code szabályainak az alkalmazását, hangsúlyozva, hogy a számítógép-software nem „dolog", hanem „szolgáltatás" (l. a Computer Servicenter ügyet). Gyakoriak a szerződésminősítés olyan esetei, amelyek a számítógéppel kapcsolatos szerződéseket (computer

[14] Ezen elvekről l. M. *Bessone*: Adempimento e ischio contrattuale, rist. inalt., Milánó, 1975, 343. s köv. old. (és néhány utalás V. *Tedeschi* és G. *Alpa*: Il contratto nel diritto nord-americanoban, Milánó, 1980).

[15] E téma jól ismert elméletünkben: a problémák áttekintését l. a Danno da prodotti e responsabilita dell' impresa (szerk. G. *Alpa* és M. *Bessone*) c. műben összegyűjtött értekezésekben, Milánó, 1980.

[16] A kérdésről ebből a szempontból ír O. E. *Chirstophersen*: Standard Contracts and the Purchase of Computer Equipment, in: A Decade of Computer and the Law (szerk. J. *Bing* és K. S. *Selmer*) Universitet Sforlaget, Osló, 1980, 392. és köv. old. (angolul).

[17] Beasley Ford, Inc. v. Burroughs Corp., 361 F. Supp. 325 (E. D. Pa. 1973); az ügyet kommentálta M. C. *Gemignani*: Products Liability and Software, Rutgers Comp. Tech. L. J., 8, 1981, 178. és köv. old., és *Raysman*: Warranty Disclaimer in the Data Processing Contract, uo., 1977. 267. old.

[18] Chatlos Systems Inc. v. National Cash Register Corp., 479 F Suppl. 738 (D. N. J. 1979), kommentálta M. C. *Gemignani*: id. mű.

[19] Mivel nagyon könnyű új tortfajtákat alkotni, jóllehet a negligencia égisze alatt: erre nézve l. G. *Alpa*: Il problema della atipicita dell'illecito, III. fej., Nápoly, 1979.

contracts) ki kívánják vonni a vétel területéről (pl. a Leasco-ügy).[20]

Azokban az esetekben, amelyekben a vétel szabályait alkalmazandónak tekintik, a szavatosság terjedelme változatlan. Az is előfordult, hogy a meghibásodott alkatrészek cseréjére vonatkozó kifejezett szavatosságvállalás *(express warranty)* (a svájci garantie de bon fonctionnement-re hasonlít) megléte nem gátolta a bíróságot abban,[21] hogy elismerje a kereskedelmi jellegű és szükség kívánta hallgatólagos szavatosságvállalás *(implied warranty)* alkalmazhatóságát, úgy érvelve, hogy „Míg a törvényi szavatosságról érvényesen le lehet mondani, az ilyen szavatosság jogát nem zárják ki eleve az olyan szerződési szavatosságvállalások, amelyek nem következnek ebből, és mivel a törvényi szavatosság a vételi szerződéstől függetlenül keletkezik, nem támadható meg egy szerződési rendelkezés miatt".

[20] E joggyakorlat terjedelmes gyűjteményét készítette el J. P. *Chandler*: Computer Transactions: Potential Liability of Computer Users and Vendors, Bo. U. L. Q., 1977, 412. s köv. old.; de l. szintén J. P. *Zammit*: Contracting for Computer Products, Jur. J., 1982, 337. s köv. old.; és *Bender*: Computer Law: Evidence and Procedure, New York, 1982 (5. kiadás) § 4.02.

[21] Sperry Rand Corp. v. Industrial Supply Corp., 337 F. 2d 363 (5th Cir. 1964).

SZEMLE

Rácz György

Emlékezés a Legfelsőbb Bíróság egykori elnöke, Domokos József életéről

Jogászok, történészek, politologusok számára egyaránt igen érdekes művet jelentetett meg a Kossuth Kiadó: *Domokos Józsefné: „Búcsúztatom a távoli életet"* címmel. Élete utolsó éveiben Domokos József elhatározta, hogy megírja küzdelmes életének eseményeit. Önéletrajzához hatalmas anyagot, visszaemlékezéseket, dokumentumokat gyűjtött össze, de annak befejezését halála megakadályozta. Felesége ennek az anyagnak legfontosabb részeit foglalta egybe, kiegészítve személyes emlékeivel.

A könyv részletesen írja le Domokos József küzdelmes életét. Húszéves korában bekapcsolódott a békéscsabai szocialista politikai mozgalmakba, 1912-ben lett párttag. Négyéves katonai szolgálatból sebesülten tért haza. A Tanácsköztársaság idején élénk szerepet vitt a helyi Munkástanácsban. 1919. április 17-én a román betörés miatt veszélyessé vált helyzetben a népgyűlés szónoka volt, éles szavakkal szólt a felbátorodott ellenforradalmárokról. A fehérterror idején bujdosásra kényszerült, Bécsbe emigrált, ahol öt éven át a baloldali Bécsi Magyar Újság szerkesztőségében dolgozott. Hazatért amikor az izgatás miatt ellene indított büntetőeljárás elévült, és két évtizeden át kommunisták ellen indított bűnügyekben mint védőügyvéd működött. 1944. március 19-én a Gestapo az elsők között fogta el és a mauthauseni haláltáborba hurcolta, ahonnan 14 hónap múlva szabadult.

A felszabadulás után — a régi koronaügyész helyére lépett — *legfőbb államügyészi* állást töltötte be nyolc éven át; közben mint államtitkárt berendelték az Igazságügyi Minisztériumba.

1954. október 30-án az Elnöki Tanács Domokos Józsefet a Népköztársaság *Legfelsőbb Bíróságának elnökévé* választotta. Egyik fő feladata a súlyos törvénysértésekkel elítélt áldozatok rehabilitálása, a koncepciós (helyesebben: konstrukciós) perek intézése volt. A nagyszámú per-újrafelvételi ügyekben eljáró tanácsban minden esetben személyesen elnökölt. Minden erejével igyekezett a még jóvátehető törvénysértéseket jóvátenni, az elítéltek becsületét visszaadni, őket a társadalom életébe megfelelően visszahelyezni. Az 1956. október végi események a Legfelsőbb Bíróságot is megrázkódtatták, egyes tagjai súlyos személyi krízisen mentek át. Az ítélkezési munka átmenetileg megbénult. Elnöki tevékenységének a második szakaszára esik a Legfelsőbb Bíróságnak az ellenforradalmi bűnügyekben való ítélkezése.

Működésének fontos jellemzője volt a *bírói függetlenség érvényesülésének biztosítása*. Nem egyszer hangoztatta, hogy azt úgy kell őrizni, mint a szemünk fényét. Az ítélkezési tevékenység mellett különösen fontos feladatnak tekintette a *Legfelsőbb Bíróság elvi irányító funkcióját*. A Büntető Kollégium minden ülésén részt vett és felszólalt. Előfordult, hogy a Kollégium nem tette magáévá álláspontját, amit tudomásul vett és a legcsekélyebb ellenérzést sem keltett benne. „Káderpolitikájának" jellemzője volt a szaktudás megbecsülése, a tehetség nagyra-értékelése. 1958 májusában felmentését kérte elnöki tiszte alól.

Életének nyugállományba vonulása utáni két évtizede *az alkotó tudományos munka évei voltak*. Még életének kilencedik évtizedében is különböző könyvtárakban, levéltárakban, bírósági irattárakban búvárkodott. Műveit a politikai háttér feltárása és a gazdag dokumentáció jellemzi. Öt könyvet írt, valamennyin ugyanaz a jelmondat: *„Igazat nem hamisítom, hamisat nem igazítom"* (régi magyar esküminta).

Az első, 1962-ben megjelent könyve a *Sallai Imre és Fürst Sándor statáriális peréről*, a két kommunista mártír meggyilkolásáról és egyben „a gyilkosok felelősségre vonásáról" szól. A politikai előzmények részletes kidolgozása mellett számos addig ismeretlen, titkosan kezelt irattári anyag került napfényre. E könyvének előzménye a még 1946 elején publikált tanulmánya: *„Kivételes hatalom és rögtönbíráskodás a Horthy uralom alatt"*. Következő munkája *Achim L. András életrajza*, amely a századeleji alföldi demokratikus agrármozgalmak békéscsabai vezéralakja születésének századik évfordulóján jelent meg. Részletesen feltárja erőszakos halálával kapcsolatos bűnper jogászi tévedéseit s a felmentő ítélet politikai mozgató rugóit.

Utóbb évente jelent meg egy-egy könyve, a két utolsó már posztumusz kötet.

Az *„Innen és túl az operencián"* különös című kötete a mauthauseni haláltáborban elszenvedett megpróbáltatásait tartalmazza. Jellemző erővel mutatja be fogolytársait, az ún. prominensek között levő közismert személyeket, neves politikusokat. Halála után jelent meg a Tények és tanúk sorozatban a *„Két per egy kötetben"*. Mindkettőnek főalakja az egykori ifjúkori barát, az antifasiszta ellenállás

Rácz György a Legfelsőbb Bíróság ny. tanácselnöke (Budapest).

halhatatlan mártírja, *Bajcsy-Zsilinszky Endre.*

Utolsó s a munkásmozgalom története szempontjából legfontosabb könyve: *„Emlékezik egy kommunista védőügyvéd"* c. alatt jelent meg. Domokos József két évtizeden át volt neves és névtelen kommunista harcosok védője. Önéletrajzában írja, hogy ez volt életének legjelentősebb szakasza. Sokszáz perben védett, 1934-től kezdve az illegális KMP ügyvédje volt. Nagy eréllyel és bátorsággal látta el védői feladatát, állandó veszély kísértette: levelezését cenzúrázták, telefonját lehallgatták. Több olyan nagy büntetőügyben járt el, amelyek immár történelmi jelentőségüek. Ezek közül kiválasztott tizenkilencet — nem kizárólag a legnevezetesebbeket — és kötetbe foglalta.

A *„Búcsúztatom a távoli életet"* című könyvében Domokos József élet- és küzdőtársa méltó — heroizálástól mentes — emléket állít férjének. Munkája olvasmányos, százával szerepelnek benne — név szerint említve — ismert és kevésbbé ismert személyek, a politikai és az igazságügyi közélet köréből. Gazdag képanyag egészíti ki a 250 oldalas kötetet. Nem marad rejtve magának a szerzőnek saját egyénisége és férje oldalán betöltött küzdelmes élete sem.

Helmut, Melzer

A helyi hatalmi és igazgatási szervek funkciói a Német Demokratikus Köztársaságban, valamint a komplex gazdasági és szociális fejlődés problémája ezek területein

1. Az NDK-ban a 70-es évek óta növekvő intenzitással tárgyalják a helyi hatalmi és igazgatási szervek funkcióinak a változó társadalmi feltételekhez igazodó módosításait. A vita célja a választott népi képviseleteknek státusát, valamint a szocialista társadalom állami vezetésének rendszerét szabatosabban kidolgozni és erősíteni. A vita abból indul ki, hogy a szocialista államok alkotmányainak megfelelően az államhatalom és az állami vezetés alapvető feladatai területileg a helyi népképviseleteknél — mint az államhatalom egységes rendszerének tagjainál — összpontosulnak és a helyi igazgatási szervek e népképviseleti szerveknek tartoznak felelősséggel és beszámolási kötelezettséggel. A népképviseletek státusának erősítése összefügg azzal a tevékenységgel, amelyet mindenekelőtt a gazdasági és szociális folyamatok irányításában és tervezésében, valamint általában a politikai életben folytatnak.

2. A helyi hatalmi és igazgatási szervek funkcióiról szóló viták kiinduló pontja a szocialista országok egy részében elsősorban azok a társadalmi változások, amelyek ezekben az országokban a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet során — mintegy a fejlett szocialista társadalom kialakításának feltételeiként — végbementek. Ma már nem egy szocialista állam felépítéséről van szó, hanem a szocialista államhatalom megszilárdításáról, a szocialista demokrácia átfogó kibontakozásáról, valamint az államvezetés és a tervezés minden területen való tökéletesítéséről. A társadalmi élet minden területén teljesen új feltételek jöttek létre, és ezek az új feltételek új követelményeket támasztanak a teljes politikai rendszer funkcionálásával szemben, — így természetesen a regionális és kommunális szervezetek, s nem utolsósorban a helyi államhatalmi szervek funkciójával szemben is. A helyi hatalmi szervek funkciójával kapcsolatos megfontolások és viták a szocialista államtudományban ebben az értelemben, a realizálás tekintetében részaspektusai annak társadalompolitikai stratégiának, amely stratégia egy fejlett szocialista társadalom további kialakítására irányul.

3. Egy fejlett szocialista társadalom kialakítása folyamán mind erőteljesebben kerül a társadalompolitika középpontjába a népgazdaság fejlesztésének megvalósítása, mint minden további társadalmi haladásnak alapfeltétele. Ugyanekkor szorosabbá válnak a kölcsönhatások a gazdasági fejlődés, a szociális, a kulturális szellemi haladás, valamint a politikai fejlődés között. A társadalmi érdekszféra minden területének fejlődése érezhetően visszahat a gazdasági növekedésre is. A szocialista társadalompolitika fő feladatát a népesség megfelelő anyagi és kulturális életszínvonalának biztosítása és további emelése képezi, a szocialista termelés fejlődésének fokozása — a hatékonyság emelése útján — a tudományos technika fejlesztésének, a termelékenység növelésének biztosításával. E feladatnak megvalósítása olyan politikát kíván, amely az össztársadalmi kollektív és személyes érdekeket, az összállami feladatokat, valamint a gazdasági ágazatok és üzemek speciális feladatait a területi egységekben tervszerűen összeköti a társadalom általános fejlesztésével, s az eközben fellépő ellentmondásokat és aránytalanságokat tervszerűen áthidalja. Az a hozzájárulás, amelyet ehhez a folyamathoz a helyi hatalmi és igazgatási szervek biztosítani képesek objektíve növekedőben van. A helyi szervek felelőssége ma átfogja a közvetlen alájuk rendelt gazdasági létesítmények tevékenységének ellenőrzésén felül a népgazdaság legfontosabb ágaiban centrálisan az illetékes minisztériumok által irányított kombinátok és üzemek működésének felügyeletét is. E kombinátok és üzemek a népgazdaság legfontosabb ágához tartoznak, mint például a szakminisztériumok által közvetlenül irányított kombinátok, üzemek, ipari létesítmények, valamint az építésügy, a közlekedésügy, a mezőgazdasági, erdőgazdasági és élelmezésipari termelés, a kereskedelem, a szolgáltatások, továbbá az anyagi-technikai és szociális infrastruktúra, s ez utóbbiakkal szoros összefüggésben a helyi szerveknek a dolgozók és családjaik munka- és életfeltételeinek további javítására, általában a közösségi kapcsolatok fejlesztésére irányuló tevékenysége területein.

4. A modern feltételek létrejötte következtében jelentősen megerősödik a helyi hatalmi szerveknek az a feladatköre is — amely ezeket egyébként már kezdettől fogva megillette —, hogy ti. területükön az állam gazdasági, szociális és kulturális felépítményét alakítsa. Így képes a kerületi tanácsok által közvetlenül irányított 93 ipari kombinát az NDK ipari termelésének sikeres fejlesztéséhez — az exportot is beleszámítva — tekintélyes hozzájárulást biztosítani. Az építésügy kerületi és járási vezetése alatt álló kombinátok és üzemek valósítják meg a lakásépítési program igényes cékitüzéseit, mely egyben az NDK szociálpolitikai programjának magvát képezi, s mely arra irányul, hogy a lakásprobléma mint szociális feladat 1990-ig megoldást nyerjen.

Jelentősen kibővül és felerősödik a helyi hatalmi szervek tevékenysége a következő közös területeken: szociális és kulturális fejlesztés, népművelés, szakmai képzés és a dolgozók továbbképzése, egészségügy, kultúra, lakáspolitika és lakásgazdálkodás, a család szociális gondozása és a családfejlesztés, az anyavédelem, a gyermekgondozás, az öregek és a betegek gondozása, az ifjúságpolitika és még sok más terület, amelyen a polgárok közösségi kapcsolatait a városokban, a községekben és a lakótelepeken előmozdítani és megszilárdítani lehetséges. A járások

---

Melzer, Helmut tudományos főmunkatárs (Berlin)

és a városok tanácsai szorosan együttműködnek az üzemek, szövetkezetek és egyéb intézmények vezetőségével. Az együttműködés folyamán — hosszú ideig és részben még ma is — ellentmondásokat kellett áthidalni. Ezek az ellentmodások elsősorban az üzemek növekvő munkaerő-szükségletéből és akut munkaerőhiányából adódnak.

5. A népgazdaság intenzív fejlődésével kapcsolatban minél inkább megerősödnek a társadalmi folyamatok kölcsönhatásai és összefonódásai, annál fokozottabban nyílik lehetőség a gazdasági és szociálpolitikai egység biztosítására olyan komplex állami irányítási és tervezési rendszer létrehozásával, amely a gazdaságban és tudományban, a szociális és kulturális területeken, valamint a politikai életben, ezek összefonódásaiban és dinamikájukban a folyamatokon mind jobban úrrá lenni képes, s ezáltal fontos össztársadalmi, valamint territoriális fejlődést biztosít. Ezért nyer törvényszerűen nagy jelentőséget a területek komplex gazdasági és szociális fejlődését a helyi hatalmi szervek tevékenysége útján megteremtő funkció. A szocialista államtudományban uralkodó vélemény szerint ma az állami irányításban, beleértve a szocialista politika egészének állami irányítását is, nagymértékben meghatározó tényező a helyi hatalmi szerveknek ez a funkciója. Ez a funkció olyan dinamikus tényezőnek bizonyul, amely a hatáskör, a szervezés és a munkamódszer kérdéseinek további alakulását döntően befolyásolja és követelményeivel az ezzel kapcsolatos tevékenységek tartalmi célkitűzéseit minden területen meghatározza. A Német Demokratikus Köztársaság törvényhozása a helyi népképviseletek státusát már 1973-ban a következőképpen határozta meg.: „irányítják és tervezik területi kereteikben az (össz-) állami gazdasági, kulturális és szociális fejlesztést, azzal a céllal, hogy a nép anyagi és kulturális színvonalának további emeléséhez — a magas szocialista termelési ütem elősegítése, továbbá a munka termelékenységének a tudományos technikai haladás és növekedés folytán való fokozása alapján — maximális hozzájárulást nyújtsanak." továbbá: „a helyi népképviseletek és ezek tanácsai együtt dolgoznak az üzemekkel, kombinátokkal, szövetkezetekkel és intézményekkel abból a célból, hogy a leghatásosabb módon megteremtsék a megfelelő területi előfeltételeket azok tevékenységéhez az összállami feladatok keretében és ehhez egyidejűleg a saját felelősségük alapján harmonikus, az ágazatok és a területek fejlődésével összehangolt politikai-gazdasági, kulturális és szociális fejlődést biztosítsanak saját területükön." A Szovjetunióban a helyi hatalmi és képviseleti szervek funkciójának meghatározása az 1977. október 7-i Alkotmánytörvény értelmében alkotmányos alaptétellé vált. Ez a törvény a következőképpen határozza meg ezt a funkciót: "A Szovjetek helyi képviselői meghatalmazásuk keretében saját területükön megteremtik a komplex gazdasági és szociális fejlesztés feltételeit; ellenőrzik területeiken a törvényeknek a felettes szervek alárendelt üzemek, intézmények és szervezetek által való betartását; összeegyeztetik és ellenőrzik ezeknek a szerveknek a tevékenységét a termőföld kihasználása, a természetvédelem, az építkezés, a munkalehetőségek kihasználása, a fogyasztási javak termelése, a szociális és kulturális gondozás, a szolgáltatások és a lakosság részére teljesített egyéb szolgálatok tekintetében."

Az NDK-ban a helyi hatalmi szerveknek ezt a funkcióját széles körű tervezési, egyeztetési, ellenőrzési, együttműködési és utasítási hatáskörökkel erősítették meg a nekik nem alárendelt üzemek és intézmények tekintetében is. Így közreműködési, együttműködési joggal rendelkeznek az üzemek és intézmények elhelyezésének tervezésénél és meghatározásánál, a beruházásos építkezésekre vonatkozó fontos intézkedésekben, a gazdasági-technikai infrastruktúra kialakításánál, a területi erőforrások igénybevételénél és a környezetvédelem kérdéseiben. A területileg alá nem rendelt üzemekkel való közreműködés- és munkaegyeztetésnél a gyakorlatban jogi megoldásként elsősorban olyan szerződések és kommunális megállapodások váltak be, amelyek a polgárok ellátása és gondozása, valamint a szellemi, kulturális élet fejlesztése tekintetében rendelkezésre álló eszközök és erőforrások hatékonyabb kihasználására vonatkoznak.

Az egyes területek komplex fejlesztésére irányuló funkció figyelembevételével az NDK helyi hatalmi szerveinek a gyakorlatában egy olyan társadalmi mozgalom jött létre melyet „territoriális racionalizálás"-nak neveznek, s amely emeli a helyi hatalmi szervek funkcióinak társadalmi hatékonyságát és egyben sok új tapasztalattal gazdagította e funkciók realizálásának formáit és módszereit. A helyi hatalmi és igazgatási szervek szoros együttműködése az üzemekkel, szövetkezetekkel és intézményekkel, valamint a társadalmi szervezetekkel, mindenekelőtt a szakszervezetekkel főképpen két irányban hatékony. Először: kezdeményezői és szervezői a területükön működő minden üzemi és intézmény együttműködésének, függetlenül a gazdasági ágazattól, az üzem nagyságától, a tulajdoni formától, vagy az adminisztratív alárendeltségtől. Ez a tevékenység felöleli a kölcsönös segítséget és együttműködést az üzemek racionalizálásánál, hatásosabban működő közös létesítmények és intézmények megteremtését, valamint a meglevő létesítmények és termelési kapacitások közös felhasználásának előmozdítását. Ennek a területi együttműködésnek az össznépgazdaságra való kihatásai figyelemre méltóak. Másodszor: a helyi hatalmi szervek és a területükön működő üzemek együttműködnek a terület összes polgárai munka- és életfeltételeinek megjavításában, feltárják a rendelkezésre álló anyagi és pénzügyi alapokat, új lehetőségeket biztosítanak közös intézmények létesítéséhez, az ilyen intézmények korszerűsítéséhez (óvodák, bölcsődék, poliklinikák, kulturális és sportintézmények stb.).

6. A komplex gazdasági és szociális fejlesztés, valamint az ágazati és a területi együttműködés sokrétű ellentmondásokkal jár, s ezek megoldása mind fokozottabban válik az általános, össztársadalmi feladatok megoldásának feltételévé.

Ebből is következik, hogy a komplex területi fejlesztés nem lehet csupán lokális vagy regionális ügy, s ezt a feladatot a helyi népképviseletek sem oldhatják meg saját hatáskörükben. Ez a körülmény indokolja az NDK állami irányítási rendszerének a gyakorlatában, valamint más szocialista államokban is, a demokratikus centralizmus tökéletesítésére irányuló intenzív törekvést.

7. A változások, amelyek a helyi hatalmi és igazgatási szervek funkcióiban végbemennek, a szocialista állami gyakorlatban a szocialista demokrácia tökéletesítése szempontjából objektív tényezőnek bizonyultak. A helyi népképviseletek tanácsainak, bizottságainak és képviselőinek, mint az állami tevékenység és a komplex irányítás területi kiegészítő és egyeztető centrumainak tevékenysége nem tekinthető csupán hatáskörüket erősítő tényezőnek. Ez a funkció, illetőleg az ezen alapuló tevékenység ezen túlmenően

intenzitásban fokozza a helyi hatalmi szerveknek a dolgozók társadalmi szervezeteivel — mindenekelőtt a szakszervezetekkel, az üzemi munkakollektívákkal, a szövetkezetekkel és egyéb intézményekkel — való együttműködését. Éppen ezért a polgárok és szervezeteik az NDK állami gyakorlatában egyéb olyan intézkedésekben is közreműködnek, amelyek az állami vezetés demokratizmusának megszilárdítását szolgálják. Ez érvényes az NDK választási rendszerében végrehajtott módosításokra is, melyek szerint minden képviselő jelölésének előfeltétele, hogy azt előzetesen megtárgyalják a munkakollektívákban. Minden képviselő köteles munkájáról annak a népképviseletnek, amelybe beválasztották, valamint a munkakollektívának rendszeresen beszámolni, az elhangzott javaslataikat figyelembe venni és mérlegelni.

A komplex gazdasági és szociális fejlesztés nem egyszerű tervezéstechnikai számtanpélda, sokkal inkább a társadalmi aktivitás élő és konkrét folyamata. Ebben a folyamatban minden népképviseleti szerv tevékenységének hatékonysága nagymértékben függ az egyéb szervezett társadalmi erők, a területi politikai rendszer minden elemének azonos irányú tevékenységétől. Másrészt viszont egy ilyen társadalmi folyamatot számos változó tényező is befolyásol. Éppen ezért e folyamat nem alakítható központilag, summásan, valammenyi terület számára azonos módon, — s nem alakítható valamennyi területre egyaránt érvényes azonos irányban sem. Ennek a folyamatnak a kibontakoztatása ennél sokkal inkább igényli azt, hogy ez elvileg egységes össztársadalmi célokból és feladatokból kiindulva, a konkrét területei fejlődéshelyzet pontos ismeretében és figyelembevételével, a területi indokolt specifikus követelmények kielégítésének problémáját e területek komplex fejlődésének biztosítása, illetőleg a konkrétan felmerülő ellentmondások feloldása irányából közelítsük meg.

Andrioli, Virgilio

Az új olasz Polgári Eljárási Kódex megalkotására felhatalmazó törvény tervezetéről

1. A dologi ellátottság elégtelensége

Hivő és hitetlen egyaránt képtelen ennek esküvel való megerősítésére, hogy az 1984. december 31-ig beváltandó és a tervezetben ünnepélyesen kinyilvánított ígéreteket, mint azon rendelkezések beépítését, amelyek révén mind az új kódex összhangba kerül az összes többi jogszabállyal, mind a kódexszel kapcsolatos átmenti rendelkezések s maguk a kódexet hatályba léptető rendelkezések is (amint a tervezet 1. cikkelye szerint ezt a bizottságok óhajtják), s amelyeket a 2. cikkely szerint a vonatkozó tervezet visszaküldésétől számított harminc napon belül ki kellene adni, illetve, amelyek a kódexnek 1985. július 1-ig esedékes hatálybaléptetésére vonatkoznak: vajon megtartják-e, avagy mindez csupán az érintett szervek elintézetlen ügyeinek poggyászát gyarapítja-e majd, s az új jogalkotás végül is *Castor* és *Pollux* meg az obeliszk körül emelt római palotaóriás dolgozószobáiban köt-e ki?[1]

Eljutván ezekhez a szomorkás megjegyzésekhez, fel kell tenni a kérdést: vajon annak a legfőbb jónak, amelyet egy hatékony igazságszolgáltatás jelent, tényleg a súlyagához számítható-e egy ilyen elégtelenség vagy mégsem, ámde e sorok írójának válasza most sem lehet más színezetű, mint amilyennel az Enrico Tullio *Liebman* professzor elnöklete alatt, miniszteri kinevezéssel létrehozott bizottság által a polgári eljárási jogi kódex második könyvének reformjára kidolgozott s a közérdekből 1977 tavaszán a Megelőzés és Társadalomvédelem Országos Központja által közzétett tervezetre válaszolt, megerősítve azon levéllel, amelyben az akkori igazságügyi miniszter arról biztosította őt, hogy e választ nagy érdeklődéssel olvasta, kifejezvén azon véleményét, miszerint az elsőfokú egyesbíráskodás bevezetése a polgári igazságszolgáltatás válságának megoldásához vezető kívánatos *út megtételét* jelentené.

A kezdő gondolat, amely minden és bármiféle új kódex célszerűségére vonatkozik — bármi legyen is a tartalma — a tervezetnek szentelt írásoknak úgyszólván mindegyikében benne rejlik, kézzelfoghatóvá teszi a igazságszolgáltatásban — a polgári ügyszakon túl is — rendelkezésre álló anyagi javak elégtelenségét: gondoljuk meg, hogy Rómában — vagyis az Igazságügyi Kar Főtanácsa és az Igazságügyi Minisztérium vezérkarának szeme láttára — három olyan helyszín is van, ahol a polgári igazságszolgáltatást ellátják (a Clodio tér csúf és gyengén üzemelő felhőkarcolóiban, a Giulio Cesare sugárút kaszárnyáiban és a Cavour tér sokat dicsért palotaóriásában), és hogy ez a hármas elhelyezés a jogi képviselőknek éppen nem könnyű bonyodalmat okoz, mert arra kényszerülnek, hogy az egyik parkolóhelyről a másikra, az egyik autóbusztól a másikhoz cikázzanak, s előidézője annak is, hogy számottevően elaprózódnak a felszerelések (bútorok, könyvek), ugyanakkor viszont választási csetepaték, sőt az eszpresszók, éttermek és vendéglők tulajdonosainak egységes fellépései akadályozzák meg, hogy bíróságokat bezárjanak (ahová pedig igen szerény mértékben térnek be az igazságra szomjazók,) s nem engedik meg, hogy a bírák, a segédhivatali igazgatók és az ott dolgozó egyéb igazságügyi alkalmazottak elpártoljanak tőlük olyan bírósági egységekhez, ahol hiányzik az elegendő létszám; vagy gondoljunk arra, hogy a Félszigeten nem kevés helyen hagyják abba rendházaknak vagy, s ez még rosszabb, az első világháborút megelőző időkből származó büntetésvégrehajtási intézeteknek törvényházakká való átalakítását, s lehetetlen az e tárgyban felszólalók csaknem minden aggályát nem osztani, jóllehet tárgyilagosan el kell ismerni, hogy a helyes úton egy-két lépés már történt (utalok a genovai törvényházra, amelyben bőségesen akadnak dolgozószobák, de nem fényűző termek, és — ha emlékezetem nem csal — a nápolyi városi bíróságra). Világos, hogy miként nem lehet menynyegzőt ülni (*rectius*: esküvői asztalt teríteni) száraz fügével, ugyanúgy a társasbíráskodásnak egyesbíráskodássá való felváltása, de mindenek fölött a koncentráltság és a közvetlenség általánossá tétele bírósági épületeket igényelnek, amelyekben minden bíró legalább négy helyiséggel rendelkezik (kettőt magának: egyet a jogi képviselőkkel és a felekkel való érintkezés céljára, egyet a határozathozatalra való visszavonulás céljára, a harmadikat tárgyalótermül, a negyediket pedig irattárként), amelyek egész napon át használhatók, mert ha nem az egyik bíró használja azokat, használja azokat más bíró.

Ha ebben a vonatkozásban nem történik gondoskodás, fentmarad a *hodie* előkészítő bíróra megalázó azon állapot, hogy kettesével-hármasával vesznek fel bizonyítást ugyanabban a szobában, s ezt szomorúan állapítom meg, tekintettel a magánszférára, amelyet a személyállapoti ügyek és a

Andrioli, Virgilio az olasz Alkotmánybíróság bírája (Róma).

[1] A Szerző az Alkotmánybíróságra céloz.

kereskedelmi jellegű ügyek javarészénél éppen hogy megóvni kellene.

A dologi felszereltség tárgyköre veti fel, bár azt meg nem előzni, a segédhivatalok és a segédhivatali alkalmazottak kérdését: vajon tudják-e az igazságügyi kormányzat csúcsain, hogy az előkészítő eljárások többségében gyorsírni tudó bírák és a jogi képviselők alkalmazottai, ha nem maguk a felek, csapnak fel ingyenes jegyzőkönyvvezetőnek, még akkor is, ha a bíró nem éppen a távollétével tündököl, vagy nem arra szorítkozik, hogy a távollétében összegyűjtött kérdések szövegét átfussa és arra szólítsa fel a tanút, hogy esküdjék meg: az igazat és csakis az igazat vallotta? Azok, akik a római törvényházak folyosóit koptatták, ne emlékeznének, hogy a Themis templomaival szomszédos kávéházakban miként gyűlnek a felek és a tanúk egy asztalka köré, hogy összeállítsák a vallomásokat? S még valami: a gyorsírók elégtelen száma vajon nem indít-e jónéhány segédhivatali igazgatót arra, hogy „felkérje" a pernyertes felet az ítélet eredetijének megszerkesztésére (néhány bíróságon ez a gyakorlat a bírák ügybuzgalmát helyettesíti, amennyiben személyesen nem gondoskodnak arról, amint ezt — hogy franciául szóljak — egy „grande instance" törvényszék elnökének 1982. január 12-én kelt 329. számú rendelkezése tanúsítja)?

Továbbmegyek: ha a törvényszékek lesznek a másodfokú bíróságok, ebből az következik, hogy meg kell szüntetni a táblabíróságokat, ideértve Campobasso-t és Reggio Calabria-t, sőt a törvényszékek számának drasztikus apasztása is sürgető, de ugyanerre a sorsra jut az 1979. évi 103. számú törvény 7. cikkelye is, amely az 1933. évi 1611. számú királyi rendelet 18. cikkelyének megváltoztatásával azt irányozza elő, hogy az államügyészségnek minden tartományi székhelyen legyen szerve (*de jure* Valle d'Aosta, illetve, ha Campobasso táblabírósági székhellyé válnék, molise kivételével), vagyis hol állítják fel a táblabíróságokat és magának a kincstári jogügyi igazgatóságoknak a székhelyeit?

2. ... és a jogi képviselőké meg a bíráké

Szó esett már dologi ellátottságról, a segédhivatalokról és — hangsúllyal — a bírósági irodáról, de az 1979. évi 103. sz. törvény[2] arra késztet, hogy fejtegetéseimet kiterjesszem a jogi képviselőkre és a bírákra is.

[2] Az Államügyvédségről szóló törvény.

Ami a jogi képviselőket illeti: senki előtt nem titok az, hogy *Chiovenda* hármas elve[3] csökkenti azon ügyek számát, amelyekben egységnyi idő alatt egyszál jogi képviselő látványosan gyakorolhatná hivatását, s az sem, hogy a meghatalmazott jogi képviselő — ha tisztességes — az előzetes tárgyalások során nem helyetesítheti magát gyakornokokkal, alkalmazottakkal és titkárnőkkel. Kapcsolatot a bíróval is, akár az előkészítés, akár a tárgyalás szakában, csak olyan személy vagy személyek tarthatnak fent, akiknek javára az ügyfél megbízása szól, ám egyetlen ügyfél képviseletének többek által való ellátása a tiszteletdíjak és egyéb járandóságok arányos szétbontásához vezet. Igaz, hogy ősi tanítás szerint *„dum pendet, rendet"*, s az is igaz, hogy a magasztalt három elv, minthogy általa az egyes ügyek időtartama csökkenthető, az ellátandó ügyek nagyobb állományának felvállalását kellene, hogy lehetővé tegye, viszont mivel az érintettek közül nem mindenki hajlandó arra, hogy a fenti bölcselem szellemében cselekedjék, a munkaügyi bíráskodás külön szabályainak területén — amint lassanként eltávolodunk 1973-tól[4] arra a tapasztalatra vezet, hogy a s gyors per iránt való törekvés az illúziók irigylésre a legkevésbé sem méltó szintjére fokozódott le. A jogi képviselők képviseleti szervei a probléma súlyosságára már figyelmeztettek, s egy, a közelmúltban megtartott kongresszus a szakosodás gyógyszerét állította előtérbe, ami *de facto* máris megvalósul, mert az előnyök és hátrányok *summa divisio*-ja szerint a jogi képviselők seregletében szépen megkülönböztethetők egymástól a munkajogászok, a társadalombiztosítási jogászok, a házasságjogászok, a kereskedelmi jogászok és a csődjogászok és így tovább, ám a szakosodás nehézkessé teszi mindannak a felismerését és tudását, ami szükségessé válik egy, a koncentráltságon és a közvetlenségen nyugvó perben, ahol a jogi képviselőnek nincsenek kezeügyében az igazságügyi döntvénytárak és a folyóiratok, hogy megragadhatná az összefüggéseket s így az a szakosodás, amelyről az irodájában ad számot s amely a névjegyén is szerepel, nem teszi lehetővé, hogy a teljességet birtokolja *„intus et in cute"*. Nincs tehát más megoldás, mint a közösen gyakorolt ügyvédkedés, akár adóügyi előnyökért is, s ami a fiatalok között máris terjed.

[3] Szóbeliség, közvetlenség, hivatalbóliság.

[4] A szóbeliségre, közvetlenségre és hivatalbóliságra tájolt munkaügyi per, melyet 1984. január 1-vel vezettek be.

Továbbá: vajon abban a perben, amelyet koncentráltnak és a közvetlenségen nyugvónak akarnak, élő és életszerű lesz-e az a megkülönböztetés, amelyet ügyvédjelöltek és ügyvédek között tesznek, és lesz-e vajon hitele annak a hivatalos bejegyzésnek, amelyet meghatározott feltételek mellett ugyan, az egyetemi oktatók jegyzékbevételénél alkalmaznak, ha ezek éppen a koncentráltságra és közvetlenségre rendelt tárgyalási határnapot mulasztanák el? E sorok írója nem rejti véka alá, hogy ezek a kérdésfeltevések és az azokra adott félénk válaszok gazdasági és gazdasági-társadalmi érdekeket érintenek, amelyeket nem lehet mellőzni, s amelyeket annak elkerülése végett kell elsősorban latolgatni, hogy a tervezet — ha egyszer majd érvénybe lép — ne maradjon puszta papiros, és hogy gyakorlati haszna ne merüljön ki abban, hogy egyetemi szakdolgozatok és versenypályázatok számára szolgál forrásmunkául.

Szántszándékkal sem hagyható homályban az állami költségen működő pártfogó ügyvédség hatvan évre visszanyúló intézményének kettős tárgyköre, amelyet az 1973. évi 533. számú törvény szabályoz, amelynek előírásai, de mindenekelőtt előírásainak megtartása, az előírások oldaláról azok újragondolását, megtartásuk oldaláról pedig annak elkerülését igénylik, nehogy az Olasz Köztársaságot az Emberi Jogok Európai Bírósága elé idézzék, ahol bűnösnek tartják a szegényjog elhanyagolásáért, s emiatt kártérítésre kötelezzék (nem hinném, hogy az illetékes ügyvédi kamara valaha is fegyelmileg felelősségre vonta volna a fentiekért gondatlansága miatt felelős jogi képviselőt); de miért is nem hoznak létre a Kincstári Jogügyi Igazgatóságon belül egy szervet *ad instar*? Nem befolyásolhatja az erre a felvetésre adható esetleg igenlő választ az igazságügyi szervezeti egységek számának csökkentésére vonatkozó fenti óhaj (ld. 1. pont).[5]

[5] Álljon itt befejezésül egy latin „szószedet" — lapunk fiatalabb olvasói számára — a tanulmányban említett kifejezésekből, a magyar fordítással együtt. *Rectius*: helyesebben. *Hodie*: ma. *De jure*: a jog szerint. *Dum pendet rendet*: „addig fizet az ügyfél, amíg áll a per". *De facto*: ténylegesen. *Summa divisio*: egyenleg. *Intus et in cute*: „tetőtől-talpig". *Ad instar*: arravaló. (E szószedetet és a fenti segítő-értelmező jegyzeteket Gáspárdy László egyetemi tanár (Miskolc) készítette. — *Szerk.*)

JOGIRODALOM JOGÉLET

Csizmadia Andor

Trócsányi László: Az intézetek helye és szerepe egyes polgári jogrendszerekben[1]

Az intézetek fogalmi és szervezeti kérdései sok eldöntetlen vitát váltottak ki a két világháború közötti magyar közigazgatási jogtudományban is. *Magyary Zoltán*, a magyar közigazgatás élenjáró tudósa tankönyvében nagyobb teret szentel a közintézeteknek és közintézményeknek,[2] *Ereky István* pedig kifejti a közintézetek és a köztestületek közötti különbségeket, melyekre közigazgatási kutatásai során talán a legnagyobb súlyt helyezi.[3] A kérdés akkor nem kapott megoldást és a felszabadulás óta mintha kissé álmát aludta volna. A mai gazdasági és igazgatási szervezéssel terhes években azonban a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálatában helyet kapnak az intézetek is és a kutatási főirány megbízásából *Trócsányi László*, az állam- és jogtudományok doktora igen alapos felmérést végzett el az intézetek helyzetéről a legjelentősebb polgári jogrendszerekben.

Trócsányi különösen egyrészt a német szövetségi köztársasági, franciaországi, olaszországi, svájci, ausztriai, jogokban végzett vizsgálatokat, másrészt kiterjedt figyelme a sok tekintetben eltérő angolszász jogokra, elsősorban Nagy-Britannia és az Egyesült Államok jogára is.

Az intézetek működése a XVIII. századig általában kívül maradt az állami feladatokon s csak ekkor kezd az állam átvenni olyan tevékenységi köröket, amelyeknek ellátását korábban magánszemélyek végezték. Szerző találóan mutat rá arra, hogy nálunk a Mária Terézia „Ratio educationis"-a jelentette az első lépést azon elvi álláspont felé, hogy a tanügyet ne csak az egyházak ügyének tekintsék. Az első világháborúig az államok lényegében véve a jóléti, szociális és kulturális téren látták szükségesnek, hogy bizonyos szolgáltatásokat magukra vállaljanak anélkül azonban, hogy e téren a magánszféra cselekvési szabadságát korlátozták volna. Az első világháború alatt megváltozott a helyzet, s az állam a magánélet legkisebb eresztékeibe is „befurakodott". A második világháború után azután újabb, most már egyenesen minőségi változás következett be. A nagyszámú államosítás folytán a közigazgatás átalakult gazdaságirányító, vállalatokra irányuló, támogató, befolyásoló közigazgatássá. Ennek következtében egyre több magánjogi elem vonul be a közigazgatásba, ugyanakkor a közigazgatási jog is hatást gyakorol a magánjogra.

Az új helyzetben az intézeti szolgáltatások egyre szélesedtek, sőt — mint Trócsányi kimutatja — mélyültek is. Ezt különösen a szociális biztosítás terén igyekszik — sikerrel — igazolni.

Az egyes országokat tekintve Trócsányi rámutat, hogy az „intézet" mint jogintézmény a német jogterületen bontakozott ki klasszikus formájában (Anstalt). A közszolgáltatások egyes fajtáit nyújtotta rajta keresztül a közhatalom (oktatás, egészségügy stb). Ahogyan azonban a közszolgáltatások terebélyesedtek és egyre bővültek, ez a kategória egyre szűkebbnek bizonyult és új kategóriák kezdődtek. Így létesültek az NSZK-ban a közintézmények, amelyeknek gyökere a kommunális jog volt s ezek a helyi lakosság szükségleteinek kielégítését szolgálták. Ausztria joga úgy segített magán, hogy az intézet klasszikus formája mellett bevezette a közkézben levő vállalkozások fogalmát, mely a vasúttól a zálogházig minden olyan intézményt felölelt, melyhez az államnak valami köze van.

Trócsányi bemutatja a francia és az olasz jog intézeteit. Az előbbi többek között magában foglalja a szakmai szervezeteket és közjavakat (pl. nemzeti parkokat) is. A francia joghoz közelít az olasz jog a közintézmény (enti publici) kategóriájával. Ennek fogalmi körébe tartoznak a gazdasági közintézmények is. A svájci jogban egyaránt használatosak a német, francia és olasz jogban említett kifejezések a különböző nyelvterületek szerint. Az intézet azonban nem tartalmaz éles megkülönböztetést a testülettől és az alapítványtól. Ezért is a „szervezeti egység" az általános meghatározás.

Az intézetek működésének lényege, kevés kivételtől eltekintve — állapítja meg a szerző —, szolgáltatások nyújtása az állampolgárok részére. A használatért a használók díjat vagy illetéket kötelesek fizetni. Szociális szempontból azonban a használók anyagi teljesítőképességére egyes országokban tekintettel vannak. A közszolgáltatások legfőbb jellegzetessége azok nyitottsága, minden igényjogosult számára való hozzáférhetősége. Általános tendencia ma a szolgáltatások bővítése.

Az eddigiektől különbözik a szabályozás az angolszász jogokban, ahol az intézet fogalma a kontinentális értelemben ismeretlen. Itt a közszolgáltatások szabályozása már a XIX. században külön törvények alapján történt. Az intézmények vonatkozásában általánosan elismert, hogy jogai az államtól származnak. Ebben az értelemben az intézmény (corporation) különbözik a társaságtól, ahol a társasági tagok saját vagyonukkal is kénytelenek helytállni, ha a társasági vagyon kimerül. Az Egyesült Államokban az európai társadalmakkal szemben erős bizalmatlanság tapasztalható a közösségi jóléti célok meghatározásáért és eléréséért való állami felelősség vállalásával szemben. A legtöbb amerikaiban az a politikai meggyőződés uralkodik, hogy a magánkezdeményezés és magánvállalkozás sokkal alkalmasabb a célok elérésére, mint az állami tevékenység. Ezért az állami tevékenység a jóléti igazgatás területén elsősorban a programok meghatározására és ellenőrzésére szorítkozik. A szerző érdekes példákat hoz fel egyes amerikai államokban szervezett közjóléti tevékenység demostrálására. Nálunk is figyelemmel lehetne lenni arra a minnesotai példára, ahol a szociális támogatásban részesített családok egyetlen szociális előadóhoz tartoznak, aki gondoskodik a család kontaktusáról a különböző jóléti programokhoz. Nincsen úgy szétszórva a családtagok gondozása mint nálunk napjainkban.

Ezek után utal a szerző a közintézmények jogi személyiségének kérdésére, mely az angolszász jogokban nem lép előtérbe. Az intézmény tényleges jogállását az a körülmény szabja meg, hogy milyen mértékű önállósággal rendelkezik. A jóléti intézmények felügyelete másként van a két angolszász államban megoldva. Az Egyesült Államokban a törvényhozás irányító hatalmát igyekszik az intézményekre kiterjeszteni. A felügyelő szervek nem az elnöki végrehajtó hatalom részei, ezért azokat „a kormányzat negyedik ágának" nevezik. Ennek ellenére a kongresszus hajlik a felé, hogy ezeket

---

Csizmadia Andor ny. egyetemi tanár (Budapest).

[1] A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata. Bp. 1984. Az Országos Szintű Kutatási Főirány programirodájának kiadása.

[2] *Magyary Zoltán*: Magyar közigazgatás. Bp. 1942. 215. és köv. old.

[3] *Ereky* István: A jogi személyek. Városi Szemle, XIV. évf. 88. és köv. old.

a szerveket irányítása alá vonja. Nagy-Britanniában ugyanakkor a parlamenti felügyelet erősödik.

Befejezésül a szerző néhány gyakorlati tanáccsal is szolgál. Különösen nagy fontosságot tulajdonít az öregotthon-hálózat kiépítésének, amely érdeklődők számára meghatározott életkor elérése esetében megfelelő járadékok bizonyos időn át történő fizetése ellenében elhelyezést biztosít, melyre nyugaton számos példát lehet találni. Utal a magánszektor területén még nem megvalósított öregségi biztosítás bevezetésére (szellemi szabadfoglalkozásúaknál: fordítók, lektorok, szerkesztők stb.) s utal arra a kívánalomra, amely a szolgáltatásokba való beleszólási jog érvényesülésére vonatkozik. Itt a *Hazafias Népfrontnak* lenne nagyobb szerepe, amellyel időnkint él is.[4]

Összefoglalva Trócsányi László kötetének értékelését, azt mindenképpen figyelemre méltó hasznos munkának tartjuk, mely mind az egyes országokban közölt intézeti (intézményi) jog bemutatásával és elemzésével, mind az ehhez fűződő gondolatoknak hazánkra vonatkoztatott gyakorlati felvetésével a közigazgatás fejlesztését hasznosan segíti.

[4] Vö. Pozsgay Imre főtitkárral folytatott interjút a Műhely c. folyóirat 1984. 5. számában.

Bruhács János

A hágai Nemzetközi Bíróság döntései 1957—1982*

Bár a magyar jogirodalomban találunk a Nemzetközi Bírósággal, illetve a két hágai bíróság egyes döntéseivel foglalkozó munkákat,[1] Lamm Vanda monográfiája mégis hézagpótlónak tekinthető. A szerző áttekinti az elmúlt 25 év teljes joggyakorlatát, bemutatja a Bíróság tevékenységének lényegét, bonyolult döntéseinek árnyalatait, és ezzel hozzáférhetővé teszi a nemzetközi jog e jelentős intézményét a szakemberek, a joghallgatók és különösen a nemzetközi jog iránt érdeklődő közönség számára.

Magyarország nemzetközi kapcsolataiban a nemzetközi jogviták bírói elintézése mindig csak alárendelt szerepet játszott, hazánk sohasem volt gyakori szereplő a hágai Békepalotában. Csak két olyan ügyet lehet említeni, amikor Magyarország peres félként vett részt az Állandó Nemzetközi Bíróság előtti eljárásban (Pázmány Péter Tudományegyetem ügy[2] és a Pajzs, Csáky, Esterházy ügy).[3] A Nemzetközi Bíróság működése csak közvetve befolyásolta hazánk jogi érdekeit (az 1947. évi békeszerződésekről szóló, illetve az ENSZ tagfelvétellel kapcsolatos tanácsadó vélemények) és elvétve vettünk részt a véleményező eljárásban (Dél-Afrika jogellenes namíbiai jelenléte ügy).

Más kérdés az, hogy mennyire fejeznek ki új tendenciát azok a nemzetközi szerződések, illetve tervezetek, pl. az 1982. évi tengerjogi egyezmény, amelyek *prima vista* a nemzetközi bíráskodás intézményének előtérbe kerülését mutatják és ez — valamint más körülmények — mennyiben fogják befolyásolni a nemzetközi közösség fenntartásait[4] a Nemzetközi Bírósággal kapcsolatban.

A szerző azonban kiemeli azt, és ezzel teljes mértékben egyet lehet érteni, hogy „a Bíróság jelentősen hozzájárul a nemzetközi jog fejlődéséhez, szabályainak tisztázásához". (5. o.) Ezt a premisszát az ítéletek és tanácsadó vélemények egyértelműen igazolják, még ha ez — mint ahogy a monográfia több helyen utal rá — nem mindig egyszerű és nem mindig következetlenség nélküli folyamat.

A monográfia *I. fejezete* foglalkozik a Nemzetközi Bíróság előzményeivel, különösen az Állandó Választott Bírósággal és az Állandó Nemzetközi Bírósággal, majd a mai Bíróság létrejöttével; áttekinti a Bíróságra vonatkozó jogforrásokat (ENSZ Alapokmánya, a Statutum és az Eljárási Szabályzat), a Bíróság szervezetét, a feleket, a joghatóság különböző lehetőségeit (kompromisszum, joghatósági záradék, joghatóságot elfogadó nyilatkozat), a Bíróság eljárásjogát, majd a véleményező eljárást. E részt a tárgyalt ügyek jellegére vonatkozó érdekes összefoglaló zárja le. Az eligazodást sikeresen segítik a mellékelt *táblázatok* (a Bíróság tagjai 1946-tól 1982-ig, a kötelező joghatóságot elfogadó államok, tanácsadó vélemény kérésére jogosult nemzetközi szervezetek, az ítélettel befejezett peres ügyek, a tanácsadó vélemények és a napirendről levett ügyek).

A *II. fejezet* tartalmazza az 1958—1982 közötti 20 peres ügy ismertetését: norvég kölcsönök, indiai területen való áthaladási jog, a kiskorúak gyámságáról szóló 1902-es egyezmény alkalmazása, Interhandel, az 1955. évi légi incidens, egyes határmenti földparcellák feletti szuverenitás, a spanyol király 1906. évi választott bírói döntése, a Preah Vihear-i templom, Délnyugat-Afrika, Észak-Kamerun, Barcelona Traction, az északi-tengeri kontinentális talapzat, az ICAO Tanácsának döntésével szembeni fellebbezés, az izlandi halászati övezet, a francia nukleáris kísérlet, az égei-tengeri kontinentális talapzat, az USA teheráni diplomáciai és konzuli személyzetének ügye, a líbiai-tuniszi kontinentális talapzat ügy. (Az izlandi halászati övezetek és francia nukleáris kísérletek ügyben két párhuzamos eljárás folyt és számos esetben — pergátló kifogások miatt — a Bíróság több ítéletet hozott.) A szerző tárgyalási rendszere logikus és áttekinthető: először bemutatja a tényállást, majd összefoglalja az ítéletek tartalmát, idézve a Bíróság legfontosabb megállapításait és közli a döntést, majd ezt követi egy rövid kommentár.

Hasonló a tanácsadó véleményekkel foglalkozó *III. fejezet* is, ahol 7 döntésről van szó: a Kormányközi Tengerészeti Tanácskozó Szervezet (jelenleg: Nemzetközi Tengerészeti Szervezet) Tengeri Biztonsági Bizottságának összetétele, az ENSZ bizonyos költségei, Dél-Afrika törvénytelen namíbiai jelenléte, a nyugat-szaharai kérdés, az Egészségügyi Világszervezet és Egyiptom között 1951. március 25-én létrejött egyezmény értelmezése, valamint az ENSZ Adminisztratív Bíróságának 158. sz. és 273. sz. ítéletének felülvizsgálatára irányuló kérelem.

Miután a monográfia nem a Bíróság döntéseinek magyar fordítását ad-

Bruhács János egyetemi docens, Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

* *Lamm* Vanda: A hágai Nemzetközi Bíróság döntései 1957—1982. Bp. Gondolat kiadó, 1984. 340 old.

[1] Pl. *Baumgarten* Nándor: A nemzetközi bíróság újabb (1929—1930) évi joggyakorlata. Bp. Franklin Kiadó, 1931. 60 o. és különösen *Haraszti* György: A Nemzetközi Bíróság joggyakorlata 1946—1956. Bp. 1958. 316 old.

[2] CPJI Série A/B No. 61. Magyarul ld. A magyar-csehszlovák vegyes döntőbíróság és az Állandó Nemzetközi Bíróság ítélete a Pázmány Péter Egyetem perében. Bp. Magyar Jogi Szemle knyt. 1934. 62 old., kommentár: *Váli* Ferenc: A budapesti egyetem pere a csehszlovák állam ellen. Külügyi Szemle, 1934. 3. sz. 270—275. old.

[3] CPJI Série A/B No. 68.

[4] Erről ld. *Haraszti* Gy.: The Problem of International Jurisdiction. In: Question of International Law. 1964. 24—41. old.

ja, hanem csak tartalmi összefoglalójukat, a szerző vállalkozása közel áll a lehetetlenre kötelezés esetéhez, hiszen a terjedelem által megszabott határok között kellett visszaadnia nemcsak az egyes ügyek lényegét, hanem a Bíróság gondolatmenetét, okfejtésének gazdagságát. E feladatot a szerző sikeresen megoldotta, az ismertetés korrekt és pontos, kritikai megjegyzései helytállóak, a Nemzetközi Bírósággal először ismerkedő olvasó is átfogó képet kap a Nemzetközi Bíróságról és az elmúlt 25 évben folytatott gyakorlatáról. E könyv párhuzamba állítható számos hasonló feldolgozással.[5] Így csak azt az apróságot jegyezném meg, hogy különösen a problematikus döntéseknél esetleg nagyobb teret érdemeltek volna a bírák egyéni és ellenvéleményei, továbbá a szakirodalomra visszautalásoknál túllépve a kis számú magyar tanulmányon, legalább a legfontosabb kommentárokat fel lehetett volna sorolni.

A monográfia jellegéből következik az, hogy — a fentieken túl — a recenzió nem foglalkozhat a munka részletekbe menő ismertetésével és értékelésével, hiszen ez egyet jelentene a szerző által végrehajtott összegezés további tömörítésével és kivonatolásával. Van azonban egy másik megközelítés is. Miután a Nemzetközi Bíróság szerepe döntően a nemzetközi jog fejlődésének befolyásolásában tükröződik, nem érdektelen annak vázolása, hogy *a nemzetközi jog milyen intézményeit és szabályait érintették a különböző ügyekben, mi a Bíróság álláspontja* és — nem utolsósorban — ehhez hogyan jutott el és hogyan fogalmazta meg. Úgy tűnik, hogy a szerző — legalább közvetve — ennek bemutatására is törekedett. A recenzens e vonatkozásban sem vállalkozhat teljességre, és a válogatás sem mentes a praetium affectionis-tól.

Elsőként azt kell kiemelni, hogy a Bíróság — a gyarmati rendszerrel összefüggő problémákat leszámítva — (73. o., 137. o.) mennyire tudomásul vette, érzékelte a *nemzetközi jog fejlődését*. Ebben az összefüggésben megemlíthető az a következetesség, mellyel a különböző kodifikációs eredményekre még hatálybalépése előtt ismételten támaszkodott (a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezményre, a nemzetközi felelősségről szóló tervezetre). Megelőlegezte a tengerjog változását is (a különböző kontinentális talapzat ügyekben), sőt felbukkant a nemzetközi jog olyan új területe, mint a nemzetközi környezetvédelmi jog (az izlandi halászati övezetek ügyben). Érdekes ugyanakkor az, hogy a Bíróság mennyire tartózkodó volt a nemzetközi jog elméletében nagy érdeklődést kiváltó és az államközi gyakorlatban is megjelenő *nemzetközi ius cogenssel* kapcsolatban, holott az 1969. évi bécsi egyezmény (66. cikk) — a cogens szabályba ütköző szerződés érvénytelenségét joghatóságába utalva — a Bíróságra bízta az ilyen természetű nemzetközi jogi elvek tisztázását.

A Statutum 38. cikke szerint a Bíróság a nemzetközi jogvitákat a nemzetközi jog alapján dönti el, így *a nemzetközi jog forrásai* a joggyakorlatban szükségképpen előtérbe kerültek, sőt pl. az északi-tengeri kontinentális talapzat ügy a jogforrásokról szóló ítéletnek is minősíthető. Ebben különösen fontosak a nemzetközi szokásjog képződéséről és az ún. estoppelről szóló megállapítások. Ezen túlmenően a Bíróság elismerte az egyoldalú aktussal létrehozott nemzetközi kötelezettségeket (francia atomkísérletek ügy), a partikuláris szokásjog létét (áthaladási ügy). A Statutum említett cikkének 2. pontja ugyanakkor feljogosítja a Bíróságot — a felek felhatalmazása alapján — *ex aequo et bono* döntésre is. Erre ugyan sohasem került sor, a Bíróságnak a méltányosság kérdésében megfogalmazott és következetesen alkalmazott álláspontja mégis igen jelentős. Szakított a nemzetközi jogszabály és a méltányosság szembeállításával, és elismerte a nemzetközi jog integráns részét képező méltányossági elveket. (Északi-tengeri kontinentális talapzat, izlandi halászati övezetek és líbiai-tuniszi kontinentális talapzat ügyek.)

A Bíróság elé terjesztett ügyek több mint felében a kérelmek — közvetlenül vagy közvetve — a nemzetközi jogsértés megállapítására, a *nemzetközi jogi felelősség* meghatározására irányultak. Ennek ellenére a Bíróság — nyilván különböző okok (a felek petitumai, a pergátló kifogások stb.) miatt — ritkán jutott el a jogsértő fél nemzetközi jogi felelősségének deklarálásáig. Ezen ellentmondásos helyzet egyrészt mutatja a nemzetközi jogviszonyokban a nemzetközi jogi felelősség intézményének súlyát, másrészt alkalmazásának problémáit, effektivitásának korlátozottságát.

A joggyakorlatban érthető módon központi helyet kapott a *Bíróság funkciója*. Meghatározta a nemzetközi jogvita fogalmát (pergátló kifogásokról a délnyugat-afrikai ügyben, az észak-kameruni ügyben), olyan alapvető elhatárolásokat alkalmazott, mint a vitára vezető tények és helyzetek megkülönböztetése (áthaladási ügy, Interhandel ügy), a jogi aspektusokat elkülöníthetőnek tartotta a politikai konfliktusoktól (a teheráni diplomáciai és konzuli személyzet ügy), sőt e vonatkozásban egyes tanácsadó véleményeknél túl messzire is ment, megfogalmazta a bírói funkciót és annak immanenes korlátait (észak-kameruni ügy).

Érdekes nyomon követni a *Bíróság joghatóságának* megállapításával kapcsolatos fejleményeket is. Megkülönböztette az ENSZ eredeti és felvett tagjainak jogállását a Statutumnak az egyoldalú alávetésre, illetve a joghatósági záradékra vonatkozó rendelkezései, illetve a joghatóságot megalapozó ezen tények tekintetében (légi incidens ügy, Barcelona Traction ügy). Ehhez kapcsolódik az is, hogy tanácsadó vélemény kérésének esetében — a keletkaréliai ügyben megfogalmazott állásponttal ellentétesen — az ENSZ-tagállamok nem hivatkozhatnak közvetlen érdekeltségükre, mint az eljárás akadályára (nyugat-szaharai ügy). E körben kell megemlíteni a joghatósági záradékra vonatkozó döntés természetével kapcsolatos megállapításokat (az ICAO Tanácsának döntésével szembeni fellebbezés ügy) és azt, hogy az elmúlt 25 év alatt a Bíróságnak sokat kellett foglalkozni az Állandó Nemzetközi Bíróság és a Nemzetközi Bíróság közötti jogutódlással is (légi incidens ügy, Preah Vihear-i templom ügy, délnyugat-afriaki ügy, Barcelona Traction ügy).

Miután egyes ügyek szorosan kapcsolódtak különböző nemzetközi szerződések alkalmazásához, a Bíróságnak módja volt *a nemzetközi szerződések jogának* különböző szabályaival kapcsolatban véleményt nyilvánítani. E körből különösen az alábbiak lehetnek érdekesek: szerződés sajátos formában is létrejött (Délnyugat-afrikai ügy), a tévedés, azaz a megadottnak vélt hozzájárulás valóságát lerontó körülmény meghatározása (belga—holland földparcellák ügy, Preah Vihear-i templom ügy), a pacta tertiis nec nocere nec prodesse potest szabály megerősítése (légi incidens ügy), a szerződés megszűnése és ennek hatása a jogható-

[5] Pl. *Eisemann*, P. M.—*Coussirat-Coustere*, V. et *Hur*, P.: Petit Manuel de la jurisprudence de la Cour international de Justice. (4e édition) Paris, 1984.

sági záradékra (ICAO ügy, halászati övezetek ügy) és a dolog természete szerint a *szerződésértelmezés* kérdései. Különösen szembeötlő az az ellentmondás, mely a szerződésértelmezés ún. rendszertani módszerével kapcsolatban a délnyugat-afrikai ügy és az égei-tengeri kontinentális talapzat ügy között fennáll. Ezt leszámítva azonban a Bíróság a hagyományos utat követi, pl. a megszorító értelmezés mellett foglal állást (légi incidens ügy: feltételezésre nem lehet építeni) és elismeri az út res magis valeat quam pereat elvet (Preah Vihear-i templom ügy, a délnyugat-afrikai ügyben a pergátló kifogásokról szóló ítélet).

A továbbiakban csak felsorolva a Bíróság által részletesen tárgyalt vagy per tangentem felmerült nemzetközi jogintézményeket: diplomáciai védelem, mandátumrendszer, kontinentális talapzat, halászati övezet, nemzetközi légijog, okkupáció és terra nullius, diplomáciai kiváltságok és mentességek, az ENSZ Közgyűlése és a Biztonsági Tanács viszonya, a BT kötelező döntései melletti vélelem, az elnemismerési kötelezettség stb. E lista ugyanakkor tükrözi azokat a területeket, melyeket a Bíróság nem vizsgálhatott meg, pl. államutódlás, nemzetközi folyók joga, világűrjog, emberi jogok, állampolgárság, nemzetközi humanitárius jog.

Az elmúlt 25 év joggyakorlatát az is jellemzi, hogy a Bíróság megkerülte az állásfoglalást egyes nehéz vagy fontos problémakörökben. Példaként említhető a szívességi lobogó, az automatikus fenntartások összeegyeztethetősége a Statutummal és különösen a viták békés rendezéséről szóló 1928. évi Általános Akta hatályban léte, mely többször is felmerült, a nukleáris fegyverkísérletek összeegyeztethetősége a nemzetközi jog de iure condito szabályaival.

Lamm Vanda munkája alapján az olvasó tehát nemcsak adekvát képet kaphat a Nemzetközi Bíróságnak az elmúlt 25 évben folytatott gyakorlatáról, bepillanthat a peres és véleményező eljárás bonyolult menetébe, hanem megismerheti a Bíróság — legmagasabb jogászi színvonalat képviselő — álláspontját is a nemzetközi jog legfontosabb vagy legaktuálisabb kérdéseiben. A szerző tehát egyidejűleg több missziót is teljesít: bemutatja a Nemzetközi Bíróságot, hozzájárul a jogi kultúra fejlesztéséhez és bevezet a nemzetközi jogba. E monográfiával a nemzetközi joggal foglalkozó magyar irodalom jelentősen gazdagodott.

Ujlaki László

Német—orosz jogi és gazdasági szótár*

Sokan talán kétkedően csóválják a fejüket, hogy egy jogtudományi folyóirat hasábjain egy — nem is magyar nyelvű — szótár megjelenésére hívjuk fel a figyelmet. Szeretnénk a netáni kételyeket eloszlatni. A szótárakat sokhelyütt csak hasznos, sőt nélkülözhetetlen segédkönyveknek szokták tekinteni, de szerény nézetünk szerint többről van szó. Legalább is az Akadémiai Kiadó szótárkiadványai magasabb minősítést indokolnak. A jogi és gazdasági szakszavak és terminusok kiválogatása az általános szókincsből nem is akármiféle jogi tudományos szintet követel meg, nem szólva ezek megértelmezéséről. Állíthatjuk még ugyanezt az ún. szóbokrok kidolgozásáról, ami túl a nyelvek alapos ismeretén, feltétlenül megkívánja a jogi és a gazdasági művek, jogalkalmazási aktusok naprakész ismeretét.

Mindez önmagában is önálló jogtudományi alkotásszámba megy, hiszen az elvont elmélettől a mindennapok gyakorlatáig terjedő szinte polihisztori tudást tételez fel.

Ezeket a szavakat nem elmélkedésnek szántuk, mert a kéziszótár formátumú 725 oldalas munka tanúbizonysága az elvárások beváltásának.

Még egy aggályt vélünk meghallani: mi szükség van Magyarországon idegen nyelvről idegen nyelvre fordításhoz segítséget adó szótárra? Erre az a válaszunk, hogy nagy szükség — sőt igény — van erre. Amíg a készülő orosz—magyar, majd a távolabbi jövőben a magyar—orosz jogi szakszótár nem jelenik meg, nagy segítség egy adott kifejezés helyes értelmének felderítésénél *közvetítő nyelvek* (ilyen volt a múltban a latin és a görög nyelv) igénybevétele. Nézetünk szerint szükséges lehet ez a jelzett két jogi szakszótár megjelenése után is.

Német nyelvre vagy e nyelvről más nyelvre fordításnál gyakran okoz nehézséget a különböző német nyelvterületek eltérő szóhasználata. Szótárunk ehhez megadja a kellő segítséget, a megfelelő helyeken utalva arra, hogy melyik németnyelvű állam (Ausztria, NDK, NSZK, Svájc) szakkifejezéséről van szó.

Amit az imént a szótár szerzőinek tudományos felkészültségéről mondottunk, azt további igazoló jelleggel ki kell emelnünk egy másik fontos vonatkozásban is. Ismeretes nehézség a szakfordítás területén, hogy más és más társadalmi rendszerű államokban ugyanaz a szó vagy kifejezés olykor egészen más jelentéstartalmú lehet és a netáni szó szerinti visszaadás helyrehozhatatlan hibákat okozhat. (Sokszor még „elméletek" is épülhetnek egy-egy szó hibás fordítására.) Ilyen veszélyektől megóvják a szótár használóit a szerzők megbízható megfogalmazásai. Ezek révén is megerősíthető a szakszótárak tudományosságát valló meggyőződésünk, mert a jó szótár — mint a most ismertetett is — bizonyos fokig lexikon, Nachschlagebuch is, szóbokraival ugyanis fogalmi eligazítást is nyújt.

Kiemelést igényel, hogy a szótár nem reked meg a „bevett" jogi és gazdasági szóanyagnál, hanem a feldolgozás tekintettel van az újabb jogi területekre, azok nemzetközi vonatkozásaira, a jog ún. segédtudományaira (kriminológia, kriminalisztika, bírósági orvostan, statisztika stb.), valamint az államközi gazdasági forgalom, sőt a politikai élet terminológiájára is.

Gyakorlati erénye a műnek az igen részletes rövidítésgyűjtemény, ami sok fejtöréstől szabadítja meg a szótár forgatóit.

Az eddigiekben a szótár mint produktum érdemeit hoztuk fel, ezek azonban természetesen a produkálók érdemei. Ezek: a szerkesztőkként is kitűnő munkát végző Décsi Gyula és Karcsay Sándor, valamint a A. Sz. Berszon kandidátus (Leningrád). Nyilván rajta van a művön Viktor Petioky c. professzor (Wien), mint szakkonzultáns kezenyoma is.

Hazánkban a nyelvek iránt érdeklődők és azokat kedvelők száma örvendetesen gyarapszik, amiben missziós szerepük van a szótáraknak is. Hadd ajánljam a pihenő órákban az ilyen gazdag szótárak olvasmánykénti forgatását, némileg hasonlóan a jeles tudóshoz, Fejér Lipóthoz, aki munkájában elfáradva pihenésül operák partitúráit olvasgatta.

Ujlaki László a Legfelsőbb Bíróság ny. tanácselnöke (Budapest).

* Wörterbuch der Rechts- und Wirtschaftssprache: deutsch-russisch. Akadémiai Kiadó és C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1985. Szerk.: Décsi Gyula és Karcsay Sándor.

Vörös Imre

II. NSZK—magyar jogásznapok (1984. október 22—25.)

Az I. NSZK—magyar jogásznapok 1983 őszén zajlottak le Veszprémben; ezt követte a II. NSZK—magyar jogásznapok keretében tartott konferencia a München melletti Schloss Ringbergben. A jogásznapok annak a több éves együttműködésnek az eredményeként jöttek létre, mely a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete és a hamburgi Max-Planck-Institut für ausländisches und Internationales Privatrecht között kialakult.

Az 1983. őszi jogásznapokon kialakult gyakorlatnak megfelelően az egyes korábban kijelölt témaköröket egy-egy magyar és NSZK-beli résztvevő vizsgálata. A konferencia napirendje négy blokkra oszlott: a nemzetközi magánjogi, a belső gazdasági jogi, a külgazdasági jogi kérdések, valamint tervezési jogi problémák vizsgálatára.

1. Az *első* témakörben *Vékás* Lajos (Budapest) készített referátumot. Ebben részletesen vázolta annak az elméleti vitának a kialakulását és jelenlegi állását, mely az imperatív normák, mint alkalmazandó jog kérdése körül kialakult. A referátum részletesen exponálta a problémát (pl. külföldi kartelljogi normák, export-importszabályozás, engedélyezési eljárások), majd kritikailag taglalta a vonatkozó, alapvetően NSZK-beli szakirodalmi álláspontokat.

Ugyanebben a témában Ulrich *Drobnig* (Hamburg) készített referátumot. Előadása három részre oszlott: először általános megjegyzéseket tett a problémára, a referátum tárgyát képező ún. Eingriffsnorm, mint jogi jelenség természetére és e normáknak egyéb jogi normáktól való elhatárolására. A második részben az Egyesült Államok nemzetközi magánjogi elméletében kialakult érdekelemző elméleteket vizsgálta abból a szempontból, hogy azok milyen fogódzókat képesek, illetve képesek-e egyáltalán fogódzókat nyújtani a kontinentális szemléletű megközelítés számára. Előadása befejező részében pozitív jogi kérdésekkel foglalkozott. Áttekintette a belföldi imperatív szabályok alkalmazási körét, majd a külföldi Eingriffsnormok vizsgálata következett. E körben a szerződés statumának, a különleges kapcsolásnak, a kettő kombinációjának, valamint az alkalmazandó szerződési jog tényleges figyelembevételének kérdése emelendő ki. Az előadásokat követő vitában — többek között — hangsúlyt kapott a nemzetközi magánjog közjogi jellegű elemekkel, illetve az ezek által hordozott értékrenddel való kibővítése és a nemzetközi magánjog hagyományos kereteinek viszonya.

2. A konferencia *gazdasági jogi* blokkját *Sárközy* Tamás (Budapest) és Volker *Emmerich* (Bayreuth) referátuma nyitotta. Sárközy Tamás az állami vállalatok jogállásának fejlődésével és az ezzel kapcsolatban folyamatban levő nagyobb jelentőségű változások jogi vonzataival foglalkozott, kiemelve a háromféle vállalattípus bevezetésével kapcsolatos jogtudományi problémákat.

Emmerich az NSZK-beli közületi vállalatok jogállását fejtegette referátumában. Ezalatt ott nem csak a közmű-vállalatokat értik, hanem minden olyan vállalatot, amely teljes egészében vagy akár csak részben — vö. pl. az állam részesedését a Volkswagen AG-ban — az állam tulajdonában áll. A vállalattípusok vázolása után a referátum a közületi-állami vállalatok gazdasági alkotmányjogi alapjaival, közjogi kapcsolataival, és versenyjogi jogállásával foglalkozott, kiemelve, hogy e vállalatok számára a jogállás tekintetében mindig bizonyos speciális magatartási szabályokat kell előírni, melyek a piacgazdasági rendbe való integrálásukat lehetővé teszik.

A kialakult vita részben a magyar gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatban általánosabb irányt vett, és a reform jogi vonatkozásainak egészét áttekintette. Az NSZK-beli közületi vállalatok tekintetében pedig kiderült, hogy azok és a magyar közmű-vállalatok jogállásának, funkcionálásának sok hasonló aspektusa van (pl. monopolhelyzetből fakadó hatóságszerű fellépés stb.).

Ugyane blokkhoz tartozóan került sor a frissen megalkotott új magyar versenytörvény, *a tisztességtelen gazdasági tevékenység tilalmáról* szóló 1984. évi IV. törvény elvi alapjainak és néhány fontosabb rendelkezésének vázolására, melyet *Vörös* Imre (Budapest) ismertetett referátumában. A vitában hangot kapott az érdeklődés a tekintetben, hogy hogyan sikerül majd e nagy jelentőségű törvényt a gyakorlatba átültetni.

3. A gazdasági jogi blokkot a *külgazdasági jogi* kérdések vizsgálata zárta — e téren csak a magyar külkereskedelmi jog megvitatása volt a téma, de ez két irányban is: a KGST-relációban, illetve a kelet-nyugati relációban. Előbbit *Lontai* Endre referátuma ismertette teljességre törekvő áttekintést adva a KGST-jogi mechanizmus egészéről, valamint a funkcionálással kapcsolatos problémákról, ahol kiemelt helyet kapott a nagy érdeklődést jelző vitában az államközi és vállalatközi együttműködési szint kapcsolatának, összehangolásának kérdése, és a szerződéses rendszer továbbfejlesztése, különös tekintettel az ÁSZF-re.

A kelet-nyugati külgazdasági jogi kérdéseket *Mádl* Ferenc referátuma vázolta, utalva bevezetőjében e jogterület jogágiság-problémáira, az ezzel kapcsolatos elnevezésbeli sokféleségre. A referátum komplex szemléletben a külgazdaság valamennyi releváns jogágba tartozó, polgári, államigazgatási, alkotmányjogi kérdéseit áttekintette. A gazdaság- és jogpolitikai premisszák után az államközi szinten jelentkező jogi problémákat, majd a belső közjogi-szervezeti kérdéseket vizsgálta különös tekintettel a külkereskedelmi törvény rendelkezéseire. Vázolta a külkereskedelem vállalati szintű fejlesztésének új irányait, végül a kedvezőbb külgazdasági feltételek megteremtésének hazai, és külső gazdasági és jogi feltételrendszerének javítására vonatkozó javaslatokat ismertetett. A vitában elsősorban az a kérdés érdekelte a konferencia NSZK-beli résztvevőit, hogy nem okoz-e problémát a magyar vállalatok külgazdasági munkájában az, hogy két, egymástól lényeges vonatkozásokban eltérő gazdasági és jogi feltételrendszerben — világpiacon — kell mozogniuk; a kérdés megvitatásához a két referátum jó alapot adott.

4. A konferencia zárótémaköre: az ún. *tervezési felelősség* kérdése volt. Ekörben *Bauer* Miklós és *Sándor* Tamás készített referátumot, mely részben a terv hazai jogi megítélésének fejlődésével, a terv és szerződés viszonyával foglalkozott, részben pedig az általános felelősségi szabályokat tekintette át. A terv jogi természetével kapcsolatos fejtegetések áttekintették e kérdéskör fejlődését az ötvenes évek elejétől a gazdasági reform 1968-as bevezetésén keresztül napjainkig, ideértve a Ptk. által 1959-ben bevezetett tervszerződés sorsának ismertetését. A fe-

Vörös Imre tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

lelősségi jogi szabályok területén a szerzők a polgári jogi szerződések megszegéséért viselt felelősséget taglalták, összefüggésben azzal, hogy a terv és a szerződés közötti korábbi szoros kapcsolat megszűnt. A referátum befejező része foglalkozott a tisztességtelen haszon és a gazdasági bírság intézményével.

Winfried *Brohm* (Konstanz) a témához kapcsolódó előadásában egy — a magyar gazdaságirányítási kísérletek szempontjából is — igen érdekes problematikát mutatott be. A nyugatnémet jogtudományban és judikaturában mutatkozó azokról a törekvésekről adott összefoglalót, amelyet a különböző szintű *államigazgatási jogi aktusok következményeként előálló állampolgári károsodások megtérítését* sürgetik. Város- és községrendezési intézkedések, egyéb településpolitikai határozatok és más tervezési aktusok nem egyszer olyan állampolgári döntéseket váltanak ki, amelyeknek tetemes anyagi vonzata van: az állampolgárok beruházásokat eszközölnek, üzletet nyitnak stb. A kiadásokat ösztönző államigazgatási aktus esetleges megváltoztatása (módosítása, visszavonása stb.) az állampolgári költekezéseket kárrá változtatja, s az ily módon felmerülő vagyoni károk megtérítettésére az esetek többségében nincs intézményesedett jogi eszköz és eljárás. Hasonló módon merülhetnek föl károk bizonyos gazdaságpolitikai célokat szolgáló (nyugodtan mondhatjuk: gazdasági szabályozóként funkcionáló) államigazgatási aktusok folyományaként is. Vámkezdvezmények, dotációk például szintén üzleti vállalkozásokat és gazdasági inveszticiókat hívhatnak életre, s ha az illető gazdasági szabályozót tartalmazó aktust az eredetileg megígértnél rövidebb idő után visszavonják, az állampolgári beruházás emiatt egészében veszteségessé válhat, az állampolgárt kár érheti.

Az előadó szemléletes példákkal, elbírált jogesetek tényállásaival illusztrálta gondolatmentét, és tanulságos képet rajzolt a bírói gyakorlatnak a tudomány által is támogatott kísérleteiről; arról, hogy miként lehet átfogó törvényi szabályozás híján is módot találni az ilyen természetű károk megtéríttetésére. Talán nem volt merész a résztvevő magyar jogász asszociációja: bizony a gazdasági szabályozók gyakori változtatásai következtében a gazdálkodó szervezeteket érő károk nem indokolatlanul maradnak-e szabályozókban bízó vállalatok, szövetkezetek nyakán.

Petrik B. Ferenc

Vitaülés az Akadémián

A népgazdasági jogi kutatóhálózat, amely az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem és több főhatóság közötti társulási szerződéssel jött létre 1980-ban, ez évben befejezi működését. A kutatóhálózat tevékenységének és eredményeinek összegzésére végtanulmányok formájában kerül sor, melyeket opponensek közreműködésével, nyilvános üléseken vitatnak meg. Az első ilyen végtanulmány (*Sajó András*: Gazdaság és jog kapcsolatai — jogelméleti szempontból) vitaülésére 1985. március 21-én került sor a Magyar Tudományos Akadémián.

Sajó András e dolgozatában ismét egy igen bonyolult, szerteágazó terület tudományos eredményeinek kritikai áttekintésére vállalkozott. A gazdaság és jog kapcsolatának problémája a szocialista jogtudósok számára az a terület, ahol az '50-es évek ideológiai hagyományai talán a leginkább továbbéltek — főleg a nem ezzel a területtel foglalkozóknál.

A szerző először a jogelmélet helyét és feladatait kívánja tisztázni. A gazdaság és jog kapcsolata ugyanis gyakorlati (szabályozási) probléma elsősorban, a jogelmélet feladata a viszony természetére vonatkozó előfeltevések tisztázása lehet. A gazdaság és jog viszonyának empirikus oldalát vizsgáló szakjogászok komoly eredményeket értek el a jogi szabályozás specifikumainak vizsgálatában, azonban ezek az eredmények nem használhatók a jog egészének vonatkozásában, adott normarendszerük korlátainál fogva. Ráadásul a szakjogászok képviselői sokszor olyan jogelméleti elképzelést is kritikátlanul használnak, ami esetleg már meghaladott, illetve hajlanak a vulgarizált jogelméleti sémák átvételére.

A jogelmélet ezzel szemben legtöbbször vegytiszta, lecsupaszított, életidegen joggal dolgozik, melynek következtében elméleti következtetései a gyakorlat számára nem hasznosíthatók. Maga az elmélet sem tudott teljesen leszámolni pl. az alap-felépítmény séma tabujával, s hajlik a tartalom-forma viszony leegyszerűsített interpretációjára. A marxista jogelmélet vonatkozásában a szerző — hasznosítva a modern marxista jogontológiai eredményeit — a gazdaságnak a joggal szembeni ontológiai elsőbbsége s nem a túlsúlyos mozzanat kategóriájának használata mellett érvel. Felhívja a figyelmet arra a veszélyre is, mely a fentebbi leegyszerűsített sémák használatának következménye; ti. a jog puszta végrehajtó eszközzé degradálásának lehetőségére.

A jelenlegi gazdasági szabályozás alapproblémája, hogy a szabályozás módszerei, alapelvei a liberálkapitalizmus időszakában alakultak ki s szilárdultak meg. Éppen ezért a modern jog nem tud — s ez talán nem is baj — eleget tenni a terjeszkedő bürokratikus igényeknek. A technokrácia állandóan támadja a jogot annak állítólagos merevsége, rugalmatlansága miatt. Az ideológiai-elméleti ellentábor véleménye szerint viszont a jogot a lehető legkisebb területre, az általánosan vett keretek meghatározására kellene szorítani (deregulació).

Sajó András a következő fejezetben a jog és más társadalmi alrendszerek szempontjait, racionalitását vizsgálja. Megállapítja, hogy a jogi szabályozás nemcsak gazdasági szempontokat érvényesít, sőt egyes más racionalitások (pl. hivatali, bürkratikus) a gazdasági ésszerűség rovására érvényesülnek.

A dolgozat központi része a jogi visszatükrözés természetével foglalkozik. A visszatükrözés (ami egyneműsítés) a szabályozás hatékonysága érdekében a gazdasági racionalitást negligálhatja. Ugyanakkor a gazdasági szempontok direkt, jogba való átírása a jogi konzisztenciát veszélyezteti. S végül a köztes megoldás — a szocialista tervszerződések vizsgálatának tükrében — jár a legsúlyosabb diszfunkcionális következményekkel, mely a tervben testet öltő ún. „gazdasági törvényszerűségek" jogba való átírását követeli. A nem jogi (jogon kívüli) szabályozásnak is sajátos veszélyei lehetnek: inkonzisztencia és társadalmi ellenőrizhetetlenség.

A fenti problémák normatani vetülete — a szerző szerint — az, hogy az állapotszabályozás felbontja a hagyományos jogi normaszerkezetet, de nem csökken sem a szabályozás volumene, sem merevsége. Ezzel kapcsolatban Sajó emlékeztet M. Weber gondolatára, miszerint a jog csak magatartást tud előírni, eredményt nem.

Továbbiakban a dolgozat a gazdaság és jog viszonyát tárgyaló gazdasági-jogi iskola, a jogszociológia, vala-

Petrik B. Ferenc tudományos továbbképző ösztöndíjas, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

mint a modern nyugati tulajdonelmélet eredményeit tárgyalja.

A népgazdasági jogi kutatóhálózat működése, illetve Sajó András tanulmánya iránti nagyfokú érdeklődést jelezte a megjelentek nagy száma és a vita magas tudományos szintje.

Bevezetőként a vitaülés és a kutatóhálózat igazgatótanácsának elnöke, *Eörsi Gyula* értékelte röviden a kutatóhálózat ötéves működését.

Az opponensek: *Asztalos László* és *Lőrincz Lajos* részben a dolgozatra reflektálva adták elő a témával kapcsolatos gondolataikat.

Asztalos László — ugyanúgy, mint a vitában részt vevő minden hozzászóló — igen magasra értékelte Sajó András munkáját, s kiemelte azt az értéket, melyet e munka átfogó és rendszerező jellege jelent.

Kritikusan értékelte viszont a gazdasággal foglalkozó jog alanycentrikus beállítottságát. A gazdasági élet szereplőire, a gazdasági szervezetekre figyelő jogi szabályozás szinte külön testként funkcionál, s ez az alanycentrikusság vezet Asztalos professzor szerint a gazdasági jog formális elkülönítését követelő különböző gazdasági jogi koncepciókhoz. A folyamat történelmi párhuzamjaként utalt az opponens a kereskedelmi jog elkülönítésének időszakára. Véleménye szerint a jog elsősorban nem jogalanyokkal ‚dolgozik', hanem emberek közötti viszonyokat szabályoz.

Lőrincz Lajos hozzászólásában kiemelte a szerzőnek az áruviszonyok és a jog összefüggésére (pl. Pasukanisz kritika) vonatkozó fejtegetései fontosságát. Igazolva látta Sajó András azon felismerését, hogy a lényegi probléma a gazdaság és jog kapcsolatának vizsgálatában az az elméletképzési hiba, mely a különböző elemzési szinteket nem különíti el, összekeveri. Az elemzési szintek összekeverése pl. alapot szolgáltathat olyan elképzelések igazolására, mely társadalmi-gazdasági formációk szintjén érvényes összefüggésekkel magyarázza pl. a szerződéskötési feltételek szabályozásának szintjén jelentkező problémákat. Bővebb teret szentelt Lőrincz Lajos a dolgozat azon részének, amely az állam bürokratikus úton való beavatkozásával foglalkozik. Sajó András szerint e modern jog kettős szerkezetű; a hagyományos individualitás-orientált jog és modern szervezeti jog. A szerző által a modern szervezeti jogra vonatkozó fejtegetésekkel egyetértve Lőrincz Lajos a szervezeti szankciók témájának néhány speciális problémáját említette meg.

A hozzászólók sorát *Fenyő Andrea* nyitotta meg, s ismertette a közgazdászoknak a jogra vonatkozó — sokszor nem teljesen pozitív — értékelését. *Zoltán Ödön* dolgozattal egyetértve a gyakorlati jogalkalmazás fontosságára hívta fel a figyelmet. A részterületek empirikus vizsgálatának szükségességét elengedhetetlenül fontosnak tartotta, véleménye szerint a jogelméleti szakemberek feladatához konkrét gyakorlati útmutatások nyújtása is tartozna.

A vitaülés közgazdász résztvevői közül Tardos Márton fejtette ki gondolatait. A fő problémát abban látta, hogy Kelet-Európában hiányzik a klasszikus értelemben vett gazdálkodó. Mivel a piac nem erős (a gazdálkodó szervezetek döntően erőforrás- és nem költségvetési korlátok közt funkcionálnak), a gazdálkodóknak nincs határozott célkitűzésük (pl. profitmaximalizálás). Utóbb Sajó András kifejtette, e cél lehet más is pl. a szervezeti növekedés, vagy a túlélés. E tényezők nem kedveznek a vállalkozótípusának kialakulásához. A jog viszont nem írhatja elő, hogy valaki valóságos gazdálkodó legyen, vagy nem kötelezhet profit-maximalizálásra. Ezért a jog e területen — lehetőségének hiányában — ne is próbáljon beavatkozni, mintegy mesterséges gazdasági környezetet teremteni.

Verebély Imre szerint az egyik fő kérdés, hogy a jog feladata a viszonymegerősítés vagy a viszonyfejlesztés-e. Ez tulajdonképpen másként megfogalmazása a Sajó András által a modern jog kettős arculatáról kifejtetteknek: a jog hagyományos keretmeghatározó, be nem avatkozó, autonómiát védő funkcióján kívül új viszonyok konstruálására, illetve ilyen törekvések végrehajtására hivatott. Verebély Imre véleménye, hogy amennyiben a jog viszonyfejlesztésre is vállalkozik, úgy ennek kikerülhetetlen következménye az adminisztráció növekedése. Verebély szerint ennek kikerülésére nincs esély. Természetesen e következményeken kívül a jog mint viszonyfejlesztő más diszfunkcionalitást is mutat (pl. nem gazdasági értékek bevitele a gazdaságba). A szabályozási dömping lehetséges ellenszereként említette a Nyugaton egyre inkább elterjedt gazdasági vizsgálati módszereket (költséghaszon elemzés), mely a reguláció társadalmi hasznait és költségeit kívánja számszerűsíteni és egybevetni.

Kálmán György szerint lényegi feladat lenne az ún. „gazdasági jogállamiság" megteremtése, azaz olyan jogi feltételek biztosítása, melyek a gazdaság egészséges működésének nem gátjai, hanem segítői lehetnének. A keretek kijelölésénél alapvető probléma a gazdaság hosszú és rövid távú szempontjainak ütközése. A választás e szempontok között viszont nem a jog, hanem a politika (a gazdaságpolitika) feladata.

Kálmán György — reflektáva Tardos Márton ‚vállalkozóhiány' gondolatára — utalt arra a jelenségre, hogy a jogban is tapasztalható bizonyos bázisszemlélet (a korábbi bevált szabályokhoz való merev ragaszkodás), mely az ilyen irányú törekvések gátja lehet. A kivezető út a generálklauzulák széles körű alkalmazása lehetne, melyek hosszabb távra biztosíthatják az alapvető kereteket, s melyeket a jogalkalmazás a rövid távú ügyekben rugalmasan alkalmazkodva töltene meg konkrét tartalommal.

Kecskés László e gondolatokhoz kapcsolódva — a kártérítési felelősségről elmélkedve — tovább finomította a generálklauzula alkalmazhatóságáról kifejtett gondolatokat. Jogtörténeti tapasztalatok szerint e probléma nem sajátosan magyar, majd minden jogrendszer szembetalálja magát e kérdéssel. A kártérítési felelősség generálklauzula szinten történő szabályozásának sajátos önmozgása van: a részleteken áthaladva kristályosodnak ki az alapelvek. Tehát a generálklauzulák kidolgozásának nem lehet általános receptjét adni.

Sólyom László a generálklauzula jogalkalmazói tartalommal való kitöltéséhez fűzött gondolatokat. Szerinte e kérdésben való döntés a jogpolitika s a politika számára koncepcionális ügy, ugyanis óhatatlanul felmerül a bíróságok társadalmi státuszának kérdése. A mai bírósági jogalkalmazó munkát sok kritika éri s e kritikák jogosságát s gyökerüket a társadalmi feltételrendszerben, a környezetben kell keresni, s nem a bírák egyéni munkafegyelmében.

A vitában két hozzászóló is a dolgozat jogontológiai fejtegetéseihez kapcsolódott. Tamás András véleménye az, hogy a gazdaság és a jog is logikai absztrakció eredménye. A gazdasági, társadalmi törvényszerűségek felismerése nem azonos a gazdasági, és különösen nem a jogi törvények megfogalmazásával. Ha viszont e két alkomplexumot logikai eredménynek tekintjük, akkor a prioritás kérdését el kell vetnünk.

Varga Csaba a jognak a társadalmi össztotalitásban játszott funkciójára hívta fel a figyelmet, s kifejtette, hogy a jog hatása és hatásmechanizmusai az össztotalitáson belül csak a posteriri, csak utólag regisztrálhatók.

A vita végén Sajó András röviden válaszolt a feltett kérdésekre, illetve a dolgozatot ért gyakorlatias szempontú kritikák figyelembevételére azonban nem vállalkozott. Utalt a dolgozatának már címében is jelzett korlátokra, hogy ti. ő a jogelmélet szempontjait képviseli. A szerző zárógondolata a legnemesebb jogelméleti hagyományokat képviselte: a jog társadalmi értékét annak eszményjellege, eszmei érvényessége adja, a jog bizonyos értékek őrzésére, továbbfejlesztésére, átmentésére hivatott. A jogot túlzottan a gazdasághoz kötni, annak eszközéül rendelni, azt a veszélyt hordozza magában, hogy a jog saját világa elértéktelenedik nem lévén alkalmas idegen értékek átvételére. Sajó András végül N. Hartmann gondolatát idézte, mely nemcsak a jogelmélet művelői számára elgondolkodtató: „Nem elég megérteni, hogy ő maga micsoda; azt is meg kell értenie, hogy mi nem, hogy mi az ami még beteljesületlenül, feladatként áll előtte; mi az, amit az ő dolga megpillantani önmagából."

Вильмош Пешка:

Влияние философии Д. Лукача на философию права

В статье изучаются те философские выводы Д. Лукача, которые имеют особую важность с точки зрения понимания права, как социально-идеологической объективации. Анализу подвергаются такие вопросы, как: место права в общественной целостности; право как отражение; категории особенности, типа и общего, которые выполняют важную роль в процессе правового отражения.

Габор Халмаи:

Внутренняя структура хозяйственных министерств

В статье изучается вопрос о том, что какие изменения требуются во внутренней организационной структуре министерств вследствие изменений в правомочиях хозяйственных министерств в области руководства, происшедших в результате введения новых форм управления предприятиями. Перед изложением соответствующих концепций о развитии автор выдвигает вопрос об обоснованности отраслево-функционального различения и рассматривает организационную возможность коллегиального руководства министерствами.

Андраш Фельди—Йожеф Сайер:

Римскоправовые реминисценции в современном университетском обучении цивилистики в Венгрии

Авторы изучают в настоящем очерке, как появляется в современном венгерском обучении цивилистики (гражданское право, гражданскопроцессуальное право, трудовое право и т. д.) римская традиция классического частного права. На основе учебников показывают не только пользование или неиспользование понятий римского личного, семейного права, права собственности, обязанностей, наследования, процесса или также римского «международного частного права»: анализируя изменения, историческое развитие понятий обращают внимание на немало недоразумений и заблуждений с целью чтобы содействовать сотрудничеству между обучением римского права и цивилистики.

Vilmos Peschka:

Die Wirkung von Lukács auf die Rechtsphilosophie

Die Studie beschäftigt sich mit jenen Feststellungen Lukács's Philosophie, die für die Verstehung des Rechts, als eine gesellschaftlich-ideologische Objektivation besondere Bedeutung haben. Es werden die Placierung des Rechts in die gesellschaftliche Totalität, das Recht als Wiederspiegelung, sowie jene Kategorien, wie die Besonderheit, das Typ und das Allgemeine, die im Laufe der rechtlichen Wiederspiegelung eine wichtige Rolle einnehmen, analysiert.

Gábor Halmai:

Die innere Struktur der Wirtschaftsministerien

Es wird grundlegend die Frage erörtert, welche Veränderungen im inneren Organisationssystem der Wirtschaftsministerien infolge der Modifizierung der Leitungsformen der Unternehmen hinsichtlich der Leitungsrechte dieser Ministerien notwendig geworden sind. Vor den diesbezüglichen Entwicklungsvorstellungen beschäftigt sich der Autor mit der Berechtigtkeit der Unterscheidung zwischen der zweiglichen, sowie der funktionellen Leitung. Die Studie beschäftigt sich schliesslich mit Organisationsmöglichkeiten der kollektiven Führung der Ministerien.

András Földi—József Szájer:

Römischrechtliche Reminiszenzen in unserem Unterricht der Zivilistik

Die Verfasser untersuchen in der Abhandlung die Frage, wie das klassische, sich auf das römische Recht gründende Privatrecht im Unterricht der Zivilistik (Zivilrecht, Zivilprozessrecht, Arbeitsrecht usw.) an den ungarischen Universitäten gegenwärtig erscheint. Aufgrund der Analyse der Lehrbücher wird nicht bloss auf die Anwendung bzw. Nicht-Anwendung der Begriffe des römischen Personen-, Familien-, Sachen-, Obligationen-, Erb- und Prozessrechts oder sogar des „IPR" hingewiesen, sondern stellenweise werden — mittels Überblicks der Umwandlungen, der Geschichte des Fortlebens der Begriffe — auch zahlreiche Missverständnisse bzw. sogar Irrtümer kritisch entdeckt, und zwar aus dem Zwecke, die Zusammenarbeit des Unterrichtes des römischen Rechts und des der Zivilistik zu befördern.

Vilmos Peschka:

The impact of the philosophy of G. Lukács on the Philosophy of law

The study deals with those statements of the philosophy of G. Lukács, that have a special significance for the understanding of law, being a social-ideological objectivation. Thus it analyzes the place of the law within the social totality, the law as a reflection, as well, as such categories like speciality, type and generality, having an impertant role in the process of law as a reflection.

Gábor Halmai:

The inner structure of economic ministries

The study analyzes basically the changes in the inner structure of economic ministries that are necessary as a consequence of the changes in their rights of direction brought about by the development of new forms in enterprise management. Before the presentation of some ideas of improvement the author also tackles with the actuality of the distinction between branch and functional direction. The study deals with the possibility of the collective management of ministries, as well.

András Földi—József Szájer:

Roman tradition in teaching civil law in Hungary

The authors analyse the problem, how the classical private law based on Roman traditions appears in the present-day teaching of civil law in the widest sense in Hungary. On the basis of analyzing the textbooks it is showed the making use or not-making use of the concepts of Roman law of persons, family, property, obligations, succession, of procedure law or even of Roman „private international law" fortner, that there are occasionally dealt with by the stody — sketching the transformation, the history of concepts — numerous mistakes in a critical way with the purpose to promote the collaboration of teaching Roman law and civil law respectively.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 330,— Ft, egy évre: 660,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 85-1797 Szeged, 1985. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XL. új évfolyam 8. szám Budapest, 1985. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

EGYETEMI KÖNYVTÁR BUDAPEST 1985 OKT 29

TARTALOM

CSÉKA ERVIN
A büntető jogorvoslatok fogalomkörének problémái 427

ÚJLAKI LÁSZLÓ
Bevezető gondolatok a civilisztikai méltányosság fogalmának megközelítéséhez, különösen a polgári eljárás jogában 435

BODNÁR ZOLTÁN
A jogi analógia és a bírói jogalkotás összefüggéséről 441

HAMZA GÁBOR
Jogösszehasonlítás és természetjog 447

BARANYAI ÁRPÁD
A számítástechnikai (szoftver) termékek előállításának, forgalmazásának és használatának jogi kérdései 451

KARDOS GÁBOR
A nyugati energiapolitikai együttműködés központja: a Nemzetközi Energiahivatal (IEA) szervezete és működése 455

MÖSCHEL, WERNHARD
A fúziók ellenőrzése az NSZK-ban, különös tekintettel a sajtóra 464

Szemle

POMOGYI LÁSZLÓ
A központi közigazgatás kísérletei a cigánykérdés rendezésére a dualizmus idején Magyarországon 471

BATTA PÁLNÉ
Továbbfejlesztés — de hogyan? 475

KARLICZEK, HANS-JOACHIM—MELZER, HELMUT
Az NDK-ban a dolgozók, kollektíváik és szervezeteik közreműködésének formái a helyi államigazgatásban 476

STANFORD, MARTIN I.
Az Unidroit szerepe a XXI. század perspektívájában 482

Jogirodalom — Jogélet

Deák Ernő: Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780—1918) (CSIZMADIA ANDOR) 485

Maurach—Zipf: Strafrecht Allgemeiner Teil (NAGY FERENC) 486

TAKÁCS ALBERT
Kapcsolódási pontok a legújabb nemzetközi jogi és közigazgatási kutatásokban 488

KISS BARNABÁS
Ankét „Az európai népi demokráciák alkotmányai"-ról 491

СОДЕРЖАНИЕ: *Эрвин Чэка:* Широкое понимание средств обжалования в уголовном процессе — *Ласло Уйлаки:* О подходе к понятию цивилистической справедливости, с особым учетом в гражданском процессуальном праве. — *Золтан Боднар:* О соотношении между правовой аналогией и судебным правом. — *Габор Хамза:* Сравнительное изучение права и естественное право. — *Арпад Бараньи:* Правовые вопросы изготовления, релаизации и использования продукции вычислительной техники (софтвера). — *Габор Кардош:* Центр сотрудничества западных стран в области энергетической политики: Международное Агенство по энергетике. — *Верхард Мёшель:* Контроль за фузиями, с особым учетом печати. — *Обзор: Ласло Погоньи:* Попытки центральной администрации по урегулированию цыганского вопроса в Венгрии эпохи дуализма. — *Пални Батта:* Дальнейшее развитие, а каким образом? — *Ганс-Й. Карлиц—Гельмут Мелцер:* Формы участия рабочих коллективов и их организаций в местном государственном управлении в ГДР. — *Мартин Л. Стенфорд:* Роль ЮНИДРОИТ в перспективе XXI века. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Deák Ernő: Das Städtewesen der Lander der ungarischen Krone (1780—1913) *(Андор Чизмадиа)* — Maurach-Zipf: Strafrecht Allgemeiner Teil. *(Ференц Надь)* — *Альберт Такач:* Связующие пункты в новейших международно-правовых и административно-правовоых исследованиях. — *Барнабаш Киш:* Обсуждение сборника «Конституции европейских стран народной демократии».

INHALT: Ervin Cséka: Probleme des Begriffskreises der strafrechtlichen Rechtsmittel. — *László Újlaki*: Einführende Gedanken über den Begriff der Billigkeit in der Zivilistik, mit besonderer Rücksicht auf das Zivilprozessrecht. — *Zoltán Bodnár*: Über den Zusammenhang der rechtlichen Analogie und der Rechtsschaffung durch den Richter. — *Gábor Hamza*: Rechtsvergleichung und Naturrecht. — *Árpád Baranyai*: Rechtsfragen der Herstellung, Verwertung und Benützung von rechentechnischen (software) Produkten. — *Gábor Kardos*: Das Zentrum der westlichen energiepolitischen Zusammenarbeit: das Internationale Energieamt (IEA). — *Wernhard Möschel*: Die Kontrolle der Fusionen — mit besonderer Rücksicht auf die Presse. — *Rundschau: László Pomogyi*: Versuche der zentralen Verwaltung für die Regelung der Zigeunerfrage im Zeitalter des Dualismus. — *Frau Pál Batta*: Weiterentwicklung — aber wie? — *Hans-Joachim Karliczek-Helmut Melzer*: Formen der Mitwirkung der Arbeiter, ihrer Kollektiven, sowie ihrer Organisationen auf dem Gebiet der örtlichen Verwaltung id der DDR. — Martin L. Stanford: Die Rolle des UNIDROIT in der Perspektive des XXI. Jh. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben*: Ernő Deák: Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780—1918) (*Andor Csizmadia*). — Maurach-Zipf: Strafrecht — Allgemeiner Teil (*Ferenc Nagy*). — *Albert Takács*: Berührungspunkte in den neuesten verwaltungsrechtlichen und völkerrechtlichen Forschungen. — *Barnabás Kiss*: Diskussion über „Die Verfassungen der europäischen Volksdemokratien".

CONTENTS: Ervin Cséka: The problems of the notion of remedies in the criminal procedure — *László Újlaki*: Introductive remarks to the appreach of civil (private) law equity, with special regard to the law of civil procedure — *Zoltán Bodnár*: On the connection between analogy in law and judge-made-law — *Gábor Hamza*: The comparison of laws and natural law — *Árpád Baranyai*: Legal questions of the production, sale and use of software — *Gábor Kardos*: The center of the West-European co-operation on energy policy: the International Energy Agency, its structure and operation — *Weenhard Möschel*: The control of fusions — with special regard to the press. *Review.* — *László Pomogyi*: Attempts by central public administration bodies to settle the gypsy guestion in Hungary in the years of dualism — *Mrs. Pál Batta*: Improvement — but how? — *Hans Karliczek—Helmut Melzer*: The forms of collaboration of workers and their collectives and organizations in local public administration in the GDR — *Martin L. Stanford*: The role of Unidroit in the perspective of the 21st century. *Legal literature-legal life*: Ernő Deák: Das Städtewesen der Lander der ungarischen Krone 1780—1918 (*Andor Csizmadia*) — Maurach-Zipf: Strafrecht. Allgemeiner Teil (*Ferenc Nagy*) — *Albert Takács*: Points of connection in recent research on public international law and administrative law — *Barnabás Kiss*: Round-table on „The constitutions of the European people's democracies".

JOGTUDOMANYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon:221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Dobó József igazgató. 85-2480. Szeged, 1980. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

XL. új évfolyam 8. szám Budapest, 1985. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Cséka Ervin

A büntető jogorvoslatok fogalomkörének problémái*

I.

A büntető jogorvoslatok tágabb fogalma

Az ún. jogvitás ügyekben sajátos emberi konfliktushelyzeteket bírálnak el. Ezek között is kiemelt helyet foglal el a bűncselekmények elkövetése miatti felelősség eldöntése a büntetőeljárásban, amikor is egyfelől az egyén magatartása, másfelől az állam által védett jogrend közötti súlyos „ütközések" következményei felől kell határozni. E bonyolult társadalmi-jogi, olykor jogpolitikai, de mindenkor emberi, lélektani, logikai és még sok más értékszempontot igénylő döntés, valamint az azt megelőző eljárás során gyakorlatilag nem lehet kizárni a tévedés lehetőségét. A büntetőügyekben — mint általában az igazságszolgáltatásban, sőt a jogilag szabályozott eljárások minden területén — a jogalkalmazás szakmai színvonalának folyamatos emelése, szervezeti, személyi feltételeinek javítása *csökkentheti* ugyan a téves, hibás állásfoglalások számát, de egyelőre teljesen nem szüntetheti meg, ezért azok tényleges előfordulására nagy figyelmet kell fordítani. A kétséges ténybeli megalapozottságú, illetőleg a törvényesség követelményeinek nem megfelelő döntések ugyanis az általános jogbiztonságra, amellett a bűnözés elleni küzdelem hatékonyságára is kedvezőtlenül hatnak.

A törvénysértő, megalapozatlan határozatok vagy egyébként hibás, fogyatékos eljárási cselekmények, intézkedések csökkentésének és *megelőzésének* szervezeti-személyi feltételein kívül különös figyelemben kell részesíteni azokat a jogi eszközöket (kifejező a német terminológia: Rechtsmittel), amelyek módot adnak a *már bekövetkezett* eljárási tévedések, helytelen, törvénysértő határozatok orvoslására annak érdekében, hogy a hibás döntés jogkövetkezményei lehetőleg ne álljanak be, illetőleg mielőbb megszűnjenek, s új, helyes, törvényes döntés kerüljön az előző helyébe. Amint pedig a büntetőeljárás alapvető feladatainak teljesítésében (a büntetőtörvény szabályainak érvényesítése a törvényesség és az igazság megvalósítása alapján) a hatóságoknak és az eljárás résztvevőinek — bár elkülönítetten szabályozott és végzett, de lényegében — együttes szakmai erőfeszítésére van szükség, akként az eljárás feladataival és a törvénnyel ellentétben álló határozatok, intézkedések jogkövetkezményeinek elhárításában is a hatóságoknak és az eljárás résztvevőinek (vádló, terhelt, védő, sértett, egyéb érdekelt) egyaránt fontos teendőik, eljárási helyzetükből fakadó sajátos lehetőségeik és eszközeik vannak.

A jogorvoslás eszközeit a tételes eljárási jogok, koronként és jogrendszerenként igen változatos formákban, biztosítják és szabályozzák, s ezáltal egyúttal alapot is adnak a jogorvoslatok legáltalánosabb fogalmának meghatározására. Ebben a *tág értelemben* a jogorvoslás különféle eszközeinek tekinthetők — a rendes, illetőleg rendkívüli jogorvoslatok általánosan elismert fogalomkörén túlmenően — mindazok az eljárási cselekmények (kérdés, kérelem, indítvány, észrevétel, előterjesztés, felszólalás, bejelentés, iratfelmutatás vagy -becsatolás, visszavonás, pótlás stb.),[1] amelyek által az eljárás valamely résztvevője az eljárás bármely szakaszában, adott eljárási helyzetének kedvezőbbé tételén, jogainak és érdekeinek teljesebb érvényesítésén való vagy vélt eljárási hátrányainak kiküszöbölésén fáradozik.

Az elméleti irodalomban és a gyakorlatban általában alig-alig merül fel a jogorvoslatok e legtágabb fogalma, illetőleg az, hogy az említett eljárási cselekményekben (kérelmek, indítványok, előterjesztések stb.) jogorvoslati vonásokat fedezzenek fel.[2] Kétségte-

Cséka Ervin tanszékvezető egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

[1] Az államigazgatási eljárásban a határozat visszavonása (és módosítása), továbbá az ügyészi felszólalás (1972. évi V. törvény V. Fej. (:rendes jogorvoslat) 1981. évi I. törvénnyel módosított és egységes szerkezetbe foglalt 1957. évi IV. törvény 61., illetőleg 64. §).

[2] A különféle joghatások elérésére (jogérvényesítésre, jogvédelemre, joghátrányok elhárítására stb.) irányuló eljárási cselekményeket még tág értelemben is csak néhány szerző (*Finkey* Ferenc: A magyar büntető perjog tankönyve. 4. kiad. Bp. 1916. 522. old., *Móra* Mihály—*Kocsis* Mihály: A magyar büntetőeljárási jog. Bp. 1961. 405—407. old.) tekinti jogorvoslatnak.

len, hogy ezek esetében a jogorvoslásnak *hangsúlyozottan kiterjesztett* s már az eljárás menetében is megnyilvánuló tartalmáról van szó, s nem abban a tulajdonképpeni (közvetlen) értelméről, amely szerint a jogorvoslás lehetősége általában csak az eljárás eredményeként hozott érdemi döntéssel (vagy más fontos határozatokkal), illetőleg azok megtámadhatóságával van összefüggésben. Ennek ellenére fel kell ismernünk ezeknek az eljárási cselekményeknek, pontosabban az ezekben rejlő eljárási jogosítványoknak — legalábbis egyes esetekben, bizonyos eljárási helyzetekben — a jogorvoslásra, jogvédelemre irányuló jellegét (tartalmát). Ezek által az eljárás résztvevői az érdekeiket, de sokszor a jogaikat is sértő (vagy annak lehetőségét magukban foglaló) eljárási pozíciójukon igyekeznek változást előidézni, s ezzel végső fokon a nekik előnyös érdemi határozat hozatalát szorgalmazni. Az eljárásban érvényesített különböző írásbeli beadványoknak vagy szóbeli előterjesztéseknek jogorvoslásra (is) irányuló jellege annál fogva is kézenfekvő, hogy az eljárás résztvevői nyilvánvalóan nem élnének azokkal akkor, ha az általuk várt érdemi határozathoz vezető „eljárási utat" akadálytalannak, részükre sérelmektől teljesen mentesnek találnák, olyannak, amely egyelőre nem igényel semmiféle jogorvoslást.

A kifejtettek azonban távolról sem jelentik azt, hogy az eljárás résztvevői által az eljárás során előterjeszthető indítványok, észrevételek stb. tulajdonképpeni jogorvoslati eszközöknek volnának tekinthetők, s mint ilyenek indokolt lenne azokat bevonni a jogorvoslatok szűkebb intézményrendszerébe. Csupán azt jelentik, hogy a résztvevők mindenkori eljárási helyzetének javítására, esetleg megváltoztatására, az eljárás addigi menetében észlelt — valóságos vagy vélt — sérelmek korrigálására irányuló eljárási cselekményeket az elbíráló hatóságok *e rendeltetésüket is szem előtt tartva* kötelesek értékelni, ezzel is folyamatosan érvényt szerezve az egész eljáráson végigvonuló jogorvoslati jogosultság alapelvének. Csak gyakorlati haszon származik abból, ha az eljárás során előforduló kisebb-nagyobb súlyú, ideiglenes vagy tartósabb joghátrányt jelentő téves határozatok, intézkedések *„menetközbeni"* orvoslása megtörténik és így esetleg szükségtelenné és tárgytalanná válik a majdani érdemi hatósági határozat tulajdonképpeni jogorvoslattal való megtámadása.

II.

Büntető jogorvoslatok szűkebb értelemben: a tulajdonképpeni jogorvoslat fogalma

A büntető jogorvoslat fogalma, amely a szakmai szóhasználatban és e kérdéskör tudományos megközelítésében is elterjedt, jóval szűkebb kört fog át, mint az egész büntetőeljárás folyamán igénybevehető, a jogorvoslás fogalmával csak távoli összefüggésben levő, előbb tárgyalt eljárási cselekmények. *Jogorvoslat* egyrészt az eljárás arra jogosított résztvevőjének *kérelme, indítványa*, ritkábban a hatóság hivatalból végzett eljárási cselekménye, amely arra irányul, hogy a hatóság téves, törvénysértő határozata (intézkedése), vagy az eljárás résztvevőjének mulasztása, hibája által előidézett vagy annak vélt joghátrány elháruljon, rendszerint ilyen fogyatékosságoktól mentes, újabb hatósági határozat (intézkedés) hozatala útján. Másrészt a jogorvoslatnak van egy olyan értelme (fogalma) is, hogy az egyenlő magával az újabb — hibátlan, törvényes — *határozattal* (intézkedéssel), amelyben a hatóság a jogsérelmet ténylegesen orvosolja, a jogi normával ellentétben álló hátrányos jogkövetkezményeket vagy azok veszélyét elhárítja (*jogorvoslás*).[3]

A büntető jogorvoslatnak ez a meghatározása eléggé átfogónak látszik ahhoz, hogy a mai modern büntetőeljárási jogokban ismert valamennyi tulajdonképpeni jogorvoslati fajtát felölelje és egyúttal szorosabb értelmű annál, semhogy a különféle jogi hatások előidézésére irányuló eljárási cselekmények előbb tárgyalt változatait is — jogorvoslatokként — magában foglalja. Mindenesetre ez a megállapítás néhány, elsősorban a jogorvoslatok fogalomkörének határán levő intézmény vonatkozásában igazolásra szorul.

A büntető jogorvoslat említett meghatározásának általános jellegéből következik, hogy mindenfajta tulajdonképpeni jogorvoslat esszenciális alkotó elemei: a jogorvoslati jog és annak tartalma; a jogorvoslatra jogosítottak köre; a jogorvoslati jog érvényesítésének formái; a jogorvoslás törvényes módja (a jogorvoslatok elbírálásának elvei és a határozatok).

A jogorvoslat most vázolt lényeges alkotóelemei kétségtelenek azoknál a jogintézményeknél, amelyek a történeti fejlődés alapjain, a mai tételes jogokban teljesen önálló funkciót töltenek be, mint a *bírósági* határozatok megtámadásának rendszeresített eszközei. De még ezeken belül is egészen vitamentesen — az elméletben és a gyakorlatban is — elsősorban csak azokat az intézményeket ismerik el tulajdonképpeni jogorvoslatoknak, amelyeket a *nem jogerős* elsőfokú (esetleg másodfokú) érdemi bírói határozat (ítélet, ügydöntő vagy más jelentős végzés) ellen lehet igénybevenni. Ilyen, ún. rendes jogorvoslatok (egyes jogrendszerekben különféle terminológiával): a fellebbezés, felfolyamodás stb. az elsőfokú határozat ellen; semmisségi panasz, felülvizsgálati kérelem stb. a másodfokú határozat ellen.[4]

A büntetőeljárás bírói szakaszában, a még folyamatban levő perben használható jogorvoslatoknak (ún. *perorvoslatok*) a történeti kialakulása nyúlik vissza a legrégibb időkre; másrészt a tudományban és a gyakorlatban ezekkel kapcsolatban alakult ki a legkorábban az a felismerés, hogy a legtöbb garanciával körülbástyázott és a legmagasabb szakmai színvonalon álló bíróság határozata is lehet téves, ezért legalább egy ízben törvényes módot kell adni annak megtámadására. Ez a megfontolás vezetett a rendes peror-

[3] A hazai és külföldi, régebbi és újabb eljárásjogi (és nemcsak a büntetőjogi) szakirodalomban számos és sokféle *meghatározás* olvasható a jogorvoslatok (Rechtsmittel, recours, zsaloba) fogalmáról. Ezeknek azonban még szemelvényszerű idézése sem látszik indokoltnak, mert ezek az önmagukban és többségükben értékes definíciók nem annyira az összes jogorvoslati fajtákat, illetőleg a jogorvoslatot, mint intézményt egységesen jellemző ismérveknek az általánosításai, mint inkább a szerzők által elsődlegesen vizsgált rendes — és esetleg rendkívüli — perorvoslatok tételes jogi jegyeinek összegezései.

[4] Az 1808. évi *francia* Code d'Instruction Criminelle nyomán elterjedt elnevezések: fellebbezés: appel; semmisségi panasz: pourvoi en cassation; a *német* jogterületen a felfolyamodás: Beschwerde; a fellebbezés; Berufung; a semmisségi panasz: Nichtigkeitsbeschwerde (*osztrák jog*), az utóbbi helyett a régi német jogban és ma is az NSZK-ban: felülvizsgálati kérelem: Revision.

voslatok részletes tételes jogi szabályozására, a fogalomkör kapcsolódó elemeinek (jogorvoslatra jogosítottak; a megtámadható határozatok; a jogorvoslat használatának, elbírálásának módjai stb.) „aprólékos" kimunkálására a jogalkotásban, az elméletben, a joggyakorlatban.

Mindamellett a rendes jogorvoslatok funkcionálásának részkérdéseiben (egy vagy több fokú fellebbvitel; a jogorvoslati jog tartalma; a fellebbviteli bíróság felülvizsgálati és döntési jogköre stb.) ezeknek az intézményeknek a történeti múltjában és jelenében is élénk viták foglalkoztatják az elmélet és a gyakorlat szakembereit és a jogalkotást egyaránt. Bizonyos értelemben azonban jóval vitatottabb a jogorvoslatok létjogosultsága, illetőleg a rendelkezésre álló — a tételes jogban valamilyen módon szabályozott — intézmények jogorvoslati jellege: a *jogerős* bírósági döntés ellenében; a büntetőeljárás *előkészítő* (nyomozási) szakaszában; egyes, a jogorvoslatokéhoz hasonló rendeltetést betöltő más *speciális* intézményekkel kapcsolatban. Ezért szükséges az állásfoglalás ezek jogi természete tekintetében.

III.

Jogorvoslatok a jogerő után

Az intézménytörténeti fejlődés eredményeként a mai büntetőeljárási jogokban általában két fő típusba sorolható jogintézmény funkcionál a *jogerős* bírósági döntés tévedéseinek orvoslására: a rendszerint új bizonyítékok („novumok") alapján igénybevehető perújítás (egyes jogorvoslati rendszerekben: újrafelvétel stb.); továbbá már a jogerős bírói határozat meghozatalának időpontjában fennálló tévedésekre alapított törvényességi óvás (tételesjogi változataiban: törvényességi panasz, perorvoslat a jogegység érdekében, perorvoslat a törvényesség érdekében stb.).[5] Általában mindkét intézmény közös jellemzője: igénybevételi lehetőségük kivételessége, azaz feltételeiknek a törvényben pontosan körülhatárolt, a rendes jogorvoslatokéhoz képest lényegesen leszűkített volta (különösen a perújításnál). A törvényben szabályozott és a gyakorlatban is meglevő kivételes jellegük azonban miben sem érinti ezeknek az intézményeknek jogorvoslati természetét. Mindenesetre ez a tulajdonságuk és az a körülmény, hogy a jogerős bírósági határozat megtámadásának eszközei, vezetett közös gyűjtőnevük meghonosodásához: ezek rendkívüli jogorvoslatok.

1. A perújítás jogorvoslati jellege ellen alig is hozhatók fel érvek, mégis, főleg az elmélet részéről, olykor felvetnek ilyeneket. Eszerint a jogorvoslati jelleget a perújítás azért nélkülözné, mert: a perújítás lehetősége gyakran nem a bíróságnak vagy az eljárás résztvevőinek a hibájában, hanem rajtuk kívül álló objektív tényezőkben gyökerezik (pl. a bizonyíték előttük korábban — mulasztásukra vissza nem vezethetően — ismeretlen volt);[6] rendszerint a sérelmezett határozatot hozó és nem magasabb fokú hatóság dönt a perújítás megengedhetősége kérdésében;[7] a perújítási eljárás (tárgyalás) lényegében nem ún. jogorvoslati, hanem teljesen új (első s esetleg másodfokú) eljárás.

A perújítás jogi természetét kétségtelenül jellemző ezek a sajátosságok azonban nem elégséges érvek az intézmény jogorvoslati jellege ellen. Ha a bíróság jogerős határozata valamely lényeges bizonyíték ismeretének hiányában téves, a bizonyíték későbbi felszínre kerülése esetén a jogorvoslat igénybevételét nem akadályozza az a körülmény, hogy a bizonyítékot az eljárás résztvevői korábban nem is ismerhették. A jogorvoslat lehetősége ugyanis, a büntető jogorvoslat általános fogalmából következően, nem a hatóság vagy a résztvevők eljárásának *szubjektíve hibáztatható* (vétkes) voltában, hanem a bírósági döntésnek — a lényeges bizonyíték hiányából fakadóan ugyan, de — *ténylegesen* (objektíve) téves tartalmában rejlik. Ugyancsak közömbös — a jogorvoslat céljára is figyelemmel, a jogorvoslás hatályosulása szempontjából —, hogy a jogsérelem kiküszöbölését ugyanazon vagy egy másik (magasabb fokú) hatóságtól kérik-e. Végül, a jogorvoslat célját illetően, az a körülmény sem számottevő, hogy ezt a célt milyen jellegű (jogi struktúrájú) eljárás során érik el.

2. A nálunk *törvényességi óvásként*, az egyes jogrendszerekben különböző terminológiai változatokban ismert jogintézmény jogorvoslati természete ellen felhozott, főleg a hazai joggyakorlat elvi és eseti állásfoglalásaiban[8], de olykor irodalmi nézetekben[9] is tükröződő érvek érdemben ugyancsak nem helytállóak. Ezek szerint a törvényességi óvás alapvető célja nem a konkrét ügyben hozott jogerős bírói határozatban megtestesülő törvénysértés vagy megalapozatlanság kiküszöbölése — bár az óvást ilyen esetben lehet igénybe venni —, hanem az óvást elbíráló Legfelsőbb Bíróság határozatának elvi iránymutatása által, a jogalkalmazás egységének biztosítása az óvásban feltárthoz hasonló, jogvitás kérdésekben. A jogorvoslati jelleg ellen azt is felhozzák, hogy a törvényességi óvást nem az eljárás résztvevői, hanem a legmagasabb igaz-

[5] A perújítás (a régebbi magyar szóhasználatban: újrafelvétel) *francia* elnevezése: pourvoi en révision; a törvényességi óvásé: recours dans l'intéret de la loi, illetőleg: recours dans l'intéret de la public ou de la justice; a *németben* az újrafelvétel: Wiederaufnahme; csak az *osztrák* jogban ismert törvényességi óvásé: Nichtigkeitsbeschwerde zur Wahrung des Gesetzes. A perújítás és a törvényességi óvás megfelelő esetekben alkalmasak a jogerős bírói ítélet igaz voltáról szóló vélelem (res iudicata pro veritate habetur) megdöntésére és egyben kivételek a ne bis in idem elve alól.

[6] Így a régi szerzők közül: *Binding*, K.: Grundriss des deutschen Strafprozessrechts. Leipzig, 1904, 219. old.; továbbá nálunk a polgári eljárásjog irodalmában: *Plósz* Sándor: Összegyűjtött dolgozatai. Bp. 1927. 339. old.

[7] A devolutív hatály hiánya miatt nem tartotta — tulajdonképpeni — jogorvoslatnak a perújítást nálunk: *Auer* György—*Mendelényi* László: A bűnvádi eljárási jog. I—VI. Bp. 1930—1934. I. 15. old., továbbá ugyancsak *Plósz* i. m. 322—323. old. Mindezek mellett is ma már általánosan elismertnek tekinthető a perújítás jogorvoslati jellege. Vö: *Romerio*, J.: A perújítás mint az igazságszolgáltatás magasztos intézménye. Revue de Science Criminelle et de Droit Pénal Comparé. (Paris). 1970. 3. sz.

[8] Vö. az 1958. évi 16. sz. tvr-ben foglalt eljárási novella 20. §-ához fűzött mind ind. és a LB bk 27. sz. állásfoglalás ind.

[9] L. *Rácz* György—*Vámos* Miklós: Büntető perorvoslati rendszerünk reformjához. Magyar Jog, 1957. 9. sz.; *Jászai* Dezső (szerk.): A büntetőeljárás kommentárja. I—II. Bp. 1967. 1268—1269., 1299. old. (szerző: *Rácz* Gy.); *Rácz* György: Fellebbezés, perújítás, törvényességi óvás. Magyar Jog, 1968. 8. sz.; *László* Jenő: (szerk.) A büntetőeljárás magyarázata. I-II. Bp. 1982. 902. old. (szerző: *Vágó* T.); továbbá a polgári eljárásjog hazai irodalmában: *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog 3. kiad. Bp. 1974. 479—483. old. (szerző: *Szilbereky* J.); *Németh* János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban. Bp. 1975. 55. és köv. old.; *Szilbereky* Jenő: (szerk.): Polgári eljárásjog. Egységes jegyzet. Bp. I—II. 1983. II. 80—83. old. (szerző: *Németh* J.).

ságügyi szervek vezetői (legfelsőbb bíróság elnöke, legfőbb ügyész, egyes eljárási jogokban igazságügyminiszter) terjeszthetik elő; továbbá, hogy sok esetben az óvás eredményeként keletkező legfelsőbb bírósági határozat jogsérelmet konkréten nem orvosol, hanem csupán deklaratív, a törvénysértés tényét — éppen a bíróságok gyakorlatának irányítása érdekében — megállapító jellegű. Mindezekből az volna következtethető, hogy a törvényességi óvás, legalábbis a szocialista jogokban nem tulajdonképpeni jogorvoslat, hanem sajátos rendeltetésű eljárási intézmény.

Ezt az álláspontot azonban nem lehet osztani. A törvényességi óvás, a jellemzéséül felsorolt sajátosságai ellenére, rendelkezik a büntető *jogorvoslat fogalmának általános* ismérveivel. Az ellentétes nézet szerint a törvényességi óvás: indítvány valamely törvénysértő vagy megalapozatlan — illetőleg ilyennek vélt — jogerős bírói határozat felülvizsgálata és újabb, a sérelmezett fogyatékosságoktól mentes határozathozatala iránt. Amde ezek az ismérvek a törvényességi óvás jogorvoslati jellegének megalapozásához teljesen elegendők. Minden jogorvoslatnak ugyanis *éppen az a lényege*, hogy indítványt tartalmaz valamely törvénysértő (vagy annak tartott) határozat felülvizsgálata és újabb, megfelelő határozathozatala iránt. Ennélfogva az a további körülmény, hogy a törvényességi óvás folytán hozott határozat általában alkalmas a bírósági gyakorlat irányítására *is*, az óvás jogorvoslati jellegét egyáltalán nem zárja ki. Az sem döntő, hogy az óvást nem az eljárás résztvevői, hanem a legmagasabb igazságügyi szervek vezetői nyújtják be,[10] mert ez sem változtat azon a tényen, hogy az óvás valamely sérelmezett bírósági határozat felülvizsgálatára irányul.

De az óvás intézményének az utóbbi körülményből és magából az elnevezésből kitűnő jogorvoslati tartalma nyilvánvalóan *független az óvás eredményétől* is; attól ti., vajon a Legfelsőbb Bíróság helyt ad-e az óvásnak, avagy elutasítja, illetőleg annak csak deklaratív hatályt tulajdonít. Ha pl. a terheltet az alapos óvás folytán a vád alól felmentik, büntetését enyhítik stb., gyakorlatilag aligha lehet kétségbe vonni az óvás jogorvoslati jellegét ama álláspontnak a hangoztatásával, hogy az: sajátos eljárási intézmény, amelynek a terhelt sorsát alapvetően megváltoztató, azaz konkrét jogorvoslást adó hatása — a joggyakorlat irányításának elsődleges szempontja mellett — csupán „másodlagos". Viszont az óvásnak ilyen esetekben szembetűnő jogorvoslati jellege *nem alakulhat át* „valami mássá" akkor sem, ha a határozat a terheltre nem hat ki,[11] sőt természetesen az alaptalan óvás elutasítása esetén sem. Ugyanis az alaptalan, elutasított óvás, akárcsak az alaptalan, elutasított fellebbezés is: jogorvoslat volt és marad, annak ellenére, hogy azok nyomán semmiféle, a „terheltre kiható" bírói határozat nem keletkezik.[12] Amellett természetesen a fellebbezésnek — miként az óvásnak — helyt nem adó határozatnak lehet esetleg egyúttal a joggyakorlat egységét, irányítását szolgáló tartalma is.

Mindezekből kitűnik, hogy valamely jogi eszköz jogorvoslati jellegét nem annak konkrét-eseti eredménye („sikere"), illetőleg az eredménynek az eljárás résztvevőire való tényleges kihatása, hanem megfelelő közvetlen célra, azaz a hatósági határozat *felülvizsgálatára irányuló* tartalma és rendeltetése adja meg. A törvényességi óvás jogorvoslati természetének elismerése azonban nem jelenheti és a gyakorlatban ténylegesen nem is jelenti azt, hogy ez az intézmény valamiféle álcázott rendes (pl. nálunk másodfokú) jogorvoslat. A törvényességi óvás és az egyes jogrendszerekben ismert, különféle elnevezésű „testvérintézménye":[13] kivételes jellegű, ha tetszik „nem tulajdonképpeni", de mindenesetre rendkívüli jogorvoslat, elsősorban éppen azért, mert jogerős bírósági határozat ellen irányul.[14]

IV.

A büntetőeljárás előkészítő szakában igénybe vehető jogorvoslatok fogalmi ismérvei

A büntetőügyekben fennálló jogorvoslati lehetőség általános jellegével, valamint a — némely szocialista eljárási kódexben (pl. magyar, szovjet—orosz) kifejezetten is megfogalmazott — jogorvoslati jogosultság eljárási alapelvével összefüggő kérdés, hogy a büntetőeljárás *előkészítő* (nyomozási, vádemelési, sőt bizonyos értelemben: a tárgyalást előkészítő) szakaszában vannak-e egyáltalán s ha igen, milyen körben és hatállyal érvényesíthető olyan jogi eszközök, amelyek jogorvoslati vagy ahhoz hasonló rendeltetést töltenek be. Ma már a modern eljárási jogok mindinkább egységes egésznek és összefüggő rendszernek fogják fel a büntetőeljárást és nemcsak a bírói, hanem a nyomozási, vádemelési szakasznak is részletes, az eljárási garanciákat nem nélkülöző jogi szabályozására

[10] Így: *Móra-Kocsis* i. m. 907. old.; továbbá: *Nagy* Lajos: A törvényességi óvás jellege és alapja büntető ügyekben. Jogtudományi Közlöny, 1959. 2—3. sz., *Steffler* Sándor: A törvényességi óvás néhány elvi és gyakorlati kérdése a büntetőeljárásban. Magyar Jog. 1971. 10. sz., *Bouzat*, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. I—II. Paris. 1963. 1118—1119. 1164—1166. old. *Finkey* (i. m. 529—530. old.) e címen vitatta a jogegység érdekében használt jogorvoslat ilyen jellegét.

[11] Nem kétséges, hogy a törvénysértés tényének puszta megállapítása — bizonyos értelemben (társadalmi vonakozások stb.) — már maga is jogorvoslást jelent.

[12] *Németh* János szerint is „perorvoslatnak minősül az alaptalan perorvoslat is, hisz különben a perorvoslat folytán eljáró bíróságnak ... azt kellene megállapítania, hogy perorvoslat nem volt." Mégis szerinte a törvényességi óvás nem tekinthető jogorvoslatnak akkor, ha a hozandó határozat hatálya a felekre nem terjed ki, mert ilyenkor nincs jogorvoslás (uo. 82. old.) Vagyis a törvényességi óvás jogorvoslati jellege — ilyen álláspont mellett, legalábbis bizonyos esetekben — egy későbbi körülménytől, az óvást elbíráló határozat jellegétől függ. (*Szilbereky* szerk. i. m. II. 17. old.).

[13] Jogerő után a törvényességi óváson (azt „rendkívüli fellebbezésnek" nevezve) és a perújításon kívül a *román* jog (1968. évi eljárási kódex 386. szakasz) ismeri a fellebbezési eljárásban megvalósult, bizonyos eljárási szabálysértések esetén igénybe vehető „semmisségi óvást"; a *jugoszláv* jog (1976. évi eljárási kódex 401,. 412,. 425. szakasz) a „jogerősen befejezett ügy megismétlését" (a halmazati büntetés egyes kérdéseivel kapcsolatban), azután a „büntetés rendkívüli enyhítését", továbbá a „jogerős ítélet rendkívüli felülvizsgálata iránti kérelemre lefolytatható eljárás"-t.

[14] Ez tekinthető a többségi álláspontnak a büntetőeljárási jog elméleti és gyakorlati művelői körében. Vö.: *Vasiliu* T.: A rendkívüli fellebbezés jellemző vonásai a hatályos eljárási jogban. Revista romana de drept. (Bucuresti). 1969. 5. sz. Hasonlóan a polgári eljárásjogi irodalomban: *Farkas* József: A polgári eljárásjogi perújítás reformjáról. Jogtudományi Közlöny, 1957. 4—6. sz.; uő.: A jogerő a magyar polgári peres eljárásban. Bp. 1976. 108—109. old.

törekednek.[15] Ez utóbbiak közé tartozik a jogorvoslati jog biztosítása is az eljárás előkészítő szakaszában.

1. Valamilyen formában elismertnek és meghonosodottnak tekinthető a jogorvoslati jogosultság a *nyomozási szak*ban is. Ha ezzel kapcsolatban mégis felmerül a jogorvoslatok fogalomkörének általános kérdése, pontosabban az, hogy a nyomozás során a különböző érdek- és jogsérelmek miatt igénybe vehető jogi eszközök a jogorvoslat fogalma alá vonhatók-e, annak oka az, hogy egyrészt az eljárásnak ebben a szakaszában ezek a jogi eszközök az egyes tételes jogokban még nem eléggé általánosak, kellően elterjedtek, másrészt ahol léteznek is, a tulajdonképpeni értelemben vett többi, így elsősorban a bírói szakaszban használatos jogorvoslatoktól részben eltérő vonásokat mutatnak.[16]

Ami a szocialista eljárási jogokban a nyomozás során igénybe vehető *panaszt* illeti (ez a megnevezés általánosnak mondható),[17] ennek a jogorvoslati jellege vitathatatlan; törvényi szabályozásának elvei többé-kevésbé megfelelnek a bírói szakaszban igénybe vehető rendes jogorvoslatokénak. Az utóbbi körülményt jelzi a panaszjog széles körű érvényesítési lehetősége, ideértve a jogosítottak és a sérelmezhető eljárási cselekmények körének teljesen tág, általános megvonását: panasszal élhetnek az eljárás mindazon résztvevői (pl. tanú, szakértő is), akiket valamilyen érdek- vagy jogsérelem ér a nyomozás során.[18] A panaszjog egyes esetekben való kizárása; a panasz előterjesztésével kapcsolatos viszonylag rövid határidők; az a körülmény, hogy a sérelmezett eljárási cselekményt általában az eljáró nyomozó hatóság maga is módosíthatja, vagyis a panasznak helyt adhat; továbbá, hogy a panasznak rendszerint nincs halasztó hatálya: nem olyan sajátosságok, amelyek a nyomozásban funkcionáló ezt az intézményt jogorvoslati jellegétől megfosztanák. Ezek ugyanis többé-kevésbé hasonló változatokban a rendes jogorvoslatoknál, a bírósági szakaszban is előfordulnak.

Némileg más a helyzet a nyomozás során nem általános jelleggel, hanem csak *bizonyos eljárási cselekményekkel* összefüggésben, vagy éppen a *vádemelés* kapcsán az eljárás egyes résztvevői számára rendelkezésre álló jogi eszközökkel. Ilyenek sokféle elnevezéssel ismeretesek a mai nyugati jogrendszerek eljárási jogában (nyomozási, előkészítő szakasz) és léteztek az első magyar egységes büntető perrendtartásban, az 1896. évi XXXIII. törvényben.[19] Ezek közül némelyek többé-kevésbé, mások alig vonhatók a jogorvoslatok fogalma alá. Így jogorvoslat a folyamodás, mert a sérelmezett, a vádképviseletet megtagadó ügyészi állásfoglalás felülvizsgálatára irányul. Az egyedi nyomozási cselekmények ellen (miatt) érvényesíthető panasz is az, hasonló okokból.[20] Viszont nem tekinthető jogorvoslatnak a vádemelés ellen használható kifogás, illetőleg észrevétel (néhol: előterjesztés stb.), mert ezek nem eljárási cselekmények felülbírálatát, hanem csak az eljárás más irányú előbbrevitelének előmozdítását célozzák. Ezért az utóbbiakat, ahol egyáltalán ismeretesek, már indokoltan rekesztették ki a jogorvoslatok köréből.[21]

2. A nyomozásban érvényesülő jogorvoslatok fogalomkörébe vonható a szocialista eljárási jogokban meghonosodott intézmény, a *nyomozások törvényessége feletti ügyészi felügyelet*. Ennek a felügyeletnek szerteágazó, a jogorvoslatok feladatkörén túlmenő rendeltetése is van, amellyel kapcsolatos teendőkről rendszerint *más jogszabályok*[22] rendelkeznek. De magában az *eljárási törvényben* szabályozott abban az esetben (pl. magyar Be 18. § (1) bek. d) pont), amikor az ügyész a nyomozás törvényessége feletti felügyeleti jogkörében a nyomozó hatóság téves, törvénysértő határozatait (intézkedéseit) megváltoztatja vagy hatályon kívül helyezi: nem kétségesen jogorvoslati ténykedést fejt ki. Ugyanez a helyzet akkor is (Be 18. § (2) bek.), amikor az ügyész — felügyelve az eljárás részt-

[15] A szocialista kódexekben és szakirodalomban már teljesen általánossá vált az „eljárás" terminológia a régebbi „perrendtartás" helyett , de mindinkább a német jogterületen is a „Strafverfahrenscreht" a „Strafprozessordnung" helyett, a franciában a „procédure" a „procès" helyett. (Bár a külföldi jogokban az említett fogalmak között árnyalati különbségek is érvényesülnek.)

[16] A mai *szocialista* eljárási kódexekben a nyomozati, illetőleg a vizsgálati (utóbbi: szovjet—orosz, csehszlovák, lengyel, jugoszláv jogban) szervek intézkedései, határozatai elleni jogorvoslat (panasz, fellebbezés stb.) jogára és az eljárásra vonatkozó rendelkezések általában elkülönítetten vannak összefoglalva, de nem olyan részletességgel, mint a bírósági eljárásban használatos jogorvoslatoké. A *burzsoa* kódexek szabályozása e tekintetben kevésbé általános jellegű.

[17] A jugoszláv kódex szerint a nyomozás (vizsgálat) során tett intézkedések miatt: panasz (181. szakasz), egyes határozatok ellen panasz (196. szakasz 3. bek.) *vagy* fellebbezés (171. szakasz 3. bek., 199. szakasz 4. bek.) használható.

[18] A lengyel jog (1969. évi eljárási kódex 268. cikk) az eljárás résztvevőinek *minden* nyomozati cselekmény és határozat ellen, más érdekelteknek a nyomozati határozatok ellen, a jugoszláv jog (pl. a kódex 159., 171., 181., 192., 196., 237. szakasza) *meghatározott* nyomozati (vizsgálati) cselekmények *és* határozatok ellen enged jogorvoslati jogot.

[19] Már az 1670. évi francia Ordonnance Criminelle. majd az Alkotmányozó Nemzetgyűlés ezt megerősítő 1789. évi Decrèt-je (28. cikk) szerint a vádlott kifogást emelhetett a tanúk ellen a büntetőeljárás előkészítő (nyomozati, vizsgálati) szakaszában; vö. *Balogh* Jenő: Magyar bűnvádi eljárási jog. I. Bp. 1901. 69. és 77. old.

[20] Egyes szocialista kódexek az általánosan szabályozott panaszjog mellett — éppen a jogorvoslati jog erősítése céljából — bizonyos nyomozati határozatok ellen *külön* is rendelkeznek a panasz lehetőségéről. (Pl. az 1961. évi — többször módosított — csehszlovák eljárási kódex 74. §: az előzetes letartóztatás miatt; lengyel kódex 260. cikk 2. §: a sértett az eljárás megindítását megtagadó határozat ellen; NDK 1968. évi — időközben módosított — eljárási kódex 127. §: az elfogató parancs ellen; román kódex 247. szakasz: a büntetőjogi felelősség helyettesítését elrendelő határozat ellen.) A panaszjognak ez a kazuisztikus szabályozási módja általános a jugoszláv eljárási jogban, valamint a nyugati kódexekben. A vádképviseletet megtagadó ügyészi határozat ellen a sértett részéről a főügyészhez előterjeszthető „folyamodást" és a vizsgálóbíró intézkedései elleni panaszt a régi hazai szakirodalomban nem ismerték el jogorvoslatnak (perorvoslatnak), mert tárgyuk nem bírói határozat (*Angyal* Pál: A magyar büntetőeljárás-jog tankönyve. I—II. Bp. 1915—1917. II. 164. old.; *Finkey* i. m. 528—529. old.; *Auer—Mendelényi* i. m. V. 159. old), kifejezésre juttatván ezzel, hogy csak a bírói határozat elleni jogorvoslati eszközöket tekintették valóságos, tulajdonképpeni jogorvoslatoknak.

[21] Általában a nyugati jogrendszerekben a nagyobb ügyekben (és a régi hazai jogban is: 1896. évi XXXIII. tv. 256. §, 1921. évi XXIX. tv. 10. §, 1930. évi XXXIV. tv. 111. §), valamint a jelenlegi jugoszláv kódex (267. szakasz) szerint a vádlottnak joga van a vádemelés ellen *kifogással* élni. A kifogás azonban, amint erre már *Angyal* (i. m. II. 53. old.) rámutatott, idézve *Rulf—Gleispach*-ot (Der österreichische Strafprozess. Wien—Leipzig, 1913. 227. old.), azért sem jogorvoslat, mert itt a vádlott e „vádiratában" éppen a bírói döntés kiprovokálása végett helyezkedik szembe a vádló álláspontjával. A szocialista jogokban a vádemelés elleni bármiféle közvetlen jogorvoslati eszközt feleslegessé tesz a bírói tárgyalás-előkészítés során a vád törvényességének és megalapozottságának hivatalból való ellenőrzése.

[22] L. a hazai jogban az ügyészségről szóló 1972. évi V. tv. II. Fej., továbbá a legfőbb ügyészi utasítások, legutóbb a 7/1979. Legf. Ü. sz. ut.

vevői jogainak érvényesítésére, továbbá ellenőrizve a kényszerintézkedések alkalmazásának törvényességét — konkrét és eseti intézkedéseket tesz az említett körben észlelt jogsérelmek orvoslására.[23] Az a körülmény, hogy az ügyész a jogorvoslással járó ezeket a teendőit nemcsak a résztvevők által előterjesztett panaszok folytán (Be 18. § (1) bek. f) pont), hanem hivatalból is végezheti: e funkciónak a jogorvoslás fogalmát kimerítő tartalmán — ugyanúgy, mint ez a körülmény más, hivatalból alkalmazható jogi eszközük jogorvoslati természetén — nem változtat.

A nyomozás törvényessége feletti ügyészi felügyelet tehát ha nem is *egészében*, de lényeges vonásaiban már maga is jogorvoslati intézmény;[24] még kevésbé lehet vitatni a felügyelet körében a nyomozási cselekmények törvényességét biztosító, konkrét ügyészi intézkedések jogorvoslati jellegét.[25] Ezek a *hivatalból* alkalmazható jogorvoslati eszközök *párhuzamosan* érvényesülnek a nyomozás során az eljárás résztvevői által előterjeszthető panaszok (Be 148. §) folytán, azaz *kérelemre* teljesíthető jogorvoslási lehetőséggel. Egyébként a két intézménynek, tehát a felügyeletnek és a panaszoknak szoros jogorvoslati kapcsolatát mi sem igazolja jobban, mint a hazai eljárási törvény idevágó szabályozása: a nyomozó hatóság intézkedései, mulasztásai miatt bejelentett *panaszokat* az ügyész a nyomozás törvényessége feletti *felügyeleti jogkörében* eljárva bírálja el (Be már id. 18. § (1) bek. f) pont).[26]

Mindez eléggé szemléltető példa arra, mennyire helytelen lenne a jogorvoslatok fogalmát, a jogorvoslatok egész intézményrendszerét csupán a büntetőeljárás bírói szakaszában és rendszerint csak kérelemre érvényesülő rendes jogorvoslati fajtákra leszűkíteni, még akkor is, ha azoknak a jogorvoslati rendszert elsődlegesen alakító jelentősége kétségtelen.

3. Ami a büntetőeljárásnak nem nyomozási-előkészítő, hanem *bírói-előkészítő* szakaszát illeti, az itt igénybe vehető, főleg a vádemeléssel, illetőleg a vád megalapozottságának *ellenőrzésével* kapcsolatos jogi eszközök jogorvoslati jellege ugyancsak kétségtelen. E körben egyes régebbi és mai eljárási jogokban — a büntetőügyek bizonyos csoportjában — a vádtanácsnak (az angolszász jog területén a vádzsűrinek), a szocialista jogokban pedig az ítélőbíróságnak vannak különböző, általában hivatalból teljesítendő feladatai. Mindezek azonban egyeznek abban, hogy kérelem nélkül is vizsgálat, ellenőrzés tárgyává teszik az eljárás esetleges akadályainak, illetőleg előbbreviteli lehetőségének kérdését; szükség esetén *módosító, kiegészítő*, vagy esetleg a váddal *ellentétes* határozatokra kerülhet sor (pótnyomozás, áttétel, az eljárás megszüntetése stb.), amelyek *tartalmilag* — az eljárásban ütköző jogok és érdekek valamely vonatkozásában — jogorvoslást is jelentenek.[27]

Sajátossága a bírói tárgyaláselőkészítés e hivatalból hatályosuló jogorvoslati rendeltetésének, hogy az annak során hozott konkrét határozatok ellen az eljárás résztvevői — tulajdonképpeni — jogorvoslattal (fellebbezéssel, felfolyamodással) élhetnek, s így már kérelemre is megindulhatnak bizonyos jogorvoslati eljárások (rendszerint a jogorvoslati támadás szabta körben). A tárgyalás bírói előkészítése szakaszában hozott határozatok elleni rendes jogorvoslatok elbírálása bírósági szerv (fellebbviteli bíróság) hatáskörébe tartozik s az eljárásban a rendes jogorvoslatok általános szabályait kell alkalmazni, az eljárás előkészítő jellegéből folyó bizonyos eltérésekkel.

V.

Sajátos jogorvoslati fajták

Az egyes *speciális*, de a tulajdonképpeni jogorvoslatok fogalomkörével mindenképpen érintkező jogintézmények csoportjában két alcsoportot célszerű megkülönböztetni: az egyik az olyan jogintézményeké, amelyek, a büntetőeljárásban betöltött *kisegítő* szerepük ellenére, lényegében és aggály nélkül jogorvoslatoknak tekinthetők; a másik alcsoportba tartoznak a jogorvoslat fogalmi jegyeit csak *áttételesen,*

[23] Teljesen hasonló a külföldi szocialista kódexek szabályozása (a vizsgálóbírói intézményt ismerő jugoszláv jog kivételével), ugyanakkor az ügyészi nyomozásfelügyelet részletkérdéseit náluk is egyéb jogszabályok rendezik.

[24] Ez a jelleg számos, a nyomozásfelügyeletet tárgyaló hazai és külföldi munka alapkoncepciójában is megnyilvánul. Így különösen: *Gödöny* József (szerk.): A nyomozás törvényessége feletti felügyelet. Ügyészi Kiskönyvtár, 8. sz. Bp. 1961.; továbbá: *Zsogin*, M. V.: Prokurorszkij nadzor za predvarityelnim rasszledovaniem ugolovnyik del. Moszkva, 1968.

[25] A 7/1979. Legf. Ü. sz. ut. 6. §-ának (1) bek.-e szerint az ügyész az eljárási törvény értelmében az elbírálási, jóváhagyási stb. jogkörébe eső nyomozati cselekmények ellenőrzése kapcsán „az egész eljárás anyagát felülvizsgálja és az észlelt törvénysértések megszüntetése... iránt intézkedik". *Móra* indokoltan jegyzi meg, hogy a nyomozás „több lehetőséget nyújt a hibásnak bizonyult hatósági cselekmények helyesbítésére..., minthogy az itt tevékenykedő hatóságok intézkedéseikhez, határozataikhoz általában nincsenek kötve". (*Móra—Kocsis* i. m. 216. old.). Az Ügyészi Kiskönyvtár sorozatban 8. sz. alatt megjelent munka „A törvénysértések orvoslása" címmel, külön fejezetben részletezi az ügyészi nyomozásfelügyelet során „a törvénysértések orvoslására szolgáló eszközöket" (*Gödöny* szerk. i. m. 104. s köv. old. Szerző: *Szabó* K.). A legutóbbi kiadású büntetőeljárás-jogi egységes egyetemi jegyzetben (*Szabóné Nagy* Teréz szerk. A magyar büntetőeljárási jog. I—II. Budapest, 1982.) Szabóné kiemeli, hogy az „ügyész a nyomozó hatóság egyes intézkedéseinek, határozatainak a törvényességét és megalapozottságát kérelemre és hivatalból egyaránt köteles vizsgálni (I. 127.); ugyanitt *Kratochwill* a nyomozásfelügyelet közvetlenül a vádemelés előtti teendőjének „a nyomozás iratainak felülvizsgálatát" jelöli meg (II. 68).

[26] Az ügyészi törvényességi nyomozásfelügyeletet nem ismerő jogrendszerekben (burzsoa jogok és jugoszláv jog) a nyomozás (és a vizsgálat) során előforduló törvénysértések, hiányosságok ellenőrzése és korrigálása kevésbé egységes rendszerben történik, mert az megoszlik az ügyész, a vizsgálóbíró és a vádtanács (sőt a kisebb ügyekben még az elsőfokú bíróság) között. Mindamellett a vádtanács jogosultságai jelentősek, ő felügyel a nagyobb ügyekben kötelező vizsgálatok menetére, utasításai a vizsgálóbíróra kötelezők és egyben a vádtanács a vizsgálóbíró jogorvoslati fóruma. Nálunk az 1896. évi XXXIII. tv-be foglalt bűnvádi perrendtartás 123. §-a értelmében a vádtanács (továbbá a törvényszék és a felsőbíróság is) a vizsgálóbírót jegyzőkönyvi szabálytalanságok miatt 100 koronáig (később pengőig) terjedhető rendbírsággal büntethette.

[27] Ez a „lappangó" jogorvoslati jelleg éppen úgy jelen van a terhelt bíróság elé állításában (szovjet—orosz jog), vagy a vád előzetes tárgyalásában (csehszlovák jog), mint a többi szocialista jogok más formák között hatályosuló tárgyalás-előkészítési rendszerében. (A hazai jog szerint: a tanács elnökének, a tanácsnak, illetőleg az előkészítő ülésnek a jogköre; Be 175—179. §). Hasonló a helyzet a vádtanács jogkörébe tartozó kötelező vagy fakultatív vád alá helyezési eljárást, illetőleg az ún. közvetlen idézést ismerő tárgyalás-előkészítési rendszerekben. A gazdag irodalomból tanulmányok a tárgyalás-előkészítés jogorvoslati jellegére is: *Kratochwill* Ferenc: A nyomozás törvényességének ellenőrzése a tárgyalás előkészítésének szakaszában. ELTE Acta, 13. köt. 1971., *Husar*, E.: Predbezné prejednanie obzaloby v ceskoslovenskom trestnom processe. Bratislava, 1965.

közvetve magukon viselő, de egyébként ugyancsak jogorvoslásra irányuló jogi eszközök.

1. Az *első alcsoportról* nem lehet taxatív felsorolást adni. Leggyakrabban mind a szocialista, mind a burzsoa jogokban is előforduló formái: igazolás; kimentés; kijavítása a határozatnak; kijavítása, kiegészítése a jegyzőkönyvnek; tárgyalás tartása iránti kérelem.

Az *igazolás* jogi természetét illetően megoszlanak a vélemények. Helyesebbnek látszik a jogorvoslati jelleg feltétlen elismerése.[28] Amikor az eljárás résztvevői a határnapot, határidőt, illetőleg azokon az eljárási cselekmények teljesítését elmulasztják s ennek később részükre hátrányos jogkövetkezményei vannak, majd általában vétlenségükre hivatkozva, méltánylandó okok előadásával kívánják elérni a hátrányos következmények elhárítását, a törvényben írt módozatok szerint: kétségtelenül orvoslást kérnek az őket ért sérelemért és új állásfoglalást szorgalmaznak. A jogorvoslat általános fogalma szempontjából közömbös, hogy a jogsérelmet nem a hatóság, hanem az eljárás résztvevői okozták (maguknak) s az is, hogy az igazolás tárgyában általában ugyanaz a hatóság dönt, amelynél a mulasztás történt.[29]

A *kimentés* valamely eljárási kötelezettség teljesítése (pl. idézésre megjelenés stb.), illetőleg annak jogkövetkezménye (pl. rendbírság) alól, különösen ha *utólagos* (a magyar eljárási jogban a kimentés csakis előzetes lehet):[30] jogorvoslatnak tekinthető, mert itt is sérelmezett jogkövetkezmények elhárításáról, illetőleg újabb, megfelelő határozat (intézkedés) hozatalának igényléséről van szó.[31] Az, hogy a konkrét esetben a kimentésre felhozott indokok alaposak-e vagy sem, e jogintézmény jogorvoslati természetét nem érinti. De az *előzetes* kimentésnél is — bár itt már csak közvetve, vagyis nem a bekövetkezett, hanem csupán a veszéllyel fenyegető — jogkövetkezmények elhárításának szándékában fedezhetők fel a jogorvoslat bizonyos alapvető fogalmi ismérvei.

Általában nem ismerik el az irodalomban jogorvoslatnak a hatósági *határozat kijavítását* azon a címen, hogy ebben az esetben nem érdemben téves, törvénysértő állásfoglalásnak, hanem név, szám vagy más nyilvánvaló elírási hibának — még hozzá rendszerint hivatalból való — korrigálására kerül sor.[32] Ez a jogi felfogás azonban nem helytálló. Az a körülmény, hogy a hatósági határozatnak, éspedig akár a meghozott, kihirdetett, akár az írásba foglalt, kézbesített határozatnak — a szövegezésére visszavezethető — mindenképpen orvoslásra szoruló, bár nem érdemi hibájáról van szó, egyrészt közömbös, mert ilyen ismérv a jogorvoslatok általános fogalmának nem feltétele. Másrészt a határozat önmagukban formainak látszó hibái, tévedései, pontatlanságai közvetlenül érdemi kihatásúak lehetnek; pl. a bűncselekménnyel okozott károsszeg 1000 Ft-ban megjelölése 10 000 Ft helyett. Az ilyen szempontból téves hatósági határozatokban fellelhető, tényleges vagy „potenciális" sérelmek kiküszöböléséhez is fontos eljárási érdekek fűződhetnek, ezért a törvényben erre a célra biztosított jogi eszközök jogorvoslati jellegét nem indokolt kétségbe vonni. A jogorvoslat fogalma szempontjából itt sem döntő, hogy a határozat kijavítása kérelemre avagy hivatalból történik.

A hatóságnak nemcsak a határozata, hanem az eljárási cselekményekről készített (kihallgatási, tárgyalási, intézkedési) *jegyzőkönyve* is igen jelentős és ez is tartalmazhat tévedést, elírást, illetőleg lehet hiányos. Ezek korrigálására, orvoslására is módot kell adni, mert az ilyen hibák kihatása is lehet érdemi, azok ugyanis befolyásolhatják a résztvevők további eljárási cselekményeit.[33] Ennélfogva a tételes jogok gondoskodnak is a jegyzőkönyvi tévedések kiigazítási lehetőségéről.[34] Eszerint hivatalból vagy kérelemre kiegészíthető, kijavítható a nem megfelelő tartalmú jegyzőkönyv az eljárási törvényben előírt határidőben és módozatok szerint. Minthogy tehát ilyen esetekben is akár a hatóság, akár a résztvevők magatartására visszavezethető tévedések hivatalból vagy kérelemre történő helyesbítéséről van szó, a jegyzőkönyv kiigazításának intézményétől sem lehet megtagadni a jogorvoslati jelleget.

Speciális, jogi természetét illetően olykor vitatott, de lényegében ugyancsak jogorvoslást nyújtó jogintézménnyel találkozunk a büntetőeljárás egysze-

[28] A hatályos jogunk (Be 110. § min. ind.) az igazolást a jogorvoslattal „rokon" intézménynek tekinti. *Móra* szerint (*Móra—Kocsis* i. m. 406. old.) ez „nem szoros értelemben vett jogorvoslat". Régi jogunk (1896. évi XXXIII. tv. 463—468. §) a jogorvoslatok közé sorolta. Az irodalomban *Finkey* (i. m. 528. old., 604. old.) és *Angyal* (i. m. II. 164., 234. old.) csak tág értelemben minősítették jogorvoslatnak, mivel az igazolás nem a hatóság, hanem a fél mulasztása hátrányos következményeinek elhárítását célozza. *Auer* (*Auer—Mendelényi* i. m. I. 15. old.) a jogorvoslat lényegével semmiféle rokonságban nem levő „pertechnikai módozatot" látott benne. A polgári eljárásjog hazai irodalmában jogorvoslatnak tekintik az igazolást *Szilbereky* (szerk. i. m. I. 193. old.) és *Farkas* (i. m. 1976. 109., 117. old.). *Németh* az igazolást nem sorolja a jogorvoslatok közé, minthogy az szerinte, eredményét és az orvoslás módját tekintve, eltér a jogorvoslattól (*Szilbereky* szerk. i. m. II. 20. old.).

[29] A szocialista jogok közül a csehszlovák, román és jugoszláv kódex csak rendes jogorvoslati (fellebbezési) határidő, a többi kódex bármely eljárási határidő vétlen elmulasztása miatt enged igazolást, lényegében a mienkéhez hasonló eljárási feltételek és módozatok szerint.

[30] Vö. Be. 113. § (1) bek. Utólagos lehet mégis a kimentés („igazolás"), ha az idézett kiskorú meg nem jelenésével kapcsolatos vétlenségét a gondozó igazolja (Be 113. § (3) bek.). A külföldi jogokban a kimentés többnyire az igazolás szabályai szerint történik, de egyes kódexekben (pl. szovjet—orosz, lengyel, NDK) a mienkéhez hasonló, külön rendelkezések is vannak.

[31] A kimentés jogi természetével (jogorvoslati jellegével) alig foglalkozik a szakirodalom. A *Móra—Kocsis* tankönyv (i. m. 210., 406. old.) a fogyatékos eljárási cselekmények egyszerűbb orvoslási módjának tartja. A régi hazai jogban az *Auer—Mendelényi* kommentár (i. m. IV. 27—28. old.) sajátos jogorvoslatnak tekintette, amely nincs határidőhöz kötve, lehet előzetes és utólagos is, és lényeges eleme a felhozott alapos ok.

[32] Vö. Be 116. § (4) bek. Minden kódex szabályozza a hatósági határozat kijavításának lehetőségét és eljárási módozatait, de nem a jogorvoslatok, hanem a határozatok alaki-tartalmi kellékeire vonatkozó rendelkezések között. A hazai irodalomban, miként az igazolást, ezt is tág értelemben tekintik jogorvoslatnak; így: *Moldoványi (László* szerk. i. m. 365. old.), *Móra—Kocsis* i. m. 406. old., *Auer—Mendelényi* i. m. 156. old., *Finkey* i. m. 528., 604. old., *Angyal* i. m. II. 164., 234. old. A polgári eljárásjogi irodalomban a kijavítás jogorvoslati jellegét elismeri és sokoldalúan elemzi: *Farkas* i. m. 1976. 109. old. és *Szilbereky* szerk. i. m. I. 415—417. old.; csakis a kijavítás iránti *kérelmet* tekinti jogorvoslatnak *Németh* (*Szilbereky* szerk. i. m. II. 16., 20. old.), mert szerinte a hivatalból teljesített kijavítás már nem jogorvoslat.

[33] Erre rámutat: *Moldoványi (László* szerk. i. m. 354. old.).

[34] Nálunk általános jelleggel az eljárásban: Be. 115. § (5) bek.; külön a bírói szakaszban: 161. § (2) bek. A külföldi kódexek, különböző változatokban, ugyancsak ismerik a jegyzőkönyv kijavításának (helyesbítésének, kiegészítésének, kiigazításának) intézményét. Az irodalomban jogorvoslati jellegére általában nem fordítanak figyelmet.

rűsítésére, gyorsítására fokozottan lehetőséget adó sajátos törvényi szabályozásban. Ilyen a hazai jogunkban az, amikor a különböző ismérvek alapján kisebb jelentőségűnek értékelt bűncselekmény miatti felelősséget — pénzbüntetéssel szankcionálva — tárgyalás mellőzésével hozott írásbeli határozatában (a régebbi magyar és némely mai jogban büntető parancsban)[35] állapítja meg a bíróság, és a terhelt s esetleg más résztvevők egyet nem értésüket azzal fejezhetik ki, hogy *kérhetik tárgyalás tartását*, s annak alapján új határozat hozatalát.[36] (A tárgyalás előkészítése során az eljárást megszüntető végzésben alkalmazott megrovás miatt, továbbá egyes különleges eljárásokban hozott határozatok „ellen" is lehet tárgyalás tartását kérni.)[37] A kérelem folytán kötelező a tárgyalás megtartása, s azon a bíróság a korábbi határozatát fenntarthatja vagy más határozatot hozhat.

A most tárgyalt esetben tehát a jogosult helytelennek, jogsértőnek tartott bírósági határozat miatt kér és vár orvoslást tárgyaláson. Így e jogintézmény jogorvoslati jellegét legfeljebb csak ama álláspont alapján lehetne kétségbe vonni, hogy a tárgyaláson a remélt jogorvoslás nem magasabb fokú, hanem ugyanazon bíróság részéről történik; a devolutív hatály hiánya azonban, mint láttuk, a jogorvoslat lényegét nem érinti. A hazai jogban is jogorvoslatnak ismerik el ezt az intézményt, így pl. a tárgyalás mellőzésével hozott határozat „megtámadásáról" beszélnek az irodalomban.[38] A törvény idevágó miniszteri indoklása is azt állapítja meg, hogy a tárgyalás tartására irányuló kérelem „a jogorvoslat sajátos formája".[39]

2. A másik alcsoportban, azaz a tulajdonképpeni jogorvoslatok fogalmával érintkező, de azzal csak *távoli, áttételes* kapcsolatban álló jogi eszközök körében lehet említést tenni a tételes eljárási jogoknak azokról a szabályairól, amelyek szerint az eljárás résztvevői kérhetik, hogy a hatóság a szándékolt intézkedését, eljárási cselekményét módosítsa vagy mellőzze, illetőleg valamely nem szándékolt eljárási cselekményt teljesítsen. Az eljárás ilyen lehetőséggel élő résztvevője *javítani* törekszik eljárási helyzetén, mert azt kedvezőtlennek, érdek- és jogsértőnek, s így orvoslandónak tartja. Ezek a jogi eszközök az egyes eljárási törvényekben igen sokfélék és vegyes jellegűek. Ilyennek tekinthető pl. a hatóság tagjával szemben kizárási ok bejelentése (Be 36 § (3) bek.) tanúvallomás megtagadására (Be 66. §), vagy szakértői működés alól való felmentésre (Be 72. § (2) bek.) okot adó körülmény megjelölése; más szakértő kirendelésének kérelmezése. (Be 77. §) stb.[40]

De a most tárgyalt alcsoportba sorolhatók, már nyomósabb érvek alapján, azok a jogi eszközök is, amelyek a büntetőeljárás befejezése *után* adnak módot a jogerős bírói határozat különböző tévedéseinek, mulasztásainak, az érdemi döntést általában nem érintő, mégis törvénysértő rendelkezéseinek utólagos helyesbítésére, pótlására. Ezek a jogi eszközök lehetővé teszik a — jogerős bírói határozatok téves, törvénysértő rendelkezéseinek orvoslására egyébként rendelkezésre álló — perújítás vagy törvényességi óvás igénybevételének mellőzését. (A nem jogerős határozat ilyen jellegű hibái a rendes jogorvoslati eljárásban korrigálhatók.) E jogi eszközök a magyar Be-ben az ún. *különleges eljárások között* szerepelnek, és néhányuk megtalálható a külföldi kódexekben is.[41] Ilyenek: a szabadságvesztés végrehajtási fokozatának utólagos megállapítása (Be 357. §); a feltételes szabadságra vonatkozó rendelkezés utólagos módosítása (359. §); a pénzmellékbüntetés helyébe lépő szabadságvesztés utólagos meghatározása (367. §); a járművezetéstől eltiltás utólagos beszámítása (370. §); az elkobzás utólagos kimondása (376. §); a próbaidőre felfüggesztett büntetés végrehajtása utólagos elrendelésének egyes esetei (377. § (1) bek. a)—b) pont); az előzetes fogvatartás utólagos beszámítása (379. §); a bűnügyi költségre vonatkozó utólagos rendelkezés (382. §).

Az a körülmény, hogy az említett esetekben a jogerős határozat helytelen, törvénysértő, hiányos stb. rendelkezéseit utólag és gyakran hivatalból, egyszerűsített törvényi előírások szerint eljárva helyesbíti rendszerint az alapügyben első fokon eljárt bíróság: ennek az intézménynek a jogorvoslati jellegét nem zárja ki. Lényeges ugyanis csupán az, hogy a törvénysértő hibás, hiányos stb. határozat (vagy bizonyos része) helyébe — az idevonatkozó egyszerűsített eljárás módozatai szerint — törvényes (hibátlan, hiánytalan stb.) rendelkezés lép.[42]

Végül el kell ismerni a jogorvoslati természetét — a magyar jogban korábban ugyancsak a különleges büntetőeljárások körében szabályozott — azoknak a jogi eszközöknek is, amelyek az érdemi bírósági határozat jogerőre emelkedése után, a *büntetés végrehajtása* során biztosítják az elítélt *panaszjogát*, sőt — kivételesen — a büntetésvégrehajtási bíró egyes végzéseinek *fellebbezéssel* való megtámadási jogát is. Ezek a jogorvoslati eszközök ugyanis, főleg az utóbbi esetben, nem oly mértékben sajátosak, hogy megszűnnék büntetőeljárási jellegük, annál is kevésbé, mert — eltérő jogszabályi rendelkezés hiányában — a büntetésvégrehajtási bíró eljárására a büntetőeljárás szabályai az irányadók.[43]

---

[35] Vö. az 1896. évi XXXIII. tv-be foglalt bűnvádi perrendtartás 532—535. §, 1928. évi X. tv. 49. §, 1930. évi XXXIV. tv. 121. §. A külföldi irodalomban l.: *Schreiber*, H.: Strafprozess und Reform. Darmstadt, 1979. 131. old., *Roxin*, C.: Strafverfahrensrecht. 18. kiad. München, 1983. 371. old.

[36] Vö. Be 350—355/A. §

[37] Vö. Be 184. § (3), 371. § (2), 375. § (3), 376. § (1) bek.

[38] Így: *Nagy* György—*Nemény*i Béla: A büntető tárgyalás előkészítésének rendje. A tárgyalás mellőzése pénzbüntetés kiszabása esetén. Bp. 1965. 164. old. *László* J. szerint (Be-magyarázat 1982. 1099. old.) a tárgyalás tartása iránti kérelem sajátosan realizálja a jogorvoslati jogosultság elvét. A polgári eljárás analóg intézményét, az ellentmondást ugyancsak jogorvoslatnak tekinti *Varga* és *Németh (Szilbereky* szerk. i. m. 304. old., illetőleg II. 20. old.).

[39] A régi hazai irodalomban a büntető paranccsal szemben előterjeszthető tárgyalás tartása iránti kérelmet jogi természetének vizsgálata nélkül ismertették: *Finkey* i. m. 649. old., *Angyal* i. m. II. 286. old., *Auer—Mendelényi* i. m. VI. 28—29. old. Rendes jogorvoslatnak tekinti a büntető parancs ellen használható „Einspruch"-ot: *Roxin* i. m. 299. old.

[40] L. továbbá egyes jogrendszerekben a szakértő kirendelésének, illetőleg működésének kifogásolási jogát, az esküdtbíráskodásban az esküdtek kifogásolási, illetőleg visszautasítási lehetőségét stb.

[41] Kifejezetten különleges — köztük jogorvoslati jellegű — eljárásokat szabályoz: román kódex 465—522. szakasz, jugoszláv kódex 493—554. szakasz. A többi szocialista eljárási kódexben ezek az eljárások elszórtan szerepelnek a végrehajtást és egyéb kérdéseket szabályozó rendelkezések között.

[42] Az egyes különleges eljárások jogorvoslati jellegével alig foglalkozó irodalomból kiemelendők *László* J. fejtegetései (Be-magyarázat 1982. 1070., 1081., 1108., 1116. old), aki a törvénysértések orvoslásáról, s a törvénysértő, téves, hiányos stb. határozatok vagy rendelkezések hatályon kívül helyezéséről, módosításáról, pótlásáról stb. tesz említést a különleges eljárások egyes fajtáinak elemzése során. L. továbbá: *Waltos* S.: A különleges eljárások felépítésének alapjai a büntetőeljárásban. Nowe Prawo (Warszawa), 1970. 7—8. sz.

[43] Vö. 1979. évi 11. sz. tvr. 2. § (3), 6. § (4) és (7), 9. § (3) bek.

Újlaki László

Bevezető gondolatok a civilisztikai méltányosság fogalmának megközelítéséhez, különösen a polgári eljárás jogában

I.

1. A méltányosság problémája általánosságban. Ennek jelentkezése a magyar jogirodalomban — nagy vonalakban. A kutatás polgári eljárási irányítottságának megindokolása

1.1. Kevés olyan fogalma van a társadalomtudományi elméletnek, amelyre nézve annyira szögesen eltérő nézetek jelentek meg, mint a méltányosság. Tartalma, elnevezése és minősítése más és más megfogalmazást kapott különböző korokban, társadalmakban és ezeken belül is a legkülönbözőbb szerzők részéről. Ha megkíséreljük áttekinteni az irodalmi felfogásokat, nem találunk két, egymást fedő nézetet. Maga az sem tisztázott, hogy a társadalomtudományok melyike mondhatja magáénak a méltányosság fogalmát: etikai, filozófiai, ismeretelméleti, pszichológiai, szociológiai, jogtudományi stb. oldalról történtek kísérletek megfejtésére. Megítélése az évszázadok folyamán az irracionálistól, a megfoghatatlantól, a kutatásra nem érdemestől a konkrét intézményi objektivációig terjed. Íve Arisztotelésztől napjainkig nyúlik.

Kell valaminek rejlenie — az eddigiek alapján nyugodtan rejtélyesnek nevezhető — eszmében, amely annyira vonzza a legkülönfélébb társadalomtudományok kutatóit, legerőteljesebben talán a jogtudósokat, hogy megtalálják a fogalom mibenlétét, meghatározzák érvényesülési körének kívánatos, illetve megengedhető határvonalait.

1.2. Ha szinte repülőgépnézetben áttekintjük a magyar jogirodalomban a méltányosság témájának tárgyalását, ennek ellenére azt találjuk, hogy a témával való foglalkozás nem szerepelt és nem szerepel sűrűn az irodalom napirendjén, hanem inkább csak búvópatakként tör időközönként a felszínre s tűnik el hosszabb időre ismét. Ez a magyarázata annak is, hogy a méltányosság témájában átfogó monografikus írás még sohasem jelent meg (bár Peschka Vilmosnak Az etika vonzásában című művében található két fejezetnyi igen magvas fejtegetései felérnek egy monográfiával), hanem csupán terjedelmesebb folyóirati tanulmányok.

A felszabadulás előtt a jogbölcsészeti művek — Pulszky Ágosttól eltekintve — nem foglalkoztak a méltányossággal, a polgári jogban Grosschmid elvétve, Szladits némileg bővebben. Nem változott lényegileg a helyzet a felszabadulás után sem, bár Szabó Imre, Peschka Vilmos és Eörsi Gyula idevágó megállapításai igen jelentősek a méltányosság szocialista megközelítésének szempontjából és kétségtelenül felkeltették az érdeklődést a téma iránt. Mindazonáltal magában az Állam- és Jogtudományi Enciklopédiában sem szerepel önálló címszóként, tárgyalása a jogalkalmazás és — jórészt az illető jogágazatra korlátozottan — az államigazgatási eljárás, a polgári jog és a római jog ismertetése kapcsán történik.

A jogelméleti művek természetesen — de igen röviden — kifejtik nézeteiket a méltányosságra vonatkozóan, az egyes érintett jogágazatok feldolgozásaiban úgyszólván csak említés történik erről és legfeljebb a méltányosság jogszabályi megjelenésének gyakorlati eseteit taglalják. A Polgári Törvénykönyv és a Polgári Perrendtartás magyarázata c. munkák bele sem bocsátkoznak a méltányosság fogalmának körülírásába, hanem csak citálják azokat a jogszabályhelyeket, amelyek kifejezetten utalnak a méltányosságra.

Érthető kivételként jelentkeznek a római jogi tankönyvek, amelyek feltárják a méltányosság fogalmának forrásvidékeit és a szorosan vett római jogi minősítésen túlmenően a további fejlődés szempontjából is hasznosítható gondolatokat szögeznek le.

Mivel a jog teljesen átfogja a társadalmi lét valamennyi szféráját és így úgyszólván az összes társadalmi viszonyokat, ezek összefüggései és eltérései bevésik lenyomataikat az adott területen követelményként fellépő méltányossági szempontokba is. Igen szemmel láthatóan nyilvánul ez meg a társadalom jogi viszonyaiban, a jogszabályok megalkotásában és különösen azok alkalmazásában, az állami bíráskodás mellett az arbitrárius bíráskodás kívánalmában stb. Más és más méltányossági indítékok, mércék és címzettek jelennek meg a polgári, a családi, a munka-, a nemzetközi, a nemzetközi magánjogi, valamint az eljárási jogokban, sőt erős differenciálódás mutatkozik egy-egy ágazaton belül is. Gondoljunk csak magán a polgári jogon belül arra, hogy milyen jelentős szemléleti, intézményi, módszerbeli, alkalmazási stb. eltérések mutatkoznak meg a méltányosság aktiválódásában, a személyi, a dologi és a kötelmi jogban, sőt a vagyonjog szféráján belül még az egyes szerződéseknél is. Ez aztán igazán érthetővé teszi, hogy milyen nehéz egységes képet kapnunk a méltányosság mibenlétéről.

Nem érintve itt a méltányosság eszméjének kialakulásában szerepet játszó és kétségtelenül tovább is ható etikai és szenzualisztikus elemeket, nem csupán rendszerezési, általános filozófiai, oktatási stb. szempontokból érezzük szükségesnek a méltányosság fogalmának valamelyest általános szintű meghatározását. Ennél a törekvésnél az vezérel bennünket, hogy kivezessük a méltányosságot a miszticitás homályából és az empíria világából nyert valós felismerésekből szűrjük le a méltányosság fogalmát összetevő elemeket. Apriorisztikus módon eljárva el lehet jutni talán egy külsőleges csillogású, tudományoskodó absztrakt fogalmi képhez, de az életet semmiképpen sem lehet majd arra kényszeríteni, hogy gyakorlatilag igazolja ezt az elképzelést. Egyedül járhatónak csak a Lenin által a Filozófiai füzetekben meghatározott tételhez

Újlaki László ny. tanácselnök (Budapest).

való igazodást találjuk: „A gyakorlat, a cselekvés eredménye a szubjektív megismerés próbája és az igazán-léttel bíró objektivitás kritériuma".[1]

A jelen értekezéshez vezető kutatás vezérlő motívuma ez a lenini igazság volt. A téma közelebbi konkretizálását illetően irányítóan hatott Szabó Imrének egy szerényen megfogalmazott megjegyzése: „Feltehető, hogy.... az általános fogalmon belül, jogáganként külön-külön tartalmi elemeknek egybefoglalása a méltányosságfogalom uj szintézisét teszi lehetővé: megadja a .....méltányosságfogalomnak konkrétabb tartalmát".[2]

1.3. Ennek a jegyében irányul a figyelem a jogágazatok közül elsősorban a polgári eljárási jogra. Mivel a méltányosság érvényesítése ellen legtöbbet hangoztatott érvek egyike, hogy aláássa a jog szilárdságát, viszont pontosan a polgári perről állítható, hogy az a jogbiztonság felbecsülhetetlen értékének lényeges garantálója,[3] igen alkalmas próbaköve a méltányosság fogalma megközelítésének. Kutatási bázisként való figyelembevétele mellett szól a következő megfontolás is: nem becsülve le a spontán jogkövetés széles, de a kutatás számára csak korlátozottan nyitva álló területét, az eljárási jogok adják azt a területet, ahol az anyagi jogok méltányosságot előíró vagy sugalló — de önmagukban mindenképpen csak absztrakt — szabályai konkretizálódnak és a gyakorlat tűzpróbájában megedződnek vagy elsorvadnak. Ugyancsak az eljárás — és jelesül a polgári eljárás — az a terület, amelyen a méltányosságot előíró vagy sugalló anyagi jogi jogszabály híján is eklatánsan megnyilvánulhat társadalmi igény a kógens vagy szigorú, vagy formális stb. szabály kötőelemeinek kodifikatív újra átgondolására.

A polgári eljárási jog egésze szempontjából ennek a vizsgálatnak a révén remélünk választ kapni azokra a kérdésekre, hogy vannak-e specifikus jegyei a polgári eljárási jogi méltányosságnak, avagy ez csak valamiféle rákopírozódása a polgári anyagi jogi méltányosságnak, illetve hogy ha tényleg rá lehet találni ilyen különleges jegyekre, sikerül-e ezek révén a méltányosság eddig ismert fogalmát tovább gazdagítani.

2. *A méltányosság fogalmának megvilágítása a jog társadalmisága és az érdek szemszögéből*

2.1. Nem bocsátkozhatunk bele természetesen a polgári eljárási jogi méltányosság taglalásába, mielőtt legalább hozzávetőlegesen nem tisztázzuk, mit is értünk méltányosságon általában, jogi méltányosságon különösen, civilisztikai méltányosságon közelebbről. Ez utóbbi körben megvilágítást igényel az, hogy vajon saját attributuma-e ez a jognak, vagy valamiféle kívülről beapplikált elem, ún. jogonkívüli tényező-e, amint ezt sokan állítják. A jogi viszonyok mely területein lehet és kell számolni vele? Követelmény, szabály vagy kivétel? A jogszabályban tartalmilag kimondatlanul is mindig bennrejlő elv vagy azt csak a jogalkalmazás lúgozza ki belőle? Milyen kifejezésekből olvasható ki, hogy a jogalkotó méltányosság alkalmazására utasítja a bírót avagy csak fakultációt tesz lehetővé számára? E körben hogyan kell értelmezni a nem kifejezetten a méltányosság szóval megjelölt, de annak értelméhez közelálló, egyes elemeit magában rejtő, a közfelfogás szerint részben annak minősülő kifejezéseket (jóhiszeműség, tisztesség, Treu und Glauben, jó erkölcs, belátás, mérlegelés, egyéniesítés, középmérték, arányosítás, kiegyenlítés, egyenlősítés, egyenlő elbánás, humanizmus, „szociális" gondolat, diszkréció, arbitrárius elbírálás, in dubio mitius, jóindulat — szemben a szigorral, hajlékonyság — szemben a formálissal, engedékenység, az eseti körülmények figyelembevétele stb.)? Személyek, helyzetek szerint milyen szituációk igénylik a méltányosság alkalmazásának a megfontolását? Nem végül — mert a sor kimeríthetetlen —, de utolsóként említve, mi az a társadalmi rugó, amely egyáltalán arra indítja a jogalkotót és a jogalkalmazót a civilisztikában, hogy a méltányosság követelményét fennforgónak ítélje.

Nem juthatunk csak megközelítőleg is helyes képhez, ha nem vetjük össze a méltányosság fogalmát az igazságosság és a törvényesség fogalmaival.

A mindezekre a kérdésekre való válaszadás megkísérléséhez az út a méltányosság fogalma fejlődéstörténetének felvázolásán, a jogszabályok és a tudományos nézetek összehasonlító bemutatásán keresztül vezet, ám ez már meghaladná „a bevezető gondolatok" körét. Úgy véljük, hogy a méltányosság fogalmának kifejtéséhez szükséges és a fentiekben körvonalakban megjelölt kérdések bizonyos mértékig már önmagukban is némi utalást képesek adni arra nézve, hogy milyen területeken és milyen módszerekkel kell keresni ennek a „lidércláng módjára imbolygó, rejtélyes és misztikus jelenség(nek), a magánjog világának ködbevesző perifériáin fel-felötlő és, úgy látszik, mind gyakoribban jelentkező méltányosság(nak)" a mibenlétét.[4]

A torzójelleg elkerülése érdekében azonban még a „bevezető gondolatok" szükségképpen szűk keretei ellenére is néhány, ehelyütt csak elővételezett gondolat felvillantása mellőzhetetlennek tűnik.

Ezek egyike rövid — és ezért a pontosság követelményét természetesen teljesen ki nem elégítő — kifejezéssel élve: a méltányosság társadalmisága, társadalmi igényeltsége, a másik pedig: a méltányosság motiváltsága, az érdekszemlélet érvényesülése.

2.2. Úgy véljük, hogy a méltányosság társadalmiságának felvetésével nem kanyarodunk el a szorosan vett jogtudományi szempontoktól, hiszen egyet kell értenünk Szabó Imrével, aki azt írja: „A jogba mindig is beletartozott a jogot illető általános felfogás, a jogról alkotott nézetek és értékelések sora".[5]

Jogtudományunk egyetért abban, hogy *a jog társadalmi viszony*, emberek egymáshoz és az általuk létrehozott csoportokhoz való viszonya. Lényegileg ugyanez jut kifejezésre a jognak abban a szemléletében is, hogy az *magatartási szabály*, hiszen e vonatkozásban mi másról lehetne szó, mint a társadalmi környezetben kifejtett magatartásról. Ugyancsak a társadalom tagjainak a viszonyai fejeződnek ki „jogian" a *jogviszonyokban*, a társadalom intézményeit tükröztetik a *jogintézmények* is.

[1] Összes Művei, 29. köt., 180. old.

[2] *Szabó* Imre: Méltányosság a szocialista jogban. (J. K. 1970. 4—5. sz.), a továbbiakban: *Szabó*.

[3] Adolf *Baumbach*: Der unbekannte Zivilprozess (Deutsche Juristenzeitung, 39. évf. 1. sz. 50. old.)

[4] *Kauser* Lipót: A méltányosságról (a Jogászegyleti Értekezések 1936. 3. sz. 6. old.).

[5] A jogelmélet alapjai, 1971., 194. old.

Ha ennyire immanens eleme a jognak a társadalmi realitása, ha a jog — tágabban is, szűkebben is — társadalmi viszonyt, illetve attól elválaszthatatlanul jogivá minősülő *emberi viszonyt* fejez ki,[6] akkor el kell gondolkodni ennek kvalitásáról, követelményeiről. Ha beszélünk — és méltán — a jog akarati és tudati elemeiről, akkor nem arról van-e szó, hogy az emberek szinte szövetségesként, akartan és tudottan alakítsák ki önmagukra és másokra tekintettel életviszonyaikat, valósítsák meg önmagukat és társadalmukat? Nem véletlenül beszél a szocialista jog az államok és az egyének békés egymás mellett éléséről, együttműködéséről. A haladás hívei céltudatos meggyőző tevékenységének eredményeként a népek jobb része mozgalmi törekvéssé tette valamennyi nép és ország minden lakosa számára az emberi jogok egyenlőségét, szabadságát, az államok gyümölcsöző együttműködését és ennek érdekében a fegyverkezés visszaszorítását és a béke megőrzését. Ezek aztán jogi dokumentumokká, deklarációkká, chartákká, nemzetközi, sőt világegyezményekké lettek, megerősítéséül Jhering ama tételének, hogy a jog célja a béke,[7] amit Hans Peter Tschudi — nyilván Jhering hatása alatt — úgy fejezett ki, hogy a jogrend a békét hivatott szolgálni.[8]

Az alkotmányok, az alaptörvények hol ünnepélyes szólamként, hol biztosítékokkal alátámasztott reális jogokként — pl. a szocialista államokban — leszögezik az állampolgári egyenlőséget, az emberi szabadság- és személyiségi jogokat. A burzsoá államok alig titkolt szélsőségesen individualista következetességével szemben a szocialista alkotmányok és egyéb törvények az emberi jogokat és kötelességeket kivétel nélkül *a társadalmi kötelékek* nézetében szabják meg. A Szovjet Alkotmány 39. cikkelye szerint az állampolgárokat megillető szociális-gazdasági, politikai és személyes jogok és szabadságjogok gyakorlása nem károsíthatja a társadalom és az állam érdekeit, más állampolgárok jogait. Az 59. cikkely szerint a jogok gyakorlása elválaszthatatlan az állampolgári kötelesség teljesítésétől. Az egyes jogintézmények (pl. a szerződés) a párhuzamos jogokat egymáshoz arányosítják vagy nyújtják a jogvédelmet konfliktus esetén (perben).

Nem kívánjuk egy percre sem elfelejteni, hogy tárgyunk a méltányosság, éspedig a jogban szerepet betöltő méltányosság, de kénytelenek voltunk vázlatosan megemlékezni a jog társadalmiságáról. A társadalom tagjai kapcsolatokra lépnek egymással, társadalmi viszonyokat alakítanak ki. Az emberek nem élhetnek állandó harcban egymással, a társadalomnak egyensúlyra van szüksége. E társadalmi viszonyoknak ennek érdekében ad szervezeti-szerkezeti keretet, formát a jog, amely maga is társadalmi viszony.[9] Ha számot vetünk azzal, hogy a társadalom tagjai élő, gondolkodó, fejlődő, változó, különböző biológiai, szellemi és morális alkatú lények, akkor világos, hogy társadalmi — és így jogi — viszonyaik csak határok között absztrahálhatók jogszabályokba. Elvileg tulajdonképpen — ad absurdum — minden egyes esetre külön jogszabályt kellene alkotni.[10] Minthogy ez ma ésszerűen nem járható út, kell gondolnia előre a törvényhozónak a valószínűség szerint felmerülő eltérő singularis esetekre, s ahol csak a bíró előtt vetődik fel a summum ius—summa iniuria veszélye, kell a gyakorlat által kitaposott, a tudomány által nagy körültekintéssel kidolgozott úton járva *méltányossággal operálni*. A jog társadalmi szemlélete kizárja a méltányosságnak csupán kivételként kezelését, *ezt elvként mindig és szervesen jelenlevőnek kell tekintenünk*. Ugyanezen az alapon kell elutasítanunk azt a nézetet, hogy a méltányosságot csupán az egyik félre kell vonatkoztatni.

Mindezzel a méltányosságfogalom megközelítése érdekében azt igyekeztünk feltárni, hogy a méltányosság — az arisztotelészi etikából fogantatása ellenére — nem a jogba kívülről behozott kvalitás vagy nézet, hanem a jognak már a gyökereibe beleivódott, azzal együtt fejlődő, beleszervesült, *társadalmi követelményrendszerében* a joggal egylényegűvé vált fogalmi komponens. Hangsúlyozni kell: *egyik* komponens, mert jog és méltányosság közé leegyszerűsítően egyenlőségi jelet tenni természetesen nem szabad.

2.3. Ahhoz, hogy a méltányosság mibenléte tekintetében megbízhatóbb megismeréshez juthassunk, hogy felmérhessük társadalmi potenciáljának súlyát, nélkülözhetetlen a vizsgálat kiterjesztése a méltányosság és az *érdek* összefüggéseire. Vizsgálatot igényel ugyanis, hogy mi az a hajtóerő, az a determináns, ami a jogszabály létrehozásában és főleg alkalmazásában a méltányosság szempontjainak érvényesülést enged, helyenként követel. Ezt a hajtóerőt, ezt a motiváló tényezőt az érdekben kell keresni.

A köztudatban (l. Értelmező Szótár II. k. 408. old.) érdek kifejezéssel jelölik meg azt, ami fontos, hasznos, szükséges, ami valakinek a sorsát, helyzetét előnyösen érinti, alakítja, ami valakinek, valaminek a java, haszna, szükségessége. Használják rosszallóan mint előny, haszon, nyereség, önzés, haszonlesés is.

Az érdeknek ez az erősen szubjektivizáló felfogása bevonult a polgári jogtudományba is. Kelsen[11] pl. az érdeket csupán belső, pszichikai jelenségnek minősíti. Logikusan folyik ebből az a nézete is, hogy bizonyíthatatlan: melyik fél érdekét kell előnyben részesíteni, csak „vagy-vagy" megoldást ismer el, az érdekek összemérésére még csak nem is gondol.[12] Nem áll tőle messze Heck,[13] aki szerint az érdek azt a jelentőséget jelzi, amit az élet javai az emberek számára képviselnek, vagyis az élet javai iránti *vágyakozást*. Nyilván az ő hatásuk érvényesült Kauser Lipót felfogásában, aminek a lényege az, hogy az érdek tisztára szubjektív jelenség, azt nem lehet objektív értelemben venni. Idézzük az ő meghatározását: „Az érdek az élő, éspedig individualitással bíró, önmagát a rajta kívüli világtól megkülönböztetni képes, én-tudattal rendelkező, eszmélő és érző szubsztanciának oly értelmű *értékítélete*, hogy valami az ő számára jó". Később az érdeket mégis biológiai jelenségnek nevezi.[14]

---

[6] Hominum causa omne ius constitutum est!

[7] E szavakkal kezdődik Der Kampf ums Recht c. dolgozata (1872).

[8] Schweizerische Juristen-Zeitung, 1982. 6. sz.

[9] *Szabó* Imre: Jogelmélet, 1977. 21. old.

[10] Hogy ez a gondolat nem csupán sci-fi kitalálás, erről tanúskodik a francia forradalom első éveinek eseti törvényhozása.

[11] Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, 1923., 573. ff. old.

[12] Was ist Gerechtigkeit, magyarul: Jog és Filozófia. Adalékok a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből (Szerk.: *Varga* Csaba), 269. old.

[13] Begriffsbildung und Interessenjurisprudenz, 1932., 25. old.

[14] Az érdekkutatásról. (Magánjogi Tanulmány.), 1937.

A polgári jogtudomány is túllépett már azonban az érdek belső, pszichikai, individuálpszichológiai értelmezésén és Jhering felismerte, hogy „az érdek az alanyi értelemben vett jognak gyakorlati magva".[15] Ez azonban nem akadályozta meg őt abban, hogy az anyagi érdek „alacsony" motívumáról, a „puszta" pénzérdekről beszéljen, hiszen ő elsődlegesnek — az anyagi érdekkel szemben — a megsértett jogérzetnek való elégtételadást tekintette.[16] Heck idézett művében nagy nyomatékkal fejti ki, hogy nemcsak a fogalmak logikus alkalmazását kell megkövetelni a bírótól, hanem az érdekértékelést szem előtt tartó jogszolgáltatást. „A jogszabályokat érdekszerűen kell értelmezni."[17]

A korabeli magyar jogirodalomban az érdekeszme leghatározottabb képviselői Grosschmid Béni és Szászy Schwarz Gusztáv voltak. Az előbbi a Fejezetek-ben leszögezi, hogy az érdek nemcsak jogrendező, hanem jogalkalmazó szempont is. „A merev külalkat mögött a belalkat hajlékonyságát [kell] észrevenni és érvényre juttatni." Majd: „Az érdekszempont bevetése nem kikezdése ekként a törvénynek kívülről; hanem: a törvény saját belülről jövő, csakhogy halkabb önszavának a meghallása a lármásabb tételek mögül".[18] Idézhetjük még: „Az érdek a magánjogi organizmusnak általános eszmefolyama (éltető nedve, életbeli köteléke)...".[19]

Ő is, Szászy Schwarz is szót emel a csupán a betűhöz ragaszkodó, szenvtelen dedukcióval levezetett jogalkalmazás ellen. Nizsalovszky[20] és többen[21] kiemelik, hogy a jog nem vállalkozhat az érdekállások minden változatának felölelésére és olyan részletes szabályozásra, amelyekből a konkrét esetben a jognak megfelelő megoldást a bíró egyszeri logikai szubszumpcióval kihozhatná. A bírónak többnek kell lennie a logika törvényei szerint dolgozó jogi automatánál.

Bár Villányi László — ez a bölcs és önálló utakon járó gondolkodó — magas piedesztálra emeli Jheringet, az érdekelméletben azonban egyoldalúságot lát. Elismerve, hogy az érdek a magánjogi jelenségek világában a legtermékenyítőbb gondolatok egyike, szerinte mégis az első hely nem az érdeké, hanem *„a jogosságé, mint az érdektől* — nem valósággal, de fogalmilag — *független értékviszonyé"*.[22]

Ezt olvasva, nem tudjuk távoltartani a következő gondolatot: Villányi e korszakos művében az utaló magatartások általa felfedezett kategóriájára koncentrál, és nem annyira az érdeket akarja megfosztani magatartáskiváltó szerepétől, hanem — mint a könyvében ábrázolt derékszögű koordináta világosan mutatja — a jogosság-jogtalanság vonalon keresi valahol az utaló magatartások helyét.

Jellemző, hogy Heck tiltakozott felfogásának „materialisztikus világfelfogás" következményeként beállítása ellen, holott éppen a világ anyagi megismerhetőségét valló és megismerést ténylegesen nyújtó tudomány jutott el az érdek kategóriájának egyedül helyes felismeréséhez.

Marx szerint a törvénynek a társadalmon kell nyugodnia, ki kell fejeznie a társadalomnak a mindenkori anyagi termelési módjából fakadó közös érdekeit.[23] Közismert Engels tétele: „Egy adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt *érdekek* képében jelentkeznek".[24] Ehhez továbbépítően hozzáteszi, hogy „Modern államban a jog nemcsak az általános gazdasági helyzetnek kell, hogy megfeleljen, nemcsak azt kell kifejeznie, hanem *önmagában összefüggő* kifejezésnek is kell lennie, amely nem csapja önmagát arcul belső ellentmondásokkal".[25]

Ezeket a gondolatokat alkalmazták a szovjet jogtudósok megfelelőképpen a szovjet társadalom viszonyaira. Így pl. V. V. Sztyepanjan[26] felfogása szerint az osztályok életfeltételei nem tükröződhetnek közvetlenül a jogban. Ezeknek egy közvetítő láncszemen kell áthaladniok, vagyis konkretizálódniok kell az életfeltételek megnyilvánulási és felismerési formáiként jelentkező érdekekben. Ha megváltoznak a jogban kifejezett érdekek, változtatni kell a törvényeken. Egyetértenek a szerzők abban, hogy az érdekek objektív módon fejeződnek ki a jogban. Egyébként a szovjet jogirodalomban a legnagyobb hangsúllyal a különböző érdekfajták — össznépi érdekek, a baráti osztályok érdekei, a nemzeti és a személyiségi érdekek, a különféle társadalmi csoportok, az egyes népgazdasági ágak és tájkörzetek érdekei, az ágazati és a helyi érdekek — hierarchiájának és összefüggéseinek elemzésével foglalkoznak.[27]

Ami a magyar szocialista jogtudomány álláspontját illeti, általános az egyetértés, hogy mivel az érdek hordozója mindig az ember és az emberek csoportja, nem lehet természetesen az érdek szemléleténél kirekeszteni a szubjektumot. Ugyanekkor azonban minthogy az emberek tevékenységét létük, önfenntartásuk, érvényesülésük, testi és szellemi konstitúciójuk, társadalmi meghatározottságuk stb. érdekei irányítják és érdekeik kifejezése során (elhanyagolva itt az érdekközömbösség szituációját) más emberek és szervezetek azonos érdekei folytán *együttműködési* vagy ellentétes érdekeik folytán *összeütközési felületek* alakulnak ki, az érdek kilépett a szubjektum köréből és társadalmilag objektiválódott, kézzelfogható társadalmi valósággá lett. Jól emeli ki Lick József, hogy „A tevékenység sohasem elszigetelt, mindig szélesebb együttes, az emberek kölcsönös függésének része. Az érdek tehát mindig a mások cselekvéseivel való összefonódás folyamatában valósul meg".[28] Ugyanő-

[15] Der Kampf ums Recht, 46. old. és Geist des römischen Rechts, III. 605. old.

[16] Uo. 60., 75., 94. old.

[17] I.m. 106. ff. old.

[18] II. köt. 865. old.

[19] II. köt. 658., 659. old.

[20] Fogalomkutató és érdekkutató jogtudomány. A szabadjogi iskola és a tiszta jogtan (1936.). In: Tanulmányok a jogról (1984) 16. old.

[21] Pl. *Beck* Salamon az Érdekeszme töredékek c. glosszában (1933.). 33. old.

[22] Utaló magatartások (1929) 6. old.

[23] A demokraták rajnai kerületi bizottsága elleni per. MEM 6. köt., 234. old.

[24] A lakáskérdéshez. MEM, 18. köt., 260. old.

[25] Levél Konrad Schmidthez. MEM, 37. köt., 480. old.

[26] Az érdekek tükröztetésének mechanizmusa a szocialista jogban (SZGP, 1982, 5. sz.).

[27] Ju. Sz. *Zavjalov*: Az érdekek kifejeződése a szocialista jogban (SZGP, 6. sz. 101. old.; *Cserepahin*: A gazdasági érdekek a szocializmusban és ezek jogképző jelentősége (SZGP, 1981. 2. sz. 29. old.); *Szabikjenov*: Az érdekek objektív jellegéről a jogban (SZGP, 1981. 6. sz.); Sz. G. *Drobjanko*: Az össznépi érdekek tükröződésének mechanizmusa a Szovjet Állam törvényalkotási tevékenységében (SZGP, 1982. 12. sz.) stb.

[28] Érdek és tevékenység. Adalékok a marxista érdekfelfogáshoz. 1979. 45. old.

jut el annak leszögezéséig — és ezzel is egyetértünk —, hogy el kell fogadni *az érdek alapvető társadalmi szabályozó szerepét*.[29]

Az érdek problémájával politikai gazdaságtani szempontból Lick Józsefen kívül Benke István[30] és Szabó Kálmán,[31] jogelméleti síkon Szabó Imre,[32] az Antalffy—Samu—Szabó—Szotáczky-féle egyetemi tankönyv,[33] Szotáczky Mihály,[34] Peschka Vilmos[34/a] egyéb területeken Tamás András,[35] Nagy László[36] foglalkozott. Az érdek polgári jogi érvényesülését az Enciklopédia[37] mutatja be, egyes részmegnyilvánulásairól a Polgári Törvénykönyv Kommentárja[38] ad számot. Jogtudományunk egyébként az érdek monografikus feldolgozásával még adós.

Ezt az adósságot civilisztikai vonalon annál nyomasztóbbnak érezzük, mert a Ptk — tehát a pozitív jog — felismerve az érdek motiváló, értékelési alapot nyújtó és magyarázati jelentőségét, több mint ötven helyen utal az érdekre és különböző jelzős és egyéb bővítményes alakzatokkal (elsősorban társadalmi, népgazdasági, közös érdek, közérdek, magánérdek, önérdek, majd jogos, lényeges, lényeges jogos, törvényes, közbiztonsági, teljesítéshez fűződő érdek, címzetti, biztosítási stb.) juttatja kifejezésre a bonyolult érdekfogalom elemző és szintetizáló feldolgozásához fűződő „lényeges érdeket".

Külön kiemelést kívánnak az ilyen szerkezetek: méltányos, méltánylást, különös méltánylást, rendkívüli méltánylást érdemlő érdek.

Ez a fogalmazás megerősít bennünket abban a felfogásunkban, hogy *az érdek szempontja szinte nélkülözhetetlen irányítója a jogalkalmazásnak a méltányosság gyakorlásában*, nem utolsósorban azáltal, hogy a törvény egyszersmind utalást tartalmaz arra nézve, *ki* az, aki felé a méltányosságnak hajlania kell (a kisebbség a tulajdonközösségnél, a gyermek, a szolgáló telek tulajdonosa stb.).

A méltányosság valóban légüres térben lebegő, szubjektivizálásra, voluntarizmusra, szabadjogi önkényeskedésre csábító kategória volt mindaddig, amíg Jhering és követői, legfőképpen azonban a szocialista jogtudomány nem fűzte azt a társadalmi valóság objektíven körülhatárolt megnyilvánulásaihoz. A gyakorlatban világosan felismerhető tény, hogy a jogkeresők nem azért fordulnak a bírósághoz, mert az alperes jogszabályt szegett, hanem azért, mert érdekeikben érzik sértve magukat.

Hogy az érdekek figyelembevétele és összehangolása, valamint a formalizmusmentes jogalkalmazás mennyire sarkalatos törekvése jogpolitikánknak, kitűnik az Elnöki Tanács által a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről hozott 14/1973. sz. határozatának egész vonalvezetéséből és konkrét iránymutatásaiból (különösen I. 2., 3., III. 15., 17., 18. IV. 22., 23., 26., V. 28.).

A Ptk rendszerint tényállásra utaló elemekkel konkréten megjelöli a megvédendő vagy visszaszorítandó érdekeket, olykor azonban azt a „törvényes" jelzővel specifikálja csupán. A törvényes érdek kifejezés arra nézve biztosít a bíró számára mozgásteret, hogy az a külön kodifikált, alanyi jogokká érlelt érdekhelyzeteken felül bevonhassa az érdekmérlegelés körébe az ugyancsak törvényen nyugvó, de abban csupán általánosabb jelleggel (praeambulumban, generálklauzulaszerűen, elvi rendelkezésekben stb.) meghatározott érdekhelyzeteket is.

A Ptk-n kívül sok egyéb anyagi jogi jogszabály is tartalmaz rendelkezéseket különféle érdekek figyelembevételére. Külön kategóriája ezeknek azok a jogszabályok, amelyek a gazdasági szabályozás és ösztönzés vonalán *az érdekeltségi* motívum érvényesülésének nyitnak meg lehetőségeket.

Arra nézve, hogy a társadalom milyen jelentőséget tulajdonít az érdek motorikus erejének és az érdekek társadalmi védelemre érdemességének, ékesen szóló bizonyság az egyes személyek és szervezetek intézményesített *érdekképviseleti szervei*.

Az eljárási jogszabályok fukarabbak az érdekmomentum kifejezett kiemelésében. A Pp túlnyomórészt a méltányos érdekre hivatkozik, de előfordul a fontos, a jogos, a lényeges érdek megítélése (4., 47. §, 54. § (1), 54. §, 111. § (5), 148. § (2), 201. § (3), 217. § (2) bek.) is. Az érdek szó megemlítése nélkül is kétségtelen ez játszik szerepet az előzetes végrehajthatóság elrendelése, ennek mellőzése és a végrehajtás felfüggesztése intézményeinél (aránytalanul súlyos vagy nehezen megállapítható kár, aránytalanul súlyosabb teher), amelyeknél nyilvánvalóan érdekhelyzetek összeméréséről van szó. Eléggé gyakran találkozunk a népgazdaság érdekre utalással, pl. a XXV. Fejezetben hat §-ban.

A Vht-t a maga egészében áthatja a jogosult és a kötelezett érdekeinek lehetőleges harmóniába hozása.

II.

1. Méltányosság és érdekszemlélet a polgári eljárásban

Jogirodalmunkban ezzel a témával első ízben Novák István jelentkezett egy rövid tanulmány keretében.[39]

1.1 A fentebb I. 1.3. pontban felvetett kérdést akképpen válaszoljuk meg, hogy az érdekek arányos védelmén alapuló méltányosság általános jegye a magyar polgári eljárásnak, illetve, hogy létezik egy relatív önállóságú, sui generis polgári eljárási jogi méltányosság.

Ennek részletesebb indokolását ehelyütt mellőzve, itt csak az alábbiakra kívánunk röviden utalni.

Minthogy a törvényben biztosított jogok érvényesítése általában bírósági útra tartozik (Ptk 7. §), közelfekvő volna egy olyan minősítés, hogy a polgári per bírája az anyagi jog által diktált méltányosságnak szerez csupán érvényt. Elméletileg alátámasztani lát-

[29] Uo.: 59. old.
[30] Érdekek és ösztönzés, 1975.
[31] A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Főosztályának Tájékoztatója, 1969. 1.
[32] A szocialista jog, 1963., 36. ff., 75—79. old.
[33] Állam- és jogelmélet, 1970., 333. ff.
[34] A jog lényege, 1970., főleg: 110—115. old.
[34/a] Az etika vonzásában, 1980, 67. ff.
[35] Bíró és társadalom, 1977., 61—76., 80—85., 139—140., 163. old.
[36] A szövetkezeti jog alapkérdései, 1977., 353., 360. old.
[37] 1397. old.
[38] 99., 100., 119., 1063., 1067., 1068., 1098., 1099., 1833., 2947., 2952. old.
[39] Méltányosság a polgári peres eljárásban (M. J. 1981. 12. sz.).

szanak ezt a felfogást a polgári jognak és a polgári eljárási jognak a tartalom és forma viszonyában ábrázolt szoros összefüggését állító tudományos nézetek. Bármi legyen is az álláspontja valakinek ezekre vonatkozóan, semmiképpen sem állítható a polgári per bírájának pusztán passzív szerepe a polgári jogi méltányosság alkalmazásában. Ezzel szemben éppen az eljárási jog aktivitása és önálló formáló hatása lép előtérbe, ha meggondoljuk, hogy

— a méltányosság gondolata — különösen az érdek motívumával kapcsoltságában — eleve egy kör képzetét kelti, amelyen belül összeméréssel, viszonyítással, rangsorba állítással, a méltánytalanság elhárítására irányuló törekvéssel, és nem utolsósorban éppen az eljárás adta lehetőségekkel élve a bírónak kell megtalálnia *a konkrét mértéket*, hiszen erre nézve a szükségképpen absztrakt mezben fellépő anyagi jogi jogszabály nem nyújt segédkezet;

— az anyagi jogi jogviszony peressé válásával az átszíneződik egy peres jogviszonnyal, amelybe belépnek az eljárási jog nevesített és nem nevesített, *eljárásjogi öntörvényű* méltányossági és érdekszemléleti intézményei; másképpen kifejezve: a felek közötti eredeti társadalmi viszony felváltódik, helyenként kombinálódik egy másik társadalmi viszonnyal.

1.2 A tanulmánynak címében megjelölt határaihoz igazodása érdekében csupán nagy vonalakban mutatunk rá arra, hogy a Pp — legtöbbnyire az érdekkel összefonódottan — kifejezetten hét ízben nevezi néven a méltányosságot. Ezzel azonban az ún. normatív méltányosság alkalmazását kívánó vagy lehetővé tevő esetek köre távolról sem merül ki, mert a szóra kifejezett utalás nélkül is felismerhetően méltányossági tartalma is van mindenekelőtt a mérlegelésnek (199. §, 201. § (3), 206. § (2), (3), 217. § (2) bek. (.... a felek méltányos érdekeinek mérlegelése alapján.....), 256. § (1) bek. stb.). Ide sorolhatjuk az ilyen körülírásokat is, mint „ha a feleknek nem okoz különösebb nehézséget" (141. § (3) bek.), „az összes körülmények, a per összes adatainak a figyelembevétele" (201. § (3), 256. § (1) bek. stb.).[40]

A Pp-ben sűrűn találkozunk diszpozitív jellegű rendelkezésekkel. Ezek szintén lehetőséget kínálnak a bírónak, hogy a méltányosságnak és az érdekösszemérésnek megfelelően válassza meg intézkedését. Ezt a törvény a -hat, -het módbeli segédige felhasználásával juttatja kifejezésre. Ez egyszersmind eljárásjogilag jellemző megjelenési területe — szemben a normatív méltányossággal — az ún. jogalkalmazási méltányosságnak.

A sui generis polgári eljárási jogi méltányosság fogalmának megközelítése és ezáltal a méltányosság általános fogalma számára hasznosítható esetleges új jegyek feltárása érdekében szemlét kell tartanunk afelett, hogy milyen csomópontok körül csoportosulnak a normatív és a jogalkalmazási méltányosság esetei.

1.3 Ilyen normatív méltányossági tendenciák:

— a bírósági jogérvényesítés (a német terminológiában: Zugang zum Gericht) — ideértve az effektív jogvédelmi lépéseket is — megkönnyítésére törekvés (ennek körébe tartoznak: az anyanyelv használata, formakönnyítések, ügyészi fellépés lehetősége, az illetékesség alkalmazkodó szabályai, pártfogó ügyvéd és ügygondnok kirendelése, költségmentesség, költségelőlegezés, a perköltségviselés kiegyensúlyozása stb.);

— annak meggátlása, hogy hibás percselekmények és mulasztások ne vezethessenek anyagi jogok elenyészésére (a bíróság tájékoztatási és figyelmeztetési kötelezettsége);

— a jogvédelem egyéniesítésének, érdekösszemérésen alapuló elbírálásának lehetőségei (egyezség, békítés, ideiglenes intézkedés, a bizonyítás eredményének mérlegelése, előzetes végrehajthatóság, ennek mellőzése, a végrehajtás felfüggesztése, rövidebb vagy hosszabb teljesítési határidő megszabása, részletekben való teljesítés lehetővé tétele, a hajlékonyság elemét eleve magában hordozó valószínűsítések stb.);

— a végrehajtási eljárás a mindkét irányban érvényesülő normatív méltányosság megnyilvánulásának gazdag területe.

1.4 Mivel maga a törvény ilyen széles körben teszi lehetővé a méltányosság gyakorlását, *a jogalkalmazásnak* már nem kell ezekhez sokat hozzátennie.

A Legfelsőbb Bíróság kollégiumi állásfoglalásai és — legtöbbnyire törvényességi óvás alapján hozott — konkrét ítéletei sűrűn intenek „a per összes adatainak gondos mérlegelésére", „minden körülmény feltárására és együttes mérlegelésére", „a körülmények alapos felderítésére" stb., noha, mint említettük, ezek kidomborítása tulajdonképpen felesleges.

Hogy a Pp-ben kifejezetten megjelölt méltányossági iránymutatás nem szorítkozhat csupán a konkrét törvényi tényállásra, hanem a méltányosság általános irányító elv az eljárási jogban (normát befolyásoló, de azt nem kizáró vagy érvényét megszüntető erő — mint Szabó mondja),[41] kitűnik az alábbiakból:

A bíróság a Pp 148. §-ának (2) bekezdésében adott méltányossági iránymutatást kiterjeszti a házasság felbontására irányuló egyező akaratnyilvánítás (ami műértelemben véve tulajdonképpen nem is egyezség) őszinteségének (9. IE. 4. p.), a bontóperben kötött egyezség realitásának vizsgálatára (P. törv. 20 012/1982.) és így konkrét tartalmat ad „a felek méltányos érdekei" absztraktumának.

A kereseti kérelemhez és ellenkérelemhez kötöttség önmagában mereven is felfogható elvét a méltányosság magasabb érdekének felhívásával alkotóan rugalmasítja a PK 44. sz. áf. Ez szinte definícióját adja és magas szinten elismeri az eljárási jogi méltányosság sui generis jellegét: „A károsult és a felelős személy viszonyainak, valamint az eset körülményeinek és a törvényben előírt szempontoknak a figyelembevételével azt a kártérítési módot kell alkalmazni, amely a teljes jóvátétel elvének gyakorlati érvényesülését a legcsekélyebb sérelemmel és a legeredményesebben biztosítja". (A sort még tovább lehetne folytatni.)

1.5. Az eddigi vizsgálódások eredményeképpen *összefoglalásul* az látszik leszögezhetőnek, hogy a méltányosság a jog társadalmiságából fakadó és a jog fogalmában szervesen bennrejlő, alapelvként érvényesülő és az érdek motívumán keresztül a gyakorlatban

[40] Az ilyen kifejezések lényegileg feleslegesek, csupán „agitációs" súlyúak, hiszen nem lenne szabad elképzelni olyan jogalkalmazást, amely mellőzi a per összes körülményeinek, adatainak a gondos figyelembevételét.

[41] L. *Szabó*.

élőn megvalósítható eszme, ami ihletője a kodifikációnak és irányítója a jogalkalmazásnak. Különleges érvényesülési területe a civilisztika, jelesül a tág értelemben vett polgári jog, ámde ha a méltányosságot csak az anyagi jogra szűkítenénk le, a fogalom szükségképpen csonka maradna. Teljességéhez nélkülözhetetlen a polgári eljárási jog a maga speciális eszköztárával, hiszen enélkül a méltányosság egy olyan, fiziológiailag egyébként teljes fejlettségű, szép arcvonású emberhez lenne hasonló, aki azonban járni és beszélni nem tudna. A méltányosság eszméje így egy „honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere"-féle passzív ideál lenne; aktívvá, megszólalóvá, mozgóvá csak a polgári eljárási jog gyakorlatában válhat.

Bodnár Zoltán

A jogi analógia és a bírói jogalkotás összefüggéseiről

A bírói jogalkotás problémakörének egyik legfontosabb kérdése az az eset, amikor a bíró a jogalkalmazási technika, a jogi gondolkodás segítségével úgy oldja meg a jogvitát, hogy annak során új jogi normát hoz létre. A bírói jogalkotásról folytatott jogelméleti viták kereszttüzében is éppen az analogikus jogalkalmazás, illetőleg annak természete áll.

Szabó Imre az analógia kérdését — okkal — a jogszabály-értelmezési problematika körébe tartozónak ítéli, hiszen a bíró a konkrét tényállás és egy jogi normában foglalt tényállás értelmezésével jut el az értelmezés egészének „határterületére", az analógiához. (Szabó 1960. 329. old.) Az analógiát azonban valóban csak az értelmezés *szélső* határterületéhez sorolhatjuk, ellenkező esetben a joghézag létezésének tagadására jutnánk, igazolva ezzel Somló Bódognak a jog hézagmentességére vonatkozó megállapítását. (Szabó 1980. 336. old.). Az írott jogban megfogalmazott jogi szabályok rendszere ugyan extenzíve zárt, ez azonban nem változtat a jognak mint sajátos magatartásirányítási rendszernek, mint viszonyrendszernek a dinamikus jellegén, ennélfogva igaz ugyan Somló gondolatmenetének első tagja, hogy ti. a jogi normák szó szerinti alkalmazásának kötelezettsége esetén a jog logikailag zárt egész, ez azonban — jóllehet Somló neokantiánus gondolkodásából egyenesen következik — pusztán elméleti feltételezésként értékelhető, mert még az optimális esetben a tipikust megfogalmazó jogi norma alkalmazásánál sem mellőzhető az elemző-értelmező tevékenység. Ez utóbbi pedig gyakorta túlterjeszkedik még a szó szerinti alkalmazást meghaladó klasszikus nyelvtani, logikai stb. értelmezésen is, feloldja a logikai zártságot, relativizálja azt.

A bírói jogalkotás problémájának megítélésénél a joghézag és a jogi analógia kérdése rendkívül fontos, amennyiben az értelmezés mellett az analógia mint a jogászi technika eszköze a jogvita megoldásának azt a fajtáját képezi, amikor a bíró nem a szokásból „meríti" a jogot, hanem az írott joghoz adja hozzá saját „jogi gondolkodását", többletét. A jog hézagmentességére vonatkozó elmélet eleve kizárja ezt a kérdésfelvetést.

A jogi analógia és a bírói jogalkotás lehetséges összefüggései tárgyalásához szükségesnek látszik felidéznünk a főképpen a hatvanas években a jogi analógia és a joghézag kérdéseiről folytatott jogirodalmi vitát. (Szabó 1960., 1963.; Peschka 1966., 1980.; Hámori 1966.; Lukács 1965.)

A probléma vizsgálatánál a látszólagos kiindulási pont Lukács Tibornál és lényegében Szabó Imrénél is annak leszögezése, hogy joghézagról csak a jogon belül beszélhetünk, a törvényhozó ugyanis meghatározza a szabályozni kívánt életviszonyok körét, annak határait, s „ami ezen kívül esik az a nemjog, a 'nonius' területe, s itt eleve nem lehet szó joghézagról". (Szabó 1963. 284. old.) A törvényhozó szabályozási szándékát stricto sensu is meghatározhatja úgy, hogy a kifejezetten nem szabályozott életviszonyokat kifejezetten kizárja a jogi szabályozásból. A „nullum crimen sine lege", „nulla poena sine lege" elvek kimondásából a büntetőjog vonatkozásában Lukács Tibor azt a következtetést vonja le, hogy a büntetőjogban a nem szabályozott viszonyokat illetően csak jogon kívüli területről beszélhetünk, ennélfogva a büntetőjogban joghézag nincs. (Lukács 63. old.) Ebből a megállapításból azonban az következne, hogy egyfelől mivel a büntetőjogban nincs joghézag, nincsenek olyan életviszonyok sem, amelyek körét a büntetőjog szabályozni kívánta volna, de valamilyen vonatkozást nem szabályozott, és a szabályozott viszonyoknak sem lehetnek olyan új vonatkozásai, amelyek később alakultak ki, s amelyeket a szabályozás nem érintett, illetőleg nem alakulnak, nem alakulhatnak ki olyan új életviszonyok, amelyek büntetőjogi szabályozást igényelnek; másfelől és ezzel összefüggésben ad absurdum a büntetőjogi szabályozásban az éppen adott állapot örök, s ezen a törvényhozó is csupán annyiban változtathatna, amennyiben valamely tényállást irrelevánssá minősít és kivon a jogi szabályozás köréből. A logikailag helyes következtetés itt a valóság vonatkozásában nyilvánvaló képtelenséget eredményez.

A logiaki és ténybeli ellentmondás magvát és feloldásának útját Peschka a joghézag Szabó Imre által adott fogalmi meghatározásában látja. (Szabó 1960. 371—372. old.) A meghatározás egyik kritikus pontjának azt tartja, hogy a joghézag létezéséhez pozitív jogi adottságokat feltételez, s eszerint joghézagról csak olyan tényállás vonatkozásában beszélhetünk, ahol a jogalkotó az adott tényállást szabályozni kívánta. Peschka a *ius* és a *non-ius* területének kizárólag a pozitív jog, a jogalkotói akarat aspektusától való elhatárolását elégtelennek tartja. (Peschka 1966. 505. old.) A társadalmi viszonyok változását a jogrendszer követni kényszerül, ennek folytán a *ius* és a *non-ius* „állandó mozgásban levő, folytonosan egy-

Bodnár Zoltán egyetemi tanársegéd, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

másba átmenő területeket jelent", mozgásukat objektív társadalmi törvényszerűségek határozzák meg, s így a joghézag létét sem a pozitív jogi szabályozás köre, hanem a jogi szabályozást igénylő objektív társadalmi viszonyok határozzák meg. (Peschka 1966. 506. old.) Szabó Imre joghézag definíciójának másik neuralgikus pontja az, hogy megkívánja az adott tényálláshoz hasonló különös eset jogi szabályozottságát, ami a törvényanalógia alkalmazásának egyik és legfontosabb feltétele. A joghézag fogalmának ilyen leszűkítéséből következően a társadalmi fejlődés során kialakuló új, jogi rendezést igénylő, a „non-ius területéről a ius világába növő" viszonyokat csupán de lege ferenda jogpolitikai állásfoglalásnak tekinti. (Szabó 1960. 364. old.) A jogi szabályozottságra való törekvés akceptálását ajánló állásfoglalás azonban nem jogpolitikai állásfoglalás. A jogpolitikát a jogalkotó, a törvényhozó határozza meg, mint a jogalkotásra és a jogalkalmazásra, vagyis a jognak társadalomirányítási eszközként való felhasználására vonatkozó politikáját. Az említett állásfoglalás csak a jogalkotó körén kívülről, a jogalkalmazás, a jogtudomány köréből, az általános társadalmi véleményből származhat. Ellenkező esetben sajátos ellentmondás állna elő. Szabó Imre elfogadja a joghézag létezését a büntetőjogban, s a „nullum crimen sine lege", „nulla poena sine lege" elvek kimondását csak mint az analógia alkalmazásának e körben való tilalmát értelmezi, ami azt jelenti, hogy bizonyos társadalomra veszélyes cselekmények elkövetői büntetlenek maradnak. Ez esetben e cselekmények elkövetőinek, illetőleg maguknak a cselekményeknek a büntetlenül hagyása joghézagot és természetesen jogpolitikai igényt is jelent. (Szabó 1960. 365. old.) Mivel azonban joghézagról — szerinte — csak ott beszélhetünk, ahol megállapítható a jogalkotó szabályozási szándéka (Szabó 1963. 284. old.), az az ellentmondás alakul ki, hogy bizonyos társadalomra veszélyes cselekményeket a jogalkotó szabályozni kívánt ugyan, de nem szabályozott, tehát joghézag van; ezekre a cselekményekre mégis olyan „jogpolitikai" állásfoglalást alakít ki, hogy azokat szabályozni kellene, viszont az analógia alkalmazásának tilalmával kizárólag saját magának tartja fenn a jogot, hogy törvényhozás útján szabályozza e cselekményeket, ezt azonban nem teszi meg. Az ellentmondás feloldása abban áll, hogy az említett esetben az analógia alkalmazásának tilalma nem azt jelenti, hogy bizonyos társadalomra veszélyes cselekmények büntetlenek maradnak, hanem azt, hogy bizonyos cselekményeket a törvényhozó nem tekint társadalomra veszélyesnek, ezekkel szemben megtagadja a jogi védelmet, és ezért nem szabályozza; ezért tiltja meg a jogalkalmazónak az analógiát. E cselekményeket „csupán" az említett jogalkotón kívüli tényezők ítélik veszélyesnek a társadalomra. Ha azonban ez esetben mégis elfogadjuk a joghézag létezését, akkor kérdésessé válik, hogy a *non-ius*-ból a *ius* -ba törekvő, újként kialakuló magatartások — amelyeket szintén a társadalmi, jogtudományi stb. vélemény ítél veszélyesnek — szabályozatlansága miért nem jelent joghézagot?

Peschka Szabó Imre joghézag-felfogásának logikai és ténybeli következtetései közötti ellentmondást a jogalkalmazói aspektusra vezeti vissza, aminek következtében a joghézag fogalmi elemeiként a törvényanalógia alkalmazásának feltételeit határozza meg. (Peschka 1966. 508. old.) Ezt a felfogást azzal kívánja meghaladni, hogy elszakad a jogalkalmazói szemlélettől, kiindulási alapja a *ius* és a *non-ius* területeinek mozgékonysága, sajátos összefüggéseik, amelyek túlmutatnak a pozitív jog körén, s így lehetővé teszik, hogy a joghézagot olyan fogyatékosságként, hiányként fogalmazza meg, amely olyan tényállások kialakulása miatt keletkezik, amelyeket a pozitív jog közvetlenül nem rendez, jóllehet a társadalmi viszonyokban elfoglalt objektív helyük és jelentőségük folytán objektíve jogi szabályozást igényelnek. (Peschka 1966. 514—515. old.) Ennek megfelelően Peschka szerint a joghézagot „a pozitív jogi szabályozásnak azok a hiányosságai jelentik, amelyek bizonyos objektíve szabályozást igénylő társadalmi viszonyok vonatkozásában állnak fenn". (Peschka 1966. 515. old.) Nem a pozitív jogra vonatkoztatja a joghézag fogalmát, hanem egy sokkal tágabb totalitásra, a dinamikusan fejlődő, változó társadalmi viszonyokra, s ez lehetővé teszi, hogy a jognak a pozitív jogi szabályozáson kívüli hiányait is bevonja a fogalom alá. Ezt az általános fogalmat azonban megosztani kényszerül, s megkülönbözteti a pozitív jogon belül és azon kívül keletkező joghézagokat, mely utóbbiak „analogikus jogalkalmazással, illetőleg jogalkotással sohasem, csak jogalkotó aktussal tölthetők ki". (Peschka 1966, 516. old.).

A szocialista jogelméletben uralkodó irányzat hosszú időn át tagadta, hogy a bíró, illetőleg a felsőbíróságok jogot alkotnának. A szocialista jog kizárólagos formájának, megjelenésének az írott jogot, a széles értelemben vett — tehát a rendeleti jogalkotást is magában foglaló — legislatiot tekintették, s többek között ezzel bizonyították a szocialista jog magasabbrendűségét. A bírói jogalkotást, annak megengedettségét a burzsoá jogrendszerekben mint a tőkés társadalom kizsákmányoló jellegéből természetszerűen következő jogbizonytalanság fenntartásának eszközét értékelték. Ezzel a jogbizonytalansággal a szocialista törvényesség elvét állították szembe, mely azt hivatott kifejezni, hogy a jogalkalmazó csak a törvény, az írott jog szerint cselekedhet, ennélfogva döntései, ítéletei előre kiszámíthatók, biztosítva van a jogbiztonság és kizárt a bírói (jogalkalmazói) önkény, s ezáltal az állam, ha úgy tetszik a hatalom önkénye. A bírói jogalkotás egyértelműen *negatív értéktartalmat* kapott.

Az említett joghézag-felfogások valódi kiindulási pontját is a szocialista törvényesség elve, az ahhoz való ragaszkodás képezi. (Lukács 63. old.; Szabó 1963. 296. old.; 1960. 419—420. old.; Peschka 1966. 508. és 512. old.; Hámori 305. old.) A szocialista törvényesség elvéből — és a bírói jogalkotás említett értéktartalmából — következik a szocialista jogelméletben a bírói jogalkotás tilalma. Amennyiben pedig meg kívánnak felelni ennek, úgy tiltottnak, meg nem engedettnek kell tekinteniök a joganalógiát (analogia iuris). Ennek megfelelően olyan elméleti konstrukciót kell kialakítani, amelyben kizárt a joganalógia lehetősége és *szükségessége* is. Megmarad a törvényanalógia (analogia legis), amelynek azonban úgy kell meghatározni conditio sine qua non-jait, hogy semmi esetre se vezethessen olyan értelmezésre, hogy törvényanalógia alkalmazása esetén is létrejöhet új jogi norma. Végezetül mindezek figyelembevételével a joghézag fogalmát úgy kell meghatározni, hogy az csak a törvényanalógiára legyen vonatkoztatható, illetőleg arra csak

a törvényanalógia legyen vonatkoztatható. Abból a „prehipotézisből" indulnak ki, hogy a szocialista jogrendszerben a bíró jogot nem alkothat, és a gondolatsort úgy építik fel, hogy az olyan joghézagfogalmat eredményezzen, amelynél a bíró valóban nem alkothat jogot, mert az adott fogalmi elemek mellett valóban nem képes jogot alkotni. Az említett joghézagfelfogások végül is a bírói jogalkotás tényét tagadó koncepciónak a jogi analógia problémájára kidolgozott elméleti konstrukcióját képezik.

Korábban már utaltunk arra, hogy a társadalmi viszonyok folytonosan változnak, a *ius* és a *non-ius* területén kialakuló viszonyok dinamikus mozgásban vannak, közülük némelyek — többé vagy kevésbé kifejezetten — jogi szabályozottságra törekednek, a jogilag már rendezett viszonyok változó mértékben intenzívebb vagy kevésbé intenzív szabályozást, jogi védelmet igényelnek, illetőleg magukat e szabályozás alól kivonni igyekeznek. Egyetlen jogrendszerben sem következhet be az az állapot, amikor a jogi szabályozás tökéletesen kongruál ezekkel a mozgásokkal, s minden objektíve szabályozásra törekvő életviszonyt — és csak azokat — éppen a kellő intenzitással és irányban szabályoz. Már csak azért sem, mert a jogképződésben meghatározó szerep jut a megismerésnek, annak, hogy felismeri-e a jogalkotó a társadalmi törvényszerűségeket, a társadalmi viszonyok szabályozottságra törekvését; ez nagymértékben függ az adott jogrendszerben érvényesülő jogalkotási technikától — ezt pedig alapvetően a társadalmi berendezkedés jellege határozza meg. A szabályozottságra törekvő életviszonyok felismerése, a „tény megállapítása" azonban még nem jelenti a szabályozás alá vonást. A jogképződés folyamatának e szakaszában egy értékmozzanat is jelentkezik: ez az, amit Marx „a tény hivatalos elismerésének" nevez. (Marx 107. old.) A jogalkotó a felismert életviszonyokból kiválasztja azokat, amelyek jogi rendezésre irányuló törekvését akceptálja, amelyeket bevon a jogi szabályozás körébe, de még ezen szabályozás alá vont életviszonyok körében sem részletezhet minden egyes tényállást.

Mindazonáltal ezeket a társadalmi viszonyokat a jogalkotó „lefedi" egy bizonyos szintű általános pozitív jogi szabályozottsággal, ezen általános szabályozáson belül differenciálódik az egyes életviszonyok jogi rendezése, ami ettől az általános pozitív jogi szabályozottságtól a legkazuisztikusabb normaalkotásig terjedhet az adott életviszonyok jellegétől, természetétől — s végsőleg a jogi szabályozás intenzitására, mélységére vonatkozó objektív szükséglettől —, a jogalkotó akaratától — milyen mélyen hatol be a társadalmi viszonyok alakulásába — és nem utolsósorban a jogalkotási technikától függ. *A jogalkotásnak, a jogi szabályozásnak ehhez a differenciáltságához igazodik a jogalkalmazó technikája.*

A differenciált jogalkotást az általánostól az egyeshez tartó jogi mozgásban leképező jogalkalmazás technikáit az alábbi típusokba sorolhatjuk: A) — a szillogisztikus jogalkalmazás; B) — a tipikus (közvetlen) jogalkalmazás; C) — az analogikus jogalkalmazás, a) — törvényanalógia: — közvetlen analógia; — „konkrét" alapelven, jogtételen keresztül közvetített analógia; b) — joganalógia.

A klasszikus (tradicionális) polgári jogelmélet a jogalkalmazást *szillogisztikus műveletnek* tekinti, aminek során a *premissa maior*-t képező jogi normában foglalt tényállás alá szubszumálják a *premissa minor*-t jelentő konkrét eset tényállását, s az ebből a szubszumpcióból következő konklúzió jelenti az ítéletet. (Peschka 1980. 357. old.) Ez a jogalkalmazói technikának az egyeshez, az egyedihez közelítő szélső esete. A jogi norma tényállása és a konkrét tényállás közötti viszony itt azonossági viszony, közelebbről a formális logika értelmében vett azonossághoz közelítő viszony. Jóllehet a szillogisztikus jogalkalmazásra ritkán kerülhet sor, elvileg azonban mégsem zárható ki, hogy a jogi norma — normativitását már-már kérdésessé téve — olyannyira közelít az egyeshez, a normában foglalt tényállás annyira konkrét, definiált fogalmakat tartalmazó, hogy lehetővé teszi a szillogisztikus műveletet. Erre az esetre a kazuisztikus jogi szabályozás mellett kerülhet sor.

Tipikusként azonban a jogi norma tényállása és a konkrét tényállás között nem állapítható meg formális logikai azonosság, hiszen a jog a társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése, s mint minden visszatükröződés szükségképpen inadekvát. „A jogi norma tartalma optimális esetben az adott társadalmi relációk különösségét, a tipikus eseteket, helyzeteket és magatartásokat ragadja meg, fejezi ki." (Peschka 1980. 358. old.) A tipikus (közvetlen) jogalkalmazás során a szabályozott társadalmi viszonyok egyediségét a szabályozás teleologikus szerkezetében különössé, tipikust tartalmazóvá absztraháló jogi norma és a konkrét eset között a dialektikus logika értelmében vett azonosság áll fenn. A jogi norma tényállása a lényegi vonásokat ragadja meg, s a dialektikus logikai azonosság akkor állapítható meg, ha a konkrét eset lényegi vonásai azonosak a normában foglalt tényállások lényegi azonosságaival, míg bizonyos, nem lényeges elemek vonatkozásában a nem azonosság megengedett. (Peschka 1980. 359., 362—368. old.) Ha azonban a lényegi vonások azonossága hiányzik — mert vagy a normából, vagy a konkrét tényállásból hiányzik valamely lényeges vonás — akkor dialektikus logikai azonosságról nem beszélhetünk; a két tényállás közötti viszony a hasonlóság viszonya, melynél a normában foglalt tényállásnak nem rendelhető alá a konkrét tényállás, ilyképpen a jogi norma közvetlen alkalmazása, s ennélfogva a tipikus jogalkalmazás lehetősége kizárt.

A jogalkalmazó az eset megoldásakor sajátos *szinoptikus technikát* alkalmaz. (Bibó) Ebben a szinopszisban együtt látja a jogi normában foglalt Sollen-t és a konkrét tényállásban manifesztálódó Sein-t. A szinoptikus technika értelmező ítéletet és értékítéletet tartalmaz. A bíró (jogalkalmazó) elemzi a jogi norma tényállását, illetőleg annak lényegi vonásait — ezek feltárásában jutnak szerephez a jogértelmezés módszerei — és a konkrét eset lényegi vonásait, értelmezi ezek viszonyát, s lényegi azonosságuk esetén a jogi normát közvetlenül vonatkoztatja az esetre, s ennek alapján értékítéletet alkot. Ellenkező esetben azonban nincs a közvetlen szubszumpcióra alkalmas norma, a bíró számára csupán a szinoptikus együttlátás technikája marad, hiányzik azonban a Sein-re vonatkoztatható Sollen. Ezt a Sollen-t találta meg hosszú időn át a szokásban, s találja meg napjainkban is például a nemzetközi magánjog szférájában, illetőleg megtalál-

ja az analógiát, s ennek segítségével az alkalmazható normát.

Analogikus jogalkalmazásra akkor kerül sor, ha a két tényállás közötti viszony a hasonlóság viszonya, amikor a konkrét eset olyan tipikus vonásokkal is rendelkezik, amelyek a jogi norma tartalmához képest *atipikussá* teszik; az analógia alkalmazását a konkrét tényállásnak a normában foglalt típushoz mért atipikussága határozza meg. (Peschka 1980. 367—369. old.)

A *törvényanalógia* akkor alkalmazható, ha a két tényállás bizonyos meghatározott tulajdonságai megegyeznek, a közös tulajdonságok azonban nem hasonlók, hanem lényegileg azonosak. Minthogy a normában foglalt tényállás meghatározottsága a jogi szabályozottság, az azonosságnak olyan tulajdonság vonatkozásában kell fennállnia, amely a jogi normában meghatározó jellegű. (Peschka 1966. 524. old.) A törvényanalógia a *ius* területén keletkezett joghézag megszüntetésének eszköze. Két fajtáját különböztetjük meg: a *közvetlen törvényanalógiát* és a konkrét alapelveken keresztül érvényesülő *közvetített analógiát*. Mindkettőnek közös feltétele a közvetlen jogi szabályozás hiánya, továbbá közös vonás, hogy egy bizonyos szintű általános pozitív jogi szabály értelmezésével arra következtethetünk, hogy a jogalkotó az adott esetet szabályozni kívánta, feltárható szándéka szerint az életviszonyt szabályozni kellene. A megkülönböztetés alapja az, hogy míg a közvetlen törvényanalógia esetében van olyan jogilag szabályozott különös eset, amely a konkrét tényálláshoz hasonló, attól azonban „bizonyos jelekkel" eltér; addig a közvetett törvényanalógia esetén a pozitív jogban megfogalmazott alapelv, általános jogtétel alapján csak az elbírálás kötelezettsége vagy szükségessége állapítható meg, de magát a konkrét esetet eldönteni nem lehet.

A „nullum crimen..." elvek kimondása folytán a büntetőjogban tiltott az analógia alkalmazása; abból pedig, hogy a jogalkotó valamely jogágban tiltja az analógiát arra következtethetünk, hogy ehhez képest minden más jogterületen, ahol e tilalom nem nyer megfogalmazást, az analógia megengedett. S nemcsak hogy megengedett, hanem olykor a pozitív jog kifejezetten előírja az analógia alkalmazását. Példaként idézhetjük a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok polgári eljárása Alapjai-nak 12. cikkét: „abban az esetben, ha a vitás viszonyt szabályozó törvény hiányzik, a bíróság a hasonló viszonyokat szabályozó törvényt alkalmazza...". Említhetjük a magyar Polgári Törvénykönyvet is, amely „törvényszerkesztési fogásként kötelezővé teszi az analógia (értsd: törvényanalógia — B. Z.) alkalmazását, amikor kimondja, hogy a konkrét tényállásra valamely jogszabályt 'megfelelően' kell alkalmazni. Ezzel ugyanis kifejezésre juttatja, hogy a tényállás minden további nélkül nem szubszumálható a megfelelő jogszabály alá". (Eörsi 38. old.)

A közvetlen törvényanalógia alkalmazása esetén tehát van olyan különös eset a pozitív jogi szabályozásban, amely a konkrét tényálláshoz hasonló, bizonyos jelekkel azonban eltér. Szabó Imre szerint ez az egyetlen eset, amikor „a jogalkalmazó a törvény által megállapított tényálláshoz hozzányúlhat, s azt valamely új elemmel kiegészítheti, illetőleg a tényállás valamely elemét figyelmen kívül hagyhatja". (Szabó 1960. 405. old.) A norma tényállásának ezt a megváltoztatását azonban nem tekinti jogalkotásnak, mivel az a jogszabálynak „csak egy részét érinti", ugyanakkor azonban elismeri, hogy a jogalkalmazó a kiegészítéssel, módosítással, új elem felvételével vagy valamely tényállási elem elhagyásával „megváltoztatja a jogi normát ...; ebből a szempontból lehetne új normáról szólni, amelyet a jogalkalmazó egy általa éppen eldöntött esetben egyszer alkalmaz". (Szabó 1960. 406. old.) Szabó Imrével ellentétben Lukács Tibor határozottan leszögezi, hogy „analógiával egy-egy jogszabályt csak minden változtatás nélkül alkalmazhat a jogalkalmazó", ellenkező esetben „az illegális jogalkotás területére tévedne" (Lukács 66. old.), s szükségszerűen oda is téved. Lukács álláspontját bírálva Peschka rámutat arra, hogy a minden változtatás nélküli analogikus jogalkalmazás fogalmilag kizárt, hiszen a norma ilyen alkalmazása azt jelentené, hogy a konkrét tényállás a norma tényállása alá minden további nélkül szubszumálható, ez pedig nem analogikus, hanem tipikus (közvetlen) jogalkalmazás. (Peschka 1966. 528. old.) Az analogikus jogalkalmazás legfőbb feltétele és oka éppen az, hogy a jogszabályi tényállás egyes lényeges mozzanatait illetően is megállapítható az eltérés.

A törvényanalógia alkalmazásának legfőbb mozzanata a tényállások lényeges mozzanatainak feltárása. Peschka szerint „a jogalkalmazó a tényállások azonosságának megállapításához elengedhetetlen lényeges mozzanatok meghatározását csak a konkrét eset vonatkozásában végezheti el, de nem a jogszabályi tényállást illetően". (Peschka 1966. 529. old.) Egy Lukács Tibor által említett példából azonban kitűnik, hogy a bíró értelmező ítélete a jogi norma tényállására is kiterjedhet. (Lukács 71. old.) A hivatkozott példa szerint az 1959. évi IV. tv. 383—386. § §-ai *adásvétel* esetére szabályozták az állatszavatosság intézményét. E törvényhely speciális kellékszavatossági szabályokat tartalmazott állatok adásvétele esetére. Nem tartalmazott azonban a Ptk különös szavatossági rendelkezéseket arra az esetre, ha az állat tulajdonjogának átruházása állatnevelési, állathizlalási vagy tervszerződéssel történt. A hivatkozott szakaszok alkalmazása ez utóbbi esetekre közvetlen törvényanalógia útján lehetséges volt. A törvényi tényállásnak a jogalkotó által meghatározott lényeges mozzanata az, hogy kifejezetten adásvételről szólt és nem általában a tulajdonjog átruházását eredményező visszterhes szerződésekről, tehát a formát emelte ki mint lényegest a többi tulajdonátruházásra irányuló visszterhes ügyletből. A bíróság mégis eltekintett a formától, s a kérdéses jogügyletek közös tulajdonságait keresve a jogszabály lényeges mozzanatának a normában szabályozott ügylet visszterhes és a tulajdonjog átszállását eredményező voltát minősítette.

Említhetnénk azonban — éppen Peschka nyomán — a közvetlen törvényanalógia klasszikus példáját: a vaspályák felelősségéről szóló jogszabály alkalmazását a gépkocsik által okozott károkért való felelősségre.

Szabó Imre, Peschka fenti megállapításával egybevágóan megjegyzi, hogy az analógia során a hasonlóság alapján a jogi szabályozottságot „átvisszük a jogilag nem szabályozott tényállásra, amely így, ezzel az elemmel gazdagszik, ez válik benne az analogikus kö-

vetkeztetés útján 'ismertté' ". (Szabó 1960. 390. old.) Úgy tűnik azonban, hogy nemcsak a konkrét tényállás válhat „gazdagabbá", hanem a norma tényállása is, illetőleg a jogi szabályozás, ugyanis a norma tényállásában nem szereplő, de a konkrét tényállásban meglevő vonásokat is átvisszük a norma tényállására, illetőleg a jogi szabályozottságba.

Törvényanalógia esetében a jogszabály sajátos módosításával állunk szemben. A közvetlen törvényanalógia alkalmazásakor a bíró a szinoptikus együttlátásban olyan lényeges tulajdonságot is a *Sollen* elemeként lát, ami a pozitív jogban nincs, illetve nem tekint *Sollen*-elemeknek olyan lényeges mozzanatokat, amelyeket viszont a jogi norma tartalmaz, így olyan *Sollen*-ként megjelenő tényállások jönnek létre, amelyek az eredeti jogi normában foglalt tényálláshoz képest csonka tényállások vagy kiegészített tényállások, tehát az eredeti tényállástól valamely *lényeges vonás tekintetében eltérnek*. A pozitív jogban foglaltakhoz képest új, más, lényegesen eltérő életviszony kerül a jogi szabályozottság körébe.

Az analogikus jogalkalmazást az teszi szükségessé, hogy a konkrét tényállás *olyan tipikus vonásokkal is* rendelkezik, amelyek a jogi normában foglalt tényálláshoz képest *atipikussá* teszik. Valamely konkrét tényállásnak több tipikus vonása is lehet, és több norma tényállásához képest is tartalmazhat atipikus vonásokat. Elvileg nem lehet kizárt, hogy az adott tényállásnak nemcsak egy, hanem több törvényi tényállással is közös, lényegileg azonos eleme van. Ezt a lényegi azonosságot, illetőleg azt, hogy melyikkel „lényegibb" az azonosság, *a bíró állapítja meg*. Választ, és ezzel már alkot is. Mert arra nézve, hogy lényegi azonosság van, egyszeres lényegi kapcsolat esetén még megállapíthatjuk, hogy a jogalkotó az új életviszonyt éppen úgy akarta szabályozni; többirányú azonosság esetében azonban a bíró dönti el, hogy melyik jogi normában foglalt tényálláshoz rendeli a konkrét tényállást, és ezzel *meghatározza a szabályozás tartalmát*.

Méginkább ez a helyzet a *közvetett törvényanalógia* esetén. Itt valamely jogi norma analogikus alkalmazását — egyéb feltételek mellett — az teszi lehetővé, hogy a pozitív jog megfogalmaz egy olyan jogtételt, amelyből csupán az elbírálás kötelessége vagy szükségessége állapítható meg, a szabályozás tartalmára vonatkozó szándék azonban nem. A pozitív jogban — leginkább a kodifikációs jogalkotásban — a jogalkotó megfogalmaz bizonyos általános, alapelvszerű rendelkezéseket, amelyeknek generális érvényesítését kívánja meg. Az egyes alapelvszerű tételek azonban az általánosság különböző szintjein helyezkednek el. Némelyek valóban csak generális jellegűek, míg mások sokkalta inkább konkrét rendelkezéseket tartalmaznak. Két szélső pólusként említhetjük a Ptk. 1. § (2) bek.-ét és az ún. utaló magatartásra vonatkozó 6. §-t.

Ez utóbbi került alkalmazásra annál a tényállásnál is, amelyet Benedek Károly és Világhy Miklós ismertetett. (Benedek—Világhy 264. old.) A példa olyan tényállást ír le, melyben a felperes szolgáltatása ellenszolgáltatás nélkül maradt, azonban a kereset jogcíméül nem szolgálhatott sem a szerződés, sem a szerződésen kívüli jogsértés, sem pedig a jogalap nélküli gazdagodás. A keletkezett joghézag a Ptk. 6. §-a segítségével, közvetítésével volt megszüntethető. A kártérítésre kötelezés jogcíme ilyképpen megállapítható, a részletkérdések megoldása (pl. egyetemlegesség) azonban már valamely hasonló különös esetet szabályozó tényállás analóg alkalmazásával történik.

Erre az esetre is vonatkoznak mindazok a megállapítások, amelyeket a közvetlen törvényanalógia alkalmazása kapcsán tettünk. A jogalkalmazó quasi végrehajtóként részletezi, pontosítja a jogi normát, meghatározza annak konkrét tartalmát. Hasonló mechanizmus érvényesül itt, mint a központi államigazgatási szervek jogalkotó tevékenységében, ahol a jogszabályi hierarchiában egymást követő jogszabályi formák egyre konkrétabban, pontosabban szabályozzák az adott életviszonyt (lásd például az útlevélügy szabályozását), s ennek során rendszerint új tényállásokat fogalmaznak meg, amelyek nem egyenesen következnek az általánosság magas szintjén megfogalmazott alapjogszabályból. A konkrét szabályok megfogalmazásakor új mozzanatokkal egészítik ki az általános jogi normát. Az általános szintű jogi norma többértelmű rendelkezéseinek részletezésekor megjelölik, hogy milyen értelemben rendelik alkalmazni a jogszabályt. Tagadhatatlan, hogy a központi államigazgatási szervek ezen tevékenysége jogalkotás, s annak termékei jogszabályok.

Törvényanalógia esetén a bíróság ugyanígy jár el, azzal a különbséggel, hogy döntése egyszeri, egyedi konkrét esetre vonatkozik. *Amennyiben* azonban ez *a döntés normatív erőt nyer*, úgy ennek jogalkotó jellegét tagadva egyúttal tagadnánk azt is, hogy a központi államigazgatási szervek jogot alkotnak akkor, amikor nem primer módon szabályoznak valamely kérdést, hanem a magasabb jogszabály végrehajtásáról rendelkeznek. Ennek képtelenségét pedig — úgy tűnik — nem szükséges különösebben bizonygatni.

Az alapelvszerű tételekkel közvetített törvényanalógia már átvezet a *joganalógia* sokat vitatott kérdéséhez. Joganalógiára két fő esetben kerülhet sor. Egyfelől akkor, ha az előálló, a jogvita tárgyát képező életviszony vonatkozásában bizonyos általános szintű szabályozásból kikövetkeztethető a jogalkotó szabályozási szándéka, az analógia nem tiltott, azonban a joghiány mégsem tölthető ki törvényanalógiával, mert az esethez hasonló, jogilag szabályozott tényállás nem található. Másfelől és tipikusként a *non-ius*-ból *ius*-ba törekvő társadalmi viszonyok esetében, ahol hiányzik az általános szintű pozitív jogi szabályozottság, ugyanakkor fennáll a bíró döntési kötelezettsége. Ebben az esetben — ellentétben Peschkával, aki a szabályozottság hiányát is bevonja a joghézag általános fogalmába — a joghézag etimológiájára figyelemmel* *joghiányról* beszélünk. Itt már a *non-ius* területére lépünk, vagyis olyan jogviták eldöntéséről van szó, amelyek lényegében még nem jogviták, csak *potenciálisan* azok. Olyan életviszonyok ezek, amelyek kívül esnek a tételes jogi szabályozás körén, ugyanakkor jogi szabályozottságot követelnek. Ilyen joghiányt jelent tipikusan bizonyos társadalomra veszélyesnek ítélt cselekmények büntetlenül maradása, a büntetőjog azonban az analógia kifejezett tilalmával nem teszi lehetővé e joghiány jogalkalmazói megszüntetését.

---

* Vö. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára III. köt. Bp. 1960. 239—240. old.

Más területeken azonban nem ez a helyzet. Jóllehet Szabó Imre — Peschka által helyeselt és Lukács véleményével is egyező (Peschka 1966. 512. old.; Lukács 69. old.) — megállapítása szerint a szocialista jogelméletnek „el kell vetnie a joganalógia lehetőségét vagy megengedettségét, mert az szükségképpen új közvetlen magatartási szabály jogalkalmazói képzését jelenti". (Szabó 1963. 296. old.) Peschka pedig határozottan leszögezi, hogy a pozitív jog körén kívül keletkező hézagok csak jogalkotói, törvényhozási aktussal tölthetők ki, analogikus jogalkotással sohasem. (Peschka 1966. 516. old.) Mindezek ellenére a szocialista jogrendszerben több példát is találhatunk, amelyekben a jogszabály nemcsak megengedi, de — meghatározott esetekben — *kifejezetten előírja* a joganalógia alkalmazását.

Szabó Imre elemzi az OSzFSzK polgári eljárási törvénykönyvének 4. cikkét, amely szerint jogszabály hiánya esetén a bíróságnak az ügyet a szovjet törvényhozás általános elveinek és a Munkás—Paraszt Kormány általános politikájának a figyelembevételével kell eldöntenie. (Szabó 1960. 415. old.) Ezt, a szovjet jogirodalomban is sok vitát kiváltó rendelkezést, Szabó Imre nem joganalógiának, hanem a hézagkitöltés egyik sajátos, kivételes módjának tekinti, amely „bizonyos mértékig jogalkotás-jellegű ténykedést foglal magában", s amelyet történetileg az magyaráz, hogy az első szocialista állam első polgári eljárási törvénykönyvéről van szó. A mai körülmények között a hasonló rendelkezés idejét múlta, meghaladott kivétel csupán, márcsak azért is, mert „a szocialista jogrendszer a 'jogképzés' lehetőségét nem ismeri". (Szabó 1960. 417—419. old.)

Az említetthez hasonló rendelkezést azonban a hatályos szovjet jogban is találunk. A szovjet polgári eljárási Alapok már idézett 12. cikkének második fordulata ugyanis azt mondja ki, hogy „ilyen (ti. törvényanalógiát lehetővé tevő — B. Z.) törvény hiányában pedig a bíróság a szovjet törvényhozás általános elveiből és szelleméből indul ki". Bár a joganalógia mint a joghézag kitöltése eszközének alkalmazásáról nem rendelkezik kifejezetten a Ptk., nem is tiltja azt. Sőt, a törvény 2. § (1). bek. akként fogalmaz, hogy „a törvény rendelkezéseit a Magyar Népköztársaság gazdasági és társadalmi rendjével összhangban kell értelmezni". Értelme szerint e bekezdés tartalma hasonló a szovjet polgári eljárási Alapok 12. cikke második fordulatában foglaltakhoz, s bár a Ptk. az „értelmezés" kifejezést használja, ez mit sem változtat azon, hogy szükség esetén e bekezdés alapján a bíró joganalógiához fordulhat. Lényegében hasonló rendelkezést tartalmaz a lengyel Ptk. art. 4. és a csehszlovák Ptk. VI II. cikke is, a kötelmekről szóló 1950-es bolgár törvény 2. §-a pedig hasonló esetre kifejezetten a szocialista jog elvei szerinti jogalkalmazást írta elő.

Az egyeshez közelítő szillogisztikus jogalkalmazással szemben az általánoshoz leginkább közel álló, s ezzel a másik szélső pólust képező joganalógia mindkét esetében a tényállás, a potenciális jogvita nem valamely jogi norma tényállásával van a hasonlóság viszonyában, hanem csupán *a jogrend, a törvényhozás általános elveihez, szelleméhez viszonyul.* A normativitás biztosítása esetén az alkotó jelleg itt kétségtelen. Éppen itt lesz fontos az analógia és a legfelsőbb bíróságok „elvi irányító" tevékenysége kérdésének, illetőleg e két kérdés elméleti és gyakorlati síkjának szétválasztása, mert abból, hogy valamely bíró egy adott ügyet értelmezés vagy analógia segítségével eldönt — hacsak nem helyezkedünk Jerome Frank álláspontjára — még nem keletkezik jog, ha a jog minimális ismérvének tekintjük a normativitást. A törvényanalógia és a joganalógia alkalmazása egy adott ügy elbírálásakor még nem több, mint két sajátos jogalkalmazói technika alkalmazása, értelmezés: a konkrét tényállás és a jogrend általános elvei, szelleme közötti viszony értelmezése. Ha azonban a bíró ilyen, analogikus megoldását a felsőbíróságok valamilyen formában megfogalmazzák, legyen az elvi döntés vagy kollégiumi állásfoglalás, vagy ha maga a felsőbíróság alkalmazza eseti dötésében, akkor e döntések jogilag, illetőleg szociológiailag kötelező jellege folytán *az analogikus megoldás normatív erőt nyer*, s ez már nem pusztán egy sajátos jogalkalmazói technika alkalmazása, hanem *jogalkotás*.

Ez az a következtetés, amit Szabó Imre a joghézag fogalmának meghatározásakor elkerülni igyekszik. Ennek érdekében kellett a joghézagot kizárólag a *ius* területén jelentkezőnek tekinteni. Ezért tekinti a jogon kívül keletkező hiányt *csak jogpolitikai állásfoglalásnak*, kritikának, míg a *ius* területén előálló hiány az analógia tilalma esetén is objektív *joghézag* és emellett jogpolitikai állásfoglalás is. (Szabó 1960. 364—365. old.) Peschka érzi, hogy ez a megkülönböztetés nem megalapozott, s ennek okát Szabó Imre jogalkalmazói szemléletében látja. Úgy tűnik azonban, hogy Szabó Imre megkülönböztetésére a „prehipotézis" igazolása végett van szükség. Mindkét esetben ugyanis végső soron az eredmény ugyanaz: olyan állásfoglalás, kritika, mely szerint a szabályozási igényt el kellene ismerni, csakhogy *a)* azt a hézagot, szabályozatlanságot, s az erre vonatkozó kritikai állásfoglalást, amely a jog olyan területén jelenik meg, ahol az analógia tilalmazva van, így kizárt a bírói jogalkotás, ezt a hézagot el lehet ismerni joghézagnak, hiszen nem fenyeget az a veszély, hogy a bíró jogot alkot; *b)* a *ius* területén keletkező olyan hézag és a reá vonatkozó kritikai állásfoglalás, amely az analógia megengedettsége folytán törvényanalógiával kitölthető, szintén elismerhető joghézagnak, hiszen a törvényanalógia alkalmazását nem tekinti jogalkotó tevékenységnek; *c)* a *non-ius* területén mutatkozó hiányt és az erre vonatkozó állásfoglalást azonban nem ismerheti el joghézagnak, mert ellenkező esetben el kellene ismernie a joganalógia útján történő kitöltés lehetőségét, ami pedig egyet jelent a bírói jogalkotás elismerésével.

Felhasznált irodalom:

Benedek Károly—Világhy Miklós: A Polgári Törvénykönyv a gyakorlatban. Magyar Jog, 1962. 6. sz. (Benedek—Világhy).
Bibó István: Kényszer, jog, szabadság. Szeged, 1935. (Bibó).
Hámori Vilmos: Jogalkalmazás — joghézag — jogi analógia. Jogtudományi Közlöny, 1966. 6. sz. (Hámori).
Lukács Tibor: Analógia és törvényesség. Jogtudományi Közlöny, 1965. 3. sz. (Lukács 1965).
Lukács Tibor: Az analógia belső törvényszerűségeiről. Jogtudományi Közlöny, 1965. 9. sz. (Lukács 1965 b).
MEM. 4. köt. Bp. 1957. (Marx).
Peschka Vilmos: Gondolatok a joghézagról és a jogi analógiáról. Jogtudományi Közlöny, 1966. 3. sz., ugyanezt lásd a „Jog és jogfilozófia" c. kötetben Bp. 1980. — a hivatkozások ez utóbbira vonatkoznak. (Peschka 1966).
Szabó Imre: A jogszabályok értelmezése. Bp. 1960. (Szabó 1960).
Szabó Imre: A szocialista jog. Bp. 1963. (Szabó 1963).

Hamza Gábor

Jogösszehasonlítás és természetjog

1. Az eddigi kutatások során, érvényes ez különösen az összehasonlító jog történetének, előzményeinek feltárására irányuló elemzésekre, nem kapott különösebb figyelmet az a tény, hogy a természetjog alapvető koncepciója, amelynek lényegét az képezi, hogy létezik egy, a pozitív jogtól független „ius commune", szinte implikálja az összehasonlító kutatásokat. A XVI. és a XVII. század természetjogászai ennek a közös jognak a nyomait — az origo szférájában — az Ó és Újtestamentumban vélik felfedezni.

A iustiniánusi jog, valamint az Ó és Újtestamentum *természetjogi* alapon történő összevetésével első ízben Raguellusnál lehet találkozni. Raguellus, mint ezt már munkájának (*Leges politicae ex Sacrae iuris prudentiae fontibus collectae ad forman Iustiniaei codicis ex libris Veteris et Novi Testamenti digestae,* Frankfurt, 1577.) előszavában hangsúlyozza, hogy az Ó és Újszövetség jogi tartalmú anyagának elemzésére és annak az általa a iustiniánusi joggal egyenlőnek tartott *ius civile*-vel való összevetésére vállalkozik.[1]

Az angoloknál Selden az, aki több munkájában is részletesen foglalkozik a héber joggal (*De successionibus in bona defunctorum ad leges Ebraeorum* (1631-ben jelenik meg), *De successione in Pontificatum Ebraeoru* (1636-ban publikálja), *De iure naturali et gentium juxta disciplinam Ebraeorum* (1640-es megjelenés), *Uxor Ebraica seu de Nuptiis et divortiis veterum Ebraeurom libri tres* (1646-ban adja ki) és *De Synedriis veterum Ebraeorum* (megjelenés folyamatosan 1650-től 1653-ig.)[2] Seldent az angol szerzők általában az összehasonlító jogtörténeti kutatások megalapítójának tekintik.[3] Említést érdemlő körülmény még Seldennel kapcsolatban, hogy két munkájában (*De diis Syriis,* 1617 és *Eutychii Aegyptii patriarchae orthodoxorum Alexandrini ecclesiae suae origines,* 1642) a héber jogon kívül a keleti jogokra is tekintettel van.

2. Az a körülmény azonban, hogy az összehasonlító vizsgálatok a Mediterráneum jogainak mind nagyobb körére terjednek ki, illetőleg több pozitív jogot is érdeklődési körükbe vonnak, még nem jelenti szükségképpen a római jog *ius commune Europaeum* szerepének tagadását, vagy kétségessé tételét.

Ezzel nem áll ellentétben az, hogy Hermann Conring *Commentarius historicus de origine iuris Germanici* c., 1643-ban publikált munkájában — bizonyítva a német jog egyes intézményeinek továbbélését — felveti a római jog németországi recepciója legitimációjának kérdését.[4] Conring lényegében — Beyerhez hasonlóan — a partikuláris érvényű Landrechtekkel való összevetés alapján, eljárása tehát igen hasonló Hotmanéhoz, azzal az eltéréssel, hogy ő nem veti fel a kodifikáció kérdését, teszi kérdésessé a római jog szupremáciáját.[5]

Nem szabad ugyanis szem elől téveszteni azt, hogy ezek a szükségképpen koruk tudományos színvonalán mozgó bírálatok nem tendenciaszerűen, hanem csak egészen kivételes jelleggel jelentkeznek. Arthur Duck például 1652-ben megjelent munkájában (*De Usu et Authoritate Juris Civilis Romanorum in Dominiis Principum Christianorum Libri duo)* egyfajta átfogó recepció-történetet adva legitimálja fenntartás nélkül a római jogot.[6] Leibniz számára a római jog — a *Corpus Iuris Reconcinnatum* terve ellenére — nem veszti el jelentőségét,[7] annak ellenére, hogy annak esetenként mutatkozó hiányosságait felismeri. Nézete szerint a *Corpus Iuris* egyrészt olyan tételeket is tartalmaz, amelyek nem feltétlenül előnyösek kora államai számára, másrészt a iustiniánusi jog egyes szabályai nem állnak összhangban a természetjoggal.[8] Leibniz felismeri az összehasonlító kutatások jelentőségét.

Leibniznél az összehasonlító elemzés *indokoltsága* kettős vonatkozásban jelentkezik. Egyrészt felismeri az antik jogok pluralitásának szerepét. Erre utal a *Nova methodus discendae docendaeque iurisprudentiae* egyik szövegrésze: *„Habemus leges Mosaicas in sacra scriptura, quarum cum Romanis comparationem paulo post Justinianem Graeculis aliquis instituit, hodie verum diligentiorum ea in re operam Zepperus navavit. Legum Aegyptiarum, Persicarum, Scythiarum exstant reliquae apud Herodotum, in fragmentis Ctesiae et Diodore Siculo. Graecorum instituta diligentissime persecutus est Pausanias, et nostri aevi velut alter Pausanias Meursius. Jura Romanorum satis cognosci ex variis eorum monumentis possunt, de quo mox."*[9] Másrészt a *„Theatrum legale"* terve önmagában is feltételezi több pozitív jog áttekintését,

Hamza Gábor egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] Raguellus e több kiadásban is publikált munkájának értékelésére nézve ld. *Volterra*, E.: Diritto romano e diritti orientali. Bologna, 1937. 7 sk. old.

[2] Selden munkásságának értékelését ld. *Hug*, W.: The History of Comparative Law. Harvard Law Review, 45/1931/1932/ és in: Rechtsvergleichung. Hrsg. von *Zweigert*, K.—*Puttfarken*, J. Darmstadt, 1978. 119 sk. old. és *Schnitzer*, A. F.: Vergleichende Rechtslehre. 2. erw. neubearb. Aufl. Bd 1 Basel, 1961. 9. old.

[3] Ld. *Hazeltine*, F.: Selden as Legal Historian. Harvard Law Review, 24/1910/105. old. és *Hug*: The History 119. sk. old.

[4] Conring munkásságának jelentőségére nézve ld. *Wieacker*, Fr.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit. 2. neubearb. Aufl. Göttingen, 1967. 206. old.

[5] Ld. *Lambert*, E.: Conception générale definition de la science du droit comparé, sa méthode, son histoire: le droit comparé et l'enseignement du droit. In: Congrès International de Droit Comparé. Procès-Verbaux des Séances et Documents. tom. I Paris, 1905. és in: Rechtsvergleichung. Hrsg. von *Zweigert*, K.—Puttfarken, J. Darmstadt, 1978. 38. old. Hotman irodalmi tevékenységére nézve ld. az újabb irodalomból *Vogel*, W.: Franz Hotman und die Privatrechtswissenschaft seiner Zeit. Diss. Freiburg. i. Br. 1960. passim.

[6] Bizonyosra vehető az, hogy Duck nem ismeri Conring néhány évvel korábban megjelent, hasonló témát feldolgozó munkáját. Ld. *Horn*, N.: Römisches Recht als gemeineuropäisches Recht bei Arthur Duck. In: Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte. Hrsg. von Wilhelm, W. Frankfurt am Main, 1972. 171. old.

[7] Ld. *Sturm*, Fr.: Das römische Recht in der Sicht von Gottfried Wilhelm Leibniz, In: Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart. Tübingen, 1968. 13. old.

[8] Ld. *Sturm*: Das römische Recht 14. sk. old.

[9] Nova methodus discendae docendaeque iurisprudentiae. In: Leibnitii Opera omnia vol. IV. ed. Dutens, Genf, 1768. 191. old.

vagy legalább a római jognak a ius naturale tételeivel való összevetését.

Leibniz munkáiban a római jog továbbra is megőrzi *ratio scripta* jellegét. A római jog *„emanatio rationis"* voltából fakad az is, hogy annak tanulmányozása nem feltételez összehasonlító vizsgálatot, amire a fenti citátum egyik mondata oly világosan utal (*„Jura Romanorum satis cognosci ex variis eorum monumentis possunt..."*).

3. Grotiusnál — vonatkozik ez különösen a *Florum sparsio ad ius Iustinianeum* és a *De iure belli ac pacis* c. munkáira — gyakran lehet találkozni a római jognak idegen jogokkal való összevetésével. Ugyanez érvényes — ha kisebb mértékben is — Pufendorfra, aki a *De iure naturae et gentium* c. művében utal paralel jogi jelenségekre. A természetjogi irányzat legnagyobb hatású képviselőinél az összehasonlítás jeleivel attól függetlenül lehet találkozni, hogy empirikus módon (mint Grotius), avagy inkább a dedukciót felhasználva folytatják kutatásaikat.[10] Grotius igen széles körben él azzal a lehetőséggel, hogy elemzéseiben a legkülönbözőbb népek jogára hivatkozzon. Az ilyen típusú vizsgálat nem csak „obiter" — mint Naber[11] írja találóan — történik, hanem „verus thesaurus"-a keletkezik a különböző jogok hasonló és egymástól különböző intézményeinek. Az összehasonlítás azonban Grotiusnál csak *eszköz* szerepet tölt be. A különböző jogok intézményeinek egybevetése valójában csak a természetjogi teoria legitimációjának céljait szolgálja.[12] Jellemző még a természetjogi iskolára a történetiség követelményének teljes háttérbe szorulása. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az új természetjogi irányzat képviselőinél a történetiség már szerephez jut.[13]

A természetjogászok ahistorikus szemléletét jól illusztrálja Grotius és Pufendorf nézete, mely szerint a törvényes öröklés alapja az örökhagyó vélelmezett, vagy pontosabban vélelmezhető akarata (*De iure belli ac pacis* II. 7.3 és *De iure naturae et gentium* IV. 11. 1.). A törvényes öröklés alapját az elhaltak akaratára visszavezető nézetből okszerűen következik annak feltételezése, hogy a végrendeleti öröklés, kialakulását tekintve, prioritást élvez a törvényes örökléssel szemben.

4. A természetjogászoknál, s ez vonatkozik eme irányzat valamennyi képviselőjére — hasonlóan a Humanista Iskola követőihez — nem tisztázott az összehasonlító elemzés *funkciója.* Erre vezethető vissza az, hogy a római jog egyes intézményeinek más antik jogokkal történő összevetésénél szinte kizárólag a vitatható értékű un. derivátum-kérdés fogalmazódik meg.

Tipikus megfogalmazója — expressis verbis — ennek a szemléletnek Heineccius, a *De utilitate litterarum orientalium in iurisprudentia* c. munkájában.[14] Említést érdemel, hogy Heineccius még tankönyvében is (a számos kiadást megért *Elementa iuris civilis secundum ordinem Pandectarum,* Lipsiae, 1727. — első kiadás) nagy figyelemmel van — többek között — a görög filozófiára. Ezt bizonyítja Aristoteles *Ethica Nicomacheia*jának gyakori citálása.

A római jog horizontján túllépő kutatásokban a legtöbb esetben az analógia-keresés csak másodlagos súlyú és még így is csak kivételesen kap szerepet. Általában csak arról van szó, hogy megállapítják az egyes intézmények közötti hasonlóságot, az ok részletesebb elemzése nélkül. Egyes esetekben figyelembe veszik az áttételeken keresztül megvalósuló „asszimilációt". Jó példa lehet erre a megközelítési módra Heineccius munkája — a fentebb említett *De utilitate litterarum orientalium in iurisprudentia* című —, amelyben szó esik arról, hogy a héber jog elemei görög közvetítéssel válnak a római jog integráns részeivé.[15]

5. A késői természetjog korára nyúlik vissza a kiváltképpen praktikus célokat követő, azok megoldására hivatott és az analógia-keresést előtérbe helyező összehasonlító irányzat. Ennek a valójában csak egyfajta kutatási irányt jelentő irányzatnak legismertebb képviselője Johann Stephan Pütter és August Friedrich Schott. Mivel egyik jogtudós tevékenysége sem részesült eddig megfelelő figyelemben a jogösszehasonlítás oldaláról, szükségesnek mutatkozik életpályájuk és jogirodalmi munkásságuk vázlatos áttekintése. Ennek során figyelemmel kell lennünk azokra a jogtudósokra is, Schilter és Bayer szerepe kiemelkedő ebben a vonatkozásban, akiknek sajátos irányban haladó tudományos munkássága évtizedekkel korábban megteremti az alapját ennek a késői természetjog korában kibontakozó irányzatnak.

Johann Stephan Pütter (1725—1807) életének, professzori működésének főbb szakaszaira nézve kétkötetes önéletrajza tartalmaz információkat (Selbstbiographie zur dankbaren Jubelfeier seiner 50 Jährigen Professorstelle zu Göttingen, I—II. Bd. Göttingen, 1798.)[16] Pütter Halléban Heineccius tanítványa,[17] évekkel később pedig Gustav Hugo göttingeni tanára, majd kollégája. Pütter 1747 őszétől kezdve, az első időben mint rendkívüli tanár ad elő Göttingenben.[18] A göttingeni egyetemen — Göttingen ugyanis az Angliával perszonálunióban lévő Hannoveri Királysághoz tartozik — uralkodó légkör németországi viszonylatban jobban kedvez az új eszmék terjedésének.[19]

Pütter módszertani vonatkozásban Gustav Hugó mellett a Történeti Jogi Iskola előfutárának tekinthető.[20] A jogtudós a szokásjog és az ún. Natur der Sache

[10] Jól illusztrálja az empirikus megközelítési mód és az ún. a posteriori metódus közötti különbséget Grotius és Pufendorf munkássága. Ld. *Stein*, P.: Legal Evolution. The Story of on Idea. Cambridge, 1980. 4 sk. old.

[11] Ld. *Naber*, H.: Hugo Grotius, iuris Romani et iurisprudentiae comparatricis cultor. In: Acta Academiae universalis iurisprudentiae comparativae. vol. I Paris, 1928. 51. old.

[12] Ld. Hug: The History 120. old.

[13] Ld. például Kaufmann munkáit. *Kaufmann*, A.: Naturrecht und Geschichtlichkeit. Göttingen, 1957. és uő.: Die ontologische Bedeutung des Rechts. Darmstadt, 1965.

[14] Heineccius e munkájának jelentőségére nézve ld. *Volterra*: Diritto romano 20 skk. old.

[15] Ld. *Volterra*: Diritto romano 21. old.

[16] Pütter életrajzára nézve ld.: *Ebel*, W.: Der Göttinger Professor Johann Stephan Pütter aus Iserlohn. Göttingen, 1975. 7—52. old.

[17] Ld. *Pütter*: Selbstbiographie Bd. I. 40. és 42. old.

[18] Pütter tudományos munkásságának értékelésére nézve ld. *Ebel*: Der Göttinger Professor 59—120. old., *Marx*, H.: Die juristische Methode der Rechtsfindung aus der Natur der Sache bei den Göttinger Germanisten Johann Stephan Pütter und Justus Friedrich Runde. Diss. Göttingen, 1967. passim., *Landsberg*, E.— *Stintzing*, R.: Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft. 3 Abt. 1 Hbd. (Text) 331. skk. old. és Wieacker: Privatrechtsgeschichte[2] 335. old.

[19] Ld. *Stein*: Legal Evolution 53. old.

[20] Ld. *Fikentscher*, W.: Methoden des Rechts in vergleichender Darstellung. Bd. III Tübingen, 1976. 52 skk. old és *Wieacker*: Privatrechtsgeschichte[2] 355. old. 21. j.

alapján történő érvelés mellett[21] elfogadja az ún. történeti és összehasonlító szemlélet[22] létjogosultságát is. A kiváltképpen germanista Pütter elsősorban a *Beyträge zum Teutschen Staats- und Fürstenrecht* c. gyűjteményes munka 1779-ben publikált második kötetében tárgyalja a jogforrástan problémakörét. Ebben a munkában fogalmazza meg a szerző az „összehasonlító" szemlélet alapján történő jogalkalmazás követelményét. A több jog, vagy másképpen jogrendszer összehasonlításán alapuló vizsgálatok elméleti alapját nála nyilvánvalóan az képezi, hogy elődei nyomdokán haladva a recipiált római joggal egyenlő súlyúnak és értékűnek tekinti a szerinte autonom léttel bíró német (németországi) ius commune-t.

Pütter már tudományos pályája kezdetén, 1748-ban tartott székfoglaló előadásában bírálja azt a szokást, gyakorlatot, hogy a jogtudósok vegyítik a római jog és a német jog szabályait.[23] A korábban uralkodónak számító szemlélet, az ún. *Usus iuris Romano—Germanicus,* melyre jellemző a klasszikus és a iustiniánusi római jog differenciálatlan ötvözése a középkori jog szabályaival, Püttertől távol áll. 1769-ben publikált, *Neuer Versuch einer Juristischen Encyclopädie und Methodologie* c. munkájában,[24] amely programadó, szemléleti változást tükröző mű, felveti a tiszta római jog előadásának követelményét. Ez annyit jelent, hogy a római jogot a reá rakódott német jogi és kánonjogi elemektől „megtisztítva" kell előadni. A római jogon belül is el kell választani az archaikus jogot — amelyet önálló rendszerbe kell foglalni — a iustiniánusi jogtól. Ez az igen világos formában előadott, megfogalmazott program az összehasonlítás *követelményét* tartalmazza.

Pütter számára a római jog a *„ius peregrinum"*, amely feltétlenül szembeállítandó a *„ius patrium"*-mal.[25] Pütter különös figyelmet szentel annak, hogy a római jog mellett létezik-e egy másik, „közös" német magánjog.[26] Nézete szerint eredetileg létezett egy, egész Németországra érvényes általános szokásjog, amely a római jog recipiálásának elmaradása esetén a *ius commune*-t alkothatná. Ezzel — mint erre Ebel utal[27] — Pütter elsőként keres utat egy *„deutsches Privatrecht"* irányában, amelynek konstruálása egyébként — a partikularizmusra tekintettel — csak egy *„opus desperatum"*. Az a tény, hogy a német magánjog különben igen problematikus rekonstruálásánál a római jog tételei nem vehetők figyelembe, nem zárja ki az összehasonlítás lehetőségét.

Itt kell utalni arra, hogy a recipiált római jog és a vele egyenlő értékűnek tekintett autonóm német ius commune elválasztása gondolatának első megfogalmazója Johann Schilter. Schilter (1632—1705), akinek munkássága az Usus modernus Pandectarum közelgő végét jelenti, már a XVII. század második felében azon a nézeten van, mely szerint Németországban két, egymástól független közös jog létezik.[28]

Két munkája, a *Praxis juris Romani in foro Germanico* (Jena, 1675.) és a tankönyv-jellegű *Institutiones juris ex principiis juris naturae, gentium et civilis, tum Romani tum Germanici. ad usum fori hodierni accomodatae* (Leipzig, 1685.) jön a római jog és a német jog elválasztása szempontjából figyelembe. Schilter érdeme az, hogy eltérően az *Usus modernus*-tól, amely a római jog és a német jog intézményeit közvelen módon egymás mellett tárgyalja, elsőként foglalkozik önálló rendszerben a német jog intézményeivel. Emellett igyekszik a történelmi előzményekre, gyökerekre is — így például a *lex Salica* esetében — rámutatni. Ilyen módon tudja dokumentálni azt a hipotézist, amely szerint a német magánjog önálló léttel rendelkezik.

Schilter elképzelése hamar követőkre talál, akik közül Samuel Stryk és Christian Thomasius nevét kell kiemelni. Christian Thomasius, aki tanítványa, az első, aki nagy valószínűséggel már 1705 előtt Halléban *Institutiones juris Germanici* címmel előadást hirdet a német ius commune-ról.[29] Őt követően — tanítványa — Georg Beyer (1665—1714) tart hasonló témájú előadásokat 1707-től kezdve Wittenbergben, amelynek anyagát halála után J. M. Griebner publikálja 1718-ban *Delineatio juris Germanici ad fundamenta sua revocata* címmel.[30]

Georg Beyert követően — Heineccius munkásságát nem számítva — Pütter az, aki az autonómnak tekintett német *ius commune* lehetőségekhez képest részletekbe menő kidolgozására vállalkozik. Feltételezése szerint az idegen jog recepciója Németországban egyfajta tévedésen alapul és ezért az annak idején nem volt feltétlenül szükséges. Számol azonban a recepció tényével és erre tekintettel nem kívánja a római jogot Németországból „száműzni". Arra hívja fel határozott formában a figyelmet, hogy az „ősi" német jog a római jog recipiálásával nem szűnt meg létezni, következésképpen annak létezésével ténylegesen számolni kell. Említést érdemlő körülmény az, hogy lényegében ugyanezen a nézeten van kortársa, Friedrich Runde is.[31] Megint más kérdés természetesen az, hogy az „ősi" német „gemeines Recht" a római joggal összevetve még nem jelent rendszerbefoglalt jogot, hanem csupán az egyes jogintézményekre vonatkozó szabályok kerete, foglalata.

6. Az összehasonlító irányzat másik képviselője, August Friedrich Schott, alapjában véve — mint ezt az *Entwurf einer juristischen Encyclopedie und Methodologie zum Gebrauch akademischer Vorlesungen*

[21] A „Natur der Sache" alapján történő érvelés történeti gyökereire nézve ld. *Marx*: Die juristische Methode passim.

[22] Gustav Hugo metodikáját jellemezve írja Wieacker, hogy a jogtudós szerint „Was in Zukunft zu geschehen habe, solle man lieber aus geschichtlicher und vergleichender Betrachtung ableiten". Ld. *Wieacker*: Privatrechtsgeshichte[2] 380. old.

[23] A „Programma de necessaria in academiis tractanda rei iudiciariae imperiae scientiae" (Göttingen. 1748.) című munkájáról van szó. Idézi *Ebel*: Der Göttinger Professor 62. old.

[24] Pütter e munkája először 1757-ben jelent meg. Az 1769-es kiadás az első kiadás átdolgozott, bővített változata. Ld. *Ebel*: Der Göttinger Professor 61. old.

[25] Ez a szembeállítás Pütter „Elementa iuris Germanici privati hodierni in usum auditorum" és a már hivatkozott „Neue Versuch einer Juristischen Encyclopedie und Methodologie" című munkáiban egyértelmű.

[26] Ld. Pütter „Beyträge zur Erläuterung etc des Teutschen Staats-und Fürstenrechts" (Theil II, Göttingen, 1779.) című munkáját (68 skk. old.).

[27] Ld. *Ebel*: Der Göttinger Professor 88. old.

[28] Ld. *Ebel*: Der Göttinger Professor 86. old., *Landsberg—Stintzing*: Geschichte (Text) 54. old. és *Wieacker*: Privatrechtsgeschichte[2] 208. old.

[29] Ld. *Landsberg—Stintzing*: Geschichte (Text) 90. és 137. old. és *Landsberg, E.—Stintzing*, R.: Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft. 3. Abt. 2 Hbd. (Noten) München, 1910. 55. old.

[30] Ld. *Landsberg—Stintzing*: Geschichte (Text) 137 sk. old.

[31] Ld. *Marx*: Die juristische Methode. 57. old.

című munkája előszavában hangsúlyozza[32] — Pütter követője.

Schott munkájának értékelése nézetünk szerint túlságosan sommás, sőt egyenesen egyoldalú.[33] Ennek a negatív értékelésnek jele az, hogy Wieacker a *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit* egyik kiadásában — vonatkozik ez az olasz nyelvű kiadásra is[34] — sem említi Schott nevét. Jelentősége nézetünk szerint nem korlátozódik az 1769—1790 között Lipcsében megjelent *Unparteiische Kritik* szerkesztésére. Amellett, hogy kitűnően ismeri a szász jogot (*ius Saxonicum*),[35] az *Entwurf einer juristischen Encyclopädie...* című munkájában behatóan tárgyal módszertani kérdéseket is.

Pütter követője Schott abban a tekintetben is, hogy hangsúlyozza a római jogtól függetlennek számító német *ius commune* létezését. Ezt bizonyítja többek közt az, hogy expressis verbis utal az egyes jogintézmények elemzése kapcsán a német sajátosságokra, a római jog recepciójának elmaradására. A *patria protestas*-t ismertetve rámutat például arra, hogy annak a római jogban ismert formája nem érvényesül a *ius Saxonicum* körében.[36] A magánjogot — annak egyes területeit vizsgálva — két részre osztja: egyrészt az ún. *ius Germanicum privatum universale*, másrészt a római jog tartozik oda nézete szerint.[37] A *ius Germanicum privatum universale*-t elemezve utal arra, hogy az élesen elválasztandó a „német bíróságokra bevezetett idegen jogtól".[38] A római jogot tárgyalva hangsúlyozza, hogy az nem csupán a németországi bíróságok számára hatályos jog, hanem egyúttal élő jog a legtöbb európai országban.[39] A Németországban hatályos két jog (jogrendszer) különállóságának hangsúlyozása, amely elméletileg önmagában véve is előrevetíti az összehasonlító kutatások lehetőségét, kiegészül az Ótestamentumban foglalt „mózesi jog", amely az ún. Göttliches Positivrecht része, relevanciájának említésével.[40] A „mózesi jog" pozitív jog jellegét támasztja alá egyfelől annak a zsidók egymás közötti kapcsolatában, másfelől — különösen az ún. mózesi házassági törvényekre tekintettel — annak a keresztények viszonylatában történő érvényesülése.

A tételes jognak tekintett mózesi törvényekre hivatkozás, a német *ius commune*-nek a római jogtól való elválasztása mellett szinte törvényszerű annak említése, hogy az európai jogok kortárs-, vagy éppen régebbi korokból származó emlékei hatással lehettek (vagy lehetnek) a német iurisprudentia fejlődésére.[41] Ez a hatás Schott szerint nem fogalmazható meg általános jelleggel, hanem „az olasz, az angol, a holland, a svéd és a dán" jogok hatása csakis az egyes jogintézmények körében, tehát konkrét módon és formában juthat szerephez.

7. A természetjogi irányzat képviselőinek munkájában mutatkozó jogösszehasonlító tendenciák elemzése elsősorban tudománytörténeti vonatkozásban jelentős. A természetjog az első, amely igen komoly — úgy is lehetne fogalmazni, hogy *elvi* alapra támaszkodó — érdeklődést mutat a jogösszehasonlítás iránt. Különösen szemléletessé válik ez a megállapítás abban az esetben, ha összevetjük a Humanista Iskola képviselőinek jogösszehasonlítással kapcsolatos attitűdjével a természetjogi irányzat követőinek viszonyát a jogösszehasonlításhoz. A Humanista Iskolához tartozó jogtudósok munkáiban lehet ugyan találkozni egyfajta különösebbb metódus nélkül alkalmazott összehasonlítással. Ez az összehasonlítás azonban szinte kizárólag a római jog és az antik Mediterráneum közötti kapcsolat feltárására szorítkozik. Forrása ennek az összehasonlításnak a renaissance korában oly elemi erővel mutatkozó érdeklődés az antikvitás, az antik szerzők munkái iránt.

A Történeti Jogi Iskola viszont már nyílt ellensége, vonatkozik ez elsősorban legnagyobb hatású képviselőjére, Savignyre, mindenféle jogösszehasonlításnak. A kivételt Gustav Hugo jelenti, aki az új, a kor igényeivel összhangban álló *ius naturae* létrehozásának feltételéül több pozitív jog összevetését szabja. Hugo tanításának újszerűsége abban mutatkozik elsősorban, hogy az „új természetjogot" nem deduktív, hanem induktív módon eljárva, valamennyi pozitív jog összehasonlításával kívánja felépíteni. A Történeti Jogi Iskola képviselőinél *főszabály szerint* jelentkező jogösszehasonlítás-ellenesség oka a római jog abszolutizálása, amely egyfajta „Kryptonaturrecht" értelmet nyer. Erre vezethető vissza döntően az, hogy Savigny koncepciójában az egyébként csak igen nagy nehézséggel rekonstruálható „ius Germanicum privatum universale" nem tekinthető egyenrangúnak a „ius commune Europeum" szerepét betöltő római joggal. A római jog kultuszával pótolják a Történeti Jogi Iskola képviselői a „legyőzöttnek" tekintett természetjogot. A szélsőséges álláspont következménye az, hogy Savigny az ún. vertikális és az ún. horizontális összehasonlítás lehetőségét — és tegyük hozzá szükségességét — egyaránt tagadja.

Nézetünk szerint a múlt század Európájának jogtudományában igen komoly bástyákkal rendelkező Történeti Jogi Iskola természetjoggal kapcsolatos averziója is oka annak, hogy mind ez ideig nem kellő módon hangsúlyozott a természetjog több ponton is megfigyelhető, kimutatható kötődése a jogösszehasonlításhoz. Ebben a tanulmányban a szerző ezeknek az elsősorban tudománytörténeti szempontból igen jelentős kapcsolódási pontoknak a kimutatását tekintette feladatául.

---

[32] Ld. *Schott*, A. Fr.: Entwurf einer juristischen Encyclopädie und Methodologie zum Gebrauch akademischer Vorlesungen. Hrsg. von Rees, J. Fr. 6. verm. u. verb. Ausg. Leipzig, 1794. 7. old. Itt említjük meg, hogy a mű első kiadása 1772-ből származik.

[33] Ld. *Landsberg—Stintzing*: Geschichte (Text) 481 sk. old.

[34] Ld. *Wieacker*, Fr.: Storia del diritto privato con particolare riguardo alla Germania. vol I—II. Milano, 1980.

[35] Bizonyítéka ennek a számos kiadásban is megjelentetett „Institutiones iuris Saxonici electoralis privati" című munkája, amelyet Schott első ízben 1772-ben publikált. A továbbiakban az „Institutiones" 1795-ös kiadására (3. ed. Haubold, Chr. G. Lipsiae, 1795.) hivatkozunk.

[36] Ld. *Schott*: Institutiones 151. old.

[37] Ld. *Schott*: Entwurf 15. old.

[38] Ld. *Schott*: Entwurf 79. old.

[39] Ld. *Schott*: Entwurf 63. old.

[40] Ld. *Schott*: Entwurf 25. old.

[41] Ld. *Schott*: Entwurf 204. old.

Baranyai Árpád

Számítástechnikai (szoftver) termékek előállításának, forgalmazásának és használatának jogi kérdései

I.

Az emberi környezet, az emberi tevékenység és az elektronika egyre szorosabb és szélesebb körű összekapcsolódása, a számítástechnika robbanásszerű fejlődése, terjedése, behatolása nemcsak a gazdálkodás, a termelés, de az élet, a társadalom úgyszólván minden területére világjelenség. Olyan új technikai-technológiai forradalommal nézünk szembe, amely a jövőkutatók, a társadalomtudományok művelői szerint jelentőségében és az emberiség jövőjére kifejtett gazdasági-társadalmi hatásában nagyobb, mint a gőzgépé, vagy elektromos áramé volt.

Minden technikai, technológiai forradalom a múltban is a gazdaság és a társadalom mélyreható átrendeződésével járt. Bizonyos, hogy a mikroelektronikai, az informatikai forradalom esetében ez hatványozott mértékben fog megtörténni.

A gazdaság a társadalom különböző területeinek rohamosan terjedő számítógépesítése lehet rendkívül hasznos, de rendkívül káros is. Nem objektív, a társadalomtól független önműködés, sorsszerű automatizmus az, hogy melyik hatása érvényesül, hanem attól függ, hogy a társadalom időben és tudatosan felkészül-e a fejlődés következményeire, jó irányban való befolyásolására, kézbentartására. Ez a felismerés tükröződik abban, hogy ott ahol a mikroelektronika, a számítástechnika alkalmazásának a gazdaság, de az egész társadalom minden területén való elterjedése szinte elképzelhetetlen gyorsaságú és mértékű, ennek várható gazdasági és társadalmi következményei komolyan foglalkoztatják a legfelsőbb szintű gazdasági, politikai, társadalmi vezetést és a társadalomtudományok művelőit.[1]

Nyilvánvaló, hogy ez a fejlődés a jogtudomány elé is megoldandó feladatok seregét állította és állítja nap mint nap. A számítástechnika felvetette szerteágazó jogi problematikának a fejlett tőkés országokban könyvtárnyi az irodalma, és jelentős az idevágó ítélkezési gyakorlat is.

II.

Hazai vizeken maradva, minden felelős tényező előtt világos, hogy az elektronika növekvő alkalmazása nélkül lehetetlen az egészséges gazdasági fejlődés. Ennek megfelelően az utóbbi időben sokan és sokat foglalkoznak írásban, szóban, tömegkommunikációs eszközökben és tudományos munkákban az elektronika gazdasági alkalmazásának szükségességével. Sajnálatos tény, hogy hazánkban az elektronika (mind a gyártás, mind az alkalmazás terén) lényegesen alacsonyabb szintű, mint a népgazdaság általános fejlettsége, elmaradásunk a fejlett ipari országokhoz képest jelentős, és tendenciájában növekvő. E tendencia megfordítása gazdaságunk egyik alapkérdése.[2] Elmaradásunk nemcsak az alkalmazott számítástechnikai (hardver) eszközök számában és minőségében, a hardver kiszolgálás, a szoftver készítés és ellátottság módjában és minőségében mutatkozik. Kevés jelét látni az elmaradás felszámolásával párhuzamosan növekvő jelentőségű, az előbbi fejezetben jelzett „társadalmi felkészülésnek", és ez vonatkozik a társadalomtudományok körében a jogtudományra is. Az elektronika és konkrét alkalmazásának, a számítástechnikának robbanásszerű — bár ennek ellenére még nem a kívánatos mértékű — fejlődését, terjedését, behatolását a gazdálkodás, az élet úgyszólván minden területére, sajnálatosan nem követte nyomon a jog. Míg a számítástechnikával összefüggő jogi problematikának, amint arról az előbbiekben szó volt, a fejlett ipari országokban nagy irodalma és kiterjedt ítélkezési gyakorlata van, nálunk a szoftver jogi oltalma körül az 1980-as évek első felében zajlott és a Szerzői Jogi Törvény és Végrehajtási Rendeletének 1983. évi módosításával lezárult vita termékein kívül meglehetősen kevés az ilyen tárgyú munka (ami egyébként ékes bizonyíték a személyes anyagi érdekeltség ösztönző hatására), ítélkezési gyakorlatról pedig nem is beszélhetünk. Pedig a „számítógépesített társadalom" — hogy a NORA—MINC jelentés nagyon kifejező szóhasználatánál maradjunk — felvetette kérdések elől a hazai jogtudomány sem dughatja homokba a fejét. Ezzel a feladattal előbb-utóbb szembe kell nézni, keresve ezeknek a kérdéseknek a társadalmi érdekek érvényesülését legjobban elősegítő megoldását. Ezen a téren — más jogágak mellett — a civilisztikának kitüntetett szerep jut.

III.

Ez a dolgozat a szerteágazó problematika egy olyan elemét tárgyalja, amelynek elméleti tisztázása számos gyakorlati megfontolás miatt fontosnak minősül. A szoftver készítésére, forgalmazására és alkalmazására vonatkozó szerződések kérdéséről van szó.

A témaválasztás rövid indokolására néhány adat, és információ.

A számítástechnika eszközrendszerének két összetevője a hardver és a szoftver. Bár az ezirányú ismertek már közkeletűnek tekinthetők, talán mégsem árt egy magyarázat. A hardveren értendő maga a számítógép, a hozzátartozó vagy kapcsolódó perifériákkal kiegészítő berendezésekkel. A szoftver azoknak a programoknak, programrendszereknek és a hozzájuk tartozó dokumentációknak az összessége, amelyek a

Baranyai Árpád ny. főmunkatárs (Budapest)

[1] *Simon* Nora—Alain *Minc*: A számítógépesített társadalom. Jelentés a köztársasági elnöknek. Statisztikai Kiadó, Bp. 1979. For better of for worse. Áldás vagy átok a Római Club jelentése az informatikai forradalom várható társadalmi hatásairól. Statisztikai Kiadó, Bp. 1984.

[2] OMFB tanulmány: Az elektronika növekvő népgazdasági alkalmazásának hatásai. Műszaki Élet, 1982. 22. sz.

hardvert bizonyos meghatározott feladatok elvégzésére képessé teszik. A szoftver nélkül a hardver önmagában használhatatlan. Holt lehetőség, szunnyadó képesség, amelynek hasznosítását, kihasználását a szoftver teszi lehetővé.[3] (A szoftver fogalmi körében különleges helye van az ún. alapszoftvernek vagy operációs rendszernek, ez a gép működési rendszerét meghatározó programok összessége, amelyet egyesek a komputer részének, tehát a hardver eszközök körébe tartozónak tekintenek.)[4] Bár a nyilvánosság inkább a hardver eszközök számának és teljesítményének szinte hihetetlen mérékű és gyorsaságú fejlődését látja,[5] a 80-as évek egyértelműen a szoftver fejlődésének dominanciáját mutatják. A hardver eszközök teljesítményének fokozásához hozzájárul a célra orientált, egyre fejlettebb alapszoftverek, operációs rendszerek megjelenése.[6] A számítástechnikai jellegű költségráfordításokban a hardver/szoftver arány a 80-as években 20/80%, ami nemcsak a hardver árának csökkenéséből, hanem az alkalmazói szoftverek végtelen áradatából, az elektronika alkalmási területének rohamos bővüléséből adódik. Felmérések szerint az elektronika, számítástechnika jelenlegi alkalmazási területének legalább 85%-a olyan, ami 10 évvel ezelőtt még elméleti lehetőségként sem merült fel.

Mindez talán kellően dokumentálja, hogy a szoftver a technikai-műszaki fejlődés során keletkezett, jelentős gazdasági értéket képviselő, ennek folytán forgalomképes újszerű „immateriális termék".[7] Az is világos kell legyen, hogy nem közömbös a meglevő, illetve keletkező szoftver termékek, a szoftver vagyon minősége. Mind a rendszer, mind a felhasználói szoftverek tekintetében azok magas színvonala sokirányú hasznosítási lehetősége, megbízható és gazdaságos működése olyan érdek, aminek érvényesülését a jog eszközeivel is segíteni kell(ene). Ehhez elsősorban jól funkcionáló szerződéses rendszerre lenne szükség. A számítástechnikai tárgyú szerződések — tételes jogi szabályozás hiányában — a polgári jog olyan szerződési szabályainak uralma alatt állnak, amely szabályok ennek az új jogterületnek a kialakulása előtt, többé-kevésbé, de mindenképpen eltérő tartalmú és jellegű jogviszonyok rendezésére születtek. Emiatt ezek az egyre nagyobb számú és egyre nagyobb gazdasági jelentőségű gazdasági szerződések meglehetősen vegyes képet adnak. Szinte teljes a bizonytalanság a felelősségi rendszerben, ennek következtében nem funkcionál megfelelő szankció rendszer sem. Mindez nem szolgálja a szoftver vagyon minőségi színvonalát.[8] Szakértők szerint a hazai szoftver vagyon meglehetősen vegyes értékű programokból, programcsomagokból tevődik össze. A szoftverfejlesztés eszközigényes, ráfordításai százmilliókban mérhetők, az eredmény kétséges.

Mindez nagyon aktuálissá tenné a számítástechnikai tárgyú szerződésekben megtestesülő jogviszonyok már többször sürgetett[9] rendszerbe foglalását, egységes értelmezését, a hatályos jog keretei közé való beillesztését. (Ezt csak még sürgetőbbé teszi a szerzői jognak a szoftver szerzői jogi védelme deklarálásával e jogterületre való behatolása.)

Megerősíteni látszik ezt a véleményt, hogy az NDK-ban — ahol egyébként az egymillió lakosra jutó komputerek száma cirka négyszerese a hazainak — ugyancsak a közelmúltban kapott — sürgető — hangok a softver népgazdasági jelentőségére tekintettel a forgalmazásában alkalmazandó jogi formák, az erre szolgáló szerződések rendezésének igénye. A megoldásra vonatkozóan meglehetősen eltérő vélemények vannak, különösen az alkalmazandó szerződéstípus és tartalmi elemeik tekintetében. Teljes azonban az egyetértés abban, hogy a feladat nem könnyű és egész sor jogi problémát kell megoldani, amelyek eredete a szoftvernek mint a tudományos-műszaki fejlődés teljesen újszerű megjelenési és kifejezési formájában van, és ami nem teszi lehetővé a fennálló hatályos szerződéses rendszerbe való sematikus beillesztést. Az a vélemény, hogy a jogászok, számítástechnikusok és gazdasági szakértők közös munkájára van szükség annak a konkrét szerződési formának a kidolgozására, amely biztosítja a szoftver átfogó felhasználását és a népgazdaságilag megalapozott szükséglet kielégítését, egyben megfelelően ösztönöz az alkotó jellegű szoftver fejlesztésére.[10]

Ebből úgy hiszem a magunk vonatkozásában is elfogadhatunk annyit, hogy a szóban forgó szerződésfajták polgári jogunk nevesített szerződései közé nem illeszthetők be minden további nélkül. Szokásos tartalmuk szerint részben vegyes jellegű, részben atipikus jogviszonyoknak látszanak, és a felek együttműködése, jogai és kötelezettségei, a szerződésszegés, a szavatosság és az alkalmazható (alkalmazandó) szankciórendszer terén lényeges egyedi vonásokat mutatnak.

Hogy a megoldás új nevesített szerződésfajta (fajták) megteremtését igényli-e vagy sem, főként attól is függ, hogy e jogviszonyok tartalmának vizsgála-

[3] A számítástechnikában alkalmazott fogalmak, így a hardver és a szoftver értelmezésére, lásd az Msz 7788—79 azzal a megjegyzéssel, hogy a Szerzői Jogi Törvény Végrahajtási rendeletének 1. § (1) bekezdésében szereplő szoftver fogalommeghatározás nem azonos a szabványéval.

[4] Ez számos érdekes kérdést vet fel. pl. a szoftver szabadalmi oltalmának lehetősége terén. G. *Kolle*: A számítógépprogramok szabadalmazhatósága nemzetközi és nemzeti szempontból, és *Soltinszky*: Computer program and patent law. Rudgers Journal of Computers Technology and the law. 1973. 1.

[5] Az első elektronikus digitális számítógép az ENIAC üzembe helyezése óta eltelt nem egészen négy évtized alatt milliószorosára nőtt a Föld egy lakosára eső elektronikus alapelemek száma, százmilliószorosára a műveleti sebesség. Jelenleg már a számítógépek ötödik nemzedékének kidolgozása van folyamatban, ezek operációs rendszere önálló problémamegoldó képességet biztosít, ugyanakkor a hardver ára elképzelhetetlenül lecsökkent.

[6] Az ötödik generációs számítógépekkel kapcsolatosan említett önálló problémamegoldó képességet is az alkalmazott rendszer szoftver teremti meg. Rendkívül félrevezetők (és károsak) a „gépi intelligencia", „gondolkodó gép", „gépi agy" sajnos léptennyomon használt kifejezések. Az ember gondolkodik, aki a gépet működtető szoftvert megalkotja.

[7] A számviteli előírások a szoftvert ugyanúgy eszközként kezelik, mint a materiális termelőeszközöket.

[8] Lipovics István gyakorlati példák alapján állapítja meg, hogy „a szerződésekben teljes a bizonytalansag és a káosz"... „egy sor, a Ptk-ba ütköző kikötéssel találkozhatunk". A számítástechnikai szolgáltatásokra, és szellemi termékekre vonatkozó jogügyletek fajtái és sajátosságai. Magyar Jog, 1982. 5. sz.

[9] *Lipovics* István i. m. *Baranyai* Árpád: Jogi problémák a számítástechnikában I—II. Számítástechnika, 1982. október—november. *Baranyai* Árpád: A számítástechnikai tárgyú szerződések felelősségi rendszere. Neumann János Számítógéptudományi Egyesület; Szerződések a számítástechnikában 1983. október.

[10] K. *Bernstein*—K. *Förster*: Zu Rechtsfragen des Austausches maschinenorientierter Computersoftware in der Volkswirtschaft der DDR. Wirtschaftrecht. 4. 1984.

ta során felfedezhetők-e (az előbb mondottaknak megfelelően) rájuk jellemzően egyedi, ugyanakkor általánosítható elemek.

Ez a munka szükségszerűen igényli a jogászok mellett a számítástechnikai szakemberek közreműködését is. (A szerzői jognak a szoftverre való kiterjesztése felveti azt a gondolatot, hogy esetleg a szerzői jogi törvény felhatalmazása alapján, szerzői jogi felhasználási szerződésként lehetne a szükséges szabályozást megteremteni. De elképzelhető más megoldás is. Az NSZK-ban pl. 1978 óta a szoftver készítők és felhasználók által közösen kidolgozott, általános szerződési feltételek vannak érvényben. Ezek természetesen nem kogens szabályok, csak ajánlott, esetenként szerződést pótló rendelkezések.)[11]

IV.

A következőkben a teljesség igénye nélkül, inkább csak jelzésszerű, gondolatébresztő indításként igyekszem kifejteni

— azokat az általános jellegzetességeket, amelyek a hatályos kötelmi jog kereteibe való beillesztésénél nem hagyhatók figyelmen kívül, és azt, hogy

— az általánosan szokásos tartalmú szerződések milyen típusú és milyen nevesített szerződésfajtákkal mutatnak olyan rokon vonásokat, hogy azok szabályai — per analogiam — alkalmazhatónak látszanak, illetve

— mely jellegzetességek okoznak a hasonlóság ellenére jogalkalmazási problémákat.

Röviden jeleznem kell azt a szervezeti struktúrát is, amelyben a szoftver készítés, forgalmazás, alkalmazás folyik, és amelyre az a jellemző, hogy itt a legnagyobb tömegű az ún. kisvállalkozás (gazdasági munkaközösségek, szakcsoportok kisszövetkezetek, polgári jogi társaságok stb.)

A szervezeti struktúrának a következők miatt van jelentősége.

A szoftver létrejötte egy erősen iteratív tevékenységi folyamat eredménye. Ez a folyamat jól elkülöníthető, önállónak tekinthető munkafázisokból áll össze,[12] amelyeket azonban — általában és gyakran jogi személyiség tekintetében is — elkülönült kollektívák, szervezetek végeznek. A folymat iteratív volta azt jelenti, hogy esetenként egy — nem is szükségszerűen közvetlenül következő — munkafázis során derül ki, hogy vissza kell lépni a kezdetekig, valamely előző fázisban létrejött produktomot át kell dolgozni, esetleg teljesen el kell vetni, új, más koncepció alapján másként kell kialakítani. Ebből és a szervezeti struktúrára vonatkozólag az előbb elmondottakból következik, hogy a szerződések teljesítésére, a szerződésszegésre, különösen a hibás teljesítésre, a szavatosságra vonatkozó szabályok változatlan formában esetenként rendkívül nehézkesen, vagy egyáltalán nem alkalmazhatók. A másik gondot okozó körülmény a szerzői jog e területen való megjelenéséből adódóan a kötelmi jogi, és a szerzői jogi szabályok esetenkénti kollíziója.[13]

Rátérve már most az egyes szokásos szerződésfajtákra:

Az egyedi felhasználói szoftver készítés folyamata általában egy *szervezési* szakasszal kezdődik, amelynek eredményéhez képest születik meg az ún. feladatmegfogalmazás vagy rendszerspecifikáció. Ez a szervezési szakasz esetenként önálló *elkülönített szerződés* tárgya. E szerződés alapján a kötelezett felméri a megvalósítandó számítástechnikai rendszer gazdasági környezetét, átvilágítja a gazdálkodási-termelési folyamatokat, azok összefüggéseit és működési mechanizmusát, s elvégzi azoknak a tervezett rendszerhez simuló, ahhoz alkalmazkodó meg-, illetve átszervezését. Lényegében tehát egy helyzetfelmérő, ténymegállapító, feladatmeghatározó és ezzel összhangban álló üzemszervezési tevékenységről van szó, aminek egyik jellemzője a felek rendkívül szoros együttműködésének szükségessége. A teljesítésként megjelenő rendszerspecifikáció a feladat megfogalmazását, a feladat megoldásához szükséges emberi és számítógépes tevékenységek meghatározását, a szükséges bemenő és az elvárt kimenő adatokat, az adatáramlást, az egyes tevékenységek közötti kapcsolatok leírását, és végül, de nem utolsó sorban a feladat megoldásához szükséges hardver feltételeket tartalmazza.

Elsőként azt kellene eldönteni, hogy ez a szervezési szerződés eredményfelelősséggel járó vállalkozási, vagy eredményfelelősség nélküli megbízási típusú jogviszony-e. (Vagy netán valamilyen öszvér, hiszen ismerjük a beruházási, megbízási szerződés eredményfelelősséggel megfejelt formáját és a vállalkozási szerződések közé sorolt eredményfelelősséget csak külön megállapodás esetén megalapozó kutatási-fejlesztési szerződést.)

Elméletileg a kötelezett eredményfelelőssége abban jelentkezhet, hogy a szervezési dokumentációra, rendszerspecifikációra alapozva valóban kifejleszthető olyan számítógépes rendszer, amely a meghatározott hardver feltételek mellett a megtervezett módon működőképes. De mintahogy a puding próbája az, hogy megeszik, ez is csak a továbbiakban, más szerződések teljesítése során derülhet ki. De még ez is kérdéses, mert ha a szoftverkészítés további fázisaiban, legyen az a rendszertervezés, programtervezés vagy a tesztelés, nem sikerül működőképes vagy az elvárt módon működő rendszert alkotni, ennek oka egyaránt lehet a rendszerspecifikációban, magában a rendszertervezési vagy programtervezési munkában, de lehet a rosszul meghatározott hardver feltételekben is. A kellékszavatossági kérdése nyilván azon dől el, hogy a kötelezett valamely „dolog" vagy munkával elérhető eredmény szolgáltatásával tartozott-e, vagy csak az elvárható gondossággal végzendő tevékenységgel. A törvényes és szerződéses kellékek kérdését a szolgáltatás tartós használatra rendelt voltát, ezzel összefüggésben az igény érvényesítésére nyitvaálló határidő kérdését vetném még fel problémaként. Tovább bonyolódik a dolog, ha elfogadjuk azt az állás-

[11] Besondere Vertragsverbindungen für die Überlassung von Datenverarbeitungsprogramen. (BVB—Überlassung). Bundesanzeiger, 19.11.1977. Nr. 216.

[12] WL. *Frank*: Critical issues in software. 1983.

[13] Gyertyánfy Péter szerint: (A szoftver gyártás és felhasználás szerzői joga a gazdálkodó szervezeteknél, Jogtudományi Közlöny, 1982. április) ilyen kollízió nincs. Igyekszem bizonyítani, hogy ez az álláspont téves.

pontot, hogy a rendszerspecifikáció mint számítógépi programhoz tartozó dokumentáció, a priori szerzői jogi tárgy, és az a szerződés, amelynek teljesítéseként létrejön „jövőben megalkotandó műre vonatkozó" felhasználási szerződés, a Szerzői Jogi Törvény 29. §-a és Végrehajtási Rendeletének 23. §-a szerint. Ez esetben a Ptk. 305—311. §-ainak a kellékszavatosságra vonatkozó szabályai helyére az előbb említett rendelkezések lépnének, a dolog természeténél fogva azonban aligha alkalmazhatóan. Lényegesen egyszerűbb a helyzet, ha a szervező tevékenység szerződésileg nem különül el, *az egyedi szoftver kidolgozására kötött szerződés*nek a szervezési munka is tárgya. A szoftver alkotás szerződéses kérdéseivel foglalkozó — előttem ismert — valamennyi munka[14] kutatási-fejlesztési, vagy azzal analóg szerződésnek tekinti az ilyen tárgyú szerződéseket, és e minősítéssel magam is egyetértek. Az egyedi szoftver előállítására vonatkozó jogviszonyok ugyanis a kutatási, fejlesztési szerződések szabályaival jól — bár nem maradéktalanul — rendezhetők. Ami kérdés — de nemcsak hazai vonatkozásban — az a forrásnyelvű program szolgáltatásának kérdése.

Ez ismét egy kis szakmai jellegű magyarázatot igényel. A rendszer működtetését — a program(ok) futtatását — az ún. modul program, vagy közismertebb, de idegen elnevezéssel az object cod végzi. A megrendelő rendszerint ezt kapja, valamely hordozón (mágneslemezen, mágnesszalagon stb.) rögzítve. Ez gyakorlatilag olvashatatlan, ami azt jelenti, hogy belőle nem, vagy csak aránytalanul nagy munkával lehet megismerni a rendszert, felépítését, kapcsolatait, algoritmusait stb. A programok módosítása, javítása, továbbfejlesztése a forrásnyelvű program ismerete nélkül nem lehetséges. A szoftvergyártók a rendszer lényegét jelentő szellemi alkotásuk védelme érdekében, különösen újszerű rendszereknél nemigen hajlamosak a forrásnyelvű program(ok) átadására, a felhasználók érthető módon szeretnének birtokába jutni. A nyugati gyakorlatban a nagy szoftver házak általában csak erre vonatkozó különleges megállapodás alapján hajlandók a forrásnyelvű kód szolgáltatására. Ez egyébként az üzletpolitikának egy jelentős része.[15]

A kellékszavatosság problémája mellett a szoftver szerzői jogi védelme folytán hangsúlyozottan fontos a jogszavatosság kérdése. A szerzői jog abban a tekintetben is bonyolítja a dolgot, hogy a jövőben megalkotandó műre vonatkozó egyes szabályok egyértelműen ütköznek a kutatási-fejlesztési szerződésekre vonatkozó rendelkezésekkel. Konkrétan a kutatási-fejlesztési szerződéses szabályok szerint a felek megállapodhatnak abban, hogy a díj a munka eredménytelen befejezése esetén is jár. Ugyanakkor a jövőben megalkotandó műre vonatkozólag kogens szabály az, hogy díj ilyen esetben is — csökkentett mértékben ugyan — de jár.

A szoftver forgalmazás szerződéseit, a magam részéről per analogiam egyértelműen a licencia szerződésekkel rokonítanám annak ellenére, hogy ennek lehetőségét egyesek kétségbe vonják.[16] Teszem ezt, mert az analógia — szerintem — hézag nélküli. A szerződés közvetett tárgya (a szoftver) ugyancsak vagy abszolút szerkezetű, vagy más jogintézmény (szerzői jog, illetve szellemi alkotások védelme, Ptk 86—87. § §) által védett gazdasági vagyoni értékű szellemi termék, amelynek használatára adott engedély, és a tényleges használatot lehetővé tevő mellékkötelezettségek teszik a kötelezett szolgáltatását. Az, hogy a védelmet megalapozó abszolút szerkezetű jogintézmény a licencia szerződések tételes jogi szabályozásánál az iparjogvédelem körébe tartozik, míg a szoftver ebből a körből (egyébként is vitatottan) ki van zárva, szerintem nem akadálya a licencia szerződés szabályai analóg alkalmazásának. Emellett szól még az a közvetett hasonlóság is, hogy amint a licencia szerződésben engedélyezett használati jog realizálását kapcsolódó — know-how átadására vonatkozó — szerződés biztosítja, a szoftver termék használatára kötött szerződés is gyakran párosul ilyen jellegű, installációs—adaptációs szerződéssel. (Ennek egyébként a felelősségi rendszer szempontjából is van — nem is lényegtelen és nem is problémamentes — következménye. Nevezetesen az installációs—adaptációs szerződés teljesítése, illetve megszegése szükségszerűen visszahat (hat) a szoftver használatot engedélyező szerződés teljesítésének értékelésére. Ennek a kérdésnek az ad különös jelentőséget, hogy az installációs—adaptációs szerződést nem szükségszerűen, sőt újabban egyre inkább nem a forgalmazóval kötik. Ami a kellékszavatosságot illeti, a licencia szerződek körében elméletben vitatott, hogy ez az „általános" vagy „különös" felhasználhatóságra vonatkozik. A szoftver forgalmazás körében úgyhiszem ebbe a vitába nem érdemes belemenni. A szoftver termék felhasználási célja a tőle várható produktuma (felhasználói) dokumentációból egyértelmű, a kellékszavatosság ilyen feltételekkel áll fenn. Izgalmasabb a szavatossági igényt megalapozó „teljesítési hiba" értékelése, az érvényesíthető szavatossági igények kérdése. Ez a külföldi irodalomban is élénken vitatott.[17] Felmerült ott — éppen e viták lehetőségének ha nem is kiküszöbölésére, de legalább csökkentésére — a szoftver termékek forgalmazás előtti minőségi vizsgálatának és tanúsításának gondolata is.[18] *A szoftvertermék installációjára—adaptációjára* vonatkozó szerződéseknek is a vállalkozáson belül, nevezetesen a kutatási eredmény gyakorlati hasznosítására szóló szerződésben vélem látni az analóg szerződésfajtát. A szoftver termék kutatási, fejlesztési tevékenység eredménye, az installáció, adaptáció pedig ennek gyakorlati alkalmazása. Itt a helyzetet annyiban is egyszerűbbnek tartom, hogy a szerzői jogi szerződések konkurrenciájáról nem lehet szó, mivel maga az installáció, adaptáció nem minősül olyan önálló, eredeti alkotást produkáló tevékenységnek, ami szerzői jogokat alapozna meg. Mindezek alapján aggálytalannak vélem az installációra, adaptációra vonatkozó szerződésekre e nevesített szerződésfajta szabályainak analóg alkalmazását. Ami problémaként jelentkezik az amit már az előzőekben a szoftver forgalmazás szerződéseinél jeleztem, nevezetesen az, hogy ezeknek a

[14] Ld. 8. és 13. *Jacsó* Péter: A szoftver jogi oltalma. KSH Nemzetközi Számítástechnikai Oktató és Tájékoztató Központ. Bp. 1981.

[15] Object cod only. Computerwoche 4. November 1983.

[16] *Lontai* Endre: A licenciaszerződések alapvető kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp 1978. 128—129. old.

[17] C. *Zahnt*: Was ist ein wesentlicher Mangel? Computerwoche 2. April 1982. Wieviel Fehler darf ein Program haben? Computerwoche 15. Október 1982.

[18] H. J. *Hoffmann*: Software Gütesiegel — ein realisierbares Utopia? Computerwoch e 19. November 1982.

szerződéseknek a kellékszavatossági felelőssége — ha installációra, adaptációra van szükség, márpedig rendszerint van — csak ennek során éled(het) fel. Magánál az installációs, adaptációs szerződésnél a hibás teljesítést és ezzel összefüggésben a kellékszavatosságot gyakorlatilag kizárhatónak érzem. Az installáció—adaptáció vagy eredményes, értve ezen azt, hogy az installált, adaptált szoftver termék próbafuttatása eredményes volt vagy nem sikerült, ami jelenthet késedelmet, amíg sikerül a futtatható állapotot elérni, vagy meghiúsul. Ezzel jelentkezik a visszahatás, a korábbi, a szoftver használati jogának megszerzésére vonatkozó „kvázi" licencia szerződésre, hiszen az installáció—adaptáció meghiúsulása a licencia szerződés teljesítéseként kapott szolgáltatás alkalmatlanságát jelenti. Ezzel ez a kérdés az installálandó, adaptálandó szoftver kellékszavatossága felé fordul át. Érzékelhető, hogy ez már eléggé bonyolult jogi kérdéseket vet fel. Még inkább azzá teszi a helyzetet, hogy az installációt, adaptációt rendszerint nem a szoftver alkalmazója, hanem más, újabban rendszerint valamely kisvállalkozás végzi. Az ebből előadódható változatok áttekintésére itt nem is vállalkozhatom. Végezetül a programok, *programrendszerek* futtatására, *üzemeltetésére vonatkozó szerződések* minősítéséről. Ezek úgy hiszem alig okozhatnak gondot. Vállalkozásszerű jellegük egyértelmű. A vállalkozási szerződések általános szabályaitól való eltérés nem is objektíve szükségszerű, inkább eseti praktikum. Gondolok itt a törvényes kötbér mértékének ez esetben meg nem felelő voltára, a kellékszavatosság egyes következményeinek gyakorlati alkalmazhatatlanságára stb.

Kardos Gábor

A nyugati energiapolitikai együttműködés központja: a Nemzetközi Energiahivatal (IEA) szervezete és működése

1. Bevezető

Az 1973-as olajválság hatására a világgazdaság állammonopolista szabályozását végző nemzetközi intézményrendszer kibővült: a fejlett tőkésországok a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) keretében, de lényegében önálló intézményként létrehozták a Nemzetközi Energiahivatalt (IEA).

A Hivatal munkája nyomán kibontakozó együttműködés a 70-es évek végére meghozta gyümölcsét: az 1979-es olajáremelés következményeinek csökkentésére lehetővé vált az egyes tagállamok importja felső határának közös megállapítása. Az eszközrendszer, amellyel a Nemzetközi Energiahivatalt felruházták, alkalmasnak tűnik egy *részleges embargó semlegesítésére* és annak bizonyult a *koordinált energiapolitika* szolgálatára (igaz a kényszerítő körülmények hatására).

A Perzsa-öböl olajkútjainak nyugati „biztosítása" már nem a Hivatal keretében történik, ez az Egyesült Államok és az EGK közel-keleti politikájának a „feladata". Az Egyesült Államok a fegyveres beavatkozásra is készen áll, gondoljunk csak a Rapid Deployment Force felállítására.[1] *Mindez azonban mégsem független a Hivatal működésétől.* Amint *Joseph Nye* amerikai politológus írja: „Egy hatékony stratégia tervezése során egyesítenünk kell az erőt más politikai eszközökkel. A következő évtizedben az energiabiztonság, illetve a katonai-politikai elem és az otthoni és a nemzetközi energiapolitika jobb integrációját kívánja meg, mint amit mi az elmúlt évtizedben otthon, vagy a szövetségeseinkkel együtt elértünk."[2]

2. A Nemzetközi Energiahivatal létrejöttének történeti és jogi körülményei

Az 1970-es évek elejére a nemzetközi olajpiac jelentősen átalakult, az Egyesült Államok is felzárkózott a Nyugat-Európa és Japán nagymértékű behozatalához. Ahogyan Ulf *Lantzke* írja: „az Egyesült Államok, amely a hatvanas években a Mandatory Oil Import Programnak megfelelően, korlátozó importpolitikát követett, viszonylag alacsonyan tartva az ország függőségét a behozataltól, fő olajimportáló országgá vált."[3] Ugyanebben az időben megnőtt az OPEC szerepe, ezt bizonyítják az olajtársaságokkal

Kardos Gábor egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

[1] Az amerikai Rapid Deployment Force-ot 1980. március 1-jén alakították meg. Az RDF parancsnokságának nincsenek állandó jelleggel alárendelt egységei. Feladata a három haderőnemtől (szárazföldi, légi és haditengerészeti, valamint a tengerészgyalogságtól kijelölt és válsághelyzetben alárendeltségbe kerülő erők összefogása (...) A Perzsa-öbölben — mert a legtöbb számvetés mégiscsak idekapcsolódik az „olajlégióval" összefüggésben — 16 napon belül mintegy 24 ezer fős nehézfegyverekkel felszerelt kontingenst lehet bevetni. 36 órán belül 18—24 géppel erősítenék meg az Arab-tengeren cirkáló, 26 úszóegységből, köztük két repülőgépanyahajóból álló fedélzeti gépparkot. Negyvennyolc órán belül az elektromos eszközökkel ellátott légi vezetési pontok megkezdhetik a harctevékenységek vezetésének átvételét. Két napon belül megérkezne a mintegy ezer főből álló első „olajlégiós" erő (kb.: egy zászlóalj) teljes felszereléssel és egy hétre elegendő hadtápanyaggal. Három nap alatt befutna egy 1300 főből álló tengerészgyalogos alakulat, kilenc napon belül a Földközi-tengerről átcsoportosítanának 2200 tengerészgyalogost s két héten belül Okinawáról és a Fülöp-szigetekről megérkezne az újabb — 12 ezer fős — erősítés. Tizehat nap alatt légihíd létesülne az Egyesült Államok és a válságkörzet között. Az első ütemben egy 8 ezer fős nehézdandár (56 M-60 típusú közepes harckocsi és 126 páncélozott harci jármű) átszállítása válna lehetségessé. — *Barkovits* István: Az „olajlégió". Bp. 1983. 30., 33. old.

[2] Joseph S. *Nye*: Energy and security in the 1980s World Politics, 1982. Oct. 134. old.

[3] Ulf *Lantzke*: The International Energy Agency. In: European Yearbook, 1978. The Hague, Boston, London, 1980. 43. old.

folytatott sikeres alkudozásai (1971: Teherán, Tripoli, 1972: Genf).

Az 1956-os és az 1967-es közel-keleti háborúk az olajszállításokban csak kisebb zavarokat okoztak. 1973. október 6-án kitört a negyedik arab—izraeli háború. Október 16-án az OPEC miniszteri értekezlete nagyarányú áremelést jelentett be, 17-én pedig az OAPEC (az arab olajexportáló államok szervezete) bevetette az olajfegyvert, embargó alá vette az Egyesült Államokat és Hollandiát Izrael melletti elkötelezettségükért, majd Dél-Afrikát, Portugáliát és Rhodesiát gyarmatosító, fajüldöző politikájuk miatt, ugyanakkor a szeptemberi termelési szint 5%-os, majd november 4-én és 5-én pedig 25%-os csökkentését határozták el.[4]

Henry A. Kissinger amerikai külügyminiszter 1973. december 12-i, londoni beszédében a tőkés világ legnagyobb olajimportáló országai értekezletének összehívását sürgette. 1974. február 11—13-án Washingtonban nemzetközi energiakonferenciát tartottak tizenhárom állam illetékes minisztereinek, valamint az EGK és az OECD vezetőinek részvételével. A jelenlevők megállapodtak egy nemzetközi energiaügyi koordináló csoport felállításában, amelynek feladata egy akcióprogram kidolgozása volt. Franciaország ezeket a döntéseket nem fogadta el. 1974 nyarán a csoport Brüsszelben működve kidolgozta egy nemzetközi energiaprogramról szóló egyezmény tervezetét. Majd miután az is eldőlt, hogy a legmegfelelőbb keret az OECD, megszövegezte a szervezet Tanácsának határozattervezetét is a Nemzetközi Energiahivatal felállításáról. Az OECD Tanácsa 1974. november 15-i döntésével megalapította a Nemzetközi Energiahivatalt. A programról szóló egyezményt november 18-án írta alá tizenhat állam; az Egyesült Államok, Kanada, Japán, a Közös Piac tagországai (kivéve Franciaországot), Ausztria, Spanyolország, Svédország, Svájc és Törökország. Norvégia visszalépett, de egy 1975-ben kötött szerződés alapján együttműködik a Hivatallal. 1976-ban csatlakozott Új-Zéland, 1977-ben Görögország, 1979-ban Ausztrália. *Franciország* „gazdasági NATO"-nak tekintette a szervezetet és féltette függetlenségét az amerikai befolyástól, 1975—76-ban Franciaország egyik kezdeményezője és rendezője volt az párizsi nemzetközi gazdasági együttműködési konferenciának, ahol az olajtermelő és importáló országok kibékítésére törekedett. Ugyanakkor az OECD-ben rejlő lehetőségek erőteljesebb felhasználásával is kísérletezett. *Mason Willrich* és *Melvin A. Conant* szerint amíg az Egyesült Államok jól láthatóan a Nemzetközi Energiahivatal funkcióinak a kiterjesztését pártolja, Franciaország egy energiapolitikai bizottságnak az OECD-ben történő létrehozásával inkább ingerlően, mint sikeresen lép fel.[5] Ez a megállapítás annyiban nem helytálló ma már, hogy végül is Franciaország részt vesz a koordinált nyugati energiapolitikában és ez részben ezen a csatornán (az OECD engergiapolitikai bizottságán) keresztül történik, a Hivatalnak változatlanul nem tagja. 1979-ben a „Hét Nagy" csúcsértekezletén Tokióban már Franciaország is elfogadta olajimportja felső határának rögzítését. Tokióban elért megállapodás adta a döntő lökést az ilyen tartalmú döntés meghozatalának a Hivatalon belül. *Finnország* külpolitikiájával nem tartja összeegyeztethetőnek a Hivatal munkájában való részvételt, *Izland* pedig geotermikus energiaforrásai következtében olyan kedvező helyzetben van, hogy a nemzetközi együttműködéshez való csatlakozás számára nem szükséges.[6] Ez a három ország azonban bármikor kérheti a felvételét a Hivatal tagállamai sorába, mert az egyezmény és így a szervezet nyitva áll minden OECD országnak. Több, az egyezményben nem részes OECD tagállam egyébként nincs.

Az Egyezményt 1974. november 18-tól ideiglenesen alkalmazták, majd 1976 januárjában hatályba lépett. Ehhez legalább hat állam ratifikációs okmányának a belga kormánynál történő elhelyezésére volt szükség, de ezeknek az országoknak a szervezet döntéshozatali rendje szerinti ún. egyesített szavazási súly 60%-át kellett képviselniük. Az egyezmény tíz évig van hatályban, illetve azon túl is, hacsak a Nemzetközi Energiahivatal Kormányzó Tanácsa többségi döntést nem hoz a megszüntetéséről. Ezt a döntést tíz éven belül is meghozhatja. Az egyezmény felmondása — ami a Hivatalból történő kilépést is jelenti — egy évre, írásban történhet.

3. A Hivatal létrejöttének okai

A Nemzetközi Energiahivatal létrehozása amerikai kezdeményezés volt. A Hivatal felállítása legalábbis részben úgy tekinthető, mint az ipari államok közötti amerikai vezető szerep helyreállítására irányuló kissingeri vágyak visszatükröződése. Az Egyesült Államok további célja volt az olajfogyasztóknak még magasabb árat eredményező, az ipari országokat meggyengítő verseny, illetve más fogyasztók és a termelők közötti kedvezményes, az Egyesült Államokat kizáró megállapodások megakadályozása és az OPEC-kel szembeni ellensúly létrehozása.[7] A nyugat-európaiak felismerték, hogy az olajfelhasználás csökkentésére és egy esetleges embargó semlegesítésére egyedül nem képesek, hiszen az Egyesült Államok a világ egyik legnagyobb importáló országa és a leghatalmasabb nemzetközi monopóliumok mind amerikai kézben vannak. Ugyanakkor, mivel az Egyesült Államok jelentős hazai kőolajforrásokkal is rendelkezik, fontos volt számukra az a tény, hogy az USA egy vészhelyzetben az energiaprogramról kötött megállapodás keretében tartalékaiból hajlandó egy bizonyos mennyiséget átengedni. *Lord Balogh*, az angol kormány akkori energiaügyi államminisztere ezt a következőképpen fogalmazta meg parlamenti beszédében: „Az a tény, hogy az Egyesült Államok, a világ kiemelkedően a legnagyobb olajfogyasztója együtt akar működni a kereslet csökkentésében és egy válság során meg akarja osztani a rendelkezésére álló készleteit, hatékonnyá és vonzóvá teszi számunkra a tervezetet."[8] Miután pedig az amerikai közel-kelet politika

[4] Az embargó eseményeire, dokumentumaira és amerikai szempontú elemzésére lásd: Jordan J. *Paust*—Albert *A. Blaustein*: The Arab Oil Weapon. New York—Leyden, 1977.

[5] Mason *Willrich*—Melvin A. *Conant*: The International Energy Agency: An Interpretation and Assessment. American Journal of International Law, 1977. April, 222. old.

[6] Richard H. *Lauwaars*: Some Institutional Aspects of the International Energy Agency. In: Netherlands Yearbook of International Law Vol. XII. 1981 Alphen aan den Rijn—Germantown, Maryland, 1981. 116. old.

[7] Mason *Willrich*—Melvin A. *Conant*: i. m., 201. old.

[8] Idézi J. C. *Woodliffe*: A New Dimensions to International Cooperation: The OECD International Energy Agreement. International and Comparative Law Quarterly, July, 1975, 541. old.

sikertelensége egyik el nem hanyagolható oka volt az embargóhoz vezető 1973-as arab—izraeli háborúnak, és mert Nyugat-Európa lényegében az import olajtól függ, az Egyesült Államok osztályalapokon álló szolidaritása feltétlenül szükséges volt a politikai egység megóvásához. Mindez azt is magyarázza, hogy a nyugati reagálás elsősorban miért az OECD és nem az EGK keretében történt. Japán olajszükségletének 99%-át importból fedezi, így aligha volt más választása, mint részt venni a nemzetközi energiaprogramban és a Hivatal munkájában. Amint erre *Mason Willrich* és *Melvin A. Conant* rámutat, a szövetségeseket ugyan kissé meglepte, hogy a tárgyalások közepén az amerikai fél bejelentette, sikerült egy külön megállapodást létrehoznia Szaud-Arábiával, végül is azonban nem kis mértékben a megbeszéléseket vezető *Etienne Davignon* ügyességének is köszönhetően a brüsszeli tárgyalásokon az energiaügyi koordináló csoport munkája sikerre vezetett.[9]

A Nemzetközi Energiahivatalt létrehozó államok fontosnak tartották hangsúlyozni azt, hogy nem egy anti-OPEC-t kívánnak létrehozni. *Étienne Davignon* kijelentette: „Nem egy, bármely országgal vagy országcsoporttal konfrontációhoz vezető szisztémáról, inkább a nemzetközi együttműködés új rendszeréhez való hozzájárulásról van szó."[10] Ez a kísérletük kevés sikerrel járt. Már közvetlenül a nemzetközi energiakonferencia után, 1974. február 14-én az OPEC szóvivője Bécsben kijelentette, hogy a washingtoni tanácskozás fő motívuma politikai jellegű volt és a fejlett tőkés államok ilyen jellegű együttműködése szembe állíthatja a termelő és a fogyasztó államokat.

A Nemzetközi Energiahivatal létrehozása az energiaválságra adott intézményes nyugati válaszként értékelhető. Az intézményesítéssel kapcsolatban *Ulf Lantzke* megállapítja, hogy az olajválság kétséget kizárólag megmutatta: a Közös Piacon és az OECD-én belüli energiaügyi szabályozás és együttműködés nem felel meg az új helyzetnek. Abnormális dolog — teszi hozzá —, hogy egy embargó idején az olajellátásért a felelősséget a nemzetközi társaságok viseljék.[11]

A nemzetközi energiaprogram és a Hivatal *fő célkitűzései* a következők:

a) egy esetleges embargó semlegesítése;

b) az olajtól való függés csökkentése, az erre irányuló közös akciók szervezése, az energiaforrások megőrzését célzó együttes erőfeszítések, az alternatív energiaforrások, az energiaügyi kutatása és fejlesztése útján. Ezzel kapcsolatban a Hivatal fontos feladata, hogy az egyes energiaügyi kormányzatok a keretében létrejött megállapodások segítségével gyakoroljanak nyomást a törvényhozásukra, más minisztériumokra és központi szervekre egy hatékony nemzeti energiapolitika elfogadása végett[12] — írja *Willrich* és *Conant*. Ezt a jelenséget értelmezve *Nye* megállapítja, hogy a szervezet fórumain rendszeresen találkozó magasrangú tisztviselők közös érdekeik s döntéseik otthoni elfogadtatása érdekében a határokon és kormányokon keresztül szerveződő szövetségeket hoznak létre;[13]

c) a Hivatal biztosítja, hogy egy embargó esetén az amerikai monopóliumok nemcsak a hazai piac érdekeit fogják szolgálni, megnyugtatja a szövetségeseket, hogy mindnyájan ugyanabban a csónakban eveznek.

4. A jogforrások, a Hivatal kapcsolata az OECD-vel

A Nemzetközi Energiahivatal szervezetét és tevékenységét két alapvető jogforrás szabályozza: az OECD Tanácsának döntése és a nemzetközi energiaprogramról kötött egyezmény. Az OECD Tanácsának döntése röviden szól a programról és tisztázza a két szervezet közötti viszonyt. A terjedelmes egyezmény, amely hetvenhat cikkből áll és amelyet melléklet egészít ki, leírja a Hivatal szervezeti felépítését és kifejti az energiaprogramot.

Az OECD Tanácsának döntése 1. cikkében megállapítja: a Hivatal autonóm testület a szervezet keretén belül. A Hivatal és az OECD közötti kapcsolatok vizsgálatakor hat kérdést érdemes kiemelni:

a) munkamegosztás az OECD és a Hivatal között,

b) a Hivatal vezető szerve, Kormányzó Tanács döntési jogkörének önállósága,

c) a Hivatal Kormányzó Tanács és az OECD Tanácsa közötti kapcsolatok,

d) a két szervezet apparátusa közötti kapcsolatok,

e) a Hivatal költségvetésének kérdése,

f) a Hivatal jogalanyításának kérdése.

a) Mint már említettem, 1975-ben az OECD keretében — elsősorban francia kezdeményezésre — létrehozták az energiapolitikai bizottságot, mégpedig oly módon, hogy az energia- és az olajbizottságot egyesítették. Így az OECD-nek ez a szerve is az energiapolitikai koordináció kérdésével foglalkozik. A bizottság és a Hivatal között konkurráló együttműködés van, de aligha kétséges, hogy a *koordináció súlypontja* az utóbbi tevékenységében van. A két szervnek közös előkészítő apparátusa az, ez elősegíti együttműködésüket.

b) A Nemzetközi Energiahivatal legfelsőbb szervének, a Kormányzó Tanácsnak a *döntési rendszere teljes mértékben autonóm*, az OECD Tanácsának semmiféle lehetősége nincs a beavatkozásra.

c) Ugyanakkor a két szerv között *intenzív kapcsolat* van: a Kormányzó Tanács évenként jelentést küld az OECD Tanácsának a Hivatal tevékenységéről és emellett annak kérésére, illetve a saját kezdeményezésére információkat szolgáltat. A Tanács a Kormányzó Tanács javaslatára kiterjesztheti a Hivatal hatáskörét, de az erre irányuló előterjesztéseket természetesen el is utasíthatja.

d) Az energiapolitikai bizottság és a Hivatal tevékenységét az ún. *egyesített energiaügyi apparátus* készíti elő. Az apparátus élén az igazgató áll, aki egyben az OECD főtitkárának az energiaügyi koordinátora. Az igazgatót a Kormányzó Tanács nevezi ki az OECD főtitkárának javaslatára vagy egyetértésével. Az egyesített energiaügyi apparátus része az OECD adminisztrációjának — aminek vezetője a főtitkár —, de felelősséggel a Hivatal szerveinek tartozik. A szabályozásból látható, hogy a közös hivatali apparátusnak a két szervezethez való kötődésében *bizonyos egyensúly* van.

[9] Mason *Willrich*—Melvin A. *Conant*: i. m., 201. old.

[10] Étienne *Davignon*: The Aims of the International Energy Agency. OECD Observer, January—February, 1975, 20. old.

[11] Ulf *Lantzke*: i. m., 45. old.

[12] Mason *Willrich*—Melvin A. *Conant*: i. m., 202. old.

[13] Joseph S. *Nye*: i. m., 130—131. old.

e) A Nemzetközi Energiahivatal *költségvetése* része az OECD költségvetésének, de elfogadása egy külön eljárás keretében történik. Az éves tervezetet a Hivatal (és nem az OECD) költségvetési bizottságánál vitatják meg. A tervezetről többségi úton szavaz a Kormányzó Tanács és ezt a döntést mint költségvetési javaslatot továbbítja az OECD Tanácsának. Ennek tárgyalása során a Tanácsban, a Nemzetközi Energiahivatal munkájában részt nem vevő OECD tagállamok tartózkodnak a szavazástól és ezt teszik a Kormányzó Tanács döntése során kisebbségbe került országok is. *Ulf Lantzke* szerint a cél az, hogy a Hivatal pénzügyeit az OECD általános költségvetésébe foglalják és úgy határozzanak róla, hogy formálisan nem módosítják a két szervezet döntéshozatali eljárását, azaz az első intézmény többségi úton, a második egyhangúan szavaz.[14] A gyakorlatban a Hivatalban is csak a költségvetésről határoznak többségi szavazással.

f) Sem az OECD Tancsának döntésében, sem az energiaprogramról kötött egyezményben nincs kifejezett rendelkezés a Hivatal *nemzetközi jogalanyiságáról*. Ugyanakkor a döntés 12. cikke és az egyezmény 63. cikke lehetővé teszi a Hivatal számára, hogy a program végrehajtása érdekében megfelelő kapcsolatokat hozzon létre nem tagállamokkal, nemzetközi szervezetekkel, más egységekkel és egyénekkel. *J. C. Woodliffe* e szabályokat értékelve megállapítja, hogy a Hivatalnak nincs saját nemzetközi jogalanyisága.[15] *Ulf Lantzke* is hasonló megállapításra jut, de megjegyzi, hogy a Hivatal, tekintettel az előbb idézett rendelkezésekre, „önálló jogi egység".[16] *Richard H. Lauwaars* szerint ugyanezek a szabályok a ius communicandi-t biztosítják a Hivatal részére és nem a jogalanyiságot, mert a szervezet nem küldhet és fogadhat diplomáciai képviselőket, nem támaszthat és vele szemben sem támaszthatnak igényeket a nemzetközi jog alapján, nincsenek önálló mentességei és kiváltságai és mert a nála kötött szerződésekből — véleménye szerint — nem lehet az intézmény szerződéskötési képességére következtetni. 1975-ben a Hivatal és Norvégia között létrejött egyezmény speciális státuszt biztosít az északi országoknak a szervezetben, 1976-ban pedig a Hivatal az EGK-val állapodott meg kutatási-fejlesztési kérdésekről, ezeket a szerződéseket azonban belső megállapodásoknak tekintik, amelyek nem állnak az általános nemzetközi jog uralma alatt.[17]

Ha a nemzetközi jogalanyiságot a saját név alatt vállalt nemzetközi kötelezettségek és szerzett jogok (azaz a nemzetközi szerződéskötési kompetencia) értelmében fogjuk fel, a diplomáciai képviselők küldésének és fogadásának, illetve az önálló nemzetközi kiváltságoknak és mentességeknek nincs elsődleges jelentősége. Annál inkább fontos az, hogy az adott nemzetközi szervezet a *saját* neve alatt köthet-e a nemzetközi jog uralma alatt álló szerződéseket, amelyeknek betartásáért ugyancsak e jogrendszer szabályai szerint ő a felelős. A Nemzetközi Energiahivatal esetében az a helyzet, hogy a saját nevében kötött szerződései nem a nemzetközi jog uralma (és így felelősségi szabályai) alatt állnak. Így ezt a fajta szerződéskötési kompetenciát nem nevezhetjük nemzetközi jogalanyiságnak és a Hivatal sem nemzetközi jogalany, csak önálló jogi egység. A központi kérdés azonban az, *hogyan él a szervezet a nemzetközi jogilag biztosított együttműködési lehetőséggel.*

5. A Nemzetközi Energiahivatal szervezeti felépítése

Ezt a kérdést az OECD Tanácsának döntése is érinti, de részletesen a nemzetközi energiaprogramról szóló egyezmény IX. fejezete tárgyalja.

A Hivatal legfontosabb szervei: a Kormányzó Tanács, az Igazgatási Bizottság és a négy állandó csoport: a vészhelyzet, az olajpiac és a hosszú távú kooperáció problémáival, valamint az előállító és a nem tag fogyasztó államokkal való kapcsolatokkal foglalkozik. Az egyezmény felhatalmazása alapján a Kormányzó Tanács az energiaprogram végrehajtása érdekében számos egyéb szervet hozott létre. Ezek közül a legfontosabb az energiaügyi kutatási és fejlesztési bizottság. A legnagyobb olajtársaságokat képviseli és az ipari ellátás tanácsadó csoportja és az ipari tanácsadó bizottság. Létrehoztak egy, a vitákat megoldó központot is. Az adminisztrációs feladatokat a Titkárság végzi.

A *Kormányzó Tanács* a Hivatal legfelsőbb szerve. Tagjai a tagállamok miniszterei (pl.: energiaügyi, gazdasági, ipari miniszterek, illetve képviselőik). A miniszterek közvetlenül az OECD Tanácsának ugyanilyen szintű ülése előtt félévenként, képviselőik pedig az igényeknek megfelelően találkoznak. A Kormányzó Tanács legfontosabb feladata a nemzetközi energiaprogram végrehajtása, illetve ennek ellenőrzése. Időnként felülvizsgálja az egyezményt, amit egyhangú döntéssel megváltoztathat. Az első ilyen felülvizsgálat 1980 májusában volt, de lényeges változásokat nem hozott. A Kormányzó Tanács közös akciókat indít a nemzetközi energiahelyzet javítására, amelyek a tagállamok olajellátásával összefüggő problémákat és a mindezzel kapcsolatos gazdasági és pénzügyi kérdéseket is magukban foglalják, figyelembe kell azonban vennie a nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek (Közös Piac, Párizsi Valutaklub, IMF, OECD) hatáskörét és tevékenységét is. A Kormányzó Tanács nemcsak szerveket hozhat létre a Hivatal keretében, de hatáskörét is átruházhatja, ő nevezi ki a Titkárságot vezető igazgatót is. A Kormányzó Tanács elsősorban *döntés*hozó szerv, de fontos szerepe van az embargó idején működésbe lépő „vészhelyzet mechanizmusban" is.

Az *Igazgatási Bizottság* tagjai a tagállamok kormányképviseleteinek vezetői. Az állandó csoportok jelentései alapján az Igazgatási Bizottság javaslatokat terjeszthet a Kormányzó Tanács elé. Döntéselőkészítő szerepe azonban a gyakorlatban nemigen érvényesül, mert üléseit mindeddig együtt tartotta a Kormányzó Tanáccsal, ti. az hívta össze. Ha az ilyen ülésen a Kormányzó Tanács miniszteri szinten találkozik, akkor a hivatalos szóhasználat szerint a „Kormányzó Tanács ülése", ha tisztségviselői szinten, akkor az „együttes ülés".[18] Az Igazgatási Bizottságnak ugyancsak van feladata a „vészhelyzet mechanizmusban".

[14] Ulf *Lantzke*: i. m., 49. old.
[15] J. C. *Woodliffe*: i. m., 527. old.
[16] Ulf *Lantzke*: i. m., 50. old.
[17] Richard H. *Lauwaars*: i. m., 130. old.
[18] Uo. 122. old.

A kormányszakértőkből álló *állandó csoportok* központi szerepet játszanak a szervezet tevékenységében. Az állandó csoportok vezető tisztségviselői mindig a nagy államok (USA, Anglia, NSZK, Japán) képviselőiből kerülnek ki. Munkájuk eredményéről rendszeresen jelentést küldenek az Igazgatási Bizottságon keresztül a Kormányzó Tanácsnak. A négy állandó csoport tevékenységi köre megegyezik a nemzetközi energiaprogram fő célkitűzéseivel.

A *vészhelyzet kérdéseivel foglalkozó állandó csoport* folyamatosan ellenőrzi az embargó idején életbe lépő mechanizmusból az egyes tagállamokra háruló kötelezettségek végrehajtását, elsősorban a tartalékok fenntartását. Kidolgozta a „vészhelyzet mechanizmus" végrehajtására vonatkozó részletes szabályzatot, amelyet a Kormányzó Tanács 1976-ban hagyott jóvá. A válság idejére tervezett rendszer hatékonyságát csak megfelelő adatszolgáltatás biztosíthatja, ez az ún. speciális információs rendszer, amelyért a Titkárság (a „vészhelyzet mechanizmust" és az információs rendszereket működtető hivatal) a felelős, de az ellenőrzést az állandó csoport végzi. Az állandó csoport a „vészhelyzet mechanizmussal" összefüggésben konzultál a monopóliumokkal és a velük folytatott tárgyalások útján kell biztosítania, hogy az információs rendszer a társaságok tevékenységével összeegyeztethető legyen és az adatokat összehasonlító formában kapják meg tőlük.

Az *olajpiac állandó csoport* fő feladata az olajtársaságokkal folytatott folyamatos konzultáció, lényegében ellenőrzési céllal. Ily módon egészítik ki az ún. általános információs rendszer keretében a társaságok tevékenységéről a nem válsághelyzetben levő olajpiacról kapott adatokat. Az állandó csoport munkája kevéssé formális, kötetlen jellegű.[19]

A *hosszú távú együttműködés állandó csoportja* az energiaforrások megőrzésére, az olajtól való függés csökkentésére és az alternatív energiaforrások fejlesztésére vonatkozó kérdések megvitatását és döntések előkészítését, illetve végrehajtásuk ellenőrzését végzi.

Az *olajtermelő és más fogyasztó államokkal fenntartott viszony kérdéseivel foglalkozó állandó csoport* munkája során a Nemzetközi Energiahivatal tagállamai között az e kérdések megítélésében fennálló ellentétek feloldására és egységes álláspont kialakítására törekszik, előkészítve ezzel az említett országokkal folytatott tárgyalásokat.

Az *energiaügyi kutatási és fejlesztési bizottság* feladata az, hogy közös ilyen irányú programokat szervezzen, az erre vonatkozó döntéseket előkészítse és a végrehajtásukat ellenőrizze. *Robert O. Keohane* szerint a bizottságnak szembe kell néznie a kormányok féltékenységével, ti., hogy egy program keretében több információt adnak át, mint amennyit nyernek, így azok az országok, amelyek nem rendelkeznek megfelelő otthoni kutatási tervekkel és bázissal, lényegében kizárják magukat.[20]

Mind az *ipari ellátás tanácsadó csoportja*, mind az *ipari tanácsadó bizottság* a nagy olajmonopóliumok képviselőit tömöríti. Mindkét szervnek konzultatív szerepe van a „vészhelyzet mechanizmusban" és ők a felelősek az olajnak annak keretében történő elosztásáért. Az ipari tanácsadó bizottság képviselői rendszeresen részt vesznek a vészhelyzet kérdéseivel foglalkozó állandó csoport ülésein.

A *Titkárság* (az egyesített energiaügyi apparátus) hivatalai tükrözik a szervezet felépítését, szakértői szerveit, az állandó csoportokat és bizottságokat. A legnagyobb jelentősége a vészhelyzet és az információs rendszereket működtető, illetve a hosszú távú együttműködési hivataloknak van. Az előbbi indítja be a vészhelyzet adminisztrálására felállított rendszert, biztosítja a információáramlás folyamatosságát, míg az utóbbi elsősorban döntéselőkészítést végez. Noha a jogforrások a Titkárság élén álló igazgató számára expressis verbis nem biztosítják a döntések kezdeményezésének jogát, az apparátus ez irányú tevékenysége jelentős. Az igazgatót a „vészhelyzet mechanizmus" életbe lépése után szétosztási koordinátornak hívják és személyében felelős a gépezet működéséért. Fontos politikai funkciót lát el, mivel „béke-időben" ő az OECD főtitkárának eneragiügyi koordinátora (azaz az energia kérdésekkel foglalkozó főtitkárhelyettes).

1980 óta a szervezetben egy, a *vitákat megoldó központ* is működik, tevékenységéről a későbbiekben lesz szó.

6. A Hivatal eszközrendszere

A Hivatal két fő célkitűzése egy esetleges embargó semlegesítése és az olajtól való függés csökkentése egy koordinált energiapolitika keretében. Az első cél elérésének eszköze a vészhelyzet mechanizmus, ehhez kapcsolódik az olajtársaságokkal fenntartott intézményes kapcsolat, a döntéshozatal és a viták megoldása. A második célkitűzést szolgálja — a már említettek közül — a döntéshozatal, az olajtársaságokkal fenntartott intézményes kapcsolat, továbbá az OECD-től átvett ún. konfrontáció „talking-shop", és „anti-chamber" tevékenység.

a) A vészhelyzet mechanizmus

Az embargótól megrettent fejlett tőkés államok alapvetőnek tartották egy vészhelyzet mechanizmus megteremtését. Részletes szabályozása a nemzetközi energiaprogramról szóló egyezmény I—IV. fejezetében történt. Ez az olaj-újraelosztó rendszer, amint erre *Mason Willrich és Melvin A. Conant* rámutatott, jelentős kohéziós erő volt a szervezet számára a kezdeti időkben.[21]

A vészhelyzet mechanizmus a következő elemekből áll:

— vésztartalék fenntartási kötelezettség;

— meghatározott feltételek beállta esetén a fogyasztás csökkentése;

— az újraelosztás szabályainak megállapítása.

Minden tagállamnak korábban 60, majd 70, jelenleg 90 napi olajimportjával egyenlő *vésztartalékot* kell fenntartania. A tagállamoknak készen kell arra állniok, hogy fogyasztásukat bármikor csökkenteni tudják. Ha egy bázisidőszakhoz viszonyítva az *összes* tagállam olajellátásának napi rátája — bármilyen okból — több mint 7%-kal csökken, az egyes országok-

[19] Robert O. *Keohane*: The International Energy Agency: State Influence and Transgovernmental Politics. 32 International Organization, 1978. 938. old.

[20] Uo. 944. old.

[21] Mason *Willrich*—Melvin A. *Conant*: i. m., 203. old.

nak 7%-kal mérsékelniük kell olajfogyasztásukat. Ha a hiány meghaladja a 12%-ot, ez a kötelezettség 10%-ra emelkedik. Ha *egy* tagállam olajellátásának szintje 7%-kal vagy annál kevesebbel csökken, a hiányt magának kell fedeznie. Ha ezt meghaladja, a többi tagországnak az előbbiek szerint kell mérsékelnie fogyasztását. Az előbbiek szerint rendelkezésre álló olajkészletet azután újra elosztják. *Általános embargó esetén* minden tagállamnak ún. ellátási joga van, amely egyenlő a 7, illetve 10%-kal csökkentett napi átlagfogyasztás (ún. megengedhető fogyasztás), mínusz a valamennyi tagállam ellátása csökkenésének és vésztartalékának hányadosa (ún. vésztartalék levonási kötelezettség), pl.: a tagállamok ellátása 300 000 tonnával csökken, vésztartalékaik együttesen 3 000 000 tonnát tesznek ki. Így a vésztartalék levonási kötelezettség 300 000 : 3 000 000 = 1/10.

A tagállamok tehát vésztartalékuk 1/10-t használhatják fel.[22] Az így kiszámított mennyiség alapján dönthető el, hogy az adott tagállam ad vagy kap olajat. Ha az ellátási joga meghaladja a szokásos hazai termelés és az import összegét, akkor erre a mennyiségre nézve ún. szétosztási joga van (azaz ennyit kap). Ellenkező esetben amennyivel kisebb, arra nézve ún. szétosztási kötelezettség terheli (azaz ennyit ad). E bonyolult rendszer lényege az, hogy *a csoport tartalékainak és ellátási hiányának aránya határozza meg azt, hogy az egyes tagállamok tartalékaiknak hány százalékát használhatják fel.* Ha *egy tagállam áll embargó alatt* 7% feletti ellátási hiányát a többi tagország pótolja, mennyiségét az előbbi módon szétosztják az államok között.

A vészhelyzet mechanizmust a Titkárság lépteti életbe az olajtársaságok és a kormányok adatszolgáltatása alapján. A Titkárság a monopóliumok képviselőiből álló szervekkel konzultál, majd az olajellátás csökkentéséről késedelem nélkül jelentést készít az Igazgatási Bizottságnak, amely ülésén felülvizsgálja az adatokat és további információkat szerez be a tagállamoktól. Az Igazgatási Bizottság a Titkárság ténymegállapításait kommentálva a jelentést továbbítja a Kormányzó Tanácsnak. A Kormányzó Tanács különleges többségi szavazás (lásd a későbbiekben) útján leállíthatja a vészhelyzet mechanizmust, egyhangú döntéssel enélkül az eljárás nélkül is bármikor működésbe hozhatja. Az iraki—iráni háború kapcsán a „vészhelyzet mechanizmus" már részlegesen működésbe lépett, mivel egyes országok — például Törökország — olajellátásában fennakadások voltak.[23] Az esetleges embargó semlegesítésére szolgáló újraelosztási rendszer működtetésének a következő jellegzetességei vannak:

aa) A Titkárságnak kulcsszerepe van, lényegében egy *automatizmust* indíthat el.

ab) Végső soron a tagállamok döntenek az aktivizálásról — azaz a rendelkezésre álló olajmennyiség újraelosztásáról — méghozzá *az olajfogyasztásukat kifejező súlyozott szavazási rendszer alapján.*

ac) Az elosztás nem igazán gyors; *Willrich* és *Conant* adatai szerint 23 nap telik el a Titkárság első ténymegállapításaitól az olaj tényleges újraelosztásának kezdetéig.[24]

ad) Az egész vészhelyzet mechanizmus bizonyos politikai előfeltevésekre épül; aligha lehetne sikeres abban az esetben, ha 100%-os embargó alá vennék az olyan hatalmas olajimportra szoruló tagállamokat, mint Japán, az NSZK és Olaszország, így ezeknek az országoknak változatlanul jó kapcsolatokat kell fenntartaniok az arab államokkal.[25]

ae) Nem tisztázott a szokásos hazai termelés és import fogalma a jogforrásokban, továbbá az olaj árának kérdése a válsághelyzetben. *Robert O. Keohane* szerint a Titkárságot vezető igazgató közvetítésének kell az első lépcsőnek lennie az árvita rendezésében. Ha ez nem lenne eredményes, a megoldást olyan rendes kereskedelmi csatornákon keresztül kell keresni, amelyek a választott bíráskodás lehetőségét is magukban foglalják;[26] az 1980-ban felállított vitákat megoldó központnak ez a legfontosabb feladata.

b) A viták intézményes rendezése

A vitákat megoldó központot a Kormányzó Tanács döntése alapján hozták létre. E szerv keretében a felmerült vitáknak a nemzetközi választott bírósági eljárás útján történő megoldására van lehetőség. Hatáskörébe tartozhat az olajat eladók, illetve az azt vásárlók közötti bármely vita, a vészhelyzetben történő újraelosztásból adódó árfolyam meghatározása stb. Döntése ugyan kötelező a felekre, de eljárásának keretében annak felülvizsgálatára és megsemmisítésére is lehetőség van. A döntés végrehajtásának jogszerű megtagadása egy menekülési klauzulán alapul. Az EGK tagországok ugyanis visszautasítják az ítéletet, ha az ellentétes az adott állam közrendjével (public policy), amely a Közös Piac jogalkotására épül.

c) Az olajtársaságokkal folytatott intézményes együttműködés

A Hivatalnak célkitűzései megvalósítása érdekében szorosan együtt kell működnie a nemzetközi olajmonopóliumokkal, hiszen a nemzetközi energiaprogramból, illetve a vészhelyzet mechanizmus végrehajtására szolgáló szabályzatokból konkrét kötelezettségek háramlanak a társaságokra; hogy ezeknek eleget is tegyenek azt a tagállamok kormányainak kell biztosítaniuk a jogszolgáltatásuk alatt működő vállalatokra nézve. Így az amerikai adminisztráció kulcsszerepben van, ezért fontos az — a későbbiekben erről még lesz szó —, hogy az Egyesült Államok a súlyozott szavazási rendszerben nem tudja egyedül leállítani a „vészhelyzet mechanizmust".

Az olajtársaságok kötelezettségei három csoportba sorolhatók:

— konkrét feladatok az olaj újraelosztásában, a „vészhelyzet mechanizmus" keretében;

— információátadás;

— konzultáció.

Érdemes e *két utóbbi* kötelezettséget részletesebben megvizsgálni.

Az *információátadás* két csatornán keresztül történik. A *speciális* információs rendszer keretében — amely a vészhelyzet mechanizmus működéséhez szükséges adatok megszerzésére szolgál — az olajtársaságoknak rendszeres tájékoztatást kell adniuk a meglevő és a tervezett nemzetközi olajfogyasztásról és -ellátásról, a vésztartalékokról és a csökkentési kötelezett-

[22] Richard H. *Lauwaars*: i. m., 124. old

[23] *Dobozi* István: Nyersanyag és energiabiztonság a fejlett tőkésországokban. Külpolitika, 1982. 4. sz. 44. old.

[24] Mason *Willrich*—Melvin A. *Conant*: i. m., 210. old.

[25] Uo. 212. old.

[26] Robert O. *Keohane*: i. m., 936. old.

ség végrehajtásának lehetőségeiről, az olajszállítás eszközeiről és más kérdésekről, ha a Kormányzó Tanács azt döntésében megkívánja. Az olajtársaságok egyénileg és közvetlenül jelentenek a Titkárság vészhelyzet és információs rendszereket működtető hivatalának. Az embargóellenes gépezet pontos működése érdekében a kormányok is kötelesek ugyanezeknek az adatoknak az átadására, e tevékenységük a társaságokétól elkülönítetten folyik. Az *általános* információs rendszer az olajpiac és a monopóliumok tevékenységének a megismerését szolgálja. Ennek keretében a társaságoknak a következő ügycsoportokban kell adatokat szolgáltatni: szervezeti felépítés, pénzügyeik (nyereségek, veszteségek, adóterhek), megvalósított tőkebefektetések, milyen feltételek mellett aknázhatják ki a nyersolaj-forrásokat, a termelés napi rátája és a változásaival kapcsolatos feltételezések, hogyan és milyen alapon osztják szét a nyersolajat leányvállalataik és más vásárlók között, a raktározás kérdései, a nyersolaj és az olajtermékek beszerzési és eladási ára (beleértve a transzferárat is, amelyet a leányvállalataiknak számítanak fel). Az általános információs rendszer keretében a társaságok az adatokat a kormányoknak adják át, amelyek azokat összesítve továbbítják a Titkárság említett hivatalának. A tagállamok között vita volt abban a kérdésben, hogy az adatokat a kormányoknak egyesített vagy vállalatként elkülönített formában kell-e továbbítaniuk. A Kormányzó Tanács végül úgy határozott, hogy amennyiben a Titkárság az összesített adatokban ellentmondásokat vél felfedezni, vállalatonként elkülönített információkat kérhet a kormányoktól.[27]

A *konzultációk* rendje a vészhelyzet mechanizmus működésével kapcsolatosan kötöttebb. Mint már említettem, a vészhelyzet kérdéseivel foglalkozó állandó csoportok ülésein az ipari tanácsadó bizottság képviselői rendszeresen részt vesznek. A Titkárság a mechanizmus beindítása kapcsán is tanácskozik a monopóliumok képviselőit tömörítő szervekkel. Mindezektől eltekintve az olajpiac állandó bizottság folytat rendszeres konzultációkat az egyes olajtársaságokkal, így szerezve kiegészítő információkat. *Willrich* és *Conant* mutat rá arra, hogy az információs és kommunikációs rendszer az olajtársaságok versengésére hatást gyakorló tényező.[28]

d) A Hivatal döntéshozatala

A Nemzetközi Energiahivatalnál az egyhangúság mellett a súlyozott szavazási rendszer is helyet kapott.

Amint az OECD Tanácsa döntésének 4. és a nemzetközi energiaprogramról szóló egyezmény 5. cikke (1) bekezdése kimondja, a Kormányzó Tanács a célkitűzések végrehajtása érdekében döntéseket és ajánlásokat hoz. Egyhangú döntéssel ki is egészítheti a nemzetközi energiaprogramot. A döntések kötelező jellegűek. Lehetőség van azonban arra, hogy az energiaprogramot *kiegészítő* döntés kötelező jellege csak egy vagy több tagállamra terjedjen ki, illetve hogy feltételekhez kötött legyen (az egyezmény 61. cikk (2) bekezdése). Az is megengedett az egyezmény 65. cikke alapján, hogy a nemzetközi energiaprogram *végrehajtása* keretében, amikor a döntés csak egy vagy több állam tevékenységére vonatkozik, csak ezekre az országokra legyen kötelező. Az utóbbi típusú döntés a vészhelyzet mechanizmussal és az információs rendszerekkel kapcsolatban nem születhet. A döntéseket egyhangúlag vagy többségi úton fogadják el, míg — hacsak az egyezmény más megoldásról nem gondoskodik — az ajánlásokat többségi úton hozzák.

Az egyezmény *egyhangú* döntést a legfontosabb esetekre kívánja meg, pl. az egyezmény kiegészítéséhez, a vészhelyzet mechanizmus beindításához (ha annak nincsenek meg a rögzített előfeltételei), az általános információs rendszer kérdésköreinek kiegészítéséhez, a kilépés vagy csatlakozás esetén a szavazási súlyok elosztásában történő változásokhoz. A döntés a tartózkodó államra is kötelező. Többségi döntés kétféle van: *többségi* és *különleges többségi*. Mindkét esetben súlyozott szavazási eljárás érvényesül, ami azt jelenti, hogy minden tagállamnak három fajta szavazati súlya van: az *általános*, az *olajfogyasztás szerinti* és az *egyesített*. Az első szerint minden tagállam szavazata hármat ér, a teljes általános szavazási súly értéke hatvan. A második értelmében pl. Portugáliának a szavazata nullát, Japáné tizenötöt, az Egyesült Államoké negyvenhetet ér, a teljes súly száz. A harmadik úgy jön létre, hogy az általános és a fogyasztás szerinti értékeket összeadjuk, pl. Japán: 3 + 15 = 18, a teljes érték százhatvan. A *többségi* döntés meghozatalához az egyesített szavazási súly teljes értékének 60%-ára és az általános szavazási súly teljes értékének 50%-ára van szükség. Ez a megoldás egyes szervezeti, eljárási kérdések eldöntésére szolgál. Gyakorlati jelentősége *Richard H. Lauwaars* szerint az, hogy sem az Egyesült Államok, sem az EGK országai nem tudnak egyedül életbe léptetni, illetve megakadályozni egy döntést.[29] A *különleges többségi* döntésnek két fajtája van. Az *első* esetben a döntéshez az egyesített szavazási súly teljes értékének 70%-ára és 48 általános szavazási súlyra van szükség. Ezen az úton dönthetnek a vészhelyzet mechanizmus leállításáról, illetve reaktiválásáról abban az esetben, ha valamennyi tagállamot veszik embargó alá. Sem az Egyesült Államok, sem az EGK államok nem tudják egyedül a vészhelyzet mechanizmust kikapcsolni. Ily módon döntenek a fogyasztás csökkentéséről akkor, ha a vésztartalékok a felére olvadtak le. A különleges többség *második* esetében a döntéshez 51 általános szavazási súly szükséges. Így döntenek a vészhelyzet mechanizmus leállításáról, illetve újra életbeléptetéséről, ha egy tagállamot vettek embargó alá.

Ulf Lantzke szerint a Hivatal döntési rendszere kifejezésre juttatja az államok szuverén egyenlősége tradicionális alapelvének fenntartását (az egyhangú döntések esetében), egy hatékony szervezeti felépítés létrehozását (többségi döntés) és a tagállamok eltérő érdekeltségét, illetve bizonyos politikai megfontolásokat (szavazási súlyok). A gyakorlatban a Nemzetközi Energiahivatal mind ez ideig valamennyi kérdésben *konszenzussal* döntött. A konszenzus és a többségi szavazás egyesítése — folytatja Lantzke — számos előnnyel jár: a többség ugyanis általában megpróbál figyelemmel lenni a kisebbség érdekeire, mert tudja, hogy különben a döntés végrehajtását kockáztatja. A kisebbséget pedig arra ösztönzi, hogy részt vegyen a kiegyensúlyozott megoldás létrehozásában, ne ellene

[27] Robert O. *Keohane*: i. m., 938. old.
[28] Mason *Willrich*—Melvin A. *Conant*: i. m., 209. old.
[29] Richard H. *Lauwaars*: i. m., 126. old.

szavazzon, ez előnyösebb a számára, minthogy a többség által elfogadott döntés anélkül kötelezze, hogy érdekeit tekintetbe vette volna.[30]

A döntések *kezdeményezésében* fontos szerepe van az állandó csoportoknak, különösen az olajpiac kérdéseivel és hosszútávú együttműködéssel foglalkozóknak. Az egyes kormányok elképzeléseik keresztülvitelére elsősorban ezek ülésein kötnek szövetségeket egymással és az előkészítést végző titkársági apparátussal. *Robert O. Keohane* írja, hogy a kezdeményező magban mindig ott van az Egyesült Államok, rendszerint az NSZK, néha Anglia és Japán, illetve más érdekelt kormányok, akik megállapodnak a Titkársággal az általános politikai irányvonalban és a tervezetekben. Az alapvető elképzelések általában az Egyesült Államoktól vagy a Titkárságtól származnak.[31] A kormányok gyakran kezdeményeznek a Kormányzó Tanács ülésén is, amely aztán a javaslatok részletes megvizsgálására utasítja az állandó csoportokat[32] — állapítja meg *Richard H. Lauwaars*. Az energiaügyekben a Hivatal dolgoz ki javaslatokat hét vezető tőkés állam csúcstalálkozóira is, amelyeken a létrejött megállapodások döntő hatást gyakorolnak a többi tagállamra és szervezet döntéseire.

A Nemzetközi Energiahivatal a nyolcvanas évekig született döntéseinek gazdasági hátterét világítja meg *Palánkai Tibor*: „Figyelemre méltó, hogy a fejlett országokban még az 1973—74-es olajárrobbanás jelzéseit sem vették komolyan, s legfeljebb csak a fogyasztás bizonyos mértékű visszafogására történtek erőfeszítések. A válság súlyossága csak az 1979-es újabb árrobbanással (és az iráni fejleményekkel) kapcsolatosan tudatosult és úgy látszik, hogy az energiatakarékosság és az új energiaforrások kifejlesztésére nagyobb volumenű és érdemleges beruházások indulnak. (...) Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az olajárak csak az 1979-es árrobbanással közelítették vagy haladták meg a helyettesítő források hasznosításának költségszínvonalát."[33] A Hivatal keretében a 70-es évek második felében már születtek fontos döntések, amelyek hosszútávú elképzelések megvalósítását tűzték ki és az újabb áremelés így a már korábban lefektetett célok konkrétabbá tételére és gyorsabb megvalósítására ösztönzött. A két alapvető döntés, amelynek végrehajtása sürgőssé vált, 1976 januárjában, illetve 1977 októberében született. Az első a *hosszútávú együttműködés programját* tartalmazza, ennek lényege az alternatív energiaforrások fejlesztése. Ez a döntés vezette be a minimálisan biztosított árrendszert (MSP). Az MSP azt jelentette, hogy az importált olajat nem adták egy bizonyos áron alul. A második a tagállamok *energiapolitikai céljairól és alapelveiről* szóló döntés. Az ebben megállapított tizenkét alapelv ugyan kevéssé konkrét, de a döntés kimondta, hogy 1985-re a Hivatal tagállamai teljes olajimportja nem haladhatja meg a napi 25 millió hordót. 1979 májusában döntés született a szén fontosságának növeléséről, decemberben pedig (a tokiói csúcs határozata nyomán) az egyes tagállamok éves olajimportja felső határának a megállapításáról. Ezzel a Hivatal működésének új szakaszába lépett, amikor sikerül konkrét intézkedéseket eredményező koordinációt megvalósítania. Napjainkban az olajárak tartós stagnálása, majd számottevő csökkenése új feladat elé állítja a Hivatalt és ez az eddigi eredmények megőrzése; kérdés, hogy a jelenlegi helyzet milyen hatással lesz az import csökkentésére irányuló célkitűzések végrehajtására.

A szervezet a döntések tartalmát a legtöbb esetben nem hozza nyilvánosságra. A Kormányzó Tanács miniszteri ülései után kiadott *közlemények* — noha formálisan nem a Hivatal aktusai — lényeges kérdésekben konkrét ajánlásokat tartalmaznak, amelyek a tagállamok kormányainak szólnak.

e) „Talking-shop" tevékenység

Az energiapolitikák koordinálásában jelentős szerepe van a folyamatos megbeszéléseknek és véleménycseréknek, amelyek lebonyolításához szervezeti keretül a Hivatal szolgál és így a kormányszakértők „talking-shop"-jaként is működik.

Az állandó csoportokban és a bizottságokban az érdekek és elképzelések ütközése tisztázza az eltérő álláspontokat, orientálja az egyes kormányokat, segít, hogy azok felismerjék tényleges lehetőségeiket és azt, hogy milyen kompromisszumokat kell megkötniük céljaik érdekében. Ezekbe a megbeszélésekbe bevonják az olajmonopóliumok képviselőit, így a nemzetközi élet „transznacionális szereplői", az országhatárokon keresztül szerveződő nagytőke érdekrendszere közvetlenül is átszínezi az államok vitáit.

f) Az „antichamber" tevékenység

Bármennyire is törekedtek a nyugati államok, hogy a Hivatal „anti-OPEC" jellegét elhalványítsák, az tökéletesen sohasem sikerült. Ennek az egyik fontos oka az, hogy az olajtermelő és más fogyasztó államokkal fenntartott viszony kérdéseivel foglalkozó állandó csoport keretében folytatott megbeszélések eredményeként kialakított közös álláspont a nyugati fellépés alapja az energiakérdésekkel is foglakozó világfórumokon, így pl. a párizsi nemzetközi gazdasági együttműködési konferencia energiabizottságában 1975—76-ban, az Észak—Dél párbeszéd további fordulóin, vagy az IMF-ben a Witteween javaslat kapcsán stb. A Nemzetközi Energiahivatalban a fejlett tőkésországok kormányainak szakértői *zárt ajtók mögött, előzetesen* egyeztetik elképzeléseiket, a szervezeten mint „előszobán" keresztül jutnak el más intézményekbe.

g) A konfrontáció

A konfrontáció a nemzeti energiapolitikák évenkénti egy meghatározott eljárás keretében történő megvitatását jelenti. Ezt a módszert évről évre terjesztették ki a tagállamok energiapolitikájának újabb és újabb területére: 1975-ben az energiaforrások megőrzésére, 1976-ban az alternatív energiaforrások fejlesztésére, 1977-ben minden szektorra nézve, 1979-ben pedig külön a szénre.

A konfrontáció lefolyása többé-kevésbé megegyezik az OECD-ben folyó ilyen eljárással: egy kérdőív alapján a vizsgált ország előterjeszt egy dokumentumot, ezzel kapcsolatban a kijelölt vizsgáló állam egy jelentést készít elő az érintett, illetve más kormányokkal folytatott konzultáció után, amelyet a hosszútávú együttműködés állandó csoportjának ple-

[30] Ulf *Lantzke*: i. m., 52—54. old.

[31] Robert O. *Keohane*: i. m., 946. old.

[32] Richard H. *Lauwaars*: i. m., 126. old.

[33] *Palánkai* Tibor: A nemzetközi jogi szabályozás igényének felmerülése a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban. (Kézirat.) Bp., 1980. 26—27. old.

náris ülésén megvitatnak, elfogadnak és ajánlásokkal egészítenek ki. A konfrontációnak a nemzeti energiapolitikák valamennyi részére történt kiterjesztése kapcsán a Kormányzó Tanács döntésében pontosan megállapította, hogy mely kérdéseket kell a szemlének megvizsgálnia.

A konfrontációs módszernek számos előnye van.[34] *Robert O. Keohane* írja, hogy a konfrontáció az eddigiekben sikeres volt, mert jelentős nyomást fejt ki a kormányokra kötelezettségeik teljesítése végett. Ugyanakkor a Titkárság beosztottai már bizonyos fokig kétségeiknek adtak hangot, mert az apparátus és a kormányok között nincs egyetértés abban, hogyan kellene a konfrontációs eljárást lefolytatni. Amíg a Titkárság az eljárás nyomán az egyes országokról készített szemle megjelentetését szeretné (így történik ez az OECD gyakorlatában), jónéhány kormány szerint ez politikai érveket szállítana az ellenzéknek. Egy tisztviselő az eljárást fáradtságosnak és hosszúnak nevezte.[35]

7. A Nemzetközi Energiahivatal működésének tanulságai

A Nemzetközi Energiahivatal létrejöttének, szervezetének és tevékenységének vizsgálata után a leszűrhető főbb tanulságok a következők:

a) Egy ország energiaellátása fontos *stratégiai* kérdés. Így stratégiai jelentősége volt a Nemzetközi Energiahivatal létrejöttének is.

b) Egy, az 1973—74-es olajválsághoz hasonló helyzet korábban elképzelhetetlen volt. Jellemző például, hogy az Angliát és Franciaországot ért érdekérelem még az amerikai atommonopólium megtörése után is *katonai* akciót váltott ki: az 1956-os kaland a Szuezi-csatorna államosítására adott válasz volt. Éppen a szuezi konfliktus mutatta meg, hogy az érdekek védelmének ilyen felfogása milyen veszélyeket rejt magában. Az olajfegyver bevetésére *együttműködésük szorosabbra fűzésével* válaszoltak a fejlett tőkés államok. Franciaország kivételével elfogadták az intézményesítés gondolatát, amely az Egyesült Államoktól eredt és az amerikai vezető szerep megerősítését is célozta. Igaz viszont az, hogy az *amerikai* globálstratégiában változatlanul szerepel egy esetleges közel-keleti katonai fellépés, amelynek lehetősége elősegíti a hatalmi politika más eszközeinek, a politikai és gazdasági nyomásnak az alkalmazását a térségben, az Egyesült Államok érdekeinek megfelelő stabilitás létrehozására irányuló törekvések megvalósításában.

c) Az energiaprogram és a Hivatal az embargótól történő megrettenés eredményeként született meg, így kezdetben a „vészhelyzet mechanizmus" megteremtésén volt a hangsúly. Már ekkor is világos volt azonban, hogy az új intézmény szervezeti keretül szolgálhat egy *koordinált* energiapolitika megteremtéséhez. A hetvenes évek végén az újabb energiaválság nemcsak azt mutatta meg, hogy a Hivatalban hatékony intézkedések születhetnek, hanem azt is, hogy az általános gazdasági fellendüléshez elengedhetetlen koordináció lehetséges.

d) Az 1974-ben, Brüsszelben összegyűlt kormányszakértők a nemzetközi *olajmonopóliumokat* is „beépítették" az energiapolitikai együttműködésbe. Felismerték annak fontosságát, hogy egy kiélezett helyzetben ellenállásuk, taktikázásuk mindent megbéníthat. Ezek a monopóliumok globális üzletpolitikával rendelkeznek és elképzeléseik eltérhetnek a kormányok elgondolásaitól. Befolyásolásuk nem történhet csak nemzeti szinten, a nyugati államoknak alapvető érdeke, hogy ezt is közösen végezzék, azaz ők is hallassák szavukat a „hét nővér" tevékenységével kapcsolatban. A Hivatal keretében történik a *folyamatos érdekegyeztetés* a monopóliumokkal.

e) A Hivatal tevékenységéhez kedvező alapot teremt az, hogy jól körülhatárolt területen, korlátozott számú, megegyező struktúrájú tagállam részvételével működik.[36] Az energiafogyasztásban meglevő különbségek tükröződnek a szervezet döntéshozatali rendszerében, de azt oly módon hozták létre, hogy az USA, Japán és az EGK tagállamok így sem dönthetnek egyedül egyetlen fontos kérdésben sem. A valóságban a döntéseket mindeddig valamennyi tagállam egyetértésével hozták.

f) A Hivatalnak mint kormányközi szervezetnek működését a *Titkárság erős pozíciója* jellemzi, a „vészhelyzet mechanizmus" beindításának és a döntések kezdeményezésével. A Hivatal nem önálló alanya a nemzetközi jognak, de lényegében független „anyaszervezetétől", az OECD-től.

g) A Nemzetközi Energiahivatal működése megnehezíti az egoista, egyoldalú nemzeti döntések meghozatalát, eszközrendszere biztosítja egymás energiapolitikájának *kölcsönös ellenőrzését.*

h) A Nemzetközi Energiahivatal *jövőjét* a világ energiahelyzetének kihívásai, valamint a funkcionális együttműködés lehetőségei és korlátai határozzák meg. Ez a jövő szoros összefüggésben áll a fejlett tőkésországok közötti általános gazdaságpolitikai koordináció hatékonyságával, az erőforrásokhoz való hozzájutás nemzetközi biztosításának problémájával, amely elválaszthatatlan a harmadik világ fejlődésének és a kelet—nyugati gazdasági és politikai kapcsolatoknak a kérdésétől. A nyugati energiapolitikai együttműködés fő fóruma (feltehetően) a Hivatal marad, az új kezdeményezések itt fognak megszületni és nem a Közös Piacban, mert — amint *Dobozi István* megállapítja — az utóbbi intézmény mindeddig vajmi kevesett tett egy közös energiapolitika kialakításáért.[37]

---

[34] Ld. erre *Kardos* Gábor: Az OECD eszközrendszere a nyugati gazdaságplitikai koordináció szolgálatában. Jogtudományi Közlöny, 1983. 11. sz. 717. old.

[35] Robert O. *Keohane*: i. m., 943. old.

[36] Mason *Willrich*—Melvin A. *Conant*: i. m.,

[37] *Dobozi* István: i. m., 46. old.

Möschel, Wernhard

A fúziók ellenőrzése az NSZK-ban, különös tekintettel a sajtóra

A fúziók ellenőrzésének legrégibb esete Arisztotelésznél található. Arisztotelész Politikájában beszámol arról, hogy egy szirakuzai pénzembert, aki Szicília összes vasércbányáját felvásárolta, örökös száműzetéssel büntettek.[1] A beavatkozási küszöb — a piac monopolizálását illetően — magas volt, s a szankció súlyos. A modern jogrendszerek sokkal korábban avatkoznak be, természetesen kevésbé szigorú következményekkel. Cikkem témája a Német Szövetségi Köztársaság fúziós ellenőrzési jogának egy részlete, melyet három pontban tárgyalok. Az első általános áttekintést nyújt a jogi szabályozásról. A második vázolja a sajtó jelenlegi struktúráját. A harmadik az eddigi jogalkalmazási gyakorlattal foglalkozik.

I.

A jogi szabályozás alapjairól

A versenykorlátozások megakadályozására hozott törvény (GWB)[2] 1957-ből származik. A második világháború után minden történelmi kontinuitás nélkül, két teljesen új gyökérből fejlődött ki, egyrészt a győztes nyugati hatalmak jogából — innen ered az USA antitröszt jogának befolyása[3] —, másrészt az ún. freiburgi iskola rendezőelveiből. Ez az iskola Walter Eucken, Franz Böhm és mások körül alakult ki, akik az akkori szövetségi gazdasági miniszteren, Ludwig Erhardon keresztül látványos következményekkel járó befolyást gyakoroltak a politikai döntési mechanizmusra az NSZK történetének kezdeti időszakában. A törvény a korábbi tervezetekkel ellentétben semmiféle fúziós ellenőrzést nem irányzott elő. Azokban az években, abban a politikai helyzetben ezt nem lehetett megvalósítani. Ezt csak a GWB 2. novellája vezette be 1973-ban. A 3. novella, az ún. sajtófúzió-ellenőrzési törvény 1976-tól hozott specifikus megoldásokat az itt tárgyalandó területen. Az 1980-as 4. novella lényegesen szigorította a fúzióellenőrzést a sajtó területén. A jelenleg hatályos rendszer a következő pontokban foglalható össze:[4]

a) Mikor beszélhetünk *vállalatok egyesüléséről* a törvény értelmében (GWB 23. § 2. és 3. bek.)? A tényállás formálisan elhatárolt és öt különböző formát ölel fel (egy másik vállalat vagyonának megszerzése, részesedés egy másik vállalatban, bizonyos szerződések, közös jogi személyiség létrehozása, és minden egyéb olyan kapcsolat, amely lehetővé teszi egy másik vállalat döntő mértékű befolyásolását). A legfontosabb ezek közül a részesedés. Ehhez elegendő a szavazatok 25%-át biztosító tőke megszerzése.[5]

b) Be kell-e jelenteni az egyesülés tervét az illetékes szövetségi kartellhivatalnál (GWB 24 a §)? Az ilyen megelőző fúziós ellenőrzés különösen fontos esetekben avatkozik be, lényegében a résztvevő vállalatok forgalmától függően (évi 2 milliárdos forgalmú cég részesedése esetén vagy ha az egyesülésben résztvevő két vállalatnak egyenként 1 milliárd DM forgalma van). Az ilyen egyesülések létrehozása tilos. Azok a jogügyletek, amelyek ebbe a tilalomba ütköznek, érvénytelenek. Sajtóvállalkozások esetében 20-as szorzót alkalmaznak, így a küszöb már 100, ill. 50 millió DM évi forgalom. A GWB 23. §-ának meghatározása szerint sajtóvállalkozásoknak minősülnek azok a vállalkozások, amelyek részben vagy egészben újságoknak vagy folyóiratoknak, ill. azok alkotórészeinek kiadásával, előállításával vagy forgalmazásával foglalkoznak.

c) Minden más esetben létrejöhet az egyesülés, a GWB 23. § 1. bek. értelmében azonban *bejelentési kötelezettség* áll fenn. A fúziók ellenőrzése ezekben az esetekben tehát utólagos. Jelenleg a megelőző ellenőrzés kb. kétszer olyan gyakori, mint az utólagos kontroll.[6] A bejelentési kötelezettség csak meghatározott küszöbérték elérése esetén áll fenn. A döntő egy forgalmi kritérium, az ti., hogy a résztvevő vállalatok együttesen 500 millió DM évi forgalmat érjenek el. Mivel itt — mint a GWB 24. §-ánál is — a külföldi és az ún. szövetséges vállalatok forgalmát is beszámítják, ez az értékhatár nem túl magas. A sajtószektorra itt is a 20-as szorzó érvényes, így a küszöb 25 millió DM-ra csökken. Ez a napilapoknál mintegy 70 ezer példány kiadásának felel meg.

d) A szövetségi kartellhivatal nem vizsgálhatja materiálisan az egyesülést a GWB 24. § 8. bek. szerinti türelmi záradék feltételei esetén (kis forgalom — csatlakozási — kis piaci záradék). Ezek legfontosabbika a politikailag motivált csatlakozási klauzula a sajtóvállalkozásokra természetesen nem vonatkozik. (GWB 24. § 9. bek.) A többi esetben érvényesül a 20-as szorzó alkalmazása.

e) A GWB 24. § 1. bek.-e szerint a szövetségi kartellhivatalnak meg kell tiltania az egyesülést ha a jogszabály által előírt *materiális beavatkozási feltételek* teljesülnek. Eszerint előre látható, hogy az egyesülés révén piaci monopolhelyzet jön létre, ill. erősödik

Möschel, Wernhard egyetemi tanár (Tübingen).

[1] Politica, A, 11 (a végén) = 1259 a, 23. és köv. sorok; lásd ehhez *Piotrowski*: Cartels and Trusts. Their Origin and Historical Development From the Economic and Legal Aspects. 1933, 91. és köv. old.

[2] Az 1980. szept. 24-én közzétett szöveg szerint (BGBl. I. 1761. o.).

[3] Az a mélyreható, gazdasági hatásra orientált fordulat, ami az utóbbi években az antitröszt jogban lényegében a kikényszerítő szervek és a tudomány talaján jelentkezett, a német jogot még természetesen nem érte el, lásd ehhez *Möschel*: Antitrust and Economic Analysis of Law. ZgS 140. (1984), 136. és köv. old.

[4] Átfogó bemutatása *Möschel*: Recht der Wettbewerbsbeschränkungen. 1983. 445—603. old.

[5] Erre vonatkozik a GWB 23. §-a 2. bek.-ének 2. mondata: akkor is egyesüléssel állunk szemben, ha a szavazatoknak ugyan csak kevesebb, mint 25%-át szerezték meg, de megegyezés útján olyan jogi helyzet jön létre, mint amikor egy részvénytársaság esetében egy részvényes a szavazatra jogosító tőkének több mint 25%-ával rendelkezik.

[6] Vö. Tätigkeitsbericht des BKartA 1981/1982. BT-Drucksache. 10/243. 15. old.

meg, hacsak a résztvevő vállalatok nem bizonyítják, hogy az egyesülés révén javulnak a versenyfeltételek, és hogy ezek felülmúlják a piaci monopólium hátrányait. Itt különböző vélelmek léphetnek be,[7] ezek gyakorlati jelentősége persze csekély. A piaci monopolhelyzet várható kialakulásával vagy erősödésével kapcsolatban a német törvényhozó egy olyan standardot választott, mely az amerikai fúziós ellenőrzés (Clayton Act 7. §) mértéke felett és az EGK szerződés 86. cikkének standardja alatt van, még ha ez utóbbival ellentétben ki is egészül az említett mérlegelési klauzulával.

f) A szövetségi kartellhivatal tilalmi rendelkezése ellen fellebbezni lehet a berlini kamarai bírósághoz a tények tekintetében, és a BGH-hoz jogkérdésekben. Bár közigazgatási jellegű jogvitáról van szó, a jogvédelem polgári bíróságokra tartozik. Ebben jut kifejezésre az általános magánjog és a versenykorlátozás joga közötti szoros összefüggés. Egyidejűleg lehetőség van ún. *miniszteri engedély* iránti kérelemre a GWB 24. § 3. bek. alapján. Erre a szövetségi gazdasági miniszternek van joga, ő adhatja meg az engedélyt kiemelkedő közösségi érdek fennforgása esetén.

g) Végül, ha már létrejött egyesülést oszlatnak fel jogerősen, utoljára meg kell vizsgálni a szétválás kérdését a GWB 24. § 6. és 7. bek-e alapján. Az általános szabályok hivatkozott módosításai a sajtó területén (a 20-as szorzó a forgalomnagyságot illetően, a GWB 24. § 8. bek.-e záróklauzulájának eltörlése) az 1976. évi 3. GWB-novelláig nyúlnak vissza. Ez természetesen nem vezetett be különleges jogot, sokkal inkább a GWB főként iparvállalatokra szabott kritériumait igazította a sajtó specifikus nagy struktúráihoz a hitel-, biztosítási- és kereskedelmi-vállalkozási törvény rendelkezéseihez hasonlóan. Bizonyára az a törvényhozói szándék is kifejeződik ebben, hogy a közép- és kis sajtóvállalatoknak már a felvásárlását is megakadályozzák, és a sajtókoncentráció hatásaival szemben éppen helyi szinten lépjenek fel.[8]

A novella mégsem vezetett be különleges kritériumokat a publicisztikai sokrétűségre, vagy a maga minden bizonytalanságában specifikusan publicisztikai versenyre vonatkozóan. Mértékadóak csak a gazdasági verseny kritériumai maradnak. Ennek a novellának többek között az alaptörvény 5. cikk 2. bek.-re — a sajtószabadság korlátozhatósága általános törvények révén — tekintettel kétségbevont alkotmányosságát időközben a BGH[9] mint szövetségi alkotmánybíróság[10] elismerte.

A német törvényhozó ezzel nem tette magáévá azokat a messzeható javaslatokat, amelyeket a 60-as évek végén és a 70-es évek első felében a továbbterjedő sajtókoncentrációval összefüggésben vitattak. Ezek a merev piaci részesedéskorlátozásoktól és példányszám-korlátozásoktól az olyan támogató intézkedéseken, mint a differenciált adókedvezményen keresztül közjogi alapítási konstrukciókig és az államosításokig terjedtek.[11]

Azokat a kísérleteket, hogy az ún. belső sajtószabadság szabályozása felett megfelelő befolyást szerezzenek,[12] szintén feladták. A törvényhozó sokkal inkább arra törekedett, hogy a különböző sajtópiacokon folyó gazdasági verseny révén hozzájáruljon a szabad sajtó működési feltételeinek kialakulásához és az eltérő vélemények kifejtésének lehetővé tételéhez. Egy ilyen, inkább indirekt szabályozás előnyei a következők:

— a versenyfeltételek a sajtónak nem valamilyen véleménytartalmához vagy „közfunkciójához" kapcsolódnak, és ezért különösen alkalmasak arra, hogy a véleménynyilvánítási és sajtószabadság veszélyeinek az állami szabályozás révén elejét vegyék;

— a versenyjog kategóriái a vállalkozói magatartásnak a versenyre való hatását keresik. Itt sem könnyű az eligazodás, de biztosabb állítások mégis lehetségesebbek, mint a publicisztikai sokrétűség feltételeibe való közvetlen beavatkozás esetén. Az, a gyakran felhozott kifogás, hogy egy versenyjogi szemléletmód a sajtószabadság értékével szemben megragad a formalitásoknál, összekeveri a sajtószabadság politikai relevanciáját a közfeladata segítségével történő közvetlen alakításával.[13]

II.

A sajtó jelenlegi struktúrái

Ezek a bemutatott versenyjogi szempontból nem nagyon kedvezőek. Ennek okairól az egyes területeket illetően csak vázlatosan számolhatunk be.[14] A legfontosabb terület a *napilap*oké. A versenyjogilag legfontosabb szint itt a helyi. 1954-től 1983-ig az NSZK-ban az ún. „Einzeitungskreis"-ek száma, tehát azon területeké, ahol egyetlen napilapot terjesztettek, 15,2%-ról 46,8%-ra emelkedett, és ezen a területen ma az össznépesség 35,3%-a él. Ez azt jelenti, hogy a lakosság több mint 1/3-a a helyi hírközlésben abszolút monopóliumoknak van kiszolgáltatva, amelyek igen szilárdak. Eltekintve egy kölni és egy müncheni napilaptól, amelyeket régi lapkiadók mint kiegészítő újságokat hoztak forgalomba, 1954-től napjainkig egyetlen egy új lap sem jelent meg a piacon.[15] Ott, ahol még két vagy több olyan lap van, amelynek helyi tájékoztató szerepe is van, további korlátozó tényezőként kell figyelembe venni, hogy ezek az újságok a hirdetési (rek-

[7] A GWB 22. §-ának 3. bek.-ében a sajtóvállalatok tekintetében ismét a 20-as szorzó kerül alkalmazásra, ezzel szemben nem alkalmazzák ezt a GWB 23.a. §-ának keretében, vö. GWB 23.a. §, 3. bek.

[8] Vö. a tervezet indokolásával. BT-Drucksache, 7/2954, 5. old. és 10. old.

[9] WuW/E BGH 1685, 1687. és köv. old. Springer—Elbe Wochenblatt = BGHZ 76, 55, 63. és köv. old. hivatkozással *Möschel*: Pressekonzentration und Wettbewerbsgesetz. 1978, 175. és köv. old.

[10] A Szövetségi Alkotmánybíróság 1983. VIII. 29-i döntése — 1 BvR 516/82, még nem tették közzé.

[11] Áttekintés *Lerche*: Verfassungsrechtliche Fragen zur Pressekonzentration, 1971, 71. és köv. old.

[12] Lásd *Hoffmann-Riem/Plander*, Rechtsfragen der Pressereform, 1977; *Branahl/Hoffmann-Riem*, Redaktionsstatue in der Bewährung. 1975.

[13] Vö. *Möschel*: Pressekonzentration, (9) alatt i. m.), 34. és köv. old.; *Mestmäcker*: Medienkonzentration und Meinungsvielfalt, 1978, 29. és köv. old.

[14] Legfrissebb adatok *Schütz*: Deutsche Tagespresse 1983, Media Perspektiven. 1983, 181—203. old.; *Diederichs*: Daten zur Konzentration der Tagespresse und der Publikumszeitschriften in der Bundesrepublik Deutschland im IV. Quartal 1982. Media Perspektiven, 1983. 482—499. old.; továbbá Bericht der *Bundesregierung* über die Erfahrungen mit der Fusionskontrolle bei Presseunternehmen. BT-Drucksache 8/2265 (1978).

[15] Az ún. alternatív sajtót és néhány különleges esetet illetően lásd. *Kopper*: Marktzutritt — Grundfrage funktionierenden Zeitungswettbewerbs. Media-Perspektiven, 1983. 145—154. old.

lám) üzletágban, vagy nyomdai közös vállalkozásokon keresztül, ill. a terjesztés területén összefonódtak. Ez Berlin, Bielefeld, Gießen, Münster kivételével (korlátozottan még Frankfurt is ide tartozik) a Szövetségi Köztársaság minden nagyobb városára vonatkozik.[16] Nem meglepő, hogy szakértői megítélés szerint a Szövetségi Köztársaságban egyetlen gazdasági ágazatban sem olyan magasak a jövedelmek, mint a lapkiadásban.[17] Ennek a piaci struktúrának általános érvényű oka az a körülmény, hogy a napilapoknál az árbevételnek kb. 70%-át a hirdető üzletág adja, és pusztán 30%-a ered a terjesztésből. A hirdetők és egyéb, a hirdetés iránt keresletet támasztók szabály szerint nem kapnak valamennyien helyet az elsőként megjelenő újságban, és így erős konkurrencia jön létre, amely spirálhatása következtében a kisebb konkurrenseket még inkább háttérbe szorítja, és szinte lehetetlenné teszi a piacra való betörést.[18] Némi mozgást ezen a területen csupán az ún. helyi hirdetőlapok hoztak. Ezek főként hirdetéseket tartalmaznak, és legtöbb esetben heti egy alkalommal díjtalanul kézbesítik őket. Mégsem jelentheti ez a napilapok pótlását. Ráadásul e hirdetőlapok kb. 50%-át a lapkiadók maguk terjesztik, nem utolsósorban azért, hogy ily módon megnehezítsék a piacon való megjelenést.[19]

A *szórakoztató folyóiratok* esetében, mint pl. a képeslapok és hasonlók, a piaci struktúra szintén kedvezőtlen. A négy nagy kiadó (Bauer, Burda, Springer és a Bertelsmann-csoport) a piac kb. 64%-át uralja.[20] Közepes méretek jellemzik és versenyjogi szempontból ártalmatlan ezzel szemben az ún. *szakfolyóiratok* piaca, amelyek egy jól körülhatárolható olvasóközönség tájékoztatását és szakmai továbbképzését szolgálják.[21] A *lapterjesztésben* a versenystruktúrák megint csak kedvezőtlenek. Ezt nagykereskedelmi szinten helyi monopóliumok hálózata jellemzi, amelyek egymás közti megállapodás alapján kizárólagos terjesztés jogával rendelkeznek.[22]

III.

A jogalkalmazási gyakorlathoz

A szövetségi kartellhivatal a fúzióellenőrzés bevezetése óta 1973-tól 1983 végéig összesen 55 egyesülést tiltott meg. Ez a sajtó területét jelentős mértékben érintette.[23] Azok a legfontosabb jogi kérdések, amelyek e vonatkozásban a gyakorlatban is előfordultak, a következők:

1. Piackorlátozás

Azoknál a fúzióellenőrzéseknél, amelyek egy piaci uralmi helyzet létrejöttével vagy további erősödésével kapcsolatosak, a piackorlátozás problémája kulcskérdés. Minél erőteljesebb a korlátozás, annál nehezebb a monopolhelyzet megállapítása és fordítva. A német jog — az USA és az EGK jogához hasonlóan — a funkcionális konvertibilitás lehetőségének koncepcióját követi. Ez azt jelenti, hogy a piac fogalmát mindazon áruk piacára vonatkoztatják, amelyek tulajdonságaik, gazdasági alkalmazhatóságuk célja és árfekvés tekintetében olyan közeliek, hogy az értelmes vásárló felcserélhetőknek és ezért azonos piaci értékűnek ismeri el azokat.[24] Ebből adódóan a sajtó területén általánosan elfogadott az ún. olvasópiac (az információs rész — olvasó viszony) és a hirdetési piac (hirdetőkapacitás — és az azt igénybevevők viszonya) közötti különbségtétel. A fennálló gazdasági összefüggés[25] — az egyik szektor ár- és értékesítési politikája a másikra is kihat — nem érinti a piackorlátozás kérdését, hanem csak a monopolizáltság fokának megállapításánál jelentős.

a) Olvasói piacok. Az olvasói piacok között további különbséget kell tenni tartalom, jelleg, olvasói kör, megjelenési mód, terjesztési forma és hasonlók szerint, amíg ez a konvertibilitásra kihat.[26] Így, az egy-egy körzetben forgalomba hozott újságokat — ide tartoznak a regionális lapok is[27] — nem lehet az általánosan forgalmazott újságokkal összehasonlítani. Az utóbbiak körét lényegében a Frankfurter Allgemeine Zeitung, a Welt, a Süddeutsche Zeitung és a Frankfurter Rundschau alkotja. A BGH megállapította, hogy a napilapok körén belül további különbséget kell tenni előfizetett és utcai árusítású lapok között.[28] Ezek, az NSZK-ban legalábbis a közölt híranyag és a közlés módja tekintetében annyira különböznek egymástól, hogy különböző szükségleteket elégítenek ki. A Kammergericht olyan politikai hetilapokat mint a Die Zeit, és olyan politikai magazinokat mint a Der Spiegel az előfizetés útján országosan terjesztett újságok körébe akart sorolni.[29] A híranyag terjedelmét és különösen aktualitását tekintve ennek helyessége a napilapok esetében kétségbe vonható. Másfelől nem helyeselhető az az eljárás sem, amely, mint azt a szövetségi kartellhivatal tette, kiveszi a Der Spiegelt a politikai hetilapok közül, és egyedinek mi-

[16] *Schütz*: i. m. 181. és 197. old.

[17] *Schütz*: i. m. 181. és 189. old.

[18] Ld. ehhez pl. *Kopper*, i. m. 145, 149. és köv. old.

[19] Vö. OLG Köln WuW/E OLG 2642 Siegener Kurier és WuW/E BGH 1985 Familienzeitschrift.

[20] A megjelenés gyakorisága szerint súlyozott és az érdekeltségeket egyesítő piaci részesedésről van szó, részletesen lásd *Diederichs*: Media Perspektiven. 1983, 482, 498. old.

[21] Vö. A Szövetségi Kormányzat jelentése (14) lábjegyzet).

[22] Vö. újabban *Roggen*: Pressevertrieb und Kartellrecht. 1983.

[23] WuW/E BKartA — Szövetségi Kartellhivatal — 1709 Bertelsmann — Deutscher Verkehrsverlag. WuW/E BKartA 1921 Burda—Springer (a miniszteri engedély iránti kérelmet visszavonták). WuW/E BKartA 1700; KG WuW/E OLG 2109; WuW/E BGH 1685 Springer—Elbe Wochenblatt; a feloszlatási eljárásokhoz WuW/E BKartA 1888; KG WuW/E OLG 2753; WuW/E BGH 2031 Springer—Elbe Wochenblatt II. WuW/E BKartA 1733; KG WuW/E OLG 2228; WuW/E BGH 1854 Zeitulgsmarkt München. BKartA Die AG 1980, 283; KG WuW/E OLG 2457; WuW/E BGH 1905 Münchner Wochenblatt — 3 Münchner Anzeigenblätter. BKartA Die AG 1981, 260; KG WuW/E OLG 2527, WuW/E BGH 1954 BKartA 1863; KG Die AG, 1983, 285, Gruner + Jahr/Zeit. WuW/E BKartA 1931 Contact—Ammerland Echo. WuW/E BKartA 3003 Süddeutscher Verlag — Donau Kurier. Három hirdető- és három napilap felvásárlásnak megtiltásához Rheinland-ban lásd a jegyzetet a WuW 1984, 108. oldalán. Lásd még BKartA Die AG 1982, 79. old.; KG WuW/E OLG 2825 Taschenbücher (a törvény értelmében nem minősül sajtóterméknek).

[24] Vö. *Möschel*, 4) alatt i. m. Rdnr. 94. és köv. old., 508. és köv. old., 837. és köv. old., *Möschel*: az Immenga/Mestmäcker. GWB—Kommentar-ban 1981, a 22. §-hoz és köv. old.

[25] Ehhez KG WuW/E OLG 2228, 2232; WuW/E BGH 1854, 1856 Zeitungsmarkt München; *Möschel*, 9) alatt i. m. 83. old.

[26] Vö. a 8) alatti jegyzettel, 5. old.

[27] Pl. WuW/E BKartA 1733, 1734 Kaufzeitungen; a regionális terület vonatkozásában. P. *Ulmer*: Schranken zulässigen Wettbewerbs marktbeherrschender Unternehmen. 1977. 44. és köv. old.; részletesen *Möschel*, 9) alatt i. m. 88. és köv. old.

[28] WuW/E BGH 1854, 1857 Zeitungsmarkt München.

[29] Die AG 1983, 285 Gruner + Jahr/Zeit.

nősíti.[30] Mint tartalmilag más lapokkal alig összehasonlíthatót, a szövetségi kartellhivatal mindkét országos vasárnapi lapot — a Bild am Sonntagot és a Welt am Sonntagot — szintén egy ténylegesen releváns piacon önállósította.[31] Itt átmenetekkel állunk szemben, marginális és helyettesítő versennyel, amely, bár nem zárja ki a piackorlátozás lehetőségét, mégis figyelembe veendő a monopolhelyzet megállapítása során.[32] Sajátos piacot alkot az általános szórakoztató folyóiratok csoportja, mint a képesújságok és a speciális folyóiratok körén belüli különböző csoportok, mint az olyan programfolyóiratok, amilyen a *Hör zu*, divatlapok, szexmagazinok és hasonlók.[33] Joggal állapította meg itt a Kammergericht, hogy ezeket a termékeket nem kapcsolja egybe az a körülmény, hogy egy határozatlan vásárló szemében, akinek szórakozási igénye van, felcserélhetők egymással. Az ebből adódó versenyhatások, vagyis hogy az ezen termékek előállítóit mennyiben korlátozza hatásosan a piacon, túlságosan is elenyészőek. Ugyanakkor ezen keresztül érthetővé válik, hogy ezeknek a korlátozásoknak az esetében elkerülhetetlenül nagyságrendi és besorolási kérdésekről van szó.[34] Specifikus részpiacok jellemzőek továbbá a szakfolyóiratok területén.[35] A rádió, a televízió és a film ezzel szemben nem tekinthető a fúzióellenőrzési jog szempontjából a sajtó információkínálatával egyenértékűnek.[36]

b) Hirdetési piacok. Ezen a területen hasonló, ha nem is ugyanolyan elhatárolási problémákkal találkozunk. A szövetségi kartellhivatal a hirdetési üzletágban is különbséget tesz az előfizetéses és az utcai árusítású lapok piaca között.[37] Sem a Kammergericht, sem a BGH nem döntötte el idáig véglegesen a kérdést.[38] A kétfajta újságcsoport különböző befogadó közegére tekintettel sok érv szól amellett, hogy ezek komplementer viszonyban vannak egymással, és nem ugyanahhoz a piachoz tartoznak. Kétséges továbbá az előfizetett lapok és a hirdetőlapok viszonya. A szövetségi kartellhivatal alapjában a megosztott piacokból indul ki, és ezt a hirdetőlapok kisebb hatásfokával indokolja, mert ezek csak szerény szerkesztőségi részből állnak.[39] Másfelől ezekkel az ingyenes hirdetőlapokkal a kézbesítés területén 100%-os térítést érnek el a háztartásokban. A előnyök és a hátrányok kiegészítik egymást, úgyhogy alapjában véve inkább az azonos piac fogalmából kellene kiindulni.[40] A hirdetőlapok a BGH felfogása szerint csak akkor minősülnek a fúzióellenőrzés szempontjából újságoknak, ha — mint a gyakorlatban szokásos — egy „meghatározott, nem teljesen jelentéktelen szerkesztőségi résszel" rendelkeznek.[41] Sok érv szól amellett, hogy ettől a korlátozástól is el kellene tekinteni. A hirdetők is élvezik a GWB védelmét. A hirdetőújságok fúziójára ezen felül jellemző, hogy céljuk egy meghatározott hirdetői vagy olvasói piacon tevékenykedő valamennyi sajtóvállalat versenyfeltételeinek befolyásolása. Beláthatatlan különbségek adódhatnak a napilapok mellékleteinek kezelését illetően is, amelyeket a sajtó fúziója szempontjából jogilag egyöntetűen az újságok részének tekintenek. A terjesztési és a hirdetési mellékletek szervezési szempontból különböző módon történt kialakítására tekintettel az újság fogalmát nem kellene az ellenérték megfizetésének módja szerint behatárolni. Enélkül nem lehetne a sajtó területén más szempontból fontos, újonnan kifejlődő versenykapcsolatokat megragadni.[42]

Saját piacot képeznek az előbbiekkel szemben a szakfolyóiratokban megjelenő hirdetések, mivel ezek közvetlenül eljutnak a kívánt címzettekhez.[43] A szövetségi kartellhivatal releváns piacnak tekinti továbbá a közfolyóiratok országos hirdetőit (az általánosakat és a speciálisakat is) és a képes hetilapok függelékeit és kiegészítőit, amelyek az egyes napilapoknál is megtalálhatók, és elhatárolja ezeket más médiáktól, mint például amilyenek a napilapok, a tv-reklám és a rádióreklám.[44] A BGH eddig nem döntötte el, hogy vajon egy átfogó országos reklámpiac, különösen a márkás termékek előállítóit illetően létezik-e, amelybe minden, a Szövetségi Köztársaság területén terjesztett országos újság és folyóirat beletartozik csakúgy, mint a rádió- és a tv-reklám.[45] E téren sok kétely merül fel. A nyomdai médiák területén a hirdetésnek egészen más jellege van, mint az elektronikus médiák körében, amelyeken belül a reklám gyorsabb, illékonyabb, az érzékelő könnyebben elsiklik felette, felépítése, jellege egészen sajátságos. A napilapok és a folyóiratok hirdetései között csak az országos hirdetők területén van átfedés, ez a napilapok teljes hirdetéskínálatának csupán 10%-ára terjed ki. Ebben a meglehetősen szűk átfedési zónában is számolni kell még azzal a ténnyel, hogy az újsághirdetés sokkal drágább, másfajta, majdnem mindig súlypontok szerinti szórása van, és minőségileg is behatárolt (nem magasfényű papírra nyomják, általában nem színes). Döntő szempontként

[30] WuW/E BKartA 1863, 1865 Gruner + Jahr/Zeit.

[31] WuW/E BKartA 1863, 1866 Gruner + Jahr/Zeit; WuW/E BKartA 1921, 1929/30 BURDA — SPRINGER.

[32] WuW/E BGH 1854, 1857 Zeitungsmarkt München; KG Die AG 1983, 285, 287, r. Sp. Gruner + Jahr/Zeit.

[33] Így KG Die AG 1983, 285 Gruner + Jahr/Zeit. A programfolyóiratokra nézve lásd továbbá WuW/E BKartA 1921, 1928 Burda—Springer.

[34] Lásd ehhez *Möschel*, 24) alatt i. m. 22. §-hoz, 19. és köv. old.

[35] Pl. WuW/E BKartA 1709 Bertelsmann—Deutscher Verkehrsverlag: általános és aktuális szakfolyóiratok a teheráruforgalom területén.

[36] Lásd 8) alatt i. m. 5. old.

[37] Részletesen WuW/E BKartA 1733, 1734 Kaufzeitungen; BKartA Die AG 1980, 283, 285 Münchner Wochenblatt — 3 Münchner Anzeigenblätter; BKartA Die AG 1981, 260, 262 Springer-az Anzeigenblatt.

[38] WuW/E OLG 2228, 2230 Zeitungsmarkt München: WuW/E OLG 2527, 2533. Springer-az Anzeigenblatt; WuW/E BGH 1954, 1957 Springer-az Anzeigenblatt; ld. továbbá KG WuW/E OLG 1767, 1769 kombinációs tarifa a GWB 22. §-ához, valamint *Möschel* 24) alatt i. m. a 22. §-hoz.

[39] WuW/E BKartA 1931, 1932 Contact-Ammerland Echo.

[40] Vö. WuW/E BKartA 1700, 1702: WuW/E BGH 1685, 1691 Springer—Elbe Wochenblatt; ehhez még *Möschel*: Zur Pressefusionskontrolle. ZGR 1982, 337, 346; lásd továbbá WuW/E BGH 1905, 1906 Münchner Anzeigenblätter: egy városrészre irányuló hirdetés és reklám lehetőség szerint teljes térítéssel mint releváns piaccal.

[41] WuW/E 1905, 1906 Münchner Anzeigenblätter; minden esetben elutasítóan *Bechtold*, Fusionskontrolle über Anzeigenblätter?, AfP 1978, 119; Fusionskontrolle in Anzeigenmärkten, AfP 1980, 88; Wettbewerbs-, kartell-, und fusionskontrollrechtliche Probleme bei der Zusammenarbeit von Tageszeitungen und Anzeigenblättern. AfP 1981, 260.

[42] Vö. *Möschel*, ZGR 1982, 337, 345.

[43] Vö. WuW/E BKartA 1709, 1713 Bertelsmann-Deutscher Verkehrsverlag.

[44] WuW/E BKartA 1921, 1924 Burda—Springer; a rádiót és televíziót kizárva még KG WuW/E OLG 2228, 2232 Zeitungsmarkt München.

[45] WuW/E BGH 1854, 1856 Zeitungsmarkt München.

kellene figyelembe venni, hogy a reklám és a hirdetési üzlet tényleges viselkedése azt mutatja, hogy ezeket a hirdetési módokat inkább mint egymást kiegészítőket, s nem mint helyettesítőket kezeli. Ez nem szolgálhat a média ágazatok közötti tartós verseny alapjául, úgyhogy inkább különböző elhatárolt piacok létéből kell kiindulni.[46] Az, hogy a verseny a hirdetési költségvetésre tekintettel minden megrendelő rendelkezésre áll, érinti a rendelkezésre álló összkeresletet, anélkül, hogy a reklámszolgáltatások konvertibilitásának sarkalatos kérdése felmerülne.[47]

c) Területi piackorlátozás. Ugyanazt a célt szolgálja, mint a tárgyi piackorlátozás, vagyis a tényleges verseny hatókörének felkutatását, és a vásárló szempontjából a cserelehetőség ugyanúgy megy végbe. Újságok esetében ez például a tényleges terjesztési terület, pl. Hamburg vagy Berlin területe.[48] A területi piac még szűkebb is lehet. Amikor a müncheni reklámújságok esetében a Süddeutsche Zeitung kiadóvállalata felvásárolt három hirdetőújságot, területileg azok az egyes helyi piacok voltak relevánsak, amelyek a hirdetőújságok mindenkori terjesztési körébe tartoztak. Ez abból adódik, hogy az ottani újságok jóformán kizárólag városrészekhez kötődő reklám- és hirdetési tevékenységet folytatnak, és a napilapok ezeken a részpiacokon magasabb áraik és adóterhük miatt nem képesek konkurrensként fellépni.[49] Kiemelésre érdemes a BGH-nak a müncheni sajtópiac ügyében hozott döntése, amikor is a Springer-csoport a müncheni Merkurban[50] és az ottani tz-ben részesedést akart szerezni. A Merkur Münchenben a Süddeutsche Zeitung után a második előfizetéses napilap, az Abendzeitung után és a Bild mellett a tz a második az utcai árusítás rangsorában.[51] A BGH ezt úgy ítélte meg, hogy a Springer-csoport az utcai árusítású újságok piacán monopolhelyzetbe jutott, és nyitva hagyta azt a kérdést, hogy vajon itt a fent említett[52] különleges piaci viszonyok miatt szövetségi hatókörű piacból — amelyet a Bildzeitung képvisel — vagy lokális és/vagy regionális részpiacok összességéből kell-e kiindulni[53] (ún. szigetelmélet). Nekem az utóbbi felkínált kapcsolódási pontnak tűnik. A fúzióellenőrzés céljai (a vásárlók védelme, a konkurrensek védelme azoktól a hátrányoktól, amelyek a versenystruktúra kedvezőtlen változásaiból adódnak) ebbe az irányba mutatnak. A német realitás kiváltképpen azt mutatja, hogy az utcai terjesztésű napilapok közötti verseny leginkább helyi, regionális részpiacokon (Berlinben, Düsseldorfban, Kölnben, Bonnban stb.) fejlődik ki. Az ilyen piackorlátozás nem vonja maga után a fúzióellenőrzés értelmetlen fokozódását. Az „A" helyi piacon létrejött fúzió esetén egy olyan vállalat tekintetében, amely „B" és C piacokon monopóliummal rendelkezik, nem automatikus következmény a B és C piacokon a monopolhelyzet megerősödése az A piacon történtek hatására. Ez az egyes esetekben inkább konkrét megállapítás tárgya kell hogy legyen.

d) Határos piacok. A sajtóvállalatok fúziója határos piacokon is eredményezheti monopolhelyzet kialakulását. Ezt feltételezték a megtiltott Burda—Springer fúzió esetén például a lapterjesztői piacot illetően, azaz azon a piacon, ahol kiadóvállalatok és nagy sajtókonszernek állnak egymással szemben, csakúgy, mint a mélynyomású folyóiratok és reklámnyomtatványok piaca tekintetében.[54]

2. A piaci monopolhelyzet kialakulása vagy megerősödése

A versenystruktúrák, mint azt a fentiekben felvázoltuk, a lapkiadás területén meglehetősen kedvezőtlenek. Azt a várakozást, hogy a fúziós tilalmak által feltételezett követelmények gyorsan megvalósulnak, a gyakorlat fogja igazolni. Csak egyetlen esetben, a Gruner + Jahr/Zeit[55] fúzió esetében oldották fel a szövetségi kartellhivatal által elrendelt tilalmat. Ha rendszerezzük az eddigi sajtófúziók megjelenési formáit, a következő típusokat különböztethetjük meg:

a) A médiakonszernek vagy országos lapok betörése a regionális/lokális piacokra. Példaként említhetjük a müncheni újságpiac ügyében folytatott eljárást, amikor is a Springer-csoport részesedést akart szerezni a Müncheni Merkurban és a tz-ben. Mivel Münchenben az olvasói piacon csakúgy, mint a hirdetési területen a Süddeutsche Zeitung az első, a BGH nem a müncheni piacon keletkező monopolhelyzetnek, hanem az utcai árusítású lapok vonatkozásában fennáló Springer monopólium megerősödésének vetett véget (Bildzeitung).[56] Amennyiben ez területileg az egész Szövetségi Köztársaságot átfogta volna (a Bild részesedése a piacon kb. 80%-os), a monopolhelyzet további erősödése a müncheni gócterület, egy fontos részpiac meghódítása folytán következett volna be. Amennyiben sok részpiacot felszámoltak (szigetelmélet), úgy a BGH az ottani, eddig is előnyös piaci helyzet további erősödését a müncheni fúziónak a többi részpiacon tevékenykedő tényleges és lehetséges versenytársakra gyakorolt elrettentő hatásában látta. „A piaci monopolhelyzet nemcsak azáltal erősödik meg, ha a fúzió következtében új piacokat hódítanak meg, hanem akkor is, ha az élesedő verseny elhárításának képességét a versenytársak részéről elvárható versenynyomás gyengítése révén növelik, ill. az eddigi szinten állandósítják."[57] Ezen felül a Springer-csoport — miután a müncheni helyzet konszolidálódott — tovább koncentrálhatta az erőit a még meglevő kevés számú versenypiacon Berlinben, Frankfurtban, Köln/Bonnban stb.. Ezeknél a megfontolásoknál jellemző mó-

[46] Lásd WuW/E BKartA 1921, 1925 Burda—Springer.

[47] Vö. KG WuW/E OLG 2228, 2232 Zeitungsmarkt München; WuW/E BKartA 1921, 1924 Burda—Springer.

[48] WuW/E BGH 1685, 1691 Springer—Elbe Wochenblatt; WuW/E BGH 1954, 1957 Springer-az Anzeigenblatt.

[49] BKartA Die AG 1980, 283, 284; KG WuW/E OLG 2457/58; WuW/E BGH 1905, 1906.

[50] WuW/E BGH 1854; első és másodfokon WuW/E BKartA 1733; KG WuW/E OLG 2228.

[51] Az Abendzeitung a Friedmann Erben csoporton keresztül a Süddeutsche Zeitung-gal (és a DuMont Schauberg/Köln kiadóval) fonódott össze. Időközben a Süddeutsche Verlag, amelyhez a Süddeutsché Zeitung tartozik, 12,5%-kal részesedik a Münchner Merkur-ból és a tz-ből, vö. *Diederichs*, Media Perspektiven 1983, 482, 487.

[52] Vö. fent II.

[53] WuW/E BGH 1854, 1857/58 és 1859/60.

[54] WuW/E BKartA 1921, 1922 és köv. old., 1927. és köv. old.

[55] WuW/E BKartA 1863; KG Die AG 1983, 285; lásd még a 67) lábjegyzetnél.

[56] WuW/E BGH 1854, 1856; részben ebben a kérdésben részletesebben WuW/E BKartA 1733 és KG WuW/E OLG 2228.

[57] WuW/E BGH 1854, 1860.

don egyfajta arányossági alapelv formálódott ki: „minél nagyobb a már megvalósult versenykorlátozás, annál szívósabban kell védeni a megmaradt versenyt". Ebben az összefüggésben szólni kell a szövetségi kartellhivatal nem jogerős, 1983. október 24-i döntéséről, amivel megtiltotta, hogy a Süddeutsche Zeitung/München megszerezze a Donau Kuriert, az ingolstadti régió vezető lapját.[58] A szövetségi kartellhivatal úgy látta, hogy a fúzió esetén tovább erősödne a Donau Kurier monopolhelyzete terjesztési területén, valamint tovább nőne a Süddeutsche Zeitung eddig is jelentős befolyása a müncheni üzleti régióban.

b) Napilapok és hirdető orgánumok fúziója. Ezek a leggyakrabban előforduló esetek. A folyamat szabály szerint két irányból következik be. Az egyik oldalról rendszerint csaknem monopolhelyzetben levő napilap a hirdetési üzletágban a hirdető reklámlap megszerzésével tovább szilárdítja pozícióit.[59] Ez azon az alapon is érvényes, hogy az előfizetéses napilapokban megjelenő hirdetések és a hirdetőlapok hirdetései különböző piacokhoz tartoznak.[60] Azt a kismértékű helyettesítő funkciót betöltő versenyt kell védeni, amelyet a napilap így befolyásolni lenne képes (a hirdető újság árpolitikája és hasonlók).[61] Alapjában véve a kísérlet arra irányul, hogy a jövőbeni versenyfeltételeket megőrizzék. A másik oldalon a hirdető újság piaci helyzetének megerősödésével is számolni kell. A piacra való bejutás itt könnyebb, ezen a területen az utóbbi években sok új résztvevő jelent meg. Ez a piac perspektivikusan kilátástalanná válna, ha egy működő hirdető lap a régióban domináns napilappal fuzionálna. A pénzügyi források és a személyzet transzferje, a terjesztési koncepció, a kombinációs tarifák alkalmazásának lehetősége és hasonlók biztosítanák a hirdető orgánum piaci helyzetét a konkurrenciával szemben.[62] Ez még akkor is érvényre jutna, ha a fúzióban részt vevő hirdető újság nem rendelkezik a legmagasabb piaci részesedéssel.[63]

c) A piacon uralkodó pozícióban levő cég felvásárlása egy médiakonszern által. Ez a klasszikus képlet. Jó példa erre az a kísérlet, melynek során a Bertelsmann-csoport megpróbálta felvásárolni a Deutscher Verkehrsverlagot. A tranzakció létrejötte esetén a terület szakfolyóiratainak piacán 77%-os, a megfelelő reklámpiacon 55%-os részesedésre tett volna szert a Bertelsmann-csoport.[64]

d) A piac erőteljes oligopolizálása. Ez a variáns a Burda—Springer egyesülés kapcsán vált gyakorlati jelentőségűvé. Mindkét monopólium a vezető négy közé tartozik a szórakoztató lapkiadásban. A szövetségi kartellhivatal ebben az esetben alkalmazta először azt az 1980. évi 4. novella által bevezetett vélelmet, amelyet a GWB II. fejezet 23. §-a szabályoz, és amely megfordítja az eddig az érintett vállalatokra kedvező formális és materiális bizonyítási terhet.[65] A lapterjesztői piacon a Burda/Springer (32,4%) a Bauerral együtt 54,6%-os, a hirdetői piacon Bauerral és Gruner + Jahr-ral a saját 23,8%-ával szemben 60,1%-os és a mélynyomású folyóiratok és reklámnyomtatványok területén Bertelsmannal és Girardettel együtt 52,7%-os részesedést szerzett volna.[66] E tényeket az érintettek lényegében nem tudták megcáfolni. A racionalizálás és a jelentős hatásfoknövekedés előnyei nem ellensúlyozhatták a piaci struktúra kedvezőtlenné válásának tényét.

e) Piacösszefonódások. Ez a szempont az előbbi tényállás mellett két másik irányban tett szert jelentőségre. A Burda/Springer-fúzió képes lett volna azoknak az uralmi pozícióknak további erősítésére, amilyenekkel a Springer az utcai árusítású lapok olvasói piacán (Bild) és a vasárnapi újságok tekintetében (Bild am Sonntag, Welt am Sonntag) rendelkezik. Különösen magas piaci részesedés mellett (a döntés idején 77,6%-os és 95%-os), sokrétű piacösszefonódásoknál elegendő lett volna az a visszahatás is, amely a Springer és Burda cégeknek a fúzió következtében előnyösebbé vált helyzete révén a terjesztői piacokon a piacra való betörést tovább nehezítette volna.[67] Csak a Gruner + Jahr/Zeit eljárás hiúsult meg, amikoris a Bertelsmannhoz tartozó Gruner + Jahr csoport a Die Zeit című hetilapban szerzett részesedést. A szövetségi kartellhivatal túlságosan is bizonytalanul tette magá évá azt az álláspontot, hogy ezzel a Gruner + Jahrhoz tartozó Stern piaci monopolhelyzete az aktuális képeslapok piacán tovább erősödött, amely abból következett volna, hogy a Zeit, bár egy másik piacon, de a Stern „távolabbi versenykörnyezetében" tevékenykedett volna.[68] A Kammersgericht ezzel szemben rámutatott, hogy sem a gyenge jövedelmű Zeit részéről kezdeményezett pénzügyi transzferrel, sem pedig — az erőteljesen különböző tartalmi profilra tekintettel — lényeges újságírói-szerkesztőségi összefonódással nem kell számolni.[69] Azt a feltételezést, hogy a Zeit monopolhelyzetet alakított ki a politikai napilapok piacán (49%-os részesedés) a Kammersgericht azzal a — szerintem téves[70] — indokolással utasította el, hogy több országos napilap is részesedik a piacból. Találó ezzel szemben a bíróságnak az a megállapítása, hogy az egyébként gyenge Zeittel szemben folytatott verseny olyan erős, hogy a Zeit piaci uralmi helyzetének fennállását nem lehet megállapítani.[71]

---

[58] WuW/E BKartA 3003.

[59] Lásd WuW/E BGH 1685, 1691/92 Springer—Elbe Wochenblatt; WuW/E BGH 1954, 1957/58 Springer-az Anzeigenblatt; WuW/E BKartA 1931, 1933 Contact-Ammerland Echo.

[60] Vö. 39) lábjegyzettel.

[61] Különösen érthetően KG WuW/E OLG 2527, 2533 Springer-az Anzeigenblatt; WuW/E BKartA 1931, 1933 Contact-Ammerland Echo.

[62] Lásd részletesen WuW/E BKartA 1931, 1934 Contact-Ammerland-Echo; KG WuW/E OLG 2527, 2534 Springer-az Anzeigenblatt.

[63] Így a WuW/E BGH 1905, 1906/7 Münchner Anzeigenblätter tényállása: a három, a Süddeutsche Zeitung által megszerzett hirdetőlap részesedése a szublokális piacokon 31, 21 és 38%.

[64] WuW/E BKartA 1709, 1714 és köv. o. Bertelsmann-Deutscher Verkehrsverlag.

[65] Ld. *Möschel*, 4) alatt i. m. 875. és köv. old.

[66] WuW/E BKartA 1921, 1923, 1926, 1927. Az utóbbiban megállapították a Springernek a programfolyóiratok piacán kialakított uralkodó helyzetének megerősödését (Hör Zu) (többek között a piaci részesedés 50-ről kb. 60%-ra emelkedett).

[67] WuW/E BKartA 1921, 1929, 1930.

[68] WuW/E BKartA 1863, 1864/65.

[69] Die AG 1983, 285, 286. A Spiegel egy esetleges piacuralmi helyzetének megerősödése azért sem valósult meg, mert a Gruner + Jahr-nak a Spiegelben 25%-nál kisebb részesedése van. Ezért már a vállalatok fúziójának tényállása sem valósult meg.

[70] Vö. 29) lábjegyzettel.

[71] Die AG 1983, 285, 287 r. Sp.

3. A verseny feltételeinek javítása

Az említett eljárások egyikének során nem sikerült az érintett sajtóvállalatoknak bebizonyítaniuk, hogy a verseny feltételei jelentősen javulnának a fúziók megvalósulása esetén. Lényegesebb szerepet ebből a szempontból csak a müncheni sajtópiac esete játszott. A felek előadták, hogy a Springer-csoport fúziója a müncheni Merkurral és a tz-vel ellensúlyozhatná a müncheni régióban a Süddeutsche Zeitung monopolhelyzetét, amely az olvasói és hirdetői piacon áll fenn. A BGH ennek nem tulajdonított döntő jelentőséget, mert az utcai árusítású újságok olvasói piacának súlya — amelynek tekintetében a Springer-csoport megerősítette volna monopolhelyzetét — sokkal nagyobb, mint az előbb említett piacé.[72] Más a helyzet egyedi esetekben, az ún. szanáló fúzióknál.[73] Ezeknél nem elegendő, hogy az átvevő sajtóvállalat kötelezettséget vállal arra, hogy meghagyja a felvásárolt újság szerkesztőségének önállóságát.[74] Ez ui. feltételezi azt, hogy a kartellhatóságok állandó ellenőrzést gyakorolnak az érintett vállalatok belső szervezete és irányítása felett. Ez sérti a német fúzióellenőrzés szervezeti elvét, azt ui., hogy az ellenőrzés nem vezethet állandó működési kontrollhoz. (GWB 3. fejezet 24. §.) Másként döntött a fúzióellenőrzés kezdeti időszakában a szövetségi kartellhivatal, amikor 1974-ben a WAZ-csoport a gyengélkedő Neue Rhein Zeitung/Neue Ruhr Zeitung lapokat Essenben átvette.[75]

4. Miniszteri engedély

A GWB 3. fejezet 24. §-a szerinti miniszteri engedélyezési eljárás az alkalmazott határozatlan jogi fogalmak és a 70. §. szerinti politikai kérdés[76] (political question) klauzula folytán könnyen a német fúzióellenőrzési jog Achilles-sarkává válhatott volna. Erről, az eddigi tapasztalatok alapján, általános értelemben már nem lehet szó.[77] A sajtó területén csak a Burda/Springer egyesülés esetében került sor a miniszteri engedély megadása iránti kérelem benyújtására. Ezt azonban a kérelmezők, annak kilátástalansága miatt, visszavonták. Kérelmükben előadták, hogy jelentős közérdek fűződik ahhoz, hogy a Springer-csoport kiadványai által képviselt véleményirányzat, amely a német sajtóban reprezentált vélemény sokrétűség egyik tényezője, fennmaradjon. A fúzió mellett hozták fel továbbá, hogy ennek segítségével ellensúlyozni tudnák az új médiák részéről ellenük indított kampányt.[78] Az előbbi magában foglalta volna egy állandó működési ellenőrzés szükségességét. Az utóbbi a cég védelmének igényét jelentené, amely visszatérés volna a régmúlt idők feudális privilégiumaihoz. A gazdasági és az ezzel összefüggő magán nyereségmobilizáció terén biztosított cselekvési szabadság csak egy olyan versenyszabályozás keretei között igazolható, amelyben természetes jelenség a már elért piaci pozíció állandó veszélyeztetése.

5. Szétválások

A végrehajtott és ezt követően jogerősen megtiltott egyesülések szétválása, amelyet a GWB 24. §-ának 6. és 7. bekezdése szabályoz, a német fúzióellenőrzésnek meglehetősen szomorú fejezete. Eddig még egyetlen eljárás sem fejeződött be eredményesen. Az első ilyen eljárás éppen a sajtó területén indult, nevezetesen a Hamburger Anzeigenblatt és az Elbe Wochenblatt átvétele ügyében. Ezeket a lapokat a Springer-csoport szerezte meg 1976-ban. A szövetségi kartellhivatal jogi okokból visszakozott, mert a BGH a Springer-csoport részesedésének az eredeti 50%-ról 24,9%-ra való mérséklését (néhány kiegészítő megállapodással együtt) elegendőnek tartotta. A szövetségi kartellhivatallal ellentétben a BGH az 1976-os törvényi állapotot tartotta irányadónak, azaz a 3. novellával módosított GWB-t, nem pedig a 4. novella utáni 1980-as szigorúbb szabályozást.[79] Tény, hogy a szétválásokkal kapcsolatos eljárás rendkívül bonyolult gyakorlati és jogi problémákat vet fel.[80] Eközben súlya csökken, mert az eredetileg elsősorban utólagos eljárásnak tervezett német fúzióellenőrzés időközben az 1980-as 4. novella folytán túlnyomóan preventív jellegűvé vált.[81] Speciálisan a sajtó területén az itt érvényes 20-as szorzótényező következtében minden olyan fúzió, amelyben a nagy médiacsoportok valamelyike érdekelt, a preventív fúzióellenőrzés hatálya alá tartozik. Csak az olyan jellegű esetek maradnak e körön kívül, amelyekben egy közepes újság fuzionál egy hirdető újsággal.[82] Ha az itt elemzett német fúzióellenőrzés egészét tekintjük át a sajtó vonatkozásában, úgy tagadhatatlan, hogy az jelentős mértékben megakadályozza az előretörő sajtókoncentrációt. A mérleg összességében pozitív.

---

[72] WuW/E BGH 1854, 1860/61.

[73] Részletesebben lásd ehhez *Möschel*, 9) alatt i. m. 186. és köv. old., 194. és köv. old.; továbbá *Möschel*: Die Sanierungsfusion im Recht der Zusammenschlußkontrolle. Festschrift für R. Fischer, 1979, 487. és köv. old.

[74] Az amerikai Newspaper Preservation Act (1970) korrigálta a Legfelsőbb Bíróság vonatkozó ítélkezését, ld. ehhez *Möschel*, 9) alatt i. m., 208—219. old.

[75] Vö. a BKartA tevékenységéről szóló jelentés 1975, BT-Drucksache 7/5390, 42, 43. old.; ennek kritikája: *Monopolkommission*, Hauptgutachten 1973/75, Tz 934, 935; *Mestmäcker*, Medienkonzentration (13) lábjegyzet), 97. és köv. old.

[76] Eszerint az összpiaci helyzet értékelése és utólagos vizsgálata a bíróságoktól el van vonva.

[77] Átfogó bemutatás *Möschel*nél, 4) alatt i. m. 897—907. old.

[78] Lásd ehhez *Möschel*: Fusion Springer/Burda. Dorniges Gelände, Wirtschaftswoche 1982, Nr 11, 70. és köv. old.

[79] BGH 1983. okt. 4-i határozata — KVR 2/82 — még nincs nyilvánosságra hozva; KG WuW/E OLG 2753; WuW/E BKartA 1888 Springer—Elbe Wochenblatt II; lásd ehhez *Möschel*: Die erste Entflechtungsentscheidung in der Fusionskontrolle. ZGR 1984 (megjelenés alatt).

[80] Lásd ehhez *Möschel*: Die Auflösung vollzogener Unternehmenszusammenschlüsse nach dem GWB im Spannungsverhältnis zum Bürgerlichen Recht und zum Gesellschaftsrecht. 1982.

[81] Vö. a 6) lábjegyzettel.

[82] Pl. WuW/E BKartA 1931 Contact-Ammerland Echo.

SZEMLE

Pomogyi László

A központi közigazgatás kísérletei a cigánykérdés rendezésére a dualizmus idején Magyarországon

Felszabadulás utáni tudományos irodalmunk terjedelmes fejezetét alkotják a mai magyar társadalom egyik súlyos problémájával, a cigánykérdéssel foglalkozó írások, dolgozatok. Annál sajnálatosabb, hogy e népcsoport hazai történetének vizsgálatára alig akad vállalkozó. Történet- és jogtörténet-tudományunk adós maradt e téma monografikus feldolgozásával, de a folyóiratokban, helyi kiadványokban közzétett publikációk is inkább csak egy-egy kisebb-nagyobb terület, megye cigánykérdésének históriáját boncolgatják. Pedig e fehér folt feltérképezésével nemcsak régmúltunk válna teljesebbé, hanem a kutatások eredményeit akár a mai cigánykérdés rendezésében is felhasználhatnók. A következő néhány oldalon megkíséreljük felrajzolni a központi közigazgatás kiútkeresésének fő irányait. Munkánkban nem törekedtünk, nem is törekedhettünk teljességre: ismertetőnkkel inkább csak kutatóink figyelmét kívántuk felkelteni közigazgatástörténetünk e kicsiny, de jelentős része iránt.

I.

A cigányügy a Minisztertanács előtt

A cigánykérdés — vagy ahogy akkoriban nevezték: a cigányügy — a dualista kori Magyarországon jóval egyszerűbb, de mindenképpen szűkebb fogalmat takart, mint manapság: az idő tájt kizárólag a cigányság mobilitását, vándorló életmódját és az ebből az életvitelből eredő deviáns magatartást értették e kifejezésen. Ennek megfelelően a korabeli irodalom és a közigazgatás a cigányügy alanyai közé csak a vándor- és az ún. „félvándor" (huzamosabban egy helyben tartózkodó) cigányokat helyezte. E cigányok általában 1—6, illetve 6—12 hónapig időztek egyazon helységben. Számuk összesen kb. 30 000 fő volt, a magyarországi cigánypopuláció mintegy 10%-át alkották.[1]

A vándorcigány-problémával mindössze háromszor találkozhatunk a dualista kori minisztertanácsi jegyzőkönyvekben: 1907. december 6-án és 1910. augusztus 6-án cigányügyi kormánybiztosokat nevezett ki, 1915. május 5-én pedig „a kóborcigányok megfékezéséről" tárgyalt a Kormány.

A Minisztertanács 1907. december 6-i ülésén Wekerle Sándor miniszterelnök előadta, hogy a „cigányügynek országos érvényű gyökeres rendezése" érdekében Joanovich Sándort, Temes vármegye alispánját cigányügyi kormánybiztossá kívánja kinevezni.[2] Három nap múlva Andrássy Gyula aláírta a kinevezést.[3] Joanovich tevékenységéről — adatok híján — semmit sem tudunk. Munkájában a törvényhatóságok nem segítették. Emiatt született meg a 14461/1909. B. M. sz. körrendelet, amelyben a belügyminiszter a kormánybiztos támogatására utasítja a megyéket. A következő irat már Joanovich felmentéséről tudósít: 1910. augusztus 4-ével keltezték.[4]

Két nappal később Feszty Bélát bízták meg a kormánybiztosi teendők ellátásával, akit 1911 végén a minisztériumba rendeltek szolgálattételre.[5] Feladatát egyébként hanyagul látta el, eljárást indítottak ellene, mert sűrűn kimaradt hivatalából.[6] Azt, hogy Feszty meddig maradt tisztségében, nem tudjuk pontosan. Valószínű azonban, hogy egészen a Monarchia felbomlásáig ellátta ezt a feladatkört.

Az 1915-ös ülésen Sándor János belügyminiszter egy, a közeljövőre tervezett cigánytelepítési akciót ismertetett minisztertársaival. Az intézkedés magyarázataként megemlítette, hogy a háború okozta drágaság megnehezítette a cigányoknak életszükségleti cikkeik megszerzését, ezért gyakran folyamodnak erőszakoskodáshoz, főleg miután a községek férfilakossága távol van, és így nagyobb ellenállástól nem kell tartaniok.

A tervezett intézkedések azt célozták, hogy a kóborcigányokat a toloncszabályzat alapján az ország egész területén egyszerre előállítva, közülük a katonai vagy hadi személyes szolgálatra alkalmasakat besorozzák, a többieket pedig előállítási helyeiken, illetőleg az e célra kijelölt községekben elhelyezik és őrizet alatt tartják mindaddig, amíg községi illetőségüket megállapítják vagy letelepítésükről véglegesen intézkednek. Az akció végrehajtására a miniszter jogszabályt kívánt kibocsátani.[7] A kormány észrevétel nélkül elfogadta Sándor János ismertetőjét. A rendeletre azonban egy évet várni kellett: csak 1916 májusában látott napvilágot.

II.

A Belügyminisztérium tevékenysége

Mint láttuk, a Minisztertanácsnak a cigánykérdés rendezésében játszott szerepe nagyon csekély volt. Ezért gyakorlatilag minden feladat a szervezeti hierarchiában eggyel alacsonyabb szinten álló Belügyminisztériumra hárult. Tárgyalt időszakunkban a belügyi kormányzat próbálkozásai két irányban kristályosodtak ki. Az egyik irányzat a direkt rendezési módszernek tekintett letelepítés intézményét foglalta magában. A dualista korszakban mind az irodalom, mind a közigazgatás csak ezt értette a cigánykérdés rendezésén. A másik csoport az indirekt formák gyűjtőhelye volt. Ide sorolhatjuk a dologház, a gyermekvédelem és a toloncolás intézményét, valamint a koldulás és a csavargás megszüntetésére tett erőfeszítéseket.

1. Letelepítési kísérletek

A letelepítésről rendelkező belügyminiszteri jogszabályok sorát még a kiegyezés évében az 1442. R./B. M. 1867. számú körrendelet nyitotta meg. Rendelkezéseinek lényegét a jogalkotó három pontban foglalta össze: *1.* az illetőségi helyeiken tartózkodó cigányokat a törvényhatóságok lássák el munkaalkalmakkal, ezzel „szoktassák őket állandó lakhelyhez"; *2.* megtiltotta, hogy a „tisztes keresetet" kimutatni nem tudó vagy „rovott életű" cigányoknak útlevelet adjanak; *3.* tilalmazta továbbá, hogy egész cigánycsaládok útlevelet kapjanak, még akkor is, ha a családfő feddhetetlen és tisztes keresettel bíró volt.[8]

A cigányok útlevélkérelmeinek megtagadását a letelepítés egyik segédeszközének tekintették a közigazgatás akkori vezetői. Erre utal egyrészt, hogy a fentin kívül több más jogsza-

Pomogyi László tudományos segédmunkatárs, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

[1] Részletesebben lásd: *Pomogyi* László: Cigányság és cigánykérdés a dualista kori Magyarországon. Fiatal Oktatók Műhelytanulmányai, 5., szerk.: Mezey Barna, Dunay Pál. Bp. 1984.

[2] Országos Levéltár (a továbbiakban: OL/K 148—1937—11—1580 /14/908/.

[3] OL K 148—1937—11—1580 /7436/907/.

[4] OL K 148—1937—11—1580 /5164/910/.

[5] OL K 148—1940—8—451 /6119—911/.

[6] Az OL B. M.-elnöki mutatókönyvek 1488. kötetében olvasható: „Feszty Béla hivatalából való gyakori kimaradása miatt folyamatba tett eljárás." Az irat elkallódott.

[7] OL K 27 MT-jkv-k, Filmtár 3814. doboz.

[8] Pest megyei Levéltár (a továbbiakban: PmL). IV/408-b 127/880 /582/869/.

bályban is előfordul ez a rendelkezés, másrészt az, hogy ha teljesítették is a kérelmet, nem az egész családnak, hanem csupán a családfenntartónak engedélyezték a helyváltoztatást.

A dualista kor egészére jellemző, hogy a letelepítési jogszabályokat rendszerint megelőzte egy-egy szűkebb vagy átfogóbb cigánystatisztika készítése. Hermann Antal javaslatára 1873-ban is történt ilyen összeírás. Az adatfelvételt még ugyanabban az évben követte a jogszabály, amely azonban korántsem volt olyan nagy jelentőségű, mint az — egy kifejezetten ehhez kapcsolódó összeírás után — várható lett volna. Javarészt az 1867-es körrendeletet elevenítette fel, kiegészítve néhány, a toloncolással kapcsolatos rendelkezéssel.[9]

1876-ban a 10611. számú körrendelettel megerősítették az 1873-as jogszabályt („pontos és erélyes fellépésre" utasított),[10] egy évvel később pedig a 76-os aktust újították meg.[11]

1879-ben bár nem közvetlenül a cigányokra vonatkozó, de rájuk is erősen kiható törvényt alkotott az országgyűlés, az 1879. évi XL. törvénycikket. A Kbtk. 62. §-a ugyanis kihágásnak minősítette a csavargást, és nyolcnapi, visszaeső esetében egy hónapi elzárással büntette a jogszabály megszegőit, valamint első alkalommal száz, visszaeséskor kettőszáz forint pénzbüntetéssel fenyegette a szülőket, gyámokat, gondnokokat, ha a felügyeletükre bízott 16 éven aluli gyermeket csavarogni engedik vagy csavargásukat nem akadályozzák meg. E rendelkezés jelentőségét nagymértékben növelte, hogy a dualizmusban a vándorcigányok és a csavargók közé egyenlőségjelet tettek; de legalábbis minden vándorcigányt a csavargók kategóriájába is besoroltak. Ugyanakkor a korabeli nyugat-európai jogszabályok szankcióihoz képest a Kbtk. feltűnően lojális, már-már erélytelen. Sem a megtorlás, sem a prevenció szempontjából nem elégítette ki a gyakorlat követelményeit, de még a büntetőjog-tudomány akkori fejlettségének sem felelt meg.[12]

Az 1879: XL. tc. megalkotása után — leszámítva egy 1902-es cigányügyi ankétot — sokáig csend honolt a kérdés körül: egészen 1907-ig, a dánosi rablógyilkosságig. A cigányok által elkövetett dánosi bűntettről nagyon szűkszavúak a források. Publikációban Finkey említi csupán, ő is csak annyit ír, hogy „a főtárgyaláson a kihallgatott nagyszámú cigánycsapat a legnyíltabban ismerte be, hogy ők a lopásból, csalásból élnek".[13] Levéltári kutatásaink során is csak az egyik elkövetőről találtunk adatot: Surányi Ignác a „Dánoson elkövetett rablógyilkosságban való részvétele miatt 9 évi fegyházra ítéltetett, 6 évet letöltött".[14]

Az eset hatása alatt a Belügyminisztérium „komolyan" tervbe vette a cigánykérdés törvényhozási úton való megoldását. Az előleges tájékozódás végett ismét összeírást rendelt el. A központilag kiadott kérdőív 57 kérdést tartalmazott a cigányok számáról, magatartásáról, vándorlási útvonalairól stb. A dánosi bűntett országos hatását bizonyítja az 53. kérdés: „A dánosi eset milyen hangulatot és magatartás idézett elő a községbeliekben a vándorcigányokkal szemben?" A szentgotthárdi járás főszolgabírójának a Statisztikai Hivatal igazgatójához címzett feliratában olvasható mondat arra utal, hogy az adatfelvétel nem érte el célját: „A kérdőíveknek a letelepült cigányokra vonatkozó adatai helyesek, ellenben a kóborcigányokra vonatkozók nem megbízhatók és nem pontosak, mert a legtöbb község nem is bírt tudomással arról, hogy az összeírás napján tartózkodott határában ilyen, amennyiben ezek legtöbbször az illető község érintése nélkül vernek sátrat a határszéli erdőben."[15] Az adatfelvételt ezúttal sem követték letelepítő intézkedések.

1913. június 10-én elfoglalta hivatalát a cigányügy rendezésében legagilisabb belügyminiszter, Sándor János, aki kétségkívül adminisztratív módszerekkel s bizonyára a háború szülte kényszerhelyzet miatt is, de mégiscsak rendezni kívánta a cigánykérdést. Az ehhez kapcsolódó jogszabályainak sorát az 1916. május 20-án kihirdetett 15 000/1916. B. M. eln. számú rendelete nyitotta meg, amely bevezetőjében ekként szólt az általános helyzetről: „A mai nehéz viszonyok között nem tűrhető tovább, hogy a lakosságnak egy egész osztály kivonja magát a haza védelméből, valamint az e célt szolgáló közérdekű munkából. Minthogy a közbiztonságot fenyegető veszedelem elsősorban állandó lakóhelyük hiányából származik, legfontosabb feladat a kóborcigányok szokásos kóborlásainak megakadályozása."

A fentieknek megfelelően az 1. § kimondta, hogy a vándorcigányok „a szokásos kóborlástól eltiltatnak". Ugyane szakasz szerint vándorcigánynak kell tekinteni azt a cigányt, aki „nem tudja igazolni, hogy rendes lakóhelye van". A rendelkezések nem vonatkoztak tehát a letelepültekre. A jogszabály részletezte a vándorcigányok „lefogásának", előállításának módjait. Aprólékosan meghatározta a hatóságok feladatait: a cigányok élelmezéséről, elhelyezéséről éppúgy szólott, mint himlő elleni oltásukról.

A rendelet utasította a hatóságokat, hogy a cigányok ragályos betegségben nem szenvedő lovait a katonaság részére rekvirálja. Emellett gyakorlatilag megtiltotta, hogy a vándorlók igavonó állatok tulajdonosai legyenek: a rendelet hatályba lépésétől kezdve lovat, öszvért vagy szamarat vándorcigányok csak különösen indokolt esetben és csak rendőrhatósági engedéllyel szerezhettek.

A katonaságot kipótolandó egészségügyi vizsgálatot rendelt el, amely után a rendőrhatóság a nyilvántartásba vett 18—50 éves, „vagy ilyen korúnak látszó férfiakat" a 9200/1916. honvédelmi miniszteri rendelet értelmében népfelkelő bemutató szemle elé volt köteles állítani. A cigányok nyilvántartásba vételéről rendelkezvén utasított a központi nyilvántartó lapok kitöltésére és a Statisztikai Hivatalba való beküldésére, valamint az előállítottak cigányigazolvánnyal való ellátására.

A jogszabály harmadik szerkezeti egysége a cigányoknak a lakóhelyükön tanúsítandó magatartását és az ezek megszegése esetén kiróható büntetéseket állapította meg. Kimondta, hogy engedély nélkül a nyilvántartott cigány nem hagyhatja el annak a községnek a belterületét, ill. munkavégzéskor a határát, amelyet tartózkodási helyéül kijelöltek. Szankciót két szakasz is tartalmazott. A 13. kényszermunka-teleppel fenyegette azt, aki „a hatósági intézkedéseknek megátalkodottan ellene szegül" vagy szökni próbál. Emellett a 20. § 15 napig terjedő elzárást és 200 korona pénzbüntetést helyezett kilátásba a rendelet megszegőivel szemben.

A most vázolt szabállyal egyazon

[9] 11564/1873 B. M. sz. körrendelet.
[10] PmL IV/408-b 127/880 /3488/876/.
[11] 14460/1877. B. M. sz. körrendelet.
[12] *Finkey* Ferenc: A csavargás és kolduslás szabályozása kriminálpolitikai szempontból. Jogállam, 1905. 4. sz.
[13] *Finkey* Ferenc: A csavargás, kolduslás és iszákosság törvényhozási szabályozásához. Bp., 1910., 9. old.
[14] Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, alispáni iratok (a továbbiakban: BmL) 2020/922/09927/921/.
[15] Vas megyei Levéltár (a továbbiakban: VmL), Szentgotthárdi járási főszolgabírói iratok 2315/1909/.

napon miniszteri leiratban értesítette Sándor az I—VIII. számú csendőrkerületi parancsnokságokat, hogy a kóborcigányok összegyűjtését június 5-én kell megkezdeni és június 15-ig be kell fejezni az ország egész területén. A siker érdekében karhatalmi erőt, minden katonai állomáson 50—50 főt bocsátott rendelkezésre az akcióhoz, de ezt csak a legszükségesebb esetben szabadott igénybe venni.[16]

A jogszabály végrehajtását — a hézagos források miatt — nem tudjuk aprólékosan felidézni. Néhány fontosabb rendelkezésével kapcsolatban azonban találtunk adatokat. A 9200/18—1916. H. M. rendelet utasította a törvényhatóságokat, hogy az 1865—1898 között született vándorcigányokat állítsák katonai szemlebizottság elé. Noha ez a jogszabály egy héttel a cigányok „összegyűjtése" előtt született, a két norma közötti kapcsolat nyilvánvaló. Azt pedig, hogy ilyen sorozások valóban történtek, bizonyítja Nagykőrös polgármesterének júliusi, a megye alispánjához küldött levele.[17] A cigányok lovainak rekvirálását két H. M.-rendelet is „biztosította", ezen az úton mégis kevés lóhoz juthatott a hadsereg. Borsod megye járásai közül pl. a mezőcsátiban egyet sem foglaltak le, a szentpéteriben egyet, de az katonai szolgálatra alkalmatlan volt, az edelényiben ötöt, közülük egy elpusztult, a többi beteg volt, az ózdiban szintén nem rekviráltak és a miskolciban sem.[18]

A végrehajtás nem volt mentes a túlkapásoktól. Egyes hatóságok ugyanis, mihelyt valószínűnek látszott, hogy az előállított cigányok valamely községben állandó lakhellyel bírnak, anélkül, hogy erről meggyőződtek volna, őket az illető községbe toloncolták. Ezért — rendelkezett egy újabb körrendelet — a lefogottak „egyelőre a részükre tartózkodási helyül kijelölt községben hagyandók, az illetőségi községbe utalás iránt később fog intézkedni" a belügyminiszter.[19] Nemcsak túlkapások mutatkoztak azonban a végrehajtásban, hanem hanyagság is. Ezt sugallja, hogy mind az összeírólapok beküldését, mind az illetőségi községek megállapítását meg kellett sürgetni.[20]

Bizonyítható, hogy a „hatósági intézkedéseknek megátalkodottan ellene szegülő" cigányok számára kényszermunka-telepet állítottak fel. A somorjai táborban pl. 1917 februárjában 39 személyt internáltak.[21]

Az 1917. június 15. után hivatalukba lépő belügyminiszterek már közel sem foglalkoztak annyit a cigányüggyel, mint Sándor János. Ugron Gábor kiadta ugyan 151041/1917. B. M. sz. körrendeletét, ez azonban semmi lényeges rendelkezést nem tartalmazott, csupán jelentéseket követelt. A korszak központi közigazgatásának cigánytelepítéssel kapcsolatos intézkedéseit Wekerle Sándor körrendelete zárta: ismét összeírásra utasított.[22]

2. Törekvések a koldulás megszüntetésére

A cigányság és a koldulás kapcsolata nyilvánvaló: a cigányok jelentős százaléka próbálta — vagy éppen tudta — így biztosítani megélhetését. Felismerte ezt természetesen a belügyi kormányzat is és igyekezett változtatni a helyzeten. Ennek ellenére a koldulás szabályozásában a megyék játszottak elsődleges szerepet. Jelentős központi norma mindössze kettő született e tárgykörben. Ezek sem kifejezetten a cigányok életének formálása végett készültek, miként a többi intézménynél felbukkanó jogszabályok sem. Személyi hatályuk azonban kiterjedt a cigányokra is, jelentősen alakítva ezzel a népcsoport életviszonyait.

A kolduláshoz kapcsolódó korábbi jogi norma a 4226. R./1868. B. M. sz. körrendelet. Megalkotását erősen motiválta két súlyos bűncselekmény. Az egyik bűntett sértettje egy tíz év körüli kisfiú volt, akinek mindkét lábát térdben kicsavarták a cigányok, hogy ezáltal nagyobb szánalmat keltve, jobban fel tudják őt használni a koldulásban.[23] A másik esetben egy falusi bíró közbelépése akadályozta meg „egy tizenkét éves fiúcska szemeinek cigányok általi kitolását".[24]

A jogszabály két csoportra osztotta a koldusokat: különbséget tett a munkaképtelen beteg és a munkaképes alamizsnások között. Míg az előbbiek eltartására a községeket kötelezte, addig az utóbbiaknak megtiltotta a kéregetést: „vásárok és más gyülekezetek alkalmával rendőri közegek rendelendők ki, hogy a koldusokat is szigorúan összeszedvén, őket az ünnepély tartamára őrizet alá helyezzék, azután pedig a hatóság elé állítsák." Minősített esetnek tekintette, ha a testi fogyatkozást színlelik és ha a kolduló gyermek szándékosan tétetett nyomorékká. Ugyancsak minősített esetként ítélte meg a visszaesést és a „szegénységüket csak színlelő" alamizsnások kéregetését. Büntetésül mindkét esetben „rendőri megfenyítést" helyezett kilátásba. A körrendelet elvenni rendelte a cigányoknál talált közlekedési eszközöket és igavonó állatokat is, másrészt megtiltotta a hatóságoknak, hogy „koldulással foglalkozó és csavargó egyéneknek" útlevelet adjanak.

A másik jelentős norma, az 1879:XL. tc. a kihágások közé sorolta a koldulást, valamint a 16 éven aluli gyermek kéregetésre „biztatását" (66. §), és büntetésül nyolc napig terjedő elzárást helyezett kilátásba. Az alapeset mellett szabályozta a minősítő körülményeket is: hat esetet nevezett itt meg (visszaesés, csoportos elkövetés, engedélyezett időn kívüli koldulás, zárt lakásba behatolva, nyomort vagy betegséget színlelve, felfegyverezve), ezek büntetése már 30—60 napi elzárás volt.

3. A toloncolás

A toloncolás olyan, útlevéllel nem rendelkező vagy kihágást elkövetett személyeknek — általában fegyveres őrizet alatti — lakóhelyükre kísérése volt, amely központilag meghatározott útvonalon történt s amelynek költségeit az állam fedezte. Más prevenciós eszköz híján ezt az intézményt alkalmazták leginkább a kor cigányaival szemben. Állításunk igazolására egyetlen adat: a Belügyminisztérium adatai szerint 1870. december 25. és 1871. január 18. között 67 cigányt toloncoltak Vas megyébe az ország más törvényhatóságaiból és Ausztriából.[25] (Jóllehet ez a szám önmagában is elég magas, hozzá kell még számítanunk, hogy téli időszakról szól, amikor a kóborcigányok nagy része nem vándorolt, és hogy nem minden vasi toloncolásról értesítették a minisztériumot, de legalábbis nem minden erről szóló iratot találtunk meg.)

Az 1442. R./1867. B. M. sz. körrendelet volt az első jogszabály korszakunkban, amely parancsba adta a vármegyéknek, hogy a területükön útlevél nélkül talált cigányokat toloncolják illetőségi községeikbe. Külön felhívta a határszéli megyék figyelmét, hogy útlevéllel el nem látott cigányokat ne engedjenek külföldre és a szomszéd országokból se Magyarországra.

[16] OL K 148—1916—34—8070 /15671/916/.
[17] PmL IV/408-b 12989/919 /9707/.
[18] BmL 2020—922/5981/1916/, /4314/916/, /5930/916/.
[19] 101052/1916. B. M. sz. körrendelet.
[20] BmL 2020/922/07734/916/, ill. OL K 148—1916—34—8070 /15001/916/.
[21] OL K 148—1917—36—13042/917/.
[22] 125088/1918. B. M. sz. körrendelet.
[23] Független Lapok 1868/132.
[24] Zala—Somogyi Közlöny 1868/29.
[25] OL K 150—1870—III—1 /763/.

Ezeket a szabályokat fejlesztette tovább a 4226. R./868. B. M. sz. körrendelet, amennyiben a községek kötelességévé tette, hogy az összefogott csavargókat és koldusokat — illetőségük megállapítása után — fegyveres őrizet mellett lakóhelyeikre toloncolják. A 13. szakasz — az állam költségeit enyhítendő — elkoboztatta és a toloncolás fedezésére fodíttatta a toloncoknál talált pénzt.

Az országon belüli toloncolások mellett az országok közöttiek is jelentősek voltak. Anyagi szempontból az utóbbi okozott nagyobb gondot az államháztartásnak. Egyrészt, mert a magyarországi honos cigányok toloncolási költségei eleve a magyar államot terhelték, másrészt mert községeink elöljárói a toloncok illetőségének megállapítása végett hozzájuk küldött megkeresésekre sokszor csak többszöri sürgetésre adtak választ. Ezáltal jelentős többletköltségeket okoztak, hiszen a toloncokat azalatt élelmezni kellett a külföldi hatóságoknak. Az effajta túlkiadásokat is természetesen Magyarországnak kellett megtérítenie.[26]

A fenti problémákra a minisztérium kétféleképpen reagált: *1.*: Utasította a községeket, hogy a külföldi honossági megkeresésekre gyors és pontos választ adjanak. *2.*: Körrendeleteiben elvárta, hogy a törvényhatóságok következetesen tartsák be az útlevélkérelmek megtagadására, ill. teljesítésének korlátozására vonatkozó normákat.[27]

A toloncolás intézményének fejlődésében fontos évszám 1885. Ekkor bocsátotta ki Tisza Kálmán 9389/1885. B. M. sz. rendeletét az új toloncszabályzatról. A jogszabály megalkotását másfél évtizedes munka előzte meg. A minisztérium már 1870-ben adatokat kért az ausztriai toloncolási tapasztalatokról a bécsi hatóságoktól.[28] Ugyanebben az évben a Közmunka és Közlekedési Minisztérium megszerkesztette nyolc kerület toloncolási útvonalainak térképét s ezen kívül a tárgyhoz kapcsolódó statisztikákat is készíttettek.[29] A rendelet egységesítette a toloncolási szabályozást, deklarálta, hogy a toloncolás preventív jellegű intézmény. Személyi hatálya alá vonta a csavargókat, a „szokásos munkakerülőket", az engedély nélkül koldulókat, továbbá azokat a „büntetésük kiállása után elbocsátott fegyenceket", akik az 1879:XL. tc. 62—70. §§. alapján voltak büntetve. Az illetőségi községnek átadott toloncot munkavégzésre kötelezte. Kijelölte a toloncállomásokat, továbbá felállította a hármas fokozatú toloncolási hatóságok szervezetét.

A toloncolás intézményének gyakorlati jelentősége nagyon csekély volt. A közigazgatási szervek nem tudták, de nem is akarták végrehajtani az idevonatkozó jogszabályokat, mert az eljárás körülményes volt és időben hosszú. A napi gyakorlat aztán kialakított egy sajátos toloncolási módot, amit ekként ismertetett egy szabolcsi csendőrőrmester: „Minden csendőrőrsnek megvan a maga körzete. Ha azon belül egy cigánykaravánra találunk, azt elverjük és a szomszéd körzet határáig kísérjük. Ott a másik őrs akad reá, ez ismét elveri és a szomszéd körzet határáig kíséri. S ez így megy a végtelenségig."[30]

4. A dologház intézménye

Noha a dologház intézménye tárgyalt korszakunkban nem bírt nagy jelentőséggel, mégis meg kell emlékeznünk róla, mert benne csúcsosodott ki a cigánysággal is kapcsolatba hozható preventív intézkedések sora. Kialakulásának történetét nehéz rekonstruálni. Levéltári források szerint országos intézetek nem voltak s a Magyar Jogi Lexikon is azt írta 1900-ban, hogy „hazánkban nem ismerik a dologházat".[31] Ugyanakkor működtek városi vagy községi kezelésben levő intézetek. A „Pesti Kényszerítő Dologház" pl. 1843-tól 1881 júniusáig funkcionált.[32]

A század utolsó évtizedében felerősödtek a dologház intézményének országos felállítását javasló hangok. A reformot tartalmazó jogszabály azonban csak húsz év múlva született meg s az 1913:XXI. törvénycikként vonult be a magyar jog történetébe.

A törvény megalkotása azért vált szükségessé — olvasható az általános indokolásban —, mert „a magyar Kbtk. a társadalomnak e veszedelmes elemeivel szemben (csavargók, koldusok, dologkerülők) szerfelett gyenge védelmet nyújt. A veszedelmes elemek közül konkrétan utalt a vándorcigányokra. Az 1913:XXI. tc. személyi hatálya alá csak azok a „keresetre utalt, munkaképes, rendes elmeállapotú", tizennyolcadik életévüket betöltött személyek tartoztak, akik csavarogtak vagy egyébként munkakerülő életmódot folytattak. Büntetési rendszere több fokozatú és minden tekintetben súlyosabb a Kbtk.-énál. Az „alkalmi" munkakerülők cselekményét a hatóságok útján enyhe büntetésben részesítette. A 2—4. szakasz minősített esetnek tekintette a munkakerülő olyan cselekményét, amely a maga vagy a családja erkölcsi romlásával fenyegetett, avagy a közbiztonságot sértette vagy fenyegette. E cselekményeket vétségekké nyilvánította, büntetésük pedig vagylagos: fogház vagy dologház volt. A visszaesőket a 6. § már csak dologházzal büntette. A dologházba utalás határozatlan időre szólt, de tartama egy évnél rövidebb és öt évnél hosszabb nem lehetett. Ezzel elismerésre jutott az az elv, hogy az őrizet tartamát ne előzetesen a bíróság, hanem az elítélt magatartása határozza meg.

A dologház intézményének funkcionálásáról nem rendelkezünk adatokkal. Valószínű azonban, hogy a világháborús körülmények nagymértékben akadályozták eredményes működését.

5. Gyermekvédelem

Ez az intézmény szintén csekély jelentőségű volt, hiszen mindössze két, közvetlenül a cigánygyerekek védelméhez fűződő jogszabály lépett hatályba a Monarchia idején. Mellettük azonban — erős hatásuk miatt — megemlítünk más normákat is.

Az 1879:XL. tc. úgy rendelkezett, hogy olyan helyeken, ahol javítóintézet működik, az életük tizenhatodik évét be nem töltött csavargókat a hatóság szállítsa intézetbe és ott egy éven át nevelje. Ugyanezt követelte a 16 éven aluli koldulókkal szemben is. A 13964/1894. I. M. sz. rendelet — amely a javítóintézetek számára adott alapszabályokat — megismételte ezt a rendelkezést, de hatályát kiterjesztette azokra a kiskorú, vagyontalan gyermekekre is, akiknek szülei meghaltak vagy hosszabb szabadságvesztés-büntetésüket töltik, avagy akiknek erkölcsi nevelését szüleik-gondozóik elhanyagolják.

A századforduló utáni évtizedben már több gyermekmenhelyet létesítettek szerte az országban, ahova az árvaházak a hét éven aluli, a kellő szülői gondozást nélkülöző cigánygyermeket is beutalhatták.[33] A túlkapások, ill. a

[26] PmL IV/408-b 1412/873 /8700/.
[27] PmL IV/408-b 127/880 /582/867/.
[28] Közrendészeti Lap, 1871/1.
[29] OL K 150—1871—III—15 /3366/.

[30] *Bergstein* Béla: A cigánykérdés megoldása. Huszadik Század, 1910. 9. sz., 189. old.
[31] Vö.: OL K 150—1868—III/R-16 /1593/ és OL K 150—1872—III—1 /8468/28058/.
[32] *Vajna* Károly: Hazai régi büntetések. Bp., 1907., II. köt., 309. old.

[33] *Mezey* Barna—*Tauber* István: A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdései.

hibás értelmezés miatt azonban két ízben is jogszabályt volt kénytelen kiadni a belügyminiszter. Mind a 76334/1908. sz. elvi jelentőségű belügyminiszteri határozat, mind a 86471/1916. B. M. sz. körrendelet hangsúlyozta, hogy a „kellő gondozást" relatívan, a vándorcigányok életmódjához viszonyítva kell érteni, s nem szabad a magzatát felnevelni akaró cigány szülőtől gyermekét elszakítani, menhelybe szállítani.

*

A központi közigazgatás tevékenysége természetesen nem merült ki a most leírtakban. Minden bizonnyal ennél sokkal többet tett a baj felszámolásában vagy legalábbis enyhítése érdekében. Nem is lenne megalapozott, ha hézagos forrásaink alapján elemezni vagy netán véleményezni akarnánk próbálkozásait. Annyi azonban megállapítható, hogy a dualista államapparátus nem gyógyította ki a társadalmat ebből a betegségéből. S ha hetven év alatt volt is egy nagyon lassú asszimilálódási folyamat, a forradalmi államok, majd a Horthy-közigazgatás éppoly súlyos problémát kaptak örökül a világháború utáni változásokkor, mint a dualista Magyarország 1867-ben.

Acta facultatis politico-iuridicae universitatis scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Tomus XXIII., Bp. 1980., 223. old.

Batta Pálné

Továbbfejlesztés — de hogyan?

Nigriny Elemér a Jogtudományi Közlöny 1985. évi 2. számában áttekintette azokat az érveket és ellenérveket, amelyek az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata vagy felülbírálata körének kiszélesítése ellen, illetve mellett szólnak — legalábbis ezek egy részét. Mivel az érvelés véleményem szerint kissé szűk körben mozog, indokoltnak mutatkozik néhány, az áttekintésből kimaradt szempont felvetése.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy egyetértek a cikk azon megállapításával, hogy az államigazgatási szervek munkájának színvonala fontos politikai kérdés: a lakosság politikai közérzetét is befolyásoló körülmény, hogy az állampolgárok helyben, időben (!), megalapozottan és törvényesen jussanak hozzá a jogviszonyaikat rendező hatósági döntésekhez. Az is igaz, hogy egy szervezettől független ellenőrzés, felülvizsgálat lehetősége általában előmozdítja a szervezet munkájának törvényességét, színvonalát.

Amit a cikkből hiányolni kell az az, hogy bizonyítandó tételeket nem bizonyít, hanem egyszerűen deklarál: „Az államigazgatás a felmerülő vitás ügyeket nem tudja olyan megnyugtatóan elbírálni, mint a bíróságok teszik a polgári és büntetőügyekben" vagy „a közigazgatás szemlélete gyakran egyoldalú, a felsőbb közigazgatási szervtől származó iránymutatás nem helyes irányba terelheti az államigazgatási szerv jogalkalmazói gyakorlatát. Ezen a helyzeten segíthet a bírósági jogértelmezés, amely — szemben az esetleg kialakult jogszabálysértő magyarázattal — biztosítja a jogpolitikai elveknek, a jogszabályok valódi értelmének megfelelő helyes jogalkalmazást. Ilyen módon az államigazgatási szervek munkája magasabb színvonalúvá válik, de csökken a jogsértések száma" (51. old. 2. bek.).

A szerző a fentieket nem írhatta volna le ilyen evidenciaszerűen, ha kicsit is figyelembe veszi az államigazgatási perekből már most leszűrhető tapasztalatokat és ebből kiindulva jutott volna el annak megállapításáig, hogy mi az, ami bevált, mi az, ami változtatást igényel.

Hiányolható a tágabb körű elemzés a tekintetben is, hogy állami szerveink rendszerében melyik szervtípus mire alkalmas és mire nem. E körben érdemes lett volna kitérni arra is, hogy a gazdasági döntőbíráskodás megszüntetése és bírósági útra terelése vajon valóban elősegítette a gazdálkodó szervezetek törvényes működését — ezt a következtetést vonhatjuk le a gazdasági perek csökkenéséből? Ilyen következtetés alighanem nagyon megalapozatlan lenne és a köztapasztalattal sem egyezne. Az ilyen következtetés figyelmen kívül hagyná a bírósági eljárás „elrettentő hatását" a viták hatósági rendezésének igénylésétől — ami szerintem nem egyértelműen helyeselhető következmény. Vagy a munkaügyi bíróságok ítélkezése mentes lenne egyoldalúságoktól? A területen gyakran panaszolják a munkaügyi bíróságok nagyfokú szubjektivizmusát, olykor alappal.

A bíróságok munkaterhe növekvő tendenciát mutat — annak ellenére, hogy szinte minden nagyobb kodifikáció során sor került a bírósági útról elterelésre, az államigazgatási szervek hatáskörének bővítésére — annak érdekében, hogy ne romoljon az ítélkezés időszerűsége.

De hát megtörtént annak alapos elemzése, hogy a bírósági ítélkezés időszerűsége valóban „időszerű-e"? Választhatunk ennek értékelésénél olyan összehasonlítási bázist, amely alapján a válasz kedvező (más történelmi korszakokat, más országok bírósági gyakorlatát)? A bírósági statisztika sem mutat túl rossz képet — ám a méréshez felhasznált időhatárok kissé mechanikusnak tűnnek. Véleményem szerint a helyes kritérium, összehasonlítási alap az lehet, hogy mennyire tölti be a bírósági ítélkezés a rá rótt társadalmi szerepet: mennyire képes a jogvitákat, jogviszonyokat olyan színvonalon és olyan *időben* (!) rendezni, hogy azokat elveink szellemében ténylegesen helyesen formálja. (Az időtényező teljes ignorálását joggal hiányolhatjuk a cikkből és az alapjául szolgáló tanulmányból.) Az államigazgatási szervek határozatainak a jelenlegi időszerűségi feltételek melletti bírósági felülvizsgálata hatósági eljárásaink társadalmi hatékonyságát ilyen értelemben nem javítaná, a bírósági eljárások diszfunkcionális hatásai érvényesülnének erőteljesebben. Például: az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatára a Pp illetékességi szabályai a megyei bíróságok székhelyén működő helyi bíróságokat jogosítják fel. Közlekedési helyzetünk jelentősen megnehezíti a megyeszékhelyekre utazást — különösen az aprófalvas településeken —, így a jogérvényesítés terén ilyen vonatkozásban nem teljes a jogegyenlőség. Ez annál jelentősebb teher, ha figyelembe vesszük, hogy egy peres ügy ritkán fejeződik be egy tárgyaláson, a kitűzési határidők több hónaposak. Egyáltalán nem véletlen, hogy az állampolgárok többsége — és általában éppen a tisztességes emberek — irtóznak a bírósági eljárásoktól.

Mire utalnak a tények azzal kapcsolatosan, hogy a bírósági jogértelmezés biztosítja a jogpolitikai elveknek, a jogszabályoknak megfelelő helyes jogalkalmazást? Komárom megyében 1981. évben 48 464, 1982. évben 50 986, 1983. évben 48 807 államigazgatási határozat kiadására került sor, a fellebbezések és egyéb jogorvoslatok száma nem érte el az egy százalékot, az alapos jogorvoslatok ennek is kisebb hányadát képezték. A három év alatt 15 államigazgatási határozatot támadtak meg a bíróságon! (Ez a szám nem tartalmazza a kisajátítási pereket.)

Batta Pálné ügyész, Komáromi Főügyészség (Komárom).

A bírósági határozatok ellen lényegesen nagyobb számú fellebbezést nyújtanak be és lényegesen nagyobb az alapos fellebbezések aránya is. Egyáltalán nem evidens, hogy a helyismerettel, személyismerettel, szakismerettel nem rendelkező, a valóságos életviszonyoktól távol álló bíróság „biztosítja" a jogpolitikai elveknek, jogszabályoknak megfelelő helyes jogalkalmazást! Bár valóban tetszetős érvelés az, hogy az államigazgatás felnőtt, és képes elviselni a törvényi garanciák szélesedését — de a lényeget illetően elgondolkodtató: ha egy szervezet felnőtt, mi értelme számára mintegy „gondnokot" kirendelni — ha már ezt nem tettük „kiskorában"? Aki ráadásul kevesebb információ birtokában „szájbarágóan" megmagyarázza, mit is kell tennie!

Nem tetszetős paradoxonok, más országok mintái lennének a megfelelő kiindulópontok fejlődési törekvéseink eldöntésénél, hanem sokkal nagyobb nyomatékkal saját tapasztalataink, eddigi munkánk részérdekektől mentes elemzése. Ha az államigazgatási szervezetünk — állami szerveink rendszerében együttműködve más szervekkel — képes volt leszorítani a törvénysértések arányát a jelenlegi szintre, miért ne lenne képes tovább javítani a munkáját, különösen, ha erőfeszítéseinket az első döntést hozó szervek munkafeltételeinek megjavítására összpontosítjuk és nem forgácsoljuk szét, úgy tűnik, felesleges szervek létrehozásával.

Véleményem szerint a jelenlegi alkotmányos konstrukció mellett az ügyészi általános törvényességi felügyelet jobban megfelel a célnak: képes reparálni az esetleg első fokon jogerőre emelkedett törvénysértő határozatokat is, erőteljes officialitásánál fogva a helyi körülményeket jobban ismeri és képes függetleníteni magát a helyi érdekviszonyoktól. Ha a meglevő eszközök alkalmazásával elérhetjük a célt, miért lenne szükség látványos átszervezésekre, amelyek — méghozzá előreláthatóan — nem képesek, nem lehetnek képesek a munkát előrevinni.

A kifejtettek alapján az államigazgatási munka hatékonyságának, szakszerűségének növelését tartanánk a továbbfejlődés irányának — a törvényes garanciák lehetnének e határozatok bírósági megtámadásának lehetőségei a jelenlegi terjedelemben és egy minél intenzívebb ügyészi általános felügyeleti tevékenység. Meg kellene vizsgálni azt is, hogy indokolt-e az ilyen perekre vonatkozóan fenntartani a megyeszékhelyi bíróságok illetékességét — véleményem szerint ezt sem a perek száma, sem jellege nem indokolja.

Karliczek, Hans-Joachim—Melzer, Helmut

Az NDK-ban a dolgozók, kollektíváik és szervezeteik közreműködésének formái a helyi államigazgatásban

A helyi népképviseletek, mint az NDK helyi felségterülete egységes szocialista államhatalmi szervei,[1] funkcióinak gyakorlása során különös jelentőségre tesz szert a végrehajtást intéző apparátus néphez kötődő munkája. Az állampolgárok közreműködése az államigazgatási apparátus munkájában és azok tömegekre ható, az állampolgárokhoz kapcsolódó tevékenységében a szocialista képviseleti demokrácia legfontosabb intézményei közé tartozik. Szorosan össze van kapcsolva a hatalmi szervek választhatóságának, nyilvánosságának és kollektivitásának elveivel és az állampolgárokkal szembeni felelősségükkel, a választott képviseleti szerveknél a legfontosabb döntési funkciók koncentrációjának és azok ellenőrzésének alapelveivel a végrehajtó és intéző szervek tevékenységén keresztül és ezáltal ez egyike azoknak az alapelveknek, amelyek a népképviseletek, mint a néphatalom szervei munkáját jellemzik. Enélkül nehezen valósítható meg a szocialista népképviseletek, mint dolgozó testületek marxista—leninista eszméje, amelyek önmagukban egyesítik a végső döntést, a végrehajtást és az ellenőrzést, a képviseleti szervet és az irányító testületet. Jelentősége napjainkban oly mértékben növekszik, ahogy a helyi szervek felelőssége az össztársadalmi, mindenekelőtt a fejlett szocialista társadalom népgazdasági feladatainak megoldásáért, de éppen így növekszenek a területiumon a konkrét szociálpolitikai feladatok, az új követelmények, amelyeket mind a demokratizmus, mind a professzionalizmus terén a helyi államhatalmi szervek tevékenysége elé állít. A lehető legátfogóbban és hatékonyan szervezett közreműködése az állampolgárnak és szervezeteinek, kollektíváiknak a helyi államigazgatási szervezet munkájában, mindkét irányban hatást gyakorol. Minden gyakorlati tapasztalat szerint nemcsak az állami irányítás demokratikus, hanem egy szakszerű és hatékony működésének a garanciája.

Az alábbi fejtegetések alapját képezik olyan nagyobb városokban folytatott vizsgálatok, amelyek az NDK állami felépítése szerint egy városi kerület státuszával rendelkeznek és amelyek hatalmi szervei ennek következményeként önmagukban egyesítik egy kommunális egység (város vagy község) hatáskörét egy járáséval. A vizsgálatok lehetővé tették ezért, hogy a problematikát az állampolgárok közötti közvetlen állami tevékenység szemszögéből a társadalmi élet ténykedése csomópontján vizsgálják, amilyent egy kb. 100 000 lakosú város szolgáltat, valamint a járási szint irányítása szemszögéből is.

A közreműködés terjedelme, sokrétűsége és differenciáltsága

Az állampolgárok, kollektíváik és szervezeteik közreműködését az NDK helyi államigazgatási apparátusának munkájában jellemzi elsősorban formáinak terjedelme és sokrétűsége, differenciáltsága. Felöleli mind a tanácsok munkájában való közreműködésüket, mind a helyi népképviseletek folyamatosan tevékenykedő munkaszerveiben és végrehajtó szerveiben[2] és a közreműködés formáit, amelyek a tanácsok egyes tagjainál fennállnak, akik az NDK-ban mindig felelősek a

Karliczek, Hans-Joachim egyetemi docens, az NDK Tudományos Akadémiájának Elméleti Állam- és Jogtudományi Intézete (Berlin).

Melzer, Helmut egyetemi docens, az NDK Tudományos Akadémiájának Állam- és Jogtudományi Intézete (Berlin).

[1] Az NDK-ban ezek a megyékben — a megyei ülések, a városi kerületekben és a járásokban — a városi képviselő gyűlések és a járási ülések, egyes nagyvárosokban a városi kerületekben — a városi kerületi gyűlések, a járásokhoz tartozó városokban és a községekben — a városi képviselő gyűlések és a községi képviseletek. Minden népképviselet megválasztja tanácsát mint állandóan dolgozó és végrehajtó-rendelkező szervet és egy sor állandó bizottságot. Vö. 1973. július 12-i törvény a helyi népképviseletekről és szerveiről az NDK-ban (NDK Hivatalos Lapja, I. rész, 313. és azt követő oldal), 1. és 7. §.

[2] A helyi népképviseletről és szerveiről az NDK-ban szóló törvény idézett helyen, a 8. §-ban szabályozza a tanácsok státuszát és meghatározza a 12. §-ban a tanácsok jogosultságát arra, hogy feladataik teljesítése érdekében szakszerveket alkossanak, azok feladatait meghatározzák és tevékenységüket ellenőrizzék. Ezek a szakszervek kevés kivétellel (a megyék gazdasági tanácsai, tervbizottságok a megyékben és a járásokban) részlegenként vannak szervezve, amelyek szakcsoportokra és szakterületekre vannak felosztva. A kisebb községekben az ilyen apparátus hiányzik, illetve csak kevés munkatársból áll meghatározott szakterületek kapcsán (pénzügyek és mások).

helyi államigazgatás meghatározott területéért (resztorok), továbbá a részvétel formáit is ezeknél az ugyancsak alárendelt szakmai (szakági) és funkcionális szerveknél (osztályok, előadók stb.) és nem utoljára az állampolgárok számos közreműködési formáját a helyi tanácsoknak alárendelt intézmények és üzemek munkájában. Amennyiben ezenkívül figyelembe vesszük, hogy ez a közreműködés ezen keresztül még sokrétű más formában is végrehajtásra kerül — emlékeztetünk csak az állampolgárok leveleire, beadványaira és útmutatásaira, amelyeket közvetlenül a helyi államigazgatási apparátushoz intéznek vagy munkatársaik tömegpolitikai munkájának formai sokrétűségére —, könnyen felismerhető, hogy terjedelmében, sokrétűségében és differenciáltságában jelentősen túlnő az állampolgároknak a képviseleti testületek munkájában való részvételének formáin, abból magából indul ki és csak mindkettő együtt teszi lehetővé, hogy az államhatalom szerve a nép legátfogóbb politikai szervezetévé váljék. Az Odera menti Frankfurt városa tanácsának 16 vizsgált államigazgatási területén egyedül a tanácsok tagjainál és a nekik alárendelt részlegeknél több mint 110 különböző társadalmi grémium mutatkozott, amelyekben például több mint 1200 állampolgár működött folyamatosan közre. Hasonló és részben magasabb adatok állnak rendelkezésünkre más összehasonlítható városi kerületekből. Még átfogóbb az állampolgárok közreműködése a helyi tanácsoknak alárendelt intézmények és üzemek tevékenységében. Az Odera menti Frankfurt városában az iskolákban a szülők választott képviseleteiben (szülői tanácsadók) és az egyes osztályokban (szülői aktívák) kereken 3500 állampolgár működik közre. Hasonló közreműködői formák állnak fenn a népművelés más intézményénél is. Az NDK-ban összesen 107 221 ilyen közreműködői grémium dolgozik 614 252 taggal egyedül a népművelés területén.[3] Szélesen kifejlődött a társadalmi közreműködés a kultúra, a sport, az ifjúságot pártfogoló stb. intézményeknél. A munkás—paraszt felügyelet megyei, járási, városi és városi kerületi bizottságaiban, amelyeket a megfelelő népképviseletek erősítenek meg, azok választmányaiban és komisszióiban az NDK-ban összesen 266 095 állampolgár dolgozik.[4] A kereskedelem és az ellátás területén is léteznek az állami és szövetkezeti kiskereskedelmi üzleteknél és a vendéglátó egységeknél társadalmi tanácsadók. Az Odera menti Frankfurt városában ezeknek több mint 700 állandó tagja van. Hasonló adatok rögzíthetők más ágazatok és területek kapcsán is.

A közreműködés mindezekben a formájában visszatükröződik összességében egy ilyen nagyobb városban az állami irányítás keretében a társadalmi elvárások terjedelme, sokrétűsége és differenciáltsága, egyidejűleg azonban mind az állampolgárok, mind kollektíváik és szervezeteik társadalmi szükségleteinek és érdekének kiterjedése, sokrétűsége és differenciáltsága is, amelyeket a helyi hatalmi szerveknek kell képviselni és észlelni. Nem utoljára visszatükrözik a ténylegesen létező organizatórikus lehetőségek rendkívüli szélességét, sokrétűségét és differenciáltságát, amelyek a dolgozók, kollektíváik és szervezeteik rendelkezésére állnak az egységes állami politika megvalósítása terén és a helyi hatalmi szervekben érdekeik megóvásához az aktív részvételük érdekében. Meg lehet állapítani, hogy mindenekelőtt az állampolgárok közreműködése meghatározott intézményekben és üzemekben jut a területen széles és általában hatékony fejlődéshez is. Ez nemcsak formáik sokrétűségéből és differenciáltságából következik. Nagymértékben annak az eredménye, hogy itt az állampolgárok és családjuk — mint szülők, mint fogyasztók, mint kulturális vagy más területen érdekeltek — meghatározott személyes érdekei közvetlenül kapcsolódnak a társadalmi elvárásokhoz és érdekekhez. Az ilyen fajta közreműködési formák fejlődési szintje és hatékonysága ezért mindig össze van kötve ezeken a területeken az állampolgárok érdekeltségének kiforrottságával. A megfelelő formák kellő időben való kialakításával és állandó tökéletesítésével a helyi államigazgatásban az állampolgárok közreműködése érdekében a helyi hatalmi szervek lényegesen hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az állampolgárok a regionális és kommunális közösségi feladatok megoldásánál kifejezésre juttassák és megvalósítsák az össztársadalmi követelményekkel összhangban személyes és kollektív érdekeiket. Az ebből felnövekvő aktivitás mint fontos társadalmi hajtóerő hatékonyan alkalmazható és felhasználható az állami vezetés részéről.

Az alárendelt intézmények és üzemek tevékenységében és azok irányításában a közvetlen közreműködés formáival szemben a tanácsok és részlegeik munkájában való közreműködés formáival kapcsolatos tevékenység erősebben általánosító jellegűvé válik és meghatározott integráló, a társadalmi tevékenységet előmozdító és koordináló elemek nyomulnak azokban világosan előtérbe. Sok esetben tagjai társadalmi szervezetek és üzemi kollektívák, szövetkezetek és intézmények képviselői, azaz meghatározott szervezett társadalmi erők és érdekcsoportok képviselői. Ezek azután ismét támaszkodhatnak szervezeteik és kollektívájuk képességeire és a közreműködés ezen formáinak hatékonysága a helyi államigazgatás vonatkozásában jelentős mértékben attól függ, hogy kifejlődik-e és hogyan annak aktivitása ugyanolyan mértékben és ugyanabban az irányban.

A helyi államigazgatás együttműködése a területen a társadalmi erőkkel

A dolgozók közreműködése a helyi államigazgatási apparátus tevékenységében nincs behatárolva, meghatározott államilag szervezett és többé vagy kevésbé jogilag is kialakított formákra korlátozva. Állami és társadalmi karaktere van és mind állami, mind társadalmi alapokon van szervezve. Sok közreműködési formánál mindkét elem egymásba fonódik. Specifikus módon kötődik a helyi államigazgatási apparátus tevékenysége a mindenkori területen a szocializmus politikai rendszere minden elemének működéséhez. A nagymértékben meglevő társadalmi formákat használja fel, mindenekelőtt a társadalmi szervezetek és munkáskollektívák specifikus lehetőségeit. Anélkül, hogy figyelemmel lennénk a szervezett társadalmi erők bevonására, sok szempontból pontatlan kép mutatkozik a dolgozók közreműködése tényleges terjedelméről és effektivitásáról a helyi államigazgatás munkájában.

Munkájuk és feladatuk mindenkori tárgyának megfelelően az NDK politikai gyakorlatában a területen össze van kapcsolva a helyi tanácsok irányítási területe (reszortok), a társadalmi aktivitás mindenkori specifikus részterületével, részrendszerével. Sokrétűen használják ki azok képességeit a közreműködés érdekében. Arra a végkövetkeztetésre lehet jutni, hogy az állam részéről, illetve közvetlenül helyi hatalmi szerveitől mindig csak akkor teremthető meg az államilag szervezett közreműködési forma, ha egy területen hiányoznak a társadalmi szervezeti

[3] Vö. NDK 1984. évi statisztikai évkönyve. Berlin, 1984, 398. old.

[4] Idézett helyen.

formák — mint a szülők vagy fogyasztók számára a vázolt esetekben — és másrészt egy sürgős társadalmi igény, olykor egy hatékonyabb koordinálásra irányuló igény állapítható meg az államigazgatás keretében egy szervezett közreműködés iránt. Amennyiben a helyi államigazgatásban a dolgozók közreműködését vizsgáljuk, amely az NDK-ban a gyakorlatban azoknak a társadalmi szervezetekkel való együttműködése keretében történik, közelebbről mindenekelőtt az alábbi fő formákat kell kiemelni:

Először, a lakosság tömegeinek közvetlen közreműködése a városokban és községekben és azok lakóterületén (mikrorajonok), amelyek mintegy 1000—2000 lakost ölelnek fel. Ezeket mindenekelőtt az NDK Nemzeti Frontja megfelelő bizottsága szervezi. Az NDK Nemzeti Frontja 18 500 bizottságában 365 000 állampolgár dolgozik, működik közre.[5] Ezek a bizottságok a lakosság társadalmi öntevékenysége egyik fő formája. Ezekben a bizottságokban rendszerint közreműködnek képviselők is és a helyi állami apparátus meghatározott munkatársai is mint a helyi tanácsok megbízottai, akik szervezik az együttműködést a tanáccsal és részlegeivel vagy szakterületeivel. A Nemzeti Front ezen bizottságai, mint az NDK legátfogóbb népmozgalma Németország Szocialista Egységpártja vezetésével működik, de azokban valamennyi párt és társadalmi szervezet is képviselve van. Politikai és ideológiai területen fennálló funkcióik mellett ezek a bizottságok jelentős munkát fejtenek ki a lakosság mozgósítása érdekében a helyi tervek megvalósítása és a helyi hatalmi szervek speciális kommunálpolitikai programjának megvalósítása céljából, a helyi források kihasználásáért, a közrend, tisztaság és higiéne biztosításáért, a szellemi és kulturális élet kifejlesztéséért és sok más fontos kérdésben. Részben — különösen a nagyobb városok lakóterületén — megtalálhatók közöttük a közrend és közbiztonság bizottságai vagy aktívái is, a lakáskérdésekre, az építkezési javításokra, másodlagos nyersanyagok kitermelésére, a szociális kérdésekre, az ifjúság problémáira és mások. Ezek közül sok, jellegüket tekintve kommunálpolitikai feladatokat a kisebb községekben a népképviselet állandó bizottságai oldják meg, a határok itt folyékonyak. Ezek a bizottságok azonban mindenekelőtt a helyi verseny közvetlen szervei „Legyenek városaink és községeink szebbek, csináld velünk!" vagy „A szép faluért!", vagy „Példamutató közrendért és közbiztonságért!" mottó alatt, tömegmozgalmak jelentős népgazdasági eredménnyel és közvetlen kihatással az állampolgárok munka- és életkörülményeinek megjavításáért és közösségi vonatkozásai kifejlesztéséért. A Nemzeti Front bizottságai szervezik munkájuk keretében sokrétűen a lakosság közreműködését a helyi államigazgatási apparátus munkájában. A bizottságok elnökeinek rendszeres munkakapcsolata van a városok és községek polgármestereivel és az egyes tanácstagoknak a bizottságokkal. A bizottságok munkájának integrációs jellege útján ilyen módon összekapcsolódik munkájukban az állami és a társadalmi tevékenység, közöttük a helyi államigazgatási terület ilyen tevékenysége is.

Másodszor, a tanácsok egyes tagjai és részlegei rendszeres és szervezett munkakapcsolatban vannak meghatározott, ugyanazon a területen tevékenykedő társadalmi szervezetekkel, amelyeket ebben az értelemben ugyancsak a dolgozóknak az államigazgatásban való közreműködése formáinak tekinthetünk. A területi és üzemi tervek előkészítésénél, a nyilvános tervviták szervezésénél, a termelési versenyek szervezésénél, az újító- és ésszerűsítési mozgalom szervezésénél szoros együttműködés van a tanácsok, tervbizottságaik, a helyi gazdaság részlegei és más részlegek, valamint a Szakszervezeti Szövetség elnökei és az egyes szakszervezetek között. A megyékben és járásokban a munka stabil elvévé vált, hogy a helyi szakszervezeti vezetés minden jelentős határozathoz, különösen a helyi fejlesztési tervekhez a szakszervezetek álláspontját írásbeli állásfoglalásban beterjesztik. Másrészt a vizsgálat által érintett városoknak több mint a felében a vizsgált közreműködési formáknak állandó tagok a szakszervezetek és más társadalmi szervezetek képviselői. Ezen állandó és szoros kapcsolat nélkül, a közös vagy ugyanabba az irányba mutató munka megszervezése nélkül elképzelhetetlen lenne a helyi hatalmi szervek gazdasági és szociálpolitikai feladatainak megoldása. Hasonló a helyzet meghatározott részlegek más társadalmi szervezetekkel való együttműködésének más területén. Így az ifjúság kérdéseivel foglalkozó részleg munkája sok szempontból szorosan kapcsolódik a Szabad Német Ifjúság helyi vezetéséhez, az NDK egységes szocialista ifjúsági szövetségéhez. A Technikai Kamarával (Kammer der Technik), az NDK szocialista mérnökszervezetével való együttműködés nélkül a helyi tanácsok nem rendelkeznének napjainkban kielégítő ismeretekkel a tudományos, technológiai és gazdasági problémák helyi ésszerűsítése kapcsán. Egy másik, gyakorlatilag releváns terület az együttműködés a kiskerttulajdonosok és telepesek szövetségével, amely az NDK jelentős társadalmi egyesüléseihez tartozik és csaknem másfél millió tagot foglal magában. Szoros együttműködésben a mezőgazdaság és élelmiszergazdasági, kereskedelmi és ellátási részlegeivel a helyi tanácsoknak rendkívül fontos népgazdasági feladatokat teljesít a helyi lakosságnak hússal, tojással, gyümölccsel és főzelékkel való folyamatos ellátása keretében. Kétségtelenül ezen szövetség irányításának és szervezeteinek kezdeményezései az élelmiszerjavak termelésének növelése, a helyi felhozatalból a lakosság ellátása, a rendelkezésre álló földterület maradéktalan kihasználása, a helyi piacok megszervezése, a mezőgazdaság és a kertészet tudományos ismereteinek elterjesztése érdekében és más területeken fontos hozzájárulás a helyi tanácsok és részlegeik állami feladatainak megoldásához és az állampolgárok szabadidő eltöltésével kapcsolatos igényének gazdagításához.

Harmadszor, utalni kell a helyi tanácsok közel minden részlege tevékenységének kapcsolódására az üzemek, szövetkezetek és intézmények és azok vezetésének és kollektíváinak munkájához. A helyi népképviseletek és azok tanácsainak törvényileg rögzített fő feladataihoz tartozik területük valamennyi üzemével, kombinátjával, szövetkezetével és intézményével, alárendeltségüktől függetlenül együttműködni azzal a céllal, hogy a leghatékonyabb módon a szükséges helyi előfeltételeket az összállami feladatok megvalósítása érdekében kifejtett tevékenységéhez megteremtsék és ahhoz egyidejűleg felelősségük keretei között biztosítsák a harmonikus, az ágazat és a terület fejlődésével egyeztetett politikai, gazdasági, kulturális és szociális fejlődést a területen belül.[6] Ezen együttműködés útján a területen sok állami feladatot oldanak meg. Ez különösen a tömegpolitikai munka kérdéseit érinti a lakóterületen a munkáskollektíva politikai erőinek támogatásával, a munka- és létfeltételek fejlődését, a produktív erők helyi elosztá-

[5] Idézett helyen.

[6] Vö. Törvény a helyi népképviseletekről és szerveikről az NDK-ban. Idézett helyen 4. §.

sát és a beruházások helyi besorolását, az infrastruktúra fejlődését, a területi források ésszerű igénybevételét, a társadalmi munkafeltételek ésszerű alkalmazását, az energia, tüzelőanyag, víz stb. hasznosítását, valamint a környezetvédelmet. A dolgozók munka- és létfeltételének minden kérdésében és más területeken a helyi hatalmi szervek feladatkörébe tartozik a területi koordinálás. Az intenzíven kiszélesedő társadalmi reprodukcióhoz való átmenet feltételei között, amely növekvő mértékben ölt komplex jelleget és végső soron minden társadalmi életteret felölel, válnak intenzívebbé ezek a munkakapcsolatok a helyi tanácsok minden igazgatási ágazata számára. Ennek következtében mind nehezebbé válik formális kritériumok alapján a határokat megvonni a helyi igazgatási apparátusban való közreműködés formái és az üzemekben, szövetkezetekben és intézményekben a társadalmi, mindenekelőtt népgazdasági tevékenység meghatározott formái között. Így a lakáspolitikai részleg munkája éppen olyan kevéssé választható el a tanácsnál igazgatási bizottságként társadalmi munkában tevékenykedő lakóbizottságtól, mint a társadalmi lakóbizottságokétól, amelyek az üzemekben szövetkezetekben és intézményekben léteznek. Csak az együttműködés mutatja meg az állami irányításnak, hogy mi érinti az állampolgárok legközvetlenebb létérdekét.

Specifikus és az NDK tapasztalatai szerint új megnyilvánulás az ilyen társadalmi munkában tevékenykedő grémiumok tömeges fellépése a tanácsoknál és azok egyes részlegeinél, amelyek meghatározott koordinálási feladatokat teljesítenek az üzemek egész területi komplexuma számára. Ezek már nem határozhatók meg egy tanácsadó feladatokkal rendelkező igazgatási bizottság hagyományos kategóriájával. Ezekben a grémiumokban sokkal inkább a helyi tanács megfelelő részlege vagy illetékes tagja lép fel, mint a koordináló és az együttműködést kezdeményező és szervező központ, hogy ésszerűbb közös megoldást mozdítsanak elő az üzemek, intézmények és a tanácsok és részlegeik kapcsán a legkülönbözőbb területeken a kooperáció útján. Sok ilyen grémium keletkezett a helyi tanácsoknál és tervbizottságaiknál különösen a helyi ésszerűsítési mozgalom kapcsán. Ezeknek a grémiumoknak, amelyeknek különböző a megjelölésük (kooperációs tanácsok vagy érdekközösségek az ésszerűsítés alátámasztására és előmozdítására, az üzemek főmechanikusainak vagy energetikusainak egyesületei, munkacsoportok és mások), és amelyek meghatározott intézményeket is létrehoznak (pl. adatbankok, tartalékosok bankjai, anyagok vására, és mások) tartoznak rendszerint az üzemek képviselői, de a társadalmi szervezetek és a helyi igazgatás munkatársainak képviselői is. A hozzájárulás, amit a tagok ezekben a grémiumokban teljesítenek, azért mindig üzemük, szervezetük stb. hozzájárulása is és nem egyedül individuális kezdeményezésük.

Összefoglalóan észlelhető, hogy minden helyi tanács és részlegeik, mind közvetlenül általuk szervezett és a vezetésük és ellenőrzésük alatt a közreműködés náluk tevékenykedő formái mellett, ugyancsak a szervezett társadalmi erőkkel (társadalmi szervezetekkel, egyesületekkel és mozgalmakkal, munkáskollektívákkal) a dolgozókat sokrétű formákon keresztül bevonják tevékenységükbe és ez munkájuk szükséges, semmivel nem helyettesíthető eleme. Fontos jogi garancia ehhez az a törvényi kötelesség is, hogy a helyi tanácsok minden politikailag felelős munkatársa aktívan részt vegyen a tömegpolitikai munkában és szorosan és bajtársiasan együttműködjön az állampolgárokkal.

A fejlődés trendje

Részleteiben vizsgálva, a helyi államigazgatásban az állampolgárok közreműködésének formái rendkívül sokrétűek és differenciáltak. Különböző időkben keletkeztek és különböznek egymástól szakspecifikumaik, feladataik, összetételük és munkamódszerük szerint. Hatékonyságuk és társadalmi működésük kiterjedése különböző. Jelentős különbségek vannak az állampolgárok közreműködése terén a városokban és a községekben szemben a megyei és járási tanácsok munkájában való közreműködéshez képest. Összehasonlítva, egy a szerzők részéről a 60-as évek közepén ugyanazokban vagy összehasonlítható városokban az együttműködés formái tekintetében foganatosított vizsgálat adataival felismerhető azonban bizonyos fejlődési trend, amely egyidejűleg új momentumokra utal a helyi államigazgatásban a dolgozók közreműködése terén, a fejlett szocialista társadalom kialakításának feltételei mellett és a társadalmi reprodukció intenzíven kiszélesedett típusára az átmenetben.

Először egy látható folyamatosság és állandóság ismerhető fel egy egész sor hagyományos közreműködési formánál. Így például az iskolákban a választott szülői képviseleteknél, amelyek már forradalmi átalakulás folyamán az oktatás demokratizálásának részeként keletkeztek. Hasonló érvényes a tanácsok egyes igazgatási bizottságaira. Itt megmutatkozik a munka tartalmi gazdagodásának és a szervezet és tevékenysége megbecsült formái stabilizálásának trendje, nem utolsósorban normatív szabályozás közbejöttével a kormány és a szakminisztériumok útján.[7]

Másodszor, az állampolgárok közreműködése kapcsán új követelmények adódnak abból a növekvő szükségszerűségből, hogy a helyi államigazgatási apparátus munkáját mindenekelőtt tudományos, technológiai és gazdasági területeken, kvalifikált állampolgárok bevonásával nagyobb mértékben meghatározott szakismerettel erősítsék meg. Ebből adódik egy trend az állampolgárok közreműködésének kiszélesítésére professzionális szempontok mellett különböző szakemberek bevonása útján, közöttük tudományos intézmények és tudományos társaságok képviselői, valamint az üzemek képviselői útján is, a helyi tanácsok szakrészlegeinek munkájába. Különböző, ilyen úton keletkezett tanácsadók, érdekközösségek vagy bizottságok sok tagja tartozik ezekhez tiszteletbeli alapokon, mégis az üzemekben és intézményekben elfoglalt hivatásbeli felelősségük erejével, mindenekelőtt akkor, ha gazdasági területen vagy a környezetvédelem területén a helyi együttműködés és koordinálás kérdéseiről van szó.

Harmadszor, új fejlődés adódik abból a szükségszerűségből, hogy az igazgatási apparátus munkáját hozzáidomítsák a komplex társadalmi fejlődési problémákhoz, mindenekelőtt társadalmi gazdasági területen. Ezek főként a területi ésszerűsítés problémái, a területen a szállítási rendszer hatékonyabb kialakításának, az energiaforrások, vagy a másodlagos nyersanyagok felhasználásának, a talajfelhasználásnak, a vízgazdálkodásnak

[7] Példaként utalunk itt az általános képzést nyújtó iskolák szülői képviseleteire vonatkozó rendeletre — 1966. nov. 15. —, szülői tanácsadásra vonatkozó rendelet — 1966. nov. 15-ről, Hiv. Lap, II. rész 237. old., és az általános képzést nyújtó iskolákon a szülői képviseletek választásáról szóló rendeletre (választási rendelet) 1970. január 15-éről, Hiv. Lap, II. rész 81. old., amelyek még jelenleg is változatlanul hatályosak.

vagy a környezetvédelemnek a problémái. Ezek a kérdések túlnőnek a helyi apparátusban a részlegek és előadók hagyományos igazgatási tagozódásának határain. A kombinátok és üzemek vezetésének tevékenységét is érintik és részben meghatározott társadalmi szervezetek tevékenységét. Itt minőségileg újfajta munkaformák keletkeznek, helyi téren a különböző állami és társadalmi tevékenység koordinálásának formái. Az ilyen formák között közreműködő állampolgárok speciális javadalmazást ezért nem kapnak és ezt a munkát rendszerint munkafeladataik és munkaidejük keretében teljesítik. Ezekre a formákra ezért „a társadalmi közreműködés formái" fogalom csak feltételesen alkalmazható. Ezek mindenekelőtt a szervezet adaptációjának eredményei, az állandóan újonnan fellépő, természetük szerint összetettebb feladatokra, anélkül hogy azok megoldására, anélkül, hogy a szervezetben mindig új szervezeti egységeket teremtenének. Ehhez tartozik számos együttműködési tanács, érdekközösség, szállítási, energia-, talaj- és hasonló bizottság. A társadalmi folyamatok komplexitásának növekedésével és az abból származó még komplexebb megoldásokra, és komplexebb irányításra mutató követelésekkel megnő ezeknek a formáknak a száma is és a kialakításukkal, összetételükkel, feladatmeghatározásukkal és munkamódszerükkel összekapcsolt kérdésekkel összefüggő normatív szabályok válnak a minisztertanács és a minisztériumok jogalkotásának szükséges szempontjaivá.[8]

Negyedszer, új követelmények adódnak az állampolgárok társadalmi érdekének és igényének erősebb figyelembevételéből meghatározott fontos területeken, amelyek társadalmi megoldást vagy speciálisan államilag szervezett igényeket tesznek szükségessé. Ebből nő ki a meghatározott tanácsadást, segítést és koordinálást igénylő grémium és a munkaforma, a szociálpolitika területén jelentkező feladatok megoldására, amelyek a helyi hatalmi szervek felelősségi területébe tartoznak és amelyek komplex természetük alapján a különböző szakreszortok koordinálásában azonban éppen úgy az állami, mint a nem állami (politikai-társadalmi) erőket megkövetelik. Bennük dolgoznak erősebb mértékben a társadalmi szervezetek képviselői, de közreműködnek meghatározott pedagógiai, pszichológiai és más területeken nagy tapasztalattal rendelkező specialisták is. Így a tanácsok kezdeményezésére egyes közepes és nagyobb városokban bizottságokat alakítottak a családpolitikával összefüggésben, amelyek kapcsán jelentős társadalmi érdek és igény áll fenn és amelyekben mind a tanácsok tagjai, mind a társadalmi szervezetek (a szakszervezetek, az Ifjúsági Szövetség, a Demokratikus Nőszövetség), a Nemzeti Front, a jogalkalmazó szervek és társadalmi intézmények képviselői tevékenykednek. Némileg más irányban például szolgálhatnak a városalakítás és városfejlődés problémái. A kisebb városokban ezeket a kérdéseket az állandó bizottságokban vagy a tanácsban tanácskozzák meg. Egy sor nagyobb városban, mindenekelőtt a jelentős kulturális központokban eredeti, a város konkrét feltételeihez hozzáalakított megoldások vannak tanácsadók vagy bizottságok alakjában, amelyeknek munkáját úgy szervezik, hogy azokban az építészek szövetségének, a művészeti szövetségeknek a területi szervezetei is, de éppen úgy a tudományos intézmények is közreműködjenek és ezáltal hozzáférhetővé tegyék az állami feladatok megoldásához a profilírozott építészek, művészek és tudósok képességeit és tudását. Mivel ezeknél a formáknál nagymértékben arról van szó, hogy a területen megfelelően alakítsák az érdekek konkrét helyzetét, rendszerint nincs ezekre normatív szabályozás. Mégis a helyi tanácsok tapasztalataikat csere útján mások felé továbbítják.

Ötödször, a dolgozók meghatározott társadalmi mozgalmából és kezdeményezéséből társadalmi közreműködési formák keletkeznek vagy tőlük a további fejlődéshez impulzusokat kapnak. Így keletkezett Németország Szocialista Egységpártja kezdeményezésére, a szocialista Ifjúsági Szövetség gondozása mellett, hogy az ifjúság tudományos-technikai érdekét és hatékonyságát ezen a területen támogassák, a „holnap mesterének vására" mozgalom. Össze van kapcsolva a termékek és kiállítási tárgyak kiállításával az üzemek és iskolák, a városok és járások, és végezetül az egész köztársaság szintjén. Ma már egy jelentős népgazdasági erőt képvisel. Támogatásuk érdekében keletkezett a megyei és járási tanácsok ifjúsági kérdésekkel foglalkozó részlegeinél egy sor államitársadalmi grémium. Hasonló módon gazdagodott az ifjúság kezdeményezése a lakások át- és felépítésénél a fiatal házasok érdekében, sokhelyütt a helyi építési és lakásbizottság munkája új tartalommal és felszínre hozta az ifjúság társadalmi építési aktiváit. A közreműködés sok más formája, mindenekelőtt a városokban és a községekben közvetlenül kapott állandóan új tartalmi ösztönzést és impulzust a helyi munkaversenyekből.

Hatodszor, a társadalmi közreműködésnek új formái keletkeznek, hogy megerősítsék a nyilvánosság előtt a helyi államigazgatási apparátus hatékonyságát. Ebben az irányban hatnak a városok és községek tanácsainak fáradozásai, hogy a helyi államigazgatás hatékonyságát társadalmi munkában tevékenykedő polgármester-helyettes[9] útján a helység egyes részeiben (falvakban, településeken) megnöveljék vagy társadalmi munkában tevékenykedő városfelügyelőségek alakításával befolyást gyakoroljanak a közrendre, a tisztaságra és a higiénére.

A társadalmi közreműködés hatékonyságának növelése

Az állampolgárok közreműködése formái összességében és sokrétűségében, szervezeteinek és kollektíváinak a helyi államigazgatási apparátus munkájában jelentős társadalmi erő testesül meg. Gondos kezelése és értelmes felhasználása a dolgozók bennük kifejezésre jutó érdekeit, mint a gazdasági és szociális haladás hajtóerejének hatékonyságát közvetlenül befolyásolja. A lehető legteljesebb és leghatékonyabb felhasználása ezen közreműködési formák terjedelmében és sokrétűségében, a differenciált és önmagában változó feltételekben meglevő lehető-

[8] A megjelölt bizottságok egy sora számára időközben egységesen határozták meg a feladatokat, munkamódszert és összetételt. Így pl. a vasúton, a belvízi hajózás útján és a gépjármű-forgalomban a nyilvános árufuvarozásról megjelent rendelet a megyei és járási áruszállítás kapcsán — árufuvarozási rendelet — 1981. december 10-én, Hiv. Lap, I. rész 13. és azt követő oldal; a társadalmi munkában tevékenykedő földterületi bizottságok számára a helyi tanácsoknál a mező- és erdőgazdasági terület védelmére vonatkozó rendelet és a szocialista talajfelhasználásra vonatkozó 1981. február 26-i rendelet — talajfelhasználási rendelet — Hiv. Lap. I. rész 105. old., az energiabizottságok számára az 1979. március 20-i a megyei és járási tanácsok energiabizottságainak feladatairól, munkamódszeréről és összetételéről szóló rendelet (1. sz.) Hiv. Lap, I. rész 78. old. 1979. nov. 8-i 2. sz. AO szövegezésben, Hiv. Lap, I. rész 386. old.; a másodlagos nyersanyagtartalékokkal kapcsolatos bizottságok számára az 1980. december 11-i, a másodlagos nyersanyagok átfogó felhasználásáról szóló rendelet, Hiv. Lap, I. rész, 1981. 23. és azt követő old.

[9] „Polgármester" funkciós megjelölést használják a tanácsok elnökei (Végrehajtóbizottságok) a járásokhoz tartozó városokban és községekben.

ségek jelentős kiterjesztése és adaptációs képességéhez tartoznak ezért az elsődleges feladatok a szocialista államigazgatási apparátus további tökéletesítése terén. A lefolytatott vizsgálatok módot adnak néhány végkövetkeztetésre abban az irányban, amelyek azonban ezt a komplikált problémát semmi esetre sem merítik ki. Ezek megmutatták, hogy a helyi tanácsokban ezen lehetőségek felhasználásában jelentős érdek mutatkozik. Másrészt szükségesek ehhez még meghatározott államszervezői előfeltételek.

Előfeltétel *először*, hogy az állam felépítettségének minden szintjén, mind központilag, mind helyileg, a lehető legteljesebb és a lehető legpontosabb áttekintés legyen ennek az erőnek teljes terjedelméről, amit a tanácsok és részlegeik és alárendelt intézményeik és üzemeik munkájában a dolgozók közreműködése ténylegesen megtestesít. Ez nem reszortügy, hanem alapvető vezetői feladat. Ezek számára meg kell a tanácsoknál és maguknál az elnökeiknél az ahhoz elengedhetetlen szervezői feltételeket teremteni. *Második* lépésként kell, hogy szó legyen a lehetőségek és határok pontosabb elemzéséről és értékeléséről, legalább ezen formák közül a legfontosabbak vonatkozásában. Ennek azért is jelentősége van, mert egy ilyen elemzés modern feltételek között láthatóbbá fogja tenni a tanácsok és irányító apparátusuk jelenlegi struktúrájának egy sor problémáját. Sok komplex irányítási feladatra utalna, amelyeknek a jelenlegi irányítási struktúra már nem felel meg. Másrészt megmutatná az utakat, hogy a helyi államigazgatás komplikáltabbá váló feladatait struktúrájuk kiszélesítése és személyi állományuk növelése nélkül hatékonyan és a néppel egybeforrottan teljesítsék. Ez azonban *harmadszor* tovább mutató tudományos vizsgálatokat, azonban tapasztalatcserét és az állam gyakorlatában a tapasztalatok általánosítását is lehetetlenné teszi, hogy kidolgozzák optimális útjait az államigazgatásba a dolgozók bevonásának és sokrétű formái hatékony kihasználásának. Ezáltal megteremtődnek a pontosabb jogi szabályozásuk fontos alapjai is. Egy út a helyi államigazgatásban a társadalmi közreműködés nagyobb hatékonyságához, különböző formák között státuszuk, funkciójuk és munkamódszerük pontosabb jogi meghatározása. Ez magában foglalja a helyi tanácsok és irányító apparátusuk együttműködésének további jogi továbbfejlesztését a dolgozók társadalmi szervezeteivel és munkáskollektíváikkal. Ennek keretében találkozni olykor azzal a félelemmel, hogy a társadalmi munkához a pontos jogi alapok kidolgozása és az ennek során releváns kapcsolatok jogi továbbfejlesztése az állampolgárok aktivitását beszűkíti, fékezheti vagy önállótlanná teheti. A gyakorlat megtanít arra azonban, hogy ahol átgondolt és pontos szabályozások léteznek — mint például a népművelés területén —, ez a közreműködés kifejlettebb és hatékonyabb is mint más területeken, ahol az ilyen szabályozások hiányoznak vagy csak általános formában léteznek, mint például a társadalmi erőkkel való együttműködés vagy meghatározott hatásformák kialakításának kötelessége. A szervezeti és a munkamódszer konkrét feladatainak kialakítása ezekben az esetekben a gyakorlati kezdeményezésnek kerül átengedésre és a helyi tanácsok ezeket a formákat ennek a gyakorlatnak a haladó tapasztalatai kicserélése útján tökéletesítik mindenekelőtt. Amint azt a vizsgálatok alátámasztják, egy ilyen út gyakran igen célszerű és eredeti megoldásokat hozhat felszínre. Egyes esetekben az állampolgárok hatékony közreműködése éppen ilyen formákat is igényel, amelyek hozzá vannak alakítva a társadalmi gyakorlat különböző konkrét feltételeihez. A dolgozók közreműködésének nem minden formájához helyes ezért valamennyi helyi tanács és részlegei számára általános szabályozás. Az egységes felelősség megismerése gyakran megköveteli a különböző megoldásokat a differenciált feltételeknek megfelelően. Így például a közrend, közbiztonság és tisztaság biztosítása a területen valamennyi helyi népképviselet és tanácsaik irányítási felelőssége körébe tartozik. Kisebb községekben és városokban ezen a területen a dolgozók közreműködését mindenekelőtt a közrend és közbiztonság bizottságai útján szervezik, amelyre a felelősségének megismerése során a tanács is támaszkodik és amely szorosan együttműködik a népi rendőrség szerveivel és azok társadalmi munkában tevékenykedő segítőikkel. A nagyobb községekben és a közepes nagyságú városokban, amelyeknek több helységrészük és lakóterületük van, ez a bizottság és a tanács is az egyes lakóterületek aktíváira támaszkodik, akiket az állandó bizottság alakít ki és irányít. A nagyobb városokban, ahol több tucat vagy több száz ilyen lakóterület van, már nincs arra lehetőség, hogy az ilyen társadalmi aktívák munkáját a városi képviselők gyűlésének egy állandó bizottsága útján szervezzék és irányítsák. Itt rendszerint ezek az aktívák a lakóterületen a Nemzeti Front megfelelő bizottságának aktívájaként működnek és a városi tanács belügyi részlege biztosítja a szakmai irányítást és koordinálást. A szervezet eltérő formája azonban nem változtat semmit azon, hogy ez a tevékenység minden eltérő szervezeti formája ellenére a helyi népképviselet, tanácsai és azok részlegei vagy a belügyi szakterülete munkájában való közreműködés. Ezek és hasonló gyakorlati tapasztalatok utalnak arra, hogy a dolgozók közreműködésének részletes jogi szabályozását a helyi államigazgatásban ezek a konkrét feltételek és gyakorlati tapasztalatok figyelembe veszik és rendszerint nem a megfelelő forma bevezetésének kezdetén kellene állniuk. Így hatékonyabb, ha az már a gyakorlati kipróbálás, a megbecsült tapasztalatok általánosításának eredménye.

Jelentős befolyása van a központi állami szevek ilyen jogi aktusainak a tényleges közreműködésre, közöttük éppen a szakági irányításnak is, amely a helyi államigazgatás számára a feladatok meghatározásánál már eleve nemcsak a főállású apparátus erőit veszi figyelembe, hanem számításba veszi a társadalmi potenciált is, amely a megvalósításuknál a társadalmi közreműködés formáin keresztül mobilizálható és felhasználható. Ez másrészt megköveteli az ilyen fajta feladatok meghatározásánál a specifikumot és a sajátosságokat is, különösen a társadalmi közreműködés társadalmi munkában végzett jellegének figyelembevételét is, ami mind szakmai, mind időbeli szemszögből némileg másként funkcionál, mint a hivatásos tevékenység.

Végezetül a helyi államigazgatás munkájában a közreműködés formájának hatékonyságát erősen befolyásolja, hogy hogyan sikerül a bennük koncentrált kezdeményezéseit, ötleteit és javaslatait az állampolgároknak, szervezeteiknek és kollektíváiknak a mindennapi államigazgatási gyakorlaton keresztül a népképviselet helyi tervei és más alapvető döntései előkészítéséhez és végrehajtásához és ezáltal magának a népképviselet szerepének erősítéséhez hatékonnyá tenni. Ennek ennyiben alapvető jelentősége is van, mivel a népképviseletek rendszerén keresztül erősebben mint a szakági vezetésen át érvényesíthető ez a társadalmi potenciál összállami mértékben is. A

társadalmi közreműködés ezen formáinak kölcsönös összefüggése a népképviseletek munkájával egybehangolt munkamegosztást és tervszerű kooperációt követel. Jelenleg az NDK helyi állami gyakorlata még nem rendelkezik megfelelő pontos kritériumokkal annak eldöntéséhez, hogy milyen problémákhoz és feladatokhoz vagy milyen területen kellene kialakítani a képviselőtestületek részéről a társadalmi közreműködés formáit állandó vagy időleges bizottságok alakjában, vagy a tanácsok részéről államigazgatási bizottságok alakjában, vagy más tanácsadó és közreműködési formákat képezni. Az átmenetek itt folyékonyak. A szervnek a jogi kompetenciája, amely ezeket a formákat megalkotja, nem biztosít elég pontos kiindulási kritériumokat sem, mivel a tanácsok és részlegeik is a népképviseletek kompetenciája keretében tevékenykedik. Felfogásunk szerint a mindenkori konkrét problémának megfelelően kell dönteni. Ennek keretében a népképviseletek és társadalompolitikai funkciójuk jellegéből kell kiindulni. Mindenekelőtt figyelembe kell venni politikailag egyesítő és integráló funkciójukat és felelősségüket a területük komplex gazdasági és szociális fejlődéséért. Ebből például le lehet vezetni, hogy minden általános jellegű fejlődési probléma, melynek jelentős szociális kihatása van és amelyekkel kapcsolatban fennáll a nyilvánosság kézzel fogható érdeke, megtárgyalandó a népképviseletek bizottságaiban és azok aktívái körében, míg a tanácsoknál és részlegeiknél nagyobb szerepet játszanak a társadalmi munkaformák keretében a szakág specifikus és professzionális elemek. Mivel azonban az egyedi esetben azonban az ilyen döntés nehézkes és jelentős mértékben függ a megoldandó probléma szempontjaitól, a népképviseletek munkájában az állampolgárok közreműködése és a társadalmi aktivitás formái közötti összjáték érdeklődést vált ki a végrehajtó és rendelkező apparátusuk körében. A területen ez az együttműködés sem tekinthető a demokratikus tevékenység tökéletesen megtervezett és megszervezett rendszerének. Amint a gyakorlati tapasztalatok és vizsgálatok eredménye bizonyítja, a konkrét megoldásnál csak sokrétű társadalmi aktivitás összhangba hozataláról és felhasználásáról lehet szó mindenkor a konkrét tárgyi probléma esetében, amelyek koordinálásáért és közvetítéséért nemcsak az állandó bizottságok, hanem különösen a tanácsok és szakapparátusuk viselik a felelősséget. Ilyen módon éppen az állampolgárok demokratikus közreműködése formáinak sokrétűsége és differenciáltsága közbejöttével lehetséges a népképviselet minden munkaformájában szervezeteik és kollektívájuk hatékonyságát, a helyi hatalmi szervek szakismeretét és demokratikus kisugárzását a nyilvánosság keretében megnövelni.

Stanford, Martin I.

Az Unidroit szerepe a XXI. század perspektívájában*

1. Engedjék meg, hogy elöljáróban kifejezzem azt a nagy megtiszteltetést és örömet, amely azzal ért, hogy meghívtak engem a mai előadás megtartására. Az Önök országa hosszú ideje jelentős támogatást nyújt az Unidroit munkájában, sőt az utóbbi 15 éven keresztül Réczei professzornak az Unidroit Kormányzó Tanácsában kifejtett működése révén országuk közvetlenül is részt vesz az Unidroit irányításában.

2. Ebben a rövid előadásban szeretnék érinteni egy-két általános jelenséget, amely az elmúlt években forradalmasította a jogegységesítésnél tekintetbe veendő alaphelyzetet, mielőtt még az Unidroit néhány újabb eredményéről és a folyamatban levő munka néhány érdekesebb állomásáról beszámolnék.

3. Mint mindig, az egységesítés felé hajtó fő ösztönző erő a személyeknek, áruknak és a tőkének a nemzeti határokon túli s egyre növekvő mozgása; ez a jelenség egyrészről a modern technika csodáinak közvetlen eredménye, másrészről azonban maga is kiindulópontja egy logikus és szükségszerű fejlődési folyamatnak. Mindig emlékezni fogok arra a megvilágító módra, amelynek segítségével egyik barátom elmagyarázta nekem, hogy miként fejlődtek ki a századok folyamán fokozatosan az emberi csoportokból államok és egyre nagyobb államok. A modern nemzeti állam fejlődését és a legutóbbi időkben a valóban nemzetközi közösség kialakulását ő egyenesen összekötötte az emberi közlekedési eszközök folyamatos fejlődésével, amely a lovaskocsitól a vasútnak az ipari forradalom hajnalán történt megjelenéséig fokozatosan tartott s amelyet meglehetősen rövid időközökben a gépkocsi, majd ebben a században a talán legforradalmibb siker, a repülőgép követett; de ki ne szeretné előre látni azoknak az űrhajóknak valamennyi következményét, amelyek ténylegesen most már negyedszázada viszik az embert a világűrbe. Ennek az analógiának a célja annak igazolása volt, hogy miképpen vezethető vissza minden emberi közösség folyamatos fejlődése a közlekedési eszközök megfelelő fejlődési eredményeire. Így a vasút lehetővé tette a személyek és áruk részére, hogy sokkal messzebbre kerüljenek, mint ez a lovaskocsival lehetséges volt, és ennek következtében az állami határok megfelelően bővültek. Ilyen módon a városállam utat adott a nemzeti államnak és így tovább. Manapság a nemzetközi közlekedési eszközök már a nemzeti államot tették múlttá, amennyiben a közlekedés ma már létfontosságú mindegyik állam számára. Minden, ami körülvesz bennünket, bizonyítja a kölcsönös függőség kötelékeit, gazdasági és más természetű összefüggéseket, melyek gyorsan elvisznek bennünket addig a pontig, ahol már nem lehet többé vitatkozni azon, hogy valamely megoldást a nemzetek egyik csoportjának érdekei kívánják meg, és hogy a másik megoldás az államok más csoportja érdekeinek felel meg. Így gyorsan közeledünk, ha ugyan már el nem érkeztünk ahhoz az állapothoz, ahol mindenképpen olyan közös infrastruktúra alapjait kell megvetnünk, amely az említett közös céloknak megfelel. Ezenfelül a határokat figyelembe vevő gazdálkodás okozta jogbizonytalanság erőteljesen olyan egységes jogi keretet kíván meg, amelynek célja a határokon át történő tevékenység előmozdítása és támogatása.

4. Ezekben a témákban a ma itt általam képviselt szervezet éveken át bizonyos tapasztalatot szerzett. Mégis létének első 40 esztendeje alatt az egységesítés gondolata főleg azon a kísérleten alapult, hogy a közös nevezőt, a kompromisszumot megtalálják az egyes államok hazai jogában mutatkozó eltérő irányzatok tekintetében; a cél az volt, hogy a nemzetközi kapcsolatok terén egységesítsék az ezt a tárgyat szabályozó hazai jogi rendelkezéseket. Ezek az erőfeszítések jelentős munkát követeltek meg, mivel a legtöbb esetben — megjegyzésre érdemes kivétel a légifuvarozás a Varsói Egyezmény előkészítésének idején — mindegyik hazai jogrendszer már rendelkezett az ezeket a tárgyakat rendező

Martin I. *Stanford*, kutató, Unidroit

* A Magyar Jogász Szövetség Nemzetközi Magánjogi Szakosztályának 1983. december 6-i ülésére készült referátum magyar szövege. (Szerk.)

részletes szabályokkal. De a jogegységesítéssel kapcsolatos kísérletekben legalább megvolt a fejlődésnek egy — általánosságban szólva — közös szintje és a nemzetek közötti egyetértés abban az időben. A dekolonizációs időszaknak a 60-as években történő beköszöntével és a gazdasági fejlődés szintje közötti többé-kevésbé tátongó szakadék eléggé gyors elmélyülésével azonban az egységesítési feltételek a fejlett világ és a korábbi gyarmati országok között mondhatnám visszavonhatatlanul megváltoztak. Az Észak—Dél választóvonal kialakulása és az Észak—Dél párbeszéd megvalósítása során fellépő állandó nehézségek nem maradtak hatás nélkül a jogegységesítés útján. Ez a hatás különböző szinteken jelentkezett.

5. Először, ahogy az imént mondtam, a jogegységesítés a múltban olyan helyzetből iparkodott kialakulni, amelyben a jog a különböző jogrendszerekben már elérte érettségét, de ezt az érettséget elérve, sajnos, ahogy gyakran elő szokott fordulni az érettség állapotának elérése esetén, olyan eltérő vonásokat kezdett felvenni, amelyek bizonyos ország sajátos körülményei köré fonódtak, ezenkívül a fejlődő országok túlnyomó többségében az a helyzet, hogy amit egységesíteni kellene, azt ehelyett nagyrészt először meg kell teremteni; ezekben az országokban egyensúlytalansággal járó jogi vákuum van, amely a nagyobb jogi kultúrával rendelkező iparosodott világgal fenntartott kapcsolataikban és ugyanúgy az arra irányuló kísérletekben jelentkezik, hogy úgy vívjanak ki haladást az egységesítés irányában, amely mindkét világrendszer alapvető érdekeinek megfelel.

6. Az egységesítés felé irányuló haladás a kifejezés abszolút értelmében ezeknek az új világgazdasági paramétereknek az eredményeként visszaesést szenvedett el. Mégis azt mondanám, hogy hosszú távon az lényeges, hogy az egységesítés folyamatát mozgásban kell tartani, bármilyen lassú is a haladás időnként, mivel számos imperatíva a kölcsönös nemzetközi kooperáció érdekében hat. Talán újszerű megközelítésre lenne szükség azzal a nemzetközi eszközzel kapcsolatban, amelyik bizonyos ország bizonyos igényeihez regionális környezetében a legjobban illik. Így bizonyos körzetek és bizonyos kontinensek tekintetében azt lehetne mondani, hogy a globális egységesítés legalábbis egyelőre holt betű, olyan hatalmasak az ugyanazon kontinens különböző területei közötti különbségek. Dél-Amerikában pl. úgy tájékoztattak, hogy az anyagi jog egységesítése egyelőre csak ezen szubkontinens bizonyos területei között képzelhető el, amelyet a szubkontinens különböző részein elért gazdasági fejlődés különböző szintjeivel összhangban három különálló területnek kell tekinteni. Ez nem azt jelenti, hogy az anyagi jogegységesítés e különböző területek között teljesen lehetetlen, csupán azt, hogy azt egyelőre kis lépésekben könnyebb elérni. Így szó volt a védelmet nyújtó egyezmények kidolgozásáról, amelyek e régiók és szubrégiók államai közötti kétoldalú egyezmények megkötésére szolgáló keret lehetnének. Ez első látásra talán a második legjobb módszer, ami a jogegységesítést illeti. A fejlődés különböző jogi és gazdasági szintjeinek a problémái azonban mutatják, hogy új megközelítésre van szükség, s hogy jobb a részleges egységesítés, mint a jogegységesítésről való lemondás, jobb szakaszosan dolgozni, mit grandiózus globális terveket előkészíteni, amelyek mindenki számára elfogadhatatlanok, szóval: lassan járj, tovább érsz.

7. Az Unidroit éppúgy érzi a változás forradalmi mozgásának a hatását, mint mások, akik ezen a területen dolgoznak. Egyelőre a jogegységesítés klasszikus módszeréhez marad hű, nevezetesen a nemzetközi egyezmény intézményéhez, de az előbbiekkel kapcsolatban úgy tűnik, hogy új, rugalmas megoldások az időszerűek. Mégis, mielőtt taglalnánk azt, amit az Unidroit e fejlődési problémák jövőbeli megoldására javasol, ennél a pontnál meg kell állnunk, hogy megvizsgáljuk az Unidroit tevékenységének néhány legutóbbi fejleményét.

8. Ezek között a legelső a Genfben az elmúlt év februárjában az áruk nemzetközi adásvételével kapcsolatos képviselet tárgyában megkötött nemzetközi egyezmény. Az alaptervezet előkészítése hosszú évekig az Unidroit-ban folyt, — Eörsi professzor elnökölt abban a kormányszakértőkből álló bizottságban, amely az 1972. évi tervezetet készítette; ennek az új nemzetközi okmánynak a célja az, hogy kidolgozza az olyan esetek egységes szabályozását, amikor valamely személynek képviseleti joga van, vagy ezt állítja, arra, hogy más személy nevében áruk nemzetközi adásvételére vonatkozó szerződést kössön. Így kiegészíti az 1964. évi Hágai Egységes Vételi Egyezményt és az 1980. évi Bécsi Nemzetközi Vételi Egyezményt. Az Egyezménynek a Genfi Diplomáciai Konferencia felé való haladása alatt nyilvánvalóvá vált, hogy szükséges lenne azoknak az egységes szabályoknak az előkészítését későbbi időre halasztani, amelyek a meghatalmazó és a képviselő közötti viszonyt meghatározzák, mivel a különböző nemzeti jogrendszerek közötti különbségek igen jelentősek. Valóban megjegyzésre érdemes, hogy a Genfi Diplomáciai Konferencia záróhatározatot fogadott el, s ebben felkéri az Unidroit-t, hogy vegye fontolóra az ezeket a viszonyokat globális vagy regionális szinten szabályozó normák kidolgozásának lehetőségét.

9. Amint már korábban említettem, az egységesítés felé történő lépések mindig abból a szükségletből nőttek ki, hogy a nemzeti határokon átmenő személy-, áru- és tőkeáramlással kapcsolatos problémákat meg kell oldani. Az utóbbi kb. húsz év leggyorsabban növekvő ipara a turizmus, amely nagy embercsoportoknak a határokon át történő rendszeres mozgását hozza magával. Az Unidroit az utazási szerződéseket szabályozó jog egységesítését célzó munkája során az 1970. évi Brüsszeli Diplomáciai Konferencia ajánlására — amely konferencián az utazási szerződésre vonatkozó nemzetközi egyezményt készítették elő aláírásra — hozzáfogott a szállodának a vendéggel fennálló jogviszonyát rendező egységes jog előkészítéséhez. Ezeket a szabályokat az utazási szerződésről szóló brüsszeli Egyezmény kiegészítésére szánták, és ezért azok rendezik mind a közvetlenül a szálloda és a vendégek által kötött szerződésből a szálloda és a vendég tekintetében létrejött jogviszonyokat, mind pedig azokat a szálloda és vendége közötti jogviszonyokat, amelyek a szálloda és harmadik személy közötti szerződésből erednek; ez a harmadik általában a saját nevében eljáró, az utazást szervező személy. A kormányzati szakértők bizottsága által kidolgozott egyezménytervezetet észrevételezésre továbbították a kormányokhoz; ezek az észrevételek általában biztatók voltak, néhány azonban tükrözte magának a szállodaiparnak az aggodalmát, amely mint erős érdekcsoport az egyezménytervezet néhány rendelkezését keménynek találta, különösen azokat, amelyek a vendég felelősségét rendelésének visszavonása esetére korlátozzák, továbbá azokat, amelyek a szálloda felelősségét a nála hagyott vagyonnal és járművekkel kapcsolatban korlátozzák, végül azokat a rendelkezéseket, amelyek a személyi sérülés és haláleset

tekintetében fennálló felelősséget érintik. A nemzetközi turizmus széles körű elterjedtségét adottnak véve remélhető, hogy ezeket a nehézségeket gyorsan áthidalják abból a célból, hogy a fenti Tervezetet valamely diplomáciai konferencia elfogadja.

10. A másik Unidroit-Egyezménytervezet, amely még elfogadásra vár, az ingók jóhiszemű megszerzésére vonatkozó egységes jog. Ez a tervezet, amelyet 1974-ben készítettek, az eredeti elképzelés szerint szorosan kapcsolódik az 1964-ben Hágában elfogadott Nemzetközi Egységes Vételi Jogokhoz. Az a tény, hogy a tervezet az eredeti munkabizottság által kidolgozott formájában „az ingók jóhiszemű vevőjének védelméről szóló egységes jog tervezete" címet kapta, jelzi, hogy a fenti bizottság erőfeszítései elsősorban a nemzetközi ügyletek előmozdítására és biztonságára irányultak, amennyiben a jóhiszemű vásárló ezen tervezet szerint még a lopott dolgokra vonatkozóan is jogcímet szerez, ha azokat olyan kereskedőtől vette, aki általában ilyen árufajták adásvételével foglalkozik. Mégis ezt a szabályt a tervezet végleges formába öntésére felhívott kormányszakértői bizottság elvetette a Common Law-országok elutasítása miatt, amelyek a „nemo dat quod non habet" tétel alóli túl széles körű kivételt nem fogadták el, ezért a jelen tervezet úgy rendelkezik, hogy az ellopott dolgok szerzője nem hivatkozhatik jóhiszeműségre. Ez a megoldás azonban nem kapott széles körű támogatást és jelenleg lehetséges, hogy az Unidroit tervezet, amely eredetileg a nemzetközi kereskedelem előmozdítását célozta most talán a kulturális javak tilalmazott exportja problémájának új megoldásaként kerül felhasználásra. Az Unidroit ebből a célból az Unesco-val vette fel a kapcsolatot, és 1983 elején fogadták el az Unesco-konferencián azt az ajánlást, mely szerint az Unidroit és az Unesco együttesen vállalkozzanak közös tanulmány kidolgozására azoknak a magánjogi normáknak a tekintetében, amelyek az illegálisan kivitt kulturális javaknak a származási országba való visszajuttatását célozzák többek között az ingók jóhiszemű megszerzéséről szóló Unidroit tervezetre történő utalással.

11. Amíg az egységesítés ebben az esetben úgy szolgálna, mint a nemzetközi kereskedelem fékje olyan területen, ahol az általános vélemény szerint ez a kereskedelem elfogadhatatlan arányokat öltött, nem ez az eset a nemzetközi árukezelők felelősségéről szóló Unidroit-tervezettel kapcsolatban, amelyet az Unidroit Kormányzótanácsa 1983 elején fogadott el, és amely most az Uncitral kérésével összhangban átkerült ehhez a szervezethez azért, hogy egy UN munkabizottság fejezze be a szöveg kidolgozását. Ezt a tervezetet kezdettől fogva annak — az egységes felelősségi rendszerrel kapcsolatos — problémának a megoldására szánták, amely az áruk megőrzésére irányuló tevékenység tekintetében áll fenn, s amely tevékenységet közraktári dolgozók vagy más közreműködők a tényleges fuvarozási szakaszt megelőzően vagy ezt követően fejtenek ki. Ezért a tervezetet úgy tekintették, mint amely megteremti a hiányzó összeköttetést az áruk tekintetében fennálló felelősségi láncban az elszállításra való feladás pillanatától addig az időpontig, amikor az árut kiszolgáltatják annak a félnek a kezéhez, aki a fuvarozási okmány szerint az áru jogosultja.

12. A fuvarozás maga egyike a jogegységesítési kísérletek által érintett fő területeknek, ha nem éppen a fő területe. A nemzethatárokon keresztül történő árufuvarozások általános szabályai egyre kevésbé feleltek meg a tudomány és technika haladásának, ami egyre több veszélyes árut hozott a nemzetközi piacra és így azokra a fuvarozási eszközökre, amelyek segítségével ezek az áruk rendeltetési helyükre kerülnek. A különböző ökológiai katasztrófák, amelyek olajtankhajókat, mint a Torry Canyon, valamint vonatokat és teherautókat sújtottak, különösen a Los Alfaquès katasztrófa, rávilágított a kormányközi beavatkozás égető szükségességére, hogy az foglalkozzék az említett katasztrófák káros nemzetközi hatásaival, elsősorban pedig e katasztrófák áldozatai számára történő megfelelő kártérítés nyújtásával. A Nemzetközi Tengerészeti Szervezet Londonban Egyezménytervezetet készített a veszélyes és mérgező anyagok tengeren történő fuvarozásával kapcsolatos felelősségről és kártérítésről, továbbá az Unidroit 1981-től öt ülésszakon át készített Egyezménytervezetet a veszélyes áruk közúton, vasúton és belvízi hajózás keretében történő fuvarozása közben okozott károkkal kapcsolatos polgári jogi felelősségről. Azokból a kormányszakértőkből álló bizottságnak a munkájával párhuzamosan, amely e tervezetek kidolgozására alakult, technikai és jogi szakértőkből álló informális munkabizottság hamarosan sok olyan kérdés vizsgálatát kezdi meg, amelyek olyan veszélyes áruk jegyzékének összeállításával kapcsolatosak, amellyel majd a tervezett Unidroit Egyezmény foglalkozik.

13. Az elmúlt években az Unidroit olyan munkaterület felé fordult, mely a nemzetközi kereskedelem fejlődését akadályozó azoknak a tényezőknek a felszámolásával foglalkozik, amelyek a finanszírozás hagyományos módszereinek elégtelenségéből fakadnak. A szándék az, hogy a nemzetközi leasing és a nemzetközi factoring tevékenység egységes szabályainak elfogadásával, s a hitelellátás ezen új formáinak a felhasználásával a nemzetközi ügyletek határokon átmenő forgalmát ösztönözzék. A leasing esetében Réczei professzor körültekintő vezetése mellett folyik a munka, valamint a factoring esetében ezeknek az ügyleteknek az újdonsága nélkülözhetetlenné tette, hogy az egységes szabályok szerkesztésével járó alkotó munkát független szakemberekre bízzák, akik ismerik az ezekkel a módszerekkel dolgozó gazdasági irányítók egyre változó, alakuló szerződéses kapcsolatait. Különös fontossággal bírt az a tény — főleg a leasing kapcsán —, hogy a hazai jog vagy hallgatott, vagy félrevezető volt majdnem minden országban, és egyazon országon belül a leasing szónak gyakran különböző jelentése van. Ezek a problémák megvilágították, hogy a nemzetközi téren működő jogalkotónak milyen mértékig célja kitölteni ezen a területen azt, ami lényegét tekintve jogi vákuum; e területen feladatát nehezítette még az a késedelem, amely mellett a jogalkotónak alkalma volt beavatkozni, és ahol ezért parancsoló szükség állott fenn az olyan módon történő beavatkozásra, hogy inkább az ügylet lényeges gazdasági jellemzőit és célkitűzéseit vegye tekintetbe, semmint hogy az új jelenséget a meglevő szerződési sémákba, azok kényelmes, de nem megfelelő logikájába kényszerítse, hiszen éppen e sémák hiányosságai vezettek a problémák kialakulásához.

14. Az az igény, hogy a pénzvilág e két, fel nem becsülhető képződményének a nemzetközi beruházási potenciálját — a sajátos jellemzők figyelembevétele mellett alkotott, különleges jogi keretek megszabásával a végsőkig felfokozzuk — egyáltalán nem csökkenti az olyan egységes nemzetközi kereskedelmi kódex iránti igényt, amely a nemzetközi kereskedelmi szerződések általános szféráját átfogja; ez másik, az Unidroit által útnak indított program. Bár nyilvánvalóak ennek a

kezdeményezésnek a merész arányai, s a konkrét eredmények ebben a tárgyban kétségtelenül éppen ebből az okból nem egyhamar válnak valóra, nem lehet kétséges e munka fontossága. Az Unidroit-féle munkaprogram e pontjának éppen az elnevezése, nevezetesen a nemzetközi kereskedelmi jog fokozatos kodifikációja beszél elég világosan e munka hosszú távú voltáról. Ez és az ezzel párhuzamosan más szervezeteknél folyó erőfeszítések annak a növekvő felismerésnek a jelei, hogy az egyes nemzeti jogok nem felelnek meg a nemzetközi kereskedelmi ügyletek számára. Közben a nemzetközi kereskedelem egyre növekvő méretei és bonyolult volta az új lex mercatoria irányába mutató érdeklődés feltámadásához vezetett. Ahogy Goode professzor írja a kereskedelmi joggal foglalkozó új munkájában, az Unidroit kezdeményezése ezen a területen jelzi „a nemzetköziség szellemének újjáéledését, mely a régi jog kereskedőjét áthatotta". Mi természetesen nem reménykedhetünk abban, hogy újra megszerezhetjük a régi kereskedelmi bíróságok gyorsaságát, hatékonyságát és gyakorlatiasságát, s abban sem, hogy belátható időn belül egy valóban nemzetközi kereskedelmi kódex szükséges töredékénél többet alkothatunk. Azonban, ha a most folyamatban levő munkálatok nem érnek el többet, mint a common law és a civil jog közötti közeledést és egymás kereskedelmi jogrendszereinek és jogintézményeinek érték szerinti nagyobb megértését, az erőfeszítések nem lesznek hiába. Ezek nemes gondolatok valóban, de olyan gondolatok, amelyeket fokozatosan kell megvalósítanunk. Továbbmenően nem szabad elfeledkeznünk azokról a nemzetközi kereskedelmi kódexekről, amelyeket az elmúlt 10 évben Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság alkotott, melyek kétségtelenül speciális esetek, mivel a szocialista államok által kötött nemzetközi kereskedelmi ügyletek különleges természetűek. A nemzetközi kereskedelem területén a jogalkotás irányába mutató hasonló jel a Kínai Népköztársaság tervezete, a nemzetközi gazdasági szerződésekről szóló törvény, amely az 1981. évi gazdasági szerződésekről szóló törvényt közvetlenül követte. Ebben a pillanatban az Unidroit kezdeményezése elérte azt az időbeli fázist, ahol a szerződések klasszikus érvénytelenségi esetein felül azt indítványozza, hogy a leendő kódexnek a nemzetközi kereskedelmi szerződések érvénytelenségének kérdésével szintén foglalkozni kell; ez a probléma nemzetközi szinten különös nehézséget okoz, mert felveti azt a kérdést, melyik jogot vagy jogokat kell adott szerződés érvénytelenségének eldöntésénél alkalmazni. Az Unidroit kódextervezet készítőinek megoldása a nemzetközi magánjog legújabb fejleményeivel van összhangban: javasolja, hogy szabály szerint ebből a célból mindazokat a jogokat tekintetbe kell venni, amelyek szoros kapcsolatban állnak az illető szerződéssel, olyan további feltételek mellett, amelyek szerint ezek a jogok nem állhatnak szemben a nemzetközi kereskedelem érdekeivel vagy a *lex fori* közrendi záradékának alapvető elveivel. A leendő Unidroit kódex másik újdonsága az a rendelkezés, mely az állami engedélyezés követelményeit tartalmazza. Valóban első ízben most ragadják meg nemzetközi szinten azon kötelezettségek a felek közti megoszlásának a problémáját, amelyek az engedélyek beszerzésére vonatkoznak, továbbá az engedély megtagadásának a szerződés sorsára kiható jogi következményeit.

15. A leendő kódex egyik lehetséges felhasználási formája lehet, hogy olyan fejlődő országok számára, amelyek ezen a területen terveznek jogalkotást, alapvető keretül szolgál, és ezen a ponton visszaérkeztünk eredeti témánkhoz. Az Unidroit jelenleg ama program kidolgozásának a legmegfelelőbb eszközeit vizsgálja, amely a fejlődő országok számára jogsegélyt jelentene, különösen az afrikai országok felé; ilyen kódex a fenti programot illetően a leghasznosabb lehetne. Az egységséges jogalkotás azonban ezeknek az országoknak a vonatkozásában ugyanakkor elkerülhetetlenül felvetné azt a nehézséget, hogy szembeállítaná ezen országok speciális igényeit és különleges elvárásait, nevezetesen ezeknek az országoknak azt az indokolt kívánságát, hogy megszabaduljanak az egyensúlytalanságtól, mely még mindig fennáll az iparilag fejlett világgal folytatott gazdasági és kereskedelmi tevékenységük terén.

16. Nyilvánvaló, hogy egy igazán kiegyensúlyozott nemzetközi közösség létrehozása lényeges előfeltétele az egységes jog világszinten történő gyakorlati alkalmazásának, de ez nem azt jelenti, hogy az ennek a feltételnek a megteremtésével járó nehézség az elképzelés végleges megvalósítását illetően kétséget támasszon. Ciceróval együtt bízhatunk abban, hogy egyszer majd „nem lesz más törvény Rómában és ismét más Athénban, más ma és ismét más holnap, hanem minden népet mindenkor csak egy törvény fogja kötelezni, mely örök és változatlan marad". (De Republica, 3.22.33.)

JOGIRODALOM JOGÉLET

Csizmadia Andor

Deák Ernő: Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780—1918)

I. rész: A városok és városi települések általános meghatározása

Az Osztrák Tudományos Akadémia Alfred Hoffman egyetemi professzor vezetésével működő gazdasági, szociális és várostörténeti bizottsága gazdasági és közigazgatástörténeti kiadványsorozatában helyet adott *Deák Ernő* érdekes magyar vonatkozású várostörténeti tanulmányának, mely nemcsak a mai Magyarország, hanem a feudális kor végén és a kapitalista kor első felében a magyar korona országaihoz tartozó országokat, tartományokat is felöleli. Kiterjeszti vizsgálódásait a szorosan vett anyaországon kívül Erdélyre, Horvátországra és Szlavóniára, Fiumére és a XIX. század elején meglehetős önállósággal rendelkezett katonai határőrvidékre is.

A városfejlődést tárgyalva visszanyúl a magyarországi városfejlődés legrégibb korszakaihoz és különösen sokat időzik a középkori magyar város bemutatásánál. Itt — s meg kell mondani mindenütt — bőséggel használja a magyarországi forrásokat s elsősorban ezekre építi tanulmányát. Nem hanyagolja el a legújabb külföldi várostörténeti kutatásokat sem s ezekben figyelemmel van úgy az építészettörténetre mint a jogtörténetre, sokszor példát mutatva a Magyarország története kötetei nem egy írójának, akik alig, vagy egyáltalán nem foglalkoznak a jogtörténettel.

Külön súlyt helyez a feudáliskori városi formátumok elemzésére: a legnagyobb jelentőségű városainknak, a civitasnak nevezett szabad királyi városoknak s a kisebb jelentőségű, ún. mezővárosoknak bemutatására. A mezővárosi kategória különleges formáit is tárgyalja: a szepesi városokban, a jász és kun kerület városaiban és a katonai határvidék szabadsággal rendelkező városaiban. Külön alfeje-

Csizmadia Andor ny. egyetemi tanár (Budapest).

Az Osztrák Tudományos Akadémia kiadása.

zetet szentel Erdély városainak, melyek a magyar, a szász és a székely székekben helyezkedtek el vagy privilégiumlevéllel ki voltak véve a vármegyék és a székek hatósága alól. Ez volt a feudális kor városa. 1848-tól, még inkább 1867-től egy átmeneti időszakot szemlélhetünk, hol a feudális városok szervezete az új, a kapitalista korhoz és szükségletekhez igazodik. Ez azután a Tisza Kálmán féle 1876. évi átszervezéssel a magyar városokat általában törvényhatósági jogú és rendezett városokra osztja, miután az első rendezés 1870-ben és 1871-ben megtörtént.

Külön súlyt helyez a városok fenológiájára s ennek vizsgálatánál visszalapoz a gyökerekig, ahol is felderíteni törekszik a városok eredetét. Elhelyezi a városokat a magyar társadalomban. Különösen a városi polgárok jogait hasonlítja össze a nemesekével s elemzi a városok vezetésében a társadalmi faktorokat. Mindezt kivetíti országos szintre, ahol bemutatja a városok jogállását. Szerinte Magyarországon is voltak városi jogcsaládok, amelyeknek alapján részben kialakultak a tárnoki városok és a személynöki városok jogai, s az ezeket fellebbvitei fokon munkáló tárnoki és személynöki székek. Kár, hogy a tárnoki szék bemutatásánál már nem használhatta a legújabb irodalmat. (Veres Miklós: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526—1849. Budapest, 1968.) Itt említem még meg, hogy a magyar tárnoki szék munkájának egy szlovákiai kutató is teret szentelt kandidátusi disszertációjában. (Stefánia Mertanova pozsonyi jogtörténész, a pozsonyi jogi kar jelenlegi dékánhelyettese járt itt többször Magyarországon és disszertációt írt a magyar tárnoki székről és tárnoki jogról.)

A szerző az utolsó fejezetben a városokról szóló reformtörekvéseket a XVIII. századtól kezdve ismerteti. Részletesen tárgyalja az 1790/91. évi országgyűlés által kiküldött publicopolitica deputatió városi tervezetét, végigvezet a XIX. század eleji reformtörekvéseken, amikor a rendek a városi reformot össze kívánták kötni a városok országgyűlési tagságával. Ezután egy nagy lendülettel áttér a múlt századvég városi reformjaira s azokra a törekvésekre, amelyeket maguk a városok kezdeményeztek, hogy kényszerű társulásukat a megyékkel megszüntessék, a rendezett tanácsú városokat pedig a törvényhatósági jogú városokkal azonos törvénybe cikkelyezzék. Ez a törekvés akkor nem sikerült s ez vezetett mindkét városi kategória polgármestereinek előbb külön-külön, majd egybefonódó tömörüléséhez, a Városok Kongresszusához. Ez a tömörülés 1912-ben eredményre is vezetett a városok fejlesztéséről szóló törvényben.

A szerző igen alapos áttekintést ad a magyar városokról s kívánatos lenne, ha kutatásait a későbbi városfejlődésre is kiterjesztené.

Nagy Ferenc

Maurach—Zipf: Strafrecht Allgemeiner Teil*

A német büntetőjogi irodalom mindig is híres volt neves szerzők szinte fogalommá vált tankönyveiről. Ezek között található Reinhart *Maurach* tankönyve is. Maurach professzor halála után tanítványai, Heinz *Zipf* és Karl Heinz *Gössel* gondoskodtak az általános rész tankönyv új kiadásairól. Ezeket a kiadásokat az utóbbi időszakban két félkötetben tették közzé. Az általános rész tankönyv 5. kiadásának első félkötete 1977-ben, a második félkötete pedig 1978-ban jelent meg. A tankönyv 6. újonnan átdolgozott és kibővített kiadásának első félkötete 1983-ban látott napvilágot Heinz *Zipf* gondozásában. Tudomásunk szerint azóta 1984-ben a 6. kiadás második félkötete is eljuthatott az olvasókhoz. A jelenlegi ismertetésünk tárgya Reinhart *Maurach* halála után a Heinz *Zipf* által gondozott általános rész tankönyv 1983. évi 6. kiadásának első félkötete.

Tulajdonképp érdekesség, de nem ritkaságszámba menő körülmény, hogy a hatályos nyugat-német büntetőjogi szabályozásra tekintettel kialakított és a Német Szövetségi Köztársaságban megjelent tankönyv szerzője, Heinz *Zipf* Ausztriában a salzburgi egyetem professzora. *Zipf* azonban nemcsak az általános rész tankönyvben tárgyalt dogmatikai kérdésekkel foglalkozott, hanem — többek között — már 1973-ban szerzője volt a kriminálpolitika alapjaiba bevezető munkának, amelynek továbbfejlesztett tankönyvi változata 1980-ban jelent meg Kriminálpolitika címmel.

1. Az 1983-ban kiadott büntetőjogi tankönyv első félkötete két részt tartalmaz: a büntetőjog alaptanait, valamint a szándékos bűncselekmény fogalmi felépítését. E két rész tekintetében *Zipf* professzor teljes dogmatikai feldolgozást és több jogalkalmazási probléma megoldását is nyújtja. A felvetett dogmatikai kérdések tárgyalásánál számos példát beiktat magyarázatának megkönnyítése érdekében. A szakirodalmat és a joggyakorlati állásfoglalásokat lényegében 1982 márciusáig — de részben még későbbi időpontig is — veszi figyelembe. A tankönyv első félkötetének jelentőségét az az önmagában mennyiségi szempont is jelzi, hogy a tiszta terjedelme 518 oldal. Az alaptanok körében a büntetőjog rendfunkciójáról, a büntetőjogi dogmatika, kriminálpolitika, illetve a kriminológia viszonyáról, a büntetőjog-történet vázlatáról, a büntetési teóriákról, a büntetőjogi szankciók jogigazolásáról és funkciójáról; továbbá a büntetőjog forrásairól, az értelmezési szabályokról, a büntetőjog hatályáról találhatunk ismeretanyagot.

A szerző értelmezésében hangsúlyt kap a büntetőjog rendfunkciója, és a büntetőjog szekunder természete egyaránt. Ez utóbbi szerint a büntetőjog a jog utolsó védelmi vonala és alkalmazását csak az elengedhetetlenül szükséges esetekre kell szorítani, de a súlyosabb büntetőjogi beavatkozás akkor sem jogosult és nem igazságos, amíg az enyhébb és az ugyanolyan sikert biztosító eszköztől mindez elvárható.

A büntetőjogi dogmatika és a kriminálpolitika viszonyában érvényre jut a szerző következetesen kriminálpolitikai szemlélete. Szerinte a büntetőjogi dogmatika és a kriminálpolitika csak egymásra vonatkoztatott hatásegységként állíthatók a bűncselekmények elleni küzdelem szolgálatába. Így a kettő viszonyában a kérdés csupán a két szakterület közötti optimális kooperáció lehet. Ez nem vezet és nem vezethet a büntetőjogi dogmatika elhanyagolásához, hanem csupán a jogalkotás és a jogalkalmazás folyamatában a helyes, a megfelelő hely kijelöléséhez járul hozzá. Ahogy „a dogmatika sem a kriminálpolitika cseléde", úgy „a kriminálpolitika sem a dogmatika szolgálója". A kriminálpolitika és a büntetőjog közötti „szisztematikus egység" követelményt a kettő kooperatív egységének vagy funkcióegységének a megfogalmazásával teszi egyértelműbbé. Állást foglal a kriminálpolitika önállósága mellett, amit azért is fontosnak ítél, mert csak önálló kriminálpolitika teljesíthet közvetítő funkciót a büntetőjog és a kriminológia között. A büntetőjogi szankciók jogigazolásáról, funkciójáról szólván a szerző hangsúlyozza a prevenciós célok behatárolásának szükségességét, taglalja ezzel összefüggésben az arán-

---

Nagy Ferenc egyetemi docens, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

*Reinhart *Maurach*—Heinz *Zipf*: Strafrecht Allgemeiner Teil. Teilband 1. 6. Aufl. C. F. Müller Juristischer Verlag. Heidelberg, 1983.

nyosság és a bűnösség elvét. Értelmezésében a bűnösségi elv a büntetést a bűnösséggel proporcionálisan behatárolja (a bűnösség büntetésbehatároló funkciója), míg az arányosság elve a legkevésbé terhelő, de még sikert ígérő prevenciós eszköz alkalmazására kényszerít. A bűnösségi elv ezen funkciómeghatározásával a tettmegtorlás és a bűnhődés fogalmai összeegyeztethetetlenek. A bűnösségi elv és az azzal összakapcsolt prevencióbehatárolás miatt bizonyul szükségesnek a büntetés kiegészítése a veszélyesség vonatkozású büntetőjogi intézkedésekkel. A büntetést és az intézkedést pedig egymásra vonatkoztatott és egybehangolt hatásegységként kell szemlélni a bűncselekmény jogkövetkezményeinek elrendelésénél, alkalmazásánál.

2. A bűncselekmény felépítés c. második rész centrális kérdése a bűncselekmény fogalmának, elemeinek, azok egymáshoz való viszonyának a meghatározása. A hagyományosan elfogadott formális és a materiális *bűncselekmény-fogalom* közötti megkülönböztetés azért fontos, mert mindkettő különböző funkciókat teljesít. A materiális bűncselekmény-fogalmat a szerző szerint ma többnyire a társadalmi károsság kategóriájával kísérlik meg megfogalmazni. Társadalmilag káros ebben az értelemben az olyan cselekmény, amely a társadalmi együttélés fennállási — (fennmaradási) — és funkcióképességét megszünteti vagy elviselhetetlen módon csorbítja.

A *Zipf* által képviselt, de részint hagyományosnak is tekinthető felfogás szerint a bűncselekmény jogellenes, tényállásszerű és az elkövetőnek beszámítható cselekmény.

a) A szerző a bűncselekmény fogalmi elemei sorában először a cselekményt, mint a bűncselekmény fundamentumát vizsgálja. Büntetőjogi értelemben *cselekmény* alatt társadalmilag jelentős, irányító akarat által uralt vagy uralható és eredményre irányuló emberi magatartást ért. Ez a cselekménydefiníció lényegében a finális és a szociális cselekménytani felfogást közelíti egymáshoz.

Zipf professzor érdekes megállapítása szerint, aki a finális cselekménytan jelentőségét helyesen, igazságosan akarja megítélni, úgy a fejlődéstörténeti aspektust el kell különíteni a büntetőjogi dogmatika jelenlegi állásának megítélésétől. Fejlődéstörténetileg tekintve a finális cselekménytan nagy előnye, hogy utat csinált a cselekvés jogtalansága tanának, nevezetesen a finalizmusnak, hogy a szándéknak a finális cselekménytan által követelt szubjektív tényállásba való vonását ma messzemenően akceptálják. (A szándék pedig ily módon a tényálláson keresztül a jogtalanságba jut el.) A finális cselekménytan aktuális dogmatikai jelentősége pedig arra koncentrálódik, hogy a büntethetőség indokolásának döntő aspektusát, azaz az emberi magatartás finális struktúráját nyomatékosan érvényre juttassa. A cselekmény az összes bűncselekményforma közös alapját jelenti: a tevési és a mulasztásos; a szándékos és a gondatlan deliktumoknál egyaránt. A cselekmény fejezeten belül tárgyalja a szerző a jogtalanság (Unrecht) fogalmát, két komponensével, valamint az eredményt és az okozati összefüggést. A jogtalanság fogalmánál különösen előtérbe állítja a két összetevő, azaz a cselekmény jogtalansága és az eredmény jogtalansága viszonyát oly módon, hogy azokat egyenrangúakként kezeli. Itt szabadjon a recenzensnek azt megjegyezni, hogy számára nem teljesen vált világossá egyrészt a jogtalanság szerepe, funkciója ebben a bűncselekmény-fogalmi felépítésben, másrészt a jogtalanság és a jogellenesség, illetve a tényállásszerűség viszonya. Az talán megállapítható, hogy *Zipf* rendszerében a jogtalanság nem a tényállásszerűséget és a jogellenességet átfogó fő fogalom, mint *Welzel*nél, hanem egymás mellé helyezi, egymást követően tárgyalja a szerző a jogellenességet és a tényállásszerűséget.

b) Finalista felfogást tükröz, hogy a bűncselekmény alapformájának a szerző a szándékos deliktumot tartja és már erre figyelemmel elemzi a további bűncselekmény-fogalmi ismérveket. Így a cselemény *jogellenessége* kapcsán megjegyzi, hogy csak olyan cselekmények tartoznak a büntetőjog hatókörébe, amelyek a közösségi rend ellen irányulnak, azaz jogellenesek, mert a társadalmi élet bizonyos írott vagy íratlan normáinak ellentmondanak. A jogellenesség a tényállásszerű jogtalanság megállapítása és csupán a tettről szóló ítélet.

c) Figyelemre méltó az a szerzői nézet, hogy a *tényállásszerűség* jogtalansági indiciumot jelent. Ezáltal a konkrét magatartás jogellenességének önálló vizsgálata nem nélkülözhető. Ennek következtében nem azt kell kérdezni, hogy a tényállásszerű cselekmény jogellenes-e, hanem fordítva, azt kell vizsgálni, vajon a cselekmény tényállásszerűsége ellenére a konkrét esetben kivételesen mégis jogszerű-e. A tényállásszerűség indiciuma a jogellenességet kizáró okok fennforgása esetén erőtlenné válik. Amennyiben jogellenességet kizáró ok fennáll, úgy az ún. értéktelenségi ítélettel a tényállásszerűség hatása is elmarad.

A tényállás szubjektív részeként taglalja a szerző a szándékosságot, míg a gondatlanságra vonatkozó ismeretanyag a második félkötetben külön fejezetben található. *Zipf* szerint a szándékos és a gondatlan büntetendő magatartásoknál a cselekmény fogalma a közös, a normasértő cselekmények büntetőjogi értékelése során azonban a szándékos és a gondatlan bűncselekmény-kategória elkülönül egymástól. Bár a gondatlan tettek is azonos bűncselekményi ismérveket feltételeznek, mint a szándékos magatartások, mindezen ismérvek viszont a gondatlan deliktumok esetében jelentős részeiben más tartalmúak, mint a szándékos deliktumoknál. Ebből következik a gondatlan deliktum strukturális önállósága.

Zipf felfogása szerint a tevési bűncselekmény a szabály szerinti forma, a mulasztásos deliktumok tárgyalása pedig — hasonlóan a gondatlanság elhelyezéséhez — a második félkötet külön fejezetének az anyaga. A szerző a tevési és a mulasztásos bűncselekmény közötti különbséget a tényállási értékelésnél vezeti le. Ennek alapján a mulasztás is finális cselekmény. Míg azonban a tevési bűncselekmény olyan tényállásszerű cselekmény, amely testi tevékenység révén vezet tényállásszerű jogtárgy elleni támadáshoz, addig a mulasztás olyan tényállásszerű cselekmény, amely testi nemtevés által vezet a jogtárgy ellen támadáshoz. Tehát a mulasztás is meghatározott célra irányuló és a tényállás körében meghatározott testi nemtevéssel előidézett jogtárgy elleni támadás.

A nyugatnémet szakirodalomban általánosan elfogadott és követett megoldás, hogy az egyes bűncselekmény-fogalmi ismérvek elemzése után közvetlenül helyezik el a kizáró okok tárgyalását. Ez figyelhető meg *Zipf* professzor tankönyvében is. A tényállási fejezeten belül a ténybeli tévedés, majd a jogellenességre vonatkozó fejezetben a jogellenességet kizáró okok (jogos védelem, végszükség, azon belül a jogszerűvé tevő kötelesség-összeütközés, valamint a további kizáró okok, mint pl. a megengedett kockázat, a nevelő jog stb.) tárgyalása található meg.

d) Zipf rendszerében az utolsó bűncselekmény-fogalmi elem, hogy a tényállásszerű jogtalanság az elköve-

tőjének személyesen beszámítható legyen. A *személyes beszámítás* akkor áll fenn, ha az elkövető cselekménye hibás motiváció produktumaként ismerhető fel. A beszámítás vizsgálata egyenként két előrehaladó fokozatban hajtható végre az általánosítástól az egyéniesítésig. E szubjektív beszámítás a szerző szerint nem azonos jelentőségű a bűnösséggel, a hagyományos felfogású bűnösség túl szűk kategória ahhoz, hogy minden büntetőjog alá eső elkövetői kategóriát átfogjon. Tehát a beszámítás az elkövető értékelésének átfogó fundamentuma. Ennek következtében a bűncselekmény elkövetőjének először is tettfelelősséggel kell cselekednie. Ezt a tettfelelősséget a norma szerinti magatartás elvárhatósága zárja ki. A beszámítás második fokozata a bűnösség, ami tulajdonképpen felróhatóság. A bűnösség személyes, egyéniesítő értéktelenségi ítéletet von maga után az elkövetőről konkrét tetthelyzetében és az elkövető normaszerű cselekvésre irányuló személyes képességét feltételezi. Kiemelt hangsúlyt kap *Zipf*nél a tisztán normatív bűnösségi felfogás, amely a bűnösséget tisztán értékítéletként fogja fel és pszichológiai elemet, mint pl. szándékot nem tartalmaz. E nézetből következően elveti az utóbbi időszakban egyre gyakrabban képviselt álláspontot: a szándék kettős helye tanát. Az említett tan szerint a szándéknak, mint magatartásformának és mint bűnösségi formának kettős funkciót kell betöltenie a bűncselekményi rendszerben. A szándék kettős helye tanának konzekvenciái *Zipf* szerint a jogtalanság területén elfogadhatók lennének, de a döntő kifogás e tan ellen, hogy a szándék *is* a bűnösséghez sorolandó, ezzel pedig a tisztán normatív bűnösségfogalom már nem egyeztethető össze. Természetesen a bűnösséget kizáró okok taglalása is helyet kap e körben. Így a beszámíthatatlanság, amely az elkövető jogtalansági tudatának elkerülhetetlen hiánya és a gondatlan tettek esetében a gondosságsértés személyes elkerülhetetlensége. *Zipf* értelmezésében a jogtalanság tudatának elkerülhetetlen hiánya esetén nincs bűnösség, ha viszont nem volt elkerülhetetlen a tévedés, a korlátozott bűnösség miatt büntetésenyhítés alkalmazható.

Az igen gazdag szakanyagot tartalmazó, arányosan tagolt és jól rendszerezett tankönyvnek csupán vázlatos ismertetésére szorítkozhattunk. A joghallgatók igényeit és képességeit itt-ott talán meg is haladja ez a tankönyv, de a büntetőjoggal foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek nagy haszonnal tanulmányozhatják e munkát, annál is inkább, mert a nyugatnémet — s olykor az osztrák-dogmatika jelenlegi állása és helyzete nagyon jól áttekinthető és lemérhető a kötetből. A tankönyv végén regiszter és tárgymutató segít az eligazodásban.

Takács Albert

Kapcsolódási pontok a legújabb nemzetközi jogi és közigazgatási jogi kutatásokban

Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága 1985. március 5-én ülést tartott az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében. Az ülés napirendjén a Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata c. országos kutatási főirány keretében végzett nemzetközi jogi aspektusú kutatások helyzetéről készített beszámoló szerepelt. A Főirányhoz kapcsolódó nemzetközi jogi kutatások 1980-ban indultak meg; ezek célkitűzése olyan kérdéskörök tudományos elemzése volt, amelyek az adott állam belső joga, illetve közigazgatása szempontjából is jelentősek, azaz amelyek a közigazgatás fejlesztésének programjába is beilleszkednek.

Bokorné Szegő Hanna, a kutatások szervezéséért és koordinálásáért felelős MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének osztályvezetője a kiterjedt vizsgálatok létjogosultságát korunk nemzetközi életének jelenségeivel indokolta. Az emberiség tevékenységi köre példátlanul kibővült és ebből a szempontból a nemzetközi érintkezéseket kitüntetett szerep illeti meg. Az intenzív együttműködés az egyes államcsoportokon belül olyan integrációs formákat ölt, amelyek megnövelik a nemzetközi tényezők súlyát az államok belső viszonyai, így a közigazgatás területén is. A nemzetközi jogi kutatások hagyományosan *külpolitikai* jelentőséget tulajdonítottak a nemzetközi szervezetek tevékenységének, s annak az államon belüli vonatkozásait többnyire elhanyagolták. Másfelől a közigazgatási kutatások zöme az államok *belső* mechanizmusainak és szabályozási tevékenységének elemzésére szorítkozott, s a nemzetközi aspektusok jórészt figyelmen kívül maradtak. Ma már mindkét tudományterület továbbfejlődése szempontjából elengedhetetlen a nemzetközi és a belső állami jelenségek egymásra vetített vizsgálata. Ezért a főirány keretében végzett kutatások két alapvető problémakör köré csoportosultak: egyrészt elemezték a nemzetközi jogi és a belső szabályozás párhuzamos kiépülését, a két szabályozási kör kölcsönhatását és összefonódását, másrészt vizsgálták a nemzetközi szervezetek létének az államok belső jogrendjére gyakorolt hatását.

A kutatás célkitűzéseiből következett, hogy a tudományos elemzéseknek alapvetően *empirikus* vizsgálatokra kell támaszkodnia. Éppen ezért a kutatásokban nemcsak a nemzetközi jog elméleti művelői, hanem az államigazgatás gyakorlati területein dolgozó jogászok széles köre is részt vett. Két kutatási témában — a nemzetközi szervezetek és közigazgatás kapcsolata, valamint az európai szocialista országok külügyi igazgatása címűekben — pedig nemzetközi együttműködést is sikerült megvalósítani.

A beszámolóban Bokorné Szegő Hanna felvázolta azokat a főbb kutatási csomópontokat, amelyek körül az egyes kutatási témák kialakultak, illetőleg jelenleg is munkálatok folynak.

1. A nemzetközi jog és a belső jog viszonya

A témában három összegező tanulmány született: *Bodnár László*: A nemzetközi jogi normák „transzformálása" az államon belüli jog szférájában; *Konrád Edit*: A szerződéskötési eljárás és a külügyminiszter feladatai; *Nagy Károly*: Az állam nemzetközi jogi felelőssége államigazgatási szerveinek működése miatt.[1]

Bodnár László és Nagy Károly tanulmányát a Jogtudományi Intézetben — külső szakértők bevonásával — vitaülésen is megtárgyalták. Nagy Károly tanulmánya azt támasztotta alá, hogy az állam köteles gondoskodni olyan közigazgatási szabályok megalkotásáról, amelyek megakadályozzák a hatóságok és a magánszemélyek minden olyan tevékenységét, amelyek előidézik az állam nemzetközi jogi felelősségét. Kitűnt, hogy a nemzetközi felelősség elveinek és konstrukciójának tisztázása jelentős segítséget ad a megfelelő belső állami szabályok megalkotásához is. Bodnár László értekezése a nemzetközi jog tényleges belső érvényesülésének bemutatásával nyújt támpontokat a közigazgatási kutatá-

Takács Albert tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] Mindhárom tanulmány megjelent a közigazgatás fejlesztésének nemzetközi jogi kérdései c. kiadvány I. kötetében (szerk. *Lamm* Vanda). 1—2. rész. Bp. Főirány Programirodája, 1981.

sok számára. Megjegyzendő, hogy Bodnár László tanulmányát és az ezzel kapcsolatos vita észrevételeit, valamint Konrád Edit munkáját a nemzetközi szerződésekkel összefüggő eljárásról szóló 1982. évi 27. sz. törvényerejű rendelet és a végrahajtása tárgyában kiadott 2032/1982. (XI. 26.) MT. sz. határozat előkészítő munkálatai során hasznosították.

2. A nemzetközi szervezeteknek az államok belső jogrendjére gyakorolt hatása

Mintegy a kutatások beindításaképpen 1982 májusában az európai szocialista országok és Magyarország szakembereinek részvételével konferenciát tartottak e témában Pilisszentkereszten. A tanácskozás munkáját három magyar referátum alapozta meg. Ezek: *Bokorné Szegő Hanna*: Az egyetemes jellegű nemzetközi szervezetek tevékenységének hatása az államok belső jogrendszerére; *Valki László*: Nemzetközi jog és államigazgatási jog; *Ficzere Lajos*: A KGST-országok nemzetközi gazdasági szervezetei és a közigazgatás. A referátumokat tizenöt nemzeti hozzászólás követte. A konferencia résztvevői rámutattak, hogy a jövőben a nemzetközi szervezetek hatásának kutatását nemcsak a közigazgatás, hanem az államok jogalkotása és jogalkalmazása tekintetében is folytatni kell. Különös figyelmet fordítottak a regionális szervezetek, kivált a KGST fokozódó jelentőségére. További kutatást igénylő területként jelölték meg a nemzetközi és a nemzeti elem viszonyának vizsgálatát, beleértve a nemzetközi és a nemzeti mechanizmusok kölcsönös kapcsolatait. A konferenciát kísérő nagy érdeklődésre tekintettel a tanácskozás teljes anyaga magyar és idegen nyelven is kiadásra került.[2]

A további kutatások annak tisztázását célozták, hogy az ENSZ szakosított intézményei az államok belső jogrendjére milyen hatást gyakorolnak. A kutatások elsősorban arra irányultak, hogy a nemzetközi szervezetekhez való csatlakozással az államok számára előálló új kötelezettségeket világítsa meg. Ezért a Magyarország számára különösen fontos 16 ENSZ szakosított intézménynek alapító okmányait kötetben tették közzé.[3] Az egyes dokumentumokat *Hárs Ernő* bevezetői teszik érthetőbbé, melyekben főleg az intézmények létrehozására és történeti fejlődésére találunk adalékokat. A nemzetközi szervezeteknek az állam belső viszonyaira való hatását *Bokorné Szegő Hanna* tanulmánya tekinti át átfogó, elméleti igénnyel. A szerző abból a megállapításból indul ki, hogy a hatás nemcsak a közigazgatásra nézve, hanem általában a jogalkotásra és a jogalkalmazásra is kimutatható. A hatás elsősorban közvetett, amely a tagállamok esetenkénti elhatározásához képest érvényesül (pl. amikor a nemzetközi szervezet keretében létrejött nemzetközi szerződésről határoznak), de nem jelentéktelen részben közvetlen is lehet, mégpedig olyan esetekben, amikor a szervezetek befolyása a tagállamokra tagsági minőségükből eredően érvényesül.

A kutatás e részének jelentősége abban jelölhető meg, hogy a nemzetközi szervezetekhez való csatlakozásnak addig jobbára csak a nemzetközi jogi és politikai aspektusait vizsgálták és a belső jogrendre gyakorolt hatás elemzése általában elmaradt. Az alapító okiratok közzétételének jelentősége pedig az, hogy ezek eddig magyarul többnyire nem voltak hozzáférhetőek. Az államigazgatási szervek így csak nagy nehézségekkel állapíthatták meg, hogy az alapító okiratok módosításai közül Magyarország melyiknek részese, illetve melyek azok, amelyek ratifikálás nélkül is hatályosak annak következtében, hogy azokat a szervezet bizonyos számú tagállama már ratifikálta. A kötetek tehát a nemzetközi kapcsolatok terén működő valamennyi hazai szerv számára forrásmunkául szolgálhatnak, s eredményesen segíthetik elő a nemzetközi szervezetekkel való együttműködésből eredő feladatok teljesítését. A kutatások eredményeképpen néhány konklúzió hangsúlyozása fontosnak tűnik.

— Célszerű lenne a nemzetközi szervezetekkel kapcsolatos együttműködés kérdéseit megfelelő szintű, átfogó jogszabályban rendezni. E jogszabályban kellene többek között az e téren vezető szerepet játszó Külügyminisztérium és más főhatóságok közötti munkamegosztás részleteit is rendezni.

— Kívánatos volna a nemzetközi szervezetek keretében létrejött okmányokra vonatkozó eljárást a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos eljárásról szóló 1982. évi 27. sz. tvr. végrehajtási jogszabályai sorában részletesen szabályozni.

— Az Alkotmányjogi Tanács feladatainak megvalósítása során el kellene érni, hogy a Tanács ellenőrzési funkciója kiterjedjen annak vizsgálatára is, hogy a belső jogszabályok összhangban állnak-e a nemzetközi szervezetekben viselt tagságból adódó kötelezettségekkel.

Az eddigi kutatási eredmények megszabják a további vizsgálódások irányát is. Az eddig feltárt jelenségek a nemzetközi szervezetek keretében elfogadott okmányok belső joggá transzformálási módjának, a nemzetközi ellenőrzési feladatok belső megvalósításának további, elsősorban empirikus vizsgálatát igénylik.

3. A külügyi igazgatással kapcsolatos kutatások

E témában a kutatások során sikerült nemzetközi együttműködést megvalósítani: a munkában részt vettek az európai szocialista országok szakértői is. A kutatások szervezésénél elsősorban az a cél lebegett a koordinátorok előtt, hogy a külföldi tapasztalatok hazai hasznosítását előmozdítsák. A vizsgálatok eredményeképpen kilenc nemzeti tapasztalatokat feldolgozó tanulmány készült el, s *Lamm Vanda*: Az európai szocialista országok külkapcsolatai igazgatásának egyes sajátosságai címmel a kutatások összegezését is elvégezte. Ez utóbbi tanulmány a magyar helyzet értékeléseként az alábbi következtetésekre jut:

— A magyar alkotmány más szocialista országok alkotmányaihoz képest lényegesen kevesebbet foglalkozik a külkapcsolatokkal. Különösen érződik egy önálló külügyi törvény hiánya, amely rendezné a külkapcsolatok igazgatásával összefüggő alapvető kérdéseket.

— A magyar jogrendszerből hiányzik egy önálló konzuli törvény, amely több más szocialista országban is létezik.

— Nem egyértelműen rendezett Magyarországon a nemzetközi szervezetekkel való együttműködés koordinálása.

A kutatás során íródott tanulmányok publikálására sor került.[4]

[2] A nemzetközi szervezetek és a közigazgatás kapcsolata. (szerk. *Bragyova* András) Bp. Főirány Programirodája, 1983. Impact of International Organisations on Public Administration (ed. *Vanda* Lamm). Bp. Főirány Programirodája, 1983.

[3] Az ENSZ szakosított intézményei. (szerk. *Lamm* Vanda) I—II. k. Bp. Főirány Programirodája, 1984.

[4] Az európai szocialista országok külügyi igazgatása. Bp. Főirány Programirodája, 1984. A kötet angol és orosz nyelvű kiadása is napirenden van.

4. Speciális kérdések vizsgálata

Az eddig említett témákkal kapcsolatosan speciális résztémákban is folytak kutatások, melyek eredményeit az alábbi tanulmányok dokumentálják: *Bodnár* László: A nemzetközi szerződések a jogforrási hierarchiában; *Bruhács* János: A folyami igazgatás nemzetközi jogi aspektusai, különös tekintettel a Duna Bizottságra; *Mohi* Csaba: Magyarország kettősadóztatást kizáró nemzetközi egyezményeinek közjogi rendszere és az abból adódó államigazgatási (pénzügyi) jogi következtetések; *Szilágyi* István: A szellemi alkotások védelmére alakult nemzetközi együttműködés és annak hatása az államok belső jogalkotására és közigazgatására.[5]

A tanulmányok közül az első elméleti kérdésekkel foglalkozik, s az összehasonlító elemzés módszerével mutatja be a különböző országokban érvényesülő megoldási módozatokat. A három további tanulmány konkrét igazgatási területek nemzetközi vonatkozásait tárgyalja. Az említett értekezések a jogalkalmazás napi munkájában, de a jogalkotó tevékenységben is hasznosíthatók.

5. Az idegenjog

Magyarország gazdaság- és külpolitikája következtében egyre nő a hazánk területén élő külföldiek száma. Az itt élő külföldiekre vonatkozik az a sajátos szabályrendszer, amelyet összefoglaló néven idegenjognak nevezünk. Az idegenjog komplex szabályanyag, amely a nemzetközi jog, az államjog, az államigazgatási jog, a rendészet, a családjog, a munkajog, a polgári jog, a büntetőjog és a pénzügyi jog területét érinti. Éppen ezért e terület kutatását megfelelő szinten nagyszámú szakember — köztük gyakorlati szakemberek — bevonásával lehet elvégezni. Az idegenjogi kutatások egyébként jelenleg is folyamatban vannak. A munkálatok célja az idegenjog elméleti alapjainak feltárása, főként *az emberi jogok nemzetközi védelmének szemszögéből*. A kutatások eredményeképpen születő tanulmányokat az Állam- és Jogtudományi Intézet 1985-ban publikálni fogja, de a nagy érdeklődésre tekintettel a közzététel iránt a Közgazdasági és Jogi Kiadó is érdeklődik.

[5] A tanulmányok megjelentek A közigazgatás fejlesztésének nemzetközi jogi kérdései c. kiadvány II. kötetében. (szerk. *Lamm* Vanda) Bp. Főirány Programirodája, 1983.

Az eddigi kutatási eredmények jelentősége általában abban foglalható össze, hogy ráirányította a figyelmet a közigazgatás komplex tudományos vizsgálata nemzetközi jogi aspektusaira. A kutatások során — az alapvető elméleti kérdések tisztázásán túl — az államigazgatási szervek gyakorlati munkáját szolgáló eredmények születtek. Kirajzolódtak olyan új jogalkotási és jogalkalmazási feladatok is, amelyek megoldására éppen a kutatások mutattak utat. Ezek alapján — a jövőben — az alábbi kutatási célkitűzések realizálása látszik szükségesnek:

— az államnak az államigazgatási szervek működése miatti nemzetközi jogi felelősségével kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémák további tisztázása;

— a szocialista államok nemzetközi szervezeteinek a belső jogrendre gyakorolt hatása, illetve ennek vizsgálata;

— a nemzetközi szervezetek keretében elfogadott nemzetközi okmányok belső jogban való alkalmazásának elemző feltárása;

— a nemzetközi ellenőrzési mechanizmusokkal kapcsolatos államigazgatási tevékenység empirikus vizsgálata.

A beszámolóhoz az Állam- és Jogtudományi Bizottság ülésén *Antalffy György* tanszékvezető egyetemi tanár fűzött opponensi véleményt. Kiemelte, hogy a politikai társadalom igazi megértése olyan szemléletet és kutatási módszert követel meg, amely nemzetközi szintre is kiterjed. E tekintetben jelentős a kutatásoknak az a törekvése, hogy a nemzetközi kapcsolatokat ne kizárólag államközi kapcsolatokként elemezze, hanem e vonatkozások *belső állami* hatásaival is foglalkozzon. Külön érdeme a kutatásoknak, hogy ez a szemlélet a nemzetközi szakirodalomban is csak most van felerősödőben — mondotta Antalffy György. A politikai tudományoknak ügyelniök kell arra, hogy túllépjenek az állam formális jogi keretein. Márcsak azért is, mert a politikai élet — nemzetközi téren sem — szorítkozik pusztán az állam tevékenységére. Az opponens azt is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy egy állam belső politikai élete közvetlenül függvénye más államok belső politikai életének. Az eddig végzet sokszínű kutatások részleteiről szólva Antalffy György kitért arra, hogy a jövőben feltétlenül indokolt volna az ENSZ szakosított intézményeinek a hazai közigazgatásra gyakorolt hatását részletesen feltárni, sőt indokolt lenne a külképviseletek szerepének ilyen irányú vizsgálata is. A nemzetközi szervezetekben viselt tagságból adódó jogszabályalkotási feladatok csak így fogalmazhatók meg teljes világossággal. Az opponens hangsúlyozta, hogy a jövőbeli kutatások során is érvényesíteni kell azt a — helyes — szemléletet, hogy a belső igazgatás törvényszerűségei felől is közelítsék meg a problémákat, s ne csupán a nemzetközi jogi kategóriarendszer szolgáljon vonatkozási alapul. A jövőbeli kutatások egyik feladata annak vizsgálata, hogy az államon belüli jog, nevezetesen az alkotmányok mennyiben tartalmaznak nemzetközi jogi jellegű szabályokat. Aktualitása miatt indokoltnak tűnik a környezetvédelem témakörének belső közigazgatási és nemzetközi jogi oldalról történő szintetizált vizsgálata is. Kiegészítései és korrekciói ellenére Antalffy György a kutatásokat hasznosnak és jelentősnek ítélte, javasolta a beszámoló dicséretes elfogadását.

A beszámolót és az opponensi véleményt vita követte, amelyben elsőként *Kovács István*, az MTA ÁJI igazgatója szólalt fel. Utalt azokra az ellenvetésekre, amelyek a nemzetközi jogi és közigazgatási komplex kutatások beindulása körül elhangzottak. A kutatások eredményei maguk adták meg a választ a szkeptikusoknak. Nézete szerint a kutatásokat folytatni kell, s ehhez a szükséges biztatást és támogatást meg kell adni.

Halász József, az MTA ÁJI igazgatóhelyettese kifejtette, hogy a belső és külső jog problémája a mai napig sem tisztázott dilemmákat érint. Igen fontos lehet pl. ebből a szempontból az alapvető emberi jogok nemzetközi és államon belüli szabályozásának, illetve fejlődési tendenciáinak egybevetése és annak feltárása, hogy a nemzetközi trend milyen feladatokat ró a belső jogalkotásra. Utalt a nemzetközi szervezetek létének az állami életet bizonyos fokig behatároló sajátosságára, különös tekintettel a nemzetközi viszonyokból fakadó pénzügyi természetű korlátokra. Mindezek túl is mutatnak az akár belső, akár külső, pusztán jogi kereteken és a politikai rendszer tágabb mechanizmusait is érintik.

Csalótzky György, az IM osztályvezetője a kutatások gyakorlati hasznosíthatóságáról szólt és arról a jelentős ismeretbővítő szerepről, amelyet az ilyen természetű kutatások a gyakorlat szakemberei vagy akár a jogalkotás számára jelenthetnek.

Kilényi Géza, a Programiroda vezetője a Főirány keretébe tartozó kuta-

tások jövőjével foglalkozott hozzászólásában. Hangsúlyozta, hogy a komplex kutatásoknak a jövőben is folytatódniuk kell, s ha nem is a mai szervezeti keretekben, de a kutatási célok kezdeményezésében a Programiroda változatlanul szorgalmazná a nemzetközi aspektusú közigazgatási vizsgálatokat.

Mádl Ferenc, az ELTE ÁJTK egyetemi tanára azt hangsúlyozta, hogy a kutatások nyitottabbá tétele, azaz bizonyos témák külső és belső aspektusainak egyidejű figyelembevétele az eredmények értékét növeli. A komplex vizsgálatok azokra a jogágakra nézve is új eredményeket jelenthetnek, amelyek közvetlenül nem vettek részt a kutatásokban. Megemlítette példaképpen a nemzetközi magánjog „nyereségét". Külön elismerés illeti a kutatás gondozóit azért, hogy az eredményeket összefoglalóan és áttekinthetően demonstrálták is.

Kiss Barnabás

Ankét „Az európai népi demokráciák alkotmányai"-ról

A közelmúltban jelent meg „Az európai népi demokráciák alkotmányai" címmel a velünk egy úton járó hét európai népi demokratikus állam alkotmányait bemutató könyv, az „Alaptörvények és alkotmányok" sorozat immár harmadik kötete.[1] E munka megvitatására rendezett könyvankétot Szegeden hazánk felszabadulásának 40. évfordulója alkalmából az MTA Szegedi Bizottságának Jog- és Gazdaságtudományi Szakbizottsága, a Hazafias Népfront Csongrád Megyei Közjogi Bizottsága, valamint a JATE Tudományos Szocializmus Tanszéke, a Kiadó képviselőjének és a szerzők, az Államjogi Tanszék munkatársai részvételével. A rendezvényen *Szentpéteri István* tanszékvezető egyetemi tanár elnökölt.

Mint közismert, a dokumentumok *Kovács István* akadémikus bevezető tanulmányával jelentek meg, amelyek *Tóth Károly* adjunktus fordításában és jegyzeteivel kiegészülve nemcsak az alkotmánytörténet fő tendenciáit, hanem azt a társadalmi-politikai és nemzetközi feltételrendszert is bemutatják, amelyekben az adott államokban az államjogi intézmények kialakulása és fejlődése végbement. A sorozat eddig megjelent három kötete együttvéve pedig hűen tükrözi azt az utat, amelyet a szocialista alkotmányfejlődés az októberi dekrétumoktól a ma hatályos szocialista alkotmányokig bejárt.[2]

Nem tekinthetjük feladatunknak ehelyütt a kötet részletes méltatását, annál is inkább, mert erről több oldalról is szólt az ankét első hozzászólója, *Hegyi András* történész, egyetemi adjunktus. Kiemelte a munka interdiszciplináris felhasználhatóságát, a történeti valóság, az általános jellemzők és a nemzeti sajátosságok hiteles bemutatását. Külön hangsúlyozta a bevezető tanulmánynak azt az erényét, miszerint az érdekesen és történelmi összefüggéseiben pontosan tárja fel a II. világháború utáni status quo kialakulását. Felvetette az anyag felhasználásának lehetőségét a történészképzésben is, sőt szorgalmazta a tanszékek közötti együttműködés kialakítását ezen a területen.

Az alkotmány nem pusztán jogszabály, amelynek tanulmányozása és értelmezése elsődlegesen az államjogász feladata, — hanem egyben politikai dokumentum is, amely csak konkrét történelmi szituációban tölti és töltheti be funkcióját. Az sem új felfedezés, hogy intézményeink értékelése és fejlesztése szempontjából mennyire fontos a nemzetközi tapasztalatok, és főként a baráti országok intézményeinek összehasonlító jellegű vizsgálata. Lényegében ezt a gondolatot erősítette meg már bevezetőjében *Szentpéteri* professzor is, amikor kifejtette, hogy társadalmunk helyét csak a környező társadalmak kultúrájában elhelyezve lehet értékelni. Csak ezúton tudatosíthatjuk a magyar fejlődés sajátosságait, és csak ezáltal nyerhetünk nálunk hasznosítható tapasztalatokat. A kötet — persze más forrásokkal is kiegészülve — a jogászokon kívül a történészek és a politológusok számára is számos kérdés tanulmányozásához nyújthat alapot, mint ezt az elhangzott rövid előadások is bizonyították.

Fábián György a Tudományos Szocializmus Tanszék adjunktusa a jugoszláv alkotmányfejlődés sajátosságairól, és a mögötte rejlő néhány ideológiai-politikaelméleti kérdésről szólt. Az 1974-es jugoszláv alkotmány politikaelméleti sajátosságai közül lényegében három elemet emelt ki.

Az első kérdés az állam felfogása. Jugoszláviában alig említik az állam kategóriáját, helyette a társadalmi-gazdasági és politikai rendszer terminológiáját használják, utalva arra, hogy a politikai rendszer közvetlen társadalmi elemeket is felvesz, és azt a társadalomtól nem lehet elválasztani. Az új alkotmány egy többdimenziójú társadalmi rendszert vázol fel. A hatalmi elemet, az államot nem az önigazgatással szemben használják, hanem az önigazgatás egyik eszközének fogják fel. A jugoszláv társadalmi-politikai rendszer a társadalmi-politikai közösségek egységes rendszerén épül fel, amelyek egyszerre hatalmi és önigazgatási egységek. A teljessé tett küldöttrendszerrel mindenfajta állami és pártközvetítés szerepét tagadják.

A másik sajátosság az, hogy az alkotmányok többségével szemben igen nagy jelentőséget tulajdonítanak az alkotmányban a társadalmi-politikai szervezeteknek. Ezek szerepét az 1974-es alkotmány a korábbinál teljesebben, és az önigazgatási rendszer többi elemével teljesen egyenrangúan határozza meg. Sőt — mint az előadó említette — van olyan vélemény is, mely szerint az 1974-es alkotmány lényegi sajátossága éppen a társadalmi-politikai szervezetek új alkotmányos rendezésén alapszik. A jugoszláv álláspont alapján ezeket a szerveket nem teszi függővé az államtól az, hogy az alkotmány részletesen szabályozza társadalmi szerepüket, beleértve a párt szerepét is. Ezzel a dolgozók társadalmának minél szélesebb politikaformáló erejét kívánták alkotmányos keretekbe foglalni. A társadalmi-politikai szervezetek szerepének fokozott hangsúlyozását elsősorban az önigazgatás megvalósulásának korábbi gyengeségeivel, egyoldalúságával indokolják. Ismeretes, hogy korábban csak a társadalmi munkaszervezetek kaptak külön kiemelést.

A jugoszláv társadalomfejlesztési koncepció harmadik sajátossága az önigazgató érdekek pluralizmusának megfogalmazása. Az alkotmány ezeket intézményesíti és integrálja a politikai rendszerben. Nem politikai, parlamenti avagy pártpluralizmust kívánnak, sőt az érdekek önigazgató pluralizmusát ezek gyökeres tagadásának tekintik. Az itt előtérbe állított pluralizmus a különböző szinteken — élet-, munka- és érdekközösségekben — megjelenő emberi érdekek pluralizmu-

---

Kiss Barnabás egyetemi tanársegéd, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

[1] L. a szerzőktől: Az európai népi demokráciák alkotmányai. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: *Kovács* István. Fordította és a jegyzeteket írta: Tóth Károly. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1985.

[2] Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. A Szovjetunió szövetségi alkotmányai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1982.

saként jelenik meg, amelyeknek a társadalmi-politikai rendszerben meglevő közös társadalmi érdekek formáin keresztül kell kifejeződésre jutniuk. Így demokratikus módon artikulálódnak és integrálódnak a többdimenziójú társadalmi-gazdasági és politikai rendszerben.

A Tudományos Szocializmus Tanszék másik képviselője, *Géczi József* adjunktus szerint a sorozat eddig megjelent három kötete egységes egészet alkot, amely alapdokumentumként használható a tudományos szocializmus oktatásában, de kiváló forrás lehet a politikai és ideológia-történeti elemzés számára is. Előadása első részében azokat a kérdéseket fogalmazta meg, amelyek a politikatudomány területén dolgozó szakemberekben az alkotmányok tanulmányozása kapcsán felvetődhetnek. Ilyen kérdés lehet például azoknak a problémáknak mélyebb és alaposabb vizsgálata, hogy milyen konkrét politikai szituációban születtek az egyes alkotmányok, mennyiben volt szinkronban egymással a társadalmi-politikai fejlődés és az alkotmányozó tevékenység, milyen szocializmuskép körvonalazódik az alkotmányokban, a mindenkori ideológia szocializmusképe hogyan befolyásolta az alkotmány tartalmát stb.

A továbbiakban utalt arra, hogy az utóbbi időben jelentősen megélénkültek a szocializmus történelmi helyével, s ezen belül a szocialista termelési viszonyok tartalmával, kritériumaival kapcsolatos kutatások. Az újraértékelés fázisát éljük át az ideológia, az elmélet eddig érvényesülő szocializmus felfogásának tekintetében is. Két problémát emelt ki, amelyek az ideológiai fejlődés kanyarulataival összefüggésbe hozható ellentmondásokra utalnak, és amelyekkel az alkotmányokban is találkozhatunk.

Az egyik a szocializmusnak abban a felfogásában rejlik, amely a politikai fordulattal és a főbb termelési eszközök köztulajdonba vételével kialakultnak tekinti a szocialista termelési viszonyokat, az államosítással lényegében befejezettnek veszi a tulajdon társadalmasítását, és adottnak az azzal való társadalmi rendelkezést. Mivel az ideológiában a harmonikus társadalomfelfogás dominált, az állam társadalom alá rendelésének, a tényleges társadalmi rendelkezésnek az intézményes garanciáit sem részletezték az alkotmányok.

A másik, az előbbihez szorosan kapcsolódó kérdéskör az átmenetiség, a kommunizmushoz vezető út problémájának elhanyagolása, mely számos zavarhoz vezetett a szocializmus szakaszolása kérdésében. Ez közvetlenül is hatott az alkotmányozó tevékenységre, hiszen egy-egy szakasz lezárását a politika igyekezett új alkotmány elfogadásával vagy alkotmánymódosítással is demonstrálni.

Ma már tudjuk, hogy a szocializmus felépítése, a társadalmi viszonyok teljességének átalakítása, és a kapitalizmus egyetemes meghaladása sem alkotmánnyal, sem más módszerrel nem gyorsítható, időtartama nem rövidíthető. Mint a hozzászóló kifejtette, az előzőekből adódóan talán nem véletlen, hogy a szocialista országokban az útkeresés mai fázisában bizonyos mértékig megtorpant az alkotmányozó hajlam. Végezetül annak a várakozásnak adott hangot, hogy a fejlődés következő szakaszában a programszerű és ideologisztikus alkotmányozó tevékenység átadja helyét a valóságos társadalmi mozgásokból kiinduló normákra és azok garanciáira fokozottan ügyelő munkálatoknak.

Az ankéton több oldalról is hangot kaptak a szocialista alkotmányfejlődésnek azok az új elemei, amelyek szélesítik az alkotmányosság biztosítékait, ideértve az alkotmány realizálásának egészét, ezen belül a jogalkotást és a jogalkalmazást is.

Kovács professzor bevezető tanulmányának záró soraiban ugyanis — a szocialista szakemberek többségével egybehangzóan — abban jelöli meg a szocialista alkotmányfejlődés jelenlegi szakaszában az alkotmányok egyik fő funkcióját, hogy erősítsék az alkotmányosság garanciáit, főként annak jogi biztosítékait. A szocialista államok ugyanis — a burzsoá államokkal szemben — napjainkat megelőzően — döntően és persze indokolhatóan — nem elsődlegesen a jogalkotásban, a jogi biztosítékok megteremtésében látták az alkotmány megvalósulásának feltételét és biztosítékát, hanem sokkal inkább a gazdasági, kulturális, szociális stb. feltételek létrehozásában, egyszóval az alkotmány megvalósulásának tényleges, materiális elemeire helyezték a hangsúlyt. A jogi biztosítékok kiépült rendszere főként a törvényesség területére esett, és nem fogta át az alkotmányosság speciális garanciáit.

A kötetben szereplő alkotmányok áttanulmányozása is azt bizonyítja, hogy az alkotmányosság jogi biztosítékai körében eddig főként egy terület kapott bővebb szabályozást, nevezetesen a jogalkotás alkotmányosságának ellenőrzése és biztosítékai. Ezen belül a szocialista államokban speciális problémát jelent a törvényi szintű jogalkotás alkotmányosságának ellenőrzése. Míg ugyanis a burzsoá államokban az alkotmányosság biztosítékainak csúcsát ezen a területen is az alkotmánybíráskodás jelenti, addig a szocialista államépítési elvekkel nem egyeztethető össze semmiféle olyan megoldás, amely sértené vagy korlátozná a legfelsőbb képviseleti és egyben alkotmányozó szerv primátusát. A kérdés tehát az, hogy ki jogosult megítélni az államhatalom legfelsőbb szervei aktusainak alkotmányosságát, és főként ki és hogyan érvényesítheti e döntését a szuverén államhatalmi szervekkel szemben.

Az államszervezet jellegéből adódóan a szocialista alkotmányok többsége az alkotmányosság védelmét a legfelsőbb hatalmi szervek (legfelsőbb államhatalmi és képviseleti szervek, illetve prezídiumaik vagy az államtanácsok) körében tartja fenn. Ezek, mint törvényi szintű jogalkotásra jogosított szervek általános jogalkotó hatáskörükben külön felhatalmazás nélkül is megtehetnek mindent az alkotmánysértő, sőt a negatív alkotmánysértő és ezen túlmenően a célszerűtlen jogszabályok alkotmányossága sérelmének kiküszöbölése érdekében is. Megsemmisíthetik vagy hatályon kívül helyezhetik, illetve módosíthatják a maguk vagy az alárendelt szervek által kiadott jogszabályokat. Általános tendencia azonban, hogy az alkotmányok kifejezetten is felruháznak meghatározott jogalkotó szerveket az alkotmányosság ellenőrzésére vonatkozó jogosítványokkal. A legfelsőbb képviseleti szervek által végzett alkotmányos ellenőrzés többnyire előzetes, a jogalkotás folyamatában megy végbe, illetve ennek gyakorlására igénybevehetők e szervek különböző belső egységei is, mint például a parlamenti bizottságok. Így az 1975-ben módosított 1965. évi román alkotmány kifejezetten megbízta például alkotmányügyi és jogi bizottságát a törvények alkotmányosságának ellenőrzésével, a Nagy Nemzetgyűlés döntési jogának csorbítása nélkül. A legfelsőbb államhatalmi szervek által megvalósítandó alkotmányossági kontroll fő problémája azonban az, hogy nincsenek kidolgozva részletes eljárási szabályai, és így azok érvényesítésére a gyakorlatban nem is igen kerül sor.

A hatvanas évektől kezdődően — ez utóbbi problémát is felismerve — előtérbe került a jogalkotás alkotmá-

nyosságának ellenőrzésére hivatott speciális külön szervek, sőt az úgynevezett alkotmánybíróságok létrehozásának szükségessége is.

A szocialista országokban olyan új intézmények születtek, vagy legalábbis jelentek meg a jogi szabályozásban, amelyeknek az államszervezetben elfoglalt helye nem teljesen egyértelmű, illetve ma is vitatott (1963. Jugoszlávia: Alkotmánybíróság; 1968. Csehszlovákia: Alkotmánybíróság — melynek felállítására nem került sor; 1982. Lengyelország: Alkotmánybíróság, illetve Állambíróság vagy Államtörvényszék; 1984. Magyarország: Alkotmányjogi Tanács). Felvetődik a kérdés, hol helyezkednek el ezek a szervek az alkotmányosság biztosítékainak rendszerében, milyen közös sajátosságaik vannak, mennyiben mutatnak az alkotmánybíráskodáshoz kapcsolható analóg vonásokat, és így tovább.

A válasz mindenekelőtt attól függ, hogy miben jelöljük meg a klasszikus alkotmánybíráskodás kritériumait, legalábbis a külön szervezett alkotmánybíróságok általános jellemzőit, a hatáskör, az állam központi szerveihez való viszonyuk és határozatuk jogi jellege alapján.

Ha az alkotmánybíráskodás klasszikus ismérveinek meglétét vizsgáljuk az új szocialista intézmények esetében — bár csak a jugoszláv alkotmánybíráskodásról lehet gyakorlati tapasztalatunk — néhány általános megállapítás indokoltnak tűnik a részletes és egyenkénti összehasonlítás hiányában is.

Az első talán az, hogy az elnevezések azonossága, és ami fontosabb, több vagy kevesebb elem teljes vagy részleges formai, jogi egybeesése ellenére sem lehet ezeket azonos alapról szemlélni a burzsoá intézményekkel. A vizsgálatok során nemcsak az derült ki, hogy ezek általában különböznek az analóg burzsoá intézményektől — még ha esetenként nevükben egyeznek is —, de az is megállapítható, hogy valamennyi intézmény speciális a maga nemében, mindegyik forma az adott jogrendszer jellegzetességeihez igazodva és az adott állam konkrét társadalmi és politikai feltételeitől meghatározottan tölti vagy töltheti be funkcióját. E szervek formai szempontból is különböző mértékben egyeztethetők össze a burzsoá alkotmánybíráskodás klasszikus elveivel. A döntő különbség végső soron azonban az, hogy valamennyi szocialista intézmény tiszteletben tartja a legfelsőbb államhatalmi képviseleti szervek törvényhozási jogának teljességét. Még az e területen legtovább eljutó jugoszláv, illetve csehszlovák szabályozás sem biztosít az alkotmánybíróságok számára közvetlen döntési jogot a legfelsőbb képviseleti szervek alkotmányellenesnek ítélt jogszabályaival szemben. Az alkotmányellenesség kiküszöbölése végülis megmarad az államhatalom legfőbb szervei kezében, és csak ennek elmulasztása esetén következhet be a hatályon kívül helyezés.

A magyar Alkotmányjogi Tanács és a lengyel Alkotmánybíróság — melyeknek hatásköre egyébként is csak a normakontrollra terjed ki — csupán kezdeményezhetik az alkotmánysértés kiküszöbölését a legfelsőbb képviseleti szerveknél. Emellett más rendelkezések is azt sugallják, hogy e két szerv lényegében a legfőbb államhatalmi szervek alkotmányossági ellenőrzési jogát segítő speciális parlamenti szervnek minősíthető. A lengyel Állambíróság feladata pedig (az alkotmányjogi felelősségre vonás) kívül is esik a normakontroll körén.

Felvetődik a kérdés, hogyan értékelhetők a jogalkotás alkotmányosságának és törvényességének biztosítékainak erősítésére tett eddigi lépések, illetve milyen lépések indokoltak a jövőben.

Úgy tűnik, minden olyan megoldást támogatni kell (és lehet), amely nem sérti államszervezési elveinket, a jogalkotó és főleg hatalmi szervek hatáskörét, de segítik az alkotmányellenesség, a törvényellenesség felszínrekerülését és intézményes kiküszöbölését. Megfelel ezeknek a céloknak, és ugyanakkor szélesíti is az alkotmányosság és törvényesség garanciáit a preventív vagy előzetes normakontroll lehetőségeinek bővítése, főként a végrehajtó hatalom által kiadott jogszabályok törvényessége előzetes ellenőrzési módszereinek a gazdagítása. Felvethető a hatalmi és általában jogalkotó hatáskörrel felruházott szervek mellett működő szakmai és egyéb segédszervek körének bővítése. Fontos továbbá a végrehajtó hatalom által kiadott jogszabályok megalkotásának kellő társadalmasítása és nyilvánossága, valamint a jogalkotó szervek rendszerében már rögzített alkotmányossági és törvényességi garanciák alkalmazásához szükséges eljárási szabályok kidolgozása.

Az ankét végén *Kovács* professzor hozzászólásában, majd ezt követően *Szentpéteri* professzor zárszavában egymást lényegében kiegészítve a politikai hatalom és a jog, az ideológiai, politikai és az alkotmányos nézőpont, valamint a társadalmi valóság és a normatív rend viszonyáról szóltak. Kiemelték, hogy amennyire természetes a társadalmi valóság elemzése során az ideológiai, politikai és az alkotmányjogi nézőpont önállósága, olyannyira veszélyes lehet e nézőpontok összekeverése.

Ilyen és hasonló kérdések elemzéséhez és továbbgondolásához is hasznos segítséget nyújthatnak a szovjet, valamint a népi demokratikus alkotmányok gyűjteményei. Érdeklődéssel várjuk tehát a sorozat tervezett újabb, a burzsoá alkotmányfejlődés dokumentumait bemutató köteteit.

Эрвин Чэка:

Широкое понимание средства обжалования в уголовном процессе

В уголовном процессе средствами обжалования в широком смысле слова считаются все процессуальные действия (предложения, замечания, выступления, и т. п.), которые направлены на устранение мнимых или реальных процессуальных невыгод правомочных лиц. Обжалование в узком смысле слова представляет собой процессуальное право, используемое против ошибочного решения (меры) соответствующего органа и содействующее вынесению нового решения. Проблемы возникают не столько в связи с т. н. обычной жалобой, используемой в ходе судебного процесса, а сколько в связи с решениями, вступившими в законную силу, а также с некоторыми специфическими процессуальными институтами, которые урегулированы в подготовительной стадии уголовного процесса, и которые располагают признаками обжалования.

Ласло Уйлаки:

О подходе к понятию цивилистической справедливости, с особым учетом гражданского процессуального права

Справедливость представляет собой спорное понятие. В венгерской юридической литературе отсутствует ее разработка в монографической форме. Вместо философского подхода автор настоящей статьи пытается подойти к сущности этого понятия эмпирическим способом. Он считает справедливость социальным явлением и принимает интерес за мотивирующую силу ее осуществления. Справедливость является не идеей, внесенной в право извне, а одним из имманентных элементов самого права как социального явления. Справедливость в гражданском процессуальном праве представляет собой не просто процессуальную проекцию материально-правовой справедливости, а sui generis процессуально-правовое понятие и, как таковое, оно обогащает общее понятие справедливости.

Габор Хамза:

Сравнительное изучение права и естественное право

Автор указывает на то, что связи естественно-правого направления с сравнительным изучением права только поверхностно были обнаружены в исследованиях. Автор приходит к выводу, что в силу своих исследовательских методов естественное право имплицирует известный сравнительный анализ. В этом смысле данное направление было первым, которое на принципиальной основе проявило интерес к сравнительному изучению права, в рамках которого право занимает видное место.

Габор Кардош:

Центр сотрудничества западных стран в области энергетической политики: Международное Агенство по энергетике

Во время нефтяного кризиса 1973—1974. г. г. капиталистические страны развивали их сотрудничество в ответ на ввод арабского нефтяного оружия. Они поставили себе целью создать такую систему перераспределения, которая может нейтрализовать возможного нового эмбарго, и такой форум, который служит разработке координированной политики в области энергетики. В сотрудничество включились и международные нефтяные монополии, с которыми в рамках Агенства ведется постоянное согласование интересов. Система средств Международного Агенства по энергетике обеспечивает взаимную проверку энергетической политики государств-членов и обеспечила возможность для того, чтобы западные страны в конце 70-х годов отвечали с координированными акциями на новое повышение цен на нефть.

Ervin Cséka:

Probleme des Begriffskreises der strafrechtlichen Rechtsmittel

Im Strafpozessrecht sind die Rechtsmittel im weitem Sinne durch solche Verfahrenshandlungen dargestellt, die — z.B. Anträge, Bemerkungen, Interpellationen — für die Beseitigung der wahren oder vermuteten Nachteile des Berechtigten geeignet sind. Im engeren Sinne ist das Rechtsmittel eine Berechtigung, die gegen den falschen oder als falsch vermuteten behördlichen Beschluss in Anspruch genommen werden kann, und die Gelegenheit gibt einen neuen Beschluss anregen zu können. Die Probleme des Begriffskreises erscheinen eher nach dem Inkrafttreten, sowie auf dem Gebiet einzelner eigensaheftlichen Verfahrensinstitutionen.

László Újlaki:

Einführende Gedanken über den Begriff der Billigkeit in der Zivilistik, mit besonderer Rücksicht auf das Zivilprozessrecht

Der Begriff der Billigkeit ist sehr bestritten, in der ungarischen, Rechtsliteratur fehlt sogar seine monographische Auarbeitung. Der Autor will statt der bisherigen philisophischen Betrachtungsweise durch die Anwendung der empirischen Methode zum Wesen des Begriffes erlangen. Die Billigkeit wird als eine gesellschaftliche Erscheinung betrachtet, ihre Motivation durch das Interesse dargestellt. Es ist keine von Aussen ins Recht eingebrachte Idee, sondern ein immanentes Element slebst des Rechts, als einer gesellschaftlichen Erscheinung. Die zivilprozessrechtliche Billigkeit ist nicht einfach eine prozessuale Abbildung der materiellrechtlichen Billigkeit, sondern ein sui generis Begriff des Prozessrechts und als solche bringt bereichernde Elemente in den allgemeinen Begriff der Billigkeit ein.

Gábor Hamza:

Rechtsvergleichung und Naturrecht

Der Autor weist darauf hin, dass der Zusammenhang zwischen Naturrecht und Rechtsvergleichung in den bisherigen Untersuchungen kaum entdeckt worden ist. Es gelangt zur Folgerung, dass das Naturrecht infolge seiner Forschungsmethode eine gewisse rechtvergleichende Analyse impliziert. In diesem Sinne ist diese Betrachtungsweise die erste, die sich auf theoretischer Grundlage im Gebiet der Rechtsvergleichung interessiert ist, wobei das römische Recht eine bedeutende Rolle einnimmt.

Árpád Baranyai:

Rechtsfragen der Herstellung, Verwertung und Benützung von rechentechnischen (software) Produkten

Auf dem Gebiet des Warenverkehrs erscheint infolge der technischen Entwicklung ein neuartiges und bedeutendes Produkt: das Software. Auf dem Gebiet der Herstellung, Verwertung und Benützung gibt es aber grosse Ungewissheit mangels einer — die Eigenschaften, und Doppeltcharakter des Software in Betracht nehmenden — rechtliche Regelung. Diese Verträge werden einerseits durch solche Vorschriften des Zivilrechts geregelt, die für die rechtliche Regelung andersartiger Rechtsverhältnisse geschaffen worden sind, andererseits diese mit enderen Vorschriften in Kollision geraten. Der Artikel untersucht im Rahmen einer grösseren Arbeit eine Möglichkeit der einheitlichen Interpretation im Rahmen unseres geltenden Rechts.

Gábor Kardos:

Das Zentrum der westlichen energiepolitischen Zusammenarbeit: das Internationale Energieamt (IEA)

Nach der Einsetzung seitens der arabischer Staaten der Ölwaffe während der Ölkrise 1973—74 haben die entwickelten westlichen Länder ihre Zusammenarbeit enger gezogen. Deren Ziel war ein Forum zu schaffen, welches für die Neuverteilung und Schaffung einer gemeinsamen Energiepolitik, die für die Neutralisierung eines neuen Embargos geeignet wird. In die Zusammenarbeit wurden auch die internationalen Ölmonopolien eingebaut: im Rahmen des Amtes wird stets eine fortwährende Abstimmung mit ihnen durchgeführt. Das Mittelsystem des Energieamtes sichert die gegenseitige Kontrolle der Mitgliedstaaten, und schaffte eine Möglichkeit dafür, dass die westlichen Länder auf die neue Preiserhöhung vom Jahre 1979 durch eine konzertierte Aktion antworten konnten.

Ervin Cséka:

The problems of the notion of remedies in the criminal procedure

The means of remedy in a broader sense in criminal procedure are all those procedural acts (proposals, comments, remarks etc.) that are aimed at the rectification of any harm — real or supposed — of their author. Remedy in a narrower sense, however, refers only to procedural rights giving the possibility of the initiation of the supervision of decisions taken by authorities that are, or are supposed to be mistaken. The problems of the notion raise mostly in connection with remedies against *res iudicata*, further with those regulated in the preparatory phase of the criminal proceedings, and, finally in case of special procedural institutions also having the characteristic features of renedies.

László Újlaki:

Introductive remarks to the approach of civil (private) law equity, with special regard to the law of civil procedure

The notion of equity is disputed. The elaboration of it has not taken place yet in Hungarian legal literature in a monographical work. The author strives to reach its essence with an empirical method, contrary to the philosophical appreaches of earlier studies. He considers equity to be a fact of society, the practice of which being founded on motives of interest. Thus it is not an idea brought into the law from an outer world, but it is a component of the law — a fact of society — itself. Equity in the law of civil procedure is not only a procedural aspect of the substantial law equity, but a *sui generis* concept of the law of civil procedure.

Gábor Hamza:

The comparison of laws and natural law

The author refers to that fact in his study, that the questions of the connection between the natural law school and the comparison of laws have been only slightly touched in the research until now. He comes to the conclusion that natural law necessarily implies some analysis by its research method. In this sense the theoretical school in question was the first that showed interest in the comparison of laws on principal grounds, the center of which being Roman law.

Gábor Kardos:

The center of the West-European co-operation on energy policy: the International Energy Agency, its structure and operation

During the oil crisis in '73 and '74 the developed Western countries reacted by the tightening of their co-operation to the Arabian „oil weapons". The aim was a system of re-distribution and a forum for the creation of a co-ordinated energy policy that are capable of neutralizing a possible new boycott. The international oil monopolies were also built into the co-operation and there is a constant conciliation of the mutual interests going on with them in the framework of the Agency. The system of means of IEA ensures the mutual control of the energy policies of the member-states and made possible a co-ordinated reaction by the Western countries on the raise of oil prices at the end of the seventies.

ÁRA: 55,— Ft

XL. új évfolyam 9. szám Budapest, 1985. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

NOV 19

TARTALOM

SAJÓ ANDRÁS
Jogfilozófiai megjegyzések az államnak a büntető-jogi büntetésre formált jogához 495

TÖRŐ KÁROLY
Kísérletezés az emberrel 502

RÁCZ ATTILA
Az ideg- és elmebetegek, valamint az értelmi fogyatékosok védelme a magyar közjogban 509

HARMATHY ATTILA
Az elmebetegek polgári jogi jogállása 514

SZABÓ ANDRÁS
Az elmebetegek helyzete a magyar büntetőjogban ... 521

DICZIG ISTVÁN
A kriminálstratégia helye és szerepe a bűnözés megelőzésében 527

Jemle

SÉKA ERVIN
Szabóné Nagy Teréz (1935—1985) 532

RUSZOLY JÓZSEF
Both Ödön (1924—1985) 533

Az európai szocialista államok jogalkotásáról 535

Jogirodalom—Jogélet

Bakóczi Antal: Az emberölés (FEHÉR LENKE) 540

VISEGRÁDY ANTAL
Szovjet—magyar tanulmánykötet a szocialista jog és személyiség viszonyáról 542

MOLDOVÁNYI GYÖRGY
Regionális kollokvium a nyilvánosságról a büntető-eljárásban 542

Ifj. TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
Nemzetközi államtudományi konferencia Magyarországon 545

N. N.
A piaci befolyásolás alapvető jogi eszközei 547

HAMZA GÁBOR
Pólay Elemér hetvenéves 548

СОДЕРЖАНИЕ: *Андраш Шайо:* Философско-правовые замечания к праву государства на уголовное наказание. — *Карой Тёрё:* Экспериментирование с человеком. — *Аттила Рац:* Защита невробольных, душебольних и лиц с умственными недостатками. — *Аттила Хармати:* Гражданско-правовое положение душебольных. — *Андраш Сабо:* Положение душебольных по венгерскому уголовному праву. — *Иштван Дицциг:* Место и роль криминальной стратегии в предупреждении преступности. — *Обзор: Эрвин Чека:* Тереза Сабо-Надь (1935—1985). — *Йожеф Русой:* Эдэн Бот (1924—1985). — О законодательстве европейских социалистических государств. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Бакони Антал: убийство *(Ленке Фехэр).* — *Антал Вишегради:* Совместной советско-венгерский сборник статей о взаимоотношениях социалистического права и личности. — *Дьердь Молдованьи:* Региональный коллоквиум о гласности в уголовном процессе. — *Ласло Трочаньи мл.:* Международная государствоведческая конференция в Венгрии. — Основные правовые средства оказания воздействия на рынок. — *Габор Хамза:* Элемеру Полали 70 лет.

INHALT: *András Sajó*: Rechtsphilosophische Bemerkungen zum Anspruch des Staates auf das Recht zur straftrechtlichen Bestrafung. — *Károly Törő*: Experimentierung an Menschen. — *Attila Rácz*: Der Schutz der Nerv- und Geisteskranken, sowie Personen mit geistigem Gebrechen im ungarischen öffentlichen Recht. — *Attila Harmaty*: Die zivilrechtliche Rechtstellung der Geisteskranken. — *András Szabó*: Die Stellung der Geisteskranken im ungarischen Strafrecht. — *István Diczig*: Die Stellung und Rolle der Kriminalstrategie in der Prävention. — Rundschau: *Ervin Cséka*: Frau Szabó, Teréz Nagy (1935—1985) — *József Ruszoly:* Ödön Both (1924—1985) Über die Rechtsetzung der europäischen sozialistischen Staaten. — *Rechtsliteratur*: Antal Bakóczi: Die Tötung (*Lenke Fehér*)—*Antal Visegrády*: Sowjetisch—ungrische Studiensammlung über das Verhältnis des sozialistischen Rechts und der Persönlichkeit. — *György Moldoványi*: Regionales Kolloquium über die Öffentlichkeit im Strafverfahren. — *László Trócsányi jun.*: Internationale Konferenz für Staatwissenschaft in Ungarn. — *N. N.*: Die grundlegende rechtliche Mittel der Marktbeeinflussung. — *Gábor Hamza*: Elemér Pólay ist 70 Jahre alt.

CONTENTS: *András Sajó*: Philosophical Reflections concerning the Claim of State of Punish. — *Károly Törő*: Experimentation on Human Beings. — *Attila Rácz*: Defence of Neurotics. Lunatics and Persons of Deficient Intellectual Capacity in the Hungarian Public Law. — *Attila Harmathy*: Civil Law Status of Lunatics. — *András Szabó*: The Status of Lunatics in the Hungarian Penel Law. — *István Diczig*: Position and Role of Criminal Strategy in Prevention. — *Review*: *Ervin Cséka*: Mrs. Szabó, Teréz Nagy (1935—1985) — *József Ruszoly*: Ödön Both (1924—1985) — On the Legislation of the European Socialist States. — *Legal Literature-Legal World*: Antal Bakóczi: Homicide (*Lenke Fehér*). — *Antal Visegrády*: Soviet—Hungarian Collection of Essays on the Relationship of Socialist Law and Personality. — *György Moldoványi*: Regional Colloquium on Publicity in the Penal Procedure. — *László Trócsányi jun.*: International Conference for Political Science in Hungary. — *N. N.*.: Basic Legal Means of Market-Influencing. — *Gábor Hamza*: Elemér Pólay is 70 Years Old.

XL. új évfolyam 9. szám Budapest, 1985. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Sajó András

Jogfilozófiai megjegyzések az államnak a büntetőjogi büntetésre formált jogához

Első látásra kevés fölöslegesebb probléma fogalmazható meg a jogtudományban, mint a fenti — nem véletlenül kissé körmönfont — címbeli. A mai közgondolkodás — és ennek részeként a büntetőjogi is — általában *természetes*nek érzi, hogy az állam, és csak az állam büntet. A büntetőjog minden gyakorlati kérdése — mint például hogy *mit* büntessenek és *hogyan* — ettől elkülönülőnek, vagy e kérdés megválaszolásától függetlennek tűnik. Ráadásul a marxista — és általában a szociológiai — felfogás teljes joggal arra az álláspontra helyezkedik, hogy a büntetőjog az állam mint hatalommal rendelkező monopolszervezet hatalomgyakorlási eszköze: büntetnek, mert hatalmat gyakorolnak. Enyhültebb viszonyok közt enyhültebb megfogalmazásban a szocialista büntetőjog kapcsán a tétel így hangzik: a büntetésekkel és intézkedésekkel (elsősorban) átnevelnek a társadalmi célkitűzések megvalósítása érdekében; ezeket az állam a közös társadalmi célok letéteményeseként ezen célkitűzések megvalósítására alkalmazza.

Mármost a filozófiai megközelítések számára az ilyen tényszerűség kevéssé kielégítő, mivel — és nemcsak a neokantiánusok számára — korántsem evidens, hogy a létezőből, a Vanból (Sein) egy jogosultság, egy Legyen (Sollen) következzék, sem hogy ami történik, az szükséges, vagy ha szükséges, értékes is. Ráadásul amikor és amióta von Liszt nyomán a kriminológiai Sein-ből akarják levezetni a büntetést, mindig megbízhatatlannak bizonyul a Sein és túl soknak a transzformációban az értékmozzanat. A „filozófiai megközelítés" természetesen maga is sokféle programot takar: a büntetés esetében (is) két fő — és nem feltétlenül egymást kizáró — feladat lehetséges (és körvonalazódik is). Vállalkozhat a filozófia tartalmi megalapozásra, arra, hogy ontológiailag helyezi el a büntetést a világ jelenségei között. A másik lehetőség módszertani és logikai: az adott meghatározásokat gondolatilag ellenőrzi, a meglevőhöz kérdéseket fűz, a tények és gondolatok ellentmondásait kimutatja — és anélkül, hogy a (végleges) válasz igényével lépne föl, kijelöli a gondolkodási továbblépés lehetőségét. Mindkét tevékenység közvetlenül releváns a büntetőjogi elmélet, sőt a büntetőjog hihetősége és így hatásossága, gyakorlati érvényessége szempontjából. Ugyanis mindkettő legitimáció — ám a gondolati szerkezet elemzésében többnyire erőteljesebbek a kritikai elemek, kevesebb a pozitív megalapozás.

Ami az ontológiai, társadalomfilozófiai megközelítést illeti, az túlemelkedik a büntetőjogi elmélet szokásos szintjén; az *ember történelmi lehetőségeiből* indul ki, illetve az ember történelmi küldetéséhez vagy antropológiai stb. lényegéhez kapcsolja a büntetést. Ezt a szempontot igyekezett érvényesíteni Kant, aki a felvilágosodni képes ember, a felvilágosodottság felé haladó emberiség szempontjából értelmezte a büntetőjogot. (Ezt azután mint egy adott állam lehetséges büntetőjogát vált szokássá értelmezni, holott maga Kant előadásaiban egy pragmatikus államrezont hirdetett, ahol a Strafklugheit érvényesül. Hasonló kettősség jelentkezik Hegelnél is, aki igazgatásrendészeti intézkedések név alatt büntetőjoga egyetemes filozófiai alapjától igencsak eltért.[1] Lényegében hasonló a gondolati szerkezete a modern marxista kísérleteknek is, amelyek a jogi — így büntetéstani — problémákat a (történelmi) nembeliség fogalommal kapcsolják össze. Legújabban ilyen kísérletre Földesi Tamás vállalkozott.) Az idealizmus nembeliség fogalmától gyökeresen eltértő marxi ontológiai kiindulás mellett is hasonló szerkezeti problémák jelentkeznek, amennyiben ez a „filozófiai" szempont túl *távoli* s így túl határozatlan a büntetéstani problémák, így a büntetéshez való jog megalapozása szempontjából. Hangsúlyozza ezt Földesi éppúgy, mint más összefüggésben Peschka,[2] aki szerint az ontológiai jellegű tételek legföljebb a jogra mint történelmi objektivációra érvényesek, de nem vihetők át a maguk közvetlenségében egy

Sajó András tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] W. *Schild*: Ende und Zukunft des Strafrechts. ARSP. 1984. 1.

[2] *Földesi* Tamás: Gondolatok a bűnmegelőzés, a büntető ítélet és az igazságosság kapcsolatáról. Magyar Jog, 1985. 1. sz.: *Peschka* Vilmos: A jog sajátossága (megjelenés alatt).

jogrendszerre. Tegyük hozzá egy közvetlenül adott jogi-társadalmi problémára sem.

A büntetőjogászok a büntetőjog pozitiválódása idején — némi joggal — utasították vissza a filozófiát: „Nem óvhatjuk magunkat eléggé attól a gondolattól, hogy csak általános jogalapokra büntetőtörvény építhető."[3] Bár a filozófiaellenesség miatt a büntetéselmélet elméletképzése kissé provincializálódott, kétségtelen, hogy a büntetőjog és büntetési elmélet „saját" tapasztalatai visszatérően igazolták ezt a távolságtartást: elegendő itt arra utalnunk, hogy ellentétes filozófiai kiindulópont mellett (szabad akarat) is lehet hasonló büntetőjogot felépíteni és működtetni. Az is felidéződik a filozófiai megközelítés igénye kapcsán a büntetőjogászban, hogy a büntetésekkel kapcsolatban (keleten és nyugaton egyaránt) ma eléggé elterjedtek az egyesítési elméletek, amelyek ellentétes filozófiai kiindulópontokból „következő" büntetési célokat kapcsolnak össze gyakorlatilag elfogadható eredménnyel, így oldva meg a megtorlás és a jövendőre irányuló javítás ellentétét, ami Kantnál még szinte aporisztikus kettőzöttség volt. Hart szerint éppen el kell fogadnunk, hogy a büntetésnek több célt kell szolgálnia. „Észre kell vennünk, hogy a különböző elvek (ezek mindegyike bizonyos értelemben 'igazolásnak' mondható) különböző pontokon relevánsak a büntetés minden morálisan elfogadható leírásában."[4]

A filozófiai megalapozás közvetlen használhatósága kérdéses azért is, mert eltérő antropológiai felfogás mellett hasonló, azonos mellett eltérő büntetési elmélet körvonalazódik.[5]

A büntetési elmélet tehát — némi joggal — elszakad a filozófiai alapoktól, saját kérdésfeltevéseit követi. (Hogy ez az elméleti szint mennyiben jogosult, milyen következetlenségek vannak benne, az már jogfilozófiai, illetve jogelméleti kérdés lenne!) A túl távoli és a büntetőjogi elmélet számára nem kielégítő megalapozás helyett már csak terjedelmi okokból is a jogfilozófiai megközelítés második útját választjuk, vagyis alapvetően ideológiai-kritikai szempontokat követve vizsgáljuk az állam büntetéshez való jogára vonatkozó feltevésrendszert. Ugyancsak terjedelmi okokból lényegében meg kell elégednünk egy lehetséges vizsgálódás némely kulcskérdésének kiemelésével, közelebbről azzal, hogy az állam büntetéshez való jogának legitimációja mennyiben igazolt. (Megfelel-e a modern igazolással szemben támasztható követelményeknek?) Ismételjük, erre nem fogunk válaszolni, csak arra utalunk, milyen összefüggésekben látszik szükségesnek e kérdést megvizsgálni.

Az elöljáróban említettek azonban ismét akadályként jelennek meg: úgy tűnik, mintha az állam büntetéshez való joga — irrelevanciája miatt — nem szorulna legitimációra, s ennek megfelelően mintha nem is lennének olyan modern elméletek, amelyekkel kapcsolatban egyáltalán vizsgálni lehetne, hogy megfelelő (vagy egyáltalán miféle) igazolást használnak föl. Az első sajátság e téren tehát egyfajta legitimációs hiány. Ez máris lehetőséget kínál bizonyos „negatív" ideológiakritikára, negatívra, amennyiben a nem létező vagy inkább rejtőző elméleti feltevés státuszának kutatását jelenti. Ez annál is szükségesebb, hiszen — és ez jellegzetesen a jogfilozófus testére szabott feladat — még mi sem legitimáltuk, nem igazoltuk, hogy miért is kell a kérdéssel foglalkoznunk, amikor a büntetéshez való jog természetes evidenciaként hat. „A büntetés jogalapját napjainkban gyakorlati *szükségességében* látjuk" — így summázza a valóban uralkodó meggyőződést Földvári.[6] „A civilizált társadalmak léte parancsolólag megköveteli egy egységes hatalom felállítását és ennek az emberek életébe a közösség érdekében történő beavatkozását. Most már nem a bevatkozás ténye, hanem a beavatkozás feltétele és terjedelme igényel elvi megalapozást",[7] ami Földvári szerint a felelősségre vonás etikai megalapozottságát (megalapozását) jelenti. Ha mégis vissza akarnánk ebből következtetni a büntetés jogalapjára, akkor azt mondhatjuk, hogy a büntetés nemcsak hasznos, hanem a megbüntetett *tett*ben is alapját leli, az valamiféle értelemben bűnös, büntetőjogilag megbüntetendő cselekmény, ilyenkénti léte mintegy naturális kihívás, amelyre az állam felel meg. Ami figyelemre méltó, az a hagyományos büntetésmegalapozási szempontok egyikének, a bűnös cselekedet *megtorlandóságá*nak hallgatólagos jogalappá nemesedése. Csakhogy a bűn a büntetés tényével összevetve ez utóbbinak elégtelen alapja. „Bűnhődésre (kiengesztelés értelmében) állami kényszerrel gyakorolt hátrányokozással nem kerülhet sor... a gyakorlatban a büntetés egyáltalán nem bűnhődésként, hanem ellenkezőleg, az emberi méltóság széttöréseként hat."[8]

Egy további büntetéshez való jogalap is felmerül Földvárinál és másoknál: ez a közösségi érdek, tágabban a büntetéssel elérhető eredmény, amit a cél igazolna. Itt tehát a büntetés — igen vitatott — célalapja és ehhez kapcsolt hasznossága *helyettesíti*, szorítja ki a ius puniendit. Ezek önmagukban is vitatottak, amint elméletileg is kérdéses a nem megragadható céllal és a célszerűséggel igazolás. A büntetéshez való jog ilyen megalapozása különösen veszélyes: a célszerűség és az a közösségi érdek védelme, mely könnyen válik államérdek védelmévé, olyan érv, alap, melynek elfogadása esetén a társadalomnak szellemi védelme sem marad az állami büntetés „közérdekből" kiterjesztése ellen. A hagyományos büntetéshez való jog megalapozásában, mondjuk Grotiusnál ez még mellékszempont volt, egy részkérdésre adott válasz, arra, hogy *mit* jogosult az állam büntetni (felelet: a bűnt, mégpedig akkor, ha...). Az állam büntetéshez való joga azonban ettől különválasztott kérdés volt. Elvileg ma is elismert a kérdések különválasztottságának jogossága, bár kiemelik, hogy a büntetés célja, jogalapja és lényege között a legszorosabb az összefüggés. E szorosság hangoztatása azonban a jogalap-probléma *helyettesítésé*hez vezet. A ius puniendi háttérbe szorult.

E helyettesítés — melynek révén valóban a büntetőjog gyakorlati kérdéseihez juthatunk el — szinte

[3] Mittermaier in *Feuerbach*: Lehrbuch des gem. in Deutschland gültigen peinlichen Rechts. 13. Augs. Giessen, 1840. 3. old.

[4] H.L.A. *Hart*: Prolegomenon to the Principles of Punishment. in Theories of Punishment. 355. old.

[5] G. *Kaiser*: Zur kriminalpolitischen Konzeption der Strafrechtsreform. Z.f.ges. StW. 1966. 121. old.

[6] *Földvári* József: A büntetés tana. Bp. 1970. 61. old.

[7] E nézetek általánosságát jelzi, hogy Schild: i. m. a jog egész életünket átfogó jellegére mint adottságra hivatkozik. *Horváth* Tibor szerint: „az ... hogy az államnak joga van büntetni, és hogy csak az államnak van joga büntetni, manapság általánosan ismert. A probléma az, hogy vajon mi indokolja, illetve igazolja valamely személy megbüntetését." A büntetési elméletek fejlődésének vázlata. Bp. 1981. 100. old.

[8] H. L. *Schreiber*: Widersprüche und Brüche in heutigen Strafkonzeptionen. Z.f.ges. StW. 1982. 281. old.

természetesnek tűnik, ha figyelemmel vagyunk két mozzanatra. A büntetőjogi elmélet, így a büntetési elmélet legnagyobb, mondhatni uralkodó része a fennálló hatalom gyakorlásához egzisztenciálisan kapcsolódik, a hatalomgyakorlás „belső", „technikai" problémái foglalkoztatják. Épp ilyen módon erősítheti a büntetés társadalmi legitimitásának képzetét. Másrészt az állam és mindent szabályozó jogága társadalmilag elismert létezéshez jutott történelmileg, s így más a helyzet, mint a természetjog fénykorában, (mely egyben a büntetéshez való jog elméleteinek is virágkora). Akkor az állam, egy egységes világi gépezet, egy Leviatán léte korántsem volt problémamentes, sőt ilyenként jórészt csak a centralizáció *igény*eként létezett, s versengett más büntető hatalmakkal. (Egyház, majd egyházak, város, szűkebb, pl. falusi közösségek stb.) További jelentőséget adott a kérdésnek, hogy nagáért az államért is versengtek csoportok, továbbá a feltörekvő, ideológiailag igen befolyásos csoportok az állammal szemben (s csak később az államot megszervezve) léteztek vagy kényszerültek létezni. Ezeknek tehát létérdekük volt eleinte az állam mindenhatóságát eszmei síkon is korlátozni. Ismételjük, egy olyan hatalmat, melynek korlátlansága — éppen büntetőjogi téren — korántsem volt evidens és még kevésbé immanens, vagyis nem az állam evilágiságából származott, hanem például isteni felhatalmazásból — ennek megfelelően az illetékes egyháztól, majd később természetjogi, tehát nem büntetőjogász ideológusoktól származó megerősítésre szorult.

A klasszikus büntetőjogi elméletben Kantnál, Hegelnél az állam büntetéshez való joga csak pozitív törvényszegéshez kapcsolódott — de elvileg nem minden törvényszegéshez. A bűntettnek belső tartalmi követelményei voltak, nem volt ahhoz elegendő tetszőleges bűn, társadalomellenesség. Így Kantnál peccare annyi mint szabály ellen cselekedni, de csak a szándékos tett (dolus) bűntett. Ez azonban még a filozófus számára is túlságosan eltér az életben megfigyelt büntetési gyakorlattól, és egyebek közt ez a kényelmetlenség vezetett a szorosan vett büntetési jogalap föladásához. Hegel gyakorlatilag elismert pragmatikus büntetést, s bár különválasztja a rendészeti igazságszolgáltatást (Jogfilozófia, 232—234. § §), szabad utat nyit annak; Feuerbach pedig, igaz, messzemenő eljárási és büntetési különbségekkel, a vétséget (rendészeti kihágást) is bünteti. „A rendészeti büntetőtörvénykezéssel igen könnyű visszaélni..., a polgárt élő kínai babává tenni, aki mégoly vétlen lépésecskét sem tehet anélkül, hogy büntetés alá ne esne."[9]

Az állam büntetőhatalma konszolidálódott a polgári forradalmak és természetjog kora óta, a bűncselekmények jelentős része (bár korántsem mind) az osztályokra tagozódó társadalmakban is jelentős mértékben egységes társadalmi elítélésben részesül. A forradalmi, illetve a polgári engedetlenségi mozgalmakban azonban az állami büntetés (etikai) igazoltságát mindig is kétségbe vonták és ez alkalmasint az állam büntetőhatalma jogosságának kérdésessé tevéséig ment. (Leegyszerűsítve: a radikális, forradalmi természetjogok szerint a természetjogot sértő törvények megsértéséért nem szabható ki jogszerű büntetés; itt azonban inkább a bűncselekmény-jelleget tagadták. Anarchista színezetű elméletekben viszont elég határozottan előtérbe kerül az állam büntetőhatalmának jogossága, illetve ennek alaptalansága. (Etikai alapon is lehetséges ilyen tagadás — ld. Tolsztojnál!) Az anarchista és egyéb „fölforgató" elméleteket hiába minősíti figyelemre se méltó extravaganciának a büntetőjogi elmélet, ezek azért a „politikai bűntett" és a meggyőződését követő bűnöző alakjában belopódznak a jogi ideológiába és tételes jogba, amint a depönalizáció bizonyos gyökerei is idenyúlnak (Houlsman). De a jelek szerint a büntetési elmélet (és a kriminálpolitika) visszatérő kérdéseinek ki nem mondott elméleti feltevései között is meghúzódik, méghozzá hatékony módon a büntetés jogalapja. Mivel azonban ezzel a „természetesség" jegyében nem kívánnak számolni (s mint látni fogjuk, ehhez rejtett jogállami megfontolások társulnak), a filozófiai megközelítés külső kritikája válik szükségessé a tudatosításhoz.

A büntetőjog és a büntetési elmélet számára valóban releváns a kérdés. Az államnak külföldiekkel szemben, illetve külföldön elkövetett bűncselekmények esetén büntetőhatalmát olykor nehéz igazolni, de igazolni kell (pl. egy másik állammal szemben). Még fontosabb az, hogy végül is büntetés címén meddig (halál), *miféle intézkedésekig terjed* az állam büntetési joga (amit ma részben célszerűségi, részben tisztázatlan és eklektikus etikai alapon válaszolnak meg (pl. „fölösleges (?) szenvedés okozásának tilalmával"). És nem kevésbé a büntetés alapjához is tartozik az a valóban centrális kérdés, hogy mit is lehet büntetni: vajon valóban *joga* van-e az államnak a *közösség* védelmére oly módon, hogy kizárólagos joggal állapítja meg, hogy mi veszélyes a társadalomra (rendjére), miközben mind kevesebb erkölcsi rossz és össztársadalmi kár mutatható ki egyes bűntetté minősített cselekmények kapcsán, vagy a bűntetté bélyegzés újabb társadalmi károkat okoz. (Az angol büntetéselméletben Stephentől Devlinig érvényesült, hogy a bűncselekmény erkölcstelenség. Ez az elmélet — a jogalkotással együtt — igen nehéz helyzetbe került, valahányszor egy bűncselekmény erkölcsileg közömbössé kezdett válni, különösen ahol a sértett beleegyezése érvényesült (ld. a homoszexualitás büntetése körüli huzavonát). De a büntetéshez való jog jogalapja nem szűkíthető anyagi jogi — büntetéselméleti és kriminálpolitikai — összefüggésekre. Ma is eljárásjogi és társadalmi feszültség forrása, hogy vajon származékos-e az állami büntetésérvényesítés, mint ilyen kötelező-e az államra, illetve nem érvényesítése esetén föléled-e a sértett magánvádlói joga (esetleg párhuzamosan is érvényesülhet-e). A sértett fokozott jogvédelmére törekvés korában ez nyilván nem érdektelen kérdés. (És ott van még az állam kegyelmezési jogának alapja!)

Mindezek nem jelentik, hogy a büntetés jogalapja egyfajta bölcsek köveként oldaná meg a ma nyitott kérdéseket — az sem biztos, hogy a büntetéshez való jog megalapozása kérdésében szilárdabb alapok kínálkoznak, mint a büntetési elvek és célok terén. De a büntetés alapja ma is rendelkezik azzal a jelentőséggel, amelyet Szemere 1841-ben tulajdonított ennek. Szerinte hogy honnan bír a társadalom a büntetés jogával, s mi a büntetés jogalapja — ezek *az* előkérdések, ezek megoldása a büntetés céljára is sok világot vet, s nem meddő kérdések ezek, mint a praktikusok hiszik. „Mert a büntetőjog filozófiájának nem annyira feladata bebizonyítani, hogy a társadalom e joggal

[9] *Feuerbach*: i. m. 22. §.

bír, mint a büntetésnek oly jogi vagy észalapot mutatni ki, melynek alapján vonal húzható a büntetésre méltó és büntetésre nem méltó cselekedetek... a jogszerű és nem jogszerű büntetésnemek között...,mert onnét, hogy a társaság büntethet, nem lehet következtetni, hogy mindenféle cselekedetet mondhat büntetésre méltónak..., mint azt sem, hogy minden rossz, mit büntetésnemül választ, egyszersmind jogszerű, miután az mi épült, tágabb nem lehet az alapnál, mire épült."[10]

Ez a megfontolássor maga is jelzi, mennyire összetett az állam büntetési jogának alapja. Egy filozófiai megalapozási segédlet egyebek közt abban állhat, hogy rámutat arra: e kérdést elemeire kell bontani. Mit jelent az, hogy jogosultság; mi keletkeztet jogot; mire terjed ki egy jog általában? (Külön probléma, hogy miként értelmezhető egy jogmegállapító jog.)

a) A jogosultságot több szinten kell értelmezni:

— a bűncselekmények absztrakt megállapítása (törvényhozási jog);

— az egyes bűntettek elítélése;

— a büntetés végrehajtása.

b) E többszintűség már felveti, hogy a kérdéses jog *alanya* körül is vizsgálódni kell; e jogok gyakorlásában az állam szerveire kell, hogy szétváljon. Ami a bűncselekmények meghatározására jogosult szerveket illeti, ez a kérdés törvényhozási joga kapcsán rendezett (alkotmányjogi kérdés), ám például a keretjogszabályok alsóbb jogszabályokkal kitölthetősége, és így „alacsonyabb", végrehajtó állami szervek büntetőjogosultsága már további vizsgálatot és legitimációt igényelhet. Talán még kényesebb kérdés az, hogy *mely szerv* ítélhet el konkrét bűncselekményért: mert bár ezt elvileg minden modern ország jogrendszere független *bíróságra* bízza, ténylegesen az állam büntetőhatalmát tartalmilag igazgatási szervek is gyakorolják. Egyes büntetési rendszerekben pedig a büntetésvégrehajtási szerveknek is jelentős része van a büntetés „fenntartásában". A bűncselekmény és bizonyos fokig a büntetés megállapításának folyamata másrészt nem korlátozható a bíróságra (Callies a büntetést egyenesen dialogikus folyamatnak fogja fel); az állam demokratikus értelmezése a társadalmi résztvevők (mindenekelőtt a vádlott) bevonását feltételezi. E kérdés tárgyalásakor ugyanakkor szem előtt tartandó a büntetéselmélet egy klasszikus megkülönböztetése. A büntetés és (ön)védelem elhatárolásának egyik mozzanata, hogy a büntetés felsőbbségtől származik: a kérdés tehát: melyek a büntető felsőbbségek és mitől azok. Az elhatárolás másik fontos eleme a büntetés utólagossága (bűncselekmény-utánisága). Ez a tett-*büntetés* alapja, de nem szab határt a más alapon legitimált — ám szintúgy személyi integritást kényszerrel korlátozó — állami *intézkedésnek*. A megtorló, javító intézkedés valóban más alapon állhat, jelenleg azonban büntetésként, s eszerint elégtelenül legitimált. Ezek az igazgatási intézkedések viszont másfelől a büntetés *mibenlétét* (tartalmát) állítják előtérbe, azt tehát, hogy mire van jogosultsága az államnak (a hátrány elfogadottsága természetesen függ a jogalaptól). Különösen élesen vetődik fel a kérdés a halálbüntetés kapcsán, de ott lappang az egész kezelésideológia megengedhetőségével kapcsolatos vita mögött. A személyiség átformálását végül is a büntetéskoncepció szinte teljes kikapcsolásával lehetett csak társadalmilag legitimálni. Ez (és a defense social) egyben jelzi, hogy a büntetési ideológia nem az egyetlen lehetséges legitimáció egy, a „korszerű tudományosság" racionalitását befogadni hajlamos világban, ami viszont a büntetés jogi legitimációját önkritikus felülvizsgálatra, önhittség-mérséklésre indíthatná.

Egy igazolásnak a fenti összefüggésrendszer egészére ki kell terjednie, éspedig — feltehetőleg — oly módon, hogy az összefüggés elemei egységes rendszert alkossanak, egységes elveknek feleljenek meg, egymást feltételezzék és/vagy egymásból következzenek. Bizonyos filozófiai kiindulópontok szerint más (ennél szigorúbb, tartalmibb) feltételei vannak annak, hogy mi tekinthető összefüggésnek és — ebből következően — bizonyos határok közt igazoltnak; kezdetben azonban jobb a mértékletesség. Annyit mindenesetre minimálisan el kell várnunk egy igazolástól — az alapul vett kiinduló kritériumoktól függetlenül —, hogy az állításrendszerben a tételek, az állítások érvényesek legyenek. Érvényes pedig az az állítás, amelyik egy adott nyelvben az adott nyelv (rendszer) szabályai szerint levezethető, azaz amelyik *következmény*. Ezen túl pedig a többi — fentiek szerint érvényes — állítással koherensnek is kell lennie.[11]

Mármost a büntetési elméletekben a büntetéshez való jog alapját valamiféle jogfogalomból (jogosultságfogalomból) kiindulva igyekeztek megalapozni, ahol ez a jogosultságfogalom egyúttal az ebből következő állítások képzésére is tartalmazott (részben implicite, részben, mint az észjogi természetjogban, töredékesen kifejtve) szabályokat. Ezen szabályokkal szemben egyébként a priori az igazoláshoz azt a követelményt fűzhetjük, hogy az érvnek (illetve a képzési szabálynak) valamilyen értelemben racionálisnak kell lennie. Sokaknál a racionálisba belefér a morális. Így Hart szerint a filozófia feladata megjelölni „azokat az elveket, amelyek a tettek megtételét erkölcsileg tolerálhatóvá teszik".[12] Mármost a modern *pozitivista* jogrendszerekben, illetve az ennek megfelelő normativista jogfelfogás esetén egy sajátos nehézséggel számolhatunk a jogosultság megalapozása során: jogon általában olyan hatalom értendő, mely sajátos alapon nyugszik: ez az alap viszont maga a tételes jog. A jogi igazolásban tehát a *tételes jognak megfelelőség* számít jogosultságnak, az állam büntetéshez való joga viszont prima facie egy tételes jog „előtti" jogosultság. A természetjogi típusú megalapozás túl is megy a jogrendszeren. Egyébként az általam olvasott, a büntetéshez való jogot „megalapozó" szerzők általában nem adtak igazán koherens magyarázatot. Grotiusnál például két független érv van: „lehetetlen", hogy a bűn megtorlatlan maradjon, illetve a bűnelkövető tudja, hogy megszegi a természeti törvényt és ezzel *aláveti* magát a büntetésnek. Ebből semmi sem *következik*; ráadásul még Grotius sem kezeli ezeket természeti törvényként (axiómaként) — ami egy igazolási rendszer*ben* elfogadandó! —, sőt kifejezetten állítja, hogy a természetjog *nem* mondja meg, kit büntessen, csak azt, hogy a cselekmény büntethető és hogy büntetni a felettes jogosult. Az állam felettesi mivolta

[10] *Szemere* Bertalan: A büntetésekről. Pest, 1841.

[11] *Sós* Vilmos: Modern igazságelméletek. Bp. 1978. 44—45. old. Vö.: R. *Carnap*: The Logical Systax of Language. London, 1959. 182—187. old.

[12] *Hart*: i. m. 355. old.

azonban problematikus (De iure II. XX. III.). Hobbesnál világosabb a helyzet: nála a szerződéssel az ember „lemondott arról a jogról, hogy másokat megvédjen", de senki sem ruház át az államra eredetileg „adott" megbüntetési jogot, ilyen jog nincs is, csak az önvédelem joga, amit mai szemmel helyesebb ténynek nevezni. (Így a diskurzus megmarad a Sein szintjén.) A természeti állapotban mindenki mindent megtehetett, amit élete megóvása szempontjából szükségesnek tartott, „azaz e cél érdekében bárkit leigázhatott, bántalmazhatott vagy megölhetett. És ez a tény annak a büntetőjognak alapja, amelyet minden államban gyakorolnak. Az alattvalók ugyanis ezt a jogot az uralkodónak csak azáltal adták meg, hogy saját jogukról [mely, ismételjük, nem „jogosultság", hanem természetes képesség! — S. A.] lemondva képessé tették őt arra, hogy a maga jogával (értsd: erejével) mindannyiuk megóvása érdekében belátása szerint éljen". (Lev. XXVIII.) Hogy ez nem lehet tettet megelőző intézkedés, azt Hobbes a büntetés fogalmából vezeti le. Az uralkodóvá vált természetjogi megfontolás szerint viszont az embereknek valamilyen eredeti büntetési (vagy önvédelmi) hatalma van és azt átruházzák az államra, illetve *minden* hatalmat az államra ruháznak. Ezt az átruházást a szerződés mitikusságának nyilvánvalóvá válása után a politikai hatalomgyakorlás legitimációja pótolja (a törvényt a nép vagy képviselői szavazzák meg), a törvény mint saját alkotás köt, s ha az egyszer valamit büntetendőnek jelent ki, akkor a büntetés jogos. (A ius puniendi szempontjából ez petitio principii).

E „megalapozások" a modern jogász számára általában nem számítanak *jogi értelemben* vett megalapozásnak. A természetjog hátránya továbbá, hogy különböző — nem mindig vallási — hittételekre megy vissza, amelyeket „újabban" nem minden jogász oszt. A jogi értelemben vett alapozás általában — mivel jogrendszeren belüli igazoltságot jelent — mint igazolás a jogászok számára elvileg elfogadható. (Itt kell utalnunk arra, hogy az igazolás közösséghez kötött, közösségen *belül* érvényes tevékenység, s különösen az a nem közvetlenül tényszerű kérdésekben. Az igazolás viszonylagos: az adott közösség, közönség általi elfogadást vagy elfogadhatóságot jelent. Így más a jelentése a büntetéshez való jog igazolásának a büntetési elmélet, azaz a jogászság körében és más a társadalomideológiában — bár e kettő kölcsönösen hathat egymásra. Ez még akkor is igaz, ha a jogászok — és, ha őket ezen attitűd éppen nem veszélyezteti, maguk a megbüntetési és kényszerítő hatalmat gyakorlók is — alapjában a legszívesebben a megbüntetési jog természetességét sugallják. A büntetési jog „magától értetődő alformája az elemi, veszélyeztetés- és károsításmentes társadalmi együttélés nem zavarására vonatkozó kötelességnek".[13] A „természetességhez" a legjobb eszköz, ha nincs semmi igazolás. Kanttal együtt elmondhatják: „A legfelső hatalom eredete az ez alatt álló nép számára gyakorlati célból nem vizsgálható..."[14] Nem ártana, ha a jogászok is tudomásul vennék, hogy az állam nem képvisel feltétlen tekintélyt, döntései nem lesznek a döntés forrására tekintettel elfogadottak a lakosság szemében. Ez azonban nem jelenti az elkülönült jogászi (szakmai) igazolás fölöslegességét. Mindenesetre a büntetőtörvény léte semmilyen szinten sem igazolás!

A jogon belül maradó igazolás — a jogászi legitimációs és rendszerépítő igény kielégítése — angol nyelvterületen kevésbé érvényesült, mivel ott a büntetőjogot, beleértve a büntetést is, morálisan és/vagy utilitáriusan alapozták meg, a „külső" szempontokat magába a jogba vonva. Bizonyos fokig eltért ettől Austin vagy a filozófus Mabbott álláspontja: ők egyszerűen a parancs fogalmilag szükségszerű elemének tekintik a szankciót, a büntetést. A jogrendszer nem lehet meg szankció (így büntetés) nélkül, a büntetéshez büntető státus kell, s mivel az államé a szuverenitás (épp attól parancsolhat), így ő szankcionál — ahogy parancsot is ad. E rendszerben nyitva marad a szuverenitás (a parancskiadás) jogossága, másrészt a büntetés jogosultsága a parancs logikai értelmességéhez tartozik (ti. azért *jogos* a büntetés, mert enélkül a parancs nem lenne logikailag parancs, csak óhaj).

E felfogás bonyolultabb — és a rendszerszerű konzisztencia miatt nagyobb meggyőző erejű — változatát találjuk kiteljesedett formában Kelsennél és Hartnál. (De már Bindingnél is, aki, hogy a büntetési jogot önállósítsa az államjogtól, azt egészen a büntető törvényből eredő büntetési igényre építette, vagyis a *jogágon belül* pozitiválta.)[15] A német jogállami gondolkodással, jogállami törekvéssel, általánosabban pedig a jogpozitivizmussal összefüggő irány azt érzi feladatának — és ez a koherens igazolás szempontjából vitathatatlan érték —, hogy ne az állam szuverenitásából alapozza meg a büntetéshez való jogot (ahol e szuverenitás lenne immár kívülről, például a politikai rendszerben legitimált), hanem magából a jogból, mely az államot magát is legitimálja. Feuerbach is e szellemben indította a maga büntetéselmélete megalapozását: „Az állam célja a jogállapot elérése, vagyis az embereknek a jog törvényei alatti együttes fennállása. Mindenféle jogsértés ellentmond az államcélnak."[16] A jogállamisághoz szükséges *jogrend* fenntartása teszi szükségessé a büntetőjogot, és e szükség számít — Feuerbach gondolatmenetét kiterjesztve — a büntetés jogalapjának. Feuerbachnál a büntetőjog e szükségletet az általános elrettentéssel, s nem pedig a megbüntetéssel elégíti ki, ez utóbbi — amint azt később Th. Geiger mondotta — csak a hitelét adja meg a normának. A jogállami jogszerűségre törekvés nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy az Elbától keletre az államok „korlátozását" nem lehetett a demokratikus hagyománytól, közfelfogástól, a public moralitytól várni. A büntetési elmélet — talán nem is véletlenül — meglehetősen eltávolodott az eredeti jogállami megközelítéstől, azt inkább a jogelmélet karolta föl és teljesítette ki. E távolodás már a Feuerbach idézett tankönyvét kiadó Mittermaiernél jól látható: „A helyes büntetőjogi elmélet csak abból indulhat ki, hogy az államhatalom minden, az államcél eléréséhez szükséges eszközt alkalmazhat, ha az alkalmazandó eszköz szükséges."[17]

A jelenkori helyzetben a német büntetőjogi, illetve büntetési elméletek egy sajátosan büntetőjogi, közvetítő, részben a tételes jogból képzett, részben afö-

[13] Grundgesetz-Komm 3. Aufl. München, 1970. Art. 2. Abs. 1. Rdnr. 22.

[14] I. *Kant*: Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre. 2. Aufl. Königsberg, 1798. 203. old.

[15] P. *Klose*: „Ius puniendi" und Grundgesetz. Z.f.ges. StW. 1974. 41. old.

[16] *Feuerbach*: i. m. 8—9. § §.

[17] *Feuerbach*: i. m. 20/b. §. (Des Herausg.)

lött lebegő, más jogrendszerek számára nehezen követhető, némileg misztikus fogalommal további, a jogállamiság gondolatát hangsúlyozó elemmel igyekeznek az állami büntetési jogot vagy igényt — a szükségesség és hasznosság mellett — megalapozni. Ez a Rechtsgut (az értéket képviselő védett jogtárgy): „... újabban mindinkább a jogi javak (jogtárgy) védelmének megvalósításában látják a büntetőjog feladatát..., a büntetési elméletek ... elvesztették büntetőjogot alapvetően legitimáló szerepüket."[18] E megoldás előnye, hogy kikerüli a teleologikus gondolkodás vádját, amit a büntetési célra alapozott elmélet aligha tud kivédeni, s elkerüli a hasznosság szempontjára tehető ellenvetéseket is (beleértve azokat az empirikus jellegű kritikákat is, amelyek azt mutatják, hogy a büntetések nem érik el hirdetett céljukat, vagy amelyek szerint a büntetést igazoló céltételezések elméletileg érdektelenek, minthogy falszifikálhatatlan hipotézist tartalmaznak (popperi kritika). A jogtárgy azonban túl határozatlan ahhoz, hogy a büntetési jogosultságot igazolja, akár az alkotmányban vagy nem a büntetőjogban deklarált jogi értéknek, érdeknek tekintjük, akár éppen a büntetőjogilag védett érdekekből indukáljuk azt.

A jogelmélet részéről kidolgozott megoldáskísérlet magát a jogrendszeren belül maradást tekinti olyan értéknek, amely logikailag megalapozza a büntetéshez való jogot, mint logikai szükségszerűséget. (A jogtárggyal — ami, ismételjük, bizonytalan —, illetve az ezáltal a társadalmi célszerűség felé nyitott úttal szemben, ami gyenge koherenciát kínál csak, a jogelméleti megoldásnak a rendszerből adódó logikai szükségszerűsége erős koherenciának minősül, amennyiben itt a büntetés nélkül logikailag lehetetlen a jogrend. Kelsen[19] így ír: „A gonosztevő megbüntetésének joga... reflexjog." A büntetés, illetve általában a kényszer nem az állammal függ össze, hanem magával a jogfogalommal. A jogrend által normatíve meghatározott kényszeraktus a jogrend egységére alapulhat, mely a jogrend által konstituált jogközösségben reakcióként értelmezhető a társadalmilag károsnak tekintett viselkedésre. Az, hogy a jog kényszerrend, azt jelenti, hogy normái a jogközösségnek betudható kényszeraktusokat statuálnak. Minél erőteljesebben kiépült ez a jogrend, annál erőteljesebben önigazoló — annál több benne a koherencia. Ezért elvileg belsőleg mega lapozottabb — éppen az elválaszthatatlanul kényszert tartalmazó jogisága miatt — a jogállam büntetési igénye, ahol az ún. állami önkorlátozás érvényesül. Míg Kelsennél a hipotetikus alapnormából levezethetőség igazol (a koherencia szintjén), Hart — mivel e normának megfelelően nem szokott sikerülni (induktíve sem posztulálható, a szabályok nem mutatnak ilyen norma felé, hanem a törvényhozói célok esetlegességében széthullanak) — e konzisztencia általi igazoláskor megelégszik azzal, hogy az állami rendszert alkotó szervek egymás tevékenységét kölcsönösen és egymást feltételezve az elismert érvényességi (elismerési) szabályoknak megfelelőnek tekintik.[20] Valóban, az eljárások korrektsége, amit az eljáró szervek elvei, felépítésük, kapcsolataik biztosítanak, jelentős legitimáló erővel bír. Ez ugyan a konkrét megbüntetésre igaz, de bizonyos fokig átvihető a jogalkotásra.

Ha végigtekintünk a tételes jogokon, ezekben nem mindig és nem hiánytalanul vezethetők vissza az egyes megbüntetések más normákra, illetve nem feleltethetők meg más normáknak. Megjegyzendő, hogy kétféle megfeleltetés (vagy levezetés stb., egyszóval elfogadott igazolási eljárás) lehetséges: az egyik esetben az állam mint olyan általános büntetési joga valami felsőbbnek vagy más jogintézménynek felel meg, s ez kapcsolódik egyes büntetőjogilag igazolt — egyébként tetszőleges — tényállásokhoz. A második esetben nem egy általános jogosultságról van szó, hanem arról, hogy egyes tényállások normaszerűsége igazolódik és ehhez már a normafogalomból következően, automatikusan járul a kényszer. A természetjog inkább az előbbi, a jogállami pozitivizmus inkább az utóbbi felfogásra hajlik, s itt a ius puniendi a meglevő büntetések absztrakciója. Belső tételes jogi legitimáció alapján nem találjuk meg az állam büntetési jogát; pontosabban az „eltűnt". (Az 1791. évi francia Alkotmány még ismerte /1. §./) A dolog azért problematikus, mert minden jogrendszer elismeri alkotmányosan (s ha úgy tetszik: jogtárgyként) az ember szabadsághoz való jogát, s a büntetés ennek (illetve általánosabban a személyi integritásnak) a tagadása. Igaz, a szocialista — olykor alkotmányokban is kifejeződő — felfogás szerint a jog a kötelezettségek teljesítését feltételezi, a büntetőjog tehát — mely épp e kötelességmulasztásokat szankcionálja — csak levonja a következtetést, azt, hogy az egyén kötelességei mulasztásával magát fosztja meg a szabadság állapotától. Ez az álláspont azonban nem ad elégségesen igazolt választ az előzőekben felvetett, az állam büntetési jogával kapcsolatos kérdésekre. E felfogás egyébként bizonyos hasonlóságot mutat Kant és Hegel nézetével, mely szerint a bűnöző (aki csak szándékos elkövető lehet Kantnál!) a jogállapoton kívül helyezi magát, a büntetés alapja pedig e jogállapot helyreállítása — az elítéltnek a jogállapotba visszavezetésével, a jogrend ítélet általi kifejezésével, ami a bűnhődéssel valósul meg. Marx ismeretesen kiemelte, hogy csak e felfogás mellett (ami Kantnál és Hegelnél a tiszta megtorlási elmélet formáját öltötte) kerül az elítélt mint személy elismerésre, más esetekben pusztán államcélok vagy más személyek érdekeinek, például biztonságuk eszközének számít. Ez a szempont egy büntetési jogot megalapozó felfogásban figyelmen kívül hagyhatatlan, ugyanakkor a büntető törvénykönyvre alapozó felfogás — mint a német büntetési igény (Strafanspruch) hibás köre kapcsán Klose kimutatta — logikailag elégtelen. A pozitivista büntetési elmélet — hogy a hibás körből kitörjön — a büntetési célra (például társadalomvédelem) és azzal keveredve a büntetés társadalmi célra *alkalmasságára* fog hivatkozni. Ez a helyzet nemcsak az NSZK-beli, de a szocialista jogtudományban is: ebben persze a büntető törvénykönyvek is ludasok. Ezek az „igazolások" teleologikus jellegűek.[21]

A német jogpozivizmus a *ius puniendit* „a büntetési igényként" konkrét követelési jogra korlátozza, amennyiben „a tényállásszerű normaszegésből levezetett ‚jogviszonyt' tételez az állam és a bűnöző közt".[22]

[18] R.-P. *Callies*: Theorie der Strafe in demokratischen und sozialen Rechtstaat. Fischer, 1974. 123. old.

[19] H. *Kelsen*: Reine Rechtslehre. 2. Aufl. Wien, 1960. 312. old., 35. old.

[20] H.L.A. *Hart*: The Concept of Law. Oxford, 1961. 105. old.

[21] Vö. N. *Hartmann*. Teleologikus gondolkodás. Bp. 1979.

[22] *Klose*: i. m. 46. old.

Csakhogy mind elméletileg, mind gyakorlatilag hiányos, elégtelen a ius puniendi-nek a jogállamiságból megalapozása. „A jogállamiság alapelve egyáltalán nem lehet a ius puniendi alkotmányjogi alapja..." Az állam büntetési jogának az alkotmányból (Grundgesetzből) levezetésére irányuló kísérletekről Klose kimutatja azok elégtelenségét: "A szociális állam alapelvéből le lehet ugyan az államnak a bűnözés elleni küzdelme jogosságát vezetni,... de ez semmit se mond a megengedett *eszközök*re, mindenekelőtt a szabadságvesztésre ... nézve."[23]

Ha ma azt látjuk, hogy az állam büntetéshez való joga igen kiépített jogrendszerekben sem felel meg a korszerű igazolás követelményeinek, ebből természetesen nem következtethetünk ennek a lehetetlenségére. A büntető társadalmak nem fognak lemondani a büntetés szinte misztikus legitimáló erejéről, s nem is teszik ki magukat az intézkedés sokkal racionálisabb kritikájának, mint ahogy ez társadalmilag is túl veszélyesnek tűnik, mivel a jogi garanciák éppen a büntetéshez kapcsolódva szilárdultak meg és épp az intézkedések, a treatment az, ahol erőteljes a jogfosztás veszélye. Ha tehát a büntetéshez való jog igazolása helyett az állam reszocializációs intézkedés-alkalmazási jogának igazolására kerül sor, ennek ki kell(ene) térnie a szocialista, illetve burzsoá jogállamisággal való „koherenciára" is. Aki viszont továbbra is a *büntetés* legitimációjára vállalkozik, annak talán az állam büntetési jogának tartalmi sajátságából, a kényszerjellegből célszerű kiindulnia (az állam felsőbbsége helyett), annál is inkább, mivel épp ez az, ami a jogrendekben elismert szabadsággal a leginkább *ellentétben* áll. Ez az, ami az intézményt egyáltalán szembeötlően kivételessé és éppen ezért igazolandóvá teszi. (Éppen kivételes jellege folytán a büntetőjogon lenne a legitimációs teher, amit csak az egyes elkövetővel szemben visel, amikor megelégszik azzal, hogy az állam konkrét büntetőhatalmát a tényállásszerűség útján „bizonyítsa"; ezt a vádnak kell bizonyítania.) A büntetést mint kényszert egy hasonló előzmény, a bűntett mint erőszak teszi alkalmazhatóvá.[24] (Vö. a többeknél szereplő gondolattal, hogy ti. ez helyez a jogállapoton kívül.) Miért jogos az erőszakkal szembeni erőszak? Ez természetesnek tűnik, létfenntartási szintű (mint Hobbesnál) — ami *lehet* igazolás. Valahol el kell jutnunk egy axiómához. (De ezt az axiómát nem mindenki fogadja el: a kereszténység — különösen Jézus szavai — szerint nem ez a helyzet. Azonban például S. Weil szerint a büntetés helyénvaló, s „még inkább az lenne ,ha az elítélt beleegyezne büntetésébe".)

A büntetéssel azért korlátozható az elkövető integritása, mert ő maga korlátozta előbb mások integritását. (Ez a büntetés alapja lehet anélkül, hogy a büntetés céljává a megtorlást kellene tenni, vagy az erőszakoknak „egyezniük" kellene.) A büntetés joga lapja, hogy a tettes által alkalmazott kényszerrel szemben megvédi a szabadságot.[25] Ha ehhez még (netán ezzel összefüggésben) igazolható, hogy miért éppen az állam gyakorolhatja e kényszert, számottevő lehet az előrelépés. (A magam részéről erre ugyan legföljebb célszerűségi szempontot látok érvként felhozhatónak: ti. ha nem centralizált a büntetőhatalom, az *egyesek* visszaélhetnek vele.)[26] A megközelítés a jogfilozófus számára különösen azért tűnik vonzónak, mert a bűncselekménnyé minősítés alapjaként itt szereplő tettesi kényszer és erőszak eleme a mainál inkább közelít a „természetes" bűncselekmények köréhez, amelyeknél „eléggé" világos a kényszer és erőszak áldozata, és a maival elletétben nem tűnik tetszőleges „veszélyeztetésre" jogosultan (jogilag igazoltan) kiterjeszthetőnek az állam büntetőhatalma, a büntetőjog. Ebben az esetben a *büntetés* ismét elfoglalhatja a büntetendő cselekedet helyét.

[23] *Klose*: i. m. 60—61. old., 65. old.

[24] *Feuerbach*: i. m. 202. old.

[25] Más felfogásokban a jogrend védelme, illetve helyreállítása (Hegel), megerősítése, igazolása (konkrét ítéletekkel), ismét másutt az igazságosság (hasonlót hasonlóval — de ez a feltevés nem szokott teljesülni! —) stb. lesz a kényszerrel szembeszállás alapja.

[26] Hasonlóképpen Hart: i. m. 90. old. A probléma igen élesen vetődött föl egy igen hírhedtté vált New York-i metróban történt lövöldözés kapcsán. A New York-i földalattin a hatóságok képtelenek fenntartani a közbiztonságot, és emiatt egyesek — úgy tűnik — indíttatva érzik magukat az önvédelmet túllépő önbíráskodásra. Ezzel kapcsolatban vetődik föl az alábbi, nem tisztán elméleti érdekességű kérdés: az állam jogvédelme hiányában meddig terjed az állampolgár önvédelmének joga? A fenyegetés gyanúja megalapozza-e a fegyverhasználatot és ezzel az önbíráskodást? A következmények egy tisztán gyakorlati kérdést vetnek fel: hová vezet a vigilance, az éberség?

Törő Károly

Kísérletezés az emberrel

I.

Az orvosi kutatás, kísérletezés és az emberi személyiség védelme

1. Az orvosi kísérletek szükségessége

Az egyedi emberi lét és az ezt feltételező társadalmi lét megköveteli az élet, egészség, testi épség védelmét és fenntartását. Az orvoslás ezt segíti elő. Ezért a gyógyító-megelőző célú *orvosi működés elsőrendű társadalmi szükségletet elégít ki.*[1] Az orvoslás, a gyakorlati orvosi munka alapja és kielégítő működésének a feltétele az orvostudomány, amelynek a fejlődésére általános társadalmi érdekből és a társadalom egyes tagjainak az egyedi érdekében egyaránt szükség van.

*A tudomány és a gyakorlat elválaszthatatlanul összefügg*enek. A tudomány a gyakorlatra épül, eredményei a gyakorlatot segítik. A tudomány és a gyakorlat kölcsönösen és elengendhetetlenül feltételezik egymást. A gyakorlat kielégítő működéséhez, fejlődéséhez szükség van a tudományos kutatások eredményeire, viszont a tudományos kutatás, a tudományos módszerek és elméletek kidolgozása is lehetetlen a gyakorlat ismerete nélkül.

A tudományos kutatások feladata új ismeretek, új összefüggések feltárása, amelyek alkalmazása új gyakorlati módszerek, eszközök, eljárások bevezetését teszi lehetővé.[2] Az orvostudományi kutatás ezáltal segíti a gyakorlati orvosi munkát, a megfelelő gyógyító-megelőző orvosi tevékenység érvényesülését. Ezt a feladatát csak akkor tudja teljesíteni, ha a gyakorlatra épül, ha az elméleti megfontolásokat a gyakorlati érvényesülés, a gyakorlatban megvalósuló hatás, következmények vizsgálata egészíti ki. *A tudományos elméletek próbája a gyakorlat.* Ezt szolgálják a kísérletek.

Az orvostudományi és a gyógyító-megelőző célt szolgáló gyógyszertudományi kísérleteknek sokféle módjuk van. Lehetségesek a laboratóriumi kísérletek és az állatkísérletek. Az ilyen kísérletek azonban — bármilyen széles körben és körültekintéssel végzik el ezeket — nem teszik lehetővé minden esetben és minden tekintetben annak a tökéletes megismerését, hogy a gyakorlati tapasztalatok és elméleti ismeretek felhasználásával kidolgozott új elméletek, feltételezések a gyakorlatban hogyan érvényesülnek, az ezeknek megfelelő orvosi vizsgálati és gyógyító módszerek, eljárások, eszközök alkalmazása milyen tényleges hatást gyakorol az emberi szervezetre. Ezért ezek *kipróbálásának az élő emberi szervezetre is ki kell terjednie.*

Az orvoslásban alkalmazott különféle módszerek, eszközök, szerek fizikai, kémiai, biológiai, pszichikai hatása nem minden embernél és nem minden esetben azonos, tekintettel az egyes emberek szervezetében, szervezetének a működésében mutatkozó eltérésekre, és a különböző körülmények közrehatására. Ezért mindig szélesebb körben alkalmazott *kísérletsorozatra* van szükség.

Kérdés azonban, hogy az ember lehet-e, illetve milyen feltételek mellett lehet az orvosi, orvostudományi, gyógyszertudományi kísérletezés tárgya.

2. A személyiségi érdekek és az orvosi kísérlet

Az emberen végzett orvosi kísérletek átmenetileg — hosszabb-rövidebb időre — esetleg maradandóan biolológiai, fizikai vagy pszichikai változást idéznek, illetve idézhetnek elő az emberi szervezetben, az emberi szervezet [szervek] működésében.

Az emberi szervezet épsége és működésének a zavartalansága *az ember elidegeníthetetlen személyiségi jogosultsága.*[3] A személyiség társadalmi valóság, az embernek mint a társadalom tagjának a sajátos társadalmi minőségét, a társadalmi elismerésen alapuló értékjellegét fejezi ki. A személyiség elismerése társadalmi szükségletkielégítést szolgál: a személy önmegvalósítását és részvételét a társadalomban, amelyet a jog eszközeivel is elő kell mozdítani. A személyiség nélkülözhetetlen feltétele a biológiai lét, az emberi szervezet megfelelő működése és felépítése, ezért ennek a jogi védelmére is szükség van.

Jogunk minden vonatkozásban védi a személyiséget,[4] a személyiségvédelem kiterjed az emberi szervezet épségének, működése zavartalanságának, természetes rendjének bármiféle külső behatástól való védelmére. Kérdés ezért, hogy a személyiségvédelem megengedhet-e olyan kísérleteket, amelyek az ember szervezetében, szerveinek a működésében fizikai, biológiai, pszichikai változások bekövetkezésének a lehetőségével — veszélyével — járnak. A kérdés tüzetesebb megvizsgálása végett meg kell különböztetni egymástól a rendes és a rendhagyó jellegű orvosi beavatkozással kapcsolatos, és az elsődlegesen konkrét beteg konkrét gyógyítását jelentő, illetve kizárólag a tudomány, az orvosi gyakorlat fejlődését szolgáló kísérleteket.

II.

A rendes orvosi beavatkozás kísérleti jellege

1. Bizonytalansági elemek az orvosi ténykedésben

Valóságban minden gyógyító-megelőző orvosi ténykedésben érvényesül bizonytalansági tényező, minden orvosi beavatkozásnak van *bizonyos fokú kí-*

Törő Károly bíró, Legfelsőbb Bíróság, (Budapest).

[1] *Szerző*: Orvosi polgári jogviszony. KJK. Bp. 1965. 5—7. old.

[2] A tudomány önmagában csupán a lehetőségek forrása. *Pál* Lénárd: Elgondolások az akadémiai tudományos kutatás távlatairól. Magyar Tudomány, 1984. 6.sz. 430. old.

[3] *Szerző*: Személyiségvédelem a polgári jogban. KJK. Bp. 1979. 183. old. Orvosi polgári jogi viszony. 11. old.

[4] A személyiségvédelem átfogó kérdéseire ld.: *Szerző*: Személyiségvédelem a polgári jogban. *Sólyom* László: A személyiségi jogok elmélete. KJK. Bp. 1983. *Katonáné* Soltész Márta: Személyiség és jog. KJK. Bp. 1972.

sérleti jellege. Az orvosi beavatkozás ugyanis nem mindig, illetve sokszor nem teljesen eredményez gyógyulást. Előfordulhat — sokszor elő is fordul —, hogy az orvosi működés hatására nem gyógyulás, hanem más — esetleg súlyosabb — rendszerbeli és működésbeli zavarok keletkeznek az ember szervezetében, életfolyamataiban. Vannak esetek, amikor a gyógyulás mellett — annak kísérő jelenségeként vagy attól függetlenül, de az orvosi működéssel mindenképpen kapcsolatosan — vagy a gyógyulás helyett jönnek létre ilyen rendellenességek. Bármiféle orvosi tevékenységnek — még az egyszerű étrendi előírásnak is — van bizonyos fokú kockázata.

2. A beteg rendelkezési jogosultsága

Az orvosi beavatkozás hatására bekövetkezhető káros eredmény a beteg életét, egészségét, testi épségét érintő személyiségét sértheti. Az orvosi beavatkozásból eredő — másra át nem hárítható — egészségkárosodás következményeit — *a beavatkozás veszélyét* — *a beteg viseli*. Ezért ezzel kapcsolatban a kockázat vállalásának a kérdésében való döntést lehetővé kell tenni a beteg részére. Jogunk ezt a *személyiségvédelmi rendelkezés*[5] lehetősége útján biztosítja. Személyiségvédelmi rendelkezési jogánál fogva a beteg határoz abban a kérdésben, hogy igénybe veszi-e az orvosi működést, hogy hozzájárul-e az orvosi beavatkozáshoz. Ez a hozzájárulás megvalósulhat általánosságban azzal, hogy a beteg orvoshoz fordul, de egyes meghatározott tényekedésekkel kapcsolatban [pl. a műtét] külön hozzájárulásra van szükség.

III.

Új orvosi módszerek, eszközök a tudomány szolgálatában

Vannak olyan orvosi tényekedések, amelyek kifejezetten kísérleti jellegűek. Ilyen az új — gyakorlatban még kellően ki nem próbált — vizsgálati és gyógyító módszerek, eljárások, eszközök alkalmazása. Ezeknek a beavatkozásoknak a végzése — bármennyire is igyekeznek laboratóriumi és állatkísérletekkel elősegíteni az eredményességet, káros szövődményektől való mentességet — a szokásos orvosi beavatkozásoknál jelentősebb bizonytalansági tényezőket hordoz, kifejezetten kísérleti jellegű. Alkalmazásuk közvetetten tudományos, illetve általánosabb szakmai gyakorlati jellegű célkitűzéseket is szolgál, az orvostudomány és az orvosi gyakorlat fejlődését. Közvetlen célja azonban mindig a konkrét beteg konkrét gyógyítása. Ezért ezek a módszerek csak akkor alkalmazhatók, ha megfelelnek az orvosi beavatkozás általános és a kísérleti jellegű beavatkozás különös feltételeinek.

a) Az orvosi beavatkozás általános feltételei

Az orvosi beavatkozás — új módszerek, eszközök, eljárások esetében is — csak akkor alkalmazható, ha *megfelel az orvostudománynak*.[6] Kétségtelen, hogy az új módszerek feladata, hogy meghaladják az adott időszakban érvényes tudomány eredményeit. Azonban semmiféle új tudományos eredmény nem születhet a semmiből: a korábbi tudományos tapasztalatokra és gyakorlati ismeretekre kell épülnie, azokat továbbfejleszteni. Csak ilyen esetben felel meg az új elmélet az orvostudománynak. Az új módszerek, eszközök alkalmazásához is szükséges, hogy megvalósuljanak az orvosi beavatkozás *személyi és tárgyi feltételei*, az orvosi tényekedés ilyenkor sem ütközhet *jogszabályi tilalom*ba.[7] Nem végezheti el az új gyógyeljárás kipróbálását az, aki megfelelő szakértelemmel, gyakorlati készséggel és az esetleges szakorvosi képzettséggel nem rendelkezik. Igaz, hogy az új módszer elvégzéséhez — éppen újdonsága miatt — még nem lehet senkinek megfelelő gyakorlati készsége. Szükséges azonban, hogy a hasonló természetű beavatkozások területén rendelkezzen megfelelő gyakorlattal. Ha a beavatkozás műtétet kíván, azt csak a műtétek végzésében jártas orvos végezheti. Ha az új eljárás agyműtét végzését jelenti, nem végezheti el azt olyan orvos, akinek az agyműtétek területén általánosságban nincs jártassága.

A személyi feltételek közé tartozik az is, hogy az *állami gyógyító-megelőző orvosi ellátás* körében eljáró orvos — sürgős szükség esetét kivéve — csak az ellátása körébe tartozó betegeken próbálhatja ki az új módszert, új eljárást stb. Az állami gyógyító-megelőző ellátás körén kívüli kipróbáláshoz magánorvosi működésre való jogosultság szükséges.[8]

Az új módszer, új eljárás, új eszköz, új szer alkalmazásának a *tárgyi feltétele*, hogy a kipróbáláshoz és a kipróbálás eredményének az értékeléséhez, ellenőrzéséhez szükséges eszközök rendelkezésre álljanak.

Az új módszerek, eszközök [stb.] kipróbálására is érvényes az az általános szabály, amely szerint nem kerülhet sor orvosi beavatkozásra, ha ennek a *kockázata* nagyobb az új eljárás (tényekedés) elmaradásával járó kockázatnál, és a kockázat vállalására nincs alapos ok.[9] Természetesen a kockázat vállalására alkalmas alapos ok nem lehet általános érdek, szakmai, tudományos szempont, hanem kizárólag a beteg érdeke, a gyógyító-megelőző célkitűzések megvalósítása. A beavatkozás veszélyét — másra át nem hárítható káros következményeit — mindig a beteg viseli. Ezért a beavatkozás kockázatát a betegnek kell vállalnia, ami általában a szükséges tájékoztatás után történt hozzájárulással valósul meg.[10] Abban a kérdésben, hogy a betegnek van-e alapos oka a kockázat vállalására a beavatkozásból várható előnyöket kell összevetni a beavatkozás veszélyével, esetleges káros következményeivel. Ezért tudományos érdekből, az emberiség érdekét szolgáló haladás szolgálatában sem lehet a beteget kitenni a számára várható előnytől függetlenül kockázattal járó kísérletnek.[11]

[5] A személyiségvédelem orvosi vonatkozásaira lásd *Szerző*: Személyiségvédelem a polgári jogban. 46—50. old., továbbá a *szerző* Orvosi jogviszony című kiadásra váró könyvében. Bevezetés 2. pont, II. fejezet II. rész 2. pont.

[6] Az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény (Eü. t.) 43. § (3), 44. § (1) a) pont.

[7] Vö. Eü. t. 44. § (1) c), d) pont.

[8] Az állami gyógyító-megelőző orvosi ellátás és a magánorvosi megbízás jogi jellegét elemzi *szerző* Orvosi jogviszony című kiadásra váró munkája I. fejezet, I. rész. 2., 3. pont.

[9] Eü. t. 44. § (1) b) pont.

[10] Ld. a következő b) pont 5. bekezdését.

[11] A korszerű orvosi beavatkozás jelentős segítséget nyújt a betegnek, de bizonyos körülmények között sokkal inkább ártanak, mint a hagyományos gyógymód. *Drugonec*, Jan—*Fabry*, Anton:

b) Az új módszerek, eszközök alkalmazásának külön feltételei

Az új eljárások, módszerek, eszközök, szerek alkalmazása — a megfelelő gyakorlati tapasztalatok hiányában — előre nem várt következményekkel járhat. Erre a bizonytalanságra tekintettel ilyenkor az orvosi beavatkozás általános feltételein kívül a beavatkozásnak külön feltételei is vannak.[12]

Biztosítani kell, hogy a gyakorlatban még ki nem próbált módszer (stb.) alkalmazása a legkisebb bizonytalanságot, a legkisebb kockázatot jelentse. Szükséges ezért, hogy — amellett, hogy a tudomány eddigi eredményeinek a felhasználása mellett — *újdonságában is tudományosan alátámasztható* legyen. A tudományos megalapozottság feltétele, hogy az új módszer elméletileg ki legyen dolgozva, hogy megfelelő laboratóriumi vizsgálódásokat, állatkísérleteket végezzenek, és ezeknek az eredményeit feldolgozzák, ellenőrizzék, értékeljék. Nem lehet emberen kipróbálni az olyan új orvosi módszert, eljárást, szert, eszközt, amelyet az előzetes tudományos és gyakorlati vizsgálódások, állatkísérletek megfelelő módon nem támasztanak alá.

A kipróbálás célja az emberi szervezetre gyakorolt hatás megismerése, megállapítása. Ezek a hatások lehetnek előnyösek, de lehetnek — céljukkal ellentétben — hátrányosak is. Ezért a kipróbálás során állandóan és folyamatosan ellenőrizni kell a módszer alkalmazásának az egyéni szervezetre gyakorolt hatását. A kipróbálás feltétele az is, hogy meg legyenek az alkalmazás *ellenőrzésének és értékelésének* a biztosítékai.

A gyógyító-megelőző munka során alkalmazott új orvosi módszernek — ugyanúgy, mint bármely más orvosi beavatkozásnak — a beteg érdekét, a beteg gyógyulását kell szolgálnia. Nem lehet ezért hátrányosabb a betegre, mint a rendelkezésre álló hagyományos eljárások. Így csak akkor alkalmazható, ha *nem késlelteti, illetve nem hátráltatja* az orvosi gyakorlatban már kipróbált vizsgálati és gyógyító eljárások várható eredményét.

Az új gyógymódok, vizsgálati és gyógyító eljárások [szerek, eszközök] kipróbálása bizonyos veszélyt, bizonytalanságot, kockázatot mindig rejt magában. Ilyen esetben a beteg által vállalt kockázat mindig meghaladja azt, amely az orvosi működéssel általában együttjár. Sokszor csak szélesebb körben, huzamos időn át történt gyakorlati alkalmazás alapján lehet megállapítani, hogy egy bizonyos orvosi eljárás milyen hatással van az emberi szervezetre, milyen nem várt következményeket, enyhébb vagy súlyosabb szövődményeket, mellékhatásokat okoz. Ezért alkalmazásának előfeltétele a beteg — kiskorú, cselekvőképtelen, illetve korlátozottan cselekvőképes nagykorú esetében törvényes képviselője, hozzátartozója — kifejezett *hozzájárulása*. A hozzájárulás megadása előtt megfelelő, tárgyilagos *tájékoztatást* kell adni az új módszer feltehetően, esetlegesen várható következményeiről, a kockázat mértékéről, a várható előnyökről és az esetleges hátrányokról, az eljárás esetleges káros hatásairól. Közölni kell a beavatkozás elmaradásának a következményeit is, iletve azt, hogy milyen hagyományos beavatkozásra van lehetőség, és azzal szemben melyek az új eljárás várható előnyei és lehetséges hátrányai. Ilyen tájékoztatás nélkül a hozzájárulás érvénytelen, mert a beteg (törvényes képviselő) csak ezeknek az adatoknak az ismeretében tud dönteni, hogy vállalja-e a kockázatot.

A megfelelő tájékoztatáson alapuló hozzájárulás nélkül a beavatkozást nem lehet elvégezni. Hozzájárulás hiányában az orvosi eljárás az orvosi jogviszony alapján is érvénytelen,[13] de ettől függetlenül is sérti a beavatkozásnak alávetett személy életéhez, egészségéhez, testi épségéhez fűződő alapvető, elidegeníthetetlen személyiségi jogait azzal, hogy hozzájárulása nélkül veszélyezteti a legfontosabb személyiségi értékeit.[14]

c) Gyógyszerkísérletek

Sajátos megítélést kíván a gyógyszerkipróbálások kérdése. Ezekre is érvényesek az orvosi beavatkozás *általános* szabályai és az *új gyógyító, illetve vizsgálati eljárások*, módszerek, eszközök alkalmazására vonatkozó *külön szabályok*. Még kellően ki nem próbált anyag (szer) alkalmazása gyógyszerként lényegében új vizsgálati, gyógyító módszer alkalmazását jelenti.[15] Az új gyógyító és vizsgálati módszerekre vonatkozó feltételeken kívül a gyógyszer kipróbálásához további — lényegét tekintve *igazgatási jellegű* — feltételekre is szükség van.

Gyógyszerként előállítani és forgalomba hozni csak azt a készítményt lehet, amely megfelel az orvosi és gyógyszerészeti tudományok mindenkori állásának, és amelynek a forgalomba hozatalát az *egészségügyi miniszter engedélyezi*.[16] Engedélyezés előtt a Magyarországon gyógyszerként még nem alkalmazott anyagot [szert, készítményt] emberen is ki kell próbálni. A kipróbálást az egészségügyi miniszter által erre kijelölt egészségügyi intézmény engedélyezi. Az engedélyezés előfeltétele a jogszabályban megállapított előzetes vizsgálatok elvégzése. A gyógyszerkipróbálás sajátossága az is, hogy ez csak azokban a gyógyintézetekben történhet, amelyeket arra a kipróbálást engedélyező intézmény kijelölt.[17]

A gyógyszerkipróbálás egészségügyi hatósági engedélyezése nem pótolja *a beteg — megfelelő tájékoztatás után történt — hozzájárulását*, és nem teszi mellőzhetővé az orvosi eljárásra vonatkozó általános, valamint az új módszerekre előírt különös rendelkezések alkalmazását.[18]

IV.

Szervátültetések kísérleti jellege

Fokozott kísérleti jelleg érvényesül a gyógyító-megelőző orvosi működés körében az ún. *rendhagyó*

A korszerű orvosi beavatkozás és a jogi felelősség. Jogtudományi Közlöny, 1984. 1. sz. 27. old. Megterhelő és veszélyes vizsgálatoknak vetik alá a beteget, hogy tudományos kutatást végezzenek, és eredményeiket gátlástalanul adják elő nemzetközi kongresszusokon. *Schaefer*: Die Medicin heute. Orvosi Hetilap, 1983, 30. sz. 303. oldal, idézi *Jobbágyi* Gábor: Személyiségi jogok-egészségügyi szerződés. Jogtudományi Közlöny, 1984. 1. sz. 19. old.

[12] Ezeket a feltételeket az Eü. t, 44. § (2) bekezdése tartalmazza.

[13] Az orvosi jogviszony érvénytelenségével foglalkozik *szerző*: Orvosi jogviszony. I. fejezet. IV. rész 2. pont.

[14] Vö. szerző: Személyiségvédelem ... 191—193. old.

[15] Vö. Eü. t. vhr. 82. § (1) bek.

[16] Eü. t. 55. §. 10/1972(IV. 29) MT sz. r. 25. §. (1)

[17] Eü. t. 58. § (1)

[18] Nem lehet elfogadni azt a véleményt, hogy az új gyógyszer alkalmazásával kapcsolatos kockázatvállalás kérdésében az orvos

jellegű orvosi ténykedések[19] — elsősorban a szervátültetések — tekintetében. Ezek fokozott kísérleti jellege folytán alkalmazásuk feltételeként a szokásosnál hatékonyabb biztosítékokra van szükség.[20]

A *szervátültetés* két tevékenységből tevődik össze: a szervkivétel és a szervbeültetés, amelyek jogi megítélése eltérő.[21] A *szervbeültetés* a befogadó beteg érdekét: életének, egészségének a megmentését szolgálja, a számára gyógyító-megelőző ellátás, orvosi kezelési mód. A *szervkivétel* a szervadományozó testi épségének a bizonyos fokú [részben átmeneti, részben maradandó] sérelmével jár, érdekével ellentétes, a számára nem gyógyító-megelőző jellegű orvosi beavatkozás. A szervadományozó személy és a szervátültetést végző egészségügyi intézmény közötti jogviszony — az általános orvosi jogviszonytól eltérő — sajátossága, hogy a beavatkozás a beavatkozással érintett személynek nem a saját egészségét, hanem más személy gyógyulását szolgálja.

A szervkivétel és a szervbeültetés egyaránt nagy körültekintést, különös szakismeretet, felkészültséget és felszereltséget kíván. Ezért az eredményes beavatkozás érdekében külön *személyi*, illetve *tárgyi feltétel*, hogy a szervkivételt és a szervbeültetést csak az egészségügyminiszteri rendeletben megjelölt gyógyintézetekben lehet végezni, és csak azok az orvosok teljesíthetik, akiket a kórház vezetője erre kijelölt. Jogrendszerünk különös súlyt helyez a szervkivétel, illetve a szervbeültetés szükségességét, illetve lehetőségét meghatározó döntés alaposságára, és ezzel kapcsolatos bármiféle *érdekeltség* kiküszöbölésére. A *döntés* nagyobb alaposságát bizottsági eljárás szolgálja, az érdekeltség kiküszöbölése végett el kell különíteni a döntést és a beavatkozást, a szervbeültetést és a szervkivételt. Az átültetés indokoltságát és feltételeit három olyan orvosból álló bizottság állapítja meg, akik nem vesznek részt sem a szervkivételben, sem a szervbeültetésben. A szervkivétel feltételeit pedig három olyan orvosnak kell megvizsgálnia, akik sem a szervbeültetés indokoltságának megállapításában, sem a szervkivételben, sem a szervbeültetésben nem működnek közre.

A szervbeültetés és a szervkivétel eltérő jogi jellegére tekintettel alkalmazásuk jogi feltétele is eltérő.

A *szervbeültetés* gyógyító-megelőző orvosi ellátást jelent, egyfajta kezelési mód. Ennél is mutatkoznak azonban bizonyos rendhagyó elemek. Ezeknél az orvosi beavatkozás eredményének a bizonytalansága, tehát a beavatkozás kísérleti jellege meghaladja a szokásos mértéket. Eredményessége és a kitűzött gyógyító célra való alkalmassága tekintetében ugyanis vannak még megoldandó tudományos és gyakorlati orvosi problémák. A *fokozott kísérleti jellegre* való tekintettel a szervbeültetés feltételei szigorúbbak a szokásos műtéti beavatkozás feltételeinél. A szervbeültetést — az egyéb műtéti vagy más életveszélyes beavatkozáshoz hasonlóan — a megfelelően tájékoztatott beteg hozzájárulása alapján lehet elvégezni. A törvény azonban ebben az esetben — a beavatkozás rendhagyó jellegére tekintettel — egyértelműen és részletesen meghatározza a *szükséges tájékoztatás és hozzájárulás módját*, és arra is gondot fordít, hogy utólag kétségtelenül meg lehessen állapítani a szükséges tájékoztatás és a valódi hozzájárulás megadását.

Az átültetés előtt a beteget teljes alapossággal tájékoztatni kell a szükséges műtétről, az azzal járó kockázatról, a beavatkozás esetleges káros következményeiről. A tájékoztatás megtörténtét fel kell tüntetni a beteg kórtörténeti lapján. Az írásbeli hozzájáruló nyilatkozatnak tartalmaznia kell azt is, hogy a beteg a kapott tájékoztatás után *önként* és minden *befolyástól mentesen* járult hozzá a szervátültetéshez. A hozzájárulást nem lehet előrenyomtatott űrlapon megadni. A műtétek általános szabályaitól eltérően a szervbeültetést akkor sem lehet hozzájárulás nélkül elvégezni — *a közvetlen életveszély* elhárításának az esetét kivéve —, ha a beteg akaratnyilvánításra képtelen, illetve kiskorú vagy cselekvőképtelen és korlátozott cselekvőképes nagykorú, de hozzátartozója nincs. A szervátültetést előzetes írásbeli hozzájárulás nélkül akkor sem lehet elvégezni, ha szükségességét más műtét közben észlelik.

A *szervkivétel* a beavatkozásnak alávetett személy részére nem gyógyító-megelőző célt szolgál. Alkalmazásának a feltételei ezért szigorúbbak a szervbeültetés feltételeinél.

Az ember élete, egészsége, testi épsége egyrészt a személy létfeltétele, másrészt a társadalom létalapja. Ezért az egészség és a testi épség korlátozása egyaránt sérti a személy és a társadalom érdekét. Erre tekintettel az egészséget, testi épséget érintő és nem az érintett személy gyógyulását szolgáló beavatkozás megengedhetőségének kérdésében *egyedül sem a személy, sem a társadalom nem dönthet*. A személy hozzájárulása nélkül a társadalom — a társadalmat képviselő állam — senkinek az élete, egészsége, testi épsége felől általában nem rendelkezhet. Nincs kizárólagos rendelkezési jogosultsága a személynek sem. Az ember életét, egészségét, testi épségét sértő beavatkozáshoz, mint a személyiségi jogosultságot érintő cselekményhez való hozzájárulás, ha nem a gyógyulást szolgálja, általában társadalmi érdeket sért, külön jogszabályi felhatalmazás nélkül nem érvényes.[22] Nem kerülhet ezért sor arra, hogy bárki szervátültetés céljából olyan életfontosságú szervének kivételéhez járuljon hozzá, amelynek elvesztése saját halálát eredményezi, illetve

hivatott dönteni, mert csak az orvos tudja megítélni, hogy az új gyógyszer alkalmazása megéri-e a vele járó kockázatot. *Petrányi* Gyula: Új gyógyszer születik. Orvosi Hetilap, 189. évf. 12. sz., Supplementum, 156. old. Ez az álláspont figyelmen kívül hagyja, hogy az ember alanya és nem tárgya az orvosi jogviszonynak, a saját életének, egészségének, testi épségének a kockáztatása kérdésében — megfelelő orvosi tájékoztatás alapján — csak saját maga dönthet. *Szerző*: Rendhagyó orvosi jogviszony. Magyar Jog, 1973. 12. sz. 755. old. *Dezső* tévesen állítja, hogy a törvény nem követeli meg a gyógyszer kipróbálásához a beteg hozzájárulását. *Dezső* László: Az orvos büntetőjogi felelőssége, BM Könyvkiadó. Bp. 1979, 92. old. A 15/1972(VIII. 5.) Eü. M. sz. r. (Eü. vhr.) 82. § (1) bekezdéséből is kitűnik, hogy a gyógyszerkipróbálás új orvosi gyógyító, illetve vizsgálati eljárást jelent, tehát erre is alkalmazni kell a beteg hozzájárulását előíró Eü. t. 44. §-ának (2) bekezdését.

[19] A rendhagyó jellegű orvosi ténykedésekkel kapcsolatos jogi kérdésekre ld.: *Nizsalovszky* Endre: A szerv- és szövetátültetések joga. KJK, Bp. 1970. A modern biológia és az orvostudomány hatása a polgári jogra. Állam- és Jogtudomány, 1969. 3. sz., továbbá *szerző*: Rendhagyó orvosi jogviszony. Magyar Jog, 1973. 12. sz., 755. old. és Orvosi jogviszony. III. fejezet.

[20] Az újszerű orvosi beavatkozások egyrészt jelentős segítséget nyújtanak, amikor a hagyományos orvosi kezelés hatástalan, bizonyos körülmények között viszont sokkal inkább ártanak a betegnek, mint a hagyományos gyógymód. *Drugonec*, Jan—*Fábry*, Anton: A korszerű orvosi beavatkozások és a jogi felelősség. Jogtudományi Közlöny, 1984. 1. sz. 27. old.

[21] Jogi szabályozására: Eü. t. 50—54. §§, 16/1972(VI. 29.) MT. sz. r. 22. §, 18/1972(IX.4.) Eü. M. sz. r.

[22] Ptk. 75. § (3) bekezdése.

életét, életműködését közvetlenül veszélyezteti. Nem kerülhet sor tehát pl. élő emberből szívátültetésre.

Nem jelenti viszont a társadalmi érdekek sérelmét, ha valaki külön jogszabályi rendelkezés alapján a testi épségét ugyan sértő, de életműködésének, egészségének a maradandó korlátozásával nem járó szerv vagy szövet kivételéhez járul hozzá más életének, egészségének a megmentése érdekében. Ebben a körben ezért — megfelelő jogszabályi felhatalmazás keretei között — az érintett személy [szervadományozó] hozzájárulása alapján és megfelelő biztosítékok mellett lehetőség van az élő ember testéből szervátültetés céljából szervkivételre [szövetkivételre].

A *szervadó érdekeit* figyelembe kell venni. Nem végezhető szervátültetés, ha a szervkivétel az adományozó életét, egészségét, megfelelő életműködését veszélyezteti, egészségét helyrehozhatatlanul károsítja. A szervkivételt végrehajtó orvos nem folytathatja a megkezdett műtétet, ha közben észleli, hogy *veszélyes helyzet* állott elő.

Élő ember testéből szervet kivenni csak *meghatározott beteg* gyógykezelése érdekében lehet. Ezért a szervkivétel feltétele az is, hogy a befogadó betegnél a szervátültetés indokolt és végrehajtható legyen. Nincs lehetőség személy szerint meg nem határozott befogadó érdekében, ún. *szervbank* számára.

A szervkivétel fontos jogi feltétele az adományozó hozzájárulása. A hozzájárulás csak *személyesen* történhet, *nem önjogú személy* testéből átültetés végett nem lehet szervet kivenni. A hozzájárulás mint egyoldalú nyilatkozat bármikor *visszavonható* minden hátrányos jogkövetkezmény nélkül. A hozzájárulás *érvényességének részben tartalmi, részben alaki* feltételei vannak. Tartalmi feltétel, hogy az adományozó ismerje: mire vállalkozott. Ezért teljes alapossággal tájékoztatni kell a szükséges műtétről, a vele járó kockázatról, esetleges veszélyekről. Ennek ismeretében önként, minden befolyásolástól mentesen kell hozzájárulnia a szervkivételhez. A szervadományozás csak *ingyenesen* történhet. Az emberi szervek, a test és annak részei személyiségi eszmei értéket jelentenek, vagyoni ellenértékük nincs, vagyoni forgalom tárgyaként nem szerepelhetnek. Érvénytelen a szerv adományozása, a szervkivételhez való hozzájárulás, ha vagyoni ellenszolgáltatások fejében történt.

A hozzájárulás érvényességének az alaki feltétele a közokiratba foglalás. Az adományozónak *közjegyző előtt kiállított okiratban* kell nyilatkoznia arról, hogy a kapott tájékoztatás után önként és minden befolyásolástól mentesen járult hozzá a műtéthez.

V.

Kifejezetten tudományos célú orvosi kísérletek megengedhetősége

1. Elvi szempontok

A legproblematikusabb kérdés, hogy az ember *közvetlen gyógyító-megelőző érdek* nélkül lehet-e orvosi kísérletezés tárgya. Egészséges embert szabad-e orvosi kísérletnek, gyógyszerkipróbálásnak alávetni.

Bármiféle orvosi beavatkozás bizonyos fokú hatást vált ki az ember szervezetében, szerveinek működésében, akkor is, ha nem gyógyító-megelőző célból végzik. *Fizikai, kémiai, biológiai, pszichikai* változást eredményez, illetve eredményezhet átmenetileg vagy maradandó jelleggel. Ezért az ilyen kísérletek az ember személyiségi jogait és érdekeit érintik. Kétségtelen tehát, hogy az ilyen beavatkozás a személy hozzájárulása nélkül nem végezhető. Vitatható azonban, hogy érvényes-e az ilyen beavatkozáshoz adott hozzájárulás, elvégezhető-e az ember életét, egészségét, testi épségét sértő vagy veszélyeztető *beavatkozás közvetlen gyógyító-megelőző cél nélkül* az érintett személy hozzájárulásával.

Az ilyen jellegű beavatkozás személyiségi érdekeket érint, az ehhez történő hozzájárulás személyiségvédelmi rendelkezést jelent. Érvényessége attól függ, hogy megfelel-e társadalmi rendeltetésének, nem sért-e vagy nem veszélyeztet-e társadalmi érdeket. Az egyesember élete, egészsége, testi épsége a *társadalom létalapja*, védelme ezért társadalmi érdek. Ez kitűnik abból is, hogy ezeket az alapvető személyiségi értékeket nem csupán a polgári jog, hanem a büntetőjog, sőt az alkotmány is védi.[23] *Társadalmi érdeket sért* tehát általában az olyan személyiségvédelmi rendelkezés, amely sérti vagy veszélyezteti ezeknek az alapvető személyiségi értékeknek a megóvását.

Gyógyító-megelőző célú beavatkozás esetében az élet, egészség, testi épség veszélyeztetése — a kockázat mértékének az indokolt határai között — nem tekinthető a személyiség sérelmének, mert a *gyógyító-megelőző tevékenység* nem személyiségi értéket sért, ellenkezőleg személyiségi értékek megvalósítását, megóvását teszi lehetővé azzal, hogy kiküszöböli — ha bizonyos hátrányok árán, bizonyos, a várt eredménnyel arányos kockázat vállalásával — az emberi test és életműködés hiányosságait.[24] Ha viszont *hiányzik ez a személyiségvédelmi cél*, akkor a személyiségi értékek kockáztatása megengedhetetlen.

Az ember életének, egészségének, testi épségének kizárólag tudományos célú kockáztatása ezért társadalmi érdeket sért. Egyébként a Ptk. által külön is védett *emberi méltóságot* is sérti, ha az ember az orvosi beavatkozás puszta *eszközévé*, kísérleti alannyá válik, a kísérleti egerekkel azonos megítélés alá kerül.[25]

2. Jogszabályi feltételek

Az elvi aggályok, és az általános polgári jogi, alkotmányjogi, büntetőjogi szabályok mellett az orvosi működésre vonatkozó jogszabályok sem teszik lehetővé a gyógyítás-megelőzés körén kívül *kizárólag tudományos, kizárólag kísérleti célú* orvosi módszerek alkalmazását.

Egészségügyi törvényünk pontosan meghatározza, hogy mely esetekben lehet biológiai, fizikai vagy pszichikai következményekkel járó orvosi beavatkozást alkalmazni. Az egészségügyi törvény szerint új gyógyító és vizsgálati eljárások, módszerek, eszközök, szerek kipróbálása kizárólag gyógyító célból, *a gyógyító-megelőző orvosi ellátás keretében történhet*.[26] Az öncélú — nem a beteg érdekét szolgáló — orvosi kísérlet nem felel meg az orvosi beavatkozás

[23] Az 1978. évi IV. törvény (Btk.) 166—173. § § szabályozzák az élet, egészség, testi épség büntetőjogi védelmét. Az alkotmányos védelem alapja az 1972. évi I. tv-vel módosított 1949. évi XX. tv. 57. §-a.

[24] Vö. *szerző*: Orvosi polgári jogi viszony. 11—12. old.

[25] Vö. *szerző*: Személyiségvédelem a polgári jogban 191—192. old.

[26] Eü. t. 44. § (2).

általános feltételeinek. Az ilyen beavatkozás *ellentétes az orvostudománnyal*,[27] mert az orvostudomány célja gyógyítás-megelőzés szolgálata és nem az öncélú kísérletezés. Általános szabály szerint tilos minden olyan orvosi beavatkozás, amelynek a kockázata nagyobb az eljárás elmaradásának a kockázatánál, feltéve, hogy a kockázat vállalására alapos ok nincsen. A nem gyógyító-megelőző célú orvosi *beavatkozás kockázata* mindig nagyobb az eljárás elmaradásának kockzatánál.[28] Ugyanis az ilyen beavatkozásnak a beavatkozással érintett személy számára semmiféle előnye nem lehet, viszont bizonyos fajta kockázata minden orvosi beavatkozásnak van. *A tudományos célt* nem lehet a kockázatvállalás elfogadható alapos okaként sem értékelni. Az orvosi beavatkozás káros következményeit az viseli, akin a bevatkozást végzik, ezért a kockázatot neki kell vállalnia. A beavatkozás következményei személyiségi értékeit, életét, egészségét, testi épségét érintik. Így *a kockázat vállalásának* az alapos oka csak a személyében rejlő — érdekeinek megfelelő — ok lehet. Az általános jellegű szakmai, tudományos érdek nem ilyen jellegű, nem jöhet számításba a kockázatvállalás indokoltságának a mérlegelésénél.[29]

Mindezeket összegezve a személyiségvédelem elvi szempontjai és a hatályos egészségügyi rendelkezések alapján új gyógyászati, vizsgálati eljárások, szerek, eszközök kipróbálása nem történhet *kizárólagosan orvosi szakmai, orvostudományi érdekből*.[30] Senkinek az életét, egészségét, testi épségét — alapvető személyiségi értékeit — nem lehet kockáztatni kizárólag az orvostudomány általános célkitűzéseinek, fejlődésének, kizárólag szakmai szempontok érvényesítésének a szolgálatában. Az emberi élet, egészség, testi épség sérthetetlenségénél fogva az ún. klinikai kipróbálás nem lehet öncélú. Az ember nem válhat ezáltal az orvosi működés eszközévé, nem lehet az orvosi jogviszony alanyából az orvosi működés egyszerű tárgya. Az emberrel nem lehet semmiféle nemes cél — így az orvostudomány — érdekében sem kísérletezni.[31]

VI.

A kísérleti jellegű orvosi beavatkozások káros következményeinek a viselése

A gyógyító-megelőző célú orvosi beavatkozások végzése sajátos orvosi szolgáltatásként történik, amelynek teljesítése a *beteg ügye, érdeke*.[32] Ezért az ezzel kapcsolatos — másra át nem hárítható — személyt ért *károsodások veszélye* a szolgáltatás követelésére jogosult beteget terheli.[33] Egyébként az orvosi kísérlet — függetlenül attól, hogy milyen jogviszony keretei között történik — az ember szervezetére, szerveinek működésére gyakorol hatást, az élet, egészség, testi épség károsodását eredményezheti. Ezek az értékek szorosan a *személyhez tapadnak*, az ilyen károsodások közvetlenül a személyt érintik, az ilyen kísérletek veszélye ezért a személyre hárul.[34]

Jogunk meghatározott feltételek esetében lehetővé teszi a károsodás veszélyének kitett személy érdekében a *kár áthárítását* — a lehetőség határai között — arra, aki a kárt okozta. Ezt szolgálja a kártérítés és a kártalanítás jogintézménye.

Kártérítésre akkor kerülhet sor, ha a kárt előidéző magatartás jogi eszközökkel befolyásolható.[35] A kártérítés feltételei között mindig szerepel valamilyen formában a *károkozó magatartás értékelése*. Lényegében ezt jelenti a jogellenesség, illetve a vétkesség követelménye. Ezzel szemben a *kártalanítás* alapja valamely *jogszerű magatartás* káros eredménye önmagában.[36]

Ennek a megkülönböztetésnek azonban elsősorban csak elméleti jelentősége van. Így pl. a veszélyes üzem felelősségénél gyakorlatilag nem azt vizsgáljuk, hogy a kárt a jog eszközeivel befolyásolható jogellenes magatartás idézte elő, hanem, hogy a káros eredmény — a kártalanításhoz hasonlóan — kinek az érdekkörébe esik.[37] Az újabb jogfejlődés mindinkább *elmossa a kártérítés és a kártalanítás közötti határvonalat*. Az objektív felelősség elvének a térhódításával egyre inkább előtérbe kerül a jogintézmény emberi magatartást befolyásoló célkitűzéseivel szemben a polgári jogi kártérítés *károlosztási szerepe*.[38]

A kísérleti jellegű orvosi beavatkozások esetében — meghatározott körben és keretben — egymással párhuzamosan is érvényesülhetnek a kártérítés és a kártalanítás szabályai.

1. A kártérítés és az orvosi kísérletek

Meg kell különböztetni a szabályos orvosi jogviszony keretében gyógyító-megelőző orvosi szolgáltatásként végzett kísérleti jellegű orvosi beavatkozásokat azoktól a beavatkozásoktól, amelyeket szabályos jogviszony alapján, de nem gyógyító-megelőző feladattal végeztek, illetve azokat az eseteket, amikor a kísérleti jellegű beavatkozás jogosulatlan.

A *gyógyító-megelőző orvosi ellátás* körében — amint arról már szóltam — fokozottan kísérleti jellegű a *gyógyszerkipróbálás*, az egyéb új — kellően még ki nem próbált — eljárások, módszerek, eszközök, szerek alkalmazása, egyes rendhagyó jellegű orvosi ténykedések pl. szerv vagy szövetátültetés, plasztikai műtét végzése.

[27] A gyógyító-megelőző eljárás feltétele, hogy megfeleljen az orvostudománynak, Eü. t. 43. § (3), 44. § (1) a) pont.

[28] Nem lehet alkalmazni olyan beavatkozást, amelynek a kockázata nagyobb, mint az eljárás elmaradásának a kockázata, és a kockázat vállalására nincs alapos ok. Eü. t. 44. § (1) b) pont.

[29] A tudomány és a társadalom érdekeihez képest mindenkor a kísérleti személy érdekeit kell mércének tekinteni. *Laufs*, Adolf: Gyógykísérletek és orvosi kísérletek az NSZK jogában. Jogtudományi Közlöny, 1984. 10. sz. 558—559. oldal

[30] Vö. *szerző*: Orvosi jogviszony, II. fejezet, II. rész 4/b pont.

[31] *Laufs*, a Heidelbergi Egyetem tanára — bár lehetővé teszi a kísérleti személy hozzájárulása alapján a kizárólag tudományos célú orvosi kísérletet — szintén hangsúlyozza az emberi méltóság védelmét, ld. 29. jegyzet 562. old.

[32] Vö. Ptk. 474. § (1), (2) bekezdése.

[33] *Szerző*: A polgári jogi veszélyviselés elvi alapja és néhány sajátossága. Jogtudományi Közlöny, 1964. 5. sz. 294. old.

[34] A veszélyviselésre ld. — többek között — *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966, 326—330. old.

[35] *Eörsi* Gyula: Kísérlet egy egységes polgári jogi felelősségi rendszer felvázolására. Bp. 1961. A szocialista polgári jog alapproblémái. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 217. old. *Asztalos* László, 34. jegyzet, 362. old.

[36] *Szerző*: Polgári jogunk szabályozási rendszerének néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Jogtudományi Közlöny, 1972. 11. sz. 552. old.

[37] Egyébként van olyan vélemény is, amely szerint az orvosi működéssel kapcsolatban általánosságban indokolt lenne a polgári jogi felelősség objektivizálása. *Jobbágyi* Gábor, 11. jegyzet, 21. old.

[38] *Sólyom* László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 44—47. old.

A gyógyító-megelőző orvosi ellátás teljesítése *polgári szolgáltatásként* történik, polgári jogi viszony keretei között. Hagyományos formája az *orvosi megbízási szerződés*, amely ma már csak kivételesen, elsősorban a magánorvosi működés körében fordul elő. Az állami egészségügyi szervek s intézmények gyógyító-megelőző feladata jogszabályi rendelkezésen alapuló, ún. *szerződésszerű polgári jogi viszony* keretei között valósul meg, tekintettel arra, hogy a Ptk. 198. §-ának a (3) bekezdése értelmében polgári jogi szolgáltatásra irányuló kötelezettség, illetve jogosultság külön szerződéskötés nélkül, jogszabályi rendelkezés alapján is keletkezhet. Ebben az esetben — az egészségügyi jogszabályok által külön nem rendezett kérdésekben — a polgári jognak a szerződésekre vonatkozó szabályait kell alkalmazni. Az *orvosi jogviszonyra* — tekintettel arra, hogy a gyógyítás-megelőzés a beteg ügye, amit a beteg érdekének és akaratának a figyelembevételével kell megvalósítani — általában *a megbízás ismérvei a jellemzők*.[39]

Mindezekre tekintettel a gyógyító-megelőző orvosi szolgáltatással kapcsolatos kártérítésre a *szerződésszegésből eredő*, és ezen belül is elsősorban a *hibátlan teljesítésért való felelősségi* szabályokat kell alkalmazni.[40] A gyógykezelést végző önálló egészségügyi intézmény, illetve a különböző egészségügyi szolgálatokat, intézményeket fenntartó, az orvost foglalkoztató állami szerv a felelős az orvosi szolgáltatás teljesítésére vonatkozó szabályok megsértésével okozott kárért, a beteg vizsgálata és gyógykezelése, egészségének a védelme érdekében tett intézkedésekért, illetve a szükséges intézkedések elmulasztásáért.[41] A felelősség alól csak akkor mentesül, ha bizonyítja, hogy a hibátlan teljesítés érdekében úgy járt el, hogy az az adott helyzetben általában elvárható.[42]

Sajátos felelősségi szabályok érvényesülnek, ha *jogosulatlanul* végeznek emberen orvosi kísérleteket, ha az orvos ténykedése olyan magatartást jelent, amelyre az orvosi jogviszony nem terjed ki, amelynek a végzésére a jogszabályok nem jogosítják fel. Ilyen eset, ha közvetlen gyógyító-megelőző cél és törvényes felhatalmazás nélkül öncélú *tudományos, szakmai rendeltetésű kísérleteket* végeznek az emberrel. Ilyen eset, ha a személyt *hozzájárulása nélkül* vetik alá orvosi beavatkozásnak. Ezekben az esetekben jogosulatlanul érvényes jogcím nélkül hatolnak be a személyiségi érdekekkörbe. Ezért az ilyen beavatkozás lényegében *megbízás nélküli ügyvitellel* esik egy tekintet alá. Ha a beavatkozás kárt okoz, a felelősség alakulása attól függ, hogy egyébként a beavatkozás helyénvalónak tekinthető vagy sem. Helyénvaló a jogosulatlanul végzett beavatkozás, ha megfelel a személy érdekének [pl. őt nagyobb károsodástól óvta meg] és feltehető akaratának. A beteg akaratával szemben is helyénvaló a közvetlen életveszély elhárítás végett szükséges beavatkozás. Ezekben az esetekben az általános felelősségi szabályokat kell alkalmazni. Ilyenkor a beavatkozás jogosulatlansága csak a polgári jogi felelősség további feltételei szerint alkalmas a felelősség megalapozására. Elháritható tehát a felelősség annak bizonyításával, hogy a cselekvő úgy járt el, ahogy az adott helyzetben általában elvárható.

Ha pedig az orvosi beavatkozást *nem* lehet *helyénvaló*nak tekinteni, tehát nem felelt meg az érintett személy érdekének és feltehető akaratának, nem szolgálta közvetlen életveszély elhárítását, akkor az orvosi beavatkozást végző szerv (személy) *mindazokért a károkért* felelős, amelyek a beavatkozás nélkül *nem következtek volna be*.[43] Tehát lényegében a legszigorúbb tárgyi felelősség érvényesül.

2. Kártalanítás a kísérleti jellegű orvosi ténykedés esetén

A kísérleti jellegű, a közvetlen gyógyító-megelőző cél mellett kifejezetten a tudomány és a gyakorlat fejlődését is szolgáló orvosi beavatkozásnak vannak *veszélyei*. Ezek a veszélyek — éppen a beavatkozás kísérleti jellege folytán — a szokásosnál fokozottabbak. A közérdek szolgálatára tekintettel nem indokolt, hogy az esetleges, a felelősség szabályai alapján másra át nem hárítható káros következményeket az egyén viselje. Fejlettebb társadalmi rendszerekben a jog ilyenkor sem hagyhatja az egyént magára. Indokolt, hogy a *közérdeket* szolgáló jogszerű intézkedésekkel az *egyeseket ért káros* következményeket a *közösség*, illetve a közösség nevében eljáró állami szerv viselje.[44] Ez akkor is indokolt, ha közérdekből más életének a megmentése végett van szükség pl. szövet- vagy szervkivételre.

Egészségügyi jogszabályaink kártalanítást tesznek lehetővé, ha *gyógyszerkipróbálás* vagy szervátültetést szolgáló *szervkivétel* az egészség, a testi épség, az élet sérelmét okozza.[45]

Kétségtelen, hogy ezekben az esetekben a jogszerű orvosi beavatkozás feltétele az esetleges káros következmények ismeretében történt hozzájárulás a beavatkozáshoz. Ez a *hozzájárulás* azonban nem jelentheti a *kockázat* vállalását a közérdekű tevékenységből az egyénre háruló káros következményekért.

A kártérítés és a kártalanítás egymást kiegészíthetik. A kártalanításra vonatkozó rendelkezések nem zárják ki a polgári jogi felelősség szabályainak az alkalmazását, — feltéve, hogy ennek a törvényes feltételei megállapíthatók. Ugyanazt a kárt természetesen csak egyfajta jogcímen lehet megtéríteni.

Kártalanításra olyan tevékenység alapján van lehetőség, amely a *testi épség, az egészség vagy az élet sérelmét* okozza. A kártalanítás — a kártérítéshez hasonlóan — elsősorban az élet, egészség, testi épség sérelméből eredő *vagyoni kár* megtérítésére vonatkozik. Kiterjed mindarra a kárra, amely a társadalombiztosítás szolgáltatásai alapján nen térül meg. Sor kerülhet — véleményem szerint — a Ptk. kártérítésre vonatkozó szabályainak a megfelelő alkalmazásával *nem vagyoni kárpótlásra* is, ha a kártalanítás és a nem vagyoni kárpótlás feltételei együttesen megvalósulnak. Tehát abban az esetben, ha a károsodás a károsult éle-

[39] *Szerző*: Az orvosi tevékenység polgári jogi minősítése. Magyar Jog, 1963. 2. sz. 73—78. old.

[40] Ptk. 318. § (1), a 311. § (1) bekezdése folytán alkalmazandó. 310. §

[41] Eü. t. 43. § (3) bekezdésének 2. mondata.

[42] Ptk. 310. §, 318. § (1) bekezdése folytán alkalmazandó 339. § (1)

[43] Ptk. 483. § (3) bekezdése. Az öncélú, tudományos, szakmai rendeltetésű kísérletekkel egy tekintet alá esik, ha az alkalmazott „kezelési módszer nem volt döntő a beteg szempontjából, hanem kizárólag a vele kapcsolatos kutatási célok szempontjából". Az NSZK Szövetségi Törvényszékének az állásfoglalása. Idézi *La ufs*, 29. jegyzet, 559. old.

[44] *Szerző*: Személyiségvédelem ...., 114. old.

[45] Eü. t. 58. § (2) bekezdése, 53. § (2) bekezdése.

tét, a társadalom életében való részvételét tartósan vagy súlyosan megnehezítette.[46]

Lényegében a gyógyszerkipróbáláshoz hasonló célú és jellegű ténykedést jelent az egyéb *új, kellően még ki nem próbált vizsgálati, gyógyítási eszközök, eljárások, módszerek* alkalmazása. Ilyenkor is az orvostudomány fejlődését szolgáló közérdekű kísérletnek veti alá magát az egyén. Ezért a gyógyszerkipróbáláshoz hasonlóan indokolt lenne, hogy *az ilyen beavatkozásnak a kockázatát is a közösség vállalja* és viselje, az állam térítse meg az egyénnek ezzel okozott kárt akkor is, ha a polgári jogi felelősség feltételei hiányoznak. Az *egészségügyi törvény ezt nem teszi lehetővé*. Joghasonlóság útján sem lehet kiterjeszteni a gyógyszerkipróbálásra vonatkozó kártalanítás szabályait minden egyéb új orvosi eljárás, módszer, eszköz kipróbálására. A kártalanítás kivételes jogintézmény, kizárólag a törvény által pontosan meghatározott esetekben alkalmazandó. Általános jogértelmezési elv, hogy a kivételes szabályt nem lehet kiterjesztően értelmezni, így analógia alkalmazásának sincs helye. Ezért a kártalanítás az új orvosi eljárásoknak csak korlátozott körében, a gyógyszerkipróbálások esetén alkalmazható.

[46] A kártalanítás feltételeit tartalmazza az Eü. t. 22. §, a 16/1972(IV.27.) MT. sz. r. 12. §.

Rácz Attila

Az ideg- és elmebetegek, valamint az értelmi fogyatékosok védelme a magyar közjogban*

I.

Bevezető

A betegekről és a támogatásra szorulókról való gondoskodásban az állam jelentős szerepet vállal magára Magyarországon. Az általános állami egészségügyi ellátás keretében állampolgári jogon, minden állampolgár számára ingyenesen biztosítja az általa létrehozott és fenntartott intézményekben a betegek gyógyító-megelőző ellátását. Intézményeket hoz létre és működtet az arra rászorulók szociális gondozására és elősegíti a csökkent munkaképességűek foglalkoztatását. Az államilag szervezett társadalombiztosítás keretében és azon kívül különböző módokon biztosítja a betegek és más rászorulók anyagi ellátását (anyagi biztonságát). Az ideg- és elmebetegek, valamint az értelmi fogyatékosok is részesülhetnek ilyen állami egészségügyi és szociális ellátásban, éspedig betegségükre, illetve fogyatékosságukra tekintettel több esetben speciális formában. Az állam sürgeti és segíti továbbá a róluk való társadalmi gondoskodás minden támogatásra érdemes formáját. Az „állami beavatkozásra" tehát ezen a területen egyáltalán nem a közveszélyes elmebetegekkel kapcsolatos, alkotmányjogi szempontból előtérben álló egészségügyi „rendészeti" feladatok ellátása jellemző, hanem az, hogy az állam sokoldalúan biztosítja az ideg- és elmebetegek, valamint az értelmi fogyatékosok egészségügyi és szociális védelmét. Ezt mutatja az egészségügyi és szociális ellátásukra vonatkozó igazgatási jogi szabályozás áttekintése is.

Rácz Attila tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Az 1985. évi francia—magyar jogásznapokra készített referátum anyaga.

II.

A lakosság gyógyító-megelőző ellátása

A lakosság gyógyító-megelőző ellátását az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény és a végrehajtása tárgyában kiadott 15/1972.(VIII.5.) számú egészségügyi miniszteri rendelet szabályozza. Ezek szerint a gyógyító-megelőző ellátás keretében az orvosi ellátást az Egészségügyi Minisztérium, valamint a tanácsok által fenntartott állami egészségügyi szolgálat, a Közlekedési Minisztérium alá tartozó közlekedés egészségügyi szolgálata, valamint a fegyveres erők és a fegyveres testületek egészségügyi szolgálatai biztosítják. Engedély alapján orvosi ellátást nyújthatnak magángyakorlatot folytató orvosok is. Magyarországon 1983 végén munkaviszonyban 28 358 orvos dolgozott, ami azt jelentette, hogy 10 000 lakosra mintegy 26,6 orvos jutott.[1] (Az ország lakossága 1984. január 1-én 10 679 000 fő volt.)

Az orvosi ellátásban a fokozatosság elve érvényesül, amit az *állami egészségügyi szolgálat* intézményeinek szakmai hierarchiája is kifejez. Az egyes ellátási fokozatok: az alapellátás, a szakorvosi ellátás és a kórházi ellátás. Az alapellátást a körzeti (eseteg az üzemi) egészségügyi szolgálat biztosítja. A szakorvosi ellátást a területi (esetleg üzemi) szakorvosi rendelőintézetek, kórházi ambulanciák és a gondozóintézetek nyújtják. A kórházi ellátásban pedig az országos és a területi kórházak vesznek részt. Ezek biztosítják az ideg- és elmebetegek, valamint az értelmi fogyatékosok orvosi ellátását is.

1. Az állampolgárok orvosi vizsgálatát, gyógykezelését és gondozását — ha gyógyintézeti vizsgálata, kezelése nem szükséges — a lakóhelye, amennyiben

[1] Statisztikai adatok Magyarország 1983. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy, 1984. 4. sz. 250. old. (A továbbiakban: Statisztikai adatok ....)

pedig ideiglenesen más helységben tartózkodik, a tartózkodás helye szerint illetékes *körzeti orvosi szolgálat végzi*. Az állami egészségügyi szolgálatban 1983. végén 4341 általános orvosi körzet létezett. Egy körzeti orvosra átlagosan 2460 lakos jutott. A csecsemők és a 14. életévüket be nem töltött gyermekek gyógyítómegelőző ellátására ezen kívül 1224 gyermekorvosi körzetet is szerveztek.[2]

2. Az állampolgárok szakorvosi ellátását (vizsgálatát, gyógykezelését) a lakóhelyük vagy a munkahelyük szerinti illetékes járóbeteg-gyógyintézetek (rendelőintézetek, kórházi járóbeteg-ellátó részlegek, gondozóintézetek) végzik. A szakorvosi ellátást — bizonyos szakrendeléseket és a sürgős szükség esetét kivéve — általában csak az illetékes orvos beutalása alapján lehet igénybe venni. A beteget a megfelelő járóbeteg-gyógyintézeti szakrendelésre be kell utalni, ha szakszerű vizsgálata, gyógykezelése vagy betegségének, keresőképességének, illetőleg munkaköri (szakmai) alkalmasságának szakszerű megállapítása csak így biztosítható.

Az ideg- és elmebetegek *járóbeteg-gyógyintézeti szakorvosi ellátását* a rendelőintézeti idegosztályok és az 1965 óta létesített *idegbeteg-gondozók* (psychiátriai gondozók) — közöttük gyermek idegbeteg-gondozók — végzik. A rendelőintézetek ideggyógyászati osztályain a betegek 1983-ban 1 126 000 esetben jelentek meg. A 108 idegbeteg-gondozóban (amelyek 170 orvost és 335 gondozónőt foglalkoztattak) a betegjelentkezések száma 825 746 volt. Az év folyamán egy orvos átlag 113, egy gondozónő pedig 288 látogatást tett a gondozottaknál. A gondozókban nyilvántartott betegek száma 108 413 volt. Az összes gondozott 44,2%-a volt psychotikus, melyből 23% schizophren. A neurotikusok aránya 15,8%, a személyiségzavarban szenvedőké 5,8%, az alkoholbetegeké 5,7%, az epilepsiásoké pedig 5,6% volt.[3]

Figyelmet érdemel, hogy az elmebetegek vizsgálata és gyógykezelése *kötelező* jellegű. Akkor ugyanis, ha az orvos a vizsgált vagy kezelt személynél elmebetegség tüneteit észleli vagy valószínűnek véli, a beteget szakorvosi vizsgálat céljából a lakóhelye szerint illetékes idegbeteg-gondozó intézetbe kell utalnia. (Ez a rendelkezés arra az esetre nem vonatkozik, ha az orvos az elmebeteg gyógykezelését maga látja el.) A beutalásról az orvos a gondozóintézetet is értesíti. Ha a beteg meghatározott időtartamon belül a gondozóintézet felhívására az elmeorvosi vizsgálatra nem jelenik meg, a gondozóintézet vezetője — gondos mérlegelés alapján — környezettanulmányra kiküldött szakképzett egészségügyi dolgozó útján, illetőleg zárt, ajánlott levélben ismét felhívja a beteget az orvosi vizsgálaton való megjelenésre, vagy személyesen gondoskodik a beteg vizsgálatáról és orvosi ellátásának módjáról. A vizsgálat történhet az idegbeteg-gondozó intézetben, más rendelőhelyiségben vagy a beteg lakásán (tartózkodási helyén). Ha pedig a vizsgálatra ilyen módon felhívott személy a vizsgálat foganatosítását elutasítja és megakadályozza, hogy őt az idegbeteg-gondozó intézet kiküldött szakorvosa vagy a tanácsai szerint eljáró körzeti orvos megvizsgálja, sürgős szükség esetét kell megállapítani és a beteget a mentőszolgálat útján elmeorvosi megfigyelés céljából kórház elmeosztályára, illetőleg ideg-elmeosztály elmerészlegére kell szállítani. Az intézkedés foganatosításához a rendőrséget is igénybe lehet venni. Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy ha az elmebetegség gyanúját a hozzátartozó vagy más orvosi oklevéllel nem rendelkező személy közvetlenül jelenti be az idegbeteg-gondozó intézethez, az intézet szakorvosa — amennyiben azonnali intézkedésre nincs szükség — a vizsgálatra való felhívást csak akkor bocsáthatja ki, ha a bejelentett személyt a tartozkodási helye szerint illetékes orvos (pl. körzeti orvos) előzetesen megvizsgálja és az elmebetegség gyanúját megerősítette, vagy ha az idegbeteg-gondozó intézet vezetője az orvosi vizsgálatot a kiküldött egészségügyi dolgozó által készített környezettanulmány alapján szükségesnek tartja.

Azt a személyt, akinél az idegbeteg-gondozó intézet szakorvosa saját vizsgálata alapján elmebetegséget állapít meg, a gondozásra szoruló betegek nyilvántartásába felveszi. Ha a gondozóintézetben elmebetegséget állapítottak meg, a megállapítás ellenőrzésére a beteg kérheti a kórházi elmeosztályra történő felvételét. Ez a lehetőség garanciális értékű, hiszen az egyén társadalmi értékelése — híre, becsülete — szempontjából is jelentősége lehet, ha valakit elmebetegnek tartanak.[4]

Az elmebeteg gondozásának módszere a gyógyítás, a veszélyeztető állapot elhárítása és az állapotromlás megelőzése érdekében kiterjed az ellenőrző vizsgálatokra való felhívásra, a gyógykezelésre, az életkörülmények, az egészségi állapot, a lakóhely és munkaviszonyok helyszíni tanulmányozására, valamint szükség szerint — és a gondozott személy beleegyezésével — gyógyító célú foglalkoztatásra. Ellenőrző vizsgálat elutasítása, illetve megakadályozása esetén a gondozott személy rendőri segítséggel a gondozóintézetbe is beszállítható. Az idegbeteg-gondozó intézet nyilvántartásába felvett beteg gondozása egyébként a szükséges ideig tart és kiterjed az elmeosztályon már gyógykezelt személyekre is.

3. Az ideg- és elmebetegek *fekvőbeteg-gyógyintézeti ellátása* a kórházi idegosztályokon, a hetvenes évektől kezdve már minden megyében legalább egy külön kórházi elmeosztályon, valamint szakkórházakban történik. Ezekben a gyógyintézetekben a betegek gyógyítására Magyarországon 3904 idegyógyászati ágy és 12 567 elmegyógyászati ágy áll rendelkezésre. 10 000 lakosra 3,7 ideggyógyászati, illetve 11,6 elmegyógyászati ágy jut. 1983-ban az említett idegbeteg-gyógyintézetekben 73 952, az elmebeteg-gyógyintézetekben pedig 89 808 fekvőbeteget kezeltek.[5] Az adatok értékeléséhez hozzá kell tenni azonban, hogy ezek között a betegek között akadtak olyanok, akiket nem psychiátriai kórformákkal kezeltek. Jelentékeny részük alkoholizmus miatt került gyógyintézetbe. Végül voltak olyanok is, akik egy évben többször kaptak kórházi kezelést.

Elmegyógyintézetbe felvehető a beteg saját kérelmére és beutalás alapján. A kórházban való elhelyezéshez általában a beteg (hozzátartozója) hozzájárulása szükséges, minthogy azonban az elmebeteg potenciális veszélyt jelenthet környezetére, hozzájárulása — más, jogszabályban meghatározott kivételekhez hasonlóan — mellőzhető. Elmeosztályra kell beutalni az elmebeteget, ha vizsgálata, gyógykezelés vagy álla-

[2] Statisztikai adatok ... 201—203. old.

[3] Statisztikai adatok ... 210. és 216—217. old.

[4] *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1979. 211. old.

[5] Statisztikai adatok ... 220—223. old.

potromlásának elhárítása csak ott biztosítható. Az elmeosztályra szabályszerűen beutalt beteg az elmeosztályra rendőri segítséggel is beszállítható. Sürgős szükség esetén pedig haladéktalanul kell intézkedni a beutalt beteg mentőszolgálat útján történő beszállításáról. Ilyen eset áll fenn különösen akkor, ha a beteg saját vagy mások életét, egészségét, testi épségét veszélyezteti, illetőleg ha káros magatartása önmagának, más személynek vagy a társadalomnak jelentős anyagi vagy erkölcsi kárt okozhat. (Talán említést érdemel, hogy a magyar elmegyógyintézetekbe a betegellátás hiányával, akaratuk ellenére felvett betegek aránya 2—3%-ra becsülhető, a súlyosan demenseket nem számítva.)[6] Gyógykezelés céljából egyébként az elmeosztályra beutalhat az idegbeteg-gondozó intézet és a rendelőintézeti ideggyógyászati rendelés szakorvosa, továbbá az egészségügyi miniszter által normatív utasításban meghatározott esetekben és módon a körzeti orvos és az üzemi orvos, valamint más betegség miatt kórházban ápolt beteg esetében a kórházi osztály vezetője. Sürgős szükség esetében a beutalást a sürgős szükség állapotát észlelő orvos teszi meg. Az orvos intézkedését bárki kérheti, aki a beteg veszélyeztető állapotát észleli.

Ha az elmeosztály eljáró (ügyeletes) orvosa kétséget kizáróan megállapíthatónak véli, hogy a beszállított személy nem szorul elmeosztályi elhelyezésre, a beteget nem veszi fel. Más esetben felveszi a beszállított személyt. Figyelmet kíván azonban, hogy abban az esetben, ha az ellátás integrált rendszerében a beutaló és a felvevő orvos azonos személy lenne, az elmeosztály vezetőjének legkésőbb a felvételt követő napon — a beteg kórlapjára rávezetett feljegyzéssel — nyilatkoznia kell arról, hogy a beteg elmeosztályi elhelyezése indokolt-e.

Felvétel esetén az elmeosztály vezetője azonnal intézkedik a szükséges orvosi vizsgálatok elvégzése iránt és ezek befejeztével azonnal, de általában 8 napon belül kórlapban összefoglalja a vizsgálat eredményét és abban állást foglal arra vonatkozóan, hogy a felvett személy elmebeteg-e vagy sem, valamint arról, hogy az elmebetegsége az észlelt időszakban csak elmeosztályon gyógykezelhető-e. Ha a szükséges vizsgálatok elvégzésére 8 nap előreláthatólag nem elég, az elmeosztály vezetője a kórház igazgatójának előzetes hozzájárulásával a határidőt legfeljebb 15 napra meghosszabbítja. Az elmeosztályra felvett személyt haladéktalanul el kell bocsátani az elmeosztályról, ha az elmeosztály vezetője állásfoglalásában azt nyilvánítja ki, hogy nem elmebeteg, vagy elmebeteg ugyan, de elmeosztályon a gyógykezelése nem szükséges. Az elmeosztályra felvett személyt legkésőbb a felvételt követő nyolcadik, illetőleg tizenötödik napon akkor is el kell bocsátani, ha addig az elmebetegséget nem lehetett megnyugtatóan megállapítani. Ha viszont a beteg az elmeosztály vezetőjének véleménye szerint eredményesen csak elmeosztályon gyógykezelhető, vagy veszélyeztető állapotban van, az elmeosztályról nem bocsátható el. A későbbiekben azonban, ha az elmebetegnek talált személy meggyógyult vagy állapota úgy változott meg, hogy betegsége miatt az elmeosztályon további gyógykezelésre már nem szorul, el kell bocsátani. Az elmeosztályon további gyógykezelésre szoruló, nem veszélyeztető állapotú beteg is elbocsátható, ha ezt a hozzátartozója kéri és írásbeli nyilatkozatban felelősséget vállal a beteg további gyógykezeléséért és felügyeletéért. A beteg, a beteg hozzátartozója és a gyámhatóság különben bármikor kérheti a beteg elbocsátását az elmeosztályról. (Elmeosztályon történő kezeléssel egy tekintet alá esik az is, ha a gyógykezelés menetében a beteget munkaterápiás intézetbe helyezték át, gondozásra adták ki az erre a célra kijelölt községben idegen családhoz, vagy saját családjához — legfeljebb 2 hónapra — alkalmazkodó szabadságra bocsátották.)

Az állampolgárok elmeosztályon történő elhelyezése a *személyes szabadsághoz való alkotmányos jog* jelentős korlátozását jelenti. Éppen ezért már az első egészségügyi kodifikáció során (1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről) és különösen a hatályos, 1972. évi kódex megalkotásakor is nagy súlyt helyeztek az elmegyógyintézetbe való felvétel és az elmegyógyintézetben tartás lehetőségének garanciális szempontból történő körülhatárolására. Az előbbiekben bemutatott garanciákon túlmenően igen jelentős *jogi garancia* az is, hogy külön fórumok előtt mód nyílik az elmegyógyintézeti elhelyezés szükségességének és törvényességének felülvizsgálatára.

A *felülvizsgálatot* az elmeosztályra felvett személy, ennek hozzátartozója, a bíróság, az ügyészség, valamint a gyámhatóság kérheti. A felülvizsgálatot a kérelem előterjesztésétől számított 8 napon belül meg kell tartani, sőt az elmeosztály vezetője felülvizsgálati kérelem hiányában is köteles a felvett személyt a felvétel napját követő nyolc hét alatt — ha időközben nem bocsátották el — felülvizsgálat céljából *orvosi bizottság* elé állítani. (Az ápolás időtartama az elmeosztályokon 1983-ban 45,3 nap, tehát kevesebb, mint 7 hét volt.)[7] Az orvosi bizottság meghatározott napokon az elmeosztály mellett működik. Elnökét az Egészségügyi Minisztérium vagy a megyei tanács egészségügyi feladatokat ellátó szakigazgatási szervének vezetője jelöli ki olyan elmeorvosok közül, akik nem annak a kórháznak az orvosai, amelynek elmeosztályán a felülvizsgálat történik. A bizottság másik két tagja az elmeosztály vezetője és a kórház helye szerint illetékes ideggondozó vezetője vagy helyettese. A felülvizsgálaton és az azt követő tanácskozáson a bíróság kiküldött bírája is hivatalból jelen lehet. Az orvosi bizottság az ülésére a kérelmező hozzátartozót köteles meghívni és kívánságára őt, valamint beteg vagy hozzátartozója által megnevezett elmeorvost is meghallgatni. Ha a felülvizsgálatot a gyámhatóság vagy az ügyész kezdeményezte, az orvosi bizottság ülésére őket is meg kell hívni.

A bizottság a felülvizsgálat befejeztével szavazattöbbséggel haladék nélkül dönt abban a kérdésben, hogy szükséges-e a felülvizsgált személy gyógykezelése az elmeosztályon. Nemleges álláspont esetén a felülvizsgált személyt egy napon belül el kell bocsátani. Igenlő határozat esetén viszont az illetékes helyi *bíróság* nyomban a felülvizsgálat után a nem peres eljárás szabályai szerint ellenőrzi az eljárás törvényességét és ebben a vonatkozásban határozatot hoz. Alaki hiba megállapítása esetén az orvosi bizottság legkésőbb a következő felülvizsgálati napon új felülvizsgálatot köteles tartani, szakmai aggály esetén pedig a bíróság az

[6] *Tariska* István: Az elmeorvoslás tendenciái Magyarországon. Magyar Tudomány, 1984. 6. sz. 453. old.

[7] Statisztikai adatok ... 221. old.

Egészségügyi Tudományos Tanács Igazságügyi Bizottságának szakértői véleményét kérve és elfogadva a felülvizsgált személy elmeosztályról való elbocsátását is elrendelheti. A felvételt követő nyolc héten túl mindenesetre az eljárás törvényességének bírósági ellenőrzése nélkül senki sem tartható az elmeosztályon. A bíróság határozatával szemben fellebbezésnek van helye. Az itt említett felülvizsgálati eljárásra kerülhet sor azután akkor is, ha a beteg, a beteg hozzátartozója vagy a gyámhatóság elbocsátásra irányuló kérelmét a későbbi kezelés során az elmeosztály vezetője elutasította. Az ismételt felülvizsgálati eljárásnak azonban lehet akadálya olyan esetben, amikor a bíróság a korábbi eljárásban az eljárás törvényességének megállapítása mellett — szükség szerint — meghatározta azt az időpontot is, amelynek elteltéig a felülvizsgálati eljárás nem ismételhető meg. (1983-ban egyébként mindent összevetve mintegy 16 000 esetben került sor bírósági felülvizsgálati eljárásra.) Ezeken kívül a személyes szabadsághoz való jog érvényesítésének jogi garanciái közé tartozik az a lehetőség is, hogy a bíróság megtekintheti és ellenőrizheti az elmeosztály betegfelvételi naplóját és a betegekre vonatkozó iratokat abból a szempontból, hogy a felülvizsgálat minden esetben megtörtént-e.

Amióta Philippe *Pinel* a francia forradalom idején a bicêtre-i gyógyintézetben leszedte az elmebetegekről a láncokat, az elmebetegek elmeosztályon való gyógykezelését is egyre inkább az emberi szabadság eszménye hatja át. Ezt juttatják kifejezésre a hatályos magyar jogszabályok is, amikor pl. előírják, hogy az elmeosztályon elhelyezett betegekkel szemben személyi korlátozások csak a szükséges diagnosztikai és gyógyító eljárások végrehajtása érdekében, valamint abban az esetben alkalmazhatók, ha azok a beteg vagy a környezetében tartózkodók életének, testi épségének, egészségének vagy anyagi javainak védelme céljából szükségesek. Ezeknek csak a szükséges ideig és csak orvosi rendelkezés alapján van helye. Máskülönben az elmegyógyintézetek belső világában a szabadságjogok biztosítására törekvő „nyitott ajtó" elve még az újabb felfogások szerint is csak „zsilipek" működésével valósítható meg. Nem jelenthet „őrizetlen" ajtókat. A magyar gyógyintézetekben a leggondosabb s egyben leginkább korlátozó az ápolás az „intenzív" és az „akut" vagy „felvételes" osztályon, majd folyamatosan enyhül az ápolás és a felügyelet szigora egészen a már jórészt önellátó, kibocsátó osztályokig.[8]

III.

Az ideg- és elmebetegek, valamint az értelmi fogyatékosok szociális gondozásának formái

Megfelelő családi háttér hiányában az arra rászorulók — általában kis összegű gondozási díj megállapítása mellett — szociális gondozásban részesülhetnek Magyarországon. A gyermek- és ifjúságvédelem keretében a családi környezetben veszélyeztetett 18 éven aluli kiskorú intézeti elhelyezést kaphat, illetve amennyiben a veszélyeztetettség a szülők hibájának tudható be, a kiskorú állami gondozásba vehető. Az állami gondozott kiskorúakat azután nevelőotthonokban vagy nevelőszülőknél helyezik el.[9] (1983-ban az állami gondozott kiskorúak száma mintegy 33 000 volt.)[10] De lehetőség van arra, hogy a jogszabályba foglalt feltételek fennállta esetén az erre rászoruló felnőttek is szociális gondozásban részesüljenek. A „felnőttvédelem" keretében a szociális gondozás intézményei: az öregek napközi otthona, a házi szociális gondozás és a szociális otthoni elhelyezés.[11] (1983-ban az öregek napközi otthonában 24 830, a házi szociális gondozás keretében 44 800, a különböző szociális otthonokban és intézetekben pedig 33 787 személyt gondoztak.)[12] A gyógyintézeteken kívül részesülhetnek ilyen vagy hasonló gondozási formában az ideg- és elmebetegek, valamint az értelmi fogyatékosok is. Betegségük, illetve fogyatékosságuk sajátosságaira tekintettel (éppúgy, mint néhány más betegség vagy fogyatékosság esetén) vannak azonban az elmebetegek és értelmi fogyatékosok gondozásának speciális intézményei is.

1. A szociális otthonokról és szociális intézetekről szóló 3/1980.(III.8.) számú egészségügyi miniszteri rendelet szerint a szociális otthon egyik speciális formája az *elmebetegek szociális otthona.* 1982-ig több ilyen, mintegy 8000 ember befogadására alkalmas kis ágyszámú szociális otthon létesült.[13]

Az elmebetegek szociális otthonába azt a 18. életévét betöltött elmebeteget lehet beutalni, aki a gyógykezelés eredményeként állandó gyógyintézeti kezelésre nem szorul, betegsége miatt azonban önmagát ellátni, fenntartani képtelen. Tartásra köteles hozzátartozója nincs, vagy a tartásra köteles hozzátartozója gondozásra képtelen. Az elhelyezést igénylő személy vagy törvényes képviselője kérelmére a beutalásról a helyi tanács egészségügyi feladatot ellátó szakigazgatási szerve dönt. Ha azonban a szociális otthoni elhelyezést az elmeosztály vagy idegbeteg-gondozó vezetője javasolja, de ezzel a törvényes képviselő nem ért egyet, az elmebeteg szociális otthonban történő elhelyezése érdekében a gyámhatóság tehet intézkedést.

Az elmebetegek szociális otthonba történő beutalásához a beteg lakóhelye szerint illetékes fekvőbeteggyógyintézet elmeosztálya vezetőjének javaslata szükséges, fekvőbeteg-kivizsgálás alapján. Szakorvosi javaslat alapján az elmebetegek szociális otthonába történő beutalás határozott időre, legfeljebb 5 évre szólhat. A határozott időre beutalt beteget évenként köteles a Szakértő Bizottság felülvizsgálni és dönteni a gondozás további szükségességéről. A határozatlan időre beutaltat pedig a gondnoka, a gyámhatóság vagy saját kérelmére a Szakértő Bizottság köteles felülvizsgálni. Meg kell szüntetni a gondozást, ha a gondozott egészségügyi állapota és megváltozott szociális helyzete miatt a további szociális gondozásra nincs szükség.

A beutaltak személyes szabadsága a szociális ott-

[8] *Tariska*: i. m. 455. old.

[9] A részletes szabályokat a gyámhatósági eljárásról szóló 1/1974.(VI.27.) számú oktatásügyi miniszteri rendelet tartalmazza.

[10] Az állami gondozásról. Népszabadság, 1983. nov. 26-i szám. 5. old.

[11] Ezekről az intézményekről a következő jogszabályok rendelkeznek: 1/1975.(I. 15.) számú egészségügyi miniszteri rendelet az öregek napközi otthonáról, 4/1976.(IV.10.) számú egészségügyi miniszteri rendelet a házi szociális gondozószolgálatról, 3/1980.(III.8) számú egészségügyi miniszteri rendelet a szociális otthonokról és szociális intézetekről.

[12] Statisztikai adatok ... 240—241. old.

[13] *Tariska*: i. m. 450. old.

honban nincs korlátozva, de az intézményt csak a házi rendben foglaltak szerint hagyhatják el. A rehabilitálható elmebeteg részére — ha lakására vagy rehabilitációs elmeosztályra távozik — legfeljebb hat hónap próbaidőre eltávozás adható. A próbaidőre történő elbocsátáshoz elmeorvosi javaslat szükséges.

2. Az értelmi fogyatékosok (debilisek, imbecillisek és idióták) szociális gondozásának speciális intézményei: az egészségügyi gyermekotthon, az értelmi fogyatékosok napközi otthona és a súlyos értelmi fogyatékosok szociális otthona.

A 15/1972.(VIII.5.) számú egészségügyi miniszteri rendelet szerint az olyan 18. életévüket be nem töltött testi és értelmi fogyatékosok, akik gyógypedagógiai vagy egyéb oktatásra és nevelésre alkalmatlanok, *egészségügyi gyermekotthonokban* helyezhetők el. Az állami, tanácsi és egyházi egészségügyi gyermekotthonokban ápolt kb. 4500 gyermek többsége egyébként értelmi fogyatékos.

A tanácsi egészségügyi és szociális intézményekről szóló 1055/1983.(XII.28.) számú minisztertanácsi határozat szerint a községi, városi és a megyei tanácsok *értelmi fogyatékosok részére napközi otthont* létesíthetnek. Ezek a napközi otthonok az értelmi fogyatékosok nappali gondozására szolgáló szociális intézmények.

A szakosított szociális otthonok egyik fajtája a már idézett 3/1980.(III.8.) számú egészségügyi miniszteri rendelet szerint az *értelmi fogyatékosok szociális otthona*. Ebbe a szociális otthonba olyan 18 éven felüli nem foglalkoztatható súlyos értelmi fogyatékost lehet beutalni, akinek a gondozása nincs biztosítva. Az elhelyezést igénylő személy vagy törvényes képviselője kérelmére a beutalásról a helyi tanács egészségügyi feladatot ellátó szakigazgatási szerve dönt.

IV.

A csökkent munkaképességűek foglalkozási rehabilitációja

A foglalkozási rehabilitáció az orvosi rehabilitációt követően a csökkent munkaképességűek egészségi állapotának és szakképzettségének megfelelő munkavégzés biztosítását szolgálja. Ez igen jelentős abból a szempontból, hogy a betegség vagy baleset miatt megváltozott munkaképességű, továbbá a fogyatékosan született állampolgárok a társadalom teljes értékű tagjává váljanak. A munkavégzés egzisztenciális biztonságot, perspektívát is nyújt számukra. Úgy is mondhatnánk, hogy a foglalkozási rehabilitáció speciális módon teremt lehetőséget a csökkent munkaképességűek *munkához való alkotmányos jogának* érvényesüléséhez. A foglalkozási rehabilitáció mindamellett gazdasági szempontból is hasznos a társadalom számára, hiszen az eltartottak számának csökkenése jelentős anyagi megtakarítás.[14] Ezek miatt szorgalmazza a társadalombiztosítási juttatásban nem részesülők vagy azt nem igénylők foglalkozási rehabilitációját a hatályos jogi szabályozás is.[15]

A csökkent munkaképességűek foglalkozási rehabilitációja a munkaképesség megváltozásától, illetve a fogyatékosság fokától függően különböző módokon történhet. A legenyhébb kategóriába tartozók foglalkoztatását — még ha eredeti munkakörükben nem is foglalkoztathatók — szinte minden munkáltatónál meg lehet oldani, hiszen mindenütt akadnak a kisebb mértékben fogyatékosok által betölthető munkakörök. A dolgozó foglakoztatásának biztosítása éppen ezért elsősorban annak a munkáltatónak a feladata, ahol a dolgozó a megváltozott munkaképességének megállapítása idején munkaviszonyban áll. Ha viszont a munkáltató működési körén belül a megváltozott munkaképességű dolgozót igazolható körülmény miatt foglalkoztatni nem tudja, illetőleg a foglakoztatására nem köteles, a foglalkoztatást a tanácsok segítik elő. A nagy mértékben, legalább 50%-ban megváltozott munkaképességűek foglalkoztatása — kérelemre — általában *„célvállalatoknál", „célszövetkezeteknél"*, illetve egyes munkáltatóknál szervezett *„védő" munkahelyeken* történik. Itt van külön lehetőség az enyhe vagy középsúlyos fokban értelmi fogyatékosok munkába állítására is. Az értelmi fogyatékosok azonban foglalkoztatás céljából kérelmükre elhelyezhetők az *értelmi fogyatékosok szociális foglalkoztató intézetében* is. A 3/1980. (III.8.) számú egészségügyi miniszteri rendelet szerint ilyen intézetbe azt a 16 éven felüli foglalkoztatásra alkalmas értelmi fogyatékos személyt lehet beutalni, aki ápolást nem igényel, foglalkoztatása azonban csak intézeti keretek között valósítható meg.

V.

Az ideg- és elmebetegek, valamint az értelmi fogyatékosok anyagi ellátása

Az ideg- és elmebetegek, valamint az értelmi fogyatékosok anyagi ellátása három formában történhet: az általános társadalombiztosítás keretében, a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatási rehabilitációjával vagy annak sikertelenségével összefüggésben, valamint a szociális segélyezés során.

1. A társadalombiztosítási kódex (1975. évi II. törvény) alapján öregségi nyugdíjra általában az a hatvanadik életévét betöltött férfi, illetve ötvenötödik életévét betöltött nő jogosult, aki húszévi szolgálati időt szerzett. Ha azonban a biztosított nem öregségi nyugdíjas, betegség vagy munkaképesség-csökkenés miatt speciális *társadalombiztosítási juttatások* illetik meg. Betegség esetén a biztosított keresőképtelensége idejére — fő szabályként egy éven át — *táppénzre* jogosult. (Ennek összege általában meghaladja az átlagkereset 75%-át). Amennyiben pedig a biztosított egészségromlás, illetőleg testi vagy szellemi fogyatkozás következtében munkaképességét 67%-ban elvesztette, és ebben az állapotában javulás egy évig nem várható, *rokkantsági nyugdíjra* jogosult. A rokkantsági nyugdíj megállapításához szükséges szolgálati idő az életkortól függ, 22 éves életkor betöltése előtt pl. 2 év, 35 éves életkor betöltése után 10 év. Az említett feltételek fennállta esetén rokkantsági nyugdíjat kaphat egyébként minden biztosított, ha rendszeresen nem dolgozik, vagy keresete lényegesen kevesebb a megrokkanás előtti kereseténél. A rokkantsági nyugdíj mértéke a nyugdíj megállapításáig szerzett szolgá-

[14] *Fehér* Zoltán: Szociális igazgatás. Bp. Államigazgatási Főiskola, 1984. 41. old.

[15] Itt említendő meg elsősorban az egészségügyi miniszter és a pénzügyminiszter 8/1983.(VI.29.) számú rendelete a megváltozott munkaképességű dolgozók foglalkoztatásáról és szociális ellátásáról, továbbá az egészségügyi miniszter 12/1983.(XI.20.) számú rendelete a védőmunkahelyek szervezéséről és működéséről.

lati idő tartamától és a rokkantság fokától függ. Összege azonban semmiképpen sem lehet kevesebb a havi átlagkereset 33%-ánál. Ezeken a társadalombiztosítási juttatásokon kívül azután általában kedvezményezett táppénzes és nyugellátásban (járadékban vagy rokkansági nyugdíjban) részesülhetnek azok a biztosítottak, akik keresőképességüket, illetve munkaképességüket részben vagy egészben *üzemi baleset*, továbbá *foglalkozási betegség* következtében vesztették el. Említést érdemel továbbá az is, hogy a biztosítottak a tartósan beteg, illetve testileg vagy szellemileg fogyatékos, állandó felügyeletre szoruló gyermekeik után *felemelt összegű családi pótlékra* jogosultak.

2. A megváltozott munkaképességű dolgozók foglalkoztatásáról és szociális ellátásáról szóló 8/1983.(VI.29.) EüM—PM számú rendelet szerint akkor, ha a megváltozott munkaképességű dolgozó a munkáltató, illetve a tanácsi szerv *foglalkoztatási rehabilitációval kapcsolatos* intézkedését elfogadja, jogosult a rendeletben meghatározott feltételek mellett *kereset-, illetve jövedelemkiegészítésre*. Akkor viszont, ha a megváltozott munkaképességű dolgozó foglalkoztatását sem a munkáltató, sem a tanácsi szerv nem tudja megoldani, úgy részére átmeneti vagy rendszeres szociális járadékot kell folyósítani. *Átmeneti járadékra* az alábbi feltételek együttes fennállása esetén az jogosult, aki az öregségi nyugdíjhoz szükséges szolgálati idővel rendelkezik és nem jogosult rokkantsági nyugdíjra; az öregségi nyugdíjkorhatárt öt éven belül eléri; és a munkaképesség változásának mértéke legalább 50%. Indokolt esetben átmeneti járadékot annak részére is meg lehet állapítani, aki az öregségi nyugdíjkorhatárt öt éven belül nem éri el. Az átmeneti járadék a munkaviszony megszűnését követő naptól az öregségi nyugdíjkorhatár betöltéséig jár. Az átmeneti járadékot a megváltozott munkaképességű dolgozó várható öregségi nyugdíjának 75%-át kitevő összegben kell megállapítani. Annak a nem rehabilitálható megváltozott munkaképességű dolgozónak pedig, aki az átmeneti járadék megállapításához szükséges feltételekkel nem rendelkezik, *rendszeres szociális járadékot* kell megállapítani, ha a rokkantsági nyugdíjhoz az életkora szerint szükséges szolgálati idő felével rendelkezik és munkaképesség-változásának a mértéke eléri az 50%-ot. A járadék havi összege minden járadékos tekintetében azonos.

3. A munkaviszonya vagy szövetkezeti tagsági viszonya alapján anyagi ellátásra nem jogosult személy is *rendszeres szociális segélyben* részesíthető. A 2/1969.(V.4.) számú egészségügyi miniszteri rendelet szerint ilyen segélyt kaphat az a 18. életévét betöltött munkaképtelen, illetőleg legalább 67%-ban rokkant személy, akinek létfenntartását biztosító vagyona nincs, keresete vagy bármely forrásból származó jövedelme — ideértve az esetleges nyugellátását is — nem éri el a munkaviszonyon alapuló özvegyi nyugdíj legkisebb mértékét és eltartásáról tartásra köteles és képes házastársa, rokona vagy az erre szerződés alapján köteles személy nem gondoskodik. (1983-ban 47 937 személy kapott rendszeres szociális segélyt.)[16] A már idézett 1/1974. számú oktatásügyi miniszteri rendelet szerint pedig a kiskorúak után a szülők — ha róluk szociális körülményeik miatt megfelelően gondoskodni nem tudnak — *rendszeres nevelési segélyben* részesíthetők.

[16] Statisztikai adatok ... 242. old.

Harmathy Attila

Az elmebetegek polgári jogi jogállása*

1. Az elmebetegség kérdéseinek vizsgálatára a polgári jog elmélete nem sok figyelmet fordított eddig. Az 1945. utáni polgári jogi irodalomról általában azt is el lehet mondani, hogy kevéssé foglalkozott a személyek problémáival; a felszabadulás után bekövetkezett nagy társadalmi-gazdasági változások polgári jogi vonatkozásainak feldolgozása, egy új elmélet alapjainak kidolgozása állt előtérben és ezek a feladatok sürgető jellegük és nagyságuk folytán a személyek polgári jogi kérdéseinek elemzését háttérbe szorították. Csak viszonylag nem régóta lehetünk tanúi annak, hogy a figyelem kezd a személyek és a személyiség problémái felé fordulni.

A jogalkotásban a polgári jog hagyományosnak tekinthető anyaga szabályozásánál nem volt olyan törekvés, hogy speciális szabályokat fogalmazzanak meg az elmebetegekre. A polgári jog túlnyomó részben az elmebetegek vagyoni viszonyaira van tekintettel és az ezekre vonatkozó szabályokat nem külön az elmebetegekre határozták meg, hanem általában a cselekvőképtelenekre, továbbá a vétőképtelenekre. A külön az elmebetegekre, ezeknek nem vagyoni viszonyaira vonatkozó speciális szabályokat nem szokták a polgári jog anyagában tárgyalni. A rendelkezésre álló adatokból megállapíthatóan a bírói gyakorlat megmaradt a jogalkotó által megszabott úton; nincs jele annak, hogy a gyakorlati élet követelményei valamiféle új, kiegészítő megoldások kidolgozására kényszerítették volna a bíróságokat ezen a területen.

A hagyományosan a polgári jog körében tárgyalt anyag vizsgálata azt mutatja tehát, hogy hiányzik a valamilyen egységes szempontok alapján elkülöníthető joganyag. A francia jogban szokásos az, hogy az elmebetegek érdekeinek jogi védelme rendszeréről beszéljenek a polgári jog körében. Bár az is kérdésessé tehető, hogy ez a szóhasználat mennyire indokolt a francia jogban, bizonyosnak látszik az, hogy a ma-

Harmathy Attila tudományos osztályvezető, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Az 1985. évi francia—magyar jogásznapokra készített referátum anyaga.

gyar polgári jogban nincs szó a kifejezetten az elmebetegek érdekeit védő szabályok rendszeréről. Az elmebetegekre vonatkozó polgári jogi szabályokról ugyanis nemcsak az állapítható meg, hogy nagyrészt nem kizárólag az elmebetegekre terjed ki hatályuk, hanem a korlátozottan cselekvőképesek, cselekvőképtelenek, vétőképtelenek egyéb kategóriáira is. A szabályok azt is tükrözik, hogy megalkotásuknál a jogalkotó csak részben kívánta az elmebetegek védelmét megvalósítani, részben azonban vagy általában a köz érdekeit, vagy a forgalom biztonságát, vagy az elmebeteg családjának, esetleg az elmebeteg hitelezőinek, vagy az elmebetegek által megkárosítottak érdekeit akarta védelemben részesíteni éppen az elmebetegekkel szemben.

Az elmodottak azt jelzik, hogy egységes elvekről nem lehet beszélni a számításba vehető joganyagnál. Az egyes szabályok kialakításánál a történelmi előzményeken túlmenően jelentős szerepe van olyan általánosabb kérdések megítélésének, hogy milyen jelentősége van a személyiség védelmének és erre a védelemre milyen speciális jogi eszközök állnak rendelkezésre, továbbá mennyire közismertek a jog védelmi eszközei; a család milyen szerepet tölt be, mennyiben jelenik meg a háttérben az egyes családtagok vagyoni jogai mögött az egységes családi vagyon gondolata és védelme, a vagyoni kérdéseken túlmenően milyen feladatokat tölt be a család az egyes családtagok irányítása, gondozása, védelme területén; az állami intézmények milyen feladatokat vállalnak és tudnak ellátni a betegek gondozása, védelme területén és mindezt milyen eszközök igénybevételével végzik, mennyiben érvényesülnek a hatósági intézkedési természetű és mennyiben a bírósági jellegű cselekvések; milyen az elmebetegség általános és orvosi megítélése, mennyiben ismerik el jogilag értékelhetőnek az elmebetegség különböző fajtáiban szenvedők akaratát jogilag értékelhetőnek; a kártérítési felelősség milyen rendszere alakult ki, mennyiben lehet helye a vétkesség nélküli kártérítésnek stb.

Ez az összeállítás nem olyan igénnyel készült, hogy az elmebeteg jogállása körében jelentkező problémák elméleti feldolgozását adja, hanem csak áttekintést próbál adni a témánál számításba veendő fontosabb polgári jogi szabályokról.

A) Történelmi előzmények

2. A témakör hatályos jogi szabályainak alapjait törvényekben lehet megtalálni. A kodifikációra a felszabadulás után került sor, ezt megelőzőleg a polgári jog területén voltak ugyan egyes kérdéseket szabályozó törvények, de általában, törvénykönyv hiányában, bíró alkotta jog érvényesült. A kodifikáció során nagy mértékben hasznosították a korábban kidolgozott jogi megoldásokat, már csak ezért is érdemes tehát a hatályos jogszabályok *történeti előzményeivel* röviden foglalkozni.

3. A 19. század magyar magánjogában olyan felfogás érvényesült, amely az elmebetegeket teljesen cselekvőképteleneknek tekintette. E szerint az elmebetegeket gondnokság alá kell helyezni, ugyanugy, mint a tékozlókat. Nem világos azonban, hogy az az álláspont, amely mind az elmebetegek, mind a tékozlók akaratát figyelmen kívül hagyandónak tartja[1], mennyire irányult magának az elmebetegnek a védelmére, és mennyire szolgálta a családtagok érdekeinek védelmét, továbbá az áruforgalom egészének védelmét. Nem volt olyan elmélet, amely egységesen kezelte volna az elmebetegek szerződési akaratát és szerződésen kívüli károkozásra irányuló szándékát. Tény azonban az, hogy bár az elmebeteg károkozását is jogellenes cselekménynek tekintették, mégis ezt a kárt olyannak minősítették, mint amelyet „önkénytelenül" idéztek elő, szembeállítva az egészséges emberek szándékos vagy gondatlan károkozásával.[2]

4. Témánknál említést érdemel a gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről szóló 1877. évi XX. törvénycikk. Erről a törvényről megállapították azt, hogy alkotói előzetesen tanulmányozták az osztrák, a porosz, a francia és a svájci jog szabályait és ezek közül a legjobbnak látszóakat akarták átültetni a magyar jogba, és olyan színvonalas, jó munkát végeztek, hogy a törvény 1952-ig hatályban volt.[3] Ez a törvény követte az előbb említett felfogást annyiban, hogy minden elmebeteg gondnokság alá helyezéséről rendelkezett, és annyiban is, hogy az elmebetegeket a tékozlókhoz hasonlóan bírálta el. Jelentős eltérést jelent azonban az említett felfogáshoz viszonyítva az, hogy bizonyos mértékig eltérően kezelte a törvény a betegek különböző kategóriáit.

Megkülönböztette az elmebetegeket és a gyengeelméjűeket, és bár fogalommeghatározást nem adott, mindkét esetkörre azt írta elő, hogy a gondnokság alá helyezésre gyengeelméjűek (és tékozlók) esetében csak meghatározott személyek kérése alapján kerülhetett sor, addig az elmebetegek gondnokság alá helyezésének ilyen kérés nem volt feltétele.[4] Ez a szabályozás tehát a betegség súlyosabb vagy enyhébb fokát figyelembe véve különbséget tett a jogi következményeknél.

A bíróságok gyakorlata a gondnokság alá helyezésnél a beteg állapotának megítélését és az ennek megfelelő jogi következmény alkalmazását nem tekintette tisztán orvosi kérdésnek, hanem mindig szükségesnek tartotta a jogi mérlegelést is. Nem azt tekintette ugyanis döntőnek, hogy a betegség önmagában fennáll-e, hanem azt, hogy a betegség következtében hiányzik-e az értelmi képességnek, a mérlegelésnek az a foka, amelynek alapján a beteg fel tudja fogni nyilatkozatainak következményeit.[5]

5. A gyámságról és gondnokságról szóló említett törvény részletesen előírta azt is, hogy a gondnok a gondnokolt vagyonának kezelése során meghatározott cselekmények végzése előtt köteles a gyámhatóság jóváhagyását kérni, mert a jóváhagyás nélkül kötött szerződések érvénytelenek voltak; megszabta továbbá a törvény a gondnok elszámolásának módját is és meghatározta, hogyan ellenőrzi a gyámhatóság a gondnok tevékenységét.[6]

6. Az elmebetegekkel kapcsolatos egyes alapvető jelentőségű kérdéseket rendezett a közegészségügyről

[1] *Wenzel* Gusztáv: A magyar magánjog rendszere. Pest, 2. kiad. 1872. I. köt. 168. és 436. old.

[2] *Wenzel*: i. m. 270. old.

[3] *Degré* Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Bp. 1977. 125—126. old.

[4] 28. § a-c, pontja, 31. § (1) bekezdése.

[5] Magyar Magánjog. szerk. Szladits Károly. Bp. 1941. I. köt. 533—534. old.

[6] 113—137. §

szóló 1876. évi XIV. törvénycikk 73. és 74. §, amikor a betegeknek az elmegyógyintézetbe való felvételéhez bírósági ellenőrzést írt elő. Ezek a szabályok beépültek azután a polgári eljárásjog szabályai közé.[7]

7. A Magánjogi Törvénykönyv 1928-ban országgyűlés elé terjesztett javaslata soha nem került elfogadásra, nem lett törvénnyé, ennek ellenére nagy hatást gyakorolt a bírói gyakorlatra. A javaslat az elmebetegek helyzetét a korábbitól bizonyos fokig eltérően fogalmazta meg. A kiindulópontot itt is az jelentette, hogy az elmebetegek a cselekvőképtelenek egyik eseteként jelennek meg, akiket gondnokság alá kell helyezni. A javaslat beépítette azonban a bírói gyakorlatban kialakult tételt is, amikor kifejezésre juttatta azt, hogy nem önmagában az elmebetegség a döntő, hanem az, hogy ehhez a jognyilatkozatok megtételénél szükséges gondolkodási, mérlegelési képesség hiánya járul. A javaslat csak olyan esetben tette lehetővé, hogy a bíróság gondnokság alá helyezzen valakit, ha erre kérelmet terjesztettek elő.

Az Mtj. a gondnokság alá helyezhető elmebetegek két csoportját különböztette meg. Az első csoportba olyan személyek tartoztak, akik tartós elmebajuk miatt ügyeik ellátására nem képesek; a második csoportba pedig az enyhébb mértékben betegek tartoztak, olyanok, akiknek tartós elmebeli fogyatkozása van és e miatt ügyeiket nem tudják kellő módon ellátni. A két csoport közötti különbségtétel abban is megnyilvánult, hogy a javaslat az első csoportnál a gondnokság alá helyezéshez nem szabott további feltételeket, ezzel szemben a második csoportnál a bíróságnak az említett elemek fennforgása esetén vizsgálnia kellett azt is, hogy milyenek a beteg életviszonyai, körülményei, egyénisége, és hogy mindez szükségessé teszi-e a gondnokság alá helyezést.[8]

Az Mtj. egyébként meglehetősen bonyolult szabályozási móddal az elmebetegeket részben teljesen cselekvőképtelenné, részben korlátozottan cselekvőképessé minősítette. Megemlítendő, hogy a cselekvőképtelenség gondnokság alá helyezés nélkül is megállapítható volt, ha valakiről kiderült, hogy meghatározott időpontban elmebaj, múló elmezavar vagy öntudatlanság miatt olyan állapotban volt, amikor értelmes akaratelhatározásra nem volt képes.[9]

Zajtay Imre a témakör vizsgálata során Josserand-nak La protection des faibles par le droit című tanulmányára hivatkozva azt emelte ki, hogy a magánjog a cselekvőképtelenség szabályainak meghatározásánál elsősorban védelmi feladatot lát el, hiszen a magánjog saját szabadságuk rovására is védelemben részesíti azokat a személyeket akik a normális mértéken alulmaradnak. Zajtay azt is megfigyelte azonban, hogy a magánjogi bírói gyakorlat nem áll meg a cselekvőképtelenek védelménél, hanem adott esetben más feladatot is megvalósít. Az üzleti forgalomban előfordulhatnak ugyanis olyan esetek, amikor a partner nem tudhat a másik szerződő fél orvosilag már megállapítható elmebetegségéről; ilyenkor a bírói gyakorlat nem engedte meg a cselekvőképtelenség következményeinek visszaélésszerű alkalmazását, hanem érvényesnek fogadta el a létrejött szerződést.[10] A cselekvőképtelenek érdekeinek védelme mellett szerepet kapott tehát a kereskedelmi forgalomban résztvevő más felek érdekeinek a védelme is.

8. Az érdekvédelemnek ez a kétféle szempontja érvényesült a károkozásért való felelősség szabályozásánál is. Az alapvető szabály szerint nem lehetett kártérítésre kötelezni a cselekvőképtelent, ha kárt okozott. Megjegyzendő, hogy a fiatalkorúak esetében az Mtj. nem teljesen vette át a károkozásnál a szerződéskötési képességre vonatkozó szabályokat, mert korhatártól függetlenül lehetővé tette a kártérítésre kötelezést akkor, ha a károkozó a cselekmény elkövetésekor a felelősség felismeréséhez szükséges belátási képességgel rendelkezett. Ez az alaptétel nem jelentette azonban azt, hogy a károsult maga viselte a kárát ezekben az esetekben. A javaslat kimondta, hogy az a személy, aki a cselekvőképtelen felügyeletét törvényi előírás vagy szerződés alapján ellátta, felelős volt a cselekvőképtelen által okozott kárért, kivéve ha bizonyította, hogy felügyeleti kötelességének eleget tett vagy hogy a kár a felügyelet kellő gyakorlása esetén is bekövetkezett volna. A károsult érdekeit szem előtt tartó további szabály is megtalálható a javaslatban. E szerint az a személy is kötelezhető kártérítésre, aki vétlen ugyan a károkozásban, de a károsult kára más alapon nem térült meg, és a körülmények alapján, különösen az édekelt felek vagyoni viszonyaira tekintettel a méltányosság a kártérítést megkívánja.[11]

A bírói gyakorlatban érvényesültek azok az elvek, amelyeket az Mtj. megfogalmazott. A cselekvőképtelenek felügyeletét ellátó személyek felelősségét a gyakorlat tágabban is alkalmazta mint a javaslat szövegezéséből következett; az elmebetegek károkozása esetén a felügyeletet ellátó szülőt, gyermeket vagy házastársat, illetve a gondozó intézeteket tették felelőssé.[12] A méltányossági alapon történő kártérítésre kötelezést pedig a bírói gyakorlat a századforduló táján kialakította az elmebetegek károkozásainak eseteire, az Mtj. tehát itt sem tartalmazott új megoldást a már létező gyakorlathoz viszonyítva.[13] Marton Géza elemzése szerint a javaslat csak általánosította a méltányossági felelősségnek az elmebetegek károkozására a bírói gyakorlatban kialakult megoldását.[14]

9. Az elmebetegek személyét védő, a századforduló előtt vagy röviddel ezután megalkotott jogszabályok továbbéltek. Kiegészítésként csak arra érdemes utalni, hogy az Mtj. általános megfogalmazást adott a személyiségi jogok védelmére. A szabályozás tulajdonképpen az alapelv és egyes következmények leírására korlátozódik, összesen három szakasz keretében.[15] Bár nem lehet arról beszélni, hogy a magánjog elméletében nagy helyet foglalt volna el a személyiségi jogok kérdése, az nem vitatható, hogy a témakör vizsgálatára sor került és számos nevesített személyiségi jog védelmét szükségesnek tartották.[16]

---

[7] 1912. évi LIV. törvénycikk 19. és 20. §

[8] 18. §

[9] 11, 12, 14, 34. §

[10] *Zajtay* Imre: Fejezetek a magánjogi beszámíthatóság köréből. In: Ünnepi dolgozatok Szladits Károly 70. születésnapjára. Bp. 1941. 366—367. old.

[11] 1717, 1720, 1737. §

[12] Magyar Magánjog...IV. kötet 910—911. old.

[13] 162. Elvi Határozat.

[14] Magyar Magánjog...IV. kötet 848—849. old.; *Mádl* Ferenc: A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében. Bp. 1964. 416. old.

[15] 107—109. §

[16] Ld. különösen *Meszlény* Artur: A személyiség védelme a polgári törvénykönyv tervezetében. Magyar Jogászegyleti Értekezések, XVI. köt. 7. füzet. Bp. 1903.; Magyar Magánjog...I. köt. 624—663. old.

B) A hatályos jogi megoldásról

10. Az elmondottakból látható, hogy a magyar jogban az elmebetegek helyzetére nem volt olyan szabályozás, amely speciálisan ennek a témakörnek a rendezésére szolgált volna, hanem különböző jogszabályokban adtak részletszabályokat. Az 1945, különösen pedig 1948 után bekövetkezett nagy arányú társadalmi-gazdasági átalakulás a jogrendszer egészének átalakulásával járt. Ez az átalakulás érintette azokat a jogszabályokat is, amelyekben az elmebetegekre vonatkozó részletszabályok is elhelyezésre kerültek. Így új jogi szabályozás jött létre az adott témakörben is, ami nem jelenti azonban azt, hogy a jogalkotó a korábbitól teljesen eltérő megoldást akart volna kidolgozni ezekre a speciális kérdésekre.

Az új szabályozásról bevezetésként annyit kell elmondani, hogy a jogági keretek megváltoztak. A korábbi magánjog több jogágra bomlott. Az adott téma szempontjából a családi jog önállósulása érdemel említést. Az így tartalmilag is átalakult magánjog elnevezése polgári jog lett. Az elmebetegekre vonatkozó alapvető polgári jogi kérdéseket tehát a Polgári Törvénykönyv tartalmazza. Az önállósult családi jog alapvető törvénye,[17] illetve ennek végrehajtási jogszabályai is több fontos rendelkezést tartalmaznak az elmebetegekről. További fontos szabályokat határozott meg a Polgári Perrendtartásról szóló törvény,[18] továbbá az egészségügyről 1972-ben elfogadott törvény.[19] Az említett alapvető jogszabályok túlnyomó többsége a megalkotása óta többször módosult, továbbá számos végrehajtási jellegű jogszabály kapcsolódott hozzájuk.

a) A cselekvőképesség általános szabályai — az elmebetegek helyzete

11. A magyar Ptk. nem tartalmaz általános részt; a cselekvőképességre vonatkozó szabályok a személyekről szóló részben, ezen belül az emberről, mint jogalanyról szóló I. cím keretében kerültek elhelyezésre. A cselekvőképességen a Ptk. szerződéskötésre vagy más jognyilatkozat megtételére való képességet ért. Mind a Ptk. szövegezői, mind az általános jogi felfogás azonban valójában elsődlegesen a szerződéses nyilatkozatok megtételére való képességet tartják szem előtt a Ptk-nak a cselekvőképességről szóló szabályainál.[20]

A Ptk. a cselekvőképesség mellett két további kategóriát említ: a korlátozott cselekvőképességet és a teljes cselekvőképtelenséget. A szabályozás lényegileg azon az úton jár, ami már az 1928. évi Magánjogi Törvénykönyv javaslatában megtalálható (ld. a 7. pontban), de lényegesen egyszerűbb szerkesztési technikával, jobban áttekinthető módon. Az elmebetegek bármelyik kategória körébe tartozhatnak.

A bíróság azt a személyt helyezi cselekvőképességet kizáró gondnokság alá, akinek elmebeli állapota vagy szellemi fogyatkozása miatt állandó jelleggel és teljesen hiányzik az ügyei viteléhez szükséges belátási képessége. Előfordulhat azonban az is, hogy valaki idősebb, mint 14. éves, a bíróság nem helyezte gondnokság alá, de ennek ellenére cselekvőképtelen. Ez az eset akkor fordul elő, ha a személy olyan állapotban van, hogy teljesen hiányzik az ügyei viteléhez szükséges belátási képessége.[21]

A bíróság cselekvőképességet korlátozó gondnokság alá azt a személyt helyezi, aki elmebeli állapota, szellemi fogyatkozása vagy kóros szenvedélye miatt tartósan vagy visszatérően nagymértékben csökkent módon rendelkezik az ügyeinek viteléhez szükséges belátási képességgel.[22]

12. Hangsúlyozandó, hogy akár cselekvőképességet korlátozó, akár cselekvőképességet kizáró gondnokságról van szó, a személy gondnokság alá helyezéséről a bíróság dönt. A személyiség védelme szempontjából garanciális jellegűek az eljárásjogi szabályok.

A gondnokság alá helyezés peres eljárás keretében történik. A per megindítására csak meghatározott személyek jogosultak.[23] A cselekvőképesség korlátozottsága, illetve a teljes cselekvőképtelenség a gondnokság megszüntetésével ér véget.[24] A gondnokság megszüntetéséről szintén perben dönt a bíróság. A gondnokság megszüntetése iránti per megindítására egyrészt ugyanazok a személyek jogosultak, akik a gondnokság alá helyezés iránti per megindítására jogosultak, másrészt jogosult maga a gondnokság alatt álló, továbbá a gondnok is.[25]

A gondnokság alá helyezés iránt folyó perben a gondnokság alá helyezendő személy teljes joggal résztvehet. A perbeli cselekvőképesség szabálya ugyanis a polgári jogi cselekvőképességre utal, azaz a perben az járhat el, aki a polgári jog szabályai szerint cselekvőképes. A gondnokság megszüntetése iránti perben pedig külön szabály biztosítja a gondnokság alatt álló személy számára a teljes perbeli cselekvőképességet,[26] annak ellenére, hogy a polgári jog szabályai szerint ebben az esetben nincs cselekvőképesség (vagy csak korlátozottan van meg).

A bíróság köteles személyesen is meghallgatni azt a személyt, akinek gondnokság alá helyezését kérték, illetve akinek a gondnoksága megszüntetése iránt a per megindult. Abban az esetben, ha a megidézett személy nem jelenik meg a tárgyaláson, a bíróság elrendelheti a személy elővezetését. Abban az esetben pedig, ha a személy elmeállapotának szakértői megvizsgálására és ezzel kapcsolatban hosszabb ideig tartó megfigyelésre van szükség, a bíróság elrendelheti, hogy a személyt legfeljebb két hónapig tartó időtartamra megfelelő gyógyintézetben helyezzék el; ez ellen a határozat ellen azonban külön fellebbezésnek van helye.[27]

A gondnokság alá helyezés iránt megindult per során felmerülhetnek olyan körülmények, amelyek azt indokolják, hogy a bíróság már a végleges határozat meghozatala előtt ideiglenes intézkedéseket tegyen. Ezek az intézkedések is részben magának annak

[17] 1952. évi IV. törvény.
[18] 1952. évi III. törvény.
[19] 1972. évi II. törvény.
[20] Ptk. 11. § (2) bekezdése: A Polgári Törvénykönyv magyarázata, szerk.: *Eörsi* Gyula és *Gellért* György, Bp. 1981. 102—103. old.
[21] 15—17. §
[22] 13. §
[23] 1960. évi 11. sz. törvényerejű rendelet 8. §
[24] Ptk. 13. § (3) bekezdése és 16. § (4) bekezdése.
[25] 1960. évi 11. törvényerejű rendelet 13. §
[26] Pp. 49. § (1) bekezdése, 312. § (2) bekezdése.
[27] Pp. 285. § (1) bekezdése, 304. § (2) bekezdése, 308. §, 312. § (2) bekezdése.

a személynek az érdekeit szolgálhatják, akinek gondnokság alá helyezéséről folyik a per, másrészt ezen személy családtagjainak érdekeit is védhetik. Az egyik ilyen intézkedési lehetőség a zárlat elrendelése és úgy nevezett zárgondnok kirendelése. Ennek az intézkedésnek egyrészt az a feltétele, hogy valamelyik fél ezt kérje, másrészt, hogy a gondnokság alá helyezés valószínűnek látsszék, harmadrészt az, hogy fennálljon annak veszélye, hogy a gondnokság alá helyezendő személy a vagyonát nem megfelelően kezeli, szükségtelenül a vagyont megterheli vagy elidegeníti.[28] A másik lehetséges ideiglenes intézkedés a tárgyalás folyamán történő ideiglenes gondnokság alá helyezés. A bíróságnak ez a határozata ugyanolyan polgári jogi következményekkel jár, mint a végleges határozata, azaz a korlátozott cselekvőképesség vagy a teljes cselekvőképtelenség beáll. Erre tekintettel az ideiglenes gondnokság alá helyezést kimondó határozat ellen külön fellebbezésnek van helye, de a bíróság a határozatát már a fellebbezés elbírálása előtt előzetesen végrehajthatónak nyilváníthatja.[29]

13. Az elmebetegekre vonatkozó szabályok érdekvédelmi jellege hangsúlyt kap a bírói gyakorlatban. Néhány kérdésnél ismételten kifejezésre került az ítéletekben ez a tendencia.

A Legfelsőbb Bíróság több határozatában is kifejtette azt, hogy a gondnokság alá helyezési ügyekben szigorúan kell vizsgálni a gondnokság alá helyezés feltételeit. A bíróság döntésének meghozatalához szükség van pontosan kidolgozott, a törvényi feltételek meglétének kérdésére egyértelmű választ adó orvosi véleményre. Azt is hangsúlyozta a Legfelsőbb Bíróság, hogy a megalapozott döntés nem akármilyen orvosszakértő véleményét veheti alapul, hanem speciális szaktudással rendelkező elmeorvos nyilatkozatára van szükség. A szakértői véleménynek abban a kérdésben is állást kell foglalnia, hogy ha szükség van a cselekvőképességet érintő gondnokságra, akkor korlátozott cselekvőképességgel vagy teljes cselekvőképtelenséggel járó gondnokság feltételei állnak fenn. Ezért indokolt lehet több szakértői vélemény beszerzése is.[30]

Az ítélkezési gyakorlat irányát mutatja az az eset is, amelyben az ügyész a városi Igazságügyi Orvostani Intézet véleményének becsatolásával indítványozta a gondnokság alá helyezést, a bíróság viszont kimondta, hogy ilyenkor is szükség van egyrészt teljes körű bizonyítás lefolytatására a személy életvitelének elbírálása érdekében, másrészt a bíróság által meghatározott kérdésekre választ adó újabb orvosszakértői véleményre.[31]

Egyértelmű az az álláspont is, hogy a gondnokság alá helyezéshez meg kell követelni az ügyek viteléhez szükséges belátási képesség hiányának alapos vizsgálatát akkor is, ha a bíróság a személy elmegyógyintézetbe való felvételét ellenőrizte. Az sem kétséges továbbá, hogy a szakértői vélemény nélkül és alapos vizsgálatok hiányában a bíróság ideiglenesen sem helyezhet gondnokság alá.[32]

A Legfelsőbb Bíróság több határozatában is kimondta azt a tételt, hogy a cselekvőképességet korlátozó vagy megszüntető gondnokság alá helyezés iránt folyó perben a bíróság nem hagyatkozhat a peres felek által előterjesztett bizonyítékokra, hanem hivatalból kell intézkednie a megalapozott döntéshez szükséges bizonyítékok beszerzése iránt, és hivatalból kell elrendelnie a szakértői vélemény kiegészítését vagy felhívnia másik szakértőt véleményadásra.[33]

Megjegyzendő, hogy a feltételek szigorú vizsgálata nemcsak a gondnokság alá helyezésnél követelmény, hanem ugyanez az igény a cselekvőképességet érintő egyéb határozatok meghozatalánál is, így a cselekvőképességet kizáró gondnokság megszüntetésénél, a cselekvőképesség visszaállításánál is.[34]

A témakörrel kapcsolatos bírói gyakorlatból két további tétel említése látszik indokoltnak. A bíróságok egyrészt nemcsak azt emelik ki, hogy a törvényben megszabott feltételek alapos vizsgálata alapján kerülhet csak sor a cselekvőképességet befolyásoló határozat meghozatalára, hanem hangsúlyozzák azt is, hogy önmagában a szakértő véleménye még nem jelent döntést, az elmebetegség fennállása egymagában még nem indokolja a gondokság alá helyezést, hanem további kérdésektől, jogi szempontok mérlegelésétől függ az ügyek viteléhez szükséges belátási képesség hiányának megállapítása.[35]

A másik említendő tétel az, hogy a cselekvőképesség korlátozásához vagy megszüntetéséhez bírói ítéletre van szükség; ilyen ítélet hiányában bizonyítani kell a teljes cselekvőképtelenség állapotának fennállását. Példaként a következő ügy szolgálhat. A tényállás szerint a felperes édesanyját az alperes gondozta mindaddig, míg az idős asszony kórházba nem került. A felperes édesanyja kórházba menetele előtt az alperesnek ajándékozta 50 000 Ft-os takarékbetétkönyvét. A felperes indítványozta édesanyjának cselekvőképességet érintő gondnokság alá helyezését azután, hogy az a kórházba került, az eljárás azonban az anya halála miatt megszűnt. Ezt követően a felperes a betétkönyv kiadását követelte az alperestől arra hivatkozva, hogy az ajándékozás érvénytelen, mert az ajándékozó nem volt cselekvőképes. A Legfelsőbb Bíróság a vitát eldöntő ítéletében abból indult ki, hogy az ajándékozót bíróság nem helyezte cselekvőképességet korlátozó vagy azt kizáró gondnokság alá és arra sem volt adat, hogy az ajándékozáskor teljesen cselekvőképtelen állapotban lett volna; ezért az ajándékozót cselekvőképesnek, az ajándékozást pedig érvényesnek kellett tekinteni.[36]

14. A korlátozott cselekvőképesség, illetve a teljes cselekvőképtelenség következménye az, hogy érvényes nyilatkozatot általában csak a gondnok tehet. A Ptk. egyes kivételes esetekben mégis érvényesnek fogadja el a korlátozottan cselekvőképes személy nyilatkozatát is. A teljesen cselekvőképtelen személy nyilatkozatának érvényesként való elfogadására ritkábban kerül sor, az általános szabály alól kevesebb kivétel van.[37]

A Ptk. a korlátozottan cselekvőképes vagy a cse-

[28] 1960. évi 11. sz. törvényerejű rendelet 9. §.

[29] Pp. 307. § (2) bekezdése, 1960. évi 11. sz. törvényerejű rendelet 10. §.

[30] Áttekintést ad a gyakorlatról a Polgári Törvénykönyv magyarázata ...110—112, 133—136. old.

[31] Bírósági Határozatok, 1981. évi 9. sz. 362. sorsz.

[32] A polgári perrendtartás magyarázata, szerk. *Szilbereky* Jenő és *Névai* László. Bp. 1975. 1449, 1454. old.

[33] Bírósági Határozatok, 1978. 12. sz. 572. sorsz., 1979. 9. sz. 293. sorsz.

[34] Bírósági Határozatok, 1978. 10. sz. 431. sorsz.

[35] Bírósági Határozatok, 1983. évi 2. sz. 64. sorsz., A Polgári Törvénykönyv magyarázata...113—114. old.

[36] Bírósági Határozatok, 1981. 12. sz. 496. sorsz.

[37] Ptk. 14. és 18. §.

lekvőképtelen személy érdekeinek védelmében korlátozza a gondnok önálló cselekvési lehetőségét. A gondnokság alá helyezett személy érdekeit komolyan érintő ügyekben a gondnok csak a gyámhatóság hozzájárulásával tehet érvényes nyilatkozatot. Ilyen a gondnokság alá helyezett személy tartására, öröklési jogviszonyaira, valamint a nagyobb értékű vagyontárgyra vonatkozó nyilatkozat. Ajándékozáshoz pedig a gyámhatóság sem járulhat hozzá.[38]

Ismét többféle érdeket tart viszont szem előtt a jogalkotó az érvénytelenség szabályozásánál. A korlátozottan cselekvőképes vagy cselekvőképtelen érdekeinek védelmét szolgálja az a szabály, hogy az e személy által tett nyilatkozat érvénytelenségére más személy a saját érdekében nem hivatkozhat. Ezzel szemben a kereskedelmi forgalom biztonságát védi az a szabály, amely szerint az a személy, aki cselekvőképességét illetően mást megtéveszt, ezért felelősséggel tartozik. A felelősség sajátos következménye az, hogy a szerződést érvényesnek lehet tekinteni és a megtévesztőt a szerződés teljesítésére lehet kötelezni.[39]

b) Készíthet-e végrendeletet az elmebeteg?

15. A Ptk. az általános szabályoktól eltérő speciális szabályokat határoz meg arra, hogy ki tehet végrendeletet. Olyan esetekben, amikor a végrendelkező a külvilággal való érintkezésében akadályozva van, vagy belátási képessége korlátozott, csak meghatározott fajtájú végrendelet készítésére kerülhet sor. A korlátozott cselekvőképesség és a teljes cselekvőképtelenség kérdése itt is jelentkezik. Nem arról van szó, hogy a végrendelet készítése szempontjából mást kellene érteni korlátozott cselekvőképességen és cselekvőképtelenségen, mint más nyilatkozatok megtételénél, hanem csak a következmények sajátosak. A korlátozottan cselekvőképes személyekre a Ptk. azt az előírást tartalmazza, hogy magánvégrendeletet nem tehetnek, hanem csak közvégrendeletet (azaz vagy bíróság, vagy közjegyző előtt); ennek a nyilatkozatnak az érvényességéhez azonban sem a gondnok, sem a gyámhatóság hozzájárulása nem szükséges.[40] A teljesen cselekvőképtelenekre a Ptk. a végrendeletkészítésnél nem ad szabályt. Ebből a gyakorlat arra következtet, hogy ha már a korlátozottan cselekvőképes is csak közvégrendeletet tehet, akkor a teljesen cselekvőképtelen nem tehet semmilyen végrendeletet.[41]

16. A cselekvőképtelen személyek végrendeletkészítési képessége ismételten nehézségeket okoz a gyakorlatban. Előfordul az, hogy a törvényes örökösök a végrendelet érvénytelenségére hivatkoznak azt állítva, hogy a végrendelkező bár nem állt gondnokság alatt, a végrendeletkészítés időpontjában cselekvőképtelen állapotban volt. A bírói gyakorlat ilyenkor is ragaszkodik a cselekvőképtelen állapot orvosszakértői véleménnyel való bizonyításához és szigorúan vizsgálja a beszámítási képesség hiányát.[42]

Bár a jogirodalomban nem tükröződött, vitákat váltott ki a Legfelsőbb Bíróságnak egy cselekvőképtelen állapotban levő személy végrendeletével kapcsolatban hozott határozata (különösen a közzétett fejrészének megfogalmazása). A végrendeletet készítő személyt hosszabb ideig elmegyógyintézetben kezelték, később az elmebeteg öregek szociális otthonában lakott egészen haláláig. Gondnokság alá nem helyezték. Az örökhagyó a szociális otthonban tartózkodásának ideje alatt végrendeletet készített és ebben vagyonát a szociális otthonra hagyta. A törvényes örökös a végrendeletet megtámadta és érvénytelenségére hivatkozott. A bírósági ítélet a vitát azzal váltotta ki, hogy azt állapította meg, a végrendeleteknél nem alkalmazható a Ptk-nak az a szabálya, amely szerint a tartalma és körülményei folytán a cselekvőképesség fennállása esetén indokoltnak tekinthető nyilatkozatot érvényesnek kell tekinteni akkor is, ha a nyilatkozattevő a cselekvőképtelenség állapotában volt. A bíróság álláspontja szerint közömbös az, hogy az örökhagyó részéről indokolt volt a szerény értékű vagyonnak (10 000 Ft) a szociális otthonra való hagyása, mert cselekvőképtelen személy érvényes végrendeletet nem készíthet. A cselekvőképtelenség megállapításához egyébként a bíróság itt is alapos orvosszakértői véleményeket követelt meg.[43]

c) Az elmebeteg házassága

17. A házasságkötés és a házasság felbontásának kérdései nem tartoznak ugyan a polgári jog körébe, de ezek szoros kapcsolatban állnak a polgári jogiakkal, így utalásszerű említésük indokolt. A házasság érvényességének kérdésére a Csjt. önálló szabályozást ad, de ezért bizonyos mértékig támaszkodik a polgári jogi szabályozásra. Így a szabályozás alapjául elfogadja a polgári jognak a korlátozott cselekvőképességre és a cselekvőképtelenségre vonatkozó kategóriáit. Speciális megoldást ad viszont a következmények tekintetében. E szerint a házasság akkor érvénytelen, ha az egyik vagy mindkét házasuló fél a házasság megkötésekor cselekvőképességet kizáró gondnokság alatt állt, vagy bár nem állt gondnokság alatt, de teljes cselekvőképtelenség állapotában volt.[44] A házaságot csak akkor lehet érvénytelennek tekinteni, ha a bíróság ítélettel érvénytelenné nyilvánította. A házasság érvénytelenítésére keresetet csak az a fél nyújthat be, aki cselekvőképtelen volt, a másik fél nem. A cselekvőképtelen személy nevében a gondnok indíthatja meg a pert, de csak a gyámhatóság hozzájárulásával.[45]

18. A korábbi magyar jogi szabályozástól eltérően a Csjt. nem ismer olyan okot, amelynek megléte esetén a házasságot mindenképpen fel kellene bontani. Azt mondja ki, hogy a házasság felbontására akkor kerülhet sor, ha a felek között a házasélet teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott.[46]

A Csjt. előtt a három éve fennálló és gyógyíthatatlan elmebetegséget abszolút bontó oknak tekintették. A Csjt. ezzel a megoldással szakított, de ez nem jelenti azt, hogy az elmebetegség ne szolgálhatna alapul a házasság felbontására. A tartós és gyógyíthatatlan betegséget a bírói gyakorlat általában bontó ok-

[38] Ptk. 20. §.
[39] Ptk. 21. §.
[40] Ptk. 624. § (2) bekezdése.
[41] *Bacsó* Jenő—*Pallósi* Gizella—*Sóth* Lászlóné—*Szolcsánszky* Vilmos: Az öröklési jog kézikönyve. Bp. 1984. 217. old.
[42] A Polgári Törvénykönyv magyarázata...2891—2892. old.
[43] Bírósági Határozatok, 1972. 1. sz. 6999. old.
[44] Csjt. 9. § (1) bekezdése és 11. § (1) bekezdése.
[45] Csjt. 13. § (1) bekezdése, 15 § (2) bekezdése, 16. §.
[46] Csjt. 18. § (1) bekezdése.

nak tekinti, különösen ha ez a betegség a másik házastárs vagy a gyermek egészségét veszélyezteti, vagy az életközösség fenntartását nehézzé teszi. A házasság felbontása során a bíróság természetesen más szempontokat is figyelembe vesz. Így fontos tényező a bontás megítélésénél az, ha a házastárs a házasságkötés előtt eltitkolja fennálló betegségét. Másik oldalról tekintetbe veszi a bíróság azt is, hogy a házasság felbontása várhatólag milyen hatással lesz a beteg személyre és minden esetben mérlegeli azt, hogy van-e remény az életközösség helyreállítására.[47]

d) Az elmebeteg károkozása

19. A kérdés szabályozásánál a Ptk. a korábbi magyar magánjog megoldását vette alapul. A vonatkozó szabályról szóló miniszteri indokolás is utalt arra, hogy a Ptk. itt a korábbi gyakorlathoz képest csak annyi változtatást végzett, hogy a szabály megfogalmazását a törvénykönyv általános felelősségi szabályának szövegével összhangba hozta.[48] Az alaptétel továbbra is az tehát, hogy nem lehet kártérítésre kötelezni azt a személyt, akinek belátási képessége hiányzik vagy fogyatékos. Az ilyen személy által okozott kárért a gondozója felelős, kivéve ha bizonyítja, hogy a felügyelet ellátása érdekében úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. E mellett a szabály mellett megmaradt a korábbi méltányossági alapon nyugvó kártérítés is, bizonyos fokig módosított feltételekkel. A jelenleg hatályos szabály szerint a vétőképtelen károkozót is lehet kártérítésre kötelezni, de ennek feltétele egyrészt az, hogy ne legyen gondozója, vagy gondozóját ne lehessen felelőssé tenni az okozott kárért, másrészt az, hogy a kár egészben vagy részben való megtérítését a felek anyagi viszonyai és az eset összes körülményei nyilvánvalóan indokolttá tegyék.[49] Nem ismeretes olyan közzétett határozat, amely védőképtelen személy fokozott veszéllyel járó tevékenysége során okozott kár megtérítéséről döntött volna. Úgy vélem azonban, hogy ilyenkor a Ptk. 345. §-át kell alkalmazni és a vétőképesség hiánya nem kimentési ok.

20. A Ptk-nak ezzel a szabályával kapcsolatos irodalomból és a gyakorlatból is az állapítható meg, hogy szinte kizárólag csak a kiskorúak károkozásaira vannak tekintettel. A gyerekek értelmi képességeinek fejlődésével foglalkozva tárgyalják a károkozással kapcsolatos belátási képességet, ami nem esik egybe a nyilatkozattételi belátási képesség kategóriáival.[50]

A bírói gyakorlatban is ritka kivételt jelent az elmebetegek károkozásával foglalkozó ítélet. Nyilvánvalóan az elmebetegek károkozásánál is érvényesül az az elv, amit egy bírósági itélet kiskorú károkozásánál mondott ki: a belátási képesség fennállásának megállapításához szükség van orvosszakértői vélemény beszerzésére, továbbá az eset körülményeinek, a károkozás módjának vizsgálatára.[51]

A méltányossági felelősség alkalmazása pedig még inkább kivételes. Néhány évvel ezelőtt fordult elő a következő ügy. A tényállása szerint az alperes teljesen ruhátlanul betört a szomszéd lakásba és ott összetörte a berendezést; a rendőrök fékezték meg, majd kórházba szállították. A lakásberendezésben okozott kárt az Állami Biztosító a vagyonbiztosítási szerződés alapján megtérítette, majd fellépett a károkozó ellen. A Legfelsőbb Bíróság ítélete kimondta, hogy az adott esetben nem lehet alkalmazni a méltányossági alapon történő kártérítési szabályt. A bíróság itt nem arra helyezte a hangsúlyt, hogy a felek anyagi viszonyai alapján nem lehet a kártérítési kötelezettségre alapot találni, bár nyilván ez az érv is helytálló lett volna. E helyett azt emelte ki, hogy a Biztosító biztosítási díjakat szedett be, tulajdonképpen fedezete volt az okozott kárra és ezért nem indokolt a méltányossági alapon nyugvó kártérítés alkalmazása.[52]

e) Személyiségi jogok

21. A Ptk. nagyobb teret szentelt a személyiségi jogoknak, mint az 1928. évi Magánjogi Törvénykönyv javaslata, ennek ellenére ez a terület mind az elméletben, mind a gyakorlatban elhanyagolt volt. A Ptk. 1977. évi módosítása során a személyiségi jogok erősítésére törekedett a jogalkotó és azóta jelentősen megnőtt az e körbe tartozó perek száma is, az elméleti érdeklődés is.[53] Ez a hullám azonban nem tükröződik elmebetegekre vonatkozó közzétett esetekben. Egy ügy érdemel csak említést, ahol a bíróság azt vizsgálta, hogy a személyiségi jogok (emberi méltóság, titok védelme) megsértését jelentette-e az, hogy az idegbeteggondozó intézet dolgozója meglátogatta és ellenőrizni kívánta a korábban elmegyógyintézetben kezelt beteget. A Legfelsőbb Bíróság ítéletében azt mondta ki, hogy a nem megfelelő körültekintetéssel és tapintattal végrehajtott gyógykezelő, gondozó tevékenység megvalósíthatja a személyiségi jogok sérelmét, de az adott esetben ilyen jogsértés nem valósult meg.[54]

22. A személyiségi jogokkal összefüggésben említendő az, hogy az egészségügyi törvény előírása szerint a kórház elmeosztályán való gyógykezelés szükségességének megállapítása esetén az eljárás törvényességét a bíróság ellenőrzi. A bíróság ellenőrzi azt is, ha a beteg vagy hozzátartozója kérte az elmeosztályról való elbocsátását, de a kérelmet az elbíráló orvosi bizottság elutasította.[55] Mivel a kérdéssel Rácz Attila tanulmánya részletesen foglalkozik, csak jelzem, hogy a bíróság rögtön az orvosi felülvizsgálatot követően jár el, mégpedig a nem peres eljárás szabályai szerint.[56] Ez — amint azt a Legfelsőbb Bíróság egyik ítéletében kiemelte — azt jelenti, hogy ellenkező speciális szabály hiányában a Pp. szabályait kell alkalmazni, annak valamennyi alakszerűségi és garanciális szabályával.[57] Egy konkrét ügyben a Legfelsőbb Bíróság azt hangsúlyozta, hogy a bíróság nemcsak azt vizsgálja, hogy az orvosi bizottság eljárása alaki szempontból törvényes volt-e, hanem azt is, hogy a döntés érdemben helyes volt-e.[58]

[47] A családjogi törvény magyarázata, szerk. *Szigligeti* Viktor és *Bacsó* Jenő. Bp. 1977. 176—177. old.

[48] A Magyar népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Közzéteszi az Igazságügyi Minisztérium, Bp. 1959. 280. old.

[49] Ptk. 347. § (1) és (2) bekezdése.

[50] *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Bp. 1961. 346—347. old. A Polgári Törvénykönyv magyarázata...1593—1594. old.

[51] Bírósági Határozatok, 1978. 3. sz. 115. sorsz.

[52] Bírósági Határozatok, 1981. 1. sz. 16. sorsz.

[53] *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. 1979; *Sólyom* László: A személyiségi jogok elmélete. Bp. 1983.

[54] Bírósági Határozatok, 1982. 12. sz. 507. sorsz.

[55] 1972. II. tv. 33. § (3) bekezdése és 34. § (2) bekezdése, 15/1972./VIII. 5./EüM sz. rendelet 57. §, 65. § (1) bekezdése.

[56] 6/1972./XI. 23./IM sz. rend. 3. § (1) bekezdése.

[57] Bírósági Határozatok, 1978. 9. sz. 386. sorsz.

[58] Bírósági Határozatok, 1980. 12. sz. 477. sorsz. A szabályozás bírálatát ld. *Törő* Károly: Kényszerintézkedések az elmegyógykezelésben. Valóság, 1985. 5. sz. 39—46. old.

Szabó András

Az elmebetegek helyzete a magyar büntetőjogban*

Bevezető megjegyzések

Az elmebetegek helyzetét a büntetőjog soha nem autónóm módon szabályozta, hanem mindig *a kor mentalitásának* megfelelően. Természetesen a történelmi korszakok mentalitása lényeges változásokon ment keresztül. Volt idő, amikor démonikus erők megszállottjaként büntették őket. A történelmi korok mentalitásához természetesen hozzátartozik a *tudományos világkép* is, ezen belül az orvostudomány mindenkori állása, a betegségekre vonatkozó elképzelései, az alkalmazott terápia. A gyógyító beavatkozás lehetőségei, hatékonysága és egyáltalán az egészségügyi szervezetrendszer ugyancsak közvetlenül befolyásolják a büntetőjogi állásfoglalást. A gyógyítás és a büntetés kombinálásának gondolata csak azóta lehetséges, amióta a pszichiátria egyáltalán az elmebetegség eredményes terápiájával kecsegtet. A kor tudományosságához számítom a büntetőjogi doktrínát is, amely homogén rendszerbe foglalja a büntetésfilozófiai és büntetőpolitikai elképzeléseket. A magyar büntetőjog fejlődésében a büntetőjogi doktrínának kimagasló szerep jutott. Mégpedig azért, mert számos büntető törvénykönyv javaslata készült el és a javaslatok elkészítésében a kodifikátorok mindig nagy szerepet juttatnak a büntetőjogi elmélet képviselőinek. Így a büntetőjogi doktrína képviselői mindig közvetítő szerepet játszottak a kor mentalitása, tudományos felfogása és a büntető törvényhozás között. Fájó szívvel ugyan, de le kell mondanunk az 1792-es és 1843-as javaslatok ismertetéséről. Csak sommásan utalunk arra, hogy az 1978. évi V. BTK. a klasszikus büntetőjogi doktrína nézeteinek megfelelően a büntetőjogi felelősség kérdését annak rendeli alá, hogy az adott cselekmény szabad volt-e vagy sem. A századforduló időszakának rohamos természettudományos fejlődése és a pozitivista-reformista filozófia hatására már 1908-ban sor került az elmebetegek büntetőjogi helyzetének reformjára. Ennek lényege a korlátozott felelősség elismerése és egy gyógyító-büntető vegyes szankciórendszer bevezetése volt. Ezt követően a magyar büntetőjog következetesen ezt az utat járja.

Pszichiátriai megbetegedések és a magyar egészségügyi ellátás

A pszichiátria körébe tartozó betegségek számszerű alakulására és az elmebetegügy intézményes rendszerére vonatkozó adatokat a következő táblázat foglalja össze az 1970—1980 közötti időszakban.

Intézetek — betegellátás	1970	1975	1980	1981	1982	1983
Ideg- és elmebeteggondozó intézetek	52	73	95	97	103	108
Elme- és ideggyógyászati ágyak	10 698	13 287	15 249	16 220	16 564	15 917
Nyilvántartott elme- és idegbetegek	62 339	106 312	107 698	110 037	109 843	108 413
Új elme- és idegbetegek	14 826	22 181	18 644	20 048	19 657	19 259
Elbocsátott betegek	81 063	109 403	140 570	157 371	158 753	163 760
Az ápolás átlagos tartama, nap	48,1	40,4	36,1	34,9	34,8	32,2

A statisztikai tények azt mutatják, hogy a pszichiátriai megbetegedések száma évről évre folyamatosan növekszik. 1970—1983 között a nyilvántartott betegek száma majdnem megkétszereződött. Ezzel párhuzamosan nőtt a társadalom pszichiátriai igénye, pszichiátriai informáltsága is. A pszichiátriai rendeléseken éppen az egészségügyi kultúráltság növekedése miatt ma olyanok is megjelennek, akiknek megbetegedése azelőtt rejtve maradt. Az intézményes gondoskodás objektív lehetetőségei is növekedtek, hiszen a pszichiátriai intézetek száma ugyancsak megduplázódott. A pszichiátriai intervenció hatékonysága is növekedett, hiszen az elbocsátott betegek száma fokozatosan emelkedik, de ugyanakkor csökken a betegek átlagos ápolási időtartama.

A pszichiátriai megbetegedések számszerű növekedése mögött a következő tények húzódnak meg:

— megnövekedett az átlagos életkor és az élettartam meghosszabbodással, az öregkorral együtt járó megbetegedések valószínűsége is;

— nőtt az ipari, technikai, közlekedési tevékenységgel kapcsolatos *idegrendszeri sérülések* száma és az erre vezető alkalmak száma is;

— az élet modernizálódásával párhuzamosan bonyolultabb és differenciáltabb lett a társadalmi elvárások rendszere, ami megnövelte az *idegredszeri stresszhatásokat;*

— a gyors társadalmi mobilitás és az új élethelyzetek ugyancsak fokozták a *pszichogén ártalmakat;*

— az alkohol-, drogg- és orvosságfogyasztással szaporodtak a *személyiségkárosodások.*

Az igények növekedése kihívást jelentett a pszichiátria számára és erre a pszichiátria tudománya a szociálpszichiátria révén válaszolt. Nem csak a pszichiátria társadalmasodásának lehetünk azonban szemtanúi, hanem annak is, hogy maga a társadalom „pszichiátrizálódik" a lélektani, egészségügyi és pszichiátriai informáltság növekedésével. Az említett folyamatnak tudható be, hogy az ún. neuroleptikus ke-

Szabó András tudományos osztályvezető, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Az 1985. évi francia—magyar jogásznapokra készített referátum anyaga.

zelés mellett sorompóba lépett a pszicho- és szocioterápia is és egyre nagyobb súlyt helyeznek a gyógyult pszichiátriai betegek rehabilitációjára. A társadalomra, a lakóhelyi és munkahelyi közösségekre mind a megelőzés, mind a rehabilitáció megszervezésében egyre nagyobb szerep hárul. A közösségek megnövekedett szerepét mutatja az is, hogy a pszichiátria és a társadalom elismeri a betegek közösségben hagyása mellett a betegek ún. alternatív közösségeinek jogait is és ma hazánkban több egyesület működik, amelynek tagjai volt elmebetegek, vagy volt alkoholisták.

A kérdés a mi megközelítésünkben láthatóan a pszichiátria és a bűntetőjog kapcsolatának kérdéseként vetődik fel és ekként is oldható meg.

Pszichiátria és büntetőjog viszonya a deviáns viselkedés értékelésében

A pszichiátriai megbetegedés a központi idegrendszer organikus vagy funkcionális zavarának a következménye. Minden más betegséggel szemben elsősorban *társadalmi vonatkozású betegség*. A betegség a személy szociális környezetében *jelenik meg*. Megállapítása és észlelése is szociális szférában, a személy szociális környezetében történik. A betegség tartalmában is szociális vonatkozású, mert a környezet éppen a beteg *szociális viselkedésének* megváltozását észleli. Megváltoznak ugyanis a betegtől *elvárt* viselkedésmódok, vagyis a szocio-kulturális helyzetével, státusával kapcsolatos magatartások. A beteg személy megváltozott *szerepviselkedése* nem felel meg többé a társadalmi státusának, azoknak a *normatív elvárásoknak,* amelyek szocio-kulturális státusához kapcsolódnak. A szociális környezet a szerep-viselkedés megváltozását érzékelve először ugyanúgy *deviáns viselkedésként* értékeli, mint a társadalmi deviancia minden egyéb formája esetén.

A szerepviselkedés megváltozása rendíti meg a személy szociális helyzetét. Tartalmilag ez azt jelenti, hogy a külső szemlélőben a beteg viselkedése a tőle elvárható viselkedéssel szemben *indokolatlannak* tűnik. Mint látható, a pszichiátriai megbetegedés társadalmi vonatkozású betegség annyiban, amennyiben *deviáns viselkedés,* tehát észlelésének és értékelésének középpontjában a társadalmi elvárással szembenálló, attól eltérő, a *társadalmi normákkal nem konform* viselkedés. Eddig a pontig az elmebetegség ugyanolyan *társadalmi tény,* mint a deviancia általában.

Mindaddig, amíg a betegséget észlelik, szociális viszonylatban felismerik, tehát *társadalmi tényként* kezelik, a pszichiátriai megbetegedés osztja a deviancia sorsát. Bár — mint mondottuk — az elmebetegség társadalmi vonatkozású betegség, magának a *betegségnek a kritériuma* nem elsősorban szociális. Ha ez volna, megmaradna ugyanugy a szociális deviancia szintjén, mint a bűnözés, alkoholizmus vagy öngyilkosság. A viselkedés *észlelése* és *értékelése* szociális ugyan, de a kórosság, a betegség *kritériumai* nem a szociális szférában állapíthatók meg. *A betegség megállapítása nem a szociális szférában, hanem csak a személy és a személyiség saját tartományában, az egyén viszonyítási rendszerében tehető meg.*

Ennek alapján helyes, ha a *társadalmilag deviáns viselkedés* mellett, ezektől elkülönítve *viselkedészavarról* beszélünk. Deviáns viselkedésről a szociális meghatározottságok és elvárások függvényében, viselkedészavarról pedig a személyes konfliktusok és a személyiségzavarok függvényében beszélhetünk. A *társadalmi funkció* szempotjából az elmebetegség nehezen különíthető el a társadalmi szempontból indokolhatatlan, vagy nehezen, avagy közvetve indokolható egyéb deviáns viselkedéstől. Ezzel szemben a deviáns viselkedést a szociális szférából a *személyes viszonyítási rendszerbe* helyezve elkülöníthetjük minden más magatartásformától. A közös nevező megmarad ugyan annyiban, amennyiben *társadalmilag indokolatlan* viselkedés, de az egyén személyes viszonyítási rendszerébe helyezve ezen túlmenően sajátos jegyei is megragadhatók. Ezek a személyes jegyek a viselkedés *motíválatlansága,* illetve az egyén élményeinek, belső élettörténetének és helyzetének függvényében a magatartás *érthetetlensége is.*

A szociális deviancia társadalmi minősítés eredménye. A jogi, erkölcsi és együttélési szabályok meg nem tartása miatt minősül valaki deviánsnak. A deviánssá minősítés a társadalmi kontroll következménye. A *közbiztonsággal* kapcsolatos rendszabályok mindig is aktív társadalmi kontrollt jelentettek. A társadalmi kontroll aktív formája azt jelenti, hogy a szociális minősítésen (stigmatizáción) túl az egyén életébe is beavatkoznak és ezt az intervenciót legitimálják, legalizálják. Ez történik a bűnözés és az elmebetegségek esetén is. Nagyon fontos annak hangsúlyozása, hogy a deviáns személyek és csoportok a stigmatizáció során leértékelődnek, negatív hangsúlyt kap társadalmi értékelésük. Ennek alapján aztán a foganatosított *intervenció a hatalom, a fölény pozíciójában történik.* Éspedig függetlenül attól, hogy az intervenció célja az átnevelés, kezelés vagy büntetés. Nagyon fontos társadalomlélektani ténynek tartjuk, hogy az elmebetegek képzete, imágója a közvéleményben az utóbbi évtizedekben jelentősen módosult. A magyarországi vizsgálatok azt mutatták, hogy a közvélemény nem olyan kirekesztő az elmebetegekkel szemben, mint 30 évvel ezelőtt és ez a társadalmi rehabilitációhoz jelentősen hozzájárul, nem konzerválja annyira az elmebeteg-státust. Ma már kísérletek vannak a volt és gyógyult elmebetegek egyesületi jogának elismerésére és megszervezésére. A szociálpszichiátriai fogalomrendszerében ezt a változást úgy fogalmazzák, hogy az elmebeteg nem a normákkal szembefutó, ún. ellenszerepet tanúsít, hanem éppen ellenkezőleg: *kiesik szerepeiből.*

Éppen a deviánssá minősítés és az aktív társadalmi kontroll, vagyis az egyén életébe történő beavatkozás miatt tartjuk fontosnak a kérdés büntetőjogi vetületét. Azt, hogy a kérdés a mai büntetőjogban az elmebetegek büntetőjogi védelmének problémájaként fogalmazódik meg.

Nem érthetünk egyet ugyanakkor az antipszichiátriai iskola nézeteivel, amelyik még a gyógyító beavatkozást is társadalmi igazságtalanságnak és a deviáns viselkedés szankciójának tekinti. Két okból nem érthetünk egyet ezzel a divatos felfogással. Egyrészt azért, mert az elmebetegség *kritériuma* nem a szociális szréfában van, hanem mint kifejtettük: az egyén biológiai és pszichológiai rendszerében. A *betegség megállapítása tehát túllép a szociális szférán.* Bár az elmebetegség észlelése és devianciává minősítése a szociális-közösségi szférában zajlik és ennyiben osztja a többi deviancia sorsát, tovább is lép ennél és éppen a

továbblépés biztosítja az adekvát társadalmi reagálást. *Lehet tehát társadalmi eredetű a megbetegedés, de maga a betegségfogalom már nem szociális vonatkozási rendszerben találja meg a maga kritériumát.* Ezért hibás az antipszichiátria eljárása, amely a pszichiátriai megbetegedés társadalmi ténye mögött egyszersmind társadalmi eredetet feltételez. Így a beavatkozást is csak szankcióként értékelheti.

A mai magyar pszichiátria elfogadja az elmebetegről alkotott közösségi képet, amelynek tartalma a következő: a beteg ön- és közveszélyes lehet, *irányíthatatlan* szokványos szankciókkal és magatartása *megtorolhatatlan*. Ebből pedig a beteggel szembeni distancia következik és a beteg intézeti-orvosi kezelés alá utalása. A beavatkozás tehát nem szankció, hanem *egészségügyi krízis-intervenció*. Ez a krízis-intervenció és orvosi kezelés nem hagyja a beteget magára, nem sodorja életveszélybe, hanem a gyógyulás kilátásával kecsegteti.

Az elmebeteg viselkedését a társadalom devianciaként észleli, majd az aktív társadalmi kontroll keretében, az egészségügyi krízis-intervenció *szervezeti rendszerében* megállapítja a megbetegedést és ennek a beteggé nyilvánításnak eredményeként *kezelésbe vesz*. A kezelésbevétel több tényezőtől függ. Függvénye a közösségi és személyes toleranciának, de függvénye a vizsgálati-kezelési lehetőségeknek, az egészségügyi szervezet intézményhálózatának. *A beteggé nyilvánításnak és kezelésbevételnek jogilag szabályozott rendszere van.*

Olyan személyek kezelésbevétele, akik betegségüket maguk is belátják és önként jelentkeznek orvosi vizsgálatra, nem jelent sem társadalmi, sem jogi problémát. A kezelést ilyenkor a beteg kérésére kezdik meg. A kezelésre jelentkezés mögött persze meghúzódhatik a család, a hozzátartozók vagy a munkahelyi környezet presszió ja. Problémát az jelent, amikor a beteget akarata ellenére veszik kezelésbe, vagy ha saját kérésére ugyan, de *zárt osztályon* foganatosítják az orvosi beavatkozást. A jogi probléma itt az, hogy a kezelés akár a beteg akarata ellenére történik, akár zárt osztályon foganatosítják, mindenképpen a *személyes szabadság korlátozása.*

Pszichiátriai osztályra történő kényszerű beutalásnak ma, a magyar egészségügyi törvény értelmében szakorvosi vélemény alapján, jogi döntés birtokában és tapintatos módon kell megtörténnie. A szakorvosi vélemény nagyon sokszor hiányzik, mert a beszállítás valamilyen esemény, krizisállapot alapján történik, sürgősségi alapon. Ilyen esetben nyolc napon belül szakorvosi véleményt kell adni arról, hogy az elmeosztályra beszállított személy elmebeteg-e, vagy sem. Ez az időtartam nem számít személyes szabadság korlátozásának. A kényszerű kezelésbevétel ugyanúgy, mint a jogi, bírói vizsgálat megkövetelése, stigmatizáló hatású. A társadalmi gyakorlat nem véletlenül alakult úgy, hogy az esetek nagy többségében krízis-intervenció keretében először elmeosztályra szállítják a beteget, majd a szakorvosi vélemény alapján a polgári bíróság, mint a személyi státusról döntő bíróság csak a kezelésbevétel törvényességéről dönt. Így a jogi eljárás előtt már van szakorvosi vélemény és *nem jogi eljárás keretében kerül a betegség ténye is szakértő útján megállapításra.*

A pszichiátiriai megbetegedés az elmondottak alapján és nézetünk szerint égető társadalmi problé-

ma. Egyrészt azért, mert a megbetegedés szociális szférában észlelhető, a társadalmi reagálás lehet diszkriminációló, másrészt a betegség kezelési formáinak intézményes létesítésében és kontrolljában nagy szerepe van a társadalomnak, harmadrészt pedig azért, mert a társadalom szocio-kulturális állapotának megfelelően nagy szerepet játszhat a rehabilitációban és a reszocializációban. Az elmebetegügy Magyarországon intézményesen szabályozott *humánszolgáltatás* a krízisintervenciótól kezdődően a kezelésig és a rehabilitációig. Az utóbbi tekintetben nagyon fontos a pszichiátria és a társadalom viszonya. Erről mondottuk azt bevezető megjegyzéseinkben, hogy a tásadalom igényszintje a pszichiátriai szolgáltatások irányában megnövekedett azért, mert az ilyen természetű megbetegedésekről egyre többet tud a társadalom egészségügyi kultúrájának növekedésével párhuzamosan.

Az elmebetegek büntetőjogi védelme két szférában jelenik meg. Egyrészt a kényszerű kezelésbevétel olyan eseteiben, amikor a személyes szabadság megsértésére is sor kerül, másrészt elmebeteg bűnözők esetében. A elmúlt húsz esztendő alatt két ízben került sor személyes szabadság megsértése címén eljárásra. Egyik esetben egy munkahelyi vezetőt ítélt el a bíróság, a másik esetben egy házastársat. Mindkét esetben a szakorvosi vélemény leplezte le a hamis tényállítást, aminek alapján megindult a gondozásbavételi eljárás.

És most térjünk át a büntetőjog tulajdonképpeni problémájára, az elmebetegség és a büntetőjogi felelősség kérdéseire.

Az elmebetegek büntetőjogi felelőssége és beszámíthatósága

A dolgok megértését néha igen megnehezíti az, hogy gondolatmenetünkben azonos kategóriákat használunk ugyan, de eltérő tartalommal. Ezért az egyes fogalmak használata során annak tartalmát is egyértelműen meghatározni igyekszünk. Ezt annyival is inkább szükséges elvégezni, mivel a magyar BTK, a jelenleg hatályos 1978. V. törvény Általános része doktrinális szempontból homogén rendszert alkotott. Az egyes fogalmak tartalma tehát ehhez a rendszerhez képest tárul fel.

A magyar Btk. általános része szerint egy cselekmény akkor lesz bűncselekmény, ha veszélyes a társadalomra, a törvény büntetni rendeli és az elkövetőt bűnösség terheli. Ha a három feltétel nem valósul meg, nincs lehetőség büntetőjogi felelősségrevonásra. Az elmebetegségre vonatkozó rendelkezések az általános rész III. fejezetében foglalnak helyet. A III. fejezet a „büntetőjogi felelősség akadályai" címet viseli. A fejezet doktrinális szempontból három okcsoportot szabályoz, amely a felelősségrevonást akadályozza.

Az első okcsoport a *büntethetőséget kizáró* okok csoportja.

A második okcsoport a büntethetőséget megszüntető okok csoportja.

A harmadik okcsoport az eljárás lefolytatásának akadályait jelentő okok csoportja.

A doktrinális eligazodás érdekében sommásan áttekintjük az egyes okcsoportokat. A *büntethetőséget kizáró okok* csoportjánál minden esetben arról van szó, hogy *nincs bűncselekmény,* a bűncselekmény nem valósul meg, legalábbis a büntetőjogi elmélet sze-

rint. A doktrína itt további három alcsoportot tart nyilván:

a) a cselekmény *társadalomra veszélyessége kizárt,* mert jogos védelemről, végszükségről van szó, vagy mert a cselekmény veszélyessége jelentéktelen;

b) kizárt a beszámíthatóság, mert az elkövető gyermekkorú, kóros elmeállapotú, vagy mert kényszer, vagy fenyegetés hatására cselekedett;

c) a *bűnösség kizárt,* mert az elkövető tévedésben volt, vagy előljárója parancsára cselekedett.

A második nagy okcsoportba tartoznak a kegyelem, az elévülés az elkövető halála és a cselekmény társadalomra veszélyességének megszűnése, tehát olyan körülmények, amelyek *a bűncselekmény megvalósulása után jönnek létre,* tehát nem *kizárják, hanem csak megszüntetik a büntethetőséget.*

A harmadik okcsoport az eljárás lefolytatásának olyan akadályait jelenti, mint a feljelentés hiánya vagy magánindítvány hiánya.

Mint látható, az elmebetegség a magyar törvény rendszerében a *beszámíthatóságot* zárja ki, vagyis: nincs bűncselekmény, mert a bűncselekménynek nincs alanya. Bűncselekmény alanya ugyanis csak beszámítható egyén lehet. *A törvény nem a beszámítási képesség fogalmát határozza meg, hanem ennek hiányát.*

A beszámítási képesség negatív módszerrel történő meghatározásának két indoka van. Az első az, hogy sokkal egyszerűbb törvényszerkesztési szempontból a kizáró körülményeket szabályozni, mint jogszabályban pozitíven megfogalmazni az előfeltételeket. A törvény miniszteri indokolása azonban utal a probléma elméleti magvára. Eszerint a beszámítható ember tudatosan, vagyis a cselekvés következményeinek felismerésével és ennek a felismerésnek megfelelő akarattal cselekszik. A determinizmus és a libre arbitre vitájában a törvény indokolása úgy foglal állást, ahogyan a doktrína hosszú ideje tette: az ember képes magatartása determinánsait uralni attól kezdve, hogy tudomást szerez ezekről. Ez az ún. surdeterminációelmélete. A másik ok, ami a törvényszerkesztési egyszerűségen kívül a negatív szabályozás mellett szól az, hogy az emberek túlnyomó többsége rendelkezik beszámítási képességgel. Ezért csak kivételesen fordul elő annak szükségessége is, hogy az atipikus esetet vizsgálja a bíróság. A kivételes helyzetre tehát kivételes szabályozással reagál a törvény.

Köztudott, hogy a rendellenes elmeműködés törvényi szabályozása többféle lehet. Az egyik szabályozási mód leírhat működési rendellenességeket úgy, hogy meglétük esetén minden további nélkül kizárnák a beszámítást. Ez a biológiai-orvosi módszer lenne. A másik szabályozási lehetőség a biológiai okok felsorolása nélkül csak ezek pszichológiai hatását írná le. Ez a pszichológiai módszer. A harmadik módszer az ún. vegyes módszer, ami az előző kettő kombinációja. A magyar törvény ezt az utat választotta.

A magyar Btk. rendelkezéseihez a következő megjegyzéseket kívánjuk fűzni:

1. Az elmeműködés elvileg bármilyen kóros formája kizárja az elkövető büntethetőségét, amennyiben a rendelkezésben foglalt változásokkal jár. A törvény csak példaszerűen sorolja fel a kóros elmeállapotnak ezeket a formáit. Ezek a következők: elmebetegség, gyengeelméjűség, a szellemi leépülés, a tudatzavar és a személyiségzavar.

a) Az *elmebetegség* a központi idegrendszer funkcionális vagy organikus zavara. Az elmebeteg a normális embertől eltérő módon gondolkozik, másként reagál a külvilág eseményeire. Az elmebetegség különböző formáinak megállapítása a pszichiátria feladata, ezért csak a gyakorlatban leggyakrabban előforduló eseteire utalunk. Ezek a schizophrenia, a paralysis progressiva, a paranoia, a mániás-depressziós elmezavar, az epilepszia, a toxikus elmebántalmak (pl. alkoholizmus).

b) A *gyengeelméjűség* értelmi fogyatékosság. Súlyossága szerint debilitás, imbecilitás és idiotizmus között szokás különböztetni.

c) A szellemi leépülés (dementia) az ép értelmi képesség fokozatos leépülése idős korban.

d) A tudatzavar nem elmebetegség, nem gyengeelméjűség, hanem átmeneti, múló állapot. Ebben az állapotban mind magáról, mind a külvilágról homályos, hiányos képzete van, vagy egyáltalán nincs ilyen képzete (öntudatlan állapot).

A tudatzavar előállhat *élettani alapon* (menstruáció, klimaktérium, szülés alatti és utáni állapot), fakadhat *mérgezésből* (ittasság, kábítószertől bódult állapot), előidézheti *heves kedélyállapot-változás* (felindulás, harag, félelem, ijedtség, ingerültség), származhat *betegségekből* (különösen a gerincvelő betegségeiből), sérülésekből vagy kábítószerek szedéséből.

e) A korábbi Btk. nagy hiányát pótolta az új törvény azzal, hogy ide sorolta a kóros elmeállapotokhoz a *személyiségzavart* is.

A személyiségzavar (psychopathia) nem betegség, hanem diszharmonikus személyiségfejlődés eredménye. Esetükben a lelki szerkezet diszharmóniája és a diszharmóniából adódó kóros reakciókészség áll fenn. Megkülönböztetnek ösztönpszichopatákat, affektív-, akarat- és jellempszichopatákat.

2. Láttuk, hogy a rendellenes tudati állapot önmagában még nem zárja ki a beszámíthatóságot. Csak akkor, ha a felsorolt okoknak bizonyos pszichés hatásuk van. Ez a pszichés hatás a törvény szerint az, hogy nem ismerik fel a cselekmény társadalomra veszélyes következményeit vagy nem képesek a felismerésnek megfelelően cselekedni. A képességeket az adott okok nem csak kizárhatják, hanem csak korlátozhatják működésüket. Ilyenkor beszélünk korlátozott beszámítási képességről.

3. A beszámítási képesség hiányának, vagy a korlátolt beszámítási képességnek *jogi értékeléséről* a következőket mondhatjuk.

a) Nem büntethető akinek nincs beszámítási képessége, mert nem lehet alanya a bűncselekménynek. A magyar Btk. vegyes rendszeréből következik, hogy önmagában sem a rendellenes elmeállapotnak, sem az értelmi és akarati képesség hiányának nincs jelentősége. A beszámítási képesség akkor kizárt, ha valamilyen kóros elmeállapot megállapítható: hiányzik az értelmi vagy akarati képesség és ennek a hiánynak valamilyen kóros elmeállapot az oka.

A beszámíthatatlanságot *bizonyítani* kell. A kóros elmeállapotot orvosszakértő bizonyíthatja. Az orvosszakértő vizsgálata minden esetben kötelező, ha a kóros elmeállapot gyanúja felmerül. A büntetőeljárási törvény szerint az orvosszakértő két kérdésben nyilvánít véleményt: véleményt mond az elmeállapotról és arról is, hogy az elmeállapot hogyan hatott a felismerési és akarati képességekre. Ha az orvosszakértő véleménye ellentmondó, ellenszakértő véleményét kell

kikérni. Ha ezzel sem sikerült kiküszöbölni a véleményeltérést, a legfelsőbb szakértői fórumhoz kell fordulni. Ez a fórum az Egészségügyi Tudományos Tanács Igazságügyi Bizottsága. A szakértői vélemény feladata a pszichiátriában nem szakértő bíróság tájékoztatása. Ezt a tudomány mindenkori állása alapján és a gyakorlati orvosi tapasztalatok alapján kell megtennie. A bíróság nincs kötve ítéletében sem az orvosszakértő véleményéhez, sem az Egészségügyi Tudományos Tanács véleményéhez sem. Az elutasítás indokait azonban ki kell fejtenie.

b) A korlátozott beszámítást a magyar Btk. hosszas harc után ismerte el. Valamikor a klasszikus iskola hívei csak két szélső kategóriában gondolkoztak: a teljesen beszámíthatók és a beszámíthatatlanok kategóriájában. Időközben azonban éppen a pszichiátria ismerte fel, hogy a két szélső kategória között számos átmeneti állapot van. Sok olyan ember van, akinek elmeműködése nem teljesen normális, de ennek ellenére sem mondható róluk, hogy beszámíthatatlanok. Nem beszámíthatatlanok tehát, de nem is *teljesen* beszámíthatók.

Ha elismerjük a korlátolt beszámíthatóságot, még mindig kérdés, hogy hogyan igazságos, méltányos és célszerű. Az igazságosság és méltányosság azt kívánja, hogy büntetésük enyhébb legyen, mivel velük szemben a társadalmi elvárás kisebb. A célszerűség kérdésében nem ilyen egyszerű állást foglalni. Joggal vetik fel ugyanis egyesek, hogy ezek a személyek éppen adottságaik folytán ön- és közveszélyesek. Az enyhébb büntetés alkalmazása viszont ezt a veszélyességet nem szünteti meg. Az álláspontok aztán megoszlanak abban, hogy az ilyen személyeket csak gyógyító intézkedéssel utaljuk-e az egészségügyi hatóságok hatáskörébe, vagy pedig büntetés mellett gyógyító intézkedést is elrendelni lehessen. Kriminálpolitikai szempontból az utóbbi felfogás a helyesebb. A magyar Btk. korlátolt beszámítási képesség esetén enyhébb büntetés kiszabását teszi lehetővé és ha ez a büntetés szabadságvesztés, akkor a börtönügyi törvény szerint a szabadságvesztést a börtönök külön erre a célra rendelt gyógyító részlegeiben kell végrehajtani. Ugyanez a helyzet akkor is, ha a büntetés végrehajtása során betegszik meg az elítéléskor beszámítható személy.

4. Külön is szólnunk kell a parciális beszámíthatóságról és a lucidum intervallumról.

A részleges vagy parciális beszámítási képesség olyan esetekben fordul elő, amikor a rendellenes elmeállapot bizonyos bűncselekmények tekintetében kizárja a beszámíthatóságot. Éspedig akkor, amikor kifejezetten arról van szó, hogy a „betegség bűnözik". Például a téves eszmerendszerek esetében. Vagy pedig az epilepszia rohamot megelőző ködös tudatállapota esetében. Más bűncselekmények vonatkozásában azonban az elmebetegségnek nincs hatása a viselkedésre. Például az epileptikus nem agresszív cselekményt követ el ködös tudatállapotban, hanem lopást vagy okirathamisítást.

Egyesek elismerik nálunk a *részleges beszámíthatóságot.* Mások viszont azt hangoztatják — egyezően a pszichiátria felismerésével —, hogy a betegség rányomja bélyegét a teljes személyiségre. Magunk is ezt a felfogást valljuk. Ezért nem azt mondjuk, hogy az elmebeteg egyes cselekményeit beszámítható, más cselekményeket pedig beszámíthatatlan állapotban követi el. Legfeljebb azt mondhatjuk, Földvári József álláspontjával egyezően, hogy bizonyos szempontból beszámíthatatlan elmebeteg személy egyes vonatkozásában — betegségével nem közvetlenül összefüggésben — korlátozottan beszámítható.

Némileg hasonlít ehhez a kérdéshez a lucidum intervallum esete. Az elmebetegségeknél előfordulnak javulások és visszaesések. A kettő közötti állapotot nevezi a pszichiátria világos állapotnak. Kérdés, hogy ebben az időszakban van-e beszámítási képesség? Egyezően a parciális beszámítási képességeknél mondottakkal, álláspontunk az, hogy elfogadhatatlan, hogy a lucidum intervallum időszakában a beteget beszámíthatónak tartsuk, egyéb időszakban viszont nem. Úgy véljük, hogy legfeljebb korlátozott beszámíthatóság esete forog fenn ebben a világos időszakban, mert hiszen ez az időszak is a betegség része.

5. Ki kell térnünk az actio libera in causa esetére is. A problémát az vetette fel, hogy elvileg a cselekmény elhatározásakor és elkövetésekor is beszámítható állapotban kell lennie az elkövetőnek. A beszámíthatóság folyamatosságát szakítja meg az actio libera in causa esete. Az az eset, amikor az elkövető a végrehajtás előtt maga hozza magát beszámíthatatlan helyzetbe. Azzal például, hogy leittasodik. Ezt az esetet a magyar Btk. külön is szabályozza az ittasságra vonatkozó külön rendelkezéseivel.

6. Az ittasság büntetőjogi értékelésében a magyar Btk. szakított a régi dogmatikai hagyományokkal. Erre az ittas állapotban elkövetett bűncselekmények gyakorisága késztette. A statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy igen gyakori az ittas, bódult állapotban elkövetett bűncselekmény. Az elkövetőknek mintegy 25%-a évente ittasan követi el bűncselekményét. Ezért a Btk. az ittas, bódult állapotot nem a tudatzavar egyik eseteként szabályozza, hanem külön esetként és ha a leittasodásba önhibájából kerül valaki, cselekménye tudatzavara ellenére beszámíthatónak minősül.

A pszichiátria szerint a részegségnek három fajtája van: a típusos részegség, a patológiás és az abortív részegség. A típusos részegség esetén van büntetőjogi felelősség, mert a kriminálpolitikai érdek ezt diktálja és a dogmatikai álláspontal szemben a kriminálpolitikai érdeknek van szerepe. A patológiás részegség atípusos részegség, amikor kóros reakcióról van szó: kóros érzékcsalódásokról, kóros affektusokról. Ennek alapja a kvalitatív intolerancia, vagyis az alkoholtűrő képesség alacsony foka. Ezt kiválthatják alkalmi okok, de az idült alkoholizmus is. Ilyen esetben nincs beszámíthatóság. A kóros alkoholistával szemben viszont van büntetőjogi intézkedés: a kényszergyógykezelés. Az idült alkoholista patológiás állapotban elkövetett cselekménye — állapota miatt — a beszámíthatatlanságot eredményező személyiségzavar rendelkezései alá esik.

7. Kérdés, hogy a beszámíthatatlan részeg állapotban elkövetett cselekmény büntetése esetén nem kerülünk-e szembe a dogmatika fontos alapelvével: a bűnfelelősség elvével. Úgy tűnik ugyanis, hogy részegség esetén a törvény fikcióval él: úgy kell a tettest megbüntetni, mintha beszámítható volna, tehát képes lenne a cselekmény következményeinek értékelésére és magatartása uralására. A bűnösség formáit a bíróságnak minden esetben meg kell állapítania. De hogyan lehet a beszámíthatatlan ember szándékosságát vagy gondatlanságát megállapítani? Ezt a kérdést a bírói

gyakorlat nehezen oldotta meg. A vitás kérdésekben végül is a Legfelsőbb Bíróság foglalt állást úgy, hogy a bűnösséget, ezt a tipikusan az elkövető szellemi tevékenységéhez kapcsolódó jelenséget az adott esetben a cselekmény tárgyi oldalából kiindulva kell meghatározni. A cselekményt úgy kell tekinteni, mintha az elkövető beszámítható lenne. Az önhiba — tehát a leittasodásért való morális felelősség — látszik pótolni dogmatikailag a bűnfelelősség elvét.

A gyógyító jellegű intézkedések

Az elmeműködés kóros állapota miatt nem büntethető személlyel szemben a bíróság kényszergyógykezelést rendelhet el. A beszámíthatatlanság mellett további feltétel az is, hogy az illető személy elleni erőszakos, vagy közveszélyt okozó bűncselekményt kövessen el, ami miatt legalább egy évi szabadságvesztésre ítélnék el, ha beszámítható lenne és hasonló bűncselekmény elkövetésétől kell tartania állapota miatt. Mint látható, a közveszélyes elmebetegekkel szemben van intézkedésre jog. A közveszélyesség megállapítását azonban a törvény szigorú feltételekhez köti: súlyos személy elleni bűncselekmény vagy közveszélyokozás bűntettéhez, mégpedig olyan esetben, amikor a kiszabható büntetés az egy évet meghaladná és aktuális elmeállapota folytán további bűncselekmény elkövetésétől kell tartani. A kényszergyógykezelést az Igazságügyi Elmemegfigyelő és Gyógyító Intézetben kell végrehajtani. A gyógykezelés és intézeti elhelyezés feltételeiről az IM. gondoskodik. A kényszergyógykezelés megszüntetésének nincsenek jogi feltételei: azt meg kell szüntetni, ha a gyógykezelésre nincsen szükség. Az 1979. évi 11. sz. tvr. 83. §-a szerint az Intézet vezető főorvosa azonnal előterjesztést tesz a bírósághoz a gyógykezelés megszüntetésére, ha a beteg állapota ezt megengedi.

Abban az esetben, ha a beszámíthatatlan elmebeteg nem közveszélyes és nem rendelik el állapota miatt a kényszergyógykezelést, az egészségügyi törvény rendelkezései szerint kell eljárni. Gyógyítása tehát kötelező ugyan, de nem zárt intézeti ellátásról kell gondoskodni. Az intézkedés megtétele egészségügyi hatóságoknak a feladata és nem a bíróságé.

A kényszergyógykezelés fennállásának szükségességét a bíróság évenként ellenőrzi.

A korlátozottan beszámítható szabadságvesztésre ítéltek büntetését gyógyító-nevelő csoportokban, tehát külön részlegekben kell végrehajtani. Ha az elítélt a büntetés végrehajtása során betegszik meg, gyógyításáról az Igazságügyi Megfigyelő és Elmegyógyító Intézetben kell gondoskodni és a kibocsátás szabályai ugyanazok, mint a kényszergyógykezeltek esetében. A gyógyítás időtartama beszámít a büntetésbe. Ha meggyógyult és büntetése még nem járt le, gyógyító-nevelő részlegben kell a hátralevő büntetést letölteni, ha ezt állapota megkívánja. (8/1979. IM. rendelet 109. és köv. §§-ai.)

Beszámíthatatlan elmebetegek száma évente 90—100 személy között mozog.

Alkoholistákkal szemben a bíróságoknak ugyancsak joga van kényszergyógykezelést elrendelni. Erre akkor kerülhet sor, *ha az alkoholista életmóddal függ össze* a bűncselekmény elkövetése. Két módja van a kényszergyógykezelés elrendelésének. Az egyik *a büntetés mellett történő alkalmazás.* Erre akkor kerülhet sor, ha *hat hónapot meghaladó szabadságvesztést* szabtak ki. Ekkor a gyógyítás büntetésvégrehajtási intézetben történik, külön részlegekben. Ha enyhébb büntetést szabnának ki az alkoholistára, de bűncselekménye alkoholista életmódjával függött össze, *munkaterápiás intézetbe lehet utalni.* Ennek kimondása azonban nem kötelező. Egyébként erre a célra külön modern intézetet hoztak létre Nagyfán. Ide családjogi és polgári bíróság is beutalhat olyan személyeket, akik életvitelükkel gyerekeik fejlődését, környezetük biztonságát és a közrendet veszélyeztetik. Ez nem büntetőjog körébe tartozó kérdés, de a munkaterápiás kezelés ugyanolyan intézetben történik, mint a beszámíthatatlan, alkoholista elkövetőké. Közvádas bűncselekmény miatt jogerősen elítéltek közül évenként 100—120 esetben utalnak a bíróságok kényszergyógykezelésre bűntetteseket *önálló intézkedésként.* Főbüntetés mellett 920—940 esetben rendelnek el kényszergyógykezelést. Érdekes viszont, hogy magánvádas bűncselekmények esetében ez a szám rendszeresen nagyobb, évente mintegy 1200—1220 esetben kerül sor kényszergyógykezelés elrendelésére.

Mint látható, a magyar Btk. kóros elmeállapot esetén vegyes — gyógyító-büntető — rendszert ismer és ennek intézményes feltételeit is megteremtette.

Diczig István

A kriminálstratégia helye és szerepe a bűnözés megelőzésében

A bűnözés megelőzésére irányuló elméleti és gyakorlati tevékenység során mind gyakrabban felmerül egy átfogó, komplex megelőzési koncepció — a kriminálstratégia — iránti igény. Ilyen igény nemcsak a bűnözés megelőzése terén figyelhető meg. A társadalmi és gazdasági élet más területét érintő szakmai, politikai vitákon mind többet találkozunk a stratégia szükségességével, többek között a korszerű gazdasági, vállalati, szociálpolitikai stb. stratégia kialakításának követelményével.

A népgazdaság egyes ágazatai, az iparágak és a jelentősebb vállalatok — a gazdaságpolitikai célkitűzések figyelembevételével — időről-időre meghatározzák fejlődésük további céljait, stratégiai elképzeléseiket. Ezeket a csak fő vonalakban megjelölt célkitűzéseket a közép és rövid távú tervező munka keretében részletezik, pontosítják, s az erőforrások és lehetőségek figyelembevételével megfelelő tartalommal töltik ki. A tervező munkának ez a folyamata a gazdasági feltételek változásával, az évek során, menetközben átalakíthatja a távlati célkitűzéseket is. Ezek a változások — amelyek általában nem elvi jelentőségűek — döntően a fejlődés ütemére, esetenként irányának kiigazítására vonatkoznak.

A gazdasági életben bebizonyosodott, hogy a tervező munka rövid és középtávú célkitűzéseinek megalapozottsága a rendelkezésre álló erőforrások és az elérendő célok reális megjelölése, világos távlati elképzelések, stratégiai programok nélkül nem biztosítható.

A stratégiai tervező munka a gazdasági életben már „polgárjogot" nyert általánosítható tapasztalatai vannak. Ugyanakkor a stratégiai gondolkodás térhódítása nem zökkenőmentes.

A hosszabb távlatokban való gondolkodás ellenzői a rohamosan változó és nehezen előrelátható világunkban, a társadalmi és gazdasági változások bonyolult rendszerében a rugalmasságot és a gyors alkalmazkodó készséget szorgalmazzák, szembeállítva ezt a (nyilvánvalóan távlati célkitűzéseket tartalmazó) stratégiával.

Az ellentmondás csak látszólagos. A stratégia kidolgozása és végrehajtása éppen a rugalmasságra és a környezet iránti érzékenységre kötelez. A stratégia nem jelent merevséget, mozdulatlanságot, a társadalmi, gazdasági és jogi változások iránti érzéketlenséget, mint ahogyan a hosszú és középtávú tervek sem merevíthetik meg a cselekvést. A stratégia éppen a változó világhoz való alkalmazkodás „művészete". Alkalmazása a bűnözés elleni küzdelemben is nélkülözhetetlen.

I.

A stratégia fogalma és főbb követelményei

1. A *stratégia* — e fogalom eredeti hadászati jellegéből következően — *hosszú távú, döntő jelentőségű eseményekkel, jelenségekkel, cselekvésekkel, elképzelésekkel foglalkozik.* A fogalom azóta kibővült, magában foglalja a „szervezett, nem fegyveres küzdelem tervezésének és irányításának főbb elveit" is.[1] A stratégia az elérendő célkitűzések és a megvalósításhoz szükséges olyan megközelítési módok, cselekvéssorozatok meghatározása, amelyek lehetővé teszik, hogy a célok hatékonyan, a legkisebb ráfordítással a kitűzött határidőn belül elérhetők legyenek. A stratégia átfogó, globális módon közelít a megvalósítandó célkitűzésekhez, ugyanakkor nem hagyja figyelmen kívül az összetevő elemeket és részeket sem.

A stratégia komplex módon biztosítja a tárgyát képező társadalompolitikai, gazdaságpolitikai avagy kriminálpolitikai stb. törekvések összhangját, meghatározza a célokat, a prioritásokat, s a lehetséges alternatívákat. Fontos követelmény az erőforrások, az eszközök célokra való csoportosítása és a legfontosabb célok elérési módjainak kijelölése.

A stratégia lehetővé teszi a kellően hosszú távra szóló előretekintést, ugyanakkor biztosítja az előre nem látható, figyelembe nem vett eseményekre való megfelelő reagálást. Jelentős szerepe van az intuitivitásnak, a változások felismerésének, az azokra történő reagálásnak. Ha azok a megállapítások, körülmények és feltételezések, amelyek a stratégiai döntéseket megalapozták helytelennek bizonyultak, vagy a cél elérésének feltételei változnak, a stratégiát módosítani kell.

A stratégiának — vonatkozzon az a politikai, társadalmi vagy a gazdasági élet bármely területére — számos követelménynek kell megfelelnie.

Mindenekelőtt *meg kell határozni az alapokat,* tisztázni kell a működési és szervezeti *alapelveket,* amelyekre a stratégia épül, nevezetesen:

— meg kell határozni a célokat, mit akarunk elérni, megváltoztatni;

— a társadalmi viszonyok milyen körét fogja át;

— milyen intézményekre, szervezetekre épül: azok milyen tevékenységet fejtenek ki;

— a területi, ágazati vagy objektumi határokat;

— a stratégia időhorizontját;

— a társadalmi erők részvételének formáit;

— a stratégiai feladatok irányításának, szervezésének, koordinálásának, finanszírozásának módját;

— a tevékenység jogi alapjait, s végül

— a stratégiát megalkotó munkacsoport összetételére, munkájának szervezésére, irányítására vonatkozó elképzeléseket.

2. A stratégia fontos része a célrendszer meghatározása. A stratégiai célokat úgy kell meghatározni, hogy világosan kitűnjön mit akarunk elérni, megvalósítani, hogyan fog megváltozni a társadalmi viszonyoknak az a köre, amelyre a stratégia irányul. A célok szorosan illeszkedjenek a népgazdasági, társadalmi, jogpolitikai stb. célokhoz. A stratégia akkor éri el a célját, ha mind területileg, mind tartalmilag komplexen fogja át a tevékenységet ha teljes körű, ugyanakkor kellően parciális is ahhoz, hogy a tudományos

Diczig István csoportfőnök-helyettes, BM Országos Rendőrfőkapitányság (Budapest).

[1] A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. V. köt. 1280—1281. old. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966.

és intuitív módon megfogalmazott célkitűzések és megközelítési módok a főbb alkotó részekben is kifejezésre jutnak.

A stratégiai célokat világosan kell megfogalmazni, rögzítve a prioritásokat és a lehetséges alternatívákat. A stratégiai fő célok kiválasztásának két egymásnak ellentmondó követelményt kell kielégíteniök: egyik, hogy a stratégiának komplex módon kell átfognia a megvalósítandó célkitűzéseket, másik, hogy csak kevés számú megoldásra váró feladatokat soroljunk be a célhierarchiába. A célkitűzések széles körének kijelölése nehézkessé teszi a stratégiát, a fő és melléktevékenység közötti határok elmosódnak s elvész a stratégiai jelleg. Ugyanakkor a stratégia csak akkor lehet hatásos, ha nem csupán a célkitűzéseket és a fő irányokat fogalmazza meg, hanem *megjelöli azokat a konkrét cselekvési csomópontokat, láncszemeket, amelyek a stratégia megvalósítása szempontjából kiemelkedő jelentőségűek,* amelyek nagymértékben előmozdítják a stratégiai célok megvalósulását. Ezek közé tartozik a cselekvési sorrend meghatározása, az erők és eszközök meghatározott célra való időleges vagy végleges koncentrálása, a végrehajtás módjának megjelölése stb. Ezeket *stratégiai akcióknak* nevezzük. A stratégia a maga komplexitásában az egyes stratégiai akciók útján realizálódik. Ezek az akciók olyan programok teljesítését jelentik, amelyek folyamatosan változtatják a meglevő állapotot, struktúrát a célkitűzések irányában. Ezért a közép- és rövidtávú tervekben a stratégiai akciók konkretizálása jelentős helyet foglal el.

A stratégia lényeges eleme a *rugalmasság,* a külső és belső körülményekre való reagálás. A stratégia minőségét és megbízhatóságát alapvetően az dönti el, hogy helyesen észleltük-e és mértük fel a megoldásra váró problémákat és hogyan alapoztuk meg tevékenységünket. A stratégia különösen fontos része — mint említettük — a múlt és a jelen alapos elemzése, valamint a jövő prognosztizálása. Mindezek ellenére — főleg a szociálpolitikai és gazdasági stratégiák tapasztalatai szerint — a stratégiai időtávhatárok között bekövetkezhetnek olyan változások, amelyek a *stratégia módosítását,* az alternatívák figyelembevételét vagy a célkitűzések megváltoztatását teszik szükségessé.

Módosítani kell a stratégiát, ha az alapvető feltételezések hibásnak bizonyultak, mert pl. a prognózis által adott jövőkép téves következtetések levonására vezetett, vagy a körülmények előre nem látható módon változtak. Rendszerint a stratégiai akciók módosítása válik szükségessé, de előfordulhat, hogy teljesen új stratégiát kell kidolgozni. Ekkor azonban újra kell értékelni minden tevékenységünket, különösen a stratégiai célok kialakítását és a prognosztika módszerét, eredményeit megalapozó tényezőket.

Meg kell azonban jegyezni, bármekkorák, bármilyen irányúak is a változások, a stratégiai elképzelésektől való eltérések, az eredményeknek az eredeti célokkal való összehasonlítása olyan tapasztalatokat ad, olyan következtetések levonását teszi lehetővé, amelyek a további munkánál nélkülözhetetlenek.

A stratégiaalkotás fontos eleme a célkitűzések megvalósításának *rendszerszemléletű megközelítése.* A rendszerszemlélet térmódosítása világjelenség. A gazdasági termelési rendszerek létjogosultságukat már régen bebizonyították. Az információs és irányítási rendszerek ma is az intenzív fejlődés szakaszában vannak. A modern tudomány fejlődését nemcsak az új ismeretek rendkívül gyors felhalmozódása jellemzi, hanem az a körülmény is, hogy a megoldásra váró problémák tudományos megközelítésének újabb módszereit fejleszti ki. Ezek közé tartozik a rendszerkutatás, az „egymással kölcsönhatásban álló elemek komplexumának" vizsgálata.[2]

A bűnözés negatív előjelű komplex társadalmi jelenség, amely a társadalomban az egyedi, a különös és az általános szintjén jelenik meg. Ma már elfogadott az a nézet, hogy „a törvénysértések bármely fajtáját csak adekvát intézkedések komplex rendszere képes hatékonyan visszaszorítani.[3] Ebből következik, hogy mind a bűnözés tanulmányozása, mind megelőzése nem mellőzheti a rendszerszemléletű megközelítést.

A stratégiai célok és fő irányok megfogalmazása önmagában nem elég. A célok eléréséhez hozzá kell rendelnünk a különféle *erőforrásokat,* az anyagi és szellemi erőket, a megvalósítás alanyi és tárgyi feltételeit. Nem szükséges azonban azok részletes kimunkálása, mint a hosszú és középtávú tervek esetében, ahol pontosan számba kell venni a végrehajtásban részt vevő erőket és eszközöket.

Meg kell azonban határozni *az irányításra és a döntések meghozatalára jogosult szervet,* illetve személyt, a stratégiai akciók végrehajtásáért felelősöket, a feladatok koordinálását, a döntések előkészítését, valamint a végrehajtás ellenőrzését végzőket és azok hatáskörét. Fel kell mérni a végrehajtásban részt vevő szervek és személyek körét, a társadalmi összefogás formáját és előre várható nagyságrendjét. Számba kell venni a pénzügyi és anyagi erőforrásokat, a várható szükségletet és kiadásokat.

Minden stratégiát csak a meglevő szervezet és intézményrendszerre, azok struktúrájára lehet építeni. E mellett azonban figyelembe kell venni azokat a változásokat is, amelyek éppen az adott cél vagy más hasonló feladat megvalósítása érdekében jönnek létre, de már befolyást gyakorolhatnak a stratégia, vagy az egyes stratégiai akciók érvényesülésére. Gyakran maga a stratégiai cél tartalmazza új szervezeti vagy intézményi formák megvalósítását, mások megszüntetését. Ezekkel a változásokkal a stratégia kidolgozása során számolni kell.

Alapvető jelentősége van a stratégia időhorizontja meghatározásának. A stratégia által átfogott időtartam a megvalósítás tárgyát képező feladat szerint külső és belső feltételek függvénye, de rendszerint hosszabb, mintegy 10—15 éves időszak. Természetesen ki lehet dolgozni hosszabb vagy rövidebb távra szóló stratégiát is. A gazdasági stratégiák időhorizontja általában 8—15 év, a kommunális, regionális területfejlesztési stratégiák ettől hosszabb időszakot is átfognak. A gazdasági életben mind általánosabb az a felismerés, hogy ott, ahol semmi értelme nincs hosszú távú tervek készítésének (pl. a konfekcióiparban), a jól megválasztott stratégia évtizedekre meghatározhatja a vállalkozás sikerét.[4] A stratégia (tudományos) alapját a *prognózis* képezi. Minthogy a jelenben meg-

[2] *Bertalanffy:* idézi V. A. *Lektorszkij*—V. *Szadovszkij:* Rendszerkutatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1972. 68. old.

[3] *Vass* Kálmán: A bűnözés megelőzésének rendszerszemléleti megközelítése. Magyar Jog, 1981. 11. sz. 961. old.

[4] *Tatai* Ilona—*Desewffy* Olivér: A vállalati stratégia. Társadalmi Szemle, 1984. 1. sz. 30. old.

levő tendenciák hosszabb távlatban egyre kevésbé hatnak és érvényesülnek, ezért a nagyobb távlatok vizsgálatához elengedhetetlen a jövőkutatás, *a jövő tudományos feltárása* és a jövőbeli bizonytalanságok csökkentése. A stratégia kialakításához ezért mellőzhetetlen a fejlődés lehetőséghatárainak vizsgálata, amelyek között a lehetséges jövők elhelyezkednek.

A prognózis által feltárt jövőalternatívákból kell kiválasztani azokat az optimálisnak tekinthető feladatokat, célkitűzéseket és megoldási módokat, amelyekre a stratégia ráépíthető. A prognosztikával összekapcsolt időhorizont meghatározása azonban két kérdést is felvet. Az első kérdés, hogy — figyelemmel a stratégia tárgyát képező feladatok jellegére — milyen hosszú távra kell előrelátnunk, a másik pedig hogy milyen távra lehet használható, megbízható prognózist készíteni az adott tevékenységre vonatkozólag. A kriminálstratégiát tekintve a 10 éves időtáv kezelhetőnek tűnik. A korszerű és egyre fejlődő prognosztikai módszerek, a számítástechnika alkalmazása, a rendelkezésre álló adatok mennyisége és minősége stb. lehetővé teszik, hogy ilyen időtávra a stratégiai tervezés szempontjából fontos tendenciákat, várható változásokat feltárjuk.

A stratégiát, a stratégiai akciókat nemcsak időben, hanem *térben is meg kell határozni.* Különösen fontos ez a kriminálstratégia esetében, ahol a bűnözés elleni küzdelem településekre (azok egyes részeire) irányuló területi, ágazati, iprági, üzemi stb. szinten egyaránt folytatható. A bűnözés egyedi, különös és általános szinten való megjelenési formáinak megfelelően térben is megtalálhatók azok a helyek, ahol az ellenük folytatott küzdelem a legeredményesebb. Helyesen állapítja meg Vass Kálmán, hogy „a bűnmegelőzés szintjei absztraktak: az egyes (egyedi), a különös és az általános. A rendszer szférái pedig a társadalom különböző viszonyainak és a megelőző tevékenység formáit (eszközeit) meghatározó társadalmi szerepeknek (a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helynek és a társadalomban kialakult helyzetnek) releváns sajátosságai, valamint a számításba jövő tényezők területi megoldásának szempontjai szerint csoportosíthatók.[5]

Az alapvető célkitűzések országos, megyei vagy városi szintű egységes meghatározása mellett az egyes bűncselekmény csoportok vagy fajták megelőzésére, visszaszorítására irányuló stratégiai céloknak már jobban megfelelnek a kisebb területi, ágazati vagy üzemi határok.

A stratégia jogi alapját azok a jogszabályok (törvények, törvényerejű rendeletek, Mt. rendeletek, határozatok stb.) képezik, amelyek a feladat megvalósítására rendelkeznek, vagy arra szervet, szervezetet feljogosítanak. A jogszabályok rendszerint nemcsak a célkitűzést, hanem megvalósítás alapvető elveit, formáit is megjelölik, rendelkeznek a végrehajtásért felelős vagy abban részt vevő szervek tekintetében is. A kriminálstratégia számára is a jogszabályok széles köre szolgál alapul, amelyek között a büntetőpolitika alapját képező, a jogalkalmazás jogpolitikai elveit tartalmazó 14/1973. számú NET határozat a legfontosabb. Ide tartoznak még az állam- és közbiztonságról szóló 1979. évi 17. számú tvr., a rendőrségről szóló 39/1974. (XI. 1.) Mt. számú rendelet, a közrend és közbiztonságról szóló 2015/1976. (VI. 17.), a népgazdaságot károsító bűncselekmények megelőzésének és üldözésének feladatairól szóló 3185/1976. számú, a vagyonvédelem helyzetéről szóló 2015/1976. és 2008/1977. számú Mt. határozatok.

Említést kell tenni arról is, hogy készül a bűnözés megelőzésére irányuló magas szintű jogszabálytervezet, amely — az eddigi álláspontok szerint — rendelkezni fog a kriminálstratégia alapvető célkitűzéseiről is.

3. A stratégiai tervező munka főbb módszereivel külön foglalkozunk. Már itt is meg kell jegyezni, hogy az eredményt nagyban befolyásolja, hogy a vezető milyen szervező munkával biztosítja a stratégiai terv realitását, megalapozottságát.

A gazdasági stratégiák készítésével összefüggő általános tapasztalat, hogy a távlati célkitűzések kialakítása, megfogalmazása és folyamatos fejlesztése a vezetői tevékenység fontos eleme. Stratégiai tervek kidolgozása, részletezése értelemszerűen nem lehet egy vagy néhány ember feladata. Mint a tervező munka más fázisai is, ez is megkívánja nagy tapasztalatokkal rendelkező szakemberek igénybevételét. Bonyolultabb részfeladatokat célszerű külső intézmények bevonásával kimunkáltatni.

II.

A kriminálstratégia fogalma és lehetséges alternatívái

1. A kriminálstratégia ismert, de kevésbé használt fogalom a kriminológiában. Ennek oka, hogy a bűnözés elleni küzdelem eddig főleg rövid- és középtávú intézkedésekben — tervekben — realizálódott, s a figyelem kevésbé irányult öt évnél hosszabb távlatokra. Hozzájárult ehhez a távlati terveket megalapozó bűnügyi előrejelzések (prognózisok) hiánya is.

A kriminálstratégia alatt a bűnözés elleni küzdelem távlati célkitűzéseinek, irányításának és megvalósításának főbb elveit, az állami, társadalmi és gazdasági, mindenekelőtt a bűnüldöző szervek megelőző tevékenysége fő irányának és munkamódszerének meghatározását értjük.

A kriminálstratégia az állam büntetőpolitikája végrehajtásának eszköze. Ahogy a társadalmi, gazdasági, szociális és kulturális viszonyok alakulásában meghatározó szerepe van az uralkodó osztály érdekeit és ennek megfelelő akaratát kifejező állami tevékenységnek, úgy érvényesül a bűnözés elleni harc területén is a társadalmi körülményeknek megfelelő politika. A bűnözés vonatkozásában „büntetőpolitika" megjelöléssel határozzuk meg azokat a célkitűzéseket, taktikai módszerbeli elveket, amelyeket az általános politika részeként a bűnözés elleni harc során alkalmazunk.[6]

A büntetőpolitikai elveket az általános társadalmi viszonyok mellett a bűnözés helyzetéből és az ellene folytatott harc tapasztalataiból levonható törvényszerűségek határozzák meg. Az ebből fakadó tennivalókat az állami, társadalmi, mindenekelőtt a bűnüldöző és igazságügyi szerveknek kell meghatározniuk tevékenységi körükre vonatkozóan. A büntetőpolitikai

[5] Ld.: *Vass* Kálmán i. m. 964. old.

[6] *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 156. old.

elvek az eddigi gyakorlatban csak rövid és középtávú tervekben realizálódtak, amely ma már kevésbé felel meg az általános társadalmi gyakorlatnak. A távlati perspektivikus célkitűzések meghatározása a bűnözés elleni küzdelemben is szükséges.

A büntetőpolitikai elveken nyugvó kriminálstratégia hosszabb, mintegy 10 éves távra határozza meg a bűnözés elleni harc állami, társadalmi és bűnüldözési feladatait — beleértve azokat a gazdasági intézkedéseket is, amelyek a bűnözés csökkentését szolgálják. A kriminálstratégiát a bűnözés megelőzésére irányuló távlati és középtávú tervekben kell realizálni. A bűnmegelőző munkára is érvényes, hogy a rövid és középtávú célkitűzések megalapozottsága a rendelkezésre álló erőforrások, s az elérendő célok reális megjelölése, világos távlati elképzelések, stratégiai programok, tervek nélkül kevésbé biztosítható. A távlati célkitűzéseket a rövid és középtávú tervező munka keretében kell részletezni, pontosítani, s az erőforrások és lehetőségek figyelembevételével tartalommal megtölteni. A tervező munkának ez a folyamata a bűnügyi helyzetváltoztatásával az évek során menetközben átalakíthatja, módosíthatja a távlati célkitűzéseket is.

A bűnmegelőzés stratégiájának két alapvető követelményt kell kielégítenie. Meg kell határoznia a bűnözés elleni küzdelem fő és mellékirányát, alapvető formáit és módszereit, valamint útmutatásul kell szolgálnia a megfelelő szervezet kialakításához. A megelőzési stratégia kidolgozásánál a következő rendező elvek állíthatók előtérbe:

— A bűnmegelőzés a társadalom aktív közreműködésével végzett állami tevékenység. Komplex rendszer, amelyben megvan a helye és szerepe mindazon szerveknek, intézményeknek, az állampolgárok öntevékeny csoportjainak, melyeknek feladata közvetlenül vagy közvetett módon összefügg a jogsértések visszaszorításával.

— A bűnmegelőzésben a bűnüldöző szervek fontos és nélkülözhetetlen szerepet játszanak, sajátos eszközökkel rendelkeznek, de önmagukban nem képesek a kérdés megoldására.

— A hatékony bűnmegelőzés feltétele a bűnözés okainak és megjelenési formáinak minél teljesebb megismerése.

— A bonyolult és az élet változatos területeire kiterjedő bűnmegelőzési tevékenység szintek szerint rendezhető. A bűnmegelőzés általános szintjén kialakítandó gazdasági, társadalmi, kulturális és jogi eszközrendszer a bűnözés mint társadalmi tömegjelenség visszaszorítására, perspektivikus megszüntetésére irányul. A bűnmegelőzés különös szintjén egyes bűncselekmény-fajtákra és bűnöző kategóriákra vonatkozó intézkedések helyezkednek el. A bűnmegelőzés egyedi szintjének intézkedésrendszere az egyes bűncselekmények okainak és elkövetésüket lehetővé tevő tényezőknek a kiküszöbölését célozza.

— „A társadalmi beilleszkedési zavarok komplex vizsgálata" lehetőséget ad arra, hogy a bűnmegelőzés egészét és annak eszközeit szélesebb társadalmi összefüggésben vizsgáljuk. A bűnözés megelőzésének kapcsolatban kell állnia a negatív társadalmi jelenségek visszaszorítására kidolgozott, vagy a jövőben kialakításra kerülő össztársadalmi intézmény és intézkedési rendszerrel. A bűnüldözés sajátos vonásai ugyanakkor elhatárolják más, következményeiben ugyancsak negatív társadalmi jelenségektől, mint a beilleszkedési zavarok, vagy a deviancia. A bűnmegelőzés nem mondhat le a társadalom közreműködéséről, de nem is oldódhat fel a negatív társadalmi jelenségek általánosabb szintű megelőzésére irányuló intézkedésekben.

— A bűnözés változatos indítékait, megjelenési formáit az elkövetők sajátosságait tekintve heterogén társadalmi tömegjelenség. Ennek a tényezőnek a bűnmegelőzés módszereinek sokrétűségében kell tükröződnie. Az egyes területekre, objektumokra kiterjedő átfogó megelőzés mellett a különböző bűncselekmény-fajták megelőzhetőségének fokát, elterjedtségét és súlyosságát figyelembe véve kell a bűnmegelőzési intézkedéseket megválasztani. Ennek megfelelően indokolt országos, középfokú, illetve helyi bűnmegelőzési rendszerek létrehozása.

— A bűnözés és a bűncselekmények megelőzésére egybehangoltan alkalmazni kell a potenciális bűnelkövetők irányában kifejtett személyi, illetve a bűncselekmény elkövetési alkalmak csökkentésére és kiküszöbölésére irányuló tárgyi jellegű módszereket, kiemelve a biztonságtechnikai eszközök alkalmazását.

2. A bűnmegelőzésre irányuló összehangolt, komplex tevékenységnek elvileg a bűnözés egészére kiterjedő pozitív hatást kellene kifejtenie. A valóságban ez ritkán történik ebben a formában. A megelőzés hatása jelentkezhet a bűnözés számszerű csökkenésében, minőségének (struktúrájának, társadalmi veszélyességének) javulásában stb. A megelőzés általános stratégiai céljaként is ezeket lehet megfogalmazni.

A bűnmegelőzés *általános stratégiai célja* lehet:

a) objektív oldalon: a bűnözés növekedési ütemének csökkentése, esetleg szinten tartása, vagy visszaszorítása; a bűnözés szerkezetében levő negatív irányú változások megállapítása, pozitív irányú befolyásolása; a bűnözés által a népgazdaságot és az állampolgárokat ért károk csökkentése;

b) szubjektív oldalon: a gyermekek és a fiatalkorúak számának csökkentése a bűnelkövetők között; az első bűntényesek számának csökkentése; a veszélyes és visszaeső bűnöző kategóriákkal szembeni hatékony fellépés.

A megelőzés általános stratégiai célja közül egy vagy több jobban előtérbe kerülhet, annak függvényében, hogy a bűnözés visszaszorításában hol indokolt gyorsabb előrelépés.

A megelőzéssel összefüggő tapasztalatok szerint a bűnözés volumenében, tárgyi súlyában, az elkövetők összetételében stb. bekövetkező pozitív változások területenként és időnként eltérőek lehetnek. Szoros összefüggésben vannak a megelőző intézkedések célirányosságával, hatékonyságával.

A sratégiai célok általános megfogalmazása természetesen csak elvi jelentőségű lehet. A gyakorlati tevékenység számára konkrétabb iránymutatás szükséges. Meg kell határozni azokat a konkrét irányokat és területeket — természetesen megfelelő időtartam függvényében —, amelyekre a stratégiai megelőzés befolyást gyakorol. Ezek közé tartozik azoknak a bűncselekményeknek, illetve bűncselekmény csoportoknak meghatározása, amelyek a közrend és közbiztonság szilárdítása, valamint a bűnöző utánpótlás csökkentése szempontjából fontosak.

Erre figyelemmel a *stratégiai célok bűncselekményi irányai* lehetnek:

— a gyermekek és fiatalkorúak által és sérelmükre elkövetett bűncselekmények,

— az élet és testi épség ellen irányuló, valamint a garázda jellegű bűncselekmények,

— az erőszakos vagyon elleni bűncselekmények,

— a gazdasági, illetve a közélet tisztaságát sértő bűnözés, s végül

— a közlekedés biztonságát súlyosan veszélyeztető bűncselekmények.

A stratégiai akciók *területi irányainak* megjelölése során azt a rendező elvet célszerű követni, hogy a megelőző intézkedések a legveszélyeztetettebb területekre összpontosuljanak és rugalmasan alkalmazkodjanak a bűnügyi helyzet változásaihoz. A magyarországi bűnözés jellemző sajátossága, hogy a bűncselekmények a fővárosra és a megyeszékhelyi városokra koncentrálódnak. Itt jelentkeznek többségében a közrend és közbiztonságot súlyosan veszélyeztető cselekmények is. A városokon kívül mind nagyobb figyelmet indokolt fordítani a kiemelt üdülőkörzetek és nagyobb beruházások esetén az építkezések és ezek környékének védelmére. Ennek megfelelően a megelőző intézkedéseket

a) a fővárosra,

b) a megyei városokra,

c) a kiemelt üdülőkörzetekre és

d) a nagyobb építkezéssel járó beruházásokra, valamint egyes fontosabb objektumokra célszerű irányítani.

Természetesen a megjelölt területeken belül további pontosítások szükségesek annak érdekében, hogy a megelőző intézkedések a bűnügyileg fertőzött, illetőleg veszélyeztetett helyekre irányuljanak.

3. Felmerül a kérdés, hogy a megelőző intézkedések hogyan közelítsenek a bűnözéshez, mire irányuljon a figyelem, hová koncentrálódjanak a személyi és tárgyi erőfeszítések. Egyetértek Vigh Józseffel abban, „hogy a bűnözés megelőzésében mi az *okokra* kívánunk koncentrálni, ebben látjuk a megelőzés fő stratégiáját".[7] Az okok mellett azonban a bűncselekmények elkövetését *lehetővé tevő feltételek* képezik azt a megelőzési célt, amely különösen a vagyon elleni bűncselekmények visszaszorítása szempontjából lényeges lehet. A bűnözési alkalmak, lehetőségek csökkentése, különösen az első bűntényesek, az alkalmi elkövetők számának visszaszorítása szempontjából fontos.

A megelőző intézkedések között ma, és még feltehetően hosszú távon a bűncselekmények és az ismeretlen elkövetők felderítése a megelőzés hatékony eszköze marad. A felderítetlen és büntetés nélkül maradó elkövetők mind a generális, mind a speciális prevenció szempontjából negatív értelemben a bűnelkövetésre, illetve bűnismétlésre inspiráló hatást gyakorolnak a társadalom más tagjai irányában. Az eredményes felderítés ezért a megelőzésre irányuló tevékenység fontos körét képezi.

A megelőző intézkedések között eddig is jelentős helyet foglaltak el a *védő- és óvóintézkedések* (a gyermek és fiatalkorúak esetében), valamint az utógondozó munka (a visszaeső bűnözők esetében) hatékonyságának emelése.

A pártfogó felügyelet végrehajtása során a pedagógiai, pszichológiai, nevelési és adminisztratív, valamint társadalmi eszközök alkalmazása a megelőzés bevált módszerét képezi. Helye és szerepe a stratégiai megelőzés rendszerében is alapvető.

Összefoglalva: *a megelőző intézkedések fő irányai lehetnek:*

a) a bűnözés okaiként jelentkező objektív tényezők;

b) a bűnözés okaiként számításba vehető szubjektív tényezők, valamint

c) a bűncselekmények elkövetését lehetővé tevő feltételek csökkentése, visszaszorítása, illetve ahol lehetséges megszüntetése,

d) a felderítő munka eredményességének, hatékonyságának növelése s végül

e) a védő- és óvóintézkedések, valamint az utógondozó munka hatékonyságának emelése.

A megelőző intézkedések módszereinek meghatározása a tevékenység fontos részét képezi. A bűnözés okaiként jelentkező objektív és szubjektív tényezőkkel szembeni eredményes fellépés lehetőségei és jogi alapjai sokfélék. A tudomány és a gyakorlat ezek számos — a gyakorlatban is jól bevált — formáját alakította ki. Hasonló a helyzet a pártfogó felügyelet területén. Ezek részletezése azonban már nem a stratégia, hanem a közép- és rövidtávú tervezés feladatát képezik.

A megelőzéssel összefüggő irodalomban egységes az az álláspont, hogy a bűnözéssel szembeni intézkedések a társadalomban szintek szerint rendezhetők.[8] A bűnözés elleni küzdelem három szinten folytatható, amelynek eszközei és módszerei eltérőek, ennek megfelelően hatásuk is különböző formában jelentkezik.[9]

Az első szint a szocialista társadalom építése során a társadalom fejlesztésére irányuló, annak struktúrájára is kiható alapvető állami, társadalmi és gazdasági intézkedések sorozatát foglalja magában, amely az emberek létének (anyagi, szociális, kulturális stb. viszonyainak) és tudatának pozitív átalakulását eredményezi, ezzel közvetlen és közvetett formában befolyásolja a bűnözés objektív és szubjektív okainak csökkenését. A bűnmegelőzésnek ez a szintje mind a tudományos kutatómunka, mind pedig a bűnüldözés gyakorlati tapasztalatából levont következtetések útján befolyásolható. A kriminológiai kutatásoknak ki kell terjedniök a társadalmi gazdasági fejlődés bűnözést csökkentő, esetenként növelő hatásának, törvényszerűségeinek vizsgálatára is és megállapításaival befolyásolni kell mind a büntetőpolitikát, mind pedig a társadalmi, gazdasági, szociálpolitikai, oktatási stb. tevékenységre vonatkozó jogalkotást.

A bűnözés elleni küzdelem *második szintje* az állami, társadalmi és gazdasági szervek, sőt az egész társadalom összefogása és aktív tevékenysége a bűnözés okaival és lehetővé tevő feltételeivel szemben. Az ún. társadalmi megelőzés szférája az intézkedések széles skáláját fogja át, amelyek az ideológiai felvilágosító

[7] Ügyészségi Értesítő, 1984. 1. sz. 3. old.

[8] *Gödöny* József: A bűnözés megelőzés új távlatai. Magyar Jog, 1983. 3. sz. 195. old. *Vigh* József: A bűnmegelőzés elméleti és szervezeti problémái. Ügyészségi Értesítő, 1984. 1. sz. 1. old. *Vass* Kálmán: A bűnözés megelőzésének rendszerszemléleti megközelítése. Magyar Jog, 1981. 11. sz. 961. old. B. V. *Korobejnyikov*—N. A. *Szelivanov*—K. F. *Szkvorcob:* A bűnözés szintjét és szerkezetét befolyásoló tényezők vizsgálata. Magyar Jog, 1983. 5. sz. 450. old. *Diczig* István: A társadalmi tulajdon védelme. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1978. 178. old.

[9] Vö. *Szabó* András: A társadalmi beilleszkedési zavarok és a bűnmegelőzés. Kriminológiai Közlemények, 2. sz. Erre a kérdésre külön tanulmányban térnénk ki.

és nevelő munkától a gazdasági szervek által végzett szervező és technikai jellegű intézkedésekig terjedhet. Ide tartozik minden olyan tevékenység, amely a bűnözés megelőzését szolgálja. Meg kell jegyezni, hogy az egész társadalom összefogását kifejezésre juttató összehangolt állami, társadalmi és gazdasági intézkedések összessége csak akkor lehet eredményes, ha azt megfelelő állami, társadalmi szervezet fogja össze és céltudatosan irányítja a bűnözés okaival és feltételeivel szemben.

A bűnözés megelőzésének *harmadik,* vagy büntetőjogi *szintje* a bűnüldöző szervek tevékenysége útján realizálódó büntető anyagi, eljárásjogi és más ezekhez kapcsolódó intézmények által körülhatárolt terület, amelyben a bűnügyi tudományok valamennyi területét érintő, a megelőzést szolgáló tudományos eredmények, eszközök és módszerek is helyet kapnak. Az egyes bűncselekményekkel és elkövetőkkel szemben foganatosított intézkedésekben, a felderítésben, a generális és speciális prevencióban jelentkező visszatartó hatása ma és még feltehetően hosszú ideig a megelőző tevékenység alapvető tényezője marad.

Ide tartozik a szignalizáció is, amely összeköti a büntetőjogi intézkedéseket a nem büntetőjogi megelőzés rendszerével és kivezeti az intézkedéseket a társadalmi és gazdasági élet területére.

A megelőzés egyes szintjei között a bűnözés egyes különös és általános megjelenési formáival szemben fellépést és dialektikus kapcsolatot az intézményi és tevékenységi formák összefonódása, egymáshoz illeszkedése és a tervszerű, tudatos koordináció biztosítja.

A megelőző intézkedések az egyes szinteknek megfelelően az alábbi szervek tevékenységére épülnek:

a) a párt- és állami élet legfelső szervei által elhatározott döntésekre és intézkedésekre;

b) az állami, társadalmi és gazdasági szervek által irányított és szervezett — a lakossággal közvetlen kapcsolatban állók által konkrétan is végzett — megelőző intézkedésekre, a lakosság mozgósítására;

c) a bűnüldöző és igazságügyi szervek, valamint a tudományos intézetek tevékenysége útján realizálódó jogi és nem jogi intézmények alkalmazására, továbbá a bűnüldözés önkéntes társadalmi segítőinek közvetlen részvételére.

A megelőzés három szintjén elhelyezkedő tevékenység irányítására, koordinálására, összefogására és ellenőrzésére lennének hivatottak azok az országos, megyei és helyi bűnmegelőzési állami, társadalmi szervek, amelyek létrehozása ma már elengedhetetlen követelményként merül fel.

*

A bűnmegelőzés stratégiájának, fő irányának, területének, időhorizontjának stb. tudományos megalapozása, a stratégiai akciók kidolgozása, a végrehajtásban részt vevő szervek körének, feladatának, munkamódszerének meghatározása az erre a célra létrehozott bizottság feladatát képezi.

SZEMLE

Cséka Ervin

Szabóné Nagy Teréz (1935—1985)

Az emberi élet értékét nem annak időtartama, sokkal inkább tartalma adja. Az alig 50. évében eltávozott Szabóné Nagy Teréz professzor életpályájára ez fokozottan vonatkozik. Sajnálatosan rövid volt, tartalma mégis teljesnek mondható. Hivatást töltött be, szinte kora ifjúságától kezdve minden erejét, szorgalmát, kiváló tehetségét és talán egészségét is ennek szolgálatába állította. Korán kialakult tudományos érdeklődése az ifjúság nevelésére való elhivatottsággal, az oktató munka szeretetével párosult és e lankadatlan szenvedélye megmaradt hamar ellobbant életének végéig.

Szabóné Nagy Teréz pályájának kezdete a 60-as évek elejére esett, amikor megújuló szocialista jogrendszerünknek — és benne a büntetőjog egész rendszerének — a társadalmi, gazdasági, politikai fejlődés és követelmények adtak szélesebb és mélyebb távlatokat. Már első publikációit erőteljes társadalmi, jogpolitikai szemlélet hatotta át, amelyet következetesen érvényesített későbbi tudományos tevékenységében. Ma már megállapíthatjuk, hogy kutató, tudományos munkásságával szervesen felépített, harmonikusan megszerkesztett életművet hagyott hátra.

Kivételes érzéke volt a bűnügyi tudományok — elsősorban, de nem kizárólag a büntetőeljárási jog — elméleti problémáinak gyakorlati megközelítésére, a jogalkalmazás igényeire figyelemmel lévő elméleti általánosításokra. A kutatási módszerek empirikus megalapozásában, a bűnüldözés és az igazságszolgáltatás feladatainak, eszközeinek a bűnözés valóságos tényei alapján való kimunkálásában országosan, sőt nemzetközileg is kimagasló eredményeket ért el. Nemcsak a büntetőeljárási jog, illetőleg a bűnügyi tudományok, hanem az egyéb szaktudományok (statisztika, pszichológia, szociológia, információelmélet stb.) vívmányait is hasznosítva, magas fokú integráló képességgel tárta fel, dolgozta ki és jórészt rendszerbe is foglalta a bűnösök felelősségre vonására, de a törvényesség, a garanciák megóvására is hivatott büntető igazságszolgáltatás korunkban felmerülő alapvető feladatait. Folyton az újat, az előrevivőt kereső érdeklődése a büntető jogalkalmazás gyakorlatának elméleti megfontolásokkal történő segítésére irányult. Felismerte és műveiben kimutatta a büntető igazságszolgáltatás mechanizmusának, tevékenységi mozzanatainak konkrét értékelhetőségét, „mérhetőségét", ami, sajátosan komplex módon, lehetővé teszi az eljárási tevékenységnek és hatékonyságának ellenőrzését is.

Nem a kegyelet mondatja most, mert tény, hogy született, kifejezett alkotó egyéniség volt. Széles társadalmi bázisra alapított, szakemberek közreműködését és tapasztalatait rendszeresen felhasználó részletkutatásokat végzett folyamatosan, szinte megszakítás nélkül, de mindig távolabbi, a büntetőeljárás mindenkori társadalmi rendeltetését szem előtt tartó általánosítás jegyében. E részletkutatások tanulságainak összefoglalásából keletkeztek átfogó koncepcióban fogant, jelentős munkái, amelyek korunk büntető eljárásjogi tudományának időtálló termékei. 1966-ban jelent meg

Cséka Ervin tanszékvezető egyetemi tanár (Szeged).

A büntetőeljárási rendszer alapjai c. első monográfiája. Ebben először dolgozta fel kritikailag a szocialista szakirodalomban a tiszta processzualista, illetőleg az anyagi jogias nézetek jelentőségét, azután a jogviszonyok szerepét a büntetőeljárásban, valamint a büntetőjog és a büntetőeljárási jog kapcsolatát a szocialista jogrendszerben. Ezek szintézisére alapozva világította meg a büntetőeljárási jog modern rendszerét, annak szerkezetét.

Később több éven át szószólója volt tudományos irodalmunkban és jogéletünkben a büntetőeljárási jog megújításának a bűnözés tényleges helyzete, a jogpolitikai követelmények és a jogalkalmazás feladatai szabta keretekben. Gazdag joggyakorlati és összehasonlító jogi anyag alapján végzett, monográfiákban (A büntetőeljárás egyszerűsítése, 1970.; Vétség, bűntett, súlyos bűntett, 1977.) összegezett kutatásai ráirányították a figyelmet a büntetőjog és az eljárásjog korrelációs egyszerűsítésének, differenciálásának, a kisebb súlyú bűncselekmények értékelésének, a büntető útról való eltérelésnek, a dekriminalizációnak időszerű problémáira; idevágó javaslatait a jogalkotás is messzemenően hasznosította. E tágabb témakörnek szentelte elmélyült megalapozású doktori értekezését, amelynek anyagát nagy igényű (35 ív terjedelmű) monográfiában jelentette meg. (A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása, 1974.)

Egész munkássága bizonyítja, hogy Szabóné Nagy Teréz a hazai büntető jogtudomány egyik legtermékenyebb, alkotó művelője volt. De aktívan működött a tudományszervezés, a jogi közélet, az oktatás minden területén. Szerzőként részt vett tankönyvek, egyetemi jegyzetek írásában, az országosan használt, legutóbbi kiadású egységes büntető eljárásjogi jegyzet szerkesztői munkálatait is ellátta. Idegen nyelven többek között gyűjteményes munkákban is publikált. Sokirányú publikációs tevékenysége közül kiemelhető az a cikksorozat, amelyben, társszerzőként, csaknem a büntetőeljárás egész anyagát felölelő, legfontosabb elvi és gyakorlati kérdéseket dolgozta fel. Tanulmányok, javaslatok készítésével működött közre korábbi és hatályos anyagi és eljárási jogi büntető jogszabályaink kodifikációs munkálataiban. Vezető és irányító teendőket látott el az Országos Kutatási Főirány keretében folytatott vizsgálatokban, legutóbb a büntető igazságszolgáltatás hatékonyságának problémakörében. Ez utóbbi — részben az általa irányított kutató- és szerzőgárda segítségével kidolgozott — témának összegező értékelését monográfiába foglalta, amely azonban sajnos már csak posztumusz műve lesz. Alig lehet számba venni a jogi közélet más területein, hazai és külföldi tudományos társaságokban, bizottságokban kifejtett tevékenységét, előadásainak, egyéb szerepléseinek sorát, kiterjedt társadalmi munkásságát.

Végül, de talán elsősorban, élete értelmének, központi feladatának tekintette oktató-nevelő munkáját. Mint az ELTE büntető eljárásjogi tanszékének oktatója, később professzora, vezetője, generációkat vezetett be szívvel-lélekkel a jog, közelebbről a bűnügyi tudományok világába, derűs egyéniségéből fakadó szuggesztivitással, az ifjúság problémái iránti finom érzékenységgel, megértéssel, de mindenkor a hivatás és a feladat követelte komolysággal, felelősséggel. A teljesítmények értékelésében objektivitás és igazságosság jellemezte, de a tanítványban mindig látta az embert is, éspedig már a felnőtt, a saját életéért felelős embert, noha őket — ismert szóhasználatával, nem is rejtett szeretettel — rendszerint „gyerekeknek" nevezte. Hallgatóinak nemcsak szakmai felkészültsége, hanem egész sorsa, kezdődő életpályája is érdekelte, gondjukat viselte az oktató munka hivatalos keretein kívül is. Szakmai vetélkedők, hallgatói szereplések alkalmával nem tudta és nem is akarta leplezni „anyai" együttérzését iránt uk, az értékelés során lelkiismereti kérdésnek fogta fel érdekeik védelmét.

Közvetlen munkatársai, de pályatársai körében is országosan ismert volt előzékenysége, a mások nézetei, kezdeményezései iránti fogékonysága, páratlan segítőkészsége. A szó legjobb értelmében népszerű tanár, tudós, ember, kolléga volt.

Szabóné Nagy Teréz korán lezárult, mégis teljes életműve elévülhetetlen értéke és gazdagítása a magyar büntető jogtudománynak, példamutató egyénisége pedig sokáig él az utókor emlékezetében.

Ruszoly József

Both Ödön (1924—1985)

Egy esztendővel a magyar jogtörténészek nagy öregjének, Degré Alajosnak a halála után megint temettünk. Szegeden, ahol életének 62. évében súlyos betegségben elhunyt Both Ödön. Halála szó szerint vett pótolhatatlan vesztesége nemcsak a József Attila Tudományegyetemnek, hanem a magyar tudományosságnak is. Pályafutásának adatai átlagos, csúcsát sajnos el nem ért egyetemi oktatói életrajznak is tűnhetne, ha nem tudnánk benne *az embert*; a lelkesen lobogót, a küzdőt, a vállalót, a bizonyítót — és a tévedőt, a vereségek után újra kezdőt, a belenyugvót.

1924. január 16-án, tanító családban született Cibakházán. Szegeden a Klauzál Gábor Gimnáziumban érettségizett 1942-ben. Megkezdett műegyetemi tanulmányait elvitte a háború. 1945-től a Város szolgálatába lépve jogi tanulmányokat folytatott, majd 1949-ben a kar oktatója lett. A demonstrátorságtól fokról fokra haladván előre 1965-ben docensként a jogtörténeti tanszék vezetője lett, s e tisztségében 1985. április 27-én bekövetkezett haláláig meg is maradt. Magas színvonalú előadásaiból többezer jogász nyert az elsajátított tananyaggal együtt tudományos alapú, életre szóló történelmi szemléletet.

Számos állandó és eseti megbízatása volt a kar „állami" és szakszervezeti életében, melyek közül ehelyütt 1951 óta betöltött tudományos bizottsági titkári és az ebből kinőtt Acta-szerkesztői tevékenységét emelem ki, meg azt, hogy fiatalabb korában, az 50-es 60-as években a szegedi jogász ifjúság kulturális életének meghatározója volt.

Túlságosan közelről ismertem ahhoz, hogy sikereinek és balsikereinek titkát megfejthessem. Elfogult lennék. S talán még nem is érkezett el ennek az ideje.

*

Mint tanítványnak és két évtizedig közvetlen munkatársnak nekem jutott osztályrészül a fájdalmasan megtisztelő feladat, hogy a szakmabelieket tömörítő jogászszövetségi jogtörténeti bizottság, valamint a budapesti, a pécsi és a miskolci társkar nevében búcsút vegyek Both Ödöntől, kedves Ödön Bátyámtól, és az alkalomhoz illően méltassam három és fél évtizedes egyetemi tevékenységének azt a részét, amelyet nagy szeretettel és odaadással teljesített, mindkét jogtörténeti főkollégiumra kiterjedő oktató-nevelő munkája mellett a legszívesebben végzett: *jogtörténetírói munkásságát*. Oktató-nevelői elhivatottságát a hozzá hasonlóan korán elhunyt édesapjától, a szeged-madarásztói tanítótól örököl-

Ruszoly József egyetemi docens, Nehézipari Műszaki Egyetem (Miskolc).

hette, jogtörténészi pályájának indíttatása pedig a Székelyföldről elszármazott családban tovább élő, az ősök által megélt magyar históriából is eredeztethető. Sokszor emlegette például dédapjának, annak a Both Ferencnek az „idealizmusát", aki Oláhfaluban 1849 májusában akkor választatta magát népképviselőnek, amikor már sejthette, hogy a szabadságharc ügye vesztésre áll.

Tanulmányozott korszaka a feudális rendiségből a polgári társadalomba való átmenet: a tág értelemben vett reformkor, valamint a forradalom és szabadságharc éve, az 1790-től 1849-ig terjedő időszak volt, amelynek mélyebb, történelmi materialista szellemű kutatása éppen pályája kezdetén indult meg. Mestere a Kolozsvárról hazatért Bónis György volt; az ő révén kapcsolódott „szellemi nagyapjának", Eckhart Ferencnek iskolájához. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet általa kutatásra kiválasztott jogintézményeit azzal az eszköztárral vizsgálta, amelyet elődei a középkori jogtörténetre alakítottak ki. Empirikus kutató volt, mint minden vérbeli történész. A tényszerű levéltári forrást többre becsülte minden másnál, legfőképp az elméletieskedésnél. Igazi műhelyei az iratszagú archívumok, elsősorban az Országos Levéltár nagykutatója, és természetesen a szegedi akkor még „torony alatti" levéltár voltak.

Kutatómunkája és alkotó tevékenysége két fő területet fogott át: a polgári szabadságjogok hazai kialakulását és korszaka büntetőjogának történetét, szerencsésen párosítva így az alkotmánytörténetnek a köztörténészeket is érdeklő művelését a jogtudomány más alkotóinak figyelmére is számító szakjogtörténet-írással. Tanulmányai, melyek főként a szegedi karnak az ő szerkesztői életművét jelentő, eddig harmincegy kötetben, mintegy *tízezer lapon* megjelent kiadványsorozatában, ismert rövidítéssel említve: az *Acta Jur. et Pol. Szeged*-ben, önálló, esetenként terjedelmes füzetekként jelentek meg, itthon s külföldön egyaránt jó hírnevet szereztek szerzőjüknek.

Pályája elején a szabadságjogok és kapcsolódó bírósági területük köréből két alapvető, azóta is sokat emlegetett műve jelent meg: *Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte (A sajtószabadság problémája a reformkorban)* [I : 4., 65 p., 1956.] és a *Küzdelem az esküdtbíráskodás bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtszéki rendelet* [VII : 1., 60 p., 1960.]. Két évtized múltán, alkotó tevékenysége másodvirágzása idején a Martonyi- és a Csizmadia-emlékkönyvbe írt tanulmányai: *Szemere Bertalan belügyminiszter sajtórendelete és a vezetése alatt álló minisztérium sajtóügyi tevékenysége 1848-ban* [XXVII : 4., 31 p., 1980.] és *A sajtótermékek terjesztésének a szabadsága Magyarországon 1848-ban* [Studita Iuridica, Pécs 1980. 87—101. p.] tetőzték be sajtószabadság-történetét.

Szakjogtörténeti próbaként szintén pályája első, alkotásokban ígéretes szakaszában írta meg *Szeged város büntetőbíráskodása 1848-ban* című tanulmányát [IV : 1., 62 p., 1958.], amelynek hozadékán föllelkesedve, éjt nappallá téve, olyan szívós munkával, amelyre életében talán csak *egyszer* képes az ember, föltárta e Város 1790 és 1848 közötti teljes büntető joggyakorlatát: mind a *húszezer* bűnügyet. E helyi leváltári anyagot, amelyben, mint csöppben a tenger, tükröződik a korabeli hazai judikatúra, s büntető kódex nem lévén, csakis ez lehet az élő hatályos jog megismerésének alapvető forrása, a kevés nyomtatott matériával — tervezetekkel, javaslatokkal, tankönyvekkel stb. — összevetve írta meg és tette közzé *A beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok Szeged város reformkori büntetőjogában* című, kandidátusi értekezésként megvédett részmonográfiáját [X : 7., 128 p., 1963.]. Ezt jóval később, mintegy másfél évtized múltán követte *A stuprum violentum a kései feudális magyar büntetőjogban (1790—1848)* című tanulmánya [XXIV : 2., 36 p. 1977.], amely módszertanilag is kiválóan mutatta be a büntetőjogászok, köztük a saját mesterként is tisztelt Schultheisz Emiltől is sokszor vizsgált „példa"-bűncselekmény, a nemi erőszak hazai történeti előzményeit. Kár, hogy a kriminalista szakma úttörő munkáiban inkább csak helyi históriát látva, nem reagált bátorítóbban rájuk. Különben talán nem maradt volna torzóban (szegedi) büntetőjog-története.

Both Ödön cselekvő részese volt a közép-európai jogtörténész együttműködésnek. Az 1969. évi emlékezetes, általa is szervezett szegedi találkozón rendkívül alapos históriográfiai áttekintést nyújtott a fölszabadulás óta addig eltelt negyedszázad jogtörténet-írásáról, főként ennek az 1848/49-ig terjedő időszakot tárgyaló műveiről [*Wissenschaftliche Forschungsrichtungen auf dem Gebiete der ungarischen Rechtsgeschichte seit 1945.* XVII : 16., 32 p., 1970.]. Az 1974. évi kremsi konferencián előadott németül [Nagy László-emlékkönyv, XXXI : 7., 1984., 81—92 p.,] és magyarul a közelmúltban éppen e hasábokon publikált *A magyar feudális tulajdon fő vonásai a kései feudalizmus idején* [Jogtudományi Közlöny, 1984. 6. sz.] című fontos magánjog-történeti tanulmánya mint az évtizedekig tartott speciális kollégiumának maradandó lecsapódása minden bizonnyal stabil ajánlott olvasmánya lesz a jövendő jogtanuló ifjúságnak.

E magánjog-történeti kirándulását, miként minden művét is a tömörség, a szabatosság és a lényegretörés jellemzi. Nehezebb olvashatóságukat nemcsak enyhíti, de föl is oldja választékosan szép magyarsága, valamint a források nyelvezetéből is kölcsönző, kort idéző fogalmazása. A *történeti hitel* mellett talán a *műgond* volt rá a legjellemzőbb. Lassan írt, ám szinte a szedőgépbe fogalmazott.

Különös érzékenységét a nemzetiségi kérdés iránt Buza-emlékönyv-beli tanulmánya, a *Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi poltikája 1848 nyarán* igazolja [V : 2., 23—44. p., 1958.]. A történetírás által méltatlanul elhanyagolt nagy magyar reformer, Szemere Bertalan munkásságának jogtörténészi földolgozása és az 1848-i Belügyminisztérium teljes intézménytörténetének tervezett megírása sajnos tollában, céduláiban maradt. Jelképesnek is tekinthető, hogy utolsó, immár fájdalmunkra *posztumusz* műként a még általa szerkesztett Pólay-emlékkönyvben (XXXIII.) németül és a *Jogtörténeti tanulmányok* VI. kötetében magyarul megjelenő, az ifjú Szemere politikai és jogi nézeteiről írott tanulmányával zárul le alkotói pályája. Kedves státusférfijáról, Borsod szülöttéről tervezett miskolci előadása most már sajnos örökre elmarad...

Both Ödön életművének, tanulmányain, részmonográfiáin és az itt nem méltatott más művein kívül, vannak könyvészetileg nem jegyezhető, mégis csupán a mondottakhoz mérhető „tételei". Ha szakmáról volt szó, idejét és erejét nem kímélve lektorált, tárgyalt és vitatkozott, olykor hevesen is. E viták meg a baráti bírálatra bemutatott dolgozatok ceruzabejegyzései, a margón meghúzott szaggatott vonalai sokunk, nemcsak a szegediek, sőt nem is csupán céhbeliek kéziratain, beépültek és még sokáig beépülnek munkáinkba. Kritikusan biztató segítségért nagyobb hálával tartoztunk volna neki. Amit életében elmulasztottunk, kicsiny részben még talán pótolhatjuk. Nekünk, tanítványainak, munkatársainak köte-

lességünk műveinek, újabb jogtörténeti irodalmunk e gyöngyszemeinek további gondozása, kötetbe szerkesztése.

Az európai szocialista államok jogalkotásáról

Sipos Katalin

Szovjetunió

A Szovjetunióban az *1984. év második felében* az alábbi össz-szövetségi és köztársasági (OSZSZSZK) szintű jogszabályok jelentek meg:

Az *államjog* területén elsőként említendő *az OSZSZSZK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének hivatali apparátusára vonatkozó szabályzat* (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta RSZFSZR — a továbbiakban R.V.V.SZ. — 1984. 31. sz. 1102 t.). Az Elnökség apparátusát alkotó szervezeti egységek a következők: ügyviteli hivatal, titkárság, ügyfélfogadás, tanácsi osztály, jogi osztály, az állandó bizottságok munkájával foglalkozó osztály, kegyelmi ügyek osztálya, kitüntetésekkel foglalkozó osztály, pénzügyi-gazdasági osztály. A Szabályzat tartalmazza az egyes egységek főbb funkcióit, valamint az apparátus dolgozóinak jogait és kötelességeit. Ugyancsak köztársasági szinten került megerősítésre *a küldöttcsoportok és a tanácstagi felügyeleti csoportok szabályzata* (R.V.V.SZ. 1984. 32. sz. 1101. t.). A Szabályzat értelmében a küldöttcsoportok a küldöttek önkéntes egyesülése a jogosítványaik gyakorlását célzó közös munka megszervezése érdekében. Létrehozásuk területi vagy termelési (munkahelyi) elv alapján történik. A tanácstagi felügyeleti csoportok a tanácsi döntések végrehajtása feletti operatív ellenőrzés gyakorlására alakulnak a tanácsi alárendeltségű, vagy a tanács illetékességi területén működő vállalatok, intézmények és szervezetek keretében.

A vizsgált időszak *államigazgatási* jogszabályai különböző igazgatási területeket érintenek. Köztársasági törvényerejű rendelet jelent meg az *OSZSZSZK* államigazgatási *szabálysértési törvénykönyvének hatálybaléptetési rendjéről* (R.V.V.SZ. 1984. 49. sz. 1695. t.). A jogszabály értelmében a törvénykönyvnek az össz-szövetségi kerettörvényben megállapított szabályai az Alapok hatálybalépésétől alkalmazandók, egyébként a kódex alkalmazására csak az 1984. dec. 31. után elkövetett szabálysértések vonatkozásában kerül sor. Össz-szövetségi törvényerejű rendelet szabályozta a Szovjetunió *gazdasági övezetéről* 1984. febr. 28-án kiadott *törvényerejű rendelet egyes rendelkezéseinek alkalmazását* és a környezetvédelmi felelősség egyes eseteit (Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SZSZSZR — a továbbiakban SZ.V.V.SZ. — 1984. 46. sz. 809. t.). Hasonló szintű jogszabály jelent meg az északi tengerpart és a távoli északi övezetek *természeti környezetének védelméről* (SZ.V.V.SZ. 1984. 48. sz. 863. t.). A tárgyalt időszakban került megerősítésre a *Szovjetunió Polgári Légiközlekedési Minisztériumának* új *Szabályzata* (SZ.P.SZ. 1984. 26. sz. 137. t.). Az oktatási igazgatás területét érinti az a kormányrendelet, amely jóváhagyta az általános képzést nyújtó *iskola bázisvállalatára* vonatkozó Szabályzatot, mely tartalmazza a bázisszervezet feladatait a tanulók szakmai felkészítése terén, valamint az iskola kötelezettségeit a vállalat irányában (Szobranie posztanovlenij pravitelsztva RSZFSZR — a továbbiakban SZ.P.SZ. — 1984. 29. sz. 160. t.).

A *területi tervezés* továbbfejlesztését célzó össz-szövetségi kormányrendelet értelmében (SZ.P.SZ. 1984. 30. sz. 170. t.) az össz-szövetségi gazdasági és szociális fejlesztési tervek keretében kell előirányozni az egyes köztársaságok feladatait az iparfejlesztés, a lakás- és kommunális gazdálkodás, valamint a beruházási előirányzatok terén. A tárgyalt időszakban került elfogadásra a *Szovjetunió 1985. évi gazdasági és szociális fejlesztési terve* (SZ.V.V.SZ. 1984. 48. sz. 851. t.). Az össz-szövetségi tervtörvény előirányzataival összhangban került jóváhagyásra az OSZSZSZK 1985. évi fejlesztési terve (R.V.V.SZ. 1984. 50. sz. 1753. t.).

A *pénzügyi jog* területén kiemelkedő a Szovjetunió 1985. évi állami *költségvetési terve* (SZ.V.V.SZ. 1984. 48. sz. 853. t.), továbbá az OSZSZSZK 1985. évi költségvetési terve (R.V.V.SZ. 1984. 50. sz. 1755. t.). Az *adózás* kérdését érinti az a kormányrendelet (SZ.P.SZ. 1984. 29. sz. 162. t.), amely a mezőgazdasági adókedvezményekre vonatkozó korábbi jogszabály kiegészítéséről intézkedik a kedvezményezettek körét illetően. A „Szovjetunió Hősei" címmel kitüntetett adófizetés alóli mentesítéséről össz-szövetségi törvényerejű rendelet intézkedik (SZ.V.V.SZ. 1984. 45. sz. 790. t.). A *bankhitelezés* vonatkozásában miniszertanácsi rendelet jelent meg az össz-szövetségi Állami Bank és a Beruházási Bank jogosítványainak az előirányozott keretet meghaladó beruházások hitelezésére történő kiterjesztéséről (SZ.P.SZ. 1984. 31. sz. 179. t.).

A *polgári jog* vonatkozásában figyelmet érdemel az *állami biztosítás továbbfejlesztését* és a biztosítási szervek munkájának javítását szolgáló intézkedésekről megjelent kormányrendelet (SZ.P.SZ. 1984. 28. sz. 155. t.), mely a biztosítási szervek munkájának fokozottabb ellenőrzését, valamint anyagi-műszaki bázisuk szélesítését irányozza elő. A jogszabály előírja a közép- és felsőfokú szakemberképzés javítását, valamint az Állami Biztosítási Főigazgtóság központi nyereségbevételeinek elosztási rendjét. Itt kell megemlíteni azt a minisztertanácsi rendeletet, amely a *légiközlekedési vállalatot terhelő anyagi felelősség* kérdését szabályozza az értékmegjelölés nélkül feladott csomagok, illetve az utasoknál levő tárgyak elvesztése esetén (SZ.P.SZ. 1984. 29. sz. 164. t.).

A *büntetőjog* területét érintő jogszabályok a vizsgált időszakban köztársasági szinten jelentek meg. Az össz-szövetségi szabályozást követve került megerősítésre az OSZSZSZK-ban *a büntetésvégrehajtási intézkedésekhez nem fűződő büntetések végrehajtási rendjére és feltételeire* vonatkozó Szabályzat (R.V.V.SZ. 1984. 29. sz. 991. t.). Az ebben tárgyalt büntetésnemek a következők: meghatározott tisztség vagy tevékenység ellátásának tilalma; pénzbüntetés; tisztségből felfüggesztés; okozott kár megtérítésére kötelezés; társadalmi megrovás; vagyonelkobzás; katonai vagy egyéb speciális rendfokozattól való megfosztás. Az előző jogszabállyal összhangban került sor az OSZSZSZK *Btk. kiegészítésére és módosítására* (R.V.V. SZ. 1984. 29. sz. 992. t.). Végezetül megemlítjük, hogy a *Btk. 209. cikkelyének alkalmazásáról* a Legfelsőbb Tanács Elnöksége határozatot adott ki, melyben a parazita életmódot folytató személyek büntetőjogi felelősségét szabályozza (R.V.V.SZ. 1984. 51. sz. 1793. t.).

Az *igazságügyi szervezetet* illetően egyetlen össz-szövetségi aktus jelent meg. A Legfelsőbb Tanács Elnökségének határozata kisebb módosításokat ír elő a *Legfőbb Ügyészség apparátusában* (SZ.V.V.SZ. 1984. 30. sz. 517. t.).

Végezetül a *munkajog* területén két össz-szövetségi jogszabály érdemel említést. Törvényerejű rendelet jelent meg a *tényleges katonai szolgálatot teljesítők,* illetve családtagjaik nyugdíjellátásának javításáról (SZ.V. V.SZ. 1984. 45. sz. 791. t.). Minisztertanácsi rendelet szabályozta a munkáltató kártérítési kötelezettségét a dol-

gozó által munkaköri kötelezettsége teljesítése során elszenvedett egészségkárosodás kapcsán (SZ.P.SZ. 1984. 24. sz. 128. t.).

Horváth Anna

Bulgária Népköztársaság

1984. II. félévében a bolgár törvényhozásban kevés normatív aktus jelent meg.

Az *államigazgatási jog* területéről csupán azt az utasítást kell megemlítenünk, amely a korábbi jogszabály felváltásaképpen újra fogalmazza az állami és népi ellenőrzési bizottságok és csoportok szervezeti és működési szabályait. (Az Állami- és Népi Ellenőrzési Bizottság 1984. (X.5.) 1. sz. ut., Dőrzsaven Vesztnik — a továbbiakban Dr.Veszt. — *1984. 87. sz.*)

Ebben a félévben a *polgári jog* területén jelentek meg figyelmet keltő rendelkezések. Az 1984. VII. 6-i 37. sz. MT. hat. *a licencekre vonatkozó 1976. évi Szabályzat módosítását és kiegészítését* tartalmazza. A jogszabály egyes szakaszai olyan kérdésekre térnek ki, mint a licencia fogalma, a licenciavásárlás bolgár feltételei, a licenciavásárlás gazdasági indokoltságának értékelése, a licenciavásárlásban és hasznosításában közreműködő bolgár szervek és feladataik, a licenciavásárlás pénzügyi háttere. A rendelkezések további része a licenciaszerződések egyes kérdéseit tárgyalja, kitérve a licenciaszerződések és a beruházások viszonyára is. Végül helyet kaptak a határozatban a licencia hasznosításának egyes kérdései is. *(Dr.Veszt. 1984. 57. sz.)*

Az 1984. VII. 2-i 33. sz. MT. határozat *a kis- és középvállalatok létesítésének meggyorsítása* érdekében hozott rendeletet hirdeti ki, amely a kis- és középvállalatok gazdasági mechanizmusát érintő speciális szabályokat tartalmaz.

A rendeletben helyet kaptak azok a rendelkezések, amelyek az ilyen vállalatok alapításával és működésével kapcsolatosak. A rendelet megszövegezi a kis- és középvállalatok fogalmát, valamint az ezekkel szemben támasztott követelményeket. Eszerint ezek a vállalatok is a vállalatokra vonatkozó általános jogszabályok alapján működnek. Megalapításuk minisztériumok, más hatóságok, állami szövetkezeti és más gazdasági szervezetek, a megyei tanács és a faluközösségek, továbbá a Bolgár Tudományos Akadémia vagy más tudományos szervezetek, felsőfokú tanintézetek, alkalmazotti műszaki és egyéb szocialista szervezetek rendszerében lehetséges. Lehetőség van arra is, hogy meglevő vállalatok, gazdasági szervezetek egyes részei elkülönítésre kerüljenek, kis- és középvállalatként működő önálló termelési egységgé.

Az ilyen vállalatokat célberuházás és ágazati beruházás keretében hozzák létre.

A Bolgár Ipargazdasági Társaság mellett Tárcaközi műszaki-gazdasági szakértői Tanács alakul, amelynek hatáskörébe tartozik a kis- és középvállalatok alapításának operatív lebonyolítása, pályázat kiírásával. A beruházás pénzügyi limitjeit a Mineralbank mint a gazdasági kezdeményezés bankja határozza meg. A rendelet részletesen szól a kivitelezés kérdéseiről is, majd a kis- és középvállalatok működésének kérdéseire tér ki.

Ezen belül nyert megfogalmazást, hogy ezek a vállalatok nem kapnak állami tervfeladatokat, kivéve a valutaérdekeltségűeket. Maguk határozzák meg a termelésük jellegét és mennyiségét, s ezzel összefüggésben szerződéseket kötnek. A szerződések tartalmát, illetőleg a termelés profilját a fogyasztói igények, a nyersanyagforrások és a piacviszonyok alapján határozzák meg. Áraikat az árhatóság határozza meg, 2 évre szóló ideiglenes árformában. (Dr.Veszt. 1984. 67. sz.)

Trócsányi László

Csehszlovák Szocialista Köztársaság

1984. második félévében (Sbírka zákonů 1984. évi 13—32. sz.) a következő fontosabb jogszabályok kerültek kibocsátásra.

A belügyi igazgatás területén újólag szabályozták a *személyi igazolványok kiállítását*, éspedig a szövetségi belügyminisztérium 119/1984. Sb. sz. hirdetményével. A személyi igazolványt 15 évnél idősebb csehszlovák állampolgárok részére a járási, körzeti vagy városi nemzeti biztonsági testületi igazgatóságok állítják ki.

Az egészségügyi igazgatás területét érinti a Cseh Szocialista Köztársaság 91/1984. Sb. sz., és a Szlovák Szocialista Köztársaság 103/1984. Sb. sz. hirdetménye a *fertőző betegségek elleni intézkedésekről*. Abból indulnak ki, hogy a fertőző betegségek keletkezésének és terjedésének megakadályozásához egészséges élet- és munkafeltételeket kell biztosítani. Az egészséges életfeltételek létesítéséről és védelméről már korábban a 45/1966. Sb. sz. egészségügyi minisztériumi hirdetmény rendelkezett. Az új jogszabályok konkretizálják az egyes megelőző és védelmi jellegű rendszabályokat.

Több jogszabály került kibocsátásra a művelődésügyi igazgatás területén. Ezek: A Cseh Szocialista Köztársaság iskolaügyi minisztériumának 83/1984. Sb. sz. hirdetménye, illetve a Szlovák Szocialista Köztársaság iskolaügyi minisztériumának 87/1984. Sb. sz. hirdetménye *a főiskolai hallgatók ösztöndíjairól és egyéb járandóságairól*, a két minisztérium 84/1984. Sb. sz., illetve 88/1984. Sb. sz. hirdetménye *a gimnáziumok és szakközépiskolák tanulóinak ösztöndíjairól és anyagi ellátásáról*, továbbá a 95/1984. Sb. sz., illetve 96. Sb. sz. hirdetménye a *középiskolai felvételek szabályozásáról*. Ebben a körben érdemel figyelmet a Cseh Szocialista Kötársaság iskolaügyi minisztériumának 123/1984. Sb. sz. hirdetménye az *alapfokú iskoláról* és a 124/1984. Sb. sz. hirdetménye a *középiskolákról*, továbbá a Szlovák Szocialista Köztársaság iskolaügyi minisztériumának 52/1984. Sb. sz. hirdetménye *középiskolákról*.

Pénzügyi jogi jellegű a szövetségi pénzügyminisztérium 90/1984. Sb. sz. hirdetménye *a nemzeti vagyon kezeléséről*. Rendelkezik az állami tulajdonba vétel szerződési útjáról, a nemzeti vagyon kezelésének különböző fajtáiról és ezzel összefüggésben a kezelés módjáról az állam és az állami szervezetek követeléseinek és más vagyoni jogainak kezeléséről. Végül a nemzeti vagyon kezelésének ellenőrzését és az ezzel kapcsolatos szankciók kérdését szabályozza.

A szövetségi pénzügyminisztérium a 122/1984. Sb. sz. hirdetménnyel *az épületek, telkek, kerti növények és az azokkal kapcsolatos jogok kisajátításáért fizetendő térítésekről* az állampolgárok és egyes szervezetek részére járó kártérítések megállapításának módját szabályozza.

Az épületek, telkek, kerti növények, személyi telekhasználati jog létesítéséért és telkek ideiglenes használatáért járó térítések összege megállapításának részleteit a Cseh Árhivatal 128/1984. Sb. sz., és a Szlovák Árhivatal 129/1984. Sb. sz. hirdetménye tartalmazza. A hirdetmények az ingatlan árát a valódi érték szerint határozzák meg és megszüntetik azokat a módszertani fogyatékosságokat, amelyek miatt nem tudták mindig pontosan megállapítani az ingatlanok árát. Ezek a jogszabályok nem vonatkoz-

nak azonban a kisajátítás esetében járó térítések megállapítására (1. §/3 (bek. d) pontja).

A költségvetési törvények sorában elsősorban a csehszlovák föderáció 1985. évi állami költségvetéséről szóló 136/1984. Sb. sz. törvényt kell kiemelni, ehhez csatlakozik a Cseh Nemzeti Tanács 145/1984. Sb. sz. és a Szlovák Nemzeti Tanács 138/1984. Sb. sz. törvénye az illető köztársaságok költségvetéséről. Újólag szabályozta a két köztársaság *a közjegyzői és a bírósági illetékeket*, éspedig 146/1984. Sb., illetve 139/1984. Sb. sz. törvénnyel a közjegyzői, a 147/1984. Sb. sz., illetve 140/1984. Sb. sz. törvénnyel a bírósági illetéket. A közjegyzői illetékek az előző szabályozáshoz képest csökkentek, különösen közeli hozzátartozók esetében, de egyébként is abból kiindulva, hogy az átruházás tárgyát alkotó vagyon túlnyomóan személyi tulajdon, amely az állampolgárok adóköteles jövedelméből származik. Az ingóságok átruházás az 50 000 Kčs értékig illetékmentes az első- és másodfokú rokonok közötti ajándékozás esetében. Ugyanez vontakozik a betétkönyvekre és folyószámlákra is. A bírósági illetékeket viszont felemelték, hogy ezzel az érdekelteket vitájuk békés úton való elintézésére ösztönözzék.

Ebben az összefüggésben kell megemlíteni a Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormányának 144/1984. Sb. sz. kormányrendeletét *az 1985. évi nyereségből származó ideiglenes szabad források elvonásával pótbefizetések teljesítéséről*. Pótbefizetésre kötelezettek a 161/1982. Sb. sz. törvény alapján nyereségbefizetésre kötelezettek központilag irányított ipari és építőipari szervezetek a felettes szerv által megállapított évi összeg nagyságában.

A polgári jog területéhez tartozik a Cseh Szocialista Köztársaság Kormányának 63/1984. Sb. sz., és a Szlovák Szocialista Köztársaság kormányának 64/1984. Sb. sz. kormányrendelete *a magánlakásokban történő ideiglenes szállásadásnak a nemzeti bizottságok hozzájárulásához kötéséről*. A jövőben csak utazási irodán keresztül és a nemzeti bizottságok engedélyével lehet az utasforgalom körében lakást bérbeadni. A jogszabály ezzel kapcsolatban szankcióként a büntető-jogszabályokra is hivatkozik.

A Szövetségi Gyűlés kamaráinak együttes ülésén a tárgyalt időszakban négy szociális törvényt fogadtak el. Ezek: a 108/1984. Sb. sz. tv. Egyes *alacsony nyugdíjak emeléséről*, amely a legalacsonyabb nyugdíjak és rokkantsági járadékok összegének havi 70 koronával való emelését irányozza elő és megfelelő módon emeli a belőlük származtatott özvegyi, részbeni rokkantsági és árvajáradékot. További intézkedés a nyugdíjak és járadékok legalacsonyabb határának emelése, amennyiben az egyedüli bevételi forrás. A jelenlegi határ egyedül élőeknél 880 Kčs, házaspároknál 1500 Kčs. A törvény ezeket az összegeket 950, illetve 1600 Kčs-re emeli fel.

A betegségi biztosítás módosításáról a 109/1984. Sb. sz. tv. rendelkezik, amely szerint a táppénz alapjául vett napi kereset felső határa 120-ról 150 koronára emelkedik. Ugyancsak ennek a törvénynek az alapján a táppénz egynapi összege a betegség első három napjában 84-ről 105 koronára, s a betegség minden további napján az eddigi 108-ról 135 koronára emelkedhet.

A gyermekgondozási segély módosításáról szóló 110/1984. Sb. sz. tv. újból állapítja meg a gyermekgondozási segély megállapításának feltételeit, a segély fériak számára történő folyósításának lehetőségeit. A családoknak nyújtott ez a támogatás 1970 óta kedvezően hat a népesedés alakulására. Végrehajtásáról a szövetségi munka-és szociálisügyi minisztérium 130/1984. Sb. sz. hirdetménye gondoskodik.

Az üdülési szabadság meghosszabításáról szóló 111/1984. Sb. sz. tv. a szabadság alapidőtartamát két hétről három hétre hosszabította meg.

A fenti törényekhez csatlakozik a szövetségi kormány 112/1984. Sb. sz. kormányrendelete a *családi és nevelési pótlékok felemeléséről*, amely 240 koronával emelkedik gyermekenként.

Ijjas István

Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság

1984 második felében 10 szövetségi törvényt hirdettek ki, s igen nagyszabású, főleg gazdasági jellegű egyéb jogszabály lépett hatályba.

Az *államjog* területén figyelmet érdemel a Képviselőház Szövetségi Tanácsának három záróhatározata.

A *szövetségi törvények és más szövetségi jogszabályok végrehajtásáról* szóló záróhatározat (Sluzbeni List — a továbbiakban Jhl. — 1984. 58. sz.) megállapítja, hogy a jogszabályok végrehajtása terén fennálló állapot nem kielégítő, ezeket a társadalmi élet több területén nem hajtják végre, ami veszélyezteti az alkotmányosság és törvényesség érvényesülését. A záróhatározat részletezi a teendőket, s vonatkozó rendelkezéseket tartalmaz.

Ugyanebben a tárgyban hozott záróhatározatot a Képviselőház Köztársaságok és Tartományok Tanácsa is (Jhl. 1984. 58. sz.).

A második, a *társadalmi tulajdon védelmének érvényesítéséről* szóló záróhatározat (Jhl. 1984. 58. sz.) szintén negatív megállapításokat tesz, miszerint a társadalmi tulajdont sértő jelenségek nagy méreteket öltöttek, különösen a társadalmi eszközöknek magántulajdonba vételével, átömlésével, ésszerűtlen beruházásokkal, munkakerüléssel, szervezetlenséggel, bűncselekmények, gazdasági vétségek, szabálysértések elkövetésével, munkakötelezettség megsértésével stb. Elemzi ennek az okait, s elrendeli a szükséges teendőket.

Hátrányos megállapításokat tartalmaz a *nem munka eredményeként létrejött szociális különbségek megakadályozásának és megszüntetésének feladatairól* szóló záróhatározat is (Jhl. 1984. 58. sz.), amely szerint a különbségek különösen kiéleződtek. Ez a dolgozók és polgárok többségénél a személyi jövedelmek és az életszínvonal csökkenésében, a gazdaságszilárdítási program lassú megvalósításában jut kifejezésre, s kedvező talajt teremt az ilyen hátrányos szociális különbségek megmaradásához, újbóli kialakulásához, sőt kiéleződéséhez is. A teendők részletezésével előírja a jogszabály az illetékes szervek feladatait, s elrendeli ezek végrehajtását.

Törvény rendelkezik *Joszip Broz Tito nevének és képmásának használatáról* (Jhl. 1984. 51. sz.), részletesen szabályozva ennek a lehetőségeit, s bűncselekmény, illetve szabálysértés miatt szigorú büntetéseket helyez kilátásba a jogszabály megsértőivel szemben.

Az *államigazgatási* jogszabályok között igen fontos és mind időszerűbb biztonsági intézkedéseket tartalmaz az *ionizáló sugárzások elleni védelemről és a nukleáris energia használatánál szükséges biztonsági intézkedésekről* szóló törvény (Jhl. 1984. 62. sz.), mely a környezetvédelem céljait szolgálja.

Fontos biztonsági rendelkezéseket tartalmaz a *lakosságnak az egész országot veszélyeztető fertőző betegségek elleni védelméről* szóló törvény (Jhl. 1984. 51. sz.), mely 44 ilyen betegséget sorol fel s részletezi a fertőzés felderítési, bejelentési és egyéb eljárásokat, intézkedéseket.

Honvédelmi célú a *Jugoszláv Néphadsereg eszközeiről és pénzelésükről* szóló törvény (Jhl. 1984. 53. sz.), mely

ezekben a vonatkozásokban széles hatáskört biztosít a szövetségi honvédelmi titkárnak.

Vonatkozásunkban is jelentős rendelkezéseket tartalmaz a Szövetségi Végrehajtó Tanács határozata *azokról a feltételekről, amelyekkel fizikai személyek külföldről bizonyos tárgyakat behozhatnak és kaphatnak, illetve kivihetnek és küldhetnek meghatározott tárgyakat külföldre* (Jhl. 1984. 63. sz.), s hasonló jellegű jogszabály *a nemzetközi postaforgalmi postaküldeményekkel kapcsolatos vámeljárásról* szóló törvény (Jhl. 1984. 37. sz.), amely szerint vámárut tartalmazó külföldre kiszállítandó postaküldemények bármely postán feladhatók.

Az önigazgatási rendszer sajátosságait tükrözi a Szövetségi Végrehajtó Tanács határozata az *önigazgatási szervezetek és közösségeik tervei és a társadalmi-politikai közösségek tervei előkészítésének, meghozatalának és megvalósításának kötelező egységes metodológiájáról és a kötelező egységes mutatók minimumáról* (Jhl. 1984. 45. sz.), amely jogszabály célja biztosítani a jelezett szervek fejlődése, a fejlődés tervezése, a társadalmi újratermelési viszonyok összehangolása, s a gazdasági és társadalmi fejlődés összehangolása feltételeinek és lehetőségeinek áttekintéséhez szükséges megfelelő metodológiai és információs alapokat.

Közlekedési vonatkozásban jelentős a *főútvonalak kijelöléséről* szóló határozat (Jhl. 1984. 39. sz), mely főútvonallá nyilvánította a közös határainkat szelő közutakat is.

A *gazdasági jog* területén a jugoszláv gazdaságirányítás jogi szabályozása szempontjából igen jelentős az *összbevétel és jövedelem megállapításáról és elosztásáról, s a bevétel megállapításáról és elosztásáról* szóló törvény (Jhl. 1984. 56. sz.), mely e vonatkozásban a társultmunka-alapszervezetekre s egyéb gazdasági szervezetekre és közösségekre, s a külföldi jugoszláv és közös munkaszervezetekre is kötelező.

Igen fontos gazdasági jogszabály az *árutartalékok rendszerének alapjairól és a szövetségi árutartalékokról szóló* törvény (Jhl. 1984. 58. sz.) is, amely maghatározza az árutartalékok rendszerének alapjait, szabályozza a szövetségi árutartalékok kialakítását, felújítását és igénybevételét, az árutartalékok elraktározását és őrzésére szolgáló raktártér kiépítését és fenntartását, valamint az e tartalékokkal való gazdálkodást.

A szövetségi, köztársasági és tartományi képviselőházak és gazdasági kamarák az *árutartalékok pénzelési forrásainak meghatározásáról* kötött társadalmi megállapodása (Jhl. 1984. 64. sz.) tartalmazza a vonatkozó feladatokat és kötelezettségeket, a pénzelési forrásokat.

A gazdasági helyzetre tekintettel különös jelentőségű a *társadalmi árellenőrzési rendszerről* szóló törvény (Jhl. 1984. 64. sz.), amely szabályozza az áru- és szolgáltatási árak alakulásának alapviszonyait, valamint az egységes jugoszláv teljes piacon alkalmazott társadalmi árellenőrzési rendszert. E körben igen fontos hatáskört biztosít a törvény a Jugoszláv Gazdasági Kamarának. Sajátos intézmény nagyobb gazdasági zavarok esetén a közvetlen árellenőrzési intézkedés. A törvény rendelkezéseinek súlyát húzzák alá a gazdasági vétségnek minősülő törvénysértések esetére kiszabható igen súlyos büntetések.

A *polgári jog* területén figyelmet érdemel a *polgári perrendtartásról szóló törvény kiegészítéséről* szóló törvény (Jhl. 1984. 58. sz.), mely lehetővé teszi, hogy ingatlanforgalmi szerződéssel kapcsolatos perben hozott jogerős bírósági határozat ellen az ügyész két éven belül törvényességi óvással éljen, ha a szerződés tartalmilag vagy céljában a társadalmi berendezés alkotmányban meghatározott elveivel, kényszerítő jogszabályokkal, vagy a szocialista önigazgatású társadalom erkölcseivel ellentétben áll. A szövetségi ügyész, s a köztársasági, illetve tartományi törvényben meghatározott ügyész e jogával tíz éven belül jogerőre emelkedett ilyen határozatot is megtámadhat.

A *munkajog* területén nagy fontosságú a *társultmunka-bíróságokról* szóló törvény (Jhl. 1984. 38. sz.). A munkaviszonyból származó jogviták mellett ezek a bíróságok döntenek a társultmunka-alapszervezetek és munkaszervezetek szervezési feltételeinek fennállásáról, a társadalmi eszközökkel végzett munkára való jog, s más önigazgatási jogok és a társadalmi tulajdon védelme iránti igények tárgyában, a szervezetek összevonásával, beolvasztásával, megosztásával kapcsolatos jogvitákban is.

Sprém István

Lengyel Népköztársaság

Az 1984. második felében megjelent lengyel jogszabályok között számos magas szintű rendelkezés található. E törvények közül elsőként az *államigazgatási jog* területére tartozók érdemelnek említést.

A népgazdaság fejlesztése és a gazdasági élet új alapokra helyezése szempontjából nagy jelentősége van a területi tervezésről szóló, valamint a Minisztertanács mellett működő Tervbizottságról kiadott törvényeknek. (Dziennik Ustaw — a továbbaikban DzU. — 1984. 35. sz. 185. és 186. t.) Ezzel összefüggésben hozott határozatot a Minisztertanács az 1986—90. esztendők ötéves tervének kidolgozásáról. (Monitor Polski — a továbbiakban M.P. — 1984. 18. sz. 129. t.)

Említést érdemel még a távközlésről és a fuvarozásról (DzU. 1984. 54. sz. 275. és 272. t.), a testkultúráról, valamint az alkoholizmus elleni harcról kiadott törvény. (DzU. 1984. 34. sz. 181. és 184. t.)

Több törvény módosítására is sor került a félév folyamán, így módosították az oktatási és közművelődési rendszerről (DzU. 1984. 49. sz. 253. t.) valamint a józan életre nevelésről kiadott törvényeket is. (DzU. 1984. 34. sz. 184. t.)

A félév során került sor a Minisztertanács mellett működő Tudományos és Műszaki Fejlesztési Bizottság létrehozására, valamint a Sajtótanács létesítésére is. (DzU. 1984. 55. sz. 280. t. és 40. sz. 214. t.) A miniszterelnök hirdetményben tette közzé a Lengyel Népköztársaság állami tisztségviselőit terhelő kötelezettségek kódexét, valamint az állami hivatalokkal kapcsolatos állampolgári jogok és tisztviselői kötelezettségek összeállítását. (M.P. 1984. 20. sz. 135. t.)

A pénzügyi jogot csak néhány jelentősebb jogszabály érintette, így a költségvetési jogról (DzU. 1984. 56. sz. 283. t.), a mezőgazdasági adóról és a városi és nagyközségi alapról szóló törvény. (DzU. 1984. 52. sz. 268. és 269. t.)

A polgári jogot csupán a személy és vagyonbiztosításról szóló törvény érintette. (DzU. 1984. 45. sz. 242. t.)

A büntetőjog vonatkozásában az a törvény érdemel figyelmet, amely a szükségállapot megszüntetése után széles körű közkegyelmet hirdetett meg. (DzU. 1984. 36. sz. 192. t.)

A törvénykezési jog területét több lényegbevágó rendelkezés érintette. A Szejm törvényileg szabályozta a Legfelsőbb Bíróság helyzetét (DzU. 1984. 45. sz. 241. t.), s ezzel összefüggésben a Legfelsőbb Bíróság szervezeti szabályzatáról, valamint működésének szabályairól az Államtanács határozott. (M.P. 1984. 24. sz. 164. és 165.

t.) (Az összeállításban a „Dziennik Ustaw" (DzU) és a „Monitor Polski" (M.P.) című hivatalos közlöny anyaga került feldolgozásra.)

Salzmann Géza

Német Demokratikus Köztársaság

Az NDK 1984. második félévi jogalkotásának legjelentősebb részeit az alábbiakban jogágak szerint csoportosítva ismertetjük. Ezt megelőzően azonban külön felhívjuk a figyelmet egy olyan minisztertanácsi határozatra, mely egy — merev jogág szerinti besorolásra nem is igen alkalmas, azonban — az egész tudományos élet organikus működését alapjában meghatározó kérdést *ex jure* szabályoz. A minisztertanács 1984. július 28-án kelt, az *NDK Tudományos Akadémiájának alapszabályait* megállapító, azt jogszabály erejére emelő határozatáról van szó.

A határozat bevezetése az Akadémia feladatkörének leglényegesebb ismérveit összefoglalva hangsúlyozza, hogy ez tevékenységét a párt- és állami vezetés által megállapított irányelveknek, valamint a törvények és egyéb jogszabályok rendelkezéseinek megfelelően, ezekkel összhangban fejti ki. Az alapszabályok tíz fejezetben részletesen szabályozzák az Akadémia jogállásával, feladatkörével, működésével kapcsolatos kérdéseket, annak szervezeti felépítését, a szevezeten belüli hatáskörök és feladatkörök megoszlását, valamint mindazokat a kérdéseket, melyek az államon belüli és az államközi tudományos együttműködéssel összefüggésben adódhatnak. (Gesetzblatt der DDR. Teil I. — a továbbiakban GDDR I. — 1984. 19. sz.)

Az *államigazgatási joggal* kapcsolatban az alábbi jogszabályokat említhetjük:

a vasutakon, belvizeken és közúti gépjárműveken való szállításokat szabályozó, 1984. június 28-i minisztertanácsi rendelet (2. Gütertransportverordnung, GDDR I. 1984. 21. sz.);

a mező és erdőgazdasági vállalatok (üzemek és egyéb létesítmények) lakásépítkezésének, valamint az ezek által igénybe vett lakások használatának, karbantartásának és felújításának pénzügyi támogatását szabályozó mezőgazdasági- és pénzügyminisztériumi rendelet (GDDR I. 1984. 21. sz.);

a szociális segélyek újabb szabályozásáról szóló 1984. július 26-i minisztertanácsi rendelet (2. Sozialfürsorgeverordnung, GDDR I. 1984. 23. sz.);

az erdők védelméről és tisztántartásáról, valamint a szövetkezeti és magánkezelésben levő erdők karbantartásáról (műveléséről, kitermeléséről) szóló 1984. augusztus 15-i szakminiszteri rendelet (GDDR I. 1984. 25. sz.);

a szakkönyvtárak és a szakmai könyvtárhálózat feladatait és munkamódszereit szabályozó 1984. szeptember 17-i művelődésügyi miniszteri rendelet (végrehajtási utasítás a Könyvtárügyi Rendtartáshoz, GDDR I. 1984. 28. sz.);

a kulturális javak kezelésére vonatkozó szakértői tevékenységet szabályozó 1984. szeptember 24-i művelődésügyi miniszteri rendelet (végrehajtási utasítás a kulturális javak védelméről szóló törvényhez, GDDR I. 1984. 28. sz.);

az atombiztonság és sugárvédelem szavatolásáról szóló 1984. október 11-i minisztertanácsi rendelet és ennek végrehajtási utasítása (GDDR. I. 1984. 30. sz);

a természetvédelemről szóló minisztertanácsi rendelet rendelkezéseinek a növény- és állatfajták védelme tekintetében való végrehajtásáról szóló 1984. október 11-i miniszteri rendelet (GDDR I. 1984. 31. sz.);

az 1985. évi népgazdasági terv megállapításáról szóló,

valamint az 1985. évi állami költségvetést megállapító 1984. november 30-i törvények (GDDR I. 1984. 32. sz.);

az általános leltározási szabályzat rendelkezéseinek végrehajtásáról szóló 1984. október 31-i Központi Statisztikai Hivatali utasítás (GDDR I. 1984. 33. sz.).

A *pénzügyi jogi* vonatkozású 1985. évi költségvetési törvényt a népgazdasági terv megállapításáról szóló törvénnyel kapcsolatban az államigazgatási jogi tárgyú jogszabályoknál már említettük.

A *polgári jogi* tárgyú jogszabályok közül kiemeljük a következőket:

a személyi tulajdonban levő lakóépületek és öröklakásokról szóló minisztertanácsi rendelet 1984. augusztus 7-i,

a kisipari szövetkezetekről szóló minisztertanácsi rendelet ugyanekkor kelt végrehajtási utasításait (GDDR I. 1984. 28. sz.),

továbbá a kereskedelmi forgalomba kerülő áruk márkázásának újabb szabályozásáról szóló 1984. november 30-i törvényt (GDDR I. 1984. 33. sz.).

A *munkajog* körébe tartozó rendelkezéseket tartalmaz az 1984. július 26-án kibocsátott, a nyugdíjak és egyéb járadékok újabb szabályozásáról szóló minisztertanácsi rendelet (GDDR I. 1984. 23. sz.)

Felsorolásunk végén talán nem felesleges újból kiemelni két különböző területű, de végső céljaik tekintetében összefüggő jogi szabályozás jelentőségét. Ezek:

a Tudományos Akadémia új alapszabályai, melyek a tudományos kutatás irányát,

s az új népgazdasági terv meghatározásáról szóló, valamint az ezt mintegy kiegészítő költségvetési törvények, melyek a termelés fő feladatait határozzák meg az egész népgazdaságra kiható kötelező erővel.

Lázár Miklós

Románia Szocialista Köztársaság

Az 1984. év második felében Romániában kiadott jogszabályok közül az alábbiak érdemelnek kiemelést:

az államigazgatási jog területét érinti az ebben az időszakban alkotott 256/1984. sz. törvényerejű rendelet, amely a lakásépítési rendszer javításáról, az állami eszközökből épített házak áráról, a személyi tulajdonú lakások szerződéses építési áráról és az állami tulajdonban álló lakások eladási áráról rendelkezik, illetve az e tárgykört érintő jogszabályokon vezet keresztül bizonyos módosításokat. Így módosítást szenved a 216/1981. sz. tvr-rel módosított 68/1975. sz tvr. A módosító jogszabály hangsúlyozza a lakások típustervek szerinti kivitelezését, a szobaszám és lakóterület szerinti differenciálást, utalva a jogszabály mellékleteinek az előírásaira. Az egységes nemzetgazdasági tervben mindegyik megye és a főváros számára elő kell irányozni a lakások struktúráját típusok, lakóterület és szobaszám szerint. A melléklet szerint a hasznos lakóterület 24 és 110 m^2 között, ennek megfelelően a beépített terület 37 és 171 m^2 között van felsorolva. A lakások ára pedig ennnek megfelelően 67 3000 és 265 500 Lei között váltakozik. Bizonyos esztétikai igények kielégítése esetében megfelelő felár felszámítására kerül sor. Az árak vonatkozásában az e tárgyat szabályozó 447/-1976. sz., illetve 93/1977. sz. törvényerejű rendeleteken vezettek keresztül bizonyos módosításokat. A módosító jogszabályt a Buletinul Oficial al RSR — a továbbiakban Bul. Of. — 1984. évi 57. számában tették közzé.

A szóban lévő időszakban hagyták jóvá a 384/1984. sz. törvényerjű rendelettel a Duna—Fekete-tenger csatorna hajózási szabályzatát. A jogsza-

bályt a Bul. Of. 1984. évi 82. számában tették közzé.

A pénzügyi jog területét érinti a bankok által számítható kamatokról rendelkező 381/1984. sz. törvényerejű rendelet. Közzétették a Bul. Of. 1984. évi 81. számában. Nagyjából annyit említünk meg, hogy a bank megfelelő feltételekkel kettő, három, illetve öt százalékos kamatot számíthat közületi ügyfél esetében. Részletfizetésre vásárlók esetében a lakosság számára nyújtott kölcsön után 5% kamat számítható. A természetes személyek és más betétesek a takarékbetét után 5% kamatot kapnak, de egy évnél rövidebb időre lekötött betét után a bank csak három és fél százalékot számít.

A büntetőjog területét érinti az ebben az időben alkotott, egyes bűncselekmények kegyelmi törléséről és egyes büntetések elengedéséről szóló 290/1984. sz. tvr. A jogszabályt közzétették a Bul. Of. 1984. évi 64. számában. E szerint amnesztia alá esnek a legfeljebb 3 évi szabadságvesztéssel vagy pénzbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények. A bíróság által 5 évet meg nem haladó tartamban kiszabott szabadságvesztés büntetéseket, ill. a pénzbüntetéseket a törvény kegyelemből elengedi. A visszaesőkre bizonyos súlyosabb feltételek vonatkoznak. A jogszabály felsorolja azokat a bűncselekményeket, amelyeket kivesz a kegyelmi rendelkezések kedvezménye alól. Ezek az 5. szakaszban felsorolt bűncselekmények: élet és testi épség elleni súlyosabb cselekmények, a korrupciós jellegű egyes bűncselekmények stb. A kegyelemből elengedett büntetést végre kell hajtani az olyan elítélten, aki 3 éven belül újabb bűncselekményt követ el, mégpedig az újabb bűncselekmény miatt kiszabott büntetéssel együtt.

A munkajog területét érinti az ebben az időszakban alkotot 383/1984. sz. törvényerejű rendelet, amelyet a Bul. Of. 1984. évi 81. számában tettek közzé. Ez a jogszabály a munka termelékenységének, a műszaki haladás bevezetésének a termékek minősége javításának, a gazdasági hatékonyság fokozásának az ösztönzése érdekében különböző előírásokat tartalmaz. Lényegében az eredményektől függően előnyöket, illetve bizonyos hátrányokat helyez kilátásba, ha éppen ez mutatkozik indokoltnak. Ugyanis ha a káros gazdasági hatások nem háríthatók meghatározott személyre, ezek 50 százalékában a részesedési alapot csökkentik. Egyéb rendelkezések a részesedési alap növelését teszik lehetővé.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Fehér Lenke

Bakóczi Antal: Az emberölés*

A szerzőnek a közelmúltban megjelent és nagy sikerre számítható monográfiája a bűncselekmények közül a legtragikusabb következményekkel járó, legdrámaibb emberi szituációkat, érzelmeket magában foglaló és egyben legsúlyosabb büntetőjogi és társadalmi megítélésű cselekményt, az emberölést dolgozza fel, rendkívül érdekes összefüggésekben, mélységes humanizmussal, élményszerűen és mégis dicséretes tárgyilagossággal. A mű egyik különlegessége a rendkívüli mélységű tárgyi tudással és stílusbeli igényességgel párosuló interdiszciplináris szemléletmódú feldolgozás, amely a teljességgel és nem csupán annak illúziójával lepi és ajándékozza meg az olvasót.

A könyv négy fő részre tagolódik. Az *első rész* az élet elleni cselekmények megítélésének történelmi változásai címet viseli és nyomon követi az emberölés megítélésének társadalmi-gazdasági meghatározottságára utaló tényeket és adatokat, az ősközösségi társadalomtól a mai társadalmi formációkig. A legterjedelmesebb *második* és *harmadik rész,* amely a könyv gerincét alkotja, az élet elleni bűnözés alaktani jellemzőivel és az élet elleni bűncselekmények okaival foglalkozik. Az előbbi körben megismerkedhetünk az élet elleni bűnözés terjedelmével, változásaival, földrajzi és szerkezeti eltéréseivel, az élet elleni bűncselekmények helyére, idejére, eszközére és elkövetési módjaira vonatkozó tudnivalókkal, az elkövetők cselekmény után tanúsított magatartási módozataival, valamint az élet elleni bűncselekmények tetteseinek és áldozatainak (sértettjeinek) a főbb személyiségjellemzőivel. A bűncselekmények okait kutatva, az eszmetörténeti összefoglalás után a ma uralkodó álláspontok ismertetése következik, majd a kiemelkedően érdekes szociológiai, lélektani aspektusú feldolgozást a bűncselekmények indítékairól szóló eszmefuttatással zárja a szerző. Végül az utolsó rész az élet elleni bűncselekmények megelőzésével, annak irányaival, eszközeivel, általános kérdéseivel foglalkozik, és konkrét ajánlásokat tartalmaz a megelőzési feladatokat és teendőket illetően. A monográfia megállapításait gazdag statisztika és tényanyag támasztja alá, a mintegy ezer konkrét emberölési ügyre kiterjedő vizsgálat pedig eleve garantálta a példák kiválasztásának nagyszerű lehetőségét, amellyel a szerző kiválóan élt is. A könyv erénye, hogy feldolgozza az emberölés szociológiai, pszichológiai és viktimológiai vonatkozásait egyaránt.

A tudományos feldolgozás során összesen 3220 (100%) olyan külső — alapjában véve szociológiai — tényezőt vélt a szerző feltárhatónak, amelyek közvetve — többnyire feltétel formájában — szerepet játszottak az élet elleni bűncselekmények determinációs folyamatában. A szóban forgó makro- és mikrokörnyezeti tényezőket 13 fő csoportba sorolta az alábbiak szerint:

1. az elkövető kedvezőtlen gyermekkori szociális helyzete (76,6%-uknál),
2. az előzővel szorosan összefüggő hátrányos gyermekkori nevelkedési körülmények (30%-uknál),
3. az elkövető megoldatlan felnőttkori szociális viszonyai (7,9%-uknál),
4. a frusztrációs források alapját képező kedvezőtlen lakásviszonyok (57%-uknál),
5. az elkövető ingatag társadalmi státusa (49,1%-uknál),
6. az elmaradott mikrokörnyezeti műveltségi, szellemi, tudati szint (57%-uknál),
7. az elkövető sajátos szubkulturális viszonya (45,1%-uknál, sőt ezek 14,9%-ánál bűnöző szubkultúráról van szó),
8. a környezeti kontroll és felelősségérzet hiánya (17,7%-uknál),
9. a társadalmi mobilizáció (12,8% -uknál),
10. a felnőttkori urbanizációs és migrációs ártalmak (15,1%-uknál),
11. anómiás jelenségek, a II. világháború és az ellenforradalom előidézte erkölcsi fellazulás, az emberi élet „elértéktelenedése" (5,9%-uknál),
12. nemkívánatos tömegkommunikációs hatások (3,4%-uknál), valamint
13. kedvezőtlen nemzetközi hatások. (1,4%-uknál). (286. old.)

Az emberölés lélektana című, hallatlanul lebilincselő fejezetben a szerző foglalkozik többek között az alkoholos állapot, valamint a hátrányos

Fehér Lenke tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984.

egészségi, elme- és idegállapot kérdésével. A feltárt adatok szerint az emberölést elkövetők között meglehetősen magas az alkoholisták aránya. Az összes elkövetők 38,6%-a alkoholista volt. Az alkoholos befolyásoltságban levők aránya ennél természetszerűleg jóval magasabb, a szándékos élet elleni bűncselekményt elkövetők 50%-át teszi ki.

A kedvezőtlen egészségi, elme-, idegállapot az elkövetői oldalon — azon túl, hogy megnehezíti vagy megakadályozhatja a társadalmi adaptációt — szerepet játszhat az emberöléshez vezető agresszió rögzülésében, kiváltódásában, az áldozatoknál a sértetteknél pedig súlyos konfrontációt előidéző helyzetek, valamint bizonyos sértetti prediszpozíciók előidézéséhez járulhat hozzá. Az elkövetők és áldozatok szociális hátrányait tehát fizikai és értelmi fogyatékosságuk még jobban kiélezheti. Ilyen tényező — az igazságügyi orvos stb. szakértők által is bizonyítottan — az elkövetők 38,7%-ánál (329 tettesnél) volt feltárható. (38,7%-uk valamilyen idegrendszeri ártalomban, 14,7%-uk alkati betegségben, 47,4%-uk pedig egyéb korábbi egészségi ártalomban szenvedett.) Az emberölést azonban általában és uralkodóan nem elmebetegek követik el, erősítik meg a szerző vizsgálatai is.

A könyv X. fejezete számos példával illusztrálja, hogy az emberölések motívumai mennyire összetettek és sokszínűek. A tettesek jelentős részénél a fő motívumok mellett egész sor mellékmotívum is szerepet játszik az elkövetésben. A kutatásban szereplő 850 elkövetőnél a bűnügyi iratok alapján 1596 indítékot sikerült feltárnia a szerzőnek, és azokat 12 csoportba foglalta össze, az alábbiak szerint:

1. bosszúvágy kielégítése, harag, gyűlölet (az elkövetők 38%-ánál),

2. az áldozattól (sértettől) való szabadulás vágya (az elkövetők 35%-ánál),

3. külső támadás elhárítása, hozzátartozó védelme (az elkövetők 19,4%-ánál),

4. szerelemféltés (az elkövetők 17%-ánál),

5. külső (baráti, hozzátartozói) rábeszélés, felbújtás (az elkövetők 16,5%-ánál),

6. családi konfliktus „megoldása" (az elkövetők 16%-ánál),

7. anyagi haszonszerzés, nyereségvágy (az elkövetők 14,5%-ánál),

8. vélt vagy valódi sérelem hatása, az önbecsülés helyreállítása (az elkövetők 13,6%-ánál),

9. társadalmi értékítélettől való félelem (többnyire gyermekölésnél), szégyenérzet (az elkövetők 5,6%-ánál),

10. más bűncselekmény takargatása, a felelősségre vonás előli menekvés (az elkövetők 5,6%-ánál),

11. aberrált szexuális vágy kielégítése (az elkövetők 4%-ánál),

12. káros szenvedély kielégítése (az elkövetők 2%-ánál).

(412—413. old.)

A szerző az indítékok vizsgálata alapján leszögezi, hogy az esetek 90%-ában az élet elleni cselekmények olyan motivációk alapján mentek végbe, amelyek az általános élettapasztalat alapján nem tekinthetők „beleélhetőnek" (437. old.). Az ölési cselekmények mellett az elérni kívánt céllal nem álltak arányban, és még átmeneti megoldást sem jelentettek az elkövető számára.

A könyv XI. fejezete az élet elleni bűnözés megelőzésével foglalkozik. A megelőzés általános kérdésein túl, felvázolja az élet elleni bűnözés megelőzésének fő irányát és jogi eszközeit. A szerző ismerteti az élet elleni bűncselekmények megelőzhetőségéről vallott két legszélsőségesebb álláspontot és annak hibáit. A szerző kutatásának adatai szerint elvileg a megvizsgált élet elleni bűncselekmények 42,7%-a lett volna megelőzhető, ennek azonban 96%-ában elsődlegesen az áldozat helyes magatartásával, illetve kisebb mértékben a közvetlen környezet határozott fellépésével, a konfliktushelyzet időbeli felszámolásával lett volna a bűncselekmény elkerülhető. (472. old.) Általában tehát a legtöbbet a leendő áldozat vagy sértett tehetné helyes magatartás tanúsításával, illetve a konfliktusok humánus megoldásával. Mivel azonban az áldozat és a sértett uralkodóan az elkövetővel azonos, illetve hasonló társadalmi környezeti közeg és determinánsok terméke, s korábbi kapcsolataik is negatív jelzőkkel illethetők (provokatív magatartás, haragos viszony, közös italozás stb.), az objektív megelőzhetőségi arány rendkívül alacsony. (473. old.) A megelőzhetőséggel kapcsolatban a szerző helyesen emeli ki, hogy jelenleg nincs megfelelő védelem a családi konfliktusok szenvedői részére, nem elég hatékonyak a fellépési lehetőségek a hozzátartozóikat üldözők ellen, amelyhez általában az érintettek is hozzájárulnak azzal, hogy a látszat kedvéért még a legszűkebb környezet előtt is titkolni igyekeznek a kiszámítható és előreláthatóan súlyos emberi tragédiák csíráit magukban hordozó konfliktushelyzeteket. (477. old.) Ezen a helyzeten javíthat a jelenleg kísérleti stádiumban levő komplex családvédelmi program megvalósítása (a recenzens).

A könyv utolsó fejezete ajánlásokat is tartalmaz az élet elleni bűnözés és bűncselekmények megelőzésével kapcsolatban. Az általános feladatok között említi többek között a komplex szükségletek minél teljesebb kielégítését, az anyagi, élet- és lakáskörülmények javítását, a munkával kapcsolatos alkotmányos rendelkezések következetes megvalósítását. Fontos tényezőnek számít a szocialista típusú család intézményének megerősítése, az oktatás és nevelés egysége, a gyermek- és ifjúságvédelem továbbfejlesztése. A bűncselekmények oksági hátterére tekintettel a szocialista tudat és életmód térhódítása, a szocialista együttélési szabályok betartása, az iskolázottsági és műveltségi szint emelése jut jelentőséghez. A sértettek kulturált, átgondolt reagálásmódja, a provokatív magatartás kerülése, illetve kivédése is hozzájárulhat a súlyosabb bűncselekmények megelőzéséhez, valamint a bűncselekmények okozta sérelmek, károk csökkentéséhez.

A hatékonyabb társadalmi fellépés és nagyobb társadalmi elítélés is fontos tényezője a bűnözés megelőzésének. Pozitív eredmény várható a gyermekek, idősebbek és betegek ellátásáról és fokozottabb felügyeletéről való gondoskodástól is. Nagyobb erőfeszítéseket kell tenni az alkoholizmus okai feltárására az általános és az egyes szintjén is, s ennek függvényében az ellene való küzdelem árnyaltabb eszközeinek a kidolgozására. A szerző kiemeli még a jogi felvilágosító, valamint a propaganda munka szerepét ebben a körben.

A közrendészeti, közrendvédelmi megelőzési feladatok között szerepel az ön- és közveszélyes elmebetegek időben való elkülönítésének problémája, az életveszélyes eszközök engedélyezésére, forgalmazására, használatára stb. vonatkozó előírások betartásának ellenőrzése, a fegyvertartási engedélyért folyamodók ideg- és egészségi állapotának esetleges felülvizsgálata, a bűncselekmények eszközeinek az elemzése, a kábítószer-fogyasztás elterjedésének megakadályozása, valamint az éjszakai járőrszolgálatok helyes megszervezése, mint a legfontosabbak.

Végül *a bűnmegelőzési, bűnfelderítési és büntetőjogi megelőzési* teendők körében a szerző felhívja a figyelmet a területi különbségekre, a következetes bűnfelderítés, a latens bűnözés csök-

kentése, a szigorú felelősségrevonás nagy preventív szerepére. Súlyt kell helyezni az egyes személyek, illetve objektumok védelmére, a bűncselekmények helyszínének szemmel tartására. Figyelmet kell fordítani a gyermekek korai, helyes irányú felvilágosítására, az erőszakos és vagyon elleni bűncselekményt elkövetők ismérveinek a naprakész nyilvántartására. Komolyan kell kezelni minden emberöléssel kapcsolatos előzetes bejelentést, riasztást és kutatni kell az öngyilkosságok, illetve öngyilkossági kísérletek okait.

Ajánlásai végén a szerző hangsúlyozza, hogy az élet elleni bűncselekmények nagyon bonyolultak és számos objektív és szubjektív körülmény közrehatása folytán nehezen megelőzhetők. Az állampolgárok kriminális érzékenységének növekedése, a társadalmi-gazdasági fejlődés, az egyre hatékonyabb és sokirányú bűnmegelőző munka azonban minden bizonnyal kedvező hatást gyakorol az élet elleni bűnözés csökkentése irányába. (494. old.)

Bakóczi Antal kitűnő monográfiáját az érdeklődő laikusoknak és a szakmabelieknek egyaránt szíves figyelmébe ajánlom.

Visegrády Antal

Szovjet—magyar tanulmánykötet a szocialista jog és személyiség viszonyáról*

A személyiség problematikájával foglalkozó szocialista jogirodalmunk örvendetes gyarapodásának lehettünk szemtanúi az utóbbi két évtizedben.

1967-ben jelent meg G. Haney „Sozialistisches Recht und Persönlichkeit" c. munkája, melyet 1972-ben Katonáné Soltész Márta „Személyiség és jog" c. monográfiája követett. M. Orzih pedig 1975-ben „Licsnoszty i pravo", majd 1978-ban „Pravo i licsnoszty" címmel írt könyvet a vonatkozó témakörben.

Nemcsak a fenti művek sorába illeszkedik, hanem számos kérdésben, megközelítésében új tudományos eredményeket is felmutat az a kötet, amely „Szocialista jog és személyiség" cím alatt az Ogyessza-i és a szegedi jogi fakultás professzorainak 19 tanulmányát tartalmazza.

A könyv I. fejezete a személyiség jogi státuszának *elméleti* alapjaival foglalkozik. M. *Orzih* kimutatja a szocialista társadalomtudományok, azon belül a jogtudományok mélységes humanizmusát. *Antalffy* György az emberi jogok problémájának néhány elméleti aspektusát tárgyalja szocialista viszonyok között. *Oborotov*, Ju. és *Vastagh* Pál közös tanulmánya a szocialista jogot, mint az egyének viselkedését értékelő-szabályozó rendszert írja le. *Papp* Ignác az egyéni jogkövetés különféle okaival foglalkozik, egy, a szegedi járásban végzett empirikus jogszociológiai felmérés tükrében. *Perezsnyak*, B. a szovjet állampolgárokat a szociális-kulturális szférában megillető alkotmányos jogokat elemzi. *Jezsova*. O. a külföldiek jogi státuszával foglalkozik.

A mű II. fejezetének témája *az egyén polgári és munkajogi jogainak védelme*. *Kemenes* Béla vázolja a személyiségi jogok védelmét a magyar polgári jogban. *Haritonov*, E. bemutatja, hogy az alkotmányos kötelezettségeiket végrehajtó állampolgárokat a szovjet törvényhozás és jogalkalmazó gyakorlat miként kártalanítja. *Nagy* László a munkajog szerepéről értekezik a személyiségi jogok védelmében. *Sztavisszkij*, P. a vállalatnak a dolgozó munkához való joga megsértése esetén beálló anyagi felelősségéről szóló szovjet törvényhozás fejlődését körvonalazza. *Visnyakov*, A. az ún. bedolgozók munkajogi helyzetével foglalkozik.

A kötet III. fejezete *a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre* konkretizáltan vizsgálja a személyiségi jogok kérdését. *Veres* József tanulmánya a magyar mezőgazdasági szövetkezetek tagjainak munkajogi jogviszonyairól szól. *Szereda*, I. a kolhoztagok alanyi jogainak védelmével, míg *Karakas*, I. azok alanyi kötelezettségeivel foglalkozik.

A munka IV. fejezete azt mutatja be, hogy miként fest a személyiség és a jog viszonya a szocialista *államhatalom gyakorlása* területén. *Pahomov*, I. az egyén államigazgatás jogi státuszát vizsgálja ezzel összefüggésben. *Vasziljev*, A. a vezetők személyiségének szerepét tárgyalja az operatív termelésirányításban. *Plüszka*, M. a jogvédelmi szervezetek dolgozói személyiségének összetevőit veszi sorra tanulmányában.

A könyv V. fejezetének tárgya a személyiségi jogok *államigazgatás jogi és büntetőjogi védelme*. *Dodin*, E. személyiségi jogok garanciáit mutatja be az államigazgatási eljárásban. Végezetül *Bargij-Sahmatov*, L. az egyén becsületének és méltóságának büntetőjogi védelmével foglalkozik.

Nem nehéz észrevenni, hogy tematikailag rendkívül széles skálán mozgó, olyan magas színvonalú, gondolatgazdag munkával van dolgunk, amely alkotóan továbbfejleszti a személyiség és jog kapcsolatrandszerével összefüggésben született eddigi kutatási eredményeket. A tanulmánykötetet — aktuális és izgalmas kérdésfeltevései folytán — minden bizonnyal alaposabban is vizsgálni fogják, s talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ezzel nemcsak a társadalomtudományok, hanem maga a szocialista társadalomépítés gyakorlata is gazdagodhat.

Moldoványi György

Regionális kollokvium a nyilvánosságról a büntetőeljárásban

A Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) Osztrák Nemzeti Csoportja Bécsben, 1985. április 10. és 12. között regionális kollokviumot rendezett a nyilvánosságról a büntetőeljárásban. A kollokviumon Magyarországból, a Német Demokratikus Köztársaságból, a Német Szövetségi Köztársaságból, Lengyelországból és Jugoszláviából vettek részt meghívottak. A magyar delegáció tagjai voltak: Király Tibor akadémikus, az ELTE Bűnügyi Tudományok Intézetének igazgatója, az AIDP Magyar Nemzeti Csoportjának elnöke, Wiener Imre, az AIDP főtitkárhelyettese, a Magyar Nemzeti Csoport titkára, Szabóné Nagy Teréz tanszékvezető egyetemi tanár, Györgyi Kálmán, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának dékánhelyettese, egyetemi docens, Moldoványi György, az Igazságügyi Minisztérium osztályvezető-helyettese és Bárd Károly egyetemi adjunktus.

A kollokvium a büntetőeljárás nyilvánosságának problémáit három téma köré csoportosítva tárgyalta meg. E három téma:

1. a büntetőeljárás nyilvánossága szűkebb értelemben (a tárgyalást megelőző szakasz, az elsőfokú tárgyalás és a jogorvoslati eljárás nyilvánossága),

2. a laikusok részvétele az igazságszolgáltatásban,

3. tudósítás a bírósági tárgyalóteremből (a tömegtájékoztatási eszközök szerepe az igazságszolgáltatásban).

Visegrády Antal egyetemi docens, Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Pécs).

* Szocialiszticseszkaja pravo i licsnoszty. Izd. „Viscsa Skola". Kijev—Ogyessza, 1984. 172 old.

Moldoványi György osztályvezető-helyettes, Igazságügyi Minisztérium (Budapest).

A kollokvium munkáját általános vita vezette be. V. Liebscher professzor, az AIDP Osztrák Nemzeti Csoportjának elnöke vitaindító gondolataiban kiemelte, hogy Ausztriában a büntetőeljárás nyilvánosságának három alapvető forrása van: a büntetőeljárási törvény, az Alkotmány — amely kimondja, hogy a büntető és a polgári bírósági tárgyalások nyilványosak, kivéve ha a törvény kivételt tesz — és az Emberi Jogok Európai Konvenciójának 8. cikke. A kivételek: erkölcsi okból, a fiatalkorú védelme, az állam védelme, a személyiségi jogok védelme és az igazságszolgáltatás érdekében az eljárás nyilvánossága korlátozható. Az eljárás nyilvánosságára is kiható új elemként említette a szervezett bűnözést, a terrorizmust és az ezekhez kapcsolódó jelenségeket, a terhelő tanúk megfélemlítését, sőt megölését.

Proske, a Grazi Tudományegyetem asszisztense néhány súlyponti kérdésre koncentrált: kiemelte, hogy történelmi értelemben az eljárás nyilvánosságának legfontosabb funkciója az ellenőrzés volt. Egyoldalú lenne azonban az eljárás nyilvánosságát csak a terhelt érdeke szempontjából nézni; az eljárás nyilvánossága kizárja a terhelt meg nem engedett segítését is, a nyilvánosságnak jelentős hátránya is lehet a terheltre, minthogy az eljárásban a magánügyeivel is foglalkoznak, éppen az egyéni megelőzés érdekében. A Német Szövetségi Köztársaság büntetőeljárási törvénye 72. §-ának 2. pontja a személyiségi jogok védelme érdekében lehetővé teszi a nyilvánosság kizárását, erre azonban csak az ügyeknek 0,6%-ában kerül sor, tehát nem ment át a gyakorlatba. Ausztriában csak a terhelt indítványára lehetséges a nyilvánosság kizárása a személyiségi jogok védelme érdekében, tehát a tanú érdekében ennek nincs helye. Az osztrák jogi szabályozás fogyatékosságának tartja, hogy a nyilvánosság törvénysértő kizárása semmiségi ok — vagyis feltétlenül az elsőfokú ítélet hatályon kívül helyezését eredményezi —, míg a nyilvánosság kizárásának törvénysértő mellőzéséhez nem fűződik ilyen eljárásjogi következmény. — A laikusoknak a büntető ítélkezésben való részvételének két alapvető formája az ülnökök részvétele a bírósági tanácsban és az esküdtbíráskodás. Nyugat-Európában jelenleg Ausztriában, Dániában, Norvégiában és Svédországban van esküdtbíráskodás. Ausztriában ezt 1950-ben vezették be újból, de az utóbbi években a büntető eljárási jog tudományának képviselői részéről támadások érték ezt a jogintézményt. — A tömegtájékoztatási eszközök szerepét illetően alapvető követelmény, hogy a büntető ügyekről a valóságnak megfelelő, korrekt, de kritikus tudósítást adjanak. Kétségtelen, hogy feszültség állhat fenn a tömegtájékoztatási eszközök és az igazságszolgáltatás között. A tömegtájékoztatási eszközök hatékonysága erősen megnőtt, ezért jelentős a személyiségi jogok védelme ezen a téren is.

Az általános vitában felszólaló *Király Tibor* akadémikus kiemelte, hogy a laikusoknak a büntető ítélkezésben való részvétele a felvilágosodás óta élő gondolat. Magyarországon ez érvényesült az 1843. évi büntetőeljárási törvényjavaslatban, 1848-ban pedig törvényt alkottak az esküdtbíráskodásról. Az 1896. évi Bp bevezette az esküdtszéket, ez azonban csak rövid ideig működött, az első világháború alatt megszüntették.

Az 1. téma részletes vitájában szólalt fel *Szabóné Nagy Teréz* professzor. A magyar tételesjogi szabályozás áttekintése után három kérdéssel foglalkozott: a nyilvánosság tartalmával és terjedelmével, a nyilvánosságnak a tárgyalásról való kizárásával, valamint azzal, hogy a gyakorlati tapasztalatok szerint vannak-e hátrányai a nyilvánosságnak. A nyilvánosság tartalmát úgy foglalta össze, hogy ha a nyilvánosság nincs kifejezetten kizárva, az eljárási cselekmény végzésének helyén bárki megjelenhet, és közvetlenül megismerheti az ott történteket. Utalt azonban arra, hogy a bírósági tárgyalótermek befogadóképessége a gyakorlatban korlátozza azoknak a személyeknek a számát, akik a jelenléti jogukkal élni kívánnak. Ezzel összefüggésben megemlítette a helyszíni tárgyalás lehetőségét, vagyis a terhelt munkahelyén, lakóhelyén vagy nagyobb helyiségben tartott tárgyalást; a bíróság ezzel a lehetőséggel korábban gyakrabban élt, jelenleg azonban ritkán kerül erre sor. Ez alapjában véve sajnálatos, mert így éppen azok vannak viszonylag csekély számban jelen a tárgyaláson, akiknek a számára az ügy különösen tanulságos lehet, illetőleg, minthogy a terheltet, illetve a bűncselekmény körülményeit ismerik, a társadalom ellenőrzését hatékonyabban tudnák gyakorolni. — A nyilvánosság terjedelme, vagyis annak érvényesülési területe elsősorban a bírósági tárgyalást jelenti. A törvényi rendelkezések értelmében azonban a nyilvánosság a bíróság üléseire is vonatkozik; a törvény csak a bíróság tanácsüléséről zárja ki a nyilvánosságot. — Az előkészítő eljárásban, amelyet a magyar szabályozás egységesen nyomozásnak nevez, a nyilvánosság követelménye nem érvényesül úgy, mint a bírósági eljárásban. A nyilvánosságnak a tárgyalásról való kizárását illetően a felszólaló ismertette a magyar jogi szabályozást, felhívta a figyelmet a nyilvánosság kizárásának lehetőségére, ha ez a fiatalkorú terhelt érdekében szükséges. Az eljárás résztvevői részére azonban a nyilvánosság — a jelenlét joga — akkor is érvényesül, ha a tárgyalásról a nyilvánosságot kizárták. — A felszólaló felvetette azt a kérdést, hogy vannak-e krízisjelenségek a nyilvánosság gyakorlati megvalósulása terén. A válasz abból indult ki, hogy a nyilvánosság előnyei jelentősek, de kétségtelenül vannak hátrányai is. Így a nyilvánosság az eljárás alanyait „pellengérre állíthatja" vagy a vádlott bosszújának is kiteheti. Fórumot teremthet a bűncselekmény melletti tüntetésnek és lehetőséget adhat az eljárás résztvevői elleni újabb támadásra. A magyar büntető igazságszolgáltatásban azonban nem merültek fel ilyen gondok. Ennek több oka van. Mindenekelőtt a bűnözés struktúrájára vezethető vissza, de a jogi szabályozásnak és a bírósági gyakorlatnak is szerepe van ebben. Magyarországon a bűnözésre nem jellemző a szervezettség, a kiterjedt és pénzügyileg erős bandák működése. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tanúk vagy éppen a terhelt megfenyegetése esetenként kizárt lenne. Ennek a jelei három területen figyelhetők meg: azoknak a bűncselekményeknek a körében, amelyeket a terhelt a hozzátartozója sérelmére követett el, a másik terület a cigánybűnözés, a harmadik terület a fiatalkorúak büntető ügyei.

A 2. téma részletes vitájában a magyar delegáció részéről *Bárd Károly* szólalt fel. Referátumában a laikusoknak az igazságszolgáltatásban való részvétele magyarországi tapasztalatait szélesebb és a hagyományos értelemben is vizsgálta. A laikusoknak a formális igazságszolgáltatásban való részvétele problémájának a kifejtése nem hálás feladat, minthogy ezt a problémát ma nem tekintik időszerű kérdésnek. Ez a felfogás teljesen érthető, ha a 80-as évek kriminálpolitikai jelszavait tartjuk szem előtt. Mindenekelőtt a hatékonyságot követelik, vagyis a racionalizálást, az eljárás gyorsítását és egyszerűsítését, a költségek csökkentését, ezenkívül a büntetőjogi szankciók hatékonyságának növelését. A 80-as évek másik kriminálpolitikai követelése az, hogy a közvetlenül érdekelt személyek és közösségek a

büntetőeljárásban nagyobb szerepet kapjanak. Ezzel a követeléssel magyarázható, hogy a sértett jogi helyzete, a jogainak kiterjesztése előtérbe került. A laikusoknak a formális igazságszolgáltatásban való részvétele ennek a kriminálpolitikai célkitűzésnek a szempontjából sem a legalkalmasabb módszer. Az ülnök-, illetőleg az esküdtrendszer a laikusoknak a konfliktus megoldásában való részvétele, de nem a közvetlenül érdekelteké. A különböző békéltető szervek, döntőbizottságok ebben a tekintetben is jobb eredményt ígérnek. — Az előadó ezután részletesen ismertette a magyar büntető igazságszolgáltatásban az ülnökbíráskodás bevezetését, annak változásait és a jelenlegi szabályozást. Utalt arra, hogy a szakirodalomban az utóbbi időben bíráló hangok jelentkeztek az egyesbíró eljárásával szemben; joggal állapítható meg, hogy az egyesbíró eljárására tartozó ügyek széles köre a gyakorlatban a társasbíráskodás és a népi ülnökök közreműködése alkotmányos elvének a megsértéséhez vezet. Az egyszerűsített eljárásnak az a jelenlegi formája, amelyben gyakorlatilag az egyesbíró áll szemben a vádlottal (minthogy az esetek túlnyomó többségében ügyész és védő nem vesz részt a tárgyaláson), kevéssé alkalmas az igazságszolgáltatás pártatlanságában való bizalomnak és a bíróság tekintélyének az emelésére. A hatályos jog szerint az egyesbíró eljárására tartozó ügyek köre túlzottan széles. A kiutat valószínűleg az egyesbíró hatáskörének szűkítése jelenti, pl. olyan rendelkezés, hogy végrehajtandó szabadságvesztést csak a bíróság tanácsa szabhat ki. Ahhoz viszont, hogy az egyesbíró ne csak jelentéktelen ügyekben ítélkezzék, a Btk büntetési tételeit is enyhíteni kellene.

A kollokvium 3. témájának vitájában *Király Tibor* akadémikus tartott referátumot a tömegtájékoztatási eszközökről a büntetőeljárásban. A tömegtájékoztatási eszközök feladatát abban látja, hogy híven tájékoztassanak mindarról, ami figyelmet érdemel, elégítsék ki az emberek tájékoztatási igényét, összekössék az embert a környező világgal. Ezért szükséges és érthető, hogy a sajtó figyelmét nem kerülhetik el a feltűnő bűncselekmények, a bűnözés, a büntetőeljárások, miközben a személyiségi jogok védelme és a sajtónak a tájékoztatás adására való joga között érdekkonfliktus alakulhat ki. — A referátum ismertette a hazai jogunknak a sajtóra vonatkozó legfontosabb rendelkezéseit, áttekintette a napilapok és a rádió híradását egyes bűnügyekről, említést tett a televízió periodikus adásairól, a „Kék fény"-ről és a „Jogi esetek"-ről. Rámutatott arra, hogy a sajtó és a bíróságok kapcsolata nem mindig a legbékésebb. A sajtót ért bírálatok főként abból származnak, hogy a tudósítások rövidek, emiatt felületesek, nem tárják fel az ítéletek motívumait. Ez leginkább a közvélemény szemében enyhének tűnő ítéletek esetén van így. A sajtó tevékenységére jellemző, hogy általában — amint ez érthető is — áldozatpárti. A sajtó meg akar döbbenteni, felháborodást akar kelteni, tulajdonképpen mozgósítani a bűnözés ellen. A sajtó konkrét ügyekben gyakorlatilag sohasem ismertet meg a védelem munkájával; főként a rendőrség munkájáról és a bíróság ítéletéről számol be. A sajtónak az eljárás korai stádiumában szinte a csalhatatlanság köntösében közölt tudósításai természetesen befolyásolják a közvéleményt. — Bár a felszólaló nem ismer statisztikai adatokat arról, hogy a sajtó milyen megoszlásban foglalkozik egyes bűncselekményekkel, de valószínű, hogy a szándékos emberölésről, más erőszakos bűncselekményekről, a szervezett csoportok által elkövetett betörésekről, egyes gazdasági bűncselekményekről szóló tudósítások a gyakoriak. A bűnügyi statisztikában a legnagyobb tömeggel szereplő kisebb lopásokról, ittas vezetésről — hacsak nem baleset okozásával kapcsolatban — szó sem esik. Ez dezinformál a bűnözés tényleges helyzetéről. A közönség a gyakran hallott, olvasott eseményeket túldimenzionáltan látja; a bűnözés alakulására vonatkozó elképzelések forrása a tömegtájékoztatás. — Foglalkozott a referátum a bűnözés megelőzése és a sajtó viszonyával is. Felvetette, hogy a sajtó segíti-e a generális prevenciót. Ezzel kapcsolatban szólt a „Kék fény" adásával összefüggő kedvező tapasztalatokról: a lakosság segítségéről és arról is, hogy körözött személyek önként jelentkeznek a rendőrségen. A sajtó joga az informálásra, valamint a személyiségi jog akkor kerülhet egymással konfliktusba, ha a gyanúról utólag kiderül, hogy nem alapos. Mégis ritka eset, hogy büntetőüggyel kapcsolatos sajtóközlemény miatt helyreigazítás iránt polgári pert indítanak, de ritka az ilyen okból rágalmazás címén indított büntetőeljárás is. Ez azt jelenti, hogy — indított vagy nem indított perek tükrében — békésen megfér egymás mellett a sajtó joga a tájékoztatásra és a személyiség védelme. A szakirodalomban azonban néha nyugtalankodó hangok is hallatszanak. — A referátum záró megállapítása az volt, hogy a sajtó mind a tájékoztatás, mind a bűnözés megelőzése szolgálatában sokat tesz; őszinteségre és nyíltságra törekszik. Talán sehol sem hajózik a sajtó olyan zátonyok között, mint a büntetőügyről való tudósítás során, ahol vagy a teljes információadás igényének, vagy a személyiségi jogoknak ütközhet.

A kollokvium résztvevői végül *határozatot* fogadtak el. A határozat abból indul ki, hogy a büntetőeljárás nyilvánossága nemcsak a liberális-demokratikus hagyományok folytatásaként kívánatos. Sokkal inkább a büntetőjog feladatának megvalósítását szolgálja: a bűncselekmények lehetőség szerint hatékony megelőzését. A nyilvánosság széles körű közreműködésével ez a feladat könnyebben megvalósítható, mint csak az igazságszolgáltatás útján. Ennek keretében a következő három szempont érdemel különös figyelmet:

1. A tárgyalás nyilvánossága. A nyilvánosság kizárására ne csak akkor kerülhessen sor, ha a közrend és a közbiztonság veszélyeztetésétől kell tartani. Az eddiginél szélesebb körben akkor is ki kellene zárni a nyilvánosságot, ha ez az eljárásban közreműködő személyek jogait érinti. Ez nem függhet attól, hogy a magánérdek túlnyomó-e a nyilvánossághoz fűződő érdekhez képest. Elegendő, hogy a személyiség lényeges érdekei jelentősen veszélyeztetve legyenek.

A nyilvánosság kizárásával és ki nem zárásával kapcsolatos téves döntések ellen legyen jogorvoslati lehetőség, mind a nyilvánosság téves kizárása, mind téves ki nem zárása esetén a jogorvoslati eljárást megfelelően kell szabályozni. Kívánatos, hogy a nyilvánosság már az előkészítő eljárásban, a vádemelés után érvényesüljön. Azokban a jogrendszerekben, amelyek a tárgyalás formális megnyitását írják elő, a részvételnek már ebben a stádiumban legyen helye. A tárgyalás nyilvánosságának a lehetőségeit azért is ki kell meríteni, mert így erősödhet a büntetőjog tudatformáló ereje. Ennek az intézkedésnek a hatékonysága különösen azokban a jogrendszerekben mutatkozik, amelyek erre a feladatra súlyt helyeznek, és a tárgyalás nyilvánosságát a büntető igazságszolgáltatásban való közösségi részvétel általános koncepciója részének tekintik. Példaként utalni kell a Német Demokratikus Köztársaság ilyen irányú fáradozásaira, valamint az Európa-tanács erre vonatkozó R/83/7 számú ajánlására.

2. A laikusok részvétele az igazságszolgáltatásban. A laikusoknak az igazságszolgáltatásban való részvétele mellett és ellen egyaránt nyomós érvek hozhatók fel. Nem téveszthető azonban szem elől, hogy éppen ez a forma különösen alkalmas lehet a büntetőjog hatékonyságának erősítésére. Az ilyen közreműködés tulajdonképpeni célja nemcsak azáltal érhető el, hogy a laikus bíráknak a hivatásos bírákkal azonos jogait biztosítják. A tisztán formális egyenjogúsággal ez nem érhető el; sokkal inkább döntő az, hogy a laikus bírót az iratok megismerésével olyan helyzetbe kell hozni, hogy önállóan és szakszerűen dönthessen. Az ilyen tájékoztatás mindenképpen a tárgyaláson történjék, hogy a védelem és az ügyész részéről az ellenőrzés biztosított legyen. — Az ilyen közreműködés bonyolult jogi szabályozását azonban el kell kerülni. Ebben ugyanis az a veszély rejlik, hogy a szakember bíró a laikus bírák akaratkialakítási folyamatára túlzottan erős befolyást gyakorolhat.

A laikus bírák kiválasztásának módját át kell gondolni. Különösen azt kell biztosítani, hogy ez az eljárás ne negatív kiválasztás legyen. Az ilyen egyoldalúság megakadályozására kínálkozik pl. az időkiesés megfelelő pénzügyi kiegyenlítése a személyek minden csoportjánál.

3. A tömegtájékoztatási eszközök szerepe a büntető igazságszolgáltatásban. A tömegtájékoztatási eszközök a jelenlegi gyakorlatban döntő szerepet játszanak a büntetőeljárás nyilvánosságával elérendő célok megvalósításában. A különböző országok tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy a sajtó csak akkor teljesítheti megnyugtatóan ezt a feladatot, ha a tájékoztatási eszközök szabadsága és a büntető igazságszolgáltatás közötti feszültséget a törvényi szabályozás feloldja. Az ilyen szabályozás utaljon a tömegtájékoztatási eszközöknek arra a különös felelősségére, hogy a tudósítás során az eljárási garanciákra, különösen az ártatlanság védelmére és a bírói függetlenségre tekintettel kell lenni. Ezekkel egyenrangúak a terhelt és az eljárásban résztvevő más személyek személyiségi jogai. — Amíg egyfelől a büntetőjog tudatformáló erejének erősítésében való pozitív közreműködés érdekében a tömegtájékoztatási eszközöknek messzemenő szabad felelősséget kell adni, másfelől megfelelő szankciókkal kell biztosítani, hogy a tömegtájékoztatási eszközök ne akadályozzák a büntető igazságszolgáltatást, és ne csorbítsák a büntetőeljárásban közreműködő személyek személyiségi jogait.

ifj. Trócsányi László

Nemzetközi államtudományi konferencia Magyarországon

„A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" c. országos szintű kutatási főirány feladata az államigazgatás egyes területeinek tudományos szintű kutatása, a tudományos eredmények gyakorlati felhasználhatóságának vizsgálata, a politikai döntéselőkészítő folyamatban való tudományos részvétel. A tudományos kutatásnak figyelembe kell vennie az államigazgatás nemzetközi fejlődését is, hogy azokból az összehasonlítás eredményeképpen tapasztalatokat vonhasson le, s igyekezzék a más országokban bevált megoldásokat figyelembe venni, ugyanakkor eredményeiről más államok kutatóit tájékoztatni.

A fenti célokra figyelemmel került sor 1984. december 3—6 között Balatonkenesén „A szocialista országok államszervezetének fejlődési tendenciái" című nemzetközi konferenciára. A konferencián a szocialista országok delegációin kívül a Nemzetközi Közigazgatástudományi Intézet is képviseltette magát Michel Lesage, a Nemzetközi Közigazgatástudományi Intézet igazgatója személyében. A szovjet és a román delegátus — betegség, illetve akadályoztatás miatt — nem tudott személyesen részt venni a konferencián, miután azonban referátumaikat még a konferencia megkezdése előtt megküldték, lehetőség nyílott az érdemi vitákon a szovjet és román referátum téziseinek ismertetésére is.

A konferenciát *Raft Miklós* a Minisztertanács Titkárságának vezetője nyitotta meg. Hangsúlyozta a tudomány és a politika egymásrautaltságát, a fáziseltolódások lehetőségét, s az ellentmondások feloldásának szükségességét. A politika nem hagyhatja figyelmen kívül a tudomány eredményeit, jelzéseit, ugyanakkor a tudomány sem lehet közömbös a politikai realitással szemben. A tudományos kutatók eredményei számos esetben nem adaptálhatók közvetlenül a politikai gyakorlatban, de a fejlesztést szolgáló döntések megalapozásában nélkülözhetetlen szerepet játszanak.

Raft Miklós megnyitóját követően *Kovács István* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója tartott bevezető előadást „Alkotmány és társadalmi gyakorlat" címen. A szocialista országok alkotmányfejlődése alapján kiemelte, hogy az alkotmányoknak elsősorban a társadalmi realitásokat kell figyelembe venniük, ugyanakkor az alkotmányok programjellegű normákat is tartalmazhatnak, amelyek megszabják a jogalkotás irányvonalát és támpontot adnak a jogalkalmazás számára is. A programjellegű normák realizálása csak fokozatosan, a társadalmi viszonyok fejlődésének függvényeként lehetséges, s így a szocialista alkotmányok tág teret engednek a gyakorlat, a szocialista viszonyokat konkrét módon alakító politika számára. Az alkotmány formailag a jogrendszer élén álló törvény, tartalmilag pedig egy adott ország államjogának kódexe, azaz az államhatalom gyakorlásának jogi alapredjét rögzíti, illetve az államhatalom és a társadalom viszonyának legfontosabb kérdéseit rendező jogszabályokat foglalja magában. Az alkotmány és a társadalmi gyakorlat teljes összhangba hozása érdekében a szocializmus alapjainak lerakása utáni időszakban a szocialista országok nem mondhatnak le azokról az előnyökről, amelyeket az alkotmányosság védelmére rendelt jogi mechanizmus nyújthat az alkotmányban rögzített intézmények védelmében és megszilárdításában.

Kovács István bevezető előadása után került sor a konferencia három fő témakörének megvitatására:

1. A szocialista országok kormányzati rendszerének változásai, fejlődési tendenciái.

2. A közigazgatás törvényességének garanciái.

3. A helyi igazgatás fejlődési tendenciái.

Ismertetőnk nem célja részletekbe menő tájékoztatás az egyes kérdéskörök referátumairól, miután azok tanulmánykötet formájában magyarul, illetve a konferencia két hivatalos nyelvén (oroszul, illetve franciául) megjelennek. Így a következőkben csak a főbb problémakörök rövid megvilágítására törekszünk.

Az első témakörben a főreferátumot *Lőrincz Lajos* az Államigazgatási Főiskola főigazgatóhelyettese készítette „A kormányzat rendszerének változásai a szocialista országokban" címen. Referátumának tézisei ismertetése során hangsúlyozta, hogy a kormányzati rendszer a szocialista ország-

ifj. Trócsányi László tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

gokban arra a kérdésre ad választ, hogy milyen szerepet játszanak az államhatalom gyakorlásában a legfelsőbb szintű képviselet és a végrehajtás szervei, s hogy ebből kifolyólag milyen a viszony a kétféle szervtípus között. A szocialista országok konstrukcióit figyelembe véve megállapítható, hogy a legfelsőbb képviseleti szerv általános irányító jogkörrel rendelkezik a végrehajtó funkciókat elsősorban magához vonó kormánnyal szemben, de e funkciót gyakran a legfelsőbb képviseleti szerv helyett a prezídiumok látják el. A jövő fejlődési iránya a prezídiumok általános helyettesítő jogkörének szűkítése és a legfelsőbb képviseleti szerv törvényhozó, valamint ellenőrző funkciójának erősítése. Ezt a tendenciát támasztja alá, hogy Bulgáriában, Lengyelországban és Jugoszláviában az Államtanács, illetve Elnökség csak igen szűk keretek között jogosult törvényhozási szerepkörével élni. Ezekben az országokban a prezídiumok helyébe lépett államtanácsok törvényhozási szerepkörének erőteljes visszaszorításával, tiszta profilú, főként államfői feladatokat ellátó szerv konstruálásával a legfelsőbb képviseleti szerv törvényhozó, ellenőrző munkája lényegesen erőteljesebbé vált. Magyarországon az Országgyűlés évente átlag három-négy alkalommal ülésezik, négy-öt törvényt alkot meg. Ez a szám igen alacsony az Elnöki Tanács törvényerejű rendeleteihez képest, előfordul több esetben, hogy az Elnöki Tanács határoz olyan kérdésekben, amelyben a legfelsőbb képviseleti szervnek kellene eljárnia. A helyzeten változtatni kívánva magas szintű állami és párt fórumokon az utóbbi években többször kinyilvánították az Országgyűlés törvényhozási és ellenőrzési funkciója erősítésének szükségességét.

A főreferátum másik központi témaköre a kormány, illetve a kormány és más szervek kapcsolatainak megvizsgálása volt az egyes szocialista országokban jelentkező hasonló és eltérő megoldások számbavétele alapján. A népi demokratikus országokban a kormány jogállására, funkciójának meghatározására nagy hatással volt az 1936. évi szovjet alkotmányban rögzített kormánykoncepció, de hatottak saját kormányzási tradíciók is. A szocialista országokban a kormányzati tevékenység súlypontja a kormány, amely a párt vezető szerepét figyelembe véve látja el funkcióit. Ez azonban nem jelenti, hogy jogi értelemben vett hierarchia áll fenn a párt és a kormány között, a párt vezető szerepének politikai és nem jogi eszközök révén kell érvényesülnie. A kormány által kifejtett kormányzati tevékenység azonban nem egyforma erősségű az egyes ágazatokban. Általános vonás az, hogy növekednek a gazdaság irányításában, a tudomány és kultúra, az egészségügy igazgatásában a kormányra bízott feladatkörök. Más területeken (pl. külpolitika) a kormány feladatköre az előbb említett ágazatokhoz képest szűkebb, s ezeken a területeken a párt közvetlen irányító és ellenőrző funkciója erősebb.

A főreferátum végül utalt a kormány működését érintő változások tendenciáira: a kabinetrendszerű kormányzati működés erősödésére, a kormánybizottságok fokozottabb jelentőségére, a kormányelnök funkciójának megerősítésére.

Lőrincz Lajos referátumát élénk vita követte. Sokolwicz Wojciek *(Lengyelország)* hangsúlyozta a Szejm struktúrájában és működésében bekövetkezett változásokat, amelynek eredményeképpen a legfelsőbb képviseleti szerv valódi jellegű elsőbbségre tesz szert a többi állami szerv, különösen az Államtanács és a Minisztertanács irányában. Megnövekedett a Szejm elé terjesztett törvénytervezetek száma, Zsivko Kamenov-Milanov *bolgár* delegátusok szerint a központi államigazgatási struktúrában bekövetkezett változások némely esetben nem tekinthetők következetesnek. Említették a minisztériumok összevonásának, majd szétválasztásának gyakorlatát, bizonyos központi — elsősorban gazdasági — hatáskörű szervek létrehozását, majd rövid időn belüli megszüntetését. Kovács László, a *jugoszláv* delegáció tagja, az önigazgatási rendszer továbbfejlesztéséről, az államfői funkcióknak a prezídium keretében megvalósuló kollektív vonásairól, a párt és a kormányzat kapcsolatrendszereinek sajátosságairól számolt be. Kiemelte a föderáció Szkupscsinájának belső szervezetében, munkamódszereiben az utóbbi években bekövetkezett változásokat.

A konferencia második témakörének főreferátumát *Rácz Attila*, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa készítette: „A közigazgatás törvényességének eljárási és szervezeti jogi garanciái a szocialista országokban" címen. A közigazgatás törvényességének vizsgálatakor — mutatott rá — a szocialista országokban elsősorban annak szentelnek figyelmet, hogy a közigazgatási jogalkotás során betartják-e azt a szabályt, hogy az alsóbb szinten kiadott jogszabályok nem mondhatnak ellent a felsőbb szintű jogszabályoknak, végső soron a törvényeknek és az alkotmány rendelkezéseinek. Vizsgálat tárgyává teszik továbbá, hogy a közigazgatási szervek egyedi hatósági, jogalkalmazó tevékenysége megfelel-e a jogszabályok rendelkezéseinek.

A jogalkotás előzetes ellenőrzésének rendszere — bármennyire is kiépített legyen az — nem teszi szükségtelenné az utólagos normakontroll intézményeit, ugyanis szükség van egy olyan mechanizmusra, amely a jogalkotási folyamatban esetleg elkövetett törvénysértések orvoslását hivatott biztosítani. A jogszabályok alkotmányosságának és törvényességének utólagos ellenőrzése a szocialista országokban eltérő formákban valósul meg. Az utólagos normakontrollra sor kerülhet mind a jogalkalmazás, mind a jogalkotás folyamatában, ugyanakkor egyes országokban speciálisan a normakontroll funkciójának ellátására külön szerv életrehívására kerül sor. Ilyen szerveket néhány szocialista országban vagy a parlament sajátos szerveként, vagy bírósági formában hoznak létre. Magyarországon 1983-ban a normakontroll ellátására a parlament sajátos szerveként Alkotmányjogi Tanácsot hoztak létre. Az Alkotmányjogi Tanács feladatköre a jogszabályoknak, valamint a jogszabályoknak minősülő jogi iránymutatásoknak ellenőrzése az alkotmányosság és törvényesség szempontjából.

Az államigazgatási jogalkalmazás törvényessége vizsgálatakor Rácz Attila főreferátumában az államigazgatási jogorvoslati rendszert és az államigazgatási aktusok bíróság előtti megtámadhatóságát elemezte a szocialista országok viszonylatában. Ez utóbbi területen a közös vonásokon túl jelentős eltérések is vannak az egyes szocialista országok idevonatkozó megoldásai között. Az államigazgatási jogalkalmazás törvényessége bírósági ellenőrzésének elméleti megalapozottsága nem lehet vitás, számos politikus, államigazgatási szakember korán felismerte ennek szükségességét, mégis több szocialista országban az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatára csak szűk keretek között kerülhet sor. Az egyes szocialista országok idevonatkozó elméleti és gyakorlati tapasztalatai azonban egyértelműen azt bizonyítják, hogy az államigazgatáson kívüli szervek (elsősorban bíróságok, ügyészségek) által gyakorolt ellenőrzés az államigazgatási jogalkalmazás törvényességét nagy mértékben képes megszilárdítani, s így

azok szerepét fokozatosan bővíteni szükséges.

Rácz Attila bevezető előadását követően Simovic Vaislav *jugoszláv* delegátus ismertette a jugoszláv alkotmánybíróság és közigazgatási bíróságok szervezeti felépítését és működését. Letowski Janus a *lengyel* delegáció tagja a lengyel közigazgatási bíróságok működéséről számolt be statisztikai adatokkal ábrázolva az ügyfélforgalom alakulását is. Kiemelte, hogy az ügyek széles körű megtámadhatósága a bíróságok számára nem jelent számottevő megterhelést, mert az ítélkezési gyakorlat alapján az ügyfelek az esetek többségében valóban csak törvénysértés, illetve jogsérelem esetében élnek a bíróság előtti eljárás lehetőségeivel. Letowski Janus szerint a közigazgatás törvényességét tágabb értelemben is vizsgálni kell, szólt a közigazgatás eredményfelelősségéről, azaz a közigazgatásnak az egyes ágazatok (népgazdaság, egészségügy, oktatás stb.) működéséért való felelősségéről. Lengyelországban a Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara hivatott arra, hogy a közigazgatás működését, mind a törvényesség, mind a célszerűség szempontjából akár központi, akár helyi szinten ellenőrizhesse. A Kamarának a közigazgatástól való függetlenségét biztosítja az, hogy a Kamara közvetlenül a Szejm-nek alárendelten fejti ki működését. A közigazgatás és az állampolgárok közötti jogi kapcsolatok komplexitásával kapcsolatosan Letowski utalt arra, hogy a vállalatok súlyának, feladatkörének bővülése folytán a vállalat és az állampolgárok közötti kapcsolatok elemzése is szükséges. Az ellenőrzés témakörében az elmúlt évtizedekben a közigazgatási határozatok állottak a kutatások fókuszában, a jelen fejlődés azonban megkívánja, hogy a közigazgatási határozatot nem eredményező viszonyok is tágabb körű megvilágítást kapjanak, hisz az állampolgárokat érintő alapvető kérdések legnagyobb részét az állam közigazgatási határozatok nélkül oldja meg. Matula Milos *csehszlovák* delegátus utalt arra, hogy Csehszlovákiában az alkotmány ugyan tartalmaz rendelkezéseket az alkotmánybíróság vonatkozásában, de annak létrehozására ez ideig nem került sor, miután még nem tisztázódott az, hogy az alkotmánybíróság hol helyezkedjék el az állami hierarchiában, és milyen funkciókat gyakoroljon. Az államigazgatási jogalkalmazás törvényességének külső ellenőrzésére Csehszlovákiában elsősorban az ügyészség és a népi ellenőrzés szervei hivatottak, a bíróságok csak szűk körben élhetnek a felülvizsgálat lehetőségével. Zschiedrich Anglika *NDK* részéről, alkotmányelméleti aspektusból vizsgálta az állami szervek alapjogokat biztosító tevékenységét, kiemelve az alkotmányos alapelveket az arra vonatkozó garanciákkal együtt.

A konferencia harmadik kérdéskörével foglalkozó főreferátumot *Verebélyi Imre* az Államigazgatási Szervezési Intézet igazgatója készítette el „Fejlődési tendenciák a szocialista országok tanácsi igazgatási rendszerében" címmel. A főreferátum téziseinek ismertetése során Verebélyi Imre kiemelte, hogy világszerte megfigyelhető a helyi szintű igazgatás szerepének növekedése, s ez a tendencia a szocialista országokban is érvényesül. Ez a fejlődés együtt jár a növekvő decentralizációval, amely a szocialista országokban a növekvő területi (főleg települési szintű) hatáskör bővülés mellett az államigazgatás területi beosztására is hatással van. A decentralizáció másfelől az igazgatás és társadalom tevékenységének egyéb szektorai közötti viszonyt is érinti, amennyiben bizonyos mértékben szűkül az igazgatás területe, több feladat kerül ki az igazgatási szférából, s azok ellátása vállalati, intézeti és más önigazgatási elemeket tartalmazó szférákba kerülnek át. További általános tendencia a helyi — területi szintű igazgatás integrációja. Magyarországon bebizonyosodott, hogy a községeknek közös tanácsba való egyesítése az igazgatás szempontjából gazdaságos, hasznos és hatékony.

A külföldi delegátusok közül Pomohac Richard *csehszlovák* delegátus elmondta, hogy Csehszlovákiában 1982-ben módosították a nemzeti bizottságokról szóló törvényt, melynek következtében a nemzeti bizottságok és szerveik nagyobb önállóságot kaptak a területfejlesztés, a kommunális szükségletek kielégítése, valamint az igazgatási feladatok ellátása vonatkozásában. A nemzeti bizottságok önállóságának garanciáját jelenti az, hogy a nemzeti bizottságok csak törvénynek, illetve a kormány rendeleteinek vannak alárendelve, s számukra a minisztériumok jogszabályai — a szakmai irányítást kivéve — kötelező előírást nem tartalmazhatnak. A delegátus beszámolt azokról az előkészületekről is, amelyek a kétszintű igazgatásra való áttérésre irányulnak. Zawadska Barbara *lengyel* delegáció részéről ismertette azokat a tapasztalatokat, amelyek az 1975-ös területi igazgatási reform (a járások megszüntetése, a kétszintű területi igazgatás rendszerére való áttérés) bevezetésével kapcsolatosak. Ezek nem minden esetben egyértelműek, ugyanis több község, nagyközség számára problémát jelentett a korábbiakban járási hatáskörbe tartozó feladatok átvétele, illetve ellátása. Ennek okai elsősorban a tradicionális irányítási szemléletben, illetve az apparátusok személyi állományában kereshetők. 1983-ban újabb igazgatási reformot léptettek életbe, amelynek alapvető célja az erőteljes decentralizáció megvalósítása. Zsivko Milanov kiemelte, hogy az 1978. évi területi reform óta az egyes igazgatási egységek egyre inkább területük komplex gazdáivá válnak.

A balatonkenesei konferencia mindhárom tárgyalt főkérdésben gazdag anyaggal szolgált, munkájában az európai szocialista országok ismert szakemberei vettek részt.

N.N.

A piaci befolyásolás alapvető jogi eszközei*

Érdekes és főleg gyakorlati szakemberek számára jól forgatható kismonográfia jelent meg az ELTE Jogi Továbbképző Intézet kiadásában. Összefüggésben a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével egy szerzői kollektíva a múlt év végén megjelent összefüggő jogszabálycsomag kommentárját készítette el. E jogszabályokat egységbe vonó központi téma: a piaci befolyásolás. Ennek megfelelően a munka a piaci befolyásolás alapvető eszközeivel, így mindenekelőtt az árszabályozással, valamint a tisztességtelen gazdasági tevékenység tilalmáról szóló (verseny-) törvénnyel, valamint a gazdasági bírság problémakörével foglalkozik. Aligha kell e kérdések kommentárszerű, ugyanakkor néhol elméleti fejlődésvonalak felvázolását sem nélkülöző munka aktualitását hangsúlyozni.

A szerzők arra törekedtek, hogy e három problémakört egységben, egymásra tekintettel mutassák be. A jogi természetű fejtegetéseket *Rácz* László általános, többnyire közgazdasági-gazdaságpolitikai, kisebb részben jogpolitikai jellegű alapozó tanulmánya vezeti be. Ezt követi *Boytha* Györgyné elemzése a piacfelügyelet és az árszabályozás összefüggéseiről, melyben tárgyalja a piacfelügyelet szervezetét

* ELTE Jogi Továbbképző Intézet kiadása. Budapest, 1985. 305 old.

és működését, az árszabályozását céljait és rendszerét, az árformákat, az árbiztos intézményét, hogy csak a fontosabbakat emeljük ki.

Vörös Imre tanulmánya a tisztességtelen gazdasági tevékenység tilalmáról szóló 1984. évi IV. törvény (TGT) rendelkezéseit elemzi bemutatva bevezetésként a versenyjog kialakulásának történeti előzményeit és mai állását, és azt az elméleti modellt, ahogyan az új jogszabály a régebbit a verseny kérdésén jelentősen túlterjeszkedve felváltotta és ezért attól címében is eltért. Elemzi a tisztességtelen verseny tényállásait, a fogyasztóvédelem jogi szabályozását, a versenykorlátozás és a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés megoldásait, végül a szankciórendszert. Rámutat arra, hogy a törvény valóságos érvényre juttatása éppen úgy múlik gazdaságirányító szerveinken, mint mindannyiunk — jogászok, közgazdászok, a nem jogász — közvélemény aktivitásán.

Szalay László — a téma régi ismerője — a gazdasági bírság problémakörét fejtegeti történeti előzmények fényébe állítva azt. Alaposan vezeti végig az olvasót a gazdasági bírság intézményének kialakulásán egészen addig, ahogyan az 1984. évi IV. törvény (TGT) azt a gazdaságirányítással szembeni általános államigazgatási-gazdasági igazgatási felelősségi alakzattá tette, hatályát pedig mind alanyilag, mind tárgyilag jelentősen kiterjesztette. Fejtegetéseit az új szabályozási koncepció bemutatásával és az érvényre juttatással kapcsolatos új követelményekkel zárja.

A kötet — annak gyakorlati hasznosítását jelentősen emelő módon — Függelékben a vonatkozó jogszabályanyagot is közli megkönnyítve annak adott esetben kézikönyvszerű felhasználását.

Hamza Gábor

Pólay Elemér hetvenéves

Hetven évvel ezelőtt, 1915. augusztus 23-án született Pólay Elemér, a római jog Európában és kontinensünk határain túl is jól ismert és nagy nemzetközi tekintélynek örvendő tudósa. Immár csaknem fél évszázada továbbá annak, hogy Pólay Elemér nyomtatásban, tegyük hozzá, akkor még harmadévfolyamos hallgató volt, közzétette első tudományos munkáját. Ilyen módon a hetvenedik születésnapjára való emlékezés mellett, ha tekintettel vagyunk az 1936-ban megjelent, Hammurabi törvénygyűjteményének büntetőjogával foglalkozó munkára való felkészülés esztendejére is, egy másik jubileumot is ünnepelhetünk: ötven évet, tíz lustrumot fog át Pólay professzor tudományos munkássága. Hangsúlyoznunk kell persze, hogy egy ma is bámulatosan aktív tudós életében a kerek évszámoknak önmagukban véve nincs különösebb jelentőségük, mégis hét évtized életpályája és öt decennium tudományos produktuma mindenképpen elég idő arra, hogy képet alkossunk egy hazai és nemzetközi mércével mérve egyaránt páratlanul gazdag életműről.

Pólay Elemér életművében a vizsgált kérdések körének állandó bővülését figyelhetjük meg. A hét, részben idegen nyelven is közzétett monográfiát és a mintegy százhúsz tanulmányt, tankönyvet, recenziót átfogó oeuvre több vonatkozásban is paradigmatikus jelentőségű a hazai és a nemzetközi jogi romanisztikai kutatásokban. Ez a paradigmatikus jelentőség mindenekelőtt munkássága fejlődési irányában mutatkozik. A harmincas évek második felében publikált munkáira a pandektista szemlélet egyfajta túlsúlya, preponderanciája jellemző. A negyvenes évekkel kezdődően azonban már a római jogi intézmények, konstrukciók formálódását a történeti szemlélet alapján vizsgálja. Mindig tekintettel van ugyanakkor arra, hogy a római jog intézményeinek igen tekintélyes hányada ma is él, tehát a ma tételes joga számára is releváns. Ebből adódóan szembefordult az inkább csak öncélú filológiai elemzésnek tekinthető interpoláció-kritikai irányzattal és egy-egy forrást alapvetően két összefüggésben elemzett: egyfelől az időtényező motiválta gazdasági-társadalmi vonatkozásban, másfelől kitekintéssel a modern tételes jog római jogban gyökerező intézményére. Mindig is világosan látta azt, hogy a római jogi kutatások végső célja a valamennyi antik jog között a legfejlettebb római jog ma is elevenen ható örökségének közvetítése napjaink joghallgatóihoz és jogászaihoz.

Pólay professzor tudományos munkásságában az első állomást a magistratusi, a praetori és az aedilis curulisi, jogképző tevékenység átfogó elemzése alkotja. Ehhez a témakörhöz kapcsolódik magántanári habilitációja („A praetor szerepe a római magánjog fejlődésében") is. Ugyancsak a magistratusi jogképző tevékenység vizsgálatával áll összefüggésben kandidátusi disszertációja, amelyben az eladói kellékszavatosság intézményének feltárása kapcsán vizsgálja az aedilis curulis edictumainak szerepét.

A következő stáció tudományos munkásságában a társadalmi normák differenciálódásának elemzése az antik Rómában. Ennek a kutatási témának feldolgozása egyúttal akadémiai doktori értekezése. Német nyelven közzétett disszertációjában („Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom", Budapest, 1964.) elsőként elemzi a szocialista jogi romanisztikában a jogrendszer tagozódásának igen komplex természetű kérdését az antikvitásban. Ebben a kiemelkedő jelentőségű, komoly súlyú jogelméleti problematikát is érintő munkájában rámutat arra, hogy a római jogrendszer a különböző korszakokban, periódusokban más és más elvek, szempontok szerint tagozódik. Ebben a művében koncipiálja a római jogi irodalomban elsőként azt a tézist, hogy a jusztiniánuszi római jog absztrakciósszintjét tekintve magasabb színvonalon áll, mint az elsősorban a kauzisztikára épülő klasszikus jog. A magasabb absztrakciós szint abban mutatkozik, hogy a kompilátorok a joganyag összeállításánál az egységesítés, az általánosítás és a rendszerezés, rendszerbe foglalás szempontjaira fokozottabb mértékben vannak figyelemmel. Pólay Elemér ebben a komoly nemzetközi visszhangot kiváltó munkájában feltárja a nem egyszer csak igen körültekintő exegézis alapján értelmezhető források elemzése alapján a római jog olyan központi jelentőségű kategóriáinak jelentését, tartalmi változásait, mint a ius civile, a ius praetorium, a ius gentium, a ius naturale, a ius publicum vagy a ius privatum.

Pólay professzor további kutatási területe a magyarországi római jogi emlékek vizsgálata. „A dáciai viaszostáblák szerződései" (Budapest, 1972.) c. könyvében a dáciai jogéletet térképezi fel. A nemzetközi irodalomban is elsőként elemzi átfogó módon a Corpus Inscriptionum Latinarum-ban található forrásokat. Rámutat arra, hogy a provinciák jogéletének feltárása milyen sokoldalúan bővíti az Imperium Romanum differenciálódó jogáról rendelkezésre álló ismereteink körét. A római birodalomban egymás mellett élő jogrendszerek (birodalmi jog, provinciai jog, helyi népjog) kapcsolatának feltérképezését nagy mértékben nehezíti az a körülmény, hogy

Hamza Gábor egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

a hellenisztikus Egyiptom kivételével csak csekély mennyiségű forrásanyag áll a kutató rendelkezésére. A verespataki viaszostábla-anyag jogászi szempontból történő átfogó feldolgozása — az irodalomban a korábbiakban csak egy-egy szerződés elemzésére került sor (Huschke, Detlefsen, Mommsen, Arangio-Ruiz, Tomulescu) — éppen ezért tekinthető korszakos jelentőségűnek.

Önálló kutatási területet alkot tudományos munkásságában a pandektisztika vizsgálata. Ehhez szervesen kapcsolódik a pandektisztika magyar jogra gyakorolt hatásának elemzése. Kutatási eredményeit két monográfiában „A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára" (Szeged, 1976.) és „Ursprung, Entwicklung und Untergang der Pandektistik" (Szeged, 1981.) foglalja össze. Részletkutatásainak — így például Savigny és Jhering birtoktanának marxista szemléletű elemzését — eredményeit több tanulmányban teszi közzé.

Pólay Elemér tudományos oeuvrejének újabb állomása a római jogtudósok magánjogi gondolkodásmódjának elemzése. A „Privatrechtliche Denkweise der römischen Juristen" (Szeged, 1979.) c. munkájában olyan témakört dolgoz fel, amely az európai magánjog történetének vizsgálata szempontjából döntő jelentőségű. A kiváltképpen „jogász-jog" római jog sajátosságai közé tartozik a jogtudósi responsumokban kifejezésre jutó ars abstrahendi, melynek következménye — eltérően például az angol jogtól — a ratio decidendi elválása az obiter dicta-tól. A magánjogi gondolkodás gyökereinek bonyolult problematikájával foglalkozó könyv kimagasló értéke a „reasoning from case to case" szemléletével szakító római magánjogi gondolkodásmód legjellemzőbb fejlődési vonalainak bemutatása.

Az utóbbi években Pólay professzor a ius és az iniuria, vagy más megfogalmazásban a jogszerűség és a jogellenesség fogalmainak igencsak komplex természetű kérdéskörét vizsgálja. Az önálló monográfia („A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez. Iniuria-tényállások a római jogban", Szeged, 1983.) formájában is közreadott kutatási eredmények körébe tartozik a posztklasszikus római jog egyes kategóriái kazuisztikus gyökereinek kimutatása és az archaikus római jog szerződésen kívüli felelőssége sokat vitatott kérdésének megoldása.

A jelzett kutatási területek a tudományos életműnek csupán a főbb állomásait jelentik. Még felsorolni is nehéz volna azokat az intézménytörténeti, metodológiai, vagy éppen a római jog oktatását érintő kutatási területeket, amelyeknek feltérképezésében Pólay Elemér az elmúlt fél évszázad során közreműködött. Szerves részei továbbá életművének nagyszámú konferenciarészvételei, vendégprofesszúrái, amelyek nagymértékben járulnak hozzá hazai jogtudományunk nemzetközi tekintélyének növekedéséhez. A tudományos életmű elválaszthatatlan része továbbá a hazai tudományos minősítésben betöltött szerep, aminek dokumentuma az igen gyakori oppozíció kandidátusi és akadémiai doktori értekezéseknél.

Amikor a több jogászgeneráció oktatásában és nevelésében is oly aktívan közreműködő Pólay professzor hetvenedik születésnapján visszatekintünk rendkívül gazdag és szerteágazó életművére, szemünk előre is pillant. Kívánjuk, hogy ez a mindenkor acies ingenii-t tükröző tudós életmű alkotásokban tovább gazdagodjék mindnyájunk summum emolumentum-ára és továbbra is eredményesen töltse be a hazai és a nemzetközi római jogi kutatásokban és az egyetemi oktatásban oly fontos feladatát.

Károly Tőre

Kísérletezés az emberrel

Az orvosi és gyógyszerészeti kutatások megkívánják, hogy eredményeik az emberi szervezet működésére gyakorolt hatásuk tekintetében kipróbálásra kerüljenek. Minden orvosi beavatkozás bizonyos kísérleti jellegű. Kétségtelenül kísérleti jellegű az új gyógyszerek és gyógymódok kipróbálása, valamint az átültetés. Az orvosi kísérlet végezhető közvetlenül az emberen, vagy az emberi szervezet részein. Az orvosi kísérlet célja lehet a betegség gyógyítása, megelőzése, vagy tudományos célok elérése. Az orvosi kísérlet végzése során az emberi személy jogait és méltóságát tiszteletben kell tartani. Az orvosi kísérlet végzése során az emberi személy jogait és méltóságát tiszteletben kell tartani. Az orvosi kísérlet végzése során az emberi személy jogait és méltóságát tiszteletben kell tartani.

Attila Harmati

Polgári jogi helyzet a kárt szenvedettek

A magyar polgári jogban kevés figyelmet fordítottak a kárt szenvedettek jogi helyzetére. A polgári jogi normák, amelyek a kárt szenvedettekre vonatkoznak, többnyire csak következményei a kárt szenvedettek jogi helyzetének. Nem lehet azt mondani, hogy a kárt szenvedettek jogi helyzete csak következménye a polgári jogi normáknak. A kárt szenvedettek jogi helyzete csak következménye a polgári jogi normáknak. A kárt szenvedettek jogi helyzete csak következménye a polgári jogi normáknak.

András Szabó

A kárt szenvedettek helyzete a magyar büntetőjogban

A magyar büntetőjogban a kárt szenvedettek helyzete csak következménye a polgári jogi normáknak. A kárt szenvedettek jogi helyzete csak következménye a polgári jogi normáknak. A kárt szenvedettek jogi helyzete csak következménye a polgári jogi normáknak. A kárt szenvedettek jogi helyzete csak következménye a polgári jogi normáknak.

Károly Törő:

Experimentierung an Menschen

Die medizinische und pharmakologische Forschungsarbeit macht erforderlich, dass ihre Resultate auch in ihrer Wirkung auf den menschlichen Organismus erprüft werden. Jeder medizinische Eingriff ist bis zu einem gewissen Grade von Experimentalnatur. Die Anwendung von neuen Methoden, Mitteln und die Arzneimittelerprobung sind ausgesprochen von Experimentalnatur. Von Experimentalnatur in erhöhtem Masse sind die unregelmässigen medizinischen Tätigkeiten, in erster Linie Organtransplantation. Zu einem medizinischen Experiment kann es nur ohne der Verletzung der Persönlichkeitsrechte des Menschen kommen. Die Experimentierung an Menschen gefährdet — in Hinsicht aur ihre Unsicherheitselemente — die Gesundheit, die körperliche Unversehrtheit, im ernsteren Falle das Leben des Menschen. Das Leben, die Gesundheit und körperliche Unversehrtheit des Menschen sind einerseits Existenzbedingungen für die Person, andererseits Daseinsbasis der Gesellschaft. Deshalb kann einerseits ein Eingriff von Experimentalnatur — mit Ausnahme der Abwendung der unmittelbaren Lebensgefahr — nur mit der Einwilligung des Betroffenen vorgenommen werden, andererseits ist die Einwilligung nicht gültig, wenn der riskante Eingriff von Experimentalnatur ohne einem unmittelbaren Heil- oder Vorbeugungsziel, ausschliesslich aus wissenschaftlicher oder Fachinteresse geschieht. Die eventuelle schädliche Wirkung des riskanten Eingriffs trifft den Probanden. Unter bestimmten rechtlichen Bedingungen besteht die Möglichkeit, den Schaden im Rahmen des Schadenersatzes, bzw. im begrenzten Kreise im Rahmen der Entschädigung zu überwälzen.

Attila Harmathy:

Die zivilrechtliche Rechtstellung der Geisteskranken

Das ungarische Zivilrecht hat der Rechtsstellung der Geisteskranken wenig Aufmerksamkeit geschenkt. Die sich auf die Geisteskranken beziehenden zivilrechtlichen vorschriften sind meistens nur als Konsequenzen der Regelung einer allgemeiner Frage von anderer Natur anzusehen. Es kann nicht davon gesprochen werden, dass es spezifische Prinzipien zum Schutz der Interessen der Geisteskranken entstanden seien; in den einzelnen Vorschriften rückt mal der Schutz der öffentlichen Interesse, mal der Interesse des Einzelnen in den Vordergrund. Die Studie gibt einen allgemeinen Überblick der sich auf die zivilrechtliche Stellung der Geisteskranken beziehenden Vorschriften und der Gerichtspraxis, und sucht dabei die prizipiellen Grundlagen der Regelung.

András Szabó:

Die Stellung der Geisteskranken im ungarischen Strafrecht

Die Studie enthält den an den Französisch-ungarischen Juristentagen gehaltenen Vortrag in unveränderter Form. Sie hat nicht vor, eine originelle Auffassung zu äussern, sondern enthält Ihrem Ziele entsprechend sine Darlegung der Lage und der verschiedenen Standpunkte. Im ersten Teil analysiert sie die Lage der psychiatrischen Erkrankungen und der ungarischen Krankenversorgung, dann untersucht sie die Bewertung des devianten Verhaltens aus dem Aspekt der Psychiatrie und des Strafrechts. Anschliessend legt sie die sich auf die strafrechtliche Verantwortung und Verantwortlichmachung der Geiseskranken beziehenden Vorschriften dar.

Károly Törő:

Experimentation on Human Beings

Medical and Pharmaceutical research work requires that its results should be tested also in their effects produced on the human organism. Every medical intervention is to a certain extent of experimental natur. Application of new methods or means and testing of medicaments are definitely of experimental natur. Of experimental natur in an increased degree are extraordinary medical activities, above all transplants. It may come to a medical experiment only without the violation of personal interests of a person. By experimentation on a human being — with regard to its factor of uncertainty — helth, integrity of body, in serious cases life are exposed to danger. Life, integrity of body and health of a person are on the one hand conditions of existence for the person on the other hand basis of the society. That's why on the one hand interventions of experimental nature can be carried out only with the affected person's consent — except if a direct life-danger is to be averted —, on the other hand the consent isn't valid if the risky intervention of experimental nature happens without any direct therapeutic or preventive purposes but only for scientific or professional reasons. The possible harmful effect of the risky intervention hits the person on whom the experiment is carried out. There is a possibility — under certain legal circumstances — to shift the damage to an other within the scope of the relief from a liability within limits that of the relief from a liability not being occured by a tort.

Attila Harmathy:

Civil Law Status of Lunatics

The Hungarian civil law has devoted little attention to the legal status of lunatics. The civil law rules concerning lunatics appear mainly only as consequences of regulations of general matters of a different nature. It can't be said that specific principles would have been produced in the defence of the lunatics' interests; it is sometimes the defence of the public interest sometimes that of the interest of individuals that comes into prominence in concrete rules. The study gives a general survey of the rules concerning the lunatics' civil law status and of the judicial custom searching for the fundamental principles of the regulation.

András Szabó:

The Status of Lunatics in the Hungarian Penal Law

The study contains the paper read at the French-Hungarian Law-Conference in an unchanged form. It doesn't intend to set an ingenious point of view but contains — according to its purpose — an account of the prevailing conditions and that of the various views. In its first part it analyses the state of affairs concerning psychiatric diseases and the Hungarian medical care then it examines the consideration of deviant conducts from the point of view of psychiatry and penal law. Subsequently it recites the rules concerning the lunatics' criminal responsibility.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert, a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivatalokná, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest, V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj 1/2 évre: 330,— Ft, egy évre: 660,— Ft. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest 1056 Bajcsy-Zsilinszky út 76.

Szegedi Nyomda — 85-2803 Szeged, 1985. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XL. új évfolyam 10. szám Budapest, 1985. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

DEC 29

TARTALOM

PETRIK FERENC
Gondolatok a közös tulajdon megszüntetéséről 551

FARKAS JÓZSEF
Az eljárásjog néhány alapvető elve és a polgári eljárásjog átfogó újraszabályozása 558

BAJORY PÁL
A fellebbezési jogosultság a polgári eljárásban 566

NOVÁK ISTVÁN
A perköltség-megtérítési kötelem, mint a polgári perből származó kötelmi jogviszony 573

MAKAY GUSZTÁV
A létesítő szerv és a leányvállalat kapcsolata 577

BITTÓ MÁRTA
A foglalkozási szabály személyi hatálya a büntetőjogban 582

KÖHLER, A.—PETZOW, P. M.
A nemzetközi kooperációs szerződések funkciója, tárgya és tartalma 588

Szemle

BLUTMAN LÁSZLÓ
Buza László 592

H. G.: In memoriam Csizmadia Andor 593

NAGY BOLDIZSÁR: Az Interkozmosz Program; tények és tendenciák 594

Jogirodalom

LUKÁCS TIBOR:
Kulcsár Kálmán—Markója Imre—Petrik Ferenc—Szijártó Károly—Szilbereky Jenő: Jog és törvényesség 599

SAMU MIHÁLY:
Both—Csizmadia—Horváth—Nagyné: Az egyetemes állam- és jogtörténet 602

PÓLAY ELEMÉR:
Jogösszehasonlítás és antikvitás 604

Содержание: Ференц Петрик: Соображения о прекращении общей собственности. — *Йожеф Фаркаш:* Некоторые основные принципы процессуального права и охватное перерегулирование гражданского процессуального права. — *Пал Байори:* Право обжалования в гражданском процессе. — *Иштван Новак:* Обязательство возмещения судебных расходов как обязательственное правоотношение, вытекающее из гражданского процесса. — *Густав Макаи:* Взаимоотношения между учредительным органом и дочерним предприятием. — *Марта Биттo:* Персональное действие правил профессии в уголовном праве. — *А. Кёлер—П. Петцов:* Функция, предмет и содержание международных кооперационных договоров. — *Обзор: Ласло Блутман:* Ласло Буза. — *Х. Г.:* Ин мемориам Андора Чизмадиа. — *Болдижар Надь:* Программа «Интеркосмос» — факты, тенденции. — *Юридическая литература—юридическая жизнь: Тибор Лукач:* Кулчар К.—Маркоя И.—Петрик Ф.—Сийарто К.—Силбереки Й.: Право и законность. — *Михай Шаму:* Бот—Чизмадиа—Хорват—Надьнэ: Всеобщая история государства и права. — *Элемер Полаи:* Сравнительное изучение права и античность.

INHALT: Ferenc Petrik: Gedanken über die Auflösung des Gemeinschaftseigentums. — *József Farkas*: Einige grundlengende Prinzipien des Zivilprozessrechts und die umfassende Neuregelung des Zivilprozessrechts. — *Pál Bajory*: Das Berufungsrecht im Zivilprozess. — *István Novák*: Die Obligation für Gerichtskostenersatz, als Schuldrechtsverhältnis zum Zivilprozess. — *Gusztáv Makay*: Das Verhältnis zwischen dem Grundungsorgan und dem Tochterunternehmen. — *Márta Bittó*: Die persönliche Geltungsbereich der Berufsregel im Strafrecht. — *A. Köhler—P. Petzow*: Die Funktion, Gegenstand und Inhalt der internationalen Kooperationsverträge. — *Rundschau: László Blutman*: László Buza. — *H. G.*: In memoriam Andor Csizmadia. — *Boldizsár Nagy*: Das Interkosmos Program: Tatsachen und Tendenzen. — *Rechtsliteratur: Tibor Lukács*: Kálmán Kulcsár—Imre Markója—Ferenc Petrik—Jenő Szilbereky: Recht und Gesetzlivhkeit. — *Mihály Samu*: Both—Csizmadia—Horváth—Frau Nagy: Allgemeine Staats— und Rechtsgeschichte. — *Elemér Pólay*: Rechtsvergleichung und Antikvität.

CONTENTS: Ferenc Petrik: Some thoughts on the liquidation of common property — *József Farkas*: Some basic principles of procedural law and the comprehensive re-codification of the law of civil procedure — *Pál Bajory*: The right to appeal in the civil procedure — *István Novák*: The obligation to redress court costs as a civil law legal relation emerging from the civil lawsuit — *Gusztáv Makay*: The relation between the founding organ and the affiliated firm — *Márta Bittó*: The subjective domain of application of professional rules in criminal law — *A. Köhler—P. Petzow*: The function, the object and the contents of contracts for international co-speration — *Review. László Blutman*: László Buza — *G. H.*: In memoriam Andor Csizmadia — *Boldizsár Nagy*: The Inter—Cosmos Project — facts and tendencies — *Legal literature — legal life: Tibor Lukács*: Kálmán Kulcsár—Imre Markója—Ferenc Petrik—Károly Szijártó—Jenő Szilbereky: Law and legality — *Mihály Samu*: Both—Csizmadia—Horvát—Mrs. Nagy: A universal history of state and law — *Elemér Pólay*: Comparison of law and antiquity.

XL. új évfolyam 10. szám Budapest, 1985. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Petrik Ferenc

Gondolatok a közös tulajdon megszüntetéséről

I.

A közös tulajdon megszüntetése és az alkalmatlan idő

A közös tulajdon egyik alapvető szabálya, hogy a tulajdonközösség fenntartását egyik tulajdonostárstól sem lehet követelni, a közös tulajdon megszüntetését tehát bármelyik tulajdonostárs — külön indok nélkül is — követelheti. Ez minden tulajdonostársnak olyan joga, amely nem évülhet el, és amelyről érvényesen lemondani sem lehet. A tulajdonostárs tehát a közös tulajdon megszüntetését akkor is követelheti, ha a jogáról korábban lemondó nyilatkozatot tett; *ez a nyilatkozata semmis*. A Ptk-t megelőzően is lényegében ezek a szabályok érvényesültek.

A közös tulajdon intézményét leginkább talán megszüntetés teszi ellentmondásossá. Megfigyelhető ugyanis, hogy ebben a jogközösségben a dolog igen szoros egységbe fűzi a tulajdonostársakat. Többen hivatkoztak már a társaság és a közös tulajdon közötti összefüggésre, — és nem véletlenül.[1] A társaság nem tagadhatja meg szülőanyját: a tulajdonközösséget. A társaság azonban — ahogy a benne folytatott gazdasági stb. tevékenység túl nő a tulajdonközösségen, és egyre fejlettebb formát ölt — fokozatosan elkülönül a tagoktól (a jogi személyiséget öltő társulásban válik ez az elkülönülés a legnyilvánvalóbbá). A közös tulajdonra alapított jogközösségben ugyanakkor megmarad és uralkodó a tagok akarategységét kifejező egyértékű és együttdöntő joggyakorlás. A társulásnál a *külső egység*, a közös tulajdonnál a *belső egység* válik inkább a jogközösség meghatározó jegyévé. Két ponton szenved törést ez a párhuzam: a közös tulajdonból kiválás és a közös tulajdon megszüntetésének esetében. Tudjuk, hogy a társasági jogban a tag kiválására vagy a társaság megszüntetésére csak meghatározott formai és tartalmi feltételek megvalósulásával kerülhet sor, különösen, ha ez a szándék egyoldalú akaratelhatározásból fakad. Nem egy társulási forma esetén egy tag kiválása a közösség felbomlásával jár. A közös tulajdon esetén — a belső egység szigorú elvére egyáltalán nem jellemzően — mind a tag kiválására (hányadának elidegenítésére), mind a jogközösség megszüntetésére is nagy szabadságfokkal sor kerülhet egyoldalú elhatározás eredményeként is. Bírói út ilyen egyéni szándék meggátlására nem vehető igénybe, csupán némi korrekcióra nyílik lehetőség.

Nem érezzük ezt a konstrukciót logikusnak, s a közös tulajdon gazdaságpolitikai indokoltságával sem egybevágónak. Tudjuk, hogy a közös tulajdont sok esetben a gazdasági szükségszerűség vagy éppen a célszerűség szüli, pl. a meglévő kevés ingatlanon kell a sok igényjogosultnak osztoznia, vagy kifizetődőbb közösen üzemeltetni egy gépet, berendezést. A közös vagyontárgy objektíve szorosra fűzi a köteléket, de a kényszerű együttélés, együtt dolgozás, együttes tevékenység is szoros, bizalmi kapcsolatot tételez fel a tulajdonostársak között. Ha valaki beköltözik egy közös tulajdonban lévő lakásba, nem közömbös számára, hogy kikkel él együtt, de az sem, hogy évtizedek múltán a közös tulajdon megszüntetése miatt meg kell válni lakásától.

Az újabb magyar jog ezt az ellentmondást még tetézte azzal, hogy kiiktatta a polgári jogból a gazdaságilag alkalmatlan időben történő megszüntetés kifogását. Korábbi jogunk szerint általában nem lehetett a tulajdonközösség megszüntetését „alkalmatlan" időben követelni. „Alkalmatlan pedig, különösen ingatlanoknál az olyan időpont, amikor az árverési eladáshoz a kedvezőtlen gazdasági konjunktúrák miatt reményeket fűzni nem lehet, s nyilvánvaló, hogy a közös dolog értékesítése valamennyi volt tulajdonostársnak érezhető, súlyos kárt okozna."[2] A bírói gyakorlat szerint alkalmatlanná tette az időt a tulajdonközösség

Petrik Ferenc igazságügyi miniszterhelyettes (Budapest)

[1] Világhy szerint: „A római jogi társaság tehát a tulajdonközösségből fejlődik ki, mintegy a statikusan szemlélt tulajdonközösség mozgásának, dinamikájának gazdasági tevékenységének jogi formájaként." *Világhy*: Gazdaságpolitika és polgári jog. Akadémia Kiadó, 1978. 50. old.

[2] Magyar Magánjog. Bp. 1942. V. köt. A tulajdonjog 292. old.

megszüntetésére a lakásínség, a pénz és ingatlan értékhullámzása (Magánjogi Döntvénytár XIV. 3.), továbbá a háborús idő (Magánjogi Döntvénytár X. 158. sz.). Csak kivételesen fordult elő, hogy a bíróság a tulajdonközösséget bírói árverés útján alkalmatlan időben is megszüntette, nevezetesen ha a közös birtoklás folytatását a tulajdonostárs jogellenes magatartása elviselhetetlenné tette (Magánjogi Döntvénytár XXV. 106. II.).

„Az alkalmatlan idő kifogása a kapitalista gazdaságra jellemző anarchikus árhullámzások és válságok hatásának kiküszöbölésére irányult. Nyilvánvaló, hogy ezeknek az indokoknak szocialista viszonyok között nincs alapjuk. Azt pedig, hogy a megosztás termelési vagy egyéb (pl. városrendezési) érdekeket ne zavarjon, államigazgatási természetű szabályok biztosítják. Éppen ezért Polgári Törvénykönyvünk a közös tulajdon megszüntetésére vonatkozó korlátozást nem tartalmaz. Megint más kérdés a megosztás jogának visszaélésszerű, a többi tulajdonostárs jogainak és törvényes érdekeinek csorbítására vagy illetéktelen előnyök szerzésére irányuló gyakorlása. Az ilyen joggyakorlás joggal való visszaélésnek minősülhet, és a Ptk. 5. §-a alá esik."[3] Ennek megfelelően mondta ki a Legfelsőbb Bíróság,[4] hogy *„a közös tulajdon megszüntetésének nem lehet akadálya az, ha valamelyik fél az idő alkalmatlanságára hivatkozik, egyéb körülmények azonban a kereset elutasítását eredményezhetik"*. E fogalmazásban azonban már az is benne rejlik, hogy a bírói gyakorlat nem zárkózik el attól, hogy mérlegelje a megszüntetés körülményeit. Az alkalmatlan idő helyett a bírói gyakorlat kialakította az *alaptalan* kereset fogalmát. Ennek lehetséges esetei:

— Ha valaki megszerzi a közös tulajdonban álló ingatlan egy hányadát és rövidesen közösség megszüntetési perrel lép fel az anyagilag jóval erőtlenebb, a magához váltásra fel nem készült bennlakó tulajdonostárssal szemben és az értékesítést így szorgalmazza.

— A bennlakó tulajdonostársnak hibáján kívül elnehezült helyzetét akarja a másik tulajdonostárs kihasználni.

— Az egyik fél a másikkal szemben úgy lép fel, hogy annak inkább zaklatási vagy bosszantási jellege van.

— A közös ingatlant özvegyi vagy más haszonélvezeti, esetleg használati jog terheli, ami az értékre befolyással van, s az egyik tulajdonostárs erre való tekintet nélkül szorgalmazza az értékesítést, amit a másik ellenez.

A bírói gyakorlat hangsúlyozza, hogy kimerítő felsorolást nem lehet adni, csak azt lehet kiemelni, hogy a közös tulajdon megszüntetését a tulajdonostársak vagy más jogosultak kárára (jogaik, törvényes érdekeik sérelmére, illetéktelen előnyök elérése végett) nem lehet követelni, ilyen helyzetekben tehát a keresetet alaptalannak kell minősíteni.[5]

Úgy gondoljuk, hogy az intézmény lényegének jobban megfelelő, a jogi norma megismerésének követelményeit és a törvényesség igényeit is jobban kielégítő lenne az a megoldás, ha törvény szabályozná azokat az eseteket, amikor nem lehet kérni a közös tulajdon megszüntetését. Így ha a megszüntetés

— a tulajdonostárs méltányos érdekeit jelentősen sérti, különösen ha a megszüntetés életkörülményeiben lényegesen hátrányos változással jár,

— a megszüntetés a dolog rendeltetésszerű használatát jelentősen gátolná vagy megszüntetné, vagy jelentős értékcsökkenéssel járna,

— külső körülmények folytán a dolog értékesítésére csak valóságos értéken alul kerülhetne sor, kivéve, ha ezek a körülmények nem tekinthetők tartósaknak vagy véglegeseknek.

II.

A megszüntetés módjai

1. A közös tulajdont két módon lehet megszüntetni: *természetbeni megosztás* útján (a dologot a tulajdoni hányadok szerint fizikailag megosztják), továbbá a dologra vonatkozó *megosztott tulajdonjog egységesítésével* (a közös tulajdonban álló dolog ellenérték fejében valamelyik tulajdonostárs tulajdonába kerül vagy a közös dologot más tulajdonába adják).

A felek megállapodása az irányadó, hogy a tulajdonközösség megszüntetésének melyik módját választják. Abban az esetben, ha a tulajdonostársak nem tudnak megállapodni, a közös tulajdont a bíróság szüntetheti meg. A bíróság nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a törvény a megszüntetési módok között *sorrendet állított fel*. Eszerint a közös tulajdon tárgyait elsősorban természetben kell megosztani. Másodsorban az a megosztási mód jöhet számításba, hogy a bíróság a közös tulajdon tárgyait megfelelő ellenérték fejében egy vagy több *tulajdonostárs tulajdonába adja*. Végül, ha a közös tulajdon más módon nem szüntethető meg, illetőleg a természetbeni megosztás jelentékeny értékcsökkenéssel járna vagy gátolná a rendeltetésszerű használatot, a közös tulajdon tárgyait *értékesíteni kell*, és a vételárat kell a tulajdonostársak között megfelelően felosztani.

a) A közös tulajdon *természetbeni megosztásának* akadálya lehet az, hogy

— a természetbeni megosztás nem lehetséges, vagy

— jelentékeny értékcsökkenéssel járna, vagy

— gátolná a rendeltetésszerű használatot.

A természetbeni megosztásra csak fizikailag *osztható* dolgok esetében kerülhet sor. Nem kerülhet sor természetbeni megosztásra — kivéve a tulajdonostársak megállapodásán alapuló megosztást —, ha a dolog megosztása jelentős értékcsökkenéssel járna, vagy a megosztással eltérő nemű (fajú) más dolog keletkeznék (pl. a gépkocsi elvileg megosztható természetben, gyakorlatilag azonban oszthatatlannak kell tekinteni.) A természetbeni megosztás akkor sem lehetséges, ha ennek *jogi akadálya* van. Különösen ingatlanoknál ilyen a megosztáshoz szükséges hatósági engedély megtagadása.

A közös tulajdont nem lehet megszüntetni úgy, hogy az az egyik fél méltányos érdekét számottevően sértse. Ezért a bíróságnak mindig vizsgálnia kell, hogy a tervezett megosztás megfelel-e az elfogadott és szokásos rendeltetésszerű használat, a célszerű elkülönítés és okszerű gazdálkodás követelményeinek. Így pl.

[3] Min. ind. I. a 147—148. §-okhoz, 4. old.

[4] PK 369., 373. és 412. áf-okkal módosított PK 10. számú állásfoglalásban.

[5] Az áf. III. pontjához fűzött indokolásból.

a Legfelsőbb Bíróság egyik eseti döntésében megállapította, hogy az első fokú bíróság által elrendelt megosztás — amelynek következtében az ingatlan apró területekre szakad, s a lakóház maga a jogi elkülönítés ellenére építészeti és gazdasági egység marad — a fenti követelmények szempontjából nem tekinthető megfelelőnek.[6]

Ingatlan természetbeni megosztását csak *államigazgatási határozat alapján* lehet elrendelni. Ez az engedély biztosítja, hogy az alapul szolgáló vázrajz szerinti megosztásnak nincs államigazgatási akadálya. Ezt a kérdést a bíróságnak még az ítélet meghozatala előtt tisztáznia kell.

b) Ha a közös tulajdon természetbeni megosztással nem szüntethető meg, a *tulajdonközösséget értékesítéssel kell megszüntetni*. Az értékesítés módozatai közül az első helyen szabályozza a törvény a *megváltást*. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy az értékesítésnek ez a módja a gyakorlatban jobban szolgálja a felek méltányos érdekeit, mint a — sok esetben sikerre sem vezető — árverés. A bíróságnak tehát elsősorban arra kell törekednie, hogy az egyik tulajdonostárs a másik (többi) tulajdonostárs tulajdoni hányadát ellenérték fejében megszerezze (magához váltsa). A Ptk. indokolásából kitűnően a megszüntetésnek ez a módja azt célozza, hogy a közös tulajdon tárgyát lehetőleg ne kelljen pénzzé tenni. Ezenkívül egyéb gazdasági meggondolások is szólhatnak mellette.

A megváltásra vonatkozó korábbi rendelkezést az 1977. évi IV. törvény a bírói gyakorlatban kialakult megoldások figyelembevételével módosította. Fő szabály, hogy a közös tulajdonnak megváltás útján történő megszüntetéséhez *a tulajdonjogot megszerző tulajdonostárs beleegyezése szükséges*. E szabály indoka a felek rendelkezési jogának messzemenő tiszteletben tartása: akarata, szándéka ellenére senkit sem lehet tulajdonszerzésre kötelezni. E szabály alól azonban egy kivétel van: ha közös tulajdonban álló olyan házingatlanról van szó, amelyben az egyik tulajdonostárs bennlakik, a bennlakót a magához váltásra beleegyezése nélkül is lehet kötelezni, feltéve, hogy ez nem sérti a méltányos érdekeit. A bennlakó tulajdonostárs érdeke általában azt kívánja, hogy lakásszükséglete biztosított legyen. Tulajdonostársainak pedig az áll érdekükben, hogy megfelelő ellenérték fejében szünjék meg a tulajdonközösség. A házingatlan azonban lakott állapotban nehezen, alacsonyabb áron, sőt esetleg egyáltalában nem értékesíthető. Ha a bennlakó tulajdonostárs nem akar kiköltözni, eltávolítása nagy nehézségekbe ütközik. Ez a helyzet a többi tulajdonostárs helyzetét nehezíti meg, érdekeit sérti, hiszen így a tulajdoni illetőségük csak terhet jelent. Ilyen esetben tehát indokolt lehet, ha a bíróság a bennlakó tulajdonostársat kötelezi a többiek tulajdoni hányadának a megváltására. Vizsgálni kell azonban, hogy a bennlakó a megfelelő ellenértéket méltányos érdekeinek sérelme nélkül meg tudja-e fizetni. Így ha a bennlakó nem teljesítőképes, akkor ez a megoldás nem jöhet szóba. A bíróság csak abban az esetben kötelezi a bennlakó tulajdonostársat a magához váltásra, ha előzetesen meggyőződik arról, hogy a fél anyagi helyzete lehetővé teszi a megváltási ár megfizetését. A bírói gyakorlat alapján azonban a bíróságnak akkor is vizsgálnia kell a teljesítő képességet, ha a másik tulajdonostárs maga vállalja a tulajdoni rész magához váltását. Ezekben az esetekben is tisztázni kell a vállalkozó teljesítőképességét, nehogy végrehajthatatlan ítélet keletkezzék. A teljesítőképesség vizsgálatának egyik legcélravezetőbb módja, ha a bíróság a megváltásra vállalkozót meghatározott összeg bírói letétbe helyezésére kötelezi. A teljesítőképesség vizsgálata azt is jelenti, hogy a magához váltás összegének kifizetése a másik (többi) tulajdonostárs részére méltányos határidő alatt történjék. A közös tulajdon megszüntetése esetén mind a megváltási ár megállapításának, mind az árverési értékesítésnek a *forgalmi érték* alapján kell történnie.

Az ingatlan *forgalmi értékének* megállapításával kapcsolatban a bírói gyakorlat hangsúlyozza, hogy ez a dolognak az az értéke, amely a forgalomban kialakul, amilyen összegért el lehet adni, illetve meg lehet venni. Ez — a forgalmi viszonyokhoz, a kereslet és kínálat mindenkori állapotához képest — eltérhet attól az összegtől, amilyen költséggel azonos tulajdonságokkal rendelkező dolog az adott időpontban előállítható. Az ingatlan forgalmi értékeként csak azt az értéket lehet figyelembe venni, amely *hosszabb időn keresztül, szélesebb körben alakult ki* és megfelelő összehasonlító forgalmi adatokkal van alátámasztva. A bírói gyakorlat a közös tulajdonban álló dolognak *a tulajdon megszüntetésekori* értékét tekinti irányadónak.

A bírói gyakorlat egységes abban, hogy elvileg a bennlakó tulajdonostársnak kell a bennlakás értékcsökkentő hatását egészben vagy részben viselnie. Ugyanakkor a mentesítő körülményeket a bírói gyakorlat elég széles körben alkalmazza. Így ha a tulajdonostárs a többi tulajdonostárs akaratából és érdekében került be a házba, ha reá hárult a szülők közvetlen gyámolítása és éppen ezért tartották őt maguknál, míg a testvérek a lakáskérdésüket másként oldották meg. Gyakorlati eredményét tekintve ez a bírói gyakorlat talán nem kifogásolható, bár a polgári jogtól ma már távoleső szempontok figyelembevétele (a méltányos lakásigényre való szorítás, bennlakó tulajdonostárs tűrhetetlen magatartása stb.) teret enged a szubjektív döntésnek. E helyen is szóvá kell azonban tenni, hogy a „bennlakás értékcsökkentő hatása" erőszakoltan kialakított intézménye helyett ma már a jobban kezelhető használati jog (használati jog értéke), bérleti jog (bérleti jog értéke) kategóriákat kellene a bírói gyakorlatban használni. (A lakás bérleti jogáért (a használati jogért) fizetendő pénzbeli térítés szigorú tilalma már jóval több mint évtizede megszűnt; az e tilalomra figyelemmel kialakított „értékcsökkentő hatás" kategória terhét vajon miért cipeli magával a bírói gyakorlat?)

Erre figyelemmel a megváltási összeg megállapításakor számításba kell venni azt is, hogy a bennlakó tulajdonostárs — a lakásba költözésekor vagy később — *nem térítette-e meg tulajdonostársainak a lakás használati jogának, vagy a lakásbérleti jognak ellenértékét* (Ptk. 434. § (3) bek.). Ha igen: a bennlakás értékcsökkentő hatását nem kell viselnie. Ugyanilyen hatása lehet annak is, ha a bennlakó a korábbi lakását adta használatba (pl. lakáscserével) tulajdonostársának.

[6] P. törv. 22.131/1961., BH 1962/10. sz. 3308., PJD I. 49.

A közös tulajdon megszüntetése esetén a házingatlanban maradó *volt tulajdonostárs helyzetét is rendeznie kell* a bíróságnak. Így, ha a bíróság a közös tulajdonnak megváltás útján való megszüntetése esetén a házingatlanban, illetőleg annak egy részében bennlakó volt tulajdonostársat nem kötelezi a lakás kiürítésére, rendelkezni kell arról is, hogy az ingatlant (annak egy részét) a volt tulajdonostárs *a továbbiakban milyen jogcímen jogosult használni*. Ha bérlőként marad az ingatlanban, az újabb viták elkerülése érdekében célszerű a peres felek közötti jogviszonyt e tekintetben is rendezni, a bér összegének a megállapítására is kiterjedően.

c) Ha nem lehetséges, hogy az egyik tulajdonostárs a másik tulajdoni hányadát magához váltsa, és a körülmények lehetővé teszik: a dolgot *értékesíteni* kell. A bíróság végső soron a közös tulajdon megszüntetését *árverés útján történő* értékesítéssel rendeli el. Ebben az esetben a vételárat kell a tulajdonostársak között felosztani. A Ptk. az árverés útján történő közös tulajdon megszüntetésről nem rendelkezik, hanem a közös tulajdon tárgyának *értékesítéséről* szól. Ez érthető, hiszen a közös tulajdon megszüntetésében is elsősorban a felek megállapodása az irányadó, s — ha a természetbeni megosztásra, vagy a magához váltásra nem kerülhet sor — a legcélszerűbb elrendezés az, ha a felek a dolgot értékesítik. Ha a harmadik személy által tett vételi ajánlatot a tulajdonostárs elfogadja, a másik (a többi) tulajdonostársat *az elővásárlási jog megilleti*.

Ha a tulajdonostársak a *bíróságtól kérik* a közös tulajdon megszüntetését, s a bíróság csak a dolog értékesítésére lát lehetőséget: az *árverés útján történő értékesítést* kell elrendelni. Az árverés: hatósági úton történő kényszerértékesítés, a legtöbbet ígérő javára. Gyakorlatilag a bíróságnak nem áll rendelkezésére más eljárás az értékesítés végrehajtására.

Az árverés útján való értékesítésnél a legkisebb vételárat a bíróságnak ítéletében kell megállapítania: meg kell tehát határoznia, hogy mi az a legkisebb vételár, amelyért az ingatlan eladható, és hogyan oszlik meg a vételár a tulajdonostársak között. Ennek érdekében meg kell állapítani az alapul szolgáló forgalmi értéket. Ha az egyik tulajdonostárs által lakott közös ingatlan kerül árverésre, *a bennlakás következtében előállott értékcsökkenés figyelembevételénél* ugyanazok a szempontok lesznek irányadók, amelyeket a tulajdonostárs által történő magához váltás eseteivel kapcsolatban már ismertettünk.

Az árverés útján történő értékesítés a legvégső mód a közös tulajdon megszüntetésére. A közös tulajdon árverés útján való megszüntetésére csak abban az esetben kerülhet sor, ha a szemben álló felek elvárható együttműködése és jogaik rendeltetésszerű gyakorlása ellenére a közös tulajdon megszüntetése más módon nem oldható meg. Ugyanis a közös tulajdon megszüntetésének ez a módja a társtulajdonosok érdekeit kevésbé szolgálja és nemegyszer azzal az eredménnyel jár, hogy a forgalmi értékhez képest a társtulajdonosok alacsonyabb összegű térítést kapnak, más esetben az ingatlan megfelelő értékesítése is akadályba ütközhet.

A közös tulajdon árverés útján történő megszüntetését a bírósági végrehajtásról szóló szabályok tartalmazzák.[7] Ez a kérdés korábban jogszabályban nem volt rendezve, és a gyakorlat is bizonytalan volt. Az új szabályozás szerint a közjegyző végrehajtási záradékkal láthatja el az olyan szerződésről szóló okiratot, amely az ingatlan közös tulajdonának árverése útján történő megszüntetésére irányul, és tartalmazza az ingatlan becsértékét, az árverési feltételeket, az eljárási költségek viselésének és a befolyt vételár felosztásának módját. (Ha az árverést a bíróság rendeli el, ezekről a kérdésekről a bíróságnak kell határoznia.)

Az ingatlan árverésének általános szabályaitól eltérően ilyen árverés esetén *az ingatlanra bármelyik tulajdonostárs árverezhet*. Kérdés azonban, hogy a tulajdonostárs a többi ajánlóval egyenlő feltételekkel árverezhet-e (tehát az ingatlant csak akkor szerzi meg, ha az ő ajánlata a legmagasabb), vagy — mivel a Ptk-ban biztosított elővásárlási jogával él — a más személy által megajánlott legmagasabb vételár háromszori kikiáltása után kijelentheti, hogy elővásárlási jogával élni kíván. Az új végrehajtási jogszabályok — sajnos — ezt a kérdést nem rendezik, a Ptk-nak viszont ez az utóbbi magyarázat felel meg.

2. A Ptk. 1977. évi novellizálása előtt a bírói gyakorlat nem látott lehetőséget arra, hogy a közös tulajdont társasház alapítása útján meg lehessen szüntetni. Ezt az álláspontot azzal indokolták, hogy a társasház-tulajdon is közös tulajdon, e sajátos tulajdoni formára a Ptk. 149. §-a szerint a közös tulajdon szabályait kell alkalmazni. Így jogilag nem lehetséges, hogy „a bíróság az egyik közös tulajdoni formából kényszer útján egy másik ugyancsak közös tulajdoni formát alakítson ki".[8] Ez természetesen meglehetősen erőltetett magyarázat, hiszen a társasház-tulajdon úgy közös tulajdon, hogy az épület bizonyos részei önálló, mások közös tulajdonban vannak. S a bírói gyakorlattól — mint láttuk — az sem idegen, hogy a közös tulajdont csak *részben* szüntesse meg, ha ez a döntés látszik célszerűnek.

A vitát a Ptk. 1977. évi módosítása úgy zárta le, hogy lehetőséget adott: a bíróság rendelje el a közös tulajdonnak társasház-tulajdonná való átalakítását, ha ezt bármelyik tulajdonostárs kéri. Ilyen kérelem előterjesztésére a közös tulajdon megszüntetése iránt indított perben is lehetőség van, ugyanis ez *a közös tulajdon részleges megszüntetését* is jelenti.

III.

A házastársi vagyonközösség megszüntetése

A házastársi vagyonközösség a leggyakorlatibb közös tulajdoni forma. Ennél az intézménynél különösen szembeötlő, hogy nem fennállása, hanem megszüntetése okoz gondot a gyakorlatban. Véleményünk szerint a házastársi vagyonközösség megszüntetésére vonatkozó szabályozást és bírói gyakorlatot főként két vonatkozásban kell felülvizsgálni:

1. Az egyik a lakásokra vonatkozó használati jog (bérleti jog) vagyoni értékének elismerésével, s különösen mértékével kapcsolatos szabályozás bizonytalansága. A házastársak bérlőtársi jogviszonyának megszüntetése esetén a távozásra köteles volt házas-

[7] 1979. évi 18. sz. tvr 93. §-a

[8] P. törv. I. 21.151/1965. sz., BH 1966/7. sz. 4945., PJD III. 36. sz.

társ vagyoni kielégítése rendszerint *kárpótlás* megállapításával történik. A bíróság kárpótlást ítél meg annak a volt bérlőtársnak, aki a közös lakásból eltávozik. A kárpótlás összegének megállapításakor többek között figyelembe kell venni a lakás megszerzésére fordított összeget (lakás-használatbavételi díj összegét), az értéknövelő meg nem térült ráfordítások összegét. Már az 1971-es lakásbérleti szabályozás megújításakor kifejtettük, hogy a kárpótlás szabályozása során a jogalkotó abból indult ki, hogy a lakásbérleti jognak pénzbeli ellenértéke van, lakáshoz csak ellenérték fejében lehet hozzájutni, emiatt ebben a vonatkozásban nem a családjog elveinek, hanem a polgári jogi egyenértékűségnek kell lényegében érvényesülnie.[9]

Ma már gyakorlati szakemberek is elismerik, hogy ez a — polgári jogi egyenértékűség elvének az érvényesítését elősegítő — szabályozás nem vált bírói gyakorlattá, pedig alkalmazásával „számtalan ügyben döntéseink nyomán kialakult társadalmi igazságtalanság kiküszöbölhető vagy legalábbis mérsékelhető lett volna. Egyetlen legfelsőbb bírósági eseti döntés sem hívta fel erre a bíróságok figyelmét".[10]

A bírói gyakorlat a kárpótlás összegét igen alacsony összegben állapítja meg, függetlenül attól, hogy milyen összegeket fordítottak a lakás korszerűsítésére. Az a furcsa helyzet alakult ki a bírói gyakorlatban, hogy korábban — az 1971-es lakáskódex előtt — egy legfelsőbb bírósági állásfoglalás alapján a lakásra fordított költségeket — így a lakás műszaki megosztásával, helyreállításával felmerült kiadásokat — megtérítési igényként pontosan, tételenként számításba vette a bíróság, s a vagyonmérlegbe beállítva elszámolta. Miután az új szabályozásban a lakás vagyoni értéke elismerést nyert, a bírói gyakorlatban „a lakásra fordított költekezés elsikkadt".[11]

A kárpótlás jellege és mértéke, valamint az élet valósága között egyre feszítőbb az ellentmondás. A lakások bérleti jogának valóságos „piaci" értéke mind magasabb, s ez az értéknövekedés ma már nem csupán a nem szabályozott (nem legális) lakáspiac áraiban fejeződik ki. Lakáscsere esetén a két lakás közötti értékkülönbözetre pénzbeli térítést köthetnek ki a felek; s aki ezekben az ügyekben valamennyire is jártas, pontosan meg tudja mondani, hogy egy négyzetméter lakásterület bérleti jogának az értéke mennyi lakótelepi, zöldövezeti, belvárosi lakás esetében. Egy átlagos méretű lakószoba ára bizony jóval több mint egy személygépkocsié. Mégis a bíróság — a jogszabályok szerint kétségtelenül törvényesen — a közös tulajdonban álló autót (de a konyhaszekrényt, étkészletet s valamennyi vagyontárgyat) pontos értékkel felveszi a vagyonmegosztás alapját képező vagyonmérlegbe, ám hiába keressük ott a házastársak valóságos vagyonát jelentő lakás bérleti jogának értékét. A bírói gyakorlatban még az a szabályozás sem hatályosult (7/1974. (VI. 27.) IM sz. rendelet), amely lehetővé tette, hogy a lakásért megállapított kárpótlás összegét a fizetésre kötelezett a közös vagyonhoz tartozó vagyontárgyakkal egyenlítse ki. A lakás elhagyásáért járó kárpótlás a házassági vagyonközösség megosztásától teljesen függetlenült. A helyzetet még különösebbé teszi, hogy ha a házastársak életközösségük alatt a lakásukról térítés ellenében lemondanak, a lakásért kapott pénz a vagyonközösségbe kerül. A bérleti jog értéke azonban nem. Megjegyezzük: megalapozatlannak érezzük azt az ellenvetést, hogy a lakásbérleti jog azért sem lehet a házastársi vagyonközösség eleme, mert csak dolog lehet a tulajdonjog tárgya.[12] Az ellenvetésből keletkező félreértés tisztázását két okból is fontosnak tartjuk. Először elvi okokból. Ugyanis nem szabad összetéveszteni a házastársi vagyonközösséget a házastársak osztatlan közös tulajdonával. A házastársi vagyonközösség alapja a közös tulajdon, azonban a vagyonközösség a közös tulajdonnál szélesebb körre terjed ki. A „vagyon" fogalmába — köztudottan — a vagyoni értékű jogok és kötelezettségek (az aktív és passzív vagyon) tartoznak, ehhez képest a tulajdonjog csak egyik eleme a vagyonnak. A másik ok gyakorlati: ma már nem ritka kivétel, hogy a magánszemélyek vagyonába nem csupán vagyontárgyak, hanem jelentős vagyoni értékű jogok is tartoznak. Gondoljunk csak a tartós földhasználati jogára, vagy a terjedőben levő üdülőhasználati jogra. Nem indokolt, hogy a lakások bérleti jogát — mint forgalomképes, vagyoni értéket kifejező jogot — e körből kizárjuk.

A kárpótlás összegének megállapításánál — többek között — figyelembe kell venni a lakásra megállapítható lakás-használatbavételi díj összegét. Az összeg megállapításánál ez a leggyakorlatibb támpont.

Ez azonban — jól tudjuk — a lakás bérleti jogának valóságos értékét nem tükrözi, mértékét — már ami a díj alapösszegét illeti — elsősorban életszínvonal-politikai megfontolások határozzák meg. A gyakorlati tapasztalatok feszítő hatására azonban a bérleti jogviszonyról való lemondásért járó térítés mértéke jelenleg már a lakás-használatbavételi díj kétszerese, bizonyos esetekben a díj ötszöröse is lehet. A bérleti jog ellenértékeként tehát ma már minimálisan ilyen összeget kaphat a jogosult. Ez az összeg sem tekinthető azonban a lakásbérleti jog reális értékének.

Az új szabályozás feladata tehát többirányú: ki kell mondani, hogy a bérlakásból távozó (távozásra kötelezett, vagy önként távozó) házastárs igényelheti a bérleti jog értékének megtérítését a lakásban visszamaradó volt bérlőtárstól; egyértelműbb eligazítást kell adnia a jogszabálynak az érték összegének meghatározására, valamint arra, hogy a távozó fél a bérleti jog teljes értékének milyen hányadára tarthat igényt. (Ez utóbbival kapcsolatban itt csak azt jelezzük, hogy ha a lakásban csak a bérlőtárs férj és feleség lakott, úgy ez az arány fele-fele. Ha azonban közös gyermek is visszamarad a lakásban: az aránynak kisebbnek kell lennie. A térítés összegében ugyanis kifejezésre kell jutnia annak, hogy a különélő házastárs kötelezettsége gyermeke lakhatási jogának biztosítására is kiterjed. A térítés megállapításánál egyéb „családvédelmi érdek" figyelembevételét azonban indokolatlannak tartjuk.) Végül a közös vagyonra vonatkozó szabályozásban kifejezésre kell jutnia annak, hogy a

[9] *Petrik*: Új elemek a lakásbérletről szóló jogszabályokban. Magyar Jog, 1971. 8. sz.

[10] *Barnáné* Muczer Erzsébet: A házastársak közös lakásának sorsa a házasságfelbontás után. in: Családvédelem és jogalkalmazás. Igazságügyi Minisztérium Kiadványa, 1984. 222. old.

[11] *Barnáné*, i. m. 222. old.

[12] *Rakvács*: A lakásbérlet kézikönyve. Bp. KJK. 1974. 47. old.

házastársi vagyonközösséghez tartoznak — a vagyontárgyak mellett — a vagyoni értékű jogok (Csjt 27. § (1) bek.) és a közös vagyon megosztása erre is kiterjed.

2. A volt házastársak közös lakásával kapcsolatos viták eldöntése valójában még az 1950-es évek közepén-végén a bírói gyakorlatban[13] kialakult elveken nyugszik. Ezek a rendező elvek magukon viselik az akkori időszak lakáspolitikájának, családjogi szemléletének jegyeit. Közel három évtizede — a részletszabályok változása mellett is — a következő három pilléren alapul e percsoportban a bíróság ítélkező tevékenysége:

— a lakásra vonatkozó tulajdonjognak nincs ügydöntő jelentősége,

— a távozásra kötelezett volt házastárs igényeinek terjedelmét (tulajdonjogi igényeit is) az határozza meg, hogy vétkes volt-e a házasság feldúltságában,

— a lakás használati (bérleti) jogának nincs vagyoni értéke, illetőleg ezt az értéket nem a valóságos értékviszonyok határozzák meg.

Ezeket a pilléreket sem a jogirodalom támadása, sem a jogalkotás néhány ezzel ellentétes — bár nem megrendítő erejű — szabálya még nem ingatta meg.

Amikor ennek a bírói gyakorlatnak a csírái kialakultak (1955-ben) érthető volt, hogy a joggyakorlat nem szentelt kellő figyelmet a házastársak tulajdoni helyzetére („a lakás megosztásánál nem a tulajdoni hányad, hanem elsősorban a szociális helyzet az irányadó" BH 1956/1. 1146. sz.). Az viszont már kevésbé érthető, hogy milyen okok miatt tartják magukat ilyen makacsul ezek az elvek. Amikor 1971-ben új lakáskódex került kiadásra, a Legfelsőbb Bíróság ugyan hatályon kívül helyezte az említett — s a kifogásolt bírói gyakorlatot megalapozó — állásfoglalását.[14] A jogirodalom — még kellő óvatossággal — felhívta a figyelet arra, hogy a lakáskódex nem vonatkozik a lakást tulajdonjogunk alapján használó házastársak vitájára, s ezeket az eseteket a Ptk-nak a közös tulajdon birtoklására és használatára vonatkozó rendelkezései szerint kell elbírálnia. Különvagyonhoz tartozó lakás esetén — az idézett irodalmi álláspont szerint — nincs lehetőség arra, hogy a tulajdonos házastársat a bíróság a lakás elhagyására kötelezze.[15] Ha a közös kiskorú gyermek a különvagyonú lakásban él, a gyermek nevelésére jogosult szülő részére a lakás használatát biztosítani lehet, ez az ítélet azonban a szülőnek azon a jogi kötelezettségén alapul, hogy a gyermek megélhetéséhez szükséges lakás-elhelyezést neki kell biztosítania.

A Legfelsőbb Bíróság azonban csak a Csjt. 1974. évi módosítása után mondta ki,[16] hogy a közös használat rendezésénél a használat alapjául szolgáló jogviszonyra vonatkozó rendelkezéseket a családvédelmi érdekek figyelembevételével kell alkalmazni. Így, ha a lakás a házastársak közös tulajdona, a lakáshasználat rendezésénél a Polgári Törvénykönyvnek a közös tulajdon használatára vonatkozó rendelkezéseiből kell kiindulni (Ptk. 140—144. §-ai) és alkalmazni kell a Legfelsőbb Bíróságnak az e rendelkezéseket értelmező 8. számú polgári kollégiumi állásfoglalását. Eszerint a tulajdonostársak a dolgot tulajdoni hányaduk arányában birtokolhatják és használhatják, de a bíróság a birtoklás és használat módját a tulajdonostársak jogaira és a dologhoz fűződő törvényes érdekeire figyelemmel a tulajdoni hányadoktól eltérően is megállapíthatja. Nincs akadálya annak sem, hogy a bíróság valamelyik tulajdonostársat a dolog kizárólagos használatára jogosítja fel, ha ezt joga és a dologhoz fűződő törvényes érdekei indokolttá teszik. Ilyen jog és törvényes érdek a családjogi törvényben írott családvédelmi érdek is.

Az állásfoglalás családvédelmi érdeknek különösen azt tekinti, ha a kiskorú gyermekek nevelése, megfelelő elhelyezése teszi szükségessé a gyermeket gondozó házastársnak a tulajdoni hányadot meghaladó mértékű használatra való feljogosítását.

A lakás kizárólagos használatára való feljogosítás szempontjait is visszafogottan állapítja meg az állásfoglalás, így ha a közös lakás akár terjedelme vagy beosztása miatt, akár pedig a felek között fennálló rossz viszony vagy más körülmény (pl. fertőző betegség) miatt megosztva nem használható, a bíróság az egyik házastársat még a lakás kizárólagos használatára is feljogosíthatja. (A többlethasználatra feljogosított házastárs a tulajdoni hányadát meghaladó mértékű lakáshasználatért a közös tulajdon használatára vonatkozó szabályok szerint térítéssel tartozik.)

Miért állítottuk, hogy még ma sincs kellő nyomatéka, ügydöntő jelentősége a lakásra vonatkozó tulajdonjognak?

A bírói gyakorlat szerint, ha a közös lakás kérdésében a volt házasfelek között vita van, először a lakáshasználat ügyében kell a bíróságnak döntenie, s csak ezt követően foglalkozhat a közös tulajdon megszüntetésével.[17] A használat felőli döntést pedig — s ezt valóban nem lehet kifogásolni — a házastársak *személyes* körülményei (rászorultságuk, a közös használatot lehetetlenné tevő magatartásuk stb.) határozzák meg. A lakáshasználat eldöntésével viszont a bíróság meglehetősen kiüresíti a különélő tulajdonostárs jogosítványait, hiszen a — többnyire — legértékesebb részjogosultságot: a használati jogot ítéli a másik félnek. A közös tulajdon megszüntetéséhez a lakásban lakó tulajdonostársnak nyilvánvalóan nem fűződik érdeke, a különélő tulajdonostársnak pedig kevés reménye lehet arra, hogy tulajdonrészének valóságos értékéhez hozzájusson:

a) A bíróság a megváltási ár megállapításánál nem a használati jog vagyoni értékét veszi számításba, hanem a „bennlakás folytán előállott értékcsökkenés következményeit". Ez a fogalmazás nyilvánvalóan az elmúlt évtizedek jogi nézeteinek továbbélése, a gyakorlatban azonban különösebb hátrányt nem jelent.

b) Az azonban már a döntés érdemét érinti: a bennlakás értékcsökkentő hatását *ismételten* befolyásolja, hogy a különélő fél mennyiben járult hozzá a házasság megromlásához, illetőleg hogy a gyermeket melyik szülőnél helyezték el. Az ingatlannak az egyik házasfél által történő magához váltása esetén a bennlakás értékcsökkentő hatásának az elbírálásánál figyelembe kell venni a házastárs közös lakásának a használata kérdésében irányadó szempontokat is, s az eredmény ennek alapján a körülmények szerint az is

[13] Legfelsőbb Bíróság III. sz. PK állásfoglalás. BH 1955/5. sz.

[14] PK 369. sz., BH 1971/6. sz.

[15] *Petrik*: A Csjt. 25. §-hoz fűzött magyarázat. in: A családjogi törvény magyarázata. KJK 1971. 270. és köv. old.

[16] PK 391. sz. állásfoglalás, BH 1974/11. sz.

[17] BH 1982/8. sz. 333. sz.

lehet, hogy a bennlakás által okozott értékcsökkenés következményeit egyáltalában nem lehet a bennlakóra hárítani, vagy ha igen, csak bizonyos mértékben. („A bíróságnak a családvédelmi szempontok figyelembevételekor vizsgálni kell, hogy *az együttélés alatt tanúsított magatartásnak, a házasélet megromlásában való közrehatásnak* (...) a figyelembevételével a bennlakás értékcsökkentő hatását melyik félnek és milyen mértékben kell viselnie.")[18] A bírói gyakorlat egységes abban, hogy a közös tulajdon megszüntetésekor a bennlakás értékcsökkentő hatásának következménye alól a bennlakót mentesíteni kell, ha a lakásból önként és végleges jelleggel távozó házastárs maga idézte elő azt a helyzetet, amely a további együttlakást lehetetlenné tette. Jelentősége lehet annak, hogy a házasság felbontása kizárólag csak az egyik házastársnak, vagy mindkettőnek magatartására vezethető vissza.

Helytállóan hívja fel a figyelmet tehát Barnáné[19] arra, hogy a családvédelmi érdek többszörösen is értékelésre kerül, s mindig az egyik fél terhére (gyermekelhelyezésnél, a kizárólagos használat elrendelésénél, a megváltási ár meghatározásánál).

c) A „családvédelmi érdek" fogalma túl általánossá vált, hovatovább elszakad attól a valóságos érdekviszonytól, amelynek védelmére szolgál. Önmagában nem kifogásolható, hogy családvédelmi érdeknek tekinti a bírói gyakorlat az egyedülálló volt házastárs, a nagykorúságot elért, de önálló keresettel még nem rendelkező, vagy éppen az idős, nyugdíjas szülő érdekeinek védelmét. Azt azonban már kifogásolnunk kell, hogy adott esetben túlhangsúlyozódnak ezek az érdekek, vagy indokolatlanul más, nyomósabb törvényes érdekek rovására érvényesülnek.

A családvédelmi érdek érvényesítésének leple alatt így tér vissza a bírói gyakorlatba újra és újra a *vétkesség* elve. Szeretnénk ismételten hangot adni annak a korábban már többször kifejtett véleményünknek, hogy nagy jelentőséget tulajdonítunk a bírósági ítélet pszichikai hatásának (köznapi nyelven: nevelő erejének), s tudjuk, hogy ennek eleget tenni csak akkor lehet, ha a bírónak nem kell szemet hunynia afelett: ki volt hibás abban, hogy a házastársi kapcsolat a felek között megromlott. Persze, a klasszikus vétkességi elv visszaállítására nincs lehetőség, nem is lenne indokolt. De méltánytalan, életszerűtlen bírói gyakorlatot szül az, hogy spontán módon, ötletszerűen, különböző percsoportokban szabályozó elvvé rendeződik a vétkesség — családvédelmi érdek érvényesítése címen. A vétkesség elvének érvényesítése elé emelt gát ugyan még áll, de az áradat nyomása igen nagy, s minduntalan alattomos buzgárok törnek fel e védettnek hitt oldalon, s nyomukban már-már átszakad a töltés. Mi más, ha nem ilyen repedés a gáton az az ítélet, amely egy gyermektelen házaspár közös tulajdoni lakása felől döntött. Nem egészen tíz (pontosan 8) évi házasság után a férj másik nővel létesített kapcsolatot és annak lakásába költözött. A bíróság a lakást a volt feleség kizárólagos használatába adta. Utóbb a férfi kérte, hogy volt felesége váltsa magához az ingatlanrészt. Az első- és másodfokú bíróság az ingatlan lakott értékével számolt, ami a törvényességi óvás folytán hozott határozat szerint helyes, ugyanis a házasélet megromlása a férfi magatartása folytán következett be és ő hagyta el más asszonyért a közös lakást. A törvényességi határozat szerint csupán annak nincs alapja, hogy „a bennlakás értékcsökkentő hatását teljes mértékben a felperes viselje", ezért az ingatlant annyiban beköltözhetőnek kell tekinteni, amennyiben az abban lévő helyiségek „alperes jogos lakásszükségletének a mértékét meghaladják".[20]

Hasonló az előzőhöz az a — szintén törvényességi óvás folytán született — határozat, amely a lakásból elköltöző, harmadik személlyel életközösségre lépő volt házastárs lakáshasználati kérelmét utasította el. A Legfelsőbb Bíróság az első- és másodfokú bírói döntést megváltoztatva arra hívja fel a figyelmet, hogy az a házastárs, aki a közös tulajdonban lévő lakását elhagyja, s életkörülményeinek alakulása (mással való együttélés) folytán lakásigénye nem kielégítetlen, annak a lakás használatához „törvényes érdeke nem fűződik". Emiatt, továbbá „a házasélet megromlásáért való felelősségére figyelemmel" a volt házastárs használati jog iránti igényét elutasította a bíróság.[21]

Az utóbbi ügy tekintetében inkább a döntésben megnyilvánuló szemlélettel vitatkoznánk, biztos, hogy a konkrét döntés helyessége nem vitatható. Azzal a felfogással viszont nem értünk egyet, amelyben fel sem merül, hogy a volt házastárs érdekeit és jogosultságait kellene érvényre juttatni (pl. a megosztott használati lehetőségének vizsgálatával), hanem nyilvánvalóan a házastársi hűség megszegésének szankcionálását tartja legfontosabb feladatának.

Vajon igaz az, hogy valakinek a tulajdoni igényét megszünteti vagy korlátozza az, hogy a házastársi hűséget megsértette? Ez a jogsértés eredményezheti-e azt, hogy megszűnik a lakás használatához fűződő törvényes érdeke?

A lakás használati jogának vagyoni értéke van. (Ennek az értéknek az összegét a bírói gyakorlat többnyire helyesen állapítja meg a lakott és beköltözhető érték különbségében.) A használati jog a közös tulajdonosok mindegyikét megilleti, ha tehát a lakás kizárólagos használatára az egyik fél válik jogosulttá, a használati jog értéke az ő vagyonát gyarapítja. Ennek az értéknek összege ma már a több százezer, esetenként a millió forintot is meghaladhatja. A *vagyoni igény* kielégítését nem befolyásolhatja az, hogy ki, milyen súlyú házastársi kötelességszegést követett el. De ha mégis arra az álláspontra helyezkednénk, hogy a házastársi jogsértést vagyonjogi következményekkel is meg kell torolni, nos még ebben a helyzetben is szóvá kellene tennünk: a jogkövetkezménynek arányban kell állnia a jogsértés súlyával. Természetes jogpolitikai érzékünknek kell tiltakoznia, ha a házastársi hűség megsértését milliós vagyoni hátránnyal sújtjuk.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy *nagyobb súllyal* eshetnek latba a családvédelmi szempontok akkor, amikor a lakáshasználat kérdésében kell dönteni; ilyenkor nem csupán a volt házasfél vagyoni jogairól, hanem az ő — és esetleg a gondozásában lévő kiskorú gyermek — alapvető életfeltételének biztosításáról, a gyermek neveléséhez szükséges feltételek megteremtéséről kell dönteni. A közös tu-

[18] P. törv. II. 21.285/1975. sz., BH 1976/10. sz. 446.
[19] *Barnáné* Muczer Erzsébet: i. m.: 253. old.
[20] P. törv. II. 20.606/1980. BH 1981/3. sz. 97.
[21] P. törv. II. 20.625/1984. BH 1985/4. sz. 144.

lajdon megszüntetésekor ezeket a tényezőket már nem szükséges ilyen súllyal figyelembe venni, s fokozottabban előtérbe kell kerülni a polgári jogi egyenértékűség szempontjának.

d) Első látásra méltányos és igazságos az a bírói gyakorlat, amely közös tulajdonban álló lakás esetén sem zárja ki a kárpótlás vagy a kárpótlásszerű térítés megítélését, ha a bíróság a résztulajdonos házastársat jogosítja fel a lakás kizárólagos használatára és a másik — ugyancsak résztulajdonos — házastársat annak kiürítésére kötelezi.

A lakásért való kárpótlás célja a volt közös lakás elhagyására kötelezett vagy azt elhagyni kényszerült házastárs javára az új lakás megszerzéséhez, illetőleg a lakásprobléma megoldásához anyagi segítség nyújtása. Ebből a szempontból a tulajdonos házastárs a bérlő házastárssal azonos helyzetben van — hangsúlyozza a bírói gyakorlat.[22]

Ennek a bírói gyakorlatnak azonban az a hibája, hogy a tulajdoni igénnyel fellépőket lefegyverzi. Lefegyverez azzal, hogy a tulajdonostársat is a bérlőtársat megillető kielégítésben részelteti. Lefegyverzi mind a lakásban maradó, mind a távozó házastársat, mert olyan illúziót kelt, hogy a távozó fél kárpótlása már megtörtént, a lakásban maradó pedig ellenérték fejében jutott a lakás használati jogához, tehát helyzetük rendeződött.

e) Ellentétben áll a vagyonértékűség elvével az a bírói gyakorlat is, amely szerint a lakásból önként eltávozó házastárs nem kap kárpótlást.[23] Ha tehát önként, jószántából, békésen elhagyja valaki a volt közös lakást, s megpróbálja a maga erejéből megoldani lakáshelyzetét, az hátrányosabb helyzetbe kerül, mint aki perre viszi a dolgot, s csak a bírói ítélet hatására költözik ki a lakásból. Nem vitás, hogy ez a bírói gyakorlat — ha szándéka szerint nem is, de hatását tekintve mindenképpen — szemben áll a családvédelem céljaival. Ez a szemléleti hiba nem csupán a bérlőtársak lakáshasználatára vonatkozó perekre jellemző, hanem a közös tulajdonban álló lakásokkal kapcsolatos ügyekre is. Igaz, hogy a Legfelsőbb Bíróság — a már idézett — eseti döntésben kimondotta: a lakás elhagyása a tulajdonosnak a birtoklásra és használatára vonatkozó igényét nem szünteti meg (már az sem érdektelen, hogy erre elvi éllel kell felhívni a figyelmet), ugyanakkor mégis „perdöntő jelentőséget" tulajdonít a Legfelsőbb Bíróság a közös tulajdonú lakás elhagyásának.[24]

[22] P. törv. II. 20.891/1978. sz. BH 1979/5. 182 sz.

[23] *Barnáné* Muczer Erzsébet: i. m. 224. old.

[24] BH 1985/4. sz. 144.

Farkas József

Az eljárásjog néhány alapvető elve és a polgári eljárásjog átfogó újraszabályozása

I.

Bevezetés

1. Az utóbbi években a polgári eljárás átfogó újraszabályozásának nagy és kiterjedt, de magasztos feladata foglalkoztatja a polgári eljárásjog elméleti és gyakorlati művelőit. Jogirodalmunk — főleg gyakorlati célú tanulmányok közlésével profiljának megfelelően elsősorban a Magyar Jog — általában lépést is tart ezzel a folyamattal.[1] A Jogtudományi Közlöny közzétett már néhány e kérdést is érintő cikket, de kifejezetten a polgári eljárásjog átfogó újraszabályozását tárgyaló tanulmány még nem is jelent itt meg.

Ezért szeretném e néhány gondolatot közzétenni, és a lap profiljának megfelelő elméleti, elvi síkon elkezdeni itt is a polgári eljárás átfogó újraszabályozásának feltétlenül szükséges irodalmi előkészítését. *Nem az alapelvekről*, hanem a kodifikációnál figyelembeveendő *alapvető elvekről* kívánok szólni, amelyeket nem azonosítok.[2] Ezek az alapvető elvek rész-

Farkas József tanszékvezető egyetemi tanár, Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- Jogtudományi Kar (Pécs).

[1] Ld. Különösen 1983-ban: *Lévai* László: „Egy új polgári perrendtartás koncepciójáról" 4. sz., *Hegyvári* Sándor: „A Pp. tervezett reformja elé" 5. sz., *Gáspárdy* László: „Gondolatok az új Pp. koncepciójához", *Novák* István: „Átgondolt reform elé", *Zsembery* István: „A polgári eljárás újraszabályozásáról" mindhárom 6. sz., *Timár* László: „Újra gondolni polgári eljárásjogunk intézményrendszerét és jogintézményeit" 9. sz., *Hámory* Vilmos: „A polgári perrendtartás reformjához" 10. sz., *Gátos* György: „A polgári eljárásjog újraszabályozása", *Somogyvári* István: „Megalakult a MJSZ Polgári Eljárásjogi Szekciója" mindkettő 11. sz., *Bérczes* István: „A polgári eljárás egyes kérdései", *Újlaki* László: „Hozzászólás Névai László... cikkéhez" mindkettő 12. sz.; 1984-ben: *Szerző*: „A polgári eljárás átfogó újraszabályozása", *Gáspárdy* László: „A Polgári Perrendtartás átfogó újraszabályozása és a pertartam rövidítés néhány lehetősége" mindkettő 1. sz., *Berndt* Kornél: „A Pp. tervezett reformja elé", *Lantos* János: „Javaslatok a Pp. reformjához" mindkettő 2. szám, *Szilbereky* Jenő: „Megjegyzések egy készülő törvénytervezet előkészítéséhez" 4. sz., *Benedek* Károly: „Gondolatok a polgári eljárás reformjáról" 6. sz., *Lévai* Tibor: „A polgári eljárásbeli ügyészi közreműködés néhány kérdése, figyelemmel a Pp. reformjára" 7—8. sz., *Szilcz* Ákos: „Gondolatok a polgári perbeli képviseletről" 10. sz., *Imreh* Katalin: „Az iparjogvédelmi peres és nem peres eljárások áttekintése a polgári eljárási szabályok tervezett módosítása kapcsán" 11. sz., *Tési* István: „Alkossunk új polgári perrendtartást" 12. sz.; 1985-ben: *Boros* József: „Gondolatok az ítélet írásbafoglalási és fellebbezési határidők új szabályozásáról" 1. sz., *Szerző*: „A különleges eljárások a polgári eljárásjog újraszabályozásának tükrében", *Timár* László: „A polgári eljárásjog reformjáról" mindkettő 2. sz., *Németh* János: „Javaslat az egységes fizetésképtelenségi eljárásra". 6. sz., *Benke* Éva: „A polgári eljárásjog átfogó újraszabályozása és a nemperes eljárások". 7. sz.

[2] A polgári eljárásjog alapelvei szakkifejezést lefoglalta tudományágunk bizonyos normatív irányelvek részére. (Más kérdés, hogy ezek tartalmát az irodalomban és a jogéletben sokan — a szerző is — vitatják.) Legújabb összefoglalásukat *Névai*tól ld. *Farkas—Németh—Névai—Szilbereky—Varga—Vida*: „Polgári eljárásjog" I. köt. 1980. 45—69. old.

ben írottak vagy kikövetkeztetők jogszabályainkból, néha magából az Alkotmányból is, részben azonban íratlan szabályai a polgári eljárásjognak, de ez utóbbiak sem hanyagolhatók el, gyakran fontosabbak, mint az írottak.

II.

A bírósághoz fordulás joga

2. A mai polgári eljárásjogtudomány a bírósághoz fordulás jogát mint alkotmányban biztosított jogot,[3] egyes felfogások szerint mint alapvető emberi jogot tárgyalja. *A bírósághoz fordulás lehetőséget — véleményem szerint jogot*[4] *— foglal magában, amely elvileg minden jogalanyt megillet*, legyen az ember vagy jogi személy, és amelyet minden állam megad polgárainak, illetőleg jogalanyainak. Ennek értelmében a bírósághoz fordulhatnak, és *joguk van annak követelésére*, hogy a bíróság *kérelmükkel érdemben foglalkozzék és döntsön.*

Ezt a jogot a korszerű eljárásjog-tudomány általában abból vezeti le, hogy az állam — elenyésző kivételtől eltekintve — megtiltja az alanyi jog önhatalom útján való érvényesítését, amelynek egyenes következménye, hogy akkor viszont a bírói érvényesítést mindenki előtt meg kell nyitnia. A bíróságnak kötelessége a hozzá fordulók ügyeinek megvizsgálása, nem ismerik a mai jogrendszerek a jogvédelem megtagadását (denegatio iustitiae).

Ezt a különösen az európai jogirodalomban újként felmerülő bírósághoz fordulás jogát nem tartom az eljárásjogban újnak. *Azonosítom a keresetjog egyik fajtájával*, a korábban *Plósz Sándor* által konstruált ún. absztrakt keresetjoggal,[5] amelyet a szocialista jogok mint processzuális értelemben vett keresetjogot tárgyalnak.[6] Ennek megfelelően nem osztom azokat az álláspontokat, amelyek keresetjognak a szocialista jogokban materiális, korábbi jogunkban konkrét keresetjognak, jogvédelmi igénynek (Rechtschutzanspruch) nevezett jogosultságot tekintik, amely nemcsak a bírósági érdemi vizsgálat követelésére irányul, hanem a keresettel élők részére a kedvező ítélethez való jogot foglalja magában — amennyiben a jogvédelmi igény feltételei fennállanak.[7]

Szemben ezekkel az álláspontokkal a bírósághoz fordulás jogát a keresetjogtól nem határolom el élesen, hanem csak annak egyik fajtájától, a materiális keresetjogtól. Azonosítom a keresetjog másik fajtájával, a preocesszuális keresetjoggal, amelyet ugyancsak azonosítok a *Plósz-féle magyar indíttatású absztrakt keresetjoggal.*[8]

3. A bírósághoz fordulás jogát magam is rendkívül lényeges, alapvető állampolgári jognak tartom, ha talán nem is emberi jognak. Ezért jogforrástanilag *az Alkotmányban látnám legszívesebben szabályozva.* Jelenleg — nézetem szerint — e tételes jogi szabályozása hiányzik. Igaz, hogy az Alkotmány 50. §-ának (1) bekezdésében ennek nyomai fellelhetők, de ez nem nevezhető szabályozásnak, talán deklarációnak sem.[9] A bíróságokról szóló 1972. évi IV. tv 2. §-ának (1) bekezdés a) pontja pedig az Alkotmány szövegét lényegében megismétli.[10]

Hatályos jogszabályaink egészéből azonban a bírósághoz fordulás joga az általában elterjedt felfogással *mindenben egyezően* kikövetkeztethető. E jog ténylegesen fennálló jog. De lege ferenda azonban — azon felül, hogy deklarálása az Alkotmányban kívánatos lenne — a Pp-ben is, bizonyos mértékig, *finomításra szorul.* Ezt a finomítást meg kellene fontolni a polgári eljárás átfogó újraszabályozásánál.

Mielőtt a javaslatomat kifejteném, szükségesnek tartom a lábjegyzetben már megtett megjegyzésemet újra hangsúlyozni, amely szerint a bírósághoz fordulás joga bizonyos előfeltételekhez köthető, és ezeknek az előfeltételeknek hiánya esetén megtagadható a bírói eljárás. Gondolok pl. a mi perrendünkben a keresetlevél kellékeire, és ha az hiánypótlásra szorul, akkor a hiány nem pótlása nyilván ide vezethet. Ugyanígy idevezethet az ún. perelőfeltételek hiánya is. A követelmény csak az, hogy ilyen esetben *a bírósághoz forduló fél kérelmét ne lehessen érdemben elutasítani* ezért, hanem anyagi jogerővel nem bíró határozattal lehessen csak visszautasítani.[11] Csakhogy a mi perelőfeltétel rendszerünk, amelyet a Pp. 130. §-a (1) bek. tartalmaz, néhány olyan *anyagi jogi előfeltételt* is felvesz, amelyekben való döntés már *az érdemi döntés kereteit súrolja*, vagy éppen annak minősül. Négy ilyen anyagi jogi perelőfeltétel van. A Pp. 130. § (1) bek-ének f) pontja két ilyet tartalmaz, nevezetesen: ha a felperes követelése idő előtti, továbbá ha bírói úton nem érvényesíthető. Ez utóbbit úgy kell érteni, hogy hatósági úton nem érvényesíthető, nem úgy, hogy nem bírói útra, hanem más jogérvényesítési útra tartozik. (Ide nem érthető az elévülés esete, ami önmagától

---

[3] Az ilyen irányú irodalmi renaisance főleg német indíttatású. Külföldi irodalmából ld. különösen: *Rosenberg—Schwab*: „Zivilprozessrecht" 11. kiad. 1974. 10. old. felsoroltakat; *Cappelletti*: „Acces to justice" 1974. (I.—IV. köt.) és az ott hivatkozott irodalmat: A Max—Planck—Institut Hamburgban, 1976-ban (magyar és több szocialista országbeli résztvevővel) tartott „Zugang zu Recht" témakörű konferenciája anyagát, főleg *Cappelletti* (Firenze), *Bender* (Stuttgart), *Heller* (Stockholm), *Zander* (London), *Storme* (Genf) és *Sztalev* (Szófia) referátumait, *Friedman* (Stanford), *Drobing* (Hamburg), *Zeltner* (Tel-Aviv), *Englard* (Jeruzsálem), *Bahrens* (Hamburg), *Hoyer* (Bécs), *Harland* (Sydney), *Riesenfeld* (Berkeley) és *Névai* (Bp.) felszólalásait.

[4] Puszta lehetőségnek tekintik ezt a konkrét keresetjog, valóságos jognak az absztrakt és a kettős keresetjog hívei.

[5] *Plósz Sándor*: „A kereseti jogról" (Magyar Igazságügy, 1876. III. és IV. f.), „Adalékok a keresetjog elméletéhez" (Magyar Igazságügy, 1879. IV. és VI. f.), „Beiträge zur Theorie des Klagerechts" 1880.

[6] Ld. legújabb ismertetését *Névaitól* az id. egy. jegyzet 239—240. old.

[7] *Wach*: „Handbuch des Deutschen Cicilprozessrechts" 1885., *Hellwig*: „System des Deutschen Zivilprozessrechts" 1912., *Goldschmied*: „Materielies Justizrecht" 1905., újabban: *Blomayer*: „Zivilprozessrecht" 1963., *Schlosser*: „Gestalltungsklagen" 1966., *Pohle*: „Festschrift für Segni" 1969., *Schönke—Kuchnike*: „Zivilprozessrecht" 9. kiad. 1969., *Schwab*: „Zur Wiedererlebung des Rechtsschutznspruches" ZZP 1981.

[8] A német irodalom Heinrich *Degenkolbot* tartja a keresetjog elmélet megteremtőjének. Műve („Einlassungszwang und Urteilsnorm") azonban csak 1877-ben jelent meg Lipcsében, míg *Plószé* az 5. lábjegyzetben foglaltak szerint 1876-ban. (Német nyelven csak 1880-ban, innen a világviszonylatban történő félreértés.)

[9] A kérdéses — ide vágó — szöveg: „A Magyar Népköztársaság bíróságai védik és biztosítják... az állampolgárok jogait és törvényes érdekeit...."

[10] A különbség tartalmilag annyi, hogy az Alkotmánnyal szemben itt az állampolgárok mellett az állami, társadalmi és gazdasági szervek (szervezetek) is szerepelnek.

[11] Itt lenne az ideje a visszautasítás szakkifejezés újra használatának. Jelenleg az elutasítás mind érdemi döntést, mind az ügy elhárítását jelentheti.

értetődik.[12]) Ugyenezen törvényhely i) pontja két további esetet tartalmaz, nevezetesen: el kell a keresetlevelet idézésre kibocsátása nélkül utasítani akkor is, ha a felperes kérelme nyilvánvalóan alaptalan, vagy lehetetlen szolgáltatásra (megállapításra) irányul.

Az első két, a hivatkozott törvényhely f) pontjába foglalt perelőfeltétel még aggálytalan, mert súrolja ugyan azt a határt, amikor anyagi jogi kérdésben érdemben kellene határozni (pl. abban, hogy idő előtti-e a követelés), de ezek még — legalábbis felfogásom szerint — a tűrési határon belül vannak.

A hivatkozott törvényhely i) pontjában meghatározott — és most már összevontan együtt tárgyalható — eset, amikor a nyilvánvalóan alaptalan vagy lehetetlen szolgáltatásra irányuló követelést kell idézés kibocsátása nélkül végzéssel elutasítani, aggályosnak látszik. Nem új ez a pont, legfeljebb a megfogalmazása az. Korábban a II. Ppn-ig ez a hivatkozott § (1) bekezdésének f) pontja volt, amely értelmében a bíróság a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül utasította el, ha a keresettel érvényesített jog nyilvánvalóan alaptalan volt. Ez lényegében ugyanezt jelentette, mint e § (1) bekezdésének jelenlegi l) pontja, hiszen a lehetetlen szolgáltatásra irányuló keresetet is beleértették akkor. Ma is beleérthető, hiszen a lehetetlen szolgáltatásra irányuló kereset nyilvánvalóan alaptalan. Ez ellen a szabály ellen többen felemeltük annak idején a szavunkat,[13] mert jogosan felvethető, hogy a kereset alaptalanságának nyilvánvaló vagy rejtett voltán múlik, hogy valakinek van-e keresetindítási joga. Sajnos ez — bármennyire furcsán is hangzik — akkor így volt, és még sajnálatosabb, hogy jelenleg is így van. A törvény a keresetindítási jogot csak annak nem adja meg, akinek keresete nyilvánvalóan alaptalan, de akinek sikerül ezt ellepleznie, ha a keresetlevél megvizsgálásánál nem veszik észre,[14] akkor megadja a keresetindítási jogot. Az e szabályt törlő II. Ppn. miniszteri indokolásából idézek, amellyel mint az egyik javaslója teljes mértékben egyetértek. „A keresetindítási jog mint a polgároknak az Alkotmányban biztosított garanciális joga — bizonyos előfeltételek fennforgása esetén — minden jogképes személyt meg kell, hogy illessen. Ezzel az elvvel ellentétes a Pp. 130. § (1) bekezdésének f) pontjában foglalt az a szabály, amely szerint a bíróság a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül elutasítja, ha a keresettel érvényesített jog a bíróság szerint nyilvánvalóan alaptalan. E szabály nemcsak elvi okból esik kifogás alá, hanem azért is, mert az alaptalan perek elleni harcban nem bizonyul hatásos eszköznek, az ilyen alapon történt elutasítás az alperesnek nem ad ugyanis jogvédelmet, nem akadályozza meg a felperest abban, hogy bármikor új pert indítson. Ezenkívül a nyilvánvalóan alaptalanság fogalma körül is sok vita támadhat." E miniszteri állásponttal szöges ellentétben áll a törvényhozó újabb álláspontja, amely a III. Ppn-nel újra bevezette ezt a szabályt, most már e § (1) bekezdésnek i) pontjaként.

Tisztában vagyok azzal, hogy *néhány gyakorlati esetben* könnyítést jelent a bíróság részére,[15] de *az alkotmányos garanciának minősített* keresetindítási jog vagy modern szóval kifejezve a bírósághoz fordulás joga így *csorbát szenved*. Ennek a pontnak a felülvizsgálatát feltétlenül el kellene ezért végezni, és — véleményem szerint — a polgári eljárás átfogó újraszabályozásánál el kell törölni.

4. A fellebbezéshez való jog, olyan kérdés, amelyet egyesek beleértenek a bírósághoz fordulás jogába. Magam is ezek közé tartozom. E kérdést jelenleg — alkotmányi szabályozás hiányában — a BSz 10. § (1) bekezdés tartalmazza. E szerint a bíróság elsőfokon hozott határozatát[16] — ha a törvény kivételt nem tesz — a fél, az érdekelt, valamint az ügyész megfellebbezheti. Szemben tehát a bírósághoz fordulás jogával, annak e része, a fellebbezéshez való jog tételesen — ha nem is az Alkotmányban — szabályozott. A fellebbezési jognál — e néven értem de lege ferenda a rendes perorvoslathoz való jogot — felmerül a már említett probléma, e jog *korlátozható* voltának kérdése. Magam is azon az álláspónton vagyok, hogy a *minima non curat praetor* elve alapján korlátozható. Ennek az elvnek a tartalma szerint természetesen csak olyan ügyekben, amelyek bagatell, kis ügyeknek tekinthetők. Magam is tettem olyan javaslatot,[17] amely szerint a fellebbezési értékhatár megvalósítható lenne, amelyet 500 vagy 1000 Ft-ban lehetne megállapítani, de azt is elismerem, hogy bizonyos ügyekben értékhatárra tekintet nélkül is korlátozható lehet a fellebbezés. A Pp. ezt meg is teszi, így pl. általam is helyeselten a szövetkezeti tagsági perekben kizárja a fellebbezést akkor, ha a per tárgya a munka végzése, vagy az azért járó díjazás, és *kifogásolhatóan a munkaügyi perekben általában*.[18] Az ítélet elleni fellebbezésnél más korlátozás nincs. (A végzések elleni fellebbezést ennek az elvnek megfelelően többször korlátozza a Pp.)

5. A bírósághoz fordulás jogánál tárgyalja a legtöbb szerző annak *az állam által történő tényleges elősegítését* is. Magam is e jog tartalmi elemének fogom fel azokat a jogintézményeket, amelyek a tényleges megvalósulást segítik elő.

De lege lata *három eljárásjogi intézményről* beszélhetünk. Az első a *Pp. 3. §-a*, amelyről már sokat írtak, és ezért is, de más okból is csak röviden szólók róla. A Pp. 3. §-a kimondja, hogy a bíróság köteles a felet, ha nincs jogi képviselője, a szükséges *tájékoztatással ellátni*, és őt jogaira és kötelességeire figyelmeztetni. E rendelkezés elősegíti a bírósághoz fordulás jogát, de más, így pl. a felek egyenjogúságának, a kétoldalú meghallgatásának az elvével is kapcsolatban van. Bár e § gyakorlását a jelenlegivel szemben szívesebben

[12] Sajnos majdnem minden anyagi jogi mű (tankönyv) az elévülést úgy fogja fel, hogy az az igény bírói érvényesíthetőségét szünteti meg. Téves. Az elévült igény bíróilag érvényesíthető, hacsak az ellenfél kifogással nem él. Hivatalból általában nem is lehet figyelembe venni.

[13] A *szerző* először „Bizonyítás a polgári perben" Bp. 1956. c. munkája 21—22 oldalain.

[14] A Pp 157. § a) pontja csak a Pp. 136. § a)—h) pontja esetében írja elő a per megszüntetését. (A „Polgári peres eljárás" 1982. félhivatalos szövegkiadásban az a)—b) pont *sajtóhiba*, amely már többször okozott félreértést.) A tárgyalt i) pont esetében ennek nincs helye.

[15] Gyakorlatát ld. „A polgári perrendtartás magyarázat" II. kiad. I. kötet 768—771. old.

[16] Ezzel ellentétes a Pp 233. §-ának (1) bekezdése, amely nem az *első fokon* hozott határozat ellen, hanem az *első fokú bíróság* (Pp. 10. § (1) bek.) határozata ellen enged fellebbezést. A különbség lényeges.

[17] *Szerző*: „A polgári eljárás átfogó újraszabályozása" MJ. 1981. 1. sz. 46. old.

[18] Pp. 358. § (1) és (2) bek. Gyakorlatát ld. „A polgári perrendtartás magyarázata" II. kiad. II. köt. 1598—1601. old.

látnám kissé visszafogottabban megvalósulni, amikor elkerülhető lenne a bírói elfogultságnak még a látszata is, magát az intézményt olyannak tartom, amely a bírósághoz fordulás jogának tartalmi kitöltésében, valóságos realizálásában nagy szerepet kaphat. A másik ilyen intézmény *a perköltség-kedvezmények* intézménye, amely arra hivatott, hogy pusztán anyagi lehetőség hiánya senkit se akadályozzon meg a bírósághoz fordulás jogának gyakorlásában. E tekintetben nyugodtan büszkélkedhetünk, hiszen perköltségkedvezményünk humánus és a legszélesebb körű az általunk ismert eljárásjogokkal összehasonlítva.[19] Végül ide tartozik *a jogi képviselet biztosítása* is, így elsősorban a költségmentességgel együttjáró pártfogó ügyvéd intézménye, de talán a jogsegélyszolgálat is.

De lege ferenda csak a perköltség-kedvezményekhez tennék — látszatra éppen az eddigi fejtegetéseimmel ellentétes — javaslatot. Túl tágnak tartom a perköltség-kedvezmény intézményét, amely ilyen nagymértékű megvalósítás esetében a kívánttal ellentétes eredményre vezethet. A bírósághoz fordulás jogával való visszaélésre, alaptalan perlésekre adhat táptalajt, ha a per indítása lényegtelen költséghátránnyal jár. Nálunk igen olcsók a perek. A nagymérvű költségkedvezmények *bizonyos korlátozása* nem jelentené a bírósághoz fordulás útjának akadályozását, hanem csak reálisabbá tételét.

III.

Az actio popularis

6. Több esetben, legfőképp pedig a környezeti károk érvényesítésével kapcsolatban gyakran felmerül az actio popularis kérdése. Sajnos e kérdés — amely már korábban is ismert volt — inkább üléseken, vitákon, megbeszéléseken merül fel, mint jogirodalmunkban. Jogirodalmunk legfeljebb felvetette.[20]

E kérdés szoros *összefüggésben áll* az előző fejezetben tárgyalt, *a bírósághoz fordulás jogával*. Lényegében annak egyik fajtája lenne, amely abban állna, hogy a jogszabály mindenkit, helyesebben szólva bárkit megillető keresetindítási jogot biztosítana, amelylyel bizonyos közérdekű igényeket, pl. a környezetvédelmi igényeket lehetne érvényesíteni. Az említett környezetvédelemmel kapcsolatos igényérvényesítésen kívül az actio popularis kiterjedhetne más, hasonló közérdekű igények érvényesítésére is. Gondolok itt elsősorban a fogyasztók védelmével kapcsolatos igényekre, de talán a tisztességtelen gazdálkodással kapcsolatos igényekre is, ha az a tisztességtelen gazdálkodás a népességnek, a vevőknek, a szolgáltatást igénylőknek, tehát a köznek okoz kárt, esetleg kár nélkül is jogsérelmet.

Nem az eljárásjog feladata annak a meghatározása, hogy milyen igényeket lehet érvényesíteni a bárkit megillető keresetindítási joggal. Ez már anyagi jogi kérdés, ezért én is csak példálózva említettem az előbbi eseteket. Ismételten hangsúlyozom, hogy az actio popularis legtipikusabb érvényesülési lehetősége a környezetvédelemmel kapcsolatban adódik.

Az előbb említett felfogású actio popularison kívül más felfogásúak, illetőleg *más jellegűek is ismeretesek*. Így ennek nevezik — bár szűkebb kört, és nem mindenkit megillető keresetindítási jogról van szó — azt is, amikor a jogszabály az érdekeltek meghatározott körére bízza az igény érvényesítését. Így pl. meg lehet engedni, hogy egy város bármelyik lakója, vagy természetvédelmi területté nyilvánított hely bármelyik tulajdonosa, lakója stb. indítson ilyen keresetet, nem bárki az országból. Ebben az esetben pl. egy Debrecenben a levegőt szennyező és zajt előidéző közlekedési eszköz üzembentartása miatt mondjuk az érdekelt vállalat ellen csak debreceni állandó lakosokat illetné meg a keresetindítás joga, senki mást.

Nem tekintem azonban az actio popularis körébe tartozónak azt, ha a potenciális károsult részére engedi meg a törvény a keresetindítást. Ezt a Ptk 341. §-a ma is biztosítja a potenciális károsultnak, de ez már az érdekelt, a károsodásnak kitett személy részéről történő igényérvényesítés, amely nem tartozik az actio popularis klasszikus fogalma körébe.

7. Az actio popularisra vonatkozó javaslatokkal szemben elsősorban azt szokták felhozni, hogy az állam, különösen pedig a szocialista állam ilyen közérdekű keresetindításra más szerveket jogosít fel, nincs tehát szükség az actio popularisra. Így a Pp 2/A §-a megengedi az ügyészi keresetindítást abban az esetben, ha fontos állami vagy társadalmi érdekből kell a keresetet megindítani, illetőleg ha a jogosult jogainak védelmére bármely okból nem képes. Csakhogy ez nem helyettesíti az actio popularist. Éppen a Pp 2/A §-ában lévő keresetindítási korlátozások miatt, másrészről — még ha nem is lenne ilyen korlátozás, amelynek feloldása azonban helytelen lenne — nem biztosítja, hogy az ügyész minden olyan esetben indít keresetet, amikor pl. az érdekelt lakosság, az utca lakói, stb. ezek megkívánják. Az ügyész nem az ő szószólójuk, hanem önszemléletű fél[21] a perben.

Hasonló módon gazdasági bírság kiszabására is indítványozási jogkört biztosít a törvény meghatározott szervek részére.[22] Ez *nem pótolja* a fogyasztóknak adott esetben rendelkezésre álló *actio popularist*, mert szintén az állhat elő, mint az ügyészi keresetindításnál. Az érdekelt indítványozására jogosult szerv belátásától, gazdaságpolitikai meggondolásaitól stb. függ az indítványozás. Ugyanezt mondhatom el más, hasonló esetekről, így pl. a tisztességtelen gazdálkodás miatt indítható keresetekről is.[23]

8. Tudom, hogy az actio popularis bevezetése *sok eljárásjogi probléma megoldását követelné*. Ezeknek a kidolgozásával még adós polgári eljárásjogunk. Hogy csak néhány példát említsek: a keresetindítási módtól kezdve a felek személyében történő változásig, a felperesi pertársként való perbelépéstől a beavatkozásig, az ilyen perekben hozott határozat jog-

[19] Vö. *Szerző*: „Gerichtskostnfreicheit in den sozialistischen Ländern", Osteuropa Recht, 1981. 1. sz.

[20] Nálunk elsőként *Sólyom* László vetette fel a Jogtudományi Közlöny, 1978. 11. számában.

[21] *Beck* Salamon kedvelt kifejezése volt.

[22] A gazdasági bírság kiszabását a legfőbb ügyész, a KNEB, a SZOT és más szakszervezeti szervek, a minisztériumok (országos hatáskorű szervek), tanácsi szervek, a szövetkezetek országos tanácsai, a FOT és a PM Ellenőrzési Főigazgatósága, valamint a hatósági minőségellenőrzési szervek indítványozhatják. (32/1984. (X. 31.) MT sz. r. 2. §).

[23] A fogyasztók széles körét érintő tisztességtelen gazdasági tevékenység miatt keresetet a SZOT, a MKK, a FOT, a szövetkezetek országos érdekképviseleti szervei indíthatnak (1984. IV. tv 21. § (1) bek.).

erejének alanyi hatályától a perorvoslati jogosultságig minden kérdést végig kellene nézni. De pl. a perköltség és a képviselet problémáit is meg kell vizsgálni, mert ezek megfelelő rendezése nélkül az egész actio popularis hajóját zátonyra lehet futtatni.

Az elméletnek pontosan ki kell ezt még dolgoznia, és a törvényelőkészítésnek a gyakorlat tükrében kell megvizsgálnia. Ennek időszerűségét most, a polgári eljárás átfogó újraszabályozása folyamatakor nem kell külön indokolnom.

IV.

A kétoldalú meghallgatás elve

9. A peres eljárás alapvető módszere már ősidők óta a kétoldalú meghallgatás elve. A klasszikus kívánalmat, az audiatur et altera pars kívánalmát azóta hangoztatja az eljárásjog, amióta csak ismerjük forrásait. *Kontradiktórius eljárás nélkül a per el sem képzelhető.* Mégis reneszánszát éli e követelmény, különösen a nyugati, főleg a német irodalomban, ahol ezt új néven *bírói meghallgatás joga* néven tárgyalják a szerzők.[24]

A magam részéről a bírói meghallgatáshoz való jogot nem tudom elválasztani a kétoldalú meghallgatás elvétől.[25] Annak tartalmában benne van, amit az általam említett újabb német irodalom követel, nevezetesen, hogy a félnek joga legyen a bíróság előtt ténybeli előadást tenni, továbbá az ezzel kapcsolatos bizonyítékait előterjeszteni, és az ellenfél előadására észrevételeket tenni, válaszolni. Ugyancsak a kétoldalú meghallgatás tartalma az is, hogy e ténybeli előadáson túl a félnek joga legyen jogi álláspontjának kifejtésére is, és az ellenfél jogi álláspontjával kapcsolatos nézeteinek, ellenvéleményeinek előadására is.[26]

A kétoldalú meghallgatás — nézetem szerint — azt a követelményt állítja a bíróság elé, hogy mindkét fél részére *tegye lehetővé* ténybeli és jogi előadásainak megtételét, a másik ténybeli és jogi előadásának meghallgatását és az arra való válaszadást. Ez *a lehetőség biztosítása elegendő* ahhoz, hogy a kétoldalú meghallgatás követelményének eleget tegyünk. Nem feltétlen szükséges ennek tényleges megvalósulása is. Így eleget tesz a bíróság akkor is, ha szabályszerűen megidézi a feleket, és az egyik fél mulasztása folytán határozatot hoz. A bírósági meghagyás, amelyet a bíróság — a különböző feltételek megléte esetén — akkor bocsáthat ki, ha az alperes az első tárgyalást elmulasztja, perben hozott határozatnak minősül, mert hiszen a kétoldalú meghallgatás követelményének eleget tett a bíróság, csak az a fél mulasztására visszavezethető okból ténylegesen nem valósulhatott meg.

10. A kétoldalú meghallgatás követelményének Pp eleget tesz, akkor is, ha a hazánkban nagyon meghonosodott túl erős pervezetési gyakorlat olykor azt a látszatot kelti a felek közt, hogy a bíróság őket szóhoz sem engedi jutni. Nem ilyen pozitív azonban az értékítéletünk akkor, ha nemcsak a kétoldalú meghallgatás megvalósítását, hanem annak *miként való megvalósítását* is megvizsgáljuk. A kétoldalú meghallgatás *rendszerint a tárgyaláson* valósul meg, de nem kizárt ez tárgyaláson kívül sem, mert hisz a felek meghallgatására tárgyalás nélkül is sor kerülhet, és Pp-nk — mint általában az összes eljárásjog — a felek meghallgatásának írásbeli formáját is ismeri.

Amikor a tárgyaláson vagy tárgyaláson kívül történő kétoldalú meghallgatás lehetőségeit vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy *az eljárásjogi alapelvek, e garanciális szabályok jelentős része a tárgyaláson valósul meg*. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy hazánk e tekintetben *nemzetközi kötelezettséget* is vállalt. Az ENSZ XXI. ülésszakán 1966. december 16-án fogadta el a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, amelynek 14. cikke a következőképp rendelkezik: „Mindenkinek joga van ahhoz, hogy... valamely perben a jogait és kötelezettségeit a törvény által felállított független és pártatlan bíróság igazságos és nyilvános tárgyaláson bírálja el." Ez az Egyezségokmány tehát a tárgyaláson történő elbíráláshoz való jogot az emberi jogok tartozékának tekinti, amelynek megtartása azzal, hogy ezt az 1976. évi 8. tvr-rel kihirdettük és belső joggá tettük, kötelezettséget vállaltunk.

Vitatott kérdés — nemcsak nálunk —, hogy *mire vonatkozik* az Egyezségokmány szerinti nyilvános tárgyaláson való elbírálás garanciális szabálya. Véleményem szerint csak *érdemi határozat* nem hozható tárgyaláson kívül. Egyéb kérdésekben természetesen tárgyaláson kívül lehet határozni, mint ahogy bizonyos végzések ilyen meghozatalát minden perrendtartás lehetővé teszi. Az is kérdéses, hogy *kire vonatkozik* a hivatkozott rendelkezés. „Mindenkinek" szót használja az Egyezségokmány 14. cikke, amelyről arra lehetne következtetni, hogy ez *minden jogalanyra* vonatkozik, a természetes személyekre és a jogi személyekre egyaránt. Csakhogy az Egyezségokmány címéből, amely politikai és polgári jogokat garantál, valamint egészéből arra a következtetésre lehet jutni, hogy ez *csak természetes személyekre*, az emberre vonatkozik. Az e vitában elhangzott pro és contra érvet felesleges lenne felsorolni, de nem tagadom, hogy az én álláspontom is az utóbbi, azaz *a jogi személyeknek nem kell feltétlenül biztosítani a tárgyaláson történő elbírálást.*

Mielőtt ebből a szempontból is és az általános követelmény szempontjából is taglalnám a jelenlegi szabályokat és javaslatot tennék de lege ferenda, még egy kérdéssel kell foglalkoznom: *Lehet-e kivételt tenni e szabály alól?* Feltétlenül lehet, hiszen pl. *nyilvános tárgyalást* ír elő a hivatkozott Egyezségokmány, és nincsen olyan perrendtartás a világon, mely a nyilvánosságot jogos okból kizárhatóvá tenné. Polgári eljárásjogunk az *elsőfokú eljárásban három esetben* engedi meg érdemi határozat hozatalát tárgyaláson kívül.

---

[24] Recht auf rechtliches Gehör címen biztosítja ezt az NSZK alkotmánya. Bő irodalmából: *Arens*: „Das Recht auf rechtliches Gehör" AcP 153, *Henckel*: „Sanktionen bei Verletzung de Anspruches auf rechtliches Gehör" ZZP 1977, 321., *Lerche*: „Zum Anspruch auf rechtliche Gehör" ZZP 1978, 1, *Schlosser*: „Urteilswirkungen und rechtliches Gehör" ZZP 1967, 431, *Schwab*: „Der Anspruch auf rechtliches Gehör" (in Rosenberg—Schwab: Zivilprozessrecht, 11. kiad. 414—417. old.), *Zeuner*: „Der Anspruch auf rechtliches Gehör" Festschrift für Nipperdey, 1965.

[25] Ugyanígy pl. *Bruns*: „Zivilprozessrecht" 2. kiad. 1979. 16. s köv. old. (Gegenseitiges Gehör alcímen tárgyalja.)

[26] Korábban vitatták a német irodalomban, hogy a ténybeli előadáson kívül van-e a félnek ilyen alkotmányos joga a jogi előadáshoz is. Ld. *Blomayer*: „Zivilprozessrecht" 1963. § 16., *Zeuner*: id. m. 1024. old., *Schwab*: id. m. 416. old.

a) Az általános eljárásban ez *az ítélet kiegészítésénél* fordulhat elő. A Pp 225. §-ának (6) bek. úgy rendelkezik, hogy ha a bíróság ítéletében olyan kérdésekről nem hozott határozatot, amelyről a rendelkezés jogszabály értelmében hivatalból kötelező, a mulasztást a bíróság bármikor hivatalból *tárgyalás kitűzése nélkül* is pótolhatja. A bíróság tehát az ítéletet hivatalból kiegészítheti, tárgyalás és a felek meghallgatása nélkül. Ez érdemi döntés lesz. Pl. egy házassági bontóperben hozott ítéletét minden további nélkül kiegészítheti a gyermek elhelyezésére vagy tartására vonatkozó rendelkezéssel tárgyaláson kívül, adott esetben a felek meghallgatása nélkül is.

b) A különleges eljárások körében *az államigazgatási határozat felülvizsgálata iránti perben* engedi meg a Pp 330. §-ának (1) bekezdése a tárgyaláson kívüli elbírálást akkor, ha annak ténybeli és jogi megítélése egyszerű.

c) Végül ugyancsak különleges perben,[27] *a gazdasági perben* rendelkezik úgy a Pp 376. §-a, hogy ha a ténybeli és jogi megítélés szempontjából egyszerű az ügy, a bíróság tárgyalás kitűzése nélkül az alperes nyilatkozata alapján is dönthet.

A fellebbezési eljárásban a fellebbezés tárgyaláson kívüli elbírálásáról a Pp 256/A §-a rendelkezik. Öt esetben engedi meg a tárgyaláson kívüli elbírálást.[28]

A perújításnál is van egy eset, amikor a tárgyaláson kívüli elintézés lehetséges, de ott is másodfokon. Nevezetesen, ha a Pp 266. §-ának (3) bek. értelmében a bíróság a perújítási kérelem megengedhetősége tárgyában külön hoz határozatot, ezt végzéssel dönti el. A végzés ellen külön fellebbezésnek van helye. A végzés elleni fellebbezés szabályait kell alkalmazni a hivatkozott 266. § (1) bek. szerinti fellebbezésre is, amely esetben a perújítási kérelem megengedhetősége, tehát a perújítási ok fenn- vagy fenn nem állása tekintetében[29] dönt a bíróság. Elsőfokon e kérdésben tárgyalás alapján dönt ugyan, de a fellebbezésben tárgyaláson kívül.

11. A polgári eljárás átfogó újraszabályozása kapcsán előterjesztett de lege ferenda javaslataim az eddig elmondottakból okszerűen következnek.

Az első fokon tárgyaláson kívüli elbírálást csak a gazdasági perben lehetne megengedni, amelynek alanyai csak gazdálkodó szervezetek lehetnek. Az államigazgatási határozat felülvizsgálata iránti perekben a tárgyaláson kívüli elbírálást meg kellene szüntetni, ugyanígy meg kellene szüntetni azt is, hogy a bíróság az ítélet kiegészítése tárgyában hivatalból tárgyaláson kívül hozhassa meg határozatát.

Vitatható, hogy a másodfokú elbírálásra kiterjed-e ez a követelmény. Szerintem igen. Ezért javaslom, hogy *másodfokon az általános peres eljárásokban meg kell szüntetni a tárgyaláson kívüli elbírálást abban az esetben, amikor a bíróság a Pp 256. § d) pontja alapján azért bírálná el a fellebbezést tárgyaláson kívül, mert az ügy ténybeli és jogi megítélése* — a bíróság felfogása szerint — *egyszerű*. Ilyen esetben csak a felek együttes kérelmére lehetne a fellebbezést tárgyaláson kívül elintézni. A Pp 252/A § többi rendelkezése változatlanul maradhat, mert hiszen ezek vagy nem érdemi határozatra vonatkoznak (256/A § a) pont), vagy olyan kisebb ügyekre, amelynél a kivétel megengedhető.

A másik két említett esetben, tehát az ítélet kiegészítése iránti kérelem elutasítása elleni fellebbezésnél, valamint a perújítás megengedhetősége tárgyában hozott végzés elleni fellebbezésnél *tárgyalást kellene tartani*. Tárgyaláson kívüli elintézésük sérti az említett alapvető elvet.

V.

A jogi képviselethez való jog

12. Míg a büntetőeljárásban a védelem joga Alkotmányban biztosított garanciális jog,[30] addig a polgári perekben a jogi képviselethez való jogot a BSz 9. §-ának (2) bekezdése biztosítja, annak tartalmát külön jogszabályra utalja. Az ügyvédségről szóló 1983. évi 4. számú tvr biztosítja a szabad ügyvédválasztás jogát, a jogi képviselet pedig a Pp 67. §-a (1) bekezdésének c), d) és g) pontja.

A jogi képviselethez való jog nemcsak *a szabad ügyvédválasztás jogát* jelenti, hanem kiegészíti ezt nálunk *a pártfogó ügyvéd* intézménye — amelyről már az előzőekben szóltam —, valamint *a jogsegélyszolgálat* is. Ezért nem ügyvédi képviselethez való jogról beszélek, hanem *a jogi képviselethez való jogról*. (A jogi személyek tekintetében értelemszerűen a *jogtanácsosi* képviselet jön számításba.) A jogi képviselet lehetősége, illetőleg a szabad ügyvédválasztás a felek egyenjogúságának alapelvéből következik.

Két felfogást ismerünk ebből a szempontból. Az egyik, amelyet jelenleg jogrendszerünk megvalósít, a félre bízza, hogy kíván-e a jogi képviselettel élni, vagy sem. A másik felfogás — amelyet én is képviselek[31] — úgy látja megvalósulni a felek egyenjogúságának elvét, ha bizonyos ügyekben, amelyek nagyobb jelentőségűek, nagyobb perértékűek,[32] előírja a kötelező jogi képviseletet és így biztosítja, hogy a felek egyenlő fegyverrel küzdjenek. A szocialista államokban általában nem ismert a kötelező jogi képviselet intézménye. Nem pedig abból az okból, amely okból ez azt intézményt 1953. január 1-vel a Pp is megszüntette.

---

[27] A gazdasági pert — a Pp-ben külön részben (Ötödik Rész) és nem a különleges eljárások között (Negyedik Rész) történt elhelyezése dacára — a különleges perek egyikének tekintem. Álláspontomat ld. legújabban „A különleges eljárások a polgári eljárás átfogó újraszabályozásának tükrében" MJ 1985. évi 2. sz.

[28] Ezek: *a)* ha az első fokú bíróság ítéletét permegszüntetés, vagy a Pp. 252. § (1) és (2) bek-ében meghatározott eljárásjogi szabálysértés miatt kell hatályon kívül helyezni; *b)* ha a fellebbezés csak a perköltség viselésére vagy összegére, a le nem rótt illeték vagy az állam által előlegezett és meg nem térült költség megfizetésére vonatkozik; *c)* ha a fellebbezés csak az előzetes végrehajthatósággal, a teljesítési határidővel, a részletfizetéssel vagy a kamat megfizetésével, illetőleg ezek mértékével kapcsolatos; *d)* ha az ügy ténybeli és jogi megítélése egyszerű, ide nem értve azt az esetet, ha bizonyítás felvételének van helye; *e)* ha a fellebbezést törvényen alapuló tartással (szülési költséggel) kapcsolatos perben nyújtják be, és csak a tartásdíj összege a vitás.

[29] Ezeket én érdemi kérdéseknek tartom, így pl. annak az eldöntését, hogy a res iudicata fennáll-e (Pp 260. § (1) bekezdés c) pontja).

[30] Alkotmány 49. § (2) bek.

[31] Ld. legújabban: „Néhány gondolat az ügyvédi képviseletről de lege lata et de lege ferenda". ÜÉ. 1984. 11. sz.

[32] Sokan vallják, hogy egy peres ügy jelentőségének megítélésénél a perérték nem lehet döntő szempont. Szerintem igen. A felek szempontjából mégis csak ez a legfontosabb. Egy százezer forint értékű per mindenki számára jelentősebb egy pár száz forintos perértékűnél. A törvényhozó számára pedig ez az egyetlen objektíve meghatározható mérték. (Ez a véleményem a hatáskörnél is.)

Ma már azonban *azok az okok*, amelyek főleg szociális jellegűek voltak, *amelyek miatt a Pp törölte a kötelező ügyvédi képviseletet, nem állnak fenn*. Kétségtelen, hogy ma is vannak anyagilag hátrányos helyzetű rétegek, személyek, azonban ők a perlésnél olyan mértékű perköltség- és egyéb kedvezményeket kapnak (közöttük a pártfogó ügyvéd kirendelését is), amelyek áthidalhatják az anyagi nehézségeket.

Többször rámutattam már,[33] furcsa ellentmondása jogunknak, hogy védőként még az ügyvédjelölt sem járhat el magasabb bírósági fórumoknál, de több milliós értékű ingatlanperben (pl. kisajátítási per) ügyvédi képviselet nélkül bárki eljárhat, vagy jogi képzettség nélküli meghatalmazottat állíthat. Nézetem szerint a kötelező jogi képviselet[34] kérdését feltétlenül fel kell vetnünk a polgári eljárás átfogó újraszabályozása során. Ennek előfeltételeként el kell végezni úgyis a teljeskörű felülvizsgálatot, amelynél e szempontot sem szabadna figyelmen kívül hagyni.

A kötelező jogi képviseletet bizonyos esetekben személyi, bizonyos esetekben tárgyi okból tenném kötelezővé.

Személyi okból kiterjeszteném minden *jogi személyre*, továbbá a jogi személyiséggel nem rendelkező, de a gazdasági életben saját nevük (cégük) alatt résztvevő szervezetekre is.

Tárgyi szempontból három esetben tenném kötelezővé.

a) Bizonyos *értékhatáron felüli* perekben, amelyet én — más helyütt[35] — 300 000 Ft-ban javasoltam megállapítani.

b) Perértékre tekintet nélkül minden olyan ügyben, amely a megyei bíróság elsőfokú hatáskörébe tartozik, továbbá egyes meghatározandó ügyekben, pl. a nemvagyoni kárpótlás iránti perekben, a személyiségi joggal kapcsolatos perekben stb.

c) Abban az esetben, ha az eljáró bíróság megállapítja, hogy a fél nem képes saját ügyének megfelelő vitelére. Ilyenkor fel kellene hívni, hogy — méltányos bírósági határidőn belül — gondoskodjék jogi képviseletről.[36] Kétségtelen, hogy a kötelező jogi képviselet bevezetése néhány eljárásjogi kérdés megoldását is megkívánná.[37]

VI.

A bírósági út

13. A bírósághoz fordulás jogának tartalmát legfőképpen a bírósági út szabályozása adja meg. Tartalmilag e jog főleg attól függ, hogy milyen ügyekben lehet bírósághoz fordulni. A már említett alapvető jogok szempontjából a helyes megoldás csak az lehet, ha a bírósági út *minden polgári ügyben* rendelkezésre áll.

Csakhogy ennek realizálásához tudnunk kell, hogy *mit értünk polgári ügyön*. A polgári ügy fogalmát — tételesjogunk, a BSz 3. §-a alapján — úgy szoktuk meghatározni, hogy e körbe tartoznak a polgári jogi ügyek, a családjogi ügyek, a munkaügyi vitákból és a szövetkezeti tagsági viszonnyal kapcsolatos vitákból származó ügyek, továbbá — miután nálunk a polgári- és büntetőbírósági úton kívül más bírósági út nincs — az államigazgatási határozatok bíróság előtti felülvizsgálata is.

A négy, először felsorolt ügyből összeáll a civilisztikai ügyek köre, amelyek tekintetében elsőrendű követelmény, hogy a bírósági út minden ügyben nyitva álljon. Ez a követelmény természetesen *nem lehet kivétel nélküli*. Két kivételt látnék ez alól megengedhetőnek. Az első, hogy a bírósághoz fordulás joga előfeltételekhez is köthető, és ilyen előfeltétel lehet az előzetes eljárás közbeiktatása. Tételesjogunk ezt úgy határozza meg, hogy a felsorolt civilisztikai ügyek elsődlegesen bírósági hatáskörbe tartoznak, kivéve ha magasabb jogszabály[38] elvonja. Ez az elvonás kétféleképpen történhet, vagy véglegesen, vagy olyan módon, hogy a közbeiktatott kötelező előzetes hatósági eljárás után bírósághoz lehet fordulni. Ez utóbbit nevezik az eljárásjogászok feltételes bírói hatáskörben hagyásnak.

A kérdés csak az, hogy a kettő közül melyik, és milyen mértékben megengedhető. Nézetem szerint ezeknek az ügyeknek teljes egészében történő elvonása csak a csekély jelentőségű kérdésekben lehetséges. A minima non curat praetor elve itt is érvényesülhet. Itt is *különbséget tennék azonban az állampolgárokat, tehát magánszemélyeket érintő civilisztikai ügyek, és a jogi személyeket vagy a gyakorlatban elsősorban gazdálkodó szervezeteket érintő ügyek között*. Az állampolgárok tekintetében az a helyes, ha alapvető jogaikat és kötelezettségeiket érintő ügyekben az előzetes eljárás befejezése után a bírósághoz fordulhatnak. A gazdálkodó szervezeteknél ezt ilyen szigorúan nem írnám elő, ott a célszerűségi és az ésszerűségi okok a minima non curat praetor elvének tágabb értelmezéséhez is vezethetnek.

14. Rátérve de lege ferenda mondanivalóimra, mindenekelőtt azt kell leszögeznem, hogy nálunk a bírói út igen tág. *Ezen a téren komolyabb reformra, vagy komolyabb panaszra nincs ok*. Az ismertetett tételesjogi rendelkezés ebből a szempontból talán ott szorulhat pontosításra, hogy az előző pontban említett alapvető elvet a BSz. 3. §-ának (2) bekezdése quasi óhajként mondja ki: „Az állampolgárok alapvető jogait és kötelezettségeit érintő ügyekben... e szerv határozata ellen a felek — jogszabályban meghatározott esetekben — a bírósághoz fordulhatnak." A közbeszúrt félmondat lerontja elméletileg a szabály hatályát, és a tételesjogi rendelkezést jámbor óhajjá teszi. Szerencse, hogy a gyakorlatban ez nem így van, és a

[33] Ld. legújabban a 31. sz jegyzetben hivatkozott cikket.

[34] Nem kötelező ügyvédi képviseletre, hanem kötelező jogi képviseletre vonatkozik javaslatom. Ide értem — az ügyvédi képviseleten kívül — a jogtanácsosi képviseletet és a jogsegélyszolgálatot is, ez utóbbit csak akkor, ha részéről jogtanácsos vagy ügyvéd jár el a perben.

[35] Ld. a 31. sz. jegyzetben hivatkozott cikket.

[36] Ezen túlmenően fennmaradna a Pp. 3. §-a szerinti kitanítási kötelezettség is, amelynek — ma is — arra is ki kell terjednie az adott esetben, hogy helyes lenne a félnek jogi képviseletet igénybe vennie. A kettő közötti lényeges különbség az lenne, hogy ha ez utóbbira minden olyan esetben sor kerül, ha a bíróság *célszerűnek* látja a jogi képviseletet, az új javaslat szerint viszont jogi képviseletre csak akkor lehetne a felet kötelezni, ha a bíróság úgy látja, hogy a per megfelelő vitelére *nem képes*.

[37] Így pl. a pártfogó ügyvéd kirendelése eseteinek bővítése (elnevezésem szerint: díjfeljegyzéses ügyvéd kirendelése); a kötelező jogi képviselet mellőzésének jogkövetkezményei; kivételek a kötelező jogi képviselet alól stb.

[38] BSz 3. §. E törvényhely magasabb jogszabályként törvényt és minisztertanácsi rendeletet jelöl meg. Ide kell azonban értenünk a törvényerejű rendeletet is. (Alkotmány 30. § (5) és (6) bek. alapján.)

jogszabályok általában nem vonják el a bírósági utat. Elméletileg azonban ez a szabályozás nemcsak a törvénynek, a törvényerejű rendeletnek vagy minisztertanácsi rendeletnek engedi meg, hanem bármilyen jogszabály részére biztosítja ezt a lehetőséget. Helyesebb lenne ezért a jogszabályban az utalást törölni, és tételesjogi rendelkezés rangjára emelni azt az elvet, amely szerint *az állampolgárok alapvető jogait és kötelezettségeit érintő ügyekben az előzetes eljárás elbírálásakor a feltételes bírói utat mindig meg kell engedni.* Jó lenne az is, ha e kérdést *egyetlen jogszabály* — javaslatom szerint a BSz — szabályozná, így feloldhatók lennének a különböző jogszabályok közötti jelenlegi ellentmondások.[39]

De lege ferenda van egy másik kérdés is. Nem tartozik szorosan a polgári bírói úthoz az államigazgatási határozat bírósági felülvizsgálata. Nálunk mégis idetartozik, mert a polgári és büntetőbírói úton kívül más bírói utat nem ismerünk. Nincs külön közigazgatási bíráskodásunk, ez is a polgári bíráskodás körébe tartozik. E kérdéssel is foglalkoznunk kell.

Jelenleg az államigazgatási határozatok csak törvényben, törvényerejű rendeletben vagy minisztertanácsi rendeletben meghatározott körben esnek bírói felülvizsgálat alá. Semmiféle megkötés nincs abban a tekintetben, hogy melyik ügyekben engedjék meg a jogszabályok a bírósági felülvizsgálatot. E tekintetben a reform már valamivel lényegesebb és fontosabb lenne, mint az előbb elmondott lényegileg csak kozmetikai jellegű reform.

Véleményem szerint *át kellene térnünk a jelenlegi pozitív felsorolásos rendszerről a negatív felsorolás rendszerére*, kimondani tehát azt, hogy az állampolgárokat érintő ügyekben az államigazgatási határozat bírói felülvizsgálatának — megfelelő feltételek mellett — helye van, kivéve, ha törvény, törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet kizárja.

Ebben az esetben is jó lenne azt az elvet kimondani, hogy az állampolgárok *alapvető* jogait és kötelezettségeit érintő ügyekben a bírói felülvizsgálatot *nem szabad kizárni.*

VII.

Záró gondolatok

15. Lehetne még folytatni a gondolatok hosszú sorát, de valahol minden gondolatmenet végére pontot kell tenni. Úgy gondolom, az eddig tárgyaltak a legfontosabb elméleti kérdéseket legalábbis felvetették.

Zárszó helyett tehát csak azt a záró gondolatot vetném fel, hogy az alapvető elveket szem előtt tartó kodifikáció *milyen mértékű* újítást vezessen be polgári eljárásjogunkba. Legyen szabad elöljáróban ismételni magam, és leszögezni, hogy *polgári perrendtartásunk jól bevált*, és jelenlegi szövegezésével, rendelkezéseivel is megfelelően szolgálja a kitűzött célokat. Nem látok olyan elvi kérdést, amely szükségessé tenné alapvető rendszerének, elveinek, főbb rendelkezéseinek megváltoztatását. A reformot nem indokolja más csak *a megalkotás óta eltelt hosszú idő*, a különböző módosítások, főleg a novellák más-más szemszögből történő megalkotása — amely gyakran még a szövegezésben is eltérő megoldásokat hozott —, végül az időközben kialakult bírói gyakorlat is elméleti felfogás figyelembevétele.[40]

Ennek előrebocsátása után legyen szabad azt a meggyőződésemet is kifejezésre juttatnom, hogy *a jogrendszer viszonylagos stabilitásához legalább olyan jogpolitikai érdek fűződik, mint a felmerülő kisebb-nagyobb kérdések törvényhozás útján történő folyamatos rendezéséhez.* Itt a kompromisszum találhatja csak meg az arany középutat, amelyet nem szabad sem egyik, sem másik oldalról túllépni. Tudom, hogy egy kiváló perrendtartás is csak *egyik* feltétele a jó igazságszolgáltatásnak, sok más is szükséges ehhez. Ma is érvényesnek tartom *Magyary Géza* több évtizede írt és tanított nézetét, amely szerint *„a jogvédelmi eszközök sokfélesége; erősen és jól tagolt bírósági szervezet; célszerűen megalkotott eljárási szabályok; a perben erősen, mindazonáltal a felek érdekeivel összhangban érvényesülő bíró; és a felek érdekeit kellően érvényesíteni tudó ügyvéd"* szükséges.[41]

---

[39] Jelenleg a Ptk 7. §-a a 685. § a) pontja folytán a BSz 3. §-ában foglaltakon felül a minisztertanácsi határozattal és megengedi elvonni a bírói utat; a Mt 63. §-a bármilyen jogszabályt felhatalmaz a kivételes rendelkezésre; a Szt 94. §-ának (2) bekezdése ugyan nem ellentétes a BSz-el, de érdemben vitatható, hogy az azt végrehajtó 35/1967. (X. 11.) Korm. sz. r. 139. §-a megfelel-e a BSz 3. § (2) bekezdésében foglalt kívánalomnak.

[40] A perrendi reform ezen túlmenően indokait nem látom megalapozottnak. Így sem a gazdaságirányítás reformját, sem azt a körülményt, hogy a szocializmus építésének fejlettebb stádiumában vagyunk (amit *Névai* i. m. 1983. évi 4. sz. 291. old. fejt ki), nem tekintem a reformot szükségképpen kiváltó okoknak. (*Szerző*: id. m. MJ 1984. évi 1. sz. 41—42. old.) Ezt az álláspontot — a szerzőre történő utalás nélkül — élesen támadja *Szilbereky*. Ha igaza lenne, azt a *jogösszehasonlítás* igazolná, de éppen az *ellenkezőt* igazolja. A többi szocialista állam, de főleg a Szovjetunió polgári eljárási törvényeinek fejlődéstörténete mutatja, hogy a perrendi reformok nem ilyen okokra és fejlődési szakaszokra vezethetők vissza. Ezért *Szilbereky* érvei ugyanúgy nem térítettek el a *régóta vallott álláspontomtól* (ld. JK, 1957. évi 4—6. sz. 171—172. old.; JK, 1968. 2. sz. 80—82. old., stb.), mint a harmadfokkal kapcsolatos, az olvasó által könnyen felismerhető matematikai tévedéseket tartalmazó statisztikai érvei (MJ, 1984. 4. sz.). Egyébként a harmadfokkal kapcsolatos javaslatom sem új az eljárásjogászok előtt (ld. A jogerő a magyar polgári peres eljárásban, Bp. 1976. 153—154. old.).

[41] *Magyary—Nizsalovszky*: „Magyar Polgári Perjog". 3. kiad. Bp. 1939. 36. old. Meg kell jegyeznem, hogy a 3. kiadásba e részt *Nizsalovszky* változtatás nélkül vette át a korábbi kiadásokból (1. kiad. 1913., 2. kiad. 1924.), ugyanúgy mint azt is, amit *Magyary* 1924-ben írt le, és azóta haláláig tanított: „Az új kor az állam intézményeiben erős *demokratikus* és *szociális szellemet* kíván". (Uo. 39. old. Kiemelés *Magyarytól.*)

Bajory Pál

A fellebbezési jogosultság a polgári eljárásban

Fellebbezési jogosultságon (fellebbezési jogon) az eljárási jog szabályai által biztosított lehetőséget értjük arra, hogy a jogszabályban meghatározott személyek az első fokú bíróság határozata[1] ellen fellebbezéssel éljenek és a fellebbezésben a sérelmesnek tartott határozatnak a másodfokú bíróság által történő felülbírálását és ennek eredményeképpen annak megváltoztatását, esetleg hatályon kívül helyezését[2] kérjék.

A fellebbezési jogosultságot egyrészt a peres eljárásban (I.), másrészt a nemperes eljárásokban (II.) vizsgáljuk. Foglalkozunk továbbá a fellebbezési jognak a fellebbezésről való lemondás folytán bekövetkezett megszünésével (III.).

I.

A fellebbezésre jogosultak köre a perben

A fellebbezésre jogosultakat a polgári perben a Pp. 233. §-ának (1) bekezdése határozza meg, amelynek eredeti szövegét előbb a Ppn. 53. §-a, majd a II. Ppn. 64. §-a módosította, végül a III. Ppn. 40. §-a állapította meg. Utóbbi egyfelől a Magyar Népköztársaság Ügyészségéről szóló 1972. évi V. törvény 10. §-a (2) bekezdésének d) pontjában foglalt rendelkezésre tekintettel a Ppn. által bevezetett „fellebbezési óvás" kifejezést, másrészt a Pp. 49. §-ának a II. Ppn. 18. §-ával kiegészített (4) bekezdésre figyelemmel a ún. anyagi jogosultra utalást mellőzte, mivel az ilyen személy a perben félként vesz részt, a fellebbezési joga tehát külön megemlítés nélkül ilyen alapon is megvan.

A 233. § (1) bekezdésének jelenleg hatályos rendelkezése szerint *az első fokú bíróság határozata ellen — amennyiben a törvény ki nem zárja — fellebbezéssel élhet*

a) a fél,

b) a beavatkozó,

c) az ügyész, végül

d) az, akire a határozat rendelkezést tartalmaz, a rendelkezés reá vonatkozó része ellen.[3]

Vizsgáljuk meg a felsoroltak fellebbezési jogosultságát részletesen.

a) A fél fellebbezési joga

A törvény a felet említi első helyen a fellebbezésre jogosultak között.

Félen a felperest, illetőleg a felpereseket, valamint az alperest, illetőleg az alpereseket kell érteni, vagyis azokat a személyeket, akik a perben felperesként, illetőleg alperesként szerepelnek.

A Pp. 49. §-ának (4) bekezdése értelmében a gazdálkodó szervezet, illetőleg a polgár a perben félként vesz részt, ha az őt illető igény érvényesítése céljából az ügyész vagy a 2. §-ban megjelölt, illetőleg a külön jogszabállyal erre feljogosított szervezet pert indított. — Ehhez a rendelkezéshez kapcsolódik a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiumának 275. számú állásfoglalása, amely szerint ha a bíróság nem értesítette azt az érdekeltet, aki helyett az ügyész vagy más állami szerv pert indított, részére azonban az ítéletet szabályszerűen kézbesítette, az érdekelt az ítéletet fellebbezéssel támadhatja meg.

A gondnokság alá helyezésre irányuló perben az alperes perbeli cselekvőképességgel rendelkezik abban az esetben is, ha a bíróság részére ügygondnokot rendelt. Ezért az ítéletet kézbesítés útján az alperessel is közölni kell, aki az ítélet ellen az ügygondnok álláspontjától függetlenül fellebbezhet (LB P. törv. II. 20 259/1969., BH 1970/1, 6307; PJD IV. 749.).

Több felperes vagy alperes esetében mindegyiknek külön joga van fellebbezni, vagyis a pertárs fellebbezési jogosultsága független a másik pertárs fellebbezési jogosultságától.

A pertársaság körében a fellebbezés szempontjából a Pp. 52. §-a (1) bekezdésében foglalt annak a rendelkezésnek van jelentősége, amely szerint az 51. § a) pontja szerinti pertársaság esetében, vagyis akkor, ha a per tárgya olyan közös jog, illetőleg olyan közös kötelezettség, amely csak egységesen bírálható el, vagy ha a perben hozott döntés a pertársakra a perben való részvétel nélkül is kiterjedne, bármelyik pertárs cselekményei — az egyezséget, az elismerést és a jogról való lemondást kivéve — arra a pertársra is kihatnak, aki valamely határidőt, határnapot vagy perbeli cselekményt elmulasztott, feltéve, hogy a mulasztását utóbb nem pótolta. Ebből a szabályból következik, hogy az előbb említett, ún. egységes pertársaság esetében bármelyik pertárs által benyújtott fellebbezés a többi pertárs javára is szól. Ennek felel meg a Pp. 228. §-ának (3) bekezdésében foglalt az a rendelkezés, amely szerint az egyik pertárs fellebbezésének hatálya az 51. § a) pontja esetében a többi pertársra is kiterjed, vagyis a többi pertárs vonatkozásában is megakadályozza az ítélet jogerőre emelkedését. A fellebbezéssel nem élő pertárs egyébként úgy járhat el a fellebbezési eljárás során, mintha ő is fellebbezett volna, ha pedig előadása vagy cselekményei eltérnének a fellebbező pertárs előadásától vagy cselekményeitől, a bíróság azokat a Pp. 52. §-ának (2) bekezdése értelmében a per egyéb adatait is figyelembe véve bírálja el.

A felet a fellebbezési jog arra tekintet nélkül megilleti, hogy milyen kérelmet terjesztett elő, milyen álláspontot foglalt el az első fokú eljárásban. A fellebbezésnek ennélfogva nem akadálya az, hogy a bíróság a fél keresetének, ellenkérelmének vagy egyéb

---

Bajory Pál bíró, Legfelsőbb Bíróság (Budapest).

[1] Határozaton ebben a vonatkozásban az ítéletet és a végzést értjük (Pp. 212. § (1) bek.) Az első fokú bíróságnak ugyanis lehetnek egyéb határozatai is, így a bírósági meghagyás és a fizetési meghagyás, ezek ellen azonban nem fellebbezésnek, hanem ellentmondásnak van helye. (Pp. 136/A. § (1) bek., illetőleg Pp. 319. § (1) bek. és Pp. 392. § (1) bek.)

[2] A törvény a fellebbezési kérelemmel kapcsolatosan ugyancsak a megváltoztatást említi (235. § (1) bek.), Boros József azonban meggyőzően mutatta ki azt, hogy a fellebbezés az első fokú határozat hatályon kívül helyezésére is irányulhat (Hatályon kívül helyezésre irányuló fellebbezés, Magyar Jog, 1962. évi 10. szám). Ezt az álláspontot tette magáévá a szerző is. (A fellebbezési kérelem, Magyar Jog, 1977. 8. szám.)

[3] A fellebbezésre jogosultaknak pontokba foglalását a törvény nem tartalmazza, ez a szerzőtől származik.

perbeli nyilatkozatának megfelelő döntést hozott. Az a tény tehát, hogy a kereseti követelést elismerte, az alperest nem gátolja abban, hogy az elismerése alapján hozott ítélet ellen fellebbezéssel éljen. Hasonlóképpen megfellebbezheti az alperes a bontóperben hozott elutasító ítéletet akkor is, ha az első fokú eljárás során a házasság felbontását ellenezte (Pk 287. számú állásfoglalás). Mindez természetesen a felperesre is vonatkozik: nincsen akadálya annak, hogy az a felperes, akinek keresetét az első fokú bíróság teljesítette, fellebbezést nyújtson be és ebben a keresetét a Pp. 247. §-a (1) bekezdésének b) ponja alapján felemelve, az első fokú ítéletben foglalt marasztaláson túlmenő kötelezés iránt terjesszen elő fellebbezési kérelmet.

A fél fellebbezési jogosultsága független az érdekeltségétől, vagyis attól, hogy a határozat, illetőleg annak egyes részei mennyiben érintik őt.[4] Ezért a fél a szakértő díját megállapító határozatot akkor is megfellebbezheti, ha személyes költségmentességet élvez, vagy a per tárgyi költségmentes és ennélfogva őt sem a szakértői díj előlegezésére, sem megtérítésére kötelezni nem lehet. Ugyanígy megfellebbezheti a fél a pertársára vonatkozó rendelkezést is. Ezzel az állásponttal ellentétes a Legfelsőbb Bíróság Pf. I. 20 774/1974. számú végzése, amelynek alapjául szolgáló tényállás szerint a kártérítési perben a felperes a II.—III. r. alperesekkel szemben előterjesztett keresetétől ezeknek az alpereseknek a hozzájárulásával elállott és a bíróság ennek következtében a pert a felperes és a II.—III. r. alperesek vonatkozásában megszüntette. A végzés ellen az I. r. alperes fellebbezett, aki azért sérelmezte a per megszüntetését, mert szerinte a felperes követeléséért a II.—III. r. alperesek a felelősek. A Legfelsőbb Bíróság a fellebbezést azzal az indokolással utasította el, hogy a felperest a fellebbezési jog nem illette meg, miután a permegszüntető végzés reá nem vonatkozik. Ez az érvelés nem helytálló, mert a végzés érinti az I. r. alperest is, amennyiben a felperes követelését a bíróság most már csak vele szemben bírálhatja el és a másik két alperes felelősségének a megállapítására a perben nem lesz lehetőség. De ettől függetlenül — és ez a dolog lényege — más a fellebbezés alaptalansága és más a fellebbezési jogosultság: ez utóbbit csak a jogszabály kifejezett rendelkezése alapján lehet a féltől megtagadni. Kifogásolható a Legfelsőbb Bíróság Gf. II. 31 082/1977. számú végzése is, amely elutasította az alperesnek a fellebbezését az ellen a végzés ellen, amellyel a bíróság az alperes jogi képviselőjével szemben pénzbírságot szabott ki, mert „a Pp. 233. §-ának (1) bekezdéséből az következik, hogy pénzbírság kiszabása esetén az ezt kiszabó végzés ellen csak a bírságolt vagy az ügyész élhet fellebbezéssel, az alperes a fellebbezés benyújtására nem volt jogosult". Viszont ezekkel a határozatokkal ellentétes álláspontot juttat érvényre a Legfelsőbb Bíróság Gf. II. 31 128/1981. számú ítélete, amely kifejezetten kimondja, hogy a fél az ítélet ellen korlátozástól mentesen élhet fellebbezéssel akkor is, ha az ítélet vele szemben nem tartalmaz rendelkezést. Ebben az esetben a tényállás az volt, hogy a felperes kártérítési keresetét az első fokú bíróság az I. r alperessel szemben teljesítette, míg a II. r alperessel szemben elutasította és az ítélet ellen a II. r. alperes fellebbezett a keresetnek az I. r. alperessel szembeni elutasítása érdekében. A Legfelsőbb Bíróság rámutatott arra, hogy a fellebbezés érthetetlen és alaptalan, annak érdemi elbírálásától azonban nem lehet elzárkózni.

Egyes esetekben a törvény valóban kizárja a fél fellebbezési jogosultságát azáltal, hogy meghatározott végzésekkel kapcsolatosan a fellebbezésre jogosult személyt külön megnevezi és ezzel másoktól — így a féltől is — a fellebbezési jogot megtagadja. Így:

1. a beavatkozást elutasító, valamint a beavatkozót a perből kizáró határozat ellen a beavatkozó fellebbezéssel élhet [Pp. 56. § (3) bek.];

2. a perbíróságnak vallomástételre kötelező határozata ellen a tanú fellebbezéssel élhet [Pp. 171. § (3) bek.];

3. a szabályszerű idézés (kirendelés) ellenére meg nem jelent és elmaradását alapos okkal előzetesen ki nem mentő vagy engedély nélkül eltávozott, úgyszintén a vallomástételt, illetőleg a közreműködést és véleménynyilvánítást az ok előadása nélkül vagy a bíróság jogerős határozata ellenére a következményekre történt figyelmeztetés után megtagadó tanút vagy szakértőt, továbbá a véleményadással alapos ok nélkül késlekedő szakértőt az okozott költségek megtérítésére kötelező és pénzbírsággal sújtó határozat ellen, végül az ilyen határozat hatályon kívül helyezése iránt előterjesztett kérelmet elutasító határozat ellen a tanú, illetőleg a szakértő fellebbezéssel élhet [Pp. 185. § (3) bek.].

b) A beavatkozó fellebbezési joga

A beavatkozó fellebbezési jogát illetően a Pp. 233. §-a korlátozást nem tartalmaz, ez a jog azonban csak a Pp. 57. §-ában foglalt rendelkezésekkel összhangban gyakorolható. A P. 57. §-a a beavatkozó perbeli jogállásának meghatározásánál általános szabályként kimondja, hogy a beavatkozó cselekményeinek csak annyiban van hatálya, amennyiben a fél cselekményeivel nem állnak ellentétben. Ebből a szabályból következik egyfelől az, hogy a beavatkozó csak az általa támogatott fél érdekében élhet fellebbezéssel, másfelől pedig, hogy a fellebbezési jogát a beavatkozó a fél kifejezett akarata ellenére nem gyakorolhatja. Ezért van az, hogy a beavatkozó fellebbezési jogosultságát a feleknek a fellebbezésről való lemondása megszünteti. Ugyanígy, ha az ítélet a beavatkozó által támogatott fél elismerésén alapul és a fél az ítelet ellen nem fellebbezett, a beavatkozó sem élhet fellebbezéssel (LB Gf. V. 32 464/1973., BH 1974/8, 348; GPD I. 978.). A beavatkozó az ellen a végzés ellen sem fellebbezhet, amellyel a bíróság a pert a felperesnek a keresettől történt elállása folytán a Pp. 157. §-ának f) pontja alapján megszüntette (LB Gf. VI. 31 374/1979.).

A beavatkozó fellebbezését az általa támogatott féllel ellentétes perbeli cselekményként és ezért hatálytalannak kell tekinteni, ha a fél kijelenti, hogy a beavatkozó fellebbezésével nem ért egyet (LB Gf. VI. 30 081/1978., BH 1980/11, 422. — LB Gf. IV. 30 666/1981., BH 1983/1, 40.), továbbá, ha a fél a mellette beavatkozó fellebbezésével kapcsolatban azt adja elő, hogy a fellebbezéshez „nem csatlakozik" (LB Gf. V. 30 165/1980.), vagy egyenesen az első fo-

[4] Ugyanígy Bacsó Ferenc az 1959-ben megjelent Egyetemi Tankönyvben, 346. old.

kú ítélet helybenhagyását kéri (LB Gf. VI. 30 732/1977., BH 1978/8, 347; GPD II. 838.).[5]

A beavatkozó fellebbezése a fél fellebbezésének visszavonása folytán nem veszti el hatályát, feltétlenül szükséges azonban ilyen esetben a beavatkozó által támogatott felet nyilatkozattételre felhívni. A fél ugyanis jogosult arra, hogy a beavatkozó fellebbezését visszavonja.

A beavatkozó fellebbezése tárgytalanná válik akkor is, ha a felek a fellebbezési eljárásban egyezséget kötnek.

Ha a beavatkozó fellebbezése a kifejtettekre tekintettel már eredetileg hatálytalan, vagy a fél cselekménye folytán utóbb válik hatálytalanná, a fellebbezést el kell utasítani [Pp. 237. §, 240. § (1) bek., 250. §].

A beavatkozónak az általa támogatott féltől való függése nem érvényesül a Pp. 57. §-ának (1) bekezdése értelmében akkor, ha a perben hozott ítélet jogereje a beavatkozónak az ellenféllel szemben fennálló jogviszonyára is kiterjed. Ilyenkor a beavatkozó cselekményei akkor is hatályosak, ha azok az általa támogatott fél cselekményeivel ellentétben állanak.

A III. Ppn. előtt beavatkozásnak a per jogerős befejezéséig helye volt és így beavatkozásra a fellebbezési eljárásban is sor kerülhetett. Ennek megfelelően nem volt akadálya annak, hogy a beavatkozó a beavatkozását a fellebbezésben jelentse be. A Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiuma a 280. számú állásfoglalásában kimondotta, hogy a fellebbezési határidő alatt fellebbezésel egybekötött beavatkozási kérelemnek helye van és ezzel érdemben kell foglalkozni akkor is, ha a felek nem fellebbeztek. A III. Ppn. 12. §-a — az eljárás gyorsítását és egyszerűsítését tartva szem előtt — a másodfokon történő beavatkozást kizárta és a beavatkozást csak az első fokú ítélet hozatalát megelőző tárgyalás berekesztéséig engedélyezte. A jogszabályváltozásra tekintettel a Legfelsőbb Bíróság a PK 374. számú állásfoglalásával a PK 280. számú állásfoglalást hatályon kívül helyezte.

Hámori Vilmos a beavatkozó részére fellebbezési jogot biztosítana az általa támogatott fél kifejezett akarata ellenére is.[6] Ez azzal a javaslatával függ össze, amely szerint az egységes ítélkezés előmozdítása és a további perek megelőzése érdekében az ítélet anyagi jogerejét ki kellene terjeszteni a beavatkozóra is. Ebben az esetben a beavatkozót természetesen nem lehetne elzárni attól, hogy amennyiben a határozatot sérelmesnek tekinti, azt az általa támogatott fél álláspontjától függetlenül, sőt akarata ellenére megfellebbezhesse. Ez alól kivétel csak az egyezséget jóváhagyó végzés esetében volna indokolt, mert a felek rendelkezési jogát az egyezség megkötésének a beavatkozó hozzájárulásától való függővé tételével nem lehet korlátozni, viszont ebben az esetben az egyezség nem is járhatna a beavatkozóra hátrányos jogkövetkezményekkel.

c) Az ügyész fellebbezési joga

Az ügyész részére a fellebbezést a törvény eredetileg csak a házassági, valamint az apasági és a származás megállapítása iránti egyéb perekben tette lehetővé. Az ügyész fellebbezési jogosultságát a Ppn. tette általánossá és az ügyész fellebbezését óvásnak nevezte. Ezt az elnevezést a III. Ppn. mellőzte és azóta az ügyész fellebbviteli perorvoslatát is fellebbezésnek nevezzük.

Az ügyész fellebbezési joga önálló, a felek fellebbezési jogától független. Az ügyész tehát akkor is jogosult fellebbezéssel élni, ha a felek az ítélet ellen nem fellebbeztek. Ehhez képest az ügyész fellebbezését nem érinti az, ha a szintén fellebbezéssel élő valamelyik fél fellebbezését a bíróság elutasítja: téves a másodfokú bíróságnak az az álláspontja, hogy a felperes fellebbezésének az elutasítása folytán az első fokú ítélet felülvizsgálatának lehetősége megszünt (LB P. törv. I. 20 913/1972.).

Az ügyész fellebbezési joga független attól, hogy az ügyész az első fokú eljárásban részt vett-e. Az ügyész tehát akkor is benyújthat fellebbezést, ha az első fokú eljárásban nem lépett fel. Ilyen esetben az ügyész fellebbezése egyben a fellépését is jelenti.

Az ügyész fellebbezési joga szélesebb körű, mint a keresetindítási joga. Amíg ugyanis a Pp. 2/A. §-ában foglalt rendelkezés értelmében az ügyész nem indíthat keresetet olyan jog iránt, amelyet csak jogszabályban meghatározott személy vagy szerv érvényesíthet, addig a fellebbezési jogát ezekben a perekben is gyakorolhatja.

Találunk a törvényben olyan rendelkezést, amely az ügyész fellebbezési jogát külön is kimondja. A Pp. 290. §-ának (3) bekezdése szerint az első fokú bíróságnak a házasság érvénytelenítése iránti perben hozott ítéletét az ügyésszel akkor is közölni kell, ha a perben nem vett részt és az ügyész az ítélet ellen ilyenkor is fellebbezhet.[7] A fellebbezési jognak ez a külön kimondása ma már felesleges, mert a törvény 233. §-a az ügyész részére a fellebbezést minden perben lehetővé teszi. A rendelkezésnek így csak az ítélet közlése szempontjából van jelentősége, mert egyébként az ítéletet az ügyész részére nem kellene kézbesíteni, ha a pert nem ő indította meg és abban fel sem lépett.

Korábban vitás volt a kérdés, vajon fellebbezhet-e az ügyész a kereseti kérelemnek teljes egészében helyt adó ítélet ellen magasabb összeg megítélése érdekében, ha a felperes a keresetében nem érvényesítette a teljes igényét? Különösen a gyermektartási perekben fordul elő, hogy a felperes különböző okokból a keresetében kisebb összegű gyermektartásdíj megítélését kéri, amint amennyihez a gyermektartásdíjra vonatkozó jogszabályok értelmében joga lenne. A Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiuma a Pp. 2/A. §-a által az ügyész részére biztosított önálló perlési jogra utalással a kérdést igenlően döntötte el. Az önálló perlési jogból folyik ugyanis az, hogy az ügyész a kereseti kérelemnek teljesen helyt adó, tartásdíjat megállapító ítélete ellen is benyújthat fellebbezést a tartásdíjnak magasabb összegben való megállapítása érdekében és a fellebbezés(i óvás)t a másodfokú bíróság akkor is érdemben bírálja el, ha a tartásdíj felemeléséhez a perben álló fél nem járul hozzá (PK 573. számú állásfoglalás, BH 1957/8; PJD I. 1149.). Ezt az állás-

[5] Farkas József ezért a beavatkozó fellebbezését járulékos jellegűnek tekinti. (A polgári perrendtartás magyarázata. Bp. 1976. II. köt. 1131. old.)

[6] Polgári eljárásjogunk módosításának kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny, 1966. 8—9. sz.

[7] Ez a szabály korábban valamennyi házassági perben, továbbá az apasági és származás megállapítása iránti egyéb perekben is érvényesült, a III. Pp. óta azonban az első fokú bíróság ítéletét ezekben a perekben az ügyésszel nem kell közölni.

foglalást idézi a perben vagy a nemperes eljárásban fellépő ügyész jogkörének egyes kérdéseiről szóló — a XXXV.—XXXVI. számú Polgári Elvi Döntésekkel módosított — XXVII. számú Polgári Elvi Döntés indokolása és megállapítja, hogy bár az állásfoglalás csak a tartási pereket említi, a jogszabály azonban nem különböztet az egyes perfajták között, és ezért az ügyész nemcsak tartási perekben élhet fellebbezéssel a keresetet teljesítő ítélet ellen, hanem egyéb perekben is. Ebből következik az is, hogy ha az ügyész a fellebbezésében a kereseti összegnél nagyobb összeg megítélését kérheti, akkor megilleti az a jog is, hogy a fél keresetét felemelhesse. Ezzel a joggal az ügyész a másodfokú eljárásban csak a Pp. 247. §-ában foglalt rendelkezések korlátai között élhet.

Az ügyésztől függ tehát az, hogy él-e fellebbezéssel az első fokú bíróság határozata ellen. A Magyar Népköztársaság Ügyészségéről szóló 1972. évi V. törvény 10. §-a (1) bekezdésének b/ pontja előírja, hogy az ügyésznek a polgári peres és nemperes eljárásban való részvétele során tiszteletben kell tartania a felek rendelkezési jogát, feltéve, hogy annak gyakorlása a közérdeket vagy mások magánérdekét nem sérti. A törvény indokolásából kitűnik, hogy ez a per- és jogorvoslatokkal való élés tekintetében is irányadó. Ilyen esetekben egyébként az eljárás már olyan szakban van, amikor a felek az alapvető rendelkezési jogaikkal már éltek azáltal, hogy a jogvitát a bíróság elé vitték és ott különböző kérelmeket terjesztettek elő, sőt a jogvitát a bíróság már el is bírálta. Ezért az eljárásnak ebben a szakában a felek rendelkezési jogának tiszteletben tartása mellett már a törvényességi követelményeknek kell fokozottan előtérbe lépniük.

A legfőbb ügyész az ügyész polgári jogi tevékenységéről szóló 4/1973. (ÜK. 3.) számú utasításának 26. pontjában emeli ki azokat a szempontokat, amelyeket az ügyészeknek a fellebbezésre alkalmas ügyek kiválasztásában követniük kell.[8] Az iránymutatás szerint csekély jelentőségű törvénysértés esetében fellebbezést benyújtani nem szabad.

A bíróság nem jogosult annak felülbírálására, hogy az ügyész fellebbezése indokolt volt-e, megfelelt-e az említett utasításban foglalt szempontoknak és ezért, ha az ügyész fellebbezést nyújtott be, azt az általános szabályoknak megfelelően el kell bírálnia.

Az ügyész fellebbezési jogát a feleknek a fellebbezésről való lemondása megszünteti, ha az ügyész az első fokú eljárásban nem vett részt. A Pp. 233. §-ának a III. Ppn. 40. §-ával megállapított (1) bekezdésében foglalt rendelkezés szerint ugyanis ha a felek a fellebbezésről lemondottak, az első fokú eljárásban részt nem vevő ügyész sem élhet fellebbezéssel.[9] Ebből viszont az következik, hogy ha az ügyész az első fokú eljárásban részt vett, akkor a fellebbezés joga őt a felek lemondásától függetlenül megilleti és ezért a határozat jogerőre emelkedéséhez az ő lemondása is szükséges. Egy esetben azonban a törvény az első fokú eljárásban részt nem vevő ügyész részére a felek lemondásától függetlenül biztosítja a fellebbezési jogot, mégpedig a házasság érvénytelenítése iránt indított perben, amelyben a Pp. 290. §-ának (3) bekezdése értelmében az ítéletet az ügyésszel akkor is közölni kell, ha a perben nem vett részt és ilyenkor az ügyész fellebbezéssel élhet. Ezt a fellebbezési jogot nem szünteti meg a feleknek a fellebbezésről való lemondása, így a határozat jogerőre emelkedéséhez az ügyész lemondása is szükséges.

d) Egyéb érdekeltek fellebbezési jogosultsága

Az egyéb érdekeltek között megemlíthetjük a tanút, a szakértőt, a szemletárgy birtokosát stb. Ezeknek a fellebbezési joga tágabb a beavatkozóénál annyiban, hogy amíg a beavatkozó az általa támogatott fél akarata ellenére nem fellebbezhet, addig az egyéb érdekeltet a fellebbezés a féltől függetlenül megilleti. Szűkebb viszont a fellebbezési jogosultságuk annyiban, hogy a határozatnak csak a reájuk vonatkozó része ellen élhetnek fellebbezéssel, a beavatkozónál viszont ilyen korlátozás nincsen.

Nem tartalmaz rendelkezést a határozat indokolásának az a része, amely a tanú szavahihetőségét vagy a szakvélemény helyességét vonja kétségbe. Ha azonban a bíróság pl. a tanú ellen hamis tanúzás miatt a büntetőeljárás megindítása végett az iratoknak az ügyészséghez való áttételét rendeli el, a fellebbezést az ilyen határozat ellen a tanú részéről nem tekinthetjük kizártnak.

Érdekelt személynek tekintette a Legfelsőbb Bíróság azt az ügyintéző ügyvédet, akinek mulasztása miatt a bíróság az ügyvédi munkaközösséggel szemben a Pp. 5. §-a alapján pénzbírságot szabott ki. Az erre vonatkozó P. törv. II. 20 279/1976. számú határozat szerint a szóban forgó végzés nem tartalmaz ugyan közvetlen rendelkezést az ügyintéző ügyvéddel szemben, közvetve azonban feltétlenül érinti őt, miután az ügyvédi munkaközösséggel szemben megállapított anyagi hátrányért — amennyiben ez a felróható magatartásával kapcsolatos — az ügyintéző anyagi felelőssége a munkaközösséggel szemben fennáll (BH 1977/3, 110; PJD VII. 375.).

A Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint a pártfogó ügyvédet mint érdekelt személyt szintén önálló fellebbezési jog illeti meg a perköltség tekintetében (P. törv. I. 20 633/1970., BH 1971/7, 6816; PJD V. 500.).

A házasfelek lakásvitájában az Esztergomi Megyei Bíróság érdekeltnek tekintette azt a bérlakással rendelkező vállalatot, amelynek az elhelyezési kötelezettségét az első fokú bíróság az 1/1971. (II. 8.) Korm. számú rendelet 120. §-a (1) bekezdésének b) pontjára utalással megállapította (Pf. 20 318/1979.).

II.

Fellebbezési jogosultság a nem peres eljárásokban

A polgári nem peres eljárásokban a fellebbezési jogosultságot illetően a 105/1952. (XII. 28.) MT számú rendelet 13. §-ának (2) bekezdésére kell utalnunk, amely szerint az első fokú bíróság határozata elleni fellebbezésre a Pp. XII. fejezetének a végzések elleni fellebbezést szabályozó rendelkezései irányadók.

A nem peres eljárásban azonban nincsenek peres felek, ezekben az eljárás rendszerint kérelemmel indul meg és az eljárásban elsősorban a kérelmezőt kell fél-

[8] Az ügyészi fellebbezések jogi tárgyválasztásait is tárgyalja *Gáspárdy* László: Perjogi kérdésekről egy főügyészség fellebbezései kapcsán c. tanulmányában. Magyar Jog, 1976. 8. sz.

[9] Ezt a szabályt a III. Ppn. 40. §-a a Legfelsőbb Bíróság Pk 272. számú állásfoglalásából vette át. A Legfelsőbb Bíróságnak hasonló álláspontot tükröző Pf. III. 22. 259/1953. számú határozatához kapcsolódott Beck Salamonnak „Lemondás a fellebbezésről" c. megbeszélése. Jogtudományi Közlöny, 1954. 1—2. sz.

nek tekinteni, de félnek minősül az is, aki a kérelem teljesítését ellenzi és ezzel a kérelmező ellenfelévé lesz. Ezenkívül egyes jogszabályok meghatározzák azoknak a személyeknek a körét, akik a bírósági eljárás vagy a bíróság eljárását megelőző államigazgatási eljárás megindítását kérelmezhetik és az ilyen személyek — ha nem is vettek részt az első fokú eljárásban — abban érdekeltek lehetnek és ezért az első fokú határozat ellen a fellebbezési jogukat el kell ismerni.

A Pp.-nek a beavatkozás időbeli korlátozására vonatkozó rendelkezése az *iparjogvédelmi nemperes eljárásokban* nem irányadó, mivel szabadalmi ügyekben a 9/1969. (XII. 28.) IM számú rendelet 6. §-ának (1) bekezdése, védjegyügyekben pedig a 4/1970. (VII. 1.) IM számú rendelet 4. §-ának (1) bekezdése a beavatkozást az eljárás jogerős befejezéséig engedélyezi. Ebből következik, hogy ezekben az ügyekben ez idő szerint is lehetséges a beavatkozásnak a fellebbezéssel történő összekapcsolása, a beavatkozásnak az első fokú határozat elleni fellebbezésben való bejelentése.

Egyéb nemperes eljárásokban a fellebbezési jogosultságot érintő következő rendelkezések találhatók:

A *hagyatéki eljárásban* a hagyatéki eljárásról szóló 6/1958. (VII. 4.) IM számú rendelet (He.) a fellebbezési jogosultságot illetően két rendelkezést tartalmaz:

a) fellebbezéssel élhet mindenki, aki a végzés valamely rendelkezését magára nézve sérelmesnek tartja [73. § (2) bek.];

b) kiskorú, gondnokság alatt álló vagy ismeretlen helyen tartózkodó személy érdekében a hagyatékátadó végzést fellebbezéssel a gyámhatóság is megtámadhatja.

Az a) ponthoz:

A szabály alkalmazását illetően a gyakorlat sokáig ingadozó volt. Így a Fővárosi Bíróság — a korábbi, de azonos rendelkezést tartalmazó jogszabályhoz kapcsolódóan[10] — a 43. Pkf. 23 727/1957. számú végzésével elutasította a hagyatékátadó végzés ellen a hagyatéki hitelezőnek arra alapított fellebbezését, hogy más törvényes örökösök is vannak, mert érdekeltségének hiánya miatt a hagyatéki hitelező ilyen fellebbezés benyújtására nem jogosult.

Az irodalomban Gellért György és Hegyháti István annak a felfogásuknak adtak kifejezést, hogy messzire vezetne, ha a közjegyző végzése ellen mindenki fellebbezhetne, aki — okkal vagy ok nélkül — a végzést magára nézve sérelmesnek tekinti. Ezért az érdeksérelemnek valamilyen módon meg kell nyilvánulnia. Azt a körülményt, hogy az érdeksérelem valóban fennforog, a fellebbezési bíróság állapítja meg.[11]

Ez az álláspont azonban nem helytálló. Eltekintve attól, hogy a hitelező szempontjából sem közömbös az, hogy hány örökös van, a jogszabálynak „aki a végzés valamely rendelkezését magára nézve sérelmesnek tartja" szövegéből egyértelműen következik, hogy a fellebbezési jogosultság a fellebbező félnek az érdeksérelmet illetően elfoglalt álláspontjától és nem a fellebbezési bíróságnak erre vonatkozó megállapításától függ. A fellebbezési jogosultságnak a fellebbezés alaposságától való függővé tétele elvileg sem helyes: más a fellebbezési jogosultság és más a fellebbezés helytállósága.

A gyakorlat is ebben az irányban fejlődött.

Így a Legfelsőbb Bíróság tévesnek minősítette a másodfokú bíróságnak azt a végzését, amely a hagyatéki hitelező részéről a hagyatékátadó végzés ellen benyújtott fellebbezést azért utasította el, mert a hagyatéki hitelezőre az öröklési arány nem lehet sérelmes. Először is, a hagyatéki hitelezőt érinti és így reá nézve sem közömbös az öröklési arány megállapítása, mert nem mindegy neki, hogy ki vagy kik ellen kell az igényét érvényesítenie; de ettől függetlenül — és ez a lényeges — a hagyatéki eljárásban a fellebbezési jogosultságot nem a hagyatékban való részesedés, hanem az alapozza meg, hogy a fellebbező a hagyatéki eljárás során hozott végzés valamely rendelkezését magára nézve sérelmesnek tartja (P. törv. II. 20 126/1974., BH 1975/2, 80; PJD VI. 820.).

A Kecskeméti Megyei Bíróság is hangsúlyozza a hagyatéki hitelező fellebbezési jogát az eljárás során hozott végzéssel szemben és ezért, ha a hitelező erről a jogáról nem mondott le, a hagyatékátadó végzést a többi jogosult lemondása esetén sem lehet jogerősnek nyilvánítani (Pkf. III. 21 303/1973., BH 1974/12, 481; PJD VI. 821.).

A hagyatékátadó végzés ellen azoknak az örökösöknek is fellebbezési joguk van, akiket a hagyatéki tárgyalásra nem kellett megidézni (Győri Megyei Bíróság, Pkf. 20 691/1965., BH 1966/12. 5122; PJD III. 572.).

Az egyik hagyatéki ügyben az örökhagyó tartását tanácsi bérlakás ellenében tartási szerződéssel elvállaló személy a hagyatékátadó végzés elleni fellebbezésében azt állította, hogy a szerződés értelmében a lakásban levő bútor is őt illeti, az ennélfogva nem tartozik a hagyatékhoz. A másodfokú bíróság a fellebbezést azzal az indokolással utasította el, hogy az eltartót csak a bérleti jogviszony folytatásának a joga illeti meg és ezért a hagyatéki eljárásban nem vehetnek részt. A Legfelsőbb Bíróság a másodfokú bíróság végzését törvénysértőnek minősítette és az eltartó fellebbezési jogosultságát megállapította, mert az eltartó a hagyatékátadó végzést sérelmesnek tartja, ezért fellebbezése a He. 73. §-ának (2) bekezdésében foglalt rendelkezésre tekintettel érdemi elbírálást igényel (P. törv. II. 20 623/1982.).

Ezeknek a határozatoknak az alapján megállapíthatjuk: a hagyatéki eljárásban a fellebbezési jog nincsen személy szerint korlátozva, a jogszabály a fellebbezés lehetőségét a legtágabb körben biztosítja, amennyiben bárki fellebbezéssel élhet, aki a végzést magára nézve sérelmesnek tekinti.

A b) ponthoz:

A gyámhatóság fellebbezési jogát a gyámhatósági feladatok teszik indokolttá. A gyámhatóság fellebbezési joga azonban csak a hagyatékátadó végzésre vonatkozik, más végzés ellen a rendelet nem biztosít a gyámhatóságnak fellebbezési lehetőséget. Ezt a fellebbezési jogot is a gyámhatóság csak a kiskorú, gondnokság alatt álló vagy ismeretlen helyen távollevő személy érdekében gyakorolhatja.

A *végrehajtási eljárásban* a jogszabályok egyes végzésekkel kapcsolatban megjelölik azokat a személyeket, akik fellebbezéssel élhetnek.

[10] A hagyatéki eljárásról szóló 38/1954. (IK 15.) IM számú utasítás 61. §-ának (2) bekezdése.

[11] A hagyatéki eljárás, Budapest, 1959. 256. old.

Így a végrehajtási lap kiállítását megtagadó végzés ellen a végrehajtást kérő fellebbezhet [Vht. 14. § (3) bek.], míg a végrehajtási lap visszavonását, illetőleg a végrehajtási záradék törlését elrendelő végzés ellen [Vht. 21. § (3) bek.], a közvetlen bírósági letiltást tartalmazó végzés ellen [Vht. 22. § (3) bek.], valamint a közjegyző ilyen végzése ellen [Vhr. 9. § (1) bek.], lakásügyben hozott határozat végrehajtása során a bejelentett lakás megfelelősége kérdésében hozott határozat ellen [Vhr. 63. § (3) bek.], az eredetileg jóhiszemű kötelezettel szemben utóbb a rosszhiszemű személyre vonatkozó rendelkezések alkalmazását elrendelő végzés ellen [Vhr. 64. § (3) bek.], végül a lakásügyben hozott bírósági határozat végrehajtását elrendelő végzés ellen [Vht. 68. § (3) bek.] a felek fellebbezhetnek.

A fellebbezésre jogosult személyek ilyen meghatározásából következik, hogy az említett végzések ellen más személyek — az ügyész kivételével[12] — nem fellebbezhetnek. Így a Vht. 14. §-ának (3) bekezdésében foglalt azt a rendelkezést, hogy a végrehajtási lap kiállítását megtagadó végzés ellen a végrehajtást kérő fellebbezhet, úgy kell érteni, hogy az adós az ilyen végzés ellen nem élhet fellebbezéssel;[13] vagy a Vht. 22. §-ának (3) bekezdésében foglalt az a rendelkezés, hogy a letiltó végzés ellen a felek fellebbezhetnek, azt jelenti, hogy a jogszabály a munkáltatónak nem kívánt fellebbezési jogot biztosítani, következésképpen a munkáltató a letiltó végzés ellen nem fellebbezhet még akkor sem, ha a végzésben foglalt rendelkezéssel összefüggésben érdekeltsége lehet.[14]

A *holtnak nyilvánítási, valamint a halál tényének megállapításával kapcsolatos eljárásban* az 1/1960. (IV. 13.) IM számú rendelet 17. §-ának (1) bekezdése szerint a holtnak nyilvánítás kérdésében hozott végzés ellen a kérelem előterjesztésére jogosultak mindegyike fellebbezéssel élhet még akkor is, ha az eljárásban nem vett részt. A kérelem előterjesztésére pedig a rendelet 2. §-ának (1) bekezdése értelmében az eltűnt házastársa, az ügyész, a gyámhatóság, valamint az jogosult, akinek az eltűnt holtnak nyilvánításához jogi érdeke fűződik.

Az *elmeosztályon elhelyezés törvényességének ellenőrzésével kapcsolatos eljárásban* a helyi bíróság végzése ellen a 6/1972. (XI. 23.) IM számú rendelet 6. §-ának (1) bekezdése értelmében a kórház igazgatója, az elmeosztályon elhelyezett személy, illetőleg a képviselője, valamint a felülvizsgálatot kérő személy (szerv) élhetnek fellebbezéssel.

Az *alkoholisták kötelező intézeti gyógykezeléséről* szóló 1982. évi 41. számú törvényerejű rendelet 12. §-ának (1) bekezdése értelmében a helyi bíróság végzése ellen a beutalt és az ügyész fellebbezhet. A törvényerejű rendelet 16. §-ának (1)—(2) bekezdéseiben foglalt rendelkezések szerint az intézeti kezelést megszüntető végzés ellen az ügyész fellebbezhet, míg ha a helyi bíróság megállapítja, hogy az intézeti kezelés megszüntetésének nincs helye és azt folytatni kell, az erre vonatkozó végzés ellen az ügyész és beutalt fellebbezhetnek.

III.

Lemondás a fellebbezésről

A fellebbezésről való lemondást a Pp. nem a fellebbezésről szóló XII. fejezetében, hanem a határozatok jogerőre emelkedésével összefüggésben mint olyan perbeli cselekményt szabályozza, amely a határozat jogerőre emelkedését eredményezi.

A Pp. 228. §-ának a III. Ppn. 39. §-ával módosított (2) bekezdésében foglalt rendelkezés szerint *ha a fellebbezésről lemondottak, a határozat akkor emelkedik jogerőre, amikor a lemondást a bíróságnál bejelentették. A lemondás csak akkor hatályos, ha azt a határozat kihirdetése után valamennyi fél bejelenti; a lemondást visszavonni nem lehet. A határozat az utolsó bejelentésnek a bírósághoz érkezését követő nappal válik jogerőssé.*

A fellebbezésről való lemondás a polgári eljárási jog egyik alapelvének, a rendelkezési elvnek a folyománya.

A fellebbezésről azok mondhatnak le, akik a fellebbezésre jogosultak.

A fél az ítélet elleni, az ügy érdemi részére vonatkozó fellebbezési jogáról akkor is lemondhat, ha őt a perben pártfogó ügyvéd képviselte. A pártfogó ügyvédet ugyan önálló fellebbezési jog illeti meg a perköltség tekintetében, az azonban nem járhat azzal a jogkövetkezménnyel, hogy a félnek a per fő tárgya (érdemi része) tekintetében fennálló rendelkezési jogát korlátozhassa (LB P. törv. I. 20 633/1970., BH 1971/6, 6816; PJD V. 500.).

A hagyatéki eljárásban a He. 74. §-ának (2) bekezdése szerint a kiskorú, távollevő vagy gondnokság alatt álló örökös fellebbezési jogáról lemondani nem lehet.

A fellebbezésről való lemondásnak a törvény idézett rendelkezéséből kitűnően *két feltétele* van:

a) A fellebbezésről csak a határozat kihirdetése után lehet lemondani, a határozat kihirdetése előtti lemondás nem joghatályos.

A törvény a lemondás szabályozásánál határozatot említ, rendelkezése tehát ítéletre és végzésre egyaránt vonatkozik. Mégis, miután a végzések jelentős része, sőt az államigazgatási határozat bírósági felülvizsgálata iránti perekben és gazdasági perekben tárgyaláson kívüli elintézés esetén (Pp. 333—334. §-ok, illetőleg Pp. 376. §) az ítéletek sem kerülnek kihirdetésre, felmerül az a kérdés, vajon a ki nem hirdetett ítélet vagy végzés elleni fellebbezésről le lehet-e mondani? A kérdésre igenlően kell válaszolnunk, mert nincs ok annak feltételezésére, hogy a törvény a ki nem hirdetett ítéletek és végzések elleni fellebbezésről való lemondást ki akarta zárni. A Pp. a kihirdetésre utalással — a korábbi szabályozással szemben[15] — azt

[12] Az ügyészre a fellebbezés korlátozása — eljárásbeli szerepe és jogállása miatt — nem vonatkoztatható.

[13] Lásd a Legfelsőbb Bíróságnak az 1955. évi 21. számú törvényerejű rendelet hasonló rendelkezéséhez kapcsolódó Pkf. III. 20 494/1967. számú határozatát (BH 1967/11, 5504; PJD III. 550.).

[14] Lásd a Debreceni Megyei Bíróságnak az 1955. évi 21. számú törvényerejű rendelet hasonló rendelkezéséhez kapcsolódó Pkf. III. 20 873/1973. számú végzését (BH 1974/11, 438; PJD VI. 787.).

[15] Az 1911. évi I. törvény is eredetileg csak az ítélet kihirdetése utáni lemondást ismerte el hatályosnak, az 1925. évi VIII. törvény azonban lehetővé tette azt, hogy a felek a szóbeli tárgyalás berekesztése előtt egyezően kijelentsék a fellebbvitelről való kölcsönös lemondásukat és ebben az esetben az ítélet a kihirdetésével jogerőre emelkedett. Az ítélet kihirdetése után a lemondás már egyoldalúan is történhetett (410. §), ez az egyoldalú lemondás azonban nem gátolta a felet abban, hogy az ellenfele fellebbezéséhez csatlakozzék (Te. 30. §).

kívánta hangsúlyozni, hogy előre, vagyis a határozat meghozatala előtt, amikor még a határozat tartalma sem ismeretes, a fellebbezésről nem lehet lemondani.

Még így is vitás azonban az, hogy a ki nem hirdetett határozat esetén meg kell-e várni annak kézbesítését, vagy pedig a már meghozott, de még nem kézbesített határozat elleni fellebbezésről való lemondást is be lehet-e jelenteni? A kérdés megoldásánál abból kell kiindulnunk, hogy a határozat kézbesítéséről a törvény nem tesz említést és ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a fellebbezésről a kézbesítéstől függetlenül, tehát a határozat kézbesítése előtt és kézbesítése után egyaránt le lehet mondani. Ezért nincs akadálya annak, hogy a felek a határozat kézbesítése előtt bejelentsék a fellebbezésről való lemondásukat, amennyiben a határozatról — pl. a bírósági iratok megtekintésével — már tudomást szereztek; ha azonban a bíróság a Pp. 227. §-ában biztosított jogánál fogva határozatától a kézbesítés előtt — eddig az időpontig ahhoz kötve nem lévén — eltér, akkor a lemondás hatályát veszti.

A hagyatéki eljárásban ezeket a kérdéseket részben a jogszabály rendezi: a He. 74. §-ának (1) bekezdése szerint a fellebbezés jogáról a végzés kihirdetése után a kézbesítés előtt és után is le lehet mondani. Erre a végzés kihirdetésével a jelenlevő feleket figyelmeztetni kell.

A dolog természetéből következik, hogy a fellebbezési határidő eltelte után a fél a fellebbezésről már nem mondhat le, miután a fellebbezési joga a fellebbezési határidő elteltével megszűnt és ezt követően már nincs miről lemondania, a fellebbezés benyújtása után pedig csak a fellebbezés visszavonásáról lehet szó.

b) A lemondás csak akkor hatályos, ha azt valamennyi fél, illetőleg fellebbezésre jogosult bejelenti.

Bár a beavatkozó fellebbezésre jogosult, az ő lemondása nem szükséges akkor, ha a felek a fellebbezésről lemondtak, mert ebben az esetben a beavatkozó nem fellebbezhet, amint ezt a beavatkozó fellebbezési jogosultságának vizsgálatánál láttuk.

A gondnokság alá helyezésre irányuló perben az alperes perbeli cselekvőképességgel rendelkezik abban az esetben is, ha részére a bíróság ügygondnokot rendelt. Ezért az ítéletet kézbesítés útján az alperessel is közölni kell. A fellebbezésről való lemondás az alperes nyilatkozata nélkül nem hatályos (LB P. törv. II. 20 259/1970., NH 1970/1, 6307; PJD IV. 749.).

A hagyatéki eljárás során hozott végzés ellen a fellebbezési jog a hagyatéki hitelezőt is megilleti és ha a hagyatéki hitelező erről a jogáról nem mondott le, a végzést abban az esetben sem lehet jogerősnek nyilvánítani, ha a többi fellebbezésre jogosult a fellebbezési jogáról lemondott (Kecskeméti Megyei Bíróság, Pkf. III. 20 303/1973., BH 1974/12, 481.).

A Pp. eredeti rendelkezése szerint a fellebbezésről való lemondás csak akkor volt hatályos, ha azt valamennyi fél együttesen jelentette be.[16] Ezt a feltételt a III. Ppn. mellőzte, mert az együttes bejelentés teljesítése, elsősorban a különleges eljárásokban nehezítette a határozatok jogerőre emelkedését. A lemondásra vonatkozó nyilatkozataikat ennélfogva a felek különkülön is megtehetik, mégpedig akár szóban, akár írásban.

A fellebbezésről való lemondás vissza nem vonható eljárási jognyilatkozat.

A lemondás *joghatásait* az alábbiakban lehet összefoglalni:

a) A fellebbezésről való lemondás elsődleges következménye az, hogy a határozat jogerőre emelkedik. A lemondásnak tulajdonképpen ez a célja.

Hogy a határozat jogerőre emelkedése mikor következik be, az attól függ, hogy a lemondás a jogosultak részéről együttesen történt-e vagy pedig külön-külön. Az első esetben a határozat akkor emelkedik jogerőre, amikor a lemondást a bíróságnál bejelentették, míg külön-külön történt bejelentés esetén a határozat az utolsó bejelentésnek a bírósághoz érkezését követő nappal válik jogerőssé.

b) A lemondás további joghatálya az, hogy a fél fellebbezési jogát megszünteti. Ezért, ha a fél utóbb mégis fellebbezést nyújtana be, a fellebbezését a Pp. 237. §-a alapján el kell utasítani azon az alapon, hogy a fél a lemondás folytán nem jogosult a fellebbezésre.[17] A fellebbezésről joghatályosan történt lemondás esetén a fél akkor sem terjeszthet elő fellebbezést, ha az őt képviselő pártfogó ügyvéd a javára megítélt perköltség miatt fellebbezett (LB P. törv. I. 20 633/1970., BH 1971/7, 6816; PJD V. 500.).

A fellebbezésről való lemondás nem zárja ki a félnek azt a jogát, hogy a határozatban utóbb észrevett szám- vagy számítási hibának vagy egyéb elírásnak a kijavítását kérhesse, vagyis a határozat elleni fellebbezésről való lemondás nem jelenti a határozat kijavítása iránti igényről való lemondást is. Ugyanígy nem akadályozza a fellebbezésről való lemondás azt sem, hogy ha a bíróság a határozatát utóbb kijavítja, a fél a kijavító végzés ellen fellebbezést nyújtson be.

c) A feleknek a fellebbezésről való lemondása — amint láttuk — az ügyésznek a fellebbezési jogosultságát is megszünteti, ha az ügyész az első fokú eljárásban nem vett részt, kivéve a házasság érvénytelenítése iránti pereket, amelyekben a feleknek a fellebbezésről való lemondása az ügyész fellebbezési jogát nem érinti.

Ha a határozat kihirdetése alkalmával a fellebbezésre jogosultak e jogukról valamennyien lemondottak:

d) az ítélet indokolásának csak a megállapított tényállás rövid leírását kell tartalmaznia, valamint — utalásként — az alkalmazott jogszabályokat kell feltüntetnie [egyszerűsített indokolás: Pp. 221. § (4) bek.];

e) a hangfelvétel alapján a bíróság nem készít jegyzőkönyvet [15/1976. (XII. 7.) IM számú rendelet 2. § (1) bek. c/ pont].

[16] A tárgyaláson jelen nem levő ügyész, akinek nem volt lehetősége arra, hogy a fellebbezésről való lemondását a peres felekkel együtt és egyszerre jelentse be, külön is bejelenthette a lemondást (LB Pf. III. 21 223/1961., ÜK 1961/10, 115).

[17] Amikor az egyezséget jóváhagyó végzés a feleknek a fellebbezésről való lemondása folytán nyomban jogerőre emelkedett és a felperes a végzés ellen fellebbezéssel élt, a Legfelsőbb Bíróság a végzés jogerőre emelkedésére hivatkozással utasította el a fellebbezést: fellebbezéssel nem támadható meg. (P. törv. II. 20 083/1968.).

Novák István

A perköltség-megtérítési kötelem, mint a polgári perből származó kötelmi jogviszony

I.

A perköltség mint a polgári per egyik következménye

1. A polgári pert mint jogintézményt a jogalanyok azért veszik igénybe, hogy segítségével a köztük keletkezett jogvitákat rendezzék. A rendezés az állam erre szolgáló szervének, a bíróságnak igénybevételével történik s a pertindító fél célja az, hogy az általa megsértettnek vagy veszélyeztetettnek jelzett anyagi jogát a bíróság a törvényben meghatározott védelemben részesítse. A polgári per igénybevételének legfőbb célja és ehhez képest leglényegesebb következménye is a felek viszonylatában megzavart vagy megzavartnak állított jogrend helyreállítása, a törvényesség uralmának biztosítása a polgári jogterületen. Az intézmény célja és igénybevételének következménye itt tehát azonos. Cél és következmény beáll akkor, midőn a bíróság a peres felek közötti jogvitát érdemben elbírálja. Annak folytán pedig, hogy az érdemi döntés — a *Pp* 212. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezésekre tekintettel — mindig ítélet formájában jelentkezik, a folyamatba tett polgári per leglényegesebb következményét az ítélet tartalmazza.

A felek jogvitájának ítéletben történt rendezésével a bíróság azonban nemcsak a szorosan vett érdemi elbírálásra korlátozza tevékenységét. A pert érdemben lezáró ítélet nemcsak a felek jogvitáját dönti el, hanem ugyanakkor sok egyéb olyan vonatkozásban is tartalmaz rendelkezést, amely az ügy érdemével közvetlen vagy közvetett módon összefüggésben áll. Az *érdemi döntés az ítéletnek nem kizárólagos tartalma*, mert mellette és vele kapcsolatosan a bíróságnak számos egyéb tényt vagy körülményt is rendeznie kell. Ennek a megállapításnak illusztrálására elegendőnek látszik arra hivatkoznunk, hogy az érdemi döntéssel összefüggésben a bíróság az előzetes végrehajthatóság, teljesítési határidő, részletfizetés, különböző járulékok megfizetése, egyes — főleg személyállapottal kapcsolatos — perekben pedig jellegzetes személyi körülmények vonatkozásában köteles intézkedni. Az érdemi döntés köré adott esetben a további intézkedéseknek, rendelkezéseknek egész sora telepedik és élesen aláhúzza a polgári per érdemi lezárásának sokféle változatosságát. Ezek a megállapítások egyaránt érvényesek a keresetnek helytadó és a keresetet elutasító esetekre is. Elutasítás esetében az érdemi állásfoglalás következményei mindenesetre kisebb számúak, de az semmiképpen nem állítható, hogy a kereset elutasítását kimondó bírósági döntés, mint a per fő következménye mellett az említett egyéb következmények ne szerepelnének.

A polgári per most említett *mellékkövetkezményei*, amelyek kisebb vagy nagyobb számban az érdemi döntésben jelentkező fő következményekhez tapadnak, soha sem a bírósági önkény vagy tetszés eredményeként lépnek fel, hanem minden esetben a *Pp* — olykor kivételesen más jogszabály — rendelkezésének nyomán látnak napvilágot egy-egy konkrét perben. A törvény és a bíróság által kimondott mellékkövetkezmények éppen olyan szoros kapcsolatban állanak egymással, mint az a jogi norma, amelynek alapján a bíróság a per érdemét az adott esetben elbírálta.

2. A polgári per most említett fő- és mellékkövetkezményei többféleképpen osztályozhatók. Legjellegzetesebb csoportosításuk az, midőn e következményeket abból a szempontból vizsgáljuk, vajon hatásukat a jogrend anyagi vagy eljárási területén fejtik-e ki. E vonatkozásban a perben hozott ítéletben jelentkező érdemi döntést, mint a per fő következményét minden esetben az jellemzi, hogy ennek hatása az anyagi jog területén mutatkozik meg. Az érdemi döntés a felek anyagi jogviszonyait rendezi vagy úgy, hogy egy fennálló állapotot megváltoztat, vagy pedig úgy, hogy a fennálló tényleges állapotra mint a törvénynek megfelelőre úgy utal, hogy a felek jogviszonyában változtatásra, módosításra okot nem lát.

A polgári per mellékkövetkezményei már nem ilyen egyértelműen egyoldalúak, mint az említett érdemi döntés. Egyes mellékkövetkezmények maguk is *anyagi jogterületen* fejtik ki hatásaikat, mások pedig *eljárásjogi vonatkozásban* teszik ugyanezt.

Ugyanakkor a mellékkövetkezmények egy része csupán *megállapításra*, valamilyen ténynek vagy körülménynek rögzítésére szorítkozik, másik része viszont további közvetlen *joghatások kiváltására* alkalmas és hivatott. Így pl. az alperes személyi körülményeinek feltárása csupán megállapításra irányul, ugyanakkor az előzetes végrehajthatóság, vagy az alperes illetményeinek letiltására vonatkozó rendelkezés mindkét fél oldalán jelentős további joghatások és következmények előidézésére hivatott.

Van végül az ítéletben jelentkező érdemi döntés, mint fő következmény mellett a mellékkövetkezményeknek olyan csoportja is, amelybe tartozók sem nem megállapító, sem nem további jogkövetkezményeket kiváltó jellegűek, hanem egyszerűen csak bizonyos *tájékoztatási funkciót* látnak el. Ilyen jellegzetes tájékoztatási mellékkövetkezmény a felekhez intézett az a közlés, vajon a bíróság határozata ellen van-e és ha igen, milyen törvényes feltételek betartásával van helye perorvoslatnak.

3. A polgári pernek egyik *jellegzetes mellékkövetkezménye a perköltség.*[1] Mellékkövetkezmény azért, mert minden esetben az érdemi döntéshez, vagy

Novák István egyetemi docens, MNE Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

[1] Így fogja fel a perköltséget *Chorazkova* Sabina: Koszty sadive. Koszty w potepovassin arbitrazowyn orazprezd zadami sibespieczen spolexznych. Warszawa, 1963. c. művében.

az eljárást befejező egyéb határozathoz kapcsolódik, minthogy a *Pp* úgy rendelkezik, hogy „a bíróság a perköltség viselése felől az ítéletben vagy az eljárást befejező egyéb határozatban dönt".[2] Önálló létet a perköltség nem kaphat és ez még abban az esetben sem állhat elő, ha a per a felek között a perköltséget illetően folyik, mert ha a konkrét polgári per csak erre a területre szűkült is, a perköltségről való döntés nem lesz a per fő tárgya és nem lehet a per fő következménye sem, mert sorsa minden esetben a fő követeléshez kapcsolódik és ahhoz viszonyítottan lesz kisebb vagy nagyobb, tartozik azt egyik vagy másik fél megfizetni.

A perköltség viselése, mint a polgári per egyik jellegzetes mellékkövetkezménye kivételesen akkor is jelentkezik, ha „a törvény értelmében tanút vagy szakértőt, vagy a perben nem álló más személyt kell valamely perbeli cselekmény költségében elmarasztalni", vagy „ha valamely perbeli cselekmény költsége a felek valamelyikét a per eldöntésére tekintet nélkül terheli",[3] mert mindkét most említett esetben a bíróságnak jogában áll a perköltségek e része felől — az ítéleten és az eljárást befejező egyéb határozaton kívül is — nyomban rendelkezni.

A perköltségviselés fő szabálya az, hogy „a pernyertes fél költségeinek megfizetésére a pervesztes felet kell kötelezni". Az ehhez igazodó mellékszabály viszont azt mondja ki, hogy „ez alól annyiban van helye kivételnek, amennyiben a 80—83. §-ok eltérően rendelkeznek, vagy a törvény egyéb kifejezett rendelkezése a költséget a per eldöntésétől függetlenül másnak a terhére rója".[4]

A perköltségviseléssel kapcsolatos döntést illetően a *Pp* fő szabályként azt írja elő, hogy „a bíróság a perköltség felől hivatalból határoz". Kivétel ez alól az az eset, „ha a pernyertes fél a perköltség tárgyában való határozathozatal mellőzését kéri", vagy az, midőn a felek között a perben egyezség jött létre, mert ilyenkor „a bíróság a perköltség felől csak a felek kérelmére határoz".[5] Abban az esetben viszont, „ha a bíróság az ügyész, illetőleg a 2. §-ban megjelölt állami szerv keresetét elutasította, a perköltség megfizetésére az államot kell kötelezni".[6]

4. A most felhívott törvényhelyek igen élesen aláhúzzák a perköltség, mint a polgári per mellékkövetkezményének különös jelentőségét. Azok a szabályok, amelyek a perköltség viseléséről akár mint fő-, akár mint mellékrendelkezések a törvényben adva vannak, jellegzetesen rávilágítanak ennek a perbeli mellékkövetkezménynek arra a tulajdonságára, hogy *a perköltségviselésről történt bírósági rendelkezés az anyagi jog világában érezteti hatását*. Azt, hogy a perköltséget valakinek viselnie kell, tehát a költség összegét egy másik személy részére meg kell fizetnie, anyagi joghatást kiváltó rendelkezés, mert az anyagi jogterületen hoz létre bizonyos, figyelemreméltó változásokat.

Ennek a sajátosságnak a következőkben lesz különös fontossága és a perköltség jogi természetét illetően lényeges jelentősége.

[2] Pp. 77. § első mondata.
[3] Uo. második és harmadik mondat.
[4] Pp. 78. § (1) bekezdése.
[5] Pp. 78. § (2) bekezdése.
[6] Pp. 78. § (3) bekezdése.

II.

A perköltségre vonatkozó bírósági döntés kötelemkeletkeztető vonásai

1. Az eddig előadottak során már szó volt arról, hogy a polgári per lényegében nem más, mint a megsértett vagy veszélyeztetett anyagi jogviszonyok rendezésének államilag szankcionált eszköze. A polgári per célja a felek között felmerült jogviták törvénynek és jogszabálynak megfelelő rendezése. A cél mint eredmény az érdemi döntésben jelentkezik.

Ebből értelemszerűen következik, hogy a polgári per a most említett célnak és eredménynek a megvalósításánál egyáltalában nem törekszik arra, hogy bármilyen vonatkozásban is költségeket okozzon. Ilyen szándék — eltekintve természetesen a rosszhiszemű és a perrel mint jogintézménnyel visszaélő perindítási esetektől — a per lényegétől távol áll. A jogvita rendezése, az érdemi bírósági állásfoglalás a fontos és nem az, hogy ennek kapcsán vagy ennek következményeként jelentkezik-e és ha igen, milyen mértékben lép fel a perköltség, mint jellegzetes perbeli mellékkövetkezmény.

Ugyanakkor az sem kétséges, hogy bár a per célja egyáltalában nem körvonalazható a perköltség intézményében, mégis ez a költség — éppen a törvény vonatkozó és már feltárt rendelkezései alapján — *szükségképpen fellép* és a polgári pernek sajátságos velejárója. Ezt a megállapítást semmi esetre sem gyengíti az a kivételes eset, midőn a polgári perrel összefüggésben egyik fél oldaláról sem mutatkozik számbavehető költség és a bíróság ezért eltekint a költségekre vonatkozó rendelkezés meghozatalától. Ha ilyen költség felmérhető módon nem is észlelhető, mégis aligha képzelhető el olyan polgári per, amely a felek részéről semmiféle költséggel ne járna. Ha más nem, bélyegköltség, a postabélyeg ellenértéke, vagy annak a papírnak az értéke, amelyet a fél beadványai szerkesztésénél felhasznál, esetleg a munkamulasztás értéke minden pernél jelentkezik és ha ezeket a valóban jelentéktelen értéktényezőket a gyakorlat általában figyelmen kívül is hagyja, ez nem jelenti e tényezők létezésének hiányát, azt tehát, mintha a per minden költséget elhárítva a lebonyolítható volna. Mindez erőteljesen aláhúzza azt a körülményt, hogy a polgári per — akarva-akaratlanul is — olyan jogintézmény, amelytől a költségtényezők elvileg egyáltalában, gyakorlatilag pedig a legtöbb esetben elválaszthatatlanok.

2. A polgári perben — amint erre már utaltunk — a bíróság a per fő tárgya felől ítéletében határoz. Egyidejűleg a bíróság — az idézett törvényszöveg szerint — arra is köteles, hogy a perköltségek sorsa felől is döntsön, egyik vagy másik felet, esetleg mindkettőjüket a perköltségek viselésére kötelezze. A perköltségviselés és a perköltségről való rendelkezés fő szabályai mellett — az idézett szövegrészek szerint — hatályban vannak bizonyos mellékszabályok, amelyek alapján a bíróság akkor is köteles a költségek sorsáról intézkedni, ha döntése nem érdemi döntés, illetve, ha a költségre vonatkozó rendelkezése nem a feleket, hanem a perben szereplő, esetleg a perben nem is szereplő más személyeket érint.

Akár a feleket, akár más személyeket marasztal a

bíróság perköltségben, a bíróságnak ez a rendelkezése meghatározott tartalmú jogviszonyt létesít a pernyertes és a pervesztes fél, illetve a bírói rendelkezés alapján jogosulttá vagy kötelezetté vált személyek között. A perköltségre vonatkozó bírósági rendelkezés szerint ugyanis a marasztalt fél vagy személy meghatározott összeget köteles a bíróság által megállapított időn belül a jogosított félnek, illetve személynek megfizetni.

A bíróság által ilyen tartalommal a felek, illetve más személyek között létesített jogviszony — jogirodalmunkban már korábban ismertté vált felfogásnak megfelelően[7] — *kötelmi jogviszony*, mert szerkezete és tartalma megfelel azoknak a kritériumoknak, amelyeket a polgári jogtudomány a kötelmi jogviszonyokkal kapcsolatosan megkíván.[8] Eszerint minden kötelmi jogviszonynak közös jellegzetessége, hogy egyrészt meghatározott személyek között áll fenn és ennélfogva *relatív szerkezetű*, másrészt a tárgyát alkotó szolgáltatásnak *vagyoni értéke* van. „A kötelem tehát meghatározott személyek között fennálló olyan polgári jogi viszony, amelynél fogva a jogosult követelheti, hogy a kötelezett valamely vagyoni értékű szolgáltatást véghezvigyen."[9]

A következők során röviden áttekintjük, vajon a bíróság perköltségre vonatkozó rendelkezése eleget tud-e tenni az itt megjelölt fogalmi feltételeknek s a perköltségekre vonatkozó bírósági döntés valóban kötelemkeletkeztető hatásokkal jár-e?

3. A jogtudományban általánosan elfogadott, előbb már idézett fogalmi meghatározás szerint a kötelem egyik lényeges tulajdonsága az, hogy *relatív szerkezetű*, azaz meghatározott személyek között áll fenn. Ennek a kritériumnak a perköltségre vonatkozó döntéssel kialakított jogviszony teljes mértékben, hiánytalanul megfelel. A perköltség viselésének kérdésében elfoglalt bírósági álláspont minden egyes esetben konkrétan megjelöli a jogosult és a kötelezett személyt. Közöttük és csakis közöttük áll fenn annak a jogviszonynak a tartalma, amely ebben a relatív szerkezetben egyiküket jogosítottá, míg a másikat kötelezetté teszi meghatározott szolgáltatás teljesítésére.

A szóban forgó jogviszonynak ez a szerkezeti sajátossága kizárja annak bármiféle lehetőségét, hogy a perköltség viselésére vonatkozó bírósági döntéssel létesített jogviszony bármikor is abszolút szerkezetű jogviszonnyá válhassék. Ennek eleve útjában áll a perköltségviselést magában foglaló döntésnek személyeket illető szigorúan és pontosan meghatározott jellegzetessége.

4. A kötelmi jogviszony másik jellemző sajátossága az tehát, hogy a tárgyát alkotó szolgáltatásnak *vagyoni jellege* legyen, a perköltségviselést meghatározó bírósági döntésben szintén hiánytalanul megvalósul. A perköltség összegét a bíróság minden esetben kivétel nélkül pénzben állapítja meg. Az így keletkezett jogviszonyban a szolgáltatás tárgya pénz, ami önmagában aláhúzza, hogy a szolgáltatásnak vagyoni értéke van.

5. A perköltségviselésről szóló és kötelmi jogviszonyt létesítő bírósági rendelkezésben a marasztalt fél oldalán tartozás, a jogosított fél oldalán pedig követelés jelentkezik: a marasztalt személy a perköltség összegével tartozik, míg a jogosított ezt az összeget eredményesen követelheti. A perköltségviselést tartalmazó ez a kötelmi jogviszony a *követelés és a tartozás egységét* is megvalósítja. Ebben az egységben a kötelem tárgya a megítélt, illetve összegében meghatározott pénzszolgáltatás, amellyel a marasztalt személy tartozik és amelyet a jogosított ez utóbbitól követelhet.

6. A perköltség megfizetéséről rendelkező bírósági határozat pénzösszeg fizetésére kötelezi a marasztalt személyt. Ily módon ez utóbbit tevőleges magatartásra, aktív szolgáltatásra kényszeríti. A perköltségviselésre vonatkozóan létrejött kötelmi jogviszony tehát minden esetben tevőleges jellegű. Ez a szóban forgó jogviszonynak *pozitív* oldalára utal. A szolgáltatás pozitív jellege e jogviszonyban *kizárólagos*, ami azt jelenti, hogy elképzelhetetlen olyan eset, amelyben az a jogviszony negatív tartalommal jelentkezhetnék.

7. A polgári jog irodalma a kötelmet a kötelezettségtől elhatárolja. Eszerint a kötelem mindig a kötelezettségek bizonyos körülhatárolt összessége, minthogy a kötelemből különféle kötelezettségek fakadnak. „Minden kötelemben van egy vagy több fő kötelezettség, amelyben közvetlenül jut kifejezésre a jogosultnak a kötelemmel szolgált érdeke; ennek teljesítésével a jogosultnak a kötelemhez fűződő érdeke lényegében kielégült. Emellett vannak mellékkötelezettségek is, amelyek vagy arra irányulnak, hogy a jogosultnak a kötelemmel szolgált érdeke minél teljesebben és biztosabban kielégüljön, vagy arra, hogy a társadalmi érdek ne szenvedjen csorbát, vagy végül arra, hogy a felek egymást a kötelemmel kapcsolatos károsodás veszélyétől megóvják. A mellékkötelezettségek tehát vagy a teljesítési érdeket, vagy a társadalmi érdeket, vagy a jogosult szerződésen kívüli érdekét védik."[10]

A perköltségviselésről szóló bírósági határozatba foglalt kötelmi jogviszony fő kötelezettsége kétségkívül a perköltség összegének megfizetése. Ha ez megtörténik, tehát ha a szolgáltatást a marasztalt fél teljesítette, „a jogosultnak a kötelemhez fűződő érdeke lényegében kielégült".

A mellékkötelezettségek ennél a kötelmi jogviszonynál is megvannak ugyan, azonban nem olyan széles körben és nagy számban, mint általában más kötelmi jogviszonyoknál.

A *teljesítési érdeket* szolgáló mellékkötelezettségként a perköltségviselési jogviszonynál említeni lehet egyfelől a teljesítés előkészítésére irányuló kötelezettséget mint olyat, amely ennél a kötelmi jogviszonynál is jelentkezhetik, másfelől okirat kiállítására irányuló kötelezettséget. Ez utóbbin a fő kötelezettség teljesítésével kapcsolatos nyugta, elismervény vagy más okirat kiállításának kötelezettsége értendő.

[7] *Farkas* József: A jogerő a magyar polgári peres eljárásban. Bp. 1976. 31—33. old.

[8] Ld. részletesen *Nizsalovszky* Endre: Kötelmi jog. Általános tanok. Bp. 1949. *Sághy* Gyula: A kötelmi jog általános elmélete. Bp. 1877. *Szászy* István: A magyar magánjog általános része. Bp. 1947. *Szászy* István: A kötelmi jog általános tanai. Bp. 1943. *Nizsalovszky* Endre: A kötelmi jog átalakulása. Jogtudományi Közlöny, 1949. 106—110. old., valamint 207—209. old. és *Eörsi* Gyula: A kötelmi jog átalakulása. Jogtudományi Közlöny, 1949. 153—156. old. *Szmirnov*: Szovjet polgári jog. Tankönyv. II. Moszkva, 1961.

[9] *Világhy—Eörsi*: Magyar polgári jog. Tankönyv. Bp. 1962. I. köt. 339. old.

[10] Ua. 340—341. old.

A *társadalmi érdeket* biztosítani hivatott mellékkötelezettség a szóban forgó jogviszonynál csak általánosságban körvonalazható. Ennek a szolgáltatásnak a teljesítése is kapcsolatos a társadalom általános érdekeivel. Ezt a mellékkötelezettséget viszont aláhúzottan súlyossá teszi az a körülmény, hogy a kötelmet maga a bíróság hozta létre, minek következtében ennek a kötelmi szolgáltatásnak valóságos teljesítéséhez a társadalom fokozott érdeke fűződik.

A jogosult *kötelmen kívüli érdekét* szolgáló mellékkötelezettséget ennél a jogviszonynál is abban lehet általánosságban meghatározni, hogy a felek kötelesek mindent elkövetni, hogy magukat és egymást is bármiféle károsodástól megóvják. Ez főleg a teljesítés pontos — időben és összegben a bírósági döntésnek megfelelő — megvalósításában kell, hogy kifejeződjék. Az ettől eltérő magatartás egyik vagy másik, esetleg mindkét oldalon károk előidézésére lehet alkalmas.

8. Általános elméleti megállapításként érvényes az az ismert tétel, hogy a „kötelem és a belőle fakadó kötelezettségek nem feltétlenül keletkeznek és szűnnek meg egyidőben".[11] A perköltségre vonatkozó kötelemkeletkeztető bírósági döntésnél ezt a megállapítást bizonyos korrekcióval lehet alkalmaznunk.

Azzal a ténnyel, hogy a bíróság a perköltségek viselése felől jogerős döntésében határozott, a kötelem és a belőle fakadó kötelezettségek egyaránt együtemben, azonos módon létrejönnek. Ez vonatkozik mind a fő-, mind a mellékkötelezettségekre. Nem így azonban a kötelem és a belőle fakadó kötelezettségek megszűnése esetében. Ennél a kötelmi viszonynál is előfordulhat, hogy egy-egy kötelezettség teljesítése, mint pl. részteljesítés és az erről szóló részнyugta kiállítása a kötelmi viszonyt nem szünteti meg, viszont ha a kötelem megszűnik, nyilvánvalóan megszűnnek vele együtt a belőle fakadó összes kötelezettségek is. Általános szabály, hogy a teljesítéssel a kötelem megszűnik, a teljesítés a kötelemmegszüntetésnek a legtermészetesebb módja. Ha tehát a perköltséget a marasztalt személy kifizeti, a teljesítés bekövetkezett és nemcsak a kötelem, hanem a vele kapcsolatos valamennyi kötelezettség is megszűnik.

9. A kötelmi jogviszonyok általános sajátossága az is, hogy „a követelés és a tartozás a jogosult javára igényt keletkeztet, a kötelezett terhére pedig arra vezet, hogy a szolgáltatás a polgári jog és a polgári eljárásjog eszközeivel kikényszeríthető".[12] Ezek a sajátosságok a perköltségre vonatkozó bírósági határozattal létesített kötelmi jogviszonyra is általában jellemzőek ugyan, bár a jogviszony sajátosságából fakadó bizonyos eltérések ezúttal is megfigyelhetők.

A perköltségről szóló jogerős bírósági döntés a jogosult javára a marasztalt féllel szemben létrehozza azt az igényt, amely arra irányul, hogy a fizetésre kötelezett ennek a tartozásnak a követelés mértéke és módja szerint tegyen eleget, úgy tehát, ahogyan azt a bírósági határozat konkrétan tartalmazza. Ebben a vonatkozásban a szóban forgó kötelem és a kötelemre általánosságban jellemző sajátosságok között eltérés nincsen. Figyelemkeltően más azonban a jogviszony tartalma akkor, ha azt vizsgáljuk, vajon a szolgáltatás kikényszeríthetésénél milyen lehetőségek állanak a jogosult rendelkezésére.

Akár a szerződéssel létesített, akár szerződésen kívüli károkozással keletkezett kötelmi jogviszonyról legyen szó, vagy a kötelemkeletkezésnek az irodalomban ismert bármelyik más változatával álljunk is szemben,[13] a jogosult minden esetben abban a helyzetben van, hogy igényét a polgári eljárásjog eszközeivel, közelebbről: polgári perrel kikényszeríthesse. A bírósági határozattal létrehozott perköltségviselési kötelmi jogviszonynál ez a lehetőség eleve kizárt, illetve az általában a polgári per igénybevételéig terjedő jogérvényesítési lehetőségek itt jelentősen leszűkülnek és csupán a végrehajtási eljárásra korlátozódnak. Ezt a sajátosságot a jogviszony keletkezésének különleges természete és módja eredményezi. A perköltségviseléssel kapcsolatos kötelmi jogviszonyt maga a bíróság hozza létre akkor, midőn a költségek megfizetéséről rendelkezik. Maga a jogviszony születésének pillanatában tehát már túl van azokon a lehetőségeken, amelyek általában minden más jogviszonynál még mint elkövetkezendő módozatok rendelkezésre állanak. Ezt a jogviszonyt a bíróság a polgári per keretében teremti meg és így merőben szükségtelen és elképzelhetetlen is minden olyan eshetőség, amely újabb polgári peres eljárást kívánna e sajátosan létrejött kötelmi kapcsolatban foglalt igény érvényesítéséhez. Újabb polgári perről tehát szó sem lehet.

Marad ilyenformán a polgári eljárási jog eszközeinek a polgári pert követő további változata: a végrehajtás igénybevétele. Ez is természetesen csak abban az esetben, ha a marasztalt személy a perköltség megfizetési kötelezettsége teljesítésének önként nem tesz eleget.

Azt a megállapításunkat, hogy a szóban forgó kötelmi jogviszony keletkezésének sajátossága eleve kizárja a polgári per igénybevételének szükségességét, nem rontja le az a kétségtelen tény, hogy a perköltségviselési kötelmi jogviszony utóbb mégis csak lehet peres eljárás tárgya. Nincs ugyanis akadálya annak, hogy a perköltségfizetésről is rendelkező jogerős bírósági határozatot, ha az ítélet formájában jelentkezik, a fél vagy erre jogosult más személy perújítással, a végzést pedig a legfőbb ügyész, illetve a Legfelsőbb Bíróság elnöke törvényességi óvással meg ne támadhassa. Az említett perorvoslatok sikere adott esetben odáig is terjedhet, hogy a perköltségviselési kötelmi jogviszony megszűnik, mert a bíróság az érdemi döntéshez igazodva a perköltség viselésére vonatkozó határozatát megváltoztatja, módosítja, vagy a perköltségekről éppen ellenkező tartalommal dönt, mint ahogyan előző határozatában erről a kérdésről rendelkezett. Az itt említett eshetőség azonban semmiben sem rontja le annak a megállapításnak a helyességét, hogy a perköltségviseléssel kapcsolatosan létrehozott kötelmi jogviszony a polgári per következményeként jön létre és a per intézményének igénybevételére nem szorul ahhoz, hogy tartalma gyakorlatilag is kikényszeríthetővé váljék. Az újabb per ugyanis vagy megszűnteti a polgári per nyomán keletkezett költségviselési kötelmet, vagy módosítja, esetleg ellenkező tartalmú-

[11] Ua. 341. old.

[12] Ua. id. h.

[13] A hatályos irodalmi felfogás szerint a kötelem keletkezhetik szerződésből, államigazgatási aktusból, jogellenes károkozásból, jogalap nélküli gazdagodásból és egyéb más módokon. Ld. *Világhy—Eörsi*: Tankönyv. I. 341. old.

vá változtatja, de a változatok bármelyikénél is szükségtelenné teszi és eleve kizárja a további perlés lehetőségét.

10. A kötelmi jogviszonyok általános sajátosságaként jelentkezik az a további körülmény is, hogy a kötelezett a *teljes vagyonával* felel a kötelemben foglalt szolgáltatás teljesítéséért. Ez a sajátosság a perköltségkötelemnél is érintetlenül fennáll. Ez a kötelem — amint erre már utaltunk — vagyoni értékű szolgáltatást tartalmaz. A kielégítési alap sem lehet más mint a marasztalt személy vagyona, éspedig teljes vagyona, mert ebben a vonatkozásban a perköltségkötelem az egyéb kötelmi viszonyoktól semmiben sem tér el, semmiben sem különbözik.

11. A perköltségviseléssel kapcsolatosan bírósági határozattal létrehozott kötelmi jogviszony keletkezésének azok a módozatai, amelyekkel előzőleg már részletesen foglalkoztunk, világosan feltárták e kötelmi jogviszonynak ezt a sajátosságát, hogy ennek a kötelemnek a keletkezésénél a felek részéről akarati tényezők általában nem szerepelnek. Ez azt jelenti, hogy a felek szándéka általában nem irányul arra, hogy a perrel kapcsolatosan költségek keletkezzenek. Ezt maga a törvény és a hozzá kapcsolódó egyéb jogszabályok váltják ki. A fél nem akarja a perköltséget és — ha csak ellentétes tartalmú nyilatkozatot nem tesz — a kötelem mégis létre jön.

E vonatkozásban tehát éles különbséget kell tennünk a perköltség létrejötte és érvényesítése között. A perköltség egyes, a bíróság előtt vagy a bíróságon kívül, de a perrel összefüggésben végzett percselekmények nyomán jelentkezik. Felmerülését és összegét a bíróság hivatalból állapítja meg, vagy a felek maguk produkálják az idevonatkozóan szükséges adatokat. A perköltséget azonban a fél *nem köteles érvényesíteni*, arról a fél *le is mondhat*. A költségek ténylegesen felmerülnek, de a fél úgy is rendelkezhetik, hogy a költségeket érvényesíteni nem kívánja. A félnek ez a rendelkezése a bíróságra nézve kötelező, a bíróság tehát a fél akaratával szemben a költségekről nem rendelkezhetik.

Mindez a perköltségkötelem keletkezésénél sajátos és a kötelemre magára is jellemző helyzetet teremt. A fél a költségek keletkezését nem akarja, ez a perrel kapcsolatos, az egyes percselekmények nyomán fellépő következményként jelenik meg, viszont magának a kötelemkeletkezésnek a ténye általában a bíróság törvényben írt kötelezettsége, mert a bíróságnak a perköltségek felől hivatalból kell rendelkeznie. A kötelem létesítése tehát a fél akaraturalmán kívül álló tényezőtől, a bíróságtól ered, amit a fél csak úgy tud megakadályozni, ha a bíróság előtt úgy nyilatkozik, hogy a költségekre igényt nem tart, az erre vonatkozó határozat meghozatalát mellőzni kéri.

Az a körülmény, hogy a bíróság a perköltség viseléséről hivatalból köteles rendelkezni, a perköltséggel kapcsolatos kötelmi jogviszony létesítését tehát általában kiveszi a fél akaraturalmi köréből. A fél *pozitív* akaratára tehát itt nincs szükség, a kötelmi jogviszony anélkül jön létre, hogy ezt — tehát a jogviszony létrejöttét — a fél akarná. Ezzel szemben a fél *negatív* jellegű akaraturalmi ténykedésére van szükség ahhoz, hogy a jogviszony ne keletkezzék, mert a fél az ellenfélnek perköltségben való marasztalását *nem kívánja*. Ebben az esetben viszont a jogviszony egyáltalában létre sem jöhet.

Mindez, a perköltségviselési kötelmi jogviszonnyal kapcsolatosan előadott sajátosság a perköltségkötelmet jellegzetesen közel hozza a *szerződésen kívül keletkezett* kötelmi jogviszonyokhoz. Lényegében itt sem történik egyéb, mint a fél akaraturalmán kívül eső tényező kötelmi jogviszonyt keletkeztet és ez a helyzet egészen közel áll ahhoz az esethez, midőn a jogviszonyt a feleken merőben kívül álló tény, esemény vagy körülmény hozza létre. Ennek a közelállásnak a kötelem jellegét és tartalmát illetően igen fontos és döntő jelentősége van. Ez utóbbi részleteinek feltárása — további — külön tanulmányt igényel.

Makay Gusztáv

A létesítő szerv és a leányvállalat kapcsolata

1. A leányvállalat, mint a jogi személyek egyik újabb, gazdasági tevékenységet folytató tagja első ízben az állami vállalatról szóló 1977. évi VI. törvény 7. §-át módosító 1981. évi 20. sz. tvr-ben jelenik meg, amely lehetővé tette egyelőre csak az állami vállalatok számára saját leányvállalatok alapítását. A Vt. módosítását követte a 4/1978. (I. 18.) MT. sz. végrehajtási rendeletnek a 42/1981. (IX. 28.) MT. sz. rendelettel történő módosítása. Ebbe kerültek beépítésre 32/A — 32/D §-okként a leányvállalat alapvető szabályai az állami vállalatokra vonatkozó rendelkezések kiegészítéseként, ahogy erre a 32/D § kifejezetten utal is. A leányvállalatok alapítói köre azonban ezzel még korántsem ért véget. Az 1983. évi 17. sz. tvr. felhatalmazta a Minisztertanácsot, hogy a Vt. alá nem tartozó szervezetek leányvállalati alapítási jogáról rendelkezzen. Ezzel a felhatalmazással élve először a 28/1983. (VIII. 25.) MT. sz. rendeletben az ott megjelölt költségvetési szervek kaptak lehetőséget leányvállalat alapítására. Ezekre a leányvállalatokra is a rendeletben található kiegészítésekkel az állami vállalatok alapította leányvállalatra vonatkozó szabályozásokat kellett alkalmazni. Az 1/1984. (I. 17.) MT. sz. rendelet a szövetkezetekre is kiterjesztette az alapítói jogkört, egyebekben visszautalva itt is az állami vállalatok alapította leányvállalat szabályaira. A leányvállalatok kezdetben tehát az állami vállalatok mintájára alakultak, formálták szervezetüket és tevékenységüket. A Ptk-nak az 1984. évi 33. sz. tvr-rel történt mó-

Makay Gusztáv jogtanácsos, Középmagyarországi Közmű- és Magasépítő Vállalat (Gödöllő)

dosításában jelentkező új rendelkezések — felismerve a leányvállalatoknak a gazdasági életben betöltött speciális szerepét — a leányvállalatot külön cím alatt szabályozza. A speciális szabályozáson túlmenően a Ptk. módosítás az ugyancsak újonnan alkotott „Egyes jogi személyek vállalata" cím alatti rendelkezéseket rendeli a leányvállalatra nézve alkalmazni, kivonva ezzel a Vt. mögöttes szabályainak alkalmazása alól.

A jogfejlődés következő szakasza a leányvállalatról szóló 65/1984 (XII. 29.) MT. sz. rendelet megalkotása volt, így először rendelkezik önálló jogszabály a leányvállalatokról. Egyidejűleg azok a jogszabályok, amelyek az egyes szervezeteket külön-külön felhatalmazták leányvállalat alapítására, hatályon kívül lettek helyezve, hiszen a speciális jogszabály az alapításra jogosult szerveket összefoglalva jelöli meg, s kiterjeszti körüket. A viharos gyorsasággal megjelenő egyre újabb jogszabályok nyújtotta szélesebb körű lehetőséggel élve eddig is számos leányvállalat megalakítására került sor, bár számukat pl. az ipar területén még mindig keveslik. Ugyanakkor nincs tudomásom arról, hogy bármelyiket létesítője megszüntette volna a hozzá fűzött gazdasági remények be nem váltása vagy egyéb okok miatt. Talán éppen viszonylagos problémamentességük miatt esik kevés szó ezekről a leányvállalati formában működő jogi személy szervezetekről, amelyek általában jobb gazdasági eredményeket tudnak felmutatni, mint az őket létesítő szerv. A leányvállalatok tehát egyértelműen megtalálták és megállják a helyüket a gazdaság egyre bonyolultabbá váló szerkezetében mind a hagyományos, mind pedig az újólag konstruált kisvállalkozási szervezeti formák között. A hivatkozott jogszabályok lépésről lépésre tágították azoknak a szervezeteknek a körét, amelyeknek leányvállalat létesítésére jogosultságot adtak, ez is a leányvállalati gazdasági eredmények mindenkori elismerését tükrözi, hiszen a jogalkotás is szükségesnek tartotta saját speciális eszközeivel a helyes irányú fejlődést támogatni.

2. A leányvállalati szervezeti formát létre hívó jogszabályok deklarálják, hogy a leányvállalat *jogi személy*. A magyar polgári jog a Ptk. 28. §. (2). bek. rendelkezésében az összes jogi személy jogképességét egyformán rögzíti, nem tesz tehát különbséget a létesítő szerv és leányvállalata jogképességének terjedelme között.[1] Az állami vállalatról szóló módosított törvény konkrét rendelkezéseiben, de különösen a gyakorlati életben azonban jelentős különbség van a létesítő szerv és leányvállalata jogköre, gazdasági mozgástere között. Nem tekinthető a leányvállalat ún. „részleges jogi személynek" sem, hiszen nem egy másik (anya-) vállalaton *belül* működik önálló jogi személyiséggel — mint pl. a Ptk. 39. §-ában szabályozott tröszti vállalat —, hanem attól elkülönülten, minden *közvetlen* szervezeti kapocs nélkül. De nem tekinthető a leányvállalat ún. „bolygó vállalatnak" sem, amelyet gazdaságirányítási szerződés köt csupán egy másik vállalathoz, hiszen a létesítő szervvel tartott folyamatos kapcsolata tartalmaz ugyan szép számmal gazdaságirányítási momentumokat is, de tartós együttműködésük ennél szélesebb kört foglal magába. (Gondoljunk csak a létesítő szerv kezességvállalására!)

3. A leányvállalat jogilag szabályozott gazdasági mozgásterét részben már *létesítése körülményei* is behatárolják. Amíg az állam az általa alapított vállalatok és az erre hozott jogszabályok szerint szabályszerűen megalakított, illetve megalakult ún. „elsődleges jogi személyek" részére — természetesen az adott gazdasági-jogi helyzettől is függően — de elvileg saját belátása szerinti gazdasági hatáskört biztosíthat, addig az így létrehozott létesítő szerv a „nemo plus iuris" közismert elve alapján már eleve csak szűkebb jogkört biztosíthat saját leányvállalatának, mint amilyennel saját maga rendelkezik. A létesítő szervnek ugyanis valamilyen szervezeti és gazdasági irányítási, beleszólási jogkört saját számára is fenn kell tartania, különben gazdaságilag értelmetlen lenne az alapítás és a leányvállalat működéséért folyamatosan fennálló, a kezesség intézményében megnyilvánuló kockázat vállalása. Az átengedhető jog- és hatáskör terjedelmét természetesen a leányvállalat létesítésével *elérni kívánt cél* — a jogszabályok nyújtotta lehetőségek keretei között — szintén behatárolja.

Általában akkor kerül sor leányvállalat alapítására, amikor a létesítő szerv gazdasági felépítésében a főprofiltól valamiképpen elütő tevékenységet folytató, terméket előállító, de feltétlenül szükséges szervezeti egység elsősorban gazdasági megfontolások alapján történő önállósítása válik célszerűvé. Ilyen egységek lehetnek egyrészt a különböző szerviz, TMK, kisegítő vagy kiegészítő szolgáltatást biztosító segédüzemek vagy más elnevezésű termelési egységek, (gyár-) telepek stb., másrészt a főprofilon belül speciális tudást és felszereltséget igénylő tevékenységek folytatói, így pl. az általános profilú építőipari kivitelező szervezeteknél a különböző szak- és szerelőipari építésvezetőségek. A létesítő szervezetek körének szélesítésével a jogszabály új lehetőségeket nyitott meg. Feltehetően az előbb említettel ellentétes folyamat is megindul: a leányvállalat létesítésének jogával újonnan felruházott szervek az eddigi kiszolgáltatottságukat úgy próbálják megszüntetni, hogy a tevékenységükhöz kapcsolódó és folyamatosan visszatérő melléküzem jellegű igényeik kielégítésére saját leányvállalatot létesítenek. Visszatérve a „klasszikus esethez", a leányvállalattá váláshoz a létesítő szerv igazgatási-gazdasági szervezetén belüli viszonylagos szakmai elidegenedés önmagában nem elég, hiszen az említett körülményekből eredő, óhatatlanul létrejövő belső feszültségek a teljes dolgozói kollektíva számára is kielégítő keretek között tartására más megoldások is kínálkoznak. Így a legutóbbi jogalkotások kötelezővé teszik minden egyes állami vállalat számára egyes szervezeti egységeik önállóságának és felelősségének a szervezeti és működési szabályzatban történő megállapítását, sőt az *elkülönült szervezeti egységek* meghatározását is.[2] A feszültség és az ebből adódó problémák belső szervezeti intézkedésekkel történő megoldása, illetve legrosszabb esetben is lokalizálása azzal az igen nagy előnnyel jár, hogy megmarad a vállalat egysége, az igazgató és a vállalati vezető testületek közvetlen uta-

[1] A speciális jogszabályok ugyanakkor figyelembe veszik a leányvállalatok tényleges gazdasági szerepét, ezért pl. nem teszik lehetővé számára a többi jogi személytől eltérően további leányvállalatok alapítását.

[2] Így az 1984. évi 22. tvr. 5. §, a 33/1984. (X. 31.) MT. sz. rendelet 14. § (1) bek. e) pontja stb.

sításadási lehetősége. Ezzel a munkajogi eszközök felhasználásával (is) biztosítható a folyamatos üzemeltetés és a többi vállalati egység kiszolgálása. A helyes eljárás természetesen ebben az esetben is a gazdasági számításokkal alátámasztott ésszerű kompromisszum létrehozása, s nem a hatalmi szóval történő egyoldalú döntés. Vállalati gazdasági munkaközösségek alapításával vagy számuk növelésével ezek a belső feszítő problémák nem, csak a termelés *mennyiségi* növelése oldható meg. Ezekben a könnyen alapítható, de ugyanolyan könnyen megszüntethető polgári jogi társaságokban ugyanis túlmunkában történik a munkavégzés, így nehezen képzelhető el, hogy a létesítő szerv profilja egy részét — még ha az csak kiegészítő jellegű is — teljes egészében részükre átengedné. Abban az esetben, ha a létesítő szerv alapításra jogosult szerve az összes körülmény alapos mérlegelésével leányvállalat létesítését határozza el, elsősorban számításokat kell végeznie. Ezeknek a gazdasági számításoknak eredményeként egyértelmű és megnyugtató választ kell kapnia arra, hogy az elérni kívánt célok így megvalósíthatók-e? A legfontosabb cél ezek közül, hogy a létesítőből kiszakadó, többé-kevésbé idegen, de működéséhez elengedhetetlenül szükséges profilú termelés—szolgáltatás továbbra is rendelkezésre álljon. Ugyanez döntő szempont az új jogszabályi lehetőségek alapján most létrehozandó új szervezetnél is. A másik ugyancsak fontos szempont a létrejövő leányvállalat élet- és fejlődőképességének helyes megítélése. A létesítéssel a létesítő szerv nagy anyagi kockázatot vállal, hiszen nem zárhatja ki a jogszabály kogens rendelkezéseként egyértelműen rögzített kezesi felelősségét. A leányvállalat gazdasági bukása esetén nem valószínű, hogy ezt a létesítő szerv is ép bőrrel megúszhatja. Az alapítandó leányvállalat fejlődőképessége egyrészt a létesítő szerv ellátottsága, másrészt a jövőbeli nagyobb nyereségrészesedés miatt[3] is alapvető fontosságú. A megnyugtató és megalapozott válaszhoz ki kell dolgozni a leányvállalattal szemben tételes elvárásokat, megadni részére — legalábbis néhány évre előre — a teljesítendő tervszámokat. Ezeknek az elvárásoknak a későbbiekben jelentős szerepük lesz, ugyanis ezek az adatok a létesítő határozatban (illetve mellékleteiben) is megjelennek, de alapját fogják képezni az együttműködési szerződés gazdálkodással foglalkozó részének.

4. Végül megszületik a *létesítő okirat* (a korábbi jogszabályokban alapító határozat) amelynek a Ptk. 29. § (2) és a 71. § (1) bekezdéseiben meghatározott, lényegében az azonosításhoz szükséges adatokon kívül (név, székhely, tevékenység, induló vagyon, képviselet, stb.) tartalmaznia kell a leányvállalat és a létesítő szerv *együttműködésének* módját, valamint azokat a jogokat és kötelezettségeket, amelyek őket az együttműködés során megilletik, illetve terhelik.[4] A létesítő okirat tartalma — amennyiben megfelel a jogszabályi elvárásoknak — két, tartalmilag jól elkülöníthető csoportra tagozódik. Az első csoportba kerülnek azok az egyoldalú rendelkezések, amelyekben a létesítő szerv *kinyilatkoztatja*, milyen pénzügyi, munkajogi és egyéb feltételek megléte esetén *engedélyezi* a leányvállalat működését, illetve ugyanez más oldalról: *milyen feltételeket állapít meg* a leányvállalat létrehozásához. A másik csoportba a létesítő és a már megalakított leányvállalat tényleges együttműködését biztosító *polgári jogi* kötelmi szabályozás tartozik.

a) Az első csoportba tartozó nyilatkozatok, egyoldalú rendelkezések a létesítőnek a Ptk. 112. § (1) bek. rendelkezése alá eső tulajdonosi rendelkezése, amellyel a kitűzött céljainak megfelelő másodlagos jogi személy létesítését realizálja. A tulajdonos itt alvagyont különít el egy üzleti vállalkozása finanszírozása céljára: befektetést eszközöl leányvállalatába. Itt tehát nincs szó az alapítandó leányvállalat (illetve az ekkor már nyilván kijelölt vezetőinek) beleegyezésére, legfeljebb annak a veszélye áll fenn, hogy túl szigorú feltételek megállapítása vagy a létesítő szerv javára indokolatlanul széles jogkör fenntartása esetén a leányvállalat nem tud majd megfelelő eredményeket produkálni, esetleg — ad absurdum — a számításba vett leányvállalati vezetők ilyen feltételekkel nem vállalják munkájuk végzését. Ide tartozó rendelkezések lehetnek az eddigi gyakorlat alapján:

— a leányvállalat *elnevezésének* megállapítása. Ennek különösebb jelentősége nincsen, de egyértelműen jelzi a létesítő rendelkezési jogának megnyilvánulását;

— a *tevékenységi kör* terjedelme meghatározásának viszont már döntő jelentősége van, hiszen itt húzza meg a létesítő szerv azt a határvonalat, amelyen belül leányvállalatának létteret biztosít. Ha az alapítás célja csupán a létesítő (további) teljes kiszolgálása, úgy nyilván a leányvállalati tevékenységi kört a lehető legszűkebben kell meghúznia, hiszen ezzel biztosíthatja az új önálló jogi személy magához láncolását.

Ez kétségtelenül kényelmes álláspont, viszont akadályozza a leányvállalat fejlődését — pontosabban csak a létesítő szerv fejlődésének függvényében teszi lehetővé — s egyúttal azt is, hogy a leányvállalat tevékenysége bővítésével abszolút összegben is nagyobb nyereséget érhessen el, s ettől a létesítő egyre nagyobb részesedést kapjon.

A helyes álláspont véleményem szerint az, hogy a létesítő szerv szükségleteinek teljes kielégítése mellett biztosítani kell a leányvállalatnak más, „külső megrendelőnek" is vállalhasson munkát, köthessen szerződéseket, teljesíthessen szállításokat stb. Profilját ehhez képest olyan terjedelemben célszerű megállapítani, amely ezt a feltételt ugyan biztosítja, de nem vezet a létesítő kezesi felelősségének bekövetkezéséhez, illetve józan számítások szerint ennek veszélyét nem idézi fel;

— a leányvállalat éves *termelési volumenének* százalékos *lekötése* vagy meghatározott munkára történő *kijelölése* a létesítő javára ugyancsak minden létesítő okiratban helyt kapott összefüggésben a tevékenységi kör előbb vázolt terjedelmének szabályozásával és a leányvállalati nyereségből való részesedéssel, s egyáltalán a tulajdonosi befektetési céljával. Az általam ismert létesítő okiratokban ez a lekötés a teljes volumen 50—100%-a között van, még a legszabadabbra hagyott leányvállalatnál sem csökken 50% alá.

Első pillanatra talán nem is tulajdonítanánk ennek a rendelkezésnek a többi, leányvállalati tevékeny-

[3] A már hatályon kívül helyezett 42/1981. (IX. 28.) MT. sz. rendelettel kiegészített Vt. R. 32/A. § (3) bek. rendelkezése szerint a létesítő szerv (ott még: alapító vállalat) részesedik a leányvállalat nyereségéből. A részesedés lehetőségét az 1984. évi 33. sz. tvr-rel módosított Ptk. 72. § (2) bekezdése az összes, a létesítés jogával felruházott jogi személy javára kiterjesztette.

[4] A Ptk. módosított 74. § (2) bek. rendelkezése.

séget korlátozó szabály között különösebb jelentőséget, holott ez az önmagában semmiképpen sem jogszabályellenes kikötés a létesítőnek a gyakorlatban majdnem korlátlan gazdasági hatalmát biztosítja.

A gazdálkodó szervezetek önállóságának mindig igen allergiás pontja, illetve kérdése volt és marad a meghatározott tevékenységre történő utasítás lehetősége, bármilyen szerv, ill. vezető kapott ilyen felhatalmazást. Ezt a témakört napjainkban újólag szabályozza az 1984. évi 23. sz. tvr. szigorú feltételekhez kötve, ilyen utasítás kiadásának lehetőségét, szabályozva az ezzel okozott esetleges kár megtérítését. A létesítő és a leányvállalat között ez a jogszabály véleményem szerint nem alkalmazható. A létesítő által lekötött leányvállalati kapacitás mértékéig ugyanis nincs szükség külön utasítás(ok) kiadására, speciális jogszabály alkalmazására, hiszen az alapító okiratban meghatározott mértékig a létesítő szerv bármikor igényelhet teljesítést.

A le nem kötött leányvállalati termelő kapacitás mikénti kihasználására viszont a létesítő szerv vezetője sem adhat utasítást, hiszen nem tartozik az 1984. évi 23. sz. tvr. 2. §-ában a más jogszabályokra utalással megjelölt szervek vezetői közé. Ilyen esetben elvileg a létesítő ugyanolyan feltételekkel versenyezhet a leányvállalat fennmaradó gyártó kapacitásának kitöltéséért, mint bármelyik másik megrendelő, s kedvezőbb gazdasági ajánlatot kell tennie, ha eredményt akar elérni.

Az utasításadást lehetővé tevő tvr. az utasítható gazdálkodó szervezetek körét a Ptk. 685. §. c.) pontjára utalással határozza meg. Az 1984. évi 33. sz. tvr-rel módosított Ptk. ezen rendelkezése a leányvállalatot is megjelöli, így nincs akadálya annak, hogy a tvr-ben meghatározott szerv vezetője közvetlenül a leányvállalatot utasítsa a meghatározott tevékenység elvégzésére. A leányvállalat önálló jogi személyiségéből következik, hogy egy ilyen közvetlen utasítás kiadásához az alapító szerv hozzájárulása nem szükséges;

— a létesítő kötelező *részesedését* a leányvállalati *nyereségből* jogszabályi rendelkezés írta elő, ezt a Ptk. említett módosítása mint lehetőséget tartja fenn. A részesedés mértékének meghatározása a létesítő okirat feladata. Az összegszerűség százalékban vagy egyéb módon történő megjelölése ugyancsak a létesítő hatásköre, hiszen az okirat tartalmának megállapításakor szerződő partner hiányában konszenzusról szó sem lehet. A jogszabály nem nyújt útmutatást az összegszerűségre, így azt az alapítónak a leányvállalat várható rentabilitásának előzetes — feltehetően alapos — vizsgálata eredményeként kell meghatároznia. Minimálisan három szempontot kell ekkor figyelembe venni, mint a nyereség részbeni elvonásának indokolt lehetőségét. Az első és legfontosabb az, hogy a kezesi felelősség vállalását — akár a jogszabály kötelező rendelkezése alapján keletkezik, akár nem — meg kell fizetni, méltányos a gazdasági veszélyeztetettség ellenértékeként a nyereségben való részesedés kikötése. A részesedés másik összetevője a létesítő szerv által a leányvállalat alapítása céljára elkülönített alvagyon kamatoztatása, az átengedett vagyontárgyak hasznosításából, továbbá a termelőeszközök üzemeltetéséből származó eredmény egy részének elvonása. Figyelembe kell venni azt is, hogy az átengedett vagyontárgyak és egyéb eszközök a létesítő szervnél rendeltetésszerű üzemeltetésük esetén ugyanúgy nyereséget hoznának. Harmadszor a leányvállalatnak a létesítő által le nem kötött, fennmaradó kapacitásával termelt, illetve létrehozott nyereségben való részesedés szintén indokolt lehet, egyrészt azért, mert a létesítői kezességvállalás erre a le nem kötött kapacitásra is kiterjed, másrészt ez a nyereség is részben az alvagyon kamathozamának tekinthető. Ezeknek az alapvetőnek tartott szempontoknak és a helyi adottságok, lehetőségek, kialakult szervezeti és gazdálkodási formák együttes figyelembevételével alakítható ki a részesedés mértéke. Ez százalékos megjelölés esetén a leányvállalatnak az állami költségvetéssel szemben fennálló kötelezettségei után fennmaradó nyeresége 25—50%-a között van az általam ismert létesítő okiratokban;

— a létesítő jogi személy nevezi ki, menti fel a leányvállalat igazgatóját, illetve előírhatja, hogy a vállalat általános vezetését a kinevezett igazgató mellett vezetőtestület lássa el. A vezetőtestület létesítésének rendjét, létszámát, döntési jogkörét a létesítő okiratban *kell* meghatározni.[5] A leányvállalatok jogállását szabályozó korábbi jogszabály, a 42/1981. (XI. 28.) MT. sz. rendelet a leányvállalati igazgatók helyetteseinek kinevezéséhez is biztosítja a létesítői jogkört. Ezért az összes, általam ismert létesítő okiratban mind az igazgatói, mind helyettesei kinevezési jogkört a létesítő fenntartotta magának. Felmerül a kérdés, hogy más munkakörök betöltéséhez is ki lehet-e kötni a létesítő egyetértésének szükségességét? Ez nem spekulatív kérdésfeltevés, hiszen néhány olyan fontos munkakör van (pl. személyzetis, jogtanácsos, belső ellenőr stb.) a leányvállalatnál is, amelynek a létesítő számára valamilyen okból nem megfelelő személlyel történő betöltése a kapcsolatok kedvezőtlen alakulásához vezethet. Nem lehet véleményem szerint az együttműködési szerződésben rögzített olyan kikötést jogellenesnek tekinteni, amely egyes fontos és bizalmas munkakörök betöltéséhez a létesítő *egyetértését* írja elő. Találkoztam még olyan kikötéssel is, hogy a leányvállalat nem alkalmazhat olyan dolgozót, aki a létesítővel fennállt munkaviszonyát a jogszabályban meg nem engedett módon szüntette meg, vagy akinek felvétele ellen a létesítő szerv tiltakozik. Ez sem kifogásolható, de ezt írásbeli kikötés hiányában is az egymás iránti alapvető korrektség megkívánja (persze a létesítő vállalat részéről is);

— *esetleges további ki- és megkötések* pl. az egyes leányvállalati tevékenységek jóváhagyása, ellenőrzése, véleményezése. Így általában a leányvállalati tervmutatókat és a műszaki fejlesztési tevékenység jövőbeli tervezett irányának meghatározását szokta a létesítő előzetes jóváhagyáshoz kötni. Ellenőrzési tevékenységét a létesítőnek az unos-untalan hangoztatott kezesi felelőssége miatt saját érdekében komolyan kell vennie, ezért minimálisan a leányvállalati mérleg adatainak ellenőrzését, felülvizsgálatát feltétlenül ki kell kötnie;

— végül a létesítő okiratok mellékleteiben kerülnek rögzítésre azok a *számszerű* adatok, amelyek egyrészt a leányvállalat létesítésével felmerülő vagyoni igényeket, másrészt a létesítő szerv számokban is megfogalmazott feltételeit rögzítik. (Így, pl. tervfelada-

[5] A Ptk. módosítás 72. § (4)—(5) bekezdésének rendelkezése.

tok, induló dolgozói létszám — maximális létszám, bérszínvonal, álló- és forgóeszköz igény, jövőbeli fejlesztésekre fordítható összeg vagy nyereségrész, stb.) A számadatok meghatározása is a létesítő — természetesen a realitásoktól behatárolt — egyoldalú tevékenysége.

b) A kötelmi jog szférájába tartoznak azok a szabályozások és azok a két, gazdaságilag mellérendelt jogi személy gazdálkodó szervezet szerződései, amelyek az együttműködés konkrét formáit, megoldásait tartalmazzák. Ezeknek a szerződéseknek két fajtáját lehet megkülönböztetni:

— *eseti*, egy aktussal elérhető szerződések. Ilyenek általában a létesítéskori vagyoni juttatások, amikor a létesítő szerv a leányvállalatot a tevékenységi körének ellátásához szükséges álló- és forgóeszközökkel szerződés alapján felszereli. Az új jogi személynek szüksége van szék- és telephelyre, ipari területre és műhelyekre, raktárakra, stb, stb. Ezeket az ingatlanokat is szerződéssel engedi át a létesítő szerv leányvállalatának használatra, esetleg átengedi bérlői pozícióját. Az átengedés természetesen nem ingyen, hanem térítés, bérleti használati díj fizetésének átvállalása fejében történik, esetleg fizetési könnyítéssel vagy későbbi, olyan fizetési időpont megállapításával, amikor a leányvállalat gazdaságilag már kellőképpen megerősödött. Ezeknek a szerződéseknek a tartalmát egyértelműen a szerződési jog mellérendeltségi szabályai diktálják. A létesítő ezekben az esetekben (helyzetét kihasználva) jogtalan előnyt nem köthet ki, ilyen hasznot nem szerezhet. A két jogi személy egymás közötti viszonyában is nyomban helyt kapnak az árszabályozó rendelkezések (pl. a bérleti díjaknál) s a tisztességtelen gazdasági tevékenység, a jogellenes utasítás kiadásának tilalma.

A *keretszerződések* az időszakosan vagy egyébként többször visszatérő gazdasági aktusok lebonyolítására szolgálnak. Számszerűleg az ilyen szerződések teszik ki a létesítő és leányvállalata között kötött összes megállapodások túlnyomó többségét, s adják az együttműködés mindennapi, kézzelfogható tartalmát. A létesítő okiratok általában kedvezményes díjszabással gépek s egyéb gyártó kapacitások bérletét teszik lehetővé a leányvállalatnak. Ezen túlmenően a létesítő az általa gyártott, vagy egyéb anyagokra kedvezményes beszerzési lehetőséget is biztosíthat stb.

A bérletbe adás-vétel, illetve a kedvezményes beszerzés *általános feltételeit* a szerződő felek keretszerződésekbe foglalják, ezt még kiegészítik néhány mennyiségi vagy egyéb pontosító adattal a konkrét ügylet lebonyolításakor, esetleg csak egyszerűen pl. fuvar-szállítólevélen tüntetik fel az azonosításhoz és a későbbi pénzügyi elszámoláshoz szükséges adatokat. A leányvállalati visszatérő szerviz vagy egyéb szolgáltatások, illetve ütemes szállítások mindenkor érvényes feltételeit ugyanígy, *keretszerződésekbe* foglalják, hiszen a két szerződő fél annyira megbízik egymásban, hogy feltételezik szerződési kapcsolataik tartósságát.

5. Eddig sok szó esett a leányvállalatok gazdasági függőségéről, a létesítő szerv egyoldalú feltételeiről és döntéseiről. *Önállóságát*, azt, hogy méltán kapott a jogalkotótól jogi személyiséget, bizonyítják:

— a 65/1984. (XII. 29.) MT. sz. rendelet 7. §. rendelkezésének teljesítéseként a létesítő szerv köteles meghívni a leányvállalat igazgatóját azokra a testületi ülésekre, amelyek napirendjén a leányvállalatot érintő ügyek szerepelnek. Ez korrekt kapcsolatok tartása esetén természetes is, de az, hogy jogszabályi rendelkezés ezt kimondja, mindenképpen bizonyítja, hogy a leányvállalati vezető álláspontját, elképzeléseit — ha nem is rendelkezik pl. vétójoggal — kifejtheti, indokolhatja;

— szövetkezet által létesített leányvállalatokra nézve mondja ki a hivatkozott MT. rendelet azt, hogy a két jogi személy kapcsolatára vonatkozó főbb szabályokat a szövetkezet szervezeti és működési szabályzatába is fel kell venni. Ennek a rendelkezésnek is garanciális jellege van, hiszen így a szövetkezet összes vezetőjének és tagjának ismernie kell az együttműködésből eredően a leányvállalat részére biztosított jogokat és gazdasági lehetőségeket (pl. a már említett kedvezményes bérleti lehetőségeket és a kedvezményes beszerzés lehetőségét);

— a leányvállalat gazdasági önállóságát biztosítja az is, hogy gazdasági érdekeit akár peres úton is megvédheti létesítőjével szemben. Bár ilyen perről nincs tudomásom, s régen rossz, ha ilyen eljárásra sor kerül, de nem ismerek olyan jogszabályt, amely a perrendtartás általános szabályai alól kivételt téve ezt tiltaná.

6. Érdekes kérdés, hogy a leányvállalati vagyon a létesítő által *elvonható-e?* Ameddig a leányvállalatra speciális eltérésekkel az állami vállalatokra vonatkozó jogszabály volt alkalmazandó (Vt. módosítás 32/D §-a), addig alkalmazható volt az 1977. évi VI. tv. 28. §-ának rendelkezése, amely szerint az állami vállalat kezelésében levő vagyon nem vonható el. A jelenlegi, a Ptk. módosításával hatályba lépett új szabályozás az „Egyes jogi személyek vállalata" címszó alatt ilyen rendelkezést már nem tartalmaz. Felmerül tehát a kérdés, hogy a létesítéskor konkretizálódó tulajdonosi rendelkezési jog meddig nyúlhat bele az új önálló jogi személy életébe, vajon a leányvállalati vagyon elvonása tilalma kifejezett kimondása mellőzésével a jogszabály az elvonás lehetőségére szinte felhívta volna a figyelmet? Véleményem szerint a leányvállalati vagyon elvonásának jogszabályban rögzített tilalma helyébe az alapító okiratban rögzített garanciális jellegű, de még inkább az együttműködési megállapodásban lefektetett, egyenlő jogállású szerződéses partnerek között létrejött szabályozás lép.

Ezek a szabályok a kötelmi jog, a mellérendeltségi viszony alapján kizárják a létesítő durva vagyoni beavatkozásának lehetőségét. Ha tehát az alapító okiratban vagy az együttműködési megállapodásban nincs *kifejezett* rendelkezés a vagyonelvonás lehetőségéről — ilyen rendelkezés tiltó jogszabály hiányában semmisnek nyilván nem tekinthető —, úgy az elvonásra nincs lehetőség. A leányvállalat tehát eredményes gazdálkodása esetén saját magának gazdagodik, a létesítő okiratban meghatározott részesedésen kívül további juttatásokat nem köteles fizetni, vagy egyéb ingyenes szolgáltatásokat teljesíteni. A leányvállalati önálló vagyon azt is jelenti, hogy a létesítő szerv a saját mérleg szerinti veszteségét, alaphiányát a leányvállalati eredményes gazdálkodásából származó nyereségével nem egalizálhatja, tehát előfordulhat az — s erre a gyakorlatban van is példa —, hogy amíg a létesítő szerv veszteséges, addig leányvállalat nyereséget könyvelhet el.

Az előzőekből következik, hogy a létesítő szerv le-

ányvállalata (vagy esetleg leányvállalatai) eszközeit egyoldalú döntéssel nem csoportosíthatja át. Más kérdés, hogy ha az alapításkori célkitűzéseknek már nem tud gazdaságilag megfelelni — pl. már szükségtelen termékeket gyárt és az átprofilírozásra nem kerül valamilyen okból sor — a leányvállalatot létesítő szerv megszüntetheti. A megszüntetés jogának jogellenes alkalmazása a joggal való visszaélés általános tilalmába ütközik. Itt látom a döntő különbséget a leány- és a trösztvállalat helyzete között, hiszen a trösztnek az egyes trösztvállalatok vagyonának átcsoportosítására a Vt. módosítás 49. §-ának rendelkezés felhatalmazást ad.

7. Felmerül ezzel kapcsolatban, mi történik az önálló jogi személyiséget élvező leányvállalattal, ha létesítője gazdaságilag megbukik, felszámolásra kerül? Magával rántja-e a létesítő a leányvállalatát, vagy az most már „teljesen önálló" életet élhet? A választ az új felszámolási jogszabálynak kell egyértelműen megadnia. Ennek hiányában ilyen esetben véleményem szerint a leányvállalat ezt a státuszt nem tarthatja meg, hiszen elenyészik a létesítéséhez és működéséhez szükséges feltétel, nincs aki kötelezettségeiért kezesként felelne.

Ez persze nem jelenti azt, hogy egy jól működő jogi személyt a neki közvetlenül fel nem róható okból feltétlenül meg kelljen szüntetni, vagy jogi személyiségét elvéve valamelyik nagyobb vállalatba olvasztani. Bár precedensre nem tudok hivatkozni, egyelőre analógiaként alkalmazhatónak tartom a Vt. módosított 10. §. rendelkezését, amely szerint vállalat jön létre a vállalat szétválásával, szervezeti egysége önálló vállalattá alakulásával is. Nyilván a létesítő szerv felszámolásáról hozott határozatban a leányvállalat önálló vállalatként való működési lehetőségeinek gondos mérlegelése után kell dönteni további sorsáról is.

8. A leányvállalatok jövőjét tekintve — gyakorló jogtanácsosi munkám közben szerzett tapasztalataim alapján is — feltétlenül optimista vagyok. A megjelent számos új jogszabály részletekbe menően szabályozta, s a legújabb jogalkotások egységesítették ennek a viszonylag még mindig újszerű gazdálkodó szervezetnek jogi helyzetét, lehetőséget teremtve további, jól működő leányvállalatok létesítéséhez, megoldva ezzel a létesítő szervek említett gazdálkodási feszültségeit is.

A létesítő szerv és a leányvállalat kapcsolata

Az 1981-től napjainkig terjedő jogalkotások lehetővé tették leányvállalatok alapítását, folyamatosan bővítve a létesítésre jogosult személyek körét. Az eltelt viszonylag rövid idő tapasztalatait kísérli meg a cikk elemezni, külön súlyt helyezve a létesítő szerv és a leányvállalata között létrejövő sokszínű együttműködési kapcsolatokra.

Bittó Márta

A foglalkozási szabály személyi hatálya a büntetőjogban

1. A foglalkozási gondatlanságért való felelősség alapja

A foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés tényállása a III. Büntetőnovellával (1948: XLVIII. tc.) jelent meg az élet elleni bűncselekmények körében. Az új megoldás gyökeret vert büntetőjogunkban, az 1961. évi Btk. is átvette és a hatályos, 1978. évi Btk. is tartalmazza. A III. Bn. értelmezése kapcsán a bűnösség kérdésében bizonytalanság mutatkozott, amely időközben megoldódott, erre mutat, hogy az 1961. évi Btk. miniszteri indokolása már leszögezte: „Büntetőjogi alapelv, hogy szándékosan elkövetett bűntett csak akkor forog fenn, ha a szándék kiterjed a bűntett alapesetének valamennyi tényállási elemére."[1] Ez megfelelt a törvény szövegének, amely a közvetlen veszélyhez fűződő pszichikus viszony alapján rendelte szándékos vagy gondatlan deliktumnak minősíteni a bűncselekményt. A bírói gyakorlatban a szándékos veszélyeztetések száma ezáltal csökkent, de ezzel a törvényhozó számolt is. Az 1961. évi Btk. megalkotásakor már nem volt szükség szándékos bűncselekmény konstruálására csak azért, hogy a törvény megfelelően súlyos szankciót írhasson elő. Az 1961. évi Btk. büntetési tételei viszont általában szigorúbbak voltak, mint a III. Büntetőnovelláé. Ezek a büntetések azonban eltúlzottnak bizonyultak, de általában az élet, testi épség elleni bűncselekmények szankciói „a nemzetközi összehasonlítás fényében is tűrhetetlenül szigorúak" voltak.[2]

A hatályos, 1978. évi Btk. megalkotásánál számba kellett venni azt is, hogy az alapeset, a közvetlen veszély gondatlan előidézése gyakorlatilag soha nem került megállapításra, a szándékos veszélyeztetésnek minősítette viszont a gyakorlat a közlekedési vagy más veszélyes eszközzel történt ijesztgetést. A törvényhozó azonban nem akart lemondani a sértő eredményt nem okozó veszélyeztetés büntetés alá helyezéséről. A veszélyelőidézést a továbbiakban a testi sértéssel (és ezen belül akár a könnyű, akár a súlyos testi sértéssel) egy sorban rendelte büntetni. A foglalkozás gyakorlása körében ma a veszélyeztetési tényállás alapesetét valósítja meg tehát a közvetlen veszély mel-

Bittó Márta tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest)

[1] A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1962. 435. old.

[2] *Viski* László: A büntetőjogi felelősség a közúti közlekedési szabályok megszegéséért de lege ferenda. Jogtudományi Közlöny, 1977. 6. sz. 310. old.

lett a könnyű vagy súlyos gondatlan testi sértés okozása is (Btk. 171. § (1) bek.). Felvethető, mi indokolta a veszélyelőidézés megbüntetésének a fenntartását, figyelemmel arra, hogy a közlekedési szabályszegéseket — amelyekkel kapcsolatban a közvetlenül veszélyeztető helyzetek a leggyakrabban fordulhattak elő — a törvényhozó kiemelte a foglalkozási veszélyeztetési tényállásból és közlekedési bűncselekmények címén külön fejezetben (Btk. XIII. Fejezete) rendelte büntetni. A jelenlegi Btk-nak a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetéshez fűzött miniszteri indokolása szerint „a veszély közvetlenségének tényállási eleme azért szükséges, hogy alkalmazásának a köre — az élet követelményeinek megfelelően — szűküljön".[3] Kérdés azonban, hogyan szűkíti ez a törvényhozó szándékának megfelelően a tényállás alkalmazási körét. A foglalkozási szabályszegések ugyanis szabálysértésnek minősülnek, s a közvetlen veszély tényállási eleme nélkül az összes, sértést nem okozó foglalkozási szabályszegés szabálysértésként kerülhetne elbírálásra. A közvetlen veszély ilyen értelemben a tényállás alkalmazhatósági körét bővíti, mert a sértő eredményt okozó szabályszegés egyébként is bűncselekmény lenne a sértő eredmény miatt.

A foglalkozási veszélyeztetés körében az általános eredmény-bűncselekményekhez képest a foglalkozási szabály fogalmával kiemelt felelősséget érvényesít a törvényhozó. *A jogfejlődésünkre jellemző a foglalkozás és a foglalkozási szabály fogalmának a kiemelt felelősség céljaival összhangban álló, rugalmas értelmezése.* A foglalkozás nem büntetőjogi műkifejezés, különösebb értelmezést ezért nem igényelne. A foglalkozás a szó eredeti, köznapi értelmében, mint „megélhetést nyújtó rendszeres tevékenység, munka"[4] képezi az alapját a büntetőjogi értelmezésnek is. A régi jogban, amikor az ipari culpa körében érvényesült ez a fajta felelősség, már tisztázódott, hogy a fokozott felelősség alapja az elkövetőtől elvárható fokozott előrelátás, amelyre ő speciális szakismereteinél fogva képes. Az elkövető foglalkozása körében, hivatásánál, állásánál fogva rendelkezik azokkal a plusz ismeretekkel, amelyek a laikus előrelátási lehetőségein túli veszélyek felismerésére és elkerülésére képessé teszik. Ezeket az ismereteket foglalkozási szabályai tartalmazzák és az elkövető azért képes a fokozott gondosságra, mert tudja, tudnia kell foglalkozásának a szabályait. A büntetőjog elvileg a foglalkozás fogalmának mesterséges tágításával más személyekre is kiterjesztheti a foglalkozási szabály hatályát, s más személyeknél olyan szakismereteket tételezhet fel és olyan előrelátást követelhet meg, amely tőlük a veszélyes tevékenység gyakorlása miatt várható el. A foglalkozási szabály hatályának kiterjesztésével lehet elvileg a laikust szakemberként kezelni és cselekményét a kiemelt felelősségi forma alá vonni.

A büntetőjog által megkövetelt, a foglalkozási szabály ismeretén alapuló fokozott előrelátás egymagában még nem jelentene fokozott felelősséget, hiszen az előrelátási kötelesség, a megkövetelt gondosság a tettesi pozícióhoz, a tettes személyi minőségéhez kapcsolódik, s ehhez képest hol előrébb, hol hátrább helyezkedik el az előrelátásnak az a végső határa, amelyen túl már a büntetőjogilag nem beszámítható véletlen kezdődik. *A foglalkozási gondatlanságnál a felelősség fokozása két irányban jelentkezett a jogfejlődés során.* Először úgy, hogy a sértő eredmény gondatlan okozását szigorúbban büntették, ha az a foglalkozási szabályok megszegésére volt visszavezethető. Büntető jogszabályaink közül az 1961. évi Btk-ban volt a legszembetűnőbb a különbség az általános eredménybűncselekmények és a foglalkozási veszélyeztetési tényállás büntetési tételei között.[5] A szigorúbb beszámítás vagy elbírálás azonban érvényesülhet azonos büntetési tétel keretei között is. Ez volt a helyzet a Csemegi-kódex idején, amikoris a halálos eredmény vonatkozásában a közönséges gondatlansággal szemben az ipari culpát súlyosabban minősített gondatlanságként értékelték a bírói gyakorlatban és a közvélemény szintjén egyaránt. A súlyosabb beszámítás a bírói mérlegelés körében jutott kifejezésre, ami természetes, mert súlyosabb bűnösségről volt szó, s a bűnösség súlyát az adott törvényi büntetési tétel keretei között a bíróság értékeli. A hatályos, 1978. évi Btk-ban a súlyos testi sértés gondatlan előidézésével kapcsolatban szintén találkozunk a két bűncselekménytípus körében azonos büntetési tételekkel,[6] ellenben teljesen más tényállási konstrukcióban. A foglalkozási szabályszegés ugyanis a foglalkozási veszélyeztetési tényállásban nem a bűnösség súlyát minősíti, hanem a bűncselekmény elkövetési magatartása. Ennek konzekvenciái a gondatlan bűnösség körében, az objektív gondossági kötelesség megállapításánál jelentkeznek.

A felelősség fokozásának másik iránya a cselekmény büntetőjogi büntetést érdemlőségének előbbre hozásában jelentkezett. A foglalkozási veszélyeztetési tényállás bevezetésével a III. Bn. a foglalkozási szabályszegést büntetés alá helyezte sértő eredmény hiányában is, ha közvetlen veszélyt okozott. A foglalkozási veszélyeztetés megjelenésével a „foglalkozási gondatlanság" kifejezés eredeti értelmében pontatlanná vált: a veszélyeztetés, azaz a közvetlen veszély előidézése szándékosan is történhet és ekkor a sértő eredmény vonatkozásában vegyes bűnösségű bűncselekmény valósul meg. A közvetlen veszélyre való tekintettel fokozott felelősségről beszélni ma nem sok gyakorlati jelentőséggel bír, különösen nem, amióta a közlekedési bűncselekményeket, a szándékos veszélyeztetés tipikus területét kiemelték a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés tényállásából.

A foglalkozás fogalmával kiemelt felelősség a jogtárgy (az emberi élet, testi épség és egészség) fokozott védelmét szolgálja. E jogtárgy gondatlan sértésé-

[3] Büntető Törvénykönyv, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. Bp. 230. old.

[4] Magyar Értelmező Szótár. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 418. old.

[5] Pl. a gondatlan súlyos testi sértés büntetése 3 évig terjedő szabadságvesztés (257. § (1) bek.), foglalkozási veszélyeztetés körében elkövetve egytől öt évig terjedő szabadságvesztés (258. § (2) bek.) volt; a gondatlan emberölés büntetése egytől öt évig terjedő szabadságvesztés (253. § (4) bek.), foglalkozási veszélyeztetés körében elkövetve kettőtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés (258. § (2) bek.) volt.

[6] Pl. a gondatlan súlyos testi sértés alapesetének büntetése egy évig terjedő szabadságvesztés, javító-nevelő munka vagy pénzbüntetés, minősített eseteinek büntetése három évig, a gondatlan emberölés büntetése öt évig terjedő szabadságvesztés mindkét tényállástípus körében (170. § (6) bek., 171. § (1) és (2) bek., 166. § (4) bek.,). Ugyanez a helyzet a közlekedési bűncselekmények körében történő elkövetésnél (187. § (2) bek.).

nek szankcionálásával a büntetőjog gondosságra nevel. A szigorúbb felelősségre vonás a gondosságra nevelés fokozásának eszköze. A gondosságra nevelésnek nem a büntetőjog az egyetlen eszköze s talán nem is a leghatékonyabb. Egymagában a büntetéseknek bármilyen indokkal történő szigorításával kilátástalan felvenni a harcot a társadalmi tudat mai fejlettségi szintjén az emberi gondatlanság megnyilvánulásaival szemben és drákói büntetésektől várni azt, hogy az emberek több gondossággal, több előrelátással járjanak el életviszonyaikban. A gondossági követelmények fokozása és — az aktuális büntetőpolitikától függően — a szankciók szigorítása azonban megalapozott a foglalkozás gyakorlása körében. Foglalkozásuk körében az emberektől megkövetelhető, hogy tisztában legyenek mindazon veszélyekkel, amelyek tevékenységük során másokra hárulhatnak, ismerjék e veszélyek elhárításának módját és gondatlanságukért szigorúbban bűnhődjenek.

Az általános életviszonyok körében az elkövetőnek nem áll rendelkezésére pontos, részletes előírás az adott szituációban követendő magatartásra, többékevésbé „lelkiismerete" szerint jár el, nem ránthat elő könyvből megtanult sémákat a cselekvéshez, s az általa gondosnak tartott magatartás utóbb vagy megegyezik a bíró által megállapított — s a bíró által is csak utólag, különböző szempontok alapulvételével derivált — magatartási normával, vagy nem. Utóbbi esetben mindig hivatkozhatik arra az elkövető, hogy tévedett, ami ugyan csak ritkán lesz menthető tévedés, a bíróságnak azonban mindig nagy körültekintéssel kell megalapoznia a gondosság objektív mércéjére vonatkozó értékítéletét, azt tehát, hogy az adott szituációban milyen fokú gondosság volt elvárható a tettesi pozícióban levő személytől, úgyszintén azt is, hogy e gondosság nem ismerése neki személy szerint is felróható. És mivel a büntetőjog a társadalmilag elvárt gondosság normáit minden tettesi pozícióban a társadalmi átlaghoz kell hogy igazítsa, kétség vagy bizonytalanság esetén a bíró a megkövetelt gondosság határvonalát inkább lejjebb kell, hogy szállítsa.

A technika századában bármennyire veszélyekkel terhelt is mindennapi életünk és bárha a legközönségesebb életviszonyok körében is a megelőző korokhoz képest jóval magasabb a gondosság követelményszintje egyszerűen amiatt, hogy gyakoribb a lehetősége a jogsértés okozásának, mégsem lehet statáriálissá tenni a hétköznapi életviszonyok körét a gondosság túlfokozásával vagy a gondatlanság kirívó mértékű szankcionálásával. Így van ez akkor is, ha az adott szituációra vonatkozóan létezik olyan különnorma, amely megadja a gondosság paramétereit. Eldöntésre vár ekkor, hogy a tettestől, mégpedig a tettesi pozícióban levő személytől és továbbá a személy szerinti tettestől is elvárható volt-e a norma ismerete.

Azt már az eddigiek alapján is megállapíthatjuk, hogy a foglalkozási szabály személyi hatályának kérdése szorosan összefügg a büntetőjogi felelősség céljával. A személyi hatály kiterjesztése ellen szól a felelősség túlfokozásának veszélye és az is, hogy az általános eredménybűncselekmény konstrukciója is biztosítja a tettes felelősségre vonását. A foglalkozási szabály elkövetési magatartássá tétele ugyanakkor jól ellensúlyozza az objektív gondossági kötelesség vizsgálatának módszeréből adódó bizonytalanságot.

2. A foglalkozási szabály személyi hatályának kiterjesztése

A foglalkozási szabály személyi hatályának kérdésénél abból indulhatunk ki, hogy a foglalkozás gyakorlója nem csupán „belső" gondosságot fejt ki, hanem foglalkozásának szabályait alkalmazza, olyan szabályokat, amelyek megtartása neki munkaköri kötelessége. A foglalkozás gyakorlójától alappal elvárható, hogy tisztában legyen tevékenysége veszélyességével és ismerje azokat a magatartásmódokat, amelyekkel a veszélyek elháríthatók. Ezek ismerete nem speciális büntetőjogi követelmény, hanem az elkövetőnek foglalkozásából folyó kötelessége. A speciális szakismeretek, az ezen alapuló fokozott előrelátási képesség a foglalkozás gyakorlójánál reális követelmény. A gondosság objektív mércéje tehát minden további nélkül lehet a foglalkozási szabály, s ennek nem tudására a foglalkozás gyakorlója nem hivatkozhatik. Aki foglalkozása körében jár el, az a szabályok céljával és értelmével is szükségképpen tisztában kell, hogy legyen, azzal tehát, hogy ezek a szabályok mások életének, testi épségének, egészségének védelmét szolgálják, betartásukkal hárítható el a baleset veszélye. A foglalkozás körében megvan a reális háttere annak, hogy a büntetőjog fokozott gondossági követelményeket érvényesítsen. Az általános élettapasztalathoz képest a gondosság határa itt megemelkedik a foglalkozási szabályban foglaltak szintjére. A foglalkozás gyakorlójánál tehát a gondosság objektív mércéje eleve adott: azt nem a bíró értékelő tevékenysége határozza meg, hanem a foglalkozás szabályai tartalmazzák. A foglalkozási szabály személyi hatálya nem terjeszthető ki korlátlanul, mert csak a foglalkozás gyakorlójánál adott a kiemelt felelősség alapja: az emelt mércéjű gondosság elvárásának társadalmi realitása.

A foglalkozási gondatlanság történetében az 1961. évi Btk. volt az első jogszabály, amelyben a törvényhozó állást foglalt a foglalkozási szabály személyi hatályának kérdésében, és azt kiterjesztette a foglalkozás gyakorlóinak körén túlra is. A törvényhozó azonban csak két cselekménytípus, a járművezetés és a lőfegyverkezelés tekintetében adott zöld utat a foglalkozási gondatlanság alkalmazásához (258. § (4) bek.). Itt a törvényhozó a foglalkozási szabály fikciójával élt, amennyiben kimondta, hogy a foglalkozási veszélyeztetési tényállás alkalmazása szempontjából a járművek vezetésére vonatkozó közlekedési, valamint a lőfegyver használatára és kezelésére vonatkozó szabályok foglalkozási szabályoknak tekintendők. A jogalkotó az általános rendelkezéssel közvetve megerősítette, hogy a védett jogtárgy körében a fokozott felelősség alkalmazása a foglalkozáshoz tapad, s ez alól csupán az említett két kivételt engedte. A kivételekre vonatkozó rendelkezés arra lett volna hivatott, hogy elzárja az útját a foglalkozás szükségtelenül kiterjesztő értelmezésének, elejét vegye annak, hogy a foglalkozás gyakorlásának fogalmi körén túl a cselekmény veszélyességére, szabályainak jellegére, vagy bármi más szempontra hivatkozással a bírói gyakorlat a foglalkozási veszélyeztetési tényállás alapján vonja felelősségre az elkövetőt az általános élet elleni bűncselekmény helyett. *Csak a járművezetést és a lőfegyverkezelést ítélte a törvényalkotó olyannak, amely a*

kiemelt felelősség hatálya alá vonható akkor is, ha az nem foglalkozása az elkövetőnek.

A törvényhozói állásfoglalás jelentősége, hogy a járművezetéssel és a lőfegyverkezeléssel kapcsolatban fel sem merülnek olyan értelmezési kérdések, hogy a tevékenység az elkövetőnek keresetszerű foglalkozása-e vagy nem, rendszeres vagy eseti jellegű-e, jogszerű vagy jogosítvány (engedély) nélküli-e, van-e az elkövetőnek szakképzettsége, jártassága stb. Így például aki az utcán talál vagy valahol a kezébe vesz egy lőfegyvert, az attól a pillanattól kezdve foglalkozási szabályok hatálya alatt áll, és bármi történik, a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés bűncselekménye miatt felel. A foglalkozási szabálynak ilyen mesterséges, a foglalkozás gyakorlásától elszakított fogalma azonban más cselekménytípusoknál nem érvényesülhet. A hatályos Btk. szerint az általános foglalkozási veszélyeztetési tényállás (171. §.) alkalmazásában a kivételes tevékenység kizárólag csak a lőfegyverkezelésre korlátozódik, a járművezetés speciális tényállások, a közlekedési bűncselekmények körében (186—189. § §) kerül elbírálásra.

A törvényi kivételtől eltekintve tehát a kiemelt felelősség alkalmazását a foglalkozás gyakorlása határozza meg, nem pedig a foglalkozási szabály fogalma. Nem azt kell megállapítani valamely tevékenységről, hogy arra foglalkozási szabályok fennállanak-e, hanem azt, hogy a tevékenység az elkövetőnek foglalkozása-e. Más szóval nem a tevékenységről, hanem az elkövetőről kell megállapítani, hogy foglalkozási szabályok hatálya alatt áll. Nem az ad okot ugyanis valamely cselekménynek a foglalkozási veszélyeztetés körében történő értékelésére, hogy kimutatható valamely foglalkozási szabállyal való ellentétessége, hanem az, hogy a cselekmény elkövetője a foglalkozási szabály hatálya alatt áll.

A jogirodalomban és a jogalkalmazásban értelmezési kérdéseket vetett fel a „foglalkozás", a „foglalkozás gyakorlása" és a „foglalkozási szabály" fogalma. A magyarázatok a kiterjesztő értelmezés felé tendáltak és azt célozták, hogy minél szélesebb körre lehessen kiterjeszteni a foglalkozási veszélyeztetési tényállás alapján történő felelősségre vonást. Kialakult az, hogy a foglalkozás „gyűjtőfogalom, amely felöleli a hivatás, állás stb. fogalmakat is. Nemcsak a szakképzettséget megkívánó tevékenység, hanem írott vagy íratlan — általánosan elfogadott — szabályokhoz kötött egyéb tevékenységeket is foglalkozásnak kell tekinteni. Nem bír jelentőséggel az a körülmény, hogy azt kereset céljából gyakorolják-e vagy sem".[7] A foglalkozás többé-kevésbé a munkavégzés fogalmához kapcsolódik, de nem eleme a keresetszerűség vagy az élethivatásszerűség. A foglalkozás fogalma szorosan kapcsolódik a szabályokhoz kötöttséghez is. A jogtárgy minél hatékonyabb védelmét, mint jogpolitikai célkitűzést szem előtt tartva a foglalkozás gyakorlása egyértelmű bármely, szabályokhoz kötött tevékenységnek nem eseti jellegű, rendszeres végzésével.[8]

A következő kérdés, hogy milyen szabályok azok, amelyekhez kötött tevékenység rendszeres végzését foglalkozásnak tekinthetjük, és hogy ehhez képest a foglalkozási szabály fogalmával behatárolhatjuk-e a foglalkozási veszélyeztetés szempontjából szóba jöhető foglalkozásokat. A kiemelt felelősség szempontjából a munkavégzésnek vagy más rendszeres tevékenységnek azok a szabályai jönnek szóba, amelyek eredményelkerülési parancsot tartalmaznak. A foglalkozási veszélyeztetést a cselekvő személy akkor követheti el, ha foglalkozásának vannak olyan szabályai, amelyek élet, testi épség, egészség védelmét szolgálják. Ha vannak ilyen szabályok, azok a büntetőjogi felelősség szempontjából foglalkozási szabályoknak minősülnek. A foglalkozási szabályok forrása közömbös, azokat „jogszabályok, műszaki (technológiai) előírás, szakmai, üzemi rendtartás és egyéb normák, esetleg íratlan, de elfogadott — és szokásosan megtartott — szabályok"[9] egyaránt tartalmazhatják.

A foglalkozási veszélyeztetés szempontjából tehát *bármely, foglalkozásként gyakorolt tevékenységnek azok a szabályai relevánsak, amelyek a büntetőjog általános eredményelkerülési parancsát részletszabályokba foglalják.* Ezek pedig az egyes foglalkozásokra irányadó balesetelhárítási és egészségvédelmi szabályok. Elsősorban a munkavédelem szabályai tartoznak ide, tehát azok a szabályok, amelyek a munkavállalók biztonságát hivatottak szolgálni. A büntetőjog azonban nemcsak a munkavállalók fokozott védelmét biztosítja. Nagyon sok foglalkozás olyan, hogy gyakorlása közben külső személyek biztonságát vagy azokét is fenyegeti. A szűkebben vett munkavédelmi szabályokon túl említhetők tehát az építkezésekkel kapcsolatos biztonsági szabályok, az energiahordozók (gáz, gőz, elektromos áram stb.) alkalmazásával, a robbanásveszélyes, gyúlékony, egészségre ártalmas anyagok alkalmazásával kapcsolatos biztonsági szabályok stb. Az egyes veszélyforrások felsorolásával lehetne a szóbajöhető foglalkozásokat pontosabban meghatározni. Mindezek a szabályok nem meghatározott foglalkozásokhoz kötődnek, az egyes veszélyforrások ugyanis a legkülönfélébb foglalkozások gyakorlásánál merülnek fel a munkahelyeken, a háztartásokban, a különböző élettevékenységek során. Van azonban a foglalkozási szabályoknak egy speciális csoportja, amely csak meghatározott foglalkozásokra jellemző, mégpedig az orvoslás, gyógyítás szabályainak csoportja. A medicina körén kívül a foglalkozások sokfélesége ellenére a biztonsági szabályok fogalmával lehet behatárolni azt a szabályrendszert, amely a foglalkozási veszélyeztetésért való felelősség megalapozásában szerepet játszhat. A technikai veszélyek elhárítását célzó életbiztonsági szabályok, az orvosi foglalkozások szabályai és a lőfegyverkezelés szabályai képezik azt a három területet, ahol a szabályszegés a foglalkozási veszélyeztetés körében kerülhet elbírálásra.

A jogirodalomban és a jogalkalmazásban is nyomon követhető egy olyan tendencia, amely a veszélyeztetési tényállás alkalmazása szempontjából azonos jogi hatályt tulajdonít az említett három szabálycsoportnak. Ez azt jelenti, hogy a foglalkozás gyakorlása helyett a foglalkozási szabály fogalmát állítják a

[7] Magyar Büntetőjog II. Különös Rész. BM Könyvkiadó, 1981. (a továbbiakban: Tankönyv II./114. old.

[8] Vö. pl. *Horváth* Tibor: Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1965. 425. old., A Büntető Törvénykönyv kommentárja. II. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1968. (a továbbiakban: Btk. Kommentár) 1251. old., Büntető Törvénykönyv. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1979. 230. old.

[9] Ld. 7. sz. jegyzet.

középpontba,, és az értelmezési kérdések megoldásánál azokból az elvekből indulnak ki, amelyeket a törvényalkotó a kivételes tevékenység szabályainak foglalkozási szabállyá nyilvánításával érvényesített. A törvény eredeti koncepciójához ragaszkodó szűkítő, és egy kiterjesztő értelmezés konkurrálhat tehát egymással olyan esetekben, amikor a tevékenység rendszeressége nem elegendő annak eldöntéséhez, hogy a foglalkozási veszélyeztetési tényállás alkalmazható-e, és ezen túl minden olyan esetben is, amikor nem közlekedési bűncselekményről van szó, és nem a lőfegyver használatára és kezelésére vonatkozó szabályok megszegésével okozták a balesetet.

Értelmezésre szorul a hatósági engedélyhez kötött foglalkozásnak ilyen engedély hiányában történő gyakorlása, az ún. kontárkodás vagy foglalkozás bitorlásának kérdése. Különbséget kell tenni aszerint, hogy a hatósági engedély hiánya egyben a képesítés, képzettség hiányát is jelenti-e. Ha nem, az engedély hiányának nincs jelentősége: a foglalkozás gyakorlójának kell tekinteni azt, „aki valamely szakképzettséget igénylő foglalkozást folytat — függetlenül attól, hogy azt hatósági jogosítvány alapján vagy anélkül teszi".[10] Így az orvos, aki foglalkozástól eltiltás hatálya alatt áll, minden további nélkül megvalósíthatja a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetést. A másik esetben a döntés nem egyértelmű. A felelősség megalapozásáról mondottakból az következnék, hogy a képesítés hiánya a fokozott gondossághoz szükséges szakismeretek hiányát is jelenti, s a kontártól a szakértelem nem elvárható. A kontárkodás, a foglalkozás bitorlása azonban a szakértelmet igénylő tevékenység rendszeres végzését jelenti. A rendszeresség pedig biztosítja bizonyos ismeretek megszerzését, és a rendszeresen tevékenykedőtől meg is követelhetők a szükséges ismeretek.

Mindkét álláspontnak vannak képviselői. A szűkítő értelmezés szerint „Nem lehetnek tettesek valamely foglalkozásnak a bitorlói, akik jogellenesen folytatnak bizonyos tevékenységet (pl. kuruzslók, szakképzettség nélkül tervezői munkát végzők stb.)".[11] A kiterjesztő értelmezés foglalkozás gyakorlásának tekint minden, szabályokhoz kötött tevékenységet, függetlenül attól, hogy azt jogtalanul vagy a szükséges szakképzettség nélkül végzik-e vagy nem, sőt függetlenül attól, hogy az rendszeres vagy eseti jellegű-e. E felfogás a törvényben lefektetett szabálykivétel viszonyát megfordítja, s a járművezetés és a lőfegyverkezelés szabályainak kiemelését úgy tekinti, mint amely kiterjesztő értelmezésre ad felhatalmazást. Eszerint általános elv megnyilvánulása lenne az, hogy a lopott gépkocsival gépjárművezetői jártasság nélkül közlekedő személy ugyanúgy a gépjárművezetésre vonatkozó foglalkozási szabályok hatálya alatt áll, mint a taxisofőr.[12] S mivel általános elvről van szó, a hamis diplomával tevékenykedő álorvos is az orvosi foglalkozás szabályainak megszegése miatt felel, ha baj történik.[13] A Kommentár az orvosi foglalkozás tekintetében eltérő véleményen van, de mint kivételt említi az orvosi foglalkozás szabályait, amelyek kizárólag az orvosi szakképzettséggel rendelkező személyekre terjednek ki.[14] A bírói gyakorlat ezzel szemben az elv és a kivétel viszonyát a törvény szövegének megfelelően értelmezve helyesen mutatott rá a lőfegyver használatára és kezelésére vonatkozó szabályok mint foglalkozási szabályok személyi hatályának kivételes jellegére.[15]

A bírói gyakorlat sokáig a tevékenység rendszerességét tekintette kritériumnak a foglalkozási szabály személyi hatályának kérdésében. A Legfelsőbb Bíróság elutasította a bírói jogértelmezésben felbukkant azt az álláspontot, hogy az eseti tevékenység is foglalkozásnak minősül, ha a tevékenységre szakmai biztonsági szabályok létezése állapítható meg. Az adott ügyben ezt az álláspontot érvényesítő alsóbb fokú bíróságok határozatát hatályon kívül helyezve a Legfelsőbb Bíróság kimondta, hogy „a gázvezetékek szabálytalan beszereléséből eredő halálos eredmény okozása gondatlan emberölésnek minősül, ha az elkövetőnek nem foglalkozása a gázszerelés".[16] Az ügyben a terhelt cselekménye óvórendszabályok (ÁBEO és GOMBSZ) tételes előírásaiba ütközött és a szabálytalan gázszerelés okozta a sértett halálát. A terhelt azonban „gázszerelési ismeretekkel és gyakorlattal nem rendelkezett, ilyen tevékenységet rendszeresen nem végzett, a gázszerelés nem volt a foglalkozása",[17] tevékenysége tehát a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés tényállása alá nem vonható.

Tanulságos bővebben idézni az indokolásból: „Az állandósult ítélkezési gyakorlat szerint a foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés elkövetői csak olyan személyek lehetnek, akik a szakképesítésüknek vagy rendszeresen folytatott mesterségüknek, tevékenységüknek írott vagy íratlan normáit, illetve a törvénynél fogva foglalkozási szabályoknak megjelölt szabályokat sértik meg, valamint az ilyen általánosan elfogadott szabályokhoz kötött egyéb tevékenységet gyakorolnak. A terhelt az elkövetők e körébe nem sorolható. A gázbojler szakszerűtlen felszerelése, illetve a biztonsági előírásoknak meg nem felelő üzemeltetése nem a reá vonatkozó foglalkozási szabályok megszegésének a következménye, e tevékenysége eseti, az említett tevékenység gyakorlásának nem tekinthető, és ehhez képest a sértett halála sem a szóban forgó szabályszegések folytán következett be. Az eljárt bíróságok határozataikban tévesen hivatkoztak az 1/1977 (IV. 16.) NIM sz. rendelet vonatkozó mellékletében és az ÁBEO-ban írt szabályok megszegésére, mert azok értelemszerűen a gázszolgáltató szervekre vonatkozó jogszabályok, amelyek a rakodómunkás foglalkozású terhelt ismeretkörén kívül estek."[18]

A hivatkozott ítéleti indokolás a foglalkozási gondatlanság alkalmazási körére vonatkozó elvi jelentőségű tételeket fogalmazott meg. A foglalkozás gyakorlásának a szükséges szakképesítés nem, de a

[10] Btk. Kommentár II. 1251. old.

[11] Tankönyv II. 116. old.

[12] Ld. pl. *Békés* Imre: A gondatlanság a büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1974. 270. old.

[13] Ld. uo.

[14] A Kommentár az akkor már hatályon kívül helyezett V. sz. büntető elvi döntést idézi: „...az orvosi szakképzettséggel nem rendelkező személyek az orvosi hivatás szabályainak hatálya alatt nem állanak, azokat meg sem szeghetik, még akkor sem, ha látszólag orvosi tevékenységet pl. terhesség művi megszakítását végeznek." Btk. Kommentár. II. 1251. old.

[15] Győri Megyei Bíróság Bf. 305/1965. sz. Bírósági Határozatok, 1966/1. sz. 33. old. 4722. tétel.

[16] B. törv. V. 1628/1978. sz. Bírósági Határozatok, 1980/1. sz. 9. old. 5. tétel.

[17] Ld. uo. 10. old.

[18] Ld. uo.

rendszeresség feltételét képezi. Ha a tevékenység egyébként nem tekinthető kifejezetten foglalkozásnak vagy mesterségnek, a felelősség szempontjából mégis a foglalkozás gyakorlásának minősül, ha rendszeres végzése általánosan elfogadott életvédelmi (biztonsági) szabályokhoz kötött. Helyesen hívja fel a bírói gyakorlat a foglalkozási veszélyeztetés elkövethetőségének harmadik esetkörét, azt, amikor törvénynél, mégpedig a büntető törvénynél fogva foglalkozási szabályoknak megjelölt tevékenységi szabályokat sért cselekményével az elkövető. Az óvó rendszabályok csak a munkajog szempontjából minősülnek foglalkozási szabályoknak, betartásuk a munkaviszonynál (nem büntető törvénynél) fogva kötelező. A büntetőjog csak a járművezetésre és a lőfegyverkezelésre vonatkozó szabályok megszegéséhez fűz külön szankciót.

A legújabb bírói gyakorlat túllépett ezen az értelmezésen és kiterjesztő értelmezés mellett foglal állást. Ennek megfelelően foglalkozásnak tekint minden, szabályokhoz kötött tevékenységet, függetlenül attól, hogy a tevékenység eseti jellegű volt-e avagy rendszeres. Az új iránymutató ítéleti tényállás szerint a „házának bontását végző terhelt az ezzel kapcsolatos foglalkozási szabályok hatálya alatt áll, ezért ha az óvó rendszabályok megsértésével összefüggésben halálos baleset történik: nem gondatlan emberölés, hanem halált okozó, foglalkozás körében elkövetett gondatlan veszélyeztetés valósul meg".[19] A konkrét esetben a terhelt, aki a bontási munkálatok végzésében laikus volt, a saját házát bontotta le a sértett és más — szintén laikus — személyek közreműködésével. Az ítélet szerint a terhelt az Építőipari Balesetelhárító és Egészségügyi Óvórendszabály 72 307. pontját sértette meg, olyan szabályt, amelyet nem ismert, nem is ismerhetett, mert ilyen szakképzettsége nem volt s ilyen tevékenységet azelőtt nem végzett. A hivatkozott szabály megszegését ennek ellenére, mint foglalkozása szabályainak megszegését rótták a terhére azon az alapon, hogy „az aki valamely szakképzettséget igénylő foglalkozást folytat, arra az illető foglalkozási — az ítéleti tényállás alkalmazása szempontjából az építőipari balesetelhárító és egészségvédő — óvórendszabályok az irányadók".[20] A tevékenység szabályozottsága folytán tehát eleve „a terhelt foglalkozási szabályok hatálya alatt állt".[21]

A jogeset alapján a bírói gyakorlatban olyan új értelmezés meghonosodása várható, amely *a foglalkozási veszélyeztetés megállapításánál nem az elkövető személyi minőségét állítja előtérbe, hanem a tevékenység szabályokhoz kötöttségét.* Ennél az értelmezésnél elmosódik a „foglalkozás" eredeti jelentése, amely a kiemelt felelősség elvi alapja, nevezetesen, hogy a foglalkozási veszélyeztetés körében a törvényhozó az elkövető plusz tudását értékeli, azt a szaktudást, amely a foglalkozás tényével adott, illetőleg megkövetelhető. A szabályozott tevékenységet végző személyt a foglalkozás gyakorlójával azonosítva ez végső kihatásában azt jelentené, hogy minden esetben, amikor szabályokhoz kötött tevékenység vezetett jogsértésre, a cselekményt a foglalkozási veszélyeztetési tényállás keretében kell elbírálni. Más szóval a foglalkozási gondatlanságban nem a tettes fokozott — tényleges vagy lehetséges — tudását, hanem a tevékenység fokozott veszélyességét teszi a felróhatóság alapjává a büntetőjog. A foglalkozási szabály személyi hatályának kérdése nem merülne fel, mert mindenki a foglalkozási szabály hatálya alatt állna, ha szabályokhoz kötött cselekményt végez. Ekkor pedig a „foglalkozási" jelzőnek a „szabály" előtt nem sok értelme van, mert a foglalkozási szabály egyszerűen a különnormával egyenlő. E megoldás törvényi megfelelője az lenne, hogy a törvényi tényállás nem a foglalkozási szabályszegést, hanem egyszerűen bármely különnormának a megszegését jelölné meg elkövetési magatartásként.

A foglalkozási gondatlanság felelősségi koncepciójával ez a megoldás nehezen összeegyeztethető, jóllehet gyakorlati következményei csekélyek a hatályos Btk. büntetési rendszerére figyelemmel. Az idézett jogesetben például a Legfelsőbb Bíróság a bűncselekmény minősítését (a gondatlan emberölést) megváltoztatta, a kiszabott büntetést azonban helybenhagyta. A dogmatikai konzekvenciák annál jelentősebbek, s adott esetben igazságtalan ítéleti megállapításokhoz is vezethetnek. Felborul ugyanis a foglalkozási szabálynak és a gondossági kötelességnek az a természetes egyensúlya, amely a foglalkozás gyakorlójától elvárható gondosságot minden további nélkül azonosíthatóvá tette a foglalkozási szabályban előírtakkal. A büntetőjogban a foglalkozási szabályok és a gondossági normák összefüggésének a következménye az, hogy a foglalkozási szabály kötelezettje azonos a foglalkozás gyakorlójával, azzal a tettestípussal, akitől a szabály ismeretén alapuló gondosság elvárható. Ellenkező következtetéssel vagy — lényegében — objektív felelősséget érvényesít a büntetőjog, vagy a bűnösség körében mentesíti a tettest a felelősség alól. Ez utóbbi esetben viszont értelmét veszti a foglalkozási szabály személyi hatályának kiterjesztése.

Az iránymutató bírói gyakorlat szerint tehát az, aki különnormával szabályozott tevékenységet fejt ki, a különnorma hatálya alá helyezi magát. Ennek pedig praktikusan csak úgy van értelme, ha a különnormát mint objektív gondossági kötelességet értelmezzük, vagyis a különnorma kötelezettjéről mintázott modell mércéjéhez mérjük az adott tettestől elvárható gondosságot. Ellenkező esetben, ha a tettest először a különnorma hatálya alá vonjuk és cselekményéről megállapítjuk, hogy foglalkozási szabályt szegő, majd később, az objektív gondossági kötelesség vizsgálata során a tettesi modell cselekményét más mércével mérjük, akkor a foglalkozási szabály személyi hatályának kiterjesztése felesleges volt. A foglalkozási szabály (különnorma) személyi hatálya kiterjesztésének nincs értelme akkor, ha a tettest utóbb akár a gondosság objektív mércéjének vizsgálata, akár a tőle elvárható gondosság megállapítása során kivonjuk a szabályban előírtak hatálya alól. A bírói jogértelmezés a foglalkozási szabály személyi hatályának kiterjesztésével az objektíve elvárható gondosság határát is kitolja. A gondosság objektív mércéjét eszerint nem a tettesi, hanem a tevékenységi modell formálja, vagyis nem a tettesi pozícióban levő személyről mintázott, hanem a tevékenységre előírt szabályok után mintázott modell a mérce.

[19] B. törv. III. 1157/1981. sz. Bírósági Határozatok, 1982/6. sz. 812. old. 451. tétel.

[20] Ld. uo.

[21] Ld. uo.

D. Köhler, A. — Petzow, P. M.

A nemzetközi kooperációs szerződések funkciója, tárgya és tartalma

1. Az egész világra kiterjedő munkamegosztás folyamatában, mindenekelőtt az árucsere terén olyan kapcsolatok alakulnak ki, melyeket újfajta szerződésekbe foglalnak. Ezeknek a szerződéseknek a jellemzői s megjelenési formái éppoly sokfélék, mint azok tartalma (kooperációs szerződés, nemzetközi specializációs és kooperációs szerződés, ipari kooperációs szerződés). Bár a gazdasági életben létjogosultságuk régóta bebizonyosodott, eddig még nem sikerült meggyőző és általános érvényű beillesztésük a mindenkori jogrendszerekbe.

Az NDK gazdasági jogában a kooperációs szerződést egyelőre mindenekelőtt a jogtudományi irodalomban dolgozták ki és elemezték. A hosszú lejáratú gazdasági szerződések Heuertől, Klingertől, Panzertől és Pflicketől[1] származó besorolása kooperációs, koordinációs és hosszú lejáratú szolgáltatási szerződésekbe, mindenekelőtt a koordinációs és kooperációs szerződés tárgyára vonatkozóan vitatott.

Abban a hosszan tartó vitában, amely a kooperációs szerződés, mint a koordinációs szerződéssel egyenrangú szerződésfajta elismerése körül folyik, a kooperációs szerződést manapság túlnyomórészt a koordinációs szerződésnek rendelik alá,[2] vagy pedig e szerződés szinonímájaként kezelik.[3] Ez a felfogás tükröződik a szerződésekről szóló új törvényben is.[4] Az alábbiakban a kooperációs szerződések közös és eltérő jellemzőinek megvilágítása érdekében a kooperációs szerződésnek abból a modelljéből indulunk ki, amelyet elsősorban Pflicke dolgozott ki.[5]

A kooperációs szerződések különös kifejeződése a szocialista államok gazdasági szervezeteinek kapcsolatában a nemzetközi szocialista kooperációs szerződés és a kutatási kooperációs szerződés. Nyitott kérdések azonban itt is vannak, mint például a Termelésszakosítás és Kooperáció Általános Feltételeinek (TKÁF) tárgyi hatálya, a kutatási kooperációs szerződések tartalma és a kooperációs szerződések — egyes szerzők által helyesnek tartott — szabályozása. Az TKÁF-tól, mint nemzetközileg egységes speciális szabályozástól függetlenül, amely a kodifikáció e nehéz területén elismerésre méltó úttörő teljesítmény, a nemzetközi termelési szakosítás és kooperáció lényegére és tartalmára vonatkozó számos nézet továbbra is vitatott.[6]

Az eltérő társadalmi rendszerek (szocializmus és kapitalizmus) közötti gazdasági kapcsolatokban túlnyomórészt elismerik a kooperációs, ill. az ipari kooperációs szerződés, mint sajátos szerződésfajta létjogosultságát.

Ederlein a kooperációs szerződést specifikus szerződéstípusként jellemzi.[7] Neumann/Petzow szintén abból indul ki, hogy sajátos szerződésfajtáról van szó,[8] de emellett kétségkívül hangsúlyozni kell azt a megállapítást, hogy az eltérő társadalmi rendszerek közötti kooperációs szerződés, mint sajátos szerződésfajta kialakulása még nem befejezett.[9] Mádl ezzel szemben kétségbe vonja a kooperációs szerződésnek, mint egységes és zárt szerződéstípusnak a kialakulását és létét.[10]

Különbözőek a felfogások mindenekelőtt a társadalmi rendszerek közötti kooperációs szerződések fogalmát, tartalmát és tipizálását illetően.

2. Mindenekelőtt megállapíthatjuk tehát, hogy vita folyik a kooperációs szerződések rendszerbe sorolásáról, lényegéről, tárgyáról csakúgy mint azok specifikus tartalmáról, beleértve egy sor további kérdést (anyagi felelősség, kötelezettségtartalom érvényesíthetősége, szerződéskötés és -módosítás). A tisztázás folyamata még nem zárult le. Sok kérdés vár még megválaszolásra. Ebben a cikkben megpróbálkozunk azzal, hogy az ezekre a szerződésekre vonatkozó nézetek összehasonlítása révén megfogalmazzuk felismeréseinket és következtetéseinket. Nem törekszünk megengedhetetlen egyenlősítésre, inkább az eltérő következtetéseket hasonlítjuk össze, emellett új szem-

Köhler, A. egyetemi tanár (Berlin).
Petzow, P. M. egyetemi tanár (Berlin).

[1] Vö: *Heuer*, U.-J.—*Klinger*, G. *Panzer*, W. *Pflicke*, G.: Sozialistisches Wirtschaftsrecht — Instrument der Wirtschaftsführung. Berlin, 1971. 49., 93., 154. old.

[2] *Görner*, G.: Koordinierung und Leistungsvorbereitung im künftigen Vertragsgesetz, Wirtschaftsrecht, 1979. N 4. sz. 203. old.

[3] *Schüsseler*, R.: Grundriß des Wirtschaftsrechts der Deutschen Demokratischen Republik. Oberlungwitz, 1979. 1. köt. 102. old.

[4] Vö.: Vertragsgesetz. 1982. 3. sz.

[5] Vö.: Szerzői kollektíva. Szerk. Pflicke, G/, Wirtschafts- und Außenwirtschaftsrecht. Berlin, 1977. 413. és 462. old. *Pflicke*, G. Streich, R.: Zur Vertragsklassifizierung undtypisierung im Vertragsgesetz. Wirtschaftsrecht, 1979. 1. sz. 31. old.

[6] Vö.: *Hutschenreuter*, H.: Die rechtliche Gestaltung der internationalen Produktionsspezialisierung und-kooperation zwischen ML/RGW und ihren Wirtschaftsorganisationen Diss. Akademie für Staat und Recht. Potsdam—Babelsberg, 1981; *Libansky*, V.: Rechtsprobleme der Spezialisierung und Kooperation der Produktion im Rahmen der sozialistischen ökonomischen Integration, Praga, 1980. Nr. 73.; *Köhler*, A.: Rechtsprobleme der Gestaltung internationaler Spezialisierungs- und Kooperationsverträge in der Produktion zwischen Wirtschaftsorganisationen der ML/RGW. Kammer für Außenhandel. Berlin, 1982; *Panzer*, A.—*Voigt*, U.: Die Allgemeinen Bedingungen des RGW für die Spezialisierung und Kooperation der Produktion. Recht im Außenhandel, 1979. 43. melléklet; *Vörös*, I.: A termelésszakosítás és a termelési kooperáció polgári jogi problémái a KGST-integrációban. JK., 1980. 11. sz.

[7] Vö.: *Enderlein*, F.: Zur rechtlichen Regelung des internationalen Kooperationsvertrages im künftigen Außenwirtschaftsrecht der DDR Staat und Recht. 1970. 1. sz. 25. old.

[8] Vö.: *Neumann*, G.—*Petzow*, P. M.: Begriff des Industriekooperationsvertrages in den intersystemaren Wirtschaftsbeziehungen, RiA, 1982. 57. sz. 8. old.

[9] Vö.: Szerzői kollektíva: Die rechtliche Regelung der internationalen Wirtschaftsbeziehungen der DDR zu Partnern im nichtsozialistischen Wirtschaftsgebiet — Grundriß —. Berlin, 1982. 250. old.

[10] Vö.: *Madl* F.: Juristische Fragen der Entwicklung einer wirtschaftlichen Integration in der Comecon-Ländern. Beihefte der Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht, Heft 40, 73. old.

pontokat vetünk fel, de nem zárkózunk el korábbi megállapítások részbeni elfogadásától sem. Ezenkívül nem hanyagolható el, hogy a gazdasági jogi, a szocialista és a nem szocialista kooperációs szerződések között különbségek állnak fenn, melyek az e szerződések által szabályozott különböző társadalmi viszonyokra és ezzel összefüggésben különösképpen az ilyenfajta szerződésekre gyakorolt állami befolyás eltérő jellegére és intenzitására vezethetők vissza.[11] Mégis van egy sor közös vonás, melyekre itt rá kell mutatnunk.

3. Minden vizsgált szerződés esetében az a cél, hogy a kooperációs szerződés lényegét, funkcióját és tartalmát is a kooperáció közgazdasági fogalmából vezessék le. Ezen a módon a jogi kérdések megválaszolása során azonban különböző okokból nem lehet elég tiszta képet nyerni. Egyrészt azért, mert a kooperáció közgazdasági fogalmát nagyon különbözőképpen használják, másrészt mert a kooperációs kapcsolatok egy meghatározott fajtája sohasem csak kooperációs szerződések útján valósul meg. Azokat a gazdasági kapcsolatokat, amelyeket kooperációs kapcsolatokként jellemezhetünk, nemcsak és nem elsősorban kooperációs szerződések révén szervezik. A kooperáció közgazdasági fogalma és a kooperációs szerződés fogalma tisztán megkülönböztethető. Marx a kooperációt úgy definiálta, hogy „sokak munkavégzésének formája, akik ugyanabban a termelési folyamatban vagy különböző, de összefüggő termelési folyamatokban tervszerűen, egymás mellett és együtt dolgoznak".[12] A kapitalizmusban a kooperáció — melyet a magántőkés tulajdonviszonyok határolnak be — egy az üzemre korlátozott tervszerű, összehangolt és együttes munka. A szocializmusban a kooperáció magasabb fokon valósul meg, itt az egész népgazdaság keretein belül folyó tervszerű együttműködésről van szó. Nyilvánvaló, hogy ezek a kapcsolatok csak részben szerveződnek gazdasági jogi kooperációs szerződések révén. Hasonló a helyzet a nemzetközi szocialista kooperáció fogalmával és a nemzetközi szakosítási és kooperációs szerződéssel. A szocialista és tőkés rendszerek közötti kooperációs kapcsolatokat — amelyeknél csak a vállalatközi kooperáció formáiról lehet szó, mivel különböző termelési viszonyokon alapulnak, melyeknek nincs egységes felső vezetése — nemcsak kooperációs szerződések útján szervezik, hanem a szerződéskötő felek akaratának megfelelően nagyrészt „közönséges" külkereskedelmi szerződések útján, amilyen például a hosszú lejáratú adásvételi szerződés. Ezért, bár helyes, de nem elégséges az a meghatározás, mely szerint a kooperációs szerződések a — most szűkebb értelemben vett — gazdasági kooperáció viszonyainak alapját képezik. Ezeket a kapcsolatokat a kooperációs szerződésben különleges módon kell megfogalmazni. Ez a különlegesség, úgy tűnik, nem más, mint a gazdasági együttműködés különleges módja, és mindenekelőtt annak különleges jogi visszatükröződése. A kooperációs szerződés tipikus vonásai nem vezethetők le pusztán a gazdasági együttműködés módszereiből és jellegéből.

4. Az NDK joga szerint a kooperációs szerződés tárgya:[13]

— együttműködés az analitikus és koncepcionális alapok kialakítása és értékelése, a jövőbeli szolgáltatási viszonyok kialakítása érdekében;

— együttműködés a termelés fejlesztésében, különösképpen a minőséget illetően;

— a szállítási szerződések létrehozásának és megkötésének szervezése.[14]

A szakosítási és kooperációs szerződés tárgya a TKÁF szerint a specializációval egybekötött kooperáció.[15] Kampa szerint ez a terület „a termeléstechnikai együttműködés, a tudományos-műszaki együttműködés és a szállítás-beszerzés viszonyainak komplexumába" foglalható.[16] Más szerzők ellenben a nemzeti kooperációs szerződésekhez hasonlóan konkretizálják a tárgymeghatározást.[17] Az ipari kooperációs szerződés tárgya a kutatásban és a fejlesztésben folytatott állandó, hosszú lejáratú, munkamegosztáson alapuló együttműködés a szerződés szerinti termékek termelése és/vagy értékesítése során. Emellett különös jelentősége van mindenekelőtt a munkamegosztáson alapuló együttműködésnek a termelési folyamatban, a termeléselőkészítő, szervező és végrehajtási viszonyok ezáltal adott közvetlen összekapcsolódásának, valamint a csereviszonyoknak mint egy egységes folyamat részeinek. Anélkül, hogy minden szerző kifejezetten hangsúlyozná, hogy a nevezett tárgyakat ritkán foglalják összességükben egyetlen szerződésbe, a felek általában a nevezett tevékenységeknek csak egy részét határozzák meg szerződésük tárgyaként.

5. Az egyes kooperációs szerződések közös és eltérő vonásai különösen a szerződő felek *jogainak és kötelezettségeinek* specifikumaiból adódnak. Az itt fellépő különbségek a jogok és kötelezettségek struktúrájában az eltérő társadalmi viszonyoknak a többékevésbé egységes tárgyra hatására — a termelési együttműködés jogi szabályozására — vezethetők vissza. Ez azt jelenti, hogy aligha magyarázhatók a kooperációs szerződések közötti jelentős különbségek azoknak csaknem egységes tárgyából. A belső, a szocialista és a szocialista-tőkés viszonylatú termelési kooperáció alapjául szolgáló társadalmi viszonyok — különösen a termelési együttműködés esetében az eltérő tulajdonformák révén — különbözőek, és ezért a termelési együttműködés jogi szabályozásának a kooperációs szerződések formájában is differenciált jog- és kötelezettségstruktúrát kell tükröznie. Ez mindenekelőtt az összállami érdekek megvalósításának különböző módjára, azaz az állami vezetés és a kooperációs szerződés differenciált kapcsolatára vonatkozik.

A kooperációs szerződések jog- és kötelezettségstruktúrájának *különbségei* a következők: — a

[11] Vö.: *Rudolph*, H.: Zur Differenzierung des Vertragsrechts in der neueren Gesetzgebung der DDR. Rabbels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht, 1977. 4. sz. 676. old.

[12] *Marx*, K.: Das Kapital. 1. köt. Berlin, 1962. 344. old.

[13] Vö.: Wirtschafts-und Außenwirtschaftsrecht. 463. old.

[14] *Heuer*, U.—J. *Klinger*, G. —*Panzer*, W. *Pflicke*, G.: i. m. 181. old. és *Görner* i. m. 203. old.

[15] Vö.: *Panzer*, A.—*Voigt* U. i. m. 2. old. Vö.: még: Allgemeine Bedingungen für die Spezialisierung und Kooperation der Produktion zwischen den Organisationen der Mitgliedsländer des RGW, Kammer für Außenhandel der DDR 1980. (juristischer Dienst, Dikuments und Materialien, Reihe C. Nr. 34.) 9. old.

[16] *Kampa*, O.: in.: Das System rechtlicher Regelund der sozialistischen ökonomischen Integration/Grundriß/Berlin, 1976. 219. old.

[17] Így pl.: *Eliasek*, M.—*Paul*, V.: Specializáció és kooperáció a KGST-tagállamokban.

szerződő felek autonómiájának differenciált kialakítása; — a szolgáltatást és ellenszolgáltatást előkészítő, szervező és realizáló kötelezettségek közötti differenciált kapcsolat; — az anyagi felelősség differenciált kialakítása. A felek önállóságának differenciált kialakítása elsősorban a törvényes szabályozás (a Vertragsgesetz), a TKÁF és a szerződés, valamint a belső szocialista-tőkés relációjú kooperációs szerződések esetében a kogens és a diszpozitív normák közti eltérésekre vezethető vissza. A kooperációs szerződéseknél (a gazdasági jogi szállítási szerződésekkel és a külkereskedelmi szállítási szerződéssel ellentétben) mindazonáltal a lehetséges megállapodások diszpozitivitása áll az előtérben. Pflicke szerint a kooperációs szerződések körében „egy alkalmazható és viszonylag konkrét magatartásmodell" — mintegy a szolgáltatási szerződés analógiájára — nem teremthető meg. A törvény ezért inkább a „lehetséges szerződéstartalmak" tekintetében orientálja a feleket.[18] Ez a kijelentés elvben a szocialista *(KGST)* viszonylatú kooperációs szerződésekre is áll. Egyelőre úgy tűnik, hogy ez ellentmondásban van a KGST szakosítási szabályozásával, közelebbről vizsgálva azonban a TKÁF-ot illetően is hasonló értékelés adódik. Ez a szabályozás — az ÁSZF-fel ellentétben — több diszpozitív normát tartalmaz. Az alapvető kogens normáktól való eltérés a preambulum szerint még szélesebb körre látszik kiterjedni. És végül sok, a TKÁF-ba foglalt kötelezettség csak iránymutatás a felek lehetséges megállapodásait illetően.[19]

A *tőkés* viszonylatú kooperációs szerződéseknél egyértelműen a felek autonómiájának elve áll előtérben. A magatartási modellt, a lehetséges szerződéstartalmakat a felek határozzák meg. Bár itt utalni lehet az ECE vezérfonalára, amely a nemzetközi ipari kooperációs szerződések kialakítására vonatkozik,[20] mégis ennek ajánló, iránymutató jellege van. Mint ahogy a társasági szerződéseknél is alig akad azok tartalmára vonatkozó törvényi szabályozás, úgy belátható időn belül nem lesznek olyan törvényi szabályok, amelyek a kooperáció célját meghatározzák, hanem csupán orientáló normák, melyek a felek számára megkönnyítik az egy konkrét kooperációs céllal (pl. koprodukció vagy hosszú lejáratú szállítások) kapcsolatos megállapodást, mivel a kooperációs kapcsolatok tartalma rendkívül sokoldalú és differenciált lehet.

Az *NDK belső* joga a kooperációs szerződésre vonatkozóan a következő jogokat és kötelezettségeket állapítja meg:

a) a felek kölcsönös kötelezettsége a szolgáltatási szerződések megkötésére;

b) a szerződésben foglaltak átültetésének kötelezettsége saját felelősségi területre, ami többek között vonatkozik:

— az információcserére, konzultációkra, harmadik személyekkel szembeni közös fellépésre (tervező- és más szervek, kooperációs partnerek, külföldi felek);

— a szerződés pontosítására;

— a kapcsolódó szerződések struktúrájára és időtartamára;

— a kötelezettségsértések jogkövetkezményeire;

c) annak megállapítása, hogyan készíthetők elő a közös döntések, és hogyan köthetők meg a szolgáltatási szerződések;

d) a szállítási szerződésekben ismétlődő szerződési feltételek meghatározása (keretszerződés-jelleg).[21]

A nemzetközi szakosítási és kooperációs szerződésre vonatkozóan Kampa[22] a termeléstechnikai és tudományos-műszaki kötelezettségeket, valamint a keletkező szolgáltatási viszonyok szervezésével kapcsolatos kötelezettségeket a szerződés tárgyából vezette le. Ezt követően különbséget tett a *termelést* előkészítő és szervező, valamint az *értékesítést* előkészítő és szervező kötelezettségek csoportja közt. A TKÁF-ba egy sor konkrét kötelezettséget foglaltak, melyek közvetlenül a szerződés lényeges tartalmában való megállapodásból (4. §), valamint további, előrelátható megállapodási komplexumokból adódnak. (13. és köv. § §.) Ebből alakított ki Köhler egy másik *hármas osztályozást*: a termelési kötelezettség, a minőség fejlesztésének kötelezettsége és a szükségletkielégítés kötelezettsége. Ezek egy sor további kötelezettséget foglalnak magukban, melyek a szerződésből közvetlenül következnek (a szükséges szerződéstartalomból) mint pl. a megállapodás szerinti termelési eljárás alkalmazása a munkavédelmi szabályok figyelembevételével stb. vagy a külkereskedelmi szerződés megkötésének kötelezettsége. Függetlenül attól, hogy hogyan szabályozza a nemzetközi szakosítási és kooperációs szerződés a felek jogait és kötelezettségeit, a kötelezettségeknek a fentiekben a belső kooperációs szerződésekre megadott kategorizálására is lehetőség volna [a)—c)]. A szerződő feleknek a szocialista-tőkés viszonylatú kooperációs szerződést jellemző fő kötelezettségét az állandó, munkamegosztáson alapuló termelési együttműködést, beleértve a kutatást, a fejlesztést és/vagy a termékek forgalomba hozatalát, szintén kooperációs kötelezettségnek nevezik.[23] A szocialista—tőkés viszonylatú kooperációs szerződések fontos megkülönböztető ismérve a kooperáció célja, mivel abból a felek további jellemző jogai és kötelezettségei vezethetők le. Egy ilyen ipari kooperáció célja többek között a következő lehet: — a partnerek meghatározott rész- vagy végtermékkel (ill. tudományos-technikai eredményekkel vagy szolgáltatásokkal) való ellátása és/vagy; — a kooperációban előállított termék (eredmény) eladása egy harmadiknak; — a felek számára hatékony specializáció elérése.

A kooperációs szerződések *tartalma* tehát elsősorban *a felek munkamegosztáson alapuló együttműködésének megszervezésére* irányul, a szolgáltatások létrehozásának *módja* áll az előtérben. Ezek a kötele-

[18] Vö.: Wirtschafts- und Außenwirtschaftsrecht. 463. old.

[19] Vö.: *Köhler*, A.: i. m.

[20] Vö.: Leitfaden der ECE für die Gestaltung von internationalen Verträgen über industrielle Kooperation, Textausgabe mit Erläuterungen, herausgegeben von Enderlein. F.—Völter, J. Berlin, 1978.

[21] Vö.: *Pflidke*, G.: Zur Entwicklung der Wirtschaftsverträge bei der Gestaltung der Beziehungen ind den Kooperationsietten der Industrie. Staat und Recht, 1967. 6. 875. old.

[22] Vö.: *Kampa*, O.: Zur Typisierung und Gestaltung internationaler Produktionskooperationsverträgen mit Partnern aus RGW-Ländern, Recht in der Außenwirtschaft, 1969. 5. sz. 1. old.; uö: Rechtsfragen der Direktbeziehungen zwischen Staatsorganen und Wirtschaftsorganisationen der RGW-Länder im Prozeß der sozialistischen ökonomischen Integration, in: Sozialistische ökonomische Integration — Rechtsfragen. Berlin, 1974. 81. old.

[23] Vö.: *Neumann*, G. —*Petzow*, P.-M.: i. m. 10. old.

zettségek mindenesetre egy *későbbi* időpontban érik el csúcspontjukat, a kooperáció realizálásának fázisában, a kooperációs termékek *kölcsönös cseréjében*.

A kooperációs szerződésekre emellett jellemző a használati érték szerint teljesítendő szolgáltatások megnövekedett jelentősége, azaz a munkamegosztáson alapuló, nem pénzbeli szolgáltatások cseréje. Ennyiben például kölcsönös szállítási és átvételi kötelezettségek állnak egymással szemben egy termékszakosításnál (különböző részszállítások), de a kompenzációs kooperáció esetében is. Következésképpen a kooperációs szerződéseket a hagyományos „egydimenziós" kötelmi jogviszonyoktól (adásvétel) eltérően mint „többdimenziós" kötelmi jogviszonyokat jelölik meg,[24] ahol több „jellemző szolgáltatás" áll egymással szemben a maga komplexitásában.

Ezek után — általánosítva az összes kooperációs szerződést illetően — különbséget lehetne tenni a kötelezettségek *egyes csoportjai* között, amelyek először is a termelési feltételek megteremtésével és meghatározásával kapcsolatosak és a termékek előállítási és fejlesztési folyamatát szabályozó kérdéseket érintik. Egy további komplexum a *szervezeti-jogi* problémákat öleli fel, melyek az együttműködéssel, különösképpen a szükségessé váló döntések meghozatalával függnek össze. Harmadszor az együttműködés azokban a kötelezettségekben éri el csúcspontját, amelyek a *szállítással*, ill. szállítási vagy más, a felek termelőtevékenysége eredményének átadására vonatkozó szerződésekkel (összeszerelés, licencia, vevőszolgálat, szakemberképzés — összekötve a szállítással) kapcsolatosak. Itt mindenesetre utalnunk kell a kooperációs szerződések közötti jelentős különbségekre. A belső, a szocialista és a tőkés viszonylatú kooperációs szerződések különböznek a szolgáltatáscserét előkészítő kötelezettségek és a későbbi szolgáltatáscserét realizáló kötelezettségek közti kapcsolatban. A kooperációs szerződéssel az NDK belső jogában „előkészítik és biztosítják további szolgáltatási szerződések megkötését".[25] A TKÁF szerint a nemzetközi szakosítási és kooperációs szerződés szerződő felei kötelesek meghatározott időn belül a szakosított termékre vonatkozóan külkereskedelmi szállítási szerződéseket kötni (vö. TKÁF 21. és köv. § §.).

Amennyiben a későbbi realizálást itt nem vesszük figyelembe, a szerződést, mint *szolgáltatást előkészítő* szerződést osztályozzuk. A tőkés viszonylatú kooperációs szerződéseknél már Enderlein is tekintetbe vette a csereviszonyok szabályozását.[26] A termeléselőkészítő, szervező és végrehajtó kötelezettségeknek, valamint a szolgáltatási (csere) viszonyoknak egy komplex szerződésbe történő egyesítése olyan előnyökkel jár — nagyobb stabilitás és biztonság a csereviszonyok tényleges realizálását illetően —, melyek önmagukért beszélnek.[27] Másfelől nem függ össze ezzel az a következtetés, hogy a szolgáltatáscserét a kooperációs szerződésekben kogensen kell szabályozni.[28]

6. A kooperációs szerződésben foglalt jogok és kötelezettségek az információs-, együttműködési, meghatározott tevékenységtől való tartózkodási és szolgáltatási kötelezettségeknek bonyolult szövevényét képezik. Emellett az egymásra hatás két fajtája különböztethető meg. Egyrészt a jogosultságok kiegészíthetik, tartalmilag pontosíthatják egymást stb., anélkül, hogy egy kötelezettség be nem tartása érintené annak a másik kötelezettségnek a fennállását, amelyre vonatkozik. Másrészt egy „kényszerítő kapcsolat"[29] jöhet létre közöttük. Az utóbbi mindenekelőtt egy kölcsönösségi viszony, amely kötelezettségsértés esetén bizonyos konzekvenciákhoz vezet (szolgáltatás megtagadásának joga vagy szankciós igények). Ezért alapvető probléma, hogy hogyan lehet a kooperációs szerződésből eredő kötelezettségek között ilyen viszonyt létrehozni.

A kooperációs szerződés tekintetében az NDK jogában Pflicke kifejti, hogy a „kooperációs szerződés teljesítésével" nem áll szemben semmiféle abból adódó külön ellenszolgáltatás. A felek olyan gazdasági döntést hoznak — bár jogilag kötelező formában —, melynek hasznai *csupán a cserénél* realizálódnak. „A felhasználás és a gazdasági hatások időben tehát nem esnek egybe."[30] Eszerint nincs időbeli párhuzamosság a kooperációs szerződéses kapcsolatokban.[31] Ennek a megállapításnak a tárgyi magja igaznak bizonyul a nemzetközi kooperációs szerződésekre is. Az ellentmondás feloldásával kapcsolatos szempontok azonban különböznek a szocialista és nem szocialista felekkel kötött szerződéseknél. A KGST kooperációs szabályozásában (TKÁF) egyes mellékkötelezettségek mellett kísérletek történtek egy „kényszeregyüttműködési viszony" kialakítására. Így a specializálódott partner például köteles „a szakosított termékek termelését a szerződésben előírt műszaki-gazdasági paraméterekkel és minőségben..., valamint eljárás szerint teljesíteni" (13. § (1) bek.). Ha a felek a szerződésben a minőségi követelmények pontosításában a specializált termékre vonatkozóan a nem szakosodó partnerek országában érvényes munkavédelmi, üzembiztonsági és környezetvédelmi stb. előírásokkal kapcsolatban megegyeznek, a nem szakosodó partner köteles azok átadására (15. § (7) bek.). Ha a nem szakosodó fél megsérti kötelezettségét, a szakosodó partner „a hazájában érvényes előírásoknak megfelelően" (13. § (7) bek.), valamint a számára ismert és hozzáférhető eljárás szerint termelhet. A szerződés megkötésének kötelezettsége a 22. § (1) bek-ből következik. Ebben az esetben a nem szakosodó partner köteles lenne olyan szerződések megkötésére, melyek alapján azok a szakosított termékek szállíthatók, amelyeket nem a szerződés szerinti eljárás, ill. nem az országában érvényes munkavédelmi stb. feltételek szerint állítottak elő.[32]

Kötelező együttműködési viszonyt a különböző termékfeldolgozó, -szervező és -realizáló jogok és kötelezettségek közt az irodalomban elsőként Kampa alakított ki az ún. kooperációt biztosító jogok (szolgáltatáshalasztás és -megtagadás jogainak rendszere) alakjában. Ezeknek a jogoknak a hatása mindeneset-

[24] Vö.: Grundriß NSW 253. old.
[25] Vö.: Wirtschafts-und Außenwirtschaftsrecht. 462. old.
[26] Vö.: *Enderlein*: i. m.: 25. old.
[27] Vö.: *Petzow*, P.-M.: Rechtsfragen intersystemarer Kooperationsbeziehungen. Diss. Berlin, 1977. 207. old. különösen 213. old.
[28] Vö.: *Neumann*, G.—*Petzow*, P.-M.: i. m.: 13. old.
[29] Vö.: *Heuer*: i. m.: 175. old.
[30] Vö.: Wirtschafts- und Außenwirtschaftsrecht 464. old.
[31] Vö.: *Heuer*: i. m.: 180. old.
[32] Vö.: TKÁF. 15. 6.

re azzal az érvvel támasztható alá, hogy korábban az illető gazdasági diszpozíciókat nem lehetett tetemes veszteségek nélkül anullálni.[33] Ennek a kérdésnek még nincs egyértelmű megoldása. A megoldás többféle módon képzelhető el: a termelő és forgalmazó szféra jogainak és kötelezettségeinek precíz megfogalmazása útján, a szerződésmódosítás mechanizmusának révén és különösen a felek közötti állandó együttműködés intézményes formáinak, megfelelő szankciórendszernek kialakítása, végül pedig a kötelezettségek összefüggő rendszerének és az anyagi felelősség rendszerének hatékonyabb érvényesülése útján.[34] Egy másik, a gazdasági diszpozíció és az időben jelentősen eltolódó ellenszolgáltatás közti ellentmondás enyhítésére szolgáló nem jogi út a gazdasági kockázatoknak a felek között megközelítően egyenlő megoszlása. Amennyiben ez igazi kooperációs kapcsolatok formájában történik, kölcsönös *gazdasági* függőség keletkezik, ez a jogi eszközöknél *hatásosabban* vezet a felek kötelezettségeinek betartására. A tőkés viszonylatú kooperációs szerződéseknél mindenekelőtt ezt az utat kell járni, mivel itt a termelési és forgalmi szféra közti kapcsolatok állami befolyásolása nem lehetséges, azaz a szerződő felek kötelezettsége a szolgáltatáscserét előkészítő és realizáló jogok és kötelezettségek közötti szoros kapcsolat megszervezése.

A termelés-előkészítő, -szervező és -realizáló kötelezettségek közötti lehetséges szinallagmatikus kapcsolaton kívül a tőkés viszonylatú kooperációs szerződéseknél még utalnunk kell a használati érték szerint teljesítendő szolgáltatások szinallagmatikus összefonódására, azaz a „többdimenziós" összefonódásokra. Ez abban fejeződik ki, hogy ebben a rendszerben minden áruszállítással szemben egy másik áruszállítás áll, akkor is, ha ezek részben külön szerződések útján bonyolódnak le (pl. koprodukció; meghatározott különböző egységek termelése és cseréje; specializáció; a szakosított termékek cseréje; kompenzáció; berendezések szállítása és az ezeken előállított termékek visszaszállítása).

7. Összefoglalva: a kooperációs szerződések *tárgyát*, melyből azok tartalma levezethető, három csoportba (komplexumba) sorolhatjuk.

1. Egyrészt olyan információkról, tevékenységekről és mellékszolgáltatásokról van szó, melyeket a felek egy hosszabb és stabilabb *munkamegosztáson* alapuló *együttműködés* keretében egy program (terv, séma) alapján végeznek. Emellett az információs tevékenységtől tartózkodásra kötelező, együttműködési jogok és kötelességek dominálnak, megelőzve a szolgáltatási kötelességeket. A különböző részben más szerződéses viszonyokból átvett, részben újonnan kialakult jogok és kötelezettségek szinallagmatikus összefonódását eddig még nem minden esetben érték el.

2. A másik csoport: a szervező tevékenységek és az abból levont *szervezési-jogi* konzekvenciák. A többé-kevésbé kidomborodó társasági jogi összetevő a kooperációs szerződés egyik lényeges vonása, amely még nem épült be teljesen a szerződésbe.

3. Harmadrészt az *árucserét* a felek erőfeszítései révén, a munkamegosztáson alapuló együttműködés alapján teremtett feltételek és meghatározott körülmények között készítik elő és hajtják végre. A szocialista és nem szocialista viszonylatú kooperációs szerződések közötti legmarkánsabb különbség az, hogy ezek a szolgáltatások csak pótlólag megkötött szerződések révén válnak a szerződés részévé vagy ez a kooperációs szerződésből magából következik. A kooperációs szerződésnek ezt a részét fejlesztették eddig a leginkább.

Az 1. és 3. csoportba tartozó kötelezettségek között — ha nem is kielégítő mértékben — kötelező együttműködési viszonyt hoztak létre, mindenesetre anélkül, hogy eléggé figyelembe vették volna a kötelezettségek tartalmának, valamint a teljesítés időbeli eltéréséből adódóan a szerződés tárgyának megváltoztatási lehetőségét. Különösen nem vizsgálták meg eléggé ebben az összefüggésben e probléma megoldását a 2. kötelezettségcsoport kialakításán keresztül.

Az elemzés arra enged következtetni, hogy a fennálló különbségeket illetően, melyek különösen arra vezethetők vissza, hogy az állam differenciáltan befolyásolja a kooperációs szerződések tartalmát, egy sor hasonló és azonos jogi probléma lép fel.

[33] *Panzer*, A.—*Voigt*, U.: Internationale Spezialisierungs- und Kooperationsbeziehungen zwischen RGW-Wirtschaftsorganisationen auf dem Gebiet der Produktion. Wirtschaftsrecht, 1975. 1. sz. 35. old.

[34] Az anyagi felelősség továbbfejlesztéséhez vö.: a tudományos-műszaki együttműködéssel kapcsolatos szerződésekre vonatkozó 1981. dec. 4-i mintaszabályzatot.

SZEMLE

Blutman László

Buza László (1885—1969)

F. év június 24-én centenáriumi ülést rendezett a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága és Nemzetközi Jogi Tanszéke Buza László akadémikus, a kar egykori neves nemzetközi jog professzora születésének 100. évfordulója alkalmából.

Veres József egyetemi tanár, a kar dékánja megnyitó szavaiban elmondta, hogy a kar hagyományt kíván teremteni egykori nagy oktatóiról való megemlékezés formájában.

Pólay Elemér egyetemi tanár, a Tudományos Bizottság elnöke Buza László tudósi, oktatói-nevelői és emberi egyéniségét méltatta. Rámutatott arra, hogy a professzor életpályája az ősi, haladó hagyományairól híres sárospataki kollégium légkörében vette kezdetét. Annak a kollégiumnak atmoszférája formálta gondolkodását, amelynek igazgatója a 17. században Comenius a nagy pedagógus volt, amelynek katedrájáról Kövy professzor oktatta a jogtudományt a 18. század fordulóján, és amely egy Finkey Ferencet adott a magyar büntetőjog tudományának. Tanulmányait aztán a budapesti jogi karon folytatta és a kolozsvárin fejezte be. Buza László a tudomány szempontjából nem ismert „fővárosi" és „vidéki" egyetemet, s hangoztatta, hogy egy kar tudományos múltját a tudományszak képviselőjének szakmai súlya biztosíthatja csak, mint ahogy a göttingeni egyetem hírnevét, a maga szakterületén valaha egy Gauss, egy Jhering, a lipcseiét egy Wundt, a berliniét egy Savagny, egy Mommsen adta meg.

Lelkes híve volt az universitas-esz-

mének, amely lehetővé teszi karon belül és karközi viszonylatban azt, hogy az oktatók véleményüket kicserélve további indíttatást kapjanak tudományos munkájukhoz.

Oktatói tevékenysége mindenki számára példát adó volt, s vallotta, hogy az egyetemi oktató nevelni csak pontosságával, tudományszakának abszolút birtokában és emberi magatartásának példamutató voltával képes. Jellemző emberi vonása volt a kollegialitás és az oktatók közti baráti viszony ápolására törekvés, amelynek egymás kölcsönös segítésében, tudományos és oktató munkájának támogatásában kell megnyilvánulnia. Kartársai mindig bizalommal fordulhattak hozzá, különösen a fiatalabbak, akiknek szakmai és emberi bölcsességével mindig megmutatta a követendő utat a tudomány s az élet nehéz megoldandó kérdéseiben egyaránt.

Ezután Nagy Károly egyetemi tanár, a Nemzetközi Jogi Tanszék vezetője, Buza László tanítványa emelkedett szólásra. Áttekintette és elemezte volt professzorának és kollégájának tudósi munkáját, felvázolta oktatói pályáját egészen 1908-tól kezdve. Buza László ekkor szerezte Kolozsvárott diplomáját, s lett utána jogakadémiai tanár Sárospatakon mindössze 24 évesen. Politikatudományt, közjogot és nemzetközi jogot adott elő, s korai tudományos eredményei is a közjog területéhez kapcsolódnak. Foglalkozott többek között a miniszterek jogi felelősségével, a királyi család jogi helyzetével, a képviselőház házszabályaival. Buza professzor e korszakában a közjogi pozitivizmus jeles képviselője azt a dogmatikus módszert követte, mely igen jelentős mértékben járult hozzá a jogtechnika fejlődéséhez is.

1920 után tért át a nemzetközi jog kutatására, először mint a kolozsvári egyetem magántanára (1921-től), majd 1923-tól tanszékvezető egyetemi tanárként Szegeden.

Így visszatekintve a nemzetközi jog szinte egész területét átfogta kutatási területe. A legáltalánosabb problémától kezdve, a hadifoglyok elleni büntetőeljárás kérdéseit is érintve publikálta tanulmányait. 1930-ban jelenik meg monográfiája a kisebbségek jogi helyzetéről, mely kérdés akkoriban talán a legjelentősebb volt az ország külpolitikája szempontjából. E négyszáz oldalas munka mindmáig a legrészletesebb magyar nyelvű feldolgozása ennek a témának, s még ma is fontos forrásmunkaként tartják számon.

Ez is jelzi a professzor tudósi jellemvonásainak egyik legfontosabbikát: a hihetetlen érzékenységet a politikai aktualitások iránt. Így az I. világháború után olyan nemzetközi jogi kérdéseket igyekezett feldolgozni, mint a légi háború jogi problémái, vagy a háborús represszáliák. A spanyol polgárháború idején a felkelők nemzetközi jogi helyzetével és a polgárháborúba való be nem avatkozással foglalkozott. A fogékonyság, mellyel reagált a világpolitikai eseményekre és folyamatokra, szükségképpen ahhoz vezetett, hogy rendszerint elsőként foglalkozott egy-egy szűkebb területtel tudományágán belül. Sok „hézagpótló" tanulmányt írt. Úttörő elemzésekkel gazdagítva a szakirodalmat, egyben felhívta a figyelmet a mind sokrétűbbé váló objektív valóság egy-egy új vetületére, mely alapos kutatásra, részletes kifejtésre vár. Csalhatatlan ösztönnel választotta ki, melyek a jogi kérdések egy történelmi-politikai eseményben, s az ezekre adott válaszait emelte aztán a tudományos általánosság szintjére.

Kutatásainak jelentős eredménye, hogy a belső jog kidolgozott intézményeit átviszi a nemzetközi jog síkjára, és sokszor teljesen figyelmen kívül hagyott területekről bizonyítja be: a nemzetközi jog tudományának arról is van mondanivalója. Ilyen például a szükséghelyzet a nemzetközi jogban, vagy a nemzetközi ellenőrzés szerepe, mint a törvényesség biztosítéka az államok közötti kapcsolatokban.

1940 és 1948 között újra Kolozsvárott tanít, s ekkor jelenik meg tanulmánya a nemzetközi jogi deliktumokról. Itt áttekinti a felelősség alapproblémáit, s végül állást foglal az államok tárgyi felelőssége mellett, szemben az akkor mértékadó vétkességi felfogással.

1949-ben már mint az MTA rendes tagja tér vissza Szegedre. Az oktatás mellett, melyet legalább olyan fontosnak tartott, mint a tudományos munkát, minden idejét az általa „új szellemű"-nek nevezett, II. világháború utáni nemzetközi jog kutatásának szenteli. Ezt az ENSZ Alapokmányából eredezteti, s lényegét abban látja, hogy megtiltja az erőszakot és az azzal való fenyegetést, és a közösségiség gondolata érvényesül benne, szemben az általa klasszikusnak nevezett nemzetközi joggal, hol az egyéni érdek dominált. Kifejti az ún. „programjellegű normák" fogalmát, s azt egyenesen a közösségi elv érvényesítéséből vezeti le. Ezekről az alappontokról kiindulva mintegy 13 tanulmányban elemzi a nemzetközi jognak új vonásait, s az eredményeket „A nemzetközi jog kérdései az új szellemű nemzetközi jogban" c. utolsó nagy munkájában foglalja össze. Ötvennyolc, katedrán eltöltött év után 1966-ban megy nyugdíjba; 1969-ben hunyt el.

Nagy Károly előadása után Herczegh Géza egyetemi tanár, a Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi Jogi Tanszékének vezetője kért szót. Mint Buza László tanítványa hozzászólásában melegen szólt egykori tanáráról, kiemelve mintaszerű előadásait, nagy tudását. Kitért emberi vonásaira is és professzori egyéniségére, melyről még ma is legendák keringenek a tanítványok körében.

A centenáriumi ülés befejezéseképpen a Tudományos Bizottság elnöke leleplezte Buza László arcképét, melyet a kar előcsarnokában helyeztek el. Az ülés résztvevői egyperces néma feláll ással tisztelegtek a tudós, az oktató, az ember emléke előtt.

H. G.

In memoriam Csizmadia Andor (1910—1985)

A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, a magyar jogásztársadalom képviselői, tanítványok és barátok megrendülten vettek június 29-én a Farkasréti temetőben végső búcsút Csizmadia Andor nyugalmazott egyetemi tanártól, akinek halálával pótolhatatlan veszteség érte őket. A magyar jogtudomány kiemelkedő alakja, európai hírű jogtörténész, kiváló pedagógus és sokoldalú tudományos szervező egyéniség távozott el körükből.

Mint fiatal tisztviselő a szociális és kulturális igazgatásban tevékenykedett, de tudományos érdeklődése már korán kibontakozott és gyakran publikált a főváros akkori tudományos folyóiratában, a Városi Szemlében. Megnyerte a Magyar Városok Országos Szövetsége által a városi közigazgatás egyszerűsítése tárgyában írt országos pályázatot és „Kolozsvár városjoga Mátyás király korában" című előadása alapján 1944 tavaszán magántanárrá habilitálták.

1945 után a Népjóléti Minisztérium Szociális Osztálya vezetőjeként, a közszolgálat demokratikus átalakítását szolgáló tanfolyam szervezőjeként ért el jelentős eredményeket, majd 1946 és 1949 között az Egri Jogakadémián a magyar alkotmányjogi tanszék vezetője volt, ahol szociográfiai intézetet szervezett és Heves megye egyes közsé-

geiben a szokásjog kialakulásának folyamatát kutatta, annak társadalmi, gazdasági alapjait tárta fel. Rövid ideig a Budapesti Közgazdaságtudományi Karon működött, majd 1949-ben a Budapesti Jogi Kar alkotmányjogi tanszékére helyezték át, ahol oktató- és nevelőtevékenysége mellett a haladó országgyűlési hagyományok gyűjtésével, rendezésével és közzétételével úttörő munkát végzett.

Tudományos érdeklődésének középpontjában azonban továbbra is a közigazgatás története állott. Ebbe a témakörbe tartozott 1956-ban megvédett kandidátusi disszertációja, számos monografikus jellegű munkája. Doktori disszertációját „A magyar állam és az egyházak kapcsolatainak alakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban" címmel 1964-ben védte meg.

1958 szeptemberében került Csizmadia Andor a pécsi jogtörténeti tanszékre, amelyet 1980-ban bekövetkezett nyugdíjba vonulásáig vezetett. Életének alkotóerőben legteljesebb és eredményekben leggazdagabb 22 esztendeje elválaszthatatlan a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karától. 1962—64-ben dékánhelyettes, 1964 és 68 között pedig a Kar dékánja volt. Ebben a minőségében szervezte meg a magyar felsőoktatás 600. éves jubileumának ünnepségeit, amelynek során — nem utolsósorban egyetemtörténeti tanulmányaival — sikeresen hívta fel a figyelmet a középkori magyar kultúra fejlődésének jelentős állomására, az 1367. évi pécsi egyetemalapításra.

E rövid megemlékezés keretében nincs mód sokoldalú munkásságának felsorolására, még kevésbé arra, hogy kellően méltassuk életművének jelentőségét, de az bizonyos, hogy munkássága új fejezetet nyitott a magyar jogtörténeti kutatásokban, olyan fejezetet, amely további folytatókra és folytatásokra vár.

Nem lenne teljes a tudományos működéséről alkotott kép, ha nem utalnánk a tudományszervezés terén elért eredményeire. Sikeresen hangolta össze a magyar jogtörténészek tudományos tevékenységét, nagy része volt a magyar jogtörténeti kutatások és különösen a közigazgatás-történeti kutatások fellendítésében, valamint abban, hogy az 1965-ben megindult és azóta rendszeressé vált jogtörténeti konferenciák keretében a szocialista országok jogtörténészei egyre szélesebb nemzetközi érdeklődés mellett mutathatják be legújabb eredményeiket. Csizmadia professzor személyesen, mint nemzeti referátum készítője, számos alkalommal képviselte a magyar jogtudományt.

Egyetemi munkásságának elismeréseként 1970-ben lett a felsőoktatás kiváló dolgozója, a Bécsi Egyetem 1979-ben „Goldenes Ehrenzeichnis" kitüntetéssel méltatta a tudományos együttműködés előmozdítása érdekében kifejtett tevékenységét. 1978-ban a Pécsi Tudományegyetem „Pro Universitate" emlékplakettel tisztelte meg. 1979. május óta az Osztrák Tudományos Akadémia levelező tagja. 1979-ben megkapta a Munka Érdemrend arany fokozatát, a Kar pedig Emlékkönyvet szerkesztett és adott ki Csizmadia Andor tiszteletére. 1981 őszén a Krakkói Egyetem díszdoktora lett.

E megemlékezés írója nem mulaszthatja el, hogy néhány személyes vonatkozásra utaljon, hiszen Csizmadia Andor dékánsága idején kezdte meg Pécsett oktatói tevékenységét, és ma is hálásan gondol arra a sok biztatásra, jótanácsra, amelyekben része volt. Kollégáival együtt ő is élvezhette a jogtörténeti tanszék baráti-tudományos légkörét, mely vezetőjének derűs, kiegyensúlyozott egyéniségéből áradt. Őszintén örült sikereinek és ma is büszke arra, hogy a Kar képviseletében ott lehetett Krakkóban, amikor a Jagelló Egyetem tanácsa Csizmadia Andort díszdoktorává avatta. A Karnak az volt a szándéka, hogy a Pécsi Tudományegyetem is díszdoktorává fogadja. A javaslat elkészült, de már nem kerülhetett elfogadásra: — a tanácsülés előtti estén Csizmadia professzor örökre lehunyta szemét. A javaslat indokolásából így lett nekrológ, annak tanúságaként, hogy személyét a pécsi jogi kar osztatlanul tisztelte és szerette, és emlékét kegyelettel fogja őrizni.

Nagy Boldizsár

Az Interkozmosz Program; tények és tendenciák

Több mint öt éve annak, hogy a Magyar Népköztársaság „világűrhatalommá" vált. Ideje, hogy a jogi szakirodalom is tudomásul vegye a tényeket, s bemutassa azt az intézményi keretet, amelynek segítségével az űrkutatáshoz kapcsolódunk. E cikk célja az, hogy a formális jogi kérdés: „kormányközi nemzetközi szervezet-e az Interkozmosz Program" mögé pillantson, és felvázolja az Interkozmosz Program valóságos struktúráját és működését, kísérletet téve a tényekből adódó következtetések levonására is.

Nagy Boldizsár egyetemi adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

I.

A tények

1. Az együttműködés kialakulása

Az Interkozmosz Program története 1965—1967-re nyúlik vissza. Koszigin szovjet kormányfő 1965. április 14-i levele nyomán a kormányfők 1965. és 1967. évi egyetértésének megfelelően Bulgária, Csehszlovákia, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, az NDK, Románia és a Szovjetunió meghatalmazott szakértői 1967-ben Moszkvában kidolgozták a világűrkutatásban való együttműködés programját. Ezt a programot nevezték el utólag, 1970-ben „Interkozmosz Program"-nak. A program nyomán jött létre négy állandó vegyes munkacsoport, a *világűr fizikai sajátosságai*, a *világűr-meteorológia*, a *világűr biológiai és orvostudományi sajátosságainak* tanulmányozása és az *űrtávközlés* témakörében, majd 1975-ben az ötödik, a *természeti környezet üreszközökkel való tanulmányozása* tárgyában. A programot elfogadó országok saját tudományos akadémiájuk vagy megfelelő minisztériumuk mellett — állandó tárcaközi bizottságként funkcionáló — *nemzeti koordináló szervet alkottak*. E nemzeti koordináló szervek vezetőinek találkozója — *Értekezletnek* nevezve — lett az Interkozmosz Program vezető szerve. Az említett öt tudományos kutatási területen megvalósult tehát az együttműködés, anélkül azonban, hogy annak kerete formális kormányközi egyezmény és önálló nemzetközi szervezet lett volna.

Lényegében az addig kialakult gyakorlatot kodifikálta[1] az 1976. július 13-án megkötött, 1977. március 25-én hatályba lépett, a világűr békés célú kutatásában és felhasználásában való együttműködésre vonatkozó Megállapodás[2] Bulgária, Csehszlovákia, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, az NDK, Románia és a Szovjetunió között, melyhez Vietnam

[1] *Vereschetin*, V. S.: Intercosmos Program. A New Intergovernmental Agreement in: Proceedings of the Twentieth Colloquium on the Law of Outer Space IISL/IAF 1978. (A továbbiakban: *Vereshchetin* (1978)-ként idézve) 477. old.

[2] A/C.1./31/3. 5. October 1976. és *Jasentuliyana*, N. — *Lee*, R. S. K. (ed.): Manual on Space Law. Vol. II. New York, Alphan Aan Den Rijn 1979. 253. old. A Megállapodást a Magyar Népköztársaság formálisan még nem iktatta be a jogrendjébe. (A továbbiakban: Megállapodás.)

1979. május 17-én csatlakozott. A megállapodás nem hoz létre egységes, önálló nemzetközi szervezetet. Kijelöli az együttműködés alapvető területeit, melyek azonosak az állandó vegyes munkacsoportok kapcsán imént említettekkel. A 3. cikk sorolja fel az együttműködés formáit, melyek többek között a tudományos és alkalmazott űrobjektumok felbocsátását, a közös kutatások fedélzeti berendezéseinek megépítését, a kapott eredmények tudományos és gyakorlati célú feldolgozását, a tudományos-műszaki segítségnyújtást és információcserét foglalják magukban.

2. A struktúra

Milyen struktúra szolgálja a célok megvalósítását? A Megállapodásban az érintkezés három szintje szerepel. Az alsó az *„érdekelt szervezetek"*, vagyis az egyes országok kutatóintézeteinek, termelőüzemeinek stb. kapcsolata. A középső az *állandó vegyes munkacsoportok* szintje. A felső a *nemzeti* (koordináló) *szervek vezetőinek Értekezlete.*

a) Az „érdekelt szervezetek". Az érdekelt szervezeteket a megállapodás 1., 6. és 9. cikke említi, kimondván, hogy a Szerződő Felek elősegítik az együttműködésüket, amely egyeztetett programok és tervek alapján, az állandó vegyes munkacsoportok keretében valósul meg.

Összekapcsolódásukról, az együttműködés praktikus megvalósítóinak döntéshozatali módjáról sem a Megállapodás, sem az állandó vegyes munkacsoportok jogi helyzetét leíró, még említendő Szabályzat nem rendelkezik. (Az utóbbi csupán annyit rögzít,[3] hogy az érdekelt szervezetek a konkrét munkák kapcsán teendő intézkedésekről közvetlenül — tehát a munkacsoport közbeiktatása nélkül — megegyezhetnek.) A gyakorlatban az egyetértés változatos formákban, nem feltétlenül polgári jogi keretben születik meg.[4]

b) Az állandó vegyes munkacsoportok. A középső szint, az állandó vegyes munkacsoport feladata, hogy az adott együttműködési területen az érdekelt szervezetek tevékenységét koordinálja, irányítsa, ellenőrizze. A munkacsoport határozza meg azokat az operatív feladatokat, amelyeket a kutatóknak és gyakorlati szakembereknek meg kell oldaniuk. Kiemelt szerepét mutatja, hogy tevékenységét már 1968-ban „Ideiglenes Szabályzattal" szabályozták, ezt váltotta fel a nemzeti (koordináló) szervek vezetőinek Értekezletén 1980-ban elfogadott 12 cikkből álló Szabályzat.[5] A Szabályzat szerint *az Értekezlet által alapított, annak felelős munkacsoport* gondoskodik az egyeztetett tervek és programok végrehajtásáról, hosszú távú tervek és programok kidolgozásáról, az együttműködés magas tudományos színvonaláról, hatékonyságáról. A munkacsoport nemzeti delegációkból épül fel, benne a Szerződő Felek tudósai és szakemberei vesznek részt. Üléseket — sorrendben váltakozó helyszínnel, a fogadó ország költségén — szükség szerint, de legalább évente egyszer tart.

A munkacsoportban *a döntésben* nem minden ország képviselője vesz részt, hanem csak azoké, amelyek az adott ügyben *érdekeltnek tekintik — és nyilvánítják* — magukat. Ezek a felek arra törekszenek, hogy a döntéseket egyhangúlag fogadják el. Ha erre nincs mód, a döntés csak a mellette szavazókat kötelezi.[6] A Szabályzat nem mondja ki, hogy ez a szám legalább az érdekeltek számának felére kell hogy rúgjon. Figyelemre méltó, hogy az a fél is érdekeltnek nyilváníthatja magát, amely a döntésekkel érintett program megvalósításában nem is vesz részt!

Az állandó vegyes munkacsoport döntéshozatali eljárásának van még néhány sajátossága. A tudományos-műszaki és a tudományos-módszertani kérdésekben a munkacsoport maga dönt, s az elfogadott határozat vagy ajánlás a mellette szavazott feleket azonnal kötelezi is, egy megszorítással. „Kivételes esetben"[7] az igennel szavazó fél *nemzeti koordináló szerve* bejelentheti, hogy *mégsem vállalja az adott kötelezettséget.* Erre a munkacsoport ülésének befejeztétől számított két hónap áll rendelkezésre. Szervezeti ügyekben a munkacsoport javaslatára az Értekezlet határoz.

c) A nemzeti (koordináló) szervek vezetőinek Értekezlete. A felső szint, a nemzeti (koordináló) szervek vezetőinek Értekezlete az a testület, amely az együttműködést érintő rendszermeghatározó döntéseket hozza. A rendszerint évente, a szerződő felek közötti rotálva tartott üléseken a részt vevő államokat általában tudományos akadémiájuk legmagasabb rangú tisztségviselőinek egyike, mint a nemzeti koordináló szerv vezetője képviseli. Az Értekezlet nem foglalkozik részletkérdésekkel; fő feladata, hogy a munkacsoportok jelentéseit elfogadja, a folyó kutatások állását figyelemmel kísérje, a munkacsoportok által javasolt programokat és terveket jóváhagyja, az együttműködés fő irányait kijelölje. Az Értekezlet ajánlásokat és határozatokat hoz. Minden tagállamnak egy szavazata van, a döntéshez egyszerű többségre van szükség. Mégis tulajdonképpen egyhangú döntésről van szó, mivel az ellenszavazatot leadott államokat a határozat vagy ajánlás nem kötelezi.[8] Azokat a kérdéseket, amelyek csak néhány Szerződő Fél együttműködésére vonatkoznak, ezen Szerződő Felek nemzeti koordináló szervei vezetőinek megállapodása útján rendezik.[9] (Az ilyenkor alkalmazandó szavazási rendről a Megállapodás nem rendelkezik.)

A három szint *vertikális kapcsolatai*, a döntések érvényesülésének garanciái közül a Megállapodás és a Szabályzat csak egy kapcsolatot rendez egyértelműen. Az Értekezlet és a munkacsoportok kapcsolatában a munkacsoportokat kötelezik az Értekezlet döntései, a munkacsoportok felelősek az őket alapító és — szükség esetén átalakító, megszüntető — Értekezletnek.[10] Az Értekezlet és az „érdekelt szervezetek" — vagyis a programokban közreműködő kutató- és termelőegységek —, illetve a munkacsoportok és az „érdekelt szervezetek" közötti döntési relációkról az Interkozmosz Program jogi dokumentumai érdemben nem szólnak.[11] Azok értelmezéséhez az állami irányítás-igazgatás és a gazdálkodó egységek kapcsolatában a szocialista országokban alkalmazott megoldások szolgálnak kulcsul.

A jogi struktúra és a döntési mecha-

[3] „Az Interkozmosz Program keretében a világűr békés célokra történő kutatásában és felhasználásában való együttműködés fő területein működő állandó vegyes munkacsoportok Szabályzata." MTA Interkozmosz Tanács; Dokumentumok az Interkozmosz Programról. (A továbbiakban: Szabályzat.)

[4] *Vereshchetin*, V. S.: Agreement on Cooperation in the Exploration and Use of Outer Space for Peaceful Purposes *(Intercosmos)* in: *Jasentuliyana*, N. — *Lee*, R. S. K. (ed.): Manual on Space Law Vol. I. New York, Alphen Aan Den Rijn 1979. (A továbbiakban: *Vereshchetin* (1979)-ként idézve.) 417. old.

[5] Ld. 3. sz. lábjegyzet.

[6] Szabályzat, 8. cikk.

[7] Uo. 3. pont

[8] Megállapodás, 8. cikk.

[9] Uo.

[10] Szabályzat, 1. cikk.

[11] A Megállapodás 9. cikkéből („Az egyeztetett kísérleteket és kutatásokat az érdekelt szervezetek az együttműködés alapvető területein funkcionáló állandó vegyes munkacsoportok keretein belül valósítják meg.") nem derül ki, hogy a munkacsoport milyen eszközöket alkalmazhat az „érdekelt szervezetekkel" való viszonyában.

nizmus vizsgálatánál még egy jelentős sajátosságot kell figyelembe venni, azt, hogy — hacsak ellenkező megállapodás nem születik — *minden feladat megoldásának költségeit a munkát elvégző fél maga viseli.* Pénzügyi kérdésekről tehát egyik szinten sem hoznak közös döntést. Az Interkozmosz Programnak nincs is a világűrkutatás kiadásainak fedezésére szánt közös költségvetése.[12] A felbocsátáshoz használt rakétákat, kilövő berendezéseket, az irányító és ellenőrző központot és a műszereket vivő műholdakat a Szovjetunió ingyen bocsátja a partnerek rendelkezésére.[13]

II.

A tények értékelése

1. Az intézményesülés felé

Az Interkozmosz Programnak nincs székhelye, titkársága nemzetközi személyzettel, önálló költségvetése, a tevékenysége megvalósítását szolgáló saját vagyona. Az alapító államok sem nemzetközi jogi, sem polgári jogi jogalanyisággal nem ruházták fel. Az intézményesülés viszonylag alacsony fokán áll tehát, annak dacára, hogy nem egy jel mutat ennek erősödésére. A jelek közül a következőkre érdemes utalni: a nemzeti koordináló szervek vezetőinek Értekezlete mellett a gyakorlat létrehozta a nemzeti koordináló szervek *titkárainak* találkozóit, mint az Értekezletek előkészítésének, a munka folyamatosabb koordinálásának eszközét.

A nemzetközi titkárság és személyzet hiányát mérsékli, hogy az Értekezlet ülésszakai közötti időszakban a SZU Tudományos Akadémiájának Interkozmosz Tanácsa egy sor szervezési-adminisztratív feladatot ellát.[14] A munkacsoportok szervezeti differenciálódása sem maradt el. Szekciókat hoznak létre a kutatási irányukon belüli meghatározott témák kimunkálására. A munkacsoport nemzeti részeinek vezetői és az elnök részvételével pedig „irodát" alapíthatnak — az Értekezlet jóváhagyásával — a munkacsoport munkálatai vezetésére.[15] Meg kell említeni továbbá, hogy egy tervnek vagy programnak a munkacsoport általi kidolgozását rendszerint megelőzi egy előkészítő szakasz, amelynek során azoknak az országoknak a szakemberei, amelyek az adott tervet vagy programot a munkacsoporttal el akarják fogadtatni, konzultációkat és előmunkálatokat folytatnak.

2. Állami akarat — „szervezeti" akarat

Az intézményesülés irányába mutató felsorolt jeleket nem szabad túlértékelni. *A fő kérdés minden nemzetközi alakulatnál az, hogy a kezdeményezés, a törekvések megfogalmazása melyik szinten — s ebből következően milyen érdekek hangsúlyozott figyelembevételével történik;* a nemzeti (hazai) szinten-e, amely esetben a nemzetközi alakulat csak a nemzeti döntések ütköztetésére, harmonizálására szolgál, avagy eleve nemzetközi szinten, ahol a megvitatás tulajdonképpen a nemzeti szempontok szerinti utólagos ellenőrzést, a speciális hazai érdekek érvényesítésének lehetőségét adja. Ebből a szempontból az Interkozmosz Program az első kategóriába tartozik. Maguk a testületek (a munkacsoportok, azok szekciói, illetve az Értekezlet) a tagállamok küldöttségeiből tevődnek össze, amelyekben a küldöttségek, vagyis a „nemzeti csoportok" feladata értelemszerűen a saját országukra legkedvezőbb döntések elérése, a hazulról hozott, nemzeti szakapparátus által kidolgozott javaslatok alapján. A nemzeti elvnek ezt a dominenciáját látszólag megtöri az, hogy az Értekezlet az öt munkacsoport egyikének a javaslatáról — tehát egy „nemzetközi" szinten született javaslatról — dönt. Valójában ilyenkor a nemzeti szintről érkező, de a munkacsoportban lezajlott harmonizációs szakaszon túljutott javaslat(ok) elfogadásáról vagy elvetéséről van szó. Fontos megjegyezni, hogy éppen a pénzügyi befektetést igénylő döntéseket az Értekezlet tagjai végső soron nemzeti minőségükben hozzák, hiszen mint említettem mindegyik tagállam maga fedezi az elfogadott programból reá jutó munka költségeit.

Az Interkozmosz Program és a tagállamok kapcsolatainak jellegzetes oldala az egyes tagállamok részvétele a konkrét programokban. Ha az Interkozmosz Program a nemzetközi szervezetek klasszikus modellje szerint működne, akkor valamely vállalkozás vagy a szervezet mint egész akciója, vagy egy vagy több államnak a szervezettől független tevékenysége lenne. Az Interkozmosz Program során megvalósuló kooperáció azonban egy sajátos kategória megszületésére vezetett: *az adott programban konkrétan együttműködő államok* kategóriájának kialakulására. Ez azokat a tagállamokat illeti, amelyek egy vállalkozásban (például egy adott műszer megépítésében, vagy kísérletsorozat lebonyolításában) saját „érdekelt szervezeteik" útján közvetlenül részt vesznek. Számukra a Megállapodás 8. cikke lehetővé teszi, hogy az ilyen programokra vonatkozó kérdésekben a nemzeti koordináló szervek vezetőinek megállapodása útján — a *közvetlenül részt nem vevő országok, s így az Interkozmosz Program mint egységes egész beleszólási joga nélkül* — közvetlenül döntsenek. Ez a tény is arra mutat, hogy nem egy szervezet saját vállalkozásáról, hanem egy, nemzetközi szervezetnél lazább együttműködés keretében, egyes államok által megvalósított űrtevékenységről van szó.

Ugyanúgy a tagállamok teljes döntési szabadságának megőrzését eredményezi a határozatoknak és ajánlásoknak az Értekezlet általi elfogadásának rendje, amelynek értelmében a leszavazott kisebbséget az elfogadott döntés nem kötelezi. (Utólag csatlakozhat hozzá.) Azaz az Interkozmosz Program mint egész semmilyen probléma kapcsán nem élvez elsőbbséget, nem bírálhatja felül a tagállamokat.

Az állandó vegyes munkacsoportok esetében a helyzet némiképp különböző. A munkacsoportban ugyanis a magát érdekeltnek nyilvánító államnak joga van arra, hogy olyan konkrét programra vonatkozó döntés meghozatalában is részt vegyen, amelyben ő maga nem „konkrétan együttműködő állam", azaz amellyel csak a munkacsoport szintjén van kapcsolata, mivel saját kutatóhelyei és vállalatai az adott program realizálásában nem vesznek részt. Az ilyen érdekelt, de nem „konkrétan együttműködő" állam determináltsága sajátos: nem feltétlenül vezérlik a saját kutatóhelyeitől és gazdálkodó egységeitől származó igények, nem korlátozzák az állásfoglalásával potenciálisan együttjáró kiadások és egyéb terhek. A döntési folyamatba így olyan elemeket vihet, amelyek a közvetlen, gyakorlati, nemzeti érdekektől relatíve függetlenek. E relatíve független impulzus érvényesülését azonban az Interkozmosz Program több eleme is közömbösíteni tudja, ha az államok úgy kívánják. Az anyagi kihatással járó, és a szervezeti kérdésekben nem a munkacsoport, hanem az Értekezlet dönt. Azon — azaz a nemzeti koordináló szervek vezetőinek — szintjén viszont az adott programban „konkrétan együttműködő" Szerződő Felek a többi fél bevonása nélkül dönthetnek. A munkacsoport szintjén eldöntött tudományos-műsza-

[12] Megállapodás, 6. cikk.
[13] *Vereshchetin*, V. S. (1979): 418. old.
[14] Uo. p. 416.
[15] A szekciókról a Szabályzat 6., az irodákról az 5. cikke rendelkezik.

ki és tudományos-módszertani kérdésekben a kisebbséget nem kötelezi a többség határozata. Mi több — mint láttuk — még az „igen"-nel szavazott fél is szabadulhat utólag kötelezettségétől. Mindebből az következik, hogy a munkacsoport szintjén megjelenő sajátosságok nem lényegiek, nem mondanak ellent annak, hogy *az Interkozmosz Program a tagállamok akaratának dominanciáján alapszik*, a nem nemzeti elem csak szűk területen — tulajdonképpen a munkacsoportban megtárgyalt tudományos ügyekben — színezi a képet.

A tagállamok szuverenitását szigorúan tiszteletben tartó, de a rugalmasság és az operativitás érdekében a „nem érdekelt" állam figyelmen kívül hagyását lehetővé tevő döntési rendszer nem az Interkozmosz Program újítása. Erre épül a KGST is, amely azonban a többségi szavazást nem ismeri. Az állandó vegyes munkacsoport tudományos-műszaki és tudományos-módszertani határozatainak és ajánlásainak kapcsán rendelkezésre álló kéthónapos határidő pedig, amelyen belül a nemzeti koordináló szerv bejelentheti, hogy nem kívánja megvalósítani az elfogadott határozatot vagy ajánlást, hasonló a KGST rendszerében ugyancsak rendelkezésre álló 2 hónapos határidőhöz, melyen belül a tagállamok nyilatkozhatnak, hogy a KGST-nek a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködésre vonatkozó — az érdekelt államok egyetértésével elfogadott — ajánlásait alkalmazni fogják-e.

Az érdekelt—nem érdekelt állam megkülönböztetés mögött rejlő az az alapgondolat, hogy elképzelhető, hogy a nemzetközi kormányközi szervezetnek nem valamennyi tagja kíván részt venni a szervezet összes programjában, ismert a KGST-országok körén túl is. Az Európai Világűr Hivatalt (ESA) létrehozó Egyezmény — éppen az elődszervezet nehézségein okulva[16] — különbséget tesz kötelező és fakultatív tevékenységek között.[17] Ennek kapcsán az ESA Egyezmény lehetővé teszi, hogy valamely tagállam nem érdekeltnek nyilvánítsa magát. Ebben az esetben — az Interkozmosz Program megoldásához hasonlóan — annak költségeiből sem kell részt vállalnia.[18]

Látható tehát, hogy a nemzetközi kormányközi szervezetnek nem minősülő Interkozmosz Program és az annak tekinthető European Space Agency jogi megoldásai, bizonyos konkrét programokra vonatkozó kötelezettségek és eszközök körülhatárolásánál lényegében egybeesnek. Ez — leegyszerűsítve — azzal magyarázható, hogy e jogi keretek kialakításánál nem az a döntő, hogy az államok tömörülése nemzetközi kormányközi szervezetet eredményezett-e vagy sem. Sokkal fontosabb, hogy az ilyen típusú világűr-tevékenységben a nemzeti érdekek, ambíciók a szervezet törekvéseinél súlyosabban vannak jelen, a programok megvalósításához szükséges tőkék a szokásos tagdíj-hozzájárulásból nem teremthetők elő, valamint az, hogy ezek a programok rövidebb vagy hosszabb távon gyakorlati földi hasznosra orientáltak.[19] A világűr-tevékenységekkel kapcsolatos szervezetek valójában nemcsak a tagállamok közhatalmi-végrehajtó apparátusának döntéseit kívánják koordinálni, nemcsak a szuverének egybeeső akaratát kívánják kikovácsolni. Ezek a szervezetek meglehetősen kevés áttétellel, vagy közvetlenül — ahogyan azt az INTELSAT felépítése pregnánsan mutatja — a nem szuverén szféra entitásaira — gazdálkodó szervekre, magántársaságokra, egyszóval magánjogi jogi személyekre — is számítanak.[20]

3. Az elfogadott programok megvalósítása

Az Értekezletnek és a munkacsoportnak az „érdekelt szervezetek"-hez fűződő jogi kapcsolatairól sem a Megállapodás, sem a Szabályat nem rendelkezik érdemben. Mi szavatolja akkor, hogy a kitűzött célok megvalósulnak, a műszerek elkészülnek, a kísérleteket lefolytatják stb.? A válasz tágabb összefüggések figyelembevételével kapható meg. Az „érdekelt szervezetek" mint a szocialista országok gazdálkodó egységei az adott ország gazdaságirányítási rendje alá tartoznak. Akár tervutasításos, akár a piaci mechanizmusokat fokozottabban igénybe vevő gazdaságról legyen szó, a tíz tagállam mindegyikében megvan a lehetőség arra, hogy egy kutatóintézetet vagy egy vállalatot valamely feladat elvégzésére irányítási (adminisztratív) eszközökkel rábírjanak. Ezért jelentős az, hogy a nemzeti koordináló szervek minisztériumok (országos főhatóságok) képviselőiből állnak. Ez ad lehetőséget arra, hogy az Interkozmosz Program keretében az ország nevében elvállalt kötelezettségeknek otthon az irányításuk alá tartozó kutatóhelyekkel és gazdálkodó egységekkel szemben a minisztérium (főhatóság) nevében lépve fel érvényt szerezzenek.[21]

Tehát nem a nemzetközi alakulat, azaz a nemzeti koordináló szervek vezetőinek Értekezlete döntésének erejénél fogva indulnak meg a tényleges munkák az „érdekelt szervezetekben", hanem azért, mert az ezt a döntést nemzeti szinten jóváhagyó testület (a nemzeti koordináló szerv) belső jogrendbeli helye — ti., hogy tárcaközi bizottság —, illetve az ezt alkotó tagoknak a gazdaságirányításban elfoglalt pozíciójával együttjáró hatalma szavatolja a tervek és programok végrehajtását. Az együttműködés zavartalanságát még egy nem jogi tény is előmozdítja. Nevezetesen az, hogy a tervek és programok javaslatait kidolgozó munkacsoportban a nemzeti küldöttség tagjaként elsősorban az érintett legfontosabb kutatóhelyek és üzemek szakemberei vesznek részt, biztosítva ezzel, hogy a tervek reális műszaki-szellemi potenciálra alapozva, az adott gazdálkodó egységek kapacitásának figyelembevételével szülessenek

[16] *Bourely*, M. G.: The European Space Agency's Contribution to the Development of Space Law. in: Proceedings of the Nineteenth Colloquium of Space Law (IISL/IAF 1976).

[17] Convention for the Establishment of a European Space Agency Art. V. Az Egyezményt ld.: *Jasentulyana*, N. — *Lee*, R. S. K. (ed.): Manual on Space Law. New York, Alphen Aan den Rijn 1979. Vol. II. 257. old.

[18] ESA Egyezmény, Art XIII. par. 2.

[19] Don Fuqua írja: „Az előrelátható jövőben a világűrben folyó kutatás, fejlesztés és tevékenység költségei relatíve magasak maradnak. De annak fontossága, hogy a magánszektort idejekorán, és az érdemi előrehaladás szándékával vonják be a világűr-tevékenységbe, megkívánja, hogy nagy erőfeszítéseket tegyenek a megfelelő, intézményesített pénzügyi és jogi keretek kutatása terén. Az üzleti tevékenységnek üzleti légkörben kell folynia..." Space Industrialization: Some Legal and Policy Considerations for Private Enterprise Journal of Space Law. 1980. (vol. 8.) Spring 3. old.

[20] Jó példa a világűrszervezetek nem tiszta nemzetközi közjogi jellegére az ESA, mely egyrészt ugyan nemzetközi szervezetként politikai és adminisztratív tevékenységeket folytat, ezzel egyidőben azonban tudományos és műszaki szervezetnek és a világűrben aktivitást kifejtő egységnek is tekinthető. *Bourely*, M. G.: Settlements of Disputes under the Convention for the Establishment of a European Space Agency. in: *Böckstiegel*, K. H. (ed.): Settlement of Space Law Disputes. Köln, 1980. (A továbbiakban: *Bourely* M. G. (1980)-ként idézve.) 53. old.

[21] A szocialista országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatokkal együttjáró, a minisztériumi és a vállalati szint között lezajló interakciók leírására ld.: *Nagy* B.: A szocialista országokkal folytatott árucsereforgalom joga és gyakorlata. Jogtudományi Közlöny, 1983. 4. sz.

meg. Ez a megoldás kétségkívül több jogon túli tényezőtől teszi függővé a világűr-tevékenység alakulását, mintha az Interkozmosz Program polgári jogi jogalany lenne. Ha az lenne, akkor a saját költségvetésére támaszkodva tetszése szerint adhatna megbízást polgári jogi szerződés segítségével jogi személyeknek a munkafolyamatok (vagy kutatások) elvégzésére. Sőt, jogi személyként akár saját vállalkozása keretében, nemzetközi szakembergárda alkalmazásával is törhetne céljaira. De talán nem kell bizonyítani, hogy a szocialista országok jelenlegi gazdasági rendjében ez lenne az életszerűtlen megoldás, míg a most alkalmazott Interkozmosz mechanizmus[22] a szocialista országok más területeken megvalósuló gazdasági együttműködésével összhangban áll.

III.

A tendenciákról

1. Nemzetközi kormányközi szervezet-e az Interkozmosz Program

Az Interkozmosz Programra vonatkozó szakirodalom döntő hányadának szerzője, V. SZ. Verescsetin következetesen vallott álláspontja szerint az Interkozmosz Program születőben lévő nemzetközi kormányközi szervezetnek tekintendő.[23] Ez azt sugallja, hogy egy folyamat megy végbe, melynek végtermékeként előáll a „szabályos" nemzetközi szervezet. Csakhogy mint ugyanő megállapítja,[24] az 1976-os Megállapodás nem vezetett be alapvető változásokat a szervezeti struktúrába, így a befejezetlen születési folyamat több mint másfél évtizede tart, ami még a szervezetek életciklusában gondolkodva is rendkívül hosszú periódus.

Ez azonban formális érv. Henryk de Fiumel is szükségesnek látta kiegészíteni az érdemi argumentummal: az Interkozmosz Program létrehozóinak nem állt szándékában ezt az alakulatot formális nemzetközi szervezetté fejleszteni.[25] Szempontunkból közömbös, hogy „a nemzetközi szervezetnek nincs egyetemesen elfogadott meghatározása", annyi biztos, hogy egy nemzetközi kormányközi szervezetnek stabil, pontosan meghatározott struktúrával, a szerveinek eljárását rendező részletes szabályokkal, s legalább polgári jogi jogalanyisággal kell rendelkeznie.[26] Az Interkozmosz Program ezeket többé-kevésbé nélkülözi, így a kategorizálások kedvelőinek meg kell elégedniük a Fiumel-kínálta megoldással: „az Interkozmosz Program a szocialista országok által a világűr terén megvalósuló többoldalú együttműködés speciális formája, egy állandó nemzetközi mechanizmus néhány elemével, de anélkül, hogy nemzetközi szervezet lenne".[27]

Túl a kategóriákon érdemes egy pillantást vetni néhány részkérdésre, mivel az ezekre a gyakorlat által adandó válasz befolyásolja az Interkozmosz Program mint egész helyzetét.

2. A felelősség kérdései

Az első a felelősség. Mivel az Interkozmosz Program nem nemzetközi kormányközi szervezet, fel sem merül, hogy az 1972-es Felelősségi Egyezmény (1973. évi 3. tvr.) XIII. cikke alkalmazható legyen rá. Verescsetin helyesen mutat rá arra, hogy „...az Interkozmosz sorozat azon műholdjai, amelyek több együttműködő ország műszereivel vannak felszerelve, közösen felbocsátottnak tekintendők".[28] Az ezek által okozott kárért közös és egyetemleges felelősség áll fenn, amelyet „nem a programban együttműködő valamennyi államnak, hanem csupán azoknak kell viselniük, amelyek közvetlenül együttműködtek az adott felbocsátásban".[29] Egyetlen tagállam sem fog tehát kompenzáció megfizetésére kényszerülni pusztán azért, mert az Interkozmosz Program tagja. Nem világos azonban, hogy ha egy program lebonyolítása több űrobjektum felbocsátásával jár, s azok közül az egyik okoz kárt, akkor a programban közvetlenül együttműködő valamennyi állam felelős lesz-e vagy közülük is csak azok, amelyek az adott, kárt okozó objektum felbocsátásában közvetlenül közreműködtek. Ha ez utóbbi megoldás a helyes — amire Verescsetin szavaiból következtetni lehet —, akkor annak vagyunk tanúi, hogy az Interkozmosz Program résztvevőinek háromfajta minősége képzelhető el. *Változó jogok és kötelezettségek illethetik mint az 1976-os Megállapodás Szerződő Felét, mint egy programban konkrétan együttműködő államot, illetve, mint a felbocsátásban közvetlenül közreműködő államot!* Mivel a különbségeknek jelentős anyagi-pénzügyi konzekvenciái vannak, aligha tekinthető szobatudósi igénynek e kategóriák pontosabb jogi körülhatárolásának kívánalma. Fontos lenne tisztázni a „felbocsátásban közvetlen közreműködés" jelentését. Ha az űrobjektum azért okoz kárt, mert egy olyan fedélzeti műszere romlott el, amelyet valamely korábbi felbocsátáshoz egy állam kialakított, de ebbe az objektumba — akár tudta nélkül — mint szabadon kozzáférhető ipari terméket építették be, felelőssé tehető-e a műszert gyártó állam, vagyis a felbocsátásban közvetlenül közreműködőnek fog-e minősülni?

Az Interkozmosz Program tagországainak több feladata is van a felelősség problémáinak rendezése terén. Verescsetin joggal sürgeti, hogy kössenek megállapodást az esetleg fizetendő kártérítés megosztásának elveiről, a helytálló államnak a többi egyetemlegesen felelős állammal szembeni megtérítési igényéről, és a valamelyik felbocsátó állam polgárát vagy jogi személyét az Interkozmosz Programban való együttműködés során okozott kár nyomán megillető igényekről.[30]

A vitarendezés

Következő részprobléma a viták békés rendezésének kérdése. Mind az ESA-t, mind az INTELSAT-ot, illetve az INMARSAT-ot létrehozó szerződés részletesen rendezi a békés vitamegoldó eljárásokat.[31] Az Interkoz-

---

[22] A tények *megértő* értékelése felfogásom szerint nem lehet akadálya a tőlük való valamelyes elrugaszkodásnak a tudományos javaslatok megétele során. vö. III. rész 3. pont.

[23] *Verescsetin*, V. SZ.: Koszmosz; szotrudnicsesztvo, pravo. Moszkva, 1974. 27. old. *Verescsetin*, V. SZ.: Mezsdunarodnoje szotrudnicsesztvo v koszmosze Pravovüje voproszü. Moszkva, 1977. 42. old.; *Vereshchetin*, V. S. (1979): 420. old.: *Verescsetin*, V. SZ.: Razvityie szotrudnicsesztvo v programme „Interkoszmosz", Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1980. 7. sz. 110. old. (A továbbiakban: *Verescsetin* (1980)-ként idézve.)

[24] *Vereshchetin*, V. S.: (1978): 477. old.

[25] de *Fiumel*, H.; Nyekatorüje szoobrozsenyija o pravovoj prirode programmü „Interkoszmosz" in: Dokladü II. Szeminara jurisztov szocialiszticseszkih sztran po programme „Interkoszmosz". Prága, 1982. (A Csehszlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének sokszorosított kiadványa.) 94—95. old.

[26] Az idézet M. Virally tanulmányából származik (*Virally*, M.: Definition and Classification of International Organicationsː a Legal Approach. In: *Abi-Saab*, G. (ed.): The Concept of International Organizations UNESCO, 1981. 51. old.), a mondat második fele a kötet több írásán, így különösen G. Morozov megállapításain alapszik. (*Morozov*, G.: The Socialist Conception of International Organization. uo. 175. old.)

[27] de *Fiumel*; i. m. 97. old.

[28] *Vereshchetin* (1979) 421—422. old.

[29] Uo.: 422. old.

[30] *Verescsetin*, V. SZ. (1980): 115. old.

[31] Lásd erről *Bourély*, M. G. (1980); *Williams*, S. M.: Dispute Settlement according to the Conventions on INMARSAT and INTELSAT. Mindkét tanulmány in:

mosz Programról szóló 1976-os Megállapodás azonban hallgat a kérdésről. Az Interkozmosz Program sem nemzetközi jogi, sem polgári jogalany nem lévén, nem keveredhet jogi vitába. Ebből azonban nem következik, hogy az együttműködés során ne keletkezhetnének olyan helyzetek, amelyekről az érintettek véleménye megoszlik. A tiszta államközi viták nem problematikusak, azokat a szocialista országok tárgyalásos úton, diplomáciai eszközökkel megoldják. A helyzet akkor bonyolult, ha végső soron az Értekezlet ülésén elvállalt kötelezettséget valamelyik „érdekelt szervezet" nem teljesíti, hátráltatva ezzel a közös program megvalósítását. Nem egyértelmű ugyanis, hogy ki léphet fel a vétkes kutatóhellyel vagy gazdálkodó egységgel szemben. Ugyancsak tisztázatlan, hogy milyen jogalapja van a követelésnek. Lehet, hogy az adott kutatóhely vagy gazdálkodó egység feladata elvégzését „egyoldalú nyilatkozattal" a munkacsoportban résztvevő képviselője útján vállalta, de az is lehet, hogy egyszerűen saját nemzeti irányító főhatóságától kapta. Egyik sem teremt olyan kötelmi jogi jogviszonyt, ami egy hagyományos polgári per — a KGST-országok 1972-es megállapodása (1973. évi 23. tvr.) szerint választott bíráskodás — alapjául szolgálhatna. Nincs tehát felperes és nincs jogalap. Ez a bizonytalanság ma még nem okoz nehézségeket, de perspektivikusan valószínűleg az lenne a megoldás, ha az Interkozmosz Program mint egész mégiscsak legalább polgári jogi jogalannyá válna, s így a kutatóhelyekkel és a vállalatokkal a programok tárgyában szerződéseket kötve azok zavartalan lebonyolítása érdekében jogi eszközökkel is felléphetne. Ehhez a jelenleginél tagoltabb szervezetre lenne szükség. A stabil belső szervezet kialakítása hozzájárulna még egy kapcsolattípus megnyugtató rendezéséhez: ez pedig a nemzetközi szervezeti környezethez fűződő viszony.

3. Kapcsolat más intézményekkel

A nemzetközi munkamegosztásban való részvétel elkerülhetetlenné teszi a kapcsolódást más nemzetközi szervezetekhez és szervekhez. Az Interkozmosz Program azonos szövegű dokumentumok elfogadása — tehát nem formális szerződéskötés! — útján kapcsolatot létesített a KGST Tudományos-Technikai Együttműködési Bizottságával 1974-ben, és az Interszputnyikkal 1981-ben. A szakirodalom egyöntetű állásfoglalása szerint kívánatos az ENSZ Világűrbizottságával (COPUOS) való kontaktus létesítése is.[32] Ennek formája az ESA, a COSPAR és az IAF által élvezett megfigyelői státusz elnyerése lehetne. Az Interkozmosz Programra vonatkozó jogi szabályok nem döntik el mely szerv, illetve melyik funkció viselője léphetne fel az Interkozmosz Program képviselőjeként. Ezt a Szerződő Felek egyetértésével rendezni kell. De Fiumel és Kameneckaja is lehetségesnek tartja a nemzeti koordináló szervek vezetői Értekezlete elnökének megbízását a megfigyelői státuszból adódó feladatok ellátására.[33] Kérdés, hogy a COPUOS el fog-e tekinteni attól a szabálytól, amely a megfigyelői státuszt csak formális nemzetközi szervezetek számára teszi elérhetővé. Ha nem, akkor ez az Interkozmosz Programon belül legalább egy szűk nemzetközi apparátus felállítása melletti motivációként hathat.

Böckstiegel, K. H.: Settlement of Space Law Disputes. Köln, 1980. 51—61. old., illetve 63—74. old.

[32] de *Fiumel*: id. mű 96—97. old., *Verescsetin* (1980): 114. old.; *Kamenackaja*, E.: Pravovaja priroda Programmü „Interkoszmosz" (v szvjazi c predsztanitelsztvom v mezsdunarodnüh organizaciah) in: Dokladü II. szeminara jurisztov szocialisztics eszkih sztran po programme „Interkoszmosz". Prága, 1982. (A Csehszlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének sokszorosított kiadványa.)

[33] de *Fiumel*: i. m. 97. old.; *Kamenckaja*: i. m. 108. old.

JOGIRODALOM

Lukács Tibor

Kulcsár Kálmán—Markója Imre—Petrik Ferenc—Szijártó Károly—Szilbereky Jenő: Jog és törvényesség

Ha igaz az, hogy a könyveknek — sua fata — saját sorsuk van, miért ne lehetne igaz az is, hogy megfogalmazzák saját ars poetica-jukat is! A „Jog és törvényesség" című mű első tanulmányának szerzője — Markója Imre — e szavakkal kezdi írását: „Felszabadulásunk negyvenedik évfordulója kitűnő alkalom arra, hogy visszatekintsünk az eltelt négy évtized történéseire, s ezek között arra az útra is, amelyet a szocialista államiság és jogrendszer, a szocialista törvényesség kiépítése, megszilárdítása és állandó fejlesztése érdekében megtettünk." A szerzők — jogi életünk kiemelkedő személyiségei — ennek az „ars poetica"-nak szellemében tisztelegtek a történelmi esemény, hazánk felszabadulásának 40. évfordulója előtt és sokoldalú megközelítésben teszik az olvasó elé munkájukat: a szocialista államiság és jogrendszer fejlődésének útjáról, múltjáról és kissé jelenéről, illetőleg jövőjéről is.

Az első tanulmány Markója Imre: „A magyar szocialista jog fejlődésének négy évtizede" című munkája visszatekintésre készteti a jelenségek előzményei iránt is érdeklődő igényes olvasót. Felvázolja a második világháború végnapjait, felszabadulásunk eseményeit, de mint jogász államiságunk és jogrendszerünk születésének körülményeit helyezi előtérbe. Helyes érzékkel mutat rá arra, hogy a horthysta államgépezet szétzúzásával, a tőkés- földesúri hatalom csúfos bukásával a történelmi jogfolytonosság megszakadt, s merőben új és különleges helyzet alakult ki hazánkban. Ahova a szovjet csapatok bevonultak, ott „légüres" tér keletkezett, mert nem hódítók, hanem felszabadítók érkeztek. A fasiszta állam szétesett, az űrt új társadalmi erők, új társadalmi szervezetek töltötték meg, bizonyítva, hogy az országban az egyedüli és egyetlen cselekvő erő a dolgozó nép maradt. Markója önmagához következetesen viszi végig a történelmi fejlődés állomásain az olvasót, feldolgozva a népmozgalmak és a nemzeti bizottságok tevékenységét, az állam és a hatalom jellegét, a fegyverszüneti egyezmény és a békeszerződés államjogi vonatkozásait és az ifjú állam „válaszait" újonnan vállalt nemzetközi kötelezettségeire. A „vállalások" során jelentős hangsúllyal szól a szerző a magyar népbírósági jogról, illetőleg a népi demokratikus fejlődés első szakaszának jogalkotási tevékenységéről, amely az 1949. évi XX. törvénnyel, az Alkotmány megszületésével zárult le.

Nem hallgathatta el — nem is akarta —, hogy éppen 1949-től súlyos törés következett be a törvényességben, amely jelentős tanulságokkal szolgálhat, ezért a korszakkal külön fejezetben foglalkozik. Jellemző azonban, hogy a szerző a fejezetnek „Küzdelem a szocialista törvényesség helyreállításáért" címet adta, jelezve, hogy átmenetről — bár szomorú eseményekkel terhelt korról — van szó. Értéke az áttekintésnek az is, hogy Markója Imre a törvénytelenségekről szólva nem re-

Lukács Tibor főosztályvezető, Igazságügyi Minisztérium (Budapest).

kedt meg a fájdalmas emlékű koncepciós pereknél, hanem elemezve a törvénysértés fogalmát, vizsgálat alá veszi a korszak jogszabályait, sőt jellemző „joghézagait" is, a politika és a jog viszonyát, a torzulások ideológiai okait és mindazokat a jelenségeket, amelyek komoly károkat okoztak a szocalista törvényesség ügyének. A szocialista törvényesség helyreállításával foglalkozva a szerző összefoglalja az ellenforradalmat követő időszak főbb törvényességi mozzanatait, majd új fejezetre tér. „A fejlett szocialista társadalom jogi alapjainak építése" érdekében vizsgálja a kodifikációs feladatokat, amelyeket jó kifejezéssel jogrendszeri reformprogramoknak nevez. Megvizsgálja a jogrendszer fejlesztésének főbb elvi kérdéseit és követelményeit, ezek sorában az állam és a jog szerepének helyes értelmezését, a jogrendszer stabilitásának és fejlesztésének összetevőit, a jogszabályok szintjének helyes megválasztásához, illetőleg a jogszabályok tartalmának helyes kialakításához fűződő társadalmi érdekeket.

E fejtegetéseivel Markója Imre eljutott a jelenhez. Igaz, hogy még visszatekintéssel kezdi a „Jogalkotás és demokratizmus" című pontot, de mondandója már a mának szól. Hasonló értékekkel rendelkeznek „A jogalkotás és jogtudomány", a „Jogalkotás — jogalkalmazás — tudatformálás" címeket viselő részek, amelyekkel teljessé teszi a fejlett szocialista társadalom jogi alapjai építése érdekében ajánlott gazdag mondandóját. Következő fejezete „Az állam és a jog szerepe a gazdasági építőmunkában" cím alatt nem csak a jog és gazdaság összefüggésének általános kérdéseit, a gazdaság és az állam viszonyát vizsgálja, hanem tájékoztatja az olvasót a gazdaság szervezeti rendszere, a gazdaságirányítás és a vállalatok, sőt a szövetkezetek, a társulások, a kisvállalkozások napjainkban talán legizgalmasabb kérdéseiről. Mivel az állam szerepéről mostanában sok vita folyik, nagyon figyelemreméltóak a szerző megállapításai: „...az állam nemcsak tulajdonosi szerepénél fogva, hanem mint a társadalom szervező ereje is hivatott a társadalmi érdekek képviseletére, érvényre juttatására. Az érdekek erős ütközése esetén az állam kötelességszerűen kell, hogy a társadalmi és a csoport- vagy az egyéni érdekek ellentmondásait feloldja, illetve erre törekedjék." Más kérdés, hogy Markója korszerű gondolkodással arra int, hogy a gazdálkodó szervezetek működését és magatartását adott esetben korlátozó, esetleg jogi eszközöket is igénybevevő állami beavatkozás csak kivételes jellegű lehet.

Markója Imre tanulmányának V. fejezete „Az államélet továbbfejlesztése, a közigazgatás korszerűsítése, a szocialista demokrácia tökéletesítése" kérdéseivel foglalkozva kitér az államélet demokratizmusára, a központi irányítás- helyi önállóság viszonyára, a hatékony közigazgatás kiépítésének követelményeire, az államigazgatási eljárás korszerűsített szabályozása ismertetésére. Értékeli legújabb vívmányainkat, mint például a választási rendszerünk korszerűsítését, az Alkotmányjogi Tanács létrehozását, bizonyítva, hogy Alkotmányunk — a negyvenéves fejlődés, illetőleg társadalmi vívmányainak eredményeként — „...joggal állapítja meg, hogy a Magyar Népköztársaság szocialista állam, amelyben minden hatalom a dolgozó népé".

A második tanulmány szerzője, Szilbereky Jenő „Az igazságszolgáltatás kialakulása és fejlődése" bemutatására, értékelésére vállalkozott, nemcsak azért, hogy tisztelegjen a múlt előtt, azért is, hogy megalapozottan foglalkozhassék igazságszolgáltatásunk mai feladataival, mai szerepével. Elsőként a történelmi adottságokat, ennek keretében a fejlődés fő szakaszait és általános jellemzőit mutatja be, hangsúlyozva, hogy: „Az államhatalom jellege jellemző az igazságszolgáltatásra és funkcióira." Foglalkozik a felszabadulás előtti igazságügyi szervezet jellemzőivel, de a figyelmet a népi demokratikus átalakulás, majd a szocializmus lerakása időszakaira irányítja. Érdekes és elvi jelentőségű Szilbereky megállapítása: „Az igazságszolgáltatás átalakulásában, fejlődésében nehéz szakaszokat meghatározni, hiszen a forradalmi változás állam- és jogrendszerében alapvető tendenciákat alakított ki, melyek kezdetben és később is érvényesültek." Ennek ellenére — helyesen — úgy véli, hogy a társadalmi, gazdasági fejlődésben „voltak határkövek, melyek fellelhetők az igazságszolgáltatás szervezeti és működési fejlődésének útján".

Külön fejezetet szentel „Az igazságszolgáltatás szervezeti egységének és eljárási differenciálódásának kialakulása" problematikájának, amelyben bemutatja a tényleges helyzetet, foglalkozik az igazságszolgáltatás továbbfejlesztésénél figyelembeveendő társadalmi igényekkel és követelményekkel és a Legfelsőbb Bíróság szerepével. Ez utóbbi kérdéskomplexum vizsgálatánál fejlődésünk első időszakára tekint vissza, végeredményben vázolja a legfelső bírói fórum „fejlődéstörténetét". Beszámol azokról a vitákról, amelyek a Legfelsőbb Bíróság szerepe körül az utolsó másfél évtizedben folytak és kifejti saját álláspontját is. „A jogalkalmazói jogképződést" állító és kifogásoló szerzőkkel szemben Szilbereky nézete korrekt és elfogadható: „Szocialista jogrendszerünk kiépült. A jogrendszer újabb korszerűsítésénél szem előtt tartották és tartják a szocialista társadalom építésének igényeit. Mindamellett látni kell, hogy a társadalmi viszonyaink továbbra is folyamatosan változnak, a jogszabályok változása pedig szakaszos. Az ebből eredő lemaradás folytán keletkező ellentmondások feloldása továbbra is a jogalkalmazásra vár."

„Az ítélkezési gyakorlat fő irányai, főbb elvi kérdései és a bíróságok ítélkezésének elvi irányítása a büntető-, a polgári és családjogi, a gazdasági és munkaügyekben" címet viselő fejezet gazdag mondanivalójának összefoglalására sem vállalkozhat a recenzens. Hasonló helyzetbe jut, ha „A bírósági eljárás hatékonyságának néhány kérdése", vagy „A jogsértések okának feltárása az ítélkezés során a megelőzés és a hatékonyság szolgálatában" című fejezet ismertetését kísérelné meg. Mégis kiemelendő, hogy Szilbereky az okfeltárással mint bírósági feladattal foglalkozva nemcsak a büntetőjogilag szankcionált magatartások okainak kutatásáról szól, ami szinte „klasszikus" követelmény. Külön teret szentel a polgári alkalmazásban folytatandó okkutatásnak és e tevékenység sajátosságainak vizsgálatára, amellyel gyakorlatunk sajnos sokkal kevesebbet törődik, mint amennyit a fontos terület, illetőleg kérdés megérdemelne. Az igazságszolgáltatás mai szerepére térve Szilbereky Jenő változatlanul fontosnak tartja az emberi konfliktusok feloldásában, a különböző jogviták rendezésében, a jogsértések megelőzésében vállalt feladatokat: „Ugyanakkor megjelenik és előtérbe kerül a jognak a tervszerű kapcsolatokat elősegítő szerepe a társadalom és a gazdaság befolyásolásában. Ez utóbbi a különböző jogágak, a jogi eszközök differenciált, ugyanakkor komplex és összehangolt alkalmazását is jelenti."

Szijártó Károly „A törvényesség szolgálata az ügyészi szervezet" címmel írta *a kötet harmadik tanulmányát*. A könyv „ars poetica"-jának megfelelően az ügyészség kialakulásával, szerepének változásával foglalkozva a történeti előzményekből indul

ki. Messzire tekint és ha röviden is, a burzsoá ügyészi szervezet kialakulásáig nyúlik vissza. Ezt követi a szocialista típusú ügyészi szervezet felállításának rövid története. Igaz, hogy nem sok történelmi dátumot, eseményt sorol fel, annál szemléletesebb az a fejlődéstörténeti megközelítése, amelyet „Az ügyész szerepének változása" cím alatt mutat be. Az áttekintést az ügyészi tevékenység fő irányainak bemutatásával zárja. Gazdag ismeretanyagot közöl „Az ügyészség szervezete és működésének feltételei" című II. fejezet, amelyből az olvasó képet kap a szervezeti felépítésről, a szakágakra bontott, mégis egységes ügyészi cselekvésről és nem utolsósorban a tevékenység személyi feltételeiről. Teljesen egyetérthetünk Szijártó tételével: „Az ügyészség alkotmányos feladatainak mikénti teljesítése alapvetően a szervezetben dolgozók helytállásától és képességeitől függ. A szervezet működésének feltételrendszerében a társadalmi, politikai feltételek mellett az emberi tényező a legfontosabb."

Önálló fejezetet szentel Szijártó „A jogpolitika érvényesülése" kérdéskomplexumának. Az ügyészi tevékenység és a jogpolitika összefüggéseit kutatva igen értékes a kiinduló gondolata: „A szocialista törvényesség elsősorban politikai fogalom." Ennek ellenére: „A jogszabályok rendszere, azok törvényes végrehajtása a politika megvalósításának igen sokrétű eszköztára." Ebbe a gondolatmenetbe helyezve válik értékessé az ügyész tevékenységének értékelése a törvényesség szolgálatában, a jogalkalmazás jogpolitikai elvei érvényesítése érdekében. Korszerű „A számítástechnika alkalmazása mint a jogpolitika megvalósítását segítő eszköz" című pont mondanivalója, annál is inkább, mert az e téren elért eredményeire a Legfőbb Ügyészség méltán lehet büszke. Van mire alapoznia a szerzőnek azokat a megállapításait is, amelyeket a bűnözés elleni küzdelem tudományos megalapozásával kapcsolatban tett, hiszen a Legfőbb Ügyészség felügyelete alatt működik az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet. A bűnözés helyzetével és jellemzőivel foglalkozva nemcsak bemutat, értékel is, megalapozva ezzel a következő fejezetben nyújtott ismeretanyagot: „A büntetőjogi szakterületi ügyészi tevékenység" részletezését. A gazdag ismertetés, elemzés és értékelés kiegészül a speciális ügyészi feladatokkal, a gyermek- és ifjúságvédelmi, a közlekedési ügyészi feladatokkal, de kitér a büntetésvégrehajtási ügyészi felügyeletre is, amelyet szintén a történetiség módszerével közelít.

Szijártó Károly tanulmányának V. fejezetét „Az általános felügyelet és polgári jogi szakterületi ügyészi tevékenység" bemutatásának szenteli. A már megszokott módszerrel — történeti szemlélettel — vezet el a máig és olyan sokrétű tevékenységről ad számot, amelyet az olvasó követhet, a recenzor azonban arra képtelen. Intézmények, intézkedések, eljárások és más „ügyészi eszközök" egész sora bizonyítja, hogy nem túlzott a szerző megállapítása, amelyet az ügyészi tevékenység fő irányait ismertetve írt: „A jogalkalmazás valamennyi területén megvalósuló tevékeny részvétel szintén újszerű, a szocialista ügyészségre jellemző sajátosság."

„A jog szerepe a társadalmi változásokban — A jog változása" címet viseli *a negyedik tanulmány, amelyet Kulcsár Kálmán írt*. A könyv „ars poetica"-ját a szerző akként szolgálja, hogy elmélyült vizsgálat alá veszi a jog szerepét, a jog funkcióinak alakulását „A modernizáció és a szocialista átalakulás Magyarországon, a jog funkciói" című I. fejezetében. Igaza van abban, hogy a jog szerepének a társadalmi változásokban való vizsgálata elméletileg sem teljesen megoldott. De nem okoz-e hasonlóan sok gondot a társadalmi változások mibenlétének, szintjének, fajainak értelmezése is — ahogy a szerző erre egy másik művében rámutatott? A problematika nehézségei emelik ki mégis Kulcsár érdemeit, amelyben a jog szerepe és funkciói vizsgálatát negyvenéves fejlődésünk tükrében elvégzi. Nemcsak időben tekint messzire, de „földrajzilag" is szétnéz, e vizsgálódások alapján jut — a jog szerepét illetően — a végkövetkeztetésre: „...a kelet-közép-európai régió modernizációjának folyamatában — kissé leegyszerűsítve és szemben a nyugat-közép-európai fejlődéssel — a jog konstitutív jellege erőteljesebben nyilvánult meg. Azaz: nem csupán a már kibontakozó jelenségek és folyamatok számára alakított ki kedvező feltételeket, hanem maga is elindított — adott esetben a valóságos feltételek hiányában is — társadalmi változásokat." E sajátosságok szerepet kaptak a jog funkcióinak alakulásában a szocialista forradalmat követő időszakban is. A továbbiakban a szerző kitér a jog legismertebb, legfontosabb funkcióira és azok helyzetét, változásait a történelmi fejlődés tükrében vizsgálja. Nem hallgatja el a „diszfunkcionális" jellegű jelenségeket sem, jelentkezzenek azok a jogkonfliktusok megoldásában, viták kezelésében álló funkciójának jelenségei között, vagy „a politikai elem" felerősödésében, a jogi szabályozás közvetlen, szinte napi politikai célokra való igénybevételében.

Kulcsár külön fejezetet szentel „A jogászság szerepének változásai" vizsgálatának. Rámutat azokra az összefüggésekre amelyek az elmúlt négy évtizedben a jog funkcióinak alakulása és a jogászság társadalmi szerepének változásai között megfigyelhetők voltak. Kitér a jogászság társadalmi helyzetére, szerepére a felszabadulás előtti időszakban, majd részletezi azokat a sajátos ellentmondásokat, amelyek a szocialista társadalom első évtizedeinek fejlődéséből, illetőleg a fejlődés ellentmondásaiból fakadtak. „A jog a társadalmunk tudatos tervezésében, szervezésében, vezetésében közreműködő funkciójának kibontakozása idején a jogászságnak mint foglalkozásnak társadalmi szerepe és súlya csökkent..." — állapítja meg, majd megjegyzi, hogy alapvető változás a szocialista társadalmi viszonyok megszilárdulásával következett be. Érdekes megállapítása szerint a jog funkciójának „jogászibbá" válása együtt jár a jogi foglalkozás „jogászibbá" válásával, azaz a jog és a jogi foglalkozás szakmai szintjének emelkedésével. Foglalkozik a szerző „A jog racionalitása" témakörével. Megállapításait az utóbbi negyven év magyar jogalkotási gyakorlatának jellemző vizsgálatára alapítja. Így összegez: „Általánosan is megállapítható, hogy a jog csak más, számára külső racionalitások függvényében válhat igazán racionálissá." Az értékes fejtegetéseket kiegészíti „A stabilitás és változás", illetőleg „A jogi ideológia változása" vizsgálata, amely rámutat a jelen értékeire és a jövő irányaira. Bizonyítja Kulcsár Kálmán, hogy a „szocialista normativizmus" kiküszöbölte a szociológiai elemeket a jogtudományból. Az ilyen jogszemlélet — ezzel a voluntarisztikus jogalkotás diszfunkcionális következményei — kiszorult és mindinkább jellemzővé válik a jog szociológiai szemlélete nemcsak nálunk, de a kelet-közép-európai szocialista társadalmak jogtudományában is.

A záró tanulmány szerzője Petrik Ferenc, aki „Jogalkotás jogszabályelőkészítés" cím alatt előbb „Jogalkotásunk főbb tendenciái" vizsgálatával foglalkozik. A könyv fő irányát követi azzal, hogy képet ad a kodifikációs periódusokról, azzal az óvatossággal, amely az elméletileg jól képzett és történelmi szemlélettel is rendelkező jogászra jellemző kell, hogy legyen,

„...vajon szólhatunk-e egyáltalán kodifikációs periódusokról — dilemmázik a szerző —, lehet-e társadalmi, gazdasági, politikai fejlődéstől elvonatkoztatottan valamiféle külön csoportosítást elvégezni, ami csak a jogalkotás tényeit vizsgálja." Helyes megoldást talál, mert a „külön csoportosítást" csak az általános tendenciákba ágyazottan, azok részeként értékeli. Anélkül, hogy az egyes periódusokat a nagy összefüggésekből, a folyamatokból kiragadva értékelné, felrajzolja, majd részletesebben bemutatja és értékeli a „jellemző kodifikációs periódusokat." Az első a negyvenes évtized második fele, Petrik fogalmazásában, méginkább értékelésében: „az áttérés időszaka". Ezt követi az ötvenes évtized, azaz: „első kísérletek az alapintézmények kodifikálására", majd a hatvanas évek: „a közigazgatás törvényi megalapozása". A hetvenes évek „az alapintézmények kodifikációs reformja" és a fejtegetésbe foglalt jelen, amelynek érdekében a jogrendszer stabilitásának követelményét hangsúlyozza. A nagyívű áttekintést jól kiegészíti a „Jogalkotás a számok tükrében" címet viselő bemutatóelemzés, amelynek bevezető mondata is figyelmeztetés: „A jogalkotás mennyiségi adataiból nem szabad messzemenő következtetéseket levonni." Megindokolja, hogy miért kell a számokkal szemben fenntartással élni, de bizonyítja azt is, hogy a számsorok értékes következtetések levonására alkalmasak. Bizonyára történelmi okokkal magyarázható az 1945—1949 években a törvényhozás jelentős aktivitása, miként a mennyiségi alakulás további jelenségeire is érdekes és értékes magyarázatokkal szolgáltat a szerző. Bizonyítja, hogy jelenlegi helyzetünk is jellemző, hiszen a törvények száma — 1983. év végén — az összes hatályos jogszabály 2,6%-a! Petrik ebből arra a következtetésre jut, hogy „...a törvény még nem tölti be jogrendszerünkben a jelentőségének megfelelő szerepet". Erre a megállapítására is nagyon oda kellene figyelnünk.

A tanulmány II. fejezete „A jogalkotás jogpolitikai elvei" cím alatt vizsgálat alá veszi a jogalkotás és a jogpolitika viszonyát, az Országgyűlés törvényalkotó funkciójának erősítése problematikáját, a jogi túlszabályozás jelenségét, nem kevésbé fontos kérdésként a miniszteri jogszabályalkotás témáját, a szabályozási szintek számának csökkentése lehetőségeit, a jogszabály értelmezése, a jogszabály-előkészítés koordinációja kérdéseit. E címszószerű felsorolásból nem érthető talán, hogy Petrik egyetlen vezérfonalra fűzi fel mondandóját, a sokszínűség ellenére egyetlen célkitűzés vezeti. Melyek a megalapozott törvényelőkészítő munka feltételei; a társadalomban milyen jellegű viszonyok jogi szabályozására kerüljön sor? „A jog lehetőségei"-t vizsgálva fogalmazza meg így ezeket a kérdéseket és tényleg — bizonyára felteszi a kérdést önmagának is az olvasó — mikor van szükség jogszabályalkotásra és milyen kérdések befolyásolásában, szabályozásában alkalmatlan, vagy felesleges eszköz a jogszabály? Petrik a választ megadja mégpedig olyan sokoldalú megközelítéssel és sokszínűen, ahogy arra — ha címszavakkal is — felhívtam a figyelmet.

Teljesen újszerű és ezért külön méltánylást érdemel, hogy Petrik Ferenc kísérletet tesz az általa legalapvetőbbnek tartott jogpolitikai elveknek: *a jogalkotás jogpolitikai elveinek* az összefoglalására. Ebben — a könyv utolsó oldalain olvasható — összefoglalásban az olvasó benne érzi az elmúlt négy évtized minden eredményét és valamennyi szerzőnek tiszta szándékát a szocialista jogrendszer továbbfejlesztéséért, a fejlett szocialista társadalom építéséért és azért a felelősségért, amivel a jog és a jogász tartozik népének, hazájának, a negyvenéves küzdelemnek.

A recenzensnek nem feladata az értékelés, sem a bírálat, sem a dicséret. Bizonyára így is túlléptem vállalkozásomat, amely „csak" egy könyv recenziójáig terjedt. Mégis meg kell tennem, hogy a dicséret hangján szóljak a szerkesztő — Petrik Ferenc — munkájáról és a köszönet hangján a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadóról, amiért ezt a kötetet gondozta és kezünkbe adta. Úgy látszik a Kiadónak is fontos a „Jog és törvényesség".

Samu Mihály

Both—Csizmadia—Hajdú—Horváth—Nagyné: Az egyetemes állam- és jogtörténet*

A jogi felsőoktatás számára nyilvánvalóan örvendetes tény, hogy a közhasználatba került új *Egyetemes Állam- és Jogtörténeti* tankönyv megalkotásával befejeződött az alapozó jellegű jogtörténeti tananyagok tankönyvekben történő közreadása. A hazai jogtörténet tankönyvének a kiadása (ld. *Csizmadia A.—Kovács K.—Asztalos L.*: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972.), ill. a Római jog (ld. *Brósz R.—Pólay E.* i. m. Bp. 1974.) megjelenése után az egyetemes állam- és jogtörténet korszerűsített ismeretanyagának a megszületése zárta le ezt a sort. Remélhető, hogy miként az előbbiek, úgy az utóbbi sem csupán formálisan fogja gyarapítani a jogi felsőoktatásban használt tankönyveink számát. A tankönyv anyagába történő figyelmes betekintés ugyanis arra enged következtetni, hogy az újabb általános jogtörténeti kézikönyv egyben a hazai jogtörténettudomány utóbbi néhány évtizedes fejlődését is méltán fogja reprezentálni. Célszerű lett volna tehát, ha ez a széles kollektíva által alkotott tankönyv az új egységes jogászképzési tantervvel egyidejűleg közhasználatba kerülhetett volna. Ezért is utalnék mindenekelőtt arra, hogy az adott kézikönyv az 1979. évi tanterv figyelembevételével készült és terjedelmileg is jóval racionálisabbnak mondható, megkövetelt ismeretanyagot foglal magában (kb. 30—35 ív, szemben a korábbi 60 íven felüli jegyzetekkel), mint a korábbi, hasonló tárgyú, hazai, ill. külföldi kézikönyvek (ld. pl. a *Sarlós—Bónis*-féle 1957. évi tankönyvünket, amely közel 60 ív terjedelemben jelent meg. (Vö. Vszeobscsaja isztorija goszudarsztva i prava. Red. Z. M. Csernilovszkij. Moszkva, 1973. 624. o., vagy pl. a lengyel M. Czanieczki-féle Powszechna historii (1969) többkötetes anyagával stb.) A külső szemlélő azt is mondhatná, hogy a munkaközösség (ld. Both Ödön, Csizmadia Andor, Hajdú Lajos, Horváth Pál, Nagyné Szegvári Katalin) egy szinte lehetetlennek tűnő feladatra vállalkozott, amikor az adott tudományág igen kiterjedt ismeretanyagának a tankönyvszerű összefoglalását megkísérelte. A szűkebb szakmai körökben azonban jól tudjuk, hogy az új egyetemes jogtörténeti *tankönyv megalkotásának az igénye immár több mint egy évtizeddel korábban jelen volt* amit jelesül az 1969. évi (a Pécsi Jogi Kar Jogtörténeti Tanszékére telepített) korszerűsítési (országos) vitafórum anyaga alapján (ld. Az egyetemes állam- és jogtörténet tananyagának továbbfejlesztésével összefüggő problémák. Vitaanyag a Pécsi Kar Munkaértekezletéhez. 1969. nov. 25. o.) ismerünk.

A tankönyvet vállaló munkaközösségi tagok egész sor részletkutatási eredményeire utalhatnánk ezúttal, mint olyanokra, amelyek az 1969. évi vitát követően alapozó munkákként kerültek kiadásra egy majdnem napvi-

Samu Mihály tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* Egységes egyetemi tankönyv. Budapest, 1984. 516. old.

lágra kerülő tankönyv anyagához. A felmerülő témaköröket, ill. a didaktikai és módszertani problémákat is szép számban elemezték a szerzők az utóbbi évtized folyamán, valójában azonban az újabb követelményeket leghatásosabban az az áldozatos *forrásfeltáró* (és közreadó, ld. Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba I—III. 1970. III/a., III/b., IV/a., IV/b. 1972. xerox kiadv. sorozat) *munka tette magalapozottá, amely ma már a modern burzsoá jogrendszerek anyagát a legújabb korokra is kiterjesztve teszi szemlélhetővé.* Érthető tehát, hogy az időközben kifejlődő *intenzív* (kiscsoportos) *oktatás* forráselemző munkája a megkövetelhető (korszerű) ismeretanyagot felszabadította a történelmi részleteket bemutató (leíró) anyagoktól. Az a körülmény teszi érthetővé tehát, hogy a szerzők az új tantervi irányelvekhez szorosan tapadó követelményeket már reálisan vállalhatták egy minden eddiginél racionálisabb terjedelemben is. Egyben itt kívánok hangot adni annak a meggyőződésemnek, hogy a megkövetelhető ismeretanyag mellett a szerzők azt sem hagyhatták figyelmen kívül, hogy a tankönyv egyben a szerényebb (ill. már hiányosabb) történelmi ismeretekkel rendelkező esti és levelező tagozatok számára is eszközül fog szolgálni. A közhasználatba került egyetemes jogtörténeti tankönyv jól tükrözi ezeket a sajátos követelményeket, az a meggyőződésem mégis, hogy a szerzők összességében, mintegy 4—5 ívnyi (esetleg talán petit szedésű) szöveggel kellett volna, hogy dolgozzanak (esti lev. tagozatos) igények. Szembetűnő ez a feudális jogtípus egyetlen fejezetbe foglalása esetében, amikor is a hiányzó összefüggések láttatása érdekében már ma is anyagkiegészítő előadásokat adnak az adott tagozatok oktatói. A segédanyagként használt „Feudális jogtípus fejlődéstörténete" című anyag (ld. az Összehasonlító Jogtörténeti Tanulmányok 1983. évi köteteként. ELTE kiadv. 312. o.) kötelezővé tételét mégsem tartanám szerencsésnek, mivel az a deszkriptív általános jogtörténet újjáéledésének adna alapot. Valójában helyénvaló tehát a szerzői munkaközösség törekvése, hogy a tankönyv azokat a társadalmi (történeti) tapasztalatokat állítsa előtérbe, amelyek koronként meghatározó (determináns) szerepet játszottak és egyben a nemzeti fejlődésünk jobb megértéshez is hozzásegíthetnek bennünket. A modern kapitalizmus állam- és jogfejlődése egészében ilyennek mondható, mégis a felidézett harmadik fejezet (A feud. Állam és jogt.) anyagával szembeállítva jó volna, ha a leíró jellegű ábrázolás ez utóbbi területen is némiképp csökkenne.

Nem hiszem, hogy az egyetemes jogtörténeti tankönyvünk közreadásának aktualitását egyébként indokolni volna szükséges. A tanszak által nyújtott ismeretanyag megalapozott volta a szocialista országok jogi felsőoktatásában ismert. Az új tankönyv-anyagból is jól látható, hogy a szerzők bőségesen merítettek ezekből a forrásokból csakúgy, mint a hazai jogtörténetírás kapcsolódó eredményeiből. Szembetűnő tény azonban, hogy a kimunkált tankönyv tematikus súlypontáthelyezése az újkori, ill. a legújabbkori jogfejlődésre csak a legutóbb megfogalmazásra került követelményekkel magyarázható. A tankönyv ismeretanyaga ugyanis egyértelmű (és jelentős) változást tükröz a korábbi évek követelményeivel összehasonlítva, amikor az antik, ill. a középkori jogfejlődés történelmi tapasztalatait egy-egy fejezetbe vonja össze és a követelmények súlypontját a modern burzsoá jogrendszerekre helyezi át. (Ld. I., II. fej. vö. III—VIII. fej. anyagával.) Ez a törekvés még abban az esetben is érdemes lehet a figyelemre, ha a munkaközösség ezt az egyedülállónak mondható arányváltást csak az eredeti elképzelések némi módosítása árán tudta megvalósítani. Az adja a realitását ennek a törekvésnek, hogy az anyag felépítése eleve az ún. reprezentatív (összehasonlító) eljárások alkalmazásával történt, ami koronként a jogfejlődés irányát lényegileg (már) nem befolyásoló ismereteink szelektálását tette lehetővé. Ilyen értelemben az egyes fejlődési korszakokat bevezető, jellegzetesen komparatív ihletésű fejezetei a tankönyvnek nyilván a további előrelépés lehetőségét rejtik magukban, miután a korszakot reprezentáló jogcsoportok tényanyagából mindaz kiszűrhető (ill. a részletes leírások elejthetők), amelyeket az olvasó a megismert szélesebb összefüggések keretei közt már magáévá tehetett. Ilyen értelemben azonban utalnom kell arra, hogy a munkaközösség két fokozatosan korszerűsített egyetemes jogtörténeti jegyzet (1966, 1972) és az igen kiterjedt forráskiadás tapasztalatainak a birtokában van, ami nyilván bőséges alapul szolgál arra, hogy az átfedési veszélyek valóban elkerülhetővé váljanak a tankönyv anyagában. Ennek ellenére a modern kapitalizmus korszakába átlépve a főbb összetevők markáns típusjegyeinek a megismerését (főként az imperializmus korszakában) ismét egyfajta leíró jellegű vizsgálódások követik.

A tematika újszerű kiegészítésével, jelesül a szocialista állam és jog kialakulását tárgyaló ismeretek beiktatásával messzemenően egyértek. Valóban indokolt ma már, hogy az alapozó jogtörténeti tanszakaink az élő szocialista jog immár tekintélyesnek mondható történelmi előzményeivel is megismertessék az újabb generációk tagjait. Az sem gyengítheti meg ezt a törekvést, hogy a korábbi oktatási anyagainkban (jegyzetekben) kipróbált előzményekkel éppen ezen a területen nem rendelkezünk. Ismeretes azonban az egyetemes állam- és jogtörténet területén is, hogy a környező szocialista országok, ill. a Szovjetunió egyetemeinek gyakorlatában bőven áll rendelkezésünkre ilyen értelmű tapasztalat. Láthatóan a tankönyv ezekre a tapasztalatokra épült fel, de az adott tudományág hazai művelői is több idevágó részletkutatási eredményt tettek közzé az utóbbi években. *Mindezek nyilván alapot teremtettek egy didaktikailag is rendezett tananyagrész kimunkálására.* Hiányolom mégis, hogy a tankönyv csak a szovjet építés, ill. a szovjet jogrendszer első néhány évét fogja át. Az európai szocialista országok jogrendjének a kialakulását lett volna célszerű még a tankönyv záró részébe beágyazni, ami persze már a terjedelem túllépésének a veszélyével jár. Ilyen körülmények közt született az az alternatív megoldás, hogy a készülő tankönyv anyagától különvált átmeneti jegyzet kiadására került sor, kifejezetten a szocialista állam- és jogrendszer bemutatását célozva. Ez az anyag azonban — néhány év tapasztalata után — a tankönyv újabb kiadásába is beépíthetővé válhatna. Önmagában persze az is igen jelentős előrelépés volna, ha az egyetemes jogtörténet tankönyve a sok tekintetben modellként szolgáló szovjet állam- és jogrendszert 1945-ig terjedően végre bemutatná.

Hangsúlyozni kívánom egyébként, hogy a logikus rendszert képező anyagot alkalmasnak tartom egy méreteiben is kiegyensúlyozott egyetemes jogtörténeti követelményrendszer érvényesítésére az alapozó történeti tanszakok keretei között. Ennek előrebocsátása mellett egy nyilván rövidesen napirendre kerülő tankönyvvitához szeretnék adalékokat szolgáltatni a részleteket érintő alábbi megjegyzéseimmel is. Így pl. az adott mű első fejezetével kapcsolatban fölvetődik az az elméleti probléma, hogy nem kellene-e tekintettel lenni a történetfilozófiában

kibontakozott új vitára a társadalmi formációkról. Ha az ezzel kapcsolatos új megközelítést a szerzői munkaközösség majdan elfogadja, akkor ezt a fejezetet bontani kellene úgy, hogy külön tárgyalja az ázsiai termelési mód állam- és jogtípusát, valamint a rabszolgatartó állam- és jogtípus jellemző vonásait. Ugyancsak a társadalmi formáció elméleti problémái kapcsán fölvetődik egy más előjelű probléma is, nevezetesen, hogy a későbbi, kapitalizmus állam- és jogtípusát tárgyaló fejezetében az egyes jogrendszerek tárgyalását (például angol, amerikai, francia) nem kellene-e úgy tárgyalni, hogy az egész kapitalista fejlődést átfogják. Ez esetben egy sor átfedés elkerülhető lenne és nem jelentéktelen terjedelem szabadulna fel pl. a szocialista jogtípus fejlődéstörténetének a kiterjesztésére.

Az egész tankönyv koncepcióját áthatja egyébként a történelmi materializmus szemlélete, egy némely fejtegetésnél mégis úgy tűnik, hogy a gazdasági viszonyok meghatározó szerepét erőltetetten hangsúlyozzák a szerzők és az osztályharcok, a hatalmi küzdelmek a világtörténelmi összefüggések hatása, valamint az állam és a jog önmozgása nagyobb hangsúlyt kaphatna. Konkrét megjegyzésem továbbá, hogy a szerzők gyakran használják a jogrend, az abszolút rendszer, a jogcsoport-régiók fogalmát; sok esetben ezek a fogalmak azonban nehézkeseknek tűnnek, emiatt fölváltásukat javasolom más állam- és jogtudományi fogalmakkal.

A tankönyv tizenötödik fejezete (a monopolkapitalista állam- és jogtörténet általános vonásai) a tananyag új része. Véleményem szerint itt lehetne feloldani azt az ellentmondást, hogy az érintett korszak változatlanul leíró jogtörténeti jellegű. Ezért is a monopolkapitalizmus általános vonásait összegző fejezet anyagát oly módon kellene majdan kibővíteni, hogy az feleslegessé tegye az érintett leíró jellegű átfedéseket. Hasonlóan megoldásra vár, hogy a környező kisnemzeti államok újjászületése (A Balkánon már a 19. században. ld. a tankönyv tizenharmadik, ill. a huszonharmadik fejezetei alapján) és az ezzel összefüggő releváns jogtörténeti ismeretanyag egybeszerkesztetten nyerjen elhelyezést az egyetemes jogtörténetben. Ez utóbbi megjegyzéssel kapcsolatban szeretnék érinteni egy általános jellegű szempontot is, nevezetesen, hogy több helyen kellene utalni az európai fejlődés és a magyar állam- és jogtörténeti fejlődés konkrét összefüggéseire.

Mindezek már most arra utalnak, hogy egy sokrétű érdeklődést felkeltő kézikönyv született ismét elsődlegesen a hazai jogi felsőoktatás követelményeit szolgálva. Nem kétséges azonban, hogy ez az érdeklődés a közgondolkodást szélesebb értelemben is mozgásba hozhatja az új egyetemes jogtörténeti tankönyv felhasználásának egy néhány éves tapasztalatai nyomán.

Pólay Elemér

Jogösszehasonlítás és antikvitás

Ez év első negyedében jelent meg Hamza Gábor tollából a Jogösszehasonlítás és antikvitás c. monográfia. A műnek a római jog, mint tudományszak és a jogi oktatás egyik alapozó tantárgya, valamint az összehasonlító jogtudományi kutatási módszer szempontjából komoly jelentősége van. Miben áll a munka ezirányú jelentősége?

A római jog oktatásának és tudományos művelésének célja a német BGB életbelépése óta számtalanszor volt vita tárgya mind a kapitalista, mind pedig a szocialista világban, ahogy ezt a tudományágat művelik és oktatják, s nem egyszer jelentkeztek olyan szélsőséges vélemények, amelyek e diszciplína létjogosultságát is vagy politikai, vagy szűk prakticista szempontoktól irányítva megkérdőjelezték. E nézetek — ha a jogtudomány hivatott művelői azok bármelyikét is komolyan vették volna — alkalmasak lettek volna arra, hogy az „emberiség ezt a kultúrkincsét", mint azt P. Koschaker 1938-ban publikált szinte segélykiáltásnak ható manifesztumában mondta, „az enyészetnek átadja". — Az egyik nézet L. Wengernek, a nagy német romanistának „antike Rechtsgeschichte"-koncepciójára vezethető vissza. J. Kohler és L. Wenger az Allgemeine Rechtsgeschichte c. munka keretében „Orientalisches Recht und Recht der Griechen und Römer" (Leipzig—Berlin, 1914.) cím alatt a római jogot oly módon tárgyalták, mint az ókori Mediterraneum egyik jogrendszerét, s nem mint azt a magánjogrendszert, amely Európa magánjogainak fejlődését másfélezer évre meghatározta. Kétségtelen ugyan, hogy e koncepció hasznosnak bizonyult a római jog életbentartása szempontjából Németországban a hitleri időkben, amikor e tudományszak létjogosultságát „materialista volta miatt" megkérdőjelezték, de ugyanezen az alapon mutatkoztak 1945 után nálunk és az egész szocialista világban is olyan törekvések, amelyek a római jogot az egyetemes állam- és jogtörténet prokrusztesz-ágyába kívánták besorvasztani. — A másik nézet szerint összehasonlítás tárgyai csak az azonos társadalmi-gazdasági szinten álló államok, népek jogintézményei, s jogi formái lehetnek, s így egy fejlettebb társadalom joga nem vethető össze egy fejletlenebbével akkor sem, ha mindkét jogrendszer egyaránt az ókor produktuma. E szemlélet még attól a lehetőségtől is megfosztja a kutatót, hogy a derivatum-kérdés tekintetében is valamilyen tisztább képet nyerjen egy-egy jogintézmény kialakulásáról, hiszen az azonos társadalmi-gazdasági viszonyok közt élő népek jogrendszereinek, intézményeinek összevetése legfeljebb egy szinoptikus látásmódot tesz lehetővé a kutató számára, de semmi esetre sem azt, hogy egy jogintézmény idegen jogokban kereshető történeti gyökereit feltárja. — A harmadik, ugyancsak ferde nézet az, hogy a római jog intézményei a modern jogrendszerek intézményeivel nem hasonlíthatók össze, hiszen ez esetben egy rabszolgatartó társadalom jogrendszerét kellene összehasonlítani egy fejlett kapitalista jogrendszerrel, vagy netalán — horribile dictu — egy szocialista jogrendszerrel, vagy annak egyik intézményével. Nyilvánvaló, hogy e nézet a két előbbi nézetből deriválódik, hiszen alapja egyrészt a Wenger-féle „antike Rechtsgeschichte"-szemléletben, másrészt abban rejlik, mely szerint csak az azonos társadalmi-gazdasági nívón álló népek jogai lehetnek összehasonlítás tárgyai. A harmadik nézetet alátámasztó érvelés arra a meggondolásra támaszkodik, hogy a római jog „rabszolgajog", s ezért sem vethető össze a modern kapitalista vagy szocialista jogokkal. Szólamokkal, mint argumentumokkal operálni azonban nem lehet! Ha a római jog valóban „rabszolgajog", miért volt alkalmas az európai magánjogfejlődést másfélezer évre determinálni? A rabszolga csak jogtárgy volt Rómában és nem jogalany, s a római joghoz csak annyi köze volt, hogy az ő munkáján, mint passzív talapzaton épült ki felépítményként az „ókor legfejlettebb egyszerű árucserejoga", mint arra Marx nyomatékosan rámutatott. A római jog művelésének és oktatásának

Pólay Elemér egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar (Szeged).

egyik alapvető célja éppen az, hogy egy-egy jogi formát a történeti fejlődés dinamikájában mutasson meg. A tulajdoni formák változtak ugyan társadalmi formánként, de az árucsereviszonyok lebonyolításának jogi formáiban jelentkező konstans elemek léte nem tagadható. Eörsi Gyula „Összehasonlító polgári jog" c. művében a római árucsereforgalmi formákat nem egyszer veti össze a modern polgári jogi formákkal. Benedek Ferenc szemléltetően világít az arra, hogyrá usucapio megfelelője hazai jogunkban nem a Ptk. 121. § (2) bek. szerint elbirtoklás, hanem a 108. § (1) bekezdésében fogalmazott szabály által rendezett kereskedelmi forgalomban való jóhiszemű szerzésre felállított norma. A lex Rhodia de iactu mercium, mint a rhodosi hellenisztikus szokásjogból recipiált római jogintézmény első megjelenési formája a modern jogrendszerek felosztó-kirovó biztosítási rendszerének. A curulis aedilisek által előírt kötelező jótállás a piaci forgalomba került rabszolga és igásbarom vonatkozásában mintha funkciójában a tartós használati cikkek esetében előírt garanciavállalási kötelezettség első megjelenési formája volna. A fenti mű szerzője: Hamza Gábor szemléltetően mutatja be, hogy a római kereskedelem területén kialakuló gabonaellátási „monopólium" visszaszorítása érdekében a Digestában és a Codexben bizonyos „kartellellenes" jogi szabályozást észlelhetünk (130—133. l.). A történeti fejlődés dinamikájának felismerése, a derivatum-kérdés tisztázása szükséges ahhoz, hogy a képzett jogász ne csak pillanatképet kapjon, hanem világosan lássa azt, hogy honnan jött, hová tart, s milyen miliőben jutott el egy jogintézmény jelenlegi fejlődési stádiumához, s szerkezetének kialakulásában mely intézmények struktúrája hatott közre akár horizontális, akár vertikális irányban. De a római jogintézményeknek a modern jog intézményeivel való összevetését látjuk Nizsalovszky Endre, Mádl Ferenc, Weiss Emília és Sólyom László munkáiban is.

Természetesen e nézetek nem csupán a római jog hazai művelése és oktatása vonatkozásában jelentkeztek, ill. nem a szocialista államok jogi romanisztikájának voltak sajátos vadhajtásai. Az „antike Rechtsgeschichte"-szemlélet nem egy kiváló nyugati romanistánál érezteti hatását (Monier, Gaudemet, Cardascia, Gilissen stb.), mint erre a szerző élesen rámutat. Dicséretes ellentétben áll velük szemben E. Seidl, az egyiptomi demotikus írás ma egyedül ismert kiváló szakembere, aki az ókori jogok közt a római jogot a maga érdemének megfelelően méltatva, annak primátusát hangsúlyozza, éspedig nemcsak fent kiemelt jelentőségére tekintettel, hanem arra figyelemmel is, hogy az az ókor legfejlettebb egyszerű árucserejoga.

Az antik Mediterraneum jogrendszereinek összehasonlítása tekintetében már kevesebb vád emelhető a nyugati romanisztikával szemben, a vád azonban alapos, mert az összehasonlítás csak alkalomszerű, s inkább csak a derivatum-kérdésre korlátozódik. — Legkevésbé vádolható a burzsoá romanisztika azzal, hogy a római jognak a modern jogintézményekkel való összehasonlítását elhanyagolná. Utalunk itt csak D. Liebs: Römisches Recht (Göttingen, 1975.) c. tankönyvére, amelyben valamennyi nyugati polgári törvénykönyvvel megteremti a római jog kapcsolatát, s ugyanezt látjuk a hazai irodalomban Személyi Kálmán: Római jog (I—II. Nyíregyháza, 1932.) c. tankönyvében. A probléma csak az, hogy sokszor erőltetett a törekvés aziránt, hogy valamely modern jogintézmény római jogi eredete kimutatható legyen. A kérdést tehát megfelelő mértéktartással kell kezelni.

A fentiekből kitűnőleg balfogás volna a római jogot, mint diszciplínát egyszerűen jogtörténetnek kezelni. Mint történeti bevezetés jelenti az árutermelés jogi formáinak történeti-kritikai feltárását annak az árucserejognak történeti fejlődésén keresztül, amely az európai magánjogfejlődést determinálta, mint dogmatikai bevezetés pedig jelenti az árutermelés azon római jogi formáinak elemzését, amelyek vetülete szocialista polgári jogunkban is, mint jogi formák megtalálhatók. Mind e törekvés azonban nem nyerhet realizálást az antik Mediterraneum jogintézményeivel való összehasonlítás nélkül, hiszen csak így tárhatók fel a történeti gyökerek, amelyek egy modern polgári jogi intézmény kialakulásának csíráit jelentették.

A mondottak úgy véljük megfelelően tükrözik Hamza Gábor könyvének három alapvető tézisét:

a) a modern jogösszehasonlítás szakemberei nem építettek „az összehasonlítás lehetőségeinek pilléreire támaszkodó hidat az antik jogok és a modern jogok intézményeinek vizsgálatánál";

b) Wenger izolálja az antik jog konstrukcióit a modern jogok intézményeitől;

c) alapvető hiba egy ún. droit commune d'antiquité létezésének feltételezése és ennek a képzelt ius communénak a modern jogokkal való összevetése (9—11. l.).

A három tézis úgy véljük szilárd alapokon áll, bár meg kell jegyeznünk, hogy az antik jogok ismeretére való építésnek ma igen komoly akadálya, hogy az a nagy tudósnemzedék, amelyhez az ékírás ismeretének birtokában levő M. San Nicolò, P. Koschaker, a demotikus írást ismerő E. Seidl, s a kopt írást ismerő A. Steinwenter, valamint a héber írást tudó E. Volterra tartoztak, nem tudtak kinevelni megfelelő utódokat, akik ez ismeretek birtokában volnának. Úgy véljük azonban, hogy a latin nyelv és az ógörög nyelv, ill. az ún. koiné ismerete is bő alkalmat nyújt — tekintettel a papiruszok irdatlan tömegére — e híd megépítésére.

Hamza Gábor műve 5 fejezetben tárgyalja a fenti három tézissel kapcsolatos kérdéseket.

„A jogösszehasonlítás és a görög-római antikvitás" c. I. fejezetben helyesen állapítja meg a szerző, hogy a görög polisok világában jelentkező összehasonlító tendenciák politikai irányba mutatnak. Ez úgy véljük természetes, hiszen minden polis életében az állami berendez truktúrája a döntő. Spárta és Athén homlokegyenest ellenkező állami struktúrája (Spártában katonai arisztokrácia, amelynek földmagántulajdona nincs, iparral, kereskedelemmel nem foglalkozhat, Athénban a polgárság iparral, kereskedelemmel, hajózással foglalkozik) determinálta a jogrend a közjogias, ill. magánjogias jellegét. E két polus közt a polisok számtalan strukturális variánsban jelentkezhettek, s ez vezetett arra, hogy a polisok világában — mint a szerző hangsúlyozza — a közjog és magánjog kettőssége távolról sem jelentkezik oly élesen, mint az Imperium Romanumban. Persze hozzá kell tennünk azt is, hogy a görög föld és Róma joga, jogászi gondolkozása közt is alapvetőleg a társadalmi-gazdasági viszonyok különbsége szabta meg a differenciát. Róma paraszti államként indult, ahol a parasztot csak földje, igásbarmai, a hatalomalatti házközösségbeliek (családgyermek, rabszolga) sorsa érdekelte, s ez determinálta hosszú századokra a római magántulajdonhoz szorosan kapcsolódó magánjogias gondolkodásmódját. Ezzel szemben a görög polisok előtt már igen korán „kinyílt a nagyvilág", az Archipelagos, amely megtanította a polis emberét arra, hogy a világ keletkezésén, az ember helyén a világban és

az emberi közösség épületének struktúráján gondolkozzék. A filozófia így adva volt a görög polisok legnagyobb részénél, elsősorban az állambölcselet, amely a 6. században a kolophoni Xenophanészszal kezdődik. Róma előtt is megnyílt a Karthagóval való érintkezés folytán a mediterrán világ, de oly időben, midőn a paraszti magántulajdon kategóriáiban való gondolkodás megkötözte a filozófiai hajlamot. Ehhez túl későn nyílt meg előtte a Mediterraneum. A görög jogászok így főként „közjogászok" voltak talán Theophrasztosz kivételével; bár Platon is foglalkozik magánjogi kérdésekkel. A görög jog primátusának hangoztatása egyébként Rómában Cicerónál jut előtérbe, mint a szerző hangsúlyozza, s Nörr szerint ez a kor véleménye lehetett. Úgy véljük azonban, hogy ez az álláspont inkább csak a rhétoroké lehetett s talán S. Sulpicius Rufusé, aki Ciceróval együtt a rhodosi rhétoriskolában tanult, de nem a jogászoké, akik konkrét esetek kapcsán (a Gracchus-féle hozományperben) alakították ki a culpa fogalmát, döntötték el a verbum és a voluntas primátusának kérdését (causa Curiana) stb. Úgy véljük, hogy Rómában nem a „görög jog" antepozíciója lehetett a közvélemény, hiszen a keresetformulákban gondolkodó római jogász húsává-vérévé sohasem válhatott a jogot az erkölcstől soha el nem választó, filozófiai gondolkodásban feloldott „hellénikon dikaion". Helyesen állapítja meg a szerző, hogy Gaiusnál bizonyos nyomait találjuk már az összehasonlító jogtudományi módszernek (a lex collegii és az actio finium regundorum összevetése a soloni törvényekkel). De a jogtörténet és mediterrán kitekintés tekintetében kiemelkedő Gaiusnál ez nem különösebb jelenség, hiszen éppen Gaius szól a bithyniai peregrin jogról („quasi tutela mulieris"), valamint a galaták jogáról a patria potestas kapcsán.

„Jogösszehasonlítás és antikvitás az európai jogtudományban" c. II. fejezetben a szerző először a humanista iskolának az antik jogokkal való kapcsolatáról szól. A humanistáknál az összehasonlítás lehetősége adva volt, hiszen beállítottságuk hármas volt: történeti, filológiai és jogászi, és birtokában voltak a görög nyelvnek. Úgy véljük, hogy e háromirányú érdeklődés és képzettség adott inspirációt Antonius Faber-nek az interpoláció-kutatásra, mint a komparáció egyik sajátos formájára. — A természetjogról helyesen állapítja meg Hamza Gábor, hogy az a pozitív jogtól független „ius commune", amelyhez hasonlóról — mint említettük — az ókorban nem lehetett szó. Persze nem szabad elfelejtenünk emellett, hogy a természetjog is alapjában véve „római jog", hiszen ezt már Gustav Hugo is megállapítja, midőn azt mondja, hogy „das römische Recht ist unseres Naturrecht". Helyesen emeli ki a szerző a természetjog ahisztorikus voltát, mint ezt Wieacker is megteszi, s nem változtat ezen a „Geschichtsfeindlichkeit"-en az a tény sem, hogy Leibnitz szerint „Naturrecht" az ókori jogokra utal. — A szerző az a megállapítása, hogy „a Történeti Jogi Iskola összehasonlítás kérdésében elfoglalt negatív állásfoglalása szinte elriasztja a romanistákat attól, hogy a római jogon kívül más antik joggal is foglalkozzanak", tartalmában talán helytálló, de ez irányzattal szemben bizonyos pejoratív kicsengése van, ami ez iskola adott helyzetében megkérdőjelezhető. Maga a szerző állapítja meg, hogy a „ius Germanicum privatum universale" egyáltalában nem volt rekonstruálható, de ha igen, akkor sem állhatott volna helyt a fejlett jusztiniánuszi árucserejoggal szemben, amelyre pedig Savigny korában a feltörő polgárságnak feltétlenül szüksége volt. S e követelménynek is tett eleget Savigny, amikor az ingó magántulajdon és a szerződési szabadság elméletét kidolgozta. Egy Ptk. kodifikációjához megfelelő magánjogelmélet nélkül nem lehetett volna hozzáfogni. Igazolja ezt az a körülmény is, hogy 1950—1953 között először nálunk is az új társadalomnak megfelelő polgári jog elméletének alapjait kellett lerakni, s csak azután lehetett 1953-ban hozzáfogni a magyar Ptk. kodifikációjának előkészítő munkálataihoz. Így a jogösszehasonlítási módszer alkalmazásának hiánya csak akkor róható fel már a történeti jogi iskola bűnéül, mikor az egy magánjogelméletet Németország részére már kidolgozott. Egyet kell viszont értenünk a szerzővel abban az okfejtésben, amelyben levezeti Leibnitz (Universaljurisprudenz), Anselm Feuerbach és Pütter (das Recht des Urstaates) téves nézetei alapján a Wenger-féle, a római jogot „egy ókori joggá" degradáló „Allgemeine Rechtsgeschichte" gondolatát, s értékelőleg kell szólnunk Eduard Gansnak, Marx egykori berlini professzorának az iszlám, attikai, római, kánoni, francia, angol, skandináv öröklési jogokat összehasonlító művéről. A szerző azt a megállapítását, hogy J. Unger, a nagy osztrák civiljogász „később számos ponton érintkezik a történeti jogi iskola tanaival" (39. l.) talán azzal lehetne kiegészíteni, hogy abban, hogy a pandektisztika Magyarországon elterjedt, Unger civiljogi művének (System. Leipzig, 1856.) döntő jelentősége volt, s hogy kapcsolata milyen erős volt a német pandektistákkal, mutatja az a megállapítása, amit könyvében, az előszóban úgy fogalmaz meg, hogy mindaz, ami munkájában „jó és helytálló", azt mind a német pandektistáknak köszönheti (id. m. XI. l.).

A „Nemzetközi gazdasági, politikai kapcsolatok és ezek jogi tükröződése az antik Mediterraneumban" c. III. fejezetben érdekes kérdés az antik Mediterraneumban érvényesülő jogok egyenrangúságának kérdése. A szerző helyesen állapítja meg, hogy a Reichsrecht, a Provinzialrecht és a Volksrecht konstrukciói bizonyíthatóan párhuzamosan érvényesültek az Imperium Romanumban, s e megállapításnál tovább nem is kíván menni. Az iurisprudentia — mint mondja — jelentős, s a Reichsrecht vonatkozásában jelentkezik elsősorban, de nem centrális kérdés. — Ami egy „nemzetközi magánjog" létének kérdését érinti, helyesen állapítja meg a szerző, hogy az Imperium Romanum keretein belül kibontakoznak egy „interprovinciális nemzetközi magánjog körvonalai", azonban a rendelkezésre álló források csekély száma miatt e vonatkozásban igen kevés információval rendelkezünk. Problematikusnak látszik azonban az a megállapítás, hogy az Imperium Romanum közjogi struktúrája heterogén lett volna. A magánjogban ez — mint a fentiekből kitűnik — természetes, hiszen a Volksrechtek a családés öröklési jog területén még a Constitutio Antoniniana (212) után is éltek, a római birodalom szervezete azonban lényegében egységes volt, legfeljebb a provinciák közigazgatási rendtartásai jelentettek eltérést e kérdésben, bár azok is többnyire egy sémára készültek. — Helyes a szerző az a megállapítása, hogy a hellén polisok jogában „belső" kereskedelmi vonatkozásban és a római jogban sem különül el a kereskedők külön joga. Ugyancsak igen érdekesek azok a megállapítások, amelyekben a szerző a monopoliumok megakadályozása céljából létrejött „kartellellenes" szabályok csíráit véli felfedezni, természetesen annak rögzítésével, hogy ez a jelenség sem mutat önálló kereskedelmi jog létére.

„A jogösszehasonlítás lehetőségei és korlátai az antik jogok elemzésénél" c. IV. fejezet keretében a szerző figyelmeztet azokra a veszélyekre, amelyek az általa elemzett módszer al-

kalmazásából adódnak, így pl. a terminológiai természetű kérdések megnyugtató módon való tisztázása, mint e módszer egyik előfeltétele döntő fontosságú, s az is, hogy a lehetőség szerint ugyanazt a fejlődési stádiumot elért jog intézményei legyenek az összevetés tárgyai. Az összehasonlító módszernek a történetiség követelményeivel való összekapcsolása mind az ún. Mikro-, nemkülönben az ún. Makrovergleichung területén egyaránt szükséges.

Meggondolkoztató része a műnek az antik Mediterraneum szerződési jogával foglalkozó utolsó fejezet. Helyesen mutat rá a szerző arra, hogy az antik jogok körében nincs egy egységes szerződéskoncepció. Gondoljunk itt a contractus és pactum kettősségére, a peresíthető és peresíthetetlen szerződések bifurkációjára. De a contractusokon belül is éles különbség van a reális konszenzuál kontraktusok közt. Az előbbit létrehozó tény az „id quod actum est", míg az utóbbit a konszenzus teremti. Emellett a contractus és pactum kettőssége az ókori Róma, de a többi mediterrán antik jogok „aktionenrechtliche Denkweise"- jére vezethető vissza, amit H. J. Wolff a „System von Zugriffsbefugnissen"-ből lát levezethetőnek. Teljesen egyetértünk a szerzővel abban, hogy az összehasonlító módszer felhasználásával elemzett szerződésfogalom az antik jogok körében komoly figyelmet érdemel a modern jogrendszerek szerződésfogalmának vizsgálatánál is. A konszenzuálkontraktus ugyan római vívmány, a „csúcs" ha ezt akarjuk mondani, de kérdés, hogy szükség volt-e modern jogunkban a reálszerződések kategóriájának teljes felszámolására.

A mű hatalmas primér és szekundér irodalom felhasználásával készült, s érdeme elsősorban az, hogy a figyelmet a római jognak, az „emberiség e kultúrkincsének" (Koschaker) helyes megítélése, a modern jogtudományban őt megillető helye felé fordítja. A mű tézisei bizonyítják a római jognak, mint a jogösszehasonlítás egyik objektumának fontosságát a jogtörténetben, s a modern jogrendszerek relációjában, s több, századunkban a római joggal szemben kialakult ferde nézet helyes kritikáját adja, ill. ilyen kritika számára nyújt lehetőséget. Minthogy a mű témája, anyaga megállapításai komplex jellegű, s így nemcsak a római jogászok, jogtörténészek, de az élő tételes jog elméleti művelői és gyakorlati jogászok érdeklődésére is számot tarthat, indokolt volna valamely világnyelven való megjelentetése is.

Иштван Новак

Обязательство возмещения судебных расходов как обязательственное правоотношение, вытекающее из гражданского процесса

Разрешение дела по существу — как основное последствие — не является исключительным содержанием решения, вынесенного в гражданском процессе. Характерным дополнительным последствием является решение вопроса о судебных расходах. Это, правда, основывается на процессуально-правовой почве, но его воздействие проявляется в материально-правовой сфере, так как оно создает обязательственное правоотношение между должником и кредитором. По своей структуре оно во всем соответствует критериям, присущим гражданскому материально-правовому обязательству. Ввиду того, что суд экс оффицио решает вопрос о расходах, возникновение рассматриваемого обязательства выходит за пределы волеизъявления сторон, именно поэтому оно по своей правовой природе может быть отнесено к группе внедоговорных обязательственных правоотношений.

Марта Битто

Персональное действие правил профессии в уголовном праве

В сфере причинения опасности по неосторожности при исполнении профессиональной деятельности законодатель применяет повышенную ответственность, подчеркнутую понятием правил профессии. В ходе развития венгерского права повышение ответственности осуществлено в двух направлениях. Далее, развитие венгерского права характеризуется гибким пониманием профессии и ее правил, находящимся в соответствии с целями повышенной ответственности. Судебная практика в Венгрии все более высказывается за расширенное понимание. Согласно этому при установлении причинения опасности при исполнении профессиональной деятельности на передний план выдвигается не личность совершителя, а привязанность деятельности к определенным правилам, правовые последствия которой анализируются в данной статье.

István Novák

Die Obligation für Gerichtskostensersatz, als Schuldrechtsverhältnis vom Zivilprozess

Das Gericht entscheidet mit dem Urteil im Zivilprozess nicht nur in dem Streit der Parteien, sondern muss auch über zahlreichen Nebeneffekten des Prozesses Beschluss fassen. Eine dieser ist die Bereinigung des Tragens der Gerichtskosten. Obwohl die Entscheidung über dieses Thema ist von prozessrechtlicher Natur, die Wirkung jener spürt man in der Welt des materiellen Rechts. Das Gericht begründet ein schuldrechtliches Rechtsverhältniss zwischen den Parteien. Es ist relativ struktuiert, das Objekt dessen ist eine materielle Leistung und der Schuldner haftet für diese mi seinem ganzen Vermögen. Diese Umstände beweisen, dass dieses Rechtsverhältniss steht nahe zu den gesetzlichen — ausservertraglichen — Schuldverhältnissen.

Márta Bittó

Die persönliche Geltungsbereich der Berufsregel im Strafrecht

Der Rechtsgeber setzt eine erhöhte Verantwortlichkeit im Bereiche der Berufsfahrlässigkeit im Strafrecht durch, der Grundbegriff wessen ist die Berufsregel. Die Erhöhung der Verantwortlichkeit zeigte sich in der ungarischen Rechtsentwicklung in zwei Richtungen. Es ist ein charakteristisches Merkmal der Rechtsentwicklung, dass das Gerichtspraxis lag den Begriff der Berufsregel elastisch aus, im Zusammenhang mit der Tendenz und Ziele der erhöhten Verantwortlichkeit. Bei der Feststellung einer Gefährdung mit der Verletzung von Berufsregeln es geht nicht von der subjektiven Qualität des Verbrechers aus, sondern konzentriert auf die Gebundenheit des Tates zur Berufsregeln. Die Studie analysiert die Konsequenzen diesen Praxis im Zusammenhang mit der strafrechtlichen Verantwortlichkeit.

István Novák

The obligation to redress court costs as a civil law legal relation emerging from the civil lawsuit

The court does not only decide the dispute between the parties in its judgment, but it passes decisions on several by-effects of the lawsuit, too. One of the latter is the question of the court costs. Although a decision concerning this matter is one of procedural law, its effect can be felt also in substantial law. The court creates by its decicion a legal relation of the law of obligations. This legal relation has a closed — relative — structure, its subject is a pecuniary performance for which the debtor is liable with all his property. These circumstances indicate that this legal relation is related to obligations of a non-contractual nature.

Márta Bittó

The subjective domain of application of professional rules in criminal law

The legislator enforces a more strict criminal responsibility in the sphere of professional negligence referring to professional rules. The increase in the responsibility emerged in two ways in the Hungarian legal development. It is characteristic for this development, too, that the notion of professional rules was interpreted in an elastical manner, in conformity with the aims of this special form of criminal responsibility. The judicial practice tends towards a broader interpretation, as well. Thus while stating that professional negligence took place, it refers to the activity bound to professional rules and not to the personal capacity of the tortfeasor. The study analyzes the consequences of this in the field of criminal responsibility.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Dobó József igazgató. 85-3127. Szeged, 1980. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

XL. új évfolyam 11. szám Budapest, 1985. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

1986 FEB 05

TARTALOM

TAKÁCS ALBERT
Az alkotmányvédelem néhány kérdése — különös tekintettel az alkotmányjogi tanácsra 607

RÁCZ ATTILA
A közigazgatás töryényi szabályozása 617

ÉLIÁS PÁL
Az idegenjog néhány kérdéséről 623

NÉMETH JÁNOS
A hibás bírósági határozatok felülvizsgálata 629

BYDLINSKI, FRANZ
A bíró alkotta joggal kapcsolatos főbb álláspontok . 635

NEMES ZOLTÁN
Egyes központi államigazgatási szervek külgazdasági irányító tevékenysége, különös tekintettel a döntéshozatali tényezőkre 642

Szemle

CSIZMADIA ANDOR
Az állam és a katolikus egyház jogi kapcsolatainak alakulása a felszabadulás után 648

DIETZ, ADOLF
A számítógépi programok jogvédelmének problémái a Német Szövetségi Köztársaságban és Franciaországban 653

Jogirodalom — Jogélet

BITTÓ MÁRTA
Monográfia a gazdaságigazgatás és a büntetőpolitika kapcsolatáról 659

TIMORÁNSZKY PÉTER
Az európai szocialista országok külügyi igazgatása .. 660

FÖLDESI TAMÁS
A szocialista országok állam- és jogtudományi karai dékánjainak értekezletéről 662

HERBST ÁRPÁD
Hegedüs István: A szocialista munkaszervezet vezetési és tagsági jogviszonyai c. doktori értekezésének vitája 664

WELLMANN GYÖRGY
Kandidátusi értekezés vitája a polgári perbeli tanúbizonyításról 667

SZABÓ MIKLÓS
Szentpéteri István: A szervezet és a társadalom 669

WIENER A. IMRE
10 éves a Bűnügyi Tudományok Nemzetközi Intézete 671

СОДЕРЖАНИЕ: *Альберт Такач:* Некоторые вопросы защиты Конституции, с особым учетом Конституционно-правового Совета. — *Аттила Рац:* Регулирование законом государственного управления. — *Пал Элиаш:* Некоторые вопросы прав иностранцев. — *Янош Немет:* Пересмотр ошибочных судаебных решений. — *Франц Быдлински:* Главные точки зрения в связи с судейским правом. — *Золтан Немеш:* Деятельность отдельных центральных административных органов по управлению внешнеэкономической деятельностью, с особым учетом факторов принятия решений. — *Обзор: Андор Чизмадия:* Развитие правовых связей между государством и католической церковью в период после освобождения. — *Адольф Дитц:* Проблемы правовой охраны программ ЭВМ в ФРГ и Франции. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Марта Битто:* Монография о связях между руководством хозяйством и уголовной политикой. — *Петер Тимоpански:* Управление внешними делами в европейских социалистических странах. — *Тамаш Фелдеши:* Совещание деконов юридических факультетов социалистических стран. — *Арпад Хербст:* Обсуждение докторской диссертации Иштвана Херберта по теме «Правовые отношения, вытекающие из руководства и членства социалистической трудовой организации». — *Дьердь Веллманн:* Обсуждение кандидатской диссертации о доказании свидетелями в гражданском процессе. — *Миклош Сабо:* Сентпетери Иштван: Организация и общество. — *Имре Винер А.:* Высшему Международному Институту криминальных наук (ISISC) — 10 лет

INHALT: Albert Takács: Einige Fragen des Verfassungsschutzes, mit besonderer Rücksicht auf den Verfassungsrat. — *Attila Rácz:* Gezetzliche Regelung der öffentlichen Verwaltung. — *Pál Éliás:* Über einige Fragen des Fremdenrechte. — *János Németh:* Die Überprüfung der fehlerhaften richterlichen Entscheidungen. — *Franz Bydlinski:* Die wichtigeren Standpünkte über das Richterrecht. — *Zoltán Nemes:* Die aussenwirtschaftliche Leitungstätigkeit einiger zentraler Staatsverwaltungsorgane, mit besonderer Rücksicht auf die die Entscheidung beeinflussenden Faktoren. — *Rundschau: Andor Csizmadia:* Die Entwicklung der Beziehungen zwischen dem Staat und der katolischen Kirche nach der Befreiung (1945). — *Adolf Dietz:* Probleme des Rechtschutzes der Computer-Programs in der Bundesrepublik Deutschland, sowie in Frankreich. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Márta Bittó:* Monographie über das Verhältnis zwischen Wirtschaftsverwaltung und Strafpolitik. — *Péter Timoránszky:* Die Verwaltung der Auswärtigen in den europäischen sozialistischen Ländern. — *Tamás Földesi:* Konferenz der Dekans der Fakultäten für Staats- und Rechtswissenschaften der sozialistischen Länder. — *Árpád Herbst:* István Hegedüs: Rechtsverhältnisse der Leitung und Mitgliedschaft der sozialistischen Arbeitsorganisation — die Verteidigung einer Habilitationsschrift. — *György Wellmann:* Die Diskussion einer Promotionsschrift über den Zeugenbeweis im Zivilprozess. — *Miklós Szabó:* István Szentpéteri: Die Organisation und die Gesellschaft. — *Imre A. Wiener:* Zehn Jahre des Internationalen Instituts für die Strafwissenschaften.

CONTENS: Albert Takács: Some questions concerning the defence of the constitution, with special regard to the Council of Constitutional Law — *Attila Rácz:* The legal regulation of state administration — *Pál Éliás:* On some questions of the law concerning aliens — *János Németh:* The control of defective judicial decisions — *Franz Bydlinski:* The major views concerning judge—made—law — *Zoltán Nemes:* The activity of certain central bodies of public administration in the management of foreign trade, with special regard to factors of decision-making. *Review. Andor Csizmadia:* The relations between the state and the Roman Catholic Church after the liberation — *Adolf Dietz:* The problems of the legal protection of computer programmes in the Federal Republic of Germany and France. *Legal literature — legal life. Mária Bittó:* Monography on the connections between economic management and criminal policy — *Péter Timoránszky:* The foreign affairs and their administration in the European socialist countries — *Tamás Földesi:* The meeting of the deans of the faculties of law of the socialist countries — *Árpád Herbst:* The discussion of the dissertation for the doctor's grade by István Hegedüs: „The legal relations of management and membership of the socialist labour organization" — *György Wellmann:* The discussion of a dissertation for the candidate's grade an witnessing in the civil lawsuit — *Miklós Szabó:* István Szentpéteri: Organization and society — *Imre A. Wiener:* Ten years of the International Institute of Criminal Sciences.

XL. új évfolyam 11. szám Budapest, 1985. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Takács Albert

Az alkotmányvédelem néhány kérdése — különös tekintettel az alkotmányjogi tanácsra

1. Az eredetileg a természetjogi felfogásból kinövő alkotmányeszme, illetve az alkotmányeszmét jogi formában megjelenítő első írott alkotmányok olyan politikai, társadalmi és emberi értékeket hordoztak, amelyeket az állam, a politikai hatalom és a társadalmi nyilvánosság méltónak ítélt az érvényesülésre: megvalósításukat biztosítani, védeni igyekezett. Az alkotmány érvényesüléséhez fűződő sokrétű és nem ritkán ellentmondásos érdekből származik az *alkotmányosság* általános fogalma, amely az alkotmány megvalósulási folyamatát jelenti; az egész folyamat intézményes védelme, garantálása pedig az alkotmányvédelem.[1] Az alkotmányvédelem e formális megközelítése keveset árul el a folyamat lényegéről, egy vonatkozását azonban mégis fontos kiemelni: az alkotmány csak intézményes feltételek megteremtésével érvényesülhet, s e feltételek csorbítatlan fennállásán őrködni kell. Az alkotmányosság formális szemlélete szükségképpen elvezet az alkotmány érvényesülésében szerepet játszó *jogi feltételek és biztosítékok* jelentőségének felismeréséhez. Ha az alkotmányt jogszabálynak tekintjük, akkor annak érvényesülési feltételeit nem elegendő csupán a társadalmi viszonyok általános determinációs rendszerében keresni, hanem az érvényesülés jogi garanciáira is figyelmet kell fordítani. Az alkotmányosság mibenlétének pontosabb leírásához azonban nem elegendő megállni az egyébként jelentős és mellőzhetetlen formai felfogásnál, hanem tovább kell lépni a megvalósulás egyes elemeinek *tartalmi* elemzése felé. Általában vett alkotmány ugyanis nem létezik, hanem csak individuális-konkrét,[2] az alkotmány mindig egy meghatározott társadalmi viszonyrendszer és politikai hatalomgyakorlás elsődleges jogi kifejezése. Ebből következik, hogy noha az alkotmány védelmére általában szükség van, ám a különböző értékeket eltérő módon tételező alkotmányok érvényesítésének minőségi és mennyiségi optimumát csak az adott alkotmányhoz illeszkedő, azzal szerves egységet alkotó alkotmányvédelmi rendszer tudja biztosítani. Tartalmi oldalról közelítve tehát az alkotmány megvalósítását szolgáló intézményrendszernek azonos minőségűnek kell lennie a hatalomgyakorlás alkotmányban rögzített elveivel, mennyiségileg pedig elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy az alkotmány megvalósulásához hatékony garanciákat adhasson.

Az alkotmány előírásainak megvalósítása során, az alkotmányvédelem intézményeinek kialakításában a formai és a tartalmi megközelítés egységének és összhangjának biztosítása nem problémamentes. A formai szempontok eluralkodása következtében olyan *jogátvételi mechanizmusok* léphetnek működésbe, amelyek az adott alkotmány érvényesülésének garantálására képtelen jogintézmények létrehozását eredményezik. E körben gyakori az az eset, amikor egy alkotmányvédő intézmény működése nem éri el azt a hatásfokot, amely az alkotmánynak vagy valamely részének megvalósulásához szükséges volna. A tőkés államokban gyorsan elterjedt alkotmánybírósági normakontroll tapasztalatai azt mutatják, hogy az alkotmánybírósági modell önmagában nem jelenti a jogalkotás alkotmányosságának feltétlen védelmét. Míg az 1920-ban létrehozott osztrák alkotmánybíróság eredményes működésének kedvező tapasztalatai folytán az alkotmánybíráskodás egyik mintaadó intézményévé vált, addig a hasonló elvekre épített, sőt időrendben az osztrákot meg is előző csehszlovák alkotmánybíróság gyakorlatilag jelentéktelen tevékenységet fejtett ki és lényegében nem hatott az alkotmányvédő intézmények fejlődésére. A súlytalan, csak formálisan létező intézmények az alkotmányvédelem szempontjából diszfunkcionálisak, s feladataik nem megfelelő ellátásán túl más, hatékonyabb, adekvátabb megoldások kidolgozását és bevezetését is gátolhatják.

A formalitás problémája az is, ha valamely formai, technikai elem egyáltalán nem kerül beépítésre az alkotmányvédelem rendszerébe. Előfordul, hogy

Takács Albert tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] *Kovács* István: Magyar államjog. I. köt. Szeged, 1977. 234—235. old.

[2] K. *Hesse*: Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland. Heidelberg, 1983. 3. old.

valamely alkotmányvédelmi formát azokkal az értékekkel *azonosítanak*, amelyeket az — történetileg kialakult módon — védelmez. Így például a szocialista országok jogi ideológiájában a jogalkotás alkotmányosságát védő speciális szervek sokáig úgy szerepeltek, mint a burzsoá jogrend lényegi részei. Ebben az érvelésben rejtve maradt, hogy egy alkotmányvédelmi forma önmagában a legkülönfélébb — így természetesen szocialista — politikai és jogi értékek hordozója is lehet. A formalitás lényegének helyes felismerése jegyében ma már általában *nem tartják összeegyeztethetetlennek* a szocialista államszervezettel és politikai rendszerrel a különleges alkotmányvédő szervek létét, s ezt az ilyen típusú szervek fokozatos elterjedése is bizonyítja. Az alkotmány megvalósulásához fűződő közérdek miatt[3] a szocialista államjogtudomány és államépítési gyakorlat továbbra sem mondhat le a helyes formai és tartalmi szempontokat érvényesítő, előítéletektől mentes alkotmányvédelmi módok és intézmények kidolgozásáról és működtetéséről. Ilyen törekvések jegyében került sor Magyarországon a jogalkotás alkotmányosságának ellenőrzését végző speciális szerv: az *Alkotmányjogi Tanács* felállítására, melyet az 1983. évi II. (alkotmánymódosító) törvény végzett el.

2. Az alkotmányvédelem formális megközelítésének szükségességéből és a konkrét alkotmány realizálásának tartalmi vonatkozásaiból már következik, hogy hatékony alkotmányvédelem csak az ilyen természetű feladatok sokirányú és pontos megállapításával, valamint az e feladatok megoldására képes intézmények létrehozásával képzelhető el. Az alkotmányvédelem tehát összetett feladat- és intézményrendszert tételez fel. Noha az alkotmány megvalósításában a jogi garanciáknak néhány területen kiemelkedő szerep jut (pl. jogalkotás, állampolgári alapjogok), más vonatkozásban el kell ismerni a társadalmi, materiális, ideológiai és szervezeti biztosítékok jelentőségét is.[4] Az alkotmány megvalósulása érdekében létrehozott garanciáknak szintén többrétegűeknek kell lenniök: ki kell terjedniük a jogalkotás, a jogalkalmazás és a jogviszonyok alkotmánynak megfelelő érvényesülésére. Az említett három terület közül a jogalkotásban és a jogalkalmazásban építhetők ki leginkább az alkotmány megvalósulásának jogi biztosítékai; a jogviszonyok alkotmányossága ugyanis a jogvitát intéző szervek közbelépésével megvalósítható, tehát végső soron a jogalkalmazás alkotmányossága e terület számára is garanciát jelent. A konkrét alkotmányvédelmi feladatok teljesítése során hol az egyik, hol a másik terület élvez prioritást, így közöttük fontossági rangsor csak nagyon szituációhoz kötötten és korlátozott érvényességgel állapítható meg. Az alkotmánynak mint integratív jogi normának[5] a kezdeti, eredeti érvényesülése szempontjából azonban a *jogalkotásnak* jut döntő szerep: a jogalkotás alkotmányossága az alkotmány megvalósulásának első és mellőzhetetlen feltétele.

A jogalkotás alkotmányosságának biztosítéka végső fokon a jogállam eszméjével és a jogbiztonság követelményével hozható összefüggésbe. A jognak, adott esetben a legfelső szintű jognak: az alkotmánynak a kötelező ereje minden jogalkotót, a tövényhozót is köti, s a „jog uralmának" értékvesztése egyetlen szinten sem következhet be, legkevésbé a legmagasabb jogalkotó fórumokon. Elméleti módszerét tekintve a jogalkotás alkotmányossága a dedukció és a szubszumció gondolatán alapul, amelynek értelmében a további jogalkotásnak az alkotmány tételes rendelkezésein, illetőleg legalább értelmezéssel feltárható elvein kell nyugodnia, vagy ha ilyen „leszármazási" lánc nem mutatható ki, minimális követelményként az alkotmány értelmezéssel feltárt tartalmának ne mondjon ellent. Arról van tehát szó, hogy a létező és a jogalkotó tevékenység eredményeképpen folyamatosan bővülő jogrendszer *integrációjára* az alkotmánynak mindenkor alkalmasnak kell lennie. Lényegében ennek a gondolatnak a kifejeződése a jogforrások hierarchiájának általánosan elismert és megvalósult elve; az eredeti elméleti értelmében többé-kevésbé elvetett, de gyakorlatilag mégis létező különböző szintű jogi normák lépcsőzetes rendszere.[6]

A jogalkotás alkotmányosságának biztosítása annak ellenőrzését jelenti, hogy a jogszabályok megfelelnek-e — a nálunk például tételesjogilag is rögzített — hierarchikus elvnek, illetve, hogy végső soron alkalmasak-e arra, hogy az alkotmány integrálja őket. A jogalkotás alkotmányosságát biztosító normakontroll szerveknek tehát — államszervezeti pozíciójuktól részben függetlenül — rendelkezniük kell olyan terjedelmű ellenőrzési jogkörrel, amely a jogforrási hierarchiát, azaz a *jogalkotás egészét* átfogja. Tény, hogy a jogalkotást számos szerv ellenőrzi, ezek többségének azonban csak meghatározott jogalkotói szint alatt született jogszabályokra kiterjedő ellenőrzési jogköre van. Éppen emiatt e szerveket nem lehet a jogalkotás alkotmányossága biztosítékainak tekinteni. E szempontból azok a szervek jöhetnek csupán számításba, amelyek a legmagasabb — törvényi — szintű jogalkotást (is) kontrollálják, tehát amelyek valóban az alkotmány érvényesülését ellenőrzik. Ismeretes, hogy a tőkés államokban a jogalkotás alkotmányosságát ellenőrző speciális szervek — részben a hatalommegosztás elve alapján a végrehajtó-rendeletalkotó szervek önállóságának megőrzése érdekében, részben az alkotmány közvetlen védelmének kiemelt fontossága miatt — eredetileg csak a törvényi szintű jogalkotás, illetve az ennek megfelelő jelentőségű egyéb döntések felülvizsgálatára kaptak jogot.[7] Itt tehát valóban a jogalkotás alkotmányosságának védelméről lehet beszélni. Később az alkotmányossági felülvizsgálati jog néhány országban — általában magának az alkotmányvédő szervnek a hatáskört kiterjesztő döntése következtében — átterjedt más jogforrási formák alkotmányosságának felülvizsgálatára is.[8] Ebben az esetben tehát a jogalkotás alkotmányosságának ellenőrzése gyakorlatilag az egész jogrendszerre

[3] *Ádám* Antal: Verfassungsmässigkeit und Verfassungsschutz in der Ungarischen Volksrepublik. Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata. Pécs, 1975. 3. old.

[4] Szovjetszkoje goszudarsztvennoje pravo. (red. Sz. Sz. *Kravcsuk*). Moszkva, 1985. 72—73. old.

[5] Vö. R. *Smend*: Verfassung und Verfassungsrecht. München und Leipzig, 1928. 84. old., a magyar irodalomból: *Kovács* István: i. m. 89—91. old.

[6] H. *Kelsen*: Reine Rechtslehre. Leipzig und Wien, 1934. 74—76. old.

[7] *Rácz* Attila: A jogszabályok törvényességének utólagos ellenőrzése. Állam- és Jogtudomány, XXV. (1982.) 3. sz. 455. old.

[8] Az NSZK-ra nézve ld. Ch. *Pestalozza*: Verfassungsprozessrecht. München, 1982. 67—68. old.

kiterjed, minden jogszabály esetében alkotmányos kontrollról beszélhetünk. A szocialista országokban — így Magyarországon is — a normakontroll jogkörükben ténylegesen el is járó szerveknek az alacsonyabb szintű jogforrások felülvizsgálatára biztosítottak hatáskört (ezt fejezi ki a „törvényességi felülvizsgálat" kifejezés, amely az „alkotmányossági felülvizsgálat"-hoz képest valami kevesebbet érzékeltet), ezzel párhuzamosan az alkotmány megtartásának ellenőrzésére egyedül a legfelső képviseleti szervek rendelkeztek hatáskörrel („alkotmányos felügyelet"-et csak ezek végezhettek), az alkotmányos normakontroll-tevékenység tényleges gyakorlására azonban a legfelső képviseleti szervek működése során nem került sor. Egyéb problémák mellett e konstrukcióban az az elméleti gond is jelentkezett, hogy az „alkotmányosság" és a „törvényesség" a feladatok oldaláról nézve elvált egymástól, mintegy kiprovokálva tartalmuk és viszonyuk tisztázását, lehetőséget adva a két kategória egymástól való elkülönítésére, olykor szembeállítására.[9]

A két fogalom elméletileg soha nem volt valójában szembeállítható, különösen nem olyan normakontroll szerv létezése esetén, amely a teljes jogalkotó tevékenységet ellenőrizheti. Az ilyen szerv normakontroll-tevékenysége a jogalkotás teljes területét átfogja, s ezzel az alkotmányosság szempontjait érvényesíti, a jogalkotás alkotmányosságát óvja. Azok a normakontroll-szervek pedig, amelyek a felülvizsgálati jog „felfelé" való korlátozottsága következtében csak a jogalkotás bizonyos mezőit ellenőrizhetik, közreműködnek a jogalkotás alkotmányosságának megvalósításában, de önmagukban annak garanciájaként nem foghatók fel. Erre tekintettel nálunk tételesjogi alapon a jogalkotás alkotmányosságát biztosító általános szervnek tekinthetjük — egyéb más irányú feladatai ellenére is — az Országgyűlést és az Elnöki Tanácsot. A jogalkotás alkotmányosságának megvalósításában közreműködő, tehát önmagukban nem alkotmányosságbiztosíték jellegű normakontroll-szervek pedig a Minisztertanács, az ügyészség és a helyi-területi tanácsok végrehajtó bizottságai. Az Alkotmányjogi Tanács megítélése e tekintetben nem egyszerű. A róla szóló törvény rendelkezései szerint esetében a jogalkotás alkotmányosságát ellenőrző *speciális* szervvel állunk szemben, a törvényhozó szándéka tehát feltehetően arra irányult, hogy az Alkotmányjogi Tanácsnak kiemelkedő szerepet biztosítson az alkotmányos normakontrollban. Különösen alátámaszt egy ilyen értelmezést a törvény miniszteri indoklásának az a része, amely az új szerv felállításának egyik indokát az alkotmányosság biztosítására hivatott felső szintű állami szervek nem kellő súlyú, illetőleg elmaradó beavatkozásában jelölte meg. Ennyiben az Alkotmányjogi Tanács közelít az önálló alkotmányvédő szervekhez. Másfelől azonban az Alkotmányjogi Tanács alkotmányossági normakontroll eljárása során nem rendelkezik önálló ügydöntő hatáskörrel, az alkotmánysértés kiküszöbölését tehát maguk a jogalkotó szervek vagy a jogalkotás alkotmányosságának biztosításában közreműködő normakontroll szervek végzik el. Alkotmányos normakontroll hatáskörének korlátozottságát azonban nagy mértékben ellensúlyozhatja az Országgyűléssel való minden más normakontroll-szervnél szorosabb kapcsolata. A mondottakra figyelemmel az Alkotmányjogi Tanács elméletileg *nem tekinthető* a jogalkotás alkotmányosságának biztosításában önálló garanciális szervnek és az alkotmányosság biztosításában közreműködői jogosítványai csak az Országgyűlés alkotmányvédő hatáskörének keretei közé illesztve jelenthetnek valóságos alkotmánybiztosítékot.

Az Alkotmányjogi Tanács jellegének megítélését és alkotmánybiztosíték-szerepének minősítését egyébként az is zavarja, hogy az alkotmányos normakontroll-szervek egymáshoz való viszonyát maga az Alkotmányjogi Tanácsról szóló törvény is csak hiányosan tisztázza. Az előkészítő munkálatok alapján világos, hogy elsősorban az Országgyűlés hatáskörének csorbítatlanságára — tágabban értelmezve: a létező állami szervek hatásköri rendszerének megőrzésére — kívánt a jogalkotó hangsúlyt helyezni. E tekintetben az Alkotmányjogi Tanács Országgyűléshez való viszonya egyértelmű is: az Országgyűlésnek alárendelt, annak alkotmányos normakontroll-tevékenységét segítő szerv, amely az Országgyűlés aktusainak alkotmányosságát illetően véleményező hatáskörrel rendelkezik. Nem egyértelmű azonban az Alkotmányjogi Tanács és az Elnöki Tanács alkotmányos normakontroll-tevékenységének viszonya. Az Elnöki Tanács saját jogán is az alkotmány megvalósulásán őrködő, önálló alkotmányvédő szerv, így természetesen az alkotmányos normakontrollra is lehetősége van saját hatáskörében. Erre tekintettel kérdéses, hogy milyen megfontolásokat takar az Alkotmányjogi Tanácsról szóló törvény azon rendelkezése, amely az Alkotmányjogi Tanács eljárásának kezdeményezéséhez indítványtételi joggal ruházza fel az Elnöki Tanácsot. Ha az Elnöki Tanács valamely jogszabály alkotmányellenességét észleli, azt saját hatáskörében megsemmisítheti, s ehhez képest kevesebb jogot jelent számára az Alkotmányjogi Tanács eljárásának kezdeményezési lehetősége. Lényegében hasonló a helyzet a Minisztertanács normakontroll hatásköre és az Alkotmányjogi Tanács eljárását kezdeményező jogosítványa esetében is. Az említett törvényi szabályok arra engednek következtetni, hogy a jogalkotó az Alkotmányjogi Tanács alkotmányos normakontroll tevékenységének *vezető* szerepet kívánt biztosítani a jogalkotás alkotmányosságát védő többi normakontroll-szerv között — az Országgyűlés hatáskörének csorbítása nélkül. Egy ilyen valóságos szerep kialakulásának előfeltételeképpen azonban a normakontroll-szervek egymáshoz való viszonyát, prioritását áttekinthetőbb jogi rendelkezésekkel célszerű rögzíteni. A jogalkotás alkotmányosságának intézményi biztosítékai ugyanis az eljárási jog területére esnek és mint minden eljárásjog, az alkotmányos eljárás is par exellence hatásköri jog,[10] s így egzakt megfogalmazásokat igényel.

Az Alkotmányjogi Tanács alkotmányos normakontroll-tevékenységével kapcsolatban felvethető az a kérdés, hogy melyek azok a normák, aktusok, amelyek alkotmányosságát az Alkotmányjogi Tanács

[9] A kérdés elemzéséről ld. *Holló* András: A törvényességi felügyeletről általában és különösen. Acta Academiae Administrationis rei Publicae. Tomus I. Bp. 1981. 207—208. és 211. old.

[10] E. *Klein*: Verfassungsprozessrecht — Versuch einer Systematik an Hand der Rechtssprechung des Bundesverfassungsgerichts. Archiv des öffentlichen Rechts, Bd. 108. (1983.) Heft 3. 414. old.

vizsgálhajta? E kérdés megválaszolása a normakontroll-szerv jellegének megállapítása szempontjából fontos. Az Alkotmányjogi Tanácsról szóló törvény rendelkezései szerint csak *normatív természetű aktusok* lehetnek az Alkotmányjogi Tanács eljárásának tárgyai, az ún. konkrét normakontroll lehetősége kizárt. Ezen az alapon az Alkotmányjogi Tanács alapvetően különbözik az alkotmányvédelem bíró típusú szerveitől. Az Alkotmányjogi Tanács tevékenysége az ún. absztrakt normakontrollra irányul. A magyar jogforrási rendszer bonyolultsága miatt azonban az absztrakt normakontroll csak részben esik egybe a jogszabályok alkotmányosságának ellenőrzésével. A felmerülő problémákat mintegy sejtetni engedi az Alkotmányjogi Tanácsról szóló törvény azon része, ahol a normakontroll terjedelmét jelöli ki: az Alkotmányjogi Tanács ellenőrző jogköre kiterjed a jogszabályok, a Legfelső Bíróság irányelvei és elvi döntései, valamint a jogi iránymutatások alkotmányosságának ellenőrzésére. A felsorolásra azért van szükség, mert nálunk a jogszabály „hivatalos" fogalmi ismérve nem az érvényesség általánossága, tehát a normativitás, hanem az, hogy a kérdéses normát a hatályos jog jogszabálynak nevezi-e. A jogi iránymutatások nem szerepelnek a jogforrások — ilyen alapon — rögzített hierarchikus rendszerében, így ezek a „jog alatti" birodalmába tartoznak. Előfordulásuk mindazonáltal tömeges, sőt nem egyszer — rendeletetésüktől eltérően — új normát is tartalmaznak. Az ismétlődő rendezési szándékok ellenére a jogi iránymutatások szinte áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen halmaza alakult ki. Alighanem ezek ellenőrzésének megteremtésében is fordulatot remélt a jogalkotó, amikor az Alkotmányjogi Tanács ellenőrző tevékenységét e hivatalosan jogon túli területre is kiterjesztette.[11] A kiterjesztésben azonban minden bizonnyal szerepet játszott az az elvi bizonytalanság is, hogy jogrendszerünknek csak a felső határa tisztázott, az alsó azonban nem. Hasonló problémát jelent a Legfelső Bíróság irányelveinek és elvi döntéseinek megítélése is. A formális jogforrási rendszerben ezek sem szerepelnek, így hivatalosan jogforrásnak sem lehet őket tekinteni. Megítélésük ennél mindenesetre bonyolultabb. A hazai jogelméletben található olyan nézet, amely a Legfelső Bíróság irányelveit és elvi döntéseit sajátos normativitásuk alapján elméletileg jogforrásnak tartja.[12] Ezek az eredetileg jogértelmezési formák az alsóbb bíróságokra kötelező voltuk miatt valóban alkalmasak arra, hogy esetenként új jogi normát is tartalmazzanak, s így jogszabályként funkcionáljanak. Az Alkotmányjogi Tanács normakontroll jogkörének a jogi iránymutatásokra, valamint a Legfelső Bíróság irányelveire és elvi döntéseire való kiterjesztése arra enged következtetni, hogy a törvényhozó maga is lépést tett e formák jogforrási jellegének *közvetett elismerése* felé, hiszen az absztrakt normakontroll keretében az Alkotmányjogi Tanács ezeket éppúgy ellenőrzi az alkotmányosság szempontjából, mint a hivatalosan is elismert jogszabályokat.

Az Alkotmányjogi Tanács normakontroll hatókörének törvényi megvonása szélesebb ellenőrzendő területet fog át, mint a legkiterjedtebb ellenőrzést folytató alkotmánybíróságoké (pl. NSZK), és jóval szélesebbet, mint az alkotmánybíróságok eredeti formájában szokásosat (pl. Olaszország). Az Alkotmányjogi Tanács e széles ellenőrzési mezője a szocialista országok normakontroll-szervei között is ritkaság számba megy, s leginkább a jugoszláv alkotmánybíróság ellenőrzési lehetőségeinek kiterjedtségével mutat rokon vonásokat.

3. A jogalkotás alkotmányossága biztosítékainak fejlődési tendenciáiból és az alkotmányvédő intézmények működésének tapasztalataiból kirajzolódik néhány olyan fontos feltétel,[13] illetve követelmény, amlyeket az alkotmányos normakontroll szerepének megítélésében és az intézményesítés során figyelembe kell venni.

Mindenekelőtt arra a feltételre szükséges utalni, hogy az alkotmány a törvények — és más jogszabályok — kibocsátásához, továbbá minőségük megítéléséhez *alkalmas mérce* lehessen. Ha ez nem teljesül, nincs mód az adott rendelkezés alkotmányellenességének megállapítására, s így a normakontroll intézményesítése is felesleges. Az alkotmánymérce funkcióját két szempontból lehet megközelíteni: egyrészt az alkotmánynak tartalmaznia kell a jogalkotás pontos hatásköri szabályait, másrészt az egész jogrendszert stabilizáló bizonyos alapvető elveket.

A második feltétel úgy formulázható, hogy: tartsák *lehetségenek* a mércéül szolgáló alkotmány megsértését a tövényhozó szerv tevékenysége során is. Ha az elméleti felfogás abból indul ki, hogy a tövényhozó minden cselekvése — függetlenül annak formájától és tartalmától — csak alkotmányos, az alkotmányt magát megvalósító lehet,[14] akkor lehetetlen különbséget tenni az alkotmány mint mérce és a törvényhozó szerv cselekvése között. Ebben a felfogásban a törvényhozó szerv ténykedése ipso facto az alkotmány érvényesülése; minden alkotmányvédő intézmény az alkotmány helyett a törvényhozó szerv működését védi valójában.

Az alkotmány megvalósulásához szükséges további feltétel, hogy a több jogforrási formát tartalmazó, differenciált jogrendszerekben az *alkotmány prioritását* — materiális és formai értelemben egyaránt — biztosítsák. Ehhez tekintélyes, stabil — a Paramont Law értelmében vett — alkotmány kell, amely a mindennapi jogélet munkaokmánya is. Ehhez az alkotmány normativitásához fűződő meggyőződést fontos erősíteni, amely azonban már jórészt nem jogi kérdés.

Az alkotmánynak a jogrendszerben elfoglalt kiemelkedő pozíciójából következik az a lényeges feltétel, hogy az alkotmányozó és a törvényhozó hatalmat, ezek megnyilvánulási formáit elméletileg és gyakorlatilag is *megkülönböztessék* egymástól. Indokoltnak tűnik ehhez ezt a megkülönböztetést az alkotmányban szervezetileg és eljárásjogilag is rögzíteni. Ellenkező esetben a törvényhozó tevékenysége korlátlanul vezethet hallgatólagos alkotmánymódosításokhoz. Ez az

[11] *Jutasi* György: Az Alkotmányjogi Tanács tevékenységének néhány elvi problémája. Állam és Igazgatás, XXXV. (1985). 6. sz. 525. old.

[12] *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965. 485—486. old.

[13] A normakontroll bevezetésének elméleti és történeti előfeltételeiről ld. F. J. *Peine*: Normenkontrolle und konstitutionelles System. Der Staat, Bd. 22. (1983). Heft 4. 529—530 old.

[14] Ilyen elméletre példaként ld. *Bihari* Ottó: Az államhatalmi-képviseleti szervek elmélete. Bp. 1963. 189. old.

eset különösen akkor, ha a törvényhozó az alkotmány módosításához megkövetelt formai feltételeket teljesítve hoz törvényt (pl. az előírt minősített többséggel). Az ilyen hallgatólagos alkotmánymódosítások nagymértékben lehetetlenné teszik, hogy az alkotmány bármiféle mérce szerepét is betölthesse. Feltétlenül szükséges ezért az alkotmány „határainak" körülbástyázása eljárási megszorításokkal, de legalább annak megkövetelése, hogy a legfelső szintű jogalkotó minden esetben megnevezze: alkotmányozói vagy törvényhozói minőségben járt-e el.

Az alkotmány és a törvény eljárásilag is elválasztható sajátosságaiból, végső soron az alkotmány és a törvény megkülönböztetéséből következik az ötödik feltétel, nevezetesen: a *törvényeket* is vizsgálni kell abból a szempontból, hogy összhangban vannak-e az alkotmánnyal. A törvényalkotás számára az alkotmány alaptörvény-jellege csak ebben az esetben mutatkozhat meg.

Végezetül biztosítani kell a jogalkotás alkotmányosságát ellenőrző szerv „hatalmát", vagyis azt, hogy döntéseit az érintettek *akceptálják*. Ezt vagy úgy lehet elérni, hogy az ilyen szerv számára önálló döntési jogot adnak, vagy úgy, hogy a legmagasabb szintű állami szervvel való intenzív összeműködést biztosítják és az maga is súlyt helyez az alkotmányosság szempontjainak érvényesítésére.

Az említett feltételek a jog útján megteremthetők, jogilag garantálhatók, de az államélet olyan jelentős politikai vetületeit és mozgatóit érintik, hogy valóban hatékonyak csak politikai feltételek egyidejű megteremtésével lehetnek.

4. A jogalkotás alkotmányosságának biztosításával kapcsolatos feladatok intézményesítése a mai napig lényeges államelméleti problémákat vet fel, minthogy ezek az intézmények az államstruktúra alapvetőnek tartott elveit érintik. Azzal kapcsolatban is jelentkeznek nehézségek, hogy a normakontroll a jogalkotó hatásköröket mennyiben csorbítja. A jogalkotás alkotmányossága biztosítékainak megteremtése során az ezzel kapcsolatos kérdések mind a hatalom megosztásának, mind a hatalom egységének elvét megvalósító államokban felmerültek. Bár a két elmélet és még inkább a hozzájuk kapcsolódó államszervezetek politikai tartalma között alapvetően jelentős a különbség, annyi mindkettőről megállapítható, hogy elismerik az *államhatalom funkcióinak megosztását*, jobban mondva elkülönítését.[15] Az is közös a két elméletben, hogy vallják a hatalomhordozó állami szervek funkcionális függetlenségét.[16] Ilyen funkcióként különösebb nehézség nélkül felfogható a jogalkotás alkotmányosságának biztosítása is. Az utólagos külső normakontroll-szervek működése nem csökkenti a jogalkotó hatáskörrel rendelkező szervek hatáskörét, hiszen ezek „szabad akarata" változatlanul érvényesül a jogalkotásban, minthogy a normakontroll-szerveknek prejudikálásra nincs jogkörük. Érdemes ebből a szempontból az Alkotmányjogi Tanács helyzetét megvizsgálni. A törvény rendelkezései szerint a *már létrejött* normatívák felülvizsgálatának joga illeti meg, tehát a kontrolljog utólagossága kétségtelen. Nem vitatható el azonban az Alkotmányjogi Tanácsnak az a joga, hogy akár a jogszabály alkotmányellenességét megállapító döntésében, akár ezen kívül egyéb formában javaslatokat tegyen egyes rendelkezések tartalmára vagy formájára. Az ilyen javaslatok azonban nem kötelezőek, s így nem tekinthetőek az illető szerv jogalkotó hatásköre korlátozásának sem. A jogalkotó hatáskört a — mi jogrendszerünkben is létező és más államokban is előforduló, sőt gyakorlatilag teljesen ki sem zárható — előzetes normakontroll-intézmények, valamint a jogi szabályozás nélkül kialakult informális előzetes kontrollformák csökkentik valóban. Az előzetes kontrollformák — bármelyik változatukról is legyen szó — az alkotmány érvényesülését gátló jogalkotási aktusok keletkezését teljes biztonsággal már csak azért sem akadályozhatják meg, mert az előzetes normakontroll a megosztott jogalkotói funkciók egy elemének megvalósítását jelentik, tehát maguk is részei a jogalkotási folyamatnak. Éppen emiatt a jogalkotás alkotmányosságának utólagos ellenőrzése — elvi és praktikus megfontolások alapján — szükségszerű rész az alkotmányvédelem egészében. Az utólagos normakontroll-szervek működése a jogalkotás alkotmányosságának sérelmeit küszöböli ki, a már létező alkotmány rendelkezéseit támogatja a jogalkotás, törvényalkotás menetében. Funkciója az, hogy a létező alkotmányt védje; a törvényalkotásra jellemző céltételezés és életviszony-formálás hiányzik a tevékenységéből; az utólagos normakontroll-szervek az aktivitás elemének hiánya miatt minőségileg különböznek a törvényhozó szervektől. A törvényhozás szerepkörét a jogalkotás alkotmányosságát védő szervek nem vehetik és nem is vették át. Ezért eltúlzottnak minősíthető az a jellemzés, amely a mai államok fejlődésének fő vonását a törvényhozói államtól az alkotmányvédő bírói állam felé való fordulatban látja.[17] Ha a modern államban a jogalkotás alkotmányosságát óvó szervek tevékenysége intenzívebbé és látványosabbá vált napjainkban, ez a törvényhozó szervek működésének ellentmondásosabb volta, általában a politikai élet összetettebbé válása miatt következett be. Ma már a parlamentáris rendszerekben aligha lehet a törvényhozó szerv osztatlan és korlátlan szuverenitásáról, illetve az ehhez rendelt „volonté generale"-ról beszélni,[18] mert a pártpolitikai befolyás a legfelső képviseleti szerv működését soha nem látott mértékben formálja a maga képére és teszi illuzórikussá önálló hatáskör-gyakorlását. Ilyen körülmények közepette az alkotmány védelme a jogalkotás során egyrészt a parlamenti politikai kisebbségek védelmét szolgálja, másrészt elősegíti a jogrendszer célkitűzéseinek stabilizálását, azaz a jogbiztonságot is. A jogalkotás alkotmányosságát védő szerv nem jogalkotó funkciókat vesz magára, hanem a politikai természetű, politikai célszerűséget megtestesítő jogszabályok — elsősorban tövények — alkotmányosságát igyekszik biztosítani. A jogalkotás al-

[15] Vö. H. *Peters*: Die Gewaltentrennung in moderner Sicht. In: Zur heutigen Problematik der Gewaltentrennung (Hrsg. H. Rausch). Darmstadt, 1969. 78. old.

[16] Vö. K. *Loewenstein*: Verfassungslehre. Tübingen, 1959. 190. old.

[17] Vö. R. *Marcic*: Vom Gesetzesstaat zum Richterstaat. Wien, 1957. passim, főleg 340. és 351. old. Egy ilyen fordulat veszélyéről ld. *Loewenstein*: i. m. 265. old.

[18] Vö. *Marcic*: i. m. 359. old., továbbá H. *Gangl*: Das Antragsrecht einer parlamentarischen Minderheit im Gesetzprüfungsverfahren. In: Im Dienst an Staat und Recht. Internationale Festschrift Erwin Melichar zum 70. Geburtstag. (Hrsg. H. Schäffer). Wien, 1983. 20. old.

kotmányosságának védelme során tehát a normakontroll-szervek a politikát kényszerítik az alkotmány korlátai közé. A jogalkotás alkotmányosságának védelme így nem a jogalkotás, hanem a *politika korlátja*, a politika jogiasítója.[19] A politika alkotmány általi korlátozása az alkotmányos normakontroll-szervek létének értelme, ez a politikai szerepkör adja meg alkotmányos jelentőségüket és az ebből fakadó demokrácia-elméleti követelmény teszi őket a legkülönfélébb demokratikus politikai rendszerek részévé.[20]

5. A jogalkotás alkotmányosságát biztosító szervek típusának, jellegének, hatáskörének kérdésében a gondolat megjelenésétől kezdve élénk viták folytak és a megvalósult megoldások is tükrözik a nézetek sokféleségét. Bár a jogalkotás alkotmányosságának biztosításában ma az alkotmánybíróságok normakontroll-tevékenysége igen széles körben elterjedt a tőkésállamok között, sőt az újabb fejlődés során néhány szocialista országban is rendelkeztek alkotmánybíróság felállításáról, — ezzel ellentétes elméleti és gyakorlati megoldásokra is akadnak figyelemre méltó példák.

Siéyes a francia államszervezet kérdéseivel foglalkozó egyik beszédében a Konvent előtt egy *alkotmányzsűri* gondolatát vetette fel. Szerinte az alkotmány védelmezője nem lehet igazságszolgáltatási szerv, hanem csak egy speciális, politikailag reprezentatív testület alkalmas az ilyen feladatok ellátására. Ennek érdekében az alkotmányzsűrinek valódi népképviselőkből kell állnia és kifejezetten politikai szervként kell ténykednie. Siéyes szerint a konzervatív beállítottságú és arisztokratikus világnézetű bírák képtelenek a fejlődés lényeges követelményeit megérteni, így természetesen az ilyen követelményeket joggá tevő alkotmány védelmére sem megfelelőek.[21] Siéyes elképzelése a maga korában nem valósult meg, gondolatai azonban a későbbi francia alkotmányfejlődésben mégis testet öltöttek: az 1946. évi alkotmányban életre hívott Comité Constitutionel az alkotmány politikai rendelkezéseinek megvalósulását ellenőrizte a Nemzetgyűlés jogalkotó tevékenységében,[22] s a Siéyesféle alkotmányzsűrivel mutatott rokonságot az 1958-as alkotmány Conseil Constitutionel-je, amely nem bírósági típusú előzetes normakontroll szerv volt. Hozzá kell tenni, hogy a Conseil Constitutionel 1974. évi reformja során olyan változtatásokra került sor, amelyek eredményeképpen e szerv tevékenysége a klasszikus alkotmánybírósági modell irányába fejlődött, és ma már a francia szakmai közvélemény — amely sokáig kifejezetten alkotmánybíróság ellenes volt — úgy vélekedik, hogy valódi alkotmányvédelmet csak alkotmánybíróság útján lehet megvalósítani.[23]

A *weimari Németországban* a hatalommegosztás elvével való összeegyeztethetetlensége miatt utasították el néhányan az alkománybíróság gondolatát, mondván: ez az alkotmányos dualizmus helyett monizmushoz vezetne a viták bírósági elsimítása következtében.[24] Ismeretes ebből az időből olyan vélemény is, amely tagadta az alkotmány törvénynél magasabb autoritását, s ebből következően a speciális alkotmányvédelem szükségessét is.[25] Megfogalmaztak olyan aggályt is, hogy az alkotmánybíróság politikai jellegű működése az egész igazságszolgáltatást politizálná, s ezzel aláásná az egész bíráskodás pártatlanságon alapuló tekintélyét.[26]

A *szocialista* államjogtudomány és államépítési gyakorlat — az alkotmánybíróságoknak a tőkésállamokban betöltött rendszerintegráló politikai szerepe és a gyökeresen eltérőnek ítélt államszervezeti elvek miatt — általában elveti a jogalkotás alkotmánybírósági típusú alkotmányossági ellenőrzését. A bírósági típusú normakontrollal szembeni elutasítás során általában figyelmen kívül marad az a tény, hogy a korai szocialista fejlődés egy szakaszán (1924 és 1933 között) a Szovjetunióban létezett a jogalkotás alkotmányosságának bírósági ellenőrzése, mégpedig a Szovjetunió Legfelső Bíróságának aktív tevékenysége keretében.[27] Sőt az is állítható, hogy a normakontroll ilyen típusú intézményesítése nem volt ellentétes a szocialista államépítési elvekkel. Nos, e tény ellenére a szocialista jogirodalom az alkotmánybíróságok alkotmányvédő tevékenységét általában formálisnak minősítette és helyette *tartalmi* biztosítékokra: a szocialista társadalom minőségileg más vonásaira, a dolgozó nép politikai hatalmára, az ezekből származó állam- és jogrendre mint alkotmányos garanciákra helyezte a hangsúlyt.[28] E megközelítés szerint nincs szükség arra, hogy a teljes jogalkotást egy külső szerv átfogóan ellenőrizze. Az alkotmány érvényesülésén a maga egészében a legfelső képviseleti szerv őrködik,[29] az egyes jogforrások törvényességét pedig — meghatározott hatáskörі rendben — más állami szervek kontrollálják. E megoldás a jogalkotás alkotmányosságának ellenőrzésében egy „feldarabolt" normakontroll tevékenységhez vezetett, melynek elvi egységét a legfelső képviseleti szerv — e tekintetben is megnyilvánuló — teljhatalma hivatott biztosítani. A szocialista államokban tehát a jogalkotás alkotmányosságának ellenőrzése az államhatalmi-népképviseleti szervek rendszerébe ágyazódik be, azaz az alkotmányos normakontroll *parlamenti módszere* valósul meg, felhasználva az egyéb szervek „szakmai közreműködésében" rejlő előnyöket.[30] A legfelső képviseleti szervet — egyébként külön tételesjogi felhatalmazás nélkül is — megillető alkotmányos ellenőrzés fokozása érdekében néhány országban speciális normakontroll szerveket hoztak létre, amelyek a legfelső képviseleti szerv-

[19] Vö. C. *Schmitt*: Verfassungslehre. Berlin, 1983. 119. és 136. old. *Loewenstein*: i. m. 261—265. old., *Marcic*: i. m. 365—366. old., *Pestalozza*: i. m. 5—6. old., H. *Krüger*: Allgemeine Staatslehre. Stuttgart, 1964. 706—707. old.

[20] Vö. H. *Kelsen*: Wesen und Entwicklung der Staatsgerichtsbarkeit. Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer. Heft 5. 1929. 30—32. old.

[21] C. J. *Friedrich*: Verfassungsstaat der Neuzeit. Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1953. 267. old.

[22] Vö. *Loewenstein*: i. m. 257—259. old.

[23] Ld. *Gangl*: i. m. 38. old.

[24] R. *Thoma* álláspontját idézi *Peine*: i. m. 523. old.

[25] P. *Laband* álláspontját idézi *Peine*: i. m. 541. old.

[26] G. *Anschütz* álláspontját idézi *Schmitt*: i. m. 118—119. old.

[27] Ld. *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962. 392. old. és *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972. 57—58. old., valamint *Rácz* Attila: A jogszabályok törvényességének utólagos ellenőrzése. 445—446. old.

[28] Vö. Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik. Dokumente/Kommentar. Bd. 2. Berlin, 1969. 401—407. old.

[29] *Kovács* István i. m. 385—386. old. Marxistisch-leninistische Staats- und Rechtstheorie. Berlin, 1975. 406—407. old., Staatsrecht der DDR. Berlin, 1984. 361—362. old.

[30] *Rácz* Attila: i. m. 448. old.

hez tartoznak, zömükben képviselőkből állanak, ám szakmai irányultságuk sem jelentéktelen. Az ilyen típusú normakontroll-szervek[31] leginkább a parlamenti bizottságok jogállásával jellemezhetőek. Az 1983. évi II. törvénnyel felállított Alkotmányjogi Tanács is e szervek sorában helyezkedik el. Formálisan ugyan, de alátámasztja azt az állítást, hogy az Alkotmányjogi Tanács ügyrendjét az Országgyűlés határozattal fogadta el és ez az Országgyűlés ügyrendjének egy fejezetévé vált.

Bár a parlamenti bizottságtípusú alkotmányvédő szervek minden elméleti zavar nélkül beilleszthetőek a szocialista állam létező strtuktúrájába és államelméletébe, megítélésükben és létrehozásukban mégis elég nagy bizonytalankodás figyelhető meg. A magyar alkotmány 1972. évi átfogó módosításának előkészületei során megfogalmazódott olyan javaslat, hogy az Országgyűlés válasszon alkotmányjogi bizottságot, amely az alkotmány megtartása felett őrködik. Akkor ezt a lehetőséget azzal az indoklással vetették el, hogy „az alkotmány megtartásának ellenőrzését és biztosítását nem lehet csupán egy bizottságra bízni, ez az Országgyűlés egészének a feladata. Ez szilárdabb garancia, mintha e nagyfontosságú feladat megoldását csak egy bizottság kötelességévé tennék".[32] A több mint tíz év múlva végül mégiscsak létrehozott Alkotmányjogi Tanács felállításának előkészítő munkálatai során egyébként felvetődött az alkotmánybírósági típusú normakontroll-szerv lehetősége is. Ezt azzal a megokolással vetették el az előkészítők, hogy az egyedi ügyekkel is foglalkozó, konkrét normakontrollt is végző alkotmánybíróság a jogalkotó tevékenységet kevésbé célirányosan tudná ellenőrizni, mint egy bizottsági típusú és a legfelső képviseleti szerv tevékenységéhez jól hozzákapcsolható intézmény.[33]

Az Alkotmányjogi Tanács a legfelső képviseleti szerv teljhatalmát érvényesítő, egységes államhatalom koncepciójára épülő államszervezetbe illeszkedik bele. Az Alkotmányjogi Tanács az Országgyűlésnek — és egyedül annak — *alárendelt* szerv. Az alárendeltség kifejeződik abban, hogy tagjait az Országgyűlés választja — többségükben képviselők közül —, továbbá, hogy tevékenységéért az Országgyűlésnek felelős és köteles arról beszámolni, végül, hogy az Országgyűlés az egész szervet vagy tagjait külön-külön is visszahívhatja. Az Alkotmányjogi Tanács normakontroll-tevékenysége az Országgyűlés egy feladatának gyakorlását jelenti egy sajátos „munkamegosztás" formájában. Az Alkotmányjogi Tanácsnak ugyanis nincs joga az alkotmányellenesnek tartott normát megsemmisíteni, önálló jogköre tehát csak megállapító és nem korrekciós jellegű. Az alkotmányellenesség orvoslására a rendes jogalkotási eljárás keretében magának a rendelkezés kiadójának van lehetősége, ha pedig ez nem intézkedik, akkor a törvényben meghatározott magasabb szintű szervnek. Az első esetben — különösen, ha az alkotmányellenesnek ítélt rendelkezés végrehajtását az Alkotmányjogi Tanács nem függesztette fel — az alkotmánysértő rendelkezés korrigálása a kibocsátó szerv belső ügye marad és az alkotmánysértés nyilvánosságot legfeljebb az Alkotmányjogi Tanácsnak az Országgyűlés előtti beszámolói alkalmával kaphat. Ez alacsonyabb szintű jogszabályok csekély társadalmi nyilvánosságának szélesítését aligha mozdítja elő, s ezen túlmenően a jogalkotásért viselt államjogi felelősség érvényesítését is megnehezíti.

Az Alkotmányjogi Tanács legerősebb eszköze valamely rendelkezés alkotmányellenességének megállapítása esetén a kérdéses rendelkezés *végrehajtásának felfüggesztése*. Az Országgyűlésnek való alárendeltség kifejeződése az is, hogy az Országgyűlés aktusaival szemben nincs helye a felfüggesztésnek. Ugyanez áll az Elnöki Tanács jogszabályaira is. Nincs joga az Alkotmányjogi Tanácsnak a Legfelső Bíróság alkotmányellenesnek tartott irányelvei és elvi döntései esetében sem a végrehajtás felfüggesztését elrendelni. A felfüggesztési jog korlátozása a legfelső képviseleti szervek aktusaival szemben e szervek teljhatalmának elismeréséből fakad, lényegében a legfelső képviseleti szervek államszervezeti primátusának egy vonatkozását fejezi ki. Az azonban már problematikus, hogy az Alkotmányjogi Tanácsot miért nem illeti meg a felfüggesztés joga a Legfelső Bíróság irányelveinek és elvi döntéseinek esetében sem. A bíróságok legfontosabb strukturális és működési elvének: a bíróságok, illetve bírák függetlenségének védelme az ítélkező tevékenység elfogulatlanságát és pártatlanságát biztosítja. Ezt a minden körülmények között betartandó alapelvet egyáltalán nem sértené a legfelső képviseleti szerv alkotmányvédő intézményének az a joga, hogy a mondott irányelveket és elvi döntéseket adott esetben felfüggeszthesse, minthogy esetükben nem a bíróság ítélkező tevékenységéről van szó. Az Alkotmányjogi Tanácsról szóló törvény rendelkezései tehát — ha ez volt a szándékuk — egy tévesen értelmezett bírói függetlenséget védelmeznek. A Legfelső Bíróság irányelvei és elvi döntései hivatalosan nem jogszabályok, bár ezt feltételezve igen nehezen magyarázható, hogy egy konkrét jogviták eldöntésével nem foglalkozó, absztrakt normakontroll-szerv ellenőrzési hatáskörében mit keresnek jogként el nem ismert rendelkezések. Úgy tűnik, hogy a törvény a kérdés elméleti részét tisztázatlanul hagyva, *praktikus* szükségességből vonta be a Legfelső Bíróság irányelveit és elvi döntéseit az Alkotmányjogi Tanács hatáskörébe. Esetükben a felfüggesztési jog megvonása további következetlenség, mert ha az egységes államhatalom elvére és a legfelső államhatalmi szerv primátusára épül egy alkotmányos normakontroll szerv működése, akkor a különböző típusú állami szervek, különböző minőségű és rendeltetésű normatíváival szemben egyidejűleg nem lehet ugyanolyan „megkülönböztetett bánásmódot" alkalmazni a rendszer logikájának sérelme nélkül, mint a legfelső képviseleti szerv aktusaival kapcsolatosan.

Az Alkotmányjogi Tanács alkotmányos ellenőrző jogköre végső soron az Országgyűlés alkotmányvédő hatáskörébe torkollik. Ezt az Alkotmányjogi Tanácsról szóló törvény rendelkezései úgy fejezik ki, hogy az alkotmányellenesség kérdésében vita esetén

[31] Az NDK 1949. évi alkotmánya a törvények alkotmányosságának ellenőrzése eéljából a Népi Kamara szerveként alkotmánybizottság létrehozásáról rendelkezett. Az 1968-as alkotmányszöveg ilyen bizottságról már nem tett említést. A román alkotmány 1975. évi módosítása a Nagy Nemzetgyűlés szerveként alkotmányügyi és jogügyi bizottságot állított fel, amely a törvények és más jogszabályok alkotmányosságát vizsgálja.

[32] *Kállai* Gyula expozéja. Ld. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Bp. 1977. 42—43. old.

[33] *Markója* Imre: Törvény az Alkotmányjogi Tanácsról. Állam és Igazgatás, XXXIV. (1984). 6. sz. 486. old.

végső fokon az Országgyűlés dönt. Ez a helyzet akkor is, ha az alkotmányellenesnek tartott rendelkezés kibocsátója az alkotmánysértést saját hatáskörében nem szűnteti meg és az alkotmánysértés elhárítása tárgyában a törvényben megjelölt — egyébként szintén normakontroll jogkörű — szerv (pl. megyei tanács végrehajtó bizottsága, Minisztertanács) nem intézkedik vagy ennek döntésével az Alkotmányjogi Tanács nem ért egyet.

Jogforrási rendszerünk neuralgikus pontjaira, valamint az Alkotmányjogi Tanács létrehozásának előkészületeire tekintettel feltételezhető egy olyan törekvés, hogy az Alkotmányjogi Tanács tevékenysége elsősorban az *alacsonyabb szintű* normák alkotmányosságának biztosítására irányuljon. Valószínűsíthető, hogy az Alkotmányjogi Tanács kialakuló tekintélye az alacsonyabb szintű normaalkotó szervek alkotmánysértő rendelkezései esetében önálló döntési jog nélkül is elegendő lesz az alkotménysértés kiküszöböléséhez. Feltehető az is, hogy csak ritkán fordul majd elő egyébként is az egészen az Országgyűlésig felfutó „hosszú" eljárási láncolat. Így a normakontroll jogkörrel rendelkező más szerveket — köztük magát az Országgyűlést — várhatóan csak a legbonyolultabb és legjelentősebb esetekben kell majd az Alkotmányjogi Tanácsnak megkeresnie az alkotmányossági viták eldöntése, illetőleg lezárása érdekében.

A jogalkotás alkotmányosságának másik nagy csoportját — a tőkés államokban a legutóbbi időkig is terjedő, de az újabb fejlődés során néhány szocialista országban is meghonosított — az *alkotmánybírósági* típusú normakontroll-szervek jelentik. A jogalkotás alkotmányossága bírói védelmének elterjedésében nagy hatást gyakorolt az alkotmánybíráskodás egyesült államokbeli elmélete és néhány kedvező tapasztalata. Az amerikai megoldás lényege az, hogy elismerték a bírónak azt a jogát, hogy ítéleteit inkább az alkotmányra alapozza, mint a közönséges törvényekre, azaz lehetővé tették számára, hogy ne alkalmazza azokat a törvényeket, amelyeket alkotmányellenesnek tart.[34] Ez az alkotmányvédelmi rendszer azért bizonyulhatott hatékonynak, mert az amerikai jog elismeri a stare decisis elvét,[35] s eszerint az alkotmányellenesség címén mellőzött törvényi rendelkezés az alsóbb bíróságok számára kötelezően követendő precedenst jelent, azaz e bíróságok sem alkalmazhatják azt. A normakontroll e módja beleilleszkedik a bírói tevékenység felfogásába, minthogy a bíró mindig egyedi esetekről mond ítéletet; a törvények alkalmazhatóságára vonatkozó döntése sem különbözik semmiben egy polgári jogvita eldöntésétől. Az alkotmánybíráskodás kontinentális változatának megteremtésénél éppen a döntés *jogerejének* megalapozása okozta a legtöbb gondot, hiszen az európai bíróságok gyakorlatában ismeretlen a stare decisis. Amerikában a bíró jogértelmező tevékenységébe belefért az arról való döntés, hogy a kérdéses jogszabály alkotmányos-e avagy sem, és ez a precedensjog rendszerében nem vezetett jogbizonytalanságra, addig a kontinensen a jogértelmező tevékenység elismerése nem bizonyult elegendőnek a probléma megoldására, hanem az alkotmányossági kérdések elbírálását egy fórumra kellett koncentrálni, éppen a jogbizonytalanság elkerülése végett. A kontinentális alkotmánybíráskodás annyiban feltétlenül eltér a rendes bírói tevékenységtől, hogy döntései nemcsak a felekre hatnak ki, hanem az alkotmányos vitát általános érvénnyel (erga omnes) dönti el. Az alkotmánybíróságok e lényeges sajátossága miatt az elmélet általában a rendes bírósági szervezeten kívül elhelyezkedő alkotmánybíróság felállítása mellett foglalt állást. A döntés jogerejében rejlő megkülönböztető vonás mellett azzal is szoktak érvelni, hogy az ilyen speciális alkotmánybíróság — a „közönséges" jogviták elintézésétől mentesítve — hatékonyabban láthatja el alkotmányvédő feladatait, mint a rendes bírósági struktúrában működő alkotmányos normakontroll szerv.[36]

Az amerikai mintájú bírói alkotmányvédelem eszméje a kontinensen, különösen Németországban már a XIX. század közepétől követőkre talált. Az 1849. évi *erfurti alkotmány* intézményesítette a Birodalmi Bíróságot, amelynek egyik fontos feladata volt a tagállamok birodalmi törvényalkotás elleni panaszainak elbírálása, éspedig azon az alapon, hogy a birodalmi törvények ellentétesek a birodalmi alkotmánnyal.[37] Az intézmény megalapozására felhozott elméleti okfejtések leszögezték, hogy a törvények sérthetik az alkotmányt, így az védelemre szorulhat. A bíróságok feladata ugyan az érvényes jogszabályok alkalmazása, ám az alkotmányellenes törvények nem tekinthetőek érvényesnek, s így nem is alkalmazhatóak. Az ebből származó jogértelmezési anarchia kiküszöbölése érdekében olyan szervet kell létesíteni, amelynek feladata az értelmezési kétségeket végső fokon és kötelező erővel eldönteni. Ez a fórum a bírák jogértelmező tevékenységének tehát feltétele is egyben. Érdekes, ahogyan az alkotmánysértőnek talált rendelkezés megsemmisítésének lehetőségéről a korabeli irodalom vélekedett. Eszerint az alkotmányellenes törvényhozói aktust nem semmisítheti meg a törvényhozó szerv, mert senki sem lehet bíró a saját ügyében, de nem semmisítheti meg az azt megállapító bírói szerv sem, mert ez beavatkozás volna a jogalkotói hatáskörbe. Ehelyett a törvények alkotmányosságát védő legfelső bírói szervnek csupán arra lehet joga, hogy az alkotmányellenesnek talált törvény alkalmazását megtiltsa.[38] E konstrukcióban szemmel látható az amerikai megoldás kontinentális feltételek közötti meghonosítására való törekvés, de az is, hogy a probléma elméleti lényegét korántsem oldotta meg, csupán odébbtolta.

A múlt század „klasszikus" tőkés államának a modern pártállam irányába való fejlődése azt hozta magával, hogy a parlament más állami szervek iránti bizalmatlansága fokozatosan a parlament iránti általános bizalmatlansággá alakult át. Ilyen körülmények között vált elterjedtté a tőkés államokban a parlament jogalkotó tevékenységének alkotmánybírósági felülvizsgálata. A sok szempontból mintaadó osztrák alkotmánybíróság mellett nagy tekintélyű alkotmánybíróság működik 1949 óta a Német Szövetségi Köztársaságban és 1957 óta Olaszországban, de létrehozásukra a közelmúltban is van példa: 1975-ben Görög-

[34] A. de *Tocqueville*: A demokrácia Amerikában. Bp. 1983. 104—105. old.

[35] R. J. *Tresolini*: American Constitutional Law. New York—London, 1965. 65. old.

[36] *Friedrich*: i. m. 258—259. old.

[37] Ld. E. R. *Huber*: Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, Bd. 2. 1975. 888. old.

[38] R. von *Mohl* nézetét ismerteti *Peine*: i. m. 528. old.

országban, 1978-ban Spanyolországban állítottak fel alkotmánybíróságot.

Alkotmánybírósági típusú normakontroll-szervet szocialista országokban is találunk, bár az alkotmánybíráskodás megítélése a szocialista irodalomban általában elutasító álláspontot mutat. Jól alátámasztja ezt, hogy *Csehszlovákiában* az 1968. évi szövetségi alkotmány rendelkezett ugyan alkotmánybíróság felállításáról, de ennek tényleges létrehozására azóta sem került sor. Egyébként úgy tűnik, hogy az alkotmánybíráskodás gondolatát inkább a föderatív államszerkezet sajátosságaira tekintettel tartja elfogadhatónak a szocialista irodalom. Így az 1963 óta létező *jugoszláv* alkotmánybírósági szisztéma kapcsán megjegyzik, hogy annak bevezetésére az állam föderatív intézményei miatt került sor.[39] Jugoszláviában egyébként az alkotmánybíráskodás bevezetése államelméletileg nem okozott gondot, mert annak létrehozására az államhatalom egysége és a képviseleti szerv primátusa elvének jegyében került sor. Az alkotmánybíráskodást a *képviseleti rendszer részének* tekintik[40] inkább, mint a bírósági szervezethez tartozónak, természetesen anélkül, hogy bármiféle törvényhozói funkciója szóba kerülne. A mondott elvek érvényesülését biztosítja a jugoszláv alkotmánynak az a rendelkezése, hogy az alkotmánybíróság a legfelső képviseleti szerv aktusát közvetlenül nem semmisítheti meg alkotmánysértés címén, hanem az alkotmányellenesség felszámolása magának a legfelső képviseleti szervnek a feladata meghatározott időkorlátok között. Ha ez idő alatt nem kerül sor az alkotmánysértés orvoslására, az alkotmányellenes rendelkezések az alkotmány erejénél fogva (ex constitutione) vesztik hatályukat. Ilyen esetben az alkotmányellenesség gyakorlati következménye ugyanaz, mintha a kérdéses rendelkezést maga az alkotmánybíróság semmisítette volna meg, de — mint a jugoszláv irodalom kiemeli[41] — ez a megoldás elméletileg is összhangban van a szocialista államelmélet alaptételeivel.

Az alkotmánybíróság bevezetésére tett érdekes kísérletnek lehetünk tanúi *Lengyelországban*, ahol az alkotmány 1982. évi módosításával a rendes bírósági szervezeten kívül elhelyezkedő alkotmánybíróságot hoztak létre a törvények és a központi szervek más normatív aktusai alkotmánnyal való összahangjának vizsgálatára. A lengyel megoldás azért is érdekes tehát, mert először kerül sor egységes szocialista államban alkotmánybírósági típusú normakontroll intézményesítésére. Bizonyos fokú bizonytalanságra enged következtetni az a tény, hogy nem sokkal korábban az alkotmánybíráskodást a legfelső bíróság, azaz a rendes bírósági szervezetrendszer keretei között kívánták megvalósítani. Ebben nyilván közrejátszott az is, hogy „első pillantásra" a rendes bírósági rendszerben megvalósított alkotmányvédelem inkább megférni látszik a szocialista állampítés elveivel, mint a különbíróságként intézményesített alkotmánybíróság. Nyilvánvaló azonban, hogy nem az alkotmányvédő szerv elnevezése, típusa, hanem alkotmányvédő hatásköre a meghatározó a tekintetben, hogy az ilyen szerv elfér-e az adott államszervezeti keretek között. A lengyel alkotmánybíróság esetében az erre irányuló kérdést igenlően kell megválaszolni. Ha ugyanis az alkotmánybíróság a törvény alkotmánnyal való összahangjának hiányát állapítja meg, határozatát végleges elbírálás végett a legfelső képviseleti szerv elé köteles terjeszteni. Ha viszont törvénynél alacsonyabb szintű központi normatív aktust talál alkotmányellenesnek, határozata kötelező és maga teszi meg a szükséges intézkedéseket. Az alkotmánybíróság hatáskörének a törvényhozó szervvel szembeni korlátozása nyilvánvalóan a legfelső képviseleti szerv primátusának elvét hivatott megőrizni. E törekvésnek viszont ellentmond az 1982-es alkotmánynovellának az a rendelkezése, hogy az alkotmánybíróság tagjai függetlenek és csak az alkotmánynak vannak alávetve. A két szembenálló rendelkezés problematikussága abból adódik, hogy az utóbbi tétel az alkotmány kiemelkedő jogi jelentőségét tartja szem előtt, míg az előbbi a legfelső képviseleti szerv kiemelkedő államszervezeti politikai jelentőségét. Így bizonyos tekintetben érvényesül az alkotmányozó és a törvényhozó hatalom megkülönböztetése, más tekintetben azonban nem. A szabályozás megértéséhez mindenesetre nem alaptalan arra a sajátos politikai és jogi helyzetre utalni, amelyben a lengyel alkotmánybíróság létrejött.[42]

6. A jogalkotás alkotmányosságát biztosító normakontroll-tevékenység során elkerülhetetlen az *alkotmány értelmezése* a normakontrollt gyakorló szerv részéről. Ahhoz ugyanis, hogy az alkotmány mérce lehessen a jogalkotás alkotmányosságának megítéléséhez, az alkotmányt aktualizálni kell. A tőkés államok irodalmában és alkotmánybírósági gyakorlatában lényegében két értelmezési „irányzat" alakult ki: az ún. pozitivista, amely az értelmezés eszközéül csak az alkotmány tételes szövegét fogadja el és az ún. szellemtudományi, amely jogon túli elemeket is bevon az értelmezési műveletbe.[43] A gyakorlati alkotmányértelmezés során végül is mindkét irányzat hívei a jogalkotó objektivált akaratának kutatását tartják a legfőbb célnak és a mindennapi alkotmányértelmező tevékenység során valójában kisebb e két megközelítés különbsége, mint az első látásra tűnne. Azt a legpozitivistább szemléletű értelmezésnek is el kell ismernie, hogy a viszonyok idővel változnak, tehát a törvény normatív funkcióját újra meg kell határozni. Másfelől viszont a szellemtudományos értelmezés is csak azon a talajon állhat, hogy alá van vetve a törvénynek: meg kell felelnie a törvény „jogeszméjének" miközben azt a jelennel közvetíti, azaz nem lehet önkényes az értelmezése.[44] Az értelmezésre nemcsak a vi-

[39] Ld. I. *Kristan*: Föderalismus und Verfassungsgerichtsbarkeit in Jugoslavien. In: Festschrift E. Melichar. 58. old. A föderáció hatását emeli ki még: *Loewenstein*: i. m. 249. old., *Friedrich*: i. m. 258. old.

[40] A jugoszláv alkotmánybíróság létrehozásában vezető szerepet játszó E. *Kardelj* véleményét idézi *Kristan*: i. m. 59. old. Megjegyzendő, hogy az 1968. évi csehszlovák szövetségi alkotmány — a jugoszláv megoldással ellentétben — az alkotmánybíróságot kifejezetten az alkotmányvédelem bírói szervének minősíti.

[41] Ld. *Kristan*: i. m. 61. old.

[42] Vö. *Hlavathy* Attila: Az alkotmányvédelem bíróságszerű intézményei Lengyelországban. Ügyészségi Értesítő, XIX. (1983). 4. sz. 23. old.

[43] Az osztrák alkotmánybíróság inkább a pozitivista alkotmány értelmezési stílussal, a nyugatnémet pedig a szellemtudományi értekezéssel rokonszenvező felfogással jellemezhető. Ld. D. *Merten*: Aktuelle Probleme der Verfassungsgerichtsbarkeit in der Bundesrepublik Deutschland und in Österreich. In: Festschrift E. Melichar. 107—123. old., különösen: 111—112. old. Vö. még *Marcic*: i. m. 353. old.

[44] Vö. H. G. *Gadamer*: Igazság és módszer. Bp. 1984. 230—231. old.

szonyok változása folytán kerülhet sor, hanem azért is, mert elképzelhető, hogy az alkotmányozó nem döntött minden jövőbeli szabályozási lehetőségről, hanem csak többé-kevésbé tökéletes támpontot adott ezekhez a rendelkezésekhez. Ilyen vonásokat minden alkotmány hordoz, de különösen hangsúlyozottan jelentkeznek ezek a sok keretjellegű rendelkezést tartalmazó alkotmányok esetében. A jogalkotó akaratának feltárása tehát korántsem olyan egyszerű és egyértelmű folyamat, mint azt a jogértelmezés céljainak megfogalmazása alapján hinni lehetne.

Az alkotmány értelmezése kettőzötten is *szituációhoz kötött*. Egyrészt jelenti annak a szituációnak a megértését, amelyben az értelmezendő rendelkezés keletkezett, másrészt feltételezi azt a szituációt, amelyre az értelmezés irányul. Nincs ugyanis konkrét problémáktól független alkotmányértelmezés. Fennáll persze annak a veszélye, hogy az alkotmány szituációs módszerű értelmezése aktuálpolitikai elfajulásokhoz vezet, ezért az értelmezés során be kell tartani bizonyos alapelveket, amelyek elősegítik az alkotmány eredeti tartalmának megőrzését. Ilyen alapelvek: az alkotmány egysége, az alkotmány egyes rendelkezéseinek optimális gyakorlati összhangja, az alkotmányban rögzített funkciók megtartásának követelménye, az alkotmány normatív erejének megőrzése.[45] Mindezek együttesen az alkotmányértelmezést végző szerv önkorlátozásának követelményét írják elő.[46]

Az alkotmány értelmezése az alkotmányhoz kötődik, következésképpen az értelmezés határa ott húzódik, ameddig az alkotmányos tételek kötelező érvénye tart. E korlát megtartása az alkotmány stabilizáló és hatalomkorlátozó funkciójának előfeltétele, s kizárja az alkotmány értelmezés útján való módosítását.

A jogszabályok alkotmányosságának megítéléséhez nemcsak az alkotmányt, hanem a *vizsgált jogszabályt* is értelmezni kell. Az ilyen értelmezés egyik általánosan elismert alapelve, hogy a jogszabályokat az alkotmánnyal összhangban kell interpretálni,[47] tehát addig nem lehet azokat alkotmányellenesnek nyilvánítani, amíg az alkotmánnyal összhangban értelmezhetőek. Az összhang akkor is megvalósul, tehát a jogszabály nem alkotmányellenes, ha annak többértelmű, illetve pontosan nem meghatározott tartalmát az alkotmány rendelkezései alapján egyértelművé lehet tenni. Ezen elv gyökere egyébként a jogrendszer egységének feltételezésében jelölhető meg.

A normakontroll és a jogalkotó szervek viszonya ad választ arra az államelméleti jelentőségű kérdésre, hogy *ki jogosult* az alkotmányt értelmezni? A kérdésre adott elméleti válaszok eléggé polarizáltak. Találkozhatunk olyan véleménnyel, hogy az alkotmány értelmezésére alkotmánybíróság léte esetén is elsősorban a törvényhozó szerv hivatott,[48] minthogy az alkotmánynak a jogalkotás menetében való konkretizálása ennek a szervnek a feladata. A normakontroll-szerveknek nincs joguk az alkotmányellenesnek ítélt rendelkezés megsemmisítésén túlmenően más, pozitív tartalmat adni a kifogásolt rendelkezéseknek. A törvényhozó szervnek ezzel szemben nemcsak arra van joga, hogy valamely szabályozástól tartózkodjon, mert azt alkotmányellenesnek véli, hanem arra is, hogy jogalkotásával kifejezze: mit tart az alkotmánnyal egyező részletesebb megoldásnak. A jogalkotás menetében tehát lehetősége van az alkotmányt konkretizálni, s ezzel új alkotmányos jogszabálytartalmakat létrehozni. Ez az értelmezés során olyan új megoldások kötelező előírásának jogát jelenti, amelylyel a normakontroll-szerv nem rendelkezik. Homlokegyenest ellenkező véleményekkel elsősorban az angolszász irodalomban lehet találkozni. Ezek szerint az alkotmánybíróság nemcsak hogy az alkotmány egyedül hiteles értelmezője, de az alkotmány maga az, amit az alkotmánybíróság megállapított.[49]

A *szocialista* államokban, melyek az államhatalom egységének elve alapján a legfelső képviseleti szerv primátusát vallják, az alkotmány általánosan kötelező értelmezése csakis e szervek joga lehet. Ez a jogalkotói értelmezés tipikus esete, s kötelező erejét az adja, hogy maga is jogszabály formáját ölti, tehát törvényerővel rendelkezik. Ehhez képest a normakontroll-szervek — minthogy jogalkotó hatáskörrel nem rendelkeznek — *jogalkalmazói* értelmezést végezhetnek, amely a dolog természete folytán szükségszerű része tevékenységüknek, ez az értelmezés azonban más szervekre nem kötelező.

Az Alkotmányjogi Tanács jogértelmező tevékenységét is ezen az alapon lehet megítélni. Az alkotmány rendelkezései szerint az alkotmányt mindenkire kötelező, autentikus módon az Országgyűlés értelmezheti, az Alkotmányjogi Tanácsról szóló törvény értelmében az Alkotmányjogi Tanács pedig *közreműködik* az alkotmány értelmezésében. A törvény miniszteri indoklása a közreműködés tartalmát úgy próbálja meg konkretizálni, hogy utal arra: az Alkotmányjogi Tanács alkotmányértelmező tevékenységére nemcsak az alkotmányellenesség vizsgálata kapcsán, hanem bármely más indokolt esetben is sor kerülhet. A közreműködői jog tehát lényegében azt jelenti, hogy az Alkotmányjogi Tanács jogosult az Országgyűlés általános érvényű értelmezését kezdeményezni, illetve véleményt nyilváníthat valamely értelmezési kérdésben, ha azt tőle az Országgyűlés kéri.[50]

A jogalkotás alkotmányosságának vizsgálata során felmerül az a probléma, hogy a normakontroll-szerv értelmezési jogköre magában foglalja-e annak lehetőségét, hogy az adott rendelkezés *célszerűségét* mérlegelje. A tőkés országok normakontroll-szerveivel kapcsolatban az elmélet általában amellett száll síkra, hogy e szervek az alkotmányosság ellenőrzése közben a normák célszerűségét nem vizsgálhatják, célszerűtlenség címén tehát alkotmányellenességet sem állapíthatnak meg.[51] Természetesen az alkotmányosság és a célszerűség nem állítható mereven szembe egymással, hiszen az alkotmány — éppen stabilizáló szerepe érdekében — egy hosszabb időszak alaptör-

[45] Vö. *Hesse*: i. m. 26—28. old.

[46] A „Judical self-restraint" bemutatására ld. *Tresolini*: i. m. 23—24. old.

[47] Ld. Th. *Maunz*: Deutsches Staatsrecht. München, 1980. 48. old.

[48] Ld. H. *Ehmke*: Prinzipien der Verfassungsinterpretation. Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer. Heft 20. 1963. 68—69. old.

[49] A. V. *Dicey*: Bevezetés az angol alkotmányjogba. Bp. 1902. 186. old., továbbá *Tresolini*: i. m. 60—61. old.

[50] Vö. *Jutasi*: i. m. 531. old.

[51] Ld. *Maunz*: i. m. 306. old., vö. még G. *Leibholz*: Strukturprobleme der modernen Demokratie. Karlsruhe, 1967. 184. old.

vénye, s erre tekintettel tételeit bizonyos általánossággal és a konkretizálás szükségességével fogalmazzák meg. Ez a konkretizálás vagy a konkretizálás elmaradása viszont az adott körülmények között gátolhatja az alkotmány érvényesülését, vagyis lehet célszerűtlen. A célszerűtlenség felismerése az értelmezési folyamat eredményeként következik be. Az elmélet valójában nem is a célszerűség-célszerűtlenség ilyen megközelítése ellen emel kifogást, hanem azt utasítja el, hogy az alkotmánybíróságok célszerűségi szempontokra hivatkozva a politikai ellenőrzés funkcióit is végezhessék. A normakontroll-szervek ilyen szerepköre ugyanis nem legitimálható.[52] A normakontroll-szervek tehát csak az alkotmányt megvalósító jogi aktusok célszerűségét vizsgálhatják abból a szempontból, hogy azok megfelelően szolgálják-e az alkotmány érvényesülését.

A célszerűség problémája — ha nem is olyan élesen, mint a tőkés államokban — a szocialista országok normakontroll-szerveinek működése kapcsán is felvetődik. Az alkotmány rendelkezéseit célszerűtlenül konkretizáló jogalkotás ugyanis itt sem zárható ki. Sőt, tekintettel a jogalkotás mögött meghúzódó érdekekre és kompromisszumokra, a jogszabályok célszerűségének mérlegelése bizonyos politikai jelleget is ölthet. Az alkotmányt konkretizáló jogalkotás célszerűségének megítélése annál könnyebb, minél világosabb és explicitebb érdekeket hordoznak a jogszabályok. Az utóbbi években napvilágot látott elemzések szerint a magyar jogrendszert az érdekek nagyon nehezen nyomon követhető hatása alakítja. A jogalkotás társadalmi-politikai céljai sok esetben homályosak, a jog eszközkénti felfogása következtében a jogszabályok „forgási sebessége" igen nagy, nem egy esetben öncélú jogalkotás is tapasztalható.[53] Ilyen körülmények között a jogalkotás célszerűségének megítélése nem könnyű feladat, de az is világos, hogy az alkotmány megvalósulása és a célszerű jogalkotás között igen szoros az összefüggés. Elvi és gyakorlatias megfontolások alapján *el kell ismerni* az Alkotmányjogi Tanácsnak azt a jogát, hogy célszerűtlenség okából minősítsen valamely rendelkezést az alkotmánnyal össze nem egyeztethetőnek.[54] A jogalkotás alkotmányosságának ellenőrzése számos *konfliktussal* járhat, de még nagyobb a konfliktusok valószínűsége és mérete akkor, ha egy normakontroll-szerv a jogalkotás célszerűségének kényes problémáját is érinti. A nemzetközi tapasztalatok alapján ilyen konfliktusokat csak a jogalkotás alkotmányosságának valóban tekintélyes szervei vállalnak.

[52] Vö. *Loewenstein*: i. m. 251. old.

[53] Vö. *Kiss* László—*Szamel* Lajos: A jogismeretet gátló jogalkotási tényezők — különös tekintettel a jogon belüli ellentmondásokra. Bp. 1983. passim, de különösen: 19., 22., 32., 43. old.

[54] Vö. *Jutasi*: i. m. 530. old.

Rácz Attila

A közigazgatás törvényi szabályozása

A közigazgatás törvényi szabályozásának követelménye a modern jogrendszerekben több évszázados múltra tekinthet vissza. Ténylegesen azokban a törekvésekben találhatók meg a gyökerei, amelyek az abszolút királyi hatalom korlátozását és a „népnek", pontosabban szólva a feltörekvő polgárságnak az államhatalom gyakorlásában való részesedését igényelték. Ezek a törekvések fogalmazódtak meg azután az angol polgári forradalom kései, burzsoá hatalmi viszonyokat stabilizáló szakaszában az 1688. évi Bill of Rights-ban is, amely kimondta, hogy az adók megállapítása csak a Parlament beleegyezésével történhet. A törvények és végrehajtásuk király által történő felfüggesztése és mellőzése megengedhetetlen. A törvények módosításának és megőrzésének biztosítása érdekében a Parlamentet sűrűn össze kell hívni. A hatalmi erőviszonyok burzsoá képviseleti szerv javára történő eltolódását igazolva pedig *Locke* a polgári kormányzásról szóló, 1690-ben megjelent munkájában általánosabb értelemben is megfogalmazta a végrehajtó hatalom Parlament törvényeitől való függőségének követelményét. Kifejtette, hogy a törvényhozás joga a választott képviseleti szervet illeti meg, amely maga sem adhatja át hatalmát más kezekbe, hiszen saját törvényhozó hatalma is csak a nép által delegált, átruházott hatalom. A törvényhozó hatalomtól szervezetileg elválasztott végrehajtó hatalmat az előzetesen megállapított, állandó, pozitív törvények vezetik. A végrehajtó hatalom a törvények végrehajtását végzi, tevékenysége a törvényektől függ. A végrehajtó szervek csak az ún. föderatív hatalom (a háború és béke, a szövetségek, a külföldi személyekkel és közösségekkel kötött ügyletek kérdése) körében intézkedhetnek az ország érdekét szolgáló belátásuk szerint, ugyanis — az alattvalók közötti viszonyokkal ellentétben — a külföldiek magatartása törvényekkel nem irányítható, előre nem látható. A velük való viszonyok alakítása igen nagy mértékben az ő tevékenységüktől is függ.[1]

A néptől származtatott, közvetlenül, vagy a képviselőik által elfogadott törvényeken alapuló uralkodói (végrehajtó) hatalom követelménye angol hatásra része lett a polgári átalakulás közjogi gondolkodásának más országokban is. Még akkor is, ha a törvényi szabályozás követelménye különböző okok (precedensjog elvetése, a bírói hatalom külön államhatalmi ágazatként elismerése stb.) miatt ezekben az országokban már nem annyira az igazgatásra koncentráltan, hanem általánosabb érvénnyel jelentkezett. Franciaországban pl. *Montesquieu* „A törvények szellemé-

Rácz Attila tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

[1] Ld.: John *Locke*: Of Civil Government. Two Treatises, II. Könyv. XI—XIII. fejezet 134. és köv. szakaszok. London and Toronto. Published by J. M. Dent and Sons Ltd. and in New York by E. P. Dutton and Co. é. n.

ről" írott, 1748-ban megjelent munkájában megállapította, hogy minden államban háromféle hatalom van: a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom. Ezeket a hatalmakat az önkényuralom megelőzése, illetve a szabadság biztosítása érdekében el kell választani egymástól. A törvényhozó hatalom nem más, mint az állam általános akarata (volonté générale)... A szabad államban minden szabad lelkű ember maga kell, hogy kormányozza magát, következésképpen a nép egészét kell, hogy illesse a törvényhozó hatalom. Minthogy azonban ez nagy államokban keresztülvihetetlen, és kis államokban is sok hátránnyal jár, a népnek a maga képviselői útján kell megtennie mindazt, amit nem tud maga megtenni... Egyébként az a helyes, ha minden fontosabb helyen a lakosok választanak maguk számára képviselőt... Az egyes kerületekben minden állampolgárt meg kell, hogy illessen az a jog, hogy szavazhasson a képviselőválasztáson; kivéve azokat, akik annyira alacsony helyzetben vannak, hogy úgy tekintendők, mint akiknek nincsen saját akaratuk. A törvényhozásban a nép által megválasztott képviselők testülete határoz, a „születésüknél, gazdagságuknál, rangjuknál fogva" kiválók testülete arra jogosult, hogy a törvényhozásban csak „akadályozó"-képessége útján vegyen részt. A végrehajtó hatalomnak az uralkodó kezében kell ugyan lennie, az uralkodó azonban jogalkotásra nem lehet jogosult. Ha a végrehajtó hatalom jogalkotó határozatokat hozna, ezáltal abszolút hatalommá válnék. Ebben a gondolatmenetben pedig eleve kizárt a törvényen kívüli jogszabályalkotás lehetősége. Egyértelműen a képviseleti szerv által hozott törvényről van tehát szó akkor is, amikor a hatalommal való visszaélés megakadályozása érdekében megállapítja a hatalomgyakorlás — ma úgy is mondhatnánk az igazgatás és a bíráskodás — kívánatosnak tartott korlátait, azt, hogy „senki se legyen kényszeríthető olyan dologra, amelyre törvény nem kötelezi, és hogy senki se legyen kénytelen megtenni mindazt, amit a törvény megenged neki".[2] De a témánk szempontjából hasonló következtetésekre vezethet *Rousseau* felfogásának értékelése is, azzal az eltéréssel, hogy véleménye szerint a törvények alkotására nem képviseleti szerv, hanem más törvényhozó testület jogosult. A „Társadalmi szerződés" című, 1762-ben kiadott munkájában kifejtette, hogy a társadalmi szerződéssel mindegyikünk alárendeli személyét és teljes erejét a közakarat (volonté générale) legfőbb hatóságának. A közakarat legfőbb hatósága a törvényhozás, amely a népet illeti meg, és amelyről a nép nem is mondhat le, hiszen az alapszerződés szerint csak a közakarat kötelezi az egyéneket. A törvényeket a népnek közvetlenül kell meghozni, hiszen az akarat nem képviselhető. Minden törvény, amelyet a nép nem közvetlenül hagy jóvá, érvénytelen, mert nem is törvény. A közakarattal hozott törvény tárgya egyébként mindig általános, az alattvalókat általában, a cselekedeteket pedig elvontan veszi figyelembe. A végrehajtó hatalom ilyen általános szabályok elfogadására nem jogosult, csak egyéni jogviszonyokkal foglalkozik, és ebben a körben is a hatalom csak a törvénynek és hivatali rangnak (hatásköröknek — R. A.) megfelelően gyakorolható.[3]

A polgári átalakulás menetében született első alkotmányos dokumentumok tanulmányozásakor rögtön kitűnik *Locke*, *Montesquieu* és *Rousseau* elméletének igen nagy hatása. Különösen abban, hogy az államhatalom gyakorlását a hatalmi ágak elválasztásának elméletére építették, továbbá abban is, hogy a végrehajtó hatalom gyakorlását a törvényhozó testület által hozott törvényektől tették függővé. Az USA 1787. évi alkotmánya pl. kimondta, hogy minden törvényhozó hatalom a Kongresszus hatáskörébe tartozik (1. cikkely, 1. szakasz). Franciaországban pedig az Ember és polgár jogairól szóló Deklaráció 1789. augusztus 26-án azt rögzítette, hogy minden társadalom, amelyben a jogok vagy a hatalmak elválasztása nincsenek biztosítva, nem rendelkezik alkotmánnyal. A törvény a közakarat (volonté générale) kifejezése. Minden állampolgárnak joga van arra, hogy személyesen vagy képviselőjén keresztül részt vegyen a törvény meghozatalában. Kimondta emellett azt is: semmi sem tiltható meg, amit a törvény nem tilt, és senki sem kényszeríthető arra, hogy azt tegye, amit a törvény nem rendel el (5., 6. és 16. cikkelyek). Ezek pedig nem jelentettek mást, mint azt, hogy a végrehajtó hatalom jogszabályokat nem alkothat,[4] tehát — legalábbis a „külső" igazgatásban — kizárólag csak a törvényhozó testület által hozott törvények alapján járhat el.

A kizárólag törvényen alapuló közigazgatás követelményének elismerése azonban a burzsoá államépítés gyakorlatában nem volt hosszú életű. Ezt mutatta, hogy a végrehajtó hatalom jogszabályalkotó hatáskörének kizárására irányuló törekvések ellenére valójában már az 1791. évi első francia forradalmi alkotmány is felhatalmazta — akkor meg igen korlátozott körben — a végrehajtó hatalom szerveit jogszabályok kiadására.[5] Sőt az mondható, hogy a forradalom első napjaitól mindig is létezett — szűkebb vagy tágabb keretek között — a végrehajtó hatalom, illetve a helyi szervek jogszabályalkotó tevékenysége.[6] Lényegében ez mondható el más európai kontinentális országokról is, hiszen a polgári átalakulás menetében született első írott alkotmányok általában már elismerték — jóllehet korlátok között — az uralkodó, illetve a végrehajtó hatalom rendeletalkotó hatáskörét.[7] Ami aztán az angolszász országokat illeti, napjainkra már ott is általánosan elismert a közigazgatási jogszabályalkotás lehetősége. A szocialista országokban pedig a szocialista fejlődés kezdeteitől fogva ténylegesen létezett, majd az alkotmányokban is kifejezést

[2] Ld.: *Montesquieu*: A törvények szelleméről. (Tizenegyedik könyv. IV. és VI. fejezet). Fordították: *Csécsy* Imre és *Sebestyén* Pál. A fordítást az eredetivel egybevetette: *Fehér* József. Bp. Akadémiai Kiadó. I. köt. 1962. 312. és köv. old.

[3] Ld.: *Rousseau*: Társadalmi szerződés. (I. könyv VI., II. könyv VI., VII., XI. és III. könyv. I., XII., és XV. fejezetek). II. kiadás. Fordította és a bevezetést írta: *Radványi Zsigmond*. Bp. Phönix—Oravetz Kiadás. 1947. 29. és köv. old.

[4] Ld. erről: Léon *Duguit*: Traité de droit constitutionnel. Tome premier. Théorie générale de l'État. Paris. Fontemoing & Cie, Éditeurs, 1911. 132. old.

[5] „A végrehajtó hatalom nem alkothat törvényt, még ideiglenes jelleggel sem, csak a törvényeknek megfelelő proklamációkat adhatja ki a végrehajtás elrendelésére vagy biztosítására." III. cím IV. fejezet. 1. szakasz 6. cikkely.

[6] Ld.: Félix *Moreau*: Le réglement administratif. Paris, Albert Fontemoing, Éditeur. 1902. 63. és köv. old.

[7] Ld.: pl. az 1831. évi belga alkotmány 67. és 129. cikkelyét, az 1848. évi olasz (piemonti) alkotmány 6. cikkelyét, az 1849. évi német (frankfurti) alkotmány 80. §-át stb.

kapott a közigazgatási szervek, vagy meghatározott közigazgatási szervek jogszabályalkotó hatásköre.

A törvényben történő jogszabályalkotás kizárólagossága, és ezzel együtt különösen a kizárólag törvényen alapuló közigazgatás követelménye tehát a polgári átalakulás ideológusainak elképzeléseivel szemben a gyakorlatban sem realizálódott. Az igaz, hogy ezek megvalósítását — főleg gyakorlati-technikai okok miatt — a későbbi korok alkotmányelmélete sem igényelte. Arról azonban már nem mondott le, és a „jogállam" követelésének elterjedése óta hangsúlyozottan igényelte, hogy törvényekben szabályozzák a közigazgatást, a közigazgatás szervezeti felépítése és tevékenysége törvényben megfogalmazott szabályokon alapuljon. Sőt a közigazgatás tövényességének követelménye alatt is általában ezt értették, vagy — főleg újabban — ezt is a törvényesség érvényesülésének alapvető feltételei között tartották számon.[8] Ilyen értelemben pedig a közigazgatás törvényességének követelménye nem egyszerűen szabályszerűséget jelentett, és nem ezt jelenti ma sem, hanem azt, hogy a közigazgatás a törvényhozó testület absztrakt jogszabályban kifejezett akaratának megfelelően működjön. Már csak az a kérdés, hogy a törvényben szabályozott közigazgatás követelménye konkrétan mit jelentett és hogyan valósult meg a fejlődés során és az egyes jogrendszerekben?

1. A közigazgatás törvényi szabályozása a legmagasabb szinten az *alkotmányban* (alkotmánytörvényben) realizálódhat. Az alkotmány a jogszabályok hierarchiájának az élén áll, éppen ezért ennek semmilyen tárgykörben nincsenek és nem is lehetnek jogi határai. Az alkotmánymódosító törvényeken és esetleg az alkotmánykiegészítő törvények számára előírt szabályozási tárgykörökön kívül nem beszélhetünk jogilag kötelezően előírt alkotmányozási tárgykörökről sem. Az alkotmányozó testület „belátására" van bízva, hogy az alkotmány a közigazgatást milyen tárgykörökben, hogyan és milyen mélységben szabályozza. Erre a területre is érvényes azonban *Kovács* Istvánnak az a megállapítása, hogy „minden államon belül az adott időszak konkrét társadalmi viszonyaitól, ezen belül a társadalmi viszonyok jogi szabályozottságának általános helyzetétől is függ, hogy az alkotmányozó erők a jogilag szabályozott vagy szabályozni kívánt társadalmi viszonyok közül melyeket tartják annyira jelentősnek, vagy még pontosabban: az adott osztályerőviszonyok hatására melyeket kényszerülnek annyira jelentősnek elismerni, hogy azokat az alkotmányban is kifejezésre kell juttatniok. Mégis éppen az írott alkotmányok gyakorlata fokozatosan kialakította — még ha csak megközelítő pontossággal is — nemcsak azoknak a szabályozási tárgyaknak a körét, melyeken általában belül maradva válogatnak az alkotmányozók, hanem egy többé-kevésbé nemzetközileg elismert — mintegy minimális standardként felfogható — szabályozási tárgykör körvonalait is".[9]

El lehet mondani, hogy az első burzsoá alkotmányok megjelenése óta az alkotmányok jóformán mindig rendelkeztek a végrehajtó hatalom vagy a közigazgatás központi szerveiről, megalakításuk módozatairól és funkcióiról, más állami szervekhez, különösen a képviseleti szervhez való viszonyáról, a közigazgatás pénzügyi alapjainak biztosításáról, egyes vezető közigazgatási funkcionáriusok jogállásáról. Sőt ezek közül pl. a közigazgatás csúcsszerveinek (az államfői tisztségnek és a kormánynak) betöltését, illetve megalakítását, továbbá a képviseleti szervhez való viszonyát — mint az államhatalom gyakorlásának súlyponti kérdéseit — alig lehetett az alkotmány szabályozási tárgyköréből elhagyni. Ezekkel azonban nem merült ki a közigazgatás alkotmányi szabályozása, hiszen a fejlődés során az egyes országokban általában az alkotmány más szabályai is érintették — közvetlenül vagy közvetve — a közigazgatást. Nemcsak arról van szó, hogy számos alkotmány intézkedett pl. a helyi igazgatásról, a központi közigazgatási szervek és a helyi igazgatási-önkormányzati szervek viszonyáról, kitért egyes közigazgatási szervek feladatainak és néhány garanciális szempontból jelentős natáskörnek (egyebek között a jogalkotó hatáskörnek) a tárgyalására, hanem ezen túl arról, hogy az alkotmányok a közigazgatási jogalkotásban, hatósági jogalkalmazásban és szervezetirányításban irányt mutató anyagi jogi szabályokat is rendelkezéseik közé iktattak. Így kell értékelni pl. az állampolgárok alapvető jogainak és kötelességeinek alkotmányos szabályozását, ami a közigazgatás szerveire is vonatkozik. Több szempontból eleve meghatározza, vagy legalábbis körülhatárolja a közigazgatási jogalkotás és a közigazgatási jogalkalmazás lehetőségét. De az alkotmányban szabályozott gazdálkodó, szolgáltató és társadalmi szervekre vonatkozó rendelkezéseknek is nyilvánvalóan érvényesülnie kell a közigazgatási szervezetirányító, felügyeleti és ellenőrző tevékenységben. Ezeken kívül tanúi lehettünk továbbá annak, hogy a közigazgatási ügyekben folytatott eljárás néhány jogi garanciája (főleg a hatósági jogalkalmazás bírói felülbírálatának lehetősége) is bekerült több alkotmány rendelkezései közé.

Egyes országokban vitatkoznak arról, hogy az alkotmány meghatározza-e, illetve mennyiben határozza meg a közigazgatási jog alapjait,[10] az azonban nem kétséges, hogy az alkotmány szabályai hosszú idő óta és különösen manapság már eléggé széles körben érintik a közigazgatás szervezetét és működését. Joggal beszélhetünk tehát az alkotmány által kötött közigazgatásról, mégha túloznak is az olyan megállapítások, hogy a közigazgatási jogot „konkretizált alkotmányjognak" lehet felfogni,[11] vagy szó lehetne az alkotmányon alapuló közigazgatásról. Persze a közigazgatás alkotmányos kötöttsége a szabályozási tárgykörök nagyobbik részében is meglehetősen általános jellegű, feltételezi az alkotmány végrehajtására kiadott részletes törvényi vagy más jogi szabályozást. Vannak azonban olyan szabályozási tárgykörök, ahol maga az alkotmány kellő részletességgel szabályozza a köz-

[8] Ld. erről pl.: Ch. *Eisenmann*: Le droit administratif et le principe de légalité. Etudes et Documents du Conseil d'Etat. 11. sz. (1957) 25. és köv. old.; V. I. *Rennyev*: Szocialisticseszkaja zakonnoszty v goszudarsztvennom upravlenyii. Moszkva, Izdatyelsztvo Nauka. 1979. 27. és köv. old.

[9] *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. Akadémiai Kiadó. 1962. 123. old.

[10] Ld. erről pl. a Franciaországban: Charles *Eisenmann*: La théorie des „bases constitutionnelles du droit administratif". Revue du Droit public et de la Science politique en France et à l'étranger. 1972/6. sz. 1346. és köv. old.

[11] A témáról ld.: Fritz *Ossenbühl*: Die Quellen des Verwaltungsrecht. (In: Allgemeines Verwaltungsrecht. 5., neubearbeitete Auflage. Szerk: Hans- Uwe *Erichsen* und Wolfgang *Martens*. Berlin, New York, de Gruyter. 1981. 67. old.

igazgatást, vagy olyan konkrét, a közigazgatást érintő szabályokat állapít meg, hogy nem lehet elvi és gyakorlati akadálya sem az alkotmány közvetlen alkalmazásának. Az alkotmányok általában kellő részletességgel szabályozzák pl. a közigazgatás csúcsszerveinek megalakítását, e szervek szervezetét, funkcióit és hatáskörét, ami lehetővé teszi, hogy e szervek működése magán az alkotmányon alapuljon. Magyarországon pl. nem is létezik az alkotmányon kívül a Minisztertanácsra vonatkozó külön nyilvános jogszabály. De a végrehajtási jogszabály kiadására vonatkozó konkrét alkotmányos felhatalmazás híján nyilvánvalóan közvetlenül, végrehajtási jogszabály közbejötte nélkül érvényesülhetnek a közigazgatásban az alkotmány más szabályai is. Ezt több alkotmány külön is deklarálta. Az európai szocialista országok alkotmányai közül az NDK 1968. évi alkotmányának 107. cikkelye pl. kimondta, hogy az Alkotmány közvetlenül hatályosuló jog. Vagy az 1974. évi jugoszláv szövetségi alkotmány úgy rendelkezett, hogy az alkotmányban biztosított jogok és szabadságok megvalósítása és a kötelességek teljesítése az alkotmány alapján történik. Az egyes jogok és szabadságok megvalósításának módját csak törvényben lehet szabályozni és csakis akkor, ha ezt az alkotmány előírja, vagy ha a megvalósításukhoz ez feltétlenül szükséges (203. szakasz) stb.

2. Az alkotmány sajátos jogi természete eleve kizárja, hogy a törvényben szabályozott közigazgatás követelményét a közigazgatás alkotmányos szabályozásával azonosítsuk. Esetleg kiadhat a parlament a közigazgatást érintő normákat speciális jogszabályi formákban (nálunk országgyűlési határozatban) is, nyilvánvaló azonban, hogy a közigazgatás törvényi szintű szabályozása mindenekelőtt a *rendes törvényhozással* történhet. Ennek többnyire nincsenek is sem szabályozástechnikai, sem elvi akadályai. A polgári demokráciákban és a szocialista országokban az alkotmánymódosításhoz szükséges speciális követelmények számításba vételével a törvényhozó szerv a közigazgatást általában bármilyen tárgykörben, bármilyen tartalommal, és bármilyen mélységben szabályozhatja. Egészen kivételes az a megoldás — mint pl. az 1958. évi alkotmány elfogadása óta Franciaországban —, hogy a törvényhozó szerv szabályozási jogköre az alkotmányban meghatározott szabályozási tárgykörökre van korlátozva. Inkább az a jellemző, hogy a tudományos munkákban és magukban az alkotmányokban ma már több-kevesebb engedménnyel, de általában kifejezetten igénylik is a közigazgatás törvényi szabályozását. Ez az alkotmányjogi megközelítés persze eltávolodott attól a burzsoá forradalmi átalakulás menetében megfogalmazott felfogástól, hogy a közigazgatásnak kizárólag törvényen kell alapulnia, mindamellett az újabb korok közigazgatásának feltételei között is kiemeli és elismeri a törvényi szabályozás garanciális jelentőségét. Ez lehet ugyanis a legfontosabb biztosítéka annak, hogy az igazgatás a demokratikusan létrehozott törvényhozó szerv (vagy formalizált politikai hatalom) akaratának megfelelően működjön. De éppen a legfelsőbb képviseleti szerv (parlament) számára igényelt szabályozási jogkör biztosítékul szolgálhat ahhoz is, hogy az állampolgárokkal és szervezeteikkel szemben hatósági tilalmat, terhet és kötelezettséget csak a társadalmilag valóban indokolt esetben lehessen megállapítani. Sőt az ilyen, társadalmilag „kontrollált", egyeztetett szabályozás igénye újabban az ún. „szolgáltató", továbbá a vállalat- és intézetirányító igazgatás körében is egyre szélesebb körben felmerül.

A törvényen alapuló közigazgatás követelménye ma már az elvek szintjén sem jelenti egy országban sem azt, hogy a közigazgatást kizárólag törvényben lehet szabályozni. Ha eltekintünk a precedensjog lehetőségétől, a törvényi szabályozás kizárólagosságának követelményét, illetőleg a jogi szabályozás delegálásának a tilalmát a legtovább talán az angolszász országokban, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban hangoztatták, de különösen e század 20-as, 30-as éveitől kezdődően itt is mind többen elismerték a delegált közigazgatási jogszabályalkotás szükségét.[12] A törvényen alapuló közigazgatás követelménye éppen ezért az újabb jogrendszerekben inkább azt jelenti, hogy a közigazgatás szervezete és működése törvényen, konkrét törvényi felhatalmazás alapján hozott, vagy legalább általános törvényi felhatalmazás alapján kiadott és a törvények végrehajtását-részletezését szolgáló igazgatási jogszabályokon alapuljon. Ezen túl azonban jól kirajzolódik az az igény is, hogy a törvények lehetőleg minél pontosabban írják körül a felhatalmazásuk alapján vagy egyébként a végrehajtásukra-részletezésükre kiadandó közigazgatási jogszabályok tartalmi kereteit. A közigazgatási jogszabályalkotás tehát — ha nem is olyan mértékben mint a büntetőjogban — a közigazgatás területén is korlátozott. Különösen autonóm közigazgatási jogszabályalkotásra nincs lehetőség. Az ettől eltérő megoldás mindenképpen kivételes. Ez a helyzet a törvényhozás elé nem tartozó szabályozási tárgykörökben Franciaországban, vagy akár Magyarországon is, ahol a kifejezett törvényhozási tárgykörökön kívül, vagy a törvényi szintű jogszabállyal nem szabályozott tárgykörökben a közigazgatási szervek a társadalmi viszonyokat „elsődlegesen", autonóm módon is szabályozhatják.

Ha a közigazgatás az egyes törvényekbe foglalt konkrét vagy általános felhatalmazás alapján csupán végrehajtási-részletező jogszabályok kiadására jogosult, akkor is felmerül a törvényhozásra tartozó szabályozás alkotmányos előírása. Amikor azonban a jogrendszerben a közigazgatás a társadalmi viszonyokat „blanketta"-felhatalmazás alapján lényegében önállóan, vagy autonóm módon szabályozhatja, nyilvánvaló, hogy garanciális szempontból kiemelkedő jelentőségre tesz szert az ún. törvényhozási tárgykörök külön megállapítása. Ez a szempont a múlt században Németországban a „törvényi fenntartás" követelményének megfogalmazásában kapott először nagy figyelmet, ami azt jelentette, hogy az állampolgárok „szabadságát és tulajdonát" érintő közigazgatási beavatkozás csak törvényen alapulhat. A monarchisztikus végrehajtó hatalom beavatkozására tehát a polgárság számára alapvető fontosságú területeken a képviseleti szerv előzetes hozzájárulására volt szük-

[12] Ld. erről pl.: David L. *Shapiro*: The Choice of Rulemaking or Adjudication in the Development of Administrative Policy. Harvard Law Review, 78. köt. 5. sz. (1965); Louis L. *Jaffe*: The Illusion of the Ideal Administration. Harvard Law Review. 86. köt. 7. sz. (1973) 1183. és köv. old.

ség.[13] A törvényi (vagy parlamenti) „fenntartás" követelménye azonban tovább élt a parlamentáris kormányzati rendszer feltételei között is, jóllehet ennek a garanciális jellege és a tartalma is megváltozott. Ma pl. az „alapjogi törvényi fenntartás"-ra helyezik a hangsúlyt, emellett a jogirodalom széles körben felveti, hogy az igazgatás más intézkedéseihez, sőt valamennyi intézkedéséhez is törvényes alap legyen szükséges.[14] Ausztriában igen,[15] az NSZK-ban viszont a pozitív jog már nem ismerte el ezt az általános követelményt. Az alkotmány és esetleg más törvényhozási aktusok csak egyes tárgykörök — elsősorban az alkotmányos alapjogok — tekintetében írták elő kifejezetten a törvényi szabályozás szükségét. Egyéb tárgykörökben a törvényi szabályozás csupán potenciális lehetőség. Az azonban igaz, hogy a közigazgatás csak olyan konkrét törvényi felhatalmazás alapján adhat ki mindenkire kötelező jogszabályt, amely megjelöli a szabályozás tárgyát, célját és tartalmi kereteit. A törvényhozási tárgykörök megállapítása azonban napjainkban is főleg olyan országokban fejezi ki a törvényhozás garanciális szerepét, ahol mindenkire kötelező autonóm közigazgatási jogszabály-alkotásra is van lehetőség. Franciaországban pl. a parlament az 1958. évi alkotmány elfogadása óta nem jogosult arra, hogy bármely társadalmi viszonyt törvénnyel szabályozzon, de ami egyebek között a közigazgatást illeti, az alkotmány szerint törvény állapítja meg azokat a szabályokat, amelyek az állampolgári jogokra és az állampolgári szabadságok gyakorlásához szükséges garanciákra, állampolgárok és javaik honvédelmi célokból való korlátozására, bármilyen adó alapjára, mértékére és begyűjtési módjára, a közintézmények kategóriáinak megállapítására, az állam polgári és katonai alkalmazottait megillető alapvető garanciákra vonatkoznak. Törvény határozza meg továbbá a honvédelem általános szervezetének, a helyi önkormányzatok önállóságának, hatáskörének és pénzügyi forrásainak, az oktatásnak és a társadalombiztosításnak az alapvető elveit is. Pénzügyi törvények határozzák meg az állam pénzügyi forrásait és kötelezettségeit, az ún. programtörvények az állam gazdasági és szociális tevékenységének a céljait stb. (34. cikkely). De az univerzális parlamenti szabályozási jogkör elismerése mellett kifejezett törvényi szabályozás alá tartozik a közigazgatás szervezetének és működésének több vetülete a hatályban levő magyar alkotmány alapján is. Minisztériumokat pl. törvénnyel lehet létesíteni. A Minisztertanács tagjainak és az államtitkároknak a jogállását, valamint a felelősségre vonásuk módját törvény szabályozza. A tanácsokra vonatkozó részletes szabályokat törvény állapítja meg. Az Országgyűlés meghatározza a népgazdasági tervet, megállapítja az állami költségvetést és jóváhagyja végrehajtását. Törvény állapítja meg az állampolgárok alapvető jogaira és kötelességeire vonatkozó szabályokat, az állami tulajdonnak és az állam kizárólagos gazdasági tevékenységének a körét, valamint az állami vállalatok és gazdálkodó szervek önálló gazdálkodásának módját és a rájuk bízott vagyonért való felelősséget is.

A törvényi szabályozás előírása annak elismerését jelenti, hogy a közigazgatásnak is vannak olyan összefüggései, ahol különös érdek fűződik a szervezeti és működési kérdések parlamenti megállapításához. Úgy tűnik azonban, hogy a kifejezett törvényhozási tárgykörök meghatározásakor alkotmányunk meglehetősen „mértéktartó" a szabályozás terjedelmét és mélységét tekintve egyaránt. Ami a törvényi szintű szabályozás terjedelmét illeti, a jogirodalom pl. indokoltan vetette fel azt a követelményt is, hogy a közigazgatás szervezetére és eljárására vonatkozó alapvető kérdések törvényi szintű szabályozása mellett minden esetben a legmagasabb szintű érdekkifejező, érdekegyeztető szervnek törvényben kellene statuálni a közigazgatás funkcióit, vagyis általában törvényben kellene megszabni, hogy a különböző szervek és az állampolgárok viszonyaiban milyen célok érdekében léphet fel a közigazgatás.[16] De főleg az tehető kifogás tárgyává, hogy a kifejezett törvényhozási tárgykörökben nincsenek általános alkotmányos korlátai nem csupán a törvényerejű rendeletalkotásnak, hanem a végrehajtási-részletező jellegű közigazgatási jogalkotásnak sem. A jogirodalomban voltak olyan törekvések, amelyek ezt a helyzetet a kifejezett törvényhozási tárgykörök kizárólagos törvényhozási tárgykörökként való felfogásával kívánták orvosolni,[17] az azonban már mindenképpen indokolt, hogy ezekben a tárgykörökben legfeljebb csak konkrét törvényi felhatalmazás alapján, a szabályozás tárgyának törvényben pontosan meghatározott keretei között kerüljön sor végrehajtási-részletező jellegű közigazgatási jogszabályalkotásra. Egyébként ne csak a szabályozás alapjait, hanem a részleteket is törvény állapítsa meg. Enélkül a törvényi szabályozás követelménye értéktelenné válna. A közigazgatás lényegileg „szabadon" szabályozhatná a kifejezett törvényhozási tárgyköröket is.

A különböző jogrendszerekben jelentős eltérések vannak ugyan abban, hogy a közigazgatást milyen tárgykörökben kell törvénnyel szabályozni, meg kell azonban mondani, hogy a szabályozás gyakorlatában a különbségek már nem ennyire nyilvánvalók. A parlament univerzális jogalkotó hatáskörének elismerése mellett ugyanis a polgári demokráciákban és az európai szocialista országokban a közigazgatás szervezete és működése mind szélesebb körben közvetlenül visszavezethető az alkotmányra, vagy valamilyen törvényi szintű jogszabályra. Szinte általános törekvés a közigazgatásra vonatkozó jog alapvető szabályainak törvényekbe, törvénykönyvekbe foglalása. Ha a közigazgatási jog átfogó, általános kodifikálására a közigazgatási intézmények túlságosan heterogén természete miatt nincs is lehetőség, igen elterjedt a közigazgatás különböző „szelvényeire", a közigazgatás szervezetére, személyzetére, külső eljárására, az egyes

[13] Ld. erről: Otto *Mayer*: Deutsches Verwaltungsrecht. Erster Band. Dritte Auflage. München und Leipzig. Verlag von Duncker & Humblot. 1924. 69. és köv. old.; Fritz *Fleiner*: Institutionen des Deutschen Verwaltungsrecht. Sechste und siebente Auflage. Tübingen, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1922. 121. és köv. old.

[14] Ld. erről pl.: Andreas *Wittern*: Goundriss des Verwaltungsrechts. 14. Auflage. Köln—Stuttgart—Berlin—Mainz, Kohlkammer. 1981. 17. old.; Hartmut *Maurer*: Allgemeines Verwaltungsrecht. 2. Auflage. München, Verlag C. H. Beck. 1982. 75. és köv. old.

[15] 1920. évi alkotmány 18. cikkely (1) bek.

[16] *Madarász* Tibor: Az államigazgatási anyagi jog komplex elemzése. Doktori értekezés. Bp. 1984. Kézirat. 399. old.

[17] Ld. pl.: *Kovács* István: A törvény és törvényerejű rendelet problematikájához. Állam- és Jogtudomány, 1973. 3. sz. 354. old.

szakigazgatási ágazatokra vagy alágazatokra vonatkozó általános szabályok külön-külön kódexbe foglalása.[18] Ez a folyamat az utóbbi egy-két évtized hazai jogalkotási gyakorlatában talán még külön is szembetűnő. Az azonban igaz — és ez is többé-kevésbé általános jelenség —, hogy a közigazgatás törvényi szabályozása általában csak a szabályozás elveit, „kereteit" adja meg, a tényleges magatartási szabályok a legtöbb esetben nem ebben, hanem a végrehajtásra-részletezésre kiadott közigazgatási jogszabályokban találhatók. Sőt az sem túlzás, ha úgy fogalmazunk, a közigazgatás világában a legreálisabb a veszélye annak, hogy „kiirtjuk" a jogot a törvényi szintről".[19] Ma már ott tartunk, hogy különösen a szakágazati és alágazati törvények elképzelhetetlenek a hozzájuk kapcsolódó közigazgatási jogszabályok nélkül, amelyekre csak megszokásból használjuk a „végrehajtási jogszabály" terminológiát, holott ezek nagyrészt a tényleges magatartási szabályokat tartalmazzák.[20] Célszerűségi okokból „olyan" törvényekkel operálunk, amelyek alig alkalmasak a társadalmilag kontrollált igazgatás biztosítására. Nem kétséges, hogy ezt az irányt csak a törvények szabályozó szerepének erősítésével lehet megállítani, illetőleg visszafelé fordítani.

3. Az európai szocialista országokban a közigazgatás és általában a társadalmi viszonyok törvényi szintű szabályozásának sajátos formája a *törvényerejű rendelet*alkotás. A jogalkotásnak ez a formája nemcsak azért törvényi szintű, mert ereje a törvényekével egyenlő, hanem azért is, mert a legfelsőbb képviseleti szervekhez tartozó, tagjaik közül választott szűkebb testületek, és — bár a szerepük nem uniformizálható —[21] semmiképpen sem az aktív közigazgatáshoz tartozó szervek adhatnak ki ilyen formában jogszabályt.

Az állami főhatalom állandó gyakorlására hivatott szűkebb testületek törvényerejű rendeletek — törvénypótló, törvénymódosító és a törvény végrehajtását felfüggesztő, törvényt hatályon kívül helyező jogszabályok — kiadására való feljogosítása a szocialista országokban különböző mértékű. (Az alkotmány elfogadása és módosítása, végrehajtásának felfüggesztése és hatályon kívül helyezése természetesen nem tartozik hatáskörükbe.) Ez a jogkörük talán Magyarországon a legszélesebb. Magyarországon, ha az Országgyűlés nem ülésezik, az Országgyűlés jogkörét az Elnöki Tanács gyakorolja. Az Elnöki Tanács által alkotott jogszabályok törvényerejű rendeletek. Ezeket az Országgyűlés legközelebbi ülésén be kell mutatni. Lengyelországban az Államtanács a Szejm ülésszakai közötti időben törvényerejű rendeleteket hoz. Ezeket már *jóváhagyás végett* a Szejm legközelebbi ülésszaka elé terjesztik. Romániában az Államtanács a Nagy Nemzetgyűlés ülésszakai közötti időben törvényerővel rendelkező jogszabályokat alkot. A törvényerejű jogszabályokat a törvények elfogadására vonatkozó eljárásoknak megfelelően *megvitatás végett* az első ülésszakon a Nagy Nemzetgyűlés elé terjesztik. Az egységes országos gazdasági-társadalmi fejlesztési tervet, az állami költségvetést, valamint a költségvetési év általános zárszámadását az Államtanács csak akkor fogadhatja el, ha a Nagy Nemzetgyűlés rendkívüli körülmények miatt nem ülhet össze. Csehszlovákiában amikor a Szövetségi Gyűlés nem ülésezik, hatáskörét — bizonyos korlátok között — a Prezidium gyakorolja. Akkor, ha olyan *halaszthatatlan* intézkedés szükséges, amelynek megvalósításához törvény lenne szükséges, a Prezidium törvényerejű intézkedést ad ki. Ezt a Szövetségi Gyűlés legközelebbi ülésszakán jóvá kell hagyatni. Ennek hiányában a törvényerejű intézkedés hatályát veszti. A Szovjetunióban a Prezidium viszont már csak arra jogosult, hogy a Legfelsőbb Szovjet ülésszakai közötti időben szükség esetén *módosítsa* a hatályos törvényhozási aktusokat. A Legfelsőbb Szovjet legközelebbi ülésszakán a törvénymódosító jogszabályokat jóváhagyásra elő kell terjeszteni. Bulgáriában az Államtanács a Nemzetgyűlés ülésszakai között sürgős esetben módosíthatja és kiegészítheti a törvények *egyes rendelkezéseit*, ezek azonban a Nemzetgyűlés következő ülésszakán jóváhagyásra szorulnak. Törvények módosítására, hatályon kívül helyezésére, vagy a jogilag még nem szabályozott társadalmi viszonyok legfelsőbb szintű szabályozására az Államtanács csak háború esetén jogosult, amikor a Nemzetgyűlést lehetetlen összehívni. Végezetül, ezeknél is szűkebb Jugoszlávia Elnökségének felhatalmazása. Törvényerejű rendelet alkotására csak *hadiállapot idején, vagy közvetlen háborús veszély esetén* jogosult. Az Elnökség ezeket a rendeleteket jóváhagyás céljából a Képviselőház elé terjeszti, — mihelyt ennek lehetősége van összeülni. Az azonban egyedülálló kivétel, hogy az NDK hatályos alkotmánya már nem is biztosít az Államtanács részére törvényerejű rendelet alkotására hatáskört.

A törvényerejű rendeletek szerepe az alkotmányok rendelkezései szerint eltérő. Ezen kívül lényeges különbségeket tapasztalhatunk a törvényerejű rendeletalkotás tényleges gyakorlatában is. Lengyelországban és Magyarországon pl. az alkotmány a parlament ülésszakai közötti időben nem korlátozza az ilyen jogalkotást, a gyakorlat azonban nyilvánvalóan eltérő. A Bécsi Társadalomtudományi Kutatásokat és Dokumentációt Koordináló Európai Központ szervezésében folytatott nemzetközi jogforrás-kutatás adatai szerint a vizsgált időszakban Lengyelországban az Államtanács alig alkotott törvényerejű rendeletet, 1970—79 között csak 1972-ben és 1974-ben adott ki 2—2, 1976-ban és 1977-ben pedig 1—1 ilyen jogszabályt.[22] A törvényerejű rendeletalkotás tehát nem csupán kivételes, hanem rendkívüli jellegű. Magyarországon viszont ugyanebben az időben az évenként kiadott törvényerejű rendeletek száma 24—40 között váltakozott, éves átlagban 32 tvr-t adtak ki. Ez a mennyiség még akkor is igen jelentős, ha a belső jogalkotás szempontjából éves átlagban csak 15 törvényerejű rendelettel lehet számolni. A többi törvényerejű

[18] Ld. erről: *Szamel* Lajos: Államigazgatási jog. Az „Állam- és Jogtudományi Enciklopédia" I. kötetében. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 197. és köv. old.

[19] Ld. erről: *Schmidt* Péter: Szocializmus és államiság. Tanulmányok. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 143. old.

[20] Ld. erről *Kulcsár* Kálmán: A társadalom és jogalkotás. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz. 238. old.; *Samu* Mihály: A jogalkotás főbb jogpolitikai összefüggései. „A jogalkotás jogpolitikai elveiről" c. tanulmánykötetben. Bp. Igazságügyi Minisztérium Tudományos és Tájékoztatási Főosztály kiadványai. 1983. 37. old.

[21] Ld. erről: *Lőrincz* Lajos: A kormányzat rendszerének változásai a szocialista országokban. Jogtudományi Közlöny, 1983. 5. sz. 371. és köv. old.

[22] Ld.: Adam *Lopatka*—Anna *Szklennik*: Quantitative Analysis of the Sources of Law in the Polish Peoples Republic. Warszawa, Sokszorosított kézirat. 1982. 17. és köv. old.

rendelet nemzetközi szerződések becikkelyezését tartalmazta. Magyarországon tehát a törvényerejű rendeletekkel történő jogalkotás nem rendkívüli, hanem rendszeres jogalkotó tevékenységként értékelhető. Különösen akkor, ha tudjuk, hogy az éves átlagban hozott 15 törvényerejű rendelet mellett évenként csak öt törvényt alkottak, továbbá igen gyakori, hogy a törvényerejű rendeletek nem csupán törvénymódosító szabályokat tartalmaztak, hanem elsődlegesen szabályozták a különböző társadalmi viszonyokat. Ha ehhez hozzávesszük, hogy törvényerejű rendeleteket bizonyos körben a kerettörvények részletezésére is szokás kiadni, úgy is mondhatnánk, hogy a törvényerejű rendeletalkotás Magyarországon rendes jogalkotó tevékenység,[23] amit sok esetben a parlamenti ülésszakoktól függetlenül előre megterveznek.

1949-ben létrehívott Elnöki Tanács ma is korszerű, demokratikus intézmény. Az egyszemélyi államfő intézményével összevetve alternatívát teremt a hagyományosan „államfői" feladatok demokratikus ellátására. Emellett a demokratikus elvek érvényesülése szempontjából elfogadható kereteket kínál arra is, hogy az Országgyűlés ülésszakai közötti időben halaszthatatlan esetben helyettesítse az Országgyűlést, illetve rábízzák azokat a feladatokat, amelyekkel nem célszerű ugyan az Országgyűlést terhelni, de az sem kívánatos, hogy ezek közjogilag alacsonyabb szintre, vagy igazgatási útra tartozzanak. Az Elnöki Tanács kényelmi, vagy más bürokratikus szempontok miatt azonban nem válhat „kis országgyűléssé", az országgyűlési funkciókat ellátó „rendes" szervvé még az évenként 2—4 alkalommal rövid ülésszakokra összeülő Országgyűlés esetében sem. Hogy vannak ilyen veszélyek, azt a törvényerejű rendeletalkotás tapasztalatai is mutatják. Az Országgyűlés szerepének kibontakoztatását gátló ilyen akadályok azonban jogi eszközökkel elháríthatók. Éspedig úgy, hogy az alkotmány korlátozza az Elnöki Tanács Országgyűlést helyettesítő szerepét. Ami ezen belül az Elnöki Tanács jogalkotó szerepét illeti, biztosítani lehetne pl., hogy az alkotmánymódosításon túlmenően legmagasabb szinten törvény szabályozza az alkotmányban vagy törvényekben meghatározott törvényhozási tárgyköröket. Törvények végrehajtásának felfüggesztése és a törvények hatályon kívül helyezése csak törvénnyel történjen. Az Elnöki Tanács törvényerejű rendelet kiadására csak akkor legyen jogosult, ha az Országgyűlés ülésszakai közötti időben halaszthatatlanul szükséges a hatályos törvények egyes rendelkezéseinek módosítása, azzal, hogy ezeket a törvényerejű rendeleteket az Országgyűlés legközelebbi ülésén jóvá kell hagyatni. Ez elegendő garanciát teremtene az Országgyűlés alkotmányban megfogalmazott törvényhozó szerepének az érvényesüléséhez, ugyanakkor nem emelne akadályokat az elé, hogy kellő előkészítés után az Elnöki Tanács más területeken továbbra is — akár „rendes" jogalkotó szervként — jogszabályokat (rendeleteket, normatív határozatokat) alkosson. Ennek talán csak az lehetne a jogi korlátja, hogy a kifejezett törvényhozási tárgykörökben konkrét, egyébként pedig általános törvényi felhatalmazás alapján adhatna ki a törvények végrehajtását-részletezését szolgáló jogszabályt. Mindamellett korlátok közé szorítaná az Elnöki Tanács jogalkotó tevékenységét a jogalkotás-politikának az a törekvése is, amely a társadalmi viszonyok elsődleges szabályozását egyre inkább törvényhozási útra tereli.

[23] Ld. *Kovács* István: A törvény és törvényerejű rendelet problematikájához. i. h. 378. és köv. old.

Éliás Pál

Az idegenjog néhány kérdéséről

I.

1. Valamely állam területén tartózkodó személyek köre szinte sohasem azonos az adott állammal állampolgársági viszonyban álló személyekével: az állampolgárokon kívül mindig tartózkodnak ott más állampolgárságú, kétes, vitás állampolgárságú vagy éppen állampolgárság nélküli személyek, egyszóval: külföldiek. Mivel az állam területi főhatalma mindazokra a személyekre kiterjed, akik az államterületen tartózkodnak, s az természetesen érvényesül a külföldiekkel szemben is, az államnak meg kell határoznia az álláspontját a vele kapcsolatba került külföldiekre nézve. A külföldiek (vagy régebbi kifejezéssel az idegenek) jogállását különböző jogszabályok rendezik, amelyeket gyűjtőfogalommal idegenjognak szokás nevezni.[1] Tehát az idegenjog vagy másként a külföldiek joga azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek az adott állam jogszabályban kifejezett állásfoglalását fejezik ki a vele állampolgársági kötelékben nem álló, de különböző társadalmi viszonyokban vele kapcsolatba került természetes vagy jogi személyek helyzete (jogai és kötelességei) tekintetében. Minthogy minden állam maga hoz létre olyan belső jogszabályokat, amelyek ott a külföldiek jogi helyzetére vonatkoznak, ez a szabályozás és így a külföldiek helyzete sohasem volt egységes; helyzetüket alapvetően az befolyásolta, hogy melyik állam területén tartózkodtak. Változott a helyzetük továbbá az egyes történelmi korszakokban is, ezt azonban alapjában véve jogaik korlátozása jellemezte. „Az idegenek ősidők óta megkülönböztetés tárgyai voltak. Ha nem tekintették

Éliás Pál osztályvezető, Külügyminisztérium Konzuli Főosztály (Budapest).

[1] *Nagy* Károly: Az egyének és jogi személyek sérelmére elkövetett nemzetközi jogsértések. Acta Juridica et Politica, Tom. XXV. Fasc. 4. Szeged, 1978. 12. old.

őket jogon kívülinek mint Róma korai időszakában, akkor is ellenségesség és bizalmatlanság vette őket körül."[2]

Az ipar és a kereskedelem elterjedésével a késői középkorban javult a külföldiek helyzete is, elsősorban annak következtében, hogy a központi államhatalom megerősödött és képes lett arra, hogy garanciákat nyújtson a kereskedők számára a helyi feudális urakkal szemben.[3]

A külföldiek helyzetének javulása azonban távolról sem jelentette azt, hogy jogállásuk a belföldiekével azonos lett volna: azt továbbra is számos korlátozás határozta meg, például az ingatlanok tulajdonjogának adásvétel vagy öröklés útján történő megszerzése, vagy a munkavállalási jog terén. A szabályozást egészen a legutóbbi időkig a belső jog erős túlsúlya jellemezte, míg a nemzetközi jogi rendezés viszonylag szerény szerepet játszott és főként a II. világháborút követően kapott lendületet az emberi jogok jogintézményének előtérbe kerülésével.

2. Az idegenjog fogalmát a már idézett tanulmány szerzője úgy határozza meg, hogy az a külföldiek jogállását rendező jogszabályok összessége.[4] A magyar nemzetközi magánjogról a közelmúltban megjelent összefoglaló munka[5] szerzőinek definíciója az idegenjogot olyan jogszabályok együtteseként jelöli meg, amelyek *1)* a személyi forgalom rendészeti-igazgatási elemeit fejezik ki (például a vízumra, letelepedési engedélyre, munkavállalásra, ipari és kereskedelmi tevékenységre vonatkozó normák); *2)* amelyek a külföldi vállalatok elismerésére, tevékenységük belföldi feltételeire vonatkoznak, illetve ahhoz saját vállalati-társasági jogi szabályokat állapítanak meg a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának különböző területein; *3)* olyan jogilag is megfogalmazott általános elvek, amelyek a külföldiek belföldi polgári jogi és kereskedelmi jogi ügyleteire általában is irányadók. Az utóbbi meghatározás álláspontunk szerint feltétlenül kiegészítést kíván, de az idegenjog tárgyára és jogrendszerbeli helyére még később visszatérünk.

Fogadjuk el tehát a már idézett szerzők fogalommeghatározását: Az idegenjog az a szabályösszesség, amely a külföldiek sajátos, a belföldiektől eltérő, vagy az éppen azokkal azonos jogot biztosító jogállását fejezi ki, illetve alapítja meg. E normák rendeltetése az, hogy a külföldi természetes (és jogi) személyek jogi helyzetét — külföldi jellegükre tekintettel — a belföldi személyekre vonatkozó normákhoz képest kiegészítő, esetenként módosító szabályokkal rendezzék.

Az idézett szerzők megállapítják azt is, hogy az idegenjog körébe tartozó normák nem kollíziós, hanem anyagi normák. E tételhez hozzá kell fűznünk a következőket: az idegenjogi normák anyagi jogi jellege általánosnak tekinthető, ha csak a szűkebb értelemben vett hazai jogi szabályokat vizsgáljuk. Figyelembe véve azonban a külföldiek jogállását érintő, s már nagy számban kötött nemzetközi szerződéseket (pl. a jogsegélyszerződéseket) úgy véljük, a tétel nem fogalmazható meg ilyen határozottsággal: a jogsegélyszerződések nagyrészt ugyanis kollíziós szabályokat állapítanak meg, a jogrendezésnek csak közvetett módját jelentik. Vannak azonban közvetlen jogrendező normákat megállapító nemzetközi szerződéseink is, mint amilyenek például — legalábbis részben — a szociálpolitikai egyezmények. Azt mondhatjuk tehát, hogy a külföldiek jogi helyzetét meghatározó jogszabályok különböző természetűek: egy részük kollíziós norma, más részük pedig közvetlenül állapít meg jogokat és kötelezettségeket.

3. Az idegenjog forrásait vizsgálva megkülönböztethetünk olyan jogszabályokat, amelyek egyrészt kizárólag a külföldiek jogállására vonatkoznak (a külföldi szerző[6] által alkalmazott felosztáshoz magyar példát keresve ilyen a magyar jogalkotásban a külföldiek magyarországi tartózkodásáról szóló 1982. évi 19. tvr.), másrészt, amelyek más általános normatív aktusok önálló fejezeteként, címeként vagy másképpen megkülönböztetett részeként szabályozzák a külföldiek helyzetét (ilyen az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről szóló 1982. évi 17. tvr-nek a „nem magyar állampolgár házasságkötése" megjelölésű címe), s végül harmadik részt az olyan átfogó jogszabályok, melyek egyaránt vonatkoznak az állampolgárokra és a külföldiekre (alapvetően ilyen a Büntető Törvénykönyv).

A fenti, kissé formális felosztásnál nagyobb jelentősége van annak az osztályozásnak, mely szerint egyrészt szűk értelemben vett belső jogforrásokat, másrészt a nemzetközi jognak a belső jog részévé tett szabályait kell megkülönböztetnünk. A vizsgálatot az sem könnyíti lényegesen, ha figyelmünket elsősorban a szűkebb értelemben vett belső jogi normákra fordítjuk, hiszen ahogyan a külföldiek magyarországi jogállásáról írott kis számú önálló tanulmány egyikének szerzője is írja,[7] a külföldieket érintő jogszabályok jogágazati jellegüket tekintve is igen sokszínűek. A magyar jogrendszernek szinte mindegyik ágazatában találunk olyan jogszabályokat, amelyek bizonyos feltételek mellett külföldiekre vonatkoznak.

Az előzőeknek megfelelően a magyar idegenjogot mint egészet egyik jogághoz tartozónak sem tarthatjuk, hanem olyan jogterületként jelölhetjük meg, amely külföldi természetes (és jogi) személyek különböző társadalmi viszonyait más-más szabályozási módszerrel rendező (nemzetközi jogi eredetű és kizárólagosan belső) jogszabályokat egyaránt magában foglal. Éppen, mert az idegenjogot nem tartjuk önálló jogágnak, a szokásos elhatárolás nem végezhető el: az idegenjogot nem tudjuk elhatárolni olyan jogágaktól, melyeknek bizonyos elemei egy adott szempont szerint csoportosítva részei ennek a komplex jogterületnek (tudniilik az idegenjognak) is, ami azonban nem változtatja meg e normák alapvető jogági hovatartozását. Egy tekintetben mégis szükségesnek látszik a viszony tisztázása, mégpedig a nemzetközi magánjog és az idegenjog között. A nemzetközi magánjog fogalma

[2] *Lillich*, Richard B.: Duties of States Regarding the Civil Rights of Aliens (Collected Courses of the Hague Academy of International Law. 1978. Hague, 343. old.

[3] Ld. *Nagy* Károly i. m. 12. old.

[4] *Nagy* Károly i. m. 12. old.

[5] *Mádl* Ferenc—*Vékás* Lajos: A magyar nemzetközi magánjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1981. 179. old.

[6] Ld. *Galenszkaja*, L. N.: Pravovoje polozsenyije inosztrancev v SZSZSZR. Moszkva, Mezsdunarodnije otnosenyija. 1982. 7—8. old.

[7] *Ádám* Antal: A külföldiek fontosabb jogai és kötelességei a Magyar Népköztársaságban. Jogtudományi Közlöny, 1961. 6. sz. 351. old.

és ennélfogva a tárgya is mind a mai napig vitás mind a nemzetközi, mind a magyar jogi irodalomban. A számos elmélet, a sokfajta felfogás közül az általánosabb a nemzetközi magánjogot a kollíziós jog értelmében érti.[8] Így jellemzi a nemzetközi magánjog hagyományos felfogását a korábban már idézett összefoglaló munka egyik szerzőjének újabb tanulmánya is.[9]

Ezzel szemben van olyan nézet, amely szerint a nemzetközi magánjog körébe kell sorolni azokat a normákat is, amelyek anyagi jogi úton szabályoznak külföldi elemet magában foglaló magánjogi viszonyt (nemzetközi magánjog egyenlő: kollíziós normák, plusz nemzetközi elemet feltételező anyagi jogi normák összessége). A dolog azonban tovább bonyolódik — éppen az idegenjoggal. Franciaországban és általában a latin nyelvű országokban az irodalomban uralkodó felfogás a nemzetközi magánjog tárgyának tekinti a külföldiek jogi helyzetének szabályozását. A német és az azt követő svájci, skandináv nemzetközi magánjogi elmélet a nemzetközi magánjogot a jogszabálykollízió kérdéseire korlátozza és a külföldiek jogi helyzetét szabályozó jogszabályokat egy külön jogágba, az „idegenjogba" (Fremdenrecht) utalta.[10] A szocialista államok irodalmában túlnyomónak mondható nézet szerint nem tekinthetjük a nemzetközi magánjog tárgyának a külföldiek jogi helyzetének szabályozását, mert ezeknek a szabályoknak a legnagyobb része nem is polgári jogi, hanem államigazgatási jogi természetű és már ezért is kívül esik a nemzetközi magánjog területén.[11]

Ezzel a többségi véleménnyel ellentétes olyan álláspont is felbukkan a szocialista jogi irodalomban,[12] mely szerint a nemzetközi magánjog területéhez tartoznak a kollíziós normákon és a külföldiek jogi helyzetét meghatározó szabályokon kívül az állampolgárság megszerzését és elvesztését szabályozó normák is. A nemzetközi magánjog művelőinek egy része, bár a nemzetközi magánjogot klasszikus, szűkebb értelemben fogja fel, de a külföldiek jogállását — az igazgatási jellegű normákat is — gyakorlati okokból itt ismerteti.[13]

A magyar nemzetközi magánjogot legújabban összefoglaló munka a nemzetközi magánjogot eredeti, kollíziós jogi értelmében fogja fel,[14] — s ugyancsak kitér a külföldiek jogállásának nem polgári jogi elemeire.

Anélkül, hogy a vita egészét illetően állást kívánnánk foglalni, véleményünk a nemzetközi magánjog és az idegenjog viszonyát tekintve az, hogy az idegenjogot komplex joganyagként kell kezelnünk, mely a külföldi természetes személy (továbbá a jogi személy) jogállásának teljes spektrumát átfogja. Amennyiben pedig az idegenjogi viszony lehetséges alanyainak helyzetét átfogó módon vizsgáljuk, rögtön kiderül, hogy ezek a legkülönbözőbb (nemzetközi magánjogi, büntetőjogi, államigazgatási stb.) jogviszonyok. Mindezeket lehetetlen a nemzetközi magánjog fogalmába és tárgyába belezsúfolni. Az idegenjog egymástól lényegesen eltérő társadalmi viszonyokat, különböző módszerekkel szabályozó jogszabályok célszerűségi szempontok szerint kiválasztott összessége: komplex jogterület, mely — többek között — magában foglalja a külföldi jogalanyok jogképességének, cselekvőképességének, személyi állapotának stb. megítélésére vonatkozó, s egyébként a nemzetközi magánjog tárgykörébe eső szabályokat is. Véleményünk így ellentétes azoknak a jogászoknak az álláspontjával, akik az idegenjogot a nemzetközi magánjog keretein belül helyezik el. Odáig így eljutottunk, hogy az idegenjog nem jogág, hanem jogterület, s hogy vázoltuk álláspontunkat viszonyáról a nemzetközi magánjoggal. Most válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy ha ezek a különböző társadalmi viszonyokat szabályozó jogszabályok nem azonos jogág részei, mi teszi őket eggyé, egy jogterületté. Azt mondhatjuk ilyen összetartozó kapocs több is van. A jogi szabályozás oldaláról közelítve meg kell állapítanunk azt, hogy e területnek mégis van körülhatárolható tárgya: nevezetesen a külföldi természetes vagy jogi személyek társadalmi viszonyai egy a sajátjukon kívül eső, másik szuverén jogalkotó viszonylatában.

A jogtudományi oldalt vizsgálva első helyre a nemzetközi személyi és vagyoni forgalom minden korábbinál gyorsabb ütemű növekedése által támasztott gyakorlati igényeknek megfelelő elméleti feldolgozást, s ennek alapján az esetleg számításba jöhető egységes, vagy egységes szemléletű jogszabályalkotás megalapozását, másodikra pedig az idegenjog jogtudományi hagyományait tesszük.

II.

Az idegenjog általában a hatályos magyar jogban

1. A külföldiek jogi helyzetét hazánkban elsődlegesen az határozza meg, hogy a Magyar Népköztársaság szocialista állam (Alkotmány 2. § (1) bek.). Társadalmi rendszerünket és ebből következően jogrendszerünket is a szocialista demokratizmus hatja át. Külpolitikánk a két alapvető társadalmi rendszer békés egymás mellett élésének, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak elvéből és a szocialista államok szoros baráti együttműködésének követelményéből indul ki. Ezt az Alkotmány 5. § (2) bekezdése a következőképpen tartalmazza: „A Magyar Népköztársaság mint a szocialista világrendszer része, fejleszti és erősíti barátságát a szocialista országokkal; a béke és az emberi haladás érdekében együttműködésre törekszik a világ valamennyi népével és országával." Jogrendszerünk fenntartás nélkül érvényesíti a nemzetek teljes egyenlőségének elvét. Nem enged meg semmiféle hátrányos megkülönböztetést a polgárok között nemzeti, faji, vallásfelekezeti, nemi ismérvek alapján.

Mindezek az elvek természetesen meghatározó módon befolyásolják a külföldiek jogi helyzetét is.

[8] *Mádl* F.: Külkereskedelmi monopólium, nemzetközi magánjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1966. 33—37. old.

[9] *Vékás* Lajos: A nemzetközi magánjog új irányai, a jogág alapproblémáinak exponálása. Állam- és Jogtudomány, XXVI. 1983. 4. sz. 560—590. old. Ld. különösen 565., 576. old.

[10] *Szászy* István: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Bp. 1962. 18—23. old.

[11] *Boguszlavszkij*, M. M.—*Rjubanov*, A. A.: Pravovoje plozsenyije inosztrancev v SZSZSZR. Moszkva, 1959. 24. old.

[12] *Cunov*, Todor: Megunarodno privatno pravo. Szkopje, 1975.

[13] Ld. pl. *Réczei* L.: Nemzetközi magánjog. Bp. 1961., *Bystrycky*, R.: Zaklady merinarodniho prava soukromého. Prága, 1958.

[14] *Mádl* F.—*Vékás* L.: i. m. 25—28. old.

Jogrendszerünk a belföldi jogegyenlőség elve alapján áll. Ezt az elvet a nemzetközi magánjogról szóló 1979. évi 13. tvr. 15. § (1) bekezdése a következőképpen fogalmazza meg: „ A *külföldi állampolgár* és *hontalan* jogképességére és cselekvőképességére, továbbá személyi és vagyoni jogaira, valamint kötelezettségeire — ha jogszabály másként nem rendelkezik — ugyanazokat a szabályokat kell alkalmazni mint a belföldiekre."

A nemzetközi magánjogi tvr. fenti szabályának alapjai megtalálhatók az Alkotmány és a Polgári Törvénykönyv rendelkezéseiben is. Az Alkotmány 61. §-a, illetve a Ptk. 8. §-a ugyanis általában megtilt minden nemi, felekezeti, vagy nemzetiségi alapon álló megkülönböztetést. A belföldi jogegyenlőség elve azonban nem szó szerint értendő, a külföldiek és a belföldiek jogi helyzete nem lehet teljesen ugyanaz, hiszen a fenti elvek deklarálása mellett is vannak olyan jogok és kötelezettségek, amelyek csakis a magyar állampolgárokat illetik meg, illetve terhelik; a magyar állampolgársági jogviszony kizárólagos tartalmi elemei.[15] Nem célunk, hogy ehelyütt a külföldiek jogi helyzetéről a különböző társadalmi viszonyokra akárcsak rövid ismertetést is nyújtsunk. Az eddigiekből is következik azonban, hogy Magyarországon nincs olyan jogszabály, mely átfogóan rendezné legalábbis alapvető vonásaiban az idegenjog teljes tárgykörének alapjait. Ezzel a tétellel szemben természetesen ellenérvek is felhozhatók: *a)* Az Alkotmány mint alaptörvény a VII. fejezetében rögzíti az állampolgárok alapjogait és kötelességeit is, melyek direkt módon vonatkoztathatók a külföldiekre is; *b)* Az 1979-ben megalkotott nemzetközi magánjogi tvr. mintegy hat éve már egységes alapokat ad a külföldi elemet tartalmazó polgári jogi, családi jogi és munkajogi jogviszonyok megítéléséhez, továbbá joghatósági és eljárási szabályokat is megállapít; *c)* végül is a nemzetközi gyakorlatban a külföldiek jogi helyzetét meghatározó normákat általában nem sűrítik egy jogszabályba. Általános kodifikációs eljárás bizonyos alapjogok és kötelességek alkotmányi megfogalmazása, egy-egy részterület (pl. nemzetközi magánjog, idegenrendészet) átfogó rendezése, s az ezen a rendezésen kívül eső, rendkívül széles kört felölelő életviszonyoknak pedig különböző jogágakba (államigazgatási jog, munkajog, családi jog, büntetőjog, eljárási jog stb.) tartozó jogszabályokkal való rendezése.

Az európai szocialista államok többségéhez hasonlóan ez a jelenlegi helyzet a magyar jogban is. Ehhez képest újdonságot jelent a szocialista államok jogalkotásában a külföldi állampolgárok jogállásáról a Szovjetunióban 1981. júniusában elfogadott és 1982. január 1-én hatályba lépett törvény.[16] Ez a törvény, melynek legfontosabb jogi sajátossága, hogy „átfogóan, komplex módon a külföldiek szovjetunió-beli státuszának valamennyi kérdésére kiterjedően",[17] a Szovjetunió 1977. évi alkotmánya 37. cikkében deklarált elv alapján öt fejezetben állapítja meg a szovjet idegenjog általános és különös részének is az alapjait.

Az új szovjet alkotmány 37. cikke szerint „a külföldi állampolgároknak és a hontalan személyeknek a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségében szavatolják a törvény által előírt jogokat és szabadságjogokat, többek között azt a jogot, hogy bírósághoz és más állami szervekhez fordulhatnak az őket megillető személyes, vagyoni, családi és más jogaik védelméért." „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége területén tartózkodó külföldi állampolgárok és hontalanok kötelesek tiszteletben tartani a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Alkotmányát és megtartani a szovjet törvényeket." (A szovjet alkotmány idézett rendelkezéseivel nagymértékben megegyezik a külföldiek magyarországi tartózkodásáról szóló, 1982. évi 19. tvr. 1. § (2) és (3) bekezdése.) A külföldiek jogállásáról szóló törvény általános része meghatározza a külföldi fogalmát, a külföldiek szovjetunióbeli jogállásának elveit, a szovjet alkotmány tiszteletben tartásának és a szovjet törvények megtartásának kötelezettségét és meghatározza az államon a Szovjetunióban élő, illetőleg az ideiglenesen ott tartózkodó külföldiek fogalmát, rendelkezik a menedékjogról. A különös rész rendelkezik a gazdasági, szociális és kulturális jogokról, a személyi jogállásról, a személyi szabadságjogokról, az államhatalom gyakorlásában való részvételről, külön fejezetben az idegenrendészetről, valamint a büntetőjogi, államigazgatási és egyéb felelősségről.

2. A korábbiakban már utaltunk arra, hogy egységes szabályozás nincs a magyar jogban, s az Alkotmány az a jogszabály, mely a hazai idegenjogi jogalkotás alapját adja. Most felvethető a kérdés: vajon kielégítő-e az Alkotmány adta szabályozás mai rendszere? A szocialista alkotmányfejlődés jelentős állomása volt az 1949. évi Alkotmány 1972-ben történt módosítása. Ez a módosítás érintette az állampolgári jogok körét is: többek között abban, hogy megszüntette a dolgozók és az állampolgárok közötti megkülönböztetést. Az 1949-ben elfogadott Alkotmányban a „dolgozó" kifejezésnek még volt jól körülhatárolható jelentősége, hiszen az akkori társadalomban jelen voltak, ha már csökkent számban és jelentőségben is, a nem dolgozó rétegek. A jogalkotó 1972-ben úgy értékelte, hogy már helyesebb és igazabb az „állampolgár" kifejezést használni.[18]

A korábban használt „dolgozó" kifejezést mint a jogosultak megnevezését felváltotta hát az „állampolgár" meghatározás. Itt azonban felvetődik az a kérdés, hogy csak az állampolgárokat illetik-e meg az Alkotmány szövegében az állampolgárra megállapított jogosultságok. Nyilvánvalóan nemleges a válasz: bár az Alkotmány VII. fejezetében foglalt alapjogok és kötelességek — a maguk összességében — csak a magyar állampolgárokat illetik meg és terhelik e jogok, illetőleg kötelezettségek között a jogviszony lehetséges alanyainak szempontjából differenciálni kell. Ugyanis a magyar állampolgárság nem valamennyi jog gyakorolhatóságának, illetőleg kötelezettség teljesítésének a premisszája. Ez a fejezet több olyan alapjogot is rögzít, amely állampolgárságára tekintet nélkül mindenkit megillet. Ilyen alapjog az egyenjogú-

[15] *Ádám* Antal: i. m. 353. old.

[16] Vedomosztyi Verhovnogo Szovjeta SZSZSZR. 1981. 26. sz. 639—646. old.

[17] *Mironov*, N. V.: Pravovoje polozsenyije inosztrannih grazsdan v SZSZSZR. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1982. 3. sz. 99. old.

[18] Kállai Gyulának, az Alkotmánymódosítást előkészítő országgyűlési bizottság elnökének expozéja. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Bp. 1972. 52—53. old.

ság, a törvény előtti egyenlőség, a szabadságjogok többsége, a személyi szabadságok.[19]

Az idézett állásfoglalás általánosan elfogadottnak tekinthető a magyar jogirodalomban. Tény azonban, hogy ezt az álláspontot csupán közvetve, az Alkotmány rendszertani értelmezése után kapjuk, mert a törvényszöveg éppen az egyenjogúság (61. §) vagy a személyi szabadságjogok (66. §) deklarálásánál következetesen az „állampolgár"-t jogosítja fel. (Alkotmány „61. § (1) A Magyar Népköztársaság állampolgárai a törvény előtt egyenlők, és egyenlő jogokat élveznek. (2) Az állampolgárnak nem, felekezeti vagy nemzetiség szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetését a törvény szigorúan bünteti".) Ennek ellenére nem állítható, hogy az Alkotmány nem használ distinkciót: a nők és a férfiak egyenlőségének (62. §) vagy a tudományos és művészi alkotó tevékenység szabadságának (60. §) deklarálásánál nem korlátozza a jogosultak körét az „állampolgárra". Indokoltnak látszik a kérdés, hogy a példaként említett jogokon kívül nem volna-e szükséges pontosabbá, a társadalmi és jogfejlődés elért szintjéhez jobban igazodóvá tenni ezeket az alkotmányos jogokat. A megoldás elérésére két út látszik járhatónak. Vagy a csak állampolgárokat megillető alapjogok és a mindenkit megillető alapjogok közötti különbségtétel következetes végigvitele az Alkotmányban, vagy a már idézett külföldi törvényhez hasonlóan a külföldi állampolgárok belföldi jogegyenlőségét biztosító általános szabályt célszerű az Alkotmány szövegébe iktatni. (A hivatkozott szabály így szól: A Szovjetunióban a külföldi állampolgárok ugyanazokat a jogokat és szabadságjogokat élvezik és ugyanazokat a kötelezettségeket viselik mint a szovjet állampolgárok, hacsak más nem következik a Szovjetunió Alkotmányából, ebből a törvényből vagy a szovjet törvényhozás más aktusából.[20]) Felvetődhet a kérdés, hogy akármelyik fenti megoldást nem teszi-e szükségtelenné az emberi jogok nemzetközi garanciarendszerének a II. világháború óta folyamatosan tartó fejlődése, s annak a magyar Alkotmányban való tükröződése. Hiszen az Alkotmány 54. § (1) bekezdése az 1972-ben történt módosítás óta kimondja, hogy a Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat. Ez a kifejezés a korábbi szövegben nem szerepelt és a jogtudomány egyértelmű következtetése, hogy az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi kötelezettségekre, dokumentumokra utal, így a két egyezségokmányra, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányára, valamint a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányára is.[21] Az emberi jogok éppen e két alapvető nemzetközi jogforrásának a szövege mutatja azonban, hogy a magyar alkotmányos szabályozás koncepciójának újboli átgondolása a szükséges. Ezek az egyezmények ugyanis az emberi jogokat úgy tekintik, mint amelyek az állampolgárságtól függetlenül mindenkit megilletnek. Ez világosan kitűnik az egyes cikkek megfogalmazásából: A Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányának 9. cikke szerint „mindenkinek joga van a szabadságra és a személyi biztonságra (vö.: Alkotmány 66. §: A Magyar Népköztársaság biztosítja az *állampolgárok* személyi szabadságát és sérthetetlenségét...), vagy nézzük ugyanennek az egyezségokmánynak a 14. cikkét, mely szerint „a bíróság előtt mindenki egyenlő" (vö.: Alkotmány 61. § (1) A Magyar Népköztársaság *állampolgárai* a törvény előtt egyenlő jogokat élveznek). az egyezségokmány 18. cikke azt mondja ki, hogy „mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságára" (vö.: Alkotmány 63. § (1): A Magyar Népköztársaság biztosítja az *állampolgárok* lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát).

A fentiek alapján úgy véljük, hogy az Alkotmány 54. §-a akkor felelne meg a külföldiek jogi helyzetére vonatkozó nemzetközi jogi követelményeknek és a magyar belső jog elveinek is, ha az (1) bekezdést olyan (2) bekezdés követné, mely szerint a külföldieknek — jogszabály (törvény) eltérő rendelkezése hiányában — a magyar állampolgárokkal egyenlőek a jogaik és a kötelezettségeik.

Ez a megoldás az általánosság legnagyobb szintjén fogalmazná meg a belföldi jogegyenlőség elvét, szükségtelenné tenné az Alkotmányban biztosított egyes jogoknak és kötelességeknek a jogalanyok köre szerinti különböző megfogalmazását, ami egyébként sem oldaná fel teljesen a jelenlegi helyzet ellentmondásait, mert az Alkotmány nem ad teljes felsorolást a jogokról és kötelezettségekről. A kérdés továbbá az, hogy az Alkotmány szövegének javasolt módosítása után szükségesnek látjuk-e a külföldiek magyarországi jogi helyzetének olyan átfogó, minden lényeges életviszonyra kiterjedő szabályozását, mint amilyenre a szovjet jogban láttunk példát.

Álláspontunk szerint ilyen átfogó idegenjogi jogszabály megalkotása nem indokolt, részben azért, mert a szabályozás tárgyát alkotó társadalmi viszonyok jelentős része — mint a nemzetközi magánjog vagy az idegenrendészet — nemrégiben megalkotott magas szintű jogforrásban (törvényerejű rendeletben) szabályozott, s a továbbfejlesztés e területen (például az idegenrendészet szabályozásában) megoldható a jogszabályok módosításával és kiegészítésével, másrészt államunk egyszerűbb felépítése folytán nem szükséges az olyan jogszabály létrehozása, mint például a Szovjetunióban, ahol a föderatív államszerkezet miatt számos társadalmi viszony egységes rendezésének alapjait kell össz-szövetségi szinten biztosítani. A jogi túlszabályozás veszélyének elhárítása is e megoldás mellett szól, ami viszont megkívánja az Alkotmány módosítását. Ez a lépés azonban — véleményünk szerint — a nem távoli jövőben több más oknál fogva egyébként is indokolt lehet.

III.

A külföldi fogalma a magyar jogban

Mindeddig a külföldiekről beszéltünk, s nyilvánvalóan a magyar jogi szabályozásra tekintettel, a fogalmat azonban nem határoztuk meg egyértelműen. Röviden szólva: nem is lehet. Nem tudjuk ugyanis a

[19] *Bajáki* Veronika: Az állampolgár jogi helyzete és állampolgársága. Állam és Igazgatás, 1978. 6. sz. 491. old.

[20] A külföldiek szovjetunióbeli jogi helyzetéről szóló törvény 3. cikk első bekezdése. Vedomosztyi Verhovnogo Szovjeta, 1981. 26. sz. 836. old.

[21] *Kulcsár* Péter: Az Emberi Jogok Egyezségokmányai jogrendszerünkben. Jogtudományi Közlöny, 1981. 5. sz. 395. old.

külföldi fogalmának olyan definícióját adni, mely minden jogágra, az idegenjog által átfogott valamennyi társadalmi viszonyra egyaránt alkalmazható lenne: a külföldi általános fogalma a hatályos jog szerint nem állja meg a helyét a devizajogban vagy az idegenrendészetben.

A külföldiek fogalmának meghatározásánál abból a viszonyból kell kiindulnunk, mely az államot a területén élő lakosság túlnyomó részéhez köti. „Ugyanis a lakosság óriási többsége — legalábbis a modern államokban — egyúttal az államnak a polgára... Az állampolgárság szabályozása és az állami szuverenitás egymástól elválaszthatatlan. Az államok szuverén módon, a nemzetközi jog szabályainak figyelembevételével, maguk határozzák meg, kit tekintenek állampolgáruknak..."[22]

Legáltalánosabban megközelítve a fogalmat: külföldi az adott állam szempontjából az a személy, akit ehhez az államhoz állampolgári jogviszony nem fűz. A tekintetben, hogy kit tekinthetünk magyar állampolgárnak, az állampolgársági törvény rendelkezik. Azok a személyek, akik e törvény alapján magyar állampolgárnak nem tekinthetők (tehát a külföldi állam állampolgárai és az állampolgárság nélküli személyek) az általános meghatározás szerint — mely azonban a jogi szabályozás nem egységes állásfoglalása miatt a konkrét jogviszony megítélésekor téves megítéléshez is vezethet — külföldiek.

A külföldi fogalmának meghatározásakor — bár az állampolgárságnak mint jogi ténynek valamennyiük alapvető jelentőséget tulajdonít — az egyes államok joga, s a jogirodalom művelői is eltérő nézeteket vallanak.

A nemzetközi jog elismert szovjet művelője a következő meghatározást adja: külföldi az a személy, aki valamely állam területén tartózkodik, de annak nem állampolgára és egy másik állam állampolgára.[23] Egyetértünk azonban bírálójával,[24] aki szerint ez a meghatározás két tekintetben is kiegészítésre, módosításra szorul, mégpedig azért, mert egyrészt a jogviszonyok egy részében (például öröklési jogi viszonyban) az adott személynek nem kell feltétlenül az adott állam területén tartózkodnia ahhoz, hogy ezzel az állammal jogi kapcsolatba kerüljön, másrészt pedig ez a meghatározás a külföldiek fogalmán kívül rekeszti a hontalanokat.

Az utóbb idézett szerző azt a meghatározást adja, hogy „külföldi az a személy, aki az adott államnak nem állampolgára, de egy másik állam állampolgára, illetve egyetlen állam állampolgárságával sem rendelkezik".[25]

Álláspontunk szerint ez a meghatározás általánosságban helyes, bár a definíció második része elhagyható. Ez ugyanis nem mond többet, mint a meghatározás első fele. Így eljutunk ahhoz a fogalomhoz, amelyet a külföldiek magyarországi tartózkodásáról szóló 1982. évi 19. tvr. 1. § (1) bekezdése így állapít meg: „E törvényerejű rendelet alkalmazása szempontjából külföldi az, aki nem magyar állampolgár."

Mint hangsúlyoztuk, a magyar jogban egységes meghatározást a külföldi fogalmára nem tudunk adni, mert a különböző jogágak a külföldi fogalmának meghatározásával összefüggő egyes elemeknek eltérő jelentőséget tulajdonítanak s ezek az általános fogalomtól való eltérések más-más irányban hatnak. Így a külföldiek rendészetében *külföldinek tekintendő* az a *magyar* állampolgár is, aki a beutazásra és az ideiglenes tartózkodásra jogosító engedélyt külföldi útlevéllel kérelmezte. Ismét más a devizajog állásfoglalása: a devizajogban általánosan elfogadott meghatározás szerint — ellentétben egyéb jogterületekkel — belföldin (devizabelföldin) nem a saját országbeli állampolgárt, hanem az állandóan belföldön lakó személyt, külföldin (devizakülföldin) pedig nem az idegen állampolgárt, hanem a külföldön lakó személyt kell érteni. Az állampolgárság tehát a devizajogi rendelkezések szempontjából — általában — közömbös: a Magyarországon lakó idegen állampolgár a magyar devizajog szempontjából belföldi és fordítva: a Magyarországról — végleges szándékkal vagy útlevél nélkül — külföldre távozó személyek a devizajogi rendelkezések szempontjából külföldinek tekintendők, attól függetlenül, hogy a magyar állampolgárságukat megtartották, illetve idegen állampolgárokká lettek vagy sem.[26]

Mindezek alapján továbbra is azt mondhatjuk, hogy az egyes jogágak megközelítési módjának nincs közös nevezője. Még azt az általános nemzetközi gyakorlattal is összhangban álló és a magyar jog különböző szabályaiból (állampolgársági tvr. 4. §, nemzetközi magánjogi tvr. 11. § (2) bek.) is következő elvet, hogy a kettős vagy többes állampolgárt, ha az egyik állampolgársága magyar, magyar hatóság előtti eljárásban *kizárólag* magyar állampolgárnak kell tekinteni, kivételként töri át a külföldiek magyarországi tartózkodásáról szóló tvr. előbb idézett 11. §-a.

Végül is tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a külföldi fogalmát csak viszonylagos pontossággal határozhatjuk meg; az idegenjogon mint egészen belül a fogalmat az egyes (büntető anyagi és eljárási, polgári anyagi és eljárási, nemzetközi magánjogi, államigazgatási, pénzügyi jogi, e két utóbbin belül is például az idegenrendészeti, vagy a devizajogi) jogviszonyokban önállóan kell vizsgálni.

*

Az előzőekben csak röviden tudtunk utalni a külföldiek magyarországi jogi helyzete jogtudományi megközelítése és tételes szabályozása néhány kérdésére. Így — kényszerűségből — számos összefüggést figyelmen kívül hagyva is sikerült talán érzékeltetni, hogy az idegenjog vizsgálata időszerű napjaink magyar jogtudományában és kodifikációs tevékenységében.

[22] *Bajáki* Veronika: Az állampolgár jogi helyzete és állampolgársága. Állam és Igazgatás, 1978. 6. sz. 488. old.

[23] *Tunkin*, G. J.: Mezsdunarodnoje pravo. Moszkva, 1974. 226. old.

[24] *Galenszkaja*, L. N.: Pravovoje polozsenije inosztrancev v SZSZSZR. Moszkva, 1982. 7. old.

[25] Ld. *Galenszkaja*, L. N. uo.

[26] *Meznerics* Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. Bp. 1977. 564. old.

Németh János

A hibás bírósági határozatok felülvizsgálata*

I.

A felülvizsgálat célja és fő formái

A *törvényesség* és *igazságosság megvalósítása* a bíróság legfontosabb feladatai közé tartozik a szocialista polgári eljárásban. E feladatok alapján a bíróság kötelessége egyrészt az elbírálás alá vont polgári ügyre vonatkozó anyagi és eljárásjogi rendelkezések szigorú megtartása, másrészt az objektív igazságnak megfelelő tényállás kiderítése, s a jogszabályokkal összhangban álló határozat hozatala.

A bíróság által hozott határozat azonban — különböző okok miatt — nem mindig felel meg a törvényesség és az igazságosság megvalósításának feladatából adódó követelményeknek, s ezáltal *egyéni és közösségi érdeket is* sért.

A hibás bírósági határozatok felülvizsgálatának *különböző formáit* a szocialista országok polgári eljárásjogai is ismerik, és egymáshoz sok szempontból *hasonlóan szabályozzák*.[1] Erre a tényre tekintettel az előadásom témakörét a továbbiakban a hatályos *magyar polgári eljárásjog* szabályait alapul véve tárgyalom, rámutatva természetesen *más szocialista államok* polgári eljárásának az ettől való *lényeges eltéréseire*, valamint a *fejlődés várható irányára*. Ez a megoldás talán azért sem lesz teljesen érdektelen, mert *Magyarországon* immár *harmadik éve folyik az új Polgári Perrendtartás megalkotására irányuló kodifikációs munka*, amelynek során — egyebek mellett — a hibás bírósági határozatok felülvizsgálatával kapcsolatban is *több érdekes, újszerű javaslat* merült fel.

A Magyar Népköztársaságban a hibás bírósági határozatok felülvizsgálatára — eltekintve most egyes, főként a határozatok kisebb hibáinak, hiányosságainak orvoslására szolgáló olyan jogintézményektől, mint pl. a határozatok kijavítása és kiegészítése iránti eljárások — általában *a fellebbezési, a perújítási*, valamint *a törvényességi óvással kapcsolatos eljárás* keretében kerül sor. A következőkben ezt a három eljárást részletezem.

II.

A fellebbezési eljárás

A fellebbezési eljárás *a fellebbezésnek* az első fokú bíróságnál való *írásban történő benyújtásával*, vagy *jegyzőkönyvbe mondásával* indul meg. A fellebbezést az első fokú bíróság *nem jogerős* határozata (ítélete és végzése) ellen *a fél, a beavatkozó*, továbbá — akkor is, ha az eljárásban még nem vett részt — *az ügyész*, végül az, *akire a határozat rendelkezést tartalmaz* (a rendelkezés reá vonatkozó része ellen) nyújthatja be. A fellebbezés *határideje* a határozat közlésétől számított *tizenöt nap, váltóperekben* (amelynek a gyakorlati jelentősége 1984 óta nagymértékben megnövekedett Magyarországon)[2] *három nap*.[3]

A fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy a magyar szabályozás — a csehszlovák,[4] a jugoszláv[5] a kubai,[6] a mongol,[7] az OSZFSZK[8] és a román[9] szabályozással e vonatkozásban megegyezően — mind az ügy érdemében hozott *ítélet*, mind a nem érdemi kérdésben hozott *végzés ellen, azonos határidőn belül*,[10] *azonos megtámadási eszköz* igénybevételét biztosítja *a jogosultak mindegyikének*.[11] Ettől formailag eltérő, de a lényeget nem érintő más megoldások is ismeretesek ebben a kérdésben néhány szocialista állam, így az Albán, a Bolgár, a Kínai és a Lengyel Népköztársa-

Németh János tanszékvezető egyetemi docens, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

* A szocialista országok II. Nemzetközi Polgári Anyagi- és Eljárásjogi Tudományos Konferenciáján (Prága, 1985. május 28—30.) tartott előadás rövidített szövege.

[1] Ezt a hasonlóságot nagyon szemléletesen prezentálja az a tanulmánygyűjtemény, amelyet a közelmúltban elhunyt A. A. Dobrovolszkij és Névai László professzorok szerkesztettek. Ebben a tanulmánygyűjteményben (a szerkesztők „A szocialista igazságszolgáltatás feladatai és a szocialista országok polgári eljárásának alapelvei" című tanulmányán kívül) Zs. *Sztalev* a Bolgár Népköztársaság, L. *Névai*—T. *Révai* a Magyar Népköztársaság, H. *Kellner*—J. *Göring*—H. *Kietz* a Német Demokratikus Köztársaság, D. *Luvszansarav* a Mongol Népköztársaság, végül pedig M. *Sawczuk*—E. *Wengerek* a Lengyel Népköztársaság polgári eljárását ismertette a legfontosabb jogintézményekre korlátozottan. (Ld.: A. A. *Dobrovolszkij*—L. *Névai*: Grazsdanszkij proceszsz v szocialiszticseszkih sztranak — cslenah SZÉV. 1. köt. Moszkva, 1977., illetve 2. köt. 1978.)

[2] Ld. ezzel kapcsolatban például: „Az egyes polgári jogi szabályok módosításáról" szóló 1984. évi 33. számú törvényerejű rendeletet, valamint „A váltójogi szabályok szövegének közzétételéről szóló 1/1965. (I. 24.) IM számú rendelet módosításáról" szóló 4/1985. (IV. 13.) IM számú rendeletet.

[3] Ld. a magyar Polgári perrendtartásról szóló, 1952. évi június 6-án kihirdetett — s azóta már tizenháromszor módosított — 1952. évi III. törvény (a továbbiakban: magyar Pp.) 233. §-ának (1) bekezdését, valamint a 234. § (1)—(2) bekezdéseit.

[4] Ld. a csehszlovák Polgári bírósági eljárásról szóló, 1963. december 4-én elfogadott 99/1963. Sb. számú törvény (a továbbiakban: csehszlovák Pe.) 201. §-át és 204. §-ának (1) bekezdését.

[5] Ld. a jugoszláv Polgári eljárásról szóló, 1976. december 24-én elfogadott törvény (a továbbiakban: jugoszláv Pe.) 348. és 381. §-ait.

[6] Ld. a kubai Polgári, államigazgatási és munkaügyi eljárásról szóló, 1977. augusztus 19-én elfogadott 7. számú törvény (a továbbiakban: kubai Pe.) 618—619. §-ait.

[7] Ld. a mongol Polgári eljárásról szóló, 1967. június 29-én elfogadott törvény (a továbbiakban: mongol Pe.) 205—206., 233—234. §-ait.

[8] Ld. az OSZFSZK Polgári eljárásáról szóló, 1964. június 11-én elfogadott törvény (a továbbiakban: OSZFSZK Pe.) 282—284., 315—316. §-ait.

[9] Ld. a román Polgári eljárási törvénykönyv módosításáról és újra közzétételéről szóló 1948. február 12-én elfogadott 18. számú törvény (a továbbiakban: román Pe.) 299., 301. §-ait.

[10] Az „azonos" jelző itt csak azt jelenti, hogy *az ítélet és a végzés megtámadására saját jogrendszerükön belül egyforma határidőt* adnak a felsorolt államok polgári eljárási kódexei, nem pedig azt, hogy e határidők az egyes országokban is azonosak, hiszen pl. a kubai Pe. 619. §-a szerint a fellebbezési határidő mindössze 5 nap.

[11] Azzal a kis korrekcióval, hogy a mongol és az OSZFSZK Pe. szerint az ügyész nem fellebbezést, hanem *fellebbezési óvást* nyújt be.

ság, valamint a Német Demokratikus Köztársaság polgári eljárásjogában.[12]

A magyar Pp. szerint a fellebbezésben *kötelező tartalmi kellékként*

— meg kell jelölni azt a *határozatot*, amely ellen a fellebbezés irányul, s

— elő kell adni, hogy a fellebbező a határozat megváltoztatását *mennyiben* és *milyen okból* kívánja.

A *fellebezésnek* azonban a fenti szükségképpeni (kötelező) tartalmi kellékei mellett *vannak esetleges* (nem kötelező) *tartalmi kellékei* is, amelyekre a törvényalkotó mindössze lehetőséget nyújt. Így a fellebbezésben többek között

— *új tényt* is lehet állítani, továbbá

— *új bizonyítékokra* is lehet hivatkozni, és

— olyan *bizonyítást* is lehet kérni, amelyet az első fokú bíróság mellőzött.[13]

Az első fokú bíróság *a fellebbezést* — feltéve hogy azt nem kell *hiánypótlásra* visszaadni vagy bárminemű mérlegelés mellőzésével, kizárólag az iratokból kitűnő adatok alapján, pl. azért, mert elkésett, *elutasítani* — a per összes irataival együtt *felterjeszti a másodfokú bírósághoz*, ha a fellebbezési határidő valamennyi jogosulttal szemben lejárt, illetőleg a fellebbezést valamennyi jogosult benyújtotta.

A másodfokú bíróság *a fellebbezést érdemben* kétféle módon bírálhatja el: *tárgyaláson kívül* vagy *tárgyaláson*.

Tárgyaláson kívül, zárt tanácsülésben bírálja el a másodfokú bíróság a fellebbezést, ha

a) az első fokú bíróság határozatát *permegszüntetés*, illetőleg az első fokú eljárás *lényeges szabályainak megsértése* miatt kell hatályon kívül helyzeni;

b) a fellebbezés csak a *perköltség viselésére* vagy összegszerűségére, továbbá a le nem rótt *illeték*, valamint az állam által *előlegezett* és meg nem térült *költség* megfizetésére vonatkozik;

c) a fellebbezés csak az *előzetes végrehajthatósággal*, a *teljesítési határidővel*, a *részletfizetéssel* vagy a *kamat fizetésével*, illetve *mértékével* kapcsolatos;

d) az ügy *ténybeli és jogi megítélése egyszerű*, kivéve ha bizonyítás felvételének van helye;

e) a fellebbezést törvényen alapuló *tartással* vagy *szülési költséggel* kapcsolatos perben nyújtották be, és csak a tartásdíj (szülési költség) összege vitás.

A fellebbezés tárgyaláson kívül történő elintézésének módja — amely különben ismeretes a csehszlovák, a jugoszláv, a kínai és a lengyel polgári eljárásjogban is[14] — Magyarországon 1973. január 1. óta alkalmazható az eljárás *egyszerűsítése és gyorsítása* érdekében. Ezt a gyakorlatban bevált,[15] de a szóbeliség, a közvetlenség és a nyilvánosság alapelveit sértő jogintézményt azonban az utóbbi időben a magyar jogirodalomban többen — így magam is — erősen támadják,[16] mert ellentétben áll az ország egyik nemzetközi kötelezettségvállalásával. A Magyar Népköztársaság ugyanis csatlakozott az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülésszakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányához, és kihirdette azt az 1976. évi 8. számú törvényerejű rendeletben. Az Egyezségokmány 14. cikkének 1. pontjában foglaltak szerint viszont „mindenkinek joga van ahhoz, hogy... valamely perben a jogait és a kötelességeit a törvény által felállított független és pártatlan bíróság igazságos és nyilvános tárgyaláson bírálja el". Az Egyezségokmánynak ez az idézett rendelkezése tehát — legalábbis szerintem — jelenleg szükségessé teszi hazánkban a fellebbezés tárgyaláson kívüli elintézésének megtiltását minden olyan esetben, amikor a peres felek között természetes személy is van.

Megoldást kínálna azonban e kétségtelen dilemmában a magyar Pp. szabályainak megfelelő módosítása, amire most az új Pp. kodifikációja során lehetőség is nyílik. Arra gondolok ugyanis, hogy *a fellebbezés tárgyaláson kívüli elbírálása* abban az esetben nincs ellentétben az Egyezségokmány idézett szabályának a céljával és szövegével, ha ahhoz a perben félként eljáró *természetes személy hozzájárul*. Ezért az első fokú bíróságnak a határozatában *ki kellene tanítania* a feleket — amennyiben vannak köztük természetes személyek —, hogy ha a fellebbező fél a fellebbezésében, illetve az ellenfele a fellebbezési határidőn belül *nem kéri* a fellebbezés *tárgyaláson való elbírálását*, akkor az *hallgatólagos hozzájárulásnak* számít a fellebbezés tárgyaláson kívüli elbírálásához.[17]

---

[12] Ilyen eltérő megoldás, hogy a fellebbezés csak az ítélet ellen vehető igénybe, a végzés megtámadására Albániában a „különleges fellebbezés", Bulgáriában, Lengyelországban és az NDK-ban pedig a „panasz" szolgál. (Ld.: az albán Polgári eljárásról szóló, 1958. március 17-én elfogadott 2625. számú törvény — a továbbiakban: albán Pe. — 250., 282. §-ait; a bolgár Polgári eljárásról szóló, 1952. február 2-án elfogadott 56. számú törvényerejű rendelet — a továbbiakban: bolgár Pe. — 196., 213. §-ait; a lengyel Polgári eljárásról szóló, 1964. november 17-én elfogadott 296. számú törvény — a továbbiakban: lengyel Pe. — 367. cikkét és a 394. cikk 1. §-át; az NDK Polgári perrendtartásról szóló, 1975. június 19-én elfogadott törvény — a továbbiakban: NDK Pp. — 147. és 158. §-ainak (1) bekezdését. Ugyancsak eltérő az az Albániában, Kínában és Lengyelországban érvényesülő megoldás is, amely a hibás végzés megtámadására rövidebb határidőt biztosít, mint ami az ítélet ellen rendelkezésre áll. (Ld.: Az albán Pe. 250. és 283. §-ait; a kínai Polgári perrendtartásról szóló, 1982. március 8-án kísérleti alkalmazásra elfogadott törvény — a továbbiakban: kínai Pp. — 145. §-át; a lengyel Pe. 371. cikkének 1. §-át és a 394. cikkének 2. §-át).

[13] A fellebbezésnek lényegileg ugyanilyen, nem kötelező tartalmi kelléketi szabályozza a csehszlovák (205. § (2) bek.), a jugoszláv (352. §) és a lengyel (368. cikk 6) pont) Pe., valamint az NDK Pp. (152. § (1) bek. 3. pont) is.

[14] Ld. ezzel kapcsolatban a csehszlovák Pe. 214. §-ának (2) bekezdését, a jugoszláv Pe. 362. §-át, a kínai Pp. 150. §-át és a lengyel Pe. 376. cikkének 1. §-át.

[15] Ld. ugyanígy: *Jaszovszky* László: A fellebbezési eljárással kapcsolatban felmerülő gyakorlati problémák. Magyar Jog, 1974. 3. sz. 163. old., *Szilbereky* Jenő: A polgári eljárás funkciója és hatékonysága. Bp. 1977. 285. old., *Jaszovszky* László: Fellebbezés. Kézirat. Bp. 1984. 18. old., *Nagy* László: Gondolatok az új polgári eljárási kódexről, különös tekintettel a másodfokú eljárás szabályaira. Kézirat. Nyíregyháza, 1985. 23. old.

[16] Ld. erre nézve: *Gáspárdy* László: Perjogi kodifikációnk — nemzetközi összefüggésben. Jogpolitika, 1982. 3. sz. 10. old., *Gáspárdy* László: Gondolatok az új Pp. koncepciójához. Magyar Jog, 1983. 6. sz. 542. old., *Lábady* Tamás: Fellebbezés. Kézirat. Pécs, 1984. 53. old., *Horváth* Elek: Fellebbezés. Kézirat. Zalaegerszeg, 1984. 68. old., *Németh* János: A polgári perjogunk fejlődése a felszabadulás óta. Magyar Jog, 1985. 3—4. sz. 296—297. old.

[17] Ilyen megoldás érvényesül például az osztrák polgári eljárásjogban, ahol a felek hasonló módon mondhatnak le arról, hogy a bíróság az ügyükben nyilvános szóbeli tárgyalást tartson. Lásd erre nézve részletesebben: W. H. *Rechberger*—D. A. *Simotta*: Zivilprozessrecht (Erkentnisverfahren) unter Berücksichtigung der Zivilverfahrens-Novelle. 1983. 2. neuarbeitete Auflage Wien, 1983. 330. old.

Így a „qui tacet, consentit" elve alapján adott esetben nem volna jogi akadálya annak, hogy a természetes személyek pereiben is alkalmazásra kerüljön a fellebbezés tárgyaláson kívüli elbírálásának az eljárást gyorsító és egyszerűsítő intézménye, amelyet esetleg egyesbíró is lefolytathatna.[18]

A *fellebbezés érdemi elbírálását* a magyar másodfokú bíróságok ma az esetnek mintegy 10—15%-ában tárgyaláson kívül végzik. Ez a százalékos arány jóval magasabb a gazdasági perekben, amelyekben a bíróságok a gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogvitáit döntik el. Ezeknek az adatoknak az ismeretében mégis nyilvánvaló, hogy *a fellebbezés érdemi elbírálásának fő módja a tárgyaláson történő elbírálás*. Erre akkor kerül sor, ha nem állanak fenn a fellebbezés tárgyaláson kívüli elbírálásának az előbbiekben ismertetett törvényi feltételei. Meg kell azonban jegyezni, hogy még e törvényi feltételek fennállta esetén is jogosult a másodfokú bírósági tanács elnöke fellebbezési tárgyalást kitűzni, ha valamely okból nem tartja az ügyet tárgyaláson kívül elbírálhatónak.

A *fellebbezés* érdemi elbírálásánál — és ezen belül is érthetően mindenekelőtt a *tárgyaláson történő elbírálásnál* — központi kérdés a másodfokú bíróság jogköre. A hatályos magyar szabályozás szerint *a fellebbezési tárgyalás kereteit* általában a *fellebezési kérelem* és a fellebbezési *ellenkérelem* határozza meg. E kérelmeket a fellebbezési tárgyalás bezárásáig akár többször is meg lehet változtatni a következő két korlátozó feltétel mellett:

a) a fellebbezési eljárásban *a kereset nem változtatható meg*, és

b) a fellebbezési *kérelmet*, illetőleg a fellebbezési *ellenkérelmet* az első fokú ítéletnek fellebbezéssel (ellenkérelemmel) nem érintett részére — mivel az már „részleges jogerő"-re emelkedett — nem lehet kiterjeszteni. A másodfokú bíróság a fellebbezési tárgyalás keretei között eléggé kiterjedt jogkörrel rendelkezik és nemcsak a megtámadott első fokú határozat *törvénysértő* voltát vizsgálhatja, hanem a helyes tényállás megállapítása érdekében — ha szükségesnek tartja — a tárgyaláson *bizonyítást is elrendelhet* és *folytathat le*.[19]

Magyarországon a másodfokú eljárásban csaknem harminc éve már az úgynevezett „vegyes perorvoslati rendszer" érvényesül. Ez az ötvenes években lezajlott éles viták eredményeként kialakult rendszer a reformatórius, a kasszációs és a revíziós perorvoslati rendszerek előnyös, a per céljának megvalósítását elősegítő megoldásait egymással kombinálva igyekszik felhasználni.[20] A különböző kombinációs lehetőségek közül a törvényalkotó nálunk olyat fogadott el, amely a másodfokú bíróságnak a fellebbezés elbírálására vonatkozólag *mind* az első fokú bíróság határozatának *hatályon kívül helyezését, mind* az ügy *érdemi* eldöntését lehetővé teszi.

A másodfokú bíróság az első fokú bíróság határozatát *végzéssel* hatályon kívül helyezteti *a per megszüntetésével* együtt — ha annak a törvényben meghatározott feltételei fennállanak — vagy *a per megszüntetése nélkül*.

A *per megszüntetése nélkül* történik az első fokú bíróság határozatának a hatályon kívül helyezése olyan *szabálytalanságok miatt*, amelyek nem vezetnek a per teljes megszüntetésére, hanem csak az első fokú eljárás megismétlését idézik elő. A különböző szabálytalanságoktól függően vagy *kötelező* a másodfokú bíróságnak az első fokú bíróság határozatát hatályon kívül helyezni, vagy *belátásának megfelelően megteheti* azt a következők szerint:

a) Kötelező a másodfokú bíróságnak az első fokú bíróság határozatát — *fellebbezési* (csatlakozó fellebbezési) *kérelem*, illetőleg *a fellebbezési ellenkérelem korlátaira tekintet nélkül* — végzéssel hatályon kívül helyezni és az első fokú bíróságot *a per újabb tárgyalására*, és *újabb határozat hozatalára* utasítani, ha

— az első fokú *bíróság nem volt szabályszerűen megalakítva*, vagy

— a határozat meghozatalában olyan *bíró* vett részt, akivel szemben a törvény értelmében *kizáró ok állt fenn*.

b) Nem kötelező, hanem a másodfokú bíróság belátásától függő az első fokú bíróság határozatának a *hatályon kívül helyezése*, ha az első fokú bíróság *lényeges szabályainak megsértése* miatt szükséges a tárgyalás megismétlése, illetőleg kiegészítése. Ilyenkor a másodfokú bíróság az első fokú bíróság határozatát — a *fellebbezési* (csatlakozó fellebbezési) *kérelem*, illetőleg a fellebbezési *ellenkérelem korlátaira tekintet nélkül* — végzéssel hatályon kívül *helyezheti*, és az első fokú bíróságot a per újabb tárgyalására és újabb határozat hozatalára *utasíthatja*.

c) Ugyancsak *nem kötelező* az első fokú bíróság határozatának *hatályon kívül helyezése*, ha *a bizonyítási eljárásnak nagyterjedelmű* vagy *teljes megismétlése*, illetőleg *kiegészítése szükséges*, anélkül azonban, hogy a fenti *a)—b)* pontokban részletezett hatályon kívül helyezési okok fennállnának. Ebben az esetben a másodfokú bíróság az első fokú bíróság határozatát — mindenkor *a fellebbezési* (csatlakozó fellebbezési) *kérelem* és a fellebbezési *ellenkérelem korlátai között* — belátása szerint hatályon kívül *helyezheti*, és az első fokú bíróságot *ebben a keretben* a per újabb tárgyalására és újabb határozat hozatalára utasíthatja.

A másodfokú bíróság a fellebbezés elbírálása során az *ügy érdemében dönt* mindazokban az esetekben, amikor az első fokú bíróság határozatát nem helyezte az ismertetett okok valamelyike alapján hatályon kívül. Ha az első fokú bíróság határozata *érdemben helyes*, akkor ezt a másodfokú bíróság *helybenhagyja*, ellenkező esetben az első fokú bíróság *határozatát egészben* vagy *részben megváltoztatja*.

A törvényalkotó a másodfokú bíróság jogkörének legfontosabb elemeit Magyarországon — a polgári perek gyorsabb, gazdaságosabb és színvonalasabb elbírálása érdekében — a fentieknek megfelelően határozta meg. Az így kialakított *vegyes perorvoslati rendszer* jelentősen eltér az albán, a mongol, az

[18] Ld. e javaslatra nézve: *Gáspárdy* László: A polgári perek tartamának rövidítési lehetőségei törvényhozási módszerekkel. Kézirat. Miskolc, 1983. 9. old.

[19] Ld. ehhez hasonlóan a bolgár Pe. 205. §-ának (2) és 208. §-ának (2) bekezdését, a csehszlovák Pe. 213. §-ának (2) bekezdését, a jugoszláv Pe. 362. és 373. §-ait, a lengyel Pe. 385. cikkének 2. §-át, valamint az NDK Pp. 154. §-ának (2) és 156. §-ának (1) bekezdését.

[20] Ld. erre nézve részletesen: *Németh* János: A perorvoslatok. (*In: Farkas* József—*Németh* János—*Névai* László—*Szilbereky* Jenő—*Varga* Gyula—*Vida* István (Szerk.: Szilbereky Jenő): Polgári eljárásjog. II. köt. Bp. 1981. 25—27. old.)

OSZFSZK és a román polgári eljárásban érvényesülő *kasszációs-revíziós perorvoslati* rendszertől,[21] ugyanakkor azonban nagyon sok hasonlóságot mutat azokkal a megoldásokkal, amelyeket a bolgár, a csehszlovák, a jugoszláv és a lengyel Pe., valamint a kínai és az NDK Pp. szabályoz.[22] Ilyen *eltérések* azonban az egyes szocialista országok azonos jogintézményeinek a szabályozásánál is teljesen *természetesek* szerintem, hiszen ezek a különböző megoldások gyakran az adott ország történelmi hagyományaiból, földrajzi nagyságából stb. adódnak.

A készülő új polgári perrendtartás kofidikációja során a polgári eljárásjog elméleti és gyakorlati szakemberei elég *sok javaslatot* terjesztettek elő *a fellebbezés jövőbeli szabályozására* vonatkozólag a magyar jogirodalomban. Így többek között javasolták — az *eljárás gyorsítása*, illetőleg a bíróság *munkateher csökkentése érdekében* — a *fellebbezésnek* meghatározott *értékhatárhoz való kötését*, a fellebbezési határidő leszállítását és a fellebbezés *tárgyaláson kívüli elintézésének bővítését*. Ugyancsak nagy nyomatékkal hangsúlyozták annak szükségességét, hogy *a fellebbezési jog* jelenlegi *korlátozása a munkaügyi vitában* mielőbb megszüntetésre kerüljön, biztosítva ezáltal e területen is az állampolgárokat egyenlően megillető kétfokú bírósági eljárást.

Ezeknek a fenti, a fellebbezésnek csak néhány részletére, illetőleg részletkérdésére vonatkozó, és helyességüket tekintve olykor vitatható javaslatok mellett *ismeretes egy olyan is*, amely *a fellebbezés egész intézményét*, a fellebbviteli rendszert érinti. E javaslat lényege, hogy bizonyos *korlátok között* és aránylag *magas illetékkel* lehetővé tenné a jogosultaknak a *másodfokú bíróság határozatának felülvizsgálattal való megtámadását* és annak *harmadfokú bíróság* által történő elbírálását. A javaslat előterjesztője szerint a felülvizsgálati kérelemnek — amelynek segítségével kívánja „a törvényességi óvás iránti kérelmek „növekedését" megállítani vagy ésszerű és szükséges korlátok közé szorítani"[23] — helye lehetne a *másodfokú bíróság határozatán kívül*, a felek egyező kérelme alapján a fellebbezési eljárás elhagyásával az *első fokú bíróság határozata ellen is* (ugró felülvizsgálat).

A felülvizsgálat mint *rendes perorvoslat* a magyar polgári eljárásjogban 1951-ig — a javaslattal nagyjából azonos szabályok szerint — *ismert jogintézmény volt*. Megszüntetésére a négyfokozatú bírósági szervezet háromfokozatúra való átalakítása folytán került sor. Hiányát az utóbbi időben mások is kifogásolják és a készülő Pp.-be való felvételét — a fenti javaslatot támogatva és különböző indokokkal kiegészítve — szükségesnek tartják.[24] Többen viszont — az eljárás egyszerűsítésének és gyorsításának követelményére is figyelemmel — megalapozatlannak, illetve szükségtelennek minősítik a felülvizsgálat újbóli bevezetésére vonatkozó javaslatot.[25] Elutasító álláspontjuk indokolásaként rámutatnak még egyrészt arra is, hogy a törvényességi óvás iránti kérelmek száma nem éri el a peres ügyek öt százalékát (ami azért nem kevés!), másrészt viszont arra, hogy az elvi okokon túl financiális és munkaszervezési szempontból is megoldhatatlannak tűnik a javaslat realizálása.

A vitában természetesen pro és kontra egyaránt hozhatók fel különböző fajtájú és súlyú érvek. Kétségtelen tény a statisztikai adatok alapján, hogy míg évente a polgári perek 85%-a jogerősen befejeződik és csak 15%-ában nyújtanak be a jogosultak fellebbezést,[26] addig csaknem tízezren viszont a jogerős bírósági határozat törvényességi óvással való megtámadását szeretnék elérni. Az sem vitatható, hogy a szocialista polgári eljárásjogok közül csak a jugoszláv ismeri a felülvizsgálat intézményét és az ezzel együttjáró harmadfokú bírósági elbírálást.[27] Ettől azonban még minden további nélkül lehetne nálunk is változtatni a jelenlegi helyzeten, és a jogviták kétfokú elbírálása helyett azok háromfokú elbírálását előírni. Kérdés csak az, hogy ezzel *változna-e* valami *lényegesen* az érdekeltek *jogvédelmének biztosítása* terén? Azt hiszem nem sok.

Egy *újabb perorvoslatnak* az eljárás menetébe való *beiktatása a perek gyorsabb befejezését* és ezáltal a hatékony jogvédelem biztosítását *akadályozná*, ugyanakkor pedig — eltekintve most a szükséges szervezeti változtatásokból adódó személyi, pénzügyi stb. kihatásoktól — a bíróságok munkaterhét növelné. Egyáltalán nem véletlen, hogy a bírósági munkateher csökkentése és az eljárás gyorsítása érdekében például a Német Szövetségi Köztársaságban, de Ausztriában is egyre gyakrabban merül fel az igénye egyes perorvoslatok — így konkrétan a harmadfokú elbírálást biztosító felülvizsgálat — korlátozásának, illetve teljes megszüntetésének.[28] Ezért a *felülvizsgálat* intézmé-

[21] Az OSZFSZK másodfokú bíróságainak csaknem tiszta kasszációs jogkörét revíziós jellegű eljárási lehetőséggel is bővítő újabb jogszabályi rendelkezésekre nézve lásd részletesebben: A. A. *Dobrovolszkij*—Sz. A. *Ivanova*: A Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok polgári igazságszolgáltatásának alapjai és a polgári eljárásjogi jogalkotás tökéletesítésének problémái. Magyar Jog, 1982. 9. sz. 846. old.

[22] A bolgár Pe. eredeti rendelkezései a másodfokú bíróságnak kasszációs-revíziós jogkört biztosítottak. (Lásd ezzel kapcsolatosan: O. *Sztamboliev*: Zabrnata za „reformatio in peius" i szovremenijat bolgarszki grazsdanszki prozesz. Szocialisztičeszko pravo, 1982. évi 1. szám 27. old. Ezen a megoldáson előbb a Polgári eljárásjogi kódex módosításáról szóló, 1961. november 4-én elfogadott törvény, majd legutóbb a Polgári eljárásjogi kódex változásainak és kiegészítéseinek közzétételéről szóló, 1983. március 31-én kiadott, 1040. számú törvényerejű rendelet változtatott. E változások eredményeként állapította meg prof. Zs. *Sztalev*, hogy „a reform eljárásunkat az NDK, Csehszlovákia és Magyarország megoldásaihoz közelíti, amennyiben korlátozza a másodfokú bíróság kasszációs jogkörét". (Zs. *Sztalev*: Reformata na vtoroinsztancionnoto proizvodsztvo po grazsdanszki gyela. Szocialisztičeszko pravo, 1983. 6. sz. 4. old.)

[23] *Farkas* József: A polgári eljárás átfogó újraszabályozása. Magyar Jog, 1984. 1. sz. 46. old.

[24] Ld. így pl.: *Lábady* Tamás: A 15. számú jegyzetben i. m. 24—36. old., *Horváth* Elek: A 15. számú jegyzetben i. m. 60. old., 24—36. old.

[25] Ld. így pl.: *Szilbereky* Jenő: Megjegyzések egy készülő törvénytervezet előkészítéséhez. (A polgári eljárás újraszabályozása) Magyar Jog, 1984. 4. sz. 298—301. old., *Juszovszky* László: Fellebbezés. Kézirat, Bp. 1984. 10—12. old., *Szabó* Tibor—*Szabó* Emil—*Láng* Péter: A törvényességi óvás. Kézirat. Bp. 1984. 19. old.

[26] Magyarországon 1983-ban 191 422 polgári, gazdasági, munkaügyi per fejeződött be. Ezek közül 29 518 volt a fellebbezett ügyek száma, ami 15,42%-ot jelent.

[27] Ld. erre nézve a jugoszláv Pe. 382—400. §-ait.

[28] Ld. ezzel kapcsolatban pl.: —: Änderungsvorschläge zur ZPO und anderen Gesetzen vorgelegt. Deutsche Richterzeitung, 1983. 5. sz. G. *Schultz*: Abschied von der Instanzenseligkeit — eine Utopie? Monatschrift für Deutsches Recht, 1983. 11. sz. —: Verfahrensvereinfachung — Abbau des Rechtsstaates? Deutsche Richterzeitung, 1984. 1. sz. H. J. *Ziege*: Die Rechtsmittel im Zivilprozess — Einschränkung oder Erweiterung zur Entlastung der Gerichte? (In: 25 Jahre Bundesrechtsanwaltskammer. München, 1984.

nyének bevezetése *helyett* — amit különben a törvényalkotó nem tervez a kodifikációs elképzeléseiben — szerintem inkább arra kellene több figyelmet fordítani, hogy az első és másodfokú bíróságokon eljáró *bíráink magas* szakmai és politikai *színvonalon végezhessék* felelősségteljes *munkájukat*. Ehhez természetesen szükséges volna számunkra — az őket megillető anyagi és erkölcsi megbecsülésen túlmenően — a megfelelő *létszámot*, ügyviteli *segéderőt*, időt és lehetőséget a folyamatos *szakmai továbbképzésre* stb. biztosítani. Így azután joggal lenne elvárható, hogy *az ítélkezés színvonala* az első és a másodfokú eljárásban egyaránt *jelentősen emelkedjék* és ezáltal a törvényességi óvás iránti jogos kérelmek száma csökkenjék. A jogviták harmadszori elbírálására ugyanis csak *akkor* igazán *nagy az igény*, ha az első és a második *elbírálás nem* volt teljesen *kielégítő*.

III.

A perújítási eljárás

A *perújítást* a magyar Pp „nem az ítélet ellen irányuló megtámadási keresetként, hanem perorvoslatként szabályozza. Ennek az elvi alapja, hogy a perújítás alapjában véve éppen úgy a felet ért jogsérelem orvoslását célozza, mint az egyéb perorvoslatok. Nem változtat ezen az sem, hogy itt már jogerőre emelkedett ítéletről van szó, mert ez a körülmény csupán egyes részletkérdések szabályozására hat ki, magának a jogintézménynek a lényegét azonban nem érinti".[29] A *perújítás nálunk* tehát — tekintettel arra, hogy *jogerős bírósági ítélet* ellen vehető igénybe — *rendkívüli perorvoslat*, amelynek akkor van helye, ha

a) a fél *olyan tényre* vagy *bizonyítékra*, illetőleg olyan *jogerős bírói* vagy más *hatósági határozatra* hivatkozik, amelyet a bíróság *a perben nem bírált el*, feltéve hogy az — elbírálás esetén — reá kedvezőbb határozatot eredményezhetett volna;

b) a fél az ítélet hozatalában részt vett *bírónak*, az *ellenfélnek* vagy *másnak bűncselekménye* miatt a *törvény ellenére* lett pervesztes;

c) a perben hozott ítéletet megelőzően ugyanarra a jogra nézve *már korábban jogerős ítéletet hoztak*.

Ezekből a taxatíve felsorolt perújítási okokból nyilvánvaló, hogy *a perújítást* — hatályos szabályozásunk szerint — legtöbbnyire csak *ténybeli természetű okok* alapján lehet igénybe venni, de *anyagi jogi tévedés*, vagy *eljárási szabálysértés* miatt általában nem. Több szempontból is indokolt volna ezt a jelenlegi szabályozást úgy megváltoztatni, hogy legalább meghatározott, *különösen lényeges eljárási szabálysértések*[30] miatt lehessen a jogerős ítéletet perújítással megtámadni, úgy mint azt a legtöbb szocialista állam polgári eljárásjoga[31] lehetővé teszi azoknál a jogintézményeknél, amelyek a mi perújításunkkal tartalmilag azonosak, de elnevezésben rendszerint különbözőek. Ilyen javaslatok a magyar jogirodalomban már többször felmerültek,[32] és azokat a törvényalkotó remélhetőleg figyelembe is veszi a folyamatban levő kodifikációs munkában.

A *perújításra jogosultak* — tehát a felek és az ügyész — a perújítási *kérelmüket* a perben eljárt *első fokú bíróságnál* kötelesek írásban benyújtani, illetve a fél azt jegyzőkönyvbe is mondhatja. A perújítási kérelem előterjesztésének *határideje hat hónap*; ezt a határidőt a megtámadott *ítélet jogerőre emelkedésétől*, ha pedig a perújítás okáról a fél csak *később szerzett tudomást*, vagy csak *később jutott abba a helyzetbe*, hogy perújítással élhessen, ettől az időponttól kell számítani. Ez az úgynevezett *szubjektív perújítási határidő* egy meglehetősen *hosszú* — a szocialista országok közül a leghosszabb[33] — *megfontolási időt* biztosít a jogosultaknak arra, hogy kívánnak-e élni ezzel a rendkívüli perorvoslattal. Tekintettel azonban arra, hogy a szubjektív perújítási határidő az ítélet jogerőre emelkedése után is kezdődhet, *a jogbiztonság érdekében* szükséges a perújítási kérelem előterjesztésének *végső határidejét* is megállapítani. Ez az úgynevezett *objektív perújítási határidő* az ítélet jogerőre emelkedésétől számított *öt év*,[34] illetőleg a gazdálkodó szervezetek pereiben *egy év*.

Az az előbbiekben idézett szabály, amely a perújítási kérelem benyújtását a perben eljárt *első fokú bírósághoz rendeli, egyben a perújítás elbírálására* jogosult bíróság meghatározását is jelenti. A perújítási kérelem első fokú elintézésére, elbírálására tehát *mindig az alapperben eljárt első fokú bíróság jogosult*, tekintet nélkül arra, hogy a perújítási kérelem az *első fokú* vagy a fellebbezés folytán eljárt *másodfokú bíróság* jogerős ítéletét támadja. Ilyen szabályozás — a Csehszlovák Szocialista Köztársaságot kivéve[35] — a többi szocialista országban nem ismeretes, sőt az albán, a bolgár és a kubai Pp. csak a Legfelsőbb Bíróságnak engedi meg a perújítás folytán jogerős ítélet hatályon kívül helyezését,[36] ahogy az 1954—1958 között nálunk is volt. A gyakorlatban azonban ez a megoldás — amely elméletileg kétségtelenül egy „szépséghibája" a Pp-nek — az elmúlt harminc év alatt különösebb gondot nem okozott, noha utaltak már a jogirodalomban arra, hogy „az első fokon eljáró bírák „egy kicsit félnek" ettől a jogintézménytől".[37]

99—111. old.), H. W. *Fasching*: Prozessreform in Österreich — Reformprobleme der Zivilprozesses. Comparatiwe Law Rewiew, Vol. XVII—1, 1983.

[29] A Pp. XIII. fejezetéhez fűzött részletes indokolás.

[30] Ilyenek pl.: ha a bíróság — amely a jogerős ítéletet hozta — nem volt szabályszerűen megalakítva, illetve az ítélet meghozatalában olyan bíró vett részt, akivel szemben kizáró ok állt fenn.

[31] Kivétel e tekintetben az albán, a mongol, és az OSZFSZK polgári eljárásjoga.

[32] Ld. így többek között: *Schelnitz* György—*Zalka* Károly: A perújítás egyes időszerű kérdései a polgári eljárásban. Jogtudományi Közlöny, 1967. 12. sz. 661. old., *Szabó* Tibor: A perújítás egyes vitás kérdései a polgári eljárásban. Jogtudományi Közlöny, 1969. 2—3. sz. 126. old., *Németh* János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban. Bp. 1975. 183—193. old., *Gáspárdy* László: Koncepció-tervezet a Pp. 121—394. §-ainak átfogó újraszabályozására. Kézirat. Miskolc, 1984. 25. old.

[33] Az albán, a bolgár, a jugoszláv, a lengyel és a román Pe. *egy* hónapban (illetve harminc napban), a csehszlovák, a kubai, a mongol és az OSZFSZK Pe., valamint az NDK Pp. pedig *három* hónapban határozza meg a szubjektív „perújítási" határidőt.

[34] Ennek az ötéves objektív határidőnek három évre, illetve egy évre, a hat hónapos szubjektív határidőnek pedig harminc napra való leszállítására is történt már kezdeményezés az eljárás tartamának rövidítésére hivatkozással. Ld. így: *Gáspárdy* László: a 18. számú jegyzetben i. m. 47. old., *Korpás* László: Perújítás. Kézirat. Szolnok, 1984. 1—2. old.

[35] Ld. így a csehszlovák Pe. 232. §-ának (1) bekezdését és a 235. § (1)—(2) bekezdéseit.

[36] Ld. erre nézve: az albán Pe. 302. §-át, a bolgár Pe. 234. §-át és a kubai Pe. 645. §-át.

[37] *Tési* István: Alkossunk új polgári perrendtartást! Magyar Jog, 1984. 12. sz. 1066—1067. old.

Ha a benyújtott perújítási kérelem *áttételére, hiánypótlásra* való visszaadására vagy tárgyalás kitűzése nélküli *elutasítására* nincs ok, akkor azt a bíróság tárgyalásra tűzi ki. A tárgyaláson először a *perújítás megengedhetőségét* vizsgálja s a vizsgálat eredményétől függően *vagy elutasítja* a kérelmet, *vagy érdemben tárgyalja*. A bíróság az érdemi tárgyalás és az esetleg lefolytatott bizonyítás eredményéhez képest

— a perújítási kérelemmel megtámadott *ítéletet hatályában fenntartja*, illetőleg

— annak egészben vagy részben *hatályon kívül helyezése* mellett a jogszabályoknak megfelelő *új határozatot hoz*.

IV.

A törvényességi óvással kapcsolatos eljárás

Különböző elnevezéssel és részletszabályozással ugyan, de kivétel nélkül *mindenütt* ismerik és *szabályozzák* a szocialista polgári eljárásjogokban *a jogerős bírósági határozatok hivatalbóli felülvizsgálatát*.

Magyarországon ez a jogintézmény a *törvényességi óvás*, amelyet a *legfőbb ügyész* vagy a *Legfelsőbb Bíróság* elnöke bármely polgári ügyben hozott jogerős határozat ellen benyújthat a Legfelsőbb Bíróságnál, ha a határozat *törvénysértő* vagy *megalapozatlan*.

A törvényességi óvás benyújtására jogosultak körének ez a meghatározása hasonlít a többi szocialista államban érvényesülőhöz, bár ezen a területen is találkozunk kivételes megoldással. Így például a kínai Pe. a *Legfelsőbb Népbíróságon* kívül *bármely népbíróság elnökét* feljogosítja arra, hogy az általa vezetett bíróság jogerős ítéletének és végzésének újabb tárgyalását elrendelje, ha azok „kifejezetten hibásak".[38] Különben nálunk is ismeretesek olyan javaslatok, amelyek a Legfelsőbb Bíróság elnökének a törvényességi óvás emelési jogát megszüntetnék[39] s helyette az igazságügyminiszternek adnák ezt a jogosultságot,[40] ez utóbbit viszont — a bíróságok függetlenségére tekintettel — mások ellenzik.[41] Egyes vélemények szerint jelentősen ki kellene bővíteni a jogosultak körét az ügyészi szervezeten belül, felhatalmazva a megyei főügyészeket arra, hogy törvényességi óvást emelhessenek a megyei bíróságoknál.[42]

Az a körülmény, hogy a hatályos magyar Pp. szerint törvényességi óvás emelésére a legfőbb ügyész és a Legfelsőbb Bíróság elnöke jogosult, nem jelenti azt, hogy az óvás előterjesztését nem kezdeményezhetik maguk az érintett felek vagy más személyek, illetőleg szervek. Ezek a kezdeményezések az eseteknek mintegy *tíz százalékában* eredményesek.[43] Többek között ez az eredményességi hányad, meg a törvényességi óvás iránti kérelemre adott, sokszor csak egy-két soros indokolás nélküli válasz is oka annak, hogy egyes vélemények szerint — meghatározott esetekben — a törvényességi óvás emelését *a fél* adott határidőn belül előterjesztett *kérelmére*, megfelelő nagyságú illeték leróvása után *kötelezővé kellene* tenni,[44] illetve anyagi vagy eljárási jogszabálysértés esetén biztosítani kellene a félnek a jogerős határozat megtámadását egy „perújításhoz hasonló rendkívüli perorvoslattal".[45]

Szerintem mindkét álláspont képviselője lényegileg ugyanazt a célt — a harmadszori elbírálást — kívánja elérni, mint az előzőekben már ismertetett felülvizsgálati kérelem előterjesztésére vonatkozó javaslat. Ezért e helyütt, az ismétlések elkerülése érdekében csak utalok a harmadszori elbírálással szembeni, a felülvizsgálati kérelemmel kapcsolatban kifejtett indokaimra.

A törvényességi óvás *benyújtása nincs határidőhöz kötve. A felekre* azonban csak abban az esetben *terjed ki* a törvényességi óvás folytán *hozott határozat hatálya*, ha a legfőbb ügyész vagy a Legfelsőbb Bíróság elnöke a törvényességi óvást az eljárás alapjául szolgáló ügyben hozott határozat jogerőre emelkedésétől számított *egy éven belül* terjeszti elő. Ebben az esetben a feleket — a törvényességi óvás másolatának közlése mellett — *értesíteni kell* az ügy *ülésre kitűzéséről*, valamint arról, hogy a törvényességi óvásra *írásban észrevételeket tehetnek*, az *ülésen felszólalhatnak*, azonban elmaradásuk az ülés megtartását és a határozathozatalt nem gátolja.

A törvényességi óvást a Legfelsőbb Bíróság *három hivatásos bíróból álló tanácsa* bírálja el. Az ülésre a legfőbb ügyész képviselőjét meg kell hívni. Ha a törvényességi óvás a Legfelsőbb Bíróság határozata ellen irányul, azt a Legfelsőbb Bíróság *elnökségi tanácsa* bírálja el. Az elnökségi tanács ülésén a legfőbb ügyész és az igazságügyminiszter is részt vesz.

A *Legfelsőbb Bíróság* (az elnökségi tanács) a törvényességi óvás folytán az ügyet *nyilvános ülésen tárgyalja*. Az elbírálás során a Legfelsőbb Bíróság *a törvényességi óvás kereteihez* kötve van.

Abban az esetben, ha a törvényességi óvás folytán hozott *határozat hatálya a felekre nem terjed* ki, a Legfelsőbb Bíróság határozatában

— vagy *azt állapítja meg*, hogy a megtámadott határozat *törvényt sért*, illetőleg megalapozatlan,

— vagy pedig — ha a törvényességi óvást alaptalannak találja — azt *határozatával elutasítja*.

Ha a törvényességi óvás folytán hozott *határozat hatálya a felekre is* kiterjed, akkor kétfajta határozat hozható:

a) A Legfelsőbb Bíróság a *törvénysértést*, illetőleg a *megtámadott határozatot* egészben vagy megfelelő részében *hatályon kívül helyezi*, és annak *helyébe* — feltéve hogy a döntéshez szükséges tények az *iratok alapján* megállapíthatók — *a jogszabályoknak megfelelő határozatot hoz*, egyébként pedig az ügyben eljárt *első vagy másodfokú bíróságot új eljárásra* és új határozat hozatalára *utasítja*.

---

[38] Ld. a kínai Pp. 157. §-át.

[39] Ld. így: *Benedek* Károly: Gondolatok a polgári eljárás reformjáról. Magyar Jog, 1984. 6. sz. 509. old., *Gáspárdy* László: a 32. számú jegyzetben i. m. 27. old.

[40] Lásd erre nézve: *Gátos* György: A polgári eljárásjog újraszabályozása. Magyar Jog, 1983. 11. sz. 1017. old., *Nagy* László: a 15. számú jegyzetben i. m. 27. old.

[41] Ld. ezzel kapcsolatban: *Szabó* Tibor—*Szabó* Emil—*Láng* Péter: a 25. számú jegyzetben i. m. 22. old.

[42] Ld. pl. így: *Gáspárdy* László: a 32. számú jegyzetben i. m. 27. old.

[43] 1983-ban például 9287 törvényességi óvás iránti kérelem érkezett a Legfőbb Ügyészhez és a Legfelsőbb Bíróság elnökéhez. Ebből — ketten — összesen 953 óvást emeltek, ami 10,26%-ot jelent (a peres ügyek nem egészen 0,5%-át). Az adatok részleteire nézve ld.: *Szilbereky* Jenő: a 25. számú jegyzetben i. m. 299. old.

[44] Ld. így: *Gáspárdy* László: a 32. számú jegyzetben i. m. 27. old.

[45] Ld. erre nézve: *Benedek* Károly: a 39. számú jegyzetben i. m. 508. old.

b) A Legfelsőbb Bíróság *elutasítja a törvényességi óvást*, ha az *alaptalan*, tehát ha a megtámadott határozat a jogszabályoknak megfelel.

*

Az idő és a terjedelem szabta korlátok között sajnos csak arra volt lehetőség, hogy *kontúrjaiban vázoljam* a hibás bírósági határozatok felülvizsgálatára igénybevehető, a szocialista magyar polgári eljárásjog által szabályozott legfontosabb jogintézményeket és azoknak egyes problémáit. Az azonban remélhetőleg még így is megállapítható volt, hogy ezek a jogintézmények — ugyanúgy mint azok, amelyeket a többi szocialista állam polgári eljárásjogában szabályoztak — helyes alkalmazásuk esetén képesek biztosítani az általuk megvalósítandó egyedi célt: a hatékony jogvédelmet.

Bydlinski, Franz

A bíró alkotta joggal kapcsolatos főbb álláspontok

A jogösszehasonlítás, illetve a határokon túllépő, a saját tapasztalati területen kívüli téma tárgyalása veszélyeket rejt magában. Csak az előadás témájában való megállapodás után tudatosult bennem, hogy a bíró alkotta jog vonatkozásában Magyarország feltehetően rendelkezik jogtörténeti tapasztalatokkal, hogy itt a „Tripartitum" és e század között a civiljog átfogó kodifikációi, amelyek elméletileg a tervezetek stádiumában rekedtek meg, bíró alkotta jogként mégis gyakorlati alkalmazásra kerültek.[1]

Sietek leszögezni, hogy ez a hallatlanul érdekes jelenség nem lehet a témája most következő fejtegetéseimnek. Nem foglalkozom egy felsőbíróság jogilag kötelező direktívák kibocsátására, tehát egy különleges tudatos jogalkotásra történő felhatalmazásával sem, amely néhány jogrendszerben ismeretes. Végül olyan jogrendszerekről sem lesz szó, amelyek alapjában véve esetjogon alapulnak. Tapasztalataimnak megfelelően a következő fejtegetések sokkal inkább egy ún. „nem hivatalos" bírói jognak kodifikált jogrendszerében játszott szerepére vonatkoznak. „Bíró alkotta jog és kodifikált jog párhuzamossága", tehát az itt tárgyalandó probléma, amely az általam áttekinthető német nyelvű jogterületeken mindenütt egészen hasonlóan alakul, a civiljog kodifikációja óta valószínűleg Magyarországon is ez a helyzet (amennyiben nem a Legfelsőbb Bíróság kötelező jellegű iránymutatásáról van szó).

Az, hogy alapjában véve elméletileg mennyire megoldatlan ez a probléma, abban mutatkozik meg a legegyértelműbben, hogy ezzel kapcsolatban ma a német nyelvterületen uralkodó metodológiai irányzat az „értékelő jogtudomány"[2] keretei között a legkülönfélébb felfogások képviselőivel találkozhatunk. Illusztrációként szolgáljon a következő áttekintés: A prejudiciumokat lényegében pusztán mint a jog „megismerési forrásait" fogják föl, amelynek csak gyakorlati hatása van a jogfejlődésre,[3] vagy amely gyakorlatilag azonos a törvény alkotta joggal, mert a törvénynek szerintük nincs más tartalma, mint amelyet a bíró megállapít,[4] vagy bár a törvény alkotta jogtól különböző, de azzal azonos eredetű eseti norma forrást látnak benne,[5] vagy úgy fogják fel, mint egy normatív érvényű, de a törvénynél alacsonyabb rangú jogforrást.[6] Mindezekről a felfogásokról még részletesebben is szó lesz. Most ezeknek az utalásoknak a segítségével csak a problémát szerettem volna felvázolni, és a megoldások szempontjai közötti különbséget kívántam érthetővé tenni.

Az osztrák jogban az ABGB 12. §-a pozitív kiindulópont a bíró alkotta jog tárgyalásához. Normatív jelentősége relatíve csekély és nem nagyon egyértelmű: a törvénnyel megegyező hatás (1. fordulat) az ítéletnek mint pusztán „individuális" normának egyébként nem lenne tulajdonítható. A jogerő szubjektív határai is magától érthetődőek (2. fordulat) a perjog szerint.

A 12. § egyébkénti feleslegességével együtt, mint a ma oly gyakran taglalt bírói jogalkotás kérdésében való állásfoglalás is értelmezhető[7] (prejudiciumok,

Bydlinski, Franz egyetemi tanár (Bécs).

[1] Vö. *Eörsi*: Richterrecht und Gesetzesrecht in Ungarn. Rabelsz, 30. sz. (1966), 117. és köv. old.

[2] Ld. *Larenz*: Methodenlehre der Rechtswissenschaft, 117. és köv. old., *Fikentscher*: Methoden des Rechts III. (1976), 405. és köv. old.

[3] *Larenz* uo. 412. és köv. old.

[4] *Esser*: Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung. (1970), 194. old.

[5] *Fikentscher*: Methoden des Rechts. IV. (1977), 235, 271, 310, és 660. old.

[6] *Meier—Hayoz*: Der Richter als Gesetzgeber. (1951), 259. old.

[7] Vö. pl. Spiro: Über den Gerichtsgebrauch zum allgemeinen Teil des revidierten Obligationenrechts (1948); *Gschnitzer*: Schafft Gerischtsgebrauch Recht? OGH—FS (1950) 40. old.; *Klang*: Der OGH und die Entwicklung des Bürgerlichen Rechts, OGH—FS. (1950) 84. old.; *Meier—Hayoz*: Der Richter als Gesetzgeber (1951); *Meier—Hayoz*: Berner Kommentar zu Art 1 ZGB; *Meier—Hayoz*: Der Tichter und das richterliche Gewonnheitsrecht. ÖJZ 1954, 440. old.; *Nowakowski*: Lehre und Rechtsprechung in Strafsachen. Ugyanerről a kérdésről: Schafft Gerichtsgebrauch Recht? ÖJZ 1955, 11. old.; *Wieacker*: Gesetz und Richterkunst (1957); Ermacora: Verfassungsrecht durch Richterspruch (1960); *Flume*: Richter und Recht. (A 46. Német Jogásznapok tanácskozásai. 1966) 20. old.; *German*: Probleme und Methoden der Rechtsfindung. (1967); *Mänhardt*: Gesetz und Richter im IPR Österreichs. ZRV 1972, 257. old.; *Esser*: Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts (1974); *Flume*: Gewohnheitsrecht und römisches Recht. (1975); *Going*: Zur Ermittlung von Sätzen des Richterrechts, Jus 1975, 277. old.; *Ipsen*: Richterrecht und Verfassung. (1975); *Wank*: Grenzen richterlicher Rechtsfortbildung. (1978); *Picker*: Richterrecht und Richterrechtssetzung. (német) JZ. 1984, 153. és köv. old. H. *Köhler*: Gesetzesauslegung und „gefestigte höchstrichterliche Rechtsprechung". JR. 1984, 45. és köv. old.; jogfilozófiai megközelítésben *Marcic*: Vom Gesetzesstaat zum Richterstaat. (1957) A törvényhozó és bíró közötti adekvát munkamegosztásról *Meier—Hayoz*: Strategische und taktische Aspekte der Fortbildung des Rechts. JZ. 1981, 417. old.

esetjog, bírói gyakorlat). Ez átfogja az ítéletekben alkalmazott általános, absztrakt jogszabályokat, amelyek lényegüket tekintve nem egyszerűen a pozitív jog (törvényi és szokásjog) rendelkezései, hanem például értelmezés vagy analógia eredményei, vagy generálklauzulák konkretizálásai, mint például az osztrák jognak az a szabálya, hogy egy késedelmesen tett elfogadó nyilatkozatot ellenajánlatnak kell tekinteni (a törvényi jogra lásd a BGB 150. § (1) bekezdését). Ilyen szabályokra vonatkoztatható értelmesen a törvény negligálása. Az, hogy ezt a mi jogrendszerünk nem ruházza fel törvényerővel, ma mindenekelőtt a — már a 12. §-ban megfogalmazott — hatalommegosztási alkotmányos alapelvből és a jogállam alkotmányos elvéből következik. Az, hogy milyen jelentőséget tulajdonítanak neki, nem egyértelmű, de véleményem szerint ez a gyakorlati szempontból legfontosabb problémája a mai jogi módszertannak.

A gyakorlatban mindenesetre egész jogintézményeket, például a tulajdonfenntartást, az általános üzleti feltételeket, a tisztességtelen versenyt a joggyakorlat legtöbbször a jogtudománnyal együttműködve alakított ki[8] és a prejudíciumok értékelésének nagy szerepe van a jogalkalmazásban. Minden gyakorlati jogász munkájának — akár az igazságügyben, akár jogtanácsosként vagy gazdasági területen dolgozik — jelentős része abból áll, hogy olyan bírói döntéseket keres, amelyek az ő gyakorlatában éppen előforduló esetre illenek, és azt felhasználja jogi véleményének kialakítása során. A jogtudománynak is állandó vitája van a bírói joggyakorlattal. A döntések felhasználásának technikája nálunk természetesen még eléggé fejletlen, mert a prejudíciumok felhasználása a hagyományos metodikának köszönhetően féllegitim, és ezért homályos területre szorult, ami kizárta az ezzel a területtel való hivatalos foglalkozást.

Éppen e vitathatatlan jogi jelenség helyes megítélése érdekében követelik néhányan, hogy az ítélkezési gyakorlatot végre teljes értékű jogforrásnak (szokásjogi jogforrásnak) ismerjék el.[9] Még ennél is lényegesen radikálisabb nézetek azok, amelyek a bírói döntéseket tekintik az egyetlen tulajdonképpeni jogi normáknak, míg a törvény szerintük csak puszta program,[10] vagy még azt is kétségbe vonják, hogy a törvényeknek valamiféle szerepük van a bírói döntés kialakításában,[11] vagy elfogadják a bírói ítélkezési monopóliumot.[12] Ezekkel az extrém felfogásokkal részleteiben most nem foglalkozom. Kritikai véleményemmel kapcsolatban utalok az 1982-ben megjelent „Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff" című írásomra.[13] Most legyen elegendő az az utalás, hogy az összes ilyen extrém felfogás összeegyeztethetetlen a jogászi tapasztalatokkal. Az alkalmazandó jogi fogalmak „fogalmi magjában" az egyedi eset eldöntése a jogi norma által már előre eléggé determinált; az ennek során szükséges pontosabb értelmezés gyakran megfelelően tisztázza a fogalmakat.[14]

Ezeknek az előzőekben említett véleményeknek a kiiktatása után a bírói joghoz való viszonyulás egyik formájaként azt a véleményt kell leszögeznünk, hogy a jogalkalmazást legalábbis jól alátámasztott és igazolt szabályaival szokásjognak és ennek folytán teljes értékű, kötelező erejű jogforrásnak kell tekinteni és ekként kell elismerni.

Az ezzel ellentétes uralkodó nézet szerint a prejudíciumok tagadhatatlan befolyása csupán egy jogszociológiai szempontból érdekes tény, egy „jogszokás", amelynek jelentősége van a döntések prognosztizálásában.[15] A bírói döntések (pontosabban az azokban foglalt normatív rendelkezések) kötelező ereje nem immanens következmény, hanem csak akkor érvényesül, ha a döntések módszertanilag megfelelően az érvényes jogi normákból keletkeztek. Az előzetes döntések érvényesülési igénye csak indokolásuk igazságértékéből fakad. A jogalkalmazói jog mint „tudományos jog" nem a jogi autoritásból nyeri erejét, hanem a jogrend általi létrehozatalából.[16] Lényegében ezt a tradicionális álláspontot veszi védelmébe újabban, az én idézett írásommal vitatkozva Ausztriában Strasser[17] és a Német Szövetségi Köztársaságban H. Köhler,[18] az utóbbi vitatva a német BGH legújabb idevágó döntéseit, amelyekre még visszatérek. Svájcban nemrég Eugen Bucher[19] lépett fel az ott széles körben elterjedt később ismertetendő nézettel szemben, mely szerint „egy bírói prejudícium... önmagában semmit sem jelent".

Állapítsuk meg tehát, hogy melyik a második, még joggal uralkodónak tekinthető felfogás a bírói jogalkotással kapcsolatosan: a prejudiciumok, pontosabban a bennük foglalt jogi szabályok pusztán jogilag normatíve nem relevánsak. Normatíve csak annyiban és akkor kötelezőek, ha a hatályos jogrendszerből vezették le azokat.

Ennek a két felfogásnak az összehasonlító elemzése esetén minden bizonnyal a másodikat kell előnyben részesíteni. Döntően esik a latba a szokásjogi felfogás ellen ui., hogy az lehetetlenné tenné az egyszeri

[8] További osztrák példák: *Klang* i. m.; összehasonlító joganyag Essernél i. m. A német magánjog bírói jogfejlődésének ragyogó bemutatása található Wieackernél: Privatgeschichte der Neuzeit. (1967) 514. és köv. old.

[9] *Gschnitzer* i. m. Ma Fikentscher 2. alatt idézett művében a szokásjogot a bírói jog részeként fogja föl, amely hosszabb alkalmazás folytán az érvényesség különös fokán áll, ugyanebben az értelemben Spiro: i. m. 320. és 322. old.

[10] *Isay*: Rechtsnorm und Entscheidung. (1929).

[11] *Rottleutner*: Richterliches Handeln (1973) 152. old., a 116. old.

[12] *Esser*: FS von Hippel (1967) 113. old.; hasonlóképpen *Esser*: Vorverständnis. 194. old.

[13] Különösen a 24. old. 5. jegyzete; 152. és 154. old.

[14] Vö. a 13. alatt i. m. 118. old., továbbá *Schapp*: Hauptprobleme der juristischen Methodenlehre. (1983), elvet minden alárendelést és a törvényt önmagában „a különösnek" (az egyedi esetek eldöntésének) tartja. Ugyanerről a kérdésről átfogó elemzést ad *Koch—Rüssmann*: Juristische Begründungslehre. (1982).

[15] Ez a véleménye pl. *Schäffernek*: Rechtsquellen und Rechtsanwendungen (az 5. Osztrák Jogásznapok tanácskozásainak 1. kötetében 1973) 69. old.; ugyanő: In welchem Ausmaß stellen Judikatur und Doktrin in der österr. Rechtsordnung Rechtsquellen dar? a IX. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszusra (Teherán 1974) készített osztrák nemzeti referátum 15. old.

[16] Vö. *Nowakowski* i. m. 13. old.; *Flume*: Gewohnheitsrecht und Römisches Recht (1975) 38. old.; lényegében ugyanígy *Larenz*: i. m. 412. és köv. old. tiltakozva az idő előtti magállapítás ellen azzal az indokkal, hogy a prejudiciumok kötelező erejének elismerését azok kritika nélküli átvétele elősegítené; hasonlóképpen *Sperl*: Wert und Gefahr der Vorentscheidung und der Publikation. ÖJZ, 1968, 260. old.

[17] *Strasser*: Rechtsdogmatik, Rechtstheorie und juristische Methodenlehre. DRdA 1983, 245. old.

[18] *Köhler* i. m. 46. old.

[19] Eugen *Bucher*: Hundert Jahre schweizerisches Obligationenrecht: Wo stehen wir heute im Vertragsrecht? a Svájci Jogászszövetség 1983. évi: Referate und Mitteilungen c. kiadványának 302. old.

döntéstől való eltérést akkor is, ha azt az érvek átfogóbb, pontosabb vizsgálata, vagy releváns ténybeli változások indokolnák. A jogalkalmazás gyakorlata azonban gyakran változik, és azt senki sem tekinti önmagában jogsértőnek. A törvénnyel ellentétes judikatúra a törvény erejét azon nyomban lerontaná, és ez a mi hatalommegosztáson alapuló rendszerünkben (amely a közvetlenül és demokratikusan választott törvényhozás elsőbbségét ismeri el) nem képzelhető el.[20] A fenti megoldás közvetlenül ebbe az alkotmányjogi alapelvbe és az általa elérni kívánt célba (a hatalom kölcsönös korlátozásába) ütközne, és ennek folytán mindenféle értelmezés szerint önmagában is tilos. Ezért nem követhető a Fikentscher-féle, már idézett „azonos eredet" a bíró alkotta jogot és a törvényi jogot illetően, mert ez „egyenrangúságként" is felfogható.[21]

A bíró alkotta jogról mint teljes értékű szokásjogi jogforrásról vallott nézet visszautasítása (amely valójában más és mélyrehatóbb feltételezéseket indikál) első pillantásra csak egyetlen alternatívát enged, mégpedig a jogalkalmazásról vallott uralkodó felfogást, amely azt pusztán ítélkezési forrásnak tekinti:[22] Meghatározott esettípusok megítélése alapjául a gyakorlatban gyakran nem közvetlenül csak a hatályos, a pozitív jog absztrakt normái, hanem az ezekből összeségükben és a releváns ítéletekből a konkrét ítélkezési tevékenység során nyert tényekről alkotott típusközelítő „közbenső ítéletek" szolgálnak.[23] Az absztrakt normákból való minden egyes esetben gyakran nagyon komplikált és nehéz mérlegelés és levezetés helyett inkább a már megoldott közbenső eredmény által orientálódnak, vagyis a „bírói jogalkotás" esettípushoz közeli, irányadónak elismert döntéseit veszik alapul. Egyszerű osztrák példaként szolgáljon a birtokkal megerősített biztosítási megállapodás, ezt a törvényi rendelkezésekből kell levezetni,[24] amely azonban az állandósult joggyakorlatra tekintettel nem minden esetben következik be.

Ezzel a bíró alkotta jogra természetesen nagyon fontos feladat hárul: a bíró alkotta jognak ebben a lerövidítő és leegyszerűsítő funkciójában egy, a joggyakorlat szempontjából fontos tehermentesítő tényező rejlik. Mindenesetre túlzás, ha egy döntés indokolásánál kizárólag csak bírói döntéseket idéznek, és egyáltalán nem ismerhető fel, hogy milyen törvényi rendelkezések alkalmazásáról és értelmezéséről van tulajdonképpen szó.

Az eddig elmondottak alapján az uralkodó felfogás keretében „nem eredeti" deklaratív bíró alkotta jogról kellene beszélni, amely kötelező erejét nem magából a jogalkalmazás gyakorlatából nyeri, hanem csak a jogrendből és saját létéből. Ezt a nézetet kell követni azoknak a szabályoknak a tekintetében, amelyeket tisztán jogtudományi alapon dolgoztak ki. Ezeknek csak indokolásuk ad súlyt, nem pedig normatíve elismert „jogi autoritás". Ma senki sem respondeáló jogász ex auctoritate principis. Ebben a kérdésben lényeges különbség is van, a tudományosan kidolgozott szabályok másként hatnak, mint a bírói döntések, nem befolyásolják közvetlenül és egyformán az emberek közötti kapcsolatokat.

Mielőtt még az uralkodó felfogás helyzetével megelégednénk, egy olyan szempontot kell követnünk a további differenciált fejtegetésekhez, amely már azok keretei között láthatóvá válik: az uralkodó elmélet képviselői is túllépnek a bíró alkotta jogról eddig elmondottakon abban az esetben, amikor a hatályos jogból valamennyi metodikai lehetőség kihasználása ellenére sem lehet a lehetséges megoldások egyikét, hacsak valószínűséggel is, mint a legmegindokoltabbat, legmegalapozottabbat kiválasztani, amikor a hatályos jog keretei között több megoldás megközelítően egyformán megindokolhatónak bizonyul. Ebben az esetben a prejudíciumokon alapuló joggyakorlatot részben (perökonómiai szempontból) „legitimnek" tekintik,[25] túlnyomórészt azonban csak kétség esetén látják indokoltnak alkalmazását.[26]

Itt nemcsak marginális jelenségekről van szó. Elég például csak a tisztességtelen verseny területének jogi helyzetére gondolnunk, amelyet az UWG 1. §-a és konkrétan az ahhoz kapcsolódó joggyakorlat határoz meg,[27] vagy példaként szolgálhat a „testreszabott fájdalomdíj" konkrét meghatározására irányuló kísérlet, amelynek a vonatkozó joggyakorlat figyelembevétele nélkül alig lett volna támpontja.[28] Általánosságban a törvényi generálklauzulák nagy területének konkretizálásáról van szó, a joghézagok kitöltéséről és az értelmezési kérdések eldöntéséről, amíg és amennyiben ezek a problémák racionálisan metodológiailag nem voltak teljesen kiküszöbölhetőek; mindenekelőtt határesetekben, amelyek sajnálatos módon egyre gyakrabban fordulnak elő, éspedig annál többször, minél átfogóbb, kazuisztikusabb, ellentmondásosabb és esetenként minél utópikusabb a jogi szabályozás.

Amikor gyakorló jogászok azon az álláspontón vannak, hogy az érvek patthelyzete a döntési szituációban csak nagyon ritkán fordul elő, mert szinte

[20] Ld. ehhez *Nowakowski* i. m. 13. old.; *Kriele*: Theorie der Rechtsgewinnung (1976) 160. old. hasonló értelemben húzza alá a törvényhozó normaalkotói „prerogatíváját".

[21] *Fikentscher* ezt úgy értelmezi, hogy a „bíró alkotta jog" is valódi jog, de a rangsor kérdését illetően nem foglal állást. Ugyanott a 329. oldalon a bírói jog szubszidiárius szerepéről beszél.

[22] *Larenz*: i. m. 415. old. részletesen *Larenz*: Über die Bindungwirkung von Präjudizien, FS Schima (1969) 247. és köv. old. A kritikai megjegyzések kifejezetten csak egy a „törvénnyel megegyező" hatásra vonatkoznak. Egy gyengébb, mert a törvénnyel szemben szubszidiárius, de normatív jelentőségű bírói gyakorlat nem kerül szóba. — Esser idézett művében (192. old. 16. jegyzet) szintén puszta „jogismereti forrásként" kezeli a „bírói jogot". Gyakorlati bírói jog és törvényi jog meghatározása miatt (194. old.) ennek azonban a valóságban egész más jelentése van.

[23] A fogalomra nézve lásd *Fasching*: Zur verfassungrechtlichen Rechtfertigung der Bindung des Obersten Gerichtshofes an seine Grundsatzentscheidungen. FS Schima (1969) 136. és köv. old. A „normakonkretizálást" mint a jogtudomány fő feladatát illetően lásd *Bydlinski*: Methodenlehre und Rechtsbegriff. (1982) 11. old.

[24] Vö. Bydlinski in Klang[2] IV/2, 459. és 469. old.

[25] R. *Walter*: Die Gewohnheit als rechtserzeugender Tatbestand. ÖJZ, 1963, 231. old.

[26] *Flume* i. m. 39. old. és *Nowakowski* i. m. 15. old.

[27] Vö. *Kraft*: Interessenabwägung und gute Sitten im Wettbewerbsrecht. (1963); *Schricker*: Gesetzesverletzung und sittenverstoß. (1970); *Baumach—Hefermehl*: Wettbewerbsrecht (1978) 432. és köv. old.; *Schönherr*: Wettbewerbsrecht (1971) 111. old. Rummel *Koziolnál*: Haftpflichtrecht II. (1975) 205. és köv. old. *Hohenecker—Friedl*: Wettbewerbsrecht (1959) 14. és köv old. és 65. és köv. old. *Koppensteiner*: Wettbewerbsrecht. (1981) 437. és köv. old. a vonatkozó joggyakorlattal.

[28] Ld. ehhez *Jarosch—Müller—Piegler*: Das Schmerzengeld in medizinischer und juristischer Sicht (1972) gazdag ítélkezési anyaggal.

mindig még az érvek kifejezettnek vélt ellentmondásai esetén is az előrevivő megfontolások során meghatározott jogi meggyőződésre lehet jutni, pszichológiai szempontból biztosan igazuk van. Amikor ugyanis differenciálatlanul az egész hatályos jogrendet, az egész bírói döntésállományt és végül az egyéni értékelést engedjük hatni, szabály szerint az eredményt előnyben részesítendőnek fogjuk érezni. Racionálisan csak akkor ellenőrizhető azonban a döntés, ha ezeket a különböző, a döntést befolyásoló tényezőket megkülönböztetjük egymástól, és csak annyiban juttatunk neki szerepet a jogalkalmazásban, amennyiben ezt jogilag jelentősen eltérő fontosságuk indokolja. Ha a lehetőségekhez képest pusztán a személyes értékelésre szorítkozunk, amelynek figyelembevétele csak végső soron („bírói egyéni értékelés") törvényes, vagy ha a bírói döntések előzetes figyelmen kívül hagyása mellett csak a hatályos jog konkrét normáira irányítjuk figyelmünket, akkor nem kétséges, hogy többféleképpen eldönthető helyzetek gyakran előfordulnak.

Az ezzel ellentétes extremitást az a nézet képezi, mely szerint a hatályos jog alkalmazása esetén gyakorlatilag mindig a „non liquet" esete következik be. E nézetben ma a legkülönfélébb jogdogmatika tagadó álláspontok keverednek, melyeket a szabadjogi iskola hívei és azok mai követői: a radikálisan szubjektív értelemben vett hermeneutika védelmezői, az ún. politikai jogtudomány, egy csak a bíró „előértelmezése" által vezetett „módszerválasztás" stb. hívei képviselnek. Ezen nézetek egyenkénti kritikáját illetően megint csak a már hivatkozott írásomra utalok. Az említett döntésközpontú vagy az ítélkezéssel szemben radikálisan szkeptikus tanok nem tapasztalatokon alapulnak, hanem ismeretelméleti szélsőségeken és — a legrosszabb értelemben vett — „dogmatikus" elfogultságon. Kétségtelen azonban, hogy vannak olyan kedvezőtlen esetek, amelyekben a még oly átfogó és intenzív jogászi fáradozás is csak több, jogilag körülbelül egyaránt lehetséges megoldást eredményez.

Az elmondottak értelmében a leginkább a „non liquet" körében érdekelt a bíró alkotta jog jogforrási jellege. Mégpedig azért, mert ezen a területen csak a bírói döntések figyelembevétele útján van kiút a fennálló több megoldási mód közötti — egyébként jogilag kritériummentes — választásból, és ebben a bíró alkotta jog konstitutív hatása mutatkozik meg. Ebben az esetben — és ez az én központi tételem — ismerhető el a bírói jog figyelembevétele, és ekkor tulajdonítható ennek kötelező erő. Ez nemcsak de facto érvényes, amivel egy normatív tudomány semmit sem tudna kezdeni, hanem normatív értelemben is. Ebben az értelemben beszélhetünk a mai „kontinentális" jogrendszerünkben is eredeti kiegészítő jellegű „bírói jogról".

Ez az oka annak, hogy egy állandósult joggyakorlat figyelmen kívül hagyása miért képezheti egy jogtanácsos vagy — a hivatali felelősség keretei között — egy hivatalos szerv felelősségének alapját.[29] Különösen instruktív ebben az összefüggésben, amikor a joggyakorlat az uralkodó jogfelfogás ismeretének hiányán alapuló felelősséget akkor is elismeri, ha a felelősségre vont személy jogfelfogása „önmagában a jogszabály szövege alapján" indokolható lenne.[30] Ezt a felelősséget nem lehet kellően megindokolni azzal, hogy a jogtanácsosnak, ill. a hivatalos szervnek úgymond jobb tudomása ellenére a valódi jogi helyzet helyett egy stabil joggyakorlatot kellene figyelembe vennie, mivel a kliens csak a pert akarja megnyerni.[31] Azt a próbálkozást, hogy a helyes értelmezést érvényesítse, semmi esetre sem lehet egy hivatalnok vagy egy bíró, sőt még egy ügyvéd rovására sem írni, ha ennek során a szükséges szakmai tudást és gondosságot alkalmazta, ill. tanúsította. Ilyen feltételezéssel egyetlen ügyvéd sem számolhatna azzal, hogy az eddigi joggyakorlatot helytelen jogfelfogásának megváltoztatására képes indítani. Másrészt aligha lenne lehetséges egy már meghonosodott helytelen joggyakorlat megváltoztatása. Egészen más a helyzet persze, ha az ügyvéd vagy a hatóság jogfelfogása szemmel láthatóan csak egy „önmagában indokolható" álláspont lenne.

A „non liquet" területén a bírói eseti döntések kötelező ereje csak akkor kellőképpen megalapozott, ha sikerül alkalmas normatív alapokra helyezni. Ez lehetséges: a precedensjog létrejötte és kötelező ereje két, a „jogfogalomhoz" is hozzátartozó általános jogi alapelven nyugszik, az ABGB 7. §-a értelmében is, vagyis a jogbiztonság lehetséges megóvásának parancsán, amely a jogállam elvének alapja, és az arányos egyenlőség alapelvén (azaz, az ugyanakkor relatív értelemben vett igazságosságon), amely közvetlenül alkotmányjogilag pozitíve megfogalmazást nyert.[32] A hatalommegosztás alapelve, vagyis annak okai (hatalomkorlátozás a hatalom elosztása révén, a közvetlenül demokratikusan választott törvényhozás elsőbbsége mellett) ezzel nem állnak ellentétben, mert a hatalommegosztási elv célja a bírói jog érvényének kizárólag a „non liquet" terén való elismerése révén nem szenved csorbát. A törvénykezés átfogó előkészítésének és demokratikus legitimálásának szempontjai nem állnak ellentétben az ebben az értelemben felfogott bírói joggal. Ezeket a szempontokat semmi esetre sem szolgálná, ha minden bíró az említett területen kénye-kedve szerint különbözőképpen dönthetné el ugyanazt a jogkérdést.

Kétség esetén, vagyis a különböző lehetséges jogi megoldások mellett szóló jogi érvek hozzávetőleges egyensúlyi helyzetében annak a gondolatnak kell érvényesülnie, hogy csak a jogalkalmazás kontinuitása szolgálja a jogbiztonságot, és ez biztosítja egyúttal, hogy a hasonlót hasonlóképpen ítéljék meg.[33] A tényleges döntést hozó személyek — a hatályos jog egészéből levezethető — egyéni értékelésének a lehetőségekhez képest a legnagyobb mértékben vissza kell szorulnia. Bár ezekre — ennek a folyamatnak az elkerülhe-

[29] Vö. SZ 15/121; JBL 1972, 426. old.; a hivalati felelősséghez JBL 1980, 156. old.

[30] SZ 44/139.

[31] Strasser uo.

[32] Mindkét alapelvhez ld. különösen *Meier—Hayoz* elsőként i. m. 258. old.; *German*: i. m. 246. old.; vö. 257. és 271. old.; *Kriele*: i. m. 258. és köv. old.; *Zippelius*: Einführung in die juristische Methodenlehre. (1974) 83. old.; *Spiro* i. m. 298. old. ezzel ellentétben pusztán a jogbiztonság követelményeire támaszkodik („elvárás", „a bizalmat megalapozó tényezők"). Neki köszönhető (i. m. 278. old.) a három lehetséges állásfoglalás tiszta kidolgozása; a prejudiciumokkal kapcsolatban: behatóbb fejtegetések puszta forrása; bizonyos, de nem kötelező követési kötelezettség, feltétlen kötelező erő.

[33] *Heck*: Gesetzesauslegung und Interessenjurisprudenz. AcP 112 (1914) 259. old.

tetlensége miatt — törvényes körülmények között vissza kell térni, amikor a rendelkezésre álló jogi eszközök nem vezetnek racionálisan megindokolható eredményre, azaz csak akkor, ha az idézett általános jogelvek, a bennük foglalt, a precedensjogra vonatkozó utalásokkal együtt csődöt mondanak. Ez, az erre vonatkozó bírói jog megléte esetén, mint rámutattunk, nem fordulhat elő.

Gyakorlatilag egyébként semmi sem kényszerít arra, hogy minden jogalkalmazási folyamat esetén pontosan felvázoljuk a „non liquet"-nek az előbbiek során megjelölt területét. Elegendő annak vizsgálata, hogy vajon a meglévő prejudíciumok bizonyíthatóan rosszak-e. Ez a vizsgálat minden esetre ajánlatos, ha nem akarunk a sekélyes és sok tekintetben kétes igazságszolgáltatási pozitivizmus áldozatául esni. Amennyiben azonban megállapítjuk, hogy a prejudíciumokban képviselt jogi álláspont bizonyíthatóan nem hamis, nyitva maradhat az a kérdés, hogy vajon a vonatkozó bírói jogi maximák a jogrendről jogilag megalapozottan levezethetők-e, azaz ennek megfelelően helyesek-e, vagy pedig pusztán az egyik képviselhető álláspontot jelentik.

A bírói függetlenségnek ehhez — az ezt félreértő nézetekkel ellentétben — semmi köze.[34] A bírói függetlenség ui. az említett általános alapelvekhez történő kötődés által éppoly kevéssé szenved sérelmet, mint az egyes törvényi előírásokhoz való kötődés folytán. Annak a — gyakorlatilag csak szerencsére ritkán alkalmazott — lehetőségnek a kizárása, hogy egy olyan döntésből induljanak ki, amelyet a jogalkalmazó csak a saját, a továbbiakban nem indokolható jogérzetére alapított, minden esetre bizonyos értelemben a jogászok, különösen a bírák személyisége szabad kibontakoztatásának korlátja lehet. Ez ebben a formában azonban nem a jogfogalom által tartalmazott, ill. a jogrend által egyébként elismert jogi érték; ellentétben a jogkeresők azonos megítélése és a jogbiztonság követelményével, jogbiztonság alatt a hatalmi jogi aktusok lehetőség szerinti nagyfokú előreláthatóságát értve.

Az ismertetett elvek nyilvánvalóan teljes mértékben hatnak a legfelsőbb bírói testület rögzített és nyilvánosságra hozott gyakorlata esetén.[35] Ez a leginkább hivatott arra, hogy a jogkeresők elvárásait meghatározza, és egyformán hat az egész jogterületen.[36] Továbbá, amikor és amennyiben az alsóbb bíróságok nem teljesen rögzített vagy nem közzétett joggyakorlatáról van szó, a bírói jog jelentőségét továbbrelativizáltan kell értékelni annak tükrében, hogy ellentétes jogi megoldások alátámasztására is szolgálhat.

A „természetes jogi alapelvekhez" itt is, mint mindig (ABGB 7. §) csak szubszidiáriusan lehet visszanyúlni. Ez az általuk legitimált bírói jogra is vonatkozik: ahol bizonyítható, hogy egy még oly „megalapozott vagy állandósult" joggyakorlat a pozitív joghoz való viszonyában kezdettől fogva helytelen, vagy például egy jogszabályváltozás következtében[37] azzá vált (a szisztematikus értelmezés keretében), el kell térni a bírói gyakorlattól. Ezt követeli meg a bíróságok törvényhez kötöttsége is. Ez az egyenlőség elvével — eltekintve ennek itt szubszidiárius felhasználásától — nem áll ellentétben, mert a nem azonos elbírálás judikatúra változása folytán indokolhatóvá válik, ha arra szolgál, hogy lehetővé tegye a törvényeknek megfelelő döntés meghozatalát.[38]

Ahol a releváns tények, amelyeknek alapján eddig a prejudikatív megoldás a hatályos jog szerint helyes vagy indokolható volt, megváltoztak, természetesen szintén el kell tekinteni a prejudícium figyelembevételétől.[39] Az általános értéktudatban és ennek megfelelően az általános társadalmi magatartásban bekövetkezett változásokat annyiban kell figyelembe venni, amennyiben a jogi mércék generálklauzula-jellegű értékfogalmakkal (pl. „jó szokások") erre utalnak.[40] Az ellentmondások elkerülése érdekében egy „szisztematikus teszt" segítségével kell a generálklauzula újrakonkretizálását a jogrendszer egyéb szabályaival összeegyeztetni, amely megvonja a generálklauzulák alkalmazásának határait is. Az a félelem, hogy az itt képviselt nézet a joggyakorlat tartós megmerevedéséhez vezet, a fentiek szerint teljesen alaptalan. Amennyiben egy eddig a joggyakorlat által alkalmazott szabály a hatályos jogrend szabályainak és a társadalom aktuális viszonyainak tükrében helytelennek bizonyul (mindegy, hogy eredetileg is helytelen volt-e, vagy újabban vált azzá), annak alkalmazásától el kell tekinteni.

A fentiekből következően nem követendő az az NSZK-ban újabban sokak által képviselt nézet, mely szerint a joggyakorlat változásait „előzetesen be kell jelenteni".[41] Elsősorban azokat a „primér", „pozitív" jogi mércéket kell alkalmazni, amelyek a hatályos jogban megtalálhatók. A jogegyenlőség és a jogbiztonság általános jogi elveinek a gyakorlati jogalkalmazás szempontjából — mint rámutattam — csak

[34] Más a felfogása például *Larenznak*: FS Schima (1969) 260. old.; természetesen a prejudíciumok „törvénnyel megegyező" kötelező erejére tekintettel.

[35] Vö. a prejudícium jelentősége szempontjából mérvadó tényezőkkel *Meier—Hayoz*: Berner Kommentar. N 519. és köv. old.

[36] A jog egységességének megóvását joggal túlnyomóan a revízió és a felülvizsgálati bíróság egyik legfontosabb funkciójának tekintik. A másik funkcióhoz való viszonyt, vagyis a korrekt eseti döntések biztosítását illető vita nem ide tartozik (vö. *Fasching*: Probleme des Revisionsverfahrens. 1971, 7. old.)

[37] Vö. pl. OGH a Juristenblatt-ban 1980, 372. old. (Koziol megjegyzésével) az Emberi Jogok Európai Konvenciójának hatása az ABGB-ra a nem vagyoni kárral összefüggésben.

[38] Vö. pl. zur Verarbeitung von Vorbehaltssachen OGH JBL 1977, 261. old.

[39] Vö. Inflationsentscheidung JBL 1975, 481. old.

[40] Vö. a „fajtalan cselekmény" (merészen) restriktív újraértelmezésével az EvBl 1977/186. büntetőjogi döntésében.

[41] Vö. pl. *Knitel*: Zum Problem der Rückwirkung bei einer Änderung der Rechtsprechung. (1965) 50. és köv. old.; *Fikentscher* i. m. 709. és köv. old.; csakúgy mint *Larenz* i. m. 417. old.; Svájc szempontjából de lege lata hasonlóan Bär: Praxisänderung und Rechtssicherheit, Festschrift *Meier—Hayoz* (1982) 21. old. Az ő ellentétes jogpolitikai posztulátuma szerintem követendő. *Spiro*: Praxisänderung und Rückwirkung. Zeitschrift für Schweizerisches Recht, 1981, I, 145. és köv. old. a joggyakorlat változását jogváltozásként kezeli (152. old.) és kizár minden visszahatást a már befejezett ügyekben. Amennyiben nem elévülés, vagy nem a vitatott pontokra kiterjedő egyezség megtámadhatatlansága, ill. nem egy hasonló ok játszik közre, úgy a pozitív jog iránymutatása miatt, egy jogilag helytelen joggyakorlattal szemben azzal mégsem értünk egyet. Hogy egy állítólagos adósnak, aki a joggyakorlat változásakor még nem fizetett, többé nem kell fizetnie, de az ez előtt teljesített szolgáltatásokat nem lehet többé visszakövetelni (így a 154. old.-on), nagyon kétes differenciálás lenne, amely bizonyos körülmények között a kötelességeinek eleget tevő féllel szemben a mulasztónak kedvezne. Azok a kalamitások, amelyek a jogforgalom számára adottak, alátámasztják, hogy egy joggyakorlat-változtatás csak akkor eszközölhető, ha az eddigi „bírói jog" az aktuális jogi és ténybeli összefüggésekben bizonyíthatóan hamis.

szubszidiárius jelentősége lehet a konkrét jogszabályok viszonylatában. Amennyiben ezek az alapelvek a bírói jogra utalnak, akkor sem igazolhatnak egy, a jelenlegi ítélkezés szerint helytelen, megindokolhatatlan döntést, ha ez a megindokolhatatlanság a konkrétabb mércékből, kiváltképpen a jogrendszerből ered. A jogszabályváltozásoknak, amelyek azonnal és nemcsak előzetes bejelentés után valósulnak meg a gyakorlatban, soha nincsen annyi publicitásuk, hogy ne rendítenék meg a jogkeresőknek az eddigi joggyakorlatba vetett bizalmát.

A joggyakorlat számára természetszerűleg adódik a lehetőség, hogy az „obiter dicta" keretei között jelezze az addigi joggyakorlattal kapcsolatos kétségeket egy bizonyos kérdésben, és ezzel a judikatúra változást is előrevetítse, amely a jogbiztonság szempontjából üdvös és ezért kívánatos.[42] Nagyon pozitívan megítélendő példaként szolgálnak ehhez az új osztrák joggyakorlatból a kereskedői elismervényszolgáltatás,[43] és az elővételre felajánlás elmulasztása esetén támasztható igény problematikája.[44]

Ennél azonban a tárgyban és a megfogalmazásban nagyon gondosan kell eljárni. Nem szabad többet kinyilvánítani, minthogy a bíróság szükségesnek tartja egy meghatározott jogkérdés újabb alapos felülvizsgálatát, ha legközelebb a döntés lényegét illetően állást kell foglalnia. Teljesen elhibázott lenne ezzel szemben, ha a bíróság csupán a obiter dictum keretében jelentené be, hogy a következő alkalommal el fog térni az eddig képviselt álláspontjától. Ezt legutoljára Picker fejtette ki, és a bírói ítélet alapvető funkcióját illetően az eset egyedi eldöntésére, és az obiter dictum csekély garanciális jelentőségére utalt.[45]

Ha azonban az ismételt megvizsgálás előzetes bejelentésének lehetősége hiányzik, tehát a nem egyértelművé vált jogkérdést azonnal el kell dönteni, elkerülhetetlenné válik az addigi joggyakorlat azonnali megváltoztatása annak az új belátásnak az alapján, amely az eddigi megoldást indokolhatatlannak tartja.

Az „esetjog" tehát öszességében és az ABGB 12. §-ával összhangban is létezik: a törvénnyel ellentétben egyértelműen gyengébb, mert szubszidiárius jogforrás.[46] Tehát csak akkor kötelező, ha nem bizonyítható be, hogy egy másik megoldás a prejudíciumok nélkül felfogott jogrendszernek jobban megfelel, de mindig kötelező, ha egy más megoldás körülbelül „ugyanannyira megindokolható" lenne. Ennyiben van szó Flume[47] értelmezésében megindokolásra szoruló „tudományos jogról": érvényességéhez szükséges annak bizonyítása, hogy a vonatkozó szabály a jogrendszer része, tehát a törvény szerint és az annak alapjául szolgáló célok és elvek tükrében megindokolható.

A prejudíciumok kritikai felülvizsgálata tehát szükség esetén, azaz akkor, ha igazságtartalmát illetően komoly kétségek merülnek fel, mindig elengedhetetlen.[48] Ez magától értetődő bírói és tulajdonképpeni jogdogmatikai kötelezettség. Ezért természetesen néhány gyakorló jogászt — akik különösen kényelmessé akarták tenni munkájukat — csalódás fog érni. Egyúttal azon érv alól is kihúztuk a talajt, mely szerint a prejudíciumokhoz való kötöttség okvetlenül kritika nélküli prejudícium-kultuszt eredményez. A prejudíciumok ugyanis az itt vázolt keretek között csak egy „korlátozott követési kötelezettséget"[49] jelentenek, csak visszautasítható „preszumptív kötelező erejük" van.[50]

Egy ehhez nagyon közel álló álláspontot képvisel újabban a német BGH: egy 1982. X. 4-i döntésében[51] egy eljárásjogi kérdéssel kapcsolatban kimondta, hogy különösképpen a régebbi törvényeknek az állandósult bírói judikatúra által történő értelmezése során a jogbiztonságot és a bizalom védelmét kell előtérbe helyezni. Az ítélkezés kontinuitásától való eltérés csak akkor tűrhető el, ha kifejezetten nyomás vagy egyenesen kényszerítő okok szólnak mellette. Ezt az álláspontját a BGH megismételte annak a polgári jogi problémának a kapcsán, hogy a „falsa demonstratio non nocet" szabálya a formakényszerhez kötött ügyleteknél is (mint pl. az ingatlan adásvétele) alkalmazandó-e, amit egy korábbi, időközben azonban kétségessé vált döntésében igenlően válaszolt meg.[52] E döntésnél a BGH nem hivatkozott az egyenlőség elvére, bár az is alátámasztja a döntést. Az osztrák OG ezzel szemben éppen a „hasonlók hasonlóképpeni megítélése" elvére hivatkozott;[53] az Osztrák Alkotmánybíróság megállapította az elv alkotmányba ütköző megsértését, az addigi államigazgatási gyakorlattól való nem kellően megindokolt eltérés miatt.[54]

Nem látható be, hogy mi az, ami egy ilyen korlátozott kötelező erő tételezése kapcsán problematikus, vagy jogelméletileg elfogadhatatlan (kivéve a mindenütt elkerülhetetlen határeseteket).[55] Csak látszólag logikus, ha ebben az összefüggésben azt kifogásolják, hogy a normák vagy hatályosak, vagy hatálytalanok kell hogy legyenek. Kellő mélységű vizsgálódás esetén

[42] Vö. *Ehrenzweig*: System. I/1 (1951) 63. old.; és *Bär* i. m. 8. old.

[43] A dogma kötelező erejét az OGH erősen relativizálta, majd később föladta (DRdA 1972, 246 = ArbSlg 8954), (SZ 47/83 = JBL 1975, 89). Vö. *Bydlinski*: Die Entmythologisierung des „kaufmännischen Bestätigungsschreibens" im österreichischen Recht. FS Flume (1978) 335. és köv. old. adatokkal.

[44] JBL 1977, 94. old. Ld. ehhez Bydlinski in Klang IV/2, 881. és köv. old. adatokkal.

[45] JZ 1984, 153. és köv. old. Kérdésesnek tűnik, hogy a Picker által ebben az összefüggésben kritizált BAG döntése nem elégedett volna-e meg egyébként a jogkérdés újabb felülvizsgálatának bejelentésével.

[46] Strasser i. m.-ben nem tartja megfelelőnek, hogy az ABGB 12. §-a a bírói jognak csak a jogszabállyal azonos hatását zárja ki, azaz egy ennél gyengébb hatást megenged.

[47] Flume i. m.

[48] Erre joggal helyez nagy súlyt Larenz i. m.-ben.

[49] *Meier—Hayoz*: Der Tichter als Gesetzgeber. (1951) 259. old.; *Meier—Hayoz*: Berner Kommentar. N 474 és 505 a ZBG 1. cikkéhez. Bär nem túl messzire nyúló elméleti divergenciája (i. m. 6. és 14., valamint köv. old.) ehhez az állásponthoz képest áthidalható lehetne az eddigi praxistól való eltérés elegendő alapjának itt megkísérelt meghatározása révén; a 15. old.-on Bär az itt képviselt állásponttal teljesen megegyezően nyilatkozik.

[50] Értékesen és meggyőzően érvel Kriele i. m. 248., 254., 262., 326. old.; *Kriele*: Recht und praktische Vernunft. (1979) 91. és köv. old. (vélelmezett prejudíciumok). A visszautasításnak megközelítően kielégítő tisztázása nem sikerül Krielenek. Ez érthető, mert ő a „módszerválasztás" tanítását követi és egy ilyen visszautasítás csak a — fölöttébb komolyan vett — jogi módszerek segítségével lehetséges. A „döntési felelősség" (i. m. 110. old.) semminek sem szolgál alapjául, és ezért kizárja bárminek az elutasítását is.

[51] BGHZ 85/64.

[52] JR 1984, 13. old. H. Köhler jegyzetével.

[53] SZ 50/45.

[54] VerfSlg 4. 480.

[55] Eltérő véleménye van R. *Walternak*: i. m. 232. old.; *Schäffer*: i. m. 68. old. ellentmondásban a 70. old.

ugyanis belátható, hogy a sok összefüggésben ismert szubszidiárius hatályról van szó, azaz úgyis fogalmazhatunk, hogy meghatározott jogi normák alkalmazhatóságáról, amelyeknek alkalmazása egy olyan kiegészítő előfeltétel függvénye, hogy nem létezik egy, az elbírálandó eset szempontjából tartalmilag megfelelő norma, vagy ilyen norma nem vezethető le egy elsődleges normakomplexumból.[56] Egyesek bizonyára visszariadnak a szubszidiárius hatállyal kapcsolatos komplikációktól. A „maga alkotta" norma és kötelező erő fogalmakat azonban módosítani kell, a túlzott elméleti egyszerűsítő törekvéseket fel kell adni, ha ezek a realitással és a joggal ütköztetve inadekvátnak bizonyulnak.

A bírósági gyakorlat szubszidiárius kötelező ereje a jogélet legjelentősebb stabilizáló és kontinuitást biztosító faktorainak egyike.[57] Enélkül széles területeken, különösen sok új, ill. régi jogszabály tekintetében, amelyek nem tökéletesek, a jogi helyzet tartósan megváltozhatatlan és extrém módon bizonytalan maradna. Ezt az állapotot csak a bírói ítélkező munka korrigálhatja. Ez azonban azt feltételezi, hogy a bíró, akinek ugyanazt a jogi kérdést a későbbiek folyamán meg kell ítélnie, tudálékosságtól, eredetiség utáni vágytól, személyes vagy ideológiai elfogultságtól vezettetve, vagy csupán a joggyakorlat ismeretének hiánya miatt nem térhet el a prejudíciumoktól. El kell azonban térnie azoktól, ha a prejudícium az ő jól megalapozott és megfontolt nézete szerint a primér hatályos jogrendszerhez viszonyítva, azt a realitásokra alkalmazva hamisnak bizonyul.

Nemcsak túl bizonytalan, hanem a fenti megfontolások alapján helytelen is lenne azonban ezt az eltérést már akkor megengedni, ha az ügyet eldöntő bírónak arra akármilyen „jó",[58] „nyomós", „szakszerű" vagy „érthető" oka van.[59] A BGH által megfogalmazott „kifejezetten súlyos vagy egyenesen kényszerítő okok" nyitva hagyják azt a kérdést, milyen jellegűeknek kell lenniük ezeknek az okoknak. Ezért mégegyszer hangsúlyozni kell, hogy jogi érvekről van szó, olyan jogi érvekről, amelyek a legszélesebb értelemben vett hatályos jogrendszerből a mindenkori társadalmi helyzettel összefüggésben levezethetők. Ebből adódik a „korlátozott kötelező erő" megfogalmazásának szükségessége az említett „szubszidiárius kötelező erő" pontosabb meghatározása érdekében, ahogy az a hatályos jogrend elsőbbségéből (a jogrendet most a szűkebb értelemben véve, tehát a prejudíciumok kizárásával) következik.

A helytelenség bizonyítása, amelyre itt hivatkozom, természetesen a jogi metodológiának a pozitív jogi szabályok értelmezéséről és szisztematikus kiegészítéséről vallott szabályaira való utalást jelent. Semmi esetre sem tartom ezt a bizonyítást „minden további nélkül lehetségesnek", mint ahogyan azt H. Köhler[60] minden belátható alap nélkül állítja. A jogászi módszereket komolyan kell venni, megfelelő, rendezett módon kell azokat alkalmazni, lehetőleg pontosítva és helyesbítve, de nem szabad ezeket a módszereket a személyes értékelés palástolására felhasználni. A szükséges metodológiai fáradozásoknak a megadott irányba való továbbfejlesztését teszi lehetővé többek között az én ismételten idézett írásom, amely azt a gyanút kívánja szertefoszlatni, hogy én az elégséges jogászi érvelést egyszerű műveletnek tartom. Mint ahogy a jogi érvelés és indokolás általában, úgy a prejudíciumok helytelenségének bebizonyítása is olyan folyamat, amely a jogtudomány rendelkezésére álló eszközöknek a mindenkor problémára irányuló nagyon komoly és differenciált feldolgozását igényli. Aki azonban ezt alapjában véve kivihetetlennek tartja, annak illene búcsút mondania a jogászi hivatásnak.

Összefoglalásként megállapítható: a korlátozott követési kötelezettség, pontosabban a bírói jog szubszidiárius alkalmazhatósága a harmadik — közvetítő — álláspont a bíró alkotta joggal kapcsolatos álláspontok közül. Én ezt az álláspontot tartom helyesnek.[61]

---

[56] Utalok pl. Ausztriában a civiljog szubszidiárius hatályára a kereskedelmi jog területén (EVHGB 4. fejezet 4. cikk), amelyet elméleti szempontból még senki sem kérdőjelezett meg.

[57] Vö. Ehrenzweig i. m. 85. old.

[58] Kriele i. m. 247. old.; 327. old. egyáltalában csak „okok"!

[59] *Meier—Hayoz* megfogalmazása: Berner Kommentar N 507, ugyanúgy *German*: i. m. 256. old., akik ezen okok precizebb megfogalmazásában fáradoznak (a tényállás megváltozása; tudományos haladás; a következmények jobb áttekinthetősége; a törvény értelmében való megegyezés magasabb foka; újabb törvények hatása: *German*: i. m. 257. és köv. old., nem pusztán a lehetséges interpretációk egyike, hanem a törvény értelmének jobb megközelítése; a ZGB 2. fejezet 1. cikk. szerinti „szabad jogkeresés" esetén a jogi érdekértékelés szempontjából irányadó etikai és politikai nézetek megváltozása; a „reáliák" megváltozása vagy pontosabb felismerése *Meier—Hayoz*: i. m. N 505. és köv. old.). Ez gyakorlatilag messzemenően megyezik az előzetes döntések bizonyítható helytelenségének mai felfogásával. Mégis pontosan meg kellene határozni ezt a kritériumot, mert ez minden különleges szempontot a megfelelő mértékben igazol, és a továbbiakat kizárja. Az előzetes döntés „bizonyítható hamis"-ságával foglalkozik *Pawlowski* is: Methodenlehre für Juristen (1981) 322. old. Ennek kritériumaként azonban nyilvánvalóan túl szűk értelemben csak az egyenlőség alapelvét alkalmazza.

[60] JR 1984, 46. old.

[61] Hasonlóképpen *Mayer—Maly*: Anmerkungen zu einer Theorie der wirklichen Jurisprudenz. JBL 1984, 6. old.; *Zippelius*: Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. Vol 1983. LXIX, 414. old.; *Picker* i. m. 160. old., *Tomandl*: ZAS 1984, 78. old.

Nemes Zoltán

Egyes központi államigazgatási szervek külgazdasági irányító tevékenysége, különös tekintettel a döntéshozatali tényezőkre

Az államigazgatás, a magyar népgazdaság és a nemzetközi munkamegosztás közötti kölcsönhatásokat a központi szervek a jogi szabályozás révén befolyásolhatják leginkább, és ennek segítségével alakítják ki a szocialista termelési viszonyok alapján létrejött külgazdasági politika folyamatait. A központi államigazgatási szervek által alkotott és alkalmazott jogi szabályozórendszerünk egyben a külgazdasági igazgatás legfőbb eszköze. Ennek keretei között a meghatározott államigazgatási szervek a gazdaságpolitikai célok tervszerű végrehajtása érdekében a szocialista jellegű termelési viszonyokat — valamint azok kapcsolatát a világgazdasági mechanizmusokkal — a konkrét, normatív döntések segítségével irányítják. Az adott gazdasági körülményekhez úgy igazítják eszközrendszerüket és feladataik végrehajtását, hogy a szabályozási folyamat valamennyi eleme a külgazdasági politika területén közvetlen, illetve közvetett formában fejtse ki hatását, és elősegítse annak dinamikus továbbfejlesztését. A külgazdaságunk központi irányítását végző államigazgatási szervek közül csak azoknak a döntéshozatali tevékenységével foglalkozik e tanulmány, amelyeknél jól kimutatható a döntési szintek eltérése és jelentősége. Ennek megfelelően a Kormány Gazdasági Bizottságának, valamint a Minisztertanácsnak a külgazdasági döntési folyamatait vizsgáljuk.

A *Minisztertanács széles külgazdasági hatásköre* kiterjed a minisztériumok, valamint a központi főhatóságok irányítására. *Előkészíti* a hosszú távú gazdaságpolitikát meghatározó országgyűlési döntéseket, és ezek keretei között *irányítja* a külgazdasági kapcsolataink fejlesztésére vonatkozó tervek kidolgozását, amely egyben *szervezési* és *ellenőrzési* feladatkört is jelent. A kormány — összhangban az általános gazdaságpolitikával — *meghatározza* a külgazdasági politika fő irányait, és a nemzetközi gazdasági szerződések és megállapodások megkötésével egyértelmű külgazdasági *orientációt biztosít* a további együttműködés fejlesztéséhez.

A külgazdasági szabályozórendszer biztosításának legfőbb *koordináló* szerve a kormány, amely egyben a gazdaságpolitikai *cél- és eszközrendszer meghatározásával* is kapcsolatban áll. A nemzetközi gazdasági együttműködés lehetőségeinek *elemzése* és a belső *érdekek összehangolása* előzi meg a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünket érintő komplex döntések meghozatalát. Ez konkrétan a makroszintű külgazdasági jogalkotást jelenti. Az államigazgatási apparátus csúcsán elhelyezkedő Minisztertanács a törvényi keretek között széles körű, utasításos jogalkotó hatáskörrel rendelkezik, amely külgazdasági viszonylatban is rendeleti formában jelenik meg, és a külgazdasági kapcsolatokban résztvevő alanyokra közvetlenül jogokat és kötelezettségeket állapít meg.

A Minisztertanács mellett a miniszterhelyettes vezetése alatt működik a *Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága*, amely a nemzetközi gazdasági kapcsolatok konkrét kialakításának előkészítő, véleményező apparátusa, amely tanácsadó és elemző funkciókat is ellát a kormány részére.

A Külkereskedelmi Minisztérium központi, illetve általános funkcionális pozíciójáról már esett szó. A többi gazdasági-ágazati minisztériummal, különösen az Ipari és Mezőgazdasági, a Belkereskedelmi, az Építésügyi, Városfejlesztési, valamint a Közlekedési Minisztériummal, továbbá az ugynacsak funkcionális tevékenységet végző Pénzügyminisztériummal, az Országos Anyag- és Árhivatallal, az Országos Tervhivatallal, az Országos Bér- és Munkaügyi Hivatallal, a Magyar Nemzeti Bankkal, és az Országos Műszaki és Fejlesztési Bizottsággal egyetértésben és azok közreműködésével kialakítja, s meg is valósítja a vámpolitikát, a devizapolitikát, az ár- és hitelpolitikát, és kidolgozza, valamint érvényesíti a komplex külkereskedelmi politika hatósági és gazdasági eszközeit.

A miniszteriális és az országos hatáskörű szervek szintje mellett speciális szervekként működnek a *KGST-bizottságok és a kétoldalú együttműködési bizottságok hazai tagozatai*, amelyek a központi külgazdasági irányítás talán egyik legoperatívabb szervei kizárólag abból a szempontból, hogy tevékenységük a legközvetlenebb jellegű a nemzetközi gazdasági szervezetekkel való együttműködésükben. Feladatkörük sokrétű, de pozíciójukat tekintve elsősorban tárgyaló-végrehajtó szervek, amelyek a folyamatos külgazdasági érintkezés alapegységei és a nemzetközi gazdálkodási folyamatok intézkedési bázisai.

Az Alkotmány 40. § (1) bekezdése rendelkezik arról, hogy „a Minisztertanács meghatározott feladatkörök ellátására kormánybizottságokat alakíthat". A külgazdasági irányításunkban mutatkozó munkamegosztás egyre jelentősebbé teszi e bizottságok működését és igazgatási szerepét. Ezek a bizottságok a testületi irányítás elve szerint végzik munkájukat, és a kormány átruházott hatáskörét bírják, továbbá hatályos döntéseiket a Minisztertanácsnak meg kell erősítenie.[1]

Az *Állami Tervbizottság* az állami gazdaságirányítás és a népgazdasági tervezés kérdéseit vizsgálja a globális szocialista termelési viszonyokra és leginkább népgazdaságunkra kiterjedően. *Feladatköre* kiterjed a magyar népgazdaság tervszerű, arányos fejlesztésének előkészítésére, a gazdaságirányító szervek tervezőtevékenységének folyamatos összehangolására, a tervezéssel kapcsolatos kérdések előzetes véleményezésére és megtárgyalására, a tervezési rendszer átfogó fejlesztérére vonatkozó előterjesztésének megvitatásá-

Nemes Zoltán előadó, Magyar Nemzeti Bank (Budapest).

[1] Részletes vizsgálatokat végzett: *Mónus* Lajos: Bizottságok az államigazgatás legfelsőbb vezetésében. Állam és Igazgatás, 1974. 1. sz.; *Sári* János: Bizottságok a kormányzati tevékenység, s az államigazgatás legfelsőbb irányításának szintjén. Jogtudományi Közlöny, 1980. 8. sz. és *Ficzere* Lajos: A külgazdasági kapcsolatok irányításáról. Jogtudományi Közlöny, 1983. 4. sz.

ra. Az előkészítő tevékenység vitele e szerv esetében azt jelenti, hogy például az adott külgazdasági kérdést megtárgyalja az Állami Tervbizottság, majd a témát a Minisztertanács elé utalja döntéshozatal céljából. Az Állami Tervbizottság saját döntési jogköre kiterjed a népgazdasági tervek előkészítésével kapcsolatos munka irányelveinek meghozatalára, módszertani kérdések kialakítására, a fejlesztési programok elfogadására, a tervezőmunka menetéről történő elemzések készítésére. Ezeknek az elemeknek természetszerűleg léteznek külgazdasági vonatkozásai is, hiszen akár a taktikai, akár a stratégiai döntések és gazdaságpolitikai programok meghozatalánál találkozhatunk velük.

A Tervbizottság jogszabályilag meghatározott hatásköre kiterjed arra, hogy meghozza „a népgazdasági tervek fő céljaival összehangolást igénylő, nemzetközi kötelezettségvállalásokra vonatkozó javaslatokat".[2] 1956-ban a Gazdasági Kapcsolatok Bizottságának — amely külgazdasági szervként tevékenykedett — feladatkörét átvette a Gazdasági Bizottság, amely határozathozó szerv volt. Ebből a központi intézményből 1959-ben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok irányítására és koordinálására levált a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága. 1973-ban a Gazdasági Bizottság megszűnt, és munkáját az Állami Tervbizottság vette át. 1980-ban a Minisztertanács létrehozta a jelenleg is működő *Gazdasági Bizottságot*, amely kormánybizottság, és tevékenységéért valamint döntéseiért a kormánynak felelős.[3]

A kormány Gazdasági Bizottságának *feladata* szerteágazó, és valamennyi kormánybizottság közül a legjelentősebb. Ezek szerint *ellátja* az éves népgazdasági terv végrehajtásához szükséges folyamatos állami irányítást; az egyes gazdaságirányító szervek tevékenységének összhangját szolgáló *döntéseket hoz*; *biztosítja* az éves népgazdasági terv végrehajtása során a szabályozók operatív eszközeinek egymással és a terv célkitűzéseivel *részleteiben is összehangolt működtetését*.

E tényezőkkel párhuzamosan *feladata továbbá* „a nemzetközi gazdasági kapcsolatok irányítása, az állami szervek ezzel kapcsolatos hazai és külföldi tevékenységének összehangolása".[4] A kormány után az irányítási hierarchiában a második helyen említhető az idézett jogosítvány, amely a tanácsadó-véleményező és az ellenőrző funkciókat is magába olvasztja, ezért a Bizottság külgazdasági igazgatási tevékenységét kiemelkedő jelentőségűvé teszi. A Gazdasági Bizottság elnöke az Állami Tervbizottság elnökével közösen és kölcsönösen összehangolja a két bizottság folyamatos együttműködését. A Gazdasági Bizottság hatásköre ezen kívül is rendkívül széles palettájú, hiszen a Minisztertanács elé terjesztés előtt megtárgyalja és véleményezi a külkereskedelmi politika irányelveinek meghatározására irányuló javaslatokat, a KGST ülésszakán képviselendő magyar álláspontot, figyelemmel kíséri a gazdasági döntések végrehajtását és az ágazati feladatok összehangolását is elvégzi.

Érdemes részletesen megvizsgálni a Gazdasági Bizottságról szóló jogszabályban a külgazdaságra vonatkozó rendelkezéseket. „A nemzetközi gazdasági kapcsolatok tekintetében a gazdaságpolitika követelményei, valamint a népgazdasági tervek alapján, azokkal összhangban: *a)* figyelemmel kíséri és elemzi nemzetközi gazdasági kapcsolatainkat, ezzel összefüggésben meghatározza az általános irányelvek végrehajtásának feladatait; *b)* jóváhagyja a KGST Végrehajtó Bizottságában képviselendő magyar álláspontot, ellátja a KGST állandó bizottságok magyar tagozatai tevékenységének, a minisztériumok, az országos hatáskörű szervek KGST-vel kapcsolatos munkájának elvi irányítását; *c)* ellátja a szocialista országokkal folyó kétoldalú gazdasági és az ehhez kapcsolódó műszaki-tudományos együttműködés elvi irányítását."[5] A kormány Gazdasági Bizottsága ezzel a konkrét felügyeletet gyakorolja a világgazdasági reálfolyamatokban részt vevő külgazdasági szervek felett, valamint a multilateriális nemzetközi együttműködésben résztvevő szervek gyakorlati tevékenységének az elméleti alapjait biztosítja azáltal, hogy a képviselendő álláspontokat meghatározza, és elemzi az aktuális gazdasági folyamatokat. Ez egy operatív információs rendszer kiépítését jelenti, amelyet a külső és a belső gazdasági impulzusok vizsgálata motivál, és amelyekben az alapvető együttműködési elvek végrehajtására irányuló feladatmegoldás döntő súllyal határozza meg szinte az egész külgazdasági politikánk alkalmazásának kereteit.

További feladatokat is megjelöl a jogszabály, amelyek szerint a Bizottság „*d)* előkészíti a felsőszintű nemzetközi tárgyalásokra a gazdasági kapcsolatok fejlesztésére irányuló javaslatokat; *e)* elemzi az egyes fejlett tőkés és fejlődő országokkal, régiókkal fennálló gazdasági kapcsolatokat, meghatározza irányukban a hosszabb távú külgazdasági irányelveket, és állást foglal egyes kiemelt ágazati vagy viszonylati kérdésekben; biztosítja, hogy a fejlődő országoknak nyújtott gazdasági és műszaki segítség az irányelvekkel összhangban alakuljon; *f)* jóváhagyja az ENSZ gazdasági kérdésekkel foglalkozó szerveiben, továbbá más gazdasági jellegű nemzetközi szervezetekben képviselendő magyar állásfoglalást".[6]

A kormány Gazdasági Bizottsága tehát a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakításának hatáskörében a leginkább bővülő szférát (a tőkés és fejlődő államokkal történő együttműködést, valamint a multilateriális egyezmények és a nemzetközi intézményi struktúrában való részvételt) is elvi irányítással látja el. Ez a szerv az említett feladatkörével képes arra, hogy fokozottan kihasználja a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyöket, és népgazdaságunk részvételének alapelveit meghatározza a nemzetközi termelési viszonyokban, így biztosítva külgazdasági irányítási rendszerünk állandó továbbfejlődését.

A döntési lehetőségek a magyar népgazdaság fejlesztései távlataiból, az ország gazdasági adottságaiból, a világpiac helyzetéből, és a szocialista, valamint a nem szocialista államokkal történő együttműködés milyenségéből adódnak. A Gazdasági Bizottság az objektív gazdasági és politikai törvényszerűségek közvetlen elemzése és a végrehajtási módszerek alkalmazásának értékelése révén olyan stratégiai irányelveket biztosíthat — bármely társadalmi-gazdasági berendezkedésű ország relációjában — a végső döntést

[2] 1023/1980. (VII. 15) sz. MT. határozat az Állami Tervbizottság feladatköréről, hatásköréről és működéséről. 3/A. pont.

[3] 1024/1980. (VII. 15) sz. MT. határozat a Gazdasági Bizottság létrehozásáról. 1. pont.

[4] Uo. 2. pont.

[5] Uo. „c" pont. a); b); és c) bekezdés.

[6] Uo. „c" pont. d); e); és f) bekezdés.

meghozó kormány részére, hogy ezzel a külgazdasági kapcsolatok és a makroszintű belső gazdaságirányításuk között az optimális arányt hosszú távon biztosíthatja.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban való részvétel egy állandó gazdálkodási struktúraátalakításra ösztönöz. Ezért az ezt rögzítő irányelveknek — amelyekről a Gazdasági Bizottság dönt — a globális gazdaságpolitikai céljainkat belső szinten integrálniuk kell. Viszont releváns, hogy a világgazdasági folyamatokhoz való rugalmasabb visszacsatolásra is ösztönözzön, ellenkező esetben az egyes világgazdasági ágakhoz, vagy regionális és szektorális együttműködéshez való kötődésükkel foglalkozó bizottsági állásfoglalások, illetve az ezekre vonatkozó stratégiai elemek megmerevednek. Ez a jelenség a túlzott optimalizációt és a nem helyes célrendszer felállítását tükrözi.

A Gazdasági Bizottság előkészítő tevékenysége egy történeti fejlődési folyamatot követően jutott arra a döntéshozatali szintre, amely a döntések előkészítő jellegét fenntartotta, és a testületi döntési jogkörével teljes felelősséggel tartozik a kormánynak. A Bizottság e jogköréről a jogszabályi rendelkezés így szól: „Dönt vagy állást foglal azokban a kérdésekben, amelyekkel a Minisztertanács külön megbízza."[7]

A külgazdasági döntések szintbeli eltérése egy biztonsági szelepet biztosít a tényleges külgazdasági politika érvényesíthetőségében, hiszen e kormánybizottság előkészítő, összehangoló, ellenőrző feladatköre minden végrehajtható stratégia irányába egy jól működő lépcsőfokként szolgál, és a kormány külgazdasági-döntési hatáskörét a szakmai hozzáértés és az információs csatornafunkció ellátásával támasztja alá.

A Gazdasági Bizottság külgazdasági döntéselőkészítésének és saját döntéshozatalának olyannak kell lennie, hogy általános jellegét tekintve, hasonlóan működjön mint a világgazdasági folyamatokban résztvevő alanyok döntéshozatala. Ugyanis így képes igazán a kormányszintű stratégia felállításának előkészítésére, valamint a multilaterális és a bilaterális gazdasági együttműködésbe való beilleszkedés elemeinek kialakítására. Ha a belső központi gazdaságirányítás sajátosságait képes e szerv rugalmasan hozzáigazítani az említett mechanizmushoz, az egyben kondícionálná a hatékonyabb és folyamatos részvételt a gyorsan változó világgazdasági struktúra tevékenységében.

E tényezők intézményesülésével stabil automatizmusok alakulnak ki az egyes államokkal, régiókkal, nemzetközi szervezetekkel kapcsolatos együttműködési és fejlesztési irányelvek, állásfoglalások és elemzések meghozatalában, de ebben az esetben különösen figyelemmel kell kísérni, hogy a konstans elemek nehogy az előkészítés, majd a végrehajtás aktualitását és rugalmasságát sértsék.

A külgazdasági irányításban kialakított munkamegosztás ilyen fokú érvényesülése és továbbfejlődése lehetővé teszi, hogy a kormány és a bizottságainak tevékenysége között a párhuzamosság csökkenthető, s az államigazgatás legfelsőbb szintű szerve kevesebb kérdés megtárgyalásával nagyobb hatékonyságot érhet el a nemzetközi gazdasági kapcsolatok vezetésében, továbbá a központi külgazdasági döntést nem igénylő operatív nemzetközi ügyek intézése a Gazdasági Bizottság hatáskörébe kerülhet át.

A jövőben mindezek alapján még direktebb módon kell a Bizottság nemzetközi kapcsolatokban érvényesíthető tárgyalási jogkörét kialakítani, majd szélesíteni, mivel akár a külföldi kormánybizottságokkal, akár más nemzetközi gazdaságirányító és gazdálkodó jogalannyal elmélyültebb előkészítő és érdemi tárgyalásokat folytathat, összetételéből adódóan. A Gazdasági Bizottság elnöke egyben a Minisztertanács elnökhelyettese is, továbbá tagjai között található az összes ágazati gazdasági miniszter, egy külügyminisztériumi államtitkár, az Országos Anyag- és Árhivatal és a Pénzügyminisztérium államtitkára, az Országos Tervhivatal elnöke, valamint meghívottként a Központi Bizottság illetékes osztályának vezetője, az Országos Bér- és Munkaügyi Hivatal államtitkára, a Tudománypolitikai Bizottság titkára és a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának titkára, aki szintén a Minisztertanács elnökhelyettese.[8]

Ez a sokrétű szakági képviseletből álló kormánybizottság a Minisztertanács tehermentesítésén kívül szabadabban és több szempontot figyelembe véve, valamint a heterogén érdekeket képviselve (amely néha negatív tényező) elemezheti a külső és a belső gazdasági környezetet. A testületi külgazdasági vezetés és előkészítés előnye tehát nemcsak a demokratizmus, hanem a megalapozottabb döntés elérése, az egyoldalúság és a szubjektivizmus kiküszöbölése.

Ezekből az elemekből adódóan jobb érintkezési készségét kihasználva, a Bizottság összehangolja az ezekkel az alaptényezőkkel kapcsolatos döntéseket, és így bővítheti leginkább a fejlődő tendenciát mutató integrációs, valamint a strukturális jellegű regionális együttműködésben való részvételünk irányítási funkcióit.

„A Gazdasági Bizottság — hatáskörében eljárva a népgazdasági terv keretei között — határozatot hozhat, határozatait a miniszterek, az országos hatáskörű szervek vezetői, hatóságok és egyéb szervek végrehajtani kötelesek. A Gazdasági Bizottság elnöke a Bizottság üléséről és a hozott határozatokról a Minisztertanács soron következő ülésén beszámolni köteles. A határozat ellen a Minisztertanács tagja a Minisztertanácshoz előterjesztéssel élhet."[9] A külgazdasági döntési jogkörök elkülönítésére is érvényes ez a rendelkezés, és egyben deklarálja a Bizottság részéről a kormány felé fennálló felelősséget. A külgazdasági döntési folyamat szféráján belül a szűkebb elemet, a hatáskört — amelyet mint láthajtuk, jogszabály biztosít — egy sajátosság jellemzi. A Bizottság a hatáskörén kívül eső külgazdasági irányítási terület döntéshozatalát is alapvetően befolyásolhatja formailag (jogilag) a hatáskörön belül maradó döntésekkel. A Gazdasági Bizottság külgazdasági jellegű határozatai viszont mégsem nevezhetők jogforrásoknak, mivel nem lehet elhelyezni ebben a hierarchiában, továbbá alaki szempontból a kihirdetése miatt sem számíthatjuk a jogforrások csoportjába. Inkább a jogalkotási folyamatban előkészítő és orientáló tényezőkként vesznek részt, és elemeiket felhasználják a legfelsőbb szintű külgazdasági döntéshozatalban.

Ezen az irányítási szinten tehát megtalálható a

[7] Uo. „d" pont.

[8] Uo. 4. pont.

[9] Uo. 5. pont.

külgazdasági prognózis adása is, amely a múltbeli társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciáinak jövőbeni előrevetítését jelenti, és általános tájékoztatást ad konkrét külgazdasági célkitűzések és célok elérésére irányuló végrehajtási intézkedések megjelölését nélkülözve. Ezek mellett a külgazdasági tervezés egyik fajtája is megvalósul a Gazdasági Bizottság munkájában, amely nem hasonlítható például az Állami Tervbizottság tervezési jogköréhez. Inkább a nemzetközi gazdasági együttműködés céljainak és feladatainak kitűzése mellett meghatározza a végrehajtás stratégiáját és operatív programmá történő átalakítását, egyben megjelöli a végrehajtás ellenőrzésének formáit is. A külgazdasági tervezés e formája a konkrét végrehajtási tervezet, vagy tervezetek elkészítésével befejeződik, és nem válik egy komplex gazdasági folyamattá. Így ez a felsőbbszintű külgazdasági döntés egyik formájává alakul, amely a globális belső gazdaságirányítás befolyásolására alkalmas, és a külgazdasági politika mechanizmusának a jövőbe irányuló döntéshozatali momentumaként fogható fel, s amelyeknek egybe kell esniük az operatív döntésekkel, valamint figyelembe kell venniük az objektív gazdasági törvényszerűségeket is.

A vállalati és más gazdálkodó egységek szintjéről elinduló, a központi államigazgatási szervekhez eljutó döntések, miközben magukba szívják az ágazati és a nemzetgazdasági áganként megoszló érdekeket, egy komplex döntési sorozattá válnak, és kompromisszumos megegyezések közvetítésével jutnak el a normaszintig. Ezen belül a külgazdasági döntés utolsó szakaszának csomópontjait, amelyek egyben a külgazdasági irányítás különböző központi szintjeiként léteznek, egy komplex információs rendszer foglalja egységes egésszé. Ez a döntés- és információrendszer együttesen alkotja a külgazdasági igazgatás vezetési hierarchiáját, és ez egyben determinálja az alá- és fölérendeltségi viszonyok kialakulását is ebben a szférában.

A gazdasági információrendszer külső és belső aspektusait az egyaránt sok csatornából érkező bonyolult folyamatok, vagy a társadalmi-termelési viszonyok egyedi impulzusai határozzák meg, amelyeket a központi államigazgatási szervek befogadnak. Szelektív elemzések után stratégiát állítanak alkalmazásukra, majd az irányítási módszertan segítségével különböző igazgatási eszközök útján érvényesítik azokat, és összehangolják a gazdasági mechanizmus már működő reálfolyamataival és más szférákból érkező információkkal.

Ezek után ha a külgazdasági döntés fogalmát megkísérelnénk kifejezni, akkor a vázolt elemeket általános érvénnyel kellene alkalmaznunk. Egy konkrét fogalommeghatározás helyett inkább a külgazdasági döntési folyamat lényeges szakaszait érdemes néhány pontban összefoglalni. Elöljáróban tehát újra leszögezhetjük, hogy a külgazdasági döntés a döntések sorozatából áll, melyek különböző szakaszokat zárnak le az egész folyamatban. *1.* A belső és külső gazdasági folyamatok keletkezése — információk; *2.* E reálfolyamatok észlelése — véleményezés; *3.* A külgazdasági szféra megismerése — elemzés; *4.* A nemzetközi gazdasági együttműködésben való részvételünk céljainak meghatározása; *5.* Az irányítási eszközök alkalmazási rendjének kidolgozása; *6.* Az ehhez szükséges kritériumok biztosítása; *7.* A további nemzetközi együttműködési lehetőségek megadása; *8.* A belső és külső gazdaságirányítás feltételeinek egyeztetése — ez egyben a külgazdasági politikánk kialakításával összefüggésben felmerült irányítási problémák megoldását is jelenti. (A 3—8. pontok a külgazdasági tervezést és döntéselőkészítést jelentik, amelyek a külgazdasági döntés, valamint a modellezés kritériumai. A konkrét esetben a Gazdasági Bizottság tevékenységére jellemzőek ezek a tényezők, míg a következő pont a Minisztertanácsra vonatkozik.) *9.* A külgazdasági döntés konkrét szakasza, amely két vagy három elemből áll: *a)* Választás az együttműködési alternatívákból; *b)* A döntés megfogalmazása; *c)* A külgazdasági döntés közlése. (Ez a pont jelenti magát a konkrét döntési mozzanatot.) A külgazdasági döntési folyamat ebben a körülhatárolt társadalmi-gazdasági irányítási viszonyban úgy keletkezett, hogy az optimális nemzetközi együttműködés kialakítására szolgáló gazdasági-irányítási elképzelésekben ellentmondások jelentkeztek. Ezek pedig olyan stádiumot értek el, amikor feloldásuk és az igazgatási eszközrendszer érvényesíthetősége csak valamilyen döntés(ek) meghozatalával biztosítható.

A külgazdasági döntéseknek objektív és szubjektív feltételei egyaránt léteznek. Ez utóbbiak az adott gazdaságirányítási területen a testületi elvben jelennek meg, amely egy kollektív felelősséget jelent a felsőbb szintű szerv irányába. Ez a felelősségvállalás abban a pillanatban bekövetkezik, amikor a vezetői testület (pl. a Gazdasági Bizottság) ténylegesen választott az együttműködés, vagy a nemzetközi gazdasági kapcsolatfelvétel előkészítésére irányuló alternatívák közül.

A nemzetközi gazdasági együttműködésben való részvételünk kialakítására, illetve bővítésére irányuló alternatívák a külgazdasági döntések legjelentősebb objektív elemei, amelyekből lehetőség szerint nagy számban van szükség, hiszen a végső döntések meghozataláig körük erőteljesen szűkül. A feltárt külgazdasági együttműködési alternatívák ebben a közegben a tényleges döntések meghozatalát megelőző egyfajta elődöntésekként is szolgálnak, de a konkrét döntési mozzanat után is jelen lehetnek alternatív döntések formájában. Ezek alkalmazkodóképessége a gyorsan változó külgazdasági folyamatokban kedvező, és a nemzetközi szintű termelési viszonyok alapszférájában nagyobb mozgáslehetőséget tartalmaz külgazdasági érdekeink érvényesítéséhez.

A külgazdasági döntési hierarchiában a célszerűségi szempontok szerint a hatásköri munkamegosztás érvényesül. Ennek alapján a Minisztertanács hozhat egyfázisú külgazdasági döntést, amely már nem alapul a komplex döntéshozatali mechanizmus előző szakaszainak döntésein; illetve a központi irányítási szervezet alsóbb szintjein hozott döntésekre épülő külgazdasági, többfázisú határozatot is deklarálhat.

Ugyanígy a külgazdasági döntési típusoknál említhetnénk a programozott külgazdasági döntéseket, amelyek ismétlődő jellegűek és sajátos irányelvek, valamint szabályos mechanizmusok szükségesek érvényesülésükhöz. Ezek a direktirányítási mechanizmusban még érvényességgel bírtak, de ma már nem állják meg a helyüket, hiszen a gyorsan változó gazdasági folyamatok mellett a programozatlan döntésekre van szükség, amelyek az újszerű és egyedi alkalommal érvényesülő, vagy a távlatilag is bonyolult külgazdasági problémákat oldják meg. Leginkább a legfelsőbb

szinten hozzák ezeket. A vázolt tényezőket figyelembe véve meg kell állapítanunk, hogy a külgazdasági politikát kialakító központi irányító szervezetek szervileg elkülönültek, de bizonyos, hogy az egész külgazdasági mechanizmus szempontjából nem függetlenek. Így a releváns mozzanatot abban találjuk, hogy a külgazdasági döntésre való szervi jogosultság nem feltétlenül azonos a döntésképző erővel.

Az elsődleges döntést ugyan a Minisztertanács testületileg megalkotja, de a komplex külgazdasági döntéshozatali folyamat reflexiói a kompromisszumos megegyezések irányába hatnak. A belső érdekek változásának iránya állandóan mozgásban van, és a gazdaságpolitikai ügyek felfelé áramoltatása lehetővé teszi az előzetes kompromisszumos érdekegyeztetést, amely a belső gazdasági érdekek egészséges „versenyeztetését" kizárva, helytelen egyedi (!) alternatívákat is a legfelsőbb szintű döntéshozó szervek elé utal, miközben a külgazdasági viszonyok is változhatnak. Felmerült egy ún. államigazgatási kormánybizottság létrehozásának a gondolata, amely nem egy önálló döntési szintként, hanem a Minisztertanács tanácsadó szerveként létezne, és ajánlásaival, valamint állásfoglalásaival összhangot teremtene az államigazgatás feladataira és működésére vonatkozó döntések között, továbbá ellátná az államigazgatás korszerűsítésének elvi irányítását és koordinálását.[10]

A gazdaságirányítás átalakításának koncepciója mindig a centralizálás és decentralizálás között mozog, és mindig voltak javaslatok az ésszerű átszervezésre (pl. a Külkereskedelmi Minisztérium helyett nálunk is legyen Külgazdasági Minisztérium, mint számos más országban, amely szélesebb külgazdasági döntési jogkörrel rendelkezne, illetve kifejezetten központi döntéshozatal a legmagasabb államigazgatási szinten lévő szerv kezében, mely azzal ellentétes stb.). De ezektől függetlenül valóban szükségessé vált a legélesebb határok megvonása a Minisztertanács döntéshozatali mozzanata és a kormánybizottságok koordináló szerepe között, mert a kormány óriási mennyiségű gazdasági ügyet tárgyal, de operatív jelleggel képtelen valamennyit megoldani. Ezáltal a külgazdasági döntési és végrehajtási folyamat is lassabban reagál a nemzetközi termelési viszonyok változására, és a jövőre tekintettel a stratégiai elemek hatékony felállítása sem gyorsulhat fel.

Ez a profiltisztítás azt is jelenti egyben, hogy a kormány dinamikus külgazdasági döntéseit megelőzően a külgazdasági stratégia felállításához szükséges koordinációt egységes elgondolások szerint, a decentralizált irányítás igényeihez alkalmazkodva kell megvalósítani. A kormány hatásköri átruházásával párhuzamosan a Gazdasági Bizottság feletti felügyeletét is erősíteni kell, hogy a végső döntési jogköre ténylegesen érvényesíthető legyen, de a „szakmai" döntési lépcsőfok a Bizottság jogkörét ölelje fel. Ez főként a gazdasági együttműködés lehetőségeinek elemzésénél és a belső érdekek egyeztetésénél kell hogy különváljék.

A Gazdasági Bizottság továbbfejlődési tendenciái ezzel párhuzamosan a tanácsadói funkciók erőteljesebbé válása felé mutatnak, és ezek továbbra is hangsúlyosan konzultatív, elemző, előkészítő-tájékoztató, valamint részben döntési jelleggel működnek majd. Erősíteni kell továbbá a tervezést (bármely döntési szinten, de leginkább az előkészítésben, ami a Bizottságra vonatkozik), mely főként a jövőbeni célok és feladatok koordinált megvalósításának az eszköze. A tervezési-funkcionális feladatok kormánybizottsági szinten történő elvégzése a jövőben azt a szakosított koordinációt teszi domináns tényezővé, amely az ágazatközi érdekeket és azok egynsúlyát képes lesz dinamikus összhangba hozni. E tevékenységgel pedig a külgazdasági politikánkban az adott kormánybizottság a legésszerűbben képviselteti az együttműködés rugalmas alternatíváit, amelyeket az ágazatközi összehangolás mérlegéből vont le végső következtetésként.

A döntéselőkészítés, a döntéskibocsátás és a koordináció után még meg kell említenünk azt, hogy a külgazdasági politikánkat irányító központi államigazgatási szervek tevékenységüket csak a maximálisan megszervezett, hatékonyan működő végrehajtó ellenőrzéssel tehetik teljessé. A külgazdasági döntési folyamat valamennyi szintjén működnie kell ennek a visszacsatolási folyamatnak, amely jelentheti: a legfelsőbb operatív döntés elfogadását vagy elutasítását a szervezeti hierarchia alsóbb fokán lévő szervek részéről (a jogszabályi formában kibocsátott normák természetesen kötelezőek); vagy az adott utasítások meghallgatását és az azokkal kapcsolatos intézkedések megtételét; vagy az alsóbb szintről érkező, ellenőrző jellegű kérdések feltevését, és még sorolhatnánk tovább. A Gazdasági Bizottság tevékenységében — amely az egyik legtöbb ágazati és funkcionális érdeket egyezteti — kikristályosodott, hogy a népgazdasági mikroszinten működő gazdálkodó alanyok és más egységek tényleges teljesítményét az információs csatornák útján, a meglévő gazdasági eredmények alapulvételével ellenőrzi és építi be a külgazdasági kapcsolatok kialakítását célzó irányelvekbe.[11]

A külgazdasági célok kitűzése és a nemzetközi, valamint a hazai társadalmi-termelési viszonyok elemzése is párhuzamosan halad az ellenőrzéssel, hiszen az összegyűjtött anyag szelektálása, továbbá a lényeges elemeknek a döntéshozó (ez esetben a Minisztertanács) elé tárásával egyben kiszűrhetők a hibák, a hiányosságok, vagy éppen jól beilleszthetővé válnak a pozitív eredmények. Ennek az elemzőellenőrzésnek (amelyet pl. a Gazdasági Bizottság és az Állami Tervbizottság végez, néha sajnos párhuzamosan is) a következményei alapvetően befolyásolják a végső külgazdasági döntést meghozó kormányt, amelynek a jövőre való tekintettel a makroszintű gazdaságpolitikai normák sorozatát kell meghoznia, és szükségszerű, hogy ezek tartósan biztosítsák a nemzetközi munkamegosztásban való részvételüket. A külgazdasági kapcsolatok szabályozórendszere tehát e vázolt komplex döntéshozatali mechanizmus realizálódásának eszközeként jelenhet meg.

A külgazdasági szabályozórendszer alkalmazkodóképessége rendkívüli jelentőséggel bír mind a belső, mind a külső gazdasági viszonyok vonatkozásában, és hogy mennyire hatnak vissza egész gazdasági döntési rendszerünkre, az a taktikai és a stratégiai elemek megfelelő kidolgozásán és használatán múlik. A kormány külgazdasági taktikai döntései leginkább a bi-

[10] *Mónus* Lajos: A kormánybizottságok kialakulása és fejlődése. Állam és Igazgatás, 1981. 1. sz. 9. old.

[11] Önálló döntési jogköre is leginkább ebben a belső gazdaságirányítási körben érvényesül. Ld.: 1024/1980. (VII. 15) számú MT. határozat „b" bekezdése.

zottságai által kidolgozott hosszabb távra szóló együttműködési stratégiákon alapulnak. Az MSZMP KB 1977. októberi gazdaságpolitikai határozatai is hangsúlyozták, hogy a külgazdasági stratégiának felkészülést kell biztosítania a nagy valószínűséggel bekövetkező változásokra, és a váratlan eseményekre egyaránt. A világos és egyértelműen orientáló külgazdasági *stratégiai célok* megfogalmazása lehetővé teszi az erőforrások és az irányítási eszközök megfelelő csoportosítását, valamint a stratégiai döntések folyamatos érvényességét is biztosíthatják. A dinamikus külgazdasági stratégiai terv felállítása a hazai gazdasági viszonyok lehetőségeinek elemzése, és annak a nemzetközi viszonyokkal történő összehasonlítása kiküszöböli az esetleges nemzetközi együttműködési és fejlesztési torzulásokat, vagy a taktikai és operatív döntések rossz irányba történő elmozdulását.

Ennek a külgazdasági stratégiai tervezésnek lehetővé kell tennie a folyamatos megfigyelést, és szervezetileg (Gazdasági Bizottság vagy Állami Tervbizottság jogköre) is jogszabályban kell elhatárolni az eltérések észlelésére kidolgozandó feladatok végzését. Külgazdasági politikánkban a stratégia és a döntések egymást kiegészítő fogalmak, hiszen jó külgazdasági döntés csak aktuálisan, a konkrét gazdasági körülmények között hozható, amelynek a jövőre nézve is vannak bizonyos hatásai, és amelynek tartalmát a hatékony és rugalmas gazdasági stratégia adja. Ugyanígy érvényes az is, hogy egy optimálisan érvényesíthető külgazdasági stratégia csak helyes döntésekre épülhet, amely a tényleges gazdasági érdekek összhangján alapul. Ennek megfelelően a napjainkban túlsúlyban jelentkező taktikai döntéshozatali elemek nem a kizárólagos külgazdasági döntéseket testesítenék meg, hanem az alternatív stratégiai programok kidolgozásával párhuzamosan érvényesülnének, és így jóval hatékonyabban, valamint gyorsabban reagálnának a változó nemzetközi gazdasági viszonyokra. Hatáskörileg tehát a stratégiai döntéselőkészítés a Gazdasági Bizottság jogkörébe tartozna, a kifejezetten (végső) taktikai döntés — amely a nemzetközi munkamegosztásban való konkrét részvételünket támasztja alá — a kormány hatáskörébe tartozna, és éles elkülönültségük mellett mégis a legszorosabb kapcsolat létesülne közöttük főként az érvényesítésük időszakában.

E munka szerzője szerint a külgazdasági együttműködés stratégiai elemeit a jövőben viszonylag stabil automatizmusok segítségével tovább lehet fejleszteni a Gazdasági Bizottság eddigi feladatai és jogköre mellett. Ezek az elemek egyben támogatnák a bizottsági szinten létező jogalkalmazást is:

1. A világgazdasági rendszer globális, regionális és szektorális folyamatainak elemzése, valamint az ebben a struktúrában létező intézményrendszer tevékenységi határainak megállapítása, és alapvető strukturális elemeinek felvázolása a kutatási területek szerint.

2. Mennyiségi leírás a világgazdasági jelenségek és folyamatok változásainak okáról és hatásairól, valamint a statisztikai és összehasonlító-elemző adatok gyűjtésének segítségével egy olyan minőségi-dinamikus vizsgálat elvégzése, amely az egyedi-ágazati programokból egy nemzetközi jellegű bilaterális és multilaterális gazdasági stratégiát fektetne le, főként a strukturális és integratív regionalizáció elve szerint. (A viszonylag homogén — a földrajzi fekvésre tekintet nélkül — hasonló külgazdasági szerkezettel működő országokkal történő együttműködésünk alapján a komparatív előnyök szerint. Valamint a világgazdasági kapcsolatokban kulcspozíciót betöltő, kiemelkedő gazdasági potenciállal rendelkező államokkal olyan hitelpolitika és fejlesztési együttműködés kialakítása, amely a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepünket tovább erősítheti.)

3. A belső ágazati programoknak a kölcsönös előnyök szerinti csoportosítása a funkcionális elv alapján, és koordinálása a már kész külgazdasági stratégiával a kutatott jelenségek alapján.

4. A stratégia tervelemeinek elkülönítése az időhorizonton megalkotásuk és végrehajtásuk szerint, konkrét nemzetközi együttműködési formákra bontva.

5. Az alternatívák rugalmasan alkalmazható formalizálása és korrigálása, valamint a belső gazdaságirányítási stratégiai programokhoz való hozzáigazítása.

6. A végrehajtási szakaszok rövid távú fokozatának elemzése, a hibás alternatívák kiszűrése, a globális külgazdasági stratégia pontosságának vizsgálata az aktuális világgazdasági reálfolyamatok és a nemzetközi intézmények tevékenységének összehasonlítása alapján.

7. A külgazdasági reálfolyamatok további mérése az optimális kalkulációk szerint minőségi célok kijelölésével a fejlődési határok között.

8. Az átfogó külgazdasági stratégia módszereinek eredményességét igazoló folyamatok vizsgálata és hatékonysági mutatóinak összegezése, új módszertani elemek bevezetése a merev alkalmazás kiküszöbölése végett. A minőségi formációk rendszerezése, és újratermelésük lehetőségeinek felvázolása.

Ezeknek a módszereknek a jövőben követniük kell az olyan belső gazdasági feltételek létrehozását, amelyek keretében a kormány és a bizottságai, valamint a többi központi államigazgatási szerv közösen megteremti a tartósan hatékony termelési- és exportstruktúrát. A belső gazdaságpolitikai koncepcióban várhatóan a szelektív fejlesztés kritériumai lesznek a döntőek továbbra is, és ezeknek maximálisan alkalmazkodniuk kell a világgazdasági fejlődés szakaszosságához, amely folyamatosan visszahat az egész külgazdasági mechanizmusunk érvényesülésére. A már bevált és csak a jövőben biztosan érvényesülő külgazdasági irányítás rendjének, eszközeinek, módszertanának és szervezési elemeinek fenntartásával, valamint stabil megújításával vehetünk részt szélesebb körben egy olyan asszimetrikus nemzetközi gazdasági együttműködési rendszerben, ahol az államok többsége a belátható jövőben restriktív gazdaságpolitikát folytat még az időleges konjunkturális világgazdasági fejlődésszakaszok ellenére is. Összefoglalásként kijelenthetjük, hogy a külgazdasági mechanizmusunk jogintézményeiben érvényesülő tendencia: a nemzetközi gazdasági együttműködésben a bővülő részvételünk mellett növekedni fog a központi külgazdasági szerveken belül is a munkamegosztás. A sokcsatornás irányítási rendszer állandó hatásköri újraelosztása (alsóbb gazdasági szinten is megjelenik) az érdekek direktebb érvényesülését segítheti elő. Azonban mindezt a maximálisan hatékony döntési koordinációval tehetjük lehetővé, valamint a meghatározott stratégiai programok pontos alkalmazásával. És ezeket az elemeket szervesen kell beillesztenünk a gazdaságirányításunk globális rendszerébe.

SZEMLE

Csizmadia Andor

Az állam és a katolikus egyház jogi kapcsolatainak alakulása a felszabadulás után

A felszabaduláskor az állam és az egyházak jogi helyzete a bevett keresztény vallásfelekezetek koordinációs rendszerét mutatta. Az izraelita felekezet a bevett vallásfelekezetekhez tartozott 1895 óta, a Horthy-korszak egyik fasiszta törvénye (1942: VIII. tc.) azonban ettől a jogállástól megfosztotta, és az „elismert egyházak" kétes értékű jogállására szorította. A felszabadulás után a törvényhozásnak egyik első intézkedése volt, hogy visszaállítsa az izraelita egyház jogállását. Másik egyházpolitikai törvényhozási intézkedés az 1947: XXIII. tc-kel történt, amely megszüntette a bevett és az elismert felekezetek közötti különbséget, csak új vallásfelekezet elismeréséhez tartotta továbbra is érvényben a vallásszabadságról szóló 1895: XLIII. tc-nek a vallásfelekezetek elismerésére vonatkozó szakaszait.

A katolikus egyház életében döntő jelentőségű esemény volt, hogy a szívgyengeségben szenvedő Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás a felszabadulás napjaiban szívroham következtében elhunyt. A prímás halálakor Apor Vilmos győri megyéspüspök volt a legesélyesebb jelölt, de Apor is csakhamar meghalt. Fokozta a problémát, hogy Angelo Rotta pápai nunciusnak a fegyverszüneti egyezmény végrehajtása idején el kellett hagynia Magyarországot. A magyar kormány Rómával egyelőre csak a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon keresztül tudott érintkezni. Mivel 1929-ben egy ún. *intesa semplice*-nek nevezett megegyezésben rögzítve lett a főpapi székek betöltésének kérdése, a kormány a prímási székre Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát, Márton Áron erdélyi püspök vagy Bánáss László debreceni apátplébános személyét kívánta jelölni, de a nuncius távollétében ez a lista nem került a Vatikán elé. Ellenben Nagy Töhötöm jezsuita páter, a KALOT egyik vezetője 1945-ben illegális úton Rómába ment, ott felvette a kapcsolatot a Vatikán szerveivel, elsősorban az ugyancsak jezsuita P. Lieberrel, XII. Pius pápa egyik belső tanácsadójával.

Nagy Töhötöm írja emlékirataiban, hogy a pápai udvari személyiségek kívánságára, ő megnevezte a prímási székre alkalmas személyeket, elsősorban Mindszenty József veszprémi püspököt mint akit alkalmasnak tartanak Magyarországon a prímási székre. Felszólításra írásba foglalja véleményét Mindszentyről, mely pozitív és negatív tulajdonságait is felsorolja. Felsorolt másokat is, de az eredmény Mindszenty kinevezése lett, akit mint veszprémi püspököt ismertek a Vatikánban és a nyilasoktól szenvedett fogvatartását is tekintve alkalmasnak is ítélték a prímási szék betöltésére.

Mindszenty működésének elején s működése későbbi során is ismételten felmerült a magyar állam diplomáciai kapcsolata a Vatikánnal. Mindszenty emlékezik rá, hogy 1945. év végén Tildy miniszterelnök kérte őt, terjessze elő Rómában a kormány óhaját a diplomáciai kapcsolatok újbóli felvételére. Mindszenty ezt legközelebbi római útja során meg is tette, de mivel a pápa azonnal vissza akarta indítani Budapestre Angelo Rotta nunciust, Mindszenty kérte hogy még várjon az intézkedéssel. A magyar kormányt a parlamentben több kisgazda képviselő is buzdította a diplomáciai kapcsolatok felvételére, mire 1947 tavaszán Tóth Lászlót, a szegedi egyetem rektorát küldték a Vatikánba tájékoztató tanácskozások végzése érdekében. A Vatikánban általánosságban hangsúlyozták, hogy nem tekintik véglegesen megszakítottnak a diplomáciai viszonyt Magyarországgal, mégis mikor konkrétumokra került a sor, semmit sem tettek. A helyzetet terhelte Mindszenty magatartása, és információi a Vatikán felé s később — 1948-ban — az egyházi iskolák államosítása (1948: XXXIII. tc.). Mindszenty államellenes tevékenysége 1948 karácsonyán végül is az ún. Mindszenty-perben kulminálódott.

Az állam és egyház kapcsolatában következő lépést a hitoktatás fakultatívvá tétele jelentette, melyet az 1949-ben kibocsátott 5. sz. törvényerejű rendelet szabályozott. Ettől kezdve a vallásoktatás megszűnt kötelező tárgy lenni, de a szülők kívánságára továbbra is folyt gyermekeik részére az oktatás.

Míg Mindszenty tevékenysége mind élesebb államellenességet mutatott, a papságban és pedig főpapságban és az alsópapságban egyaránt mozgalom indult meg az egyháznak az államhoz közelítése iránt. Még Mindszenty működése idején Czapik Gyula egri érsek és Bánáss László veszprémi püspök — nem mindenben helyeselve Mindszenty magatartását — keresték a megegyezés lehetőségét az állammal, 1950 júniusában pedig az alsópapság egy része tartott országos papi értekezletet a budapesti tudományegyetemen, ahol a kultuszminiszter (Darvas József) jelenlétében kijelentették (Horváth Richárd), hogy a jelenlevő alsópapok egyszerre akarnak és tudnak lenni jó katolikusok és jó állampolgárok.

A főpapság nagy része azonban nem nézte jó szemmel az alsópapok békemozgalmát, nem igyekezett az állammal megegyezésre jutni, hanem a szerzeteseket kívánta a már megtörtént iskolaállamosítás (1948) után állásvállalás nélkül az ifjúság szervezésére felhasználni. Ezek a szerzetesek családjukhoz nem tértek haza, hanem az ifjúság szervezésében tevékenykedtek. Ügyük rendezetlensége arra vezetett, hogy az állami szervek a szerzetesházak nagy részét lefoglalták, őket magukat pedig közös lakóhelyre összegyűjtötték. Ez a körülmény azután kimozdította a püspöki kart eddigi tétlenségéből. A püspöki kar nevében a kalocsai érsek 1950. június 20-án levelet intézett a kormányhoz és utalva a szerzeteseket ért „sérelmekre" kijelentette, „alkalmasnak látna olyan tárgyalás megindítását, melynek során... mindkét rész egyetértésével a sérelmek orvoslásának módját megtalálnák és az annyira szükséges és óhajtott békét belföldi vonatkozásban is előmozdíthatnák".

A levél vétele után megindultak a tárgyalások, miután az állam már előbb — 1948-ban — megegyezésre jutott a református, az evangelikus, az unitárius egyházakkal és az izraelita hitfelekezetekkel, és 1950. augusztus 30-án a megállapodást Darvas miniszter és Grősz érsek, utóbbi a püspöki kar nevében aláírták. A megegyezésben a kormány biztosított a katolikus egyház és a hívek részére nemcsak teljes vallásszabadságot, hanem működési szabadságot, ugyanakkor a püspöki kar nyilatkozatot tett a népi demokrácia mellett. A püspöki kar támogatja a békemozgalmat. Helyesli a magyar népnek, a Magyar Népköztársaság kormányának a béke megvédésére irányuló törekvését, elítél minden háborús uszítást, elítéli az atomfegyver használatát és ezért az emberiség elleni bűncselekményben bűnösnek tekinti azt a kormányt, amely először használja az atombombát. A másik oldalról az államnak is voltak ígéretei. Mindenekelőtt megismételték az Alkotmány rendelkezését, melynek értel-

Csizmadia Andor ny. egyetemi tanár (Budapest).

mében a kormány biztosítja a katolikus hívek számára a teljes vallásszabadságot, ugyancsak biztosítja a katolikus egyház számára a működési szabadságot.

Az eddigi egyik legnehezebb kérdés a szerzetesrendek működésének rendezése volt. Ezt a kormány úgy oldotta meg, hogy hozzájárult néhány katolikus egyházi iskola (6 fiú gimnázium és 2 leánylíceum) visszaállításához, valamint ahhoz, hogy a katolikus egyházi iskolákban a tanítás ellátásához szükséges megfelelő számú férfi és női rendi tanító működjék.

A megegyezés szerint a kormány — a többi vallásfelekezettel már megkötött megegyezések szellemében — késznek mutatkozott gondoskodni a katolikus egyház elemi szükségleteinek fedezéséről oly módon, hogy 18 éven át, tehát addig, amíg a katolikus egyház saját forrásaira támaszkodva maga tudja fedezni anyagi szükségleteit, három, illetve öt évenként arányosan csökkenő mértékben megfelelő összeget utal katolikus egyházi célokra. A kormány az anyagi gondoskodás keretein belül különösen súlyt helyez a lelkészkedő papság megfelelő létminimumának biztosítására. Kezdetben a csökkentések tényleg megindultak; mikor azonban a megegyezésben jelzett 18 év letelt, az egyház kívánságára a vallásügyet akkor intéző Állami Egyházügyi Hivatal elnöke értesítette az egyházakat, hogy a segélyeket az utolsó összegekben az egyházaknak továbbra is folyósítják. Ez azóta többször is megtörtént.

Az egyházak — így a katolikus egyház is — a fenntartásához szükséges egyéb összeget a hívek önkéntes adományából szerzik meg. Megszűnt ugyan 1948-ban a régi egyházi adó kényszer jellege, a hívek adományainál a hangsúly minden egyháznál az önkéntességen van; nem lehet tehát az esetleges megajánlás elmaradását állami segítséggel (brachium saeculare) behajtani; de nem tiltja jogszabály az önkéntes egyházi hozzájárulásnak pénzbeszedők útján való gyűjtését sem. Ezenkívül templomi gyűjtések (perselypénz) egészítik ki az egyházi bevételeket. Nagyon gyakori, hogy a püspöki kar egy-egy vasárnapi templomi gyűjtés eredményét a plébánossal, lelkésszel vagy templomigazgatóval meghatározott egyházi célokra fordíttatja.

A katolikus egyházzal kötött megállapodás zárórendelkezései azt is tartalmazták, hogy az egyezmény gyakorlati végrehajtására paritásos bizottságot kell alakítani, amely kormány, illetőleg a püspöki kar megbízottaiból áll. Az 1950. augusztus 30-án aláírt megegyezés rendelkezéseinek végrehajtására az említett paritásos bizottság csakhamar megalakult és ez év november 15-ig több ülést tartott, amelyeken megállapodtak az egyezmény végrehajtásához szükséges intézkedésekben.

A megegyezés végrehajtása idején Mindszentynek — elítéltetése miatt — az egyházi kormányzatból való kikapcsolása, egyes demokrácia ellenes püspököknek (mint Pétery váci püspöknek és Badalik Bertalan veszprémi püspöknek) az egyházkormányzatból való félreállítása és helyükbe — a Vatikánnal egyetértve — demokratikus gondolkodású főpásztorok kerülnek. A püspöki körlevelekben egyre jobban irányul a figyelem a demokratikus törekvések felé és nemegyszer megemlékeznek a megállapodás jelentőségéről. Általában a főpásztori körlevelek a megegyezést követő időben mindjobban megtelnek egyrészt a népi demokrácia törekvései és a béke felé fordulással, s többek között buzdítanak az őszi, tavaszi mezőgazdasági munkák végzésére.

Grősz József államellenes tevékenysége miatt a bíróság által megítéltetett s ekkor Czapik Gyula egri érsek lett a püspöki kar vezetője, aki nagy körültekintéssel, az egyház és állam megelégedésével töltötte be ezt a tisztet és lépésről lépésre folytatódott a közeledés egyház és állam között. Az enyhülés egyik jele volt az is, hogy az igazságügyi miniszter 1955-ben engedélyezte Grősz érsek börtönbüntetésének megszakítását, majd Czapik halála után az Elnöki Tanács kegyelmi úton elengedte Grősz érsek büntetését, sőt átvehette a kalocsai érseki széket és a továbbiakban vezette a püspöki kart is.

Grősz aktivizálódásával sor került az eddigi nyitvahagyott kérdések rendezésére is. Ilyen volt a békepapok mozgalmának egyházi szempontból legálissá tétele.

A papok békemozgalma megállapodott a főpapi hierarchiával s ez utóbbiak *Opus Pacis* név alatt egy új békemozgalmat indítanak, amely a továbbiakban is a legteljesebb együttműködéssel van az alsópapság ismert békemozgalmával.

Az állam mindjobban megértő egyházpolitikáját durván megsértették az 1956. október végén bekövetkezett ellenforradalmi események, melyek során Mindszenty néhány napra ismét a magyar egyház élére került; a szovjet hadsereg megjelenése elől azonban Mindszenty az amerikai követségen keresett menedéket. Pár hónap beletelt, amíg a felkavart belpolitikai helyzet is annyira konszolidálódott, hogy az egyházpolitika rendes kerékvágásba zökkent.

Az állam és egyház közeledését feltétlenül előmozdította a XII. Pius halálával a pápai trónra lépő XXIII. Jánosnak az egész világra kiterjedő egyházpolitikája, melynek egyik első megnyilatkozása volt, hogy az új pápa első szózatában a béke szükségességére utalt. Magyar vonatkozásban is bizonyos megértés volt tapasztalható a Vatikán egyházpolitikájában. Talán nagyobb gondot fordítottak az új püspökök kinevezésére, aminek az volt az eredménye, hogy ez időben mindössze három püspök nem működhetett pápai kinevezése után zavartalanul.

A diplomáciai kapcsolatok hiánya mindenesetre sok nehézséget okozott, főleg a püspöki kinevezéseknél. Különösen sok problémát jelentettek az ellenforradalmi események idején Mindszenty dispozíciói, amelyek megzavarták a szépen alakuló népi demokratikus egyházpolitika eredményeit. Ezért azután — addig is — míg külön megegyezés nem létesül, a magyar állam egyoldalúan — a 22. számú 1957. évi törvényerejű rendelettel — igyekezett rendezni a főpapok és fontosabb beosztású lelkészkedő papság működésének előfeltételeit. A tvr-ben külön szabályozták a katolikus egyháznál a főpapok és alsóbb papság működési engedélyét. A tvr. szerint a Magyar Népköztársaság területén minden római katolikus egyházi állásokra és címekre történő kinevezésekhez és megbízásokhoz, amelyek az egyházi jogszabályok rendelkezései szerint a római pápa hatáskörébe tartoznak, továbbá az e minőségben való működéshez a Népköztársaság Elnöki Tanácsának előzetes hozzájárulása szükséges. E szabályt kell alkalmazni az áthelyezésekre és elmozdításokra is. Ami a megyéspüspöki (érseki) kinevezéstől függő káptalani, püspöki (érseki) helynöki, az egyházmegyei (főegyházmegyei) hivataloknál irodaigazgatói, ezenkívül az esperesi, valamint városokon és járási székhelyeken a plébánosi (lelkészi) állások, a hittudományi akadémia (teológia) rektori, dékáni, igazgatói és tanári, az egyházi középiskolai igazgatói, végül a káptalani helynöki állások, megbízások betöltését illeti, ezekre a tvr. megelégedett a művelődésügyi miniszter előzetes hozzájárulásával. A tvr. felhatalmazása alapján a miniszter ebbeli hatáskörét az Állami Egyházügyi Hivatal elnökére ruházta.

A tvr. végrehajtását szabályozó

18/1959. számú kormányrendelet csak két évvel később jelent meg. A végrehajtás szerint ama magasabb egyházi állások betöltése előtt a Népköztársaság Elnöki Tanácsához, a többi felsorolt kisebb állásnál az arra illetékes állami szervhez (az Állami Egyházügyi Hivatalhoz) kell fordulni az előzetes állami hozzájárulás kieszközlése végett. Az érintett egyházi állások betöltése csak akkor tekinthető érvényesnek és ennek megfelelően csak akkor hozható nyilvánosságra, ha az illetékes egyházi szerv az állami hozzájárulást elnyerte. Ez a rendelkezés az áthelyezésekre, elmozdításokra és felmentésekre is vonatkozott. Ha az egyház 90, illetve kisebb állásoknál 60 nap alatt az állás betöltéséről nem gondoskodik, az arra illetékes állami szerv a lelkészi szolgálat, az egyházi igazgatás, illetőleg a lelkészképzés érdekében a szükséges intézkedéseket megteszi.

A hatvanas években — különösen Mindszentynek az országból való távozása után — az állam és az egyház kapcsolataiban további fokozatos javulás állott be, amit a Vatikán és a magyar állam között 1964-ben létrejött részleges egyezmény és másrészről a Vatikán keleti politikájában beállott lényeges változás, magyar vonatkozásban pedig a Vatikán és a magyar állam között 1964-ben létrejött részleges egyezmény elősegített. Ennek lett későbbi eredménye 1971. május 21-én a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt kormány és a magyar katolikus püspöki kar között létrejött újabb megállapodás, amely az 1956. évi 22. sz. tvr. értelmében egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulás módozatait szabályozta.

A létrejött megállapodásban utaltak arra, hogy a tvr. szabályozásra szoruló legfontosabb kérdéseit a Kormány és a Szentszék megbízottjai között 1964. szemptember 15-én kelt részleges megállapodásban szabályozták. Az 1971-ig elmúlt másfél évtized alatt tovább javult az állam és a római katolikus egyház viszonya. Az elért eredmények indokolttá és lehetővé tették, hogy a kormány és a püspöki kar — az említett törvényerejű rendelettel összhangban — a szükséges állami hozzájárulás módozatait újból szabályozza. A megyéspüspökök (ordinárius) kinevezésétől függő kanonoki, püspöki (érseki) helynöki, az egyházmegyei hivataloknál az irodaigazgatói, a püspöki szék megüresedése esetén választás alá kerülő káptalani helynöki, továbbá az esperesi, a hittudományi akadémiai és teológiai tanári állások betöltéséhez, az áthelyezésekhez és felmentésekhez továbbra is az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének előzetes hozzájárulása szükséges. A hittudományi akadémiai és teológiai rektori, dékáni, középiskolai igazgatói, valamint városokban és járási székhelyeken a plébánosi (lelkészi) állások betöltéséhez (áthelyezéshez, felmentéshez) előzetes hozzájárulás kikérése nem szükséges. Ilyen esetekben a kinevezésre jogosult a kinevezést (áthelyezést, felmentést) az Állami Egyházügyi Hivatal elnökének 15 napon belül kell bejelenteni. Ha az elnök a bejelentéstől számított 15 nap alatt nem tesz észrevételt, azt hallgatólagosan tudomásul vettnek kell tekinteni. A fel nem sorolt községi plébánosi (lelkészi, kápláni), a középiskolai tanári állások betöltéséhez valamint a tiszteletbeli címek adományozásához előzetes állami hozzájárulás kikérése, illetve bejelentés nem szükséges. A megegyezés utal a kinevezéseknél, választásoknál az eskü kötelező letételére. A főpapok az esküt az Elnöki Tanács előtt, a kisebb állásoknál a működési hely szerint illetékes megyei (fővárosi) tanács végrehajtó bizottságának elnöke előtt teszik le. Egyházi személy csak akkor tartozik újabb esküt tenni, ha magasabb tisztségre nevezik ki.

Az állam és egyház kapcsolataiban további javulást XXIII. János pápa reálisabb egyházpolitikája segített elő. Az 1962-ben megnyílt második vatikáni zsinaton mind nagyobb számban megjelenő magyar püspökök általában el tudták magukat határolni a Rómában élő disszidens papoktól és azok befolyásától. Az új egyházi kinevezések is általában zökkenőmentesen folytak. Ezekben az években aktívan működött az Országos Béketanács katolikus bizottsága, nemkülönben a már említett Opus Pacis is. Az állam kitünteti a békemozgalomban élenjáró katolikus főpapokat. Megalakulnak az egyházművészeti tanácsok az egyház műemlékeinek védelmére és gondozására s az egyházmegyékben folyik a templomok restaurálása is.

A második vatikáni zsinat alatt a Vatikán mindjobban kelet felé fordul. A pápa *Pacem in terris* kezdettel békeenciklikát bocsát ki és viszont 1963-ban Balezan békedíjat kapott. A II. Vatikáni zsinat végét János pápa már nem érhette meg. 1963. június 3-án Rómában meghalt. Utódja Montini kardinális lett, aki VI. Pál néven foglalta el a pápai trónt.

A Vatikán keleti politikája, ahogy az új egyházpolitikát elnevezni kezdték, kezdettől fogva jelentős mértékben Agostino Casarolin a szentszék egyik utazó meghatalmazottján, kezdetben a vatikáni különleges ügyek titkárán, c. érsekén, később fokozatos előlépésben a vatikáni államtitkári tisztig és a bíborosi kalap elnyeréséig eljutó igen aktív diplomatán nyugodott, aki már 1963-ban megkezdte keleti utazásait, melyek között Magyarország kezdettől fogva jelentős helyet kapott. Sem Mindszenty az amerikai követségen, sem az emigráció egyházi és világi képviselői Rómában nem tudták a keleti politikát megakadályozni, melynek tárgyalásai felváltva folytak Rómában és Budapesten és 1964. szeptember 15-én meghozták a Budapesten aláírt részleges megállapodást a Szentszék és Magyarország között.

A hivatalosan közzétett dokumentum két részből állt: a megállapodásból és a jegyzőkönyvből. Az utóbbi rendszerezve összefoglalja a tárgyalásokon szóba hozott pontokat, amelyek gyakorlatilag mindazokat a lényeges kérdéseket felölelték, amelyek az egyház és az állam viszonyával a Magyar Népköztársaságban kapcsolatosak. Meghatározta tehát a kölcsönös kívánságokat és szándékokat és a vitás pontokon kívül felsorolja azokat, amelyekben — az igazi egyházi és vallási élethez szükséges szabadság fenntartásával — lehetséges volt egyetértésre jutni. A hivatalos közlés szerint a felek elhatározták, hogy mindkét fél számára kötelező okmányban rögzítik az addig folytatott tárgyalások eredményeit. A két fél kifejezte azt a készségét is, hogy a jövőben is folytasson véleménycseréket azzal a szándékkal, hogy lehetőség szerint más kérdésekben is megegyezésre jussanak. A dokumentumok kölcsönös megegyezés alapján nem lettek közzétéve. Mégis az előzetes tárgyalások és az azokról elterjedt információk, végül a részleges megegyezés óta eltelt idők gyakorlata alapján rekonstruálni lehet a részleges megegyezés pontjait.

Legelső volt a püspöki kinevezések ügye, melyeket nálunk részben a már említett 1957. évi 22. tvr. szabályozott nyitva hagyva a Rómával történő megegyezéseket. A Vatikán megbízottja ugyan kijelentette, hogy a Szentszék jól ismert okokból (Codex Juris Canonici rendelkezései) nem ismer el olyan polgári intézkedéseket, amelyek konkordátum nélkül bármi korlátot vagy feltételt szabna a katolikus egyházmegyék székeinek betöltéséhez, de ugyanakkor magyar részről is kijelentették, hogy az állam nem szándékozik a tvr-t módosítani, vagy visszavonni és saját szuverenitásának megóvása érdekében ragaszkodik a tvr. rendelkezé-

seihez. A felek végül is a problémát érintetlenül hagyták, de létrejött köztük egy részleges megegyezés, valójában egy modus vivendi. E szerint a Szentszék hajlandó volt megvizsgálni azokat a jelölteket, akiket a magyar püspöki konferencia javasolt, amint akik alkalmasak püspöki tisztre és akikre a konferencia elnöke azt tartja, hogy a kormánynak nincsenek megalapozott ellenzési okai. A szentszék más jelöltekre is szerez információkat és megtartja a szokásos kánoni vizsgálatot. Miután a jelölt kiválasztása megtörtént, a Szentszék közli a jelölést a választottal, utóbbi pedig állásfoglalását a püspöki konferencia elnökével. Mielőtt azonban a kinevezés nyilvánosságra kerülne, a Szentszék megvárja a jelölt válaszát. A megegyezés végeredményben egy szerencsés modus vivendi volt, amelyben érvényesült az 1957. évi 22. tvr. is, de a pápa is fenntartotta a kódexben rögzített jogát a püspöki kinevezésekre. Így történt a gyakorlatban is. A részleges megegyezés után a magyar püspöki székek betöltésre kerültek, amelyekre az Elnöki Tanács a szükséges hozzájárulást megadta és a kinevezett püspökök (érsekek) az Elnöki Tanács előtt letették az esküt.

Más rendelkezés a megegyezésben a Rómában működő Pápai Magyar Egyházi Intézetre vonatkozott, melyet disszidens papok tartottak megszállva, de amely intézet tulajdonképpen a Római Magyar Intézet (Collegium Hungaricum) egyik emeletét foglalta el és a magyar államé volt. Most a Pápai Intézetet a Vatikán intézkedései alapján visszaadták eredeti rendeltetésének s 1964. október 1-én az intézet mai alakjában megkezdte működését helyet adva évenkint 8—10 magyar állampolgár papi hallgatónak, akiket ordináriusok a püspöki konferencia elnökével egyetértésben választanak ki betartva a polgári normákat a külföldi tartózkodást illetően.

A tárgyalások során szóba került az egyes szerzetesrendek működésének kérdése is. A magyar fél álláspontja az 1950: 54. tvr-ben leszögezett egyházpolitika volt, amely a szerzetesrendek működését Magyarországon megszüntette, kivéve a középiskolákat fenntartó bencés, piarista és ferences rendeket és a szegény iskolanővéreknek nevezett női apácarendet. Ezek működése biztosítva volt, egyébként a szerzetesrendek kérdését a magyar fél lezártnak tekintette.

Örömmel állapították meg a Vatikán küldöttei, hogy szemináriumi problémák Magyarországon tulajdonképpen nincsenek, a szemináriumok rendesen működnek a püspökök irányítása alatt. Az egyházak anyagi helyzete sem hagy különösebb kívánni valót: az állam részben segélyekkel segíti, anyagi korlátozással pedig nem akadályozzák az egyház szabad működését. Vatikáni részről bizonyos kifogások merültek a papi békemozgalmak ellen, melyek — szerintük — megosztják a papságot, de magyar részről ugyanakkor rámutattak, hogy a püspökök is részt vesznek a békemozgalomban (Opus Pacis) s e mozgalomnak volt érdeme, hogy kedvező helyzet alakult ki az állam és az egyház között. A Vatikánban végül hajlam mutatkozott egy diplomáciai, legalább konzuli kapcsolat felvételére, amelyet azonban mindkét félnek még meg kell vizsgálni.

A tárgyalások során szóba került még a püspöki eskü kérdése is. Erre vonatkozólag az állam elégségesnek tartotta, hogy a kérdést a püspöki konferencia elnöke, az Állami Egyházügyi Hivatal elnökével levélváltásba foglalja és ebben meg is egyeztek. A magyar fél részéről utalás történt a disszidens papok ellenséges tevékenységére, valamint arra, hogy ez a hang a Vatikáni rádióban is tapasztalható. Ennek megszüntetésére ígéret hangzott el. A megegyezésre vonatkozó különböző külföldi pesszimista és optimista nyilatkozatok után a gyakorlat mutatta meg a dokumentum értékét. A magyar rádióban megindultak katolikus adások, a vatikáni zsinat rendelkezéseinek végrehajtása folyt az egész országban, elkészült a püspöki konferenciák szabályzata, a püspöki kar konferenciáin szó került a papi üdülőkről, működtek Hévizen és Hajdúszoboszlón papi otthonok, rendesen működött a Pápai Magyar Intézet Rómában, s bevezették Magyarországon is az új liturgiát. Az Országos Béketanács papi bizottsága és az Opus Pacis együttes üléseket tartott s a magyar küldöttség részt vett a Helsinki-i béke-értekezleten. 1966 októberében megalakult a püspöki kar külügyi bizottsága az egri ap. kormányzó vezetésével.

Az állam és egyház kapcsolatait ez időben a IX. pártkongresszuson Kádár János első titkár értékelte: „Pártunk világnézete — mondotta — szemben áll minden idealista világnézettel, így a vallásos világnézettel is. Ez eszmei harcot jelent. Hazánkban vallásszabadság van, pártunk kerül mindent, ami a vallásos emberek érzését sértené, de nem mond le arról, hogy küzdjön a felvilágosodottságért, a tudományos világnézet elterjesztéséért. Az osztályharc frontja szerintünk nem a hívők és a nem hívők között húzódott és nem ott húzódik ma sem. Bármely felekezethez tartozó hívők szabadon gyakorolhatják vallásukat, hátrányos megkülönböztetésben nincs részük, egyenjogú állampolgárai a hazának. A felszabadulást követően voltak éles politikai harcok különböző egyházak vezetőivel, de nem egyházi, hanem világi és hatalmi kérdésekben. Amikor egyes egyházi vezetők még a Habsburg királyi házhoz való hűségért, a földbirtokos és kapitalista osztály érdekeinek védelmében léptek fel és imperialista ellenségeinkkel szövetkeztek, akkor éles volt a harc, de ez ebben a formában már a múlté. Jelenleg a Magyarországon működő egyházak és az állam viszonyát mindkét fél számára elfogadható egyezmények szabályozzák kielégítően. Azóta az egyházak vezetői a szocialista társadalmi rend megszületését és fennállását tudomásul vették és a helyzetet a reális valóság alapján ítélik meg, nem egy társadalmi kérdésben is közelíteni tudtuk álláspontunkat." A Kádár-beszéd, mely az egyházak elhelyezését jelentette a népi demokráciában, alapot is jelentett, melyre a következő évek egyházpolitikáját lehetett építeni s anélkül, hogy az állam lemondott volna a tudományos világnézet terjesztéséről. Róma is — utalva az 1964. évi megegyezésre — első lépésnek tekintette azt, amely jó alapot nyújt a hasznos kapcsolatok továbbfejlesztésére.

Valóban a 70-es évek küszöbén Róma is továbbfejlesztette keleti politikáját. Ennek egyik jele volt Casaroli utazása a Szovjetunióba, ahol közölte a Vatikánnak az atomsorompó egyezményhez való csatlakozását. Hazatérése után Casaroli kijelentette, hogy a vallásügyi tanács vezetőivel való tárgyalása is pozitív volt. Tárgyalásai során szovjet részről magasra értékelték a pápa béketevékenységét. Ebben a légkörben került sor Mindszenty kitelepítésére az amerikai követségről és az ország elhagyására. Bár a Vatikán nem utasította Mindszentyt az ország elhagyására — egy időben arról is szó esett, hogy kegyelmet kap és visszatér Esztergomba —, több kísérletet tett részben Kőnig osztrák bíboros, részben mások útján, hogy Mindszenty hagyja el az országot. Róma biztosította a kormányt, hogy Mindszenty az ország elhagyása után tartózkodni fog attól, hogy beavatkozzék a magyar katolikus egyház életébe és ügyeibe s hogy ellenségesen nyilatkozzék a Magyar Népköztársaság irányában. 1971 októberében Mindszenty véglegesen

elhagyta az országot, előbb Rómába utazott, majd Bécsben telepedett meg az esztergomi székeskáptalan tulajdonában levő, de pápai megbízás alapján a bécsi érsek kezelése alatt álló Pázmáneumban, az egykori magyar papnevelőben. Mindszenty azonban külföldön is tarthatatlan helyzetet teremtett, angliai, kanadai utazásai és megnyilatkozásai válságos állapotot hoztak. A Szentszék ezt a válságos állapotot át akarta hidalni. Ezért a pápa az 1971-ben külföldre távozott Mindszenty érseki székét, melyet a prímás csak formálisan töltött be, egyházjogilag is üresnek nyilvánította. A megüresedett székre a Vatikán a kormánnyal való egyetértésben Lékai László püspököt előbb apostoli kormányzói minőségben, majd érseki minőségben kinevezte s a pápa a kinevezés után nem sokára az esztergomi érseknek a szokásos bíbort is megadta.

Most már további nehézségek is meszűntek az állam és egyház közötti jó kapcsolat előtt. A püspöki kar az ország felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából (1973. március 13-án) körlevelet bocsátott ki, melyben visszatekintve a felszabadulás óta eltelt változásokra megelégedetten állapította meg, hogy az egyház vezetőinek és híveinek nagy többsége átlátta a régi államrend súlyos hibáit és bizalommal tekint a jövő felé. Az egyház a néppel együtt megtalálta helyét a szocialista társadalomban és a néppel együtt vállal teljes sorsközösséget a jövőben. Összhangban volt a püspöki kar állásfoglalásával a párt és a kormány álláspontja is. Az 1975. évi választások előtt Kádár János első titkár is megállapította, hogy Magyarországon „az állam és az egyház viszonya rendezett. Az egyházak hitelveik feladása nélkül megtalálják helyüket a szocialista társadalom viszonyai között. A hívő emberek megbecsült állampolgárokként vesznek részt a szocializmus építésében". A magyar és a vatikáni kapcsolatok eseménye volt, hogy novemberben Lázár György miniszterelnök római útja során megjelent a pápánál. A következő év júniusában pedig nagy esemény színhelye lett a Vatikán. A pápa fogadta Kádár Jánost, az MSZMP első titkárát. Kádár János sajtófogadást is tartott és az Osservatore Romano szerkesztőjének kérdésére azt válaszolta, hogy Magyarországon az állam és az egyház viszonya tartósan rendeződött. A sajtókonferenciáról szóló beszámolók során a Corriere della sera azt írta, hogy Kádár János „teljes mértékben megerősítette emberségén és bölcsességén alapuló tekintélyét".

Az 1972. évi alkotmány kiegészítése után „a fejlett szocializmus" egyházpolitikáját vizsgálva annak helyzetét jellemzően írta le Miklós Imre államtitkár, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke a Magyar Hírlap munkatársával folytatott beszélgetésében. A kapcsolat, melynek fejlődési szakaszaira is rámutatott, megállapítása szerint korrekt és partneri viszony közepette fejlődik. Valamennyi katolikus püspökség élére megyéspüspököket, illetve érseket nevezett ki a pápa. Egységesen szabályozták a katolikusoknál a hitoktatást, amely rendezés előtt több esetben konfliktusok forrása volt. Rendezték a volt szerzetesek nyugdíjügyét, felemelték a teológiáknak és a tanároknak nyújtott állami támogatás összegét, az egyházi nyugdíjasokra is kiterjesztették az utazási kedvezményt és így tovább. Éppen a katolikus püspöki karral tárgyal a hivatal, hogy miként lehetne a templomi hitoktatás szabályozása óta eltelt idő tapasztalatait felhasználva, kölcsönös bizalom alapján, továbbfejleszteni a kialakult gyakorlatot.

Az állam és egyház közötti együttműködés kérdéseit Miklós államtitkár egy másik, év (1977) végén adott interjúban világította meg. Az együttműködés alapját a párt szövetségi politikája képezi, amely egész történelmi korszakra érvényes program. Ennek keretében lehetséges az egyházak és a szocialista állam együttműködése úgy, hogy közben mind a kommunisták, mind a vallásos emberek fenntartják saját világnézetüket.

Egy következő lépés Kádár János párizsi sajtókonferenciája volt 1978 novemberében, amelyen az első titkár beszámolt a történelmi fejlődésről, amelynek során meg lehet állapítani, hogy Magyarországon az állam és az egyházak viszonya rendezett. „A katolikus egyház vonatkozásában — mondotta Kádár János — a Vatikánnal 14 éven át folytattunk tárgyalásokat és a múlt esztendőben VI. Pál pápánál tett látogatásom alkalmával — hogy úgy mondjam — a Vatikán is áldását adta a katolikus egyház és a magyar állam rendezett viszonyára."

II. János Pál pápa — a mostani pápa — trónra lépése után szinte az egész világ figyelemmel kísérte a pápa beszédeit és cselekedeteit, mennyiben folytatja XXIII. János és VI. Pál pápák politikáját. Magyar részről úgy látják, hogy tartósak azok az elemek, amelyek az ismert vatikáni keleti politika kialakulásához vezettek. Ezek objektív mozgatója a világpolitika mai realitásának felismerése volt. Valóban — nem sokkal az új pápa megválasztása után, 1978 decemberében már megjelentek a Vatikán szokott kiküldöttei Budapesten, hogy folytassák a tárgyalásokat. Vatikáni részről kijelentették, hogy az 1964. évi említett megállapodás és az ezt követő gyakorlati lépések nemzetközileg is elismerést váltottak ki. E megegyezés szerény előfutára volt a későbbi helsinki szellemnek. Magyar részről utaltak arra, hogy normatívának a jövőben Kádár János és VI. Pál találkozásán elhangzottakat kell tekinteni. Ezt a Vatikánból sem cáfolták.

Vatikáni részről gyakran hangzik a szerzetesrendek működésének kiterjesztése, míg magyar részről ragaszkodunk az 1950: 54. tvr-hez. Áttekintették egyik megbeszélésen a templomok kérdését is. Magyar részről megállapították, hogy az 1978 előtti elmúlt 5 évben 46 új templom épült és 6-nak építése folyamatban van. Ezenkívül a kormány 40 millió Ft-ot szavazott meg Pannonhalma teljes restaurációjára.

1979 januárjában jelentős diplomáciai esemény volt Rómában Gromikó szovjet külügyminiszter vatikáni látogatása. A pápával való találkozón a nemzetközi enyhülés elmélyítéséről és a béke megszilárdításáról folytattak eszmecserét.

Az állam és az egyház kapcsolataira jellemző a központi bizottság 1979. március 28-án kiadott nyilatkozata: „Kiegyensúlyozot belpolitikai helyzetünk fontos tényezője az állam és az egyházak közötti rendezett viszony, amely megfelel a kölcsönös érdekeknek és a szocializmust építő magyar nép egyetértésével találkozik. Eddigi politikánkat e vonatkozásban is folytatjuk. Az egész nép érdekét szolgáló feladatok megoldásában a jövőben is az állam és az egyházak együttműködésére törekszünk, a különböző világnézetű emberek összefogására építünk.

A prímás eddigi tevékenységében különös súlyt helyezett a történelmi és nemzetközi kapcsolatok ápolására. Esztergomban a Tamás-hegyen Becket Tamás angol érsek emlékére kápolnát emeltek, Pimen pátriárka meghívására a prímás vezetésével magyar küldöttség járt a Szovjetunióban, a pápa kétszeri lengyelországi útján is megjelent a prímás a magyar egyház képviseletében. Az állam és az egyház közötti megállapodás 30. évfordulóját a prímás felhasználta az eltelt idő értékelésére. Ezt a megegyezést tartotta Lékai kezdő lépésnek, amely után a Szent-

szék és a magyar állam között létrejött első megállapodás adott módot arra, hogy kiegészüljön a magyar püspöki kar, hogy arra érdemes fiatal papok külföldön folytathassanak teológiai tanulmányokat. A közelmúltban kezdte meg működését a Hittudományi Akadémia levelező tagozata, amelynek immár (ekkor 1979-ben) három évfolyama és több mint négyszáz világi hallgatója van. Újra mód nyílt arra, hogy hazánkból is küldhessünk növendékeket az ősrégi római Collegium Germanico—Hungaricum falai közé. Tető alatt áll a katolikus szeretetotthon, a felépítésre váró lelkigyakorlatos ház alapkövét Casaroli államtitkár áldja meg. A Római Szent Péter bazilika templomában elkészülő Magyarok Nagyasszonya kápolna kitüntető jele a jóindulatnak, melyet a római Szentszék Magyarország iránt tanúsít. (Azóta a szeretetotthon működik, a lelkigyakorlatos ház elkészült, és e sorok írójának is módja volt gyönyörködni Rómában a kápolnában.)

1980. évben Casaroli államtitkár vatikáni kísérettel részt vett a pápa képviselőjeként Szent Gellért püspök születésének 1000. éves jubileumán tartott magyarországi rendezvényeken (Esztergom, Budapest). Magyarországi tartózkodását felhasználta arra is, hogy felkeresse Kádár János első titkárt és Losonczi Pált, az Elnöki Tanács elnökét. Kádár János a Hazafias Népfront V. kongresszusán a Casarolival folytatott eszmecserét jó szellemű tárgyalásnak nevezte.

Összefoglalásunkat 1982. évig kívánjuk folytatni, amikor is megállapíthatjuk, hogy századunknak az 1981-el kezdődő nyolcadik dekádjában annak ellenére, hogy a világban Kelet és Nyugat között egyre élesedtek az ellentétek, a jól megalapozott egyházpolitika Magyarországon — mint az országos politikában is a nemzeti összefogás — stabil helyzetet teremtett. 1981. július közepén magyar zarándokcsoport utazott a lourdesi eucharisztikus kongresszusra és magyar zarándokcsoportok a később meghirdetett ún. szentévben Rómát is felkeresték. Noha a pápát az ismeretes merénylet érte, tudjuk, hogy már betegsége alatt, de felgyógyulása után még inkább folytatta békepolitikáját. A háború kitörésének évfordulóján békefelhívást intézett a világhoz. Ugyanakkor síkra szállt a leszerelésért és a nukleáris fegyverek betiltásáért. 1981. szeptember végén *Laborem exercens* kezdettel enciklikát adott ki, amely az emberi munkát értékeli 90 évvel a nagy szociális enciklika, a Rerum novarum után.

A Vatikán megbízottai és a magyar állam megbízottai 1964 után évenkint átlag kétszer, háromszor, néha többször is találkoztak felváltva Budapesten, illetőleg Rómában. Az utóbbi időben a vatikáni küldöttséget rendszerint Luigi Poggi érsek, a magyar küldöttséget pedig Miklós Imre államtitkár, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke vezette. A tárgyalások az aktuális egyház-állam közti kérdésekről folytak s ebbe tartoztak elsősorban a főpapi székek betöltésének kérdései is, amelyekben a tárgyalások mindenkor eredményre vezettek és így Magyarországon a főpapi székek nincsenek üresedésben. A Vatikán részéről állandóan visszatérő jelenség a szerzetesrendek, vagy legalább egy részüknek visszaállítása, míg magyar részről az ország törvényei talaján állnak. Nem problémamentesek az ún. bázisközösségek ügyei, de ezeknek rendezése, nemkülönben az egyház egyes szerzeteseinek megfegyelmezése az állami álláspont szerint az egyház belügye.

1982. év elején az Egyházügyi Hivatal vezetője összefoglaló értékelést adott a Népszabadság szerkesztőjének, s megismételte Kádár János által a XII. kongresszuson elhangzott megállapítását, hogy hazánkban az állam és az egyházak közötti viszony több mint két évtizede rendezett. A kongresszus óta eltelt idő is bizonyította az értékelés megalapozottságát. A nemzetközi helyzet felerősített ugyan reakciós törekvéseket, de az állam és az egyházak között tartóssá vált jó kapcsolatok kedvező tendenciája nem változott. Felsorolta a legutóbbi évek egyházpolitikáját az egyes világi és hazai eseményekkel kapcsolatban. Hangzanak ugyan néha külföldi és hazai uszítások is „szakavatott" és „jól tájékozott"-nak nevezett körökből, egyesek újabb és újabb hittételek hirdetésével akarják bizonyítani „igazságukat", de az állam szervei nem tartják feladatuknak és illetékességüknek, hogy dogmatikai kérdésekről nyilatkozzanak. Az ilyen vitákat az egyházak belső ügyének tekintik. Utalt azután az elnök arra, hogy a magyar egyházak sokoldalú és aktív nemzetközi tevékenységet fejtenek ki. Saját világnézetük alapján megtalálják a lehetőséget arra, hogy hozzájáruljanak a béke védelméhez, híveiket a békére neveljék. Mindez erősíti hazánk nemzetközi tekintélyét és kifejezi azt, hogy a béketörekvések támogatása társadalmuk lényegéből fakad. Utalva a Vatikánnal való kapcsolatra, az elnök kifejtette, hogy ez a kapcsolat biztató, mert bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy a nemzetközileg szervezett „világegyházban" a különböző irányzatok közötti viták nem zárják ki a reálpolitikát képviselő tendenciák megerősödését. A Vatikánnal való kapcsolatunkat a hazai és nemzetközi feltételek, lehetőségek szerint továbbra is a jó viszony elvi megalapozottságára és szilárd társadalmi helyzetünkre építve kívánjuk fenntartani.

Utalva végül az elnök a jelen és a következő esztendők egyházpolitikájára a következő évekre azt jelentette ki, hogy az eddigi egyházpolitika még következetesebb és differenciáltabb folytatására törekszünk. „A változó körülmények között a felmerülő új jelenségeket tanulmányozva és elemezve a legfontosabb, hogy az egyházpolitika segítse a párt szövetségi politikájának mind teljesebb megvalósulását. Eközben nagy figyelmet kell fordítani arra, hogy az egyházpolitika és a tudományos világnézet terjesztése tevékenységünk minden szintjén helyesen érvényesüljön. További erőfeszítések szükségesek a szektás türelmetlenséggel, a merev szemlélettel szemben éppúgy, mint az elvtelen megalkuvással. Hozzá kívánunk járulni ahhoz, hogy a hazai egyházak, hitelveikkel összhangban, továbbra is aktívan segítsék az enyhülés, a leszerelés, a béke megőrzésének ügyét, mert közös feladatunk, hogy tovább szélesedjék a békéért és a szocializmusért tenni akarók tábora."

Dietz, Adolf

A számítógépi programok jogvédelmének problémái a Német Szövetségi Köztársaságban és Franciaországban*

Kihívás a szerzői jog kategóriáival szemben

Az üzemkész számítógépi programok és előzetes fázisaik, illetve kísérőanyagaik védelmére alapvetően négyféle jogi lehetőség van: a szabadalom, a szerzői jog és a versenyjog szerinti védelem, valamint ennek szerződéses biztosítása. Minthogy a két utóbbi vé-

Dietz, Adolf tudományos főmunkatárs, Max-Planck Institut für ausländisches und internationales Patent-, Urheber- und Wettbewebsrecht (München).

* A külföldi — pl. japán, indiai —, nemzetközi, valamint a magyar jogfejlődés a számítógépi programok szerzői jogi védelme elismerése felé halad. A szerző nézetei tehát az egyik lehetséges elméleti megközelítést mutatják be. (Szerk.)

delmi lehetőség általános vélemény szerint nem ad kielégítő védelmet, a vita a legtöbb országban, így a Német Szövetségi Köztársaságban és Franciaországban is a szabadalmi jogi és a szerzői jogi védelmi eszközrendszer bevezetésének lehetőségére összpontosult.

Az érintettek majdnem minden országban először — a találmányi hivatalok előtti megfelelő próbaeljárásokkal, valamint próbaperekkel — a szabadalmi védelmi lehetőségek tisztázására tettek kísérletet, minden bizonnyal a tényállás tartalma alapján, hiszen a számítógépi programok rendszerint az ipari-technikai viszonylatrendszerben jönnek létre. A szerzői jogi védelem kérdése annak összes kihatásaival csupán aztán merült fel, hogy kiderült, a szabadalmi jogi védelem lehetőségét önmagukban a számítógépi programok részére a joggyakorlat és a jogalkotás alakulása a legtöbb országban megszüntette. Ez mindenesetre a Német Szövetségi Köztársaságban és Franciaországban így történt.

Itt, ahol lényegében a szerzői jogi problématikáról lesz szó, a szabadalmi jogi kérdésfeltevésre elegendőnek tűnik néhány utalás is. Franciaországban már az 1968-as új szabadalmi törvény kifejezetten kizárta a szabadalmi védelem köréből a számítógépek programjait, azaz pontosabban „a számítógép működési folyamatait irányító utasítássorozatot vagy programot" (Szt. 7. cikk, (2) bek. 3. pont). Ezt a szabályozást azután a párizsi Fellebbviteli Bíróság egy döntése (1973. május 22.[1]) melyet Kolle az apodiktikus megállapításai miatt bírált,[2] teljesen általánosította a számítógépi programokra. A dolog azután ennyiben is maradt.

A Német Szövetségi Köztársaságban a szabadalmi jogi tisztázás a Legfelsőbb Bíróság egy sor alapvető döntésével történt.[3] A döntések kiinduló pontja és alapja az 1976. június 22-i ún. „Dispositionsprogramm"-döntés volt.[4] Ennek során tisztázódott, hogy — eltekintve néhány határterülettől, ahol a feltalálói gondolat kevésbé a szoftver és sokkal inkább a hardware körében keresendő — a szoftver, vagyis a számítógépi program nem kaphat szabadalmi védelmet. A joggyakorlat ilyen fejlődésével szoros összhangban, de igazodva az új európai szabadalmi joghoz is,[5] a szabadalmi törvény 1978. január 1-vel hatályba lépett módosításával[6] a német jogalkotó is kizárta a szabadalomképes találmányok fogalmi köréből a „számítógépek programjait" ugyanúgy, mint a „gondolati tevékenység, a játékok és az üzleti tevékenység terveit, szabályait és eljárásait". Ismeretes, hogy ez a német és francia szabályozás megfelel az Európai Szabadalmi Egyezmény 52. cikke, második bekezdés c) pontjának.

Ezeknek a jogszabályi előírásoknak indokai, éppen úgy mint a megelőző joggyakorlatnak, a szabadalmi jog által védett területet illető osztályba sorolási meggondolások voltak. A Német Szövetségi Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának különösen nagy érdeme, hogy a már említett „Dispositions-programm" döntésétől kezdődően kidolgozta a szabadalmi védelem számára irányadó, kategória jellegű előfeltételeket a „technika" és a „technikai jelleg" fogalmak segítségével és ezzel megindokolta a számítógépi programoknak a szabadalmi védelemből való kizárását. Ennek során, visszanyúlva a Legfelsőbb Bíróság korábbi döntéseire, a technika fogalmát mint olyan „ismeretet" határozza meg, amely „uralom alatt tartott természeti erők felhasználásával történő okszerűen belátható eredmény elérésére irányuló tervszerű cselekvésre vonatkozik". Még ha egy pusztán szervezési vagy számítási szabály ugyancsak egy tervszerű cselekvésre szóló utasítást is jelentene és ha ezeknek az utasításoknak a követése okszerűen belátható eredményhez is vezetne, akkor is hiányozna az uralom alatt tartott természeti erők felhasználása ennek az eredménynek az eléréséhez. A szervezési vagy számítási szabály mint kész problémamegoldás jelentkezne; alkalmazásához nem kívánná meg a természeti erők felhasználását. Ehhez a Legfelsőbb Bíróság mindenesetre megjegyzi, hogy az emberi értelmi tevékenység a fent kifejtett fogalommeghatározás szempontjából nem tartozik az „uralom alatt tartott természeti erőkhöz". Azokon ugyanis csak olyan természeti erőket értünk, amelyek az emberi értelmi tevékenység körén kívül esnek és amelyeket segítségükkel az emberek ellenőriznek. Egyébként ugyanis az emberi gondolkodást egészében a technika fogalma alá rendelnénk és ezzel teljesen elvennénk a technika specifikus és megkülönböztető jelentőségét. A szervezési és számítási szabályok, melyek lényegében egy gondolati-logikai utasítást jelentenek, nem válnak azáltal technikaivá, hogy alkalmazásuknál technikai eszközöket vesznek igénybe, legyen szó akár a szabály szerint számoló ember íróeszközéről, akár egy adatfeldolgozó berendezésről (számítógépről).

Az egyetlen kiút, amelyet a Legfelsőbb Bíróság ebben a döntésben (és az ezt követőkben) hagy, ott lelhető, ahol az az ismeret, hogy hogyan kell egy számítógépet egy meghatározott számítási program szerint üzemeltetni, egy ilyen berendezés új, feltalálói jellegű felépítését követeli meg és tartalmazza, vagy ha a működtetés során a berendezést új, eddig nem szokásos és nem is kézenfekvő módon kell használni. Itt azonban már valóban a hardware területén vagyunk, nem pedig a szoftver mint ilyen területén. Ilyen értelemben kell kiemelni, hogy mind a német, mind az európai jogalkotó (NSZK Szt. 1. § (3) bek., illetve Európai Szabadalmi Egyezmény 52. cikk (3) bekezdés) a kizáró szabályt olyan értelemben korlátozták, hogy a szóban forgó jogtárgyak csak „önmagukban" nem lehetnek szabadalmi védelem tárgyai.

Végül a szabadalmi védelem fogalmi elhatárolásának szerintem sikeres kísérleténél a Legfelsőbb Bíróság arra is utal, hogy a technika fogalma ennél az elhatárolásnál nélkülözhetetlen. Felfogása szerint ugyanis ez tűnik az egyetlen használható elhatárolási kritériumnak az emberek egyéb olyan fajtájú szellemi teljesítményeihez képest, amelyekre a szabadalmi védelmet nem szánták és amelyekre az nem is alkalmazható. Ha feladnánk ezt az elkülönítést, már nem lenne például biztos lehetőség arra, hogy a szabadalmaztatható megoldásokat az olyan megoldásoktól elkülönítsük, amelyekre a jogalkotó szándéka szerint a teljesítményvédelem más fajtája, így különösen a szerzői jogi védelem kell vonatkozzék. A német iparjogvédelmi és szerzői jogi védelmi rendszer azonban — folytatja a Legfelsőbb Bíróság — lényegében azon alapszik, hogy a szellemi teljesítmények különböző fajtáira

[1] Német fordítását lásd a GRUR Int. 1974. 279. oldalán.

[2] GRUR Int. 1974. 280. old.

[3] L. Kindermann összeállítását, GRUR 1979. 444. old; Reichelét, Mitteilungen der Deutschen Patentanwälte. 1981. 70. és köv. old; Scheuberét, Mitteilungen der deutschen Patentanwälte. 1981, 235. old.

[4] GRUR 1977, 96. old.

[5] L. Kolle, GRUR 1977, 58. és köv. old., 73. és köv. old.

[6] Az 1976. június 21-i törvény (a nemzetközi szabadalmi törvény) az 1963. november 27-i, a találmányi szabadalmak anyagi joga bizonyos fogalmainak egységesítéséről szóló megállapodásról, az 1970. június 19-i, Szabadalmi Együttműködési Egyezményről, és az 1973. október 5-i Európai Szabadalmi Egyezményről. Bundesgesetzblatt, Teil, II. 1976. 649. és köv. old. (Itt: 653. old.).

különböző, sajátosan hozzájuk igazított védelmi előírások vonatkoznak és az átfedések ezek között a különböző teljesítményvédelmi jogok között lehetőleg elkerülhetők legyenek. A szabadalmi törvényt nem szánták egy mindent felfogó tartálynak, melyben minden, egyébként nem kedvezményezett szellemi alkotás védelmet találhatna. Ellenkezőleg, ez a szellemi alkotások egy körülhatárolt területének, kifejezetten a technikai alkotásokénak védelmére alkotott speciális törvény, és mindig is ilyennek tekintették és ilyenként alkalmazták.

A Legfelsőbb Bíróság a döntéshez azonban bölcsen hozzáfűzte, hogy azt a kérdést, vajon a szabadalmi bejelentésben rögzített ismeretet lehet-e más módon, például a szerzői vagy a versenyjog segítségével védelemben részesíteni, itt nem kellett vizsgálni, kifejteni.

Mindazonáltal érthető, hogy ez előtt a háttér előtt, amelyet a német és francia szabadalmi joggyakorlat és jogalkotás az előzőekben röviden vázolt fejlődése jelentett, a szerzői jogi védelem kérdése úgyszólván magától és különös sürgősséggel vetődött fel.

Így a vita a számítógépi programok szerzői jogi védelméről a nyolcvanas évek elején lángolt fel különös hevességgel,[7] noha voltak nem jelentéktelen előzményei is.[8] A tulajdonképpeni alkalmat az e kérdésről szóló első bírói döntések szolgáltatták.[9] A mannheimi Landgerichté a — talán kétes — dicsőség, hogy 1981. június 12-i határozatában[10] nemcsak az első valóban a tárgyra vonatkozó, a problémát felismerő és megmagyarázó döntést hozta, hanem hogy rögtön a kezdeteknél a számítógépi programok szerzői jogi védelmével szembeni, a szó kettős értelmében kategorikus elutasításával, mint egy karmesteri beintéssel megnyitotta a vitát. Ennek során a mannheimi Landgericht a következő kategoriális, osztályba sorolási meggondolásokra támaszkodott: a számítógépi programok alapvetően már tárgyuknál fogva sem hozzáférhetőek a szerzői jogi védelem számára. Az igaz, hogy a szerzői jogi törvény 2. §-a (2) bekezdésének 7. pontja értelmében az irodalom, a tudomány és a művészet védett alkotásai körébe tartoznak a tudományos vagy technikai ábrázolások is, úgymint a rajzok, tervek, térképek, vázlatok, táblázatok és térbeli ábrázolások is. Az Szjt. 2. § (2) bek. szerinti szerzői jogi védelemnek mégis az az előfeltétele, hogy egyéni, szellemi alkotásról legyen szó. Eszerint a műnek saját belső szellemi tartalma kell legyen, ami az irodalmi és a tudományos alkotásoknál a szellemi-gondolati tartalomban csapódik le és ami az ábrázolt tartalom gondolati megformálásában, kifejtésében és/vagy a bemutatott anyag összegyűjtésének, szerkesztésének vagy elrendezésének különösen művészi formájában mutatkozik meg. Ennek a szellemi-esztétikai tartalomnak egy meghatározott, harmadik személyek számára érzékelhető formában kell egyediesülnie.

A határozat továbbá szó szerint a következőket tartalmazza: „A tanács véleménye szerint a számítógépi programoknál általában és így a peres ügyben is hiányzik a szellemi-esztétikai tartalom megkívánt, az érzékszervekkel való észlelés számára hozzáférhető egyediesítése. Egy ilyen program legyen az akármilyen jól kitalált, ötletesen kombinált és felépített, a szemlélő előtt nem mint egy megfogható, az esztétikai-szellemi értékelés számára hozzáférhető forma jelenik meg, hanem gondolati lépések és logikai következtetések elvont kombinációiként, melyek ilyenként az érzékszervi észlelés számára nem hozzáférhetőek és amelyek semmilyen, az esztétikai érzékre ható jegyeket nem mutatnak. Amennyiben egy programban az ilyen absztrakt gondolati kombinációk konkrét, érzékszervekkel észlelhető formát vesznek fel, ezekből hiányzik bármilyen szellemi-esztétikai tartalom, amiből az alkotói teljesítmény meglétére lehetne következtetni. A szemlélő számára sokkal inkább csak sorok végtelen egymásutánisága jelenik meg, amelyek önmagukban érthetetlen betű- és számkombinációkból állnak. Ez semmiféle esztétikai benyomást nem kelt. Mindezek alapján a számítógépi programok általában nem részesülhetnek abban a védelemben, amelyet a szerzői jogi törvény a szellemi-esztétikai alkotások számára hozott létre."

Ezt az indítást, amivel a számítógépi programok szerzői jogi védelmét általánosságban eleve elutasítják, hamarosan és szoros összefüggésben követte egy második karmesteri intés a „Számítógépek szerzői jogvédelméhez" című szakvélemény alakjában, amelyet Ulmer és Kolle készítettek.[11] Tudni kell ehhez, hogy a szerzők egyike a német szerzői jogi tudomány „grand old man"-je (és nekem tisztelt tanárom is), másika pedig szaktekintélynek számít a számítógépi programok jogvédelmének területén.

Azzal kezdeném, hogy az Ulmer és Kolle féle nagytekintélyű állásfoglalás a hagyományos szerzői jogi ismeretek és bőséges érvelés felhasználásával a számítógépi programok minden gyakorlati célt kielégítő szerzői jogi védelmének elfogadása mellett foglal állást. Tekintettel a régi alapelvre, hogy a tanítások, elméletek és elvek mint a szellemi kifejtés tárgyai mentesek a szerzői jogi védelemtől, természetesen náluk is a védelmen kívül maradnak a számítógépi program alapját képező matematikai elvek és szabályozási módszerek, tehát önmagában az, amit a szaknyelvben „algoritmusnak" neveznek.

Minden részletében nem követhetjük itt az Ulmer—Kolle szakvélemény érvelését. Mégis emeljük ki ennek az érvelésnek két mozzanatát, melyek számomra különösen fontosnak tűnnek. Egyrészt különös részletességgel indokolják, hogy a számítógépi programoknál, amennyiben a szerzői jogilag védett művek Szjt. 2. § (1) bekezdésében rögzített katalógusába való besorolásról van szó, nem vagy legalábbis nem elsősorban a 7. pontra („tudományos és technikai ábrázolások") kell gondolni, hanem az 1. pont — „szóbeli művek" — az irányadó. Ennek során kifejtik: „Még akkor is, ha ezeket nagyrészt egy sajátos, csak a szakemberek által érthető mesterséges nyelven... fogalmazták, tartalmazzák mindazokat az elemeket, amelyek a

[7] L. például Betten, Mitteilungen der deutschen Patentanwälte 1983., 62. és köv. old., Haberstumpf, GRUR 1982, 142. és köv. old., ugyanő, Ufita, 95 kötet (1983) 221. és köv. old. Kindermann, GRUR 1983, 150. és köv. old., Kolle, GRUR 1982, 443. és köv. old.; Sieber, Betriebs-Berater 1981, 1547. és köv. old.; Ulmer/Kolle, GRUR Int. 1982, 489. old. és köv. = IIC 1983. 159. old. és köv., *Wittmer*: A számítógépi program védelme — Szerzői Jog vagy külön jogág? Bern, 1981; Zahn, GRUR 1978, 207. és köv. old.; továbbá Nordemann és Troller az 1981. dec. 10-re kiadott Georg Roeber emlékkötetben, Freiburg, 1982, 297. és köv. old.; lásd még a Deutscher Vereinigung für gewerblichen Rechtsschutz und Urheberrecht Emlékiratát az adatfeldolgozási szoftver jogvédelméről, GRUR 1979. 300. és köv. old.

[8] L. például már *Köhler*: A számítási programok szerzői jogi védelme, München, 1968; Kolle GRUR 1973, 611. és köv. old.; Ugyanő Copyright 1977, 70. és köv. old.

[9] L. már a Legfelsőbb Bíróság 1981. június 3-i kötelmi jogi döntését, NJW. 1981, 2684. old.

[10] Betriebs-Berater, 1981, 1543. old., Zahrnt magyarázatával.

[11] A mannheimi Landgericht döntése kapcsán szolgáltatott szakvéleményt tanulmányként a GRUR Internationalban — 1982, 489. és köv. old. — és angolul az IIC-ben — 1983, 159. és köv. old. — tették közzé.

nyelvet jellemzik: betűk, számok, jelek és egyéb szimbólumok. Függetlenül a használt programozási nyelvtől, amely egyébként kisebb vagy nagyobb mértékben közelíthet a természetes nyelvhez, gyakorlatilag valamennyi program tartalmaz az alkalmazott nyelv jelkészletéből képzett utasítások mellett egy sor köznyelvi elemet (operációs szimbólumok, magyarázatok, konvenciók stb.) is."

Másodsorban a szakvéleményben — összehasonlítva más szóbeli művekkel, így különösen tudományos szóbeli művekkel — megvizsgálják, milyen kritériumok szükségesek ahhoz, hogy egy számítógépi program mint szóbeli alkotás védett lehessen. Ennek kapcsán utalnak arra, hogy egészében a joggyakorlat csak csekély követelményeket támaszt a szellemi alkotásokkal szemben, és már egy csekély mértékű szellemi tevékenység is mindenképpen elég kell legyen, amint hogy elismerten ez az eset az ún. „rokonjogok" esetkörében. Ezután Ulmer és Kolle abból a célból, hogy az algoritmus általuk is megállapított védelemtől mentessége dacára kielégítő védelmi szinthez jussanak, arra hivatkoznak, hogy a szoftwer-gyártmány létrehozásánál és programfejlesztésnél tartalmilag és formailag is jelentős szabad mozgástér van. Ez már a program nyelvi és külső formájának kialakításánál is megmutatkozik, de emellett a programok tartalmában is, tehát azon a területen, amelyen az anyag alkotó gyűjtése, kiválasztása, felosztása és szerkesztése történik. Ehhez hangsúlyozni kell, hogy mindezeket a tartalmi elemeket, melyek a program szövetét képezik, a tartalom és a forma is meghatározzák.

Végeredményben Ulmer és Kolle szerint az algoritmus megoldási elemei közvetlenül átmennek a program konkrét alakjába, következésképpen hozzájárulnak a program egyedi jellegének kialakításához. Az egyes programokkal való konkrét összeolvadásukban ezért ezek az algoritmus megoldási elemek — e felfogás szerint — szintén tárgyai a szerzői jogi védelemnek.

Nem sért tehát szerzői jogokat az a személy, aki egy, már elkészült programból föltárja az alapul fekvő algoritmust, a saját programot azonban lényeges vonásaiban másképp alakítja. Ilyen esetek azonban a gyakorlatban — legalábbis a tárgyi kódoknál — a rendkívüli elemzési és fejlesztési ráfordítás miatt aligha fognak előfordulni.

Úgy tűnik, hogy a joggyakorlat a továbbiakban igazat adott ezeknek a számítógépi programok szerzői jogi védelemképességét nagy meggyőző erővel alátámasztható érveknek. Előbb 1982-ben két további Landgericht ítélet[12] szerzői jogi védelmet adott számítógépi programoknak, kifejezetten ellentétesen a mannheimi Landgericht ítéletével. Ezután a karlsruhei Oberlandesgericht rendkívül érdekes 1983. febr. 9-i határozata[13] még hatályon kívül is helyezte[14] a mannheimi Landgericht említett határozatát. Ha meggondoljuk, hogy a párizsi Fellebbviteli Bíróság 1982. november 2-i döntésével[15] Franciaországban is a számítógépi programok szerzői jogi védelemképessége javára született egyértelmű állásfoglalás, valóban kézenfekvőnek tűnik, hogy a mannheimi Landgericht döntésében csak egy különc véleményt lássunk, amelynek semmi esélye arra, hogy tartósan érvényre jusson.

Ez a végkövetkeztetés azonban, legalábbis a Német Szövetségi Köztársaság jogát tekintve, két okból is elsietettnek bizonyulhat. Az első meggondolás inkább elméleti jellegű és van egy nem lebecsülhető személyes vonatkozása. A második érv a szerzői jog kategóriáival függ össze, amivel, úgy vélem, a ragyogó Ulmer—Kolle szakvélemény túl röviden foglalkozott. Lényeges, hogy a két meggondolás egymással tartalmilag összefügg.

Egyrészt arról van szó, hogy a Német Szövetségi Köztársaság Legfelsőbb Bírósága illetékes I. tanácsának jelenlegi elnöke, Dr. Otto Friedrich Freiherr von Gamm már viszonylag korán nyilatkozott a számítógépi programok szerzői és versenyjogi védelméről.[16] Ennek során a szerzői jogi védelemmel kapcsolatos álláspontja kifejezetten kétkedőnek látszott. Ő a számítógépi programok szerzői jogi védelemképességének fő problémáját szinte egészében a mannheimi Landgericht későbbi döntésének megfelelő értelemben (hiszen a Landgericht kifejezetten hivatkozott is von Gammra) a programok szellemi-esztétikai tartalmának esetlegességében látta. Ugyanakkor szerinte egy ilyen szellemi-esztétikai tartalom, amely túlmegy a technikailag szükséges műtartalom és az ugyancsak technikailag meghatározott műformán, a számítógépi programoknál és előzetes fázisaiknál alapjában elképzelhető. Álláspontja szerint a szerzői jogi védelemképesség mint ilyen szempontjából jelentőség nélküli, hogy a Szjt. 2. §-a (1) bekezdése 2. pontja szerinti „szóbeli műről" vagy a 2. § (1) bekezdés 7. pontja alá eső „tudományos és technikai ábrázolásról" van-e szó. Még akkor is, ha az írásműveknél — ellentétben a képzőművészettel — a mértékadó szellemi-esztétikai tartalom nem a külső forma megalkotásában, hanem a gondolati tartalomban keresendő, ez a szellemi gondolati tartalom lecsapódik, kifejeződik az ábrázolt tartalom gondolati megformálásában, a gondolatmenetben és/vagy a bemutatott anyag összegyűjtésének, beosztásának, megszerkesztésének különös, egyedi szellemi formájában. A számítógépi programoknál azonban, folytatja von Gamm, a gondolati tartalom a meghatározott feladat megoldásához egy bizonyos sorrendben megadott utasításokból áll. Így ezek az utasítások egy olyan gondolatmenet és kifejezésmód területéhez tartoznak, melyeket tartalmilag és technikailag a rendeltetés határoz meg. A szabadalmi irodalom és joggyakorlat matematikai alkotásokról beszél, s gondolati törvényeknek a gépek használatához történő felhasználásáról és átviteléről. Eszerint a kifejtett, tárgya által meghatározott gondolati tartalomnak ebből a gondolatmenetéből a szellemi-esztétikai tartalom a szerzői jog szempontjából is hiányzik.

Ezekkel a valóban eléggé kétkedő meggondolásokkal kapcsolatban, melyek azért természetesen hagynak bizonyos teret a számítógépi programok szerzői jogvédelme számára, von

[12] Landgericht Mosbach, 1982. július 13, GRUR 1983. 70. old. és Landgericht. München I., 1982. december 21., GRUR 1983, 175. old.

[13] GRUR 1983, 300 és köv. old.

[14] A mannheimi Landgericht döntésének hatályon kívül helyezése dacára az OLG Karlsruhe döntése semmiképpen nem jelenti a számítógépi programok szerzői jogi védelem képességének feltétel nélküli elismerését. Sokkal inkább egy tartózkodó, kifejezetten szerzői jogi érvelésre törekvő ítéletről van szó, amely a konkrét ügyben a nem nagyon széles körű szerzői jogi védelmet nyilvánvalóan csak bizonyos meggondolásokkal nyújtja. Néhány részlet az OLG Karlsruhe ezen ítéletéből — a fenti forrás 305. és következő oldalairól — talán bizonyítja ezt: „A számítógépi programok hozzáférhetőek a szerzői jogi védelem számára. A számítógépi program olyan utasítások tetszőleges nyelven megfogalmazott sorozata, amelyek egy digitális számolóberendezést abba a helyzetbe hoznak, hogy a feladat meghatározott funkcióját vagy egy bizonyos eredményt kimutasson, véghezvigyen vagy elérjen..." „A szerzői jogi szemlélet számára az bír jelentőséggel, hogy ez az algoritmus — a programimmanens számítási szabály, ennek matematikai elvei — mint olyan nem lehet hozzáférhető a szerzői jogi védelem számára...".

[15] RIDA, Nr. 115/1983. január, 148. old.

[16] L. Wettbewerb in Recht und Praxis 1969., 96. és köv. old.

Gamm, aki abban az időben a müncheni Landgericht igazgatója volt, utalt arra, hogy az újabb joggyakorlat egyre szigorúbb követelményeket állít a megkívánt egyéni-eredeti alkotói jelleg iránt. Szerinte ez a differenciáltabb és erősebben kiépített versenyjogi védelem következménye, különösen az idegen munkateljesítmények felhasználásának területén. Igazából ez a következmény teszi lehetővé, hogy a szerzői jogi védelem ésszerűbbé váljon és azt saját területére, a személyes alkotói teljesítményekre korlátozzuk. Hiszen a védelemre érdemesnek tekintett különleges *üzleti* teljesítményt — amelynek nincsen tulajdonképpeni szellemi-esztétikai tartalma — a tisztességtelen versenyről szóló törvény első szakasza messzemenően védelemben részesíti.

Von Gammnak ezeket a valamivel régebbi gondolatait, továbbá néhány más, a most már von Gamm által vezetett Legfelsőbb Bíróság-i olyan újabb döntésekkel összhangban kell értékelnünk, amelyekben a tudomány és technika területéről való műveknél a szerzői jogi védelem korlátozott hatókörének kérdésében foglaltak állást. A Legfelsőbb Bíróságnak ez a magatartása különösen megnyilvánulóvá vált az 1978. december 15-én eldöntött „Flughafenpläne" (repülőtéri tervek) ügyben.[17]

Ebben az ügyben a felperes a Müncheni Technikai Egyetem volt professzora előadta, hogy az általa egy modern repülőtér tervezete céljára alkotott rajzok — a tervezett müncheni óriásrepülőtérről volt szó — alapvetően új gondolatokat fejeztek ki és ezeket hozzájárulása nélkül használták fel. A Legfelsőbb Bíróság mégis tagadja, hogy szerzői jogi jogsértés történt volna és kifejezetten kritizálja az előző bírói fórum ellentétes felfogását, amely az alkotói teljesítmény megindoklását a rajzok tárgyi-szakmai tartalmára és az azokban kifejezésre jutott technikai gondolatra alapította. A Legfelsőbb Bíróság szerint azonban a szerző személyes szellemi alkotásának magában az ábrázolásban, tehát annak formai kialakításában kell rejlenie. Nincs jelentősége ellenben az ábrázolás tudományos-technikai tartalma alkotói tartalmának. Az ilyen értelmezés ellentétbe kerülne a szerzői jogi védelem lényegével és annak az iparjogvédelemtől való elhatárolásával. Egy mű tudományos-technikai gondolati tartalma — a tudományos és a technikai ismeret mint ilyen — nem tárgya a szerzői jogi védelemnek és így a technikai ismeretet visszaadó vázlatok védelemképességének indokolásául nem is használható fel.

A Legfelsőbb Bíróság az 1980. november 21-i döntésével lezárt „Staatsexamensarbeit" (államvizsga-dolgozat) ügyben[18] — jóllehet az ügybeni két tudományos munka között egy sor hasonlóság volt — hasonlóképpen tagadta, hogy szerzői jogi jogsértés történt volna. Egy tudományos munka szerzői jogi védelmi határait egy azonos tárgyú és ezért bizonyos körben szükségképpen azonos megfigyelésekhez és megállapításokhoz jutó másik munkával szemben szűken kell megvonni, tekintettel az azonos tárgyból, megfigyelésekből és következtetésekből eleve adódó szerkezetre és szaknyelvre.

E döntésből, tekintettel arra az alapelvre, hogy a tudományos ismeret szabadnak és mindenki számára hozzáférhetőnek minősül és ezért nem lehet a szerzői jogi védelem tárgya, a tudományos írásművek számára bizonyos határok megléte következik. Egy tudományos írásmű szerzőjének jogvédelme megköveteli, hogy pontosan elhatároljuk egymástól egyrészt a tudományos eredményt és ismeretet, másrészről az ismeret írásműben való kifejtését és annak tagolását. Ennek során abból kell kiindulni, hogy az illető tudományos szakterületen szokásos kifejezési módoknak általában nincs egyéni-eredeti jellegük. Ugyanez érvényes lehet az olyan felépítésre és a bemutatási módokra, melyeket tudományos szempontok diktálnak, s melyek a szóban forgó területen messzemenően szokásosak, s melyeknek alkalmazását ezért nem tekinthetjük egyéni, sajátos szellemi teljesítménynek.

A Legfelsőbb Bíróság ezen szerzői jogi döntéseinél, hasonlóan a bevezetőben bemutatott, a „Dispositionsprogramm"-ügyben hozott döntéshez, és az ahhoz kapcsolódó további döntésekhez, melyek a számítógépi programoktól megtagadták a szabadalmi jogvédelmet, igen határozottak az egyrészt a műszaki jellegű jogvédelemre, illetve a szabadalmi védelemre, másrészt a szerzői jog szerepére és funkciójára vonatkozó osztályba soroló megállapítások, melyeket ki lehet egészíteni az egyes védelmi területek tulajdonképpeni értelméről és jelentőségéről szóló jogpolitikai meggondolásokkal. Ebben rejlik ugyanis a meglévő kategóriákkal szembeni kihívás, amennyiben feltesszük a kérdést, hogy vajon a szerzői jogot egyáltalán igénybe lehet-e venni a számítógépi programok védelmére és az alkalmas-e erre a feladatra. Éppen Betten[19] volt az, aki egy szerintem brilliáns vitairatában, melyet az Ulmer/Kolle tézisekhez fűzött, azt az osztályba sorolási szempontot hangsúlyozta és a Legfelsőbb Bíróság „Flughafenpläne" döntésének idézésével felrótta Ulmernek és Kollénak, hogy szakvéleményükben a szerzői jognak a műszaki (iparjogvédelmi) területektől való elhatárolásával kevéssé foglalkoztak.

Betten tanulmányában szerintem igen hatásosak a számítógépi programoknak túlságosan nagyvonalúan nyújtott szerzői jogi védelem általa vázolt gyakorlati következményei is, melyeket bizonyos körülmények között maguk a szoftver-gyártók is veszélyesnek látnak. Ebben az összefüggésben idézi Lee-t,[20] aki utalt arra, hogy azáltal, hogy gyakorlatilag minden szoftver-csomag számára igényelhető lenne a szerzői jogi védelem, minden haladást megfojtanának az iparban. Ha minden eredményes problémamegoldási módot lezárna a szerzői jog, nem maradna lehetőség arra, hogy a legkézenfekvőbb megoldást válasszák.

Betten felfogása szerint egyébként a számítógépi program lényegéből és céljából kiindulva igencsak nehéz abban valami olyan tudományosat látni, ami által azt tudományos írásművé lehetne tenni.

Betten a mégcsak aránytalanul hosszú szerzői jogi védelmi idő kérdésénél is felhívja a figyelmet a megfelelő következményekre. A szerzői jogi védelem hívei ebben az összefüggésben legtöbbször arra hivatkoznak, hogy a legtöbb számítógépi program valóságos élettartama, ugyanúgy mint a szerzői jogi védelem számos más területén, messze nem meríti ki a védelem jog által biztosított tartalmát, úgyhogy ezek a meggondolások csak elméleti jellegűek. Ezzel szemben azt hozta fel Betten, hogy bizonyos alprogramok, kipróbált rutinok és úgynevezett „macró"-k gazdasági élettartama hosszú lehet; minthogy szerzői jogi újdonságkutatás nem lehetséges,

[17] GRUR 1979, 464. old.

[18] GRUR 1981, 352. old. L. újabban a Legfelsőbb Bíróság 1984. márc. 29-i, az „Ausschreibungsunterlagen" (Versenykiírási okmányok) ügyben hozott elutasító döntését is (GRUR 1984, 659. old.), ahol egy olajvezetékről szóló versenykiírás okmányaitól tagadták meg a szerzői jogi védelmet.

[19] L. Mitteilungen der deutschen Patentanwälte. 1983., 62. és köv. old.

[20] „Elektronik", 1983. dec. 3., 30. old.

a számítógépi programok létrehozásánál jelentős mértékű jogbizonytalanság állhat fenn abban a tekintetben, hogy mennyire avatkoznak be harmadik személyek jogaiba. Mindezek és egyéb problémák is Betten véleménye szerint arra engednek következtetni, hogy akkor, ha a szoftver-gyártók a szerzői jogi védelmet teljes terjedelemben igénybe vennék, hamarosan túlterhelnék a bíróságokat márcsak az esetek száma és komplexitása miatt is. Még akkor is, ha Betten az aggályainál talán túlzottan figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a szerzői jog semmi esetre sem az abszolút, hanem csak az utánzás elleni védelmet nyújtja és így az önálló fejlesztések mindig lehetségesek lesznek, véleményét mégsem lehet eleve teljesen elutasítani.

Végeredményben Betten egy nemzetközi alapon történő külön szabályozás mellett foglal állást, amelynek szerinte nemcsak egy nem túl hosszú védelmi időt, hanem nyilvántartásba vételt is elő kellene irányoznia. A német szerzői jogban ennek mintájául szolgálnak az úgynevezett szomszédjogok a maguk lényegesen rövidebb, 25 éves védelmi időszakával.

Érdekes módon legújabban a nemzetközi fejlődés is ebbe az irányba látszik haladni. Így ezekben a napokban (vagyis: 1983. július 13-tól 17-ig) tartották a számítógépi programok jogvédelmét vizsgáló szakértői értkezlet második ülését, ahol a sui generis jogvédelem jegyében bocsátottak vitára egy tervezetet a számítógépi programok védelméről szóló nemzetközi egyezményről.[21] E megközelítés igazolásául az a Szellemi Tulajdon Világszervezete által készített elemzés szolgált, melyet a Párizsi Unió tagországaihoz intézett körkérdés válaszaiból készítettek. Az országok többsége ugyanis egy ilyenféle új nemzetközi egyezmény létrehozását ajánlotta.[22]

A szakértői bizottság elé bocsátott tervezet részleges magyarázatára itt nem vállalkozhatunk. Csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a tervezet tartalmi kialakítása kifejezetten utal az 1977-es „Model Provisions on the Protection of Computer Software"-re[23] (Mintaszabályzat a számítógépi programok védelméről), és ezt bizonyos mértékig átönti egy nemzetközi egyezményi formába. Vonatkozik ez a 20 éves védelmi időszakról szóló javaslatra és arra az alapelvre is, hogy a messzebbmenő nemzeti védelmi szabályokat az egyezmény érintetlenül, változatlanul meghagyná. Itt tehát — hasonlóan a hangfelvétel-gyártóknak a felvételeik jogosítatlan sokszorosítása ellen védelmet nyújtó 1971-es Genfi Egyezményhez — egy bizonyos nemzetközi védelmi minimummal van dolgunk, amely a védelem tartalmi jellemzőit illetően nem foglal véglegesen állást. Az egyezménytervezet, szemben az 1977-es Mintaszabályzattal, mégis mellőzi az „eredetiség" fogalmát (Mintaszabályzat 3. cikk), úgy hogy tekintettel a lényegesen rövidebb védelmi időre, ennek a tervezetnek a teljesítményvédelmi jellege különösen kidomborodik. A Mintaszabályzatról viszont még el lehetett mondani, hogy az „erősen a szerzői jogi elvekhez és szabályzatokhoz igazodott".[24]

Lényegében beszámoló jellegű tanulmányunkhoz befejezésül néhány osztályba sorolási és jogpolitikai jellegű meggondolást fűzünk.

Ma a szerzői jog — nemcsak a számítógépi programokkal összefüggésben — válaszúton áll: vajon emlékezve történetére és eredetére, talán az eddigieknél is inkább az irodalom és művészet alkotásainak védelmi eszközévé kell legyen, vagy inkább gyűjtőmedence módjára használjuk fel, mint kiegészítő rendszert az emberi tevékenység minden lehetséges területéről származó összes lehetséges alkotó teljesítmény védelmére?

Azt, hogy az ilyen kérdésfeltevések milyen drámai módon alakulhatnak, jól mutatja az a mód, ahogyan Angliában — véleményem szerint csak igen nehezen — korlátozták a copyright védelem általában való alkalmazását az olyan ipari pótalkatrészeknél és ipari termékeknél, melyeket szerkezeti rajzok alapján gyártottak.[25] Az ott alapul fekvő gondolat, hogy a védett, kétdimenziós szerkezeti rajzok szerinti háromdimenziós megépítés általában szerzői jogi jogsértést jelent, szükségszerűen a szerzői jogi védelem parttalan kiszélesítését jelenti olyan területeken, amelyre a szerzői jog egyszerűen nem való. A konkrét esetben egy ilyen eredményt csak akkor lehet megakadályozni, ha mint az NSZK Legfelsőbb Bírósága a „Flughafenpläne" ügyben,[26] a szerzeti rajzoknál a szerzői jogi védelmet a tartalmi elemek kizárásával az ábrázolás külső formájára korlátozzuk. Általában azonban messzemenően meg kell tagadni a szerzői jogi védelmet a felismerésen, nem pedig képzeleten („fiktion") alapuló tartalmi elemektől, amennyiben a védelmet éppen ezekre az elemekre kívánják alapítani.

Ekkor azonban — szemben Ulmer és Kolle véleményével — ugyanígy a számítógépi programoknál is a védelmet — ha azt már jogpolitikai okokból nem akarjuk eleve kizárni — minden algoritmus elem kizárásával, célzottan a tisztán kifejezési elemekre kell korlátozni, akkor is, ha az algoritmus megtalálójának vagy a program gyártójának jelentős szabad alkotói választási tere volt. E felfogás következménye különösen az lenne, hogy egy program különös „eleganciáját" — vagyis „programesztétikumát" — éppen hogy nem lehetne az alkotás szerzői jogi értelemben vett egyéni szellemi jellegének indokolásául felhasználni, hanem hogy éppen ez a sajátos elegancia és az azzal bizonyos körülmények között összekapcsolódó gazdaságosság, mindaddig, míg nincs speciális, sui generis védelem, a nem védett általános ismeret része lesz. Ekkor azonban, eltekintve a számítógépi program minden tartalmi-konstrukciós elemétől, számos esetben kérdéses lehet, hogy a puszta kifejtésben mennyiben lehet még egyedi alkotói elemeket fellelni, melyek a teljes védelmi időre szóló szerzői jogi védelmet igazolnák. Ez persze a puszta másolás ellen (úgynevezett 1 : 1 másolatok) rendszerint elegendő, hiszen ezekben az esetekben azután a közvetlen telje-

[21] L. az 1983. febr. 24-i LPCS (II) 2. sz. WIPO-dokumentumot.

[22] A szakértői bizottság második ülésszakának eredményeképpen azonban mindenesetre egy bizonyos nyugalmi állapot következett be a fejlődésben, minthogy — nyilvánvalóan egyelőre — meggyőződtek a szerzői jogi védelem kielégítő voltáról. Lásd a következő szakaszokat a konferencia záróajánlásából (1983. jún. 17-i dokumentuma, LPCS (II) 6.): „A Bizottság tudomásul vette az ülésszakon adott azon tájékoztatást, hogy számos országban nemzeti szinten előretör az az irányzat, hogy szerzői jogi védelmet biztosítanak a számítógépi programoknak. A Bizottság rögzítette, hogy ez a helyzet — a belföldiekkel azonos elbánás elvének következtében — azzal a következménnyel járhat, hogy a nemzetközi védelem igényét az ilyen országok közötti viszonyban nagymértékben kielégíthetik a nemzetközi szerzői jogi egyezmények eszközével..." „Figyelemmel az előző meggondolásokra és a probléma összetettségére, a Bizottság jelenleg nem tartja érettnek a helyzetet arra, hogy állást foglaljon a számítógépi programok nemzetközi védelme legmegfelelőbb formájának kérdésében és azt javasolja, hogy az ajánlott külön nemzetközi egyezményre irányuló vizsgálatokat jelenleg ne folytassák."

[23] Copyright 1978, 6. és köv. old.

[24] L. a 7. jegyzetben hivatkozott Emlékkötetben, 301. old.

[25] L. erről legutóbb Melville, Design Copyright in the United Kingdom, European Intellectual Property Rewiew 1982, 269. és köv. old., 310. és köv. old.

[26] L. fentebb a 17. sz. jegyzetben.

sítmény átvétel formájában történő szolgai másolás tilalma miatt a versenyjogi védelemre is vissza lehet nyúlni.[27]

Egy olyan utalással szeretném befejezni, mely az ebben a pontban hasonlóan kételkedő svájci szerzői jogi elméletre vonatkozik. Nemrég Troller professzor, a svájci szerzői jogi elmélet „nagy öregje" egy tanulmányt írt a Georg Roeber emlékkötetbe[28] és előadást tartott 1983 januárjában az ALAI végrehajtó bizottsága előtt. Ezekben éppen a szerzői jognak a számítógépi programok valónak állított szerzői jogi védelemképességében rejlő kategoriális kibővítésére utalt, amit ő elutasít és amivel szerinte nem vetnek eléggé számot. Előadásában Troller többek között a következőket fejti ki: „A lényeges különbség a cél különbözőségében rejlik. Az irodalom és a művészet minden művének célja létezésében rejlik. Létük folytán érzéseket, gondolatokat és tudást közölnek. A szellemi módszerek célja ellenben, ugyanúgy mint a találmánynál, eljárási modellként egy cél elérését szolgálni. Ezeknek az alkotásoknak a végcélja nem a létezés, hanem ezeket egy eredményre tekintettel alkotják. Ha megengedjük, hogy a szerzői jogi védelem a számítógépi programokra is kiterjedjen, akkor az emberi szellemhez szóló valamennyi utasítást be kell vonnunk a védelem körébe. Ennek során már nem a szellemi alkotások olyan kategóriáiról van szó, amelyeket a művek irodalmi és művészeti alkotásként eddig védett kategóriáival azonosítani lehetne...

Semmi sem akadályozza a jogalkotót abban, hogy a védett művek körét ilyen módon bővítse. Ezzel azonban lényegesen eltávolodik a szerzői jog hagyományos területétől. Félő, hogy a szerzői jog ezáltal világos határok nélküli jogterületté válik."[29]

Azzal zárom tanulmányomat, hogy Troller ezen meggondolásaival magam is egyetértek.

[27] A valóságban is így a mannheimi Landgericht (l. fenti 10. lábj.) amely az alperest, dacára a szerzői jogi védelem megtagadásának, végül is abbahagyásra és kártérítésre kötelezte.

[28] L. a fenti 7. lábjegyzetet.

[29] Saját fordítás. A. D.

JOGIRODALOM JOGÉLET

Bittó Márta

Monográfia a gazdaságigazgatás és a büntetőpolitika kapcsolatáról*

A gazdaságpolitikai célkitűzéseknek és a végrehajtásukat szolgáló gazdaságigazgatási jogszabályoknak a büntetőpolitika szűrőjén kell átmenniük ahhoz, hogy a büntetőjog hatékony és ugyanakkor törvényes eszköze legyen a célkitűzések elérésének. Büntető (jog) politikai tárgyú monográfiákban nem bővelkedik jogirodalmunk, különösen hiányunk van a gazdaságpolitikát és a gazdaságigazgatási szabályokat a büntetőpolitika fókuszába állító tudományos feldolgozásokból. Wiener A. Imre „Gazdaságigazgatás — büntetőpolitika" c. monográfiájának még külön is aktualitást ad az, hogy a jogászi és a nem jogászi közvélemény egyaránt fokozott elvárásokkal fordul a büntetőjog felé új gazdasági mechanizmusunk vadhajtásainak megnyirbálásában. Könyvében a szerző a gazdálkodás védelmére hozott büntetőjogi szabályok történetének áttekintésével — és ezen keresztül büntetőpolitikánk törvényszerűségeinek a kutatásával — keresi a választ arra, lehet-e és hogyan a büntetőjog a gazdasági visszásságok leküzdésének hatékony és törvényes eszköze.

Bevezetőjében a szerző exponálja a címben jelzett összefüggésnek, a gazdaságigazgatás és büntetőpolitika viszonyának a lényegét, s ez a büntetőjogi szabályok stabilitásának és a gazdaságigazgatási szabályok dinamizmusának ellentmondásában foglalható össze. A monográfiában tételezett összefüggéseket három kérdés köré csoportosíthatjuk.

1. A modern büntetőjog egyre gyakrabban alkalmazza a keretszabályozás kodifikációs technikáját, amikor is a bűncselekménnyé nyilvánítás egyes feltételeit már nem a büntető jogszabály, hanem a keretet kitöltő — rendszerint — államigazgatási jogszabály határozza meg. Ez a látszólag technikai megoldás alapvetően befolyásolja a büntetőjogi felelősség terjedelmét, szögezi le a szerző, ugyanis a keretet kitöltő igazgatási normák változása közvetlenül változtatja meg a bűncselekményként minősülő magatartások körét.

2. A gazdaságigazgatási szabályok megszegéséhez fűzött szankció alapvetően közigazgatási büntetőjogi jellegű. A pönalizált cselekmények széles körét kihágási, szabálysértési büntetés fenyegette, illetőleg fenyegeti. Abban a szűkebb körben is azonban, ahol a büntetőjog szankcióit alkalmazzák, a közigazgatási vonások erősen éreztetik a hatásukat a speciális eljárási intézményeken és a jogértelmezés gyakorlatán keresztül.

3. A klasszikus büntetőjogi garanciákat az aktuális büntetőpolitika kialakítása során is szükséges szem előtt tartani, s ezek sérelme nélkül kell biztosítani a büntetőjog hatékony felhasználását az állami gazdaságigazgatás által előírt kötelességek teljesítésének a kikényszerítésére. Ez azt jelenti, hogy a keretszabályozási technika alkalmazása során is tiszteletben kell tartani a nullum crimen sine lege elvét, hangsúlyozza a szerző.

Az igazgatási norma tehát a büntető jogszabály részeként meghatározza a büntetőjogi felelősség terjedelmét, a büntető igazságszolgáltatásban speciális fórumrendszeri és eljárási jogintézmények kialakítását igényli, továbbá a gazdaságigazgatás dinamizmusát a stabilitást biztosító büntetőjogi garanciákkal hozza kölcsönhatásba. A szerző a büntetőpolitika síkján vizsgálja a gazdaságigazgatást védő büntetőjogi szabályok sajátosságait (mely sajátosságokat jól kifejezi a „gazdasági büntetőjog", a szerző azonban ezt a terminológiát itt nem használja).

A könyv első két fejezete a gazdasági szabályokba foglalt kötelességek kikényszerítésére vonatkozó büntetőpolitika kialakulását és fejlődését mutatja be. A büntetőpolitika fejlődésében a szerző négy jelentős állomást különböztet meg. A büntetőjogilag szankcionált gazdaságigazgatási szabályok szinte áttekinthetetlen tömegét kettős csoportosításban tárgyalja, felismerve azt, hogy másként alakult a termelésre és a fogyasztásra vonatkozó szabályok, és megint másként a pénzgazdálkodásra, illetőleg a pénzügyi igazgatásra vonatkozó szabályok megszegése büntetőjogi szankcionálásának jogpolitikai háttere a történelem folyamán. A termelés és az elosztás rendjére, illetve a pénzforgalomra és a pénzügyi igazgatásra vonatkozó büntetőszankcionálás történetét külön-külön vezeti végig a büntetőpolitika alakulásának egyes állomásain: az első világháborút követő évektől a felszabadulásig terje-

Bittó Márta tudományos munkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest)

* Wiener A. Imre: Gazdaságigazgatás — büntetőpolitika. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1985. 189 old.

dő időszakon, a felszabadulás utáni első években, majd az ötvenes években, végül a szocialista büntető kódexek kibocsátásának időszakában. A négy történeti szakasz legfontosabb jogszabályait emelte ki a szerző s ezek tárgyalását három fő kérdés: a jogvédte érdekek, a törvényi tényállások és a szankciók köré csoportosította. A két fejezetbe sűrített roppant mennyiségű anyagot a szerző a magas szintű absztrakt gondolkodás, a tudományos rendszerezés képességével uralja, s induktív, a részleteken felülemelkedni tudó szemléletével, a legátfogóbb összefüggéseket is jó érzékkel felismerve olyan, többdimenziós felosztásokat tartalmaz, amellyel az egyébként szakértő számára is áttekinthetetlennek tűnő anyagot még a laikus számára is világos, jól áttekinthető rendszerben tárgyalja. Feldolgozásmódja meggyőz a fejlődés belső logikájáról ezen a területen, amelyet pedig egyes korszakokban az egymásnak ellentmondó jogszabályok tömege, a jogpolitikai döntések esetleges és ad hoc jellege, a jogalkalmazói értelmezés következetlenségei jellemeztek.

A harmadik fejezet először a múlt speciális jogalkalmazó szerveivel: az uzsorabírósággal és az ennek külön tanácsaként felállított munkásbírósággal foglalkozik. Ezután a kizárólagos feljelentés jogát és a szakértők kötelező igénybevételét tárgyalja, rámutatva arra, hogy ezekkel az intézményekkel a szakmai értékelés szerepét, a gazdaságpolitika változó szempontjainak érvényesítését kívánták biztosítani a büntető jogalkalmazói gyakorlatban. A büntetőjog általános részében elhelyezett bizonyos rendelkezések speciális értelmezési gyakorlata szintén a gazdaságpolitikai szempontok érvényesítését biztosította a jogalkalmazás során. Az értelmezési kérdések közül kiemelten foglalkozik a szerző a keretet kitöltő igazgatási norma büntetőjogi jellegének a megítélésével. A jogfejlődés során felmerült kérdéseket igen cizelláltan kezeli, kitér az értelmezési lehetőségek árnyalatnyi eltéréseire, a bírói gyakorlatban felbukkanó szinte valamennyi álláspontot számba veszi és alapos dogmatikai felkészültséggel elemzi. Csak néhány a tárgyalt kérdések közül: a büntetőjogi tényállás elemét képező igazgatási norma időbeli hatálya, az igazgatási normák nem tudásának vagy téves értelmezésének megítélése, a tudomásszerzés lehetőségének figyelembevétele, a tévedés objektív és szubjektív okainak megkülönböztetése és jogi jelentősége, az igazgatási norma védelmi céljának értékelése. A jogalkalmazás dogmatikai megalapozású vizsgálatát itt is a történetiségbe ágyazza a szerző, bemutatva, hogy a büntetőpolitika egyes korszakaiban más és más oldalról jelentkeztek a jogértelmezési nehézségek.

Az utolsó, negyedik fejezetben a szerző a büntetőpolitika történeti fejlődéséből adódó tapasztalatokat foglalja össze. Megállapításai a gazdaságpolitika, a gazdaságigazgatás, a büntetőpolitika, a büntető jogalkalmazás összefüggéseit tárják elénk az egyes történelmi korszakokban, egyrészt a termelés és fogyasztás állami szabályozása, másrészt az állam pénzügyi bevételeinek és devizamonopóliumának biztosítása területén. Tényszerűen tárul az olvasó elé az, hogy gazdaságpolitikai célkitűzések érdekében a büntetőpolitika nemegyszer számos vonatkozásban eltekintett a büntetőjogi garanciák érvényesítésétől.

A fejezet további része azt tárgyalja, hogy az említett összefüggések hogyan jelentkeznek a hatályos büntetőjogban. Az állam pénzügyi bevételeinek és devizamonopóliumának védelmére vonatkozó rendelkezések körében a gazdaságpolitika változásait a büntetőjogi kereteket kitöltő igazgatási szabályok a bíróság számára mérlegelést nem engedő módon közvetítik. A termelés és a fogyasztás állami irányításának büntetőjogi védelme körében viszont a bírónak gyakran értékelő tevékenységet kell végeznie, azaz gazdaságpolitikai szempontokat kell közvetlenül érvényesíteni a büntető jogalkalmazás során. A szerző elemzi az egyes gazdasági bűncselekményeket abból a szempontból, hogy a tényállásban melyek a gazdasági szakértelmen alapuló, értékelést és mérlegelést igénylő feltételek. Fejtegetései rávilágítanak arra, milyen garanciális jelentőségű ezen a területen a védett érdek vagy jogtárgy felismerése, annak tisztázása tehát, hogy milyen érdekek védelmére szolgálnak a büntetőjogi rendelkezések. Megállapítható, hogy büntetőpolitikai célkitűzések világos és egyértelmű megfogalmazása itt a jogalkalmazás törvényességének biztosítékául szolgál.

Az utolsó fejezet annak a témának a kibontásával zárul, hogy a keretet kitöltő igazgatási szabályok milyen garanciák mellett építhetők be a büntetőjogi felelősség rendszerébe. A könyvnek ez a tíz oldala olyan tömör fejtegetéseket tartalmaz, hogy minden sora megszívlelendő tanulságul szolgálhat büntető jogalkotásunk számára — ide értve mind a bűncselekményi tényállások, mind a tényállási keretet kitöltő igazgatási normák alkotását. A büntetőjogi garanciák érvényesítéséről inkább a jogalkalmazással összefüggésben szokás beszélni, írja a szerző, a garanciák kérdése azonban itt a jogalkotás szintjén kap elsőrendű fontosságot. Hozzátehetjük, a jogalkotás garanciáinak kérdése mai büntető jogtudományunknak elhanyagolt területe, ami annál érthetetlenebb, mivel a modern büntetőjogra nálunk is széles körben jellemző az igazgatási normák beépítése a büntetőjogi tényállásba. Ennek során pedig „a büntetőjog garanciális elvei megkövetelik, hogy az igazgatási jogszabályt is a büntető jogszabály alkotásánál szokásos garanciák figyelembevételével fogalmazzák meg" (180. old.). A nullum crimen sine lege elvének maradéktalan érvényre juttatása eltérő követelményeket támaszt a gazdasági tevékenység körében kifejtett jogellenes magatartások különböző kategóriáinak büntetendővé nyilvánítása során. A nullum crimen sine lege elvének a keretszabályozással összefüggő követelményeiről a szerző konkrét és egyben általánosító elemzést nyújt, amely mind tárgyilag, mind megközelítését tekintve egyedülállóan értékes darabja a mai büntetőjogi irodalmunknak.

Wiener A. Imre jogtudományunkban a gazdasági büntetőjog elismert szakértője. Jelen monográfiája a tárgyra vonatkozó tudományos munkásságának büntető-jogpolitikai és büntető-jogelméleti szintetizálása. Az igen szűk terjedelmű könyvben meglepően gazdag mondanivalót sűrített össze jó arányérzékkel és gondos szelekcióval. Álláspontjának kifejtésében gazdaságosságra törekszik, gondolatmenetét logikai zártság és az érvelés megalapozottsága jellemzi, ez teszi a könyvet a tudományos tömörítés és a gondolati gazdagság szép példájává.

Timoránszky Péter

Az európai szocialista országok külügyi igazgatása

A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata c. országos szintű kutatási főirány keretében elkészült „Az európai szocialista országok külügyi igazgatásáról" szóló

Timoránszky Péter osztályvezető helyettes, Állami Tervbizottság Titkársága (Budapest).

„A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata" országos szintű kutatási főirány Programirodájának kiadványa. Szerk. Lamm Vanda. Budapest, 1984. 281 old.

tanulmánykötet, amelynek Lamm Vanda a szerkesztője és egyben a bevezető tanulmány szerzője is.

A tanulmánykötet a különböző európai szocialista országok szakembereinek munkája, amelyben a közreműködők saját országuk külkapcsolatainak igazgatásáról adtak elemző áttekintést. A tanulmányok előre megadott egységes tematika alapján készültek, ennek ellenére a tárgyalt problematikát, annak mélységeit, és a terjedelmét illetően is nagy különbséget mutatnak. Éppen ezért a szerkesztő által készített bevezető tanulmány elsősorban azokra a sajátosságokra hívja fel a figyelmet, amelyek a különböző tanulmányokból az eltérések ellenére is adalékul szolgálhatnak hazánk külkapcsolatai igazgatásának elemzéséhez és fejlesztéséhez.

A tanulmányok közötti eltérés nemcsak a szerzők egyéni vizsgálati módszeréből adódhat, hanem objektíve abból is, hogy a szocialista országok külkapcsolatainak alapelveit, a külkapcsolati szervekre vonatkozó rendelkezéseket az egyes országok alkotmányai is eltérő módon rögzítik. Így pl. a vizsgált országok alkotmányának mindegyike foglalkozik a külkapcsolatok kérdéseivel, azonban korántsem egyforma mértékben és mélységben. Eltérést eredményezhet az újabb és a régebbi alkotmányok összehasonlítása is, melynek során a különbözőségek ellenére megfigyelhető az a tendencia, ahogy az újonnan elfogadott alkotmányok (az 1971. évi bolgár és az 1977. évi szovjet alkotmány) jóval nagyobb teret szenteltek a külkapcsolatoknak, mint a korábbi alkotmányok.

A külkapcsolatok igazgatása természetesen másképpen történik föderatív államokban és másképpen az unitárius államokban. A szovjet föderatív rendszerben például a külpolitika, a külkapcsolatok irányítása két szinten, a föderáció és a köztársaságok szintjén történik.

Ennek megfelelően az alkotmány külön fejezetben rögzíti a Szovjetunió külpolitikájának alapelveit, az államhatalmi és az államigazgatási szervek külpolitikai tevékenységének célját, tartalmát a külkapcsolatok irányításában, a szövetségi és a köztársasági szervek közötti hatáskörök megoszlását. A szerzők (Lavrov és Zükov) utalnak arra is, hogy a szövetségi köztársaságoknak joguk van kapcsolatokat létesíteni külföldi államokkal, szerződéseket kötni velük, diplomáciai és konzuli képviseleteket cserélni, részt venni a nemzetközi szervezetekben stb. A föderatív berendezkedésű államok (Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia) alkotmányai tehát részleges rendelkezéseket tartalmaznak a föderáció és a föderációban részt vevő tagok külkapcsolataira vonatkozóan. Jugoszláviában e sajátságok még azzal is bővülnek, hogy a külkapcsolatok terén is jelentkezik a decentralizálásra való törekvés. (A föderáció hatáskörében csak az maradt, amit a Szövetségi Alkotmány kifejezetten oda utalt.)

A többi szocialista ország alkotmányai — a kisebb jelentőségű módosításoktól eltekintve — régebbi keletűek, s a külkapcsolatok kérdéseit nemigen érintik, megelégednek az államhatalmi és az államigazgatási szervek külpolitikai vonatkozású tevékenysége legfontosabb alapelveinek deklarálásával.

A tanulmányok rámutatnak arra, hogy valamennyi szocialista országban a legfelsőbb államhatalmi szervek jelentős szerepet játszanak a külkapcsolatok területén, s ezt az alkotmányok is tükrözik. Ebből adódóan fontos szerep jut a legfelsőbb képviseleti szervek külügyi bizottságainak, amelyek előkészítik a külpolitikai jellegű döntéseket, s ennek során vitafórummal szolgálnak a döntések előkészítésében. Természetesen a legfelsőbb képviseleti szervek önállóan is létesítenek és fenntartanak más országok hasonló képviseleti szerveivel nemzetközi kapcsolatokat. Érdekes módon a tanulmányok egyike sem hangsúlyozza azonban e speciális kapcsolatok jelentőségét, szerepét, az ellentétes ideológiai berendezkedésű államok egymással való érintkezésének megkönnyítésében, egymás állásfoglalásának megismerésében, a tájékozódásban.

A külkapcsolatok irányításában közreműködő állami szervek mellett fontos szerepet játszanak a nem állami szervek is, elsősorban a kommunista pártok. A kommunista pártok a szocialista országokban vezető szerepet töltenek be az állam külpolitikai irányvonalának kidolgozásában és megvalósításában. Az NDK-ról szóló tanulmány például hangsúlyozza, hogy a szocialista államok a nemzetközi érintkezés új formáit alakították ki azzal, hogy egymás közötti kapcsolataikban gyakorlattá tették a párt- és kormánydelegációk cseréjét, a testvérpártok rendszeres konzultációját. A párt vezető szerepe tükröződik abban a szinte valamennyi szocialista ország alkotmányában fellelhető szabályban is, amely szerint az ország vezető ereje a kommunista párt.

Az államok és pártok közötti kapcsolatok elemzésén túlmenően valamennyi tanulmányból kitűnik, hogy a külkapcsolatok vizsgálatánál egy további és alapvető szempontot is figyelembe kell venni, nevezetesen azt, hogy napjainkban az államok külkapcsolatai jelentősen kibővültek. Egyfelől az államok közötti kapcsolatok kiszélesedése és a kölcsönös interdependencia következtében; másfelől pedig annak következtében, hogy a nemzetközi jog szabályozása alá tartozó területek is egyre nőnek, a nemzetközi jog egyre inkább uralma alá von olyan kérdéseket, amelyek eddig az államok kizárólagos belső joghatóságának körébe tartoztak, s amelyeket korábban csak a belső jog szabályozott. Ez magával hozta azt is, hogy ma már külkapcsolatokat tartanak fenn nemcsak az erre specializálódott állami szervek, hanem társadalmi szervezetek is, sőt — amint az a már említett jugoszláv tanulmányból kiderül — bizonyos vonatkozásban községek és a társult munkaszervezetek is.

A kommunista pártok maguk is tartanak fenn nemzetközi kapcsolatokat elsősorban a többi testvéri kommunista és munkáspárttal, valamint egyéb pártokkal és mozgalmakkal. Hasonlóképpen a társadalmi szervezetek is kiépítették önálló nemzetközi kapcsolataikat. Mindez még jobban aláhúzza e kapcsolatrendszer jelentőségét, vizsgálatának időszerűségét.

A külkapcsolatok igazgatása országonként eltérő szintű jogi szabályozás alapján valósul meg. Egyes szocialista országokban a külkapcsolatokra vonatkozó szabályokat a külügyi törvény állapítja meg, amely rögzíti az adott ország külkapcsolatainak irányítását és szervezését más országokkal, megállapítja azt a szervezeti struktúrát, amelyben a külkapcsolatokkal foglalkozó szervek tevékenységüket végzik.

A Szovjetunióban az alkotmány tartalmaz részletes szabályokat a külkapcsolatokra vonatkozóan, ezáltal mintegy feleslegessé válik a külkapcsolatoknak külön külügyi törvényben való szabályozása.

Az alaptörvényeken kívül egyéb jogszabályok is tartalmazhatnak külkapcsolatokra vonatkozó rendelkezéseket, azonban ezáltal a szabályozás szintje széthúzódik — mutat rá e jelenségre a lengyel tanulmány szerzője: Kranz — a különböző szintű jogszabályokban található normák, amelyek a külkapcsolatok elveit, módozatait megállapítják megnehezítik a tájékozódást különösen abban az esetben, ha a szabályok között nyilvános közzétételre nem szánt szabályok is találhatók.

Hazánkban ebből a szempontból — amint erre Prandler Árpád tanulmánya rámutat — meglehetősen felemás a helyzet. Nálunk nincs önálló külügyi törvény, s ugyanakkor az alkotmány is csak néhány alapvető rendelkezésben jelöli meg a külkapcsolatokkal összefüggő legfontosabb feladatokat és kijelöli a szervezeti kereteket. Ezek a szabályok azonban — írja Prandler Árpád — elsődlegesen csak a nemzetközi szerződések kötésére, illetve a diplomáciai képviselők megbízására és fogadására vonatkoznak. Így a külkapcsolati tevékenységre vonatkozó részletesebb szabályozás részben alacsonyabb szintű jogszabályok, részben pedig a gyakorlat által kialakított eljárás útján történik.

A szocialista országokban a külkapcsolatok irányításában, fenntartásában központi helyet foglalnak el a külügyminisztériumok. A külügyminisztériumok speciális felügyeletet gyakorolnak valamennyi külkapcsolati tevékenységet ellátó vagy ilyen kapcsolatokat fenntartó szervek ez irányú tevékenysége felett. Ebből adódóan a külügyminisztériumok kettős funkciót töltenek be. Az állam külkapcsolatainak vitelére specializálódott szakminisztériumként működnek, másfelől országosan valamennyi külkapcsolatot fenntartó szerv felett felügyeleti tevékenységet látnak el és gondoskodnak e szervek külkapcsolati jelentőségű tevékenysége összehangolásáról, politikai koordinálásáról. A külügyminisztériumok mint szakminisztériumok önálló külpolitikai funkciót töltenek be, külpolitikai jelentőségű dokumentumokat készítenek elő a legfelsőbb népképviseleti és az állami szervek részére. Az állam nevében tárgyalnak, szerződéseket készítenek elő, irányítják a külképviseletek munkáját. E tevékenységük során a legszorosabb kapcsolatot tartják fenn az adott ország kommunista pártjával. Részt vesznek a párt külpolitikai célkitűzéseinek realizálásában.

A külügyminisztériumok koordinációs funkciója hasonlóan a külkapcsolatok igazgatásához másképpen jelentkezik a föderatív szerkezetű és másképpen az unitárius államokban.

Így például Jugoszláviában a szövetségi igazgatási szervek és szervezetek ügyköréről szóló törvény úgy rendelkezik, hogy a Szövetségi Külügyi Titkárságnak egyebek mellett feladata elősegíteni a többi szövetségi igazgatási szervnek és szervezeteknek, a köztársasági és tartományi szerveknek és szervezeteknek a nemzetközi együttműködésben való részvételét.

A külkapcsolatok koordinációs funkcióját bizonyítja például a bolgár gyakorlat, amely szerint a nemzetközi szerződéstervezeteket, amelyek Bulgária nevében jönnek létre — függetlenül attól, hogy az állam részéről ki köti azokat —, a külügyminisztériumnak kell előzetesen véleményeznie. Hasonló megoldás érvényesül Lengyelországban is, mivel a külügyminiszter hatásköréről szóló minisztertanácsi rendelet felhatalmazza a minisztert arra, hogy a külkapcsolatok egészének az állam általános külpolitikai irányvonalával való koordinálása érdekében döntéseket hozzon és irányelveket adjon ki más szervekre nézve kötelező jelleggel. Romániában is hasonló a helyzet.

A diplomáciai és konzuli kapcsolatok szempontjából figyelmet érdemlő következtetések vonhatók le abból a tényből, hogy az államok ez irányú külszolgálatát alapvetően érintő két nemzetközi szerződést (az 1961. évi és 1963. évi bécsi szerződés) a szocialista országok csak részben fogadták el. A dimplomáciai kapcsolatok jogáról szóló 1961. évi egyezményhez valamennyi szocialista ország csatlakozott, a konzuli kapcsolatok jogát rendező 1963. évi szerződésnek azonban a szocialista országok többsége nem vált részesévé. A konzuli jog szempontjából ez a jelenség továbbra is mélyrehatóvizsgálódást igényel, mivel az európai szocialista országok legtöbbjében nincs olyan jogszabály, amely a diplomáciai és a konzuli intézmény szervezeti elveit, a szolgálatot tevő személyek jogait, kötelezettségeit rendezné. Kivételt csupán a Szovjetunió és az NDK képez, az utóbbinál egy 1979-ben megalkotott törvény rögzíti a konzuli tevékenység alapelveit.

A problémakörrel kapcsolatban figyelmet érdemel az a jelenség is, hogy bár az európai szocialista országok egyrésze nem vált az 1963. évi bécsi egyezmény részesévé, e szabályokat a gyakorlatban mégis alkalmazza. Ez a jelenség a magyar konzuli kapcsolatokban is kimutatható, mint erre Prandler Árpád rámutat. A Magyar Népköztársaság nem részese a konzuli kapcsolatokról szóló 1963. évi bécsi egyezménynek, de a gyakorlatban számos rendelkezését, mint a nemzetközi szokásjog kifejezését tiszteletben tartja, illetve kétoldalú egyezményekbe foglalta.

Szinte valamennyi tanulmány szerzője egyetért azzal — s ezért a bevezető tanulmányban Lamm Vanda is hangsúlyozza —, hogy a külügyi igazgatás hatékonyságának növelése érdekében javítani kellene a külkapcsolatokkal összefüggő igazgatási tevékenységet. Abból a tényből, hogy Magyarországon a külkapcsolatok igazgatására nincs átfogó szabályozás, arra a konklúzióra juthatunk, hogy e téren további vizsgálódásra és majd annak eredményeként átfogó szabályozás kidolgozására van szükség. Ezt az is indokolja, hogy a Magyar Népköztársaság Alkotmánya a többi szocialista ország alkotmányához viszonyítva alig foglalkozik a külkapcsolatokkal. Nálunk nincs önálló külügyi törvény, amely ezt az űrt kitöltené. További problémát jelent, hogy a magyar jogrendszerben hiányzik egy önálló konzuli törvény is, annak ellenére, hogy Magyarország nem részese a konzuli kapcsolatok jogáról szóló 1963. évi bécsi egyezménynek. Végezetül meg kell említenünk, hogy ez idő szerint nálunk nincs rendezve a nemzetközi szervezetekkel való együttműködés koordinálása sem.

Hazánk külkapcsolatai igazgatásának fejlesztése szempontjából a tanulmánykötet hasznos információkat ad, s egyben jó példája a szocialista országok szakemberei közötti együttműködésnek.

Földesi Tamás

A szocialista országok állam- és jogtudományi karai dékánjainak értekezletéről (Prága, 1985. május 20—23.)

A prágai Károly Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Csehszlovákia felszabadulásának 40 éves évfordulója alkalmából meghívta azoknak a szocialista országokbeli jogi karoknak a dékánjait, amelyekkel egyetemüknek együttműködési szerződése van. Az értekezleten számos szocialista ország képviselői vettek részt, a szófiai egyetemtől a havannai egyetemig, egyes esetekben két város is (pl. Varsó és Krakkó) elküldte reprezentánsait.

Felvetődhet a kérdés, tudnak-e egymásnak újat mondani a rokon karok dékánjai, amikor a szocialista országok egyes jogágainak képviselői többé-kevésbé rendszeres kapcsolatot tartanak egymással, tudományos konferenciákon gyakorta kicserélik tapasztalataikat.

A konferencián, amelyet 10 év után másodszor tartottak meg ugyancsak Prágában, kiderült, hogy az egyébként igen értékes szakmai kapcsolatok

Földesi Tamás tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar (Budapest).

korántsem teszik feleslegessé az olyan típusú összejöveteleket, amelyek nem egy-egy jogág oktatásának, tudományos kutatásának problémáit elemzik, hanem az állam- és jogtudományi karok működését a maguk *egészében*. Igaz: ebben a tárgykörben is sor került már eddig kétoldalú megbeszélésekre, ezek azonban csak partikuláris összehasonlításra adtak alkalmat, de nem nyújthattak átfogó képet arról, hogy melyek a szocialista országok jogi képzéssel foglalkozó intézményeinek legjelentősebb közös, illetve eltérő, sajátos gondjai és eredményei.

A konferencia *munkarendje* az volt, hogy valamennyi résztvevő egymás után áttekintést adott saját karának felépítéséről, tantervéről, működéséről. A cikk keretei nem adnak lehetőséget arra, hogy valamennyi, az értekezleten felmerült kérdésről írjak, ezért csak néhány kérdésre korlátozom a beszámolót.

Általánosságban megállapítható, hogy a szocialista országok állam- és jogtudományi képzését *számos rokon vonás*, megközelítően közös sajátosság jellemzi.

Szinte általános jellegzetessége a képzésnek, hogy *konvertibilis* ismereteket nyújt a hallgatóknak, ezért a fakultáció általában szerény arányú, s az egyes jogi pályákra való speciális tudásra a hallgatók csaknem minden országban a végzés utáni egy-három évben tesznek szert. Ez alól kivétel az NDK rendszere, amelynél külön-külön kar szolgál arra, hogy az igazságügy, illetve a népgazdaság számára képezzen jogászokat. Figyelemre méltó azonban, hogy a berlini kar dékánja J. Göhring kiemelte: a fejlődés a két kar közötti különbség csökkenése irányában halad, s már jelenleg sincs olyan kötöttség, hogy aki az egyik karon végez, az csak az adott profilnak megfelelő jogterületen helyezkedhetne el.

A képzés mindenütt ún. „striktrendszerű", vagyis a tanterv szigorúan előírja, hogy mely tantárgyakból mely félévekben milyen jellegű vizsgát kell letenni, s a továbbmenetel előfeltétele, hogy a hallgatók az adott félévben az előírt számú vizsgán eredményesen vegyenek részt. Ugyancsak közös jellemző, hogy valamennyi karon, egyes nyugati egyetemektől eltérően, 30—50%-os arányban szemináriumi képzés is folyik, bár általában nagyobb létszámú csoportokban, mint Magyarországon, ahol a fejlődés egyik vívmánya, hogy az oktatás kiscsoportos (11—13-as létszámú).

Közös jegy az is, hogy az oktatás bázisát az ún. *klasszikus jogi tárgyak* képezik. E tekintetben egyetlen kivétel van: a római jog szerepét ma is igen eltérően értékelik az egyes karok, ez azonban összefügg azzal is, hogy a római jog hatása az egyes országok jogfejlődésére elég különböző volt. Ezzel magyarázható, hogy pl. a szófiai egyetemen (amely az ország egyetlen jogi kara) a római jog fakultatív tárgy, a hallgatók választhatnak a politikai tanítások története és a római jog között. Emellett azonban szinte valamennyi karon teret nyert a szociológia, a kriminológia, egyes helyeken az informatika is, amely pl. Bulgáriában már kötelező tárgy. A „klasszikus" és az újonnan jelentkező tárgyak arányáról szinte mindenütt vita folyik.

A hallgatók tanulmányaikat valamennyi országban *államvizsgával* zárják. Az államvizsgák szerepe azonban nem mindenütt egyenlő: egyes szocialista országokban a magyar rendszerhez hasonlóan az államvizsga a legalapvetőbb jogi tárgyakból áll, míg más országokban (a mi bölcsészkari rendszerünkhöz hasonlóan) csak kiegészítő funkciója van. A marxizmus—leninizmus mindenütt részét képezi az államvizsgának, ezért magyarázatra szorult, hogy a magyar államvizsga-rendszerben miért az állam-és jogelmélet, s nem a marxizmus—leninizmus az államvizsga tárgy. (Ennek lényege, hogy az állam- és jogelmélet, mint az államra és jogra alkalmazott marxizmus—leninizmus hasonló jellegű ideológiai funkciót tölt be.)

A tanterv *stabilitása* is szinte közös problémája valamennyi szocialista ország jogi képzésének. Ismerősen hangzott az a többek részéről elhangzott óhaj, hogy jó lenne, ha legalább egy ötéves periódus, tehát egy teljes képzési ciklus, elmúlna anélkül, hogy egy újabb reform ne változtatná meg a tantervet. (A képzési idő egyébként 4 és 5 év között mozog egyes országokban, így pl. Csehszlovákiában 4, Bulgáriában 5 év.)

Természetesen foglalkoztunk az *oktatás szellemiségével, a jogászi hivatásra való neveléssel, s a hallgatók világnézeti arculatának befolyásolásával.*

Az elsőt illetően a résztvevők egybehangzóan úgy vélekedtek, hogy az oktatás alapvető feladata nemcsak a „de lege lata"-val való foglalkozás, az érvényes jogszabályok interpretálása, hanem — amennyiben szükséges — a „de lege ferenda"-ra való utalás. Ez óhatatlanul megköveteli, hogy az oktatás behatóan tárgyalja a jogszabályok érvényesülésének problémáját.

A jogászi hivatásra való nevelés, s ezzel együtt a jogászi gondolkodás elősegítését az egyik legfontosabb feladatnak tartották a konferencia résztvevői. Megállapították, hogy az egyetem lehetőségei itt meglehetősen korlátozottak, s csak komplex módszerekkel lehet bizonyos előrehaladást elérni. Ebben a folyamatban alapvető szerepe van az oktató személyiségének, de a tananyagok, az előadások és szemináriumok is jelentősen befolyásolhatják az eredményt.

A világnézeti nevelés kapcsán szó esett arról, hogy Magyarországon nagy súlyt helyezünk arra, hogy őszinte eszmecsere alakuljon ki a hallgatók és az oktatók között. Ennek előfeltétele, hogy az oktatók ne legyenek apologetikus beállítottságúak, ismerjék el a fogyatékosságokat, maguk is kritikusan szemléljék a világot. E kérdés körül nem alakult ki vita, de a résztvevők elismerték, hogy az *elmélet* és a *gyakorlat* összhangjának problémája valamennyi szocialista országban a világnézeti nevelés kardinális kérdése.

A partnerkapcsolat egy másik biztosítéka, hogy a hallgatóknak legyen beleszólási lehetőségük az őket érintő ügyekbe. Ez részben azáltal valósul meg, hogy a hallgatók kellő arányban képviseltethetik magukat a különböző egyetemi területi szervekben. Ez az arány országonként eltérő: a legmagasabb (I/3-as) Lengyelországban és Magyarországon. A hallgatói — KISZ-en kívüli — képviselet, amely a diákság összességét reprezentálja, a legtöbb szocialista országban ismeretlen jelenség.

Megtárgyaltuk azt a kérdést is, hogy gyümülcsöző-e, ha a hallgatóknak lehetőségük van — szervezett formában — véleményt alkotni az oktatásról, tanáraikról, a tananyagokról. A tapasztalatok itt megoszlottak, Csehszlovákiában pl. nem vált be ez az elképzelés. (A magyarországi jogi karon jelenleg folynak az ez irányú kísérletek.)

Óhatatlanul szó esett a *felvételi vizsgákról*, a hallgatók elhelyezkedéséről is. Egyértelműen kiderült, hogy egyetlen szocialista országban sem sikerült olyan felvételi rendszer kidolgozása, amely — megközelítően — megbízható lehetőséget adna a jogászi pályára való alkalmasság egzakt lemérésére.

Az egyik problémát itt az alkotja, hogy milyen tárgyakat célszerű a felvételi vizsgán kérdezni. Megállapítható, hogy még azokban az országokban is, amelyekben hozzánk hasonlóan az irodalom és a történelem alkotja a felvételi vizsga tárgyát, arra törekszenek,

hogy a jövőben ettől eltérjenek. Több országban, pl. Csehszlovákiában, Lengyelországban arra tettek kísérletet, hogy a politikai-ideológiai-filozófiai tananyag is részét képezze a felvételi vizsgának. Azt a nehézséget, hogy a felvételi vizsgákon csak olyan dolgot szabad kérdezni, számonkérni, amelyet a hallgatók a középiskolában már tanultak, úgy próbálják elhárítani, hogy számos helyen már a középiskolában is tanítanak a miénkhez hasonló állampolgári ismereteket, illetve filozófiát. Érdeklődéssel fogadták azt a gondolatot, hogy hazánkban a Művelődési Minisztérium távlatilag foglalkozik a jogászok számára alkalmazandó pszichológiai teszt kidolgoztatásának gondolatával.

A megbeszélések során közös gondként jelentkezett az, hogy a hallgatók *szociális összetétele* kisebb-nagyobb mértékben eltér az adott ország társadalmi rétegeinek arányától. Volt olyan ország, amely azt a problémát, hogy a társadalmi mobilitás jegyében kellően biztosítva legyen a fizikai dolgozók gyermekeinek az egyetemre kellő számban való bejutása, elsősorban adminisztratív eszközökkel tartja megoldandónak. Így pl. Csehszlovákiában jelenleg is érvényben lévő szabály, hogy a felvett hallgatóknak lényegében le kell képeznie a társadalom szociális összetételét, ezért pl. csak annyi százalék értelmiségi hallgatót vesznek fel, ahány százalékot az értelmiség az össznépességből kitesz.

A szocialista országok többsége azonban nem ezt az utat járja, hanem a fizikai dolgozók gyermekeinek középiskolás korukban való különböző típusú támogatását tartja követendőnek (így pl. az ún. „Felvételi előkészítő bizottságok" (FEB) által tartott előadásokat, foglalkozásokat, a kollégiumi hálózat bővítését stb).

Az elhelyezési rendszereket egybevetve megállapítható, hogy a szocialista országok zömében ma is a kötelező elhelyezési rendszer érvényesül, vagyis a hallgatók ott kötelesek munkát vállalni, ahová az egyetem küldi őket. A nemrég megreformált bulgáriai oktatási rendszerben sajátosan használják fel ezt az elhelyezkedési formát: a hallgatók harmadéves korukban tudják meg, hogy hol helyezkednek majd el, s negyedévesként már azokat a speciálkollégiumokat veszik fel, amelyek összhangban állnak későbbi pályájukkal, s ötödéves korukban egy félévig ott folytatnak szakmai gyakorlatot, ahol a későbbiekben dolgoznak.

Megnehezíti az elhelyezkedést, hogy csaknem valamennyi szocialista országban a hallgatók összetételében erősen megnövekedett a nők aránya. A legtöbb országban 60% körüli az arány, Kubában 80%. Ehhez képest a magyar adatok a 40—50%-kal kedvezőek. Mindez elsősorban azért okoz gondot, mert egyes szakterületek (Belügyminisztérium, Ügyészség) viszonylag kevés nőt tudnak foglalkoztatni.

Érdeklődést váltott ki a „szabadabb" magyar elhelyezkedési rendszer, tekintettel azokra a gazdasági reformokra, amelyekkel több szocialista országban kísérleteznek. Különösen az érdekelte a résztvevőket, hogy hogyan tudjuk biztosítani, hogy amennyiben több jelentkező van egy helyre, akkor ne a protekció, hanem az egyetemen végzett teljesítmény legyen mérvadó. (Ennek a problémának a megoldását nálunk az egyetemnek az Igazságügy Minisztériummal, illetve az Ügyvédi Kamarával fennálló együttműködés biztosítja. Más munkahelyek viszonylatában a kérdés kevésbé megoldott.)

Ami az elhelyezkedés irányát illeti: az ügyvédi szakma nemcsak Magyarországon bizonyult népszerűnek, hanem más szocialista országokban is megnövekedett az ázsiója, s a kötelező elhelyezési rendszer egyik érdemét éppen abban látták, hogy segítségével kellőképpen befolyásolni lehet a nemkívánatos pályaválasztási aránytalanságokat.

Az egybevetés során kiderült, hogy a *szakmai gyakorlatok* is a szocialista jövőbeli oktatás nem kellően megnyugtató módon rendezett problémakörei közé tartoznak. A dolog természeténél fogva valamennyi jogi kar oktatási rendjébe beépült a szakmai gyakorlat, de annak időtartama, elhelyezése vonatkozásában sehol sem sikerült ideális megoldást találni.

A tanácskozáson külön színfoltot jelentett a havannai jogi kar dékánhelyettesének élményszerű beszámolója. Elmondta, hogy hihetetlenül nehéz körülmények között szervezték újjá néhány évvel ezelőtt a jogi oktatást. Mindössze négy (!) oktatóval vágtak neki ennek a feladatnak, és ma is komoly hiány van oktatókban és tananyagban egyaránt. Nem ritka, hogy egy-egy oktató jelenleg is több tárgyat tanít.

E rövid beszámolóból is kiderül, hogy a szocialista országok jogi kari dékánjainak értekezletén fontos és aktuális témákat beszéltek meg. Ezért a résztvevők részéről egyértelmű elismerés fogadta azt a javaslatot, hogy a csehszlovák kollégák kezdeményezése nyomán rendszeresebbé kellene tenni az ilyen típusú összejöveteleket, amelyek jelentős segítséget adhatnak az egyes országok jogi kari képzésének továbbfejlesztéséhez.

Herbst Árpád

Hegedüs István: „A szocialista munkaszervezet vezetési és tagsági jogviszonyai (Egy történeti alternatíva)" c. doktori értekezésének vitája

1985. május 2-án — élénk érdeklődés mellett — került sor Hegedüs István: „A szocialista munkaszervezet vezetési és tagsági jogviszonyai (Egy történeti alternatíva)" c. doktori értekezésének nyilvános vitájára a Magyar Tudományos Akadémián. Az értekezés opponensei Nagy László (Szeged), az állam- és jogtudományok doktora, Román László, az állam- és jogtudományok kandidátusa, valamint Samu Mihály, az állam- és jogtudományok doktora voltak.

Az értekezés a jelölt közel két évtizedes tudományos kutatómunkájának *szintézise*. A témakör feldolgozása a termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi kérdéseinek elemzésével kezdődött — amelynek eredménye a hetvenes évek elején kandidátusi értekezés és egy monográfia volt. A termelőszövetkezeti viszonyok elemzéséből levont következtetések alapján a disszertáns kutatómunkáját két fő vetületben folytatta: *kutatta a munkaviszony társadalmi összefüggéseinek jogi alapkérdéseit*, illetve a szocialista *munkaszervezet* alapvető vezetési (jogi) kérdéseit. Kutatásának szervezeti keretei — az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete — a „Szocialista Vállalat" kutatási főirány keretében kedvező lehetőséget adtak a jelölt számára választott témaköre jogi problematikájának *interdiszciplináris* szemléletű kezelésére.

Ez egyrészt úgy jelentkezett, hogy az értekezést megelőző kutatómunka — a jelzett szervezeti keretekben — folyamatosan interdiszciplináris (közgazdaságtudományi, gazdaságszociológiai, politológiai, szervezés- és vezetéstudományi) befolyás és kontroll alatt folyt, másrészt a szerző disszertációjában — terjedelmi korlátok miatt szükségképpen csak vázlatos — koncepciójának sokoldalú megalapozása érdekében feldolgozta az említett társadalomtudományoknak az értekezés témakörére vonatkozó eredményeit. A

Herbst Árpád egyetemi adjunktus, Gödöllői Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági Jogi Tanszék (Gödöllő).

munkaszervezeti viszonyok ilyen megközelítését Samu Mihány opponensi véleményében a disszertáció egyik jelentős eredményeként emeli ki.

Kutatómunkájának részeredményeit a szerző folyamatosan szembesítette a szélesebb szakmai nyilvánossággal, illetve a témához kapcsolódó kodifikációs munkálatokkal. Erről tanúskodik a doktori értekezés téziseiben feltüntetett (imponáló) publikációs jegyzék, valamint a disszertáns részvétele különböző *kodifikációs feladatok elméleti megalapozásában*. (Itt elsősorban a Munka Törvénykönyve 70-es évek végi módosítására, a Vállalati Törvény megalkotására, valamint a most folyó munkajogi kodifikációra utalunk.)

A szűkre szabott recenzió keretei között nincs arra lehetőségünk, hogy az átfogó elméleti koncepciót kifejtő disszertáció minden lényeges (koncepcióalkotó) elemét ismertessük. Ezért csak az értekezés szemléletének, a nyilvános védésen lefolytatott vita néhány kérdésének exponálásán keresztül történő bemutatására törekszünk.

A disszertáció kiindulópontja, hogy a szocialista munkaszervezetek belső mechanizmusában mutatkozó anomáliák arra utalnak, hogy a szocialista fejlődés közel négy évtizede „kitöltötte" a munkaszervezetek vezetési és munkaviszonyainak (eddigi) intézményeit, a további fejlődés — a munkaszervezetek hatékony és demokratikus működési feltételei biztosítása — érdekében *koncepcionális váltásra* van szükség. Amint az a szakirodalomból közismert, a hatvanas évek vége óta tartó (néha megtorpanó) reformfolyamatok a legutóbbi időkig a munkaszervezetek belső viszonyait lényegében érintetlenül hagyták. Éppen ezért a disszertáns által választott téma időszerűségét, indokoltságát mindhárom opponens elismerte, sőt Samu Mihály hangsúlyozta, hogy az „értekezésben megfogalmazott koncepcionális váltás nemcsak a munkaszervezetek jogi szabályozása terén, hanem az egész átfogó jogi szabályozás vonatkozásában is a koncepcionális váltás szükségességét vonja maga után".

Az értekezés végső soron a *továbbfejlesztés két történeti alternatíváját* (mint lehetséges szemléleti megközelítést) határozza meg:

a) a munkaszervezet vezetésének ún. „kétpólusú" — a munka- és a kollektívaszervezet *elkülönülésére*, azok partneri kapcsolatára építkező — *menedzseri* rendszerét, amelyhez a társadalmi munkaviszonynak a felek jogi egyenlőségére alapozott (kétoldalú) *„szerződéses"* koncepciója kapcsolódik;

b) a munkaszervezetnek a kollektíva reális érdekstruktúrájához igazított, „többpólusos", *önigazgatási irányú* fejlesztési perspektívában felépített vezetési rendszerét, amelyhez a munkaszervezeti (kollektíva-) tagsági viszony *státusviszonyként* történő intézményesítése kapcsolódik.

A disszertáció arra a következtetésre jut, hogy a fejlesztés első koncepciója reális társadalmi viszonyainak talaján igen mélyreható problémákat vet fel. Megállapítja, hogy társadalmi, gazdasági és politikai intézményrendszerünk alapvető elveinek és elemeinek érintetlenül hagyása esetén nincs további lehetőség az ún. „kétpólusú" vezetési rendszerre alapozott koncepcióban a jogi szabályrendszer továbbfejlesztésére. Ez végső soron a vezetők-dolgozók érdekellentétére épülő munkaszervezeti belső struktúrát és *adekvát külső, környezeti társadalmi (politikai)* intézményi rendszert feltételeznek, amely nem felel meg mai társadalmi valóságunknak és eddigi politikai ideológiánknak. Ugyancsak az előbbiekben jelzett okokból a disszertáns arra a következtetésre jut, hogy a dolgozói viszonyok jogi szabályozása körében az ún. „szerződéses" koncepciót fel kell váltani a „státusviszony" szabályozási koncepciójával. A szerződéses szemléletben — azaz: a szerződéses intézményrendszerére alapozott eszköz- és garanciarendszerben — lényegében kimerültek a továbbfejlesztés lehetőségei. A jogviszony mindkét alanya jelenlegi helyzetét érdekei érvényesítése szempontjából elégtelennek tartja.

Hegedüs István véleménye szerint a továbbfejlesztés lehetséges másik változata, az *önigazgatási irányú koncepció* a történelmileg kialakult, meglévő *társadalmi-politikai intézményi keretek között marad*, ezen a reális talajon azonban képes a munkaszervezetek vezetési és munkavégzési viszonyai felhalmozódott ellentmondásainak lényegi feloldására.

A nyilvános védés egyik legfontosabb vitája éppen az *önigazgatási irányú koncepció* megvalósításának *társadalmi-gazdasági realitása* körül bontakozott ki. Nagy László opponensi véleményében hiányolta, hogy a disszertáns nem vázolta azokat a társadalmi és gazdasági körülményeket, amelyek között a javasolt megoldás alkalmazható. A koncepció elméleti kidolgozásához, illetve annak gyakorlati megvalósításához alapul vett viszonyokat lényegében a szerző elképzelésének minősíti. (Ennek némiképp ellentmond az opponens azon megállapítása, hogy a disszertáció egyes elemei már ma is felhasználhatók.)

A jelölt válaszában meggyőzően bizonyította, hogy az értekezés *körvonalazza* azokat a reális társadalmi viszonyokat, amelyekre koncepciója építkezik, illetve azokat a *folyamatokat*, amelyek meghatározó szerephez jutására, valamint a társadalmi mozgások iránya szempontjából, mint visszafordíthatatlan folyamatokra joggal számít. Ezek az új mechanizmusnak nevezett magyar társadalmi-gazdasági koncepció lényegi viszonyai. Joggal utalt disszertáns témája feldolgozásának interdiszciplináris jellegére (amit Samu Mihály opponensi véleménye is hangsúlyozott), a különböző társadalomtudományok által feltárt eredmények figyelembevételére és felhasználására, valamint a politikai vezetésnek a társadalmi-gazdasági reformfolyamat folytatására tett (ismételt) elemzéseire és dokumentumaira. Ezeket a jelölt disszertációjában szükségképpen csak érintette, de különböző írásaiban részletesebb elemzés alá vette koncepciójának — a társadalomtudományok által feltárt, a munkaszervezeti belső (érdek) viszonyokban, valamint a külső környezeti intézményi rendszerben, mint reális viszonyokban rejlő — feltételeit, azok lehetséges fejlesztési (fejlődési) irányainak elképzelései megvalósulása tekintetében *determináns* hatásait.

Az értekezés témájául választott területen a feladat a különböző társadalomtudományi kutatásokban feltárt, illetve a politikai vezetés által is körvonalazott társadalmi-történeti követelményekhez és folyamatokhoz igazítani a munkaszervezetek belső (vezetési és „tagsági") viszonyait. (Nem arról van szó tehát, hogy munkaszervezeteink belső viszonyainak megújítására vonatkozó elképzelések túlszaladtak volna a társadalmi realitásokon és igényeken.) A társadalmi tulajdon megteremtése, a termelőeszközök és a munkaerő kapcsolatából a tőke (magántulajdoni) szervezeti és jogi közvetítő intézményeinek kiiktatása csak kezdő (alapvető) lépés volt a szóban forgó kapcsolatrendszerben, történetileg ez a sorsa (egyetértve Hegedüs Istvánnal) — a termelési eszközök és a munkaerő közvetlen összekapcsolása folyamatában — az „állami" elemeknek is. Ennek a lépésnek a megtételéhez *szemléleti fordulatra* van szükség; Hegedüs István szavaival: „a munkaszervezeti belső viszonyokat szabályozó *jogágak elméletét* ahhoz a *szocializmusképhez*

kell igazítani, amely a társadalmat nem egyetlen, központilag irányított vállalatnak (sajnos: inkább hivatalnak) fogja fel, hanem az önkormányzat különböző fokozatain kiépített és *integrált szervezetrendszernek*".

A jelölt joggal hivatkozott az opponensi véleményekre adott válaszában arra, hogy a vállalati jog újabb fejlődése jelentős lépéssel vitte előre — az általa kívánatosnak és társadalmilag reálisnak tartott irányba — a szóban forgó folyamatokat az *állami vállalatok szervezete* területén, a vállalati szféra pluralizmusának megteremtésében és lényegileg intézményesítve — az önkormányzó vállalatban — a *vállalati szervezet és a dolgozó kollektíva egységét*: alapvető lépést tett a „kétpólusos" vállalati struktúra felszámolásában, végül új szemléletben ragadta meg a vállalat „államiságát".

Az eddigiekben ismertetteteken túlmenően a jelölt koncepciójának a reális társadalmi-történeti viszonyokba való beágyazását igazolja azon opponensi hiányérzetre adott válasza is, hogy dolgozatában miért mellőzi a nemzetközi kitekintést (Nagy László). Hegedüs István kifejtette, hogy értekezése a *magyar* társadalmi-gazdasági reformfolyamatra épül, abból nyeri meghatározottságát. A különböző szocialista megoldásokból szinte tetszés szerinti számban emelhetők ki a koncepció mellett, illetve ellene állásfoglalások. Ez azonban *önmagában* nem erősítené vagy gyengítené elképzeléseit, mivel a különböző külföldi megoldások értékelése (esetleg felhasználása) nem nélkülözheti az alapul szolgáló reális társadalmi viszonyok és történeti folyamatok, valamint a környezeti, szervezeti és intézményi rendszer elemzését, érdemi funkcionálásának bemutatását. (Természetesen ez még fokozottabban érvényes a kapitalista országok különböző megoldásaira.) A jelölt ugyanakkor utalt arra, hogy az értekezés esetleges publikálása esetén — a disszertáció terjedelmére megszabott keretek mintegy kétszeresében — kielégíthetők a különböző külföldi megoldások (ide értve elsősorban a jugoszláv, a modern nyugat-európai és skandináv irányzatokat) alapvető elemzésére vonatkozó igények.

Érdekes vita alakult ki a munkaszervezet fogalmáról és a kollektíva jogi természetéről. A munkaszervezetnek az értekezésben kialakított és használt fogalmát Nagy László, a kollektíva jogi természetének disszertáns által kialakított felfogását pedig Román László vitatta, illetve pontosította. A jelölt és opponense egyetértett a *munkaszervezet általános fogalmával* (munkaszervezet: minden olyan szervezeti egység, amelynek keretei között munkát végeznek, legyen az vállalat, hivatal stb.); a munkaszervezet keretében dolgozók egy dolgozói kollektívát alkotnak. (Nagy László szerint a disszertáció értelmezésében a munkaszervezet megjelölés teljesen figyelmen kívül hagyja az adott szervezeti egység *egyéb jellemzőit*. Pl. mi a szervezet funkciója, milyen tulajdonban lévő termelőeszközökkel fejti ki a tevékenységét, az ott dolgozók milyen módon kerültek az egységbe stb.)

A disszertáns válaszában rámutatott arra, hogy értekezése több viszonylatban is elvégzi a munkaszervezet típusainak vizsgálatát annál is inkább, mivel az a témakör mindkét vetületében, a vezetési, illetve a tagsági jogviszonyok szemléleti kérdéseiben is kiemelkedő jelentőségű. Az értekezés szemléletében a munkaszervezetek fő típusai a következők:

a) vállalkozási típusúak (állami vállalat, termelőszövetkezet), amelyek a rendelkezésükre álló vagyonnal gazdálkodva gazdasági eredmény (nyereség) elérésére törekednek;

b) intézetek (egészségügyi, oktatási stb.), amelyek a rendelkezésükre bocsátott eszközökkel valamely társadalmi feladat ellátását biztosítják, és működésüket alapvetően ez a funkció, s nem az anyagi eszközeikkel elérhető nyereség határozza meg;

c) köz- (hivatalok, hatóságok), amelyek az állampolgárok irányában — meghatározott sávokon — közhatalmi jogosítványokat gyakorolnak.

A munkaszervezet tipizálása az értekezésben többek között a vezetési részvételi jogosítványok csoportosításában és mikénti telepítésében (kollektíva szerv, egyszemélyi vezető stb.) jut kiemelkedő szerephez. Az adott kérdésben az opponens és a jelölt közötti véleménykülönbség abból adódik, hogy opponens a dolgozó kollektíva munkaszervezetek irányításában betöltött szerepének hatályos szabályozása alapján áll.

Az értekezésben kifejtett önigazgatási irányú koncepció egyes intézményeinek félreértéséből adódik Nagy László azon megjegyzése is, hogy amennyiben a dolgozó kollektíva vezeti a munkaszervezetet, akkor van-e és mennyiben van szükség a szakszervezet tevékenységére, illetve az a megállapítása, hogy az értekezés a kollektívát azonosítja a szakszervezettel. A disszertáció a szakszervezetet — amint azt Hegedüs István szóban is kifejtette — a kollektíva érdekképviseleti-érdekvédelmi szervének tekinti, és elsősorban a *kollektív és egyéni munkavállalói érdekek* szervezeteként fogja fel. Így a szakszervezet *nem a kollektíva* partnere (amint azt Nagy László opponensi véleményében írja), hanem a munkaszervezet *egyéb* — elsősorban *operatív* — szerveié. Ugyanakkor az opponens és a jelölt lényegében egyetértettek abban, hogy a kollektíva *tulajdonosi* vezetési részvételének intézményesítésével (utalt az ún. kettős tulajdonú vagy vagyonérdekeltségű vállalat koncepciójára) a szakszervezetnek a vállalati vezetésben való részvételénél az eddigieknél differenciáltabb megoldások alkalmazása is szükségessé válhat.

A kollektíva jogi természetét illetően egyetértés volt az opponens (Román László) és Hegedüs István között abban, hogy a kollektívának kettős jogi minősége van: partneri és részi minősége. Opponens egyetértett azzal, hogy „a kollektíva nem külön jogalany", szembehelyezkedett viszont a disszertáció azon megállapításával, hogy „a vállalatnak nincs a kollektívától elkülönült jogalanyisága". Disszertáns válaszában arra helyezte a hangsúlyt, hogy a kollektívát, mint emberi közösséget, a *munkaszervezet integráns elemeként* és ne a „valódi" vállalattól elkülönült, azzal partneri vagy éppen *ellenérdekű pozícióban álló jogalanyként* fogjuk fel.

Mindhárom opponens foglalkozott az értekezésben kifejtett koncepció *jogági* problematikájával. Nagy László értelmezésében a disszertáns a „munkaszervezetek vezetési és tagsági jogviszonyaira vonatkozó joganyagot egy általa kreált új jogágba: a kollektíva jogi jogágba helyezi el". Amint azt a jelölt válaszában is kifejtette, itt egy félreértésről van szó, az értekezés kollektívajogról, mint jogi *elméletről*, illetve kollektíva *jogágakról* szól. Disszertáns szemléletében fel sem merülhet a szövetkezeti jog, a vállalati jog, illetve a munkajog, mint jogágak létezésének, önállóságának kérdése. Amiről Hegedüs István elképzelésében szó van, az a három kollektíva jogág közötti határok átrendeződése, közös elvek és intézmények kialakulása, egy „egységes munkajog" megteremtése, amely természetesen nem a jelenlegi munkajog lenne, hanem a kollektíva jogágak „általános része".

A munkaszervezeti-dolgozói viszony, mint „státusviszony" kérdésében a disszertánsnak elsősorban Román Lászlóval alakult ki vitája. Amint arra az opponens is utalt, ez részben a státusjelleg értelmezésével kapcsola-

tos, részben Román Lászlónak a státusviszonyhoz fűzött aktualitásbeli bírálatával. Elfogadta a jelölt az opponens azon megállapítását, hogy nem „a munkavégzés... tagsági... vagy munkavállalói-munkáltatói" jellegén múlik a mikroszervezeti demokrácia. Emlékeztetnek arra, hogy az értekezés abból indult ki (amit recenziónk elején mi is tárgyaltunk), hogy a „kétpólusos" munkaszervezet és a szerződés intézményrendszerére épített munkajogviszony *is* a továbbfejlesztés egyik alternatívája. Azonban a szerződéses koncepció érvényesítése esetén *is le kell vonni az alapvető szervezeti, intézményi, jogi konzekvenciákat*, mind a munkaszervezet *belső*, mind pedig a *külső* (környezeti) viszonyokban. A Hegedüs István által kidolgozott státus koncepció tehát nem az egyedi megállapodásos elemek szerepét, sőt térhódítását vonja kétségbe, hanem a munkajogi szerződés, mint jogintézmény eszköz- és biztosítéki rendszerének (történeti távlatokra vetítve) — reális társadalmi, politikai, gazdasági viszonyainkkal — adekvát jellegét kérdőjelezi meg. Nincs lehetőségünk itt részletesen tárgyalni a kollektíva mechanizmusok csatornái kiépítésének előnyeit, csak egy általános összefüggést emelünk ki; a munkaszervezet valóságos érdekviszonyaival adekvát vezetési struktúra, valamint a munkaszervezeti tagsági viszony státusjellegéhez kapcsolódó intézmények lehetőséget adnának a munkaszervezeteken belüli különböző érdekek — demokratikus és nyílt eljárásokban való — megismerésére, és azok ütköztetésére, egyeztetésére.

A vitatott kérdések közül recenziónkban végül a kollektívajogi koncepcióhoz kapcsolódó — a disszertáns által az értekezés keretei között csupán vázlatosan, de külön nagyobb tanulmányban már részletesebben kifejtett — felelősségi és jogvitás rendszerrel foglalkozunk. Amint azt a jelölt válaszában előadta, a kollektíva jogágak mai felelősségi rendszerének nem az a fő problémája, hogy az egyszemélyi vezetés nem megfelelő megoldás (Nagy László opponensi véleményében ezt hangsúlyozta), hanem az, hogy sérti a munkajogviszony alapvető elveit és indokolatlan mértékben erősíti a dolgozónak a munkaszervezet operatív szerveivel szembeni függőségét, ezen belül is a személyi függőséget. Így disszertáns szerint nem egyeztethető össze a munkaszervezeti tagsági viszonnyal a felelősségi viszonyokban:

a) a munkaszervezeti hierarchia (munkaügyi felettes, egyszemélyi vezető stb.) *ügydöntő-ítélkező pozíciója*;

b) a felelősségi szankció tartalmában a munka szerinti díjazás elveit sértő elemek (ezzel kapcsolatosan a jelölt Román László opponensi véleményének egyik megállapítására válaszolva hangsúlyozta, hogy nem a vagyoni tartalmú büntetést ellenzi, csak annak *önállósult* formáját, így a megdolgozott bérből, keresetből való levonást stb.);

c) a kollektívaszankció hatályának főszabály szerint más munkaszervezetekre kiterjesztése.

Hegedüs István koncepciója felelősségi rendszerének *alapvető elméleti pilléreit* a következőkben foglalta össze:

a) a munkaszervezeti hiararchia (szakvezetés, felettes) felelősségi igényét az erre létrehozott, a jogvitás fórum elemi követelményeinek megfelelő *testületi jellegű kollektívaszerv* előtt érvényesítheti;

b) a *felelősségi szankció*: a dolgozó kollektívabeli-munkaszervezeti státusának megváltoztatása, a hozzákapcsolódó, de attól nem függetlenedhető anyagi és egyéb következményekkel, illetve a tagsági viszony megszüntetése;

c) a kollektívaszankció *hatálya* az adott munkaszervezetre terjed ki. Fő szabály szerint — a disszertációban jelzett kivételekkel, pl. közhivatali munkaviszony — az esetleges új munkaszervezet dönti el, hogy a másutt kirótt szankciót milyen módon veszi figyelembe.

Miként talán e rövid ismertetésből is kitűnik, Hegedüs István doktori értekezése — bár két munkajogi opponencia is volt — nem „csak" egy munkajogi dolgozat, nem is csak a munkavégzési viszonyok szabályozásának továbbfejlesztésére vonatkozó, átfogó elképzelés, hanem — Samu Mihállyal egyetértésben — olyan önálló, elméleti koncepció, amelynek gondolatai társadalmi, gazdasági rendszerünk átfogó fejlődését, az értekezés tárgykörének új jogtudományi megközelítése pedig a közjogi-magánjogi szemlélet meghaladását is elősegíthetik. Az előbbiekre tekintettel recenzens kívánatosnak tartaná — a disszertációnak a szélesebb szakmai közvéleménnyel való megismertetése érdekében — annak mielőbbi publikálását.

A Bíráló Bizottság a disszertációt elfogadta, és javasolta a TMB-nek, hogy Hegedüs István részére az állam- és jogtudományok doktora címet ítélje oda.

Wellmann György

Kandidátusi értekezés vitája a polgári perbeli tanúbizonyításról

Kengyel Miklós egyetemi adjunktus (Pécs) 1985. március 14-én védte meg „A tanúbizonyítás a polgári perben" című kandidátusi értekezését a Tudományos Minősítő Bizottság által megalakított Bíráló Bizottság előtt. Az értekezés opponensei *Gáspárdy László*, az állam- és jogtudományok doktora és *Ujlaki László*, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

A 277 oldal terjedelmű disszertáció Bevezetésből, 5 fejezetből, Összegezésből és de lege ferenda Javaslatokból áll. A feldolgozást bőséges jegyzetanyag és irodalomjegyzék egészíti ki.

A polgári perbeli tanúbizonyítást hosszú idő óta feltűnő érdektelenség kíséri a hazai perjogi irodalomban, hiszen nem csak a téma monografikus feldolgozása, hanem az azzal összefüggő részletkérdések elemzése is hiányzik. A szerző e méltánytalanul mellőzött tárgykör monografikus feldolgozásával bevallottan ezt a hiányt kívánja pótolni. Teszi ezt a társadalompolitikailag talán leghasznosabban kiválasztott időpontban, amikor a polgári eljárás átfogó újraszabályozása különös aktualitást ad a vizsgálódásnak és az ezen alapuló javaslatoknak.

Az értekezés erénye a többféle tudományos kutatási módszer együttes alkalmazása. Az elsősorban alkalmazott történeti és jogösszehasonlító módszer mellett a szerző igen újszerűen, pszichológiai és szociológiai módszerekkel dolgozza fel a tárgyat. Megállapításait az általa elvégzett, mintegy ezer polgári peres ügyre kiterjedő ténykutatás tapasztalataival is alátámasztja.

Az értekezés tartalmi felépítésének meghatározója, hogy Kengyel Miklós a tanúbizonyításhoz nem a folyamat vagy a tevékenység, hanem a jogintézmények oldaláról közelít. Ennek megfelelően értekezésének öt alappillére a tanúzási képesség, a tanúzási kötelezettség, a vallomástétel megtagadási jog, a tanúkihallgatás és a bírói mérlegelés sokoldalú, elméleti és gyakorlati kérdéseket egyaránt magában foglaló vizsgálata.

A tanúzási képességgel foglalkozó *1.* fejezet az erre vonatkozó szabályozás történetileg nagyon változatos, többféle modellt és a képtelenségi okok sokaságát felvonultató alakulását tekinti át. A tanúzási kötelezettség-

Wellmann György ügyész, Legfelsőbb Ügyészség (Budapest).

gel kapcsolatos részben — a történeti fejlődés felvázolása mellett — a szerző arra mutat rá, hogy a magyar Pp. ellentétben a többi szocialista polgári eljárási törvénnyel, nem tartalmazza a tanúzási kötelezettség törvényi előírását. Hogy a polgári bíróság által megidézett tanú mégis köteles a kihallgatása végett a bíróság előtt megjelenni és tanúvallomást tenni, arra az engedetlen tanúval szemben alkalmazható kényszerintézkedésekből, illetve a vallomástétel megtagadhatóságára vonatkozó rendelkezésekből lehet következtetni.

Az értekezés *3.* fejezete a vallomástétel megtagadási joggal foglalkozik. A disszertáns ismerteti a tanúzási képesség és a vallomástétel megtagadási jog szabályozásának az európai polgári perrendtartásokban kialakult különböző modelljeit. A magyar Pp-re is jellemző modell lényegét a kiegyensúlyozott szabályozásban, a vallomástétel megtagadási jog és a tanúzási képtelenség dualizmusában látja. E modell jellegzetessége az, hogy a törvényhozó a tanúzási képtelenségi okokat többnyire az ún. természeti tanúzási képtelenségre szűkíti le, másrészt elismeri a hozzátartozóknak, a hivatásuknál fogva titoktatásra kötelezetteknek, továbbá a büntetőeljárás veszélyének kitett tanúknak a vallomástétel megtagadási jogát. Mivel a tanúzási képtelenségről a bíróság szabad mérlegelése alapján dönthet, a megtagadási jog gyakorlása pedig ésszerű korlátok közé van szorítva, ez a szabályozási modell nem korlátozza a szabad bizonyítás elvének az érvényesülését, bár bizonyos kötöttségi elemek itt is kimutathatók. E fejezet külön erénye az alkalmatlan tanúknak a bíróság érdekében álló távoltartását célzó tanúzási képtelenség igen sikerült viszonyítása a tanúk védelmét szolgáló vallomástétel megtagadási joghoz, illetve kötelezettséghez.

Az értekezés a tanúbizonyítással összefüggő gyakorlati-technikai kérdéseket is tárgyal, amelyek elsősorban a tanúk kihallgatásához és a tanúvallomások bírói mérlegeléséhez kapcsolódnak. A pszichológiai, szociológiai módszer és szemléletmód főként itt, a tanúbizonyítás pszichológiája alapkérdéseinek vizsgálatánál, a polgári perbeli tanúbizonyítás strukturális sajátosságainak feltárásánál jut szerephez. Nagyszámú minta elemzése és a gyakorlati tapasztalatok egybevetése útján jut a szerző az alábbi megállapításokra: *a)* mivel a tanú általában hétköznapi jelenséget észlel, amelynek nem tulajdonít nagyobb jelentőséget, a bevésődés foka nagyon alacsony; *b)* a tanú felejtését fokozza az észlelés és a vallomástétel közötti hosszú idő, amely átlagosan 27 hónap; *c)* a tanúvallomás objektivitását hátrányosan befolyásolja az a tény, hogy a tanúk többsége a peres felek ismeretségi köréből kerül ki; *d)* erre vezethetők vissza azok a különböző „ráhatások" is, amelyek a tanúkat az észlelést követően érik a felek részéről.

A tanúk kihallgatását tárgyaló *4.* fejezetben a bírák kapnak megszívlelendő tanácsokat a kihallgatás módjára, legfontosabb taktikai elemeire vonatkozóan. A disszertáns a kihallgatás eredményességét hátrányosan befolyásoló körülmények közül a tanúkkal szembeni bizalmatlanságot, a partnerszemlélet hiányát, a tudatos kihallgatási taktika mellőzését emeli ki. A bírák tehát helyes eljárással és szemlélettel sokat tehetnek azért, hogy a tanúk az igazság kiderítésének partnereivé válhassanak. A kihallgatás eredményességét fokozhatná a jogi képviselők perbeli aktivitásának növekedése is.

A disszertáció igen értékes része a tanúvallomások mérlegeléséről szóló *5.* fejezet. A szerző itt mindenekelőtt megadja a tanúvallomások mérlegelésének ún. általános szempontjait, majd ezek közül azokat elemzi részletesebben, amelyeknek a polgári perbeli tanúvallomások bírói értékelése során meghatározó jelentőségük lehet. Rámutat arra is, hogy a tanúbizonyításnak más szociálpszichológiai háttere van a polgári perben, mint a büntető-eljárásban.

Az értekezés jelentős terjedelemben foglalkozik a hazai tételes szabályok elemzésével és kritikájával. Ezek összefoglalásaként — az értekezés utolsó fejezetében — a polgári perbeli tanúbizonyításra vonatkozó szabályok részleges módosítására tesz javaslatokat a szerző. Módosító javaslatait hat kérdés köré csoportosítja: *1.* a tanúbizonyítás és más bizonyítási módok viszonyának tisztázása (szakértő tanú, szemletárgy felmutatási kötelezettség); *2.* a tanúzási kötelezettség deklarálása; *3.* a titoktartási kötelezettség szabályozásának korszerűsítése; *4.* a kihallgatásra vonatkozó szabályok módosítása a jogi képviselők aktivitásának növelése érdekében; *5.* az eskü visszaállíthatóságának kérdése; *6.* a tanúdíjra vonatkozó rendelkezések felülvizsgálata.

Az egyes tételes szabályok módosításain túlmenően szemléletváltoztatásra is szükség van a tanúbizonyítás hatékonyságának a növeléséhez. Az értekező fontosnak tartja azt, hogy a tanúk a bíróság partnereivé váljanak az igazság kiderítésében, a bíróságok mind a tanúk kihallgatása, mind a tanúvallomások mérlegelése során tekintettel legyenek a tanúbizonyítás strukturális sajátosságaira, továbbá a polgári eljárástudomány nagyobb készséget mutasson a kriminalisztika és a vallomáspszichológia eredményeinek adaptálása iránt.

Az értekezés érdemi tárgyalása során először *Gáspárdy László* fejtette ki opponensi véleményét. Az értekezés új tudományos eredményeit az alábbiakban jelölte meg: *1.* a tanúbizonyításra vonatkozó jogi ismeretanyag rendszerbe foglalása; *2.* a tételes szabályozásnak közvetlenül az eszmetörténeti, közvetve az adott korviszonyokra való visszavezethetőségének bemutatása; *3.* úttörő jellegű egyéni ténykutatások eredményének bírói munkamódszerekként való megfogalmazása; *4.* egyes legiszlatórius javaslatokkal hozzájárulás a perjogi reform sikeréhez.

Opponensi szerepköréből természetszerűen következően Gáspárdy László néhány kritikai észrevételt is tett. Így egyes tárgyköröknél hiányolta a jelölt vitázó készségének és elméleti problémaérzékenységének a lehetségesnél és szükségesnél csekélyebb mértékét (pl. a tanúfogalom részletesebb kimunkálásának elmaradása). Nem értett egyet azzal a szubjektív távolságtartással sem, amelynek hatására a disszertáns a tanúbizonyítás mint szükséges rossz felől értekezik. Bizonyítatlannak minősítette a tanúzási morál hanyatlásáról alkotott képet is. Egyetértett a jelölt legiszlatórius javaslatainak túlnyomó többségével, de nem osztotta pl. a szakértő tanú fogalmának bevezetésére vonatkozó propozícióját, mert ennek — nézete szerint — nincs funkcionális következménye. Végezetül megállapította, hogy a disszertáció mindenben megfelel a jogszabályi követelményeknek, s ezért javasolta a Bíráló Bizottságnak a kandidátusi fokozat odaítélése iránti előterjesztés megtételét a Tudományos Minősítő Bizottsághoz.

Ujlaki László opponensi véleményében mindenekelőtt a témaválasztás indokoltságára és időszerűségére mutatott rá. Méltatta a jelölt interdiszciplináris kutatási módszerét, különösen nagyra értékelve az újszerű pszichológiai és szociológiai szemléletmódot. Hiányolta viszont, hogy az értekezés nem terjed ki a munkaviszonyból és a

szövetkezeti tagsági viszonyból származó perekben folyó tanúbizonyítás sajátosságira és hogy a gazdasági perekre is csak némi utalás történik. Így pl. nyitva marad olyan fontos kérdés, mint hogy a gazdálkodó szervezetnek a tárgyaláson a jogtanácsos mellett megjelenő felelős szakdolgozója, aki a vállalatot jogosító és kötelező nyilatkozatok megtételére jogosult, a féllel esik-e egy tekintet alá, tehát őt a bíróság meghallgatja, avagy tanú, akit a bíróság ilyenként hallgat ki. (Ujlaki az ilyen vállalati dolgozót olyan szakképviselőnek tekinti, akinek perbeli státusa de lege ferenda rendezést igényelne.)

Egyetértett a pályázónak a perbeli eskü visszahozatalára irányuló fejtegetéseivel, azt azonban tőle részben eltérően, előeskü formájában javasolta szabályozni, mivel ennek lélektani hatása bírói tapasztalata szerint erősebb. Ujlaki László az értekezés legnagyobb tudományos értéket képviselő részének a tanúvallomás mérlegelésével foglalkozó 5. fejezetet minősítette. A szerző legtöbb megállapításával — így pl. a valószínűségi bizonyítást elutasító álláspontal. — egyetértett. Nem osztotta viszont a jelöltnek abban a kérdésben elfoglalt nemleges álláspontját, hogy lehet-e önként tanúnak jelentkezni a polgári perben. Összefoglalóan az értekezést a téma új tudományos eredményeket is felvonultató, magas szintű monografikus feldolgozásának minősítette és azt a maga részéről is elfogadásra javasolta.

Kengyel Miklós válaszában reflektált az opponensi véleményekre, különös tekintettel a kritikai vagy a tartalmi hiányosságokat felvető megállapításokra. A tanúbizonyítással kapcsolatos néhány kultúrtörténeti adalék felemlítésével igyekezett alátámasztani azt a mindkét opponens által kifogásolt álláspontját, amely szerint a tanúbizonyítás szükséges rossz, mert „a tanú valóban rossz bizonyítási eszköz". Tekintettel Gáspárdy Lászlónak a tanúfogalom részletesebb kifejtését hiányoló észrevételére a disszertáns válaszában részletesen foglalkozott e kérdéssel, bár valamiféle erőltetett konkrét definíciót ezúttal sem kívánt adni. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy lehet-e önként tanúként jelentkezni a polgári perben, az Ujlaki László opponensi véleményében kifejtett érvek hatására Kengyel Miklós feladta az értekezésben kifejtett nemleges álláspontját. Elismerte azt az Ujlaki által felvetett hiányosságot is, hogy nem foglalkozott a tanúbizonyítás speciális kérdéseivel a munkaviszonyból és szövetkezeti tagsági viszonyból származó perekben. E perekre ugyanis az általa lefolytatott ténykutatás technikai okok miatt nem terjedhetett ki.

Áttérve a javaslataival kapcsolatos opponensi véleményekre továbbra is a szakértő-tanú intézményének visszaállítása mellett érvelt. Fenntartotta az eskü visszaállíthatóságával kapcsolatos álláspontját, amely egy minden szakrális jellegétől megfosztott utóeskü bevezetésére irányult. Erre tehát csak akkor kerülne sor, ha a bíró egy adott állítás esküvel való megerősítését szükségesnek tartja. Kitartott a tanúzási morál hanyatlásáról alkotott véleménye mellett is. Ezt az egyébként objektív tényadatokkal valóban alá nem támasztott álláspontját főként nagy tapasztalatú, idős bírák egybehangzó véleményével indokolta. Végezetül köszönetet mondott mindazoknak — így mindenekelőtt Farkas József professzornak — akik munkájában segítették, továbbá az opponenseknek és a bíráló bizottság tagjainak is.

A zárt tanácskozást követően újból megnyitott nyilvános ülésen ismertetett döntés szerint a Bíráló Bizottság a jelölt teljesítményét a maximálisan adható 15 pontból 14 pont odaítélésével értékelte és javaslatot tett a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Kengyel Miklósnak az állam- és jogtudományok kandidátusa tudományos fokozatot ítélje oda. A bizottság a tárgyválasztás indokoltságán és időszerűségén túlmenően a téma módszertanilag rendkívül sokoldalú és elmélyült feldolgozását, továbbá a tett legiszlatórius javaslatokat vette elsősorban figyelembe döntésének kialakításánál.

Szabó Miklós

Szentpéteri István: A szervezet és társadalom
KJK. Budapest, 1985.

Napjainkban — különösen kontinensünkön és különösen jogászok előtt — nem szükséges hosszasan bizonygatni a társadalmi reprodukció szervezeti feltételrendszerének jelentőségét. Tíz évvel ezelőtti — az igazgatástudomány elmélettörténetére koncentráló — kötete után a szerző most arra vállalkozott, hogy kutatási tárgyát jelentősen kiszélesítve a szervezet és a társadalom viszonyát tárja fel. A polgári igazgatás- és szervezéstudomány kritikája, a marxista felfogás elméleti és gyakorlati előzményeinek számbavétele után felvértezetten láthatott a szervezet marxista elméletének megalapozásához.

A vállalt feladat természetszerűleg megkívánja az igazgatás- és szervezéstudományok keretei közül való kilépést, s a társadalomelméleti-szociológiai megközelítés alkalmazását. Ennek segítségével közelíthető meg a szervezettség mint társadalmi tény, s a szervezet mint társadalmi objektiváció; eleget téve a történetiség igényének is. A kínálkozó módszer a totalitásszemlélet alkalmazása: a társadalom egészének és részeinek strukturálisan és történetileg meghatározott kapcsolatrendszeréből kiindulva kibontani azok egyik mozzanatát, a szervezési elemet. Ezt a megközelítésmódot a szerző is felvállalja: „E munkával kísérletet teszek a társadalom funkcionális rendszereinek sajátosságain alapuló általános összefüggésrendszer felvázolására." (11. o.) Jól tudjuk mindazonáltal, hogy egy ilyen vállalás teljesítése egy kötettől aligha, inkább csak egy életműtől kérhető számon. Érthető tehát, ha a szerző önmaga is leszűkíti vizsgálata tárgyát: „Fő célom, hogy kitágítsam mind a hazai szervezetekkel foglalkozó elméletek, mind a szervezeteket alakító gyakorlatok szemléletét." (12. o.)

Az így megfogalmazott érdeklődés egyben meghatározza a vizsgálat tárgyának kereteit is: mindazon mozzanatok feltárása tartozik ide tehát, amelyek meghatározzák a mai magyar szervezési-szervezeti elméletet és gyakorlatot. Ezek adják azokat a szálakat, amelyekből a kötet szövete szövődik: a polgári társadalmak szervezeti megoldásai, ezek változásai és elméletei, a marxizmus elméleti hagyatéka, gyakorlati produktumai, illetve a mai magyar társadalom szervezeti képének ismertetése-elemzése. Ezek mögöttes tartományában, szemléleti igényként jelenik meg a szervezet ontológiai felfogása: az, hogy a szervezettség az ember társadalmi létének szükségszerű velejárója, a kooperáció formájának objektiválódása, s mint ilyen, a reprodukciós folyamatok egyre bonyolultabbá válásával nem kiiktatandó, hanem fejlesztendő; a marxista elmélet és gyakorlat célja éppen azon formák kidolgozása, amelyek működési elveik folytán az ember szolgálatát, a nembe-

Szabó Miklós egyetemi adjunktus, MNE Állam- és Jogtudományi Kar (Miskolc).

li lényeg kibontakoztatását biztosítják.

A közvetlen elemzési tárgyból következhet a mű vezérmotívuma: a „gyárszerű" szerveződési forma általános érvényesülésének kimutatása. „Alaptételünk szerint: a kapitalista ipari termelés folyamatában létrejövő és fejlődő gazdasági szervezet (munkaszervezet) az a strukturális forma, az a ‚kemény' magatartásirányítási eszköz, amely két évszázada biztosította az európai társadalmakban az emberi racionalitás érvényesülésének legjobb lehetőségeit." (11. o.) E tétel fölöttébb alkalmas a munka egységességének megteremtésére, hiszen egyformán jelen van a marxizmus klasszikusainál, a polgári elméletekben (különösen Webernél), s a racionális szervezetek mindkét rendszerbeli gyakorlatában. Erre futnak ki tehát a kötet részelemzései, s ehhez képest érdemtelenül kevés helyet kap a társadalmi szerveződésmódok történeti és analitikus elemzése, az alternatív formák számbavétele. Így ezen — a klasszikus kapitalizmusban kiteljesedett — szervezeti ideáltípus és az erre koncentráló elméletek teszik ki az elemzés zömét, szükségképpen a múltra tekintve ezáltal.

Az explicit elméleti alapvetés és fogalomtisztázás hiányában is rögzíti a szerző a szervezetekre vonatkozó felfogásmódját. A strukturális funkcionalizmus (Parsonsra, Luhmannra stb. visszavezethető) megközelítésmódját fogadja el (vö. pl. 47. o.), amely szerint a társadalmi rendszeren belül a szervezet alrendszert képez. E szemlélet a funkció felől közelít a struktúrához, s a szervezet (látens és manifeszt) funkcióit, illetve diszfunkcióit kutatja, — mindig a társadalmi egész fennmaradásához, alkalmazkodó képességéhez viszonyítva. A másik, formális elméletekként ismert felfogás (Weber, Taylor, Fayol stb.) szerint a (bürokratikus) szervezet történetileg kialakult keret, forma, amely — ha már kialakult — bármely tartalmú emberi cselekvés szervezésére alkalmas. A cél itt a szervezeti forma ideáltípusának kidolgozása, s az ettől való tényleges eltérések okainak és következményeinek feltárása. A „gyárszerű" szervezeti forma (korunkban és térségünkben) általános érvényének tétele ez utóbbi elemzési módot és az ehhez illeszthető elméletek közvetítését vonja maga után. Ekkor jelenhet meg a gyár mint a társadalom modellje, nem csupán mint annak egyik részstruktúrája; még akkor is, ha a társadalom alatt csak az annak irányítását-szervezését ellátó szervezetrendszert értjük, mint a funkcionális alrendszerek egyik vetületét.

A kötet négy fő részre és azon belül tíz fejezetre tagolódik. Az első rész (A XX. századi gyárszerű szervezet és annak európai társadalmi-történeti típusai) bontja ki a gyárszerű szerveződés általános modelljét történeti kialakulásában. Az alaptétel érvényességét igazolja a munkásmozgalom szervezeti jövőképét vázoló indítás. A termelési viszonyokhoz, mint alaphoz csatlakoztatható a gyár, mint társadalmi alapintézmény, míg a felépítményhez az „iroda" a társadalomban és a gyárban is. A gyárak, üzemek komplex társadalmi viszonyrendszerek színterei, ezek képezik a politikai rendszer szervezeti alapját is a munkásmozgalomban: a szakszervezetek, munkásegyesületek, munkáspártok az üzemi elv szerint szerveződnek. Az elv általános érvényét frappáns Lenin-idézet támogatja: „Az egész társadalom egy iroda és egy gyár lesz, ahol egyenlő a munka és egyenlő a fizetés." A folyamat — mint eldologiasodás — a polgári társadalmakban bomlik ki, a kalkulálhatóság és racionalizálás igényének eleget téve. Az ennek megfelelő szervezeti formák — a gyár és az iroda — modell-értékében Weber és Lenin felfogása összecseng: ezek magyarázzák a modern állam szervezeti formáját is.

Maga a modell három strukturális szintre tagolódik: *1.* az irányítás, döntés, vezetés, politika szintjére; *2.* az igazgatás, vezetés, menedzselés szintjére; és *3.* a konkrét megvalósító, alakító-alkotó munka szintjére. E szintek piramisszerűen rendeződnek el; az igazgatás szintjén belül elkülönül (horizontálisan) a funkcionálisfejlesztő, az institucionális-támogató és az ágazati igazgatás. E modell adja a későbbiekben az elemzések szerkezetét, a társadalom és annak alrendszerei tekintetében egyaránt.

A szervezés iránti igény megjelenésének és a három európai fejlődési típusának frappáns összefoglalását találjuk a II. fejezetben. Az alapvető eltérés az angolszász és a kontinentális (francia, német) fejlődési út között mutatkozik. Az előbbi, liberális típust a polgári társadalom elsődleges és másodlagos társas szervezeti rendszerének dominanciája és autonómiája jellemzi, amely mellett ha ki is alakult a bürokrácia, az mindvégig erős társadalmi kontroll alatt állt. A kontinensen viszont éppen a polgári társadalom megrekedt fejlődése folytán ez az elensúly hiányzott, s ez talajt teremtett a racionális-formális bürokratikus formáknak és eljárásoknak, a bürokrácia túlterjeszkedésének és a társadalom fölé kerülésének. Ez fokozottan, a feudális formáktól is terhelten érvényes Kelet-Közép-Európára, ahol ezért a bürokratikus szakszerűség sem érvényesülhetett, hanem a szakképzetlen és drága közigazgatás alapvetően rendészeti jelleggel szerveződött meg, a nyers állami, erőszakra támaszkodva. Lényegében ez jellemezte Magyarországot is, a taylorizmus hatására megkísérelt — eleve kudarca ítélt — racionalizálási törekvésekkel. Az ismert módon a felszabadulás sem hozott közvetlen változást, hiszen a közigazgatás az erőltetett felzárkózás, a centralizálás és a voluntarizmus szolgálatába kényszerült. Csak a hatvanas évektől nyerhetett teret a formális-racionális szemlélettel szemben a társadalomtudományokra, a szociológiára alapozó szervezéstudomány — különösen Erdei Ferenc munkássága nyomán.

A második rész (A közvetlen alakító-alkotó munka szervezéstudományai) a gyárszerű szerveződési forma kialakulását és változásait taglalja az alapmodell legalsó szintjén: a termelésben, az oktatásban és a kutatásban; a polgári és a szocialista (magyar) viszonyok közt. A folyamatból Taylor és a taylorizmus (illetve fordizmus) szerepe emelkedik ki. A szerző azt bizonyítja, hogy mindhárom területen — ha módosulásokkal is — alkalmazható a gyárszerű modell. Részletesen ismerteti az oktatási intézmények és kutatóintézetek („a tudomány és technika gyárai") magyarországi intézményrendszerét, szabályozási, irányítási és igazgatási rendszerét, illetve ezek hiányosságait, diszfunkcióit.

A harmadik rész (Az igazgatási szervezés fő területei: a vállalat (intézet) és a modern állam) témája: a szervezés részeként felfogott, azonban éppen a formális-racionális szervezettség miatt kiemelkedő terület, az igazgatás. E fejezetek is a modern igazgatás kialakulásának (a polgári és szocialista társadalmakban) és e folyamat tudományos megjelenítésének szálaiból szövődnek. A két alapvető igazgatási terület: a magánigazgatás és a közigazgatás, továbbá a bürokrácia diszfunkcióinak, kritikájának tudományos megfogalmazása az egyes fejezetek tárgya. A magánigazgatás az a történetileg elsőként kialakult terület, amely a modern igazgatási formákat és ezek tudományos megfogalmazását

kitermelte. Weber mellett Fayol tevékenységével, s a nyomán kialakuló ún. departmentalizációs irányzattal ismerkedhetünk itt meg részletesebben. Ez az autonóm magánviszonyok angolszász tapasztalatait hasznosítja, de az állami bürokrácia francia talaján sarjadt ki.

A „szervező állam" típusainak felvázolása a már ismert eltéréseket mutatja az igazgatás területén is: az angolszász társadalmi-korporációs (közigazgatás nélküli) típus áll szemben a francia—német bürokratikus típusú állammal (amelynek a gyárszerű állam kibontakoztatása köszönhető). Ez utóbbiból származtatható Kelet-Közép-Európa államigazgatási típusa, amely a történelmi előzményt jelenti a szocialista társadalmak számára. A bürokráciakritikák közül Crozier nézetei nyernek ismertetést, s itt fogalmazódik meg az a tétel (ami egyben magyarázhatja e kritikák viszonylagos elnagyolt ismertetését), hogy — térségünkben — sokszor nem a bürokrácia diszfunkciói jelentik a legnagyobb veszélyt, hanem éppen az, hogy nem fejlődhettek ki és nem érvényesülhettek a bürokratikus szakszerűség feltételei. A bürokráciakritikák egyébként a racionális értékekkel szembenálló szervezeti érdekek, a centralizáció túlhajtása és a társadalmi kontroll hiánya, a bürokratikus működés által teremtett hiány, illetve a szervezeteken belüli informális kapcsolatok jelenségei mentén fogalmazódnak meg.

A negyedik rész (Napjaink fő állami és társadalmi politikai mechanizmusai) végül a társadalomirányítás szervezeti aspektusait, tehát a társadalomra alkalmazott szervezeti modell „csúcsát" vizsgálja (míg az előző részt az alatta lévő, közvetítő igazgatási szférát). E területen a gyárszerűség kialakulása a modern politikai tömegpártokra vezethető vissza. Ezek képezték a parlamentarizmus kritikájának és meghaladásának bázisát (először Franciaországban). Az állami igazgatási funkció nagy áttörése a gazdasági világválsághoz, s a nyomán megteremtett jóléti államhoz köthető. A szocialista berendezkedés számára a mintát a Párizsi Kommün, a gyakorlatot a szovjetek, a meghaladandó torzító redukciót a sztálini „hajtószíj"-elmélet jelenti.

A tömegpártok által hozott változás lényege az, hogy az érdek érvényesítése tulajdoni alapról hatalmi alapra helyeződött át, s elkülönült a pártbürokrácia. Weber (az Egyesült Államokban tapasztaltak alapján) már 1904-ben megfogalmazta a pártokra vonatkoztatott „politikai üzem" koncepcióját. A marxizmus számára is általánosíthatóan Gramsci ismerte fel (nem előzmények nélkül) a pártok tagolódását három szintre: a pártok tömegére, bürokráciájára és vezérkarára. E felosztás megfelel a gyárszerű modell e kötetben érvényesített tagolásának is. A „pártüzem" elvei szerint — a polgári társadalmak pártjaitól alapvetően eltérően és következetesebben — szervezte meg Lenin az újszerű, szorosan szervezett kommunista pártot. Végezetül említést tesz a szerző az ún. mozgalmi típusú szervekről, amelyek éppen abban térnek el a pártoktól, hogy a gyárszerű formák sokkal kevésbé alkalmazhatók rájuk, mert az a lényegüket jelentő öntevékenység és önszerveződés ellen hat.

A mégoly vázlatos ismertetésből is kitetszik, hogy a kötet valóban teljesíti vállalt feladatát: a szocialista szervezési elmélet és gyakorlat szemléletének bővítését, sőt, a gyárszerűség modelljével általánosan alkalmazható szervezeti magyarázó elvet nyújt. Ajánlható ezért e könyv a szervezés és igazgatás területén dolgozóknak, e tudományok művelőinek, de az érdeklődőknek is — még ha más és más okból és hangsúlyokkal is. Ami kritikaként megfogalmazható, az sem a kötetben foglaltakra vonatkozik, hanem éppen azt fájlaljuk, ami abból — nyilván a terjedelmi korlátok kényszere folytán — kimaradt. Így különösen az elméleti-fogalmi alapvetést, a gyárszerű szerveződésmóddal párhuzamos vagy azt meghaladó társas szerveződésmódok ismertetését, a belső mikrostrukturális-informális viszonyok és ezek szervezetre gyakorolt hatásának elemzését. Ezek felé is kiindulási pontot ad viszont a kötet közel 30 oldalas irodalomjegyzéke, illetve az elemzések során tett nagyszámú hivatkozás és utalás. Örömmel fogadhatjuk és haszonnal forgathatjuk Szentpéteri István új — imponáló és elgondolkoztató — kötetét.

Wiener A. Imre

10 éves a Bűnügyi Tudományok Nemzetközi Intézete

Az évforduló alkalmából a Siracusa-i Intézet kötetbe foglalta össze eddigi tevékenységét. A kötet tartalmaza az olasz köztársasági elnöknek, az ENSZ főtitkárhelyettesének és az Európatanács főtitkárának ez alkalomból írt üzenetét. A kötet Bevezetőjét P. Bouzat professzor, az Intézet elnöke írta, aki felevenítette az alapítás körüli és az azóta eltelt időszak eseményeit, méltatta az Intézet alapításában és működésében közreműködő személyiségek érdemeit. Az Intézet tudományos tevékenységét M. Ch. Bassiouni professzor, az Intézet dékánja ismerteti.

Az Intézet megalapításakor a működési körét és tevékenységének jellegét illetően két alternatíva közül lehetett választani. Az egyik hosszabb (3—6 hónapos) speciális képzés, posztgraduális oktatás bevezetését javasolta. A másik nemzetközi értekezletek, konferenciák, rövidebb szemináriumok, tudományos tanácskozások megrendezésében látta az Intézet tevékenységét. Ez utóbbi megoldást fogadták el, s ennek alapján az Intézet tevékenységének három formája alakult ki: nemzetközi, nemzeti (hazai) és körzeti (szicíliai).

A nemzetközi kategóriában évenként háromféle tudományos programot szerveznek rendszeresen: nemzetközi szemináriumokat elméleti és gyakorlati szakemberek számára, nemzetközi szakértői konferenciákat és szakértői bizottsági értekezleteket. A nemzetközi szemináriumok általában egyhetesek, körülbelül ötven résztvevővel, témájukat az Intézet dékánja határozza meg az Intézet Igazgatótanácsának jóváhagyásával. A szakértői konferenciákkal kapcsolatban ki kell emelni, hogy a négy nemzetközi társaság (Nemzetközi Büntetőjogi Társaság, Nemzetközi Kriminológiai Társaság, Nemzetközi Társadalomvédelmi Társaság, Nemzetközi Pönológiai Alapítvány) két alkalommal is felhasználta ezt a fórumot arra, hogy közös konferenciát szervezzen. A szakértői bizottsági értekezletek feladata, hogy fontos nemzetközi szervezetek, elsősorban az ENSZ számára anyagokat készítsen. Ezzel kapcsolatban az évkönyv hangsúlyozza, hogy az Intézet az egyetlen a világon, amely erre a feladatra vállalkozott, s az eredmény hat nemzetközi egyezmény tervezetének elkészítésében öltött testet.

Az Intézet tízéves tevékenységét összesen 56 tudományos rendezvény reprezentálja, amelyeken mintegy 3000 személy vett részt 73 országból és 193 egyetemről, s az Intézetnek 30 nemzetközi szervezettel van kapcsolata. A tudományos eredményeket az

---

Wiener A. Imre tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet (Budapest).

ÁRA: 55,— Ft

Intézet 36 kiadványban angol, francia és olasz nyelven hozzáférhetővé tette. A magyar büntetőtudományok és az igazságszolgáltatás szakembereit 20 résztvevő képviselte az Intézet nemzetközi rendezvényein.

Az Intézet létrehozását a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) határozta el, s a szicíliai helyi hatóságoknak köszönhető, hogy az elképzelés valóra vált. Az Intézet dékánját és ügyvezető igazgatóját az AIDP választja. Az Intézetet Igazgatótanács vezeti, amelybe 16 tagot 5 évre az AIDP választ, 9 személy pedig az olasz szervek képviselője. A jelenlegi Igazgatótanácsnak e sorok írójának személyében magyar tagja is van.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 759-011/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Dobó József igazgató. 85-3448. Szeged, 1980. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI). Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

HU ISSN 0021—7166 **INDEX 25422**

XL. új évfolyam 12. szám Budapest, 1985. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

Mavi Viktor

Az emberiség közös örökségének elve a mai nemzetközi jogban: jogszabály avagy filozófia?

Társadalmilag, gazdaságilag, politikailag egyaránt olyan mozgalmas korban élünk, amilyet az emberiség eddig nemigen élt át, s a jogfejlődés változó arculatát is csak nehezen tudjuk figyelemmel kísérni. A jogtudomány minden területén — legyen az belső avagy nemzetközi jog — egyre gyakrabban találkozhatunk bizonyos jogi meglepetésekkel. Ilyen váratlan eseményként lehet elkönyvelni az emberiség közös öröksége elvének megjelenését a mai nemzetközi jogban. Ha meg akarjuk érteni az új jelenségeket, azokat nem szabad elszigetelt esetekként kezelni, tudnunk kell figyelő szemmel nézni az általánosításokra, az új fogalmak mögött rejlő társadalmi mozgásokra, vagyis először azt az alapot kell megismernünk, amire azok épülnek.

Az általunk vizsgált fogalom kialakulása a nemzetközi jogtudományban és megjelenése az egyes nemzetközi jogi dokumentumokban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozásának lényeges megváltoztatására irányuló koncepcióval, az Új Nemzetközi Gazdasági Renddel függ össze, annak egyik alapelvét alkotja. Ismeretes, hogy az új világgazdasági rendre vonatkozó elképzelések, ideértve az új normatív szabályozási elveket is, elsősorban a fejlődő országoktól származnak, ami a nemzetközi kapcsolatokban jelentősen megnövekedett politikai súlyukat tükrözi. Az említett országcsoport által szorgalmazott alapelvekre, különösen azok normatív vonatkozásaira, nem fordítottak kellő figyelmet sem a fejlett tőkés országok, sem a szocialista országok jogirodalmában. Teljes mértékben jogos az a megállapítás, hogy az új alapelvek „kidolgozásában, kiformálásában a szocialista világnak nem volt kezdeményező szerepe".[1] Az erősen erkölcsi töltetű elveket a kezdeti időszakban (1974—1978) meg sem próbálták behatóan tanulmányozni, azok ellen fellépni, úgymond, méltatlan lett volna, s egy új igazságosabb világgazdasági rend létrehozása lehetőségének eufórikus hangulata szinte mindenkit magával ragadott. A problémák akkor kezdődtek, amikor már a nemzetközi jogi dokumentumokban is rögzített elvek — a méltányosság, a szolidaritás, a részvételi egyenlőség, a javak igazságos nemzetközi elosztásának, az emberiség közös örökségének elve — gyakorlati megvalósítása, értelmezése került napirendre. Nemcsak a fejlett tőkés országok, de a szocialista országok is hirtelen ráeszméltek arra, hogy az elfogadott elveket a fejlődő országok nem éppen az ő elképzeléseiknek megfelelően értelmezik. Jellemző példáját adják ennek a felismerésnek az emberiség közös öröksége elvének kapcsán kialakult vitás nézetek. Az elv mögött húzódó érdekek nem kellő időben történő tisztázása ahhoz a paradox helyzethez vezetett, hogy a több nemzetközi jogi dokumentumban rögzített elvet a tőkés országok a „nyugati demokráciát veszélyeztető", a „szabad vállalkozás filozófiáját aláásó szocialista" koncepciónak[2], míg a szocialista országbeli szerzők tanulmányaikban a „burzsoá szerzők által kitalált" fogalomnak nyilvánították.[3]

Az elv mint általános keretnorma látszatra egyszerű és szimpatikus alapeszmén nyugszik: a nemzeti fennhatóság alá nem tartozó és mindenki által hasznosítható bizonyos javakat, kincseket (nyílt tenger természeti kincsei, égitesteken található erőforrások), valamint egyes általános jelleggel bíró értékeket (kultúra, technológia) az emberiség közös örökségének kell nyilvánítani, amely az egész emberiséget illeti meg, s a szóban forgó javak és értékek felhasználása

Mavi Viktor jogi csoport munkatársa, Országgyűlési Könyvtár (Budapest).

[1] Ld.: *Hollai* Imre: Az új nemzetközi gazdasági rendre vonatkozó dokumentumok tíz éve. Külpolitika, 1984. No. 4. 95. old.

[2] Ld.: Law of the Sea. U. S. Policy Dilemma. Eds. Oxman B. H. — Caron, D. D. — Buderi, Ch. L. O. Institute for Contemporary Studies, San Francisco, 1983. 56—57. old.; Hacket, T. — Savage, E. A. — Leister, V. — Lephart, J. V. — Miller, A.: Report on the Proposed Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies. Jurimetrics, 1983. No. 3. 270—273. old.

[3] *Lazarev*, M. I.: Teoreticseszkie voproszi szovremennogo mezsdunarodnogo morszkogo prava. Nauka. Moszkva, 1983. 169. old.

csak az emberiség engedélyével történhet. Az elv tetszetős öltözete mögött azonban vonzónak egyáltalán nem mondható jelenség húzódik meg, éspedig a világgazdasági rendszer válságának strukturális jellegű elemei. A fejlődő országoknak nem sok időre volt szükségük, hogy felismerjék a nemzetközi gazdasági realitásokat: az egyre nagyobb méreteket öltő interdependencia korszakában a politikai szuverenitás és a gazdasági függetlenség (gondolunk itt a 60-as évek nacionalizálási kampányaira) nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket, formálisan független nemzeti gazdaságuk szorosan kapcsolódik a fejlett országok gazdaságához, az egységes világgazdasági rendszerben gazdasági erejük nagyon is korlátozott. Ugyanakkor azt is felismerték, hogy a birtokukban levő egyetlen reálisan használható „fegyver": számszerű fölényük a mai heterogén világközösségben. A 70-es évek közepétől a nemzetközi fórumokon egyre gyakrabban vették igénybe ezt az eszközt annak érdekében, hogy bizonyos nemzetközi normatív kereteket biztosítsanak elképzeléseiknek. Ezen eszköz használatának köszönhető az emberiség közös öröksége elvének nemcsak megszületése, de „dédelgetése" is.

A kifejezés megjelenésének pontos idejét ma már nem lehet egyértelműen meghatározni. Egyesek szerint már az 1958. évi genfi tengerjogi egyezmény kidolgozása során is utaltak rá, mások viszont első szereplését a tengerek és óceánok természeti kincseinek hasznosítására vonatkozó 1967. évi máltai javaslattal kapcsolják össze, amelyben kifejezetten arról volt szó, hogy „itt az ideje annak, hogy a tenger- és óceánfenék az emberiség közös örökségének nyilvánítassanak".[4] A tengerjogi kérdésekkel foglalkozó különböző nemzetközi konferenciákon Málta képviselője, Arvid Pardo, a későbbiekben gyakran használta ezt a kifejezést, s ezért többen őt tekintik a fogalom szülőatyjának. Természetesen ennek nincs komolyabb jelentősége, de annak már igen, hogy a fogalom a későbbiek során az ENSZ által elfogadott több fontosabb dokumentumban is elismerést nyert[5]. Ez egyes vélemények szerint azt jelenti, hogy a fogalmat a mai nemzetközi jog általánosan elismert elvének kell tekinteni.[6]

A fogalom tartalmát az elfogadott dokumentumok alapján úgyszintén nem lehet konkrétan meghatározni, mivel azok csak nagy általánosságokban szólnak róla. A fogalom körüli komolyabb viták elsősorban a tengerjog újra kodifikálása és a Hold valamint más égitestek jogi helyzetének megállapítása során merültek fel. Mint ismeretes, az ENSZ égisze alatt folyó kodifikációs tevékenység bizonyos eredménnyel járt mindkét kérdés vonatkozásában: mind a tengerek, mind a Hold és más égitestek jogállásáról nemzetközi szerződés született.[7] Nem véletlenül használtuk a „bizonyos" kifejezést, mivel mindkét egyezmény végleges szövegével szemben komoly fenntartások hangzottak el, így azok életbe léptetése a közeljövőben aligha várható.

Nos, a két egyezmény szabályaiból le lehet vonni néhány általános következtetést az emberiség közös örökségét illetően. Először, a szóban forgó területeket nem lehet *okkupálni, kisajátítani* (Hold-szerződés 11/2/. cikke, Tengerjogi Egyezmény 137/1/ cikke). Másodszor, az ott található *természeti kincsek, javak* úgyszintén nem sajátíthatók ki, nem képezhetik *egyetlen állam tulajdonát sem* (Hold-szerződés 11/3/. cikke, Tengerjogi Egyezmény 137/1/ cikke). Harmadszor, a területen található természeti kincsek, javak kitermelése, felhasználása, elosztása e célból létrehozott *nemzetközi szerv (mechanizmus) által történik,* mely széles körű engedélyezési-felügyeleti jogkörrel rendelkezik (Hold-szerződés 11/5/. cikke, Tengerjogi Egyezmény 136/3/. cikke). Negyedszer, a kitermelt javakból *méltányos juttatásban kell részesíteni mindenkit* (Hold-szerződés 11/6/, Tengerjogi Egyezmény 140/1/ és 150. cikke); tehát a javakat az emberiségnek mint egésznek hasznára kell fordítani, vagyis azok nemcsak a szerződésben részes államokat illetik meg. A Tengerjogi Egyezmény 140. cikke egyértelműen kiemeli, hogy az adott területen folytatott tevékenység során azon népek érdekeire, szükségleteire is figyelemmel kell lenni, amelyek még nem léptek a teljes önállóság útjára. Ötödször, az adott területeket és az ott található természeti kincseket, javakat kizárólag *békés* célokra lehet felhasználni (Hold-szerződés 3. cikke, Tengerjogi Egyezmény 141. cikke).

Ha az államok területi felségjogán kívül álló ún. nemzetközi területek jogi helyzetét a 70-es évek előtti, illetve az Új Nemzetközi Gazdasági Rend normatív szabályozásának létrehozását célzó újkeletű dokumentumok alapján vizsgáljuk, akkor egy nagyon lényeges különbségre szükséges felhívni a figyelmet. A korábbi dokumentumokban elsősorban a vonatkozó területek mindenki általi szabadon használhatóságra, azok okkupálásának és az egyes államok általi kisajátításának tilalmára helyezték a fő hangsúlyt. Vagyis a res communis omnium usus elv érvényesítése volt az elsődleges. A napjainkban megfigyelhető szabályozási törekvések egészen más irányba mutatnak: az alapvető szempont nem a területek jogi helyzetének meghatározása, hanem az ott található természeti kincsek, javak kitermelése, felhasználása, nemzetközi elosztása. Más szóval, a nemzeti felségjogokon kívül eső területek *javain* van a fő hangsúly.

Ezen szabályozási irányzat kialakulása nem véletlenszerű jelenség a nemzetközi jogban, kiváltó okai különböző jellegűek, elsősorban tudományos-műszaki eredetűek és világpolitikai vonatkozásúak. A tudományos-műszaki fejlődés következtében az egyes fejlett országok már a közeljövőben jelentős mennyiségű

[4] Ld.: U. N. Doc. A/6695, (1967)

[5] A tengerfenék jogi helyzetének elvi kérdéseit rögzítő 1970. évi ENSZ-nyilatkozat kimondta, hogy „a nemzeti joghatóságon kívül eső tenger- és óceánfenék, valamint annak altalaja és az ott található ásványi kincsek az emberiség közös örökségét képezik". (Ld.: U. N. Doc. A/Res.) 2749, (1970)). Az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről szóló 1974. évi Charta 29. cikke szó szerint megismételte a fenti tételt. (Ld.: G. A. Res./3281, (1974)). A tenchnológiai transzfer magatartás-kódexének kidolgozása során a fejlődő országok tervezetének preambuluma a technológiát „az emberiség egyetemes örökségének" részévé nyilvánította. (A tervezet szövegét ld.: International Legal Materials, 1978. No. 2. 463. old.). Az 1979. évi Hold-szerződés 11/1/. cikke leszögezi, hogy a „Hold és annak természeti kincsei az emberiség közös öröksége". Az 1982. évi Tengerjogi Egyezmény 136. cikke szerint a „Terület (tenger és óceánfenék — M. V.) és annak kincsei az emberiség közös öröksége".

[6] *Pardo,* A.: The Common Heritage of Mankind. Development, 1983. No. 2. 7. old.; *Wolfrum,* r.: The Principle of the Common Heritage of Mankind. Zeitschrift für Auslandisches Öffentliches Recht und Völkerrecht, 1983. No. 2. 336. old.

[7] Az államoknak a Holdon és más égitesteken történő tevékenységét az 1979. évi egyezmény rögzítette (ld.: U. N. Doc. A/34/664, 12 November 1979); az ENSZ új Tengerjogi Egyezményének szövegét 117 állam írta alá 1982. december 10-én (ld.: U. N. Doc. A/Conf. 62/122 of October 7).

P 2 r 90

XL. új évfolyam 12. szám Budapest, 1985. december hó

10

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat

TARTALOM

MAVI VIKTOR
Az emberiség közös örökségének elve a mai nemzetközi jogban: jogszabály avagy filozófia? 673
BRUHÁCS JÁNOS
A nemzetközi környezetvédelmi jog néhány problémája 679
TARDA PÁL
Néhány elvi megfontolás a házassági bontóper újraszabályozásának előkészítő munkálataiban 685
BARABASEV, G. V.—SEREMET, K. F.
A szovjet szocialista köztársaságok szövetségének alkotmánya és a tanácsok fejlesztésének elméleti problémái 692
RYBICKI, MARIAN
Alkotmányi változások a népi Lengyelországban 698
KAISER, JOSEPH
A weimári alkotmány és a német államtan alakulásának tendenciái 704
VARGYAI GYULA
A politikai és a jogi döntésmechanizmus kapcsolatrendszeréről a két háború közötti Magyarországon .. 708

Szemle

FICZERÉNÉ, SIRKO ALEXANDRA
A családjog fejlődés Csehszlovákiában 713
MILORAD, JOSIPOVIC
A dolgozó munkaviszonya felfüggesztésének intézménye a jugoszláv munkajogi elméletben és gyakorlatban 719

Jogirodalom—Jogélet

HALMAI GÁBOR
Konferencia a gazdasági jogról 721
TIMORÁNSZKY PÉTER
A környezetvédelem nemzetközi jogi védelme 723
CSIZMADIA ANDOR
Új osztrák—magyar vonatkozású jogtörténeti könyvek 725

P 74190/986

СОДЕРЖАНИЕ: *Виктор Мави*: Принцип общего наследства человечества по современному международному праву: правовая норма или философия? — *Янош Брухач:* Некоторые проблемы международного природоохранительного права. — *Пал Тарда:* Некоторые принципиальные решения в подготовительных работах нового регулирования рассмотрения дел о расторжении брака. — *Г. В. Барабашев — К. Ф. Шеремет:* Конституция СССР и теоретические проблемы развития Советов народных депутатов. — *Мариан Рибицки:* Конституционные изменения в народной Польше. — *Йозеф Кайзер:* Веймарская Конституция и тенденции развития учения о государстве в Германии. — *Дьюла Вардьаи:* О системе связей в механизме принятия политических и юридических решений в Венгрии между двумя мировыми войнами. — *Обзор: Александра Ширко-Фицер:* Развитие семейного права в Чехословакии. — *Йосипович Милорад:* Институт прекращения трудового отношения в теории и практики трудового права в Югославии. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Габор Халмаи:* Конференция по вопросам хозяйственного права. — *Петер Тиморански:* Международно-правовая охрана окружающей среды. — *Андор Чизмадиа:* Новые историко-правовые книги в Австрии, касающиеся также венгерской истории.

INHALT: Viktor Mavi: das Prinzip der gemeinsamen Erbe der Menscheit im heutigen Völkerrecht: Rechtsnorm oder Philosophie? — *János Bruhács:* Einige Probleme des völkerrechtlichen Umweltschutzes. — *Pál Tarda:* Einige theoretische Überlegungen in Zusammenhang mit den Vorbereitungen der Neuregelung des Ehescheidungsprozesses. — *G. V. Barabusev—K. F. Scheremet:* Die Verfassung der UdSSR und die theoretische Probleme der Weiterentwicklung der örtlichen Räte. — *Marian Rybicki:* Verfassungsrechtliche Veränderungen is Polen. — *Joseph Kaiser:* Die weimarer Verfassung und die Tendenzen der deutschen Staatslehre. — *Gyula Vargyai:* Über das Wechselverhältnis zwischen das politische und rechtliche Enstscheidungsmechanismus in Ungarn zwischen den beiden Veltkriegen. — *Rundschau: Frau Ficzere, Alexandra Sirko:* Die Entwicklung des Familienrechts in der Tschechoslowakei. — *Josipovic Milorad:* Die Institution des Suspendierens des Arbeitsverhältnisses in der Tehorie und Praxis von Jugoslawien. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben: Gábor Halmai:* Konferenz über das Wirtschaftsrecht. — *Péter Timoránszky:* Völkerrechtlicher Schutz der Umwelt. — *Andor Csizmadia:* Neue rechtshistorische Bücher in Österreich über Ungarn.

CONTENTS: Viktor Mavi: The principle of common heritage of mankind — a legal rule or a philosophy in modern international law? — *János Bruhács:* Some problems of international enviromental law — *Pál Tarda:* Considerations of principle in the re-drafting work concerning diverce — *G. V. Barabashev—K. F. Sheremet:* The constitution of the Union of Soviet Socialist Republics and the thesretical problems of the imprevement of the system of councils — *Marian Rybicki:* Changes in the constitution of People' s Polnad — *Joseph Kaiser:* The Weimar constitution and the trends of German theory of state — *Gyula Vargyai:* On the relations between the mechanisms of decision of politics and law in Hungary between the two world wars. *Review. Mrs. Ficzere, Alexandra Sirke:* The development of family law in Czechoslovakia — *Milorad Josipovic:* The institution of the pending of the labour relation of the worker in the Yugoslav theory and practice of labour law. *Legal life — legal literature. Gábor Halmai:* Conference about economic law — *Péter Timoránszky:* Pollution control in international law — *Andor Csizmadia:* New books of legal history in Austria with references to Hungary.

javakra tehetnek szert azáltal, hogy technikai-technológiai fejlettségük lehetővé teszi számukra a nemzeti főhatalmuk alá nem tartozó területek javainak, természeti kincseinek kitermelését és kisajátítását. Technológiai előnyük ahhoz vezethet, hogy de facto csak ők képesek ezen javak kitermelésére és az ezzel járó előnyök élvezésére. Ugyanakkor a világ országainak jelentős része — elsősorban a fejlődő országok — a belátható időn belül erre nem lesz képes. Az utóbbiak annak érdekében, hogy ezt a számukra kedvezőtlen helyzetet valamiképpen ellensúlyozzák, politikai súlyukat vetették latba, s egy olyan nemzetközi normatív szabályozás elfogadását szorgalmazták, amely kiküszöbölné technikai elmaradottságukat, biztosítaná aktív részvételüket a szóban forgó javak hasznosítási-elosztási elveinek meghatározásánál. Ezt pedig csak úgy lehetett elérni, ha ezen javakat az emberiség közös örökségének nyilvánítják, s ha azok hasznosítására és elosztására egy olyan intézményesített nemzetközi mechanizmust hoznak létre, amely az államok szuverén egyenlőségének, az „egy állam — egy szavazat" elvén alapul (ld. például a Tengerjogi Egyezmény 157/3/, valamint 159/6/ cikkét). Figyelembe véve a fejlődő országok számszerű fölényét, egy ilyen megoldás minden bizonnyal kedvező feltételeket biztosíthat számukra a döntéshozatali mechanizmusban.

A fejlődő országok a fenti okokból kifolyólag mindenáron meg akarták akadályozni, hogy a nyílt tengerfenék jogállása hasonló legyen magának a nyílt tengernek a jogi helyzetével, vagyis hogy az es communis omnium usus legyen. Ez érthető is, hiszen annak mindenki által szabadon használható területté való nyilvánítása azt eredményezte volna, hogy csak a technológiailag legfejlettebb országok lennének képesek a kitermelhető ásványi kincseket hasznosítani. Egy, a nemzetközi jogban korábban használt elv, az ún. res nullius felélesztése szintén a fejlett országoknak kedvezett volna, mivel az uratlan területen található javak azokat illetik meg, akik felfedezték és effektíve birtokukba veszik az uratlan területen található javakat. A tengerfenék kincseit illetően a közeljövőben erre csak a fejlett országok lesznek képesek. Ezért az óceán- és tengerfenék és az abban rejlő ásványi kincseknek jogi helyzetéről végül is egy teljesen új elv jelent meg, az emberiség közös örökségének elve, minek következtében a *tengerfenék, valamint a felette elhelyezkedő tenger jogi természete lényegesen eltér egymástól.* Ennek az új elvnek az elfogadását elsősorban a fejlődő országok szorgalmazták, azok érdekvédelmi követeléseivel van összefüggésben és nem a tőkés országok által kreált fogalom, mint ahogy azt Lazarev állítja a már említett tanulmányában. A világgazdasági problémák körül kialakult viták egyértelműen arra utalnak, hogy a fejlődő országok az elvet nem csak a világtengerek és a kozmikus térség jövőben hasznosítható javaira vonatkoztatják, hanem úgy értelmezik azt, mint a nemzetközi jog kialakuló általános normáját, melynek elismerését az államok közötti egyenlőtlenségek felszámolása, a fejlődő országoknak a fejlett országoktól való függetlenségének előmozdítása tesz szükségessége.[8]

A fogalom jogi szempontból is sok vitát váltott ki, tulajdonképpen minden részelemével kapcsolatban — „emberiség", „közös", „örökség" — elhangzottak bizonyos fenntartások. Egyesek kifogásolták, hogy az „emberiség" túlságosan általános fogalom.

Földünkön nem az „absztrakt emberiség" él, hanem konkrét, államilag szervezett népek, melyek az állami szuverenitásra továbbra is úgy tekintenek, mint a külső beavatkozás elleni védőpajzsra,[9] vagyis a szerző érveléséből arra lehet következtetni, hogy ez a elv valamilyen burkolt formában veszélyezteti, korlátozni próbálja az állami szuverenitást. Az államok szuverenitásának elvét, de a nemzetközi jog egyéb elveit is — ezt máskülönben a szerző is elismeri[10] — nem lehet abszolutizálni a kölcsönös függőség erősödésének korszakában; a mai nemzetközi kapcsolatokban a „melldöngető szuverenitás" elméletével nem sokra megyünk, a szuverenitás elvét rugalmasan kell értelmezni, a szuverén jogok egyeztetésére, az általános, a nemzeti érdekeken túlmutató globális szempontokat figyelembe vevő kompromisszumok elérésére kell helyezni a hangsúlyt.

Az „emberiség" kifejezés használata nem teljesen új jelenség a nemzetközi jog fogalmi rendszerében. Gondoljunk csak az „emberiség ellen elkövetett bűncselekmények" fogalmára, ami ellen annak idején nem voltak különösebb ellenvetések. A nemzetközi jog szemszögéből elgondolkodtatóbb azon kérdés vizsgálata, hogy ha az egyes nemzetközi jogi egyezmények értelmében bizonyos javak (örökség) az egész emberiséget illetik meg, akkor ez azt jelenti-e, hogy a nemzetközi jognak egy új alanya jelent meg, az emberiség, melynek érdekei különböznek a világ államai összességének érdekeitől. A kérdésre, legalábbis ami a jogalanyiságot illeti, a vizsgált dokumentumok nem adnak választ, de lényegében egyet lehet érteni azzal a véleménnyel, miszerint az emberiséget nem lehet a nemzetközi jog alanyának tekinteni.[11] Az „emberiség" szó használata egyáltalán nem jelenti azt, hogy a vonatkozó kérdések szabályozását az államok az emberiségre bízzák. Ez egyértelműen kiderül mind a Hold-szerződés, mind az új Tengerjogi Egyezmény rendelkezéseiből, melyekben a különböző országcsoportok érdekeinek méltányos egyeztetésén van a fő hangsúly. Wolfrum R. tanulmányában ennek alátámasztására meggyőző érveket hoz fel, amikor a Tengerjogi Egyezmény 137. és 157. cikkeit veti össze.[12] A 137. cikk ugyan kimondja, hogy „az összes jogok a Terület (tenger- és óceánfenék — M.V.) kincsei vonatkozásában az emberiséget mint egészet illetik meg, akit a Hatóság képvisel" (Tengerfenék-hatóság — M. V.), ugyanakkor a 157. cikk leszögezi, hogy a „Hatóság olyan szervezet, melyen keresztül a szerződésben részes államok szervezik és ellenőrzik a Területen folytatandó tevékenységet". Nehéz elképzelni az emberiség jogalanyiságát még abban az esetben is, ha az azt alkotó egyének (természetes személyek) jogalanyisága általánosan elismert lenne. Annak nincs elvi akadálya, hogy nemzetközi szerződések alapján az egyének bizonyos nemzetközi jogok és kötelezettségek hordozóivá váljanak, de a Földön élő emberek összességének jogalanyiságát bizonygatni eléggé meddő do-

[8] Ld.: *Pardo,* A.: i.m., 7. old.

[9] Ld.: *Lazarev,* M. I.: i.m., 172. old.

[10] Uo. 158. old.

[11] Ld.: *Dekanozov,* R. V.: O ponjatii „obscsee naszledie cselovecseszstva" v mezsdunarodnom morszkom prave. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1982. No. 9. 91. old.; *Wolfrum,* R.: i.m., 319. old.

[12] Ld.: *Wolfrum,* R.: i.m., 319. old.

log, hiszen a jogok és kötelezettségek gyakorlati megvalósítása közvetlenül az emberiség által — a nemzeti államok mai heterogén közösségében — nem egyéb mint illúzió. Az már inkább elképzelhető, hogy az emberiség érdekeit bizonyos területeken képviselő nemzetközi szervezetet (hatóságot, intézményt) nemzetközi jogalanyisággal ruházzák fel az államok. Azonban, mint ahogy azt a Tengerjogi Egyezmény példája is mutatja, az államok vonakodnak egy ilyen nemzetközi szervezetre bízni az emberiség érdekeinek (s főként, ill. annál inkább saját érdekeik) képviseletét. Sokan felteszik a kérdést: „hogyan lehet méltányosan és objektíven eldönteni, hogy mi is az emberiség érdeke?"[13] Ugyanakkor az ilyenféle „szervezeti" megoldás egyesek szerint végeredményben egy szupranacionális felügyeleti szerv létrehozását eredményezheti.[14]

A „közös" kifejezést is éles bírálatok érték mind a szocialista, mind a nyugati irodalomban. Lazarev azzal próbál érvelni ellene, hogy a tőkés országok érdekeit kifejező fogalomról van szó, hogy olyan paradox jelenségnek lehetünk szemtanúi, amikor a közös örökség fogalmát azok védelmezik, akik számára még a „kollektíva", és a „kollektív tulajdon" is ismeretlen intézmények.[15] Egyes amerikai szerzők pedig úgy vélik, hogy a „közös" szó használata nonsense-t jelent az adott esetben, mivel a tulajdon, a tulajdonjog fogalma eleve feltételezi mások kizárását az adott jogosultságok gyakorlásából, s így a közös tulajdon (örökség) ennek fogalmilag ellentmond.[16] Mindkét érveléssel szemben különböző ellenérveket lehet felhozni, de szerintünk mindenekelőtt azért alaptalanok, mert a „közös örökség" fogalma nem azonos a „közös" vagy „kollektív tulajdon" konstrukciójával, hiszen nem véletlen, hogy nem az „emberiség közös tulajdona" kifejezés szerepel a nemzetközi jogi dokumentumokban. A fejlődő országok a „közös örökséget" nem a tulajdonjog szemszögéből értelmezik, annak alapvető tartalmát elsősorban abban látják, hogy a szóban forgó javak az egyes államok által nem sajátíthatók ki, valamint hogy azok kitermelése és felhasználása az emberiségnek mint egésznek az érdekeit szem előtt tartó nemzetközi mechanizmus keretében történjék. Ha figyelmesebben tanulmányozzuk a fejlődő országok állásfoglalásait az „emberiség közös öröksége" elvéről, akkor láthatjuk, hogy az „örökség" kifejezést nem a hagyományos polgári jogi értelemben használják — mint ahogyan néhányan állítják és ennek alapján támadják is azt, mivel ezáltal véleményük szerint nem tesznek különbséget az államközi hatalmi és a polgári jogi viszonyok között —, hanem egy sokkal általánosabb fogalomként kezelve az érdekeiknek inkább megfelelő tartalommal próbálják azt megtölteni. A szóban forgó „örökség" klasszikus jogi értelemben vett meghatározása fel sem merül az elv körüli viták során. A fogalom alatt a fejlődő országok az ember által hasznosítható bizonyos anyagi javakat (tengerfenék és égitestek természeti kincsei) és értékeket (technológia, kultúra) értenek, melyek kitermelése, ill. felhasználása, hasznosítása az emberiség engedélyével és javára történhet. Tehát a fő hangsúly elsősorban azon van, hogy hogyan és milyen célból lehet hasznosítani ezt az örökséget. Az ilyen értelemben vett „örökség" — az „emberiség öröksége" — tartalma bizonyos szempontból tágabb és általánosabb, mint a hagyományos értelemben használt örökségé, mivel nem csak a ma élő nemzedék, de a jövő nemzedéke is igényt tarthat rá. Az, hogy a jövő nemzedékek érdekeire is tekintettel kell lenni a „közös örökség" használatánál, az általunk vizsgált elv fontos részeleme. Erre nem csak a nemzetközi jogirodalom képviselői hívták fel a figyelmet,[17] hanem az egyes nemzetközi szerződések rendelkezései kifejezetten ki is mondják azt (pl. Hold-szerződés 4. cikke).

Az emberiség közös örökségének elvével, mint ahogy már említettük, az új Tengerjogi Egyezmény kidolgozása során kialakult vitákat követően kezdett behatóbban foglalkozni a nemzetközi jogirodalom. Az Egyezmény végleges szövegének elfogadása után, mely rögzítette az elv gyakorlati megvalósításának módját és eszközeit, a nemzetközi tengerjog kérdéseit elemző irodalomban egyre több támadás érte magát az elvet. Az ezzel kapcsolatos egyes kritikai észrevételek jogosságát nem lehet nem elismerni, ugyanakkor több alaptalan észrevétel is elhangzott. Ezek főként azzal magyarázhatók, hogy az elv értelmezése során kizárólag az Egyezmény rendelkezéseiből indultak ki, s nem fordítottak (nem akartak?) kellő figyelmet a mögötte meghúzódó nemzetközi gazdasági-politikai realitásokra. A nemzetközi tengerjogi kérdések vonatkozásában a félreértéseket azonban az elv elfogadásának szorgalmazói maguk is elősegítették, elsősorban azzal, hogy nem tisztázták megfelelően annak tartalmát, valamint félrevezető érveket hoztak fel a védelmére. Így például, többen is közülük azt hangoztatták, hogy a világpolitikai erőviszonyok módosulása és a technológiai forradalom következtében a hagyományos tengerjog és különösen annak egyik legalapvetőbb elve — a nyílt tenger szabadsága — elavultak, s ezért a tengerjogi kérdések szabályozását méltányosabb alapon kell megoldani, a szabadság elvét az együttműködés elvével kell felváltani.[18] Ilyen érvelés fényében nem véletlen, hogy a tengeri nagyhatalmak nyíltan kezdték hangoztatni fenntartásaikat az „emberiség közös öröksége" elvével szemben. Nos, természetesen nem a nyílt tenger szabadsága elvének elavulásáról van szó, sőt — figyelembe véve az egyes államok azon törekvését, hogy minél nagyobb tengeri területekre terjesszék ki felségjogukat — a tengeri szabadságjogok tiszteletben tartása elsőrendű fontosságú feladat. Ez az új Egyezményből is kitűnik, mely nemcsak rögzítette a hagyományos szabadságokat, de ki is szélesítette azokat (pl. a mesterséges szigetek létrehozásának és a kutatási tevékenység szabadságának kimondása). A félreértések elkerülése érdekében egy dolgot feltétlenül tisztán kell látni: az 1982. évi Tengerjogi Egyezmény *két eltérő jellegű kérdéscsoportot* szabályoz. Az elsőhöz a szokásos értelemben vett nemzetközi tengerjog kérdései tartoznak, a másodikhoz pedig a nemzeti felségjogon kívül eső tengerfenék kincseinek jogi helyzetével kapcsolatos problémák.

[13] Ld.: a 2. lábjegyzetben feltüntetett Law of the Sea c. tanulmányt, 56. old.

[14] Ld.: Uo. 43. old.; *Lazarev*, M. I.: i.m., 6. old.

[15] Ld.: *Lazarev*, M. I.: i.m., 170. old.

[16] Ld.: Law of the Sea c. tanulmányt, 63. old.

[17] Ld.: *Pardo*, A.: i.m., 7. old.; *Dupuy*, R—J.: The Notion of Common Heritage of Mankind Applied to the Seabed. Annals of Air and Space Law, 1983. 348. old.

[18] Ld.: *Pardo*, A.: Ocean Space and Mankind. Third World Quarterly, 1984. No. 3. 556—570. old.

Az utóbbi egy teljesen új jelenség, amely a fejlődő országok által szorgalmazott Új Nemzetközi Gazdasági Rend ideológiájával van közvetlen összefüggésben. A nemzetközi tengerjogban ezen ideológiát az emberség közös örökségének elve képviseli. Az Egyezmény rendelkezéseiből egyértelműen következik, hogy a *nyílt tenger* és az alatta húzódó *tengerfenék* jogi helyzete között lényeges különbség van. Míg az államok felségjoga alá nem tartozó tengerek és azok biológiai kincsei vonatkozásában a res communis omnium usus elv érvényesül, addig a tengerfenék és annak természeti kincsei nem használhatók szabadon mindenki által, hanem csakis az emberiséget képviselő Hatóság engedélyével és az általa megszabott feltételek alapján. A mondottakból világosan kitűnik azon érvelés alaptalan volta, miszerint a nyílt tenger szabadságának „elavult" elvét új elvvel, az emberiség közös örökségének elvével kell felváltani. A két elvet nem szabad egymással szembeállítani, mivel azok két egészen eltérő jellegű problémára vonatkoznak.

Azt megállapítva, hogy az emberiség közös örökségének elvét több nemzetközi jogi dokumentum is rögzítette, választ kell adni arra a kérdésre is, hogy ezek alapján az egyetemes nemzetközi jog elvének lehet-e azt tekinteni. A kérdés megválaszolásához természetesen a vonatkozó dokumentumok — ENSZ-határozatok, nemzetközi szerződések —, valamint az államközi gyakorlat jelenlegi állásának elemzése szükséges. Ismeretes, hogy az ENSZ Közgyűlés határozatainak önmagukban nincs kötelező erejük, de ugyanakkor azok meghatározott szerepet játszhatnak új nemzetközi jogi normák szokásjogi úton történő kialakulásában. Szokásjogi úton kialakult elvnek lehet-e tekinteni az emberiség közös örökségének elvét? Bár a nemzetközi fórumokon egyre gyakrabban hangzott el az a követelmény, hogy az elvet az államok magatartását kötelező szabályként kell elismerni, és azt több dokumentum is nyíltan deklarálta, azonban ezek a dokumentumok nem tartalmaznak egyértelmű és határozott rendelkezéseket sem az elv tartalmára, sem érvényesítésének módjaira vonatkozóan. Az elv elfogadását szorgalmazó országok csoportja nem tudta elérni annak határozottabb formában történő megfogalmazását, sőt miután a fejlett országok ráeszméltek arra, hogy tulajdonképpen mi is az elv alapvető és végső célja, erélyesen hangot adtak fenntartásaiknak. Például a tengerjogi rendelkezések terén bizonyos gyakorlati lépéseket is tettek annak érdekében, hogy amíg az elv tartalmának tisztázása nem történik meg, addig szó se lehessen annak elismeréséről.[19] A nyugati országokban hangoztatják, hogy annak a „globális kollektivizmusnak", ami az elv jelenlegi tartalmából következik, a mai nemzetközi kapcsolatokban nincs realitása,[20] de a szocialista irodalom egyes képviselői is úgy vélik, hogy jó lenne megszabadulni az elvtől, vagy ha ez nem lehetséges, akkor legalább a tartalmát módosítani.[21] A fentiek ismeretében természetesen naivitás lenne azt állítani, hogy az emberiség közös öröksége tekintetében fennáll az opinio iuris. Másrészt az a nézet is vitatható, amely szerint az emberiség közös öröksége a mai nemzetközi jog általánosan elismert elvévé vált annak következtében, hogy azt már nemzetközi egyezményekben is rögzítették (Hold-szerződés, Tengerjogi Egyezmény). Tény, hogy ezek az egyezmények utalnak az elvre és nagy általánosságban körülhatárolják tartalmi elemeit is. Azonban az említett kodifikációs dokumentumok életbe léptetése még nem történt meg és az elvvel kapcsolatos rendelkezések tekintetében korántsem beszélhetünk az államok egyetemes meggyőződéséről. Az egyes államoknak az elvhez való viszonyát vizsgálva minden kétséget kizáróan arra a következtetésre juthatunk csak, hogy a közeljövőben aligha képzelhető el az elv tartalmára vonatkozó jelenlegi rendelkezések gyakorlati megvalósítása. Még abban az esetben is, ha az említett egyezményeket az államok többsége ratifikálja, felmerül az a kérdés, hogy a szóban forgó rendelkezésekkel szembehelyezkedő államokat köti-e az elv. Az elvvel kapcsolatos szabályok nem mondják ki nyíltan az államok egyoldalú tevékenységének tilalmát, és ezenkívül azt is figyelembe kell venni, hogy a többségben lévő államok állásfoglalása nem lehet döntő jelentőségű a nagyhatalmak akaratának mellőzése esetén. Az elv kötelező erejének kinyilvánítása azon államok akaratán kívül, amelyek rendelkeznek a vonatkozó javak kitermeléséhez és hasznosításához szükséges megfelelő műszaki-technológiai eszközökkel, formális, a gyakorlatban érvényesíthetetlen deklarációt jelentene. Konklúzióként tehát megállapíthatjuk, hogy az emberiség közös örökségének elve *nem* tekinthető a mai nemzetközi jog általánosan elismert elvének.

Az eddig elmondottak alapján összegezésként az emberiség közös örökségének fogalmáról a következőket állapíthatjuk meg. A fogalom megjelenése a nemzetközi jogban az Új Nemzetközi Gazdasági Rend koncepciójával van közvetlen összefüggésben, annak azon elvi keretszabályaihoz tartozik melyek a javak nemzetközi elosztásának új, méltányosabb rendszerét — elsősorban a fejlődő országok érdekeinek messzemenő figyelembevételével — hivatottak bevezetni. A nemzetközi jogban az új világgazdasági rend bevezetését szorgalmazó államok ideológiájaként, pontosabban ezen ideológia nemzetközi normatív szabályozás általi kifejezésének kísérleteként jelentkezik. Az elv tartalmát illetően a világ különböző államcsoportjai még nem tudtak ezidáig egységes álláspontot kialakítani, ezért korai lenne azt a nemzetközi jog általánosan elismert elvének nyilvánítani. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jövőben a fogalom, amennyiben sikerül lefejteni róla az illuzórikus és irreális elképzelések burkát, ne válhatna a nemzetközi jog elvévé. A fogalom alapeszméje *harmónikus, pozitív és előremutató,* annak felismeréséből adódik, hogy a kölcsönös függőség erősödésének korszakában a világközösség fejlődését olyan új alapokra kell helyezni, ahol az eddiginél sokkal magasabb szintre emelkedhet az államok együttműködése és szolidaritása, s növekszik felelősségérzetük a világközösség egészének fejlődéséért, az emberiség érdekeit és nem pedig a sok esetben szűk látókörű nemzeti érdekeket részesítik előnyben. Ezzel az alapgondolattal nem lehet nem egyetérteni, s így megalapozottnak sem lehet tekinteni azok véleményét, akik a fogalmat eleve a

[19] Több állam, közöttük az USA, NSZK, Anglia, Franciaország, a Szovjetunió, az utóbbi években belső törvényhozási aktusokat léptettek életbe, melyekben egyoldalúan meghatározták a nyílt tenger kincsei kiaknázásának feltételeit, sőt az Egyesült Államok a fejlett tőkés országok részvételének alapján egy ún.„miniegyezmény" létrehozását szorgalmazza a mélytengeri bányászat terén.

[20] Ld.: *Malone,* J. L.: Who Needs the Sea Treaty? Foreign Policy, 1984. No. 54. 45. old.

[21] Ld.: *Lazarev,* M. I.: i.m., 180—181. old.

mai nemzetközi normatív szabályozás viszonylag statikus biztonságát veszélyeztető tényezőként próbálják értelmezni. Tény, hogy az emberiség közös öröksége elvének gyakorlati megvalósítása egy teljesen új jellegű együttműködési kötelezettség irányába fejlesztené az államközi kapcsolatokat, s azt eredményezhetné, hogy az államok formális egyenlőségén alapuló hagyományos kapcsolatok rendszerében létező de facto egyenlőtlenségek csökkentése kerülne előtérbe. A mai nemzetközi gazdasági kapcsolatokban jelentkező strukturális jellegű problémák felszámolásában a világ összes állama érdekelt, mondhatni, ez az emberiség közös érdeke. Ennek megoldása azonban csakis reális alapokon történhet, az irreális elképzeléseknek itt nincs helye. Ezt bizonyítja az általunk vizsgált fogalom „története" is. Éppen azért, mert a jelenlegi világrendszerben különböző fejlettségi szinten elhelyezkedő és különböző társadalmi berendezkedésű országok léteznek, a nemzetközi normatív szabályozás kialakításában biztosítani kell minden egyes országcsoport érdekeinek megfelelő képviseletét. Erre azért is szükséges rámutatni, mert a fejlődő országok az emberiség közös öröksége elvének értelmezésében gyakorta nagyfokú általánosításokkal élnek, s látszólag figyelmen kívül hagyva a világgazdasági és világpolitikai realitásokat, szabályozási javaslataikat egyoldalúan a „szegények és gazdagok", problematikájára alapozva terjesztik elő, miközben nem számolnak a mind a „gazdagok", mind a „szegények" körében meglévő jelentős gazdasági és politikai jellegű polarizálódással. Egyértelműen irreális az az elképzelés, hogy a szóban forgó örökség kitermelése és hasznosítása egy olyan nemzetközi ellenőrzési-felügyeleti mechanizmus keretében történjék, amelyben a döntéshozatal azokat az országokat illetné meg, amelyek gazdasági-műszaki elmaradottságuk következtében gyakorlatilag képtelenek résztvenni a kitermelésben. A fejlett országok, amelyek jelentős anyagi és szellemi befektetéseket fordítanak a javak kitermeléséhez szükséges műszaki-technológiai megoldások létrehozására, természetesen nem fognak beleegyezni abba, hogy a fejlődő országok — számszerű többségük folytán — maguk döntsenek a kitermelési-elosztási elvekről. Megfelelően szemlélteti ezt az új Tengerjogi Egyezmény mélytengeri bányászatra vonatkozó rendelkezései körül kialakult vita.[22] Vagyis, az emberiség közös örökségének elvét csak abban az esetben lehet érvényesíteni, ha annak kidolgozása és gyakorlati alkalmazása során megfelelő módon biztosítva lesz a világ országai heterogén közösségének — a fejlett tőkés, a szocialista és a fejlődő országok csoportjainak — érdekképviselete. Csakis ilyen alapokon lehet beszélni egy olyan értékorientált szabályozásról, melynek elérése az emberiség közös érdekeként határozható meg, s amelynek jelentősége túlnő az állami kereteken és amely magasszintű nemzetközi kooperációs készséget és képességet igényel.

A vonatkozó szabályozási konstrukció kidolgozásánál természetesen szem előtt kell tartani a fejlődő országok érdekeit is, növelni kell szerepüket a nemzetközi gazdasági kapcsolatok intézményesített rendszerében. Tény, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok irányításába való beleszólási jogaik, lehetőségeik nincsenek összhangban a politikai és gazdasági életben játszott szerepükkel. A vizsgált fogalmat illetően ez csak úgy képzelhető el, ha az emberiség közös örökségének nyilvánított javak és értékek hasznosítására az államok megfelelő — a fejlődő országok fent említett irreális elképzeléseitől mentes — nemzetközi intézményi mechanizmust hoznak létre. Nem lehet egyetérteni azon véleménnyel, hogy az emberiség közös öröksége elvének tartalmát (a tenger- és óceánfenék vonatkozásában) „az államok közös tevékenységi területeként"[23] kell értelmezni, illetve hogy a tengerfenék jogi helyzetére csak „a kisajátítás tilalma és a közös használat" jellemző, de ugyanakkor „annak kincsei elidegeníthetők, kisajátíthatók".[24] Egy ilyen megoldás egyértelműen csak a műszakilag-technológiailag fejlett országoknak biztosít kedvező feltételeket, a többi országot pedig La Fontaine gólyájához hozná hasonló helyzetbe, amikoris a róka „szívesen" látja ebédre a gólyát, aki (sajnos) hosszú csőrével egy „jóízű kortyot" sem tud enni a lapostányéron tálalt ételből. (Tudjuk, hogy a mesében a gólya is viszonozta a „gesztust".)

Az elv mielőbbi kidolgozása, tartalmának pontos rögzítése és gyakorlati érvényesítése egyéb okokból kifolyólag is kedvezően befolyásolná a nemzetközi jogi szabályozás fejlődését. Az államok növekvő interdependenciájának korszakában a konfliktusforrásokat, meg nem értéseket, félreértéseket minimális szintre kell csökkenteni, és az emberiség közös örökségének elve ebből a szemszögből is perspektivikusnak tűnik. Ugyanakkor, amiről az államok e kérdéskörben legélénkebben vitatkoznak, az csak a jövőben válik gyakorlati jelentőségű, valóban reális problémává. Mégis nem érdektelen kérdésként merül fel, mi lesz akkor, amikor ezen javak gazdaságosan és nagy volumenekben kitermelhetővé válnak? Hozzávetőleges becslések szerint ez 30—40 éven belül fog bekövetkezni. Ezért egy átgondolt, mindenki számára elfogadható szabályozás kidolgozása a jövőbeni konfliktushelyzetek elkerülése céljából feltétlenül szükségesnek tűnik, s az emberiség közös örökségének elve alapján megindult „jogi tapogatózást" hiba lenne kiküszöbölendő rossznak tekinteni.

[22] Ld. részletesebben: *Northcutt*, E.: Road Blocks Imposed by the Draft Law of the Sea Convention on Deep Sea Mineral Production. Law/technology, 1982. No. 3. 3—38. old.

[23] Ld.: *Lazarev*, M. I.: i.m., 181. old.

[24] Ld.: *Dekanozov*, R. V.: i.m., 93. old.

Bruhács János

A nemzetközi környezetvédelmi jog néhány problémája

1. Bevezetés

A Nemzetközi Jogi Egyesület (ILA) közel másfél évtizede, érdemben pedig 1977 óta foglalkozik a nemzetközi környezetvédelmi jog témájával.[1] Eddigi tevékenységét a Montreal Rules elfogadásával[2] koronázta meg. Ezt követően a kérdéskör más aspektusai, jelesül a nagy távolságra eljutó levegőszennyezés jogi problémái vannak napirenden.[3]

Az ILA-nak a nemzetközi környezetvédelmi jog területén végzett — az általános szabályok identifikációját célzó — munkájának áttekintésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni a nemzetközi vízgyűjtő medencék jogával kapcsolatos eredményeit[4] figyelemmel a két tárgy közötti szoros kapcsolatra és átfedésre.

Nyilvánvaló az is, hogy az elmúlt évtizedekben a környezetvédelmi tárgyú nemzetközi jogalkotás látványosan fejlődött és újabb kérdések szabályozását is célul tűzték ki.[5]

A tudományos kutatás számára rendelkezésre álló bőséges anyagból e tanulmányban csak a nemzetközi környezetvédelmi jog tárgyával, a nemzetközi környezetvédelmi jogalkotás néhány általános jellemvonásával és a nemzetközi környezetvédelmi normák érvényesülésének biztosítékaival foglalkozunk. Miután a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé e témák részletes kifejtését, ezért elsősorban a nemzetközi gyakorlatból a jogtudomány eredményeinek segítségével levonható általános következtetések sommás összegezésére törekszünk.

2. Adalékok a nemzetközi környezetvédelmi jog tárgyának meghatározásához

Különböző tényezők, pl. a nemzetközi és a belső jogi szabályozás integrációja,[6] a széles körű nemzetközi jogi szabályozás heterogenitása, a nemzetközi együttműködés céljának előtérbe állítása miatt a nemzetközi környezetvédelmi jog *tárgyának értelmezése nem egységes.*

2. 1. Korán felismerték azt, hogy a környezetvédelem területén a nemzetközi erőfeszítések összehangolása komoly előnyökkel jár. *A nemzetközi együttműködést azonban általában tudományos-technikai értelemben szokták emlegetni.* Az ilyen tárgyú nemzetközi szerződések száma dinamikusan növekszik, egyes nemzetközi szervezetek, pl. az UNESCO vagy a KGST is ilyen szempontból foglalkoznak környezetvédelmi kérdésekkel. A tudományos-technikai együttműködésből komoly hasznot lehet húzni tisztán nemzeti környezetvédelmi feladatok megoldásában. Erre szolgálhat példaként a Balaton eutrofizációjának megakadályozása és visszafordítása területén létrejött nemzetközi együttműködés.[7] Ezen kívül a tudományos eredmények és a technikai megoldások meghatározzák, illetve befolyásolják a nemzetközi jogalkotást, a nemzetközi környezetvédelmi normák alkalmazását, bár hozzá kell tennünk azt, hogy e követelmények teljes mértékben nem képesek érvényesülni.

Az ilyen jellegű nemzetközi együttműködést létesítő nemzetközi szerződések azonban sem formájukban, sem tartalmukban, sem pedig jogi problémáikban nem különböznek a más tárgyú tudományos-technikai együttműködést szabályozó szerződésektől, alig vannak nemzetközi jogi elemeik, ezért *nem tartjuk indokoltnak a nemzetközi környezetvédelmi jognak ilyen mértékű — a tudományos-technikai együttműködésről szóló szerződéseket magában foglaló — kiterjesztését.*

2. 2. Vannak viszont olyan környezetvédelmi problémák, melyek megoldását a dolog természete szerint a nemzetközi jogtól kell várni. A meghatározott természeti törvények (pl. a hidrológiai és a migrációs ciklus) szerint működő természetföldrajzi vagy ökológiai rendszereket az államhatárok önálló, elkülönült politikai egységek között osztják meg. Ennek következtében az egyik állam területén folytatott tevékenység, valamely környezeti elem működésébe való beavatkozás hatásai túlmehetnek az államhatárokon,[8] így nemcsak keletkezésük helyén, hanem máshol is káros következményeket idézhetnek elő. Ezeket szokás *határon átjutó (transfrontier) szennyezésnek és egyéb környezeti ártalomnak* nevezni.

A határon átjutó fizikai hatások — bár az államok között kapcsolatot létesítenek — önmagukban természetesen nem keletkeztethetnek nemzetközi jogokat és kötelezettségeket, csak megteremtik a nemzetközi jogalkotás szükségességét. A határt átlépő környezeti hatásokból keletkező államközi viszonyokat a nemzetközi jognak — funkcióival összhangban[9] — valamilyen módon szabályozni kell, melynek következtében nemzetközi jogviszonyok jönnek létre,[10] ha ennek megvalósulása más tényezőktől (pl. politikai feltételektől) is függ.

A fentiekből az következik, hogy *a környzetvédelemmel kapcsolatos nemzetközi ügyek között első helyre a határon átjutó környezeti hatásokat kell tenni.*

Ez a felismerés vezérelte az ILA munkáját is a

Bruhács János egyetemi docens, Janus Pannonius Tudományegyetem, Állam és Jogtudományi kar (Pécs).

[1] Ld. Report of the fifty-eighth Conference Manila, 1978. 383—384. old.; Report of the sixtieth Conference Montreal 1982. 157—158. old.

[2] Report 1982. 1—3. old.

[3] Ibid. 20. old.

[4] Különösen az 1966. évi Helsinki Rules (Report of the fifty-second Conference Helsinki 1966. pp. 484—532.) és az 1982. évi montreali határozat (Report, 1982. 535—548. old.)

[5] I.d. UNEP Gov. Council 1982. 10/21. és 24. sz. határozatait.

[6] *Kolbaszov*, O.: Mezsdunarodno-pravovaja ohrana okruzsajuscsej szredü. Moszkva, 1982. 206. old.

[7] Ld. *Herodet*, S.: A Balaton eutrofizálódása és a védekezés lehetőségei. Magyar Tudomány, 1983. 7—8. sz. 506—517. old.

[8] Ld. 1982. május 18. nairobi deklarációt.

[9] C. P. J. I. Série A, no 10, 18. old. (The Lotus Case)

[10] Ann. de la Commission de Droit Int. 1980. volt. II. 156. old.

nemzetközi környezetvédelmi jog területén.[11] E megközelítési módnak az államközi gyakorlattal való összhangja aligha lehet kétséges. A környezetvédelmi tárgyú nemzetközi szerződések főleg a határon átjutó környezeti ártalmak által felvetett kérdések rendezésével foglalkoznak, a nemzetközi környezetvédelmi jog vázolt koncepciója tükröződik az 1972. évi stockholmi környezetvédelmi nyilatkozat 21. elvében és a nemzetközi szervezetek különböző határozataiban,[12] a Nemzetközi Jogi Bizottság (NJB) is e keretben foglalkozik a „jogszerű magatartások káros következményei miatti nemzetközi felelősség" témájával.[13] Nem véletlen az sem, hogy a nemzetközi környezetvédelmi jog részben a nemzetközi szomszédjogból fejlődött ki.

2. 3. A nemzetközi környezetvédelmi jogban a határon átjutó környezeti hatásoknak adott prioritás nem jelenti azt, hogy tagadnánk e jogterület más fontos összetevőinek létezését.[14] Pl. a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szükségessé teszik a környezetvédelemre vonatkozó belső jogszabályok egységesítését, a fejlődő országoknak környezetvédelmi vonatkozásban is vannak sajátos problémái,[15] felvethető a környezetvédelem az emberi jogok nemzetközi védelmével és a nemzetközi humanitárius joggal kapcsolatban is.

2. 4. A határon átjutó környezeti hatások fogalma sokszínű valóság általánosítását jelenti. A határon átjutó környezeti hatásoknak egyrészt különböző fajtái vannak: szennyezés, a természeti erőforrások hasznosítási lehetőségeinek csökkenése, megszünése vagy feltételeinek megváltozása, a flóra és fauna pusztulása, zaj stb. Másrészt a környezeti hatások eltérő természetűek, minőségűek, amit az olyan jelzők fejeznek ki, mint előre látható és rendkívüli, eseti és folyamatos vagy rendszeres, különösen veszélyes, látens, kummulálódó, irreverzibilis stb.

A jogi megítélésnél így az alábbi szempontokkal kell számolni: mennyiben különíthetők el a környezeti hatások különböző formái, megengedhető-e az eltérő minőségű ártalmak közös nevezőre hozása vagy ellenkezőleg: differenciált kezelésük szükséges, hol állapítható meg az a küszöb, mely a környezeti hatást nemzetközi szempontból relevánssá teszi (a de minimis és a jelentős hatás elválasztása),[16] ténylegesnek kell lennie vagy pedig figyelembe veendő a károk bekövetkezésének veszélye is, továbbá ide vonhatók-e a gazdasági erők hatásai is.[17]

A környezeti hatásokkal érintett határokról is többféle értelemben lehet beszélni. Egyértelműen ide tartoznak a különböző országok területeit elválasztó államhatárok. Az államhatárok azonban elhatárolják egy ország területét a res communis onmium usus jellegű területekről és térségektől is. Így pl. a határon átjutó környezeti hatások körébe lehetne sorolni a szárazföldi eredetű tengerszennyezést, illetve ennek fordítottját: amikor a nemzeti joghatóságon kívülről származó szennyezés éri el a parti államot. E logikai okfejtés ellenére, miután kevés köze van a szomszédjogot vagy a jószomszédságot kifejező jogviszonyokhoz,[18] a tengerszennyezést nem szokták határon átjutó szennyezésnek tekinteni.[19]

Ezzel szemben a különböző nemzetközi jogi rezsim hatálya alatt álló tengerrészeket elhatároló vonalak (limits) benne rejlenek a nemzetközi jogi rendezésben.[20] Ebben az összegzésben arra is rá kell mutatni, hogy vannak olyan környezeti ártalmak, melyek nem szoríthatók be a határon átjutó hatások fogalmába. Ilyen pl. — az államterületnek minősülő, de határral nem rendelkező — hajók, repülők, űrobjektumok által a res communis omnium usus jellegű térségekben előidézett szennyezések.

A határon átjutó hatások és a természeti erőforrások hasznosításának összekapcsolása sem mentes minden problémától. Így nincs egyetértés a természeti erőforrások katalógusában,[21] elképzelhető olyan környezetkárosítás is, mely nem természeti erőforrás hasznosításának következménye.

Végül arra is utalni kell, hogy a határt átlépő hatás önmagában releváns-e, vagy pedig meghatározott földrajzi térséghez kell kapcsolódnia. Ez utóbbit nehezíti az a tény, mely egyben túlmutat a határon átjutó hatások szokásos képletén is, hogy vannak nem lokalizálható hatások (pl. nukleáris fegyverkísérletek, savas esők, trópusi őserdők pusztulásának ökológiai következményei).

3. A nemzetközi környezetvédelmi jogalkotás néhány általános sajátossága.

Nagy számú nemzetközi szerződés szabályozza a határt átlépő környezeti hatásokból keletkező államközi viszonyokat.[22] A szerződések elsősorban egyes környezeti elemekre vonatkoznak, azaz szektorális jellegűek.[23] A különböző környezeti elemek szabályozottsága nem egyenlő mértékű. Vannak alig szabályozott területek, pl. földvédelem, levegőszennyezés, máshol a nemzetközi jogi rendezés nemcsak gyakori, hanem részletes is, pl. tengerszennyezés, nemzetközi folyók, határtérségek. Egyes országok is eltérő módon: természetföldrajzi helyzetük, gazdasági fejlettségük stb. arányában vesznek részt a környezetvédelmi tárgyú nemzetközi jogalkotásban.

Magyarország részt vesz több multilaterális környezetvédelmi, illetve környezetvédelmi klauzulákat tartalmazó szerződésben,[24] továbbá nagy számú kétol-

[11] Az indokolást ld. Report 1978. pp. 389—390. és Report 1980. 531. old.

[12] Pl. a Közgyűlés 34/186. sz. határozata vagy az OECD C/74/224. sz. határozata.

[13] Ld. a tervezet 1. cikkét. (A/CN. 4/383)

[14] Részletesebben ld. Report, 1978. 385—388. old.

[15] Ld. az ENSZ 3. fejlesztési évtizedéről szóló határozat 156—158.§§

[16] Erről részletesebben ld. Evensen 1. jelentését A/CN. 4/367. 13—14. old.

[17] Így értelmezhető pl. a veszélyeztetett fajtákkal való kereskedelemről szóló 1973. évi washingtoni szerződés.

[18] Report, 1978. 393. old.

[19] *Lammers,* J. G.: Intervention. In: Report, 1980. 569. old.

[20] Vö. az új tengerjogi egyezmény 63., 64., és 66—67. cikkeivel, az 1983. évi cartagenai egyezmény 4/2 cikkével.

[21] Ld. doc. UNEP/GC/44.

[22] Ld. UNEP/GC/INFORMATION/5 and Supplements, *Rüster,* C.—*Simma* B.—*Bock,* M. (eds.): International Protection of the Environment (Treaties and Relatied Documents) New York, 1979. I—XXVII. kötetek.

[23] *Kiss,* A. Ch.: L'état du droit de l'environnement en 1981. Problèmes et solutions. Journal du droit int. 1981. no. 3. 500. old.

[24] Ld. Az alábbi nemzetközi környezetvédelmi szerződésekben vesz részt Magyarország: a gépjárműalkatrészek és tartozékok

dalú szerződést kötött határvizek és az államhatárok rezsimjéről, az állat- és növényegészségügy tárgyában.[25]

3. 1. A nemzetközi környezetvédelmi jogalkotás feltételrendszere. A nemzetközi jogalkotást meghatározó vagy befolyásoló tényezők közül azokkal foglalkozunk, melyeknek különös súlya van az általunk vizsgált területen.

A határon átjutó környezeti hatások *partikuláris feltételek* között következnek be. A létrejövő államközi viszonyok sokfélék, nemcsak természetföldrajzi okokból, hanem az érdekelt államok gazdasági és politikai viszonyai, technikai fejlettsége szempontjából is. Ez a sajátosság különös hangsúlyt kapott a nemzetközi folyóvizek nem hajózási hasznosítása jogának kodifikációjánál,[26] amit ott a nemzetközi vízrendszerek egyediségének neveztek. Partikuláris tényezőkről más összefüggésben is szó lehet: a környezetbe való beavatkozás sok esetben kiszámíthatatlan módon zavarja a természeti elemek egyensúlyát és körforgását. Ez egyrészt szükségessé teszi azt, hogy a nemzetközi jogalkotás — amennyire lehetséges — természettudományos eredményekre támaszkodjon, másrészt a bizonytalanság komoly akadályt jelenthet a jogalkotási folyamatban. *A partikularitás így inkább az államok szűk körére kiterjedő nemzetközi jogalkotásnak kedvez.*

Közvetlen összefüggés áll fenn a nemzetközi jogalkotás és a szabályozni kívánt *nemzetközi viszonyok stabilitása* között. Pl. nemzetközi folyóvizek hasznosítása és szennyezése esetében bekövetkező határon átjutó hatások nemcsak gyakoriságukkal, hanem azzal is kitünnek, hogy pontosan tisztázható a kapcsolatba kerülő államok köre. Ezzel szemben a levegőszennyezés iránya változó, a létrejövő viszonyok inkább esetlegesek. Mindez befolyásolja a nemzetközi jogi szabályozásra vonatkozó igényt. E következtetés helyessége statisztikai adatokkal is igazolható: elég szembeállítani a nemzetközi folyóvizekről szóló nagy számú nemzetközi szerződést[27] a levegőszennyezés viszonylagos szabályozatlanságával.

A nemzetközi jogalkotás igen fontos mozgatórugója a *viszonosság* mely az érdekelt államokat együttműködésre ösztönzi. Ha viszont a határon átjutó környezeti hatás döntően egyirányú, mint a nemzetközi folyók esetében, akkor nemcsak egy állandósult konfliktushelyzet keletkezik, de a nemzetközi jogalkotás is nehézzé válik, mert a feljebb fekvő országnak — birtokon belül lévén — nincs szüksége nemzetközi jogi rendezésre. Természetesen más környezeti elemek vonatkozásában a hatások egyirányúságának kedvezőtlen következménye kiegyenlítődhet. Ezen kívül a határon átjutó környezeti hatásokból keletkező nemzetközi viszonyok nem szakíthatók el az érintett államok kapcsolatainak rendszerétől, mely egyaránt járhat az ilyen problémák alul- vagy felülértékelésével.

3. 2. A nemzetközi környezetvédelmi jogalkotás formái. A nemzetközi környezetvédelmi jogalkotást jellemző számok prima vista mutatják azt, hogy a nemzetközi jog ezen területen elsősorban nemzetközi szerződésekből áll. A különböző szerződési formák alkalmazásában nagy változatosság van: míg a nemzeti joghatóság alatt nem álló területekre generális sokoldalú szerződések vonatkoznak, a nemzetközi vízügyi viszonyok, a költöző madarak, vagy — a kizárólagos gazdasági övezet jogintézményéből következően — a tengeri halászat szabályozásában a döntő szerepet a bilaterális szerződések játszák.

A generális sokoldalú szerződések gyakran keretszabály jellegűek, pl. az 1982. évi új tengerjogi egyezmény, és kifejezetten felhívják az érdekelt államokat további nemzetközi szerződések kötésére.

A nemzetközi jogalkotás szintjénél az az alapvető probléma, hogy környezetvédelmi vonatkozásban mi a szerződéses szabályozás legmegfelelőbb területi hatálya, másképp: hogyan biztosítható a természeti törvények és a nemzetközi jogi szabályozás közötti összhang. Általánosnak tekinthető vélemény[28] szerint legmegfelelőbbnek a *regionális nemzetközi jogalkotás* minősül. A regionalizmusnak azonban többféle jelentése lehet. Gyakran azonosítják az ENSZ regionális gazdasági bizottságaival,[29] illetve az integrációs jellegű vagy egyéb gazdasági együttműködési szervezeteket értik alatta.[30] Anélkül, hogy tagadnánk azt, hogy ilyen keretben is folyik nemzetközi jogalkotás, *környezetvédelmi összefüggésben a regionalizmusnak természetföldrajzi, ökológiai egységet kell jelentenie.* A regionalitás a dolog természete szerint környezeti elemenként különbözik. A regionalizmus ökológiai értelmezése a nemzetközi gyakorlatban mégis nehezen tud utat törni. Megvalósulni látszik a regionális tengerek szennyezés elleni védelménél,[31] ugyanakkor a regionális halászati rendszerek összeomlóban vagy leg-

minőségének jóváhagyására vonatkozó egységes feltételek elfogadásáról és a minőségi jóváhagyására kölcsönös elismeréséről szóló 1958. évi genfi egyezmény (1960. 21. tvr.), a nemzetközi növényvédelmi egyezmény (1961. 3. tvr.), az 1963. évi atomcsend szerződés (1963. 26. tvr.), a nyílt tengerről szóló 1958. évi genfi szerződés (1963. 6. tvr.), a parti tengerről és csatlakozó övezetről szóló 1958. évi genfi szerződés (1964. 31. tvr.), az államok tevékenységét szabályozó elvekről a világűr kutatása és felhasználása terén, beleértve a Holdat és más égitesteket, szóló szerződés (1967. 41. tvr.), az űrobjektumok által okozott károkért való nemzetközi felelősségről szóló egyezmény (1973. 5. tvr.), az 1970. évi Bernben aláírt vasúti árufuvarozási, valamint személy- és poggyászfuvarozási nemzetközi egyezmények és pótjegyzőkönyv (1975. 9. tvr., 3/1977./VII. 1.)) KMP sz. r. módosítva 4/1979. (II. 28.) KPM sz. r.), a hulladékkal és egyéb anyagokkal való tengerszennyezés megelőzéséről szóló 1972. évi egyezmény (1976. évi 20. tvr.), a környezetmódosító eljárások katonai vagy bármely más ellenséges szándékú alkalmazásának eltiltásáról szóló 1976. évi egyezmény (1978. 29 tvr.), a nemzetközi jelentőségű vadvizekről, különösen mint a vízimadarak tartózkodási helyéről szóló, Ramsarban 1971-ben elfogadott egyezmény (1979. 28. tvr.), a nagy távolságra eljutó országhatárokon átterjedő levegőszennyezésről szóló 1979. évi genfi egyezmény (Magyar Közlöny 1984. 22. sz., közzétételi sorszám: 8.).

[25] Ld. *Bruhács* J.: Les nouvelles tendences du droit international pour la solution des conflits concernant les zones frontieres. In: Legal Development and Comparative Law — Evolution du Droit et Droit Comparé. (*Péteri, Z.—Lamm* V. eds.) Bp. 1982. 244—245. old.

[26] Annuaire de la Commission du Droit Int. 1979. vol. II. (première partie) p. 196., doc. AGNU A/38/10 157. old.

[27] Különböző dokumentumok (Annuaire de la Commission du Droit Int. 1974. Vol. II./2e partie); E/C. 7/235; E/ECE/WATER/R 57 and 85.; FAO Legislative Study no 15 alapján kb. 400 hatályos vízügyi egyezmény van.

[28] Ld. UNEP 6/14. sz. határozatát. In: UNEP/GC/16. 17.; old. az 1973. évi hágai konferencia felszólalásait (RCADI, Collogue 1973. 428., 462—463., 538—539., 606—608. old.).

[29] Pl. a nagy távolságra eljutó határon átterjedő levegőszennyezésről szóló 1979. évi genfi egyezmény.

[30] Az Európa Közösségek számos aktusa, az OECD 1974. évi határozata.

[31] *Yturiaga:* Regional Convention on the Protection of Marine Environment. RCADI 1979—I. T. 162. 319—444. old.

alábbis mélyreható változásban vannak.[32] Mint az NJB kodifikációja tükrözi, az államok jelentős része nem fogadja el a nemzetközi folyóvíz olyan fogalmát, mely a természetföldrajzi egységet testesítené meg (nemzetközi vízgyűjtő medence vagy nemzetközi vízrendszer).[33]

A regionális jogalkotás preferálása nem jelenti a *bilaterális megoldások* háttérbe szorítását. Számos kérdése megfelelően csak ilyen szinten rendezhető, itt van mód a jogok és kötelezettségek viszonylag pontos meghatározására és ez a forma élvezi pl. a szocialista országok preferenciáját.[34]

Összegezve: A nemzetközi környezetvédelmi viszonyok sajátosságai változatos nemzetközi jogalkotási formákat, még inkább: komplex nemzetközi jogalkotást igényelnek, egyik forma sem rendelkezik abszolút elsőbbséggel.

A nemzetközi jogalkotás legmegfelelőbb és leghatékonyabb formájának a nemzetközi szerződéseket tartjuk, ennek ellenére látnunk kell a *szerződéskötési folyamat fogyatékosságait.* Racionális, a különböző érdekeket megfelelően biztosító szerződések nem mindig tudnak létrejönni, a szerződéskötés lassú és eredménye bizonytalan,[35] a szerződés céljának megvalósulásához számos esetben elengedhetetlen lenne a szerződés szempontjából harmadik államok közreműködése. A nemzetközi szerződések relativitása meghiúsíthatja a környezetvédelmi együttműködés lehetőségét. Ebből adódik a nemzetközi környezetvédelmi jognak az a paradoxona, hogy ahol nemzetközi szerződésekkel nem lehet a célt elérni, ott a *nemzetközi jog általános szabályaira* kell támaszkodni.

Különböző nemzetközi dokumentumok[36] ismételten utalnak a *nemzetközi jog elveire,* különösen az ENSZ Alapokmányára. E formulák jelentése homályos: a nemzetközi jog alapelveit jelentik-e vagy pedig az ezektől elkülönített nemzetközi szokásjogi normákat is magukban foglalják, ide vonhatók-e az ún. általános jogelvek.[37]

E kérdések további kifejtését mellőzve csak két megjegyzésre van lehetőségünk. Egyrészt a különböző állásfoglalások nagy mértékben függnek a szokásjog szerepéről vallott nézetektől, másrészt a nemzetközi jogi szerzők többségével[38] egyezően úgy látjuk, hogy *a nemzetközi környezetvédelmi viszonyokban kialakult gyakorlat rendelkezik a szokásjog fogalmi ismérveivel.* Ennek alátámasztására elég utalni az NJB keretében folyó és e területet érintő kodifikációs munkákra.[39] Kodifikációról fogalmilag csak akkor lehet szó, ha léteznek nemzetközi szokásjogi normák.

Nyitott kérdések természetesen szép számban maradnak: milyen szokásjogi szabályok identifikálhatók, mennyire tekinthetők specifikus normáknak, melyek funkcióik, kizárólag diszpozitív jellegűek-e, átfogják-e a környezetvédelem egészét,[40] lehet-e analógiát alkalmazni.[41]

A nemzetközi környezetvédelmi viszonyokat rendező nemzetközi szokásjog elismerése azzal a következménnyel jár, hogy a nemzetközi környezetvédelmi jogot — strukturális szempontból — *dualista jellegűnek* kell minősíteni.[42]

3. 3. A nemzetközi szervezetek részvétele a nemzetközi környezetvédelmi jogalkotásban. Napjainkban a nemzetközi jogalkotási folyamatban a nemzetközi szervezetek aktívan közreműködnek.[43] Ez különösen megmutatkozik a környezetvédelem területén. A nagy nemzetközi környezetvédelmi problémák tudatosulása összefüggött az ENSZ környezetvédelmi konferenciájának előkészítésével, a stockholmi deklaráció kijelölte a nemzetközi szervezetek ilyen tárgyú feladatait (25. elv), az ENSZ Környezetvédelmi Programja (UNEP) jelentős nemzetközi jogalkotási programot realizált, illetve dolgozott ki a jövőre, titkársági funkciókat tölt be.[44]

Kérdéses azonban az, hogy a nemzetközi szervezetek megmaradtak-e abban a körben, melyet számukra a nemzetközi jogalkotás lényege — nemzetközi jogi normák a szuverén államok akaratmegegyezéséből keletkeznek — eleve meghatároz. E felvetés elvezet a *nemzetközi szervezetek aktusainak* vitatott problémájához. Prima vista a nemzetközi szervezetek, ezen belül is elsősorban az ENSZ szervei és a szakosított intézmények nagy számú határozatot, irányelvet, akcióprogramot, jogviták rendezésére vonatkozó elvet alkottak meg. E tények olyan következtetésre vezethetnek, hogy „a formálisan kötelező és ilyen jelleggel nem rendelkező szövegek közötti különbség elhalványodni látszik".[45] Ebben az összefüggésben kell emlékeztetni arra a tendenciára is, hogy az új államok az írott jogot azzal a nemzetközi szokásjoggal kívánják helyettesíteni, melynek fő felfedő jelei (révélateurs) a nemzetközi szevezetek határozatai.[46]

Anélkül, hogy e problémakör mélyére ásnánk, elég arra utalni, hogy a nemzetközi szervezetek aktusainak szerepe bizonyos mértékig eltúlzott. Egyrészt csak a nemzetközi környezetvédelmi jog bizonyos szektoraiban szerepelnek, másrészt inkább a feladatok megjelölését és leírását, szándéknyilvánítást, technikai részleteket tartalmaznak, jogi elemeik pedig azonosíthatók a nemzetközi szokásjog normáival.

3. 4. A nemzetközi környezetvédelmi normák tartalma. A nemzetközi környezetvédelmi normák tartalmi gazdagsága, változatossága ellenére bizonyos közös vonások megállapíthatók. Így többek között

---

[32] *Carroz,* J.: Les problèmes de la pêche â la conférence sur le droit de la mer et dans la pratique des États. RGDIP 736—742. old.

[33] A/CN. 4/348 11—12. és 15—19. old; A/CN. 4./367. 29—31. old; A kérdésről ld. *Bruhács* J: The Problem of the Definition of an International Watercourse. In: Question of International Law. III. (megjelenés alatt).

[34] Ld. E/CONF/70/29. 202.§

[35] *Wolfke,* K.: Some Reflexions on International, Law—Making and Enforcement. Polish Yearbook of Int. Law. VIII. 1976. 44. old.

[36] Pl. 1972. évi stockholmi deklaráció (21. elv), az 1977. évi Vízügyi Akcióprogram (90. §), az 1982. évi World Charter for Nature (21. és 22. pontok).

[37] Így pl. Report 1978. 388. old.

[38] Felsorolásukat ld. Report 1982. 535. old.

[39] The Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses (előtervezet: A/CN. 4/367 26—83. old.), International Liability for Injurious Consequences Arising out of Acts not Prohibitid by International Law (A/CN. 4/383.)

[40] Ezzel kapcsolatban ld. a klíma- és időjárás-változtatás területén (UNEP/GC/61. Annex I.)

[41] Így járt el pl. *Bankes:* A Migratory Caribou Convention. In: Canadian Yearbook of Int. Law. 1980. 285—300. old.

[42] Ld. Report 1980. 533. old.

[43] *Bokorné Szegő* H.: Az ENSZ helye a nemzetközi jogalkotásban. Bp. 1976. 10. old., részleteiben 65. és köv. old., 146. és köv. old.

[44] Az 1983. évi cartagenai egyezmény 15/1. cikke.

[45] *Kiss:* op. cit. 525. old.

[46] *Monnier,* J.: Le règlement pacifique des litiges internationaux. Diagnostic et perspectives. Schweizerisches Jahrbuch für international Recht. 1981. 15. old.

utalni lehet arra, hogy e normák elsősorban a közös célok és feladatok elismerésével és meghatározásával foglalkoznak; az eljárási és szervezeti kérdéseket rendező szabályok nemcsak dominálnak, hanem részletesek és pontosak is; törekednek a szerződések diplomáciai és technikai részeinek elválasztására; a környezetvédelmi rendelkezések nem mindig önállóak, beépülnek más szerződésekbe és így alárendelődnek a szerződés céljának.

Ha léteznek a nemzetközi kötelezettségeket kvantifikáló szerződések is,[47] általában mégis az a jellemző, hogy az anyagi jogi jellegű kötelezettségek tartalma határozatlan vagy bizonytalan. Ezt az eredményt számos eszközzel érik el, jelesül mentesítő záradékok (pl. technikai és gazdasági lehetőségek szerint) alkalmazásával, a pusztán törekvésre kötelezéssel, a tilalmak és intézkedési kötelezettségek túlzott általánosságával (pl. nem állapítják meg a szennyezési küszöböt, nem tesznek különbséget a különböző szennyezési fajták között, nem szabatosítják azt, hogy mi a „megfelelő" intézkedés). A nemzetközi szokásjogi normák a dolog természete szerint a fortiori bizonytalanabbak. A határon átjutó materiális hatásokkal kapcsolatban Quentin-Baxter azt mondja, hogy a megengedett és tiltott tevékenység között olyan szürke mező van, ahol az államokat pactum de contrahendo, valamint az érdekek kölcsönös figyelembevételére vonatkozó kötelezettség terheli, többek között a méltányosság alapján.[48]

A nemzetközi környezetvédelmi kötelezettségek normatív tartalmának relativitása alapján nem indokolatlan a *soft law* emlegetése.[49] Az ilyen jelleg arra vezethető vissza, hogy a környezetvédelmi intézkedéseket a technikai és gazdasági lehetőségek a priori behatárolják, illetve a határon átjutó környezeti hatások jelentős részénél különböző *területi szuverenitások között kollízió keletkezik.*[50] Miután a területi szuverenitásra építő — és egyébként önellentmondó — szélsőséges igények általában nem érvényesíthetők, közbenső megoldásra van szükség, az ilyen kompromisszum azonban szükségképpen bizonytalan.

4. A nemzetközi környezetvédelmi normák érvényesülésének biztosítékai

A nemzetközi környezetvédelmi normák érvényesülése — egyezőleg a nemzetközi jog egészével — számos tényezőtől függ. E kérdés elsősorban szociológiailag vethető fel: egyrészt a különböző nemzetközi jogszabályokban kitűzött célok mennyiben valósulnak meg a gyakorlatban, másrészt a jogalkotási célok mennyiben állnak összhangban a nemzetközi környezetvédelmi együttműködés szükségleteivel. Nem hanyagolható azonban el a jogi feltételrendszer sem: a pacta sunt servanda, a jóhiszeműség,[51] a nemzetközi szerződések különböző biztosítékai. E kérdések kifejtésére nincs mód, így csak egy kérdésre koncentrálunk: hogyan alakul *a környezeti károk miatti nemzetközi jogi felelősség.*

A nemzetközi környezetvédelmi dokumentumokban használt „felelősség" kifejezésnek nem mindig azonos az értelme. Az 1972. évi stockholmi nyilatkozat 21. elve — a jogi felelősség mellett — politikai és erkölcsi felelősséget is magában foglal és így foghatók fel azok a szerződéses megoldások,[52] melyek különböző egyezmények hatékonyabbá tétele céljából periodikus tanácskozásokat írnak elő. Az ilyen fórumok a problémák politikai elintézésére törekedhetnek, melybe aligha fér bele a nemzetközi jogi felelősség esetleges felvetése. Ezt a következtetést megerősíti az, hogy ezek a szerződések külön rendelkeznek a közvetlenül érdekelt felek konzultációjáról, illetve választott bírósági eljárásról, tehát nem hoznak létre actio popularis-t.[53]

A politikai felelősség nem idegen a nemzetközi környezetvédelmi jogtól. Pl. a környezetpusztító eljárások katonai alkalmazásának tilalmáról szóló 1976. évi new yorki egyezmény jogsértés esetére a Biztonsági Tanács eljárását írja elő (5. cikk 3. pont). Figyelemmel a BT funkciójára, ebben az esetben nyilvánvalóan csak politikai elintézéséről lehet szó.

4. 1. A nemzetközi jogi felelősség rendezése a nemzetközi környezetvédelmi jogszabályokban. A nemzetközi környezetvédelmi szerződésnek nagy többsége nem szól a nemzetközi jogi felelősségről és így járnak el a nemzetközi szokásjogot identifikáló egyes határozatok is.[54] Sajátos megoldást találunk a nagy távolságra eljutó határon átlépő levegőszennyezésről szóló 1979. évi genfi egyezményben, melyhez fűzött megjegyzés szerint „ez az Egyezmény semmilyen rendelkezést nem tartalmaz az államok kárfelelősségével kapcsolatban". Az idézett rendelkezés azonban inkább túlbiztosításnak tűnik, nem pedig a nemzetközi jogi felelősség kizárásának. Egyrészt az egyezmény jelentős mértékű levegőszennyezés esetére konzultációt ír elő (5. cikk), melynek keretében nyilván felvethető a károkozó állam nemzetközi jogi felelőssége, másrészt a „lábjegyzet" a károsodás mértékére vonatkozó információcsere kötelezettségéhez kapcsolódik.

Egyes dokumentumok — kivételesen — rögzítik a nemzetközi jogi felelősséget, pl. az új tengerjogi egyezmény (235. cikk), egyes vízügyi szerződések vagy a nemzetközi szokásjogot identifikáló határozatok.[55] Itt azonban egyértelműen *nemzetközi jogsértés miatti felelősségről van szó.* E tétel alkalmazandó — az Állandó Nemzetközi Bíróságnak a Chorzow ügyben megfogalmazott tétele szerint[56] — a felelősség kérdéséről hallgató szerződések megszegésének esetében. A környezeti károk okozásának nemzetközi jogsértéssé

[47] A fekete és szürke listákat tartalmazó szerződések (1976. évi egyezmény a Rajna kémiai eredetű szennyezéséről, az 1972. évi egyezmény a tengerek hulladékokkal való szennyezéséről.). A fekete lista a rendkívül veszélyes anyagokat sorolja fel, melyeknek a vízbe juttatása tilos, a szürke listán egyéb anyagok találhatók, melyekre engedélyezési eljárás vonatkozik.

[48] A/CN. 4/373. Annexe. 3—6. old.

[49] Abban az értelemben, hogy a norma kevéssé kötelező. Használják jog előtti vagy jog alatti stádium jelölésére is. Ld. *Weil,* P.: Vers une normalivité relative en droit international? RGDIP 1982. 7—13. old.

[50] Report 1978. 390. old., Report, 1982. 162. old.

[51] Il est un principe général de droit bien établi selon lequel la mauvaise foi ne se présume pas — mondja a Lanoux-tó ügyben hozott választott bírói ítélet (RGDIP 1958. 104. old.

[52] Pl. 1971. évi ramsari egyezmény (2. cikk 3. pont), az 1972. évi egyezmény a világ természeti és kulturális örökségének védelméről (6. cikk 1. pont).

[53] Kivétel az 1979. évi Hold megállapodás (15. cikk 2. pont).

[54] Pl. az 1982. évi Montreal Rules (Report 1982. 565. old.).

[55] Az 1982. évi határozat a nemzetközi vízgyűjtők szennyezéséről. Report 1982. 545. old.

[56] C. P. J. I. Séria A no 9. 21. old.

minősítése azzal a következménnyel jár, hogy *e területen is a nemzetközi jogi felelősség általános szabályai kerülnek alkalmazásra, legfeljebb az a kérdés engedhető meg, hogy a környezetvédelmi normák sajátosságai befolyásolják-e — az NJB szóhasználatát követve — a felelősségi jogviszony tartalmát, formáit és fokozatait.*

E fent kifejtettekkel nem áll ellentétben az, hogy a nukleáris energia felhasználásának,[57] a tengerek szénhidrogén-szennyezésének[58] tárgyában kötött szerződések különböző kimentési okokkal korlátozott, a károkozó tevékenység és a kár közötti kauzalitásra épülő *objektív felelősséget* állapítanak meg. Jelentőségüket az korlátozza, hogy egyrészt ilyen felelősségről csak üzemzavar, illetve baleset esetén van szó, másrészt a felelősség nemzetközi magánjogi természetű, mely mögött ott van az állam közjogi jellegű „hátér-felelőssége", ha az állam nem hajtja végre szerződésben vállalt kötelezettségeit.

Látszólag az 1972. évi űrfelelősségi egyezmény valódi kivételt jelentene. Feltéve, ha elismerjük azt, hogy környezeti károk esetében is alkalmazható, akkor sem lehet eltekinteni a világszerződések megkötésének speciális — ezért nem általánosítható — körülményeitől. Elvileg persze nem kizárt az, hogy a környezeti károk speciális eseteire az államok objektív felelősséget létesítő szerződéseket kössenek, de általában ilyen felelősségi rendszer megalkotása — mint az UNEP keretében folytatott munka[59] sikertelensége is bizonyítja — nem várható, a nemzetközi közösség egyáltalán nem kész az objektív felelősség elfogadására.[60]

4. 2. A környezeti károk miatti nemzetközi jogi felelősség érvényesülésének akadályai. A nemzetközi jogi felelősség érvényesítésének útjába álló problémák (a nemzetközi jog szerepe a nemzetközi jogsértésből keletkező konfliktusok rendezésében, a nemzetközi környezetvédelmi jogi normák normativitásának határozatlansága stb.)[61] közül csak azzal az ellentmondással foglalkozunk, mely abban összegezhető, hogy a *nemzetközileg releváns környezeti ártalmak közvetlen okozói általában nem az állami impériumot gyakorló állami szervek, hanem magánszemélyek.*

Az ilyen esetekben az a kérdés merül fel, hogy az *az állam, melynek joghatósága alatt álló területen az ilyen cselekményeket elkövették, felelőssé tehető-e vagy pedig mentesül a felelősség alól?*

A nemzetközi jog de iure condito szabályai a köz- és magántevékenység elválasztásából indulnak ki. Ebből — az NJB megállapítása szerint — az következik, hogy az állam szerveinek valamilyen formában közre kell hatni, kapcsolódni kell a határon átjutó környezeti károk bekövetkezéséhez.[62] Az állam nem mentesült a felelősség alól, ha nem hozott létre nemzetközi kötelezettségeinek megfelelő belső jogszabályt, azt nem alkalmazza, nem biztosít megfelelő jogorvoslatot a károsult számára, továbbá felhatalmazást ad a magánszemély tevékenységéhez.

E sok lehetőség olyan következtetésre ösztönözhet, hogy az állam mentesülése csak elméleti lehetőség.[63] Még sem elképzelhetetlen az állam szerveinek tudta nélküli illegális magatartás. Ha nem ismernénk el azt, hogy van bizonyos realitása az állam felelősség alóli mentesülésének, akkor visszajuthatnánk az objektív felelősség koncepciójához, hiszen az állam felelős lenne minden — a területéről származó — határon átjutó környezeti kárért. A magánszemélyek által előidézett nemzetközileg releváns környezeti hatásoknál *a területi állam nemzetközi jogi felelősségét bizonyítási kérdésként kell kezdeni.* Ahogy Winiarski bíró érvelt a Korfu-szoros ügyben: minden egyes esetet, amely az állam felelősségét vonhatja maga után, a körülmények vizsgálata alapján kell megítélni.[64] Tehát azt kell kutatni, hogy milyenek az ellenőrzés rendelkezésre álló eszközei, hogyan működik az intézkedésre hivatott állami mechanizmus, a reagálásra mennyi idő áll rendelkezésre, hogyan lehet kihasználni a nemzetközi együttműködést stb. E tények alapján dönthető el az, hogy az állam „tudott vagy tudnia kellett" a jogsértésről.

Az előző fejtegések összhangban állnak az NJB által az államok nemzetközi jogi felelősségéről készített tervezettel (5. cikk és 11. cikk). Egy megjegyzést azonban mégis meg kell tenni. Az ott alkalmazott formula (on behalf of the State) alátámaszthatja azt a véleményt,[65] hogy a szocialista államot felelőssé lehet tenni az állami tulajdonban álló vállalatok határon átjutó környezetszennyezéséért is. Ezen értelmezésnek azonban a tervezet 5. cikke ellentmond: az állam belső joga határozza meg az állami impériumot gyakorló állami szervezetet.

4. 3. Nemzetközi jogi felelősség helyett. A nemzetközi jogi felelősség alkalmazhatóságának sommásan vázolt korlátai mellett azt is figyelembe kell venni, hogy a nemzetközi környezetvédelmi jog célravezetőbbnek tartja az *együttműködés* előtérbe állítását, mely jobban megfelel a környezetvédelem követelményének, a prevenciónak.[66] Az együttműködés elvét számos — e tanulmányban nem részletezhető — részletszabály konkretizálja, jelesül a notifikáció és konzultáció kötelezettsége, az adatgyűjtés és információcsere, az ellenőrzés, az együttműködés intézményesítése közös szervek vagy nemzetközi szervezetek felállításával. Ezen kívül arra is utalni kell, hogy a nemzetközi környezetvédelmi jogszabályok érvényesülése folyamatos nemzetközi jogalkotáson keresztül megy végbe.

[57] Az 1963. évi bécsi egyezmény II. cikke, az 1960. évi párizsi egyezmény 3. cikke, az 1962. évi brüsszeli egyezmény II. cikke, az 1971. évi londoni egyezmény 1. cikke.

[58] Az 1969. évi brüsszeli egyezmény 7. cikke.

[59] UNEP/WG. 8/3.

[60] A/CN. 4/373. 3. old.

[61] *Kiss:* op. cit. p. 518. soft responsability-ről beszél.

[62] Annuaire de la Commission du Droit Int. 1976. Vol. II. 77. old.

[63] *Kiss:* op. cit. 516. old.

[64] C. I. J. Rec. 1949. 54. old.

[65] Így *Blix* (In: RCADI Collogue 1973. 507. old.), *Dupuy,* P. M.: La responsabilité internationale des États pour les dommages d'origine technologique et industrielle. Paris, 1976. 236. old.

[66] Ld. 1982. évi nairobi deklaráció 9. pontját.

Tarda Pál

Néhány elvi megfontolás a házassági bontóper újraszabályozásának előkészítő munkálataiban

Az örvendetes módon problémaérzékeny közgondolkodásunkban méltán ébredt a válás iránt figyelem, amely egyúttal túl is terjed a házassági bontóper csiszoltabb formáinak eljárásjogi kérdéskörén. A közérdeklődést voltaképp az a társadalmunk teherbírását fenyegető, eddig még soha nem tapasztalt és kihatásában előre fel sem mérhető veszély váltja ki, amelyet a társadalmi mikrostruktúra, a család ellenőrizhetetlenné váló bomlása és a többek között vele összefüggésben romló népesedési helyzet támaszt. E társadalmi gond megoldása nemzeti érdekünk, súlyának megfelelően kitüntetett helyet is élvez a kormányzat törvényalkotási programjában, melynek keretében folyamatban vannak a polgári eljárás, ezen belül pedig a házassági bontóper újraszabályozásának előkészítő munkálatai. Mint az utóbbira létrehozott munkabizottság munkatársa, úgy vélvén, hogy a „ne mutassunk meg félig kész dolgokat" graciáni normáját e téren is megtörni tisztesebb-hasznosabb, mint megtartani, megkísérlem számot adni róla, milyen elvi megfontolások jegyében törekszünk feladatunknak megfelelni.

Új rendelkezésekre vonatkozó elgondolások kiformálását megelőzően — jogtörténeti áttekintés, nemzetközi összehasonlítások mellett — első lépésként alapelvekig hatoló vizsgálódást kell végeznünk. Azoknak az alapoknak a lényegi helyessége nem lehet kétséges, amelyeken a házasság felbontásának hatályos szabályai nyugszanak. Alkalmasak arra, hogy szolgálják a házasság megszilárdítását, a család védelmét, a szülői felelősség ébresztését. Képesek megfelelni a válás generális és speciális prevenciója által támasztott követelményeknek, egyúttal a társadalmi rendeltetésüket be nem töltő feldúlt házasságok felbontásának sem állják útját. Fel sem merülhet a házasság felbonthatósága elvetésének gondolata, vitán fölül áll a házasfelek diszkrécionális rendelkezési joga, elképzelhetetlen más alternatíva a társadalmi ellenőrzés bírói úton való gyakorlásával szemben, nem terjed ki a változtatás igénye a felek egyező akaratnyilvánításának visszavonására, nincs létjogosultsága adminisztratív eszközöknek a felek békéltetése helyett, lehetetlen meghaladni a feldúltsági elvet, nem volna helyes szakítani a komplex jog- és érdekvédelemre törekvő szabályozással. Ennek az egymás elemeit átható egységes szerkezetet alkotó rendszernek a megtartása nélkülözhetetlen az új szabályozásban is.

A jogalkotás és a bírói gyakorlat számára egyaránt normatív elvek doktriner tisztaságához ha nem is férhet kétség, érvényesülésük helyes arányainak „beszabályozása" a hatályos jogi rendezésben, hatékonyságuk a bírói jogalkalmazásban és a felek magatartásának befolyásolásában azonban annál problématikusabbá vált. A hatályos rendelkezések már bizonyos mérvű következetlenséget mutatnak föl a fejlődő életviszonyokhoz képest, az alapelvek diszfunkciói érhetők tetten az ítélkezési gyakorlatban és a felek jogkövető magatartása sem mentes mindezek nemkívánatos hatásától. Az alapelvek tükrében bemutatott hatályos szabályozás leglényegesebb rendelkezéseihez kapcsolódva vállalkozunk a szakirodalom feltárta funkcióhibák eljárásjogi dogmatikai szemlélet jegyében való összefoglalására, jelezve az újraszabályozás számbajöhető irányait.

1. A Családjogi Törvény, szakítva a házasság felbonthatatlanságának álláspontjával, éppen a házasság és a család megszilárdítása érdekében a házasság felbonthatóságának elvi alapján áll. Kifejezésre juttatja azonban azt az uralkodó társadalmi felfogást, amely szerint a házasság általában életre szóló. A házasfelek halálán kívül *a házasság kivételesen szünhet meg bírói úton való felbontása folytán* a felek életében. Amint erről az 1974. évi I. törvénnyel módosított 1952. évi IV. törvény 17.§. (1) bekezdése rendelkezik, a házasság megszűnik a) az egyik házastárs halálával, b) bírósági felbontással; a 18.§ (1) bekezdésének első mondata értelmében a házasságot bármelyik házastárs kérelmére, a házassági bontóper lefolytatása után fel kell bontani, ha a házasélet közöttük teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott.

Sajátos módon azonban a házasság felbonthatóságán nagyobb a hangsúly, mintsem kívánatos volna. Ezt a benyomást mindenekelőtt a Családjogi Törvény szerkezete kelti, amelyben „A házasságkötésről" szóló I. fejezet nyomban „A házasság érvénytelenségét", majd „A házasság megszűnését" taglaló fejezet követi, még mielőtt a házasság tartalmi elemei, „A házastársak jogai és kötelezettségei" következnének. Ezekről a IV. fejezet szól sajnálatos szegénységgel. Semmi nem utal arra, hogy a házasság elvileg életre szóló kapcsolata nem (csak) Philemon és Baucis bukolikus, statikus-boldog állapota, de a felnőtt köznapi lét minden rendű és rangú sorskérdése megválaszolásának folyamata is, amely nem ritkán és nem csekély erkölcsi, érzelmi és anyagi energiák mozgósítását követeli meg. Holott az általánosan elfogadott erkölcsi elvek követelményként állítják föl, a társadalmi megítélés pedig honorálja e dinamizmust megragadó szemléletet, — érthetetlen tehát egy erkölcsi normákkal szükségképpen átszőtt jogág alaptörvényének e téren tanusított tartózkodása.

A házastársak jogainak és kötelezettségeinek invenciózusabb kodifikálását nem csupán az előzőekben utalásszerűen felidézett szemlélet tenné szükségessé, hanem a házasságra épülő család és a társadalom megváltozott rész és egész viszonya. Kölcsönös egymásrautaltságuk családjogunkban nem tükröződik, pedig e két szféra érintkezési felületei nem nélkülözhetnék a magas szintű szabályozást. Ez alkalmasan kiiktathatná a Családjogi Törvény meghaladott statikus, individualista szemléletét, konzekvensebb jogi rendezésnek nyitva teret a házasság felbontásában érvényesülő többi alapelv kibontásában, mint ez utóbb részletesebb kifejtésre vár.

Tarda Pál ügyvéd, Veszprémi Munkaközösség (Veszprém).

Ha a kodifikált családjogi kötelezettségek és jogok között helyet kapna a felnőtt felelős lét jogi rangra emelt erkölcsi imperatívusza: „felnőtt vagy! sorsproblémáidat nem kerülheted ki, oldd meg és tudd hogyan"! — általa a bírói ítélkező gyakorlat is törvényi instrukciót kaphatna a jogalkalmazás oly szellemében, mely szerint felbontani a házasságot vagy nem kérdésére adható volna egy harmadik válasz. Ez pedig nem volna más, mint feltárni a házasságban rejlő perspektívát jogok gyakorlása, kötelezettségek teljesítése érdekében. Ilyen perspektíva kutatására ösztönző jogi tétel orientálná a jogkereső állampolgárt, és az ez idő szerint válási krízisben rendelkezésre álló, leegyszerűsített és ezért rossz „halál vagy válás" tragikus alternatívája helyébe „házasságban eltöltött élet, a házasság együttélési problémáinak megoldása, (kivételesen) válás" problémamegoldásra késztető alternatívái lépnének. A válás nem csak a vele pozitív ellentétet alkotó életre szóló házassághoz képest lehetne kivétel, mint szinte egyetlen jogilag támogatott megoldás, hanem a házassági köteléket és az összetartozó családot mentő megoldáshoz képest is.

A hatályos jogi szabályozásban a házassági köteléket és a családot mentő megoldást negligáló, eredendően az anyagi jogi szabályozásra visszavezethető szűk alternatíva a legkínzóbb defektus. Amivel a házassági bontóper újraszabályozása során egyáltalán e hiányt pótolni lehetne, az a szemlélet- és munkamódváltozást is igénylő és ígérő krízisintervenció. A külföldi tapasztalatokat hasznosító hazai kezdeményezések általánossá tételére megvan a mentálhigiéné iránt egyre nagyobb érdeklődést tanúsító társadalmi és szakmai igény. A bontóperben való alkalmazásának szükségességét a válási krízisben szenvedő felek külső segítésére utaltságában, lehetőségét a még élő erkölcsi normák vezérelte, toleranciára való törekvésekben kell látnunk, amelyek jegyében a házasfelek gyakorta keresnek a köteléken belül konfliktusfeloldást. A krízisintervenció sokirányú tanácsadó szolgálatával a felek rendelkezésére állhatna nemcsak válás során, hanem más konfliktusban is. Mindazonáltal, amíg társadalmunk mentálhigiénés kultúrája nem emelkedik olyan fokra, amelyen a pszichoterápiás szolgáltatások igénybevétele általánosan követett gyakorlat lesz, magát a házassági bontópert lehet és kell krízisintervenciós célra is adaptálni.

A krízisintervenció beépítése a házassági bontóperbe számos megoldásra váró kérdést tesz föl. Szervezeti alapját a már meglévő szakértői és megyeszékhelyeken működő nevelési tanácsadó hálózat képezhetné; a felek cselekvőkészségére építő, azt várhatóan fokozó, viszont a bíróság kompetenciáját szinte a döntésig visszaszorító ellentétes hatásait a szabályozásnak követnie és a bíróság aktivitását növelve kompenzálni kell; szükséges megvonni igénybevételének kötelező és mérlegelhető esetkörét; ki kell jelölni idejét az eljárásban időigényességére is figyelemmel, amely konkurrál a jog és érdeksérelem orvoslása gyorsaságának követelményével; tisztázásra vár kapcsolata a perbeli bizonyítással, alkalmazhatósága egyező akaratnyilvánítás alapján lefolytatott bontóperben.

Vélelmezni lehet a krízisintervenció kedvező hatását többek közt abban, hogy a felek reálisabb önismeret birtokában gyakorolják rendelkezési jogukat, növeli a házasfelek problémamegoldó készségét, fokozza együttműködési képességüket, a bíróság számára gazdag ismeretanyagot szolgáltat a felek közti konfliktusról.

2. A házasfelek diszkrécionális rendelkezési joga széleskörben elismert a hatályos szabályozásban, érvényesülését sokrétű garanciális rendelkezés szolgálja. Kötelező a perbeli legitimáció igazolása a kereset idézés nélküli elutasításának terhe mellett, a felperestől az első és folytatólagos tárgyaláson a törvény személyes részvételt követel meg, — eltekintve bizonyos kivételektől (Csjt. 19.§. Pp. 283.§. (1), (4) bek., 285.§ (1) bek.) A felek diszkrécionális rendelkezési joga zavartalan gyakorlásának biztosítéka a perbe való beavatkozás tilalma (Pp. 279.§ (2) bek.), továbbá a képviseletre adott meghatalmazás alakiságaira vonatkozó rendelkezés (Pp. 279.§ (3) bek.), amely egyúttal a személyes perindítást is garantálja. E jog érdekében tágítja ki az eljárási törvény a perbeli cselekvőképességet a házassági bontóperben a korlátozottan cselekvőképes házastárs javára kimondván, hogy az teljes perbeli cselekvőképességgel rendelkezik (Pp. 278.§.). A felek diszkrécionális rendelkezési joga kiterjed a per folytatására is: a felperes megszorítás nélkül az eljárás bármely szakában elállhat keresetétől, az alperes hozzájárulása nélkül is, mely esetben — az első fokú eljárás befejezése után, de még az ítélet jogerőre emelkedése előtt — a bíróság az ítéletet hatályon kívül helyezi, egyébként a pert megszünteti (Pp. 284.§. (2) bek, 157.§. e. pont). A diszkrécionális rendelkezési jog gyakorlásának sajátos esete az eredményes békítés, melynek folytán a bíróság a pert szintén megszüntetheti (Pp. 285.§ (2) bek. 4. mondat). A diszkrécionális rendelkezési jog gyakorlását a hatályos peres eljárás — módját illetően — a szóbeli kereset kizárásával (Pp. 281.§. (2) bek.), időbelileg pedig speciális jogerővel korlátozza csupán (290.§ (4) bek.). Egyébként tárgyi értelemben sem korlátozott a szóban forgó jog, általában maguk rendelkezhetnek a felek arról, hogy a kötelék felbontására irányuló kérelmen kívül igényelnek-e döntést a házasság felbontásával összefüggő kérdésekben. Ez alól mégis két kivételt állít a törvény: a házasság felbontása kapcsán a bíróságnak a közös kiskorú gyermek elhelyezése és tartása felől — szükség esetén — erre irányuló kereseti kérelem hiányában is határoznia kell (Pp. 290.§ (1) bek.); egyező akaratnyilvánítás alapján felbontani kért házassággal összefüggésben a feleknek egyezséget kell kötniük a kötelékről való döntés előtt a közös kiskorú gyermek elhelyezése és tartása, a szülő és gyermek közötti érintkezés, továbbá a házastársi tartás, valamint a közös lakás használata kérdésében (Csjt. 18. § (1) bek. 2. mondat).

A felek rendelkezési jogából a polgári peres eljárás konstrukciójában eljárást mozgató akarat lesz, ami önmagában még természetes és magától értetődő. A házassági bontóperben érvényesülő diszkrécionális rendelkezési jog azonban vele szervült határokkal kevéssé övezett. Így önkontrolljának, vagyis az előzőkben említett harmadik megoldás tudata törvényi támogatásának hiánya, továbbá fontos szerepét betöltő perbeli akadályok felfokozzák energiáját, agresszívvé teszik. A házasfelekből kiváltott cselekvési kényszer jegyében gyakorolt rendelkezési jog, végzett perbeli cselekmény remélt előnyöktől vezettetve a tapasztalatok szerint túláradni kíván minden gáton. Az ilyen minőségbe átcsapó jog, akarat célt keres és talál a ki-

zárólagos megoldásnak lát/tat/ott válásban, amelynek sikeres megvalósítását bebiztosítja. Tipikus és abszolút bontóokokat kreál, amelyek garantálják a házasság felbontásáról szóló ítéletet. Az eljárásjogi értelemben vett perbeli legitimáció így átváltozik anyagi jogi értelemben felfogott perbeli legitimációvá, azaz igazolt joggá, még mielőtt a bíróság határozna.

Ha a felek a kereset megindításával, mintegy anticipálva a bírói döntést, dönthetnek házasságuk felbontásáról, akkor a többi nemkívánatos hatás már ebből következik. Az ügyféli gyakorlat bizonyos körében kimutathatóan kizárólag a cél a fontos, a bontóper pedig semmibevehető formaság. Noha a válási krízis lényegéből más következnék. A krízisben, amelyben a felek személyiségének dinamikája beszűkült, megoldásra többnyire csak külső segítségre támaszkodva képesek, e segítség igénye lehet jog. A krízisben, amelyben a felek ítélőképessége, önreflexiója torzult, ennek dacára nem lehet elvitatni a véleményalkotás jogát a házasság feldúltságáról. Mindazonáltal „dönteni", válási szándékot kiformálni még a krízisre irányuló vizsgálat eredményének ismerete előtt logikailag sem, kiváltképp a társadalmi-állami kontroll szupremáciájának tétele értelmében sem áll. Az csak a sorban az utolsó mozzanat lehet.

Mindehhez képest más elvekkel összehangoltabb, egyszersmind életszerűbb volna, ha az eljárást a házasfelek nem kezdeményezhetnék mással, mint diagnózist célzó, peren kívüli eljárás jellegét magáraöltő vizsgálat igényével, mely ügyszak lezártával terjeszthetnének elő a házasság felbontása iránt kérelmet. Avagy, a kereseti jog merészebb revíziójával élve: az előkészítő ügyszakot követő reformált bontóper tárgyalásának berekesztése előtt volna csak gyakorolható a diszkrécionális rendelkezési jog a kötelék felbontása érdekében.

A kérelemmel kezdeményezhető előkészítő eljárás nem a bíróságra róna elsősorban feladatokat, mint korábbi, bizonyos formában létezett be nem vált előzménye, hanem a házasfelekre. Életviszonyaik tényleges rendezését tűzné célul számunkra. Eme ügyszak beiktatása megkívánja esetkörének megfelelő szabályozását. Elsősorban a vitatott bontókeresetek, rövid különélés után indított perek, konfliktusra invokációs keresettel reagáló házasfelek, illetőleg veszélyeztetett családvédelmi érdekek esetében volna az eljárás előkészítő ügyszakra utalható, — tehát lényegében mindazokban az esetekben amelyekben a krízisintervencióhoz remény fűzhető. Krízisintervenció és előkészítő ügyszak mint tartalom és forma találhatnának egymásra az újraszabályozott eljárásban. Az eljárás ilyetén szervezettsége fokozatosan engedné érvényesülni a felek diszkrécionális rendelkezési jogát. A válásról szóló elhatározásukat a házasfelek már az eljárás egy érettebb szakaszában nyilváníthatnák ki ítéleti döntés számára releváns módon egyre több saját magukról és a válásukkal kapcsolatos problémákról nyert információ birtokában.

3. A felek diszkrécionális rendelkezési joga fölé — azzal, hogy a házasság felbontását kizárólag bírósági peres eljárásban engedi — jogunk *az állami—bírói kontroll szupremáciáját helyezi* a házasság védelme és a házasság felbontásának generális és speciális prevenciója érdekében. Formailag az ellenőrzés igénye megnyilvánul minden törvényi feltételben, rendelkezésben, de különösen a mulasztást szankcionáló szabályokban, a békítés eljárásjogi rangra emelésében, az eredményes békítés hatályának meghatározásában, a perilleték le nem rótt rész lerovásának elmulasztását permegszüntetéssel szankcionáló rendelkezésben, a tárgyalás harminc napra elhalasztásáról szóló szabályban, amely az eljárást két részre tagolja (Pp. 285.§ (4) bek.), meghatározott kivételektől eltekintve (285.§ (5) bek.). A kontroll lényegét azonban a Csjt. 18.§-ban rögzített generális klauzulában és az abban szintetizált alapelvek összességében kell látnunk. A bírósági kontroll szupremáciájának tételét tartalmilag érvényre juttatni hivatott normák és a kontroll mértékének, mércéjének hiányosságai látnivalók. A vétkességi elv kirekesztésével támadt űr nehezen megválaszolható kérdés elé állítja a bíróságot. Nincs ugyanis mérhető vagy tapasztalható adat arra, hogy adott, esetünkben tízmilliós népességű társadalomban hol van az a határ, amelyen belül maradva a felbontott házasságok és szétesett családok még nem veszélyeztetik a társadalom teherbírását, szervezettségét. Ugyanis nincs objektív mércéje egy adott házasságban élő felek toleranciájának sem. Nincsenek kodifikálva erkölcsi normáink, mégkevésbé azok a társadalmi követelmények, amelyek támaszthatók volnának a házasfelekkel szemben a házasság fenntartásával kapcsolatban. Végül is a „mihez mit mérni" kérdésének megválaszolásához szükséges mindkét tényező egyaránt rejtve marad úgy a társadalmi, mint az egyéni érdek szemszögéből tekintve.

A vétkességi elv alapján álló bontási rendszerben világos kontúrjai voltak a bíró által képviselhető társadalmi álláspontnak. A feldúltsági elv értelmében egy erkölcsi és jogi felelősség szempontjából neutrális helyzet, a házasság helyrehozhatatlanul feldúlt állapotának feltárását kell elvégezni. E vizsgálatnak normáktól mentes, a maga konkrétságában rendkívül bonyolult intimszférára kellene irányulnia, a felek válási krízisére, életlehetőségeikre. A jelenlegi szabályozásban azonban a házasság perspektívái a kontroll számára rendkívül előnytelenül vannak jelezve: negatívan és a múltra orientáltan. A perspektívák, a házasság helyrehozhatósága feltételeinek pozitív felmutatása több okból korlátozott. Nemcsak eszköz, vizsgálati módszerek hiánya miatt, hanem alapvetően azért, mert a házasság felbontásáról rendelkező törvényszakasz a házasfelek aspektusából fogalmazza meg a felek által — a diszkrécionális rendelkezési jog adta lehetőségek kihasználásával— lezártnak tekintett feldúlt kapcsolatot. Ezzel egyoldalú, a felek toleranciáját előtérbe helyező szemlélettel nehéz szembeszállni erkölcsi-jogi mércék nélkül. A megítélés alapja szinte kizárólag egy bizonytalan, homályos, mert a rétegspecifikus élettapasztalat, szubjektív, mert személyes érdeklődés függvényét képező pszichológiai ismeretek maradnak.

Ha rendelkeznénk is olyan objektív mércéül szolgáló normarendszerrel, amely lehetővé tenné a társadalmi álláspont képviseletét a bíróság számára, a kontroll gyakorlása érdemben még mindig nem volna teljes és megvalósítható, mert a hatályos rendelkezések szerint lefolytatható bontópernek a házasfelek válási problémáinak megoldására nincs problémamegoldó kapacitása. Nem is lehet: szűkre vont alternatíváktól (házasság felbontása, kereset elutasítása, per megszüntetése) befolyásolt felek kontradikciójában döntést hoz a bíróság, feladatát e rendszerben nem képez-

heti terapeutika. Ez idő szerint a jog megelégszik a kötelék jogi fenntartásával anélkül, hogy érdemi segítséget nyújtana az életközösség helyreállításához. Pedig e segítség kívánatos feladat a minden esetben való siker reménye nélkül is.

Ha érdemi kontrollra, az ügyféli magatartás befolyásolására alkalmassá kívánjuk tenni a bontópert, ha el akarjuk érni a házasfeleknek a válással szembeni attitüdváltását, akkor a megalkotásra váró szabályoknak lehetővé kell tenni a perbeli vizsgálat számára pszichológiai szférák érintését. Humanizálni kell ennek érdekében a bontóperes eljárást, azokból is szükségesnek mutatkozik a krízisintervenció és az abba épített pszichológiai vizsgálat, diagnózis és terápia. A pszichológiai szakkérdést kitevő tolerancia felmérése társadalmi érdek is, mert erre vonatkozó ismeretek birtokában dönthetne a bíróság — felmutatva a házasság esetleges perspektíváit — e távlatok követésének elvárhatóságáról.

Ama polarizálódással párhuzamosan, ami végbemenne az eljárásban a felek jogi helyzetében — ti. életviszonyaik rendezésére irányuló tevékenységük jogi ösztönzést, eljárási kereteket nyerhetne, amellyel szemben diszkrécionális rendelkezési joguk csak graduálisan érvényesülhetne — a bírói kontroll is egyrészt aktivizálásra szorul a felek tevékenységének irányítása érdekében, másrészt behatárolásra az intimszférába való beavatkozást illetően. Az előbbire biztosítható sokféle perbeli jogosítvány megfelelően programozott alkalmazása a bíróság számára lehetővé tenné az eljárás individualizált, ügytípusnak megfelelő megszervezését, fokozatosan vezetve be a feleket a bontóperbe. E körben számos eszköz volna lehető a bíróság számára: a feleknek nyújtott kielégítő tájékoztatás, megfelelő eljárási forma megválasztása, bizonyítandó tények meghatározása, szünetelés bírói elrendelése, az előkészítő ügyszak időtartamának megállapítása, a békítés alkalmas idejének megválasztása, feladatok kitűzése a felek kapcsolatának rendezése érdekében. Az utóbb említett korlátozás a bírói kontrollt az intimszférába csak a komplex családvizsgálaton, pszichológiai vizsgálaton, illetőleg a feldúltsági elv által is kötött bizonyításon keresztül engedné behatolni. Mentesülve indulatoktól terhes bizonyítási eljárástól a kontroll szinte csak az érdemi döntésre szorítkozhatnék.

Ilyenformán minél érettebben nyilvánulhatna meg a felek diszkrécionális rendelkezési joga, annál felkészültebb döntéssel reagálhatna a bírói kontroll; minél aktívabbak a felek a válási krízis konfliktusainak feloldásában, annál több információt nyújtanak a bíróság számára; minél kevésbé cselekvőkészek a felek, annál aktívabb befolyásolási eszköz érvényesítheti a válási problematika feldolgozására. E kontraposzt teremtette dinamikus egyensúly automatizmusa révén gazdaságosan tehetné remélhetőleg érdemivé a bírói kontrollt.

4. A Családjogi Törvény novellált szabálya már szóhasználatában is kerülni igyekezvén „a házasság felbontásának alapos és komoly oka" kifejezést, immár félreérthetetlenül *a feldúltság elvét* teszi magáévá, a bíróságtól „ a házasélet teljes és helyrehozhatatlanul megromlott" állapotának követeli meg (Csjt. 18.§. (1). bek.). A törvény mellőzi az abszolút és relatív bontóokok taglalását, ezzel bírói mérleglés tárgyává teszi a házasság felbontását. Elhárítva minden konzervativ és reformált vétkességi elvet, a bontóper kezdeményezését megengedni bármelyik házasfélnek, annak is, akinek jogsértő, vétkes magatartása révén vált feldúlttá a házasság. Jelenti ez egyúttal azt is, hogy a feldúlt házasságot jogunk feltétlenül felbonthatónak tartja.

A már említett egyéni toleranciát előtérbe helyező szemléleten kívül a hatályos szabályozás további, funkciójára vezethető vonása, hogy a feldúltsági elv múltra orientált, ahelyett, hogy a figyelmet a jövőre irányítaná. A válási krízis természetének ismeretéhez és kell közelíteni a múlt felől, de az a maga megváltoztathatatlan tényeivel, bontó emlékeivel a jog számára hozzáférhetetlen és irreleváns. Lényegében orvosi probléma, mentálhigiénés feladat terapeutára tartozik. Ellenben a krízist fenntartó, vagy a házasság válságát elmélyítő tényezők, továbbá a házasság keretein belül feltárható perspektívák feltárása már képezheti a bíróság feladatát. Perspektívák léte esetén a krízisnek a házasság fenntartása mellett való megoldása mennyiben lehet elvárhatóan teljesíthető cél, feladat, jog és kötelesség, vagy nélkülük mikor megoldás a válás, voltaképp ennek kellene az ítélettel eldöntendő kérdésnek lennie.

A múltra vetülő feldúltsági elv eltakarja a házasság válságának olyan szakaszát, amelyben feltételezhető a válságnak a kötelék megőrzésével való megoldása, vagy az erre irányuló törekvés. A legtöbb fél hivatkozik is erre: a „próbáltam tűrni, elnéztem, változtatni próbáltunk rajta" stb. jelzések mind ilyen, érzelmi és erkölcsi alapokon nyugvó törekvések bizonyítékai. A krízisnek ezt a szakaszát, mely toleranciára vall, nem ragadja meg a szabályozás, noha eszerint joggá, kötelességé tehetné a köteléken belüli megoldások keresését.

Ezért e meglévő közfelfogáson is alapulhatna a feldúltsági elv jogi szemléletben adható olyan megfogalmazása, amely szintétizálja magában normatív jellegénél fogva az egyéni és társadalmi megítélést, kifejezi a házasfelek toleranciaszintjét éppúgy, mint az önálló, a házasság keretei közti problémamegoldásban támasztott társadalmi követelményt:

— egyesíti a krízisre, korlátozott mértékben a múltra és nagyobb figyelemmel a jövő lehetőségeire vonatkozó vizsgálódás igényét;

— a házasság feldúlt állapotának tényszerű feltárása mellett kivételesen alapot szolgáltathatna felelősség megállapítására is, amely iránt mutatkozik bizonyos mérvű társadalmi igény. Véleményem szerint a feldúltsági elv e szempontokat sűrítő megfogalmazását közelíthetné: a bíróság felbontja a házasságot, ha annak feldúlt állapotában nem várható el a felektől házastársi jogaik kölcsönös gyakorlása, kötelezettségeik teljesítése.

5. Nem alapelvként vonult be a házasság felbontásának szabályrendszerébe a kezdettől fogva mindig problematikus *megegyezés* a feleknek a házasság felbontására irányuló egyező akaratnyilvánítása, de funkcióját illetően a hatályos jog és az ítélkezési gyakorlat elvi jelentőségű intézményévé vált. Nem jelenti feltétlenül a házasság teljes és helyrehozhatatlan megromlott mivoltát, azzal nem azonosítható, a törvény nem szánta (abszolút) bontóoknak. A vizsgálat ilyen esetben sem maradhat el, az azonban a felek jognyilatkozataira irányul. A házasságot a megromlására vezető okok és körülmények feltárása nélkül is fel kell

bontani, a Legfelsőbb Bíróság 9. sz. irányelve értelmében. A Családjogi Törvény 18.§. (1) bekezdésében a rögzített rendelkezése szerint a felek egyező akaratnyilvánításának mindenekelőtt általános feltételeknek kell megfelelnie. A házasságot bármelyik házastárs kérelmére — a házassági bontóper lefolytatása után — fel kell bontani, ha a házasélet közöttük teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott. Erre utal különösen a házastársaknak a házasság felbontására irányuló végleges elhatározáson alapuló, befolyásmentes, egyező akaratnyilvánítása. Eme általános feltételeken túl a megegyezés különös feltételeit is rögzíti az idézett törvényhely: a jognyilatkozat akkor hatályos, ha a házastársak a közös gyermek elhelyezése és tartása, a szülő és a gyermek közötti érintkezés, továbbá a házastársi tartás, valamint a közös lakás használata kérdésében megegyeztek, egyezségüket a bíróság jóváhagyta. Lehetséges továbbá a kötelék felbontása megegyezés alapján akkor is, ha az itt említett kérdések mindegyikében a felek nem tudnak megegyezni, de azokban — a házasság felbontásával együtt — kérik a bíróság döntését.

A különös feltételek együttes feltételek is egyben. A Családjogi Törvény végrehajtásáról és az átmeneti rendelkezésekről szóló 7/1974. (VI. 27) IM számú rendelet 25.§-ának értelmében a bíróság a házasság felbontása felől addig nem dönthet, míg az említett valamennyi kérdésben egyezség nem jött létre és azt a bíróság jóvá nem hagyta, illetőleg amíg ezek a kérdések döntésre alkalmassá nem váltak. Az utóbbi esetben a házasság felbontásával együtt kell dönteni az említett kérdésekben is. Részítélet hozatalának egyik kérdésben sincs helye.

A megegyezés ellentmondásai szembeötlőek. Genetikáját illetően, eredetileg nem volna más mint eljárási alanyi jog, a felek kölcsönösen gyakorolt diszkrecionális rendelkezési joga. A Családjogi Törvény ekként is aposztrofálja, a felek egyező akaratnyilvánításaként. Eljárásjogi természetét kidomborítja az, hogy a törvényben bizonyítékként kapott végső soron megfogalmazást, törvényi védelem formájában. Metamorfozisának következő állomását az jelenti, hogy a házasság feldúltsága megállapíthatóságának kritériumává válik a törvény által meghatározott további — szintén akarategységben megragadott — jogi, formai feltételek taxációjának teljesülése esetén. Ezen a ponton ki is kerül a feltétlen és mérlegelt felbonthatóság elvének hatóköréből és törvény meghatározta bontóokként áll elénk. Ellenbizonyításnak minden lehetőségétől elzártan meghasonlik eredeti vélelemkarakterével is, teljes mértékben kivonja magát a bírói kontroll alól. Ambivalenciáját a családjogi anyagi jogszabályokban való elhelyezése teszi teljessé és azt sugallja, hogy a házasság egyszerű szerződés, amit könnyű megszüntetni.

E szabályozás már eleve számot vetett a külső kontroll pozícióinak gyengülésével és azt a megegyezés különös feltételeivel, mintegy belső kontrolljával kívánta ellensúlyozni. A szükségtelenül fokozott rendezés igényével azonban gyakran provokatív hatású a kötelékre vonatkozó vitát illetően, mert akár egyetlen megegyezéssel nem rendezhető kérdés esetén a házasság megromlására vezető okokat rutinszerűen várja el feltárni a bírói gyakorlat. A megegyezés második változatára adott törvényi lehetőség gyakorlata nem vált általánossá, miután az első változat egyszerűbb.

A szabályozás ellentmondásainak vitát indukáló tendenciájával ellentétes késztetés is felismerhető a bírósági gyakorlatban. A per egyszerűsítésének, gyors befejezésének reménye, szükségtelen viták jószándékú elhárítása vezeti a bíróságot, amidőn a tárgyalásra a válás gondolatának elutasításával érkező felet rövid időn belül eljuttatja a „nem ellenzem" álláspontján keresztül az „akkor én is kérem a házasság felbontását" kimond/at/ásáig, mellesleg nem ritkán még az első békéltető tárgyaláson.

A felek megegyezés kapcsán követett válási szokásaiban felismerhető, hogy a megegyezés zsarolás eszköze lehet járulékos kérdésekben előnyök szerzése végett, színlelés hordozója törvénybe ütköző érdekek érvényre juttatása céljából, gyors nyitás vagyoni vitákhoz, nem ritkán csapda, ha a segélykérő keresetek túlon túl jól sikerülnek. Az akarathibák feltárására pedig nincs mód, eszköz.

Minden funkcióhibája dacára az újraszabályozásban nem szabad szem elől téveszteni a megegyezés szerepét. A hagyományos civilizatorikus hatásán kívül eszköze lehet a krízisintervencióval együtt a bontóper humanizálására irányuló törekvéseknek, amennyiben elősegíti a felek válás utáni pszichés regenerálódását. Ehhez képest nem lehet cél a megegyezés nehezítése, hanem ellenkezőleg, érvényesülésének elősegítése kívánatos. A megegyezést mentesíteni kellene a jelenlegi processzuális formalizmustól, lehetővé téve, hogy a felek konszenzusa szabadabban érvényesüljön. A járulékos kérdések öntevékeny rendezésének joga nem feltétlenül szorul állami ellenőrzésre, bizonyos körben garanciális igényeket szolgálnia kell a bírói egységnek, vitás kérdések pedig — a kötelékkel együtt — maradhatnának fenn az ítéleti döntés számára. Ilyen differenciáltabb jogi rendezési módozat, miután ily módon könnyebben felszínre kerülhetnek az érdekellentétek, ha meggondoljuk, inkább nyújt biztosítékot az akarathibák feltárására, mint a hatályos szabályozás kimerítő feltételrendszerének Prokrusztész-ágya.

E megfontolásokon kívül indokolt a különös feltételek együttes elbírálásának feloldása amiatt is, hogy az voltaképp következetesen nem érvényesíthető. A hatályos szabályozásban nem kizárt, hogy a kötelék egyező akaratnyilvánítás alapján való felbontásáról szóló ítélet első fokon jogerőre emelkedik, a járulékos kérdések némelyikében kötött egyezséget jóváhagyó végzés ellen azonban fellebbezéssel élnek a felek. Mindezen túl semmi nem indokolja a megegyezés szabályozásában alkalmazott, végső soron a felek együttműködési készségét sújtó eljárási szigort a vitás ügyekkel ellentétben, amelyekben nem követelmény az együttes elbírálás: a járulékos kérdések közt adódhat olyan, amelyre felek kérelmet sem terjesztenek elő, érdekellentét hiányában.

A megegyezés bírói kontrollja olybá tűnhet, rugalmasabb feltételek között még nehezebben valósítható meg. Valójában a fentebb említett differenciált jogi rendezési módozat már önmagában képes a legdúrvább akarathibák kiküszöbölésére. Másodsorban a megegyezés megújított rendjében a bíróságot nem kellene szükségképpen elzárni attól, hogy a házasság feldúltságáról pszichológus véleményére támaszkodva meggyőződjék, mely módszer mellett felek diszkréciója indokolt mértékig érintetlen maradhatna. Harmadsorban végül, ha a szabályozás a konszenzus próbájá-

vá annak megtartását tenné, mindennél megbízhatóbb ellenőrzési alaphoz jutna: azoknak állna nyitva a megegyezés, akik a kérelem benyújtása vagy az érdemi ügyszak előtt ténylegesen is rendezték a kötelék fölszámolásával összefüggő problémáikat, vagy magas fokon valószínűsítik megállapodásaik elfogadható időn belüli realizálhatóságát.

E körvonalazott garanciák közepette a megegyezést eljárási kedvezményekkel bátrabban lehetne preferálni a felek együttműködési készségének fokozása érdekében. Erre alkalmasnak mutatkoznék az egyes bíró eljárása melletti egyszerűbb performa, rövidebb pertartam, illetékkedvezmény. A megegyezés eljárásjogi szabályokban való elhelyezése segíthetné szétzúzni a könnyű válás mítoszát, amelyhez — azonosulván a házasság felbontásával — a hatályos szabályozásban hozzájárult, éppúgy, mint a könnyed házasságkötés gyakorlatához. Ha az eljárási törvény a házasság felbontásának rendezési módjaként fogalmazná meg a megegyezést, jogi forrásból nem kaphatna tápot a „legfeljebb majd elválunk" kalkulációval hozott meggondolatlan döntés.

6. A házasfelek békéltetése voltaképp nem más, mint az állami kontrollnak a kereset revideálását célzó megnyilvánulása a házasság közvetlen védelme érdekében. Érvényesülésének lehetőségét a felek személyes meghallgatásának előírásával biztosítja a törvény. Eredményességét van hivatva szolgálni a nyilvánosság megszorítás nélküli kizárásának szabálya (Pp. 284.§. (1) bek.), mely lehetőségre a bíróságnak a feleket figyelmeztetnie kell. Hatékonyságát célozza a felek egymás távollétében való meghallgatására, a békítés korlátlan megismétlésére (Pp. 285.§. (2) bek.) a bíróságnak adott törvényi felhatalmazás. Ugyanezt segíti elő a tárgyalás légkörére, a pervezetés módjára adott iránymutatás a 9. sz. Irányelvben, eredményes békítés esetén a perköltségben való marasztalás mellőzhetősége. A békéltetés két szakaszra tagolja az eljárást, az első tárgyaláson kap helyet. Ha nem vezet eredményre, a bíróság a tárgyalást elhalasztja, egyben felhívja a feleket, hogy az illeték még le nem rót részét harminc napon belül róják le. A bíróság a tárgyalás folytatására csak a harminc napi határidő letelte után tűz határnapot, akkor is, ha a felperes költségmentességben részesült, illetőleg ha felek az illetéket a határidő alatt lerótták. (Pp. 285. §.(2) bek.) Kivételesen, taxative meghatározott esetekben — ha valamelyik házastárs elmebeteg, vagy ismeretlen helyen, illetőleg külföldön tartózkodik, továbbá a bíróság előtt való megjelenése más elháríthatatlan akadályba ütközik — a békítési kísérlet mellőzésével a per már az első tárgyaláson érdemben tárgyalható, a személyes meghallgatás sem kötelező (Pp. 285.§. (5) bek.).

A békéltetés szerepe és jelentősége megkívánná, hogy anyagi normák rögzítsék, mivel a házasság fenntartása képezi lényegét. Ezzel szemben a hatályos rendezés az eljárásban fektette le szabályait, aktualitása iránt csekély érzékről téve tanúságot. A per első tárgyalásán a válás elhatározott szándékával, döntés után a végrehajtásra összpontosítva jelennek meg a házasfelek, — közvetlen ráhatásra kevéssé nyitottan. A bíróság róluk a kereset szűkszavú tényelőadásából, de még meghallgatásuk után is vajmi keveset tud, ráadásul azt is a felek által játszaszituációként átélt konradiktórius konstrukciótól indíttatott kölcsönös kompromittáló előadásokból. A meghallgatás során kialakult konfrontáció lehetetlenné teszi az érdemi közvetítést, a békéltetés üres ritussá merevül.

A peres eljárás diszfunkcionális játszaszituációját a reális problémák feltárásával, a felek figyelmének e problémák jövőbeli megoldására irányításával feloldani pszichológus lehetne hivatott, akinek bevonásával behatóbb ismeretek, közreműködésével eszköz és módszer állhatna a bíróság rendelkezésére a békéltetés során. Az e céllal megtartandó tárgyalás idejét pedig helyesebb volna, ha a bíróság választhatná meg, — végtére is azt a helyzetet, amelyben a békéltetéshez szükséges kellő tájékozottság birtokában van, csak mérlegelés útján esetről esetre lehet eldönteni.

7. Különleges eljárás hivatott a házasság felbontásának bonyolult problematikáját megfelelő eljárási keretek között megoldani. Ez az eljárás a Pp. általános, I—IV. részének szabályaihoz képest a házassági perek különös és a házassági bontóperek egyedi szabályait szintézisként hordozza magában: a Pp. 276.§. (1) bekezdése szerint az I—XIV. fejezet rendelkezéseit a házassági perekben, e perekről szóló fejezetben foglalt eltérésekkel kell alkalmazni; házassági per alatt végre többek között a házassági bontópert is.

A két általánosnak mondható pertípus (vitás ügyek bontópere, megegyezés alapján lefolytatott bontóper) mellett a hatályos szabályozásban kivételesen, meghatározott esetekben mód van a békéltetés mellőzésére és az ügy első tárgyalásán érdemi vizsgálatra, döntéshozatalra (Pp. 285. §. (5) bek.). E formarendszer nem kellően differenciált, nem szolgálja megfelelően alakítható rugalmas keretekkel a gyakorlati tapasztalatok alapján felismerhető ügytípusok megkülönböztetett vizsgálatát. Az inadekvát eljárási forma kifogásolható attitűdöket termelt ki. A felek perben tanúsított magatartásában a nem kellően rugalmas szabályozás ellentmondásos hatású. Igénylik a bíróság gyámkodását — eljárási kereteken kívül keresnek nem minden esetben törvénytiszteletről tanúskodó megoldást; a játszma szabályai szerint viszik a pert hideg taktikával —, indulataik vezérlik őket a másik érzelmi, erkölcsi és anyagi megsemmisítésére törekedve. A bíróság munkamódjában is felismerhetők az ambivalencia jegyei. Liberális szemlélet alapján engedi a felek vitáját korlátok nélkül kibontakozni — autarchikus a pervezetése. Érzékelhető olyan bírói szellemi beállítottság, amely belső elhatárolódással kísérli megvédeni judiciuma integritását, a nem kívánatos hatások alól azonban nem ritkán komformista, vagy ritus, attitűd, esetleg impasszibilitás árán sikerül csak kivonnia magát.

E diszfunkcionális hatások magyarázata a vizsgált eljárási forma szempontjából nézve abban rejlik, hogy a különös és egyedi normák dacára a bontóperes eljárás karakterét lényegében az általános szabályok határozzák meg. A speciális szabályok, amelyek hivatva volnának a jogi alapelveket, anyagi jogi rendelkezéseket mozgásformával felruházni, a turbulens válási problematikához képest merevnek mutatkoznak. Nem alkalmasak arra, hogy „kikapcsolják" az általános eljárási szabályok e vonatkozásban túlontúl jogi eljárási technikáját. Amilyen tökéletes a kontradiktórius módszer a peres felek érdekellentéteinek explikációjához, olyannyira nem(mindig) az a bontóperben, — feltéve ha van krízisintervencióban kutatható harmadik alternatíva, ha lehet a házasfelek figyelmét múltbeli sérelmek helyett a jövőben megoldásra váró

feladatokra irányítani. A bontóper voltaképp a felek (nézete) és a bíróság (judicuma) között folyik, amely nem szükségképpen kell, hogy együtt járjon a felek ismételt szembeállításával. A szélesebb értelemben vett váláshoz képest a kontradiktórius per konzervatívnak, manipulatívnak mutatkozik, konstrukciója előkészítő ügyszakban, nem egy ügytípusban mellőzhető volna.

Különböző ügytípusok más és más tárgyalási munkamódot igényelnek bonyolultsági fokukat, időigényességüket, felek nézetkülönbségeinek kiélezett voltát, érdeksérelmek miatti intézkedések szükségességét illetően. Egyszerűtől a bonyolult felé haladva a következő pertípusok volnának képezhetők:

— egyszerűsített eljárási forma elegendőnek mutatkoznék a Pp. 285.§. (5) bekezdésében felsorolt eseteken kívül minden olyan esetben, amelyben a házasság felbontásának megítélése nyilvánvalóan egyszerű, felek között nincs e kérdésben nézetkülönbség, a felek rendezett körülmények között hosszabb ideje külön élnek;

— további pertípust alkothatna az ellenőrizhető megegyezés rendezett, vagy rövid időn belül rendezhető életviszonyok közepette;

— vitás kérdésekkel terhelt időigényes pertípusban a kontroll súlypontja az előző két kategóriával szemben áttevődnék az életviszonyok rendezettségéről a perbeli, reformált értelemben vett bizonyításra, a felfokozott aktivitású bíróság rendelkezésére e körben több, különböző hatékonyságú eszköz állhatna (előkészítő ügyszak idejének, feladatainak meghatározása, szüneteltetés, tárgyalás elhalasztása, a békéltetés időpontjának megválasztása, itt kaphatna nagyobb szerepet pszichológus);

— súlyos hátránnyal fenyegető, érdeksérelmet magában hordó helyzet közepette indult bontópereknek az ad önálló karaktert, hogy mindent megelőző szempontot képez az azonnali hathatós beavatkozás, az érdeksérelemnek kitett fél, vagy gyermek védelme, melyre hozható intézkedések volnának hivatva megakadályozni érdek- és jogsértő állapot tartósítását, gyors, koncentrált bizonyítás mellett;

— azok a tragikus végletességük miatt egyszerű esetek (emberölés kísérlete, abban részesség, vérfertőzés, azonos neműekkel folytatott szexuális kapcsolat, hosszabb tartamú szabadságvesztés), amelyekben a társadalmi megítélés szerint nem várható el a sérelmet szenvedett házastárstól a kötelék fenntartása, eljárási formaigényüket illetően sajátos módon az első pertípussal találkoznak. A tárgyalás harminc napos határidőre való elhalasztása, mint a feleket passzív várakozásra kényszerítő üres percezura nem szolgálja az életviszonyok rendezését, ez ehhez érdemibb segítségnyújtás igényére számot tartó eljárás céljait. Formális eszközök a felek magatartásának befolyásolására, túl sokat és túl keveset tételez fel a felek tűrőképességéről. Ha meggondoljuk még, hogy a költségmentességre jogosult fél egy eljárási automatizmusban kaphat hivatalból kitűzött tárgyalásra szóló idézést anélkül, hogy tanújelét adná az eljárás folytatása iránti akaratának, míg a perilleték levonására felhívott fél az illetéklevonás cselekményével háríthatja csak el a per megszüntetésének veszélyét, — kiderült, az érdemi ügyszak nem egyenlő feltételek szerint áll nyitva a felek számára. A peres felek elé feladatokat tűző előkészítő ügyszak, helyesebb önismeretet és problémalátást nyújtó krízisintervenció megfelelőbben szolgálhatná a házasfelek felelős gondolkodásának ébresztését.

Indokolatlan kettősség követhető nyomon a kötelék és az azzal összefüggő kérdések szabályozásában. Az eljárást, amennyiben a kötelék tekintetében a felperes mulasztása, keresettől való elállása, a felek kibékülése folytán meg kell szüntetni, továbbá ha az ítélet a kötelékre nézve jogerőre emelkedett, végül ha a felek kizárólag járulékos kérdésekben kezdeményeznek peres eljárást házasság felbontására irányuló kereset nélkül, — mindezekben az esetekben a perre már nem vonatkoznak a házassági perek különleges szabályai, holott a járulékos kérdések a házasság felbontásával együtt a válás komplex kérdéskörének részei. Ha ezt a kettősséget az újraszabályozás nem küszöbölné ki, akkor félő, hogy az ügyféli gyakorlat a gyengébb ellenállás irányába haladva keresne megoldást. Az új bontóperi formák megkerülésével a köteléket nem érintve csak járulékos kérdésekben igényelne rendezést, miáltal is csak szaporodnék a jogi rendezés nélküli kapcsolatok száma.

A bizonyítást illetően a hatályos szabályozás nincs tekintettel a házasság felbontásának sajátos alapjaira, elsősorban a feldúltság elvére. A feldúltsági elv következetesebb érvényesítése érdekében megfontolást érdemel bizonyítási vetületének perjogi szabályban való lefektetése. Törvényi rangra emelt mivoltában alkalmas lehetne erre a 9. sz. Irányelv intenciója, amely szerint a felek között a házasság felbontásával összefüggő kérdésekben kialakult egyetértést, illetőleg vitát is önmagában a házasság feldúltságának alapvető jeleként lehet és kell értékelni. Ezen túlmenően indokolt volna lehetővé tenni, hogy a bíróság kifejezetten közvetlenül meghatározhassa(!) a felek számára — nem csupán bizonyítási indítványaik elutasításán keresztül — a bizonyításra szoruló tények körét, az általa gyakorolt kontroll szupremáciájának elvéből fakadó sajátos officium alapján, elejét véve irreleváns bizonyításnak. A feldúltság elve által kötött bizonyítási rendszerben bizonyítandó tények pedig nem volnának mások, mint — elméletileg — a házasság feldúlt állapotával közvetlenül összefüggésbe hozható, ezt az állapotot fenntartó, vagy elmélyítő jelenbeli tények és körülmények. A feldúltságra vezető múltbéli folyamatok — a közvetlen összefüggés mérlegelés útján megvonható határán túl — azonban nem.

8. Sokoldalú jog- és érdekvédelem igényével szabályozza jogunk a bontóperes eljárást, nem tekinti a házassági köteléket kizárólagos tárgyának. Ez az egyébként elsősorban anyagi jogi tárgyú kérdéskör olyannnyira terjedelmes, hogy e cikk keretei még vázlatos bemutatását sem teszik lehetővé. Mindössze egy jellemző vonására utaló megjegyzésre szorítkozunk a házassági bontóper újraszabályozásával kapcsolatos megfontolásaink tükrében.

Kifejezett antinómia a hatályos szabályozásban a házasság felbontásában deklarált feldúltsági elvvel ellentétes, „az ajtón kiűzött és az ablakon visszatért" vétkességi koncepció. Végigvonul minden, a kötelék felbontásával egyaltalán kapcsolatban álló kérdés szabályozásán, visszás módon tükröződve a felek rossz jogtudatában, magatartásában. Kezdve a vétkesség jegyében tipizálódott bontóokoktól tettenérhető a gyermekelhelyezésben és a tartások megállapításában, lakáshasználat és kárpótlás rendezésén keresztül va-

gyonjogi igények (ingatlan megváltási árának családvédelmi érdekekre tekintettel való mérséklése) elbírálásáig és még azon is túl az ajándék visszakövetelésének szigorított feltételeivel, sőt a perköltséggel bezárólag. Következményét ugyanabban tapasztalhatjuk, mint ami miatt jogunk a vétkességi koncepciót kivetette magából: szükségtelenül indukál ál- és valódi vitákat, utóbbiaknak indulati töltést kölcsönöz, visszaéléseket tesz lehetővé, dezorientálja a feleket.

A házassági bontóper újraszabályozásában hiába nyerne több teret a feldúltság elve a házasság felbontásának megítélésében és a krízistervencióban meglelhető vizsgálati módszerekben, ha a járulékos kérdések elbírálásának szabályozásában tartaná magát a vétkességi koncepció. E kérdéskör anyagi jogi szabályainak reformja a válási problematika fokozott szem előtt tartásával a bontóper reformjával együtt látszik kívánatosnak. Mégpedig egységük érdekében akként, hogy a feldúltsági elv alapgondolatával összhangban általában az érdekkutató elmélet inspirációjával rendezné a felek életviszonyait. A vétkességi elv pedig kivételképp a házasságot egyoldalúan feldúló magatartások szankcionálásában volna helyeseltetően megtartható, szolgálva megfelelő korlátok között a már jelzett társadalmi igényt. Ha az előző utalásban felidézett eklektikát anyagi jogi reform nem érintené, az anyagi jogi rendelkezések és a megváltozott eljárás között olyan feszültség támadhat, amely megkérdőjelezheti a bontóper újraszabályozásának prezumptív előnyeit.

Barabasev, G. V.—Seremet, K. F.

A szovjet szocialista köztársaságok szövetségének alkotmánya és a tanácsok fejlesztésének elméleti problémái

A fejlett szocializmus tökéletesítése mindazon lehetőségek és tartalékok felhasználását igényli, amelyekkel a jelenlegi szakaszban a szovjet társadalom rendelkezik. Elsősorban a tömegek kezdeményezésének és alkotókészségének kibontakoztatásáról az állami és társadalmi élet döntő fontosságú problémáinak megoldásába való aktív bevonásukról van szó. Ez pedig összefügg azzal, hogy „jobban használjuk fel a tömegek aktivizálásának azokat a tartalékait, amelyek a szocialista demokráciának a társadalom egész politikai rendszerének további tökéletesítésében rejlenek. Elsősorban pedig a Szovjetunió politikai alapját, a szocialista építés nagyerejű eszközét képező tanácsok tevékenységének javításában".[1] A szovjet államtudománynak meg kell vizsgálni e feladat megoldásának módjait és eszközeit valamennyi olyan körülmény alapos elemzése alapján, amelyek jelenleg akadályozzák a tanácsokat némely funkciójuk és felhatalmazásuk megvalósításában, továbbá valamennyi olyan tényező tanulmányozása alapján, amelyek a tanácsok fokozatos fejlesztésére, a parlamentarizmus és a burzsoá helyi önkormányzat bármilyen formájában képes a szocialista képviseleti hatalmi szervek előnyeinek teljesebb és sokoldalúbb feltárására ösztöne.

A tanácsok jelenlegi alkotmányos modellje és megvalósításának irányai

A fejlett szocializmus tökéletesítése történelmileg hosszú szakasz, társadalmunk és államunk pedig ennek kezdeti stádiumában található. Azonban az államépítés egész megelőző tapasztalata, a tanácsok Szervezetével és tevékenységével kapcsolatos probléma elméleti fejlesztése lehetővé tette az államhatalmi szervek normatív szervezési és tevékenységi modelljének kidolgozását és megtestesítését a Szovjetunió 1977. évi Alkotmányában és a köztársaságok alkotmányaiban. Ennek alapját a tanácsok lenini elméletéből kiinduló, az összegyűlt tapasztalatok bázisán a párt által gazdagított több egymással összefüggő koncepció képezi.

A tanácsok a nép szocialista önkormányzatának fő formája. Ez a koncepció a legáltalánosabb formában a Szovjetunió Alkotmányának 2. cikkelyében jut kifejezésre, amely szerint a szovjet nép a népi küldöttek tanácsain keresztül valósítja meg az őt megillető államhatalmat. A nép szocialista önkormányzatában a tanácsok szerepe V. I. Leninnek abból az útmutatásából kiindulva tárható fel, hogy „a tömegek minden egyes képviselője, minden állampolgár számára olyan körülményeket kell teremtenünk, hogy részt vehessen mind az állam törvényeinek megvitatásában, mind képviselőinek megválasztásában, mind az állami törvények végrehajtásában".[2] A fejlett szocializmus a politikai hatalom megvalósításában az állampolgárok általános részvételének új útjait nyitja meg. A nép szocialista önkormányzata a szocialista demokrácia

Barabasev G. V., a Moszkvai Állami Egyetem jogi karának tanszékvezetője, a jogtudományok doktora, professzor (Moszkva).

Seremet K. F., a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese, a jogtudományok doktora, professzor, az OSzSzSzK érdemes tudósa (Moszkva).

Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, Moszkva, 1985. 5. sz. 33—42. old.

[1] Materialü Plenuma CK KPSZSZ 10 aprelja 1984. (Az SZKP KB 1984. április 10-i plénumának anyagai). Moszkva, 1984. 6. old.

[2] V. I. *Lenin:* Összes Művei. „A Szovjethatalom soron következő feladatai". c. cikk eredeti változata. Kossuth Könyvkiadó, 1979. 36. k., 145. old.

aktív elve, amely a hatalom népet megillető teljességét társítja e hatalomnak maga a nép általi megvalósításával. A szocialista önkormányzati rendszer kibontakozása annak megvalósítását jelenti, az irányítás valamennyi szintjén: a vállalatok és szervezetek irányításában a Szovjetuniót alkotó köztársaságok komplex fejlesztésének biztosításában. És mindezeket a szinteket egyesítik és vezetik a tanácsok — a legtömegesebb és mindent átfogó állami szervezetek. A tanácsoknak, mint a szocialista népi önkormányzat fő formájának alkotmányos koncepciója feltételezi tevékeny pozíciójukat az állampolgárok más részvételi formáinak fejlesztésében az állami és társadalmi ügyek irányítása terén, a képviseleti hatalmi szervek törvényhozó munkája és egész gyakorlati tevékenysége, az egész társadalmi és politikai életben az önkormányzati elvek megszilárdítása iránti figyelem fokozódását, a közvetlen demokrácia különböző formáinak fejlesztését, az állampolgárok társadalmi aktivitásának ösztönzését, a nép politikai és jogi műveltségének elmélyítéséről való gondoskodást is.

A tanácsok a nép államhatalmi szervei, amelyek közvetlenül vagy az általuk létesítendő szerveken keresztül irányítják az állami, a gazdasági és szociális-kulturális építést a Szovjetunió, minden köztársaság és közigazgatási-területi egység méreteiben. (A Szovjetunió Alkotmánya 2. 93. cikk). Ez a koncepció újrateremti és továbbfejleszti a marxizmus-leninizmus politikai elméletének a szocialista államban a képviseleti szervek hegemóniájáról szóló ismert tételét, a tanácsok hatalmának teljességéről szóló lenini tételt. A fejlett szocializmus körülményei lehetőséget nyújtanak a tanácsok szocialista államgépezetben játszott vezető szerepének fokozására, e koncepció megvalósítására a legnagyobb teljességgel és következetességgel. A tanácsok fejlesztésében a vizsgált koncepció szerves eleméül és új lépésül szolgál e szervek alkotmányos funkciója, a saját területén a komplex gazdasági és társadalmi fejlesztés biztosítása. Ebben jut kifejezésre a szociális tényezőnek a szovjet állam szociálpolitikájának növekvő szerepe a jelenlegi körülmények között és ezzel együtt megnyilvánul a gazdaság állami irányításának, szervezetének, a területi aspektusnak, az irányítás területi elvének lényeges megerősödése.

A tanácsok az államhatalom központi és helyi szerveinek egységes rendszerét képzik. A Szovjetunió Alkotmánya, valamennyi tanács egységes társadalmi és politikai jellegéből kiindulva, legrögzítette alapvető állami és társadalmi funkcióik egységét és ezen az alapon, a demokratikus centralizmus elveivel összhangban rögzítette a vezetésnek azokat a belső kapcsolatait a tanácsok rendszerében, amelyek biztosítják állami tevékenységük egységét, a központi és a helyi munka kellő koordinálását. Lényegesen közelítette egymáshoz a legfelső és a helyi tanácsok munkájának demokratikus formáit, megszilárdítva ezzel valamennyi szinten a hatalomnak és megvalósítása demokratikus formáinak egységét. Társadalmi aspektusban a tanácsrendszer egységének koncepciója a hatalmi szervek egész azon gyakorlati tevékenységének elméleti alapjául szolgál, amely az emberek új történelmi közösségének keretei között a társadalmi osztályok, rétegek és csoportok szükségleteinek, növekvő igényeinek és érdekeinek feltárására irányul, továbbá az országos és a helyi kiindulópontok egyeztetésének, harmónikus összekapcsolásuk biztosításának eszközéül szolgál.

A tanácsok döntéshozatalának összekapcsolása a végrehajtás megszervezésével és ellenőrzésével, vagyis a tanácsoknak, mint „működő testületnek" funkcionálása. Pontosabban, ebből a lenini elgondolásból kiindulva fontos, hogy a tanácsok szerepét és tevékenységét úgy jellemezzük, mint a törvényhozás, az irányítás és az ellenőrzés egységét, ami pontosan kifejezésre jutott az SZKP KB (1984) áprilisi plénumán „A tanácsok munkájának további megjavításáról" hozott határozatban. Ez a jelenlegi körülmények között, egyrészt azt jelenti, hogy fokozni kell a küldöttek aktivitását az igazgatás szférájában (nevezetesen, a tanácsok ülésszakai közötti időszakban), másrészt pedig lényegesen növelni kell az alárendelt igazgatási szervek tanácsok általi irányításának hatékonyságát, különösen meg kell javítani az irányítás ülésszaki formáit. Ennek a koncepciónak tartalma feltételezi a Legfelsőbb tanácsok és Elnökségeik törvényhozói, jogszabályalkotói tevékenységének magas színvonalát is. Megváltozik a tanács, mint irányítási eszköz aktusainak jellege is. Megjelent és szilárd pozíciókat kezd betölteni az aktusok olyan viszonylag új fajtája is, mint a gazdasági, szociális és kulturális formáinak kialakítását célzó program jellegű határozatok. Az effajta határozatok nagy szabályozó szerepet játszanak az igazgatás valamennyi szférájában. Növekszenek a helyi tanácsok aktusainak tartalmával szemben támasztott követelmények abból a szempontból, hogy legyenek konkrétak, oldják meg bennük az illetékességi területükön a gazdasági, szociális és kulturális építés vezetésének, a végrehajtó bizottságok és más alárendelt tanácsi szervek irányításának kérdéseit. A „Tanácsok-működő testületek" koncepcióinak fontos oldalát képezik a tanácsok ellenőrző funkciójának gazdagodása, azaz a tanácsok ellenőrzési körének bővülése a felettes alárendeltségű vállalatok, intézmények és szervezetek ellenőrzésbe való szélesebb körű bevonása révén, valamint a képviseleti hatalmi szervek ellenőrző tevékenységi módszereinek és formáinak további intézményesítése.

A tanácsok alkotmányos modellje, ilyképpen, tükrözi a szovjet építésben végbemenő reális folyamatokat és ezzel együtt tartalmazza annak programját, amennyiben megadja a testületi hatalmi szervek fejlesztési irányát az érett szocializmus tökéletesítésének folyamatában. Ez a program alkotmányos megerősítése következtében imperatív jellegű. Megvalósítása a tanácsok életműködésében az alkotmányos rend biztosítását és betartását jelenti. A vizsgálat alkotmányos koncepciók jellege, de különösen az a körülmény, hogy központi elemüket a szovjet építés lenini elvei képezik, a fejlődés minden új szakaszában feltételezi a politikai gazdasági és szociális feltételeknek megfelelő döntések, módszerek és a megvalósításukra szolgáló eszközök felkutatásának lehetőségét. A tanácsok alkotmányos modellje megvalósításának ebben a sajátságosságában kifejezésre jut e modell dinamizmusa, amely lehetővé teszi a fejlődés folyamatosságának biztosítását és ugyanakkor a tapasztalat és a gondolkodás változatlan ismétlődésének megakadályozását. A tanácsi koncepció megvalósításának progresszív jellegében a fejlett szocializmus tökéletesítésének általános folyamatával társadalmunk életének politikai, gazdasági és más területein.

A tanácsok fejlődésének alkotmányos modellje két irányban valósul meg: a törvényhozás szférájában és a törvényhozás révén; a tanácsok és szerveik igazgatási és szervezői tömegtevékenységének szférájában. Mindkét irány szoros kapcsolatban áll egymással, azonban arányuk a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban nem egyforma. A szovjet építés sok évtizedes tapasztalatai azt mutatják, hogy itt bizonyos prioritások keletkeznek.

A Szovjetunió 1977. évi Alkotmányának elfogadását megelőző időszakban a tanácsok szervezetének és tevékenységének a kommunista párt kezdeményezésére széles körben kibontakozott törvényhozási szabályozása a tanácsok eljövendő alkotmányos modelljének fontos összetevő elemeit halmozta fel és rögzítette. A Szovjetunió 1977. évi Alkotmánya alapján a tanácsokról és szerveikről szóló új törvények elfogadása, valamint a már meglévő jogszabályok összhangba hozatala az Alkotmánnyal közvetlenül a tanácsokra vonatkozó alkotmányos előírások megvalósítását, az Alkotmánytól a gyakorlat felé haladó törvényhozási mechanizmus megteremtését szolgálta a tanácsok munkájáról szóló konkrét jogszabályi rendelkezések rendszerének alakjában.

A Tanácsok munkája jelenleg az alkotmányos modellnek megfelelő széles körű normatív jogi alapra támaszkodik.[3] Ezért a tanácsok alkotmányos modelljének megvalósításában a súlypont egyre inkább kezd eltolódni a gazdasági és társadalmi fejlesztés irányításának szférájában[4]. Az ilyen politika kialakítása a társadalom irányítása egész mechanizmusa — a pártirányítás a legfelsőbb államhatalmi és államigazgatási szervek irányító ráhatása, az állami és társadalmi szervek tevékenységének koordinálása — céltudatos ráhatását igényli. Egy olyan tartós politikáról van szó, amelynek gyakorlati tartalma, amint ezt az utóbbi pártkongresszusokon, az SZKP KB plénumain elfogadott irányadó dokumentumok mutatják, a stabil alkotmányos modellből kiindulva alakul ki.

A szovjet építés alkotmányos koncepcióknak megfelelő gyakorlatának kialakulásáról forrásokkal való ellátottsága szempontjából is beszélni kell. A tanácsok eredményes funkcionálásához szükséges források elsősorban a tanácsokra háruló funkcióknak és felhatalmazásoknak megfelelő és rendelkezésükre álló anyagi és pénzeszközök (megfelelő gazdasági komplexumok a javaikkal együtt, munkaerőtartalékok stb.). Az ellátás különös fajtáját képezik a szervezési erőforrások: a képviselői tevékenység hatékonysága, a tanácsok apparátusának éssszerű szervezete, a káderekkel való ellátottság és a káderek képzettségének kellő szintje, valamennyi szervezési eljárás tudományos alapon történő tökéletesítése. A tanácsoknak, mint néphatalmi tömegszervezeteknek tevékenysége szempontjából óriási jelentősége van az olyan politikai és társadalompszichológiai tényezőknek is, mint a társadalmi tudat állapota, a nép politikai és jogi műveltségének színvonala, a lakosság társadalompolitikai aktivitása. A párt a jelenlegi körülmények között különös figyelmet fordít arra, hogy sokoldalúan használják fel a szocialista demokrácia valamennyi erőforrását.

A tanácsok fejlesztése: problémák és megoldásuk módjai

Azoknak a lehetőségeknek eredményes kihasználása, amelyekkel a tanácsok a gazdasági, szociális és kulturális építés irányításában rendelkeznek, a társadalom ezt biztosító valamennyi erőforrásának felhasználása képezi napjainkban a szocialista államiság és demokrácia fejlesztésének egyik időszerű feladatát. Ebben a vonatkozásában elvi jelentősége van annak a tételnek, amelyet K. U. Csernyenkó fejtett ki az SZKP KB 1984. áprilisi plénumán, amely szerint bizonyos eltérés van a tanácsok gazdag lehetőségei és aközött, ahogy ezeket valójában felhasználják. A kérdés ilyen felvetése mind módszertani, mind elméleti aspektusban gazdagítja a tanácsok fejlődési útjainak tudományos elemzése nyújtotta meglévő tapasztalatokat, körvonalazza az ennek a fejlődésnek folyamatában keletkező problémák megközelítésének módjait. Az egész felvetett probléma helyes értékeléséhez elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy a gazdasági és társadalmi fejlesztés tanácsok által a kommunista párt politikájával összhangban megvalósítandó állami irányítása az e fejlődés dialektikáját feltáró ellentmondások feloldásának igen fontos eszközéül szolgál (ilyen ellentétek vannak, például, a munkaerőszükséglet és a rendelkezésre álló munkaerő-tartalékok között, a szocialista termelés lehetőségei és felhasználásuk között stb.). Ezzel együtt a tanácsok fejlődése önmagában is különböző, ezen belül ellentmondó tényezők bonyolult kölcsönhatásának szférája lehet. A tudomány feladata nemcsak ezek feltárásában áll, hanem abban is, hogy megalapozza a haladó tendencia ösztönzésének módszereit és egyidejűleg megszüntesse, vagy gyengítesse a hatását megnehezítő, vagy fékező tényezőket. Magától értetődően, a tanácsok munkájában előforduló hiányosságok főként annyiban válnak az állam- és jogtudomány tanulmányozásának tárgyává, amennyiben ezek a szubjektív tényezők (passzivitás, hibák, törvénysértések) következményeként kapcsolatban állnak a létező ellentmondásokkal és megnehezítik feloldásukat. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy az ilyen elemzés a tanácsok alkotmányos modelljének bázisán végezhető el, mivel ez tükrözi az élet dialektikáját, az államhatalom szovjet formájának fejlődési dialektikáját. Ezen a módszertani alapon lehetőség nyílik a tanácsok alapvető kutatásainak kibontakoztatására, a hosszútartamú előrejelzések és ajánlások megalapozására.

De hát milyen ellentmondások keletkeznek a tanácsok fentebb vizsgált alkotmányos koncepciójával kapcsolatban és hogyan oldhatók fel gyakorlati megvalósításuk során.

[3] Lásd, például *Luk'janov* A. I.: Razvitie zakonodatelsztva o szovjetszkin predsztavitek nüh organah valszti (A szovjet képviseleti hatalmi szervekre vonatkozó törvényhozás fejlődése). Moszkva, 1978.

[4] A tanácsok vonatkozásában a jogi szabályozás tökéletesítésének útja, magától értetődően, nem merült ki. Egyfelől ki kell tölteni a tanácsok munkájának normatív szabályozásában még meglévő egyes hiányosságokat (például, a gazdasági és társadalmi fejlesztés egész tervezési folyamatának, a konkrét koordinációs procedurák stb. szabályozása). Másfelől, előre látható, hogy távlatban szükségessé válik a második nemzedékű törvényhozás, például, szükség lesz a különböző szintű helyi tanácsok felhatalmazásainak nagy differenciálását biztosító jogszabályokra, valamint — az ágazati irányítás és az egész gazdasági mechanizmus újjászervezés során — a tanácsok végrehajtó apparátusára vonatkozó jogszabályokra is.

1. Annak a dialektikus ellentmondásnak feloldása, amely a tanácsoknak, mint az állami ügyek irányításába az állampolgárok legszélesebb körű bevonásának biztosítására hivatott népképviseleti tömegszervezeteknek fejlesztése és ugyanakkor méreteinek és feladatainak nagyon bonyolulttá válásával kapcsolatban az irányítás hivatásossá tételének növekvő szükségessége, következésképpen pedig a szervezetszerű, kiválóan képzett irányító apparátus szükségessége között áll fenn. A tanácsok munkájában az állampolgárok és egyesüléseik részvételének szélesítése a jelenlegi szakaszban is megőrizte időszerűségét, de nem kevésbé fontos a dolog minőségi oldala — az ilyen részvétel hatékonysága sem. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a képviseleti és a közvetlen demokrácia intézményeinek — a választásoknak, a közgyűléseknek, a beszámolóknak, a tömeges vitáknak stb. — felhasználásában le kell küzdeni a formalizmus elemeit, valamint arról, hogy tovább kell dolgozni, helyesebben szólva, fejleszteni és tökéletesíteni kell e demokratikus intézmények tanácsi szervek munkafolyamataira és eredményeire gyakorolt hatásának mechanizmusát. Ezzel együtt a párt arra törekszik, hogy megakadályozza a szervezetszerű apparátus felduzzadását, észszerűen csökkentse azt, megszüntesse a bürokratikus torzulásait, megerősítse népi, képviseleti, hatalmi szervek általi ellenőrzését.

E probléma vizsgálata az állampolgárok részvételének magát a koncepcióját érintik a tanácsok munkájában. A szakirodalomban kifejtették azt a véleményt, amely szerint a korszerű irányítás bonyolultsága azt igényli, hogy az állampolgárok irányításában való részvételének egész gyakorlatában a súlypontot át kell helyezni a döntések végrehajtásának, az állami szervek tevékenységének tömegjellegű ellenőrzésére. A népi ellenőrzés jelentősége, kétségtelenül, nagy mértékben növekszik annak következtében, hogy az irányításban előtérbe kerül a jogszabályok, az állami döntések megvalósításának feladata. De a szocialista demokrácia a hatalom valamennyi szintjén magában foglalja az állampolgárok széles körű részvételét az állami döntések kidolgozásában olyan demokratikus intézményeken keresztül, mint a választók utasításai a küldöttek számára, a tömegjellegű viták (beleértve a helyi szintet is), a népszavazások, a társadalmi szervezetek jogszabály kezdeményezése stb. Marx, Engels és V. I. Lenin a dolgozók önkormányzata gondolatának fő tartalmát „abban látták, hogy biztosítani kell a dolgozók egyre nagyobb tömegének reális, gyakorlati részvételét az irányításban, a társadalmi és gazdasági döntések kidolgozásában, megvitatásában, hozatalában és megvalósításában", — állapította meg M. Sz. Gorbacsov „A fejlett szocializmus tökéletesítése és a párt ideológiai munkája" az SZKP KB (1983.) júliusi plénumán hozott határozatok fényében témával foglalkozó 1984. december 10-i össz-szövetségi tudományos-gyakorlati konferencián.

Külön hangsúlyozni kell annak a társadalompszichológiai klímának a jelentőségét, amelyben a szovjet demokrácia szocialista népi önkormányzat realitását biztosító intézményei funkcionálnak. Jelenleg óriási jelentőségre tesz szert egy olyan tényező, mint az élénk érdeklődés a tanácsszervek tevékenységében való részvétel iránt, az állampolgárok érdekeltsége nemcsak az eredményekben, hanem az irányító és folyamatok hatékony funkcionálásában is. A tanácsokkal szemben támasztott társadalmi elvárások nem szűkíthetők le csupán az állampolgárok alapvető jogainak megvalósításával összefüggő jogos társadalmi és gazdasági szükségletek és érdekek kielégítésére, nem is szólva egyes személyek tisztán pragmatikus viszonyulásáról a tanácsok és szerveik tevékenységéhez és lehetőségeihez. Itt szükség van sajátos politikai igényre, az állami munkában való személyes részvétellel kapcsolatos érdekeltségre, vagyis az ilyen szükségletek és érdekek tanácsok és szerveik tevékenysége révén történő realizálásával összefüggő elvárásokra is. Minden új nemzedékben az ilyen elvárások felkeltése, kialakítása és rögzítése képezi az állampolgárok politikai nevelésének, politikai és jogi kulturáltságuk emelésének egyik alapvető feladatát. Különösen lényeges az, hogy minden új nemzedék tudatában rögzítsük a tanácsokhoz, mint társadalmunk óriási társadalompolitikai értékéhez, e szó tág értelmében a szovjet társadalmi élet kollektív elveinek egyik fő megtestesülési formájához, politikai stabilitásának tényezőjéhez való viszonyulást. Szükséges, hogy állandóan és állhatatosan ilyen politikai nevelő és szervező munkát végezzünk társadalmunk politikai rendszerének minden láncszemében, valamint a családban és az iskolában is.

2. Eltérés van a tanácsok állami, gazdasági, szociális és kulturális építés irányításával kapcsolatos funkcióinak fejlődése, e szervek jogainak bővülése és megvalósulásuk jelenlegi szintje között. E probléma alapját két körülmény képezi. Az első a tanácsi funkciók és jogok forrásokkal való ellátottságának lemaradása, miközben a funkciók és jogok lényegesen bővülnek. A pénzügyi, anyagi-technikai, személyi és szervezeti-jogi ellátottságról van szó, ami távolról sem mindig felel meg a tanácsok új funkcióinak és feladatainak. Egy — úgyszólván a „felszínen" heverő példa — a tanácsok legutóbbi időkig létező tervapparátusa (a végrehajtó bizottságok tervbizottságai) lehetőségeinek nem megfelelő volta a tudományosan megalapozott komplex területi fejlesztés tervezési feladatainak. Egy másik példa azok a nehézségek, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy a helyi tanácsoknak a területükön a beruházás és az iparfejlesztés koordinálásának feladatait úgy kell ellátni, hogy túlnyomó többségüknek nincsenek megfelelő profilú szakosított szervei.[5]

Nyilvánvaló, hogy a tárgyalt problémának ez az oldala akkor küzdhető le, ha a társadalomnak nagy gazdasági és egyéb lehetőségei, valamint a rendelkezésre álló eszközök felhasználásának észszerűsítése jönnek létre új tartalékok felkutatása révén. Ezeken az utakon távolról sem mindig célszerű az erőforrások egyszerű, mechanikus növelése: gyakran új megközelítésekre és alkotó jellegű megoldásokra van szükség.[6]

[5] Részletesebben lásd: Szisztema organov gorodszkogo upravlenija. (A város irányítószerveinek rendszere). L. 1980. 49., 63. old.

[6] Például, a gazdaságirányítás szférájában aligha optimális a helyi tanácsok irányítói lehetőségei és növekvő feladatai összhangba hozásának olyan változata, mint az osztályok és főosztályok számának egyszerű növelése. Az irányítási rendszer tökéletesítésére irányuló intézkedésekkel kapcsolatban nincs kizárva egy másik megközelítés sem — a meglévő, szétforgácsolt, szakemberekkel el nem látott alosztályok egyesítése és az ilyen egyesítés bázisán szakképzett káderekkel és elégséges segédapparátussal ellátott, megnövelt, például, gazdasági, szociális irányító szervek osztályok létesítése. E megoldás vonzereje többek között, összefügg a helyi ügyek irányításához való komplex hozzáállás erősödésének lehetőségeivel is.

A lényeg nyilvánvalóan abban áll, hogy a tanácsok funkcióinak és feladatainak bármilyen bővítése nem egyszerűsíthető le, csupán a jogi probléma megoldására, vagyis e szervek megfelelő rendelkezési jogokkal való felruházására. Egyidejűleg meg kell oldani az új jogok és kötelezettségek sokoldalú biztosításának problémáját, vagyis ki kell dolgozni a szükséges — anyagi, pénzügyi, személyi stb. — intézkedések programját.[7]

A másik körülmény az irányítás területi és ágazati elvének viszonya és a területi, illetve ágazati érdekek szembeállításának lehetősége. Itt fel kell kutatni a területi és az ágazati irányítás viszonyának optimális mértékét és formáit azért, hogy a gazdasági és társadalmi haladás egyik mozgató erejeként „működhessen". Ebbe az irányba jelenleg fontos lépéseket tettünk, kialakult a szóban forgó probléma megoldásának általános stratégiája. Külön meg kell említeni a helyi tanácsok koordinációs funkcióinak fejlesztését a tanácsok és a felettes alárendeltségű vállalatok (egyesülések) rendelkezésére álló eszközök kooperálási gyakorlatának megteremtését, befizetések bevezetését a helyi költségvetésekbe a vállalatok nyereségéből, a célprogramos módszerek bevezetését a (társadalmi) regionális fejlesztés irányításában, az általános irányelvet a társadalmi infrastruktúra állóeszközeinek (az állami lakásalapnak, a kommunális és jóléti szolgáltatásoknak) fokozatos összpontosítására a helyi tanácsi szervek tevékenységében, azt a kísérletet, hogy a társadalmi infrastruktúrával kapcsolatos minisztertanácsi és a helyi tanácsokon keresztül összpontosítsák, vagyis ebben a szférában a finanszírozás ágazati csatornáit zárják el.[8]

Ezeknek az intézkedéseknek pozitív jelentőségével együtt el kell ismerni, hogy az alárendelt vállalatok (egyesülések) és a felettes ágazati irányítószervek vonatkozásában a helyi tanácsok koordinációs tevékenységének gyakorlata pontosítást igényel. Úgy tűnik, hogy azokban az esetekben, amikor lényeges területi érdekekről van szó, a döntési jogot éppen a tanácsoknak kell megadni, a javaslattétel jogát pedig a minisztériumoknak és főhatóságoknak, az alájuk rendelt vállalatoknak (egyesüléseknek) és szervezeteknek. A tanácsok jelenleg az ilyen kérdésekre vonatkozóan a legjobb esetben szakvéleményt adnak (például: az új vállalatok építéséről és működők bővítéséről, a munkaerőforrások felhasználásáról stb.). Holott az ilyen ügyekben a koordinálás hatékonysága vagy a tanács döntési joggal való felruházásával, vagy pedig a minisztériumok, főhatóságok és helyi tanácsok közös döntéshozatalával biztosítható.

3. Az összehangoltság biztosítása a tanácsoknak, mint az államhatalmi szervek egységes rendszerének funkcionálása és az általuk megvalósítandó funkciók és felhatalmazások — tanács szintjétől, a hozzá tartozó területtől, az irányítás objektumaitól stb. függő — differenciálásának objektív szükségessége között. A tanácsokról szóló hatályos jogszabályok számos rendelkezésben és a szakirodalomban bizonyos vonatkozásban túlsúlyban van az egységes tanácsrendszer alkotmányos koncepciójának „mechanikus" felfogása. Mit jelent ez? Ha a különféle és különböző fokú tanácsokról szóló törvények tartalmához folyamodunk, akkor észrevehetjük, hogy megközelítően a jogosultságok hasonló együttesével vannak felruházva.[9]

Még azokban az esetekben is, amikor a törvényhozó közvetlenül előírja, hogy a felhatalmazásokat differenciálni kell, ahogy ez a különböző alárendeltségű városok városi tanácsainak vonatkozásában, a városi tanácsokról hozott törvényben van, az ilyen rendelkezések további konkretizálását nem végezték el. Ennek eredményeként olyan helyzet alakult ki, hogy minden tanács formailag felel azért is, ami nyilvánvalóan meghaladja erejét. Például, az előírás szerint a közepes város városi tanácsa csaknem ugyanazokkal a paraméterekkel tervezi a terület gazdasági és társadalmi fejlesztését, mint a területi tanács.

Ezzel szemben a tanácsoknak, mint hatalmi szerveknek szerves egysége nem e szervek hatalmi attributumainak minden szinten való ilyen sajátos egyenlősdire törekvő reprodukálásából áll, hanem azon funkcióik pontos differenciálásában rejlik, amelyek összességükben biztosítják a képviseleti szervek hatalmának teljességét és együttműködésüket a méreteiben és jellegében különböző gazdasági és társadalmi feladatok megoldásában. A távlati jövőre véve irányt, két olyan fontos kérdést emelhetünk ki, amelyek gazdasági és társadalmi megalapozás mellett jogszabályi eszközökkel való megoldást igényelnek. Elsősorban differenciálni kell a különböző szintű tanácsok koordinációs és ellenőrzési jogosítványait. Célszerű, ha ennek alapját mind a vállalatok (egyesülések) és más objektumok tevékenységének jellege és méretei, mind pedig alárendeltségük szintje is képezi. Például, a szövetségi alárendeltségű vállalatok fejlesztésével és munkájának koordinálásával helyes volna közvetlenül a területi tanácsokat, valamint a nagyvárosok hatalmi szerveit megbízni, mivel éppen ezek rendelkeznek nagy szervezeti lehetőségekkel, meghatározott szakmai apparátussal. Ezután biztosítani kell a közvetlen összefüggést a különböző méretű városok városi tanácsai jogosítványainak a terjedelme és e városok irányítási funkciói között.[10]

4. Azon alkotmányos koncepció realizálásának problémái, amely szerint a tanácsok munkájában mind a döntéshozatal, mind pedig a végrehajtás megszervezése és ellenőrzése jelen van. Itt fontos felfigyelni arra, hogy időnként elégtelenek azok a szervezeti lehetőségek, amelyekkel a tanácsok gyakorlatilag befolyásolhatják a végrehajtó apparátus munkájának

[7] Ilyen volt például a Szovjetunió Minisztertanácsának és a szövetséges köztársaságok minisztertanácsainak határozatai a falusi, települési, városi és kerületi tanácsok végrehajtó bizottságainak rendelkezésére álló anyagi és pénzügyi bázis megjavításáról az ezekre a tanácsokra vonatkozó szövetségi és köztársasági jogszabályok kibocsátásával kapcsolatban (ld. többek között: SzP SzSzSzR, 1968. 6. sz. 30. oldal; 1871. 5. sz. 37. oldal.

[8] Ld: Az SZKP KB-nak, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének és a Szovjetunió Minisztertanácsának 1981. március 19.-i határozatát „A Tanácsok szerepének további növeléséről a gazdasági építésben" — Vedomoszti Verhovnogo Szovjeta SzSzSzR. 1981., 13. sz. 436. oldal.

[9] Például, a felettes alárendeltségű vállalatok és szervezetek munkájának koordinálási jogával a különböző törvényekben, de csaknem azonos megfogalmazásokban valamennyi helyi Tanács fel van ruházva anélkül, hogy kellően figyelembe vennék e jog érvényesítésének tényleges lehetőségét.

[10] A törvényhozásban jelenleg a városi Tanácsok jogosítványainak elhatározására a város alárendeltségének elvét használják fel. Ennek következtében az olyan köztársasági alárendeltségű kisváros, amilyen egyes területekre való felosztással nem bíró szöcwraéfwa köztársaságokban nagy számban található, több joggal rendelkezhet, mint más köztársaságokban a területi alárendeltségű nagy városok.

tartalmát. Az életben nem ritkán olyan helyzet alakul ki, amikor a végrehajtó bizottság eleve determinálja a tanács határozatának tartalmát, állásfoglalását valamely kérdésben. Emiatt az ülésszakokon a kérdés megvizsgálva esetleg csak a javasolt intézkedések jóváhagyására korlátozódhat. A végrehajtó apparátus tanácsok általi irányításának megszilárdítása és elmélyítése szempontjából nagy szerepet játszik munkájuk ülésszaki formájának tökéletesítése. Az ülésszaki tevékenység rendszerének jelenlegi keretei között teljes egészében lehetséges aktivizálni és hatékonnyá tenni a végrehajtó apparátus tanácsok általi ellenőrzésének olyan formáit, mint valamennyi végrehajtó szerv nemcsak rendszeres, de (a szükséges mértékben) gyakoribb beszámoltatása, a küldöttek interpellációi és az apparátus munkájában előforduló hiányosságok bírálata. Az is szükséges, hogy az ülésszakokon nagyobb mértékben megvalósuljon a végrehajtó szervek és hivatalos személyek tanács előtti felelősségének elve, hogy a tanács fegyelmi rendszabályokat alkalmazhasson a neki alárendelt vezetőkkel szemben, mégpedig legalábbis nem kisebb mértékben, mint a felettes államigazgatási szervek.

A jelenlegi körülmények között figyelmet érdemel az a javaslat, hogy célszerű lenne elvenni a végrehajtó bizottságtól az elnöklési funkciókat és ezekkel a tanács egy kis létszámú állandóan működő elnökségét,[11] vagy a tanács állandó elnökét megbízni.

Egy másik szükséges intézkedés: megerősíteni a tanácsnak, mint a hozzá tartozó területen a gazdasági és társadalmi fejlesztés valamennyi fontos kérdésének vonatkozásában a döntéshozatal központjának szerepét. Ez gyakorlatilag annak a praxisnak bevezetését jelenti, hogy éppen az ülésszakon kell meghozni valamennyi, vagy a legtöbb olyan döntést, amelyeknek program jellegük van, vagy a helyi gazdasági, szociális és kulturális építés ágazatainak és szféráinak fejlesztéséhez való komplex hozzáállást realizálják, valamint a tanácsok határozott fordulatát igényli a személyi kérdések alapos vizsgálatának irányába. Ez, végül, jelenti a tanácsi döntések tartalmának komoly megjavítását, konkrétságuk és megalapozottságuk fokozását, az ülésszakon a tárgyalt kérdéseknek a küldöttek, az állandó bizottságok által történő, elmélyült feldolgozását már az információk összesítésének, a nagy problémákat érintő döntések tervezeteinek előkészítési szakaszában. Szükség van arra is, hogy a küldöttek rendszeresebben, kvalifikáltabban vegyenek részt az igazgatási tevékenységben az ülésszakok közötti időszakban. Ami a küldötti tevékenység kollektív formáit illeti, itt elsősorban arról van szó, hogy az állandó bizottságok szélesebb körben kapcsolódjanak be a felettes alárendeltségű vállalatok és szervezetek munkájának koordinálásával és ellenőrzésével kapcsolatos kérdések, valamint a helyi tanács illetékességébe utalt személyi kérdések előkészítésébe. Az igazgatás területén az egyéni küldötti aktivitás megjavításának jelentős tartalékai rejlenek abban, hogy lényegesen javítsuk a küldöttek tájékozottságát az adott terület fejlesztésének problémáiról és távlatairól, a végrehajtó apparátus munkájáról, valamint abban, hogy nagyobb arányokban használjuk fel a kezdeményezés küldötti lehetőségeit a tanács és a végrehajtó bizottság előtt a kérdések felvetésében, a törvényesség betartásának ellenőrzésében.

„A tanácsok-dolgozó testületek" alkotmányos elve megvalósításának problémái nemcsak „a tanács és végrehajtó apparátusa" rendszer keretei között merülnek fel, hanem a tágabb „tanács és államigazgatási szervek" rendszerben is. A tanácsok végrehajtó szerveinek kialakult kettős alárendeltségű rendszerénél megfigyelhető a vertikális irányú vezetői ráhatás bizonyos „bősége" — a felettes végrehajtó bizottságok részéről az alattas vonatkozásában, továbbá a minisztériumok, főhatóságok és más felettes ágazati szervek részéről. Ez kifejezésre jut az alattas szovjet szerveknek címzett határozatok és utasítások növekvő áramában. Az ilyen vezetés formálisan az igazgatási szervek vonalán halad, ténylegesen azonban kétségtelenül hatást gyakorol a tanács egész tevékenységére, gyengíti azt az alkotmányos funkcióját, hogy önállóan döntsön valamennyi helyi jelentőségű kérdésben. E probléma megoldása az, hogy elő kell segíteni a vertikális irányítás ösztönző szerepének megszilárdulását, összpontosítását a módszertani, tudományos-műszaki jellegű feladatok, az ellenőrzés, a tapasztalatok elterjesztésének területére, az eseti kérdésekben való rendelkezés maximális csökkentése mellett.

A tanácsok fejlődését elősegítő valamennyi lehetőség felhasználása, a néphatalmi szervek hatékony funkcionálását biztosító különféle tényezők működésbe hozása, a fejlesztésük folyamán keletkező nem antagonisztikus ellentmondások és nehézségek leküzdése és feloldása akkor érhető el, ha a szocializmus politikai rendszerének valamennyi eleme együttműködik. Különleges szerep illeti meg a tanácsoknak a kommunista párt általi irányítását. Az SZKP KB (1984.) áprilisi plénumán „A tanácsok munkájának további megjavításáról" hozott határozat azt a feladatot tűzi a pártszervek elé, hogy tegyenek a tanácsi szervek pártirányításának színvonalát emelő intézkedéseket, érjék el, hogy minden tanács állhatatosan tökéletesítve tevékenységének tartalmát és stílusát, hatékonyan realizálja a Szovjetunió Alkotmányában biztosított lehetőségeit és jogosítványait.

Felvázolva a tanácsokban és szerveikben folyó tevékenység pártirányításának tökéletesítésére irányuló széles körű programot, az SZKP KB. (1984.) áprilisi plénuma hangsúlyozta, hogy a „népi küldöttek legfelső és helyi tanácsaiban folyó tevékenység valamennyi oldalának fejlesztése, a törvényhozás, igazgatás és ellenőrzés egységéről szóló lenini elv tanácsok általi következetes megvalósítása, a dolgozók millióinak széles körű bevonása az állami ügyek érdekelt irányításába az egész pártot átfogó fontos feladat".

[11] Ld. például: Kerimov D. A. Demokratizm szovetszkogo goszudarsztvennogo sztroitelsztva. (A szovjet államépítés demokratizmusa) Voproszü filoszofii, 1984. 4. sz. 11. oldal.

Rybicki Marian

Alkotmányi változások a népi Lengyelországban

Lengyelország alkotmánytörténetének több mint 40 évében — amely a Lengyel Nemzeti Felszabadulási Bizottság 1944. július 22-i Manifesztumával vette kezdetét — az utóbbi éveket a politikai intézményekben bekövetkezett változások különös felgyorsulása és sokszínűsége jellemzi. Korábban nagyfokú mozdulatlansággal, sőt az 1952. évi alkotmány egyfajta megkövesedésével volt dolgunk. 1952—1976-ig a politikai változások, amelyek jelentős befolyást gyakoroltak a hatalom gyakorlásának tényleges mechanizmusaira, nem tükröződtek megfelelő alkotmánymódosításokban.

Eltérő volt a helyzet az első években (1944—1948), amikor is a legfontosabb reformokat viszonylag gyorsan vezették be, illetve rögzítették a legmagasabb szintű jogszabályokban, illetőleg jogi jelentőségű aktusokban. Ilyennek kell minősíteni pl. az állampolgárok döntő többségének pozitív válaszát (77,3% igen és 22,7% nem szavazat) az 1946. június 3-i népszavazás alkalmából a következő kérdésre: „Akarode, hogy a jövendő Alkotmány rögzítse ezt a gazdasági rendet, amelyet a mezőgazdasági reform és a nemzetgazdaság alapvető ágainak nemzeti tulajdonba vétele vezetett be, a magánkezdeményezés törvényes jogának fenntartásával?" Hasonló módon döntött a népszavazás — bár az állampolgárok valamelyest kisebb arányú támogatásával (68,2% igen és 31,8% nem szavazat) — a szenátus megszüntetésének kérdésében, vagyis a parlament második kamarájának felszámolása és a Szejm formájában egykamarás parlament létrehozása tárgyában.

Ebben az időszakban az átalakulás dinamizmusát az is kifejezte, hogy az új hatalom képviselői folyamatosan gondoskodtak a bevezetett reformok alkotmányos rangú jogi előírásokban való alátámasztásáról. Ez tükröződik a Lengyel Köztársaság újjáválasztott Alkotmányozó Nemzetgyűlésének az 1947. február 19-i első ülésén hozott határozatában is, amely elfogadta a Lengyel Köztársaság legfelsőbb szerveinek rendszeréről és hatásköréről szóló törvényt, az ún. „Kis Alkotmányt". A Kis Alkotmány figyelembe vette a népszavazás eredményeit. A Kis Alkotmány az új, most már teljes Alkotmányú életbelépéséig volt hivatva rendezni a központi államhatalom szervezetét.

Az első évekre jellemző dinamizmus — amely egyértelműen bizonyította a volt lengyel baloldalnak azt a szándékát, hogy a forradalmat beiktassa „a jog fenségébe" — az 1948—1952-es években jelentősen meggyengült. Tükröződött ez a népköztársasági alkotmány tervezetének elhúzódó kidolgozásában is. Az Alkotmány kidolgozása és elfogadása (1952. VII. 22.) pl. szükségessé tette az Alkotmányozó Nemzetgyűlés — 1951. XII. 31. napjával lejárt — rendes ciklusának további 6 hónappal történő meghosszabbítását.[1]

A késlekedés okait keresve arra is emlékeznünk kell, hogy már a ciklus kezdetén az a folyamat, amely a szocializmushoz vezető lengyel út korábban realizált programjától való eltérést jelentette, egy uniformizált modell, azaz valamennyi szocializmust építő országra kötelező minta erőltetése javára. Ez a politikai-intézményi struktúrák körében azzal járt, hogy elvetették a lengyel baloldal politikai-eszmei örökségét, nem vették figyelembe a nemzet haladó hagyományait és azokat a sajátos vonásokat, melyek történelmünk menetében alakultak ki. A negyvenes évek végének drámai és éles politikai fordulata nemcsak az alkotmánytervezet munkálatainak lefékezését vonta maga után, hanem együtt járt a politikai-intézményi rendszer fejlesztési koncepciójának megváltozásával is. Jól jellemzi ezt annak a bizottságnak a sorsa, amelyet 1949-ben a LEMP Titkársága hívott életre az új alkotmány alapelveinek kidolgozására.[2]

A bizottság elképzelései kezdetben a Népi Lengyelország első időszakában kialakult politikai rendszerhez kapcsolódtak, ám az 1949—1952-es években fokozatosan egy olyan egységes alkotmánymodell irányába fordultak, amelyet más népi demokratikus országokban már korábban bevezettek. E modellnek a gyakorlatba való átültetése a Szejm által hozott olyan közönséges törvények útján ment végbe, amelyek par excellence alkotmányos jelentőségűek voltak és amelyeket később minden változtatás nélkül felvettek a Lengyel Népköztársaság 1952. évi alkotmányába. Ezek között kell említeni mindenekelőtt a következő törvényeket:

— Az 1950. márc. 20-i törvény az egységes államhatalom területi szerveiről, amely a nemzeti tanácsok és elnökségeik kezébe adta a hatalmat és felszámolta az addig egymás mellett működő területi önkormányzatot és a kormány alá rendelt közigazgatási szerveket;

— Az 1950. július 20-i törvény a Lengyel Köztársaság Ügyészségéről, amely az állami szervek külön (kizárólag az Államtanács alá rendelt) típusát hozta létre. Ily módon megszakadtak az addigi szervezeti kapcsolatok az ügyészségek és a bíróságok között. A törvény egyben az ügyészséget új jogosítványokkal ruházta fel. (A törvényesség őrévé vált.)

— Az 1950. július 20-i törvény a bírósági szervezeti törvényt módosította, bevezette a kétfokú eljárást és a bíróságok új szervezeti struktúráját hozzáigazította az állam közigazgatási-területi beosztásához (vajdasági bíróságok és járásbíróságok), meghatározta továbbá a népi ülnökök részvételének elveit a polgári és büntetőügyek első fokú tárgyalásában.

Végeredményben a Lengyel Népköztársaság 1952. július 22-én elfogadott Alkotmánya — amellett, hogy bizonyos, főleg a terminológiában jelentkező nemzeti sajátosságokat megőrzött — már annak az egységes koncepcióinak a kifejezése volt, amely az 1936. évi szovjet alkotmányt tekintette mintának és

Ribicki, Marian osztályvezető, Lengyel Tudományos Akadémia (Varso).

[1] Ez az Alkotmány kidolgozása határidejének módosításáról és az Alkotmányozó Nemzetgyűlés megbizatásának meghosszabbításáról szóló 1951. XII. 15-i alkotmánytörvény (Dz. U. 1952. évi 1. szám, 1. tétel) révén történt.

[2] Lásd A. *Gwizdz:* Organizacja, tryb przygotowania i uchwalenia Konstytucji PRL, in: Sejm Ustawodawczy RP 1947—1952, szerk: M. Rybicki, Warszawa, 1977.

akkorára a szocializmust építő államok egész táborában elfogadtak.

A Lengyel Népköztársaság 1952. évi alkotmányát messzemenő keretszerűség és a benne foglalt jogi szabályozás szűkszavúsága jellemzi. A megfogalmazások ékes szavú monumentalitását az olyan fontos szabályozandó területek túl általános kezelése kíséri, mint az állampolgárok alapvető jogai és kötelezettségei, vagy az államhatalmi és államigazgatási szervek működésének törvényességi garanciái.

Az alkotmány az állampolgári jogoknak és szabadságoknak a társadalmi-gazdasági rend már bekövetkezett változásaiból eredő materiális garanciáira helyezi a hangsúlyt. Ezt azonban nem kísérik megfelelően kiépített intézmények, jogi garanciák. Ez a megoldás viszonylag tág teret hagyott arra, hogy számos fontos, alkotmányos szintű szabályozási tárgyat alacsonyabb rangú normákkal rendezzenek vagy „racionális okokból" a gyakorlatra utaljanak. Másrészt az is kétségtelen, hogy ezt az alkotmányt nagyon tiszta és logikus konstrukció, valamint áttekinthető rendszer jellemzi. A kerettörvényeket jellemző szabályozási mód mellett többek között ezzel magyarázható, hogy a Népi Lengyelország történelmének olyan igencsak eltérő korszakaiban is egyaránt használható volt, mint az 1952—1955-ös évek, majd az azt követő időszak (az 1956—1958-as évek), amikor is messzemenő változások következtek be a politikai rendszer működésében.[3]

Az 1952. évi alkotmány elfogadását követően — a többi szocialista országhoz viszonyítva is — kivételesen hosszú időszakra megrekedt az alkotmányozó munka. Még a Népi Lengyelország politikai történetében határozott cezúrát jelentő 1956. októberi fordulat sem hozott komolyabb változásokat az alaptörvény tartalmában. Az egyetlen lényegi változás a Legfelső Ellenőrző Kamara visszaállítása volt (az 1957-es alkotmánynovella alapján, amely kizárólag a Szejmnek és az Államtanácsnak rendelte alá). Ez különben a Kis Alkotmány idején fennálló, tehát az 1947—1952 közötti időszakra jellemző alkotmányjogi helyzet visszaállítását jelentette, ami viszont a két háború között is létező korábbi intézményre épült.

Az alkotmányban több mint 20 év alatt végrehajtott egyéb módosítások alkalomszerűek és jelentéktelenek voltak. Az 1960-as éveket és az 1970-es évek első felét is, az alkotmány megmerevedése jellemezte, annak ellenére, hogy ebben az időszakban is lényeges változások következnek be a politika irányvonalában és a fejlődés stratégiájában, valamint a párt- és állami vezetés munkamódszereiben. Az 1970 decemberi események, valamint a hatalom gyakorlásának korábbi módszereivel szemben alulról, főként a munkásosztály részéről érkező kritikák hatására megérik Lengyelországban az a felismerés, hogy messzemenő intézményi reformokra és a jogi garanciák alkotmányban történő rögzítésére van szükség. Ilyen körülmények között megélénkülnek a viták és ezzel párhuzamosan az új politikai-intézményi megoldásokat célzó kutatások a jogtudomány berkeiben, főleg az alkotmányjogászok és a politológusok soraiban. A LEMP 1971. évi VI. Kongresszusának határozata pedig a következőket állapította meg: „A Lengyel Népköztársaság jelenleg hatályos 1952. évi alkotmánya betöltötte szerepét. Az Alkotmány számos rendelkezése már nem felel meg a társadalmi-gazdasági viszonyok és a társadalmi tudat mai színvonalának. Felmerül tehát a szükségessége annak, hogy ezek a változások új alkotmányban tükröződjenek."[4]

A legfelsőbb pártfórum ilyen egyértelmű és kifejezett állásfoglalása ellenére az új alkotmány előkészítésének kérdése igen hamar lekerült a napirendről, eltűnt a sajtóból, a rádióból és a televízióból, sőt a társadalomtudományi folyóiratok hasábjairól is. Majd a párt vezetőinek későbbi megnyilatkozásaiból is elmarad az új alkotmány előkészítésére való utalás, s csupán korlátozott körű novellizálásának szükségességéről történik említés.

A LEMP VII. Kongresszusán E. Gierek már csak annak megállapítására szorítkozik, hogy „a jelenlegi szakaszban csak a hatályos alaptörvény legszükségesebb módosításáról lehet szó, mindenekelőtt az állam szocialista jellegének és a szocialista építés folyamatában bekövetkezett társadalmi-gazdasági és politikai átalakulásoknak a tükrözéséről".[5] Az 1976-os alkotmánynovella előkészítése során a politikai döntések központjainak már kifejezett kívánsága volt a viták korlátozása és a vitáknak az előre meghatározott kérdésekre való szűkítése.[6]

Ha az 1952 és 1976 közötti alkotmánymódosításokat összehasonlítjuk más szocialista országok azonos időszakával, meglepő különbségek rajzolódnak ki.

Emlékeztetni kell arra, hogy Csehszlovákiában, az NDK-ban, Bulgáriában és Romániában a 60-as években és a 70-es évek elején alkotmányokat fogadtak el, Magyarországon pedig az alkotmányt általános revíziónak vetették alá. A kérdéses időszakban a jugoszláv alkotmányt is többször jelentősen módosították.[7]

A lengyel alkotmányjogi irodalom ezekben az években sokat foglalkozott a szocialista országok alkotmányfejlődésével. Ezeket a vizsgálódásokat széles körű reflexiók és a lengyel törvényhozónak címzett ja-

[3] A Lengyel Nk 1952. évi Alkotmányának kivételes tartóssága különös jelenség Lengyelország politikai történelmében. Több mint 31 éves hatályosságával a leghosszabb életű a lengyel alkotmányok között. Ebben a vonatkozásban megelőzi mind az 1921. évi Márciusi Alkotmányt, mind pedig az 1935. évi Áprilisi Alkotmányt, nem is beszélve a két úgynevezett „Kis Alkotmány"-ról, az 1919. és az 1947. éviről, amelyeket már eleve átmeneti jogi aktusoknak szántak, arra az időre szóló hatállyal, amely az új alkotmányok kidolgozásához és elfogadásához szükséges. De ha történelmünk távolabbi időszakaiba tekintünk, a Lengyel Nk. alkotmánya akkor is lényegesen hosszabb életű, mint az 1791. május 3-i Alkotmány, vagy a Varsói Nagyhercegség 1807. évi, illetve a Lengyel Királyság 1815. évi Alkotmánya volt.

[4] Ld: Nowe Drogi, 1972. 1. sz., 16. és 164. old.

[5] Ld. a Politikai Bizottság programreferátumát A szocialista építés további dinamikus fejlődéséről, a LEMP KB első titkára, Edward Gierek előadásában, Trybuna Ludu, 1975. XII. 9. sz.

[6] Arra, hogy mennyire nem számoltak sem az elmélet álláspontjával, sem a közvéleménnyel, jó példa, hogy az 1976-os alkotmánynovella tervezetébe, az előkészületek szó szerint legutolsó fázisában a Legfelső Ellenőrző Kamarára vonatkozó olyan rendelkezéseket vették fel, amelyek a Kamarából a kormány alá rendelt és a Minisztertanács elnökének felügyelete alá tartozó szervet csináltak.

[7] Kronológiai sorrendben a következőket lehet említeni: — Csehszlovákia 1960. évi alkotmánya, többször módosítva és kiegészítve, különösen a föderációról rendelkező 1968-as alkotmánytörvény, valamint a bíróságok és az ügyészség szervezetét érintő 1969. évi novellizálás révén; — Jugoszlávia 1963. évi alkotmánya, széles körben módosítva 1967-ben, 1968-ban és 1971-ben, majd a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság új alkotmánya 1974-ben; —

vaslatok kísérték.[8] Azt is meg kell mondani, hogy a javaslatok alig vezettek eredményre. Nem befolyásolták sem a képviseleti, sem az államigazgatási szervek 1972—75 közötti reformjának irányát, sem pedig az 1976. évi alkotmánymódosítást.

Az 1976. február 10-i alkotmánynovella a Lengyel Népköztársaság Alkotmányának 1952. évi elfogadása óta a legátfogóbb alkotmánymódosítás.[9] A változások iránya, jellege és belső szerkezete nem egyöntetű. Egyrészt figyelembe vették a szocialista alkotmányfejlődés bizonyos általános tendenciáit. Ez különösen politikai rendszerünk alapvető elemeinek alkotmányos szabályozására áll. Ilyen pl. a Lengyel Egyesült Munkáspárt szerepének alkotmányos rögzítése. („A társadalom vezető politikai ereje a szocializmus építésében.") A módosítás kifejezi a szövetséges pártoknak a politikai rendszerben elfoglalt helyét is. Eszerint az Egyesült Néppárt és a Demokrata Párt együttműködik a LEMP-el s ez az együttműködés a Nemzeti Egységfront alapja. Maga a Front is az alkotmányos intézmény rangjára emelkedett. Mint az állampolgárok társadalmi szervezetének és hazafias egyesületeinek közös tevékenységi formája kapott meghatározást — az állampolgároknak meghatározott pártokhoz való tartozásától vagy nem tartozásától és a valláshoz való viszonyuktól függetlenül. A módosítás nem változtatott azon az alkotmány-koncepción, mely az alkotmányt az állami szervek rendszerét, úgyszintén a társadalmi struktúrák helyét és szerepét szabályozó alaptörvénynek tekinti.[10] A hatalom gyakorlásának létező és működő modelljét sem módosította. A novella államszervezetet érintő változtatásai között vannak olyanok, amelyeket az adott társadalmi feltételek között szükséges módosításnak lehet tekinteni, mert azt célozták, hogy megszüntessenek néhány általános jellegű, hangzatos alkotmányi előírást és a rendes törvények rendelkezései folytán kialakult gyakorlat közötti ellentmondást. Ide kell sorolni az 1976-os novellának azt a rendelkezését, hogy a bírákat az Államtanács választja és hívja vissza — eltérően az 1952-es szövegtől, amely meghatározott időszakra történő választásukat helyezte kilátásba. Ez az új megoldás indokolt volt, mivel a bírák választásának alkotmányos elve a gyakorlatban nem realizálódott (olyan törvényi rendezés hiányában, amely meghatározta volna a választás rendjét és módját).

A kormányra vonatkozó rendelkezések módosítása szintén a valóságos helyzetnek megfelelően rendezte a Minisztertanács, a Minisztertanács elnöke és a Kormány Elnöksége helyzetét. (Ez utóbbiról az 1952-es Alkotmány nem intézkedett.) A novella a sokéves gyakorlattal összhangban a Minisztertanács elnökét, mint a Kormány és a Kormány Elnöksége munkájának irányítóját határozta meg, egyben rögzítette legfontosabb önálló jogosítványait. A Kormány Elnökségét illetően a novella csupán e szerv alkotmányba iktatására és összetételének meghatározására (A Minisztertanács elnöke és elnökhelyettesei) szorítkozott, felhatalmazva a Minisztertanácsot, hogy saját kebeléből is kiegészíthesse az Elnökséget.

Az 1976-os novella által bevezetett több módosítás viszont az állami és a pártvezetésben a 70-es évek közepétől határozottan jelentkező technokrata-bürokrata törekvéseket tükrözte.

Gondolunk itt azokra a törekvésekre, amelyek az államigazgatási szerveket kivonták a képviseleti szervek, azaz a Szejm és a nemzeti tanácsok ellenőrzése és felügyelete alól. Ez a tendencia már a területi képviseleti és igazgatási szervek 1972—75 között bevezetett reformja során is jelentkezett.

A szocialista demokrácia fejlődése szempontjából kifejezetten retrográd hatású volt az a reform, amely a Legfelső Ellenőrző Kamara jogállását módosította. Ismeretes: ahhoz, hogy a parlament ellenőrző funkcióját a kormánnyal és az egész igazgatással szemben megfelelően elláthassa, nem elegendő csupán általánosságokban mozgó jogosítványokkal felruházni. Arra is szükség van, hogy a parlamentnek saját eszközei és az államigazgatástól független, magasan kvalifikált ellenőrző szervei legyenek. Ilyen volt a Legfelső Ellenőrző Kamara az 1947—52-es években, majd pedig az 1957. évi visszaállítás után, mint külön, a Szejmnek és az Államtanácsnak alárendelt szerv. Az 1976. évi módosítás a LEK-et a kormánynak alárendelt szervvé tette. A LEK elnöke a Minisztertanács tagja, a LEK fölötti felügyelet pedig a Minisztertanács elnökének hatáskörébe került. Így gyakorlatilag korlátozták a Szejmet abban, hogy hatékonyan gyakorolhassa ellenőrző funkcióit. A LEK-nek ez az ésszerűtlen modellje, amely ellentétben áll a lengyel parlamentarizmus hosszú időre visszanyúló haladó hagyományaival, szélsőséges megnyilvánulása volt a hetvenes évek közepén felerősödött, bürokratikus-adminisztratív tendenciáknak. Ezért is ezt a modellt rövid idő elteltével már 1980-ban elvetették.

Az 1976-os alkotmánynovellával bevezetett másik olyan megoldás, amely nem állta ki az idő próbáját és 6 év múltán elvetésre került, az Államtanácsnak azzal az új feladattal való felruházása volt, hogy „őrködjék a jogszabályoknak az Alkotmánnyal való összhangján". A gyakorlatban ez a rendelkezés egyszer sem került alkalmazásra. Hatályon kívül helyezésére az alkotmány 1982. évi novellizálása alkalmával került sor, az Alkotmánybíróság intézményének egyidejű bevezetésével.

Az 1976. évi novellára vonatkozó eddigi vizsgálódásokban néhány olyan példára utaltam, amelyek kifejezett visszalépést jelentettek a korábbi alkotmányos állapothoz képest. Ez a felsorolás azonban nem teljes, több olyan módosítás is történt, amelyek — jóllehet eddig még hatályban vannak — ma is alapos kritikát váltanak ki. Ezek között vannak bizonyos

---

Románia 1965. évi alkotmánya, többször is módosítva a hatvanas és a hetvenes években; — az NDK 1968. évi alkotmánya a későbbi néhány módosítással; — az 1949. évi magyar alkotmány nagyon széles és lényeges körben módosítva az 1972. évi alkotmánynovellával.

[8] Lásd különösen A. *Burda:* Konstytucja PRL na tle tendencji rozwojowych konstytucjonalizmu socjalistycznego. Panstwo i Prawo, 1967. 6. sz.; A. *Gwizdz:* Glówne kierunki rozwoju wspólczesnego konstytucjonalizmu socjalistycznego. PiP, 1971. 8—9. sz.; M. *Rybicki:* Kierunki doskonalenia socjalistycznego porzadku prawnego, „Studia Prawnicze" 1973. 35. sz.; J. *Stembrowicz:* Zmiany konstytucji w europejskich panstwach socjalistycznych. PiP, 1975. 5. sz.

[9] Az 1976. II. 10-i alkotmánynovella rendelkezéseinek legteljesebb tárgyalását és a bevezetett változások motívumainak és jellegének magyarázatára vonatkozó kísérletet a következő monográfia tartalmazza: W. *Sokolewicz:* Konstytucja PRL po zmianach z 1976. r. Warszawa, 1978.

[10] Ld. W. *Zakrzewski:* Konstytucja panstwa a konstytucja spoleczenstwa (Z problematyki wspólczesnego konstytucjonalizmu socjalistycznego). PiP, 1969. 7. sz.; S. *Zawadzki:* Problem konstytucjonalizacji spoleczno-politycznego mechanizmu wladzy w ponastwie socjalistycznym. PiP, 1973. 5. sz.

konkrét rendelkezések, de vannak általános, kizárólag deklaratív jellegű megfogalmazások is.

Az első csoportba kell sorolni azokat a rendelkezéseket, amelyeket az 1976. évi novellával a helyi képviselet és államigazgatási szervekről szóló 6. fejezetbe iktattak be és amelyek alapot adtak arra, hogy a helyi igazgatást egyoldalúan és kizárólag a felsőbb végrehajtó szervek alá rendeljék, beleértve ebbe a vezetők kinevezésének jogát is. Ez a megoldás — amely a vajdasági szintű igazgatás, vagyis a vajdák és a legnagyobb városok elnökei vonatkozásában még indokolható, hiszen feladataikat szélesebb skálában és általánosabb érdekekkel összhangban látják el — elfogadhatatlan, ha az alapszintű igazgatásról, vagyis a mindenekelőtt helyi érdekeket képviselő város- és nagyközség-vezetőkről van szó. Annak, hogy a helyi igazgatás megfelelően teljesítse a helyi közösséggel szembeni feladatait, elengedhetetlen feltétele vezetőinek teljes felelőssége saját nemzeti tanácsuk előtt. Ehhez szükséges, hogy a nemzeti tanácsok önállóan választhassák, ill. hívhassák vissza saját végrehajtó-rendelkező szervüknek vezetőit.

A központi igazgatásra vonatkozó néhány egyéb 1976-os szabály is annak a tendenciának a kifejeződése volt, amely a kormány túlzott önállósítására és ezzel összefüggésben a Szejm jogosítványainak a korlátozására törekedett. Így pl. amíg az alkotmány 1952. évi szövege szerint az államigazgatás meghatározott területeit irányító miniszterek hatáskörét törvényben kell meghatározni, addig az 1976. évi novellizálás utáni szövegben ez a rendelkezés már nem található.

A kötelező törvényi szabályozás csak a minisztériumok létrehozására vonatkozóan maradt hatályban. Ez gyengíti a Szejm-nek a kormánnyal szembeni jogait. A Szejm jogosítványai nem korlátozhatók csupán az egyes reszortok létrehozására, hanem az egyes miniszterek tevékenységi körének meghatározására is ki kell terjedniük.[11]

A bíróságokról és az ügyészségről szólva az 1976. évi alkotmánynovella szakított az 1952-ben megfogalmazott, ám nem realizált elvekkel és az Államtanácsra ruházta a bírák határozatlan időre szóló megválasztásának jogát. Az új szabályozás azonban a Legfelsőbb Bíróságra nem terjed ki. A Legfelsőbb Bíróság tagjaira vonatkozóan továbbra is megmaradt az a rendelkezés, hogy ötéves ciklusra választja őket az Államtanács. A bírói állások betöltési rendjének ilyen fajta differenciálását nehéz logikusan megmagyarázni.

E részletes és konkrét változások mellett az 1976. évi novellában számos olyan deklaratív jellegű megfogalmazás is található, amelyek az alapvető politikai intézmények új fejlődési irányainak kialakítására vonatkozó törekvésként értelmezhetőek. A változások e csoportja a terjedelmes novella mennyiségileg jelentős részét teszi ki. Közéjük lehet sorolni, hogy az állam politikájának alapvető céljai között megemlítették „a társadalom létfeltételeinek, szociális és kulturális körülményeinek következetes javítását" (11. cikk. 3. bek.). Fölvettek egy olyan új rendelkezést, mely szerint „a Lengyel Népköztársaság biztosítja az össznépi javak sorába tartozó természeti környezet védelmét és ésszerű alakítását" (12. cikk. 2. bek.). Beiktattak az alkotmányba egy olyan új cikket, ami azt az elvet rögzíti, hogy „vállalat kollektívája részt vesz a vállalat igazgatásában" (13. cikk.). A Szejm hagyományos jogkörét (törvények alkotása, más hatalmi és az igazgatási szervek tevékenységének ellenőrzése) kiszélesítették azzal az új jogosítvánnyal, hogy „dönt az állami tevékenységet meghatározó elvekről" (20. cikk. 3. bek.).

A nemzeti tanácsok jellegének új megfogalmazását is adja az alkotmánynovella. Eszerint a nemzeti tanácsok nemcsak „az államhatalom helyi szervei" — miként azt az 1952. évi szöveg megfogalmazta —, hanem a városok és falvak dolgozó népe társadalmi önkormányzatának alapvető szervei is (43. cikk. 2. sz. bek.). Ezt az új meghatározást azonban éppenséggel nem támasztotta alá az az egyidőben végrehajtott alkotmánymódosítás, amely a tanácsokat megfosztotta az államigazgatás vezető tisztségei — vagyis a vajda, a városelnök, a város- és nagyközségvezető posztja — betöltésére gyakorolt tényleges befolyástól. E tisztségviselőknek — miként az alkotmány új rendelkezése leszögezte — „a felettes szervek által meghatározott irányvonalnak megfelelően" kellett működniük, a vajdák és a vajdasági szintű városok elnökei pedig megkapták „a kormány képviselői illetékességi területükön" hangzatú hivatalos státuszt (52. cikk. 1. és 2. bek.). A nemzeti tanácsok helyi igazgatásra való befolyása tehát csökkent és ezt nem tudta kompenzálni az az alkotmányi deklaráció, hogy a tanácsok ezentúl „az önkormányzat alapvető szervei" is.

Új, külön cikket iktattak be a szakszervezetekről, amely kimondja, hogy „fontos társadalmi szerepet töltenek be", az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének alakításában és a célkitűzések valóra váltásában egyetemes szervezetként vesznek részt „a dolgozók érdekeinek és jogainak képviselőiként; az állampolgári aktivitás és a szocialista társadalom építésében való elkötelezettség iskolái" (85. cikk.).

Új rendelkezésként iktatták be (86. cikk 1. bek.), hogy az állampolgárok „részt vesznek a társadalmi ellenőrzés gyakorlásában, az ország fejlődésének kulcskérdéseiről folyó konzultációkban és vitákban, valamint javaslatokat terjesztenek elő". Ezek az új rendelkezések deklaratív jellegűek, mivel nem követték őket olyan konkrét törvényi szabályozások, amelyek a gyakorlati realizálásukat garantálják.

A hetvenes évek második felében egyre nagyobb feszültség keletkezett az alkotmányban foglalt elvek és a gyakorlat között. Ez a helyzet éles kritikát és nagy társadalmi ellenállást váltott ki, ami végül is 1980-ban a munkásosztály tömeges tiltakozásához vezetett.

Alkotmányi változások az 1980—1982-es években. Ha el is ismerjük az 1980. augusztusi események óriási jelentőségét a politikai-intézményi modellben és a hatalom gyakorlásának rendszerében, emlékeztetni kell arra, hogy már korábban, a LEMP-en és a szövetséges pártokon belül történtek bizonyos kezdeményezések olyan garanciális-intézményi megoldások bevezetése érdekében, amelyek az alkotmány szocia-

[11] Annak a lehetőségéről azonban, hogy a miniszterek hatáskörét ne törvényben állapítsák meg — amire a jogalapot az 1976. évi novella megteremtette — viszonylag gyorsan lemondtak. 1980-tól kezdve — annak ellenére, hogy az idézett rendelkezés nem változott — a Szejm gyakorlata abba az irányba megy, hogy a minisztériumok létesítéséről szóló minden törvényben a miniszter hatáskörét is általános formában meghatározzák. Ezen felül az ebből az időszakból származó törvények azt a kötelezettséget róják a Minisztertanácsra, hogy a miniszter részletes hatáskörét meghatározó rendelet kibocsátása előtt szerezze be az illetékes Szejm-bizottságok véleményét (ld. M. *Rybicki:* Pozycja ustrojowa rzadu w systemie politycznym PRL w latach 1970—1980. PiP, 1982. 10. sz. 50. old.

lista elveinek és az azokban foglalt céloknak a teljesítését hatékonyan elősegíthetik. Jelentőségüket nem csökkentheti, hogy ezek a kezdeményezések csak kevés esetben hoztak alkotmányos jelentőségű eredményt. Ezek a kezdeményezések ugyanis — amelyeket az alkotmányjogászok sokkal korábbi keletű tudományos kutatásai és elméleti tételei támasztottak alá — előkészítették a talajt a szocialista megújulás augusztus utáni folyamatában megvalósított széles körű politikai-intézményi reformok számára.

Nagy jelentőségű volt ebben a vonatkozásban a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának lehetővé tétele. Emlékeztetni kell arra, hogy az ezzel kapcsolatos követelményeket a jogtudomány és az igazságszolgáltatási gyakorlat képviselői már régtől fogva hangoztatták. Utaltak arra, hogy a felülvizsgálat e formájának nagyobb a hatékonysága az állampolgári jogok védelme szempontjából mint az ügyészi ellenőrzésnek (az ún. általános felügyeletnek), — éppen a bírói függetlenségre tekintettel. De a lehető legpozitívabbak voltak azok a tapasztalatok is, amelyeket a Népi Lengyelország első éveiben létrehozott társadalombiztosítási bíróságok tevékenysége alapján szereztek. Ezek a bíróságok a közigazgatási bíróságok bizonyos formáját képviselték — a nyugdíj- és járadékügyek területén. Különösen bőséges és sokoldalú vita folyt nálunk az 1956 utáni időszakban[12] a közigazgatási határozatok széles körű bírósági felülvizsgálatának szükségességéről mint alapvető garanciáról.

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy az 1980-as reformot — amely tartalmában kifejezetten alkotmányos jelentőségű — eredetileg az 1960. évi államigazgatási eljárási törvénykönyv novellizálásaként készítették elő. A 70-es évek végén, a Szejm-bizottságainak keretében az államigazgatási eljárás újra rendezésével kapcsolatos intenzív munkálatok azonban — hála a tudomány és a képviselők határozott állásfoglalásának — 1979 őszén olyan törvényhozói kezdeményezéshez vezettek, amely rendkívül nagy jelentőségű a közigazgatás és az állampolgárok közötti kapcsolat törvényességének garanciái szempontjából.

A Közigazgatási Főtörvényszék (Főbíróság) és az államigazgatási eljárási törvénykönyv módosításáról 1980. január 31-én elfogadott törvény fontos változást jelentett a hatalom-állampolgár viszonyban. Életre hívta a Közigazgatási Főbíróságot és lehetővé tette kihelyezett központok létrehozását. Ezt a lehetőséget nagyon gyorsan kihasználták (jelenleg 5 ilyen központ létezik). A kezdetben enumerációval megállapított azon 20 ügykategóriát, amelyekben az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatát engedélyezték, a következő években jelentősen kitágították.[13] A Közigazgatási Főtörvényszék egyelőre még viszonylag rövid működésének a tapasztalatai arra mutatnak, hogy máris fontos szerepet játszik az állampolgári jogok védelmében és hozzájárul az igazgatás tevékenységének tökéletesítéséhez — annak minden szintjén.[14]

Időrendben a következő alkotmányreform — amelyet a szocialista megújulás párton belüli erői készítettek elő és támogattak — a Legfelső Ellenőrző Kamarát érintette. E reform, egy 1980 tavaszán elindult képviselői kezdeményezés eredményeként, vagyis még az 1980. augusztusi események és a munkásosztály tömeges tiltakozásai előtt született. Az 1980. október 8-i alkotmánynovella, valamint a Legfelső Ellenőrző Kamaráról ezzel együtt elfogadott törvény visszaállította a LEK Szejm-mel szembeni teljes alárendeltségét és függőségét.

A Szejm elrendelheti, hogy a LEK meghatározott ellenőrzéseket folytasson le. Ez a jogosultság nemcsak a Szejm-et illeti meg, hanem annak bizottságait is, amelyek ezt a jogosultságukat a Szejm elnökségén keresztül gyakorolják. A politikai vezetők és a tudomány képviselői között lefolyt viták alapján az Alkotmánybíróság életrehívásának koncepciója a legszélesebb támogatásra talált. Az e tárgyban előterjesztett képviselői törvénykezdeményezés eredményeként a Szejm 1982. március 26. napján módosította az alkotmányt, írta elő az Alkotmánybíróság létrehozását meghatározva szervezetének és működésének alapvető elveit.[15]

A legmagasabb állami tisztségeket betöltő személy — különösen a kormány tagjai — felelősségének érvényesítését célzó új intézmények között meg kell említeni az Államtörvényszéket (Állambíróságot), amelyet az Alkotmánybírósággal együtt az 1982. március 26-i alkotmánynovellával hívtak életre. Ezzel a lengyel állami szervek rendszerében egy olyan intézmény jelent meg, amelyet a szocialista alkotmányok korábban nem ismertek.

Az Államtörvényszék létrehozásának eszméje Lengyelországban nem volt új és már bizonyos hagyományokkal is rendelkezett. Ezek a hagyományok nem korlátozódtak a két háború közötti időszakban már létezett Állambíróságra. A népi Lengyelország 1947-ben elfogadott ún. Kis Alkotmánya is kilátásba helyezte Államtörvényszék létrehozását. Felállítására azonban nem került sor, a Lengyel Népköztársaság 1952. évi Alkotmánya pedig elvetette ezt a koncepciót.

Az Államtörvényszék létrehozásának követelményét 1980. augusztusa után új erővel vetették fel. A közvéleményben, főként a munkásosztály soraiban elterjedt az a nézet, hogy az ország súlyos válságáért felelős személyekkel szemben olyan eszközök, mint a

[12] A jogtudományi álláspontok áttekintését és az e témában megjelent publikációk terjedelmes jegyzékét tartalmazza a következő monográfia: J. *Letowski,* Sady powszechne a praworzadnosc w administracji. Wroclaw, 1967, 6. és köv. old.

[13] S. *Zawadzki:* Teoretyczne i legislacyjne aspekty projektu nowelizacji kodeksu postepowania administracyjnego. PiP, 1979. 11. sz.; M. *Wyrzykowski:* Pozycja ustrojowa Naczelnego Sadu Administracyjnego. PiP, 1980. 10. sz.; A. *Zielinski:* U zródel koncepcji ustrojowej Naczelnego Sadu Administracyjnego. PiP, 1983. 6. sz.

[14] Ld. S. *Zawadzki*—J. *Swiatkiewicz:* Z doswiadczen Naczelnego Sadu Administracyjnego. PiP, 1983. 6. sz.

[15] Az alkotmánymódosítás értelmében „*1.* Az alkotmánybíróság határoz a törvényeknek és a főhatóságok, illetőleg központi állami szervek más normatív aktusainak és alkotmánnyal való összhangjáról. *2.* Az Alkotmánybíróságnak a törvények alkotmánnyal való összhangjának hiányát megállapító határozatait a Szejm bírálja el. *3.* Az Alkotmánybíróság más normatív aktusoknak az alkotmánnyal vagy törvényekkel való összhangja hiányát megállapító határozatai kötelezőek. Az Alkotmánybíróság megteszi a szükséges intézkedéseket az összhang hiányának megszüntetésére. *4.* Az Alkotmánybíróság tagjait a Szejm választja a kiemelkedő jogi tudású személyek közül. *5.* Az Alkotmánybíróság tagjai függetlenek és csak az alkotmánynak vannak alárendelve. Vö. : 33/a cikk. A módosítás értelmében az Alkotmánybíróság szervezetéről és működéséről külön törvény rendelkezik. E külön törvény 1985. április 29-én került elfogadásra. (Kihirdetve a Dziennik Ustaw 1985. évi 22. számában 98. tételszám alatt.)

tisztségből való visszahívás vagy a politikai életben gyakorolt funkcióktól való megfosztás nem elegendő és nem áll arányban azzal a kárral és veszteséggel, amelyet okoztak. Az Állambíróság létrehozásának követelménye már 1981 tavaszán megfogalmazódott a Demokrata Párt XII. Kongresszusának határozataiban, 1981. novemberében pedig a LEMP, a Demokrata Párt és az Egyesült Néppárt képviselőklubjainak elnökségei szakértői csoportot hoztak létre megfelelő törvénytervezet kidolgozására. Az elkészített tervezetből — bizonyos módosításokkal — törvénykezdeményezés lett, majd részévé vált az elfogadott alkotmánynovellának is. Egyidejűleg, még 1982. március 26. napján a Szejm elfogadta az Állambíróság hatáskörét, szervezetét és eljárását szabályozó törvényt.

Az Államtörvényszék ily módon elfogadott modellje érvényesíti az alkotmányjogi felelősséget a legmagasabb állami tisztségek viselői kötelezettségeinek nem megfelelő teljesítéséért. Ez a felelősség párhuzamosan érvényesíthető a politikai felelősséggel, valamint — bűncselekmény elkövetése esetén — a büntetőjogi felelősséggel. Alkotmányjogi felelősség alá tartoznak azok a személyek, akik a legmagasabb állami tisztségeket töltik vagy töltötték be kivéve a Szejm képviselőit (ha nem töltenek be más, a jogszabályban megjelölt tisztet is egyben) és a Legfelső Bíróság első elnökét (aki hivatalból az Államtörvényszék elnöke). Nem tartoznak alkotmányjogi felelősség alá a Szejm képviselői, amennyiben a felsorolt állami tisztségek egyikének sem viselői, valamint a Legfelső Bíróság első elnöke, aki hivatalból, az Alkotmány erejénél fogva, az Államtörvényszék elnöke.

Az alkotmányjogi felelősség alá tartozó személyek körén kívül esnek azok, akik úgy viselnek vezető tisztséget a politikai pártokban vagy társadalmi szervezetekben, hogy nem töltik be egyúttal a legmagasabb állami funkciókat.

Az állambírósági eljárás típusára nézve peres eljárásjellegű. A felelősség előfeltétele a vétkesség és a jogsértés együttes megállapíthatósága. Amennyiben a jogsértés bűncselekmény jellegű volt, az elkövetőt fő szabály szerint rendes bíróság előtt kell büntetőjogi felelősségre vonni. Kivételesen azonban a Szejm úgy is rendelkezhet, hogy az ügyet az Államtörvényszék bírálja el. Ilyen esetben az Államtörvényszék büntetőbíróságként is működik, az anyagi büntetőjogban meghatározott joghátrányokat alkalmazva. A törvény lehetővé tette az alkotmányjogi felelősségre vonást az életbelépése előtt elkövetett cselekmények miatt is. Büntetés kiszabása azonban csak akkor lehetséges, ha a cselekmény elkövetésének idején is bűncselekménynek minősült. Egyéb jogsértések esetén a Bíróság csupán elkövetésük tényét állapíthatja meg.

Az Állambíróság az ügyet kizárólag a Szejm határozatának alapján és az abban megállapított határok között bírálja el.

Figyelmet érdemel az új intézmény igénybevételének eddigi gyakorlata.

Az Állambíróság léte mindenekelőtt preventív és profilaktikus jelentőségű. Az állam számára messzemenő következményekkel járó döntések hozatalakor: a kormány minden tagjánál (úgyszintén az egyéb legfelsőbb állami szerveknél) az önkontroll erősödését idézheti elő és kell is előidéznie.

Az alkotmány fentebb tárgyalt, novellizálása útján végrehajtott módosításai mellett nagy politikai-intézményi jelentőségük van azoknak a megoldásoknak is, amelyek a Szejm szervezetére és működésére, valamint a kormánnyal való kapcsolataira vonatkoznak.

Az 1980—1982-es években a Szejm aktivitása jelentősen megnőtt, főleg a kormány ellenőrzése területén. Ez nem követelt alkotmányi változtatást, mivel alaptörvényünk — az összes szocialista országhoz hasonlóan — a kormány teljes függőségét állapítja meg a parlamenttel szemben. Magának a Szejmnek mint az államhatalom legfelsőbb szervének, a nemzet szuverén jogai megvalósítójának a jogköre és feladata, hogy meghatározza azokat az eszközöket és módszereket, amelyek segítségével jogosítványait érvényesíti. A Népi Lengyelországban kialakult sokéves hagyománynak megfelelően ennek adekvát jogi aktusai a Szejm határozatai, különösen pedig a Szejm ügyrendje. Alá kell húzni, hogy a Szejm ügyrendje a múltban a Népi Lengyelország fejlődésének különböző szakaszain fölöttébb érzékeny, az ország életében bekövetkező politikai változásokra gyorsan reagáló barométer volt. Így volt ez az 1956 októberi fordulat idején, amikor a Szejm ügyrendjének változásai — a törvényeket és más jogi aktusokat megelőzve — kilátásba helyezték és előkészítették az utat a hatalomgyakorlás módszereit demokratizáló reformok számára.

Hasonló jellegűek voltak a Szejm ügyrendjébe az 1980—1982-es években bevezetett változások. Fontosságukat és jelentőségüket tekintve azonban a korábbi időszakok ügyrendi változásain jóval túlmutatnak.

Nagyon fontos átalakuláson ment át mindenekelőtt a Szejm bizottságainak rendszere, tevékenysége és módszere.[16] A bizottságok addigi rendszere ágazati kritériumon alapult, ami azt jelentette, hogy az egyes állandó Szejm-bizottságok tevékenységi köre kis eltérésekkel megfelelt a minisztériumok — egy, illetve több hasonló profilú minisztérium — tevékenységi körének. Ennek 1957 óta a Szejm bizottságainak száma is állandóan emelkedett. (1980. márciusában már 22 bizottsága létezett.) A változások iránya a reszort bizottságok szaporodása irányába mutat (ezek száma: 7). Az utóbbi években (1980—83) egyébként a Szejm egyre gyakrabban él azzal a (korábban több cikluson keresztül ki nem használt) lehetőséggel, hogy speciális feladatokra, rendkívüli bizottságokat hozzon létre, különösen a nagy súlyú és komplex jellegű törvénytervezetek (pl. a nemzeti tanácsokról és a területi önkormányzatról vagy a szövetkezetekről és szövetségeikről szóló törvény) kidolgozására. A bizottságok differenciálódása és számuk jelentős növekedése megteremti a feltételeit annak, hogy a Szejm minél teljesebben gyakorolhassa funkcióit a jogalkotás, valamint a kormány és az egész igazgatás ellenőrzése terén. Az 1956-ban elkezdődött fejlődés eredményeként a munkateher az Államtanácsról nagy mértékben a Szejm-re tevődött át és az Államtanács által kibocsátott törvényerejű rendeletek gyakorlatilag eltűntek és ma már teljesen kivételesnek számítanak. Gyarapodtak és gazdagodtak azok a módszerek is, amelyek segítségével az ellenőrző tevékenység megvalósul.

A Szejm bizottságai a Szejm ügyrendjének az 1980-ban és 1981-ben bekövetkezett módosításai ré-

[16] J. *Mordwilko:* Komisje sejmowe w swietle zmian w regulaminie Sehmu. PiP, 1982. 7. sz.

vén különleges jogosultságot szereztek. Ma a Minisztertanács elnökének az adott miniszter kinevezésére vonatkozó indítványa a Szejm Elnökségén keresztül illetékes bizottsághoz továbbítható véleményezés végett, jóllehet a bizottsági vélemény beszerzése nem kötelező jellegű. Ennek ellenére 1981 őszén arra is volt eset, hogy a miniszter kinevezésére vonatkozó indítványt a Szejm-bizottság negatív véleménye miatt visszavonták.

Az 1983. július 20-i alkotmányi változások. Az alkotmányi változtatások utolsó fázisa — amelyet a Szejm az Alkotmány 1983. július 20-i novellizálásával hajtott végre — a Lengyelországban 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot időszakának megszüntetésével, a belső viszonyok normalizálódásának előrehaladó folyamataival és a mély társadalmi-gazdasági válságból való kijutás folyamatával függ össze.

Az első változás a Nemzeti Újjászületés Hazafias Mozgalmának, mint a politikai rendszer fontos elemének felvétele az Alkotmányba, a Nemzeti Egységfront helyébe. Ennek az új formációnak az alapja a LEMP szövetsége az Egyesült Néppárttal és a Demokrata Párttal, valamint ezek együttműködése a Lengyel Népköztársaság társadalmi berendezkedését elfogadó társadalmi szervezetekkel és egyesületekkel, továbbá az állampolgárokkal.

A másik változás a munkásosztály meghatározó szerepének kifejezése a szocialista állam alapvető céljainak érvényesülésében. Az új előírás (4. szak. 2. bek.) megállapítja, hogy a Lengyel Népköztársaság a munkásosztály össz-népi törekvéseit valósítja meg, tevékenységére és eredményeire támaszkodik, kibővíti a munkások részvételét az állam, a társadalom és a gazdaság ügyeinek intézésében, továbbá megszilárdítja a munkás—paraszt szövetséget.

A harmadik változás — amelyet a köznyelvben már „parasztrendelkezésnek" kezdenek hívni — az egyéni parasztgazdaságokat mint társadalmi-gazdasági berendezkedésünk tartós elemét rögzíti. Az állam e gazdaságokhoz való viszonyának alkotmányi rögzítése megerősíti a valóságban létező helyzetet, amelynek jogi kifejezésére már 1982-ben a Polgári Törvénykönyv ez irányú módosításával sor került (Ptk. 131. cikk).

A negyedik változás azoknak a jogi normáknak a rögzítése, amelyek szavatolják az állam biztonságát a belső és külső fenyegetéssel szemben.

A „hadiállapoton" kívül, amely eddig az 1952-es alkotmány talaján az egyedüli út volt az államot fenyegető veszélyek elleni védekezésre, az 1983. VII. 20-i alkotmánynovella felvette szabályai közé a „rendkívüli állapot" intézményét, amely az állam belső biztonságának fenyegetettsége vagy elemi csapás esetén vezethető be.

Az Alkotmány bemutatott módosításai nem átfogó jellegűek, nem érintik a Lengyel Népköztársaság Alkotmányának eddigi rendszerét és alapvető tartalmát. Inkább azoknak a politikai-intézményi reformoknak egyes fázisait jellemzik, amelyek a mély társadalmi-gazdasági válság leküzdésének feltételei között váltak szükségessé. A szocialista megújulás ügyét szolgálják, a nemzeti közmegegyezés és újjászületés útját egyengetik. Részleges jellegük minden elemében nem határozza meg, hanem inkább — már ma is kitapintható módon — előrevetíti a szocialista Lengyelország jövendő, átfogó alkotmányos modelljének körvonalait.

Kaiser, Joseph

A weimári alkotmány és a német államtan alakulásának tendenciái

A Német Birodalom 1919. évi alkotmányát Weimarban fogadták el. Az alkotmányozó gyűlés székhelyéül azért választották Weimart, mert ott élt Goethe és Schiller. Így a német kulturális hagyományhoz akartak kapcsolódni, nem pedig a német hatalmi erők érvényesítésének hagyományához, amely már az első világháborúban megbukott és a versaillesi békeszerződésben megaláztatásban részesült: Weimart választották Potsdam és Berlin, a porosz és a német diktatorikus állam szimbólumai helyett.

A kulturális hagyomány gondolata elég kapcsolópont volt a politikai átalakulás szempontjából: *Hegel* szavait, hogy az állam „az erkölcsi eszme valósága", örökségnek tekintették. A huszas és harmincas évek *új hégelianizmusa,* amely jelentékeny olasz képviselői *B. Croce* és *G. Gentilee* voltak, a dialektikus módszer és a történelemfilozófia mellett az állametikát, mint meghatározó elemet is érvényre juttatta. A jogállam elveinek *Kant* által történő megalapozása már a Paulskirche 1849. évi alkotmányának alapjogkatalógusában megnyilatkozott; ehhez kapcsolódhatott az alapjogok megfogalmazása az 1919. évi weimari alkotmányban, amely az egyes alapjogok megszövegezéséig terjedő hatályos Alaptörvényünket meghatározta. *Az újkantianizmus* befolyásos filozófiája az első világháború előtt a természettudományi és jogi *pozitivizmus* számára filozófiai alapul szolgált. Ez az irányzat határozta meg 1933-ig a weimari alkotmánynak (*Anschütz és Thoma* részéről) történő uralkodónak tekinthető értelmezését is. E pozitivizmus ellen azonban a weimari idők államtana nagymértékben és részben szenvedélyesen vette fel a harcot. Ez érvényes az államjog egyénileg annyira különböző képviselőire, mint Rudolf *Smend,* Carl *Schmitt,* Erich *Kaufmann,* Hermann *Heller* stb. Még ma is, *Smend* még mindig érezhető befolyása alatt, a német államtan és

Kaiser, Joseph egyetemi tanár, a Nemzetközi Közigazgatástudományi Társaság elnöke (Freiburg).

alkotmányjog egy részét a pozitivizmussal való szembenállás jellemzi.

Weimarban 1919-ben az *újhumanizmus* is éreztette hatását, amely a német szellemi életet 1750 után meghatározta. Mint művészetfelfogás ez a humanizmus *Winckelmann* befolyása alatt keletkezett, aki Olaszországban sok tapasztalatra tett szert és Goethére erős befolyást gyakorolt. Ez a humanizmus filozófiailag Kantra is hivatkozhatott. Államelméletileg, elsősorban Wilhelm von *Humboldt* dolgozta ki, aki már 1792-ben „Gondolatok az állami tevékenység határainak meghatározására irányuló kísérlethez" címen írást tett közzé. Egy általános humanista képzés Humboldt által kifejtett eszméje, amely 1809 óta a porosz egyetemi reform eszményképévé vált, 1919 után is újból széles körű befolyásra tett szert. *Goethe* életfelfogásának polgári vallás jellege volt még 1944-ben is, miközben a Hitlerrel szembeni ellenállás mélyéig hatolt.

Ebben az egész időszakban élénk kölcsönhatás volt tapasztalható az olasz és német államböl cselet és alkotmánytan között. B. *Croce* befolyása hosszú időn keresztül érezhető volt, V. *Zangara* erről olasz és német nyelven nagy hatással tett bizonyságot. Német szerzők, közöttük Erwin von *Beckerath,* már korán jelezték a fasiszta állam születését. Az államfelfogás azonban mindig élesen megkülönböztette a fasizmust és a nemzeti szocializmust. Olaszországban mindig egy világos és egyértelmű államfogalom létezett; Németországban ezt a párt szerepe kiforgatta, ahogyan ez a „párt az államnak parancsol" jelszóban is kifejezésre jutott.

A weimari alkotmányban ezzel szemben olyan állam létrehozására törekedtek, amely magát a kultúra jelenségének, kultúrképződménynek tekintette és mint ilyen kívánt megvalósulni. Az 1918. évi forradalom után az állam, mint „kultúrállam" új legitimációra akart szert tenni.[1] „Minden nagy politikai átalakulás során a kulturális hagyomány mutatkozott legerősebbnek a megtartó erők között" (*E. R. Huber).*[2] A politikai lét formájában a kultúrának volt a feladata, hogy mint ilyen megnyilatkozzék. A 19. század második felében egészen a weimari köztársaságba nyúlóan kultúrharcokban nem volt hiány. De az 1919. évi birodalmi alkotmány lényegi biztosítékai közé tartozott a kulturális tolerancia, úgyhogy a húszas évek kultúrájának szabadsága és sokfélesége a megjelenési formák addig alig ismert gazdagságában bontakozott ki. Berlin a tudomány és művészet terén a haladó eszmék érzékelhető központja volt. Még ma is a kultúrállam egyik jellegzetes eszményképnek tekintendő, mégha más fogalmakban, így különösképpen a vonatkozó alapjogok megvalósulásában realizálódik is.

A *jogi pozitivizmus* jó szolgálatokat tett, hogy a weimari birodalmi alkotmány érvényességét jogilag megalapozta. Georg *Jellinek* által kifejezésre jutott formula a „tényleges normatív erejéről" ennek során segítő jellegűnek bizonyult. „Az államhatalom gyakorlásának jogosítványa nem annak jogszerű megszerzésétől, hanem annak tényleges birtokától függ" (Georg Meyer).[3] Ezt a formulát a weimari alkotmány későbbi kommentátora, *G. Anschütz* már 1914-ben átvette.[4] A nemzetközi jog még ma is a nemzetközi jogalanyiság megítélésénél ezt az ismérvet teszi magáévá, ezt az elvet kell magáévá tennie. Aki államelméletileg képviseli ezt a felfogást, természetesen tudatában kell lennie annak, hogy ezen a módon csak egy bizonyos „időre terjedően lehet legalitás"-ról szó: a pozitivizmus elmélete szerint minden sikeres forradalom jogilag kötelező alkotmányos állapot forrásává válik, mihelyt a hatalom birtoka biztosítva van.[5] Ez a jogi pozitivizmus tehetetlen volt a hatalomnak a nemzeti szocializmus által 1933-ban történt megragadásával szemben. Georg *Anschütz* már 1932 nyarán, a fejlődést előrelátva, levelében a következő mondatot írta: „Itt az államjognak vége". Ez a pozitivista beletörődése az adott hatalmi helyzetbe. Hans *Kelsen,* a tiszta jogtan pozitivistájának következetességével, még a második világháború után is a nemzeti szocializmus legalitásának felfogását képviselte.

A weimari idők államtanára azonban nem ez a jogi pozitivizmus a jellemző, hanem a harc a jogi pozitivizmussal szemben. Ezt a húszas évek közepétől befolyásra szert tett irányt ma mint „szellemtudományi irányt" szoktuk említeni. A szövetségi alkotmánybíróság ítélkezéséről is — mindenekelőtt az ötvenes és hatvanas években — Rudolf *Smend* hatására befolyást gyakorolt. Kifejezett ellenzője a második világháború után Ernst *Forsthoff* volt.

Az első világháború után ennek az antipozitivista iránynak élén Heinrich *Triepel* állt, aki jellemző formulában minden jogot, így az alkotmány jogot is „érdekösszeütközésekre vonatkozó értékítéletek komplexumának" tekintette. Ezeknek az értékeléseknek a számára mércének a jogban egybekapcsolt közösségi jogtudatot tekintette, amely az általános „jogeszme" szerint orientálódik.[6]

Ehhez az irányzathoz számít a weimari időkben Carl *Schmitt* is, szintén az alkotmányos rendszer „értékállandóságát vallotta és a birodalmi alkotmány alapjogrésze" értéktartalmának „törvényen felüli rangot" tulajdonított.[7]

A második világháború után Carl *Schmitt* természetesen az említett értékfelfogás felett kritikát gyakorolt. E. R. *Huber* e kritika filozófiai eredetét emlékezetbe idézte: Carl *Schmitt* Martin *Heidegger-re*[8] hivatkozik, aki az 1936—1940. években Nietsche értékfelfogását bírálta.[9]

Heideggernek Carl *Schmitt*-re és Erns *Forsthoff-*

[1] Ernst Rudolf Huber: Deutsche Verfassungsgeshichte seit 1789. Német alkotmánytörténet 1789 óta. 6. kötet, 1981. 857. old.; uö. Zur Problematik des Kulturstaats. — A kultúrállam problematikájához. Tübingen, 1958.

[2] E. R. Huber: Zur Problematik des Kulturstaats. — A kultúrállam problematikájához. 25. old.

[3] Lehrbuch des deutscher Staatsrechts. — A német államjog tankönyve, 1878, 11. old.

[4] G. Meyer tankönyvének Anschütz által átdolgozott kiadása: Meyer—Anschütz: Lehrbuch. — Tankönyv, 7. kiadás, 1914. 26. old. idézi E. R. Huber: Deutsche Verfassungsgeschichte. Német alkotmánytörténet, 6. 8. old.

[5] Vö. E. R. Huber, id. mű 9. old.

[6] H. Triepel: Staatsrecht und Politik. Államjog és politika, 1927. 37., 39., 40. old. Idézi E. R. Huber: Deutsche Verfassungsgeschichte. Német alkotmánytörténet 6., 16. old.

[7] Carl Schmitt: Legalität und Legitimität. — Legalitás és Legitimitás, 1932. 44., 49., 52., 60. Idézi E. R. Huber id. mű 17. old.

[8] M. Heidegger: Nietsche-Vorlesungen — Nietsche-előadások, közzétéve 1961. 11. kötet. 98. és köv. old. Heidegger ezt a kritikát elmélyítette „Nietsches Vort-Gott ist tot" Nietsche állítása „Isten halott" című tanulmányában, lásd Holzwege, 1950. 193. és köv. old.

[9] E. R. Huber: Deutsche Verfassungsgeschichte. Német alkotmánytörténet, 6. 108. old. 22. jegyzet és 692. old. 15. jegyzet.

ra gyakorolt befolyását azért is emelem ki, mert e nagy filozófiának a jogtudományra gyakorolt befolyása rendkívül gyenge volt (Erik *Wolf* és Verner *Maihofer* ellenére, akiket olykor olyan szerzőként emlegetnek, mint akik az exisztencialista filozófiának a jogelméletbe történő átültetésére kísérletet tettek. Erich Wolffal kapcsolatban ez azonban csak egy rövid időszakra állítható; ennek bizonyítéka a görög jogi gondolkodásról írt első kötete, amelyet bírálatban részesítettek s Maihofer kísérleteit pedig túlnyomóan kevéssé sikerültnek tekintik). Én magam otthonomban Martin *Heideggerrel* a jogról és államról beszélgetést folytattam és később is kapcsolatban álltam vele; egész gondolkodása a „lét"-re, azaz az egyes személy létére összpontosul: az állam közhatalmának e nagy filozófia rendszerében alig volt pozitív jelentősége. Hasonló mondható Heidegger freiburgi tanszéki elődjéről, Edmund *Husserl*-ről, a filozófiai phenomenológia megalapítójáról. Úgy tűnik előttem, hogy a francia exisztencialista *Sartre* filozófiája is ebbe az értékelési körbe vonható. Az államtan hosszú története folyamán csaknem mindig nagy filozófiai rendszerek árnyékában volt, időről időre a filozófia kifejezett részeként jelentkezett, így már Platonnál és Aristotelésnél. Az existencializmus és korunk államtana között azonban nincs összehasonlíthatóan szoros kapcsolat. Sajnálatos, hogy az exisztencializmus az államtan és így az egész jogtudomány szempontjából nem mutatkozott eléggé gyümölcsözőnek. Az államtan számára hiányként könyvelhető el, hogy ma egy nagy, időszerű filozófiára való támaszkodást messzemenően nélkülözni kénytelen.

A szellemtudományi irány Rudolf *Smend* művében jutott a leghatékonyabb kifejezésre, Smend „integrációs tana" az állam konstituálását szellemi folyamatban látja, amelyet „integráció"-nak nevez. *Smend* az 1965-ben megjelent Evangelikus Államismereti lexikonban e fogalomként azt az „életfolyamatot" jelölte meg, amelyben az egyes állampolgárok „tartós dialektikus kapcsolatban egymásra találnak", amely az állam politikai közössége. *Smend*-nél „az állam egész életvalóságának érzékelése" jut kifejezésre, amely nemcsak az alkotmány által szabályozott funkciókból áll, hanem „mindenekelőtt abban, hogy az egyének azt tartósan igénylik és fenntartják". Az állam „végeredményképpen nem saját jogán és tényleges hatalmán „nyugszik, hanem polgárainak mindig megújuló önkéntes hozzájárulásán".[10] Érthetőnek tűnik, hogy az államnak éppen ez a hatalomtól absztrahált (vagy azt másodlagosnak tekintő) felfogása az 1945 után bekövetkezett vereséggel járó teljes hatalomszéthullás után időszerű segítségként tekintélyre tett szert.

Mindig jogosult a kérdés, hogy a jogi gondolkodásnak milyen a filozófiai alapja. Rudolf *Smend* megkísérelte integrációs tanát Theodor *Litt* filozófiájára építeni, amelyet ma már alig ismernek.[11] *Smend* ebben filozófiai bázist sejtett annak az igyekezete számára, hogy a „fenomenológiai absztrakció különös útján" az állam „immenens struktúrájának" nyomára bukkanjon és ehhez Theodor *Litt*-re hivatkozott. *Smend* előrelátva mindazt, ami a húszas években filozófiailag aktuális volt, figyelmét a phenomenológia által kifejlesztett megismerési módszerre fordította. Sajnálatos, hogy sem ő, sem egy másik államjogász abban az időben nem tanulmányozta kifejezetten és átfogóan Edmund *Husserl* munkáját államelméleti hasznosságát illetően. *Husserl* ugyanis a phenomenológiát a tökély olyan magas fokára emelte, amelyet mindeddig egyetlen más filozófus sem szárnyalt túl. Belőle azonban *Heidegger* kiindulhatott, hogy mint korának legnagyobb filozófusa az exisztencializmus filozófiáját megalapozza.

Sok weimari demokrata szemében a filozófiai relativizmus, mint a pluralista demokrácia számára különösen megfelelő filozófiának tűnt. *Scheuner* ezt hasonlóképpen látta és ennek során elismerően utalt *Radbruch*-ra[12] és a relativizmus jelentőségét a mi korunk számára is elismerte.[13] Egy olasz szerző, Alessandro *Baratta* ugyancsak felismerte a relativizmusnak a többpártrendszerrel való történeti kapcsolatát és azt találóan a nem reményvesztett szkepszis formájaként értelmezte.[14]

Smend 1956-ban visszafelé tekintve integrációs tanának „tárgyi alapját" megnevezte: „ez a húszas évek beteg alkotmányos állama káoszának politikai felfogása" volt; emellett rávilágított arra, hogy az integrációs tan ki ellen irányult: a „régebbi államfelfogás" ellen, annak „naiv" tanításával szemben az állam három eleméről, a területről, népről és főhatalomról, továbbá az állami egység „durva ontológiai" felfogása ellen, valamint az újkantianizmus és mindenekelőtt az arra támaszkodó jogi pozitivizmus ellen és mint annak képviselőit különösen Georg *Jellinek*-et és Hans *Kelsen*-t támadta.[15]

A pozitivizmus ellen küzdött Erich *Kaufmann*, Hermann *Heller* és Carl *Schmitt* is. *Schmitt Smend-et* ismételten helyeslőleg idézte;[16] az állam „maradéktalan dinamikussá tételé-vel szemben az integrációs tan-

[10] Smend: Integration. — Integráció. In: Evangelisches Staatslexikon. — Evangelikus államismereti lexikon. 1. kiadás. Stuttgart, 1966. Sp (separatum) 803—805) 803, 804,): és in: Staaterechtliche Abhandlungen. Államjogi dolgozatok. 2. kiadás Berlin, 1968. 482. és köv. old. (483, 484,485).

[11] Teodor Litt: Individuum und Gemeinschaft. Individuum és közösség, 2. kiad. 1924.; vö. Smend: Verfassung und Verfassungsrecht, 1928. 125. old.; Hermann Heller úgy vélte, hogy Smend Litt-et félreértette (Heller államtanában, in.: Gesammelte Scrifte Összegyűjtött írások. III. 163. old.

[12] Scheuner a weimari köztársaság német államjogtanárainak összejöveteléről tartott beszámolóban, Archiv des öffentlichen Rechts, 97., 1972. 368. old. 92. jegyzet. Ulrich Scheuner a jelenlegi politika elméletéről Németországban megjegyezte: még mindig nem szentelt kellő figyelmet a Föld nagy részén uralkodó rendszerek sokféleségének és hajlamos az olyan nem differenciált kijelentésekre, hogy ezek katonai diktatúrák." (Die Funktion der Verfassung für den Bestan der politischer Ordnung. Az alkotmány funkciója a politikai rend fennállásáért. In.: Regierbarkeit, Studien zu ihrer Problematisierung. Kormányhatóság, tanulmányok probléma felvetéséhez. II. kiadás. Wilhelm Hennis, Peter Graf Kielmansegges Ulrich Matz, Stuttgart, 1979. 102. old. 1. jegyzet.

[13] Scheuner, id. mű 369. old.

[14] Baratta: Relativismus und Naturrecht in Denken Gustav Radbruchs. — Relativizmus és természetrajz Gusztav Radbruch gondolkodásában. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. 1959. 505, 507 további utalásokkal.

[15] Smend: Integrationslehre „Integrációstan" című cikke in.: Handwörterbuch der Sozialwissenschaften. A társadalomtudományok kézi szótára című műben 5, 1956. 300. old.: Verfassung und Verfassungsrecht. Alkotmány és alkotmányjog. 122., 124., 233. old.

[16] Carl Schmitt: Das Reichsgericht als Hüter der Verfassung. A birodalmi bíróság, mint az alkotmány őre: in Verfassungsrechtliche Aufsätze. — Alkotmány jogi dolgozatok c. munkában, 1958. 68. old. 11. jegyzet; 65. old. 5. jegyzet; 86. old. 49. jegyzet, 97. old. 61. jegyzet; Staatssreichpläne Bismarcks und Verfassungslehre-Bismarck államcsínyterv és az alkotmánytan, id. mű 33. old.; Grund-

nal statikus elemet, mint „az államigazgatás állandóságá"-nak szükségességét hangsúlyozta.[17] Rudolf *Smend* érdeme, hogy integrációs tanításával és az általam említett többi szerzővel egyetértően a pozitivizmussal történetileg elkerülhetetlen vitát az államtanban lefolytatta. A pozitivizmus már a húszas években sem tudott kellő magyarázatot adni az államban és társadalomban végbemenő folyamatokra és mindenekelőtt nem tudott ismérveket felmutatni a jog és jogtalanság megkülönböztetésére, amely a nemzeti szocializmus által történő hatalomátvétel után hatékony lehetett volna.

A jövő szempontjából legnagyobb jelentőségű számomra azonban Carl *Schmitt* „konkrét rendgondolata" (Ordnungsdenken). Nem tekinthető e gondolat legcsekélyebb előnyének, hogy az eleve a német határokat átlépő keretben bontakozott ki és külföldön nagyobb visszhangra talált mint Rudolf *Smend* integrációs tana. Carl *Schmitt* „konkrét rendgondolata" szoros kapcsolatban van Santi *Romano* „Ordinamento Giuridico"-jával.[18] Carl *Schmitt* erre kifejezetten figyelemmel volt, amikor „konkrét rendgondolat"-át a jogtudományi gondolkodás három fajtájáról szóló írásában 1934-ben közzétette.[19]

Carl *Schmitt* számára a másik kapcsolópont a francia Maurice *Hauriou* tanítása az intézményről.[20] Amit Carl *Schmitt Hauriou*-nál sokra tart, saját rendgondolatának kifejlődésére jellemző: a nagy francia jogtudósnak is egy jogpozitivista volt az ellenfele, nevezetesen Léon *Duguit,* és a két francia ellenlábas ellentéteihez számítja *Hauriou* pluralizmusát *Duguit* pozitivista manizmusával szemben. Mindenekelőtt azonban Schmittre nagy benyomással volt Hauriou valóságközelsége, aki a francia igazgatási jog gyakorlatát, különösképpen a Conseil d'État döntéseit tanulmányozta, magyarázta és tudományosan továbbfejlesztette. Ily módon Hauriou tanítása valóban „organikus" módon az igazgatási gyakorlat megfigyeléséből, a regime administratif jogtudományi felfogásból, vagyis az élő, francia igazgatási szervezetből nőtt ki. Egy konkrét rend konkrét felfogásából jött létre az „institution"-ról szóló tanítása.[21] Ez a phenomenológia megismerési módszere, anélkül, hogy Carl *Schmitt*-nél természetesen erre a filozófiára kifejezett utalást találnánk. A phenomenológiában látom a nagy filozófia legújabb irányát, amely azt igényelheti, hogy az államelmélet számára alapokat és munkamódszereket bocsásson rendelkezésre.

A pluralizmusra *Hauriou*-nál történő utalással *Schmitt* is rámutatott a „konkrét rendgondolat"-nak az akkori és mostani idők egyik legsúlyosabb problémája államelméleti megoldása szempontjából lényeges sajátosságára, ez pedig az érdekcsoportok pluralizmusának megbékélése az állami egység jogalkotó és cselekvési képességének követelményével. Ezt a célt Rudolf *Smend* is maga elé tűzte. Integrációs tana ehhez az utat az egyéni tudaton keresztül kereste; az állam, mint élményjelenség! Az egyes állampolgároknak az államban történő integrációját Rousseau óta minden demokrácia lényegének lehet tekinteni. Politikailag és államjogilag nehezebb azonban a számos, egymás között nagymértékben ellentétes érdekcsoportoknak, ezek között is elsősorban a szakszervezeteknek és munkaadói szövetségeknek politikai egységgé történő kovácsolódása. Carl *Schmitt* sohasem vitatta, hogy az „empirikusan tényleges állapot" csoportpluralizmusa a legtöbb iparosodott államnak megfelel.[22] Ezt az államhatalom számára eredetileg károsnak tekintette, amire éppen egy Freiburgban dolgozó olasz tudós, *Pasquale Pascuino* mutatott rá.[23] A konkrét politikai rend gondolatrendszere azonban alkalmas arra, hogy ne csak az egyéni magánjogi alanyokat, hanem az érdekcsoportokat is politikai egységbe integrálja.

Carl *Schmitt* természetesen mindig fenntartotta azt a véleményét, hogy nem a partikuláris érdekek, hanem csak a nemzet politikai egysége képviselhetők. Carl *Schmitt*-nek a szövetségek tekintetében még mindig bíráló jellegű felfogásán saját munkáimban túlmentem, amennyiben a „szervezett érdekek képviseleté"-nek fogalmát a német államjogba bevezettem.[24] A szövetségiek elsődlegesen a saját érdekek képviseletére irányuló tevékenységét ma a fejlett társadalom törvényes elemének tartjuk. Jogos részt foglal el a politikai akarat képzésében egy pluralista demokráciában. Carl *Schmitt*-tel egyetértek abban, hogy a képviseletről vallott elméletemnek is a konkrét politikai rend elképzelése az alapja. A képviseletről szóló elméletemet többek között Olaszországban Luigi *Zampetti* tette magáévá és azt a saját, az olaszországi helyzetből merített meglátásaival gazdagította és fejlesztette tovább.[25]

Államelméletileg a szabadság széles köre a partikuláris érdekek érvényesítésére a társadalom és az állam megkülönböztetéséből adódik. Ez az európai alkotmányos fejlődés eredménye, de egyre világosabban tükröződik ez az USA vonatkozásában is; ott ez a még mindig több profitot szorgalmazó Big Government következménye.

Hegelhez kapcsolódva az *állam és a társadalom* dialektikáját állampolgári szabadságunk alapjának tekintem. Az ipari tömegtársadalom feltételei között az egyén szabadsága és társadalmi biztonsága csak két feltétel mellett biztosítható: először is az államtól független szervezeteknek abban a helyzetben kell lenniök, hogy az egyének és a csoportok érdekeit az állam-

rechte und Grundpflichten. Alapjogok és alapkötelezettségek. id. mű 207. old. 68. jegyzet; Legalität und Legitimität — Legalitás és legitimitás, id. mű 271. old.

[17] Carl Schmitt: Das Reichsgericht als Hüter der Verfassung. A birodalmi bíróság, mint az alkotmány őre. 68. old. 11. jegyzet.

[18] Santi Romano: L'ordinamento giuridico. Pisa, 1918. 2. kiadás. Firenze. 1946; a 2. kiadás utánnyomása. Firenze, 1951. továbbá Firenze, 1962. ua. Die Rechtsordnung. A jogrend. (R. Schnur kiadása,) Berlin, 1975.

[19] Über die drei Arten... A három fajtáról... Hamburg, 1934, 54. old.

[20] Uo. 54. és köv. old.

[21] Uo. 56. old.

[22] Carl Schmitt: Staatsethik und pluralistischer Saats. Államethika és a pluralista állam. 1930. in Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar—Versailles. — Álláspontok és fogalmak harcban Veimarral—Genffel—Versailles-al. Hamburg, 1940. 135. old. és köv. old.

[23] Pasquale Pasquino: Politische Einheit, Demokratie und Pluralismus. Bomerkunger zu Carl Schmitt. — Politikai egység, demokrácia és pluralizmus. Megjegyzések Carl Schmitt-hez. Hermann Heller és Ernst Fraenkel, in: Christoph Müller und Ilse Staff (kiadó), Der soziale Rechtsstaat, Gedächtnisschrift für Hermann Heller. — A szociális jogállam. Hermann Heller emlékkönyv. Baden-Baden, 1984. 367. és köv. old.

[24] Joseph h. Kaiser: Die Repräsentation organisierter Interessen. A szervezett érdekek képviselete. Berlin, 1956. 2. kiadás. 1978.

[25] J. Kaiser, Repräsentation, 339. old.

hatalommal és más csoportokkal szemben érvényre tudják juttatni; másfelől viszont az államnak elég erősnek kell lennie ahhoz, hogy az egyént a szervezetek hatalmának önkényes gyakorlásával szemben (a szövetségi köztársaságban pl. a szakszervezeti tagoknak a szakszervezeti vezetőség által történő megfegyelmezésével szemben) megvédje és a nemzet közösségét is egy kisebbség hatalommal való visszaélésével szemben megóvja.

Az állam és a társadalom dualizmusa feszültségekkel teli kapcsolat. „Az *állam* a nemzet tudatában politikai egységén alapszik; társadalmi differenciáltságában és különbözőségében azonban a nemzet az állammal szemben találja magát és mint *„társadalom"* jelentkezik. A megkülönböztetés itt abból indul ki, hogy miben egységes a nemzet, illetve mi osztja meg és ez a társadalmi áramlatok és erőterek pluralizmusát váltja ki. Ez a megkülönböztetés minden más megkülönböztetést, így a Monetsquieu-féle hatalommegoszlást is megelőzi.

A jövő társadalma nem lehet meg az érdekek ellentéte nélkül, amíg abban az ember személyiségének szabadsága ki tud bontakozni. Csak az ilyen konkrét rend tekinthető humánusnak.

Vargyai Gyula

A politikai és a jogi döntésmechanizmus kapcsolatrendszeréről a két háború közötti Magyarországon

A döntések születésének, azok előkészítésének és végrehajtásának vizsgálatára csak a legmodernebb történeti iskolák vállalkoztak: leginkább ott, ahol az alkotmányos vagy tradicionális intézmények tevékenységét kiegészítő és pótló institúciók — pl. a politikai pártok — funkcióit már a liberális politikai struktúrák kifulladásának markánsabb megnyilvánulásainál lajstromozták.

Míg a politikai döntések vizsgálata többször leíró jellegű kazuisztikába torkollott, az államtörténetírás pedig intézmények, hivatalok anatómiájával szolgált vagy — jobb esetekben — folyamatok és mozgások végeredményeit közölte, a politikai és a jogi döntésmechanizmus összefüggéseiről még azok is elvétve ejtettek szót, akik az előbbiek vagy az utóbbiak tekintetében összehasonlításokra vállalkoztak.

Témánk megközelítése inkább multi-, mint interdiszciplináris eszközöket kíván, bár ellentmondást formál azonnal, hogy a döntési mechanizmusokba beépülő nem tradicionális intézmények eseteiben is a leghagyományosabban keletkezett forrásokra kellett szorítkoznunk.

A historiográfiai kérdések számbavételénél egyébként azonnal fel lehet figyelni arra, hogy a jogi döntések inkább foglalkoztatták a kutatást: több, magasabb hierarchiájú jogszabály keletkezése kapott megközelítő tisztázást. Viszont megállapítható az is, hogy e jogi döntésként felfoghatóak forrásvidékeinek bejárására alig került sor: a kutatások inkább a javaslatokig és nem a tervezetekig jutottak el. A legritkábban sikerült egy-egy jogi döntés esetében tisztázni a politikai akaratot, amely persze gyakrabban még a jogszabályelőkészítés legkorábbi stádiumaiban is csak nehezen oldható fel, nem is szólva a politikai cui prodestnek az előbbiből nem mindig egyértelműen és logikusan levezethető megválaszolásairól.

A kutatásoknak ma már messzebbre kell(ene) tekintenie: analízist várna a politikai és a jogi döntésmechanizmus intézményrendszerének működése, a párhuzamok és a különbségek tisztázása, a fedések és a nem kellő rögzítések kérdése, a politikai döntést jogszabálybaöntők tevékenysége, ezek esetleges politikai kontrollja, a jogi formába nem öntött politikai döntések kérdése, (pl. egy külpolitikát érintő döntésnél, amely — ha eltekintünk egy kommüniké esetleges kiadásától — még írásos rögzítést sem kapott) az, amikor a politikai döntést hozó szerv de iure maga alkot jogot vagy azt átruházza, a politikai döntésmechanizmusban jelentkező „autonómiák" — külügyminisztérium, belügyminisztérium, kormánybiztosok, a katonai vezetés — szerepének és ezek közvetlen hatásának tisztázása a jogi döntésekre. S akkor még nem szóltunk a politikai és a jogi döntésmechanizmusban keletkezettek végrehajtásáról: milyen döntéseket hoztak a döntések végrehajtásáért?

Kronológiát nem kívánunk alkalmazni. Még akkor sem, ha ez imperatívusnak tűnik: a kivételes hatalom eszközének alkalmazása tekintetében inkább csak jogi szempontból lehetne mezsgyét találni az 1939. 2. tc. megalkotásában.

Kivételt csupán az 1944-es évvel kívánunk tenni. Ekkor Magyarországon már az anomáliák váltak anomáliákká, a kivételek kivételekké.

E tanulmány szerzője — akár csak a kelet-középeurópai térséget érintő — összehasonlításokra alig vállalkozhat: ezt elsősorban forrásai lehetetlenítik — fel nem oldható kontraszt jelentkezne a felsőbb kormányzati jellegű magyar politikai és jogi döntésmechanizmus vizsgálatát lehetővé tevő forrásanyag töredékeiben relatív gazdagsága és néhány, e szempontból használható monográfia információszegénysége között.

A kormányzati szintű politikai döntéseket hozó mechanizmus anatómiája a két háború közötti Magyarországon könnyen leírható. A nehézségek akkor tűnnek fel, amikor ezek funkcionális és diszfunkcionális tevékenysége, egymáshoz való viszonyuk lesz a kutatás tárgya. E kérdések megválaszolását az is nehezíti, hogy a politikai és részben jogi döntésmechanizmus egyes intézményeinek működése — pl. az ál-

Vargyai Gyula egyetemi docens, Bölcsészettudományi Kar (Budapest).

lamfőé — hivatal vagy intézménytörténeti értelemben a forrásanyag töredékes jellege miatt még áttételekkel is alig rekonstruálható.

Aligha érdemel különösebben dokumentált bizonyítást, hogy a politikai döntésmechanizmus jogi szabályozottsága, ilyen értelmű behatároltsága még a bethleni konszolidáció csúcsteljesítményei idején sem határozta meg döntőbben a politikai döntésmechanizmus működését, tevékenységét. (Legfeljebb a szervezetét — részben.) A kormányzói jogkört többször módosító alkotmányjogi novellákban sem kapott pl. helyet a szokásjogilag érvényesülő s dualista jellegű importnak minősülő „Vorsanctionierung", amelyre a minisztertanács döntései utaltak: a kormány kéri az államfő jóváhagyását, hogy a törvénytervezetet az országgyűlés két háza elé terjessze. S hogy ez nem volt minden tartalom nélküli, arra az is utalhat, hogy Imrédy miniszterelnök bukásának okai között — Budapesten akkreditáltak számolnak be erről — az is megfogalmazódott, hogy egy készülő törvénytervezetet csupán nagyvonalúan referált a kormányzónak. (Ez egyben az „előszentesítési jog" kiterjesztő, politikai értelmezésére is utalhat.)

Folytathatjuk lajstromkészítésünket ebből a szempontból a politikai döntéseket szinte kivétel nélkül jogi formába öntő törvényhozással is: az egységes párttal tisza istváni koncepciót megvalósítók már akkor adattak politikai értelemben felhatalmazást a végrehajtó hatalomnak, amikor ennek legitimizálására — ezt némely előzmény után az 1939: 2. tc. jelentette — a politikai prognosztika még alig gondolhatott.

E két intézmény — az államfőről és a törvényhozásról van szó — sajátos politikai viszonya pedig azt segítette világra, amelyet Gömbös egy cinikusan őszinte pillanatában „fordított parlamentarizmusként" említett: nem a többségi párt vezetője lesz a miniszterelnök, hanem a miniszterelnök veszi át a kormánypárt vezetését. (Amit ő is megtett, váltva Bethlent.) Megfogalmazta ezt egyébként a kormányzó is: elvégre minden miniszterelnök „megérdemli", hogy lehetőséget kapjon egy neki tetsző törvényhozás megteremtésére. (Ez „dekódolva" nyilván azt jelenti, hogy a törvényhozást feloszlatták és új választásokat írtak ki, amelyet a végrehajtóhatalom e célra mozgósítható intézményeit kezében tartó miniszterelnök úgy nyerhetett meg, ahogy akart.)

A jogilag determinált keretekből történő távolodás még nagyobb mértékű, ha a politikai döntésmechanizmus konkrét tevékenységét vizsgáljuk.

Az államfőtől, a kormánypárttól és ilyen értelemben a kormánytól is behatárolt törvényhozás szerepe a politikai döntésekben a nulla felé közelített, amelynek 1926-ban jobboldali elemek beépítésével restaurált Felsőháza szinte példamutatóan felelt meg — ha eltekintünk néhány legitimistától, akik olykor a ius murmurandit gyakorolták — mindannak, amelyeket a kormányok vártak a törvényhozástól. A képviselőház plenáris sivárságát is csak olykor enyhítette egyes bizottságainak a politikai döntésmechanizmus működését semmiképpen sem fékező tevékenysége.

A politikai döntésmechanizmus kemény magja egyébként tovább szűkíthető: a minisztertanács által hozott döntések elfogadásai többször a vota ponderantur elvére utaltak, jelezve, hogy a kormányokon belüli kormányok nem csupán a háborús évek termékei voltak.

Az államfő és a kormány, illetve a miniszterelnök egyenként és együttesen vizsgált szerepe a politikai döntések formálásában a legújabbkori magyar politikatörténet szinte alig vizsgált kérdése.

Az államfő jogkörét leíró alkotmányjogi konstrukciókat a gyakorlat túllépte: kormányait váltogatta, de a döntések kialakításában mindkét részről atipikus lépésekre is vállalkoztak. Horthy még politikailag passzívabb éveiben is többször a legdurvább módon nyúlt bele olyan kinevezési kérdésekbe, amelyek a kormány vagy a miniszterelnök politikai konszenzusát kívánták volna. Bethlen viszont miniszterelnökként szinte lesöpörte a kormányzó javaslatait az 1931 februárban tartott koronatanácson, amikor az államfő — az 1930. szeptember 1-i tüntetés és politikai jellegűvé is inkább vált mint tett demonstráció tapasztalatait összegezve — tett olyan javaslatokat, amelyeket a miniszterelnök feleslegesnek ítélt. Teleki Pál a kormányzói intenciók ellenére is meg tudta ugyan menteni a kivégzéstől Matuska Szilvesztert (Ausztria ugyanis csak azzal a feltétellel adta ki a biatorbágyi gyilkost, hogy halálos ítéletét Magyarországon nem hajtják végre, amit államfői kegyelemmel oldottak meg. Az Anschluss után azonban a kormányzó felvetette: miután Ausztria már nem létezik, őt szava nemzetközi jogilag nem köti, így a kegyelmet nyert elítélten a halálos ítéletet végre lehet hajtani), azt azonban szinte vádiratokat fogalmazva sem volt képes elérni, hogy megszabaduljon a vezérkar főnökétől, Werth Henriktől. Kállay Miklós miniszterelnök sem tudta mindig befolyásolni az államfőt, még a kormány ismételt döntéseivel birtokában sem: amikor a minisztertanács 1943-ban két egyértelműen fogalmazott döntésben nyilvánította ki véleményét a magyar alakulatoknak a Balkánra küldésével szemben, egy újabb határozatában arról döntött, hogy a kérdésben nem foglal állást. A még politikatörténetileg is alig minősíthető eseménysor feloldását az adja, hogy a „döntés a nem döntésről" határozat olyan stádiumban született, amikor a kormányzó a katonai vezetés javaslatát fogadta el a kormányéval szemben. S hogy Kállay miniszterelnök végül elérte az államfőnél döntése módosítását, az ismét a kormányzó és miniszterelnöke sajátos viszonyára lehet példa. Megfogalmazhatjuk ezt úgy is, hogy a kormányzó döntéseiért versenyfutás folyt: a harmincas évek végétől ennek alanya legtöbbször a politikai és a katonai vezetés volt. A versenyfutás egyébként — más alanyokkal — már a húszas évek elején is megfigyelhető volt: akkor a „szegediek" vesztettek az arisztokraták ellenében. A háború előestéjén és a negyvenes években viszont a kormányzó kompromisszumosan döntött, amivel maga teremtett lehetőségeket egy rendkívül sajátos politikai „fellebbezés" processusához.

Mindez persze leegyszerűsítés: az államfő rendelkezésére álló eszközök egész sora — így irodáinak: a kabinet és a katonai irodának közvetlen csatornái az exekutív hierarchia ágazati és funkcionális csúcsszerveihez, a törvényhatóságok vezetőihez, a hadúri és a kegyelmezési jog gyakorlásának keretei között nyilvánított politikai döntései — alkalmas volt arra, hogy kormányait egyes esetekben még konzultatív szerepre se vegye igénybe. A félreértések elkerülése végett: a nagyobb horderejű, elsősorban külpolitikai jellegű kérdések eldöntését az államfő nem vállalta magára. Ezekhez partnert keresett, olyanokat persze, akiktől

elképzelései támogatását várhatta. Kapacitálhatóságának mértéke, „nyitottsága" viszont változott.

Még a kabinetkeretek széttördelésének megállapításával is lényegében alig kifogásolhatónak tarthatjuk annak a döntésnek a születését, amely a német külügyminiszter egy telefonhívást követte: Magyarország adja beleegyezését, hogy Németország a lengyel hadjárat során magyar területeket is igénybe vehessen felvonuló alakulatai számára. A telefonhívást vevő magyar külügyminiszter, Csáky a miniszterelnökkel és a kormányzóval tárgyalt, a megbeszélésekbe csak később vonták be a katonai vezetést: a honvédelmi minisztert és a vezérkar főnökét. Az persze nyilvánvaló, hogy a német kérdés elutasítását nem a politikai tényezőknek a döntési processusban megnyilvánuló prioritása okozta, bár ahhoz hozzájárulhatott, hogy ki teremtett fait accompli-t. Még ellenkező előjelű példánkban sem tartjuk meghatározónak a processus miként jét: a kassai bombázást követően a katonai vezetés és az államfő meghozta döntését, Bárdossynak pedig az ott kötött kompromisszum részarányaihoz igazodva kellett megtennie engedményeit s mindehhez megszereznie a kormány állásfoglalását. S ezt el is érte: a minisztertanács ülésén olyan határozatot enunciált, amely — példátlan módon a magyar kormányzat történetben — a nem kisebbségi véleményként elhangzottakat (nem is szólva a vota ponderantur-ról) egyszerűen negligálta.

E sorok írója feleslegesnek és meghaladottnak vél egy olyan megközelítést, amely a politikai döntésmechanizmus tényleges működéséről, annak egyes momentumairól és fázisairól úgy formál véleményt, hogy azokat jogszabályokhoz méri, kimutatva azokban és ott ezek contra legem megnyilvánulásait. Fontosabbnak véli a processus effektivitásához kapcsolhatóakat, amelyek viszont nyilván nem igazodhatnak a végeredményekként is felfoghatóak történettudományi értékeléséhez.

Ebből a megközelítésből tűnik fontosnak a politikai döntésmechanizmusban jelentkező sajátos „autonómiák" kérdése, ezek szerepe és súlya, arra keresve a választ: befolyásolták-e ezek a legfelsőbb szintű kormányzati döntéseket, vagy csak a végrehajtás során érvényesíthették mindazt, ami őket „autonómmá" tette?

Úgy véljük az utóbbi tűnik inkább bizonyíthatónak: a külügyminisztérium és a diplomáciai testület, a belügyminisztérium, a törvényhatóságok egyenként és olykor kollektíve, a döntések végrehajtásában nyertek olyan politikai — a jogiról még szólunk — szerepet, amely nem csupán a hangsúlyok áttételére, átrendezésére kínált lehetőséget.

Idevágó kutatásaink summázott végeredménye egyébként paradoxonként is felfogható: a várttól eltérően a diplomáciai testület egyes tagjai többet tettek ennek a rendkívül sajátos „autonómiának" az érvényesítéséért, mint a belügyi és a törvényhatósági igazgatás, ezek szervei. Míg pl. a berlini magyar követ a legnyilvánosabban tett lépéseket saját kormányának politikájával szemben, de tett ilyet a külügyminisztérium által csak részben befolyásolt katonadiplomácia is, (pl. Rómában) a Keresztes-Fischer Ferenc vezette belügyminisztérium a szélsőjobboldallal kapcsolatos kérdések egy részét akkor is államrendészeti értelemben fogta fel, amikor azokat a politikai döntési processusban résztvevők többsége inkább vagy csak politikai eszközökkel akarta megközelíteni. A kérdés persze tovább ragozódik: hiszen a belügyminisztérium és a törvényhatósági intézmények rendelkezésére állók — csendőrség, rendőrség — maguk is rendelkeztek egy eléggé szűk „játéktérrel", hogy a kapott utasításokon hangsúlyeltolásokat végezzenek.

Eltért viszont ettől a leegyszerűsítéssel katonai vezetésnek nevezettek „autonómiát" alakító lehetősége: míg ez végrehajtási szakaszban is jelentősebbé vált az előzőekétől (plasztikusan fogalmazta ezt meg Keresztes-Fischer belügyminiszter a kormány ülésén 1941. június 26-án: „...ha mi azt mondjuk, hogy hadiállapot, akkor mi már nem köthetjük meg a vezérkar főnökének kezét. Ez már végrehajtás."), különösen a vezérkar főnökének a kabinetkeretektől meglehetősen távol zajló tevékenysége kérhetett helyet — legtöbbször eredménnyel — a legfelsőbb szintű politikai döntésmechanizmusban. Megkönnyítette ezt, hogy a katonai vezetés egy 1928-ban létrehozott és 1939-ben legitimizált új intézményt (a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsot, amely a katonai vezetéssel kibővített kormány volt) is szinte — bár olykor kompromisszumokkal — magáénak mondhatott. Ezt két tényező tette lehetségessé. A fontosabb az volt, hogy a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács és a minisztertanács viszonyát tudatosnak tűnő gondatlansággal rögzítették: míg 1928-ban a minisztertanácshoz való viszonyt úgy érintették, hogy a Tanács döntéseihez „...szükség esetén vagy az illetékes miniszter kívánságára..." meg kell szerezni a kormány hozzájárulását, tizenegy évvel később ezt nagyvonalúbban kezelték — a kérdésről csupán az fogalmazódott meg, hogy „...a Tanács határozatait minisztertanácsi határozatoknak kell tekinteni". Ezzel viszont ellentmondásba került, hogy a minisztertanácsot — bár eléggé elnagyolt szövegezéssel — a tanács döntéseinek megvalósítójává tették, ami egyébként a gyakorlatban másként alakult. E mellett az sem elhanyagolható, hogy a tanács titkársága (később vezértitkárság, amelynek vezetője a vezérkar főnökének egyik helyettese volt) részben még a tanácstól is függetleníthette magát, amikor primér eszközök segítségével olyan döntéseket hajtott végre, amelyek a tanács üléseinek napirendjén nem is szerepeltek.

Mindez közigazgatás-jogilag természetesen aligha minősíthető helyzetet és praxist teremtett, de egyben lehetőséget adott a már említett sajátos versenyfutás számára is, amely a kormányzó döntéseiért folyt.

A jogi konstrukcióktól történő távolodásoknak egyébként volt egy teljesen logikus következménye: a folyamatokat és az azokból következőket egyes személyek — így a miniszterelnök és a vezérkar főnöke — gyorsíthatták és lassíthatták. A döntéseket bár nem minden esetben, de egyre többször már nem az intézmények vezetőiként, hanem személyes értelemben adták ki, s ez azt eredményezte, hogy döntéseik hierarchiájának meghatározhatósága egyre irracionálisabbá vált.

A politikai döntésmechanizmus már nem csupán jogi, de rendező elemeit is fokozatosan elvesztő gyakorlat 1944-ben érte el „csúcsteljesítményeit", amelynek leglényegesebb vetületére tanulmányunk bevezetőjében már utaltunk. Az ország megszállását és az ennek gyakorlatában érvényesülő német hatáskörkáoszt, így a hadműveleti területté nyilvánítás lehetősé-

gét, az SS-nek a „teljhatalmú megbízottal" nem csak konkurrálni képes tevékenységét az egészítette ki, hogy míg a miniszterelnök, a belügyminiszter és a vezérkar főnöke egyaránt kész volt a kormányzó intencióival szemben a német igények honorálására, a belügyi tárca szélsőjobboldali államtitkárai a főváros „zsidókérdésének megoldását" sürgetve a kormányzó eltávolítására készültek. Mindezt a hatalom átvételére készülő nyilaspárt olyan szervező tevékenysége kísérte, amely október 15-ét követően az „államiság" működésének integráns részévé vált. Az ezeket ellensúlyozható intézmények igénybevételét viszont egyebek mellett az is nehezítette, hogy a fokozatosan elszigetelődő és döntéseiben is egyre korlátozottabb államfő sem az ekkor már hagyományosnak és az 1944-es viszonyokkal való összehasonlításában szinte klasszikusnak és effektívnek tűnő döntési mechanizmust, sem annak „autonómiáit" nem hívhatta segítségül. S ami ezt helyettesíthette — a kabinetiroda, még kevésbé a családi környezet — az nagyobb horderejű belpolitikai orientációváltás nélkül aligha lehetett alkalmas az ismételten elnapoltak megvalósítására. Mindez természetesen inkább a Sztójay-kormány időszakára érvényes, bár egyes elemeiben ez feltűnik a szeptember—októberi hónapokban is. Ami pedig szempontjaink történetét illetően október 15. után történt: az államfői és a kormányfői hatalom integrációja, a szélsőjobboldali pártstruktúrának még a gömbösi elképzeléseken is messze túlmenő beépítése a politikai döntésmechanizmusba, az egyszerűsödés előnyei mellett sem hozhatott eredményeket. A nyilas döntési mechanizmus igen relatív effektivitását azoknak a koncessziónak köszönhette, amelyeket a hagyományosabb közigazgatásnak tett.

A jogi döntésmechanizmus politikai determináltsága államelméleti közhely. Ám másként is építhető híd eddigi fejtegetéseink és a jogi döntésmechanizmus között: a megragadható lehetőségek között különösen az tűnik előnyösnek, ha a jogszabály születését meghatározó politikai akarat vagy döntés tartalmát vizsgáljuk, illetve szemügyre vesszük a politikai döntéseket hozó intézmények jogszabályalkotó tevékenységét.

A jogalkotó intézmények felsorolása szintén nem jelent nehézséget, még működésük leírása sem.

A nehézségek akkor merülnek fel, ha — már említettük — a politikai döntésekként felfogható előzményeket nézzük.

E kérdésnek önálló ága, amikor a politikai döntés nem kívánt jogszabályi vagy akár jogi jellegű megfogalmazást. Egy, már ismertetett példánknál maradva: a Ribbentrop kérésére válaszoló magyar álláspontot még note verbale-ba sem foglalták, a Csáky által telefonon közölt válasz írásos formáját a német külügyminisztérium egy feljegyzése adta. Az államfői iratok töredékei arra sem válaszolnak, hogy a Kállay által módosított kormányzói döntést — a balkáni bevetésről — egyáltalán írásba foglalták-e? (Forrásaink csupán arról tudósítanak — ezek is Bonnból, a Rajna partjáról —, hogy a döntésről a magyar vezérkar tájékoztatta a budapesti német katonai attasét.)

Ez a belpolitikai döntésekként felfoghatóaknál ritkábban fordult elő, amit a kormány és a tárcák rendeleteire, utasításaira, jogi formában született egyedi határozataira való utalással dokumentálhatunk.

Ami a jogszabály születését meghatározó politikai akarat és döntés kérdését illeti, ennek megválaszolása a törvényelőkészítés monográfikus feldolgozásáig (nehezíti ezt az igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztálya iratanyagának szinte teljes megsemmisülése) csupán reprezentatív módon történhet.

Több, akár a legmagasabb, alkotmányjogi kérdéseket szabályozó jogszabály előkészítése (1920: 1., 17., 1939: 2., 1942: 2. tc.) mutatja, hogy a politikai döntésként felfoghatóakat kodifikáló jogi robotok öntötték formába. A törvényelőkészítési szakaszban kimutatható módosítások pedig mindig, kivétel nélkül újabb politikai döntések eredményei voltak. A kodifikációs szakaszban érvényesülő politikai kontroll akár csak a nüanszokban történő módosítások és eltérések lehetőségeit is kizárta. (Egyébként ennek kísérletéről sem tudósítanak forrásaink.) Mindez természetesen csak úgy érvényes, ha a jogszabály-előkészítés a politikai döntésmechanizmus egészét végigjárt döntést kapott. Azzal csak egészen kivételesen lehetett találkozni, hogy a politikai döntésmechanizmus valamely „autonómiája" akaratát már akkor jogszabályban szerette volna látni, amikor még nem volt meg a végső döntés, a konszenzusok összessége.

Megállapításainkat fokozottabb módon tartjuk érvényesnek az egyes tárcák törvényelőkészítő tevékenységében. Ennek ilyen értelmű formálódását az is elősegítette, hogy itt többször kormányrendeletek végrehajtási utasításait készítették el, vagy olyan jogszabályokat fogalmaztak, amelyek politikai tartalmát már magasabb jogszabályok meghatározták, vagy legalábbis körvonalazták.

Fejtegetéseinket részben megismételhetjük akkor is, ha a kormányzati szintű politikai döntéseket hozó intézmények jogszabályalkotó tevékenységét vizsgáljuk.

A kormányrendeletek de iure születési helyén, a minisztertanácsban a legritkábban vált a vita (ha ilyen egyáltalán volt) jogi jellegűvé: a jogi megítélés még politikai célokra „alkalmazott" értelemben is igen ritka volt.

Ezek ellenére egy tárca, a belügyminisztérium jogszabályalkotó tevékenységét — párhuzamot vonva a politikai döntési processusban már említett „autonómiákkal" — olyannak kell tekintenünk, amely nemcsak a magasabb jogszabályoktól, de esetenként még a politikai döntésektől is függetleníthette magát. Ez utóbbihoz azonban hozzá kell fűzni: nem a tárcát vezető miniszter politikai döntéseitől. (Ezt Keresztes-Fischer belügyminiszter vezetési módszerei egyébként is kizárttá tették.) E kérdésnek egyébként tisztán politikatörténeti leágazása is van: a belügyminisztérium ilyen értelmű tevékenységével az esetek többségében a kormányfőt támogatta (pl. Kállay esetében) a katonai „autonómia" kereteit nemcsak a kormánnyal, de a belügyminisztériummal szemben is szélesíteni kívánókkal szemben. (Szombathelyi, a vezérkar főnöke többször is tett a belügyminiszter karhatalmi hatáskörét korlátozni, majd annullálni kívánó javaslatot.)

Egyéb, a politikai döntésmechanizmusban érdekelt intézmények jogszabályalkotó tevékenysége szinte említést sem érdemel. A kormányzó nem élt a rendelkezésére álló rendeletkiadás lehetőségével: a jogi döntési processus — egyik összetevőjéről már szóltunk — államfői figyelemmelkísérését politikai eszközökkel is végezte. Így vált jelentősebbé az a tevékeny-

sége, amelyet a „Vorsanctionierung" keretében végzett: a törvények kihirdetési záradékkal való ellátásának nincs politikatörténetileg megragadható epizódja.

Tanulmányunkban érinteni kívánjuk a politikai és a jogi döntések politikai „fellebbezhetőségének" kérdéseit.

A politikai döntési processzusról elmondottak egy része ezt már érintette: úgy véljük, hogy ez a „fellebbezhetőség" legalább annyira lehetséges volt, mint a jogszabályok újabb jogszabállyal — rendeleti jogalkotás esetén szinte nehézség nélkül — történő módosítása.

Amikor pl. Rátz Jenő honvédelmi miniszter a kormány ülésén a minisztertanácsnak a későbbi honvédelmi törvény tervezetével kapcsolatos döntései ellen „fellebbezett" — a honvédelmi miniszter konkrét szövegezésben vitte a tervezetet a kormány elé és több kérdésben döntései módosítását kérte a minisztertanácstól: „...fontos katonai érdekek elkerülhetetlenül szükségessé teszik, hogy egyes alapvető kérdésekben a minisztertanács... elvi döntésének felülvizsgálását és módosítását kérjem..." — az sikerrel járt. (Vö. pl.: 1939: 2. tc. 19. §. (3))

A kérdés alakulásának nyilván alig van köze a jogi döntésmechanizmus működéséhez: a mozgásokat politikai döntések ütközéseiből következők alakították.

A „fellebbezhetőség" még sajátosabb vetületeit pedig az formálta, amikor a politikai döntések módosítására a jogszabályalkotás kínált lehetőséget. Példánk lehet ehhez a katonai közigazgatásnak adott utasítás genezise 1940-ben a második bécsi döntés végrehajtásával kapcsolatban. Teleki miniszterelnök a belügyminisztert kérte fel, hogy „...a katonai közigazgatás életbe léptetése esetére vonatkozó összes kormányzati, politikai és egyéb rendelkezések tervezetét juttassa el a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácshoz". Teleki egyébként azt akarta, hogy a tervezetek alapján a végső formába öntést a vezérkarhoz beosztott polgári szervek végezzék el, de a vezérkar főnöke megelőzte a miniszterelnököt. Werth már jó két héttel korábban elkészített egy kívánságlistát, amely formálisan több kérdésről a kormány, illetve a Tanács döntését kérte ugyan, valójában azonban elérte, hogy a politikai tényezők ezt csupán véleményezzék. Így Werth adhatta meg a katonai közigazgatás elé tűzött feladatok megoldásának politikai tartalmát, amikor sajátos műfajú javaslataiban a katonai közigazgatás tevékenységét szinte parttalanná akarta tenni. S miközben Teleki, de a belügyminisztérium is több taktikai ügyetlenséget követett el, az a rendelkezés, amelyet az Észak-Erdélyben felálló katonai közigazgatás kapott, inkább a katonai, mint a politikai vezetés elképzeléseinek felelt meg.

Az viszont ismét csak politikatörténetté tehető, amikor ez a „fellebbezési" lehetőség manipulációvá alakult és Imrédy miniszterelnök és Werth együttműködésévé vált: a miniszterelnök a Felvidéken létrehozandó katonai közigazgatással kapcsolatos rögtönzései során szándékosan nem vont be döntésébe olyan területeket, amelyekről pedig a kormánynak és nem a katonai vezetésnek kellett volna rendelkeznie. A lehetőséget pedig a vezérkar főnöke nem mulasztotta el: 1938. november 2-án készített parancsában nemcsak interpretálta a miniszterelnök irányelveit, de ezt ki is egészítette. (Ő határozta meg pl. milyen esetekben lehet valakit internálni.)

Úgy véljük, hogy a jogi döntésmechanizmus relatív öntörvényűségét csak a legfelsőbb szintű igazságszolgáltatás őrizhette meg: eseti döntéseiben inkább, decisioiban talán kevésbé.

A bíráskodás politikai döntésekkel történő befolyásolása egyébként — bár közvetett módon és ilyen eszközökkel — lehetővé tette, hogy a két háború közötti Magyarország politikai vezetése a bírói függetlenség keretei között szerezzen érvényt elképzeléseinek akár a jobb-, akár a baloldal ellen folytatott politikai perek során, jutalmat adva akár a Kuria elnöki székével is. (Töreky Géza.) Ez a helyzet a harmincas—negyvenes évek fordulójától annyiban változott, hogy a vezető politikai elitben „autonómiát" nyerők között olyanok is voltak, amelyek közvetlenül kaptak iurisdictiot vagy láthattak el a nullum crimen sine lege elv részleges tagadásából következő funkciókat.

Igen messzire vezetne, ha fejtegetéseinkbe bevonnánk a polgári igazságszolgáltatást is, amely még azokban az években is megőrizte színvonalát és a dualizmusban formált ítélkezési tradícióit, amelyekben a büntetőbíróságok zömének ítélkezési gyakorlatát a nem statáriálisan folytatott perekben is bizonyos mértékig a rögtönítélő bíráskodás elemei és szempontjai jellemezhették. Ezt a polgári igazságszolgáltatás persze nem oppozíciós magatartásával érte el: a hozzá intézett politikai sürgetések száma — egyébként objektíve — csupán töredéke volt annak, amit a büntetőperben ítélkezők kaptak.

Fejtegetéseink összefoglalásaként arra a kérdésre szeretnénk választ adni, hogy megállapítható-e valamely, a jelzett folyamatokban, ezek változásaiban nyilvánuló, összehasonlításokra is alkalmas törvényszerűség?

Az olykor evidenciákként is felfoghatóak kézenfekvőek: a politikai döntésmechanizmus bővülése ellenére is szűkült és egyre fokozódó értelemben késztette egy eszközszerep vállalására a jogi döntési processusban résztvevőket még akkor is, ha ez saját jogalkotó tevékenységének korlátozásában nyilvánult meg.

A politikai döntéseket formáló mechanizmus egyre kevésbé tekintette feladatának, hogy hatályos jogszabályokat vegyen figyelembe, de megtette ezt akkor is, amikor politikai döntései jogszabályi kifejezést is kaptak.

Bár ez a folyamat a kelet-közép-európai térség egészére is érvényesnek tűnik, mindazt, ami Magyarországon történt, egy ilyen összehasonlításban inkább kivételnek kell tekintenünk.

Utaltunk már a bevezetőben a komparatív megközelítés nehézségeire. Így inkább a valószínűsítés igényével fogalmazzuk meg: a két háború közötti magyar politikai stuktúra a politikai és a jogi döntésmechanizmus működését tekintve döntően különbözött a jelzett térség országaitól — Romániától, Jugoszláviától, Lengyelországtól, majd az 1939-ben, illetve 1941-ben német bábáskodással világra segített Szlovákiától és Horvátországtól. Míg ezeknek a rendszereknek — az eltérések ellenére is — közös jellemzőjévé vált a döntési apparátusok tevékenységének olyan koncentrálása, amelyek praxisára már csak egy-egy személy vállalkozhatott (Romániában Ion Antonescu, Horvátországban Pavelic, Szlovákiában nem

ennyire egyértelműen Tiso, Jugoszláviában és Lengyelországban korábban a katonai diktatúrák eszköztárait alkalmazók), ez Magyarországon ilyen értelemben nem jött létre.

A hatalmi struktúra Magyarországon megtartotta többpólusú, de pluralitást természetesen egyértelműen tagadó jellegét, amelynek bizonyos előnyeit az sem kérdőjelezheti meg, amit dokumentáltunk már: az „autonómiák" létrejötte inkább káros volt, mint hasznos abból a szempontból, hogy a döntésmechanizmusok szervezeti sajátosságaik révén pozitívabb impulzusokat kínálhassanak azok mozgatói számára. Mindezzel természetesen nem kívánunk közelíteni egy, a két háború közötti csehszlovák köztársasággal történő összehasonlítás lehetőségéhez — a magyar politikai struktúra a hagyományosan is működő nem hagyományos és a nem tradicionálisan is működő tradicionális intézmények olyan halmazát produkálta, amely ilyen értelemben a döntési mechanizmusok működését és azok effektivitását — pozitív és negatív kihatásaiban egyaránt — ha nem is egyértelműen, de meghatározta.

SZEMLE

Ficzeréné, Sirko Alexandra

A családjog fejlődése Csehszlovákiában

Az utolsó évtizedben a Szovjetunióban és néhány európai szocialista országban a 60-as években elfogadott családjogi törvények részleges (Lengyelországban, Romániában), illetve átfogó jellegű felülvizsgálatára került sor (Magyarországon, Bulgáriában, Jugoszláviában). Ennek szükségessége, mint a szocialista országok gyakorlata mutatja, azonos vagy hasonló okokra vezethetők vissza. A családjogi törvények felülvizsgálatának célja a házassági-családi viszonyok területén tapasztalható negatív jelenségek, hatások fékezése, illetve visszaszorítása, a családi viszonyok alakulásának kedvező irányba való befolyásolása.

Az 1963. évi csehszlovák családjogi törvényt 1982-ben módosították. A közel 20 éve elfogadott törvény alapjában véve a gyakorlatban bevált. Ezt bizonyítja az is, hogy a módosítás a törvénynek csak néhány rendelkezését érintette. Ez utóbbi kapcsán a továbbiakban megkíséreljük, hogy áttekintést adjunk Csehszlovákia családjogának eddigi történetéről, különös tekintettel a családjogi törvényhozás fejlődésének általános irányaira, valamint a családot érintő alkotmányi szintű szabályozás fejlődésére.

Csehszlovákiában a házassági-családi viszonyok területén a felszabadulás előtti uralkodó állapot alapjában véve hasonló volt a többi európai országéhoz. Ami e viszonyok jogi szabályozását illeti, Csehszlovákia abban a sajátos helyzetben volt, hogy tulajdonképpen nem rendelkezett a családi viszonyokra vonatkozó saját joggal, sőt egyáltalán nem volt olyan jog, amely a házasság és a család viszonyait az ország egész területén egységesen szabályozta volna. A család, s ezen belül főleg a házassággal kapcsolatos viszonyokat akkoriban részben az 1811. évi Optk, részben a magyar jog szabályozta. E két jogforrás között számos lényeges eltérés is volt, különös tekintettel a házasság intézménye néhány konkrét kérdésének szabályozására.

A Csehországban, Morvaországban és Sziléziában, az Optk joghatóság alá tartozó tartományokban a házasság kérdéseinek szabályozása az egyházi jogon alapult: a házasságkötés fő formája az egyházi esketés volt; a házasság felbontása csupán a nem katolikus lakosság számára volt megengedve. Eltérő módon kerültek szabályozásra a házassági akadályok is. Az ország keleti részében, Szlovákiában és Kárpátalján az 1894. évi XXXI. magyar törvény volt érvényben, amely szerint kötelező volt a polgári házasság, és a vétkességi alapon megkonstruált bontóokok esetén a házasságot a bíróság előtt fel is lehetett bontani. A két jogrendszer közötti eltérés megmutatkozott a házassági vagyonjogban is: az Optk vagyonelkülönítés alapján állt, míg a magyar jog a közszerzeményi rendszert a maga rendi megkülönböztetéseivel tartotta fenn.

A házassági viszonyoknak ilyen jellegű szabályozása tovább súlyosbította az idegen jog alkalmazásából adódó nehézségeket. Ezért olyan saját jog megalkotása vált szükségessé, amely egységesen rendezi a családdal és a házassággal kapcsolatos kérdéseket az ország egész területén.

Az első erre irányuló lépést az 1918-ban létrejött önálló csehszlovák állam által elfogadott 320/1919. számú törvény tette meg, amely módosította a magánjognak a házasságkötés alakszerűségére, a házasság felbontására és a házassági akadályokra vonatkozó rendelkezéseit. A törvény az Optk rendszerére épülve enyhítette a házasság egyházi jellegét azzal, hgy eltörölte az egyházi eredetű házassági akadályokat és bevezette az állam egész területén a fakultatív házasságot (ez utóbbival erősítette az egyház befolyását a házasságra a magyar joghatóság alá eső területen, hiszen eddig itt a polgári házasság volt a kötelező). Általánosságban módot adott továbbá, vallásfelekezetekre való különbség nélkül, a házasság felbontására, egységesen állapította meg ennek jogalapját és a házasság érvénytelenítésének feltételeit.

A burzsoá csehszlovák állam jogönállósulási törekvéseit tükröző következő aktus az 1920. évi Alkotmány volt, amely többek között családra vonatkozó rendelkezéseket is tartalmazott. Az Alkotmány 126. §-ában kimondja, hogy a házasság, a család és az anyaság a törvény különös védelmét élvezi. Ez az alkotmányos tétel a jogban azonban nem került konkretizálásra. A burzsoá Csehszlovák Köztársaság fennállásának második évtizedében elkészült ugyan a PTK tervezete, amelynek fel kellett volna váltania a Csehszlovákia területén hatályos osztrák és magyar jogot, a tervezetnek törvényként való elfogadására azonban végül is nem került sor. Így a két jogrendszer kisebb módosításokkal hatályban maradt az ország felszabadulásáig, sőt a felszabadulást követő első években is. Az elmondottak alapján megállapítható, hogy az önálló kapitalista Csehszlovák Köztársaság házassági jogára a kapitalista házassági jog általános jellegzetességein túl sajátos vonásokként a partikularitás, az elavultság, az állam és az egyház közötti szoros összefonódottság volt a jellemző.

A házassági-családi viszonyok helyzetében, fejlődési irányuk alakulásában az alapvető változást Csehszlovákia felszabadulása jelentette. Az új csehszlovák állam első politikai dokumentuma, az 1945. évi április 5-i Kosicei Program, a sürgős feladatok közé sorolja az anyaság védelmét és a gyer-

Ficzeréné Sirko Alexandra tudományos főmunkatárs, MTA Állam és Jogtudományi Intézet (Budapest).

mekekről való gondoskodást, és ezt a csehszlovák kommunisták egyik alapvető szociálpolitikai célkitűzésüknek minősítették. Az említett program végrehajtását célozta a 7/1947. sz. tv a közgyámságról és a 48/1947. sz. tv az ifjúság gondozásáról, amely okmányokat az új csehszlovák államnak a családi viszonyokra vonatkozó első jogszabályaiként értékelnek. E törvények azonban, mint ez a címükből is kitünik, elsősorban gyermekvédelmi célzatúak voltak.

A felszabadulást követő első három évben a házassági-családi viszonyok területén nagy változásokra nem került és nem kerülhetett sor. Az ehhez szükséges általános politikai, gazdasági és egyéb társadalmi feltételek csak az 1948. évi februári forradalom győzelmét követően alakultak ki, ami az 1949. május 9-i Alkotmányban jutott kifejezésre.

Az 1949. évi Alkotmány az általa deklarált népi demokratikus köztársaság politikai, gazdasági, társadalmi rendjének rögzítése mellett külön hangsúlyt helyezett az állampolgárok jogi státuszának rendezésére. Ez egyébként kifejezésre jutott abban is, hogy az Alkotmány az állampolgárok jogairól és kötelességeiről az alaptörvény első fejezetében rendelkezett, megelőzve ezáltal a politikai, gazdasági, társadalmi rendre vonatkozó rendelkezéseket. Az Alkotmány a családi viszonyok jellegének alakulásában, a házassági és a családi kapcsolatok jogi szabályozásában több szempontból is alapvető jelentőséggel bír:

a) amellett, hogy a szocialista elvekre épülő társadalom már egymagában kedvező feltételeket teremtett a család intézményének új irányú fejlődése számára, az Alkotmány bevezetője közvetlenül is kifejezésre juttatta az államnak a házassághoz és a családhoz, mint társadalmi intézményhez való viszonyát. Ennek lényege, hogy az állam a házasságot a család alapjának, a családot pedig a társadalom alapegységének tekinti, melyre a nemzet fejlődése épül. Ebből adódóan a házasság, a család, az anyaság az állam védelmét élvezi. E védelem eszközeit a családok segélyezésében, részükre különös könnyítések biztosításában jelöli meg. Külön hangsúlyt kap a gyermekek teljes egyenjogúsága, függetlenül származásuktól (Alkotmány 10—11. §-ai);

b) a nemek teljes társadalmi egyenjogúságának elvéből kiindulva az Alkotmány megfogalmazta a férfi és a nő egyenjogúságának elvét a családon belül is;

c) a családi viszonyok további alakulása és fejlődése szempontjából jelentősek az Alkotmány által rögzített olyan alapvető állampolgári jogok, illetve kötelességek is, mint a nemek egyenjogúsága a társadalmi élet minden területén, egyenlő jog a művelődéshez, a foglalkozás és a hivatás gyakorlásához (1. §. (2) bek.), a munkához való jog (4. §.) és munkavégzési kötelezettség (32. §.), az egyenlő munkáért egyenlő bér joga, az oktatáshoz való jog, a terhes és gyermekes anyák joga a megfelelő munkakörülmények biztosításához (26. §.), az egészségvédelemhez való jog (29. §.).

Az Alkotmány végrehajtására 1948. július 17-én kormányprogramot fogadtak el, amelyben a jogalkotói feladatok között az új polgári jogi, vállalkozásjogi és munkajogi törvénykönyvek kidolgozásán kívül családjogi törvény megalkotása is szerepelt. Egy ilyen önálló törvény kidolgozásának szükségessége két meggondolásból merült fel: az eredeti elképzelések szerint ugyanis a polgári jogi törvénykönyvnek kizárólagosan a vagyoni viszonyokat kellett szabályoznia, másfelől mivel a házasság és a család viszonyai az új csehszlovák államban mentesek az anyagi (vagyoni) megfontolásoktól, szabályozásuk egy önálló törvény keretében képzelhető el.

Az első csehszlovák családjogi törvény elfogadására már 1949. december 9-én sor került és a törvény 1950. január 1-én lépett hatályba. Ezzel egyidejűleg elfogadták az anyakönyvekről szóló 268/1949. Sb. sz. törvényt, s néhány hónappal később, 1950. május 18-án pedig a név és vezetéknév használatáról, s megváltoztatásáról az 55/1950. Sb. sz. törvényt, valamint az 1950. évi október 25-i Ptk-t, amelyek néhány, a házassággal és a családdal kapcsolatos kérdést is szabályoztak.

Az 1949. évi csehszlovák családjogi törvény, amelynek megalkotásában hasznosították a szovjet állam családjogi törvényhozása tapasztalatait is, az említett törvényekkel egyetemben hatályon kívül helyezte az addig hatályos, a családi viszonyokra vonatkozó, illetve azokat érintő jogszabályokat és a csehszlovák családjogi törvényhozás történetébe úgy vonult be, mint: *a)* a csehszlovák demokratikus állam első olyan jogalkotása, amely a házasság és a család viszonyait nemcsak önálló törvény, de külön jogágazatot indító jogszabály keretében határozta meg; *b)* a házastársi-családi viszonyok alapvető kérdéseit vallási, faji és nemzeti megkülönböztetésektől mentesen, a szocialista elvek alapján szabályozta.

Az Alkotmánnyal összhangban a családjogi törvény bevezető részében kifejezést nyertek és az egyes szabályokban konkretizálódtak azok az elvek és feladatok, amelyeket az új csehszlovák állam a házasság és a család intézményével szemben megfogalmazott: a házasság és a család fontos társadalmi intézmény a szocialista társadalomban, ezt tudatosítani kell és mindent meg kell tenni, hogy valójában azzá váljon. A házasságon és a családon belüli kapcsolatokat illetően az állam célja, hogy biztosítsa a nők és a férfiak teljes jogegyenlőségét, a gyermekek feltétlen egyenjogúságát származásukra tekintet nélkül, valamint a kiskorúak fokozott védelmét. E célkitűzéseknek megfelelően szabályozza a törvény a házasság keletkezésének és megszüntetésének feltételeit, a házastársi jogviszony tartalmát, a szülők és a gyermekek közötti viszonyokat, illetve a gyermekek érdekeinek védelmét hivatott biztosítani az örökbefogadás és a gyámság intézményének szabályozása révén.

Az 1949. évi csehszlovák családjogi törvény:

a) Bevezette a kötelező polgári házasságot és kimondta az állami szervek kizárólagos joghatóságát (a bíróság és a nemzeti bizottságok) a házassággal és a családdal kapcsolatos ügyekben. Az egyházi házasságkötést nem tiltotta meg, erre a lehetőséget azonban csak a polgári házasság megkötése után biztosította. Az állam és az egyház elválasztásával megszünt a családi viszonyok területén eddig érvényesülő jogélet partikuláris széttagoltsága.

b) Az Alkotmányban meghirdetett nemek egyenjogúságának elvét a törvény maradéktalanul érvényesíteni kívánta a házasságban és a családban is. A házasság keletkezésének és megszüntetésének feltételeit, a házastársak jogait és kötelességeit a házasságkötés szabadságának és önkéntességének, a házastársak teljes jogegyenlőségének elvei alapján szabályozta.

A házasságra lépés a házasulók magánügye, a házasságkötés nem korlátozhatja a házastársakat alkotmányos jogaik gyakorlásában és kötelességeik teljesítésében. Ezért a törvény kimondja, hogy a hivatás megválasztásában és a foglalkozás megváltoztatásában a házastársak önállóan döntenek, e jog gyakorlásához egyik házastársnak sincs szüksége a másik hozzájárulására (16. § 2.). Nem hoz változást a házasságkötés a házastársak vagyoni viszonyaiban sem, nem befolyásolja a házasfelek vagyonjogi önállóságát, a vagyoni viszonyokban érvényesülő önrendelkezési jogát.

A házasságban a férjnek és a feleségnek egyenlő jogai és kötelességei vannak (15. §). Ez nemcsak abban fejeződik ki, hogy a család fontosabb dolgaiban a házastársak kölcsönös megegyezéssel döntenek (16. § 2.) (a házastársak névviselése, a gyermekek névviselése, a gyermekek nevelése stb.), hanem abban is, hogy a törvény a házasságot a család alapját képező tartós életközösségnek tekinti, amely a család minden tagját és egyben a társadalom javát is szolgálja. Ezért a házastársakat nemcsak jogokkal ruházta fel, hanem kötelességeiket is meghatározta, amelyek mindkét házastársat egyformán terhelik és amelyeket a kölcsönösség jellemez. Ilyen kölcsönös kötelesség pl., hogy a házastársak kötelesek együtt élni, egymáshoz hűnek lenni és egymást kölcsönösen segíteni. Ez a kölcsönösség a házastársak közötti anyagi jellegű viszonyokra is kiterjed: a család szükségleteinek fedezéséről mindkét házastárs erejéhez mérten, kereseti és vagyoni viszonyai szerint köteles gondoskodni (19. §). Mint jeleztük, a házastársak egymás iránti kötelezettségei a szigorú kölcsönösség jegyében érvényesülnek.

c) Elismerve a házasság felbonthatóságát, a törvény a házasság megszüntetését válás útján csak olyan esetekben engedte meg, amikor a házastársak között „fontos okból" mély és tartós elhidegülés jött létre. Ennek ellenére sem engedélyezte a válást, ha *a)* az a kiskorú gyermek (gyermekek) érdekeivel ellentétben állt, illetve ha *b)* a házasság felbontását a házasság feldúlásában kizárólagosan vétkes házastárs kérte és a másik házastárs ellenezte a válást. A vétkesség kérdése azonban nemcsak a házasság felbonthatósága szempontjából volt fontos, hanem ennek vagyonjogi következményei is voltak. A bíróságnak a válást kimondó határozatában ki kellett mondania a házastársaknak vagy egyikének a vétkességét a házasság felbomlásában (s ettől csak akkor lehetett eltekinteni, ha ezt mindkét házastárs kérte).

d) A családvédelem s ezen belül a gyermekek érdekeinek védelme a családjogi törvény egyik sarkalatos pontja. Ez kifejezésre jutott a nem házasságból származó gyermekek teljes egyenjogúságát kimondó rendelkezésekben a házasságban születettekével a társadalomban általában és a szüleikkel szemben, illetve a szülő-gyermek viszonyra vonatkozó egyéb jogszabályokban is. A törvény ugyanis a szülői jogokról és kötelességekről szólva nem tesz különbséget a házasságban és nem házasságban született gyermekek között: a gyermek ellátásáról és neveléséről mindkét szülő egyöntetűen köteles gondoskodni (29. §). A szülő-gyermek viszony tartalmát illetően két sajátosság fedezhető fel: a hatalmi jelleg megszüntetése és a kölcsönösség kimondása. Igaz, a törvény a szülői hatalom fogalmát továbbra is alkalmazza, tartalmát ugyanakkor azoknak a jogoknak és kötelességeknek az összességeként állapítja meg, amelyek szükségesek ahhoz, hogy „a szülők irányítsák gyermekeik cselekvését, képviseljék őket, kezeljék vagyonukat", figyelemmel a gyermekek érdekeire és a társadalom igényeire. A törvény kötelezi a háztartásban élő és saját keresettel rendelkező gyermeket arra, hogy járuljon hozzá a család eltartásához.

A gyermek nevelése, gondozása elsősorban a család feladata, a szülők kötelessége, amelynek teljesítésében a szülők számíthatnak az állam támogatására. A gyermekek neveléséért a szülők felelősséggel tartoznak a társadalomnak, ezért ha a szülő kötelességeit elvárható módon nem teljesíti, a törvény módot ad arra, hogy a bíróság a szülői hatalmat korlátozza, illetve egyes esetekben meg is szüntesse (60, 61, 62. §-ok).

A szülői gondoskodást nélkülöző, illetve a gondozásban elhanyagolt kiskorú védelme érdekében a törvény szabályozza az örökbefogadás és a gyámság intézményét is.

Az örökbefogadás célja, hogy az ilyen gyermekek részére családi státuszt és családi nevelést biztosítson. A törvény értelmében az örökbefogadással az örökbefogadott szüleinek szülői hatalma megszűnik, az örökbefogadott és családja között csak kölcsönös eltartási kötelezettség állhat fenn, de csak addig, amíg más, eltartásra köteles személy nem tudja az eltartási kötelezettségét teljesíteni. Az örökbefogadó és az örökbefogadott között a szülők és gyermek közötti jogviszony keletkezik, e jogviszonyból eredő jogi következményekkel együtt. Az örökbefogadási viszonyt azonban a felek megállapodásával, illetve valamelyik fél kérésére a bíróság megszüntetheti.

Ellentétben az örökbefogadással, a gyámság rendeltetése a kiskorúról és vagyonáról való szülői gondoskodást helyettesítő gondoskodás biztosítása. A gyám kinevezéséről és elmozdításáról a bíróság dönt. A gyámság ellátására a bíróság elsősorban azt a személyt jelöli ki, akit a szülői hatalom birtokában lévő szülők megjelöltek. Ha viszont ilyen személy nincs, a bíróság a rokonok vagy a kiskorúhoz, vagy családjához közelálló személyek közül jelöli ki a gyámot. Megfelelő személyek hiányában a gyámsággal a járási nemzeti bizottságot bízza meg, amely a gyámság funkcióját a közgyám révén gyakorolja. A gyámság elfogadása tiszteletbeli kötelesség, s ez alól felmentés csak fontos okból lehetséges.

A családjogi törvény elfogadását követő első évtizedben Csehszlovákia jelentős lépést tett a szocialista társadalom építése útján: átalakultak a tulajdonviszonyok, iparosodott az ország, rohamosan fejlődtek és változtak a termelési viszonyok. Gyökeres változások következtek be a házassági és a családi viszonyok területén is. Ez utóbbit illetően a családjogi törvénynek is meghatározó szerepe volt a házassági és családi viszonyok szocialista jellegének alakításában, a családi élet demokratizálásának bővítésében. A családi viszonyok terén bekövetkezett haladó természetű változások mellett egyidejűleg számos, másutt is tapasztalható negatív jelenség került felszínre: a születések számának csökkenése, az egygyermekes család uralkodóvá válása, a házasodási kedv mérséklődése, a nők tömeges munkába állásával nőttek azok a feszültségek, amelyek a nők társadalmi helyzetéből és a családban betöltött szerepéből adódtak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalomnak nagyobb terhet kell magára vállalnia annak érdekében, hogy a család és a társadalom érdekei jobban összhangba kerüljenek egymással.

Az 1958-ban megtartott XI. pártkongresszus összegezte az addig elért eredményeket és kidolgozta azt az irányvonalat, amelyen a csehszlovák társadalomnak haladnia kell. A jog területén az eddigi társadalmi fejlődés értékelését és a további társadalmi haladás irányait az 1960. júliusában elfogadott új csehszlovák Alkotmány fogalmazta meg.

Az 1960. évi csehszlovák Alkotmány kimondta: a csehszlovák szocialista társadalom a fejlett szocialista társadalom építésének szakaszába lépett. A házassági-családi viszonyok vonatkozásában az Alkotmány még nagyobb következetességgel juttatta kifejezésre az állam szerepét a házasság és a család intézményét illetően, külön is hangsúlyozva a társadalom felelősségét a család helyzetéért, az ifjúság neveléséért. Az Alkotmány a családról, az anyaságról és az ifjúságról való gondoskodást komplex jellegű társadalmi feladattá nyilvánította, amelynek megoldásában a jog fontos,

azonban mégis csak egyik eszköz szerepét tölti be. A család szilárdságának zálogát a csehszlovák állam gazdasági, szociális, kulturális politikája képezi. Ez a körülmény határozta meg a házassági-családi viszonyokat szabályozó normák további alakulását is.

Az Alkotmány elfogadását követően felülvizsgálatra került a társadalmi viszonyok számos területének szabályozása, beleértve a házassági-családi viszonyok szabályozását is. Ugyanis összhangba kellett hozni a családi viszonyokat közvetlenül szabályozó jogszabályokat az alaptörvényben megfogalmazott, e viszonyokat illetően támasztott követelményekkel és a fejlődési irányokkal.

Az Alkotmánnyal összhangban és szellemének megfelelően 1963. december 4-én elfogadásra került a családról szóló 94/1963. Sb. sz. törvény, amely 1964. április 1-én lépett hatályba. E törvény, és a vele egyidőben hatályba léptetett polgári jogi, a polgári perrendtartásról szóló, valamint a nemzetközi magánjogról és az eljárásról szóló törvény tartalmazta a nemzetközi családjogi vonatkozású rendelkezéseket is. Ezek az új törvények számos vonatkozásban új elvi alapokra helyezték a csehszlovák családjogi törvényhozást.

Már az új törvény elnevezéséből (törvény a családról) kitűnik a jogalkotás általános irányultsága, a házasság és a család intézménye társadalmi fontosságának elismerése, s ennek megfelelően fokozott védelme. E felismerés és társadalmi követelmény lakonikus megfogalmazást nyert a törvény preambulumában, amely egyébként tartalmazza azokat az alapelveket is, amelyekből kiindulva kerültek megfogalmazásra a törvény által követett célok és feladatok, és azok a módszerek és eszközök, amelyek segítségével e célok és feladatok elérésére lehetőség van.

A családról szóló 1963. évi csehszlovák törvény a házassági-családi viszonyok alakulásának és fennállásának alapelveiként e viszonyok érzelmi, intim jellegét, a családtagok egymás iránti és a család egészéért való fokozott felelősségét, a kölcsönös segítés és támogatás követelményét, a szülőnek a gyermekek neveléséért való társadalmi felelősségét fogalmazta meg. Mindez feltételezi, hogy az emberek közötti viszonyok a házasságban és a családban mentesek legyenek az anyagi megfontolásoktól. A törvényhozónak az a törekvése, hogy a családi személyes viszonyokat elkülönítse a vagyoni viszonyoktól, abban nyilvánult meg, hogy a családról szóló törvény a házassági-családi jogviszonyokból eredő vagyoni kérdéseket nem szabályozta, az erre vonatkozó rendelkezéseket a polgári jogi törvénynek a házastársak közös tulajdona című része (143—151. §-ai) tartalmazza. A családról szóló törvény keretében szabályozásra kerültek a házasság keletkezése és megszüntetése, a házastársi viszony tartalma (a házastársak személyi jellegű viszonyai és házastársi tartás), a szülő és a gyermekek közötti viszonyok, a szülő-gyermek jogviszony keletkezése és megszüntetése, tartalma, a rokonsági viszonyból keletkező tartási kötelezettség, valamint a szülői felügyelet alatt nem álló kiskorúak érdekeinek védelmét szolgáló örökbefogadás és gondnokság kérdései. A most felsorolt kérdéseket rendezte az 1949. évi családjogi törvény is, a családról szóló 1963. évi törvény azonban néhány vonatkozásban különbözik az előző törvénytől. Így nyíltan és több vonatkozásban kinyilvánította, hogy a családi kapcsolatok alakulásának miként je nemcsak a házassági-családi viszonyok résztvevőinek magánügye, hanem ehhez egyben fontos társadalmi érdek is fűződik.

A családról szóló 1963. évi törvényben nyomatékos hangsúlyt kapott a házasságnak mint a család alapja megszilárdításának követelménye azáltal, hogy a házasság tartósságának alapvető záloga az érzelmi kötődés, a kölcsönös szeretet és megbecsülés, az egymásért való felelősség. Ez utóbbival kapcsolatban a jogszabály kimondja, hogy a házasság iránt tanúsított könnyelmű magatartás ellentétben áll a társadalom érdekeivel. A törvény szakít azzal a felfogással, amely a jogi eszközök túlértékelésével függ össze és a házasság megszilárdítását illetően elsősorban jogon kívüli eszközök segítségével kíván gátat vetni a házasságok felbomlásának. Hangsúlyt helyez a házasság megromlásához vezető okok megelőzésére, kiküszöbölésére és ebben fontos szerepet szán az állami szerveknek, társadalmi szervezeteknek, valamint az állampolgároknak, más szóval társadalmi összefogást tételez fel.

Komoly elvárásokat határozott meg a házastársak egymással szembeni magatartása vonatkozásában, s a házastársak kötelességeit az egységes családi légkör megteremtésének kötelességével bővíti ki.

A házasság felbontását illetően éppen az előbbiekből adódóan szakít az 1949. évi családjogi törvény 1955-ben enyhített vétkességi elvével és megengedi, hogy a bíróság a házastársak egyikének indítványára (a közös megegyezésen alapuló házasságfelbontást a törvény nem ismeri el) a házasságot felbontsa, ha a házastársak közötti kapcsolatok olyan súlyosan feldúltak, hogy a házasság társadalmi rendeltetésének nem tud eleget tenni (24. §), tehát a házasság felbontására csak társadalmilag indokolt esetekben kerülhet sor (23. § II. része). Ugyanakkor kötelezi a bíróságot arra, hogy a házasság súlyos feldúltságához vezető okokat minden esetben megállapítsa (25. §).

A felnövekvő nemzedék szocialista nevelése, s ezen belül a kiskorú gyermekek érdekeinek védelme a törvény egyik központi feladata. Ennek megfelelően a törvény meghatározza a gyermeknevelés fogalmát és tartalmát. A szülőknek a gyermek nevelésében betöltött elsődleges szerepe, valamint a szülői jogoknak a gyermekek érdekében való gyakorlása hangsúlyozása mellett a törvény a gyermekek nevelésével kapcsolatban lényegesen szélesebb körben írja elő az állam, a társadalom és egyes állampolgárok jogait és kötelességeit. A gyermekek neveléséről a szülők, az állam és a társadalmi szervezetek egyaránt gondoskodnak. Ezzel összhangban a törvény külön fejezetében (II.) szól a társadalom részvételéről a szülők jogainak gyakorlásában és a kötelességek teljesítésében. A szülői jogok gyakorlásába való beavatkozást ugyanakkor a törvény kifejezetten a gyermek érdekében engedi meg és a szülői jogok korlátozásával járó beavatkozásra csak a bíróságot hatalmazza fel (42. §). A szülői jogok komolyságát és gyakorlásának jelentőségét a törvény azáltal is hangsúlyozza, hogy a szülői jogok gyakorlásával csak a teljesen cselekvőképes szülőket jogosítja fel (34. §).

Az 1949. évi családjogi törvény és más, a családot érintő jogszabályok alkalmazásának gyakorlata bebizonyította, hogy a gyermek nevelése és egészséges fejlődése szempontjából a család pótolhatatlan. A korábban előnyben részesített ún. kollektív nevelés (a gyermekintézményekben történő nevelés) mint a gyermeknevelés formája nem bizonyult kedvezőnek, ezért a családról szóló 1963. évi törvény külön hangsúlyt helyez a családi nevelésre, illetve a családi környezetben történő nevelésre olyan gyermekek vonatkozásában is, akik valamely oknál fogva saját családjukban nem nevelkedhetnek. A családi nevelést pótló gyermeknevelési formák megteremtése a törvény és ezt követő családjogi jogalkotás egyik központi

feladata. A családpótló gyermeknevelési formák rangsorolásánál a törvény erőteljesen szorgalmazza a családi környezetet biztosító nevelési formát és utolsó helyen említi az állami gyermekintézményeket. Az elsőként említettek között szól az örökbefogadásról, mint olyan intézményről, amely minden vonatkozásban teljes mértékben pótolni képes a kiskorúnak az elvesztett vagy nélkülözött családi környezetet, családi kapcsolatokat.

A családi nevelés pótlására hivatott másik, a törvény által szabályozott forma a gyermek harmadik személy által történő nevelése (45. § I.). Ennek részletes szabályait a törvény nem tartalmazza, nem szól azokról a körülményekről és okokról sem, amelyek indokolttá teszik e nevelési forma alkalmazását. A gyakorlatban a gyermeknek nevelés céljából harmadik személynek való átadása kizárólagosan a kiskorú érdekében és a bíróság határozata alapján történhet olyan kiskorúak esetében, akiknek van/nak szülője, de ideiglenesen fennálló okok miatt (betegség, vagy egyéb objektív körülmények, nevelési hiányosságok) nevelésük saját családjukban nem biztosítható. A gyermeknek harmadik személynek való átadása érinti természetesen a szülői jogok gyakorlását, ezért a bíróságnak minden egyes esetben határoznia kell a gyermekkel szemben fennálló szülői jogok és kötelességek, valamint a gyermek nevelését vállaló személy jogainak és kötelességeinek a köréről is. Ez utóbbival kapcsolatban megjegyezhető, hogy a gyermek ideiglenes nevelését vállaló személyt nem terheli a gyermek eltartási kötelessége és nem élvezi az állam anyagi támogatását. Szülői jogokkal ruházható fel és kötelességekkel terhelhető olyan mértékben, amilyen mértékben a gyermekről való normális gondozáshoz, a kiskorú feletti felügyelet gyakorlásához szükség van.

A családról szóló törvény szerint a kiskorúak érdekeinek védelmét szolgáló harmadik forma a gondnokság intézménye, amelynek célja családi környezetben való nevelés biztosítása olyan kiskorúak részére, akiknek szülei nem élnek vagy szülői jogaikat nem gyakorolhatják és kötelességeiket nem teljesíthetik.

A gondnoksági jogviszony tartalmát a törvény külön nem szabályozza, hanem 81. §-ában kimondja, hogy a gondnokra és a kiskorúra egyébként a szülők és a gyermek jogaira és kötelességeire vonatkozó rendelkezések megfelelően irányadók. A gondnok tehát a kiskorú vonatkozásában a gyermek neveléséhez szükséges, egyébként a szülőt megillető jogokat gyakorol és ugyanilyen kötelességei vannak azzal a különbséggel, hogy gondnoki funkciója ellátása folyamán a bíróság állandó felügyelete alatt áll, és a kiskorút érintő lényeges ügyben bármilyen határozathozatalához a bíróság jóváhagyása szükséges (80. §). A gondnoki tiszt ellátásával elsősorban a kiskorú rokonát lehet megbízni, ha pedig ilyen, erre a tisztre alkalmas rokona nincs, a bíróság e tiszttel más állampolgárt, vagy a nemzeti bizottságot is megbízhatja. Sem a törvény, sem egyéb jogszabály nem tartalmaz rendelkezést arra nézve, kiket nem lehet kötelezni a gondnoki funkció elvállalására.

Az 1963. évi családról szóló törvény a fent említett családpótló gyermeknevelési formát 1973-ban egy új családpótló, családjellegű intézménnyel egészítette ki: a nevelőszülői gondozás (patronátus) intézményével, melyről külön jogszabály rendelkezik.

A nevelőszülői gondozás olyan államilag támogatott, ösztönzött és az állam ellenőrzése alatt álló jogintézmény, amelynek célja, hogy a szülő-gyermek jogviszonyhoz hasonló jogi kapcsolat létesítése révén hosszú távon biztosítsa a családi nevelést olyan kiskorúak részére, akik különböző, tartósan fennálló okokból adódóan saját családban nem nevelkedhetnek és akiknek nevelése eddig elsősorban az örökbefogadása révén nem volt biztosítható, illetve gyermekintézményben való nevelésük nem látszik célszerűnek.

A nevelőszülői gondozás és fent említett családpótló gyermeknevelési formák között közös vonásként emelhető ki, hogy mindegyiknek célja az, hogy biztosítsa a családi környezetben való nevelést olyan gyermekek számára, akiket szülőik valamely oknál fogva nem tudnak nevelni, másfelől mindegyik a bíróság határozatával keletkezik. E hasonlóság mellett azonban ezen intézmények között számos, ezen belül főleg e jogviszonyok tartalmában különbségek is tapasztalhatók.

Bár a nevelőszülői gondozás és más családpótló gyermeknevelési forma egyaránt a szülő-gyermek viszony mintájára épül, e jogviszonyt imitáló jogi kapcsolat létrehozására irányul, a nevelőszülői gondozás intézménye a többi családpótló gyermeknevelési formáktól alapvetően abban különbözik, hogy *a)* a családi nevelést hivatott biztosítani olyan kiskorúak részére, akiknek van/nak szülei, de különböző, tartósan fennálló okokból kifolyóan nem alkalmasak a gyermek nevelésére; *b)* a gyermek nevelését hosszú időre biztosítja; a gyermek és a nevelőszülők között tehát tartós jogviszony keletkezik, amely a kiskorú és ennek vér szerinti szülői közötti jogviszonyt nem szünteti meg. Ezzel összefüggésben szabályozza a törvény a nevelőszülő és a kiskorú közötti jogviszony tartalmát: a nevelőszülőt a törvény csak olyan jogokkal ruházza fel, amelyek feltétlenül szükségesek a gyermek neveléséhez, gondozásához. A szülői jogok gyakorlása tehát a gyermek vér szerinti szülei és nevelőszülei között úgy osztódik meg, hogy a nevelőszülőt a gyermek nevelésének, gondozásának és ezzel kapcsolatos kisebb jelentőségű mindennapi ügyletek kötésének joga illeti meg, a gyermek egyéb ügyeinek képviseleti jogát pedig a kiskorú vér szerinti szülei gyakorolják; *c)* a gyermek nevelésével kapcsolatos kiadások fedezésének kötelessége a kiskorú vér szerinti szüleit terheli, bár a gyermek eltartása a nevelőszülő kötelessége, a gyermek eltartásának és gondozásának anyagi forrását ily módon a gyermek vér szerinti szülei által fizetett, illetve az állam által finanszírozott eszközök képezik; *d)* a nevelőszülők a gyermek neveléséért pénzbeli juttatásban részesülnek; *e)* a gyermek nagykorúvá válása esetén a jogviszony bírósági határozattal szüntethető meg.

Az 1963. évi családjogi törvény következő módosítására 1982-ben került sor. E módosítás az időközben más szocialista országban történt családjogi törvények módosításával ellentétben (Magyarországon, Szovjetunióban, Romániában, Bulgáriában) az eddigi szabályozást lényegesen nem érintette. Ez azzal magyarázható, hogy egyrészt az 1963. évi családjogi törvény megoldásai kiállták az idő próbáját, tehát helyesnek bizonyultak, másrészt a családot érintő (főleg a család és a gyermekek védelmét célzó) számos kérdést a csehszlovák jogalkotó időközben más jogágazaton belül elfogadott törvények keretében szabályozta. Az 1982. évi 132. sz. törvény a szülő-gyermek, valamint a házastársak közötti viszony néhány aspektusát érinti.

Az orvostudomány előrehaladásával szükségessé vált a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos kérdések jogi szabályozása, s ezen belül a mesterséges megtermékenyítés következtében született gyermek családi státuszának megállapítása. Mivel az 1963. évi családjogi törvény erre vonatkozóan rendelkezést nem tartalma-

zott, új, 58. § 2. bekezdéssel egészült ki, melynek értelmében a gyermek apasága nem tagadható meg, ha a gyermek az anya férjének hozzájárulásával végzett mesterséges megtermékenyítésétől számított száznyolcvanadik és háromszázadik nap közötti időben született. Az apaság csak akkor támadható meg, ha bizonyítást nyer, hogy a gyermek anyja más módon esett teherbe.

Az 1963. évi családjogi törvény fokozott védelmet biztosított a szülői jogoknak, s ezen belül a szülők gyermeknevelési jogának, ha a szülői jogokat és kötelességeket a szülők megfelelő módon gyakorolták, illetve teljesítették. Ugyanakkor a gyermekek érdekeinek fokozott védelme érdekében a törvény módot biztosított a szülői jogok korlátozását is jelentő e jogok gyakorlásába való beleavatkozásra, amikor a gyermek érdekei ezt megkívánták. Így az 1963. évi tv szabályozta azt a lehetőséget, hogy a gyermek érdekében a bíróság a gyermek nevelését egy harmadik személyre bízhatja, azokban az esetekben pedig, ahol a gyermekek nevelésében komoly zavar állt be, a bíróság intézeti nevelést rendelhet el. Ez utóbbira csak akkor kerülhet sor, ha egyéb nevelési intézkedések (az állami és a társadalmi szervezetek különböző intézkedései) nem vezettek eredményre. (45. §). A gyermek nevelésének harmadik személyre való átruházása a szülői jogok bizonyos korlátozásával jár, mégpedig olyan mértékben, amely lehetővé teszi, hogy a gyermek nevelését vállaló személy ezzel kapcsolatos kötelességeinek megfelelő módon eleget tudjon tenni. A nevelőszülőnek a gyermek irányában fennálló jogait és kötelességeit a bíróság határozta meg, e jogok és kötelességek köre tehát minden egyes esetben eltérően alakulhat. A gyermek nevelése azonban csak egy személyre bízható és így nem volt rendezve a gyermek és a nevelőszülő házastársa közötti esetleges viszony ügye. Az 1982. évi törvénymódosítás pótolja ezt a hiányt, amikor a 45. §-ban kimondja, hogy a gyermek a házastársak közös nevelésére is rábízható. Egyben rendezi a gyermek nevelésével kapcsolatos jogokat és kötelességeket arra az esetre is, ha a nevelőszülők közötti házasság megszűnne: a házasság felbontásával a közös nevelés is megszűnik; az egyik házastárs halála esetén pedig a gyermeket a másik házastárs neveli.

Ami az intézeti nevelés elrendelését illeti, az 1982. évi törvény feloldotta az 1963. évi törvény erre vonatkozó fent említett kötöttségét: a kiskorú érdekében a bíróság az intézeti nevelést olyan esetben is elrendelheti, ha azt más nevelő intézkedés nem előzte meg. Komoly okokból a bíróság meghosszabbíthatja az intézeti nevelést a gyermek nagykorúságának elérését követő egy évig.

Az 1982. évi törvény a családjogi törvény rendelkezései közé iktatta az 1973. évi törvénnyel bevezetett nevelőszülői gondozást mint családjogi intézményt azzal, hogy ennek a részletes szabályait külön törvény határozza meg (45. § (2) bek.).

Az 1963. évi családjogi törvény több helyen és több összefüggésben szól a gyermekek érdekeit képviselő és védeni hivatott gondnok fogalmáról. Így, a családjogi törvény 78. (§) (1) bekezdése szerint a gondnokot a bíróság olyan gyermeknek rendeli ki, akinek nincsenek szülei, illetve a szülők nem teljesen cselekvőképesek, vagy meg vannak fosztva a szülői jogaiktól. Ilyen esetekben a gondnok köteles a gyermeket nevelni, képviselni és ügyeit intézni, azaz gyakorlatilag helyettesíti a szülőket s ezért szülői jogokkal és kötelességekkel rendelkeznek (ún. állandó gondnok).

Ugyanakkor a törvény szabályozza az ún. eseti gondnok kirendelését is, azaz a kiskorú egyes konkrét ügyben való képviseletét. Ennek eseteit a törvény 37. § (2) és (3) bekezdése, valamint a 68. § (2) bekezdése tartalmazza. A kirendelt gondnok hatáskörét azonban a törvény részletesebben nem szabályozta, így a gyakorlatban nem ritkán eltérően értelmezték. E kétségek eloszlatására a törvény 37. § (3) bekezdése olyképpen módosul, hogy „ha a gyermeket egyik szülője sem képviselheti, a bíróság a gyermek számára gondnokot rendel ki, aki a gyermeket az eljárásban vagy meghatározott jogügyletnél képviselni fogja".

Az 1982. évi családjogi törvényt módosító jogszabály egy fontos vonatkozásban érinti az örökbefogadás intézményét is.

Továbbra is fenntartva az örökbefogadás két fajtáját (felbontható és felbonthatatlan örökbefogadás), az 1963. évi családjogi törvényhez képest kivételes esetekben megengedi az egyedülálló személy általi felbonthatatlan örökbefogadást, ha egyébként fennállnak annak a feltételei, mely szerint az örökbefogadás társadalmi rendeltetésének eleget tud tenni. Ily módon történt örökbefogadás esetén a bíróságnak arról is határoznia kell, hogy az anyakönyvből töröljék a gyermek másik szülőjére vonatkozó bejegyzést. E szabály a családjogi törvénynek a nem házasságban született gyermekek anyakönyvezésére vonatkozó általános szabályaiból következik; azokban az esetekben ti., ha a gyermek apasága nem nyert megállapítást, az apára vonatkozó adatok nem kerülnek bejegyzésre.

Az 1982. évi törvény néhány vonatkozásban változásokat eszközölt az elvált házastársára vonatkozó korábbi szabályozásban is.

Az 1963. évi családjogi törvény 92. § (I) bek. értelmében magát eltartani nem képes elvált házastársnak joga volt a volt házastársától kérni, hogy képességei és lehetőségei szerint járuljon hozzá a szükséges eltartáshoz. E tartási kötelezettség azonban a családjogi törvény 93. §-a szerint legtovább a házasság felbontásától számított öt évig állt fenn azzal, hogy ez a határidő kivételesen fontos okból volt meghosszabbítható éspedig időbeli korlátozás nélkül, amennyiben a tartásra rászoruló volt házastárs az említett idő lejárta után sem volt képes eltartani magát. A bíróság volt jogosult megállapítani a tartási igény tartalmát és terjedelmét. Az ítélkezési gyakorlatban a „szükséges tartáson" általában az élelmezési költségeket és egyéb életszükségleteket értették (lakás, ruházkodás, kulturális igények kielégítése stb.), bár nem egy esetben a bíróságok nem mindig vették figyelembe ezeket. Ezért az 1982. évi családjogi törvény novellája hatályon kívül helyezte a Csjt 93. §-át és az elvált rászoruló házastársnak a volt házastársával szemben támasztható eltartási igény jogosultságát illetően időbeli korlátozást nem állapított meg. E szabály szükséges védelmet biztosít olyan elvált házastársak számára, akik hosszú ideig éltek házasságban és amelynek fennállása alatt különböző, tőle független okok miatt nem kerülhet a házasság felbontása esetén olyan helyzetben, hogy a saját „megfelelő" gondoskodása ne legyen biztosított. A törvény módosítása éppen a „megfelelő", azaz illő tartásra helyezi a hangsúlyt, módosítva a Csjt korábbi 92. § (I) bekezdésében megállapított „szükséges" tartást a „megfelelő" tartásra.

Az 1963. évi családjogi törvény külön fejezetben rendelkezett a nem házasságban született gyermek apjának a gyermek anyjával szembeni eltartási kötelezettségéről, pontosabban az anya megélhetéséhez és egyéb költségek fedezéséhez való hozzájárulásáról (95. §). E szerint az olyan gyermek apja, aki a gyermek anyjával nem él házasságban, huszonhat hétig köteles volt megfelelő mértékben hozzájárulni

az anya megélhetéséhez, valamint a terhesség és a szülés költségeinek megtérítéséhez. Ez az igény akkor is érvényesíthető volt, ha a gyermek halva született.

E szabály a nem férjezett anyát volt hivatott védeni. A huszonhat hetes időtartam megegyezett a szülési szabadság idejével és bár nem férjezett anya is élhet (s a többségükben ilyen anyák éltek is) azzal a lehetőséggel, hogy további szabadságot vegyenek igénybe gyermekük két éves koráig, a nem férjezett anya anyagi helyzete nehezebb a házasságban élőénél. Ezért a Csjt novellája szerint a nem házasságban élő anya gyermekének apja köteles egy éven át gondoskodni, illetve hozzájárulást fizetni az anya eltartásához. Az egyéves idő mind a gyermek születése előtti, mind pedig születése utáni időt átfogja és azt a bíróság az egyes esetek konkrét körülményei szerint fogja megállapítani.

Végül, a Csjt törvény 1982. évi novellája érinti a bíróságok hatáskörét a gyermekgondozási díj megállapítását illetően is. Az 1963. évi családjogi törvény 103. §-a értelmében ugyanis ha a bíróság a gyermek intézeti elhelyezéséről vagy védő neveléséről hozott határozatot, a szülők tartási kötelezettségének megállapítása mellett egyúttal döntenie kellett a gondozási díj összegéről is. A bíróság hatásköre a gondozási díj tekintetében csak az oktatási minisztérium fennhatósága alá tartozó intézetekben elhelyezett gyermekek esetére terjedt ki. Az egészségügyi szervek által fenntartott intézetek esetében a gondozási díjról ezek az intézetek döntöttek. Az 1982. évi törvény a gondozási díjakra vonatkozó, bíróságok korábbi hatáskörét megszüntette. Ezzel egységesen felruházta a gyermekintézményeket, hogy maguk döntsenek a gondozási díj összegét illetően. Ezzel az intézkedéssel a törvény tehermentesítette a bíróságokat és feltehetően meggyorsította a gondozási díj ügyében hozható döntéseket.

Milorad, Josipovic

A dolgozó munkaviszonya felfüggesztésének intézménye a jugoszláv munkajogi elméletben és gyakorlatban

1. A jugoszláv jog a dolgozóknak a társult munkában megvalósított egymás közötti, illetőleg munkaviszonyát egyfelől törvényi, másrészt pedig önigazgatási alapokon szabályozza. Szóban forgó tárgykörünkről törvényi szinten — a föderáció hatáskörében — A társult munkáról szóló törvény 4. fejezete, a köztársaságok és a tartományok keretei között viszont a megfelelő — munkaviszonyról szóló — törvények rendelkeznek. Ezek a jogszabályok abból a tényből indulnak ki, hogy a munkaviszony, jogi természetét tekintve, a társultmunka-szervezetek dolgozóinak egymás közötti viszonya. A munkában, valamint a munkával kapcsolatban létrejövő viszonyok mindegyikét — a munkaviszony létesítésétől a munkaviszony megszűnéséig — a dolgozók maguk, egymás között rendezik. E kérdéskomplexumban a dolgozók felfüggesztése különösen jelentős helyet foglal el.

2. A dolgozók társultmunkabeli felelősségének igen időszerű problémakörében mind nagyobb figyelmet érdemel a felfüggesztés (szuszpenzió, a munkától való eltávolítás) kérdése, melynek a hatásköri szerv általi kimondása nem jelent fegyelmi büntetést, illetve a felfüggesztés nem fegyelmi intézkedés, s kiszabására nem kényszerűen fegyelmi eljárásban kerül sor. Éppen ezért, mert bizonyos értelemben nem sorolható a törvény és a társultmunka-szervezetek önigazgatási általános aktusai által előirányozott világos és gondos, szabatos fegyelmi büntetéshozatali gépezetbe, a felfüggesztés néha a szubjektív döntéshozatal eszközévé válhat, a dolgozó számára kiszabott fegyelmi intézkedésnél kedvezőtlenebb következményt kiváltva. Az önigazgatási gyakorlat elemzése azt jelzi, hogy a felfüggesztés kirovásának esetei sokszor gyakoribbak és számosabbak magánál a fegyelmi büntetésnél is. Mindez arra a tényre mutat rá, hogy a felfüggesztés kirovásával közvetlen hatás elérése a cél, de a fegyelmi felelősségre vonás összetett mechanizmusának megkerülésével. Ez végső soron logikusnak ítélhető meg, hiszen elemzett intézményünk elsősorban a társult munkában dolgozók általános társadalmi érdekeinek hatékony oltalmában leli értelmét. Igaz, a felfüggesztés a vajdasági munkaviszonyokról szóló törvény a továbbiakban: (A munkaviszonyokról szóló törvény) szerint kifejezetten a munkáról való eltávolítás intézménye azzal, hogy a törvényben felsorolt okokon túlmenően a társultmunka-szervezet általános önigazgatási aktusa által felölelt esetekben is előirányozható és részletesen kidolgozható.

A lényeg a következő: bizonyos körülmények közepette a munkájukat társultmunka-szervezetbe társító dolgozók érdeke, hogy a munkakötelezettségét megsértő dolgozót eltávolítsák vagy tevékenységeitől és munkafeladataitól, vagy egyáltalán a társult munka szervezetéből. Ezek olyan esetek, amikor jelenléte nem kívánatos következményekkel járna a társultmunka-szervezet dolgozóira nézve, különösképpen amikor a felfüggesztésre nem kerülne sor azon nyomban a sérelem tudomásul vételét követően. Mivel a dolgozók felelősségének megállapítását célzó eljárás hosszú időt vehet igénybe, a felfüggesztés kirovása lehetőséget nyit a fegyelmi vagy egyéb eljárás minél tárgyilagosabb lefolytatására. Alkalmazása nem prejudikálja a lehetséges végső döntéseket, melyek az előírt eljárásokban fejezik majd ki a dolgozó vétkességét, avagy pedig hoznak számára felmentést. A felfüggesztés de facto korlátozott időtartamú segédeszköz, ám a leendő eljárással közvetlen kapcsolatban áll és függ attól. Más szavakkal, nem tekinthető önálló munkajogi büntető eszközöknek, s kiszabása a törvényi és egyéb feltételek fennforgása esetén lehetséges. A szuszpenzió foganatosítása ideiglenes jogi és ténybeli következményeket von maga után, melyek azután véglegesen a dolgozó eshetőlegesen megállapított felelősségétől függnek, és abból erednek.

3. A felfüggesztés nem más, mint a dolgozónak a tevékenységektől, munkafeladatoktól vagy egyáltalán a munkától való ideiglenes eltávolítása. Ha a dolgozót eltávolítják a tevékenységektől és a munkafeladatoktól, egyéb olyan teendők ellátására osztják be, melyek szakképesítésének megközelítőleg megfelelnek. Hogyha viszont a dolgozót az alapszervezetből függesztették fel, annak tartama alatt nem dolgozhat.

A fentiekből kiindulva a felfüggesztés kétféle lehet: *1.* fakultatív és *2.* kötelező. A fakultatív, valamint a kötelező felfüggesztés kimondásának okait a törvény és az alapszervezet önigazgatási általános aktusa írja elő. A törvény a *fakultatív felfüggesztés* három esetét ismeri (ilyenkor a dolgozót egyéb teendők és munkafeladatok ellátására lehet beosztani vagy a munkaszervezetből eltávolítani):

— ha a munkakötelezettség súlyos megsértését követi el;

— ha ellene eljárás indult emiatt, mert a munkakötelezettségek teljesítésének elmulasztásával súlyosan megsértette a többi dolgozó közös érdekeit;

— ha ellene — a munka során vagy a munkával kapcsolatosan elkövetett

---

Milorad, Josipovic egyetemi tanár, az újvidéki egyetem Jogi Karának dékánja (Újvidék).

Magyarázó jegyzetekkel ellátta *Letsch Endre*, az újvidéki egyetem jogi karának magyar nyelvi lektora.

bűncselekmény miatt — büntetőeljárás indult.

A büntetőeljárás megindításának okai kapcsán az a lényegbevágó, hogy a dolgozóval szemben felfüggesztés nem alkalmazható olyan bűncselekmény miatt, melyet nem a munka során vagy azzal kapcsolatban követett el, s ha nincs előzetes letartóztatásban.

A kötelező felfüggesztést a törvény csak arra az egy helyzetre irányozza elő, amikor a dolgozóval szemben előzetes letartóztatást rendeltek el. Ebben az esetben az alapszervezet hatásköri szerve csupán meghozza a végzést a dolgozó alapszervezetéből való eltávolításáról, minthogy ilyenkor mind a dolgozó, mind az alapszervezet akaratától független eltávolítás forog fenn.

A kifejtettek alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a fakultatív felfüggesztés kétfajta következményt eredményezhet: vagy az alapszervezetből való eltávolítást, vagy a dolgozónak tevékenységétől és munkafeladatitól más teendőkre és munkafeladatokra történő áthelyezését. A kötelező felfüggesztésnek viszont csupán egyetlen következménye lehet: az alapszervezetből való eltávolítás.

4. A felfüggesztés kapcsán felmerülő fontos kérdés, kinek a hatáskörébe tartozik a dolgozó munkától való eltávolítása. A dolgozó felfüggesztéséről szóló határozatot az a szerv hozza meg, melyet a társultmunka-szervezetének önigazgatási általános aktusa ír elő. Ez a szerv elvben a fegyelmi bizottság. Sürgősségi okokból azonban, illetve azokban az esetekben, amikor a felfüggesztésről szóló döntést haladéktalanul szükséges meghozni, az eltávolítást felhatalmazott dolgozó is eszközölheti, jóllehet erre vonatkozókat a munkaviszonyokról szóló törvény nem tartalmaz kifejezett felhatalmazást. Az elmondottak tehát nem azt jelentik, hogy a társultmunka-szervek dolgozói aktusaikkal halasztást nem tűrő esetekben nem hatalmazhatnak fel egyes dolgozókat felfüggesztésről szóló végzés meghozatalára. Más lapra tartozik, hogy ilyenkor a felhatalmazott dolgozó köteles az önigazgatási általános aktusban előírt legrövidebb határidőn belül értesíteni a fegyelmi bizottságot a felfüggesztésről szóló végzés meghozataláról. Ez a szerv azután a felfüggesztésről szóló végzést vagy helyben hagyja, vagy pedig hatályon kívül helyezi, továbbá a fegyelmi eljárás megindítását is indítványozhatja. Jelentős mozzanat az is, hogy a dolgozó szintúgy élhet a hatásköri szervhez beterjesztett kifogással, mely szerv erről is döntést hoz. Ha a felfüggesztésről szóló döntést jóváhagyja, úgy tekinthető, hogy a felhatalmazott dolgozó által meghozott felfüggesztési végzés a kifogás nyomán a hatásköri szerv határozatával konvalidálódik (jogérvényessé válik). A dolgozó felfüggesztési végzés ellen benyújtott kifogása mindenesetre nem halasztja el a szuszpenzió végrehajtását.

5. A felfüggesztés ideje alatt a dolgozót a munkaviszonyból eredő jogok illetik meg. Azok azonban korlátozottak, mert a dolgozó munkabeli vagy azon kívüli tényleges helyzetét tükrözik.

A kötelező felfüggesztés esetén a dolgozó személyi jövedelmi térítésre jogosult mindaddig, amíg a felfüggesztés tart, mégpedig az eltávolítás előtti utolsó három hónapban megvalósított jövedelme alapján kiszámított átlagos személyi jövedelmi előleg egyharmad részének összegében, illetve az ilyen személyi jövedelmi előleg összegének felében, ha az illető családfenntartó. A szóban forgó térítést a dolgozó számára az előzetes letartóztatást elrendelő szerv terhére folyósítják. Olyan fakultatív felfüggesztés esetén, melynek következménye a dolgozók eltávolítása az alapszervezetből, a dolgozót az alapszervezet általános önigazgatási aktusa által megállapított összegű személyi jövedelmi térítés illeti meg, mely azonban nem lehet kisebb az eltávolítást megelőző utolsó három hónapban megvalósított átlagos személyi jövedelmi előleg összegének felénél. A harmadik esetben, amikor is a dolgozót csupán tevékenységek és egyéb munkafeladatok végzésétől távolítják el, s más teendők ellátására utalják, a dolgozó azt a személyi jövedelmet kapja meg, amely az új munkahelyen végzett munkafeladatoknak, tevékenységeknek, valamint munkája eredményeinek felel meg.

Végül a felfüggesztett dolgozó a teljes személyi jövedelem térítésére jogosult, mégpedig személyi jövedelmének fele, illetve egyharmada és a személyi jövedelmi előlegének teljes összege közötti különbség mértékében, ha:

— a dolgozó ellen indított büntetőeljárást jogerős bírósági határozat megszüntette, vagy ha a dolgozót jogerős bírósági ítélet felmentette a vád alól, vagy pedig ha a dolgozó ellen emelt vádat a bíróság — de nem illetéktelenség miatt — elutasítja;

— a dolgozó ellen nem mondanak ki súlyos munkakötelezettség-sértés miatti fegyelmi intézkedést.

6. A felfüggesztés tartama nincs korlátozva, s ugyanúgy előre sem határozható meg. A dolgozó eltávolítása a munkától vagy a tevékenységek és munkafeladatok végzésétől, azaz egyéb teendőkre való beosztásra legtovább a munkakötelezettség megsértésével kapcsolatos felelősség megállapításáról szóló végleges döntésig, vagy a bírósági ítélet jogerőre emelkedéséig tarthat. A felfüggesztés megszűnésének van egy harmadik módozata is: a dolgozó fegyelmi és büntetőjogi felelősségének megállapítása iránti eljárás megindítására és lefolytatására vonatkozó elévülés. A felfüggesztés megszűnik tehát, ha a fentebb leírt helyzetek egyike áll elő.

Attól függően, hogy az ellene vezetett fegyelmi vagy egyéb eljárás során milyen végleges döntés született, a dolgozót vagy a felfüggesztése előtti tevékenységek és munkafeladatok ellátására fogadják vissza, vagy pedig fegyelmi intézkedés kimondására, illetve büntetőjogi szankció kirovására kerül sor vele szemben. Az első esetben olyan döntésről van szó, mellyel a dolgozót nem sújtják a munkakötelezettség súlyos megsértése miatti fegyelmi intézkedéssel, sem pedig bűncselekményért kimondott büntetéssel, így a dolgozót megilleti a jog, hogy alapszervezetében ugyanazokra vagy hasonló tevékenységekre és munkafeladatokra térjen vissza, mint felfüggesztése előtt. Az alapszervezetből előzetes letartóztatásba helyezés miatt eltávolított dolgozó az őrizet megszüntével köteles az alapszervezetben munkára jelentkezni, mert ellenkező esetben úgy tekintendő: a dolgozó kijelentette, hogy a továbbiakban nem kíván abban a munkaszervezetben dolgozni. A második esetben olyan döntés forog fenn, amellyel a munkakötelezettség súlyos megsértése miatt mondtak ki fegyelmi intézkedést a dolgozóval szemben, vagy a munka során elkövetett bűncselekmény miatti büntetést rótták ki, így ezt a határozatot végre is kell hajtani. Ennek következménye, hogy a büntetésnemtől függően a dolgozót vagy a munkára való visszatérés joga illeti meg, vagy megszűnik az alapszervezetben létesített munkaviszonya.

7. Előfordul, hogy a joggyakorlat nem tesz különbséget azon felfüggesztés között, melynek következménye a dolgozó ideiglenes eltávolítása a tevékenységek és munkafeladatok végzésétől, egyéb teendőkre és munkafeladatokra utalással egybekötve, valamint a dolgozónak, a munkafolyamat igényeivel összhangban történő, más teendőkre és munkafeladatokra való utalása, továbbá a munkakötele-

zettség súlyos megsértése miatt — fegyelmi intézkedésként eszközölt — más teendőkre és munkafeladatokra való áthelyezés intézménye között.

Jóllehet következményei első szempillantásra hasonlónak tűnnek, ezek az intézmények lényegükben alapvetően eltérnek egymástól.

Mint ahogyan azt a fentiek során kifejtettük, a felfüggesztés ideje nincs korlátozva, szemben a dolgozónak más teendőkre és munkafeladatokra való utalásának fegyelmi intézkedésével, melynek tartama 1—6 hónapos. Ezen intézkedések közös tulajdonsága, hogy mindkettőt a dolgozó beleegyezése nélkül foganatosítják. További hasonlatosságuk: mindkét intézkedés a dolgozó feltételezett, illetve megállapított felelősségével kapcsolatos azzal, hogy a fegyelmi intézkedés végleges, a felfüggesztés viszont ideiglenes természetű. A dolgozónak más tevékenységekre és munkafeladatokra, a munkafolyamat igényeivel összhangban történő áthelyezés természetesen nem a dolgozó felelőssége kiváltotta intézmény, mert a társult munka minden dolgozójának joga, hogy olyan tevékenységet és feladatokat lásson el, melyekre pályázott és munkaviszonyba lépett. Az első két, valamint a harmadik intézmény között az a lényegbevágó különbség, hogy míg a felfüggesztés és a fegyelmi intézkedés kirovásakor a dolgozó alacsonyabb szakképesítést megkövetelő teendők és munkafeladatok végzésére is beosztható, addig a másik áthelyezési esetben a dolgozó elvben csak a szakképesítésének megfelelő egyéb teendők és munkafeladatok végzésére utalható.

Végül, a felfüggesztés minden elemében különbözik a munkaviszony megszűnésétől, hiszen a dolgozó a felfüggesztés egész ideje alatt munkaviszonyban van. Természetszerű, hogy munkaviszonya a hatáskörі fegyelmi vagy egyéb szerv döntése alapján meg is szűnhet, de addig — a felfüggesztés intézkedésének kimondása következményeképpen részben korlátozva, de — megilletik a társult munkában dolgozók összes jogai és kötelezettségei.

A Bosznia-Hercegovina SZK munkaviszonyokról szóló törvénye (a 26/1982. sz. Hivatalos Lapban jelent meg).

A Crna Gora-i SZK munkaviszonyokról szóló törvénye (31/82).

A Horvát SZK munkaviszonyokról szóló törvénye (40/82).

A Macedón SZK munkaviszonyokról szóló törvénye (45/77, 3/83).

A Szlovén SZK munkaviszonyokról szóló törvénye (24—1597/77, 30—1710/78 és 27—1348/82).

A Szerb SZK munkaviszonyokról szóló törvénye (56/81, 1/82, 7/82 és 24/82).

A Vajdaság SZAT munkaviszonyokról szóló törvénye (31/81).

Kosovo SZAT munkaviszonyokról szóló törvénye (33/82).

JOGIRODALOM
JOGÉLET

Halmai Gábor

Konferencia a gazdasági jogról

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, az ELTE és a Közgazdaságtudományi Egyetem által 1981. január 1-től öt évre létrehozott, a gazdaság jogával komplexen foglalkozó kutatási-fejlesztési társulás, a Népgazdasági Jogi Kutatóhálózat 5—5 szocialista, illetve kapitalista ország jogtudósainak részvételével 1985 szeptember 1—6. között konferenciát rendezett Siófokon a gazdasági jog elméleti kérdéseiről.

1. A konferencián elhangzott előadások két nagy témakört érintettek. Az egyik a gazdasági jog mint jogág, mint a jogalkotás önálló tárgya, illetve mint oktatási kategória, a másik pedig a vállalati jog problémája volt. E rövid beszámoló keretében természetesen nincs mód a felmerült kérdések mindegyikének még csak vázlatos ismertetésére sem, ezért a tudósító önkényesen azokat emeli ki, amelyek magyar szempontból ma a legaktuálisabbnak tűnnek.

A gazdasági intézményrendszerére vonatkozó joganyag önállóságának kérdéséről igen élénk vita folyt, nem is elsősorban szocialista-tőkés viszonylatban, hanem egyrészt az önálló gazdasági jogot elismerő, illetve azt nem alkalmazó országok képviselői, másrészt olykor azonos országon belül a gazdasági jog hívei, illetve ellenzői között. (A szovjet jogtudomány képviselői közül pl. V. V. Laptyev akadémikus az Állam- és Jogtudományi Intézetből a gazdasági jog legjelentősebb élharcosai közé tartozik, ugyanakkor V. Zaleszkij az Igazságügyminisztériumnak a törvényhozás kérdéseit kutató intézetének professzora a hagyományos jogrendszertagozódás híve.) Ugyanakkor — ahogy az R. M. Buxbaum az egyesült államokbeli California Egyetem professzora fogalmazta — a gazdasági jog léte az önállóság elismerése hiányában is tény, hiszen a gazdaságpolitikát nem különösebben érdeklik a jogelmélet fogalmi kérdései, a jogi eszközöket szerves egységben kívánja célkitűzései szolgálatába állítani.

A gazdasági jog a burzsoá jogi elmélet fejlődése során — ahogy arról W. Stoffel a Svájci Jogösszehasonlító Intézet igazgatóhelyettese is beszélt — közjog-magánjognak a gazdaságban bekövetkezett bomlásával, Buxbaum professzor szavaival: azok kritikájaként a német jogban jelent meg az első világháború után az állami beavatkozás és a konszernképződés közvetlen jogi tükröződéseként. A tőkés gazdasági jog elméletéről mind a mai napig élénk tudományos vita folyik Nyugaton, ugyanakkor ma már egyre kevésbé a gazdasági jog léte, sokkal inkább annak pontos tartalma képezi a viták tárgyát. Az idők során kikristályosodott három számottevő irányzat a konferencián is érzékelhető volt.

A gazdasági jognak az 1945. előtti magyar jogtudományban Kuncz Ödön által is képviselt az a legszélesebb értelemben vett fogalma, mely alatt valamennyi gazdaságra vonatkozó szabály összességét értették — a konferencia tanulsága szerint is — ma már háttérbe szorult. Ugyanakkor az elmúlt évtizedek gazdasági jogi elméletét egyfelől az állami gazdaságirányítás jogát, másfelől a nagyvállalatok jogi viszonyait középpontba állító felfogás jellemzi. A makrogazdasági viszonyok szabályozását szem előtt tartó előbbi nézet mindenekelőtt az NSZK gazdasági jogának jellemzője, míg a vállalati jogra való koncentrálás a svájci és az osztrák gazdasági jog sajátossága. Ezt a sémát gyengíti, hogy az NSZK-beli Claus Ott, a Hamburgi Egyetem professzora a kereskedelmi jog és a munkajog határterületén fekvő nagyvállalati (elsősorban belső) jogot, F. Rittner a Freiburgi Egyetem professzora pedig szintén a vállalati jogot állítja a gazdasági jog középpontjába, jóllehet ide sorolja a vállalatokra vonatkozó állami gazdaságirányítást is, valamint a vállalati belső szervezet és működés alapjogát, az Unternehmensverfassungot.

A szocialista jogfejlődés során mint ismeretes kétszer is jelenkezett a gazdasági jog problémája, egymástól jelentősen eltérő értelemben. Az 1920-as évek Szovjetuniójában a NEP időszakában két nagy szektor alakult ki. A társadalmi tulajdonon kívüli árutermelő szektorban a megelőző társada-

Halmai Gábor egyetemi docens, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (Budapest).

lomtól örökölt — és az akkori elképzelések szerint hamarosan „elhaló" — valódi polgári jogról beszéltek, ugyanakkor a társadalmi tulajdon körében már nem ismerték el az „igazi" jogot. Ez utóbbi, technikai-szervezési szabályokat illette a konferencián többször idézett Pasukanisz a gazdasági jog elnevezéssel.

A szocialista gazdasági reformok felvetődésével az 1960-as évek közepétől ismét felvetődött a gazdasági jog kérdése, de a korábbihoz képest más tartalommal, értelemszerűen már valódi jogként. E felfogás lényege, hogy a társadalmi tulajdon körében a hagyományosan államigazgatási jog által szabályozott vertikális gazdaságirányítási, illetve a polgári jog körébe tartozó horizontális szerződési viszonyokat nem egymástól elválasztva, hanem egységesen a gazdasági jog keretében kell szabályozni. Ez az új gazdasági jogi irányzat — melynek elméletéről G. Pflicke professzor, a berlini Közgazdasági Egyetem Gazdasági Jogi Intézetének vezetője tartott előadást — győzött az NDK-ban és Csehszlovákiában. Ez utóbbi országban — mind ez ideig egyedülálló módon — az állampolgári viszonyokra vonatkozó Polgári Törvénykönyvet is alkottak 1964-ben. Ennek tapasztalatairól V. Knapp akadémikus, a prágai Károly Egyetem professzora számolt be. Más szocialista országokban erősebb, vagy gyengébb kisebbségi álláspont a gazdasági jogi. Általánosságban azt lehet mondani, hogy szocialista viszonyok között a gazdasági jog sorsa elsősorban attól függ, hogy a társadalmi tulajdon körében mennyire olvadnak össze a gazdaságirányítás és a gazdálkodás viszonyai. A gazdaságirányító és gazdálkodó funkciókat egyaránt ellátó nagyszervezetekre építő olyan gazdaságirányítási rendszerekben, mint amilyen pl. az NDK-é, Csehszlovákiáé, illetve a Szovjetunióé, létjogosult a vertikális és horizontális viszonyokat együtt szabályozó gazdasági jog. Ugyanakkor az irányítást és a gazdálkodást egymástól szervezetileg elválasztó jugoszláv és magyar gazdasági mechanizmus nem kedvez ennek az irányzatnak. (Ugyanakkor ez nem zárja ki, hogy ezekben az országokban is elismerést nyerjen a gazdasági jog mint oktatási tananyag, ahogy az hazánkban 1981-ben a közgazdász hallgatók jogi oktatásában történt.) Ez a körülmény azonban nem volt akadálya a tartalmas eszmecserének, mert — ahogy Harmathy Attila professzor fogalmazott a vita során — a gazdasági jog nem elsősorban jogágként tarthat számot a jogtudomány érdeklődésére, hanem arra az alapvető kérdésre adott válaszként, hogyan kell a gazdaságot jogilag szabályozni. Ez a kérdés képezheti értelmes jogösszehasonlítás alapját.

A referátumok külön csoportját alkották azok, amelyek gazdaság és jog viszonyának jogelméleti problémáit tárgyalták egyfelől a piacgazdasági rendszerben (a hamburgi Max Planck Intézetből P. Behrens professzor), másfelől a szocialista tervgazdaságban (U—J. Heuer az NDK Akadémiája Állam- és Jogelméleti Intézetből). Ebben a témakörben a legnagyobb egyetértés Sajó András budapesti professzor előadását fogadta, aki gazdaság és jog viszonyának a szocialista jogelméletben hosszú időn át uralkodott azt a dogmatikus leegyszerűsítését bírálta, mely szerint a jog egyszerű formája a gazdaságnak, mint tartalomnak. A modern marxista elmélet szerint a gazdaság a jogban visszatükröződik, a jog saját tartalmára és formájára „átgyúrja" a gazdasági viszonyokat, és eközben sajátos szemléletmódjával vissza is hat a gazdasági viszonyokra.

2. A vállalati jog témakörében értelemszerűen már nagyobbak voltak az eltérések a tőkés, illetve a szocialista megoldások között. Ez azonban nem jelenti azt, hogy pl. Claus Ottnak a nagyvállalati belső szervezettel, vagy E. Kramernek a svájci St. Galleni Közgazdasági Egyetem tanárának a fogyasztóvédelemmel kapcsolatos megoldási javaslatainak egyes részei ne lennének alkalmazhatók a szocialista gazdaságban. A magyar vállalatirányítás szempontjából a jövőre nézve a legtöbb felhasználási lehetőséget — természetesen megfelelő adaptálással — az osztrák állami szektor irányításában alkalmazott holding-megoldás kínálja, melyről K. Wenger a Bécsi Egyetem professzora szólt. Mint ismeretes az osztrák ipari termelés 1946—47-ben úgyszólván egycsapásra államosított mintegy egyötödének, valamint a teljes energiaiparnak irányítására olyan vagyonkezelő központok (holdingok) szolgálnak, melyek tulajdonosai az állami vállalatok részvényeinek, és amelyek ily módon elméletileg alkalmasak a hatékony tőkeáramlás megvalósítására. Ehhez azonban Magyarországon olyan előfeltételek megteremtésére van szükség, mint az értékpapír-technikák fejlesztése, a gazdálkodó szervezetek rendelkezésére álló társulási formák bővítése stb. Enélkül ugyanis e vagyonkezelő központok nagy valószínűséggel egyszerű középirányító szervként működnének.

A szocialista országok vállalati jogi szabályozását ismertető előadások alapján a vállalati szervezetek és ennek megfelelően a vállalatirányítás kialakításának két fő tendenciája bontakozott ki. Az egyik — melyet H. U. Hochbaumnak, a Jénai Egyetem professzorának referátuma tükrözött leginkább — a gazdálkodási és irányítási funkciókat egyaránt ellátó nagy gazdasági szervezetekre (kombinátok, egyesülések) alapozó megoldás, mely a szocialista termelőerők nagyobb koncentrációjának szükségességéből indul ki, hiszen a tervlebontás keretei között könnyebb néhány nagyszervezetet irányítani, mint sok kicsit. A másik variációt — természetesen számos nemzeti sajátossággal — a gazdaságirányítást és a gazdálkodást egymástól szervezetileg különválasztani törekvő, a piaci viszonyoknak nagyobb szerepet tulajdonító jugoszláv, lengyel és magyar szabályozás képezi, melyet Várady Tibor az Újvidéki Egyetem, L. Bar a Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, illetve Sárközy Tamás a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem professzorai fejtettek ki.

3. A konferencia mindkét témakörének vitái során többször visszatért a gazdasági alkotmányosság kategóriája. Mégpedig nemcsak R. Zächnek, a St. Galleni Közgazdasági Egyetem professzorának kifejezetten ezzel a témával foglalkozó referátuma kapcsán, melyben a gazdasági alkotmányosságot az állam korlátozása eszközeként definiálta. Maga a fogalom a nyugati jogrendszerek terméke, melyet az állam erősödő gazdaságirányítási szerepe hívott életre. A gazdasági alkotmányosság alapvető tárgya az állam, a vállalatok, a különböző érdekszövetségek hatalmi egyensúlyának kialakítása. Vita folyik arról — ahogy azt Rittner professzornak a jogi személyek, különösen a vállalatok „alapjogai"-ról szóló referátuma is érzékeltette —, mennyiben kötik az állami szerveket a gazdaságba való beavatkozásuk során a hagyományos polgári alkotmányosságnak olyan, eredetileg az állampolgárok vonatkozásában megfogalmazott elvei, mint pl. a jogegyenlőség, a tulajdon szentsége. Milyen körben fogalmazhatók meg a vállalatok „elidegeníthetetlen jogai" az állammal szemben? Mint ismeretes az NSZK alkotmánya belföldi jogi személyek számára biztosítja azokat az alapjogokat, amelyek azokat jellegüknél fogva megillethetik. De ugyancsak vita tárgyát képezte, magán a tanácskozáson is, hogy a gazdasági alkotmá-

nyosság mennyiben szolgálhat egy meghatározott gazdaságirányítási megoldást. Szocialista viszonyok között ezek a kérdések a direkt irányítási rendszer jellegéből következően sokáig egyáltalán nem merültek fel. Ugyanakkor a gazdaságirányítás indirekt elemeinek erősödésével, a gazdasági autonómiák, a piaci viszonyok szerepének fokozódásával párhuzamosan — ahogyan azt a konferencia több szocialista országbeli résztvevője, köztük Sárközy Tamás is kifejtette — egyre inkább megfogalmazódik a gazdasági alkotmányosság létjogosultsága. Mint ismeretes ez a téma a szocialista jogtudományban meglehetősen elhanyagolt volt mind ez ideig, leszámítva a konferencia egyik résztvevőjének, Hochbaum professzornak, valamint a magyar Bihari Ottó és Kovács István professzoroknak a 60-as évek közepén írott munkáit, mely utóbbiak a magyar gazdasági mechanizmus reformjával egyidejűleg a gazdaság korábbinál jóval szélesebb alkotmányos szabályozását sürgették. Azt követően azonban, hogy az 1972-es alkotmánymódosítás ezeknek a várakozásoknak nem felelt meg, ilyen témájú kutatások nem folytak. A közeljövő jogtudományi kutatásainak választ kell adnia arra a kérdésre, hogy gazdasági rendünk jogilag kifejezhető kérdéseit mennyiben kell a jövőben az alkotmányban is szabályozni. Vajon a jelenlegi, úgyszólván kizárólagosan „politikai" alkotmánnyal szemben, mely gazdasági vonatkozásban csak a tulajdonformákat, az állami tulajdont, valamint a népgazdasági tervezés és a gazdaságirányítás elsődlegességét rögzíti, mennyiben szükséges a gazdaság részletes alkotmányjogi jellegű szabályozása. Egy szocialista gazdasági alkotmányosság középpontjában szükségképpen a központi gazdaságirányítás és a gazdálkodóegységek kapcsolatrendszerének kell állnia. Ez a kapcsolatrendszer alapozhatja meg egy jogvédelmi lehetőséget is magában foglaló, kölcsönös jogokból és kötelezettségekből álló sajátos jogviszony kialakítását, melyet Laptyev és Heuer professzorok is sürgettek. Erre egyébként Magyarországon az új állami vállalati formákra történő, a 80-as évek második felében befejeződő áttérés, és ezzel az állami tulajdonosi jogok szűkülése, az állami vállalatok többségének kilépése a közigazgatás irányítása alól kellő alapot szolgáltatna. A vállalatok vonatkozásában tehát az alapkérdés a polgári jogi személyiségtől független alkotmányjogi jogalanyiság kialakítása. Ugyanakkor a gazdasági alkotmányosság nem szűkíthető le a vállalatok és az állam jogi kapcsolatára, hanem magában kell foglalnia egyfelől az állampolgárok mint vállalkozók, mint munkavállalók s mint fogyasztók, másfelől az egyének vállalatnak nem minősülő, polgári jogilag jogalanynak nem nyilvánított gazdasági jellegű közösségei (pl. kisvállalkozások) alkotmányjogi problémáit is.

Az előbbiekben vázolt főbb problémák megvitatásával — amit a Buxbaum professzor által hangsúlyozott interdependencia tett sürgetővé — a konferencia úgy gondolom jól szolgálta azt a kettős célt, amit az elnöklő Eörsi Gyula akadémikus megnyitó beszédében a két „F"-ként (a konferencia tárgyalási nyelvén: Freundschaft, Forschung) aposztrofált: a barátságot és a kutatást.

Timoránszky Péter

A környezetvédelem nemzetközi jogi védelme*

Kolbaszov műve hiánypótló mű. A recenzens kénytelen ezzel a szokványos jelzővel indítani az ismertetést, mivel ez esetben valóban hiánypótlásról van szó. A környezetvédelem nemzetközi jogi kérdéseivel foglalkozó szakirodalomban ugyanis igen csekély az olyan művek száma, amelyek a részkérdések vizsgálata helyett a probléma globális tárgyalását tűzik ki célul. Pedig a környezetvédelem egyre inkább „globális" kérdés, amelynek megoldása — nemcsak a szó játékos értelmében hanem valóságosan is — a Globus jövőjét befolyásolhatja. A problémának ez a nyilvánvaló jelentősége késztette a szerzőt arra, hogy művében a környezetvédelem — mint jogilag is védendő tárgy — egész problematikáját igyekezzen feltárni.

Vizsgálódásai alapjául az 1970-es éveket és a 80-as évek elejét választotta, s ezen időbeli határok között a következő fontosabb kérdéseket: — a világ környezetvédelmének jelentősége az emberiség jövője szempontjából; a környezetvédelem szükségességének felismerése; — a nemzetközi együttműködés jelentősége a környezetvédelemben; — a környezetvédelem kérdéseinek nemzetközi jogi szabályozása, a világ környezetvédelme érdekében.

A világ környezetvédelmének *jelentőségét* indokolva Kolbaszov rámutat arra, hogy az 1900-tól 1977-ig terjedő időszakban valamennyi energiafajta felhasználása a 12-szeresére nőtt, a legutóbbi évtizedben pedig duplájára. E tény rögzítése kapcsán a kutatók — mutat rá a szerző — mindenekelőtt a jelenség két oldalára fordítják figyelmüket: a hagyományos energiahordozók kimerülésére és igazságtalan elosztására. Az utóbbi években a jelenlegi körülmények hatására több országban takarékossági, a pazarló felhasználás elleni mozgalmak bontakoztak ki, aktív kutatások indultak új energiaforrások feltárására stb. Mindez nagyon fontos az energiakérdés megoldásához, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a növekvő energiatermelés és felhasználás milyen nagy ökológiai hatással jár és milyen nehezen megjósolható következményekre vezet. Az emberek törvényszerűen növekvő szükségletei kielégítése céljából elkerülhetetlen az anyagi javak termelésének növelése, ami együtt jár a természetre gyakorolt ökológiai nyomás növekedésével. Mindebből — hangsúlyozza a szerző — az is következik, hogy kiszélesedik az olyan új vegyi termékek és anyagok előállítása, amelyek ez idáig a természetben nem léteztek és az ember közrehatása nélkül meg sem jelentek volna. Ezek létrehozása és felhasználása — miközben nagy hasznot hajt a társadalomnak — megbontja a természetes anyagegyensúlyt, tovább növeli a környezet nehezen ellensúlyozható szennyezését és meghatározott közvetlen veszélyt okoz az ember jelenlegi és jövő nemzedékei számára. Az objektív tényezőket azonban Kolbaszov nem abszolutizálja, hanem kapcsolatba hozza őket a fejlődés külső határaival, s arra a következtetésre jut, hogy a 70-es évek ökológiai helyzetének alakulása arról győz meg: nem csökkenhet a kedvező földi környezetünk megóvása érdekében kifejtett emberi gondoskodás; ellenkezőleg, egyre nagyobb figyelmet kell fordítani e problémára valóságosan megnőtt jelentőségének megfelelően.

Elemzései eredményeként Kolbaszov kiemeli, hogy a 70-es és a 80-as évek elején megvalósult a környezetvédelmi együttműködés, ekkor sikerült először az ENSZ keretében világméretekben megszervezni az államok és a nemzetközi szervezetek környezetvédelmi tevékenységének összehangolását és ösztönzését. A témakörben külön fejezet foglalkozik az ENSZ ál-

---

Timoránszky Péter: főosztályvezető-helyettes, Állami Tervbizottság Titkársága (Budapest).

**O. Sz. Kolbaszov:* Mezsdunarodnopravovaja ohrana okruzsajuscsej szredü. Moszkva, „Mezsdunarodnüe Otnosenija", 1982. 236 old.

tal rendezett konferenciákkal, s főként az emberi környezet problémáit tárgyaló 1972. évi *Stockholmi Konferenciával.* A szerző a Konferencia eredményeinek ismertetése mellett nem mulasztja el annak kritikai értékelését sem, rámutatva két alapvető *hibára:* az NDK diszkriminálására, és a fejlődő országok kellően át nem gondolt stratégiájára. A fejlődő országok a Konferencián a világot szimplifikálva szegény és gazdag országokra „osztották", s a környezetkárosításért válogatás nélkül vádolták a fejletteket — így a szocialistákat is —, egyaránt felelősnek tartva őket Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országai többségének gazdasági fejlődésben való visszamaradásáért.

A *stockholmi deklaráció* értékét elsősorban a nemzetközi jog fejlesztése szempontjából Kolbaszov abban látja, hogy azt — bár nem fejt ki közvetlen jogi hatást a nemzetközi viszonyokra — szerződések kiindulási alapjaként alkalmazzák és bázisként szolgál igen sok rendkívül hatásos környezetvédelmi határozat megalkotásához, ilyen módon létrehozva a nemzetközi élet meghatározott jogi atmoszféráját. Így pl. a deklaráció néhány tétele megtalálható az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia 1975. aug. 1-i záróokmányának a környezetvédelemmel foglalkozó fejezetében is. A Stockholmi Deklaráció elvére való közvetlen utalás található a nagy távolságokra kiterjedő, államhatárokat átlépő levegőszennyezésről szóló 1979. nov. 13-i konvenció preambulumában is.

A Stockholmi Konferencián elfogadott *intézkedési terv* és az *ENSZ Környezetvédelmi Programja* (UNEP) kapcsolatrendszerét tárgyalja a mű III. fejezete. A szerző joggal mutat rá arra a tévedésre, hogy az ENSZ Környezeti programját általában „egyedülálló szervezetnek" nevezik az ENSZ szervek rendszerén belül. Egyedülállósága mintha a probléma — a környezete — sajátosságaiból eredne. Ezzel azonban — érvel Kolbaszov — nem lehet teljesen egyetérteni. A környezet problémái törvényszerűen jelentkeztek és azok tartalma mindenki által tudományosan magyarázható. Természetesen szokatlan az, hogy az emberiség számára újfajta tevékenységről van szó, olyan társadalmi szükséglet kielégítéséről kell gondoskodni, amelynek megjelenése történelmileg meglehetősen váratlanul merült fel a széles néptömegek számára. Az ENSZ környezeti programjának egyedülállóságát Kolbaszov mindössze abban látja — helyesen —, hogy az jogilag nem szervezet, noha gyakorlatilag azzá vált.

A nemzetközi jog szempontjából is érdekesek azok az érvek, melyekkel a szerző bizonyítani igyekszik, hogy a „program" főbb struktúráiban megfelel a nemzetközi szervezetekről alkotott kritériumoknak (alapokmány, állandó tagság, egymással hierarchikus viszonyban álló és meghatározott jogosítványokkal rendelkező szervek, döntéshozatali rend), így ilyennek is tekinthető.

Az alapokmány és az állandó tagság hiányát nem tekintve — érvel Kolbaszov — az igazgatótanácsban beszélhetünk tagságról. Az ENSZ környezeti programjának alapformájában saját pénzügyi forrásai vannak, nevére a nemzetközi bankok külön számlákat nyitottak, amelyeken keresztül pénzügyi műveleteket bonyolít le, jogában áll a nemzetközi jog rendelkezéseivel összhangban álló nemzetközi ügyleteket létrehozni, kormányokkal, szervezetekkel és személyekkel. Sajátos hatáskörének keretein belül más nemzetközi viszonyok alanyaként is szerepelhet, szerződéseket köthet, saját nevében nyilatkozatokat tehet stb. 1979-ben pl. szerződést kötött a KGST-vel a környezetvédelem terén történő együttműködésről. Mindezekre tekintettel — Kolbaszov szerint — az ENSZ környezeti programjának nemzetközi szervezetként való elismerése általánosnak nevezhető.

A környezetvédelem kérdéseinek nemzetközi jogi szabályozását vizsgálva a szerző elsősorban az UNEP tevékenységét emeli ki, hangsúlyozva: az UNEP stratégiai feladatai abban állnak, hogy maximális mértékben és halaszthatatlanul ösztönözze a környezetvédelem érdekében a jog fejlődését, biztosítva a jogalkotás kellő összhangját a jogalkalmazás mechanizmusának erősítésével.

Vitatható, de mindenképpen figyelemreméltó az az újszerű megközelítés, ahogy a szerző *a nemzetközi jog forrásainak változását* vizsgálja. Szerinte az államok és nemzetközi szervezetek jogalkotási aktivitása — a 70-es években a környezet nemzeti és nemzetközi jogi szabályozásában — nemcsak az alapvető joganyag növekedésével járt együtt, hanem a formák sokféleségét is életre hívta. A környezetre vonatkozó nemzetközi jog forrásait nemcsak a szerződési típusú hagyományos aktusok gazdagították, hanem a döntések, határozatok, deklarációk, charták és egyéb szabályok sokasága, amelyek társadalmi-politikai, erkölcsi vagy szervezeti jelentőségűek, és ajánlási vagy fakultatív természetűek.

A nemzetközi jog forrásait — az általánosan elfogadott nézettől eltérően — *két kategóriába* soroló A. C. Kissel együtt Kolbaszov is arra a konklúzióra jut, hogy azok a hatályos jogi elvek és szabályok kifejezőiként a szó igazi értelmében vett jogot hozzák létre (az ún. „kemény" vagy kötelező jog), s külön kategóriát képeznek azok a források, amelyek nem tartalmaznak kötelező szabályokat, de tekintélyükkel és quasi-jogi jellegükkel nem kevésbé hatnak a nemzetközi viszonyokra („lágy", azaz ajánló jog). A szerző az *első* kategóriába sorolja azokat a jogforrásfajtákat, amelyeket a Nemzetközi Bíróság statutumának 38. cikke felsorol. A *második* csoporthoz szerinte az államok aláírását nem igénylő mindenféle határozatok, ajánlások, deklarációk és más normatív tartalmú aktusok tartoznak, amelyeket kormányközi konferenciák, kongresszusok, gyűlések, nemzetközi szervezetek és azok szervei fogadtak el és amelyek határozottan azt a célt szolgálják, hogy hatással legyenek a nemzetközi jog alanyainak magatartására. A második csoportba tartozó jogforrásokra „tipikus" példaként hozza fel az 1972. évi Stockholmi Deklarációt. E sajátos felosztással kapcsolatban Kolbaszov — utalva Kissre — szükségesnek tartja azt is megjegyezni, hogy az igen szokatlan és feltételezett, és azt is figyelembe kell venni, hogy mint a mai nemzetközi jog más területein, így a környezet jogában is elsősorban szerződések, konvenciók, megállapodások, jegyzőkönyvek stb. tartalmazzák mindenekelőtt a kötelező jellegű hatályos normákat.

Új, s kedvező jelenségként értékeli a nemzetközi jog *kötelező* normáinak fejlődésében azt a tendenciát, hogy egyes nemzetközi szervezetek a környezetvédelem körébe tartozó döntéseiket kötelező erővel ruházzák fel. Kettő közülük legalábbis — a Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezete, valamint az Európai Gazdasági Közösség — jogosult tagjai számára kötelező döntéseket hozni a környezetvédelem terén. (Ilyen módon adták ki a vízek és a levegő szennyezésének megakadályozásáról, a hulladékok eltávolításáról stb. szóló direktivákat az EGK-ban.)

A jogforrási kérdések körében tárgyalja — vagy inkább méltatja — azt a tényt, hogy a 70-es évektől kezdődően folyamatosan egyre több regionális, nemzetközi környezetvédelmi *megállapodás* jött létre. Ennek okait abban

látja, hogy a Föld egyes fizikai-földrajzi térségeire jellemző ökológiai rendszerek sokfélesége következtében más-más tartalommal és aktualitással merülnek fel a környezeti problémák. Mindegyik régió önálló ökológiai egység, amely külön megközelítést igényel. Másrészt különbségek mutatkoznak a különböző térségekben elhelyezkedő országok gazdasági fejlettségében a társadalomnak a természetre gyakorolt hatása fokában és más társadalmi körülményekben. Ebből adódóan van szükség regionális megállapodásokra, mivel segítségükkel meg lehet oldani a konkrét nemzetközi környezetvédelmi problémák túlnyomó többségét. A regionális megállapodások rendszere továbbá természetesen kiegészíti, fejleszti és erősíti a kevés számú globális megállapodást.

Elsősorban empirikus megfontolások alapján közelít a szerző *a nemzetközi jog és a belső jog* szinte hagyományosan sokat vitatott problematikájához. A természetre vonatkozó nemzeti és nemzetközi jogszabályok kapcsolatának kérdése szerinte egyre inkább magára vonja az elmélet és a gyakorlat figyelmét. Egyrészt azért szükséges ennek a kérdésnek a megoldása, mert a nemzeti jogszabályokban foglalt sok környezetvédelmi elv és követelmény teljes mértékű megvalósítása csak az államok egyeztetett és nemzetközi szinten megvalósuló tevékenységének eredménye lehet. Másrészt a nemzetközi természetvédelmi jellegű elvek és követelmények megvalósításának biztosítása sem képzelhető el az államok megfelelő nemzeti szintű tevékenysége nélkül.

Általános, jogelméleti szempontból a nemzetközi kötelezettséget magára vállaló állam köteles gondoskodni arról, hogy belső jogát összhangba hozza a nemzetközi kötelezettségekkel. A belső jog ilyen tekintetben a nemzetközi jogi normák megvalósulásának eszköze és garanciája. Szuverenitása birtokában azonban minden állam jogosult belső viszonyai, többek között belső jogának tartalma alapján kijelölni a nemzetközi jog rá vonatkozó határait. Külső erők — más államok vagy nemzetközi szervezetek — semmilyen körülmények között nem kényszeríthetnek egy államot a számára nem megfelelő nemzetközi kötelezettségek vállalására és abból következően belső joga tartalmának megváltoztatására. Mind a nemzetközi kötelezettségek szféráját, mind belső jogának tartalmát maga az állam kell, hogy meghatározza népének érdekeiből, valóságos életfeltételeiből kiindulva és figyelembe véve azokat az egyéb tényezőket, amelyek kül- és belpolitikájára hatással vannak.

A szuverenitás valamely állam részéről ugyanakkor nem fordulhat önkényeskedésbe más államok és népek iránt. Ennek megfelelően a nemzetközi tevékenység és a belső jog tartalmában figyelembe kell venni más államok és népek érdekeit is.

Végső fokon — következtet a szerző — a nemzetközi és a belső jog szabályai dinamikus és állandó *összhangban* kell, hogy legyenek, hogy olyan politikai atmoszférát biztosítsanak a világban, amely kedvező feltételeket teremt az életfontosságú problémák megoldásához.

Ezzel együtt rámutat a nemzetközi jog belső jogok közötti *koordinatív* szerepének növekedésére, amelyet szerinte a természet törvényei és a belőlük következő ökológiai követelmények egysége alapoz meg. Csak a természettel való gazdálkodásra és a természetvédelemre vonatkozó belső és nemzetközi jogi szabályozás teljes mértékben történő egyeztetése és koordinációja biztosítja az államok és népek előtt álló feladatok maximális megoldását a természeti feltételek megóvása, helyreállítása és megjavítása terén az ember Földön való élete, az anyagi termelés és a kultúra fejlődése érdekében.

Csizmadia Andor

Új osztrák—magyar vonatkozású jogtörténeti könyvek*

A hajdani Magyarország déli részéről (ma Jugoszlávia) származott szerző, aki a bécsi egyetem egyik jeles történésze s Magyarországon nemcsak a levéltáraknak volt egy időben egyik legszorgalmasabb látogatója, hanem 1972. december 11-én a Magyar Jogász Szövetség történeti szakosztályában sikeres előadást tartott „a magyar vármegyék ellenállási jogának alkotmányos alapjairól", egyben jelentős monográfiával gazdagította II. József korának jogtörténeti irodalmát. Magyarországon *Marczali Józsefe* alapvető monográfiája után (Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. Budapest, 1888.) csak a legutóbbi időben fordult a jogtörténet érdeklődése II. József kora felé és *Hajdú Lajos,* egyetemi tanár, az állam és jogtörténet doktora (II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Budapest, 1982.) írt a II. József-korabeli magyar közigazgatásról, különösen a királyi kommisszáriusok (királyi biztosok) tevékenységéről, amelyet éles kritikai megjegyzésekkel kísért. *Horst Haselsteiner* maga is panaszkodik, hogy nincs még feldolgozva a Józsefi-Oeuvre s a helyett, hogy az osztrák történészek elvégezték volna a maguk feladatát II. Józsefet illetően, meg kellett elégedniök napjainkig egy orosz tudós, Paul von Mitrofanov, ismert munkájával, amely azonban már 1910-ben jelent meg (Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Fordítás oroszból, 2. köt. Wien, Leipzig, 1910).

A szerző most jelentős szektort kiragad II. József tevékenységéből, amelynek középpontjába II. József hadseregszervező munkáját állítja és ennek visszahatását a magyar megyékre. Igen nagy hazai és külföldi, különösen német nyelvű forrásbázisra alapozva építi fel monográfiáját, amelyben mindenekelőtt sokoldalúan értékeli II. József hadászati tevékenységét s ennek keretében igen sok olyan kérdést tár fel megnyugtató módon, amelyről itt Magyarországon eddig nem esett szó. A Józsefet jól ismerő Marczali a Szilágyi féle 10 kötetes Magyar Nemzet Történelmének Nyolcadik kötetében Lacyról, a császár oldalán működő fővezérről úgy emlékezett meg, mint a meneteknek, táborürítéseknek és sáncolásoknak mesteréről, a „kamásli szolgálat" utolérhetetlen szervezőjéről, aki soha nem verte meg az ellenséget. (Marczali: A Magyar Nemzet Története VIII. kötetében 447—448. l.) Most Haselsteiner a Kriegs-Archivban található Lacy-Akten feldolgozásával Lacynak azt az oldalát is bemutatja, amelynek alapján a császár saját maga mellé vette. Ő volt az (Lacy) akinek voksa a katonapolitika minden kérdésében mérvadó volt, akinek megszövegezéseit József változtatás nélkül legtöbbször elfogadta. Mikor Lacy később megvált a főparancsnokságtól, befolyása még akkor is megmaradt s növekvő mértékben elhatárolta magát Hadik gróftól, a magyar tábornagytól. Lacy erőteljesen hajlott arra, hogy a magyar hatóságok előtt közölt véleményeiben inkább az Udvari Haditanácsnak adott igazat, mint Hadiknak. De nem is Lacy megfelelő szerepeltetése a legnagyobb erőssége Haselsteiner monográfiájának. Bennünket magyarokat a magyar rendi magatartásának olyan mozzanatai érdekelnek, amelyeket még addig sem a magyar történetírás, sem Mitrofanov nem tárt fel s

---

Csizmadia Andor ny. egyetemi tanár (Budapest).

* *Horst* Haselsteiner: II. József és a magyar vármegyék (Joseph II. und die Komitate Ungarns). Bühlau-kiadás, Wien-Köln-Graz, 1983.

melyekhez a szerző részben a Magyar Országos Levéltár kancelláriai anyagából, részben a Hadtörténeti Intézet levéltárából (Generalkommando Ungarn 1787—1790 évekből) bőven merített.

A magyar rendek arculatára rátérve megállapítja a szerző, hogy a két magyar főhatóságnak, az udvari kancelláriának és a helytartótanácsnak nem volt könnyű dolga akkor, amikor állást kellett foglalni az uralkodó magyarországi politikájával kapcsolatban. A kormányhatóságok a józsefi szisztémában igen alárendelt szerepet töltöttek be s alig tudták magukat tartani a feudális magyar alkotmány rendelkezéseihez. A rendek részéről gyakran érte támadás e hivatalokat, hogy nem védi ki eléggé az alkotmány szellemét. Ennek ellenére Pálffy gróf udvari kancellár és Zichy Károly országbíró, a helytartótanács elnöke nem egyszer felléptek az alkotmány érvényesülése érdekében. Ezt a főispánok egy része is elismerte a helytartótanácshoz intézett köszönő leveleikben.

Szerző utal a korszak második felében működő királyi biztosokra is, akik tíz újjáalakított megyében, valójában kerületekben végezték az uralkodói rendeletek végrehajtását. Ezeknek tevékenységéről Hajdú Lajos doktori disszertációjában és a kiadott monográfiában sokoldalúan megemlékezik. Itt katonai vonatkozásban utal a szerző arra, hogy a királyi biztosok a török háború első éveiben különös nehézség nélkül tudták keresztül vinni akaratukat a megyékben. Ez azonban az akkor még létező s a Józsefi rendszer iránti tekintélyből adódott s nem saját ütőképességükből. 1789 őszén, mikor a magyar rendek új erőre kaptak, II. József tekintélye már leáldozóban volt s a biztosok egy része is kézzelfogható rezignáltságot mutatott.

Szerző szerint tulajdonképpen a magyar rendeknek — a jogszabályok szigorú értelmezése alapján — nem volt ellenállási joguk. Ők Werbőczy Tripartitumára hivatkoztak, amelynek rendelkezései valóban a szokásjog alapján az országban érvényben voltak és a rendek előtt nagyfokú tekintélynek örvendtek.

Igen részletesen elemzi Haselsteiner a rendi ellenállás regionális oldalát. Megállapítja, hogy a déli megyék, különösen a katolikus többségű megyék hajtották legkészségesebben végre az uralkodó katonapolitikai rendelkezéseit. Azok a megyék, ahol nagyobb számú volt a nemesség, valamint a protestáns többségű megyék voltak a rendi ellenállás fő fészkei.

A rendi ellenállásra a felvilágosodás eszmei tartalma, mindenekelőtt a francia államelmélet széleskörben volt befolyással. Voltaire, Rousseau és Montesquieu — részben magyarországi-rendi értelemben tolmácsolt — érvanyagot szolgáltattak a rendeknek II. József intézkedései elleni állásfoglalásukhoz. Különösen Sáros, Szepes és Nyitra megyékben észleli a szerző az összhangot a francia forradalom jelszavaival.

Nagy szerepe volt a rendi ellenállásban a *szabadkőmívességnek* is. Ezek a felvilágosodás rendek által befolyásolt zászlóvívőinek szerepében tűntek fel. Szerző különösen *Berzeviczy Gergely* mindkét, 1789-ben kelt írásaiban mutatja ki a szabadkőmívesség befolyását az ellenállásra. A szabadkőmívesség hatalmas hatását Magyarországon is bizonyítja, hogy a kancellár, a helytartótanács elnöke, nemkülönben a magyar hatóságok élenjáró reprezentánsai csaknem valamennyien szabadkőmívesek voltak.

A rendi ellenállás bázisa — szerző szerint — különösen a 80-as évek derekától szélesedett ki, amelynek egyébként egyik oka volt, hogy a császárnak nem sikerült olyan átütőképességű bürokráciát kiépíteni, amely minden hátsó gondolat nélkül véghez vitte volna az uralkodó közigazgatási elképzeléseit. II. József tragédiájának az is egyik oka volt, hogy nemcsak a megyei nemesség vett részt az ellenállásban, hanem a beszedezást nem szívesen tűrő polgárság és parasztság is, amelyeknek érdekeit különben a császár más rendelkezései is érzékenyen érintették. Noha II. József tevékenységi lendületében nem vette, vagy nem akarta észrevenni, hogy erősödik politikájával szemben az ellenállás, nagykonkurrense II. Frigyes porosz király már 1786-ban előre látta a problémákat. Ekkor írta helytartójának, Podewilsnek: „A privilegiumok megszüntetése lelankasztja a kedélyeket és egy háború veszélyes lehet. Abszolút ésszerűtlen dolog egy népet irritálni, amely nép a szabadsághoz szokott. Kétszeresen értelmetlen lenne akkor, ha a császárnak komoly szándékai lennének a törökökkel" (Mitrofanov i. m. III. 1. 223. l.).

Horst Haselsteiner végül felveti a kérdést, mennyiben lehet a józsefi reformokat pozitívaknak tekinteni és hogyan kell megítélni a magyar rendi ellenállást? Szerző úgy látja, nem lehet szó arról, hogy akár a császárt, akár a magyar rendeket pozitívan, vagy negatívan értékeljük. Mindkét esetben az értékelésnek vannak pozitív és negatív elemei. Ha nemesi rendekről van szó, akkor nem lehet elvitatni, hogy a magyar nemesség a maga tradicionális, ősiségtől áthatott és feudális rendi beállítottságával egyelőre győzött. Ez viszont mindenképp akadályt jelenthetett az újításra és modernizálásra törő király számára. Másik oldalon pedig az érdem, hogy a szentistváni korona alatti szövetség bizonyos különállást akart biztosítani a Habsburg-monarchia keretén belül. II. József viszont megpróbálta, hogy a hangsúlyt az iránytmutató modernizálásra helyezze. Kísérlete azonban nem azért volt bukásra ítélve, mert az újításokat „felülről" rendelte el, éspedig az érintettek egyetértése nélkül, hanem azért, mert megfelelő érzék nélkül, kapkodva és türelmetlenül akarta a reformokat végrehajtani. A reformintézkedések egymásra halmozódó sora, amely a lakosságnak más és más csoportját érintette, útját állta annak, hogy az intézkedéseket még életében keresztül vigye. Hosszú távon nézve viszont a józsefi újításokat keresztülvitték, mint magyar rendi koncepciót. Anélkül, hogy visszanyúltak volna a II. Józsefkori elemekhez, nem lett volna sem magyar reformkor, sem pedig magyar liberalizmus.

II. József németesítési politikájának titulált központosító és egységesítő intézkedései kettős hatásúak voltak: a magyar rendek érzékenyek voltak arra, hogy Magyarország függetlenségéért lépjenek fel, ez viszont a dualizmus korában megváltozott történelmi és társadalompolitikai körülmények között nagyrészt valósággá is vált. Ennek volt még egy konzekvenciája: megerősödött a magyar nemzeti érzés, a magyar múltra támaszkodott: ez mindenekelőtt a magyar nyelvben és annak ápolásában mutatkozott meg, amikor is március előestéjén látványos siker született: 1844-ben az ősi latin helyett a magyar nyelv lett a hivatalos nyelv. Éppen ebben van II. József tragikuma: mindaz amit egyrészt el akart érni, és mindaz, amit meg akart akadályozni, csupán jóval halála után valósult meg.

ÁRA: 55,— Ft

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest, I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest, VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert vezérigazgató. — Szegedi Nyomda. Felelős vezető: Dobó József igazgató. 85-3127. Szeged, 1980. — Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre: 660,— Ft, 1/4 évre: 165,— Ft, egyes szám ára: 55,— Ft. Megjelenik havonta. Egyes példányok beszerezhetők: Posta Központi Hírlapiroda Hírlapboltja. Budapest, 1056 Bajcsy-Zsilinszky u. 76.

Szegedi Nyomda — 85-3869 Szeged, 1985. — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422